

Recenzovaný sborník příspěvků
interdisciplinární mezinárodní vědecké konference
doktorandů a odborných asistentů

QUAERE 2020

roč. X.

22. – 26. června 2020

Hradec Králové, Česká republika

QUAERE

Mezinárodní vědecká konference | International Scientific Conference

Výbor konference | Conference Committee | Reviewed by

Ing. Jiří Králík, Ph.D. - předseda výboru (kancelar@magnanimitas.cz)

Prof. dr hab. Jerzy Olszewski - Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Polska.
Prof. dr hab. Włodzimierz Szpringer - Uniwersytet Warszawski, Polska.
Prof. dr hab. Marzanna Poniatończak - Uniwersytet w Białymstoku, Polska.
Assoc. Prof. Martina Blašková, PhD. - University of Žilina, Slovak Republic.
Prof. Vladimiras Gražulis, DrSc. - Mykolas Romeris University, Lithuania.
Prof dr hab. Barbara Kryk - Uniwersytet Szczeciński, Polska.
Assoc. Prof. PhD. Jolita Vveinhardt - Vytautas Magnus University, Lithuania.
Assoc. Prof. Miloš Hitka, PhD - Technical University in Zvolen, Slovak Republic
Prof dr hab. Sylwia Pangsy - Kania Uniwersytet Gdański, Polska.
Prof. dr hab. Dorota Simpson - Uniwersytet Gdański, Polska.
Prof. zw. dr hab. Krystyna Lisiecka - Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
Ass. Prof. Sándor Gyula Nagy - Corvinus University of Budapest, Hungary.
Prof. Ing Milota Vetráková, CSc. - Matej Bel University Banská Bystrica, Slovak Republic.
Prof. dr hab. Leon Tadeusz Dyczewski OFM Conv - Katolicki Uniwersytet Lubelski, Polska.
Assoc. Prof. Egle Stonkute, PhD. - Vytautas Magnus University, Lithuania.
doc. PaedDr. Daniela Valachová, PhD. - Univerzita Mateja Bela.
Assoc. Prof. Aleksey Khlopytskyi PhD. - Ukrainian State University of Chemical Technology, Ukraine.
doc. Ing. Ivana Rábová, Ph.D. - Mendelova univerzita v Brně.
doc. PhDr. Ľubica Derňarová, PhD., MPH - proděkanka pre VaVČ, Prešovská univerzita.
doc. PhDr. et PhDr. Martin Kaleja, Ph.D. - Slezská univerzita v Opavě.
Assoc. Prof. doc. Edita Hornáčková Klapicová, PhD. - SS Cyril and Methodius University.
PhDr. Iveta Ondriová, PhD. - Prešovská univerzita v Prešove, Slovak Republic.
PhDr. Terézia Fertal'ová, PhD. - Prešovská univerzita v Prešove, Slovak Republic.
Tomasz Kołakowski, Ph.D. - Wrocław University of Economics, Polska.

Odborné sekce konference | Conference Sessions

Management, marketing | Management, marketing; Ekonomika, bankovníctví, pojišťovnictví | Economy, Banking, Insurance
Management; Veřejná správa a makroprocesy | Public Administration, Macroprocesses; Přírodní vědy | Natural Sciences;
Psychologie, sociologie, pedagogika | Psychology, Sociology, Pedagogy; Informatika | Informatics; Technologie,
strojírenství, stavebnictví | Technologies, Engineering, Building Industry; Filosofie, dějiny, právo | Philosophy, History, Law

Editor, úprava, realizace | Edit, Published by:

© MAGNANIMITAS, Hradec Králové, Česká republika, 2020
Magnanimitas, Hradec Králové, 2020

ISBN 978-80-87952-32-0

Upozornění | Warning:

Všechna práva vyhrazena. Rozmnožování a šíření této publikace jakýmkoliv způsobem bez výslovného písemného svolení vydavatele je zakázáno. | All rights reserved. Unauthorized duplication is a violation of applicable laws.

Certifikovaná vědecká konference | Certificate Conference No.: 2259662047

MAGNANIMITAS Assn. International and ECONFERENCE
is a signatory of Berlin declaration on Open Access
to knowledge in the sciences and humanities.
(<http://openaccess.mpg.de/3883/Signatories/>)

for SCIEEMCEE (<https://oa2020.org/mission/#other>)

Reviewed Proceedings of the
Interdisciplinary Scientific International Conference
for PhD students and assistants

QUAERE 2020

vol. X.

June 22 – 26, 2020

Hradec Králové, The Czech Republic

QUAERE

Obsah | Table of Contents

I. MANAGEMENT, MARKETING MANAGEMENT, MARKETING	
TERMINOLOGY OF EMPLOYMENT POTENTIAL AND OLDER PEOPLE WITHIN SOCIAL SCIENCES LITERATURE <i>Jozef Bartek</i>	13
MOŽNOSTI A VÝZNAM KOUČINGU <i>Magdaléna Cárachová</i>	20
DEVELOPMENT OF CONCEPT SMART CITY IN SLOVAK CITIES <i>Oliver Bubelíny, Milan Kubina</i>	28
REKLAMA – FENOMÉN DOBY <i>Oldřich Johannes Petr</i>	35
THE RESILIENT LEADER <i>Juliana Bérešová</i>	43
ADAPTAČNÝ PROCES SESTIER V ZARIADENÍ SOCIÁLNYCH SLUŽIEB PRE SENIOROV <i>Livia Hadašová, Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Dagmar Magurová, Jana Cuperová</i>	51
IMPLEMENTÁCIA ZMIEN V OŠETROVATELSKEJ PRAXI <i>Livia Hadašová, Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Jana Cínová, Dagmar Magurová</i>	61
INFLUENCER MARKETING NA SOCIÁLNI SÍTI INSTAGRAM: DISKURSIVNÍ ANALÝZA MARKETINGOVÝCH PŘÍRUČEK <i>Lucie Kubičková</i>	70
DETERMINING FACTORS OF EMOTIONAL MANAGEMENT IN WORKPLACE RELATIONSHIP: A THEORETICAL STUDY <i>Mitashree Tripathy</i>	84
PACIENT V TERMINÁLNOH ŠTÁDIU V KONTEXTE PALIATÍVNEJ STAROSTLIVOSTI <i>Iveta Ondriová, Terézia Fertalová, Livia Hadašová, Dagmar Magurová, Jana Cuperová, Wioletta Mikuláková</i>	91
WOMEN IN BUSINESS MANAGEMENT <i>Věra Rubáková</i>	99
ZMENY V KOMPETENCIÁCH PRACOVNÍKOV V KONCEPTE INDUSTRY 4.0 <i>Kamila Mayerová</i>	107
INCREASING COMPETITIVE ADVANTAGE OF OLDER PEOPLE IN LABOR MARKET INSLOVAKIA <i>Jozef Bartek</i>	115
THE EFFECT OF SENSORY MARKETING FROM THE PERSPECTIVE OF NEUROMARKETING <i>Jaromír Tichý, Pavel Rosenlacher, Kateřina Tučková</i>	124
THE USE OF THE SEMANTIC DIFFERENTIAL IN DETERMINING THE DEGREE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE ENTERPRISE <i>Patricia Jánošová</i>	132
MODIFICATION OF STAKEHOLDERS' MATRICES AND THEIR USE IN THE PROCESS OF VALUE CREATION FOR STAKEHOLDERS, FOCUSING ON SUPPLIERS AND BUYERS <i>Dana Kušnířová, Mária Ďurišová</i>	139
SOLVING PROBLEMS IN HOSHIN KANRI SYSTEM APPROACH USING QUALITY MANAGEMENT TOOLS – CASE STUDY <i>Kinga Konieczka</i>	146
METODIKY ZNIŽOVANIA ÚZKOSTI DIEŤAŤA A PODPORA JEHO SPOLUPRÁCE PRI VYŠETRENÍ MRI <i>Janka Slaninková, Iveta Ondriová, Terézia Fertalová, Anna Horňáková, Marek Chmelík, Tomáš Suchý</i>	155
INTERNATIONAL HUMAN RESOURCE MANAGEMENT: HOW TO EFFECTIVELY MANAGE EMPLOYEES IN THE HOME AND HOST COUNTRY IN THE CASE OF A GLOBAL PANDEMIC? <i>Milan Douša</i>	161
ANALYSIS OF COLLABORATIVE STRATEGY EVOLUTION APPLIED AT EUROPEAN UNIVERSITIES <i>Magdalena Sikorska, Agnieszka Misztal</i>	169
II. EKONOMIKA, BANKOVNICTVÍ, POJIŠŤOVNICTVÍ ECONOMY, BANKING, INSURANCE MANAGEMENT	
AKCIE A DLHOPISY AKO ZÁKLAD INVESTIČNÉHO PORTFÓLIA <i>Milan Cibul'a</i>	180

DIVERSIFICATION OF FINANCIALIZATION IN THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES – APPLICATION OF CLUSTER ANALYSIS <i>Tomasz Florczak</i>	190
STATISTICAL ANALYSIS OF SELECTED INNOVATION DETERMINANTS OF OF THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES <i>Katarzyna Brożek</i>	196
MEZOEKONOMIKA <i>Čestmír Jarý</i>	206
MZDOVÉ ROZDIELY V ODMEŇOVANÍ MUŽOV A ŽIEN NA TRHU PRÁCE V SLOVENSKEJ REPUBLIKE <i>Simona Hyžová</i>	212
EKONOMICKÁ DIPLOMACIE EU NA EVROPSKÝCH A SVĚTOVÝCH TRŽÍCH <i>Jana Marková</i>	223
STANOVENÍ SAZBY SPOLEČENSKÉ DISKONTNÍ MÍRY PRO ČESKOU REPUBLIKU <i>Petr Velek</i>	232
POROVNANIE VYBRANÝCH PARAMETROV PRI INVESTOVANÍ DO BITCOINU, ZLATA A INDEXU S&P 500 ZA ROKY 2015 – 2020 <i>Peter Badura, Lenka Kalusová</i>	241
DEVELOPMENT OF SHARES OF WORLD COMPETITIVE COMPANIES <i>Janka Kopčáková</i>	248
THE DEVELOPMENT OF THE POLISH BANKING SECTOR IN THE BACKGROUND OF BANKING SECTORS IN SELECTED COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE <i>Marta Paduszyńska</i>	257
IMPACT OF SOCIETAS EUROPAEA ON RISK INCREASE IN MAKING ECONOMIC DECISIONS OF USERS OF FINANCIAL STATEMENTS IN SLOVAK REPUBLIC <i>Nikoleta Palijová</i>	265
III. VEŘEJNÁ SPRÁVA A MAKROPROCESY PUBLIC ADMINISTRATION, MACROPROCESSES	
REPRESENTATION OF A MINOR CHILD IN DIVORCE PROCEEDINGS IN SELECTED COUNTRIES <i>Barbora Antolová</i>	276
ANALÝZA NÍZKEJ EFEKTIVITY A VÝKONNOSTI SYSTÉMU VÝSKUMU A INOVÁCIÍ V SLOVENSKEJ REPUBLIKE <i>Vladimír Bulík</i>	282
Regional disparities caused by the suburbanization of Slovakia's capital city <i>Bott Domonkos Livia, René Pawera</i>	291
IV. PŘÍRODNÍ VĚDY NATURAL SCIENCES	
APPROACH TO BIRTH PAIN IN CZECH CLINICAL PRACTICE <i>Eva Šalanská, Iveta Ospalíková</i>	300
KVALITA ŽIVOTA PACIENTOV S CHRONICKOU OBŠTRUKČNOU CHOROBOU PEŮC <i>Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Lubica Derňarová, Jana Cinová, Zuzana Novotná</i>	307
ANALYSIS OF OPTIONS EXPOSURE TO METALLIC CONTAMINANTS IN THE ENVIRONMENT IN RELATION TO ANIMAL HEALTH <i>Terézia Pošiváková, Rudolf Hromada, Peter Korim, Jozef Švajlenka, Ján Pošivák</i>	314
PROBLEMATIKA HOJENIA RÁN U SENIOROV <i>Livia Hadašová, Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Jana Cuperová, Tatiana Šantová</i>	320
KOMPLEXNÁ OŠETROVATELSKÁ STRAOSTLIVOSŤ O SENIOROV PO IMPLANTÁCII TOTÁLNEJ ENDOPROTÉZY <i>Livia Hadašová, Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Jana Cuperová</i>	328
VÝHODY LIEČBY INZULÍNOVOU PUMPOU U PACIENTOV S OCHORENÍM DIABETES MELLITUS <i>Tatiana Šantová, Andrea Šuličová, Jana Cinová, Lubica Derňarová, Andrea Obročníková</i>	339
SIPPING AKO SÚČASŤ NUTRIČNEJ PODPORY U SENIOROV <i>Iveta Ondriová, Terézia Fertalová, Livia Hadašová, Jana Cuperová, Dagmar Magurová, Eleonóra Klímová</i>	348
EVALUATION OF WRITTEN EDUCATIONAL MATERIALS FOCUSED ON FOOT CARE IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS <i>Silvie Svobodová</i>	355
SUBJECTIVE PERCEPTION OF THE QUALITY OF PROPFYLACTIC DIABETIC FOOTWEAR BY THE ELDERLY PEOPLE WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS <i>Silvie Svobodová</i>	361

DLHODOBÝ DIALYZAČNÝ PROGRAM A JEHO VPLYV NA JEDNOTLIVÉ ASPEKTY KVALITY ŽIVOTA <i>Šantová Tatiana, Andrea Šuličová, Jana Cinová, Lubomíra Lizáková, Zuzana Novotná</i>	367
SPRÁVANIE PACIENTOV AKO NEŽIADUCA UDALOSŤ <i>Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová, Dagmar Magurová, Eleonóra Klímová</i>	377
ZDRAVOTNÁ GRAMOTNOSŤ SENIOROV <i>Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová, Eleonóra Klímová, Dagmar Magurová</i>	385
OŠETROVATELSKÁ KAZUISTIKA U PACIENTA S DEHISCENCIOU OPERAČNEJ RANY <i>Andrea Obročníková, Lubica Derňárová, Tatiana Šantová, Andrea Šuličová, Zuzana Novotná, Jana Cinová, Lubomíra Lizáková</i>	394
MANAŽMENT OŠETROVATELSKEJ STAROSTLIVOSTI O PACIENTKU S KARCINÓMOM PRSNÍKA <i>Andrea Obročníková, Tatiana Šantová, Lubica Derňárová, Jana Cinová, Lubomíra Lizáková, Zuzana Novotná, Andrea Šuličová</i>	401
SKÚSENOSTI SESTIER S HOSPITALIZÁCIOU PACIENTOV S DEMENCIOU NA CHIRURGICKÝCH PRACOVISKÁCH <i>Jana Cuperová, Dagmar Magurová, Terézia Fertalová, Lívia Hadašová, Iveta Ondriová, Lubomíra Tkáčová, Mária Lenhardtová</i>	408
TECHNOLÓGIE KULTÚR RASTLÍN V KOZMETIKE <i>Šarlota Kaňuková, Ján Kraic, Marcela Gubišová</i>	417
SELF-MANAŽMENT PACIENTA PRI CHRONICKOM SRDCOVOM ZLYHÁVANÍ <i>Zuzana Novotná, Lubomíra Lizáková, Andrea Šuličová, Andrea Obročníková, Tatiana Šantová, Jana Cinová</i>	425
MOŽNOSTI POUŽITIA BÁDATELSKÝCH VYUČOVACÍCH METÓD VO FYZIKE <i>Martin Šechný</i>	432
VZTAH TY & JÁ <i>Zdeněk Vrba</i>	440
EFFECT OF LOW-MOLECULAR SECONDARY METABOLITES ON α -CHYMOTRYPSIN ACTIVITY <i>Barbora Legerská, Daniela Chmelová, Miroslav Ondrejovič</i>	449
THE EFFECT OF THE REPEATED EXTRACTION ON LACCASES PRODUCED BY THE WHITE-ROT FUNGUS <i>PLEUROTUS OSTREATUS</i> UNDER SOLID-STATE CULTIVATION <i>Jana Kunstová, Barbora Legerská, Sabina Lipničánová, Daniela Chmelová, Miroslav Ondrejovič</i>	456
KOMPLEXY ŽELEZA S AMINOKYSELINAMI A ICH SÚVISLOSŤ SO ŽIVÝMI ORGANIZMAMI <i>Katarína Mitaľová, Dušan Valigura</i>	463
SKLERÓZA MULTIPLEX AKO OŠETROVATELSKÝ PROBLÉM <i>Ludmila Majerníková, Lubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová, Beáta Grešš Halasz</i>	470
VPLYV SEBAOPATERY NA KVALITU ŽIVOTA U PACIENTOV SO SCLEROSIS MULTIPLEX <i>Ludmila Majerníková, Anna Hudáková, Andrea Obročníková, Mária Kaščáková</i>	476
UPLATNENIE PRINCÍPOV HOLIZMU PRI OŠETROVATELSKEJ STAROSTLIVOSTI O PACIENTA SO SKLERÓZOU MULTIPLEX <i>Lubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová, Andrea Obročníková, Slávka Mrosková</i>	482
KVALITA ŽIVOTA PACIENTA S OCHORENÍM SCLEROSIS MULTIPLEX <i>Dagmar Magurová, Lubomíra Tkáčová, Ludmila Majerníková, Anna Hudáková, Andrea Lengyelová</i>	488
REŠPEKTOVANIE ĽUDSKEJ DÔSTOJNOSTI U SENIOROV A UMIERAJÚCICH <i>Dagmar Magurová, Jana Cuperová, Lívia Hadašová, Terézia Fertalová, Iveta Ondriová, Lubomíra Tkáčová</i>	496
PREVENCIA SYNDRÓMU KREHKOSTI U PACIENTOV S DEMENCIOU <i>Dagmar Magurová, Lubomíra Tkáčová, Jana Cuperová, Iveta Ondriová</i>	502
NÁSTROJE HODNOTENIA PACIENTOV SO SKLERÓZOU MULTIPLEX <i>Anna Hudáková, Beáta Grešš-Halász, Lubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová</i>	508
CHARACTERIZATION OF ALKALOIDS – SECONDARY PLANT METABOLITIES <i>Magdalena Szaniawska</i>	515
ELIMINÁCIA STRESU V PRÁCI ZDRAVOTNÍCKEHO PRACOVNÍKA <i>Ludmila Miženková, Anna Horňáková</i>	523
INOVÁCIE V SYSTÉME VZDELÁVANIA RÁDIOLOGICKÝCH TECHNIKOV NA SLOVENSKU <i>Anna Horňáková, Pavol Nechvátal</i>	529
RAK PIERSI U KOBIET – METODY ZAPOBIEGANIA <i>Wioletta Brankiewicz</i>	536
ECONOMIC ANALYSIS OF THE POST-MINING REVITALIZATION PROJECT OF THE TURÓW MINE <i>Daria Polek</i>	543
SURFACE MODIFICATION OF SOLIDS BY PLASMA <i>Michał Chodkowski</i>	551

ENDOMETRIAL CANCER – REVIEW OF CURRENT TREATMENT GUIDELINES AND RESEARCH TRENDS <i>Olaf Chmura</i>	559
---	-----

V. PSYCHOLOGIE, SOCIOLOGIE, PEDAGOGIKA | PSYCHOLOGY, SOCIOLOGY, PEDAGOGY

VNÍMANIE A PREŽÍVANIE UMENIA CEZ PRÍBEHY DETÍ <i>Daniela Valachová, Jaroslav Uhel</i>	564
PRÍNOS VÝUKY VYBRANÝCH SPOLEČENSKOVĚDNÍCH PŘEDMĚTŮ NA TECHNICKÉ UNIVERZITĚ <i>Jaroslav Lindr</i>	574
ŽIDOVSKÁ TEMATIKAV ČESKÉ LITERATUŘE– POČÁTKY ČESKOŽIDOVSKÉ VZÁJEMNOSTI V OBLASTI PUBLICISTICKÉ <i>Markéta Pokorová</i>	583
ANALÝZA KOGNITIVNÍCH SCHOPNOSTÍ ŽÁKŮ Z ODLIŠNÉHO SOCIOKULTURNÍHO PROSTŘEDÍ <i>Jan Tirpák, Miriam Uhrinová</i>	593
KOGNITIVNÍ SCHOPNOSTI DĚTÍ MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU <i>Jan Tirpák, Jan Kresta, Jiří Škoda</i>	604
MEME A JEHO VYUŽITIE PRI JAZYKOVEJ VÝUČBE <i>Mária Stanková</i>	615
HODNOTENIE NÁROČNOSTI ABSOLVOVANIA KLINICKEJ PRAXE ŠTUDENTOV OŠETROVATELSTVA VO VZŤAHU K DETSKÉMU PACIENTOVI <i>Jana Cinová, Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Lubica Derňarová Andrea Obročníková, Zuzana Novotná, Lubomíra Lizáková</i>	621
KOGNITÍVNE ZLYHANIA ODLIEČENÝCH ONKOLOGICKÝCH PACIENTOV <i>Veronika Boleková, Veronika Chlebcová</i>	630
VLIV SLEDOVÁNÍ YOUTUBE VIDEÍ NA DUŠEVNÍ ZDRAVÍ DĚTÍ A MLADISTVÝCH <i>Pavel Vlč</i>	640
ROZVOJ ZÁKLADNÝCH UMELECKÝCH SCHOPNOSTÍ PROSTREDNÍCTVOM DALCROZOVEJ EURYTMIE A INOVATÍVNYCH DIDAKTICKÝCH PROSTRIEDKOV <i>Zuzana Hubinská</i>	654
STÁLE (NE)SLÝCHANÉ DISKURZY V SOUČASNÉM ČESKÉM ŠKOLSTVÍ: A VÍME CO S TÍM? <i>Martin Kaleja</i>	660
ÚPRAVA PROSTŘEDÍ POHLEDEM OSOB SE ZDRAVOTNÍM POSTIŽENÍM <i>Adéla Hanáková, Eva Urbanovská, Miloň Potměšil, Jana Zvědělíková, Kateřina Kroupová, Bianka Hudcová</i>	669
OD GENDERU K VERBÁLNEMU PREJAVU <i>Kristína Piatková</i>	675
ŠPECIFIKÁ POTRIEB U SENIOROV <i>Iveta Ondriová, Terézia Fertaľová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová, Wioletta Mikul'áková</i>	681
VZDELANÝ PACIENT A JEHO PRÍNOS K LIEČBE HYPERTENZIE <i>Iveta Ondriová, Terézia Fertaľová, Lívia Hadašová, Dagmar Magurová, Jana Cuperová, Wioletta Mikul'áková</i>	687
ANALÝZA PORŮCH SPÁNKU V SENIORSKOM VEKU <i>Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Jana Cinová, Andrea Obročníková, Lubomíra Lizáková</i>	694
MULTISENSORIÁLNÍ PŘÍSTUP V KONTEXTU ÚPRAVY PROSTŘEDÍ <i>Eva Urbanovská, Adéla Hanáková, Miloň Potměšil, Kateřina Kroupová, Ingrid Navrátilová, Jana Zvědělíková</i>	701
POSTOJE MATIEK K OČKOVANIU V KONTEXTE HODNÔT A ČŔT OSOBNOSTI <i>Katarína Hannelová</i>	710
EARLY FAMILY EDUCATION ORIENTED AT VIRTUES WITH USE OF ANIMAL HEROES <i>Zuzana Chanasová, Barbora Kováčová, Rosangela Libertini</i>	717
WELL-BEING SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV AKO SÚČASŤ KULTÚRY ORGANIZÁCIE V KONTEXTE KVALITY SOCIÁLNYCH SLUŽIEB <i>Lenka Chlebanová</i>	727
KOGNITÍVNY DEFICIT SENIOROV <i>Terézia Fertaľová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Eleonóra Klímová, Jana Cuperová</i>	737
ZDRAVOTNÁ GRAMOTNOSŤ NEFORMÁLNYCH OPATROVATEĽOV SENIOROV S KOGNITÍVNYM DEFICITOM <i>Terézia Fertaľová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Lucia Dimunová</i>	745
EDUCATIONAL TRAINING OF FUTURE DIPLOMATS WITH A FOCUS ON THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMPETENCES IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION <i>Martina Benčeková</i>	753
EDUKÁCIA PACIENTA SO SCLEROSIS MULTIPLEX <i>Ludmila Majerníková, Andrea Obročníková, Anna Hudáková, Mária Kaščáková</i>	762

PRÍNOS MULTIKULTURALITY V CUDZOJAZYČNOM VZDELÁVANÍ V PROFILE ABSOLVENTA ODBORU MEDZINÁRODNÉ VZŤAHY A DIPLOMACIA <i>Mária Polčicová</i>	767
A SLEEPLESS GENERATION - NON-ORGANIC SLEEP DISORDERS OF PUPILS AND ADOLESCENTS <i>Helge Koch</i>	775
USAGE OF EXPERIMENTS IN PRIMARY SCIENCE EDUCATION IN THE CURRENT EDUCATIONAL SITUATION <i>Dana Blahútová, Miriam Uhrinová, Mária Balážová</i>	782
KVALITA ŽIVOTA PACIENTA V KONTEXTE CHRONICKÉHO OCHORENIA <i>Andrea Obročníková, Mária Kaščáková, Ludmila Majerníková</i>	791
KVALITA OŠETROVATELSKEJ STAROSTLIVOSTI A HODNOTIACE TECHNIKY <i>Anna Hudáková, Ludmila Majerníková, Andrea Obročníková</i>	797
CEZ HRU K TECHNICKEJ GRAMOTNOSTI DETÍ <i>Mária Vargová</i>	805
VYBRANÉ ASPEKTY ENVIRONMENTÁLNEJ GRAMOTNOSTI ŽIAKOV ZÁKLADNÝCH ŠKÔL <i>Jozef Macko, Lenka Jurová</i>	813
SEBAREGULAČNÉ A HODNOTIACE PROCESY VO VÝTVARNEJ VÝCHOVE <i>Miloš Kmeť</i>	820
THE PHENOMENON OF PAINTING IN THE TEACHING PROCESS OF A PAINTING CONSERVATOR <i>Xéna Bergerová</i>	829
ÚLOHA ŠKOLSKÉHO ŠPECIÁLNEHO PEDAGÓGA V ČASE DLHODOBÉHO PRERUŠENIA PREZENČNÉHO VYUČOVANIA Z DÔVODU MIMORIADNEJ SITUÁCIE <i>Barbora Sender</i>	836
VÝZNAM LIBERÁLNEHO VZDELANIA V KONTEXTE AKTUÁLNYCH GLOBÁLNYCH ZMIEN A V PROCESE ORIENTÁCIE ZÁPADNÉHO SVETA NA POLITICKÚ, EKONOMICKÚ A KULTÚRNU OTVORENOSŤ <i>Andrea Rusnáková</i>	844
HODNOTENIE POHYBOVEJ AKTIVITY V ZARIADENÍ PRE SENIOROV <i>Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Lubica Derňarová, František Němeth, Lucia Kendrová, Alexander Kiško</i>	851
VPLYV POHYBOVEJ AKTIVITY NA KVALITU ŽIVOTA SENIOROV <i>Šantová Tatiana, Andrea Šuličová, František Němeth, Lubica Derňarová, Lucia Kendrová, Alexander Kiško</i>	858
PRECHODOVÉ PROGRAMY – PODPORA ADAPTÁCIE ŽIAKA NA ZAČIATKU ŠKOLSKEJ DOCHÁDZKY <i>Radka Teleková, Tatiana Marcineková</i>	868
DEVELOPMENT OF SOCIAL COUNSELING AS A PROFESSIONAL ACTIVITY IN SLOVAKIA <i>Júlia Fričová</i>	847
SOCIAL WORK WITH A GROUP AS A METHOD OF SOCIAL INTERVENTION <i>Nikola Lukáčová</i>	882
ENVIRONMENT AND SLOVAKIA <i>Veronika Ladňáková</i>	888
ŠPORTOVÉ AKTIVITY AKO PROSTRIEDOK ZLEPŠOVANIA SOCIÁLNYCH VZŤAHOV RODINE <i>Tomáš Hvoštík</i>	895
OBSAHOVÁ ANALÝZA VYUŽÍVANIA VOLNÉHO ČASU POČAS PREGRADUÁLNEJ PRÍPRAVY ŠTUDENTOV UČITEĽSTVA <i>Jozef Benyak</i>	902
REINTERPRETACJA POZNAWCZA PRZY TENDENCJI DO POCHOPNEGO WYCIĄGANIA WNIOSKÓW: EKSPLORACJA ZWIĄZKU Z DOŚWIADCZENIAMI PODOBNYMI DO PSYCHOTYCZNYCH <i>Aleksandra Tuleja</i>	910
HISTORICAL CORRELATIONS OF THE DEVELOPMENT OF VOCAL PERFORMANCE AND VOCAL PEDAGOGY IN THE CONTEXT OF 20TH-CENTURY AND 21ST-CENTURY NON-ART MUSIC IN SLOVAKIA <i>Iveta Štrbák Pandiová</i>	917
PRESAHY OBSAHU PRVOUKY DO PRÍRODOVEDNEJ A KULTÚRNEJ GRAMOTNOSTI <i>Alexandra Nagyová</i>	922
EARLY RELATIONSHIP EXPERIENCE OF AN INDIVIDUAL IN THE CONTEXT OF EMOTIONAL EXPERIENCING OF AN ADULT <i>Hubinská Jana, Masár Michal, Doktorová Dominika</i>	929
INFORMAČNO-KOMUNIKAČNÉ TECHNOLOGIE A INTERNET A ICH PREFEROVANÉ VYUŽITIE V PROCESE EDUKÁCIE U MLADEJ GENERÁCIE <i>Vladimíra Hladíková</i>	941
ŽÁKOVSKÁ RECEPCE MEZIGENERAČNÍCH VZTAHŮ VE VYBRANÉM BELETRISTICKÉM TEXTU <i>Adéla Štěpánková</i>	952

USING T-TEST TO TEST THE CORRELATION BETWEEN LISTENING TO MUSIC AND DRIVERS' ALERTNESS <i>Zaid Mahmoud</i>	960
ZÁŽITKOVÉ METÓDY V ETICKEJ VÝCHOVE V NIŽŠOM SEKUNDÁRNOM VZDELÁVANÍ <i>Erika Juhošová</i>	970
PSYCHODIDAKTICKÁ A NEURODIDAKTICKÁ REFLEXIA VZDELÁVANIA DOSPELÝCH <i>Nina Kozárová</i>	985
RISK AND PROTECTIVE FACTORS OF DRUG-USING BEHAVIOUR AMONG ADOLESCENTS IN SLOVAKIA <i>Zuzana Rojková, Zuzana Mičková</i>	991
USAGE OF ICT AS AN EFFECTIVE TEACHING TOOL IN PROJECT MANAGEMENT COURSE AND ITS IMPACT ON STUDENTS RESULT <i>Veronika Horniaková</i>	1001
ARTETERAPEUTICKÉ PRVKY VO VÝTVARNEJ VÝCHOVE JAKO NÁSTROJ ZMIERNENIA ÚZKOSTI <i>Alena Sedláková</i>	1006
VÝZNAM DOBORVOĽNÍKA V RÁMCI SPREVÁDZANIA CHORÉHO A ZOMIERAJÚCEHO PACIENTA V HOSPICI <i>Nina Jašeková, Miroslava Kováčová</i>	1015
PREPOJENIE LITERATÚRY A FILOZOFIE V SÚČASNEJ EDUKÁCII <i>Simona Borisová</i>	1024
WHY DO YOUNG PEOPLE HURT THEMSELVES? REASONS FOR SELF-HARMING BEHAVIOR AMONG ADOLESCENT BOYS AND GIRLS <i>Ivana Václaviková, Zuzana Jurčigová</i>	1031
PRZEGLĄD BADAŃ NA TEMAT WIKIPEDII ORAZ Z WYKORZYSTANIEM WIKIPEDII JAKO INSTRUMENTU BADAWCZEGO <i>Bartosz Atroszko, Jakub Atroszko</i>	1037
CO ZNIECHĘCA STUDENTÓW PEDAGOGIKI DO ZAANGAŻOWANIA W NAUKĘ NA STUDIACH? <i>Bartosz Atroszko</i>	1047
MODEL KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI JAKO ŹRÓDŁO BARIER ZMIAN W POLSKIEJ EDUKACJI <i>Bartosz Atroszko</i>	1057
BARIERY ZMIAN AKADEMICKIEGO KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI – ZARYS PROBLEMATYKI <i>Bartosz Atroszko</i>	1065
OVERENIE PSYCHOMETRICKÝCH CHARAKTERISTÍK DOTAZNÍKA KOGNITÍVNYCH ZLYHANÍ <i>Veronika Boleková, Veronika Chlebcová</i>	1075
FILM NURSING CARE FROM THE PERSPECTIVE OF A PARAMEDIC <i>Pavel Böhm, Kateřina Koubková, Radan Doubraba, Josef Požár</i>	1086
MOŽNOSTI KULTIVÁCIE KOMUNIKAČNO-KULTÚRNEJ, DIALOGICKEJ KOMPETENCIE V KONTEXTE INTERGENERAČNEJ KOMUNIKÁCIE <i>Perla Bartalošová</i>	1096
REFLEXE GENDEROVÝCH TÉMAT VE VYBRANÝCH ČÍTANKÁCH PRO 6. A 7. ROČNÍK ZŠ – OBSAHOVÁ ANALÝZA <i>Veronika Švecová</i>	1107
EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF MUSICAL AND MELODRAMATIC FORMS AS A MEANS OF EDUCATION. THE VERIFICATION OF THESE METHODS AND THEIR EFFECTIVENESS UPON THE MEDIATION AND DISSEMINATION OF ORAL HISTORY IN DIFFERENT CULTURAL, SOCIAL AND HISTORICAL ENVIRONMENTS <i>Jana Konvalinková, Christopher Muffett</i>	1114
DIGITAL AND READING LITERACY OF STUDENTS OF SECONDARY TECHNICAL SCHOOLS IN THE MORAVIANSILESIA REGION <i>Dana Vicherková</i>	1120
ATTACHMENT TO PARTNERS AND SEXUAL COMPATIBILITY IN ADULTS IN HETEROSEXUAL RELATIONSHIPS <i>Katarína Greškovičová, Katarína Zimányiová</i>	1127
ANALÝZA DISKURZU NA SOCIÁLNYCH SIEŤACH V KONTEXTE POSTOJOV RODIČOV K OČKOVANIU <i>Lukáš Zajac, Tereza Vašutová</i>	1133
SÚČASNÁ ÚROVEŇ POZNÁVACIEHO ZÁUJMU ŽIAKOV ZÁKLADNÝCH ŠKÔL O PREDMET FYZIKA <i>Andrea Kľučarová, Vladimír Šebeň</i>	1139
NATĚŽENIE CECH AUTYSTYČNYCH A POCZUCIE WYPALENIA ŽYCIEM WŚRÓD MŁODYCH DOROSŁYCH Z NIEKLINICZNEJ PRÓBY BADAWCZEJ <i>Renata Stefańska-Klar</i>	1146
HUMOR AND RIDICULE IN RELATION TO ATTACHMENT IN YOUNG ADULTS <i>Katarína Greškovičová, Diana Zdechovanová</i>	1155
KVALITA VZŤAHOVÝCH VÄZIEB A EMOČNÁ REGULÁCIA U ADOLESCENTOV SO ZDRAVOTNÝM POSTIHNUTÍM <i>Eva Vancu</i>	1163

VI. INFORMATIKA | INFORMATICS

DASHBOARD – UŽITOČNÝ REPORTINGOVÝ NÁSTROJ <i>Magdaléna Cárachová</i>	1172
---	------

VII. TECHNOLOGIE, STROJÍRENSTVÍ, STAVEBNICTVÍ | TECHNOLOGIES, ENGINEERING, BUILDING INDUSTRY

TYPES OF TOOTHING IN PARTICULAR ZERO BACKLASH GEARBOX <i>Daniela Harachová</i>	1180
ANALYSIS OF A PREFABRICATED WOOD-BASED SYSTEM <i>Josef Švajlenka, Mária Kozlovská</i>	1186
INFLUENCE OF LEAD GLASS ON THE PROPERTIES OF METALGLASS COMPOSITE <i>Adam Zwoliński, Piotr Noga, Tomasz Skrzekut, Marcin Środa, Daria Polek</i>	1194
USE OF GANTT CHART TO EVALUATE A SELECTED WORKPLACE IN TERMS OF AUTOMOTIVE INDUSTRY <i>Štěpánka Šambergerová, Kateřina Bícová</i>	1203
INFLUENCE OF THE METHOD OF MEASUREMENT AND DATA COLLECTION ON THE SUBSEQUENT EVALUATION OF THE STABILITY OF THE PROCESS USING THE SPC <i>Simona Dudáčková, Kateřina Bícová</i>	1211
CONTRIBUTION TO THE EVALUATE THE SUITABILITY OF THE MEASURING EQUIPMENT <i>Kateřina Bícová, Dana Kubátová</i>	1219
VERIFICATION AND ACCURACY OF DOE RESULTS FOR SETTING OF GLASS KILNFORMING PROCESS <i>Vladimír Sojka, Petr Lepšík</i>	1226
MEASURING SYSTEM FOR COMPREHENSIVE ANALYSIS OF COMBUSTION ENGINES <i>Michal Puškár, Melichar Kopas, Dušan Puškár</i>	1232
APPLICATION OF MATHEMATICAL MODEL IN NUMERICAL ANALYSIS OF THE EXPERIMENTAL ENGINE <i>Michal Puškár, Marieta Šoltéssová, Tomáš Tomko</i>	1238
AUTOMATIZOVANÉ EXTERNÍ DEFIBRILÁTORY VE VÝZBROJI JEDNOTEK SBORŮ JEDNOTEK DOBROVOLNÝCH HASIČŮ <i>Roman Říha, Jana Fricová, Marek Štěpánek, Denisa Adamišinová</i>	1245
INFLUENCE OF THE SELECTED NUMBER OF POINTS ON THE CONTACT SCANNING PROCESS WHEN EVALUATING SELECTED ELEMENTS DURING MEASURING ON THE CMM <i>Dana Kubátová, Aneta Kaufnerová, Jan Kuthwašer</i>	1253
WPLYW UZIARNIENIA KRUSZYWA NA WŁAŚCIWOŚCI BETONU ZWYKŁEGO <i>Mohamed Ahmad</i>	1263

VIII. FILOSOFIE, DĚJINY, PRÁVO | PHILOSOPHY, HISTORY, LAW

VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI V NITRIANSKOM ULIČNOM NÁZVOSLOVÍ <i>Lenka Tkáč-Zabáková</i>	1272
ODKAZ VEĽKEJ MORAVY V URBÁNNOM PRIESTORE MĚSTA NITRY <i>Lenka Tkáč-Zabáková</i>	1277
VÝSADY A PRÁVA STREDOVEKÉHO MESTEČKA SPIŠSKÝ ŠTVRTOK <i>Stanislav Šveda</i>	1283
PROBLEMATIKA INTERPRETACE V HUDEBNÍM UMĚNÍ <i>Barbora Bortlová</i>	1292
VYBRANÉ ASPEKTY PRÁVA NA OCHRANU ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ A JEHO NEDOSTATEČNOST <i>Jan Lída, Ladislav Rozenský, Zdeněk Vrba, Stanislav Palša</i>	1301
KAPITOLA K RECEPCI DÍLA FELIXE TĚVEŘA <i>Kateřina Kubanová</i>	1312
NADČASOVOSŤ ANTISEMITIZMU V SLOVENSKEJ LITERATÚRE <i>Monika Adamická</i>	1316
MOTIV MANŽELSKÉHO ZÁKONA VE FANFICTION ZE SVĚTA HARRYHO POTTERA <i>Tereza Šmídová</i>	1324
ANTISEMITSKÉ NÁLADY V SPOLOČNOSTI <i>Sylvia Hrešková</i>	1334
ESTETIKA RUÍN V CENTRE SPOLOČENSKÉHO ZÁUJMU <i>Petra Bad'ová</i>	1342

COLLECTIVE RIGHTS OF THE SELF-EMPLOYED FOLLOWING THE AMENDMENTS TO THE POLISH TRADE UNION LAW <i>Professor Tomasz Duraj</i>	1348
ZMEDIÁLNY HÁBITUS ONLINE ČLOVEKA <i>Anna Šámelová</i>	1355
PASÍVNA A AKTÍVNA PREVENČIA V PRÍPADE AKTÍVNEJ SOLIDARITY <i>Imrich Fekete</i>	1360
STAV A PERSPEKTÍVY VÄZENSTVA SLOVENSKEJ REPUBLIKY <i>Lukáš Michal'ov</i>	1373
VYVESOVANIE DÚHOVEJ VLAJKY MEDZINÁRODNÝMI VLÁDNYMI ORGANIZÁCIAMI <i>Peter Rosputinský</i>	1383
SKÚMANIE ORGANIZAČNEJ, MATERIÁLNEJ A PERSONÁLNEJ INŠTITUCIONALIZÁCIE POTENCIÁLNEJ PRIVATIZÁCIE VÄZENSTVA V SLOVENSKEJ REPUBLIKE S DÔRAZOM NA NIEKTORÉ ASPEKTY TÝKAJÚCE SA RESOCIALIZÁCIE ODSÚDENÝCH OSÔB <i>Veronika Tóthová</i>	1393
PRÁVNÝ ASPEKT OCHRANY SPOTREBITELA <i>Silvia Treľová</i>	1402
FILOZOFIE TVORIVOSTI <i>Nataliia Kysil</i>	1410
ABSOLUTIZMUS AKO MOŽNOSŤ VLÁDY V RÁMCOCH OSVIETENSKEJ FILOZOFIE <i>Peter Gustáv Hrbatý</i>	1417
POSTAVENIE BEZPEČNOSTNÝCH ZLOŽIEK V SLOVENSKEJ REPUBLIKE Z HĽADISKA ICH VPLYVU NA VEREJNÝ PORIADOK A BEZPEČNOSŤ <i>Miriam Odlerová</i>	1422
PRINCIPLES OF REAL ESTATE REGISTRATION IN CZECH AND ENGLISH LAW <i>Kateřina Heřmanová</i>	1432
MICHEL FOUCAULT'S CONCEPT OF DISCOURSE <i>Miroslav Sedlacek</i>	1439

MANAGEMENT, MARKETING

MANAGEMENT, MARKETING

QUAERE

TERMINOLOGY OF EMPLOYMENT POTENTIAL AND OLDER PEOPLE WITHIN SOCIAL SCIENCES LITERATURE

Jozef Bartek

Abstract

Terminology used in research areas cause sometimes confusion due to insufficient or different definitions of terms. Some terms are used very often and others to a minimum in the literature. Based on this experience, we decided to take a closer look at two terms. The article focuses on the research terminology of employment potential and older people used in literature dealing with employment, economic activity, retirement age, prolongation of working life or health condition of the population. We used the databases Web of Science, Scopus and the Internet to research literature. When examining the term employment potential, it is concluded that this term exists, but it is very rare and its definition is unclear. Regarding the term older people, we conclude that it is used frequently, but it has no uniform age limit, what depends on variable circumstances. Frequent age limits for older people are 50+, 55+, but also 45+ and 65+.

Keywords: *age limit, employment potential, labor market, older people, terminology*

1 INTRODUCTION

Clear definition and use of terms is essential for a complete and correct understanding of the meaning of texts. Thus, misinterpretation of the content, message or research results can be avoided. Due to this experience, we decided to take a closer look at the use of two selected terms. The paper deals with the terminology used within social sciences literature in the fields of economics, personnel management, law, ethnology, demography or statistics because sometimes it is wordy and vague. We chose the two terms operated within articles that we do not have the assurance of consistent interpretation when using them. The first term is the employment potential and the second term is the older people. The issue with the term employment potential is that its occurrence in literature is minimal and can be understood as a synonym of working potential or similar expressions what could be confusing in understanding. We assume that this term, despite its existence in the literature, is not sufficiently specified due to its low use or the use of other terms that better describe researched phenomena. The term older people is very frequent in scientific literature. Research on the phenomenon of older people in various fields of science is extensive and timely, especially given the global aging of the population as a result of the increase in older people worldwide. However, the term of older people is not uniformly defined in relation to the age limit what brings research advantages and disadvantages as well. We are trying to find the causes of this condition. The literature overview section is devoted to the reviewed literature and it points out the specifics of the terms. The goal and methodology section deals with the aim to find unifying features or clearer definitions of terms being researched and methodology of research and its delimitations. The findings section summarizes the results of the terms researched and brings the interesting findings of the research. The discussion section offers our opinions on the terms and a synthetic definition of the term employment potential and at the same time recommendations for further research on both terms and possible ways of defining it.

2 LITERATURE OVERVIEW

This section offers results of examining the terms of employment potential and older people. First, we overview the term of employment potential. Employment potential differs from potential employment. According to Larson (2017) potential employment “is a contingent hire agreement. Under such an agreement, the prospective employee agrees to contribute time and effort on a proposal for a new contract and is assured on paper by company of a position on the project when it is awarded. Such arrangements are generally recognized by the government as a credible way for new or start-up businesses to grow and agencies will accept resumes of experienced professionals in proposals from small business contractors with signed contingent hire agreements even though the personnel may not yet be on the company payroll.” Employment potential is closely linked to work potential. Baránik, and Habánik (2004, p. 152) define working potential as: 1. working population (productive population of 16 - 64 years), 2. a population that may not work (it is financially secured), 3. basic service soldiers, mothers on extended maternity leave, persons of working age in prison, homeless people, 4. a population that does not want to work (unemployed, who are satisfied with social benefits for the unemployed). Ministry of Labor, Social Affairs and Family of the Slovak Republic (2017) according to the Finnish Institute for Occupational Health working ability is defined as the Work Ability House Model . There are four floors (1. health and functional capabilities 2. ability 3. values, attitudes, motivation 4. work, community in work, leadership) interacting with the external environment (immediate social environment and family). According to this model, these areas create working potential. The World Bank publication (2004) focused on employment potential of selected countries includes issues of population dynamics, socioeconomic trends, employment regulations, the quality of institutions, opportunities in the world economy, and the impact of a redistributive social contract on prospects for reform. Local Autism Working Group of Sunderland City Council (2020) solving employment potential of people with Autism finds the problems linked to process of finding and keeping a job. When searching the term on website of American Economic Association (2020) we find no results of the term employment potential.

Second, we overview the term of older people. Age range of term older people in the labor market in broad literature is set differently. Some authors use limit 55+. Hardy et al. (2018) focused on job retention of older people in Central Europe set the age category older workers for 55-64 years. Łaskiewicz and Bojanowska (2017) in research of older people’s work motivation used age group 55-64 synonymously for older people, elderly, older workers in conjunction to labor market. Other authors prefer limit 50+ because of research goals and availability of data. Neary et al. (2019) in qualitative study of role of age and health in perceptions of returning to work use term older people for 50+. Ćwirlej-Sozańska et al. (2018) in research of assessment of psychological capacities for professional work studied population aged 50-70 years old. For comparison of employment rate they used age group 55-64. Midtsundstad, and Nielsen (2019) in their research used age limit 50+ for older people participating in the labor market. Van der Horst et al. (2017) set up age limit of older people 50+ in their gender study of roles and employment. Dudel, and Myrskylä (2017) do not use term older people at all but prefer term older age groups, older workers, older ages in research of working life expectancy at age 50. Wahrendorf et al. (2016) in research sample mark older people with age limit 50+ and as retired persons. National active aging program 2014-2020 of Slovak Republic (2013, p. 6) indicates term of older people on age basis in two ways. On one hand, it is the contribution of older people 55+ to paid work (the indicators are the employment rate in the age groups 55-59, 60-64, 65-69 and 70-74). On the other hand, there is age point 50+ for active ageing concept. The program even differs concept of older people, which is used mainly in the context of employment relations and their activity in the formal labor market and the term seniors is used in the context of activities and relationships

after reaching retirement age. There are couple of authors that use term older people but there is not given exact age limit. Stafford et al. (2019) research paper about working participation in later life uses for term older people but they do not specify age limit. As well as Zieliński's (2018) paper about employment in Central and Eastern Europe uses term older people but does not offer age limit. The same case is the Pawera, and Jančíková's (2017) paper about age discrimination in the labor market in Slovakia. They use term older people but do not set up precise age limit. Gautun, and Bratt (2017) use term older people without age limit and it is label in their study for those who need to be provided care service. Bara, and Podgorelec (2015) researching social theories of retirement and aging note that older people themselves are reserved in naming specific age groups to avoid ageism. Authors do not indicate age limit for searching term. There are authors who even use various setting of age limit for term older people. The article of Fournier et al. (2018) define term of older worker of age limit 45+ within their research, which is closely related to older people in the labor market. They state the definition of older worker varies according to the source, context and national policies. Whitley, and Popham (2017) researching leaving labor market and impact on health use term older people for age limit 56+. The age limit 55+ and 65+ for term older people use Principi et al. (2018) when researching retirements plans and active ageing in Italy, United Kingdom and United States of America. Wahrendorf et al. (2017) for research paper of older people working beyond state pension age use age limit 65+. Meng et al. (2017) study of the impact of retirement on age related cognitive decline uses term older adults for 40+. Some of authors do not use adjectiv older when researching aged people. They simply preffer term people with the given age limit as in the research of Farrants et al. (2018) where is used 65+ or synonymous term old age category. Statistical Office of the Slovak Republic (2020) uses in data of population and attributes of age following population age groups naming: pre-productive (0-14), productive (15-64), post-productive (65+), middle age (45-59), early old age (60-74), old age (75-89), longevity (90+). Jurčová (2005, pp. 55-56) also offers age groups for the economically active population, but she does not define the term older people.

3 GOAL AND METHODOLOGY

The goal of this research is to find out the meaning and way of using the terms researched, because we are not able to clearly grasp their content from our previous experience. As methodology of research, we use literature review. We research contemporary literature and articles on the topic of employment potential and older people. We use article databases Web of Science, Scopus and the Internet. We look for articles on age management, human resources management of older people, employment of older people in terms of health aspects, working life prolongation or retirement, where the terms are most often contained.

4 FINDINGS

Literature review research is limited because it is not possible to do it completely. However, as far as the first researched term employment potential is concerned, it often does not occur in the literature. The term working potential is more common. There is a concept of potential employment whose content refers to the form of an employment contract. The result of the research find that this term exists in the literature, but its meaning is not sufficiently clarified and does not occur frequently. The term employment potential is very rare in the literature. We attribute this to the fact that it is either a term that is not well known or not sufficiently described. Regarding the second term we find that there is no clear age limit for the term of older people. The authors set the age limit according to the research sample, national policies or data availability. In surveys, the age limit of older people is most often around 50+, 55+, but there are also 45+ or 65+ as well. As a result, the term older people remains vague and at the same time wide open for many productive or post-productive age groups.

5 DISCUSSION

Since we have not found a more precisely defined concept of employment potential, we offer following description. Taking into account mentioned views we incline to understand employment potential as a condition that carries out the possibility of pursuing a profession based on the personality dispositions of a particular person and to succeed in the labor market. In this term we include the economic activity of an individual, i. e. whether she/he is employed or actively seeking employment. At the same time, it is her/his personality qualities that enable her/him to gain a foothold in the labor market, to work or to maintain employment considering actual marcoeconomic situation and national policies. Unlike the first, the second researched term, older people, is very common in the literature. However, it does not have an exact age limit for various reasons e. g. research samples, national policies or data availability. So far, the researchers themselves set the age limit of this concept. On the one hand, this is an advantage in terms of the freedom to set a limit. On the other hand, the concept of older people is too vague in terms of age. This brings constraints on possible comparisons in research or building on other research. There is a possibility for further research of the concept of older people and possible definition based on age according to selected characteristics.

6 CONCLUSION

We review and evaluate the terms employment potential and older through the literature review method in the paper. Although research is conducted on a limited amount of literature in a wide field of social and economic sciences, we bring findings that give contours to the research issue. Unclear conceptions can be misleading to readers and researchers. According to our research, the term employment potential is not a technical term and if it is used by the authors, it will have to be better defined on the basis of specified characteristics that we could not identify. Synthetically, we try to create a definition, but we do not consider it to be comprehensive, because it needs a deeper revision or a concrete definition based on self-sustaining future research. Regarding the frequent concept of older people, we found that it is not defined at a particular age, although it deals with age. It is a long-term concept that includes people in this category from about 45+, more often 50+ or 55+, but also 65+. The authors use it according to their limits. We could not find a uniformly defined age in the literature reviewed. There is the possibility opened for unifying the age limit of the concept, which can be very demanding, however, given the national policies and authors' interests in specifying a research cohort. This could result in better evaluation of the statistics of the population thus identified, removing the confusion of the uncertainty of the term. If we look at it lightly, with a clear definition of the age limit, older people would not have to think about themselves if they are still physiologically young. We hope that our research has contributed to improving the sharpness of the terms used and inspired to explore them further. In the future, we see the possibility of both interdisciplinary character development and research in both terms that would define the terms employment potential and older people more clearly and more consistently.

Sources

1. AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION. (2020). [on-line]. [acc.: 2020-11-03]. Retrieved from: <https://www.aeaweb.org/search?jelCode=&type=&q=employment+potential>.
2. BARA, M., & PODGORELEC, S. (2015). *Društvene Teorije Umirovljenja i Produktivnog Starenja* [Social Theories of Retirement and Productive Aging]. etnološka tribina 38, vol. 45:58-71. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from:

https://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=F5weCPnKyCGRtSbJWeP&page=3&doc=106.

3. BARÁNIK, M., & HABÁNIK, J. (2004). *Makroekonómia* [Macroeconomics]. Trenčín : Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka, 318 p. ISBN 80-8075-043-2.
4. ĆWIRLEJ-SOZAŃSKA, A., WIŚNIEWSKA-SZURLEJ, A., WILMOWSKA-PIETRUSZYŃSKA, A., SOZAŃSKI, B., & WOŁOSZYN, N. (2018). Assessment of Psychological Capacities for Professional Work in Late Middle Age and at the Beginning of Old Age. *Medycyna Pracy* 69(4), pp. 375–381. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://doi.org/10.13075/mp.5893.00680>.
5. DIRECTORY OF LOCAL EMPLOYMENT SERVICES FOR PEOPLE WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS. (2020). *What is the employment potential of people with Autism?* Sunderland4autism. [on-line] [acc.: 2020-17-02]. Retrieved from: <https://www.sunderland4autism.com/employment-potential.html>.
6. DUDEL, C., & MYRSKYLÄ, M. (2017). Working Life Expectancy at Age 50 in the United States and the Impact of the Great Recession. *Springer, Demography* 54:2101-2123. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs13524-017-0619-6.pdf>.
7. FARRANTS, K., MARKLUND, S., KJELDGÅRD, L., HEAD, J., & ALEXANDERSON, K. (2018). Sick Leave Among People in Paid Work After Age 65: A Swedish Population-based Study covering 1995, 2000, 2005 and 2010. *Scandinavian Journal of Public Health*, 46: 297–305. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1403494817731487>.
8. FOURNIER, G., ZIMMERMANN, H., MASDONATI, J., & GAUTHIER, C. (2018). Job Loss in a Group of Older Canadian Workers: Challenges in the Sustainable Labour Market Reintegration Process. *Sustainability* 10, 2245:1-23. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: https://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=F5weCPnKyCGRtSbJWeP&page=1&doc=33.
9. GAUTUN, H., & BRATT, C. (2017). Caring too much? Lack of Public Services to Older People Reduces Attendance at Work Among Their Children. *Springer, Eur J Ageing* 14:155-166, 2017. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs10433-016-0403-2.pdf>.
10. HARDY, W., KIEŁCZEWSKA, A., LEWANDOWSKI, P. & MAGDA, I. (2018). Job Retention Among Older Workers in Central and Eastern Europe. *Baltic Journal of Economics*, 18:2, pp. 69-94. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/1406099X.2018.1514562>.
11. JURČOVÁ, D. (2005). *Slovník demografických pojmů* [Glossary of demographic terms], INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky, Výskumné demografické centrum, Bratislava : STATIS, 72 p. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slovník_2verdd.pdf.
12. LARSON, K. (2017). *What is potential employment?* Quora, [on-line]. [2020-31-01]. Retrieved from: <https://www.quora.com/What-is-potential-employment>.
13. ŁASZKIEWICZ, E., & BOJANOWSKA, A. (2017). The Future of Polish Labour Market and the Issue of Work Motivation in Older People. *Folia Oeconomica. Acta Universitas Lodzensis*, 2(328), pp. 75-89. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/foe/article/view/835/1702>.
14. MENG, A., ANDERSEN NEXØ, M., & BORG, V. (2017). The Impact of Retirement on Age Related Cognitive Decline – a Systematic Review. *BMC*

- Geriatrics* 17:160. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://bmcgeriatr.biomedcentral.com/track/pdf/10.1186/s12877-017-0556-7>.
15. MIDTSUNDSTAD, T. & NIELSEN, R. O. (2019). Lifelong learning and the continued participation of older Norwegian adults in employment. *Eur J Educ*, 54:48-59. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/ejed.12322>.
 16. MINISTRY OF LABOUR, SOCIAL AFFAIRS AND FAMILY OF THE SLOVAK REPUBLIC. (2017). *Definícia vekového manažmentu a vytvorenie zásad vekového manažmentu pre zamestnávateľov (v súkromnej a verejnej správe)* [Definition of age management and creation of age management principles for employers (in private and public administration)]. [acc.: 2019-10-12]. Retrieved from: <https://www.employment.gov.sk/files/slovensky/ministerstvo/rada-vlady-sr-prava-seniorov/definicia-vekoveho-manazmentu-vytvorenie-zasad.pdf>.
 17. MINV. (2013). *Národný program aktívneho starnutia na roky 2014 – 2020* [National Active Aging Program 2014-2020]. [acc.: 2019-10-12]. Retrieved from: https://www.minv.sk/swift_data/source/rozvoj_obcianskej_spolocnosti/rada_vlady_p_re_mno/rokovania/2013/5_rokovanie/MPSVR_narodny-program-aktivneho-starnutia_material.pdf.
 18. NEARY, J., KATIKIREDDI, S. V., BROWN J., MACDONALD, E. B., & THOMSON H. (2019). Role of Age and Health Perceptions of Returning to Work: a Qualitative Study. *BMC Public Health*. 19:496. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s12889-019-6819-9>.
 19. PAWERA, R., & JANČÍKOVÁ, E. (2017). An Issue of Age in the Labour Market in Slovakia. *Economic Annals-XXI*, 168(11-12), pp. 93-99. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <http://soskin.info/userfiles/file/Economic-Annals-pdf/DOI/ea-V168-19.pdf>.
 20. PRINCIPI, A., SANTINI, S., SOCCI, M., SMEATON, D., CAHILL, K. E., VEGERIS, S., & BARNES, H. (2018). Retirement Plans and Active Ageing: Perspectives in Three Countries. *Ageing & Society* 38, 56-82. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/8E3C3CEEC9B2F5519752431EFEE0454A/S0144686X16000866a.pdf/div-class-title-retirement-plans-and-active-ageing-perspectives-in-three-countries-div.pdf>.
 21. STAFFORD, M., LACEY, R., MURRAY, E., CARR, E., FLEISCHMANN, M., STANSFELD, S., XUE, B., ZANINOTTO, P., HEAD, J., KUH, D., & McMUNN, A. (2019). *Work – family Life Course Patterns and Work Participation in Later Life*. *European Journal of Ageing* 16:83-94. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s10433-018-0470-7>.
 22. STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC. (2020). *Population and Attributes of Age*. DATA cube. [online]. [acc.: 2020-21-02]. Retrieved from: http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WIN/as1001rs/v_as1001rs_00_00_00_en.
 23. VAN DER HORST, M., LAIN, D., VICKERSTAFF, S., CLARK, C., & BAUMBERG GEIGER, B. (2017). Gender Roles and Employment Pathways of Older Women and Men in England. *SAGE Open* October-December 1-17. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2158244017742690>.

24. WAHRENDORF, M., AKINWALE, B., LANDY, R., MATTHEWS, K., & BLANE, D. (2017). Who in Europe Works Beyond the State Pension Age and under which Conditions? Results from SHARE. *Springer, Population Ageing* 10:269-285. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs12062-016-9160-4.pdf>.
25. WAHRENDORF, M., BLANE, D., MATTHEWS, K., & SIEGRIST, J. (2016). Linking Quality of Work in Midlife to Volunteering During Retirement: a European Study. *Springer, Population Ageing* 9:113-130. Retrieved from: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs12062-015-9129-8.pdf>.
26. WHITLEY, E., & POPHAM, F. (2017). Leaving the Labour market Later in Life: How Does it Impact on Mechanisms for Health? *Occup Environ Med* 74:877-886. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: <https://oem.bmj.com/content/oemed/74/12/877.full.pdf>.
27. WORLD BANK. (2004). *Unlocking the Employment Potential in the Middle East and North Africa. Toward a New Social Contract*. Washington, DC : The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. [acc.: 2020-13-01]. Retrieved from: <https://books.google.sk/books?id=k0cfzI6YAbwC&pg=PA24&lpg=PA24&dq=employment+potential+definition&source=bl&ots=QZUa1uuTy4&sig=ACfU3U3AjLJw-R5Me6G06QCu2xGAdzjXkA&hl=sk&sa=X&ved=2ahUKEwiwo-2IjdHnAhX1mFwKHQxJAjoQ6AEwDnoECAoQAQ#v=onepage&q=employment%20potential%20definition&f=false>.
28. ZIELIŃSKI, M. (2018). Effect of the Economic Situation on Employment and its Structure in the Central and Eastern European Countries. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 17(3): 329–337. [acc.: 2019-15-11]. Retrieved from: https://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=3&SID=F5weCPnKyCGRtSbJWeP&page=1&doc=31.

Contact

Ing. Jozef Bartek
 Alexander Dubček University of Trenčín
 Faculty of Social and Economic Relations
 Študentská 2, 911 50 Trenčín, Slovak Republic
 Tel: +421 902 791 495 email: bartekjozef@gmail.com

MOŽNOSTI A VÝZNAM KOUČINGU

POSSIBILITIES AND IMPORTANCE OF COACHING

Magdaléna Cárachová

Abstrakt

Ľudský kapitál je mnohokrát označovaný za najväčšiu hodnotu podniku, či zdroj konkurenčnej výhody. Investície do ľudského kapitálu sú čoraz častejšie a nevyhnutnejšie a jeho význam stále rastie. Tento fakt si postupne uvedomujú nielen veľké korporácie, ale náležitú pozornosť rozvoju ľudského kapitálu venujú už aj malé a stredné firmy. Ľudský kapitál je potrebné neustále zdokonaľovať, pričom jednou z manažérskych metód na zabezpečenie dlhodobého rozvoja ľudských zdrojov je práve koučing. Tejto skutočnosti sa venujeme v príspevku.

Kľúčová slova: Koučing, kouč, koučovaný, proces koučingu, modely koučingu, hľadanie možností

Abstract

Human capital is often described as the greatest value of a company, or a source of competitive advantage. Investment in human capital is becoming more frequent and necessary, and its importance is growing. Not only large corporations are gradually realizing this fact, but small and medium-sized companies are already paying due attention to the development of human capital. Human capital needs to be constantly improved, and one of the management methods to ensure the long-term development of human resources is coaching. We address this fact in the article.

Key words: Coaching, coach, coached, coaching process, coaching models, searching for possibilities

ÚVOD

Žijeme v období, ktoré je charakteristické množstvom zmien v spoločnosti, inštitúciách a v trhovom priestore. Pracovníci v podnikoch očakávajú od svojich manažérov viac ako v minulosti - iné správanie, viac rešpektu, nie sú pripravení prijať len direktívne riadenie, ktoré malo svoje miesto v minulosti, alebo len v špecifických situáciách. Zmeny vyžadujú od manažérov úplne iný postoj k ľuďom a iný, nový štýl manažmentu, ktorý vyžaduje vodcovstvo, dôveru, flexibilitu, vieru v ľudí a v ich potenciál, rešpekt hodnôt a dokonalú spoluprácu. Koučovanie ako štýl manažmentu podporuje všetky tieto potreby. V súčasnej dobe sú v podnikoch kladené veľké požiadavky na manažérov a to na ktorejkoľvek úrovni riadenia. Je na nich vyvíjaný tlak, aby podávali neustále vyššie a lepšie výkony, nakoľko práve od ich kvalitnej práce je závislé efektívne fungovanie podniku. V tejto situácii je potrebné uvedomiť si, že schopnosti a vedomosti, ktoré sme si osvojili v škole alebo získali počas života už nie je možné s úspechom využívať po celý zvyšok života a to najmä v profesionálnej oblasti. Metódy, ktoré fungovali v minulosti, nemusia už fungovať v súčasnosti. Pre niektorých ľudí môže byť táto skutočnosť stresujúca, pretože sa požaduje väčšia flexibilita, zodpovednosť a vyššie výkony. Preto sa v dnešnej dobe stále častejšie stretávame s modernými metódami, ktoré slúžia na vzdelávanie, osobný rozvoj a motiváciu.

Jednou z takýchto metód je aj koučing, ktorý pomáha nielen zvýšiť výkon a zodpovednosť pracovníkov, ale súčasne ich dokáže aj motivovať.

1 KOUČING

Profesia koučingu vznikla vo svete biznisu koncom osemdesiatych rokov 20. storočia. Prví koučovia pracovali exkluzívne s vrcholovým manažmentom v stredne veľkých a vo veľkých korporáciách. Už vtedy dokázali špičkoví pracovníci oceniť možnosť interakcie s nezávislou osobou v pravidelných intervaloch. Najlepší odborníci si uvedomili prínos, ktorý by mohli odborne školení koučovia ponúknuť oveľa širšiemu spektru ľudí. Na základe toho vznikli viaceré organizácie, školy a tréningové programy, ktorých cieľom je pripravovať koučov [3]. V súčasnosti patrí koučing medzi mimoriadne obľúbené metódy rozvoja ľudského kapitálu a taktiež ho môžeme zaradiť medzi aktuálne trendy v tejto oblasti, pričom má aj do budúcnosti veľký potenciál. Profesionálny koučing je partnerstvom klienta a kouča, ktoré vzniká na dohodnuté obdobie za účelom dosiahnutia konkrétnych cieľov stanovených klientom. Kouč sprevádza klienta na ceste, pre ktorú sa klient rozhodol k dosiahnutiu cieľa, ktorý si klient sám vytýčil. Kouč pracuje výlučne s potenciálom, ktorý už klient v danom momente má a prináša ho so sebou na koučovacie stretnutia. Kouč podnecuje a podporuje osobitosť každého klienta, jeho schopnosti a talent so zámerom, aby sa klient rozvíjal, rástol a dosahoval svoje ciele vďaka využitiu vlastných zdrojov. Rozhodujúcim kritériom celého procesu je užitočnosť, efektívnosť a prospešnosť z pohľadu klienta.

1.1 Východisko koučingu - manažment

Veľmi dôležitým rozvojovým faktorom sa stáva kvalifikácia a znalosti, ktoré umožňujú pružnejšie sa prispôsobovať čoraz častejším zmenám. Pracovníci sa zapájajú čoraz viac do aktívnej účasti na manažmente. [6] K ovplyvňovaniu podriadených používajú vedúci zamestnanci rôzne metódy. Najjednoduchšou metódou ovplyvňovania jednaní ľudí sú príkazy a zákazy. [7] Vedenie ľudí len prikazovaním nie je však najúčinnnejšou metódou riadenia. Ide o devalváciu ľudí, ktorá má záporný vplyv na pracovnú motiváciu, aktivitu a iniciatívu pracovníkov. Pokiaľ chcú vedúci zamestnanci, aby ich podriadení boli vnútorne motivovaní k čo najvyššiemu pracovným výkonom, boli samostatnými, efektívnymi, aktívnymi, iniciatívnymi a tvorivými zamestnancami, potom nevystačia s vedením len týmto spôsobom. Tento spôsob vedenia formuje práve opačné vlastnosti zamestnancov. Ako už bolo vyššie spomenuté, koučing je jednou z metód, prostredníctvom ktorej môžeme ovplyvniť jednanie účinnnejšie a súčasne i taktnejšie a ohľadupľnejšie.

Byť manažérom, či riaditeľom vôbec nie je jednoduché. Vopred stanovené ciele určitej spoločnosti dosahuje predovšetkým človek na vedúcej pozícii a to prostredníctvom iných ľudí - kolegov, zamestnancov, podriadených. A tu vstupuje do hry ľudský faktor. Slúži na rozvoj a zvýšenie profesionálnej výkonnosti pracovníkov na všetkých úrovniach podniku od odborných pracovníkov, cez vedúcich a stredný manažment až po vrcholových manažérov. Ak manažér nedokáže naplno rozvinúť svoj potenciál, vtedy koučing býva katalyzátorom potrebnej dynamiky, učenia sa a zmien. Koučing je určený predovšetkým lídrom a ich využitie predstavuje jeden z najmocnejších nástrojov ich rozvoja. Časté témy v manažérskom "leadership" rozvojovom koučingu sú napríklad tieto: [9]

- Posilnenie sebadôvery a sebavedomia na pozícii manažéra,
- podpora pri učení sa a rozvoji nových kompetencií,
- rozpoznanie faktorov blokujúcich optimálny výkon a ich prekonanie,
- optimalizácia osobnej a pracovnej efektivity,
- pomoc pri formulovaní autentických a zmysluplných cieľov,
- zlepšenie manažmentu času, zvládanie stresu, prevencia vyhorenia,
- podpora vlastnej motivácie a umenie motivovať druhých,

- rozvoj emočnej inteligencie a jej využitie pri práci s ľuďmi,
- presvedčivé vedenie ľudí, posilnenie vodcovských kompetencií,
- podpora pri budovaní tímu, riešenie vzťahových problémov,
- presvedčivé vystupovanie – v tíme, v organizácii, pri prezentácii,
- porozumieť neprehľadným situáciám, pomoc pri rozhodovaní sa,
- získanie odvahy pre realizáciu dôležitých krokov,
- nachádzanie rovnováhy a súladu medzi pracovnými a životnými úlohami.

Manažér má tak vďaka koučingu oveľa menej stresu, nestráca kontrolu a má možnosť pracovať na stratégii a plánoch do budúcnosti, má dôveru vo svojich ľuďoch, ktorých potenciál objavil.

Slabé stránky manažérskeho variantu koučingu:

- veľmi často sa nedostanú na povrch osobné problémy,
- úlohou manažéra je aj kontrolovať – z tohto dôvodu sa veľmi ťažko buduje dôvera, nakoľko zamestnanec môže počas koučingu z opatrnosti zamlčať určité skutočnosti,
- veľmi ťažko sa garantuje dobrovoľnosť, ak si manažér koučingový prístup vyžaduje,
- ak má byť manažér počas koučingu neutrálny, znamená to, že podporuje riešenie, ktoré je najlepšie pre zamestnanca, a nie pre manažéra, čo je niekedy v praxi dosť náročné.

Uvedené problémy možno riešiť tak, že manažér podporuje samostatnosť podriadených, pričom môže postupne znižovať úroveň kontroly. Tento prístup však pre manažérov predstavuje určité riziko, a preto ho neradi využívajú. Veľkým prínosom je stotožnenie firemnej kultúry s princípmi koučingu. Za tohto predpokladu sa zvyšovanie dôvery a pokles kontroly môžu stať menšou hrozbou. Firma sa môže rozhodnúť zriadiť funkciu interného kouča, čo manažérov značne odbremení. Koučom sa v podstate môže stať každý. Pre profesionálnych koučov existujú certifikáty a rôzne vzdelávacie kurzy.

1.2 Druhy koučingu

Základným cieľom koučingu je podpora sebauvedomenia a vedenie k vyššej miere samostatnosti a prebraniu zodpovednosti a iniciatívy. Najväčšou cieľovou skupinou koučingu sú manažéri na všetkých úrovniach riadenia, vedúci projektov a konzultanti. Často sa používa pri integrácii nových pracovníkov, pri výchove nových manažérov a pri rozvoji špičkových pracovníkov a špecialistov s výhradným postavením v rámci organizácie. Nezanedbateľným trendom v posledných rokoch je koučovanie v prevádzke, kde výhody koučingu využívajú radoví pracovníci. V prípade, že sa spoločnosť rozhodne pre koučing, stretne sa s možnosťou využitia rôznych variantov.

Viaceri autori rozlišujú tieto druhy koučingu: koučing pre jednotlivcov, koučing pre viac osôb a ďalšie vzdelávanie v koučingu. Koučing pre jednotlivcov môže prevádzkovať interný, alebo externý firemný kouč. Špeciálnym prípadom je manažér v úlohe kouča svojich podriadených. Koučing pre viac osôb zahŕňa tímový koučing, koučing na úrovni rovnocenne postavených partnerov v rámci organizačnej štruktúry (napr. rovnako postavení spolupracovníci dvoch rôznych oddelení), systémový koučing kedy metódy koučingu sú hlboko integrované v podnikovej kultúre.

Okrem spomenutých druhov koučingu sa môžeme stretnúť aj s nasledovnými variantami:

- Interný – realizuje sa interným koučom. Výhoda je v poznaní interného prostredia. To je súčasne aj nevýhodou v skrytom riziku, že kouč má vytvorený osobný vzťah, čo bráni vidieť veci s odstupom.
- Externý – realizuje sa externým koučom. Výhoda je v tom, že nie je zaťažený prostredím, dokáže si udržať odstup. Naopak, nevýhodou je, že mu môžu uniknúť niektoré skutočnosti.
- Individuálny – aktívne hľadanie a realizácia riešenia koučovanej osoby.

- Skupinový – keď ide o skupinu alebo tím. Využíva sa skupinová dynamika na nájdenie postupu či riešenia úlohy alebo problému, ktoré stoja pred skupinou. Často je doplnkom tohto procesu aj koučing individuálny.
- Telefonický (Skype) – veľmi efektívny a účinný v prípade už vybudovanej dôvery medzi koučom a koučovaným.

Ďalší krok, ktorý sa spája s rozhodovaním a výberom vhodného koučingu, je výber koučingu podľa toho, čo chceme dosiahnuť. Každá z uvedených foriem koučingu vychádza z konkrétnej „školy“ a má svoju filozofiu a metodiku. Môže to byť:

- Systémový koučing. Keď chceme identifikovať potreby zamestnancov, zlepšiť svoju konkurenčnú pozíciu na trhu. Vyžaduje sa rozhodnutie a záväzok lídrov organizácie, čas a ich podporu. Každý je každému „koučom“. Nie je úspešný a efektívny tam, kde sa stáva cieľom „lebo sa to nosí“. Nemôže existovať periférne, či oddelene. Nesmie sa stať nástrojom kontroly, dozerania, manipulácie či trestania.
- Exekutívny koučing (Executive coaching). Využíva partnerský vzťah, ale pri zmene je dohodnutý aj špecifický vzťah hierarchie – že jeden určuje smer, vedie.
- Systemický koučing. Keď chceme pôsobiť na spôsob myslenia. Nie je postavený na hierarchickom vzťahu. Vzťah je rovnocenný – partnerský. Človeka vníma v jeho komplexnosti a mnohorakosti.
- Kariérny koučing. Prioritou tohto štýlu koučingu je nájsť v človeku potenciál a silné stránky, ktoré mu umožnia vybrať si profesiu či pracovné miesto, na ktorom bude úspešnejší. Rieši dilemu človeka: kariéra vs. rodina. Identifikuje zdroje nespokojnosti človeka a napomáha mu prehĺbiť sebaopoznanie a následne mu umožňuje správať sa a rozhodovať konštruktívnejšie. Je vhodný pri rozvoji talentov.
- Biznis koučing (Business coaching). Jeho prioritou je zameranie na obchodné výsledky. Ako robiť svoj biznis najlepšie, ako viem. Adekvátne vynaloženej práci aj zarobiť a pritom pracovať s nadšením a láskou.
- Výkonnostný koučing (Performance coaching). Zameranie na výkon človeka. Neslúži na maximalizáciu výkonu, ale jeho optimalizáciu. Dlhodobá maximalizácia výkonu ľudí preťažuje a môže byť kontraproduktívna.
- Životný koučing (Life coaching). Zameriava sa na to, ako zlepšiť kvalitu života človeka. Ako dosiahnuť rovnováhu v živote, byť úspešný. Odhodlanie hľadať kroky ku zmene.
- Krátke koučovanie (Brief coaching). Rýchle, krátkodobé a účinné koučovanie. Pracuje s emóciami koučovaného.
- Motivačný koučing (Motivation coaching). Prioritou je pochopiť postoj a problém zamestnanca s cieľom zvýšenia jeho vnútornej motivácie.
- Co-Active coaching. Buduje na myšlienke, že klient je prirodzene kreatívny, celistvý a má zdroje na svoj rozvoj. Koučing sa zaoberá klientovým životom a obsah koučovania prichádza od klienta. Kouč je s klientom a pomáha mu nájsť odpovede. Motivuje ho, aby implementoval dohodnutú úlohu a prehlboval učenie.
- Vzťahový koučing. Zameriava sa na riešenia vzťahov.
- Koučing zameraný na riešenia (Solution Focused coaching). Prioritou je hľadanie zdrojov kreatívnych a originálnych riešení.
- Manažér ako kouč. Manažér trénuje vybrané zručnosti z koučingu. Tieto zapracováva do svojho štýlu vedenia a komunikácie s ľuďmi. Tu hovoríme o koučovom prístupe. Koučing vo svojich komplexných kompetenciách sa v tomto prípade nerealizuje. Z manažéra nie je cieľom vychovať kouča. Ak tú ambíciu má, ide inou edukačnou prípravou.
- Koučing v teréne (Shadowing). Špecifická forma, tiež hovoríme o koučovom prístupe. Kouč je so zamestnancom na jeho pracovisku ako „tieň“. Po ukončení jeho

práce, kouč poskytuje spätnú väzbu koučovacím spôsobom. Cieľom je osobnostný rozvoj koučovaného a zvýšenie jeho výkonu.[9]

V priebehu niekoľkých desaťročí sa koučovanie stalo doménou mnohých odborníkov, takže dnes sa môžeme stretnúť okrem koučovania v pracovnej oblasti aj s týmito typmi koučovania:

- koučovanie života (life coaching) – zameriava sa na učenie ľudí rozpoznať svoje životné príležitosti a ciele a nájdenie cesty k ich dosiahnutiu,
- zdravotné koučovanie (health coaching) – zameriava sa na zdravý životný štýl a na spôsoby, ako si vylepšiť a udržať pevné zdravie, ako sa lepšie o seba postarať,
- koučovanie konfliktu (conflict coaching) – trénuje ľudí na správne zvládanie konfliktov,
- koučovanie medziľudských vzťahov, alebo takzvaný „date coaching“ – učí nadväzovať vzťahy s ľuďmi, s druhým pohlavím, alebo riešiť partnerské vzťahy.

1.3 Koučing v praxi

Koučovanie ako profesionálna podpora rozvoja pracovníkov organizácie je mimoriadne účinný spôsob pri dosahovaní cieľov. Uplatňuje sa spravidla tam, kde doterajšie prístupy a metódy už nestačia. Na rozdiel od iných vzdelávacích a rozvojových aktivít koučovanie podporuje nielen racionálnu, reflexno-vegetatívnu, ale aj emocionálnu a citovú zložku osobnosti. [2]

Koučing je proces, v ktorom kouč v dialógoch pomáha jednotlivcom alebo skupinám pri hľadaní riešení záležitostí súkromného alebo pracovného života. Zakladá sa na dobrovoľnosti, rešpekte, neutralite, diskretnosti, vzájomnej akceptácii a dôvere. Koučovanie sa má sústrediť na vnútorné prežívanie človeka, spôsob myslenia, uvedomovania si, teda na stres, zármutok, depresívne stavy, sklamanie a tiež na radosť, optimizmus. Všetky tieto prvky sú prejavmi „tretieho života“, ktorý je základom pracovného respektíve profesijného života a života v rámci voľnočasových aktivít vrátane rodinných vzťahov. Koučing je o hľadaní perspektív z pohľadu nádeje, povzbudzuje, motivuje a vyzbrojuje novými kompetenciami ako fungovať v interpersonálnych vzťahoch. Vo svete patrí koučing medzi dynamicky sa rozvíjajúce odbory a prakticky sa využíva ako hlavný nástroj zvyšovania efektivity práce vo väčšine nadnárodných firiem. Z roka na rok stúpa počet profesionálne pôsobiacich koučov, s cieľom podporovať rozvíjanie schopností a zručností jednotlivcov, skupín, manažérov i zamestnancov a tým prispieť k celkovej prosperite a úspešnosti všetkých úrovní spoločnosti.

Koučing tvoria štyri základné fázy:

- analýza,
- plánovanie,
- realizácia,
- hodnotenie.

Celý proces koučingu sa začína rozhovorom, v ktorom sa kouč a koučovaná osoba spoznávajú. Kouč predstaví základný postup a pravidlá, spolu vypracujú charakteristiku súčasného stavu a ciele a dohodnú individuálny plán. Prvé stretnutie býva zväčša dlhšie, ďalšie nasledujú v odstupe troch až piatich týždňov a trvajú približne dve hodiny. Medzitým je možná písomná, alebo telefonická komunikácia. [5]

Na jednotlivých stretnutiach kouč počúva, kladie otázky, formuluje tézy a spochybňuje ich platnosť, vyjadruje svoj názor na danú vec (napr. vo forme spätnej väzby), resp. humorne provokuje. Na konci stretnutia sa stručne zhodnotí, k čomu obe strany dospeli a ako k tomu dospeli. Počas reflexie procesu kladie kouč koučovanej osobe otázky napr. Ako sa jej počas stretnutia darilo?, Aké získala poznatky a aké reakcie na sebe objavila. Čo jej príde na um, ak sa zamyslí nad zmenami v pracovnej a osobnej praxi.

Po zhodnotení sa dohodnú ciele, ktoré má koučovaná osoba do budúceho stretnutia uskutočniť, pričom môže napr. vyskúšať nové spôsoby správania v pracovnom kontexte, staré návyky môže zmeniť, alebo eliminovať.

Koučovaná osoba by mala byť na záver stretnutia rozhodnutá nové prístupy použiť. Zavedením koučingu a stotožnením sa s koučingovým prístupom podstupuje spoločnosť určité riziko (napr. delegovanie právomocí, dôvera a samostatnosť koučovanej osoby). Priebeh koučingu predpokladá značnú časovú investíciu, navyše prvé výsledky sa neprejavia okamžite. Kouč a koučovaný musia absolvovať zopár stretnutí. Je to spôsobené najmä tým, že je nevyhnutné vybudovať si vzájomnú dôveru a nechať dostatočne veľa času a priestoru na zmenu postojov a návykov koučovanej osoby.

Prístup kouča ku koučovaniu je individuálny a osobný, pričom kouč pôsobí ako pomocník pri hľadaní riešenia na rôzne problémy. Počas hľadania možných riešení kouč podporuje systematické rozpracovanie príčin problému. Koučing neslúži na odstránenie symptómov problému, ale na identifikáciu a riešenie procesov, ktoré k vzniku problémovej situácie viedli. V ideálnom prípade sa klient naučí sám riešiť problémy, dokáže si postaviť jasné ciele a v budúcnosti bude produkovať samostatne efektívne výsledky.

2 VÝHODY VERSUS PROBLÉMY KOUČINGU

V podstate každá činnosť má 2 strany a tak je to aj s koučovaním. Jeho zavedenie vo firme môže spočiatku vytvárať množstvo bariér, ktoré však postupom času stratia na dôležitosť. V oveľa väčšej miere bude pre podnik, ktorý sa rozhodol využívať koučing táto metóda prínosom.

2.1 Prínosy koučingu

Koučing zvyšuje potenciál jedinca, rastie jeho samostatnosť a zodpovednosť za seba i za ľudí jemu zverených. Koučovaný manažér sa stáva schopnejším vodcom, je rozhodnejší a zlepšujú sa stratégie myslenia a uvažovania. Koučing prináša rozvoj ľudí, kvalitnejšie a lepšie vzťahy, vyššiu výkonnosť a produktivitu, kvalitnejšie využitie ľudí, schopnosti a zdrojov. Jednou z častých príčin zníženia výkonnosti je strach, ktorý blokuje koučovaného a tým je jedinec sám sebe najhorším nepriateľom. Ak sa prekonajú vnútorné prekážky jedinca, externé problémy sú ľahšie riešiteľné, takže kouč potrebuje bezpodmienečne pracovať s psychikou koučovaného. Pomocou koučingu objavujeme seba samých, môžeme lepšie porozumieť svojim vnútorným myšlienkovým a emocionálnym pohnútkam. Človek prežíva väčšiu spokojnosť so svojim výkonom aj sám so sebou. Nachádzaním vlastných riešení sa zvyšuje chuť a motivácia k ich realizácii. Koučovaný si nachádza inovatívne riešenia, postupy, čo pomáha ku kreatívnejšiemu prístupu v práci. Objavovaním svojich staronových schopností, zručností a s pracovnými úspechmi rastie aj sebadôvera jedinca, ktorá podporuje dôveru nielen v pracovných vzťahoch ale vo vzťahoch všeobecne.[9]

2.2 Možné problémy pri koučingu

Z vyššie uvedeného je zrejmé, že koučing nesie so sebou množstvo pozitív a jeho dôsledné uplatňovanie prináša spoločnosti veľké množstvo hmotných, resp. nehmotných prínosov. Je ale potrebné poznamenať, že pri koučingu najčastejšie nastávajú aj problémy, ktoré je možné špecifikovať do týchto konkrétnych oblastí [5]:

1. kouč nepozná dôverne koučingovú metódu a preto „spadne“ s koučovaným do odbornej diskusie a v nej sa snaží koučovanému pomáhať odbornými radami
2. kouč pozná metódu, ale nie je na ňu prakticky pripravený, „zabudne“ na svoje poslanie a koučovanému radí čo má urobiť, priamo ho inštruuje, niekedy dokonca dáva príkazy a úlohy a následne kontroluje ich plnenie

3. kouč sa snaží nasadiť na koučovaného cieľa, ktoré stanovil kouč, nie cieľa, ktoré si vytýčil koučovaný a ten tak stráca motív dosiahnuť cieľa, ktoré nepovažuje za svoje osobné cieľa.

ZÁVER

Záverom urobíme zhrnutie predmetnej problematiky v príspevku. Koučing je proces, počas ktorého prebieha uvoľňovanie a posilňovanie ľudského potenciálu na dosiahnutie určitého cieľa, prostredníctvom odstraňovania vnútorných bariér. Koučing je použiteľný v akejkoľvek oblasti života – či už je to kariéra, rodina alebo zvyšovanie výkonu. Koučing je považovaný za jeden z najlepších spôsobov, ako dosiahnuť pozitívne zmeny a trvalé výsledky a ako zlepšiť svoju osobnú a profesionálnu efektívnosť. Koučovanie pracuje s jedinečnosťou každého človeka. Koučovanie podporuje kreativitu, iniciatívu a konštruktívny postoj k cieľom, zmenám a konfliktom. [9] „Koučing je metóda rozvoja osobnosti, ktorá slúži k uvoľneniu a využitiu vlastného potenciálu a existujúcich schopností pre osobný rozvoj.“ [9] Rozvoj jedinca spočíva predovšetkým v spoznávaní svojho vnútra, svojho konania, nachádzaní nových ciest v medziľudských vzťahoch a ich skvalitňovaní. Koučing zvyšuje potenciál jedinca, rastie jeho samostatnosť a zodpovednosť za seba i za ľudí jemu zverených. Koučovaný manažér sa stáva schopnejším vodcom, je rozhodnejší a zlepšujú sa stratégie myslenia a uvažovania. Koučing prináša rozvoj ľudí, kvalitnejšie a lepšie vzťahy, vyššiu výkonnosť a produktivitu, kvalitnejšie využitie ľudí, schopností a zdrojov.

Koučovanie je metóda vzdelávania a rozvoja, ktorá je veľmi silným prostriedkom na rozvoj líderstva a inovačného potenciálu pracovníkov podniku [9]. Využívanie koučovacieho prístupu dáva podnikom a ich manažérom možnosť neustále poskytovať svojim jednotlivým pracovníkom priestor na ich individuálne ciele vzdelávania a rozvoj ich potenciálu podľa programových cieľov rozvoja podniku a súčasne podľa aktuálnych požiadaviek, ktoré dokážu identifikovať.

Ľudia sú dostupným tvorivým fenoménom podniku. Ľudia sú nositeľmi nenapodobiteľného zdroja úspešnosti a prosperity každého podniku. Podnik, ktorý možno ani nie je vybavený najnovšími výrobnými a informačnými technológiami bude oveľa úspešnejšie prosperovať, pokiaľ jeho pracovníci sú schopní využívať svoje znalosti, odhaľovať ďalšie možnosti, rezervy, produkovať nové nápady a zapojiť seba aj svojich spolupracovníkov do procesu využívania a zdokonaľovania svojich poznatkov v prospech podniku, zákazníkov a samých seba. Samotné základné princípy koučovania a mechanizmus jeho fungovania ho predurčuje na úspešné použitie v tejto oblasti. Rozvoj ľudských zdrojov, posilňovanie a využívanie potenciálu pracovníkov je strategicky nutnou činnosťou a investíciou do úspešnosti podniku v súčasnosti a aj pre jeho budúcnosť.

Použitá literatúra

1. FABIANOVÁ, J., JANEKOVÁ, J. 2008. *Koučing ako nástroj zvyšovania kvality ľudských zdrojov* [online]. Dostupné na: https://www.sjf.tuke.sk/umpadi/tai/pvpp/2008/index.files/Ekonomika_a_manazment/fabianova-janekova.pdf [cit. 2020-06-15].
2. GIERTLOVÁ, K. 2004. *Manažovať a koučovať systemicky? Áno*. Banská Bystrica: Co/Man, 2004. 158 s. ISBN 80-89090-07-9. s. 15
3. NAŠČÁKOVÁ, J. - LIBERKO I. – LIBERKOVÁ, L.: Trends and methods in company management. In: international scientific conference ADVANCED MANUFACTURING TECHNOLOGIES /AMTECH/, 9 – 11 November 2005, ISSN 1311-3321.
4. NAŠČÁKOVÁ, J., MALEGA, P., MIHOK, J.: Postavenie koučingu v súčasnom manažmente. In: Zborník referátov medzinárodnej vedeckej konferencie

- „Manažment ľudského potenciálu v podniku“, Zvolen, 17. – 18. mája 2006, str. 150 – 155, ISBN 80- 228-1585-3
5. SANDAHL, P. et al.: Co-Active Coaching. Nicholas Brealey Publishing 2018, 228 s. ISBN 9781473674981
 6. STRNAD, O., NOVÁK, L. *Preference ve výrobě*. 2. vydání. Ostrava: Linde nakladatelství, s.r.o., 2009. 102 s. ISBN 80-56899-65-4.
 7. ŠEBO, D., TREBUŇA, P., MAGULÁKOVÁ, M., KRÁL, J.: Zavádzanie ratingu zamestnancov podniku pre zefektívnenie vnútropodnikových procesov. In: Moderné prístupy k manažmentu podniku : Zborník príspevkov zo 17. medzinárodnej vedeckej konferencie : 6.-7. september 2007, Bratislava. [Bratislava : STU], 2007. s. 617-620. ISBN 978-80-227-2750-1.
 8. TURISOVÁ, Renáta: Modelovanie rizík v systémoch riadenia. In: Transfer inovácií. č. 6 (2003), s. 178-181. ISBN 80-8075-075-X.
 9. VETRÁKOVÁ, M. et al. *Ľudské zdroje a ich riadenie*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, Ekonomická fakulta., 276 p. ISBN 978-80-557-0149-3, 2011
 10. WHITMORE, J.: Coaching for Performance. Nicholas Brealey Publishing 2017, 288 s. ISBN 9781473658127

Kontaktné údaje

Ing. Magdaléna Cárachová, PhD.

Ekonomická univerzita v Bratislave, KAI, FHI

Dolnozemska cesta 1, 852 35 Bratislava

magdalena.carachova@euba.sk

DEVELOPMENT OF CONCEPT SMART CITY IN SLOVAK CITIES

Oliver Bubelíny, Milan Kubina

Abstract

The development of information and communication means creates space for their involvement in various parts of people's lives and businesses. Through ICT, it is possible to manage a large part of the city. These are, for example, public administration, healthcare, education, transport, environment, tourism, etc. The Smart City concept is currently a discussed solution for many cities in Slovakia, also due to the problems in many are experiencing problems - an increase in urban traffic, high environmental pollution. The goal of the article is to emphasize the process of implementing the concept of a smart city in the conditions of the Slovak Republic. The discussion emphasizes the importance of developing this concept in cities, as well as the problems and limitations that can cause problems in implementing the solution.

Keywords: *smart city, city management, framework, strategy*

1 INTRODUCTION

In recent years, the term "smart city" has spread throughout the world and has influenced the urban strategies of small and large cities. The concept of a smart city was presented as a strategy that incorporates all factors of modern urbanization into a common framework and emphasizes the importance of ICT technologies to increase the competitive profile of the city. [6] The accelerating growth of cities and their disproportionate consumption of physical and social resources are unsustainable, as are the traditional systems that cities rely on to provide support. The quality of its future cities determines the future of our world. [20] Today, almost 50% of the world's population lives in cities, but this is expected to increase to 70% by 2050. This influx of 2-2.5 billion people will contribute to already congested cities and endanger the ability of local governments to provide basic services. However, European cities are trying to implement the initiatives they support sustainability and the environmentally conscious demands of its citizens. [24]

2 LITERATURE REVIEW

Smart City technology was first discussed in the 1970s when work began on the Los Angeles Cluster Analysis project. It was a data collection from the city of Los Angeles focused on Big Data. However, the first smart city is considered to be Amsterdam, wherein 1994, the project of the virtual digital city "De Digital Stad" was created, the task of which was to promote the use of the Internet.[18] Various definitions have emphasized multiple aspects of this term. A common element of these definitions is that "smart cities" use information and communication technologies (ICT) to engage citizens, provide urban services, and improve urban systems. The smart city is designed to optimize the quality of life of the population by using technology and integrating several basic functions, such as citizens' data management, intelligent transport, public security, and protection, among others. [26] Rouse defines that Smart City describes a city government that uses information and communication technologies to increase operational efficiency, share information with the public, and improve the quality of government services and the well-being of citizens. However, this definition may differ depending on the area in which the smart city is focused. The essence is to maintain the primary role of the smart city, which is to optimize its functions, continuously

manage economic growth, and gradually improve the quality of life of citizens through ICT and data analysis. The Smart City concept works on four basic levels [18]:

1. Data collection - using intelligent sensors and real-time collection.
2. Analysis - the collected data are evaluated to obtain the necessary information.
3. Communication - the information obtained is communicated with the persons responsible for decisions, modern communication networks are used.
4. Action - knowledge from the analytical and communication level is used to create intelligent solutions, specifically optimize the operation of the city, city administration, and ultimately to improve the quality of life of its inhabitants.

Smart cities use current technologies related to the Internet of Things phenomenon. These include application programming interfaces, artificial intelligence, cloud computing, dashboards, machine learning, machine to machine communication, local network topology. These technologies are used to monitor and improve areas such as manufacturing, mobility, healthcare, agriculture, energy, building solutions, waste management, connectivity, and smart city management.

SMART ECONOMY (Competitiveness)	SMART PEOPLE (Social and Human Capital)	SMART GOVERNANCE (Participation)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Innovative spirit ▪ Entrepreneurship ▪ Economic image & trademarks ▪ Productivity ▪ Flexibility of labour market ▪ International embeddedness ▪ <i>Ability to transform</i> 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Level of qualification ▪ Affinity to life long learning ▪ Social and ethnic plurality ▪ Flexibility ▪ Creativity ▪ Cosmopolitanism/Open-mindedness ▪ Participation in public life 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Participation in decision-making ▪ Public and social services ▪ Transparent governance ▪ <i>Political strategies & perspectives</i>
SMART MOBILITY (Transport and ICT)	SMART ENVIRONMENT (Natural resources)	SMART LIVING (Quality of life)
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Local accessibility ▪ (Inter-)national accessibility ▪ Availability of ICT-infrastructure ▪ Sustainable, innovative and safe transport systems 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Attractivity of natural conditions ▪ Pollution ▪ Environmental protection ▪ Sustainable resource management 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Cultural facilities ▪ Health conditions ▪ Individual safety ▪ Housing quality ▪ Education facilities ▪ Touristic attractivity ▪ Social cohesion

Figure 1. Smart City segmentation
Source: [2]

The smart city addresses public issues through ICT-based solutions based on multi-stakeholder partnerships and self-government. Smart city strategies should include at least one of the following characteristics: smart governance, smart people, smart living, smart mobility, smart economy, and smart environment. Objectives are achieved through several different components: technology, material, financial, organizational and knowledge inputs, processes, and standards. [8]

It can, therefore, be argued that a smart city can provide all services to its citizens as efficiently as possible, while creating jobs, fostering innovation, research, new ideas, respecting the environment and taking into account the views of its people. It is a city that manages its mobility, energy consumption, buildings, and digital information in an energy-efficient and sustainable way for the benefit of its citizens, workers, and tourists. In the EU, smart city initiatives are very topical at the moment, especially because of the ever-increasing urbanization and the problems associated with it.

Within the European Union, the concept of Smart City is defined by the institutions as follows:

- IEEE - "Smart City brings together technology, government and society to enable the goals of modern cities to be met: a smart economy, smart mobility, a clean environment, smart people, smart housing and good governance." [29]
- Smart Cities Council - "The modern city is a whole that has built-in digital technologies in all urban functionalities." [7]
- European Commission - "A modern city is a place where traditional networks and services are provided more efficiently using digital and telecommunications technologies for the benefit of their citizens and businesses." [23]
- Business Dictionary - "A developed urban area that creates sustainable economic development and a high quality of life by excelling in several key areas: economy, mobility, environment, people, housing and government. Excellence in these key areas can be ensured through strong human capital, social capital, and information, and communication technology (ICT) infrastructure." [22]

Mora defined strategic principles for building a smart city. In this research, 4 European cities were analyzed - Amsterdam, Barcelona, Helsinki, Vienna. The research was carried out qualitatively using content analysis of unstructured data with software support Atlas.ti. As a result, the authors defined new strategic principles for building a smart city [12]:

- monitoring of current technologies,
- creation of a functional model involving all institutions,
- combining strategies (top-down, bottom-up),
- integration of new ICT services into cities,
- public-private cooperation,
- adoption of an integrated intervention logic.

3 CONCEPT SMART CITY IN SLOVAKIA

In the conditions of the Slovak Republic, it is possible to observe a gradual increase in some elements that are included in the Smart City concept. Cities are gradually beginning to address the main challenges of urbanization. These are limited possibilities for building infrastructure and an ever-increasing number of cars on the road. The impact of transport has a negative impact on citizens' lives in terms of travel, environment. By building the Smart City concept, on the other hand, it helps increase process efficiency and reduce costs.

In Slovakia, in 2016, the Ministry of Economy examined the interest of Slovak cities in smart issues from the perspective of the vision of building a smart city and investing in this activity. The results were presented in the publication Support for Innovative Solutions of Slovak Cities. The research was carried out using a quantitative method of questioning in the form of a questionnaire, which was sent to cities in electronic form. The research had 69 cities.

Basic research findings [16]:

- more than 80% of vice-mayors are familiar with the concept of smart city,
- Insufficient information for city management defends the introduction of innovation in cities,
- 68% of representatives of Slovak self-governments perceive the benefits of smart city solutions,
- 49% of cities have invested in smart city solutions in the past,
- 96% of cities are interested in investing in smart city solutions in the coming years,
- the greatest interest (58%) is in innovative smart city solutions in the context of transport,
- almost all cities (91.3%) are interested in becoming more familiar with case studies in the field of the smart city concept.

From the above survey, it can be observed that awareness of Smart City among city management is high. The city management thus perceives that building this concept can bring him several benefits. Slovak cities are interested in investing in these technologies. Partial solutions are observable in cities. These are primarily solutions that solve problems in the field of urban transport and the environment and communication of the city directly with citizens. The following table shows the individual regional cities that implement solutions in the mentioned areas. In the table, the individual solutions of the places are marked in color, where the colors represent:

- red - the solution is not implemented,
- yellow - the solution is partial (it is expected to be further developed),
- green - solution implemented in full.

Table 1. Implemented Smart City Solutions

City /solution	Transport		Environment	
	Bike-sharing	Smart parking	Living information	Waste management
Bratislava [15]	Green	Yellow	Yellow	Yellow
Trnava [15, 19, 21]	Green	Green	Green	Yellow
Trenčín [15]	Green	Green	Yellow	Yellow
Nitra [13, 14]	Green	Green	Yellow	Yellow
Banská Bystrica [17]	Red	Red	Yellow	Red
Žilina [3, 5]	Green	Red	Yellow	Yellow
Prešov [4, 9, 11]	Green	Green	Yellow	Red
Košice [10, 27]	Green	Yellow	Yellow	Yellow

The above table shows that individual cities have already invested in smart city solutions. Almost all cities offer citizens and visitors the opportunity to use bike-sharing or smart parking. Cities provide their citizens with information on the current temperature, noise, dust, etc. from sensors located on the lights. Cities are also investing in the installation of sensor containers, which significantly lower costs from the removal and subsequent disposal of waste. The city of Banská Bystrica currently has the smallest number of selected solutions, but it should be noted that in 2020 they are planning solutions in the field of transport and waste management.

3.1 Strategy framework for implementation

The strategic framework of recommendations for the implementation of the Smart City context on the territory of Slovakia can be generalized through the strategy of the so-called protective umbrella. The central plan thus also covers all partial goals and tactics. Framework procedure:

- establish cooperation with stakeholders and awareness of the digitization of society,
- put the model into practice, monitor key indicators, including management, forecasting, and feedback, continuous improvement,
- meet the objectives set,
- maximize the positive user experience, become a point of reference for others.

Ultimately, it follows that the success of the city depends on the quality of management and preparation for the entry of future competitors into the market with "smart" solutions - it mainly concerns the stakeholder of entrepreneurs.

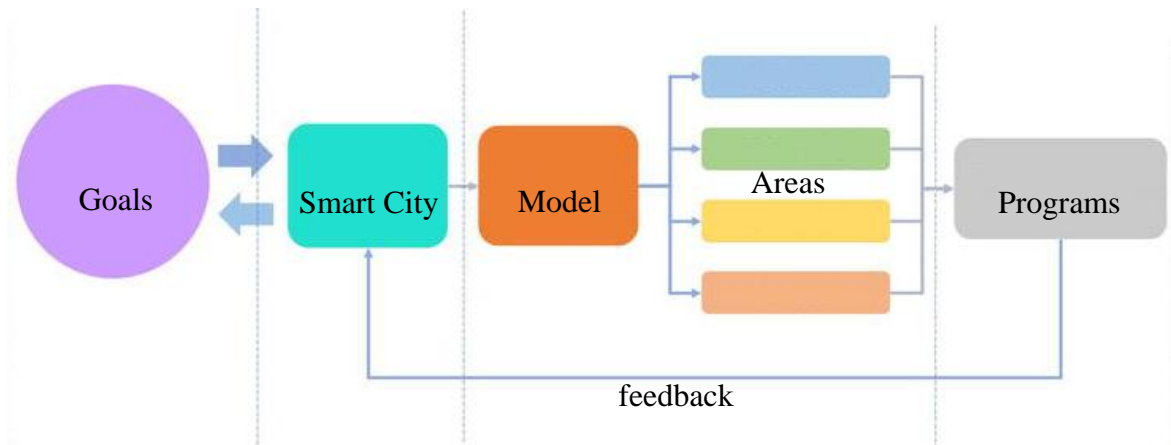

Figure 2. Managers framework for implementation
Source: [1]

3.2 Discussion

Smart solutions offer cities a number of benefits in the form of simplifying communication with stakeholders, improving the environment, improving public transport, improving urban transport (in general). On the other hand, it is necessary to emphasize that adopting such solutions is challenging for cities in all respects. The basic problems and limitations of Smart solutions include:

- poorly created or non-created city strategy about the smart city concept,
- lack of financial resources dedicated to smart city solutions,
- poor level of understanding of smart city managers,
- reluctance to invest in smart city solutions,
- weak state support,
- poor communication with citizens about the benefits of solutions.

Table 1 pointed out only some smart city solutions that are implemented in Slovakia in order to confirm that the implementation of the concept is underway in Slovakia. It is necessary to emphasize that in order to obtain a broader picture of smart city strategies in Slovakia, it would be necessary to develop a broader research about all stakeholders. For the success of building a smart city, it is necessary to have a strategy that will be gradually implemented in practice in individual areas of the city. However, one of the biggest problems that city managers will have to deal with in 2020 is the situation regarding the COVID-19 pandemic. To a large extent, cities have abandoned the obligation to pay taxes to support entrepreneurship, thus losing part of their funding. The drawing of structural funds will also be aimed at stabilizing the economy. However, we must not forget the fact that the implementation of the smart city strategy is a long-term process, where the result is to increase efficiency in all areas of the city, improve the quality of citizens in the city, increase the competitiveness of the city.

4 CONCLUSION

The article points out the strategic framework for the implementation of Smart Solutions in the Slovak Republic. The massive development of ICT and the advent of Industry 4.0 brings opportunities for cities in Slovakia. Within Industry 4.0, it is mainly a part - the Internet of things. This section focuses primarily on sensors that make various objects intelligent. In this way, it is possible to create a smart waste container, a smart intersection, smart public transport, smart lighting, and the like. Through the Internet, the city can implement a large amount of communication with stakeholders (state, higher territorial unit, businesses, non-profit associations, citizens). The goal of building a smart city is primarily to increase the quality of the city's population and reduce costs. These include bicycle sharing, scooters,

citizen communication systems, intelligent lighting, smart intersections. It is necessary to emphasize that the implementation of the Smart City concept depends on the level of knowledge of the city management and on the availability of funds. City managers should gradually define and adopt a Smart City strategy as the quality of life in the city increases for citizens and businesses. Failure to adopt such a concept may lead to a reduction in the city's competitiveness, whereby the city will lose, for example, income from residents, businesses, tourists in the form of taxes.

Sources

1. AZIZALRAHMAN, H. – HASYIMI, V. (2019). *Towards a Generic Framework for Smart Cities*. [online]. [cit. 2020-06-15]. Available from: <https://www.intechopen.com/books/smart-urban-development/towards-a-generic-framework-for-smart-cities>
2. BATTY, M. a kol. 2012. *Smart Cities of the future*. [on-line]. [cit. 2020-06-15]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/256305153_Smart_cities_of_the_future
3. *BikeKIA*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Dostupné z: <https://bikekia.sk/>
4. *Meteostanice mesta Prešov* [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://presov.osvocomp.sk/www/index.php>
5. *City Dashboard* [online]. [cit. 2020-06-19]. Dostupné z: <https://smart.zilina.sk/desktop>
6. DAMERI, R. P. - ROSENTHAL-SABROUX, C. 2014. *Smart City: How to create public and economic value with high technology in urban space*. Springer, 2014. 238p. ISBN 978-3-319-06159-7.
7. *Definitions Smart City* [on-line] [cit. 2020-06-19] Available from: <https://smartcitiescouncil.com/smart-cities-information-center/definitions-and-overviews>
8. *Mapping Smart Cities in the EU*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET\(2014\)507480_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET(2014)507480_EN.pdf)
9. Michal Ivan. *Za menej odpadu budú môcť domácnosti ušetriť*. [online]. 29.10.2019 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://presov.korzar.sme.sk/c/22244509/presov-pripravuje-novinky-za-menej-odpadu-budu-moct-domacnosti-usetrit.html>
10. Milan Menšík. *Smart parking na Slovensku – predstavenie aplikácií na našom trhu*. [online]. 1.5.2018 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.mojandro.id.sk/smart-parking-na->
11. *Mobilita. smartcity Prešov*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from:
12. Mora, Luca & Deakin, Mark & Reid, Alasdair. (2018). Strategic Principles for Smart City Development: A Multiple Case Study Analysis of European Best Practices. Technological Forecasting and Social Change. 10.1016/j.techfore.2018.07.035.
13. NitraDen.sk. *Zdieľané bicykle opäť v Nitre: Pribudne viac než stovka klasických bicyklov a aj e-bicykle*. [online]. 9. apríla 2020 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://nitraden.sk/zdielane-bicykle-opat-v-nitre-pribudne-viac-nez-stovka-klasickych-bicyklov-a-aj-e-bicykle/>
14. *Nitra Smart city*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.nitrasmart.sk/>
15. *ParkDots poskytuje aktuálne informácie o obsadenosti záchytného parkoviska v Malackách*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.posam.sk/parkdots-poskytuje-aktualne-nformace-obsadenost-zachytneho-parkovska-malackach/>
16. *Podpora inovatívnych riešení v slovenských mestách* [online]. Bratislava, 2017, 2017(1) [cit.2020-06-15]. Available from: <https://www.mhsr.sk/uploads/files/n5m7duxS.pdf>

17. REDAKCIA TOUCHIT. *Projekty dvoch spoločností z iniciatívy Chceme smart mesto podporí Ministerstvo hospodárstva SR*. [online]. 2018 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://touchit.sk/projekty-dvoch-spolocnosti-z-iniciativy-chcem-smart-mesto-podpori-ministerstvo-hospodarstva-sr/200147>
18. Rouse, M. 2019. Smart City. *IoT Agenda*. [Online] Jul 2019. [2020-06-19] Available from: <https://internetofthingsagenda.techtarget.com/definition/smart-city>.
19. *ROZBEHNITE TO SO ZDIELANÝMI ELEKTROBICYKLAMI ARBORIA BIKE! JEDNODUCHO, RÝCHLO A POHODLNE PO CELEJ TRNAVE*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://smart.trnava.sk/>
20. *Six lessons from Amsterdam's Smart city initiative*. [on-line]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://sloanreview.mit.edu/article/six-lessons-from-amsterdams-smart-city-initiative/>
21. *Smart.trnava.sk*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://smart.trnava.sk/>
22. *Smart city* [on-line] [cit. 2020-06-19] Available from: <http://www.businessdictionary.com/definition/smart-city.html>
23. *Smart Cities - Smart Living* [on-line] [cit. 2020-06-19] Available from: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/smart-cities>
24. *Smart cities: A futuristic vision*. [on-line]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.thesmartcityjournal.com/en/articles/1333-smart-cities-futuristic-vision>
25. *Užitočné informácie o doprave, ovzduší či triedení odpadu v Trnave nájdeme na webe i v mobilnej aplikácii*. [online]. 27.2.2020 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.trnava.sk/sk/aktualita/uzitocne-informacie-o-doprave-ovzdusi-ci-triedeni-odpadu-v-trnave-najdeme-na-webe-i-v-mobilnej-aplikacii>
26. Verdict. 2020. History of smartcities: Timeline. *Global Data Thematic Research*. [Online] 8. 4. 2020. [cit. 2020-06-19] Available from: <https://www.verdict.co.uk/smart-cities-timeline/>.
27. *Verejný bicykel*. [online]. [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.verejnybicykel.sk/sk/>
28. *V PREŠOVE UŽ FUNGUJE BIKESHARING*. [online]. 7.6.2019 [cit. 2020-06-19]. Available from: <https://www.cyklodoprava.sk/v-presove-uz-funguje-bikesharing/>
29. *What makes a city smarter?*[on-line] [cit. 2020-06-19] Available from: <https://smarcities.ieee.org/>

Contact

Ing. Oliver Bubelíny
 University of Žilina,
 Faculty of management science and informatics
 Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina, Slovakia
 email: oliver.bubeliny@fri.uniza.sk

REKLAMA – FENOMÉN DOBY

ADVERTISING – A PHENOMENON OF THE TIME

Oldřich Johannes Petr

Abstrakt

Reklama má velmi bohatou historii. Stopy reklamy najdeme už u starověkých společností. V současné době má reklama neskutečnou moc, je to jeden ze způsobů komunikace se zákazníkem. Ovlivňuje všechny cílové skupiny bez ohledu na jejich věk, pohlaví nebo zájmy. Nejcennějším nástrojem je pro reklamu jazyk. Její jazykové zpracování lze považovat mnohdy za umění. Charakter reklamní komunikace je převážně persvazivní. Manipulace je jedním z jejich úkolů a funkcí. Reklama má několik složek, které se vzájemně podporují a doplňují. Vizuál reklamy je tvořen nejen textem samotným, ale také zvukem a obrazem. V současnosti má na vzhled reklamy vliv nových technologií. S reklamou je spojena i rétorika. Rétorika stála u počátku vývoje reklamy a doprovází ji dodnes. V souvislosti s tématem reklamy je nutné zmínit i jejich tvůrce - reklamní kreativce. Výsledkem jejich práce je velmi sofistikované dílo, ve kterém je ukryto určité poselství.

Klíčová slova: *reklama, propagace, reklamní vizuál, rétorika, reklamní kreativce, persvaze, emoce, cílová skupina, propaganda*

Abstract

Advertising has a very rich history. Traces of advertising can be found even in ancient societies. At present, advertising has incredible power, it is one of the ways to communicate with the customer. It affects all target groups, regardless of their age, gender or interests. The most valuable tool for advertising is language. Its linguistic processing can often be considered art. The nature of advertising communication is mostly persuasive. Manipulation is one of its tasks and functions. Advertising has several components that support and complement each other. The visual of the advertisement consists not only of the text itself, but also of the sound and image. At present, the appearance of advertising is influenced by new technologies. Rhetoric is also associated with advertising. Rhetoric was at the beginning of the development of advertising and accompanies it to this day. In connection with the topic of advertising, it is necessary to mention their creators – advertising creatives. The result of their job is very sophisticated work in which a certain message is hidden.

Key words: *advertising, promotion, advertising visual, rhetoric, advertising creative, persuasion, emotion, target group, propaganda*

1 REKLAMA – KOMUNIKACE NEJEN 21. STOLETÍ

Reklama, slovo, které slyšíme snad každý den, slovo, které je u mnohých z nás tak nenáviděné, pro někoho z nás je reklama něčím, co vytěsňujeme ze svého života, nebo se o to alespoň snažíme, pro jiného způsob zábavy a odreagování se, a pro dalšího zdroj obživy. Jak je vidět, reklama je potřebná a to z mnoha důvodů. Proč můžeme mluvit o reklamě jako o fenoménu doby? Pokusíme se na to najít odpověď.

Reklama, velmi úzce spjatá s reklamní komunikací, má opravdu bohatou historii. Myslím, že to nepřezneme, když napíšeme, že je to už vlastně druh kultury, a nebál bych se napsat i to, že jde o umění. Na druhou stranu musíme také zmínit, že se jedná o velmi agresivní způsob

komunikace, který nebere ohled na to, jaké dopady má na recipienta – zákazníka. Ovlivňuje všechny cílové skupiny bez rozdílu věku, pohlaví, zájmů. Reklama si jde za svým cílem a musíme přiznat, že se jí to daří. Reklamní komunikace má neskutečnou moc, má sílu k destrukci určitých lidských hodnot, ale také naopak objevuje impulzy pro spoustu nových potřeb, které v lidech vyvolává. Jednotlivé prvky reklamní komunikace v sobě skrývají i stimulační funkce, které mění hodnotové orientace jednotlivců. To, o čem jsme včera nevěděli, dnes nutně potřebujeme. To je moment, na který reklama čeká. Autorka Čmejrková k tomu ve své knize uvádí: „*Reklama komunikuje s adresátem. Je jednosměrná, ale snaží se navázat se svým adresátem co nejužší kontakt a vyprovokovat jej k činu. Reklama udílí rady, poučuje, rozvíjí adresátova přání a nabízí možnosti, o nichž adresát do té doby neměl tušení. Vytváří pro něj pozice, do kterých zatouží vklouznout.*“ (Čmejrková 2000, s. 167). Síla reklamy je tak velká, že dokáže ovlivnit kulturu médií, psychiku jednotlivce nebo skupiny, vyvolá masový zájem o určitý výrobek nebo službu. A zákazník, jakožto konzument této kultury, intuitivně nakupuje a vyvolává tím potřebu nakupovat i u ostatních ve svém okolí.

Většina reklamní komunikace se odehrává v podobě komunikátů, tedy textů tvořených jazykovými prostředky, které reklama využívá. Jazyk je pro ni nejcennějším nástrojem, jak ovlivnit cílovou skupinu. Především v rovině jejího apelativního tlaku na zákazníka využívá velmi sofistikovaně všechny prostředky stylistické tvorby, jako jsou frazeologismy, jazykový humor, slovní hříčky a rébusy, rytmus slov, opakovací struktury, řečnické otázky a v neposlední řadě nesmíme opomenout grafickou jazykovou hru.

Co asi reklamě nelze upřít je její persvazivní charakter. Manipulace, ovlivnění, změna vnímání času a prostoru, podnět pro nové potřeby lidí, to všechno v nás vyvolává, i když si myslíme, že jsme neovlivnitelní. I ten největší odpůrce reklamy a jejího vlivu by si měl přiznat, že někdy podlehl, bohužel se tak nestane, protože si to mnozí z nás ani neuvědomujeme. Proč ale vnímat reklamu jen jako něco špatného, obtěžujícího? Reklamu je nutné chápat jako potřebu reflektovat současné vlivy ve společnosti, v ekonomice, v politice, je nutné očistit reklamu od pouhopouhého komerčního pohledu vnímání a pozdvihnout jí na úroveň kultivované a vznešené prezentace výrobků a služeb. Reklama už dlouho dobu neslouží jen jako propagace přebytečné produkce dříve socialistického a dnes kapitalistického hospodářství, reklama je mimo jiné velmi propracovanou propagací kulturních akcí, zdravotnictví, dobrovolnictví a solidarity mezi lidmi. Účinek reklamního textu je z velké části tvořen jeho nevšedností, určitou odchylkou od „společenské a jazykové normy“.

2 OD PRAREKLAMY K VYSOKOŠKOLSKÉMU TITULU

Není smyslem tohoto článku popisovat historický vývoj reklamy, to už udělali mnozí jiní autoři přede mnou. Některé historické stopy ale zmínit musíme, abychom si uvědomili, co všechno má reklama a reklamní komunikace již za sebou. Za zmínku stojí určitě zdůraznit poslání reklamy dříve a dnes. V historickém vývoji reklamy zaznamenáváme především důležitost ve směru k předání informace o výrobku, podpoře značky. V současné době se trend posunul směrem ke způsobu jak tyto informace prezentovat a šířit, což souvisí s uplatňováním nástrojů marketingu, s tím, jaká je situace na trhu – konkurenční boj. Nestačí jen přinést informaci, mnohem ale mnohem důležitější je forma, jak jsou tyto informace předávány, neobvyklost zpracování reklamního komunikátu přináší velké možnosti. Vždyť mnoho výrobků se na trhu etablovalo právě díky neobvyklé reklamní realizaci propagace. Proto je stále důležitější oblast zkoumání účinků reklamy na recipienta – zákazníka, analýza nákupního chování, které se v čase mění a vyvíjí.

Vraťme se ale k tomu, co všechno má už reklama ve svém historickém vývoji za sebou. Kde se vzala a proč vlastně vůbec vznikla? Jak uvádí odborná literatura, stopy reklamy (nesmíme ale vidět reklamu v kontextu dnešní doby) nalezneme už ve starověkých společnostech, jako byla Čína, Egypt, Řecko či Řím, různé tabulky, které nás informují o řemeslnících, jejich

činnosti, službách a výrobcích. Již v antických dobách, kdy vznikal obchod, se setkáváme s nesmazatelnou stopou reklamní komunikace. Její stopy nalezneme ale ještě mnohem dříve v době neolitu, kdy se člověk usadil, začal chovat zvířata a pěstovat obilí. V této době můžeme mluvit o prareklamě. Například za ni můžeme považovat i předávání informací o udržování ohně z generace na generaci. V době antiky zaznamenáváme vyvolávače a později byli i oni nahrazeni za vystavování zboží, trhy a veletrhy, vývěsky nad obchody a další. Samotné trhy již v době středověku měly tendenci propagovat zboží, které bylo na nich možné zakoupit. Prodejci vystavovali zboží a přidávali informaci o tom, kdo zboží vyrobil. Někdy docházelo i k tomu, že se ulice pojmenovávaly podle druhu zboží, které se tam prodávalo nebo podle řemesel, která se v místě určení nabízela. Již ve 14. století se začínají objevovat především v Praze názvy ulic a trhů jako Ječná, Masná, Žitná, Celetná, Ovocný trh ale také Kurný, Uhelny, Koňský, Chlebný a další. V 15. století se začínají objevovat dřevěné boudy, které měly zkrášlovat místa prodeje a měly být také patřičně označeny reklamou. 15. století je ale ještě významnější pro historii reklamy a to především proto, že je to století vynálezu knihtisku. Ke knihtisku se přidaly i noviny a s nimi spojená inzerce. Již v roce 1719 vyšel první český inzerát, předchůdce dnešní reklamy. Se vznikem nových tiskáren se zvyšoval i objem tiskovin a tím přibýval i počet inzerátů, které nabízely nejen knihy, ale i další výrobky nebo služby. Rozvoj v této oblasti byl u nás ve srovnání se západní Evropou pomalejší, způsobeno to bylo především pomalejším hospodářským vývojem. Kromě inzerce začínáme zaznamenávat i další druhy propagace a v neposlední řadě je to i vznik plakátů, poštovních známek, prospektů. Z pohledu dnešní reklamní komunikace nám to přijde jako zanedbatelné, s přihlédnutím k době, ve které toto všechno vznikalo, je to ale velký mezník a zlom. Správné je také zamyslet se nad otázkou, proč se reklama nerozvíjela v období po první světové válce takovým tempem, jak mohla. Vše způsobilo několik faktorů. Jednak to bylo dáno trhem, na kterém byla spousta malých obchodníků, kteří měli „své“ zákazníky a nemuseli tedy propagovat svou činnost nebo výrobky. Větší prodejci se zase nemuseli obávat konkurence, ta byla velmi malá. I přesto reklama zažívá svůj rozkvět. Dvacátá léta 20. století přináší převratnou novinku, kterou byla filmová reklama. Dlouho na sebe nenechaly čekat ani inzertní kanceláře, které můžeme z dnešního pohledu vidět jako reklamní agentury. Zatím lze ale stále sledovat absenci odborné literatury, která by se tematikou reklamy více zabírala. Ani profese reklamního tvůrce nebyla na začátku 20. století známa. Velký vliv Rakouska vystřídal vliv americký. Společenská krize, vysoká nezaměstnanost a nízký příjem obyvatel způsobili to, že výroba předstihla poptávku. Konkurence rostla a reklama začala nabírat na svém významu. Koncem dvacátých let 20. století (1926-27) se uskutečnila v Československu poprvé soutěž v aranžování výkladních skříní a účastníci soutěže přišli s novou myšlenkou a tou byla světelná reklama. V pozdějším období se přidala pohyblivá reklama, billboardy a jiné. Rok 1927 se stal ale mezníkem ve vývoji reklamy. Do velké míry za to mohl vznik Reklamního klubu, tzv. Reklub. Tento klub sdružoval pracovníky propagace, pořádal školení, vydával odbornou literaturu k reklamě. Reklama si začala prosazovat své místo, měla prostor v novinách, v rozhlase a později i ve filmu. Začala vznikat i reklamní oddělení v podnicích. Na vysoké úrovni byla reklama především ve velkých výrobních podnicích (Baťa, Julius Mainl a další), s velmi dobře vybavenými propagačními odděleními. Obchodní společnosti nebyly pozadu (Brouk a Babka, Aso a další). Vývoj reklamy šel dál. Určitou „brzdou“ ve vývoji reklamy bylo období protektorátu a druhá světová válka. Reklamy nebylo zapotřebí, a když se používala, měla spíše propagandistický charakter. I čas po druhé světové válce nebyl reklamě příznivě nakloněn. Ekonomická situace hospodářství byla špatná a objevovaly se i názory, že reklamy není třeba. Podniky rušily propagační oddělení a místo nich zakládaly referáty pro vnitřní nábor a ty se snažily propagovat podnik jako celek.

Dalším mezníkem, který ovlivnil i historický vývoj reklamy, byl rok 1948. Odpověď na otázku „Proč?“ je snadná. Svou činnost ukončil Reklamní klub Reklub, to by však nebyl takový mezník. Rok 1948 byl rokem zestátnění soukromého sektoru, vnitřního obchodu v Československu. Reklama byla považována za buržoazní přežitek, nedostatečná konkurence způsobila to, že výrobky v přebytku se prodávaly samy bez pomoci reklamy. Pojem reklama byl na dlouhou dobu vyměněn za pojem socialistické propagace. Byla zdůrazňována především její společensko-výchovná role. V roce 1959 se objevuje první rozhlasová reklama a v tom samém roce se reklama objevuje i v televizi. Jejich rozsah se ale dal počítat na hodiny ročně. Neopomeňme ale rok 1953, rok, kdy byly zrušeny potravinové lístky, došlo k peněžní reformě a byl zaveden volný obchod. Ministerstvo vnitřního obchodu dalo zelenou vzniku oddělení pro reklamu. V roce 1954 byl v Československu založen reklamní podnik Merkur, který převzal řízení všech propagačních pracovníků a spravoval také činnosti související s reklamou a propagací vůbec. Začal se prosazovat názor, že je nutné plánovat výdaje spojené s reklamní činností, byla založena učňovská škola spravovaná Spotřebními družstvy, která měla za úkol vzdělávat lidi v oblasti reklamy a propagace. Založení speciálního televizního studia Pragofilm znamenalo další krok v rozvoji reklamy. Toto studio mělo za úkol natáčet krátké propagační filmy. Reklama se začala objevovat více i v rozhlase, došlo k uvolňování zakázů reklamy. Ta se začala vysílat pravidelně. Opět se setkáváme s propagací výrobků a značek, jak tomu už v historii reklamy bylo. Opět se kladl důraz na aranžování výkladních skříní, pořádaly se různé soutěže. Vnitrostátní reklama se snažila o přesah také do zahraničí, byl tlak na to, propagovat naše výrobky v cizině a do určité míry i zahraniční výrobky u nás. Proto byla v roce 1960 založena agentura Rapid. V publikaci Česká reklama, od pana Vajíčka po falešné soby autora Jaroslava Krupky se dočteme, že: *„Podobu socialistické reklamy vytvářely v tehdejší Československu především dvě stěžejní společnosti: Merkur a Rapid.... Natáčely propagační filmy i televizní spoty, vznikaly v nich reklamní texty i grafické návrhy plakátů, vyráběly se v nich reklamní poutače i figuríny. Rapid se zaměřoval především na zahraničí, Merkur měl na starost výrobu reklamy pro vnitřní trh. Obě společnosti pak spolupracovaly na realizaci československé účasti na světových výstavách EXPO.“* (Krupka, 2012, s. 15).

Propagace se stala důležitá i pro vládu, jednotlivá ministerstva se zapojovala do činností spojených s reklamní agendou, konaly se různé konference zaměřené na propagaci výrobků a služeb. Velkou roli v propagaci sehrály také výstavy a veletrhy. Za zmínku stojí určitě například INCHEBA založená na začátku sedmdesátých let 20. století. První mezinárodní festival propagačních filmů se konal v tehdejší Gottwaldově již v roce 1965. To byl také impuls k většímu rozvoji reklamního vysílání z televizních studií Praha, Brno, Ostrava, Bratislava nebo Košice. To samé se dělo i v rozhlase. Měnila se také inzerce v novinách, pracovníci inzertních oddělení se transformovali v pracovníky reklamních agentur. Zvyšovala se poptávka po vzdělání v této oblasti. Učňovské školství zaznamenalo zvýšený zájem po oboru zaměstnance propagace nebo například aranžéra / aranžérky.

Po té do vývoje reklamy historicky zasáhl další významný rok v československých dějinách. Byl to rok 1968. Okupace naší země přinesla kromě období normalizace také určitě zpomalení reklamního vývoje. Již po několikáté se v historii na reklamu pohlíželo jako na buržoazní přežitek. Rozpočty se škrty, z reklamy se opět stává propagace. Slovo propagace si snad ani nezaslouží to, abychom na něj pohlíželi nějak špatně. Tehdejší straníkům znělo asi pokrokověji, reklamu si spojovali s něčím, co nechtěli. Na celé této situaci konce šedesátých let můžeme spatřit ale i pozitivní fakt. Mnoho zaměstnanců bylo propuštěno a byly vydány zakazy nebo příkazy, kde nesmějí nebo smějí pracovat. Reklama v té době byla mimo oblast zájmu funkcionářů a tím se stalo, že velmi vzdělaní a kvalitní lidé začali pracovat v propagaci – reklamě. Tam byli schovaní a odváděli velký kus práce. I v období normalizace docházelo k uvolňování situace a postupně se začala obnovovat činnost propagačních

oddělení, opět se začaly nabízet kurzy a školení, konaly se konference. K posílení došlo i ve školství, opět posílil vliv Střední umělecko-průmyslové školy, která se věnovala hlavně vzdělání v oboru aranžerství. Propagace se dala studovat i na vysoké škole, obor byl ukryt pod Fakultu žurnalistiky na Karlově univerzitě v Praze nebo na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě.

Jak je z předchozího textu jasné, reklama, poté propagace, pak chvíli reklama, a pak opět propagace a nakonec zpátky reklama má za sebou dlouhou a velmi pestrou historii. Chvíli byla potřebná, chvíli nechtěná, chvíli zneužívaná, pak vyzdvihována a zase zatracována. Stála na výsluní i na pokraji zájmu společnosti. To všechno reklama přežila a její vývoj se nezastavil ani po roce 1989, spíše naopak. Její rozvoj nabral neskutečné tempo a rychlost její proměny můžeme sledovat každý den. Reklama začala spolupracovat velmi úzce s trhem a tím, že se přešlo na tržní způsob ekonomiky, začala zažívat neskutečný boom, to slovo nemám příliš rád, existují i jiné české ekvivalenty se stejným významem, ale je to předzvěst toho, co se ve vývoji reklamní komunikace dělo a děje dále. Jde o vliv angličtiny. Pojdme ale postupně.

Aby mohlo vzniknout něco nového, musí zaniknout něco starého. Tak to většinou ve společnosti bývá. Vzniku nových reklamních agentur předcházelo zrušení propagačních podniků, jako byl výše zmíněný Merkur, Rapid a mnoho dalších. Po listopadové revoluci dochází k zakládání velkého počtu reklamních agentur, můžeme mluvit řádově o tisících. V souvislosti s tím se zvětšoval i objem kapitálu investovaný do reklamy. V této době zaznamenáváme i nárůst vlivu zahraniční reklamy. Po listopadu 89 byla také opět zahájena činnost Reklubu, o kterém jsme se zmínili již v souvislosti s rokem 1927. Tentokrát byla ale jeho živostnost ještě kratší než v jeho první etapě působení. Po roce jeho činnost skončila a byla nahrazena novou agenturou ARA – Asociace českých reklamních agentur, která fungovala až do roku 2007. Současně vznikají ale i další společnosti a agentury jako například AČRA-AVP (Asociace českých reklamních agentur a výrobců audiovizuálních programů), AVR (Asociace pro venkovní reklamu České republiky) a další. Se zvýšeným počtem agentur roste také poptávka po zaměstnancích vzdělaných v tomto oboru. Až do roku 1997 neexistuje samostatný vysokoškolský studijní obor. To se ale v tomto roce změnilo a například na Univerzitě Tomáše Bati ve Zlíně vzniká institut, na kterém byly založeny katedry reklamní tvorby a komunikace. Dnes je to Fakulta multimediální komunikace UTB. Vliv reklamy rostl a poptávka po schopných zaměstnancích v tomto oboru rostla také. V dnešní době lze studovat obor marketingová komunikace jak na státních tak na soukromých vysokých školách.

Reklama sama o sobě ale na propagaci nestačila, respektive nestačila uspokojovat potřeby zákazníků, trh se rozrůstal a firem přibývalo. Na světlo světa přišel marketing, který neměl za úkol jen průzkum trhu, ale jeho úkolem bylo a je prodat na správném místě ve správnou dobu správný výrobek správnému zákazníkovi. Potřeba prodat vše, a to co možná nejrychleji a nejvýhodněji sebou přinesla i impulz pro vznik dalších reklamních agentur, designových a grafických studií, mediálních agentur, agentur zabývajících se průzkumem trhu, analýzou vlivu působení reklamy a medií.

Jak charakterizovat reklamu a reklamní komunikaci v současné době? Bez obav můžeme říci, že se jedná o rychle se vyvíjející komunikaci ve společnosti. Je to velmi agresivní komunikace, ovlivňující každého z nás. Komunikace, která se neustále mění díky měnícím se potřebám zákazníků – spotřebitelů. Vytváří nové potřeby, určuje směr nákupního chování, nastavuje žebříčky lidských hodnot. Prezентuje svět spotřeby v té nejideálnější podobě, utíká z reality každodenní všednosti, podsouvá zákazníkovi svět, který neexistuje, ale o kterém zákazník v hloubi svých myšlenek sní. Mohlo by se zdát, že to má reklama velmi jednoduché a snadné, dokáže manipulovat a měnit názory lidí. Opak je pravdou. Musíme zmínit i ten fakt, že obliba reklamy, která na začátku devadesátých let byla, velmi rychle klesá, reklama musí o

svou popularitu stále bojovat. Výzkumy popularity reklamy ale ukazují, že reklama má své místo ve společnosti, což dokládá i autorka Vysekalová ve své publikaci Reklama, kdy doslova píše: „*Všechny výzkumy ve vyspělých státech světa jednoznačně dokumentují, že občané chápou poslání reklamy, že se stala součástí jejich potřeb a práv a že jim nevadí. K podobným výsledkům docházejí i výzkumy v Česku.*“ (Vysekalová, Mikeš, 2018, s. 18)

3 REKLAMNÍ VIZUÁL

Reklama má několik složek, které se vzájemně doplňují. Můžeme s jistotou hovořit o textovém, vizuálním a zvukovém zpracování reklamy. Reklama zpracovává velké množství stylů, které můžeme z historického hlediska rozdělit do určitých na sebe navazujících etap, které ovlivnily celý vývoj reklamní historie. Pokud se už nebudeme ohlížet do dávné historie, můžeme říci, že se ta dnešní reklama nejvíce podobá inzerci v novinách, jejímž úkolem bylo upozornit na existenci nových výrobků nebo služeb. Pro inzerci byl typický výběr určitých komunikačních prostředků, používání jazykových nástrojů, typických slov a sousloví. Text měl dominantní postavení a byl výraznější než doprovodný obrázek či ilustrace. Reklama měla v novinách pevně stanovené místo, což posilovalo a oslabovalo postavení reklamy zároveň. Podstata textové reklamy byla především v tom, že se snažila nabídnout produkt, který řešil i neřešitelné problémy, jednalo se o různé kosmetické výrobky, léky, hojivé masti, minerální vody, bylinné koupele a další. Reklama v novinách měla obrovský vliv už jen proto, že lidé všeobecně věřili mediím a deziluzi, že noviny nevytvářejí záměrně tvořenou nepravdu, jak tomu bývá mnohdy dnes. S měnící se technologií vydávání tisku se měnil i vizuál inzerce – reklamy. Důležité bylo přizpůsobit noviny tak, aby se dostaly k širokému publiku a vzbudily zájem i méně gramotného publika. Tuto éru můžeme nazvat jako počátek tzv. šestákových novin, dnešního bulváru. Inzerce přibývala a vytlačovala i další texty a zprávy. Bylo nutné jednotlivé reklamní texty v novinách od sebe něčím odlišit. Ke slovu se dostala stylistika, grafika a obrazový materiál. Trh se neustále zvětšoval a tím narůstala i konkurence stejných nebo podobných výrobků. Výrobci se snažili od sebe odlišit alespoň růzností reklamních sdělení. Průmyslová revoluce a technické objevy zase posunuly reklamu o kus dále, například filmový průmysl a rozhlas. Vizuál reklamy dostal nový rozměr a to zvukový a obrazový. Tento rozměr umožnil nový kombinovaný efekt mezi textem a vizuálem reklamy. Efekt, který fungoval a funguje dodnes. Vizuál dnešní reklamy je zase úplně jiný a to především díky moderním technologiím, které má společnost k dispozici. Autorka Čmejrková k tomu doslovně dodává: „*Reklama je sdělení komplexní. Mediální reklama rozhlasová se opírá o kvalitu zvukové, televizní navíc i o dynamický obraz. Tištěná reklama využívá rovněž stránku obrazovou, vizuální – i když jen v podobě statické.*“ (Čmejrková, 2000, s. 140).

4 BABIČKA RÉTORIKA - MATKA MANIPULACE

Další pojem, který je s reklamou neodmyslitelně spjatý, je rétorika. Její vliv můžeme pozorovat od počátku věků při formování a vývoji jednotlivých civilizací. Jednotlivé civilizace se vyvíjely různě, ale jedno zůstalo společné a to fakt, že jim rétorika sloužila jako prostředek jak promlouvat k davům a jak je ovlivňovat. Již ve starém Řecku a Římě najdeme zásadní milníky spojené s rétorikou a s její persvazivní funkcí. Rétorika v dnešní době a společnosti má neomezené možnosti postupovat skrze moderní technologie sociálních sítí, blogy a tak dále. Rétorika současné doby má svá specifika, nicméně její dopad může být velmi široký. Co platí a stále je, že ať jste zákazník, spotřebitel, či pouhopouhý mluvčí, musíte vždy v roli rétora volit správná slova a kompozici. Svého času byla rétorika považována za jednu z nejdůležitějších vědních disciplín. Dnes se na běžných školách nevyučuje vůbec a přitom jsou její úloha a vliv v reklamě nepostradatelné. Zaměříme se na rétoriku jako na prostředek používaný k manipulaci. K manipulaci dochází, pokud záměrným

jednáním chceme získat určitou výhodu nebo větší míru vlivu nad tím, co se snažíme prosazovat a co nám do budoucna přinese nějaký prospěch. U reklamy tomu není jinak. I ona se snaží záměrným způsobem manipulovat s naším podvědomím za účelem získat naši přízeň. Otázkou je, zda je to nemorální. Ono, co je dnes nemorální? K manipulaci dochází neustále, buď jsme v roli manipulátora, nebo jsme manipulovaní. Manipulace v reklamě je sice patrná a zjištná, ale zdaleka není tak nebezpečná jako například manipulace politická. Velmi často záleží na tom, zda dokážeme manipulaci včas rozpoznat a jak dokážeme reagovat na jednotlivé manipulativní techniky. Manipulativních technik je mnoho, v reklamě se používá například technika aktualizace, která je v podstatě založena na připomínání se, vrývání se zákazníkovi do paměti častým opakováním reklamy v televizi, na internetu, v rozhlasu, ale i v dalších médiích. Jinou technikou je technika asociací. O asociaci jsme se už zmínili. Zakládá si na emocích a práci s nimi. Snaží se zákazníka emočně „rozložit“ a pozitivně stimulovat. Technika jazykové manipulace zase dává velký prostor pro reklamního kreativce, o kterém bude ještě zmínka v další kapitole. Jazyk jako takový nabízí nepřehledné množství alternativ, jak reklamní komunikát zpracovat. Jako příklad můžeme uvést frazeologismy, slovní hříčky, rébusy, kontrasty, rytmickou hru slov a další. V neposlední řadě bych uvedl techniku atraktivity. Reklamované výrobky nebo služby musí být prezentovány přesně tak, aby dokázaly zákazníkovi přinést pocit, že jejich koupí získají určitou exkluzivitu. Pokud tomu tak opravdu je, nemůžeme považovat reklamní manipulaci za nemorální. Tedy otázka morálky je velmi sporná a prokázat špatný úmysl manipulace není lehké.

5 REKLAMNÍ KREATIVCE JE „VĚDEC“

Dalším zajímavým bodem v tématu reklama je i to, kdo vlastně za tvorbou reklamy stojí. Kdo je ten, co vytváří reklamní komunikát, kdo svou tvorbou manipuluje s recipienty – zákazníky. Tito reklamní kreativci nejsou jen lidé, kteří dělají svou práci jako svého koníčka bez potřebného vzdělání, většinou jsou to jazykovedci, sociologové, psychologové, kteří svými vědomostmi a vlastní intuitivní kreativností vytvářejí reklamní komunikáty, které v sobě ukrývají sofistikované jazykové poslání, čímž dosáhnou stanoveného komunikačního cíle. Jejich úkolem je vytvářet asociace, propojit lidskou empatii se značkou určitého výrobku nebo služby. Jejich snahou je zachytit v reklamním komunikátu pozornost zákazníka, vyvolat v něm emoce a na základě toho ho motivovat k nákupu. Musí vycházet z výsledků výzkumu lidského chování, procesu jejich vnímání emocionálního působení propagačních prostředků na jejich smysly. Výše zmíněná asociace není nic nového, její principy byly zformulovány již v době antické. Jde o to, že si lidé jeden prvek vnímání, který vnímají pozitivně, spojí s nějakým dalším, který pozitivně vnímají začnou. Něco, co znají a pozitivně vnímají ve svém životě, začnou spojovat s výrobkem, který má pro ně tím pádem své kvality. Reklama musí recipienta – zákazníka oslovit, vrýt se mu do paměti. Pro reklamního kreativce úkol velmi nelehký.

Závěrem můžeme konstatovat, že reklama je opravdu fenoménem doby. Má za sebou neskutečně dlouhou a bohatou historii. Jde s člověkem od pradávných časů a hodně se změnila. Může za to vývoj lidstva a s tím spojená potřeba informovat své okolí o tom, co člověk dělá. Reklama vždy sloužila člověku, někdy byla člověkem zneužívána, především v těžkých dobách vývoje lidstva, byla nazývána propagací a politická propaganda měnila její směr vývoje, jak se jí právě hodilo. Dnešní doba je zase typická záměrnou manipulací. Těžko říci, která doba byla pro reklamu tou nejideálnější. Každá etapa jejího vývoje je poznamenána vzestupy a pády. Každopádně reklama ve svém vývoji nekončí. Má před sebou velkou budoucnost, s jistotou můžeme říci, že z našich životů nevymizí. Určitě se bude vyvíjet v rámci možností rozvoje dalších moderních technologií. Vznikne reklama, která přetrvá dlouhé věky, bude se obměňovat, ale bude všudypřítomná.

Použitá literatura

1. BELCH, E., BELCH, A. *Advertising and Promotion: an Integrated Marketing Communications Perspective*. SanDiego: McGraw – Hill Higher Education, 2008. 864 s. ISBN 0073-381-098.
2. CRHA, I., KRÍŽEK, Z. *Jak psát reklamní text*. Praha: Grada Publishing, 2003. 164 s. ISBN 80-247-0556-7.
3. ČMEJRKOVÁ, S. *Reklama v češtině*. Voznice: LEDA, 2000. 258 s. ISBN 80-85927-75-6.
4. KOTLER, Ph. *Marketing management*. Praha: Grada Publishing, 2001. 720 s. ISBN 80-247-0016-6.
5. KRUPKA, J. *Česká reklama, od pana Vajíčka po falešné soby*. Brno: BizBooks, 2012. 264 s. ISBN 978-80-265-0046-9
6. OGILVY, D. *O reklamě*. Praha: Grada Publishing, 1996. 223 s. ISBN 80-85943-25-5.
7. VYSEKALOVÁ, J., MIKEŠ, J. *Reklama – Jak dělat reklamu*. Praha: Grada Publishing, 2018. 232 s. ISBN 978-80-247-5865-7.

Kontaktní údaje

Ing. Mgr. Oldřich Johannes Petr
Vysoká škola finanční a správní, a.s.
Fakulta ekonomických studií
Pionýrů 2806, 434 01 Most
Tel: 724 705 320
email: oldrich.johannes.petr@vsfs.cz

THE RESILIENT LEADER

Juliana Béréšová

Abstract

Although resilient leadership represents an emerging trend in today's world, the resilience of leaders itself is still largely unexplored. The aim of this article is to provide a coherent picture of a resilient leader, describe different resilience factors, and to explain in which way the resilient leaders can be beneficial for the employees, co-workers, teams and whole organization.

Keywords: resilience, leaders' resilience, organization

1 INTRODUCTION

Although the idea of resilience had existed throughout human history, all mythical heroes have to meet challenges and overcome them, the term resilience was firstly used in the 1970s, making this research topic to represent a relatively young scientific discipline.

In today's highly complex and fast-paced world, the concept of resilience is offered as a key in filling the need to be able to overcome difficulties, face challenges and changes. Not only individuals but also organizations face different phenomena that test their strength and flexibility of systems and resources. The ability to adapt and accept changes is crucial for individuals and organizations to become successful.

The resilient research focused at the beginning on individual resilience, investigating the behavior of children and lately adults when facing adversity. Subsequently, the researchers started to deal with resilience in business practice, studying the resilience of leaders and organizations. Nevertheless, the roots of the concept of resilient leadership are not firmly defined. While empirical research directly linking resilience and leadership could barely be found, there are several authors who have theorized a link between leadership and resilience.

Everly (2010) describes the definition of resilient leadership as "those leadership behaviors that help others withstand crisis, adapt to, or rebound from adversity. It is the type of leadership that relentlessly searches for the opportunity in hardships and in crisis." According to Wicks and Buck (2013), resilient leaders set a positive tone for their organizations and energize their employees by fostering high staff morale and professional development while driving sustainable performance improvements and quality. In a 2002 article for the Harvard Business Review, Coutu (2002) describes the need for leaders to build resilient organizations. She shares that leaders have to help their organizational employees to see the meaning of their work and in order to build organizational resilience as well as a positive sense of organizational culture, the leaders should create a strong value system, where values are core, never change and furthermore frame most of the important decisions even when the organizational strategy or mission changes.

2 DEFINING RESILIENCE

Over the last few years, there has been considerable interest in the field of resilience across all areas of the scientific world (Gibson & Tarrant, 2010). The term resilience lends itself to a number of interpretations that have generated interest in a variety of research fields, ranging from ecology to metallurgy, individual and organizational psychology to safety engineering and economics (Annarelli & Nonino 2016).

In a review of the concept of resilience, Sutcliffe and Vogus (2003) note that previous research on resilience has been conducted largely by developmental psychologists. Especially, resilience research has tended to focus on the various individual and environmental factors

influencing a child's social and personal success (Richardson, 2002). In the 1970s, Emmy Werner was one of the first scientists who used the term resilience. She conducted the study looking at a cohort of children from Kauai, Hawaiian Islands, and noted the difference between the later behavior of children growing up in bad conditions (e.g. with alcoholic or mentally ill, unemployed parents). The study showed that two-thirds of the children exhibited destructive behaviors in their later years, while one-third of the children (the resilient group) developed into caring, competent, and confident adults despite their problematic development histories. According to her findings, she defines resilience as "The capacity [of individuals] to cope effectively with the internal stresses of their vulnerabilities (labile patterns of autonomic reactivity, developmental imbalances, unusual sensitivities) and external stresses (illness, major losses, and dissolution of the family)" (Werner, 1982: 4). Besides that, resilience can be viewed as the phenomenon of recovery from prolonged or severe adversity, or from an immediate danger or stress (Davidson, 2000).

3 LEADERS' RESILIENCE

Although it is known that resilient leadership represents an emerging trend in today's world, the resilience of leaders itself is still largely unexplored. The primary conceptual antecedents for individual resilience-related research emerged from studies describing the biological underpinnings of individual differences in the response to stress. Further research in this area later showed numerous genetic, neurobiological, developmental, and psychosocial linkages between an individual and her/his ability to overcome stress and obtain resilience (Yehuda et al., 2006). Although the majority of studies focused mainly on individual factors of resilience, several researchers started to observe external or situational resilience factors (e.g. social support) as well as leaders' individual competences to deal with crises and collective dealing with the crisis in the team, referred as behavioral factors.

We summarize the findings of different researchers dealing with the resilience of leaders and executives. During the literature recherche, we came across different approaches and factor or characteristics groupings, while resilience factors are mostly combined into:

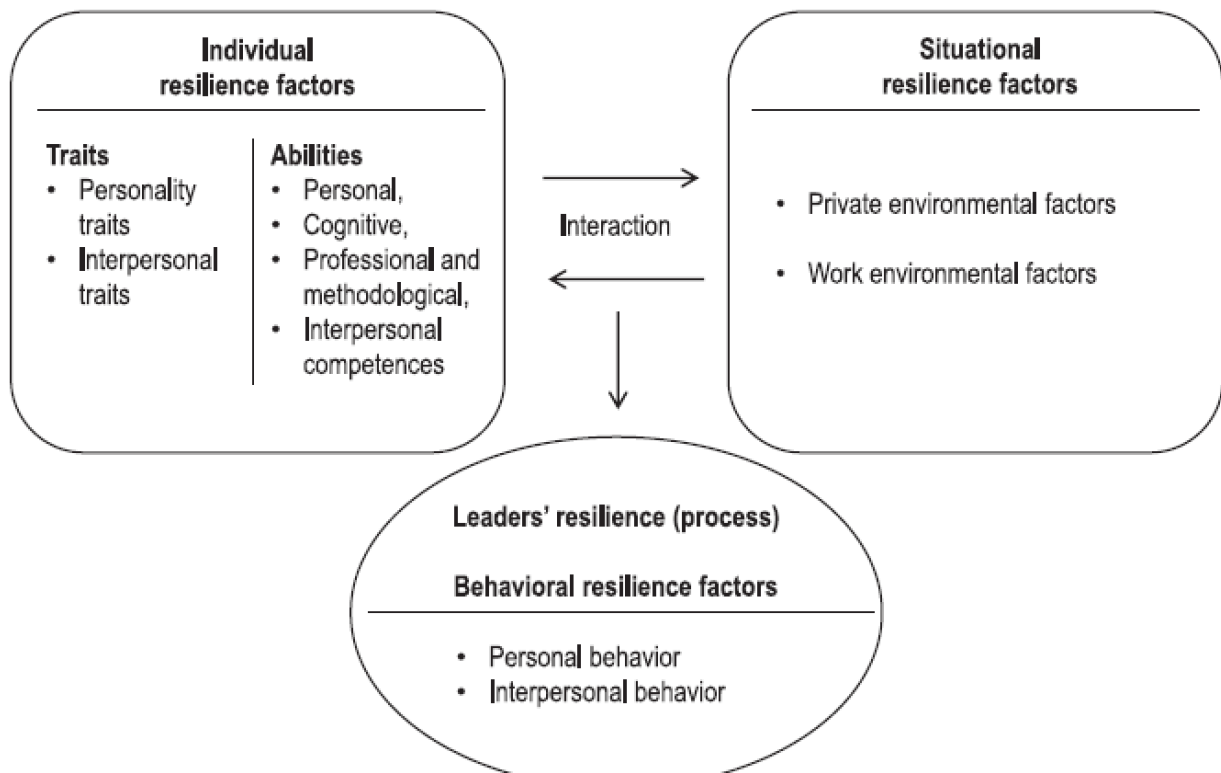
1. distinctive resilience factors;
2. relationship arenas;
3. superordinate themes.

All the mentioned approaches are described in subsequent chapters.

3.1 Distinctive resilience factors

The study from Förster and Ducheck (2017) identifies distinctive resilience factors in leadership and provides a coherent picture of resilience factors important to leaders' resilience. The insights into the effective development and nurturing of leaders' resilience are defined based on 27 semi-structured interviews, they provided with different German leaders from various industrial sectors, German regions, and leadership positions. The authors identified in sum 77 relevant resilience factors and divided them into 3 main categories as described in Figure 1.

Figure 1 A framework of leaders' resilience

Source: Cooper et al., 2013

Individual resilience factors are related directly to the characteristics and personality of a leader, differentiating between individual traits and abilities. While traits are largely stable features of an individual, representing a person's fundamental personality, abilities have been acquired or learned. The leaders' most often personality traits promoting resilience include according to the study being serene (named by 41% of the participants), rational (37%), analytical (30%), and optimistic (30%). Interpersonal traits reach lower levels of mentions, being open (26%) and communicative (22%) is important. The leaders' abilities are distinguished in competencies that improve the individual's performance in critical situations (personal, cognitive, professional, and methodological competences) and competences that foster interpersonal interactions (interpersonal competences). Ability to learn from experience (personal competence) and communication skills (interpersonal competence) are abilities mentioned by 41% of participants, making them the most frequent. Many interviewees also underline that time, meaning increased age or work experience, is crucial to their learned abilities and ultimately to their resilience. Furthermore, the study shows, that cognitive abilities contributing to strong task orientation, especially the ability to act rationally, the ability to structure and ability to analyze are important.

The main category – situational resilience factors – is divided into the subcategory of private environmental and work environmental factors. The most important factors in the first category are family (named by 89% of the participants), friends (56%), and the opportunity to relax (41%). The latter category pointed out the importance of a positive work climate (78%) and the opportunity to exchange with kindred spirits (44%).

As factors that underlie the resilience process, the study collects behavioral resilience factors. The group of personal behavior consists predominantly of factors easing the structured fulfillment of tasks, like reflective acting (named by 52% of the participants), gathering of information, analytical consideration (each 37%), as well as structuring itself (30%). Within

the group of interpersonal behaviors dominate open and sincere communication (41%) and trustful exchange (33%) seem to be crucial.

The study from Förster and Ducheck (2017) considers leaders' resilience to be a complex and dynamic process. Based on identified distinctive resilience factors, we can assume, that most resilience factors can be directly influenced by the leader (e.g. abilities, behaviors, private environmental factors) or by the organization (e.g. work environmental factors) and even a lack of resilience-enhancing traits can be compensated by learned abilities, as well as behavioral patterns.

3.2 Relationship arenas

In contrary to previous resilience factors grouping, Sloan (2011) developed a model of resilience (Resilience at Work Model) with three relationship arenas needed by executives:

1. relationship to self;
2. relationship to others;
3. relationship to the environment.

The first step in leadership resilience is a positive relationship to oneself, which is based on the stories a leader chooses to focus on to affirm her/his identity and beliefs. The main resilience attributes comprising the resilience to self are being confident, optimistic, positive, and self-aware. Having these abilities enables leaders to cope with others, believe in a positive future, as well as hold onto positive emotions despite challenges.

Among the mentioned abilities, individuals also deal with the necessity of feeling being loved, supported, and appreciated. The relationship to others referred to as what we might traditionally describe as emotional or social intelligence, meaning the capacity to identify, assess, and use own emotions and those of others, is important for leaders. Their relationship to others is crucial for building collaborations, surrounding themselves with people they can trust, and therefore, resilience attributes likeability to appreciate and receive appreciations, ability to ask for and receive help, collaborative way of working, and empathy play important roles.

Last but not least, the relationship to the environment is related to the ability to see reality in a "new light" and envision new possibilities, set compelling, realistic, and inspiring goals, as well as being able to think ahead to prevent possible problems and take advantage of opportunities.

The Resilience at Work Model focuses mainly on individual characteristics and abilities of leaders needed in relation to themselves, to others, and the environment. The study does not consider whether the characteristics of individuals are innate or can be acquired during their lifetime.

3.3 Superordinate themes

Sarkar and Fletcher (2014) observed a group of high achievers, namely people who consciously search for new challenges. Assuming that leaders belong to this group, the results of the study are relevant when answering our first research question. The study was conducted on 13 individuals from 11 professions in the UK. Based on interviews and interpretative phenomenological analysis, the authors identified 6 superordinate themes that appear to be relevant for resilient qualities of high achievers. These themes include, similarly as a study from Förster and Ducheck (2017) described in the previous chapter Distinctive resilience factors, not only individual factors but also external or situational resilience factors, specifically:

1. positive and proactive personality;
2. experience and learning;
3. sense of control;

4. flexibility and adaptability;
5. balance and perspective, including an optimal work-life balance as well as
6. perceived social support.

The results showed that high achievers possessed numerous positive personality characteristics, namely openness to new experiences, conscientiousness, optimism, and honesty to oneself, which enable them to overcome challenging situations. Also, participants exhibited proactive personality traits, including continually striving for improvement or showing initiative. The theme – experience, and learning – outline the importance of dealing with potentially stressful experiences and learning from them. Moreover, high achievers claim that having a sense of control and ability to prioritize tasks in their work-related activities ease them to stay resilient. A crucial aspect in this context is also the ability to solve problems creatively, demonstrate proficiency when learning, react flexible, positively to change, and remain politically aware. Achieving an optimal work-life balance, creating time for oneself, as well as support from within or outside the performance domain help to protect the individuals from stress and pressure and predispose them to higher levels not only regarding resilience but also in various work settings.

To conclude, despite different definitions and groupings of leaders' resilience factors, they are all resulting from the dynamic process of interactions between individual personality and external factors (Cooper et al., 2013). The majority of studies focus on individual factors important for leaders' resilience, highlighting the ability to be confident, optimistic and positive (Robertson et al., 2015), as well as the importance to build networks within or outside the private environment and social support in general (Werner, 1993). Among the above-mentioned characteristics and personality traits affecting leaders' resilience, there are also many other approaches, dealing with multiple influences and numerous genetic, neurobiological, developmental, as well as psychosocial factors associated with resilience and an individual's response to stress (Yehuda et al., 2006).

4 RESILIENT LEADERSHIP IN ORGANIZATION

In the previous chapters, we described the resilient leadership concept, the importance of applying it in organizations, as well as mentioned factors, that affect the resilience of leaders. In other words, we focused mainly on the resilience of a leader as an individual. However, as the aim of this article is to provide a comprehensive overview of the resilient leader, it is also important to describe how resilient leaders interact with organizations and how they affect stability, growth, and positive changes.

In order to do so, we collected findings of possible effects induced by resilient leaders from existing studies and divided them into the following categories:

1. effects on employees,
2. effects on the organization and organizational culture,
3. other effects.

By definition, resilient leadership practices inspire others to exhibit resilience and to exceed their own expectations (Everly et al., 2013). Moreover, the influence of leaders' resilient behavior plays an important role not only in relation to other employees or co-workers but also to the whole organization, their business partners, and customers. The effects of resilient leadership on the mentioned target groups are described in subsequent chapters.

4.1 Effects on employees

So far, several studies confirmed that the resilience of employees or subordinates may be positively impacted by leader behaviors (Bartone, 2006). These results support and extend the previous research discussed by Bass (1990) on the impact of leadership in enhancing employee coping with stress and adversity. According to Qian et al. (2018), resilient leaders

substantially influence the work lives of employees and can be viewed as an important social or situational factor that affects employee responses in the workplace. Moreover, viewing and modeling how to grow professionally, can help employees embrace their own developmental journeys (Rego et al., 2019).

Resilient leadership not only motivates and enhances skills of the employees as individuals but also, based on observations of Kozlowski and Ilgen (2006), represents a key leverage point for increasing the level of team resilience. Assuming that members of the team influence each other to perform even better for the good of the team, they can achieve a comparative advantage.

4.2 Effects on organization

In an organizational setting, resilience can be defined as the ability to remain task-focused, productive, and connected to the organizational mission, whilst experiencing tough times (Warner & April, 2012). This requires employees at all levels to cope with daily stress as well as to adapt to large-scale organizational change. This can be achieved by creating an atmosphere or organizational climate, wherein growth is promoted, support is abundant and crisis is viewed as an opportunity (Everly et al., 2013). Positive organizational climate and organizational culture lead among others to employee satisfaction and send positive signals to the environment of the organization.

Last but not least, resilient leaders also tend to create a forward-looking discussion between internal and external constituents of the company. Putting aside those who are naturally charismatic, resilient-building leaders seek to create an ongoing exploration of the outside forces likely to impinge on the firm's future success (Hamel & Prahalad, 1994).

4.3 Other effects

Resilient leaders tend to focus their attention on the future environment and opportunities that match existing or developable competencies. Based on the above-mentioned, resilient leaders motivate their co-workers to higher goals and work performance, as well as create positive organizational culture, which enables continuous creating of competitive innovations. The synergy of mentioned effects can help organizations among other things to gain and maintain above-average returns, even after absorbing the shocks of the competitive environment.

In general, all the above-mentioned effects are considered to be beneficial, as they allow individuals, systems, and organizations to adjust to potential damage, to take advantage of opportunities, or to cope with their consequences.

5 CONCLUSION

Leadership is the organizing force that creates a resilient organization. Resilience is needed by leaders as well as employees in organizations to cope with daily stress, overcome difficulties, and to adapt to large-scale organizational change.

This article aimed to provide a coherent picture of a resilient leader. After a literature overview of the leadership concept and especially resilient leadership concept, we described the factors and characteristics that make leaders resilient. However, what resilience means, where people acquire it from, how, and when they are called upon to be resilient, differs from individual to individual. Last but not least, we collected several effects of resilient leaders on organizations and described, how organizations can benefit from highly resilient leaders. Taking the above-mentioned into consideration, we consider the aim of this article to be fulfilled.

The majority of sources and publications in this article were identified through Boolean searches within the Social Sciences Citation Index, an online academic citation database within the Thomson Reuters Web of Science platform. Within this database, a search was

conducted for publications with the term „resilien*” in the title, abstracts or keywords. The asterisk (*) was included as a wildcard symbol to search for variations of the term resilience (such as resilient or resiliency). To ensure that the search was not too broad and focused on business and management research, it was limited to publications classified as belonging to the areas of business or management.

To conclude, based on the research and literature we came across during the preparation of this article, we believe that resilient leadership demonstrates bounce, courage, connection, and creativity. This set of skills is closely interrelated and cultivating a resilient leader is a journey that requires insight, dedication, and deliberate practice. Over the coming decades, a leaders’ resilience and the ability to positively influence the mental resilience of employees and co-workers will play an increasingly important role in companies’ success and also become more relevant for leaders’ careers.

Sources

1. Annarelli, A., & Nonino, F. (2016). Strategic and operational management of organizational resilience: Current state of research and future directions. *Omega The International Journal of Management Science*, 62, 1-18.
2. Bartone, P. T. (2006). Resilience under military operational stress: Can leaders influence hardiness? *Military Psychology*, 18, 131-148.
3. Bass, B. (1990). *Handbook of Leadership*. New York: Free Press.
4. Cooper C. et al. (2013). *Building Resilience for Success*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
5. Coutu, D. (2002). *How Resilience Works*. Retrieved April 05, 2020, from <https://hbr.org/2002/05/how-resilience-works>
6. Davidson, R. J. (2000). Affective style, psychopathology, and resilience: Brain mechanisms and plasticity. *American Psychologist*, 55, 1196-1214.
7. Everly, G. S. (2010). *Resilient Leadership: Building an Workforce Culture of Resilience*. Retrieved April 05, 2020, from <http://nationalacademies.org/hmd/~media/Files/Activity%20Files/PublicHealth/WorkforceResilience/George%20Everly-Resilient%20Leadership.pdf>
8. Everly, G.S. et al. (2013). Resilient Leadership and the Organizational Culture of Resilience: Construct Validation. *International Journal of Emergency Mental Health and Human Resilience*, Vol. 15 (2), 123-128.
9. Förster, C., & Ducheck, S. (2017). What makes leaders resilient? An exploratory interview study. *German Journal of Human Resource Management*, 31(4), 281-306.
10. Gibson, C., & Tarrant, M. (2010). A 'Conceptual Models' Approach to Organisational Resilience. *Australian Journal of Emergency Management*, Vol. 25, No. 2, 6-12.
11. Hamel, G., & Prahalad, C. K. (1994). *Competing for the future*. Boston: Harvard Business School Press.
12. Kozlowski, S.W.J., & Ilgen, D.R. (2006). Enhancing the effectiveness of work groups and teams. *Psychological Science in the Public Interest*, 7 (3), 77-124.
13. Qian J. et al. (2018). Leader’s expresses humility and followers’ feedback seeking: the mediating effects of perceived image cost and moderating effects of power distance orientation. Retrieved April 05, 2020, from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00563/full>
14. Rego A. et al. (2019). Leader humility and team performance: exploring the mediating mechanisms of team psychological capital and task allocation effectiveness. *Journal of Management*, 45 (3), 1009-1033.

15. Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58, 307-321.
16. Robertson, I.T. et al. (2015). Resilience training in the workplace from 2003 to 2014: A systematic review. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(3), 533-562.
17. Sarkar, M., & Fletcher, D. (2014). Ordinary magic, extraordinary performance: Psychological resilience and thriving in high achievers. *Sport, Exercise, and Performance Psychology*, 3(1), 46-60.
18. Sloan, K. (2011). *Coaching Strategies for Developing Executive Resilience*. Retrieved April 05, 2020, from <https://researchportal.coachfederation.org/Document/Pdf/3021.pdf>
19. Sutcliffe, K., & Vogus, T. (2003). *Organizing for Resilience*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler.
20. Warner, R., & April, K. (2012). *Building Personal Resilience at Work*. Retrieved April 05, 2020, from [http://tools.ashridge.org.uk/Website/IC.nsf/wFARATT/Building%20personal%20resilience%20at%20work/\\$file/BuildingPersonalResilienceAtWork.pdf](http://tools.ashridge.org.uk/Website/IC.nsf/wFARATT/Building%20personal%20resilience%20at%20work/$file/BuildingPersonalResilienceAtWork.pdf)
21. Werner, E. E. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw-Hill.
22. Werner, E.E. (1993). Risk, resilience, and recovery: Perspectives from the Kauai longitudinal study. *Development and Psychopathology*, 5(4), 503-515.
23. Wicks, R. J., & Buck, T. C. (2013). Riding the dragon: Enhancing resilient leadership and sensible self-care in the healthcare executive. *Frontiers of Health Services Management*, 30(2), 3-15.
24. Yehuda, R. et al. (2006). Developing an Agenda for Translational Studies of Resilience and Vulnerability Following Trauma Exposure. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071 (1), 379-396.

Contact

Ing. Juliana Bérešová

University of Economics in Bratislava, Faculty of Business Economy with seat in Košice

Tajovského 13, 041 30 Košice, Slovak Republic

email: juliana.beresova@student.euke.sk

ADAPTAČNÝ PROCES SESTIER V ZARIADENÍ SOCIÁLNYCH SLUŽIEB PRE SENIOROV

ADAPTATION PROCESS OF NURSES IN THE SENIOR EQUIPMENT

*Livia Hadašová, Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Dagmar Magurová,
Jana Cuperová*

Abstrakt

Adaptačný proces je riadený proces zoznamovania sa pracovníka s organizáciou, jeho úlohami, štýlom práce, technológiou, špecifickými predpismi organizácie a inými predpismi a podmienkami, za ktorých bude pracovník vykonávať svoju prácu. Výsledkom efektívneho priebehu adaptačného procesu je pracovná spokojnosť, podpora pracovnej motivácie s priaznivým dopadom na výsledky práce a kvalitu poskytovaných zdravotníckych služieb.

Kľúčové slová: *adaptačný proces, sestra, mentorovanie, supervízia,*

Abstract

The adaptation process is the controlled process of getting the employee acquainted with the organization, its tasks, work style, technology, specific regulations of the organization and other regulations and conditions under which the employee will perform his work. The result of an effective adaptation process is job satisfaction, support of work motivation with a positive impact on work results and the quality of health services provided.

Key words: *adaptation process, nurse, mentoring, supervision*

1 ADAPTÁCIA V PRACOVNOM PROSTREDÍ

Adaptácia je prirodzený proces aktívneho prispôsobovania sa človeka novým životným podmienkam a ich zmenám v konkrétnom sociálnom prostredí (Nový, Surynek 2006). Adaptácia v pracovnom prostredí je významnou súčasťou riadenia ľudských zdrojov v zdravotníctve. Špirudová (2015) definuje adaptačný proces ako proces začleňovania novo nastupujúceho nelekárskeho zdravotníckeho pracovníka, ktorý ma uľahčiť obdobie adaptácie v novom pracovnom prostredí, orientácie a zoznámenia sa s novou prácou, vytvoriť vzťahy ku spolupracovníkom, vrátane vzťahov k nadriadeným a podriadeným a pochopiť štýl a organizáciu práce. V spoločenskom procese práce je adaptácia proces, v ktorom sa človek vyrovnáva so skutočnosťami a plní si svoje pracovné úlohy. Tento proces prebieha v dvoch rovinách, a to pracovnej adaptácii a sociálnej adaptácii. Pracovná adaptácia je proces, v ktorom dochádza k postupnému vyrovnávaniu týchto súborov s požiadavkami, ktoré mu kladie jeho pracovné zaradenie. Sociálna adaptácia je proces, kedy nastáva začlenenie jedinca do sociálnych vzťahov týkajúcich sa pracovnej skupiny a tiež začlenenie do sociálneho systému konkrétnej hospodárskej organizácie. Pracovná a sociálna adaptácia sú navzájom neodlučiteľné. Obe tieto adaptačné roviny sú veľkým predpokladom pre úspešné zvládnutie celého adaptačného procesu. Z uvedeného dôvodu, je potrebné adaptačný proces cielavedome riadiť a usmerňovať (Bedrnová, 2007).

Eliašová, Hadašová, Fedurcová (2019) uvádzajú, že cieľom adaptačného programu pre nového zamestnanca v zdravotníckom zariadení je:

- poskytnúť základné informácie o zdravotníckom zariadení, štruktúre organizácie,
- oboznámiť sa s organizačnou kultúrou,

- získať základné vstupné informácie potrebné pre efektívne fungovanie,
- spoznať požiadavky, činnosti, zodpovednosti a kompetencie vzhľadom ku konkrétnej pracovnej náplni,
- poskytnúť v prvé dni sprievodcu a školiteľa na pracovisku.

1.1 Fázy adaptačného procesu

Fázy adaptačného procesu popisujú viacerí autori, napr. Zitková (2015) popisuje adaptáciu na pracovisku v troch fázach: Prvá fáza- pracovník sa zoznamuje s novým pracovným prostredím, novými spolupracovníkmi a samozrejme aj snovými podmienkami, ktoré si bude musieť osvojiť a prispôbiť sa im, čo najlepšie a najrýchlejšie. Vedúci pracovník, by mal úzko spolupracovať s personálnym útvarom alebo ďalšími vyčlenenými osobami pri uvádzaní nového zamestnanca na pracovisko. Táto fáza má, ako hlavnú úlohu oboznámiť pracovníka a podať mu základné informácie o podmienkach, ktoré sú platné na pracovisku, o normách týkajúcich sa výkonov práce a zaužívaných zvyklostiach na konkrétnom pracovisku. S ukončeným obdobím pracovného zácviaku je vhodné, aby sa zabezpečilo formálne hodnotenie pracovníka a tiež hodnotiaci pohovor, ktorý má významný motivačný aspekt. V rámci tohto pohovoru prebieha zhodnotenie priebehu adaptácie a zhodnotenie splnených úloh, na ktorom by sa mali zjednotiť názory a pohľady zo strany pracovníka, vedúceho pracovníka a taktiež aj školiteľa. Druhá fáza je charakterizovaná tým, že sa v nej nadobúdajú skúsenosti, ktoré sú potrebné pre vykonávanie činnosti. Pracovník sa postupne zoznamuje a vytvára si pozitívne vzťahy s pracovným kolektívom a úspešne zvláda úlohy, ktoré sú na neho kladené. V tejto fáze sa dostávajú do popredia ďalšie nástroje významné pre rozvoj zamestnancov, ako je mentorstvo, motivačne hodnotiace pohovory a rotácia práce. Obdobie konca tzv. skúšobnej doby sa označuje ako ďalší medzník, ktorý sa využíva pri hodnotení adaptačného priebehu. Do tohto obdobia sa zaradzujú ďalšie formálne motivačne hodnotiace pohovory, na ktorom sa aktívne podieľajú účastníci strany a tiež všetci aktívne zapojení do priebehu adaptácie, napríklad školiteľ alebo mentor. V tretej fáze pracovník dosahuje požadované pracovné výsledky, je oboznámený s cieľom organizácie a je riadne začlenený do pracovnej skupiny. Pracovník počas adaptácie nadobúda určité vedomosti a znalosti. Optimálny stav nastáva vtedy, ak tieto vedomosti a znalosti sú v korelácii s dĺžkou praxe na danom pracovisku. Táto fáza je charakterizovaná tým, že v nej dochádza k formálnemu ukončeniu procesu adaptácie. Supervízia, mentorovanie, vzdelávanie a motivačne hodnotiace pohovory patria medzi nástroje, ktoré budú naďalej využívané aj po ukončení tejto fázy.

Surynek a Nový (2006) popisujú štyri fázy adaptačného procesu na pracovisku, a to prípravnú fázu, globálnu orientáciu, fázu vedomého pretvárania vzťahu človeka k novovzniknutým požiadavkám a fázu vpravenia sa do nových podmienok. V prípravnej fáze má človek isté predstavy o tom, čo ho v novom zamestnaní čaká. V tomto období si človek zosúladzuje svoje predstavy s reálnymi podmienkami a požiadavkami, ktoré na neho budú vynaložené v novom pracovnom prostredí. Úsilie, ktoré človek vynaloží a adekvátne očakávanie na zmeny spojené s novým prostredím, sú základom pre úspešne osvojenie si týchto podmienok. Vo fáze globálnej orientácie zamestnanec vo svojom vnútri určitým spôsobom prežíva každú novú situáciu, spojenú so zmenou podmienok. V tejto fáze u človeka prevládajú pocity napätia a určitého typu vzrušenia, jeho psychická činnosť je aktivovaná poznávacími procesmi, ktoré sú spojené s emocionálnym prežívaním. Zmätkov v organizácii práce, znížená výkonnosť sú prejavmi, ktoré sa v tejto fáze u jedinca môžu vyskytnúť. Fáza vedomého pretvárania vzťahu človeka k novovzniknutým požiadavkám je charakteristická zmenou postoja, zmeny postupnosti hodnôt, zmenami vzťahov v rámci komunity, zmeny v činnostiach, ktoré mal jedinec zaužívané. Fáza vpravenie sa do nových podmienok zamestnanec sa buď s týmito podmienkami vyrovná a osvojí si ich, adaptuje sa na nové prostredie alebo ak nezvládne predošlé fázy adaptačného procesu vznikne takzvaná rezignácia, čo v konečnom dôsledku

bude pre jedinca znamenať únik a adaptáciu v tomto prípade nemôžeme považovať za úspešný proces.

1.2 Plán adaptačného procesu

Plán adaptačného procesu sa prispôsobuje konkrétnemu odboru. O priebehu tohto procesu a o kritériách hodnotenia pri nástupe je každý zamestnanec, ktorý je súčasťou ošetrovateľského tímu informovaný vedúcou sestrou na danom úseku. Pracovník je oboznámený s výsledkami, ktoré sa od neho očakávajú. V tomto pláne sú zahrnuté podmienky, na základe, ktorých dôjde k ukončeniu adaptačného procesu na danom pracovisku, aktivity podieľajúce sa na vzdelávaní, podporné aktivity a normy spojené s organizáciou, sú záväzné pre nového zamestnanca (Zitková a kol., 2015).

Plán adaptačného procesu by mal byť vytvorený medzi manažérom- školiaci pracovník (školiaca sestra) – školená sestra. Plán sa musí riadiť a vychádzať z aktuálneho stavu vedomosti a schopností novej sestry. Na tieto vedomosti a schopnosti následne nadväzovať a ďalej ich rozvíjať. Na začiatku plánu by sa mali stanoviť jasné podmienky, ktoré by bolo možné v prípade potreby adekvátne upraviť alebo zmeniť. Plán adaptačného procesu schválený všetkými stranami, musí byť rozpracovaný školiteľom do časového a dejového harmonogramu. Určiť by si mali pravidelné termíny stretnutí, vyhradené v rámci adaptačného procesu na riešenie potrebných záležitostí.

Začiatok adaptačného procesu by sa mal realizovať mimo ošetrovateľskú starostlivosť o pacienta, čiže mimo oddelenia. Je to úvod, ktorý môže trvať rôzne dlho v závislosti od veľkosti organizácie, zložitosti procesu, ktoré školený pracovník musí zvládnuť. Úvod školeného do procesu nemusí praktizovať jeho školiteľ, ale môžu to byť pracovníci organizácie, ktorí sú plne kompetentní (Špirudová, 2015).

Pre novo nastupujúcu sestru je sestra školiteľka dôležitá osoba, ktorá jej pomáha pri začleňovaní sa do pracovného kolektívu tiež jej odovzdáva dôležité informácie a samozrejme skúsenosti, ktoré počas svojej praxe nadobudla. Osobnostné predpoklady tejto sestry by mali zahŕňať, pozitívny vzťah k práci, schopnosť rýchlo nadobudnúť kontakt s ľuďmi a záujem o prácu s ľuďmi. Prístup aký zvolí sestra školiteľka ku novo nastupujúcej sestre mnoho krát veľmi ovplyvňuje vzťah k práci, ktorý si sestra vytvorí počas tohto obdobia (Kilíková 2017).

1.3 Nástroje riadenia adaptačného procesu

Medzi nástroje riadenia adaptačného procesu v ošetrovateľstve radíme supervíziu, mentorovanie, efektívnu komunikáciu, motiváciu a poskytovanie spätnej väzby. Zitková a kol. (2015) uvádza, že pri riadení adaptačného procesu vytvárame súlad medzi odbornými znalosťami, praktickými schopnosťami a sociálnymi skúsenosťami nového pracovníka a na druhej strane medzi špecifickými pracovnými podmienkami konkrétneho pracoviska.

Supervízia

Supervízia je nástroj rozvoja pracovníkov a tiež priamy a nepriamy spôsob vzdelávania. Supervízia, ktorá kladie dôraz na podporu profesionálneho rastu pracovníkov a rozvoj organizačnej štruktúry učiacej sa organizácie sa nazýva rozvojová supervízia. Cieľom supervízie je zlepšenie pracovnej situácie, pracovnej atmosféry, organizácie práce a kompetencií zodpovedajúcich špecifickým úlohám. Je orientovaná na podporu kvality práce i vzájomnej spolupráce a na učenie spojené s praxou. Supervízia sa týka všetkého čo práca s ľuďmi prináša. Supervízia môže byť zameraná na porozumenie vo vzťahoch na pracovisku. Môže sa týkať riešenia konfliktov, podpory zamestnancov, prevencie syndrómu vyhorenia. Supervízia má široký záber a záleží na tom čo je potrebné a dôležité v pracovnom procese riešiť prioritne (Bartošíková, 2006). Supervíziu v zdravotníctve možno chápať ako organizovanú príležitosť k reflexii, ktorá sa zameriava na rôzne aspekty pracovnej situácie,

s cieľom skvalitniť a podporiť profesijný rast pracovníka. Poskytuje príležitosť získať nadhľad nad tým, čo je zložité, neisté alebo spletité, identifikovať nové súvislosti v zdanlivo patovej situácii. Venglářová (2013) uvádza že zmyslom supervízie je starostlivosť o pracovníka, ktorý vďaka dobrej psychickej pohode a odbornému rastu môže lepšie poskytovať kvalitnú starostlivosť pacientom. Supervíziu vykonáva supervízor, ktorý má mať autoritu a dôveryhodnosť. Je odborník, ktorý je vyškolený v tejto oblasti. Vedenie tímu a vzdelanie v oblasti psychoterapie patria medzi ďalšie charakteristiky, ktoré bezvýhradne človek supervízor musí spĺňať. Supervízor má za úlohu pomáhať pracovníkom pri vykonávaní činnostiach spojené s prácou (Venglářová, 2013). Úlohou supevízora je podporovať reflexiu a sebareflexiu supervízovaného, pomôcť mu objaviť jeho vlastné princípy, pod vplyvom ktorých sa rozhoduje a jedná. Pomáha mu porozumieť čo robí a na základe akých motívov koná, pomáha zladit' myšlienky a správanie. Zámerom supervízie je zlepšiť reflexiu tejto role V ošetrovatel'stve hrá supervízia veľmi dôležitú úlohu, je to dôležitý nástroj, ktorý sa podieľa na rozvoji a vzdelávaní zamestnancov.

Mentorovanie

Mentorovanie sa radí medzi najdôležitejšie nástroje pri riadení ľudských zdrojov. Hlavnou úlohou mentorovania je podpora osobného rozvoja, podpora vlastnej iniciatívy, vedenie povzbudzovanie a konštruktívna kritika. Mentorovanie pomáha jedincovi zvyšovať si svoju odbornosť v danom odbore. Správne mentorovanie dokáže v človeku prebudiť potenciál. Jeho snaženie sa premení na výsledky čo sa postupom času odzrkadli na jeho osobnostnom raste. Táto postupnosť vypracuje človeka k dokonalosti vo svojom odbore čo povedie jedinca k rozvoju a budovaní svojej kariéry. Dôležitým atribútom, ktorý dovedie človeka k takejto snahe je samozrejme budovanie si vzťahu a vzájomnej dôvery so svojim mentorom. Preto je potrebné už od samého začiatku zvolit' jasné pravidlá a ciele, ktoré povedú k efektívnemu mentorovaniu (Špirudová, 2015). Zitková a kol.(2015) uvádza, že mentorovanie realizované v priebehu adaptačného procesu predstavuje metódu pomáhania a učenia za účelom rýchlejšieho a efektívnejšieho splnenia požiadaviek, ktoré sú v rámci adaptačného procesu na nového pracovníka kladené. Poskytuje efektívne, presné ciele vzdelávanie nových zamestnancov, kde pracujeme s vedomosťami skúsených pracovníkov. V tomto procese hrajú hlavnú úlohu dve osoby. Mentor je v ošetrovatel'stve je určená sestra, ktorá je školená a má dostatočné skúsenosti. Druhá osoba, menej skúsená (mentee). Mentor má za úlohu odovzdať tejto osobe svoje skúsenosti, podporovať túto osobu a taktó jej pomáhať pri vykonávaní svojich povinností.

Komunikácia v adaptačnom procese

Človek je súčasťou spoločnosti z čoho vyplýva, že je v neustálom kontakte s druhými ľuďmi. Človek v priebehu svojho života neustále spoznáva a vytvára si vzťahy s novými ľuďmi, a to isté platí aj pri nástupe do nového zamestnania. Dôležitou súčasťou sociálnej interakcie je sociálna percepcia, vzájomné poznávanie a spoznávanie ľudí. Najdôležitejší nástroj v tejto interakcii tvorí komunikácia. V adaptačnom procese má komunikácia na pracovisku nezastupiteľný význam, a to v zmysle motivácie a podnecovania nového pracovníka, taktiež má význam v podpore bezpečnosti pacienta a podporuje aj efektívnu organizáciu práce na oddelení.

Požiadavky a zásady efektivity sociálnej interakcii medzi školiteľom a novým pracovníkom podľa Zítkovej (2015):

- podpora profesionálnej praxe a vytváranie hodnotového systému vrátane osvojovania profesijných rolí.
- modelovanie profesijnej praxi vo vzťahu k postupom.
- zdieľanie znalostí, zručností a vedomostí s pracovníkmi a ostatnými členmi tímu.

- poskytovanie trvalej spätnej väzby v celom pracovnom tíme.
- udržanie pracovných vzťahov medzi zamestnancami.
- vytváranie podporujúceho a motivujúceho prostredia na učenie sa.
- jasné vymedzenie kompetencii, rolí požiadaviek a práv uvedených osôb vrátane cieľov učenia a adaptácie.

V súvislosti s pracovným prostredím v priebehu adaptačného procesu je dôležité, aby sme si uvedomili a pochopili vulnerabilitu nových pracovníkov v zdravotníckych zariadeniach v ošetrovatelstve, ale aj zraniteľnosť iných nelekárskych zdravotníckych pracovníkov. Jednou z možností, ako zabezpečiť motivujúce pracovné prostredie je udržiavanie otvorenej a priamej komunikácie medzi zainteresovanými osobami. „Najvyššou hodnotou, ktorá umožňuje využitie efektívnych komunikačných techník a rozvoj schopností nových pracovníkov v práci školiteľa, je aspekt kolegiality a vzájomného rešpektovania“. (Zitková, 2015, s.67).

2 EMPIRICKÁ ČASŤ

Prostredníctvom neštandardizovaného dotazníka sme realizovali prieskum v štátnych a v neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov. Zisťovali sme, ako prebieha adaptačný proces a aké sú postoje a vnímanie sestier k adaptačnému procesu a nedostatky v adaptačnom procese.

2.1 Ciele prieskumu

1. Zistiť, ako sa realizuje adaptačný proces sestier vo vybraných štátnych a v neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov .
2. Zistiť postoje a vnímanie sestier k priebehu adaptačného procesu vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov
3. Identifikovať chyby a nedostatky v adaptačnom procese sestier vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov.
4. Zistiť postoje a názory sestier k efektívnosti riadenia adaptačného procesu vo vybraných štátnych a neštátnych ústavných zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov
5. Na základe výsledkov prieskumu definovať návrhy a odporúčania pre prax, ako skvalitniť priebeh adaptačného procesu sestier v zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov.

Prieskumná vzorka

Prieskumnú vzorku spolu tvorilo 85 respondentov. V neštátnom zariadení sociálnych služieb pre seniorov sa zapojilo do prieskumu 43 respondentov. V štátnom zariadení sociálnych služieb pre seniorov sa do prieskumu zapojilo 42 respondentov.

Z celkového počtu 100ks distribuovaných dotazníkov bola návratnosť 85, z toho 43 dotazníkov z neštátneho zariadenia a 42 zo štátneho zariadenia.

Výsledky prieskumu

Na otázku: „*Má zariadenie sociálnych služieb pre seniorov v ktorom pracujete vypracovanú smernicu/normu pre realizáciu adaptačného programu?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho 29 (67%) odpovedalo, že majú vypracovanú smernicu a uvedený proces sa realizuje, 2 (5%) respondenti odpovedali, že majú smernicu, ale uvedený proces sa nerealizuje, 2 (5) respondenti odpovedali že nemajú smernicu, 10 (23%) respondentov odpovedalo, že nevedia o žiadnej smernici. V štátnom zariadení odpovedalo 42 (100%) respondentov, z toho 12 (29%) respondentov uviedlo, že danú smernicu majú a uvedený proces sa realizuje, 5 (12%) respondentov uviedlo, že majú smernicu, ale uvedený proces sa nerealizuje, 1 (2%) respondentov uviedlo, že nemajú smernicu a 24 (57%) uviedlo,

že nevedia o žiadnej smernici. Z odpovedí respondentov v neštátnom zariadení môžeme konštatovať, že majú smernicu a uvedený proces sa realizuje. V štátnom zdravotníckom zariadení sú rezervy, pretože viac, ako polovica 24 (57%) respondentov uviedlo, že nevedia o žiadnej smernici.

Z celkového počtu 111 odpovedí respondentov na otázku: „*Ako prebiehala Vaša adaptácia na pracovisku po nástupe pri vzniku pracovného pomeru?*“ odpovedalo v neštátnom zariadení 33 (30%), že priamy nadriadený ma predstavil kolegom, 34 (30%) respondentov odpovedalo, že priamy nadriadený mi ukázal pracovisko, 29 (26%) respondentov odpovedalo, že im bola pridelená školiteľka a 15 (14%) respondentov odpovedalo, že absolvovali viacero školení. Z celkového počtu 82 odpovedí respondentov zo štátneho zariadenia uviedlo 30 (36,5%) respondentov, že priamy nadriadený ma predstavil kolegom, 31 (38%) respondentov uviedlo možnosť priamy nadriadený mi ukázal pracovisko, 16 (19,5%) respondentov uviedlo možnosť bola mi pridelená školiteľka/mentorka a 5 (6%) respondentov uviedlo možnosť, že absolvovali viacero školení. Z uvedených odpovedí respondentov štátneho a neštátneho zariadenia sociálnych služieb pre seniоров, môžeme konštatovať, že adaptácia na pracovisku prebiehala v oboch zariadeniach tak, že priamy nadriadený oboznámil pracovníkov s kolegami a s prostredím na pracovisku. V štátnom zdravotníckom zariadení sa nájdu rezervy, pretože len 5 (6%) respondentov absolvovalo školenia a 16 (19,5%) respondentov bola pridelená mentorka.

Na otázku: „*Aké dojmy vo Vás zanechal adaptačný proces na Vašom pracovisku?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho 15 (35%) respondentov uviedlo možnosť vynikajúci, 23 (54%) respondentov uviedlo možnosť veľmi dobrý, 1 (3%) respondent uviedol možnosť zlý, možnosť veľmi zlý uviedlo 0 (0%) respondentov a 4 (9%) respondentov sa nevedelo vyjadriť. V štátnom zariadení odpovedalo 42 (100%) respondentov, z toho 10 (24%) respondentov uviedlo možnosť vynikajúci, 24 (57%) respondentov uviedlo možnosť veľmi dobrý, 3 (7%) respondentov uviedlo možnosť zlý a 5 (12%) respondentov sa nevedelo vyjadriť.

Na otázku: „*Ako dlho trvá na Vašom pracovisku adaptačný proces?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho 6 (14%) respondentov uviedlo možnosť 2 týždne, 9 (21%) respondentov uviedlo možnosť mesiac, 23 (53%) respondentov uviedlo možnosť do 3 mesiacov, 5 (12%) respondentov uviedlo možnosť do ½ roka. V štátnom zariadení odpovedalo 42 (100%) respondentov, z toho 17 (40,5%) respondentov uviedlo možnosť 2 týždne, 12 (28,5%) respondentov uviedlo možnosť mesiac, 11 (26%) respondentov uviedlo možnosť do 3 mesiacov a 2 (5%) respondentov označilo možnosť iné a uviedli odpoveď neviem.

Z celkového počtu 74 odpovedí respondentov na otázku: „*Čo bolo pre Vás najväčším problémom v rámci adaptačného procesu na pracovisku?*“ odpovedalo v neštátnom zariadení 27 (41%) respondentov, že je to strach z nezvládnutia vysoko-odborných činností, 9 (14%) respondentov uviedlo časovú náročnosť služieb, 8 (12%) respondentov odpovedalo, že je to komunikácia a spolupráca s lekármi, 9 (14%) respondentov uviedlo doposiaľ neznámu prácu s ťažko chorými pacientmi, 7 (11%) respondentov uviedlo, že je to nedostatok pomocného personálu, 1 (1%) respondent uviedol atmosféru na pracovisku, 1 (1%) respondent uviedol, že to je problémová spolupráca s nadriadenými a 3 (5%) respondentov uviedlo za najväčší problém komunikáciu a spoluprácu s ošetrovateľským personálom. Z celkového počtu 71 odpovedí respondentov v štátnom zariadení uviedlo 27 (38%) respondentov, že je to strach z nezvládnutia vysoko-odborných činností, 9 (12,5%) respondentov uviedlo časovú náročnosť služieb, 15 (21%) respondentov uviedlo komunikáciu a spoluprácu s lekármi, 6 (8,5%) respondentov uviedlo doposiaľ neznámu prácu s ťažko chorými pacientmi, 1 (1,5 %) respondent uviedol ako problém nedostatok pomocného personálu, 6 (8,5%) respondentov uviedlo ako problém atmosféru na pracovisku, 5 (7%)

respondentov uviedlo ako problém spoluprácu s nadriadenými, 2 (3%) respondentov uviedlo komunikáciu s ošetrovateľským personálom.

Na otázku: „*Máte vo Vašom zariadení soc .služieb vypracovaný „informačný balíček pre novoprijatých zamestnancov (napr. zoznam potrebných telefónnych čísel, informácie o stravovaní, benefítoch, firemných podujatiach atď.)?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho 26 (61%) respondentov uviedlo možnosť áno, 7 (16%) respondentov uviedlo možnosť nie a 10 (23%) uviedlo možnosť neviem. V štátnom zariadení odpovedalo 42 (100%) respondentov, z toho 21 (50%) respondentov uviedlo možnosť áno, 12 (28,5%) uviedlo možnosť nie a 9 (21,5%) uviedlo možnosť neviem.

Na otázku: „*Ako sa poskytuje sestre spätná väzba v priebehu adaptačného procesu?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho 14 (33%) respondentov odpovedalo, že novonastupujúca sestra pravidelne dostáva spätnú väzbu v rovine neformálneho hodnotenia od priameho nadriadeného, 7 (16%) respondentov uviedlo, že novonastupujúca sestra pravidelne dostáva spätnú väzbu v rovine formálneho hodnotenia, 13 (30%) respondentov uviedlo možnosť, novonastupujúcej sestre sa poskytne viacúrovňová spätná väzba (kolegovia, vedúca sestra, primár) v rovine formálneho hodnotenia po ukončení AP, 9 (21%) respondentov uviedlo možnosť neviem sa vyjadriť. Z celkového počtu 52 (100%) odpovedí zo štátneho zariadenia, uviedlo 21 (40,5%) respondentov, že novonastupujúca sestra pravidelne dostáva spätnú väzbu v rovine neformálneho hodnotenia od priameho nadriadeného, 16 (30,5%) uviedlo, že novonastupujúca sestra pravidelne dostáva spätnú väzbu v rovine formálneho hodnotenia, 12 (23%) uviedlo možnosť, že novonastupujúcej sestre sa poskytne viacúrovňová spätná väzba v rovine formálneho hodnotenia po ukončení AP, 3 (6%) respondentov uviedlo možnosť neviem sa vyjadriť.

Na otázku: „*Ako z Vášho pohľadu hodnotíte efektívnosť adaptačného procesu?*“ odpovedalo 43 (100%) respondentov neštátneho zariadenia, z toho najviac odpovedí až 28 (65%) respondentov hodnotí efektívnosť veľmi pozitívne, novoprijatým sestrám pomôže, zníži množstvo stresových situácií, posilní bezpečnosť pacienta a spoluprácu, 4 (9%) respondentov pozitívne efektívnosť, podporuje firemnú kultúru zariadenia, 10 (23%) respondentov odpovedalo možnosťou neviem sa vyjadriť, a 1 (3%) respondent hodnotí negatívne efektívnosť, pretože sa robí len formálne. V štátnom zariadení odpovedalo 42 (100%) respondentov, z toho 16 (38%) respondentov hodnotí efektívnosť veľmi pozitívne, novoprijatým sestrám pomôže, zníži množstvo stresových situácií, posilní bezpečnosť pacienta a spoluprácu, 4 (9,5%) respondentov hodnotí efektívnosť pozitívne, podporuje firemnú kultúru, 10 (24%) respondentov odpovedalo možnosťou neviem sa vyjadriť, 12 (28,5) uviedlo možnosť negatívne pretože sa robí len formálne.

Z celkového počtu 74 odpovedí respondentov odpovedalo na otázku: „*Podľa Vášho názoru, ktoré negatívne faktory sa na Vašom pracovisku v rámci adaptačného programu u novoprijatých sestier vyskytujú najčastejšie?*“ v neštátnom zariadení, 17 (23%) respondentov odpovedalo možnosťou nedostatočný výkon, 28 (38%) respondentov uviedlo nízku úroveň vedomostí, 12 (16%) respondentov uviedlo možnosť chybovosť, 2 (3%) respondenti uviedlo konflikty, 3 (4%) respondenti uviedli, že to je neadekvátny prístup školiť, 12 (16%) respondentov uviedlo rezignáciu (opustenie pracoviska v rámci skúšobnej doby). Z celkového počtu 63 (100%) odpovedí respondentov zo štátneho zariadenia, uviedlo 24 (38%) respondentov za negatívny faktor nedostatočný výkon, 4 (6,5%) respondentov uviedlo nízku úroveň vedomostí, 11 (17,5%) respondentov uviedlo chybovosť, 16 (25%) respondentov uviedlo konflikty, 4 (6,5%) respondentov uviedlo neadekvátny prístup školiť, 4 (6,5%) respondentov uviedlo rezignáciu (opustenie pracoviska v rámci skúšobnej doby).

3 DISKUSIA

Prvým prieskumným cieľom bolo zistiť, ako sa realizuje adaptačný proces sestier vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov.

Z prieskumu vyplýva, že sestry v neštátnom zariadení majú vypracovanú smernicu pre realizáciu adaptačného programu. (67%) respondentov sa vyjadrilo, že majú vypracovanú smernicu. V štátnom zariadení sestry nevedia o žiadnej smernici, čo uviedlo až 57% respondentov. Ďalej sme od sestier zisťovali, ako prebiehala ich adaptácia na pracovisku po nástupe pri vzniku pracovného pomeru (73,71%) respondentov z oboch zariadení uviedlo, že priamy nadriadený ich predstavil kolegom. 76% respondentov z oboch zariadeniach uviedlo, že priamy nadriadený im ukázal pracovisko, v štátnom zariadení 19,5% respondentov uviedlo, že im bola pridelená školiteľka a iba 6 % respondentov uviedlo, že absolvovali školenia v rámci adaptačného procesu. 53% respondentov z neštátneho zariadenia uviedlo, že adaptačný proces na ich pracovisku sa absolvuje do 3 mesiacov. 40,5 % respondentov zo štátneho zariadenia uviedlo, že adaptačný proces na ich pracovisku sa realizuje do 2 týždňov. Špirudová (2015) uvádza, že každá organizácia by mala postupne vo spolupráci managementu a školiteľov vyprofilovať takú dokumentáciu pre adaptačný proces, ktorá bude obsahovať všetky potrebné informácie, bude priehľadná a jednoduchá na vedenie. Špirudová (2015) uvádza, že organizácia by mala definovať role školiaceho v adaptačnom procese, mala by mať stanovené podmienky pre výber a zaradenie interných pracovníkov na pozície školiacich profesionálov v jednotlivých odborov, vrátane ošetrovateľského a mala by stanoviť, aká odborná príprava na rolu školiaceho je potrebná.

V prieskume sme ďalej zisťovali, ako sa poskytuje sestre spätná väzba v priebehu adaptačného procesu. „Základným predpokladom efektívnosti tohto nástroja je, že spätnú väzbu aj hodnotenie poskytujú čo najbližší nadriadení a spolupracovníci, ktorí majú praktickú skúsenosť s činnosťami, na ktoré je spätná väzba poskytovaná“ (Zítková 2015, s.19). Z oboch zdravotníckych zariadeniach môžeme konštatovať, že novonastupujúce sestry pravidelne dostávajú spätnú väzbu v rovine neformálneho hodnotenia od priameho nadriadeného.

Poskytovaním spätnej väzby sa pracovník snaží kombinovať techniky týkajúce sa motivácie a hodnotenia a na základe toho poskytuje zamestnancovi spätnú väzbu. Školiteľ či školiteľka najčastejšie poskytujú spätnú väzbu vo fáze praktického zácviku. Priamo nadriadený sa zapája do ďalších fáz, v ošetrovatelstve to môže byť napríklad staničná sestra alebo vrchná sestra či pridelený mentor. Adaptácia má niekoľko rovín, kognitívnu, psychomotorickú a afektívnu. Preto zmyslom týchto pohovorov je zvládnutie týchto rovín adaptačného procesu. Ďalším cieľom je poskytovať pracovníkovi spätnú väzbu a priebežne monitorovať zvolený postup pracovníka k učeniu (Zítková 2015).

Druhým prieskumným cieľom bolo zistiť postoje a vnímanie sestier k priebehu adaptačného procesu vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov.

Od sestier sme zisťovali aké dojmy v nich zanechal absolvovaný adaptačný proces. 55% respondentov z oboch zariadeniach, uviedlo ako možnosť veľmi dobrý dojem. Z týchto výsledkov môžeme povedať, že absolvovaný adaptačný proces zanechal u sestier pozitívne dojmy.

Tretím prieskumným cieľom bolo identifikovať chyby a nedostatky v adaptačnom procese sestier vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov.

Od sestier sme zisťovali, čo bolo pre nich najväčším problémom v rámci adaptačného procesu. 63,18% respondentov z oboch zariadeniach uviedlo, že najväčším problémom bol pre nich strach. Strach z nezvládnutia vysoko- odborných činností. Sestier sme sa tiež pýtali na negatívne faktory, ktoré sa v rámci adaptačného procesu na pracovisku vyskytujú najčastejšie. Z odpovedí respondentov z oboch zdravotníckych zariadeniach vyplýva, že najčastejší negatívny faktor je nedostatočný výkon. Uviedlo tak 48% respondentov. Výsledkom chýb a nedostatkov v adaptačnom procese môže nastať demotivácia. Demotiváciu

u pracovníka môže vyvolať mnoho faktorov. Častokrát to závisí aj od samotného jedinca jeho osobnostné predpoklady, vlastnosti a tiež temperament môžu prispievať k rozvoju demotivácie. Avšak demotivácia sa môže prejavovať u jedinca aj v prípade, keď podmienky a prostredie na pracovisku nespĺňajú očakávania, s ktorými zamestnanec nastupoval na pracovnú pozíciu. Postoj s akým vedúci zamestnanec pristupuje k svojmu pracovníkovi takisto prispieva k rozvoju demotivácie. Medzi faktory, ktoré vychádzajú z postoja vedúceho pracovníka môžeme zaradiť pocit nespravodlivosti napríklad z hodnotenia alebo pocity nedôvery. Nesprávne zvládnutá daná situácia môže viesť k demotivácii zamestnanca. Demotivácia môže postúpiť až do rezignácie, kedy si pracovník prestáva plniť svoje úlohy. V takomto prípade je potrebné, aby vedúci zamestnanec objektívne zhodnotil výkon, ktorý pracovník podáva a uskutočnil motivačne hodnotiaci pohovor, ktorý jasne určí ciele do budúcnosti (Zítková 2015).

Štvrtým prieskumným cieľom bolo zistiť postoje a názory sestier k efektívnosti riadenia adaptačného procesu vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov. Od sestier sme zisťovali, ako hodnotia efektívnosť adaptačného procesu. Sestry v neštátnom zariadení hodnotia efektívnosť veľmi pozitívne. (65%) respondentov uviedlo túto možnosť. Sestry v štátnom zariadení hodnotia efektívnosť adaptačného procesu veľmi pozitívne, uviedlo tak 38% respondentov. Z prieskumu vyplýva, že 28,5% respondentov zo štátneho zariadenia hodnotia efektívnosť negatívne, pretože sa robí len formálne. Výsledkom efektívneho priebehu adaptačného procesu je pracovná spokojnosť, podpora pracovnej motivácie s priaznivým dopadom na výsledky práce a kvalitu poskytovaných zdravotníckych služieb. Pracovná spokojnosť je špecifická tým, že jej zdrojom je odmena za pracovný výkon a uspokojenie z výkonu samého alebo je to prejav pracovnej kompetencie, a to je zdrojom pozitívneho sebahodnotenia.“ (Špirudová, 2015).

Návrhy a odporúčania pre prax

Na základe prieskumu, ktorý bol zameraný na adaptačný proces sestier s cieľom zistiť, ako sa realizuje adaptačný proces vo vybraných štátnych a neštátnych zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov, ďalej zistiť postoje a vnímanie sestier k priebehu adaptačného procesu a identifikovať chyby a nedostatky v adaptačnom procese, navrhujeme odporúčania pre prax s cieľom zlepšiť adaptačný proces, s pozitívnym dopadom na motiváciu, pracovnú spokojnosť, čo následne významne koreluje s kvalitou poskytovanej ošetrovateľskej starostlivosti.

- V zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov realizovať adaptačný proces sestier v zmysle Smernice pre novoprijatých zamestnancov.
- U novoprijatých zamestnancov po ukončení adaptačného programu realizovať viacúrovňové hodnotenie.
- Poskytovať zamestnancom pravidelnú spätnú väzbu na ich pracovnú činnosť počas i po ukončení adaptačného procesu.
- Informovať a preškoliť všetkých zamestnancov o vypracovaných smerniciach týkajúcich sa riadenia ľudských zdrojov v zariadení sociálnych služieb.
- V zariadeniach sociálnych služieb pre seniorov vyškoliť sestry mentorky, vypracovať rozsah ich kompetencií a zodpovednosti.
- V adaptačnom procese aj v iných aspektoch riadenia ľudských zdrojov využívať supervíziu ako nástroj rozvoja a podpory zamestnancov.
- Eliminovať autokratický štýl vedenia na odstránenie strachu a neistoty u sestier, podporovať a motivovať sestry participatívnym štýlom vedenia a profesionálnym a ľudským prístupom zo strany nadriadených.
- Využívať zo strany manažérov vo vedení a pre úspešný adaptačný proces, profesionálny rozvoj, napredovanie a kariérny rast sestier aj metódu koučingu.

4 ZÁVER

Výsledkom efektívneho priebehu adaptačného procesu je pracovná spokojnosť, podpora pracovnej motivácie s priaznivým dopadom na výsledky práce a kvalitu poskytovaných zdravotníckych služieb. Pracovná spokojnosť je špecifická tým, že jej zdrojom je odmena za pracovný výkon a uspokojenie z výkonu samého alebo je to prejav pracovnej kompetencie, a to je zdrojom pozitívneho sebahodnotenia (Špirudová, 2015). Pozitívny postoj zo strany človeka značí spokojnosť s prácou naopak však negatívny postoj znamená nespokojnosť s prácou. Pracovná spokojnosť ovplyvňuje výkon aký pracovník podáva. Armstrong (2007) uvádza: „Že to nie je spokojnosť s prácou, čo vedie k vysokému výkonu, ale naopak vysoký výkon, čo vedie k spokojnosti s prácou.“ Neznamená to, že pracovník, ktorý je spokojný musí podávať aj dostačujúci výkon. Medzi faktory, ktoré ovplyvňujú pracovnú spokojnosť patria vnútorné a vonkajšie motívy motivácie. Medzi hlavné faktory patrí náročnosť práce, možnosť ovplyvňovať prácu a príležitosti v kariére. Kľúčom ku pracovnej spokojnosti je motivácia, ktorá bude viesť pracovníkov k správne mu a uvedomelému správaniu a tým bude prispievať k úspešnosti firmy (Armstrong, 2007). Kľúčovou úlohou adaptácie je vytvorenie súladu medzi vnímaním, správaním a myslením nového pracovníka a parametrami organizačnej kultúry, ktoré sú v danej organizácii zdieľané (Zítková, 2015).

Použitá literatúra

1. ARMSTRONG, M. *Řízení lidských zdrojů*. Praha: Grada Publishing. 2007. 800 s. ISBN 978-80-247-1407-35.
2. BARTOŠÍKOVÁ, I. *O syndromu vyhoření pro zdravotní sestry*. Brno: NCO NZO Brno. 86 s. ISBN 80-7013-439-9.
3. BEDRNOVÁ, E., NOVÝ, I. a kol. *Psychologie a sociologie řízení*. 3 rozšířené vydání. Cover Degin: 2007. ISBN 978-80-7261-169-0.
4. ELIAŠOVÁ, A., HADAŠOVÁ, L., FEDURCOVÁ, I. *Vybrané kapitoly zo zdravotníckeho manažmentu*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2017. 164 s. ISBN 978-80-555-2165-7.
5. ŠPIRUDOVÁ, L. *Doprovázení v ošetrovatelství II*. Praha: Grada Publishing. 2015. 144 s. ISBN 978-80-247-5711-7.
6. VENGLÁŘOVÁ, M. a kol. *Supervize v ošetrovatelské praxi*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-247
7. ZÍTKOVÁ, M., POKORNÁ, A., MIČUDOVÁ, E. *Vedení nových pracovníků v ošetrovatelské praxi*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing 2015. ISBN 978-80-247-5094-1.

Kontaktné údaje

PhDr. Lívia Hadašová, Ph.D., MBA
Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1, 080 01 Prešov
Tel: 00421517562461
email: livia.hadasova@unipo.sk

IMPLEMENTÁCIA ZMIEN V OŠETROVATEĽSKEJ PRAXI

IMPLEMENTATION OF CHANGES IN NURSING PRACTICE

*Lívia Hadašová, Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Jana Cínová,
Dagmar Magurová*

Abstrakt

V systéme zdravotníctva neustále prebiehajú zmeny v aspekte legislatívy, financovania, liekovej politiky, elektronizácie zdravotníctva, nových zdravotníckych a informačných technológií. Manažment zmien je jedným z významných fenoménov moderného ošetrovateľstva. Je to proces koordinovania činnosti ľudí za účelom dosiahnutia požadovaných výsledkov. Implementovanými zmenami do ošetrovateľskej praxe sa u sestier zvyšuje ich odborná kvalifikácia, autonómnosť, rozširujú sa ich kompetencie, ale aj zodpovednosť. Zmeny v systéme zdravotníctva majú viesť k zvyšovaniu kvality. Kvalitná zdravotná starostlivosť vedie k optimálnemu zlepšeniu zdravotného stavu, zdôrazňuje zlepšenie zdravia a prevenciu ochorení.

Kľúčové slová: zmena, manažment, ošetrovateľstvo

Abstract

The health care system is constantly undergoing changes in aspects of legislation, financing, drug policy, electronic health care, new health and information technologies. Change management is one of the important phenomena of modern nursing. It is the process of coordinating people's activities in order to achieve the desired results. The implemented changes in nursing practice increase the professional qualifications, autonomy of nurses, expand their competencies, but also their responsibilities. Changes in the healthcare system should lead to an increase in quality. Quality health care leads to optimal health improvement, emphasizes improved health and disease prevention.

Key words: change, management, nursing

1 MANAŽMENT ZMIEN

Zmena je dynamickým procesom a prostriedkom, pomocou ktorého ľudia rastú, rozvíjajú sa, prispôbujú sa a dosahujú svoj cieľ. Každá organizácia sa musí neustále prispôbovať okolnostiam a udalostiam, ktoré vznikajú v jej bezprostrednom a okolitom prostredí, aby prežila, rástla a bola konkurencieschopná. Aby organizácie boli mnohonásobne prispôbivejšími, zdatnejšími, musia neustále hľadať iné, nové cesty rozvoja (Stračár a kol. 2000).

1.1 Charakteristika a typy zmeny

Zdravotnícke organizácie sú súčasťou širšieho spoločenského rozvoja a musia reagovať na zmeny, obmedzenia, požiadavky a príležitosti súvisiace s ich vonkajším a vnútorným prostredím. Sú neustále nútené prispôbovať sa prostrediu, v ktorom existujú. Niektoré zdravotnícke organizácie sa menia prevažne pod tlakom vonkajších okolností. Takéto zmeny sa nazývajú reaktívne zmeny. Iné organizácie sa menia principiálne, lebo sa rozhodli zaviesť zmenu z vnútorných podmienok za účelom neustáleho zlepšovania svojich služieb. Tento postup sa nazýva proaktívna zmena. Proaktívne zmeny sú zriedkavejšie ako reaktívne zmeny.

Vyžadujú si predvídať potrebu zmeny z dôvodu zachovania konkurencieschopnosti, zlepšenia hospodárenia a kvality poskytovaných služieb. Zmeny v zdravotníckej organizácii vyvolávajú faktory externého a interného prostredia. K faktorom externého prostredia patrí dianie v politicko-hospodárskom, sociálnom, technickom a podnikateľskom sektore. Politicko-hospodársky charakter majú vládne aktivity namierené v prospech alebo proti zdravotníctvu, napríklad transformácia nemocníc, alebo financovanie výkonov v zdravotnej starostlivosti. Faktory vnútorného prostredia vyvolávajú zmeny v organizácii, ktoré majú organizačný, personálny, technický, finančný a marketingový charakter. K zmenám ľudia v organizácii pristupujú dvoma spôsobmi - vnímajú ich ako príležitosť alebo nutné zlo (Eliašová, Hadašová, Fedurcová, 2017).

Typy zmien:

1. Inkrementálna zmena alebo postupné zlepšovanie vyjadruje zvyčajne malé, ale neprestajné a sústavné zdokonaľovanie. Je to zmena označovaná tiež ako prírastková. Týka sa množstva situácií, v ktorých je zrejmá kontinuita medzi novým a starým stavom. Má za cieľ udržiavať aktivity. Napríklad implementácia nadštandardných služieb ako reakcia na požiadavky pacientov.
2. Tranzitná zmena alebo zmena skokom predstavuje rýchly prechod na výrazne vyššiu úroveň v porovnaní s predchádzajúcim stavom. Nastáva po vyčerpaní zdrojov rastu v danej fáze a jej prínosy sú výraznejšie. Napríklad reprofilizácia lôžok v zdravotníckych zariadeniach.
3. Fundamentálna zmena alebo neustále zdokonaľovanie sa často nazýva aj strategická, vizionárska, radikálna, alebo transformačná. Považuje sa za nevyhnutnú v situácii, keď sa organizácia dostane do vážnej krízy, čím sa zmení jej poslanie či stratégia. Napríklad transformácia štátnych zdravotníckych zariadení na akciové spoločnosti, najmä z dôvodu riešenia zadĺženosti a nastavenia pravidiel efektívneho hospodárenia.

1.2 Predpoklady úspešnej implementácie zmien

Jedným z kľúčových predpokladov úspešnej implementácie je znalosť postupov a nástrojov, ako realizovať zmenu na projektoch. Nepripravená alebo nedostatočne pripravená zmena vyvoláva obavy a tým ohrozuje potencionálnych účastníkov. Najoptimálnejšie je získať ľudí pre zmenu poskytovaním dostatočných informácií, argumentáciou či motiváciou. Veľmi dôležité je aj objektívne zhodnotenie pozitívnych a negatívnych výsledkov potencionálnej zmeny. Zmena by mala mať za následok posun k niečomu novému, lepšiemu. Mala by zabezpečiť prechod k niečomu, čo má vyššiu hodnotu, je účinnejšie, efektívnejšie. Základom je dôležité uváženie zmeny. Je potrebné dôkladné preskúmanie podstaty zmeny a získanie spätnej väzby ľudí, ktorých sa to týka. Pri riadení zmien sa organizácie spoliehajú na manažérov (Euroekonóm, 2016).

Stratégia zmeny sa dá uskutočniť rôznymi prístupmi:

1. Racionálno-empirický prístup je jadrom zmeny. Tento prístup je najúčinnejší vtedy, keď si ľudia zmenu prajú už od začiatku. Je založený na predpokladoch, že prevažná časť jedincov sa riadi rozumom a má dostatočné vedomosti k tomu, aby zmenu prijala, realizovala. Prijatie zmeny pokladajú za nevyhnutné.
2. Mocensko-donucovací prístup predpokladá, že ľudia rešpektujú príkazy. Zakladá sa na použití sily ako prostriedku moci. Tento prístup však vyvoláva značný odpor k zmene a dochádza ku konfliktom. V oblasti zdravotníctva je spojovaný predovšetkým s prísnu a inštitucionalizovanou metódou poskytovania zdravotnej starostlivosti.
3. Normatívno-reeduktívny prístup predpokladá, že konanie ľudí je riadené spoločenskými a kultúrnymi normami a hodnotami. Zmena sa uskutočňuje za pomoci interpersonálnej komunikácie (Grohar-Muray, 2003).

Každá realizácia zmeny je determinovaná ľudským potenciálom, súborom možností a dispozícií. Podstatné sú aj ďalšie faktory na jej implementáciu (Alexy, Boroš, Sivák, 2004). Každá stratégia zmeny je len tak dobrá, ako je dobrá koncepcia a komunikácia. Informovanosť o pripravovanej zmene je nevyhnutná. Bez komunikácie je každá zmena hneď v zárodku odsúdená k zániku (Hospodárová, 2008). Odpor k zmene je základná reakcia každého človeka. Prejavuje sa v neochote prijať tieto nové požiadavky a správať sa v súlade s nimi. Ľudia na zmeny reagujú individuálne, no je preukázané, že ľudia, ktorí sa podieľajú na zmene od začiatku, ju prijímajú ľahšie (Eliašová, Hadašová, Fudurcová, 2017). Každá zmena je emocionálna reakcia na nové požiadavky v pracovnom procese. Získanie podpory pre zmenu nemožno ponechať náhode. Ak hrozí voči pripravovanej zmene odpor je potrebné, aby sa manažér k danému postoju postavil presvedčivo a snažil sa zmeniť postoje ľudí (Borovský, 2005).

2 ZMENY V SYSTÉME ZDRAVOTNÍCTVA

Rola sestry, postavenie sestier, vzdelávanie sestier i ošetrovateľská prax, prešli od čias nástupu reformy zdravotníctva výraznými zmenami. Zmeny vychádzali z prijatých zákonov transformujúceho zdravotníctva a z aproximácie noriem Európskej únie. Legislatívne normy v ošetrovateľstve chránia prax sestier určením kompetencií v procese poskytovania zdravotnej starostlivosti. V príprave na povolanie sestry je nevyhnutnosťou oboznámenie s legislatívnymi normami, ktoré ustanovujú, nariaďujú postupnosť, pravidlá pri jednotlivých ošetrovateľských postupoch, činnostiach, procesoch, z dôvodu podpory bezpečnosti pacienta a sústavného zvyšovania kvality poskytovanej starostlivosti ako i zabezpečenia právnej ochrany sestry. Mnohé štandardné ošetrovateľské postupy, procesy sú popísané v legislatívnych normách a odborných usmerneniach Ministerstva zdravotníctva SR (Hadašová, 2019).

Súčasťou zmien v zdravotníctve sú aj zmeny v ošetrovateľskej praxi, kompetenciách sestier a v ošetrovateľskom vzdelávaní. Do roku 2004 sa sestry vzdelávali na stredných zdravotníckych školách. Po vstupe do Európskej únie sa vzdelávanie sestier zmenilo. Keďže príprava sestier prebiehala pred vstupom Slovenskej republiky do Európskej únie inak, ako bola a je príprava sestier v krajinách Európskej únie, Slovenská republika musela pristúpiť k postupnému útlmu úplného stredoškolského štúdia v odbore všeobecná sestra na stredných zdravotníckych školách a ponechať na nich iba vyššie odborné štúdium. Iba vyššie odborné štúdium v odbore diplomovaná všeobecná sestra na stredných zdravotníckych školách bolo hodnotiacou komisiou Európskej únie hodnotené ako plne kompatibilné s požiadavkami Európskej únie. Na výkon odborných pracovných činností sestry a získanie odbornej spôsobilosti k výkonu povolania sestry sa požaduje vysokoškolské vzdelanie prvého stupňa v bakalárskom študijnom programe, študijnom odbore ošetrovateľstvo alebo vyššie odborné vzdelanie v odbore diplomovaná všeobecná sestra na strednej zdravotníckej škole. Obidva študijné programy musia spĺňať požiadavku príslušných smerníc Európskej únie, že štúdium pripravujúce na výkon povolania sestry má v dennej forme štúdia trvať minimálne tri roky a zahŕňať 4600 hodín, ktoré je rozdelené na teoretickú a praktickú časť. Hlavným cieľom tejto zmeny bolo dosiahnuť kompatibilitu vo vzdelávaní sestier v rámci EÚ a poskytnúť tak sestrám možnosť voľného pohybu na trhu práce (Eliašová, Hadašová, Fedurcová, 2017). Sestry sú hnacou silou zmien v ošetrovateľstve a jej nenahraditeľnou súčasťou. V poslednom období sa výrazne zmenila rola sestry a v starostlivosti o zdravie je nezastupiteľná. Zvyšuje sa ich odborná kvalifikácia, zodpovednosť, rozširujú sa kompetencie a autonómia za splnenie niektorých podmienok (NCZI, 2017). Kompetencie slúžia ako model starostlivosti o pacientov, poukazujú na jedinečný prínos starostlivosti, ktorú vykonávajú sestry v zdravotníckych a nezdravotníckych zariadeniach. Poskytujú model na rozšírenie rozvoja nových rolí ošetrovateľstva v primárnej starostlivosti a poskytujú rámec pre vývoj vzťahov.

Jednotlivé kategórie sestier rozdelené podľa dohody zástupcov európskych sesterských organizácií European Federation of Nurses association boli rozdelené podľa potrebného dosiahnutého vzdelania do kategórií. Podľa týchto kategórií im prislúchajú jednotlivé kompetencie. Od 1. apríla 2018 nadobudla platnosť Vyhláška MZ SR č. 95/2018 Z.z, ktorou sa určuje rozsah ošetrovateľskej praxe poskytovanej sestrou samostatne, samostatne na základe indikácie lekára a v spolupráci s lekárom a rozsah praxe pôrodnej asistencie poskytovanej pôrodnou asistentkou samostatne, samostatne na základe indikácie lekára a v spolupráci s lekárom. Uvedená vyhláška posilnila ošetrovateľskú prax konkrétnymi kompetenciami, ako kompetenciu sestier indikovať katetrizáciu močového mechúra, vykonávať resuscitáciu vrátane použitia automatického externého defibrilátora, odstraňovať stehy z primárne zhojenej rany, zavádzať žalúdočné a dvanástnikové sondy, aplikácia i.v. liekov, indikovať a zrušiť periférnu i.v. kanylu, indikovať a predpisovať vybrané zdravotnícke pomôcky (Vyhláška MZ SR 95//2018 Z.z.).

Zmeny v systéme zdravotníctva majú viesť k zvyšovaniu kvality. Kvalitná zdravotná starostlivosť vedie k optimálnemu zlepšeniu zdravotného stavu, zdôrazňuje zlepšenie zdravia a prevenciu ochorení. Okrem týchto charakteristík spĺňa kvalitná zdravotná starostlivosť aj atribúty účinnosti, profesionalizmu, efektívnosti, bezpečnosti, primeranosti, prijateľnosti a spravodlivosti (Eliašová, Hadašová, Fedurcová, 2017). Výraznou zmenou v systéme slovenského zdravotníctva bolo od roku 2004 uzákonenie povinnosti pre poskytovateľov zdravotnej starostlivosti budovať systém kvality v zdravotníckych zariadeniach. Základným cieľom systému kvality je zvyšovať efektívnosť, výkonnosť nemocnice ako aj kvalitu služieb a starostlivosti, poskytovanej v súlade s potrebami a požiadavkami pacientov, klientov a obmedzenie chýb a nežiaducich výsledkov v procese poskytovania starostlivosti (Ozorovský, Vojteková 2016). Budovanie systému kvality prostredníctvom procesu certifikácie alebo akreditácie zabezpečuje aj zvyšovanie spokojnosti zamestnancov a má vplyv na zlepšovanie medziľudských vzťahov.

Výraznou zmenou v systéme slovenského zdravotníctva je projekt elektronického zdravotníctva. Ezdravie predstavuje nástroje a služby s využitím informačných a komunikačných technológií môžu zlepšiť prevenciu, diagnostiku, liečbu, sledovanie a riadenie zdravotnej starostlivosti. Prispieva k zlepšeniu prístupu a kvalite zdravotnej starostlivosti pre celú spoločnosť a zabezpečuje vyššiu efektívnosť v sektore zdravotníctva. Systém umožňuje zdieľanie informácií a dát medzi pacientmi a poskytovateľmi zdravotnej starostlivosti v nemocničnej a ambulantnej starostlivosti, zdravotníckymi pracovníkmi a zdravotnými informačnými sieťami. V slovenskom zdravotníctve zahŕňa: Národný portál zdravia (NZP), elektronickú zdravotnú knižku občana (EZKO), e-alokácie (elektronické objednanie), e-preskripciu a e-medikáciu, telemedicínu, manažment zdravotníckych informácií, elektronické verejné zdravotníctvo, jednotnú referenčnú údajovú základňu (Ondruš, Ondrušová 2017). Prostredníctvom informačno-komunikačných technológií je možné poskytnúť dôležité informácie kedykoľvek a kdekoľvek v požadovanej kvalite (Elektronické zdravotníctvo, 2018). Prínosom ezdravia znižovanie nákladov na zdravotnú starostlivosť, znižovanie nákladov z možných pochybení a omylov, znižovanie rozsahu predpísaných liekov, znižovanie rozsahu duplicitných vyšetrení, zníženie rozsahu fiktívnych výkonov, skrátený čas na administratívne úkony, lepšia alokáciu zdrojov, okamžitý prístup k potrebným informáciám (Eliašová, Hadašová, Fedurcová, 2017).

DRG systému je najväčšou zmenou financovania nemocníc, najmä z pohľadu spravodlivosti a efektívnosti. Systém DRG je medicínsko-ekonomický systém hospitalizačných prípadov. Triedi hospitalizácie podľa diagnóz a diagnosticko-liečebných procedúr. Od DRG sa očakáva, že zabezpečí udržateľný systém zdravotníctva a lepšie regionálne plánovanie. Medzi hlavné prínosy DRG pre poskytovateľov ústavnej zdravotnej starostlivosti patrí spravodlivý systém financovania, motivácia k efektívnosti, jednoduššie poskytovanie zdravotnej starostlivosti,

podpora riadenia nemocníc, optimalizácia hospodárenia a zabezpečenie sústavného vzdelávania metodikov poskytovateľa. Pre zdravotné poisťovne je hlavným prínosom meranie produkcie nemocníc a vytvorenie podmienok pre spravodlivejšiu a transparentnejšiu alokáciu zdrojov. Pre pacientov je hlavným prínosom zvyšovanie kvality zdravotnej starostlivosti. Tento systém má slúžiť ako nástroj pre hodnotenie poskytovania zdravotnej starostlivosti (Eliašová, Hadašová, Fedurcová, 2017).

Ministerstvo zdravotníctva SR v roku 2018 predstavilo koncepciu stratifikácie nemocníc, ktorej cieľom bolo do roku 2030 výrazne skvalitniť ústavnú zdravotnú starostlivosť. Dôvodom stratifikácie nemocníc boli medzi nemocnicami veľké rozdiely v kvalite. Tento projekt mal zabezpečiť vysokú úroveň starostlivosti vo všetkých nemocniciach. Popri kvalite bolo v pláne zefektívniť celú nemocničnú sieť bez negatívneho dopadu na dostupnosť pre pacientov v regiónoch. Zefektívnenie nemocníc môže viesť k transformácii až 5 600 lôžok, uvoľneniu priestorových a personálnych kapacít, medicínskych a prevádzkových zdrojov. Tie môžu byť optimálnejšie využité v ambulantnej starostlivosti, jednodňovej chirurgii, dopravnej službe, ale najmä v dlhodobej starostlivosti, ktorej potreba v ďalších rokoch výrazne porastie kvôli starnutiu obyvateľstva (Ministerstvo zdravotníctva SR, 2019). Výsledkom stratifikácie mala byť kvalitnejšia a bezpečnejšia zdravotná starostlivosť pre pacienta, nižší počet opakovaných operácií a hospitalizácií, zlepšenie dostupnosti nemocníc. Pripravovaný projekt je momentálne pozastavený pre nedostatočnú politickú podporu.

3 EMPIRICKÁ ČASŤ

Hlavným cieľom nášho prieskumu bolo zisťovanie názorov a postojov sestier pracujúcich v štátnych zdravotníckych zariadeniach a neštátnych ústavných zdravotníckych zariadeniach na zmeny v zdravotníctve. Čiastkovými cieľmi v prieskume bolo:

1. Zistiť, aké postupy používajú manažéri v štátnych a neštátnych zdravotníckych zariadeniach v procese implementácie zmien v ošetrovateľskej praxi.
2. Identifikovať faktory, ktoré podporujú proces implementácie zmien v ošetrovateľskej praxi.
3. Identifikovať u sestier príčiny odporu pri zavádzaní zmien v ošetrovateľskej praxi.
4. Zistiť postoj sestier k vybraným zmenám v ošetrovateľskej praxi.

3.1 Metodológia prieskumu

Za hlavnú techniku prieskumu sme si zvolili neštandardizovaný dotazník. Súčasťou dotazníka boli aj demografické údaje sestier ako dĺžka praxe, najvyššie dosiahnuté vzdelanie, typ zdravotníckeho zariadenia a oddelenie, na ktorom pracujú. Dotazník je zameraný na zisťovanie názorov a postojov sestier pracujúcich v štátnych zdravotníckych zariadeniach a neštátnych ústavných zdravotníckych zariadeniach na zmeny v zdravotníctve. Prieskum sme realizovali na základe písomného súhlasu etickej komisie v štátnom zdravotníckom zariadení a neštátnom ústavnom zdravotníckom zariadení. Do zdravotníckych zariadení sme celkovo distribuovali 100 ks dotazníkov. Návratnosť bola 84 z toho 40 dotazníkov zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a 44 dotazníkov z neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia. Vypĺňaniu dotazníkov predchádzala krátka inštruktáž, kde boli respondenti poučení o význame a cieľoch prieskumu.

3.2 Výsledky prieskumu

Na otázku: „Akým spôsobom sa najčastejšie dozvedáte o zmenách, ktoré sú výsledkom legislatívneho konania (napr. kompetencie sestier, ezdravie, stratifikácia nemocníc...)?“ z celkového počtu 131 odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia uviedli respondenti najviac v počte 54 (41%) odpovedí, že dostávajú informácie o zmenách, hlavne z porád na pracovisku s priamym nadriadeným.

Najviac tak uviedli respondenti z neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia v počte 33 (53%). Ani jeden respondent neuviedol, že nemajú žiadne zdroje informácií a že ich nezaujímajú zmeny, čo je veľmi pozitívne.

Na otázku: „*Ako vnímate zmenu v kompetencii sestier (sestra špecialistka, sestra s pokročilou praxou...)?*“ sa z celkového počtu 84 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac 38 (45%) respondentov odpovedalo, že vnímajú zmenu v kompetencii sestier pozitívne. 35 (42%) respondentov sa na túto otázku nevedelo vyjadriť. Čo je skoro polovica respondentov z celkového množstva. Najviac respondentov zo štátneho zdravotníckeho zariadenia uviedlo zmenu v kompetencii sestier ako pozitívnu v počte 21 (53%) respondentov no 17 (42%) respondentov sa nevedelo vyjadriť k tejto otázke. Najviac respondentov z neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia uviedlo zmenu v kompetencii sestier ako pozitívnu v počte 17 (39%) respondentov, 18 (41%) respondentov sa k tejto otázke nevedelo vyjadriť.

Na otázku: „*Ako vnímate pozíciu praktickej sestry v ošetrovateľskom tíme a v systéme zdravotnej starostlivosti?*“ sa z celkového počtu 84 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac 42 (50%) respondentov odpovedalo, že vnímajú pozíciu praktickej sestry v ošetrovateľskom tíme pozitívne, čo je presne polovica respondentov.

Na otázku: „*Máte v súčasnosti informácie o pripravovaných strategických i operatívnych zmenách vo vašom zariadení?*“ sa z celkového počtu 84 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac 37 (50%) respondentov odpovedalo, že nemajú informácie o pripravovaných strategických i operatívnych zmenách v zariadení. 31 (37%) respondentov uviedlo, že majú informácie, aj keď sú len sporadické. Túto odpoveď uviedlo s malým rozdielom rovnaké množstvo respondentov z oboch zariadení.

Na otázku: „*Ako máte nastavený proces informovania o legislatívnych zmenách na Vašom pracovisku?*“ z celkového počtu 101 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia odpovedalo najviac respondentov v počte 42 (42%), že majú nastavený proces informovanosti o legislatívnych zmenách tak, že majú k uvedenému smernicu v riadnej forme dokumentácie v zmysle systému kvality. Túto odpoveď uviedlo s malým rozdielom rovnaké množstvo respondentov zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia.

Na otázku: „*Akým spôsobom sa najčastejšie dozvedáte o pripravovaných zmenách na vašom pracovisku?*“ z celkového počtu 115 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia uviedlo najviac respondentov v počte 51 (44%), ako najčastejší spôsob informovania o pripravovaných zmenách na pracovisku dostávajú informácií ústne na prevádzkových schôdzkach. V štátnom zdravotníckom zariadení tak uviedlo 21 (37%) respondentov a v neštátnom ústavnom zdravotníckom zariadení tak uviedlo 30 (52%) respondentov.

Na otázku: „*Máte informácie o konkrétnych pripravovaných zmenách v období jedného roka v zdravotníckom pracovisku, v ktorom pracujete?*“ z celkového počtu 84 (100%) respondentov zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac 33 (39%) respondentov odpovedalo, že vo väčšine prípadov majú informácie o pripravovaných zmenách v období jedného roka na ich pracovisku. Je to najfrekvencovanejšia odpoveď v oboch zdravotníckych zariadeniach

Na otázku: „*Podľa Vášho názoru, čo vyvoláva u sestier odpor k zmenám?*“ z celkového počtu 117 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho zdravotníckeho zariadenia najviac respondentov v počte 30 (26%) odpovedí uviedlo ako odpor k zmenám málo odkomunikovaná zmena a nedostatok informácií. Uviedlo tak 20 (33%) respondentov zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a 10 (17%) respondentov z neštátneho ústavného

zdravotníckeho zaradenia. Najfrekvencovanejšia odpoveď z neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia však bola odpoveď nepochopenie situácie, uviedlo tak 16 (28%) respondentov.

Na otázku: „Podľa Vášho názoru, čo podporuje proces úspešne zavedenej zmeny v ošetrovateľskej praxi?“ z celkového počtu 160 (100%) odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac respondentov v počte 43 (29%) uviedlo ako predpoklad úspešne zavedenie zmeny zisťovanie spätnej väzby a revidovanie postupu. Nakoľko štátne zdravotnícke zariadenie malo skoro všetky odpovede s rovnakým množstvom o prvenstve rozhodovalo neštátne ústavné zdravotnícke zariadenie.

Na otázku: „Ako sa z vášho pohľadu najčastejšie zavádzajú zmeny na vašom pracovisku?“ z celkového počtu 95 odpovedí zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac respondentov v počte 62 (65%) odpovedí uviedlo ako najčastejšie zavádzanie zmien porady, kde sa dozvedia o presných postupoch, krokoch, časových harmonogramoch a rozdelení úloh pre jednotlivcov.

3.3 Diskusia

V prvom ciele sme zisťovali, aké postupy používajú manažéri v štátnych a neštátnych zdravotníckych zariadeniach v procese implementácie zmien v ošetrovateľskej praxi. Prostredníctvom dotazníka sme sa sestier pýtali, akým spôsobom sa dozvedajú o zmenách, ktoré sú výsledkom legislatívneho konania. Sestry zo štátneho zdravotníckeho zariadenia a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia sa najviac dozvedajú o zmenách z porad na pracovisku s priamym nadriadeným, uviedlo tak 41% respondentov. Proces informovania o legislatívnych zmenách v týchto zdravotníckych zariadeniach je zaužívaný a definovaný v smernici, ktorá je súčasťou riadenej formy dokumentácie, uviedlo tak 42% respondentov. Sestry v štátnych zdravotníckych zariadeniach a neštátnych ústavných zdravotníckych zariadeniach sa dozvedajú o pripravovaných zmenách na ich pracovisku najmä z prevádzkových schôdzí, uviedlo to 44% respondentov. Sestry zo štátnych i neštátnych zdravotníckych zariadeniach majú informácie o pripravovaných zmenách vo väčšine prípadov v období jedného roka na ich pracovisku, uviedlo tak 39% respondentov. Strategické a operatívne zmeny sú jedným z množstva zmien, ktoré môžu nastať. Sestry sú o týchto zmenách informované, aj keď sú to len sporadické informácie, uviedlo tak 50% respondentov. Porady sú najčastejším informačným prostriedkom podávania informácií v zariadeniach. Vzdelávanie sa stáva jedným z rozhodujúcich prostriedkov, ktoré umožňujú vykonať nevyhnutné zmeny v zdravotnej a ošetrovateľskej starostlivosti (Ošetrovateľský obzor, 2009). V druhom ciele sme identifikovali faktory, ktoré podporujú proces implementácie zmien v ošetrovateľskej praxi. Podľa názoru sestier je to najmä zisťovanie spätnej väzby a revidovanie postupu. Tento názor nám uviedlo v dotazníku 29% sestier zo štátnych i neštátnych zdravotníckych zariadení. Zisťovanie spätnej väzby by malo byť súčasťou každého vyhodnocovania. Zmena vzbudzuje averziu, až odpor, ide o prirodzenú reakciu organizmu na narušenie rovnováhy v pracovnom prostredí (Hospodárová, 2008).

V treťom ciele identifikovali príčiny odporu u sestier pri zavádzaní zmien v ošetrovateľskej praxi. Podľa názoru sestier zo štátneho a neštátneho zdravotníckeho zariadenia je to nedostatočne od komunikovaná zmena s nedostatkom informácií, fakt uviedlo 26% sestier. Hlavnou príčinou neúspešnej zmeny je najmä nedostatočná komunikácia.

Vo štvrtom ciele sme zisťovali postoj sestier k vybraným zmenám v ošetrovateľskej praxi. Sestier sme sa pýtali na konkrétne zmeny, ktoré nastali, zisťovali sme, aký postoj zaujali. Z celkového počtu odpovedí respondentov zo štátneho a neštátneho ústavného zdravotníckeho zariadenia najviac sestier, že túto zmenu vnímajú pozitívne 45% respondentov. 42% respondentov sa nevedelo k tejto otázke vyjadriť. Na otázku, ako vnímajú pozíciu praktickej

sestry v ošetrovateľskom tíme, nám 50% respondentov z oboch typov zdravotníckych zariadení odpovedali, že to vnímajú ako pozitívum. Z celkového počtu odpovedí boli najviac uvádzané pozitívne zmeny organizačné, čo uviedlo 27% sestier. Sestrám sme položili otvorenú otázku: „Aké zmeny sú podľa nich nevyhnutné pre zvýšenie efektivity, zvýšenie kvality služieb a zvýšenie pracovnej spokojnosti sestier“. Niektoré sestry túto možnosť nevyužili, odpovedalo len 48% sestier. Najčastejšie odpovede zo štátnych zdravotníckych zariadení: dostatok personálu, menej administratívy, menej pacientov na sestru, efektívna komunikácia zo strany vedenia nemocnice. Najčastejšie odpovede z neštátnych zdravotníckych zariadení: dostatok personálu, finančná motivácia, úctivé správanie sa k personálu od nadriadených.

Na základe výsledkov prieskumu je možné konštatovať, že sestry vnímajú pozitívne nastolené zmeny v zdravotníctve a sú dostatočne informované o zmenách prostredníctvom pracovných stretnutí s vedúcimi pracovníkmi.

3.4 Návrhy a odporúčanie pre prax

Na základe výsledkov prieskumu, ktorý bol zameraný na zisťovanie názorov a postojov sestier pracujúcich v štátnych zdravotníckych zariadeniach a neštátnych ústavných zdravotníckych zariadeniach k procesu implementácie zmien do zdravotníckej praxe, navrhujeme odporúčanie pre prax, určené manažérom v ošetrovateľstve:

- pravidelne informovať o pripravovaných zmenách legislatívnych, ale aj o zmenách na pracovisku,
- zisťovať spätnú väzbu od zamestnancov na zmeny už implementované v praxi prostredníctvom rozhovorov, dotazníkov aj teambuildingových aktivít,
- komunikovať, komunikovať a komunikovať,
- pred plánovanými zmenami pri zavádzaní zmien v prístrojovej technike, informačných systémoch poskytnúť dostatočný priestor pre preškolenie a inštruktáž zamestnancov,
- pre úspešný proces zmien je vhodné zostavovať kompetenčné tímy pracovníkov so zadefinovaním konkrétnych úloh, právomocí a zodpovedností,
- poskytnúť zamestnancom okrem ústneho informovania aj písomný resp. elektronický manuál týkajúci sa postupu pri zmenách,
- problémy, ktoré sa vyskytnú v procese implementácie riešiť, dokumentovať,
- uvedenými odporúčaniami je možné pozitívne podporovať organizačnú kultúru zdravotníckych zariadení.

4 ZÁVER

Sestry sú hnacou silou, ktoré majú nezastupiteľné miesto v starostlivosti o zdravie pacientov. Implementované zmeny v ošetrovateľskej praxi zvyšujú ich odbornú kvalifikáciu, autonómnosť, rozširujú sa ich kompetencie, ale aj zodpovednosť. Na základe prijatia deklarácie medzinárodných konferencií v ošetrovateľstve je možné, aby sestry realizovali zmeny. Sestry sú základným pilierom zdravotníctva a sú nenahraditeľnou súčasťou. Tvoria dôležitý článok v poskytovaní zdravotníckej starostlivosti. Ich názory a postoje sú dôležité pre úspešnosť a dobrý plynulý chod zmeny ako aj celého systému zdravotníctva.

Literatúra:

1. ALEXY, J. - BOROŠ. J. - SIVÁK, R. *Manažment ľudských zdrojov a organizačné správanie*. Bratislava: Iris, 2004. 257 s. ISBN 80-89018-59-9
2. BOROVSÝ, J. *Manažment zmien- cesta rastu ku konkurenciaschopnosti*. Bratislava: Eurounion, 2005. ISBN 80-88984-66-1
3. ELIAŠOVÁ A., HADAŠOVÁ, L. FEDURCOVÁ, I. *Vybrané kapitoly zo zdravotníckeho manažmentu*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017, 164s. ISBN 978-80-555-1823-7

4. ELIAŠOVÁ A., HADAŠOVÁ, L. FEDURCOVÁ, I. *Teória a prax v manažmente*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2019, 240s. ISBN 978-80-555-2167-7
5. FARKAŠOVÁ. D. a kol. 2009. *Ošetrovatelstvo*: 3. vyd. Martin: Osveta, 2009. 244s. ISBN 978-80-8063-322-6
6. GROHAR-MURAY, M.E., DiCROCE, H.R. *Zásady vedení a řešení v oblasti ošetrovateľské péče*. Praha: Grada Publishing. ISBN 80-247-0267-3.
7. HOSPODÁROVÁ, J. *Kreatívny manažment v praxi*. Praha Grada Publishing, 2008. ISBN 8024717379
8. ONDRUŠ, P. ONDRUŠOVÁ, I. *Manažment a financovanie*. 1. vyd. Martin: Matica slovenskej 2017. 328s. ISBN 978809725359
9. OZOROVSKÝ, V., VOJTEKOVÁ I., *Zdravotnícky manažment a financovanie*. 1.vyd. Bratislava: Wolters Kluwer. 2016. s.344. ISBN 978-80-8168-522-4
10. SLÁVIK, Š. *Manažment zmien*. Bratislava. Vydavateľstvo: Ekonóm, 2012, ISBN 9978-80-225-3489-5
11. Euroekonom., 2016., *Manažment zmien*. In: euroekonom [online] 2016 [cit.2020-01-19] Dostupné na: <<https://www.euroekonom.sk/manazment/manazment-zmien/>>
12. Ezisk., 2014. *Zmeny na projektoch: 2. časť* In: ezisk [online] 2014 [cit.2019-12-16] Dostupné na: <<http://www.ezisk.sk/clanok/zmeny-na-projektoch-2-cast/2826/>>
13. Ošetrovateľský obzor Legislatívne a ošetrovateľské zmeny v ošetrovateľskej komunite. In: osetrovatelsky herba [online] 2009 [cit.2020-01-8] Dostupné na: <<http://www.osetrovatelsky.herba.sk/index.php/rok-2009/40-2-2009/76-legislativne-a-spolocenske-zmeny-v-osetrovatelskej-komunite>>

Kontaktné údaje

PhDr. Lívia Hadašová, Ph.D., MBA

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: livia.hadasova@unipo.sk

INFLUENCER MARKETING NA SOCIÁLNÍ SÍTI INSTAGRAM: DISKURSVNÍ ANALÝZA MARKETINGOVÝCH PŘÍRUČEK

INFLUENCER MARKETING ON THE SOCIAL NETWORK INSTAGRAM: DISCURSIVE ANALYSIS OF MARKETING HANDBOOKS

Lucie Kubičková

Abstrakt

Tento článek se zabývá reklamními fotografiemi na sociální síti Instagram ve vztahu k tradičním reklamním fotografiím, ale také s reklamou spjatým influencer marketingem a poskytuje přehled způsobů, jakými lze reklamní fotografie na Instagramu rozeznat, aby zde diváci byli schopni poznat reklamu. Reklamní fotografie v prostředí Instagramu již sice začali někteří influenceři označovat, avšak stále na této sociální síti můžeme nalézt mnoho neoznačené reklamy. Přínosem teoretické části článku tak je zejména rozvoj mediální gramotnosti spotřebitelů, jež nejsou schopni na sociálních médiích poznat reklamu. Praktická část článku poté prostřednictvím diskursivní analýzy marketingových příruček ukazuje očekávání tvůrců instagramové reklamy v zákulisí a vysvětluje, jakou volí tito tvůrci reklamy na Instagramu rétoriku a psychologickou strategii k ovlivnění běžných uživatelů.

Klíčová slova: *influencer marketing, influencers, Instagram, reklamní fotografie, diskursivní analýza, marketingové příručky, Gunther Kress*

Abstract

This article deals with advertising photos on the social network Instagram in relation to traditional advertising photos, but also with advertising-related influencer marketing, and provides an overview of ways in which advertising photos on Instagram can be identified so that viewers can recognize advertising. Advertising photos in the Instagram environment have already started to be tagged by some influencers, but we can still find many untagged advertisements on this social network. The contribution of the theoretical part of the article is especially the development of media literacy of consumers who are not able to recognize advertising on social media. The practical part of the article shows the expectations of creators of Instagram advertising behind the scenes through a discursive analysis of marketing handbooks, and explains the rhetoric and psychological strategy of these Instagram advertising creators to influence ordinary users.

Keywords: *influencer marketing, influencers, Instagram, advertising photography, discursive analysis, marketing handbooks, Gunther Kress*

1 ÚVOD

V předloženém článku se budu zabývat reklamními fotografiemi na sociální síti Instagram ve vztahu k tradičním reklamním fotografiím a způsoby, jakými lze reklamní fotografie na Instagramu rozeznat. S reklamními fotografiemi na sociální síti Instagram je spjatý pojem influencer marketing charakterizovaný knihou *Influencer Marketing For Dummies*¹ jako

¹ SAMMIS, Kristy, Cat LINCOLN, Stefania POMPONI, Jenny NG, Edita GASSMANN RODRIGUEZ a Judy ZHOU. *Influencer marketing for dummies*. Hoboken, NJ: Wiley, 2016. --For dummies. ISBN 1119114098.

„umění a věda o angažování lidí majících vliv online na sdílení zpráv o značkách s jejich publikem ve formě sponzorovaného obsahu.“² Influencer marketing můžeme tedy chápat jako nový způsob, jakým je ve věku sociálních médií šířen reklamní obsah. Nicméně samotná koncepce influencer marketingu se podobá tradiční reklamě, protože zadavatelé reklamy využívali od nepaměti známé osobnosti jako způsob, jak zvýšit povědomí o značce a propagovat její produkty, protože „lidé mají tendenci důvěřovat celebritám, které obdivují a někdy touží být jako oni.“³ Na rozdíl od tradiční reklamy však mohou nyní propagovat značky a jejich výrobky kromě sportovců, herců či zpěváků jakýkoliv uživatelé sociálních médií, jež mají na sociálních sítích velké publikum. Tito vlivní uživatelé sociálních médií tedy nově vytváří reklamní obsah, který ovšem ve velkém množství případů jako reklamu neoznačují a diváci ho tak za sponzorovaný nepovažují. Cílem tohoto článku proto bude poskytnout přehled způsobů, jakými lze reklamní fotografie na sociální síti Instagram rozeznat, aby zde diváci byli schopni poznat reklamu.

Přínosem tohoto článku tedy především bude, že napomůže rozvoji mediální gramotnosti spotřebitelů, jež nejsou schopni v prostředí sociálních médií reklamu poznat. Mediální gramotnost můžeme totiž dle Jiráka a Köpplové chápat jako základní vybavení jedince nutné pro žití ve společnosti prosycené médii.⁴ Dle mediálního analytika a publicisty Milana Šmída ji proto potřebuje každý jedinec zajímající se o dění ve společnosti, který se „nechce dostat do role pasivního objektu, zmanipulovaného spotřebitele či voliče.“⁵

Reklamu v prostředí sociálních médií, konkrétně v mnou studovaném prostředí sociální sítě Instagram, začali již sice někteří influenceři v určitých případech označovat, avšak stále na Instagramu můžeme nalézt mnoho příspěvků, které jakékoliv označení postrádají. Tyto neoznačené reklamní příspěvky jsou však nezákonné, protože skrytá reklama je v České republice zakázána, nicméně přesto tedy v Česku k neoznačování reklamy v prostředí sociálních médií dochází. Dodržování uvedeného zákona u nás totiž není nijak zvlášť kontrolováno. Podle právničky Andrey Pavelcové jsou však takové neoznačené „příspěvky schopny ovlivnit ekonomické rozhodování mnoha lidí“⁶, a proto je podle ní nutné spotřebitele informovat o tom, že se jedná o reklamu.⁷ V teoretické části předloženého článku proto chci poskytnout několik základních ukazatelů, díky nimž bude spotřebitel schopen neoznačenou reklamu na sociální síti Instagram rozeznat.

Praktická část tohoto článku bude mít poté za cíl prostřednictvím diskursivní analýzy marketingových příruček objasnit, jaké marketingové metody jsou doporučovány odborníky k možnému ovlivnění běžných uživatelů sociální sítě Instagram. Diskursivní analýza pomůže tedy jednak vysvětlit, jakou volí tvůrci reklamy na Instagramu rétoriku a psychologickou strategii k ovlivnění ostatních uživatelů, ale také, co od toho očekávají. Předpokladem článku totiž je, že k ovlivňování běžných uživatelů tvůrci instagramové reklamy využívají jak rétoriky, tak psychologických metod.

² SAMMIS, Kristy, Cat LINCOLN, Stefania POMPONI, Jenny NG, Edita GASSMANN RODRIGUEZ a Judy ZHOU. *Influencer marketing for dummies*. Hoboken, NJ: Wiley, 2016. --For dummies, str. 7. Vlastní překlad.

³ Tamtéž, str. 8. Vlastní překlad.

⁴ JIRÁK, Jan a Barbara KÖPPLOVÁ. *Masová média*. 2., přepracované vydání. Praha: Portál, 2015, str. 349.

⁵ ŠMÍD, Milan. O gramotnosti zvané mediální. *Manipulátoři.cz* [online]. 19. 11. 2015 [cit. 2018-04-27]. Dostupné z: <http://manipulatori.cz/o-gramotnosti-zvane-medialni/>

⁶ BULISOVÁ, Karolína a Lada REŽŇÁKOVÁ. Zboží nabízejí internetoví „kamarádi“. Děti netuší, že je to placená propagace. *IDNES.cz* [online]. MAFRA, c1999-2019, 31. července 2019 [cit. 2019-08-26]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/reklama-placene-partnerstvi-socialni-site-neoznacene-deti-pravnicky-zakon-o-regulaci-reklamy.A190730_492061_domaci_lre

⁷ Tamtéž.

2 REKLAMA – ANO, ČI NE?

Jak již bylo řečeno výše, reklama v prostředí sociální sítě Instagram by měla být řádně označena. Pro označení reklamních příspěvků na Instagramu se konkrétně vžila především anglická zkratka #ad. Svědomitější influenceri tak povětšinou své příspěvky označují tímto hashtagem, díky kterému by měl běžný uživatel sociální sítě poznat, že se jedná o reklamu. Nicméně dle výzkumu Univerzity Karlovy z roku 2018 je označení tímto anglickým hashtagem nedostatečné, protože tento průzkum zjistil, že „více než dvě pětiny dětí nevědí, co znamená hashtag #ad... [a] ...#sponsored nezná 30 procent dětí.“⁸ Jakým způsobem by měly být reklamní fotografie na Instagramu označeny, je však nejasné. Lepší variantou, jak označit reklamu na Instagramu, je ale pomocí informace „Placené partnerství s“ či českého výrazu „spolupráce“ nebo „reklama“, kterým všichni čeští uživatelé Instagramu rozumí.⁹

Kromě uvedených českých a anglických výrazů může být reklama na sociální síti Instagram také označena slovem „barter“¹⁰. Tímto výrazem dávají influenceri najevo, že obdrželi výměnou za sdílení příspěvku od dané firmy nějaké zboží. Zmíněné označení použila například influencerka Adela Kožinová vystupující na Instagramu pod přezdívkou adela_ko, která rovněž na svém profilu ostatní influencery veřejně nabádala k označování reklamních příspěvků i v případě „barterové“ spolupráce.¹¹

Příkladem zmíněné „barterové“ spolupráce mohou být rovněž různé soutěže pořádané influencery, kterých je na sociální síti Instagram mnoho. Takové soutěže na svém profilu pořádá i uvedená influencerka Adela Kožinová, která je však komentuje slovem „barter“ (viz obrázek č. 1), aby ostatní uživatelé Instagramu věděli, že se jedná o reklamu.¹² Jiní influenceri u soutěží, jež zveřejňují na svém profilu, totiž většinou nijak zvlášť neupozorňují, že výměnou za jejich sdílení od daných firem dostávají nějaké produkty či dokonce peníze. Otázkou tak zůstává, jak lze v případě soutěží poznat, že se jedná o reklamu? Pokud influencer na svém profilu spustí soutěž, v jejíchž pravidlech je sledovat účet firmy, o jejíž výrobky se soutěží, můžeme si být téměř jisti, že se jedná o propagaci dané značky. Influenceri s menším počtem následovníků však začali využívat soutěže rovněž ke zvýšení počtu svých sledujících, lze tedy na Instagramu nalézt i takové soutěže, do kterých poskytnou produkty samotní influenceri. Takové soutěže jsou založené především na tom, aby soutěžící sledoval profil, na kterém je zveřejněn soutěžní příspěvek. Nejedná se tak o placenou propagaci značky.

⁸ KALČÁK, Filip. Skrytou reklamu na internetu pozná jen každé desáté dítě, zjistil průzkum. *IDNES.cz* [online]. MAFRA, c1999-2019, 14. května 2018 [cit. 2019-08-27]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/skryta-reklama-deti-socialni-site-vyzkum.A180514_130249_domaci_jj

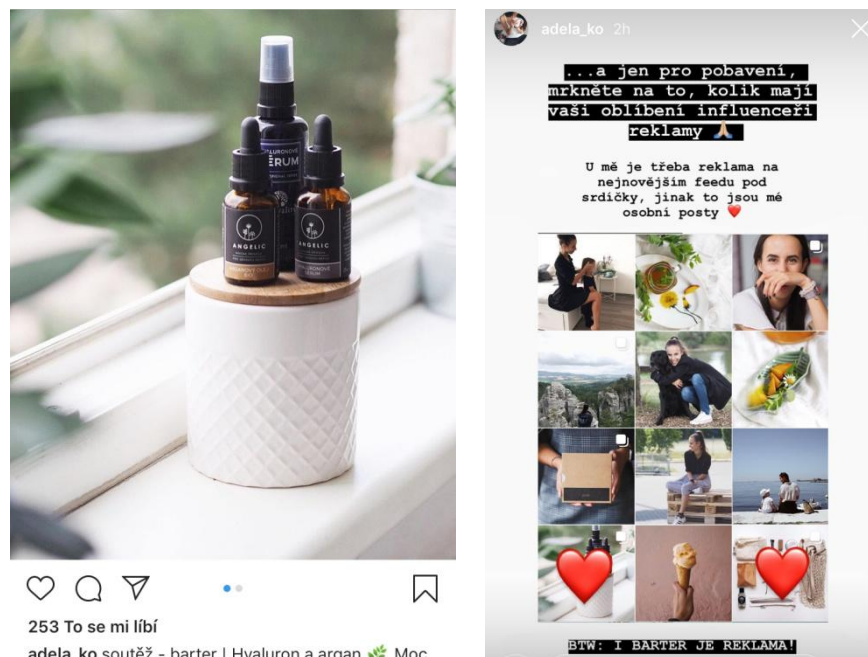
⁹ BULISOVÁ, Karolina a Lada REŽŇÁKOVÁ. Zboží nabízejí internetoví „kamarádi“. Děti netuší, že je to placená propagace. *IDNES.cz* [online]. MAFRA, c1999-2019, 31. července 2019 [cit. 2019-08-26]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/reklama-placene-partnerstvi-socialni-site-neoznacene-deti-pravnicky-zakon-o-regulaci-reklamy.A190730_492061_domaci_lre

¹⁰ Barter je typ výměnného obchodu.

¹¹ KOŽINOVÁ A. Instagram. 31. července 2019.

¹² KOŽINOVÁ A. Instagram. 8. července 2019.

Obr. č. 1 a 2 – Reklamní fotografie z profilu Adely Kožinové

Zdroj: Instagram – osobní profil Adely Kožinové

Pokud reklamní fotografie na Instagramu není označena žádným výše uvedeným hashtagem či slovem, jež poukazuje na to, že se jedná o reklamu, anebo se nejedná o nějaký soutěžní příspěvek zveřejněný influencerem, je pro běžného uživatele obtížné takovou neoznačenou reklamu na této sociální síti identifikovat. Nicméně lze ji rozeznat podle módů, které Gunther Kress ve své knize *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*¹³ vymezuje jako „sociálně zformovaný a kulturně daný sémiotický prostředek pro vytváření významu.“¹⁴ Těmito módy jsou obraz, psaný text a rozvržení.¹⁵ V obraze se konkrétně dle Kresse dosahuje vytvoření významu na základě rozmístění prvků v prostoru či pomocí velikosti, barvy, linie a formy.¹⁶ Psaný text zase využívá k zformování významu grafické prostředky jako ztučnění, velikost či řádkování. Kress navíc tučné písmo přirovnává k „hlasitosti“, kterou využívá mód řeči, protože oba jsou dle něj „indikátory (označujícími/signifikanty) intenzity a jsou jedněmi z prostředků realizace významů (označovanými/signifikáty) zdůraznění.“¹⁷ Na rozdíl od psaného textu dle Kresse však „prvky obrazu mohou (obvykle) být čteny v pořadí formovaném zájmem diváka,“¹⁸ čtení psaného textu je totiž řízeno pravidly syntaxe a směrovosti řádku. Od těchto dvou uvedených módů se liší rozvržení, které dle Kresse „uspořádává informace v sémiotickém prostoru, umísťuje sémiotické prvky a jejich vztahy“¹⁹ a především „orientuje diváky/čtenáře na klasifikaci vědomostí do kategorií, jako je centralita nebo marginalita, dané nebo nové, přednostní a následné, skutečné a ideální.“²⁰ Každý z těchto módů tedy používá pro tvorbu významu úplně jiné prostředky.

¹³ KRESS, Gunther R. *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. New York: Routledge, 2010. ISBN 978-0-203-97003-4.

¹⁴ Tamtéž, str. 99. Vlastní překlad.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Tamtéž, str. 103.

¹⁷ Tamtéž, str. 101. Vlastní překlad.

¹⁸ Tamtéž, str. 103. Vlastní překlad.

¹⁹ Tamtéž, str. 112. Vlastní překlad.

²⁰ Tamtéž.

Reklamní fotografie na sociální síti Instagram konkrétně využívají jak módu obrazu, psaného textu, tak rozvržení. Kombinací těchto módů se snaží oslovit co možná největší počet běžných uživatelů Instagramu. Uvedenými módy jsem se již také zabývala v článku nazvaném *Vývoj reklamní fotografie na sociální síti Instagram: Zdánlivé mizení žánru reklamní fotografie*²¹ V něm jsem dále rovněž nastínila, že reklamní fotografie na Instagramu lze rozeznat nejen díky výše uvedeným módům, ale také na základě označení firmy v příspěvku.²² Nicméně pokaždé, když je na fotografii na Instagramu označena nějaká firma, nemusí jít o reklamu. V tomto případě je pak nutné zvážit, zda je to značka, se kterou influencer běžně spolupracuje.

3 DOSAH SPONZOROVANÝCH VERSUS ORGANICKÝCH PŘÍSPĚVKŮ

Reklamní fotografie vytvořené influencerem lze tedy na sociální síti Instagram velmi obtížně rozeznat, nicméně nachází se zde v hojně míře. Influencer marketing je totiž dle článku *Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions*²³ „jedním z nejrychleji rostoucích trendů v reklamě.“²⁴ Dle Browna a Hayese jde v marketingu prostřednictvím influencerů konkrétně o „vytváření sdělení o tom, co influenceré říkají, pro jejich komunitu.“²⁵ Influenceré jsou tedy jedinci, kteří přinesou sdělení na trh a vzhledem k tomu, že mají velký vliv, je tomuto sdělení uvěřeno.²⁶ Dle výše zmíněného článku tkví jejich popularita ve „schopnosti rozvíjet parasociální vztahy s jejich sledujícími tím, že se jeví jako relativní, znalí a důvěryhodní.“²⁷ Otázkou však zůstává, zda se schopnost influencerů ovlivňovat názory a kupní chování ostatních uživatelů Instagramu mění, pokud spolupracují s nějakou značkou?²⁸ Tedy jinými slovy, zda jejich zveřejněné sponzorované příspěvky mají stejný dosah jako organické příspěvky?

Autoři výše uvedené studie proto uskutečnili kvantitativní obsahovou analýzu, díky níž zjistili, že mnohonásobně více lajků, komentářů, pozitivních názorů či úrovně dodržování požadavků influencerů získaly organické příspěvky než ty sponzorované.²⁹ Výsledky této studie podpořil také osobní průzkum influencerky Nikolý Čechové alias Shopaholic Nicol, která se prostřednictvím Instagram Stories tázala svých sledujících na jejich názor ohledně sponzorovaných příspěvků. Z jejího průzkumu totiž vyplynulo, že se běžným uživatelům Instagramu nelíbily například reklamní příspěvky na značky About You, sušičky LG, Lenor, Foreo, Mobilfox, Ladylab, Tezenis, Daniel Wellington či sonické kartáčky Philips, protože do reklamy na tyto značky bylo zapojeno příliš mnoho influencerů a byla navíc špatně

²¹ KUBÍČKOVÁ, Lucie. Vývoj reklamní fotografie na sociální síti Instagram: Zdánlivé mizení žánru reklamní fotografie. In: *QUAERE 2019: Recenzovaný sborník příspěvků interdisciplinární mezinárodní vědecké konference doktorandů a odborných asistentů*. Hradec Králové: Magnanimitas, 2019, s. 94-109. ISBN 978-80-87952-30-6.

²² Tamtéž.

²³ Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions. *Conference Papers -- International Communication Association* [online]. January 2018, 1-29 [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ufh&AN=135747635&lang=cs&site=ehost-live>

²⁴ Tamtéž.

²⁵ DUNCAN BROWN AND NICK HAYES. *Influencer marketing: who really influences your customers?*. Amsterdam: Elsevier/Butterworth-Heinemann, 2008, str. 122-123. Vlastní překlad.

²⁶ Tamtéž.

²⁷ Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions. *Conference Papers -- International Communication Association* [online]. January 2018, 1-29 [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ufh&AN=135747635&lang=cs&site=ehost-live>

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Tamtéž.

zpracovaná. Reklamní fotografie dle sledujících uživatelky Shopaholic Nicol však také nezapadaly do přirozeného obsahu influencerů, jež je sdíleli. Běžným uživatelům Instagramu dále vadilo, že influenceri reklamní příspěvky pro uvedené firmy neoznačili. Problém však sledující spatřovali i v samotném množství reklamy na profilech jednotlivých influencerů.³⁰

4 RŮZNÉ PODOBY VIZUÁLNÍ MARKETINGOVÉ KOMUNIKACE NA INSTAGRAMU

Přestože reklamní fotografie sdílené influencery mají menší dosah než organické příspěvky, jedná se o účinnou formu reklamy. Reklamní fotografie se na Instagramu nicméně nenachází jen na profilech influencerů, a to ve velké míře v neoznačené podobě, společnosti si také mohou na této sociální síti vytvořit zdarma firemní profil, na kterém mohou publikovat své reklamní příspěvky. Podmínkou vytvoření firemního profilu je však založení Facebook stránky, protože Instagram spadá od roku 2012 pod Facebook, Inc. Instagram firmám ještě umožňuje zveřejněné reklamní příspěvky propagovat, ale tato funkce je již placená.³¹ Přesto firmy využívají i možnosti spolupráce s influencery, ačkoliv dle interních dat společnosti Instagram z října roku 2019 sleduje profil nějaké firmy 90 % účtů na Instagramu.³²

A co rozhoduje o tom, zda uživatel začne profil nějaké firmy sledovat? Dle Terezy Semerádové a Petra Weinlicha o úspěšnosti společnosti na sociální síti Instagram rozhoduje kvalita sdílených fotografií či videí.³³ To samé platí i co se týče úspěšnosti reklamních snímků sdílených influencery. Pro oba způsoby marketingové komunikace rovněž platí, že hlavní sdělení reklamy musí být zobrazeno na samotné fotografii, protože, jak uvádí Semerádová a Weinlich, text zde „hraje pouze sekundární, podpůrnou roli.“³⁴

4.1 Vizuální marketingová komunikace pomocí influencerů

Jak již bylo řečeno výše, firmy do svých marketingových plánů v sociálních médiích začleňují jednak oficiální instagramové účty, fotografické soutěže, ale také populární uživatele neboli influencery.³⁵ Influenceri na sociální síti Instagram jsou konkrétně jedinci se značným počtem sledujících, jež jsou značkami placeni formou bezplatných produktů, výletů či finanční hotovostí za propagaci jejich produktů svým sledujícím.³⁶ Dle knihy *Influencer Marketing For Dummies*³⁷ jsou to rovněž osoby, jež jsou „nadšeni krásnou fotografií, sdílením intimních medailónků ze svého života, produktů, které milují, a samozřejmě také selfie fotografií.“³⁸

³⁰ ČECHOVÁ N. Instagram. 2. ledna 2020.

³¹ Rozjeďte svoje podnikání na Instagramu. *Instagram: Business* [online]. [cit. 2020-04-05]. Dostupné z: <https://business.instagram.com/advertising/>

³² *Instagram: Business* [online]. [cit. 2020-04-05]. Dostupné z: <https://business.instagram.com/>

³³ SEMERÁDOVÁ, Tereza a Petr WEINLICH. *Marketing na Facebooku a Instagramu: využijte naplno organický dosah i sponzorované příspěvky*. Brno: Computer Press, 2019, str. 111.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ SERAFINELLI, Elisa. *Digital life on Instagram: new social communication of photography*. North America: Emerald Publishing, [2018], str. 120.

³⁶ LANDSVERK, Kjell Halvor. *The Instagram Handbook: 2014 Edition*. London: PrimeHead Limited, 2014, str. 105. In: KÁDEKOVÁ, Zdenka a Mária HOLIENČINOVÁ. INFLUENCER MARKETING AS A MODERN PHENOMENON CREATING A NEW FRONTIER OF VIRTUAL OPPORTUNITIES. *Communication Today* [online]. 2018, 9(2), 90-105 [cit. 2020-04-08]. ISSN 1338130X. Dostupné z: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true>

³⁷ SAMMIS, Kristy, Cat LINCOLN, Stefania POMPONI, Jenny NG, Edita GASSMANN RODRIGUEZ a Judy ZHOU. *Influencer marketing for dummies*. Hoboken, NJ: Wiley, 2016. --For dummies. ISBN 1119114098.

³⁸ Tamtéž, str. 89. Vlastní překlad.

Firmy z těchto jedinců vybírají vhodné uchazeče vzhledem k cílům marketingové kampaně.³⁹ Existuje totiž široká škála influencerů dělících se dle oblastí jejich zájmu. Značky poté zvolené uchazeče obvykle přímo kontaktují, aby, jak uvádí Serafinelli, „využily jejich popularity a fotografických dovedností.“⁴⁰ Firmy po oslovených influencerech konkrétně požadují, aby zahrnuli fotografické kampaně či propagace produktů do jejich běžného sdílení fotografií. Dle Serafinelli totiž „myšlenka zapojit běžné uživatele dává pocit autentičnosti připomínající estetiku fotografie“⁴¹ a jejím cílem je ukázat dalším uživatelům, že „značka je blízko publika.“⁴² Influenceri tedy prostřednictvím sdílení fotografií předvádí vizuální vyprávění produktů, kde jsou dle Serafinelli „emoce a zkušenosti široce využívány a kde je produkt zobrazen jako součást běžných životních zkušeností uživatelů.“⁴³ Tímto způsobem influenceri výrazně ovlivňují kupní chování ostatních uživatelů sociální sítě Instagram.

4.2 Odlišné úrovně vlivu influencerů

Influenceri v sociálních médiích jsou tedy osoby, které mají schopnost ovlivňovat ostatní uživatele. Konkrétně jsou to „jedinci, kteří mají moc ovlivnit nákupní rozhodnutí ostatních kvůli jejich (skutečné nebo vnímané) autoritě, znalostem, postavení nebo vztahu.“⁴⁴ Existuje však několik typů influencerů s různou mírou vlivu. V publikacích nicméně nelze nalézt jednotné dělení influencerů. Autoři totiž k dělbě influencerů přistupují odlišně. Například Joel Backaler je v knize *Digital Influence*⁴⁵ rozdělil do třech skupin, a to na Celebrity Influencers, Category Influencers a Micro-Influencers. Do skupiny Celebrity Influencers Backaler zahrnul jednak tradiční osobnosti jako například herce, hudebníky či sportovce, ale také online osobnosti se značným počtem sledujících, jejichž příkladem mohou být Category Influencers, jež získali status celebrity nebo další vysoce postavené osoby disponující uznáním a vlivem. Dle Backalera však slavné osobnosti, které nemají potřebné odborné znalosti nebo schopnost ovlivnit cílové publikum, nelze považovat za Celebrity Influencers. Druhá skupina Category Influencers podle něj obsahuje jedince, jež se zajímají o určitou oblast, v níž jsou odborníky. Typickým příkladem Category Influencers jsou různí food bloggeři. Do třetí skupiny nazvané Micro-Influencers pak Backaler zařadil osoby, jež sice nemají velký online dosah, ale jsou nadšeni konkrétním tématem, značkou či kategorií produktů.⁴⁶ Na rozdíl od Category Influencers tedy zmínění Micro-Influencers mají menší počet sledujících. Ačkoliv každá z výše uvedených skupin disponuje odlišnou mírou vlivu, všechny mají schopnost ovlivnit kupní rozhodnutí ostatních uživatelů.

³⁹ Firmy musí vybírat influencers, kteří jim sedí ke značce. *MediaGuru* [online]. c2020, 10. září 2019 [cit. 2020-04-10]. Dostupné z: <https://www.mediaguru.cz/clanky/2019/09/firmy-musi-vybirat-influencery-kteri-jim-sedi-ke-znacce/>

⁴⁰ SERAFINELLI, Elisa. *Digital life on Instagram: new social communication of photography*. North America: Emerald Publishing, [2018], str. 120. Vlastní překlad.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² Tamtéž.

⁴³ Tamtéž, str. 121. Vlastní překlad.

⁴⁴ Influencers: Definition. *BusinessDictionary* [online]. c2020 [cit. 2020-04-15]. Dostupné z: <http://www.businessdictionary.com/definition/influencers.html> In: BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018, str. 21. Vlastní překlad.

⁴⁵ BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018. ISBN 978-3-319-78395-6.

⁴⁶ Tamtéž, str. 22-24.

4.3 Faktory ovlivňující důvěryhodnost influencerů

Jak již bylo uvedeno výše, influenceri mohou ovlivňovat kupní rozhodnutí ostatních uživatelů Instagramu, nicméně firmy je musí zvolit vhodně vzhledem k cílům kampaně. Důvěryhodnost influencerů však rovněž ovlivňuje počet jejich komerčních spoluprací, pokud totiž spolupracují s příliš mnoha značkami a sdílí na svém profilu velké množství reklamních příspěvků, negativně to ovlivňuje důvěru jejich sledujících. Dle podnikatelky a odbornice na budování značek Agi Archer Jargalsaikhan je také důležité, aby byli influenceri autentičtí a spolupracovali pouze s takovými značkami, jimž sami důvěřují.⁴⁷ Autentičnost je totiž jedním z klíčových faktorů, jež ovlivňuje úspěšnost influencerů, které Backaler uvedl v knize *Digital influence*.⁴⁸ Dalším z faktorů ovlivňujících úspěšnost influencerů je podle Backalera tzv. „Brand Fit“. To znamená, že influenceri by měli spolupracovat jen s takovými firmami, které se k nim hodí. Podle marketingového ředitele společnosti Fanatics Media, Marka Fidelmana, pokud totiž není vidět shoda mezi influencerem a značkou, je evidentní, že influencer spolupracuje s firmou pouze pro peníze. Třetím klíčovým faktorem je komunita (dosah, rezonance, relevance), protože dle Backalera „*cílená, zapojená a rostoucí komunita je konečným měřítkem úspěchu influencerů*.“⁴⁹ Obsah je pak posledním klíčovým faktorem ovlivňujícím úspěšnost influencerů. Pomocí obsahu totiž influenceri budují vztah se svými sledujícími.⁵⁰

Influenceri musí však brát v úvahu všechny čtyři zmíněné klíčové faktory, aby byli v sociálních médiích úspěšní. Musí tedy jednak získat správný typ členů komunity, jenž bude sdílet stejné zájmy, jemu pak produkovat zajímavý a hodnotný obsah, ale také musí být autentičtí a spolupracovat pouze se značkami, které se k nim hodí, aby o své těžce nabyté sledující nepřišli.⁵¹

5 DISKURSVNÍ ANALÝZA MARKETINGOVÝCH PŘÍRUČEK

Výše popsané klíčové faktory ovlivňují úspěšnost influencerů na sociální síti Instagram. Úspěšnost influencerů v prostředí sociální sítě Instagram nicméně ovlivňuje také to, jakých zde využívají marketingových metod. Influenceri totiž mohou používat různé marketingové metody k ovlivnění běžných uživatelů Instagramu. Tyto marketingové metody jsou doporučovány odborníky v návodných marketingových publikacích. Cílem praktické části tohoto článku bude proto prostřednictvím vlastního kvalitativního výzkumu zjistit, jaké marketingové metody odborníci v marketingových publikacích doporučují. Výzkum tedy pomůže odhalit, jakou volí tvůrci reklamy na Instagramu rétoriku a psychologickou strategii k ovlivnění běžných uživatelů a co od toho očekávají. Předpokladem článku totiž je, že k ovlivňování běžných uživatelů tvůrci instagramové reklamy využívají jak rétoriky, tak psychologických metod.

Zmíněný kvalitativní výzkum bude konkrétně založený na výzkumné metodě diskursivní analýzy, jejíž užití je oprávněné vzhledem k analýze návodných marketingových příruček, protože diskursivní analýza „*je sada metod a teorií pro zkoumání běžně používaného jazyka*

⁴⁷ Firmy musí vybírat influencersy, kteří jim sedí ke značce. *MediaGuru* [online]. c2020, 10. září 2019 [cit. 2020-04-10]. Dostupné z: <https://www.mediaguru.cz/clanky/2019/09/firmy-musi-vybirat-influencery-kteri-jim-sedi-ke-znacce/>

⁴⁸ BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018. ISBN 978-3-319-78395-6.

⁴⁹ Tamtéž, str. 30. Vlastní překlad.

⁵⁰ Tamtéž, str. 28-32.

⁵¹ Tamtéž, str. 32.

v sociálním kontextu.⁵² Dle Normana Fairclougha navíc diskursivní analýza vychází z předpokladu, že „jazyk je nedílnou součástí společenského života, dialekticky propojený s ostatními elementy společenského života tak, že společenská věda a výzkum musí vždy brát v úvahu jazyk.“⁵³ Vzorkem pro uvedenou diskursivní analýzu budou, jak již bylo uvedeno výše, návodné marketingové příručky pro marketingové pracovníky a pro influencery. Těchto návodných marketingových příruček však existuje v současnosti velké množství, bude zde tedy zkoumán pouze vzorek náhodně vybraných návodných marketingových publikací.

5.1 Diskursivní analýza vybraných návodných marketingových publikací

Marketingové příručky poskytují výčet různých marketingových metod, díky nimž lze mít vliv na běžné uživatele sociálních médií. Elisa Serafinelli v knize *Digital Life on Instagram*⁵⁴ uvádí, že použití sociální sítě Instagram umožňuje značkám „viditelnost a možnost rozvinout vizuální příběhy o značkách.“⁵⁵ Jednou z marketingových metod, kterou se firmy snaží ovlivnit běžné uživatele Instagramu, je právě prostřednictvím vyprávění vizuálních příběhů o jejich produktech a službách.⁵⁶ Instagram dává firmám také možnost ovlivňovat běžné uživatele skrze jejich zapojení do soutěží a obdarování reklamními předměty.⁵⁷ Značky i influenceři na Instagramu rovněž využívají k ovlivnění ostatních uživatelů metody „navázání silného emocionálního spojení se svými sledujícími“⁵⁸ Dle Gilese a Edwards totiž převládá všeobecná shoda v názoru, že „doporučení důvěryhodných přátel představuje nejúčinnější nástroj v marketingu.“⁵⁹ Nicméně běžné uživatele Instagramu influenceři ovlivňují již samotným proporčním rozdělením svých příspěvků, které dle pravidla 80/20 obsahují reklamu pouze z 20 %, aby ji ostatní uživatelé brali jako součást jejich běžného života.⁶⁰

Nejčastěji uplatňovanou marketingovou metodou na Instagramu z výše uvedených je psychologická strategie založená na využití „konverzace, emočního spojení a vztahu mezi značkami a spotřebiteli, která buduje důvěru ve značku.“⁶¹ Sociální média nicméně usnadnila nejen komunikaci mezi značkami a spotřebiteli, ale také mezi spotřebiteli navzájem.

⁵² BENEŠ, Vít. Diskursivní analýza. DRULÁK, Petr. *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 2008, s. 92–124, str. 92.

⁵³ FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Psychology Press, 2003, str. 2.

⁵⁴ SERAFINELLI, Elisa. *Digital life on Instagram: new social communication of photography*. North America: Emerald Publishing, [2018]. ISBN 9781787564985.

⁵⁵ Tamtéž, str. 110. Vlastní překlad.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ SAMMIS, Kristy, Cat LINCOLN, Stefania POMPONI, Jenny NG, Edita GASSMANN RODRIGUEZ a Judy ZHOU. *Influencer marketing for dummies*. Hoboken, NJ: Wiley, 2016. --For dummies, str. 95.

⁵⁸ J. GREEN, David. *Instagram Marketing: The Guide Book for Using Photos on Instagram to Gain Millions of Followers quickly and to Skyrocket your Business (Influencer and Social Media Marketing)*. CreateSpace, c2017, str. 89.

⁵⁹ GILES, David C. a Lucy EDWARDS. 8. Instagram and the Rise of the Social Media ‘Influencer’. GILES, David C. *Twenty-First Century Celebrity: Fame In Digital Culture* [online]. Emerald Publishing Limited, 2018, 2018-09-10, s. 155-173 [cit. 2019-05-13]. DOI: 10.1108/978-1-78743-708-120181012. ISBN 978-1-78754-212-9. Dostupné z: <https://www.emeraldinsight.com/doi/10.1108/978-1-78743-708-120181012>, str. 155.

⁶⁰ J. GREEN, David. *Instagram Marketing: The Guide Book for Using Photos on Instagram to Gain Millions of Followers quickly and to Skyrocket your Business (Influencer and Social Media Marketing)*. CreateSpace, c2017, str. 95-96.

⁶¹ RODRIGUEZ-MORAN, Monica. Emotional Connection: The Importance of the Brand Voice in Social Media for Global Growth. RANA, Nripendra P., Emma L. SLADE, Ganesh P. SAHU, Hatice KIZGIN, Nitish SINGH, Bidit DEY, Anabel GUTIERREZ a Yogesh K. DWIVEDI, ed. *Digital and Social Media Marketing* [online]. Cham: Springer International Publishing, 2020, 2020-11-12, s. 305-312 [cit. 2020-05-28]. Advances in Theory and Practice of Emerging Markets. DOI: 10.1007/978-3-030-24374-6_23. ISBN 978-3-030-24373-9. Dostupné z: http://link.springer.com/10.1007/978-3-030-24374-6_23, str. 305.

Společnosti si jsou této výhody vědomy a využívají ji ve svůj prospěch. Dle Rodriguez-Moran, autorky kapitoly *Emotional Connection: The Importance of the Brand Voice in Social Media for Global Growth*,⁶² však je důležité, aby při volbě komunikační strategie značky zohledňovaly „komunikační styl a hodnoty cílového publika.“⁶³ Úspěch komunikačních strategií je totiž podmíněn přizpůsobení se specifikám kultury daného publika.⁶⁴

Marketingové strategie využívající výše zmíněné vzájemné komunikace mezi spotřebiteli jsou navíc jedním z trendů digitálního marketingu, jelikož „naši zákazníci, naši spotřebitelé se stali novými obchodníky, kteří řídí konverzaci o našich značkách.“⁶⁵ Tito noví obchodníci jsou navíc zároveň myšlenkovými vůdci, a proto společnosti zakládají své marketingové metody v sociálních médiích převážně na „obousměrném dialogu, který podporuje konverzaci s novými myšlenkovými vůdci.“⁶⁶ Spotřebitelé se totiž rychle adaptovali na nástroje sociálních médií, které využívají ke komunikaci o svých zkušenostech se značkou. Zmíněná sociální média dle Meghan Mahoney a T. Tanga totiž „vnímají jako důvěryhodnější zdroj informací o produktech a službách.“⁶⁷

Nicméně dle Meghan Mahoney a T. Tanga je také „marketing v sociálních médiích o budování a udržování vztahů.“⁶⁸ Marketingové strategie v sociálních médiích by tak měly být založené zejména na pozitivních zkušenostech uživatelů. V prostředí sociálních médií je také důležité zajímat se o názory spotřebitelů a naslouchat jim. Dle Mahoney a Tanga by se proto společnosti měly zaměřit na „podporu dialogu, kde lidé přispívají způsobem, který ostatní budou chtít slyšet.“⁶⁹ Namísto získávání zpětné vazby v diskusních fórech by se tak společnosti měly orientovat například na pořádání soutěží či získávání fotografií od uživatelů.⁷⁰

Značky si ovšem velmi dobře uvědomují, že „sociální média jsou důležitým nástrojem pro vytváření vztahů“⁷¹ a tuto skutečnost ve svých marketingových strategiích zohledňují. Na sociálních médiích se proto snaží být ke spotřebitelům důvěrní a vytvářet u nich emoce za účelem rozvinutí jejich angažovanosti či povzbuzení k zapojení do značky. Dle Fridy Eklöf Wallsbeck a Ulriky Johansson lze emoce na sociálních médiích konkrétně vytvářet pomocí obsahu, avšak taková „komunikační sdělení musí být citově bohatá a musí ukazovat lidské

⁶² RODRIGUEZ-MORAN, Monica. *Emotional Connection: The Importance of the Brand Voice in Social Media for Global Growth*. RANA, Nripendra P., Emma L. SLADE, Ganesh P. SAHU, Hatice KIZGIN, Nitish SINGH, Bidit DEY, Anabel GUTIERREZ a Yogesh K. DWIVEDI, ed. *Digital and Social Media Marketing* [online]. Cham: Springer International Publishing, 2020, 2020-11-12, s. 305-312 [cit. 2020-05-28]. *Advances in Theory and Practice of Emerging Markets*. DOI: 10.1007/978-3-030-24374-6_23. ISBN 978-3-030-24373-9. Dostupné z: http://link.springer.com/10.1007/978-3-030-24374-6_23, str. 305.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ BROWN, Eileen. *Working the Crowd: Social Media Marketing for Business*. BCS, The Chartered Institute for IT, 2010, str. 13.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ MAHONEY, L. Meghan a Tang TANG. *Strategic Social Media: From Marketing to Social Change*. John Wiley, 2017, str. 181.

⁶⁸ Tamtéž, str. 118.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ EKLÖF WALLSBECK, Frida a Ulrika JOHANSSON. *Instagram Marketing: When brands want to reach Generation Y with their communication* [online]. Halmstad, 2014 [cit. 2020-06-05]. Dostupné z: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:725701/FULLTEXT01.pdf>. Bachelor thesis. Halmstad University, School of Business and Engineering. Vedoucí práce Thomas Helgesson, str. 13.

aspekty značky.⁷² Společnostmi sdílený obsah by nicméně měl být také zajímavý a relevantní pro spotřebitele.⁷³

Tvůrci reklamy na Instagramu, jak je z diskursivní analýzy marketingových příruček patrné, volí zejména psychologické metody, ale používají i rétorické taktiky k ovlivnění běžných uživatelů. Využívají tedy obou těchto metod. Mezi nejčastěji uplatňované marketingové strategie v sociálních médiích konkrétně patří navázání silného vztahu se spotřebiteli, zapojení uživatelů do soutěží či proporční rozdělení reklamních a všedních příspěvků. Cílem těchto aktivit je především dostat společnosti do povědomí potenciálních spotřebitelů, ale také přimět uživatele k nákupu jejich produktů. Společnosti však vynalézají stále nové marketingové metody k ovlivnění běžných uživatelů sociální sítě Instagram.

6 ZÁVĚR

Cílem teoretické části tohoto článku zabývajícího se reklamními fotografiemi na sociální síti Instagram ve vztahu k tradičním reklamním fotografiím a fenoménem influencer marketingu na sociálních médiích bylo zejména poskytnout přehled způsobů, jakými lze reklamní fotografie na Instagramu rozeznat, aby zde diváci byli schopni poznat reklamu. Ačkoliv jsou totiž neoznačené reklamní příspěvky nezákonné, přesto k neoznačování reklamy v prostředí sociálních médií v České republice dochází. Pokud však nejsou reklamní fotografie na sociální síti Instagram označeny žádným hashtagem či slovem poukazujícím na to, že se jedná o reklamu, či se nejedná o soutěžní příspěvek, nebo není firma označena přímo na dané fotografii, je obtížné takovou neoznačenou reklamu poznat. Nicméně lze ji identifikovat na základě módů definovaných Guntherem Kresssem v knize *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*.⁷⁴ Těmito módy jsou konkrétně obraz, psaný text či rozvržení a každý z nich používá pro tvorbu významu v reklamní fotografii zcela jiné prostředky.⁷⁵ Hlavním přínosem teoretické části tohoto článku tak byl především rozvoj mediální gramotnosti spotřebitelů, jež nejsou schopni na sociálních médiích poznat reklamu. Článek v teoretické části nicméně také poskytl výsledky výzkumu studie *Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions*⁷⁶ zabývající se dosahem sponzorovaných a organických příspěvků. Uvedená studie totiž pomocí kvantitativní obsahové analýzy zjistila, že organické příspěvky získaly více lajků, komentářů a pozitivních názorů než ty sponzorované.⁷⁷

Pozornost v teoretické části článku byla ovšem věnována také podobám vizuální marketingové komunikace na Instagramu, konkrétně vizuální marketingové komunikaci pomocí influencerů a principům fungování influencer marketingu. Článek tak mimo jiné odhalil, že influenceri prostřednictvím sdílení fotografií předvádí vizuální vyprávění produktů, kde jsou dle Serafinelli „*emoce a zkušenosti široce využívány a kde je produkt zobrazen jako součást běžných životních zkušeností uživatelů*.“⁷⁸ Tímto způsobem influenceri

⁷² Tamtéž.

⁷³ Tamtéž, str. 14.

⁷⁴ KRESS, Gunther R. *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. New York: Routledge, 2010. ISBN 978-0-203-97003-4.

⁷⁵ Tamtéž, str. 99-112.

⁷⁶ Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions. *Conference Papers -- International Communication Association* [online]. January 2018, 1-29 [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ufh&AN=135747635&lang=cs&site=ehost-live>

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ SERAFINELLI, Elisa. *Digital life on Instagram: new social communication of photography*. North America: Emerald Publishing, [2018], str. 121. Vlastní překlad.

ovlivňují nákupní rozhodnutí běžných uživatelů Instagramu. Součástí této kapitoly byl nicméně rovněž přehled typů influencerů popsaných Joelem Backalerem v publikaci *Digital Influence*,⁷⁹ který je rozdělil do třech kategorií na Celebrity Influencers, Category Influencers a Micro-Influencers a popis faktorů, jež ovlivňují důvěryhodnost těchto vlivných osob. Pokud chtějí být totiž influenceri v sociálních médiích úspěšní, musí být zejména autentičtí, dodržovat tzv. „Brand Fit“ a soustředit se na svou komunitu a obsah.⁸⁰

Největším přínosem tohoto článku však byl vlastní kvalitativní výzkum založený na výzkumné metodě diskursivní analýzy, jehož cílem bylo na základě analýzy vzorku návodných marketingových příruček pro marketingové pracovníky a pro influencers odhalit, jaké marketingové metody v těchto publikacích odborníci doporučují. Díky tomuto výzkumu bylo zjištěno, že tvůrci reklamy na Instagramu k ovlivnění běžných uživatelů volí zejména psychologické metody, avšak využívají i rétorické strategie. Používají tak oba postupy. Nejčastěji doporučovanou metodou v návodných marketingových příručkách nicméně byla psychologická strategie založená na navázání silného vztahu a emočního spojení mezi značkou a spotřebitelem i mezi spotřebiteli navzájem.

Použitá literatura

1. BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018. ISBN 978-3-319-78395-6.
2. BENEŠ, Vít. Diskursivní analýza. DRULÁK, Petr. *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha: Portál, 2008, s. 92–124. ISBN 978-80-7367-385-7.
3. BROWN, Eileen. *Working the Crowd: Social Media Marketing for Business*. BCS, The Chartered Institute for IT, 2010. ISBN 978-1-906124-71-7.
4. DUNCAN BROWN AND NICK HAYES. *Influencer marketing: who really influences your customers?*. Amsterdam: Elsevier/Butterworth-Heinemann, 2008. ISBN 9780750686006.
5. FAIRCLOUGH, Norman. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Psychology Press, 2003. ISBN 9780415258920.
6. J. GREEN, David. *Instagram Marketing: The Guide Book for Using Photos on Instagram to Gain Millions of Followers quickly and to Skyrocket your Business (Influencer and Social Media Marketing)*. CreateSpace, c2017. ISBN 978-1977870520.
7. JIRÁK, Jan a Barbara KÖPPOVÁ. *Masová média. 2.*, přepracované vydání. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0743-6.
8. KRESS, Gunther R. *Multimodality: a social semiotic approach to contemporary communication*. New York: Routledge, 2010. ISBN 978-0-203-97003-4.
9. KUBÍČKOVÁ, Lucie. Vývoj reklamní fotografie na sociální síti Instagram: Zdánlivé mizení žánru reklamní fotografie. In: *QUAERE 2019: Recenzovaný sborník příspěvků interdisciplinární mezinárodní vědecké konference doktorandů a odborných asistentů*. Hradec Králové: Magnanimitas, 2019, s. 94-109. ISBN 978-80-87952-30-6.
10. MAHONEY, L. Meghan a Tang TANG. *Strategic Social Media: From Marketing to Social Change*. John Wiley, 2017. ISBN 9781118556849.

⁷⁹ BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018. ISBN 978-3-319-78395-6.

⁸⁰ BACKALER, Joel. *Digital Influence*. New York, NY: Springer International Publishing, 2018, str. 21-25, 28-32.

11. RANA, Nripendra P., Emma L. SLADE, Ganesh P. SAHU, Hatice KIZGIN, Nitish SINGH, Bidit DEY, Anabel GUTIERREZ a Yogesh K. DWIVEDI, ed. *Digital and Social Media Marketing* [online]. Cham: Springer International Publishing, 2020 [cit. 2020-05-28]. Advances in Theory and Practice of Emerging Markets. DOI: 10.1007/978-3-030-24374-6. ISBN 978-3-030-24373-9.
12. SAMMIS, Kristy, Cat LINCOLN, Stefania POMPONI, Jenny NG, Edita GASSMANN RODRIGUEZ a Judy ZHOU. *Influencer marketing for dummies*. Hoboken, NJ: Wiley, 2016. --For dummies. ISBN 1119114098.
13. SEMERÁDOVÁ, Tereza a Petr WEINLICH. *Marketing na Facebooku a Instagramu: využijte naplno organický dosah i sponzorované příspěvky*. Brno: Computer Press, 2019. ISBN 9788025149591.
14. SERAFINELLI, Elisa. *Digital life on Instagram: new social communication of photography*. North America: Emerald Publishing, [2018]. ISBN 9781787564985.

Internetové zdroje

1. BULISOVÁ, Karolina a Lada REŽŇÁKOVÁ. Zboží nabízejí internetoví „kamarádi“. Děti netuší, že je to placená propagace. *IDNES.cz* [online]. MAFRA, c1999-2019, 31. července 2019 [cit. 2019-08-26]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/reklama-placene-partnerstvi-socialni-site-neoznacene-deti-pravnicky-zakon-o-regulaci-reklamy.A190730_492061_domaci_lre
2. Firmy musí vybírat influencery, kteří jim sedí ke značce. *MediaGuru* [online]. c2020, 10. září 2019 [cit. 2020-04-10]. Dostupné z: <https://www.media.guru.cz/clanky/2019/09/firmy-musi-vybirat-influencery-kteri-jim-sedi-ke-znacce/>
3. *Instagram: Business* [online]. [cit. 2020-04-05]. Dostupné z: <https://business.instagram.com/>
4. KALČÁK, Filip. Skrytou reklamu na internetu pozná jen každé desáté dítě, zjistil průzkum. *IDNES.cz* [online]. MAFRA, c1999-2019, 14. května 2018 [cit. 2019-08-27]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/skryta-reklama-deti-socialni-site-vyzkum.A180514_130249_domaci_jj
5. Rozjeďte svoje podnikání na Instagramu. *Instagram: Business* [online]. [cit. 2020-04-05]. Dostupné z: <https://business.instagram.com/advertising/>
6. ŠMÍD, Milan. O gramotnosti zvané mediální. *Manipulátoři.cz* [online]. 19. 11. 2015 [cit. 2018-04-27]. Dostupné z: <http://manipulatori.cz/o-gramotnosti-zvane-medialni/>

Vědecké články

1. GILES, David C. a Lucy EDWARDS. 8. Instagram and the Rise of the Social Media ‘Influencer’. GILES, David C. *Twenty-First Century Celebrity: Fame In Digital Culture* [online]. Emerald Publishing Limited, 2018, 2018-09-10, s. 155-173 [cit. 2019-05-13]. DOI: 10.1108/978-1-78743-708-120181012. ISBN 978-1-78754-212-9. Dostupné z: <https://www.emeraldinsight.com/doi/10.1108/978-1-78743-708-120181012>
2. Instagram influencers: The effects of brand ambassadorship on source credibility and brand perceptions. *Conference Papers -- International Communication Association* [online]. January 2018, 1-29 [cit. 2020-03-25]. Dostupné z: <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ufh&AN=135747635&lang=cs&site=ehost-live>
3. KÁDEKOVÁ, Zdenka a Mária HOLIENČINOVÁ. INFLUENCER MARKETING AS A MODERN PHENOMENON CREATING A NEW FRONTIER OF VIRTUAL OPPORTUNITIES. *Communication Today* [online]. 2018, 9(2), 90-105 [cit. 2020-

04-08]. ISSN 1338130X. Dostupné z: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true>

Jiné zdroje

1. EKLÖF WALLSBECK, Frida a Ulrika JOHANSSON. *Instagram Marketing: When brands want to reach Generation Y with their communication* [online]. Halmstad, 2014 [cit. 2020-06-05]. Dostupné z: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:725701/FULLTEXT01.pdf>. Bachelor thesis. Halmstad University, School of Business and Engineering. Vedoucí práce Thomas Helgesson.
2. KOŽINOVÁ A. Instagram. 8. července 2019.
3. KOŽINOVÁ A. Instagram. 31. července 2019.
4. ČECHOVÁ N. Instagram. 2. ledna 2020.

Článek byl vydán v rámci projektu Interního grantového systému MUP s interním číslem E44-66 a názvem „Influencer marketing na sociální síti Instagram: Diskursivní analýza marketingových příruček“ financovaného z podpory MŠMT na specifický vysokoškolský výzkum v letech 2019-2020.

Kontaktní údaje

Mgr. Lucie Kubíčková
Metropolitní univerzita Praha, o.p.s.
Budova MUP na Jarově
Učňovská 100/1, 190 00 Praha 9
Tel: +420 721 046 585
e-mail: Kub-Lucie@seznam.cz

DETERMINING FACTORS OF EMOTIONAL MANAGEMENT IN WORKPLACE RELATIONSHIP: A THEORETICAL STUDY

Mitashree Tripathy

Abstract

Managing emotions has always been one of the toughest tasks considering the fact that emotions are natural and they need a vent. However, suppressing them can be a boomerang to our own health and can even lead to weaken our sense of contentment. Understanding this view point in the opposite way, that is expressing emotions like anger, happiness, gratitude, fear, hostility, satisfaction and many more can also have both positive and negative impact on our relationships and can be influential enough to pilot unintended consequences. Dealing with relationships is in fact an exigent undertaking. It can be in some ways manageable when it takes place in personal circle but at professional level it is not only difficult but also conflicting. At professional level, which is at workplaces, the impact is rather more monumental and sometimes unconvincing. Scenarios become intriguing and puzzling so much so that the deeper one tries to derive meaning from it, the more concentrated and dense it becomes. This means situations and emotions are connected. If one expresses positive emotions during positive situations the outcomes are positive, same goes with negative emotions during negative situations. The outcomes just turn different and difficult when positive emotions connect with negative situations and negative emotions along with positive situations. At such an expository point, the need of managing emotions comes into question, which is blending positivity with positivity and negativity with negativity. At workplaces mainly, emotional management are highly important when one learns to manage one's own emotions and chooses to react to different situations differently. This paper studies about emotional management mainly at workplaces and also provides strategies to develop emotional management to conquer adverse situations and mainly develop relationships at workplaces.

Keywords: *Emotional Management, Emotional Handling, Workplace Relationships, Organisational Success*

1. INTRODUCTION

Emotional management is one of the most crucial factors essential for organisational relationship and its development because emotions are the basic demonstrations that human communications make and that add essence to their relationships. Emotions are generally classified under positive and negative emotions. Deonna and Teroni assert "sadness, fear, disgust, shame, and regret count as negative, while joy, admirations, pride, and amusement count as positive" (Teroni and Deonna, 2012, p.14). Hence, emotional management can be understood as managing these classifications that is managing both positive and negative emotions. At organisational level the depth of emotional management even becomes deeper as the progress and productivity are directly connected with the relationships that employees share among themselves that are purely emotional and emotional management based.

It is an obvious fact that global markets are rapidly evolving giving rise to new and fast technologies that make the organisations grow and prosper. But still, the success rate of the organisations is found to be low, the radical reasons directing towards the factors of the people who work together under a common roof, the problem of the people and their reactions towards the problems. Ashkanasy, Zerbe and Hartel write "emotional reactions of employees as a major reason for these problems occurring during implementation of change.

This may lead in practice to the unfortunate conclusion that “emotions need to be managed away and overcome in order to succeed” (Ashkanasy, Zerbe and Hartel, 2002, p. 45).

Managing emotions is one of the most difficult tasks which although not impossible but requires practice, motivation and developing some quality traits. For example, being angry from inside and still smiling can be complicated. However, not doing so can have disastrous circumstances. And when it comes to the organisational level, the circumstances and the experiences can be even more painful. Esterly rightly claims “negative emotions can wash over you like a tidal wave. You are rarely prepared for the force with which they hit you. Denying your negative emotions just leads to stuffing them inside. When they are stuffed inside you, they tend to come out in your body in the form of aches and pains. So instead of denying them, you can learn to manage them” (Esterly, 2009, p.234). Hence, one must choose to handle or manage emotions through inculcating traits like intelligence.

2. CHARACTERISTICS OF EMOTIONALLY INTELLIGENT PEOPLE

People are identified by their aptitude, attitude and emotions. Where aptitude is the talent, attitude is the behaviour; emotion is an overall regulator of both aptitude and attitude along with many other skills in them. Emotional Intelligence is thus a special ability that identifies, scrutinizes and comprehends emotions not only of self but also of others. People with high degree of emotional intelligence are more stable, distinct and can control over any situations in life. They are more prolific and content. They are good listeners and they know exactly what to speak. They are quick to act as and when a situation demands. They are fully aware of their emotions and they equally know how their emotions are going to affect people around them. Such people value relationships and they tend to prosper in their life. In his book Goleman states “people with well- developed emotional skills are more likely to be content and effective in their lives, mastering the habits of mind that foster their own productivity; people who cannot marshal some control over their emotional life fight inner battles that sabotage their ability for focused work and clear thought.” (Goleman, 2010, p.36) People with good EI can relate well with people hence building a relation of trust and confidentiality because they have a complete control over their own feelings and they understand equally well what their feelings mean. The comprehension of their own feelings opens a gateway to maintain peaceful relations with others. Kay and Kite discuss that “those who practise better emotional intelligence are able to derive positive value from negative emotions and have developed techniques to do so. This is a definite area of life where “emotional intelligence can be developed in those whose natural inclinations are negative” (Kay and Kite, 2011, p. 36). It is quite natural to have the tendency of anger, disappointment, sadness, regret and others reciprocating to various situations. However, developing emotional intelligence can help obtain positive outcomes only if properly practiced. The essence of negative emotions are never rejoiced as these feelings are the ones that prevent and foil the goals and ambitions of an individual. Negative feelings are strong and thus self defeating. Hence, it is important to identify the negative emotions that destruct the set accomplishments of life and then develop positive emotions to overshadow the negative feelings in life. At worker as well, leaders, managers, employees must try to recognise the negative feelings and attempt to understand what these feelings are directing them to. Then they must proceed to elucidate negative feelings to self first and then develop intelligence to conquer the negative feelings.

Goleman introduced five major key skills of emotional intelligence and believed that one that has conquered over these five components of emotions tend to be effective leader and an unprecedented personality. To be distinct, unparalleled and a master of emotional skills one is required to follow, feel and formulate the basic skills prescribed by Goleman. The skills include self awareness, self regulation, self motivation, empathy and social skills. Much of

the succeeding authors all over the world applied Goleman's idea of the five supporting skills to emotional intelligence which was included in their books.

3. THE SCIENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

3.1 Self Awareness

Self awareness is being consciousness to oneself, about oneself and an insight of oneself. Self awareness is an ability to be fully aware of self that is to recognise the inner potentials, feelings, thoughts of oneself. This suggests the ability to be familiar with and comprehend one's emotions, feelings, tempers, moods, drives, mindset, outlook, perceptions, and beliefs and overall any state of mind confided to different situations. As one starts the acquisition of self awareness, one is in fact developing the tendencies to utilize the already possessed skills and traits.

Diamond asserts self awareness as "The journey to discover the essence of one's authentic self. Once a person is able to grasp the core of who they really are, their true divine nature, they can allow that knowing to empower them to make vital evolutionary leaps"(Diamond, 2010, p. xi). Self awareness is also an ability to identify and inspect one's strengths and weaknesses, fears and anxieties. Dalton, Hoyle and Watts provide strategies one can attain to improve self awareness. They write, "Being aware of your own perceptions and what influences them is extremely important. With this awareness, you can withhold judgments until you have analyzed a situation. You can ask yourself why you are feeling the way you are, whether your feelings are justified, and whether you should act on those feelings" (Dalton, Hoyle, & Watts, 2011).

One achieves emotional maturity when one opts to reacts in a certain way at a certain situation. This further leads to monitor own perceptions and also helps to comprehend the perspectives of others in viewing things. At organisational level many times employees feel neglected, harassed, disappointed over daily issues. Their confidence level is challenged and they feel weak because of criticisms, incivility and other forms of unfavourable situations. The original self gets lost and they fail to recognize their strengths and weakness. Self awareness supports employees to gain back their own emotions and have complete control over them thus not getting enfeebled by others perception. A healthy running of a business organisation requires that every employee strives to work together that forms the very basis of an organisation. Self awareness replicates the concerns in organisational relationships to accede growth and satisfaction. It is always easy to blame others for not contributing in any relationship, growth or success. At this point asking questions to self and evaluating the pros and cons of self can open doors to positive organisational relationships.

3.2 Self Regulation

Self regulation plays a vital role next when we recognise what our feelings are communicating or intends to communicate. It is highly essential that there is a complete control over mind because it is this control that guides and directs the body, actions, and takes care of the reactions too. Jain claims "success in our endeavours, realization of our infinite potential and meaningfulness of our entire life depend upon the extent to which we are able to achieve control of our mind" (Jain, 2016, p. 187).

Sometimes situations can be adverse and irrelevant. Self regulation cultivates in steering our activities by keeping our mind away from unnecessary interference to the healthy self awareness. "Self regulation refers to self generated thoughts, feelings, and actions that are planned and cynically adapted to the attainment of personal goals" (Boekaerts, 2010, p. 14). The necessity to regulate only certain kinds of emotions or behaviours while not wanting to mould other kinds solely depends on the emotions and behaviours which create unfavourable ambience. This relates to the feedback of prior situations and their consequences. Hence, self

regulation is a cyclical process interdependent on the phases, consequences, feedback and personal experiences.

Self regulation in business perspectives, determines emotions and performances that may have been hazardous otherwise. Employees who are emotionally proficient are able to maintain high standards of adaptability and are always open to any challenges big or small thereby are capable to meet multiple risks, change priorities as and when required, and also facilitate wise thought before any act. Dwyer notes “people who possess self-regulation include self control to manage impulsive feelings and distressing emotions effectively to remain composed and positive even in stressful situations and to think clearly and stay focused under pressure” (Dwyer, 2013, p.70). It is self regulation that drives morality and induces ethics, objectivity, commitment, innovativeness and acceptance among employees. Apart from that employees’ approach towards productivity and progress increases. Rodriguez and Bellanca rightly assert that when we “develop self regulation, we become less impulsive in thinking, more systematic in problem solving and more willing to impose restraint on all the ways we interact with the world us” (Rodriguez and Bellanca, 2006, p. 88).

3.3 Self Motivation

Self motivation is the impulse that boosts the personal development and guides emotions and behaviour to help achieve and accomplish our aims and objectives. Self motivation is a strong drive that proliferate us to move ahead. Munisamy understands motivation as an intention that is infused with enthusiasm to attain a desire goal. He writes “this motivation is the key that is found in oneself can be strong, weak or lame, breathless, lethargic, tired or lacking endurance or with strong interest. Thus, the desire envisioned in oneself and the culminating act to maintain, execute and strengthen that motivation in oneself is called self motivation” (Munisamy, 2005, p. 84). Self motivation is thus a positivity which generates a feeling of doing something fruitful through ability, dexterity and precision.

Business world is full of stress, some controllable, some uncontrollable, some fathomable, other unapproachable or unavoidable. But they exist wholly and stir and individual’s mind, body and soul massively. Some stresses can lead to psychological dilemmas, forceful resignations, harm to self esteem and the list is endless. Out of all possible happenings in business land self motivation remains an adaptive measure to inherit pleasure, comfort and satisfaction. Self motivation becomes the key to all the problems. Self motivation can encourage employees the need to be committed towards work through self management training. “Here the participants learn how to direct their behaviour toward desired goals by using behavioural techniques such as self-monitoring, goal setting, self reinforcement (...)” (Cherniss & Goleman, 2001, p. 216). This has already been cited by Frayne and Geyringer in 2000. Some other important methods or techniques to achieve self motivation at work place and to make a work place entirely emotionally intelligent are achievement motivation trainings where the employees are driven “by engaging in a number of different exercises” (216) which was result oriented. Understanding the needs of the employees at work place also accelerates motivation in them to do their jobs sincerely.

3.4 Empathy

Empathy is considered to be one of the moral virtues by philosophers all around the world. Being empathetic is good. Coplan and Goldie recite Batson as they right “empathy as an other-oriented emotional response congruent with the perceived welfare of another person” (Coplan and Goldie, 2011, p. 211). Empathy is thus an ability to feel and sense what others are feelings. This ability makes them understand the others perceptions or understandings to different things. Here the individuals put their shoes in others feet and perceive their outlook.

Empathy benefits to relate a large number of people. In business organizations when employees relate to each other and understand each other's problems, the relationships gets fine-tuned and a lot of problems get solved nurturing great harmony among each other. Empathy is a skill to build rapport among others. Byam in the book "The Wow Workplace" cites Goleman as he conveys "empathy is actually a form of recognition that speaks to the whole person rather than merely to the employee of an organization." (Byam, 2008, p. 61). Good listening skills and empathy facilitates constructive responses towards conflict resolution and conflict prevention at work places.

3.5 Social Skills

Social skills are special abilities or excellence in building relationships and structuring affinity, connection and networks with others. Social skills are considered to be the one among the many desired skills that assist individuals be social and find a common ground where they can jointly communicate, share information, solve problems, meet the needs of each other, persuade, connect and assess each other with positive and constructive feedback. Social skills develop social behaviour which according to Argyle is an "approach that can be used to give an account of professional social skills; in each of these performer carries out a task which consists mainly of handling other people in order to get them to react in certain ways" (Argyle, 1994, p. 281) otherwise known as people skills are inexorable formula to success. The entire business world runs based on people skills. Berman and Berman define people skills as "the ability to deal with people in different situations, to recognize these situations, and have a broad set of skills and to know when and how to skilfully use these skills with regards to impacts on job performance, well being and career." (Berman & Berman, 2012, p. viii)

The five components of Emotional Intelligence as defined and structured by Daniel Goleman are inter-reliant and mutually support each other. Self awareness enables to distinguish and be familiar with one's internal self, including one's strengths, weaknesses, challenges and fears. Self awareness include sub skills like being aware of one's own emotions and emotions of others, evaluating self, having self confidence, willing to improve one's ability after knowing the weak points, recognising recurring behavioural patterns. Once, we are aware of our own emotions we must then try to regulate it according to situations. This opens the door to self regulation that assists in regulating or conditioning one's emotions or behaviour based on previous circumstances and consequences. Self regulation constitutes sub skills like controlling self that is keeping away from negative or unsettling emotions, maintaining trust and integrity, keeping a record of self performance, being able to change according to different situations, thinking critically and creatively. The third skill of self motivation is goal driven or an impulse to change self mindsets that includes skills like striving to meet excellence, focusing on what is important and necessary, offering commitment, being ever ready to act as and when situations demand, never giving up Empathy is the outcome of self motivation where an individual learns to comprehend others views or perception by developing a sense of being compassion. Empathy includes skills like understanding others, enabling others to help themselves, understanding others view points, needs and requirements, cultivating and practicing diversity. This accelerates social skills which fosters better relationships with others and that include skills like communicating sensitively, handling situations, maintaining social image, influencing constructively, managing conflicts, leading and collaborating, team working among many others.

4. IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AT WORKPLACE

Handling, managing, regulating and conditioning emotions becomes one of the essential components at workplaces for organisational growth and organisational relationships thereby

offering organisational satisfaction all drawn by emotional energy. Nelson and Cooper note that “emotional energy is the interpersonal dimension of vigour and concerns one’s feelings regarding expressing sympathy, empathy and other emotions to significant others” (Nelson and Cooper, 2007, p.26). Thus at organisational level managing emotions constitutes the employees’ proficiencies that makes the employees’ emotional management capacity easy and allows the organisation to identify them equally and effectively. Weisinger claims “the key to making these relationships and interactions successful so that they benefit all concerned is emotional intelligence. How you put your emotional intelligence to work is by recognising and responding to the emotions and feelings of others, guiding those emotions toward productive resolution of a situation, and using those emotions to help others help themselves” (Weisinger, 2006, p. 105). Employees who believe to possess ability like this have a gleaming chance to prosper at the organisation. Such employees receive cooperation from all levels of the organisation as others find them to be someone who is required badly essential in their team.

Emotional intelligence is also one of the essential building blocks in developing communication skills as well. With emotional intelligence people are able to express themselves better as they are both good listeners and speakers and can also understand the wordless clues and deliver appropriate non verbal communication. James writes “emotionally intelligent people are well aware about the most compelling emotional triggers of the people around them. They know exactly how to inspire people to act. People who are able to communicate by emotionally connecting with are far more effective than technically competent folks who fail to demonstrate empathy while communicating with people”(James, 2018, p. 44). Emotional intelligence is the key to produce better communication, response and social skills.

Emotional intelligence has a positive impact on team performance as well. Team work is one of the most essential factors of corporate functioning. Emotional intelligence guides team management and help to lead the teams in a better way thereby avoiding chaos and conflicts. It is however important to understand that a team to move constructively and with all positivity, a positive environment is required. The members of the team need to remain motivated and inspired for better performance. Hence, team leaders and members need to identify the basic elements of emotional intelligence in order to improve attitude and regulate emotions. Once the team members practice emotional intelligence, morals and values like trust, honesty, understanding gradually develops. These ethics are very important to achieve goals and produce results. Stough, Saklofske and Parker write “emotional intelligence has been linked to group performance based on the fact that it assists in creating productive group interactions and assists individuals to deal with and resolve emotional issues in order to achieve high performance” (Stough, Saklofske and Parker, 2009, p. 183).

5. CONCLUSION

Rapid changes in organisational sectors have made competition downright difficult and ugly where there remains a chance for relationships to get strained and hinder profits to organisation. Emotional Intelligence can make workplaces transform into intelligent and inspiring places to work workplaces and organisational relationships. This paper studied the science of emotional management through developing a personality trait that is through intelligence. The paper studied in details the characteristics of emotionally intelligent people, and its impact on organisational relationship. Emotional handling and managing is today considered the core area to be given much importance to. Practicing the strategies of emotional intelligence cannot result in productivity but also can mend and sustain organisational relationship for a long period of time.

Sources

1. ARGYLE, M. (1994). The psychology of interpersonal behaviour. London: Penguin.
2. ASHKANASY, N. M., ZERBE, W. J., & HÄRTEL, C. E. (2002). Managing emotions in the workplace. USA: M.E. Sharpe.
3. BERMAN, E. M., & BERMAN, D. (2012). People skills at work. Boca Raton: CRC Press.
4. BOEKAERTS, M. (2010). Handbook of self-regulation. San Diego: Academic Press.
5. BYAM, M. (2008). The wow! Workplace. Grand Rapids, MI: The Terryberry Co.
6. CHERNISS, C., & GOLEMAN, D. (2001). The Emotionally Intelligent Workplace: how to select for, measure, and improve emotional intelligence in individuals, groups, and organizations. San Francisco: Jossey-Bass.
7. COPLAN, A. (2014). Empathy: Philosophical and psychological perspectives. New York: Oxford University Press.
8. DALTON, M., HOYLE, D. G., & WATTS, M. W. (2011). Human relations. Australia: South-Western Cengage Learning.
9. DIAMOND, E. (2010). 7 mindsets to master self awareness. Bloomington: Author House
10. DWYER, J. (2013). Communication for business and the professions: Strategies and skills. Melbourne, Vic.: Pearson Australia.
11. ESTERLY, R. (2009). Time to Mend Release the Death Grip. Tate Pub & Enterprises Llc.
12. GOLEMAN, D. (2010). Emotional intelligence: why it can matter more than IQ. London: Bloomsbury.
13. JAIN, A. (2016). Unlock the Door to Success. Diamond Pocket Books Pvt.
14. JAMES, R. (2018). Emotional Intelligence: The Definitive Guide to Understanding Your Emotions, How to Improve Your EQ and Your Relationships. PublishDrive.
15. KITE, N., & KAY, F. (2011). Understanding emotional intelligence: Strategies for boosting your EQ and using it in the workplace. London: Kogan Page.
16. MUNISAMY, M. N. (2005). Self-Motivation Through Risk Taking!: Are You Leading Or Do You Wither with Problems?New York: IUniverse.
17. NELSON, D. L. (2007). Positive organizational behavior. London: SAGE.
18. RODRIGUEZ, E. R., & BELLANCA, J. (2006). What Is It About Me You Can't Teach?: An Instructional Guide for the Urban Educator. California: Corwin Press.
19. STOUGH, C., SAKLOFSKE, D. H., & PARKER, J. D. (2010). Assessing emotional intelligence theory, research, and applications. New York: Springer.
20. TERONI, F., & DEONNA, J. (2012). The Emotions. ; A Philosophical Introduction. Routledge.
21. WEISINGER, H. (2006). Emotional intelligence at work. San Francisco: John Wiley & Sons.

Contact

Dr. Mitashree Tripathy, Ph.D.

Sri Sri University

Odisha, India

Tel: +91-9437114432

email: mitashreetripathy84@gmail.com

PACIENT V TERMINÁLNOH ŠTÁDIU V KONTEXTE PALIATÍVNEJ STAROSTLIVOSTI

PATIENT IN THE TERMINAL STAGE IN THE CONTEXT OF PALIATIVE CARE

*Iveta Ondriová , Terézia Fertal'ová, Lívia Hadašová, Dagmar Magurová,
Jana Cuperová, Wioletta Mikul'áková*

Abstrakt

Umieranie v bežnej praxi chápeme ako postupnú stratu dôležitých životných funkcií, ktoré sa nedajú žiadnym liečebným postupom vrátiť do stavu , aby človek mohol samostatne žiť. Umieranie v širokom význame slova je proces, keď nevyliciteľne chorý človek v relatívne dlhom čase žije pod znamením hroziacej a nakoniec realizujúcej sa smrti. Pojem umierania je v lekárskej terminológii synonymom terminálneho stavu, pri ktorom dochádza k postupnému a nezvratnému zlyhaniu dôležitých vitálnych funkcií tkanív a orgánov, ktorého dôsledkom je smrť. Z čisto biologického hľadiska je fáza umierania konečná, až keď odumrie posledná bunka organizmu. Autorky v príspevku charakterizujú problematiku umierania a eutanázie. Poukazujú na aspekty paliatívnej starostlivosti , jej základné formy a druhy.

Kľúčové slová: *umieranie, smrť, tanatológia, paliatívna starostlivosť*

Abstract

We understand dying in common practice as a gradual loss of important vital functions, which cannot be returned to a state so that a person can live independently by any medical procedure. Dying in the broad sense of the word is a process in which an terminally ill person lives in a relatively long time under the sign of imminent and eventually realizing death. In medical terminology, the term dying is synonymous with a terminal state in which there is a gradual and irreversible failure of important vital functions of tissues and organs, resulting in death. From a purely biological point of view, the dying phase is final until the last cell of the organism dies. The authors characterize the issue of dying and euthanasia. They point out aspects of palliative care, its basic forms and types.

Key words: *dying, death, tanatology, palliative care*

1 UMIERANIE A TANATOLÓGIA

Thanatológiu všeobecne definujeme ako interdisciplinárny vedný odbor, ktorý využíva poznatky z medicínskych, psychologických, sociologických, filozofických a antropologických vied. Zaoberá sa teoretickými aspektmi umierania a smrti, vzťahom medzi lekárom, ošetrojúcim personálom a umierajúcim pacientom a medzi zdravotníckymi pracovníkmi a rodinou pacienta. Všetky tieto poznatky sa snaží aktívne aplikovať do praxe a edukuje ošetrojúci a zdravotnícky personál etickému správaniu k umierajúcemu pacientovi. (Dostálová 2016). „*Thanatológia je definovaná ako interdisciplinárny vedný odbor o smrti a o všetkých fenoménoch, ktoré sú s ňou spojené. Názov je odvodený od mena gréckeho boha smrteľného spánku a smrti*“. (Haškovcová,2000, s. 142). Vďaka pokroku medicíny, vedy a techniky sa v dnešnej dobe predĺžila dĺžka života, no aj napriek tomu je problematika umierania a starostlivosť o umierajúcich vždy aktuálna. Pojem umieranie má teda rôznorodé definície. Umieranie je v lekárskej terminológii synonymom terminálneho stavu, to znamená,

že dochádza k postupnému a nezvratnému zlyhávaniu životne dôležitých funkcií, ktorého dôsledkom je zánik individuá, teda smrť. (Haškovcová,2000).Umierajúci človek sa musí či už vedome, alebo nevedome vyrovnávať so skutočnosťou, že je na konci síl a jeho život končí. Chorý je zväčša plne závislý na starostlivosti a častokrát nevie a nemôže ovplyvniť podmienky svojho umierania. Problémy po stránke somatickej, psychickej, sociálnej, duchovnej, ale aj etickej vedú k absencii motivácie v boji o život. (Kelnarová,2007).Umieranie je chápané ako proces, teda neustále sa meniaci stav a podľa toho, ako rýchlo prebieha tento proces, rozlišujeme pomalé umieranie a rýchlu smrť. Smrť môže prísť náhle ako neočakávané prekvapenie a to nielen pre príbuzných, ale aj pre samotného človeka. Príkladom takejto rýchlej smrti je autonehoda, alebo smrteľný úraz. Je však zaujímavé, že mnohí ľudia si prajú práve rýchlu smrť aj napriek tomu, že človek nevie kedy príde a či bude pripravený na nečakané stretnutie s ňou. (Kelnarová,2007).

2 EUTANÁZIA V ETICKOM KONTEXTE

Človek predstavuje dvojdomú bytosť – biologickú ako živočíchy a duchovnú, čo povýšilo človeka nad živočíchy. „Preto koniec, zánik našej ľudskej podstaty sa nemusí bezpodmienečne zhodovať s našou biologickou smrťou. A to ani vtedy nie, ak smrť mozgu zaradíme medzi kritéria biologickej smrti.“ (Bitó,2006, s. 34)Do kontextu úvah o umieraní a smrti patrí aj dilema týkajúca sa problematiky eutanázie, ktorá sa stáva ich neoddeliteľnou súčasťou. (Haškovcová,2000) Aby sme sa lepšie orientovali v problematike eutanázie je dôležité tento pojem správne pochopiť a analyzovať. Vzhľadom k tomu, že je mnoho autorov, ktorí definujú pojem eutanázie rôzne, dochádza k situáciám, kedy si ľudia nevedia predstaviť a ani správne vysvetliť čo tento pojem reálne znamená. Následkom toho dochádza do určitej miery k tomu, že k problematike eutanázie nezaujímajú konkrétny postoj. Z tohto dôvodu laická verejnosť nemôže byť objektívne pre, ani proti, nakoľko nevie, čo daný výraz charakterizuje. (Cehelská, 2014) Slovo „eutanázia“ je odvodené z gréckych slov „eu“ čo v preklade znamená „dobrý“ a „thanatos“, čo znamená „smrť“. Termín eutanázia je používaný v dvoch dimenziách. Pôvodne bola eutanázia chápaná ako *dobrá smrť*, čo je prvá dimenzia. Dobrá smrť predstavovala hlavne bezbolestnú smrť, ktorá príde prirodzene až po mnohých plnohodnotne odžitých rokoch života. Neskôr sa pojem eutanázie významovo posunul, čím nadobudol druhú dimenziu. V dnešnej dobe je eutanázia chápaná skôr ako milosrdná smrť – teda smrť z milosti. (Cehelská,2015)

2.1 Druhy eutanázie

Eutanázia sa delí na viaceré druhy. Základná klasifikácia rozdeľuje eutanáziu na aktívnu a pasívnu. Ďalšia typológia hovorí o nevyžiadanej a nedobrovoľnej eutanázii. Svoj život môže pacient ukončiť aj sám a to za asistencie druhého človeka, čo označujeme termínom asistované suicídum (samovražda). Klasifikovať eutanáziu na aktívnu a pasívnu nie je však celkom logické, pretože eutanázia, ktorá sa realizuje na žiadosť chorého je usmrtením a teda predstavuje skutočnú eutanáziu. Paradoxom je situácia, kedy sa ukončí liečba, ktorá neprináša zmysel. V takomto prípade nejde o pasívne usmrtenie, ale o dovoľenie zomrieť. (Kořenek,2002) Aktívna eutanázia predstavuje výkon, ktorý realizuje lekár u nevyliciteľne chorého pacienta trpiaceho neznesiteľnými bolesťami, kedy pacient po starostlivom premyslení podá opakovane žiadosť o eutanáziu. Aktívna eutanázia je tiež nazývaná aj stratégiou „preplnenej striekačky“. Lekár so súhlasom pacienta, ktorého rozhodnutie nebolo pod tlakom a nie je duševne chorý, realizuje také intervencie, ktoré ukončia život pacienta. (Kutnohorská,2007)Ďalej môžeme aktívnu eutanáziu rozdeliť na priamu a nepriamu. Cieľom priamej eutanázie je skrátenie života chorého pomocou toxickej látky, smrteľnej dávky liekov, alebo smrtiacou infúziou. Nepriama eutanázia je neúmyselné skrátenie života lekárom, ktoré je zapríčinené podaním nadmerných dávok liekov proti bolesti. Nevyžiadaná eutanázia

je jedna z dvoch variantov aktívnej eutanázie. Ide o situáciu, kedy pacient nie je schopný predpísaným spôsobom sám požiadať o vykonanie eutanázie. Do popredia sa dostáva predpoklad, že ak by pacient mohol, tak by s ňou súhlasil. (Haškovcová, 2007) Nedobrovoľná eutanázia predstavuje druhý variant aktívnej eutanázie. Je opakom nevyžiadanej eutanázie, to znamená, že je na jednej strane nevyžiadaná a na druhej strane nechcená, pretože sa nedá validne určiť, či by pacient súhlasil, alebo nesúhlasil s eutanáziou. (Haškovcová, 2007) Pasívna eutanázia sa častokrát vysvetľuje nejednoznačne a preto sa vedú diskusie o tom, aby sa tento pojem vôbec nepoužíval. Nejednoznačnosť spočíva v úmysle a ciele pasívnej eutanázie. (Kutnohorská, 2007) Vo všeobecnosti je definovaná ako prerušenie liečby alebo neposkytnutie lekárskeho techník a nepodávanie umelej výživy, alebo podanie liekov, ktoré skráti život. (Cehelská, 2015) Asistované suicídum (asistovaná samovražda) je termín, ktorý je úzko spojený s problematikou eutanázie. Latinské slovo suicídum je odvodené od slov „sui“ čo znamená „seba“ a „caedere“ čo znamená zabiť - teda zabitie seba samého. Pacient žiada lekára o radu, ako má ukončiť svoj život, pričom lekár ani žiadna iná osoba nesmie vykonať asistovanú samovraždu za pacienta. Iba sám pacient si môže aplikovať smrteľnú dávku lieku, ktorá bola predpísaná lekárom. Tento spôsob eutanázie využívajú skôr onkologickí pacienti trpiaci neznesiteľnými bolesťami. (Kutnohorská, 2007)

2.2 Eutanázia v medzinárodnom kontexte

Na Slovensku, podobne ako aj v iných štátoch je samovražda alebo jej asistancia trestným činom. Slovenská právna úprava je podobná Českej. Aj Slovensko aj Česko priniesli zhodné predpisy a rovnakú judikatúru. K zmene došlo na Slovensku v roku 2005, kedy bol schválený nový trestný zákon a zaviedli sa nové skutkové podstaty trestných činov. Zmenilo sa materiálne-formálne chápanie trestného činu na formálne. V právnom poriadku Slovenskej republiky neexistuje právna úprava možnosti predčasného ukončenia života pacienta. Slovenská republika ako členský štát Európskej Únie bude musieť skôr či neskôr zaujať určité stanovisko k problematike legalizácie eutanázie. (Cehelská, 2015) Legalizácia eutanázie predstavuje spoločenský problém, ktorý má mnoho horlivých zástancov, rovnako ako aj dôsledných odporcov. Zástancovia eutanázie používajú argumenty práva na sebaurčenie, kým odporcovia, ktorými je najmä Cirkev a veriaci, argumentujú posvätnosť ľudského života. Práve z tohto dôvodu je veľmi pravdepodobné, že celospoločenská polemika o eutanázii sa nikdy nezhodne na jednom názore. (Cehelská, 2015) Úvahy o umieraní, smrti a s tým spojené súvisiace postoje k problematike eutanázie nie sú len akademickou témou diskusie o ľudskej slobode a legislatívnych normách a taktiež ju nemôžeme redukovať len na tematiku o úcte k životu. Ide o globálny etický, morálny, právny, medicínsky a nábožensky problém dotýkajúci sa životných skúseností a ľudskej zrelosti, ktorá častokrát odhaľuje pravý opak – neskúsenosť v oblasti umierania a neorientovanosť vo fázach umierajúceho človeka. V Európskej únii (EÚ) k problematike eutanázie zaujímajú jednotlivé krajiny rôzne postoje. V niektorých štátoch EÚ je eutanázia pri dodržaní určitých kritérií legálna, a to v Holandsku (od roku 1994) alebo Belgicku (od roku 2001). Právna úprava „práva na smrť“ vždy zaväzuje lekára, ktorý ukončil život pacienta týmto spôsobom, aby bola táto skutočnosť bezodkladne oznámená verejnemu žalobcovi. (Bartúnek, 2016) V ostatných krajinách EÚ sa aktívna eutanázia považuje za vraždu a dôraz sa kladie na ochranu ľudských práv, medzi ktoré patrí aj právo na život. K týmto krajinám patrí aj Slovenská republika. V niektorých mimoeurópskych krajinách je eutanázia legalizovaná, napríklad v amerických štátoch Oregon, Texas, Washington, alebo aj v Japonsku. V Holandsku je eutanázia charakterizovaná ako úmyselné ukončenie života chorého na jeho duplicitnú žiadosť. Môže byť realizovaná samotným pacientom alebo za pomoci inej osoby.

Pritom však musia byť použité nasledujúce kritériá:

- Žiadosť musí pochádzať len od pacienta a musí byť slobodná a chcená.

- Pacientova žiadosť musí byť dobre zvážená, pevná a nezvratná.
- Pacientovi musí jeho stav spôsobovať neznesiteľné utrpenie bez perspektívy zlepšenia.
- Eutanázia musí byť posledné opatrenie; do úvahy musia byť vzaté a hľadané všetky alternatívy k zmierneniu pacientovej situácie.
- Eutanázia musí byť vykonaná lekárom.
- Lekár sa musí prekonzultovať s iným nezávislým lekárom, ktorý má skúsenosť v tejto oblasti. (Bartúnek,2016)

V Belgicku je eutanázia legalizovaná od roku 2002. V trestnom zákone z roku 1867 nie je uvedená „skutková podstata trestného činu účasti na samovražde“. Samotná samovražda je považovaná za beztrestný čin, rovnako ako aj účasť na samovražde nie je považovaná za trestný čin v prípade, ak ide o prejav slobodnej vôle. Uskutočnená eutanázia sa musí oznámiť špeciálnej komisii, ktorá následne preskúma, či lekár, ktorý vykonal eutanáziu postupoval v súlade s belgickým právom. Špeciálnu komisiu tvoria lekári, profesori, právnici a ľudia, ktorí sú v priamom kontakte s nevyliciteľne a ťažko chorými. (Griffiths et al. 2008) V Českej republike je eutanázia spolu s asistovanou samovraždou považovaná za trestný čin. Z etického hľadiska ide o odporovanie Hippokratovej prísahy, v ktorej sa uvádza, že lekár má pacienta liečiť a chrániť jeho život (Cehelská,2015). V etickom kódexe Českej lekárskej komory je jasne napísané: „*Lekár u nevyliciteľne chorého a umierajúceho účinne zmierňuje bolesť, šetrí ľudskú dôstojnosť a zmierňuje utrpenie. Voči neodvratiteľnej a bezprostredne očakávanej smrti však nemá byť cieľom lekára predlžovať život za každú cenu. Eutanázia a asistované suicídium nie sú prípustné*“. (Cehelská,2015)

3 PALIATÍVNA STAROSTLIVOSŤ

Základným princípom poskytovania paliatívnej starostlivosti je dosiahnutie čo najlepšej kvality života chorého a uplatniť konzistentný a systematický spôsob pri zvládnutí a vyrovnaní sa s nevyliciteľnou chorobou a jej následkami. V tomto kontexte paliatívna starostlivosť chápe umieranie ako prirodzenú súčasť života a berie na vedomie, že každý človek prežíva umieranie so všetkými jeho telesnými, duševnými, sociálnymi, spirituálnymi a kultúrnymi aspektmi individuálne. Taktiež sa usiluje o ochranu dôstojnosti nevyliciteľne chorých a hlavnou prioritou je zabezpečenie čo najlepšej kvality života v záverečnej časti života. (Šip, 2018) „*Slovo palium pochádza z latinčiny a znamená prikrývku, plášť, čo evokuje predstavu charakteru paliatívnej starostlivosti ako niečoho, čo tíši bolesť, keď už nie je možné chorobu vyliečiť*.“ (Magurová 2015, s. 28). Opatrná (2017, s.12) paliatívnu starostlivosť charakterizuje ako „*prístup zlepšujúci kvalitu života pacientov a ich rodín, ktorí čelia problémom spojených s život ohrozujúcim ochorením, prostredníctvom predchádzania a zmierňovania utrpenia pomocou včasného zistenia, vyhodnotenia a riešenia bolesti a ďalších fyzických, psychosociálnych a duchovných problémov*.“ Svetová zdravotnícka organizácia (WHO) definuje paliatívnu starostlivosť ako „*aktívnu, celkovú starostlivosť o pacientov v čase, keď ich choroba už neodpovedá na kuratívnu liečbu a kontrola bolesti alebo iných symptómov a psychologických, sociálnych a duchovných problémov je prvoradá. Celkovým cieľom paliatívnej starostlivosti je najvyššia možná kvalita života pacienta a jeho rodiny*“. (Šip,2015, s. 11) Paliatívna starostlivosť pramení z gréckeho slova paliatus, čo znamená odetý plášťom, s významom ako by sa zakryli a zneviditeľnili príznaky, ktoré sa nedajú odstrániť (Magurová 2015). Skupina odborníkov založila v roku 1988 v Miláne Európsku asociáciu paliatívnej starostlivosti (European Assotiation for Palliative Care – EAPC), aby podporili šírenie paliatívnej starostlivosti tak, ako ju formovala Svetová zdravotnícka organizácia (WHO). „*Základnou a východiskovou definíciou podľa Svetovej zdravotníckej organizácie (WHO) znie: Paliatívna starostlivosť je prístup, ktorý zlepšuje kvalitu života pacientov a ich rodín, súvisiacu s problémami, ktoré prináša život ohrozujúce ochorenie tým, že včas identifikuje a neodkladne diagnostikuje a lieči bolesť a iné fyzické,*

psycho-sociálne a duchovné problémy a tým predchádza a zmierňuje utrpenie“.(Magurová, 2015, s. 28).

3.1 Paliatívna ošetrovateľská starostlivosť

Paliatívna ošetrovateľská starostlivosť je komplexná ošetrovateľská starostlivosť, ktorá sa poskytuje sestrami s odbornou spôsobilosťou a zameraním na manažment, uspokojenie základných potrieb pacienta s nevyliciteľným ochorením a zomierajúceho pacienta. (Magurová 2015).

Paliatívna starostlivosť zahŕňa 3 roviny starostlivosti a to:

- paliatívny prístup
- špecializované intervencie
- paliatívnu starostlivosť poskytovanú špecialistami

Paliatívny prístup zahŕňa základné vedomosti a zručnosti, ktoré môže využiť každý člen zdravotníckeho tímu starajúci sa o pacientov so život ohrozujúcim ochorením, či v terminálnom štádiu ochorenia. Na tejto úrovni by mali všetky sestry byť schopné rozpoznať základné fyzické a psychické symptómy chorého, naplánovať potrebné intervencie, porozumieť a pochopiť prežívanie umierajúceho pacienta a jeho rodiny a v prípade, že potreby pacienta presahujú ich vedomosti a kompetencie, konzultovať so špecialistami paliatívnej starostlivosti.

Špecializované intervencie – ak ide o komplikovanú ošetrovateľskú starostlivosť, ktorá si vyžaduje pomoc špecialistov z iných odborov, je nutná ich spolupráca pri plánovaní a realizácii potrebných intervencií (Kelnarová,2007).

Špecializovaná paliatívna starostlivosť je poskytovaná zdravotníkmi, ktorí majú špecializačné vzdelanie a odbornú prax v starostlivosti o umierajúcich pacientov a ich rodiny. Ide o kontinuálnu starostlivosť, teda od všeobecného prístupu až po špecializovanú disciplínu. Spolupráca so špecialistami je relevantnejšia u pacientov s komplexnými symptómami, ktorí si vyžadujú náročnú ošetrovateľskú starostlivosť. Špecialisti sa tu môžu realizovať ako poradcovia, alebo sú primárnym poskytovateľom starostlivosti. (Kelnarová,2007)

3.2 Druhy paliatívnej starostlivosti

Paliatívnu starostlivosť delíme podľa komplexnosti ponúkaných služieb na všeobecnú a špecializovanú.

1. Všeobecná paliatívna starostlivosť sa dá využiť v zariadeniach, kde sa nutnosť poskytnutia paliatívnej starostlivosti vyskytne len výnimočne. Jej prioritou je sledovať, rozpoznať a ovplyvniť to, čo je významné pre kvalitu pacientovho života. Túto formu paliatívnej starostlivosti by mali vedieť poskytnúť všetci zdravotníci s ohľadom na špecifiká svojej odbornosti.

2. Špecializovaná paliatívna starostlivosť sa poskytuje multidisciplinárnym tímom odborníkov. Špecializovaná paliatívna starostlivosť je aktívna interdisciplinárna starostlivosť poskytovaná pacientom a ich rodinám tímom odborníkov, ktorí majú v oblasti paliatívnej starostlivosti špeciálne vzdelanie a disponujú potrebnými skúsenosťami. Špecializovaná paliatívna starostlivosť je indikovaná v prípade, kedy pacient a jeho príbuzní majú také problémy, ktoré presahujú svojou komplexnosťou možnosti poskytovania všeobecnej paliatívnej starostlivosti. Špecializované služby sa poskytujú na oddeleniach paliatívnej starostlivosti, v domáciach a lôžkových hospicioch, v ambulanciách paliatívnej starostlivosti, denných stacionároch.

3.3 Formy paliatívnej starostlivosti

„V Slovenskej republike sa paliatívna starostlivosť podľa zákona č. 576/2004 Z. z. Zákon o zdravotnej starostlivosti, službách súvisiacich s poskytovaním zdravotnej starostlivosti

a o zmene a doplnení niektorých zákonov § 7 poskytuje nevyliciteľne chorým v pokročilom alebo terminálnom štádiu formou ambulantnej alebo ústavnej starostlivosti“ (Magurová, 2015, s. 15).

Ambulantná zdravotná starostlivosť sa poskytuje pacientom s nevyliciteľným ochorením, ktorých zdravotný stav si nevyžaduje nepretržitú 24-hodinovú starostlivosť v nemocničnom zariadení, alebo iných zdravotníckych zariadeniach určených zákonom a zdravotnej starostlivosti (Šip, 2018).

Ambulantnú zdravotnú starostlivosť v odbore paliatívna medicína vykonávajú:

Mobilné hospice ako návštevná služba lekára, sestry a iných zdravotníckych pracovníkov zdravotníckeho zariadenia hospicu v domácom prostredí chorého a zomierajúceho (Šip 2018)
Ambulancie paliatívnej medicíny vrátane návštevných služieb lekára a sestry v domácom prostredí chorého pacienta. Častokrát bývajú súčasťou oddelenia paliatívnej starostlivosti (Cinová, Ondriová 2012)

Stacionárne paliatívnej medicíny sú určené pre nevyliciteľne chorých pacientov, ktorí si vyžadujú dennú ošetrovateľskú starostlivosť, ktorá sa im poskytuje v rámci paliatívnej starostlivosti menej ako 24 hodín. Taktiež sa poskytuje v prípade, že rodina nie je schopná zabezpečiť sociálne zázemie na 24 hodín denne, alebo v prípade, že rodina musí ostať ekonomicky aktívna. Stacionár je súčasťou oddelenia alebo kliniky paliatívnej starostlivosti (Cinová, Ondriová 2012).

Úlohou ambulantnej paliatívnej starostlivosti je:

- Poskytnutie ambulantnej starostlivosti pacientom, ktorí sú v pokročilom a terminálnom štádiu nevyliciteľného ochorenia.
- Poskytnúť konziliárnu činnosť v odbore paliatívna medicína.
- Vyšetriť a ošetriť pacientov v pokročilom a terminálnom štádiu nevyliciteľnej choroby v domácom prostredí.
- Spolupracovať s poskytovateľmi mobilnej špecializovanej paliatívnej starostlivosti.
- Spolupracovať s praktickými lekármi a poskytovateľmi domácej ošetrovateľskej starostlivosti.
- Spolupracovať so sociálnymi pracovníkmi, psychoterapeutmi, duchovnými a inými zdravotníckymi pracovníkmi.
- Vytvorenie plánu paliatívnej starostlivosti, ktorý vychádza z pacientovho klinického stavu, jeho prognózy, prání a preferencií

Do ústavnej zdravotnej starostlivosti v odbore paliatívnej medicíny patria hospice, oddelenia paliatívnej medicíny a jednotky paliatívnej medicíny (Magurová 2015).

1. Hospice – anglický výraz hospic znamená útulok, alebo útočisko. Hospic ako dom, teda samostatné zariadenie, sa skladá z lôžkovej časti, ktorú tvorí zvyčajne 25 lôžok a zo stacionára, ktorý spolupracuje s agentúrou domácej ošetrovateľskej starostlivosti. Magurová(2015, s.16) uvádza: „*Hospicová paliatívna starostlivosť je paliatívna starostlivosť poskytovaná pacientom s nevyliciteľným ochorením a zomierajúcim pacientom hospicom ako samostatným zdravotníckym zariadením. Zahrňa všetky prvky paliatívnej starostlivosti: paliatívnu medicínu, ošetrovateľskú, psychologickú, spirituálnu, respitnú a terminálnu starostlivosť, ako aj starostlivosť o pozostalých. Môže sa poskytovať formou ústavnej i ambulantnej (tzv. mobilným hospicom)*“

Hlavnou myšlienkou hospicu je zachovanie úcty k životu, ktorá vychádza z úcty k človeku ako jedinečnej a neopakovateľnej bytosti. Chorý prichádzajúci do hospicu má garantované to, že mu bude eliminovaná neznesiteľná bolesť, v akejkoľvek situácii sa bude rešpektovať jeho ľudská dôstojnosť a v posledných chvíľach svojho pozemského života nezostane sám.

2. Oddelenia paliatívnej medicíny - v nemocniciach alebo iných zdravotníckych zariadeniach s počtom lôžok 10 až 20 a príslušenstvom pre pacientov, pri ktorých je možnosť ubytovania blízkej osoby (Magurová, 2015). 3. Jednotky paliatívnej medicíny – predstavujú samostatnú

jednotku z dvoch až troch jednolôžkových izieb pre pacientov, ktorí vyžadujú paliatívnu starostlivosť. Bývajú súčasťou geriatrických, sociálnych a iných zdravotníckych zariadení (Magurová,2015).

4 ZÁVER

Napriek tomu, že zomieranie a smrť je súčasťou života každého jednotlivca, myšlienka na smrť je ťažko zvládnuteľná a málokto je na ňu pripravený. Najmä v odbornej starostlivosti o zo-mierajúceho pacienta nie je možné zaujímať po-stoj nezúčastnenej osoby v snahe o zmiernenie vlastnej psychickej nepripravenosti. Ak chceme byť skutočnou oporou pre zomierajúcich a ich rodinných príslušníkov, musíme sa dokázať vyrovnáť s vlastnou smrteľnosťou a nesmieme do-voliť, aby sa u nás rozvinul syndróm vyhorenia. Z hľadiska odbornej pripravenosti je potrebné inovovať vzdelávanie v medicínskych a pomáhajúcich profesiách pridaním výučby špeciál-nej komunikácie a tanatológie do študijných programov. Bez odbornej prípravy a diskusie na tému zomierania a smrti nie je možné očakávať zlepšenie starostlivosti o pacientov v terminálnej fáze ich života. Len tak sa podarí odstrániť zo starostlivosti o zomierajúcich rutinné správanie personálu, nedostatočnú komunikáciu s rodinou zomierajúceho a osamelosť pacienta

Použitá literatúra

1. BARTÚNEK, P., et al. Vybrané kapitoly z intenzívnej péče. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-247-4343-1.
2. BITÓ, L., 2006. Kniha o dobrej smrti. Bratislava: Kalligram, 2006.s. 34. ISBN 80-7149-839-4.
3. CEHELSKÁ, D. Eutanázia a jej skryté dimenzie I. (V jednotlivých historických obdobiach z pohľadu dejín kultúr a náboženstiev). In: Sociálna a duchovná revue. Roč. 5/2014, č.4, s. 78-93. ISSN 1338-290X.
4. CEHELSKÁ, D. Eutanázia a jej skryté dimenzie II. (V jednotlivých vybraných zahraničných právnych poriadkoch). In: Sociálna a duchovná revue. Roč. 6/2015, č.1, s. 40-55. ISSN 1338-290X.
5. CINOVÁ J., ONDRIOVÁ I.Hodnotenie paliatívnej starostlivosti. Košice, Viliam Ščavnický.2012. ISBN 978-80-971061-0-2.
6. DOSTÁLOVÁ, O. Péče o psychiku onkologicky nemocných. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-247-5706-3.
7. HAŠKOVCOVÁ, H.Thanatológie. Náuka o umírání a smrti. 1. vydání Praha: Galén 2000. ISBN 80-7262-034-7
8. HAŠKOVCOVÁ, H. Lékařská etika. Praha: Galén.2002 ISBN 80-7262-132-7.
9. HAŠKOVCOVÁ, H., 2000. Thanatologie. Náuka o umírání a smrti. 1. vydání Praha: Galén. ISBN 80-7262-034-7
10. HUDÁKOVÁ, T.Saturácia spirituálnych potrieb pacientov. In: Florence. Ročník 15, č. 1/2020, (ISSN v časopise neuvedené)
11. KELNAROVÁ, Jarmila, 2007. Tanatologie v ošetrovatelství. 1. vydání Brno: Littera. 2007.ISBN 978-80-85763-36-2.
12. KOŘENEK, J. Lekářska etika. Praha: TRITON, 2002. ISBN 80-7254-235-4.
13. KÜBLER-ROSSOVÁ,E. Hovory s umírajícími. Signum Unitatis.1992.ISBN-80-85439-04-2.
14. KUTNOHORSKÁ, J.Etika v ošetrovatelství. Praha: Grada.2007. ISBN 978-80-247-2069-2.
15. MAGUROVÁ, D. Vybrané kapitoly paliatívnej a hospicovej starostlivosti. 1. vyd. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.2015. ISBN 978-80-555-1317-1.

Kontaktné údaje

PhDr.Iveta Ondriová,PhD.

Fakulta zdravotických odborov PU

Partizánska 1

08001 Prešov

Tel: 051 7562 411

email: iondriova@centrum.sk

WOMEN IN BUSINESS MANAGEMENT

Věra Rubáková

Abstract

The issue of equal opportunities and gender diversity is still a current issue. Despite developments in this area, women in senior positions are still discriminated against in their remuneration. This paper aimed to point out both the theoretical and practical aspects of the possibilities of women in business management in the Czech Republic. It turns out that gender diversity and the filling of women in senior and top positions in organizations is favorable for the company itself, as it leads to its higher performance and higher competitiveness. Despite a lot of evidence, however, companies in the Czech Republic follow rather stereotypes and continue to give men more chances. Nevertheless, slight changes are already visible, and therefore further developments can be expected in the years to come.

Key words: *women, business management, discrimination, gender diversity, equal opportunities*

1 INTRODUCTION

The issue of unequal opportunities for men and women in the labour market is still considered as relevant, despite the fact that many changes have already been made in this area. It is more often usual for women to be in leading positions in both smaller and larger companies, but the number is still very low when considered, that these positions are still predominantly held by men. Reasons for this situation are different, whether it is family life or the reluctance of employers to harmonize family and work life. However, it is necessary to realize, that the barriers can also be on the women's side, or even in the society as such, where different stereotypes about the typical distinction of men and women continue to apply - women are the ones who are supposed to be at home, take care of the household and children, work only in lower positions, while men are the breadwinners who should hold important place in a number of companies. Women are often discriminated according to these stereotypes. Thorough analysis is very important within this topic, and it is done not only by Czech, but also by foreign experts.

Reference may be made, for example, to Piterman (2008), according to which women in management can contribute in increase of work performance and improve the general concept of business management. Coleman (2010) adds, that women are more often being given the opportunity to be in managerial roles, in order to meet demands of international organizations. However, it can be assumed, that their importance in the management of companies will be higher in the coming years. Even with this in mind, Grant Thornton (2020) points out, that the gender diversity in leadership is growing only slowly. According to foreign research, the share of women in business management is only 29% (Grant Thornton, 2020).

This paper has a theoretical-empirical character, although the research itself was not been carried out by the author of the paper. The results of research which was conducted in the Czech environment among the TOP 250 companies is presented here, and on the basis of this research, it is possible to evaluate the current situation in the Czech Republic and reflect on the current state of equal opportunities for men and women in the labour market.

Based on the above information, the main question will be answered: what share do women have in the management of companies in the Czech Republic and what benefits can it bring to these companies.

2 GENDER DIVERSITY IN COMPANY MANAGEMENT

Diversity doesn't aim only at theoretical knowledge or work experience. It can also relate to the ways in which people act or what qualities they have on their disposal. According to Mishra and Jhunjhunwala (2013), interesting, unique and creative ideas emerge from various concepts and approaches. These can support critical thinking, creative approach to solving various problems and strategic management. It can be rightly assumed, that the same way of thinking and behaviour of all employees in the company, would not lead to anything positive. No idea, neither bad nor good, would be criticized, more widely evaluated, or further fostered in too uniform environment, which would have an overall negative impact on business development. Therefore, it is important, that the company's management is diversified according to various criteria. It is not only gender, age, race, education, but also work experience, nationality, culture or religion that could bring desirable diversity (Mishra, Jhunjhunwala, 2013).

From the above mentioned, it is clear, that there are many types of diversity, however, in this paper, the attention will be focused exclusively on gender diversity. Therefore the term gender should be understood.

2.1 Gender

The origin of the word gender could be found in Latin in the word *genus*. This could be understood not only as sex, but also as an ancestry. It should be mentioned that gender is a concept artificially created by a science called sociology. The use of this term has been used since it was necessary to distinguish the social role from the biological (sexual) role. The sex of an individual, has a universal character and doesn't change in time or space. However, gender in this meaning shows that roles, behaviours and norms that are typical or related to women and men, may differ within societies, in times and in different social groups. Therefore, in contrast to sex, gender is a state that can gradually change, depending on the development of social relations between men and women (Pauknerová et al., 2012).

The term gender portrays, that different requirements are developed for women and men through the culture and norms of society. This causes that women and men behave differently, have different attitudes, hold different roles in society, etc. Gender can thus be understood as differences between men and women, given by individual cultures (Průcha, Veteška, 2014).

Gender-based behaviour is affected by society, so it is not the innate behaviour of men and women. On the contrary, women and men are born with certain predispositions, but only on the basis of the society to which they belong and where they develop, under the influence of socialization, their specific roles and actions are predetermined. The term gender contract is also often mentioned. It is a set of a number of unwritten rules on the basis of which men and women should behave in some way and perform their duties according to them. An example is that boys should be dressed in blue or darker colours, girls in pink. Boys are also instilled from an early age so that they should not cry, because according to society it is not suitable for a boy to express his emotions in public. This behaviour is therefore not inherent in people from birth, but is *de facto* imposed on them by society, according to the values it upholds, despite the fact that many of them are illogical, and rather stereotypes which might not be adopted by any other society. However, these stereotypical patterns are inherent in all people of a given society, and they are also usually followed by everyone in it. They are perceived as proven and true, and as a rule, and people often even do not want to change them. Already in a young age, children learn, that women and men are different from each other, when they observe patterns in their parents' behaviour. They can thus easily get the impression that a man has bigger value in society than a woman, and the behaviour of men is a certain norm (Křížková, Pavlica, 2004).

Gender mainstreaming seeks to redress inequalities between men and women. It is a certain political instrument, thanks to which it is possible to achieve equality between men and women, according to their differences (Allhoff, Allhoff, 2008).

2.2 Equal opportunities

According to Armstrong and Taylor (2015), equal opportunities are defined as the provision of equal opportunities to all persons, regardless of their gender, age, nationality, ethnicity, religion, health condition or family status. In companies where equal opportunities are promoted, there is no direct or indirect discrimination against any worker, in relation to his or her gender, age, race, ethnicity, religion or sexual orientation. Such standards and principles are represented in individual human resources policies, but they are mainly applied in processes, where new employees are recruited, selected, further trained, developed or promoted.

2.3 Current state of gender diversity in leadership positions

According to Coleman (2010), a higher share of women in management positions is associated with certain economic benefits that positively affect the management of the entire company. Duflo (2012) adds, that countries can draw on their success, both economically and socially, provided that the female population is active not only in society, but also in the economy and politics of the country. Coleman (2010) believes, that progressive policies towards women should be pursued by all countries, for which it would become not only a moral imperative, but also an economic priority. The changes in the relationship with women should be developed, especially in the countries of the Middle East, South Asia and sub-Saharan Africa. In these countries, women do not even have basic human rights, and it is perfectly normal for men to commit violence against women. The function of women in these countries has decreased only to reproduction.

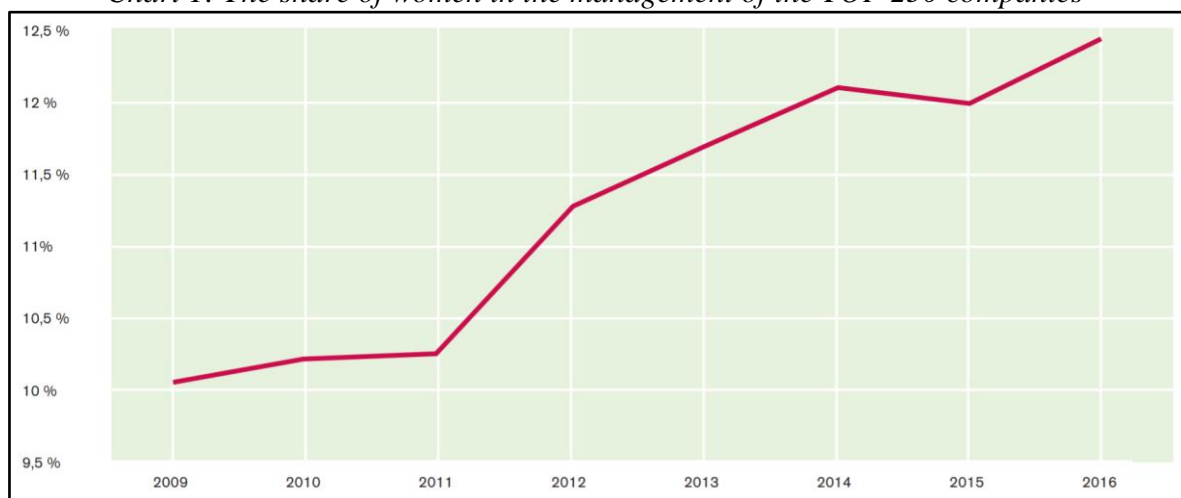
Haile, Emmanuel, and Dzathor (2016) point to the fact that as the empowerment of women around the world increases, gross national product will increase too. Many multinational and global organizations enable the education and training of women, which allows them to gain a higher position in the company. According to previous studies, it is important that women are also part of management teams. E.g. Buckalew et al. (2012) point to completely unique characteristics of women leading to the building of strong teams, which can be used with more frequent involvement of women in business management. According to research by Dwyer, Richard and Chadwick (2003), it has been shown that by increasing gender diversity in management positions, it is possible to achieve higher performance of the entire company. Haile et al. (2016) came to the conclusion that companies should try harder to solve this problem and enable women to advance in their careers and thus achieve the position of company manager. Coleman (2010) adds, that teams that are gender-diverse, increase global competitiveness and business performance. According to Víšek and Dohnalová (2012), companies should learn from the experience of those organizations in which the corporate culture has been developed into a form focused on gender diversification. This led them to take timely measures to attract women to the management of their businesses, thus securing a great competitive advantage.

According to current knowledge (Haile et al., 2016), China is doing best in this area, up to 51% of women are in business management here. On the contrary, the countries with the lowest share of women in management positions (approximately 21% and less) include the USA, Great Britain, the United Arab Emirates or India. This statistics is completely unflattering for the United States, which is a democratic country and presents equal opportunities for women, but the reality does not correspond to that.

3 REPRESENTATION OF WOMEN IN CORPORATE MANAGEMENT IN THE CZECH REPUBLIC

Since 2015 compiles the platform Business for Society (BPS) the Index of Women's Representation in Management. This Index monitors a group of the TOP 250 largest Czech companies (according to their turnover). This group includes also members of BPS and banks. Based on this index, it is possible to relatively reliably, objectively and easily compare the composition of the statutory bodies of these companies. In the case of joint-stock companies, the composition of the Supervisory Board and the Board of Directors is monitored, in the case of limited liability companies it is the function of the executive and the procurator (Diverzita.cz, 2017a). So far, the results from 2015, 2016 and 2017 are available, however, the platform has been monitoring the share of women in management since 2009 (but the Index of Women in Management has been published only since 2015).

Chart 1: The share of women in the management of the TOP 250 companies

Source: Diverzita.cz (2017a)

The chart above clearly shows, that the share of women in the management of the TOP 250 companies is increasing. While at the beginning of the monitoring, there were only barely 10% of women in the top bodies in the TOP 250 companies, at the end of 2016 it was almost 12.5%. Thus, the development and growth is perceptible, the number is still very low. Therefore, according to these figures, the Czech Republic is becoming a country, that does not yet allow women to manifest themselves properly in the management of companies.

Joint stock companies

At first, the attention is focused on joint stock companies. During the years 2012-2017, the share of women in the management of private companies did not changed, reaching a constant figure of 37 % (supervisory board) and 17 % (statutory bodies). In joint-stock companies with more than 5.000 employees, women are the least represented in management. It should also be noted, that sector specificities apply here (Diverzita.cz, 2017a), as presented in the table below.

Table 1: Share of women in the management of the TOP 250 companies

Field	Share of women in management in%
Wholesale, retail	16,2
Manufacturing industry	11,9
Production and distribution of electricity, gas, heat	11,7
Construction	7,1
Finance, insurance	8,7
Mining and quarrying	2,9

Source: Diverzita.cz (2017b), own processing

Limited liability companies

The share of women in the position of executives at limited liability companies reaches 21.6 %. In 2012-2017, this share does not change and remains constant. Most women executives, are in companies that were founded after 2010. In this case, too, there are sector specifics (Diverzita.cz, 2017a).

The 2017 Women in Management Index defines three basic levels to sort companies according to the proportion of women in their top bodies. The golden level of the Index is assigned to a company whose representation of women is higher than 50 %. Companies with a representation of women in management of 33 % or more can boast a silver level. The bronze level is available to companies with at least 12.5 % women in management (see Table 2).

Table 2: Gold, silver and bronze levels of the Index in the TOP 250 companies

Golden level	Silver level	Bronze level
ABB s.r.o.	ADRIA-NEPTUN, spol. s r.o.	ADMIRAL GLOBAL BETTING a.s.
AVAPS s.r.o.	BONATRANS GROUP a.s.	AGC Automotive Czech a.s.
BOHEMIA ENERGY entity s.r.o.	BORGERS CS spol. s r.o.	AGC Flat Czech a.s.
BONVER WIN, a.s.	Brembo Czech s.r.o.	AGROFERT, a.s.
CARBOUNION BOHEMIA, spol. s r.o.	DEKTRADE a.s.	AŽD Praha s.r.o.
GlaxoSmithKline, s.r.o.	Dm drogerie markt s.r.o.	Biocel Paskov a.s.
HRUŠKA, spol. s r.o.	Eaton Elektrotechnika s.r.o.	CCS Česká společnost pro platební karty s.r.o.
HENKEL ČR, spol. s r.o.	Faurecia Emissions Control Technologies, Mladá Boleslav, s.r.o.	CEMEX Czech Republic, s.r.o.
HP TRONIC Zlín, spol. s r.o.	Glencore Agriculture Czech s.r.o.	CENTROPOL ENERGY, a.s.
J. PORKERT, export-import, s.r.o.	HORNABCH BAUMARKT CS spol. s r.o.	Continental Automotive Republic s.r.o.

Source: Diverzita.cz (2017a), own processing

A similar statistics is also provided by Bisnode (2017). According to their survey a proportion of women in top management of companies in individual fields from 2009 to 2016 was found. Detailed results are given in Table 3. It clearly shows that women most often work in management in the field of human resources (77.1%), while the least are employed in the field of IT (5.2%).

Table 3: Share of women in top management in 2009-2016 according to a field

Field	Share of women in %							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Finance	28,23	31,13	34,82	45,17	42,35	44,04	38,52	47,14
IT	5,97	5,09	4,26	3,16	3,12	3,28	3,78	5,15
Marketing	25,47	33,27	37,15	41,64	40,98	40,72	35,47	45,10
Sales	13,02	12,10	11,72	15,91	13,79	17,06	15,94	15,63
Human resources	57,11	64,69	69,87	79,34	78,47	79,46	75,90	77,10
Top management	3,83	4,71	4,97	5,51	5,04	6,14	5,82	8,04
Total	22,22	25,04	26,25	29,57	28,06	30,07	27,95	26,71

Source: Diverzita.cz (2017b), own processing

The issue of equal opportunities also concerns the remuneration of women and men in the same positions and it also applies to managerial and senior positions in organizations. According to the international network of pay portals Paylab, it was found that the difference between the evaluation of women and men in the same position reaches 10 % in the Czech Republic (Official Portal for Business and Exports, 2019). It is not appropriate to compare the wages and salaries of men and women from all positions, as it is quite common for women to hold less qualified and lower positions on the career ladder, than men. This results in larger differences in wage evaluation. Even when comparing the wages of men and women in the same job position, there is a clear better evaluation of men than women, which could, however, indicate discrimination against women in the labour market.

4 CONCLUSION

The presented paper tried to point out the current state of number of women in business management. It was based on both available data from Czech and foreign companies, as well as on research, that points to the share of women in top bodies and top management in Czech companies. According to BPS, it turned out that as of 31 December 2016, only 12.5 % of the total number of employees in these bodies were women. Differences can be found across different fields. The lowest number of women in top management works in the field of IT, the highest in the field of human resources. It can be expected that the number of women in these bodies will increase in the future, however, the Czech Republic will still probably be among the countries with the lowest share of women in the management of companies.

Based on the findings above, it is also possible to answer the second part of the main research question, which is what benefits bring a higher proportion of women in management to companies. Firstly, there is a certain increase in the image and reputation of these companies as such, because it points to their policy of respecting equal opportunities. They allow women to participate in corporate governance to the same extent as men. Secondly it can be assumed, that these companies are concerned in solving the problem of discrimination against women in the workplace. These companies are also aware that women are as good as men, and have the right to be given a "chance" to prove their qualities. At the same time, according to theoretical and practical knowledge, women in leading positions in companies can enable an increase in the work performance of a given company. Thus, at least one woman should be in a leading position in each company, rather more, as this can build a strong management team, and the performance of the entire company can be increased, provided that gender diversity in leadership positions is increased. These are verified facts from many researches already carried out in the Czech Republic and especially abroad.

Source

1. ALLHOFF, D. W., ALLHOFF, W. *Rétorika a komunikace*. Praha: Grada Publishing, 2008. 199 s. ISBN 978-80-247-2283-2.
2. BISNODE. Počet žen ve vedení českých firem je nejnižší za posledních pět let. *Bisnode* [online]. 2017 [cit. 2020-05-27]. Available at: <https://www.bisnode.cz/o-bisnode/onas/novinky/poet-en-ve-vedeni-eskych-firem-je-nejnii-za-poslednich-pt-let/>.
3. BUCKALEW, E., KONSTANTINOPOULOS, A., RUSSELL, J., EL-SHERBINI, S. The Future of Female CEOs and Their Glass Ceiling. *Journal of Business Studies Quarterly*, 2012, Vol. 3, No. 4, pp. 145-153. ISSN 2152-1034.
4. COLEMAN, I. The glass ceiling. Why empowering women is good for business. *Foreign Affairs*, 2010, Vol. 89, No. 3, pp. 13-20. ISSN 0362-4331.
5. DIVERZITA.CZ. *Index zastoupení žen ve vedení 2017* [online]. 2017a [cit. 2020-05-27]. Available at: <https://diverzita.cz/wp-content/uploads/2017/05/Index-zastoupen%C3%AD-%C5%BEen-ve-veden%C3%AD-2017.pdf>.
6. DIVERZITA.CZ. Index zastoupení žen ve vedení 2017 dosáhl u českých TOP 250 firem 12,5 %. *Diverzita+* [online]. 2017b [cit. 2020-05-27]. Available at: <https://diverzita.cz/index-zastoupeni-zen-ve-vedeni-2017-dosahl-u-ceskych-top-250-firem-125/>.
7. DUFLO, E. Women Empowerment and Economic Development. *Journal of Economic Literature*, Vol. 50, Issue 4, pp. 1051-1079. ISSN 0022-0515.
8. DWYER, S., RICHARD, O. C., CHADWICK, K. Gender Diversity in Management and Firm Performance: the Influence of Growth Orientation and Organizational Culture. *Journal of Business Research*, 2003, Vol. 56, Issue 12, pp. 1009-1019. ISSN 0148-2963.
9. GRANT THORNTON. *Women in Business 2020: Putting the Blueprint into Action* [online]. 2020 [cit. 2020-05-24]. Available at: https://www.grantthornton.global/globalassets/1.-member-firms/global/insights/women-in-business/2020/women-in-business-2020_report.pdf.
10. HAILE S., EMMANUEL, T., DZATHOR, A. Barriers and challenges confronting women for leadership and management positions: review and analysis. *International Journal of Business and Public Administration*, 2016, Vol. 13, Issue 1, pp. 36-51. ISSN 1547-4844.
11. KRÍŽKOVÁ, A., PAVLICA, K. *Management genderových vztahů: postavení žen a mužů v organizaci*. Praha: Management Press, 2004. 155 s. ISBN 80-7261-117-8.
12. MISHRA, R. K., JHUNJHUNWALA, S. *Diversity and the Effective Corporate Board*. Oxford: Academic Press, 2013. 124 p. ISBN 978-0-12-410497-6.
13. OFICIÁLNÍ PORTÁL PRO PODNIKÁNÍ A EXPORT. Ženy v Evropě vydělávají o 9 % méně než muži na stejné pozici. *BusinessInfo* [online]. 2019 [cit. 2020-05-27]. Available at: <https://www.businessinfo.cz/clanky/zeny-v-evrope-vydelavaji-o-9-men-e-nez-muzi-na-stejne-pozici/>.
14. PAUKNEROVÁ, D. et al. *Psychologie pro ekonomy a manažery*. 3. aktualiz. a dopl. vyd. Praha: Grada Publishing, 2012. 259 s. ISBN 978-80-247-3809-3.
15. PITERMAN, H. *The Leadership Challenge: Women in Management* [online]. 2008 [cit. 2020-05-24]. Available at: https://www.dss.gov.au/sites/default/files/documents/05_2012/report_march08.pdf.
16. PRŮCHA, J., VETEŠKA, J. *Andragogický slovník*. 2. aktualiz. a rozš. vyd. Praha: Grada Publishing, 2014. 320 s. ISBN 978-80-247-4748-4.
17. VÍŠEK, T., DOHNALOVÁ, R. *Využití plného potenciálu žen v české ekonomice* [online]. 2012 [cit. 2020-05-27]. Available at: http://diverzita.cz/wp-content/uploads/2016/12/women_matter_CJ.pdf.

Contact

Ing. et Ing. Bc. Věra Rubáková
University of West Bohemia Faculty of Economics
Univerzitní 8, 301 00 Pilsen
Tel: 775 694 210
email: rubakova@kpm.zcu.cz

ZMENY V KOMPETENCIÁCH PRACOVNÍKOV V KONCEPTE INDUSTRY 4.0

CHANGES IN THE COMPETENCIES OF WORKERS IN THE CONCEPT OF INDUSTRY 4.0

Kamila Mayerová

Abstrakt

Stojíme na pokraji technologickej revolúcie, ktorá zásadne mení spôsob nášho života, práce a vzájomného vzťahu. Pre vedúcich pracovníkov v oblasti podnikania majú nové technológie obrovský potenciál transformovať obchodné modely a vytvárať novú hodnotu v čoraz konkurenčnejšom svete. Avšak šírenie technológií Industry 4.0 si vyžaduje, aby organizácie prehodnotili prácu ľudí a strojov. Keď podniky prijímajú automatizáciu, mnohí si začínajú uvedomovať, že pokročilé technológie dopĺňajú, skôr ako nahrádzajú ľudské zručnosti a často si vyžadujú ľudský dohľad. S rastom Industry 4.0 sú jedinečné ľudské vlastnosti, ako sú zvedavosť, kreativita, empatia, riešenie problémov a komunikácia, dôležitejšie ako kedykoľvek predtým.

KLúčové slová: industry 4.0, kompetencie pracovníka, mäkké zručnosti

Abstract

We are on the brink of a technological revolution that is fundamentally changing the way we live, work and relate to each other. For business executives, new technologies have huge potential to transform business models and create new value in an increasingly competitive world. However, the spread of Industry 4.0 technologies requires organizations to rethink the work of people and machines. As businesses embrace automation, many are beginning to realize that advanced technologies complement, rather than replace, human skills and often require human oversight. With the growth of Industry 4.0, unique human qualities such as curiosity, creativity, empathy, problem solving and communication are more important than ever.

Key words: industry 4.0, employee competencies, soft skills

1 ÚVOD

V súčasnosti sa zmeny stávajú rýchlejšie a nepredvídateľnejšie. Podniky musia veľmi rýchlo reagovať na výzvy a príležitosti podnikateľského sveta. Dynamický rozvoj Industry 4.0 je výsledkom niektorých procesov ako internacionalizácia, rozvoj informačných technológií a tiež hyperkonkurencia. Koncepcia Industry 4.0 opisuje rastúcu digitalizáciu celého hodnotového reťazca, výsledné prepojenie ľudí, objektov a systémov prostredníctvom výmeny údajov v reálnom čase. Napriek obrovskému pokroku v priemysle musia manažéri neustále čeliť novým výzvam. Industry 4.0 vytvára pre spoločnosti veľa nových príležitostí, zároveň však vznikajú viaceré problémy vyplývajúce z prebiehajúcej automatizácie a digitalizácie. V dôsledku zmien sa líšia aj kvalifikácie a zručnosti kvalifikovanej pracovnej sily, ktoré sú potrebné na splnenie úloh organizácie.

2 INDUSTRY 4.0

Industry 4.0 môžeme vnímať ako pokračovanie či prehĺbovanie myšlienok a technológií z 3. priemyselnej revolúcie. Okrem zásadného prehodnotenia funkčnosti výroby vedie aj k výrazným zmenám v pracovnom prostredí. (Wolter et al., 2015)

Nové technológie rýchlo menia tvár ekonomiky a tiež aj spôsob života. Ide o úplne novú filozofiu, ktorá prináša celospoločenskú zmenu a zasahuje do celého radu oblastí ako je priemysel, bezpečnosť, vzdelávanie, právny rámec, sociálny systém a trh práce. (Mařík a kol., 2016)

Koncept Industry 4.0 označuje ďalšiu vývojovú etapu v organizácii a v riadení procesu hodnotového reťazca zapojeného do spracovateľského priemyslu. Nie je to snaha o digitalizáciu priemyslu, ide tu však aj o komplexnú zmenu, ktorá je spojená s celým radom ľudských činností. Hoci bol internet považovaný za fenomén hlavne pre 3. priemyselnú revolúciu, jeho význam sa v súčasnosti ešte viac umocňuje. (Deloitte, 2014)

Pojem " Industry 4.0 " je prevzatý z predtým vzniknutého nemeckého termínu "Industrie 4.0". Išlo o jeden z desiatich "budúcich projektov" nemeckej vlády. Tento projekt bol súčasťou high-tech stratégie 2020, ktorú reprezentuje prvý národný koncept, ktorý mal spájať kľúčových odborníkov za účelom zmeny vo vývoji nových technológií. (Späth et al., 2013) Tento koncept sa ďalej rozvíjal a jeho konečná vízia bola spísaná vo finálnej správe vývojového tímu ako nástroj pre zabezpečenie budúcnosti nemeckého priemyslu publikovanej v apríli 2013. Oficiálne predstavenie pre verejnosť sa konalo na veľtrhu v Hannover Messe. (MacDougall, 2014)

Podstatou Industry 4.0 je dosiahnutie plne automatizovanej výroby, zmien v spôsobe riadenia výrobných procesov a revolučných zmien, ktoré sa týkajú požiadaviek na ľudské zdroje. Hlavnou myšlienkou je prepojenie výrobných strojov, výrobkov, systémov a subsystémov priemyselného podniku s počítačom. Ide o transformáciu výroby zo samostatných jednotiek na plne integrované, automatizované a priebežne optimalizované výrobné prostredie. (Mařík a kol., 2016)

2.1 Prínosy a riziká konceptu Industry 4.0

Počas konceptu Industry 4.0 prechádzajú priemysel a celá ekonomika zásadnými zmenami spôsobenými zavádzaním informačných technológií, kyberneticko-fyzických systémov, systémov umelej inteligencie do výroby, služieb a všetkých odvetví hospodárstva. (Mařík, 2016).

Zmeny, ktoré prináša Industry 4.0 majú pozitívny, ale aj negatívny charakter. Má dopad nielen na zisk a štruktúru nákladov, ale mení aj celé jadro podnikania. Prínosom je zvýšenie efektívnosti prostredníctvom robotizácie. Tým, že roboti pracujú rýchlejšie, dochádza aj k znižovaniu prevádzkových nákladov a následnému zvyšovaniu zisku. Ďalšou výhodou je optimalizácia výrobných procesov, pomocou komunikácie medzi zúčastnenými stranami, prostredníctvom, ktorej dochádza ku skráteniu času potrebného k výrobe jedného kusu výrobku. (Gilchrist, 2016)

Koncept Industry 4.0 sa pohybuje v šiestich rovinách. Medzi ne patrí:

- Interoperabilita je schopnosť inteligentných strojov a ľudských bytostí spoločne komunikovať.
- Virtualizácia je schopnosť vytvárať virtuálny model inteligentnej továrne. Pri virtualizácii sa používajú reálne získané údaje, ktoré sa aplikujú na model inteligentnej továrne.
- Decentralizácia je schopnosť každého stroja robiť decentralizované a pritom kvalifikované rozhodnutia, smerujúce k optimalizácii výroby.
- Všetko musí prebiehať v reálnom čase.
- Orientácia na služby - poskytované a nakupované.
- Modularita je schopnosť inteligentného podniku adaptovať sa na požiadavky.

Industry 4.0 využíva technológie, ktoré sú síce na trhu známe, ale dozreli do použiteľného a integrovateľného stavu. Význam zavedenia konceptu Industry 4.0 je prelomový, jeho prínosy posúvajú výrobcu medzi svetovú špičku. Nevyužitie príležitostí, ktoré prináša môže viesť k strate konkurencieschopnosti, a to nielen na globálnom, ale aj na lokálnom trhu.

3 KOMPETENCIE PRACOVNÍKOV

Kompetencie sú charakteristické prvky činnosti, ktoré sa vyskytujú častejšie a dôslednejšie pri dosahovaní vynikajúcich výkonov v určitej oblasti. Za kompetentného človeka zvykneme považovať človeka, ktorý má schopnosti, motiváciu, vedomosti, zručnosti, robiť kvalitne to, čo sa v príslušnej oblasti robiť vyžaduje. Pojem kompetencie prvýkrát spopularizoval profesor Richard Boyatzis, expert v oblasti leadership – vedenia a riadenia ľudí, ktorý ho definoval ako schopnosť človeka správať sa spôsobom odpovedajúcim požiadavkám práce a parametroch daných prostredníctvom organizácie a tak prinášať žiaduce výsledky. (Armstrong, 1999)

Autori identifikujú tri hlavné kategórie na klasifikáciu základných manažérskych kompetencií. Po prvé, technické kompetencie, ktoré zahŕňajú všetky vedomosti a zručnosti súvisiace s prácou, napríklad mediálne zručnosti, kódovacie schopnosti, riadenie znalostí a štatistické velenie. Technické zručnosti sú schopnosti, ktoré jednotlivec získa na základe praxe a učenia sa. Jednotlivec, ktorý má osobitnú odbornosť alebo súbor zručností, ako sú vynikajúce zručnosti v oblasti počítačového kódovania, je kvalifikovaným kandidátom pre počítačovú alebo technologickú oblasť. Po druhé, riadiace schopnosti zahŕňajú všetky zručnosti a schopnosti pre všeobecné riešenie problémov a rozhodovanie, napríklad ako analytické a výskumné zručnosti, riešenie konfliktov a problémov, tvorivosť. Zameriavajú sa na schopnosť podnikat' obchodné rozhodnutia a viesť podriadených v rámci spoločnosti, vrátane schopností, taktiky vyjednávania a správania sa pri reakciách. Po tretie, sociálne kompetencie zahŕňajú spoločenské hodnoty jednotlivca, napríklad motiváciu, schopnosť prenášať vedomosti, vodcovské schopnosti, schopnosť pracovať v tíme. Sociálna kompetencia je základom, na ktorom sú založené očakávania budúcej interakcie s ostatnými, a na ktorých jednotlivci rozvíjajú vnímanie svojho správania. Koncept sociálnej kompetencie často zahŕňa ďalšie atribúty, ako sú sociálne zručnosti, sociálna komunikácia a medziľudská komunikácia. (Ferencová, 2012)

V segmente technických zručností je zrejmé, že v najširšom slova zmysle zahŕňajú kontrolu, monitorovanie a zvládanie porúch, zabezpečenie bežných operácií a vysokej kvality. Vyžaduje to komplexnú znalosť procesov a systémov, ale aj ochotu prevziať nezávislú zodpovednosť za rozhodovanie na základe analyzovaných údajov. Základné zameranie je teda na technické zručnosti plus analýzu údajov a nezávislé činnosti.

V druhej skupine, dátovým a IT zručnostiam, dominujú zručnosti zahŕňajúce manipuláciu s dátovými systémami - s dôrazom na vedomosti na úrovni užívateľa - hoci zručnosti súvisiace s koncepciou a vývojom, programovaním a navrhovaním systémov. Hlavným cieľom je vývoj a aplikácia počítačových systémov.

Treťou skupinou sú sociálne zručnosti, ktoré dominujú ako zručnosti, ktoré zahŕňajú spoluprácu v širokej škále konštelácií, či už ide o interdisciplinárny alebo medzinárodný, multihierarchický alebo virtuálny koncept. Vysoko kvalifikované tímy, ktoré pracujú spoločne na rôznych miestach s vlastnou zodpovednosťou a flexibilitou si vyžadujú pokročilé vodcovské a riadiace vlastnosti, ako aj všeobecne silné komunikačné zručnosti - samozrejme, ktoré zahŕňajú aj aplikáciu moderných médií a platforiem.

Zručnosti, ktoré s tým úzko súvisia a ktoré sa od nich v každodenných situáciách nedajú jednoznačne vymedziť sú zhrnuté v rámci osobných zručností. Mnohé štúdie považujú túto skupinu za skupinu s najväčšou potrebou konať. (Hr40, 2017)

Kompetencie sú konkrétne vlastnosti, zamestnancov.

Počas pracovných pohovorov a hodnotení sa kompetencie používajú ako meradlá, na základe ktorých môžu hodnotitelia hodnotiť kandidátov. Zamestnávateľa využívajú kompetencie na pomoc pri nábore a riadení svojich zamestnancov od začiatku sedemdesiatych rokov, keď psychológovia zistili, že tradičné testy - napríklad akademické schopnosti a testy založené na vedomostiach - presne nepredpovedajú úspech v zamestnaní. V nasledujúcich rokoch sa kvalifikačné rámce stali čoraz viac akceptovanou súčasťou náboru a súčasnej praxe v oblasti ľudských zdrojov a teraz sú súčasťou postupov hodnotenia väčšiny zamestnávateľov. Mnoho zamestnávateľov má v súčasnosti zavedený rámec kompetencií pre svoju organizáciu alebo ho plánuje zaviesť. Vzhľadom na to, že zručnosti nie sú rovnaké ako schopnosti, možno očakávať, že všetci zamestnanci firmy budú mať niektoré z rovnakých základných schopností, aby mohli plniť základné úlohy, aj keď sa ich predpokladané súbory zručností líšia. Nazývajú sa „prahové kompetencie“. Či už je to kancelársky manažér alebo právny zástupca v advokátskej kancelárii, všetci zamestnanci by mali mať základné vedomosti o odvetví, službách spoločnosti a o tom, ako spoločnosť funguje. Mali by byť tiež spôsobilí používať počítač a komunikovať. Tieto prahové kompetencie by potom sprevádzali ďalšie kompetencie, ktoré by sa mohli špecificky prispôbiť úlohe.

Moderní zamestnávateľa vo všeobecnosti považujú kompetenčné rámce za nevyhnutný prostriedok pre:

- Meranie potenciálnej budúcej efektívnosti uchádzača pri pohovore
- Preskúmanie schopností, potenciálu a výkonnosti zamestnanca

Zamestnávateľa využívajú kompetencie pri výberovom konaní, pri hodnotení výkonnosti, plánovaní úspechu a ďalších. Sú kľúčom k pomoci spoločnosti pri nábore tých správnych ľudí a efektívnom vyhodnocovaní výkonnosti. Môžu ich tiež použiť na hodnotenie svojich zamestnancov v rámci každoročného preskúmania alebo pred povýšením. Počas kariéry zamestnanca bude dôležité dodržiavať kľúčové kompetencie. Spoločnosti sa tradične zameriavajú iba na vedomosti a zručnosti a veria, že správanie sa môže naučiť alebo zmeniť prostredníctvom efektívneho riadenia. V posledných rokoch sa však oveľa viac pozornosti venovalo kvalitám, ktoré sa nachádzajú pod povrchom. Využitie kompetencií v procese prijímania do zamestnania znamená, že zamestnávateľa musia skúmať podrobnejšie, aby získali úplnú predstavu o uchádzačovi, aby sa zaistilo, že pre danú úlohu získajú toho najlepšieho človeka. (Wikijob, 2020)

3.1 Mäkké zručnosti (soft skills)

Zručnosť je odbornosť alebo talent potrebný na vykonanie práce alebo úloh. Pracovné zručnosti umožňujú robiť konkrétne pracovné a životné zručnosti, ktoré pomáhajú pri každodenných činnostiach. Existuje mnoho druhov zručností, ktoré môžu uspieť vo všetkých aspektoch života, či už je to škola, práca, alebo dokonca šport alebo koníček.

Ako sme už spomínali, štvrtá priemyselná revolúcia so sebou prináša množstvo zmien, či už v technológiách alebo výrobných procesoch. Jedna zo zmien vzniká aj v profiloch budúcich pracovníkov. Zmeny sa týkajú nie len riadiaceho pracovníka ale aj pracovníka, ktorý obsluhuje zariadenia. Veľká pozornosť sa sústreďuje na mäkké zručnosti. Mäkké zručnosti nazývané aj ako soft skills sú ľudskými zručnosťami v oblasti správania, sú tiež známe ako interpersonálne zručnosti. Patrí sem schopnosť ľudí komunikovať, spoločne pracovať, konať, riešiť konflikty, organizovať či rozhodovať. (Managementmania, 2016)

Mäkké zručnosti sa niekedy označujú ako prenosné zručnosti. Ako tento termín naznačuje, sú to zručnosti, ktoré sú menej špecializované, majú korene v konkrétnych povolaniach a viac zladené so všeobecnou dispozíciou a osobnosťou kandidáta.

Súvisia s postojmi a intuíciami. Keďže mäkké zručnosti nie sú o kvalifikácii sú viac orientované na osobnosť.

Mäkké zručnosti sú rozdielom medzi primeranými a ideálnymi kandidátmi. Na väčšine konkurenčných trhoch práce sa kritériá prijímania pracovníkov neobmedzujú iba na technické schopnosti a odborné znalosti. Každá pracovná úloha vyžaduje určitú interakciu s ostatnými, či už sú to kolegovia alebo zákazníci, takže pre väčšinu zamestnávateľov budú dôležité mäkké zručnosti. (Wikijob, 2020)

Prieskumy poukazujú, že rozvoj a uplatňovanie sociálnych a emocionálnych zručností sú pre vykonávanie práce zamestnancov vo výrobe dôležité. Ako príklad môžeme uviesť pracovnú pozíciu v strojárstve, ktorá je jednou z oblastí, kde sa mení profil zamestnancov, ktorý ovplyvňuje koncept Industry 4.0. V najbližších rokoch niektoré povolania zaniknú, ale súčasne budú pribúdať nové. Do budúca môžeme očakávať zmeny v štruktúre povolání, a taktiež nároky na profil budúcich zamestnancov. Významnou súčasťou sa stanú, mäkké zručnosti, ktoré zamestnávateľa vo výrobných závodoch zanedbávajú a nevenujú im veľkú pozornosť, pretože sa zameriavajú na tvrdé zručnosti. Tvrdé zručnosti sú odbornými znalosťami. Je to odborná kvalifikácia človeka. Tvrdé zručnosti možno osvojiť a zlepšiť vzdelávanie. Patria sem zručnosti robotníckych profesií, jazykové zručnosti, počítačové zručnosti, práca s technológiami, účtovníctvo, právne znalosti. (Managementmania, 2016)

Mäkké zručnosti však v budúcnosti budú v pracovnom procese hrať väčšiu úlohu a budú dôležitejšími. Podľa magazínu Industry4 (2019) existuje 6 najžiadanejších mäkkých zručností, ktoré sa dostávajú do profilov zamestnancov ako aj v spomínanom strojárstve.

Medzi ne patrí:

Adaptabilita. Je schopnosťou prispôbovať sa rôznym situáciám a plánovaným, či neočakávaným zmenám. Je jednou z najdôležitejších zručností, ktorou by mal disponovať pracovník vo výrobe. S rozvinutou schopnosťou adaptability sa pracovník jednoduchšie prispôbi novému prostrediu, novým technológiám či pracovným postupom. Dokáže nájsť riešenia nepredvídaných problémov a dokáže vykonávať potrebné úpravy.

Spolupráca. Spomínané zmeny so sebou prinášajú aj tímovú prácu. Pri tímovej práci je dôležitá spolupráca s pracovníkmi, kolegami v internom ale aj v externom prostredí.

Komunikácia. Daná zručnosť je dôležitým faktorom úspešnosti spolupráce medzi pracovníkmi. Riadiaci pracovníci podceňujú komunikáciu, pretože si myslia, že technické teda hard zručnosti sú dôležitejšie. V spomínanej prebiehajúcej revolúcii, je komunikácia veľmi dôležitým faktorom či zručnosťou.

Schopnosť motivovať iných. Táto zručnosť je najžiadanejšou hlavne v líderských pozíciách, pretože záleží na vedúcich pracovníkoch, akým spôsobom budú motivovať podriadených k lepším výkonom.

Dôraz na detaily. Zručnosť sa vyžaduje pri práci na projektoch, pretože je potrebné sledovať detaily, ktoré ak sa zanedbajú môžu viesť k zlyhaniu. Je dôležitým prvkom mäkkých zručností zamestnancov inteligentných podnikov. Ak by prišlo k zlyhaniu vo výrobe, môže mať negatívne dôsledky ako finančná strata, či ohrozenie zdravia ľudí.

Kreatívne myslenie. Pri kreatívnom myslení sa môže použiť pojem „out of the box“, čo znamená pozeráť sa na veci z iného uhla pohľadu. Zručnosť si vyžaduje veľa pracovných miest v rôznych odvetviach. Veľmi dôležitou sa stáva v strojárstve. Hľadať spôsoby, ako aplikovať už existujúce znalosti novým a kreatívnym spôsobom, prispôbovať sa novým technologickým trendom, zmenám či dynamickému rozvoju inteligentných zariadení, by malo podniky posúvať vpred.

Mnoho odborníkov verí, že technické zručnosti budú v budúcnosti oveľa menej dôležité, pričom osobné zručnosti sa stávajú kritickejšími. Napríklad zamestnanci sa budú musieť zamerať na veci, ktoré stroje nedokážu urobiť - schopnosť čítať emócie ľudí a zodpovedajúcim spôsobom reagovať alebo tvorivo premýšľať.

Roboty a umelá inteligencia nám môžu pomôcť rýchlejšie pracovať, ale nemôžu byť také kreatívne ako ľudia. Keď sa stávajú múdrejšími, musíme používať rôzne ľudské zručnosti,

aby sme ich mohli riadiť a pracovať s nimi. Svetové ekonomické fórum vo svojej správe o budúcnosti pracovných miest identifikovalo medzi 10 najlepších zručností požadovaných v budúcnosti tieto: komplexné riešenie problémov, kritické myslenie, tvorivosť, riadenie ľudí, koordinácia s ostatnými, emočná inteligencia, rozhodovanie, orientácia na služby vyjednávanie, kognitívna flexibilita. (Aigroup, 2020)

Podľa ManpowerGroup (2019) dopyt po technologických a digitálnych zručnostiach rastie. Firmy, ktoré zavádzajú automatizácie predovšetkým rutinných činností čoraz viac berú do úvahy mäkké zručnosti. Pokým 38 % firiem celosvetovo (na Slovensku 31 %) tvrdí, že je ťažšie učiť žiadané technické zručnosti, podľa 43 % (50 % na Slovensku) z nich je ešte ťažšie učiť potrebné mäkké zručnosti, ako je analytické myslenie a komunikácia. Pracovníci, ktorí majú lepšie kognitívne zručnosti, kreativitu a schopnosť spracovávať komplexné informácie sa dokážu prispôsobiť a ich okolie ich má rado. Tým môžu očakávať lepšiu kariéru. Do roku 2030 vzrastie dopyt po mäkkých zručnostiach, naprieč všetkými odvetviami o 26 % v USA a o 22 % v Európe. Môžeme skonštatovať, že najväčší pokles bude v pozíciách pre administratívne a kancelárske práce a najväčší nárast bude v oblasti IT technológiách.

Automatizácia mení zručnosti, ktoré si firmy vyžadujú od svojich pracovníkov. Dopyt po IT zručnostiach, rastie, 16 % firiem očakáva nárast počtu IT zamestnancov, čo znamená, že až 5x viac. No dostupnosť technologických talentov je stále horšia a vzdelanie a skúsenosti požadované zamestnávateľmi vôbec nezodpovedajú tomu, aké profily uchádzačov sú na trhu k dispozícii. Napríklad zo sveta v USA 86 % pracovných ponúk v IT si vyžaduje bakalárske vzdelanie v matematickej informatike, len 43 % IT pracovníkov potrebné vzdelanie má.

Firmy plánujú investovať do tréningu a rozvoja svojich zamestnancov. Do roku 2020 chce zlepšiť zručnosti svojich zamestnancov 84 % (93 % na Slovensku) z nich. V roku 2022 bude viac než polovica (54 %) zamestnancov potrebovať výrazné zmeny a zlepšovať zručnosti. V Severnej Amerike sú hlavným nástrojom online systémy Learning Management Systems, ktoré umožňujú hromadné školenia pracovníkov. Aby bola revolúcia zručností prospešná je potrebné aby sa šírila kultúra učenia a poskytovala sa podpora v kariérnom raste a ponúknuť pracovníkom zvyšovať si zručnosti.

Ľudia potrebujú byť informovaní o tom, ako sa pripraviť na rýchle sa meniace pozície v budúcnosti a že ich zamestnávateľ v učení podporuje. Návratnosť investície do zvyšovania zručností je zrejmá: v Severnej Amerike dosahujú náklady na fluktuáciu a nahradzovanie zamestnancov až 30 % mzdových nákladov, zatiaľ čo náklady na školenia zostávajú pod 10 % mzdových nákladov. Firmy poskytujú osobné aj online školenia v rámci firmy, ale obracajú sa aj na externé zdroje, pomocou ktorých vytvárajú spriaznené komunity talentov: 36 % spolupracuje s organizáciami ako sú napr. školy, univerzity alebo odborové komory.

Spomínané skutočnosti nazývame revolúciou zručností, ktorá vo veľkej miere ovplyvňuje a bude ovplyvňovať trh práce. Firmy sa v dneškom rýchlom svete musia vedieť prispôbovať novým zmenám, technológiám a inováciám. Je dôležité zaistiť, aby ženy boli súčasťou riešení. Ženy tvoria 50% pracovnej sily a v roku 2017 v dosiahnutom vzdelaní predbehli mužov. Vodcovstvo je dôležité. Manažéri by mali iniciovať zmeny, inovácie a kultúru, a tak zaisťovať, aby sa firmy stali učiacimi organizáciami a vedeli sa prispôbovať novým potrebným zručnostiam.

Dôležité je pochopiť, čo pracovníci očakávajú. V roku 2025 by mala generácia Z tvoriť viac než 2/3 svetovej pracovnej sily. Ďalším dôležitým krokom sú školenia. Firmy musia nahradzovať štandardné školenia presne zacielenými stratégiami a odborným vedením, a tak u pracovníkov rozvíjať zásadné, žiadané zručnosti.

Firmy a teda zamestnávatelia musia poznať svojich pracovníkov, aby dokázali vyhodnocovať ich prácu a vedeli využívať ich zručnosti a talent čo najlepšie. Predposledným krokom je aby zamestnávatelia umožnili pracovníkom vytvárať prepojenosť s technológiami. Firmy musia

neustále zlepšovať zručnosti pracovníkov a taktiež vytvárať talenty a vedieť ich využívať v praxi. (ManpowerGroup, 2019).

Polovica firiem vo svete nemôže nájsť pracovníkov s potrebnými zručnosťami. Spolu s rastúcou rýchlosťou technologického vývoja, digitalizácie a automatizácie chce väčšina zamestnávateľov počty zamestnancov zvýšiť alebo aspoň udržať. Potrebné zručnosti a pracovné roly sa menia rýchlejšie ako kedykoľvek predtým. Vo svete, kde rastie význam technológií, sú ľudia stále žiadaní. Ak firmy potrebujú nájsť, pestovať a udržať tie najlepšie talenty, mali by vedieť, čo zamestnanci chcú. Mali by meniť svoje požiadavky na pracovnú silu tak, aby zodpovedali potrebám a prániam žiadaných pracovníkov. Firmy musia zmeniť svoje správanie voči pracovníkom aj voči meniacim sa podmienkam. Rast hodnoty spoločnosti je možný len vtedy, ak ide ruka v ruku so starostlivosťou o pracovníkov. To si vyžaduje schopnosť pomáhať ľuďom získavať nové zručnosti, prispôbovať sa budúcim potrebám firiem a stať sa tvorcami talentov. (Manpowergroup, 2020)

4 ZÁVER

Všetky zmeny sú ťažké, najmä ak sa menia spôsoby práce, ktoré existujú už mnoho rokov. Obraz tradičného výrobného pracovníka sa mení v súlade s rýchlym priemyselným rozvojom. Koncept Industry 4.0 kladie oveľa väčšie nároky na flexibilitu a prispôbivosť pracovnej sily. Pracovník, ktorý čelí novým technológiám, musí byť schopný ho prijať a rýchlo sa naučiť, ako s ním pracovať. Preto je potrebné pri prijímaní nových zamestnancov uprednostňovať tieto kvality. Existujúca pracovná sila má hlboké a jedinečné znalosti o výrobkoch aj výrobnom závode. Pracovníci však často nemajú vedomosti o tom, ako nové technológie používať. Spoločnosti zároveň z viacerých dôvodov považujú za čoraz ťažšie prilákať nových pracovníkov. Dôležitým krokom k úplnému využívaniu výhod odvetvia, je preto zvýšenie kvalifikácie existujúcej pracovnej sily.

V najbližších piatich až desiatich rokoch sa spoločnosti budú musieť prispôbiť technológiám a princípom Industry 4.0 alebo ich prijať, aby na trhu prežili a boli produktívny a konkurencie schopní.

Použitá literatúra

1. AIGROUP. 2020. *Soft skill for Industry 4.0*. [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné v: <https://www.aigroup.com.au/training-and-events/soft_skills_industry_4_0>.
2. AMSTRONG M., 1999. *Personální management*. 1vyd., Praha: Grada Publishing, 1999, 968 s., ISBN 80-7169-614-5.
3. FERENCOVÁ, M. 2012, *An analytical View of Communication and Managerial Capabilities and Their Use in Practice*, Brussels: EuroScientia vzw, 2012, 148 s., ISBN 978-90-818529-7-5.
4. GILCHRIST, A. 2016. *Industry 4.0: the industrial internet of things*. Berkeley: Apress, 2016. ISBN 978-1-4842-2046-7.
5. HR40.2017. *What type of competencies will Industry 4.0 require?* [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné v: <<https://www.hr40.digital/en/what-type-of-competencies-will-industry-4-0-require/>>.
6. INDUSTRY4.2019. *Základné prvky Industry 4.0*. [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné v: <<http://industry4.sk/o-industry-4-0/principy/>>.
7. MANAGEMENTMANIA. 2016. *Mäkké zručnosti*. [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné na: <<https://managementmania.com/sk/makke-zrucnosti-soft-skills/>>.
8. MANPOWER. 2019. *Prieskumy*. [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné na: <<https://www.manpower.sk/manpower/sk/category/prieskumy/>>.

9. MANPOWER. 2020. *Ako vyriešiť nedostatok talentov: Čo zamestnanci chcú.* [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné na: <<https://www.manpower.sk/manpower/sk/ako-vyriesit-nedostatok-talentov-co-zamestnanci-chcu-2020//>>.
10. MAŘÍK, V. 2016. *Národní iniciativa průmysl 4.0.* Dostupné v: <[www.spcr.cz: http://www.spcr.cz/images/2015_02_03_Prumysl_4_0_FINAL.PDF](http://www.spcr.cz/images/2015_02_03_Prumysl_4_0_FINAL.PDF)>.
11. MAŘÍK, V. a kol. 2016. *Průmysl 4.0: výzva pro Českou republiku.* Praha: MANAGEMENT PRESS, 2016. ISBN 978-80-7261-440-0.
12. SCHWAB, K. 2016. *The Fourth Industrial Revolution.* Dostupné v: <<https://luminariaz.files.wordpress.com/2017/11/the-fourth-industrial-revolution-2016-21.pdf>>.
13. WIKIJOB. 2020. *Soft skills.* [online]. [cit. 2020-05-01]. Dostupné v: <<https://www.wikijob.co.uk/content/interview-advice/competencies/soft-skills>>.
14. WOLTER, M. I., MÖNNIG, A., HUMMEL, M., SCHNEEMANN, C., WEBER, E., ZIKA, G., Neuber-Pohl, C. 2015. *Industry 4.0 and the consequences for labour market and economy.* Dostupné v: < http://doku.iab.de/forschungsbericht/2015/fb0815_en.pdf>.

Kontaktné údaje

Ing. Kamila Mayerová

Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne

Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov

Študentská 1, 911 05 Trenčín

E-mail: kamila.mayerova@tnuni.sk

INCREASING COMPETITIVE ADVANTAGE OF OLDER PEOPLE IN LABOR MARKET INSLOVAKIA

Jozef Bartek

Abstract

Slovak population is aging, the proportion of older people is increasing, the retirement age is extended to 64 and unemployment is expected to rise due to job losses because of economic consequences of the Covid-19 and the Industry 4.0. Human resource management confirms the importance of qualification, learning and development of people as one of the factors of the company's competitive advantage in competition and at the same time, it is an important area for the competitiveness of people in the labor market. The article is focused on research of older people aged 50+ for the period 2012 - 2018 in Slovakia in the categories of economic activity, participation in education and further professional training and the economically active population by education. There is found increase of older people in participation in education and further professional training on average by + 1.0% for males and + 0.3% for females.

Keywords: economic activity, competitive advantage, learning and development, older people

1 INTRODUCTION

The article is focused on the issue of aging of the Slovak population in relation to the learning and development of older people as a way to increase their competitive advantage in the labor market in Slovakia. Learning and development of people is considered by the authors writing about human resources management as a competitive advantage of the company and at the same time as a competitive advantage for the individuals themselves in the labor market. How can older people increase their own competitive advantage in the labor market? Learning and development can be one of the key areas of competitiveness. Making investments in this area is not just a cost item, but everyone involved should ultimately benefit of it. Taking into account the current state of changes in industry 4.0 through the disappearance and creation of new jobs and the economic consequences of the Covid-19 pandemic, the current solution to increase the competitiveness of older people in the labor market could be their strategic learning and development by employers or by the state institutions through effective programs. The article is focused on research of older people aged 50+ for the period 2012 - 2018 in Slovakia. The second chapter is aimed on the aging of the Slovak population and strategic learning and development as a competitive advantage in the labor market. The third chapter is devoted to the goal and methodology of research. The data on the population, economic activity, participation in further education and training and the economically active population according to the education of older people in Slovakia are presented in the fourth chapter. The results and suggestions of possible solutions to the situation are discussed in the fifth chapter.

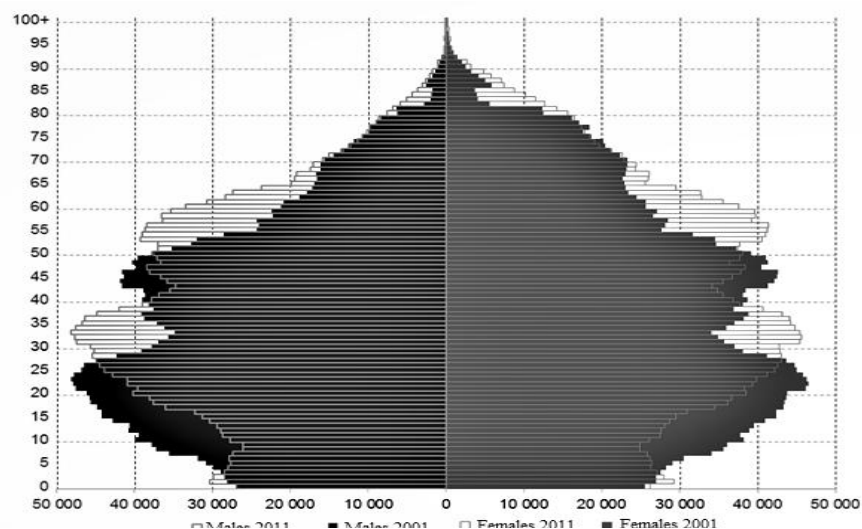
2 LITERATURE OVERVIEW

As a starting point for the research of increasing the competitive advantage of older people in the labor market in Slovakia was chosen the phenomenon of aging of the Slovak population and strategic learning and development as a competitive advantage in the labor market in terms of human resources management.

2.1 Slovak population ageing

Population aging is a trend in many countries around the world and Slovakia including. Population aging is considered one of the greatest challenges of the 21st century by some authors (Dudel & Myrskylä, 2017, p. 2102). The United Nations (UN) predicts a worldwide increase of people over the age of 60 from 12% in 2015 to 22% in 2050 and in Europe from 24% to 34% (Hardy et al., 2018, p. 69). According to the UN definition, the population is considered to be old when the proportion of people 65+ is higher than 7% and if the ratio exceeds 10% it enters the advanced age (Łaszkiwicz & Bojanowska, 2017, p. 77). There was the proportion of people 65+ in 2018 was 16% in Slovakia (Bartek, 2020, p. 41). The average age of the population has increased in Slovakia. It was 39.3 years in 2015 and it was 40.82 years in 2018 (Statdat, 2019). The forecast for 2060 is more than 49 years (Epale, 2019). There was the total fertility rate 2.5 children before 1980 in Slovakia (Bútorová et al., 2013, p. 48) while only 1.6 children in 2017 (Bartek, 2020, s. 41). As the total fertility rate fell below 2.1 the replacement level of the population is not sufficient (Jurčová, 2005, p. 13). We are witnessing a phenomenon in which the population of Slovakia is aging at the base due to a decrease in birth rates and at the same time the population is aging at the summit due to an increase in life expectancy (Jurčová, 2005, p. 57). The life expectancy of the Slovak population aged 55-74 in the years 2012-2018 increased by approximately one year, however it is below the European Union average (Bartek, 2020, pp. 44-45). This aging is also visible in the age pyramid according to population censuses (Figure 1). The number of seniors has doubled according to Mrúzová (2014). These demographic changes are reflected in the labor market as well. There have taken place several legislative changes within the Visegrad Group countries in recent years in the area of prolonging the working life of older people (Hardy et al., 2018, p. 74) and later retirement as a measure against the increase in pension beneficiaries, prevention of labor shortages on the labor market or securing the state budget revenue through the collection of taxes from the productive population. Extending the productive age of older people, whose physical and mental settings for retirement age have been different for many years, brings areas that have not been problematic until then. Pawera and Jančíková (2017, p. 93) observed that employers in Slovakia do not look for people 50+ in the labor market and especially not women, which can be very frustrating for older people, even if they are actively looking for or trying to keep a job.

Figure 1. Age structure of the population of the Slovak Republic in comparison with 2001 and 2011

Source: Statistical Office of the Slovak Republic, Population and Housing Census 2001, 2011 (MINV, 2013, p. 9)

2.2 Strategic learning and development as a competitive advantage in the labor market

Authors writing about human resource management or strategic human resource management consider the qualifications, education, learning and development of employees to be an important factor in the competitive advantage of competition, i.e. organizations and individuals.

Strategic human resource management is to increase the competitive advantage in the long run through the management of rare human resources, which create innovation while identifying with the organization's strategy and product (Bartek, in press, a). Having a qualified, capable and motivated workforce in the company is perceived fundamentally for a competitive advantage and the concept of strategic human resources management is focused on the recruitment, support and development of high-qualified employees (O'Riordan, 2017, p. 10). Snell & Bohlander (2013, p. 54) describe human resources as the origin of competitive advantage when they are valuable, rare (knowledge, skills, abilities), difficult to imitate and organized. Confirmation of the increasing importance of human resources as a source of sustainable competitive advantage is that the protection of property rights and intellectual property has increased (McWilliams et al., 2001, p. 8). Vojtovič (2015, pp. 106-109) sees educated and capable people as the main production factor in the new economy and considers human knowledge and skills in the concept of human resources as the main source of prosperity and the search for competitive advantage, the organization's capital, and not as its cost item. The area of strategic learning and development of human resource management aims to create an environment in which people will learn and develop, because the intellectual capital of the company's human resources is the main source of competitive advantage and is important for increasing employability within and outside the organization (Armstrong & Taylor, 2014, p. 284). Slávik (2009, pp. 324-325) considers regular learning and development of new working skills to be especially important in the transition to a new employer's strategy with different demands on the skills of employees. Employee becomes the main competitive advantage when organizations adapt to new conditions of global competition (Sloka et al., 2020, p. 356). Becker sees further education as an investment in human capital and Spence as a sign of talent and skills (as cited in Midtsundstad & Nielsen, 2019, p. 49). Balanovska et al. (2019, p. 306) perceive qualified personnel as one of the conditions for creating a competitive advantage. Research on micro, small and medium-sized companies refers to one of the conditions of competitiveness in the form of an internal factor of education (Fitriaty et al., 2019, p. 375). The employees themselves also perceive the importance of learning culture in companies. The study on sustainable human resources management of Slovak Postal enterprise, which results in a competitive advantage of the organization, employees expressed opinions on low satisfaction with the quality of the corporate learning system (Strenitzerová & Achimský, 2019, p. 17). The results of research conducted by Midtsundstad & Nielsen in Norway (2019, pp. 48 - 49) point to a significant impact of improving formal education on subsequent participation in the labor market. The overall effects are quite similar for males and females. Achieving a lower tertiary level has the greatest impact on labor market participation for both males and females. Completion of secondary education has a significant long-term impact on males. The results suggest that facilitating access to formal education for older workers can be an important contribution to prolonging working life. Globalization, digitalisation and technological development are leading to new types of jobs and changes in the skills needed for existing jobs, and thus propose to facilitate older workers' access to formal education, which can make an important contribution to prolonging working life. Generation X research (born 1960-1985) in the context of the Industry 4.0 captured the view that they see the development of professional skills as a way to increase their competitive advantage and stay current in the labor market, while they consider individual growth as an appropriate element (Bakanauskienė et al., 2020, p. 37). The importance of a

faster adaptation of the education system to the requirements of Industry 4.0 in the United Kingdom is highlighted by Flynn et al. (2017, p. 239), when they say that underestimating the development of the required skills will create disparities between demand and supply in the labor market, which will result in rising unemployment. The research of Czech small and medium-sized companies brought clear knowledge that the employment of males and females of all ages is a competitive advantage of companies (Šafránková & Šikýř, 2020, p. 333). The economic activity of older people in Slovakia is expected and demanded due to the demographic development of the population and changes in pension policy and legislation. Just as qualified and educated people are a benefit and one of the sources of competitive advantage of organizations in competition, so the strategic learning and development of older people can be one of the conditions for increasing their competitive advantage in the labor market.

3 METHODOLOGY OF RESEARCH AND GOAL

The goal of the research is to find out data on the target group of economically active older people 50+ with regard to their education. The age group of older people 50+ is chosen due to the availability of data in the database of the Statistical Office of the Slovak Republic, as there is not clear definition in social sciences literature the term older people in terms of age (Bartek, in press, b). Methodology of research are literature research, analysis, synthesis, comparison, abstraction, induction and deduction. The limitations of the research are in the unavailability of the necessary data for the selected age group, therefore we approach the use of other age groups in order to get as close as possible to the evaluation of the researched issues.

4 RESULTS OF RESEARCH

Due to availability, the research data in Table 1 for the period 2012 - 2018, sorted in descending order by age groups are divided into 50+ years in the categories of population status and economic activity of the population, 50-74 years of participation in further education and further professional training and 15+ in the category economically active population by education. The values obtained are given in absolute and percentage values.

Table 1. Economic activity and participation in further education of older people in Slovakia 2012-2018

Category	Group	Value	Sex	Year						
				2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012
Population Status	total	1000	total	5450421	5443120	5435343	5426252	5421349	5415949	5410836
	50+	1000	males	867,4	858,2	848,5	837,0	824,7	810,2	796,0
			females	1080,6	1072,0	1063,0	1051,5	1039,6	1024,9	1010,4
		%	males	15,9	15,8	15,6	15,4	15,2	15	14,7
			females	19,8	19,7	19,6	19,4	19,2	18,9	18,7
Economically Active	total	1000	total	2746,3	2754,7	2758,1	2738,3	2721,8	2715,3	2706,5
	50+	1000	males	389,7	386,1	385,2	379,1	375,7	374,6	377,6
			females	375,6	374,1	355,9	344,2	327,2	319,9	309,5
		%	males	14,2	14,0	14,0	13,8	13,8	13,8	14,0
			females	13,7	13,6	12,9	12,6	12,0	11,8	11,4
Participation in Education and Further Professional Training	50-74	1000	males	13,6	11,2	6,6	7,3	6,5	5,6	5,5
			females	12,8	11,9	8,4	9,2	10	8,2	9,7
		%	males	1,8	1,5	0,9	1	0,9	0,8	0,8

			females	1,5	1,4	1	1,1	1,2	1	1,2
Economically Active Population by Education 15+	primary	1000	males	86,7	87,1	79,4	80,1	79	80,7	81,1
			females	69,1	80,5	75,1	78,3	75,3	77,9	77,1
		%	males	5,8	5,8	5,3	5,3	5,2	5,4	5,4
			females	5,6	6,4	6,0	6,3	6,2	6,4	6,4
	secondary	1000	males	1100,3	1117	1147,6	1145,2	1159,2	1168,7	1188,7
			females	807,7	821	837,8	845,7	845,7	859,5	859,4
		%	males	73,1	74,3	76,0	76,1	76,8	77,6	78,9
			females	65,1	65,6	67,2	68,6	69,8	71,1	71,6
	tertiary	1000	males	318,9	299,8	283,7	279,4	271,7	256,6	237,3
			females	363,5	349	334,5	309,6	290,8	272,3	263
		%	males	21,2	19,9	18,8	18,6	18,0	17,0	15,7
			females	29,3	27,9	26,8	25,1	24,0	22,5	21,9
	uneducated	1000	males	-	0,1	0,1	0,3	0,1	-	0,2
			females	0,3	0,1	-	-	0,1	-	-
		%	males	-	0,01	0,01	0,02	0,01	-	0,01
			females	0,02	0,01	-	-	0,01	-	-

Source: Data and own calculation based on data from Statistical Office of the Slovak Republic (2020a, 2020b, 2020c).

The population of the 50+ is growing over the observed period by + 1.2% (71,400) for males and + 1.1% (70,200) for females. The economic activity of the population 50+ is growing for males by + 0.2% (12,100) and for females by + 2.3% (66,100). Participation in education and further professional training 50-74 increases for males by + 1.0% (8,100) and for females by + 0.3% (3,100). The development of the economically active population according to education 15+ is as follows for individual groups. Primary education for males increases by +0.4 (5,600) and for females decreases by -0.8% (8,000). Secondary education (in the group is included: vocational without graduation, secondary without graduation, secondary vocational without graduation, secondary vocational with graduation, secondary general with graduation, secondary specialised with graduation, higher professional) decreases for males by -5.8% (88,400) and for females by -6.5% (51,700). Tertiary education (in the group is included: bachelor degree, master degree, PhD. degree) is growing by + 5.5% (81,600) for males and by + 7.4% (100,500) for females. People without education have a minimal representation.

5 DISCUSSION

The human resources management literature considers qualification, education, strategic learning and development to be key to increasing the competitive advantage of companies in competition and at the same time a competitive advantage for individuals in the labor market. The research tries to identify the development of education and the development of economically active older people in Slovakia. Data indicates that the cohort of older people 50+ for the observed period 2012 - 2018 is growing. The share of economically active males and females is growing at the same time. The economically active population 15+ recorded on average a low decrease in the share with primary education by -0.4%, with secondary education a slight decrease by -6.2% and a slight increase in tertiary education by + 6.5%. Secondary education has the largest representation. There is perceived the interest of the population aged 50-74 in improving their qualifications through participation in education and further professional training. The data do not allow clearly define the education level of the

50+ cohort. Simplifying conversions cannot be proceeded. There is the only indicator for clarifying the increase in competitive advantage in the labor market through learning and development is in the category of participation in education and further professional training, which has a growing trend over the period under review. Research on older people in Norway (Midtsundstad & Nielsen, 2019) shows that access to secondary and tertiary education has a positive impact on economic activity, prolonging of working life and employment. Grmanová et al. (2018, p. 69) perceive the need to create and further develop opportunities for education of older people in relation to their employment in the labor market. There is an assumption that simplifying access by the state to the secondary and tertiary education of older people 50+ (Generation X) and the persistence of conditions by employers for strategic training and development would increase their competitive advantage in the labor market in the context of the demands of the Industry 4.0., i.e. the disappearance and creation of new jobs. The expected increase in the representation of older people in the population, the extension of the retirement age, which may not be final in the future to 64, the emerging industrial changes and the growing need to supplement qualifications, there are opportunities to increase the competitive advantage of older people in the labor market in creating and implementing education and development programs for older people to enhance their employment potential and not necessarily depend on them for unemployment benefits due to the reduction of jobs or their lack of qualifications. The participation of older people in learning and development benefits all stakeholders. Older people are motivated by increasing their qualifications to prolong their active working life and thus by increasing their remuneration as well. A qualified person is valuable capital for an employer. A more competitive person in the labor market is less likely to be in receipt of unemployment benefits. However, the question of the possibility of raising qualifications arises on a practical level. Time and financial costs. Who and under which conditions can afford to be participate in education and further professional training in addition to ones` work, family and other responsibilities? To what extent do employers and the state create conditions? These circumstances may be the answer to the low participation of the population 50-74 in education and further professional training. On the one hand, we have a clear disparity of theoretical advantages over values. On the other hand, the values are not very high. The answer to this situation could be more: learning and development are not considered by older people as a profitable investment or do not have the necessary resources, the employer does not provide them with opportunities for further education and development, the state does not sufficiently support education and development of older people, there is a lack of effective education and development programs. Continuing strategic learning and development of economically active older people could be more beneficial than additional retraining of the unemployed ones.

6 CONCLUSION

The aim of the research of this article was to find out data about the group of economically active older people 50+ with regard to their education, because the education is considered as one of the factors of competitive advantage in the labor market, which we derive from theoretical knowledge in human resources management. The goal is achieved partly because data sources are limited, in which we see the reserves of our research, and at the same time space for its possible continuation and expansion. The research results show an increase in the share of the population aged 50-74 participating in education and further professional training by an average of + 0.6% and at the same time in the category of economically active population by education 15+ in the group tertiary education by an average of + 6.5% per observed period, which is perceived as a positive trend within the population. Increasing the participation of older people 50+ in learning and development it is anticipated to increase their competitive advantage in the labor market. This trend of learning and development will

continue to be actual and desirable in view of the aging Slovak population and the changes associated with the Industry 4.0 and the economic consequences of the Covid-19 pandemic. Human resource managers and the state at the same time have opportunity for more effective creation of programs of strategic learning and development of people who are not only costs, but also profit for companies and in the form of contributions for the state. May the results and suggestions on this issue would be beneficial for the further direction of research.

Sources

1. ARMSTRONG, M., & TAYLOR, S. (2014). *Armstrong`s Handbook Of Human Resource Management Practice*. Ashford Colour Press Ltd : London. 13th Edition. E-ISBN: 978-07494-6965-8.
2. BAKANAUŠKIENĖ, I., KYGUOLIENĖ, A., & ŠIUMETĖ, L. (2020). Discovering Generational Differences in Employer Attractiveness: The Case of Financial Organization. *Conference proceedings: The Impact of Industry 4.0 On Job Creation 2019*, Alexander Dubček University in Trenčín, Faculty of Social and Economic Relations : Trenčín, pages 35-43, ISBN 978-80-8075-903-2. [online]. Available: <https://fsev.tnuni.sk/konferencia2019/Zbornik.pdf>[2020, May 13].
3. BALANOVSKA, T., HAVRYSH, O., & GOGULYA, O. (2019). Developing enterprise competitive advantage as a component of anti-crisis management. *Entrepreneurship and Sustainability Issues* 7(1): 303-323. [http://doi.org/10.9770/je-si.2019.7.1\(23\)](http://doi.org/10.9770/je-si.2019.7.1(23))
4. BARTEK, J. (2020). Employment and Life Expectancy of Older People in Slovakia and European Union. *Proceedings of the 3rd International Conference Contemporary Issues in Theory and Practice of Management*. Czestochowa, Poland, pp. 40-47. [online]. Available: <http://citpm.wz.pcz.pl/proceedings-2020.html>[2020, April 28].
5. BARTEK, J. (in press, a). *Hľadanie podstaty strategického riadenia ľudských zdrojov*[Searching the Essence of Strategic Human Resource Management].*The Conference 2020 „Days of Management and Economics Students 2020“*.
6. BARTEK, J. (in press, b). Terminology of Employment Potential and Older People within Social Sciences Literature. *Interdisciplinary Scientific Conference for PhD students and assistants QUAERE 2020 (vol. X.)*.
7. DUDEL, C., & MYRSKYLÄ, M. (2017). Working Life Expectancy at Age 50 in the United States and the Impact of the Great Recession. *Springer, Demography* 54:2101-2123, [online]. Available: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs13524-017-0619-6.pdf> [2020, February 24].
8. EPALE. (2019). *Starnutie obyvateľstva na Slovensku a zmeny na trhu práce* [Population Aging in Slovakia and Changes in the Labour Market], [online]. Available: <https://ec.europa.eu/epale/sk/content/starnutie-obyvateľstva-na-slovensku-zmeny-na-trhu-prace>[2019, December 12].
9. FITRIATY, AMIN, S., & KHALIK, I. (2019). Supply Chain Management Model to Improve the Competitiveness of SMEs in the ASEAN Economic Community Era 2015–2025 in Tanjung Jabung Barat Regency, Indonesia. *International Conference on Economics, Education, Business and Accounting*, KnE Social Sciences, pages 374–384. DOI 10.18502/kss.v3i11.4021
10. FLYNN, J., DANCE, S., & SCHAEFER, D. (2017). Industry 4.0 and Its Potential Impact on Employment Demographics in the UK. *Advances in Manufacturing Technology XXXI*. IOS Press, pp. 239-244. doi:10.3233/978-1-61499-792-4-239
11. GRMANOVÁ, E., KOSTROVÁ, J., & ŠKROVÁNKOVÁ, K. (2018). *Demografické zmeny a ich vplyv na trh práce*[Demographic Change and its Impact on the Labor

- Market]. Fakulta sociálno ekonomických vzťahov, Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne : Trenčín. Prvé vydanie. ISBN: 987-80-8075-833-2.
12. HARDY, W., KIEŁCZEWSKA, A., LEWANDOWSKI, P., & MAGDA, I. (2018). Job Retention Among Older Workers in Central and Eastern Europe. *Baltic Journal of Economics*, 18:2, 69-94, [online]. Available: <https://doi.org/10.1080/1406099X.2018.1514562>[2019, November 15].
 13. JURČOVÁ, D. *Slovník demografických pojmov* [Glossary of Demographic Terms], INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky, Výskumné demografické centrum, Bratislava, STATIS, 2005, pp. 55-56. Retrieved from http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slovník_2verdd.pdf
 14. McWILLIAMS, A., VAN FLEET, D. D., & WRIGHT, P. M. (2001). Strategic Management of Human Resources for Global Competitive Advantage. *Journal of Business Strategies*, Vol. 18, No. 1, Spring, pp. 1-23.
 15. MIDTSUNDSTAD, T. & NIELSEN, R. O. (2019). Lifelong Learning and the Continued Participation of Older Norwegian Adults in Employment. *Eur J Educ.* 54:48-59, [online]. Available: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/ejed.12322> [2019, November 15].
 16. MINV. (2013). *Národný program aktívneho starnutia na roky 2014 – 2020* [National Active Aging Program 2014-2020], [online]. Available: https://www.minv.sk/swift_data/source/rozvoj_obcianskej_spolocnosti/rada_vlady_pre_mno/rokovania/2013/5_rokovanie/MPSVR_narodny-program-aktivneho-starnutia_material.pdf[2019, December 15].
 17. MRÚZOVÁ, B. (2014). *Vek a starnutie v pracovnom práve* [Age and Aging in Labour Law], [online]. Available: <https://www.projustice.sk/pracovne-pravo/vek-a-starnutie-v-pracovnom-prave%20> [2019, December 12].
 18. O'RIORDAN, J. (2017). The Practice of Human Resource Management. State of the Public Service Series. *IPA – An Foras Riarachain Institute of Public Administration*. Research Paper 20, 20 s.
 19. PAWERA, R., & JANČÍKOVÁ, E. (2017). An Issue of Age in the Labour Market in Slovakia. *Economic Annals-XXI*, 168(11-12), 93-99, [online]. Available: <http://soskin.info/userfiles/file/Economic-Annals-pdf/DOI/ea-V168-19.pdf>[2019, November 15].
 20. SLÁVIK, Š. (2009). *Strategický manažment* [Strategic Management]. Sprint dva : Bratislava. Druhé vydanie. 403 s. ISBN: 978-80-89393-08-4.
 21. SLOKA, B., KERŠULE, L. & SKRŮZKALNE, I. (2020). The Role of Telecommunication Personnel for Industry 4.0 Job Creation. *Conference proceedings: The Impact of Industry 4.0 On Job Creation 2019*, Alexander Dubček University in Trenčín, Faculty of Social and Economic Relations : Trenčín, pages 355-363, ISBN 978-80-8075-903-2. [online]. Available: <https://fsev.tnuni.sk/konferencia2019/Zbornik.pdf>[2020, May 13].
 22. SNELL, S., & BOHLANDER, G. (2013). *Managing Human Resources*. South-Western Cengage Learning : Mason, 16th edition. ISBN: 978-1-111-53282-6.
 23. STATDAT.(2019). *Indexy vekového zloženia - SR, oblasti, kraje, okresy, mesto, vidiek* [Age Composition Indices - SR, Regions, Regions, Districts, City, Countryside],[online]. Available:http://statdat.statistics.sk/cognosex/cgi-bin/cognos.cgi?b_action=cognosViewer&ui.action=run&ui.object=storeID%28%22iF41FA7A868E74315A56CF26B722E3A07%22%29&ui.name=Indexy%20vekoveho%20zlozenia%20-%20SR%2C%20oblasti%2C%20kraje%2C%20okresy%2C%20mesto%2C%20vidiek%20%5Bom7005rr%5D&run.outputFormat=&run

- .prompt=true&cv.header=false&ui.backURL=%2Fcognosext%2Fcps4%2Fportlets%2Fcommon%2Fclose.html&run.outputLocale=sk[2019, December 12].
24. STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC. (2020a). *Population Age Status of the Slovak Republic by Sex and Age*. DATA cube, (2020, February 27). Retrieved from http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SLOVSTAT/om2024rs/v_om2024rs_00_00_00_en
 25. STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC. (2020b). *Economically Active Population by Age*. DATA cube, (2020, February 27). Retrieved from http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WIN/pr3104qr/v_pr3104qr_00_00_00_en
 26. STATISTICAL OFFICE OF THE SLOVAK REPUBLIC. (2020c). *Participation Rate in Education and Further Professional Training*. DATA cube, (2020, February 27). Retrieved from http://datacube.statistics.sk/#!/view/en/VBD_SK_WI N/as1013rs/v_as1013rs_00_00_00_en
 27. STRENITZEROVÁ, M., & ACHIMSKÝ, A. (2019). Employee Satisfaction and Loyalty as a Part of Sustainable Human Resource Management in Postal Sector. *Sustainability*2019, 11, 4591; doi:10.3390/su11174591
 28. ŠAFRÁNKOVÁ, J. M., & ŠIKÝŘ, M. (2020). Human Resource Management Challenges of the Fourth Industrial Revolution for Czech SMEs. *Conference proceedings: The Impact of Industry 4.0 On Job Creation 2019*, Alexander Dubček University in Trenčín, Faculty of Social and Economic Relations : Trenčín, pages 328-334, ISBN 978-80-8075-903-2. [online]. Available: <https://fsev.tnuni.sk/konferencia2019/Zbornik.pdf>[2020, May 13].
 29. VOJTOVIČ, S. (2015). *Koncepcia riadenia ľudských zdrojov* [Human Resource Management Conception]. Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov, Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka: Trenčín. Prvé vydanie. ISBN: 978-80-8075-694-9.

Contact

Ing. Jozef Bartek
Alexander Dubček University of Trenčín
Faculty of Social and Economic Relations
Študentská 2, 911 50 Trenčín, Slovak Republic
Tel: +421 902 791 495 email: bartekjozef@gmail.com

THE EFFECT OF SENSORY MARKETING FROM THE PERSPECTIVE OF NEUROMARKETING

Jaromír Tichý, Pavel Rosenlacher, Kateřina Tučková

Abstract

The aim of the survey was to find out by which sensory organ the most emotional reactions are evoked within the subjective evaluation of the product. The set goal was fulfilled by neuromarketing research with the help of several biomedical methods. This involved monitoring of brain activity using EEG, by which not only the emotional response was determined, but also the degree of attention that the respondent paid to the tested product. In addition to the EEG method, the respondents were monitored for skin surface temperature, cardiac activity – blood volume pulse (BVP) and galvanic skin resistance (GSR). The research also included a questionnaire survey, where respondents assessed using a numerical scale to what extent the tested product emotionally appealed to them. The neuromarketing data showed that the emotional reactions to the tested product were manifested by the visual and olfactory effects of the product. However, in the subsequent questionnaire evaluation after the end of data collection, the respondents perceived the tested product most emotionally through sight, smell and touch.

Key words: *marketing, neuromarketing, sensory marketing, eye tracking, marketing communication*

1 INTRODUCTION

In today's highly competitive marketing environment, it is very important for companies to be able to engage customers with their product and better understand their customers' needs. Based on this, there is an interest in combining cognitive neuroscience methods and consumer behaviour research (GOTO et al, 2019). It is possible to use neuromarketing as one of the relatively newer approaches. There is more talk about neuromarketing starting already in 2002 (MORIN, 2011), although some sources indicate the origin of the word neuromarketing in the 90s (GURGU, 2020). Basically, neuromarketing connects psychology, neuroscience and marketing (KHUSHABA, 2013). Neuromarketing „uses investigation of brain imaging and clinical psychology to discover what people think and feel when they look at prints, are exposed to messages from different brands, watch TV, shop, and browse internet, play video games or are trained in various activities“(GURGU, 2020). Heart Rate (HR), electroencephalography (EEG), galvanic skin response (GSR) or Eye Tracking (NILASHI, 2020, Decision to Adopt Neuromarketing Techniques for Sustainable Product Marketing) are very often used as research methods in neuromarketing. Many of these methods therefore have their origins in medicine (ZURAWICKI, 2011). Thanks to these methods, neuromarketing research can be used to monitor brain activity in situations such as the purchasing decision-making process, the evaluation of variants or the selection of variants (CHRISTIANSEN, 2016). Firms and marketers thus obtain much more objective data compared to classical marketing research on consumer psychological reactions (FORD, 2019).

2 MATERIALS AND METHODS

As part of the neuromarketing survey itself, the sensory effect of the selected product on the respondents and their overall evaluation of the product were tested using selected neuroscience methods.

The product that served as a stimulus in the neuromarketing survey itself was warm, freshly brewed fruit tea, a product that is not expected to be never drunk by respondents and may be preferred regardless of the respondent's gender. The choice of tea was subject to several criteria. The first of the criteria was the colour of the tea, which must have been attractive and rich at first glance. Therefore, green and citrus teas, which have a faint colour, were discarded. Fruit teas that contain brightly coloured fruits were chosen, such as strawberries and raspberries, because they often have a rich and distinctive red colour. Another criterion was the taste, which should not be bitter, because it would narrow the circle of respondents who would like the tea, and so another criterion was that the tea should not contain rose hips. This might seem like a problem, as most teas, especially cheaper ones, contain it. Once fruit tea was chosen, it also had to taste fruity, and preferably like the fruit it contained. One of the last criteria was the smell. It had to be nice, but not extra strong. After analysing and evaluating these criteria, Dilmah raspberry tea was chosen (Dilmah Gourmet Raspberry black raspberry tea, composition: Ceylon black tea, raspberry aroma (3.8%), hygienic packaging 2g, 3 - 5 Minutes, manufacturer: Dilmah Ceylon Tea Company PLC, Sri Lanka). (DILMAH, 2020)

Given that this was an experimental survey, the sample of respondents consisted of a total of 10 respondents, namely high school students, of which 2 were boys and 8 girls. Students were selected on the basis of purposeful selection, where the respondents were selected by the authors of the study themselves. The addressed students were students of high school focused on teaching marketing. The students of this school were chosen mainly because they are already aware of neuromarketing, so there was no risk associated with excessive stress in the experiment itself. The age range of respondents ranged from 16 to 17 years.

Data collection took place in two phases, where in the first phase the physiological responses of the respondents to the submitted stimulus (product) were monitored and in the second phase a short questioning related to the verbal evaluation of the stimulus took place. The first part of the survey was an experiment or a laboratory experiment, where several neuromarketing techniques were used for data collection. A Nexus-10 device and BioTrace+ software were used for data collection. Electroencephalography (EEG), skin galvanic resistance (GSR), skin surface temperature (TEMP), blood volume pulse (BVP) methods were used to collect neuromarketing data. As part of the EEG method monitoring brain activity, brain waves SMR, beta and gamma were monitored, while the placement of 4 measuring electrodes took place according to the international EEG methodology 10-20 at points Fp1, Fp2, Fp7 and Fp8 (SCHAFF, SHULTZ, 2009). The surface temperature of the skin was measured with an accuracy of a thousandth of a degree Celsius using a temperature sensor placed on the little finger of the non-dominant hand and the sensor was attached to the finger with a paper patch (JANSEN, BROEK, WESTERINK, 2010). The galvanic resistance of the skin was measured using two sensors attached with Velcro to the ring finger and the middle finger of the non-dominant hand (VECCHIATO, 2009). An overview of these methods, their placement on the respondent's body and the measuring sensors used is shown in Table 1 below.

Table 1: Overview of used methods

Method designation	Sensor (s)	Placement	Subject of measurement
GSR	2 sensors, Velcro	Ring finger and the middle finger of the non-dominant hand	Resistance of the skin
TEMP	Thermistor	Little finger of a non-dominant hand	Skin temperature
EEG	SMR	Electrodes (points: FP1, FP2, FP7 a FP8)	Brain waves
	BETA		
	GAMMA		
		Left frontal lobe	

	SMR		Right frontal lobe	
	BETA			
	GAMMA			
Blood volume pulse BVP		Clip-on mechanism	Forefinger of a non-dominant hand	Blood pulse

2.1 Data collection and measurement results

Data collection took place in the VŠFS Neuromarketing Laboratory in order to eliminate various undesirable phenomena and influences. We considered the disturbance of the respondent to a stimulating environment to be negative influences, at the same time it was possible to ensure the same conditions for all respondents in the laboratory, including, for example, lighting (ROSENLAGER, TICHÝ and SLAVÍKOVÁ, 2018). Students were invited to the laboratory individually so as not to come into contact with respondents who have just undergone data collection (TICHÝ, ROSENLAGER and MARŠÁLKOVÁ, 2017). The temperature of the tea served was also important, it should not be too high so that the respondent did not get burned during the tasting and it was pleasant to hold a mug in the hand. On the contrary, the tea should also not be cold, because it would not retain its taste and aroma. Therefore, a temperature between 54 °C and 58 °C was chosen, which was determined by pre-research with different tea temperatures. The whole laboratory experiment consisted of five phases, each one phase included exposure to one sense. At the beginning of the survey, instructions were given to each respondent and he was briefly acquainted with the course of data collection.

After connecting of all the necessary measuring sensors, a short time-lapse image of the sky was projected to the respondent using a projector, which was meant to calm him down and relieve his stress. At the same time, this was important mainly for later data processing, in which the data measured from the course of this rest mode were compared with the subsequent reactions to the sensory effects of the tested tea. The recording captured a cloudy sky and was 35 seconds long, and to determine the relatively rest state of the respondent, the last 3 seconds of the total footage were used for the calculation, when these 3 seconds were averaged for individual measured parameters (ROSENLAGER, TOMČÍK and BRŮNA, 2019).

At the end of the 35-second recording, inducing a state of rest, the respondent was blindfolded. This is so that it is possible to act individually on selected senses and so that the tested stimulus is not affected by sight and, for example, smell at the same time. In the first of the 5 phases, the respondent should smell the tea. According to the instructions given to him, the respondent should once take a deep sniff at the cup of tea that the interviewer put to his nose, but the respondent was not allowed to touch the cup. In the second phase, the respondent's taste was influenced, when he tasted the tea with the help of a straw, in order to avoid spilling the respondent because he was blindfolded. In the third phase, the hearing was affected, when a short sound recording was started with pouring tea into a mug, which lasted 9 seconds. The fourth phase was the tactile phase. The respondent took the mug in his hand, and his task was to evaluate its temperature within 3 seconds, whether it was adequate, too warm, or vice versa. This was followed by the last phase of the experiment, the visual phase, in which the respondent's eyes were untied and he had a few seconds for his eyesight to get used to the light again. Then a glass mug of tea was placed on the table and the respondent was instructed to inspect its colour. Throughout all 5 phases, the respondent's physiological reactions were monitored, see Table 1. After evaluation, the tea was taken from the room and all measuring sensors were removed from the respondent. An overview of the individual phases of sensory action is shown in Table 2. Each of the phases lasted a limited period of time to ensure comparable conditions, while the respondent was not informed of the specific

duration of the phase, only after the expiry of the time interviewer informed that the evaluation of the stimulus was to end.

Table 2: Overview of data collection phases

Phase	Sense	Activity	Duration	Conditions	Evaluation item
1.	Smell	Sniffing the tea	2 seconds	Blindfolded eyes	The smell of tea
2.	Taste	Tasting the tea	4 seconds	Blindfolded eyes	The taste of tea
3.	Hearing	Listening to the recording (simulation of pouring tea)	9 seconds	Blindfolded eyes	Sound effect of the recording
4.	Touch	Holding a mug with tea in the hand	3 seconds	Blindfolded eyes	Tea temperature
5.	Sight	View of a glass mug with tea	3 seconds	Untied eyes	Tea colour

In addition to measuring the physiological reactions of the part, the survey also included the second part, namely personal questioning, which partly took place during the testing of tea, and partly after its completion. The survey was divided into two parts, in order to make it easier for the respondent to express precisely and correctly his emotional effects of the tested tea through the sense organs. Both parts were written down by the interviewer on a pre-prepared record sheet. In the first part, which took place at the same time as the laboratory experiment, evaluation scales were used. The questions were always related to the just completed sensory phase of the experiment, and the questions were asked using a scale from 1 to 10, by which the emotional engagement of the stimulus was evaluated for each of the five phases of sensory action. A value of 10 meant the most intense emotional effect. This range was chosen so that the respondent could not mark the straight centre of the scale and thus choose a neutral position and attitude to the current phase of the experiment. Thus, the respondent evaluated the olfactory, then the taste, auditory, tactile and visual pleasantness of the tested tea, always immediately after the sensory action (see Table 2).

2.1 Data collection and survey results

In the second part of the survey, which took place only after the end of the collection of neuromarketing data, the so-called sequence scales were used, in which the cards were presented on the table. One human sense was written on each card and the cards were arranged according to the individual phases of the laboratory experiment - smell, taste, hearing, touch, sight. The respondent's task was to sort the individual human senses in descending order, according to their intensity, and how the individual sensory stimuli affected him more on the contrary less. The sequence scale in the form of printed cards was chosen for a simple reason, for the sake of clarity. Namely, when the respondent sees the cards with the individual senses, he is more likely to remember what he felt or saw when using each of the senses, than if we only ask him verbally. When evaluating the data, a value from 1 to 5 was assigned to each sense (5 = most emotionally impressive), according to the order determined by the individual respondents. For example, if a respondent identified olfactory as the sense that impressed him the most, he was assigned the number 5, for a better comparison with the first part of the survey, where the dominant result had the highest result. These columns were then evaluated for both parts of the survey using the mode, median and average functions. The results from both phases of the survey are shown in Table 3.

Table 3: Survey results

Senses	Rating scale - first part			Sequence scale - after the measurement		
	Average	Mode	Median	Average	Mode	Median
Smell	7,7	7	8	3,8	4	4

Taste	6,8	7	7	4	3	4
Hearing	5,8	5	5,5	2,1	1	1
Touch	7,4	10	8	2,1	2	2
Sight	7,8	7	8	2,6	2	2,5

From the table above, it is possible to read, by comparing the individual functions, which sense was emotionally most impressive when evaluating the individual scales. The table shows data from both, the first part of the survey (10-point scale), which took place during neuromarketing data collection, and it contains data from the final survey (5-point scale). The data shown in Table 3 show that taste and smell were identified as the most emotionally impressive senses in the subsequent questioning without the presence of the tested product. However, from the survey carried out during the operation of the product, sight, smell and touch were identified as the most impressive sense. The difference in order and evaluation may be affected by the effect of rationality in the second, subsequent phase of the questionnaire, which no longer took place immediately after the effect of the product. It is thus clear that the evaluation of the product is influenced by rationality and the resulting evaluation may differ from the immediate reactions.

During the monitoring of physiological functions, 1 152 216 statistically processable data were collected, and this information was processed using the SPSS Statistica program. Initially, before all data processing, all data was exported from BioTrace + software to SPSS Statistica. It was chosen because of the huge number of features it offers, which made the data processing process easier and saved a lot of time. In the case of EEG data processing, the values of brain waves SMR and beta representing the level of attention of the respondent and brain wave gamma presenting emotional manifestations were merged (ROSENLAGER, TICHÝ and TOMČÍK, 2016). In general, however, during data processing, the value of the respondent's rest state was first determined by monitoring up to the last 3 seconds of the time-lapse image of the sky, where the greatest calming was expected since the image was started. These quiescent values were compared separately for each respondent with their measured data from the course of tea testing. Thanks to this, it was possible to determine by what percentage the physiological reactions of the respondents changed during the sensory action of tea compared to their resting state. The table below shows the average values for all respondents.

Table 4: Questioning results

Senses	GSR	TEMP	EEG		BVP	Data average
			attention	emotion		
Smell	117 %	90 %	55 %	44 %	109 %	83%
Taste	114 %	89 %	43 %	38 %	100 %	77%
Hearing	109 %	89 %	54 %	45 %	95 %	79%
Touch	113 %	89 %	50 %	41 %	99 %	78%
Sight	119 %	89 %	83 %	77 %	98 %	93%

From the data given in Table 4 it is evident that the highest difference compared to the resting values shows the sight (93% average for all measured parameters) and then the sense of smell. This may be due to the fact that sight is generally one of the most important sensory organs, through which one receives most of the information from the environment. Smell is considered to be one of the sensory organs that has great potential to arouse emotions (LANGMEIER, 2009). Furthermore, the data also show that the monitoring of skin surface temperature does not show significant changes, even though it was measured with an accuracy of a thousandth of a degree Celsius and its contribution in this neuromarketing survey can be discussed. The data measured by means of a neuromarketing survey thus follow

the data obtained from the immediate questioning of the respondents immediately after the sensory action, in which sight and smell were considered to be very important senses. The difference in evaluation in the second phase of the survey could therefore be influenced by rationality.

3 CONCLUSION

The survey found/confirmed that the dominant sense is sight, through this sense it is possible to obtain 80 to 90 % of information from the external environment. Another less dominant sense is smell, given that it is the most sensitive sensory organ, and also that stimuli that are received through olfactory receptors travel directly into the emotional experience of a person. The other senses do not have a clear order.

The experiment looked at the extent to which sensory information about a product is received in the subconscious. The survey shows that a person is aware of some brain processes and some are not. For example, in the case of sight and smell, one consciously receives information. This results from the fact that both in questioning and in the experiment, these two senses were more dominant than the others. For the other senses, the result is not so clear-cut. I think that the order of the individual senses is also influenced by the kind of stimulus that activates the individual senses. The survey also shows that the order of the senses is influenced by the time that elapses since the activation of the individual senses and the questioning. The longer the time, the more the order of the individual senses differs according to the respondent's decision from the brain reaction and physiological reactions.

Customers usually decide to buy impulsively, based on emotions and at the place of purchase, it can be said unequivocally that people are partially aware of their brain processes, but for the most part these processes take place subconsciously. Only the sight and smell take place consciously, but only if one acts impulsively, irrationally, and on the basis of emotions, that is, if one does not think about one's purchase for a long time.

Although the sight has been long considered the dominant sense, the results obtained from the experiment have yielded surprising results. Sight is generally considered to be a very important human sense, but it was a surprise that it is also the dominant sense in taste marketing. In this area, it would rather be assumed that the dominant sense will be taste and possibly smell. Initially, it was not assumed that taste in this case would act on the respondents as the least dominant sense, although to some extent this may also be influenced by the subjective preferences of the respondents.

Authors acknowledge the support of Research project IGA VŠFS Prague No 7429/2020/05 „Processing of visual stimuli by the consumer from the point of view of the eye tracking method.“ funded by the University of Finance and Administration, Prague.

Sources

1. DILMAH, 2020. *Raspberry flavoured tea 160 teabags*. [on-line] © 2020 Dilmah Ceylon Tea Company PLC. [2020-06-03]. Available from: <https://shop.dilmahtea.com/flavoured-tea-raspberry-flavoured-tea-160-teabags>.
2. FORD, B. John, 2019. What Do We Know About Neuromarketing? *Journal of Advertising Research*. Vol. 59 no. 3 257-258. ISSN 0021-8499. DOI: 10.2501/JAR-2019-031. Published 1 September 2019.
3. GOTO, N., LIM, X.L., SHEE, D., HATANO, A., KHONG, K.W., BURATTO, L.G., WATABE, M., and SCHAEFER, A., 2019. Can Brain Waves Really Tell If a Product Will Be Purchased? Inferring Consumer Preferences From Single-Item Brain Potentials. *Front. Integr. Neurosci.* 2019 Jun 28. DOI: 10.3389/fnint.2019.00019.

4. GURGU, Elena, Ioana-Andreea GURGU, Rocsana B. Manea TONIS, 2020. *Neuromarketing for a better understanding of consumer needs and emotions*. Independent Journal of Management & Production; Sao Paulo Sv. 11, Čís. 1, (Jan/Feb 2020): 208-235. ISSN: 2236-269X. DOI: 10.14807/ijmp.v11i1.993.
5. CHRISTIANSEN, Bryan, 2016. *Neuroeconomics and the Decision-Making Process*. Hershey, Pennsylvania: IGI Global. ISBN 14-666-9990-6.
6. JANSSEN, J. H., BROEK, van den, E. L. & WESTERINK, J. H. D. M., 2010, *Method and system for selecting items using physiological parameters*, Patent No. WO2010113103.
7. KHUSHABA, Rami. N.; WISE, C.; KODAGODA, S.; LOUVIERE, J.; KAHN, B. E.; TOWNSEND, C, 2013. *Consumer Neuroscience: Assessing The Brain Response To Marketing Stimuli Using Electroencephalogram (EEG) And Eye Tracking*. Expert Systems With Applications v. 40, p. 3803–3812, Elsevier.
8. LANGMEIER, Miloš, 2009. *Základy lékařské fyziologie*. Praha: Grada. ISBN 9788024725260.
9. MORIN, Christophe, 2011. *Neuromarketing: The New Science of Consumer Behavior*. In: *Society*, s. 131-135. ISSN 0147-2011. DOI: 10.1007/s12115-010-9408-1. Available from: <http://link.springer.com/10.1007/s12115-010-9408-1>.
10. NILASHI, M.; YADEGARIDEHKORDI, E.; SAMAD, S.; MARDANI, A.; AHANI, A.; ALJOJO, N.; RAZALI, N.S.; TAJUDDIN, T, 2020. *Decision to Adopt Neuromarketing Techniques for Sustainable Product Marketing: A Fuzzy Decision-Making Approach*. 12, 305. February 2020. DOI: 10.3390/sym12020305.
11. ROSENLAGHER, Pavel, Jaromír TICHÝ a Michal TOMČÍK, 2016. EEG studies of the effect of noise on the process of conscious learning. *Acta Oeconomica Universitatis Selye*, Komárno: the Faculty of Economics of J. Selye University, roč. 5, č. 2, s. 182-193. ISSN 1338-6581.
12. ROSENLAGHER, Pavel, Michal TOMČÍK a Matěj BRŮNA, 2018. EEG study of the effect of virtual reality. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, Hradec Králové: Magnanimitas, roč. 8, č. 2, s. 216-218. ISSN 1804-7890. doi:10.33543/0802216218.
13. SCHAFF, K., SCHULTZ, T., 2009. *EEG-Based Emotion Recognition Using Support Vector Machines*. 1. Fachtagung Biophysiological Interfaces, Berlin, Germany, 12.06, 2009.
14. TICHÝ, Jaromír, Pavel ROSENLAGHER a Barbora SLAVÍKOVÁ, 2018. Creating of effective product photography from perspective of neuromarketing. *Economics Management Innovation*, Olomouc: Moravská vysoká škola Olomouc, roč. 10, 2/2018, s. 16-26. ISSN 1804-1299.
15. TICHÝ, Jaromír, Pavel ROSENLAGHER a Lenka MARŠÁLKOVÁ, 2017. Neuromarketing Approach to Efficient Food Styling. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, Hradec Králové: Magnanimitas, roč. 7, č. 1, s. 180-183. ISSN 1804-7890.
16. VECCHIATO, G., 2009. *The study of brain activity during the observation of commercial advertising by using high resolution EEG techniques*. IEEE Engineering in Medicine and Biology Society. September 2009: 57-60. DOI: 10.1109/IEMBS.2009.5335045.
17. ZURAWICKI, Leon, 2011. *Neuromarketing: exploring the brain of the consumer*. London: Springer. p. 51. DOI: 10.1007/978-3-540-77829-5.

Contact

Ing. Mgr. Jaromír Tichý, Ph.D., MBA; Ing. Pavel Rosenlacher
University of Finance and Administration
Estonská 500, 101 00 Praha 10, Czech Republic
Tel: 210 088 800
email: jaromir.tichy@vsfs.cz; pavel.rosenlacher@vsfs.cz

THE USE OF THE SEMANTIC DIFFERENTIAL IN DETERMINING THE DEGREE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE ENTERPRISE

Patrícia Jánošová

Abstract

Sustainable development is one of the most debated topics in almost all areas (science, research, business, politics, etc.). Achieving sustainable development can only later lead to the achievement of regional, national and global goals. It is essential that, when addressing and implementing the principles of sustainability, we start with elements of society and then focus on sustainable development in general, for example at national level. It is necessary that the enterprise's management strives to implement sustainable development as a principle based on the enterprise's strategy. There are few models in the world that provide a true picture of the state of sustainable development in a enterprise. The main goal of the article is to propose the use of a semantic differential to represent sustainable development in the enterprise.

Key words: sustainable development, sustainability, semantic differential, measurement of sustainable development

1 INTRODUCTION

Characterization of sustainable development in practice is very difficult. Sustainable development is a complex of characteristics, opinions and subjective views that are not limited. The terms sustainability and sustainable development began to be used in particular in connection with the recognition that uncontrollable growth of various kinds (population, production, need, pollution, etc.) is unsustainable in an environment of limited resources. Every subject in the world perceives sustainable development differently. For this reason, it is very difficult to measure, report and reflect sustainable development. Implementing measurement systems and monitoring sustainable development is a necessity in a dynamic market environment (Barbosa, et al., 2020). In the literature as well as in practice, we encounter the measurement of sustainable development and the comparison of the level of sustainable development between enterprises. There are several models that have been developed to characterize the degree of sustainable development. These sustainability models, also known as “business models”, are emerging as a potential mechanism for integrating sustainability into business (Jolink and Niesten, 2015). However, the use of the terms "business model" and "sustainable business models" (Osterwalder and Pigneur, 2005) deficiency of clarity, conceptual consensus and consistency. There is still a minimal number of theoretical foundations and research conducted in economics that address sustainable development, and this issue has not been sufficiently explored (Teece, 2010). In addition, there is no general agreement on the characterization, classification, and synergies of individual studies (Spieth et al., 2014; Zott et al., 2011). The lack of theoretical justification is also reflected in the small number of case studies and empirical analyzes in the field. (Anser, et al. 2020)

Sustainable development is largely influenced by the United Nations, which sets time-limited targets for certain periods. From 2000 to 2015, these were the Millennium Goals (Borini, et al., 2020), which are currently progressed by a more extensive and detailed concept of Agenda 2030.

In the literature, we encounter a sharp increase in the number of articles on the impact of sustainability on the performance of enterprises. Alongside this trend, another interesting trend emerged as the literature began to move closer to consolidating a holistic approach to the sustainability of business performance with a socio-environmental combination. The problem with this combined approach is that it overlooks economic sustainability while recalling CSR, which emphasizes the focus on environmental sustainability. The literature shows a very positive relationship between sustainable development and enterprise performance (Tokarčíková, 2015). A minor part of the literature indicates a negative relationship, a mixed relationship or no significant relationship between the sustainability of the enterprise and financial performance, this represents a gap for further research.

1.1 Measurement of sustainable development

Implementing sustainability elements into models and tools requires a systematic approach. Evans et al. (2017) define the basic problem that enterprises face in assessing and measuring sustainability - there is a lack of a clear system of measurement - economic, environmental and social. A model is required to highlight the economic, environmental and social impact of new business models. The literature on relevant elements of the sustainability adoption process is increasing, but there is still little research on how to achieve sustainability in practice. (Alshehhi, et al. 2014)

At present, we know several possibilities (models, techniques) of measurement the degree of sustainability at the level of states and regions, so that we can compare the results with other countries. Mutual comparison allows countries to provide a report of shortcomings and suggestions for improving their sustainability. The most widely used tools for measuring sustainability include:

- Human Development Index,
- Environmental Sustainability Index,
- UN CSD Dashboard,
- Sustainable Development Index,
- PSR Pressure – State-Response,
- GRI Global Reporting Initiative,
- UN framework,
- Ecological Footprint,
- Dow Jones Index.

Instruments for measuring sustainable development limit the scope to countries, regions and other territorial units. Their use is not possible in the conditions of individual entities - enterprises. The degree of sustainability and sustainable development cannot be clearly characterized from the point of view of quantification. Measures and intervals of individual sustainability indicators have not been developed enough at the territorial or enterprise level. This fact predetermines the creation of a generally applicable system for limiting sustainability at the enterprise level.

1.2 Semantic differential as a method of measurement sustainable development

Measurement of sustainable development requires a holistic approach to the three pillars of sustainable development - economic, environmental and social, which create the well-known sustainable triple-bottom line model. In understanding and implementing sustainable development, it is not possible and beneficial to deal with just one of these pillars. In order to be able to capture a report of the current situation in the enterprise, we must focus on the enterprise as a whole.

The semantic differential method is one of the research methods aimed at determining how a person perceives a given concept. The reason of the use is that each term has, in addition to

the denotative meaning, also a connotative meaning. It is this fact that causes the individual conception to mean different feelings, contexts, events, perceptions and others. The author of this method is psychologist Charles Egerton Osgood, who began using it in 1957. (Osgood, 1964)

The original use of the semantic differential method lies in a set of bipolar adjectives, which should represent three aspects - strength, evaluation, activity. The modified semantic differential method increases the value of the enterprise (Kušnířová, 2019) and takes into account three aspects - economic, environmental and social, (Figure 1), not working with bipolar adjectives. In each of the three aspects, there are several indicators (for example 8) rated on the scale. Indicators can either be created by the enterprise itself, on the basis of which it can continuously record progress in achieving sustainable development, or it takes over indicators from other entities.

The optimal scale of the indicator should have a value of 7 numbers (Osgood, 1964). It follows that a number on a scale from 1 to 7 is chosen for each of these indicators. The number on the scale of individual indicators indicates the rate of occurrence in the enterprise. This means that the number 1 on the scale indicates a 0% rate of occurrence of the given indicator in the enterprise and the number 7 a 100% rate of occurrence of the given indicator in the enterprise.

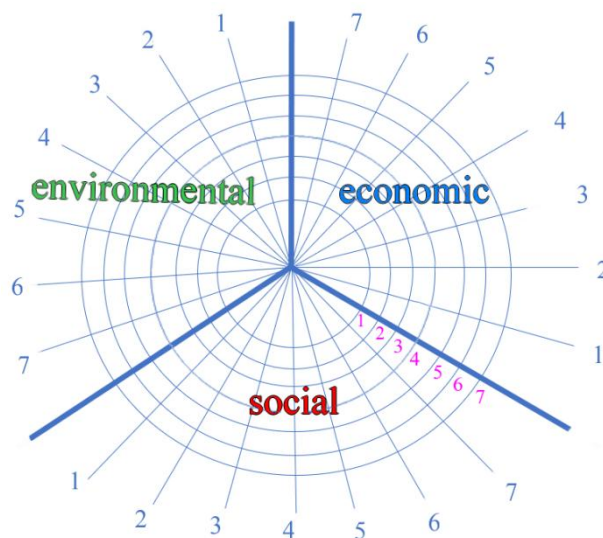

Figure 1: Modified semantic differential with three aspects - economic, environmental and social

The scale definition of individual indicators of the three dimensions of sustainable development in research will clarify the perception of sustainable development by enterprises and offer a picture of the enterprise's focus on the current sustainable direction. The semantic differential method will allow a more accurate grasp of the term "sustainability" in research, which may seemingly represent different dimensions in each enterprise. If we consider the level of indicators at the level of one enterprise, the resulting value on the scale of each indicator will be displayed on the semantic differential model. If we determine the average value of sustainable development in several enterprises, we average the values for individual indicators according to the relation:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} (x_1 + x_2 + \dots + x_n)$$

The parameter "n" means the number of enterprises in which we determine the degree of sustainable development for a particular indicator and the parameter "x" means the numerical value of the given indicator on the scale for the given enterprise. The resulting value is graphically displayed on a semantic differential model.

It is very important for the enterprise to implement a model capable of depicting the state of sustainable development. It is also very important to record this continuously. It is these advantages that enable the enterprise to use a modified semantic differential model. For the enterprise, the use of this model is especially of reporting importance.

Table 1: Values of indicators from three aspects of sustainable development in the model of semantic differential

<i>Aspect</i>	<i>I1</i>	<i>I2</i>	<i>I3</i>	<i>I4</i>	<i>I5</i>	<i>I6</i>	<i>I7</i>	<i>I8</i>
Environ.	6	7	5	6	4	6	7	4
Social	3	4	1	3	2	1	3	2
Econom	5	4	6	5	4	1	3	4

Table 1 contains numerical values of individual indicators, the current state of which is determined in the enterprise.

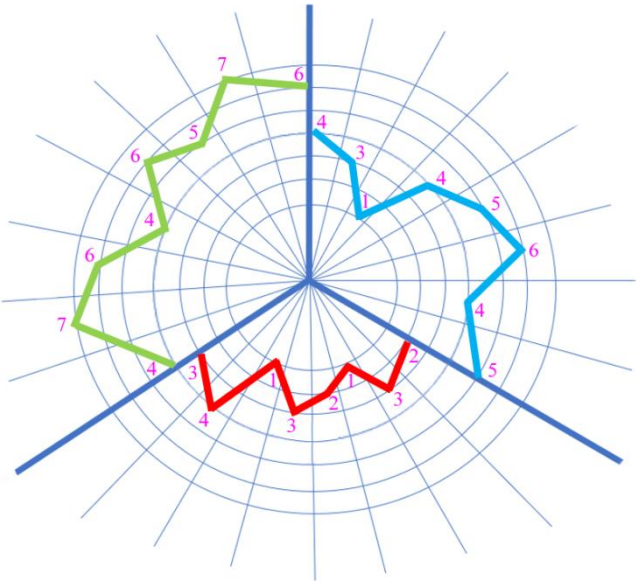

Figure 2: An example of the use of a modified semantic differential in a enterprise with three aspects - economic, environmental and social

Figure 2 shows a graphical representation of a modified semantic differential in an enterprise. From the picture it is possible to find out which area of the triple-bottom line the enterprise is dedicated to and to what extent.

Table 2: Average values of indicators from three aspects of sustainable development in the model of semantic differential

<i>Aspect</i>	<i>Average Value</i>
Environmental	5,625
Social	2,375
Economic	4

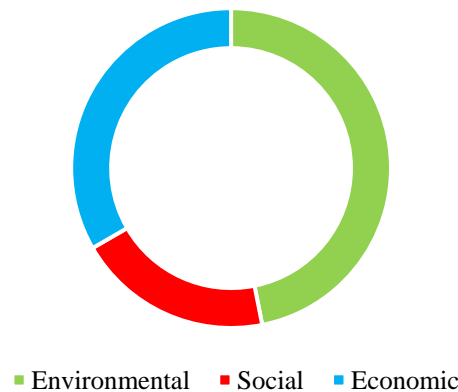

Figure 3: Graph of average values of indicators from three aspects of sustainable development in the model of semantic differential

In this case, the enterprise orients its sustainable activities primarily to the environmental direction (Figure 3). The enterprise focuses at least on the social part of sustainable development. The result is a comprehensive report of the current state of sustainable development in the enterprise.

The enterprise can report sustainable development on a regular basis, which will always provide an up-to-date overview of the sustainable direction of the enterprise. The enterprise will obtain from several reports the historical development of the sustainable development of the enterprise with the possibility of its prediction.

2 DISCUSSION

Based on the studied literature and the results of previous researches on measuring sustainable development in enterprises, we have identified several shortcomings:

- we know the minimum number of models that can be applied at enterprise level,
- there are a few sustainable development indicators that can be quantified and compared,
- managers who are interested in running a business in a sustainable direction have problems implementing and measuring the principles of sustainable development in the enterprise,
- management has a problem with identifying indicators of sustainable development in the enterprise,
- managers in the enterprise do not have the tools to record the current state of sustainable development of the enterprise,
- managers in the enterprise do not have the tools to continuously record the sustainable development of the enterprise,
- there are no sustainable development measurement systems set up for individual economic sectors.

For the needs of enterprises, we have therefore modified the semantic differential as a tool for assessing the state of sustainable development in the enterprise for the reasons stated above. Future research may transform the proposed semantic differential model for use in the conditions of individual economic sectors. This will allow a consistent and clear comparison of the results of sustainable development between enterprises in all sectors.

3 CONCLUSION

Based on the studied literature and an overview of researches focused on sustainable development and its reporting was arisen the need to create a system that takes into account the current state of sustainable development in the enterprise. Based on this need was made a model of a modified semantic differential was created. This model records the current state of sustainable development in the enterprise and can be applied in enterprises of all sizes and in all sectors. The purpose of creating a model of a modified semantic differential was a clear representation of the state of sustainable development in the enterprise on the basis of specified indicators.

The modified semantic differential model differs from the original semantic differential in several ways. The original version of the model was focused on determining the perception of bipolar adjectives. The modified version of the model does not contain a set of bipolar adjectives, but includes 3 diverse files of indicators. The managers of the enterprise assign a numerical value to each of these indicators on a scale from 1 to 7. The higher the value is determined, the more the managers identify with the application of the indicator in practice. The result of determining the values of indicators is a diagram of the current state of sustainable development in the enterprise. Regular reassessment of the model will ensure that the enterprise continuously records progress in the sustainable direction of its activities.

References

1. ALSHEHHI, A., KHARE, N., NOBANEH, H . 2018. The Impact of Sustainability Practices on Corporate Financial Performance: Literature Trends and Future Research Potential. In: MDPI. Volume 10, Issue2. 494 p. <https://doi.org/10.3390/su10020494>
2. ANSER, M.K., NASSANI, A.A., YOUSAF, Z., ZAMAN, K. 2020. Evaluating 'natural resource curse' hypothesis under sustainable information technologies: A case study of Saudi Arabia. In: Resources Policy. Volume 68. 1-15 p. ISSN: 0301-4207
3. BARBOSA, M., CASTAÑEDA -AYARZA, J.A., FERREIRA, L., HELENA, D. 2020. Sustainable Strategic Management (GES): Sustainability in small business. In: Journal of Cleaner Production. Volume 258. 1-11 p. ISSN: 0959-6526
4. BORINI, F.M., AVRICHIR, I., NAVERRETE, S.D.S. 2020. Environmental upgrading and the United Nations Sustainable Development Goals. In: Journal of Cleaner Production. Volume 264. 1-11 p. ISSN: 0959-6526
5. EVANS, S. VLADIMIROVA, D., HOLGADO, M., FOSSEN, K.V., YANG, M., SILVA, E.A., BARLOW, C.Y. 2017. Business Model Innovation for Sustainability: Towards a Unified Perspective for Creation of Sustainable Business Models. In: Wiley Online Library. Volume 26, Issue 5. 597-607 p.
6. JOLINK, A., NIESTEN, E. 2015. Sustainable development and business models of entrepreneurs in the organic food industry. In: Business Strategy and the Environment. Volume 24, Issue 6. 386– 401p.
7. KUŠNÍROVÁ, D. 2019. Relation Between Production And Transformation Process In The Value Chain, The Power Of The Communication Channel And The Value For The Supplier. In: Young Science. Volume 7, Issue 2. 242-254 p. ISSN: 1339-3189
8. OSGOOD, CH. E. 1964. Semantic Differential Technique in the Comparative Study of Cultures. In: Transcultural Studies in Cognition. Volume 66, No. 3, Part 2. 171-195 p.
9. OSTERWALDER, A., PIGNEUR, Y. 2005. Clarifying business models: origins, present, and future of the concept. In: Communications of the Association for Information Systems. Volume 15. 1– 25 p.

10. SPIETH, P., RICART, J. E., SCHNECKENBERG, D. 2014. Business model innovation – state of the art and future challenges for the field. In: R&D Management. Volume 44, Issue 3. 237– 247 p.
11. TEECE, D. J. 2010. Business models, business strategy and innovation. In: Long Range Planning. Volume 43, Issue 2. 172– 194 p.
12. TOKARČÍKOVÁ, E., KUCHARČÍKOVÁ, A., KLUČKA, J., KOŇUŠÍKOVÁ, Ľ. 2015. Foreign Direct Investment: Impact on Sustainable Development in Regions of Slovak Republic. In: Journal of Security and Sustainability. Volume 5, Number 1. 59-71 p. ISSN: 2029-7025
13. ZOTT, C., AMIT, R., MASSA, L. 2011. The Business Model: Recent Developments and Future Research. In: Journal of Management. Volume 37, Issue 4. 1019– 1042 p.

Contact

Ing. Patrícia Jánošová
Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta riadenia a informatiky
Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina
email: patricia.janosova@fri.uniza.sk

MODIFICATION OF STAKEHOLDERS' MATRICES AND THEIR USE IN THE PROCESS OF VALUE CREATION FOR STAKEHOLDERS, FOCUSING ON SUPPLIERS AND BUYERS

Dana Kušnířová, Mária Ďuriřová

Abstract

The primary focus of the paper is to point out the possibilities of using the stakeholders' matrices, which is not just evaluation of stakeholders, but also their diversification according to a predetermined goal, or monitoring the change in the relationship with the stakeholders over the time. I.e. monitoring the development of the relationship and progress towards the set goals. The basis of the paper is the summary of information and knowledge concerning the stakeholders, focusing on suppliers and buyers, as well as selected stakeholders' matrices. Subsequently based on the available information determinate the possibilities of using the specific types of matrices in practice. The aim of the paper is to show the use of stakeholders' matrices, which based on our own adjustments through their modification can be used in the process of value creation for suppliers and buyers as stakeholders of the enterprise.

Keywords: *diversification, stakeholders, buyers, suppliers, value, matrices*

1 INTRODUCTION

Value and its creation is currently an important research subject in the field of management. The value creation process itself is primarily focused on creating value for customers as one of the stakeholders of the enterprise, where suppliers and buyers are only elements of the process. According to the international standard EN 1325:2014 – Value management, value is defined as a measure which expresses how well an organization, project, or product satisfies stakeholders' needs in relation to the resources consumed. This standard further defines a stakeholder as a person or organization which has relationship with an enterprise, an interest in a product at any time during its life cycle. The paper will focus on suppliers and buyers as chosen stakeholders of the enterprise. In order to identify the value created to suppliers and buyers by the enterprise, it is necessary to diversify these stakeholders as a first step in the value creation process. The purpose of stakeholder diversification should be predetermined, so that the enterprise will be able to identify indicators of diversification. The main purpose is to select those suppliers and buyers where value creation is significant for the enterprise itself, i.e. through this process, the enterprise will be able to ensure long-term sustainable relationships, loyalty, openness, long-term cooperation with pre-selected suppliers and buyers. It is the sustainability of mutual relations that is an important factor in the value creation process, even though there are a number of companies on the market, which up to now do not deal with sustainability itself (Jánořová, 2019). The selection of buyers and supplier also ensures the elimination of waste of the financial and capacity resources of the enterprise. The article primarily focuses on the evaluation of selected stakeholders matrices and their use in the process of value creation for suppliers and buyers and monitoring the achievement of the set goal over the time. The conclusions in the article will be drawn based on the characteristics of individual types of matrices, identification of the purpose of their use and subsequent evaluation of the usability of selected matrices in the value creation process for suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise.

2 CONTENT

The relationship between the stakeholders and the enterprise can be defined based on two continuous flows, in which each of these stakeholders contributes with something to the enterprise and on the other hand receives something from it. (Post, et al., 2002)

Stakeholders can be further divided into two groups: primary and secondary, where the primary are precisely those without whose active action the enterprise itself cannot function (Clarkson, 1995). This includes owners, investors, employees, but also buyers and suppliers. It can be said that this relationship is built on a formal basis, i.e. the relationship is contractually declared (Blažek, et al., 2005).

2.1. Matrix of stakeholders' importance within the openness of the communication channel

Within the suppliers and buyers as the primary stakeholders of the enterprise, it is important for the enterprise to select key suppliers as well as buyers to which it will devote its time, effort, financial as well as other resources to ensure their loyalty and good long-term relationship. Subsequently, it is important for the company to monitor the results and develop these relationships over the time. The interactions of the enterprise with other organizations or stakeholders are called interorganizational relationships (IOR), which have great importance and influence on the performance of the enterprise. (Mandt, 2018)

Even in the analysis of the stakeholders itself, the first step is to identify the key stakeholders and their interests (Schmeer K., 1999). The Power-Interest matrix is used for this very purpose as this matrix is suitable for stakeholder analysis. Based on this technique, it is possible to divide the stakeholders according to the power they can use to influence the operation of the enterprise and the interest in doing so (Bělohávek et al., 2001). This matrix divides the stakeholders into four quadrants, those who influence, those who are affected, key players and marginal players. (Eden and Ackermann, 1998)

Matrix algebra is based on computation and multiplication in a field and satisfied some of the axioms of the field, such as associative and distributional laws. (Carrell, 2017)

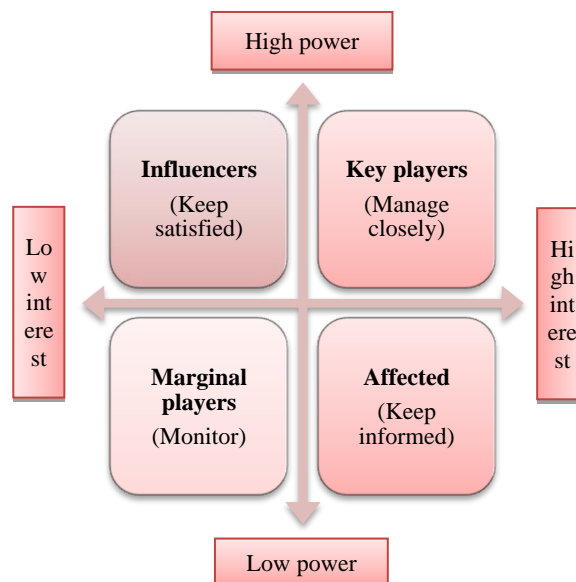

Fig. 1: Power-Interest Matrix (Source: Částek, 2010)

The basis for identifying key suppliers as well as key buyers, is to set a goal and relevant indicators based on it. It is not possible to do any analysis without setting a goal. (Amount, 2010)

In order to identify stakeholders, various indicators are used in practice. Therefore, it is very important for the enterprise to set a goal first and then indicators. In addition to the Power-Interest Matrix also other different matrices are used in practice, such as the Stakeholder Influence Matrix, Stakeholder Relationship and Support Influence Matrix, or Matrix Determining the Relationship between the Stakeholder Approach to the Enterprise Strategy. Modification of Power-Interest Matrix can be the basis for the diversification of suppliers and buyers within the value creation process for suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise. The first step the company should take, is to set a goal and thus the reason for the diversification itself, followed by the identification of indicators. The main goal of every enterprise is to ensure loyalty, good and long-term relationships with suppliers and buyers, which leads to ensuring competitiveness on the market. The communication is very important in building any relationships with the stakeholders, i.e. the enterprise should make sure that the communication channel is open and flow of information runs from stakeholders to the enterprise and vice versa. Open communication leads to quick problem solving, more effective innovations and new approaches. Only in this case, is it possible to build a relationship with stakeholders. Another important indicator for the company is the importance of suppliers and buyers. Importance can be defined by the size of the deliveries in the case of suppliers, or orders in the case of buyers. Other factors indicating the importance of stakeholders may be the size of suppliers and buyers, their reputation and market position, or the length of cooperation, whether they are one-off or long-term suppliers and buyers. From the given indicators, a matrix of the stakeholders' importance within the openness of the communication channel will be created.

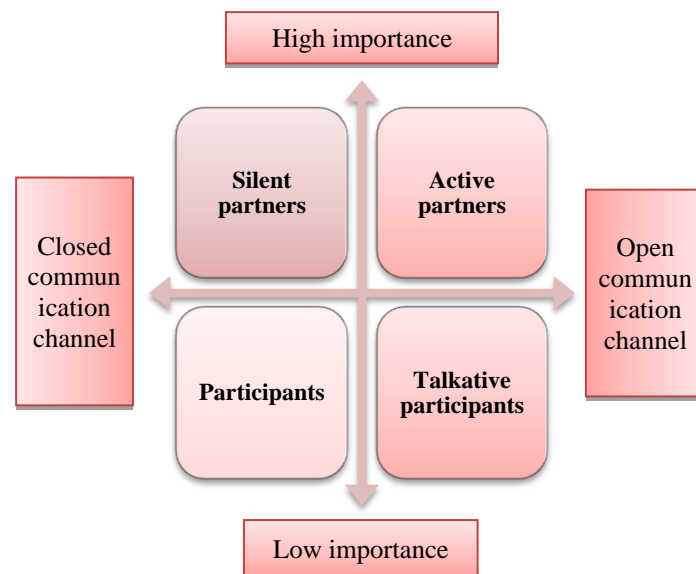

Fig. 2: Matrix of stakeholders' importance within the openness of the communication channel

Fig. 2 documents the division of suppliers and buyers into four basic segments based on their importance to the enterprise and the openness of the communication channel. It divides these stakeholders into active partners, participants, silent partners and talkative participants.

Active partners – these are suppliers/buyers who are important for the enterprise (size, reputation, market position, etc.), and therefore it is in the enterprise's interest to build a good and long-term lasting relationship with them. At the same time, the communication with them is at a good level, i.e. the communication channel is open. In a given case, the enterprise can

directly focus on the identification of the needs, interest, goals and opinions of these stakeholders as a basis for value creation process.

Participants – the opposite of the active partners are participants. These suppliers/buyers are not important for the enterprise (one-time deliveries/orders, etc.), communication with them is weak and at the same time not relevant for the enterprise. These suppliers and buyers come and go. These are only short-term business relationships. They are not the priority for the enterprise, as the potential building of a relationship with them would not bring any benefit to the enterprise, but on the contrary, the enterprise would spend time, effort or funds inefficiently.

Silent partners – these are suppliers/buyers who are very important for the enterprise, but communication with them is very weak. It is in the enterprise’s interest to build a relationship with them, but it must first and foremost focus on obstacles in the form of poor communication. In this case, the enterprise may focus on asking for feedbacks, suggestions for improvement, or vice versa to provide additional information and procedures. The main goal of the enterprise in this case, is to ensure mutual openness of the communication channel.

Talkative participants – are suppliers/buyers who are not important for the enterprise, but the communication channel is open (feedbacks, surveys, questionnaires, inquiries, etc.)

The matrix of stakeholders’ importance within the openness of the communication channel should help the enterprise in diversification of buyers and suppliers and in identification of those that the enterprise should focus on in the value creation process. At the same time, it should help the enterprise identify weaknesses, i.e. where it is necessary to take additional steps by the enterprise in order to ensure that value creation is perceived and appreciated by the other party, and thus to bring benefits to the enterprise itself.

The purpose of the Power-Interest Matrix is to provide information on how deeply the individual attitudes of selected stakeholders should be analyzed (Mazza, et al., 2017). It is logical to emphasize the importance of the relationship between the enterprise and its suppliers and buyers, as both stakeholders are making a significant contribution to the enterprises’ competitiveness. (Glavee-Geo, 2019)

As a bases for identification of relevant stakeholders, Schmeer (1999) recommends the following approach, which may also be implied separately to suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise:

- 1) Collecting and analyzing all existing information.
- 2) Making a list of all possible stakeholders (buyers and suppliers).
- 3) Developing a list of priority stakeholders (buyers and suppliers).

2.2. Matrix for evaluating the openness of the communication channel

It is important for the enterprise to identify the current state when setting the goal, as well as monitor the fulfillment of these goals over the time. A Stakeholder Engagement Assessment Matrix can be useful in a given case for enterprise, where the purpose of the matrix is to monitor the activities of stakeholders during the project. It monitors whether stakeholders are incorporated into the project and what impact they have on the project. They classify each stakeholder into the current status (C) and desired status (D). (Roseke, 2019)

Stakeholder	Unaware	Resistant	Neutral	Supportive	Leading
Stakeholder 1	C			D	
Stakeholder 2			CD		

Tab. 1: Stakeholder Engagement Assessment Matrix (Roseke, 2019)

There are several options how this matrix could be used for the needs of the value creating process for the suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise. One of the option is

to link it to the Matrix of stakeholders' importance within the openness of the communication channel. The enterprise can modify the matrix with respect to the communication channel and monitor its openness in the case of individual buyers and suppliers and track the development of the communication over the time. I.e. in case the enterprise identifies suppliers or buyers who are in the segment of silent partners, it knows that in order for these important partners to get into the segment active partners, the enterprise needs to work on the communication with these suppliers/buyers. In this case, the matrix can help the enterprise to find out the current status of the communication channel and to determinate the desired status.

Suppliers/Buyers	Closed communication channel	Slightly closed communication channel	Neutral communication channel	Slightly open communication channel	Fully open communication channel
Supplier/Buyer 1	C				D
Supplier/Buyer 2		CD			

Tab. 2: Matrix for evaluating the openness of the communication channel

Tab. 2 shows exactly two suppliers/buyers, where in the case of Supplier/Buyer 1 the communication channel is currently closed, but the enterprise's goal is to fully open this communication channel. Therefore, the enterprise will make the effort, time and resources to improve communication with the Supplier/Buyer 1. If this supplier/buyer was important for the enterprise, then by getting into the required status, the supplier/buyer itself will get into the segment of active partners and the company will be able to start identifying its needs, goals, opinions and preferences, i.e. proceed to the next step in the value creation process itself. On the other hand, the communication channel in the case of Supplier/Buyer 2 is currently slightly closed, but it is also the desired status, i.e. it may be a case when these suppliers/buyers are not important for the enterprise and therefore the enterprise does not need to improve communication with them.

The purpose of further modification of the matrix could be the monitoring of the achievement of the set goals over the time. If the enterprise's goal is to ensure loyalty, good long-term relationship with suppliers and buyers, then the matrix can be modified to show what the current status is and what the desired status is in this case. The enterprise can continuously review and update the current status at predetermined intervals, at certain milestones, or after any activities which the enterprise develops to achieve a given goal.

At present, enterprises are trying to implement new approaches, procedures and recommendations in various management activities, as well as in building relationships with stakeholders. It is important that they change their approach to the evaluation of the achieved results with a focus on the use of modern methods of evaluation and demonstration of their application in enterprises. (Malichova, et al., 2017)

3 CONCLUSION

Based on the knowledge about stakeholders, value and stakeholders matrices, is by the own processing defined the use of modified stakeholders matrices for the needs of the enterprise in the value creation process for suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise. By the own processing through modification of the Power-Interest Matrix, the Matrix of stakeholders' importance within the openness of the communication channel was created. Through this modified matrix, the enterprise can diversify the suppliers and buyers, and thus identify important partners which will be focused on in the value creation process. The enterprise will thus not unnecessarily waste resources, time, effort or funds on the value creation for those suppliers and buyers who will not bring any benefits to the enterprise in the future, nor on those where the conditions for the value creation are not yet adapted (see Fig. 2). Based on the modification of the Stakeholder Engagement Assessment Matrix into the

form of Matrix for evaluating the openness of the communication channel of suppliers and buyers (see Tab. 2), the enterprise can see the development of mutual communication with suppliers and buyers in real time, as well as the current status and progress in achieving the desired status. Both matrices are modified for the needs of the enterprise in the value creation process for the suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise. These matrices complement each other and allow the enterprise to focus fully on those buyers and suppliers that are relevant to the enterprise and to the value creation process itself.

Once an enterprise identifies active partners, i.e. those suppliers and buyers that are important to the enterprise, whose the enterprise cannot possibly easily substitute and where the basic conditions in the form of communication are met, can thus continue in the value creation process for them. However, before defining the value for a particular supplier or buyer, it is important to examine the environment in which it is located and especially what creates its value. The aim of the paper is to point out the use of stakeholders matrices. The set goal is fulfilled through the own processing by modifying selected matrices and determining their use in the process of value creation for suppliers and buyers as the stakeholders of the enterprise. This paper is a preparation for the further research, which should focus on the next step in the value creation process for suppliers and buyers. The next step should be the identification of needs, goals, opinions, preferences of identified suppliers and buyers and the generation of the process of value creation and the definition of the necessary steps and management activities to achieve the set goal.

Acknowledgement

This paper has been written with the support of VEGA 1/0382/19 – The building of sustainable relationship with the enterprise's stakeholder groups via the creation of value with the application of information-communication technology.

Sources

1. BĚLOHLÁVEK, F., et al., 2001, Management, Olomouc, Rubico, ISBN 80-85839-45-8
2. BLAŽEK, L., DOLEŽALOVÁ, K., KLAPALOVÁ, A., ŠIŠKA, L. Metodická východiska zkoumání a řízení inovační výkonnosti podniku. Brno: Centrum pro výzkum konkurenční schopnosti české ekonomiky, 2005. ISSN 1801-4496.
3. BS EN 1325:2014, Value Management, Vocabulary. Terms and definitions, 2014, ISBN: 978-0-580-76368-7
4. CARELL, J. B., Groups, Matrices and Vectors Saces, Springer Science+Business Media LLC, 2017, ISBN 978-0-387-79427-3
5. CLARKSON, M.: A Stakeholder framework for analyzing and evaluating corporate social performance. Academy of Management Review, vol. 20, no. 1, 1995, s. 92-117. ISSN 0363-7425.
6. ČÁSTEK, O., Využití stakeholderského přístupu při strategické analýze podniku. 1. vyd. Brno: Masarykova Univerzita, 2010, 242s. ISBN 976-80-2105411-0.
7. EDEN, C., ACKERMANN, F. Making strategy: the journey of strategic management. London: Sage, 1998. 507 s. ISBN 0-7619-5224-I.
8. GLAVEE-GEO, R., Does supplier development lead to supplier satisfaction and relationship continuation? Journal of Purchasing and Supply Management, 2019, 25(3), 100537
9. HARRISON, J. S., ST. JOHN, C. J.: Foundations in Strategic Management 5. vyd. Mason: South Western Cengage Learning, 2010 [cit. 2015-01-29]. ISBN 978-1-4390-8046-7.

10. JÁNOŠOVÁ, P., Perception of Sustainability in Enterprises of the Slovak Republic, *Medzinárodný vedecký časopis Mladá veda/Young Science*, 2019, Vol. 7 (2), pp. 227-241, ISSN 1339-3189
11. MALICHOVA, E., M. DURISOVA, E. TOKARCIKOVA, Models of application economic value added in automotive company, *Transport problems*, 2017, Vol. 12, issue 3,
12. MANDT, T., Dependence in Buyer-Supplier Relationships, Edition KVV, 2018, Koln, ISBN 978-3-658-24251-0
13. MAZZA, L., S. NICOLELLA, A. PALADUS, Thematic, actor and country-oriented waste, stakeholder matrixes, having the stakeholder's categorized maps as annexes, *UrbanWINS D3.1. Stakeholder matrixes*, British Columbia, 2017, [online]: <https://www.urbanwins.eu/wp-content/uploads/2017/06/UrbanWINS-D3.1.-Stakeholder-matrixes.pdf>
14. POST, J. E., PRESTON, L. E., SACHS, S.: Redefining the corporation. Stakeholder management and organizational wealth. Stanford: Stanford University Press. 2002, 320 s. ISBN 0-8047-4304-5.
15. ROBERTS, N. C., KING, P. J. The Stakeholder Audit Goes Public. *Organizational Dynamics*. 1999, vol. 25, no. 3, s. 63 – 79.
16. ROSEKE, 2019, 3 Types of Stakeholder Matrix, *ProjectEngineering*, [online]: <https://www.projectengineer.net/3-types-of-stakeholder-matrix/>
17. Stakeholder matrix: An overview of stakeholder matrices. *Stakeholdermap.com* [online], 2014
18. SCHMEER, K. Stakeholder Analysis Guidelines [online]. 1999 [cit. 2015-01-28].: [online]: http://www.eestum.eu/voorbeelden/Stakeholders_analysis_guidelines.pdf

Contact

Dana Kušnírová
University of Zilina in Zilina
Faculty of Management Science and Informatics
Univerzitna 8215/1, 010 26 Zilina, Slovakia
Tel: +421 948 250 163
email: dana.kusnirova@fri.uniza.sk

SOLVING PROBLEMS IN HOSHIN KANRI SYSTEM APPROACH USING QUALITY MANAGEMENT TOOLS – CASE STUDY

Kinga Konieczka

Abstract

In this article described practical aspects of quality focusing on solving problems in foundation system of hoshin kanri. Operation of this system means a systematic process of planning and achieving long-term goals, by developing organization's strategy for all its departments and units. In addition, the article discusses analytical research in relation to Toyota Motor Corporation. This analysis included evaluation of the most popular quality tools for solving problems such as DMAIC, 8D, A3, 5-Why and Ishikawa diagram. The case study presented in the article showed that the most applicable and useful is A3 Report but it is possible to use 8D and 5-Why however, the results are less useful than in the case of previous ones.

Keywords: hoshin kanri, quality management, quality tools, solving problems

1. INTRODUCTION

Nowadays, companies are constantly competing with each other to attract as many customers as possible. To this end, they must ensure the highest quality of products and services and constantly improve their processes and strategy of operation. They can do this using different methods, techniques and tools used in management.

Quality management in manufacturing enterprises has its foundation in quality theory, which deals with building systems of general definitions, theorems and models describing and explaining qualitative phenomena. Uses the achievements of broadly understood management, uses cost accounting. It is based on the methods of such fields of knowledge as management sciences, computer science, economics, sociology, psychology, statistics and other systems related to the functioning of human behavior, etc. This knowledge is a pillar for the correct use of quality management instruments. This article focuses on quality management tools that are used to solve problems not only at the management and executive level of enterprises. These tools support activities by providing properly processed data and information, enriching knowledge of processes, are characterized by some universalism, but at the same time they must be properly selected (Hamrol A., 2008).

A key problem for enterprises is also the effective translation of strategies, including vision, mission, values and strategic goals into a simple language, so that they are understandable to all employees and can be cascaded effectively down the organization and linked to daily management. One concept that explains this issue in a systemic way and proposes effective problem solving is hoshin kanri - a 7-stage lean system for implementing coherent strategic goals in an organization (Głowicki P., Kowalewski M., 2016).

As part of this article, the individual steps of the hoshin kanri system were presented with an indication of the operation of the system based on the PDCA cycle and planning. The PDCA cycle is its basic mental model and gives structure to activities at every level of management. After a long part of planning in HK system comes time to achieve goals, which is not easy, because that is where problems arise. Hoshin kanri is patience and the right resources. Instead of frustrating and bothering companies should use proven, valued, standard quality tools to solve these problems.

The main goal of the article is to present quality management tools that help solve problems in the functioning hoshin kanri system.

2. CHARACTERISTICS AND APPLICABILITY OF HOSHIN KANRI SYSTEM

The hoshin kanri method was developed in Japan by Yokogawa Hewlett-Packard in the early 1970s. Some western companies in the mid-1980s began to implement their own versions of HK (Hewlett-Packard, Porter and Gamble, AT&T, Xerox Corporation, IBM, Florida Power and Light and Texas Instruments). Furthermore, different authors have given different literal interpretations of HK, but the following is considered to be the most accurate definition (Dale B.G, Bamford D, 2016).

“hoshin” = a compass, a course, a policy, a plan, an aim

“kanri” = management control of the company’s focus

Hoshin kanri is a 7 steps process used as part of strategic planning in which goals are communicated and shared throughout the company, and then put into action (Jolayemi J.K., 2008). The steps below:

- 1) Establish the Vision and Assess the Current State - analyze current mission, vision and values, review existing processes and procedures to achieve future goals.
- 2) Develop Breakthrough Objectives - requirement for organization to be open to new and demanding ways. It usually takes three to five years.
- 3) Define Annual Objectives - state what needs to happen this year to ensure that three to five years old goals are achieved.
- 4) Cascade Goals Throughout the Organization - set goals should be measurable, detailed with specific key performance indicators, monitored by management.
- 5) Execute Annual Objectives - actions to achieve the goals for the year. It is advisable to use problem solving techniques, including DMAIC, 5WHY, A3.
- 6) Monthly Reviews – monthly checking of each person's progress in achieving goals to ensure that progress is maintained.
- 7) Annual Review - comprehensive assessment of organization's progress, adjusting goals or time estimates, ensuring adequate resources to achieve goals in the following year.

The purpose of hoshin planning is to improve communications throughout the company, whilst also reducing the waste created by poor direction or bad management at any level. The key to acquiring organizational knowledge is ability to discover problems and solve them. Hoshin kanri helps meet this requirement by using the Deming cycle (Plan-Do-Check-Act, PDCA) to manage and improve every detail in company. PDCA is an abbreviation for management method based on the scientific method, which includes four successive stages:

- Plan - developing a better method of operation and planning its implementation.
- Do - testing a new method.
- Check - verification of the results of the experiment.
- Act - introducing the tested method as a new standard of work.

Thanks to the systematic use of PDCA, hoshin allows to combine planning and implementation at all levels of organization. This can be achieved by means of a complex information exchange process called “catchball”, which results in interconnection and interlocking of subsequent PDCA cycles as well as transfer of the strategic plan to the next levels of the organization. (Watson, G. H., 2005).

The application of the presented method is mainly for better strategic planning and as a tool in quality management systems and management of complex projects. It also serves to motivate employees and join in the process of change. The hoshin kanri facilitates the understanding of strategic goals by the entire enterprise community and the creation of what can be described as strategic awareness, i.e. a shared vision of the future. Supports the creation of short- and long-term plans. Thanks to it, the company is able to produce products that meet the individual needs of customers and steadily increase its profits. The hoshin kanri method is also used to manage and integrate supply chains.

3. QUALITY MANAGEMENT TOOLS FOR SOLVING PROBLEMS IN THE THEORETICAL CONCEPT

Quality management tools help to improve the quality of products, services and processes. Quality tool is a tool designed to perform a specific task, according to a defined procedure. It enables direct and support the activities of improvement and change. The complementary tools are less used or are used only to solve a specific problem.

Based on analysis of the functions of extensive set of tools, those that correspond to the assumed problem solving were selected. These are: Ishikawa diagram, 8D report, A3, 5-why and DMAIC.

The first of these quality tools to solve problems is the tool 8D (Eight Disciplines). The 8D report is a systematic form of problem solving and continuous improvement of the organization. The standard 8 points of analysis allow to effectively find the cause and determine corrective actions. The 8D report follows the logic of Edwards Deming or PDCA. It is an extensive tool that uses some of the other well-known quality assurance tools. It corresponds to their readiness to solve complex problems for continuous improvement of a product or a process. The tool is processed in eight disciplines and emphasizes the synergy of the people involved. It was originally developed by Ford Motor Company, where it combined various elements of other techniques for problem solving to shape the eight disciplines, which it was introduced in Ford manual titled: Team Oriented Problem Solving. The 8D tool can be represented in steps as in Table 1:

Table 1. Steps 8D (Broday E. E., Andare P. P., 2013)

Nr	Step	Explanation
D1	Initial Data	Establish a small group of people with knowledge, time availability, authority and competence to solve the problem and implement corrective actions. The group must select a team leader.
D2	Description of the problem	Describe the problem in measurable terms. Specify clearly and objectively the problems that occurred both internal and outside the company.
D3	Immediate countermeasures	Define and implement actions that will provide protection for the customer to faulty, not causing a significant loss of the same, until permanent corrective action is implemented. Check with the data of the effectiveness of those actions.
D4	Root causes	Identify all potential causes that could explain why the problem occurred. Apply and test each potential cause against the problem description and data. Identify alternative corrective actions to eliminate the root cause.
D5	Corrective and preventive actions	Confirm that the corrective actions implemented will solve the problem for the customer or supplier and will not cause undesirable side effects. Define other actions, if necessary, based on the potential severity of the problem.
D6	Effectiveness of actions	Define and implement the necessary corrective actions for the permanent elimination of the root cause of the problem. Choose controls to ensure that the cause is eliminated. Monitor the long-term

		effects and implement additional controls, if necessary.
D7	D7. Updating of standards	Modify the specifications, training of employees, work flow, improve practices and procedures to prevent recurrence of this and all similar problems
D8	D8. Closing	Recognize the collective efforts of the staff. Promote your accomplishment and share knowledge and learning with the whole team, to assist in possible failures or similar errors that may occur.

The Ishikawa diagram is another quality tool analyzed that helps focus energy on the root cause of the problem, rather than dealing with and wasting time on symptoms. Ishikawa is cause and effect diagram, allows to rank the causes of occurring irregularities and to link these causes to each other using the chart. Its essence is a graphical presentation of the analysis of interrelationships of causes causing a specific problem. (Smith G. F., 1998). Perfect for team work, in combination with other quality management tools and techniques, such as brainstorming. It is referred to as a hierarchical tool whose main purpose is to help locate the causes of the problem that bothers us. The Ishikawa diagram is also often called the herringbone diagram or the fish bone diagram, because it resembles its shape. The Ishikawa cause and effect diagram should be constantly updated depending on how many and which of the causes of current errors have been removed or resolved.

Problems can be grouped based on several principles. For the less experienced working groups, the 5 M rule is the most popular of those used. Other rules used are: 5M + E, 7M, 8M, standards.

Grouping problems based on the 5M rule. The 5M rule is to use the (5M) system when performing the analysis. Five groups of reasons are proposed here:

- Manpower (people, workforce) - qualifications, habits, satisfaction with work, internship, well-being, etc.
- Method - procedures, instructions, scope of duties, specifications, standards, law, rules, know how, technology etc.
- Machine - license, durability, modernity, efficiency, precision, security living, working conditions etc.
- Material - input materials, semi-finished products, elements, substitutes, etc.
- Management - organizational structure, work organization, change work conditions, etc.

Ishikawa is cause and effect diagram has many uses, the main one is to solve quality problems in which there is an extensive chain of causes. It is also considered one of the basic quality tools used in the analysis phase of Six Sigma's DMAIC approach to problem solving.

DMAIC is an acronym from the words Define-Measure-Analyze-Improve-Control. This method is based on process improvement according to Deming cycle. It is a process improvement of many different areas in the enterprise. DMAIC cycle consists of five stages which are connected with each other (Smętkowska M., Mrugalska B., 2017):

- 1) Defining the goal and its requirements. The main purpose of this stage is to verify if the actions, which should be taken in order to solve the problems, are connected with the priorities in the organization and that there is support from management and availability of required resources.
- 2) Measuring the current process. The measure stage concerns gathering information about processes which are going to be improved. It focuses on information which is needed in order to better understand all the processes in organization, customers'

expectations, suppliers' specifications and identification of the possible places where a problem may occur.

- 3) Analysing the results of measurements, determining the causes of process imperfections and possible solutions for them. In the analyse stage different tools and methods are used to find root causes, assess the risk and analyse data. To confirm the analysis some samples should be performed and potential problems have to be proven to be real problems.
- 4) Improving the process, implementing the changes, which eliminates the imperfections. The goal of this stage is to take necessary information to create and develop an action plan in order to improve the functioning of the organization, financial aspects and customer relationship issues.
- 5) Controlling of the improved process, monitoring the results in a continuous way. The control stage is about confirmation if changes implemented at the improve stage are sufficient and continuous by verifying the quality of the improved process.

The next tool analysed is A3 Report - the simplest and most effective method of communicating what is important in an enterprise in a structured way. The A3 report took its name from a 297 mm by 420 mm sheet of paper. The report is based on the PDCA principle - Plan (Do), Do (do), Check (verify), Act (improve, act). The Deming Wheel is used in many methods of problem solving or continuous improvement. Therefore, the main recommendation of this method is primarily to solve problems where they occur (Shock J., 2020).

The A3 Report usually consists of multiple steps following a PDCA structure of Plan, Do, Check, Act. The number of steps can vary due to the different formats being used for the A3 Report. The exact number of steps used is not as important as the end result. The A3 Report can utilize various forms depending upon the organizations needs and preferences. The following paragraphs provide information regarding the basic steps and some tools used to complete the A3. One thing that all of the forms seem to have in common is that they follow the PDCA problem solving process. The basic steps and where they fall into the PDCA structure are listed below (Bassuk J.A., Washington I.M., 2013):

- 1) Plan - the first step is to define the problem or identify the need for improvement. Define the ideal state, the operational standard or the desired condition, describe the current situation or status and identify the Gap or problem.
- 2) Containment - in some A3 formats, a section is included for immediate countermeasures or containment actions. The purpose of containment is to prevent further problems from occurring or prevent the current problem from causing negative effects to other processes, products or departments.
- 3) Breakdown the problem - may be more than one issue contributing to the problem or more detail required to properly address the problem. Prioritize the issues and identify the point of occurrence or escape point.
- 4) Define goals - set goals regarding the improvement desired as a result of the exercise. This could include a percentage of improvement in process throughput, reduction in number of defects per unit or processing time. The goals should be specific, measureable, realistic, achievable and timely.
- 5) Root Cause Analysis of the problem by using various quality tools. Whatever method selected, it is important to get past the symptoms of the problem and down to the root cause.
- 6) Countermeasures - determined to address the root cause. The countermeasures must be clearly defined, achievable by the person responsible and have a due date. Corrective actions that do not have an owner or due date are seldom achieved.

- 7) Implementation of the corrective actions should be developed. The plan should include the team members, resources and time required to complete each task. In some cases, support from outside resources or test facilities are required. Some countermeasures may require repair or replacement of tooling or other capital expenditures. Therefore, proper levels of management should be kept informed throughout the process to assure adequate resources are available for implementing any corrective actions.
- 8) Monitoring and Validation the A3 team should next confirm the effectiveness of the countermeasures. This can be accomplished in many ways, including but not limited to additional quality checks, Statistical Process Control (SPC) data, process or product audits and customer feedback.
- 9) Standardize and Improve - during this phase of the A3, the team should take action to standardize the process changes or improvements. The team must update all standard work, work instructions and process control plans, etc. The management team should also promote continuous improvement of the A3 tool within the organization.

The last of these problem-solving tools is the 5-Why tool, which allows to find out the causes of a given problem. It is a method that raises two aspects. The first concerns the causes of the problem - why did the problem arise? The second aspect concerns the detection of the problem - why our current system / process control / supervision methods did not detect the problem once it appeared. Diagram 5-Why, also called the why-why diagram is one of the methods used to check and control the production process. It is based on the assumption that each subsequent statement is determined by asking the question "why?". The tool is very similar to a cause and effect diagram. It is helpful when assessing the network of problems and the relationship between these causes. By using the diagram, organizations can develop short- and long-term solutions.

4. TOOL VERIFICATION FOR SOLVING PROBLEMS IN THE HOHSIN KANRI SYSTEM ON THE EXAMPLE OF TOYOTA MOTOR CORPORATION

One of the companies using hoshin kanri is Toyota Motor Corporation, which is currently the largest and one of the most technologically advanced car manufacturers in the world. Toyota currently sells almost 11 million cars a year and is famous for developing the concept of cars that guide the development of the global automotive market. In the last 70 years, Toyota has developed one of the most effective management and production systems, and concepts such as the Toyota Production System, Toyota Way, Toyota Philosophy or Lean Management. Toyota is also an excellent exemplification of the integration of the lean management concept and the hoshin kanri method (Głowicki P., Kowalewski M., 2016).

Indicators driving problem solving and supporting process orientation are important for Toyota. Most important educational measures track progress in achieving stretch improvement goals, which is the process described above - hoshin kanri (Choi T.Y., Liker J.K., 1995).

The hoshin kanri systematically uses the PDCA cycle, also called the Deming cycle. PDCA is a management method aimed at discovering problems, solving them and constantly improving every aspect of the organization's functioning. Each of the analyzed problem-solving tools is also based on the Deming cycle. Quality tools for solving problems in system hoshin kanri are used in step 5, to enforcement of annual targets.

Summary of results from the analyzed quality management tools for solving problems in hoshin kanri system in table 2.

Table 2. Quality tools for solving problems in HK

Quality tool for solving problems			Hoshin Kanri System	
Name	Purpose	Results	Input	Output
Ishikawa diagram	Pointing out and grouping the causes of the problem.	Graphical presentation of the relationship between factors that affect a given problem and effects	The causes of problems that annual goals have not been met.	Corrective and preventive actions against similar problems.
DMAIC	Improving process productivity, project finances, quality and time.	Analysis of the current state and the desired state.		
5-Why	Inspect a certain problem in depth until it shows the real cause.	Finding the answer to the cause of the problem.	Completed data sheets in accordance with the guidelines in the reports.	Solving problems in a standard and systematic way, very detailed data, a systematic approach to solving emerging problems and stimulating the process of continuous improvement of the enterprise. The analysis is based on standard steps. They provide the opportunity to determine the cause of the problem and the required corrective actions.
A3 Report	Document the learning, decisions, and planning involved with solving a problem, facilitate communication with people in other departments, provide structure to problem-solving so as to maximize learning.	The report tells the whole story, the details, description of the situation, objectives, problem analysis, plan further action.		
8D	Effective finding the cause and establishing corrective actions.	Problem analysis in the form of a report.		

The analysis showed that the best way to solve problems in hoshin kanri is to report A3. This report appeared at Toyota Motor Corporation as a method combining two important management processes: hoshin kanri and problem solving. At the enterprise's macro-scale, hoshin kanri leads to setting operational goals and actions in line with higher organizational goals, at the micro level, at the individual level, the formalized problem-solving process provides the organization with the possibility of continuous learning. The A3 process combines both scales. Therefore, companies that are looking for a way to discipline the

hoshin kanri process and an effective problem-solving process, can find a great challenge and powerful possibilities in A3. Organizations use this tool to make decisions, achieve goals and implement actions, ensure proper understanding of team goals, and above all to teach for better efficiency, efficiency and improvement. A3 is both a problem-solving tool and a structured process of educating employees in solving these problems. It helps to promote a scientific method that forces to observe reality, present specific data, determine feasible remedies geared to achieving the previously set goal, and describes ways to check later whether the selected remedies really do the job.

Using the 8D tool allows to identify the cause of the problem and apply effective measures to prevent it from reoccurring. The popularity of 8D is associated with a long list of measurable benefits of its implementation. On the advantages side, the 8D method should include a simple and logical structure showing the next steps of the procedure and a wide range of application.

In case of 5-Whys technique is an effective way to sort through a wide range of problems. Keep in mind that some problems have more than one root cause, so for complex issues, it may need to be repeated by asking several different starting “why” questions.

The DMAIC cycle can be quick and easy for simple problems with clear root causes, or it can involve many improvement tools and cross-functional collaboration for more difficult challenges. In either case, it requires discipline and attention to detail, two very important elements of continuous improvement. Organizations that get very good at DMAIC put themselves in the position to respond quickly to problems and achieve benefits that last but usually works for a relatively short time. Often, DMAIC is an ideal starting point to solving problems, but is hardly a substitute for a personalized and well-thoroughout manufacturing strategy.

5. SUMMARY AND CONCLUSIONS

In summary, presented in the article troubleshooting methods used in system hoshin kanri are unique and useful mainly because of its scientific basis. This is confirmed by example of Toyota Motor Corporation, which uses solutions based on the key PDCA cycle. The tools discussed in the article were divided into two groups, those more useful for solving problems occurring in the HK system and those less helpful. Those from the second group are used and it is recommended to use them as components of Report A3 and 8D, which are more complex. The choice of the most accurate tools was determined by their relevance and complexity. One of the arguments was to focus on multifaceted root causes instead of the problem or selected first order cause. Another argument was a significant and stable improvement effect due to multi-faceted analysis and elimination of root causes. The last advantage was the ease of use at every level of the organization. These tools are simple, logical, fast and clearly define next steps in solving problems. What is more, they are transparent and understandable, making communication easier. In this way, A3 and Report 8D most accurately entered the subject matter analyzed in the article.

Sources

1. BASSUK J.A., WASHINGTON I.M., *The A3 Problem Solving Report: A 10-Step Scientific Method to Execute Performance Improvements in an Academic Research Vivarium*. PLoS ONE 8(10): e76833, 2013.
2. BRODAY E. E., ANDARE P. P., *Application of a quality management tool (8D) for solving industrial problems*. v. 4, n. 2, Independent journal of management & production (IJM&P) 2013. ISSN:2236-269X.

3. CHOI T.Y., LIKER J.K., *Bringing Japanese Continuous Improvement Approaches to U.S. Manufacturing: The Roles of Process Orientation and Communications*, Decision Sciences, Vol. 26, No. 5, September-October 1995.
4. DALE B.G., BAMFORD D., *Managing Quality*, John Wiley & Sons Ltd, 2016. p. 81. ISBN 978-119-13092-5.
5. GŁOWICKI P., KOWALEWSKI M., *Metoda hoshin kanri w przedsiębiorstwach wykorzystujących koncepcję lean management*. X. 424. Wrocław: Research papers of Wrocław University of economics, 2016. ISSN 1899-3192.
6. HAMROL A., *Zarządzanie jakością z przykładami*. Wydawnictwo PWN, Warszawa, 2008. ISBN:9788301174668
7. JOLAYEMI J.K., *Hoshin kanri and hoshin process: A review and literature survey*. Total Quality Management & Business Excellence. Vol. 19, Issue 3, 2008.
8. ŁAŃCUCKI J. (red.), *Podstawy kompleksowego zarządzania jakością TQM*, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań 2006. ISBN:978-83-7417-178-6.
9. ŁUCZAK J., MATUSZAK-FLEJSZMAN A., *Metody i techniki zarządzania jakością*. Kompendium wiedzy, Quality Progress, Poznań 2007. ISBN 978-83-911169-1-3.
10. SHOCK J., *Managing to Learn: Using the A3 Management Process to Solve Problems, Gain Agreement, Mentor and Lead*. Lean Enterprises Inst Inc, 2020. ISBN-13: 978-1934109205.
11. SMĘTKOWSKA M., MRUGALSKA B., *Using Six Sigma DMAIC to improve the quality of the production process: a case study*, Procedia - Social and Behavioral Sciences 238. Published by Elsevier Ltd. 2018.
12. SMITH G.F., *Quality Problem Solving*, ASQ Quality Press, Milwaukee 1998, P. 110–112.
13. WATSON, G. H., *Design and Execution of a Collaborative Business Strategy*, Journal For Quality & Participation, Vol. 28, No. 4, pp. 4-9, 2005.
14. WITCHER B., *Hoshin kanri: a study of practice in the UK*. Managerial Auditing Journal Vol. 17, Issue 7, 2002. ISSN: 0268-6902.

Contact

Kinga Konieczka
 University of Technology, Poznań
 J. Rychniewskiego 2, 60-965 Poznań, Poland
 Tel: +48661356161
 email: kinga.konieczka@doctorate.put.poznan.pl

METODIKY ZNIŽOVANIA ÚZKOSTI DIEŤAŤA A PODPORA JEHO SPOLUPRÁCE PRI VYŠETRENÍ MRI

METHODOLOGIES FOR REDUCING THE CHILD'S ANXIETY AND SUPPORTING HIS COOPERATION IN MRI EXAMINATIONS

Janka Slaninková, Iveta Ondriová, Terézia Fertál'ová, Anna Horňáková, Marek Chmelík, Tomáš Suchý

Abstrakt

Magnetická rezonancia sa používa pri diagnostike širokého spektra patologických stavov u detí v dôsledku zranenia, choroby alebo vrodených abnormalít. Deti odporúčané na MRI často prežívajú strach z neznámeho, veľkého a hlučného stroja, uzavretého priestoru, potreby ležať bez pohnutia. Donedávna boli MRI štúdie bez sedácie, neinterpretovateľné avšak vzhľadom na vývoj kratších sekvencií, ktoré korigujú pohyb a štúdií, ktoré ukazujú potenciálne škodlivé účinky sedácie na nezrelé organizmy, je rozumné sedáciu minimalizovať. Rozvíjanie dôveryhodného vzťahu s dieťaťom a rodičom, primeraná príprava pacienta pred zákrokom a využívanie techník na elimináciu strachu sú veľmi dôležité pri znižovaní úzkosti dieťaťa, pri podpore jeho spolupráce pri MRI vyšetrení a je zároveň kľúčom k úspešnému zobrazovaniu detí.

Kľúčové slová: magnetická rezonancia, dieťa, strach

Abstract

Magnetic resonance imaging is used to diagnose a wide range of pathological conditions in children due to injury, disease or congenital abnormalities. Children recommended for MRI often experience the fear of an unknown, large and noisy machine, an enclosed space, the need to lie motionless. Until recently, MRI studies have been non-sedative, uninterpretable, but due to the development of shorter sequences that correct movement and studies that show potentially harmful effects of sedation on immature organisms, it is prudent to minimize sedation. Developing a trusting relationship with the child and the parent, adequate preparation of the patient before the operation and the use of techniques to eliminate fear are very important in reducing the child's anxiety, supporting his cooperation in MRI examinations and is also the key to successful imaging of children.

Key words: magnetic resonance imaging, child, fear

1. Vyšetrenie Magnetickou rezonanciou v pediatrii

Magnetická rezonancia skrátka MRI je moderná neinvazívna diagnostická metóda na dvojrozmerné a trojrozmerné zobrazovanie orgánov, organových sústav a ich štruktúr vo vnútri ľudského tela, ktorá umožňuje diagnostikovať patologické zmeny v ľudskom organizme bez toho, aby bolo nutné narušiť jeho integritu operáciou alebo inou invazívnou metódou. Magnetická rezonancia je fyzikálno-chemická metóda založená na poznaní vlastností atómových jadier a na analýze magnetických momentov atómových jadier. Pacient je vložený do veľmi silného a homogénneho magnetického poľa, do jeho tela je vyslaný krátky rádiový impulz a po jeho skončení sa sníma slabý signál, ktorý vytvára pacientovo telo, a ktorý sa následne použije na rekonštrukciu samotného obrazu. Skenovanie pomocou MRI poskytuje jedinečné možnosti pri zobrazovaní rezov alebo celých

objemov ľudského tela v ľubovoľnej orientácii bez zmeny polohy pacienta. Je výborným diagnostickým prostriedkom v dospelom aj v detskom veku (Blümich 2000).

2. Aplikácia MRI v pediatrickej rádiológii

MRI je zavedená technika detekcie, hodnotenia a následného sledovania rôznych chorobných procesov. Poskytuje údaje o anatómii a fyziologických procesoch ako tok, difúzia a perfúzia s vysokou citlivosťou a špecifickosťou. Rozsiahle skúsenosti s MRI u dospelých pacientov sú často ale nie vždy priamo prenosné na detskú populáciu. Detská MRI predstavuje výzvy, ktoré sa týkajú predovšetkým anatomických rozdielov v štruktúrach vrátane vývojových zmien, rôznych fyziologických parametrov, charakteristických chorôb tejto vekovej skupiny, správanie typické pre túto vekovú skupinu, ktorú obmedzuje primeraný priebeh vyšetrenia MRI.

Dopyt po detskej magnetickej rezonancii MRI sa však neustále zvyšuje, pretože MRI neobsahuje ionizujúce žiarenie, má vynikajúci kontrast mäkkých tkanív s dobrými anatomickými detailmi a poskytuje kvantitatívne štrukturálne, funkčné a vaskulárne informácie na diagnostikovanie chorôb. MRI sa používa na pomoc pri diagnostike širokého spektra patologických stavov u detí v dôsledku zranenia, choroby alebo vrodených abnormalít. Okrem toho je MRI obzvlášť užitočné u detí a mladých dospelých, ktorí vyžadujú opakované zobrazenie celého tela. Za zmienku stojí niekoľko technických vylepšení, vďaka ktorým je vyšetrenie MRI celého tela praktické, vrátane platformy posuvného stola, ktorá umožňuje nepretržité získavanie viacerých MRI rezov celého tela, softvérový balík umožňujúci plynulé zložené alebo zlúčené obrazy celého tela pre ľahšie prezeranie a interpretáciu, a vyhradený viacanálový viacprvkový povrchový cievkový systém optimalizujúci účinnosť snímania obrazu a pomer signálu k šumu. Výsledkom je, že MRI celého tela sa čoraz častejšie používa na zobrazenie rôznych onkologických alebo neonekologických ochorení u detí (Guimaraes 2015).

MRI je zvolená modalita na diagnostikovanie širokého spektra klinických porúch a na vyhodnotenie abnormalít detegovaných ultrazvukom alebo röntgenovým žiarením. Alternatívne zobrazovacie modalita majú v súčasnosti výhody v konkrétnych situáciách. V budúcnosti sa MRI pravdepodobne stane metódou prvej voľby vo väčšine indikácií,

3. Praktické problémy pri detskej MRI

Deti odporúčané na MRI často prežívajú strach z neznámeho, z dlhého času vyšetrenia, v priemere je to 45 minút a môže ich tiež ovplyvňovať úzkosť rodičov. Deti, ktoré predtým absolvovali MRI sa môžu obávať veľkého a hlučného stroja, uzavretého priestoru, potreby ležať bez pohybu, nepohodlia z povrchových cievok a možnosti kontrastnej injekcie. Vzhľadom na tieto faktory mnohé deti nie sú schopné spolupracovať a vyžadujú sedáciu. Na úspešné dokončenie štúdie sa sedácia zvyčajne odporúča deťom mladším ako 6 až 8 rokov a starším deťom s poruchami správania. Stanovenie konečných vekových limitov pre sedáciu sa však neodporúča, o potrebe sedácie by sa malo rozhodovať individuálne (Güzel et al. 2014).

Sedatíva alebo anestézia sú účinné na zníženie úzkosti a pohybu približne v 90% prípadov. Uprednostňujú sa sedatíva alebo hypnotiká pri najnižšej možnej dávke. Všeobecnú anestéziu je možné zvoliť u vybraných detí ako napríklad s vrodenými srdcovými chybami alebo abnormalitami dýchacích ciest a najmä u pacientov, ktorí si vyžadujú dlhotrvajúce vyšetrenia ako v prípade zhubných nádorov alebo s anamnézou zlyhania sedácie. U malých detí môže byť pred hlbokou sedáciou uprednostňovaná predvídateľná bezpečnosť, sedácia má tiež nižšiu mieru úspešnosti (Cravero, Blike 2004).

Zobrazovanie detí v celkovej anestézii operátori uprednostňujú, pretože zaisťujú pohodu pacienta a poskytujú kontrolovanejšie prostredie. Hlavné ciele sedatív v celkovej anestézii u detského pacienta pre diagnostické a terapeutické postupy sa líšia podľa špecifického

zobrazovacieho postupu, ale vo všeobecnosti zahŕňajú bezpečnosť a pohodu pacienta, kontrolu bolesti a kontrolu nadmerného stresu s cieľom umožniť bezpečné dokončenie postupu a vrátiť pacienta do stavu, v ktorom je možné bezpečné prepustenie z lekárskeho dohľadu, ako je stanovené uznávanými kritériami.

Sedácia však predstavuje riziká komplikácií, ktoré si vyžadujú nepretržité monitorovanie. Nežiaduce účinky sedácie vrátane respiračnej depresie a hypoxémie sa môžu vyskytnúť až u 20% detí. Naopak u 13% detí je hlásená neadekvátna sedácia, ktorá potenciálne vedie k zlyhaniu postupu MRI. Sedácia môže mať nepriaznivý vplyv na získavanie údajov, ako je hodnotenie chémie mozgu pri MRI. Sedácia je tiež nákladná a vyžadujú si čas na zotavenie. Mnoho detí s chronickými chorobami prichádza do nemocnice na vyšetrenie MRI každé tri až šesť mesiacov. Až donedávna boli MRI štúdie bez sedácie neinterpretovateľné, avšak vzhľadom na vývoj kratších sekvencií, ktoré korigujú pohyb a štúdií, ktoré ukazujú potenciálne škodlivé účinky sedácie na nezrelé organizmy je rozumné minimalizovať sedáciu, ak je to možné. Z týchto dôvodov sa všade tam, kde je to možné, vyhýba sa sedácii a používajú sa alternatívne prístupy (Keim 2002).

4. Metodiky na elimináciu stresu u detského pacienta

Primeraná príprava pacienta pred zákrokom a využívanie techník na elimináciu stresu sú veľmi dôležité pri znižovaní úzkosti dieťaťa a pri podpore jeho spolupráce pri MRI vyšetrení.

5. Technika kŕmenia a spánku

Strava a spánok je technika, pri ktorej sa u veľmi malých detí indukuje spánok správnym kŕmením a poskytovaním tepla a pohodlia. Táto technika sa bežne používa u dojčiat mladších ako 3 mesiace, ktoré sa podrobujú MRI vyšetreniu. Dojčatá sa postia 4 hodiny a potom sa kŕmia až kým nie sú uspokojené, najmenej 30 minút pred skenovacím časom. Keď sa dieťa upokojí a zaspí, zavinie sa do zavinovačky a zaistí sa v imobilizačnom zariadení. Použije sa zvuková ochrana a potom sa dieťa vezme do skenovacej miestnosti sprevádzané rodičom alebo opatrovníkom. V štúdiu od Hansen (2009) umožnil prístup feed-and-sleep s imobilizačnými zariadeniami u 32 z 36 dojčiat úspešne dokončiť skenovanie MRI s dobrou kvalitou obrazu a bez akejkoľvek sedácie. Ďalšia štúdia od Nordahl et al. (2016) preukázala dobrú mieru úspešnosti pri získavaní diagnostických kvalitných MRI bez použitia sedácie u autistických detí vo veku 2,5 až 4,5 roka skenovaním večer počas ich normálneho spánku.

6. Herná terapia

Odborníci, ktorí pracujú s deťmi, môžu upokojiť a zvýšiť dôveru mladých pacientov. Pozitívne posilnenie je efektívnym spôsobom, ako udržať motiváciu detí k úspešnému dokončeniu skenovania. Povzbudenie môže byť prostredníctvom verbálnej chvály, certifikátov, trofejí a iných cien zodpovedajúcich veku dieťaťa (Barkovich et al, 2018).

V posledných rokoch podporná skupina špecialisti na detský život (CLS) sa v USA stala neoddeliteľnou súčasťou zobrazovacieho tímu. CLS môže intervenovať pred štúdiou prediskutovaním postupu s pacientom a rodičom, predstavením rodiny zobrazovaciemu tímu, budovaním vzťahu, prezentáciou zvládacích schopností a pokusom o použitie stratégií, ako je napríklad terapia hraním, falošná MRI a distrakčné techniky a tak zvýšiť pravdepodobnosť, že dieťa bude počas skúšky schopné spolupracovať.

Počas procedúry môže CLS slúžiť ako spojenie medzi rádiologickými technikmi, pacientom a rodičmi, zapájať sa do nepretržitého rozprávania, rozptyľovať pacienta, poskytovať emocionálnu podporu atď. Herná terapia sa používa na prípravu detí starších ako 4 roky na skenovanie MRI vysvetlením postupu, hrou pomocou lekárskeho hračiek, nahrávok na pásky, makiet skenerov alebo pomocou skutočného vybavenia.

Zobrazovanie obrázkov detí, ktoré podstupujú skenovanie MR s cieľom vysvetliť, čo vyšetrenie so sebou prináša, má pozitívny vplyv na to, ako deti budú vnímať celý zážitok. Hranie s modelom hračkárskeho skenera s posuvným stolom a počúvanie zvukového záznamu hluku MR skenera pomáha deťom zoznámiť sa s postupom a vyvinúť stratégie zvládania, ktoré im umožňujú ľahnúť si a dokončiť skenovanie (Alexander 2012).

Nedávna štúdia ukázala, že adekvátna herná terapia v kombinácii s detským skenerom MRI výrazne zlepšila spoluprácu pacientov a uľahčila klinické vyšetrenia MRI bez sedácie u 110 (84%) zo 131 pacientov (Byars et al. 2014).

Thieba et al (2018) uvádza, že s deťmi nacvičovali let vesmírnou loďou, kde museli vydržať bez pohnutia ako sochy určený čas. Dieťaťu hovorili o „veľkom fotoaparáte“, ktorý vydáva hlasné zvuky počas fotografovania „obrázkov“. Deti dostali samolepky a na konci postupu mali sľúbený darček. Každé dieťa dostalo medvedíka, ktorý si vzalo so sebou do skenera. Celkový čas strávený prípravou na zobrazovanie bol v priemere 15 až 20 min. Po dokončení skenovania dostali deti astronautský certifikát za „vesmírny let“ a hračku.

Štúdia, ktorá sa uskutočnila v roku 2016 v detskej nemocnici v Dublíne v Írsku u pacientov s MRI vo veku 4 až 7 rokov s použitím simulátoru MRI. Zariadenie poskytuje simuláciu úplného zážitku z MRI založenú na hre vrátane simulácie pohybu a hluku. Výskumný tím zaznamenal zníženie používania anestézie a za vyšetrenie dosiahli úsporu nákladov. Vďaka koncepcii starostlivosti zameranej na dieťa mali šťastnejších detských pacientov, šťastný personál a šťastných rodičov.

7. Mobilná aplikácia

Ďalší prístup k simulácii MRI založený na hre, ktorý získava na popularite, využíva jednu z najpopulárnejších a ľahko prístupných detských hračiek na svete Lego.

Pokiaľ ide o interakciu s deťmi, existuje niekoľko lepších spôsobov, ako osloviť prostredníctvom technológií. Štúdia, ktorú v októbri 2018 uverejnila nezisková skupina Common Sense Media zistila, že doba, ktorú deti vo veku 8 rokov a mladšie strávia hľadením na mobilnú obrazovku, sa za posledné štyri roky strojnásobila a 42 percent tejto vekovej skupiny má svoje vlastné tabletové zariadenie, v porovnaní s iba 7 percentami v roku 2013.

Tento posun poskytol nové príležitosti na interakciu s pacientmi pediatrickými aj dospelými na odlišnej úrovni, čo nie je vždy možné v tradičnom vzťahu medzi pacientom a poskytovateľom. Skupiny predajcov a poskytovateľov vyvinuli v posledných rokoch nové mobilné aplikácie, ktoré sa snažia vylepšiť zážitok MRI pacienta ešte predtým, ako sa dostanú do nemocnice.

Bezplatná mobilná aplikácia navrhnutá špeciálne pre deti vo veku 4 až 10 rokov a ich rodičov, ktorá im pomôže pripraviť sa na skúšku MRI. Aplikácia je interaktívna a založená na hre, zameranej na lesnú tému a postavu trola menom Ronald. V animovanej aplikácii Ronald vysvetľuje deťom postup skúšky MRI.

Detský salónik s detským MRI skenerom, s ktorým sa deti mohli hrať pred skúškou. Salónik tiež predstavoval príbehy a postavy z mobilnej aplikácie, aby sa zvýšila interakcia s hrou (Schlund et al. 2016).

8. Rozptyľovacie techniky

Stres počas MRI sa môže u detských pacientov efektívne znížiť aj rozptýlením. Jednoduchý fyzický kontakt medzi rodičom a dieťaťom (napr. rodič položil ruku na ruku alebo nohu dieťaťa) je veľmi užitočný pri zmiernení strachu. Rodičia môžu priniesť cumlíky, hračky, knihy alebo iné pohodlné predmety, ktoré rozptýlia dieťa. Zvýšenie príťažlivosti fyzického prostredia tým, že miestnosť je svetlá, farebná, živá s obrázkami zvierat alebo postáv, môže staršie deti rozptýliť a pomôcť im zvládnuť postup. Mladšie deti však môžu uprednostňovať teplé a tmavšie prostredie, ktoré uľahčuje spánok .

Sluchové rozptyľovacie techniky, ako je hranie hudby a rozprávanie príbehov, sú účinnými spôsobmi upokojenia a rozptýlenia detských pacientov. Sledovanie videa počas skenovania je mimoriadne cenným nástrojom. Staršie návrhy video systému premietali video na obrazovku v miestnosti skenera, ktorá sa odrazila zrkadlom pripevneným na hlavovú cievku.

Moderné komerčné zábavné systémy používajú videorekordéry kompatibilné s MR – filmové okuliare, ktoré neinterferujú s pohybom stola a úplne obklopujú oči pacienta, čím sa minimalizuje klaustrofóbia. Ukázalo sa, že použitie videozáznamov kompatibilných s MR značne znižuje potrebu sedácie a poskytuje plynulejšie pracovné postupy pri získavaní kvalitných snímok (Byars et al. 2014).

Štúdia realizovaná u detí od 4 do 10 rokov zameraná na posúdenie, či a do akej miery môžu psychologické zásahy znížiť úroveň úzkosti a strachu, či intervencia súvisí so znížením potreby sedácie. Intervencie pozostávali z troch aktivít a to klaunskej show, interakcie so psom a živej hudby. Emocionálny stav detí ich úzkosť a strach bol hodnotený pred a po aktivitách pomocou dotazníka s hodnotiacou stupnicou. Výsledky ukázali, že aktivity mali vysokú účinnosť pri znižovaní úrovne úzkosti a strachu a znižovali potrebu sedácie v experimentálnej skupine v porovnaní s kontrolnou skupinou. Tento prístup sa ukázal ako pozitívny zážitok pre pacienta, pomohol zmierniť úzkosť a strach detí, znížil potrebu sedácie a bol nákladovo efektívny (Viggiano, et al. 2015).

9. Otvorené MRI skenery

Tradičné MRI skenery majú dlhé, úzke horizontálne trubice, do ktorých sa pacient zasúva, až kým nie je cieľová časť tela umiestnená v strede magnetu. Otvorené MRI skenery boli navrhnuté tak, aby zmierňovali klaustrofóbne pocity. Na trhu je niekoľko typov otvorených magnetov. Pri dizajne „palacinky“ sú póly magnetu usporiadané horizontálne, čím sa magnet trikrát zväčšuje a otvára zo všetkých strán.

To umožňuje rodičom ľahnúť si vedľa dieťaťa do magnetu, držať ho za ruky alebo udržiavať očný kontakt počas skenovania, čo môže znížiť úzkosť pre dieťa aj pre rodičov a nakoniec eliminovať potrebu sedácie (Hyun 2015).

Pediatrická rádiológia je samostatným úsekom rádiológie, ktorý si vyžaduje špeciálne vedomosti lekárov a rádiologických technikov, špeciálne prístupy vzhľadom na meniace sa požiadavky pre vyšetrenie detí v závislosti od veku a zrelosti detského organizmu. Využívanie podporných intervencií pri MRI vyšetrení u detských pacientov má veľký význam pre dosahovanie kvalitných výsledkov diagnostiky s elimináciou možných nežiaducich následkov opakovanej sedácie. Rozvíjanie dôveryhodného vzťahu s dieťaťom a rodičom a primeraná príprava pacienta pred zákrokom je veľmi dôležitá pri znižovaní úzkosti dieťaťa a pri podpore jeho spolupráce počas vyšetrenia MRI a je zároveň kľúčom k úspešnému zobrazovaniu detí.

Použitá literatúra

1. ALEXANDER, M. 2012. Managing patient stress in pediatric radiology. In: *Radiologic Technology*. [online]. 2012 Jul-Aug; 83 (6): 549-60 [cit. 2020-02-15]. doi: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/22763832>
2. BARKOVICH M. J. et al. 2018. Pediatric neuro MRI: tricks to minimize sedation. In: *Pediatric Radiology*. [online]. 2018 Januar; 48(1): 50–55. [cit. 2020-02-09]. doi: 10.1007/s00247-017-3785-1
3. BYARS, A., PLANTE, E., JERZY P. SZAFIARSKIA, F. 2014. Data on the safety of repeated MRI in healthy children. In: *Neuroimage Clin*. [online]. 2014; 4: 526–530. [cit. 2020-02-09] doi: 10.1016/j.nicl.2014.01.013
4. CRAVERO JP, BLIKE GT. 2004. In: *Review of paediatric sedation*. [online]. A HU & A 2004;99:1355–64. [cit. 2020-02-09] doi: 10.1213/01.ANE.0000134810.6 270.E8

5. GUIMARÃES, M. D. 2015. Whole-body MRI in pediatric patients with cancer. In: *Cancer Imaging*. [online]. 2017; 17. [cit. 2020-01-15]. doi: 10.1186/s40644-017-0107-7
6. GÜZEL, A et al. 2014. Magnetic Resonance Imaging in Children under Anesthesia: The Relationship between the Degree of Information Provided to Parents and Parents' Anxiety Scores. In: *BioMed Research International*. [online]. 2014, 425107. [cit. 2020-01-15]. doi: 10.1155/2014/425107.
7. HANSEN, S. 2009. Feed-and-sleep: a non-invasive and safe alternative to general anaesthesia when imaging very young children. In: *Medical radiographer* [online]. 56(2):5-8. [cit. 2020-02-17]. doi: 10.1002/j.2051-3909.2009.tb00096.x
8. HYUN W. G. 2015. Whole-Body MRI in Children: Current Imaging Techniques and Clinical Applications. In: *Korean Journal Radiology*. [online]. 2015 Sep-Oct; 16(5): 973–985. [cit. 2020-02-15]. doi: 10.3348/kjr.2015.16.5.973
9. KEIM SM, ERSTAD BL, SAKLES JC, DAVIS V. 2002. Etomidate for procedural sedation in the emergency department. In: *Pharmacotherapy* 2002;22:586–92
10. MCGEE K. 2003. The role of a child life specialist in the pediatric department of radiology. In: *Pediatrician Radiology*. [online]. [cit. 2020-02-15]. 2003 33 (7): 467 - 474. doi: 10,1007 / s00247-003-0900-2
11. NORDAHLA CH. W. et al. 2016. Methods for acquiring MRI data in children with autism spectrum disorder and intellectual impairment without the use of sedation. In: *Neurodev Disord*. [online]. [cit. 2020-03-18]. 2016; 8: 20. doi: 10.1186/s11689-016-9154-9
12. SCHLUND MICHAEL W. et al. Tactics for Encouraging Task Compliance. In: *Pediatric Functional Magnetic Resonance Neuroimaging*. [online]. [cit. 2020-03-15]. 2018; doi: 10.1186/1744-9081-7-10.
13. HIEBA, C. et al. 2018. Factors Associated With Successful MRI Scanning in Unsedated Young Children. In: *Frontiers in Pediatric*. [online]. 2018; 6: 146. [cit. 2020-01-05]. doi: 10.3389/fped.2018.00146
14. VIGGIANO, MARIA P. et al. 2015. Impact of Psychological Interventions on Reducing Anxiety, Fear and the Need for Sedation in Children Undergoing Magnetic Resonance Imaging In: *Pediatr Rep*. [online]. [cit. 2020-03-18]. 2015 Feb 24; 7(1): 5682. doi: 10.4081/pr.2015.5682

Kontaktné údaje

PhDr. Janka Slaninková, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 0903 548 232

email: janka.slaninkova@4unipo.sk

INTERNATIONAL HUMAN RESOURCE MANAGEMENT: HOW TO EFFECTIVELY MANAGE EMPLOYEES IN THE HOME AND HOST COUNTRY IN THE CASE OF A GLOBAL PANDEMIC?

Milan Douša

Abstract

The role of international human resource management in the most general sense is to serve to ensure that a multinational company is efficient and that its performance is constantly improving. This task can be fulfilled only by constantly improving the use of all resources available to the company t. j. material, financial and human resources. The general goal of international human resource management is to ensure that the company is able to achieve its goals through people in the home and host country. But how to effectively manage employees in the home and host country and achieve the company's goals in the event of unpredictable situations, such as global pandemics? The aim of the paper is to draw the attention of the scientific and professional public to the existence of a new, interesting approach to the management of employees of multinational companies in times of unpredictable situations, namely the outbreak of a global pandemic. Based on the content analysis of professional and scientific studies, as well as the results of interviews between HR managers from practice and academic staff, the paper tries to approach this issue. The result of the paper is a list of suggestions and recommendations for employees on how to effectively perform their work at home and abroad in the case of a global pandemic.

Key words: International Human Resources Management, Global Pandemic, foreign workers, Effective Management, Strategic agility

1 INTRODUCTION

There are numerous under-researched topics that fall under the umbrella of international human resource management (IHRM) theory and practice. We address in this article particular international mobility in view of unforeseen situations that may occur in the host country. The degree of convergence of HR practices with Western-style so-called “best practices” is a topic of much dispute. We argue that sociocultural and institutional factors are critical determinants of HR practices, and we underscore the importance of the sociocultural context in IHRM. The reality unfolding is that of multiple factors, not exclusive to international best practices, playing a role in the development of HR practices in various international contexts. (Ariss, Sidani 2016)

It is vital for human resource managers in multinational corporations and international joint ventures to have a perfect understanding of international human resource management (IHRM) because it is becoming an important concept for human resource (HR) practitioners to be aware of and to practice. In order to keep up with the pace, HR managers will have to have a global vision of how to manage their people effectively both at home and abroad (Dr Andries J du Plessis 2010). This is also important in terms of unexpected and unpredictable situations, such as a pandemic (*SPANISH FLU, SWINE INFLUENZA VIRUS (SIV), HIGHLY PATHOGENIC ASIAN AVIAN INFLUENZA A (H5N1), SARS, COVID-19*), to which the company must know in a timely and effective manner and take care of its employees at home and abroad. According to Nijssen, Paauwe, Steyer, Gilbert (2012, 2013) they present extremely new challenges, such as climate change and extreme weather, and the global pandemic, new and significant challenges for the survival and success of the organization.

The work of IHRM has aspects that are legally and culturally determined by the country they are doing business, but ultimately HRM is still responsible for the strategy and implementation plan in case of unpredictable situations. Managing international HR enables a business to compete more successfully in the global market place, and is too an excellent developmental tool for it's employees and it's for these unpredictable situations (Dr Andries J du Plessis 2010). Treven (2006) encapsulates the argument by asserting: “As global competition increases, it is increasingly important for successful companies to have a group of managers with a global perspective”.

At present, however, it is necessary to examine what approaches and steps private businesses should take in relation to their employees in the event of unforeseen situations, in our actual case a global pandemic.

1.2 Theoretical background

International Human Resource Management is a rapidly changing area of specialist and generalist practice. It is also a lively and growing academic subject having links with many different disciplines including economics, international business, strategy, communications, political science and public policy. Its origins can be traced back to the growth of international business operations and the development of multinational companies with their formal and informal approaches to staffing, personnel administration and personal management. (Reiche, Harzing, Tenzer 2018)

International HRM is the process of acquiring, allocating, and utilizing human resources in a global business to achieve the stated objectives. Because of global context, international HRM is the interplay of three dimensions- HR activities, type of employees, and countries of operations. (Bratton, Gold 2017)

The more broadly defined field of IHRM is about understanding, researching, applying, and revising all human resource activities in their internal and external contexts as they impact the process of managing human resource in enterprises throughout the global environment to enhance the experience of multiple stakeholders, including investors, customers, employees, partners, suppliers, environment and society. (Briscoe, Schuler 2004)

If the MNC (Multinational Corporation) is simply exporting its products, with only a few small offices in foreign locations, then the task of the international HR manager is relatively simple. However, in global firms human resource managers must achieve two somewhat conflicting strategic objectives. First, they must integrate human resource policies and practices across a number of subsidiaries in different countries so that overall corporate objectives can be achieved. Pulapa Subba Rao defines international human resource management as, performing HRM and its related activities and arranging for related and necessary immigration facilities for prospective and current expatriate employees, by organizations operating in domestic and/or foreign countries. (Rao 2014)

At the same time, the approach to HRM must be sufficiently flexible to allow for significant differences in the type of HR policies and practices that are most effective in different business and cultural settings. Organizations like Procter & Gamble, IBM, Pepsi and Coca Cola have had extensive International experience and their success can only be attributed to their capability of constantly deploying the right people at the right place, facilitating knowledge and innovation dissemination and constantly identifying and developing talents on a global basis (Human Resources Degrees 2020). Thus for Ford which has a global HR perspective “The company requires understanding different cultures, what motivates people from different societies, and how they are reflected in the structure of international assignments”. (Human Resources Degrees 2020)

Peter Dowling (2005) from Victoria University of Wellington describes six factors that differentiate international from domestic HRM:

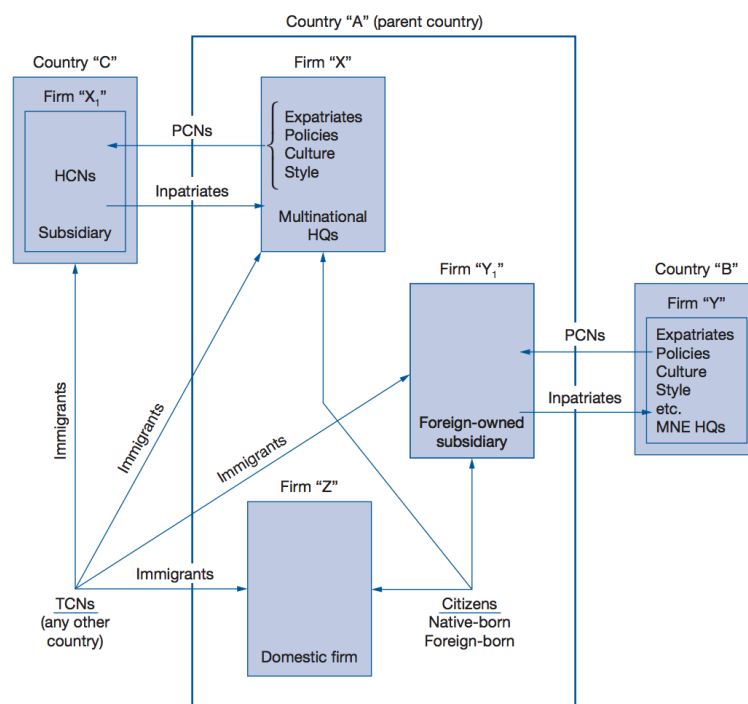
1. Wide range of HR activities.
2. Need for a broader perspective.
3. More Involvement in personal life of the employee.
4. Responsiveness to changes in staffing requirements as international strategy changes.
5. Higher risk exposure.
6. More external influences.

According to profesor Janssens (2001), from the Katholieke Universiteit Leuven, there are four main approaches to IHR, all reflecting management’s orientation to international management.

1. The Exporting approach: HR best practices are exported from another country.
2. The Adaptive approach: if the host country has the best practice of HRM that appears to be more efficient, then this process will be adopted.
3. The integrative approach: where a number of practices are adopted from various countries.
4. The synergistic approach: where new HRM practices are formulated through recognizing and integrating approaches from the individual cultures involved.

(Rees, Smith 2017)

Figure 1: The Context of International Human Resource Management

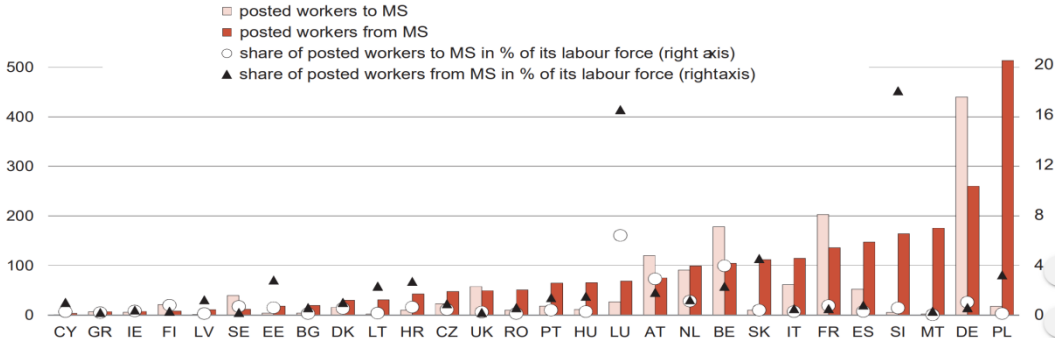
Source: Dennis R. Briscoe, Randall S. Schuler 2004

According to Smith (1992), the largest multinational corporations in the world now have more employees outside their home country base than within it. This means that HR managers must be scrupulously correct in their approach to staffing and ensure they consider everyone from different cultures and backgrounds when working with them.

Posted workers is an employee sent by his or her employer to carry out a service in another EU Member State on a temporary basis. EU law on posted workers is generally regarded as a targeted effort to regulate and balance the following two principles:

- Creating a level playing field for cross-border service provision in a way that is as unrestricted as possible;
- Protecting the rights of posted workers by guaranteeing a common set of social rights in order to prevent unfair treatment and the creation of a low-cost workforce. (European Parliament 2019)

Figure 2: Posted workers by Member State (in thousands)

Source: European Commission 2018a, Eurostat 2018.

In 2018, Poland sent the most workers abroad from EU member states, over 500,000 workers. It is important to point out that 95% of all workers in Poland were posted outside the EU. In second place in the number of posted workers in Germany, which sent over 250,000 workers abroad (outside the EU)? In Germany, however, more workers were posted to another EU country, namely 430,000 workers. However, unlike Poland, there is not such a big difference between posted workers to another EU member state and outside the EU. However, of all EU countries, Germany has the most workers posted to another EU country. It is followed by France and Belgium. Malta ranks third in the number of posted workers from an EU member state to a non-EU country, with 180,000 posted workers. Countries such as Slovenia, Spain, France, Italy, and the Slovak Republic also follow. A specific case is the situation in the event of a global pandemic that affects the activities of company employees in both the home and the host country.

A pandemic is defined as “an epidemic occurring worldwide, or over an extensive area, crossing international boundaries and usually affecting a large number of people”. A pandemic is different from other crises encountered because it is highly infectious, quickly spreads internationally, and has a devastating global impact. The consequences of a pandemic could lead to worldwide catastrophic ramifications that know no limit of suffering or death and are beyond governmental or economic control. (Plotkowski 2020)

In their research, Mohammad F. Ahammad, Keith W. Glaister, and Emanuel Gomes emphasize the relationship between Strategic Agility and Human Resource Management. Strategic agility according to them offers organization with the opportunity to be flexible, to adapt and respond quickly to alternations and to implement actions in order to control market uncertainty and risk (Ahammad, Glaister, Gomes 2020). A strategically agile firm could adapt its culture to market alteration, learn about the market alteration rapidly, benefit from these external changes, and shape the product/services of the firm according to external changes (Kumkale 2016). This means that such an internationally strategically agile company can better cope with unforeseen situations, in our case an unexpected global pandemic and its consequences.

2 AIM AND METHODS

The aim of this article is to draw the attention of the scientific and professional public to the existence of a new, interesting approach to the management of employees of multinational companies in times of unpredictable situations, namely the outbreak of a global pandemic. Based on the content analysis of professional and scientific studies, as well as the results of a qualitative unstructured interview between HR managers of multinational companies from practice and academic staff from The University of Auckland, Faculty of Science, try to approach this issue. Qualitative unstructured interviews took place in person, by telephone, and within electronic communication. The result of the paper is a subsequent list of suggestions and recommendations for employees on how to effectively perform their work at home and abroad in the case of a global pandemic.

3 RESULTS

Suggestions and recommendations for employees of international companies:

Employees need to adapt more to local customs and traditions in the host country. Support in the form of coaching cultural acclimatization (assimilation).

Global HR managers also cannot forget the phase of repatriation of posted employees after the end of the pandemic and subsequent return to their home country, where they can experience a "reverse culture shock".

It is important to get current feedback and measure the performance of employees at home and abroad during the entire course of work at home.

It is also important to be in constant contact with the embassy or honorary consulate of the country and to try to get the employee to the home country if the employee so requests. If a return is not possible, the employer is obliged to provide the employee with adequate conditions for living and performing work in the host country.

Dr. T. Baker, Dr. Alexandra Soudlenkova and Associate Professor Julie Rowland of the University of Auckland, Faculty of Science, recommend that staff who are in the host country in the event of a pandemic and are required to stay unprecedentedly near their home and work at home to follow basic work arrangements and the social habits they had before the situation was declared.

These habits include, for example:

- A. Adherence to the exact time of getting up, as if the employee was getting to work in a normal working mode.
- B. Adherence to basic hygiene habits, which are very important even in times of self-isolation.
- C. Change into work clothes and do not work in or near the bed, but try to reserve a special place in the apartment/house, which will be used exclusively for the performance of the employee's work.
- D. Dr. Baker recommends that employees maintain all habits at home, as they did during normal operation. This means that if, for example, an employee travels to work in the morning by public transport, or by car or on foot, so that he can perform this activity even at home time. For example, an employee goes to sit in the car for 20 minutes in the morning, turns on the radio, and goes around the block around his house, or if he goes to work on foot, he goes around the block on foot. Of course, already dressed in work clothes.
- E. Set aside the exact working time to work at home. Experts recommend no longer than 6 hours for the effective performance of work at home. At the same time, the employee should observe work breaks for lunch, coffee, or should contact colleagues

from work by phone. Of course, if he performs this activity normally even in the normal working mode.

- F. Dr. Dousa recommends that if an employer finds himself in a situation where he has to stop production or does not have enough work for his employees due to a pandemic, he should focus primarily on self-training and self-education of his employees through various online courses that can employees from the comfort of their home or be educated in other ways, for example in the field of knowledge of foreign languages. This means that although employees do not perform enough gainful activity and do not bring profit to the company, in the future, after this state, they can bring other added value (higher qualifications, level of skills, and knowledge). The employer should, therefore, put the possibility of dismissing employees due to lack of work and cost reduction at the last stage in the case of possible solutions. However, for example International Company Air New Zealand has started the "painful process" of slashing its workforce, with overseas staff first to face losing their jobs. The Airplane company is "planning to be a domestic airline with limited international services". A third of the airline's 12,500 staff may go as the impact of Covid-19 slashes the airline's revenue and will be a test of years of a collaborative approach to labour relations. The chief executive Greg Foran confirms of major job losses following the revenue plunge from close to \$6 billion a year to \$500 million. Foran said the airline had cut more than 95 per cent of its flights in New Zealand and around the world and warns that staff cuts may be even more drastic. Greg Foran said "In that light, it is clear the Air New Zealand which emerges from Covid-19 is a much smaller airline and could take years to get back to its former size. Therefore, we are planning to be a domestic airline with limited international services to keep supply lines open for the foreseeable future." (Air New Zealand 2020, The New Zealand Herald 2020)
- G. HR executive country manager from the international organization Dr. Kiss recommends that in the event of this unpredictable pandemic situation, the employer reduces employees' salaries to 80% of their average earnings within 14 days. However, if this condition lasts longer, it is recommended to continue reducing the percentage to 60%, etc. At the same time, however, according to Dr. Kiss it is also important to pay attention to the differentiation of the remuneration of executive employees, who should receive a higher percentage of their monthly earnings even in the event of unforeseen situations.

4 CONCLUSION

In 2020 not only began an iconic new year, but an iconic new decade. While each year brings hope, renewed energy and optimism for many, 2020 has been irrevocably marked with words like 'disruption', 'uncertainty' and 'volatility'. This reason is to the outbreak of the COVID-19 pandemic. This global event has stopped social gatherings, halted the economy and significantly disrupted the normal rhythms of life. It is having an unprecedented impact on a global scale, with world leaders putting measures in place, the likes of which have only been seen in response to the World Wars and the Great Depression. Both the virus itself and the response have influenced the nation's sentiment, behaviour and lifestyle and will continue to have an impact for the foreseeable future. From how we shop to how we work, engage in community, learn, educate, contribute and lead, COVID-19 and our response is marking a significant societal shift, the impacts of which will be felt even after the virus is kept under control.

Of course, this situation also affects the functioning of individual companies, which are on the border of serious decisions, whether to continue business, whether to resort to redundancies (what to workers who are abroad), or what strategy to choose. The results of interviews

between practitioners and academics, as well as content analyzes of technical and scientific studies, show that the company must have well-developed strategic agility, which gives it the opportunity to react flexibly and quickly to change and take action. The result of the article is a list of suggestions and recommendations for employees on how to effectively perform their work at home and abroad in the case of an unpredictable global pandemic.

Sources

1. Treven, Dr. S. (2006). Human Resources Management in the Global Environment. In: Journal of American Academy of Business, 8, vol. 1. pp. 120-125.
2. Du Plessis, A. J. (2010). International Human Resource Management: An Overview of its effect on Managers in Global Organizations. In: Interdisciplinary journal of contemporary research in business. Vol. 2, No. 4. pp. 178.
3. Plotkowski, M. J. (2020) Pandemic Declaration and Preparation. In: Hidalgo J., Woc-Colburn L. (eds) Highly Infectious Diseases in Critical Care. Springer, Cham, pp. 261-266. ISBN: 978-3-030-33802-2.
4. Al Ariss, A., Sidani, Y. (2016) Comparative international human resource management: Future research directions, In: Human Resource Management Review, Volume 26, No. 4. pp. 352-358. ISSN 1053-4822.
5. Nijssen, M., Paauwe, J. (2012) HRM in turbulent times: How to achieve organizational agility? In: The International Journal of Human Resource Management, Volume 23, No. 16. pp. 3315-3335. ISSN: 1466-4399.
6. Steyer, V., Gilbert, C. (2013) Exploring the ambiguous consensus on public-private partnerships in collective risk preparation. In: Sociology of Health & Illness, Volume 35, No. 2. pp. 292-303. ISSN: 1467-9566.
7. Ahammad, M. F., Glaister, K. W., Gomes, E. (2020) Strategic agility and human resource management. In: Human Resource Management Review. Volume 30. No 1. ISSN: 1053-4822.
8. Kumkale, I. (2016) Organization's tool for creating competitive advantage: Strategic agility. In: Balkan and Near Eastern Journal of Social Science. Volume 2. No 3. pp. 118-124 ISSN: 2149-9314.
9. ECA International. (2017) Short-term international assignments: How to achieve consistency. (online). Available on: <https://www.eca-international.com/insights/articles/november-2017/short-term-assignments-how-to-achieve-consistency>
10. The European Council. (2018) Posting of workers. In: European Council (online). Available on: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/labour-mobility/posting-workers/>
11. The European Parliament. (2019) Posting of workers. In: European Parliament (online) Available on: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/37/posting-of-workers>
12. Eurostat. (2018) Migration and migrant population statistics. In: Eurostat. (online) Available on: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics
13. Eurostat. (2018) 4% of EU citizens of working age live in another EU Member State. In: Eurostat. (online) Available on: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8926076/3-28052018-AP-EN.pdf/48c473e8-c2c1-4942-b2a4-5761edacda37>
14. The European Commission. (2018) Employment, Social Affairs & Inclusion. In: European Commission. (online). Available on: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=471>
15. Reiche, B. S., Harzing, A. W., Tenzer, H. (2018) International Human Resource Management. In: Sage Publications Ltd. ISBN: 9781526426970.

16. Briscoe, D. R., Schuler, R. S. (2004) *International Human Resource Management: Policy and Practice for the Global Enterprise*. Second edition. In: Routledge Taylor and Francis Group - London and New York. ISBN: 0-203-67977-6.
17. Rao, P. S. (2014) *Personnel and Human Resource Management*. In: Himalaya Publishing House. University of Papua New Guinea, Papua New Guinea (Australia). ISBN: 1282804030.
18. Human Resources Degrees. (2020) *The World's 30 Most Innovative Corporate Human Resources Departments*. In: Human Resources Degrees. (online) Available on: <https://www.humanresourcesmba.net/worlds-30-innovative-corporate-human-resources-departments/>
19. Dowling, P., Welch, D. E. (2005) *International Human Resource Management: Managing People in a Multinational Context*. In: Thomson/South-Western. ISBN: 0324318669.
20. Rees, G., Smith, P. (2017) *Strategic Human Resource Management: An International Perspective*. In: Sage Publications Ltd. pp. 471. ISBN: 978-1-47396-931-5.
21. Bratton, J., Gold, J. (2017) *Human Resource Management, 6th Edition: Theory and Practice*. In: Macmillan Education UK. ISBN: 9781137572592.
22. The New Zealand Herald (2020) *Covid 19 coronavirus: Air New Zealand slashes jobs, Greg Foran lays it on the line*. In: NZME Publishing Limited (online) Available on: https://www.nzherald.co.nz/business/news/article.cfm?c_id=3&objectid=12321018
23. Air New Zealand (2020) *COVID-19 information hub*. In: Air NZ (online) Available on: <https://www.airnewzealand.co.nz/covid19>

Contact:

PhDr. Milan Douša
Pavol Jozef Šafárik University in Košice,
Faculty of Public Administration,
Department of Economics and Management of Public Administration
Popradská 66, 040 11 Košice
Slovak republic

ANALYSIS OF COLLABORATIVE STRATEGY EVOLUTION APPLIED AT EUROPEAN UNIVERSITIES

Magdalena Sikorska, Agnieszka Misztal

Abstract

The support of European Union, that finances different international cooperation projects, have intensified mobility among Europeans and have brought cooperation between European universities to a next level, making it interdisciplinary, inclusive and synergic. Through the analysis of collaborative strategy among European universities after WWII, the following stages of evolution can be differentiated: 1. necessity of science reconstruction after WWII, 2. international cooperation mainly in medical field, 3. extension of cooperation to other scientific disciplines, 5. first common European initiatives, 6. partnerships and first EU projects, 7. rapid development of multi-level cooperation, 8. advanced and synergic cooperation. The great example of such advanced cooperation is the European University Initiative launched by the EU in 2018. This program definitely goes beyond previous higher education cooperation models.

Keywords: *collaborative strategy, European universities, international cooperation, international education*

1 INTRODUCTION

Europe was the first continent where the higher education at universities began. It all started as early as in the Middle Ages with the University of Bologna, which was presumably established in 1088 and is considered not only the oldest university in Europe, but also in the world. First universities were not institutionalized, they were more like organizations uniting different scholars. That is why their dates of foundation are contractual, indicative only and vary among sources.

The table below presents the first universities created in Europe in the Middle Ages.

Tab. 1 Founding dates of the oldest
universities in Europe (based on: Weik 2011)

UNIVERSITY	DATE
Bologna	ca. 1088
Paris	ca. 1100
Oxford	1167
Vicenza	1204
Palencia	1208
Cambridge	1209
Arezzo	1215
Salamanca	1218
Padua	1222
Krakow	1364

The word *university* dates back to 1221, when it was used for the first time in a Latin phrase *universitas magistrorum et scholarium* that can be translated to ‘university of masters and scholars’ (Świeżawski 2000, p. 555).

Next centuries have brought a rapid development of universities in European countries but also in other parts of the world. Nowadays, according to the European Tertiary Education

Register (ETER) there are 2,465 higher education institutions in Europe, with more than 17 million students who study at different educational levels (ec.europa.eu).

Nowadays, the best European universities are located in the United Kingdom. Among the top 10 universities in Europe, 7 are from the UK, with University of Oxford and University of Cambridge on top of the list. Among top 10, there are also 2 universities from Switzerland and 1 university from Germany (Times Higher Education World University Rankings 2020).

However, looking from a global perspective only 3 European universities (all being British: Oxford, Cambridge and Imperial College of London) are ranked among top 10 universities in the world, with the rest located in the United States of America. The American universities domination has been visible for years, but it took tens or even hundreds of years to live up to and then outrun European universities in this race. Hence, Oxford is still being ranked as the best university in the world, at least according to the World University Rankings, 2020. The other renowned ranking – Shanghai Ranking, is even more severe to European universities, as it only ranks two UK universities among top 10 (Cambridge – 3rd place and Oxford – 7th place) and also places Harvard on top of the list (Shanghai Ranking 2019).

University of Oxford and University of Cambridge, collectively known as Oxbridge, have had a long history of rivalry dating back to 1208, when Cambridge was founded by scholars who took refuge from hostile townsmen in Oxford. Despite the competition between the universities, they tend to cooperate when the need arises. The mutual exchange of knowledge and resources leads to success. As other global universities challenge Europe, the need for cooperation seems to be increasingly imperative.

The aim of this article is to analyze scientific reports on the history of international cooperation between universities and to identify several stages of their scope and advancement.

2 GOALS AND FUNCTIONS OF COLLABORATIVE STRATEGIES

Strategic management can be defined as a type of activity whose main task is to refer to the assumptions concerning (Routley et al. 2013, pp. 35-47):

- enterprise mission that expresses aspirations of a management board, vision of its activity and identity that distinguishes it from the environment;
- scope of business activity, meaning its domain determined by the ability to produce goods/services, as well as by the ability to integrate with the environment;
- rules for effective allocation and utilization of the enterprise potential;
- management action regulations (information system and using historical knowledge for the decision-making process, motivation, control, etc.);
- assumptions of cooperation with the environment and handling difficult situations.

Therefore, the essence of strategic management is to ensure the enterprise success in the strategic horizon which leads to an increasing value that guarantees stable development of the enterprise. Strategic management characteristic is continuous search for mutual and dynamic adjustment of the company and its environment. The starting point is to estimate the current and achievable market position.

One of the most commonly used division of strategy, depending on the impact rate on changes, is as follows:

- defensive (passive) strategy resulting in continuance, regression, recession, focused on minimizing failures and preserving previous gains, as well as on routine activities with an excessive control system - this strategy leads to stagnation in an unsuccessful attempt to prevent entropy of the company management system (particularly a strategy of isolation, hierarchy and excess)
- offensive strategy (active, expansive) which results in development. It is focused on entrepreneurial activities that require imagination, ingenuity, flexibility and courage to

make risky decision in order to increase benefits. Part of this strategy are: market mastery, market development, new product development and diversification strategy (pioneering strategy – leadership or imitation strategy – adaptation).

An important example of offensive strategy is collaborative strategy, which has been defined by Clarke and Fuller (2011) as the joint determination of the vision and long-term collaborative goals for addressing a given social problem, along with the adoption of both, organizational and collective courses of action and the allocation of resources to carry out these courses of action. This definition captures the efforts of organizations working both individually (i.e., at the organizational level) and jointly (i.e., at the collaboration level) toward their collaborative goals.

The expansion in recent years is taking on a global dimension, which is reflected in forming strategic alliances and joint ventures to increase the market and achieve goals unavailable to a single enterprise.

The basic feature of strategic alliances is linking the competitiveness of enterprises with the declaration of mutual cooperation. They can be considered as alliances of competitors that improve the management of a selected area of activity by coordinating competences, income and necessary resources in order to (Strategor 1999, p. 239-240):

- achieve a better competitive position by all partners,
- make a merger, assignment or acquisition of any area of activity.

Due to the fact that the partners, despite the alliance, preserve their inviolable autonomy, it becomes a road and a platform for achieving separate goals simultaneously. The alliance is, therefore, a form of organization that enables the existence of many decision-making centers and allows partners to shape their own policy within the alliance and to favor or defend their interests as part of joint decisions and actions.

In fact, alliances can be constructed based on transactional and competitive logic (Penc-Pietrzak 1998). Transactional logic is about connecting partners with different assets, e.g. a research and development leader merges with a sales leader company. Each partner of the alliance gets access to the partner's competitive advantage. On the other hand, competitive logic is associated with the commitment to strengthen the competitive position by increasing the scale of operations and using the scale effect. In this case, partners combine resources of the same type (Gorynia, Jankowska 2008, p. 131-132).

The popularity of strategic alliances observed in recent years, results from their main benefits, which are maintaining autonomy and easiness of retreat. By consolidating around joint activities, partners achieve synergy resulting from accumulated resources and competences, but do not lose their own strategic autonomy and identity (Gray, Wood 1991, p. 3-22). Additionally, relations of alliances are easily reversible because they allow to withdraw from some strategic decisions without any negative consequences. The duration of the strategic alliance is based on the goals of the alliance and the gains and needs of the strategic partners. With the help of strategic alliance, companies facilitate their business growth at a much faster pace than they would do on their own.

In relation to the logic of creating alliances, there are also some similarities to the possibilities of creating academic alliances in the future. The following three identified types of alliances perfectly match the university goals:

1. complementary alliance – connects partners with different competences and goals; this means that universities which have resources focused on different scientific disciplines and offer different programs can create a joint, extended and complementary research and educational offer; an alliance that can be created both on domestic and foreign market;
2. close collaborative alliance – focused on the same impact area; this means that universities of the same or similar specialization (e.g. humanities, medicine,

economics, technology, life sciences) may jointly achieve scale benefits; an alliance that can be created both on domestic and foreign market;

3. additive alliance – requires the total suspension of competition between partners who should behave as if they merged; this means that the universities with the same profile can build one common branding towards the student; an alliance designated for domestic market due to the low competitiveness of these universities on an international market.

The above statements are the basis for undertaking the analysis of international cooperation of universities to date.

3 ACADEMIC UNIVERSITY COOPERATION

The methodology behind the Times Higher Education World University Rankings is based on five pillars:

- Teaching (30%),
- Research (30%),
- Citations (30%),
- International Outlook (7.5%)
- Industry Income – Knowledge Transfer (2.5%).

It is the combination of excellent teaching and reputed research that creates the best universities worldwide. However, international engagement is also an important and unmissable factor in university excellence. Key parameters are: the degree of internationalization, international faculty members, international reputation and international students (Knobel et al. 2013, p. 406).

Research is often conducted by international teams working together on different projects. This kind of international cooperation contributes to the development of further internationalization of higher institutions. Internationalization is an integral part of collaborative strategy of almost every European university.

Different kinds of international alliances and consortia have been created in Europe among European and non-European universities. Strategic alliances may be viewed as a collaborative relationship between local and overseas universities (public or private) that undertake joint activities in the following areas: teaching, research, consultancy, technology or course implementation (Saffu and Mannan 1999, p. 281).

An interesting model of international collaboration strategy was presented by Ayoubi and Al-Habaibeh (2005, p. 393-394) based on the research done in the UK universities. The design of the strategy and its implementation overlap with each other creating different approaches to the collaborative strategy. The two dimensions of the ‘objectives design’ and the ‘objectives implementation’ highlight four styles of strategic evaluation shown in Figure 1:

- realistic strategy,
- design-reconsideration style,
- implementation reconsideration style,
- unrealistic strategy.

The university authorities may locate their strategy in a different box and decide whether the model suits their needs best or they should make some corrections within it. Obviously, building this strategy is seen as a continuum process of design, implementation and evaluation of such strategy.

		Objectives Design	
		Clear	Ambiguous
Objectives Implementation	Orderliness	Realistic strategy	Design-reconsideration style
	Chaos	Implementation-reconsideration style	Unrealistic strategy

Fig. 1 The objectives design/objectives implementation matrix in an international cooperation strategy (source: Ayoubi and Al-Habaibeh 2006, p. 393-394)

Furthermore, Zahed (2016, p. 148-149) believes it is also important for the university authorities to overcome budgetary constraints and other impediments to enhance the incorporation of international cooperation into their institutions. He focuses on technical cooperation as one of the forms of international university cooperation. Technical cooperation intends to strengthen individual and organizational capacity through offering wide-ranging technical opportunities to its beneficiaries. Technical cooperation elements are:

- education cooperation - student, expert, and teacher exchange, language learning, joint degrees, and curricula developments;
- research cooperation - carrying out joint research activities;
- training cooperation - developing training programs as well as supplying training equipment and materials;
- cultural cooperation - development-oriented social and cultural programs;
- scholarships.

Nowadays, with the assistance of European Community Authorities, it is possible to establish the European University Network, where all of the above elements are integrated into a collaborative synergy. Integrated study courses play an important role in the collaborative strategies between universities (Heumann 1993, p. 411-415).

One of many good examples of such integrated courses may be a project called ‘European Engineering Team’ conducted within Erasmus+ initiative by 4 European universities. It used blended learning as an approach to teaching students. The goal of the project was to develop competencies in regard to sustainability and cooperation in transnational teams that work on multi-disciplinary problems using knowledge from different domains. The project proved to be effective due to the fact that most of the students’ competencies gained at international environment were improved towards the closure of the project (Gładysz, Jarzębowska 2018, p. 68).

It is imperative for teaching nowadays to expand the spheres of interaction between teachers and students to international cooperation. The model presented in Figure 2 below, shows international cooperation as an integral part of teachers and students’ cooperation and interaction (Orehova et al. 2018, p.32-33).

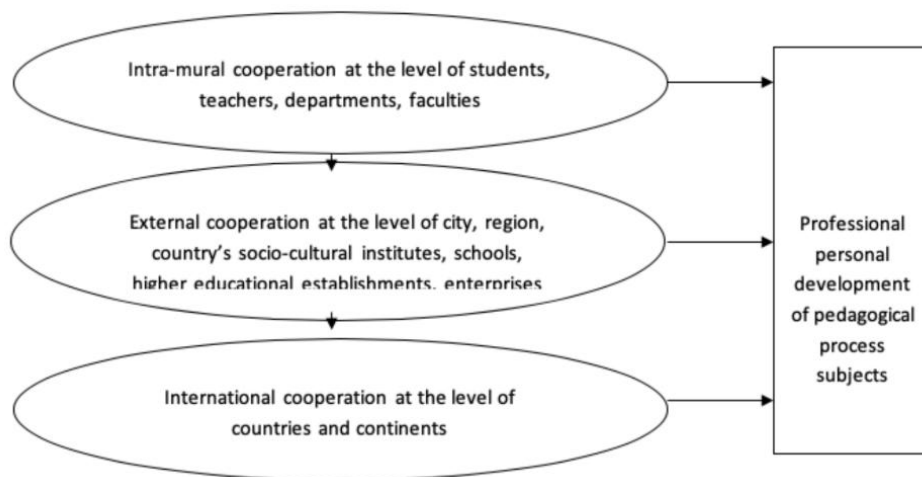

Fig. 2 The model of university teachers and students' cooperation and interaction (source: Orekhova et al. 2018, p. 32-33)

All in all, international collaborations, alliances and mergers among universities result in enhancement of academic performance and economic efficiencies as well as better alignment of network and performance of institutions to public needs. The outcomes of such international cooperation indicate that it can strengthen institutional performance, improve resilience, produce efficiencies and enhance alignment to national priorities (Williams 2017, p. 4).

4 ANALYSIS OF EVOLUTIONARY APPROACH TO COOPERATION AMONG UNIVERSITIES

The current models of international cooperation have been shaped by the long years of university existence. It was not an easy way, and building this awareness went through progressive stages.

The necessity of international cooperation was mentioned in the *Science* journal as early as in 1895. This particular case concerned improvement of worldwide catalogue methods used for Scientific Papers (Bowditch et al. 1895, p.184-185). Solidarity, mutual cooperation and exchange of views and ideas have always been important factors in raising European awareness (Barblan et al. 1987, p.127). On the basis of the investigative literature review, one can differentiate the following historical stages in the evolution of collaborative approach among European universities after WWII:

- necessity of science reconstruction after WWII
- international cooperation mainly in medical field
- extension of cooperation to other scientific disciplines
- first common European initiatives
- partnerships and first EU projects
- rapid development of multi-level cooperation
- advanced and synergic cooperation.

4.1 Necessity of science reconstruction after WWII

Post-war university education and international collaboration were mainly concentrated on the restoration of freedom of communication by research results publication, the exchange of ideas and the exchange of visits of scientists and researchers. In some European universities, the imposed ideology made the ancient freedom of universities impossible to restore. Such

freedom was definitely a necessary condition for any true international fellowship or cooperation to occur again (Nature, 1946).

4.2 International cooperation mainly in medical field

The most vivid cooperation after restoration of publication freedom after WWII was conducted in the medical field. Medical researchers were pioneers in collaborative research and projects demanding free and open access to the work results of other educational centers in order to share knowledge worldwide for the purpose of mankind well-being. Some examples can be found in the articles of Hübner (1997, p.134-137) or Beitz at al. (1985, p. 1681-1683).

4.3 Extension of cooperation to other scientific disciplines

Since the end of Cold War, international university cooperation has become a part of much wider arena of international cooperation involving more and more disciplines, such as engineering, basic sciences, humanities etc. Collaborative strategies of universities constituted forms of working together to attain the best results in student learning and research (Zahed 2016, p.147).

4.4 First common European initiatives

The creation of four international institutions in higher education has been outlined by Wane (1973, p.357):

- the European University Institute
- the European Institute for the Promotion of Multi-media Distant Study Systems in Higher Education
- the European Center for Higher Education
- the United Nations International University.

The first two were the implementation of plans to open full-scale international universities in Western Europe. The third organization was planned to encourage cooperation in higher education between Eastern and Western Europe. The aim of the last one, the UN International University, was to examine problems which may affect the survival of mankind.

4.5 Partnerships and first EU projects

Back in 1983 the European Commission launched a program called the Science and Technology for Development Program. It was the beginning of international cooperation research programs in EU. In 1992, the Program was transformed into the International Cooperation Program (INCO). The Program was the foundation for creation of European Research Area. Only with the onset of Horizon 2020 (H2020) program, international research cooperation became not only a separate activity but a cross-cutting priority allowing researchers from around the globe to participate in the projects (ec.europa.eu).

In 1969 the European Parliament called for a Europeanisation of universities as the foundation of real cultural community and cooperation. The years between 1985 and 1992 were a boosting period for collaborative cooperation with adaptation of several programs such as: Comett, Erasmus, Petra, Lingua, Force and Tempus. As far as education is concerned, in March 2000, EU Member States adopted Lisbon Strategy that placed education as a key factor in the implementation of the EU economic and social objectives for other decades. The Strategy boosted EU cooperation in the fields of education and training and speeded up its development in close connection with the economic and social policies of the EU. In the 90s, the reforms, such as greater globalization and rapid technological change which required a permanent update of skills and knowledge were emphasized. EU position in the knowledge-

based economy and society was challenged by competition from other world regions, especially the US (Pépin, 2007, p. 123-126).

4.6. Rapid development of multi-level cooperation

The Erasmus program, one of the most successful programs of the European Union, was established in 1987. It is oriented towards globalizing European education, enhancing students' mobility and international cooperation.

4.7 Advanced and synergic cooperation

European Universities Initiative is the EU response to a long-term vision that could potentially transform the institutional cooperation between higher education institutions and bring it to the next level. The aims of the project are:

- long –term joint strategy for education with links to research and innovation,
- creating European higher education inter-university campus,
- building European knowledge-creating teams.

The priorities of the project are to promote common European values and a strengthened European identity as well as to reach attractiveness and international competitiveness of European higher education institutions (ec.europa.eu).

The analysis of the evolution stages of collaborative strategy allowed to systematize the stages of this cooperation, as shown in relation to the last 40 years in Figure 3.

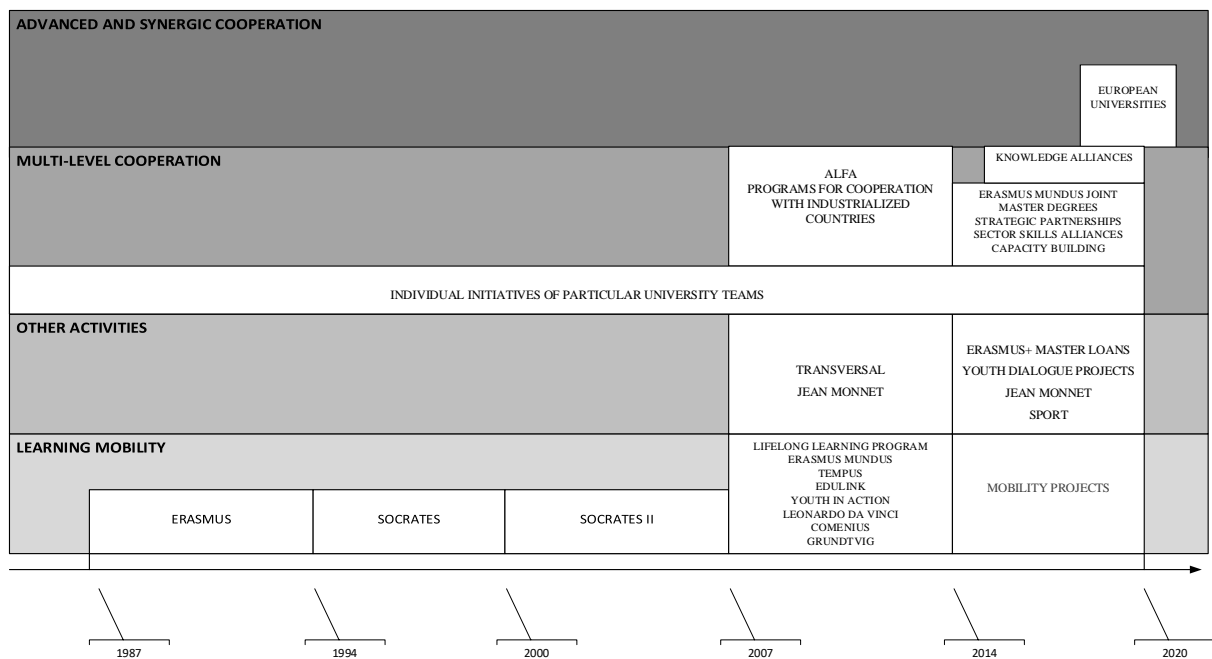

Fig. 3 The European Union support for international cooperation
(source: the authors' own analysis based on ec.europa.eu and erasmusplus.org.pl)

Among multi-level cooperation the following levels can be identified:

1. mobility programs,
2. collaborative programs,
3. additional activities
4. and the highest of them - advanced and synergic cooperation, which is the compilation of the previous stages.

5 CONCLUSIONS

The analysis of the reports in the literature allowed to distinguish the different stages in collaborative strategies and approaches to the international cooperation of universities in Europe. The new project of European Universities Initiative launched by the EU in 2018 brings new dimension and plenty of new possibilities to the international cooperation area. Strategic Partnership program is limited to certain disciplines and areas of cooperation, whereas European Universities program has a much broader perspective. It is based on a long-term joint strategy in the four pillars: education, research, innovation and also European identity and values. It definitely goes beyond any potential existing bilateral or multilateral cooperation. The aim of European Universities Initiative is to reach substantial improvement in quality of teaching, student performance, attractiveness and international competitiveness of European higher education institutions mainly with American and Chinese universities. European University program is highly selective and should be considered as a model of good practice for future education landscape in Europe.

Sources

1. Ayoubi, R.M., Al-Habaibeh, A., *An investigation into international business collaboration in higher education organisations: A case study of international partnerships in four UK leading universities*, International Journal of Educational Management, Volume 20, Issue 5, 2006, Pages 380-396
2. Barblan, A., De Puymège-Browning, A., Rüegg, W. *The history of the European University in society: A joint university research project*, History of European Ideas, 8/2 (2012), 127 p., DOI: 10.1016/0191-6599(87)90104-5
3. Beitz, J., et al., *Scientific results of the cooperation of the Institute for Pharmacology and Toxicology of the Martin Luther University of Halle-Wittenberg with institutes of the Soviet Medical Academy in the field of prostaglandins*, Zeitschrift für Klinische Medizin, Volume 40, Issue 22, 1985, Pages 1681-1683.
4. Bowditch, H. P., Putnam, F. W., Shaler, N. S., Pickering, E. C., Trowbridge, J., Farlow, W. G., Osgood, W. F. *Report of the committee of the university council appointed to consider the communication of the royal society relating to a catalogue of scientific papers to be made by international coöperation*. Science, 1(7), 1895, Pages 184-186, doi:10.1126/science.1.7.184
5. Clarke A., Fuller M., *Collaborative Strategic Management: Strategy Formulation and Implementation by Multi-Organizational Cross-Sector Social Partnerships*, Journal of Business Ethics (2010) 94: Pages 85–101.
6. Gładysz, B., Jarzębowska, E. *International project-oriented training of engineers based on the example of the European Engineering Team, “e-mentor” 2018*, Pages 63–72, <http://dx.doi.org/10.15219/em74.1354>.
7. Gorynia M., Jankowska B., *Klasy i międzynarodowa konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstwa*, Difin, Warszawa 2008.
8. Gray B., Wood D.J., *Collaborative Alliances: Moving from Practice to Theory*, The Journal of Applied Behavioral Science, Vol. 27 (1991) No. 1, Pages 3-22.
9. Heumann, F.-W., *Possibilities for international collaboration between university institutions in Europe*, Zeitschrift für Vermessungswesen, Volume 8-9, 1993, Pages 411-415
10. Hübner, W., *10 years of cooperation with the Department of Experimental Surgery, University Medical School of Debrecen: scientific outcome and impact on clinical practice*, Acta chirurgica Hungarica, Volume 36, Issue 1-4, 1997, Pages 134-137.
11. *International University Collaboration*. Nature 157, Pages 169–171 (1946). <https://doi.org/10.1038/157169a0>.

12. Knobel, M., Simões, P., T., de Brito, H., Cruz, C., *International collaborations between research universities: Experiences and best practices*, Studies in Higher Education Volume 38, Issue 3, April 2013, Pages 405-424.
13. Orekhova, Y.Y., Grebenkina, L.K., Badelina, M.V., Kopylova, N.A., *International scientific university community cooperation and interaction (theory and experience)*, Espacios, Volume 39, Issue 46, 2018, Pages 29-40.
14. Penc-Pietrzak I., *Alianse strategiczne przedsiębiorstw – forma współpracy czy rywalizacji?*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa” nr 10, 1998.
15. Pépin, L., *The History of EU Cooperation in the Field of Education and Training: how lifelong learning became a strategic objective*. European Journal of Education, March 2007, Vol.42(1), Pages 121-132.
16. Routley M., Phaal R., Athanassopoulou N., Probert D. (2013) *Mapping Experience in Organizations: A Learning Process for Strategic Technology Planning*, Engineering Management Journal, 25:1, Pages 35-47.
17. Saffu, K., Mamman, A. (1999), *Mechanics, problems, and contributions of tertiary strategic alliances: the case of 22 Australian universities*, The International Journal of Educational Management, Vol. 13 No. 6, 1999, Pages 281-286.
18. Strategor, *Zarządzanie firmą*, PWE, Warszawa 1999.
19. Swieżawski S., *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*. PWN Warszawa - Wrocław:, 2000.
20. Wane, M. *International university projects*. Higher Education 2 (3), Pages 357–360 (1973).
21. Weik, E. *The Emergence of the University. A Case Study of the Founding of the University of Paris from a Neo-Institutionalist Perspective*. Management and Organizational History. 2011, p. 287-310, 10.1177/1744935911406177.
22. Williams, J. *Collaboration, alliance, and merger among higher education institutions*, OECD Education Working Papers, No. 160, 2017, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/cf14d4b5-en>, Pages 1-132
23. Zahed, A., *Excellence in International Cooperation*, Tayeb, O., Zahed, A., Ritzen, J., (ed.) *Becoming a World-Class University*, Springer, 2016, Pages 145-173.
24. <https://ec.europa.eu> , accessed 12.06.2020.
25. https://ec.europa.eu/education/european-tertiary-education-register_en, accessed 12.06.2020
26. https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/resources/programme-guide_en, accessed 12.06.2020
27. <https://erasmusplus.org.pl/strony-informacyjne/informacje-o-programie/> accessed 11.06.2020
28. <http://www.shanghairanking.com/ARWU2019.html>, accessed 12.06.2020.
29. <https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-europe>, accessed 12.06.2020.

Contact

Magdalena Sikorska, MA
 Poznan University of Technology
 Pl. M. Skłodowskiej-Curie 5, 60-965 Poznan,
 Poland
 Tel: +48 61 665 3544
 email: magdalena.sikorska@put.poznan.pl

EKONOMIKA, BANKOVNICTVÍ, POJIŠŤOVNICTVÍ
ECONOMY, BANKING, INSURANCE MANAGEMENT

QUAERE

AKCIE A DLHOPISY AKO ZÁKLAD INVESTIČNÉHO PORTFÓLIA

STOCKS AND BONDS AS THE BASIS OF AN INVESTMENT PORTFOLIO

Milan Cibul'a

Abstrakt

Príspevok poukazuje na základné vlastnosti a vzájomné súvislosti akcií a dlhopisov ako základných stavebných pilierov investičných portfólií. Na historických výnosoch skúmaných investičných aktív sme si vysvetlili nielen ich základnú úlohu v portfóliu, ale pozreli sme sa aj na očakávania, ktoré historické výnosy znamenajú do budúcnosti. V príspevku sa zameriavame na potencionálne problémy fungovania klasického portfólia 60/40 v súčasnom rozporení svetovej ekonomiky a finančných trhov.

KLúčové slová: *akcie, dlhopisy, investičné portfólio*

Abstract

The paper points out the basic characteristics and interrelationships of stocks and bonds as the basic building blocks of investment portfolios. We not only explained their basic role in the portfolio on the historical returns of the examined investment assets, but we also looked at the expectations that historical returns mean in the future. In this paper, we focus on the potential problems of the functioning of the classic 60/40 portfolio in the current state of the world economy and financial markets.

Key words: *stocks, bonds, investment portfolio*

1 ÚVOD

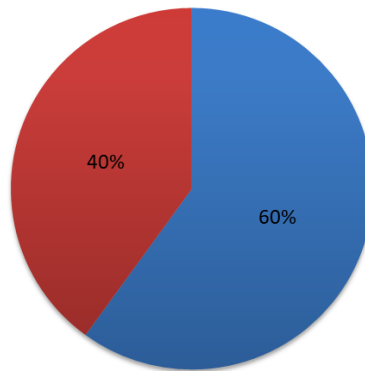
Vo väčšine investičných prospektov je zvyčajne poznamenané, že minulý výkon nie je indikátorom pre budúci úspech. Aj napriek tomu pri snahe o vytvorenie portfólií, ktoré budú produkovať čo najvyššie výnosy pri čo najnižšom riziku, väčšina investorov využíva práve historický vývoj na vytvorenie určitého rámca klasických portfólií.

Roky investori vytvárajú svoje investičné portfóliá, ktoré sa skladajú z rozličného mixu akcií a dlhopisov. Portfóliá najagresívnejších investorov sa približujú 100% alokácií akcií a najkonzervatívnejších investorov zasa 100% alokácií dlhopisov.

Tvorcovia investičných portfólií často využívajú historické údaje vývoja za veľmi dlhé časové obdobia, výkonnosť úplne očistia od volatility výpočtom priemerného výnosu za celé obdobie a dané údaje použijú ako dôkaz toho, že čo fungovalo v minulosti, bude fungovať aj v budúcnosti.

Jednoduchým spôsobom výpočtu ideálnej alokácie akcií a dlhopisov v portfóliu investora, je odčítanie veku investora od hodnoty 100, pričom výsledná hodnota nám predstavuje percentuálne množstvo akcií, ktoré môže investor alokovať. Ak je investor vo veku 40 rokov, použitím daného vzťahu dostaneme optimálne portfólio, ktoré sa skladá zo 60% akcií a 40% dlhopisov.

Portfólio 60/40

Obr. 1 Portfólio 60/40

Zdroj: Vlastné spracovanie

Otázkou je, či daný klasický prístup tvorby investičných portfólií bude fungovať aj v najbližších dekádach. Výnosy z akcií či dlhopisov zahŕňajú obdobia, ktoré sú historicky „bullish“ s vyššími výnosmi, ktoré môžu trvať niekoľko rokov. Ak použijeme dostatočne dlhé obdobie, výsledný priemerný ročný výnos bude očistený o výrazné korekcie, ktorý daný trh, či už dlhopisový alebo akciový, prekonal.

Problém nastáva vtedy, keď si uvedomíme, že väčšina investorov má iba frakciu času z daných dlhodobých investičných horizontov na naplnenie svojich investičných cieľov. Finančné trhy rovnako v histórii zaznamenali obdobia, kedy prepady na jednotlivých trhoch trvali niekoľko období za sebou. Inokedy zas takzvané stratené dekády pre investorov, obdobia kumulácie aktív, kedy volatilita za celú dekádu bola veľmi nízka.

Ak ste pasívny investor, ktorého investičný horizont bude končiť práve v období poklesu a nemáte voľné finančné prostriedky a čas na ďalšie investovanie, Váš celkový investičný výsledok sa môže podstatne líšiť od historického priemerného ročného výnosu.

Tab. 1 Priemerný ročný výnos akcie a dlhopisy 1928-2019¹

Priemerný ročný výnos	S&P 500	10 ročné US štátne dlhopisy	Riziková prémie
1928-2019	11,58 %	5,06 %	6,52 %
1969-2019	11,90 %	6,99 %	4,91 %
2009-2019	15,13 %	2,21 %	12,92 %
Smerodajná odchýlka² 1928-2019	19,59 %	7,67 %	11,92 %

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa dát FRED³, 2020

Za celkové merané obdobie dosiahol priemerný výnos akcií S&P indexu hodnotu 11,58 %, avšak práve dĺžka obdobia má za následok, že investor nevidí extrémne hodnoty, kde v roku 1954 S&P index zaznamenal medziročný nárast o 52,56 % a v roku 1931 medziročný pokles o -43,84 %. Pri dlhopisoch môžeme pozorovať obdobné skutočnosti s priemerným ročným

¹ Priemerný ročný výnos akcií zahŕňa apreciáciu ceny a dividendy, pri dlhopisoch apreciáciu ceny a kupón.

² Smerodajná odchýlka - štatistická hodnota vyjadrujúca historickú volatilitu investície.

³ FRED - Federal Reserve database in St. Louis.

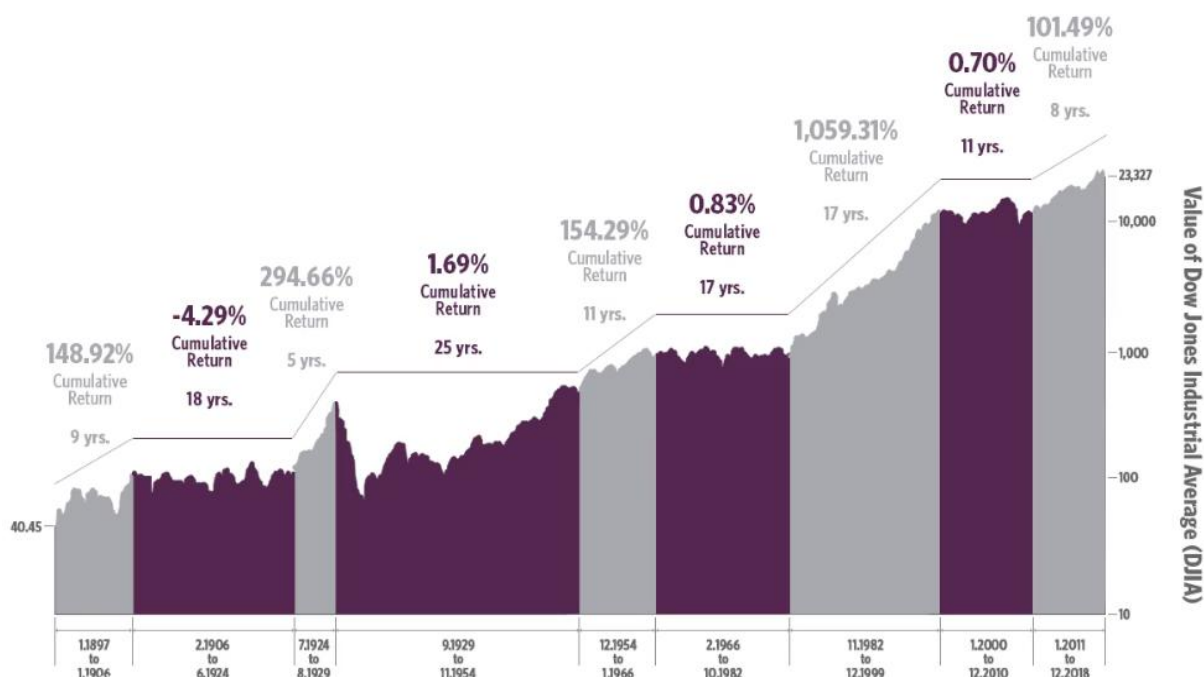
výnosom za sledované obdobie na úrovni 5,06 %, maximálnym medziročným prírastkom 32,81 % v roku 1982 a poklesom -11,12 % v roku 2009.

Smerodajná odchýlka počas celého meraného obdobia nám priblíži skutočnosť, že akcie predstavujú potenciál nadpriemerných výnosov, spolu s rizikom veľmi vysokých strát počas krátkeho obdobia. Podstatne vyššia volatilita akcií voči dlhopisom vyjadrená smerodajnou odchýlkou, robí z dlhopisov významne konzervatívnejšie investičné aktívum z daných dvoch.

2 AKCIE AKO POTENCIÁL NADPRIEMERNÉHO ZISKU

Akcie mali v histórii obdobia až neuveriteľných výnosov. Rovnako však zaznamenali aj stratené dekády a ešte agresívnejšie korekcie. Ročné výnosy akcií sú kombináciou zmeny ich trhovej hodnoty a vyplatenej dividendy. Pre definovanie rozličných fáz vývoja akciových trhov si rozoberieme kumulatívne ročné výnosy Dow Jones Industrial Index za obdobie od jeho vzniku. Práve prostredníctvom kumulatívnych výnosov môžeme vidieť obdobia mierneho rastu, stagnácie či enormných výnosov.

V čase nízkych či záporných kumulatívnych výnosov, pasívny investor získava iba dividendy, ktorých výška sa rovnako znižuje, keďže sa odvíja od hospodárskeho výsledku danej spoločnosti.

Obr. 2 Historické trendy Dow Jones Industrial Index⁴

Zdroj: Guggenheim investments, 2019

Ak sa pozrieme na historické dáta vývoja Dow Jones Industrial Index, môžeme vidieť obrovskú disparitu vo vývoji na akciových trhoch medzi jednotlivými časovými obdobiami, ktorá zahŕňa 25 ročné obdobie, ktoré v podstate rok za rokom nezaznamenalo žiaden rast medzi rokmi 1929 až 1954. Ak zoberieme do úvahy infláciu, investícia do akcií v danom

⁴ Guggenheim investments pri definovaní jednotlivých cyklov historického vývoja na býčie, medvedie alebo obdobia stagnácie, definoval koniec býčieho trendu, ako prepad hodnoty indexu pod jeho vrchol, pričom jeho hodnota bola nižšia ako vrchol počas signifikantného časového obdobia. Naopak začiatok býčieho trendu je v čase, keď je na trhu vytvorený nový vrchol, ktorý prekonáva vrchol posledného známeho býčieho trendu.

období predstavovala čistú stratu. Nedávno, roky 2000 až 2010 ovplyvnené poslednou celosvetovou hospodárskou krízou predstavovali ďalšiu dekádu žiadneho rastu.

Na druhej strane, obdobie konca roka 1982 až koniec milénia zaznamenalo historický najvyšší kumulovaný rast hodnoty daného indexu, ktorého hodnota narástla viac ako 10 násobne. Práve takéto obdobia vytvárajú nových milionárov, či miliardárov v krajinách rozvinutého kapitálového trhu a naďalej zväčšujú priepasť medzi bohatými a chudobnými členmi spoločnosti. Dané obdobia, sú dôvodom, prečo akcie musia byť súčasťou portfólia, pretože prinášajú takéto príležitosti.

Práve to je dôvod, prečo sú akcie po desiatky rokov základným stavebným pilierom investičných portfólií. Teória portfólia sa zaoberá možnosťami, ako čo najefektívnejšie znížiť rizikovú povahu akcií a pri tom, čo najmenej ohroziť výnosnosť celého portfólia alokovaním aktív, na zníženie expozície daného investora. Inými slovami, zabezpečiť aby investor nebol vystavený celému poklesu pri ponechaní možností participácie na potenciálnom raste.

Tab. 2 Dow Jones Industrial Index kumulatívny výnos 1897-2019

Začiatok	Koniec	Mesiace	Roky	Ročný výnos	Kumulatívny výnos	Smerodajná odchýlka
1.1897	1.1906	109	9	10,56 %	148,92 %	20,45 %
2.1906	6.1924	221	18	-0,24 %	-4,29 %	18,54 %
7.1924	8.1929	62	5	30,44 %	294,66 %	17,30 %
9.1929	11.1954	303	25	0,07 %	1,69 %	24,96 %
12.1954	1.1966	134	11	8,72 %	154,29 %	11,68 %
2.1966	10.1982	201	17	0,05 %	0,83 %	15,25 %
11.1982	12.1999	206	17	15,34 %	1059,31 %	15,02 %
1.2000	12.2010	132	11	0,06 %	0,70 %	15,75 %
1.2011	1.2019	96	8	9,15 %	101,49 %	11,25 %

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa Guggenheim investments, 2019

3 DLHOPISY AKO FIXNÝ PRÍJEM

Historicky boli dlhopisy súčasťou investičného portfólia najmä s cieľom vyváženia rizikovej povahy akcií. Okrem danej skutočnosti, dlhopisy predstavujú fixný príjem, najčastejšie vo forme kupónu pre investora.

V súčasnom rozporení svetovej ekonomiky je hrozba možnosti stratenej dekády dlhopisov a ich celkových výnosov stále výraznejšia. Čo môžu investori čakať v období historicky najnižších úrokových sadzieb vo svete? Riziko je o to výraznejšie najmä pre investičné portfólia, opierajúce sa primárne o dlhopisy a vieru, že ich historické výnosy budú naďalej pokračovať.

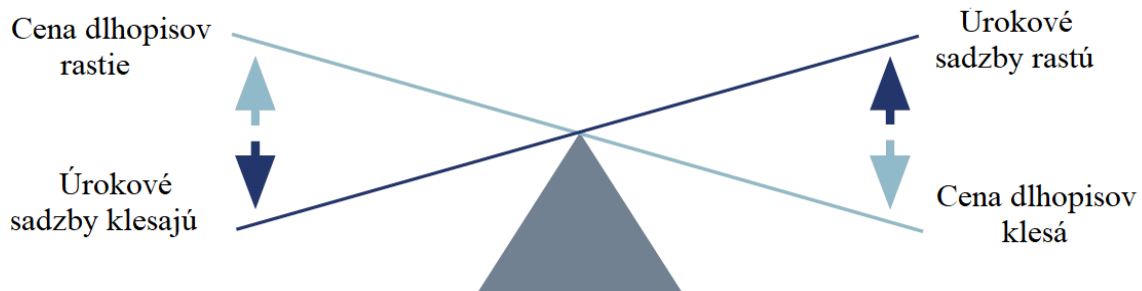
Celkový ročný výnos pri kupónových obligáciách je kombináciou kupónu, čiže obdržaného úroku a zmeny trhovej hodnoty daného dlhopisu. Ak máme dlhopis v hodnote 10 000 € a ročne vyplácaný úrok je 500 €, kupón daného dlhopisu je vo výške 5 %.

3.1 Dlhopisy vs. úrokové sadzby

Doba do splatnosti dlhopisu je podstatným faktorom dlhopisových cenných papierov, čím je doba dlhšia, tým je citlivosť trhovej hodnoty dlhopisu na zmeny úrokových sadzieb vyššia (Hayes, 2019).

Medzi dlhopisovým trhom a úrokovými sadzbami existuje inverzná korelácia, čiže v čase zvyšovania úrokových sadzieb trhové ceny dlhopisov klesajú a naopak. Pre príklad, ak sú bez-kupónové obligácie obchodované za 950 €, pričom ich nominálna hodnota je vo výške 1000 €, dlhopisový výnos vieme vypočítať ako rozdiel medzi obchodovanou a nominálnou hodnotou dlhopisu, podelenú trhovou hodnotou dlhopisu. V našom prípade to bude približne 5,26 % výnos. Ak by súčasná úroková sadzba vzrástla napríklad na 10 %, tak náš 5,26 % dlhopis by prestal byť zaujímavý. Trhová cena dlhopisu by sa musela znížiť na približne 909 €, aby dorovнала 10 % výnosnosť.

Ceny dlhopisov a výška úrokových sadzieb sa vo všeobecnosti hýbu opačnými smermi

Obr. 3 Inverzná korelácia dlhopisového trhu a úrokových sadzieb

Zdroj: Vlastné spracovanie

Z danej skutočnosti plynie inverzná korelácia úrokových sadzieb a dlhopisového trhu. Čím je dlhšia doba do splatnosti (maturity), tým je ovplyvnené väčšie množstvo cash-flow, čo spôsobuje úpravu trhovej hodnoty dlhopisu. Rovnako je potrebné si uvedomiť inverznú koreláciu medzi výnosom a cenou dlhopisu⁵.

Ak sa bližšie pozrieme na graf vývoja 10-ročných US štátnych dlhopisov, podľa dát Macrotrends za obdobie 1962-2020, môžeme vidieť bezprecedentný konkávny trend, ktorý trvá k dnešnému dňu.

Využívame práve historický vývoj 10-ročných US štátnych dlhopisov pri determinovaní vývoja celého dlhopisového trhu, nakoľko dané dlhopisy sú považované za benchmark, od ktorého sa odvíjajú US hypotekárne sadzby, a súčasne je najlikvidnejším a najširšie obchodovaným dlhopisom na svete.

⁵ Dlhopisoví investori maximalizujú svoje investície v čase „bull“ vývoja, čiže ak kupónové výnosy klesajú, čo znamená rast trhovej hodnoty (ceny) dlhopisov.

Obr. 4 Výnosy 10-ročných US štátnych dlhopisov 1962-2020

Zdroj: Macrotrends, 2020

V septembri 1981 dosiahol dlhopisový výnos 10-ročných US štátnych dlhopisov svoj vrchol atakujúci hodnotu 16 %. Od daného momentu dlhopisové výnosy postupne klesali, pričom až do dnešnej situácie na trhoch (do značnej miery ovplyvnenej coronavirusom) sme videli iba korekcie počas silného klesajúceho trendu úrokových výnosov daných dlhopisov. Práve daný klesajúci vývoj dlhopisových výnosov predstavuje rastúcu trhovú hodnotu dlhopisov. Rovnako podstatným faktom je to, že v minulosti rástla trhovú hodnotu dlhopisov a zároveň boli výnosy (kupón) vyššie ako je tomu dnes.

Práve dané skutočnosti, vytvárajú hrozbu stratenej dekády celkových výnosov z dlhopisových investícií. Historické výnosy za časovo významné obdobie posledných 40 rokov boli ovplyvnené práve zvyšujúcou sa trhovú hodnotou dlhopisov a klesajúcimi úrokovými sadzbami v ekonomike, to všetko pri vyššom kupóne ako máme dnes. Daný dvojitý benefit podstatne znižuje pravdepodobnosť pokračovania priemerných celkových výnosov aj v budúcnosti. Aby to bolo možné dosiahnuť, úrokové sadzby vo svetovej ekonomike by museli dlhodobo klesnúť hlboko do negatívnych čísel.

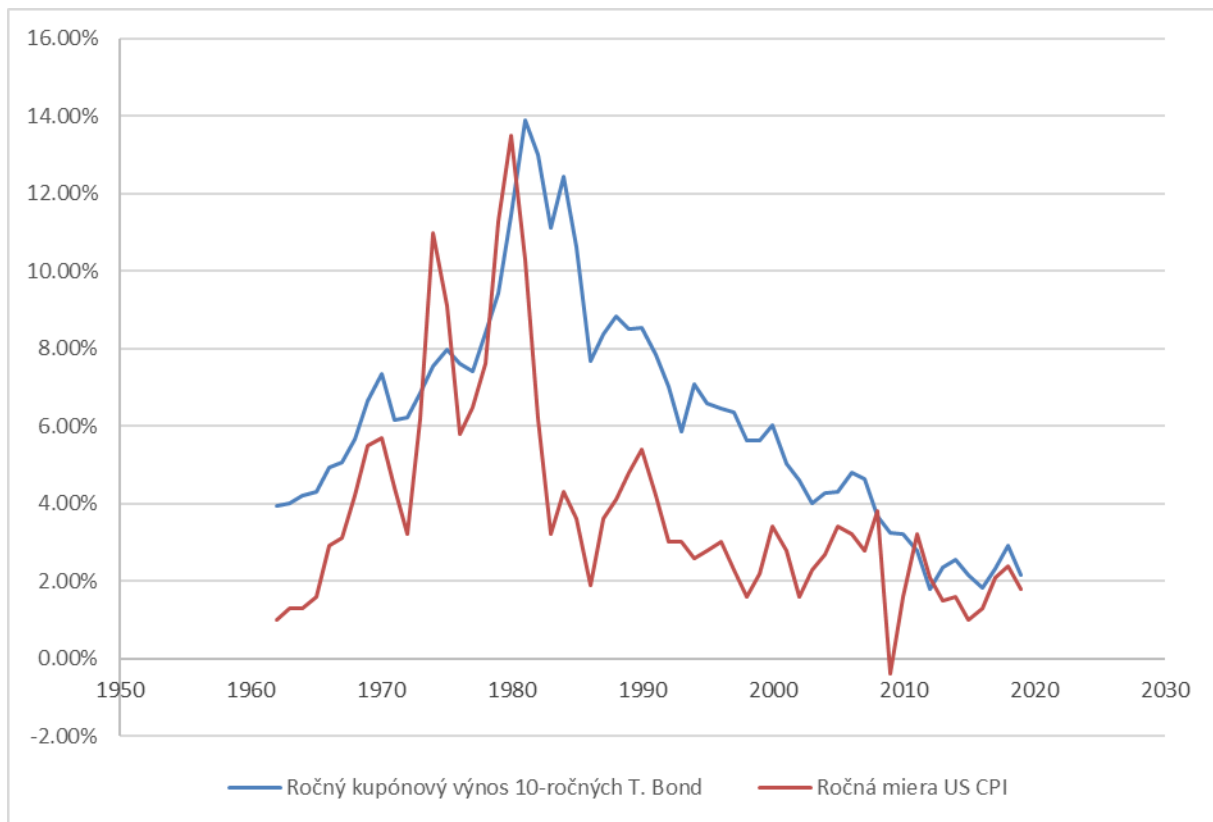
3.2 Dlhopisy vs. inflácia

Väčšina investorov si nemôže dovoliť 10 či 20 rokov nízkych dlhopisových výnosov. Najmä ak berieme do úvahy reálne⁶ verus nominálne výnosy. Ak dlhopis vypláca ročne 4 % kupón a inflácia je na úrovni 3 %, nominálny výnos investora je síce 4 %, ale reálny je na úrovni 1 %.

Inflácia ovplyvňuje výšku takzvaného bezrizikového výnosu na trhu, používaného pri výpočtoch parametrov rozličných podnikateľských projektov, čiže výnos, ktorý každá

⁶ Reálny výnos - výnos po zohľadnení inflácie.

alternatívna investícia potrebuje prekonať. Ak rastú úrokové sadzby, vypisované dlhopisy potrebujú zabezpečiť vyšší výnos na pokrytie minimálne úrokových sadzieb, ktoré ponúka trh, ako bolo vysvetlené na príklade vyššie.

Obr. 5 Pozitívna korelácia US štátnych dlhopisov a US inflácie 1962-2019

Zdroj: Vlastné spracovanie podľa dát Macrotrends, USinflationcalculator, 2020

Ak sa pozrieme na graf vývoja inflácie a dlhopisových výnosov v období 1962-2019, najmä od roku 1981 môžeme pozorovať pozitívnu mieru korelácie medzi dlhopismi a infláciou. Rovnako od 1981 môžeme pozorovať pozitívny spread, medzi vyplácaným úrokom z dlhopisov a výškou inflácie. Čo v praxi znamená, že vyplácaný kupón z dlhopisov bol vyšší ako miera inflácie. Daná situácia sa zmenila až v roku 2008 s príchodom ekonomickej krízy, pričom odvtedy sú dané hodnoty oveľa bližšie pri sebe.

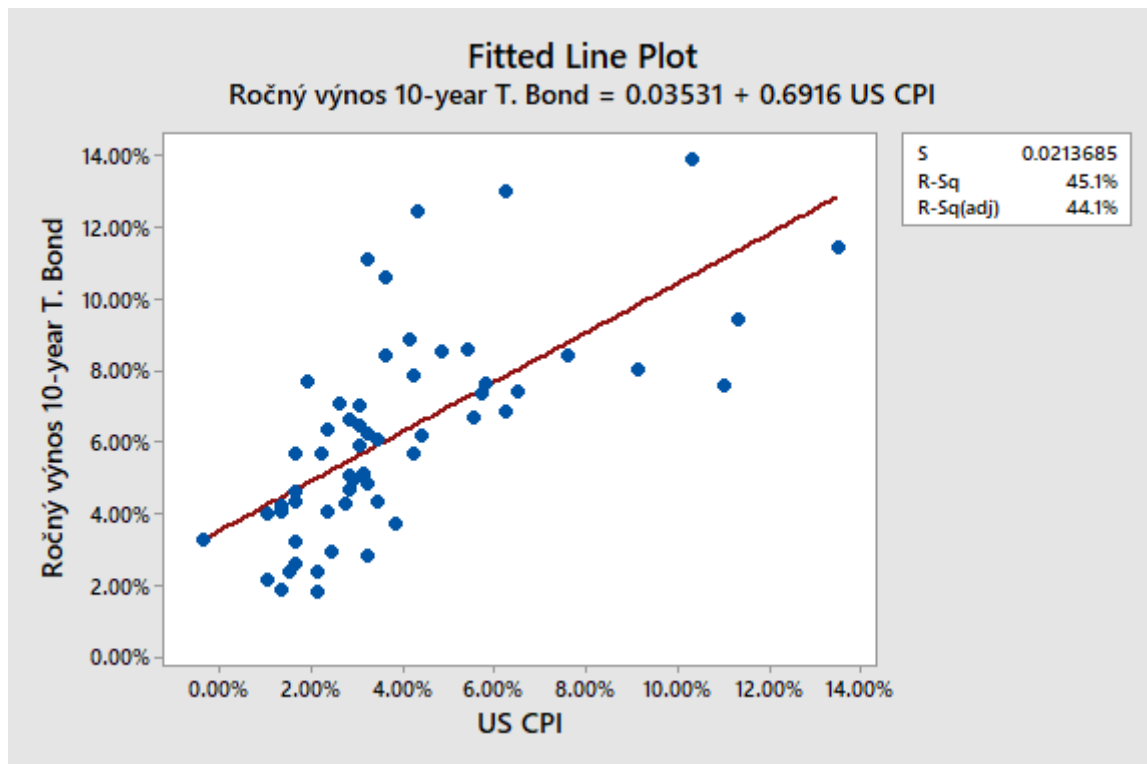
Pre štatistickú podporu tvrdení o vzájomnej závislosti zobrazených premenných vychádzajúcich z grafického zobrazenia vývoja kupónových výnosov 10 ročných US štátnych dlhopisov a inflácie US CPI v sledovanom období 1962-2019, použijeme korelačnú a regresnú analýzu.

Výpočtom Pearsonovho korelačného koeficientu daných dlhopisov a inflácie za obdobie 1962-2019, sme dostali hodnotu pozitívnej korelácie na úrovni 0,672 a pri výpočte za obdobie 1981-2019, to bolo dokonca 0,753.

Korelačný koeficient nadobúda hodnoty z intervalu $(-1 ; 1)$ a vyjadruje stupeň lineárnej závislosti medzi skúmanými premennými. Využitím orientačnej stupnice pre hodnotenie tesnosti lineárnej závislosti, môžeme hodnotu 0,672 zaradiť do strednej až silnej lineárnej závislosti a hodnotu 0,753 do silnej až veľmi silnej lineárnej závislosti.

V rámci regresnej analýzy predstavuje hodnota inflácie US CPI vysvetľujúcu premennú X a výška úrokového výnosu 10 ročných US štátnych dlhopisov predstavuje vysvetľovanú premennú Y. Pre zistenie závislosti medzi skúmanými premennými použijeme jednoduchú regresnú analýzu, pretože máme iba jednu vysvetľujúcu a jednu vysvetľovanú premennú.

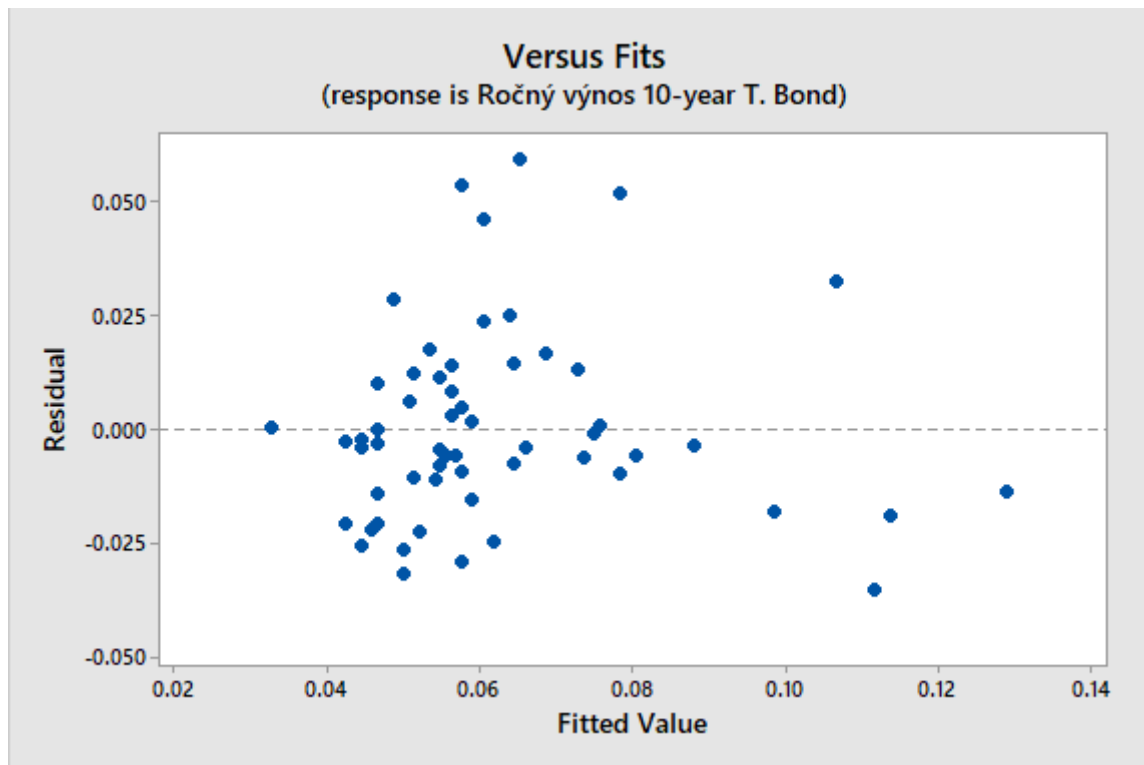
Z výsledkov lineárnej regresnej analýzy nám vyplýva, že pre každý 1 % nárast výnosov dlhopisov vzrástla výška inflácie o 0,6916 %. Z výslednej regresnej rovnice extrapoláciou môžeme odhadnúť, že v situácii ak by hodnota US CPI bola rovná nule, úrokový výnos daných dlhopisov by bol vo výške 0,03531 %, na základe historických údajov vývoja za obdobie 1962-2019.

Obr. 6 Regresná analýza US T.Bonds a US inflácie 1962-2019

Zdroj: Vlastné spracovanie

Výška R2 je v našom prípade na úrovni 45,1 %. R2 nadobúda hodnoty v rozmedzí 0-100 % a vyjadruje ako blízko sú jednotlivé hodnoty umiestnené voči regresnej priamke. Vo všeobecnosti platí, že čím vyššiu hodnotu R2 nadobúda, tým je to lepšie.

Obr. 7 Reziduálny graf regresnej analýzy US T.Bonds a US inflácie 1962-2019

Zdroj: Vlastné spracovanie

Hodnota S predstavuje štandardnú chybu regresie. Definuje nám v priemere do akej miery je daný regresný model chybný, čím je jeho hodnota nižšia, tým by mala byť správnosť regresného modelu vyššia. Vo všeobecnosti platí, že ak je hodnota S menšia alebo rovná ako 2,5, vtedy môžeme považovať daný regresný model za dostatočne presný.

Na začiatku regresnej analýzy sme sa rozhodli pre lineárnu regresiu, aby sme zistili či bol daný predpoklad správny, štatistický program Minitab, v ktorom sme regresnú ako aj korelačnú analýzu vyhotovili, ponúka možnosť vytvorenia reziduálneho grafu. Za predpokladu, že dáta v ňom sú náhodne usporiadané (nevidíme trend či vývoj usporiadania) ako v našom prípade, vtedy môžeme predpokladať, že výber regresnej funkcie je správny.

4 ZÁVER

V príspevku sme sa zamerali na dôvody, prečo sú roky akcie a dlhopisy základnými stavebnými piliermi investičných portfólií. Porozumieť vlastnostiam daných investičných aktív je obzvlášť dôležité najmä v súčasnej situácii vo svete ovplyvnenej celosvetovou pandemiou.

Akcie a dlhopisy ako analyzované investičné aktíva vychádzali z klasického portfólia 60/40. Akcie ako potenciál nadpriemerných výnosov a dlhopisy na zníženie rizikovosti akcií. Pri podrobnom skúmaní ich vlastností a vzájomných súvislostí sme boli schopní poukázať v histórii až na absurdné výnosy akcií, ale rovnako aj na ich nestabilitu a rizikovosť v krátkodobých horizontoch.

Pri zohľadnení súčasného vývoja svetovej ekonomiky existujú viaceré obavy, že dlhopisy ako také v nasledujúcich dekádach nebudú schopné danú rizikovosť akcií eliminovať rovnako dobre ako tomu bolo v minulosti. Dané skutočnosti by mal investor brať do úvahy pri

rozhodovaní o investíciách, tvorbe a alokovaní jednotlivých investičných aktív v investičnom portfóliu pri zohľadnení súčasnej situácie v celosvetovej ekonomike.

Použitá literatúra

1. DAMODARAN, A. 2020. Annual Returns on Stock, T.Bonds and T.Bills: 1928 - Current. In *NYU Stern School of Business* [online]. 2020 [cit. 2020-06-12]. Dostupné na internete: < http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/histretSP.html#_msoanchor_1>.
2. GUGGENHEIM INVESTMENTS. 2019. *Dow Jones Industrial Average Historical Trends* [online]. 2019 [cit. 2020-06-12]. Dostupné na internete: < <https://www.guggenheiminvestments.com/mutual-funds/resources/interactive-tools/dow-jones-historical-trends>>.
3. HAYES, A. 2019. Interest Rate Sensitivity Definition. In *Investopedia* [online]. 2019 [cit. 2020-06-12]. Dostupné na internete: < <https://www.investopedia.com/terms/i/interest-rate-sensitivity.asp>>.
4. MACROTRENDS. 2020. *10 Year Treasury Rate – 54 Year Historical Chart* [online]. 2020 [cit. 2020-06-12]. Dostupné na internete: < <https://www.macrotrends.net/2016/10-year-treasury-bond-rate-yield-chart>>.
5. USINFLATIONCALCULATOR. 2020. *Consumer Price Index Data from 1913 to 2020* [online]. 2020 [cit. 2020-06-12]. Dostupné na internete: < <https://www.usinflationcalculator.com/inflation/consumer-price-index-and-annual-percent-changes-from-1913-to-2008/>>.

Kontaktné údaje

Ing. Milan Cibula

Ekonomická univerzita v Bratislave, Podnikovohospodárska fakulta so sídlom v Košiciach

Tajovského 13, 041 30 Košice

Tel: +421(0)55 / 722 32 34

email: milan.cibula@student.euke.sk

DIVERSIFICATION OF FINANCIALIZATION IN THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES – APPLICATION OF CLUSTER ANALYSIS

Tomasz Florczak

Abstract

The growing importance of the financial sector is most evident in developed and developing countries. The economies of these countries often operate on the basis of connected vessels. This is particularly evident in the European Union, which is not homogeneous in terms of Member States financial sectors. Each country has its own financial sector, but affects the sectors of other EU Member States. It seems important to study the classification of Member States into groups due to the similarities in the results of financialization. The purpose of the article was to assign EU countries to individual groups characterized by similarity of financial sectors at the time of leveling the effects of the financial crisis in comparison to division made on basis of literature of subject. The research hypothesis was that the division of EU countries by historical similarity is different from the division obtained using statistical methods.

Keywords: financialization, cluster analysis, EU.

1 INTRODUCTION

The growing importance of financial sector is one of the topics often discussed in the literature on the subject. The financial sector development process is often referred as financialization. The financial sector highlights its special importance especially in developed and developing countries. The group of these countries includes the Member States of the European Union. The European Union is a heterogeneous group of countries, among the short ones are those which base their economy on the functioning of the financial sector. Therefore, it seems important to attempt to divide EU Member States due to similarities in the degree of financialisation.

The aim of the article was to assign EU Member States to groups with similar results of the financial sector and to compare them with the division made on the basis of the literature on the subject. The research hypothesis was the assumption that these country divisions differ. In order to determine the correctness of the research hypothesis, the EU Member States were divided by a method of cluster analysis and by review of the literature on the subject.

The first part of the article describes the most important issues related to financialization. Next section describes the applied cluster analysis method. Then, the results of the study were presented and a discussion started. The last part of the article summarizes and presents the conclusions.

2 LITERATURE REVIEW

The way countries operate in the 21st century is conducive to investment and capital intensity. First of all, organizational structures based on the pre-Keynsian concept were created. Such structures began to shape in the 1960s, leading to changes in the financial sector. These changes increased uncertainty in the economy. In the 1970s, there was a change in the orientation of developed economies towards deregulation of the financial sector and market-based economic policy. The 1980s marked a significant change in the orientation of banks functionalities. To date, the most profitable traditional activity in the form of, among others lending and taking deposits began to give way to banking innovations and new banking products. The innovations include securitization of the bank's assets and new derivative

financial instruments. Securitization allowed for the liquidation of previously illiquid financial assets, i.e. car loans, mortgage loans, etc. These assets could be liquidated using securitization thanks to the bank issuing debt securities secured by the customer's repayment of the loan. Derivatives, in turn, allowed the risk to be separated from the ownership of the asset. All these events and changes in the economy have increased the importance of financial sectors. Thanks to this, financialization has gained in importance and contributed to the significant economic growth of developed countries. However, the disadvantages of this approach were revealed during the financial crisis in the real estate market, which began in 2007.

The financialisation process is a phenomenon difficult to describe that goes beyond the financial sector and traditionally associated capital markets and banking operations. This phenomenon affects many economic and social aspects at the same time. Starting from the actions of states ending with the households behaviour.

Financialization in the operation of the state is understood as a mechanism enabling relief of state budgets and reducing the state's involvement in the economy. On the other hand, regulatory complexities in risk management in the context of financialisation do not facilitate political environments that pay particular attention to uncertainty in the financial market. All this leads to pressure to create common standards for the functioning of the financial sector.

On the level of companies, financialization is manifested by the growing importance of profits from the financial sector in the profits of non-financial enterprises. These companies would not be able to achieve the same level of profits by carrying out the activities originally defined for them.

The growing importance of the financial sector is affecting the real estate and land market. Investments in this market are often aimed at maintaining or even increasing the value of money over time. The perception of land as financial assets has contributed to the growing interest in real estate in the investment sense. An increasing share of economic output is gained by rentiers who profit from monopoly rents.

The financial sector growth process also affects elements of social life that are not directly related to profit maximization. Examples include the increase in the value of household loans, stagnation of wages and regional economic inequalities.

Due to the complicated genesis and many aspects it affects, it is difficult to construct one definition that would define financialization. Many authors attempt to determine the process of increasing importance of the financial sector. Each of them has a slightly different approach. Below are two definitions found in the literature on the subject.

According to Duman, financialization is a process of changing the scope and diversity of various forms of capital. These changes increase the liquidity and speed of capital flow. The growing importance of the financial sector also contributes to changes in the relationship between financial capital and productive capital.

Davis and Wlsh claim that financialization means an increase in financial markets in relation to the state and the real economy (goods and services). According to researchers, this statement is reflected in two aspects of the financial market. The first is the increase in banks' capital and the increase in the possibility of lending. These values have increased particularly

compared to GDP. The second is the increase in the value of bond, equity, commercial real estate and currency markets relative to the real economy. Financialization penetrates more and more deeply adapting various types of economic activity to meet the needs of the financial market.

3 METHODS

The study was conducted using cluster analysis, which allows grouping of objects. Using this method, it is possible to determine a group of objects similar to objects belonging to a given cluster than objects belonging to other clusters. There are two main types of cluster analysis methods in the literature:

- hierarchical methods (take into account the order of creating groups),
 - agglomeration methods,
 - division methods,
- non-hierarchical methods (do not take into account the order of creating groups)
 - total cluster calculation methods,
 - methods of sorting the nearest centers of gravity (e.g. K-means),
 - displacement methods,
 - methods of searching for the highest densities.

For the purposes of classification of EU Member States, due to the similarity of data describing financial sectors, the k-means method was used. The k-means method belongs to non-hierarchical methods and consists in dividing into a predetermined number of groups. Due to the availability of data, the survey was conducted for 2017. The data used for the survey was obtained in the Eurostat database.

Indicators describing the results of EU financial sectors have been checked for mutual correlation. Therefore, a correlation matrix was determined. At the maximum level of the correlation coefficient ($r^* = 0.9$), strongly correlated variables were rejected. Of the ten variables describing the degree of financialization, only five were not strongly correlated. The following variables were used in the study:

X1– financial sector assets (as % of GDP),

X2– employment in the financial sector in relation to total employment (in %),

X3– investments in the economy (as % of GDP),

X4 - bank loan (as % of GDP),

X5– assets of the three largest banks in relation to the assets of the banking sector (in %).

Then, data was standardized, the results of which were used to apply the k-means method to determine groups of objects with similar characteristics.

4 RESULTS & DISCUSSION

The division according to the geographical criterion and the similarities of economic changes, which find their support in the literature on the subject, were compared with the results of the study conducted using the k-means method. The table below presents the breakdown by geographical criterion and similarities regarding the economic history of the countries studied.

Table 1. Division of EU Member States into groups according to the similarity criterion.

Group	Group members	Similarities
Central and Eastern Europe countries	Bulgaria, Czech Republic, Croatia, Estonia, Lithuania, Latvia, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia,	financial system shaped in the 1990s., socialist system and a central planned economy to 1990s.,

	Hungary.	economic transformation into market economy.
Western Europe countries	Austria, Belgium, France, the Netherlands, Ireland, Luxembourg, Germany (Federal Republic of Germany - West Germany), United Kingdom.	financial system gained significance after World War II, market economy, economy and financial sector responded to market changes
Southern Europe countries	Cyprus, Greece, Spain, Malta, Portugal, Italy.	high credit levels, market economy, difficult budget situation and high public debt, particularly influenced by the crisis of 2007.
Northern Europe countries	Denmark, Finland, Sweden.	financial system shaped in accordance with the idea of a welfare state, market economy, built on the idea of a welfare state

Source: Florczak T., *The process of financialization in groups of European Union Member States*, "46th International Scientific Conference on Economic and Social Development - "Sustainable Tourist Destinations" Book of Proceedings", Varazdin, 2019. 371 p.

According to Table 1, four main groups of Member States are identified. The geographical criterion allowed to determine the basic similarity. In turn, the criterion of historical similarities supported by the literature on the subject seems to confirm the correctness of the division made. It is possible that this division is not meaningful, and the determination of groups using the k-means method on the basis of the results describing the financial sector in a given period will indicate whether there are significant differences in the division into groups.

The study carried out thanks to the SPSS program allowed to determine the division of Member States into seven clusters. Luxembourg's results were different from the other countries studied, therefore it was excluded from the study. In turn, the division into seven groups has allowed the separation of other countries whose results depart from the entire population. The results of the k-means classification are presented in Table 2.

Table 2. Average values of variables measuring the degree of financialization according to clusters.

Group members	Cluster	X₁	X₂	X₃	X₄	X₅
Malta	1	2,698	2,082	-0,130	-0,071	1,334
Czech Republic, Estonia, Lithuania, Romania, Slovakia, Hungary	2	-0,562	-0,948	0,463	-0,857	0,166
Austria, Belgium, France, Latvia, Germany, United Kingdom	3	-0,120	0,553	0,084	0,070	-0,738
Bulgaria, Croatia, Greece, Spain, Poland, Portugal, Slovenia, Italy	4	-0,484	-0,331	-0,979	-0,174	-0,325
Cyprus	5	3,157	2,824	0,041	2,834	0,337
Ireland	6	1,644	1,521	2,971	-0,904	-0,735
Denmark, Finland, Netherlands, Sweden	7	0,115	-0,353	0,418	1,063	1,274

Source: Own study based on data from Eurostat databases.

The data presented in Table 2 accurately determine the differences between individual cluster centers. The results of the division into characteristic groups indicate three countries that diverge from the majority of the Community. These countries are Malta, Cyprus and Ireland. These countries form independent clusters due to differences in the results of individual indicators. The most important fact are four more clusters that bring together more than one country. Cluster 2 consists of the countries of Central and Eastern Europe. This seems to partly confirm the subjective division supported by a review of the literature. On the other hand, some of the countries located in the same part of Europe formed a separate cluster 4 in combination with some of the countries included in Table 1 in the group of Southern European countries. Cluster 3 includes most of Western Europe (Latvia is the exception). An interesting case is the cluster 7, which covers all the countries of Northern Europe and the Netherlands.

The division of European countries into groups according to the geographical criterion supported by a review of literature suggested by T. Florczak seems unreliable compared to the results achieved using statistical methods. The use of cluster analysis seems to provide more information in terms of the composition of groups and similarities of individual EU Member States due to the results of the financial sectors. It is possible that the use of the division generated using the k-means method would bring new interpretative possibilities for the finalization process.

5 CONCLUSION

The financialisation process is an interesting phenomenon in the financial sector. In some cases, even beyond the sector of its original impact. The genesis of the process of growing importance of the financial sector goes back to the 1960s. Financing has evolved and gained in importance since that time. Its special role in the economies of the 21st century was highlighted by the financial crisis, which began in 2007. The European Union is an interesting area of financialisation. It consists of developed and developing countries, which are mainly subject to the process of growing importance of financial sectors. The aim of the article was to assign EU Member States to groups with similar results of the financial sector and to compare them with the division made on the basis of the literature on the subject. The goal was achieved by using the k-means method and literature review. The results of the study suggest considerable differences in the grouping of countries by statistical methods and the division made due to historical-geographical-economic similarities. The presented conclusions seem to confirm the research hypothesis. According to the author, a more useful division is the one determined using statistical methods, because it takes into account indicators describing the process of finalization. It is also possible that the results obtained thanks to the k-means method differ from the results achievable using other classification methods.

Sources

1. Bradley Q., *The financialisation of housing land supply in England*, Urban Studies: an international journal for research in urban studies, 2020. 4 p. ISSN 0042-0980.
2. Buszkowska E., *Zastosowanie analizy skupień do określania ram czasowych ostatniego kryzysu finansowego*, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 1 (79), 2016. 386-387 p. ISSN 2450-7741.
3. Christophers B., *Financialisation as Monopoly Profit: The Case of US Banking*, Antipode Vol. 50 No 4, 2018. 865 p. ISBN 0066-4812.
4. Davis A., Walsh C., *The Role of the State in the Financialisation of the UK Economy*, Political Studies, Vol. 64(3), 2016. 667-668 p. ISSN 1467-9248.

5. Duman O. S., *The Political Economy of the Eurozone Crisis: Competitiveness and Financialization in PIIGS*, Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Vol. 20, No. 3, 2018. 213-214 p. ISSN 1944-8953.
6. Florczak T., *The process of financialization in groups of European Union Member States*, "46th International Scientific Conference on Economic and Social Development - "Sustainable Tourist Destinations" Book of Proceedings", Varazdin, 2019. 371 p. ISSN 1849-7535.
7. Fouskas V. K., Dimoulas C., *Greece, Financialization and the EU: The Political Economy of Debt and Destruction*, Palgrave Macmillan, London 2013. 26 p. ISBN 978-1-349-44523-3.
8. Franc-Dabrowska J., *Financialization of agriculture through purchase of farming land*, Proceedings of the 2018 International Conference "ECONOMIC SCIENCE FOR RURAL DEVELOPMENT" No 49, Jelgava, 2018. 102 p. ISBN 978-9984-48-294-1.
9. Furlong K., *Geographies of infrastructure 1: Economies*, Progress in Human Geography, Vol. 44, 2020. 574 p. ISSN 03091325.
10. Gligorijević N., Stojanović M., Brničanin B., *The profess of financialization as a structural imbalance of the modern economy*, Management and Education, vol. XII (1), 2016. 22 p.
11. Ioris A. A. R., *The politico-ecological economy of neoliberal agribusiness: displacement, financialisation and mystification*, Area Royal Geographical Society 48.1, 2015. 87-88 p. ISSN 1475-4762.
12. Jayadev A., Mason J.W., Schroder E., *The Political Economy of Financialization in the United States, Europe and India*, Development and Change 49(2), 2018. 363-364 p. ISSN 1467-7660.
13. Mabbett D., *Reckless prudence: financialization in UK pension scheme governance after the crisis*, Review of International Political Economy, 2020. 19 p. ISSN 0969-2290.
14. Pernell K., *Market governance, financial innovation, and financial instability: lessons from banks' adoption of shareholder value management*, Theory and Society, 49, 2020. 277-278 p. ISSN 0304-2421.
15. Petry J., *Financialization with Chinese characteristics? Exchanges, control and capital markets in authoritarian capitalism*, Economy and Society V. 49, No 2, 2020. 214-215 p. ISSN 0308-5147.
16. Zalewska E., *Zastosowanie analizy skupień i metody porządkowania liniowego w ocenie polskiego szkolnictwa wyższego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 469, 2017. 234-241 p. ISSN 1899-3192.
17. Žitko M., *Governmentality versus moral economy: notes on the debt crisis*, The European Journal of Social Science Research, Vol. 31, No. 1, 2018. 69 p. ISSN 1469-8412.

Contact

M.A Tomasz Florczak
 University of Lodz, Faculty of Economics and Sociology
 Rewolucji 1905, Lodz, Poland
 Tel: + 42 635 53 48
 email: tomasz.florczak@uni.lodz.pl

STATISTICAL ANALYSIS OF SELECTED INNOVATION DETERMINANTS OF OF THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES

Katarzyna Brożek

Abstract

Innovation, seen as an immanent feature of the modern economy, is one of the most important factors determining the competitiveness of enterprises and countries [1]. Achieving sustainable competitive advantage would not be possible without investments conducive to the implementation of innovative solutions. Therefore, the proposed work was devoted to the analysis of selected determinants of innovation. The scope of the study is as follows: changing the level of innovation in the Visegrad countries. Whole economies (Czech, Hungarian, Polish and Slovak) are the object of knowledge. Therefore, the direction of research should be taken to measure the innovation of the Visegrad Group countries. For this purpose, 5 measures used as determinants of innovation were chosen arbitrarily. The proper part of the work is entirely empirical. Basic descriptive statistics were used. The obtained research results were presented in a tabular, graphic and descriptive way.

Keywords: *innovation, descriptive statistics, V4*

1 METHODOLOGICAL ASSUMPTIONS

The considerations analyzed the changes in selected innovation factors [compare 2, 3, 4, 5] in the countries of Central and Eastern Europe. Four countries included in the Visegrad Group were selected for the study: the Czech Republic, Poland, Slovakia and Hungary. Thus, the study covered 4 countries with different economic levels. The research period basically covers 12 periods, i.e. from 2005 to 2016, with value increases being used, which means that the value from 2005 is a change from the previous year, in this case by 2004. The beginning of the period under review includes data from the year of accession of the Visegrad Group countries to the European Union. The last period of the analysis covers the change in value from 2015 compared to 2016. In 2016, spending from the European Union's financial perspective 2007–2013¹ practically ended. Five measures of innovation were qualified for the study. The selection of diagnostic variables resulted from studying the literature on the subject. The choice was also made by using intuition and economic knowledge as well as information and results from other studies [see 6, 7, 8]. Therefore, it should be considered that the choice of variables was made arbitrarily. The statistical data set was developed based on the database of the European Union Statistical Office. However, Gnu Regression, Econometrics and Time-series Library (GRET) softwares were used to present the data in graphic form.

The explanatory variables include:

X_{1it-1} – change in internal expenditure on R&D in the enterprise sector per 10,000 inhabitants in the i -th state in period t in relation to period $t-1$;

X_{2it-1} – change in internal spending on government sector R&D to 10,000 inhabitants in the i -th state in period t in relation to period $t-1$;

X_{3it-1} – change in the amount of state budget funds for industrial production and technologies per 10,000 inhabitants in the i -th state in period t in relation to period $t-1$;

¹According to the $n + 2$ rule, spending should end in 2015. However, some projects were continued in the following year.

X_{4it-1} –change in the number of unemployed with higher education to 10,000 inhabitants in the i -th state in period t in relation to period $t-1$;

X_{5it-1} –change in employment in science and technology per 10,000 inhabitants in the i -th state in period t in relation to period $t-1$.

2 ANALYSIS OF CHANGES IN INNOVATION DETERMINANTS - BASIC DESCRIPTIVE STATISTICS

The first focus was on showing the graphs of explanatory variables. Fig. 1 is devoted to presenting the graph of a series of the variable X_{lit-1} , i.e. changes in internal R&D expenditure of the enterprise sector (per 10,000 inhabitants) in the years 2005–2016 in the four countries studied. Countries were assigned colors as follows: Czech Republic - red, Hungary - blue, Poland - green and Slovakia - purple.

Fig. 1. Change in internal expenditure on R&D in the enterprise sector in 2005–2016 in V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

The peak of the economic crisis [more broadly 9] in the years 2008–2009 also had a significant impact on the R&D expenditure of the enterprise sector, which the Czech Republic learned the most in 2009. However, this situation reversed relatively quickly and already in 2011 the Czech Republic recorded the highest change in this respect. The year 2015 turned out to be favorable for the V4 economies in this respect, however, Hungary was an exception, since it has been constantly decreasing since 2015.

Positional measures of the statistical description for the X_{lit-1} variable are summarized in Tab. 1.

Tab. 1. Positional measures of the statistical description for X_{lit-1} - change in internal expenditure on R&D in the enterprise sector

Group	average	min	Q ₁	median	Q ₃	max	
Czech Rep	0,086929	-0,092887	0,045613	0,10206	0,13639	0,19086	(n=12)
Hungary	0,061774	-0,091425	0,055318	0,065234	0,079778	0,16076	(n=12)
Poland	0,052144	-0,021453	0,018060	0,039788	0,074398	0,18230	(n=12)
Slovakia	0,036282	-0,066836	-0,0056264	0,021805	0,089157	0,12481	(n=12)

Source: Own calculations.

Based on the box chart illustrating the changes in R&D expenditure of the enterprise sector (Fig. 2), it can be seen that the highest points of the average (marked with a green plus) characterize the Czech Republic and Hungary.

In relation to changes in internal expenditure on R&D in the enterprise sector per 10 thousand residents the Czech Republic turned out to be the leader, followed by Hungary, Poland and Slovakia.

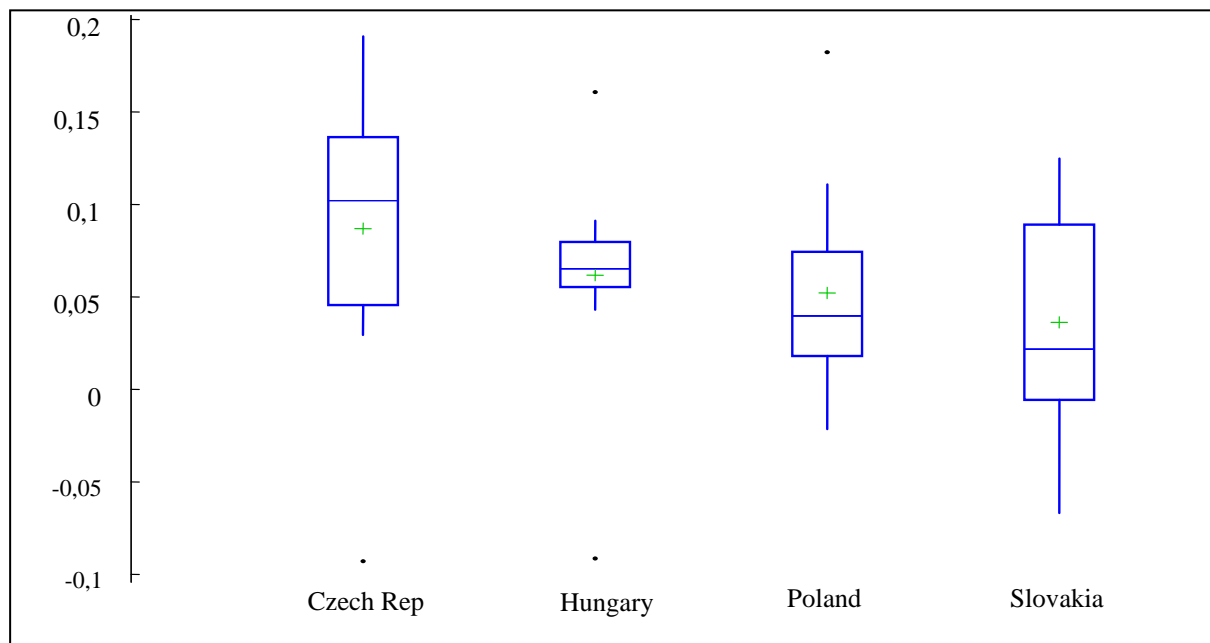

Fig. 2. Box chart of changes in internal R&D expenditure of the enterprise sector for individual V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

It should be emphasized that the bottom edge of the box (rectangle) is the first quartile, while the top is the third quartile. On this basis, it can be concluded that the largest differentiation in changes in internal expenditure on R&D in the enterprise sector in terms of position was recorded by the Czech Republic and the smallest by Hungary.

In the "center" of the boxes there are horizontal lines depicting the median, that is the value below which there are half the observations. In the case of right-skew (average higher than the median), Poland and Slovakia should be indicated, while the left-skew (average lower than the median) described the Czech Republic and Hungary.

Moving on to the next explanatory variable X_{2it-1} , i.e. the change in internal R&D expenditure of the government sector (per 10,000 inhabitants), a graph of a series of variables is presented - Fig. 3.

Fig. 3. Change in internal expenditure on government R&D in 2005–2016 in V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Analyzing Fig. 3, one can notice an extremely visible collapse of changes in government R&D expenditure in 2015, which can be explained by the current third wave of the global crisis [more broadly 10]. The year 2016 turned out to be an unpleasant repetition of last year for the V4 countries.

In tab 2. positional statistical description measures for the X_{2it-1} variable are shown.

Tab. 2. Positional measures of the statistical description for X_{2it-1} - change in internal expenditure on government R&D

Group	average	min	Q ₁	median	Q ₃	max	
Czech Rep	0,022329	-0,11935	-0,002028	0,03349	0,046791	0,093956	(n=12)
Hungary	-0,001961	-0,033256	-0,015912	-0,0053305	0,011038	0,029864	(n=12)
Poland	-0,0074258	-0,24984	-0,0086341	0,012989	0,02949	0,057594	(n=12)
Slovakia	0,012868	-0,22332	0,0056757	0,022478	0,038928	0,12614	(n=12)

Source: Own calculations.

With the help of a box chart presenting a graphic reflection of changes in government R&D expenditure - Fig. 4 it was confirmed that the highest average point was again described by the Czech Republic. The situation was radically different in the case of Poland, as the average almost coincided with the 1st quartile.

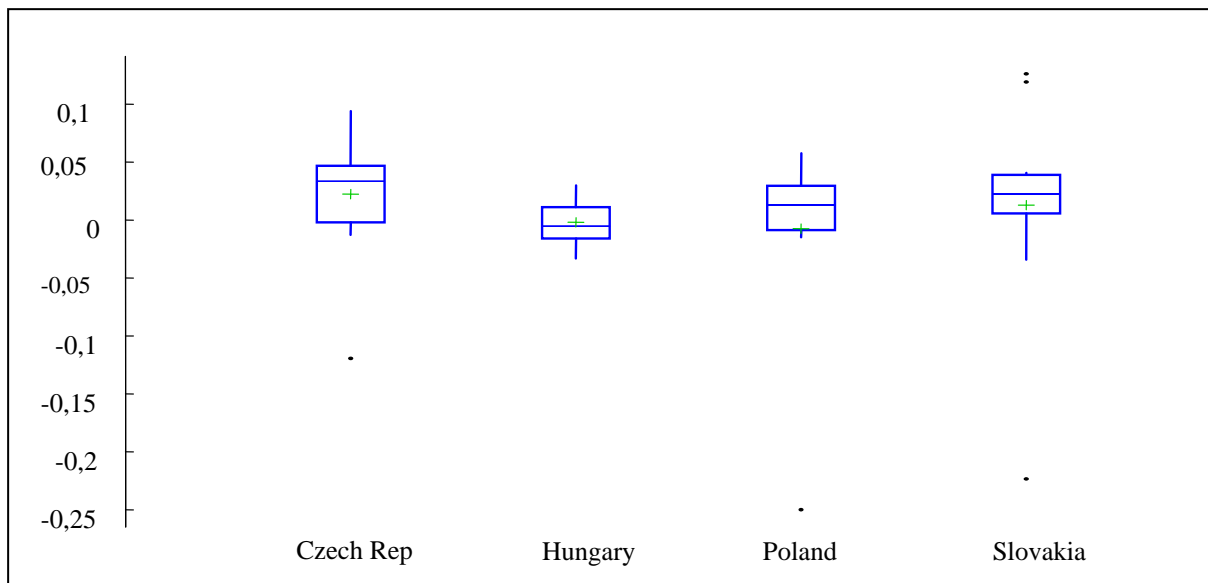

Fig. 4. Box chart of changes in internal R&D expenditure of the government sector for individual V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Summing up this indicator, it can be stated that the highest average change in internal R&D expenditure of the government sector was again noticed in the Czech Republic, and the lowest in Poland. The line chart clearly shows a strong decline in this indicator in the last analyzed year 2016.

The next explanatory variable qualified for the study is the X_{3it-1} variable - a change in the amount of state budget funds for industrial production and technologies (per 10,000 inhabitants), whose graph of value changes over the years 2005–2016 is shown in Fig. 5, and the positional measures of description statistical in the table 3.

Fig. 5. Change in the amount of state budget funds for industrial production and technologies in the years 2005–2016 in V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Analyzing Fig. 5, it can be seen that the largest changes in the amount of state budget funds allocated for industrial production and technologies were observed over two years (2013–2014) and this concerned the Hungarian economy. Well, in 2013 the change in public funds allocated for this purpose reached its maximum value (0.329 per 10,000 apartments), and only a year later the lowest value was recorded.

Tab. 3. Positional measures of the statistical description for X_{3it-1} - change in the amount of state budget funds for industrial production and technologies

Group	average	min	Q ₁	median	Q ₃	max	
Czech Rep	0,045471	-0,034908	-0,0058421	0,033077	0,089742	0,14740	(n=12)
Hungary	0,0082694	-0,37069	-0,048606	0,011219	0,062977	0,32905	(n=12)
Poland	0,00095736	-0,28274	-0,010318	0,026218	0,047524	0,08709	(n=12)
Slovakia	0,030597	-0,054780	-0,010027	0,016973	0,088742	0,13100	(n=12)

Source: Own calculations.

Using the graphical presentation of the changes in the state budget funds for industrial production and technologies (Fig. 6), it is easy to see that the highest average value was continuously applied to the Czech Republic. Secondly, in Hungary the median and average overlapped in the analyzed period, i.e. the distribution of changes in the state budget funds for industrial production and technologies turned out to be symmetrical.

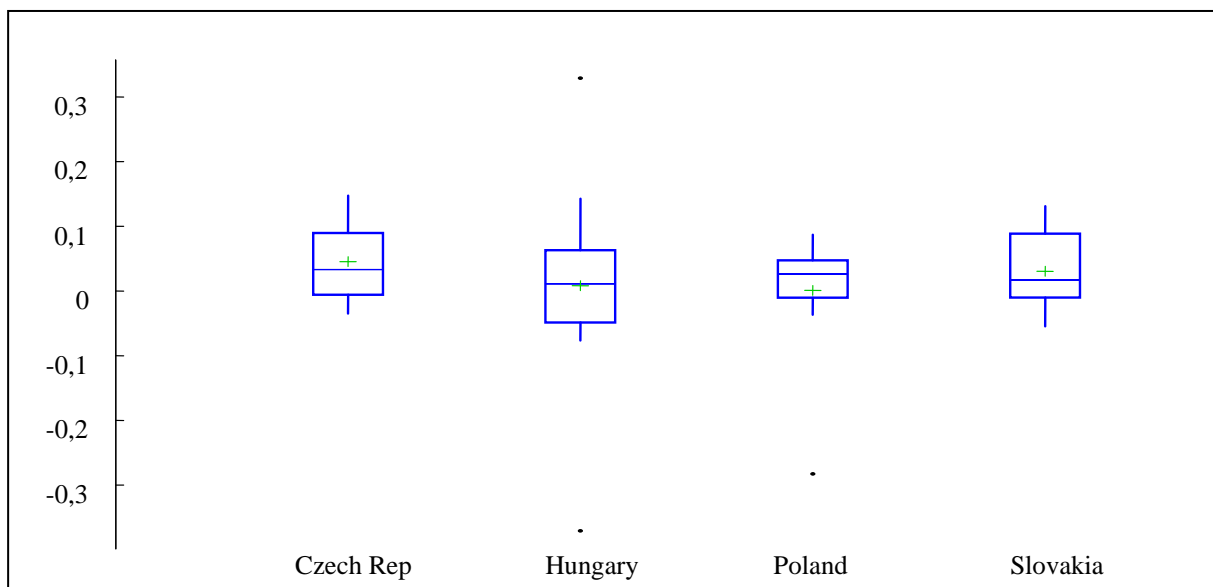

Fig. 6. Box chart of changes in the amount of state budget funds for industrial production and technologies for individual V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Changes in the amount of state budget funds for industrial production and technologies for four countries seem to fluctuate in the channel between -0.1 and 0.1. The only anomaly was a sharp increase in this indicator in 2013 in Hungary, before falling in 2014 - a visible strong fluctuation in the line chart.

According to fig. 6 and tab. 3 it can be stated that in the case of the Czech Republic and Slovakia the average was higher than the median, which indicates the right-skew. The opposite situation occurred in the case of Poland, then it was necessary to talk about left skew.

The penultimate analyzed variable is X_{4it-1} , i.e. a change in the number of unemployed with higher education (per 10,000 inhabitants). Clear changes in this measure among the V4 countries can be seen by analyzing Fig. 7 and the data contained in Table 4.

Fig. 7. Change in the number of unemployed with higher education in the years 2005–2016 in V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Interpreting together the data shown in Figure 7 for all V4 countries, it can be noted that the most unfavorable changes in terms of the increase in the number of unemployed with higher education were initiated in 2008, which has its obvious explanation in the form of the effects of exogenous shock caused by the financial crisis. In the following years there was a variable trend.

Tab. 4. Positional measures of the statistical description for X_{4it-1} - change in the number of unemployed with higher education

Group	average	min	Q ₁	median	Q ₃	max	
Czech Rep	0,00071915	-0,0053182	-0,0031650	0,0014920	0,0024917	0,0072847	(n=12)
Hungary	0,00028077	-0,0073277	-0,0062702	0,00034708	0,0046571	0,011201	(n=12)
Poland	-0,00050226	-0,010063	-0,0091079	-0,00038341	0,0080526	0,010154	(n=12)
Slovakia	0,0022567	-0,011355	-0,0025346	0,0013492	0,0071453	0,018314	(n=12)

Source: Own calculations.

Also in the case of this variable, a box chart is presented - Fig. 8, based on which it can be clearly determined that in 2 countries the average and median coincided, we are talking about Hungary and Poland. In the case of the Czech Republic, on the other hand, it is necessary to talk about left skewness, in contrast to Slovakia, where there is right skew.

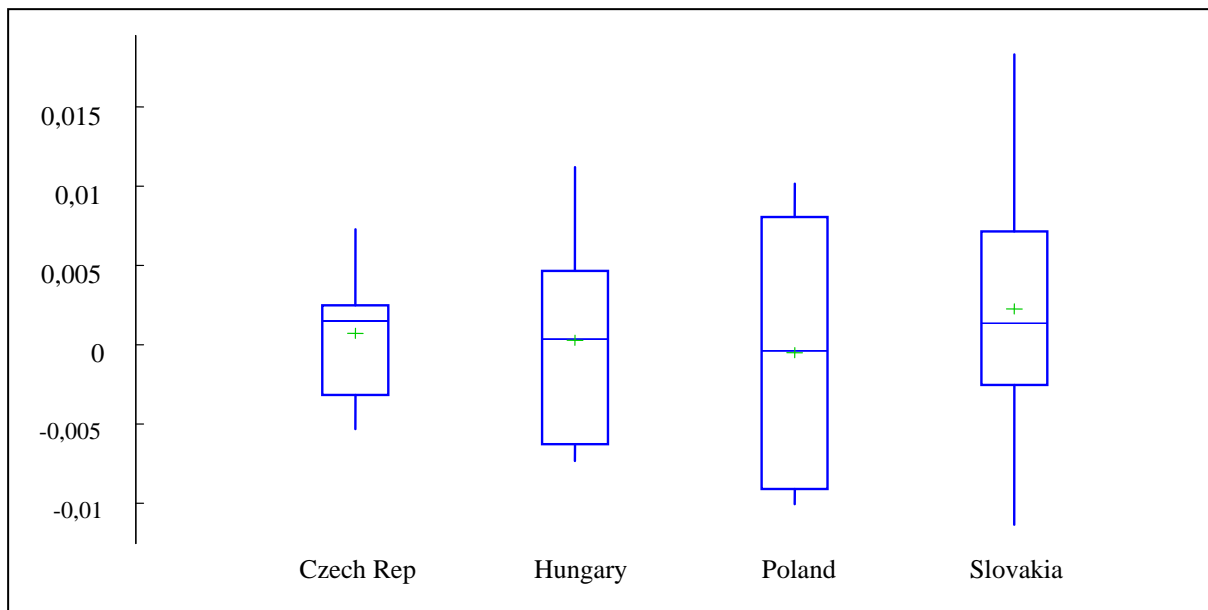

Fig. 8. Box chart of changes in the number of unemployed with higher education for individual V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

Negative, i.e. the strongest increases in the number of unemployed with higher education were noticeable in Slovakia. The Czech Republic took the second shameful place, and Poland fared best in this respect. In 2010, Slovakia recorded a significant increase in changes in the number of unemployed, setting it at 0.018 per 10,000 residents - tab. 4.

The last variable considered in terms of recorded changes in the analyzed time perspective is the X_{5it-1} variable, i.e. the change in employment in science and technology (per 10,000 inhabitants). A graphic reflection of the mentioned changes is visible in Fig. 9, while the basic statistical measures in Tab. 5.

Fig. 9. Change in employment in science and technology in the years 2005–2016 in V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

The highest change in employment in the area of science and technology was observed in 2007 and it concerned Slovakia, however, in later years neither Slovakia nor any other V4 state could be brought closer to such a level. However, two of the analyzed countries in the analyzed period recorded the lowest changes in the value of this indicator. In the case of Poland it was 2006, while in the Czech Republic it turned out to be 2010.

Tab. 5. Positional measures of the statistical description for: X_{5it-1} - change in employment in science and technology

Group	average	min	Q ₁	median	Q ₃	max	
Czech Rep	-0,0010089	-0,018875	-0,0028595	0,00070898	0,0030775	0,015101	(n=12)
Hungary	-0,0025013	-0,020407	-0,0059042	-0,00074365	0,0017952	0,005473	(n=12)
Poland	0,00039221	-0,020674	-0,0036242	0,0016104	0,0075539	0,013277	(n=12)
Slovakia	-0,0014889	-0,014675	-0,0081709	-0,0049025	0,0043958	0,027143	(n=12)

Source: Own calculations.

For a more complete picture of the changes in terms of employment in science and technology, Fig. 10 is presented.

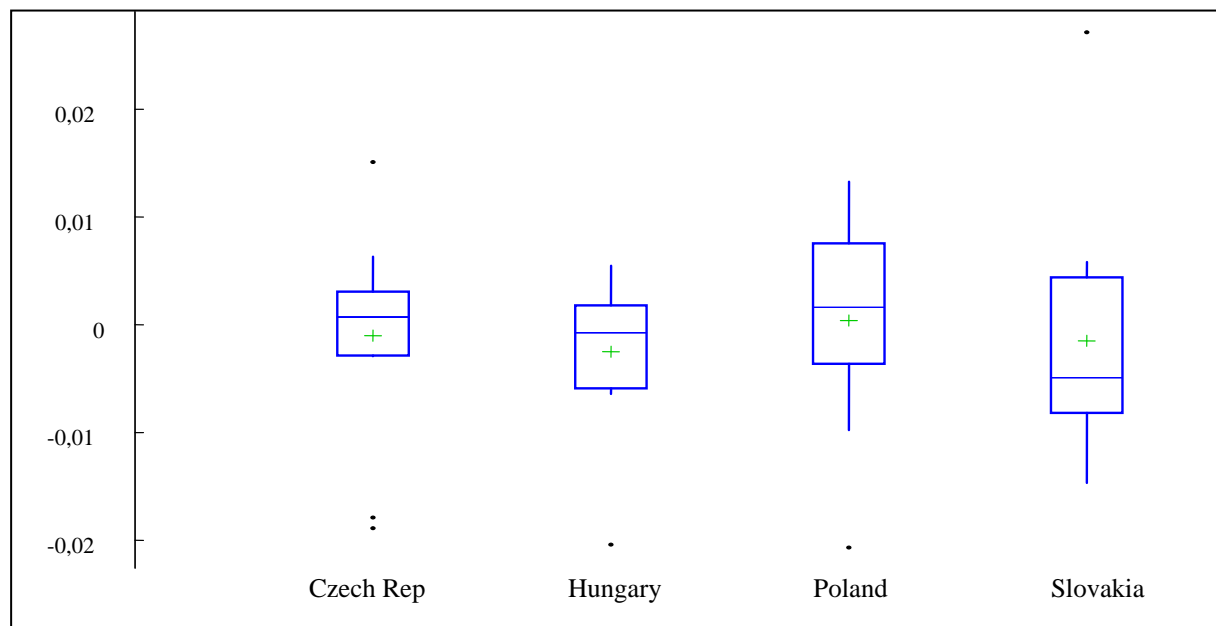

Fig. 10. Box chart of changes in employment in science and technology for individual V4 countries

Source: Own study made in the GRETL program.

When determining the skewness with the help of Fig. 10, it should be noted that the variables of the three countries were characterized by left skew. Among these countries were: the Czech Republic, Hungary and Poland. In the case of Slovakia, on the other hand, one had to speak about right-skew.

According to the data included in the table 5 it should be noted that the size of employment changes in science and technology is the domain of Poland, where the average, as the only among the four examined countries, turned out to be positive and amounted to 0.0004 person per 10,000 residents.

Sources

1. MARAKOVA, V., DYR, T., WOLAK-TUZIMEK, A. *Factors of Tourism's Competitiveness in the European Union Countries*. „*Ekonomika a management*” XIX (3), 2016. 92-107 pp. DOI: 10.15240/tul/001/2016-3-007.
2. KOWALSKA, A., KOVÁRNÍK, J. *The Innovativeness and Competitiveness of the Visegrad Group Countries in the years 2011–2016 – Selected Indicators*. Hradec Economy Days vol. 8(1)/2018. Hradec Králové: University of Hradec Králové, 2018. 460–470 pp. ISBN 978-80-7435-700-8.
3. MEYER, N., JONGH, J. *Entrepreneurial Activity and Its Relationship to Economic Growth and Development: a Comparative Study between Slovakia and Poland*, [w:] M. Frankovsky, J. Dobrovic, R. Fedorko (eds.), *Management and the World in Motion, Challenges, Opportunities and Threats*. Presov: Bookman s.r.o., 2018. 247-252 pp. ISBN 978-80-8165-300-1.
4. BIEA, N. *Econometric Growth in Slovakia: Past Successes and Future Challenges*. EU Economic Brief, No. 008/2015. Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2016. 3-10 pp. ISBN 978-92-79-54469-9 (online).
5. BROŽEK, K. *Comparative Analysis of Selected Determinants of Innovation in EU Countries*. „GRANT journal” 6(2)/2017. 16–19 pp. ISSN 1805-0638 (online).
6. KOTOWICZ-JAWOR, J. (eds.). *Innowacyjność polskiej gospodarki w przejściowej fazie rozwoju*. Warszawa: Instytut Nauk Ekonomicznych PAN, 2016. ISBN 978-83-61597-53-7.
7. OKOŃ-HORODYŃSKA, E., ZACHOROWSKA-MAZURKIEWICZ, A. *Tendencje innowacyjnego rozwoju polskich przedsiębiorstw*. Warszawa: Instytut Wiedzy i Innowacji, 2008. ISBN-13: 978-83-60653-09-8.
8. WISŁA, R. *Regionalne wzorce akumulacji wiedzy technicznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014. ISBN 978-83-01-17896-3.
9. BEDNARCZYK, J., BUKOWSKI, S., MISALA, J. *Współczesny kryzys gospodarczy. Przebieg – przyczyny – skutki*. Warszawa: CeDeWu, 2009. ISBN 978-83-7556-202-6.
10. BUKOWSKI, S., BUKOWSKA, J. *Kryzys finansowy i kryzys fiskalny, ceny i kurs EUR/USD*, [w:] M. Maciejewski, K. Wach, (eds.), *Handel zagraniczny i biznes międzynarodowy we współczesnej gospodarce. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Wydymusowi*. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2017, 375-398 pp. ISBN 978-83-65262-15-8.

Contact

Dr Katarzyna Brożek, Ph.D.
Chrobrego 42/10, Radom, Poland
Tel: +504 174 290
email: k.brozek@uthrad.pl

MEZOEKONOMIKA

MESOECONOMICS

Čestmír Jary

Abstrakt

Ekonomický vývoj od průmyslové revoluce vytvořil prostředí mikro a makro sféry. Globalizace ale doplnila tuto strukturu ještě o mezoekonomiku. Současnost ukazuje, že národní ekonomika je závislá na několika málo velkých firm, které vytvářejí rozhodující část hrubého národního produktu. To však vede k posilování jejich síly na trhu, kterou však mohou přetransformovat i do politického vlivu. Většinou se jedná o nadnárodní společnosti, ale existují i výjimky v podobě čistě národních firem. Příkladem je např. Agrofert. Stať si klade za cíl charakterizovat tuto strukturu a ilustrovat daný problém na české ekonomice.

Klíčová slova: mezoekonomika, mikrosféra, makrosféra, transnacionální monopoly, ekonomická struktura

Abstract

Economic development since the Industrial Revolution has created an environment of the micro and macro spheres. But globalization has added mesoeconomics to this structure. The present shows that the national economy is dependent on a few large companies that make up a decisive part of gross national product. However, this leads to the strengthening of their strength in the market, which, however, can be transformed into political influence. These are mostly multinational companies, but there are exceptions in the form of purely national companies. An example is Agrofert. The article aims to characterize this structure and illustrate the problem in the Czech economy.

Key words: mesoeconomics, microsphere, macrosphere, transnational monopolies, economic structure

1 ÚVOD

Již od období průmyslové revoluce na přelomu 18. a 19. století se postupně vyvíjí struktura jednotlivých ekonomik z pohledu velikosti firem. Od relativně homogenní struktury, kdy velikost většiny podniků byla relativně stejná, tak v období technicko - vědecké revoluce dochází k zásadní diverzifikaci na velké v postavení monopolů a drobné podřizující subjekty. Tento trend zesílil v současném období globalizace. Na jednu stranu vytvoření relativně jednotného světového trhu prohloubilo konkurenční prostředí tím, že dochází ke střetu firem z různých regionů. Na druhou stranu toto prostředí umožňuje posilování ekonomické síly velkých firem. V jednotlivých národních ekonomikách se vytváří specifická relativně málopočetná skupina velkých firem, která má zásadní vliv na makroekonomiku. Tu pak nazveme mezoekonomikou. Stať si klade za cíl popsat tento pohled a ilustrovat na příkladu české ekonomiky.

2 ZÁKLADNÍ POHLEDY NA STRUKTURU EKONOMIKY

2.1 Tradiční pohled

Obecná ekonomická teorie již z dob Adama Smitha rozlišovala přístup mikroekonomický a makroekonomický. Jedním z vrcholů mikroekonomického pohledu se považuje přístup britského ekonoma Alfreda Marshalla (1890) se svým dílem Principles of Economics.

Zaměřuje se na chování jednotlivců, firem a států na trhu a vysvětluje základy nabídky, poptávky, mezního užítku či nákladů na výrobu. Makroekonomie se naopak zabývá zkoumáním ekonomického systému jako celku. Popisuje, jakými mechanismy jsou tvořeny veličiny jako hrubý domácí produkt, agregátní nabídka, agregátní poptávka, inflace, nezaměstnanost, úroková míra nebo měnový kurz. Hrubý domácí produkt je měřen pomocí národních účtů, jejichž sestavování je v makroekonomii klíčové. Jedním ze základních makroekonomických modelů je IS-LM model zobrazující vztah peněžního trhu a trhu zboží a služeb, který představil Hicks (1937). Tyto dva hlavní pohledy na ekonomii byly ve druhé polovině dvacátého století doplněny o mezoekonomický pohled.

2.2 Definice mezoekonomiky

V literatuře lze nalézt řadu výkladů a využití mezoekonomiky, které se od sebe liší. Jedním z prvních autorů, kdo vyzdvihoval význam mezoekonomiky, je korejský ekonom Yew-Kwang Ng. Ve studii (Ng, 1986) zkoumal důsledky nedokonalé konkurence na makroekonomické ukazatele prostřednictvím mezoekonomiky, kterou využil jako spojnicí mezi mikroekonomickým a makroekonomickým pohledem na ekonomiku pro dosažení rovnováhy na trhu. Makroekonomickou analýzu zbavil předpokladu dokonale konkurenčního trhu a přiblížil ji tak více podmínkám, které převládali na skutečném trhu. Kwang poznatky o mezoekonomice dále prohluboval. Mezoekonomický pohled aplikoval například na vysvětlení dlouhotrvající recese Ng, (1992).

Za hlavního představitele mezoekonomiky je považován britský ekonom Stuart Holland. Ten ve své teorii vychází z předpokladu, že ekonomiku země silně ovlivňují velké firmy, ze kterých se v rámci ekonomiky formuje speciální sektor, tzv. mezoekonomika. Ve své teorii uvádí, že jedno až dvě procenta velkých firem vytvářejí ve vyspělých zemích přes 50 % veškeré produkce země. Vzniká tak nedokonalý trh, který velmi ovlivňují velké firmy v pozici monopolu či oligopolu. Za úspěchem velkých firem stojí především jejich lobbovací síla, specifické možnosti boje s konkurencí, daňové optimalizace či úspory z rozsahu. Síla těchto firem nespočívá dle Holland (1987) jen v jejich ekonomické síle, ale i politické. Velké firmy mají sílu měnit zákony v dané zemi a ovlivňovat celou společnost. Dle Blažka a Uhlíře (2002) existuje několik způsobů omezení vlivu velkých firem v ekonomice:

1. Posílení regulační role státu
2. Využití legislativních nástrojů (velké společnosti musí zveřejňovat své záměry, účetnictví, míru investic a podléhat větší kontrole od státu).
3. Posílení role odborů
4. Využití nástrojů fiskální politiky

Některé studie ovšem zmiňují pozitivní efekty plynoucí z existence velkých společností na trhu. Srholec (2004) za výhodu považuje rozvoj technologií na trhu. Velké podniky disponují kapitálem, který mohou investovat do výzkumu a vývoje, který vede k technologickému posunu celého odvětví, ze kterého následně profitují i malé a střední podniky. Technologie a know-how se k malým podnikům dostává například v podobě zaměstnanců, kteří mění svého zaměstnavatele a odchází z velké společnosti do menší. Blomström, Sjöholm (1998) v této souvislosti uvádí, že z existence velkých podniků na trhu profitují především státy a regiony investující do znalostní ekonomiky, kde je přesun znalostí nejefektivnější. Velké nadnárodní společnosti mohou také snadno vstupovat na zahraniční trhy a zvyšují tak exportní potenciál regionu či státu, čímž mají pozitivní vliv na platební bilanci státu Blomström, Kokko, (1996). Do státu se zároveň dostávají technologie a znalosti z jiných zemí. Stejně tak autoři Görg, Strobl, (2005) docházejí k závěrům, že díky působení velkých a nadnárodních společností roste v ekonomice produktivita práce a jejich celkový vliv na ekonomiku státu hodnotí jako kladný.

2.3 Využití mezoekonomiky

Mezoekonomiku lze využít k lepšímu pochopení struktury a tvorby HDP v dané zemi. Tím, že v této sféře jsou rozhodující firmy, tak sledováním jejich ekonomického vývoje můžeme odhadovat situaci jednotlivých regionů, ale i celé ekonomiky. Jsou rozhodující i pro pochopení struktury a procesu tvorby hodnoty národních účtů. Například můžeme s její pomocí zodpovědět, jaké kraje v dané zemi nejvíce ovlivňují celkové HDP a jaké jsou regionální rozdíly v dané zemi. Takový pohled má silný vliv i na politické uspořádání země. Jako příklad lze uvést sílící tlak bohatých severoitalských regionů na odtržení se od Itálie a vytvoření samostatných států. Stejná tendence lze v Evropě pozorovat i v případě Katalánska nebo Skotska.

Podobným způsobem lze posoudit vliv největších společností v zemi a jejich vliv na tvorbu HDP s čímž souvisí i jejich lobbovací síla. Velké společnosti často mají vliv nejen v daném regionu, ale i na vládu dané země. V případě České republiky lze jako příklad uvést společnost AGROFERT, jejíž majitel se postupně stal i premiérem a lídrem jedné z nejsilnějších politických stran v zemi.

3 POSOUZENÍ MEZOEKONOMIKY V ČESKÉ REPUBLICE

Význam mezoekonomiky v České republice lze posoudit poměrem tržeb největších podniků ve vztahu k národnímu účtu výroby, který zachycuje tržní produkci. K vyhodnocení lze využít databáze společnosti CzechTop100 (2016), která každoročně sestavuje pořadí sta nejvýznamnějších výrobních a obchodních firem dle výše tržeb a počtu zaměstnanců. Údaje o tržní produkci v analýze získáme z Českého statistického úřadu (2017).

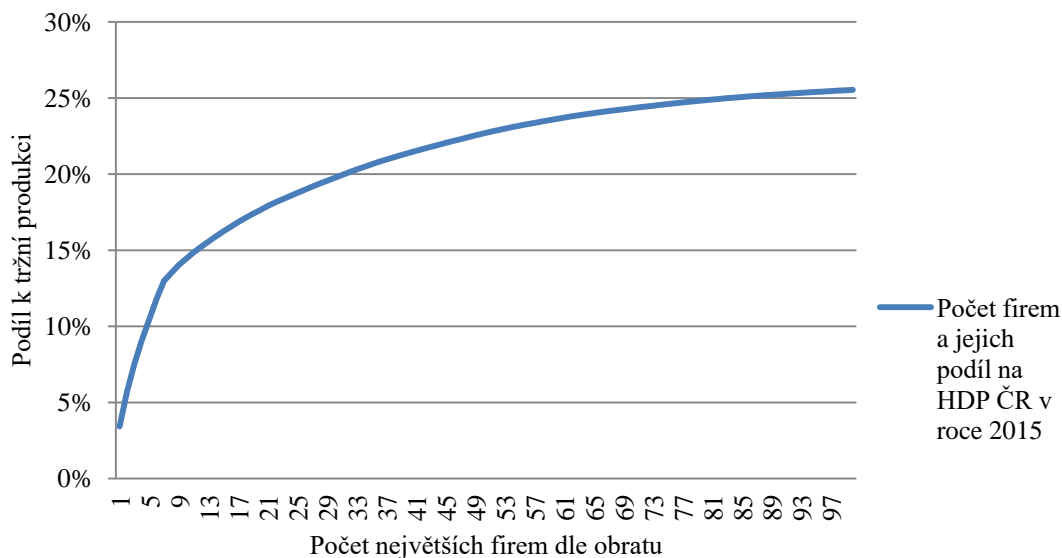
Analýzou se již zabývala studie Damborský, Hornychova (2014), která posuzovala vliv velkých firem na ekonomiku České republiky. Ve studii hodnotí podíl vybraných firem na celkové tržní produkci České republiky, počtu zaměstnanců v daném sektoru nebo velikost aktiv. Dochází k závěrům, že velké firmy tvoří klíčovou část ekonomiky České republiky i Evropské unie. Velké společnosti hrají ve velmi otevřené ekonomice České republiky zásadní roli. I malé změny v hospodaření těchto firem mají zásadní dopady na státní rozpočet. Vliv velkých podniků v ekonomice hodnotí kladně z důvodu toho, že generují poptávku po statcích a službách malých a středních podniků.

V našem příspěvku analyzujeme situaci v roce 2015, kdy tržní produkce dosáhla 9,2 bilionu Kč. V žebříčku nebudeme abstrahovat od státních společností. Přehled 10 největších podniků dle tržeb shrnuje tabulka č. 1. Uveden je akumulovaný podíl k tržní produkci. Největším podnikem je ŠKODA AUTO, která se na tržní produkci podílí 3 %. Druhým největším podnikem je ČEZ a na třetím místě je již dříve zmíněný AGROFERT. Deset největších podniků v České republice tvoří 14 % celkové tržní produkce.

Pořadí	Název společnosti	Tržby v roce 2015 (tis. Kč)	Akumulovaný podíl k tržní produkci v roce 2015
1	ŠKODA AUTO a.s.	314 897 000	3%
2	ČEZ a.s.	210 167 000	6%
3	AGROFERT, a.s.	167 133 701	8%
4	RWE Supply & Trading CZ, a.s.	142 006 699	9%
5	FOXCONN CZ s.r.o.	126 904 216	10%
6	Energetický a průmyslový holding, a.s.	124 720 633	12%
7	UNIPETROL, a.s.	108 907 000	13%
8	BOSCH Group ČR	48 400 000	14%
9	AHOLD Czech Republic, a.s.	48 300 000	14%
10	České dráhy, a.s.	37 834 721	14%

Tabulka 1: Deset největších společností v České republice dle tržeb v roce 2015

Pokud vyhodnotíme 100 největších firem v České republice dle tržeb, dojdeme k závěru, že se na celkové tržní produkci podílí 26 %. Hranice 25 % je přitom dosažena již u podniku na 74. místě, který dosahuje tržeb 5,1 miliard Kč. Pokud do analýzy přidáváme další podniky, nárůst k tržní produkci je již jen pozvolný (obrázek č. 1).

Obrázek 1: Počet firem a jejich podíl na tržní produkci ČR v roce 2015

Podíl deseti největších podniků ve vztahu k celkové tržní produkci v České republice v posledních letech mírně roste. Před deseti lety v roce 2005 deset největších českých firem vytvořilo 12 % tržní produkce v České republice (tabulka č. 2). Stejně jako v roce 2015 byla v roce 2005 nejsilnější firma na českém trhu ŠKODA AUTO následovaná společností ČEZ. Během deseti let si v žebříčku polepšila společnost AGROFERT, která v roce 2005 byla na pátém místě. Naopak si pohoršila společnost UNIPETROL, která se v roce 2005 umístila na třetím místě. V roce 2016 ovšem společnost UNIPETROL zažila díky investicím výrazný růst tržeb a lze tak v příštích letech očekávat její oživení, které se již projevilo na výrazném růstu cen akcií.

Pořadí	Název společnosti	Tržby v roce 2005 (tis. Kč)	Akumulovaný podíl k tržní produkci v roce 2005
1	ŠKODA AUTO a.s.	187 000 000	3%
2	ČEZ a.s.	125 000 000	5%
3	UNIPETROL, a.s.	80 000 000	6%
4	RWE Supply & Trading CZ, a.s.	69 000 000	7%
5	AGROFERT, a.s.	67 000 000	8%
6	Český Telecom	61 000 000	9%
7	OKD	58 000 000	10%
8	Siemens	54 000 000	11%
9	Moravia Steel	53 000 000	12%
10	FOXCONN CZ s.r.o.	51 000 000	12%

Tabulka 2: Deset největších společností v České republice dle tržeb v roce 2005

Zkoumat lze také kolik procent zaměstnanců v České republice pracuje pro 10 největších podniků (tabulka č. 3). Pro deset největších podniků v České republice pracuje 3,8 % všech zaměstnanců. Největším zaměstnavatelem je společnost AGROFERT, která zaměstnává 0,8 % všech zaměstnanců.

Pořadí	Název společnosti	Počet zaměstnanců	Akumulovaný podíl počtu zaměstnanců k celkovému počtu
1	AGROFERT, a.s.	33 722	0,8%
2	Česká pošta, s.p.	31 534	1,5%
3	ČEZ a.s.	25 866	2,1%
4	ŠKODA AUTO a.s.	24 977	2,7%
5	OKD, a.s.	11 099	3,0%
6	Energetický a průmyslový holding, a.s.	10 094	3,2%
7	Siemens s.r.o.	9 182	3,4%
8	BOSCH Group ČR	8 009	3,6%
9	METROSTAV a.s.	5 068	3,7%
10	Veolia Voda ČR	4 605	3,8%

Tabulka 3: Deset největších společností v České republice dle počtu zaměstnanců v roce 2015

4 ZÁVĚR

Z analýzy vyplývá, že velké společnosti v České republice mají značný vliv na tvorbu tržní produkce a tvoří jeho podstatnou část. Špatné hospodaření těchto firem tak má značný dopad i na celkový vývoj HDP. Dle podrobného zkoumání dalšího vývoje deseti největších podniků v České republice lze predikovat i vývoj HDP. Značná část malých a středních podniků je zároveň značně závislá na vývoji těchto velkých podniků, neboť jsou jejich dodavateli. Například ŠKODA AUTO má stovky významných dodavatelů, které se při problémech této společnosti dostanou taktéž do problémů. Stabilita ekonomiky je tak značně ovlivněna hospodařením několika málo velkých společností.

Z uvedených dat je zřejmé, že firmy v mezoekonomice jsou pilířem národní ekonomiky a jejich role se zvětšuje. Současný ekonomický pokles je dále posílí, protože mají dostatečné finanční rezervy a mají velmi silnou vyjednávací pozici jak v obchodních vztazích, tak ale i ve vztahu ke státu a možné ekonomické pomoci. Na druhou stranu je nutné ocenit, že koncentrace finančních prostředků umožňuje těmto firmám investovat do výzkumu a do nových technologií a mají schopnost získávat a zaměstnávat kvalitní pracovní sílu.

Príspevek vznikl jako součást projektu SGS-2018-042 - Aplikace kvantitativních metod v ekonomii.

Použitá literatura

1. BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D., *Teorie regionálního rozvoje: nástin, kritika, klasifikace*, Karolinum 2002, ISBN 8024603845
2. BLOMSTROM, M., KOKKO, A. (1996): *Multinational Corporations and Spillovers*, CEPR Discussion Papers 1365, C.E.P.R. Discussion Papers
3. BLOMSTROM, M. - SJOHOLM, F. (1998): *Technology, Transfer and Spillovers: Does Local Participation With Multinationals Matter?*, CEPR Discussion Papers 2048, C.E.P.R. Discussion Papers
4. DAMBORSKÝ, M., HORNÝCHOVÁ, T., *Vliv velkých firem na ekonomiku České republiky* [online]. In: . 2014. Vysoká škola ekonomická v Praze, 2014, s. 44 [cit. 2017-06-15]. Dostupné z: <http://srsv.vse.cz/wp-content/uploads/2014/02/velke-firmy12.pdf>
5. GORG, H., STROBL, E. (2005): *Spillovers from Foreign Firms through Worker Mobility: An Empirical Investigation*, The Scandinavian Journal of Economics, Vol.107, No. 4, Technology and Change, pp. 693-709
6. HICKS, J. R. Mr. *Keynes and the "Classics"; A Suggested Interpretation*. *Econometrica*. 1937, 5(2), DOI: 10.2307/1907242. ISSN 00129682. Dostupné také z: <http://www.jstor.org/stable/1907242?origin=crossref>

7. HOLLAND, S., *The Market Economy: From Micro to Meso-economics*. New York: St. Martin's Press, 1987. ISBN 03-120-1324-8.
8. MARSHAL, A., *Principles of economics*. 1980. Amherst, N.Y: Prometheus Books, 1997. ISBN 15-739-2140-8.
9. NG, Y., *Meso-economics: A Micro-macro Analysis*. Brighton, Sussex: Distributed by Harvester Books, 1986. ISBN 07-108-0771-6.
10. NG, Y., *Business Confidence and Depression Prevention: A Meso-economic Perspective*. *American Economic Review*. 1992, 82, 365-371.
11. SRHOLEC, M. – PLOJHAR, M. (2004): *Political economics of investment incentives*, *Politická ekonomie*, University of Economics, Prague, Vol. 2004(4), pages 451-466
12. VÝSLEDKY 100 NEJVÝZNAMNĚJŠÍCH FIREM ČR. *Czech Top 100* [online]. Praha, 2016 [cit. 2017-06-15]. Dostupné z: <http://www.czechtopy100.cz/zebricky-firem/nejvyznamnejsi-firmy/100-nejvyznamnejsich-firem-cr.html> Český statistický úřad [online]. Praha, 2017 [cit. 2017-06-16]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/>

Kontaktní údaje

PhDr. Čestmír Jary

Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta ekonomická

Univerzitní 22, 306 45 Plzeň

Tel: +420377633106

email: jary@kem.zcu.cz

MZDOVÉ ROZDIELY V ODMEŇOVANÍ MUŽOV A ŽIEN NA TRHU PRÁCE V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

WAGE DIFFERENCES IN REMUNERATION OF MEN AND WOMEN IN THE LABOR MARKET IN THE SLOVAK REPUBLIC

Simona Hyžová

Abstrakt

Rodová rovnosť sa do veľkej miery stala verejnou témou, a to najmä v dôsledku vstupu do Európskej únie, pretože zmieňovanie o rodovej rovnosti nadobudlo v širokej i odbornej verejnosti istú mieru samozrejmosti. Avšak, samotná prítomnosť pojmu ešte negarantuje skutočnú akceptáciu či poznanie jeho obsahu ani skutočnú vôľu k zmene existujúcej nerovnosti žien a mužov. Zásadu rovnakej odmeny za rovnakú prácu zakotvila už zmluva o založení Európskych spoločenstiev v roku 1957. Realita je však po viac ako pol storočí taká, že rozdiel v odmeňovaní žien a mužov stále pretrváva. Za posledných desať rokov bolo dosiahnuté iba nepatrné zlepšenie. Príspevok ponúka svojím spracovaním zovšeobecnený pohľad na problematiku týkajúcu sa rozdielov v odmeňovaní mužov a žien v Slovenskej republike v sledovanom období od roku 2008 do roku 2018.

Príučové slová: *rodový mzdový rozdiel, mzda, trh práce*

Abstract

Gender equality has largely become a public issue, especially as a result of accession to the European Union, the mention of gender equality has become a matter of course for the general and professional public. However, the very presence of the concept does not yet guarantee real acceptance or knowledge of its content or a real will to change the existing inequality between women and men. The principle of equal pay for equal work was enshrined in the Treaty establishing the European Communities in 1957. However, for more than half a century, the reality has been that the gender pay gap still persists. There has been only a slight improvement in the last ten years. The article offers a general view of the issues related to gender differences in the remuneration of men and women in the Slovak Republic in the period from 2008 to 2018.

Key words: *gender pay gap, wage, labor market*

ÚVOD

Za posledné desaťročie sa rapídne zvýšila pozornosť, ktorú venujú politici a političky rodovej rovnosti v odmeňovaní. Idea rovnakej odmeny za prácu rovnakej hodnoty je už síce stará šesťdesiat rokov (Rímska zmluva, 1957), od konca 90. rokov však postupne nadobúdala podobu systematického a trvalého záujmu európskych inštitúcií a jej čelných predstaviteľov. Ako seriózná otázka verejnej politiky našla svoje stabilné miesto aj v štatistických zisťovaniach a výskumoch rôzneho typu. Indikátory mapujúce rozdiely v mzdách žien a mužov sa objavujú v pravidelných publikáciách Európskeho štatistického úradu i jednotlivých národných štatistických úradov, pochopeniu rodových rozdielov v odmeňovaní sa v posledných rokoch venoval celý rad výskumov rôzneho typu a úrovne. Ich výsledkom bolo množstvo nových poznatkov, opisujúcich stav a príčiny rozdielov v odmeňovaní, i skúseností so zberom a analýzou dát. Na Slovensku poskytujú údaje o rodovej priepasti v odmeňovaní

dva subjekty, Štatistický úrad SR a Trexima. Zdrojom dát je štatistické zisťovanie štruktúry miezd a tzv. integrovaný systém ceny práce, založený na výbere zamestnávateľských organizácií poskytujúcich štatistické výkazy za svojich zamestnancov. S rodovou segregáciou úzko súvisia aj celkovo nižšie príjmy žien, keď stále pretrvávajú výrazné rozdiely v platovom ohodnotení žien a mužov. Ženy patria častejšie medzi nízkopríjmové skupiny zamestnaných, t.j. ich hodinová mzda nedosahuje ani 2/3 mediánu hodinovej mzdy v hospodárstve SR. Napriek veľmi dobrej vzdelanostnej úrovni žien (na Slovensku dokonca vyššej ako u mužov) nedosahujú ženy porovnateľné zárobky s mužmi, nakoľko vzdelanie v „typicky ženských oblastiach“ je oceňované nižšie. Rodový mzdový rozdiel na Slovensku sa už dlhodobo pohybuje nad priemerom EÚ-27. Tento príspevok si kladie za cieľ rozhládnuť sa po zisteniach, ktoré priniesli, a náčrt toho, ako sa situácia na Slovensku v tejto oblasti vyvíja z hľadiska rodových rozdielov v odmeňovaní a ich merania.

1 ZÁKLADNÉ VÝCHODISKÁ RODOVEJ MZDOVEJ ROVNOSTI

Princíp rovnakej mzdy za rovnakú prácu pre mužov a ženy bol po prvý krát prijatý Medzinárodnou organizáciou práce ILO v roku 1951. V roku 1957 uzavreli krajiny Francúzsko, Taliansko, Nemecko, Belgicko, Holandsko, a Luxembursko v Ríme zmluvu o založení Európskeho hospodárskeho spoločenstva (EHS) - “Rímska zmluva“, ktorej cieľom bola podpora harmonického vývoja hospodárskej činnosti, nepretržitý a vyrovnaný hospodársky rast, zvyšovanie životnej úrovne, užšie vzťahy medzi členskými štátmi t.j. dominovali v období schvaľovania čisto ekonomické hľadiská. Ďalej úlohou Rímskych dohôd bolo otvorenie priestoru pre rozvoj spoločného trhu, a to aj z hľadiska pracovných síl, preto sú v dohodách obsiahnuté ustanovenia o voľnom pohybe pracovníkov a podmienkach zamestnávania. Základný princíp rodovej rovnosti bol zakotvený v článku 119 Rímskej zmluvy, ktorý zaručuje právo mužov a žien na rovnakú odmenu za rovnakú prácu alebo prácu rovnakej hodnoty. Prvá smernica v oblasti rovnakých príjmov však bola prijatá v polovici 70. rokov. V priebehu 70. až 90. rokov boli prijaté ďalšie smernice značne rozširujúce chápanie rovnakého zaobchádzania s mužmi a ženami oproti definícii v Rímskej zmluve. Obdobím špecifických, žensky orientovaných aktivít boli najmä 80-te roky, keď EÚ kofinancovala akcie pre ženy, odporúčala tréningy a vzdelávanie, boj proti sexuálnemu zneužívaniu a posilňovanie prístupu žien k rozhodovacím pozíciám. Maastichtská zmluva v roku 1992 žiadne zásadné zmeny v oblasti rovnosti neobsahovala, jej hlavným cieľom bol prechod do jednotného trhu k hospodárskej a politickej únii. Dôležitosť rovnakých príležitostí v procese európskej integrácie bola potvrdená Amsterdamskou zmluvou z roku 1997 v článku 141 (predtým 119), ktorý zakotvuje právny princíp zákazu mzdovej diskriminácie medzi mužmi a ženami. Okrem ustanovení o rovnosti oboch pohlaví obsiahnutých v tejto zmluve, sú členské štáty povinné rešpektovať celú radu odporúčaných noriem a ďalších záväzných smerníc a odporúčaní, ktoré stanovujú ďalšie podmienky, postupy a návody, ako princíp reálne presadiť. Až 90-te roky možno označiť ako obdobie gender mainstreamingu so sústredením pozornosti na vzťah medzi ženami a mužmi a na ich individuálne potreby. Gender mainstreaming je nový moderný prístup predstavujúci systematickú integráciu potrieb a priorít žien a mužov do všetkých politík a opatrení s cieľom presadzovať rovnosť žien a mužov pri zohľadnení ich vzájomných rozdielov a záujmov. K uznaniu a presadzovaniu takéhoto prístupu došlo na 4. svetovej konferencii žien Spojených národov v Pekingu (Beijingu) v roku 1995 schválením dokumentu Pekingská akčná platforma. Prístup gender mainstreaming založený na princípe rovnosti príležitostí žien a mužov má byť súčasťou politík a programov všetkých členských štátov Európskej únie. Každoročne je vypracovaná Súhrnná správa o plnení priorít a postupov vlád pri presadzovaní rovnosti mužov a žien, ktorá jednotlivé priority hodnotí, aktualizuje a dopĺňa. Na mimoriadnom zasadnutí Európskej rady o zamestnanosti v roku 1997 bol zahájený Luxemburský proces, ktorý spočíval v uplatňovaní koordinovaní európskej stratégie v

zamestnanosti. Luxemburský proces stanovil štyri piliere Európskej stratégie zamestnanosti, a to zamestnanosť, podnikanie, adaptabilitu a rovnaké príležitosti mužov a žien. V marci 2000 sa v Lisabone konalo zvláštny zasadnutie Rada Európy, ktorého výsledkom bolo schválenie Lisabonskej stratégie so strategickým cieľom pre Európsku úniu, stať sa do roku 2010 najkonkurencieschopnejšou a najdynamickejšou poznatkovo orientovanou ekonomikou, schopnou trvalo udržateľného rastu s väčším množstvom pracovných miest a väčšou sociálnou kohéziou (Trexima, 2020).

1.1 Inštitucionálne zabezpečenie rovnosti mužov a žien v Slovenskej republike

V Slovenskej republike sa témou rodovej nerovnosti v príjme zaoberá viacero inštitúcií, napríklad Inštitút pre výskum práce a rodiny, Odbor rodovej rovnosti a rovnosti príležitostí MPSVR SR (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky), Komisia rovnosti príležitostí žien a mužov pri KOZ SR (Komisia odborových zväzov Slovenskej republiky). Výbor OSN pre hospodárske, sociálne a kultúrne práva poukazuje na nerovnosť medzi mužmi a ženami na Slovensku, najmä podľa ich zastúpenia na rôznych úrovniach vo verejnom sektore, v orgánoch s rozhodovacími právomocami a v politických stranách, kde vykonávajú ten istý druh pracovnej náplne. Slovensko by sa tejto skutočnosti mohlo vyhnúť novelizovaním už uplatňujúcich legislatívnych zákonov, vrátane Zákonníka práce a Antidiskriminačného zákona, vykonávaním väčšieho počtu kontrol a uplatňovaním sankcií. Mzdové podmienky musia byť rovnaké pre mužov a ženy bez akejkoľvek diskriminácie podľa pohlavia. Ženy a muži majú právo na rovnakú mzdu za prácu rovnakej zložitosti, zodpovednosti a namáhavosti vykonávanú pri rovnakých pracovných podmienkach a pri dosahovaní rovnakej výkonnosti a výsledkov práce (Barancová, Schronk, 2013). Medzi prvé dokumenty Slovenskej republiky zaoberajúce sa oblasťou rodovej rovnosti patril Národný akčný plán pre ženy ,ako programový dokument vytvárajúci základy politik rovnakého zaobchádzania. Priority Národného akčného plánu pre ženy sú zamerané na monitorovanie jednotlivých oblastí (zlepšenie štatistických databáz a výskumu v relevantných oblastiach, kontrola dodržiavania relevantných ustanovení Zákonníka práce), zvyšovanie informovanosti verejnosti, tvorby podporných mechanizmov pre vznik regionálnych a iných iniciatív. V nadväznosti na skúsenosti s uplatňovaním Národného akčného plánu pre ženy bola vládou SR v roku 2001 schválená Koncepcia rovnosti príležitostí mužov a žien s cieľom načrtnúť strategické kroky pre komplexné, t.j. legislatívne a inštitucionálne zabezpečenie rovnosti, najmä v troch prioritných oblastiach, kde sa nerovnosť žien a mužov prejavuje v Slovenskej republike najvypuklejšie, a to oblasť trhu práce, verejného a politického života a zosúladenia rodinného a pracovného života. Slovenská republika ako nový členský štát sa hlási k stratégii Európskej únie o vytvorenie najdynamickejšej ekonomiky vo svetovom meradle. V roku 2004 vláda SR prijala Stratégiu konkurencieschopnosti Slovenska do roku 2010, ktorá má byť základom pre jej politiku. Dlhodobá konkurencieschopnosť Slovenska sa dá zabezpečiť najmä uskutočnením nevyhnutných štrukturálnych reforiem. Osobitnú úlohu pri napĺňaní stratégie majú miestne a regionálne samosprávy, ktorých aktivita musí čo najviac podporiť rast všetkých oblastí Slovenska a pritom nesmie ohroziť rýchly rast výkonnosti celej krajiny. V Národnom akčnom pláne zamestnanosti na roky 2004-2006 sú v nadväznosti na zámery Lisabonskej stratégie formulované prierezové ciele Slovenskej republiky vo vývoji zamestnanosti, zvyšovaní kvality a produktivity práce a v posilňovaní sociálnej kohézie a inklúzie. Je v ňom zahrnutá aj reakcia politiky zamestnanosti SR na zásady zamestnanosti, vrátane zásady č. 6 Rodová rovnosť, ktorej uplatňovanie má za cieľ podporovať účasť žien na trhu práce a dosahovať podstatné zníženie rodových rozdielov v miere zamestnanosti, v miere nezamestnanosti a odmeňovaní do roku 2010. Prvým oficiálnym dokumentom, v ktorom sa vláda Slovenskej republiky hlási a zapája do boja proti chudobe a exklúzii v kontexte Lisabonskej stratégie je Národný akčný plán sociálnej inklúzie 2004-2006 . Údaje o chudobe

na základe spoločných indikátorov upozorňujúcich aj na rozdiely medzi pohlaviami umožňujú komparáciu s ostatnými krajinami EÚ (Trexima, 2020).

1.2. Vymedzenie rodového rozdielu v odmeňovaní

Ženy a muži majú právo na rovnakú mzdu za rovnakú prácu alebo za prácu rovnakej hodnoty. Výkon inšpekcie práce ako dozoru nad dodržiavaním mzdových podmienok má za cieľ odstránenie akejkoľvek diskriminácie z dôvodu pohlavia s ohľadom na podmienky odmeňovania – ich dohodnutie, systém hodnotenia pracovných miest a aj realizáciu mzdovej politiky zamestnávateľa (NIP, 2020). Pod rozdielom v odmeňovaní žien a mužov sa rozumie rozdiel medzi priemernou hrubou hodinovou mzdou mužov a žien v rámci hospodárstva. Vypočítava sa podľa hrubého platu zamestnancov pred odpočtom daní z príjmu a príspevkov na sociálne zabezpečenie. Do výpočtov sú zahrnutí iba zamestnávateľia s desiatimi alebo viacerými zamestnancami. Celkový rozdiel v odmeňovaní predstavuje rozdiel medzi priemerným ročným príjmom žien a mužov. Zohľadňujú sa pritom tri druhy nevýhod, ktorým čelia ženy, a to je nižšia hodinová mzda, menej odpracovaných hodín v platenej práci a nižšia miera zamestnanosti, napríklad z dôvodu prerušenia kariéry s cieľom starať sa o deti alebo príbuzných (Európska komisia, 2017). Podľa Filadelfiovej (2007) rodová priepať v odmeňovaní vypovedá o rozdieloch v pracovnej odmene žien a mužov. Odráža hlavne rôzny status žien a mužov vo svete platenej práce. Predstavuje jeden z troch kľúčových ukazovateľov rodovej nerovnováhy na trhu práce – popri rodovej priepasti v miere zamestnanosti a rodovej priepasti v miere nezamestnanosti (Commission, 2003). Literatúra o rodovej priepasti sa dá rozdeliť do 3 skupín. Prvá sa venovala evidencii, meraniu výskytu rozdielov v mzdách žien a mužov. Druhá sa zameriavala na porovnávanie medzi krajinami a hľadanie rozdielných črt. Tretia sa snažila identifikovať faktory, ktoré rozdiel spôsobujú. Na základe analýz pre európske inštitúcie sa tieto faktory podarilo vyčleniť na:

- rozdiely v pomere ženskej a mužskej pracovnej sily, vrátane segregácie odvetví a zamestnaní, čo znamená rozdeľovanie žien a mužov na feminizované a maskulinizované odvetvia, v niektorých majú výraznú prevahu ženy, v iných muži,
- rozdiely v oceňovaní osobných a pracovných charakteristík mužov a žien,
- rozdiely v správaní ženskej a mužskej pracovnej sily na trhu práce a v zamestnaní,
- rozdiely v ľudskom kapitáli, v dosiahnutom vzdelaní a kvalifikácií a pracovných skúsenostiach, teda muži a ženy majú rôzne vzdelanie, kvalifikáciu, od čoho sa odvíja aj ich odmeňovanie, pracovné príležitosti,
- práca na čiastočný úväzok, ktorú využívajú častejšie ženy, najmä z dôvodu starostlivosti o deti, domácnosť,
- prerušovaná pracovná kariéra, taktiež prevládajúca u žien,
- diskriminácia, priama aj nepriama, často aj na základe pohlavia, väčšinou v neprospech žien.

Všetky výskumy, ktoré hodnotili rovnosť pri odmeňovaní žien a mužov potvrdili, že muži zarábajú viac ako ženy. Štúdie poukazujú, že je rozdiel porovnávať hodinové zárobky a mesačné mzdy, pretože počet odpracovaných hodín môže byť rozdielny. Iné analýzy rozoberajú rodové rozdiely v odmeňovaní na základe štruktúry príjmov alebo mzdových pásiem. Rozdiel je väčší v rámci najvyšších príjmov.

Rozdiely v odmeňovaní medzi ženami a mužmi sú komplexným problémom s viacerými príčinami, často navzájom súvisiacimi:

- Riadiace a dozorné funkcie vykonávajú predovšetkým muži. V rámci každého odvetvia sú muži povýšení oveľa častejšie ako ženy, v dôsledku čoho sú aj lepšie platení. Tento trend vrcholí na vedúcich pozíciách, kde ženy vykonávajúce riaditeľské funkcie tvoria menej ako 6%.

- Ženy preberajú zodpovednosť za dôležité neplatené úlohy, ako napríklad domáce práce a starostlivosť o deti alebo príbuzných, v oveľa väčšej miere ako muži. Pracujúci muži strávia priemerne 9 hodín týždenne poskytovaním neplatených starostlivostí a vykonávaním činností týkajúcich sa domácnosti, zatiaľ čo pracujúce ženy týmto úlohám venujú 22 hodín, t. j. každý deň takmer štyri hodiny. Na trhu práce sa to odzrkadľuje v skutočnosti, že viac ako 1 z 3 žien zníži počet svojich platených hodín na úroveň čiastočného úväzku, zatiaľ čo spomedzi mužov k tomu pristúpi len 1 z 10.
- Ženy majú sklon tráviť viac času mimo trhu práce ako muži. Tieto prestávky v kariére majú vplyv nie len na hodinovú mzdu, ale aj na budúce príjmy a dôchodky.
- Segregácia v oblasti vzdelávania a na trhu práce – to znamená, že v niektorých odvetviach a zamestnaniach zvyknú byť ženy nadmerne zastúpené, zatiaľ čo v iných odvetviach majú nadmerné zastúpenie muži. V niektorých krajinách sa v povolaniach prevažne vykonávaných ženami, ako napríklad vyučovanie alebo predaj, vypláca nižšia mzda ako v povolaniach prevažne vykonávaných mužmi, aj keď sa v oboch prípadoch vyžadujú skúsenosti a vzdelanie na rovnakej úrovni.
- Diskriminácia v odmeňovaní, hoci je protizákonná, aj naďalej prispieva k prehĺbovaniu rozdielov v odmeňovaní žien a mužov (Európska komisia, 2020).

Barošová (2009) tvrdí, že rozdiely v odmeňovaní medzi ženami a mužmi znižujú celoživotné zárobky a dôchodky žien, čo zapríčiňuje chudobu žien v neskoršom živote. Odstránenie rozdielov v odmeňovaní medzi ženami a mužmi sa vyplatí z ekonomického hľadiska a vytvára rovnejšiu spoločnosť. Spoločnosti, ktoré zavedú zásady rovnosti na svoje pracoviská, tak vytvoria ideálne pracoviská pre každého. Odmeňovanie žien i mužov za ich skutočné zručnosti a ohodnotenie ich príspevku rovnocenným spôsobom môže viesť k prijímaniu a udržaniu si tých najlepších a najtalentovanejších zamestnancov. Zamestnávateľia účinnejšie využijú zručnosti a talent žien, ak im zaistia prístup k vzdelaniu a iniciatívam na rozvoj kariéry. Toto je dôležité z hľadiska zvyšovania produktivity a súťaživosti. Rastúci počet štúdií dokázal koreláciu medzi väčšou rodovou rovnosťou a výnosnosťou, zvlášť na pozíciách vrcholového riadenia. Ďalší výskum preukázal spojenie medzi rovnováhou v zastúpení žien a mužov v riadiacich tímoch a inovačnou kapacitou. Odstránenie rozdielov v odmeňovaní medzi ženami a mužmi môže pomôcť vytvoriť rovnejšiu a súdržnejšiu spoločnosť. Pomáha posilňovať ženy a zvyšovať ich finančnú nezávislosť. Môže zvýšiť zárobky žien v rámci celého pracovného života a znížiť úroveň chudoby, zvlášť po ich odchode do dôchodku (Filadelfiová, 2007).

1.3 Rozsah a príčiny mzdových rozdielov mužov a žien v odmeňovaní

Na Slovensku máme v zákonníku práce v Čl. 6 zakotvené, že ženy a muži majú právo na rovnaké zaobchádzanie, ak ide o prístup k zamestnaniu, odmeňovanie a pracovný postup, odborné vzdelávanie a o pracovné podmienky. Zákonník potom upresňuje rovnaké odmeňovanie v § 117, kde sa píše, že ženy a muži majú právo na rovnakú mzdu za rovnakú prácu alebo za prácu rovnakej hodnoty. Rozdiel v odmeňovaní žien a mužov sa však týka len trhu práce. Preto ho nemožno považovať za ukazovateľ celkovej nerovnosti. Ako poukázal Statistics Lithuania, tento rozdiel je dôsledkom najmä socio-ekonomickými ako právnymi faktormi, vrátane pracovných zvykov mužov a žien, počtu pracujúcich mužov a žien v danom odvetví hospodárstva, ich profesie, vzdelania, veku, pracovného času a pod. Meranie rodovej priepasti v odmeňovaní je veľmi citlivé na zdroj dát, na obmedzenia výskumnej vzorky a na výber závislej premennej, t.j. či sa bude rátať z hodinového alebo mesačného zárobku, či základom bude čistá alebo hrubá mzda, či sa budú zahrňovať aj dodatočné príplatky – napríklad odmeny, náhrady mzdy, doplatky a pod. (Barry a i., 2002; Rubery – Grimshaw a i., 2002; Beblo a i., 2003). Pre potreby tohto príspevku sme čerpali dáta zo štatistického úradu SR, ktorého zdroje sú založené na ročných priemeroch. Konkrétne budeme porovnávať vývoj

priemernej mesačnej mzdy medzi jednotlivými pohlaviami v desaťročnom cykle. Pre rozsiahly záber témy sa ďalej zameriavame na komparáciu priemernej mesačnej mzdy medzi pohlaviami podľa veku, vzdelania a klasifikácii zamestnaní len v roku 2008 a 2018.

Rozdiel miezd medzi pohlaviami je zreteľný, pretože mzdy žien sa za celé sledované obdobie rokov 2008 - 2018 nepriblížili ku mzdám mužov, ktoré sú výrazne vyššie, čo môžeme vidieť v nasledujúcej tabuľke 1. Muži v každom roku zarábali viac než bola priemerná mzda v ekonomike SR, a naopak priemerná mesačná mzda u žien v sledovanom období dosiahla prvý raz výšku celkovej priemernej mzdy v SR až v roku 2017. V roku 2018 sa priemerná mesačná mzda u žien dostala na úroveň 1 024 €, čím prekonal celkovú priemernú mesačnú mzdu v SR o 1,1% (11 €). Priemerná hodinová mzda žien na Slovensku v roku 2018 je o 19% nižšia ako u mužov. V rebríčku sa tak zaradilo opäť na šieste miesto v EÚ, pričom európsky priemer rozdielu v odmeňovaní žien a mužov je 16,2%. Celkový rozdiel v odmeňovaní na Slovensku predstavuje 37,3% a celkový rozdiel v odmeňovaní v EÚ predstavuje priemerne 39,6%. Závažnosť témy vidno aj na samotnom prístupe Európskej komisie. Tá vytvorila akčný plán pre roky 2018 a 2019, v ktorom požaduje zlepšiť rešpektovanie zásady rovnej odmeny pozmenením smernice o rodovej rovnosti (Európska komisia, 2018).

Tabuľka 1 Vývoj priemernej mesačnej mzdy podľa pohlavia zamestnancov v rokoch 2008 - 2018 (€)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
MUŽI	874	913	941	966	1003	1021	1085	1117	1167	1233	1315
ŽENY	664	682	709	732	761	791	834	867	910	960	1024
SR	723	745	769	786	805	824	858	883	912	954	1013

Zdroj: vlastné spracovanie podľa Štatistického úradu SR

Rozdiely v platoch mužov a žien sú dlhodobo veľkým problémom, pri ktorom ženy pociťujú veľkú nespravodlivosť. Hoci máme prijatý antidiskriminačný zákon od roku 2004, Slovensko patrí v rámci Európskej únie medzi 4 krajiny s najväčšou mzdovou diskrimináciou podľa pohlavia spolu s Fínskom, Estónskom a Lotyšskom. Island je prvá krajina na svete, kde je ilegálne, aby muži dosahovali väčšie mzdy ako ženy, pretože krajina legalizovala rovnaké platy pre obe pohlavia. Zákon sa stal účinným v roku 2018, kedy sa Island zaviazal odstrániť rozdiely do roku 2022. Podľa zákona musia firmy, ktoré zamestnávajú aspoň 25 ľudí, dokladovať, že mužom, ale i ženám vyplácajú rovnakú mzdu. Ak to nebudú vedieť preukázať, môžu čeliť pokutám (Osborne, 2018).

Rodové rozdiely v odmeňovaní sú všeobecné, týkajú sa všetkých skupín na trhu práce. Jedným z hlavných faktorov, ktoré výrazne vplyvajú na výšku mzdy je vek. S rastúcim vekom zamestnanci získavajú mnoho nových skúseností, vedomostí, odborných spôsobilostí a zručností, ktoré sú schopní prospešne využiť pre odvetvie, v ktorom pracujú. Porovnanie mzdy žien so mzdou mužov podľa vekových skupín ukazuje, že rodový rozdiel je všeobecne prítomný. Týka sa tak najmladších, ako aj stredných a starších vekových kategórií, ktoré môžeme vidieť v nasledujúcej tabuľke 2.

Tabuľka 2 Priemerná mesačná mzda mužov a žien podľa veku v roku 2008 a 2018 (€)

VEK	MUŽI		ŽENY	
	2008	2018	2008	2018
do 19 rokov	463	760	381	642
20-24 rokov	602	925	532	785
25-29 rokov	811	1131	692	985
30-34 rokov	962	1326	698	1067
35-39 rokov	967	1463	667	1084
40-44 rokov	955	1505	665	1080
45-49 rokov	926	1414	668	1040
50-54 rokov	862	1303	667	1006
55-59 rokov	814	1238	670	988
60 a viac rokov	792	1202	594	1001

Zdroj: vlastné spracovanie podľa Štatistického úradu SR

Tabuľka 2 nám zobrazuje, že s pribúdajúcim vekom sa rozdiely v odmeňovaní žien a mužov zväčšujú. Platová priepasť sa zvyšuje priamo úmerne s vekom ženy. Najmenšie platové rozdiely, nájdeme medzi mužmi a ženami vo veku do 25 rokov. Platové rozdiely medzi mužskými a ženskými zamestnancami v rovnakom veku sa časom zväčšujú a najvýraznejšie sú vo veku 35 až 44 rokov. Do veľkej miery to súvisí aj s tým, že ženy kvôli materstvu prerušujú kariéru, čo dosť výrazne ovplyvňuje ich ďalší plat, ak sa do pracovného procesu vracajú po dlhšom období. Muži rovesníci získavajú platový náskok, ktorý už ženy ťažko dobiehajú. Ženy pritom dosahujú najvyššie priemerné zárobky vo vekovej skupine 35 až 44 rokov. Paradoxné je, že vo veku, kedy ženy najviac zarábajú, je medzi pohlaviami aj najväčšia platová priepasť. Potom sa s pribúdajúcim vekom rozdiely pomaly stierajú a vo veku nad 65 rokov sú platy žien už „len“ o niečo nižšie ako platy mužov.

Vzdelanie vo väčšine prípadov slúži ako kritérium pri výbere zamestnancov. Pre niektorých zamestnávateľov je vzdelanie predpokladom určitých kvalít zamestnanca, ktoré zamestnávateľ zvykne primerane finančne ohodnotiť. V priebehu posledných desaťročí sa na Slovensku prudko zvýšila celková vzdelanostná úroveň populácie. Stúpa zastúpenie osôb s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Tento vývoj vypovedá o postupnom vytlačaní žien a mužov bez kvalifikácie, respektíve s nízkou kvalifikáciou z trhu práce. Tento trend sa výrazne odzrkadľuje aj na výške odmeňovania zamestnancov (Filadelfiová, 2007). V nasledujúcej tabuľke 3 sú uvedené údaje o výške priemerných miezd mužov a žien v SR podľa výšky dosiahnutého vzdelania.

Tabuľka 3 Priemerná mesačná mzda mužov a žien podľa vzdelania v roku 2008 a 2018 (€)

VZDELANIE	MUŽI		ŽENY	
	2008	2018	2008	2018
Základné	577	894	431	691
Úplne stredné odborné	793	1234	607	865
Úplne stredné všeobecné	863	1262	660	692
Vyššie odborné	971	1330	732	1107
Vysokoškolské 1. stupňa	1139	1523	759	1092
Vysokoškolské 2. stupňa	1418	1957	982	1381
Vysokoškolské 3. stupňa	1381	1821	1115	1518

Zdroj: vlastné spracovanie podľa Štatistického úradu SR

Ako môžeme vidieť v tabuľke 3, rozdiely v odmeňovaní môžu byť spôsobené viacerými faktormi, než len výberom vzdelania. Všeobecne sú dnes ženy rovnako dobre vzdelané ako muži, čo je pomerne odlišná situácia než pred desiatimi a viac rokmi. Rast vzdelanostnej úrovne žien neznamená ani na Slovensku zníženie rodového rozdielu v odmeňovaní. Štatistické údaje naznačujú dokonca opačnú tendenciu. Vyšší podiel žien na vysokoškolskom vzdelaní sa neprejavuje na lepšom ohodnotení. Ženy majú za dokončenie druhého stupňa vysokoškolského vzdelania nižší výnos ako muži. Prítom na Slovensku máme viac vysokoškolsky vzdelaných žien ako mužov (56% podiel žien). Preto, ak by bol výnos zo vzdelania rovnaký, priemerná žena by zarobila viac. Rodový rozdiel v mzdách je najvyšší práve v rámci skupín s dosiahnutým vzdelaním 1. a 2. vysokoškolského stupňa. Je pravda, že veľké rozdiely pretrvávajú medzi mužmi a ženami v orientácii študijných programov. Máme oveľa viac absolventiek ako absolventov v oblasti vzdelávania či sociálnej práce a naopak oveľa viac absolventov ako absolventiek v inžinierstve a priemyselnej výrobe.

Tabuľka 4 Priemerná mesačná mzda mužov a žien podľa kvalifikácie zamestnaní v roku 2008 a 2018 (€)

KVALIFIKÁCIA ZAMESTNANÍ	MUŽI		ŽENY	
	2012	2018	2012	2018
Zákonodarcovia, riadiaci pracovníci	2178	2781	1488	1957
Špecialisti	1333	1751	940	1277
Technici a odborní pracovníci	1127	1474	857	1119
Administratívni pracovníci	824	1082	703	933
Pracovníci v službách a v obchode	754	1024	529	758
Kvalifikovaní pracovníci v poľnohospodárstve, lesníctve a rybárstve	620	870	547	776
Kvalifikovaní pracovníci a remeselníci	829	1160	572	851
Operátori a montéri strojov a zariadení	766	1085	603	856
Pomocníci a nekvalifikovaní pracovníci	567	763	420	589
Príslušníci ozbrojených síl	1091	1497	1061	1483

Zdroj: vlastné spracovanie podľa Štatistického úradu SR

Tabuľka 4 nám ukazuje, že rast vzdelanostnej úrovne žien neznamená automaticky obsadenie silnejších pracovných pozícií a zmenšenie priepasti v odmeňovaní. Napriek vyššej úrovni vzdelania obsadili ženy ani nie tretinu pozícií v najvyššej triede zamestnaní. Klasifikácia zamestnaní má prekvapivo tiež opačný efekt. Najväčší rozdiel miezd mužov a žien môžeme vidieť v kategórií zákonodarcovia, riadiaci pracovníci, špecialisti, technici a odborní pracovníci, pričom v kategórií príslušníci ozbrojených síl je mzdový rozdiel minimálny. No ak sa vrátíme k odmeňovaniu, vidíme, že ani zaradenie sa do najvyššej triedy zamestnaní neznamená pre ženy v SR získanie rovnakej odmeny za prácu, ako majú muži.

2 METODOLÓGIA A VYHODNOTENIE

Cieľom príspevku je na základe analýzy zistiť problematiku týkajúcu sa rozdielov v odmeňovaní mužov a žien v Slovenskej republike. Pre účely nášho príspevku sme si vybrali priemernú mesačnú mzdu mužov a žien v sledovanom období od roku 2008 do roku 2018. Nepoukazujeme len na rozdiel v odmeňovaní priemernej mesačnej mzdy z hľadiska pohlavia, ale aj z hľadiska faktorov ako je vek, vzdelanie a klasifikácia zamestnaní, kde sme sa zamerali na analýzu konkrétne v roku 2008 a 2018. Zdrojom použitých údajov k analýze je najmä Štatistický úrad SR, ale aj štatistický úrad Európskeho spoločenstva (Eurostat), kde sme analyzovali a následne spracovali štatistické údaje. Pre vyhodnotenie údajov boli použité

metódy komparácie a korelačnej analýzy. Korelačná analýza je analýza závislosti dvoch a viacerých premenných. Pomocou nej zisťujeme, ak sa mení 1 premenná, či to ovplyvňuje druhú premennú. Priama korelačná závislosť znamená, že ak rastie jedna premenná, potom rastie aj druhá. Nepriama korelačná závislosť znamená, že keď jedna premenná rastie, potom druhá klesá. Výsledkom korelačnej analýzy je koeficient „r“, ktorý nadobúda hodnoty v intervale od -1 do +1. Mínus 1 znamená absolútnu nepriamu lineárnu závislosť, 0 znamená žiadnu závislosť a 1 znamená absolútnu priamu lineárnu závislosť. To znamená, že čím je korelačný koeficient bližšie k 0, tým je vzťah medzi skúmanými premennými slabší, resp. neexistujúci. Naopak, čím je bližšie k 1 alebo k -1, tým je vzťah medzi premennými silnejší. Hodnoty koeficientu korelácie 0,8 až 1 (-0,8 až -1) sú považované zvlášť silné, teda medzi premennými existuje veľmi silná vzájomná závislosť. Hodnoty 0,4 až 0,8 (-0,4 až -0,8) sú stredne silné a od 0 do 0,4 (-0,4 až 0) sú považované za slabé (Hanák, 2016).

Pomocou korelačnej analýzy sme zisťovali závislosť priemernej mesačnej mzdy mužov a žien v nami vybranom sledovanom období. Výsledky závislosti jednotlivých premenných sú znázornené v nasledujúcej tabuľke 5.

Tabuľka 5 Korelačná analýza priemernej mesačnej mzdy SR a priemernej mesačnej mzdy mužov a žien

	MUŽI	ŽENY
PRÍEMERNÁ MESAČNÁ MZDA SR		
PRÍEMERNÁ MESAČNÁ MZDA MUŽOV A ŽIEN	0,999481	0,998756

Zdroj: vlastné spracovanie

Pri analyzovaní závislosti medzi premennými, priemerná mesačná mzda SR a priemerná mesačná mzda podľa pohlavia, sme zistili, že existuje veľmi silná vzájomná závislosť, pretože hodnoty v oboch prípadoch sú veľmi blízko hodnote 1. Znamená to, že s rastom priemernej mesačnej mzdy SR rastú aj priemerné mzdy rovnako u mužov ako aj u žien.

3 ZÁVER

Pohľad na čísla, štatistické a výskumné dáta na národnej úrovni ukazuje, že rodová priepasť v odmeňovaní na Slovensku nielen pretrváva, ale sa v ostatných rokoch dokonca prehĺbuje. Analýza tiež potvrdila, že príčiny rodových rozdielov v odmeňovaní sú zložité. Viacero výskumných zistení naznačuje, že u nás ešte nie je minulosťou ani priama diskriminácia zamestnávateľmi. Adekvátne mzdové ohodnotenie zlepšuje výkon ekonomiky. Príjmové rozdiely medzi pohlaviami sú u nás nadpriemerné, aj po zohľadnení objektívnych charakteristík pracujúcich. Menšie mzdové rozdiely badať najmä na začiatku kariéry. Mzdy žien tlačí nadol častejšia práca v horšie zarábajúcich odvetviach. Dlhšia kariéra a lepšie vzdelanie neprinášajú ženám vyšší príjem v takej miere ako mužom. Zatiaľ čo materstvo je spojené s nižšou mzdou, otcovia si naopak polepšia. Práca a zručnosti žien sú v súčasnosti podhodnotené. Lepšie zužitkovanie pracovnej sily žien a odstránenie rodovej príjmovej medzery, by zvýšilo ponuku pracovných síl v období, keď ich začína byť nedostatok a dovolilo by im tak pozitívne prispieť k celkovému potenciálu ekonomiky. Zníženie príjmovej medzery koreluje s rastom ekonomiky, pomáha pri tvorbe kvalitných pracovných miest, zvyšuje produktivitu a konkurencieschopnosť na úrovni firiem. Rozdiel v platoch slovenských žien a mužov klesá v čase, avšak stále ostáva vysoký. Korektné porovnanie rozdielov v príjmoch medzi pohlaviami by malo zohľadniť ich odlišné charakteristiky. Rozdiely v mzdách mužov a žien môžu byť spôsobené rôznymi objektívnymi charakteristikami ľudského kapitálu (vzdelanie, skúsenosti) alebo výberom zamestnaní. Rôzne charakteristiky priemernej ženy a muža tak tvoria vysvetlenú časť príjmovej medzery. Môže ísť napríklad o kratšiu

kariéru jedného pohlavia alebo rôzne dosiahnuté vzdelanie. Vysvetlená príjmová medzera teda hovorí o tom, aké by mali byť platy, ak by bola rovnaká práca zaplatená rovnako. Zvyšok príjmovej medzery tvorí jej nevysvetlená časť. Tá môže byť spôsobená rôznym ohodnotením rovnakých charakteristík, ale aj nepozorovanými vplyvmi (napr. vyjednávací schopnosti). Fakt, že väčšina žien počas života odchádza na materskú dovolenku a realita spoločenských očakávaní s ním spojených ponúka alternatívne a hodnovernejšie vysvetlenie nízkeho zastúpenia žien vo vrcholových pozíciách ako prirodzené rozdiely v schopnosti vyniknúť. Harvardská profesorka ekonómie Claudia Goldin ukázala, že mzdová medzera medzi pohlaviami je oveľa väčšia v elitných profesiách, kde pracovná doba býva variabilná a pre kariérny postup je dôležité byť neustále k dispozícii. Vzťah mzdy a pracovnej doby je v týchto povolaniach nelineárny: mzdy rastú neúmerne s časom stráveným v práci.

Použitá literatúra

1. BARANCOVÁ, H. - SCHRONK, R. 2013. *Pracovné právo*. Bratislava: SPRINT. ISBN 978-80-89393-97-8
2. BAROŠOVÁ, M. 2009. *Rodový mzdový rozdiel na trhu práce*. In: Inštitút pre výskum práce a rodiny. [online]. [cit. 2020-05-18]. Dostupné na: http://www.sspr.gov.sk/IVPR/images/IVPR/prezentacie/Barosova/Rodovy_mzdovy_rozdiel.pdf
3. BLEIWEIS, R. 2020. *Quick Facts About the Gender Wage Gap*. [online]. [cit. 2020-06-10]. Dostupné na: <https://www.americanprogress.org/issues/women/reports/2020/03/24/482141/quick-facts-gender-wage-gap/>
4. COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES. 2003. *Gender pay gaps in European labour markets – Measurement, analysis and policy implication*. [online]. [cit. 2020-05-18]. Dostupné na: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2003/EN/1-2003-728-EN-F1-1.Pdf>
5. CVIKLOVÁ, J. 2007. *Áká Práca, taká pláca*. In: Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní. Bratislava: Záujmové združenie žien Aspekt. ISBN 978-80-85549-76-8
6. EUROSTAT. 2020. [online]. [cit. 2020-05-28]. Dostupné na internete: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
7. EURÓPSKA KOMISIA. 2017. *Rozdiely v odmeňovaní žien a mužov na Slovensku*. [online]. [cit. 2020-06-02]. Dostupné na: [file:///C:/Users/Sim%C4%8Da/Downloads/EUJUS15A-1628-I01-EqualPayDayfactsheetsupdate2017-Countryfiles-Slovakia_SK_V01-LRpdf%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Sim%C4%8Da/Downloads/EUJUS15A-1628-I01-EqualPayDayfactsheetsupdate2017-Countryfiles-Slovakia_SK_V01-LRpdf%20(1).pdf)
8. FASTCOMPANY. 2019. *Why woman are still making so much less than men*. [online]. [cit. 2020-06-02]. Dostupné na: <https://www.fastcompany.com/90325308/why-are-women-still-making-so-much-less-than-men>
9. FILADELFIOVÁ, J. 2007. *Rodová priepasť/Čo (ne)hovoria štatistiky a výskumné dáta o odmeňovaní žien a mužov*. In: Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní. Bratislava: Záujmové združenie žien Aspekt. ISBN 978-80-85549-76-8
10. FILADELFIOVÁ, J. 2007. *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Bratislava: IVO. ISBN 978-80-88935-91-9
11. GUERIN, E. – BUTKOVSKÁ, M. 2018. *Slovak women earn 18% less than men – how to achieve equal pay?* [online]. [cit. 2020-06-02]. Dostupné na: <https://www.pwc.com/sk/en/current-press-releases/slovak-women-earn.html>
12. MINISTERSTVO PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY SLOVENSKEJ REPUBLIKY. 2014. *National Strategy For Gender Equality in the Slovak Republic*. [online]. [cit. 2020-06-02]. Dostupné na: https://www.gender.gov.sk/en/files/2015/06/Strategy_EN.pdf

13. MITKOVÁ, L. 2017. *Gender pay gap: Evidence from Slovakia*. In: *International Scientific Conference. Management in the theory and practice*. Brno: NEWTON College, a. s. ISBN 978-80-87325-15-5
14. NÁRODNÝ INŠPEKTORÁT PRÁCE. 2020. *Pracovnoprávne vzťahy*. [online]. [cit. 2020-06-02]. Dostupné na: <https://www.ip.gov.sk/rovnost-v-odmenovani-zien-a-muzov/>
15. OSBORNE, S. 2018. *Iceland makes it illegal to pay men more than women*. [online]. [cit. 2020-05-29]. Dostupné na: https://www.independent.co.uk/news/business/news/iceland-gender-pay-gap-illegal-men-pay-more-women-income-salary-earn-a8139141.html?utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Facebook
16. ŠTATISTICKÝ ÚRAD SR. 2019. [online]. [cit. 2020-05-05]. Dostupné na: <https://slovak.statistics.sk/>
17. TREXIMA. 2020. *Informačný systém o priemerných zárobkoch. Štatistické ukazovatele zárobkov a miezd na Slovensku*. Bratislava. [online]. [cit. 2020-05-28]. Dostupné na: <https://www.trexima.sk/portfolio/mzdy-pracovne-podmienky/>
18. TREXIMA. 2020. *Metodológia monitorovacieho systému rodovej mzdovej nerovnováhy*. [online]. [cit. 2020-06-05]. Dostupné na: https://zenymuzi.sk/docs/pravny_ramec_prehlad_metod_a_indikatorov.pdf

Kontaktné údaje

Ing. Simona Hyžová

Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne

Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov

Študentská 3, 911 50 Trenčín

Tel: 00421 32 74 00 450

email: simona.hyzova@tnuni.sk

EKONOMICKÁ DIPLOMACIE EU NA EVROPSKÝCH A SVĚTOVÝCH TRŽÍCH

ECONOMIC DIPLOMACY OF THE EU IN THE EUROPEAN AND WORLD MARKETS

Jana Marková

Abstrakt

V současné globalizované době je ekonomická provázanost jednotlivých států všeobecným jevem. Intenzita vzájemného obchodu mezi zeměmi vede k nutnosti sledovat i specifický druh zahraniční politiky, kdy jsou využity konkrétní prostředky hospodářské politiky pro ekonomické zájmy zemí. Cílem příspěvku je hodnocení současného vlivu EU v rámci ekonomické diplomacie na jednotném vnitřním trhu a v rámci obchodu s třetími zeměmi. Používám vysvětlující kvantitativní výzkum na základě mezinárodního srovnání. Pro potřeby moderního pojetí ekonomické diplomacie lze sledovat prosazování tohoto typu diplomacie zejména po skončení studené války. Ekonomická diplomacie v prostoru EU je lemována dalšími partnery EU z třetích zemí včetně mezinárodních institucí. V rámci komplexního zázemí v EU můžeme sledovat bilaterální i multilaterální vztahy EU s třetími zeměmi.

Klíčová slova: *ekonomická diplomacie, EU, jednotný vnitřní trh, společná obchodní politika, zahraniční obchod, vnější ekonomické vztahy*

Abstract

The economic interdependence of individual states is a general phenomenon. The intensity of trade between countries also makes it necessary to monitor a specific type of foreign policy, using specific means of economic policy for the economic interests of countries. The aim of the paper is to evaluate the current influence of the EU in the field of economic diplomacy in the single market and in trade with third countries. I use explanatory quantitative research based on international comparisons. For the purposes of modern conception of economic diplomacy it is possible to observe the promotion of this type of diplomacy especially after the end of the Cold War. Economic diplomacy in the EU is lined with other EU partners from third countries, including international institutions. We can observe the bilateral and multilateral relations of the EU with third countries.

Key words: *economic diplomacy, EU, single market, common trade policy, foreign trade, external economic relations*

1 ÚVOD

Ekonomická diplomacie jako souhrn diplomatických vztahů v ekonomické oblasti je z pohledu Evropské unie vedena ve dvou liniích, a to vnitřní a vnější. Role EU závisí na rozsahu politik řešených EU z hlediska počtu 27 členských států a zároveň jde o rozsáhlou skupinu sektorových zájmů a konfliktních cílů mezi jednotlivými politikami. Pozice členských zemí v rámci EU se liší podle různorodosti politik, které jsou na úrovni EU z hlediska ekonomické diplomacie řešeny.

Evropská unie je v roli jednotného aktéra v rámci obchodu se třetími zeměmi, kdy je celá EU reprezentována Evropskou komisí. V oblasti financí je aktérů v rámci EU několik, může tedy spíše být pokládána za specifické fórum¹. Společná obchodní politika Evropské uni vymezuje zásady a principy a ovlivňuje modely ekonomické diplomacie jednotlivých členských zemí. Vstupem do EU vstoupila Česká republika na jednotný vnitřní trh EU, kde se obchoduje bez cel, bez jakýchkoli množstevních omezení, bez regulací nebo technických kontrol na hranicích. Zároveň se ČR vstupem do EU formálně vzdala svého dosavadního práva uskutečňovat samostatnou obchodní politiku vůči třetím zemím. Společná obchodní politika EU stanoví zásady a pravidla jednak vzájemných obchodních vztahů členských zemí na vnitřním trhu navzájem, ale také zásady a pravidla obchodních vztahů členských států s těmi nečlenskými.

Evropská unie vymezuje prostor ekonomické dimenze zahraniční politiky jednak v celosvětovém obchodu, ale také ve smyslu politiky podpory investic, v mezinárodní regulaci kapitálu, v politice podpory životního prostředí a v rozvojové politice². V EU je přikládán ekonomické diplomacii v rámci sílící ekonomizace mezinárodních vztahů mimořádný význam. Ekonomická diplomacie a její jednotlivé systémy jsou utvářeny plně v kompetenci jednotlivých členských států. Ekonomická diplomacie tedy není přímým nástrojem společné obchodní politiky EU a je výlučnou politikou jednotlivých členských států tím, že zastává národní ekonomické zájmy³

Cílem příspěvku je hodnocení současného vlivu EU v rámci ekonomické diplomacie na jednotném vnitřním trhu a v rámci obchodu s třetími zeměmi. Používám vysvětlující kvantitativní výzkum na základě mezinárodního srovnání. Pohled na ekonomickou diplomacii EU na evropských a světových trzích je nejprve veden s ohledem na obchodní vztahy se zeměmi mimo EU, a to v rámci společné obchodní politiky, která je v textu popsána jak z historického hlediska, tak spolu se základními nástroji. V další části příspěvku je rozebrán pohled na ekonomickou diplomacii uvnitř EU, a to na jednotném vnitřním trhu.

2 EKONOMICKÉ VZTAHY S TŘETÍMI ZEMĚMI

Význam nástrojů ekonomické diplomacie v rámci Evropské unie je podstatný vzhledem k vývoji vztahů s dalšími partnery EU z třetích zemí včetně mezinárodních institucí. V rámci komplexního zázemí v EU můžeme sledovat bilaterální i multilaterální vztahy EU s třetími zeměmi. Ekonomická diplomacie je v podání EU rozsáhlým souborem činností a ovlivňuje ekonomickou diplomacii jednotlivých členských států EU.

Evropská unie působí ve vztahu k třetím zemím od svých počátků v šedesátých letech jako celek a obchodní politika se stává výlučnou pravomocí Společenství. Žádná členská země proto nemůže provádět vlastní, nezávislou zahraničně obchodní politiku a utvářet své vnější hospodářské vztahy vůči vnějšímu světu zcela samostatně.

K vedení vztahů EU vůči třetím zemím je ustanovena společná obchodní politika, která umožňuje členským zemím vystupovat jednotně v mezinárodním prostředí, v podmínkách světového obchodu. Tato skutečnost je významná právě v současném globalizovaném světě, v němž mj. jednotlivé ekonomiky směřují k vytváření kompatibilních a konkurenceschopných obchodních bloků. Společná obchodní politika stanoví jednotná pravidla pro provádění obchodních vztahů, která jsou závazná pro všechny členské státy EU, a to v konkrétní podobě

¹ WOOLCOCK, S. *European Union economic diplomacy: the role of the EU in external economic relations*. Burlington, VT: Ashgate. 2012. 205 p. ISBN 9780754679301.

² BAYNE, N., WOOLCOK, J. *The New Economic Diplomacy : decision-making and negotiation in international economic relations*. 3rd ed., rev. and updated. Burlington, VT: Ashgate Publishing Limited, England. 2011. 314 p. ISBN 9781409425410.

³ ŠTOURACOVÁ, J. *Proměny ekonomická diplomacie - v ČR a ve světě*. Praha: Professional Publishing. 2012. 254 s. ISBN 978-80-7431-081-2.

ve Smlouvě o založení Evropského společenství⁴, kde deklaruje, že obchodní politika je ve výlučné pravomoci Společenství a je založena na uplatňování jednotných principů. Jde zejména o úpravy celních sazeb o uzavírání celních a obchodních dohod, sjednocování liberalizačních opatření, vývozní politiku, obchodní ochranná opatření, např. opatření na ochranu proti dumpingu a nepřípustnému subvencování. V současnosti platí pro společnou obchodní politiku ustanovení v rámci Lisabonské smlouvy z roku 2009.

Obsah společné obchodní politiky vymezují články 131–134 Smlouvy o založení ES (SES). Iniciativním orgánem je Evropská komise (Generální ředitelství pro obchod), která předkládá Radě návrhy konkrétních opatření společné obchodní politiky či doporučení na sjednání mezinárodní smlouvy. Rada vydává směrnice pro rozhodování, tedy mandáty, které zmocňují Komisi k navržení postupu. Po posouzení a odsouhlasení konkrétních opatření Radou je Komise pověřena jejich provedením. Zvláštní výbor jmenovaný Radou je Výbor pro mezinárodní obchod (založen v roce 2004), dříve Výbor 133, který byl nazvaný podle relevantního článku SES a který je složený z reprezentantů členských států. Výbor pro mezinárodní obchod sleduje jednání Komise a poskytuje odborné konzultace. Rada rozhoduje při hlasování kvalifikovanou většinou, s výjimkou případů zavedení konečných antidumpingových a vyrovnávacích opatření, kde postačuje většina prostá.

Evropský parlament je konzultován v případě rozšíření tradičního postupu sjednávání mezinárodních dohod na dohody týkající se duševního vlastnictví a vyjadřuje souhlas (prostou většinou) s uzavřením dohod o přidružení a s obchodními dohodami, jestliže vytvářejí zvláštní institucionální rámec, mají citelné rozpočtové dopady na Společenství nebo s dohodami měnicími akt přijatý spolurozhodovací procedurou. Evropský parlament musí vyjádřit souhlas u všech obchodních dohod.

Uzavírané obchodní dohody se liší podle svého obsahu. Jde o dohody o hospodářském partnerství, které podporují rozvoj ve vztahu k obchodním partnerům z afrických, karibských a tichomořských zemí, dále jsou to dohody o volném obchodu, které umožňují vzájemné otevření trhu s rozvinutými zeměmi a rozvíjejícími se ekonomikami udělením preferenčního přístupu na trhy a také dohody o přidružení, které posilují širší politické dohody. EU rovněž uzavírá nepreferenční obchodní dohody v rámci širších úmluv, jako jsou dohody o partnerství a spolupráci.

Lisabonská smlouva z roku 2009 přesunula ustanovení týkající společné obchodní politiky do nově vytvořené páté části obsahující úpravu veškerých vnějších činností Unie, ujasňuje pravomoci EU a posiluje postavení Evropského parlamentu.

Zásadní je rozšíření pravomoci EU pro oblast přímých zahraničních investic, která dosud spadala pod smíšenou pravomoc či pravomoc členských států. Právní předpisy v oblasti autonomní společné obchodní politiky budou přijímány spolurozhodovací procedurou.

V posledních letech se EU více či méně úspěšně snaží uzavírat bilaterální dohody se svými významnými obchodními partnery. Dohoda o volném obchodu s Kanadou, rovněž známá pod zkratkou CETA, částečně vstoupila v platnost 21. září 2017. Plně začne platit, až ji ratifikují všechny členské země EU. Transatlantická dohoda o obchodu a investicích (TTIP) se Spojenými státy se ukázala jako příliš kontroverzní kvůli obavám o standardy výrobků a řešení investičních sporů. Jednání byla zastavena na konci roku 2016.

V únoru 2019 schválili evropští poslanci obchodní a investiční dohodu mezi EU a Singapurem, díky níž se do pěti let odstraní skoro všechny celní překážky při vzájemném obchodu. Ve stejné době vstoupila v platnost obchodní dohoda a dohoda o strategickém partnerství s Japonskem. S Čínou v současnosti neprobíhají jednání o podobné dohodě, nicméně obě strany diskutují o rozsáhlé investiční dohodě. Jednání začala v listopadu 2013. V červnu 2019 podepsala EU obchodní a investiční dohody s Vietnamem, jde o první

⁴ článek č. 133 této smlouvy

rozvojovou zemi s dohodou odpovídající vysokým požadavkům vč. záruk na ochranu pracovněprávních a environmentálních standardů.

Další státy, se kterými jsou vedena nebo plánována vyjednávání, jsou Indonésie, Thajsko, Filipíny, Myanmar a Indie. V červnu 2018 začala jednání o rozsáhlých obchodních dohodách s Austrálií a Nový Zélandem. Probíhá modernizace globální dohody EU–Mexiko a také probíhají jednání s jihoamerickým obchodním blokem Mercosur tvořeným Argentinou, Brazílií, Paraguayí a Uruguayí o obchodní dohodě, která je součástí dohody o přidružení; směrnice pro jednání byly přijaty již v roce 1999. S Chile probíhají jednání o modernizaci stávající dohody o volném obchodu.

Pokud jde o obchod se službami, pak Dohoda o obchodu službami (TiSA) je v současnosti předmětem jednání mezi 23 členy WTO včetně Evropské unie. Účastníci jednání představují 70 procent celosvětového obchodu se službami. Rozhovory však byly pozastaveny na podzim 2016 a o dalších krocích zatím nebylo rozhodnuto⁵.

3 JEDNOTNÝ VNITŘNÍ TRH EU

Dohoda o evropském jednotném trhu vstoupila v platnost v roce 1993. Jde o největší oblast jednotného trhu na světě. Jednotný vnitřní trh Evropské unie tvoří území všech členských států EU. Cílem vytvoření tohoto trhu bylo a je vymezit prostor, ve kterém platí tzv. čtyři základní svobody, a to volný pohyb zboží, osob, služeb a kapitálu. Vnitřní trh je založen na třech pilířích - řádné implementaci existujících předpisů, efektivním využívání řízení o porušení smlouvy a na transparentnosti podmínek. Z fungujícího vnitřního trhu těží především občané a podnikatelé z členských států EU, prohlubování čtyř svobod však významně napomáhá dosažení vyššího ekonomického růstu, vyšší životní úrovně a významnějšího postavení Evropy na mezinárodním poli. Jde v tomto směru o nástroj ekonomické diplomacie. Pro všechny země v rámci EU znamená vnitřní trh rozšíření prostoru, na kterém mohou firmy působit za stejných podmínek. Platí to zejména pro otevřené ekonomiky, které svůj zahraniční obchod uskutečňují primárně na vnitřním trhu. Jednodušší je zapojení českých firem v rámci průmyslových hodnotových řetězců v EU, snáze pak dochází k technologickému transferu a spolupráci na výzkumu a vývoji nových produktů. Také se ukazuje, že právě firmy působící nejen v rámci ČR, ale na vnitřním trhu EU mají vyšší zisky a vyplácí svým zaměstnancům vyšší průměrné mzdy. Jednotný trh může mít rozdílný dopad na blahobyt napříč regiony EU, a tím potenciálně zhoršovat rozšiřující se mezery mezi regiony.

Podle studie Bertelsmann Stiftung⁶ jsou regiony jednotlivých členských zemí asymetricky vystaveny obchodní integraci v závislosti na jejich geografické poloze, konkurenceschopnosti a velikosti a podle vyspělosti jednotlivých zemí. Studie analyzuje celkem 297 regionů (283 regionů NUTS2 a 14 dalších zemí OECD a BRIC) a ukazuje na rozdíly zisků regionů z jednotného trhu na osobu v eurech a relativní zisky z jednotného trhu (na změny v blahobytu). Lze pozorovat silné heterogenity zisků z jednotného trhu v celé Evropě. Celkově se ukazuje, že regiony blíže k centru těží z výhod jednotného trhu mnohem silněji než regiony na periferii. Nejvyšších výhod z jednotného trhu na obyvatele mají regiony Curych (3 592 EUR) a Ticino (3 238 EUR) a Brusel (2 473 eur) a rakouské regiony jako Voralberg (2 062 eur) a Salcburk (2 038 EUR). Nejmenší výhody získávají z jednotného trhu Bulharsko, Řecko a Rumunsko - zisky na obyvatele jsou v rozmezí od 117 EUR do 500 EUR. Regiony blíže zeměpisnému jádru EU (tj. země jako Německo, Francie, Belgie, Nizozemsko a Dánsko) těží

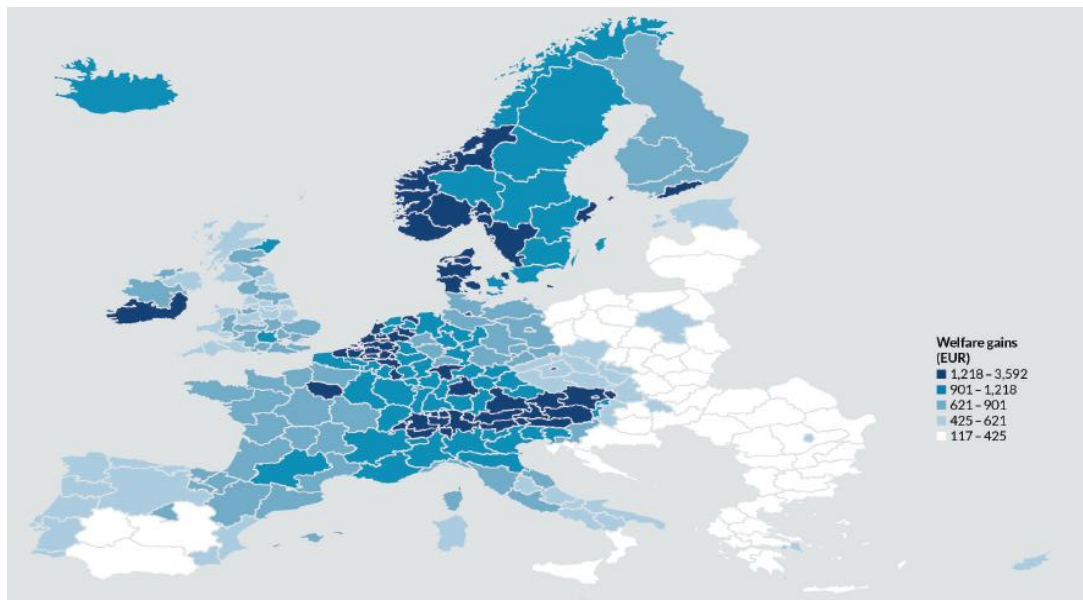
⁵ Podrobnější zdroje k SOP: <https://www.europarl.europa.eu/news/cs/headlines/economy/20190528S TO53303/obchodni-politika-eu-v-globalizovanem-svete> nebo <https://www.europarl.europa.eu/news/cs/headlines/economy/20180703STO07132/eu-ve-svetovem-obchode-infografika>

⁶ MION, G., PONATTU, D. Estimating economic benefits of the Single Market for European countries and regions. Programme Europe's Future, 2020. 32 s. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: < <http://aei.pitt.edu/102495/1/2019.pdf> >.

více výhod než regiony na jižním a východním okraji Evropy. Z pohledu relativních zisků - vzhledem k HDP na obyvatele, regiony v zemích jako Maďarsko a Polsko nebo Česko a Slovensko vykazují silné zisky v sociální oblasti, což je v souladu se snahou EU, aby tyto země po transformaci a po vstupu do EU co nejrychleji konvergovaly k průměru EU. Absolutní i relativní zisky však zůstávají nízké v regionech v Bulharsku a Rumunsku. Podobně regiony v jižní Itálii, Řecku, Portugalsku a jižním Španělsku zaostávají z hlediska relativního i absolutního blahobytu za zisky jádrových zemí. Podrobněji viz následující obrázek 1 a obrázek 2.

Mapa na obrázku 1 zachycuje úroveň blahobytu v jednotlivých evropských zemích vypočtených relativně k počtu obyvatel. Tento blahobyt je připisován vlivu jednotného vnitřního trhu a obchodování mezi členskými zeměmi EU. Graficky je dobře patrné silné jádro celé EU, které má zisky z jednotného trhu nejvyšší, a také regionální rozdíly jednotlivých zemí. Čím tmavší barva, tím jsou relativní zisky vzhledem k počtu obyvatelstva vyšší.

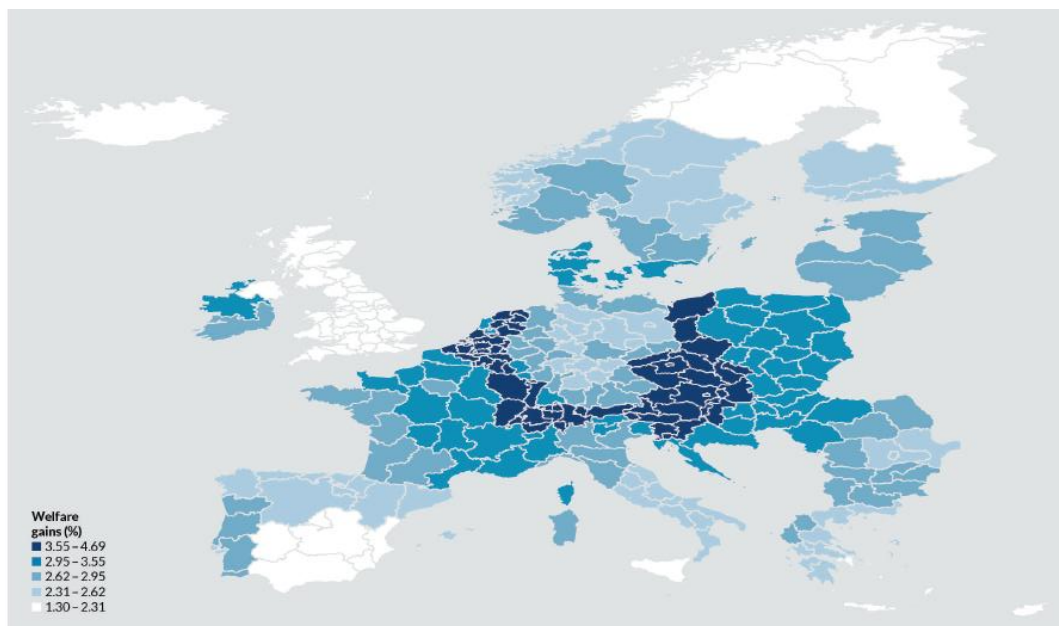
Obrázek 1.: Úroveň blahobytu na obyvatele jako důsledek vlivu podpory obchodu na jednotném trhu, regiony NUTS 2.

Zdroj: MION, G., PONATTU, D. Estimating economic benefits of the Single Market for European countries and regions. Programme Europe's Future, 2020. 32 s. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: < <http://aei.pitt.edu/102495/1/2019.pdf> >.

Na obrázku 2 zachycuje mapa relativní přínosy jednotného vnitřního trhu na blahobyt regionů EU. Ukazuje se, že rozvíjející se regiony ve střední a východní Evropě mají nejvyšší relativní změny z hlediska vlivu jednotného vnitřního trhu na obchodování uvnitř EU.

Obrázek 2.: Relativní přínosy pro blahobyt v důsledku vlivu podpory obchodu na jednotném trhu, regiony NUTS 2.

Zdroj: MION, G., PONATTU, D. Estimating economic benefits of the Single Market for European countries and regions. Programme Europe's Future, 2020. 32 s. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: < <http://aei.pitt.edu/102495/1/2019.pdf> >.

Jednotný vnitřní trh EU tvoří až 18 % celosvětové hospodářské produkce, to je největší podíl hned po Spojených státech amerických. Fungující jednotný trh přináší občanům EU širší nabídku služeb a výrobků a lepší pracovní příležitosti, trh stimuluje obchod a hospodářskou soutěž a rovněž zvyšuje efektivitu.⁷ V březnu 2020 byla přijata Nová průmyslová strategie pro Evropu⁸, která má být základním prvkem evropské průmyslové transformace. Pro další dokonalejší fungování jednotného trhu zavádí Unie společná pravidla, která mají odstranit překážky, usnadnit pohyb zboží a služeb v celé EU a zároveň chránit spotřebitele.⁹

Za tímto účelem vypracovala Komise dlouhodobý akční plán pro lepší provádění a vymáhání pravidel týkajících se jednotného trhu. V současné době je odhadován přínos jednotného trhu navíc až 8 % HDP EU¹⁰. Vnitřní trh je totiž trhem pro 56 milionů pracovních míst. Podle odhadů by mohla další zlepšení jednotného trhu s výrobky přinést 183 až 269 miliard eur ročně, zatímco další integrace trhů se službami by mohla zajistit přínos až 297 miliard eur ročně¹¹. Tato integrace trhů by mohla zvýšit hospodářské přínosy až na přibližně 12 % dodatečného HDP.

⁷ EVROPSKÁ KOMISE. Dlouhodobý akční plán pro lepší provádění a prosazování pravidel jednotného trhu. [online]. Brusel: Evropská komise. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <<https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2020/CS/COM-2020-94-F1-CS-MAIN-PART-1.PDF>>

⁸ EUROEPAN COMMISSION. A New Industrial Strategy for Europe. Brusel: Evropská komise. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: < https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-eu-industrial-strategy-march-2020_en.pdf>

⁹ EVROPSKÁ KOMISE. Dlouhodobý akční plán pro lepší provádění a prosazování pravidel jednotného trhu. [online]. Brusel: Evropská komise. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <<https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2020/CS/COM-2020-94-F1-CS-MAIN-PART-1.PDF>>

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ EUROEPAN PARLIAMENT. Europe's two trillion euro dividend: Mapping the Cost of Non-Europe 2019–2024) Brusel: Evropský parlament. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <[https://www.europarl.europa.eu/tinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU\(2019\)631745](https://www.europarl.europa.eu/tinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU(2019)631745)>

Akční plán pro lepší provádění a prosazování pravidel jednotného trhu je rozdělen na šest sekcí, ve kterých je rozpracováno celkem 22 opatření.

První oddíl se věnuje lepším znalostem a povědomí o pravidlech jednotného trhu a přináší šest opatření, která mají zlepšit tento stav. Za účelem zlepšení dodržování předpisů a zabránění segmentace trhu je vytvořeno opatření v podobě Programu na poskytnutí specifitějších pokynů a nástrojů vnitrostátním orgánům, který přináší zvyšování digitalizace informatizace pokynů. Dále je nutné zlepšení přístupu k informacím o pravidlech a požadavcích pro uživatele a vytvoření on-line platformy usnadňující soulad výrobků. V tomto ohledu je kladen důraz i na odbornou přípravu a výměnu osvědčených postupů mezi soudci a aplikujícími odborníky jednotlivých států a budování kapacit ve státních správách, a to ve formě specializovaných programů, jako například program pro jednotný trh navržený v rámci víceletého finančního rámce na období 2021–2027. Významným opatřením je i budování kapacit odborníků na zadávání veřejných zakázek a posílení spolupráce mezi vnitrostátními orgány, kdy Komise v partnerství s členskými státy vytvoří praktické nástroje pro rozšiřování dovedností úředníků zabývajících se zadáváním veřejných zakázek, sdruží veřejné kupující na podporu sdílení odborných znalostí, usnadní odbornou přípravu a podpoří společné pořizování v souladu s požadavky občanů na ekologičtější, sociálně odpovědné a inovativní zadávání veřejných zakázek.

Ve druhé sekci, která je zaměřena na zlepšení provádění, uplatňování a používání pravidel EU, jsou uvedena dvě opatření. Sekce je orientována na eliminaci nesprávného používání pravidel EU, které vytváří překážky a bariéry pro hladké fungování jednotného trhu. Jedním z opatření je strukturovaný dialog pro lepší provádění směrnic o jednotném trhu, přičemž zvláštní pozornost věnována problematice neoprávněného „gold platingu“¹². Druhé opatření má za cíl zlepšení prováděcího partnerství pro nařízení o jednotném trhu.

Třetí sekce je určena pro maximální využití preventivních mechanismů, a to pomocí čtyř opatření. Jde jednak o zlepšení posouzení ex ante omezující právní úpravy podle směrnice o testu přiměřenosti tak, aby se předcházelo vzniku nových omezení ve vnitrostátních předpisech. Další opatření mají zefektivnit fungování směrnice o transparentnosti jednotného trhu, předcházet vzniku nových překážek poskytování služeb na jednotném trhu a dosáhnout plného využití potenciálu mechanismu oznamování podle směrnice o elektronickém obchodu. Možná opatření ke zlepšení spolupráce mezi členskými státy a nástroje v rámci mechanismu oznamování budou analyzovány v rámci přípravné činnosti na aktu o digitálních službách.

Čtvrtý oddíl se soustředí na odhalování nesouladu na vnitřním trhu a na vnějších hranicích pomocí čtyř opatření. Jakmile jsou vnitrostátní pravidla přijata a vstoupila v platnost, vyžaduje hladké fungování jednotného trhu, aby vnitrostátní orgány a Komise byly schopny odhalit nesoulad. Tomu napomáhá opatření k racionalizaci informačních systémů v oblasti jednotného trhu a zřízení platformy pro elektronické prosazování pravidel (laboratoř elektronického prosazování), dále jde o posílení boje proti padělaným a nelegálním výrobkům, kdy Komise a Evropský úřad pro boj proti podvodům (OLAF) spolupracují s vnitrostátními orgány v členských státech a třetích zemích v rámci vzájemné správní pomoci v případech nedovoleného dovozu nebo vývozu a přispívají k předcházení vstupu nezákonných výrobků na jednotný trh. Další opatření zajišťuje důraznější prosazování pravidel v zemědělsko-potravinovém řetězci tak, aby bezpečné a udržitelné potraviny a jejich volný pohyb zůstaly zásadním aspektem vnitřního trhu. Poslední opatření směřuje k rozvoji systémů označování a sledovatelnosti.

¹² Při transpozici směrnic EU do národních legislativ často dochází k takzvanému gold-platingu, tedy rozšíření obsahu této právní normy národními orgány o povinnosti, které přinášejí nové regulační zátěže. Gold-plating znamená pro tuzemské firmy především zvýšené náklady a další administrativní překážky. Podle Evropské komise podíl nových požadavků, které jsou při implementaci směrnic EU národními orgány „přidány“, tvoří v České republice 25-33 %.

V páté sekci zaměřené na důraznější prosazování pravidel v praxi jsou určena k tomuto cíli dvě opatření. Jednak je to síť EU pro soulad výrobků s předpisy a jednak je to snaha o zajištění systému SOLVIT¹³ jako výchozího nástroje pro řešení sporů týkajících se jednotného trhu.

Poslední šestá sekce dlouhodobého akčního plánu se věnuje účinnějšímu řešení případů porušování předpisů. Pokud dojde ke zjevnému porušení evropského práva bude Komise usilovat o dialog s členskými státy s cílem lépe porozumět daným problémům a nalézt řešení. Jestliže dialog nepřinese výsledky, Komise přijme důrazná a účinná donucovací opatření, kdykoli to bude nutné. Za tímto účelem jsou stanovena čtyři opatření. jde jednak o lepší stanovení priorit v rámci donucovacích opatření, dále je kladen důraz na srozumitelnost a konzistentnost při vyřizování případů. Významné je i opatření pro lepší využívání systému EU Pilot. Systém EU Pilot je nástrojem pro získávání informací ve fázi dialogu s členskými státy před zahájením řízení o nesplnění povinnosti. Aby byl systém lépe zacílen a strukturován jako rychlý a účinný nástroj podporující dialog s členskými státy orientovaný na řešení, hodlá Komise systém EU Pilot používat za jasných podmínek a harmonogramů pro případy, kdy se zdá, že lze v krátké době dosáhnout rychlého řešení. Poslední opatření se týká konání systematické pravidelné schůzky o balíčku případů nesplnění povinnosti.

4 ZÁVĚR

Ekonomická diplomacie EU má ve svém působení dvě roviny. Jde jednak o vztahy na jednotném trhu a jednak o vztahy s obchodními partnery mimo EU.

Na jednotném vnitřním trhu existuje stále ještě celá řada překážek, které brání využití jeho plného potenciálu. Zůstává v platnosti tvrzení z dob zavedení jednotného trhu, že totiž vnitřní trh nemůže být nikdy zcela dokonale dokončen, neboť podmínky na trzích se spojitě mění, vnitřní trh je v neustálém pohybu a jeho správa je dlouhodobým procesem, kdy je neustále třeba reagovat na nově vzniklé výzvy a překážky. Zdokonalení vnitřního trhu prostřednictvím odstranění necelních překážek a překážek pro přímé zahraniční investice znamená další potenciální příležitosti pro členské státy.

K vedení obchodních vztahů EU vůči zemím mimo EU je určena společná obchodní politika, která umožňuje členským zemím vystupovat jednotně v mezinárodním prostředí, v podmínkách světového obchodu a ve spolupráci s mezinárodními institucemi i organizacemi. Současná míra globalizace vede k tomu, že jednotlivé ekonomiky směřují k vytváření kompatibilních a konkurenceschopných obchodních vazeb.

V příspěvku byly uvedeny především nepřímé nástroje ekonomické diplomacie, které jednak pomocí smluvních vztahů s třetími zeměmi a jednak pomocí jasných dlouhodobých opatření zlepšují fungování tržních vztahů a tím přispívají k vyšší efektivitě vzájemných vazeb.

Použitá literatura

1. BAYNE, N., WOOLCOK, J. *The New Economic Diplomacy : decision-making and negotiation in international economic relations*. 3rd ed., rev. and updated. Burlington, VT: Ashgate Publishing Limited, England. 2011. 314 p. ISBN 9781409425410.
2. EUROPEAN COMMISSION. *A New Industrial Strategy for Europe*. Brusel: Evropská komise. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-eu-industrial-strategy-march-2020_en.pdf>
3. EVROPSKÁ KOMISE. *Dlouhodobý akční plán pro lepší provádění a prosazování pravidel jednotného trhu*. [online]. Brusel: Evropská komise. 2020. [cit. 2020-06-03].

¹³ Síť SOLVIT se zabývá přeshraničními problémy způsobenými porušováním práva Unie orgány veřejné správy.

- ON LINE: <<https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2020/CS/COM-2020-94-F1-CS-MAIN-PART-1.PDF> >
4. EUROEPAN PARLIAMENT. *Europe's two trillion euro dividend: Mapping the Cost of Non-Europe 2019–2024*. Brusel: Evropský parlament. 2020. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU\(2019\)631745](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_STU(2019)631745) >
 5. MION, G., PONATTU, D. *Estimating economic benefits of the Single Market for European countries and regions*. Programme Europe's Future, 2020. 32 s. [cit. 2020-06-03]. ON LINE: <<http://aei.pitt.edu/102495/1/2019.pdf> >.
 6. ŠTOURAČOVÁ, J. *Proměny ekonomická diplomacie - v ČR a ve světě*. Praha: Professional Publishing. 2012. 254 s. ISBN 978-80-7431-081-2.
 7. WOOLCOCK, S. *European Union economic diplomacy: the role of the EU in external economic relations*. Burlington, VT: Ashgate. 2012. 205 p. ISBN 9780754679301.

Kontaktní údaje

PhDr. Jana Marková, Ph.D.

Vysoká škola mezinárodních a veřejných vztahů Praha

College of International and Public Relations Prague

U Santošky 17, Praha 5, Czech Republic

Tel: +420 121 581

email: janamarkova1@gmail.com

STANOVENÍ SAZBY SPOLEČENSKÉ DISKONTNÍ MÍRY PRO ČESKOU REPUBLIKU

DETERMINATION OF THE SOCIAL DISCOUNT RATE FOR THE CZECH REPUBLIC

Petr Velek

Abstrakt

Společenská diskontní míra (SDR) je klíčový vstupní parametr analýzy nákladů a přínosů projektu veřejně prospěšné stavby. Sazba SDR vyjadřuje časovou změnu váhy, jež společnost přiřazuje budoucím přínosům a nákladům investičního projektu, a v ekonomické analýze implikuje požadovanou výnosnost projektu. Obsahem článku je stanovení SDR pro Českou republiku dvěma aproximačními postupy, jednak dle odvození F. Ramseye a s odhadem parametru elasticity mezního užítku ze spotřeby dle Fellnerova modelu poptávky po nezbytném statku a jednak dle odvození M. Feldsteina. Výsledné sazby SDR pro Českou republiku jsou nižší než sazba předepsaná v metodických pokynech Evropské komise pro zpracování ekonomických analýz. Vyplyvající podcenění přínosů z projektů v České republice hodnocených dle metodiky Evropské komise je relativizováno nastavením parametru elasticity mezního užítku ze spotřeby.

***Klíčová slova:** společenská diskontní míra, společenská míra časové preference, elasticita mezního užítku ze spotřeby, analýza nákladů a přínosů*

Abstract

The social discount rate (SDR) is a crucial input parameter of the economic analysis of a public project. The SDR expresses the time change of the weight that the society assigns to the future benefits and costs of an investment project, the SDR implies the required profitability of the project in the cost-benefit analysis. The content of the paper is the determination of the SDR for the Czech Republic based on two approximation procedures, firstly according to the derivation by F. Ramsey and to the estimation of the parameter of elasticity of marginal utility from consumption according to Fellner's model of demand for necessary goods and secondly according to the derivation by M. Feldstein. The resulting social discount rates for the Czech Republic are lower than the rate prescribed in the guide to cost-benefit analysis of the European Commission. The resulting underestimation of benefits from projects in the Czech Republic evaluated according to the guide of the European Commission is relativized by setting the parameter of elasticity of marginal utility from consumption.

***Key words:** social discount rate, social rate of time preference, elasticity of marginal utility from consumption, cost benefit analysis*

Úvod

Problematika intertemporálního rozhodování je řešena od druhé poloviny 19. století autory neoklasického proudu ekonomické teorie. Počátek systematického zkoumání problematiky intertemporálního rozhodování je spjat se vznikem teorie marginálních veličin a teorie měření spotřebitelského užítku. Stanovení individuální funkce spotřebitelského užítku

matematizované pro účely mikroekonomických analýz umožnilo aproximaci utilitární funkce společenské entity závislé na proměnných, kvantifikujících míru preference času a dalších attributech dané entity, např. sklonu k riziku ve spotřebě. Pro vyjádření míry preference času se současné odborné mínění shoduje na opodstatněnosti aplikace diskontních funkcí valorizujících statky časově bližší před vzdálenějšími téže hodnoty (téhož užitku). Typizované intertemporální společenské rozhodování přijímající preferenci časově bližších statků se stalo předpokladem při určování společenské hodnoty ekonomického statku, při němž peněžní toky jsou standardně diskontovány diskontními faktory vyvíjejícími se exponenciálně. Sazby společenské diskontní míry jsou principiálně určovány dvěma přístupy, jednak nepřímým stanovením sazby na úrovni rovnovážné míry návratnosti privátních investic a jednak přímým výpočtem uvažujícím kvantifikátory preference času společenské entity. Předložený článek prezentuje výsledky ekonomického experimentu stanovujícího sazbu společenské diskontní míry v České republice dvěma přímými aproximačními postupy, jednak výpočtem odvozeném z modelu ekonomického růstu Franka Ramseye a jednak odvozením Martina Feldsteina.

1 Teoretický fundament aproximace společenské diskontní míry

Diskontní funkce $f(t)$ přiřazuje váhy užitkům z peněžních toků získaných v různých časových obdobích t . Diskontní míra je poměrnou změnou funkčních hodnot $f(t)$ za čas t , tj. $[f(t-1) - f(t)] / f(t)$. Stanovení sazby společenské diskontní míry (SDR) je normativní úlohou, jejímž cílem je kvantifikovat proměnnost diskontní funkce, která hodnotu budoucích společenských přínosů a nákladů evaluuje komplexně a ve veřejném zájmu objektivně.

Široce uplatňovaným přístupem aproximace sazby SDR je přístup společenské míry časové preference (přístup SRTP – social rate of time preference approach). Dle přístupu SRTP se veřejné instituce v mezigasovém rozhodování přizpůsobují časovým preferencím jednotlivce. Přístup SRTP šetří časové preference jednotlivce ve spotřebě a SDR stanovuje jako diskontní míru, při které skupina agregovaných jednotlivců ochotně pozbyde část stávajícího užitku ze spotřeby pro získání reálně vyššího užitku ze spotřeby v budoucnosti. Přístup SRTP pojímá preferenci bližšího užitku ze spotřeby před časově vzdálenějším za společensky přijatelnou a akceptuje exponenciální diskontování budoucích společenských přínosů a nákladů. Obsahem předloženého článku je stanovení sazby SDR dvěma aproximačními výpočty dle přístupu SRTP.

1.1 Stanovení SDR dle vztahu z růstového modelu Franka Ramseye

Elementární vztah pro výpočet sazby SDR dle přístupu SRTP vychází z předpisu z modelu ekonomického růstu zavedeného Frankem Ramseyem. Člen se součinitelem β v předpisu z Ramseyova modelu z r. 1928 je v současnosti v aproximacích SDR dle přístupu SRTP nahrazen parametrem čistá preference času.

Elementární vztah pro výpočet SDR dle přístupu SRTP je následující:

$$SDR = p + e * g \quad (1)$$

kde p – čistá preference času

e – elasticita mezního užitku ze spotřeby (z důchodu)

g – změna reálného produktu, změna reálných spotřebních výdajů

Jednotlivé parametry vztahu (1) budou dále rozebrány.

a) Čistá preference času

Parametr čistá preference času (p) lze rozložit na dva činitele [5]. První činitel vyjadřuje míru individuální preference současnosti před budoucností, druhý činitel reflektuje

trend demografických změn v daném agregátu osob. Odborná veřejnost se shoduje na opodstatněnosti dosažení hodnoty nula za první činitel (potvrzuje Evans (2005)). První činitel vyjadřuje individuální míru časové preference očištěnou od vlivů demografických změn a od změn reálné kupní síly daného agregátu osob. Dosažení nuly za první činitel implikuje rovnostářský přístup veřejných institucí v mezikasovém rozhodování, jež v hodnocení společenských dopadů zvažovaných rozhodnutí nezohledňují věkovou strukturu populace, koupěschopnost věkových skupin a trend přirozeného přírůstku obyvatel. Druhý činitel parametru p reflektuje demografické změny dějící se v daném agregátu osob, v aproximacích diskontních sazeb je za druhý činitel dosazována míra úmrtnosti daného agregátu (aproximace Kazlauskiene (2016)).

Ad hoc odhady čisté preference času pro určitou zemi vedou k různorodým výsledkům. Oxera (2002) stanovuje p pro Velkou Británii na 1 %, Nordhaus ve stejném roce odhaduje čistou preferenci času na 1,5 % ([7] s. 10). Určité zdroje navrhují užívat hodnoty parametru p v řádu desetin procenta (dle [5] Stern review z roku 2006 např. 0,1 %).

b) Elasticita mezního užítka ze spotřeby

Elasticita mezního užítka ze spotřeby (e) udává trend dynamiky spotřeby společnosti v závislosti na disponibilním důchodu. Z řady možných metod aproximace (Frischův vztah, modely CEM, QUAIDS) metodický průvodce Evropské komise pro zpracování analýzy nákladů a přínosů akcentuje stanovení parametru (e) rozbořením systému daní z příjmu, tj. metodou zakládající se na axiomu rovné oběti popsané Millem (1848). V případě progresivní sazby daně z příjmu Cowell a Gardiner (1999) navrhují pro (e) vztah ve tvaru (2).

$$e = \ln(1 - t) / \ln(1 - T/Y) \quad (2)$$

kde, t – mezní míra daně z příjmu

T – agregovaná daň z příjmu

Y – agregovaný základ pro určení daně z příjmu

Analýzy daňové soustavy ve Velké Británii kvantifikují parametr (e) v intervalu od 1,3 do 2,0, rozborů zpracované v USA v 60. letech odhadují parametr elasticity mezního užítka ze spotřeby na 1,5. Alternativou k přístupu stanovení užítka ze spotřeby z rozboru daňového zatížení je přístup založený na analýze spotřeb domácností, tímto přístupem odhady určují parametr (e) v rozmezí od 0,2 do 5,5 ([15] s. 48). Příkladem metody určení parametru (e) dle charakteristik spotřeby je využití Fellnerova modelu poptávky po nezbytném statku. Vztah zpracovaný Evansem (2004) ([13] s. 5) pro (e) vyplývající z Fellnerova modelu je následující:

$$e = \frac{y(1-s*y)}{p} \quad (3)$$

s – podíl výdajů na potraviny na celkových spotřebních výdajích domácností

y – důchodová elasticita poptávky po nezbytném statku (potravin)

p – cenová elasticita poptávky po nezbytném statku (potravin)

Parametry cenové a důchodové elasticity poptávky po nezbytném statku (p) a (y) lze odvodit z vybraného poptávkového modelu. Níže jsou uvedeny příslušné vztahy dle modelu AIDS (Téměř ideálního systému poptávky) [18], dle něhož lze vyjádřit parametr (s) vztahem ve tvaru (4):

$$s = \alpha + \beta \ln c + \gamma \ln pf + \delta \ln pnf + \varepsilon \quad (4)$$

c – spotřební výdaje p.c.

pf – cenový index potravin

npf – cenový index statků jiných než potravin

$$y = 1 + \beta / s \quad p = \gamma/s - (1 - s) \quad (5)$$

Jiný přístup aproximace elasticity mezního užítku nabízí Spackman (2004), jeho aproximační metoda zohledňuje kromě kvantitativních indikátorů standardů osobního spoření, důchodové elasticity a míry progresivity daňové soustavy ([7] s. 3), také kvalitativní ukazatele odrážející úroveň společenské morálky a vztah společnosti k riziku.

c) Reálná změna důchodu spotřebitele

Za parametr reálné změny kupní síly (g) jsou dosazeny změny reálného produktu, případně změny spotřeby domácností, rozpočtené na obyvatele [5 a 22]. V šetřených aproximacích společenské diskontní míry byly za parametr (g) dosazeny změny reálného hrubého domácího produktu dle parity kupní síly p. c. (Kauzlaskiene (2016), Florio, Sirtori (2013)). Dle textu Prada a Valentima (2008) je vhodné dosadit změnu agregátního produktu spíše než změnu agregátní spotřeby domácností z důvodu vysokého podílu vládních výdajů na konečné spotřebě.

1.2 Stanovení SDR dle odvození Martina Feldsteina

Předpis Martina Feldsteina dokládá variantnost výpočtu SDR dle přístupu SRTP. Odvození vztahu pro výpočet SDR dle M. Feldsteina vychází z publikace [22], odvození se zakládá na čtyřech axiomech ([22] s. 5).

1) Agregátní důchod na osobu je v populaci rovnoměrně rozložen, tedy

$$Y_t = N_t y_{i,t} \quad \frac{\partial y_t}{\partial Y_t} = N_t^{-1} \quad (6)$$

kde y_t – důchod per-capita; Y_t – národní důchod; N_t – velikost populace v čase t

2) Spotřebitel je charakterizován individuální utilitární funkcí u_t závislou na důchodu per-capita a na konstantě σ vyjadřující míru individuální averze k riziku ($\sigma > 0$), vztah pro mezní užitek spotřebitele $\frac{\partial u_t}{\partial y_t}$ je následující:

$$\frac{\partial u_t}{\partial y_t} = \eta y_t^{-\sigma} \quad (7)$$

kde η je konstanta

3) Společenský užitek U_t je roven užítku spotřebitele násobenému velikostí populace N_t upravenou součinitelem α

$$U_t = N_t^\alpha u_t \quad (8)$$

kde součinitel α udává vliv velikosti populace N_t na společenský užitek U_t ; $\alpha \in [0,1]$.

4) Charakteristika „společenské blaho“ F (Felicity) agreguje společenské užítky za dobu T diskontované faktorem čistá preference času β :

$$F = \sum_{t=0}^{\infty} \beta^t U_t \quad (9)$$

Společenská diskontní míra je rovna časové změně mezního sklonu substituce F (MRS_t) zmenšené o 1. MRS_t udává změnu veličiny společenského blaha při jednotkové změně agregátního důchodu.

$$SDR = MRS_{t,t-1} - 1 = \frac{\partial F / \partial Y_{t-1}}{\partial F / \partial Y_t} - 1 \quad (10)$$

Zavedením parametru míry růstu populace mezi obdobími t-1 a t (označeného π_t) a dosazením do vztahů výše:

$$\frac{\partial F}{\partial y_{t-1}} = \beta^{t-1} N_{t-1}^{\alpha-1} \eta y_{t-1}^{-\sigma} = \beta^{t-1} N_t^{\alpha-1} (1 + \pi_t)^{(1-\alpha)} \eta y_{t-1}^{-\sigma} \quad \text{a} \quad \frac{\partial F}{\partial y_t} = \beta^t N_t^{\alpha-1} \eta y_t^{-\sigma} \quad (11)$$

Dosazením vztahu (11) do vztahu (10):

$$SDR = \beta^{-1} (1 + \pi_t)^{(1-\alpha)} \left(\frac{y_{t-1}}{y_t} \right)^{-\sigma} - 1 \quad (12)$$

Zavedením relativní změny důchodu per-capita mezi obdobími t-1 a t, g_t , a míry čisté preference času p ($p = \left(\frac{1}{\beta} - 1\right)$), vyplývá pro SDR následující vztah:

$$SDR = \beta^{-1} (1 + \pi_t)^{(1-\alpha)} \left(\frac{y_{t-1}}{y_t} \right)^{-\sigma} - 1 = (1 + p) (1 + \pi_t)^{(1-\alpha)} (1 + g_t)^\sigma - 1 \quad (13)$$

Do odvození Martina Feldsteina vstupují kromě parametrů g a p parametry populační růst (π), vliv velikosti populace na společenský užitek (α) a míra averze k riziku spotřebitele (σ). Parametr elasticity mezního užitku z důchodu (e) dosazený do Ramseyova modelu lze dle rovnice (13) vyjádřit vztahem níže:

$$e = (1 + p) g^{-1} [(1 + \pi_t)^{(1-\alpha)} (1 + g)^\sigma - 1] \quad (14)$$

2 Aproximace sazby SDR pro Českou republiku

Cílem experimentu je demonstrovat odlišnost výsledků dvou aproximačních metod pro určení SDR aplikovaných na Českou republiku za identických výpočtových podmínek. Aproximace jsou zpracovány za období let 1999 – 2018. Délka výpočtového období pokrývá délku evaluačního období některých typů veřejně prospěšných staveb stanovenou metodikou Evropské komise pro zpracování analýz nákladů a přínosů. Zvolené výpočtové období nezasahuje do raných 90. let 20. stol., kdy makroekonomické ukazatele pro hospodářsky transformující se Českou republiku vykazovaly atypické hodnoty, zvolené výpočtové období nepokrývá delší časový úsek rovněž z důvodu, že některé parametry použité v aproximaci nebyly určovány v 80. letech pro ČSR nebo byly měřeny jinými metodami než v současnosti.

2.1 Elementární vztah SRTP, odhad elasticity mezního užitku ze spotřeby dle Fellerova modelu

Výpočet byl zpracován dle metodiky popsané v části 1.1. Do rovnice (4) byly dosazeny hodnoty konečných spotřebních výdajů domácností a konečných výdajů domácností na potraviny dle databáze Eurostatu. Zdrojem hodnot indexu spotřebitelských cen dosazených do rovnice (4) je OECD. Součinitele rovnice (4) byly odhadnuty vícenásobnou lineární regresí na hladině spolehlivosti 95 %, výsledky odhadu uvádí tabulka 1. Dle vztahu (5) byly určeny parametry cenové a důchodové elasticity poptávky po nezbytném statku (p) a (y). Elasticita mezního užitku ze spotřeby (e) byla určena dle vztahu zavedeného Evansem (2004). Průměr hodnot parametru (e) ve zvoleném výpočtovém období činí 0,628 s minimálním rozptylem. SDR byla spočtena dle elementárního vztahu přístupu SRTP (1), zdrojem hodnot parametrů (p) a (g) je Český statistický úřad. Dosažené hodnoty SDR za zvolené výpočtové období variiují od -4,84 do 6,88 %, průměr činí 2,54 % se směrodatnou odchylkou 1,62 %.

Tabulka 1: Vícenásobná regrese podílu výdajů na potraviny z celkových spotřebních výdajů domácností

	<i>koeficienty</i>	<i>chyba stř. hodnoty</i>	<i>t stat</i>	<i>hodnota P</i>
α	0,661449	0,136746	4,837079	0,000182
β	-0,054047	0,024378	-2,217073	0,041449
γ	0,026069	0,025003	1,042644	0,312612
δ	0,000525	0,074619	0,007037	0,994472

Zdroj: autor

2.2 Odvození Martina Feldsteina

Výpočet byl zpracován dle metodiky popsané v části 1.2. Vztah pro výpočet diskontní míry zahrnuje kromě parametrů g a p parametry – populační růst (π), míru averze k riziku spotřebitele (σ) a vliv velikosti populace na společenský užitek (α). Hodnoty parametrů α a σ byly dosazeny po vzoru aproximace Prada a Valentima (2008). Hodnota parametru α byla dosazena variantně, totiž ve střední hodnotě a v hodnotách extrémů definičního oboru parametru. Přístup k dosazení parametru σ se opírá o výsledky výzkumu Layarda (2008), dle něhož agregátní sklon k riziku v různě hospodářsky vyspělých zemích variuje s minimálním rozptylem v řádu desetitisícin. Dle aproximace Prada a Valentima (2008) byla za parametr σ dosazena konstanta 1,26. Průměr sazby společenské diskontní míry za výpočtové období je asi 4,73 %. Výsledné sazby SDR za jednotlivá léta výpočtového období uvádí tabulka 2.

Tabulka 2: Výsledky aproximace sazby společenské diskontní míry pro Českou republiku

rok	e dle Fellnerova modelu	g	p	SDR dle F. Ramseye	SDR dle odvození M. Feldsteina		
					$\alpha = 0,0$	$\alpha = 0,5$	$\alpha = 1,0$
1999	0,66	1,44%	1,07%	2,01%	2,81%	2,85%	2,90%
2000	0,66	4,29%	1,06%	3,88%	6,44%	6,50%	6,56%
2001	0,65	3,05%	1,05%	3,02%	4,48%	4,72%	4,95%
2002	0,65	1,65%	1,06%	2,14%	2,85%	3,01%	3,16%
2003	0,65	3,60%	1,09%	3,42%	5,61%	5,66%	5,70%
2004	0,64	4,95%	1,05%	4,20%	7,42%	7,40%	7,39%
2005	0,62	6,44%	1,06%	5,08%	9,37%	9,35%	9,33%
2006	0,62	6,88%	1,02%	5,28%	10,12%	9,98%	9,85%
2007	0,62	5,53%	1,02%	4,42%	8,43%	8,27%	8,11%
2008	0,61	2,71%	1,01%	2,66%	5,39%	4,93%	4,48%
2009	0,60	-4,84%	1,03%	-1,88%	-4,34%	-4,72%	-5,09%
2010	0,60	2,30%	1,02%	2,40%	4,31%	4,13%	3,95%
2011	0,61	2,00%	1,02%	2,24%	3,82%	3,70%	3,58%
2012	0,62	-0,80%	1,03%	0,54%	0,19%	0,10%	0,01%
2013	0,61	-0,48%	1,04%	0,74%	0,52%	0,47%	0,42%
2014	0,63	2,72%	1,01%	2,70%	4,44%	4,45%	4,47%
2015	0,63	5,31%	1,05%	4,38%	8,13%	7,99%	7,86%
2016	0,64	2,45%	1,02%	2,57%	4,30%	4,22%	4,14%
2017	0,63	4,35%	1,01%	3,77%	6,84%	6,71%	6,58%
2018	0,63	2,80%	1,06%	2,83%	4,95%	4,80%	4,64%
průměr veličiny	0,63	2,82%	1,04%	2,82%	4,80%	4,73%	4,65%
směrodatná odchylka	0,02	2,65%	0,02%	1,64%	3,32%	3,35%	3,38%

Zdroj: autor

2.3 Dosažené výsledky

Z důvodu minimální variability hodnot parametrů čisté preference času (p) a elasticity mezního užítku ze spotřeby (e) je vývoj sazby SDR dle elementárního vztahu SRTP determinován vývojem změny domácího produktu. Průměr parametru e 0,628 určený aplikací Fellnerova modelu je poměrně nízký, např. výzkum Evanse (2005) odhaduje elasticitu mezního užítku ze spotřeby pro rozvinuté státy na 1,4 s minimálním rozptylem. Při úvaze parametru e hodnoty 1,0 činí průměr sazby SDR dle elementárního vztahu SRTP za zvolené výpočtové období 3,9 %, při úvaze parametru e hodnoty 1,5 činí průměr sazby SDR dle elementárního vztahu SRTP 5,3 %, tj. úroveň sazby SDR vyplývající z provedené aproximace dle odvození M. Feldsteina.

V aproximaci dle odvození M. Feldsteina je vývoj sazeb SDR za evalvační období determinován vývojem změny domácího produktu. Parametr vliv velikosti populace na společenský užitek (α), z důvodu nízkých hodnot parametru (π) v evalvačním období, má nulový vliv na výši sazby SDR, parametr α lze ve výpočtu zanedbat. Vzhledem k jednotnému přístupu k dosažení parametru čisté preference času v šetřených aproximacích (Schad a Jürgen, Kazlauskienė, Prado a Valentim) lze výpočet dále relativizovat pro dosaženou hodnotu parametru averze k riziku spotřebitele (σ). Při dosažení hodnoty 1,26 za parametr (σ) použité v aproximaci Prada a Valentima (2008) dosahuje SDR průměrné sazby 4,73 %. Studie Gandelmana a Hernández-Murilla (2014) vycházející z dotazníkového šetření Gallupova ústavu o osobním pohodlí odhaduje averzi k riziku v rozvinutých státech Evropy na průměr 0,83 se směrodatnou odchylkou 0,42. Dosažení za parametr (σ) hodnoty 0,9 snižuje sazbu SDR o jeden procentní bod, pro získání sazby SDR na úrovni průměru dle elementárního vztahu SRTP je třeba parametr (σ) snížit na hodnotu 0,49, tj. na hodnotu averze k riziku v Estonsku, Finsku, Chorvatsku dle studie Gandelmana a Hernández-Murilla (2014).

3 Závěr

Společenská diskontní míra (SDR) je klíčový vstupní parametr ekonomického rozboru veřejné investice. V předloženém příspěvku byla SDR odhadnuta pro Českou republiku dvěma odvozeními výpočtu dle přístupu SRTP, výsledná sazba SDR se dle použitého výpočtu liší, činí 2,8 % dle elementárního vztahu SRTP, resp. 4,8 % dle odvození Martina Feldsteina. Výpočet lze relativizovat pro dosažení parametrů averze k riziku spotřebitele a elasticity mezního užítku ze spotřeby, za tyto parametry lze dosadit pro ČR hodnoty, blízké hodnotám srovnatelně rozvinutých evropských zemí dle nedávných studií, pro něž použité odvození výpočtu stanovují stejnou sazbu SDR. Současný výzkum favorizuje aplikaci nízkých hodnot elasticity mezního užítku ze spotřeby, které vedou k nižší sazbě SDR, v důsledku se sazba SDR pro ČR dle uskutečněného výpočtu pohybuje kolem 3,0 %.

Společenská diskontní míra implikuje požadovanou výnosnost projektu veřejně prospěšné stavby. Dle metodiky Evropské komise musí projekt dopravní stavby v ČR pro získání podpory z fondů Evropské unie prokázat výnosnost 5 %. Uskutečněný ekonomický experiment naznačuje, že s ohledem k místním demografickým a socio-ekonomickým poměrům lze požadovat nižší míru výnosnosti. Za úvahy 30-ti letého evalvačního období činí míra podhodnocení konstantních ročních výnosů z projektu dopravní stavby v ČR až 22 % (doplňk do jedné podílu úhrnů konstantních peněžních toků diskontovaných sazbou 5,0 a 3,0 % po zvolené evalvační období).

Literatura

1. ANDRLE, M., BRŮHA, J. *Hyperbolické diskontování a jeho význam v ekonomickém modelování*. Institut pro ekonomickou a ekologickou politiku a katedra hospodářské politiky, VŠE v Praze, FNH, 2003, 31 s.

2. BUKOVSKÝ, J. *Metodika ekonomického hodnocení rozvoje infrastruktury vnitrozemských vodních cest*. Praha: ČVUT, Fakulta stavební, Katedra ekonomiky a řízení ve stavebnictví, ŘVC ČR, 2008.
3. ČAMROVÁ, L. a kol. *Ekonomie a životní prostředí*. Praha: Alfa Publishing a Liberální institut, 2007, 400 s.
4. DEATON, A., MUELLBAUER, J. *An Almost Ideal Demand System*. American Economic Review, 1980, 15 s.
5. DIRECTORATE-GENERAL for REGIONAL and URBAN POLICY. *Guide to Cost-Benefit Analysis of Investment Projects*. European commission, 2015, 364 s.
6. DVOŘÁK, A., BRŮHA, J., BRŮHOVÁ – FOLTÝNOVA, H., MELICHAR, J., ŠČASNÝ, M. *Kapitoly z ekonomie přírodních zdrojů oceňování životního prostředí*. Praha: Nakladatelství oeconomica, 2007, 196 s.
7. EVANS, D. *A social discount rate for France*. Applied Economic Letters, Taylor & Francis Journals, 2004, 6 s.
8. EVANS, D., KULA, E., SEZER, H. *Regional welfare weights for the UK: England, Scotland, Wales and Northern Ireland*. Regional studies, 2005, 15 s.
9. FLORIO, M. *Cost Benefit Analysis and Incentives in Evaluation*. Edward Elgar Publishing, 2007, 352 s.
10. FLORIO, M., SIRTORI, E. *The social cost of capital: Recent estimates for the EU countries*. Centre for industrial studies, 2013, 16 s.
11. GANDELMAN, N., HERNANDEZ-MURILLO, R. *Risk aversion at the country level*. Federal reserve bank of St. Louis, Research division, 2014, 11 s.
12. GROOM, B., MADDISON, D. *Non-identical quadruplets: Four new estimates of the elasticity of marginal utility for the UK*. Centre for Climate Change Economics and Policy, 2013, 43 s.
13. KAZLAUSKIENE, V., STUNDZIENE, A. *Estimation of social discount rate for Lithuania*. Kaunas University of Technology, 2016, 9 s.
14. KISLINGEROVÁ, E. a kol. *Manažerské finance*. Praha: C. H. Beck, 2010, 811 s.
15. KUBÍČEK, J., VÍTEK, L. *Hodnocení veřejných projektů z hlediska veřejné míry diskontace*. Časopis Politická ekonomie, VŠE v Praze, 14 s.
16. PEARCE, D., ULPH, D. *A social discount rate for the United Kingdom*. Centre for social and economic research on the global environment. University college London, University of East Anglia, 1995, 25 s.
17. PROJECTS DIRECTORATE – EUROPEAN INVESTMENT BANK. *The economic appraisal of investment projects at the EIB*. EIB, 2013, 221 s.
18. SCHAD, M., JÜRGEN, J. *Towards a social discount rate for the economic evaluation of health technologies in Germany: an exploratory analysis*. Springer-Verlag, 2010, 18 s.
19. SPACKMAN, M. *Social time discounting: Institutional and analytical perspectives*. Centre for climate change economics and policy, 2015, 20 s.
20. SYNEK, M. a kol. *Manažerská ekonomika*. Praha: Grada Publishing, 2011, 471 s.
21. VALACH, J. *Investiční rozhodování a dlouhodobé financování*. Praha: Ekopress, 2011, 513 s.
22. VALENTIM, J., PRADO, J. M. *Social discount rates*. Copenhagen business school, 2008, 22 s.
23. WEITZMAN, M. *Subjective expectations and asset-return puzzles*. American economic review, 2007, 29 s.

Kontaktní údaje

Ing. et Ing. Petr Velek, MBA
ČVUT v Praze, Fakulta dopravní
Ústav logistiky a managementu dopravy
Horská 3, 128 03 Praha 2
Česká republika
email: velek@email.cz

POROVNANIE VYBRANÝCH PARAMETROV PRI INVESTOVANÍ DO BITCOINU, ZLATA A INDEXU S&P 500 ZA ROKY 2015 - 2020

COMPARISON OF SELECTED PARAMETERS WHEN INVESTING INTO BITCOIN, GOLD AND S&P 500 INDEX FOR 2015 - 2020 PERIOD

Peter Badura, Lenka Kalusová

Abstrakt

Cieľom tohto článku je kvantifikovať a porovnať zvolené investičné parametre vybraných finančných nástrojov (akciový index S&P 500, zlato a bitcoin). Zamerali sme sa na hodnotenie ziskovosti, rizika a tiež sme uskutočnili korelačnú analýzu cien. To všetko za obdobie posledných piatich rokov (od 18. marca 2015 do 17. marca 2020). Náš výskum odhalil niektoré pozoruhodné fakty. Prvým z nich bola vysoká návratnosť investícií do bitcoinu. Ukázalo sa však, že tento pozoruhodný zisk je zároveň spojený s výrazne vyššou volatilitou výnosov. Analýza vzájomných korelácií medzi jednotlivými aktívami ukázala silnú závislosť medzi cenou bitcoinu a cenou akciového indexu S&P 500. Dalo by sa to vysvetliť skutočnosťou, že v čase, keď sa akciovému trhu darí, investori sa stávajú menej averzní voči riziku.

Kľúčové slová: bitcoin, zlato, S&P 500

Abstract

The aim of this paper is to quantify and compare selected investment parameters of chosen financial instruments (S&P 500 stock index, gold and bitcoin). We have focused on assessing the profitability, risk and also did quantify the correlation of their prices. All this over the period of the last five years (March 18th, 2015 – March 17th, 2020). Our research has revealed some remarkable facts. The first one was the high return on bitcoin investment. However, this remarkable profit has also been shown to be associated with significantly higher yield volatility. Analyzing mutual price correlations between individual assets has shown a strong correlation between the bitcoin price and the S&P 500 stock index price. This could be explained by the fact that, at a time when the stock market is doing well, investors are becoming less risk averse.

Key words: bitcoin, gold, S&P 500

1 ÚVOD

Zlato a index S&P 500 patria dlhodobo k jedným z najobľúbenejších investičných nástrojov. Zlato najmä kvôli tomu, že je považované za "bezpečný prístav" v čase krízy a index S&P 500 ako prostriedok na diverzifikáciu investícií (najmä prostredníctvom obchodovania ETF fondov). Okrem uvedených dvoch investičných nástrojov sú na trhu k dispozícii aj novšie nástroje - akým sú napríklad kryptomeny, a to hlavne bitcoin.

Bitcoin vznikol 3. januára 2009, vytvorením prvého, tzv. "genesis bloku". Napriek svojej pomerne krátkej existencii si získal množstvo priaznivcov a tiež značný záujem investorov. A to všetko aj napriek jeho odmietaniu ako vhodného investičného nástroja zo strany niektorých popredných ekonómov, či enormnej snahe o reguláciu zo strany orgánov ako je napr. SEC (Securities and Exchange Commission) alebo CFTC (Commodity Futures Trading

Commission). Medzi najsilnejších kritikov, ktorí ho odmietajú uznať ako vhodný prostriedok na uchovávanie hodnoty, výmenu tovarov, či investovanie, dlhodobo patrí napr. prof. Nouriel Roubini (New York University's Stern School of Business) alebo Peter Schiff (CEO, Euro Pacific Capital) - obaja dokázali predpovedať poslednú finančnú krízu z roku 2008 a neustále poukazujú na to, že aj bitcoin je nafúknutou cenovou bublinou, ktorá môže kedykoľvek prasknúť a stiahnuť so sebou na dno mnohých naivných investorov.

Na druhej strane si však bitcoin získal aj svojich priaznivcov (pozitívne sa o ňom vyjadril napríklad Bill Gates a Tim Draper predpovedá jeho cenu dokonca na úrovni 250 tisíc USD, a to už v aktuálnom roku 2020).

Kryptomeny však nie sú len o bitcoine - napriek tomu, že ten svojou trhovou kapitalizáciou tvorí až 64 % celého trhu kryptomien (CoinMarketCap.com, 2020). Bitcoin bol len prvom menou, ktorá vznikla na novej technológii - tzv. blockchain technológii. Od jeho vzniku sa uskutočnilo mnoho štúdií, ktoré sa zamerali na možnosti reálnej aplikovateľnosti blockchainu a kryptomien v praktickom živote. Ako príklad možno uviesť výskum autorov Zhang et al. (2019), ktorí dospeli k záveru, že: „Blockchain ponúka inovatívny prístup k ukladaniu informácií, uskutočňovaniu transakcií, vykonávaniu rôznych funkcií a budovaniu dôvery v otvorenom prostredí. Mnohí považujú blockchain za technologický prielom v kryptografii a kybernetickej bezpečnosti, pričom prípady použitia siahajú od globálne nasadených kryptomenových systémov, ako je bitcoin, až po inteligentné zmluvy, inteligentné siete prostredníctvom internetu vecí a pod.“

To potvrdzujú aj autori Hughes et al. (2019), ktorí uviedli: „Technológia blockchainu, na ktorej sú založené kryptomeny, má potenciál rozšíriť sa a byť aplikovaná aj v podnikovej sfére. Blockchain môže byť využitý napríklad na podporu inovácií a zvýšenie efektívnosti v nových oblastiach - vrátane riadenia digitálneho umenia, dodávateľských reťazcov a zdravotnej starostlivosti. Stále však existujú technické, organizačné a regulačné obmedzenia, s ktorými je nutné sa vysporiadať predtým, ako bude táto technológia použiteľná v širšej miere.“

Rosenberg (2019) sa vo svojom článku zamerail najmä na využitie blockchainu vo sfére finančných transferov a konštatuje: „Blockchain - technológia, ktorá našla svoje prvé a hlavné uplatnenie v kryptomenách, sa bude v budúcnosti používať ďaleko za touto hranicou a potenciálne urýchli cestu k budúcnosti bez hotovosti. Vďaka nej by sa mohol urýchliť aj medzinárodný prevod peňazí, pretože transakcie v kryptomenách sa k príjemcovi na druhej strane sveta môžu dostať len v priebehu niekoľkých minút. To sa samozrejme deje rýchlejšie alebo pomalšie - v závislosti od danej kryptomeny.“

Ako možno usúdiť aj z uvedených záverov, bitcoin je založený na novej technológii, ktorá tu s nami bude pravdepodobne existovať aj naďalej - a aj z tohto dôvodu sa nám javí ako veľmi zaujímavá možnosť, zamerať náš výskum na porovnanie bitcoinu s tradičnými nástrojmi pre investorov.

2 CIEĽ A METODOLÓGIA

Cieľom tohto článku je kvantifikovať a porovnať vybrané ekonomické parametre zvolených finančných nástrojov. Týmito investičnými nástrojmi sú akciový index S&P 500, zlato a kryptomena bitcoin. Zameriavame sa na hodnotenie ich výnosnosti, rizikovosti a kvantifikujeme tiež vzájomnú koreláciu ich cien. To všetko za súhrnné obdobie posledných piatich rokov (18. marec 2015 - 17. marec 2020) ako aj po jednotlivých ročných obdobiach. Kvôli tomu, aby do porovnania bola zahrnutá aj aktuálna situácia na trhoch, údaje

za jednotlivé roky sme cielene neporovnávali za obdobia január - december, ale začíname aktuálnym mesiacom (marec) oproti marcu vždy o rok späť.

Podkladové dáta pre analýzu boli získané zo špecializovaných webstránok - údaje pre zlato z Quandl.com (ceny londýnskeho trhu LBMA - kvôli ich následnej porovnateľnosti s inými nástrojmi v mene USD). Údaje pre index S&P 500 zo stránok Investing.com (rovnako v USD) a kurz bitcoinu bol získaný z databázy Quandl.com (údaje poskytla burza Bitstamp.net, taktiež v USD). Kým pri obchodovaní zlata alebo akciového indexu sa obchodovanie prerušuje počas sviatkov a víkendov, pri bitcoine sa obchoduje 24 hodín denne a 7 dní v týždni. Ide o decentralizovanú menu, ktorej obchodovanie nie je možné obmedziť na vybrané hodiny a dni. Rady údajov pre našu analýzu bolo preto nutné upraviť takým spôsobom, aby ceny za jednotlivé dni vzájomne korešpondovali.

Pri výskume sme využili program MS Excel, v ktorom boli podrobnejšie analyzované podkladové ceny obchodovaných aktív a následne tiež pripravené tabuľky s výstupnými hodnotami.

3 VÝSLEDKY VÝSKUMU

Ako prvú sme skúmali výnosnosť investícií do podkladových aktív. Tá bola analyzovaná jednak za celkové 5-ročné obdobie (od 18. marca 2015 do 17. marca 2020), ako aj po jednotlivých rokoch. To nám poskytlo lepší obraz o výkonnosti jednotlivých investičných nástrojov v priebehu rokov.

Tabuľka 1: Výnosnosť skúmaných aktív

Výnosnosť	BTC	Zlato	S&P 500
Mar 2019 - Mar 2020	37,24 %	12,79 %	-10,72 %
Mar 2018 - Mar 2019	-53,28 %	-0,48 %	4,42 %
Mar 2017 - Mar 2018	681,30 %	7,43 %	15,72 %
Mar 2016 - Mar 2017	166,98 %	-2,05 %	16,04 %
Mar 2015 - Mar 2016	58,73 %	9,18 %	-2,38 %
Výnos za 5 rokov p.a.	84,29 %	5,08 %	3,79 %

Zdroj: vlastné výpočty

Pri pohľade na celkovú 5-ročnú výnosnosť je zrejmé, že najvýnosnejšou investíciou bol bitcoin. Investorovi by sa v danom období dokázal jeho vklad zhodnotiť o 84,29 %, a to dokonca na p.a. báze. Z počiatočnej ceny 256,71 USD (k 18. marcu 2015) vzrástla cena bitcoinu až na 5 456,36 USD (k 17. marcu 2020). Overenie cez úročiteľ túto enormnú výkonnosť potvrdilo: $256,71 \times (1 + 0,8429)^5 = 5\,456$ USD.

Najziskovejšie jednoročné obdobie pre bitcoin bolo medzi marcom 2017 až marcom 2018. V tomto období by bolo možné dosiahnuť zisk až vyše 681 %. Cena bitcoinu vzrástla z 1 088 USD na 8 500 USD.

Naopak, najstratovejším obdobím sa ukázalo byť obdobie marec 2018 - marec 2019, kedy bitcoin stratil viac ako polovicu svojej ceny. Tento pád však nebol až tak prekvapujúci, keďže nasledoval práve po predchádzajúcom období extrémneho rastu.

Výnosnosť zlata v danom období je zhruba na úrovni 5 % p.a. Hoci nejde o výnimočný výnos, zlato ukázalo svoje opodstatnenie ako nástroj diverzifikácie hlavne v poslednom období. Od marca 2019 do marca 2020 bol výnos investora na úrovni takmer 13 %. Súvisí to najmä s aktuálnou panikou, ktorá vznikla v súvislosti so šírením vírusu Covid-19 a pádom

cien na akciovom trhu. Investori preto cielene hľadajú bezpečný prístav, ktorým sa stáva práve zlato - to vo svojej knihe potvrdzuje napríklad aj Hrvoľová et al. (2015).

Výnosnosť indexu S&P 500 sa v analyzovanom období ukázala ako najhoršia. Aj keď najmä za obdobie marec 2016 - marec 2018 bolo možné dosahovať až dvojciferné zisky, čo sa týka posledných pár mesiacov, došlo k rapidnému výpredaju akcií a investori presúvali svoje investície do iných aktív (zlato alebo štátne dlhopisy).

Zaujímavosťou je tiež to, že aj keď došlo k rapidnému pádu akciových trhov a presunu investícií do zlata ako bezpečného prístavu, bitcoin dokázal prekonať obe uvedené aktíva. Výnosnosť investície do bitcoinu za posledný rok by bola stále na úrovni viac ako 37 %.

Tabuľka 2 zobrazuje riziko investícií do uvedených aktív. To bolo merané štandardnou odchýlkou. Jej transformácia na variačný koeficient nebola potrebná. Keďže štandardná odchýlka bola počítaná z denných percentuálnych výnosov, ide o priamy výpočet relatívnej štandardnej odchýlky.

Tabuľka 2: Riziko merané štandardnou odchýlkou percentuálnych denných výnosov

Volatilita výnosov	BTC	Zlato	S&P 500
Mar 2019 - Mar 2020	4,05 %	0,94 %	1,67 %
Mar 2018 - Mar 2019	3,42 %	0,57 %	1,02 %
Mar 2017 - Mar 2018	5,42 %	0,64 %	0,65 %
Mar 2016 - Mar 2017	3,07 %	0,89 %	0,63 %
Mar 2015 - Mar 2016	2,88 %	0,88 %	1,05 %
Priemer za 5 rokov	3,88 %	0,80 %	1,06 %

Zdroj: vlastné výpočty

Kvantifikácia rizika len zvýraznila známu skutočnosť, že s výnosnosťou aktíva úzko súvisí aj rizikovosť danej investície. Keďže v Tabuľke 1 sa bitcoin ukázal ako najvýnosnejší, Tabuľka 2 len potvrdila skutočnosť, že by bol aj tou najrizikovejšou voľbou investora. Relatívna štandardná odchýlka denných výnosov bola na úrovni 3,88 % - čo je na denné výnosy veľmi vysoká hodnota. Znamená to, že s pravdepodobnosťou 68,2 % by sa denné zisky a straty investora pohybovali v rozsahu $\pm 3,88\%$. Najvyššia volatilita výnosov bola zaznamenaná práve v období marec 2017 - marec 2018, kedy došlo k najvyššiemu nárastu cien bitcoinu (a išlo o jeho najziskovejšie obdobie).

Čo sa zlata týka, ukázalo sa, že volatilita jeho denných výnosov je na úrovni 0,8 % a zo všetkých skúmaných aktív bola teda najnižšia. V spojení s aktuálnym nárastom jeho ceny a prudkými poklesmi na akciovom trhu, takáto nízka volatilita len podčiarkuje voľbu zlata ako bezpečného prístavu pre investície (nutné je však dodať, že najlepšie aj v kombinácii so štátnymi dlhopismi).

Volatilita denných výnosov akciového indexu S&P 500 bola na úrovni 1,06 %. Tým bola vyššia ako pri zlato, no zároveň omnoho nižšia ako tomu bolo v prípade bitcoinu. Zvýšená denná volatilita výnosov sa ukázala práve v poslednom roku - v období od marca 2019 do marca 2020.

Čo sa týka merania rizikovosti investícií do vybraných aktív, tá nepriniesla veľké prekvapenia. Naša analýza len potvrdila, že s vyššou výnosnosťou aktív sa spája tiež vyššia rizikovosť. Keď však dáme do pomeru dennú volatilitu výnosov a možné výnosy, ktoré mohol investor v tomto období dosiahnuť, stále sa bitcoin ukazuje ako tá najlepšia voľba pre investora, ktorý by mal nižšiu averziu k riziku.

V nasledujúcej Tabuľke 3 sme sa zamerali na vzájomnú koreláciu cien medzi aktívami (marec 2015 - marec 2020).

Tabuľka 3: Vzájomné korelácie cien za celé skúmané obdobie

Korelácie cien 2015 - 2020	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	0,6259	1,0000	
S&P 500	0,8389	0,7218	1,0000

Zdroj: vlastné výpočty

Korelácie cien za celé obdobie poukázali na jednu veľmi zaujímavú skutočnosť - tou je silná korelácia medzi kurzom indexu S&P 500 a cenou bitcoinu (0,8389). Mohlo by to naznačovať, že keď sa darí akciovému trhu, investori časť svojich ziskov prelievajú tiež do rizikovejších aktív, akými sú napríklad kryptomeny. A platí tiež opak, v zlých časoch pre akciový trh, padajú aj ceny kryptomien. V tomto prípade na to doplatila aj cena bitcoinu.

Zaujímavou skutočnosťou sa ukázalo byť to, že hoci zlato a bitcoin, ako aj zlato a S&P 500 neprekračujú hranicu silnej vzájomnej závislosti (nad úrovňou 0,8), hodnoty korelácií sa k tejto hranici značne priblížili. Čo sa týka zlata, rozhodne nemožno konštatovať, že je od vývoja cien akcií nezávislé, ani to, že vzájomná korelácia jeho cien s akciovým indexom je negatívna.

V tabuľke 4 sme sa pozreli na korelácie cien zlata, bitcoinu a akciového indexu S&P 500 za jednotlivé roky.

Tabuľka 4: Vzájomné korelácie cien po ročných obdobiach

Korelácie marec 2015 - 2016	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	-0,2192	1,0000	
S&P 500	-0,3842	0,0583	1,0000
Korelácie marec 2016 - 2017	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	-0,4033	1,0000	
S&P 500	0,9094	-0,4020	1,0000
Korelácie marec 2017 - 2018	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	0,4989	1,0000	
S&P 500	0,8732	0,6878	1,0000
Korelácie marec 2018 - 2019	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	-0,0067	1,0000	
S&P 500	0,2542	-0,5255	1,0000
Korelácie marec 2019 - 2020	BTC	Zlato	S&P 500
BTC	1,0000		
Zlato	0,4550	1,0000	
S&P 500	0,2321	0,5309	1,0000

Zdroj: vlastné výpočty

Marec 2015 až 2016 nevykázal žiadne hodnoty, ktoré by bolo možné považovať za silnú vzájomnú koreláciu. Hneď nasledujúci rok však možno badať zmenu. Došlo k silnej vzájomnej korelácii medzi cenou bitcoinu a akciovým trhom reprezentovaným indexom

S&P 500. To, že táto silná korelácia nebola len náhodná, sa potvrdilo aj v ďalšom jednoročnom období - od marca 2017 po marec 2018, kedy bola ich vzájomná hodnota korelácie taktiež nad úrovňou 0,8 (0,8732). Tieto dva roky spôsobili to, že aj celková 5-ročná korelácia cien medzi akciovým trhom a bitcoinom skončila nad hranicou 0,8. Silná korelácia cien medzi inými aktívami (či už medzi zlatom a S&P 500 alebo medzi zlatom a bitcoinom) preukázaná nebola.

4 ZÁVER

Z nášho výskumu vyplynulo niekoľko pozoruhodných skutočností. V prvom rade to bola vysoká výnosnosť pri investovaní do kryptomeny bitcoin. Táto bola až na úrovni nad 84 % a to na p. a. báze. Počas najvýkonnejšieho obdobia (marec 2017 - marec 2018) bolo možné zhodnotiť svoju investíciu až o 681 %. Potvrdilo sa však, že s touto enormnou výkonnosťou súvisí tiež podstatne vyššia volatilita výnosov. Relatívna štandardná odchýlka denných výnosov bola niekoľkonásobne vyššia, ako tomu bolo v prípade výnosov zlata alebo akciového indexu. V porovnaní s výnosnosťou investície do bitcoinu bolo však takéto zvýšené riziko, podľa nášho názoru, pochopiteľné a akceptovateľné.

Sledovanie vzájomných korelácií cien jednotlivých aktív poukázalo tiež na silnú koreláciu medzi cenou bitcoinu a kurzom akciového indexu S&P 500. Bolo by to možné zdôvodniť najmä tým, že v časoch, keď sa akciovému trhu darí, sa investori stávajú pozitívnejšie naladenými na budúci vývoj finančných trhov a tiež rizikovo menej averzní - cielene tak vyhľadávajú rizikovejšie aktíva, kam by mohli umiestniť svoje predchádzajúce zisky a potenciálne ich znásobiť.

Tento príspevok je čiastkovým výstupom riešenia projektu VEGA MŠ SR č. 1/0007/2019 „Alokácia aktív v prostredí nízkych úrokových mier vo finančných a nefinančných podnikoch v SR.“ v rozsahu 100 %.

Použitá literatúra

1. CoinMarketCap.com. *Total market capitalization*. <https://coinmarketcap.com/charts/#dominance-percentage>, [accessed 18.3.2020].
2. HRVOĽOVÁ, B. et al. *Analýza finančných trhov*. Praha: Wolters Kluwer, 2015. 516 s. ISBN 978-80-7478-948-9.
3. HUGHES, A. et al. Beyond Bitcoin: What blockchain and distributed ledger technologies mean for firms. *Business Horizons*. Vol. 62, Issue 3, pp. 273-281. ISSN 0007-6813.
4. ROSENBERG, J. Cryptocurrencies. Money is not everything but *Zeitschrift fur Herz Thorax und Gefasschirurgie*. Vol. 33, Issue 2, pp. 139-146. ISSN 0930-9225.
5. ZHANG, R. et al. Security and Privacy on Blockchain. *ACM Computing Surveys*. Vol. 52, Issue 3, Article No. 51. ISSN 0360-0300.

Kontaktné údaje

Ing. Peter Badura, PhD.
Ekonomická univerzita v Bratislave
Fakulta podnikového manažmentu
Katedra podnikových financií
Dolnozemska cesta 1
851 04 Bratislava
Slovenská republika

Tel. +421/2/6729 5679
e-mail: peter.badura@euba.sk

Ing. Lenka Kalusová, PhD.
Ekonomická univerzita v Bratislave
Fakulta podnikového manažmentu
Katedra podnikových financií
Dolnozemska cesta 1
851 04 Bratislava
Slovenská republika
Tel. +421/2/6729 5663
email: lenka.kalusova@euba.sk

DEVELOPMENT OF SHARES OF WORLD COMPETITIVE COMPANIES

Janka Kopčáková

Abstract

The current market offers many shares from which shareholders can earn income. However, even today, there are few people in the world who are willing to take risks that may result from negative stock developments. People are mostly conservative, so they prefer to invest in a less risky group of investments. The issue of shares can bring returns for investors, but at the same time they can also cause a loss of shares that they have invested in a given share. Based on these facts, each investor should monitor the development of the shares in which he is interested. A suitable investment is the shares of companies that have been present on the market for a long time. However, the truth is that such shares have too high a nominal value.

Key words: *competition, competitive struggle, shares, essentials of shares*

1 COMPETITION IN THE WORLD

In many professional literature, the concept of competitiveness is not precisely defined. Competitiveness can be divided into corporate, sectoral, regional or even state-level. Many authors state in their literature that the most important area of competitiveness is the company's effort to stay in the market better than other companies. Businesses thus try to stay on the market even under great competitive pressure, in which they produce the same or similar products, or provide the same or similar activities.

According to the OECD, competitiveness can be considered a capability of companies, industries, regions, nations and multinationals to generate a high level of income from factors of production, as well as a high level of their use at a sustainable level during the current exposure to international competition. (Klavačová, 2007).

The European Union considers competitiveness to be an increase in living standards, with the lowest number of involuntarily employed people in the country.

The definition of competitiveness is not uniform, but each is based on the same principles.

The competition can be divided into:

- Perfect competition - a large number of small businesses selling products operate in the perfect competition market. A large number of small buyers also enter this market, and these buyers do not have a significant influence on the price of the products in question. Products that are sold in a given market of perfect competition are undifferentiated. The conditions for entering and exiting a given market are simple, while resources are just as easy to move between sectors.
- Imperfect competition - companies offer products in this market that differ in their characteristics from products offered by other companies. Consumers prefer this market for this reason. Imperfect competition can thus be divided into several types, namely:
 - Monopoly - the sale of a given product is provided by only one company, which has a privileged position. Based on this, it determines the price and other conditions of the sale.
 - Oligopol - few larger companies enter such a market. An oligopoly can be price leadership with a dominant firm or barometric price leadership. We know a homogeneous oligopoly, where companies produce the same or almost the

same products (for example, aircraft), a heterogeneous oligopoly, where companies produce partially different products (for example, machines).

- Macroeconomic competition - expresses the competitiveness of states. Thus, states do not prevent each other from achieving the set goals. This competition is not a competitive struggle, where one state harms another, but it is about the satisfaction or dissatisfaction of a given country with a given economic position. If the state achieves unfavorable results and its competitiveness is low, it cannot disappear as a company (McAleese, 2004).
- Microeconomic competition - arises between companies. These companies thus compete with each other on the basis of carrying out the same or a similar business activity (Mikoláš, 2005).

Competition is emerging between many companies. We know several companies that have been competing for decades, such as CocaCola and Pepsi, McDonald's and King Burger, and Apple and Microsoft. The competitive struggle also divided the Dassler brothers, who started their business together, but later in 1948 became the biggest competitors. Individual companies are trying to gain a foothold in the market, thus ensuring an increase in the value of their shares.

2 COMPANY SHARES

We often come across the term action in everyday life. A share is a security issued by a trading company for the purpose of valuing the company's investment capital. On this basis, it can be said that the share expresses a part of the share capital, which represents the amount the shareholder has invested in the share capital.

If the investor or shareholder who purchased the share from the company acquires the right to a share in the profits of the company. He also has the right to vote on what is happening in the company. In the event of the dissolution of the company through liquidation, such a shareholder is also entitled to the liquidation balance of the joint-stock company.

The Securities Act, which further defines shares and securities, stipulates that each share must contain basic information such as the company's business name, registered office, nominal value of the share, designation of the share or is issued in the name or bearer, date of issue of the share, signature of an authorized person who can sign on behalf of the company.

Shares are distinguished on the basis of several criteria, for example:

- by form - paper and book-entry shares,
- by stock risk - reliable stocks (blue chips), growth stocks, cyclical stocks, speculative stocks, defensive stocks,
- by tradability - public shares and private shares,
- according to the scope of rights and obligations associated with shareholder ownership - core, priority, employee,
- by share issue - old shares, new shares.

In connection with the action, it is necessary to know different types of values.

- Nominal value - the first most important value is the nominal value, which expresses the shareholder's share in the share capital of the joint-stock company. The face value is calculated as:

$$\text{nominal value} = \frac{\text{capital}}{\text{number of shares issued}} \quad (1)$$

- The accounting value expresses the shareholder's share in the total assets of the joint-stock company.

$$\text{accounting value} = \frac{\text{accounting value of assets} - \text{liabilities}}{\text{number of shares issued}} \quad (2)$$

- The substantial value of a share determines the revaluation of the assets and liabilities of a given joint-stock company according to current market prices.

$$\text{substance value} = \frac{\text{substantive value of assets} - \text{recalculated value of liabilities}}{\text{number of shares issued}} \quad (3)$$

- The market value of the share does not equal the substantive value of the share. The market value of a share is determined on the basis of the market valuation of the asset, but determining the market value of a share is a very demanding process because a number of factors need to be assessed in detail.

$$\text{market value} = \frac{\text{market value of assets} - \text{value of liabilities}}{\text{number of shares issued}} \quad (4)$$

When determining the market value, it is also necessary to determine the market capitalization, which accurately describes the size of the company. Market capitalization is calculated as follows

$$\text{market capitalization} = \text{number of outstanding shares} \times \text{price per share} \quad (5)$$

An example is the companies we deal with. PepsiCola currently has 1,390 million shares issued, with a market price of USD 105.09 per share. Based on this, it can be determined that PepsiCola's market capitalization is USD 146.08 milliard. CocaCola currently has 4,290 million shares issued, with a market price of USD 36.54 per share. The market capitalization of this company is worth USD 156.76 milliard. Company McDonald's currently has 750 million shares issued, with a market price of USD 138.51 per share. The market capitalization of this company thus represents the value of USD 103.88 milliard. Adidas currently has 200 million shares issued, with a market price of EUR 183.98 per share. The market capitalization of this company thus amounts to EUR 36.79 milliard. Puma currently has 150 million shares issued, with a market price of EUR 44.40 per share. The market capitalization of this company thus amounts to EUR 6.66 milliard. Apple currently has 4,440 million shares issued, with a market price of USD 218.82 per share. The market capitalization of this company is worth USD 971.56 milliard. Microsoft Corporation currently has 7,630 million shares issued, with a market price of USD 134.57 per share. The market capitalization of this company thus represents the value of USD 1,026.77 milliard. For better illustration, the above values are shown in Table 1 below.

Table 1 Market capitalization of selected joint stock companies

Company	Number of shares issued	Market price of one share	Market capitalization
PepsiCola	1,390 millions	105.09 USD	146.08 milliard USD
CocaCola	4,290 millions	36.54 USD	156.76 milliard USD
McDonald's	750 millions	138.51 USD	103.88 milliard USD
Adidas	200 millions	183.98 EUR	36.79 milliard EUR
Puma	150 millions	44.40 EUR	6.66 milliard EUR
Apple	4,440 millions	218.82 USD	971.56 milliard USD
Microsoft Corporation	7,630 millions	134.57 USD	1,026.77 milliard USD

Source: Own presentation

- Substitution value of shares for which the investor has made a profit in order to obtain shares with comparable results.
- Internal value of the share - takes into account the perspective of the company, financial prospects, macroeconomic indicators, microeconomic indicators, and all variables that affect the future management of the company.
- Liquidation value - expresses the value of the settlement of all persons who participated in the capital of the joint-stock company. First, the liquidation value is settled by employees, banks, the state, business partners, and then tax is paid to shareholders.

$$\text{liquidation value} = \frac{\text{liquidation proceeds} - \text{liquidation costs}}{\text{number of shares issued}} \quad (6)$$

The stock exchange is a place where intermediaries, such as brokers, buyers and sellers, meet. This market is a place where securities, currencies, foreign exchange, but often also goods are traded. The availability of goods, foreign exchange, currencies and securities is not physically tangible on the stock exchange. The Exchange takes place at a regularly determined time and place.

Stock exchanges traded are currently being operated around the world. However, trade in these markets does not only concern securities, but also precious metals, oil, various virtual currencies and cryptocurrencies. The world-famous stock exchanges include:

- NYSE – New York Stock Exchange (Stock Exchange with securities in New York),
- NASDAQ – Stock Exchange with America,
- ETR – Deutsch Borse XETRA (Stock Exchange in Germany),
- BCCP – Prague Stock Exchange,
- BSSE – Stock Exchange in Slovakia.

The mentioned stock exchanges also include shares of companies, which we will mention below and compare their amount.

2.1 Development of shares of competing companies

As mentioned at the beginning of the article, competition arises between different companies. When comparing stocks, for example, companies that produce soft drinks can be described. Pepsi was formed by pharmacist Caleb Bradham 8 years later, when Coca-Cola was made. Both drinks entered the market at a time when the demand for stimulating elixirs from the pharmacy was growing. Since the beginning of the 20th century, Pepsi has pointed out the differences in the battle between caffeinated beverages in order to distinguish them from Coca-Cola.

Figure 1 Development of PepsiCola shares (NASDAQ)

Source: <https://www.google.com/finance>

Figure 1 shows the growth development of Pepsi shares. It can be stated that a large drop in shares was recorded in the middle of 2018. In subsequent periods, equities grew, securing more than USD 140 in 2020. However, in March 2020 came a decline in these shares.

A company that also produces soft drinks under the name Coca-Cola was selected for comparison. The drink, which was not yet on the market under the name Coca-Cola, was only sold in pharmaceutical stores at the time of its creation. Americans originally thought that Coca-Cola contained a certain amount of drugs. However, the truth was that it contained a small amount of cocaine until 1903, but only after that year did Coca-Cola stop adding it to its product. Although it represented a small amount in milligrams, it has maintained the reputation of a sin drink for a very long time. In 1923, he joined the management of Coca-Cola, a franchise company Robert W. Woodruff. It was he who built Coca-Cola the most

famous brand in the history of the economy. However, Woodruff would never have built such a strong company if Coca-Cola did not have a real competitor, which was Pepsi. The growth in demand for Coca-Cola was also caused by a massive advertising campaign, for which the company used almost 20% of its revenues. Another successful step for the development of the company was that the Coca-Cola drink began to be filled into bottles, which enabled massive consumption.

Figure 2 CocaCola Share Price Development (NYSE)
 Source: <https://www.google.com/finance>

Based on the values shown in Figure 2, it can be stated that the value of Coca-Cola's shares has mostly increased since 2015, which caused the value of the shares to increase above USD 60 at the beginning of 2020. These figures for Coca-Cola represented positive growth, but in March 2020 these shares fell again to around USD 47.

Shares of Pepsi as of March 10, 2020 were USD 134.14, an increase of up to USD 80.62 in Coca-Cola shares as the value of Coca-Cola was USD 53.52 as of March 10, 2020. Pepsi shares are traded on the US NADASQ market, and it must not be forgotten that Coca-Cola shares are also traded on the US stock exchange, but on the NYSE.

Another area of comparison is focused on companies providing fast food production. The first company to be compared is McDonald's, which was founded in 1940. This company was founded by the McDonald brothers in the USA. However, its greatest expansion did not begin until 1955. During this period, the company was only engaged in the production of various burgers, but later expanded its production to include soft drinks, coffee, desserts and now salads. The company has expanded through franchising companies and currently operates more than 30,000 restaurants in more than 120 countries. The network of McDonald's restaurants has also expanded to the territory of the Slovak Republic, with the first operation being established in the town of Banská Bystrica. It was put into operation in 1995. According to statistical data from 2019, the Slovak Republic registers 32 restaurant facilities under the name McDonald's.

Figure 3 McDonald's (NYSE) Share Price Development)
 Source: <https://www.google.com/finance>

Figure 3 shows that McDonald's shares have risen by as much as USD 100 over five years. At the end of 2019, these shares fell at least, but as of March 13, 2020, a stock drop in the shares of all companies was recorded on the stock exchange and this day is considered Black Friday due to the spread of the COVID - 19 pandemic.

In order to compare the development of shares, the company Restaurant Brands International, which also provides fast food production, is a major company. This company is also known in the consumer market as Burger King and was founded in 1954. The first restaurant operation from this fast food chain was established in Miami, and at the same time, an operation was established in the USA in Florida. The company currently has more than 17,500 operations in more than 74 countries around the world. In the Slovak Republic, it opened its first operation in Bratislava during 2010.

Figure 4 Restaurant Brands International stock price development - Burger King (NYSE)

Source: <https://www.google.com/finance>

Figure 4 shows the exceptional growth of Burger King shares since 2016. The shares reached their maximum at Burger King in mid-2019, which was nearly USD 80. These figures were highs for Burger King shares, as they began to decline from that point onwards, and in March 2020 their value was half of the maximum earnings of 2019.

Shares of McDonald's on March 10, 2020 were USD 193.52, which means that they exceeded Burger King's shares by as much as USD 139.80, as the value of Burger King's shares on March 10, 2020 was USD 53.72. With shares McDonald's and Burger King are traded on the NYSE.

To compare the development of shares on the stock exchange, companies engaged in the production of sportswear are further compared. These companies were formed on the basis of a great competitive struggle between the Dassler brothers. The first Adidas company was founded in 1948 in Germany. Its origins date back to 1924, when two brothers began doing business together. In 1948, they were divided and the two brothers became the biggest rivals in the production of sports accessories. In 1949, A. Dassler registered his brand as three stripes. At present, the company focuses on the production of sports shoes, sportswear, but also sports accessories such as basketballs, soccer balls and the like. With the gradual development, this brand has become popular for consumers in the market. The main benefit for this brand was that it became the main sponsor of events such as the FIFA World Cup 2006 or UEFA EURO 2008.

171,94 EUR -1,94 (1,12 %) ↓
13. 3., 17:35 SEČ ·

Figure 5 Adidas Stock Price Development (ETR)

Source: <https://www.google.com/finance>

As Figure 5 shows, Adidas shares have been growing steadily since 2015. At the beginning of 2020, they reached a maximum increase, the value of which was up to twice the increase since 2015, and this meant an increase of up to more than EUR 200. The company's shares did not record a larger decline. It was not until March 2020 that Adidas shares fell to almost half of the value they had been building.

Puma is a competing and at the same time second company being compared, which is also engaged in the production of sportswear and accessories. This company was also established in 1948. Although the Dassler brothers began doing business together under one brand, in 1948 they were split into two separate companies. R. Dassler continued under the Puma brand. At present, it focuses on the production of sportswear, sports shoes and sports accessories. Puma products are currently sold in 120 countries around the world.

48,50 EUR +0,36 (0,75 %) ↑
13. 3., 17:35 SEČ ·

Figure 6 Development of the Puma share price (ETR)

Source: <https://www.google.com/finance/>

Figure 6 shows that stocks have not experienced a major decline since 2015. Puma shares have risen threefold since 2015, valuing up to € 60 over 5 years. However, in March 2020, their value fell to half of their then value.

The shares of Adidas on 10 March 2020 amounted to EUR 227.05, which means that they exceeded the value of the shares of Puma by up to EUR 164.30, as the share of Puma amounted to EUR 62.75 on 10 March 2020. With shares of Adidas and Puma are traded on the German stock exchange ETR.

When comparing the development of shares on the stock exchange, the paper is devoted to producers of soft drinks, producers of fast food, manufacturers of sportswear and accessories. Another comparison deals with computer software and hardware manufacturers, as we live in the digital age. One of the companies being compared is Apple, which was founded in 1976 in the USA. This company is engaged in the production of personal computers, iPhones, iPads and tablets. The consumer company is also known for its innovative iPod and iMac hardware,

as well as software called iTunes and iLife. Works with your own macOS operating system. Today, this brand is very widespread and popular, especially among young consumers.

Figure 7 Apple stock price development (NASDAQ)
Source: <https://www.google.com/finance>

As can be seen from Figure 7, Apple shares stagnated in 2016. In 2017, the value of shares began to grow and despite the decline at the beginning of 2019, their value increased by the end of 2019 by up to twice their value over five years. However, the truth is that although all joint stock companies saw a decline in shares in March 2020, Apple shares began to decline as early as the beginning of the year. As a result, the value of the stock decreased by approximately USD 50.

A competing company in the acquisition of shares is Microsoft Corporation. This company is engaged in the development and support of products for various devices. Its best-known products include the Microsoft Windows operating system. The company was established in 1975. It has now expanded to more than 120 countries around the world. Through its subsidiary, it is also represented in the Slovak Republic. World brands such as Lenovo, Huawei, Assus, Samsung and the like are implementing the licensed operating system in their devices.

Figure 8 Microsoft Corporation (NASDAQ) Share Price Development
Source: <https://www.google.com/finance>

From the figure above, it can be deduced that Microsoft Corporation shares have been on a rising trend since 2015. They almost tripled their value. However, the truth is that at the beginning of 2020, as well as their biggest competitor Apple, shares in Microsoft Corporation began to decline.

Shares of Apple as of March 10, 2020 were USD 279.61, which means that Microsoft Corporation's shares were surpassed by as much as USD 121.61 because the value of Microsoft Corporation's shares as of March 10, 2020 was USD 158.00. Shares of Apple and Microsoft Corporation are traded on the US stock exchange NASDAQ.

The aim of the paper was to approach the issue of the development of stock values between competing companies that trade in the same sector. On the basis of the comparison, it can be

stated that even if the shares are traded on the same stock exchange, the value of the shares of different companies operating in the same sector is different. For example, Apple's stock values exceed Microsoft Corporation's stock values, even though both companies are involved in technology and operating system development. The same is true for the shares of companies listed on the German stock exchange, where Adidas shares exceed the value of Puma shares.

Although at the beginning it was a joint business of two brothers, later they were divided and independent. The higher return on Adidas shares is probably due to the initiative and good management of the company, as this company was a sponsor at well-known sporting events such as the FIFA World Cup 2006 or UEFA EURO 2008. The article presents a comparison of stocks in the sector of production of soft drinks and fast food.

References

1. BLACK, H.C. *Lax Dictionary*. The second edition. New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd. 1995. 1314 s. ISBN 1-886363-10-2.
2. DĚDIČ, J. *Stock exchange and commodity exchange. (Burza cenných papírů a komoditní burza)*. Praha: Prospektrum. 1992. ISBN 80-85431-62-9.
3. HEJDA, J., BARCHROŇOVÁ, N., DIVIŠOVÁ, K., FINGER, L., PROSSER, M., VANĚČKOVÁ, V. *Joint stock company. (Akciová společnost)*. 1. vyd. Ostrava: Anag. 2014. ISBN 978-80-7263-891-8.
4. CHOVANCOVÁ, B. et al. *Commodity markets and real investment. (Komoditné trhy a reálne investície)*. Bratislava: Iura Edition. 2012. ISBN 978-80-8078-453-9.
5. KLVAČOVÁ, E. et. al. (2007). *Basics of European competitiveness*. No. 1. Prague: Professional Publishing.
6. Finance google [online]. *Search google finance*. Available from: <https://www.google.com/finance> [Accessed 14 March 2020].
7. LEČIŠIN, J., GAZDA, V., BAJUS, R. *Stock market science. (Burzovníctvo)*. Košice: elfa, s.r.o. 2007. ISBN 798-80-8086-068-4.
8. McALEESE, D., *Economics for business competition, macro-stability, and globalisation*. Harlow, England: FT Prentice Hall. 2004.
9. MIKOLÁŠ Z. (2005). *How to increase business competitiveness: competitive potential and business dynamics*. Prague: Grada. 2005.
10. OECD [online]. *OECD*. Available from: <http://www.oecd.org/> [Accessed 14 March 2020].
11. TORMA, Š. – SIPOK, J., *Financial and stock exchange operations. (Finančné a burzové operácie)*. Obchodná fakulta Ekonomickej univerzity v Bratislave. 1998. ISBN 80-225-0692-3.
12. Act no. 566 / 2001- Act on Securities and Investment Services and on the Amendments to Certain Acts. (Zákon č. 566/2001- Zákon o cenných papieroch a investičných službách a o znene a doplnení niektorých zákonov.)

Author

Ing. Janka Kopčáková
University of Economics in Bratislava
Faculty of Business Economy in Košice
Department of Finance and Accounting
Tajovského 13, 041 30 Košice
e-mail: janka.kopcakova@student.euke.sk

THE DEVELOPMENT OF THE POLISH BANKING SECTOR IN THE BACKGROUND OF BANKING SECTORS IN SELECTED COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Marta Paduszyńska

Abstract

The countries of Central and Eastern Europe have undergone an unprecedented transformation from a model dominated by state ownership to a competition model with a predominance of private foreign investors for over two decades. This transformation was accompanied by the improvement of the institutional environment as well as the unification of banking sectors. The aim of the study is to assess the development of the Polish banking sector against the background of banking sectors from selected countries of Central and Eastern Europe. The assessment of the analyzed banking sectors was mainly based on the analysis of the situation in two main areas, i.e. profitability and stability of banking systems. The article is based largely on the review, analysis and synthesis of selected publications and available official statistics.

Keywords: banking sector, Central and Eastern Europe; financial results, stability.

1. INTRODUCTION

In the 21st century, the financial sector played a special role in the economy. At the same time, the importance of banking institutions increased. The main activity of these institutions is the sale of financial products, such as loans and deposits. The economies of Central and Eastern European countries and their banking systems have undergone an unprecedented transformation in two decades from monopoly to the model of capitalist market economy. The banking sector reform process can be divided into several stages. The first was to establish a two-tier banking sector, usually by separating the functions of commercial banks from the central bank. In the second stage, interest rate liberalization and loan allocation were carried out, limiting the use of direct lending or increasing the freedom in shaping interest rates. The third stage was the progress in establishing bank solvency, banking supervision framework and prudential regulation¹. Banks are a particularly important link in the financial system. Despite the fact that the banking sectors of the countries of Central and Eastern Europe are much smaller compared to the euro area, they have significant potential. The ratio of the total balance sheet total of the banking sector in Central and Eastern Europe to the corresponding indicator in the euro area is growing significantly. This is confirmed by historical analysis, which proves that at the end of 2013, the total balance sheet total of the banking sector in Central and Eastern Europe amounted to 9.7% of this total in the euro area².

2. BANKING SECTOR AS THE MAIN LINK OF THE FINANCIAL SYSTEMS

The banking sector, which is the main subsystem of the entire financial sector, meets many overarching economic goals. Factors such as: socio-economic order, legal regulations, the demand for banking services, the banks' willingness to implement innovations, is an example

¹ Szarzec K (red.), Baszyński A., Piątek D., Pilc M., *Instytucje w krajach transformujących się*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2014, p. 13

² Based on statements by Gunter Deuber, president and director of the Central and Eastern Europe Analysis Department of the RBI bank and the main author of the report on the banking sector in Central and Eastern Europe (CEE Banking Sector Report EE Banking Sector Report) prepared in cooperation with RBI / Raiffeisen Research and Raiffeisen analysts Centrobank AG (RCB).

catalog of incentives affecting the shape and future changes of the banking system in a given country³. The emergence of a two-tier system, or the formation of various institutional structures in commercial banking, are another reason for the current shape of modern banking systems. Common features for most banking systems include: the existence of central and commercial banks, numerous para-banking institutions, and the existence of financial security networks. It is also worth mentioning that this system adopted in a given country is the result of the prevailing political system, legal system and different economic and cultural conditions. The countries of Central and Eastern Europe have undergone an unprecedented transformation from a model dominated by state ownership to a competition model with a predominance of private foreign investors for over two decades. This transformation was accompanied by the improvement of the institutional environment as well as the unification of banking sectors⁴. Moving the former centrally planned economy to the market economy was not an easy task. What's more, in the initial period of transformation there was a cumulative decrease in production and national income, ranging from about 18% in Poland to nearly 65% in Lithuania⁵.

2.1 THE CONCEPT AND STRUCTURE OF THE BANKING SYSTEM

The banking system is usually a two-stage system, resulting from the separation of the issuing function of banks from direct lending and settlements. The first level is the central bank, while the second level is banking entities. Each of these institutions has its own goals and fulfils specific functions in the system⁶. The main goal of the central bank is the stability of domestic money, while maintaining the security and liquidity of the monetary settlement system. The central bank conducts the monetary policy of the state, through its instruments it influences commercial banks. These, in turn, are responsible for providing banking services to their clients while achieving maximization of market value. In modern banking systems, the basic feature is the universalization of commercial bank operations. Universal banks provide both deposit and loan and investment services. Specialization is another feature of banking systems. It may relate to the products and services offered, the type of clients, or the chosen economic field. The result is a distinction between deposit-credit banks and those operating on capital markets - investment banks. Cooperative banking is an important form of business. The main task of this type of banking is the financial service of cooperative members and local community clients. The establishment of this type of banks was aimed at counteracting capitalist competition and defending the interests of small producers⁷. In Poland, the majority of operating banks should be considered as universal banks, providing both deposit and credit services as well as investment services (e.g. capital market operations, fund management and financial consulting). Because there are no typical investment banks on the Polish market, operating only on capital markets. In Poland, in accordance with art. 2 of the Banking Act, the term bank means "a legal entity established in accordance with the provisions of statutes, acting on the basis of permits authorizing to perform banking activities risking the funds entrusted under any repayable title"⁸. The term bank is therefore defined primarily by indicating the activities performed by the banks. Pursuant to the said Act, banks may operate in the form of banks⁹:

- state-owned banks;

³Niczyporuk P., Talecka A., *Bankowość. Podstawowe zagadnienia*, Wyd. Temida 2, Białystok 2011, p. 37.

⁴Szarzec K (red.), Baszyński A., ...op.cit, p. 13

⁵Raport Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, *Europa Środkowo-Wschodnia wobec globalnych trendów: gospodarka, społeczeństwo i biznes*. Gazeta SGH, Krynica 2019, p. 8.

⁶Baka W., *Bankowość centralna, funkcje- metody- organizacja*, Warszawa 2001, p. 31.

⁷Alińska A., *Bankowość spółdzielcza w krajach Unii Europejskiej*, Warszawa 2002, p. 23.

⁸Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. - Prawo bankowe, Dz.U. 1997 nr 140 poz. 939.

⁹Art. 12 Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. - Prawo bankowe, Dz.U. 1997 nr 140 poz. 939

- banks in the form of joint-stock companies;
- cooperative banks.

The banking system includes not only banks but also other entities - which are responsible for fulfilling tasks related to providing security to the clients of these entities. First of all, we are talking about institutions that oversee the entire financial system (including supervision over the operations of banks¹⁰), that are part of the country's financial security network¹¹. Supporting institutions also play an important role, such as: National Clearing House in Poland (ie. KIR) – responsible for increasing the security of settlements and their efficient implementation, The Union of Polish Banks (ei. ZBP), or Credit Information Bureau in Poland (ei. BIK). Risk is an indispensable part of the activities undertaken by banks. From the point of view of these institutions, this risk is considered mainly as a possibility of materializing negative events affecting their financial situation¹². This risk should be minimized at the level of an individual institution as well as the entire banking system. Hence the important role of the aforementioned supervisory institutions, but also of norms and regulations defining the principles of operation and relationships between participants of the banking sector. These institutional conditions for banking operations are included in external conditions, without the direct influence of the banking entities themselves as to their formation¹³. In the case of the banking sector, these conditions are of a special nature, indicating its complexity and key role in the economy. The institutions of the banking sector play a special role in the stability of the financial system - because they constitute an important link in this system.

3. THE POLISH BANKING SECTOR ON THE BACKGROUND OF THE BANKING SECTORS OF SELECTED COUNTRIES OF THE CEE

The importance of the banking sector, which is the main link in the country's financial system, is particularly important in bank-based economies¹⁴. The importance of the banking sector, which is the main link in the country's financial system, is particularly important in bank-based economies¹⁵. Commercial banks play the largest role (the largest total assets). Cooperative banks and branches of credit institutions are less important in this respect¹⁶. Compared to the plaster of Central and Eastern Europe, the Polish banking sector is one of the largest in terms of assets in Central and Eastern Europe¹⁷. Figures on the assets of the banking sector and its share in GDP in Poland are presented in Figure 1.

¹⁰ The operations of banks as well as branches and representative offices of foreign banks in Poland are subject to supervision exercised by the Polish Financial Supervision Authority. The scope and principles of this supervision are specified in the Act of 21 July 2006 on supervision of the financial market and the Act of 29 August 1997 - Banking Law.

¹¹ The financial security network is important for maintaining the security of financial institutions and markets. The activities of institutions belonging to the network are to limit the possibility of financial problems in individual institutions subject to regulations, as well as systemic phenomena.

¹² Jaworski W. L. (red.), *Współczesny bank*, Warszawa 2001, p. 307

¹³ Zalewska M., *Charakterystyka systemu bankowego – uwarunkowania instytucjonalne*, [w:] *Współczesna bankowość*, red. M. Zaleska, Difin, Warszawa 2008.

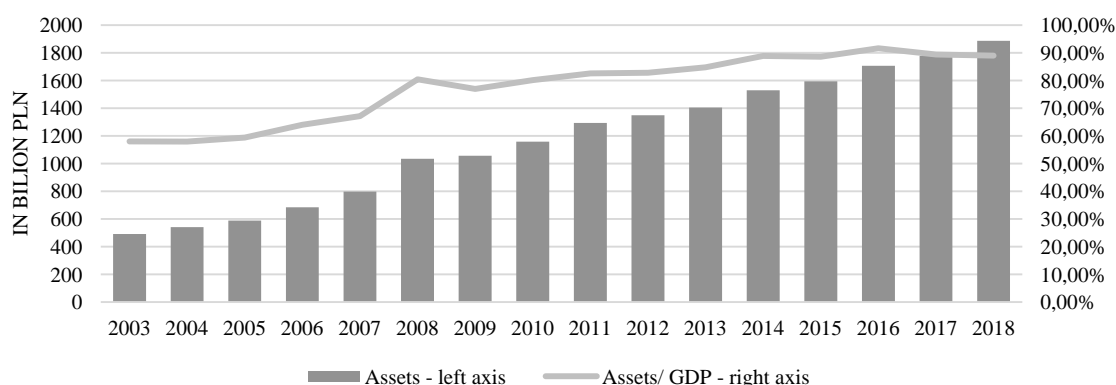
¹⁴ We count here Poland and most continental European countries.

¹⁵ Given the risk of credit-driven price bubbles in asset markets - especially in the real estate segment - monitoring the condition of the banking sector is a key element in assessing the stability of national financial systems.

¹⁶ NBP, *Rozwój systemu finansowego w Polsce*, Warszawa 2017, p. 20, https://www.nbp.edu.pl/systemfinansowy/rozwoj2016_prezentacja.pdf [access: 13.06.2020r.]

¹⁷ PZU, *Sektor bankowy w Polsce na tle Europy*, Raport roczny 2018, <https://raportroczny2018.pzu.pl/pl/rynek/sektor-bankowy-w-polsce-na-tle-europy> [access: 13.06.2020 r.].

Figure 1. Assets of the banking sector in Poland in years 2003-2018

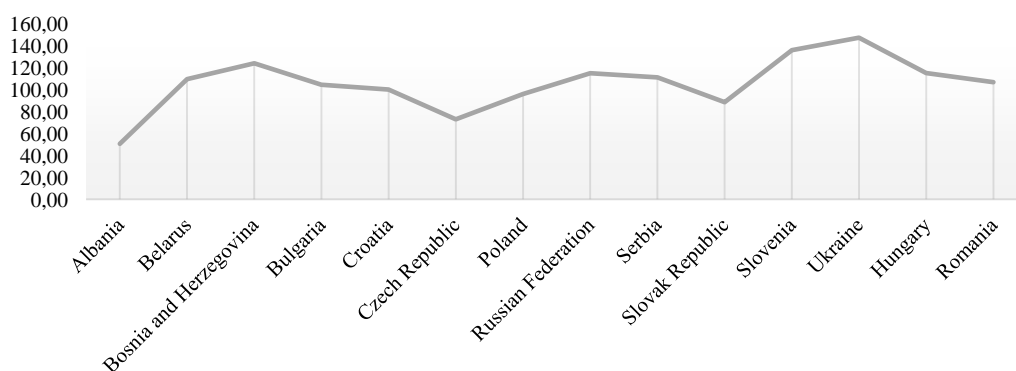
Source: NBP „Rozwój systemu finansowego w Polsce”

<https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rozwoj2018.pdf> [access: 14.06. 2020 r.]

In the years 2003-2018, the banking sector's assets increased more than threefold. In 2018, the asset growth rate was 6.2% y / y and was higher than the average value for 2009-2015. At the end of 2018, the value of assets of the banking sector amounted to nearly PLN 1.9 billion and was the main asset of the entire financial sector. The Polish banking sector in recent years has been one of the fastest growing among the Member States of the European Union. The importance of financial institutions in the economy has grown over the years. In Poland (according to the data in Figure 1) a significant increase in banks' assets in relation to GDP was recorded in the years 2003-2018. The share of banking sector assets in relation to GDP in 2018 was 89% (an increase of 31 pp from 58% in 2003). This is one of the important measures used in assessing the development of the banking sector. A similar situation took place in countries such as: the Czech Republic (increase from 70% in 2008 to 127% in 2016), Bulgaria (from 99% in 2008 to 106 % in 2016) or Slovenia (increase from 100% in 2008 to 129% in 2016)¹⁸.

The Polish banking sector operates in accordance with the classic model of financial intermediation, in which banks mainly grant loans to the non-financial sector by financing them with customer deposits.

Figure 2. Average share of bank loans to deposits (L/D) in 2005-2015 (in %)

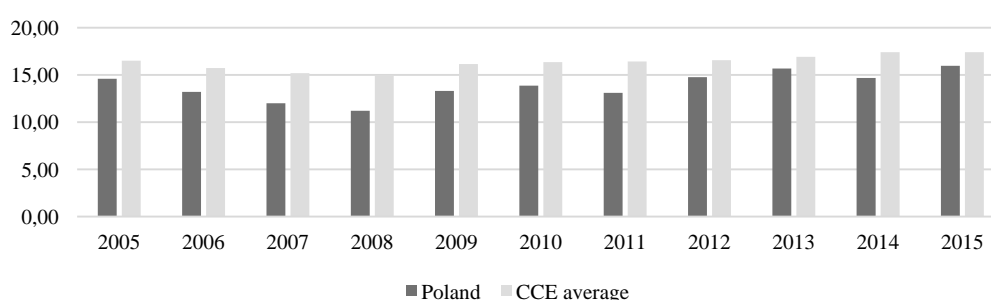

Source: own elaboration based on International Financial Statistics (IFS) ; International Monetary Fund (IMF).

¹⁸ EU Banking Structures (ECB), <https://www.ecb.europa.eu/pub> [access: 12.06.2020r.]

The average value of loans-to-deposits for 2005-2015 in Poland amounted to 96%. Countries such as Albania, the Czech Republic and Slovakia recorded a lower level over the period considered. The highest level of loans in relation to the resources held, i.e. deposits, is visible in the banking sector in Ukraine (141%) and Slovenia (139%). The significant change in the value of the L/D ratio in the CEE countries in recent years (i.e. a decrease of 15 to 20 percentage points) proves the high flexibility of the balance sheet total. In 2015 compared to 2008, in the majority of the banking sectors of the CEE countries (except Croatia and Slovenia) this indicator has decreased. This should be assessed positively, which proves the high effectiveness of banking supervision and prevention of crisis events. Lending and servicing activities are one of the basic types of activities of banks and other credit institutions, constituting one of the basic sources of income for the entire banking and credit sector, although involving significant risk. That is why actions and regulations aimed at ensuring stability of the banking system are so important. A very important issue in this respect is the answer to the question what capital should the bank have at its disposal to protect itself against the risk of insolvency. Maintaining an adequate level of equity in the form of minimum capital requirements is an inseparable instrument used by regulators. However, this proves to be insufficient - as demonstrated by the experience of crises. The consequence of this is the need to link these capital requirements to risk-bearing assets. Ensuring capital adequacy¹⁹ consists of two stages. The first one assesses the risk to which the bank is exposed. Then, on guaranteeing a sufficiently high level of coverage in equity in accordance with the banking supervision guidelines²⁰. Due to this, the ratio of regulatory capital to risk-weighted assets was approximated in 2005-2015.

Figure 3. Share of regulatory capital in risk-weighted assets in 2005-2015 (in %)

CCE average was calculated for data covering the following countries: Albania, Belarus, Bosnia and Hercegovina, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Poland, Russian Federation, Serbia, Slovak Republic, Slovenia, Ukraine, Hungary, Romania.

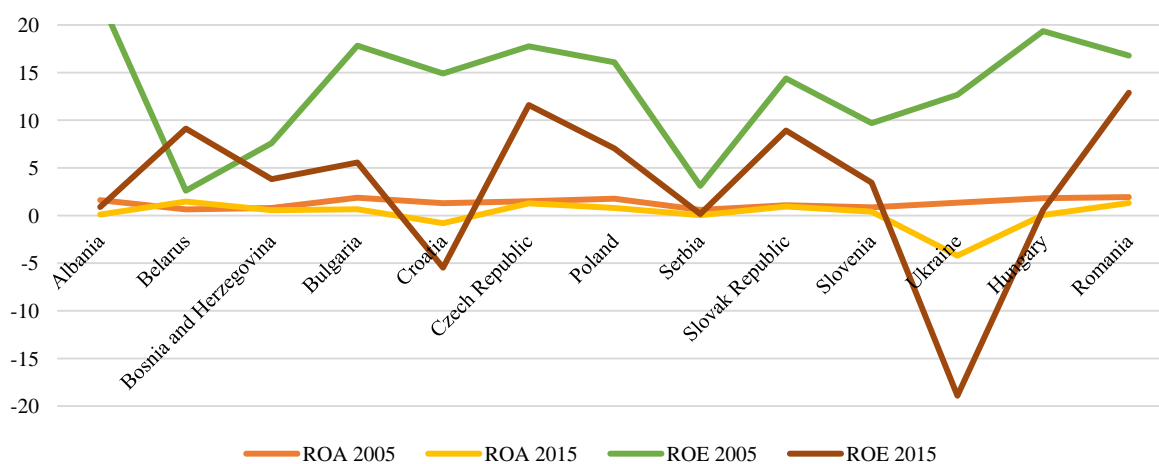
Source: own elaboration based on Financial Soundness Indicators Database (fsi.imf.org), International Monetary Fund (IMF).

¹⁹ *The handbook of international financial terms* [Moles, Terry, 1997] defines capital adequacy as "the purpose of the supervisor's activity, implemented by ensuring and controlling the ability of the financial institution's capital to cover potential losses arising from business operations. In the case of banks exposed to a wide range of financial risks, capital adequacy is associated with guaranteeing the security of bank customers' deposits by maintaining the capital constituting their sufficient security" Moles P., Terry N. (1997), *The handbook of international financial terms*, Oxford University Press, New York, p. 71.

²⁰ Regulatory capital consists of Tier 1 capital (going-concern capital) - capital used to cover losses under conditions of maintaining solvency by the bank and Tier 2 (gone-concern capital) - capital acquiring special significance in the event of loss of solvency or liquidation of the bank; it is made up of provisions for reserves and the remaining part of subordinated debt, which was not included in the additional Tier 1. Basel III: *A Global Regulatory Framework for More Resilient Banks and Banking Systems*, BCBS, Basel 2010.

The data quoted in the chart shows that the share of regulatory capital in risk-weighted assets in Poland was below the average value calculated for 13 selected countries of Central and Eastern Europe throughout the entire period under consideration. The average value of the surveyed indicator was lower than in the Polish banking sector, only in the case of Slovenia (about 13%), and the highest in the banking sector of Serbia (where the average level in the period under consideration was 22%). It should be emphasized that a characteristic feature of Polish banks is the use of higher than average risk weights in the European Union. This means that capital ratios are lower than they would be if large-scale internal models were used to estimate capital requirements²¹. Since the last financial crisis, i.e. since 2008, there has been a steady increase in regulatory capital. The depth of the crisis and the weaknesses of the financial sector regulations have been shown to increase regulatory requirements. In 2010, the text of the new agreement was agreed by the Basel Committee²². The increased capital requirements were supplemented by the leverage ratio (leverage ratio). Calculated as the ratio of core capital (Tier 1) to the sum of all risk-weighted off-balance sheet and off-balance exposures. The Polish banking sector operates with one of the lowest leverage in Europe.

Figure 4. Return on ROE and return on ROA assets in the banking sectors of the CEE countries in 2005 and 2015

Source: own elaboration based on Bankscope database.

An important element of assessing the operation of banking sectors is the assessment of their profitability. In 2005, the return on equity of the Polish banking sector compared to the sectors of the CEE countries surveyed was at one of the highest levels, i.e. 16%, which was above the average in the group of sectors surveyed. After the financial crisis of 2007-2008, the profitability of the banking sectors of the countries surveyed began to decline. In Poland, compared to the CEE countries surveyed, the indicator in 2015 was at a relatively good level, i.e. 7%. Equally positive should be the profitability of assets of the Polish banking sector - above average and median in the analyzed sectors of the CEE countries. As it results from the presented data, also banks in the Czech Republic, Romania, Albania and Slovakia effectively use their own capital and are characterized by a high ability to generate net profit, which is of great importance for owners and all groups of stakeholders. In turn, a particularly worrying

²¹ NBP „Rozwój systemu finansowego w Polsce” <https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rozwoj2018.pdf> [access: 14.06.2020 r.] p. 98.

²² Basel Committee on Banking Supervision, *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking system*, Basel, December 2010.

situation in the area of profitability is seen in the banking sectors in Ukraine (ROE at -19% in 2015) or in Croatia (ROE at -5.5%), where return on equity in 2015. was negative.

4. SUMMARY

Despite the tedious journey since the political transformation, both in the social and economic area, the countries of Central and Eastern Europe and the banking sectors operating there play a very important role and create a space of great opportunities for current and future market participants. Compared to the plaster of Central and Eastern Europe, the Polish banking sector is one of the largest in terms of assets in Central and Eastern Europe. The ratio of loans to deposits is an important factor for the stability of the banking sector, but also proving the effectiveness of banks in the function of financial intermediation. Its decline in almost all the CEE countries studied during the post-crisis period should be assessed positively, which proves the effectiveness of banking supervision and the responsibility of banks themselves for the safety of entrusted deposits. It is worth noting that Poland, as the only one of the CEE countries, in both 2008 and 2015, was characterized by L/D ratio values lower than the average for the EU and the euro area²³. This is one of the reasons that the Polish banking sector has experienced relatively mildly the effects of the financial crisis. In addition, there has been a steady increase in regulatory capital since the last financial crisis, i.e. since 2008. The depth of the crisis and the weaknesses of the financial sector regulations have been shown to increase regulatory requirements. The share of regulatory capital in risk-weighted assets was on average 14-15% in the group of countries surveyed. In the Polish banking sector, the value of this indicator in 2005-2015 was below this average, however, it should be emphasized that the characteristic feature of Polish banks is the use of risk weights higher than average in the European Union. This means that capital ratios are lower than they would be if large-scale internal models were used to estimate capital requirements. After the financial crisis of 2007-2008, the profitability of the banking sectors of the countries surveyed began to decline. In the Polish banking sector, compared to the CEE countries surveyed, the indicator stood at a relatively good level in 2015, i.e. 7%. Equally positive should be the profitability of assets of the Polish banking sector - above average and median in the analyzed sectors of the CEE countries. The banking sectors in the Czech Republic, Romania, Albania and Slovakia also effectively use their own capital and are characterized by a high ability to generate net profit, which is of great importance for owners and all groups of stakeholders.

Sources

1. Alińska A., *Bankowość spółdzielcza w krajach Unii Europejskiej*, Warszawa 2002.
2. Baka W., *Bankowość centralna, funkcje- metody- organizacja*, Warszawa 2001.
3. Basel Committee on Banking Supervision, *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking system*, Basel, December 2010.
4. EBC, *EU Banking Structures (ECB)*, <https://www.ecb.europa.eu/pub> [dostęp: 12.06.2020r.]
5. Jaworski W. L. (red.), *Współczesny bank*, Warszawa 2001.
6. Kata R., Chmiel J., *Rozwój sektora bankowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, Nr 21 (70), Wydawnictwo SGGW Warszawa 2019.
7. Moles P., Terry N., *The handbook of international financial terms*, Oxford University Press, New York 1997.
8. NBP „*Rozwój systemu finansowego w Polsce*” Warszawa 2018 <https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rozwoj2018.pdf> [dostęp: 14.06. 2020 r.] s. 98.

²³ Kata R., Chmiel J., *Rozwój sektora bankowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, NR 21 (70) Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2019 p. 87.

9. NBP, *Rozwój systemu finansowego w Polsce*, Warszawa 2017
https://www.nbp.edu.pl/systemfinansowy/rozwoj2016_prezentacja.pdf [dostęp: 13.06.2020r.]
10. Niczyporuk P., Talecka A., *Bankowość. Podstawowe zagadnienia*, Wyd. Temida 2, Białystok 2011.
11. PZU, *Sektor bankowy w Polsce na tle Europy*, Raport roczny 2018,
<https://raportroczny2018.pzu.pl/pl/rynek/sektor-bankowy-w-polsce-na-tle-europy>
[dostęp: 13.06.2020 r.].
12. Raport Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, *Europa Środkowo-Wschodnia wobec globalnych trendów: gospodarka, społeczeństwo i biznes*. Gazeta SGH, Krynica 2019.
13. Szarzec K (red.), Baszyński A., Piątek D., Pilc M., *Instytucje w krajach transformujących się*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2014.
14. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. - Prawo bankowe, Dz.U. 1997 nr 140 poz. 939.
15. Zalewska M., *Charakterystyka systemu bankowego – uwarunkowania instytucjonalne*, [w:] *Współczesna bankowość*, red. M. Zaleska, Difin, Warszawa 2008.

Contact

Marta Paduszyńska, MA

University of Lodz

Department of Central Banking and Financial Intermediation

POW 3/5 Street, Lodz, Poland

667-361-492

e-mail: marta940324@gmail.com

IMPACT OF SOCIETAS EUROPAEA ON RISK INCREASE IN MAKING ECONOMIC DECISIONS OF USERS OF FINANCIAL STATEMENTS IN SLOVAK REPUBLIC

Nikoleta Palijová

Abstract

Financial statements provide useful information from accounting to various users. These various users of financial statements include internal and external users. Internal and external users of financial statements have different information needs on the basis of which they make important economic decisions. This paper represents a summary of the research on how the Societas Europaea (SE) with their registered office in Slovak Republic indirectly increase the risk of making the wrong economic decisions by external users of their financial statements. Based on the hypothesis, that the SE indirectly increase the risk of making the wrong economic decisions by external users as a result, that SE do not carry out their duties to store financial statements to The Register of Financial Statements, we tested 79 SE registered in Business Register of the Slovak Republic within a period of years 2013 to 2018.

Keywords: *societas europaea, users of financial statements, risk increase, making of economic decisions*

1 INTRODUCTION

The accounting entity has to provide information through financial statement, that are useful for the users of financial statement. (Šlosárová et al., 2016) Financial statement contains information about financial position, financial performance and change of financial position in particular accounting entity. On the basis of information that are provided by financial statements, the users of financial statements make various important economic decisions. The risk of making wrong economic decisions by external users of financial statements is more probable, when the information stated in financial statements are incorrect. The stated risk of making wrong economic decisions by external users of financial statements increases, when the financial statements of accounting entity is not accessible to these users. Accessibility of financial statements in Slovak Republic is provided by The Register of Financial Statements (RFS). The RFS is accessible source of financial statements of various accounting entities to the public. For the external users of the financial statements of Societas Europaea (SE) is financial statement of this accounting entity stored in RFS one of the few sources, that provides relevant and important information.

Within globalization, there are merging new possibilities in accounting. The other side of globalization trends in the economy and finance have the effect of increasing the level of risk that affect the internal and external environment of each entity. (Meluchová, 2016) The harmonization of the accounting in all EU member states focuses on transparency, comparability and the single qualitative characteristics of information from financial statements that are provided to its users. Harmonization of accounting allows to information provided by accounting to comply with single qualitative characteristics and to be useful for wide range of external users of financial statements, which make economical decisions. (Vašek, Procházka, 2018)

SE is the result of harmonization of selected field of commercial law within the European Union by existence of Single European Market. To the existence of Single European Market should serve the creation of supranational legal forms. The aim of supranational legal forms was creating of legal framework that would be identical in all EU member states. Fulfilment of the aim required a legislation of supranational legal forms via an order. One of the supranational legal forms is SE. SE is generally regulated by *Council Regulation (EC) No 2157/2001 of 8 October 2001 on the Statute for a European company (SE)* and by *Council Directive 2001/86/EC of October 2001 supplementing the Statute for a European company with regard to the involvement of employees*. In Slovak Republic, besides stated regulations of the European Union, the SE is regulated by *the Act No 562/2004 on European company (SE) as amended*. The SE in Slovak Republic is also regulated by regulation of founding papers and *the Act No 513/1991 Coll the Commercial Code as amended*.

According to *the Act No 562/2004 on European company (SE) as amended*, the SE is legal person registered in Business Register of the Slovak Republic. Announcement of registration of SE in Business Register of the Slovak Republic or announcement of dissolution of SE from Business Register of the Slovak Republic is for informational purposes published in the Bulletin of the European Union. The general information (including registered office and share capital in the amount of at least 120 000 EUR) about SE is stated in the Business Register of the Slovak Republic. In connection with the registered office of SE is important to state that the registered office of SE has to be place, from where the business activity is realized. The registered office of SE should be changed – which is considered to be the one of the biggest advantage of SE as a business form. The reason for changing the registered office of SE is advantageous business environment, lower tax or levy burden or advantageous and stable legal and tax system of particular EU member state.

Societas Europaea was the subject of research of many researches. For example, in Slovak Republic, Ondrušová (2011) researched accounting aspect of establishment and formation of the Societas Europaea. In mentioned research, Ondrušová (2011) approximated the forms of founding of SE, legislation that regulates SE and the accounting of SE. Gedeon (2018) focused on characteristics of SE, the novelization of legislation that regulates SE, the forms of founding of SE and the ratio of particular forms of incorporation in 2017 and the numbers of registered SE in the particular EU member states. In other countries, Hakalová et al. (2016) researched ES from the perspective of legal regime, methods of its creation, registration, residence, administration and organizational structure and also the obligation to involve employees in supervising the activities of SE. This research was also focused on the comparison of ES with a Czech public limitedy company. The comparison of stated legal forms in Czech Republic included the analysis of advantages and disadvantages of selected legal forms. Bernatík (2018) researched number of SE within the period of 2004 to 2018 and also stated that the biggest shortcoming is that the information presented in financial statement in registers of financial statements of EU member states are not single. Hornuf et al. (2019) researched that companies located in EU member states where the SE offers additional legal arbitrage opportunities benefit the most. Hornuf et al. (2019) also researched that the stock price reaction is positive when the decision to incorporate as an SE involves moving the SE's registered office. They also found out that the stated companies are moving to jurisdictions with significantly lower corporate tax rates.

2 METHODOLOGY AND DATA

The organization of the paper is as follows. The first part is meant to be an introduction to the discussed topic based on literature overview of the importance of financial statements for the users of financial statements in making the economic decisions in general, the basics of the Societas Europaea in Slovak Republic and the relation between the financial statements and Societas Europaea. The second part presents the methodology on how this paper is structured and on which basis the presented information has been summarized.

The third part is divided into two subchapters. The first subchapter is focused on number of Societas Europaea in Slovak Republic. We made a detailed research of the SE as legal person registered in Business Register of the Slovak Republic by entering letters of the alphabet from A to Z and also by entering the numbers from 0 to 9 as a first letter of the name of the SE with legal form „Societas Europaea“ to examine how many Societas Europaea are registered in Business Register of the Slovak Republic on the 25-th April, 2020. By synthesis of the researched data we examined the number of Societas Europaea in Slovak Republic in alphabetical and number order as a first letter of the name of the SE. We also analysed the number of SE in Slovak Republic by registered office and by the year of incorporation.

The second subchapter is focused on the number of stored financial statements of SE in the RFS during the researched period. The researched period is the period of 2013 to 2018 (research of six years). Selected period was affected by the fact, that the financial statements of accounting entities in general were not stored to The RFS (the period of storing to The RFS began on 1-st January, 2014 for the financial statements for the year ended on 31-st December, 2013). The selected period was also affected by the fact, that the financial statements of SE for the year ended on 31-st December, 2019 were not stored to The RFS by all SE. We tested 79 SE as a representative sample that complies with the requirement to have a duty to store financial statement during the period of 2013 to 2018 to The RFS.

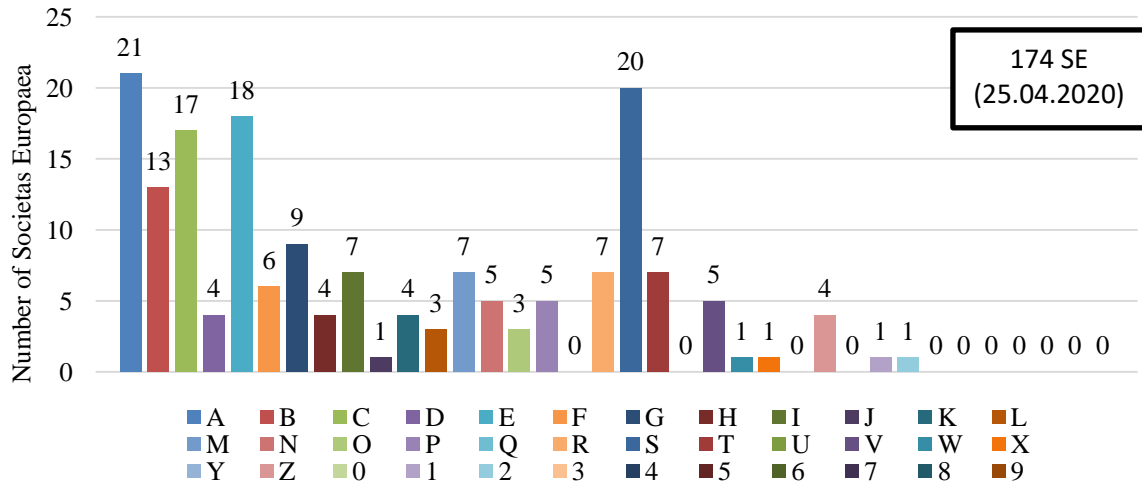
At the end of the paper, the final conclusions are presented. We also present the final conclusion in connection with the hypothesis, that the SE indirectly increase the risk of making the wrong economic decisions by external users as a result, that SE do not carry out their duties to store financial statements to The RFS.

3 RESULTS AND DISCUSSION

3.1 Number of Societas Europaea in Slovak Republic

In this subchapter we focus on a detailed research of the SE as legal person registered in Business Register of the Slovak Republic. The detailed research of number of SE in Slovak Republic is made by entering letters of the alphabet from A to Z and also by entering the numbers from 0 to 9 as a first letter of the name of the SE with legal form „Societas Europaea“ to examine how many Societas Europaea are registered in Business Register of the Slovak Republic on the 25-th April, 2020. By synthesis of the researched data according to the method stated above, we examine the number of Societas Europaea in Slovak Republic in alphabetical and number order as a first letter of the name of the SE (see Fig. 1).

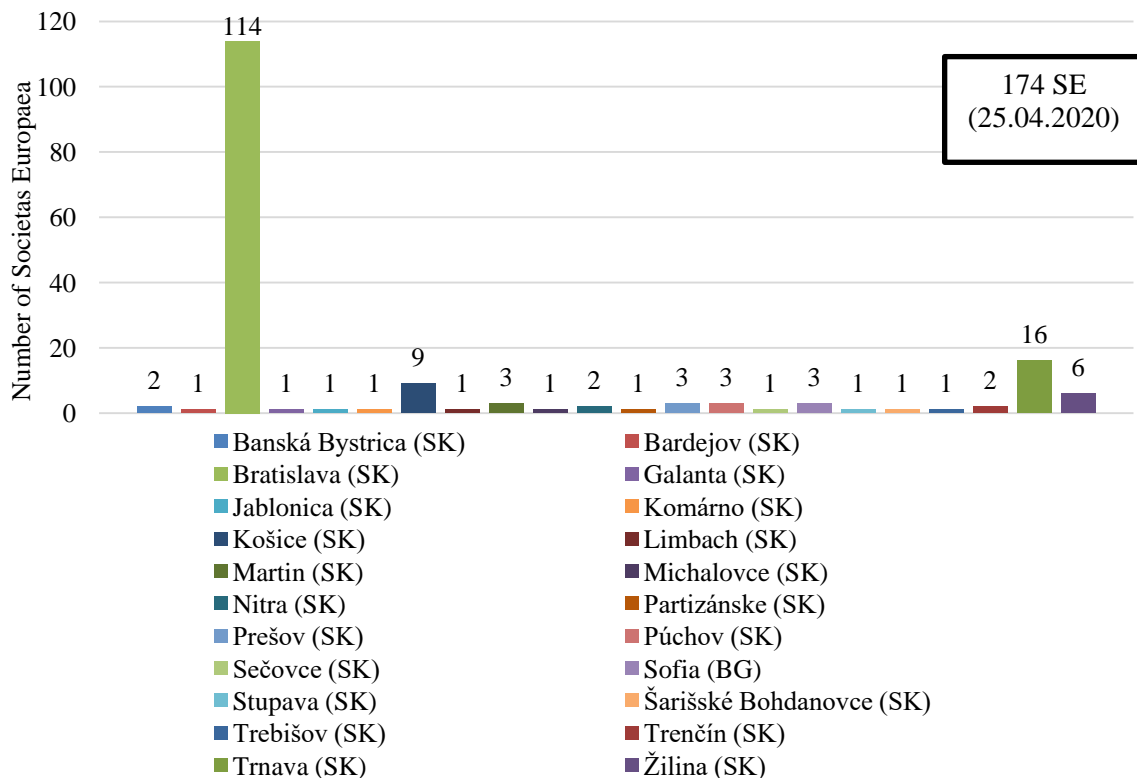
Fig. 1: Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in alphabetical and number order as a first letter of the name of the SE with legal form „Societas Europaea“

Source: Own arrangement based on the data from Business Register of the Slovak Republic. (2020, April 25). Retrieved from <http://orsr.sk/>

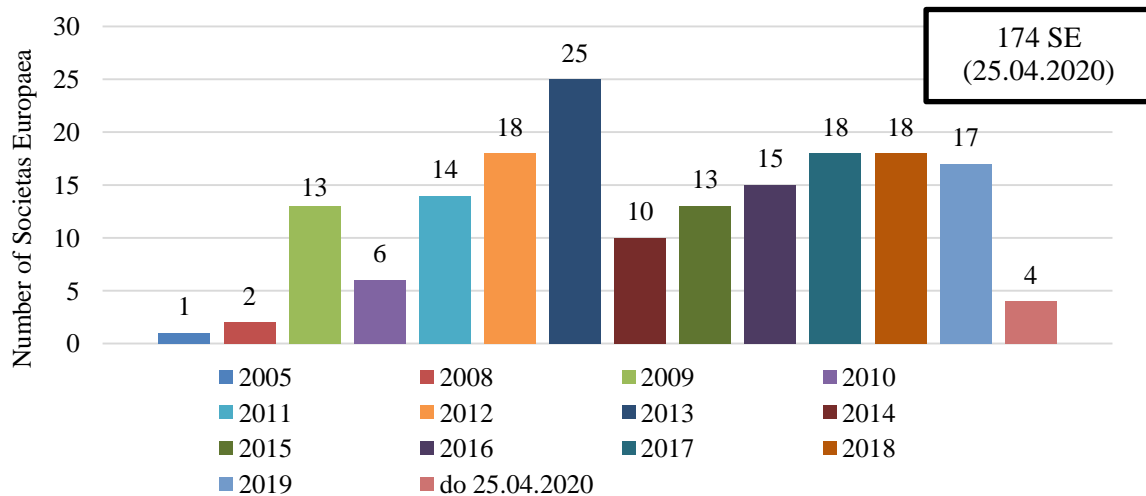
The integrant of the analyse of this is paper is to examine the number of SE in Slovak Republic by registered office (see Fig. 2) and by the year of incorporation (see Fig. 3).

Fig. 2: Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic by registered office

Source: Own arrangement based on the data from Business Register of the Slovak Republic. (2020, April 25). Retrieved from <http://orsr.sk/>

Fig. 3: Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic by the year of incorporation

Source: Own arrangement based on the data from Business Register of the Slovak Republic. (2020, April 25). Retrieved from <http://orsr.sk/>

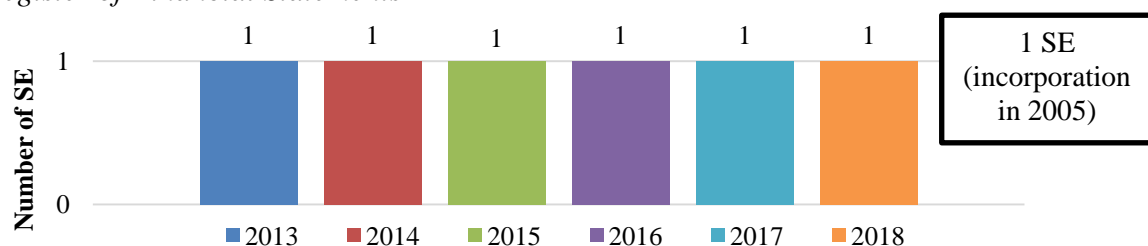
The results from the figures stated above are following:

- the number of SE registered in Business Register of the Slovak Republic on 25th April, 2020 is 174 SE (see Fig. 1),
- the most frequent registered office is in Bratislava (114 SE), Trnava (16 SE), Košice (9 SE) and in Žilina (6 SE) (see Fig. 2),
- researched SE registered in Business Register of the Slovak Republic on 25th April, 2020 were mostly incorporated in the year 2013 (25 SE) and at least in the year 2005 (1 SE).

3.2 Number of stored financial statements of Societas Europaea to The Register of Financial Statements

Internal and external users of financial statements have wide range of informations needs on the basis of which they make important economic decisions. To fulfil stated information needs, the financial statements have to publicly available. Below mentioned figures show the research on how the SE with their registered office in Slovak Republic indirectly increase the risk of making the wrong economic decisions by external users of their financial statements. as a result, that SE do not carry out their duties to store financial statements to The RFS. In the year 2005 was incorporated 1 SE. During the selected period of 2013 to 2018 stated SE stored its financial statement each year (See Fig. 4).

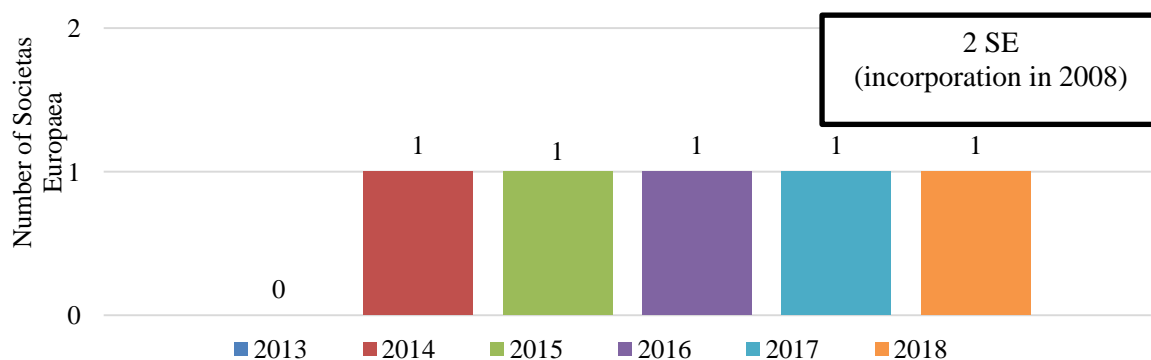
Fig. 4: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2005 to The Register of Financial Statements

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

Different situation occurred during the selected period of 2013 to 2018 with 2 SE incorporated in 2008. None of SE incorporated in 2008 stored their financial statement in the year 2013 and only one of researched SE stored its financial statement to The RFS during the selected period (see Fig. 5).

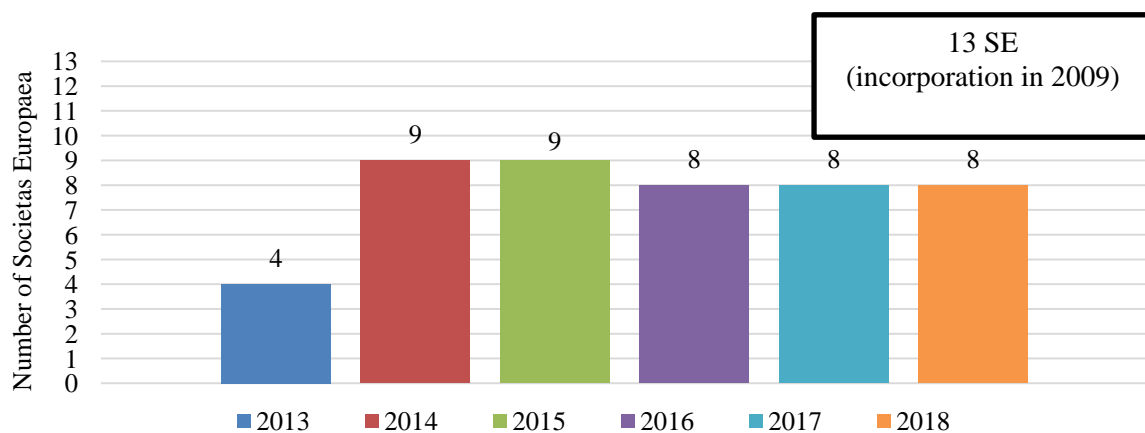
Fig. 5: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2008 to The Register of Financial Statements

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

In the year of 2009 were incorporated 13 SE from which 9 of them stored their financial statement to The RFS in the years 2014 and 2015. 8 of researched SE fulfill their duty in the years 2016, 2017 and 2018. In 2013, only 4 SE of 13 SE incorporated in 2009 stored their financial statements to The RFS (see Fig. 6).

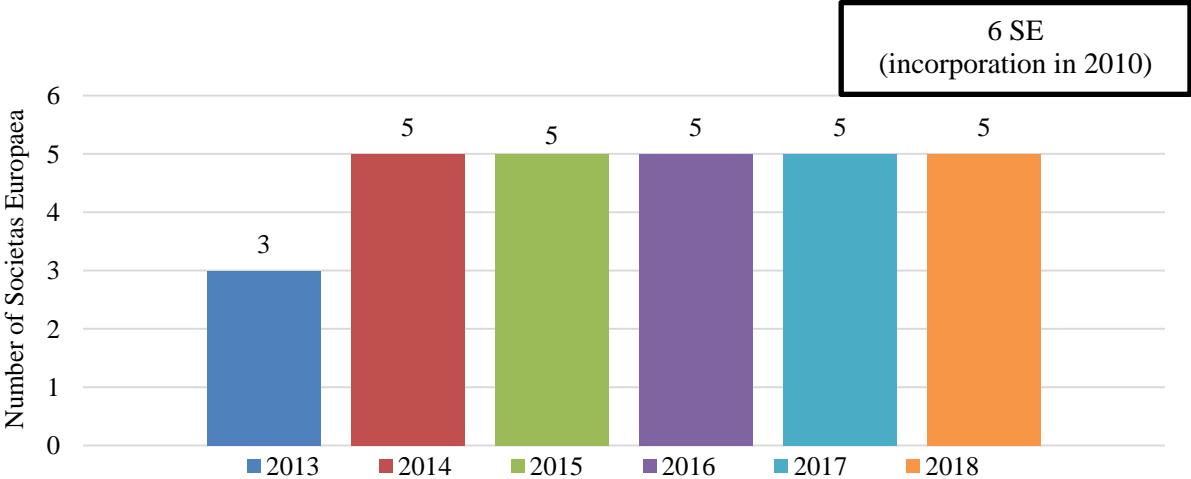
Fig. 6: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2009 to The Register of Financial Statements

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

In 2010, 6 SE were incorporated from which 5 of them fulfill their duty to store their financial statements to The RFS during the years 2014 to 2018. In 2013, only the half of researched SE stored their financial statements to The RFS (see Fig. 7).

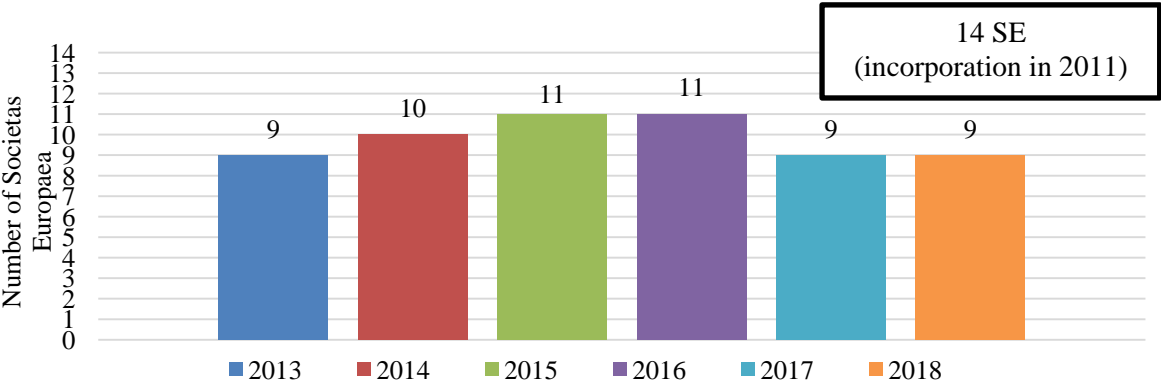
Fig. 7: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2010 to The Register of Financial Statements

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

Fig. 8 shows that 9 SE of 14 SE incorporated in 2011 stored their financial statements to The RFS in the years 2013, 2017 and 2018. 10 SE of 14 SE fulfill their duty in 2014 and 11 SE of 14 SE fulfill stated duty in 2015 and 2016 (see Fig. 8).

Fig. 8: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2011 to The Register of Financial Statements

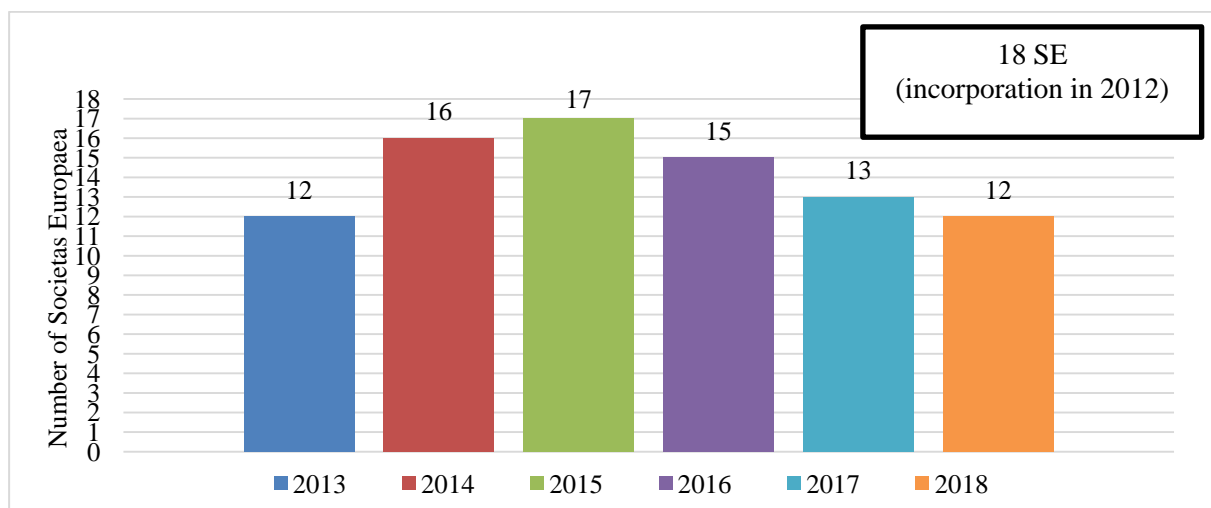
Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

From 18 SE incorporated in 2012 the following numbers of SE stored their financial statements to The RFS:

- 12 SE in years 2013 and 2018,
- 13 SE in the year 2017,
- 15 SE in the year 2016,

- 16 SE in the year 2014 and
- 17 SE in the year 2015 (see Fig. 9).

Fig. 9: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2012 to The Register of Financial Statements

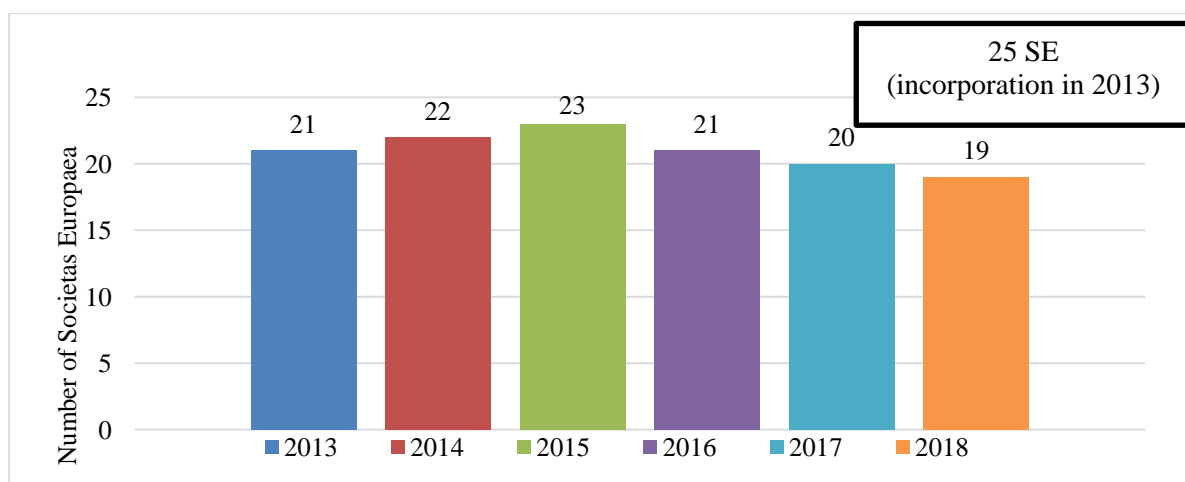

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

The final figure shows, that from 25 SE incorporated in 2013 stored their financial statements to The RFS:

- 19 SE in the year 2018,
- 20 SE in the year 2017,
- 21 SE in the years 2013 and 2016,
- 22 SE in the year 2014 and
- 23 SE in the year 2015.

Fig. 10: Storing financial statements of Societas Europaea registered in Business Register of the Slovak Republic in the period of 2013 to 2018 with the year of incorporation 2013 to The Register of Financial Statements

Source: Own arrangement based on the data from The Register of Financial Statements. (2020, June 14). Retrieved from <http://registeruz.sk/>

4 CONCLUSION

As follow from analyse of 79 SE registered in Business Register of the Slovak Republic within a period of years 2013 to 2018, in each researched year the tested SE did not fulfill their duty to store their financial statements in The RFS. The part of researched SE did not provide information trough financial statement, that are useful for the external users of financial statement. On the base of stated information, that are provided by financial statements, the external users make different important economic decisions. The risk of making wrong economic decisions by external users of financial statements is more probable, or even increases, when the information are wrong or are not accessible to these users. The final conclusion of this paper is that the hypothesis, that the SE indirectly increase the risk of making the wrong econmic decisions by external users as a result, that SE do not carry out their duties to store financial statements to The Register of Financial Statements, based on the analyse in this paper is fulfilled. We also do not consider these conclusion to be final. On the contrary, we consider it as a good starting point or opportunity for further research.

Acknowledgments

The paper was elaborated in the framework of the internal grant project of the Economic University in Bratislava (Faculty of Economic Informatics) no. I-20-109-00 called „The options of elimination of risks resulting from insufficient quality of accounting information“.

Sources

1. BERNATÍK, W. *EUROPEAN COMPANY – A NEW LEGAL FORM OF BUSINESS, OR A DEAD END TO THE DEVELOPMENT OF A BUSINESS ENTREPRENEURSHIP*. 19th Internation Scientific Conference on Internation Relations – Current Issues of World Economy and Politics. Smolenice: Publishing Ekonóm, 2018. pp. 48-57. ISBN 978-80-225-4602-7.
2. Council Directive 2001/86/EC of October 2001 supplementing the Statue for a European company with regard to the involvement of employees.
3. Council Regulation (EC) No 2157/2001 of 8 October 2001 on the Statue for a European company (SE).
4. GEDEON, M. *Európska spoločnosť – charakteristika a aktuálne novely príslušnej legislatívy*. In *Ekonomika a informatika*. Bratislava: Ekonomická univerzita v Bratislave, 2018. ISSN 1339-987X.
5. HAKALOVÁ, J. et al. *Selected Aspects of a European Company Incorporated under the European Law*. 3rd Internation conference on European Integration (ICEI): 19th – 20th May 2016. Ostrava: VSB – Technical University of Ostrava, 2016. pp. 300-308. ISBN 978-80-248-3911-0.
6. HORNUF, L. et al. *The Economic Impact of Forming a European Company*. JCMS 2019 Volume 57, Number 4. WILEY: NJ USA, 2019. pp. 659-674. ISSN: 0021-9886.
7. MELUCHOVÁ, J. *Elimination of the risk and its impact on the reliability of the information presented in financial reporting*. Managing and modelling of financial risks: proceedings: 8th international scientific conference: 5th - 6th September 2016. Ostrava: VŠB - Technical University of Ostrava, 2016. pp. 599-607. ISBN 978-80-248-3994-3.
8. ONDRUŠOVÁ, L. *Accounting aspect of establishment and formation the Societas Europaea*. Accounting in the Context of Global Economic Development: proceedings from international scientific conference: 5th – 7th September 2011. Bratislava: Vydavateľstvo EKONÓM, 2011. pp. 99-101. ISBN 978-80-225-3288-4.

9. ŠLOSÁROVÁ, A. et al. *Účtovníctvo*. 2. issue. Bratislava: Wolters Kluwer, 2006. 296 p. ISBN 978-80-8168-444-9.
10. The Act No 513/1991 Coll the Commercial Code as amended.
11. The Act No 562/2004 on European company (SE) as amended.
12. VAŠEK, L., PROCHÁZKA, D. *Účetnictví-Výkaznictví vybrané oblasti IFRS*. Praha: Institut certifikace účetních, 2018. 204 p. ISBN 978-80-8798-519-9.

Contact

Ing. Nikoleta Palijová
The University of Economics in Bratislava
Faculty of Business Informatics
Department of Accounting and Auditing
Dolnozemska cesta 1/b, 852 35 Bratislava, Slovakia
Tel: +421 2 6729 5770
email: nikoleta.palijova@euba.sk

VEŘEJNÁ SPRÁVA A MAKROPROCESY
PUBLIC ADMINISTRATION, MACROPROCESSES

QUAERE

REPRESENTATION OF A MINOR CHILD IN DIVORCE PROCEEDINGS IN SELECTED COUNTRIES

Barbora Antolová

Abstract

Within the given contribution, we deal with comparisons between selected countries. We focus on the position and work of a social worker in procedural divorce proceedings in selected countries. Specifically, we decided for the Czech Republic, Great Britain and Germany. Through the article, we tried to provide a cross-section of the position of a social worker in a given divorce conflict situation in the Slovak Republic and abroad. We point out the similarities in the protection of the rights and interests of a minor child in Slovakia and with selected countries.

Key words: minor child, representation, collision, divorce

1 INTRODUCTION

We are of the opinion that social workers are needed wherever different social structures meet. Divorce is a complex matter, especially if it involves a dependent child. The most ideal starting point is a friendly divorce, through which both parties agree on the extent to which they will contribute to the support of the children and the court will approve the agreement. Often the parents of a minor are unable to agree on certain rules, then experts and legislative norms come into play to protect the interests of the minor. In this paper, we decided to focus on comparing the representation of the interests of a minor in divorce in selected countries.

Comparison is a comparative method that is universal in all sciences. By comparison, conclusions are drawn about the examined subject. Distinguishes between a topic in agreement or similar or completely different elements (Knapp, 1996).

Parental responsibility is exercised by both parents together. Decisions that are most important to children (e.g. education, attending courses, health) are made by mutual agreement, and parents should take into account the child's abilities and natural inclinations. In the event of disagreement between the parents, the judge must then decide on the matter of the minor child. At the same time, the judge uses experts in his work, such as teachers, doctors, psychologists, social workers who are closely related to the minor child.

The most important role of a social worker, but also of other professionals, is to protect the interests and rights of a minor child. As a worker, he must take care of the child in court proceedings and uphold his interests. At the same time, it must take into account the opinion of the minor child, which she will objectively process and evaluate. A minor has the right to express his or her views freely, taking into account his or her age and degree of maturity.

1.1 Slovakia

Pursuant to the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 36/2005 Coll. on the family in the full wording of § 31 paragraph 2 *"the parents represent the minor child in legal acts for which he or she is not competent. Neither parent may represent his or her minor in legal proceedings which could lead to a conflict of interest between the parents and the minor or between minor children represented by the same parent. In such a case, the court shall appoint a guardian for the minor child who will represent him or her in the proceedings or in a certain legal act. "The Family Act defines the abbreviation" collision guardian "for this type of guardian."* This means that a social worker from the department of social protection and social guardianship is appointed as a conflict guardian in accordance with this Act in the event of a dispute between the child's parents. Specifically, this is stated in § 31

paragraph 3, where it is stipulated that *“the court shall appoint a conflict guardian even in cases where the minor child does not have a legal representative or if the legal representative cannot seriously represent the minor in proceedings or in a certain legal act.”*

A conflicting guardian is an "ad hoc" procedural guardian for a specific procedure or for a specific legal act. The social worker is appointed as a conflict guardian through a court, which usually designates him according to the local jurisdiction of the minor child. If there is more than one child in the family, a collision guardian is appointed jointly for all children. As it follows from the above findings, minors cannot be represented by their parents in court proceedings in which they and their parents are involved. The conflict of interest between the parents is sufficient that neither of them can represent their child. This means that after the commencement of the proceedings, the district court must appoint a minor child by a resolution of the conflict guardian. A worker from the child welfare authority and the social guardianship will be appointed by the competent labor office according to the place of permanent residence of the minor child. *"By resolution, the court shall determine the scope of rights and obligations of the conflicting guardian so that the interests of the child are sufficiently and objectively protected"* (Internal Standard No. IN 014/2012, p. 4).

Our view is that the conflict guardian takes the initiative in all official, court proceedings concerning a minor child on the basis of a court authorization. According to Kasanová (2008) proceedings concerning parents and minor children, where there are conflicts of interest between their parents, the greatest reason is to appoint a conflict guardian, who must primarily represent the interests of the minor child. From the above findings, we assume that the conflict guardian is a so-called "child's lawyer," or "child's representative," who is to defend the interests for the benefit of the minor child and not his or her parents.

Collision guardian according to the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 305/2005 Coll. on the social legal protection of children and social guardianship, as amended § 20 *"provides the child, his parents or the person personally caring for the child, social counselling and assistance to eliminate or mitigate the consequences of conflicts of interest between parents."*

We share the view that the aim of a conflict guardian is not to restore cohabitation, but to achieve the communication between them that is necessary for the proper performance of the parental role. In order to achieve a full-fledged upbringing of a minor child (Matoušek, Pazlarová et al., 2014).

The social worker should not look at the child as an object, but at a person who is able to define his own problems and at the same time seeks means of solving them within his age maturity. The child should feel accepted, respected and understood in relation to the social worker (Špiláčková, Nedomová, 2014).

According to Kolibová (2010), Levická (2008) and Kasanová (2008), a social worker should have the ability to communicate not only with the child's parents, but with the minor. Using comprehension is an important factor in finding out about a minor. The employee's mature personality contributes to helping the client. The activity of a conflict guardian also consists of non-institutionalized work, which means that it is carried out outside the institution in which the social worker is employed. He must write suggestions and suggestions in matters of the upbringing and nutrition of a minor child. The processed report from the conflict guardian is an important piece of evidence in court proceedings.

The statements of the conflicting guard at the court hearings are oral and, from a procedural point of view, are considered as evidence. These statements must be duly substantiated, convincing and substantiated. The oral statement of the conflicting guard at the hearing is a motion (recommendation) for the court. They make a significant contribution to the objective assessment of the case, especially how the court should decide in the best interests of the

child. The statement of the conflicting guardian must be objective, as together with the written report they are evidence, resp. evidence (Internal Standard No. IN 014/2012).

1.2 Czech Republic

In the Czech Republic, as in Slovakia, a conflict guardian has been appointed to protect the interests of a minor child. He is appointed as an employee of a child welfare body, office or municipal office. He is a participant and is present at court hearings. The Czech Republic is bound by legal regulations with international documents within the protection of the rights of the child (Gallová, 2010).

From the Czech Family Act no. 94/1963 Sb. on the family in the last later provisions of § 24 paragraph 2, *"spouses who want to divorce and have a minor child, the court will not allow them to divorce in the form of an agreement, it would be against the interests of children."* Furthermore, according to this Act § 37 paragraph 1, 2 *"parents cannot represent the child in legal acts in which there is a conflict of interests between them and the child. The court will appoint a social worker as a conflict guardian if the parent cannot represent his or her child. The guardian represents the child in proceedings or in a specific legal act."* The conflict guardian in the Czech Family Act has the same provision as in Slovakia, namely § 31, which stipulates that a social worker has the status of a participant's representative on the basis of a court authorization. This means that the guardian exercises all the procedural rights of the party to the proceedings on behalf of the child. He is entitled to perform acts on behalf of the child and represents the child in the entire court proceedings, until the validity of the judgment issued by either the district or regional court. It is established through a body that provides social protection for children.

The conflicting guardian is a direct participant in the court hearing and must be present at the court hearing. He acts in the position of a conflict guardian through the SPOD body, in the proceedings he is obliged to exercise all the procedural rights of the child on the basis of a procedural power of attorney (Act of the Czech Republic No. 99/1963 Coll. Civil Code, as amended § 31).

According to the Czech Code (Act of the Czech Republic No. 89/2012 Coll. Civil Procedure Code, as amended) it is also established in cases where the property interests of the child are endangered, in cases of limitation of parental responsibility and in proceedings on the adoption of a minor child. We can state that in the Czech Republic a social worker always comes into play when deciding on a minor child. In connection with divorce, there is a situation where neither parent can represent their child.

As in Slovakia and the Czech Republic, the position of a conflict guardian as an employee of a child's social protection body is primarily intended to defend the interests of a minor child (Matoušek, Pazlarová et al., 2014).

According to Vejvalková (2006), the most violated right of a child in the Czech Republic is the child's right to regular and frequent contact with a parent with whom the child cannot live in the household. From our point of view, it is possible to state that the legislative level of the issue of conflict custody is similarly processed in the conditions of the Czech Republic. The authors state that the legal regulation in the Czech Republic is regulated on the same substantive and procedural principles as in the territory of Slovakia.

1.3 Great Britain

The Child Act in the Great Britain is extensive in content. In particular, this law requires all local authorities to take care of the protection of children. This means in practice that everyone in public positions is entitled and obliged to act immediately. In public positions, it means a social worker, a doctor, but also all agencies focused on the rights of the child (Kohutiarová, 2013).

Divorce of spouses with a minor is regulated by The Children Act (1989). In divorce proceedings, the parents are obliged to take the initiative for the minor child and decide on his or her case. We can say that with the adoption of the Child Support Act (1991), the role of divorce courts has changed significantly, with the relevant Child Support Agency in the Great Britain, where social workers work, taking over maintenance proceedings. According to Schwarcz (2012), local authorities in the Great Britain are trying to work with families in times of crisis. The social worker takes care to protect the child, provides various social services and makes a family assessment.

In the United Kingdom, educational seminars are organized for divorcing couples. In these meetings, social workers help parents develop knowledge that helps children adapt to being from a divorced family. Parents' seminars are intended to enable parents to better understand the impact of divorce on their children and to obtain important information with which they can help children cope with divorce (Friedman, Garon, Garon, 2020).

Spouses who have children during a divorce, in addition to their divorce, also include a new arrangement of both relationships with their common children. After a divorce, both parents continue to have rights and obligations towards the child, as well as a maintenance obligation (European-Justice, 2020).

We can state that with the adoption of the Children's Act in the United Kingdom, parents are obliged and in divorce proceedings to take the initiative in deciding on cases in minors, which is extremely limited in the role of the court. A social worker should help them to take the initiative.

1.4 Germany

A social worker in Germany is often referred to as the "Sozialpädagoge" and focuses on counselling, supporting children and young people in special circumstances that they cannot handle on their own. He is a support party that provides expert assistance in difficult situations. A social worker works, for example, at a juvenile social office, in various counselling centres or in the field of assistance (Sozialarbeiter, 2020).

Divorce of spouses by law is contained in the German Civil Code "BürgerlichesGesetzbuch," Act no. 195/1896 RGBI. German law has a special court procedure for family and marital matters. The spouses may also file for divorce together. In Germany, the principle of negotiation does not apply in divorce proceedings, but the principle of search. In the context of divorce proceedings, the court may, on application, also regulate other legal relations, e.g. to their common children, maintenance disputes, parental responsibility (Westphalová, 2006). We think that the way court proceedings for divorce in Germany make a significant contribution to helping adults to cope with their mental injuries and to be held accountable to the child, making it easier for a social worker to work. It is the so-called "Cochem system," first used by Judge J. Rudolph in the German city of Cochem. The model is based on the multifaceted help of professional professions that help parents in their own decisions about the regulation of child care after divorce (Matoušek, Pazlarová et al., 2014).

A judge can spontaneously appoint a child support representative in divorce proceedings. This representative is any spokesman for the child in the divorce proceedings. Its goal is to find compatible solutions in the best interests of the child. A counsellor is appointed if the child is still unable to stand or if special circumstances so require. If the parents cannot agree on parental care or just visit, a guardian will usually be appointed. The judge may also appoint a solicitor if he or she has doubts about the appropriateness of the parents' mutual agreement on parental care or the right to visit. If the child is able to judge, he or she can also ask the judge to appoint an assistant in the divorce proceedings. In divorce proceedings, the counsellor has the same procedural rights as the parents. For example, it can appeal against a decision on parental care or against fundamental issues of personal communication between parents and

children. The Federal Supreme Court has left open the question of whether federal law regulates the issue of aid pay. It seems that cantonal provisions should apply in this regard (OnlineScheidung, 2020).

This "Chochem system" is successfully used in Germany but also in other countries. "A court working in this regime does not accept an application for divorce of spouses with minor children, unless it is accompanied by the so-called a parental plans, including agreements on the upbringing and housing of the child. The court helps the institutions and experts involved (lawyers, childcare bodies, counselling centres, private therapists) to help parents create a functional plan in the framework of coordinated case work" (Matoušek, Pazlarová et al., 2014, p. 164).

The role of the body of social legal protection and social guardianship in the context of the "Chochem system," the social worker does not prepare written assessments for the purposes of the court and is in an intense context with all members of the family concerned before the first date of the court hearing (Novaková, 2020). In our opinion, this system would help judges, social workers in deciding on a minor child. Our opinion is that the role of a social worker is to be a helper and guide to a person in a problematic situation. According to Gallová (2010), Germany has regulated the responsibility of parents for a minor child by adopting a law on assistance to children and regulates their responsibility for the upbringing of a child.

2 CONCLUSION

We can summarize that divorce in the Czech Republic, Germany and the United Kingdom has more in common than the different features in the current legal situation. Every legislation takes care to protect the rights and interests of minors. There are agencies in Germany and the United Kingdom that help parents at the time of divorce. Often, parents, but also employees of the social protection body and the social guardianship, miss the fact that they are not there to defend their interests, but above all the interests of the child. Each case in the case of a minor must be considered individually. This means that the work of a social worker is always unique. In conflict situations, the role of the social worker is mainly to understand the needs of the child and to work with parents to improve the situation so that the child can grow up in a healthy environment that meets his basic needs. The social worker has a major role to play in building an atmosphere that will suit the interests of the minor child. It is necessary for the social worker to have orientation in many areas that will help him solve the problems of parents and a minor child. The worker should have knowledge of complying with the laws of his state and the basic moral rules and empathy.

Sources

1. EUROPEAN-JUSTICE. 2020. *Európska justičná sieť v občianskych a obchodných veciach*. [online]. [cit. 2020.08.02.]. Dostupné na internete: <https://e-justice.europa.eu/content_family_matters-44-sk.do>.
2. FRIEMAN, B. – GARON, H. – GARON, R. 2020. *Parenting Seminars for Divorcing Parents*. [online]. [cit. 2020.06.06]. Dostupné na internete: <<http://www.tandfonline.com/>>.
3. GALLOVÁ, M. 2010. Sociálnoprávna ochrana a náhradná starostlivosť o deti na Slovensku a vo vybraných krajinách. In *Spoločnosť, kríza, rodina. Zborník príspevkov z III. Ročníka vedecko-odbornej konferencie „Sociálne poslanstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet“ s medzinárodnou účasťou konanej v dňoch 25. a 26. marca 2010*. Ružomberok : VERBUM, 2010. ISBN 978-80-8084-610-7, s. 196 – 204.
4. Child Support Act 1991.

5. Interná norma č. IN – 014/2012. 2012. Metodický pokyn č. 4 – 2/2012. 1. vyd. Bratislava : Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. 25 s.
6. KASANOVÁ, A. 2008. *Sprevodca sociálneho pracovníka. Rodina a deti*. 1. vyd. Nitra : Vydavateľstvo Michal Vaška Prešov, 2008. 449 s. ISBN 978-80-8094-277-9.
7. KNAPP, V. 1996. *Velké právní systémy. Úvod do srovnávací právní vědy*. Praha : C. H. Beck, 1996. 248 s. ISBN 82-7179-089-3.
8. KOHUTIAROVÁ, M. 2013. *V najlepšom záujme dieťaťa*. [online]. [cit. 2020.06.06.]. Dostupné na internete: <<http://www.rodinka.sk/vazne-veci/stat-pre-rodinu/v-najlepsom-zaujme-dietata-uk-versus-sk/>>.
9. KOLIBOVÁ, D. 2010. Rozvoj sociálno-komunikačných zručností sociálneho pracovníka. In *Nové aspekty v sociálnej práci II. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej na Teologickom inštitúte v Spišskom Podhradí 16. Marca 2010*. Ružomberok : VERBUM, 2010, s. 189-202.
10. LEVICKÁ, J. 2008. *Na ceste za klientom. Metódy, formy a prístupy v sociálnej práci*. 2. vyd. Trnava : OLIVA v edícii ProSocio, 2008. 283 s. ISBN 978-80-89332-03-8.
11. MATOUŠEK, O. – PAZLAROVÁ, H. a kol. 2014. *Podpora rodiny. Manuál pro pomáhající profese*. 1. vyd. Praha : Portál, 2014. 176 s. ISBN 978-80-262-0697-2.
12. NOVAKOVA, M. 2020. *Co je cochemská praxe*. [online]. [cit. 2016.08.02.]. Dostupné na internete: <www.cochem.cz>.
13. ONLINESCHIEDUNG. 2020. *Die Vertretung der Kinder*. [online]. [cit. 2020.06.06.]. Dostupné na internete: <<https://onlinescheidung.ch/alles-uber-scheidung/die-kinder/rechte-der-kinder-im-scheidungsverfahren/die-vertretung-der-kinder>>.
14. SCHWARCZOVÁ, P. 2012. *Čo vie SME o britskom sociálnom systéme*. [online]. [cit. 2020.06.06.]. Dostupné na internete: <<http://schwarczova.blog.sme.sk/c/306295/Co-vie-SME-o-britskom-socialnom-systeme.html#ixzz2pnu9mojZ>>.
15. SOZIALARBEITER. 2020. *Sozialarbeiter*. [online]. [cit. 2020.02.02.]. Dostupné na internete: <<http://www.sozialarbeiter.eu>>.
16. ŠPILÁČKOVÁ, M. – NEDOMOVÁ, E. 2014. *Úkolově orientovaný přístup v sociální práci*. 1. vyd. Praha : Portál, 2014. 184 s. ISBN 978-80-262-0726-9.
17. The Children Act 1989.
18. VEJVALKOVÁ, Z. 2006. Právo dětí vyrůstat ve své vlastní rodině nebývá respektováno. In *Sociálně-právní ochrana dětí*. ISSN 1213-6204, 2006, roč. 1, č. 1, s. 19-21.
19. WESTPHALOVÁ, L. 2006. *Rozvodová úprava a právní následky rozvodu v Nemecku*. [online]. [cit. 2020.06.06.]. Dostupné na internete: <[http://www.pravni-ckeforum.cz/dokument/nahled-dokumentu/doc-d9689v12563p1-rozvodova-uprava-a-pravni-nasledky-rozvodu-v-nemecku/?query=\\$index=91](http://www.pravni-ckeforum.cz/dokument/nahled-dokumentu/doc-d9689v12563p1-rozvodova-uprava-a-pravni-nasledky-rozvodu-v-nemecku/?query=$index=91)>.
20. Zákon ČR NR č. 89/2012 Sb. občanský zákoník v platném znění.
21. Zákon ČR NR č. 94/1963 Sb. o rodině v znění pozdějších předpisů.
22. Zákon NR SR č. 305/2005 Z.z. o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele v znení neskorších predpisov.
23. Zákon NR SR č. 36/2005 Z.z. o rodine v platnom znení.

Contact

Mgr. Barbora Antolová
 Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
 Hrabovská cesta 1A, 034 01 Ružomberok, Slovensko
 Tel: +421 44 430 46 93
 email: barbora.antolova800@edu.ku.sk

ANALÝZA NÍZKEJ EFEKTIVITY A VÝKONNOSTI SYSTÉMU VÝSKUMU A INOVÁCIÍ V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

ANALYSIS OF LOW EFFICIENCY AND PERFORMANCE OF THE RESEARCH AND INNOVATION SYSTEM IN THE SLOVAK REPUBLIC

Vladimír Bulík

Abstrakt

Oblasť podpory výskumu, vývoja a inovácií patrí dlhodobo medzi priority v Slovenskej republike. Napriek tomu je táto oblasť dlhodobo značne fragmentovaná, podfinancovaná a systémovo nedostatočne koordinovaná. Napriek značným investíciám zo zdrojov štrukturálnych fondov Európskej únie, ktoré pomohli k významnému rozvoju vedeckej infraštruktúry je potrebné v rámci systému vedy, výskumu a inovácií zaviesť mnohé systémové zmeny a opatrenia, aby bolo možné v plnej miere rozvíjať vedecko-výskumný potenciál výskumných inštitúcií, ako aj následne zabezpečiť transfer poznatkov do praxe. Tento článok pomenováva niektoré hlavné nedostatky systému výskumu a inovácií na Slovensku, pričom sa zároveň snaží definovať niektoré nevyhnutné opatrenia v tejto oblasti.

Kľúčové slová: *výskum, vývoj, inovácie, stratégia, projekty, financovanie, infraštruktúra*

Abstract

The area of support for research, development and innovation has long been one of the priorities in the Slovak Republic. Nevertheless, this area has long been highly fragmented, underfunded and systemically insufficiently coordinated. Despite significant investment from the European Union's Structural Funds, which has helped to significantly develop scientific infrastructure, many systemic changes and measures need to be introduced within the science, research and innovation system to fully develop the research potential of research institutions as well as subsequently ensure the transfer of knowledge into practice. This article defines some of the main shortcomings of the research and innovation system in Slovakia, while at the same time trying to define some necessary measures in this area.

Key words: *research, development, innovation, strategy, projects, financing, infrastructure*

Úvod

Oblasť výskumu, vývoja a inovácií patrí dlhodobo podľa kľúčových strategických dokumentov súvisiacich s rozvojom Slovenskej republiky (SR) medzi hlavné priority. Podpora vedy, výskumu a inovácií patrí v každej dynamicky rozvíjajúcej sa spoločnosti medzi hlavné piliere rozvoja ekonomiky a konkurencieschopnosti. To, ako získavame poznatky, vedomosti, skúsenosti a zručnosti je odrazom vyspelej a vzdelanostnej spoločnosti, je odrazom konkurencieschopnosti krajiny, je odrazom uspokojovania potrieb trhu (Kováčik, 2019a). V podmienkach SR pred rokom 2007 neexistoval žiadny systém podpory výskumnej infraštruktúry porovnateľný s ostatnými štátmi Európskej únie (EÚ). Problematika podpory vedy a výskumu sa spája hlavne s problematikou dostatočnosti zdrojov podpory a efektívnosti ich využívania (Švecová – Rajčáková, 2012). Viac ako 15 ročný výpadok v investovaní spôsobil vysokú mieru plošnej zastaranosti výskumných infraštruktúr. Bez dostatočne rozvinutej vedeckej infraštruktúry ale nie je možné plnohodnotne realizovať základný ani excelentný výskum a držať krok s dynamickým technologickým vývojom

(Kováčik, 2019b). Až od roku 2007 bol realizovaný proces budovania výskumných infraštruktúr prostredníctvom štrukturálnych fondov EÚ prostredníctvom realizovaných projektov, a to predovšetkým investíciami z Operačného programu Výskum a vývoj (OP VaV) s účasťou všetkých typov organizácií (štátnych, verejných, podnikateľských a neziskových). Výskumné infraštruktúry sú považované za fundamentálny element vedeckého napredovania a technologického vývoja (Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR, 2016). Výskum a vývoj medzinárodnej kvality je založený na kvalifikovanosti ľudských zdrojov vo výskume a vývoji, ako aj na existencii optimálnej úrovne technickej a informačnej infraštruktúry (Kačírková, 2012). OP VaV sa v SR realizoval v rámci programového obdobia 2007-2013, ktoré bolo od vstupu SR do EÚ prvým obdobím, v ktorom mohla SR čerpať pomoc z prostriedkov štrukturálnych fondov EÚ v priebehu celého jeho trvania (Kováčik, 2020). Podpora realizovaná v členských krajinách z finančných prostriedkov EÚ v rámci politiky súdržnosti má pozitívny dopad na podporu ekonomického rastu, konkurencieschopnosti regiónov, udržateľného rozvoja a v neposlednom rade na vytváranie pracovných miest (Kováčik – Čajka, 2019). Financovanie výskumu a vývoja v SR podľa zhodnotenia sektorov je charakterizované prevahou verejného financovania, predovšetkým zo zdrojov štrukturálnych fondov EÚ. Pre rozvoj výskumu a vývoja v SR je však rozhodujúcim faktorom väčšia aktivita súkromnej sféry pri podieľaní sa na jeho financovaní. Získanie väčšieho objemu finančnej podpory z podnikateľských zdrojov a partnerstvo štátneho a verejného sektora a súkromnej sféry, vrátane malých a stredných podnikov, je jedným z cieľov Stratégie inteligentnej špecializácie (RIS3 SK), schválenej preroky 2014 – 2020 (Výskumná agentúra, 2013). Stratégia RIS3 SK má prispieť k reforme výskumu a vývoja v SR a touto cestou ho priblížiť k európskemu priemeru, za ktorým momentálne zaostáva. Jadrom stratégie je cieleňá podpora a stimulácia verejno-súkromnej výskumno-vývojovej a inovačnej spolupráce, uvoľňujúcej možnosti rastu pre všetkých zainteresovaných účastníkov. Od roku 2006, odkedy sú dostupné podrobné údaje o zdrojoch financovania, je viditeľný trend klesajúceho významu zdrojov štátneho rozpočtu a narastajúceho významu zdrojov zo zahraničia, najmä Európskej komisie. Investície do vzdelávania, vedy, výskumu, inovácií, aktívnej politiky trhu práce, obrany a regionálneho rozvoja sú v SR dlhodobo nedostatočné (Morvay, 2017). Z hľadiska finančných zdrojov výskumno-vývojového a inovačného potenciálu patrí systém podpory výskumu a vývoja v SR k najslabším v EÚ. Od roku 2010 má podiel výdavkov na výskum a vývoj z celkového HDP stúpajúci trend. V roku 2016 výška výdavkov do vedy a výskumu poklesla na úroveň 0,79 percentuálneho bodu, čo bolo menej ako v roku 2012. Výrazný pokles bol spôsobený poklesom zdrojov Európskych štrukturálnych a investičných fondov (EŠIF), ktoré na Slovensku tvoria hlavný zdroj investícií do výskumu a vývoja od vstupu krajiny do EÚ v roku 2004.

1 KRITICKÉ PROBLEMATICKÉ OBLASTI SYSTÉMU VEDY, VÝSKUMU A INOVÁCIÍ V SR

Príčiny nízkej výkonnosti systému výskumu a inovácií (VaI) v SR boli mnohokrát identifikované, napriek tomu sa doposiaľ nepodarilo uskutočniť zásadnejší obrat výraznejšieho vplyvu VaI na hospodársky a sociálny rozvoj SR. Za kľúčové problémy slovenského systému je možné na základe záverov Rady vlády SR pre vedu, techniku a inovácie (RV VTI) zo dňa 16.3.2017 považovať tieto okruhy činností v systéme VaI:

- Fragmentácia systému VaI v SR prejavujúca sa v organizačnej štruktúre VaI v SR, v zdrojoch, v tematickom riešení, nízkej úrovni kritickej masy riešiteľských kapacít, duplicitného budovania infraštruktúry z verejných zdrojov, nepreviazania výskumnej činnosti s inovačnou.

- Nekoncepčná tvorba verejnej výskumnej infraštruktúry, ktorá spôsobuje neefektívne vynakladanie verejných zdrojov, nevytvára dostatok zdrojov pre excelentné a pre spoločnosť významné riešenia popredných riešiteľských kolektívov.
- Financovanie VaI je značne nevyvážené, zdroje štátneho rozpočtu (ďalej ŠR) nie sú koordinované čo do obsahu tém a vzájomných synergií pri absencii dopytovo orientovaných výziev. Podnikateľské zdroje tvoria dlhodobu nízky podiel. Najväčší podiel z celkových zdrojov tvoria zahraničné zdroje z prostriedkov EŠIF. To deformuje financovanie VaI z verejných a podnikateľských zdrojov. Z hľadiska strednodobého a dlhodobého to vytvára nebezpečenstvo kolapsu systému VaI po roku 2020. Tieto deformácie prehlbujú napätie medzi zdrojmi pre základný a aplikovaný výskum, ako aj zdrojmi pre financovanie humanitných tém a spoločenských výziev.
- Nízka inovačná výkonnosť podnikateľského sektoru v SR, ktorá je výslednicou nedostatočnej infraštruktúry, nepreviazanosti výskumných, inovačných a produkčných procesov, ľudských zdrojov a technického zázemia pre priemyselný výskum.
- Nedostatočný systém monitorovania a hodnotenia efektívnosti, najmä jeho nezávislosť.
- Nedokončený proces transformácie jednotlivých ústavov SAV na verejné výskumné inštitúcie (RV VTI, 2017).

Všetky tieto kľúčové nedostatky systému VaI v SR dlhodobo pretrvávajú. Hlavnou príčinou je absencia celostného vnímania riadenia systému VaI. Roztrieštený a nekoncepčný systém VaI nie je akcelerátorom hospodárskeho, sociálneho a environmentálneho rozvoja SR.

Jedným zo záverov Pracovného dokumentu EK - Správa o krajine za rok 2016 – Slovensko z 26. februára 2016 (ďalej len „Správa EK“) je, že Slovensko značne zaostáva za priemerom EÚ z hľadiska výkonnosti v oblasti inovácií. Konštatuje sa, že ku napredovaniu v oblasti výskumu a inovácií bráni najmä roztrieštený politický rámec a neefektívne a duplicitne vynakladané verejné výdavky. To spôsobuje nedostatok zdrojov alokovaných na riešenie jednotlivých prioritných a aktuálnych tém. Správa EK vo svojich častiach okrem iného uvádza že, „celkové výdavky na výskum a vývoj sa síce v uplynulých rokoch postupne zvyšovali, ale stále sú do veľkej miery odkázané na EŠIF. Celkový podiel výdavkov do výskumu a vývoja vzrástol v roku 2014 na 0,89 % HDP, čo je takmer dvojnásobok úrovne z roku 2008, avšak ostáva výrazne pod priemerom EÚ“ (Európska komisia, 2016).

Dôležitými zdrojmi údajov o stave VaI na Slovensku sú Research and Innovation Observatory Country Report (RIOCountry Report) vydávané každoročne Európskou komisiou. RIOCountry Report (do roku 2013 ERAWATCHCountry Report) sú každoročne zverejňované hodnotenia a analýzy stavu výskumného a vývojového systému v krajinách EÚ, ktoré publikuje Spoločné výskumné centrum Európskej komisie. Ich cieľom je poskytnúť podporu pri tvorbe výskumných a inovačných politík jednotlivých krajín vychádzajúc z hodnotení a odporúčaní Európskej komisie. RIOCountry Report obsahuje stručnú analýzu výskumného a vývojového systému, od opisu ekonomiky, hlavných aktérov, trendy financovania, cez ľudské zdroje, výskumné a vývojové politiky a výskum a vývoj v národných a regionálnych stratégiách inteligentnej špecializácie (Baláž, 2015).

Správa o Slovensku 2019 (European Semester 2019) potvrdzuje, že Slovensko vo vysokej miere závisí v oblasti výskumu a vývoja od financovania z EÚ, keďže investície súkromného sektora sú nedostatočné. V Správe o Slovensku 2019 sa ďalej uvádza, že až 39 % vnútroštátnych investícií do výskumu a vývoja sa opiera o zahraničné zdroje financovania, najmä štrukturálne fondy EÚ, ktoré tvoria 89 % všetkých finančných prostriedkov v tejto oblasti. Napriek tomu, že v nasledujúcom roku podiel zahraničných zdrojov klesol, stále tvoria podstatnú časť investícií. Zatiaľčo verejné investície do výskumu a vývoja od roku 2007

vzrástli z úrovne 0,27 % na 0,4 % v roku 2017, intenzita investícií podnikov do výskumu a vývoja je jedna z najnižších v EÚ na úrovni 0,48 % HDP. Prudký pokles finančného krytia výskumu a vývoja z verejných zdrojov v roku 2016 v dôsledku prechodu medzi obdobiami financovania EÚ poukazuje na nadmerné spoliehanie sa slovenského systému výskumu na európske štrukturálne a investičné fondy (Európska komisia, European Semester Country Report 2019). Takýto pokles sme mohli sledovať prakticky v všetkých krajinách EÚ13, na Slovensku bol však najvypuklejší, keď investície v roku 2016 klesli oproti roku 2015 až o 0,38% HDP.

Čo sa týka podnikateľského výskumu v SR, ten je jedným z najslabších v EÚ. Na jednej strane na Slovensku fungujú veľké medzinárodné firmy, ktorým však chýba domáca výskumná činnosť, na druhej strane, má SR nízky podiel inovačných spoločností z radov domácich firiem. Veľký počet malých a stredných podnikov (MSP) na Slovensku nemá žiadne výskumné aktivity z dôvodu nákladov a potenciálnych rizík. Percento MSP inovujúcich interne bolo v roku 2016 na Slovensku oveľa nižšie (13,9%) ako v EÚ ako celku (28,8%) (Európska komisia, 2019). Investície slovenských MSP do výskumu a vývoja sú nízke, pričom vytvárajú málo komerčných výstupov, ktoré sú navyše podpriemerné (Baláž – Frank – Ojala, 2018). V dôsledku toho sa dosahuje veľmi malý pokrok v inováciách, ktorý potvrdzujú aj každoročné prehľady inovačnej výkonnosti. Slovensko dlhodobo patrí do skupiny miernych inovátorov a obsadzuje priečky medzi 20. – 23. miestom v krajinách EÚ. Veľkou prekážkou pre slovenské MSP predstavuje administratívne zaťaženie a časté legislatívne zmeny, ktoré charakterizuje slovenské podnikateľské prostredie.

Nízky objem súkromných výdavkov na výskum a vývoj je odrazom slovenského podnikateľského modelu, ktorý je síce charakteristický vysokým podielom výrobných podnikov, ktoré sú zvyčajne náročnejšie na výskum a inovácie, avšak vo priemyselnom odvetví dominuje niekoľko veľkých nadnárodných spoločností, ktoré inovácie produktov a potrebné technológie a know-how zabezpečujú mimo SR. Slovensku sa nedarí, aby tieto spoločnosti vytvorili v SR výskumné a inovačné centrá a bližšie spolupracovali s univerzitami a Slovenskou akadémiou vied (SAV) spojené s prítiahnutím významnejších objemov finančných zdrojov do výskumu a inovácií v SR. Jednou z príčin tohto stavu je neprehľadnosť a nízka efektívnosť riadenia výskumu a inovácií v SR vo väzbe na hospodársku politiku štátu a neaktuálnu štátnu politiku pre VaI. Návrh inštitucionálneho zabezpečenia RIS3 SK komplexne pomenoval inštitucionálne nedostatky a obmedzenia v tom čase aktuálnych kompetencií ústredných orgánov štátnej správy a ostatných zainteresovaných subjektov v oblasti podpory vedy a výskumu v podmienkach SR. Implementácia RIS3 SK by mala naštartovať zmeny v inštitucionálnom zabezpečení podpory výskumu a vývoja na Slovensku. Na základe identifikovaných potrieb a skúseností v čase tvorby RIS3 SK bolo preukázané, že úspešná implementácia RIS3 SK stratégie si vyžaduje štrukturálnu zmenu súčasných kompetencií v riadení výskumu a inovácií v SR a zásadný manéver v zmene doterajšej kultúry pre inovačné prostredie. Vyžaduje si to zmenu riadiacich procesov tak, aby ciele a priority RIS3 SK boli dosiahnuté efektívnou verejnou správou (governance) procesov. Z hľadiska inštitucionálnej štruktúry systému riadenia VVaI na Slovensku bol dosiahnutý určitý pokrok pri implementácii stratégie RIS3 SK, hlavne pri vytváraní sektorových platforiem spájajúcich verejné inštitúcie, podnikateľský sektor a akademickú obec s cieľom diskutovať o budúcom zameraní investícií do výskumu a vývoja. Nedostatky vykazuje miera koordinácie stratégie RIS3 SK. Zodpovednosť za implementáciu RIS3 SK je rozdelená medzi viacerými ústrednými orgánmi štátnej správy a subjektov, čo má za následok nejednoznačnosť rozdelenia kompetencií a zodpovednosti za plnenie cieľov RIS3 SK. Je preto nevyhnutné vytvoriť také inštitucionálne prostredie, ktoré zabezpečí cielené sústredenie všetkých zdrojov na dosiahnutie stanovených cieľov RIS3 SK.

Čo sa týka rámca pre inovačnú politiku, ten je dlhodobo veľmi roztrieštený. Správa EK konštatuje, že spolupráca medzi príslušnými ministerstvami nie je optimálna. Dôsledkom toho je chýbajúca koordinácia tematického zamerania, ako aj fragmentácia všetkých zdrojov. To je príčinou slabých výsledkov výskumu a jeho neuspokojivého podielu na hospodárskom a sociálnom rozvoji SR, ako aj nízka účasť podnikov v SR na výskume a inováciách.

Významnou prekážkou efektivity vynakladaných zdrojov je aj nízka úroveň spolupráce medzi univerzitami, SAV a priemyslom. Bariérami je jednak obmedzená možnosť komerčného využívania výsledkov výskumu, ale aj absencia rámcových podmienok stimulujúcich a motivujúcich akademických pracovníkov k spolupráci s priemyslom.

Zásadným problémom definovaným v Správe EK je pomalá realizácia iniciatív rámca pre výskum a inovácie. Doposiaľ nebola implementovaná lepšia/efektívna štruktúra riadenia, ani komplexný súbor opatrení zameraný na stimulovanie štrukturálnych zmien slovenského hospodárstva majúci vplyv na rast konkurenčnej schopnosti EÚ ako celku.

Čo sa týka procesu transformácie SAV na verejné výskumné inštitúcie, tento bol začatý 1.1.2018 nadobudnutím účinnosti zákona č. 243/2017 Z. z. o verejnej výskumnej inštitúcii a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorý v Čl. II mení a dopĺňa zákon č. 133/2002 Z. z. o Slovenskej akadémii vied v znení zákona č. 40/2011 Z. z. Uvedeným zákonom sa do zákona č. 133/2002 Z. z. o Slovenskej akadémii vied vložil § 21a, ktorý ustanovoval podmienky transformácie rozpočtových a príspevkových organizácií zriadených Slovenskou akadémiou vied na verejné výskumné inštitúcie od 1.7.2018. Uvedený legislatívny proces ale nebol do súčasnosti v praxi zrealizovaný, čím sa výrazným spôsobom obmedzila možnosť transformácie jej ústavov na samostatne hospodáriace právne subjekty, verejné výskumné inštitúcie ako právnické osoby uskutočňujúce výskum a vývoj, schopné získať vlastné zdroje financovania, a to najmä spoluprácou s priemyslom a získavaním grantových zdrojov.

1.1 Neefektívne využívanie finančných prostriedkov zo štrukturálnych fondov EÚ a existujúcej infraštruktúry výskumu a inovácií v SR

Podpora pre jednotlivé členské krajiny EÚ z prostriedkov štrukturálnych fondov sa viaže na regionálnu politiku EÚ. Fundamentom pre vznik regionálnej politiky EÚ sa viaže na niekoľko aspektov ako sú ekonomické, sociálne, politické a ekologické, ktoré sú súčasťou regionálnej politiky EÚ v neskoršom období (Dobřík – Rýsová, 2014). Slovensko malo možnosť čerpať finančné prostriedky zo štrukturálnych fondov EÚ od svojho vstupu do EÚ v roku 2004. Základom pre implementáciu štrukturálnych fondov v EÚ je regionálna politika EÚ, ktorá sa prejavuje vo forme tzv. kohéznej politiky, ktorá disponuje niekoľkými finančnými nástrojmi na naplňovanie svojich cieľov, konkrétne hlavne Európsky fond regionálneho rozvoja a Európsky sociálny fond, a tiež Kohézny fond (Kováčik, 2019c). Regionálna politika je integrálnou súčasťou makroekonomickej hospodárskej politiky štátu a realizuje sa v úzkej súčinnosti s odvetvovými politikami, štrukturálnou a urbanistickou politikou, pričom sama ich dopĺňa o regionálny rozmer (Tvrdoň – Hamalová – Žárska 1995). Úlohou regionálnej politiky EÚ je eliminovať hospodársku situáciu a sociálne nerovnosti medzi 28 členskými štátmi EÚ a ich regiónmi (Kováčik, 2018).

Vychádzajúc zo spomínanej správy EK, zvýšenie verejných výdavkov na výskum a vývoj bolo výraznejšie ako v prípade výdavkov v súkromnom sektore. Základom implementácie v rokoch 2007 – 2013 bol dokument známy ako Národný strategický referenčný rámec na roky 2007 - 2013 (Kováčik, 2019d). Operačný program Výskum a vývoj predstavil absolútne nový element v podpore výskumu a vývoja na Slovensku. Išlo o doteraz najväčší ucelený program v histórii Slovenska. Jeho cieľom bola najmä obnova a modernizácia zastaranej výskumnej infraštruktúry, ktorá slovenských výskumníkov a výskumné organizácie znevýhodňovala v Európskej konkurencii. V programovom období 2007 – 2013 bolo implementovaných 15 strategických projektov financovaných zo zdrojov EÚ na zriadenie

univerzitných vedeckých parkov a výskumných centier, ktoré by mali vyplniť medzeru v infraštruktúre výskumu a vývoja. Na Slovensku bolo programové obdobie 2007 - 2013 v poradí druhým programovým obdobím, v ktorom bola krajina oprávnená čerpať finančné prostriedky EÚ po tom, ako sa stala plnohodnotným členom EÚ (Kováčik – Imrovič, 2019a). V súčasnom programovom období 2014 – 2020 v rámci OP Výskum a inovácie (OP VaI), majú smerovať prostriedky nevyhnutne do dobudovania verejnej výskumnej infraštruktúry a do podpory spolupráce medzi verejným a súkromným sektorom v oblasti výskumu a inovácií. V súčasnej dobe absentuje individuálne a strategické zhodnotenie podporených projektov, z ktorého by bol zrejmý prínos pre kvalitu/obsah realizovaného VaI. Ďalším problémom sa javí nízka úroveň čerpania programu vzhľadom ku končiacemu obdobiu na jeho realizáciu, ktorá významným spôsobom ovplyvňuje efektívnosť využívania štrukturálnych fondov EÚ, nakoľko nevyčerpané prostriedky na konci programového obdobia prepadnú, t.j. nebudú už môcť byť použité v súlade s plánovanými cieľmi zadefinovanými v OP VaI.

MŠVVŠ SR vypracovalo Cestovnú mapu výskumnej infraštruktúry, ktorá identifikovala strategické infraštruktúry národného významu (univerzitné vedecké parky, výskumné centrá, kompetenčné centrá, centrá excelentnosti a výskumno-vývojové centrá) a unikátne výskumné infraštruktúry. Problémom je, že existujúci systém inštitucionálneho financovania VaI z verejných zdrojov nezohľadňuje uvedenú infraštruktúru vo väzbe na jej efektívne využitie. Taktiež nie je objektívne zmapovaná kapacitná vyťaženosť existujúcej infraštruktúry. V Cestovnej mape nie sú zahrnuté všetky infraštruktúry, ktoré boli podporené v predchádzajúcom programovom období 2007 – 2013. Podpora z finančných prostriedkov EÚ v programovom období 2007-2013 na výskum a vývoj síce viedla k dobudovaniu fyzickej výskumnej a inovačnej infraštruktúry, chýbajú však dostatočné súvisiace finančné prostriedky na udržateľnosť, údržbu a ľudské zdroje (Európska komisia, 2019).

Okrem základného zmapovania (pasportizácie) infraštruktúry, bez ohľadu na zdroje jej financovania, je nevyhnutné určiť minimálne štandardy využiteľnosti infraštruktúry vo väzbe na princíp hodnoty za peniaze. Súčasťou pasportizácie musí byť aj tematické prepojenie infraštruktúry s prioritami RIS3 SK. To by malo vytvoriť predpoklad pre formulovanie vhodných pravidiel projektového financovania, s dôrazom na udržateľnosť výskumných a inovačných prioritných programov a odstránenie duplicit. V nadväznosti na pasportizáciu by bolo potrebné vytvoriť informačný systém, ktorý by slúžil pre poskytovanie informácií o dostupnej výskumnej infraštruktúre s cieľom jej efektívneho využívania výskumnými inštitúciami zo všetkých sektorov; pre budovanie spolupráce medzi týmito sektormi, ako aj pre ďalší rozvoj výskumnej infraštruktúry a pre potreby podpory projektov z OP VaI. Centrálny register by mal v optimálnom móde vychádzať z pasportizácie existujúcej infraštruktúry a na základe realizovaných investícií by bol priebežne aktualizovaný.

2 ZÁVER

Z rozboru kľúčových problémov vyplýva, že vzhľadom na potenciál SR a potrieb pre trvalú udržateľnosť hospodárskeho, sociálneho a environmentálneho rozvoja SR, je súčasné riadenie systému VaI zastarané. Nedostatočná výkonnosť a efektívnosť je výslednicou zotrúvania v uplatňovaní zastaraných nástrojov riadenia spojených s nepružnou a nekonceptnou verejnou správou (governance). Nedostatky vykazuje najmä miera koordinácie stratégie RIS3 SK, ktorá je v súčasnosti považovaná za nosný dokument riadenia systému výskumu a inovácií na Slovensku. Zodpovednosť za implementáciu RIS3 SK je rozdelená medzi viacerými ústrednými orgánmi štátnej správy a subjektov, čo má za následok nejednoznačnosť rozdelenia kompetencií a zodpovednosti za plnenie cieľov RIS3 SK. S cieľom zefektívniť riadenie tohto systému preto navrhujeme zníženie počtu subjektov zapojených do implementácie RIS3 SK a jednoznačné definovanie úloh a plnenie opatrení RIS3 SK, ako aj zavedenie systému tvorby a

vyhodnocovania kľzavých dvojročných Akčných plánov implementácie RIS3 SK. V rámci ďalších krokov pri governance odporúčame nadrezortne zintenzívniť a zefektívniť koordináciu oblastí riadenia systému výskumu a inovácií VaI prostredníctvom Rady vlády SR pre vedu, techniku a inovácie, ktorý bol zriadený ako strešný orgán pre túto oblasť a pôsobí ako stály, odborný, poradný, iniciatívny a koordinačný orgán vlády SR pre oblasť vedy, techniky a inovácií stálym odborným, poradným, iniciatívnym a koordinačným orgánom vlády SR pre oblasť vedy, techniky a inovácií. Zároveň odporúčame začať s pravidelným vypracovávaním a aktualizovaním ucelenej štátnej politiky pre VaI vrátane štátnych programov na základe bezodkladne vykonaného komplexného nadrezortného auditu systému VaI v SR prostredníctvom medzinárodnej, na oblasť VaI špecializovanej inštitúcie. S týmto krokom úzko súvisí aj potreba zrealizovania objektívnej pasportizácie existujúcej infraštruktúry VaI v SR, vrátane určenia minimálnych štandardov vo väzbe na princíp hodnoty za peniaze a tematického prepojenia infraštruktúry s RIS3 SK. Medzi ďalšie relevantné a dôležité opatrenia na zefektívnenie systému VaI na Slovensku považujeme prehodnotenie existujúceho systému inštitucionálneho financovania, završenie transformácie SAV zo štátnej organizácie na verejnú výskumnú inštitúciu, následne v časovej postupnosti zvýšenie podielu súťažného financovania v systéme VaI, zrealizovanie opatrení zabezpečujúcich smerovanie investícií výlučne do infraštruktúr garantujúcich ich udržateľnosť a prepojenosť na kľúčové odvetvia priemyslu a dynamizujúci vznik a rast kritickej masy výskumných a inovačných tímov, posilnenie atraktívnosti prípravy ľudských zdrojov pre VaI a v neposlednom rade vytvorenie udržateľného systému financovania VaI, reagujúceho na ukončenie financovania zo zdrojov EŠIF po roku 2020, využitím mobilizácie jestvujúceho a efektívne vytváraného infraštruktúrneho potenciálu. Zároveň odporúčame cielene podporovať komplementaritu medzi štrukturálnymi fondmi EÚ a Horizontom2020 a ďalšími aktivitami Európskeho výskumného priestoru. V rámci prípravy na nové programové obdobie implementácie EŠIF 2021-2027 vnímame potrebu inovácie RIS3 SK v súlade s prioritami Stratégie hospodárskej politiky do roku 2030 a v súlade s návrhom všeobecného nariadenia COM(2018) 375, v ktorom sú uvedené spoločné ustanovenia pre sedem fondov spoločného hospodárenia v období rokov 2021-2027 (Európska komisia, 2018). SR bude v tomto období čeliť nutnosti prispôsobenia sa Priemyslu 4.0 vo všetkých rovinách, a to od úrovne a systému vzdelávania, cez inovácie a digitalizáciu odvetví, až po vplyv na trh práce, či požiadavky na kvalitu podnikateľského prostredia. Cieľom SR do nasledovného programového obdobia v oblasti konkurencieschopnosti hospodárstva by tiež mala byť podpora investícií zvyšujúcich pridanú hodnotu s akcentom na podnikový výskum a inovácie a vysokú technologickú vyspelosť, a tým podporovať celkový výskumný a inovatívny potenciál SR na všetkých úrovniach.

Použitá literatúra

1. BALÁŽ, V., FRANK, K. & OJALA, T. (2018). *RIO Country Report 2017: Slovak Republic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/country-analysis/Slovakia/country-report>
2. BALÁŽ, V., FRANK, K. & ZIFCIAKOVA, J. (2017). *RIO Country Report 2016: Slovakia*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/rio-country-report-slovakia-2016>
3. BALÁŽ, V. & ZIFCIAKOVA, J. (2016). *RIO Country Report 2015: Slovak Republic*. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/rio-country-report-slovak-republic-2015>
4. BALÁŽ, V. (2015). *RIO Country Report Slovak Republic 2014*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/rio-country-report-slovakia-2014>

5. BALÁŽ, V. (2014). *ERAWATCH Country Report 2013: Slovak Republic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/erawatch-country-report-slovak-republic-2013>
6. BALÁŽ, V. (2013). *ERAWATCH Country Report 2012: Slovak Republic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/erawatch-country-report-slovak-republic-2012>
7. BALÁŽ, V. (2012). *ERAWATCH Country Report 2011: Slovak Republic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/erawatch-country-report-slovak-republic-2011>
8. BALÁŽ, V. (2011). *ERAWATCH Country Report 2010: Slovak Republic*. [online]. Dostupné na: <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/erawatch-country-report-slovak-republic-2010>
9. DOBRÍK, M., RÝSOVÁ, L. 2014. *Implementácia štrukturálnej a kohéznej politiky Európskej únie v podmienkach Slovenskej republiky v období 2004 - 2014 a finančná perspektíva 2020*. In: TEREM P., LENČ M. (2014). *Desať rokov Slovenskej republiky v Európskej únii: zborník vedeckých prác - 1. vyd. - Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici - Belianum, 2014. s. 93-102. ISBN 978-80-557-0816-4.*
10. EURÓPSKA KOMISIA, 2016. *COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT- EC; Country Report Slovakia - SWD (2016)93 final; Brussels 26.2.2016; s. 40-42*
11. EURÓPSKA KOMISIA. 2018. *Nariadenie Európskeho parlamentu a Rady COM (2018) 375 zo dňa 29.5.2018 prijaté v Štrasburgu.*[online]. Dostupné na: <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2018/SK/COM-2018-375-F1-SK-MAIN-PART-1.PDF>
12. EURÓPSKA KOMISIA. 2019. *COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT- EC; Country Report Slovakia 2019- SWD (2019)150 final; Brussels, 73 s.* [online]. Dostupné na: https://ec.europa.eu/info/publications/2019-european-semester-country-reports_sk
13. KAČÍRKOVÁ, M. 2012. *Veda a výskum na Slovensku: Základné východiská, stratégia, trendy*. Bratislava: Ekonomický ústav SAV, 2012. 53 s. ISSN 1337-5598.
14. KOVÁČIK, V. 2018. *Impacts of the implementation of the European Union funds in the Czech Republic in the programming period 2007-2013 in selected areas*. In: *Forum of foreign languages, politology and international relations*, Roč. 10, č. 2 (2018), s. 53-60. ISSN 1337-9321.
15. KOVÁČIK, V. 2019a. *Implementácia Operačného programu Vzdelávanie v kontexte vzdelávacej politiky Slovenskej republiky*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2019. 214 s. ISBN 978-80-8105-983-4.
16. KOVÁČIK, V. 2019b. *Implementácia operačného programu Výskum a Vývoj v kontexte podpory a rozvoja výskumnej infraštruktúry v Slovenskej republike*. In: *Almanach : aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky*. Roč. 14, č. 1 (2019), s. 23-33, ISSN 1337-0715.
17. KOVÁČIK, V. 2019c. *Stav a vývoj implementácie európskych fondov v Českej republike v programovom období 2014-2020 s výhľadom na programové obdobie 2021-2027*. In: *Interpolis 18 : zborník vedeckých prác, 15. medzinárodná vedecká konferencia doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov : zborník vedeckých prác, 15. medzinárodná vedecká konferencia doktorandov a mladých vedeckých pracovníkov.1. vyd. - Banská Bystrica: Vydavateľstvo UMB v Banskej Bystrici - Belianum, 2019. (online) s. 125-135. ISBN 978-80-557-1536-0.*
18. KOVÁČIK, V. 2019d. *Selected horizontal priorities implemented in the operational program Education in relation to meeting the objectives in the national strategic*

reference framework. In: QUAERE 2019. Roč. 9 : recenzovaný zborník príspevků interdisciplinární mezinárodní vědecké konference doktorandů a odborných asistentů, Roč. 9, 1. vyd. - Hradec Králové : Magnanimitas, 2019. s. 273-282. ISBN 978-80-87952-30-6.

19. KOVÁČIK, V. 2020. *Podpora celoživotného vzdelávania z prostriedkov štrukturálnych fondov Európskej únie v Slovenskej republike*. In: Pedagogica actualis XI. : spoločnosť a výchova : spoločnosť a výchova / ed.: Mariana Sirotová, Veronika Michvocíková ; rec.: L. Lenovský, M. Žáková. - 1. vyd. - Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2020. ISBN 978-80-572-0045-1, s. 198-207.
20. KOVÁČIK, V., ČAJKA, P. 2019. *Vplyv štrukturálnych fondov Európskej únie na opatrenia aktívnej politiky trhu práce v programovom období 2007 – 2013*. In: Almanach : aktuálne otázky svetovej ekonomiky a politiky. Roč. 14, č. 3 (2019), s. 53-69, ISSN 1337-0715.
21. KOVÁČIK, V., IMROVIČ, M. 2019a. *Implementation of the EU operational program employment and social inclusion in the Slovak republic in the context of selected social indicators*. In: Modelling the new Europe, č. 30 (2019), s. 23-42. (online). ISSN 2247-0514.
22. MINISTERSTVO ŠKOLSTVA, VEDY, VÝSKUMU A ŠPORTU SR. 2016. *Národný plán využitia a rozvoja výskumnej infraštruktúry*. [online]. Dostupné na: <https://www.vedatechnika.sk/SK/VedaATechnikaVSR/Rada%20vldy/9.%20rokovanie%2015-12-2016/03Narodny-plan-rozvoja-infrastruktury-vlastny-material.pdf>
23. MORVAY, K. et al. (2017): *Economic development of Slovakia in 2016 and Outlook up to 2018*. Institute of Economic research of Slovak academy of sciences, Bratislava 2017, ISBN 978-80-7144-278-3
24. RADA VLÁDY PRE VEDU, TECHNIKU A INOVÁCIE, 2017. *Návrh na zefektívnenie a zvýšenie výkonnosti systému výskumu a inovácií v Slovenskej republike*. [online]. Dostupné na: https://www.vedatechnika.sk/SK/VedaATechnikaVSR/Rada%20vldy/9.%20Rokovanie%2016_3_2017/7%20N%C3%A1vrh%20na%20zefekt%C3%ADvnenie%20a%20zv%C3%BD%C5%A1enie%20v%C3%BDkonnosti/N%C3%A1vrh%20na%20zefekt%C3%ADvnenie%20a%20zv%C3%BD%C5%A1enie%20v%C3%BDkonnosti%20syst%C3%A9mu%20v%C3%BDskumu%20a%20inov%C3%A1ci%C3%AD%20v%20Slovenskej%20republike.pdf
25. ŠVECOVÁ, A. – RAJČÁKOVÁ, E. 2012. *Podpora výskumu a vývoja na Slovensku z finančných zdrojov EÚ*. In: Geografické informácie 16, 2/2012. s. 167-178. ISSN: 1337-9453.
26. TVRDOŇ, J., HAMALOVÁ, M., ŽÁRSKA, E. 1995. *Regionálny rozvoj*. Vydavateľstvo Ekonóm, Bratislava, 126 s. ISBN 80-225-0671-0.
27. VÝSKUMNÁ AGENTÚRA, 2013. *RIS3*. [online]. Dostupné na: <https://www.opvai.sk/ris3/>

Kontaktné údaje

Mgr. Vladimír Bulík

Výskumná agentúra

Sliačska 1523/1, 831 02 Bratislava

email: bulikv@hotmail.com

REGIONAL DISPARITIES CAUSED BY THE SUBURBANIZATION OF SLOVAKIA'S CAPITAL CITY

Bott Domonkos Livia, René Pawera

Abstract

The study focuses on the rural areas located in the suburban territory of Bratislava, the capital of Slovakia. This phenomenon is present in agglomeration rings and peripheral regions, specifically in the microregion of Southern - Slovakia. Special attention is devoted to the population's rapid demographic growth due to suburbanization processes. Besides generally acceptable statistical data, there are primary data collected via survey in suburban settlements. It highlights the socio-economic effect of suburbanization, in particular its impact on inhabitants' living disparities in Slovak suburbia. The impact of suburbanization is not only economic, but also social and demographic, issue with environmental influences. These have wide impacts on the economy as they limit and moderate the size and spatial distributions of regional economic activities in general. Two important hypotheses are investigated. Firstly, that suburbanization has a demonstrable influence on the micro-economic development of suburbia with a centralized work market and at the same time a rather positive but generally neutral influence on Bratislava, the capital city. Secondly, in addition to Bratislava's development it analyzes impacts on inhabitants' life quality and satisfaction levels in suburbia, which can correlate with entrepreneurial activities and the regional identity itself.

Keywords: regional development, disparities, suburbanization, cross-border economy

1. INTRODUCTION

The precise delimitation of the causes and results of the suburbanisation and urban sprawl around Bratislava has changed the local economy in southern Slovakia in the last 20 years. It is far from a simple and straightforward task to correctly analyse regional disparities with respect to spatial planning and suburbanization. The geographical territory of the examined study are the southwestern Slovak Counties (Trnava, Nitra, Bratislava). Furthermore, the survey was only conducted on a naturally created river island between the Small Danube and the River Danube Žitný ostrov for its microregional disparity observation purpose. When speaking about the southwestern part of Slovakia we should mention its cross-border economy, where inhabitants' workplace migration started after the socialist era, creating a 25km agglomeration from Bratislava to the Danube Lowland. The suburban region is a special cross-border territory (Balizs, Bajmócy, 2019), including the centre of Rajka (Hungary) and also spreading the suburban character to the eastern part of Austria near Vienna, keeping the same reasons to transfer, move, relocate or commute from daily (Hardi , 2011).

People affected by Bratislava's suburbanization, are often affected by suburbanisation of Vienna or Budapest in the analysed Counties.

After a literature review we organize our secondary data based research and set up hypotheses. Then, in methods and research design we set hypotheses and goals, and further analyse results. The study concludes the major recommendations and findings about the effects Bratislava's suburbanization on 25 settlements in the neighboring microregions, finding recommendations to eliminate regional disparities between the capital and suburbia.

2. LITERATURE REVIEW

The phenomenon of suburbanization almost invariably follows the explosive growth of cities. The city's growth usually stops and the ring around the city starts to grow (Enyedi, 1988). Metropolitan areas are therefore scenes of multiple conflicts everywhere in the world. Immigration from rural areas, population and economic suburbanization, struggles for scarce resources, tensions arising from infrastructural and institutional shortcomings. There are also longer historical experiences of suburban development affecting the population, economy and the environment, too.

Many western EU Member States, such as the Netherlands, Germany and England are still struggling with suburbanization. Most typically it is near the capitals and in the agglomerations of large cities that the effects of suburbanization are becoming more prevalent.

The European Union as a whole promotes the harmonious development of territories, which is achieved through social, economic and territorial cohesion. It focuses primarily on reducing levels of regional disparities and the extent of underdevelopment in disadvantaged regions (Pawera, 2013).

Since the late 1970s, numerous studies in North America and then in Western Europe have examined the effects, conflicts, and settlement-geographic consequences of suburbanization processes on urban and rural peripheral transformation, looking at agriculture, land use, the environment and society. (Muster, 1991).

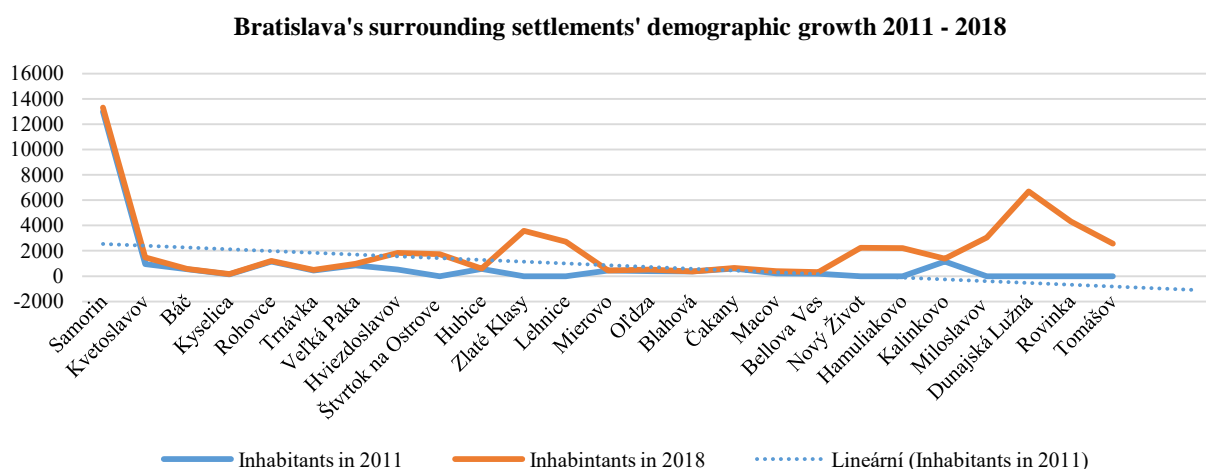
In addition, economic growth and living standards in the suburban region may be accompanied by a significant economic downturn, assuming that suburbanisation is more likely to change the economy, industrial catchment, GDP, inflation, unemployment, quality of life and the city of Bratislava, in the original region. The peripheral rim (in this case, compared to the center in Bratislava) may perceive these effects more negatively. According to Myrdal (1957), the relationship between territorial underdevelopment and the general state of the economy may also depend on the regional role of ethnic groups.

On the other side, villages which were sampled in the research, are also within twenty kilometers of the capital and have a demographic characteristic of ethnic variety with 74,9 % and 19,5 % Slovak population (Slovak Statistical Office, Census 2011), but on the Slovak side, named Rye Island (*žitný ostrov*). These settlements are excellent examples of the suburbanisation phenomenon, which means urban population migration from the city to relatively proximate rural areas even if they are forced to travel every day to the capital due to work.

3. SITUATIONAL ANALYSIS

For situational analysis, mainly demographic, sociologic and economic measurement indicators were selected. As the suburbanized settlements have no separate GDP indicator for regional disparity, we select the method of cluster creation and modelling suburban regions. Methods of analyses will be trend line, prognosis, and linear regression and charts by chronologic order. The situational analysis analyses macroeconomic data which is downloadable from the Slovak Statistical Office and does not rely on local statistics. Our starting point summarizes the economic indicators of the counties of suburbia and then the following regional statements. However we can measure regional GDP as a factor of development rate, but as the only indicator for the level of well-being it is doubtful in a modern economy. Thus the rough data of the examined villages can be supporting proof for the hypothesis but not the sole one. It is in fact crucial to compare microregional GDPs as there is no other relevant economic number for us to present, since the income from municipality taxes are calculated according to officially registered inhabitants. In suburbia this can't be precisely calculated because of the missing data and the so called "*sleeping city effect*" which means that people usually sleep in their houses without a permanent address.

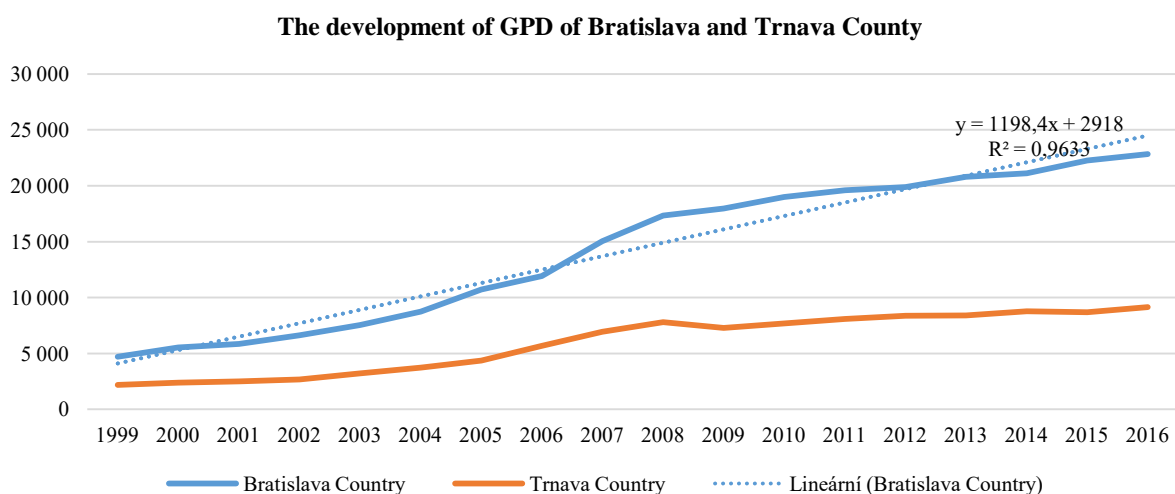
Figure 1: Demographic growth of Bratislava's surrounding settlements

Source: own preparation according to the data of Statistical Office (www.statistics.sk)

Bratislava's demography has grown at a rapid volume in the last decades. In most cases, the population growth cannot be accurately measured. Therefore, human geographers answered the problem with GPS location data which is used to measure the number of SIM cards at night (Šveda, 2014). This GPS measurement method indicates 200 000 people growth in total, however the official growth the 25 analysed settlements is only 17 806 inhabitants. The examined table shows the changes of the last 9 years, as well as the trend graph for linear distribution. The linear regression and correlation between the distance of settlements and the growth of the population is slightly positive, the near is the settlement, the big is the growth. The next indicator was measured in terms of GDP and local businesses. At a regional level, GDP is largely made up of global components. The task was to observe the GDP of the two counties, Figure 2 compares the GDPs of Bratislava and Trnava County.

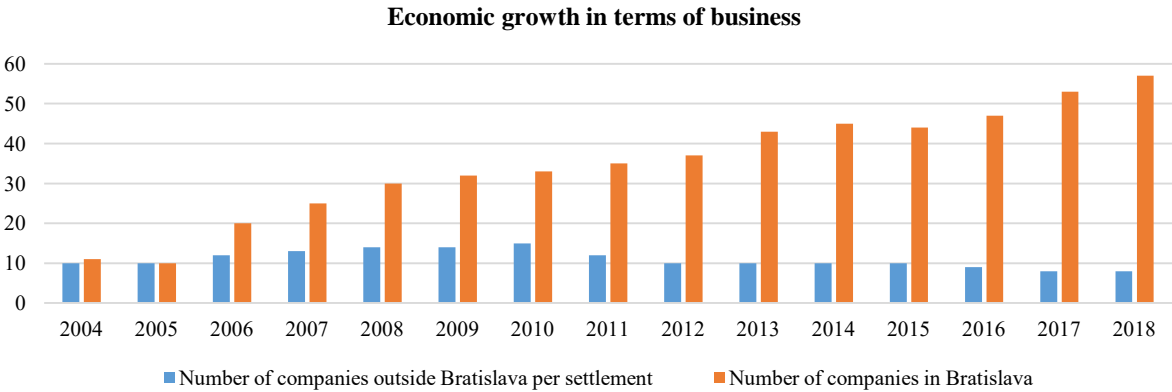
Figure 2: The development of GPD of Bratislava and Trnava County

Source: own preparation according to the Data of Statistical Office

The linear trend shows that the two figures are directly proportional, i.e. economically balanced. The biggest "housing boom" can be seen in 2008, but this date also determined the major demographic changes which further led to disparities. Furthermore, the western Slovakia microregion economy is increasing more slowly in comparison to the capital and the rest of the settlements (Šveda, 2014). This is also important because western Slovakia is increasingly falling out of the focus of EU donations and grants, mainly because it is considered a developed area in the programming period of 2014-2020. Therefore, there is a limited possibility to source funding from some of the Operational Programmes in Bratislava County.

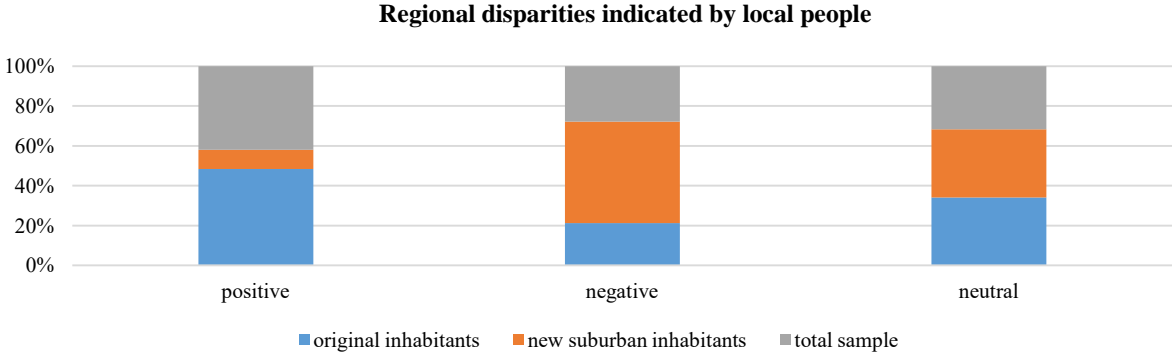
Figure 3: Enterprises and limited liability company growth in the last decade of the suburban region of Bratislava

Source: own preparation according to the Data of Statistical Office (data on vertical axis is in thousands)

An important aspect of development and investment is that the local tax (share tax) should be paid not only by residents but also by companies, thus developing the region. This can support the annual budgets of suburban villages and create local jobs. The number of companies is decisive in the final output of GDP, but in the microregion this ratio is still significant. We can see that the aforementioned mortgage and real estate boom has also greatly changed the number of companies, sometimes doubling it. Furthermore, we see an increase in the number of sole proprietorships, which can be explained by the increase in the population.

Figure 4. Regional disparities indicated by local people

Source: own preparation according to the survey conducted on 545 inhabitants in 2018

Regional growth is viewed quite positively by suburban inhabitants in the Bratislava region and less positively outside this region f.e. in Trnava County. It is declared in the survey and other studies that newcomer residents and families with smaller children are not very satisfied with the standard of living as per Figure 4 below, and they are therefore considered to be at a major economic disadvantage as they indicated the lack of services, shops, healthcare institutions, offices and job possibilities.

4. METHODOLOGY AND RESEARCH

From an economic point of view, it measures the value of GDP measured in Bratislava's suburbanisation counties, as well as the number and growth of small and medium-sized enterprises in the villages of the region of suburbanized Bratislava.

The research was conducted in 2018 and 2019 in 25 villages and by questioning 545 inhabitants in surveys using Google Forms online, where there was a section about entrepreneurial activities. The first assumption is made by analyzing the situation in 25 villages according to macroeconomic indicators above from their districts and counties, in Slovakia's global report. Moreover, the second assumption is answered by qualitative and quantitative analysis of the data obtained by the survey.

Hypotheses

We are looking for the answer of two hypotheses as follows according to situational analysis and results of survey:

1. *Suburbanization has a demonstrable positive impact on the economy of the settlements Bratislava's periphery region and a rather negative impact on the Trnava County suburban settlements.* With the economic growth of the Slovak capital Bratislava, the suburban settlement inhabitants' quality of life has negative tendency. Disparities in GDP are towards the Trnava region, number of new enterprises are not growing in the selected 25 villages.
2. The second test examines the correlation between *the distance of the capital city and the settlement yearly growth.* The Pearson correlation coefficient is used to measure the strength of a linear association between two variables, where the value $r = 1$ means a perfect positive correlation and the value $r = -1$ means a perfect negative correlation. Regional growth is viewed less positively by residents of suburban areas from newcomers. This hypothesis was tested by a Pearson test., where the value of R is 0.1204. Although technically a positive correlation, the relationship between the variables is weak (the nearer the value is to zero, the weaker the relationship). The value of R^2 , the coefficient of determination, is 0.0145. The hypothesis was also proved by the *Figure 4* survey where the suburban citizens reacted rather negatively.

X Values are distances from the capital city in kilometers

$\sum = 321$ km all together (present table of 25 villages). Mean = 21.4 $\sum(X - M_x)^2 = SS_x = 207.6$

Y Values $\sum = 20378$ is the officially registered number of inhabitants with permanent address.

Mean = 1358.533

$\sum(Y - M_y)^2 = SS_y = 26943609.733$

X and Y Combined, $N = 25$ $\sum(X - M_x)(Y - M_y) = 9001.8$

R Calculation $r = \sum((X - M_x)(Y - M_y)) / \sqrt{(SS_x)(SS_y)}$

$r = 9001.8 / \sqrt{(207.6)(26943609.733)} = 0.1204$

Meta Numerics (cross-check)

$r = 0.1204$

There is a weak correlation between the economic development in terms of business and growing population and local share taxes and settlements distance. Disparities are raised due to the missing infrastructure, correlation between local share taxes and the population growth in settlements is relatively minimal, we can conclude that even if the local business raise disparities will be present. The results suggest that economy-related information has a major impact in suburbanized villages. However, since local governments do not differ according to the suburbanized village size, unfortunately there is no clear strategy that can be observed for socio-economic items to compare with EU level urban planning. According to data regional disparities are depending on spatial plan content and urban planning content (environment, sociality, governance).

5. CONCLUSION

In conclusion, it is recommended that local governments observe the regulatory principles of environmental economics using spatial planning tools as some of them complained about infrastructure, transportation and mobility as well. These include thinking about the area as a whole, including its attachment to neighboring settlements.

The first added value of the research is that regional disparities at this moment are wider due to suburbanization, they are present positively for the capital city and negatively for the surrounding region.

The second added value of the study in comparison to the sociologic and geographic aspect is a new viewpoint for suburbanisation and the inhabitants' perception in the field of regional development research, they identify negative traits but solutions are moving not forward in the last 10 years. The correlation between the willingness to invest in enterprises is narrowly correlated with the vicinity of Bratislava and the growth of population. The density of population is not always a positive decision point, but the concentration of relatively skilled service-based work market is.

A third contribution of the analysis is to show the possibility of increasing the effectiveness of the policy effect by presenting the viewpoint of the firm life cycle with respect to planning and alteration, moving to suburbia and providing workplaces decentralized. Additionally, various studies are being conducted in Europe and the United States about the adequate level of suburbanisation. Its results and recommendations are presented with discussion for local governments. This current research shows that suburbanization is not a uniform process as it has trends in the Slovak society without regulations and across the world sometimes more in line with the local needs.

We can conclude that suburbanisation in the periphery of Bratislava is not in correlation with dynamically increased economic development in the areas outside the periphery. The regional gap in case of Bratislava versus southern Slovakia is stronger in terms of the macroeconomic indexes in the selected suburbanized settlement. The intensive population gap growth and migration due to suburbanisation in the last decade has created tensions, which needs to be solved. Recommendations after analysis in local context are following centralized models of planning, cooperation with regulations, urban planning and use of EU fundings for service and community development as well.

Acknowledgements

This article is based on the results of the research conducted in 2018-2020 supported by the KULTMINOR Fond for Culture of National Minorities in Slovakia.

Literature

1. Balizs, D, Bajmócy (2019) Geographical Review, SAV, Bratislava. *Cross-border suburbanization: around Bratislava: Changing social, ethnic and architectural character of the Hungarian Suburb of the Slovak* .[on-line 8.8.2019]. Capital. <https://www.sav.sk/journals/uploads/03291017Balizs,%20Bajmoci.pdf>
2. Bratislava Regional GDP Regionális GDP. MINDOP.[on-line]. A Szlovák Köztársaság Közlekedésügyi Minisztériumának statisztikai regionális adatai. Pozsony. https://www.mindop.sk/files/statistika_vud/reg_hdp.htm (online, 2019. 6.16)
3. Bugovics Z. (2005): *A területi identitás a társadalmi gazdasági térben*, (Regional identity in the social and economic space) Pécs. Pécsi Tudományegyetem, dissertation
4. Enyedi, Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. [The chapters of sprawl]. Akadémiai Kiadó, Budapest
5. Georges, B.B. (1994): *Geography, History and Social Science*. NY. Springer. ISBN 978-94-017-1681-9
6. Hardi, T. Lados, M. Tóth, K. (2010): *Magyar szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA Regionális Kutatások központja. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr – Somorja.
7. Lelkes G. (2006.): *Regionális fejlesztés környezetet Dél- Szlovákiában* (Regional environment for development in Southern Slovakia) In : Magyarok Szlovákiában
8. Lelkes G. (2008): *Régiók és gazdaság*. Fórum Kisebbségkutató Intézet
9. Lelkes G. (2010): *A régió gazdasága*. In : Hardi T- - Lados M.- Tóth K. In: Magyar szlovák agglomeráció Pozsony környékén. Somorja. Pécs. MTA RKK, Fórum Kisebbségkutató Intézet
10. Musterd S. (1991): *Neighbourhood Change in Amsterdam*, Amsterdam. Online: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9663.1991.tb01793.x>
11. Myrdal, G. (1944): *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, New York: Harper. Myrdal, growth processes and Principle of circular and cumulative causation: fusing Myrdalian and Kaldorian growth and development dynamics. Journal of Economic Issues, June 1, 2008, O'Hara, Phillip Anthony
12. Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London: University Paperbacks, Methuen
13. Pawera R et kol (2013): *Regionálna politika a politika súdržnosti Európskej únie a jej vplyv na Slovensko*. Bratislava. Univerzita Komenského v Bratislave
14. Sainan Lin, 2014. *A Comparative Study of Suburbanization in United States and China*, In: Journal of Geography and Geology; Vol. 6, No. 4; 2014. ISSN 1916-9779 E-ISSN 1916-9787 .Canadian Center of Science and Education Canada. Toronto
15. Slovak Statistical Office. A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatának önkormányzati jellegű kereső rendszere Municipality. [on-line]. A Szlovák Köztársaság Statisztikai Hivatának önkormányzati jellegű kereső rendszere Municipality <https://data.statistics.sk/viz/html/en.html> (online, 2019. 6.16)
16. Šveda M. (2008): *Bytová výstavba v zázemí veľkých slovenských miest v kontexte suburbanizácie a regionálnych disparít*. Bratislava. Geografický ústav SAV, Humánna geografia, Regionálna geografia , pp. 33=34
17. Šveda, M. (2011): *Suburbanizácia v zázemí Bratislavy z hľadiska analýzy zmien krajinej pokrývky* . Bratislava. Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského
18. Šveda, M. (2012): *Transformácia zázemia Bratislavy pod vplyvom suburbanizačných procesov*. Dizertačná práca. Bratislava. Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského, 179 s.

19. Šveda, M. (2014): *Fenomén neúplnej evidencie migrácie v suburbánnej zóne (na príklade zázemia Bratislavy)* . Bratislava. Geografický ústav SAV, 2014
20. Sýkora, L. (2003): *Suburbanizace a její společenské důsledky* [Suburbanization and its societal consequences]. Prague. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 39 (2), s. 55-71.
21. Sýkora, L. (2013): *Most přes rozbouřené vody.* / Bridge through broken water / Bulletin České komory architektů 20 (3), s. 31-32.

Contact:

doc. PhDr. René Pawera, PhD.
Comenius University, Faculty of Management
Department of International Management
Odbojárov 10
P.O.BOX 95
820 05 Bratislava 25
e-mail: rene.pawera@fm.uniba.sk

PhDr. Lívia Bott Domonkos, PhD.
Comenius University, Faculty of Management
Department of International Management
Odbojárov 10
P.O.BOX 95
820 05 Bratislava 25
e-mail: bottlivi@gmail.com

PŘÍRODNÍ VĚDY
NATURAL SCIENCES

QUAERE

APPROACH TO BIRTH PAIN IN CZECH CLINICAL PRACTICE

Eva Šalanská, Iveta Ospalíková

Abstract

Aim: To evaluate the attitude of midwives to labour pain in Czech clinical practice. **Methodology:** Quantitative study, non-standardized questionnaire of own construction. Midwives, experts were approached to analyze the environment to evaluate their approach to labor pain in parturient women in Czech. **Results:** Midwives use VAS and NRS to assess birth pain. Evaluates labor pain mainly verbally. In labor pain, it mainly evaluates the intensity, location, frequency. Midwives no longer evaluates other phenomena affecting labor pain. To care for women with labor pain, they mainly use hydrotherapy, positioning women, although there are several methods. **Conclusion:** From the results is important to focus on raising awareness and using non-pharmacological methods in midwifery.

Key words: *assessment of labour pain, labor pain, non - pharmacological strategies*

1. INTRODUCTION

Birth pain is a specific obstetric phenomenon that has classical pain (Mander, 2014). To understand labor pain, it is important to know comprehensively the management of labor pain, its physiological, psychosocial aspects, evaluation options, coping strategies to help women manage labor, adapt to it. Birth pain has a positive effect from the psychosocial point of view for woman and fetus (Málek, 2009). Today's obstetrics in the 21st century is aimed at alleviating labor pain, use pharmacological methods, speeding up the labor process, but this is often associated with a higher incidence of obstetric complications, intervention in the labor process, termination of pregnancy by caesarean section, vaginal extraction deliveries, and mainly trauma associated with labor (Escott et al., 2004; Roberts et al., 2010; Gibson, 2014; Whitburn et al., 2014; Karlsdottir et al., 2014; Leap et al., 2010). Consequently, it is desirable to focus on helping women with nonpharmacological coping methods, assess the situation and adapt women to labor pains. Monitoring, evaluating and recording pain data during labor is the task for the midwife.

2. METHODOLOGY

Aim: To implement the environment, to evaluate the approach of midwives to labor pains in Czech clinical practice, they evaluate labor pain and available strategies to help women cope adapting to labor pain benefit.

Methodology: A quantitative research approach, a method - a non-standardized questionnaire of its own design, was chosen for the analysis of the environment, ascertaining the approach of midwives in Czech clinical practice. The questionnaire was created based on the authors' experience. The questionnaire consisted of 19 questions concerning the evaluation of labor pain in Czech clinical practice, knowledge and use of coping strategies (questions: how they document pain, what they evaluate in labor pain, what non-pharmacological strategies and knowledge they use, satisfaction with the assessment of labor pain in a given healthcare facility). 42 maternity hospitals out of 92 maternity hospitals in the Czech Republic were involved in the study (ÚZIS, 2019). The survey was carried out in the period September 2019 to March 2020, in electronic form. **Selection criteria:** maternity hospitals in the Czech Republic who agreed to participate in the research were involved in the pilot study; midwives working in these birthing facilities; qualifying for the profession of midwife. The analysis of the results of the questionnaire survey was carried out using descriptive statistics and

graphically interpreted. Open questions were evaluated using the coding method in program Atlas.ti.

3. RESULTS

The study was performed in order to perform an analysis of the environment in Czech clinical practice in the field of looking at midwives for labor pains. The questionnaire investigated the age, experience of midwives with midwifery in practice, but subsequently how they evaluate the midwifery, which evaluation techniques, knowledge and user-friendliness of these techniques use. Furthermore, the knowledge of coping strategies used in Czech clinical practice and their preference by midwives was investigated. In total, N = 419 respondents participated in the questionnaire survey from 42 healthcare facilities. In terms of age distribution, the group of respondents who participated in the questionnaire survey consisted of midwives in 5 age categories. There were 80 respondents (19 %) in the 20-30 age group. There were 121 (29 %) respondents in the age group 31 - 40 years. The age category 41 - 50 years was the most represented, 30 % of midwives, ie, 124. In the age category (89) were midwives aged 51 - 60 years (21 %). Only 5 midwives were over the age of 60 who participated in the questionnaire survey.

The median age of the respondents was 41 years out of the total number. The youngest respondent was Min = 22 years, while the strongest midwife was a woman at Max = 67 years. In the question where the respondents were asked about their length of practice in clinical practice in the delivery room, the period of practice was divided into 3 groups (up to 5 years; 5 - 10 years; more than 10 years), the average period of practice was (Medx2) = 9 years. Most of the respondents had a university degree with the title Bc. (42 %), as is currently required by the European Union and the International Organization of Midwives for Midwifery Education (ICM, 2019). In questions 5, 6, the respondents were asked if they think it is important to evaluate labor pain and whether they evaluate labor pain during the first stage of labor (YES / NO). Respondents reported YES in 81 % (114 midwives). Only for 18 % (27) of midwives it is not important to assess the pain during labor and delivery. The respondents, who reported NO in both cases, were asked why they were of the opinion. In 56 % of 27 respondents stated the reasons for the inadequate assessment of labor pain, in their opinion the labor pain physiological process is not connected with the pathology of the organism, which should not be evaluated by numbers, scales used today in clinical practice. Other reasons were not coordinating the doctor to assess labor pain (10 %). 14 % of midwives reported that scales are not appropriate in clinical practice to assess labor pain. For 3 % of midwives there is a strong reason for the lack of staff. The most common reason is the nature and differences of labor pain from other types of labor pain, so midwives do not want to evaluate labor pain. The second most common cause is that there is no adequate assessment scale in clinical practice in the Czech Republic that is appropriate for the assessment of labor pain. The respondents were asked to answer what they evaluated in labor pain and how (scales verbally, non-verbally). Mostly respondents stated that they evaluate mainly regularity (18 %) and frequency (15 %), intensity (15 %), character (11 %), length (9 %) of contractions. However, these data are difficult to assess for them, as there are no adequate scales to assess the birth pain phenomenon. Only 6 % of midwives evaluate mitigating factors, methods that help women with labor, 4 % of the accompanying symptoms and only 3 % of the causing factors. It can be seen from the results that midwives assessing labor pain treat midwives as other pains. It is important for them to evaluate the intensity, character, location as with other types of pain. Only 11 % of midwives evaluate the adaptation of women at birth. Moreover, according to the testimonies, she evaluates everything intuitively, individually according to the situation and condition of the woman. However, a small percentage of respondents in clinical practice evaluate the phenomena involved in the development, adaptation to labor pain, experience

with labor pain, which can be a number of times determining how a woman handles the course of the labor process and cooperates with medical staff. Consequently, the factors themselves may also affect the experience of labor, labor and adaptation to maternity. Question 9 asked the question which methods of midwife use to assess birth pain in clinical practice. The data show that respondents first use 32 % of CTG monitors (46 respondents) to assess labor pain. It was only third that it was shown that midwives use midwives to monitor the verbal manifestations of the woman when communicating with her (12 %), and only 9 % of midwives observe non-verbal manifestations of birth in women. Question 11 asked how midwives approach strategically to childbearing women with labor. The testimonies show that they are trying to proceed from non-pharmacological methods to pharmacological methods in cooperation with obstetricians. Question 12 investigated the most commonly used non-pharmacological methods in Czech clinical practice helping women from labor. The most commonly used methods in clinical practice are the use of a shower, breathing training, positioning a woman, use of the ball during childbirth. A close person at birth (partner and others) is seen and used as an effective method. Less used methods include music therapy, aromatherapy, use of light, visualization, anti-stress ball, use of moist heat, massage, relaxation. The least used techniques are homeopathy, rebozo during labor.

Unused techniques include hypnosis, taping. The results show that midwives in Czech clinical practice practically use only methods of positioning, sitting on the ball in the first stage of labor, hydrotherapy using a shower or bath and a person close to birth. They do not meet other methods too much, they are used as complementary methods to these main mentioned ones, or they do not know them. Slade et al. (2000), Karlsdottira et al. (2014), emphasize the knowledge of coping and communication strategies of midwives (Escott, 2004). The results of the authors and our pilot study show that midwives tend to lack awareness of coping strategies and lack of access to birth pain (in assessment, assessment techniques, phenomena affecting birth pain management). Research Rachmawati (2012), Roberts (2010), Leap (2010) also point to the need for knowledge of labor pain, physiology, management, knowledge of various pharmacological and especially non-pharmacological methods that help from labor pain and the need to inform women before childbirth.

4. DISCUSSION

Birth pain is described as a natural psychosocial experience in a woman's life. A number of authors (Pařízek, 2018; Roberts et al., 2010) characterize birth pain in their publications as part of the physiology of the natural course of labor. The phenomenon of labor pain is also crucial for the subsequent psychosocial development of the individual and the Life of a Woman (Tomáš, 2000). Most women today present a painful experience of childbirth for granted (Slade et al., 2000; Gibson, 2014; Whitburn et al., 2014; Karlsdottir et al., 2014; Rachmawati et al., 2012; Leap et al., 2010). However, still many women are afraid of childbirth and labor pain. Due to a lack of information, they are keen to be relieved by pharmacological delivery (Roberts et al., 2010). Birth pain and childbirth are inseparable, so it is desirable to change the approach to the philosophy of obstetrics and midwifery to birthing women with labor. The largest share the medical staff, especially, has the ability to manage labor, experience and perceive labor pain that is, the midwife and her approach to the birthing woman with labor pain, as confirmed by the foreign studies mentioned above (Karlsdottir et al., 2014; Rachmawati et al., 2012; Leap et al., 2010). Our survey aims to assess the midwives' approach to childbirth women with labor in Czech clinical practice, as used by midwifery assessment techniques, interventions to help women manage labor and subsequently document their care about the birthing woman. During the labor process, the midwife plays an important role in the monitoring, assessment and documentation of labor

pains, and subsequently provides the woman with appropriate interventions to reduce labor pain and adapt the woman to labor.

It is important that an assessment technique is chosen that is simple, sufficiently subjective, and sensitive to the pain of the woman. The assessment, measurement and treatment of labor pain is problematic because, as mentioned, labor pain is not part of the pathological condition of the organism. Birth pain should be understood as an individual, subjective natural physiological condition accompanying the birth process, hence taking into account the care of a woman with labor (Enkin et al., 2000). Based on the results of studies, the American College of Obstetricians and Gynecologists ACOG (2018) describes the importance of assessing the general condition, anamnestic data of a woman and a fetus in the care of a laboring woman with labor. Thus, risk factors (age, parity, psychological state of the woman, previous experience of childbirth, physical condition of the woman, fetal condition, fetal placement, education and more) that can affect management of the laboring woman with labor. The midwife should periodically check and evaluate during labor and delivery: How does a woman manage birth pain? How does birth pain evaluate? (intensity, frequency, location, beginning at the time a woman feels pain, contraction, non-contraction)? Whether a woman feels uterine activity, contractions, their onset, time? There is a similar opinion when evaluating a woman with labor pain (Enkin et al., 2000), where they should use both verbal assessment, interview with a woman, but also nonverbal assessment of a woman, woman's position, psychological state and response to labor. All these aspects are examined subjectively, based on the midwife's intuition. However, standardized assessment techniques to assist in pain assessment are also used in midwifery. The midwife's assessment and measurement techniques are used to objectify the assessment of birth pain and subsequently to plan interventions and quality care for the birthing woman. The midwife should be able to work with assessment techniques (Staňková, 2005). In the World, the Visual Analogue Scale (VAS) is the most widely used to assess labor pain; Numerical rating scale (NRS). In Czech clinical practice, midwives mainly use the VAS technique to assess birth pain (Mander, 2014), as confirmed by our pilot study. In the course of development, it has been found that it is important to approach pain comprehensively from a biological, psychological, socio-cultural point of view. A multidimensional labor pain assessment technique was developed - Labor Coping Scale to monitor the adaptation of a woman to labor in five areas (assessing a woman's emotional state, managing labor pain, changing cognitive functions, changing social functions, communicating with a midwife, healthcare professionals, labor pain management, use of coping strategies). It is the actual monitoring of the mental state in parallel with the painful state. ACOG (2018) has published a report on the positive use of this technique in clinical practice in midwifery over other techniques and its standardization based on Roberts research (ACOG, 2018; Roberts, 2010). Positive attitude of coping strategies is confirmed by other foreign studies compared to other techniques such as VAS, NRS, which are not user friendly in midwifery, which was also pointed out in our study. For this reason, these techniques are being replaced by the Labor Coping Scale technique (Roberts et al., 2010). There is currently no similar evaluation technique in Czech clinical practice. The study will be the basis for the preparation of the Czech version of the evaluation tool Labor Coping Scale. The assessment tool should help to improve collaboration between midwives and women with labor, to eliminate the risks and complications during labor and in the postpartum period and to reduce negative experiences with labor itself (Roberts et al., 2010). This could also be reflected in the arguments that accepting pain further reduces the need for maternity services that are associated with complications and thus shortening the period of hospitalization in the postpartum period. The main benefit of the study is the change and shift of social standards in the provision of care during childbirth to women with labor pains, where there is a conflict between society and health services. Women increasingly want to

participate in the decision-making process. Most important, however, is the delivery of labor with birth pain as a natural process and landmark in the life of a woman and identification with her role, with a midwife helping the woman.

5. CONCLUSION

The aim of the research is to analysis of the environment, to find out the approach of midwives to the assessment of labor pain in Czech clinical practice. The goal of the work was met. The study was performed for the preparation of a new evaluation tool for the care of midwives for women with labor pain in Czech clinical practice. Furthermore, there are no traceable studies on the approach of midwives to the assessment of midwifery and the use of coping strategies in midwifery. There are traceable researches that compare only the use of assessment scales for other types of pain in midwifery and the use of pharmacological and non-pharmacological methods from a women's perspective. The study of coping strategies used to care for a woman with labor pain is not very common. Therefore, it is important to look at multidimensional labor, the physiology of labor, factors that influence the development and experience of labor, the ability to cope with labor, to increase understanding of how women interpret their ability to cope, regardless of individual or contextual differences that are highlighted in the findings.

And then focus on the educational area of women and midwives. All this should lead to a change in the understanding of the care provided for women with labor in labor. It is necessary to focus on labor pain as a natural phenomenon accompanying the labor process. The midwife should be able to adequately assess the coping, adaptation of the woman to labor, factors that may affect the situation. Subsequently, women should be offered an appropriate coping strategy to help with pain and, ultimately, to choose a pharmacological method according to the individual condition of the woman. For this reason, we want to focus more on the knowledge of midwives in the use of various non-pharmacological methods, coping strategies in Czech clinical practice, which focus primarily on the psychological state of women and basic needs, which should lead to a better management of labor pain by women, a reduction in stress hormones, which also contribute to increased sensitivity to labor pain. Midwifery care is constantly evolving and is a challenge both for midwifery theorists and midwives in practice. The findings could help to change the approach to care for labor-bearing women with labor, using the new Labor Coping Scale assessment tool and non-pharmacological coping interventions. The results could also be used in the area of midwives, education in the management of labor pain in the care provided to pregnant and birthing women.

Sources

1. AMERICAN COLLEGE OF OBSTETRICIANS AND GYNECOLOGISTS – ACOG. Approach to Limit Intervention During Labor and Birth. 2018.
2. BEIGE, N, BROUMANDFAR K, BAHADORAN P, ABEDI H. *Women's experience of pain during childbirth*. 2010. Iran J Nurs Midwifery Res 15(2): 77–82.
3. ENKIN, M. ET AL. *Guide to Effective Care in Pregnancy and Childbirth*. 2000. Oxfordd. Oxford University Press. ISBN – 13: 9780192631732. DOI. 10.1093/med9780192631732,001.0001.
4. ESCOTT D, SPIBY H, SLADE P, FRASER RB. *The range of coping strategies women use to manage pain and anxiety prior to and during first experience of labour*. 2004. Midwifery 20(2): 144–156. DOI: 10.1016/j.midw.2003.11.001.
5. GIBSON, E. *Women's expectation and experiences with labour pain in medical and midwifery models of birth in the United States*. 2014. Women Birth 27(3): 185–189. DOI: 10.1016/j.wombi.2014.05.002.

6. CHILDBIRTH PROFESSIONALS INTERNATIONAL. 2018. [online].[cit. 2018 – 06 - 06]. Available from: <https://thechildbirthprofession.com/>
7. INTERNATIONAL CONFEDERATION OF MIDWIFE – ICM. 2019. [online].[cit. 2019 – 12 - 12]. Available from: <https://www.internationalmidwives.org/>
8. KARLSDOTTIR SI, HALLDORSOTTIR S, LUNDGREN I. *The third paradigm in labour pain preparation and management: the childbearing woman's paradigm*. Scand J Caring Sci. 2014. 28(2): 315–327. DOI: 10.1111/scs.12061.
9. KLOMP T, DE JONGE A, HUTTON EK, LAGRO-JANSSEN AL. *Dutch women in midwife-led care at the onset of labour: which pain relief do they prefer and what do they use?* 2013. BMC Pregnancy Childbirth 13: 230. DOI: 10.1186/1471-2393-13-230.
10. KULIUKAS L, DUGGAN R, LEWIS L, HAUCK Y. *Women's experience of intrapartum transfer from a Western Australian birth centre co-located to a tertiary maternity hospital*. 2016. BMC Pregnancy Childbirth 16(1): 33. DOI: 10.1186/s12884-016-0817-z.
11. LEAP N, SANDALL J, BUCKLAND S, HUBER U. *Journey to confidence: women's experiences of pain in labour and relation continuity of care*. 2010. J Midwifery Womens Health 55(3): 234–242. DOI: 10.1016/j.jmwh.2010.02.001.
12. LOWE N. *Self-efficacy for labor and childbirth fears in nulliparous pregnant women*. 2000. Psychosom Obstet Gynecol 21(4): 219–224. DOI: 10.3109/01674820009085591.
13. LUNDGREN I, DAHLBERG K. *Midwives' experience of the encounter with women and their pain during childbirth*. 2002. Midwifery 18(2): 155–164. DOI: 10.1054/midw.2002.0302.
14. MANDER, R. *Těhotenství, porod a bolest*. 2014. Praha. Triton. 312 s. ISBN 978-80-7387-810-8.
15. PAŘÍZEK A., ET AL. *Analgezie u vaginálního porodu*. 2018. Doporučené postupy ČGFS ČLS JEP. Praha. Česká gynekologicko-porodnická společnost, Česká lékařská společnost Jana Evangelisty Purkyně. 2018. 83, č. 2. s 140-144.
16. RACHMAWATI IN. *Maternal reflection on labour pain management and influencing factors*. 2012. BJM 20(4): 263–270. DOI: 10.12968/bjom.2012.20.4.263.
17. RATISLAVOVÁ, K. *Aplikovaná psychologie – porodnictví*. 2008. 1. vyd. Praha: Reklamní atelier Area. 106 s. ISBN 978-80-254-2186-4.
18. ROBERTS L. ET AL. *The coping with labor algorithm: an alternate pain assessment tool for the laboring woman*. 2010. Midwifery Women's Health 55(2): 107–116. DOI: 10.1016/j.jmwh.2009.11.002.
19. SLADE P, ESCOTT D, SPIBY H, HENDERSON B, FRASER RB. *Antenatal predictors and use of coping strategies in labour*. 2010. Psychol Health 15(4): 555–569. DOI: 10.1080/08870440008402013.
20. STAŇKOVÁ, M. *České ošetrovatelství 3: Jak zavést ošetrovatelský proces do praxe*. 2005. Brno: Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických oborů. Praktická příručka pro sestry. ISBN 80-7013-282-5.
21. TOMÁŠ, S. *Bezbolestný porod*. 2000. Slovensko. Nakladatelství: Osvěta. ISBN 978-80-8063-040-9
22. ÚSTAV ZDRAVOTNICKÝCH INFORMACÍ A STATISTIKY UZIS (2019). [online].[cit. 2019 – 12 - 12]. Available from: <https://www.uzis.cz/>
23. WHITBURN LY, JONES LE, DAVEY MA, SMALL R. *Women's experiences of labour pain and the role of the mind: an exploratory study*. 2014. Midwifery 30(9): 1029–1035. DOI: 10.1016/j.midw.2014.04.005.

24. WILD D. ET AL. *Principles of good practice for the translation and cultural adaption process for patient – reported outcome measures: report of the ISPOR task force for translation and cultural adaption*. 2005. Value Health 8(2): 94 – 104. DOI: 10.1111/j.1524-4733.04053x.
25. WORLD HEALTH ORGANIZATION – WHO. *Management of substance abuse: Process of translation and adaption of instrument*. 2018. [online].[cit. 2019 – 12 - 12]. Available from: http://www.who.int/substance_abuse/research_tools/translation/en/

Contact

Mgr. Eva Šalanská
Faculty of Health Study
University of Jan Evangelista Purkyně v Ústí nad Labem
Velká Hradební 13, Ústí nad Labem, Czech
Tel: +776 778 179
email: eva.salanska@ujep.cz

KVALITA ŽIVOTA PACIENTOV S CHRONICKOU OBŠTRUKČNOU CHOROBOU PĽÚC

QUALITY OF LIFE OF PATIENTS WITH CHRONIC OBSTRUCTIVE PULMONARY DISEASE

Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Ľubica Derňarová, Jana Cinová, Zuzana Novotná

Abstrakt

V príspevku sa venujeme kvalite života pacientov s chronickou obštrukčnou chorobou pľúc. Štatistické údaje ukazujú, že prevalencia tohto ochorenia celosvetovo stúpa. V takmer 90% je spôsobená dlhodobým fajčením. Ochorenie je charakterizované obmedzením prúdenia vzduchu dýchacími cestami, ktoré nie je úplne reverzibilné, Chronické obmedzenie prúdenia vzduchu je následkom zápalovej reakcie dýchacích ciest a tiež deštrukcie pľúcneho parenchýmu. U pacientov s CHOCHP v rôznych štádiách sme skúmali vplyv ochorenia na kvalitu života prostredníctvom dotazníka SGQR na vzorke 76 pacientov z troch pneumologicko – ftizeologických ambulancií. Výsledky ukazujú, že najzávažnejším problémom je dýchavičnosť aj pri minimálnej fyzickej námahe. Ovplyvňuje nielen každodenné činnosti, ktoré sú postupne čoraz viac obmedzované, ale aj sociálne kontakty a zvyšok života sú pacienti odkázaní na podporu dýchania.

Kľúčové slová: *chronická obštrukčná choroba pľúc, kvalita života, pacient*

Abstract

The paper deals with the quality of life of patients with chronic obstructive pulmonary disease. Statistics show that the prevalence of this disease is increasing worldwide. In almost 90% it is caused by long-term smoking. The disease is characterized by a restriction of air flow through the airways that is not completely reversible. In patients with COPD at different stages, we examined the impact of the disease on quality of life through the SGQR questionnaire on a sample of 76 patients from three pneumological - phthisiological outpatient clinics. The results show that the most serious problem is shortness of breath even with minimal physical exertion. It affects not only day-to-day activities, which are increasingly limited, but also social contacts and the rest of life, patients depend on respiratory support.

Key words: *chronic obstructive pulmonary disease, quality of life, patient*

1 CHRONICKÁ OBŠTRUKČNÁ CHOROBA PĽÚC

Chronická obštrukčná choroba pľúc (CHOCHP) je najčastejším chronickým pľúcnym ochorením s následným zvyšujúcim sa zdravotným, ekonomickým a spoločenským dopadom. Podľa Svetovej zdravotníckej organizácie (SZO) je 4. najčastejšou príčinou úmrtia a predpokladá sa ďalší nepriaznivý vývoj (1). Stúpajúca prevalencia CHOCHP sa stáva celosvetovým problémom, hlavne v dôsledku fajčenia. Odhaduje sa, že ochorenie postihuje 10% svetovej dospelaj populácie. Napriek tomu sa predpokladá, že až 75% prípadov ochorenia nie je zachytených. CHOCHP momentálne postihuje už takmer v rovnakej miere ženy ako mužov, a to najmä vo vzťahu k fajčeniu. Bolo preukázané, že až 50 % fajčiarov vo veku nad 45 rokov spĺňa kritéria pre stanovenie diagnózy CHOCHP (2). Podľa SZO trpí CHOCHP celosvetovo asi 600 miliónov ľudí a približne 3 milióny ľudí jej každoročne

podľahne. V SR bolo v roku 2014 približne 87 tisíc evidovaných pacientov s CHOCHP, viac ako 7 tisíc hospitalizácií ročne pre CHOCHP ako základnú diagnózu a ročnú mortalitu viac ako 10 tisíc osôb.

1.1 Charakteristika ochorenia CHOCHP

CHOCHP je chronické, pomaly progredujúce ochorenie charakterizované obmedzením prúdenia vzduchu dýchacími cestami, ktoré nie je úplne reverzibilné. CHOCHP je definovaná ako preventabilné a liečiteľné ochorenie, spojené s pretrvávajúcimi respiračnými symptómami a obmedzením prietoku vzduchu v dôsledku abnormalít dýchacích ciest a pľúcnych mechúrikov, ktoré sú obvykle spôsobené signifikantnou expozíciou škodlivým časticiam alebo plynom (3). Obmedzenie prietokov v dýchacích cestách pri tomto ochorení má progresívny vývoj a je spojené s abnormálnou zápalovou reakciou pľúc na škodlivé častice alebo plyny. Chronické obmedzenie prúdenia vzduchu je následkom zápalovej reakcie dýchacích ciest a tiež deštrukcie pľúcneho parenchýmu. Stupeň poškodenia a tým aj porucha oboch častí je individuálne rozdielna. Obštrukcia dýchacích ciest pri tomto ochorení vzniká vplyvom chronickej bronchitídy alebo pľúcneho emfyzému (rozdutie pľúc) (4, 5).

1.2 Vplyv chronickej obštrukčnej choroby pľúc na kvalitu života pacientov

CHOCHP je progredujúce ochorenie, ktoré má u pacientov významný dopad na ďalší priebeh života, jeho kvalitu a produktivitu. Limituje fyzickú námahu, domáce práce, sociálne aktivity, schopnosť pracovať, nočný spánok, rodinné aktivity. Pacienti nie sú schopní si udržať svoj pôvodný životný štandard, znižuje sa príjem ich rodiny, nie sú schopní plánovať budúcnosť a pretrvávajú u nich obavy o budúci príjem. Zmeny nastávajú vo viacerých oblastiach, nielen vo fyzickej oblasti, ale aj v psychosociálnej.

Zanechanie fajčenia – dôležité je prestať fajčiť v každom štádiu ochorenia, nestačí len obmedziť počet cigariet. Je nutné zabezpečiť dostupnosť programov na prevenciu a ukončenie fajčenia, použiť nikotínové náhrady – náplasti, žuvačky ale aj tabletové preparáty. Význam má eliminovanie fajčenia aj z prostredia a vyhnúť sa pasívnemu fajčeniu (4).

Zhoršená tolerancia námahy - ktorá vedie k zníženej fyzickej aktivite, k ochabnutiu svalov a k zvýrazneniu dýchavice. Pacient nevládze vybehnúť na poschodie, dobehnúť na autobus, stráca dych, keď pri chôdzi rozpráva. Musí obmedziť šport a rôzne záujmy.

Dýchavica je zvýraznená práve pri námahe, v pokročilých štádiách je problémom aj ranná hygiena aj obliekanie, pocit dýchavice je zvýraznený aj pri jedle, pacienti majú následne často strach z jedenia. Začínajú sa vyhýbať každodenným činnostiam, lebo sa obávajú zadýchania. Vzniká bludný kruh, pacient sa vyhýba námahe, aby nemusel bojovať s dýchavičnosťou a únavou. Tým sa však zhoršuje jeho fyzická aktivita a prehlbujú sa problémy s dýchaním.

Chudnutie – dochádza k nemu postupne v dôsledku systémového zápalového procesu, je zvýšený energetický výdaj. Výrazné chudnutie a malnutícia zhoršujú funkciu svalstva, sťažujú vykašliavanie, znižujú imunitné reakcie, tým zvyšujú množstvo infekčných ochorení a aj hospitalizácie. Je potrebné využiť nutričnú podporu.

Pracovná neschopnosť – dočasná pracovná neschopnosť je častejšie v období chladného a sychravého počasia, tiež v období zvýšeného výskytu respiračných infekcií, no ochorenie prináša aj stratu zamestnania, tým aj pokles alebo stratu zárobku, invalidný dôchodok a vznik závislosti na druhej osobe.

Depresívne a úzkostné stavy - strata sebestačnosti, odkázanie na pomoc iných, invalidizácia, ťažké alebo život ohrozujúce exacerbácie ochorenia zhoršujú celkový psychický stav pacienta. Špecifický psychický problém prináša DDOT – dlhodobá domáca oxygenoterpia, kedy je nutné kyslík podávať minimálne 15-16 hodín denne, kedy je pacient odkázaný byť v domácom prostredí, čo vedie k sociálnej izolácii.

Mení sa *kvalita spánku*, dochádza k spánkovej poruche dýchania – spánkové apnoe, k oneskorenému nástupu spánku ako aj k početným prebudeniam, ktoré sú spojené s hypoxiou, hyperkapniou alebo nočným kašľom.

Častot' hospitalizácií – pre CHOCHP je typické, že v priebehu ochorenia sa vyskytujú exacerbácie, kedy sa zintenzívnia príznaky ako kašeľ, vykašliavanie spúta, dýchavica a to si vyžaduje hospitalizáciu pacienta pre liečbu niekedy až respiračného zlyhania.

DDOT (domáca dlhodobá oxygenoterapia) – pacient je odkázaný na túto liečbu, ak si jeho dýchací systém nedokáže zabezpečiť dostatočné okysličenie krvi. Pacient ostáva doma kvôli dennej dĺžke liečby, ktorá je minimálne 15 hodín, čo značne obmedzuje pacientove aktivity, rozvodové hadice mu umožňujú pohyb do 8 m od koncentrátora. U zamestnaných pacientov sa používa prenosný koncentrátor, ktorý môže použiť aj pri prechádzke, návšteve kultúrnych podujatí aj lekára (6).

Rehabilitácia – je neoddeliteľnou súčasťou liečby CHOCHP, ktorú musí pacient dodržiavať denne. Pravidelná fyzická aktivita znižuje riziko hospitalizácií a mortality. Pľúcna rehabilitácia zlepšuje nielen pľúcne funkcie ale posilňuje aj svaly, vytrvalosť, emočný stav, sebadôveru, spoluprácu, zlepšuje náladu, potláča depresiu a znižuje aj sociálnu izoláciu (4).

2 KVALITA ŽIVOTA PACIENTOV S CHOCHP

Kvalitu života môžeme charakterizovať ako subjektívnu, holistickú, multidimenzionálne podmienenú, dynamickú, hodnotovo orientovanú, zahrňujúcu subjektívne a objektívne indikátory a súvisiacu s uspokojovaním potrieb. Kvalita života v zdravotníckych zariadeniach je často posudzovaná podľa klinického stavu a laboratórnych parametrov. Pacient však svoju kvalitu života vníma podľa aktuálneho stavu ovplyvňovaného chorobou, do akej miery je zmenený a limitovaný jeho životný štýl zdravotným stavom.

2.1 Ciele prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť, analyzovať a posúdiť kvalitu života pacientov s CHOCHP v jednotlivých oblastiach života. Na základe hlavného cieľa boli stanovené parciálne ciele: Zistiť výskyt a frekvenciu dýchacích ťažkostí u pacientov s CHOCHP. Zistiť ktoré činnosti vyvolávajú dýchacie ťažkosti u pacientov s CHOCHP. Zistiť ako dýchacie ťažkosti ovplyvňujú každodenný život pacientov s CHOCHP.

2.2 Metodika

Prieskum bol realizovaný v roku 2018 u pacientov s CHOCHP v troch pneumologicko – ftizeologických ambulanciách. Prieskumu sa zúčastnilo sedemdesiatšesť pacientov s CHOCHP. Pre zber empirických údajov sme použili dotazník St. George Respiratory Questionnaire (SGQR) z roku 1992, ktorého autorom je profesor Paul Jones. Dotazník bol doplnený o demografické údaje: vek, pohlavie, štádium ochorenia a dĺžka liečenia. Dotazník pozostáva z dvoch častí. Prvá časť sa venuje príznakom ochorenia, ktoré sa týkajú posledných 4 týždňov v predošlom období. V druhej časti sa venuje súčasnému stavu pacienta, jeho aktivitám a dopadom ochorenia. Pri aktivitách sa zameriava na bežné denné ťažkosti pri fyzickej aktivite a dopadmi ochorenia poukazuje na ťažkosti pri bežných denných psychosociálnych funkciách. Dotazník sa sústreďuje na tri oblasti. Prvou oblasťou je výskyt a sila príznakov ochorenia, druhá oblasť zobrazuje telesné aktivity a ich obmedzenie ochorením a tretia oblasť sa venuje dôsledkom ochorenia na každodenné činnosti a pocit celkovej pohody.

2.3 Súbor

Respondenti, ktorí sa zúčastnili prieskumu boli pacienti liečení na CHOCHP v ambulantnej starostlivosti. Respondentov ženského pohlavia bolo 36 (47%) a mužov 40 (53%).

Najpočetnejšou vekovou skupinou boli respondenti v rozmedzí 61-70 rokov a to 30 (40%) respondentov. Čo sa týka dĺžky trvania liečby najviac respondentov 41 (54%) označilo možnosť od 1-10 rokov. Respondentov s dĺžkou liečby 11-20 rokov bolo 28 (37%) a dĺžkou liečby 21 a viac rokov bolo 7 (9%).

2.4 Výsledky prieskumu

Tabuľka 1 Kašeľ počas posledných 4 týždňov

	n	%
Viac dní v týždni	48	63
Niekoľko dní v týždni	9	12
Niekoľko dní v mesiaci	12	16
Iba pri infekciách dýchacích ciest	2	3
Vôbec nie	5	6
Spolu	76	100

Tabuľka 2 Vykašliavanie hlienov počas posledných 4 týždňov

	n	%
Viac dní v týždni	45	60
Niekoľko dní v týždni	14	18
Niekoľko dní v mesiaci	9	12
Iba pri infekciách dýchacích ciest	1	1
Vôbec nie	7	9
Spolu	76	100

Tabuľka 3 Zadýchavanie sa počas posledných 4 týždňov

	n	%
Viac dní v týždni	18	24
Niekoľko dní v týždni	32	42
Niekoľko dní v mesiaci	18	24
Iba pri infekciách dýchacích ciest	3	4
Vôbec nie	5	6
Spolu	76	100

Tabuľka 4 Záchvaty piskotov počas posledných 4 týždňov

	n	%
Viac dní v týždni	2	3
Niekoľko dní v týždni	3	4
Niekoľko dní v mesiaci	20	26
Iba pri infekciách dýchacích ciest	33	43
Vôbec nie	18	24
Spolu	76	100

Tabuľka 5 Ako ovplyvnili dýchacie ťažkosti zamestnanie

	n	%
Dýchacie ťažkosti ma donútili úplne prestať pracovať	19	25
Dýchacie ťažkosti mi spôsobujú ťažkosti pri práci alebo ma donútili zmeniť zamestnanie	39	51
Moje dýchacie ťažkosti nemajú vplyv na moju prácu	18	24
Spolu	76	100

Tabuľka 6 Činnosti, ktoré spôsobujú dýchacie ťažkosti

	Súhlasím		Nesúhlasím	
	n	%	n	%
Kľudné sedenie alebo ležanie	2	3	74	97
Umývanie sa alebo obliekanie sa	36	47	40	53
Chôdza po byte	9	12	67	88
Chôdza vonku po rovine	22	29	54	71
Chôdza po schodoch (jedno poschodie)	70	92	6	8
Športovanie alebo pohybové aktivity	71	93	5	7

Tabuľka 7 Vplyv dýchacích ťažkostí na každodenný život

	Súhlasím		Nesúhlasím	
	n	%	n	%
Nemôžem športovať alebo hrať športové hry.	72	95	4	5
Nemôžem sa chodiť rekreovať alebo sa chodiť baviť.	26	34	50	66
Nemôžem chodiť na nákupy.	15	20	61	80
Nemôžem robiť domáce práce.	31	41	45	59
Nemôžem sa veľmi vzdialiť od postele alebo od stoličky.	2	3	74	97

3 DISKUSIA

Chronická obštrukčná choroba pľúc patrí k najzávažnejším ochoreniam dýchacieho systému. Vyvíja sa dlho, aj keď pomaly, ale neustále sa zhoršuje a postupuje. Dopad tohto ochorenia na priebeh života, jeho kvalitu či produktivitu je v prípade neliečenia často veľmi vážny. Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť ako ovplyvňuje CHOCHP kvalitu života pacientov s týmto ochorením. Použili sme dotazník St. George Respiratory Questionnaire. Vzorku tvorilo 76 respondentov, pacientov liečených v pneumologicko-fyziologických

ambulanciách. Najviac respondentov bolo vo veku 61-70 rokov. Dĺžka liečby u nadpolovičnej väčšiny bola 1-10 rokov a tiež nadpolovičná väčšina označila svoj stav ako celkom dobrý.

Výskyt a frekvencia dýchacích ťažkostí u pacientov s CHOCHP bola zisťovaná za obdobie posledných 4 týždňov. Najťažšie znášaným príznakom bola dýchavičnosť. Tá sa časom zhoršuje a v pokročilých štádiách sa objavuje aj v úplnom pokoji. Býva zdrojom úzkosti, celkovej slabosti, úbytku na váhe a zhoršenej kvality života. Viac ako polovica respondentov trpí prítomnosťou kašľa viac dní v týždni. Prítomnosť vykašliavania hlienov viac dní v týždni potvrdila tiež viac ako polovica respondentov. Zadržavanie uvádzali respondenti najmä niekoľko dní v týždni a záchvaty piskotov máva najviac respondentov iba pri infekciách dýchacích ciest. Záchvaty dýchacích ťažkostí za posledné 4 týždne nemalo 75% respondentov. Viac ako polovica z respondentov, ktorí záchvaty mali, uviedli trvanie 1-2 dni. Počas posledných 4 týždňov mala takmer polovica respondentov 3 alebo 4 dobré dni v týždni, čo znamená, že mali iba ľahšie dýchacie ťažkosti.

Činnosti vyvolávajúce dýchacie ťažkosti u pacientov s CHOCHP sú spojené s akoukoľvek fyzickou námahou. Kvalitu života pacientov výrazne obmedzuje namáhavá dýchavica, ktorá v priebehu ochorenia narastá. Najprv sa pacient zadýcha len pri chôdzi do kopca, schodov, neskôr však musí obmedziť svoje záujmy, rôzne športové a fyzické aktivity. Vo vyšších štádiách dochádza k dyspnoe aj pri bežných denných činnostiach, hygiene, obliekaní či príprave jedla (6). Takmer všetkým respondentom dýchacie ťažkosti vyvoláva pohybová aktivita a chôdza po schodoch (jedno poschodie). Väčšina respondentov si myslí, že cvičenie je pre nich nebezpečné a všetko im pripadá príliš namáhavé. Naopak kľudné sedenie alebo ležanie nevyvoláva dýchacie ťažkosti takmer žiadnemu respondentovi. Dýchacími ťažkosťami spôsobenými obliekaním a umývaním, trpí takmer polovica respondentov. Väčšine respondentov pobyt vonku počas zlého počasia alebo v prekúrených miestnostiach vyvoláva dýchacie ťažkosti. Práca v domácnosti a v záhrade je pre respondentov vyvolávajúca príčina dýchacích ťažkostí.

Dýchacie ťažkosti ovplyvňujú každodenný život pacientov s CHOCHP. Mnohé príznaky nemusia pacienta spočiatku obťažovať, no postupne dochádza k celkovej strate energie a zníženej úrovni vykonávania každodenných aktivít. Postupne prináša výrazné zmeny a obmedzenia do života pacientov a ich rodinných príslušníkov. Viac ako polovici respondentov dýchacie ťažkosti bránia vo väčšine činností, ktoré by chceli vykonávať a spôsobujú im mnoho problémov. V dôsledku progresie ochorenia boli nútení zmeniť zamestnanie, resp. pociťujú ťažkosti pri práci. Dýchacie ťažkosti sťažujú beh, jazdu na bicykli, šport, domáce práce, chôdzu po schodoch, rýchlu chôdzu, chôdzu do kopca, ľahké práce na záhradke a nosenie ťažších bremien. Viac ako polovica respondentov sa ľahko unaví a väčšina tvrdí, že únavu im spôsobuje práve kašeľ. Kašeľ a dýchavica na verejnosti privádza viac ako polovicu respondentov do rozpakov. Intenzívny kašeľ pôsobí rušivo aj na ich rodinu či priateľov. Polovica respondentov má strach, keď nemôže chytiť dych a neočakávajú, že sa ich dýchacie ťažkosti vôbec niekedy zlepšia. Takmer všetci respondenti majú v dôsledku dýchacích ťažkostí oslabené zdravie alebo sú invalidi.

CHOCHP ovplyvňuje nielen činnosti, ktoré sú postupne čoraz viac obmedzované ale aj sociálne kontakty, kvalitu života a prežívanie. Mnohí sa musia vzdať práce a zvyšok života sú odkázaní na podporu dýchania. Veľmi dôležitou súčasťou liečby je pohybová rehabilitácia (7).

4 ZÁVER

CHOCHP ohrozuje predovšetkým fajčiarov. Kvalita života pacientov s CHOCHP je výrazne ovplyvnená jej príznakmi a štádiom ochorenia. Na základe výsledkov výskumov sa potvrdzuje, že ľudia trpiaci CHOCHP majú zníženú pracovnú produktivitu, prestávajú pracovať, predčasne odchádzajú do dôchodku, čo má aj ekonomický dopad na verejné

výdavky: priame náklady, náklady na predčasný dôchodok, straty dane z príjmu a vyplácanie invalidného dôchodku (8). Kvalitu života pacienta ovplyvňuje veľa faktorov (príznaky, vek, exacerbácie, liečba), ktoré sa u jednotlivých pacientov výrazne líšia. Práve kvalita života súvisiaca so zdravotným stavom je významným pomocníkom pri hodnotení efektivity liečby.

Použitá literatúra

1. ROZBORILOVÁ, E. Chronická obštrukčná choroba pľúc – súčasné pohľady. In: *Via practica* [online]. 2014, Roč. 11, č. 3-4, s.87-89 [cit. 2017-10-15]. ISSN 1336-424X. Dostupné z: http://www.solen.sk/index.php?page=pdf_view&pdf_id=7036&magazine_id=1
2. ČEŠKA, R. et al. *Interna*. Praha 10: Triton, 2010. 876 s. ISBN: 978-80-7387-423-0.
3. HÁJKOVÁ, M. et al. *Chronická obštrukčná choroba pľúc: Národné smernice pre prevenciu a terapiu* 2018. Bardejov: TS, 2018. 84 s. ISBN: 978-80-972941-0-3.
4. DRUGDOVÁ, M. et al. *Chronická obštrukčná choroba pľúc: Národné smernice pre prevenciu a terapiu*. 1.vyd. [online]. Bratislava: Slovenská pneumologická a ftizeologická spoločnosť, 2011. 63 s. ISBN 978-80-88866-98-5. Dostupné z: <http://www.copdplatform.com/res/file/national-documents/svk-guidelines.pdf>
5. KIŇOVÁ, S., HULÍN, I. et al. *Interná medicína*. Bratislava: ProLitera, 2013. 1136 s. ISBN 978-80-970253-9-7.
6. ŽÁČIK, M. Ako pomôcť pacientom s chronickou obštrukčnou chorobou pľúc. In: *Humanita plus* [online]. 2016, Roč. 11, č.3,s. 9-12. [cit. 2017-12-10]. ISSN 1336-2208. Dostupné na internete: <http://www.shr.sk/download/archiv/humanitaplus/P201603.pdf>
7. SVOBODOVÁ, A. *Kvalita života pacientov s chronickou obštrukčnou chorobou pľúc*. Prešov: Prešovská univerzita, 2018. 66 s.
8. ONDRUŠOVÁ, M., DRUGDOVÁ, M., DRUGDA, B. Analýza využívania zdravotnej starostlivosti pri pacientoch postihnutých chronickou obštrukčnou chorobou pľúc v Slovenskej republike. In: *Pharmin – štúdie realnej klinickej praxe*, 2017. [online], [cit. 2017-12-10]. Dostupné z: <http://www.pharmin.sk/sk/studie-realnej-klinickej-praxe-2017-chronicka-obstrukcna-choroba-pluc/>

Kontaktné údaje

PhDr. Andrea Šuličová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Tel.: 051/7562465
Email: andrea.sulicova@unipo.sk

ANALYSIS OF OPTIONS EXPOSURE TO METALLIC CONTAMINANTS IN THE ENVIRONMENT IN RELATION TO ANIMAL HEALTH

Terézia Pošiváková, Rudolf Hromada, Peter Korim, Jozef Švajlenka, Ján Pošivák

Abstract

In recent years, there has been a significant redistribution of elements in the biosphere by human activities such as industry or intensive agriculture in particular their quantitative representation in soil, water and air. From the point of view of toxicity, it is necessary to know not only the total content of the analyte in the environment but also the content of the bioavailable substances that may enter the food chain. Based on a number of expert and scientific studies, it has been demonstrated that this phenomenon is taking on its importance in the modern times and needs to be dealt with. The article focuses on the routes of exposure to metallic contaminants in the environment. Contaminants are hazards whose intensity varies depending on the harmfulness of the element and its presence in the environment. Risks for ruminants and environmental pollution are the result of these dangers. It is therefore necessary to know the details of their origin, concentrations and exposure to the organism, which may ultimately be a negative factor in the food chain.

Keywords: environment, health, heavy metals, industry, toxicity

1 INTRODUCTION

The environment and its compartments are severely polluted by heavy metals. This has compromise the ability of the environment and its intrinsic values. Heavy metals are known to be naturally occurring compounds, but anthropogenic activities introduce them in large quantities in different environmental compartments [1,2]. This leads to the environment's ability to foster life being reduced as human, animal, and plant health become threatened. This occurs due to bioaccumulation in the food chains as a result of the nondegradable state of the heavy metals [3,4]. While there is considerable research on environmental performance and human activities there is very little that focuses on environmental health as a component how environmental health in relation to animal health [5]. The problem of environmental pollution due to toxic metals has begun to cause concern in many part of environment. The anthropogenic sources for heavy metals include mining, industrial productions, untreated sewage sludge and combustion by-products produced by coal burning. Emissions are probably the most preoccupant to animal health and to the environment due to either the great quantity involved, or their widespread dispersion. Heavy metals represent a great issue, mostly due to their ability to travel long distances in the atmosphere before deposition. Exposure assessment to emissions of heavy metals implies to identify and quantify the sources, how heavy metals may be dispersed in the environment and which adverse effects they might cause on animals health and on the ecosystem [6]. The toxic heavy metals entering the ecosystem may lead to geoaccumulation, bioaccumulation and biomagnification. Heavy metals such as Fe, Cu, Zn, Ni and other trace elements are important for proper functioning of biological systems and their deficiency or excess could lead to a number of disorders [7]. Food chain contamination by heavy metals has become a burning issue in recent years, because of their potential accumulation in biosystems through contaminated water, soil and air [8]. Therefore, a better understanding of

heavy metal sources, their accumulation in the soil, sediments and animal organisms and the effect of their presence to be particularly important issues of present-day research on risk assessments. The main sources of heavy metals to animals are their food media crops, soil, air, nutrient solutions and important media is water. Most of our water resources are gradually becoming polluted due to the addition of foreign materials from the surroundings. These include organic matter of plant and animal origin, land surface washing, and industrial and sewage effluents [9]. Today, it is realised that solution to environmental problem can only be achieved through a comprehensive, systematic and sustained approach. During the past few years, attempts were made by various groups of researchers to develop strategies directed towards more integrated approach in environments in relation to animal health affected by heavy metals.

2 OPTIONS OF EXPOSURE TO METALLIC CONTAMINANTS IN THE ENVIRONMENT

Contaminants are hazards whose intensity varies according to the harmfulness of the element and its rate of presence in the environment. Risks to ruminants and environmental pollution are the product of these hazards and the exposure of animals. It is therefore essential to know the details of this exhibition, in order to be able to assess, whether pre-emptively or not, the risks related to environmental pollution.

2.1 Inhalation

Although little studied in animals, this modality can be non-negligible for animals grazing directly on areas exposed to polluting atmospheric releases [10,11]. This is the case for cattle in grassland along major highways, formerly subject to lead emissions, or cattle under incinerator fumes. The influence of respiratory metal dust on ruminants is poorly understood. In man, however, these phenomena have been widely studied in occupational medicine: workers in metallurgical industries are highly exposed to metal dust and sometimes develop cancers of the respiratory tract or pleura.

2.2 Food

2.2.1 Plants

The animals can be contaminated by metal elements by ingesting plants, either directly in the meadow, or even plants collected on polluted area and then distributed [12]. However, as discussed above, plants are rarely sufficiently contaminated to cause poisoning, phytotoxicity phenomena being quite early. It is rather the ingestion of land on pasture or incorporated into the ration during harvests that is a major source of contamination.

2.2.2 Ingestion of soil

Land is an important part of the diet of all ruminants, and a significant source of metallic trace elements. Ingestion of soil is very variable:

- Depending on the nature of the diet - Animals hardly ingest it when on clean pastures with sufficiently tall grass. On the other hand, the share of soil can reach 30% of the dry matter of the diet under unfavourable conditions: that is to say during drought, grazing overload, grass too short. In addition, the animals potentially ingest large amounts of soil even without being in the field: rations incorporating forage beet, potatoes or other tubers can be heavily provided, especially if no prior washing is undertaken.
- Depending on the species of ruminant - Cattle consume on average 1 to 18% of land in the ration, while this proportion can reach 30% for sheep that tear the plants with roots and their soil deposits. Goats, on the other hand, are less sensitive: because of their particular

mode of feeding, goats tend to sort the food much more. A cow ingests 200 to 350 kg of soil per year, or 0.5 to 1 kg per day. High levels of soil metals or imbalances may be the only cause of poisoning in ruminants if soil consumption is high. For example, the cupric deficit in sheep is directly related to land consumption because of a significant amount of iron in the soil [13-15].

2.3 Drinking

Water is essential to life and a significant condition of zootechnical performance, but in our case, it can be a source of danger for ruminants. The quality of drinking water is influenced by the nature of the environments through which it passes.

2.3.1 Water requirements

Water is a very important component of live bodies. Embryonal stages of live organisms contain as much as 90% of water. The health and productivity of animals is inevitably connected with retaining a certain amount of water in tissues organs [16,17].

In general, cattle must find water at will, available at all times. A dairy cow weighing 650 kg consumes 60 to 90 L of water, depending on its production, the nature and the fibrosity of the diet; 40-50 L beef or cow, 40 L. young beef cattle. Ruminants are generally considered to require 3 L / kg of DM plus 2.5 L / kg of milk produced : thus, one cow who produces 20 kg of milk and consumes 45 kg of corn silage at 35% DM and 5 kg of concentrate needs 110 L of water, as his ration brings him 30 L, he must drink 80 L of water.

These data must be increased by 10 to 15% if the movements are long to reach the water point. Heat also increases needs that are 15% higher at 15 °C, and 30% higher at 23°C.

2.3.2 Sources of watering and contamination

Ruminants are still very often watered from natural sources: groundwater or groundwater, with little input from the drinking water supply network. Cattle in the meadow can be drenched directly in ponds, small streams, and stall troughs are often supplied by wells. All these sources are highly exposed to pollution by metallic elements, as we have demonstrated in this section.

Ruminants can therefore absorb toxic doses of metals through drinking water, but some elements give the water an unpleasant taste. This unpleasant flavour can lead to a decrease in the water consumption of animals, thus a decrease in watering, but also to performance declines dairy in particular or dehydration in the youngest.

The nature of the materials in contact with the water used by the breeders can also be at the origin of intoxications or impregnations.

Authors Dubreuil and Sauvageau [18] report the case of a lamb with the following symptoms: depression, ataxia, jaundice, hyperthermia and hepatorenal insufficiency. The analyses carried out on this animal showed hepatic and renal damage related to copper intoxication, with a cupremia of 237.5 µg / dL (normal value between 20 and 100 µg / dL). Copper dosages in water from drinking troughs were 10 to 40 times higher than other sites (0.03 mg / L in the main building, 0.31 to 1.16 mg / L in the five different samplers sampled). Water arrived at the watering points through copper pipes. Three other lambs died in the weeks following the first case, with, for two of them, the presence of lesions compatible with copper intoxication. Drinking water was the source of animal contamination.

If the majority of minerals that may be present in drinking water does not cause acute toxicity but leads in case of chronic exposure to reduced performance or deterioration of the health of the animal other substances may be toxic to animals or present a risk to the consumer of animal products (transfer into animal products).

These metals are systemic toxicants known to induce adverse health effects in animal health [19], including cardiovascular diseases, developmental abnormalities, neurologic and neurobehavioral disorders, diabetes, hearing loss, hematologic and immunologic disorders, and various types of cancer [20-22]. The severity of adverse health effects is related to the type of heavy metal and its chemical form time and dose.

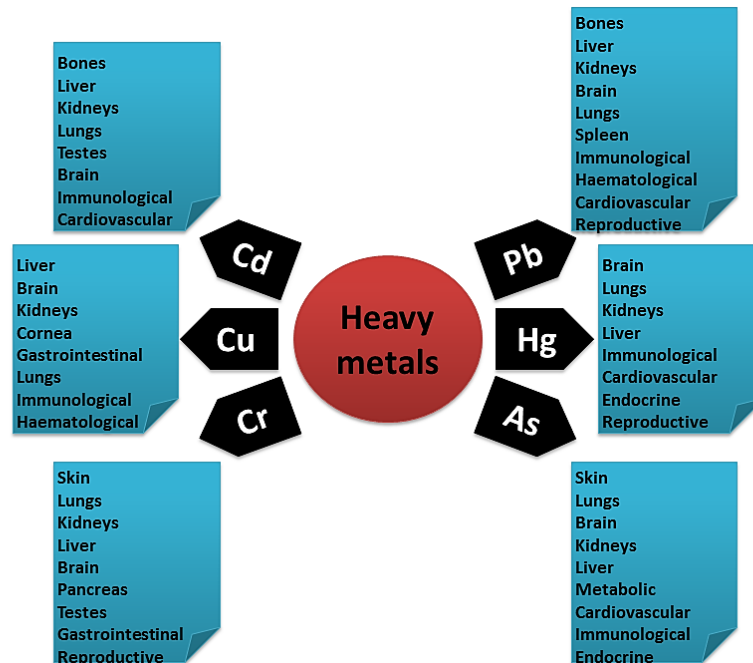

Fig. 1. Impacts of heavy metals on the environment

Toxic metals exposure causes long term health problems in animal populations. Although the acute and chronic effects are known for some metals, little is known about the health impact of mixtures of toxic elements. Simultaneous exposure to multiple heavy metals may produce a toxic effect that is additive, antagonistic or synergistic.

3 CONCLUSION

Heavy metals contamination is becoming a serious issue of concern around the world as it has gained momentum due to the increase in the use and processing of heavy metals during various activities to meet the needs of the rapidly growing population. Soil, water and air are the major environmental compartments which are affected by heavy metals pollution. In terms of the potential adverse effects on animal health, Pb, Cd, and arsenic have cause the most concern because they are readily transferred though food-chains and are not known to serve any essential biological function. Industrial emissions of Cd are the largest source of environmentally hazardous amounts of Cd and the most polluting industries are those associated with mining and smelting, followed by manufacturing, with losses of heavy metals from manufactured products during use and when discarded. The reclamation and use of waste products contaminated with Cd can also Pb to pollution. Pb is considered to be a major environmental contaminant and has been more widely reported as a cause of accidental poisoning in livestock than any other substance. Specific aspects have been investigated in animal health which was affected by Pb toxicity in livestock. As an environmental contaminant, Pb is often combined with Cd. Both metals generate similar negative health effects, and therefore the effects very serious for animal health. The heavy metals are a heterogeneous group of elements they act as a cumulative poison for living creatures. They enter into an animal body either through inhalation ingestion or absorption direct contacts and

they develop the carcinogenicity, mutagenicity, hepatotoxicity and renal toxicity. The heavy metals are mostly present in soil and aquatic ecosystem rather or in atmosphere which presents serious problems in animal health.

Acknowledgement

This research was supported by the grant KEGA 001UVLF-4/2020.

Sources

1. ZHANG, X. Y., LIN, F. F., WONG, M. T., FENG, X. L., WANG, K. (2009). Identification of soil heavy metal sources from anthropogenic activities and pollution assessment of Fuyang County, China. *Environmental monitoring and assessment*, 154(1-4), 439.
2. GONZÁLEZ-FERNÁNDEZ, D., GARRIDO-PÉREZ, M. C., NEBOT-SANZ, E., SALES-MÁRQUEZ, D. (2011). Source and fate of heavy metals in marine sediments from a semi-enclosed deep embayment subjected to severe anthropogenic activities. *Water, Air, & Soil Pollution*, 221(1-4), 191.
3. QIU, Y. W. (2015). Bioaccumulation of heavy metals both in wild and mariculture food chains in Daya Bay, South China. *Estuarine, Coastal and Shelf Science*, 163, 7-14.
4. FENG, L., WEIWEI, Z., GUANGPING, L. (2007). Bioaccumulation of Heavy Metals along Food Chain in the Water of Zhalong Wetland. *Journal-northeast forestry university-chinese edition-*, 35(1), 44.
5. RAIKWAR, M. K., KUMAR, P., SINGH, M., SINGH, A. (2008). Toxic effect of heavy metals in livestock health. *Veterinary world*, 1(1), 28.
6. ZEITOUN, M. M., MEHANA, E. E. (2014). Impact of water pollution with heavy metals on fish health: overview and updates. *Global Veterinaria*, 12(2), 219-231.
7. SINGH, R., GAUTAM, N., MISHRA, A., GUPTA, R. (2011). Heavy metals and living systems: An overview. *Indian journal of pharmacology*, 43(3), 246.
8. DIACONU, D., NASTASE, V., NĂNĂU, M. M., NECHIFOR, O., NECHIFOR, E. (2009). Assessment of some heavy metals in soils, drinking water, medicinal plants and their liquid extracts. *Environmental Engineering & Management Journal (EEMJ)*, 8(3).
9. KLOKE, A., SAUERBECK, D. R., VETTER, H. (1984). The contamination of plants and soils with heavy metals and the transport of metals in terrestrial food chains. In *Changing metal cycles and human health* (pp. 113-141). Springer, Berlin, Heidelberg.
10. ZHANG, Y., WU, S. Y., KRISHNAN, S., WANG, K., QUEEN, A., ANEJA, V. P., ARYA, S. P. (2008). Modeling agricultural air quality: Current status, major challenges, and outlook. *Atmospheric Environment*, 42(14), 3218-3237.
11. TERPO, M., VASJARI, M., MANO, R., TERPO, D., ÇOMO, M., AGOLLI, M. (2014). Atmospheric deposition of heavy metals in the southern albania studied by moss biomonitoring using icp-aes technique. *Essays on Ecosystems and Environmental Research Volume 4/3, 2014*, 353.
12. WONG, M. K., TAN, P., WEE, Y. C. (1993). Heavy metals in some Chinese herbal plants. *Biological trace element research*, 36(2), 135-142.
13. KHAN, S., REHMAN, S., KHAN, A. Z., KHAN, M. A., SHAH, M. T. (2010). Soil and vegetables enrichment with heavy metals from geological sources in Gilgit, northern Pakistan. *Ecotoxicology and environmental safety*, 73(7), 1820-1827.
14. PRUVOT, C., DOUAY, F., HERVÉ, F., WATERLOT, C. (2006). Heavy metals in soil, crops and grass as a source of human exposure in the former mining areas (6 pp). *Journal of soils and sediments*, 6(4), 215-220.
15. ANGELOVIČOVÁ, L., LODENIUS, M., TULISALO, E., FAZEKAŠOVÁ, D. (2014). Effect of heavy metals on soil enzyme activity at different field conditions in

- Middle Spis mining area (Slovakia). Bulletin of environmental contamination and toxicology, 93(6), 670-675.
16. RAJAGANAPATHY, V., XAVIER, F., SREEKUMAR, D., MANDAL, P. K. (2011). Heavy metal contamination in soil, water and fodder and their presence in livestock and products: a review. *Journal of Environmental Science and Technology*, 4(3), 234-249.
 17. RAIKWAR, M. K., KUMAR, P., SINGH, M., SINGH, A. (2008). Toxic effect of heavy metals in livestock health. *Veterinary world*, 1(1), 28.
 18. DUBREUIL, P., SAUVAGEAU, R. Chronic copper poisoning in heavy lambs by drinking water. *Can. vet. J.*, 1993, 34, (7): 428430.
 19. TCHOUNWOU, P. B., YEDJOU, C. G., PATLOLLA, A. K., SUTTON, D. J. (2012). Heavy metal toxicity and the environment. In *Molecular, clinical and environmental toxicology* (pp. 133-164). Springer, Basel.
 20. ASSI, M. A., HEZMEE, M. N. M., HARON, A. W., SABRI, M. Y. M., RAJION, M. A. (2016). The detrimental effects of lead on human and animal health. *Veterinary world*, 9(6), 660.
 21. DORNE, J. L. C. M., FINK-GREMMELS, J. (2013). Human and animal health risk assessments of chemicals in the food chain: Comparative aspects and future perspectives. *Toxicology and applied pharmacology*, 270(3), 187-195.
 22. MUDIPALLI, A. (2008). Metals (micro nutrients or toxicants) & Global Health. *Indian Journal of Medical Research*, 128(4), 331-335.

Contact

RNDr. Terézia Pošiváková, PhD.

Department of the environment, veterinary legislation and economy
University of Veterinary Medicine and Pharmacy in Kosice
Komenského 73, 041 81 Košice, Slovak Republic
email: terezia.posivakova@uvlf.sk

MVDr. Rudolf Hromada, PhD.

Department of the environment, veterinary legislation and economy
University of Veterinary Medicine and Pharmacy in Kosice
Komenského 73, 041 81 Košice, Slovak Republic
email: rudolf.hromada@uvlf.sk

doc., MVDr. Peter Korim, PhD.

Department of the environment, veterinary legislation and economy
University of Veterinary Medicine and Pharmacy in Kosice
Komenského 73, 041 81 Košice, Slovak Republic
email: peter.korim@uvlf.sk

Ing. Jozef Švajlenka, PhD., MBA

Department of Construction Technology and Management,
Technical Universities in Kosice
Vysokoškolská 4 Street, 042 00 Košice, Slovak Republic
email: jozef.svajlenka@tuke.sk

doc., MVDr. Ján Pošivák, PhD.

Clinic for ruminants, University of Veterinary Medicine and Pharmacy of Kosice
Komenského 73, 041 81 Košice, Slovak Republic
email: jan.posivak@uvlf.sk

PROBLEMATIKA HOJENIA RÁN U SENIOROV

PROBLEMS OF WOUND HEALING IN SENIORS

*Lívia Hadašová, Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Jana Cuperová,
Tatiana Šantová*

Abstrakt

Hojenie rán môže byť narušené prítomnosťou baktérií, úlomkov alebo devitalizovaného tkaniva. Ďalšími faktormi, ktoré ovplyvňujú hojenie rán a zároveň zdravotný stav pacienta a majú za následok zníženú funkciu imunitných buniek a slabé okysličovanie tkanív sú fajčenie, cukrovka, ochorenie periférnych ciev, zlý stav výživy, steroidy a imunomodulačné alebo cytotoxické lieky. Komplikácie rán v ošetrovateľskej praxi predstavujú pre pacienta zhoršenú kvalitu života a náročnú starostlivosť pre zdravotnícky personál. Edukáciou pacienta o správnej starostlivosti o ranu a motiváciou k správnej životospráve možno zabrániť vzniku komplikácií a zvýšiť kvalitu poskytovanej starostlivosti.

Kľúčové slová: rana, hojenie, komplikácie, ošetrovateľská starostlivosť

Abstract

Wound healing can be disrupted by the presence of bacteria, debris, or devitalized tissue. Other factors that affect wound healing as well as the patient's health, which result in reduced immune cell function and poor tissue oxygenation, are smoking, diabetes, peripheral vascular disease, malnutrition, steroids, and immunomodulatory or cytotoxic drugs. Complications of wounds in nursing practice represent a worsened quality of life for the patient and demanding care for medical staff. By educating the patient about proper wound care and motivating them to live properly, complications can be prevented and the quality of care provided increased.

Key words: wound, healing, complications, nursing care

1 KOMPLIKÁCIE HOJENIA RÁN

Hojenie rán, či už akútnych alebo chronických, je prirodzený proces obnovy integrity poškodených tkanív prebiehajúci formou regenerácie alebo reparácie, pričom regenerácia je náhrada strateného tkaniva identickou tkanivovou štruktúrou a reparácia je náhrada strateného tkaniva menejcenným väzivovým tkanivom, čím vzniká jazva (Balcieraková, 2013). Hojenie rán je zložitý proces ktorý vyžaduje včasnú komunikáciu bunkových a extracelulárnych zložiek s cieľom obnoviť optimálnu funkciu poškodeného tkaniva a zároveň aj kvalitu života jedinca. Kvalitu tkanivovej obnovy a predovšetkým intenzitu zápalovej reakcie môže ovplyvňovať rada faktorov a vplyvov, ktoré by mali byť analyzované pred zostavením terapeutického a ošetrovateľského plánu (Hlinková, 2019). Faktory ovplyvňujúce priebeh hojenia rán môžeme rozdeliť na endogénne a exogénne.

1.1 Endogénne príčiny komplikácie hojenia rán

S pribúdajúcim vekom sa zhoršujú funkcie kože v dôsledku morfológických a štruktúrnych zmien, ktoré sú ovplyvnené vnútornými faktormi, napr. genetické zloženie a zmeny hladín hormónov a vonkajšie faktory, ako je vystavenie pokožky slnku. Okrem nerovnováhy výroby a degradácie kolagénu sa mení aj kvalita zvyšného kolagénu, ktorá vykazuje menej zväzkov podobných povrazom a vyšší stupeň dezorganizácie. Morfológia elastínu je narušená, čo

vedie k zníženej elasticite pokožky. Ďalšími zmenami súvisiacimi s vekom je znížená citlivosť na tlak a znížená sekrécia mazu. Zmeny starnúcej pokožky majú vplyv nielen na hojenie rán, ale tiež zvyšujú náchylnosť kože na zranenie. Napríklad redukcia nervových zakončení znižuje pocit bolesti, čím sa zvyšuje riziko zranenia a zvýšená krehkosť v dôsledku epidermálnej atrofie robí pokožku zraniteľnejšou voči mechanickým silám. Zvýšené starnutie fibroblastov sa podieľa na vývoji chronických rán. Okrem toho môžu mikrovaskulárne poruchy viesť k rozvoju ischemických vredov (Sgonc, 2013). Diabetes mellitus ovplyvňuje celý organizmus a následne ovplyvňuje aj hojenie všetkých rán. Jej patogenéza sa podieľa na viacerých mechanizmoch. Diabetici sú náchylní k mikrovaskulárnym a makrovaskulárnym chorobám, ktoré môžu mať za následok zhoršený prietok krvi a nedostatočné dodávanie kyslíka. Znížený prietok krvi, hyperglykémia a poruchy imunitného systému spôsobujú, že diabetici sú náchyľnejší k pooperačným infekciám (Janis, 2016). Hojenie rán je komplexný proces bunkových a biochemických udalostí, ktoré sú samozrejme závislé od dostupných nutričných substrátov. Fáza hojenia rán je mimoriadne energeticky náročná, jedná sa o silné zvýšenie proliferácie buniek, syntézy proteínov a enzýmovej aktivity počas procesu hojenia vyžaduje energiu. Tieto substráty sa uvoľňujú z telesných zásob energie a proteínových rezerv. Podvyživení pacienti potrebujú zvýšený príjem potravín alebo doplnky s vysokým obsahom energie a bielkovín. Okrem základných makronutrientov, ako sú bielkoviny alebo aminokyseliny, sú potrebné uhl'ohydráty, tuky a všetky elektrolyty a mikroživiny. Denná energetická potreba zdravého človeka je 30 až 35 kcal / kg telesnej hmotnosti v závislosti od fyzickej aktivity. Pri ochoreniach, ako sú zvyčajne viacnásobné morbidity geriatrického pacienta s koexistujúcimi ranami (dekubitus vred, iný vred, pooperačná fáza, traumatické lézie), by sa mal príjem energie zvýšiť o 35 až 40 kcal na kilogram/deň. Dôležitým aspektom pri hojení rán je aj celkový habitus človeka a jeho nutričný stav, pri kachektických pacientoch sa rany hoja preukázateľne horšie a sú časovo náročnejšie na vyliečenie (Wild, 2010). Výživa zohráva v procese hojenia rán významnú úlohu. Či sa jedná o celkové energetické straty alebo o deficit špecifickej nutričnej zložky (uhl'ovodíky, bielkoviny, mastné kyseliny, vitamíny, minerály), bez adekvátnej výživy môže byť hojenie narušené alebo predĺžené. Je zrejmé, že adekvátne množstvo tuku dodané v potrave alebo mobilizované zo zásob aktivitou lipázy je dôležité pre hojenie akútnych i chronických rán. Nadmerné množstvo tuku pri obezite však okrem iného (ateroskleróza, ischemická choroba srdca, diabetes mellitus typ II, hypertenzná choroba, rakovina, dyslipidémia, respiračné problémy etc.) môže zapríčiniť poškodenie funkcie periférnych mononukleárov, pokles proliferácie lymfocytov a pokles hladín periférnych cytokínov s negatívnymi dôsledkami pre proces hojenia rán (Bukovčan, 2019). Okrem výživy, stresu, veku má významný vplyv na vznik komplikácií aj pohlavie, imunita a stres. Stres, Upton (2016) zdôrazňuje negatívne dôsledky pacientov trpiacich chronickým stresom vrátane zvýšenej úrovne hormónu kortizolu. Tento hormón negatívne ovplyvňuje imunitu, vedie k oneskorenému hojeniu rán, zníženiu kvality života a zvýšeniu chronického stresu. Lekári uznávajú kumulatívny vplyv stresu, ktorý sa často vyskytuje pri vykonávaní prevázov. Lekár a sestra musia zvážiť výber vhodného obväzu, pretože by to mohlo znížiť bolesť a stres pri týchto úkonoch. Okrem toho by mal lekár zvážiť aj škálu dostupných techník zvládania stresu. Hojenie rán ovplyvňuje aj množstvo liekov užívaných pacientom, ktoré síce priaznivo pôsobia na ochorenia, ale súčasne negatívne ovplyvňujú proces hojenia rán. Medzi tieto lieky môžeme zaradiť imunosupresíva, cytostatiká, kortikoidy, antikoagulanty. Vplyv liekov závisí aj od dĺžky užívania a dávkovania. Negatívny vplyv na hojenie rán má aj alkohol a fajčenie. Fajčiari vykazujú oneskorenie pri hojení rán a zvýšenie množstva komplikácií, ako sú infekcie, ruptúra rán, anastomotické presakovanie, nekróza rán a chlopní, epidermolýza a zníženie pevnosti rán. Nikotín pravdepodobne narúša dodávku kyslíka tým, že spôsobuje tkanivovú ischémiu, pretože nikotín má vazokonstrikčné účinky a tým spôsobí znížený prietok krvi v tkanive. Klinické štúdie a pokusy na zvieratách potvrdili, že vystavenie

alkoholu zhoršuje hojenie rán a zvyšuje výskyt infekcie. Nadmerné užívanie alkoholu znižuje odolnosť pacienta a intoxikácia etanolom v čase poranenia je rizikovým faktorom zvýšenej náchylnosti na infekciu v rane (Guo, 2010).

1.2 Exogénne príčiny komplikácie hojenia rán

Nedostatočná oxygenácia a ischémia je príčinou komplikácie hojenia rán. Kyslík je dôležitý pre metabolizmus buniek a samozrejme pre všetky procesy hojenia rán. Má vplyv na ochranu rany pred infekciou, podieľa sa na indukcii angiogenézy, zvýšení diferenciácie keratinocytov, migrácie a reepitelizácie, na zvýšení proliferácie fibroblastov a syntéze kolagénu. Ak v ranách znížená hladina kyslíku pretrváva dlhodobo, dochádza ku poruchám hojenia. Príčiny môžu spočívať práve v niektorých systémových faktoroch vplývajúcych na znížené prekrvenie tkanív a teda aj rany (vysoký vek, diabetes mellitus, cievne ochorenia) a na dlhodobo zníženú oxygenáciu, čo je charakteristické pre nehojace sa (chronické) rany. Ku zníženiu oxygenácie tkanív však dochádza aj pri hypovolemickom šoku vyskytujúcom sa pri traumách resp. stavoch pri rozsiahlom krvácaní, kedy ako dôsledok hypoperfúzie a zníženia množstva kyslíka v tkanivách a teda aj v oblasti rany môže dôjsť k jej ischémii a postupnej nekróze (Bukovčan, 2019). Ďalším rizikovým faktorom sú časté preväzy a infekcia rany. Každá rana je kontaminovaná mikroorganizmami. Za fyziologických okolností existuje rovnováha medzi množstvom baktérií prítomných v rane a schopnosťou organizmu svojím imunitným mechanizmom zvládať túto bakteriálnu záťaž. V prípadoch, že obranné mechanizmy organizmu nie sú dostatočné, resp. sú rôznymi okolnosťami pozmenené či znížené, môže sa z bakteriálnej kontaminácie rozvinúť bakteriálna kolonizácia s pomnožením mikroorganizmov do takej miery, že môže vzniknúť infekcia rany. Infekcia je definovaná ako stav, kedy patogénne mikroorganizmy v rane presiahnu počet 10⁵ na 1 gram tkaniva. Progresia od kolonizácie k infekcii však nezávisí len od počtu baktérií a úrovne imunitnej odpovede organizmu, ale aj od iných príčin. Všetky môžu pôsobiť samostatne alebo vo vzájomnej kombinácii a sú zhrnuté nasledovne:

- zníženie obranschopnosti organizmu v dôsledku pridružených ochorení pacienta - počet, druh, patogenita, virulencia a synergické pôsobenie mikroorganizmov.
- typ a charakter samotnej rany (mechanizmus a rozsah úrazu, stupeň a druh znečistenia rany pri poranení, rozmery rany, stupeň postihnutia hlbokých štruktúr (svaly, kosti, cievy, nervy), prítomnosť nekrotického tkaniva, fistúl, chobotov, prítomnosť cudzích telies.
- kvalita ošetrovania rany (nedostatočná dezinfekcia, nedodržiavanie zásad asepsy a antisepsy, nekvalitná revízia/debridement rany s možným ponechaním cudzieho telesa/znečistených a devitalizovaných tkanív v rane, nepoužívanie topických antimikrobiálnych prostriedkov pri ošetrovaní/preväze rany, sutura rany pod prílišným napätím, ktoré môže viesť k ischémii okrajov a dehiscencii rany).
- nespolupráca resp. nedodržiavanie liečebného režimu zo strany pacienta (Bukovčan, 2019).

2 KAZUISTIKA PACIENTA S KOMPLIKÁCIOU HOJENIA RANY

Kazuistika predstavuje opis zaujímavého klinického prípadu, jeho rozbor a analýzu. Ide o zámerný výber osoby s určitým špecifickým priebehom ochorenia, pričom cieľom je získať všetky dostupné údaje, ktoré budú slúžiť pre interpretáciu a následné odporúčania pre prax.

Kazuistika popisuje prípad 81 ročnej pacientky u ktorej sa v krátkom časovom období od operácie vyskytla komplikácia v procese hojenia rany, pravdepodobne spôsobená vyšším vekom pacientky a získanou infekciou z nemocničného prostredia. Zachytáva celkový vývoj zdravotného stavu pacientky a realizovanú ošetrovateľskú starostlivosť počas hospitalizácie.

Cieľom spracovania kazuistiky bolo :

1. identifikovať potencionálne príčiny vzniku komplikácií počas hojenia rán.
2. analyzovať dopady vzniknutých komplikácií na kvalitu života pacienta.
3. popísať postupy – liečebné a ošetrovateľské – ktoré sa u pacienta realizovali v súvislosti s komplikovane hojacou sa ranou.
4. navrhnúť odporúčania pre prax preventívneho charakteru, ktorých účelom by bola eliminácia vzniku komplikácií rán.

Informácie boli získané priamym pozorovaním pacientky a formou neformálneho rozhovoru, ktorý nám pomohol priblížiť jej prežívanie v súvislosti s hospitalizáciou a získať si ju pre nasledujúcu spoluprácu. Ďalší dôležitý zdroj je zdravotná dokumentácia, ktorá nám poskytla ucelený, objektívny a chronologicky usporiadaný pohľad na priebeh hospitalizácie.

81 ročná pacientka bola urgentne prijatá na oddelenie cievnej chirurgie z dôvodu náhlejšej bolesti ostrého charakteru, pociťovania parestézie a pocitu chladu v ľavej dolnej končatine. Po CT a angiologickom vyšetrení bola prijatá za účelom operačnej liečby z vitálnej indikácie, ktorej cieľom bola katetrizácia a embolektómia ciev ľavej končatiny za účelom jej záchrany. Krátko po operačnom výkone nastala komplikácia spojená s krvácaním pod kožu v oblasti brucha a operačnej rany v inguine. Z toho dôvodu bola pacientka reoperovaná v priebehu 3 hodín. Pacientka hospitalizovaná nultý pooperačný deň, počas nočnej kontroly stavu pacientky pozorované masívne pretečenie obväzu operačnej rany, zvýšenie krvavého obsahu do ľavého drénu – 150 ml, v ľavej inguine viditeľná výdutina, krváca pod kožu a do brucha. Pacientka javí známky hemoragického šoku, TK : 90/50, ordinovaný Voluven. Privolaný lekár odosiela pacientku na operačný sál na revíziu, kde pozorujú krvácanie a hematóm komplikujúci výkon, vykonávajú revíziu anastomózy v ľavej inguine a evakuáciu krvi z dutiny brušnej. Po operačnom výkone pacientka prevezená na oddelenie, pri vedomí, orientovaná. Operačná rana na bruchu a v oblasti ľavej inguiny, Krytie oboch operačných rán suché, nepretečené, redóny funkčné – redón č.1 v inguine– 0ml , redón č.2 v inguine – 10ml, redón č.3 v oblasti spodnej časti brucha – 5ml. Pacientka poučená o kľudovom režime na lôžku. Kontrola pacientky a vitálnych funkcií áľhod. Ordinovaný odber venóznej krvi na KO, hemokoagulačné testy. Podľa výsledkov odberov krvi lekár ordinuje podanie krvnej transfúzie, 2 krvné konzervy. Postransfúzne komplikácie nenastali. Monitorovaný príjem a výdaj tekutín- v norme. Pacientka sa subjektívne cíti slabá, unavená. Vyjadruje obavy z budúcnosti pri komunikácii s personálom. Pacientka hospitalizovaná prvý a druhý pooperačný deň, pri rannej toalete potrebuje pomocť, umytie tváre, rúk a genitálnej oblasti na posteli. Na vizite pacientka udáva že počas noci spala prerušovane, budila sa na bolesť DK a bolesť operačnej rany. Pociťuje obavy a strach. Krytie operačných rán je suché, nepretečené. Redónové drény funkčné, obsah drénu č.1- 90ml, obsah drénu č.2 – 50ml, obsah drénu č.3 – 20ml. Z vizity ordinovaný preväz inguiny, odber moč chemicky a kontrolný KO. Podľa výsledkov laboratórných vyšetrení ordinovaná krvná transfúzia. Počas dňa vymenený redónov drén č.1 – prítomnosť krvavého obsahu 300 ml. Pacientke je ordinovaná antibiotická liečba – Amoksiklav 1,2g á 8 hodín i.v. , Fraxiparine multi 47 500 IU á24hod s.c., ostatné lieky pacientka užíva ako zvyčajne. Pacientka má 3.deň zavedenú intravenóznú kanylu, PMK č.16 zavedený 4.deň, okolie zavedenia čisté, bez zápalu. Pacientka hospitalizovaná tretí pooperačný deň, udáva bolesť v operačnej rane v ľavej inguine, intenzity číslo 5. Pri zvýšenej bolesti si požaduje analgetiká - Metamizole kalceks 500mg - po ich užití pociťuje úľavu Krytie operačných rán suché, drén číslo 1 funkčný s obsahom 40 ml. Redónov drén číslo 2 s obsahom 5ml odstránený z inguiny lekárom, drén číslo 3 v oblasti spodného brucha s obsahom 15ml ponechaný. Počas dňa pacientka vysadená v kresle, od zajtra povolená chôdza (v spolupráci s fyzioterapeutom). Pacientka má zavedený PMK 5.deň – katéter je plne funkčný, priechodný a bez známok zápalu v okolí zavedenia. Monitorovaný príjem a výdaj tekutín- v norme. Pacientka pokračuje v ATB liečbe a liečbe Fraxiparínom. Pacientka udáva, že subjektívne sa cíti lepšie ako predchádzajúce dni, je komunikatívna, po návšteve

príbuzných sa cíti šťastná. Na siedmy a ôsmy pooperačný deň u pacientky vykonaná ranná toaleta, v sede sa za pomoci sama poumývala. Výmena posteľnej bielizne a úprava postele. Pacientka sa subjektívne cíti lepšie, komunikuje s personálom, pociťuje nádej že jej stav sa bude zlepšovať. Krytie operačnej rany suché nepretečené. Počas dňa pacientka vysadená v kresle, ponúkané tekutiny, správne hydratovaná. Pacientka má zavedený PMK 7.deň – katéter je plne funkčný, priechodný a bez známok zápalu v okolí zavedenia. Monitorovaný príjem a výdaj tekutín- v norme. Pri meraní fyziologických funkcií zistená odchýlka od normy, TT: 37,8°C. Pri preväze odobratý ster z rany z inguiny na K+C. Vykonaná dezinfekcia okolia rany Skinseptom, výplach peroxidom a Microdacynom. Lekár vykonal mechanický debridement rany, následne aplikovaný do rany hydrogel a Vliwaktiv Ag - tamponáda s obsahom aktívneho uhlia a striebra. Rana krytá Aquacelom pre stredne až silno secernujúce rany, ktoré sú infikované alebo je prítomné riziko vzniku infekcie a kde je potrebná účinná kontrola exsudátu aj rýchle zníženie a zničenie biofilmu. Následne použitý Zetuvit - vysoko bielená buničina ktorá spoľahlivo rozvádza sekrét vďaka absorpčnej kapacite jadra a Suprasorb F. Oblasť brucha dezinfikovaná Skinseptom a krytá Elastporom. Pacientke je 4.deň podávaný intravenózne Amoksiklav 1,2g á 8 hodín. Pri bolestiach je pacientke ordinovaný Metamizole kalceks 500mg, pociťuje po ňom úľavu od bolesti. Výsledky výteru z operačnej rany v ľavej inguine: nález – masívne Corynebacterium ap.a stredne masívne Proteus mirabilis. Pacientka hospitalizovaná deviaty pooperačný deň, udáva že v noci spala dobre, objektívne bez ťažkostí, komunikuje s personálom, je pozitívne naladená. V spolupráci s fyzioterapeutom vykonáva pacientka na posteli cievnu gymnastiku. Pri meraní fyziologických funkcií zistená odchýlka od normy, TT: 38°C, lekárom ordinovaný Panadol 500mg per os. Monitorovaný príjem a výdaj tekutín- v norme. Krytie operačnej rany v ľavej inguine mierne pretečené, z vizity ordinovaný preváz a kontrola rany. Rana brušná aj okolie kľudné, bez sekrécie. Operačná rana v inguine po nekrektómii, viditeľná dehiscencia v distálnom póle, ischémia v štádiu demarkácie a sekrécia rany v kraniálnom póle. Dezinfekcia vykonaná Skinseptom, uvoľnené klipy v oblasti ischémie. Odber kontrolného výteru na K+C. Lekár vykonáva mechanický debridement, následne opakovane výplach rany H₂O₂. Do rany aplikovaný Vliwaktiv Ag a Nu-gel, amorfný hydrogélový sterilný obvaz ktorý efektívne uvoľňuje nekrotické tkanivá. Následne použitý Zetuvit a sterilné krytie, prelepené Omnifixom. Výsledky kontrolného výteru na K+C preukazujú stredne masívne osídlenie gramnegatívnymi organizmami Proteus mirabilis s výskytom polyrezistentného kmeňa v rane, ktoré podliehajú hláseniu Regionálneho úradu verejného zdravotníctva ako nozokomiálna infekcia. Pacientka hospitalizovaná desiaty a jedenásty pooperačný deň, udáva že v noci nemohla spať, pociťovala bolesť intenzity č.5 bodavého charakteru v operačnej rane v inguine, cíti sa unavená a slabá, nechce vykonávať žiaden pohyb aj napriek nabádaniu pacientky k aktívnej spolupráci personálom. Krytie operačnej rane v ľavej inguine presiaknuté, v oblasti brucha suché. Pacientka má zavedený PMK 11.deň – katéter je plne funkčný, priechodný a bez známok zápalu v okolí zavedenia. Fyziologické funkcie: TK: 145/95 Torr, P:75', TT:37,2°C. Z vizity ordinovaný odber krvi – biochémia a hematológia. V spolupráci s fyzioterapeutom postupná vertikalizácia – sed a následne stoj, no pacientka sa necíti dobre, oblieva ju pot a točí sa jej hlava. Pacientka vysadená do kresla, pociťuje diskomfort a odmieta akýkoľvek pohyb. Má antidekubitárny matrac v rámci prevencie preležanín, vyváženú stravu a dodržiava pitný režim. Nadalej pokračuje v liečbe- 6.deň Amoksiklav 1,2g á 8 hodín i.v. , Fraxiparine multi 47 500 IU á24hod s.c.,a podľa zvyklostí užíva svoje pravidelné lieky. Pacientka je smutná, nekomunikatívna. Dvanásty a trinásty pooperačný deň - pacientka v noci spala dobre, pociťuje miernu bolesť intenzity č.2 bodavého charakteru v operačnej rane v inguine. Krytie rany mierne pretečené, ordinovaný preváz - vykonaná dezinfekcia okolia rany Skinseptom, opakovane výplach rany H₂O₂, následne aplikovaný do rany hydrogel a Vliwaktiv Ag - tamponáda s obsahom aktívneho uhlia a striebra. Rana krytá

Aquacelom pre stredne až silno secerajúce rany. Následne použitý Zetuvit - vysoko bielená buničina ktorá spoľahlivo rozvádza sekrét vďaka absorpčnej kapacite jadra a Suprasorb F, poddajný samolepiaci obvaz. Oblasť brucha dezinfikovaná Skinseptom a krytá Elastporom. Lekárom ordinovaná zmena liečby ATB podľa výsledok výteru na K+C – Amoksiklav 1,2g á8hod nahradený Piperacillin 4g á8hod.

Štrnásť a pätnásť pooperačný deň - pacientka počas vizity udáva že v noci spala, no pociťovala bolesť intenzity č.3 v operačnej rane v inguine a tupú bolesť ľavej končatiny. Po konzultácii lekárov s pacientkou ordinované naloženie VAC terapie za účelom vytvorenia prostredia podporujúceho sekundárne hojenie rany a prípravou lôžka na uzavretie rany. Pacientka je oboznámená s účelom a priebehom podtlakovej terapie, s ktorou súhlasí no zároveň pociťuje obavy zo zmeny liečby. Po rozhovore s lekárom a sestrou sa cíti lepšie, porozumela výhodám zmeny terapie a snaží sa ostať optimistická. Šestnásť a sedemnásť pooperačný deň - pacientka počas noci spala kľudne, bolesti neguje. Je nesebestačná a vyžaduje pomoc v seba obslužných činnostiach, celkový kúpeľ vykonaný na lôžku, výmena posteľnej bielizne. Toho času afebrilná a subjektívne bez ťažkostí. Pacientka má zavedený PMK 17.deň – katéter je plne funkčný, priechodný a bez známok zápalu v okolí zavedenia. Podtlaková terapia funkčná. Pacientka odmieta pohyb a rehabilitáciu s fyzioterapeutom, vykonáva cievnu gymnastiku na posteli a následne je vysadená do kresla, a súčasne edukovaná o dôleživosti pohybového režimu a nácvičku chôdze v G-aparáte. Z vizity ordinovaný previaz operačnej rany a opätovné nasadenie VAC terapie - dezinfekcia vykonaná Dermacynom, odber kontrolného výteru na K+C. Lekár vykonáva mechanický debridement, následne opakovane výplach rany H₂O₂. Do rany aplikovaný Acticoat flex, krytie potiahnuté z obidvoch strán nanokryštalickým striebrom ktoré má široké mikrobiologické spektrum účinnosti. Následne použitý Zetuvit a sterilné krytie, opätovne nasadená podtlaková terapia. Naďalej pokračuje v liečbe 3.deň Piperacillin 4g á8hod, Fraxiparine multi 47 500 IU á24hod s.c. a podľa zvyklostí užíva svoje pravidelné lieky. Subjektívne je pacientka apatická, mlčanlivá, nemá chuť do jedla a odmieta pohyb, napriek snahe personálu aby sa zapojila do aktivít denného života. Dvadsiaty siedmy pooperačný deň preložená na ODCH.

3 DISKUSIA

Bezprostredne po operácii bola pacientka hospitalizovaná na oddelení, kde začala rekonvalescencia. Subjektívne pacientka nepociťovala ťažkosti, no v priebehu niekoľkých dní začala mať subfebrilitu až febrilitu. Kontrolný výter na kultiváciu a citlivosť preukázal masívne osídlenie *Corynebacterium* (rod grampozitívnych tyčinkových baktérií) a stredne masívne osídlenie gramnegatívnymi organizmami *Proteus mirabilis* s výskytom polyrezistentného kmeňa v rane, čo sa klasifikuje ako nozokomiálna infekcia. Infekcia rany môže vzniknúť v ktorejkoľvek fáze operačného procesu, najčastejšie z kontaminovaného prostredia, alebo organizmu pacienta. Baktéria *Proteus mirabilis* najčastejšie postihuje uropoetický systém (spôsobuje napríklad infekcie močových ciest) a môžu vstúpiť do krvného riečišťa cez poranenia (napr. pri kontakte rany s infikovaným povrchom), kde vyvolajú zápalovú reakciu a komplikujú priebeh hojenia rany rôznym spôsobom. Počas nášho pozorovania bola pacientka hospitalizovaná sedemnásť dní, čím prevyšovala štandardnú dĺžku hospitalizácie a malo to negatívny dopad na viacero aspektov jej každodenného prežívania. Hospitalizácia mala negatívny dopad najmä na jej psychické zdravie, čo vyvolalo, že pacientka prežívala úzkostné stavy, frustráciu, pociťovala strach a obavy z budúcnosti, vzhľadom na svoj vyšší vek. Uvedené aspekty majú výrazný dopad na kvalitu života pacienta. Opakovane odmietala spolupracovať s personálom, bola apatická a nekomunikatívna, po návštevách príbuzných sa cítila lepšie. Fyzické cvičenie v spolupráci s fyzioterapeutom odmietala z dôvodu slabosti, závratov a bolesti v operačnej rane, zároveň pacientka priznala, že jej chýba vzťah k pohybovej aktivite. V priebehu nášho pozorovania nezvláda aktivity

bežného dňa. Vo všetkých oblastiach si vyžaduje pomoc príbuzných alebo zdravotníckeho personálu. Snaží sa zmobilizovať a byť sebestačná v čo najväčšej možnej miere, aby mohla byť prepustená do domácej starostlivosti, kde by sa o ňu starala dcéra. Ďalším negatívnym aspektom predĺženej hospitalizácie sú zvýšené ekonomické náklady na poskytovanie zdravotnej starostlivosti spojené s terapeutickými, diagnostickými postupmi a reoperáciami. Na základe analýzy spracovaných kazuistík a z nich získaných informácií, ako aj na základe teoretických a praktických poznatkov, navrhujeme odporúčania pre prax, ktoré by mohli prispieť k skvalitneniu poskytovanej ošetrovateľskej starostlivosti a podpore prevencie druhotných komplikácií pri hojení rán:

- dodržiavať prísne aseptické postupy v intraoperačnom období, ako aj pri následných prevážoch rán, používať sterilné pomôcky a venovať zvýšenú pozornosť príznakom druhotnej infekcie,
- adekvátne zabezpečiť oddelenie materiálno-technickým vybavením pre kvalitnú starostlivosť o rany a pacienta,
- odporúčame kontinuálne hodnotiť rany pri každom preväze s použitím meracích a hodnotiacich nástrojov,
- zabezpečiť akreditované vzdelávacie aktivity pre sestry a lekárov v problematike hojenia rán,
- dbať na správnu a dôkladnú dokumentáciu rán, ktorá nielen právne chráni sestru ale podrobne zachytáva celý proces hojenia,
- úzko spolupracovať s pacientom a rodinnými príslušníkmi, edukovať ich o správnej starostlivosti o rany v domácom prostredí. Jedná sa o prevenciu opakovanej infekcie a rehospitalizácie. Oboznámiť ich s príznakmi infekcie, aby ich v prípade potreby vedeli hlásiť svojmu lekárovi.
- chirurgické oddelenie vybaviť a zabezpečiť v zmysle štandardov a legislatívnych noriem, podmienkami pre bariérové ošetrovanie, ktoré v prípade potreby zabránuje prenosu infekčných nemocničných mikroorganizmov.

4 ZÁVER

Rany hojace sa per secundam predstavujú v ošetrovateľskej praxi komplikáciu nielen pre pacienta, ktorý má zhoršenú kvalitu života, ale aj pre zdravotnícky personál, ktorý sa o tieto defekty stará. Novými poznatkami a trendami aplikovanými v liečbe rán, máme možnosť výrazne zvýšiť kvalitu poskytovanej starostlivosti. Ďalším aspektom práce sestier je tiež edukovať pacienta o správnej starostlivosti o tieto defekty po hospitalizácii, motivovať ho k správnej životospráve a vykonávať preventívne opatrenia na zabránenie vzniku ďalších komplikácií.

Použitá literatúra

1. BUKOVČAN, P., 2019. *Hojenie rán*, Roč. 1, č.1, str. 31-32, [cit. 2020-03-10]. ISBN: 978-80-223-4793-8. Dostupné na internete: https://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/lf/sluzby/akademicka_kniznica/PDF/Elektronicke_knihy_LF_UK/Hojenie_ran_-_BUKOVCAN_Peter.pdf
2. GUO, S., DIPIETRO, L. A., 2010. Factors affecting wound healing. In: *Journal of dental reaserch* [online]. Vol. 89, no.3 pp. 219-229 [cit. 2019-12-11]. ISSN: 1544-0591. Dostupné na internete: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2903966>
3. HLINKOVÁ E., NEMCOVÁ J., MIERTOVÁ M., a kol., 2015. *Nehojace sa rany.*, Martin: Osveta, ISBN: 978-80-8063-433-9
4. HLINKOVÁ E., NEMCOVÁ J., HUĽO E., a kol., 2019. *Management chronických rán*, Praha: Grada, ISBN: 978-80-271-0620-2

5. JANIS, J. E., HARRISON, B., 2016. Wound healing: part I. Basic science. In: *Plastic and reconstructive surgery* [online]. Vol. 138, no. 3, pp. 9-17 [cit. 2019-11-12]. ISSN: 2169-7574. Dostupné na internete: http://www.drjeffreyjanis.com/wp-content/uploads/2014/04/Wound_Healing__Part_I__Basic_Science.39.pdf
6. SGONC, R., GRUBER, J., 2013. Age-related aspects of cutaneous wound healing: a mini-review. In: *Gerontology* [online]. Vol. 59, no. 2, pp. 159-164 [cit. 2019-11-17]. ISSN: 1423-0003. Dostupné na internete: <https://www.karger.com/Article/FullText/342344>
7. WILD, T. et al., 2010. Basics in nutrition and wound healing. In: *Nutrition* [online]. Vol. 26, no. 9, pp. 862-866 [cit. 2019-12-27]. ISSN: 0899-9007. Dostupné na internete: <https://www.medline.com/media/mkt/pdf/research/Wound-Skin-Care/basics-in-nutrition-and-wound-healing.pdf>

Kontaktné údaje

PhDr. Lívia Hadašová, Ph.D., MBA

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: livia.hadasova@unipo.sk

KOMPLEXNÁ OŠETROVATEĽSKÁ STRAOSTLIVOSŤ O SENIOROV PO IMPLANTÁCII TOTÁLNEJ ENDOPROTÉZY

COMPREHENSIVE NURSING CARE ABOUT SENIORS AFTER IMPLANTATION OF TOTAL ENDOPROTHESIS

Lívia Hadašová, Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Jana Cuperová

Abstrakt

Endoprotéza znamená pre milióny ľudí na celom svete jedinú prirodzenú cestu späť do plnohodnotného života, chorí netrpia bolesťami a môžu sa znovu zaradiť do spoločenského života aj pracovného procesu. Pre pacientov nad 65 rokov je náhrada poškodeného kĺbu náročný výkon, narušajúci celistvosť kože a tkanív, nesie so sebou okrem žiaducich účinkov aj určité riziká a komplikácie. Endoprotéza môže spôsobiť rôzne komplikácie, avšak spolu s kvalitnou predoperačnou a pooperačnou prípravou umožňuje znižovanie rizika komplikácii pre pacienta.

KLúčové slová: endoprotéza, pacient, starostlivosť, komplikácie, kazuistika

Abstract

A For millions of people around the world, endoprosthesis is the only natural way back to a full life, patients do not suffer from pain and can be reintegrated into social life and the work process. For patients over the age of 65, the replacement of a damaged joint is a demanding procedure, disrupting the integrity of the skin and tissues, and carries with it, in addition to the desired effects, certain risks and complications. Endoprosthesis can cause various complications, but together with quality preoperative and postoperative preparation it allows to reduce the risk of complications for the patient.

Key words: endoprosthesis, patient, care, complications, case report

1 TOTÁLNE ENDOPROTÉZY

Totálna endoprotéza (TEP) je náhrada bedrového kĺbu umelým kĺbom. Možnosť náhrady poškodeného bedrového kĺbu endoprotézou sú jedným z najvýznamnejších prínosov medicíny pre zlepšenie kvality života pacientov s pokročilými degeneratívnymi chorobami kĺbov. Vďaka umelým kĺbovým náhradám si kĺb môže zachovať svoju pôvodnú funkciu. (Jakubíková, Kl'oc, Pekl'anská, Sokolová, 2011). Pacienti podstupujú náhradu kĺbu na odporúčanie lekára pre subjektívne ťažkosti, ktoré negatívne ovplyvňujú kvalitu ich života a zhoršujú každodenné prežívanie. Tými sú najmä dlhotrvajúca, neutíchajúca bolesť, porucha hybnosti kĺbov, či dlhodobé užívanie veľkého množstva analgetík a nesteroidných liekov proti zápalom. (Sosna, Pokorný, Jahoda, 2003). Ak pacientove ťažkosti pretrvávajú aj po využití všetkých dostupných konzervatívnych liečebných postupov, lekár navrhne nahradiť poškodený kĺb totálnou endoprotézou. Účelom operačného zákroku je pacientove ťažkosti odstrániť. Šteňo (2014) uvádza zoznam najčastejších diagnóz, ktoré sú indikáciami pre implantáciu totálnej endoprotézy: artritída, reumatoidná artritída, traumatické vykĺbenie, ankylozujúca spondylitída, Pagetova choroba, primárna a sekundárna artróza, zlomeniny kĺbovej jamky, postdysplastická artróza, stavy po Perthesovej chorobe, fraktúry jamky bedrového kĺbu, hemofilická artropatia, bionekróza hlavy femuru, stavy po zlomenine alebo luxácii, avaskulárna nekróza hlavy

stehnovéj kosti, hemoglobínopatie – kosáčikovitá anémia, systémový lupus erytematosus, vrodená a vývojová dysplázia bedrového kĺbu, nádorové ochorenia.

1.1 Manažment perioperačného obdobia u pacientov implantáciou totálnej endoprotézy

Perioperačné obdobie znamená obdobie pred, počas a po operačnom výkone. Je tvorené tromi fázami:

- predoperačná fáza- začína rozhodnutím lekára a súhlasom pacienta pre chirurgický výkon a končí sa transportom pacienta na operačnú sálu a jeho prevzatím operačnou sestrou. V tomto období pacient absolvuje fyzickú a psychickú prípravu na operačný výkon.
- intraoperačná fáza- je obdobie, kedy sa pacient podrobuje operačnému zákroku. Končí preložením pacienta na pooperačnú ošetrovaciu jednotku.
- pooperačná fáza- je obdobie po operačnom výkone, ktoré trvá od prijatia pacienta na pooperačnú izbu alebo jednotku intenzívnej starostlivosti a končí úplným zotavením pacienta po operácii (Fertaľová, Cibříková, Cuperová, 2017).

1.1.1 Predoperačné obdobie u pacienta pred implantáciou totálnej endoprotézy

Predoperačná príprava má za cieľ vytvoriť vhodné podmienky na zabezpečenie plynulého priebehu v bezprostrednom a následnom pooperačnom období bez výskytu pridružených komplikácií. U seniorov sa zameriava na včasné odhalenie a stabilizáciu vedľajších pacientových ochorení a v prípade potreby úpravu odchýlok v laboratórnych parametroch (Hloch et al. 2011). Posudzuje sa miera operačného rizika, ktoré sa vyšším vekom zvyšuje. Každý operačný výkon je spojený s určitým rizikom a nebezpečenstvom. Operačné riziko môže byť malé, stredné alebo vysoké a závisí od viacerých aspektov, ako sú celkový zdravotný stav chorého, stav výživy, vek, základné a pridružené ochorenia, závažnosť operácie a iné (Zeman et al. 2011). Slezáková et al. (2010) rozdeľuje predoperačnú prípravu na dlhodobú, krátkodobú a bezprostrednú. V rámci dlhobodej predoperačnej prípravy pacient absolvuje interné predoperačné a anesteziologické vyšetrenie. Cieľom predanesteziologického vyšetrenia je súhrnné zhodnotenie záverov z doposiaľ realizovaných vyšetrení, najmä zhodnotenie laboratórnych výsledkov, zber anesteziologickej anamnézy, realizácia fyzikálneho vyšetrenia. Anesteziológ sa podrobnejšie oboznámi s chirurgickým nálezom a plánom operácie. Zvolí pre pacienta najvhodnejší druh anestézie vzhľadom na operačný výkon, realizuje poučenie pacienta a získava súhlas k anestézii, zvolí tiež najvhodnejšiu premedikáciu a postupy bezprostrednej predoperačnej prípravy (Zeman et al. 2011). Platnosť predoperačného vyšetrenia je nie viac ako 14 dní (Schneiderová, 2014). Pacient prichádza na doporučenie praktického lekára alebo lekára špecialistu na príjmovú ortopedickú ambulanciu. Následne absolvuje ortopedické vyšetrenie, v rámci ktorého sa posúdi miera pohybu defektného kĺbu, lekár posudzuje chôdzu, celkové držanie tela, sedenie a svalovú silu. Pred implantáciou totálnej endoprotézy je nutné okrem štandardného klinického vyšetrenia zhotoviť natívny röntgenový snímok postihnutého kĺbu, vhodným doplnkom môžu byť aj ďalšie zobrazovacie vyšetrenia- ultrasonografia, magnetická rezonancia alebo počítačová tomografia (Koudela et al. 2016). Pacient musí byť vhodným spôsobom, primeraným jeho veku a vzdelaniu, poučený o svojej diagnóze, o rizikách, ktoré sú so zákrokom spojené, o spôsobe znecitlivenia operovanej oblasti, a tiež o prognóze svojho ochorenia, ak sa rozhodne operačný zákrok odmietnuť. Výsledkom tohto poučenia je informovaný súhlas, ktorý od pacienta získava lekár. Ak pacient vyjadří s navrhovaným postupom súhlas, určí sa mu termín operácie.

Krátkodobá predoperačná príprava u pacienta pred implantáciou totálnej endoprotézy. Pacient je prijímaný na lôžkovú ošetrovaciu jednotku spravidla jeden deň pred plánovaným operačným zákrokom v zmysle štandardu o prijatí na hospitalizáciu. Pacient je oboznámený, že nesmie prijímať stravu, piť a fajčiť aspoň 6 hodín pred začatím operácie (Schneiderová, 2014). Z dôvodu prevencie infekcie v mieste operačného výkonu sa pacient osprchuje dezinfekčným mydlom, ktoré redukuje tranzientnú flóru. V deň operácie odkladá zubnú protézu. Za účelom psychického upokojenia, zmiernenia obáv a zabezpečenia lepšej kvality spánku možno podať lieky so sedatívnym alebo anxiolytickým účinkom, ktoré naordinuje lekár. V rámci prevencie tromboembolickej choroby sestra aplikuje pacientovi nízkomolekulárny heparín podľa ordinácie lekára a naloží vysokú bandáž na neoperovanú dolnú končatinu (Zeman et al. 2011). V rámci bezprostrednej predoperačnej prípravy sa pacientovi objedná krvná konzerva na pokrytie krvných strát počas operačného výkonu. Možnosťou je využitie autotransfúzie, kedy sa pacientovi týždeň pred plánovaným operačným výkonom odoberie krv, ktorá mu je podaná späť počas, alebo po skončení operácie. Výhodou je vylúčenie rizika nákazy infekčnými chorobami a rizika vyvolania imunitných reakcií (Bober, 2007). V predoperačnom období sa od pacienta očakáva spolupráca pri rehabilitácii, ktorej podstatou je vyskúšať si a správne pochopiť stereotyp pohybov, ktoré bude realizovať po prepustení domov. Okrem iného je to nácvik správneho sedenia, otáčania sa na posteli na bok, použitie vankúša medzi nohy pri pretáčaní na brucho, nácvik chôdze po schodoch s barlami, nácvik stoja a správne používanie barlí bez toho, aby operovaná končatina bola zaťažovaná. Pacient, ktorý si tieto pohyby osvojí už pred zákrokom sa oveľa lepšie adaptuje na pooperačný rehabilitačný režim, vie ako má spolupracovať, čo v konečnom dôsledku skraca čas strávený v nemocnici (Dungl, 2014).

Bezprostredná predoperačná príprava u pacienta pred implantáciou totálnej endoprotézy. O bezprostrednej predoperačnej príprave hovoríme v období dvoch hodín pred operačným výkonom. Sestra opätovne skontroluje dokumentáciu pacienta, operačné pole, bandáže dolných končatín, overí si, či pacient nejedol, či má vybratú snímateľnú zubnú náhradu. V tomto období sa u pacienta zaisťujú venózne prístupy zavedením intravenózne kanyly, alebo sa kanylácia periférnej žily realizuje až na operačnej sále, aby sa predišlo kontaminácii miesta vpichu patogénnymi mikroorganizmami. Do močového mechúra sa zavádza permanentný močový katéter s cieľom sledovať príjem a výdaj moču a tým predchádzať vzniku komplikácií v pooperačnom období (Zeman et al. 2011). V rámci bezprostrednej predoperačnej prípravy sestra podľa ordinácie lekára podáva antibiotickú profylaktickú prípravu intravenóznym spôsobom. Antibiotiká sa najčastejšie profylakticky podávajú v časovom úseku do uplynutia 48 hodín po skončení operácie (Jahoda et al. 2006).

1.1.2 Intraoperačné obdobie u pacienta s implantovanou totálnou endoprotézou

V tomto období sú za ošetrovanie pacienta zodpovední zdravotnícki pracovníci pracujúci na operačnej sále. Najdôležitejšie oblasti starostlivosti zahŕňajú monitorovanie základných životných funkcií, reakcií na podávané medikamenty, všetky odchýlky od fyziológie a vedenie dokumentácie, kde sa zaznamenávajú realizované výkony, počet použitého zdravotníckeho materiálu, kódy implantovaných pomôcok, množstvo použitých obvazov a ich typy, drény, aplikované lieky a iné. Koža v mieste operačného výkonu sa potiera antiseptickým sterilným tampónom, aby sa znížilo riziko infekcie v mieste operačného výkonu a výskyt rezidentnej a tranzientnej kožnej mikroflóry. Potiera sa krúživými pohybmi, ktoré postupne rozširujeme v smere od stredu k stranám. Dezinfikované miesto by malo dosahovať aspoň 15-20 centimetrov od miesta rezu na všetky strany. Táto procedúra si vyžaduje dvojité opakovanie (Wichsová et al. 2013). Počas operácie za použitia regionálnej anestézie, anesteziológ a anesteziologická sestra pacienta pozorujú a udržiavajú s ním kontakt.

V prípade potreby sa dopĺňa objem cirkulujúcich tekutín parenterálnym spôsobom. Pacient by mal mať zabezpečenú starostlivosť na operačnej sále až do času prinavrátania obranných reflexov, samostatného dýchania a ustálenia krvného obehu (Fertaľová, Cibriková, Cuperová, 2017). Poloha pacienta pri operácii na bedrovom kĺbe je v ľahu na chrbte. Požaduje sa uloženie také, aby končatina, ktorá sa má operovať mierne presahovala cez okraj operačného stola. V prípade implantácie totálnej endoprotézy na kolennom kĺbe je postihnutá končatina počas operačného výkonu na operačnom stole ohnutá v kolennom kĺbe (Repko, 2012). Pred úplným ukončením operačného výkonu sa do končatiny zavádza Redonov drén, ktorého úlohou je odvádzať sekrét z rany. Operačná rana sa pred preložením pacienta na pooperačnú izbu umyje, ošetrí sa antiseptickým roztokom a sterilne sa prelepí náplast'ou (Wichsová et al. 2013).

1.1.3 Pooperačné obdobie u pacienta po implantovaní totálnej endoprotézy

Pojmom bezprostredná pooperačná starostlivosť označujeme prvých 24 hodín po výkone. Ošetrovanie pacienta je v tomto období zabezpečované na pooperačnej izbe. Pacient, ktorý má stabilizované všetky základné životné funkcie a nemá poruchu vedomia je preložený na štandardné oddelenie (Slezáková et al. 2010). Sestry, ktoré poskytujú bezprostrednú pooperačnú starostlivosť realizujú a zabezpečujú intervencie podľa aktuálneho stavu pacienta. Sledujú vitálne funkcie každých 15 minút v prvej hodine, neskôr každú pol hodinu, hodinu a následne podľa ordinácie lekára alebo individuálnych potrieb pacienta (Fertaľová, Cibriková, Cuperová, 2017). Medzi povinnosti sestry v pooperačnom období patrí kontrola a starostlivosť o operačnú ranu. Rana sa po skončení operačného výkonu sterilne prekryje obvazom a je nutné priebežne kontrolovať jeho presakovanie krvou a sledovať funkčnosť Redonovho drénu, množstvo sekretov a zaznamenávať do dokumentácie. Pacient je po preložení na lôžko uložený do polohy na chrbte. Aby sa zabránilo rotácii operovanej končatiny do vonkajšej strany využíva sa v tomto období antirotáčna topánka (Zeman, 2011). Úlohou sestry je sledovať a zaznamenávať príjem a výdaj tekutín, stav pacientovho vedomia, prekrvenie tkanív a kože. V rámci pooperačnej prevencie vzniku tromboembolickej choroby sa realizuje podávanie nízkomolekulárnych foriem heparínu subkutánne v množstve, ktoré určí lekár, aplikácia elastických ovínadiel za účelom kompresie žíl dolných končatín, včasná vertikalizácia a dychová gymnastika. Posudzuje a zaznamenáva sa bolesť, jej intenzita, charakter, trvanie, vyžarovanie. Lekár ordinuje analgetickú a antiemetickú terapiu (Fertaľová, Cibriková, Cuperová, 2017). Na zmiernenie opuchu a pooperačnej bolesti možno lokálne na operovanú končatinu prikladať vrecká s ľadom. Kontrolné odbery sa následne realizujú v prvý a druhý pooperačný deň. V prvý pooperačný deň lekár indikuje röntgenový snímok operovaného kĺbu (Bober et al. 2007). V priebehu prvého a druhého pooperačného dňa pacient ostáva na lôžku, precvičuje svaly horných a dolných končatín a realizuje dychové cvičenia. (Vavřík et al. 2005) Čím častejšie bude opakovanie pohybových úkonov behom dňa, tým rýchlejšie bude obnovená funkcia operovaného bedrového kĺbu, aj celková kondícia organizmu a bude zabezpečená prevencia trombóz operovanej končatiny s komplikáciou pľúcnej embólie (Matouš, Matoušová, Kučera, 2005). Postupne sa pacient vertikalizuje a má povolené sedieť na lôžku. Po odstránení drénov z rany pacient spolu s fyzioterapeutmi nacvičuje stoj pri lôžku a chôdzu. Sprievodným javom je bolesť, ktorú tlmia medikamenty podľa ordinácie lekára. V tomto období je dôležité prijímať dostatočné množstvo tekutín (Vavřík et al. 2005). Na druhý pooperačný deň sa zruší Redonov drén, permanentný močový katéter sa odstráni, keď je pacient schopný samostatne chodiť. Počnúc piatym pooperačným dňom je pre väčšinu pacientov možné chodiť samostatne pomocou barlí, vďaka ktorým operovaná končatina nie je v záťaži. Približne po uplynutí desiatich dní od zákroku možno začať s nácvikom chôdze na schodisku, je však nutné operovanú končatinu odľahčovať. Bolesť v mieste operačnej rany sa postupne zmierňuje. Lieky na jej utlmenie sa podávajú len

keď je to potrebné, čo je najčastejšie po vykonávaní cvikov alebo v noci (Vavřík et al. 2005). Hospitalizácia štandardne končí siedmym pooperačným dňom. Nasleduje preklad pacienta na fyziatricko-rehabilitačné oddelenie alebo prepustenie pacienta do domáceho prostredia. Podmienkou pre prepustenie pacienta do domáceho prostredia je schopnosť pacienta samostatne vstať z postele, zvládnuť správnu techniku chôdze s barlami, aj po schodoch. Pacient musí byť poučený o dôležitosti cvičenia a nutnosti dodržiavať režimové opatrenia na zabránenie luxácie umelého kĺbu (Vojtaššák, 1999). Po implantácii totálnej endoprotézy pretrváva riziko vzniku tromboembolickej choroby po dobu piatich týždňov od operačného výkonu. Profylaktické podávanie nízkomolekulárnych heparínov sa preto realizuje približne po dobu 28-35 dní od operačného výkonu (Bober, 2007). Pacient po prepustení z nemocnice do domáceho prostredia zostáva v sledovaní na ortopedickej ambulancii. Na 14. pooperačný deň sa počas kontroly realizuje extrakcia stehov. V rámci ortopedického vyšetrenia, ktoré sa štandardne vykonáva 6 týždňov po zákroku, neskôr po troch, šiestich mesiacoch a po jednom roku sa okrem natívnej röntgenovej snímky končatiny vykonáva aj posudzovanie jazvy, stav prekrvenia končatiny, sleduje sa chôdza pacienta, funkčnosť svalových skupín a prítomnosť nepriemerných pocitov a bolesti (Šteňo, 2014).

1.2 Komplikácie implantácie totálnej endoprotézy

Pre pacientov nad 65 rokov je náhrada poškodeného kĺbu náročný výkon, narúšajúci celistvosť kože a tkanív, nesie so sebou okrem žiaducich účinkov aj určité riziká a komplikácie. Sedlář et al. (2017) rozdeľuje komplikácie na :

- peroperačné komplikácie- vznikajú počas operačného zákroku,
- komplikácie pooperačné včasné- vznikajú krátko po zákroku, ale najneskôr do 3 mesiacov,
- komplikácie pooperačné neskoré- objavujú sa v neskoršom pooperačnom období.

Jednou z najčastejšie sa vyskytujúcich komplikácií implantovanej totálnej endoprotézy je infekcia v mieste operačného výkonu, ktorá sa môže prejavovať v rôznom časovom odstupe od operácie. Infekcie možno rozlišovať podľa časti tela, ktorú postihujú na povrchovú a hlbokú, a z časového hľadiska na akútnu, chronickú a neskorú infekciu krvného pôvodu. Akútny pooperačný typ sa prejavuje do 3 mesiacov od zákroku. Klinické príznaky sú špecifické a určenie diagnózy pre lekára nepredstavuje problém. Chronický typ sa vyskytuje v období od 3 mesiacov do 2 rokov po zákroku. Klinické príznaky nie sú presne špecifické. Určenie tohto typu je podmienené prítomnosťou mierneho nepohodlia s výskytom trvajúcim od zákroku. O hematogénnom type hovoríme, ak sa ťažkosti rozvinú po uplynutí dvoch a viacerých rokov od operácie s podmienkou, že nahradený kĺb fungoval do toho času bez problémov. Typické ťažkosti– bolesť v kĺbe a horúčka sa u pacienta vyskytnú z plného zdravia. Riziko vzniku infekcie sa zvyšuje vo vyššom veku pacienta, pri poruchách hojenia rán, u chronicky chorých s diabetes mellitus, so zníženou funkciou pečene, pri operáciách s celkovou dĺžkou trvania viac ako tri hodiny, u pacientov s abúzum alkoholu a fajčenia, u pacientov s anamnesticky zaznamenanými infekciami v detskom veku, dlhodobo podávanými kortikoidmi alebo imunosupresívami, s prítomným onkologickým ochorením, osteomyelitídou a iné (Jacák, Kayser 2017). Počas operácie sa zriedkavo môžu vyskytnúť poranenia ciev a nervov. Jedná sa o ostré alebo tupé poranenia spôsobené operačnými nástrojmi, či elektrokauterizáciou, čo znamená odstraňovanie alebo znižovanie tkaniva elektrickým prístrojom (Šteňo, 2014).

K včasným pooperačným komplikáciám totálnej endoprotézy patrí nerovnosť dĺžky končatín. Tejto komplikácii sa možno vyhnúť presnými meraniami v predoperačnom období, ako aj kontrolovaním správnej dĺžky počas operácie. Dĺžka končatiny má byť rovnaká pred aj po zákroku, pokiaľ pred operáciou nebola už skrátená. Častejším javom je predĺženie pôvodnej dĺžky ako jej skrátenie (Dungl, 2014). Medzi neskoršie komplikácie patria paraartikulárne osifikácie. Aj napriek tomu, že ich výskyt možno len ťažko predpovedať, je

dokázané, že u osôb, ktoré sa rozhodli aj pre druhostrannú implantáciu totálnej endoprotézy, sa vyskytne táto komplikácia takmer pravidelne, ak sa vyskytla aj pri náhrade na jednej strane. Kostné tkanivo vtedy vyzrieva do 12 mesiacov, po tomto období je stav nemenný a spravidla nedochádza k progresii ochorenia. Pacient je limitovaný až pri výraznejších stupňoch poškodenia, pri najťažšom stupni dochádza k ankylóze kĺbu, teda k jeho úplnému kostnému znehybneniu. (Šteňo, 2014). Často vyskytujúcou sa komplikáciou sú luxácie endoprotézy. Ide o posun kĺbovej hlavice mimo kĺbovú jamku. K luxácii dochádza najčastejšie v období do jedného roka od implantácie endoprotézy, po tomto období sa vyskytuje ojedinele. V bezprostrednom a následnom pooperačnom období sa od pacienta vyžaduje dodržiavanie antiluxačného režimu, ktorý sa vyznačuje zákazom vykonávania polôh a pohybov, ktoré sa na vzniku luxácie priamo podieľajú (nadmerná addukcia, vnútorná a vonkajšia rotácia, nadmerná gymnastika počas doliečovania...). Za predpokladu, že totálna endoprotéza bola implantovaná správne, terapia skorej luxácie spočíva v opätovnej náprave endoprotézy do pôvodnej polohy. Vykonáva sa najčastejšie pri celkovom znecitlivení organizmu za pomoci skiaskopického overenia. Postihnutý kĺb sa následne znehybní do ustálenej polohy s použitím ortézy. Rozhodujúci vplyv na početnosť ich výskytu má prístup ku kĺbu, ktorý zvolí operatér. Na prevenciu vzniku luxácie sa počas operácie vykonáva test stability endoprotézy. Určuje sa stabilita implantátu na skúšobných súčiastkach, rovnako ako aj na definitívnom implantáte (Šteňo, 2014). Periprotetické fraktúry sú tretím najčastejším dôvodom pre revízne operácie. Môžu vznikáť buď počas implantácie totálnej endoprotézy, čo je spôsobené použitím nesprávnej operačnej techniky za použitia neúmernej sily pri zavádzaní implantátu, alebo v pooperačnom období. Pooperačné fraktúry sú najčastejšie spôsobené úrazom alebo pádom, ale môžu mať súvislosť s oslabením kostí spôsobeným osteoporózou, osteopéniou alebo predchádzajúcimi operáciami (Lena et al. 2013). Veľká väčšina je u cementovaných endoprotéz u pacientov starších ako 70 rokov. Pri implantácii bedrového kĺbu fraktúry stehrovej kosti vysoko prevyšujú počty zlomenín jamky bedrového kĺbu. (Dungl, 2014).

1.3 Zásady životosprávy po implantácii totálnej endoprotézy

Po implantácii totálnej endoprotézy sa od pacienta očakáva, že bude dodržiavať šetriaci režim, vzhľadom na to, že životnosť implantátu je daná, okrem iného, aj jeho zaťažovaním. Pacient sa po prepustení z nemocnice prvých 6 týždňov stáva závislým na pomoci iných. (Kolář et al. 2009). Fyzioterapeuti počas hospitalizácie pacientovi vysvetlia potrebu vykonávania cvikov a naučia ho základné cviky vykonávať správne, aby ich mohol sám cvičiť aj v domácom prostredí. Tieto cviky sa netýkajú len operovaného kĺbu, ale majú vplyv na celý organizmus chorého. Pacient je edukovaný o potrebe cvičiť pravidelne, ideálne viac krát do dňa, počet cvikov sa má pomaly zvyšovať. Pri cvičení je dôležitá pravidelnosť a vytrvalosť. Nárazové intenzívne cvičenie vystriedané niekoľkodennou pauzou vedie iba k preťaženiu bez výraznejšieho priaznivého efektu (Vavřík et al. 2005). Pacient si musí osvojiť zásady správneho vykonávania nebezpečných pohybov. Pri zaťažovaní postihnutej končatiny sa vždy riadi pokynmi lekára. Používa pomocné barle, na postihnutú končatinu nesmie stúpiť celou váhou. Dôležité je osvojiť si princíp správneho uloženia na posteľ a vstávanie z postele. Počas prvých mesiacov by mal pacient preferovať spánok v polohe na chrbte s mierne rozkročenými dolnými končatinami. Spanie na zdravom boku je vhodné až po uplynutí 4-5 mesiacov. Pacient by si mal medzi končatiny vkladať jeden alebo dva vankúše, aby sa zabránilo prekríženiu končatín, čo by mohlo viesť k vyklbeniu umelej náhrady (Vojtaššák, 1999). Doma by mal mať pacient zabezpečený bezbariérový prístup. Vhodnou pomôckou je zvýšené sedadlo na WC. Na vykonávanie hygieny sa odporúča, aby pacient nesadal do vane, ale využíval iba sprchovanie (Matouš, Matoušová, Kučera, 2005). Pri nástupe a vystupovaní z auta je potrebné sedadlo nastaviť tak, že bedrové kĺby budú ohnuté

v 90 stupňovom uhle. Sedadlo si pacient posunie smerom dozadu, aby mohol ľahšie nastúpiť. Šoférovať auto sa v prvých mesiacoch neodporúča. Lekár- ortopéd, rehabilitačný lekár alebo reumatológ indikuje po prepustení pacienta z nemocnice komplexnú liečbu v kúpeľnom zariadení, ktorá je poskytovaná pacientom v období do 1 roka po operačnom výkone (Kolář et al. 2009). Pacientovi sa odporúča obmedziť vykonávanie takých športov, ktoré svojou povahou zaťažujú váhonosné kĺby a vyžadujú si prudké pohyby, nevhodná je vysokohorská turistika, kolieskové korčuľovanie a každý bojový šport. Vhodné je plávanie, najskôr po uplynutí dvoch až troch mesiacov od operácie. Najlepší spôsob, ako plávať je kraul alebo znak, plávať prsia sa neodporúča. Vhodné je bicyklovanie a prechádzky. Každým dňom treba postupne prejdenu vzdialenosť zvyšovať, ale kráčať pomaly (Vojtaššák, 1999).

2 KAZUISTIKA

V tejto kazuistike analyzujeme prípad 76 ročnej pacientky, u ktorej po implantácii totálnej endoprotézy neustále pretrvávajú ťažkosti rôzneho charakteru, najmä dlhotrvajúce bolesti, výrazne obmedzená pohyblivosť, prítomnosť infekcie v mieste operačnej rany, ktoré majú negatívny dopad na kvalitu pacientkinho života a vyžadujú si dlhodobé hospitalizácie na ortopedickom oddelení aj niekoľkokrát ročne- v priebehu posledných piatich rokov bola pacientka hospitalizovaná 15 krát, s trvaním od niekoľkých dní až po niekoľko mesiacov. Okrem základenej diagnózy – infekcia a zápalová reakcia zapríčinená kĺbovou endoprotézou sa pacientka lieči a ja na arteriálnu hypertenziu, varixy dolných končatín, v roku 1994 prekonala náhlu cievnu príhodu, v roku 2010 podstúpila operáciu glaukómu. V roku 1999 podstúpila pacientka primoimplantáciu totálnej endoprotézy pravého bedrového kĺbu, následne v roku 2005 a 2009 bola táto endoprotéza reimplantovaná z dôvodu uvoľnenia. V auguste 2013 vznikla zápalová komplikácia reimplantovanej totálnej endoprotézy. Pre luxáciu totálnej endoprotézy, v celkovej anestéze vykonaná krvavá repozícia endoprotézy a augmentácia zadnej hrany acetabula. Pacientka od vtedy opakovane hospitalizovaná na ortopedickom oddelení za účelom preliečenia infektu v oblasti operačnej rany. 8.6.2016 bola totálna endoprotéza explantovaná a implantovaný artikulačný spacer do oblasti pravého bedrového kĺbu, preventívna serkláž distálneho femuru, následne spacer explantovaný a opäť implantovaná totálna endoprotéza. Pri poslednej hospitalizácii bola problémom secernácia seróznej tekutiny z miesta operačnej rany, v ktorej sa laboratórnymi vyšetreniami potvrdili baktérie *Pseudomonas Aeruginosa* a *Enterococcus faecalis*. *Pseudomonas Aeruginosa* patrí medzi závažných pôvodcov nozokomiálnych infekcií. Jeho eliminácia z prostredia je veľmi náročná, nakoľko vykazuje rezistenciu na viaceré druhy bežne používaných dezinfekčných prostriedkov, je rezistentný voči nepriaznivým vplyvom prostredia a dokáže sa rozmnožovať aj pri nízkej teplote a minimálnom množstve živín v prostredí. U ľudí môže spôsobovať vznik respiračných, urogenitálnych a ranových infekcií. Ak dôjde k infikovaniu osoby, liečba môže predstavovať závažný problém. Infekcie spôsobené pseudomonádami slabo reagujú na antibiotickú terapiu z dôvodu rezistencie na niektoré bežne používané druhy antibiotík.

Priebeh hospitalizácie:

Pacientka hospitalizovaná prvý deň, užíva ATB Amikacin 5mg i.v., pacientka afebrilná, subjektívne udáva bolesť pravej dolnej končatiny, intenzity č.5, bolesti tlmené analgetikami- Panadol 500 mg per os s efektom, počas dňa rana viackrát pretečená, urobený previaz roztokom Betadine+ sterilné krytie, pacientka je v predoperačnej príprave, zajtra plánovaná na operačný zákrok, na obed odobratá krv na krvný obraz, večer podaná transfúzia krvi. Subjektívne sa pacientka cíti relatívne dobre, vyjadruje obavy pred zákrokom.

Pacientka hospitalizovaná druhý deň, nultý pooperačný deň, operačný zákrok - evakuácia sangvinolentno-purulentnej tekutiny z podkožnej oblasti pravého kĺbu s jej odoslaním na mikrobiologické vyšetrenie K+C, vykonaný debridement- odstránenie granulačného tkaniva

z okolia spacera. Na zmiernenie bolesti v pravidelných intervaloch podávaný Dolsin 100 mg s.c., priebežne monitorovaný príjem a výdaj tekutín, drénovaný obsah. Pacientka hospitalizovaná šiesty a siedmy deň, prvý a druhý pooperačný deň, udáva bolesti operovanej končatiny, tie počas dňa pravidelne tlmené podľa ordinácie lekára podávaním Dolsinu s.c. v dávke 100 mg v kombinácii s Novalginom i.v. Podľa ordinácie lekára sú pacientke podávané ATB Amikacin 5mg i.v. V rámci prevencie tromboembolickej choroby podávaný Fraxiparine 0,4 ml s.c. a realizovaná vysoká bandáž dolných končatín. Operovaná končatina je uložená v antirotačnom postavení zabezpečenom antirotačnou topánkou. Pacientka hospitalizovaná tretí pooperačný deň, pacientka má naloženú vysokú bandáž dolných končatín, operovaná končatina je uložená v antirotačnom postavení, pacientka zotráva na lôžku, s fyzioterapeutom realizuje aktívne a pasívne cviky dolných končatín, sú jej podávané ATB Amikacin 5 mg i.v. a analgetiká Novalgin i.v alebo Dolsin 50 mg s.c. podľa ordinácie lekára, má zavedený permanentný močový katéter. Pacientka hospitalizovaná štvrtý a piaty pooperačný deň, výsledky FW- 80/hod, CRP- 113,89 mg/l. Subjektívne stav nezmenený, cíti sa dobre, ale udáva bolesti operovanej končatiny, podávané analgetiká podľa ordinácie, ATB Amikacin 5mg i.v. v každých dvanásť hodín. Invazívne vstupy funkčné. Pacientka hospitalizovaná šiesty pooperačný deň, v noci jej prišlo nevoľno, udávala triašku, následne uložená do postele, zmeraný TK: 110/60mmHg, P: 80/min, podané tekutiny per os. Výsledky mikrobiologického vyšetrenia, v operačnej rane- Enterococcus faecalis. Výsledky mikrobiologického vyšetrenia -Enterococcus Faecalis a Pseudomonas Aeruginosa. Pacientka sa cíti lepšie, bolesti dolnej končatiny sú miernejšie, končatina bez opuchu, operačná rana kľudná, s občasným presakovaním, ošetrovaná Betadine+ sterilné krytie, pacientka v rehabilitačnom programe, zaujíma aktívnu poloha na posteli, chodí s pomocou barlí s doprovodom personálu. Pacientka hospitalizovaná siedmy pooperačný deň. Preplachová drenáž zmenená na odsávanú. Pacientka nacvičuje s fyzioterapeutom chôdzu pomocou dvoch nemeckých barlí. Subjektívny stav nezmenený, pacientka udáva pretrvávajúce bolesti, je depresívna, po podaní analgetík dochádza k ústupu bolesti. Pacientka hospitalizovaná ôsmy pooperačný deň, permanentný močový katéter odstránený, nakoľko pacientka udávala pálenie pri ústi katétra. Na základe zhodnotenia výsledkov z mikrobiologického vyšetrenia lekárom indikovaná zmena ATB liečby- Vancomycin 1g a 12 hod. Pacientka hospitalizovaná dvanásť pooperačný deň, odstránenie odsávnej drenáže z operovanej končatiny, vzorka odoslaná na mikrobiologické vyšetrenie. Pacientka naďalej užíva ATB Vancomycin 1g i.v., podľa ordinácie lekára bolesť tlmená podávaním Tramalu 50mg i.v. dva krát denne. Invazívne vstupy bez známkov zápalu, príjem tekutín v norme. Pacientka hospitalizovaná štrnásť až šestnásť pooperačný deň, operačná rana počas dňa viackrát pretečená, vyteká z nej serózný exsudát, preväzovaná tri krát denne Flavínom+ sterilné krytie. Realizovaný ster z rany na mikrobiologické vyšetrenie K+C- masívny výskyt Enterococcus faecalis. Naďalej udáva bolesti, tlmené Tramalom 50 mg i.v. podľa ordinácie lekára. Pacientka hospitalizovaná sedemnásť až dvadsiaty prvý pooperačný deň. Realizovaná extrakcia stehov. Hodnoty FW sú 120/hod, CRP 94,82 mg/l. Secernácia z rany naďalej pretrváva. Z dôvodu nízkych hodnôt hemoglobínu a erytrocytov pacientke podaná transfúzia krvi. Celkový subjektívny a objektívny stav nezmenený, pacientka sa cíti relatívne dobre, bolesti končatiny naďalej pretrvávajú. Pacientka hospitalizovaná dvadsiaty druhý až dvadsiaty siedmy pooperačný deň, realizovaný výter z rany na K+C, bolesti tlmené podľa ordinácie lekára Mabronom 50 mg i.v. Krytie rany počas dňa niekoľko krát pretečené, rana priebežne ošetrovaná roztokom Flavín a sterilne krytá. Pacientke sú podávané ATB Augmentin 1,2 g i.v. a 8 hod. Výsledky výteru z rany - pôdy ostali sterilné, kultivácia na kvasinky negatívna. Hospitalizácia 38 deň, pacientka šla s pomocou barlí na WC, počas pohybu náhle ucítila puknutie a ostrú bolesť v pravom bedrovom kĺbe a nebola schopná ďalšieho pohybu, následne odoslaná na RTG snímok, ktorý verifikoval periprotetickú zlomeninu pravého femuru. Pacientka podstúpila

reimplantáciu totálnej endoprotézy. V oblasti gluteálnej ryhy sa vytvorila rana o veľkosti 5x2 cm. Pri bolesti ordinovaný Tramal 50 mg i.v.. ATB terapia: Benemycin 600mg per os, Bitamon 1,5g i.v. Pacientke sú podávané transfúzie krvi vzhľadom na dlhodobu znížené výsledky hodnôt krvného obrazu. Pacientka má zavedený centrálny venózný bez patologických zmien v okolí. Hospitalizácia 43 deň. Hodnoty zápalových parametrov: FW-58/hod, CRP- 53,43 mg/l, FW-90/hod, CRP-54,46 mg/l, FW- 94/hod, CRP- 57,77 mg/l. Pacientka je depresívna, podľa ordinácie lekára sú jej podávané analgetiká Tramal 25 mg i.v. - udáva po nich únosnú mieru bolesti. U pacientky realizovaný výter z rany na mikrobiologické vyšetrenie - masívny výskyt Klebsiella Pneumoniae, Pseudomonas Aeruginosa a Candida Albicans complex. Ordinované ATB Meropenem 1,0 g i.v, Benemycin 600mg per os, Medoflucon 50 mg per os. Hospitalizácia pokračuje ďalej.

3 DISKUSIA

V prípade pozorovanej pacientky nemožno presne určiť, v ktorej fáze perioperačného obdobia k infikovaniu došlo. Infekcia a následná liečba a všetko s tým spojené však malo na pacientku negatívne dopady po viacerých stránkach. Dĺžka hospitalizácie u pacientky, v trvaní vyše 12 týždňov, niekoľkonásobne prevýšila štandardnú dĺžku hospitalizácie potrebnú u pacienta s nekomplikovaným priebehom. Dlhodobá hospitalizácia spojená s obmedzeným kontaktom pacientky s jej príbuznými a strata sociálneho zázemia počas pobytu v nemocnici veľmi zle vplýva na pacientkino každodenné prežívanie. Hospitalizácia má negatívny dopad na pacientkino psychické zdravie, desí sa predstavy, že vzhľadom na bolesti končatiny a ťažkosti s pohybom sa z nej stane osoba plne odkázaná na starostlivosť svojho okolia. V súčasnej dobe s ťažkosťami zvláda aktivity bežného dňa, v niektorých oblastiach si vyžaduje pomoc, ale nadovšetko sa snaží zmobilizovať a byť sebestačná v čo najväčšej možnej miere. Dlhodobé ležanie na lôžku počas hospitalizácie malo za následok vznik dekubitu v krížovej oblasti a zaparenín pod prsníkmi, ktoré prispievajú k ešte väčšiemu diskomfortu. Dlhodobé podávanie opioidných analgetík môže v mnohých prípadoch viesť k závislosti. Príbuzní pacientku navštevujú takmer každý deň, čo predstavuje vysoké náklady na dopravu, nakoľko nebývajú v meste, kde sa nemocnica nachádza. Ďalší negatívny aspekt dlhodobej hospitalizácie predstavujú vysoké náklady pre poisťovňu, zohľadňujúc cenu dlhodobu podávaných viacerých druhov antibiotík, diagnostických a terapeutických postupov, pomôcok použitých pri reoperáciách a iné. Implantácie totálnych endoprotéz predstavujú v súčasnosti veľmi časté operačné riešenia niektorých ochorení pohybového systému na ortopedických oddeleniach. Pri takejto operácii sa vždy jedná o superseptický operačný výkon. Na zabezpečenie nekomplikovaného pooperačného priebehu je nutné zachovanie a dodržiavanie určitých zásad a opatrení, a to zo strany pacienta rovnako ako aj zo strany zdravotníckeho personálu. Totálne endoprotézy sa nutne musia realizovať na supersterilných operačných sálach. V predoperačnom období treba u pacienta pátrať po skrytých infekciách v organizme, ktoré by sa mohli hematogennou cestou dostať na rôzne miesta v organizme a svojou patogenitou mohli narušiť nekomplikované predoperačné obdobie. V rámci tohto opatrenia sa u pacienta profylakticky vyšetrujú miesta najčastejších infekčných fokusov v organizme, hlavne ústna dutina, krk a urogenitálny trakt. V prípade, že sa prítomnosť infekcie potvrdí, je nutné preliečenie. U rizikových pacientov je vhodná realizácia testov na odhalenie prípadnej nedostatočnosti imunitného systému alebo malnutricie. Dĺžka hospitalizácie má byť čo najkratšia. Predĺžená hospitalizácia so sebou prináša možné riziko vo forme kolonizácie povrchu tela multirezistentnými nemocničnými kmeňmi. Na prevenciu kolonizácie sa u pacienta pred operačným zákrokom realizuje hygiena tela betadinovým mydlom, profylakticky sa podávajú antibiotiká. Prípravu operačného poľa realizujeme krátko pred začatím operácie. Príliš veľký časový odstup medzi prípravou a samotnou operáciou by mohol zvyšovať riziko kontaminácie. Zbytočný pohyb na operačných sálach by sa mal

obmedziť na najnižšiu možnú mieru, rovnako je vhodné obmedziť počet prítomných osôb v operačnej sále a ich rozhovory. V pooperačnom období má v prevencii bakteriálnej kontaminácie zásadný význam starostlivosť o operačnú ranu. Ranu je nutné vždy sterilne kryť. Pacient je pred prepustením adekvátne poučený o správnom ošetrovaní v domácich podmienkach, je mu vysvetlené, ako sa infekcia prejavuje a že je nutné hlásiť všetky podozrivé príznaky svojmu ošetrojúcemu lekárovi (Šteňo, 2014).

4 ZÁVER

Pacienti s vyšším stupňom koxartrózy, čiže degeneratívnym poškodením bedrových kĺbov po vyčerpaní konzervatívnej liečby, elektroliečby, injekčnej liečby, pristupujú k možnosti umelej náhrady bedrového kĺbu- endoprotézy. Endoprotéza môže spôsobiť rôzne komplikácie, avšak spolu s kvalitnou predoperačnou a pooperačnou prípravou umožňuje znižovanie rizika pre pacienta a dáva na predpoklad na zlepšenie kvality života.

Použitá literatúra

1. FERTAĽOVÁ, T., CIBRÍKOVÁ, S., CUPEROVÁ, J. *Klinická prax v chirurgických odboroch*. Prešov 2016. ISBN 978-80-89721-23-8
2. BOBER, J. a kol., *CHIRURGIA II*. Košice: Aprilla. 2007. ISBN 80-969499-6-0.
3. DUNGL, P. a kol., *ORTOPEDIE*. Praha: Grada Publishing. 2014. .ISBN 978-80-247-4357-8.
4. JAHODA, D., POKORNÝ, D., SOSNA, A.. *Náhrada kyčelného kĺbu*. Praha: Nakladatelství Triton. 2003. ISBN 80-7254-302-4.
5. JAKUBÍKOVÁ, M., KĽOC, J., PEKĽANSKÁ, K., SOKOLOVÁ, B.,. *Význam motivácie predoperačnej aj pooperačnej starostlivosti u pacientov po operácii totálnych endoprotéz*. Prešov: Fakulta zdravotníctva PU v Prešove. 2011
6. KOLÁŘ, P. *Rehabilitace v klinické praxi*. Praha: Galén. 2009. ISBN 978-80-7262-657-1.
7. LENA, T. et al. 2013. Peroperačné periprotetické zlomeniny u TEP kyčelného kĺbu v letech 1995-2009. In: Acta chirurgiae orthopediae et traumatologiae czechoslovaca. [online] Roč. 80, s.341-345. [cit. 02.júna.2020] ISSN 0001-5415 . Dostupné z: http://www.achot.cz/dwnld/achot_2013_5_341_345.pdf
8. MATOUŠ, M., MATOUŠOVÁ, M. KUČERA, M. *Život s endoprotézou kyčelného kĺbu*. Praha: Grada Publishing. 2005. ISBN 80-247-0886-8
9. SLEZÁKOVÁ, L. et al., *Ošetrovatelství v chirurgii*. 1.vyd. Praha: Grada Publishing. 2010. ISBN 978-80-247-3129-2
10. ŠTEŇO, B. Avaskulárna nekróza hlavy femuru. In: *Via Practica Moderný časopis pre lekárov prvého kontaktu*. Bratislava: SOLEN. . 2013. Roč. 10, č.3-4, s.131-136. ISSN 1339-424X.
11. ŠTEŇO, B. Artroplastika bedrového kĺbu. I. vyd. Bratislava: Herba. 2014. ISBN 978-8089171-26-1
12. VAVŘÍK, P. et al. Endoprotéza kolenného kĺbu. I. vyd. Praha: Triton. 2005. ISBN 80-7254-549-3
13. VOJTAŠŠÁK J. *Koxartróza a umelý bedrový kĺb*. I.vyd. Bratislava: Kontakt Plus s.r.o. 1999. ISBN 80-88855-26-8
14. WICHSOVÁ, J. et al. *Sestra a perioperační péče*. 1.vyd. Praha: Grada Publishing. 2013. ISBN 978-80-247-3754-6
15. ZEMAN, M., Z. KRŠKA, et al., *Chirurgická propedeutika*. 3.vyd. Praha: Grada Publishing. 2011. ISBN: 978-80-247-3770-6

Kontaktné údaje

PhDr. Lívia Hadašová, Ph.D., MBA

Prešovská univerzita, Fakulta zdravotníckých odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562462

email: livia.hadasova@unipo.sk

VÝHODY LIEČBY INZULÍNOVOU PUMPOU U PACIENTOV S OCHORENÍM DIABETES MELLITUS

BENEFITS OF ISULIN PUMP TREATMENT IN PATIENTS WITH MELLITUS DIABETES

*Tatiana Šantová, Andrea Šuličová, Jana Cinová, Ľubica Derňárová, Andrea
Obročníková*

Abstrakt

V príspevku sa zaoberáme problematikou ochorenia diabetes mellitus a výhodami liečby inzulínovou pumpou pri tomto ochorení. Vo svete je na ochorenie DM liečených vyše 420 miliónov ľudí. Ide o jednu z najčastejších a ekonomicky najnáročnejších chronických chorôb. V dôsledku akútnych a chronických komplikácií významne zvyšuje invaliditu, morbiditu, mortalitu a zhoršuje kvalitu života pacientov. Svojimi komplikáciami intervenuje do všetkých oblastí medicíny. V súčasnosti sa neustále objavujú nové liečebné techniky a postupy, ktoré sa snažia zlepšiť kvalitu života pacientov a ich sebestačnosť. Patrí tu inzulínová pumpa, ktorá so senzormi na kontinuálne meranie glykémie pomáha pri stabilizácii čo najfyziologickejších hodnôt glykémii. Výsledkom používania inzulínovej pumpy by mala byť čo najlepšia dlhodobá kompenzácia ochorenia diabetes mellitus. Nové možnosti inzulínových púmp zahŕňajú stále sa zmenšujúcu veľkosť inzulínovej pumpy, kalkulátory prandiálnych a korekčných bolusov, alarmy zameškaného prandiálneho bolusu, možnosť integrovanej funkcie kontinuálneho monitorovania koncentrácie glukózy a rôzne typy podávania bolusov.

KLúčové slová: *ochorenie diabetes mellitus, kvalita života, inzulínová pumpa, prieskum*

Abstract

In this paper we deal with the issue of diabetes mellitus and the benefits of insulin pump therapy in this disease. More than 420 million people worldwide are treated for DM. It is one of the most common and economically most demanding chronic diseases. Due to acute and chronic complications, it significantly increases disability, morbidity, mortality and worsens the quality of life of patients. With its complications, it intervenes in all areas of medicine. At present, new treatment techniques and procedures are constantly emerging that seek to improve patients' quality of life and self-sufficiency. This includes an insulin pump, which with sensors for continuous blood glucose measurement helps to stabilize the most physiological glycemic values. The use of an insulin pump should result in the best possible long-term compensation for diabetes mellitus. New features for insulin pumps include ever-decreasing insulin pump size, prandial and correction bolus calculators, missed prandial bolus alarms, integrated continuous glucose monitoring, and various types of bolus delivery.

Key words: *diabetes mellitus, quality of life, insulin pump, research*

1 OCHORENIE DIABETES MELLITUS A INZULÍNOVÁ PUMPA

Diabetes mellitus 1. typu je autoimunitné metabolické ochorenie, ktoré sa najčastejšie vyskytuje u detí a mladej populácie. Je spôsobené autoimunitnou deštrukciou B - buniek pankreasu, ktorý vedie k absolútnemu nedostatku inzulínu. Keďže tieto bunky tvoria inzulín, dochádza k jeho chýbaniu (1). Po využití všetkých bežných spôsobov liečby na dosiahnutie správnej hodnoty cukru nalačno a po jedení môžeme prejsť na terapiu CSII, čo znamená kontinuálny systém inzulínovej infúzie, známy aj ako liečba inzulínovou pumpou (2). Inzulínové pumpy sú prístroje, ktoré riadia rýchlosť nepretržitej podkožnej infúzie inzulínu zo zásobníka, ktorý je spojený s kanylou zavedenou pod kožou. Vo vnútornej strane obalu je displej a tlačidlá, ktorými sa pumpa ovláda. Rýchlosť a množstvo inzulínu je možné na jednotlivé hodiny dňa meniť a vytvoriť individuálny 24 – hodinový bazálny režim (1). Pumpu môžeme vložiť do špeciálneho puzdra na to určeného a následne si ho pripnúť k opasku, kapse poprípade ho v tom nosiť. Nosiť ho môžeme aj v spodnej bielizni či košeli (3). Inzulín sa v pumpe nachádza v malom nevymeniteľnom zásobníku, ktorého objem je 2 – 3 ml . Najčastejšie sa používajú ultrakrátke pôsobiace inzulínové analógy (4). Liečba pumpou predstavuje modernú liečebnú metódu, ktorá slúži väčšinou diabetikom 1. typu. Ide o špecifickú formu, ktorá imituje fyziologickú sekréciu inzulínu prostredníctvom bazálnej a postprandiálnej výroby inzulínu. Tento postup sa najviac podobá fyziologickej sekrécii inzulínu a normálnej hladiny cukru v krvi. Pacientov s týmto systémom liečby neustále stúpa, aj keď je liečba inzulínovou pumpou pomerne finančne nákladná a vyžaduje si určité nároky na schopnosti diabetika (1). Výsledkom používania inzulínovej pumpy by mala byť čo najlepšia dlhodobá kompenzácia cukrovky bez veľkého hojdania glykémie v krvi a bez vážnych hypoglykémii. Pumpa taktiež ponúka čo najlepšiu flexibilitu v oblasti jedla, pohybu spánku a pod. (3). Realistické ciele liečby CSII inzulínovou pumpou: uľahčenie cestovania, športu, odstránenie závažných hypoglykémii, zvýšenie pružnosti vo výbere a časovom posune jedla, zlepšenie kvality života a spokojnosť pacientov, dlhodobé udržanie zlepšenia metabolickej kompenzácie zlepšenie vnímania príznakov hypoglykémie, zníženie frekvencie všetkých hypoglykemických príhod, zlepšenie výkonnosti a pocit zdravia - fyzického aj psychického, zlepšenie flexibility denného režimu v rámci rodiny i pracovného vyťaženia (5).

1.1 Výhody a nevýhody liečby inzulínovou pumpou

Oproti inzulínovým perám má liečba inzulínovou pumpou hneď niekoľko výhod. Kanylou je nevyhnutné meniť až na tretí deň od jej zavedenia. Tým sa počet aplikácií znižuje. Inzulínová pumpa umožňuje pacientom s ochorením diabetes mellitus vyššiu voľnosť v športe, stravovaní a v iných každodenných aktivitách. Oproti inzulínovým perám alebo striekačkám pumpa umožňuje dávkovanie aj malého množstva inzulínu. Najnižšia hodnota je 0,025 jednotiek inzulínu. Ďalšou výhodou pumpy je, že si pamätá predošlé bolusy a bazálne dávky. Tým zabezpečuje dohľad nad spätnými množstvami podaných látok. Dávku inzulínu si pacient môže kedykoľvek a ľubovoľne zmeniť. Podávanie inzulínu pumpou je diskkrétne, a tým pacienti pociťujú menší stres pri jeho podávaní, či už v škole, spoločenských podujatiach, zamestnaní atď. Inzulín má pacient stále pri sebe, takže sa nemôže stať, že ho zabudne. Inzulínová pumpa má funkciu, ktorá umožňuje kontinuálne monitorovanie glykémie s glukózovým senzorom. Týmto sleduje výkyvy glykémie (1). Medzi ďalšie výhody patrí lepšia metabolická kompenzácia, kde štúdie potvrdili, že CSII je rovnaká a v mnohých prípadoch ešte lepšia metabolická kompenzácia než u liečby inzulínovým perom. Možnosť kontinuálneho podávania bazálnej dávky inzulínu, zmeny bazálnej rýchlosti inzulínu, rozloženie bolusovej dávky inzulínu, nižšie riziko vzniku hypoglykémie a aktívnejší životný štýl (5). Po vstupe CSII do klinickej praxe vznikol názor, ktorý pomenoval aplikáciu inzulínových púmp ako sporné a limitované svojimi nevýhodami, kedy boli lekári a pacienti využívajúci pumpu od začatia liečby zradzovaní. Ako každá metóda liečby aj táto metóda má

svoje úskalia. Nutnosť selfmonitoringu glykémie aspoň 4-krát denne, zodpovednosť a starostlivosť o miesto vpichu kanyly a prístroj – kanylu je nutné vymieňať každý tretí deň a môže zanechávať väčšie ranky ako perá. Môže pôsobiť ako viditeľná známka ochorenia, nepohodlie pri nosení pumpy. Je tam riziko zvýšenia ketoacidózy a riziko vzniku infekcie v mieste vpichu kanyly. Taktiež sú tam zvýšené nároky na čas a znalosť pred zahájením liečby a vysoké náklady. Zavedenie liečby CSII inzulínovou pumpou častokrát vedie k miernemu zvýšeniu telesnej hmotnosti, ktorý má ale súvis so zlepšením metabolickej kompenzácie a zlepšením biologickej dostupnosti inzulínu (5).

1.2 Indikácie k zahájeniu liečby inzulínovej pumpy

Pumpa je určená vtedy, keď ostatné spôsoby liečby nie sú dostatočne efektívne. Medzi najhlavnejšími ukazovateľmi CSII je labilný, nestabilný diabetes, u ktorých sa objavujú časté nočné hypoglykémie. Ďalším ukazovateľom je tzv. dawn fenomenom, v preklade fenomén svitania, kedy sa výkyvy glykémie nedajú zvládnuť rôznymi intenzifikovanými inzulínovými režimami. V tomto prípade pumpy slúžia úspešne pri doplnkových prandiálnych bolusoch a taktiež u ľudí s diabetom 2. typu. Pomerne často sa táto metóda liečby využíva vtedy, ak nastáva rýchly vzrast špecifických komplikácií s organovým poškodením. CSII je možné použiť u pacientov pred a po transplantácii orgánov (6). Stav, u ktorých nasadenie inzulínovej pumpy zvažujeme je tehotenstvo a prekonceptčná príprava, nástup a rast komplikácií diabetu, recentný diabetes a variabilný denný režim. Mnohokrát sa lekári stretávajú s tým, že pacienti sami žiadajú o zahájenie liečby inzulínovou pumpou. Vtedy lekári zvažujú vyššie uvedené indikácie a možnosti, ktoré by mohli zlepšiť kvalitu života pacienta, ktorý chce túto liečbu využiť. Pri zahájení liečby by mal byť pacient dostatočne motivovaný a nemala by panovať žiadna neistota (4).

1.3 Princípy stanovenia bazálnych a bolusových (preprandiálnych) dávok

Pri určení bazálnej dávky sa zameriavame na celkovú dennú dávku inzulínu, ktorú si pacient aplikoval. Keďže sa usilujeme o vyrovnanie bazálnej dávky k bolusovej cca 50:50, odoberieme polovicu množstva. Terapia pumpou častokrát vedie k pomernému klesnutiu celkovej dennej dávky v porovnaní s predchádzajúcim obdobím tak o 10 – 20%. Taktiež berieme ohľad na obmedzenie rizika vzniku hypoglykémie, ktorá by mohla pacienta v prvých dňoch odhovoriť. Túto polovicu ešte o 10 – 20% znížime a rozpočítame ju na jednotlivé intervaly. Ráno sa inzulín zvyšuje a v noci je potreba inzulínu najnižšia. Niektorí radi zahájit terapiu len s dvoma dávkami (prvá dávka od 22:00 do 4:00 a druhá, vyššia, v zabývajúcim čase) a potom ju podľa glykémie upravovať, iné sa rovno pokúšajú imitovať dawn fenomén, teda nastaviť najnižšiu dávku od cca 22:00 do 3:00 a v ďalších hodinách ju pomaly zvyšovať s maximom okolo 6:00 ráno. V priebehu dňa sa tak nastaví o niečo nižšie než je ranné maximum. V oboch vyššie uvedených postupoch sa potom bazálna dávka upravuje podľa hodnôt glykémie (4). Pri začatí liečby má pacient v tele dávku bazálneho inzulínu z predchádzajúceho dňa, preto musíme na túto skutočnosť prizerať. A to napríklad tak, že použijeme funkciu dočasná dávka inzulínu, kde nastavíme nulové alebo minimálne dávkovanie (4). Pumpy majú schopnosť nastaviť tzv. profil A a B, kedy sa jeden využíva počas pracovného týždňa a druhý počas víkendu, aby sme ešte viac zlepšili kvalitu života u pacienta (1).

1.4 Kontinuálne monitorovanie koncentrácie glukózy

Kontinuálne monitorovanie koncentrácie glukózy (CGMS) predstavuje invazívny postup, ktorý si vyžaduje narušenie kože. Elektroda sa využíva na zavádzanie do podkožia rovnako ako kanyla inzulínovej pumpy. Je dokázané, že v podkožnom tkanive je zrovnateľná koncentrácia glukózy ako v kapilárnej krvi. Vlastné monitorovacie zariadenie sa skladá zo

senzoru a monitoru. Senzor a monitor spolu komunikujú bezdrôtovo. Malá, sterilná elektróda sa zavedie do podkožia, väčšinou v oblasti brucha, pomocou zavádzacieho zariadenia. Vlastný senzor je tvorený vlasovou elektródou s tenkou vrstvou glukózooxidázy pod biokompatibilnou membránou, umožňujúci reakciu glukózy s molekulou kyslíka za vzniku kyseliny glukuronové a peroxidu vodíka; pri tejto reakcii vzniká elektrický prúd. Elektróda teda nepretržite prevádza množstvo glukózy obsiahnuté v medzibunkovej tekutine v podkožnom tkanive (ISF – glucose; interstitial subcutaneous fluid glucose) pacienta na elektrický signál. Veľkosť elektrického prúdu je potom úmerná koncentrácii glukózy v intersticiálnej tekutine (tj. čím väčší elektrický prúd, tým vyššia hodnota glykémie a naopak) (5). Monitor pravidelne každých desať sekúnd prijme elektrický signál zo senzoru a každých päť minút ukladá priemerné namerané hodnoty do pamäti. V prepočte je teda za celý deň do pamäti uložených 288 hodnôt koncentrácie glukózy v intersticiálnej tekutine. Elektróda môže merať koncentráciu glukózy 3 – 6 dní. „Ďalšou možnosťou v prístupe ku kontinuálnemu monitorovaniu koncentrácie glukózy je prepojenie komunikácie monitoru a inzulínovej pumpy (MiniMed Paradigm Veo, Animas Vibe); komunikácia senzoru a pumpy sa uskutočňuje cez špeciálny transponder pomocou rádiových vln. Tento unikátny systém teda spojuje schopnosť kontinuálneho subkutánneho dávkovania inzulínu a zároveň kontinuálne monitorovanie koncentrácie glukózy v reálnom čase (5).

2 KVALITA ŽIVOTA A VÝHODY LIEČBY INZULÍNOVOU PUMPOU

Kvalita života má v literatúre mnoho definícií, ale ani jedna, ktorá by bola v priebehu niekoľkých rokov všeobecne akceptovaná. Jedným z mnohých dôvodov je, že existujú ekvivalentné či analogické termíny ako „sociálna pohoda“, „sociálny blahobyť“ a „ľudský rozvoj“. Tým je kvalita života chápaná ako dôsledok interakcie rôznych faktorov. Sú to hlavne sociálne, ekonomické, zdravotné a environmentálne podmienky. Môžeme konštatovať, že v rámci všetkých prístupov má koncept v zásade dve dimenzie, a to subjektívnu a objektívnu. Subjektívna kvalita života zahŕňa emocionality a všeobecnú spokojnosť so životom. Objektívna kvalita života je postavená na splnení požiadaviek týkajúcich sa sociálnych a materiálnych podmienok života, sociálneho statusu a fyzického zdravia. Objektom hodnotenia je najčastejšie individuálny život. Život jednotlivca vnímame ako súhrnný komplexný pojem, ktorý zahŕňa všetky prejavy, oblasti jeho činností ako je život rodinný, pracovný, spoločenský, citový a podobne. Objektom hodnotenia okrem života jednotlivca môže byť život skupiny (súbor jednotlivcov), spoločnosti alebo populácie (úroveň spoločnosti). Z hľadiska ošetrovateľstva je to napr. kvalita života u pacientov s diabetes mellitus. Používajú sa slovné spojenia ako „aký je to život“, „ako ide život“. Tieto slovné spojenia naznačujú, že pojem život vyjadrujeme tiež spôsobom ako žijeme. Termín kvalita života sa používa na popisovanie pozitívnych aj negatívnych aspektov života. Hodnotenie kvality života je založené na porovnaní nášho života so žiadúcou, očakávanou úrovňou, alebo so životom druhých ľudí (7).

2.1 Ciele prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu bolo monitorovať, zaznamenávať a vyhodnocovať kvalitu života pacientov liečených inzulínovou pumpou. Parciálnymi čiastkovými cieľmi sme chceli zistiť výskyt komplikácií u pacientov liečených inzulínovou pumpou, zistiť, v ktorej oblasti kvality života je inzulínová pumpa prekážkou, aká je spokojnosť a kvalita života pacientov s ochorením diabetes mellitus liečených pomocou inzulínovej pumpy.

2.2 Metodika

Prieskumu sa zúčastnilo 50 respondentov s ochorením diabetes mellitus 1. typu rôznej vekovej kategórie, ktorí sú liečení pomocou inzulínovej pumpy. Prieskum sme realizovali

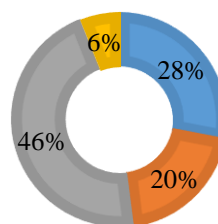
metódou neštandardizovaného dotazníka. Dotazník pozostával z 25 otázok polouzavretej, uzavretej a otvorenej formy, 2 neočíslovaných otázok zameraných na demografické údaje a jednej hodnotiacej stupnice. Zozbierané údaje z dotazníkov sme vyhodnotili kvantitatívne a číselné údaje sme vyjadrili pomocou grafov.

2.3 Súbor

Prieskumu sa zúčastnili respondenti liečení inzulínovou pumpou, ktorí sú dispenzarizovaní v diabetologickej ambulancii pre dospelých v Michalovciach a respondenti, ktorí sú členmi skupiny Medtronic Diabetes Slovensko.

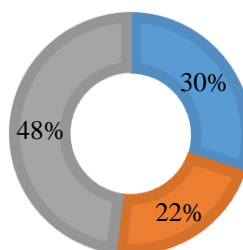
2.4 Výsledky prieskumu

- Odporučil mi ju lekár
- Pre vysoké hodnoty glykémie
- Režim inzulínovej pumpy mi viac vyhovuje
- Iná

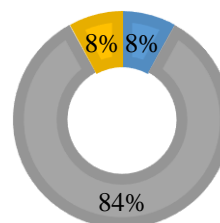
Graf 1 Príčina liečby IP

- Áno
- Nie
- Niekedy

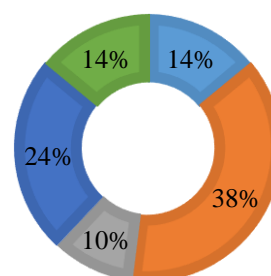
Graf 2 Aplikácia korekčnej dávky

- Hypoglykémie
- Hyperglykémie
- Hypoglykémie aj hyperglykémie
- Nemávam takéto komplikácie

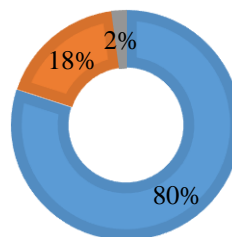
Graf 3 Prítomnosť ťažkostí

- Nenajem sa po podaní inzulínu
- Cvičenie/šport
- Stres
- Ochorenie
- Diétna chyba
- Iné dôvody

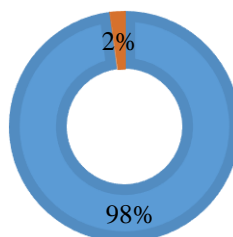
Graf 4 Dôvody vzniku hypoglykémie

- Upravila sa mi výrazne
- Upravila sa mi nevýrazne
- Vôbec sa mi neupravila

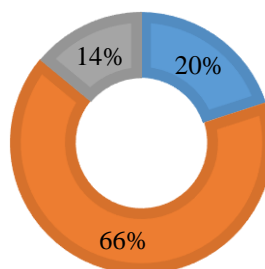
Graf 5 Úprava hladiny glykémie

- Áno
- Nie

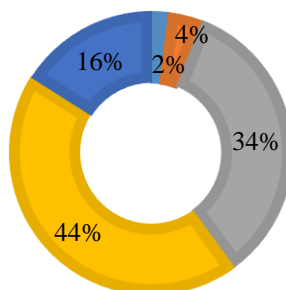
Graf 6 Úprava glykovaného hemoglobínu

- Áno
- Nie
- Neviem posúdiť

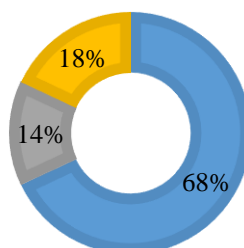
Graf 7 Finančná záťaž

- Veľmi často
- Často
- Niekedy
- Zriedka
- Nikdy

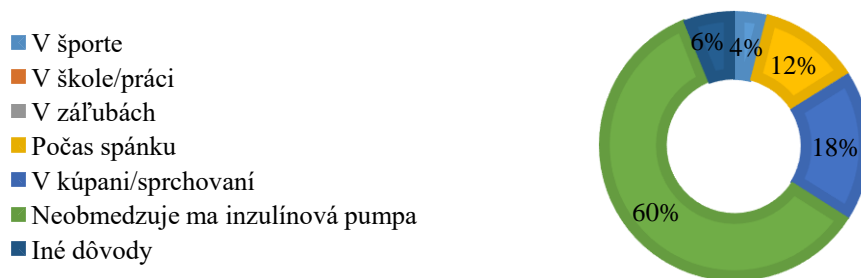

Graf 8 Frekvencia vypínania IP

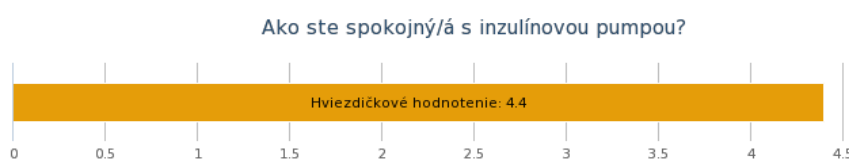
- Pri kúpni/sprchovaní
- Pred spaním
- Pri športovaní
- Iné dôvody

Graf 9 Dôvody vypínanie IP

Graf 10 V čom vás IP obmedzuje

Graf 11 Spokojnosť s IP

3 DISKUSIA

Z demografických údajov, ktoré uviedli respondenti, sme zistili, že prieskumu sa zúčastnilo viac žien ako mužov. Vekovú kategóriu tvorili respondenti od 21 do 30 rokov. Respondenti uviedli, že režim inzulínovej pumpy im vyhovuje viac ako aplikácia inzulínu inzulínovým perom. IP. 84% respondentov máva počas liečby IP hypoglykémie aj hyperglykémie, len 8% respondentov označilo, že takéto komplikácie nemajú. Polovica respondentov (50%) má hypoglykémie len niekedy a ich príčina je najčastejšie cvičenie a šport. 14% respondentov si zvolilo iný dôvod, kde uviedli, že kvôli „práci“, „je toho mnoho, bohužiaľ niekedy naozaj netuším prečo“, „ako kedy, život prináša mnoho situácií, ktoré ovplyvňujú glykémiu“. U 24% respondentov sa hypoglykémia objavuje ako následok diétnej chyby. 44% respondentov si hladinu glykémie merajú 3 – 5-krát a 34% respondentov 6x a viac do dňa. 80% respondentov sa hladina glykémie upravila výrazne. 98% respondentov sa upravil glykovaný hemoglobín. 80% respondentov si aplikuje bolusové dávky pred jedlom a 10% respondentov označilo odpoveď inak, kde uviedli, že bolusové dávky si aplikujú podľa aktuálnej glykémie. Korekčné bolusové dávky si respondenti najčastejšie aplikujú len niekedy. 66% respondentov odpovedalo, že ich IP neovplyvňuje pri vykonávaní športu. Respondenti, ktorí kladne odpovedali na otázku, uviedli, že ich IP ovplyvňuje pri plávaní, futbale, hokeji a gymnastike, behu a aerobiku. 86% respondentov uviedlo, že cestovanie lietadlom bolo bez problémov. Len u 7 respondentov sa objavil problém, kde uviedli, že ich kontrolovali na drogy a výbušniny, bol nutný papier o potvrdení, že som diabetička, bolo mi zle“. 20% respondentov uviedlo, že ich liečba IP finančne zaťažuje. 44% respondentov uviedlo, že si IP vypína len zriedka a jeden respondent označil, že IP vypína veľmi často. 66% respondentov uviedlo, že najčastejším dôvodom vypínania inzulínovej pumpy je kúpanie/sprchovanie a 14% respondentov uviedlo pri športovaní. 6% respondentov uviedlo, že ich IP obmedzuje svojou veľkosťou a pri práci. Polovica respondentov (50%) odpovedala, že im IP zlepšila spánok. 66% respondentov uviedlo, že ich liečba IP finančne nezaťažuje. 46% respondentov nenavštevuje Dia stretnutia a na odpoveď pravidelne odpovedalo 8 respondentov. 90% respondentov sa cíti dobre pri užívaní IP len 3 respondenti pociťujú stres a 2 respondenti sa cítia vystrašení. Všetci zúčastnení respondenti by IP odporučili iným pacientom s ochorením diabetes mellitus 1 typu. Na stupnici spokojnosti od 0 do 5 sú respondenti spokojní v priemere

4,4. 60% respondentov IP neobmedzuje. Inzulínová pumpa zlepšila kvalitu života až 47 respondentom a 2 respondenti uviedli, že to nevedia posúdiť. Respondentka, ktorá uviedla ako odpoveď nie uviedla dôvod, že má veľa komplikácií spojených s diabetom, a ani pumpa jej tieto komplikácie nezmiernila. Z výsledkov sme zistili, že pacienti liečení pomocou inzulínovej pumpy majú lepšiu kompenzáciu ochorenia, manipulácia s inzulínovou pumpou im nerobí žiadne ťažkosti. Respondentom sa nepáči, že musia mať inzulínovú pumpu pripojenú na oblečení a častokrát nevedia kam ju majú pripnúť. Inzulínová pumpa nevyvoláva negatívne pocity u respondentov a vo väčšine im IP neprekáža. Po zhodnotení všetkých odpovedí v našom prieskume zameranom na kvalitu života pacienta s inzulínovou pumpou sme došli k záveru, že sa pacientom zvýšila kvalita života, tým že sa im zlepšila kompenzácia ochorenia o čom svedčia lepšie hodnoty glykovaného hemoglobínu. Na základe nášho prieskumu môžeme navrhnúť nasledovné odporúčania edukovať pacientov s ochorením diabetes mellitus o sledovaní glykémie pred, počas a po fyzickej aktivite ako prevenciu komplikácií, odporučiť pacientom s ochorením diabetes mellitus pravidelnú pohybovú aktivitu, edukovať pacientov s ochorením diabetes mellitus o dodržiavaní diétnej liečby a udržiavaní optimálneho príjmu energie, pacientov s ochorením diabetes mellitus aby sa pred podaním inzulínu najedli, a tým znížili riziko vzniku hypoglykémie, odporučiť častejšie meranie glykémie, čím sa eliminuje výskyt komplikácií súvisiacich s ochorením DM, odporučiť pravidelnú účasť na stretnutiach pre pacientov s ochorením diabetes mellitus, odporučiť pacientom s ochorením diabetes mellitus monitorovanie glykémie pred spánkom čím sa zníži výskyt komplikácií v noci.

4 ZÁVER

Diabetes mellitus prináša mnoho zmien, ktoré ovplyvňujú predovšetkým biologickú dimenziu kvality života. Podstatnými fenoménmi zmien sú časté dávky inzulínu, selfmonitoring, striktné dodržiavanie režimu, zmeny v stravovaní, vo fyzickej aktivite a sociálne vzťahy (8). U pacientov s ochorením diabetes mellitus sa v počiatočnej fáze ochorenia vyskytuje neistota z dôvodu malého množstva informácií. Stres bráni k dosiahnutiu optimálnej metabolickej kontrole diabetu. Náhla zmena životných stereotypov, možné existenčné problémy či neistá prognóza, zvyšuje psychickú tenziu a je zdrojom rôznych depresívnych stavov. Pacientovi s ochorením diabetes mellitus výrazne ovplyvňujú kvalitu života akútne a chronické komplikácie. Liečba inzulínovou pumpou predstavuje modernú liečebnú metódu, ktorá v kombinácii s kontinuálnym monitorovaním glykémie pomocou senzorov prispieva k výraznému zlepšeniu kvality života u pacientov s ochorením diabetes mellitus.

Použitá literatúra

1. DERŇAROVÁ, L. a kol. 2018. *Špecifiká edukácie a starostlivosti u detí s diabetes mellitus 1.typu*. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove ISBN 978-80-555-2064-3.
2. ŠUTURÍK, L., GALAJDA, P., MOKÁŇ, M. 2012. *Liečba cukrovky inzulínovou pumpou* vyd. Bratislava: Herba spol. s.r.o., ISBN 978-80-89171-92-7.
3. JIRKOVSKÁ A.2019. *Léčba diabetu inzulínovou pumpou a monitorace glykémie; Praktická doporučení pro edukaci* 6. vyd. Praha: Maxdorf s.r.o., ISBN 978-80-7345-601-6.
4. BROŽ, J. a kol.2015. *Léčba inzulinem* 1. vyd. Praha: Maxdorg s.r.o., ISBN 978-80-734-440-1.
5. PÍŤHOVÁ, P., ŠTECHOVÁ, K. 2009. *Léčba inzulínovou pumpou pro praxi*. 1. vyd. Semily: GEUM, s.r.o. ISBN 978-80-86256-64-1.
6. RYBKA, J. 2007. *Diabetes mellitus – komplikacea přidružená oneocnění*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a.s. ISBN 978-80-247-1671-8.

7. GURKOVÁ E. 2011. *Hodnocení kvality života pro klinickou praxi a ošetrovatelský výzkum* 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a.s. ISBN 978-80-247-3625-9.
8. CINOVÁ, J., ONDRIOVÁ, I., LIZÁKOVÁ, L., a kol. 2017. *Kvalita života detí pri vybraných chronických ochorení I.* 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove ISBN 978-80-555-1827-5

Kontaktné údaje:

PhDr. Mgr. Tatiana Šantová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Email: Tatiana.Santova@unipo.sk

SIPPING AKO SÚČASŤ NUTRIČNEJ PODPORY U SENIOROV

SIPPING AS A PART OF NUTRITIONAL SUPPORT FOR SENIORS

*Iveta Ondriová, Terézia Fertal'ová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová,
Dagmar Magurová, Eleonóra Klímová*

Abstarkt

Nutričná podpora je súborom opatrení, ktoré pomôžu zabezpečiť dostatočný príjem energie a nevyhnutných živín (bielkovín, sacharidov, tukov), vitamínov, minerálnych látok a stopových prvkov. Dôvodom podávania nutričnej podpory nemusí byť iba choroba, ale aj nedostatočný príjem potravy v bežnom režime, ktorý môže viesť až k malnutriícii. Nutričná podpora môže byť podávaná prostredníctvom výživovej sondy (tzv. sondová výživa) alebo v prípade nefunkčnosti GIT priamo do žily (tzv. parenterálna výživa). Nutričná podpora je definovaná ako súbor opatrení, ktoré majú viesť k navýšeniu príjmu makronutrientov a mikronutrientov, a tak zlepšiť nutričný stav pacienta.

***Kľúčové slová :** senior, sipping, malnutrícia, nutričná podpora*

Abstract

Nutritional support is a set of measures that will help ensure an adequate intake of energy and essential nutrients (proteins, carbohydrates, fats), vitamins, minerals and trace elements. The reason for providing nutritional support may not only be the disease, but also insufficient food intake in the normal routine, which can lead to malnutrition. Nutritional support can be given through a nutritional tube (so-called tube feeding) or in case of GIT dysfunction directly into a vein (so-called parenteral nutrition). Nutritional support is defined as a set of measures that should lead to an increase in the intake of macronutrients and micronutrients, and thus improve the patient's nutritional status.

***Key words:** senior, sipping, malnutrition, nutritional support*

1 RIZIKOVÉ SKUPINY OHROZENÉ MALNUTRÍCIU

Medzi rizikové skupiny pacientov, ktorí sú v najväčšej miere ohrození malnutriícii, patrí 50 % geriatrických pacientov, 45 % pacientov s chronickými respiračnými chorobami, 80 % pacientov s nešpecifickými zápalmi čreva a 85 % onkologických pacientov. Odhadom sa podvýživa manifestuje až u 30–60 % hospitalizovaných (podľa typu oddelenia). Malnutrícia fatálne ohrozuje 3–4 % pacientov a u 40 % chorých predlžuje hospitalizáciu. Až 30 % prípadov podvýživy vzniká v nemocnici počas hospitalizácie ako tzv. iatrogénna malnutrícia. Najčastejšou príčinou malnutriície je anorexia, porucha trávenia živín, bolesť, nevyhovujúci stravovací režim v nemocnici, prítomnosť infekčných a stresových stavov. V nemocnici sa často stretávame s podvýživou spojenou s ochorením (tzv. DRM – disease-related malnutrition). V krajinách Európskej únie je približne 20 miliónov pacientov ohrozených DRM. Táto skutočnosť stojí EU 120 miliárd ročne. Podvýživa výrazne zhoršuje prognózu chorých a zvyšuje riziko vzniku komplikácií spojených s liečbou. U podvyživených pacientov sa zhoršuje funkcia slizničnej a kožnej bariéry, a tiež sa znižuje ich imunita. Malnutrícia pôsobí negatívne na hojenie rán, zvyšuje riziko infekčných komplikácií a znižuje svalovú silu.

Pacienti s malnutríciou navštevujú nemocničné zariadenia častejšie a na dlhšiu dobu. U takýchto pacientov vzrastá aj mortalita.(Čupáková, 2012)

2 ŠPECIFIKÁ VÝŽIVOVÝCH POTRIEB U SENIOROV

Na príjem potravy u ľudí má v starobe vplyv niekoľko faktorov – prirodzené procesy starnutia, kognitívny stav, prítomnosť a charakter ochorení, polyfarmácia a socioekonomické zázemie seniora. Oproti mladším dospelým sú starí ľudia viac náchylní na vznik porúch výživy. Následkom involúcie orgánov a systémov je dysregulácia metabolizmu a zmeny v zložení tela, ktoré zvyšujú riziko nedostatočného pokrytia nutričných a energetických potrieb v situácii ich zvýšenej potreby. Starnutie štruktúr a funkcií môže ovplyvniť vstrebávanie a využitie niektorých nutričov a so starobou vo všeobecnosti súvisia zhoršené regulačné schopnosti, čo platí aj o udržiavaní energetickej homeostázy (Dastych, 2012). Involučné zmeny súvisiace s príjmom stravy sú na úrovni centrálnej aj periférnej. Starnutie vedie k strate zubov, poklesu čuchových schopností a mení prah na vnímanie chutí. Znižuje sa bazálna tvorba slín, dochádza k zmenám v procese žuvania, tvorby sústa a prehĺtania, k zníženému klírens pažeráku. Starí ľudia strácajú pocit smädu. Dôležitú úlohu majú procesy starnutia žalúdka, následkom ktorých má fundus zníženú schopnosť relaxácie, antrum sa rýchlo naplní, čo spolu s pomalým vyprázdňovaním žalúdka spôsobuje rýchlu a dlhšie trvajúcu distenziu antra. Zmeny v zložení žalúdočnej šťavy (hlavne znížená produkcia HCl a intrinsic faktora) ovplyvňujú vstrebávanie niektorých živín. Znížená produkcia NO sa spolupodieľa na rýchlom pocity nasýtenia. V tenkom čreve dochádza k zníženiu počtu klkov a krýpt, zníženiu výšky enterocytov s následným zmenšením slizničnej plochy. So starnutím súvisia aj degeneratívne zmeny myenterického plexu a znížený splachnický prietok, stúpa prevalencia infekcie spôsobenej *Helicobacter pylori*. Pri nedostatočnej acidite žalúdočného prostredia stráca žalúdok svoju bariérovú funkciu a stúpa riziko bakteriálneho prerastania v tenkom čreve. Ochorenia pankreasu a pečene majú vplyv na stav výživy v každom veku, ale involučné zmeny týchto orgánov len minimálny. Významný vplyv na chuť do jedla, pocity hladu a nasýtenia, ako aj na zmeny zloženia organizmu starších jedincov majú zmenené aktivity hormónov, neurotransmiterov a cytokínov. Pri starnutí sú pozorované vyššie hladiny niektorých peptických hormónov (leptín, cholecystokinín, pankreatický polypeptid), znížené koncentrácie neuropeptidu Y, vyššie hladiny glukokortikoidov, katecholamínov a serotonínu, nižšie hladiny rastového, IGF-I a pohlavných hormónov. V starobe je sklon k inzulínovej rezistencii. Keďže inzulín ovplyvňuje aj procesy signalizácie leptínu (stimuláciou) a ghrelínu (inhibíciou) do hypotalamu (kontrola pocitov hladu a sýtosti), relatívna hyperinzulinémia v staršom organizme sa môže spolupodieľať na rýchlom pocity nasýtenia a zníženej chuti do jedla. Na pocity hladu a nasýtenia v starobe môžu mať vplyv aj znížená produkcia endogénnych opioidov (dínorfín) a pokles počtu opioidových receptorov.

3 NUTRIČNÝ RIZIKOVÝ SKRÍNING

Základným predpokladom pre úspešnú liečbu malnutrície je správna identifikácia rizikových pacientov. Na tieto účely sa najčastejšie využíva nutričný skríning, t. j. štandardizovaný dotazník, ktorý efektívnym spôsobom vyhodnotí nutričný stav pacienta. Dotazník by mal byť vyplnený do 24 hodín po prijímaní pacienta do nemocničného zariadenia. Dotazník umožňuje klasifikáciu pacientov, ktorým je potrebné venovať pozornosť zo strany nutričnej podpory. Skríning vyplňa ošetrojúca sestra. Existuje viacero nutričných skríningov. V mnohých českých nemocniciach sa používa Nutritional Risk Screening (NRS) odporúčaný spoločnosťou ESPEN (European Society for Clinical Nutrition and Metabolism). Pomocou NRS zisťujeme a hodnotíme hodnoty BMI, telesnú hmotnosť, stratu telesnej hmotnosti za dané obdobie, príjem stravy, závažnosť choroby a vek pacienta.(Paluch, Jirásek 2014)

Výsledkom skríningu môže byť niektorý z nasledujúcich prípadov:

- pacient nie je v riziku malnutriície, ale môže byť uňho potrebná opakovaná kontrola nutričným terapeutom,
- pacient je v riziku, a preto je potrebné vypracovať nutričný plán,
- pacient je v riziku, ale jeho metabolické a funkčné komplikácie vylučujú štandardný postup.

V prípade odhalenia malnutriície alebo rizika rozvoja malnutriície je rizikový pacient vyšetrený klinickým nutričným terapeutom, ktorý na základe objektívneho hodnotenia výživy (anamnéza, antropometrické údaje, laboratórne a funkčné testy) zostaví individualizovaný nutričný plán. Nutričná podpora zahŕňa: individualizovanú diétnu radu, fortifikáciu bežnej stravy perorálne nutričné doplnky, sondovú enterálnu výživu, parenterálnu výživu. Nutričnú podporu treba nasadiť, keď pacient nie je schopný prijímať potravu viac ako 3 dni (za predpokladu, že jeho výživový stav bol v minulosti uspokojivý). Nutričná podpora je tiež indikovaná u pacientov, ktorí javia klinické alebo laboratórne príznaky malnutriície. Základom nutričnej terapie je bežná strava, respektíve diéta, ktorá zodpovedá požiadavkám daného pacienta. V prípade, že takáto strava nenapĺňa nutričné a energetické požiadavky pacienta, je potrebné stravu obohatiť. V nemocnici sa využíva možnosť ordinácie tzv. výživnej diéty s vyšším obsahom energie a živín, alebo možnosť objednania prídavkov. Ide sa najčastejšie o bielkovinové potraviny, ako napr. šunka, vajce, jogurt, ktoré pacient dostáva ako nadštandard k bežnej nemocničnej diéte. U ambulantných pacientov sa využíva diétna rada, ktorej cieľom je zvýšiť nutričnú a energetickú hodnotu doma pripravenej stravy. Pokiaľ sú možnosti diétnej rady či prídavkov vyčerpané, pristupuje sa k zaradeniu ONS (oral nutritional supplements.) Ak pacient nie je schopný pokryť svoje nutričné potreby perorálnym príjmom, zavádza sa doplnková sondová enterálna výživa (NGS, NJS). *Úplná enterálna výživa je indikovaná pacientom, u ktorých je perorálny príjem vylúčený.* Pri krátkodobej indikácii enterálnej výživy sa využíva NGS alebo NJS. Pri podávaní úplnej enterálnej výživy po dobu viac ako 4–6 týždňov sa pristupuje k zavedeniu PEG, PEJ alebo k vykonaniu chirurgickej gastrotómie alebo jejunostómie. Pokiaľ nie je možno pokryť nutričné potreby pacienta formou enterálnej výživy, tak volíme doplnkovú parenterálnu výživu (napr. u pacientov so syndrómom krátkeho čreva). V prípade kontraindikácie enterálnej výživy sú celkové nutričné a energetické nároky pacienta hradené formou úplnej parenterálnej výživy.

4 FORMY NUTRIČNEJ PODPORY

4.1 Diétna rada

Základom nutričnej starostlivosti by mala byť bežná kuchynsky pripravená strava. Pri zvyšovaní nutričnej hodnoty stravy v domácom prostredí sa využíva individualizovaná diétna rada, ktorá sa považuje za základnú nutričnú intervenciu. Pri individualizovanej diétnej rade berie nutričný terapeut do úvahy preferencie pacienta pri výbere potravín a zároveň všetky okolnosti obmedzujúce príjem jeho stravy. Nutričný terapeut sa snaží pacienta poučiť a informovať o možnostiach zvyšovania energetickej a nutričnej hodnoty pokrmov. (Marek, 2010)

Diétna rada podľa BAPEN (British Association for Parenteral and Enteral Nutrition) zahŕňa:

- príjem menších porcií častejšie v priebehu dňa: tri menšie hlavné jedlá a 2–3 výživné jedlá (desiata, olovrant, druhá večera) medzi hlavnými jedlami,
- používanie plnotučných a sladených výrobkov,
- popíjanie výživných nápojov (napr. horúca čokoláda, káva s mliekom, ovocné smoothie, mliečne kokteily, obohatené polievky),
- obohacovanie bežných pokrmov pridaním napr. masla, smotany, šľahačky, syru, plnotučného mlieka, sušeného mlieka alebo rastlinných olejov.

V rámci diétnej rady je pacient častokrát oboznámený s prirodzenými zdrojmi plnohodnotných bielkovín a spôsobom ich použitia pri príprave pokrmov. Cieľom diétnej

radu je pozitívne ovplyvniť stravovacie návyky pacienta a zlepšiť jeho nutričný stav. Aby bolo možné dosiahnuť cieľ, musí byť diétna rada zrozumiteľná, konkrétna, zapamätateľná, ideálne v písomnej forme. (Grofová, 2007)

4.2 Nutričná podpora formou perorálnych nutričných doplnkov

K nutričnej podpore pomocou umelej výživy sa pristupuje až vtedy, keď nie je možné navýšiť príjem bežnej stravy tak, aby pokryla nutričné nároky daného pacienta. Perorálne výživové doplnky sú komerčne vyrobené prípravky s definovaným zložením. Ide zväčša o tekuté doplnky, ale sú dostupné aj vo forme práškov, dezertov a tyčiniek. Perorálne nutričné doplnky sa najčastejšie delia na modulárne dietetiká a sipping. Modulárne dietetiká sa používajú na fortifikáciu alebo úpravu konzistencie stravy. U pacientov s dysfágiou sa využívajú práškové zahusťovadlá. Na trhu sú dostupné Nutrilis Powder a Resource Thicken Up. Tieto modulárne dietetiká na báze maltodextrínu a xanthanovej gummy sa používajú na zahusťovanie teplých i studených nápojov a tekutých potravín. Ich výhodou je, že neovplyvňujú chuť a výsledná konzistencia pokrmu alebo nápoja sa dá individuálne navoliť. Modulárne dietetiká určené na obohatenie stravy obsahujú samostatnú proteínovú (Fresubin Protein Powder, Protifar), sacharidovú (Fantomalt), lipidovú (Calogen) zložku alebo vlákninu (OptiFibre). Pomocou modulárnych dietetik sa dá meniť pomer jednotlivých živín v strave. Dajú sa rozmiešať vo vode a následne vypiť. Taktiež sa dajú zakomponovať do bežných pokrmov (napr. do omáčok, jogurtov, kokteílův či polievok). Často sa využívajú v prípade, keď pacient netoleruje tekuté perorálne nutričné doplnky. Výnimkou je tuková emulzia Calogen, ktorá má tekutú konzistenciu. Prípravok je určený na popíjanie po malých dúškoch. (Dastyh, 2012)

4.3 Sipping

Okrem modulárnych dietetik sa ako súčasť nutričnej podpory používa sipping. Sipping sa radí medzi tzv. perorálne nutričné suplementy (PNS) (z anglického termínu oral nutritional supplements – ONS), v niektorých slovenských publikáciách nazývané aj ako perorálne nutričné doplnky (PND). Sipping je neinvazívny a jednoduchý na použitie. Aj preto je často využívaný v nemocničnej praxi, ale aj v domovoch sociálnych služieb a v domácej liečbe. V niektorých prípadoch môže slúžiť ako jediný zdroj výživy. Vo väčšine prípadov sa však používa na doplnenie energie a živín nad rámec bežnej stravy. Sipping je určený na popíjanie po malých dávkach, ale dajú sa ním fortifikovať aj rôzne pokrmy. Na trhu je dostupná široká škála prípravkov s rôznym zložením a príchutiami. Štandardné prípravky sú nutrične kompletne. Existujú aj nutrične nekompletné prípravky, ktorých zloženie je prispôbené pacientom so špecifickými požiadavkami. Pre jedincov u ktorých sa dlhodobo nedarí zabezpečiť dlhodobo dostatočný príjem potravy a udržať adekvátnu telesnú hmotnosť, môže byť riešením doplnenie jedálnička o prípravky enterálnej výživy. Ide o tekutú formu stravy, ktorá je dostupná bežne v lekárňach. Enterálna výživa sa konzumuje po malých dávkach ako tzv. sipping. (Bohatcová, 2015)

Popíjanie enterálnej výživy má v porovnaní s bežnou stravou nasledujúce výhody:

- presne definované zloženie a vyvážený pomer živín,
- ľahká vstrebateľnosť
- vysoká energetická a biologická hodnota v malom objeme – väčšina prípravkov má objem 200 ml,
- kedykoľvek je k dispozícii a okamžite ku konzumácii,
- široký výber príchutí (neutrálne bez príchute, sladkej, slanej) a typov prípravkov (obohatené o bielkoviny, vlákninu, špecifické živiny s prospešným účinkom na zdravie),
- vhodné aj pri poruchách prehĺtania, pri poruchách s chrupom a problémoch v dutine ústnej

- na trhu sú varianty prispôbolených rôznym diagnózam (pacienti s diabetom, ochorením obličiek, pečene a pod.)(Mikula, Hluchová, 2005)

Pojem sipping zahŕňa jednu z foriem podávania polymérnej enterálnej výživy. Prípravky pre sipping sú presne definované, farmakologicky pripravené, nutrične kompletne, tekuté zmesi makronutrientov a mikronutrientov, ktoré sú určené na perorálne podávanie. Sipping je využívaný ako neinvazívna, jednoduchá a preferovaná forma nutričnej podpory. Prípravky pre sipping sú primárne určené na doplnenie príjmu energie a bielkovín u pacientov, ktorí majú nedostatočný príjem bežnej stravy a nedarí sa im udržať telesnú hmotnosť. Sipping je enterálna výživa, ktorá slúži ako doplnok stravy na obohatenie nedostatočného energetického a nutričného príjmu pacienta. Zvyčajne ide o nutrične kompletne, farmakologicky pripravené potraviny pre zvláštne lekárske účely s presne definovaným zložením, ktoré pacienti popíjajú v priebehu dňa.(Desatová a kol.,2013) Nutričná podpora formou sippingu je vhodná pre hospitalizovaných aj ambulantných pacientov V porovnaní s modulárnymi dietetikami má sipping niekoľko výhod. Sipping je zväčša nutrične kompletný a okrem všetkých makronutrientov obsahuje aj významné množstvo vitamínov a stopových prvkov. Vďaka širokej ponuke prípravkov na trhu je pre pacienta možné zvoliť sipping, ktorý bude zodpovedať jeho individuálnej nutričnej a energetickej potrebe. Mnohé prípravky sú obohatené o vlákninu, omega-3 polynenasýtené mastné kyseliny či iné imunomodulačné zložky. Niektoré prípravky neobsahujú tuk alebo sú určené pre pacientov so špecifickým ochorením. V nemocničnej alebo ošetrovateľskej praxi sa však môžu vyskytnúť situácie, kedy je sipping horšie tolerovaný, nie je konzumovaný v plnej indikovanej dávke alebo je úplne odmietaný. Najčastejšie ide o zhoršenú gastrointestinálnu toleranciu u niektorých pacientov či navodenie chuťovej únavy pri jeho dlhodobom užívaní. Pokiaľ nie je možné podávať sipping per os obvyklým spôsobom popíjania, je možné zakomponovať ho priamo do stravy. Týmto spôsobom sa štandardný pokrm obohatí o potrebné živiny a energiu. Mnohí výrobcovia perorálnych nutričných doplnkov vytvárajú pre pacientov zbierky receptov na prípravu pokrmov obohatených sippingom. Sipping, podávaný ako súčasť pokrmu, je možné výhodne využiť pri pacientoch, u ktorých je príjem stravy možný, ale nie je dostatočný, alebo pri pacientoch, u ktorých by bolo užívanie sippingu obmedzené či úplne nemožné. Sipping sa podľa európskej legislatívy radí medzi potraviny pre špecifické skupiny populácie, konkrétne do skupiny potravín pre zvláštne lekárske účely.(Tomáška, 2018)

4.3 Sondová enterálna výživa

Pokiaľ pacient nie je schopný prijať dostatočné množstvo výživy per os, je nutné zaviesť sondovú enterálnu výživu. Týmto spôsobom môže byť perorálny príjem dopĺňaný čiastočne alebo môže pokrývať celkové nutričné nároky pacienta. Základným predpokladom pre zavedenie enterálnej výživy je funkčný tráviaci trakt. Pri zavedení nutričnej podpory je enterálna výživa vždy uprednostňovaná pred výživou parenterálnou.

Enterálna výživa je pre organizmus fyziologická a oproti výžive parenterálnej má mnoho výhod:

- podporuje črevnú motilitu,
- udržiava bariérovú funkciu tenkého čreva,
- zachováva enterohepatálny obeh,
- bráni bakteriálnemu prerastaniu a stimuluje tvorbu hormónov tráviaceho traktu.

Preto je vhodné podávať aspoň minimálne dávky enterálnej výživy aj pri nasadení parenterálnej výživy, ak to stav pacienta dovoľuje. Pri doplnkovej sondovej enterálnej výžive a celkovej sondovej enterálnej výžive po dobu menej ako 4–6 týždňov sú využívané krátkodobé prístupy, pri ktorých je sonda zavádzaná nosnou cestou. Podľa miesta zavedenia rozlišujeme NGS a NJS. K dlhodobým prístupom do GIT sa dáva súhlas v prípade, keď je potrebné podávať sondovú enterálnu výživu po dobu viac ako 4–6 týždňov. Dlhodobý prístup

môže byť zavedený do žalúdka, najčastejšie v podobe PEG, menej často sa využíva chirurgická gastrotómia. Ak nie je možné podávať výživu do žalúdka, využíva sa PEJ alebo výživová chirurgická jejunostómia. Pri podávaní výživy do tenkého čreva je potrebné dodržiavať aseptické podmienky.(Škripeková, 2013)

5 ZÁVER

Problémy spojené s príjmom stravy a zlý nutričný stav sú v staršom veku časté. Príčinou sú nielen geriatrické syndrómy, multimorbidita, chronický charakter ochorenia v starobe a zároveň z tohto vyplývajúca polyfarmácia, ale aj involúcia organizmu, pokles kognitívnych funkcií a sociálne postavenie seniorov. Znížená fyzická aktivita a spomalenie bazálneho metabolizmu v starobe sú spojené s prirodzeným znížením príjmu stravy. Starecká anorexia je komplex fyziologických starobných zmien, ktorý k tomu vedie. Následkom rôznych ochorení je anorexia alebo neschopnosť stravu prijímať, využiť či prosto len zadovážiť. Akútne, ale aj mnohé chronické ochorenia sú spojené so zvýšenými metabolickými nárokmi, ktoré starý organizmus nedokáže zvládnuť nielen pre znížený príjem energie a nutričov, ale aj pre nedostatočné adaptačné, regulačné a reparačné rezervy. Predvídanie, včasné diagnostikovanie malnutricie a jej rizika, následná adekvátna intervencia sú prevenciou plne rozvinutej malnutricie so závažnými komplikáciami. Liečba porúch výživy má aj v staršom veku želaný efekt len vtedy, ak je správne indikovaná a komplexná.

Použitá literatúra

1. BOHATCOVÁ, E. Enterální výživa pohledem farmaceuta. Praktické lékařství[online]. 2015, 11(4), 127–132 [vid. 2018-11-20]. Dostupné z: <https://www.praktickelekarenstvi.cz/pdfs/lek/2015/04/03.pdf>
2. ČUPÁKOVÁ, J. Enterální výživa v předoperačním období formou sippingu. Farmi news : časopis do lékárny [online]. 2012, 9(3), 14–15 [vid. 2019-03-20]. Dostupné z: http://www.edukafarm.cz/data/soubory/casopisy/18/14_sipping.pdf
3. DASTYCH, M. Enterální výživa v klinické praxi. Interní medicína pro praxi[online]. 2012, 14(4), 152–156 [vid. 2019-01-05]. Dostupné z: <https://www.internimedica.cz/pdfs/int/2012/04/04.pdf>
4. DESATOVÁ, B, FOJTOVÁ, A, BÁTOVSKÝ, M. Špecifiká enterálnej výživy. Gastroenterologická prax. 2013;12(1):12–14 .
5. GROFOVÁ, Z. Nutriční podpora: praktický rádce pro sestry. 1. vydání. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1868-2
6. KRIŽANOVÁ, K, ŠKRIPEKOVÁ, A. Úskalí realimentácie u hladujúcich a podvyživených pacientov. Interná med. 2012;12(3):109–112.
7. MAREK, J. Farmakoterapie vnitřních nemocí. 4., zcela přeprac. a dopl. vyd. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2639-7.
8. MIKULA, J, HLUCHOVÁ, L. Parenterální a enterální výživa. Via pract. 2005;2(5):s. 253–255.
9. PALUCH, Z., JIRÁSEK, R. Nutriční podpora u rizikových skupin pacientů. Tempus medicorum : časopis České lékařské komory. 2014, 23(10)
10. ŠKRIPEKOVÁ, A. Malnutriční u onkologického pacienta – možnosti ovplyvnenia, praktické a etické otázky. Onkológia (Bratisl.). 2013;8(4):246–249.
11. TOMÍŠKA, M. Výživa onkologických pacientů. Praha: Mladá fronta, 2018. ISBN 978-80-204-4064-8.

Kontaktné údaje

PhDr. Iveta Ondriová, PhD.

Fakulta zdravotníckych odborov PU

Partizánska 1

08001 Prešov

Tel: 051 7562 411

email: iondriova@centrum.sk

EVALUATION OF WRITTEN EDUCATIONAL MATERIALS FOCUSED ON FOOT CARE IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS

Silvie Svobodová

Abstract

Introduction: In this paper, we focused on the assessment of written educational materials that are used to educate diabetics about foot care. **Methods:** Patient Education Materials Assessment Tool (PEMAT) was used to evaluate written educational materials. Eight written educational materials were assessed by health professionals, doctors and nurses. The Understandability and Actionability of materials was monitored. **Results:** In the overall evaluation of the area of Understandability, educational materials reached an average value of 50.72 %. The categories of use visual aids and layout were rated the worst. Written educational materials in the field of Actionability reached 68.51 %. **Conclusion:** The written material provided to patients should be understandable and patients should be able to use the information contained therein.

Key words: *written educational materials, evaluation, education, patient, diabetes mellitus, foot care*

1 INTRODUCTION

Diabetes mellitus is a chronic disease, which causes worldwide high morbidity, disability and mortality (Olšovský, 2018). According to the International Diabetes Federation, there were 58 million individuals with diabetes in Europe in 2017. This number is expected and increasing by 2045, reaching a value of 67 million people with diabetes (International Diabetes Federation 2017). The incidence of new cases of diabetes mellitus in the Czech Republic also shows a rising tendency, there were 115 777 patients in 2016 and the number of new cases is rising by approximately 5,169 year-on-year. Diabetes mellitus type 2 predominates in the Czech Republic (85.0 % in 2016), followed by impaired glucose tolerance (7.4 %), and diabetes mellitus type I (6.5 %); the remaining cases are secondary diabetes (Demographic yearbook of the Czech Republic 2016, 2017).

Possibilities of compensation worsen during diabetes, although modern diagnostic and therapeutic approaches seek to prevent this (Jirkovská et al., 2006). The occurrence of this entity, including micro and macro vascular complications, contributes to the shortening of life expectancy, on average between 3 and 7 years (Weber et al., 2014). The number of especially late complications is growing, which conditions increased morbidity and mortality of diabetics. One of the most serious is diabetic foot syndrome, which affects less than 6.0 % of patients and significantly affects their quality of life. Consistently applied preventive measures significantly reduce its incidence, including the risk of limb amputation (Pitřhová, 2017).

Diabetes can be controlling by education, improvement of knowledge, the patient's attitude and procedure and should be part of the complex care of these patients (Karen et al., 2018).

Diabetic foot syndrome defined according to the 2015 International Consensus on Diabetic Foot Syndrome as an infection, ulceration or destruction of foot tissues (i.e. structures below the ankle) in diabetics, which is associated with diabetic neuropathy and varying degrees of ischemic lower limb disease. Up to 25.0 % of patients with diabetes have a cumulative risk of diabetic foot syndrome during their lifetime, which represents more than 200 000 diabetics

in the Czech Republic (Jirkovská, Lacigová, Rušavý, Bém, 2016; Demographic yearbook of the Czech Republic 2016, 2017).

One of the goals of comprehensive specialized education of diabetics is to prevent the development of diabetic foot syndrome. All patients diagnosed with diabetes mellitus should receive preventive education regarding comprehensive foot care. Awareness and adherence to appropriate foot care, which also includes the selection of quality prophylactic footwear, contributes to the prevention of the mentioned syndrome.

According to the recommendations of the Czech Diabetological Society, the educational program should have a precisely defined structure in the form of individual or group education. It should be conducted primarily in the form of discussion, not strict commands, using the maximum possible motivation of the patient. Necessary requirements are practical demonstrations, practical training by the patient himself, repetition and enough educational materials and illustrative practical aids. Other forms (video, film, sound recording, computer program, etc.) can supplement individual education. At each education, the patient should receive a brief written recommendation in the form of a leaflet, brochure, booklets, and at the same time a summary, or a plan of own activities aimed at improving the compensation of diabetes. Diabetes education should also include education about diabetic foot syndrome, the purpose of which should be to clarify prevention, possibly examination and treatment. The preventive part is information about foot care, prevention of ulcers, the importance of their daily control, hygiene and gymnastics, suitable footwear and professional pedicure (Špatenková, Smékalová, 2015; Jirkovská, Lacigová, Rušavý, Bém, 2016).

Written educational materials are among the most frequently used teaching aids in healthcare. They are used in the form of leaflets, brochures, booklets, posters, magazine article or book. Educational written materials help to increase the awareness and information of both healthy and sick populations about recommendations for maintaining or improving health. The materials help patients reduce anxiety, fear, complications and drug consumption. They can make it easier for ill people to cope with difficult life situations. If written educational materials are written at an appropriate level of reading and available in the primary language, they lead to a significant improvement in patient awareness and understanding of the provided information (Garrud, Wood, Stainsby, 2001).

The educational written material used should always be critically evaluated. The assessment can be used standardized tools for this purpose. Evaluation tools used to evaluate educational materials include DISCERN and PEMAT (Juřeniková et al., 2018).

DISCERN is a short questionnaire that provides the user with a valid and reliable way to evaluate the quality of written educational information. The questionnaire includes instructions and a manual on how to work with this evaluation tool. The next suitable tool for testing written and at the same time audio-visual educational materials is PEMAT. It is a consistent, valid evaluation tool with a clear procedure for its use (Shoemaker et al., 2014).

2 METHODS

Written educational materials (brochures, leaflets, sheets) were evaluated with a focus on foot care in patients with diabetes mellitus, which are used by health professionals in the education of the prevention of diabetic foot syndrome. Educational materials were obtained from diabetological and podiatric outpatient units of university hospitals, regional hospitals and from private diabetological outpatient units. A total of 48 educational written materials were obtained. Duplicate sources and materials that did not include the issue of foot care education were eliminated. Eight educational written materials were subjected to the final evaluation. Each educational material was assigned a serial number from 1st to 8th, under a specific number, a specific educational material was evaluated. The PEMAT questionnaire intended for educational materials in written form was chosen as the evaluation tool. The

questionnaire is divided into two parts, where the educational materials are evaluated for their understandability and actionability. In the area where understandability is assessed, the content, style and choice of words, use of numbers, arrangement, graphic design and design, visual aids/means are evaluated, In the area of actionability, the content page of the material is evaluated. The individual items of the questionnaire are scored according to the methodology given as part of the given tool. The evaluation tool for Czech conditions was created by a team of authors (Juřeniková et al., 2018). The evaluation tool was extended by the possibility of verbal completion of individual evaluated areas.

Each material was evaluated individually. The materials were assessed by 34 health professionals, 6 doctors and 28 nurses, who work in diabetological and podiatric outpatient units and meet the following criteria: length of practice in a diabetological outpatient unit at least 3 years; use of educational written materials in clinical practice; willingness and agreement to cooperate with the research team. The average age of the evaluators was 45.6 years, SD 0.7832. The evaluation took place from September to November 2019. The records were handed over or sent to the evaluators in writing. The quality of individual materials is given in percentages. The higher the percentage (maximum 100.0 %) of educational material obtained, the higher its intelligibility and actionability (Shoemaker et al., 2014).

The program STATISTICA, version 10 was used for the analysis of the obtained data.

3 RESULTS

In the written educational materials related to the prevention of diabetic foot syndrome was in the overall assessment of the area understandability and actionability. Educational materials reached an average value of 50.72 % in the field of understandability (see Table 1).

Table 1 Understandability of written educational materials in percent

Topic	WRITTEN EDUCATIONAL MATERIAL								Total evaluation %
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Content	51.32	24.12	49.83	0.34	0.76	98.67	77.15	1.86	38.01
Word Choice; Style	33.25	37.43	65.54	98.42	49.52	35.61	100.00	83.34	62.89
Use of Numbers	98.25	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	46.17	93.05
Organization	74.27	37.54	62.52	49.87	63.75	76.38	47.13	12.39	52.98
Layout, Design	48.14	0.34	49.58	46.11	0.00	47.91	51.02	0.59	30.46
Use Visual Aids	52.33	87.50	21.18	52.65	0.56	0.67	0.45	0.27	26.95
Total evaluation	59.59	47.82	58.11	57.90	35.77	59.87	62.63	24.00	50.72

The categories, that rated the worst, are Use Visual Aids (26.95 %), Layout (30.46 %) and Content (38.1 %). The Use of Numbers area (93.05 %) was rate top. Written educational material number 7 reached the best values (62.63 %); it rated the best in terms of Word Choice and Style, the Use of Visual Aids rated the worst. Brochure no. 8 (24.00 %), was rated the worst; it was rated best in the field of Word Choice and Style and worst in the use of Visual Aids. The visual side of the educational material plays an important role, as it supports the basic educational principle of visualization. Our experience showed, that this rule was forgot, especially in adult education.

The Layout and Design of materials closely related to this issue. The evaluators verbally evaluated the worst the educational material numbers 5, 7 and 8. The photographs and

pictures in the brochures were rather general in nature, without a specific focus, insufficiently instructive. In the case of material no. 5, the comic depiction supplementing professional educational texts also evaluated very negatively. The evaluators agreed that the comic books had a disgraceful character and were completely gender-incorrect.

Table 2 Actionability of written educational materials in percent

Topic	WRITTEN EDUCATIONAL MATERIAL								Total evaluation %
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Item	97.31	83.74	52.94	56.68	85.23	79.15	63.29	29.76	68.51

Written educational materials in the field of actionability reached 68.51 % (see Table 2). Brochure number 8 again rated the worst and reached 29.76 %. Brochures number 1, which reached 97.31 %, and brochure number 2, which received 83.74 %, rated the best. Actionability should be an important part of any educational material designed for all patients. This area supports the implementation of the acquired knowledge in the real life of the patient.

4 DISCUSSION

Patient education has always been an integral part of quality health care, particularly in the area of diabetes. Written educational materials are the backbone of comprehensive patient educational program. Today, organizations, pharmaceutical companies and commercial sources provide most used materials. Often these materials do not meet the specific educational and medical needs of the individual patient. Therefore, the diabetes educator may need to develop his or her own individualized material (Garrud, Wood, Stainsby, 2001). Objectives help to determinate the content and organization of the information, clarify the expected learner outcome and provide means of evaluation. The quality of text, layout, and design greatly influences the usefulness and effectiveness of the educational materials readability content and style, illustrations and the layout of the text are all-important considerations for producing quality materials. Adults generally prefer material that is easy to read to material that is challenging to read. There are two aspects to consider when simplifying any document, design and writing. Design refers to the visual elements of the brochure. The goal is to create something that is visually appealing, uncluttered, and easy to follow. Well-designed documents have important elements and key points highlighted with visual cues such as italics, bold face, and boxes. The educational materials, provided to patients, should be clearly and comprehensively prepared. The content of the submitted material must be comprehensible, clear, specific, concise and appropriate to the literacy of the patients to whom (Shoemaker et al., 2014; Špatenková, Smékalová, 2015). Before using in practice, written educational materials should be assessed with a tool that evaluates their quality. If we compile educational material, we should always have a clear goal, which we want to achieve with written material and know for which target group the written material is intended, take into account age, gender, socio-economic status, ethnic-cultural peculiarities, education and health status. When writing a text, we should adapt to the language and style of the reader and the purpose for which the educational material will serve. Sentences should be short. The text should also include pictures and diagrams, if appropriate to help readers better understand the text. The text should be legible and it is necessary to think about patients with handicap of sensory perception. It is also necessary to pay attention to the graphic design of written material in order to make it attractive and clear to the reader (to orientate in it). When writing, we must also proceed from the specifics of medical facilities, standards and norms (Juřeníková et al., 2018).

5 CONCLUSION

Some written educational materials are of low quality and are not suitable for targeted patient education. The authors also found similar conclusions. The completely multidisciplinary team involved in patient education should participate in the creation of educational materials (Juřeniková et al., 2018). The shortcomings of the evaluated materials were the biggest in the area of Use Visual Aids. It is necessary to involve artists in the creation of educational materials. Written educational materials are an essential component of a comprehensive education program. To be effective and useful, educational materials must meet the specific needs of the target patient population. Many available educational materials may not meet the needs of your patients; therefore, efforts to develop appropriate written educational tools may be necessary. Developing quality educational materials include several steps: conducting a needs assessment, establishing learning objectives, writing the text, and evaluating the piece. The quality of the text often determined by readability. The text should write on a level that is appropriate for the patient group. Content and style, layout, colour, and illustrations all influence readability and quality. Most important, good quality educational materials help promote the relationship between the patient and the health care professional as well as enhance patient knowledge and self-care. Created educational materials should always be evaluate after their creation, at first by patients for whom the written material is intended, and then as well as experts in the field. A standard evaluation tool should always use.

Sources

1. *Demographic yearbook of the Czech Republic 2016*. Praha: Český statistický úřad, 2017. ISBN 978-80-250-2787-5.
2. International Diabetes Federation. Clinical Practice Recommendation on the Diabetic Foot. A guide for health care professionals: International Diabetes Federation, 2017.
3. GARRUD, P., WOOD, M., STAINSBY, L., Impact of risk information in a patient education leaflet, *Patient Education and Counseling*, 2001;43(3):301-304.
4. JIRKOVSKÁ, A. et al. *Syndrom diabetické nohy*. Praha: Maxdorf, 2006. ISBN 80-7345-095-X.
5. JIRKOVSKÁ, A., LACIGOVÁ, S., RUŠAVÝ, Z., BÉM, R. *Doporučený postup pro prevenci, diagnostiku a terapii syndromu diabetické nohy*. Praha: ČDS JEP, 2016.
6. JUŘENÍKOVÁ, P. et al. *Vybraná perioperační problematika cévněchirurgických pacientů*. Brno: Masarykova univerzita, 2018. ISBN 978-802-1091-733.
7. OLŠOVSKÝ, J. *Diabetes mellitus 2. typu: průvodce ošetřujícího lékaře*. Praha: Maxdorf. 2018. ISBN 978-80-7345-558-3.
8. PIŤHOVÁ, P. Syndrom diabetické nohy. *Medicína pro praxi* [online]. 2017, 14(2), 71-76 [cit. 2020-06-13]. ISSN 1214-8687. Available: https://www.medicina.propraxi.cz/artkey/med-201702-0005_Syndrom_diabeticke_nohy.php?back=%2Fsearch.php%3Fquery%3DPi%25BBhov%25E1%26sfrom%3D0%26spage%3D30.
9. SHOEMAKER, S. J. et al. The Patient Education Materials Assessment Tool (PEMAT) and User's Guide. Agency for Healthcare Research and Quality [online]. 2014. [cit. 2020-06-12]. Retrieved from: https://ahrq.gov/sites/default/files/publications/files/pemat_guide.pdf.
10. ŠPATENKOVÁ, N., SMÉKALOVÁ, L. *Edukace seniorů: geragogika a gerontodidaktika*. Praha: Grada, 2015. ISBN 978-802-4754-468.
11. WEBER, P. et al. Diabetes mellitus – pohled internisty, geriatra a diabetolog současně. *Postgraduální medicína* [online]. 2014(04) [cit. 2020-06-12]. ISSN 12-4184. Available: <http://zdravi.euro.cz/clanek/postgradualni-medicina/diabetes-mellitus-pohled-internisty-geriatra-a-diabetologa-soucasne-474974> 12.

Contact

Mgr. Silvie Svobodová

Univerzita Palackého v Olomouci, Fakulta zdravotnických věd

Křížkovského 511/8, 771 47 Olomouc, Česká republika

email: svosi@seznam.cz

SUBJECTIVE PERCEPTION OF THE QUALITY OF PROPHYLACTIC DIABETIC FOOTWEAR BY THE ELDERLY PEOPLE WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS

Silvie Svobodová

Abstract

In this paper, we focused on finding out the subjective perception of the quality of diabetic preventive footwear in seniors with type 2 diabetes mellitus. Methods: Data were collected by controlled technique of designed structured interview with the soled target group. Results: The sample consisted of 200 seniors with a medical diagnosis of type 2 diabetes mellitus 90 (45.0 %) men and 110 (55.0 %) women, who are wearing prophylactic footwear; more than 80.0 % of respondents perceive footwear as quality ones; comfortable 76.0 % of seniors; 47.5 % of respondents at the age of category 61-70 do not like the look of shoes at all; the colour of the shoes was rated as the worst. Conclusions: Respondents perceive prophylactic footwear as comfortable, high quality and relatively affordable, the problematic area is the colour scale and the typical design, which leads to feelings of discrimination or stigmatization when wearing these shoes.

Key words: *elderly people, diabetes mellitus, prophylactic diabetic footwear, quality footwear*

1 INTRODUCTION

The number of seniors in the Czech population is growing, currently reaching 18.0 %. In future years, the situation will not change, the age will increase, and the number of people with older age will increase. The incidence of diabetes will also increase with age; in the population over 65 years of age, more than 20.0 % prevalence is expected. Diabetes mellitus affects more than one third of Czech seniors, in most cases it is a diagnosis of type 2 diabetes mellitus. At the age of 70 years and up and occurs in 95.0 % of cases. The possibilities of compensation deteriorate during the duration of this disease, although modern diagnostic and therapeutic procedures try to prevent this (Karen, Svačina et al., 2018; Demographic yearbook of the Czech Republic 2016, 2017).

Significant occurrence, including micro and macrovascular complications, contributes to shortening life expectancy, on average between 3 and 7 years of age (Weber et al., 2014). The number of especially late complications is growing, which cause increased morbidity and mortality of elderly diabetics. One of the most serious is diabetic foot syndrome, which affects less than 15-25.0 % of patients and significantly affects their quality of life. Consistently applied preventive measures significantly reduce its incidence, including the risk of limb amputation (Jirkovská et al., 2006; Piřhová, 2017). Diabetics who suffer from neuropathy should take maximum care of their feet. As part of the education, medical staff, doctors and nurses, should deal with appropriate education that will affect and alleviate or prevent the development of diabetic foot syndrome. Recommendations include regular daily observation of the feet, their bath; nail care and wearing preventive shoes and suitable socks (Jirkovská, Lacigová, Ruřavý, Bém, 2016).

Quality diabetic preventive footwear must meet properties that help prevent the development of diabetic foot syndrome. It is characterized by a seamless cut, plenty of space in the toe of the shoe and size 1-2 cm larger. These criteria respect changes in leg volumes during the

day and also possible deformities in the area of the fingers, which occur in the senior population. At the same time, footwear must prevent the formation of new deformities and limit local pressures in this area. The reasonably rigid tread part distributes these pressures when stepping on uneven surfaces and a suitable removable insole supports the correct function of the arch of the foot. The shaped heel part improves stability when walking. These parameters reduce leg and spine pain when walking. The lining and removable insoles should be provided with an antibacterial treatment, which creates a favourable microclimate in the footwear.

The construction of the shoes and the materials used ensure maximum comfort when standing and walking for a long time. The shape and design of the shoes and insert insoles are designed on the basis of extensive anthropometric measurements of the feet. Diabetic preventive footwear manufactured in the Czech Republic must meet the certification of the ČSN 79 5600 standard. This standard states and specifies individual criteria and its last modification is available from May 2008.

In the Czech Republic, health insurance companies provide 1000 CZK every two years for the purchase of preventive diabetic footwear. The prophylactic footwear may only be prescribed by some doctors, a diabetologist or podiatrist, an angiologist, an orthopaedist, a surgeon and a rehabilitation doctor. It is prescribed as a special voucher, which is used for the prescription of medical and orthopaedic aids and it is also necessary to obtain the consent of a revision doctor of a specific health insurance company. Prescribed footwear is then purchased after thorough measurement and testing at the medical supplies shop or a pharmacy.

2 METHODS

The aim of the research quantitative survey was to find out how respondents, seniors with type 2 diabetes mellitus, perceive the quality and comfort of wearing prophylactic (diabetic) footwear in the prevention of diabetic foot syndrome. To find out if they used the contribution of the health insurance company to obtain it and how they evaluate the availability of this special shoes. The sample consisted of 200 seniors with type 2 diabetes mellitus, 90 (45.0 %) men and 110 (55.0 %) women observed in a private diabetology unit. Data were collected by controlled technique of designed structured interview with the soled target group. The age of the respondents was 60 years and more years. The interview was conducted only with respondents who wore prophylactic footwear on the day of the interview; at the same time, it was assessed whether it corresponds to the required parameters for this type of footwear.

Research questions:

- How do respondents, seniors with diabetes, subjectively perceive the quality of prophylactic footwear?
- How do respondents evaluate the comfort of prophylactic footwear?

3 RESULTS

The research survey included 200 (100.0 %) respondents who wear prophylactic diabetic footwear as part of the prevention of diabetic foot syndrome. As part of the research survey were monitored criteria characterizing the quality of prophylactic footwear (it is closed shoes, the length of the shoe is 1 - 2 cm larger than the longest toe, wide toe of the shoe, rigid sole, the top of the shoe without seams, heel height maximally up to 2.5 cm in women and in men up to 2 cm, fixation of shoes with Velcro or lacing and damping insert insole. The group originally consisted of 215 respondents, but 15 respondents wore footwear that did not meet the criteria for prophylactic footwear, although it was purchased by respondents as preventive diabetic footwear. Most often, these shoes had an open toe, soft sole shoes, was with

insufficient fixation in the instep area and with seams on the inside of the upper. These respondents were additionally excluded from the research survey. Of the total number, 112 (56.0 %) respondents had footwear purchased with the participation of a health insurance company; 82 (73.2 %) women. Female respondents used the allowance more often than men. Vouchers for the purchase of prophylactic footwear were issued to respondents by a diabetologist (83.0 %), a podiatrist (12.5 %) and in 5 (4.5 %) cases by an orthopaedist.

Table 1 Gender and age of respondents

Gender	Men		Women		Total	
	N	%	N	%	N	%
Age						
61 – 65	22	24.4	30	27.3	52	26.0
66 – 70	24	26.7	31	28.2	55	25.0
71 – 75	15	16.7	26	23.6	46	23.0
76 – 80	17	18.9	13	11.8	30	15.0
81 – 85	6	6.7	3	3.6	9	4.5
86 – 90	5	5.6	4	1.8	9	4.5
91 – 95	1	0.3	3	3.6	4	2.0
Total	90	45.0	110	55.0	200	100.0

Source: Author, 2020

Table 1 shows the number of respondents, senior diabetics, who wear appropriate prophylactic footwear in the prevention of diabetic foot syndrome. The most numerous group of respondents, 107 (53.5 %), wearing preventive footwear was in the age range of 61 - 70 years. The most numerous group of respondents, 55 (27.5 %), who had it acquired with the co-participation of an insurance company, was in the age range of 66 - 70 years. Respondents aged 61 to 75 wore more prophylactic footwear than respondents aged 76 to 95 years. More than 80.0 % of respondents considered footwear to be of good quality; 138 (69.0 %) were very satisfied and 27 (13.5 %) of seniors were satisfied. 152 (76.0 %) of seniors consider prophylactic footwear to be comfortable. Others had reservations about excessive shoe closure (9.0 %), lacing (7.0 %) and difficult to put on shoes (8.0 %). These respondents had limited mobility, some of which were overweight or obese; problems could be caused by a low arch of foot or other pathological changes in the foot area. The appearance of preventive footwear was addressed by both sexes; it was most important in the age category 61 - 70 years; 32 (69.6 %) of male respondents, 47 (77.0 %) of female respondents. For male and female respondents in the age categories of 71 and over, the appearance of the footwear was unimportant, the emphasis was on comfort and functionality; 29 (47.5 %) of respondent's female in the age category 61-70 years said that they did not like the appearance of shoes at all, but due to the recommendation of paramedics or the recommendation of family members or acquaintances, they bought the shoes. The colour of the shoes was rated the worst, 40.0 % of the respondents female did not like it. They would expect a more colourful range, with not only black, brown and burgundy to choose from. Most respondents wore leather footwear 153 (76.5 %), the others had textile material (elastic textile suede, neoprene).

Only 27 (13.5 %) of respondents did not like fixing shoes with lacing and 8 (4.0 %) Velcro closure. 66 (33.0 %) of respondents had 2 pairs of preventive footwear and shoes changed, the others had only 1 pair; 54 (27.0 %) of seniors stated that they have winter and summer variants of prophylactic footwear, others wear footwear all year round; they sometimes alternate it with common shoes for walking or sports ones. The 73-year-old man had for the

longest time one pair of diabetic shoes (for 5 years). The average length of wearing shoes was reported to be around 3 seasons, approximately 1.5 years.

We also focused on the issue of discrimination based on the wearing of these shoes; 49 (24.5 %) of seniors, mostly women, perceived and felt that wearing these shoes was discriminatory. The appearance of the footwear was most criticized by women for its massive appearance too wide front part of shoe, absence of heel and decorative elements.

Of the total number of respondents, 62 (31.0 %) perceive that this special footwear is very financially burdensome for them, but only 12 (19.4 %) of them used a voucher paid for by the insurance company, 98 (49.0 %) consider footwear to be a financial expense they can afford; the rest of the seniors did not address the price. In most cases, they also bought 2 or more pairs of preventive shoes. Respondents bought the shoes themselves 134 (67.0 %), others were helped to buy footwear by family members or on the recommendation of a general nurse, a doctor and an acquaintance; 36 (18.0 %) of respondents bought shoes through an online store with specialized footwear for diabetics, 116 (58.0 %) in pharmacies and 48 (24.0 %) in specialized shoe stores.

4 DISCUSSION

Prophylactic footwear is intended for patients with diabetes mellitus without advanced complications. It is recommended in the early stages of the disease, when late complications of diabetes are not yet fully developed, especially in milder forms of peripheral neuropathy, or in patients with ischemic lower extremities disease. It is also suitable for patients with mild deformities and a positive history of diabetic foot syndrome, but without the presence of active ulceration (Jirkovská et al., 2006). Unsuitable footwear is one of the most important immediate causes of trauma and, consequently, ulceration of the foot in high-risk diabetics (Jirkovská, Lacigová, Rušavý, Bém, 2016; Bakker, 2015). In prevention, the risk of a defect can be reduced by introducing specialized preventive footwear and cushioning insoles. Their use reduces peak plantar pressures in high-risk areas and to protect against the action of frictional forces. Patients with the presence of a more severe form of sensory impairment in neuropathy find it difficult to assess whether a particular shoe fits them well or not. They tend to buy smaller shoes and do not perceive that the shoe is pushing them. Tight shoes stimulate the remaining nerve endings for the perception of pressure. Patients perceive this as the feeling of well-fitting shoes that sit securely on their feet. For this reason, there is sometimes a problem with well-measured custom-made footwear, which is perceived as too loose for these reasons (Záhumenský, 2007; Jirkovská, Lacigová, Rušavý, Bém, 2016). More than 80.0 % of our seniors subjectively perceived diabetic footwear as comfortable and functional.

Special preventive footwear is most often available in pharmacies and medical supplies, in special shoe stores and in online stores with specialized footwear, where sales staff should thoroughly measure the legs and design a suitable cut and size. It is recommended that patients buy footwear in the afternoon when the foot is not significantly swollen and new footwear should be with an adequately bigger (Pendsey, 2014; Jirkovská, Lacigová, Rušavý, Bém, 2016). Our research also shows that respondents buy prophylactic footwear the most in pharmacies (58.0 %), almost a quarter in specialized shoe stores and less than 20 percent through an online store.

Footwear should be made of soft leather materials. The shoe made of artificial soft elastic artificial materials is suitable for patients who have deformities in the area of interphalangeal finger joints (hammer fingers) or in metatarsophalangeal joint of the foot. In our group, almost 80.0 % of respondents wore upper part of shoes made of natural leather, other respondents made of artificial soft material (neoprene). The material on the upper of the shoe is most often used in natural leather; leather is the most suitable for this special shoe and

meets the properties that are very important for it. The diabetic foot widens and changes shape during the day. The soft leather materials of the upper offer maximum comfort and convenience when walking. It is recommended to walk in the new shoes from the beginning in the range of 20 - 120 minutes to avoid bruising and ulceration (Pendsey, 2014; Pitřhová, 2017). In healthy people, the shape of the shoes stabilizes after approximately 60 to 100 hours of wearing new shoes, while in diabetics who have a dry and cold foot after up to 200 hours of wearing shoes. Impairment of the autonomic sympathetic system leads to a reduction in sweating, dry skin with a risk of cracks. Disrupted innervation of the circulation causes hyperaemia, when the leg is seemingly well perfused with blood, warm. However, there is a redistribution of blood flow and flow through nutritive skin and muscle capillaries is reduced. A warm, numb, dry foot resulting from somatic and autonomic dysfunction provides the patient with a false sense of security. Frequent complaint for patients is the subjective feeling of cold feet, which contrasts with the objective finding of warm skin (Záhumenský, 2007; International Diabetes Federation, 2017).

The appearance of preventive footwear was solved by both sexes in the age category 61 - 70 years, it is considered important by 70.0 % of male respondents and 77.0 % of female respondents. Almost half (47,5 %) of respondent's female in the age category of 61-70 said that they did not like the appearance of shoes at all, but due to the recommendation of paramedics or the recommendation of family members or acquaintances, they bought the shoes. The colour of the shoes was rated the worst. They would expect a more colourful range, with not only black, brown and burgundy to choose from. The colour of the upper material for the summer variant of the footwear was particularly insufficiently evaluated. Younger patients choose sports shoes; elderly patients include both material and colour and shape in their selection (Pendsey, 2014). For male and female respondents in the age categories 71 and over, it was found that the appearance of footwear is not important for them; the emphasis was on comfort and functionality.

5 CONCLUSION

Respondents in the age range of 61-70 better adhere to the recommendations provided in education regarding the wearing of prophylactic footwear. The shorter duration of diabetes mellitus and greater activity of younger age groups of respondents and their ability to trace and obtain information from multiple sources on the prevention of complications of diabetes mellitus 2 type play a role here. However, it is necessary to realize that if the offered prophylactic footwear will meet only the criteria that contribute to solving health problems and will not suit, especially younger seniors, its design and trends in footwear, it will be very difficult to persuade this specific group of patients to wear it. Respondents perceive prophylactic footwear as comfortable, high quality and relatively affordable. The problematic area is the colour scale and the typical design, which leads to feelings of discrimination or stigmatization when wearing these shoes. It is necessary to gradually innovated the produced series of footwear based on the requirements of the market / customers while maintaining the necessary health criteria.

Literature

1. BAKKER, K., et al., *Prevention and management of Foot Problems in Diabetes. Guidance Documents and Recommendations*, 2015, www.iwgdf.org.
2. *Demographic yearbook of the Czech Republic 2016*. Praha: Český statistický úřad, 2017. ISBN 978-80-250-2787-5.
3. International Diabetes Federation. *Clinical Practice Recommendation on the Diabetic Foot. A guide for health care professionals*: International Diabetes Federation, 2017.

4. JEFFCOATE, W. J. et al., Current Challenges and Opportunities in the Prevention and Management of Diabetic Foot Ulcers, *Diabetes Care* 2018 Apr; 41(4): 645-652. [online]. 2018 [cit. 2019-06-13]. ISSN 0149-5992. <https://doi.org/10.2337/dc17-1836>.
5. JIRKOVSKÁ, A. et al. *Syndrom diabetické nohy*. Praha: Maxdorf, 2006. ISBN 80-7345-095-X.
6. JIRKOVSKÁ, A., LACIGOVÁ, S., RUŠAVÝ, Z., BÉM, R. *Doporučený postup pro prevenci, diagnostiku a terapii syndromu diabetické nohy*. Praha: ČDS JEP, 2016.
7. PENDSEY, S. *Contemporary management of the diabetic foot*. New Delhi: Jaypee Brothers Medical Publisher, 2014.
8. PIŤHOVÁ, P. Syndrom diabetické nohy. *Medicína pro praxi* [online]. 2017, 14(2), 71-76 [cit. 2020-06-13]. ISSN 1214-8687. Available:https://www.medicina-propraxi.cz/artkey/med-201702-0005_Syndrom_diabeticke_nohy.php?back=%2Fsearch.php%3Fquery%3DPi%25BBhov%25E1%26sfrom%3D0%26spage%3D30
10. VAN NETTEN, J. J. et al. Diabetic Foot Australia Guideline on Footwear for People with Diabetes. *Journal of Foot and Ankle Research* 11 (2018): 2. <http://doi.org/10.1186/s13047-017-0244-z>
9. WEBER, P. et al. Diabetes mellitus – pohled internisty, geriatra a diabetologa současně. *Postgraduální medicína* [online]. 2014(04) [cit. 2019-06-12]. ISSN 12-4184. Available: <http://zdravi.euro.cz/clanek/postgradualni-medicina/diabetes-mellit-u-s-pohled-internisty-geriatra-a-diabetologa-soucasne-474974>
10. ZÁHUMENSKÝ, E., RÁDL, P. Přínos protetické péče a zdravotní obuvi u komplikovaných stavů diabetické nohy. *Interní medicína pro praxi* [online]. 2007, 2, 78-83 [cit. 2019-05-20]. ISSN 1803-5256. Available: <https://www.solen.cz/pdfs/int/2007/02/06.pdf>

Kontaktní údaje

Mgr. Silvie Svobodová

Univerzita Palackého v Olomouci, Fakulta zdravotnických věd

Křížkovského 511/8, 771 47 Olomouc, Česká republika

email: svosi@seznam.cz

DLHODOBÝ DIALYZAČNÝ PROGRAM A JEHO VPLYV NA JEDNOTLIVÉ ASPEKTY KVALITY ŽIVOTA

LONG-TERM DIALYSIS PROGRAM AND ITS IMPACT ON INDIVIDUAL ASPECTS OF QUALITY OF LIFE

*Šantová Tatiana, Andrea Šuličová, Jana Cinová, Eubomíra Lizáková,
Zuzana Novotná*

Abstrakt

Chronické zlyhanie obličiek je stav nezvratného a postupujúceho poškodenia obličiek, ktoré býva následkom spektra obličkových porúch. Tie vedú k zaradeniu pacientov do dlhodobého dialyzačného programu. Dôležitým aspektom samotnej liečby dialyzovaného pacienta je vhodná edukácia o zmenách životného štýlu. Je preto potrebné venovať sa týmto oblastiam: selfmonitoring TK, monitoring príjmu a výdaja tekutín, starostlivosť o AV fistulu a kožu, obmedzenie a kontrola príjmu tekutín, bielkovín, K, Na, fosforu, telesnej hmotnosti, potenciálnym komplikáciám ochorenia ako je perikarditída, prejavy krvácania, infekcia AV fistuly, vírusová hepatitída, nežiadúcim účinkov liekov (anemiká, antihypertenzíva, diuretiká), selfmonitoring diabetu (cukrovky), anémie, eliminácie abúзов (alkohol, káva, psychotropné látky a pod.).

Kľúčové slová: dialýza, kvalita života, dlhodobý dialyzačný program, prieskum

Abstract

Chronic renal failure is a condition of irreversible and progressive renal damage that results from a spectrum of renal disorders. These lead to the inclusion of patients in a long-term dialysis program. An important aspect of the treatment of a dialysis patient itself is appropriate education about lifestyle changes. It is therefore necessary to address the following areas: self-monitoring of blood pressure, monitoring of fluid intake and expenditure, care of AV fistula and skin, restriction and control of fluid, protein, K, Na, phosphorus, body weight, potential complications of the disease such as pericarditis, bleeding, AV fistula infection, viral hepatitis, drug side effects (anemics, antihypertensives, diuretics), diabetes self-monitoring (diabetes), anemia, elimination of abuse (alcohol, coffee, psychotropic substances, etc.)

Key words: dialysis, quality of life, long - term dialysis program, research

1 DIALÝZA A FAKTORY OVPLYŇUJÚCE KVALITU ŽIVOTA PACIENTOV ZARADENÝCH DO DDP

Hemodialýza je eliminačná metóda náhrady funkcie obličiek ktorá je využívaná najčastejšie. Preto sa označenie (hemo)dialýza stalo prakticky synonymom náhrady renálnych funkcií(1). Najčastejšou formou hemodialýzy je v súčasnosti intermitentná hemodialýza v dialyzačnom centre s trvaním 3,5 až 5 hodín, a to 2- až 3-krát týždenne. Štandardná frekvencia dialýz je 3-krát týždenne(2). Režim 2-krát týždenne je možné použiť u pacientov s vysokou reziduálnou funkciou alebo v období zahajovania dialyzačnej liečby. Prípadne u chorých s výrazne limitovanou prognózou. (3)Pacienti po zaradení do chronického dialyzačného programu majú možnosť zapísať sa na čakaciu listinu k transplantácii obličky, ak nemajú absolútne

kontraindikácie vylučujúce túto možnosť. Medzi absolútne kontraindikácie k transplantácii obličiek patrí pozitívita HIV a nekontrolovateľné nádorové ochorenie (2).

1.1 Biologické faktory ovplyvňujúce kvalitu života pacientov zaradených do DDP

Fosfor je súčasťou bunkových membrán a podieľa sa na metabolizme základných živín, predovšetkým bielkovín, tukov a cukrov. Má nezastupiteľnú rolu pri prenose energie v organizme. Spolu s vápnikom je neoddeliteľnou súčasťou kostí a zubov. Vstrebáva sa v tenkom čreve a z tela je vylučovaný močom. Pri hladine fosforu v krvi vyššej ako 1,7 mmol/l je potrebné zvoliť stravu s nižším obsahom fosforu. Doporučená dávka sa pohybuje do 1 000 miligramov fosforu denne v závislosti na aktuálnu hladinu fosforu v krvi (5) Pohyb na čerstvom vzduchu, resp. ľahká telesná práca sú veľmi dôležité, podporujú nielen udržiavanie svalstva, trávenie a využitie živín, ale predovšetkým navodzujú u pacienta tak potrebný a žiaduci pocit pohody a radosť z telesnej výkonnosti. Vhodné sú menej náročné športy napríklad stolný tenis, minigolf, prechádzková turistika a výlety do prírody, zbieranie hřibov a podobne (6). Vyššia a neobvyklá fyzická záťaž u netrénovaného pacienta prináša riziká. Rovnako pre dialyzovaných ako pre transplantovaných pacientov platí, že najzávažnejšie je riziko kardiovaskulárne a ortopedické. Pred nadmernou záťažou je tiež potrebné chrániť transplantovaný orgán. Prvotným cieľom je motivácia a podnietenie záujmu dialyzovaného o fyzickú aktivitu. Alternatívou je realizácia rôznych pohybových programov nielen mimo hemodialyzačného strediska, ale aj počas samotného priebehu hemodialýzy. Cvičenie realizované mimo dialyzačného strediska v kombinácii s asistovanou pohybovou aktivitou v priebehu hemodialýzy je najvhodnejším spôsobom ako sa udržať v čo najlepšej kondícii. Tréning počas realizácie HD je tvorený radom špeciálnych cvičení, ktoré pacienti vykonávajú pod dohľadom rehabilitačného pracovníka, fyzioterapeuta alebo odborne školenej osoby (7). Dialyzovaní pacienti môžu mimo pobytu v dialyzačnom centre vykonávať aktivity ako chôdza, cyklistika, plávanie, ktoré majú pozitívny vplyv ako na fyzickú, tak aj na psychickú stránku. Je potrebné upozorniť, že výkonnostné a závodne vykonávané športy nie sú vhodné, môžu dokonca viesť k demotivácii a pohoršeniu zdravotného stavu (7). Faktorom ovplyvňujúcim kvalitu života dialyzovaných pacientov je aj bolesť. Syndróm nekludných nôh a syndróm karpálneho tunela patria medzi najčastejšie prejavy neuropatickej bolesti, ktorou trpia viac dialyzovaní pacienti. Bolesť u pacientov v dlhodobom hemodialyzačnom programe vzniká aj v súvislosti s chronickými komplikáciami a prejaví sa bolestivosťou svalov a kostí pri renálnej osteopatii. Psychické problémy ešte viac zintenzívňujú prežívanie bolesti pacienta. (8).

1.2 Psychické faktory ovplyvňujúce kvalitu života pacientov zaradených do DDP

Akékolvek ochorenie a jeho liečba pôsobí na telo rovnako ako na psychiku. Osoba začínajúca dialyzačnú liečbu prechádza fázami, ktoré sú reakciou na závažnú zmenu. Je to prirodzený vývoj vyvolaný informáciou o stave zdravia. Tieto zmeny očakávania, sebahodnotenia a spoločenských dôsledkov vedú často k emočne vypätým situáciám. Profesionálny prístup personálu, informovanosť pacienta a rodiny, pomoc psychológa a medikácie môžu rýchlejšie viesť k stabilizácii a adaptácii na novú situáciu. Pacient, ktorý dostal novú informáciu o svojom závažnom ochorení a o jeho nevyliciteľnosti, reaguje do istej miery typickým, a preto predvídateľným spôsobom. Môže byť prítomný hnev, agresivita, nadávky či urážky.. K tomu aby prístup zdravotníckeho personálu bol profesionálny, a dokázal si zachovať odstup a správne hodnotenie situácie je potrebné, aby mal psychologické znalosti (9). Stres u chorého v dialyzačnom programe plyní rovnako z choroby samotnej, z jej nevyliciteľnosti a jej prejavov akými sú únava, slabosť, nespavosť, bolesti, smäd či opuchy ako aj zo spôsobu liečby. K prekonaniu psychického stresu, úzkosti, strachu a k zachovaniu stability vnútorného sveta, sebahodnotenia a sebadôvery je psychika človeka vybavená radou

obranných mechanizmov. Vyrovňavajúce stratégie k prekonaniu stresu sú individuálne a to, ako pacient stres zvládne, ako sa s ním vyrovná a ako ho prekoná má vplyv na jeho adaptáciu. Úzkosť je najčastejší problém dialyzovaných a transplantovaných pacientov. Súvisí s neistotou vo vývoji choroby, možného neúspechu liečby, zhoršenia komplikácií, zlou prognózou aj z nepredvídateľných udalostí. U niektorých má úzkosť somatickú podporu (bolesti hlavy, nechutenstvo) ale niekedy je stres skutočne vyvolávajúcim podnetom k poruche zdravia. Ak sa pacientom nepodarí úzkosť prekonať dôjde k manifestácií vo forme depresie alebo agresie. K zníženiu miery úzkosti prospieva dobrá informovanosť pacientov, relaxačné metódy a kondičné cvičenia (9).

1.3 Sociálne faktory ovplyvňujúce kvalitu života pacientov zaradených do DDP

Sociálna núdza je stav, keď si občan nemôže sám zabezpečiť starostlivosť o svoju osobu, starostlivosť o svoju domácnosť, ochranu a uplatňovanie svojich práv a právom chránených záujmov alebo kontakt so spoločenským prostredím najmä vzhľadom na vek, nepriaznivý zdravotný stav, sociálnu neprispôsobenosť alebo stratu zamestnania. Hoci dialyzačná liečba nedovoľuje dlhšie pobyty na vzdialenom mieste, väčšie vzdialenosti sa dajú prekonať vlakom či autom za 2 – 3 dni. Pacienti sa nemusia zriecť účasti na rodinných oslavách a podobných akciách. Môžu si taktiež predĺžiť interval. Je tiež možné predĺžiť interval medzi dialýzami o 1 – 2 dni. Dlhšia dovolenka na inom mieste je ale možná len pri zabezpečení dovolenkovej dialýzy v najbližšom dialyzačnom stredisku. U disciplinovaných pacientov s dobrým telesným stavom odborníci nenamietajú, niet námietok proti vedeniu osobného auta. Disciplinovanosť tu však znamená aj reálne zvážiť svoje sily pred nástupom na cestu. (10) Je vhodné, aby dialyzovaný pacient mohol pokračovať v zamestnaní, aj keď často musí byť jeho pracovná doba, prípadne i náplň upravená. Nemôže vykonávať fyzicky náročnú prácu, pretože má vplyvom liekov zníženú imunitu a je náchylnejší na infekcie. Práve kvôli spomenutým obmedzeniam majú pacienti veľký problém nájsť si vhodné zamestnanie. Problém zamestnávania chronicky chorých pacientov spočíva hlavne v postojoch zamestnávateľov, ktorí nie sú ochotní prispôsobiť pracovné podmienky zmeneným potrebám pacientov, ktorých zdravotný stav si vyžaduje realizáciu peritoneálnej dialýzy na pracovisku, alebo dochádzať na pravidelnú hemodialýzu do zdravotníckeho zariadenia. Spoločenský život a komunikácia s priateľmi a rodinou by sa nemala prerušiť. Vzájomné návštevy medzi príbuznými a známymi odvrátia pozornosť pacienta od vlastných problémov, motivujú ho a vzbudia u neho chuť žiť, čo sa odráža i vo zvýšení spolupráci pacienta so zdravotníckym personálom. S ochorením sa musí vyrovnávať nielen pacient, ale i jeho rodina, ktorá tiež prechádza štádiami adaptácie na ochorenie, pretože dialyzovaný je životne závislý na pravidelnej dialyzačnej liečbe (10).

2 ASPEKTY KVALITY ŽIVOTA U PACIENTOV ZARADENÝCH DO DDP

2.1 Ciele prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu je posúdiť a zhodnotiť aké faktory vplývajú na kvalitu života dialyzovaných pacientov a najviac ovplyvňujú alebo obmedzujú pacientov v dlhodobom dialyzačnom programe? Zhodnotiť zmeny v kvalite života dialyzovaných pacientov po zahájení liečby. Identifikovať aspekty, ktoré najviac ovplyvňujú dialyzovaných pacientov. Posúdiť pocity pacientov, ktoré prežívajú počas liečby. Zhodnotiť diétna obmedzenia, ktoré pacientov najviac zaťažujú.

2.2 Metodika

Prieskum sme realizovali metódou neštandardizovaného dotazníka. Dotazník pozostáva z 24 otázok. Distribuovaných bolo 50 dotazníkov, z ktorých sa nám vrátilo 50 (100%) návratnosť.

V dotazníku bola použitá jedna Likertova škála. Výsledky sme spracovali pomocou kvantitatívnej analýzy a číselné hodnoty sme zobrali v tabuľkách a grafoch.

2.3 Súbor

Prieskum sme realizovali v dialyzačnom centre Fénix, spol. s.r.o.. vo Vranove nad Topľou v apríli 2020. Prieskumnú vzorku tvorilo 50 respondentov ženského a mužského pohlavia.

2.4 Výsledky prieskumu

Tabuľka 1 Príčina začatia hemodialyzačnej liečby

Možnosti	n	%
Infekcie	5	10%
Zníženie funkcie obličiek	29	58%
Poškodenie obličiek (trauma)	0	0%
Vrodené ochorenie obličiek	6	12%
Nádorové ochorenia obličiek a močových ciest	3	6%
Iné - Diabetes mellitus	7	14%
Spolu	50	100%

Vznik ochorenia obličiek má rôzne príčiny. Medzi najčastejšie príčiny je zníženie funkcie obličiek 29 (58%), po ktorom je nutná dialyzačná liečba. Pri doplňujúcej odpovedi nám (7) 14% respondentov odpovedalo, že príčinou potreby dialýzy je ochorenie diabetes mellitus (cukrovka), ktoré viedlo k zlyhaniu funkcie obličiek.

Tabuľka 2 Činnosti pri ktorých vás obmedzuje cievny prístup/fistula

Možnosti	n	%
Pri cvičení	5	10%
V zamestnaní	2	4%
Pri kúpaní	23	46%
Obmedzuje ma esteticky	18	36%
Iné - Pri športe	2	4%
Spolu	50	100%

Cievny prístup je neoddeliteľnou súčasťou dialyzačnej liečby. Cievny prístup obmedzuje pacientov v bežných činnostiach ako kúpanie, ktoré uvidelo za obmedzujúce 23 (46%) respondentov. Týmto údajom sme zistili, že pre pacientov je náročná starostlivosť a obozretnosť o cievny prístup.

Tabuľka 3 Vyrovnanosť s dialyzačnou liečbou

Možnosti	n	%
Áno	38	76%
Nie	12	24%
Spolu	50	100%

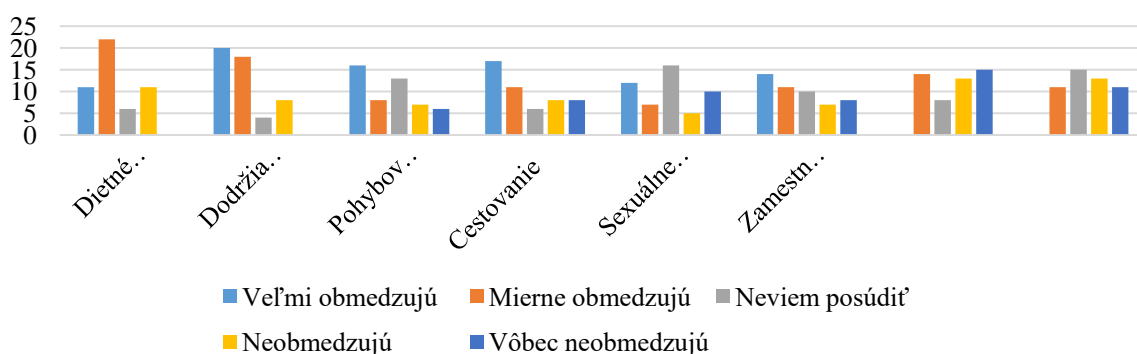
(76%) respondentov uviedlo, že sú vyrovnaní s dialyzačnou liečbou a tým, ako je dôležitá pre ich život. Týmto zistením musíme dbať na dôslednú informovanosť pacientov, aby chápali nutnosti liečby.

Tabuľka 4 Kvalita života

Možnosti	n	%
Hodnotím ju veľmi dobre.	4	8%
Kvalita môjho života je obmedzená.	37	74%
Hodnotím ju zle.	6	12%
Hodnotím ju veľmi zle.	3	6%
Spolu	50	100%

(74%) respondentov uviedlo, že ich kvalita života je obmedzená. Preto je úlohou zdravotníckeho personálu edukovať pacientov o zmenách, ktoré môžu aplikovať, aby žili plnohodnotný život ako pred liečbou a obmedzenia brali ako pomoc v ich stave a nie ako záťaž.

Vizualizácia dát obmedzení dialyzačnej liečby

1 - veľmi obmedzujú 2 - mierne obmedzujú 3 - neviem posúdiť 4 - neobmedzujú
5 - vôbec neobmedzujú

Graf č.1 . Obmedzenia dialyzačnej liečby

(40%) respondentov uviedlo, že ich veľmi obmedzuje dodržiavanie pitného režimu. Diétne opatrenia považujú (44%) respondentov za mierne obmedzujúce. Pre (32%) respondentov je pohybová aktivita veľmi obmedzujúca. Cestovanie do dialyzačného strediska predstavuje veľké obmedzenia pre (34%). (28%) respondentov ktorí sú zamestnaní považujú za veľmi obmedzujúce byť zamestnaní a dodržiavať obmedzenia dialyzačnej liečby. Najmenej obmedzujúce sú zmeny vo vzťahoch a v rodine kde (30%) respondentov označilo za vôbec neobmedzujúce.

Tabuľka 5 Zmeny v životnom štýle

Možnosti	n	%
Nutnosť odchodu na invalidný dôchodok	23	46%
Zmena pracovnej pozície.	6	12%
Pokračovanie v zamestnaní/štúdiu bez zmeny	0	0%
Nutnosť zmeny zamestnania.	3	6%
Nutnosť prerušenia štúdia	1	2%
Iné - už bol dôchodca	17	34%
Spolu	50	100%

(46%) respondentov uviedlo, že boli nútení odísť na invalidný dôchodok. (34%) respondentov už bolo v dôchodkovom veku.

Tabuľka 6 Obmedzenia v rámci príjmu tekutín

Možnosti	n	%
Z dôvodu dehydratácie, častý pocit smädu	36	72%
Z dôvodu obmedzeného príjmu tekutín sú prítomné opuchy dolných končatín	2	4%
Pre stále sledovanie a monitorovanie vylučovania moču s následným regulovaním prijímania tekutín	11	22%
Nedostatočná forma informovanosti o zásadách zmiernujúcich smäd	0	0%
Iné - sťažené vylučovanie stolice	1	2%
Spolu	50	100%

Pitný režim je dôležitý práve u dialyzovaných pacientov, ktorí majú prísny režim ktorý musia dodržiavať. 36 (72%) respondentov uviedlo častý pocit smädu a dehydratáciu. Zdrojom problémov pre pacientov môže byť neznalosť metód potlačujúcich smäd.

Tabuľka 7 Pocity pacienta v súvislosti s dialýzou

Možnosti	n	%
Strach	8	16%
Úzkosť	8	16%
Depresia	3	6%
Radosť	2	4%
Nervozita	23	46%
Iné - žiadne	6	12%
Spolu	50	100%

Pri liečbe v dialyzačných strediskách je úlohou zdravotníckeho personálu, aby sa postaral o pohodlie pacientov a ich pocity. Najväčší počet respondentov uviedlo pocit nervozity 23 (46%). Je dôležité aby sa pacienti počas liečby cítili dobre, z dôvodu vzniku pridružených ochorení.

Tabuľka 8 Príčina prežívania nepríjemných pocitov

Možnosti	n	%
Diétne opatrenia	17	34%
Hrozba smrti	5	10%
Závislosť od prístroja	10	20%
Nefunkčnosť fistuly	8	16%
Komplikácie	9	18%
Iné - bolesť chrbta	1	2%
Spolu	50	100%

Prie riešení a eliminovaní je dôležité vedieť príčinu vzniku nepríjemných pocitov. Najviac respondentov uviedlo, že ich nepríjemne pocity vytvárajú diétne opatrenia 17 (34%).

Tabuľka 9 Psychický stav pacienta

Možnosti	n	%
Môj stav sa zlepšil	13	26%
Môj stav je rovnaký	27	54%
Môj stav sa zhoršil	10	20%
Iné -	0	0%
Spolu	50	100%

Psychický stav dialyzovaných pacientov je menlivý. Stav 27 (54%) respondentov zostal rovnaký ako na začiatku dialyzačnej liečby. Počas trvania dialyzačnej liečby uviedlo 13 (26%) respondentov že sa ich psychický stav zlepšil.

Tabuľka 10 Spolupráca odborníkov

Možnosti	n	%
Diétna sestra	31	62%
Psychológ	7	14%
Psychiater	0	0%
Sociálny pracovník	4	8%
Fyzioterapeut	5	10%
Sexuológ	1	2%
Iné	2	4%
Spolu	50	100%

Pri výbere odborníkov, ktorých pomoc dialyzovaní pacienti potrebujú uviedlo 31 (62%) respondentov diétnu sestru, od ktorej potrebujú najväčšiu asistenciu.

Tabuľka 11 Obmedzenia v športovej aktivite

Možnosti	n	%
Áno, musel som ukončiť všetky aktivity	7	14%
Áno, vykonávam ich s určitými obmedzeniami	6	12%
Bol som nútený nahradiť ich inými záujmami	10	20%
Nevenujem sa žiadnemu športu	27	54%
Spolu	50	100%

Pri športovej aktivite sa 27 (54%) respondentov nevenujú žiadnemu športu. Tento poznatok nás vedie k zameraniu sa na aktivity, ktoré by mohli dialyzovaní pacienti vykonávať.

Tabuľka 12 Rodina a životný štýl

Možnosti	n	%
Ťažkosti s uspokojením finančných potrieb rodiny	6	12%
Obmedzený čas, ktorý trávim s rodinou	11	22%
Zdravotný stav ma obmedzuje vo vykonávaní domácich prác a iných aktivít	31	62%
Zmena rolí v rodine	0	0%
Zmena v rodinných vzťahoch	1	2%
Iné – žiadne	1	2%
Spolu	50	100%

V rodine a životnom štýle 31 (62%) respondentov uviedlo obmedzenia zdravotného stavu vo vykonávaní bežných domácich prác a iných aktivít.

Tabuľka 13 Preprava pacienta

Možnosti	n	%
Veľmi obmedzujúca časová náročnosť cesty	10	20%
Nepohodlie	1	2%
Narušenie denného režimu	30	60%
Necestujem sanitkou	9	18%
Iné -	0	0%
Spolu	50	100%

Preprava pacienta je veľmi dôležitá pre dostupnosť a časté dochádzanie do dialyzačných stredísk. Respondentov obmedzuje časová náročnosť, ktorá narušuje denný režim respondentov 30 (60%).

3 DISKUSIA

Z našich zistení vyplýva že ochorenia obličiek respondentov invalidizujú a respondenti sú nútení odísť na invalidný dôchodok. Z prieskumu vyplýva, že pacienti svoj zdravotný stav hodnotia z hľadiska kvality života za obmedzený v 74%. Väčšina respondentov hodnotí kvalitu života za obmedzenú, ale nehodnotia svoj stav za zhoršený. Kvalita života dialyzovaných pacientov sa mení aj v súvislosti s vekom. Vznikom komplikácií sa pacientom zhoršuje kvalita života a zvládanie liečby. Podporovanie dialyzovaných pacientov od rodinných príslušníkov je najlepším aspektom psychickej podpory. Pacienti, ktorí majú rodinných príslušníkov zvládajú dialyzačnú liečbu lepšie. Respondenti v rodine a životnom štýle hodnotia svoj zdravotný stav za obmedzujúci vo vykonávaní domácich prác a iných aktivít ako aj obmedzený čas, ktorý trávia s rodinou. Pomocou nášho dotazníka sme zistili, že 46% respondentov pociťuje nervozitu počas dialyzačnej liečby. Ďalšie pocity sú tak isto negatívne ako strach a úzkosť, ktorá sa vyskytuje u 16% respondentov. Naším prieskumom chceme upozorniť na prostredie dialyzačných stredísk a podporu zo strany zdravotníckeho personálu. Respondenti očakávajú podporu od zdravotníckeho personálu s ktorým trávajú čas počas dialyzačnej liečby. Dôležitá je ústretovosť, empatia a komunikatívnosť zdravotníckeho personálu, ktorí môžu spríjemniť náladu pacientov. Pozornosť personálu by sa mala zamerať aj na spríjemnenie prostredia dialyzačných stredísk. Časovo náročná liečba, je nadmerne zaťažujúcou pre pacientov, preto je dôležité sprostredkovať uvoľnené a príjemné prostredie, v ktorom sa pacient bude cítiť pohodlne a neobmedzene. Respondentom pomáha pri časovo náročnej liečbe komunikácia s ostatnými pacientmi v rovnakom stave. Preto je pre pacientov podstatné absolvovať liečbu s osobou, ktorú pozná a môže s ňou komunikovať. Diétne obmedzenia sú pre dialyzovaných pacientov najdôležitejšou súčasťou liečby. Je veľmi dôležité dodržiavanie diétného a pitného režimu. Pacienti tieto obmedzenia hodnotia za najviac obmedzujúce. V našom prieskume ohodnotilo 44% respondentov diétne opatrenia za mierne obmedzujúce a dodržiavanie pitného režimu 40% respondentov za veľmi obmedzujúce. Z diétnych obmedzení je pre nich najťažšie obmedziť príjem sodíka v potravinách ako napr.: údeniny, konzervy, syry, kuchynská soľ. V mnohých potravinách sa nachádza soľ a preto je nutné poučiť pacienta, aby si dokázal prečítať z obalu potravín nutričné hodnoty a zloženie. Je veľmi dôležité, aby pacienti poznali metódy na potlačanie smädu. Zároveň naučiť pacientov o náhradách v prijímaní stravy a o rozložení malého množstva tekutín, aby nepresiahli množstvo, ktoré môžu za 24 hodín prijať. Poučiť pacientov o zaznamenávaní príjmu tekutín.

4 ZÁVER

Pre pacienta s chronickou renálnou insuficienciou je dialyzačná liečba nevyhnutnosťou. Súčasťou liečby je poučiť pacienta v oblastiach, vďaka ktorým bude žiť plnohodnotný život. Dialyzačná liečba je pre pacienta s chronickým zlyhaním obličiek celoživotná. Prieskumom sme chceli zistiť, ktoré faktory pôsobia na kvalitu života dialyzovaných pacientov. Analýzou údajov získaných pomocou dotazníkov môžeme konštatovať, že kvalita života dialyzovaných pacientov sa mení. Respondenti hodnotia svoj zdravotný stav po začatí dialyzačnej liečby za zhoršený, alebo nezmenený a v jednotlivých oblastiach kvality života za obmedzujúci. Na základe prieskumu sme zistili, že dominantné zmeny vznikli v biologickej a sociálnej oblasti kvality života pacienta. V psychickej oblasti nastali zmeny u pacientov, ktorí nemajú podporu rodinných príslušníkov, alebo zdravotníckeho personálu. Pacientov zaradených do DDP je potrebné motivovať a edukovať o správnej životospráve a upozorniť na pozitíva, ktoré dosiahnu tým, že sa zlepšia ich zdravotný stav ak budú rešpektovať a dodržiavať všetky odporúčania a obmedzenia v oblasti stravovania a pitného režimu. Dôležitý je empatický prístup odborníkov k dialyzovaným pacientom a ich príbuzným. Dúfame, že nadobudnuté poznatky prispesú k zlepšeniu a zabezpečeniu kvalitnej úrovne života pacientov, zaradených do dlhodobého dialyzačného programu.

Použitá literatúra

1. SVATOVÁ, M., et al. (2012). Urológia a urologické ošetrovatel'stvo. 1. vydanie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.
2. TEPLAN, V. (2017). Nefrologické minimum pro klinickou praxi. 2., přepracované a doplněné vydání. Praha: Mladá fronta, ISBN 9788020443700
3. ZAKIYANOV O., TESAŘ V., 2018, Průvodce klinickou nefrologií a dialýzou pro internisty, Mladá 148 str., fronta 2018, Praha, ISBN 978-80-204-4860-6
4. JANKECHOVÁ, M. 2005. Ošetrovatel'ská starostlivosť o dialyzovaného pacienta. In *Komplexná starostlivosť o človeka v hraničných situáciách*. Prešov: Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce bl. P. P. Gojdiča, 2006, 91-96 s., ISBN 80-969449-1-6.
5. TEPLAN, V.(2013). Nefrologické minimum pro klinickou praxi. Praha: Mladá fronta. ISBN 9788020428813
6. GULÁŠOVÁ I. Zmeny životného štýlu u dialyzovaných pacientov. Kontakt. roč. VIII, 1/2006, s. 58-65, ISSN 1212-4117
7. SVOBODA, L., MAHROVÁ, A.2009. *Pohyb jako součást léčby dialyzovaných a transplantovaných pacientů*. 1. vydanie. Praha: TRITON, 2009, 271s., ISBN 978-80-7387-147-
8. SAGOVÁ, M. 2010. Bolest a její léčba u dialyzovaných nemocných. In VIKLICKÝ, O., TESAŘ, V., DUSILOVÁ SULKOVÁ, S. 2010. *Doporučené postupy a algoritmy v nefrologii*. 1. vyd. Praha : GradaPublishing a.s., 2010. 156-157 s. ISBN 978-80-247-3227-5.
9. HNATOVÁ , I., KOVÁČOVÁ, L. 2010. Niektoré aspekty života ľudí zaradených do dialyzačného programu.5. medzinárodná konferencia doktorandov odborov Psychológia a Sociálna práca. 2010. 305 – 309 s. [online] 2010 [Cit. 12.2.2012]. Dostupné na:http://www.kpsv.fsvaz.ukf.sk/PhD%20konf%202010/SUBORY/PDF/38_Hnatova-Kovacova.pdf.
10. ELIÁŠ, Marek. 2016. Dospelých pacientov u nefrológov vlani pribudlo. In: Webnoviny. [online]. [cit. 19-4-2019]. Dostupné na internete: <<https://www.webnoviny.sk/vzdravotnictve/dospelych-pacientov-nefrologov-vlani-pribudlo/>>

Kontaktné údaje

PhDr. Mgr. Tatiana Šantová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Email: Tatiana.Santova@unipo.sk

SPRÁVANIE PACIENTOV AKO NEŽIADUCA UDALOSŤ

THE BEHAVIOUR OF PATIENTS AS ADVERSE EVENT

*Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová,
Dagmar Magurová, Eleonóra Klímová*

Abstrakt

Pacient pod vplyvom choroby a hospitalizácie je v stave mimoriadnej zraniteľnosti. Často nemá dostatečné informácie, je vystrašený, neschopný si sám pomôcť a trpí. Pod vplyvom opísaných okolností a emócií sa môže správať neadekvátne. Správanie pacienta môžeme zaradiť medzi nežiadúce udalosti v prípade, že ide o agresívne správanie, nespolupracujúceho pacienta. Zdravotnícki pracovníci by svojim správaním a konaním mali nežiadúcim udalostiam predchádzať. V predkladanom príspevku definujeme nežiadúce udalosti. Konkrétnejšie popisujeme agresívne správanie a nespolupracujúceho pacienta. Súčasťou príspevku je prieskum realizovaný u študentov odboru ošetrovateľstvo. Cieľom prieskumu bolo zistiť s akým typom nežiadúceho správania sa najčastejšie stretávajú a do akej miery ho dokážu eliminovať.

Kľúčové slová: *správanie, nežiaduca udalosť, pacient, prieskum*

Abstract

The patient is in a state of extreme vulnerability under the influence of illness and hospitalization. He often does not have enough information, is frightened, unable to help himself and suffers. Under the influence of the described circumstances and emotions, he may behave inadequately. Patient behavior can be classified as an adverse event in the case of aggressive behavior of a non-cooperating patient. Healthcare professionals should prevent adverse events from their behavior and actions. In this paper, we define adverse events. More specifically, we describe aggressive behavior and a non-cooperating patient. Part of the paper is a survey of students in the field of nursing. The aim of the survey was to find out what type of unwanted behavior they most often encounter and to what extent they can eliminate it.

Key words: *behavior, adverse event, patient, survey*

1 NEŽIADUCA UDALOSŤ

Nežiadúce udalosti charakterizujeme ako udalosti, ktoré mohli vyústiť telesným poškodením pacienta, a bolo možné sa im vyhnúť. K nežiaducim udalostiam patrí aj psychické alebo socioekonomické poškodenie pacienta. Medzi ďalšie nežiadúce udalosti zaraďujeme zhoršenie klinického stavu pacienta, ktorého následkom je trvalé telesné poškodenie alebo úmrtie pacienta (Pokorná a kol., 2019).

Podľa Škrľu (2005) nežiaducu udalosť definujeme ako udalosť, počas ktorej došlo k pochybeniu pri starostlivosti o pacienta, kedy sa lekárska alebo ošetrovateľská intervencia neuskutočnila podľa plánu alebo daných štandardov. Výsledkom tejto odchýlky je poškodenie zdravia pacienta, inej osoby alebo majetku.

Nežiadúce udalosti sú dôležitými ukazovateľmi predpovedajúcimi kvalitu zdravotnej starostlivosti pacienta. Zaraďujeme k nim neúmyselné zranenia alebo komplikácie, ktoré majú za následok smrť, zdravotné postihnutie alebo predĺženie pobytu v nemocnici. Miera

nežiaducich udalostí u hospitalizovaných pacientov je významným meradlom ich bezpečnosti (Kang, Kim, Lee, 2014).

Všetky spomínané definície súhlasia s tým, že nežiaduce udalosti vykazujú tri kľúčové charakteristiky, a tými sú negativita, zapojenie pacienta a príčina. Negativitou rozumieme udalosť, ktorá je vo svojej podstate nežiaduca, nevhodná alebo škodlivá pre pacientovo zdravie. Zapojenie pacienta znamená, že daná udalosť ho aktívne zahŕňa a zároveň má na neho negatívny vplyv. Každá nežiaduca udalosť má svoju príčinu. Musí existovať náznak, že udalosť je výsledkom časti procesu zdravotnej starostlivosti (Walshe, 2000).

Medzinárodné štatistiky uvádzajú, že poškodenie pacienta je celosvetovo 14. najčastejšou príčinou ekonomickej záťaže súvisiacou so zdravotnou starostlivosťou. Najvyspelejšie systémy umožňujúce sledovanie nežiaducich udalostí zatiaľ existujú v USA a vo Veľkej Británii (Pokorná a kol., 2019).

Existuje niekoľko typov nežiaducich udalostí: dekubitus, diéta/výživa, zdravotnícka dokumentácia, správanie osôb, klinická administratíva, klinický výkon, medicínske plyny, medicínske prístroje/vybavenie, medikácia/i.v. roztoky, neočakávané zhoršenie klinického stavu, pád, transfúzia/krvné deriváty a zdroje/management organizácie.

1.1 Správanie ako nežiaduca udalosť

Správanie je prejavom prežívania v zmysle spojenia s pozorovateľnou aktivitou organizmu, s pohybmi a činnosťou kostrového svalstva a žliaz s vnútornou sekréciou. V širšom význame je odpoveďou organizmu na zmeny v jeho okolí.“ (Verešová a kol. 2007, s. 12). Podľa Hilgarda (1975) je správanie aktivita organizmu pozorovaná inou osobou alebo prístrojmi. Vo všeobecnosti rozlišujeme tri kategórie správania, a to konanie, reč a výraz.

Prevenia nežiaduceho správania a princípy komunikácie zdravotníckych pracovníkov

Pri prvom kontakte s pacientom zvyčajne začíname otázkou: Aké máte ťažkosti? Podrobná anamnéza je nevyhnutnou súčasťou každého vyšetrenia pacienta. Niektorí lekári začínajú rozhovorom o pacientových aktuálnych problémoch. Tým pacient nadobudne dojem, že sa o neho zaujímame a chceme mu pomôcť. Našou úlohou je starostlivo počúvať pacienta a robiť si stručné poznámky o rozhovore. Prvý rozhovor s pacientom by mal byť orientačný, kvôli nadviazaniu kontaktu a získaniu dôvery. V ďalších krokoch získavame informácie o rodinnej anamnéze, ktorá nás informuje o sociálnom prostredí rodiny, interpersonálnych vzťahoch v rodine a o hereditárnych dispozíciách. Dozvedáme sa o somatických ochoreniach v rodine, prípadnom alkoholizme v rodine alebo iných drogových závislostiach (Dušek, Večerová-Procházková 2015).

Rovnako dôležitou zásadou je snaha o zamedzenie vzniku a rozvoja negatívneho správania. V súčasnosti je chybou, ak pri prvom kontakte s pacientom, je komunikácia strohá, obmedzená a lekár sa sústreďuje na zápis anamnézy. Verbálna komunikácia je minimalizovaná, očný kontakt nie je dostatočný, lekár pozerá do počítača, čo môže u pacienta vyvolať širokú škálu negatívnych pocitov napríklad: nezaujímam sa, nepočúvam ma, ignoruje ma a iné.

Nevhodná, nesprávna či nedostatočná komunikácia v zdravotníctve sa významnou mierou podieľa na problémoch a sťažnostiach pacientov. V procese poskytovania zdravotnej starostlivosti sa komunikácia asi najviac podieľa na vytvorení dôvery medzi lekárom a pacientom, zároveň ovplyvňuje vzťah medzi lekárom, resp. zdravotníckym pracovníkom a pacientom.

V samotnej komunikácii lekára a ďalších zdravotníckych pracovníkov s pacientom môžu nastať problémové situácie, medzi ktoré je možné zahrnúť oznamovanie nepriaznivých správ, komunikácia a kontakt s agresívnym pacientom, pacientom lekárom, pacientom „VIP“, pacientom závislým od návykových látok, obeťou trestného činu či osobou podozrivou zo

spáchania trestného činu, blízkymi pacienta v kritickom stave či pozostalými v prípade úmrtia.

Správne vedený rozhovor je citlivým nástrojom zdravotníckeho pracovníka (Iannaccone Farkašová a kol. 2016)

Medzi ďalšie princípy v komunikácii a prístupe patrí: profesionálne vystupovanie, mať nezaujatý postoj, prejavíť empatiu, motivácia pacienta, asertívne správanie, pravidelne monitorovať zmeny u pacienta, zaistiť bezpečné prostredie, použitie obmedzovacích prostriedkov v prípade potreby podľa metodického usmernenia na základe ordinácie lekára, informovanosť pacienta o všetkých liečebných aktivitách, privolanie pomoci v krízovej situácii (napr. asistancia polície), zabezpečiť vzdelávanie zdravotníckych pracovníkov v oblasti manažmentu nežiaducich udalostí, dokumentácia riešenia konkrétnej situácie (Pokorná a kol. 2019).

1.2 Nespolupracujúci pacient

Existuje veľa dôvodov, prečo pacienti nespolupracujú. Najčastejším dôvodom nespolupráce je diagnóza chorého. Ide o pacientov so psychickou a neurologickou diagnózou, napríklad: Alzheimerova choroba, nádory mozgu, psychózy, závislosť od návykových látok, nedobrovoľná hospitalizácia atď. Nespolupráca pacienta môže viesť až k agresívnemu správaniu.

Poruchy správania sa u pacientov s demenciou objavujú v stredných a ťažkých štádiách. Prejavujú sa nepokojom, neúčelným prechádzaním, prenášaním vecí, vyzliekaním sa, blúdením atď. Nepokoj môže byť spojený s agresívnymi prejavmi rôznej intenzity (vykrikovanie, nadávanie, fyzický útok). Objavujú sa aj poruchy emócií, ktoré sa prejavujú ako záchvaty hnevu či smútku (Petr, Marková a kol. 2014).

Sestra musí pozorovať aj neverbálne prejavy pacienta. Pri agresívnom správaní je potrebné zistiť, čo tento stav vyvolalo. Ošetrovateľským problémom je porucha pacientovho správania. Nedorozumenie a napätie medzi pacientom a ošetrovateľom vzniká často v súvislosti so snahou pacienta kúpať, umývať, prípadne obliekať. Pacienti, ktorí takúto činnosť nechápu sa prirodzene bránia. Rozdiel medzi odporovým a agresívnym správaním je klinicky významný, pretože akonáhle ošetrojúci personál prestane pacienta nútiť k nežiaducej činnosti, prejavy odporu pominú (Fertaľová a kol. 2019).

1.3 Agresívny pacient

Zdravotnícki pracovníci sa v priebehu svojej praxe stretávajú s rôznymi pacientmi. Veľakrát je správanie pacienta ovplyvnené práve jeho diagnózou. Niektorí z nich nespolupracujú, odmietajú pomoc sestier, dokonca sa u nich vyskytujú prejavy agresie. Hlavnou úlohou sestry je rozpoznať signály správania pacienta a vykonať také opatrenia, aby bola zaistená bezpečnosť pre pacienta, ale aj jeho okolia (Petr, Marková a kol. 2014).

Pre lepšie pochopenie agresívneho správania pacienta je potrebné definovať pojmy nepokoj a agresia. Nepokoj je stav zvýšenej pohybovej aktivity, ktorá prechádza od miernych foriem, ako je zvýšená gestikulácia, prešľapovanie, podupávanie až po výrazný celkový nepokoj, kedy pacient bezcieľne pobeháva a aktívne zasahuje do okolia (Fertaľová, 2017).

Podľa Moyerovej definície je agresia také správanie, ktorého úmyslom je pôsobiť škodlivo voči inému organizmu. Neskôr bola definícia doplnená o agresiu voči predmetom. Kunikova definícia agresie v sebe zahŕňa slovné alebo fyzické konanie s cieľom ublížiť. Spoločným prierezom oboch definícií je zjavnosť agresie a zámerné správanie (Látalová 2013).

Agresia býva sprevádzaná hnevom, pocitmi nenávisťi a môže viesť k fyzickému zraneniu zdravotníka, iného pacienta alebo poškodeniu predmetov. Rozoznávame nasledujúce stupne agresie:

- nepriateľstvo (hostilita) – patrí k najnižším stupňom agresie, je viditeľná zo správania pacienta,
- verbálna agresia – druhý stupeň agresie (vedená slovom, často s použitím vulgarizmov alebo prostredníctvom listov, či telefonátov),
- brachiálna agresia – tretí, najzávažnejší stupeň agresie (realizovaná aktívnou silou, použitím nástrojov, ako nôž, strelná zbraň atď.) (Peter, Marková a kol. 2014).

Podľa zamerania rozlišujeme:

- autoagresiu (zameraná na seba, patria sem samovražedné pokusy, sebapoškodzovanie),
- heteroagresiu (zameraná voči druhému človeku).

U osôb s duševnými poruchami rozlišujeme nasledujúce skupiny agresívneho správania:

- impulzívna agresia (je neplánovaná, vychádza z nedostatku zábrán v správaní),
- psychotická agresivita (vyplýva z psychotickej symptomatológie),
- inštrumentálna agresia (je plánovaná s cieľom uspokojenia potreby) (Látalová 2013).

Takmer každý zdravotnícky pracovník sa počas svojej praxe stretne s pacientom, u ktorého sa prejavuje agresívne správanie. Pri komunikácii s pacientom, u ktorého predpokladáme agresívne správanie, je potrebné zvoliť vhodný prístup. Petr, Marková a kol. (2014) uvádzajú všeobecné metódy prístupu k agresívnym pacientom. Sestra by nikdy nemala ostávať s pacientom sama v miestnosti, je potrebné mať nablízku ďalších zdravotníckych pracovníkov, ktorí sú v prevahe. Pri kontakte s pacientom je potrebné udržiavať si taký odstup, aby sme v prípade napadnutia boli mimo dosahu pacienta. Pri vstupe do izby sa snažíme byť vždy bližšie k dverám. Pri usporiadaní napríklad psychiatrickej ambulancie, je potrebné myslieť na vhodné usporiadanie pracovného stola lekára, vyšetrovacieho lôžka, aby ošetrojúci personál, mal k dverám čo najlepší prístup pri úniku.

Ďalšou dôležitou zásadou je vhodná forma komunikácie s pacientom. S chorým rozprávame pokojným hlasom, používame zrozumiteľné a krátke vety, dôležité informácie opakujeme, nie sme na pacienta naliehaví, nehádame sa s ním, neklameme mu, oslovujeme ho menom, vyjadrujeme svoje pocity, ktoré sa týkajú jeho správania. S pacientom komunikuje zdravotník, na ktorého chorý dobre reaguje.

Keltner, Bostrom a McGuinness (2011) spomínajú ďalšie opatrenia. Pri vypätej situácii prevezmeme kontrolu a pristupujeme k pacientovi pokojne. Diskutujeme s ním o jeho pocitoch a alternatívnych riešeniach situácie. Ak je potrebné, navrhujeme pacientovi „time out“ a poskytneme mu tiché miesto, aby sa mohol upokojiť. Pri zlepšení správania pacienta pochválime.

Nikdy nehovoríme pacientovi „upokojte sa“, pretože to vyvolá opačnú reakciu. Ak pacient kričí, skôr položíme otázku: „Ako vám môžem pomôcť?“ Nevstupujeme do osobnej zóny pacienta, udržiavame si odstup. Ak pacient zaútočí nožom, prípadne strelnou zbraňou, vždy sa snažíme zachrániť vlastný život, čo najskôr utiecť, aj keby ohrozoval blízku osobu a privolať čo najskôr pomoc. Ak pacient útočí zbraňou, nevyjednávame s ním, zaujmeme submisívny postoj a zvládnutie situácie nechávame na odborníkov.

Hlavným cieľom zvládnutia agresie je eliminácia škôd, ublíženia, niekedy aj za cenu fyzického obmedzenia agresora (Orel a kol., 2016).

Nemali by sme podceňovať možné riziko. Je potrebné neustále sledovať agresívneho jedinca, odstrániť nebezpečné predmety z jeho dosahu, z liekov môžeme použiť antipsychotiká a anxiolytiká. Dlhodobým cieľom je zmiernenie agresívnych tendencií a eliminácia vyvolávajúcej príčiny. Pri akomkoľvek type nepriateľského správania je potrebné zaujímať postoj uvedený vo všeobecných zásadách prístupu k agresívnym pacientom.

Rizikové správanie pacienta predstavuje nedodržovanie liečebných postupov (napr. odmietanie užívania liekov, nedodržovanie kľudového režimu). Toto správanie môže mať mnoho príčin (rezignácia zdravotného stavu, nezodpovedný prístup). Ak pacient odmieta užiť

liek, v prvom kroku sa snažíme pacientovi dohovoriť a zistiť dôvod odmietania, ak intervencie sestry nie sú postačujúce, oznámi túto skutočnosť ošetrovateľskému lekárovi, ktorý zvyčajne s pacientom o uvedenom probléme rozpráva a rozhodne o ďalšom postupe. Vo vyhrotených prípadoch môže lekár zmeniť perorálnu liečbu na parenterálnu. Takýto prístup môže lekár voliť u pacientov, ktorí nie sú kritickí k svojmu ochoreniu, vzhľadom na duševný stav. Iný postup je v prípade, ak pacient z rôznych dôvodov s liečebnými postupmi nesúhlasí a jeho duševný stav toho nie je príčinou, čiže pacient svojím podpisom nedáva súhlas s liečebnými postupmi.

1.4 Hlásenie nežiaducich udalostí

V rámci stratégie bezpečnosti pacienta si poskytovatelia ústavnej zdravotnej starostlivosti zavádzajú systémy hlásení. Hlavnou funkciou systémov, ktoré sa zaoberajú hlásením nežiaducich udalostí v nemocničnom prostredí, je skúmanie, analýza a využitie získaných poznatkov v praxi. Pri nahlásení neúmyselného poškodenia zdravotníckimi pracovníkmi využívajú štandardné protokoly. Tie musia obsahovať nasledujúce údaje:

- a) informácie o poškodenom pacientovi (pohlavie, vek, psychický stav...),
- b) dátum nehody,
- c) čas nehody,
- d) charakteristika miesta (oddelenie, prostredie),
- e) osoba, ktorá mohla zapríčiniť nehodu,
- f) typ nehody, príčina a okolnosti, popis,
- g) prispievajúce faktory,
- h) dôsledky,
- i) vyjadrenie, či bolo možné nehode predísť,
- j) kategória zdravotníckeho pracovníka, ohlasujúceho nehodu (Pažinková 2014).

Na základe hlásenia udalostí sa začne ich preskúmanie, analýza príčin a v prípade potreby sa prijmu opatrenia na predchádzanie obdobných príhod.

Pri oznámení nežiaducej udalosti je potrebné udať informácie o stave pred, ale aj po vzniku nežiaducej udalosti. Ďalej zaznamenávame dátum udalosti, jej typ, pracovisko, na ktorom sa daná udalosť vyskytla, podrobnú analýzu udalosti, preventívne opatrenia, druh a úroveň poškodenia.

Pri nežiaducich udalostiach uvažujeme o nasledujúcich poškodeniach:

- žiadne (bez poškodenia pacienta),
- materiálne (poškodenie, strata majetku, náklady na uzdravenie),
- psychické (vychádza zo spôsobu a obsahu komunikácie),
- fyzické (poškodenie fyzickej integrity),
- neznáme (poškodenie, ktoré sa nedá určiť v danej chvíli) (Pokorná a kol. 2019).

1.5 Výsledky prieskumu

V apríli 2020 sme realizovali prieskum. Cieľom prieskumu bolo zistiť, s akým druhom nežiaduceho správania pacientov sa študenti odboru ošetrovateľstvo stretli počas realizácie klinickej praxe v zdravotníckych zariadeniach. Objektom prieskumu boli študenti 2. a 3. ročníka Fakulty zdravotníckych odborov Prešovskej univerzity v Prešove.

Metodika

Pre zber empirických údajov sme použili metódu dotazníka, ktorý je vhodný pre hromadný zber informácií. Pomocou Google formulárov sme vytvorili vlastný dotazník. Pri formulácii otázok sme vychádzali z hlavného cieľa prieskumu. Dotazník je zložený zo šestnástich otázok, z toho štrnásť otázok je zatvorených a dve sú otvorené. Otázky sa týkajú skúseností, ktoré študenti ošetrovateľstva získali počas realizácie klinických cvičení a ich názorov na

danú problematiku. Odpovede na otázky týkajúce sa názoru študentov sú zostavené pomocou Likertovej škály.

Výsledky

Prieskumu sa zúčastnilo 70 respondentov vo veku 20 až 29 rokov. Zisťovali sme aj absolvovanú strednú školu, pretože to môže mať vplyv na doterajšie skúsenosti a zvládanie nežiaduceho správania pacientov. 70 % respondentov sú absolventmi Stredných zdravotníckych škôl, 25,7% respondentov sú absolventmi gymnázia. 4,3% respondentov sú absolventmi stredných odborných škôl. Zistili sme, že s nespolupracujúcim pacientom sa počas klinických cvičení stretli takmer všetci opýtaní respondenti, z čoho vyplýva, že nespolupráca pacientov je každodennou praxou zdravotníckych pracovníkov. V prieskume sme zároveň zisťovali ako reagoval personál na nespoluprácu pacienta. Až 38,6% opýtaných by reagovali ináč na nespoluprácu pacienta, v porovnaní s reakciou ošetrojúceho personálu. Ďalším častým typom nežiaduceho správania pacientov sú rôzne prejavy agresívneho správania, čo potvrdilo až 70% študentov. O aké typy agresívneho správania išlo uvádzame v tabuľke 1.

Tabuľka 1: Typy agresívneho správania

O aký typ agresívneho správania išlo?	Počet (n)	Percentá (%)
Slovné vyhrážanie	11	15,7
Nepriateľské správanie	33	47,1
Útočenie na personál	10	14,3
Nervozita, kričanie, kopanie a i.	16	22,9
Spolu	70	100

Pri dotazovaní, či by študenti vedeli zvládnuť prejavy agresívneho správania iba 10% opýtaných by túto situáciu nevedeli adekvátne riešiť a vhodne reagovať. Zároveň respondenti pozitívne hodnotili reakciu zdravotníckych pracovníkov a zvládanie prejavov agresívneho správania čo potvrdilo 88% študentov.

Diskusia

Pri vzdelávaní zdravotníckych pracovníkov je potrebné venovať pozornosť komunikačným zručnostiam a zvládaniu nežiaduceho správania pacientov, ktorí pod vplyvom rôznych okolností súvisiach s ochorením, diagnostickými a liečebnými postupmi môže reagovať neadekvátne, nepriateľsky, agresívne až do takej miery, že ohrozí vlastné zdravie. Po analýze a vyhodnotení dotazníka môžeme konštatovať, že študenti majú skúsenosti s rôznymi typmi nežiaduceho správania.

Študenti sa stretli s nespolupracujúcim pacientom (98,6 %), s obťažovaním sestry zo strany pacienta (60 %), zažili nepovolený odchod pacienta z oddelenia (72,9%) a stretli sa aj s agresívnym pacientom (100 %). Tieto typy nežiaduceho správania patria medzi najčastejšie, s ktorými sa študenti stretli. Ako ďalšie nežiaduce typy správania študenti uviedli odmietanie liečby, závislosť a i. Rôznorodosť typov nežiaduceho správania, s ktorým sa študenti stretli, súvisí s tým, že absolvovali klinickú prax na rôznych oddeleniach. Študenti stretli pacientov s rozličnými diagnózami, ktoré spôsobujú aj rozličné nežiaduce správanie.

V zahraničných prieskumoch nachádzame zaujímavé informácie, ktoré potvrdzujú naše získané výsledky. Nespolupracujúci pacient je častý typ pacienta, s ktorým sa môžeme stretnúť. Nespolupráca nastáva, keď pacient nepočúva nariadenia zdravotníckeho personálu (napr. odmieta užívať lieky). Osterberg a Blaschke (2005) uvádzajú, že priemerná miera

užívania liekov u amerických pacientov sa pohybuje v rozmedzí len 43-78 %. Opustenie oddelenia proti odporúčaniam lekára je problémom, ktorý znižuje kvalitu zdravotnej starostlivosti o pacienta. Alfrande (2009) uvádza, že astmatickí pacienti, ktorí svojvoľne opustili nemocnicu majú 3-krát vyššie riziko opätovného umiestnenia v nemocničnom zariadení v priebehu jedného mesiaca. Látalová (2013) spomína niekoľko výskumov, ktoré sa týkali agresívneho správania pacientov. Ako príklad uvádzame taliansku štúdiu analyzujúcu agresívne správanie pacientov, ktorí boli umiestnení na psychiatrickom oddelení. Výskum sa uskutočnil v roku 2004. Získané informácie sa týkajú 1324 pacientov, ktorých správanie sa dá rozdeliť do 3 skupín: priateľské, nepriateľské a násilnícke. 129 pacientov (10 %) sa správalo nepriateľsky a 37 pacientov (3 %) napadlo personál, či iných pacientov. Aj v našom prieskume sme zisťovali, s akým typom agresivity sa študenti stretli. V porovnaní s naším prieskumom, nepriateľské správanie potvrdilo 47,1 % respondentov.

Zdravotnícky personál by mal pacientov podporovať a povzbudzovať v procese adaptácie na akúkoľvek chorobu. Pozitívny a empatický prístup môžu pomôcť predchádzať nežiaducemu správaniu pacientov. Na základe teoretických vedomostí a prieskumom získaných údajov sme navrhli niekoľko odporúčaní pre prax. Výsledky dotazníka ukazujú, že veľa respondentov nevie, ako má reagovať pri strete s nežiaducim správaním. Najčastejšie sa to týka interakcie s agresívnym, obťažujúcim a nespolupracujúcim pacientom. Je nutné pripravovať študentov na to, že sa počas klinických cvičení a neskôr aj pri výkone povolania, stretnú s rozličnými typmi nežiaduceho správania pacientov.

2 ZÁVER

Zložité životné situácie, chronické ochorenia, bolesť, nedostatok vedomostí môžu spôsobiť, že pacient neadekvátne reaguje a môže sa jednať až o nežiadúcu udalosť. Zdravotnícki pracovníci sa denne stretávajú s rôznymi typmi a charaktermi chorých ľudí, o ktorých sa musia postarať. Zvládanie záťažových situácií si vyžaduje jednak vedomosti ale aj praktické zručnosti na ich profesionálne zvládanie a dosiahnutie zmeny v správaní a konaní pacientov a nadviazanie spolupráce. Vlastnosti ako ľudskosť, empatia, profesionálnosť a zodpovednosť sú v tomto prípade nevyhnutnou výbavou osobnosti každého zdravotníckeho pracovníka.

Príspevok vznikol s podporou projektu Kultúrno edukačnej a grantovej agentúry KEGA č. 012PU-4/2018 s názvom: „Podiel ošetrovatelstva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou.“

Použitá literatúra

1. ALFANDRE, D. „I am Going Home“: Discharges Against Medical Advice [online]. 2009. [cit. 2020-03-22]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/article/s/PMC2664598/>
2. DUŠEK, K., VEČEŘOVÁ-PROCHÁZKOVÁ, A., 2010. *Diagnostika a terapie duševních poruch*. Praha: Grada. ISBN: 978-80-247-1620-6.
3. FERTAĽOVÁ, T. a kol., 2019. Zvládanie nepokoja u chorých s demenciou. In: *Sapere Aude 2019, spoločnosť a profesie učiteľa*. Roč. IX, s. 129-133. Hradec Králové: Magnanimitas. ISBN: 978-80-87952-29-0.
4. FERTAĽOVÁ, T., 2017. *Psychiatrické ošetrovatelstvo*. Lipovce pri Prešove: A-print, s.r.o. ISBN 978-80-89721-27-6.
5. IANNACCONE, FARKAŠOVÁ, S., DULINOVÁ, M., BOBROV, N., CIMBOLAKOVÁ, I., KIMÁKOVÁ, T. 2016. *Etické aspekty komunikácie v medicíne*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Lekárska fakulta. ISBN 978-80-8152-437-0.

6. KANG, J., KIM, CH., LEE, S. *Nurse-perceived Patient Adverse Events and Nursing Practice Environment*. [online]. 2014. [cit. 2020-03-15]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4186549/>
7. KELTNER, N. L., BOSTROM, C. E., MCGUINNESS, T., 2011. *Psychiatric nursing*. 6. vyd. Missouri: Elsevier Mosby. ISBN: 978-0-323-069-51-9.
8. LÁTALOVÁ, K., 2013. *Agresivita v psychiatrii*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4454-4.
9. OSTERBERG, L., BLASCHKE, T. *Adherence to meditation*. [online]. 2005. [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <http://www.ub.edu/farmaciaclinica/projectes/webquest/WQ2/docs/osterberg.pdf>
10. OREL, M. a kol., 2016. *Psychopatologie: Nauka o nemocech duše*. 2. vyd. ISBN 978-80-247-5516-8.
11. PETR, T., MARKOVÁ, E. a kol., 2014. *Ošetrovatelství v psychiatrii*. 1. vyd. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-4236-6.
12. POKORNÁ, A. a kol., 2019. *Management nežádoucích událostí ve zdravotnictví*. Praha: Grada. ISBN 978-80-271-0720-9.
13. ŠKRLA, P., 2005. *Především neublížit*. Brno: Národní centrum ošetrovatelství a nelékařských zdravotnických oborů. ISBN 978-80-7013-419-4.
14. VEREŠOVÁ, M. a kol., 2007. *Psychológia*. Martin: Osveta. ISBN 80-8063-239-1.
15. WALSHE, K. *Adverse events in health care: issues in measurement* [online]. 2000. [cit. 2020-03-07]. Dostupné z: <https://qualitysafety.bmj.com/content/9/1/47.full>

Kontaktné údaje

PhDr. Terézia Fertal'ová, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: terezia.fertalova@unipo.sk

ZDRAVOTNÁ GRAMOTNOSŤ SENIOROV

HEALTH LITERACY OF SENIORS

*Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová,
Eleonóra Klímová, Dagmar Magurová*

Abstrakt

V súčasnosti je populácia seniorov v centre záujmu viacerých odborníkov. Demografický vývoj spoločnosti, zvládnutie zdravotnej a sociálnej starostlivosti si vynucuje proaktívny prístup, hlavne v oblasti primárnej preventability ochorení. S týmto prístupom veľmi úzko súvisí úroveň zdravotnej gramotnosti. Podstatou zdravotnej gramotnosti nie je len mať poznatky o ľudskom organizme, o vymedzení zdravia, o chorobách a zdravotnom systéme. Jej obsahom je aj schopnosť reálne odhadnúť situáciu a rozhodovať v každodennom živote s cieľom upevniť, ochrániť a prinavrátiť zdravie nielen sebe, ale aj svojej rodine a širšej spoločnosti, ak je to potrebné. V empirii predkladaného príspevku sme zisťovali mieru zdravotnej gramotnosti na vybranej skupine seniorov. Na základe našich zistení môžeme navrhnúť konkrétne odporúčania podporujúce aktívny prístup k vlastnému zdraviu seniorov.

KLúčové slová: *zdravotná gramotnosť, senior, prevencia, prieskum*

Abstract

Currently, the population of seniors is in the center of attention of several professionals. Demographic development of society, management of health and social care necessitates a proactive approach, especially in the area of primary disease prevention. The level of health literacy is very closely related to this approach. The essence of health literacy is not just to have knowledge about the human body, the definition of health, diseases and the health system. It also includes the ability to realistically estimate the situation and make decisions in everyday life in order to strengthen, protect and restore the health not only of oneself, but also of one's family and wider society, if necessary. In the empire of the presented paper, we determined the level of health literacy in a selected group of seniors. Based on our findings, we can propose specific recommendations supporting an active approach to the own health of seniors.

Key words: *health literacy, senior, prevention, research*

1. Úvod

V posledných desaťročiach sa zvýšil počet obyvateľov, ktorí dosiahli seniorsky vek, teda (65+) vo všetkých regiónoch Slovenskej republiky. Každoročne narastá podiel ľudí v postproduktívnom veku a klesá podiel pôrodnosti a obyvateľstva v predproduktívnom veku t.j. detský vek- pod 14 rokov. V roku 2018 prvýkrát v histórii prevýšil postproduktívny vek, ktorý podľa údajov zo Štatistického úradu Slovenskej republiky publikovaný 2.5.2019, bol na vzostupe o 0,3 %, to znamená, že seniori nad 65+ rokov činia 16% celkovej populácie, zatiaľ čo predproduktívny vek zahŕňa 15,7% z celkovej populácie. Vzťah medzi počtom detí a seniorov v spoločnosti zachytáva tzv. index starnutia. V minulom roku na 100 detí pripadlo 102 seniorov. Fakt, že obyvateľstvo Slovenskej republiky starne potvrdzujú aj údaje, že priemerný vek Slováka je 40,8 rokov, to znamená, že polovica populácie je staršia ako 40 rokov (Štatistický úrad Slovenskej republiky 2019). Slovenská republika sa zaradila medzi ďalšie európske krajiny ako Taliansko, Grécko, Nemecko, Portugalsko, Fínsko, Bulharsko, Maďarsko vrátane Českej republiky, u ktorých podiel postproduktívneho obyvateľstva je

v progresii (Bártlová a kol. 2018). Predpokladá sa, že v roku 2050 dosiahne seniorsky vek viac ako 27% populácie Európy (WHO 2012). V dôsledku týchto demografických zmien je nutné zvýšiť potrebu podpory zdravia, kvality života, samostatnosti starších ľudí, nárast dostupnosti informácií týkajúcich sa zdravia u seniorského obyvateľstva.

Pojem zdravotná gramotnosť prvýkrát vyslovil v roku 1974 Simonds. Jeho chápanie bolo pomerne rozdielne v porovnaní s dnešným vnímaním. Trval, aby sa tento pojem doplnil do osnov na základných školách. Bol presvedčený, že žiaci a študenti by mali byť zdravotne gramotní na rovnakej úrovni, ako sú gramotní v iných predmetoch napr. histórii a vede (Ratzan 2001).

Svetová zdravotnícka organizácia zdravotnú gramotnosť definuje ako kognitívne a sociálne zručnosti, ktoré určujú motiváciu a schopnosť jednotlivcov získať prístup k pochopeniu a použitiu informácií spôsobom, ktorý podporuje a udržiava dobrý zdravotný stav (World Health Organization, 1998).

Model zdravotnej gramotnosti je pomerne nový trend, ktorý upriamuje pozornosť predovšetkým na schopnosť jednotlivca neustranne sa rozhodovať v problematike zdravia a o systéme starostlivosti o svoje zdravie (Bártlová a kol. 2018).

Nielsen – Bohlman a kol. definujú zdravotnú gramotnosť ako „schopnosť jednotlivcov zistiť, porozumieť zdravotným informáciám a čerpať zdravotné služby tak, aby sa mohli správne rozhodovať o svojom zdraví“ (Nielsen – Bohlman a kol. In Bártlová a kol. 2018, s. 53).

Dimunová (2018) vníma zdravotnú gramotnosť ako schopnosť človeka vykonávať činnosti týkajúce sa zdravotného stavu na základe informácií, ktoré má o zdraví s cieľom zlepšenia svojho zdravotného stavu. Je to základnou podmienkou výchovy k zdraviu.

Liba (2016) uvádza, že ide o súbor vedomostí, zručností, schopností vedieť získať, porozumieť, analyzovať a hodnotiť zdravotné informácie a aplikovať ich pre správnu starostlivosť o svoje zdravie. Hovoríme o schopnosti jedinca zužitkovať svoje poznatky v situáciách vyžadujúce si zdravotnú intervenciu a vykonávať prevenciu v dodržiavaní správneho životného štýlu s ideou podpory zdravia.

Kaas a kol. (2016) zdôrazňujú významnú úlohu zdravotníckych pracovníkov na podpore zdravia a prevencii a to najmä v každodennej práci sestier. Kládie dôraz na neustále vzdelávanie, rozvoj klinickej praxe a výskumu. Zdravotná starostlivosť sa na podpore zdravia zúčastňuje asi v 20%, zvyšok zahŕňajú faktory životného štýlu, prostredia atď. Z tohto plynie, že zdravie ma každý vo svojich rukách.

Podstatou zdravotnej gramotnosti nie je len mať poznatky o ľudskom organizme, o vymedzení zdravia, o chorobách a zdravotnom systéme. Jej obsahom je aj schopnosť reálne odhadnúť situáciu a rozhodovať v každodennom živote s cieľom upevniť, ochrániť a prinavrátiť zdravie nielen sebe, ale aj svojej rodine a širšej spoločnosti, ak je to potrebné.

Zdravotná gramotnosť sa za posledných rokov posunula na vyššiu úroveň, o čom svedčí aj množstvo výskumov, ktoré sa zaoberajú zisťovaním a meraním ich úrovne a ich vplyvom na kvalitu života jedinca. Štúdie zistili, že u pacientov s nízkou zdravotnou gramotnosťou sa napr. zhubné ochorenia diagnostikovali už v pokročilej fáze alebo pri chorobách ako astma, novozistený diabetes mellitus, hypertenzia a iné chronické ochorenia sú sprevádzané početnými komplikáciami, ďalším problémom sú pacienti, ktorí nedodržiavajú ordinovaný režim, pokiaľ ide o nutnosť zmeny životného štýlu, nedodržiavajú pravidelný dispenzár, podceňujú pravidelné prehliadky, nenavštevujú praktického lekára, ale preferujú využívať pohotovostné služby, sú častejšie hospitalizovaní, nedodržia liečebný režim, neprávne užívajú lieky, majú zhoršený zdravotný stav a v konečnom dôsledku aj kratšiu dĺžku života.

Pre rozvoj zdravotnej gramotnosti seniorov je nutné dať do popredia tieto oblasti:

- vzdelávanie seniorov – u seniorov je potrebné zvyšovať záujem o prijímanie nových poznatkov týkajúcich sa zdravia, zdravého životného štýlu a prevencie,

- vyžívanie informačných a komunikačných prostriedkov – na získanie nových, ale aj udržiavanie starých sociálnych kontaktov, hľadanie nových, potrebných informácií alebo v prípade zhoršenia zdravotného stavu privolanie pomoci.
- mobilita seniorov – v značnej miere ovplyvňuje kvalitu života. Dôležité je vykonávanie dostatočnej pohybovej aktivity a žiť aktívny život do takej miery, ako im to zdravotný stav dovoľuje,
- uplatnenie seniorov – po vstupe do dôchodku možnosť pracovného uplatnenia klesá, preto je nutné pomôcť im nájsť činnosti, ktoré budú vykonávať radi a budú ich naplňať,
- zdravotná starostlivosť o seniorov – nejde len o zvládanie akútnych a chronických ochorení, podstatou je najmä humánny prístup zdravotníckych pracovníkov pri pacientoch, ktorí si v dôsledku deficitu sebaopaterky vyžadujú pomoc a rešpektovať ich,
- existenčné zabezpečenie seniorov – vzhľadom k tomu, že vyšší vek je sprevádzaný neistotou, strachom a obavami z budúcnosti, je nutné podporovať seniorov v sociálnej oblasti, pomôcť im zbaviť sa obáv a zabezpečiť im adekvátne životné podmienky,
- rešpektovanie roly seniora v spoločnosti – v dnešnej dobe je vnímaná rola seniora skôr negatívne. V dôsledku toho by sa mala najmä stredná generácia správať k seniorom s úctou, pochopením a mala by slúžiť ako správny príklad pre mladšie generácie. (Holčík 2014).

Média a mediálna komunikácia nám poskytujú nové poznatky, zážitky pre každého jedného z nás. Média sú presiaknuté veľkým množstvom informácií, kedy je potrebné efektívne zvažovať a preverovať zistené fakty či sú v elektronickej resp. tlačenej podobe (Vrabec 2008). Vzhľadom k jednoduchému prístupu je práve internet prvou možnosťou získavania si informácií ohľadom ochorení. Diviani a kol. vo svojej štúdií pri hodnotení informácií získaných online ohľadom zdravia zistili, že ľudia si najčastejšie vyhľadávajú diagnózy na ich zdravotné ťažkosti, ktoré ich trápia a ďalším dôvodom vyhľadávania je doplniť si informácie od lekára (Diviani 2016). Dokonca, niektorí užívatelia, po stanovení diagnózy lekárom si overujú pravdivosť jeho informácií na internete (Turan a kol. 2015). Očakáva sa, že ľudia, u ktorých došlo k zhoršeniu zdravotného stavu budú mať vyšší záujem o zdravotnú gramotnosť a zvýši sa potreba zdravotnej selfedukácie. Stúpajúca úroveň zdravotnej gramotnosti je v úzkej súvislosti s zlepšením finančnej situácie, vyššia vzdelanosť populácie a taktiež nízky a stredný vek ako jeden z faktorov podporujúci zdravotnú gramotnosť (Kučera a kol. 2016). Turan a kol. tvrdia, že správanie používateľov je v značnej miere závislé na obsahu vyhľadávania, dôvodu vyhľadávania a ich aktuálne skúsenosti s vyhľadávaním. Okrem bežných dostupných stránok na internete ako sú Google, Yahoo, atď., veľké množstvo poznatkov sa môžu dočítať aj na zdravotníckych informačných portáloch, farmaceutických weboch, alebo dnešnej dobe sa nachádza enormné množstvo informácií aj na blogoch (Turan a kol. 2015). Pri vyhľadávaní informácií by sme si mali všimnúť či zdroj, ktorý publikoval článok je relevantný a dôveryhodný. Avšak pre pochopenie údajov týkajúcich sa zdravia na webovom portáli je potrebná správna interpretácia informácií, vyhodnotenie a aplikácia v praxi (Kučera a kol. 2016). Jedinci preferujúci vyhľadávanie informácií na internete obzvlášť si vyžadujú fundovanú edukáciu v oblasti zdravia, pretože v dôsledku podceňovania návštevy lekára patria medzi ľudí s najvyšším rizikom vzniku rôznych akútnych resp. chronických ochorení (Pleskot, Rusová 2018).

Nedostatočná zdravotná gramotnosť najmä u starších ľudí je typická rôznymi problémami, napr. deficit vo využívaní prevencie, nedodržiavanie naordinovanej medicíny, opakované hospitalizácie a v najhoršom prípade zvýšená mortalita (Kobayashi, a kol. In Bártlová, S. a kol. 2018). Potreba zdravotnej gramotnosti pravidelne narastá. Nielenže zlepšuje kvalitu

života seniora, ale prispieva aj k plnohodnotnému aktívnemu starnutiu, prevencií rôznych ochorení a to primárnou, sekundárnou, po prípade terciárnou prevenciou, predchádzaní chronických chorôb, adekvátnom vyjadrení subjektívneho vnímania svojho zdravotného stavu a podporovaním zdravia v starobe. Cieľom je zapojiť jedincov do starostlivosti o vlastne zdravie, rozširovanie obzorov pri hľadaní nových informácií ohľadom zdravia a najmä prijatie zodpovednosti za starostlivosť o svoje zdravie.

Bártlova a kol. sa vo výskume zdravotnej gramotnosti u vybraných skupín obyvateľov Juhočeského kraja, zaoberala všetkými vekovými obdobiami nevynímajúc seniorov. Neadekvátna zdravotná gramotnosť bola zistená u 23,1 % opýtaných, problematická zdravotná gramotnosť sa vyskytuje u 37,8 % respondentov a dostatočná úroveň zdravotnej gramotnosti sa vyskytuje iba u 39,1 % seniorov. Pri vyhodnocovaní výsledkov bola významná súvislosť medzi zdravotnou gramotnosťou a vekom seniorov. Platí, že nedostatočná úroveň zdravotnej gramotnosti sa vyskytuje u jedincov, ktorí dovŕšili vek 80 rokov v porovnaní s nižšími ročníkmi. Bol preukázaný výrazný rozdiel v súvislosti vzťahu medzi zdravotnou gramotnosťou a vzdelaním. Zdravotná gramotnosť je výrazne vyššia u respondentov, ktorí majú ukončené stredoškolské vzdelanie s maturitou a vysokoškolské v porovnaní s osobami, ktoré ukončili stredoškolské vzdelanie bez maturity. Úroveň zdravotnej gramotnosti klesá s pribúdajúcim vekom a nižším vzdelaním. A práve to môže byť príčina, prečo dochádza k poruchám spolupráce seniorov k indikovanej terapii.

Vandenbosch a kol. (2016) zisťovali, aký je vzťah medzi zdravotnou gramotnosťou a využívaním zdravotných služieb, ktoré vykonávali na základe záznamov o pacientoch. Výsledky ich výskumu čiastočne potvrdzujú, že nižšia zdravotná gramotnosť u pacientov je spojená s väčším využívaním zdravotných služieb, častejším príjmom na jednodenných klinikách, vyššou návštevnosťou psychiatrických ambulancií a dlhodobejšou hospitalizáciou. Zvyšovanie zdravotnej gramotnosti populácie skvalitní využívanie zdravotnej starostlivosti. Zdravotnícki pracovníci v primárnej sfére by mali zamerať svoju pozornosť na zvýšenie zdravotnej gramotnosti u tejto vekovej kategórií (Hajduchová a kol. 2017).

2. Cieľ

Keďže úroveň zdravotnej gramotnosti ovplyvňuje celkový stav zdravia a následne kvalitu života jednotlivca zisťovali sme zdravotnú gramotnosť seniorov.

3. Metodika

Na dosiahnutie cieľa sme zvolili metódu zberu údajov prostredníctvom dotazníka vlastnej konštrukcie. Štandardizované nástroje sme nepoužili, pretože sa nám nepodarilo získať súhlas s jeho použitím a nemali sme dostatočnú populačnú vzorku na použitie štandardizovaných nástrojov na hodnotenie zdravotnej gramotnosti seniorov.

Dotazník obsahoval 13 položiek. Prieskum sme realizovali v mesiacoch február, marec 2020. Kritériom pre výber respondentov bol vek nad 60 rokov a viac. Výber respondentov bol na základe dostupnosti a výhodnosti. Prieskumu sa zúčastnili seniori z klubu seniorov obce Nová Ľubovňa. V rámci zberu dát sme využili aj on line dotazník adresovaný ľuďom starším ako 60 rokov. Zo sumárneho počtu respondentov bolo 46 občanov Novej Ľubovne a zvyšných 54 respondentov sa zapojilo prostredníctvom on line dotazníka. Získané údaje sme vyhodnocovali metódami opisnej štatistiky.

4. Výsledky

Prieskumu sa zúčastnilo spolu 100 respondentov. Z toho 62 respondentov (62%) bolo ženského pohlavia a zvyšných 38 respondentov bolo mužského pohlavia (38%). 28 respondentov sa nachádzalo vo vekovom rozmedzí 60 – 64 rokov (28%). 34 z opýtaných bolo vo veku 60 – 70 rokov (34%). Vekovú kategóriu 71 – 75 rokov prezentovalo 26 z opýtaných

respondentov (26%) a vekovú kategóriu 76 a viac rokov tvorilo dokopy 12 respondentov (12%).

Kľúčovým faktorom pre zachovanie čo najvyššej možnej úrovne zdravia je primárna prevencia. V našom prieskume nás prirodzene pre zistenie úrovne zdravotnej gramotnosti seniorov zaujímalo, aký je ich prístup k preventívnym prehliadkam, na ktoré majú nárok zo zdravotného poistenia a do akej miery akceptujú odporúčania ošetrojúceho lekára. 43% respondentov absolvuje preventívne prehliadky, 23% iba niektoré. Tu by bolo podnetné upresniť a konkretizovať, pretože napríklad neabsolvovanie preventívnej prehliadky u zubného lekára podmieňuje zvýšené poplatky pri následných zubných ošetrovaniach, a tak sa väčšina populácie snaží aspoň zubnej prevencii venovať náležitú pozornosť. 34%, čo je tretina respondentov nevenuje pozornosť preventívnym prehliadkam.

V prieskume sme zisťovali aké zdroje informácií týkajúce sa zdravia a chorôb respondenti využívajú. Z našich zistení konštatujeme, že zdrojom zásadných informácií v oblasti zdravia a chorôb je ošetrojúci lekár čo potvrdilo 55% respondentov. Ďalšie zdroje konkrétne uvádzame v tabuľke 1.

Tabuľka 1: Zdroje informácií týkajúce sa zdravia a chorôb

	Početnosť (n)	Percentuálnosť (%)
televízia	12	12
rozhlas	1	1
internet	15	15
časopisy, noviny	6	6
lekár	55	55
sestra	4	4
lekárnik	7	7

Respondentmi nášho prieskumu boli seniory starší ako 60 rokov, vzhľadom na súčasnú generáciu seniorov nemôžeme zovšeobecňovať, že internet je dostupným a postačujúcim zdrojom informácií v tejto populácii, pretože ich počítačová gramotnosť je limitovaná. Ak sa proaktívne chceme zamerať na túto konkrétnu súčasnú populáciu seniorov, osobný kontakt, prípadne pasívne prijímanie informácií prostredníctvom médií má svoje opodstatnenie. Edukácia lekárom v ambulancii jednoznačne má najvyšší vplyv na zvyšovanie zdravotnej gramotnosti a seniory jej pripisujú patričnú vážnosť.

Zaujímavé bolo zistenie, keď sme sa dotazovali čo si seniory myslia o svojich vedomostiach v súvislosti so starostlivosťou o vlastné zdravie. Až 72% respondentov hodnotia svoje vedomosti ako dostatočné. Ako hodnotia svoju zdravotnú gramotnosť uvádzame v tabuľke 2.

Tabuľka 2: Hodnotenie úrovne zdravotnej gramotnosti

	Početnosť (n)	Percentuálnosť (%)
výborná	12	12
veľmi dobrá	24	24
dobrá	44	44
uspokojivá	19	19
neuspokojivá	1	1

5. Diskusia

Zvyšujúci sa počet seniorov, predĺženie dĺžky života kladie zvýšené nároky na poskytovanú starostlivosť, no zároveň samotní seniory sa vyskytujú v novej situácii v súvislosti so starostlivosťou o zdravie. Množstvo medicínskych informácií, nedostatok vedomostí seniorov môže spôsobiť nesprávny či nevhodný prístup k zdraviu, prevencii, chorobám a k liečebným

postupom. Zvyšovanie zdravotnej gramotnosti sa stáva novodobým trendom aj v populácii seniorov, ktorí túžia prežiť čo najdlhšie plnohodnotný život v čo najvyššej kvalite.

Z nášho prieskumu sme zistili, že majorita, hovoríme o 70% opýtaných seniorov má záujem o svoje zdravie, minimálne o zvyšovanie poznatkov ohľadom zdravia a chorôb. Na druhej strane niektorí seniori prejavili záujem o zlepšenie zdravotného stavu, avšak ich voľnočasové aktivity im nedovoľujú, aby sa venovali vzdelávaniu. A tretia skupina, ktorých je síce menej, ale žiaľ nemajú záujem o aktívnu účasť na starostlivosti o svoje zdravie, aj keď sú si vedomí rizík, ktoré z toho vyplývajú. Príčinou môže byť aj strach z odhalenia závažného ochorenia a niekedy aj netrepezlivosť zo strany seniorov pri dlhom čakaní u lekára. Inými faktormi môže byť telesný hendikep napr. znížená pohyblivosť až imobilita. V súčasnosti pri kreovaní práce prebieha pandémia ochorenia na COVID – 19. V tejto súvislosti je miera zdravotného uvedomenia seniorov veľmi dôležitá, vzhľadom na rizikovosť vážneho ohrozenia zdravia. Aj tu môžeme vidieť na jednej strane prevažne vysokú mieru zdravotnej gramotnosti a rešpektovanie odporúčaní autorít a odborníkov a na druhej strane aj keď u menšiny populácie ignoráciu apelov.

Zásadnú otázku, ktorú sme respondentom v prieskume položili bola, akým stupňom hodnotia svoju zdravotnú gramotnosť. 17,7% seniorov s ukončeným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním ju považujú za výbornú. Na druhej strane žiaden senior s ukončeným základným resp. učňovským vzdelaním takúto možnosť neuviedol. Spoločným znakom oboch skupín je hodnotenie zdravotnej gramotnosti ako dobrá, čo potvrdilo s vyšším vzdelaním 45,2%.

V prieskume sme zisťovali záujem o zvyšovanie zdravotnej gramotnosti. Väčšina seniorov odpovedala súhlasne. Zvyšovanie miery zdravotnej gramotnosti je dôležité, pretože potrebujeme sa celoživotne vzdelávať a rozširovať vedomosti. Prijímanie nových informácií nám môže pomôcť predchádzať resp. eliminovať rizika vzniku nedorozumení, napr. seniori s nižšou, úrovňou zdravotnej gramotnosti častejšie využívali zdravotné záchrané služby aj v prípadoch, ktoré neboli život ohrozujúce, a tým bránia záchrane ľudí, ktorí neodkladnú zdravotnú starostlivosť urgentne potrebujú, zvýšil sa počet hospitalizácií a kvantum nežiaducich účinkov z predávkovania liekov, v dôsledku nesprávneho užívania (Chesser a kol. 2016).

Najčastejšie seniori preferujú získavanie informácií z prvej ruky, teda od lekára. Už tu vidíme nedostatky z pohľadu profesie, na ktoré by sme mali aktívne a iniciatívne reagovať. Seniorov zaujímajú informácie nielen ohľadom chorôb, ale aj udržiavania zdravia. Ak posúdime vyhľadávanie informácií z hľadiska vzdelania, tak u seniorov s ukončeným základným a učňovským vzdelaním prevláda získavanie informácií od lekára, ktorému dôveruje 52,6% , ďalšiu možnosť, ktorú preferujú je hľadanie nových poznatkov z internetu, čo činí 15,8% a 13,2% využívajú televíziu ako primárny zdroj informácií. Seniori s ukončeným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním rovnako sa spoliehajú na rady a inštrukcie od lekára 58,1 %, internetu dôveruje 14,5% a 11,7% uvádza televíziu. Seniori s rozdielnym vzdelaním mali podobné výsledky s menšími odchýlkami, čo nás prekvapilo, pretože sme predpokladali nižší počet seniorov, ktorí získavajú informácie od lekára s nižším vzdelaním. Ak porovnáme naše výsledky s prieskumom uverejnením v Journal of Medical Internet Research najčastejším zdrojom informácií je internet 43,8%, ďalší nasledovali iné zdroje napr. časopisy 36,2% a iba 17,1% sa spoliehalo na rady od lekára. Seniori na internete vyhľadávali predovšetkým informácie týkajúce sa symptómov ochorenia a ich prognózy, zatiaľ čo od zdravotníckeho personálu získavali informácie o ďalších možnostiach liečby, o nežiaducich účinkov liekov, ale aj o výžive a cvičení (JMIR 2015). Avšak tento cieľ poukazuje takmer rovnakú úroveň počítačovej a technickej gramotnosti v rozličnom stupni vzdelania, ktoré vnímame ako pozitívum. Ak sa na to pozrieme z druhej strany je veľmi dôležité z akých zdrojov čerpajú, v dôsledku enormného množstva nepravdivých

a zavádzajúcich správ. Internet by mal byť priaznivý iba v prípade doplnenia informácií ohľadom ochorenia, ak pacientovi neboli poskytnuté dostatočné informácie ohľadom ochorenia resp. zdravia, ale v žiadnom prípade by nemala byť náhradou lekárskeho vyšetrenia. Pri otázke ohľadom miery záujmu o svoje zdravie takmer trištvrté zo všetkých opýtaných seniorov sa vyjadrilo súhlasne. Ak to rozanalyzujeme z hľadiska pohlavia ženy majú väčší záujem o vlastné zdravie, ku ktorej sa vyjadrilo 72,6%, zatiaľ čo 65,8% mužov zadalo rovnakú odpoveď. Pri otázke o aké informácie majú najväčší záujem, viac ako polovica, teda 58% majú potrebu zistiť, akým spôsobom môžeme predchádzať ochoreniam. Je všeobecne známe, že s pribúdajúcim vekom prichádzajú aj zdravotné ťažkosti, ktoré sa týkajú všetkých orgánových systémov. Každý z nás chce starnúť pri zachovaní čo najvyššej možnej miere kvality života. Udržanie zdravia je pre nich jednou z hlavných priorít. Preto, vidíme úzku súvislosť medzi predchádzaním ochorení a uskutočňovaním pravidelných preventívnych prehliadok. Pri podrobnejšom rozbere sme zistili, že 50,0% seniorov, ktorí uviedli túto možnosť sa pravidelne zúčastňuje preventívnych prehliadok, zatiaľ čo niektorí sa zúčastňujú 22,4% a 27,6% nevidia zmysel v pravidelných skriningoch. Predchádzajúce zistenie je pre nás prekvapujúce, ak senior nenavštevuje lekára, nie je možné vykonať včasnú diagnostiku ochorenia a na druhej strane aj skorú intervenciu a minimalizovať vplyv ochorenia na celkovú kvalitu života seniora. Pri udržaní a zlepšení zdravia priamo súvisí aj zdravý životný štýl, ktorý zahŕňa okrem príjmu adekvátnej stravy s dostatočným množstvom živín, aj dostatočná pohybová aktivita a udržanie vyhovujúceho psychického stavu. Túto možnosť označili 23% z celkového počtu opýtaných. 19% seniorov uviedlo, že najväčší záujem majú práve o informácie o podporných suplementoch napr. vitamíny. Mnoho seniorov užíva napr. vitamín C na podporu imunity hlavne v obdobiach zvýšeného výskytu respiračných ochorení čo ovplyvňuje napríklad televízna reklama.

Ďalšími položkami v dotazníku sme zisťovali názory seniorov z hľadiska dožadovania informácií pri terapeutických postupoch. V dôsledku toho, že seniori najmä z vekového aspektu potrebujú najčastejšie zdravotnú starostlivosť až 17% seniorov nevyžaduje od lekára vysvetlenie liečebných metód. Pri bližšom preskúmaní z hľadiska pohlavia 58,8% mužov a 41,2% žien uviedlo túto alternatívu. U mužov môže byť okrem iného dôvodom znížený záujem o svoje zdravie v porovnaní so ženami. Paradoxom je že 58,8% seniorov uviedlo, že pri dožadovaní informácií sa spoliehajú predovšetkým na lekára, ale v prípade nezrovnalosti mu nekladú otázky. Nasledujúcim rozporom je, že 82,4% seniorov prezentovalo, že lekár im umožní priestor klásť otázky, avšak napriek tejto možnosti ju nevyužívajú. Možnými príčinami môže byť strach z nepochopenia, nezaujímajú lekára alebo sa spoliehajú na rodinných príslušníkov, ktorí im poskytnú doplňujúce informácie.

Seniori, pri položke či lekár má ochotu poskytnúť informácie na položené otázky 76% odpovedalo súhlasne. To znamená, že v otázkach zdravia sa prioritne spoliehajú na priamy zdroj informácií, teda lekára, ktorému dôveruje viac ako polovica seniorov, konkrétne 55,3%, zatiaľ čo internet ako prvú voľbu získavania poznatkov si zvolilo 13,2%. Vzhľadom na vekovú kategóriu respondentov, to nie je prekvapivý údaj. S týmto výsledkom sme spokojní, pretože v on line priestore sa nachádza konšpirácie a dezinformácie, čo by mohlo viesť k nesprávnym postupom na všetkých úrovniach prevencie.

6. Záver

Zdravotná gramotnosť je v súčasnosti oblasťou záujmu viacerých odborníkov. V našej empirii sme túto problematiku hlbšie rozoberali, čím sme si intenzívnejšie uvedomili jej významnosť. Miera dôležitosti stúpa s pribúdajúcim vekom, pretože prirodzeným starnutím organizmu sa priamo úmerne môže zhoršovať zdravie.

Na základe týchto téz by zdravotná gramotnosť a jej zvyšovanie mala byť centrom záujmu u seniorov. Prístup k zdravotníckym informáciám a záujem o ne ovplyvňujú vedomosti,

životné skúsenosti, spiritualita a ďalšie faktory. Záujem odborníkov je však jednoznačný. Dosiahnuť čo najvyššiu mieru zdravotnej gramotnosti, pretože úzko súvisí s mierou zdravia a výskytom ochorení.

Príspevok vznikol s podporou projektu Kultúrno edukačnej a grantovej agentúry KEGA č. 012PU-4/2018 s názvom: „Podiel ošetrovateľstva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou.“

Použitá literatúra

1. BÁRTLOVÁ, S. a kol., 2018. *Zdravotní gramotnost u vybraných skupin obyvatelstva Jihočeského kraje*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-271-2201-1.
2. CHESSER, A. a kol., 2016. *Health Literacy and Older Adults*. [online]. [cit. 2020-4-18]. Dostupné na: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5119904/>>.
3. DIMUNOVÁ, L., 2018. *Zdravotná gramotnosť v multidisciplinárnom kontexe*. In: Zborník IV. Medzinárodnej vedeckej konferencie „Spôsoby prepojenia systému sociálnych služieb a zdravotnej starostlivosti na úrovni komunitných a pobytových služieb regionálneho charakteru.“ [online]. Varšava: Katedra Filozofie, s. 73–76. [cit. 2019-11-30]. ISBN 83- 89884 - 02 – X. Dostupné na: <https://www.prohومان.sk/files/Zborn%C3%ADk_Michalovce_2018.pdf#page=73>.
4. DIVIANI, N. a kol., 2016. *Exploring the Role of Health Literacy in the Evaluation of Online Health Information: Insights From a Mixed-Methods Study*. [online]. [cit. 2019-12-01]. Dostupné na: <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26817407>>.
5. HAJDUCHOVÁ, H., a kol., 2017. Zdravotní gramotnost seniorů a ich vplyv na zdraví a čerpaní zdravotních služeb. In *Praktický lékař*, vol. 2017/97, no. 5, pp. 223-227. ISSN 0032-6739.
6. HOLČÍK J., 2017, [online] Potřeba zvýšení úrovně zdravotní gramotnosti. 1. národní konference o zdravotní gramotnosti. Ústav pro zdravotní gramotnost, z.ú. [online]. [cit. 2019.11.30]. Dostupné z: <http://www.uzg.cz/doc/Situacni_dokument_U_ZG.pdf>.
7. KAAS, J., V. STASKOVÁ a R. ŠULISTOVÁ, 2016. *Koncept zdravotní gramotnosti v současném ošetrovatelství*. In: *Kontakt* [online], vol. XVIII, no. 4, pp. 249-253 [cit. 2019-11-30]. ISSN 1804-7122. Dostupné na: <<https://kont.zsf.jcu.cz/pdfs/knt/2016/04/03.pdf>>.
8. KUČERA, Z., J. PELIKAN a A. ŠTEFLOVÁ, 2016. Zdravotní gramotnost obyvatel ČR – výsledky komparativního reprezentativního šetření. In: *Pro Lékaře* [online], vol. 4, no. 155, pp. 233-241 [cit. 2019-12-01]. ISSN 1805-4420. Dostupné na: <<https://www.prolekare.cz/casopisy/casopis-lekaru-ceskych/2016-5/download?hl=cs>>.
9. LIBA, J., 2016. *Výchova k zdraví v školské edukácii*. Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. ISBN 978-80-555-1612-7.
10. PLESKOT, O. a J. RUSOVA, 2018. *Internet – hrozba, nebo naděje české zdravotní gramotnosti?* In: *Kontakt* [online], vol. XX, no. 4, pp. 458-465 [cit. 2019-12-01]. ISSN 1804-7122. Dostupné na: <<https://kont.zsf.jcu.cz/pdfs/knt/2018/04/17.pdf>>.
11. RATZAN, S. C., 2001. Health literacy: communication for the public good. Health Promotion International [online]. [cit. 2019-11-30]. Dostupné na: <<https://academic.oup.com/heapro/article/16/2/207/653452>>.
12. VANDENBOSCH, J., VAN DEN BROUCKE, S., VANCORENLAND, S., AVALOSSE, H., VERNIEST, R., CALLENS, M. *Health literacy and the use of*

- healthcare services in Belgium*. [online] [cit. 2020-06-10]. Dostupné na: <https://jech.bmj.com/content/70/10/1032.short>
13. VRABEC, N., 2008. Mládež a média. Mediálna gramotnosť mladých ľudí na Slovensku. 1. vyd. Bratislava: Iuventa Slovenský inštitút mládeže. ISBN 978-80-8072-074-2. [cit. 2020-02-10].
 14. TURAN, N., N. KAYA, G. AYDIN, 2015. Health Problems and Help Seeking Behavior at the Internet. In: *Science Direct* [online], vol. 248, no. 6, pp. 1679-1682. [cit. 2019-12-01]. Dostupné na: < <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815037271>>.

Kontaktné údaje

PhDr. Terézia Fertalová, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: terezia.fertalova@unipo.sk

OŠETROVATEĽSKÁ KAZUISTIKA U PACIENTA S DEHISCENCIOU OPERAČNEJ RANY

NURSING CASE REPORT OF A PATIENT WITH SURGICAL WOUND DEHISCENCE

*Andrea Obročníková, Ľubica Derňárová, Tatiana Šantová, Andrea Šuličová,
Zuzana Novotná, Jana Cinová, Ľubomíra Lizáková*

Abstrakt

Účelom štúdie je predstaviť manažment ošetrovania komplikovanej rany po abdominálnej operácii s elimináciou rizikových faktorov a použitia algoritmu liečebných postupov. Analýza štúdie bola opísaná ako kazuistika s diskusiou. Kazuistika prezentuje prípad polymorbídnej pacientky s purulentnou peritonitídou, po laparotómii s komplikovaným pooperačným priebehom. Na liečebnom procese sa podieľal multidisciplinárny tím, ktorý využíval najnovšie postupy a technológie podporujúce hojenie rany. Zabezpečený manažment korekcie rizikových faktorov bol v záujme zlepšenia hojivého procesu a priaznivého výsledku.

Príučové slová: *manažment rán, dehiscencia rán, rizikový faktor, liečba rán metódou riadeného podtlaku*

Abstract

The purpose of the study is to present the management of complicated wound treatment after abdominal surgery with the elimination of risk factors and the use of an algorithm of treatment procedures. The analysis of the study was described as a case report with discussion. The case report presents the case of a polymorbid patient with purulent peritonitis, after laparotomy with a complicated postoperative course. A multidisciplinary team participated in the healing process, using the latest procedures and technologies to support wound healing. Secured management correction of risk factors has been to improve the healing process and a favorable outcome.

Key words: *wound management, wound dehiscence, risk factor, wound treatment by controlled vacuum method*

1 DEHISCENCIA RANY

Dehiscencie operačnej rany predstavujú viac ako 50 % všetkých komplikácií v abdominálnej chirurgii s následnou mortalitou medzi 15–44 % (Bounovas, et al., 2008). Abdominálne dehiscencie vznikajú z akútnych rán, ale kvôli dlhodobej a náročnej liečbe ich podľa najnovších klasifikácií radíme k nehojacim sa ranám. Ich priemerná dĺžka hojenia je okolo 72 dní. Hojenie dehiscencie je časovo aj finančne náročné a vyžaduje si kvalitný manažment rán. Cieľom je rýchle zhojenie rany, zabránenie vzniku infekcie, minimalizácia faktorov negatívne ovplyvňujúcich hojenie, minimalizácia bolesti a zabezpečiť nenarušenú kvalitu života (Karasová a kol., 2012). Dehiscencia sa najčastejšie objavuje okolo 7.-9. dňa po operácii, no môže sa vyskytnúť až do 30. dňa po operácii (Sandy-Hodgetts et al., 2018). Vyššiemu riziku dehiscencie sú exponovaní pacienti nad 60 rokov, kachektickí pacienti, s nádorovým ochorením alebo naopak obézni, chorí s diabetes mellitus, infekčnou žltáčkou, pacienti s hypoalbuminémiou alebo liečení

kortikosteroidmi či cytostatikami. Obézni pacienti predstavujú pre operátora rizikovú skupinu, nie len z dôvodu vyššieho rizika infekcie, respiračných komplikácií a dávkovania liekov, ale aj preventívneho opatrenia, ktoré je potrebné prijať, aby sa predišlo dehiscencii operačnej rany (Molina, 2018). Alkohol a fajčenie sú považované za významné faktory prispievajúce k vzniku dehiscencie rany. Iné zase svedčia o klinickom stave pacienta a znásobujú tak riziko dehiscencie, ako napríklad ascites, chronická obštrukčná choroba pľúc, anémia, sepsa a systémové infekcie, stupeň kontaminácie v mieste chirurgického zákroku (Van Ramshorst, 2017).

1.1 Anamnéza

50-ročná polymorbídna pacientka, prijatá na chirurgickú kliniku s náhlou brušnou príhodou, prítomným peritoneálnym dráždením. Lieči sa na arteriálnu hypertenziu, s ťažkou obezitou (BMI 44), diabetes mellitus 2. typu na perorálnej liečbe, s pridruženými ochoreniami – chronická fajčiarska bronchitída, pravostrannou hemiparézou ľahkého stupňa po NCMP, proteínovou malnutríciou. Momentálne je na invalidnom dôchodku pre zdravotný stav a telesné obmedzenie. Býva so svojim manželom a deťmi v dome na dedine. Liekové, inhalačné a potravinové alergie neudáva.

1.2 Katamnéza

Pacientka udávala tri dni pred hospitalizáciou bolesti brucha, ktorých intenzita sa zvyšovala po prijatí stravy s pridružením dyspeptických ťažkostí, ktoré evokovali symptómy horného dyspeptického syndrómu. Pre neznesiteľné pretrvávajúce ťažkosti vyhľadala lekársku pomoc. Privezená rýchlou zdravotnou pomocou pre bolesti brucha a vomitus na ambulanciu pohotovostnej chirurgickej služby, odkiaľ bola odoslaná k hospitalizácii na oddelenie brušnej chirurgie. Pacientka pri prijatí stoná, udávala bolesť hlavne v pravom hypogastriu. Charakter bolesti nevedela udať. Stolicu nemala 4 dni, vomitus v opakovaných intervaloch (4x). Pacientka pri prijatí na ošetrovaciu jednotku pri vedomí, kontakt bol mierne sťažený pre dyspeptické ťažkosti a pretrvávajúcu bolesť.

1.3 Analýza a interpretácia

V rámci fyzikálneho vyšetrenia zistené následné odchýlky od normy:

Pacientka zaujímala vynútenú polohu, habitus piknický, obezita (BMI >40), koža anikterická, bez cyanózy, bez patologických eflorescencií, bez známk krvácania, turgor kože zachovaný. Pri prijatí namerané fyziologické funkcie: TK = 150/90 Torr, P = 96', TT = 36,9°C.

Pri palpačnom vyšetrení brucha zistené objektívne údaje:

Brucho je súmerné, nad úrovňou hrudníka, tuhé, prítomná palpačná citlivosť a stuhnutosť brušných svalov, palpačne bolestivé, peristaltika: neprítomná, hepar nezväčšený, lien nezväčšený, nenaráža, tappotement bilaterálne negat., inguinálna oblasť bez rezistencie, bez známk hernie, per rectum okolie anu kľudné, bez fisúr, bez hemoroidov, indagácia bolestivá, tonus zvieračov primeraný, ampula prázdna, na dosah prstu skybalum, po klyzme odchod stolice bez úľavy. Douglasov priestor nevyklenutý, bolestivý, na rukavici hnedá stolica bez prímеси krvi.

Pri prijatí zistené následné odchýlky v laboratórnych vyšetreniach:

CRP - 555,84 mg/l (následne v priebehu hospitalizácie pokles- 467,76 mg/l → 310,02mg/l → 274,43 mg/l,...); PT - 65,5%; PT-INR - 1,21; APTT - 34,2 s.; WBC - 7,62 x 10⁹/l (následne vzostup- 8,13x10⁹/l → 10,54x10⁹/l,...); NEU - 5,29 x 10⁹/l; HGB - 126,13 g/l (po operácii pokles- 111g/l → 98,1 g/l → 97,1 g/l, následne postupné zvyšovanie za pomoci opakovaných transfúzií krvi); HCT - 0,37 (následne pokles a v priebehu hospitalizácie úprava hodnôt 0,33 → 0,32 →

0,30→ 0,35→ 0,37,...); ALYM - 0,95 x109/l (postupný vzostup 1,3 x109/l→ 1,57 x109/l→ 1,9 x109/l,...); Urea - 9,77 mmol/l (počas hospitalizácie následný pokles 9,42 mmol/l→ 8,68 mmol/l→ 6,58 mmol/l,...); Kreatinín - 117 umol/l (v priebehu hospitalizácie postupný pokles 94 umol/l→ 80 umol/l→ 66 umol/l→ 58 umol/l, ...); Glykémia - 7,51 mmol/l (počas hospitalizácie kolísanie hodnôt- 11,37 mmol/l→ 9,06 mmol/l→ 19,41 mmol/l→ 7,6 mmol/l→ 13,09 mmol/l,...).

Uvedené laboratórne hodnoty potvrdzujú kontinuitu zmeny vo vývoji zdravotného stavu.

Výsledky zobrazovacích metód:

USG vyšetrenie brucha limitované nespoluprácou pacientky, habitom a plynatosťou. Pankreas zobraziteľný v oblasti tela, hyperechogénny, homogénny, nezväčšený. Pečeň nezväčšená, hyperechogénna, homogénna, bez ložiskových zmien. Žlčník nezväčšený, javi sa echoprázdny, steny nezhrubnuté. Intrahepatálne žľčovody nedilatované, ductus hepatocholedocus nedetekovateľný, bez dilatácie kalichovo-panvičkového systému. Slezina toho času nezobrazená. V priebehu celej hospitalizácie sa menil subjektívny aj objektívny stav pacientky, čo následne predurčilo realizovanú ošetrovateľskú starostlivosť.

13.1.2020 v deň prijatia pacientky vykonaná laparotómia, pri ktorej bol detekovaný nález perforovanej ťažkej purulentnej peritonitídy s nekrózou pravých adnex, ovária, tyflitídou céka. Z dôvodu rozsiahleho edému kľučiek čreva, sepsy abdomenu bola operačná rana uzatváraná pomocou systému nastaviteľného a regulovateľného podtlaku (VAC terapia). V súvislosti s ťažkou hypoproteinémiou, hypoalbuminémiou a predoperačným vyhodnotením rizika bola od prijatia nasadená proteínovo vitamínová podpora prostredníctvom Kabivenu a vitamíny pomocou Soluvitu a Vitalipidu.

17.1.2020 bola vykonaná second look operácia s toaletou dutiny brušnej a výmenou VAC systému.

22.1.2020 vykonaná identická third look operácia. Stav aj napriek vážnosti stabilizovaný, aj napriek intenzívnej bielkovinovej podpore progreduje malnutícia a edémy všetkých tkanív.

24.1.2020 bola zistená nefunkčnosť VAC terapie a indikovaná operačná revízia, pri ktorej bola verifikovaná čerstvá fistulácia céka na mediálnej strane, indikovaná sutura céka v 2 vrstvách. Po opakovaných reoperáciach, ponechané hojenie technikou „otvoreného brucha“ (open abdomen). Pri uvedenom malnutričnom stave došlo 5. pooperačný deň k dehiscencii sutury céka (29.1.2020).

29.1.2020 bola indikovaná a vykonaná pravostranná hemicolectomia s ileotransverzálna anastomóza (ITA) side to side. Abdomen ostal naďalej ponechaný na spôsob laparostómie.

1.2.2020 bola pacientke opäť podaná čerstvo zmrazená plazma a erytrocyty deleukotizované.

2.2.2020 (4. pooperačný deň) dochádza k parciálnej dehiscencii anastomózy ITA, preto jediný možný výkon v tomto teréne a po vyčerpaní všetkých možností a progresie sepsy indikovaná ileostómia, transverzom uzatvorené staplerom a distálna časť hrubého čreva až po rectum ponechaná in situ. Dehiscencia anastomózy ITA bola veľkosti 8x7x3 cm, s početnými stehmi a miestami so žltozelenými povlakmi. Pri kultivácii zistená prítomnosť Escherichia Coli a Enterococcus faecium. Počas celého obdobia pacientka subfebrilná, až febrilná.

12.2. a 15.2.2020 boli opakovane aplikované deleukotizované erytrocyty.

Pacientka pomaly zvládala stav sepsy, realimentovala, ileostómia funkčná, odvádza črevný obsah. Abdomen bol naďalej ponechaný na spôsob laparostómie. Došlo k prirodzenému granulačnému procesu. Antibiotiká postupne vysadené, pacientka afebrilná, dochádza k zlepšeniu malnutričného stavu. Antibiotická liečba zahŕňala Vancomycin 1 g, Meroperem 1000 mg a Piperacillin/ Tazobactam 4 g/0,5 g.

Dňa 16.2.2020 bola na operačnom sále snaha o priblíženie okrajov laparostómie, avšak vzhľadom na celý priebeh a riziko devitalizácie ileostómie ostáva ponechaná laparostómia na prirodzený granulačný proces.

3.3.2020 pacientka bola preložená na oddelenie dlhodobo chorých.

Intervencie ošetrovateľskej starostlivosti boli indikované v záujme uspokojovania biologických, psychických a sociálnych potrieb.

Ošetrovanie rany: v čase od 13-24.1.2020 bola rana uzavretá podtlakovou terapiou, ošetrovateľská starostlivosť bola zameraná na sledovanie funkčnosti VAC terapie, objem a prímеси odvádzaného sekrétu (sangvinózný exsudát, neskôr purulentný), okolie rany, reakcie na preväz a spolupráca pri revízii a výmene podtlakovej terapie.

24-29.1.2020 pre nefunkčnosť VAC terapie a komplikovaný priebeh (fistulácia céka) ostal abdomen ponechaný na spôsob „open abdomen“. Počas ďalších dní bol vykonávaný preväz rany denne. Preväz pozostával z odstránenia krytia a dôkladnej toalety rany jódomým prípravkom, následne bolo naložené sterilné primárne krytie nasiaknuté Mikrodacynom, na ktoré bolo umiestnené a fixované sekundárne krytie. Rana bola monitorová denne, jej krytie (suché/pretečené), bolestivosť v oblasti operačnej rany, secernácia rany, stav kože. Bola potreba pravidelnej výmeny sekundárneho krytia kvôli purulentnej sekrécii z rany.

29.1.-2.2.2020 pacientka podstúpila ďalší operačný zákrok, ktorého súčasťou bolo vyšítie ileostómie. Denne boli vykonávané preväzy rany, pozostávajúce z toalety brušnej dutiny jódomým prípravkom, lavážou Mikrodacynom, vystlaním rany masným tylom, aplikovaním sekundárneho krytia (Ringerovým roztokom). Súčasťou preväzu rany bolo okrem iného denné ošetrovanie ileostómie.

Bolesť: počas celej hospitalizácie boli sledované atribúty bolesti (intenzita, charakter, lokalizácia, trvanie v čase, faktory zmieňujúce a zhoršujúce bolesť). Pred každým previazom boli pacientke aplikované analgetiká podľa ordinácie lekára (Mabron 100 mg/ Novalgin 500 mg), ako aj v priebehu dňa podľa potreby.

Fyziologické funkcie: sledované TK, P, TT každý deň. Počas hospitalizácie boli zaznamenané subrefrility až febrility, ktoré súviseli s progredujúcim zdravotným stavom, korigovaný Paracetamolom 1000 mg.

Liečebný režim: podľa ordinácie lekára aplikovaná totálna parenterálna výživa, podporná liečba, inzulínová terapia, hematoterapia, perorálna liečba základného stavu a pridružených ochorení.

Základná ošetrovateľská starostlivosť: bola zabezpečená starostlivosť o všetky denné aktivity: výživa, vyprázdňovanie, obliekanie a úprava zovňajšku, komplexná hygienická starostlivosť, transport. Prevencia imobilizačného syndrómu spočívala v limitujúcom polohovaní, vykonávaní aktívnych a pasívnych cvičení, starostlivosť o vylučovanie močového mechúra bolo zabezpečené permanentným močovým katétrom. Sledovala sa bilancia tekutín a vykonávala sa starostlivosť o permanentný močový katéter. V rámci multidisciplinárnej spolupráce bola zabezpečená aktivizácia pacientky v spolupráci s fyzioterapeutom.

Psychické potreby: pacientka počas tohto obdobia ťažko znášala hospitalizáciu, opakovane sa dožadovala prepustenia aj napriek závažnosti stavu, ktorý sa významnom spôsobom „podpisal“ pod prejavy psychického stavu: ťažko znášala hospitalizáciu, opakovane sa dožadovala prepustenia aj napriek závažnosti stavu, nespolupracovala, odmietala preväzy, hygienu, verbálne útočila na zdravotnícky personál a odmietala akúkoľvek zmenu polohy. V záujme zlepšenia psychického stavu sestra zabezpečila konzultáciu pacientky s ošetrujúcim lekárom s cieľom objasnenia prognózy zdravotného stavu. U pacientky boli realizované prvky terapeutickje komunikácie so zvýšeným dôrazom na komplexnosť ošetrovateľskej starostlivosti (rana a stómia). Trpezlivým a taktným prístupom sestry vykonávajúcej preväzy a ostatného personálu

sa s odstupom času so svojím stavom stotožnila, počas preväzu začala komunikovať a sledovať jeho priebeh. Začala si uvedomovať dôležitosť jednotlivých úkonov pri ošetrovaní rany a stómie.

Sociálne potreby: zabezpečený pravidelný kontakt prostredníctvom telefonických hovorov vzhľadom na aktuálnu epidemiologickú situáciu na Slovensku. Sociálna interakcia bola substituovaná zdravotníckym personálom.

2 DISKUSIA

Open abdomen (OA) je technika používaná u pacientov so závažnou intraabdominálnou infekciou a pri abdominálnom kompartment syndróme alebo v prípadoch, keď nie je možné uzavrieť brušnú dutinu klasickým spôsobom. Manažment pacientov s OA je náročný a komplikovaný, preto vyžaduje spoluprácu viacerých špecialistov. Napriek tomu morbidita a mortalita pacientov s OA je vysoká (Kilík a kol., 2017). Starostlivosť bola zabezpečená v rámci úzkej spolupráce multidisciplinárneho tímu. Hojenie a pooperačné obdobie zhoršoval aj fakt, že pacientka mala ťažkú hypoproteinémiu a hypoalbuminémiu, čo sa nám v priebehu hospitalizácie pomaly podarilo zlepšiť. Pacientka mala aj ďalšie rizikové faktory, ktoré proces hojenia spomaľovali. Dôraz sa kládol na elimináciu rizikových faktorov a podporu faktorov, ktoré pozitívne ovplyvňujú hojenie rany. U pacientky bola využitá podtlaková terapia pri otvorenej abdominálnej rane. Medzi výhody tohto spôsobu uzáveru patria zníženie komplikácií v rane, zníženie množstva preväzov a zabránenie vysušovania rany, rovnako šetrí prácu personálu a spevňuje brušnú stenu (Koutná a kol., 2015). Dopady dehiscencie chirurgickej rany sú významné. Dehiscencia rany je spojená so zvýšenou mortalitou, latenciou prepustenia do domácej liečby, narušením obrazu tela a zhoršenou psychosociálnou pohodou (Bashir, 2008). Uvedené dopady kladú vysoké nároky na racionálny manažment starostlivosti o rany. Výzvou pre klinické pracoviská a odbornú verejnosť zostáva zvýšenie informovanosti o dehiscencii chirurgickej rany a zlepšenie jej identifikácie, prevencie. Z toho dôvodu sme sumarizovali rizikové faktory, ktoré zvyšujú riziko vzniku dehiscencie operačnej rany (Molina, 2018). V súčasnosti sú známe rizikové faktory, potenciálne sa podieľajúce na vzniku chirurgickej dehiscencie. V závislosti od počtu ich výskytu a obdobia perioperačného priebehu bola stanovená intenzita rizika (veľké–stredné–mierne–vzácné) rozpadu chirurgickej rany. Medzi hlavné rizikové faktory pre dehiscenciu patria obezita (BMI) ≥ 35 kg / m², diabetes mellitus, súčasné alebo nedávne fajčenie, neodkladná operácia, vek > 65 rokov, predĺžené trvanie chirurgického zákroku, neprimerané chirurgické uzavretie, peroperačná hypotermia a infekcia rán (Ousey et al., 2018).

U našej pacientky bola zistená prítomnosť viacerých vyššie uvedených rizikových faktorov. Prioritne bola prítomná morbidná obezita, pri príchode znížená mobilita, taktiež prítomnosť pridružených ochorení ako DM II. typu, arteriálna hypertenzia, ale aj chronická fajčiarska bronchitída. K ďalším rizikám zhoršeného hojenia a uzavretia rany u pacientky patrili malnutícia a fajčenie. Van Ramshorst (2017) medzi rizikový faktor uvádza aj stupeň kontaminácie, kde riziko je vyššie v mieste chirurgického zákroku. U našej pacientky to bol významný faktor, keďže pacientka trpela purulentnou peritonitídou, čo je nepriaznivý stav vyznačujúci sa bakteriálnou kolonizáciou, sťažujúci hojivý proces. Naším primárnym cieľom bolo zmenšenie rozsahu rany a zabránenie vzniku infekcie v rane, čo potvrdilo progresívne zlepšenie celkového stavu počas hospitalizácie. Počas preväzov boli dodržiavané štandardné aseptické postupy. Rovnako autor upozorňuje na manažment bolesti, ktorý vyžaduje prioritu v starostlivosti o dehiscenciu, najmä pri preväzoch, a to využitím farmakologických a nefarmakologických opatrení.

Pacientka bola počas hospitalizácie poučená o postupe pri kašľaní, kýchaní, otáčaní sa, doplnená o edukáciu nevhodnosti fajčenia, o dôležitosť hygienickej starostlivosti o telo a stómiu. Pacientka

v prvých dňoch po vyvedení stómie nebola stotožnená so zmenou svojho tela. Pri prevážoch odkláňala hlavu a nemala záujem aktívne participovať na starostlivosti o stómiu. S odstupom času však stómiu prijala a sledovala celkovú starostlivosť o stómiu. Rekonvalescencia je v podstatnej miere ovplyvnená aj compliance pacienta, pričom naša pacientka nevykazovala vysokú mieru spolupráce, čo evokovalo bariéru v self-manažmente v pooperačnom období. Napriek veľkému úsiliu zdravotníckeho personálu, sa stav postupne zlepšoval a po 51 dňovej hospitalizácii bola preložená na oddelenie dlhodobých chorých s cieľom zlepšenia stavu a následného zabezpečenia kontinuálnej starostlivosti v domácom prostredí. Počas hospitalizácie bola snaha personálu o zmiernenie deficitu sebestačnosti v aktivitách denného života. Vzhľadom na závažný zdravotný stav sa pomocou koordinácie činností multidisciplinárneho tímu podarilo odvrátiť komplikácie súvisiace s dehiscenciou rany a zabezpečiť adekvátnu zdravotnú starostlivosť. Prístup personálu vykazoval znaky holizmu, ktorý zohľadňuje bio-psycho-sociálne aspekty starostlivosti (Libová a kol., 2019).

3 ZÁVER

Predkladanou kazuistikou sme poukázali, ako sa v priebehu hospitalizácie menila stratégia starostlivosti o pacientku, a ktoré rizikové faktory sa podieľali na vytvorení komplikovaného priebehu hojenia rany. Zdravotná starostlivosť pri dehiscencii operačnej rany je zdĺhavá, vyžadujúca spoluprácu všetkých zdravotníckych pracovníkov v záujme dosiahnutia čo najoptimálnejšieho výsledku.

Použitá literatúra

1. BASHIR, M. Determinants of Wound Dehiscence in Abdominal Surgery in Public Sector Hospital. *Annals of King Edward Medical University*. 2008; 14(3): 110-115.
2. BOUNOVAS, A., et al. Management of abdominal wound dehiscence with porcine dermal collagen implant: Report of case. *Ostomy Wound Manage*. 2008; 54(9): 44-8.
3. KARASOVÁ, D. a kol. Dehiscencia laparotómie po hysterektómii – manažment hojenia rany. *Česká gynekologie*. 2012; 77(6): 486-491.
4. KILÍK, R. a kol. Raritné spontánne vytvorenie bilioenterickej fistuly u pacientky s open abdomen liečeným pomocou VAC terapie – kazuistika. *Slovenská chirurgia*. 2017; 14(2-3): 76-80.
5. KOUTNÁ, M., ULRYCH, O. *Manuál hojení rán v intenzivní péči*. Praha: Galén. 2015, 200 s. ISBN 978-80-7492-190-2.
6. LIBOVÁ, L., BALKOVÁ, H., JANKECHOVÁ, M. *Ošetrovatelský proces v chirurgii*. Praha: Grada Publishing, s.r.o. 2019, 168 s. ISBN 978-80-271-2466-4.
7. MACEJOVÁ, L. 2020. *Manažment ošetrovateľskej starostlivosti o pacienta s dehiscenciou operačnej rany*. Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov, 2020. 57 s.
8. MOLINA, J.E. *Cardiothoracic Surgical Procedures and Techniques*. Cham: Springer. 2018, 144 p. ISBN 978-3-319-75891-6.
9. OUSEY, K. et al. *Surgical wound dehiscence : Improving prevention and outcomes*. Wounds UK. 2018, 48 p. (World Union of Wound Healing Societies (WUWHS) Consensus Document).
10. SANDY-HODGETTS, K. et al. Ten top tips: management of surgical wound dehiscence. *Wounds Asia* [online]. 2018, (1) [cit. 2020-3-14]. Dostupné z: <https://www.woundsinternational.com/uploads/resources/89dbb6edff8d11ca74456bb74d8f5c23.pdf>

11. VAN RAMSHORST, G.H. *Evisceration and Dehiscence*. In: *Textbook of Hernia*. Hope, W.W., Cobb, W.S., Adrales, G.L. eds. New York, NY: Springer Science Business Media, 2017. 323-329 p. ISBN 978-3-319-43043-0.

Kontaktné údaje

PhDr. Andrea Obročníková, Ph.D.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov, katedra ošetrovateľstva

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: +421 051 75 62 460

Email: andrea.obrocnikova@unipo.sk

MANAŽMENT OŠETROVATELSKEJ STAROSTLIVOSTI O PACIENTKU S KARCINÓMOM PRSNÍKA

MANAGEMENT OF NURSING CARE FOR A PATIENT WITH BREAST CANCER

*Andrea Obročníková, Tatiana Šantová, Ľubica Derňárová, Jana Cinová,
Ľubomíra Lizáková, Zuzana Novotná, Andrea Šuličová*

Abstrakt

Poskytovanie systematickej a komplexnej ošetrovateľskej starostlivosti pacientke s karcinómom prsníka zlepšuje výsledky a celkovú spokojnosť. Cieľom príspevku bolo zistiť efektívnosť používania modelu funkčných vzorcov zdravia u pacientky, ktorá podstúpila chirurgický zákrok zachovávajúci prsník. Údaje o zdravotnom stave sme hodnotili podľa 11 vzorcov Gordonovej modelu a ošetrovateľská starostlivosť bola naplánovaná a implementovaná podľa modelu. Strach v dôsledku plánovaného chirurgického zákroku, akútna bolesť spôsobená chirurgickým zákrokom, narušená celistvosť kože v oblasti pravého prsníka, obmedzená pohyblivosť hornej končatiny, porucha prijatia vzhľadu vlastného tela, nedostatok vedomostí sú sesterské diagnózy, ktoré sme stanovili u pacientky na základe dôkladného sesterského posúdenia. Gordonovej model funkčných vzorcov zdravia je efektívny prístup pri poskytovaní systematickej a účinnej ošetrovateľskej starostlivosti o chirurgických pacientov.

Kľúčové slová: *Gordonovej model, ošetrovateľská starostlivosť a karcinóm prsníka.*

Abstract

Providing systematic and comprehensive nursing care to a patient with breast cancer improves patient outcomes and satisfaction. The aim of the paper was to determine the effectiveness of using a model of functional health patterns in a patient who underwent breast-conserving surgery. We evaluated health data according to 11 patterns of the Gordon model, and nursing care was planned and implemented according to the model. Fear due to planned surgery, acute pain caused by a surgical trauma, impaired skin integrity in the right breast area, limited mobility of the upper limb, impaired acceptance of the appearance of one's own body, lack of knowledge are nurse diagnoses which we determined in the patient on the basis of a thorough nursing assessment. Gordon's model of functional health patterns is an effective approach in providing systematic and effective nursing care to surgical patients.

Key words: *Gordon 's model, nursing care and breast cancer.*

1 SÚČASNÝ STAV POZNANIA

Celosvetovo incidencia rakoviny prsníka sa denne zvyšuje, avšak skorý diagnosticko - terapeutický algoritmus zaraďuje ochorenie medzi liečiteľné typy medzi všetkými ostatnými nádorovými ochoreniami. Miera prežitia pri rakovine prsníka u včas diagnostikovaných žien je desaťkrát vyššia ako u žien s oneskorenou verifikáciou diagnózy (Peng et al., 2016). Dôraz sa kladie čoraz častejšie na kľúčové preventívne techniky určené k skoršej detekcii ochorenia, techniky ako mamografia a bilaterálne klinické vyšetrenie prsníkov (Provencher et al., 2016). Väčšina karcinómov prsníka je diagnostikovaná v počiatočnom štádiu, vďaka úspechu mamografického skríningu má veľa žien niekoľko liečebných možností. Najčastejšou

lokálnou liečbou rakoviny prsníka je chirurgický zákrok zachovávajúci prsník (lumpektómia alebo parciálna mastektómia s následnou rádioterapiou alebo chemoterapiou). V niektorých situáciách sa však štandardne vykonáva radikálna alebo modifikovaná mastektómia. Vývoj chirurgických techník pri operácii rakoviny prsníka vedie k pozitívnym kozmetickým výsledkom a celková spokojnosť žien s prsiami sa zvyšuje spolu s implementovanými novými modalitami (Eggemann et al., 2013; Lam et al., 2016). Štúdia O'Connell et al. (2016) preukázala, že osobná pohoda, sexualita a psychický stav ženy sú ovplyvnené jednoznačne prsník zachovávajúcou operáciou. Mnohé štúdie navrhujú poskytnutie intenzívnej fyzickej a psychologickéj pomoci ženám s rakovinou prsníka, nezanedbávajúc potrebu podpory v oblasti tvorby vlastného obrazu o svojom novom vzhľade tela a postoja k nemu (Pauwels et al., 2013). Ošetrovatel'stvo sa stáva dôležitým partnerom v objasnení mechanizmov zvládania života s ochorením. Holistický prístup ošetrovatel'stva k ženám s rakovinou prsníka napomáha minimalizovať biologické aj emocionálne problémy (Zhou et al., 2015).

1.1 Anamnéza

66 – ročná žena, prijatá na chirurgickú kliniku za účelom odstránenie tumoru v pravom prsníku. Je vydatá, dôchodkyňa, má tri deti. Pacientka sa lieči na Arteriálnu hypertenziu II. stupňa podľa NYHA, ICHS, je dispenzarizovaná v internej ambulancii, bez pozitívnej rodinnej onkologickej anamnézy. Užíva Tarka 1 tbl. 180/2 mg (antihypertenzívum). Pacientka udáva alergiu na Veral. Gynekologická anamnéza bez pozoruhodností, menarché v trinástich rokoch, klimaktérium v päťdesiatich rokoch, 3 pôrody, 0 aborty, 0 umelé prerušenie tehotenstva.

1.2 Katamnéza

Počas preventívnej prehliadky bol u pacientky detekovaný tumor pravého prsníka, mamograficky potvrdený v hornom laterálnom kvadrante, prejasnenie oválneho tvaru, zadná strana nerovných okrajov, axila bez lymfadenopatie. Pacientka odoslaná na onkologickú ambulanciu pre potreby doplnenia ďalších relevantných vyšetrení (onkomarkery, USG, MR). Po diferenciálnej diagnostike bola stanovená diagnóza ca mammae l. dx., pT1a N0 M0 - 1.A št. Onkológom odoslaná k chirurgickému zákroku. Pacientka podstúpila prsník zachovávajúcu operáciu (kvadrantektómia) za súčasne vykonanej lymfadenektómie axily. Histologické vyšetrenie potvrdilo diagnostický záver: Duktálny karcinóm v priemere do 12 mm, ER 40%, Her 2 ++, grading I., axilárne uzliny v počte 16 bez metastáz. Vzhľadom k závažnosti stanovenej diagnózy, v záujme iniciácie liečby a jej pokračovania bola pacientka predstavená onkologickej komisii, ktorá odporučila pooperačnú rádioterapiu a hormoterapiu.

Perioperačný priebeh bez komplikácií, spolupráca počas hospitalizácie vykazuje známky compliance pacientky s postupnom adaptáciou na novú životnú situáciu. Pri prvom kontakte s pacientkou boli pozorované známky psychickej nepohody, ktoré sa objektívne prejavili pri preväze operačnej rany. Psychosociálne potreby boli saturované erudovaným prístupom zdravotníckych pracovníkov za aktívnej spolupráce rodiny. V rámci kontinuity ošetrovatel'skej starostlivosti bola realizovaná edukácia zameraná na selfmanažment v domácom prostredí s cieľom kompenzácie zdravotného stavu.

1.3 Analýza a interpretácia

Ošetrovatel'ská starostlivosť o pacienta bola naplánovaná a implementovaná podľa Gordonovej modelu funkčných vzorcov zdravia. Hlavná myšlienka modelu spočíva v uvedomení, že všetci ľudia majú spoločné určité vzorce správania, ktoré súvisia so zdravím, kvalitou života, rozvojom schopností a dosiahnutím ľudského potenciálu. Model opisuje 11 funkčné vzorcov zdravia správanie usporiadaných v poradí: vnímanie zdravia – riadenie zdravia, výživa – metabolizmu, vylučovanie, aktivita – cvičenia, spánok – odpočinok,

poznávanie – vnímanie, vnímanie seba samého – predstava o sebe, rola – vzťahy, reprodukcia – sexualita, prispôsobenie sa – odolávanie stresu, hodnotová orientácia – náboženské presvedčenie (Koňošová, Matulníková, 2010).

Ošetrovateľský manažment starostlivosti zahŕňal predoperačné a pooperačné posúdenie stavu pacientky s identifikáciou individuálnych dysfunkčných vzorcov zdravia a s formuláciou sesterských diagnóz, na základe ktorých sa poskytovala ošetrovateľská starostlivosť.

Vnímanie zdravia – riadenie zdravia: Pacientka opisuje stav ako neočakávanú situáciu, nevie si vysvetliť príčinu ochorenia, keďže sa celý život o seba starala, pravidelne chodievala na preventívne prehliadky k lekárom. Vyjadruje obavy, strach z operácie, z odstránenia prsníka a prognózy ochorenia. Dožaduje sa informácií o priebehu hospitalizácie, pooperačnom postupe.

Dýchanie: Pacientka nemá problémy s dýchaním, niekedy sa zadýcha pri chôdzi na schodoch, nekašle, nefajčí.

Výživa: Pacientka mala pred operačným zákrokom diétu číslo 3 (racionálna), nemá problémy pri prijímaní stravy, je jej chutí, nemá problémy s prehĺtaním a stravu prijíma per os. Denne vypije okolo 1 500 ml tekutín, jej obľúbeným nápojom je káva. Deň pred operáciou pacientka už neprijímala stravu per os a od polnoci ani nič nepila.

Vyprázdňovanie: Pacientka nemá problémy s vyprázdňovaním stolice a moču, vyprázdňuje sa pravidelne 1x 48 hodín na WC. Večer pred operáciou bola vykonaná očistná klyzma. V deň operácie bol pacientke zavedený permanentný katéter.

Aktivita – cvičenia: svoj voľný čas trávi okrem domácich prác, opatrovaním vnúčat, starostlivosťou o dom a záhradu. Občas s kamarátkou cvičí pilates, alebo zájde do kaviarne.

Spánok a odpočinok: Pacientka má problémy so spánkom, ťažšie sa jej zaspáva a ráno sa skoro prebudí. Má strach z operácie a pooperačného stavu. Pacientka si nepýta lieky na spanie, počas dňa sa prechádza po chodbe a číta knihu. Pacientka si vykonáva hygienickú starostlivosť sama v kúpeľni, je sebestačná a nepotrebuje pomoc v denných aktivitách.

Poznávanie – vnímanie: Vedomie je plné, jasné, bez kvalitatívnych a kvantitatívnych porúch, orientovaná v čase, priestore a osobe, pacient neudáva žiadne problémy s pamäťou. Poznávacie schopnosti sú vzhľadom na vek fyziologické, pacientka nemá žiadne prekážky v procese vnímania a učenia. Zrak je korigovaný dioptrickými okuliarmi. Pacientka neudáva žiadne bolesti.

Sebavnímanie, sebaúcta: Pacientka sa vníma ako normálna žena, ktorá má pozitívny vzťah k sebe a svojmu telu. Tvrdí, že ochorenie neprišlo vo vhodnom období, keďže je babička a chce sa venovať vnúčatám. Vyjadruje obavy o svoju budúcnosť, o svoj život. Komunikuje jasne, zreteľne, bez porúch reči, využíva aj neverbálnu komunikáciu.

Rola - vzťahy: Pacientka je dôchodkyňa, vydatá, žije v rodinnom dome s manželom, s dcérou a jej rodinou. Pacientka hodnotí vzťahy v rodine a v susedstve ako veľmi dobré, doma sa stará o manžela a ako stará matka pomáha dcére s jej deťmi. Má dobrú bývalú kolegyňu, s ktorou udržiava pravidelný kontakt. Počas hospitalizácie je v kontakte s blízkymi telefonicky.

Informovanosť: pacient má dostatok informácií o chorobe, diagnostických metódach, liečbe, dĺžke a dĺžke hospitalizácie.

Reprodukcia: Pacientka hodnotí sexuálny život ako uspokojivý, cíti veľkú oporu v manželovi.

Prispôsobivosť: Pacientka po oznámení diagnózy ostala zaskočená, hospitalizáciu vníma ako nevyhnutnú pre operáciu, no nemá strach z nových miest. Pri zdolávaní ťažkých situácií jej v živote pomáha prítomnosť manžela, dcéra žijúca s ňou v dome, rovnako aj hudba. Pacientka je psychicky stabilná, odpovedá ľahko, spolupracuje, je prispôsobivá, mierne nepokojná a verbalizuje strach a obavy z operačného zákroku.

Hodnotová orientácia: Zmyslom života pre pacientku je jej rodina, manžel, moje deti s vnúčatami. Rada by chcela byť nápomocná s vnúčatami. Pacientka udáva, že jej doterajší život bol plnohodnotný, ale má obavy, aký bude po operácii. Vyjadruje, že život si váži, preto

chce urobiť všetko, aby mohla zotrvať so svojou rodinou čo najdlhšie. Pacientka vyjadrila, že nechodí často do kostola, ale na veľké sviatky (Vianoce, Veľká noc) sa zúčastňuje svätých omší pravidelne. Modlí sa o samote, v aktuálnej situácii je viera zdrojom jej vnútornej sily. Po dôkladnom získaní všetkých údajov sme v predoperačnom období riešili problémy týkajúce sa kvalitatívnych a kvantitatívnych zmien spánku a problému strachu. Pooperačný priebeh stavu bol sledovaný štyri hospitalizačné dni. Pozornosť ošetrovateľskej starostlivosti v pooperačnom období bola zameraná na problémy: akútna bolesť, ošetrovanie operačnej rany a drénu, zabezpečenie denných životných aktivít pre obmedzenie pravej hornej končatiny, emocionálne prežívanie zmeny telesného vzhľadu a prevenciu pooperačných komplikácií, v spojitosti so súčasne realizovanou lymfadenektómiou. Vývoj stavu pacientky v pooperačnom období zobrazuje tabuľka č. 1.

Tabuľka č. 1 Pooperačný priebeh

2 hodiny po operácii	1. pooperačný deň	3. pooperačný deň
TK: 120/60	TK + P 3x denne	TK + P 3x denne
TT: 36,5 ° C	Skóre bolesti: 2	Skóre bolesti: 0
D: 20 / min	Obsah drénu: 45 ml	Obsah drénu: 15 ml
P 64 / min	Operačná rana: sterilne krytá, čistá, suchá, nepresakuje krvou	Operačná rana – vykonaný preväz, hojí sa per primam, odstránený drén
Skóre bolesti: 6	Po operácii si pacientka vykonávala osobnú hygienu samostatne	Po operácii si pacientka vykonávala osobnú hygienu samostatne
Obsah drénu: 0 ml	Po operácii prijímala stravu per os, diétu č. 3	Po operácii prijímala stravu per os, diétu č. 3
Operačná rana: krytá sterilným obvazom, čistý, suchý, nepresakuje krvou	F/G 500 ml i.v., F 1/1 500 ml + Novalgin i.v. 1 amp.	Analgetikum podľa potreby
Hygienická starostlivosť vykonávaná na pacientkinej posteli	Pacientka vyjadruje obavy o svoj život a citlivo vníma zmenu objemu prsníka	Pacientka vyjadruje obavy z prvého preväzu operačnej rany pre zmenu objemu a tvaru prsníka
F/G 500 ml i.v., F 1/1 500 ml + Novalgin i.v. 1amp.	Pacientka udržiava pravú hornú končatinu v elevovanej polohe, nácvik mobility končatiny	Pacientka je plačlivá pro preväze operačnej rany

2 DISKUSIA

Za posledné tri dekády chirurgia uprednostňuje menej radikálne operačné výkony na prsnej žľaze a lymfatickom tkanive. V súčasnosti sú preferované najmä operácie zachovávajúce prsník a onkoplastické operácie, v nevyhnutných prípadoch sa pristupuje k rôznym typom mastektómie. Výber operačnej techniky zohľadňuje veľkosť nádoru, jeho umiestnenie v prsníku, existencia viac ako len jedného nádorového ložiska, rozsah postihnutia prsníka, veľkosť prsníkov, vek pacientky, rodinná anamnéza, celkový zdravotný stav, vrátane dosiahnutia menopauzy (Boháč, 2017). Cieľom prsník zachovávajúcich operácií je nielen bezpečná exstirpácia tumoru, ale aj dosiahnutie čo najlepšieho estetického výsledku. Ani pri objemných tumoroch zachovanie minimálneho možného negatívneho resekcijného okraja nevytlúči vznik pooperačnej deformácie prsníka. (Marek, Záhorec, Palaj, Durdík, 2015). Excízia 10% objemu parenchýmu prsníka spôsobuje jeho deformáciu vyžadujúcu korekciu prsnej žľazy (Cochrane, Valasiadou, Wilson, Al-Ghazal, Macmillan, 2003). Vzhľad pacientkinho prsníka sa po operácii mení. Prítomné jazvy, zmena veľkosti a tvaru oproti druhému prsníku, zmena citlivosti, príp. až znecitlivenie operovanej lokality na prsníku sú

zmeny, ktorým je pacientka vystavená. Nie je vylúčená potreba ďalšieho zákroku – odstránenie väčšej časti prsnej žľazy, v prípade preukázania malignity v okraji už odstráneného tkaniva (Boháč, 2017). Kozmetický efekt operácie prsníka ovplyvňuje pooperačný psychický stav pacientky. Množstvo štúdií sa zaoberá kvalitou života žien s rakovinou a psychickou dimenziou nevynímajúc. Pacientky podstupujúce chirurgický zákrok kvôli rakovine prsníka sú pred samotnou operáciou vystavené riziku úzkosti, po chirurgickom zákroku a následnej onkologickej liečbe stúpa tiež vysoké riziko depresie.

Samotný prípad opísanej pacientky naznačuje prežívanie psychického napätia a obáv o život, o svoj telesný vzhľad hrudníka. Presné a dostatočné informácie o chorobe a možnostiach liečby, ako aj rekonštrukčných postupoch prsníka ovplyvňujú rozhodnutie pacientky o skorom zahájení liečby, ako aj vnímanie a sebaúčinnosť na svojom zdraví (Chojnacka-Szawłowska et al., 2016). Plná informovanosť pacienta vedie k zníženiu prežívania úzkosti a k žiaducej spoluúčasti na starostlivosti.

Pooperačné obdobie bolo sprevádzané akútnou bolesťou v dôsledku poškodenia tkanív. Bolesť je faktor ovplyvňujúci psychické reakcie jedinca. Umiestnenie operačného rezu v oblasti ohybu hornej končatiny výrazne zvyšuje vnímanie bolesti. Bolo preukázané, že pacientky po operácii prsníka pociťujú bolesť spontánne aj s vykonávaným pohybom. Dokonca pacientky po axilárnej disekcii vnímajú intenzívnejšie bolesti pri pohybe ramena (Hovind, Bredal a Dihle, 2013; Buyukakincak et al., 2014). V prípade pacientky v kazuistike prítomnosť bolesti v skorom pooperačnom období dosahovala intenzitu č. 6, avšak po adekvátnej analgetickej liečbe a ošetrovateľských intervenciách, zameraných na zvládnutie bolesti sa dostavil očakávaný výsledok. V nasledujúcich dňoch pacientka udávala bolesti intenzity č. 2 - 3, druhom a tretom pooperačnom dni verbalizovala neprítomnosť bolesti.

Aj keď literatúra uvádza, že krvácanie a infekcia je bežnou komplikáciou po operácii prsníka, v prípadoch chirurgického zákroku zachovávaného prsníka, pri ktorých nedochádza k rekonštrukcii prsníka, krvácanie nie je také časté (Boháč, 2017; Al-Hilli et al., 2015). V prípade analýzy nášho klinického prípadu, kvadrantektómia je zákrok, ktorý sa vyznačuje nízkym rizikom krvácania, aj napriek aplikovanej antitrombolytickej liečby sa riziko nedá úplne vylúčiť. Z uvedeného dôvodu sa u pacientky monitorovali známky krvácania, konkrétne operačná rana a jej okolie, rovnako aj odsávaný objem podtlakovej drenáže boli kontrolované v pravidelných intervaloch. Počas pobytu v nemocnici nedošlo k neočakávanému, nadmernému krvácaniu. V tretí pooperačný deň bol drén odstránený pred prepustením pacientky do domácej starostlivosti. Pacientka bola informovaná o známkach krvácania, infekcie a v prípade ich výskytu o potrebe dostavenia sa do zdravotníckom zariadenia.

Pacientka je aktívna žena, ktorá trávi voľný čas prácou v záhrade, vedením domácnosti, starostlivosťou o vnúčatá. V rámci životného štýlu nepravidelne sa venuje cvičeniu pilates. V stresujúcich situáciách cíti pacientka oporu vo svojom manželovi, dcére, bývalej kolegyni, s ktorou udržiava pravidelný kontakt. Je veriaca, silu nachádza v modlitbe. Pacientka vyjadrila obavy z budúcnosti, z prvého pohľadu na hrudník. Operácia zachováajúca prsník je jednou z techník, ktorá znižuje výskyt sexuálnych problémov medzi partnermi (Aerts et al., 2014) a tiež zvyšuje kvalitu života. Podľa niektorých štúdií žena po absolvovaní operácie prsníka pripúšťa stratu ženskosti a sexuálnej príťažlivosti. V našom prípade pacientka uviedla, že vedie otvorenú komunikáciu so svojim manželom, majú pekný vzťah plný lásky a porozumenia. Muž je pre ňu oporou v tomto období, kontakt je počas hospitalizácie momentálne obmedzený na telefonáty. Napriek jej vyjadreniam o novom vzhľade sprevádzaných plačom pri preváze prsníka a obavám o budúcnosť, bola pacientka informovaná o možnostiach budúcej korekcie do 1. roka od operácie. Pacientka bola informovaná o potrebe vyhýbania sa nevhodným činnostiam: zdvíhaniu ťažkých bremien, joggingu alebo činnostiam, ktoré spôsobujú bolesť v operovanej oblasti. Riziko lymfedému je nutné minimalizovať eleváciou hornej končatiny, pravidelným cvičením oboma končatinami,

odstránením prsteňov, hodínok, náramkov, vyhýbaním sa noseniu kabelky na ramene alebo v ruke, prácou v záhrade v predklone. Súčasťou selfmanažmentu starostlivosti je ochrana končatiny pred poranením, popálením, infekciou a jej traumatizáciou (meranie krvného tlaku, odbery krvi, aplikácia liečiv do operovanej hornej končatiny). Významnou súčasťou edukácie je povedomie pacientky o existencii svojpomocných skupín združujúcich onkologických pacientov a jej benefitoch. Skorá detekcia a operácia zachovávajúca prsník pomáhajú ženám predchádzať výrazným fyzickým a psychickým traumám. Pacientke bola vysvetlená dôležitosť dispenzarizácie lekárom a vykonávania samovyšetrenia prsníkov v záujme zachytenia novej recidívy alebo vzniku ochorenia v druhom prsníku (Provencher et al., 2016). Všetky informácie boli poskytnuté v printovej podobe, doplnené názornými ukázkami techniky samovyšetrenia prsníkov. Edukácia pacientky ostáva kľúčovým prostriedkom, ktorý napomáha k zmierneniu úzkosti, porozumeniu vývoja zdravotného stavu, selfmanažmentu starostlivosti a dosahovaniu pozitívnych výsledkov.

3 ZÁVER

Holistický prístup k pacientkam s diagnózou rakoviny prsníka napomáha ľahšej adaptácii liečebnému procesu a životu po onkologickej liečbe. Gordonovej modelu funkčných vzorcov rešpektuje a spĺňa holistický prístup k zdraviu, zahŕňa všetky oblasti edukácie – primárnu, sekundárnu a terciárnu. Model umožňuje získať informácie o fyzickom, psychickom a spirituálnom aspekte zdravia, ako aj o vzťahoch klienta, jeho schopnosti adaptovať sa, na základe ktorých poskytovať vysoko efektívnu a kvalitnú ošetrovateľskú starostlivosť onkochirurgickým pacientom.

Použitá literatúra

1. AERTS, L., CHRISTIAENS, M. R., ENZLIN, P., NEVEN, P., AMANT, F. Sexual functioning in women after mastectomy versus breast conserving therapy for early-stage breast cancer: A prospective controlled study. *The Breast*. 2014; 23(5): 629–636.
2. AL-HILLI, Z., THOMSEN, K. M., HABERMANN, E. B., JAKUB, J. W., BOUGHEY, J. C. Reoperation for Complications after Lumpectomy and Mastectomy for Breast Cancer from the 2012 National Surgical Quality Improvement Program (ACS-NSQIP). *Annals of Surgical Oncology*. 2015; 22(S3): 459–469.
3. BOHÁČ, M. *Rekonštrukcia prsníka. Vysokoškolská učebnica pre pregraduálne a postgraduálne štúdium na lekárske fakultách*. 1. vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Lekárska fakulta, 2017. 80 s. ISBN 978-80-223-4409-8.
4. BUYUKAKINCAK, O., et al. Quality of life in patients with breast cancer at early postoperative period: relationship to shoulder pain, handgrip strength, disability, and emotional status. *Turkish Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*. 2014; 60(1): 1-6.
5. COCHRANE. RA., VALASIADOU, P., WILSON, ARM., AL-GHAZAL, SK, MACMILLAN, RD. Cosmesis and satisfaction after breast-conserving surgery correlates with the percentage of breast volume excised. *British Journal of Surgery*. 2003; 12: 1505–1509.
6. EGGEMANN, H., IGNATOV, A., ELLING, D., LAMPE, D., LANTZSCH, T., WEISE, M., COSTA, S.D. Efficacy and Patient Satisfaction of Breast Conserving Therapy for Central Breast Cancer by the B Technique. *Annals of Surgical Oncology*. 2013; 20(11): 3438–3445.

7. HOVIND, I. L., BREDAL, I. S., DIHLE, A. Women's experience of acute and chronic pain following breast cancer surgery. *Journal of Clinical Nursing*. 2013; 22(7-8): 1044-1052.
8. CHOJNACKA-SZAWŁOWSKA, G., MAJKOWICZ, M., BASIŃSKI, K., ZDUNRYŻEWSKA, A., WASILEWKO, I., PANKIEWICZ, P. Knowledge of cancer symptoms and anxiety affect patient delay in seeking diagnosis in patients with heterogeneous cancer locations. *Current Problems in Cancer*. 2016; 41(1): 64-70.
9. KOŇOŠOVÁ, H., MATULNÍKOVÁ, Ľ. *Vybrané ošetrovateľské teórie a modely*. 1. vydanie. Bratislava : Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 2010. 104 s. ISBN 978-80-813-2034-7.
10. LAM, T., SALINAS, J., HSIEH, F., BOYAGES, J. Breast Augmentation after Conservation Surgery and Radiation Therapy. *Plastic and Reconstructive Surgery*. 2016; 4(7): 796-801.
11. MAREK, V., ZÁHOREC, R., PALAJ, J., DURDÍK, Š. Prsník zachováajúca operácia – resekčný okraj. *Slov. chir.* 2015; 12(4): 130-132.
12. O'CONNELL, R. L., DIMICCO, R., KHABRA, K., O'FLYNN, E. A., DESOUZA, N., ROCHE, N., BARRY, P. A., KIRBY, A. M., RUSBY, J. E. Initial experience of the BREAST-Q breast-conserving therapy module. *Breast Cancer Research and Treatment*. 2016; 160(1): 79-89.
13. PAUWELS, E. E. J., CHARLIER, C., DE BOURDEAUDHUIJ, I., LECHNER, L., VAN HOOF, E. Care needs after primary breast cancer treatment. Survivors' associated sociodemographic and medical characteristics. *Psycho-Oncology*. 2013; 22(1): 125-132.
14. PENG, Z., WEI, J., LU, X., ZHENG, H., ZHONG, X., GAO, W., CHEN, Y., JING, J. Treatment and survival patterns of Chinese patients diagnosed with breast cancer between 2005 and 2009 in Southwest China. *Medicine*. 2016; 95(25): 3865.
15. PROVENCHER, L., HOGUE, J. C., DESBIENS, C., POIRIER, B., POIRIER, E., BOUDREAU, D., JOYAL, M., DIORIO, C., DUCHESNE, N., CHIQUETTE, J. Is clinical breast examination important for breast cancer detection? *Current Oncology*. 2016; 23(4): 332-339.
16. ZHOU, K., LI, X., LI, J., LIU, M., DANG, S., WANG, D., XIN, X. A clinical randomized controlled trial of music therapy and progressive muscle relaxation training in female breast cancer patients after radical mastectomy: Results on depression, anxiety and length of hospital stay. *European Journal of Oncology Nursing*. 2015; 19(1): 54-59.

Kontaktné údaje

PhDr. Andrea Obročníková, Ph.D.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov, katedra ošetrovateľstva

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: +421 051 75 62 460

Email: andrea.obrocnikova@unipo.sk

SKÚSENOSTI SESTIER S HOSPITALIZÁCIOU PACIENTOV S DEMENCIOU NA CHIRURGICKÝCH PRACOVISKÁCH

EXPERIENCES OF NURSES WITH THE HOSPITALIZATION OF PATIENTS WITH DEMENSION IN SURGICAL DEPARTMENTS

Jana Cuperová, Dagmar Magurová, Terézia Fertal'ová, Lívia Hadašová, Iveta Ondriová, Lubomíra Tkáčová, Mária Lenhardtová

Abstrakt

Starostlivosť o ľudí s demenciou v nemocničnom prostredí je pre zdravotníckych pracovníkov náročná. Operácia môže predstavovať pre pacientov s demenciou kritickú udalosť, ktorá zhorší ich kvalitu života alebo môže viesť k progresii choroby. Ľudia s demenciou, ktorí podstúpili chirurgický zákrok, majú častejšie nepriaznivé pooperačné výsledky, ako sú dýchacie problémy alebo infekcie močových ciest. Sestry identifikovali ťažkosti u pacientov s demenciou pri ukončení zdravotných hodnotení z dôvodu kognitívneho stavu a nedostatku zručností v manažmente demencie. Je potrebné na chirurgických oddeleniach a na operačných sálach postupovať podľa vopred dohodnutých postupov pri ošetrovaní pacientov s demenciou. To zabezpečí skvalitnenie zdravotnej starostlivosti a minimalizovanie pooperačných komplikácií.

Kľúčové slová: demencia, ošetrovateľská starostlivosť, chirurgický výkon, sestra

Abstract

The care of people with dementia within the hospital setting is challenging for healthcare professionals. Hospital design and services are not optimized for people with dementia, owing to the lack of preparation of healthcare professionals and the busy environment of the acute hospital. The peri-operative environment may present particular difficulties but little is known about the experience and care of people with dementia in this setting. Nurses reported difficulties in the completion of health assessments due to the cognitive status of people with dementia and a lack of skills in dementia management. It is necessary to follow pre-agreed procedures in the treatment of patients with dementia in surgical departments and operating theaters. This will improve the quality of health care and minimize postoperative complications. Dementia-specific guidelines focused on the care of surgical patients who have dementia in peri-operative environments are required to improve care and post-operative outcomes.

Key words: dementia disease, nursing care, surgery, nurse

ÚVOD

Pojem demencia sa používa na opis syndrómu zahŕňajúceho progresívny pokles pamäti, uvažovania, komunikačných schopností a schopnosti vykonávať každodenné činnosti. Odhaduje sa, že na svete trpí demenciou takmer 36 miliónov ľudí a ich počet stúpa. Demencia je jednou z najväčších výziev v oblasti zdravotnej starostlivosti na celom svete. Ovplyvňuje jednotlivcov, ich rodiny a priateľov, opatrovateľov a spoločnosť. Alzheimerova choroba je považovaná za závažné progresívne a ireverzibilné neurodegeneratívne ochorenie, ktoré priamo zasahuje do života celej pacientovej rodiny. Patrí medzi najviac sa vyskytujúci typ demencie a s prevalenciou 1 % populácie je štvrtou až piatou najčastejšou príčinou smrti.

Charakteristické pre toto ochorenie je nenápadný plazivý začiatok, kedy si prvé príznaky všima skôr okolie ako samotný pacient. Postupne sa zhoršujú a zasahujú do aktivít denného života pacienta. Klinický obraz choroby je podmienený kortikálnou degeneráciou s typickou chybou vstiepvosti a poruchou novopamäti. Incidencia Alzheimerovej choroby stúpa vekom, medzi 65. – 74. rokmi dosahuje 3 %, medzi 75. – 84. rokmi 19 % a 47 % sa vyskytuje po 85. roku života (Zveřová 2017). Poruchy kognitívnych funkcií a demencie patria na celom svete medzi hlavné činitele, ktoré postupne vedú v seniorskom veku k invalidite a odkázanosti na okolie. U ľudí s vekom nad šesťdesiat rokov je postihnutých demenciou približne každý 5. – 8. človek. Počet chorých na Alzheimerovu chorobu sa podľa WHO v roku 2050 navýši o trojnásobok na približne 135,5 miliónov (WHO 2016). Počet Slovákov trpiacich Alzheimerovou chorobou je zhruba 40 – 60 tisíc, väčšina ľudí vyhľadá pomoc odborníkov až v pokročilom štádiu ochorenia, čo skomplikuje účinnosť liečby (Stískalová 2014).

1 ŠPECIFIKÁ OŠETROVANIA PACIENTOV S DEMENCIOU V PERIOPERAČNOM OBDOBÍ

V určitom prípade je nutné hospitalizovať ľudí s demenciou, a však prioritou nie je demencia, ale iné pridružené ochorenia alebo komplikácie, či už ide o plánovanú hospitalizáciu alebo urgentnú. K najfrekvencovanejším príčinám hospitalizácie pacientov s demenciou patria pády, fraktúry kĺbov, infekcie dolných dýchacích ciest alebo cievná mozgová príhoda (Alzheimer's Society 2016). Poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti ľuďom s demenciou je v nemocničnom prostredí mimoriadne náročná činnosť. Princíp práce v nemocnici je zameraný na akútnu starostlivosť, čo spôsobuje pri hospitalizácii pacienta s demenciou narušenie bežnej rutiny (Digby et al. 2017). Ošetrovanie ľudí s demenciou je psychicky aj fyzicky náročné, symptómy poruchy pamäti sú primárnou príčinou zmeny správania pacienta (Hynninen 2015). Neoperačná hospitalizácia je spojená s väčším rizikom vzniku demencie ako s chirurgickým zákrokom vzhľadom na jej dlhšie trvanie. Pozornosť by mala byť upriamená aj na ovplyvnenie vzniku relapsov a opätovných hospitalizácii (Eriksoon 2019).

1.1 Predoperačná starostlivosť o pacientov s demenciou

Predoperačná starostlivosť sa začína rozhodnutím lekára o operačnom výkone a ukončená prevozom pacienta na operačnú sálu. Pristupuje sa k nej v prípade neúspešnej konzervatívnej liečby (Cuperová 2017). Pri indikácii operačného výkonu je nutné zohľadniť fakt, že u 13 % pacientov s vekom nad 60 rokov pri dĺžke operácie nad 2 hodiny dochádza ku kognitívnemu úbytku najmenej na 3 mesiace (Kotík 2019). Predoperačné vyšetrenie smeruje ku vypracovaniu komplexného obrazu o zdravotnom stave pacienta a posúdenia perioperačných rizík, ktoré sa prejavujú ako perioperačné morbidita alebo letality (Libová et al. 2019). Na začiatku hospitalizácie je potrebné podrobne popísať zdravotný stav pacienta s demenciou a faktory, ktoré zhoršujú jeho psychický stav. Opatrovateľ pacienta s demenciou alebo jeho rodinný príslušník by mal spomenúť pri prijímaní pacienta dôležité fakty ako to, že pacient trpí demenciou, deficity v oblasti stravovania, obliekania, vyprázdňovania, zmeny v správaní, v orientácii a pod. Popríklad zvyky a záľuby pacienta, napr. záľuba dlhého prechádzania alebo dlhý spánok (Lange 2019). Počas hospitalizácie zamedzíme dlhšej izolácii pacienta od rodinného príslušníka alebo opatrovateľa, čo by mohlo zhoršiť jeho symptómy. Rodiny sú veľmi dôležitý faktor pri hospitalizácii ľudí s demenciou, často sú však nepovšimnuté. Pacienti počas prijímania by sa mali nachádzať v tichom a pokojnom prostredí, najvhodnejšie v miestnosti, kde sa nenachádza veľký počet iných osôb a uprednostňujeme ich pred ostatnými pacientmi. Správne posúdenie potrieb pacient je kľúčové pri jeho komplexnom ošetrovaní (Alzheimer's Society 2016). Cieľom predoperačnej starostlivosti je stabilizovať pacienta k operácii, zabrániť alebo eliminovať vznik perioperačných komplikácií, hodnotenie funkcie vitálne významných orgánov. Na začiatku sa vykonáva interné

predoperačné vyšetrenie, ktoré nesmie byť staršie ako 10 až 14 dní, u rizikových alebo nestabilných pacientov je nutné zopakovať 1 až 2 dni pred operáciou opäť laboratórne parametre. Pri urgentných situáciách rozhoduje o predoperačnom priebehu chirurg, anesteziológ spoločne s internistom a príprava trvá len niekoľko hodín. U pacientov s demenciou je možné konzultovať s psychiatrom predoperačný aj pooperačný priebeh starostlivosti, obzvlášť ak sa u pacientov vyskytujú psychické ochorenia a majú indikovanú farmakologickú liečbu. Výskyt zhoršenia demencie môže nastať aj v pooperačnom období, najmä pri vynechaní medikácie, čo môže spôsobiť ďalšie zdravotné ťažkosti. Antidepresíva je nutné podávať uvážene a vylúčiť lieky hlavne zo skupiny inhibítorov monoaminoxydázy a amitriptylinu. Iné druhy antidepresív je nutné začať podávať čo najskôr po výkone (Kotík 2019). Veľkým problémom u pacientov s demenciou počas hospitalizácie je zmena prostredia a obmedzená schopnosť adaptácie. Pôsobením novej klímy si musí zvykať na zmeny a čeliť im, napr. strata súkromia, denný režim oddelenia, zmenené sociálne prostredie a zdravotnícky pracovníci (Dostálová 2011). Komunikáciu vedíme empaticky a s úctou k pacientovi. V rámci interpersonálnej komunikácie využívame haptiku, čím mu prejavíme psychickú podporu a pokoj. Pacient musí byť informovaný o priebehu a komplikáciách, ktoré sa môžu vyskytnúť v priebehu alebo po operácii, dostáva k dispozícii písomnú formu všetkých informácií. Zdravotnú starostlivosť bez informovaného súhlasu môžeme poskytovať iba u pacientov v neodkladnej starostlivosti, v ochrannej liečbe, pri prenosnom ochorení a u ľudí so psychickým ochorením, ktorí ohrozujú seba alebo svoje okolie, alebo im hrozí zhoršenie zdravotného stavu. V takomto prípade je nutné do 24 hodín informovať príslušný súd. U pacientov s demenciou je potrebné podávať informácie primerané ich kognitívnemu stavu. Demencia predstavuje veľmi vysoký rizikový faktor pre chirurgický výkon. Je to významný činiteľ vzniku pooperačného delíria. Citlivosť organizmu pacienta s demenciou na anestetiká je zvýšená oproti organizmu pacienta bez demencie. U takého pacienta je komplikované odpojenie od umelej pľúcnej ventilácie, zvýšené nároky zo strany ošetrovateľskej starostlivosti, problematická rehabilitácia. Častý výskyt pooperačnej pneumónie a ďalšie komplikácie majú vplyv na 20 až 45 % mortalitu v perioperačnom období. Zohľadnenie dĺžky života u pacientov v ťažkom stupni ochorenia je nutné pri indikovanej elektívnej operácii (Kotík 2019). Pred operáciou musí byť pacient oboznámený o poslednom príjme stravy, tekutín a liekov (Libová et al. 2019). Predoperačná príprava spočíva v príprave operačného poľa bezprostredne pred operáciou, osprchovaní antimikrobiálnym mydlom, vyprázdnenie hrubého čreva (klyzma, čípok) a močového mechúra, starostlivosť o nechty a ústnu dutinu. Pacient sa prezlieka do čistej osobnej bielizne a leží v čistom prezlečenom lôžku. Sestra večer a ráno pred výkonom podáva premedikáciu podľa ordinácie lekára (Wichsová et al. 2013). Predoperačná medikácia sa využíva okrem predoperačnej sedácie aj na uľahčenie priebehu anestézie a pôsobí na priebeh zotavenia po výkone (Romanová 2016).

1.2 Starostlivosť o pacienta počas operácie

Pacient prichádza do miestnosti predoperačnej prípravy v sprievode sestry alebo lekára, kde necháva svoje osobné veci a prezlieka sa do operačnej bielizne, na hlavu si dá jednorazovú čiapku (Libová et al. 2019). Zisťujeme meno pacienta, predpokladaný operačný výkon a lokalizáciu, označenie miesta výkonu na tele a pacientove alergie. Pacient nesmie ostať v priestoroch vymedzených k operácii bez dohľadu. S pacientom vedíme komunikáciu a informujeme ho o intervenciách, ktoré ho čakajú (Wichsová et al. 2013). Anesteziologická sestra napojí pacienta na monitor, zavedie periférnu venóznú kanylu a podáva liečbu podľa ordinácie lekára (Libová et al. 2019). Po podaní anestézie sa pacient polohuje podľa požiadaviek operátora, fyziológie, aktuálneho stavu pacienta a druhu operačného výkonu, snažíme sa predísť podchladeniu pacienta. Vyvarujeme sa dlhodobému tlaku na predilekčné miesta. V prípade potreby pacientovi katetrizujeme močový mechúr. Na redukciu rezidentnej

a tranzientnej mikroflóry sa vykonáva antiseptická operácia poľa. Sestra špecialistka v inštrumentovaní sleduje priebeh operácie a asistuje lekárovi. Operatívny na konci operácie vypisuje operačný protokol o priebehu a type operácie, o zložení operačného tímu a o vzniknutých komplikáciách (Wendsche et al. 2012). Sestry vedú ošetrovateľskú dokumentáciu predpísanú na operačnej sále. Mal by byť zdokumentovaný výskyt mimoriadnej udalosti a popísané bezpečnostné procedúry. Osoba zodpovedná za záznam je podpísaná na konci dokumentácie spolu s dátumom a časom (Wichsová et al. 2013). Pacienti s ťažkou demenciou majú väčšie riziko pooperačnej mortality, pri proťahovanej operácii nad 2 hodiny u seniorov nad 80 rokov je riziko mortality 17 %. Mortalita geriatrických pacientov po cholecystektómii je 10 x väčšia ako u mladších osôb (Kotík 2019).

1.3 Pooperačná starostlivosť o pacientov s demenciou

Pacient je v pooperačnom období v čase od prebudenia po anestézii až po prepustenie do domácej starostlivosti. Za bezprostredný čas po operácii sa považujú 2 hodiny alebo 6 hodín po skončení náročnej operácie. Pacient bezprostredne po operácii sa zotavuje v pooperačnej izbe pod dohľadom anestéziológa a sestry (Libová et al. 2019). Pacient je po stabilizovaní vitálnych funkcií preložený na pooperačné oddelenie (Wendsche et al. 2012). Izba pacienta musí byť dokonalo čistá z dôvodu vysokej náchylnosti na infekcie, je potrebné ju pravidelne kontrolovať (Klímová et al. 2013). Sestra hodnotí vitálne funkcie pacienta, úroveň vedomia a návrat reflexov po operácii. Sestra dbá na bezpečnosť pacienta, hodnotí bolesť a podáva ordinovanú terapiu podľa ordinácie lekára, ošetruje operačnú ranu. Venuje pozornosť návratu črevnej peristaltiky, prvej defekácii a hodnotí bilanciu tekutín. Zabezpečí stravovanie pacienta, hygienu a vertikalizuje pacienta. Sestra edukuje pacienta a jeho rodinného príslušníka alebo opatrovateľa o ďalšej liečbe a starostlivosti (Libová et al. 2019). Pri vertikalizácii dbá na prevenciu pádu, poskytne kompenzačné pomôcky uľahčujúce pohyb na posteli aj mimo nej (Klímová et al. 2013). Keďže pacientom s demenciou sa psychický stav počas pobytu v nemocnici ešte viac komplikuje, prepúšťame ich čo najskôr po vyriešení príčiny hospitalizácie. Blízky sa oznamuje plánovaný čas prepustenia minimálne 24 hodín vopred (Dowrick et al. 2014). Podľa dostupných štúdií sa u ľudí s demenciou po chirurgickom zákroku vyskytli komplikácie. Medzi hlavné pooperačné komplikácie patrí bolesť, zvýšená teplota, disfunkcia obehových systémov a obstipácia. Komplikácie v oblasti rany sa prejavujú krvácaním, dehiscenciou a infekciou vzniknutou behom operácie alebo v priebehu hojenia (Libová et al. 2019). Ku orgánovým komplikáciám priradíme pneumóniu, aspiráciu žalúdočného obsahu a pooperačnú atelektázu. K jej vzniku prispieva aplikácia Atropínu, anestézie a analgetík, endotracheálna intubácia a dlhodobá poloha v ľahu na chrbte. Medzi najčastejšie renálne komplikácie patrí retencia a infekcia, vzniknutá v dôsledku katetrizácie močového mechúra. Gastroplégia, ktorá sa prejavuje opakovaným zvracaním a paralytický ileus zaradzujeme ku gastrointestinálnym pooperačným komplikáciám. Po operácii môže vzniknúť aj povrchová tromboflebitída po katetrizácii vény alebo hlboká venózna trombóza. U seniorov môžu vzniknúť psychotické poruchy, ktoré sa prejavujú zmätenosťou, halucináciami, agitovanosťou, agresivitou alebo bludmi. Zmiernenie týchto príznakov môžeme doceliť kontaktom pacienta s príbuznými (Libová et al. 2019). U geriatrických pacientov je výskyt pooperačného delíria vyšší ako u mladších osôb. Osoby nad 65 rokov sú citlivejšie na lieky vplývajúce na centrálny nervový systém. Pri podávaní analgetík seniorom, sú uprednostnené najmä neopoidné s možnou redukovanou dávkou lieku (Málek et al. 2014).

2 OŠETROVATEĽSKÁ STAROSTLIVOSŤ O PACIENTOV S DEMENCIOU NA CHIRURGICKÝCH ODDELENIACH

Prijatie pacienta s demenciou do nemocnice môže zhoršiť prejavy demencie z dôvodu dezorientácie a strachu spôsobeného odlúčením od známych ľudí, prostredím a rutinou, ako aj vplyvom fyzického ochorenia, ktoré vedie k zhoršeniu kognitívneho stavu. Medzi typické pocity hospitalizovaných ľudí s demenciou patrí neistota, strach, úzkosť, nepokoj a agresivita. Správanie vyplývajúce z týchto pocitov môže spôsobiť potenciálne ohrozenie nielen pre pacienta, ale aj pre ostatných pacientov, ošetrovateľský personál a lekárov na oddelení (Moyle 2010). Ošetrovateľský personál sa snaží poskytovať dobrú starostlivosť, ale to nie je vždy úspešné. Starostlivosť o ľudí s demenciou v prostredí akútnej starostlivosti je opísaná ako výzva. Dôvodom chýbajúceho záujmu ošetrovateľského personálu o starostlivosť o starších ľudí je nedostatok kompetencií a nízky všeobecný záujem o starostlivosť o starších ľudí. Takisto aj vzdelávanie sestier v oblasti starostlivosti o pacientov s demenciou má medzery v porovnaní s potrebnou úrovňou odbornej prípravy. Sestry pracujúce na chirurgických oddeleniach by mali mať príslušné vedomosti a zručnosti, aby lepšie porozumeli potrebám ľudí s demenciou. Sestry nie vždy rozpoznávajú demenciu a nerozumejú jej (Hynninen 2015). Na ošetrovanie hospitalizovaných pacientov s demenciou je často potrebné viac času na vykonanie ošetrovateľských výkonov. Pacienti majú tiež tendenciu niekoľkokrát opakovať to, čo hovoria. Zdá sa, že hospitalizovaní starší ľudia s kognitívnymi poruchami profitujú z účasti člena rodiny alebo opatrovateľa na liečbe. Sestry považujú za prospešnú účasť rodiny pri plánovaní a realizácii ošetrovateľskej starostlivosti. Informácie o typických vzorcoch správania pacientov s demenciou môžu zdravotníckym pracovníkom pomôcť pri individualizácii plánov starostlivosti tak, aby zahŕňali porovnateľné postupy a pomohli pacientom cítiť sa pokojnejšie a bezpečnejšie (Madsen 2013). Ľudia s demenciou môžu čeliť veľkému počtu zmien, ktoré ovplyvňujú ich schopnosť komunikovať. Ošetrovateľský personál chirurgických oddelení opísal, že ľudia s demenciou mali časté problémy s pochopením dôvodov hospitalizácie. Komunikácia bola opísaná ako problematická z dôvodu obmedzenej komunikačnej schopnosti a schopnosti porozumieť tomu, čo im bolo povedané. U sestier je potrebná vysoká úroveň komunikačných zručností aby boli schopné identifikovať potreby u dementných pacientov (Hynninen 2015). Ošetrovanie pacientov s kognitívnymi poruchami a so zmeneným správaním môže ovplyvňovať rozhodovanie sestier a správnosť vykonania jednotlivých ošetrovateľských postupov. Takisto zvládanie náročných situácií môže mať za následok nedostatok času na individualizovanú starostlivosť. Niektoré sestry môžu pociťovať strach z ľudí s demenciou. Sestry tiež uviedli, že na zvládanie správania starších ľudí s demenciou používajú negatívne reakcie, ako napríklad násilie, zneužívanie a zanedbávanie (Cowdell 2010). Starší ľudia s demenciou sú pri hospitalizácii vystavení najvyššiemu riziku obmedzenia. Hlavným uvádzaným dôvodom použitia obmedzení je zvýšenie bezpečnosti pacientov. Fyzické obmedzenia sa väčšinou používajú na zabránenie toho, aby pacienti nepriaznivo ovplyvnili výsledok liečby príliš rýchlym pohybom alebo dotýkaním sa operovaných oblastí. Na udržanie pokoja pacientov môžu byť použité aj farmakologické prostriedky (Hynninen 2015). Na niektorých chirurgických oddeleniach nemajú žiadne oficiálne modely na používanie fyzických a farmakologických obmedzení. Použitie obmedzení závisí od rozhodnutí jednotlivých sestier alebo lekárov. Sestry môžu použiť alternatívne spôsoby na zabezpečenie bezpečnosti pacientov, napríklad častejšie kontroly pacientov, používanie zábran, indikátory pohybu, signalizácia opustenia postele a pod. Ďalšou alternatívou je podpora mobility, počúvanie želaní a trávenie času s pacientmi s demenciou (Weitzel 2011).

2.1 Špecifiká ošetrovateľskej starostlivosti o pacientov s demenciou na chirurgických pracoviskách

Cieľ našej štúdie bolo identifikovať faktory, ktoré ovplyvňujú ošetrovateľskú starostlivosť o pacientov s demenciou na chirurgických oddeleniach. Štúdia bola realizovaná na chirurgických oddeleniach fakultnej nemocnice v Prešove so súhlasom etickej komisie. Bolo oslovených 75 sestier pomocou neštandardizovaného dotazníka.

Vyhodnotenie výsledkov

U pacientov s demenciou je hospitalizácia vnímaná dosť negatívne, preto sa k hospitalizácii pristupuje len v nevyhnutných prípadoch. 41 % sestier z nášho súboru uviedlo, že sa s hospitalizáciou týchto pacientov na ich oddelení len zriedka. Hospitalizácia znamená pre pacienta zmenu prostredia, čo spôsobuje poruchy spánku, zhoršené zaspávanie, dezorientáciu, poruchy trávenia. Dochádza ku zhoršeniu symptómov, obklopenie novými ľuďmi spôsobuje nadmerný stres (Fertaľová 2017). Ženy sú o 17 % častejšie hospitalizované ako muži. Podobné výsledky spracovala aj Ondriášová (2015) v klinickej štúdii, kde počet žien vo väčšej miere v oboch jej súboroch prevyšoval nad počtom mužov. Najväčšiu skupinu tvorili pacienti v strednom štádiu ochorenia – 71 %, ktorí začínajú byť menej sebaističní ako v prvom štádiu. Druhé štádium demencie predstavuje syndróm rozvinutej demencie, kedy pacient vyžaduje prakticky neprestajný dohľad a pomoc pri sebaobslužných aktivitách. Toto obdobie je obdobím najdlhším, trvá 2 až 10 rokov patrí k obdobiam najnáročnejším. Pacient sa zle orientuje v čase a priestore, stráca sa a blúdi aj v známom prostredí. Pacient v štádiu rozvinutej demencie si nepamätá nedávne udalosti a mená, nie je schopný bez problémov viesť samostatný život, nie je schopný variť, upratovať a nakupovať, potrebuje pomoc s osobnou hygienou, veľmi zle sa vyjadruje, blúdi a správa sa neprimerane k danej situácii, môže trpieť halucináciami (Holmerová, 2004). Chirurgické oddelenia patria medzi väčšie čo sa týka počtu lôžok. Pri ich plnom obsadení v kombinácii s hospitalizáciou pacienta s demenciou a nedostatkom sestier, môže nastať situácia, kedy pacientom nebude poskytnutá adekvátna ošetrovateľská starostlivosť. Sociálne prostredie výrazne ovplyvňuje správanie pacienta. Pacienti s poruchami kognitívnych funkcií by mali byť umiestňovaní na izbu spoločne. Inak by mohli nastať rozpory medzi pacientmi a vzniknúť agresivita (Klímová et al. 2013). 76 % opýtaných sestier v našom prieskume umiestňuje pacientov s demenciou čo najbližšie k miestnosti sestier. Až 12 % sestier pri umiestnení pacienta na izbu, neberie na vedomie, že pacient má demenciu, 7 % sestier ich umiestňuje na jednolôžkovú izbu a 5 % sestier sa snaží ich dať na jednu izbu. Pri umiestnení na izbu berieme na vedomie ochorenia ostatných hospitalizovaných. Snažíme sa umiestniť na jednu izbu pacientov s rovnakým kognitívnym deficitom, aby sme zamedzili agresivite a odporu. Pacienta hospitalizujeme na malú izbu, ktorú pravidelne kontrolujeme, aby bola stále čistá a vyvetraná, pretože pacient nevníma neporiadok, ubúda estetika a stráca sebakontrolu (Fertaľová 2017).

Sestry v praxi počas príjmu a ani v priebehu hospitalizácie u pacientov s demenciou nerealizujú v 77 % posudzovanie kognitívneho stavu pomocou špecifickej škály. Vzhľadom k faktorom, ktoré ovplyvňujú prežívanie pacienta je to nepostačujúce. Použitie techník na zhodnotenie stavu pacienta významne napomáha k vytvoreniu individuálneho plánu ošetrovateľskej starostlivosti (Klímová et al. 2013). Sestry uviedli využívanie len niekoľko bežných testov, ako je Folsteinov test kognitívnych funkcií, Barthelovej test, Test na zistenie rizika pádu, Nortonova škála a ADL škála. Tieto testy využíva len 7 % sestier. Počas hospitalizácie je pacient intenzívne sledovaný v 59 %, rizikové predmety, s ktorými by mohol ublížiť sebe alebo ostatným odoberá 33 % sestier. Schodisko, okná a dvere by mali byť zabezpečené, aby zabránili vzniku úrazov, pádom, útekem z oddelenia (Fertaľová 2017), to môžu zabezpečiť aj elektronické ovládateľné dvere, ktoré sú využívané v 2 %. Kvalitu poskytovanej ošetrovateľskej starostlivosti pacientom s AD ovplyvňuje množstvo faktorov. V našom dotazníku sme hodnotili váhu vybraných faktorov pomocou Likertovej 5 bodovej

škály. Čím je vyššia hodnota, tým väčšiu dôležitosť pripisujú sestry danému faktoru. Výsledky našich zistení svedčia o tom, že starostlivosť ovplyvňuje v najväčšej miere znalosť symptomatológie demencie, pozorovací talent sestry, znalosť účinkov psychofarmák, komunikatívnosť, orientovanosť sestry v psychoterapii, osobnostné predpoklady sestry, osobnostná vyrovnanosť a nakoniec edukačné schopnosti sestry (tab. 1).

Tabuľka 1 Faktory ovplyvňujúce ošetrovateľskú starostlivosť

FAKTORY	PRIEMER
znalosť symptomatológie demencie	3,77
pozorovací talent	3,75
znalosť účinkov psychofarmák	3,68
komunikatívnosť	3,64
orientácia v psychoterapii	3,62
osobnostné predpoklady	3,61
vyrovnanosť	3,52
edukačné schopnosti	3,25

Zvýšiť kvalitu poskytovanej starostlivosti môže aj dostatočný počet zdravotníckeho personálu na klinike. Zistili sme, že iba v 52 % prípadoch sú využívané terapeutické aktivity čo je veľmi málo, z toho najčastejšie išlo o edukáciu pacientov s demenciou (28 %). Týmto pacientom treba venovať pozornosť oveľa intenzívnejšie, pretože veľmi rýchlo môže nastať úpadok kognitívnych aj nekognitívnych funkcií. Najvyššiu mieru ovplyvňujúcu kvalitu ošetrovateľskej starostlivosti pripísali sestry znalosti symptomatológie demencie a schopnosti pozorovať pacienta. Na tretie miesto umiestnili znalosť o účinkoch psychofarmák, ďalej komunikatívnosť, schopnosť orientovať sa v psychoterapii, osobnostné predpoklady a vyrovnanosť. Sestry uviedli, že najmenej ovplyvňujú kvalitu ošetrovateľskú starostlivosť poskytovanú pacientom s demenciou edukačné schopnosti sestier. Komunikáciu, citovú stabilitu, edukáciu a orientáciu v psychoterapii zaradili rovnomerne na stredné aj na najdôležitejšie miesto. Za veľmi dôležitú sestry považujú pozorovací talent.

3 ZÁVER

K dosiahnutiu efektívnych a želaných výsledkov terapie pacientov s demenciou na chirurgických oddeleniach v perioperačnom období je nutné doplnenie odborných poznatkov u sestier. Sestry pociťujú potrebu lepšieho vzdelania a podporu pri ošetrovaní pacientov s demenciou a nemocnice by sa mali zameriavať na zníženie dĺžky hospitalizácie na minimum a na zmierňovanie rizík. Vzdelávací program pre sestry by mal byť založený na výskumných dôkazoch a pravidelne by ho mal zamestnávateľ realizovať. Ošetrovateľská starostlivosť o pacientov s demenciou je náročná pre sestry a ďalší ošetrovateľský personál. Je potrebné v rámci hospitalizácie zapájať do tvorby plánov ošetrovateľskej starostlivosti rodinných príslušníkov, respektíve opatrovateľov. Kvalitná ošetrovateľská starostlivosť prispieva k redukovaniu pooperačných komplikácií a skráteniu doby hospitalizácie.

Tento príspevok vznikol za podpory grantu KEGA 012PU-4/2018 Podiel ošetrovateľstva pri využívaní aktivizačných technik u chorých s demenciou.

Použitá literatúra

1. ALZHEIMER'S SOCIETY. Fix Dementia care: Hospitals.2016. Dostupné z: https://www.alzheimers.org.uk/sites/default/files/migrate/downloads/fix_dementia_care_-_hospitals.pdf

2. COWDELL F. The care of older people with dementia in acute hospitals . *Int J Older People Nurs* 2010; 5 : 83–92.
3. DIAZ-GIL, A. et al. “Care needs of people with dementia in the peri-operative environment: A systematic review.” *Dementia (London, England)*, 12 Nov. 2018, doi:10.1177/1471301218809225
4. DIGBY, R., LEE, S., WILLIAMS, A., 2017. The experience of people with dementia and nurses in hospital: An integrative review. *Journal of Clinical Nursing*, 26, 1152–1171. Dostupné z: onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jocn.13429.
5. DOSTÁLOVÁ, B. Prevence pádu ve zdravotnickém zařízení. In: *Sestra*, 2011, roč.19. č.1. ISSN 1210–0404.
6. ERIKSSON, L. I., LUNDHOLM, C., NARASIMHALUC, K. et al. Hospitalization, surgery, and incident dementia. *Alzheimer's & Dementia* [online]. 2019, 15, pp. 534–542 [cit.29.5.2019]. DOI: 10.1016/j.jalz.2018.12.005
7. FERTAĽOVÁ, T. *Psychiatrické ošetrovatelstvo*. Prešov: FZO PU, 2017. ISBN: 978-80-89721-27-6.
8. HOLMEROVÁ, I., JAROLÍMOVÁ, E., NOVÁKOVÁ, H. *Alzheimerova choroba v rodině*. 1. vyd. Praha: Pfizer. ISBN 80-239-2870-8.
9. HYNINEN, N., SAARNIO, R., ISOLA, A. The care of older people with dementia in surgical wards from the point of view of the nursing staff and physicians . *J Clin Nurs* 2015; 24 : 192–201.
10. KOTÍK, L. *Předoperační vyšetření dospělých*. Praha: Mladá fronta a. s., 2019. ISBN: 978-80-40-5104-0.
11. LANGE, E. *Demence*. Praha: Jan Vašut s.r.o., 2019. ISBN: 978-80-7541-142-6.
12. LIBOVÁ, Ľ. et al. *Ošetrovatelský proces v chirurgii*. Praha: Grada Publishing a. s., 2019. ISBN: 978-80-271-2466-4.
13. MADSEN, R., BIRKELUND, R. “The path through the unknown”: the experience of being a relative of dementia-suffering spouse or parent . *J Clin Nurs* 2013; 22 : 3024–3031.
14. MÁLEK, J. et al. *Léčba pooperační bolesti*. 3. vyd. Praha: Mladá fronta a. s., 2014. ISBN: 978-80-204-3522-4.
15. MOYLE, W., BORBASI, S., WALLIS, M. et al. Acute care management of older people with dementia: a qualitative perspective . *J Clin Nurs* 2010; 20 : 420–428.
16. ONDRIÁŠOVÁ, M. *Nekognitívna symptomatika pri demenciách vo vyššom veku*. Bratislava: Herba, 2015. ISBN:978-80-89631-36-0.
17. ROMANOVÁ, Ľ. Premedikácia a pooperačné účinky. *Anestézia a intenzívna medicína*, 2016, 5(2): 48-51.
18. STÍSKALOVÁ, M., 2014. Špecifiká starostlivosti v špecializovanom zariadení sociálnych služieb. In: *Zborník príspevkov zo seminára o Alzheimerovej chorobe*, s. 32-34. ISBN 978-80-971-833-0-1.
19. WEITZEL, T., ROBINSON, S., BARNES, MR. et al. The special needs of the hospitalized patient with dementia. *Medsurg Nurs* 2011; 20: 13–19
20. WENDSCHE, P. et al. *Perioperační ošetrovatelská péče*. Praha: Galén, 2012. ISBN: 978-80-7262-894-0.
21. WICHSOVÁ, J. et al. *Sestra a perioperační péče*. Praha: Grada Publishing, 2013. ISBN: 978-80-247-3754-6.
22. WORLD HEALTH ORGANIZATION, 2016. *World Alzheimer Report 2016: Improving healthcare for people living with dementia: Coverage, quality and costs now and in the future*. Dostupné z: <https://www.alz.co.uk/research/WorldAlzheimerReport2016.pdf>
23. ZVEROVÁ, M. *Alzheimerova demence*. Praha: Grada, 2017. ISBN: 978-80-271-0561-8.

Kontaktné údaje

PhDr. Jana Cuperová, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove

FZO PU v Prešove

Ul. Partizánska 1

080 01 Prešov

Tel: +421 51 756 480

Email: jana.cuperova@unipo.sk

TECHNOLÓGIE KULTÚR RASTLÍN V KOZMETIKE

PLANT CELL CULTURE TECHNOLOGY IN THE COSMETICS

Šarlota Kaňuková, Ján Kraic, Marcela Gubišová

Abstrakt

Pletivové kultúry rastlín *in vitro*, zvlášť kultúry kalusové, bunkové suspenzné a koreňové, nachádzajú v priemysle významné využitie. Aktuálne sú využívané najmä vo výrobe špeciálnych kozmetických prípravkov, zvlášť na ochranu a regeneráciu pokožky a vlasov (séra, krémy, masky, oleje, kondicionéry). Produkty majú krátke životné cykly a preto je nutné uvádzať na trh stále inovatívnejšie produkty. Rastlinné bunky sú produkované v *in vitro* systéme podľa relatívne jednoduchej schémy, problémom je však ich rezponzibilita v *in vitro* kultúre, ktorá je silno závislá najmä od rastlinného druhu, genotypu a ďalších faktorov. Technológia bunkových kultúr prináša nové možnosti rýchleho, lacnejšieho, stabilného a ekologického zdroja špecifických fytochemikálií aplikovateľných vo farmácii, potravinárstve ale aj kozmetike.

Kľúčová slova: *in vitro* kultúra, pletivové kultúry rastlín, fytochemikálie, kozmetický priemysel

Abstract

In vitro plant tissue cultures, especially callus, cell suspension and root cultures, find significant use in industry. They are currently used mainly in the production of special cosmetics, especially for the protection and regeneration of the skin and hair (serums, creams, masks, oils, conditioners). Products have short life cycles and therefore it is necessary to market innovative products. Plant cells are produced in an *in vitro* system according to a relatively simple scheme, but the problem is their responsiveness in *in vitro* culture, which is strongly dependent mainly on the plant species, genotype and other factors. Cell culture technology brings new possibilities for a fast, cheaper, stable and ecological source of specific phytochemicals applicable in pharmacy, food industry and in cosmetics also.

Key words: *in vitro* culture, plant tissue culture, phytochemicals, cosmetics industry

1. TECHNOLÓGIE KULTÚR RASTLÍN *IN VITRO*

Kultúry rastlinných buniek sú atraktívnym alternatívnym zdrojom pre produkciu vysoko hodnotných sekundárnych metabolitov. Pri rastúcom dopyte spotrebiteľov po bezpečných prírodných produktoch (nakoľko sa syntetické chemikálie považujú za potenciálne toxické) sa zvyšuje záujem o rastlinné metabolity z *in vitro* kultúr. Rastlinné bunky sú biosynteticky totipotentné, čo znamená, že každá bunka v kultúre si uchováva kompletné genetické informácie, a preto je schopná produkovať celý rad chemikálií nachádzajúcich sa v rodičovskej rastline (Morgani a kol., 2013). Techniky rastlinných *in vitro* systémov sa považujú za potenciálne vhodné procesy pri výrobe cenných fytochemikálií (Siahsar a kol., 2011; Georgiev, 2015). Týmto spôsobom sa zabráni mnohým obmedzeniam vrátane ekologických problémov (ktoré nemusia byť vždy vhodné na pestovanie daného druhu rastliny), práce s obmedzenými alebo ohrozenými druhmi, sezónnych faktorov (napr. poveternostné podmienky), faktorov životného prostredia a zabraňujú vplyvom nežiaducich látok, ako sú pesticídy či herbicídy, bunkové kultúry sú bez ťažkých kovov či toxínov (aflatoxín), neobsahujú žiadnu uhlíkovú stopu, atď. Taktiež ponúkajú výhody pestovania za

kontrolovaných podmienok (bezpečnejšia výroba; znížená kontaminácia; jednoduchšie nadväzujúce procesy; kratšie výrobné cykly a stálosť kvality výrobkov) na akomkoľvek mieste alebo ročnom období (Brown a Hodgkin, 2015; Georgiev, 2015; Armendáriz-Barragán a kol., 2016; Charles Dorni a kol., 2017). Využitie bunkových kultúr ponúka moderné, efektívne a ekonomické riešenie prípravy kozmetických výrobkov. V súčasnosti bolo identifikovaných približne 200000 prírodných látok, spomedzi ktorých sa niektoré používajú na výrobu farmaceutík (kodeín, morfín, paklitaxel) (Newman a Cragg, 2012), dochucovadiel a potravinárskych farbív (šafan, mäta a antokyány) (Delgavo-Vargas a kol., 2000; Ambati a kol., 2014), chemikálií na hubenie škodcov (nikotín, strychnín a azadirachtin) (Copping, 1998; Miresmailli a Isman, 2014), kozmetických výrobkov a výrobu vôní (levanduľa, rozmarín a *Aloe vera*) (Cavanagh a Wilkinson, 2002; Javed, 2014). V kozmetickom priemysle majú významné uplatnenie metabolity ako sú flavonoidy z *Ginkgo biloba*, *Camellia sinensis*, *Aspalathus linearis*, *Glycine soja* (Chuarienthong a kol., 2010), karotenoidy z *Ananas comosus*, *Vitis vinifera* (Oliveira a kol., 2004; Barbulova a kol., 2015) a arbutín z *Catharanthus roseus*. Tieto metabolity sú vhodnými prostriedkami proti nepravidelnej suchosti, pigmentácii v tme/svetle, kožným nedokonalostiam a tvorbe vrások.

V dôsledku nevhodného využívania ľudských alebo živočíšnych zdrojov sa všetok kozmetický výskum a vývoj nových výrobkov zameriava na biotechnológiu a technológiu kultivácie rastlinných buniek, aby sa prekonal priemyselné, spotrebiteľské a legislatívne obmedzenia (Trehan a kol., 2017). V posledných štyroch desaťročiach sa výskum sústredil na využívanie rastlinných bunkových kultúr najmä v Japonsku, Nemecku a USA, v komerčnej výrobe širokého spektra sekundárnych metabolitov rovnakým spôsobom, akým sa používajú baktérie a huby na výrobu antibiotík alebo aminokyselín (Mulabagal a Tsay, 2004; Smetanska, 2008). Spoločnosť Mibelle Biochemistry uviedla na trh PhytoCELLTECH *Malus domestica*, čo je prvý komerčne dostupný extrakt z rastlinných buniek (konkrétne z ohrozenej odrody švajčiarskych jabĺk Uttwiler Spätlauber), ktorý využívajú vo svojich kozmetických prípravkoch popredné značky kozmetiky ako sú Dior, Lancôme, Guerlain a La Prairie. Konečné výrobky zahŕňajú pleťové krémy a masky na tvár, očné krémy, výrobky na líčenie, vlasové oleje, vlasové séra a kondicionéry na vlasy. Odvtedy bolo uvedených na trh mnoho extraktov vo forme rastlinných bunkových suspenzií, ktoré znižujú tvorbu vrások a zlepšujú aktivitu kmeňových buniek epidermy, napr. *Vitis vinifera* (PhytoCellTecTM Solar Vitis), *Saponaria pumila* (PhytoCellTecTM nunatak[®]) alebo *Argania spinosa* (PhytoCellTecTM Argan) (Georgiev a kol., 2018). Na kozmetickom trhu existujú ďalšie spoločnosti zaoberajúce sa výrobou bunkových kultúr na mieru, ako napríklad Active Concepts LLC (USA), Akott Evolution S.R.L. (Taliansko), Biokosmetika (Francúzsko), Infinitec (Španielsko), Innova BM (Bulharsko), *In vitro* Plant-tech AB (Švédsko), Sederma (Croda Personal Care, Spojené kráľovstvo), Provital Group (Španielsko) a Vitalab s.r.l. (Arterra Bioscience s.r.l. Taliansko) (Georgiev a kol., 2018). Nastávajúci trend vývoja nových výkonných technológií „omics“ vrátane „next generation sequencing“ poskytol rastlinným bunkovým kultúram nové príležitosti. V tejto súvislosti sa počet patentov súvisiacich s výrobkami z rastlinných buniek zvýšil na 28 000 a počet spoločností využívajúcich technológie rastlinných buniek alebo koreňových vláskov na výrobu prírodných produktov spojených s kozmetickým, potravinárskym a farmaceutickým priemyslom pokračuje v rýchlej expanzii (Ochoa-Villarreal a kol., 2016).

2. SYSTÉMY KULTÚR

K produkcii sekundárnych metabolitov v kultúrach *in vitro* zvyčajne dochádza v dvojkrokovom procese, kde prvým krokom je akumulácia biomasy s následnou syntézou sekundárnych metabolitov, pričom jednotlivé kroky je potrebné optimalizovať nezávisle (Murthy a kol., 2014; Goncalves a Romano, 2018; Isah a kol., 2018). Produkcia sa môže

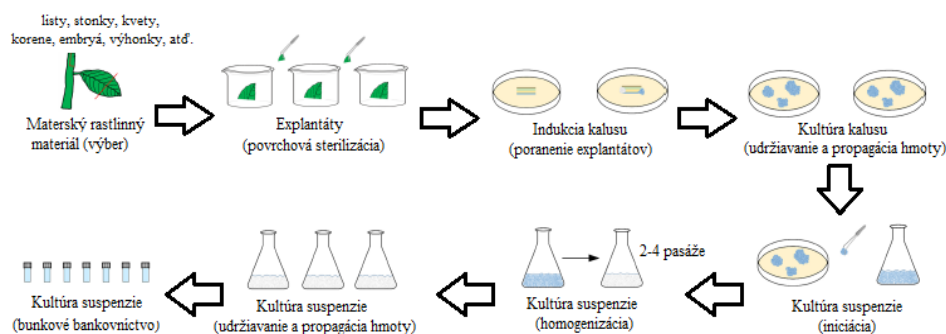
dosiahnuť použitím nediferencovaného kalusu, suspenzných bunkových kultúr alebo organizovaných štruktúr ako sú výhonky, korene alebo somatické embryá. V niektorých prípadoch môže byť na uskutočnenie biosyntézy potrebný určitý stupeň diferenciácie (Karuppusamy, 2009). Diferencované orgány sa používajú len ak sa cieľový metabolit vyrába v špecializovaných rastlinných pletivách alebo žľazách, ako to je pri éterických olejoch (Rao a Ravishankar, 2002; Karuppusamy, 2009).

Podobne ako pri diferencovaných pletivách, koreňové kultúry ponúkajú nové príležitosti pre výrobu rastlinných zlúčenín *in vitro* (Chandra a Chandra, 2011). Vznik koreňových vláskov je vyvolaný infekciou rastlín gramnegatívnou pôdnou baktériou *Agrobacterium rhizogene*. Počas infekcie sa DNA segment (T-DNA) z plazmidu baktérie indukujúci tvorbu koreňa (Ri) prenesie do genómu infikovanej rastliny. Medzi niektoré výhody koreňových vláskov patrí vyššia úroveň bunkovej diferenciácie, rýchly rast, genetická a biochemická stabilita (Chandra a Chandra, 2011). Taktiež sú schopné akumulovať metabolity vo vrchných častiach rastlín. Ťažkosti spojené s kultiváciou koreňov v priemyselnom systéme obmedzujú ich komerčné využitie na výrobu hodnotných rastlinných sekundárnych metabolitov (Goncalves a Romano, 2018).

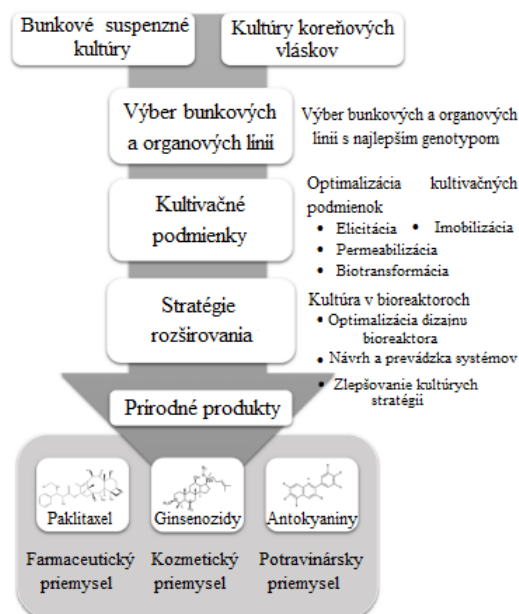
3. VÝROBA PRÍRODNÝCH PRODUKTOV Z RASTLINNÝCH BUNKOVÝCH KULTÚR A ORGANOVÝCH KULTÚR PRE PRIEMYSEL

S príchodom technológie rastlinných buniek sa výroba hodnotných zlúčenín *in vitro* s použitím rastlinných bunkových kultúr, pletív a orgánov, začala intenzívnejšie používať pre priemyselné aplikácie (Georgiev a kol., 2009; Steingroewer a kol., 2013; Narayani a Srivastava, 2017). Extrakty z rastlinných bunkových kultúr sú najčastejšie odvodené z bunkových suspenzných kultúr, ktoré boli vytvorené z dediferencovaných rastlinných buniek. Bežný postup vytvorenia dediferencovanej suspenznej kultúry rastlinných buniek na báze rastlinných buniek je znázornený na Obrázku 1. Hlavné kroky kultivácie zahŕňajú výber vhodného materského materiálu, optimalizovaný postup povrchovej sterilizácie, indukciu, udržiavanie a množenie kultúry kalusu v Petriho miskách, iniciáciu, homogenizáciu, udržiavanie a množenie suspenznej kultúry v trepacích bankách a bioreaktoroch a konečné uchovanie bunkovej suspenznej produkcie v príslušných bankách. Všetky časti rastliny môžu byť použité na iniciáciu kultúry kalusu, je však dôležité zvoliť najvhodnejší typ rodičovskej rastliny a orgánu, ktorý obsahuje požadované bioaktívne zlúčeniny. Množstvo a kvalita zlúčeniny je do značnej miery ovplyvnená rastlinnými druhmi, ich vývojovým štádiom, umiestnením a typom rastlinných orgánov. Regulátory rastu pridávané do kultivačného média, sa musia brať do úvahy aj pri vytváraní kultúry kalusu, ktorá je krehká, dobre rastie, je stabilná a schopná produkcie. Typ aj koncentrácia regulátorov rastu majú na rast kalusu a morfológiu, ako aj na syntézu sekundárnych metabolitov značný vplyv (George a kol., 2008; Gutzeit a Ludwig-Müller, 2014). Preto je potrebné sa zamerať na identifikáciu najvhodnejších kandidátov spomedzi rôznych bunkových línií kalusu, ktoré sa majú následne iniciovať, udržiavať a množiť. Po výbere bunkovej línie kalusu sa vytvorí suspenzná bunková kultúra (Obrázok 1). Kalusy sa prenesú z Petriho misky do trepacej banky obsahujúcej kvapalnú kultivačné médium. Pri následnej kultivácii v trepačke sa veľkosť agregátov kalusových buniek znižuje. Dochádza ku zlepšeniu prenosu hmoty zväčšením špecifického rastového povrchu a implikuje sa vyššia rýchlosť rastu buniek v trepacej banke ako v Petriho miske. Ďalej je dôležité uviesť, že kultivačné médium je často modifikované z hľadiska udržiavania, rastu a produkcie, typu a koncentrácie fytohormónov, hladín dusíka, fosfátu a sacharózy (Bhojwani a Dantu, 2013; Murthy a kol., 2014). Tieto modifikácie sa uplatňujú pri bežne používaných médiách akými sú napríklad Murashige a Skoog (Murashige a Skoog, 1962), Schenk a Hildebrandt (Schenk a Hildebrandt, 1972) alebo médium Gamborg B5 (Gamborg a kol., 1968). Dediferencované rastlinné bunky získané z rastlinných suspenzií dosahujúce

typické doby zdvojnásobenia medzi 2. a 4. dňom zvyčajne rastú v agregátoch, ktoré pozostávajú až zo stoviek buniek. Tvorba agregátov, pripisovaná hlavne tvorbe extracelulárnych polysacharidov v starších kultúrach, môže zmeniť reológiu kultivačného média, obmedziť prenos hmoty a znížiť rast buniek a tvorbu produktu (Eibl a kol., 2009). Okrem toho sa so zvyšujúcou kultivačnou dobou môžu vyskytnúť genetické nestability dediferencovaných rastlinných buniek, ktoré sú spôsobené somaklonálnymi zmenami a vedú k zníženej alebo úplnej strate tvorby produktu (Georgiev a kol., 2009). Dostupnosť pracovnej bunkovej banky obsahujúcej kryokonzervovaných, dediferencovaných produkčnú suspenznú bunkovú líniu odvodenú z rastlinných buniek, znižuje riziko somaklonálnych variácií kvôli skráteným subkultivačným intervalom. Podobne ako v prípade suspenzných kultúr cicavcov, je metóda pomalého zmrazenia s regulovanou rýchlosťou vhodným štandardom pre dediferencované rastlinné suspenzné bunky na báze rastlinných buniek (Schumacher a kol., 2015). Na Obrázku 2 je znázornená produkcia prírodných produktov z rastlinných suspenzných kultúr a koreňových kultúr.

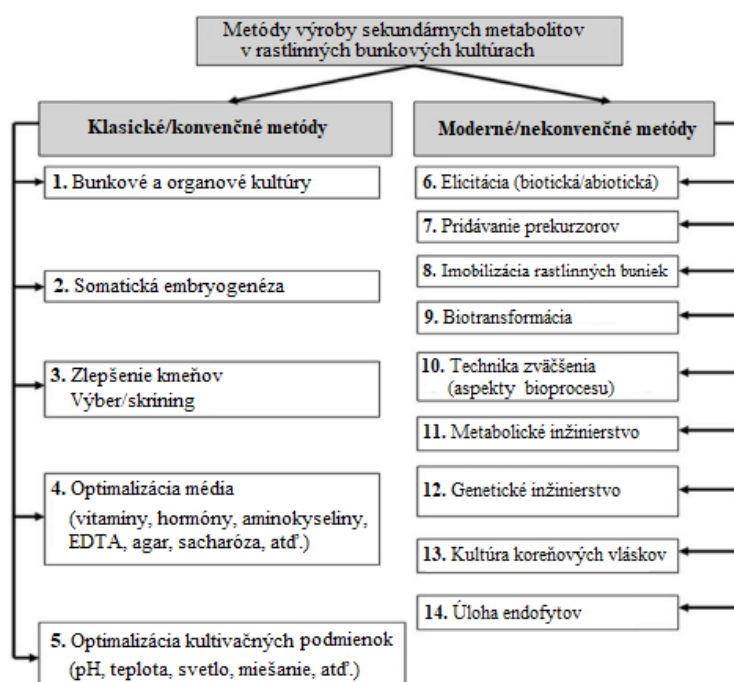
Obrázok 1: Schematické znázornenie postupu vytvorenia dediferencovanej suspenznej kultúry rastlinných buniek na báze rastlín (upravené podľa Eibl a kol., 2018).

Obrázok 2: Stratégie výroby prírodných produktov z rastlinných bunkových suspenzií alebo z kultúry koreňových vláskov pre farmaceutický, kozmetický a potravinársky priemysel (upravené podľa Ochoa-Villarreal a kol., 2016).

4. STRATÉGIE ZVÝŠENIA PRODUKCIE SEKUNDÁRNYCH METABOLITOV V RASTLINNÝCH BUNKOVÝCH KULTÚRACH

Pri komerčnom využívaní rastlinných bunkových kultúr na výrobu špecifických metabolitov je nevyhnutné dosiahnuť zvýšenie výťažkov a konzistentnú produkciu (Goncalves a Romano, 2018). Produkcia sekundárnych metabolitov v rastlinách závisí od genotypu. Prvým krokom na iniciovanie bunkových alebo orgánových kultúr je výber materskej rastliny obsahujúcej vyššie množstvá sekundárneho produktu, ale aj vyhľadanie vysoko produkčných bunkových/orgánových línií (Murthy a kol., 2014). Výber sa uskutočňuje analýzou rastu buniek/orgánov a následnou kvantifikáciou požadovaného produktu pomocou chromatografických a spektroskopických metód (ako sú HPLC, LC-MS, GC-MS, UPLC, MALDI-TOF a LC-NMR) (Halpin, 2005; Murthy a kol., 2014). Na kvantifikáciu metabolitov v bunkových suspenziách a *in vitro* regenerovaných orgánoch *Hypericum perforatum* sa používajú metódy TLC, UV a HPLC (Pasqua a kol., 2003). Avšak aj pri nájdení vysoko produktívnej línie nie sú výnosy z výroby vždy primerané, a po dlhom období kultivácie strácajú svoju efektívnosť výroby. Preto možno na stimuláciu produkcie sekundárnych metabolitov za účelom získania vysokých výťažkov použiť mnoho alternatívnych metód (konvenčných aj moderných/nekonvenčných) (Obrázok 3) (Dixon, 1999; Rao a Ravishankar, 2000; Khani a kol., 2012; Isah a kol., 2018). Typickým problémom pri prijímaní takýchto techník je nedostatok základných informácií týkajúcich sa biosyntetických dráh, ich enzýmov, medziproduktov a mechanizmov zodpovedných za produkciu rastlinných sekundárnych metabolitov.

Obrázok 3: Konvenčné a moderné/nekonvenčné metódy využívané pri cielenom zvyšovaní produkcie sekundárneho metabolitu rastlinnou pletivovou kultúrou (upravené podľa Bhatia a Bera, 2015).

Použitá literatúra

1. AMBATI, R. R. a kol. 2014. Astaxanthin: sources, extraction, stability, biological activities and its commercial applications a review. *Marine Drugs*. 12(1), 128-152. ISSN 1660-3397.

2. ARMENDÁRIZ-BARRAGÁN, B. a kol. 2016. Plant extracts: from encapsulation to application. *Expert Opinion on Drug Delivery*. 13(8), 1165-1175. ISSN 1742-5247.
3. BARBULOVA, A., COLUCCI, M. G., APONE, F. 2015. New Trends in Cosmetics: By-Products of Plant Origin and Their Potential Use as Cosmetic Active Ingredients. *Cosmetics*. 2(2), 82-92. ISSN 2079-9284.
4. BHATIA, S., BERA, T. 2015. Classical and Nonclassical Techniques for Secondary Metabolite Production in Plant Cell Culture. In BHATIA, S., SHARMA, K. – DAHIYA, R., BERA, T. (Eds.) *Modern Applications of Plant Biotechnology in Pharmaceutical Sciences*. Elsevier Inc, 2015. 232-293. ISBN 978-0-12-802221-4.
5. BHOJWANII, S. S., DANTU, P. K. 2013. Production of industrial phytochemicals. In BHOJWANI, S. S., DANTU, P. K. (Eds.) *Plant tissue culture*. New Delhi: Springer, 2013. ISBN 978-81-322-1026-9, s. 275-286.
6. BROWN, A. H. D., HODGKIN, T. 2015. Indicators of genetic diversity, genetic erosion, and genetic vulnerability for plant genetic resources. In AHUJA, M. R. – JAIN, S: M. (Eds.) *Genetic Diversity and Erosion in Plants: Indicators and Prevention*. Springer International Publishing, Cham, pp 25-53. ISBN 978-3-319-25637.
7. CAVANAGH, H. M., WILKINSON, J. M. 2002. Biological Activities of Lavender Essential Oil. *Phytotherapy Research*. 16(4), 301-308. ISSN 1099-1573.
8. COPPING, L. G. 1998. Book Review: The neem tree: source of unique natural products for integrated pest management, medicine, industry and other purposes. *Pesticide Science*. 52, 305-306. ISSN 0031-613X.
9. DELGADO-VARGAS, F., JIMÉNEZ, A. R., PAREDES-LÓPEZ, O. 2000. Natural pigments: carotenoids, anthocyanins, and betalains characteristics, biosynthesis, processing, and stability. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*. 40(3), 173-289. ISSN 1040-8398.
10. DIXON, R. A. 1999. Plant Natural products: the molecular genetic basis of biosynthetic diversity. *Current Opinion in Biotechnology*. 10(2), 192-197. ISSN 0958-1669.
11. EIBL, R. a kol. 2009. *Cell and tissue reaction engineering*. Berlín: Heidelberg: springer, 2009. 363 s. ISBN 978-3-540-68182-3.
12. EIBL, R. a kol. 2018. Plant cell culture technology in the cosmetics and food industries: current state and future trends. *Applied Microbiology and Biotechnology*. 102(1), 8661-8675. ISSN 0175-7598.
13. GAMBORG, O. L. – MILLER, R. A. – OJIMA, K. 1968. Nutrient requirements of suspension cultures of soybean root cells. *Experimental Cell Research*. 50(1), 151-158. ISSN 0014-4827.
14. GEORGIEV, M. I., WEBER, J., MACIUK, A. 2009. Bioprocessing of plant cell cultures for mass production of targeted compounds. *Applied Microbiology and Biotechnology*. 83(5), 809-823. ISSN 1432-0614.
15. GEORGIEV, V. 2015. Mass propagation of plant cells- an emerging technology platform for sustainable production of biopharmaceuticals. *Biochemical Pharmacology*. 4(5), 1-3. ISSN 0006-2952.
16. GEORGIEV, V. a kol. 2008. *Agrobacterium rhizogenes*- mediated genetic transformation: a powerful tool for the production of metabolites. In WOLF, T. – KOCH, J. (Eds.) *Genetically Modified Plants*. New York: Nova Science Publishers, 2008. 99-126.
17. GEORGIEV, V. a kol. 2018. Plant cell culture as emerging technology for production of active cosmetic ingredients. *Engineering in Life Sciences*. 18(11) 779-798. ISSN 1618-2863.

18. GONCALVES, S., ROMANO, A. 2018. Production of Plant Secondary Metabolites by Using Biotechnological Tools. In VIJAYAKUMAR, R. (Eds.) Secondary Metabolites- Sources and Applications. 2018, s. 81-99. ISBN 978-1-78923-643-9.
19. GUTZEIT, H., LUDWIG-MULLER, J. 2014. Plant natural products: synthesis, biological functions and practical applications. Weinheim: Wiley Blackwell, 2014. 406 s. ISBN 978-3-527-33230-4.
20. HALPIN, C. 2005. Gene stacking in transgenic plants- the challenge for 21st century plant biotechnology. *Plant Biotechnology Journal*. 3(2), 141-155. ISSN 1467-7652.
21. CHANDRA, S., CHANDRA, R. 2011. Engineering secondary metabolite production in hairy roots. *Phytochemical Reviews*. 10, 371-395. ISSN 1572-980X.
22. CHARLES DORNI, A. I. a kol. 2017. Novel cosmeceuticals from plants- An industry guided review. *Journal of Applied Research on Medicinal and Aromatic Plants*. 7, 1-26. ISSN 2214-7861.
23. CHUARIENTHONG, P., LOURITH, N., LEELAPORNPISID, P. 2010. Clinical efficacy comparison of anti-wrinkle cosmetics containing herbal flavonoids. *International journal of cosmetic science*. 32(2), 99-106. ISSN 1468-2494.
24. ISAH, T. a kol. 2018. Secondary metabolism of pharmaceuticals in the plant *in vitro* cultures: strategies, approaches, and limitations to achieving higher yield. *Plant Cell, Tissue and Organ Culture*. 132(2), 239-265. ISSN 0167-6857.
25. JAVED, S. 2014. Aloe Vera Gel in Food, Health Products, and Cosmetics Industry. In RAHMAN, A. U. (Ed.) Studies in Natural Products Chemistry. Elsevier, pp 261-285. ISBN 978-0-444-63294-4.
26. KARUPPUSAMY, S. 2009. A review on trends in production of secondary metabolites from higher plants by *in vitro* tissue, organ and cell cultures. *Journal of Medicinal Plants Research*. 3(13), 1222-1239. ISSN 1996-0875.
27. KHANI, S. a kol. 2012. Production of anticancer secondary metabolites: Impacts of bioprocess engineering. In Orhan, I. E. (Eds.) Biotechnological Production of Secondary Metabolites. Bethan eBooks, 2012. s. 215-240. ISBN 978-1-60805-410-7.
28. MIRESMALLI, S., ISMAN, M. B. 2014. Botanical insecticides inspired by plant-herbivore chemical interactions. *Trends in Plant Science*. 19(1), 29-35. ISSN 1360-1385.
29. MORGANI, S. M. a kol. 2013. Totipotent embryonic stem cells arise in ground-state culture conditions. *Cell Reports*. 3(6), 1945-1957. ISSN 2211-1247.
30. MULABAGAL, V., TSAY, H. 2004. Plant cell cultures as a source for the production of biologically important secondary metabolites. *International journal for research in applied science and engineering technology*. 2, 29-48. ISSN 2321-9653.
31. MURASHIGE, T., SKOOG, F. 1962. A revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures. *Physiologia Plantarum*. 15, 473-497. ISSN 1399-3054.
32. MURTHY, H. N., LEE, E. J., PAEK, K. Y. 2014. Production of secondary metabolites from cell and organ cultures: strategies and approaches for biomass improvement and metabolite accumulation. *Plant Cell, Tissue and Organ Culture*. 118(1),1-16. ISSN 0167-6857.
33. NARAYANI, M., SRIVASTAVA, S. 2017. Elicitation: a stimulation of stress in *in vitro* plant cell/tissue cultures for enhancement of secondary metabolite production. *Phytochemistry Reviews*. 16(6), 1227-1252. ISSN 1568-7767.
34. NEWMAN, D. J., CRAGG, G. M. 2012. Natural products as sources of new drugs over the 30 years from 1981-2010. *Journal of Natural Products*. 75(3), 311-335. ISSN 0163-3864.

35. OCHOA-VILLARREAL, M. a kol. 2016. Plant cell culture strategies for the production of natural products. *BMB Reports*. 49(3), 149-158. ISSN 1976-6696.
36. PASQUA, G. a kol. 2003. Metabolites in cell suspension cultures, calli, and *in vitro* regenerated organs of *Hypericum perforatum* cv. Topas. *Plant Science*. 165(5), 977-982. ISSN 0138-9452.
37. RAO, R. S., RAVISHANKAR, G. A. 2000. Biotransformation of protocatechuic aldehyde and caffeic acid to vanillin and capsaicin in freely suspended and immobilized cell cultures of *Capsicum frutescens*. *Journal of Biotechnology*. 76(2-3), 137-146. ISSN 0168-1656.
38. RAO, S. R., RAVISHANKAR, G. A. 2002. Plant cell cultures: Chemical factories of secondary metabolites. *Biotechnology Advances*. 20(2), 101-153. ISSN 0734-9750.
39. SCHENK, R. U., HILDEBRANDT, A. C. 1972. Medium and techniques for induction and growth of monocotyledonous and dicotyledonous plant cell cultures. *Canadian Journal of Botany*. 50(1), 199-204. ISSN 0008-4026.
40. SCHUMACHER, H. M., WESTPHAL, M., HEINE-DOBBERNACK, E. 2015. Cryopreservation of plant cell lines. *Methods in Molecular Biology*. 1257, 423-429. ISSN 1064-3745.
41. SIAHSAR, B. a kol. 2011. Application of biotechnology in production of medical plants. *American-Eurasian Journal of Agricultural and Environmental Sciences*. 11, 439-444. ISSN 1818-6769.
42. SMETANSKA, I. 2008. Production of Secondary Metabolites Using Plant Cell Cultures. *Advances in Biochemical Engineering/Biotechnology*. 111, 187-228. ISSN 0724-6145.
43. STEINGROEWER, J. a kol. 2013. Bioprocessing of differentiated plant *in vitro* systems. *Engineering in Life Sciences*. 13(1), 26-38. ISSN 1618-2863.
44. TREHAN, S., MICHNIAK-KOHN, B., BERI, K. 2017. Plant stem cells in cosmetics: current trends and future directions. *Future Science OA*. 3(4), 1-5. ISSN 2056-5623.

Výskumný zámer, projekt

Práca vznikla s podporou projektu FPPV-31-2020 „Technológie kultúr rastlín *in vitro* využiteľné na výrobu špeciálnych produktov“ podporeného z grantu Fakulty Prírodných vied UCM.

Kontaktné údaje

Mgr. Šarlota Kaňuková

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Fakulta prírodných vied

Námestie Jozefa Herdu 577/2, 917 01 Trnava

Tel: +421 911 465 322

email: sarlota.kanukova@gmail.com

SELF-MANAŽMENT PACIENTA PRI CHRONICKOM SRDCOVOM ZLYHÁVANÍ

PATIENT SELF-MANAGEMENT IN CHRONIC HEART FAILURE

Zuzana Novotná, Eubomíra Lizáková, Andrea Šuličová, Andrea Obročníková, Tatiana Šantová, Jana Cínová

Abstrakt

Stúpajúci počet pacientov s chronickým srdcovým zlyhávaním spôsobuje významné zvyšovanie nákladov na ich liečbu. Následkom toho je, že toto ochorenie predstavuje jeden z vážnych medicínskych, ekonomických a sociálnych problémov súčasnosti. K efektívnym stratégiám ako dosiahnuť u pacienta dlhodobý dobrý zdravotný stav a udržať primeranú kvalitu života patrí aktívne a motivujúce zapojenie pacienta do komplexnej liečebnej starostlivosti. Skúsenosti z praxe ukazujú, že účinným riešením minimalizácie dopadov chronickej choroby na fyzické, psychické a sociálne prežívanie je vymedzenie väčšej zodpovednosti jedinca za svoj zdravotný stav a postupné zvyšovanie jeho aktívnej participácie na rozhodovaní. Týmto požiadavkám zodpovedá koncept self-manažmentu, ktorého aplikácia v klinickej praxi dokazuje, že zdravotný stav pacienta nemôže závisieť iba od konania zdravotníckych pracovníkov, ale rovnako od konania samotného pacienta.

KLúčové slová: *chronické srdcové zlyhávanie, pacient, self-manažment, kvalita života.*

Abstract

The increasing number of patients with chronic heart failure causes a significant increase in the cost of their treatment. As a result, the disease is one of the serious medical, economic and social problems of the present times. Active and motivating involvement of the patient in comprehensive medical care is one of the effective strategies for achieving the long-term good health of the patient and maintaining an adequate quality of life. Practical experience shows that an effective solution for minimizing the impact of chronic disease on physical, mental and social living is to determine greater responsibility of the individual for his health and gradually increase his active participation in decision-making. These requirements are met by the concept of self-management, the application of which in clinical practice proves that the patient's state of health can not only depend on the actions of healthcare professionals, but also on the actions of the patient himself.

Key words: *chronic heart failure, patient, self-management, quality of life.*

1 ÚVOD

Medzi výzvy, ktorým sú vystavené zdravotnícke systémy v 21. storočí patria chronické choroby, ktoré sa pre stávajú narastajúcou medicínskou, ekonomickou a sociálnou záťažou. So stúpajúcim počtom pacientov s chronickými chorobami, nie je možné neustále navyšovať počty zdravotníckych pracovníkov, pretože už dnes je v mnohých krajinách ich akútny nedostatok. Vzhľadom k súčasnému stavu je potrebné hľadať riešenia, ktoré zabezpečia kvalitnú a bezpečnú zdravotnú starostlivosť všetkým pacientom, ktorí ju potrebujú a v budúcnosti budú v zvýšenej miere potrebovať. K najčastejším a najzávažnejším chronickým ochoreniam na Slovensku patrí ischemická choroba srdca a jej následky s prejavmi chronického srdcového zlyhávania (CHSZ). Je to ochorenie, ktoré pacientovi do života

prináša množstvo obmedzení a zasahuje jeho spoločenské, športové a voľnočasové aktivity. Aby bol pacient schopný mať svoje ochorenie pod kontrolou, je potrebné aby dokázal riadiť a kontrolovať svoj zdravotný stav v práci, doma, prípadne na dovolenke bez lekára. K tomu aby mohol svoje správanie ovplyvňovať správnym spôsobom, potrebuje dostatok odborných poznatkov a zručností, pomocou ktorých môže proces sebariadenia, čiže self- manažmentu úspešne realizovať.

2 TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ PRE PROBLEMATIKU SRDCOVÉHO ZLYHÁVANIA

Chronické srdcové zlyhávanie je ochorenie s celosvetovo sa zvyšujúcou prevalenciou. Je to dané jednak starnutím populácie, väčšina pacientov spadá do vyššej vekovej kategórie a v populácii seniorov počet pacientov s CHSZ exponenciálne stúpa. Druhým dôležitým faktorom je rozvoj kardiológie a pokrok v oblasti poskytovania starostlivosti akútnym stavom. Pokroky v intervenčnej kardiológii a možnosti prevencie náhlej smrti spôsobujú, že sa stále viac pacientov dostáva do chronického štádia srdcového zlyhávania. Prevalencia sa pohybuje okolo 0,4 – 2% (Lazárová, Táborský 2012). CHSZ má veľmi závažnú prognózu vzhľadom k tomu, že 50% pacientov zomiera do 5 rokov od stanovenia diagnózy. Aj keď je toto ochorenie časté a dobre známe mnoho pacientov je pomerne dlhú dobu nesprávne diagnostikovaných alebo nemá správne nastavenú farmakoterapiu (Goncalvesová, Fabián 2006).

Podľa Badu (2007) incidencia a prevalencia tohoto ochorenia vzhľadom na nejednoznačné diagnostické kritériá zostáva stále vecou odhadu. CHSZ dominantne postihuje starších a starých ľudí, pričom populácia v Európe starne. V rámci Európskej únie s celkovým počtom obyvateľov do 500 miliónov sa odhaduje, že približne 30 miliónov trpí na CHSZ. Tým sa stáva CHSZ jedným z najväčších medicínskych a sociálnych problémov súčasnosti.

Klasická definícia opisuje srdcové zlyhávanie ako stav, pri ktorom srdce nie je schopné prečerpávať krv v množstve primeranom potrebám a činnosti tkanív, alebo to dokáže iba pri zvýšení plniacich tlakov. Pragmatickejšou definíciou z klinického pohľadu je opis srdcového zlyhávania ako komplexného klinického syndrómu, ktorý môže byť dôsledkom akejkolvek štrukturálnej alebo funkčnej poruchy srdca, ktorá zhoršuje schopnosť komory dostatočne sa plniť alebo vypudzovať krv. Jednoznačnými príznakmi sú dýchavica a únava, ktoré znižujú toleranciu záťaže, retencia tekutín, ktorá následne spôsobuje edém pľúc alebo opuch periférnych tkanív. Obidve abnormality znižujú funkčnú zdatnosť a kvalitu života, ale nemusia bezpodmienečne dominovať v klinickom obraze súčasne (Goncalvesová, Fabián 2006).

2.1 Diagnostika a liečba chronického srdcového zlyhávania

Pri srdcovom zlyhavaní je včasná a správna diagnóza veľmi dôležitá. Za rizikové faktory jeho rozvoja sa považuje v prvom rade ischemická choroba srdca, hypertenzia, diabetes mellitus a metabolický syndróm. Nevýhodou pri diagnostike býva určitá nešpecifickosť príznakov ako sú dýchavica, únavnosť a nevykonnosť. Nálezy fyzikálneho vyšetrenia ako sú zvýšená náplň pľúcnych žíl, chropky pri bázach pľúc, oslabené dýchanie pri pleurálnom výpotku, opuchy dolných končatín pri stáze krvi vo veľkom krvnom obehú istotu diagnózy významne zvyšujú. Z laboratórnych parametrov má najväčší význam určenie hladiny natriuretických peptidov – BNP respektíve NT-pBNP. Významné zvýšenie tohto markera srdcového zlyhávania diagnózu v podstate potvrdzuje. Suverénnou metódou je echokardiografia, ktorá nielen potvrdí diagnózu, ale vo väčšine prípadov dokáže objasniť etiológiu. V rámci komplexného vyšetrenia pacienti podstupujú selektívnu koronarografiu, ktorá pomáha odlíšiť ischemické a neischemické kardiomyopatie. Po potvrdení diagnózy je dôležité nastaviť pacienta na optimálnu farmakoterapiu a začať s edukáciou, ktorá musí byť zameraná na to, aby pacient čo

najskôr pochopil podstatu a povahu svojho ochorenia a bol vzhľadom k faktorom ovplyvňujúcim rozvoj ťažkostí motivovaný k dodržiavaniu farmakologických a nefarmakologických terapeutických postupov. Súčasťou liečby okrem farmakoterapie sú diétne a režimové opatrenia, prístrojová liečba, implantácia srdcovej mechanickej podpory, prípadne v indikovaných prípadoch transplantácia srdca (Lazárová, Táborský 2012).

Farmakologická liečba je zameraná na optimálne nastavenie pacienta a jeho motivácia k pravidelnému užívaniu liekov v ordinovaných dávkach. Farmakoterapia obsahuje päť skupín liekov, u ktorých bolo dokázané, že priaznivo ovplyvňujú pacientovu prognózu ((Lazárová, Málek, Táborský 2012).

Rovnocennou a veľmi dôležitou súčasťou liečby sú režimové opatrenia, preto by mali pacienti a ich rodinní príslušníci vedieť čo spôsobuje príznaky ochorenia, poznať príčiny ich zhoršenia a disponovať dostatočnými vedomosťami a zručnosťami, ktoré sú potrebné k ovplyvňovaniu svojho zdravotného stavu. Podstatnou oblasťou problematiky CHSZ s ktorou sa pacient musí oboznámiť je selfmonitoring, čiže samosledovanie a následne vyhodnocovanie svojich ťažkostí. Prejavy a príznaky, ktoré by sa mal pacient naučiť pravidelne sledovať sú náhly prírastok hmotnosti, dýchavičnosť, kašeľ a vykašliavanie bieleho speneného spúta, opuchy členkov, strata chuti do jedla, únava, palpitácie a závraty. Medzi vedomosťami a zručnosťami, ktoré s tým priamo súvisia patrí reštrikcia tekutín a kuchynskej soli. Spotreba kuchynskej soli závisí od závažnosti ochorenia (Bada 2007). Aj pacienti s miernejším stupňom srdcového zlyhávania by mali konzumovať menej ako 5g NaCl denne, a to skôr ako sú im ordinované diuretiká. Dôležité je vylúčenie potravín s vyšším obsahom soli (údeniny, konzervy, niektoré druhy syrov, slané pochutiny, biele pečivo, minerálky), osvedčilo sa aj odstránenie všetkých dostupných soľničiek, aby si pacient zbytočne jedlo nedosoľoval. Základom je racionálna vyrovnaná diéta s dostatkom všetkých živín a zameraná na udržanie optimálnej hmotnosti. U pokročilejších foriem CHSZ sa maximálna denná odporúčaná konzumácia kuchynskej soli pohybuje medzi 2-4 g, pri závažnej retencii tekutín a zhoršení stavu sa dočasne znižuje na 1g. Celkový príjem tekutín sa odporúča do 1,5-2 litrov, dôležité je zistiť čo pacient najčastejšie pije, pretože pri obľube minerálnych vôd sa musí vyznať v ich zložení a preferovať stolové vody s nízkou mineralizáciou, alebo ich prestať denne piť. S príjmom soli a tekutín veľmi úzko súvisí self-monitoring telesnej hmotnosti, ktorý veľmi jasne informuje o retencii tekutín v organizme. Užitočné je zaviesť rituál ranného váženia, ktorého cieľom je zachytiť príznaky dekompenzácie v čase, keď sú ešte zvládnuteľné ambulantne všeobecným lekárom alebo internistom. Varujúcim je rýchlejší nárast telesnej hmotnosti o viac ako 3 kg za 3 dni, vtedy by už mal pacient kontaktovať svojho lekára (Lazárová, Táborský 2012). U mnohých pacientov dochádza postupne k zhoršovaniu chronického stavu, bez identifikovania jednoznačnej príčiny. Preto je dobré ak vie pacient udať tzv. suchú váhu, ktorá reprezentuje euvolémiu, tj. stav optimálnej kardiálnej kompenzácie (Mitro 2007). Edukácia by mala byť zameraná aj na monitorovanie opuchov na dolných končatinách a dýchanie, hlavne čo sa týka zmien pri vnímaní zvýšenej fyzickej záťaže. Pacient by mal rozlišovať medzi sťaženým dýchaním po námahe, ktoré býva často prvým prejavom hromadenia tekutiny hlavne pri činnostiach ktoré boli z hľadiska záťaže bezproblémové. Sťažené dýchanie v pokoji znamená, že hromadenie tekutiny je závažné, pacient sa dekompenzuje a mal by vyhľadať čo najskôr lekára. Ak sa pacient budí v noci, lapá po vzduchu a má pocit dusenia sa, ide o prejav prítomnosti tekutiny v pľúcach mal by svojho lekára kontaktovať ihneď. Indikátorom zhoršenia stavu je aj tzv. bendopnoe, dusenie pri predklone (napr. obúvanie topánok, zaväzovanie šnúrok). Cieľom samosledovania je prevencia recidív srdcových dekompenzácií, ktoré si následne vyžadujú opakované hospitalizácie. Časté dekompenzácie významne negatívne ovplyvňujú prognózu pacientov s CHSZ. K najčastejším príčinám dekompenzácie CHSZ patria: arytmie, infekcie, hypertenzia, nadmerná telesná a emocionálna záťaž, nadmerné solenie a hypervolemia,

vynechanie nastavenej medicíny a užívanie liekov, ktoré spôsobujú retenciu sodíka a vody (nesteroidné antireumatiká, kortikoidy). Pacienti by mali poznať najčastejšie faktory, ktoré môžu prispieť k vzniku dekompenzácie, dokázať sa im vyhýbať, prípadne vedieť zavčas rozpoznať potrebu prípadnej konzultácie s lekárom. Osobitne je potrebné upozorniť pacientov na nevhodnosť alkoholu, a ak sa jedná o pacienta s etylickou dilatálnou kardiomyopatiou je zákaz alkoholu nevyhnutný. Pacientom sa môže odporúčať očkovanie proti chrípke. Dôležitý je pravidelný nenáročný fyzický tréning, ideálne prechádzky alebo bicyklovanie. Izometrická záťaž je nevhodná pretože môže vyvolať dekompenzáciu. Vhodná je aj nenáročná turistika a cestovanie, ale oblastiam s horúcim podnebí, vysokou nadmorskou výškou a vlhkosťou vzduchu by sa mal pacient vyhýbať. Taktiež sa neodporúčajú dlhotrvajúce lety. Pokojový režim sa odporúča iba pacientom pri akútnom srdcovom zlyhávaní (Lazárová, Tábořský 2012).

2 SELF-MANAŽMENT CHRONICKÉHO SRDCOVÉHO ZLYHÁVANIA

Ochorenie srdca patrí k ochoreniam, pri ktorých je základnou podmienkou dosiahnutia dobrých výsledkov liečby účinná spolupráca pacienta, a jeho ochota prijať časť zodpovednosti za svoj zdravotný stav. Aby dobre zvládal kontrolu nad svojim ochorením a správne interpretoval a plnil odporúčania svojho lekára potrebuje mať adekvátne odborné informácie a vedomosti zodpovedajúce jeho mentálnym a fyzickým schopnostiam. Táto kompetencia pacienta riadiť a kontrolovať svoje ochorenie sa odborne nazýva self-manažment. Jeho kľúčovým prvkom je schopnosť pacienta porozumieť svojmu chronickému stavu, čo je základný predpoklad k tomu aby rozpoznať varovné signály a správne na ne reagoval. To ale neznamená, že pacient zostáva na riadenie svojho ochorenia sám, práve naopak, ide o efektívne partnerstvo medzi ním a zdravotníkom, ktoré je základom úspešnej liečby (Mikšová 2018). Hlavným cieľom self-manažmentu je samostatné plnenie úloh a aktivita v procese sebakontroly a posilňovania vlastného správania pri zvládaní choroby a jej príznakov. Self-management ochorenia je vnímaný ako proces, počas ktorého človek využíva svoje schopnosti (vedomosti a zručnosti) k cieľavedomému stanoveniu reálnych cieľov, k ovplyvňovaniu a kontrole svojho ochorenia alebo jeho symptómov. Vďaka týmto naučeným schopnostiam dokáže svoje ciele realizovať a hodnotiť úspešnosť svojho úsilia, čo je dôležitým predpokladom dlhodobého a kontinuálneho dodržiavania liečebného režimu. Základné komponenty, ktorými sa self-manažment zaoberá sú: medicínsky, rolový a emocionálny komponent. Medicínsky rozmer self-manažmentu znamená dodržiavanie farmakologickej a nefarmakologickej liečby, terapeutického režimu ako sú diétne opatrenia, pitný režim, rolový komponent je zameraný na posilnenie schopnosti pacienta udržiavať, meniť alebo utvárať nové vzorce správania (spánkové režimy, pohybové aktivity). Najdôležitejším je emocionálny komponent, ktorý pripravuje človeka v prvom rade prijať, že má chronické ochorenie, pomáha mu zvládať emocionálne a afektívne stavy ako sú smútok, hnev, úzkosť, depresia, vytvárať a prispôbovať plány do budúcnosti v súlade so štádiom ochorenia (Gurková, 2017). Podľa Clarka (2009) je spoločným menovateľom chronických stavov denná konfrontácia pacienta s mnohými úlohami, ktoré si vyžadujú zmenu správania a návykov. Edukácia pacienta by sa mala zamerať na podporu pacienta v dodržiavaní liečebnej životosprávy a aktivít, ktoré podporujú fyzickú a psychickú pohodu, na posilňovanie zmysluplnej interakcie s poskytovateľmi zdravotnej starostlivosti, pravidelné sledovanie a vyhodnocovanie zdravotného stavu, podporu techník k vyrovnávaniu sa s dopadom choroby na fyzické, psychické a sociálne fungovanie.

Charakteristické atribúty self-manažmentu chronicky chorých pacientov sú:

- Poznanie svojho zdravotného stavu a jeho riešenia.
- Prispôbenie sa plánu self-manažmentu, ktorý je schválený a dohodnutý so zdravotníckymi pracovníkmi .

- Aktívna účasť na rozhodovaní so zdravotníkmi.
- Self-monitoring a zvládnutie symptómov konkrétneho stavu.
- Riadenie dopadov ochorenia na fyzické, psychické a emocionálne fungovanie.
- Prijatie a stotožnenie sa so životným štýlom, ktorý zohľadňuje rizikové faktory, podporuje zdravie a je zameraný na prevenciu a včasnú intervenciu.
- Získanie dôvery a prístupu k zdravotnej a podpornej starostlivosti (Lawn, McMilan, Pulvirenti 2010)

Self-management je v širšom kontexte dôležitou súčasťou starostlivosti o samého seba. Pojem starostlivosť o samého seba je v súčasnej ošetrovateľskej starostlivosti trendom, ktorý vedie človeka k tomu aby sa vo vlastnom záujme vedome správal a konal tak, aby si udržal zdravý a kvalitný život, pocit pohody a dobrého zdravia. Starostlivosť o seba samého (self-care) nezahŕňa iba starostlivosť o seba (ja), ale i jeho existenciu a budúcnosť v spoločenskom prostredí v ktorom žije. Tento postoj vytvára priestor na upevňovanie požiadavky k vlastnej zodpovednosti za seba, svoje zdravie a život. Kompetencie sebaopatery sú ovplyvňované sociokultúrnym prostredím, vekom a schopnosťami jedinca. Dalo by sa povedať, že je filozofiou zdravého spôsobu života, pretože ide o konkrétne správanie jedinca, ktoré je nasmerované v prospech svojej existencie (Halmo 2014).

Medzi faktory ovplyvňujúce starostlivosť o seba, a sú základom tejto starostlivosti patria:

- Skúsenosti a zručnosti (Experience and skills), ktoré umožňujú pacientovi starať sa o seba v každodennom živote.
- Motivácia (Motivation), ktorá vedie pacientov k tomu aby participovali na starostlivosti o seba a vnímali viditeľné výsledky, ktoré ich posúvajú k ešte lepšej kompliancii a adherencii k liečbe.
- Zvyky (Habits) a návyky pacienta, ktoré môžu byť vážnou prekážkou pri dodržiavaní odporúčaní a rád, čo následne vedie k zhoršeniu celkového stavu pacienta.
- Kultúrne presvedčenie a hodnoty (Cultural beliefs and values) významným spôsobom vplývajú na správanie pacientov k sebe samým, pričom každý uprednostňuje hodnoty a priority týkajúce sa svojho zdravia v kontexte kultúry v ktorej vyrastal.
- Funkčné a kognitívne schopnosti (Functional and cognitive abilities) sú predpokladom správneho postoja a správania k vlastnému zdraviu, problémy v mentálnej rovine alebo funkčné deficity (poruchy zraku, sluchu, motoriky) môžu spôsobiť stratu záujmu o seba a svoje zdravie.
- Dôvera (Confidence) je nevyhnutná hlavne vo vzťahu opatrovateľ a pacient, jej maximálna miera významne prispieva k udržaniu a zlepšeniu pacientovho duševného stavu.
- Podpora (Support) rodiny je pre pacientov veľmi dôležitým pilierom pri prežívaní ochorenia a pretože väčšina z nich sa stáva s postupujúcim ochorením od svojich blízkych závislými.
- Prístup k starostlivosti (Access to care) je pre pacienta nevyhnutný, napriek jeho nadobudnutým vedomostiam a zručnostiam. Kontinuálny dohľad a vzdelávanie pacienta profesionálnym zdravotníckym pracovníkom je predpokladom správnej aplikácie naučených vedomostí zručností, vzhľadom k dynamike choroby a celkového stavu pacienta (Jaarsma et al. 2017).

Každé chronické ochorenie súvisí s určitým typom správania jedinca, s jeho postojmi, myslením, psychickými reakciami. Klinický psychológovia neustále riešia otázky dodržiavania príkazov a odporúčaní lekárov, resp. zdravotníkov. Pre dlhodobé zvládanie chronických stavov a udržanie primeranej kvality života sú podstatné dva spôsoby správania pacienta, ktoré sa označujú ako kompliancia a adherencia. Kompliancia sa považuje za pasívnu formu spolupráce pacienta a znamená mieru, do akej pacient koná v súlade s liečbou nastavenou lekárom. Jedná sa o správne užívanie dávok liekov podľa časovej schémy

a režimových odporúčaní nastavených individuálne pre pacienta podľa jeho aktuálneho stavu (Halmo 2007). Adherencia si vyžaduje aktívnejší prístup zo stany pacienta, pretože predpokladá okrem prispôsobovania sa liečebnému procesu aj zmenu životného štýlu. Charakterizuje ju aktívna participácia pacienta na liečbe a pláne starostlivosti, ktorý vychádza zo vzájomnej dohody (medzi pacientom a lekárom/sestrou). Adherencia sa netýka len správnosti, resp. nesprávosti dodržiavania terapeutických a režimových opatrení, ale aj dĺžky ich dodržiavania (perzistencia). Adherencia a compliancia sú determinované faktormi týkajúcimi sa choroby a jej liečby (dĺžka a náročnosť terapie, závažnosť a prognóza ochorenia), faktormi týkajúcimi sa pacienta (osobnostná charakteristika, sociodemografická charakteristika) a interakčnej charakteristiky vzťahu sestra- pacient (Gurková, Bóriková 2009).

Dôležitou súčasťou moderného každodenného manažmentu CHSZ je self-monitoring, čo znamená sebakontrolu samotným pacientom. V užšom slova zmysle je zameraný na sledovanie základných prejavov ochorenia (prítomnosť opuchov, zmeny hmotnosti, sťažené dýchanie), v širšom slova zmysle sledovanie krvného tlaku, pulzu, tolerancie záťaže a celkového stavu. Dobrý self-monitoring predpokladá náležitú edukáciu pacienta nielen o samotnej technike pravidelného monitorovania, ale pacient musí disponovať vedomosťami, ktoré ho vedú k správnej interpretácii zistených dát. Správna interpretácia zistených údajov o svojom zdravotnom stave pomáha pacientovi zvoliť včasnú a účinnú intervenciu k prevencii alebo zmierneniu symptómov, ale pacientove zistenia tiež môže využiť lekár k lepšiemu manažmentu liečby.

Vzhľadom k tomu, že incidencia chronických ochorení srdca neustále stúpa, je potrebné aby pacienti čo najviac spolupracovali a udržiavali si optimálnu kvalitu života. K tomu môže prispieť aj pravidelné hodnotenie úrovne self-manažmentu pomocou meracích nástrojov.

Partners in Health Scale (PIH scale) je škála, ktorá bola vyvinutá Finderskou Univerzitou v Austrálii ako všeobecný nástroj na meranie sebariadenia u pacientov s chronickými ochoreniami. Pozostáva z 12 otázok, ktoré hodnotia vedomosti pacienta o ochorení, dodržiavanie liečby, managemente príznakov a vedľajších účinkov.

The Cue and Response interview (C&R) ide o výskumný nástroj, ktorý je zameraný na získanie informácií o schopnostiach pacienta, ktoré využíva pri self-managemente svojho chronického stavu. Informácie získava lekár spolu s pacientom formou rozhovoru, pri ktorom využíva otvorené otázky. Zameriava sa a posudzuje tých istých 12 otázok ako predchádzajúca PIH škála. Môže sa používať ako samostatný hodnotiaci nástroj, ale spolu s Partners In Health Scale.

Patient Activation Measure 13 (PAM-13) je najčastejšie používaný nástroj, ktorým hodnotíme pacientove vedomosti, zručnosti a dôveru pacientov v self-management svojho chronického stavu. Kľúčovou úlohu PAM-13 je aktivácia pacienta, ktorá vedie k lepším zdravotným a klinickým výsledkom. Pacienti, ktorí dosahujú vyššiu aktivačnú úroveň sa dokážu ľahšie vyrovnávať so svojim chronickým stavom, častejšie sa venujú svojmu zdravotnému stavu a starostlivosti o seba samého (Graffigna et al. 2015).

Použitá literatúra

1. BADA, V. 2007. *Liečba chronického srdcového zlyhania*. Via pract., 2007, 4 (11): s. 516-520 ISSN 1336-4790.
2. CLARK, A. L., CLELAND, J. G. F. *Casues and Treatment of Oedema in Patient with Heart Failure*. In: Nature Reviews. Cardiology [online]. 2013. Roč. 10, č. 3, s. 156 – 170 [cit. 2019-11-20]. ISSN 2331-9101.
Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/23319101>
3. DUKÁT, A., BARÁKOVÁ, A. *Epidemiologické aspekty vzostupného trendu chronického srdcového zlyhávania. Aká je realita v našich podmienkach?* Via pract., 2006, roč. 3 (9), s. 385-389. ISSN 1336-4790.

4. GONCALVESOVÁ, E., DANKOVÁ, M. *What We Know About Epidemiology of 56 Heart Failure in Slovakia and Globally*. In: *Vnitřní lékařství* [online]. 2018. Roč. 64, č. 9, s. 839 – 846 [cit. 2019-12-15]. ISSN 3044-1996. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/30441996>
5. GONCALVESOVÁ, E., FABIÁN, J. *Srdcové zlyhávania: definícia, terminológia, klasifikácia*. *Cardiol.*2006, 15 (4), 214-217.
6. GRAFFIGNA, G., BARELLO, S., BONANOMI, A., et al. Measuring patient activation in Italy: Translation, adaptation and validation of the Italian version of the patient activation measure 13 (PAM13-I). In: *BMC Medical Informatic and Decision Making* [online]. 2015. Roč. 15, č. 1, s. 109 [cit. 2020-02-07]. ISSN 2669-9852. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4690217/>
7. GURKOVÁ, E. *Nemocný a chronické onemocnění*. 1. vydanie. Praha: Grada Publishing, a.s., 2017, 192 s. ISBN 978-80-271-0461-1.
8. GURKOVÁ, E., BÓRIKOVÁ, I. *Ošetrovateľský slovník A – Ž*. 1.vyd: KD Osveta, 2009. 218 s. ISBN: 978-80-80633-15-8.
9. HALMO, R. *Užití teorie deficitu sebezpečie v kardiologii*. In Čáp, J., Žiaková, K. *Ošetrovateľstvo: teória , výskum a vzdelanie*. Martin JFK UK a LF UP, 2007. s.115-125. ISBN 978-80-88866-43-5.
10. HALMO, R. *Sebezpečie v ošetrovateľskej praxi*. Grada, 2014. 232 s. ISBN 978-80-247-4811-5.
11. JAARSMA, T., CAMERON, J., RIEGEL, B., et al. *Factors Related to Self – Care in Heart Failure Patients According to the Middle – Range Theory of Self – Care of Chronic Illness: a Literature Update*. In: *Current Heart Failure Reports* [online]. 2015. Roč. 14, č. 2, s. 71 – 77 [cit. 2020-02-10]. ISSN 2821-3768. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5357484/>
12. LAWN, S., MCMILLAN, J., PULVIRENTI, M. *Chronic condition selfmanagement: Expectations of responsibility*. In: *Patient education and counseling* [online]. 2011. Roč. 84, č. 2, s. 5 – 8 [cit. 2020-01-05]. ISSN 2070-5412. Dostupné z: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20705412/>
13. LAZÁROVÁ, M., MÁLEK, F., TÁBORSKÝ, M. *Péče o pacienta s pokročilým chronickým srdečným selháním*. *Interní medicína pro praxi*. 2012. 14 (6-7): 246-249. ISSN 1212-7299.
14. LAZÁROVÁ, M., TÁBORSKÝ, M. *Diagnostika a léčba chronického srdečního selhání praktickým lékařem*. *Interní medicína pro praxi*. 2012. 9 (5): 211-213. ISSN 1212-7299.
15. MITRO, P. *Manažment posledného štádia zlyhávania srdca*. *Via Practica*. 2007. 4(2): 84-89. ISSN 1336-4790.
16. TÁBORSKÝ, M., et al., 2019. *Novinky v kardiologii*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta. ISBN 978-80-204-5252-8.

Kontaktní údaje

PhDr. Zuzana Novotná, PhD.

Prešovská univerzita, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 08001 Prešov

Tel: 051/7562463

email: zuzana.novotna@unipo.sk

MOŽNOSTI POUŽITIA BÁDATEĽSKÝCH VYUČOVACÍCH METÓD VO FYZIKE

POSSIBILITIES OF USING INQUIRY-BASED TEACHING METHODS IN PHYSICS

Martin Šechný

Abstrakt

Fyzika je kľúčový školský predmet pre budúcnosť mladého človeka. Fyzika na základnej škole ovplyvňuje záujem žiaka o prírodovedné alebo technické predmety a výber študijného alebo učebného odboru na strednej škole. Potom, na strednej škole, fyzika formuje prírodovedné alebo technické myslenie. Je predpokladom pre výber ďalšieho štúdia na vysokej škole a pre výber povolania v príbuznom odbore. Vyučovacia metóda zvolená učiteľom, spolu s osobnosťou učiteľa, môže byť zdrojom záujmu žiakov o predmet. Aktivizačné vyučovacie metódy prinášajú výhody v podobe rôznych podnetov pre aktivitu žiaka. Bádateľské vyučovacie metódy sú výbornou voľbou pre fyziku a iné prírodovedné predmety. Viaceré typy bádateľských metód a ich kombinácií s inými metódami sa hodia na široké spektrum tém a situácií.

***Kľúčové slová:** bádateľské vyučovanie, fázy vyučovacieho procesu, fyzika, konceptuálne porozumenie, pokus, riešenie fyzikálnych úloh, školský fyzikálny experiment, vyučovacia metóda*

Abstract

Physics is a key school subject for a young person's future. Physics at primary school influences a pupil's interest in natural science or technology subjects and the choice of field of study at secondary school. Then, at the secondary school, physics shapes science or technology thinking. This is a prerequisite for the selection of further studies at the university and for the selection of a profession in a related field. A teaching method chosen by a teacher, together with teacher's personality, can be a source of pupil's interest in the subject. Activation teaching methods bring benefits in the form of various stimuli for student activity. Inquiry-based teaching methods are an excellent choice for physics and other natural science subjects. Several types of inquiry-based methods and combinations with other methods are suitable for a wide range of topics and situations.

***Key words:** conceptual understanding, experiment, inquiry-based teaching, phases of teaching process, physical problem solving, physics, school physics experiment, teaching method*

1 FYZIKA PRE BUDÚCNOSŤ MLADÉHO ČLOVEKA

Budúcnosť celej spoločnosti závisí na úspechu jednotlivcov. Budúcnosť jednotlivca je do značnej miery predurčená rokmi strávenými v škole. Nie všetko, čo sa v škole učí, prinesie úžitok do života a vždy sa v živote vyskytne niečo, na čo sa v škole nemyslelo. Fyzika je kľúčový predmet pre budúcnosť mladého človeka, popri matematike a iných predmetoch. Fyzika na základnej škole ovplyvňuje záujem žiaka o prírodovedné alebo technické predmety a výber študijného alebo učebného odboru na strednej škole. Potom, na strednej škole, fyzika

formuje prírodovedné alebo technické myslenie. Je predpokladom pre výber ďalšieho štúdia na vysokej škole a pre výber povolania v príbuznom odbore.

1.1 Ciele vzdelávania vo fyzike

Vzdelávanie je špecifikované predmetom vzdelávania a cieľmi vzdelávania. Obsah vzdelávania vo fyzike má osobitnú štruktúru, rozdelenú do niekoľkých kategórií. Krathwohl¹ kategorizoval poznanie do štyroch kategórií (usporiadaných od najnižších po najvyššie):

4. Znalosti – osvojené a aplikované poznatky: fyzikálne pojmy a fyzikálne koncepty použité pomocou fyzikálnych metód v danom fyzikálnom probléme.
3. Postupy – metódy riešenia fyzikálnej úlohy alebo fyzikálneho problému.
2. Koncepty – fyzikálny jav, fyzikálny stav, fyzikálny dej, proces, fyzikálny zákon, fyzikálny princíp, fyzikálny postulát.
1. Poznatky – fyzikálne pojmy a jednoduché fakty.

Fyzikálne poznanie je súhrn fyzikálnych pojmov, fyzikálnych konceptov, fyzikálnych metód a z nich odvodených znalostí. Príloha 1 graficky znázorňuje kategórie fyzikálneho poznania.

Pojem je základný prvok obsahu vzdelávania, skúmaného didaktikou. [4] Fyzikálne pojmy sú základom učiva fyziky. Osvojovanie pojmov je postupná aktívna cieľavedomá činnosť žiaka. Pojmovým učením sa žiak učí kategorizovať pojmy – pod ktorý pojem možno zahrnúť objekty, fakty, javy, stavy. [5]

Ciele vzdelávania, sledujúce obsah vzdelávania, sú systematicky usporiadané v taxonómiách, do niekoľkých úrovní podľa abstraktnosti a komplexnosti. Taxonómie dávajú práci učiteľa precíznejšiu metodiku. Taxonómii je viacero, pri dostatočnom nadhľade sú si podobné, podstata je spoločná pre všetky. Pre tento článok sa hodí Andersonova-Krathwohlova (revidovaná Bloomova) taxonómia poznávacích cieľov²:

6. Vytvoriť (spojiť časti do nového celku, usporiadať časti do nového vzoru).
5. Hodnotiť (kriticky posúdiť).
4. Analyzovať (rozpoznať vzťahy).
3. Aplikovať (znalosť).
2. Porozumieť/pochopiť (vedomosť).
1. Zapamätať/rozpoznať (poznatok).

Vzdelávacie ciele opisujú výsledok poznávania (činnosti), mali by byť vyjadrené slovesom v neurčitku, opisujúcim želanú činnosť alebo schopnosť.

1.2 Konceptuálne porozumenie

Didaktika fyziky v súčasnosti často pracuje s vyučovacími metódami zameranými na konceptuálne porozumenie. Zameranie na konceptuálne porozumenie predstavuje posun k vyšším úrovniam od zamerania na zapamätanie poznatkov (memorovania). Porozumenie je stále ešte nízka (v poradí druhá) úroveň poznávacích cieľov.

Fyzikálne pojmy a fyzikálne koncepty tvoria základ fyziky. Vyučovacie metódy zamerané na konceptuálne porozumenie sú vhodné pre základnú školu, kde postačujú. Fyzika pre strednú školu by mala pokrývať okrem fyzikálnych konceptov aj fyzikálne postupy (metódy).

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/David_Krathwohl

² https://en.wikipedia.org/wiki/Bloom's_taxonomy

1.3 Prehľad vhodných vyučovacích metód pre fyziku

Vyučovacia metóda je zámerný postup práce učiteľa vo vyučovaní. [4] Vyučovacia metóda, spolu s osobnosťou učiteľa, môže byť dobrým zdrojom podnetov pre záujem žiakov o predmet. Vyučovacích metód je veľa. Niektoré z nich sú viac vhodné pre vyučovanie fyziky, niektoré menej. Nasleduje stručný prehľad niektorých vyučovacích metód pre fyziku, najmä aktivizačných, tie by mali byť preferované. [3] Grafický prehľad je v prílohe 2.

Motivačné rozprávanie (monológ) je aktivitou učiteľa s cieľom zaujať žiaka, podporiť jeho motiváciu, odovzdať mu emóciu. Motivačný rozhovor (dialóg) je interaktívnou aktivitou učiteľa a žiaka/žiacov. Podobne: motivačná otázka, motivačný problém, motivačná výzva.

Motivačná demonštrácia je aktivitou učiteľa, ktorou predvádza žiakom nejaký fyzikálny jav. Táto metóda je obľúbenou vo fyzike, pretože fyzika má veľké množstvo fyzikálnych javov, ktoré sa dajú vnímať všetkými zmyslami a emočný efekt je potom výrazný. Kvalitná motivačná demonštrácia by mala byť krátka a intenzívna.

Demonštrácia a pozorovanie sú podobné metódy z opačného konca pohľadu (činiteľa a pozorovateľa). Obvykle učiteľ demonštruje a žiak pozoruje – učiteľ je aktívny a žiak pasívny. Aj keď táto metóda je na prvý pohľad zaujímavá, nie je vo vyučovaní efektívna. Žiak potrebuje aktívnu činnosť, aby jeho poznávanie bolo dostatočne intenzívne.

Pokus alebo laboratórna práca je užitočnou metódou pre prírodovedné predmety, lebo simuluje prácu v experimentálnej vede. Pokus je názorný, hmatateľný (vnímateľný zmyslami), čo podporuje poznávací proces žiaka.

Problémové vyučovanie patrí medzi aktivizačné metódy. Žiak dostáva zadanie menšieho problému, ktorý má vyriešiť. Projekt (projektová metóda) je podobná aktivizačná metóda, pri ktorej žiak dostáva komplexný problém, ktorý má vyriešiť. Riešenie pozostáva z viacerých krokov. Táto metóda je náročná na čas, prináša divergentné riešenia žiakov. Problémové vyučovanie je možné použiť viackrát na danom predmete v školskom roku, ale projekt kvôli časovej náročnosti len jednorazovo.

Montáž a demontáž je aktivizačná metóda, predstavuje konštruktivistický alebo konštrukcionistický prístup k obsahu vzdelávania, so zameraním na manuálnu zručnosť.

Hra (gamifikácia) je vyučovacou metódou, ktorá v sebe spája poznávací proces a zábavu, čo udržiava motiváciu. Komenského „škola hrou“ by sa ale mala používať primerane veku.

Riešenie výpočtových úloh na papieri alebo na tabuli je užitočná vyučovacia metóda vo fyzike, ktorá trénuje fyzikálne myslenie, použitie matematického aparátu, matematickú zručnosť, písomnú zručnosť, estetiku, pevnú vôľu. Riešenie výpočtových úloh pomocou počítača (*computing*) je vyučovacia metóda, ktorá pôvodne patrí do informatiky a vo fyzike je nová. Základné digitálne zručnosti patria ku kľúčovým spôsobilostiam.

Písomné skúšanie a test sú efektívne a objektívne diagnostické metódy, ale so slabým sociálnym kontaktom.

Formatívne hodnotenie dáva žiakovi spätnú väzbu na konci vyučovacej jednotky a nemusí byť spojené so známkuou.

2 BÁDATEĽSKÉ VYUČOVACIE METÓDY

V bádateľskom vyučovaní je dôležitá aktivita žiaka. Môžeme využiť znalosti a zručnosti z iných predmetov. Bádateľské vyučovacie metódy sú výbornou voľbou pre fyziku a ďalšie prírodovedné predmety. Viaceré typy bádateľských metód a ich kombinácií s inými metódami sa hodia na široké spektrum tém a situácií. Bádateľské vyučovanie vychádza pôvodne z konštruktivismu, vlastnej tvorby riešenia problému alebo úlohy a tiež z konštrukcionizmu, vlastného formovania znalostí. [2] Predpokladá sa, že žiak je prirodzene zvedavý. Učiteľ vytvára vhodné podmienky a sprevádza žiaka v poznávaní.

Fyzika je prírodovedný predmet, ktorý formuje prírodovedné alebo technické myslenie žiaka. Kľúčom k úspešnosti vyučovania fyziky je motivácia žiaka. Bádateľské vyučovanie simuluje prácu vedca pri skúmaní, objavovaní (bádaní). Bádateľské zručnosti tvoria odlišný pohľad na vzdelávacie ciele, vymenované v taxonómiách – integrujú viaceré úrovne do konkrétnych činností, zámerne a racionálne usporiadaných. Príloha 3 obsahuje nasledujúce prehľady.

Bádateľské zručnosti (spôsobilosti vedeckej práce) usporiadané do postupnosti:

1. Formulácia hypotézy.
2. Návrh postupu riešenia (metóda).
3. Realizácia experimentu.
4. Meranie, zapísanie hodnôt.
5. Analýza hodnôt (výpočty vzorcov, tabuľky, grafy, štatistické spracovanie).
6. Diskusia.
7. Prezentácia výsledkov (zverejnenie dát).
8. Zovšeobecnenie, aplikácia výsledkov.

Úrovne bádania kategorizujú bádateľské vyučovacie metódy:

1. Interaktívna demonštrácia.
2. Potvrdzujúce bádanie (overovanie).
3. Riadené bádanie (experimentovanie).
4. Nasmerované bádanie (učiteľ zadáva úlohu).
5. Otvorené bádanie (žiak si zadáva úlohu).

Niektorým vyučovacím metódam uvedeným v kapitole 1.3 sa dá priradiť charakteristika jednej z piatich úrovní bádania. Demonštrácia alebo motivačná demonštrácia môže byť na 1. úrovni (interaktívna demonštrácia). Pokus, laboratórna práca, problémové vyučovanie môžu byť na 2. až 4. úrovni bádania. Projekt je obvyčajne na 4. alebo 5. úrovni bádania.

Bádateľských vyučovacích metód je viac aj preto, že môžu mať rôznu organizačnú formu a štruktúru vyučovacej jednotky. Najčastejšie sa používa model 5E alebo rozšírený 7E.

Bádateľský cyklus 5E určuje postupnosť etáp vyučovacej jednotky:

1. Zapojenie (motivácia, aktivizácia).
2. Skúmanie (samostatná práca, skupinová práca žiakov).
3. Vysvetlenie (skupinová diskusia).
4. Rozšírenie (zovšeobecnenie).
5. Vyhodnotenie (formatívne hodnotenie, sumatívne hodnotenie).

3 VÝSKUMNÝ PROJEKT

Vplyv bádateľských vyučovacích metód na záujem žiakov o fyziku možno overiť v pedagogickej praxi pomocou výskumného projektu. Viaceré pracoviská sa zaoberajú bádateľskými metódami, obyčajne vo vyučovaní jedného predmetu. Ojedinele sú riešené kombinácie tém dvoch alebo viacerých predmetov pomocou bádateľských metód, spravidla chápané ako motivačné témy pre jeden z predmetov.

Zámerom výskumného projektu ku prezentovanej téme v tomto článku je podpora záujmu žiakov o fyziku pomocou vhodnej metodiky a efektívne využitie IT nástrojov vo vyučovaní fyziky. Projekt je plánovaný s predpokladom, že kombinácia bádateľskej metódy, konštruktivistickej metódy a riešenia fyzikálnych úloh počas série vyučovacích hodín s jednou témou je optimálnou voľbou. Bádateľské vyučovanie má pozitívny vplyv na motiváciu žiakov a záujem žiakov o fyziku. Ale má aj nevýhody: väčšiu časovú náročnosť; zanedbanie rozvíjania iných znalostí a zručností, ktoré nesúvisia s bádáním, ale patria do cieľov predmetu alebo študijného odboru. Konštruktivistická vyučovacia metóda je vhodnejšia pre informatiku a technické predmety, pretože simuluje prácu konštruktéra, technika, programátora – pomocou vytvárania (konštruovania) riešenia problémov, úloh. Rôzne praktické aktivity sú užitočné pre STEM³ predmety. [1]

Tiež sa môže preukázať, že aplikovaná informatika (digitálne zručnosti, algoritmizácia, programovanie a dátová veda) v stredoškolskej fyzike môže byť novým trendom v didaktike fyziky, ktorý pomôže zvýšiť motiváciu žiakov a praktické využitie znalostí a zručností, čo sa spätne môže preniesť do didaktiky informatiky, aj didaktík iných predmetov.

Použitá literatúra

1. BOUQUET, F., DAUPHIN, C., BERNARD, F., BOBROFF, J. *Low-Cost Experiments for Homework Assignments*. 2018. arXiv:1807.03203 [physics.ed-ph], <https://arxiv.org/abs/1807.03203>
2. KIREŠ, M., JEŠKOVÁ, Z., GANAJOVÁ, M., KIMÁKOVÁ, K. *Bádateľské aktivity v prírodovednom vzdelávaní, časť A*. Bratislava: ŠPÚ, 2016. ISBN 978-80-8118-155-9.
3. LAGUBEAU, G., TECPAN, S., HERNANDEZ, C. *Active Learning reduces academic risk of students with non-formal reasoning skills. Evidence from an introductory physics massive course in a Chilean public university*. 2019. arXiv:1909.01235 [physics.ed-ph], <https://arxiv.org/abs/1909.01235>
4. PETLÁK, E., *Všeobecná didaktika*. Bratislava: IRIS, 1997. ISBN 80-88778-49-2.
5. VENDEL, Š., *Pedagogická psychológia*. Bratislava: epos, 2007. ISBN 978-80-8057-710-0.

Kontaktné údaje

Mgr. Martin Šechný

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied

17. novembra 1, 080 01 Prešov, Slovenská republika

e-mail: martin.sechny@shenk.sk

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Science,_technology,_engineering,_and_mathematics

Príloha 1: Kategórie fyzikálneho poznania

KATEGÓRIE FYZIKÁLNEHO POZNANIA	
ZNALOSTI	FYZIKÁLNE POJMY A KONCEPTY POUŽITÉ POMOCOUI FYZIKÁLNYCH METÓD
POSTUPY	FYZIKÁLNE METÓDY METÓDY RIEŠENIA FYZIKÁLNYCH ÚLOH
KONCEPTY	FYZIKÁLNE JAVY, STAVY, DEJE, PROCESY FYZIKÁLNE ZÁKONY, PRINCÍPY FYZIKÁLNE POSTULÁTY
POZNATKY	FYZIKÁLNE POJMY

TAXONÓMIA POZNÁVACÍCH CIEĽOV	
KONCEPTY →	VYTVORIŤ HODNOTIŤ ANALYZOVAŤ APLIKOVAŤ (ZNALOSŤ) POROZUMIEŤ/POCHOPIŤ (VEDOMOSŤ) ZAPAMÁTAŤ/ROZPOZNAŤ (POZNATOK)

KONCEPTUÁLNE POROZUMENIE

Príloha 2: Prehľad vyučovacích metód pre fyziku

PREHĽAD VYUČOVACÍCH METÓD PRE FYZIKU	
MOTIVAČNÁ FÁZA	MOTIVAČNÉ ROZPRÁVANIE MOTIVAČNÝ ROZHOVOR MOTIVAČNÁ DEMONŠTRÁCIA
EXPOZIČNÁ FÁZA	DEMONŠTRÁCIA, POZOROVANIE POKUS, LABORATÓRNA PRÁCA PROBLÉMOVÉ VYUČOVANIE PROJEKT MONTÁŽ, DEMONTÁŽ HRA
FIXAČNÁ FÁZA	RIEŠENIE VÝPOČTOVÝCH ÚLOH
DIAGNOSTICKÁ FÁZA	PÍ SOMNÉ SKÚŠANIE, TEST FORMATÍVNE HODNOTENIE

KONŠTRUKTIVIZMUS
KONŠTRUKCIONIZMUS

BÁDATEĽSKÉ VYUČOVANIE

Príloha 3: Bádateľské vyučovanie

BÁDATEĽSKÉ VYUČOVANIE	
BÁDATEĽSKÉ ZRUČNOSTI	FORMULÁCIA HYPOTÉZY NÁVRH POSTUPU RIEŠENIA (METÓDA) REALIZÁCIA EXPERIMENTU MERANIE, ZAPÍSANIE HODNÔT ANALÝZA HODNÔT DISKUSIA PREZENTÁCIA VÝSLEDKOV ZOVŠEOBECNENIE, APLIKÁCIA
ÚROVNE BÁDANIA	INTERAKTÍVNA DEMONŠTRÁCIA POTVRDZUJÚCE BÁDANIE RIADENÉ BÁDANIE NASMEROVANÉ BÁDANIE OTVORENÉ BÁDANIE
BÁDATEĽSKÝ CYKLUS 5E	ZAPOJENIE SKÚMANIE VYSVETLENIE ROZŠÍRENIE VYHODNOTENIE
DIAGNOSTICKÉ NÁSTROJE BÁDATEĽSKÝCH METODÍK	ÚROVEŇ BÁDATEĽSKÝCH ZRUČNOSTÍ ÚROVEŇ KONCEPTUÁLNEHO POROZUMENIA ÚROVNE VZDELÁVACÍCH CIEĽOV ÚROVEŇ BÁDANIA UČITEĽA

VZTAH TY & JÁ

YOU & I RELATIONSHIP

Zdeněk Vrba

Abstrakt

Přelidněná planeta a dlouhodobý nedostatek pracovníků v Evropě i USA. Nerodí se děti, průměrná porodnost v západní Evropě je na hodnotě 1,4 dítěte na matku. Zanikají tradiční hodnoty manželství a ve vztahu Ty & Já. Zaniklo rozdělení světa na mužský a ženský. Máme unisex model, genderovou vyváženost, bezpohlavní svět. Polarizace společnosti podle majetku. To je jen dílčí výčet faktů, které se vztahem Ty & Já souvisí. Autoři analyzovali dostupné informace o faktorech mající vliv na definovaný vztah s cílem určit soubor atributů ovlivňujících lidskou společnost. V diskusi pak přináší čtenáři úvahu. Jakým způsobem se vyvíjí pohled na současné mezilidské vztahy. Identifikovat je lze nejen ve vztahu muž a žena, ale také v otázce přátelství, kamarádství i výměny informací apod. V současnosti se vztah Ty & Já přesouvá do virtuální podoby. K výměně informací dochází, ale informace neplní tu úlohu, kterou měly dříve. Pravidla ve vztazích určuje etika, kterou lze vnímat jako algoritmus, program, který určuje nejen emoční stránku vztahů. Dynamická rovnováha ve vztahu Ty & Já se představuje v prostorové podobě. Je to něco, co není vidět, a to představuje duchovní hodnotu, která hraje určitou roli a vyvažuje materiální svět.

Klíčová slova: manželství, porodnost, mateřství, hormonální antikoncepce

Abstract

An overpopulated planet and long-term shortage of workers in Europe and in the USA. Not enough babies are born, the average natality in Western Europe is 1.4 baby per mother. Traditional values once fulfilling marriage and the You & I relationship are vanishing. The world is no longer divided between male and female. We have a unisex model, gender balance, asexual world. Polarization of society by possessions. It is only a partial list of facts that are linked with the You & I relationship. They present a reflection to the reader in the discussion part. How is a view of current interpersonal relationships developing? They can be identified not only through the man and woman relationship, but also through the friendship, information exchange and the like. At present, the You & I relationship is becoming rather of a virtual nature. Information exchange takes place, but information no longer plays the role it once had. Rules in relationships are determined by ethics that can be seen as an algorithm, a program that defines more than just the emotional aspect of relationships. The dynamic balance in the You & I relationship takes on a spatial form. There is something that cannot be seen, something that represents a spiritual value that plays a certain role and counterbalances the material world.

Keywords: marriage, natality, motherhood, hormonal contraception

1. Úvod

Zástupci průmyslu, zemědělství a služeb v moderním západním světě v posledních letech, s drobnými výjimkami, hlásí neustále nedostatek vhodných pracovníků. Brání to jejich expanzi. A přitom máme přelidněnou planetu. Na planetě jsou lidé dominantní živočišný druh, jehož nároky na zdroje neustále rostou. V Evropě (analogicky i ve vyspělém světě, myšleno USA, Jižní Korea, Japonsko, Singapur apod.) probíhá minimálně 30 let depopulace. Rodí se méně

dětí než dříve. Průměr v celé Evropě má za posledních 30 let hodnotu kolísající kolem 1,4 dítěte na matku. Výjimkou jsou velmi bohaté země, jako je Norsko, Švýcarsko, kde se průměr blíží hodnotě 3. V USA pomáhá průměru porodnosti hispánská menšina, která má historicky více potomků. Zásadní rozdíl je patrný. Afrika a velká část Asie dává v porodnosti přednost kvantitě před kvalitou. Kdežto Evropa, USA, Rusko, Jižní Korea, Japonsko, Singapur jdou směrem kvalitativním. Politika jednoho dítěte s preferencí syna platila několik desetiletí i v pevninské Číně. Je normální, že jsme se sami od sebe rozhodli snížit množství populace na severní polokouli planety? Reprodukční hodnoty 2,1 totiž nedosahuje, kromě zmíněných výjimek (Norsko, Švýcarsko) žádný ze států, jenž je součástí nejvyspělejších ekonomik G20. Vedle toho je možné vyjmenovat další fakta. Zaniká tradiční pojetí manželství v tradičních lokalitách. Přibývá nesezdaných párů, čímž se snižuje počet dětí, které neopouští domácnost rodičů. Plodnost mužů klesá. Ženy v mužských pozicích odkládají mateřství na pozdější dobu a zaměřují se na kariéru. Roste konzumní styl života a hromadění statků. Roste množství samoživitelů a rozpadá se klasický model rodiny, křesťanský model, kde muž a žena společně vychovávají děti. Ve vztahu Ty & Já nejdříve přeskočí jiskra, následuje vášně, vztah, povídání, a nakonec jen to povídání. Časem zůstává jen ten vztah, který je ale velmi důležitý.

Vztah Ty a Já je odpradávná věc s Paretovým principem 80/20. Ve vztahu mezi spokojenými partnery máme 80% spokojenosti a 20% něčeho, co chybí, co by bylo vhodné jinak. Je jedno, zda je to vztah k sexu, rodině, vztahu, jde o to, že neustále řešíme jen těch 20%. Těch 20% je nahrazováno vztahy na pracovištích, paralelními vztahy, mnohdy končí rozvodem a odchodem k partnerovi, který má těch 20%. Současné Já má pocit, že ten nový partner má 100% toho co čeká. Ale ono nové Ty má vlastně jen těch 20%, co u stávajícího Ty chybělo. Pak zjistíme, že v novém vztahu máme vlastně jen 20% hodnoty vztahu, kterou jsme hledali dříve. Toto se dělo odpradávná, dnešní digitální doba a sociální sítě to jen velmi zjednodušily a urychlily.

Vztah v digitální éře získává novou podobu. Dává se důraz na životní styl, ten je jiný než našich rodičů a prarodičů. Není na nic čas, mizí skutečný duch rodiny. V Asii vzniká princip duchovní (Lípa 2018) obrody – hledání spřízněné duše, který nalzáme ve vztahu Ty & Já, v tom nejužším kruhu. Hodnotová orientace tedy koresponduje s fenoménem smyslu života a jeho tajemství je i tajemstvím hodnotové orientace. Odhalit ji znamená identifikovat směřování existence člověka. (Kusín, Šebestová, Drábiková 2015). Jaké jsou následky pro budoucnost? Jaké změny implementuje Průmysl 4.0 a co vše Společnost 4.0 nahradí?

2. Změny vztahu muže a ženy za posledních 100 let

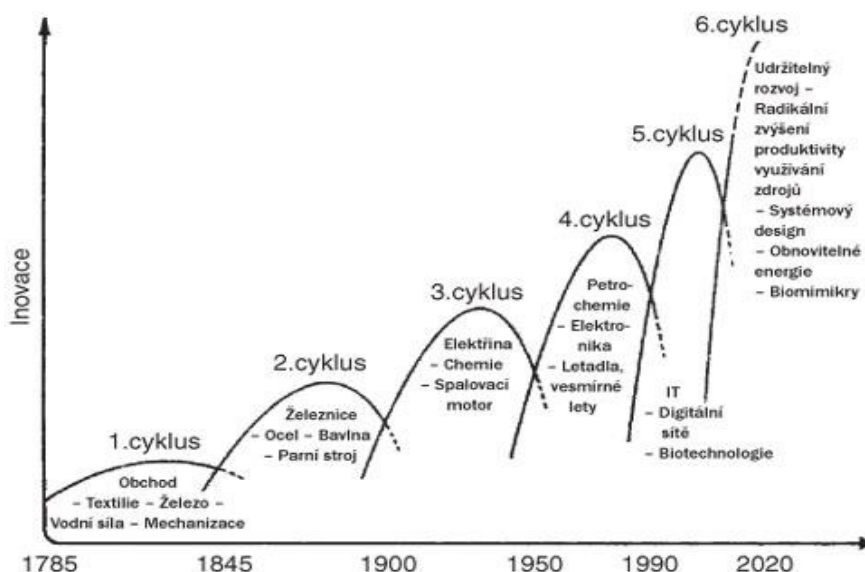
Před 120 lety ještě ve většině států G20 byl jednoznačný model role muže a ženy. 1 světová válka, revoluce v Rusku, poválečná epidemie španělskou chřipkou, první urbanizační tlak (na venkově byla hůře zajištěná práce – obživa), migrační vlny do USA, hyperinflace v Německu, to všechno byly příčiny nedostatku pracovních sil. Tlak průmyslníků byl značný, aby na volná pracovní místa nastoupily ženy. Po první světové válce se reálně začaly objevovat lékařky, vědecké pracovníce (Bajtoš, 2003) a další. Ženy v mnoha zemích získaly volební právo – na principu, když můžeme pracovat jako muži, chceme i práva jako muži. Krach burzy v New Yorku 1929 a následná hospodářská krize tuto situaci přibrzdily. Mezitím se Hitlerova 3. říše vrátila ke kořenům, kde kult osobnosti zároveň preferoval i kult ženy matky a porodnost se mírně zvýšila. Ovšem rozpoutáním 2. světové války opět vznikl problém s nedostatkem pracovních sil, který částečně nahradili nuceně nasazení zahraniční dělníci (GB či Francie využívala pracovníky ze svých kolonií, Německo z okupovaných zemí). Po skončení 2. světové války v Německu chybělo 50 mil. lidí a další miliony byly v zajetí v Rusku. Populační křivka těsně po válce vzrostla, protože mnoho párů čekalo na konec války, jako na plánovaný termín početí, potomka. Tato populační vlna však během pár let slábně (železná opona v Evropě, dlouhodobý nedostatek spotřebního zboží, přidělový systém, změny

politických režimů). Všechny státy řešily nedostatek pracovních sil podobně. GB, Francie hledaly pracovníky opět na území nyní už bývalých kolonií. Západní část Německa použila pracovníků z dnešního Turecka. Toto v některých státech zapříčinilo další vlnu antisemitismu, rasismu a nesnášenlivosti. Ta se nestihla v 50. letech minulého století rozhořet naplno, ale čekala na další generace. V 60. letech minulého století se objevuje hormonální antikoncepce pro ženy a žena tímto přebírá právo rozhodnout, kdy bude mít potomstvo a regulaci jeho množství. V 70. letech min. století probíhá další populační vlna. V některých zemích byla uměle podpořena, většinou byla spontánní z jediného důvodu. Populačně silné poválečné ročníky měly ideální čas pro potomky. Zároveň ale ropný šok způsobuje první globální změny (Strachotova, 2012) z hlediska přístupu k planetě a porodnosti.

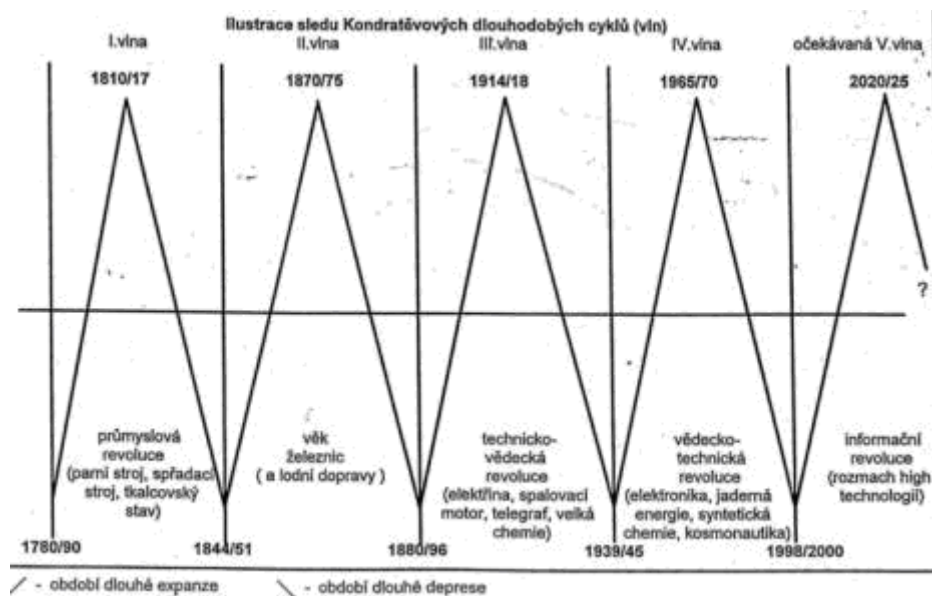
První globalizační momenty po roce 1980 způsobují několik zásadních změn:

- Vznikají nadnárodní korporace, jejichž ekonomický vliv je větší než vliv menších států.
- Dochází ke změnám společnosti, klasická pyramidová struktura se mění, zužuje, zůstává v nich převážně jen přidaná hodnota a veškerá produkce zbytečná či s malou přidanou hodnotou je outsourcovaná do subdodavatelských řetězců, firem rozmístěných často po celé planetě.
- Přichází nové technologie, internet, mění se životní styl. Ženy intenzivně přebírají dříve mužské role, ruší se institut ženy v domácnosti, unisex pánské oblečení pro ženy.
- Vznikají první aglomerace s desítkami milionů obyvatel. Toto má za následek ekonomická pozitiva typu koncentrace lidí, takže pro většinou služeb nepotřebujete reklamu. Zákazníků je v okolí dostatek a roste poptávka po čemkoliv, co bylo dříve doménou žen a tzv. domácích prací (outsourcing domácích prací, vyrovnání rolí muže a ženy).
- Emancipace i z hlediska pohlaví, homosexualita v mnoha zemích už není trestným činem, ale projevem názoru na vztah Ty & Já.

Tyto historické změny vztahu muže a ženy odpovídají i hospodářským změnám, jenž vystihují Kondratěvy cykly (Alexander, 2002) ekonomicko-technologického vývoje (Graf. 1 a 2). Rozdíl stejných grafů při je dán použitím jiným měřítek os.

Graf 1 Kondratěvy cykly ekonomicko technologického vývoje (Source: Alexander M., The Kondratiev Cycle: A Generational Interpretation, Indiana, iUniverse, 2002, 41 strana)

Graf 2 Kondratěvovy cykly ekonomicko technologického vývoje (Source: Alexander M., The Kondratiev Cycle: A Generational Interpretation, Indiana, iUniverse, 2002, strana 76)

3. Hormonální antikoncepce

Pilulka zabraňující početí změnila svět. Narušila pravidlo, že o případném početí rozhoduje muž při koitu, nebo odpovědnost muže za použití antikoncepce (prezervativu). Žena tímto přebírá právo rozhodnout, kdy a s kým bude mít potomstvo, i regulaci množství potomků. Z hlediska vztahu Ty & Já to pro ženy převážně v totalitních, zemích či zemích dříve východního bloku jedno z pozitivních řešení. Tím negativním při nežádoucím oplodnění v tu dobu, byl potrat. Mnohdy potrat ilegální, protože byl v dané zemi zakázán (Dolista, 2017) a šlo o trestný čin jak pro matku dítěte, ale i pro lékaře, který jej vykonal. I toto je jeden z historických důvodů při mezigeneračním přenosu (nejčastěji matka-dcera). Četnost užívání hormonální antikoncepce se v jednotlivých státech liší .

Tabulka 1: Procentuální četnost užívání hormonální antikoncepce u žen v daném státě

Česká Republika	52 %
Francie	50 %
Nizozemí	41 %
Německo	40 %
Slovensko	32 %
Průměr EU	24 %
USA	17 %
Čína	1,2 %

Source : Trends in Contraceptive Use Worldwide 2015, United Nations, New York, 2015

Četnost užívání hormonální antikoncepce v jednotlivých státech mnohdy prezentuje sílu lobbingu farmaceutických firem. Daleko nižší hodnoty v USA jsou dány třeba tím, že v USA je ethinylestradiol (syntetický estrogen) považovaný za prokázaný karcinogen (Maizes, 2010) . Dalším rozdílem ve srovnání USA a Evropy je, že v USA má více žen a mužů (Harrison, 2012) sterilizaci, než jich užívá hormonální antikoncepci!

Značně se změnil přístup dříve rodin a nyní žen samotných k vlastnímu tělu. Před 100 lety se průměrně dostavila u slečny první menstruace kolem 17 roku věku. Daná slečna za dohledu gardedámy protancovala pár plesů a byla svatba. Nebo se rodiny dohodly předem (Dolista,

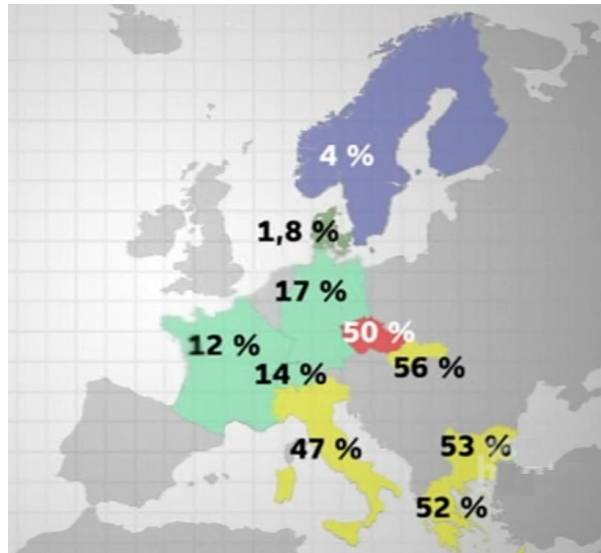
2019). Potomstvo se tak nějak automaticky očekávalo (Payne, 2019) a porodnost byla v Evropě násobně větší než dnes, v ČR dosahovala hodnoty 6. Nyní se první menstruace dostavuje většinou kolem 12-13 let věku mladé slečny, a nejsou výjimkou slečny ve věku 9-10 let. Nastává pak dlouhé období, kdy je lidské tělo připraveno v pravidelném cyklu k rozmnožování. Zákonné hranice pro první pohlavní styk se různě liší, většinou jde o věkovou hranici 14-15 let. Pokud dívka v tomto věku začne aktivně sexuálně žít a užívá k tomu hormonální antikoncepci (Roztočil, 2011), často následuje klidně 20 let sexuálního života se stavem uměle vyvolané neplodnosti díky hormonální antikoncepci. Toto je jedna z příčin nárůstu komplikací při snaze otěhotnět..(Vrba, 2017)

Dalším ještě důležitějším nežádoucím jevem při užívání hormonální antikoncepce je, že při řádném užívání pilulek dojde k oplodnění vajíčka. Tělo toto špatně vyhodnotí,(Hehlmann, 2010) a oplodněné vajíčko vyloučí (Adam,2003) z reprodukčního procesu. Za těch 10-20 let užívání hormonální antikoncepce toto mohlo nastat vícekrát a žena to pozorovala jen jako silnější menstruaci. Následně, když chce dotyčná plánovaně otěhotnět, její vlastní tělo nabude dojmu, že je to otěhotnění opět nežádoucí (tak jak za poslední roky vícekrát) a dojde k zbytečnému samovolnému potratu. V neposlední řadě při užívání hormonální antikoncepce dochází ke změně “chemické” přitažlivosti páru. Jde o nevědecký, ale často potvrzený fakt, že se dotyčný pár přitahoval a při užívání (nebo naopak při přerušení užívání z důvodu žádoucího otěhotnění) si přestal rozumět a tzv. vonět.

4. Situace v ČR po změně režimu v roce 1989

Za posledních 30 let od změny režimu v České republice nastalo mnoho změn. Z pohledu ekonomického, parita kupní síly se reálně zdesetinásobila. Ekonomika je extrémně závislá na automobilovém průmyslu. Dříve vojenský segment průmyslu buď zaniknul, nebo se přeorientoval. ČR je leaderem v oblasti nanotechnologií. Změna režimu nepomohla porodnosti. Nové možnosti otevřených hranic, cestování, vzdělání vedly k tomu, že silné populační ročníky z let 1970-1975 často odsunuly potomka z dřívějších běžných 22 let k 30 letům prvorodiček. Hospodářství nastavené na běžných 180-190 tis dětí ročně se přeorientovalo na hodnotu 140 tis dětí. Jenže pro prostou reprodukci potřebuje ČR přibližně 180 tis dětí ročně. ČR je největší konzument hormonální antikoncepce v poměru k obyvatelstvu (52 %). Porodnost se posledních 25 let pohybuje na hodnotě 1,1-1,5. Pozitivní trend nastává v letech 2014-2019, kdy roste porodnost na úroveň až 1,7. Počet interrupcí je na hodnotě 23 tis. zákroků ročně. Toto číslo je částečně ovlivněno potratovou turistikou (v ČR je benevolentní přístup k potratům na rozdíl od některých okolních států). Počet IVF se pohybuje kolem 30 tis. placených z veřejného zdravotního pojištění a dalších 20 tisíc ročně placených samoplátcí. Česká Republika má minimálně v Evropě nejhustší síť asistované reprodukce a velmi kvalitní lékařskou péči.

Pro vztah Ty & Já je důležitých několik faktorů. Celosvětový trend migrace do anonymity velkých měst. V České republice je to běžné odmítnutí mateřského vzoru a nemanželské děti. Před změnou režimu bylo nesezdaných párů minimum. Dnes se v ČR rodí více dětí nemanželských než manželských. Rozvodovost je vyšší než sňatkovost. Ještě do 60. let minulého století byla rozvodovost tabu. Mnohdy se přidávají ekonomické důvody, majetek, nárok na vyšší sociální příspěvek či dávky pro samoživitele, za které jsou mnohdy nesezdané matky dětí považovány. K tomu je faktor zvaný mamánci. Neboli potomků, kteří dlouhodobě zůstávají s rodiči v jedné domácnosti ve věku 25-30 let. V Itálii byl tento problém medializován již před několika lety, v USA se o něm dokonce točí i humorné komedie, jak se děti zbavit fiktivním sňatkem. Dle zveřejněných dat jsou muži ve věku 25-29 let žijících ve společné domácnosti s rodiči ve výši 56 % na Slovensku, 53 % v Bulharsku, 52 % v Řecku, 50 % v ČR, 47 % v Itálii a v Německu 17 %, v Rakousku 14 %, ve Francii 12 %, v Norsku 4% a v Dánsku 1,8%.

Obrázek 3: Procento dospělé populace do 30 let sdílejících společnou domácnost s rodiči (Source: <https://www.czso.cz/csu/czso/aktualni-populacni-vyvoj-v-kostce>, zpracoval autor)

Tento problém je i v České republice. Data byla získána na základě posledního sčítání obyvatelstva. Takzvaných „mamánků“ v České republice z 32,2 % mužů v roce 1995 je nyní najednou 50 % neosamostatněných mladých mužů ve věku 25-29 let v jedné domácnosti s rodiči. U dívek je tento vývoj lepší, v roce 1995 bylo ve věku 25-29 let s rodiči v jedné domácnosti trvale žijících 15,1 % žen, v roce 2014 je nárůst na 31,1 %. Podle sociologů Sociologického ústavu Akademie Věd České republiky se jen prodlužuje dospívání a začátek samostatného života, vázané na posun věku založení vlastní domácnosti a porod dětí. Před 25 lety (1995) většina žen ve věku 25 let měla za sebou první porod. V dnešní době tento průměrný věk atakuje 30 rok věku života ženy. Čím méně je člověk samostatný v osobním životě, tím méně je samostatný i v práci a tím méně se bude snažit riskovat. Obecné pravidlo přitom říká, že menší ochota riskovat odpovídá menší produktivitě ekonomiky. Ekonomika USA je pořád ještě ekonomika, kde se riskuje. Evropská ekonomika již delší dobu jede pro změnu na jistoty.

5. Závěr

Jakým způsobem se vyvíjí současné mezilidské vztahy? Nejen ve vztahu muž a žena, ale také v otázce přátelství, kamarádství i výměny informací apod. Původně byl vztah Ty & Já založen na přátelství, komunikaci, neverbální setkání, praktické pomoci apod. V současnosti se vztah Ty & Já přesouvá do virtuální podoby (posílání sms, líků, apod.). Lidé nejsou ve fyzickém kontaktu, což je v rozporu se strukturou neorálních systémů. Miliony let vývoje byly založeny na fyzickém kontaktu, na výměně informací z očí do očí. Jestliže základem je neurologický pohled na vztah Ty & Já, tedy pohled jako na tok informací. Pak současná fáze vztahu Ty & Já ohrožuje tok informací, protože ho mění kvalitativně do jiné roviny. V budoucnosti se ještě prohloubí digitalizace vztahu, tzn., bude se jednat o nějakou výměnu informací přes media, přes virtuální realitu nebo něco podobného. Největší problém digitalizace spočívá v tom, že ohrožuje bezpečnostní protokoly, kterými nás příroda vybavila. Ty se týkají schopnosti zpracovávat informace, vytvářet abstraktní obraz reality z těch informací. Jestliže se toto nahrazuje touto nemateriální, neverbální, virtuální stránkou, tak vlastně organismus dostává příliš mnoho informací, se kterými si neví rady. Organismus nemůže fungovat v systému virtuální reality. K výměně informací sice dojde, ale neplní tu úlohu, kterou by plnit měly. Pak vlastní Já funguje v režimu, na který nebyl nastaven, ani neorálně ani sensoricky.

Nevyužívá to, co vytvářelo síť přátelských vztahů mezi lidmi, mezi přáteli, partnery. A jestliže tohle „Já“ nevytváří, tak vzniká nepevný základ.

Etika v tomto směru zajišťuje kriteriální významnost všech informací, které si „Já“ mění, protože kritérium významnosti u informací v lidském mozku a v jeho strukturách je emoční kód. Emoční kód generuje strukturu důležité – nedůležité, vítální – nevitální. Etika je součástí emočního kódu. Jestliže etiku dáte mimo, tak máte informace, u kterých nevíte, jestli je významná nebo nevýznamná, dobrá nebo špatná. Etika určuje pravidla, je to něco jako algoritmus, program, který určuje kromě emoční stránky, jak se má v programu postupovat. Jestliže etika a morálka chybí, jedná se pouze o tok informací, bez jakékoliv struktury. Etika provádí hierarchické uspořádání informací. To je klíčový paradox, když není etika, tak se jedná o chaos informací. Jestliže nejsou pravidla, není vztah ničím svázán. Ale když není vztah svázán, není žádný pevný bod – Euklidův pevný bod (když se najde, lze pohnout zeměkouli).

Dynamická rovnováha ve vztahu Ty & Já se představuje v prostorové podobě. Je to filozofie toho, že jsou věci "bílé a černé". A pak je tu něco, co není vidět – duchovní hodnota, která hraje určitou roli a vyvažuje materiální svět. Nehmotný svět ovlivňuje úplně stejně jako ten hmotný. Čínská strategie harmonie a kontinuity, tzn. kontinuita je v tom, že manželství přetrvává, harmonie je v tom, že jednou jsem "já velký, jednou jsi ty velká". Manželství byl původně ekonomický vztah, aby lidé přežili, sdružili se a vznikla skupina, která měla jednak společné potomky, a jednak lépe v přírodě přežila. Následně přišla druhá fáze, začala postupná akumulace majetku, vždy bylo lepší mít své potomky, mohli dědit majetek. Samozřejmě pak vznikala problematika dělení majetku. Dnešní rodina se transformovala zpět do menší skupiny, a přidává na důležitosti vlastního vztahu Ty & Já. Dnešní problém je problém ekonomického stresu, ekonomického otroctví, nedostatku času, nedostatku komunikace. Neschopnost a neochota přijímat výměnu informací v rámci rodiny. Nahrazuje se internetem, jinými druhy komunikace apod. Rodina je dnes zaměřena hlavně na to, co symbolizuje její postavení ve společnosti – sociální status, míra spotřeby apod. Tato rodina se vůbec nezabývá tím, co by se dalo nazvat skutečný duch rodiny, tzn. propojování lidí v nejužším okruhu. Hlavní problém je v tom, že lidé tvrdí, že nemají čas. Ale chtějí lidé vůbec komunikovat ve vnitřku té rodiny? Nebo chtějí spíše komunikovat o nutných věcech, ale ne o skutečných podstatných věcech, jako je smysl života, co dát dětem do vínku, jakým způsobem je připravit pro život atd. Jestliže tento vývoj bude pokračovat a digitalizace vyústí do všech problémů, pak se stane, že rodina již nebude základem společnosti. Základem se stane jednotlivce, jeho představy, tužby, jeho volby a možnosti. A tento jednotlivce bude v poryvech historického vývoje, protože nebude mít žádné oporné body. Pohled jednotlivce na život, je jiný. Mění spotřebu. Co bude považovat za potřebu důležitou pro život, materiální statky, nějaké zážitky, nějaké sdílení, komunikaci přes technické prostředky? Bude mít formálně sice 2000 přátel, ale skutečného žádného. Nebo se vrátí princip duchovní obrody - hledání spřízněné duše, nalézt ji nejdříve v rodině, v tom nejužším kruhu, pak dále v tom širším okruhu, něco jako kruhy na vodě. Asiáté přišli na potřebu duchovní obrody. Je pravděpodobné, že něco podobného se může stát i ve „vyspělém světě“. Otázka je, jak vytvořit podmínky a hlavně, jak lidem naznačit, že komunikace z očí do očí je nenahraditelná. Tzn. co je základním východiskovým principem neorálních systémů z hlediska komunikace mezi lidmi.

Literatura

1. ADAM, Z. et al.: Obecná onkologie a podpůrná léčba. Praha, Grada Publishing,, 2003, 978-80-802-2470-677-1, 787 pages 206.
2. Alexander M., The Kondratiev Cycle: A Generational Interpretation, Indiana, iUniverse, 2002, ISBN 978-05-9521-711-3, 316 pages

3. Bajtoš J., Teória a prax didaktiky, Žilina, Žilinská univerzita, 2003, ISBN 978-80-807-0130-7, 384s.
4. Birth rate in the Czech Republic [online]. Praha: ČSU, 2019 [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/aktualni-populacni-vyvoj-v-kostce>
5. Birth rate of enterprises in the EU [online]. Brusel: eurostat, 2017 [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190208-1>
6. Dolista J, Smysl lidského utrpení a víry v myšlení Bohuslava Reynka. In Feber, J. – Rusnák, P. (eds.) Reflexia človeka v slovanskom filozofickom prostredí. Acta Moralia Tyrnaviensia 7. Trnava: FF TU, 2017. s. 107-112. (353 s.) ISBN 978-80-568-0067-6.
7. Dolista J., Náboženství v pojetí T. G. Masaryka, in: Acta Moralia Tyrnaviensia IX. Dráma slobody v slovanskom svete 20. storočia, Trnava, Kraków 2019. Vyd. Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave. ISBN 978-83-8111-119-5. S. 127-138. Celkový počet stran 288.
8. Harrison R:F;, Bonnar J., Thompson W., Fertility and Sterility, Berlin, Springer Science & Business Media, 2012, ISBN 978-94-0151-308-1, 726 pages
9. Hehlmann A., Hlavní symptomy v medicíně: praktická příručka pro lékaře a studenty, Praha, Grada Publishing, 2010, ISBN 978-80-2472-612-0, 450 pages
10. Kusín V., Šebestová P., Drábiková, J. Etika v sociálnej práci a otázky ľudských práv a slobôd. Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius 2015. 192 s. ISBN 978-80-8167-025-1
11. Lípa J., Dolista J., Ne-uzavření konkordátu mezi ČR a Svatým Stolcem / The non-concordat between the Czech Republic and the Holy See, in: Humanum 25 (4) 2018. Vyd. Institut Studiów Miedzinarodowy i Edukacji w Warszawie. ISSN 1730 – 0266.
12. LEIDENBERGER, F. – STROWITZKI, T. – ORTMANN, O.: Klinische Endokrinologie für Frauenärzte, s. 267.
13. Maizes V., Integrative Women's Health, Oxford University Press, 2010, ISBN 978-01-9988-862-7, 720 pages
14. PAYNE, Jan. Informovaný konsenzus: poučená dohoda. Praha: Grada, 2019. ISBN 978-80-271-2424-4.
15. Roztočil A. a kol, Moderní gynekologie, Praha, Grada Publishing, 2011, ISBN 978-80-2477-109-0, 528 pages
16. Strachotová, D., (2012) Where is the key to the rationalization activity workers? Proceedings of International Scientific Conference on Knowledge for Market Use - Significance of Knowledge at the Current Phase of Economic. ISBN 978-80-87533-04-8, sep 6-7, 2012, Olomouc, Czech Republic, 405-409.
17. Trends in Contraceptive Use Worldwide 2015, United Nations, New York, 2015, ISBN 978-92-1-151546-6
18. Vrba Z. Knowledge for Market Use 2017: People in Economics – Decisions, Behavior and Normative Models International Scientific Conference Proceedings www.knowledgeconference.upol.cz, s 204-209 ISBN 978-80-244-5233-3
19. Zimmermannová, J., Hájek, M. and Rozenský, L. (2017). "Carbon taxation in European countries," Proceedings of the 22nd International Conference Theoretical and Practical Aspects of Public Finance 2017, 78 - 84. DOI: 10.18267/pr.2017.fin.2242.5
20. Percentage of population under 30 living with parents in one apartment [online]. Praha: ČSU, 2019 [cit. 2020-04-30]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/aktualni-populacni-vyvoj-v-kostce>
21. WORLD HEALTH ORGANIZATION COLLABORATIVE STUDY OF CARDIOVASCULAR DISEASE AND STEROID HORMONE CONTRACEPTION: Venous thromboembolic disease and combined oral contraceptives: results of

international multicentre case-control study. In: Lancet, 16. December 1995, Vol. 346, Issue 8990, s. 1575-1582.

22. WORLD HEALTH ORGANIZATION COLLABORATIVE STUDY OF CARDIOVASCULAR DISEASE AND STEROID HORMONE CONTRACEPTION: Acute myocardial infarction and combined oral contraceptives: results of an international multicentre case-control study. In: Lancet, 26. April 1997, Vol. 349, Issue 9060, s. 1202-1209.

Kontakt

PhDr. Zdeněk Vrba, Ph.D. DBA LL.D.

1. Lékařská fakulta, Univerzita Karlova

Kateřinská 32, 121 08, Praha 2

Vysoká škola DTI, s. r. o.

Dukelská čtvrť 1404/613, 018 41, Dubnica nad Váhom

vrba@laz.cz

EFFECT OF LOW-MOLECULAR SECONDARY METABOLITES ON α -CHYMOTRYPSIN ACTIVITY

Barbora Legerská, Daniela Chmelová, Miroslav Ondrejovič

Abstract

Plant material represents an important reservoir of biologically active metabolites. These compounds can modulate the activity of enzymes involved in diseases of the gastrointestinal tract. This work aimed to determine the effect of low-molecular secondary plant metabolites (syringic acid, sinapic acid, gallic acid, vanillic acid, *p*-coumaric acid, *trans*-ferulic acid, caffeic acid, catechin and vanillin) on the activity of serine protease (α -chymotrypsin). We observed an inhibitory effect on proteolytic activity for all phenolic acids. Caffeic and vanillic acids were the most effective inhibitors of α -chymotrypsin activity. All tested compounds were competitive inhibitors, except of vanillin and catechin with an activating effect on α -chymotrypsin.

Keywords: *α -chymotrypsin, serine proteases, inhibition, activation, phenolic compounds, plant metabolites*

1 INTRODUCTION

Gastrointestinal diseases, including inflammatory bowel diseases, pancreatitis or cancer, represent a serious class of diseases associated with the physiologically inadequate enzyme activity of serine proteases (Salaga et al., 2013). α -chymotrypsin represents an important factor in the development of above-mentioned diseases. In physiologically normal conditions, α -chymotrypsin is responsible for the cleavage of proteins, but its high activity is associated with the development of chronic pancreatitis (Hedeman and Jensen, 2004) or colorectal cancer (Xie et al., 2016).

In generally, conventionally used treatment of gastrointestinal diseases represents the suppression of symptoms. However, based on the current state of the knowledge, it was possible to target therapeutic treatment to the causative agents of these diseases and thus to serine proteases. This strategy represents a more effective and safer method than using the immunomodulators and ligands (Bressler et al., 2015; Gutiérrez et al., 2017; Van Spaendonk et al., 2017). Plant material can be an interesting source of potentially useful compounds for this purpose because is rich in protein and non-protein metabolites with proven inhibitory activity toward proteases (Supuran et al., 2002; Polya, 2003; Ayache et al., 2006; Vergnolle, 2008; Sabotič and Kos, 2012; Paun et al., 2014, Park et al., 2017).

Non-protein low-molecular weight compounds can be divided into four groups- sulphur-containing compounds, nitrogen-containing compounds, terpenes and phenols (Ahmad et al., 2017). Phenolic compounds represent an important source of protease inhibitors (Shahwar et al., 2013, Li et al., 2014; Park et al., 2017). Before treatment with the plant extracts, however, it is important to know the effect of the individual compounds on the activity of serine proteases.

Therefore, the aim of this work was to determine the effect of selected low-molecular weight compounds commonly present in plant extracts on the enzymatic activity of serine protease - α -chymotrypsin.

2 MATERIAL AND METHODS

2.1 Chemicals

Pure dimethyl sulfoxide (DMSO), hydrochloric acid (HCl, 36 %), methanol p.a. were purchased from Mikrochem (Slovak Republic), Tris(hydroxymethyl)aminomethane (99.9 %), Na-Benzoyl-DL-arginine-4-nitroanilide hydrochloride (BAP-NA), catechin, syringic acid, sinapic acid, vanillic acid, vanillin, caffeic acid, *trans*-ferulic acid, *p*-coumaric acid and α -chymotrypsin (from bovine pancreas; ≥ 40 units/mg protein) were purchased from Sigma-Aldrich (Germany). Gallic acid and *para*-nitroaniline (*p*-NA) were from VWR Chemicals (Germany).

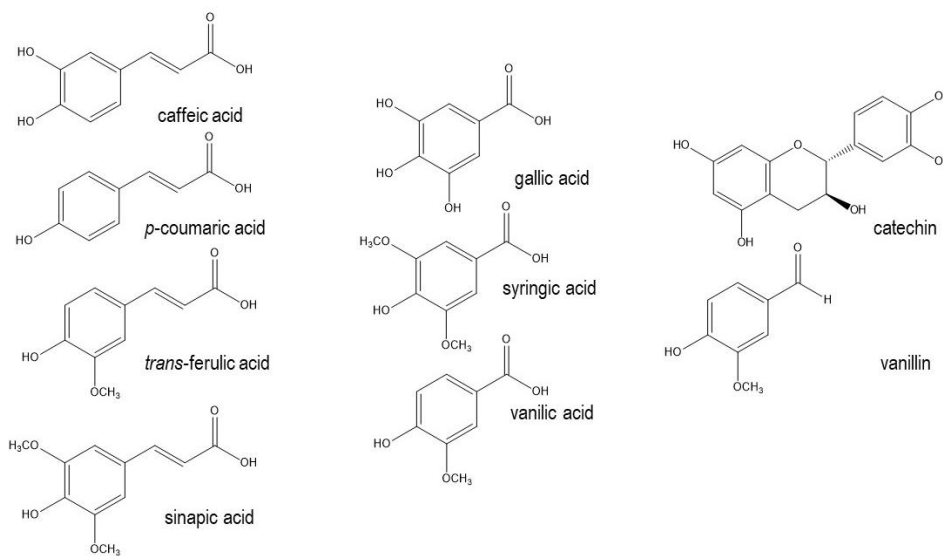

Figure 1: Chemical structure of low-molecular weight compounds used in this study.

2.2 Equipment

Microplate reader (EL 800, Biotek, USA), pH meter (IS 2100L, VWR, Germany), spectrophotometer (V-1600PC, VWR, Germany), analytical balances (VWR 124, VWR, Germany).

2.3 The determination of α -chymotrypsin enzyme activity and inhibitory potential of natural compounds

The method by Legerská et al. (2020) was used for the determination of α -chymotrypsin enzyme activity with a slight modification. The reaction mixture contained 50 μ l α -chymotrypsin (1 mg/mL in 0.1 mol/l Tris-HCl, pH 8.0), 50 μ l BAP-NA substrate (in concentration range of 0.125 – 2 mmol/l), 20 μ l methanol and 80 μ l Tris-HCl buffer (0.1 mol/l, pH 8.0).

The method by Legerská et al. (2020) was also used for the determination of the inhibitory effect of phenolic compounds on α -chymotrypsin activity with the following modification. The reaction mixture contained 50 μ l α -chymotrypsin (1 mg/mL in 0.1 mol/l Tris-HCl, pH 8.0), 50 μ l BAP-NA substrate (in concentration range of 0.125 – 2 mmol/l), 20 μ l phenolic compound dissolved in methanol and 80 μ l Tris-HCl buffer (0.1 mol/l, pH 8.0).

The enzyme unit of α -chymotrypsin activity (1U) is the amount of enzyme that hydrolyses 1 μ mol of the substrate in 1 minute ($y = 7.4989x + 0.0701$ and $R^2 = 0.9978$).

3 RESULTS AND DISCUSSION

3.1 The determination of α -chymotrypsin enzyme activity

α -chymotrypsin proteolytic activity was determined by the synthetic substrate BAp-NA, which was hydrolysed to a coloured product, specifically *p*-NA. However, this synthetic substrate is the specific substrate for trypsin and not for α -chymotrypsin. For this reason, it was necessary to determine the substrate specificity of α -chymotrypsin (Figure 1).

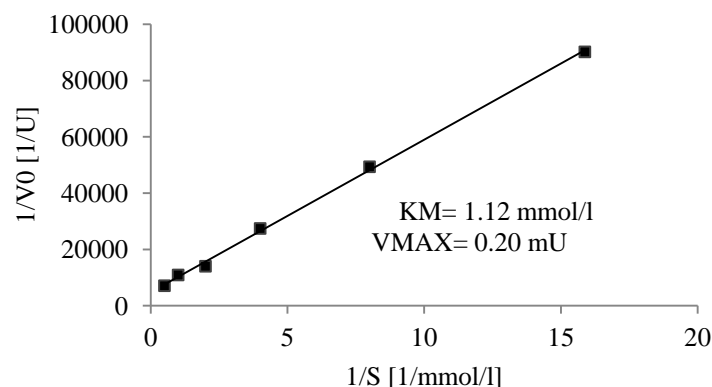

Figure 2: Lineweaver-Burk plot of Michaelis-Menten kinetic for α -chymotrypsin activity by using BAp-NA as a substrate (K_M - Michaelis constant, S - substrate concentration, V_0 - reaction velocity, V_{MAX} - maximum reaction velocity).

By these conditions, the value of the Michaelis constant was 1.12 mmol/l and the maximum reaction velocity was 0.20 mU. Compared to the other works, we determined a lower value of V_{MAX} and conversely, a higher value of K_M (Table 1). These differences indicate that the synthetic substrate Bap-NA is a more suitable substrate for determination of trypsin activity, but α -chymotrypsin can also hydrolyse Bap-NA (Legerská et al., 2020). Besides, we have confirmed that this substrate can be not used as the specific substrate for trypsin activity in crude extracts of proteases (Hosseininaveh et al., 2009; Silva et al., 2011).

Table 1: The comparison of kinetic parameter V_{MAX} and K_M for serine protease-catalysed reaction with synthetic substrate Bap-NA.

Enzyme (animal source)	Reaction conditions	V_{MAX} [mU]	K_M [mmol/l]	References
α -chymotrypsin (<i>Bos taurus</i>)	Bap-NA (0.25 – 4.0 mmol/l), 22 °C, pH 8.0	0.2	1.12	this work
immobilized trypsin (<i>Bos taurus</i>)	Bap-NA (0.3 – 1.5 mmol/l), 25 °C, pH 8.2	79.0	0.12	Jiang et al. (2000)
trypsin (<i>Glyphodes pyloalis</i>)	Bap-NA (0.02 – 1.0 mmol/l), 22 °C, pH 11.0	116.0	0.05	Madhavi et al. (2013)
trypsin (<i>Lophiosilurus alexandri</i>)	Bap-NA (0 – 6.0 mmol/l), 37 °C, pH 9.0	n.d.	0.52	dos Santos et al. (2016)
trypsin (<i>Bacillus cereus</i>)	Bap-NA (0.05 – 2.0 mmol/l), 22 °C, pH 8.2	120.7	0.18	Pilon et al. (2017)
trypsin (<i>Enterococcus mundtii</i>)		117.9	0.22	

trypsin (<i>Enterococcus gallinarum</i>)		116.8	0.35	
trypsin (<i>Staphylococcus xylosus</i>)		105.4	0.21	

Legend: K_M – Michaelis constant, n.d.- not determined, V_{MAX} - maximum reaction velocity.

3.2 The effect of natural compounds on α -chymotrypsin activity

Subsequently, we focused on the effect of natural compounds commonly found in plant extracts on α -chymotrypsin activity. The choice of low-molecular compounds was related to their differences in their structure associated with the different functional groups attached to the benzene ring (-OH, OCH₃) (Figure 1), which play an important role in the process of inhibition. From the group of phenols, we selected cinnamic acid derivatives (sinapic acid, *p*-coumaric acid, *trans*-ferulic acid, caffeic acid) and 4-hydroxybenzoic acid derivatives (vanillic acid, syringic acid, gallic acid) and catechin represents flavonoids and vanillin as simple phenol. The binding of phenolic compounds to proteases can have various effects. The first option is the inhibition of enzyme activity (Ghaffari et al., 2016; Park et al., 2017), followed by the activation of enzyme activity (Kuzmina et al., 2017) and the last is the neutral effect on enzyme activity (Martínez-Gonzales et al., 2017). Table 2 summarized the results of the effect of these compounds on enzyme activity.

In case of our selected low-molecular compounds, we observed only two aforementioned options of effect on the enzymatic reaction, namely enzyme activation by vanillin and catechin and the inhibition of α -chymotrypsin activity by all used phenolic acids. However, most of the experimental studies focused on the interaction of the polyphenols to enzyme suggest, that the inhibition occurs through non-competitive rather than competitive inhibition (Kuhnert et al. 2011; Martínez-Gonzales et al., 2017; Park et al., 2017). In our experiments, we observed competitive inhibition. Although the effect of phenolic compounds on α -chymotrypsin activity was observed in the concentration range of 0.125 – 1 g/l, the inhibition was detected only at the highest concentration. The highest inhibition was observed in the case of caffeic acid, where we determined K_M = 2.25 mmol/l and V_{MAX} = 0.20 mU and in the case of vanillic acid with the values of K_M = 1.76 mmol/l and V_{MAX} = 0.18 mU (Table 2). Inhibitory potential of caffeic acid can be associated with the presence of two -OH groups attached at the *para* and *meta* positions to the carboxyl group. The absence of the -OH group at the *meta* position, in the case of other cinnamic acid derivatives, caused a lower inhibitory effect on α -chymotrypsin activity than above-mentioned caffeic acid. Sinapic acid (K_M = 1.18 mmol/l and V_{MAX} = 0.18 mU) and *trans*-ferulic acid (K_M = 1.16 mmol/l and V_{MAX} = 0.20 mU) were identified as the least effective inhibitors (Figure 1). From these results, it is clear, that the absence of the -OH group at the *meta* position (*p*-coumaric acid) caused a decrease in the inhibitory potential compared to caffeic acid. However, a significantly weaker inhibitory effect was observed for the phenolic acids with the -OCH₃ group (*trans*-ferulic acid, sinapic acid) at the *meta* position. Shahwar et al. (2011) reported similar results by studying the effect of phenolic compounds on trypsin activity. They observed the inhibitory effect of caffeic acid, cinnamic acid and *trans*-ferulic acid on trypsin activity. The authors found that the highest inhibition effect of caffeic acid can be due to the presence of two hydroxyl groups attached to the aromatic ring (Figure 1). Cinnamic acid without these functional groups in the structure was not as effective inhibitor as caffeic acid.

Table 2: The inhibitory potential of natural compounds on the enzymatic activity of α -chymotrypsin.

	K_M (mmol/L)	V_{MAX} (mU)	V_{MAX}/K_M	$-1/K_M$	
standard reaction mixture	1.12	0.20	0.179	-0.891	
phenolic compound (c= 1g/l)	K_M (mmol/L)	V_{MAX} (mU)	V_{MAX}/K_M	$-1/K_M$	effect on the enzyme activity
<i>p</i> -coumaric acid	1.44	0.16	0.111	-0.694	competitive inhibition
<i>trans</i> -ferulic acid	1.16	0.20	0.172	-0.862	competitive inhibition
sinapic acid	1.18	0.18	0.153	-0.847	competitive inhibition
caffeic acid	2.25	0.20	0.089	-0.444	competitive inhibition
vanillic acid	1.76	0.18	0.102	-0.568	competitive inhibition
syringic acid	1.09	0.18	0.165	-0.917	competitive inhibition
gallic acid	1.06	0.16	0.151	-0.943	competitive inhibition
catechin	0.82	0.19	0.232	-1.221	activation
vanillin	0.34	0.25	0.746	-2.985	activation

Legend: K_M – Michaelis constant, V_{MAX} - maximum reaction velocity

From the group of 4-hydroxybenzoic acid derivatives, vanillic acid showed the highest inhibitory effect. It was also confirmed that the presence of the -OH group at the *para* position is crucial for the inhibitory potential. However, the missing -OH group at the *meta* position and the presence of the -OCH₃ group caused a lower inhibitory potential than that of caffeic acid. Although hydroxyl groups are present at the *meta* and *para* positions in the gallic acid structure (Figure 1), the presence of an additional -OH group on the benzene ring presents a problem for serine protease inhibition (Table 2).

In the case of simple phenol (vanillin) and flavonoid (catechin), we observed the activation of α -chymotrypsin activity. Shahwar et al. (2013) confirmed the activation effect of vanillin and catechin on trypsin activity. The authors determined that α , β -unsaturated bonds in the presence of a carboxyl group are important in the structure of inhibitory compounds because they are absent in the case of non-inhibitory compounds (gallic acid, vanillin, catechol). However, their hypothesis is not consistent with our results because vanillic acid does not contain α , β -unsaturated bonds in the presence of carboxyl group and it was more effective inhibitor than the cinnamic acid derivatives, except of caffeic acid (Table 2). Also, we observed a slight inhibitory effect of gallic acid on the α -chymotrypsin activity. Daniel et al. (2006) described that tea polyphenols, including catechins, can inhibit the activity of chymotrypsin-like proteases and the methylation of these compounds increases their inhibitory effect.

4 CONCLUSION

In present work, the effect of secondary plant metabolites on the α -chymotrypsin proteolytic activity using synthetic substrate Bap-NA was verified. For all tested phenolic acids, we

found that the presence of the functional groups attached on the benzene ring probably plays an important role in their inhibitory potential. In the case of phenolic acids, they represented the competitive type of inhibitors and caffeic and vanillic acid were determined as the most effective inhibitors of α -chymotrypsin activity. Only two tested compounds showed an activating effect on the α -chymotrypsin proteolytic activity. For this reason, the knowledge of the composition of the extract is key to its use as plant drugs.

Acknowledgements

This work was supported by the grant FPVV-13-2020.

Sources

1. AHMAD, E., ARSHAD, M., KHAN, M. Z., AHMAD, S. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, Vol. 6, No. 2, pp. 205-214, 2017.
2. AYACHE, S., PANELLI, M., MARINCOLA, F. M., STRONCEK, D. F. *American Journal of Clinical Pathology*, Vol. 126, No. 2, pp. 174-184, 2006.
3. BRESSLER, B., BETHEL, K. P., KLEEF, R., REYNOLDS, S. L., SUTCLIFFE, S., MULLINS, D. W., GUNN, H. *Gastroenterology Research and Practice*, Vol. 2015, pp. 1-8, 2015.
4. DANIEL, K. G., LANDIS-PIWOWAR, K. R., CHEN, D., WAN, S. B., CHAN, T. H., DOU, Q. P. *International Journal of Molecular Medicine*, Vol. 18, No. 4, pp. 625-632, 2006.
5. DOS SANTOS, DA COSTA MARQUES, M. E., DE ARAÚJO TERÓNIO, H., DE MIRANDA, E. C., PEREIRA, H. J. V. *Biochemistry and Biophysics Reports*, Vol. 8, pp. 29-33, 2016.
6. GHAFFARI, M. A., CHAUDHARY, B. A., UZAIR, M., ASHFAQ, K. *African Journal of Traditional, Complementary and Alternative Medicines*, Vol. 13, No. 6, p. 194-198, 2016.
7. GUTIÉRREZ, S., PÉREZ-ANDRÉS, J., MARTÍNEZ-BLANCO, H., FERRERO, M. A., VAQUERO, L., VIVAS, S., CASQUEIRO, J., RODRÍGUEZ-APARICIO, L. B. *Molecular Metabolism*, Vol. 6, No. 7, pp. 693-702, 2017.
8. HEDEMANN, M. S., JENSEN, B. B. *Archives of Animal Nutrition*. Vol. 58, pp. 47-59, 2004.
9. HOSSEININAVEH, V., BANDANI, A., HOSSEININAVEH, F. *Journal of Insect Science*, Vol. 9, No. 70, 2009.
10. JIANG, H., ZOU, H., WANG, H., NI, J., ZHANG, Q., ZHANG, Y. *Journal of Chromatography A*, Vol. 903, No. 1-2, pp. 77-84, 2000.
11. LEGERSKÁ, B., CHMELOVÁ, D., ONDREJOVIČ, M. *Journal of Biotechnology*, Vol. 313, pp. 11-17, 2020.
12. LI, Q., WEI, Q., YUAN, E., YANG, J., NING, Z. *International Journal of Food Science and Technology*, Vol. 49, No. 4, pp. 1063-1069, 2014.
13. MADHAVI, A., GHADAMYARI, M., SAJEDI, R. H., SHARIFI, M., KOUCHAKI, B. *Journal of Insect Science*, Vol. 13, No. 81. PMID: 24228902, 2013.
14. MARTINÉZ-GONZALES, A. I., DÍAZ-SÁNCHEZ, A. G., ROSA, L. A., VARGAS-REQUENA, C. L., BUSTOS-JAIMES, I., ALVAREZ- PARRILLA, A. E. *Molecules*, Vol. 22, No. 4, pp. 1-12, 2017.
15. PARK, J. Y., YUK, H. J., RYU, H. W., LIM, S. H., KIM, K. S., PARK, K. H., RYU, Y. B., LEE, W. S. *Journal of Enzyme Inhibition and Medical Chemistry*, Vol. 32, No. 1, pp. 504-515, 2017.
16. PAUN, G., LITESCU, S. C., NEAGU, E., TACHE, A., RADU, L. G. *Journal of Enzyme Inhibition and Medicinal Chemistry*, Vol. 29, No. 1, pp. 28-34, 2014.

17. PILON, F. M., DA ROCHA SILVA, C., VISÔTTO, L. E., DE AL, EIDA BARROS, R., DA SILVIA JÚNIOR, N. R., CAMPOS, W. G., DE ALMEIDA OLIVEIRA, M. G. *Archives of Insect Biochemistry and Physiology*, Vol. 96, No. 2, 2017.
18. POLYA, G. M. *Studies in Natural Products Chemistry*, Vol. 29, pp. 567-641, 2003.
19. SABOTIĆ, J., KOS, J. *Applied Microbiology and Biotechnology*, Vol. 93, No. 4, pp. 1351-1375, 2012.
20. SALAGA, M., SOBCZAK, M., FICHNA, J. *Drug Discovery Today*, Vol. 18, No. 15-16, pp. 708-715, 2013.
21. SHAHWAR, D., RAZA, M. A., REHMAN, S. U., ABBASI, M. A., RAHMAN, A. U. *Natural Product Research*, Vol. 26, No. 12, pp. 1087-1093, 2011.
22. SHAHWAR, D., RAZA, M. A., RAHMAN, A. U. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, Vol. 93, No. 6, pp. 1420-1426, 2013.
23. SILVA, J. F., ESPÓSITO, T. S., MARCUSCHI, M., RIBEIRO, K., CAVALLI, R. O., OLIVEIRA, V., BEZERRA, R. S. *Food Chemistry*. Vol. 129, No. 3, pp. 777-782, 2011.
24. SUPURAN, C. T., SCOZZAFAVA, A., CLARE, B. W. *Medicinal Research Reviews*, Vol. 22, No. 4, pp. 329-372, 2002.
25. VAN SPAENDONK, H., CEULEERS, H., WITTERS, L., PATTET, E., JOOSSENS, J., AUGUSTYNS, K., LAMBEIR, A.-M., DE MEESTER, I., DE MAN, J. G., DE WINTER, B. Y. *World Journal of Gastroenterology*, Vol. 23, No. 12, pp. 2106-2123, 2017.
26. VERGNOLLE, N. *The International Journal of Biochemistry & Cell Biology*, Vol. 40, No. 6-7, pp. 1219-1227, 2008.
27. XIE, Y., CHEN, L., LV, X., HOU, G., WANG, Y., JIANG, C., ZHU, N., WU, L., LOU, X., LIU, S. *Oncotarget*, Vol. 7, 32592-32606, 2016.

Contact

RNDr. Barbora Legerská
 University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
 Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
 Tel: +421 33 5565 321
 email: legerskab@gmail.com

RNDr. Daniela Chmelová, PhD.
 University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
 Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
 Tel: +421 33 5565 321
 email: daniela.chmelova@ucm.sk

doc. RNDr. Miroslav Ondrejovič, PhD.
 University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
 Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
 Tel: +421 33 5565 321
 email: miroslav.ondrejovic@ucm.sk

THE EFFECT OF THE REPEATED EXTRACTION ON LACCASES PRODUCED BY THE WHITE-ROT FUNGUS *PLEUROTUS OSTREATUS* UNDER SOLID-STATE CULTIVATION

Jana Kunstová, Barbora Legerská, Sabina Lipničanová, Daniela Chmelová, Miroslav Ondrejovič

Abstract

Laccases belong to the group of enzymes that can be potentially useful for the biodegradation of hardly-degradable compounds. The aim of this study was the production of laccases by the white-rot fungus *Pleurotus ostreatus* under solid-state conditions. The activity of laccases can be stimulated by the addition of 0.2 mmol/l Cu^{2+} ions into the production medium. To reduce the total cost of laccase production, laccases from the production medium can be repeatedly extracted in several cycles. Their extraction at one-day intervals being the most suitable, with the increase of laccase activity observed at each extraction cycle up to 190.4 ± 4.6 U/mg protein.

Keywords: laccases, white-rot fungi, *Pleurotus ostreatus*, solid-state cultivation

Abbreviations: ABTS- 2,2'-azino-bis(3-ethylbenzothiazoline-6-sulfonate); SHE- standard hydrogen electrode

1 INTRODUCTION

Laccases (1.10.3.2) are oxidoreductases that mediate the reduction of oxygen to water accompanied by oxidation of the substrate. The enzymes have a wide range of substrate specificity and can oxidize phenol as well as non-phenol compounds (Chmelová and Ondrejovič, 2016; Legerská et al., 2018a). For this reason, laccases can be a potential tool for the biodegradation of hardly-degradable compounds from environment, namely synthetic dyes (Legerská et al., 2016; Legerská et al., 2018b), polycyclic aromatic hydrocarbons (Bautista et al., 2015; Moghimi et al., 2018), pharmaceutical-based contaminants (Rana et al., 2017) or phenols and their derivatives (Leontievsky et al., 2000).

Laccases are widely distributed enzymes produced by bacteria, filamentous fungi, insects but also plants, with the most efficient producers being white-rot fungi belonging to the basidiomycetes (Yang et al., 2016). Among the various producers of white-rot fungi, *Pleurotus ostreatus* is characterized by the high production of ligninolytic enzymes, laccases, and manganese peroxidases (Giardina et al., 2000). Lignin peroxidase production has not been described to date (Giardina et al., 2000). Laccase from the white-rot fungus *P. ostreatus* disposes the high redox potential (740 mV vs. SHE), so, it can degrade resistant substances (Garzillo et al., 2001).

Long-time production of laccases, difficult conditions for the submerged cultivation of the producer associated with maintaining stable pH and temperature values during the cultivation make this environmentally acceptable method disadvantageous among conventionally used physical, physicochemical or chemical pollutant removal methods (Sadeghian-Abadi et al., 2019). The high production costs could be avoided by using solid-state cultivation conditions with lignocellulosic waste, which the white-rot fungus will use as a source of carbon, nitrogen and energy (Levin et al., 2008; Elisashvili et al., 2008; Patel et al., 2009; Damle and Shukla, 2010) and at the same time, it is a way of re-using the waste. Therefore, the aim of this study was to produce laccase by the white-rot fungus *P. ostreatus* under solid-state conditions associated with repeated extraction of laccases from the production medium.

2 MATERIAL AND METHODS

2.1. Chemicals

All chemicals of analytic grade were purchased from Sigma-Aldrich (St. Louis, MO, USA).

2.2. Microorganism

The white-rot fungus *P. ostreatus* DSM 1833 was purchased from Deutsche Sammlung von Mikroorganismen und Zellkulturen GmbH (Germany). The culture was maintained on malt agar with 1 % (w/v) agar at 4 °C. The strains were re-inoculated and incubated at 30 °C on malt agar. The fungal biomass of 7-day-old culture was collected ($6 \times 1 \text{ cm}^2$), added to sterile distilled water (20 ml) and stirred at 150 RPM for 30 minutes. Aliquot of the fungal inoculum (1 ml) was used to inoculate production medium (4 ml) and this was used for the inoculation of sterile wheat bran.

2.3. Pretreatment of lignocellulosic waste

Wheat bran was obtained from a commercial producer from Slovakia and it was homogenized and subsequently sieved to a particle size $<1.0 \text{ mm}$. The dried wheat bran at 50 °C to constant weight was then starch-free by mixing with distilled water 1:7 (w/v) and heating at 100 °C. After re-drying, the bran was homogenized, re-sieved to a particle size $<1.0 \text{ mm}$ and used as a substrate for both growth of *P. ostreatus* and laccase production.

2.4. Solid-state cultivation

Laccase of *P. ostreatus* was produced using solid-state cultivation conditions with 1.5 g of homogenized pretreated wheat bran. To the sterile wheat bran, 5 ml of inoculated production medium, containing glucose (10 g/l), yeast extract (5 g/l), ZnSO_4 (3 mg/l), MnSO_4 (25 mg/l), MgSO_4 (0,5 g/l), FeSO_4 (60 mg/l) and CaCl_2 (0,1 g/l) (Ergun and Urek, 2017), was added. All components of the production medium were dissolved in 0.1 mol/l phosphate buffer (pH 5.0). The effect of Cu^{2+} ions on laccase production was tested in the concentration range of 0 - 2.5 mmol/l. Cultivation was performed at 30 °C for 7 days in humidity level at 70 %, after this time, laccase was repeatedly extracted from the medium.

2.5. Repeated extraction of laccases

Laccase from the production medium was repeatedly extracted at one, three and five-days interval using 0.1 mol/l acetate buffer (10 ml; pH 5.6). The extraction was performed for 30 minutes at 150 RPM, then the buffer was decanted, centrifuged at 10,000 RPM for 2 minutes and used for the determination of laccase activity. The remaining buffer from the production medium was carefully removed, and *P. ostreatus* in this medium without free water was repeatedly cultivated at 30 °C.

2.6. Determination of laccase activity

The activity of laccases was determined as follows: 150 μl of a 1 mmol/l solution of ABTS (2,2'-azinobis (3-ethylbenzothiazoline-6-sulfonate)) dissolved in 50 μl of sample was added in 0.2 mol/l phosphate buffer pH 5.0. The mixture was then incubated for 10 minutes to determine the change in absorbance caused by oxidation of ABTS by laccases in the plate reader at 450 nm. The results were evaluated for laccases isolated from *Trametes versicolor* purchased from Sigma-Aldrich (USA) with known laccase activity of 21.8 U/mg. Specific laccase activity was calculated on mg extracellular proteins.

2.7. Determination of protein concentration

The concentration of extracellular proteins was determined by the method of Bradford (Bradford, 1976). 1 ml of a sample taken after extraction of laccase was pipetted into 1 ml of

Bradford reagent. The mixture was vortexed and incubated for 5 minutes at 22 °C. Subsequently, 200 µl was taken from the mixture and the color change was monitored a plate reader at a wavelength of 600 nm. Protein concentration was determined by calibration using bovine serum albumin as a standard at concentrations ranging from 5 - 100 mg/l.

2.8. Statistical methods

The measured experimental results were processed using OriginPro 2016 (OriginLab Corporation, USA). Individual experiments were performed in five parallel measurements.

3 RESULTS AND DISCUSSION

Solid-state cultivation of P. ostreatus and the determination of laccase activity

The choice of lignocellulosic material as the carbon and nitrogen sources seems to be sufficient for the growth of white-rot fungi as well as for the production of laccases (Lorenzo et al., 2002; Borrás et al., 2011; Boran and Yesilada, 2011). However, some experimental works suggested that it is advisable to add a medium containing an easily utilizable carbon source (glucose) as well as an organic nitrogen source (yeast extract) to the lignocellulosic substrate at the beginning of the cultivation of fungi (Asgher et al., 2012; Karp et al., 2012; Ergun and Urek, 2017). The information of the authors differs; therefore, it was necessary to verify that the individual components of the production medium designed by Ergun and Urek (2017) are indeed necessary to achieve maximum laccase activity. For this purpose, the Plackett-Burman design was implemented, consisting in the absence of individual macro- and micro-components of the production medium and the results of this experiment are summarized in Table 1.

The highest activity of laccases was determined in the medium containing all components (8.48±0.13 U/mg protein). Glucose is one of the main carbon sources for laccase production. Laccase activity reached 3.45±0.31 U/mg protein in the glucose-free medium. Glucose is used as a carbon source by many authors (Tinoco-Valencia et al., 2014; Zhuo et al., 2017). Raminol et al. (2018) used glucose at a concentration of 10 g/l to achieve the highest laccase activity. Yeast extract is mainly used as a nitrogen source in solid-state cultivation of the white-rot fungus (Zhuo et al., 2017).

Table 1: Laccase activity after 7-day solid-state cultivation of *P. ostreatus* based on the Plackett-Burman statistical design.

Medium No.	Glucose	Yeast extract	ZnSO ₄	MnSO ₄	MgSO ₄	FeSO ₄	CaCl ₂	Laccase activity [U/mg protein]
1	+	+	+	+	+	+	+	8.48±0.13
2	-	+	+	+	+	+	+	3.45±0.31
3	+	-	+	+	+	+	+	2.48±0.06
4	+	+	-	+	+	+	+	3.25±0.07
5	+	+	+	-	+	+	+	2.87±0.14
6	+	+	+	+	-	+	+	2.42±0.13
7	+	+	+	+	+	-	+	2.70±0.13
8	+	+	+	+	+	+	-	2.70±0.26
9	-	-	-	-	-	-	-	2.78±0.42

Legend: The absence (-) or presence (+) of selected component of the medium.

Without the presence of a nitrogen source, laccases lost more than 70 % of their activity. Tinoco-Valencia et al. (2014) used yeast extract as a nitrogen source, with the highest achieved laccase activity. In the presence of 0.1 mol/l phosphate buffer (Medium no. 9; Table

1), laccase activity reached 2.78 ± 0.42 U/mg protein. The highest loss of laccase activity was achieved in the absence of MgSO_4 , namely 2.48 ± 0.13 U/mg protein (Medium no. 6; Table 1). Production medium that did not contain any macro- or micro-component (Medium no. 9; Table 1) had a low laccase activity compared to other production media where the selected macro- or micro-component was absent (Table 1). The results of the Plackett-Burman statistical design show that the presence of all selected components of the production medium is necessary for the effective production of laccases.

The addition of copper ions can cause increased laccase activity compared to a medium without these ions (Levin et al., 2008; Patel et al., 2009; Asgher et al., 2012; Karp et al., 2012; Ergun and Urek, 2017). Copper is in the catalytic centre of laccases and therefore, its presence significantly affects the activity of the enzyme. However, because the information regarding the addition of copper ions to the medium differs, we tested the effect of Cu^{2+} ions on laccase production (Figure 1).

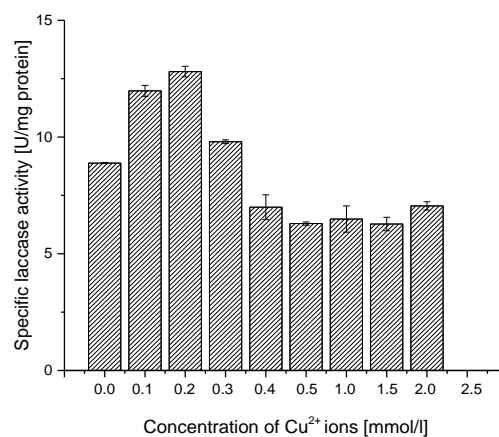

Figure 1: The effect of Cu^{2+} ions on the production of laccases by the white-rot fungus *P. ostreatus* under solid-state conditions.

The highest specific activity of laccases was achieved in the presence of 0.2 mmol/l Cu^{2+} , namely 12.8 ± 0.23 U/mg protein, while the specific activity of laccases in the production medium without the addition of copper ions was 8.9 ± 0.03 U/mg protein. Subsequently, with increasing Cu^{2+} concentration, the specific activity of laccases decreased. High concentrations of copper can cause the inhibition of fungal growth and thus indirectly affect laccase production (Levin et al., 2008). The highest concentration of Cu^{2+} ions caused the growth of the fungus to stop (Figure 1).

Repeated extraction of P. ostreatus laccases

The main problem of widely industrial applications of laccases is the cost of their production. Solid-state cultivation with lignocellulosic waste belongs to the tools decreasing the costs. Repeated extraction of laccases from the production media with a producer could potentially reduce the price. Therefore, repeated extraction of laccases at one-, three- and five-days intervals from the production medium with 7-day growth of *P. ostreatus* biomass was performed (Figure 2).

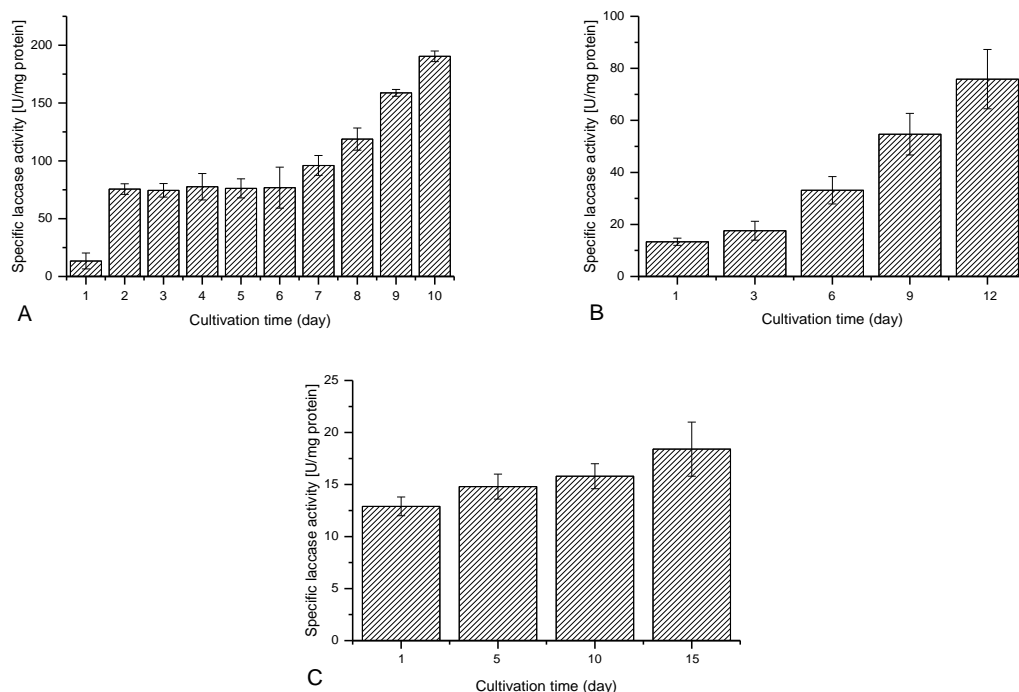

Figure 2: The effect of one-day (A), three-day (B) and five-day (C) extractions to specific laccase activity produced by *P. ostreatus* under solid-state conditions.

The results shown in Figure 2 indicate that it is possible to extract laccases in multiple cycles without significant loss of their activity. The most efficient multi-extraction procedure appears to be repeated one-day extraction (Figure 2-A). During these extraction cycles, an increase in enzyme activity was observed from 13.4 U/mg proteins to 190.4 U/mg protein after the tenth extraction cycle. The increase of laccase activity during repeated extraction of production medium is a positive result. It is possible to use the same production medium for multiple laccase extraction without having to set up new cultivation. In addition, repeated extraction in several cycles affects the overall cost of production of these enzymes and makes them more available for their potential use in industrial applications. The increase in laccase activity during the solid-state cultivation of *P. ostreatus* after each cycle of their extraction may have been due to several factors. Washing the unstarched wheat bran overgrown with biomass of *P. ostreatus* with the buffer could remove unwanted metabolites produced by the fungus itself, which gradually stop its growth. The production of metabolites and their accumulation during cultivation in a medium is a phenomenon often described during the fungal cultivation under submerged conditions. Consequently, laccase extraction is carried out with vigorous stirring, and thus the disruption of the bonds between the substrate and mycelium of *P. ostreatus* occurs, it can be assumed that after removing residual buffer, *P. ostreatus* growth is stimulated again. Moreover, intense aeration occurs due to stirring during laccase extraction. Aeration is necessary to increase the growth of white-rot fungi and also to increase laccase production.

4 CONCLUSION

In this work, we confirmed that it is possible to produce laccases of the white-rot fungus *P. ostreatus* under solid-state cultivation conditions. At the beginning of the cultivation, it is necessary to add selected macro- and micro-components stimulating laccase production as well as copper ions in a concentration of 0.2 mmol/l. In addition, it is possible to decrease the

cost of laccase production by repeatedly extracting them from the production medium. Repeated one-day extraction cycle appearing to be the most appropriate.

Acknowledgements

This work was supported by the grant APVV-18-0154.

Sources

1. ASGHER, M., IQBAL, H.M.N., ASAD, M.J. *Bioresources*, Vol. 7, pp. 1171-1188, 2012.
2. BAUTISTA, L.F., MORALES, G., SANZ, R. *Chemosphere*, Vol. 136, pp. 273-280, 2015.
3. BORAN, F., YESILADA, O. *Bioresources*, Vol. 6, pp. 4404-4416, 2011.
4. BORRÁS, E., LLORENS-BLANCH, G., RODRÍGUEZ, E. C., SARRÁ, M., CAMINAL, G. *International Biodeterioration and Biodegradation*, Vol. 65, pp. 846-852, 2011.
5. BRADFORD, M.M. *Analytical Biochemistry*, Vol. 72, pp. 248-254, 1976.
6. DAMLE, A.J., SHUKLA, S.R. *Clean – Soil, Air, Water*, Vol. 38, pp. 663-669, 2010.
7. ELISASHVILI, V., KACHLISHVILI, E., PENNINCKX, M. *Journal of Industrial Microbiology and Biotechnology*, Vol. 35, pp. 1531-1538, 2008.
8. ERGUN, O.S., UREK, O.R. *Annals of Agrarian Science*, Vol. 15, pp. 273-277, 2017.
9. GARZILLO, A.M., COLAO, M.C., BUONOCORE, V., OLIVA, R., FALCIGNO, L., SAVIANO, M., SANTORO, A.M., ZAPPALA, R., BONOMO, R.F., BIANCO, C., GIARDINA, P., PALMIERI, G., SANNIA, G. *Journal of Protein Chemistry*, Vol. 20, pp. 191-201, 2001.
10. GIARDINA, P., PALMIERI, G., FONTANELLA, B., RIVIECCIO, V., SANNIA, G. *Archives of Biochemistry and Biophysics*, Vol. 376, pp. 171-179, 2000.
11. CHMELOVÁ, D., ONDREJOVIČ, M. *Journal of Basic Microbiology*, Vol. 56, pp. 1173-1182, 2016.
12. KARP, S.G., FARACO, V., AMORE, A., BIROLO, L., GIANGRANDE, C., SOCCOL, V.T., PANDEY, A., SOCCOL, C.R. *Bioresource Technology*, Vol. 114, pp. 735-739, 2012.
13. LEGERSKÁ, B., CHMELOVÁ, D., ONDREJOVIČ, M. *Nova Biotechnologica et Chimica*, Vol. 15, pp. 90-106, 2016.
14. LEGERSKÁ, B., CHMELOVÁ, D., ONDREJOVIČ, M. *Journal of Biotechnology*, Vol. 285, pp. 84-90, 2018a.
15. LEGERSKÁ, B., CHMELOVÁ, D., ONDREJOVIČ, M. *Nova Biotechnologica et Chimica*, Vol. 17, pp. 172-180, 2018b.
16. LEONTIEVSKY, A.A., MYASOEDOVA, N.M., BASKUNOV, B.P., EVANS, C.S., GOLOVLEVA, L.A. *Biodegradation*, Vol. 11, pp. 331-340, 2000.
17. LEVIN, L., HERRMANN, C., PAPINUTTI, V.L. *Biochemical Engineering Journal*, Vol. 39, pp. 207-214, 2008.
18. LORENZO, M., COUTO, R. ., SANROMAN, A. *Bioresource Technology*, Vol. 82, pp. 109-113, 2002.
19. MOGHIMI, H., TABAR, R.H., HAMED, J. *World Journal of Microbiology and Biotechnology*, Vol. 33, e136, 2018.
20. PATEL, H., GUPTA, A., GUPTA, S. *Bioresources*, Vol. 4, pp. 268-284, 2009.
21. RAMINOL, G., VENUGOPAL, T., GOPALAKRISHNAN, S., SUNKAR, S. *Biocatalysis and Agricultural Biotechnology*, Vol.16, pp. 400-404, 2018.
22. RANA, R.S., SINGH, P., KANDARI, V., SINGH, R., DOBHAL, R., GUPTA, S. *Applied Water Science*, Vol. 7, pp. 1-12, 2017.

23. SADEGHIAN-ABADI, S., REZAEI, S., YOUSEFI-MOKRI, M., FARAMARZI, M.A. *Journal of Environmental Management*, Vol. 244, pp. 235-246, 2019.
24. TINOCO-VALENCIA, R., GÓMEZ-CRUZ, C., GALINDO, E., SERRANO-CARREÓN, L. *Journal of Biotechnology*, Vol. 144, pp. 67-73, 2014.
25. YANG, P., SHI, W., WANG, H., LIU, H. *Brazilian Journal of Microbiology*, Vol. 47, pp. 828-834, 2016.
26. ZHUO, R., YUAN, P., YANG, Y., ZHANG, S., MA, F., ZHANG, X. *Biochemical Engineering Journal*, Vol. 117, pp. 62-72, 2017.

Contact

Mgr. Jana Kunstová
University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
Tel: +421 33 5565 321
email: janka.kunstova@gmail.com

RNDr. Barbora Legerská
University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
Tel: +421 33 5565 321
email: legerskab@gmail.com

RNDr. Sabina Lipničanová
University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
Tel: +421 33 5565 321
email: sabina.lip@gmail.com

RNDr. Daniela Chmelová, PhD.
University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
Tel: +421 33 5565 321
email: daniela.chmelova@ucm.sk

doc. RNDr. Miroslav Ondrejovič, PhD.
University of SS. Cyril and Methodius, Faculty of Natural Sciences
Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
Tel: +421 33 5565 321
email: miroslav.ondrejovic@ucm.sk

KOMPLEXY ŽELEZA S AMINOKYSELINAMI A ICH SÚVISLOSŤ SO ŽIVÝMI ORGANIZMAMI

IRON AMINO ACIDS COMPLEXES AND THEIR CONNECTION WITH LIVING ORGANISMS

Katarína Mital'ová, Dušan Valigura

Abstrakt

Železo je esenciálnym kovovým prvkom a biokovom. Prebytok železa je možnou predispozíciou tvorby kryštálov železa nájdených v ľudskom mozgu pacientov, ktorí podľahli neurodegeneratívnym ochoreniam. Tieto kryštály sú hydroxy-oxidmi a oxidmi železa a mechanizmus ich tvorby nie je známy. V našej práci sa zameriavame na štúdium reakcií ktorými by sa tieto kryštály mohli tvoriť. Reakcie vedieme v snahe pripraviť glycinát železnatý, ako analógu ktorého príprava by mohla poskytnúť nové informácie v danej problematike. Vzniknuté produkty boli analyzované elementárnou analýzou, infračervenou spektroskopiou a difrakčnou analýzou. Doterajšie syntézy viedli k tvorbe zmesného produktu, ktorý obsahoval komplex $[\text{Fe}(\text{glyH})_2(\text{H}_2\text{O})_4][\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{SO}_4)_2$ a Akagenit ($\beta\text{-FeOOH}$). Ďalšie typy syntéz viedli k spätnej kryštalizácii reaktantu – Mohrovej soli.

Kľúčové slová: aminokyseliny, železo, komplexy, biomineralizácia, glycinát železnatý

Abstract

Iron is an essential metallic element and biometal. Excess iron is a predisposition to the formation of iron crystals found in the human brain of patients who have undergone neurodegenerative diseases. These crystals are hydroxy oxides and iron oxides and the mechanism of their formation is unknown. In our work we focus on the study of reactions by which these crystals could be formed. We conduct our performed reactions in an effort to prepare ferrous glycinate, as an analogue, the preparation of which could provide new information in the field. The resulting products were analyzed by elemental analysis, infrared spectroscopy and diffraction analysis. Previous syntheses have led to the formation of a mixed product that contained a complex of $[\text{Fe}(\text{glyH})_2(\text{H}_2\text{O})_4][\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{SO}_4)_2$ and Akagenit ($\beta\text{-FeOOH}$). Other types of syntheses led to the recrystallization of the reactant - Mohr's salt.

Key words: amino acids, iron, complexes, biomineralization, ferrous glycinate

1 ÚVOD

Železo je esenciálnym bioprivkom a bez jeho prítomnosti v živých organizmoch by život neexistoval. V organizmoch sa vyskytuje v rôznych orgánoch, v rozličných formách a zastupuje rôzne funkcie. Prehľad týchto foriem je uvedený v Tabuľke 1. V rastlinnom organizme je uložené v chloroplastoch a je dôležité v procesoch fotosyntézy. V živočíšnom organizme ho nájdeme najmä v pečeni a slezine, a jeho dôležitosť sa prejavuje hlavne v procesoch dýchania, kde sa vyskytuje vo forme hemoglobínu a myoglobínu. Správna hladina železa je v živých organizmoch nevyhnutná a je prísne regulovaná procesmi absorpcie železa, uvoľňovania prebytočného železa a procesmi recyklácie železa. Výkyvy obsahu železa, jeho deficit a prebytok dokáže spôsobiť organizmu veľké problémy a vyústiť do závažných ochorení.

Tab. 1: Funkcie rôznych foriem železa v organizme

Proteín	M_r / kDa	Množstvo (%)	Typ / x Fe	Funkcia
Hemoglobín	64,5	2,60 g (65)	hém / 4	O ₂ transport
Myoglobín	17,8	0,13 g (6)	hém / 1	O ₂
Transferín	76	0,007 (0,2)	nehém / 2	Fe transport
Ferritín	444	0,52 (13)	nehém / ~4500	Fe sklad v bunke
Hemosiderín		0,48 (12)	nehém /	Fe sklad
Kataláza	260	0,004 (0,1)	hém / 4	metabolizmus H ₂ O ₂
Peroxidázy	rôzne	málo	hém / 1	metabolizmus H ₂ O ₂
Cytochrom c	12,5	0,004 (0,1)	hém / 1	e ⁻ transfer
Cytochrom c oxidáza	>100	<0,02 (<0,5)	hém / 2	Oxidácia
Flavoproteín oxygenázy	asi 50	málo	hém / 1	zabudovanie O ₂
Fe-S proteíny	rôzne	asi 0,04 (asi 1)	nehém / 2-8	e ⁻ transfer
Ribonukleotid reduktáza	260 (<i>E. coli</i>)	málo	nehém / 4	transformácia RNA na DNA

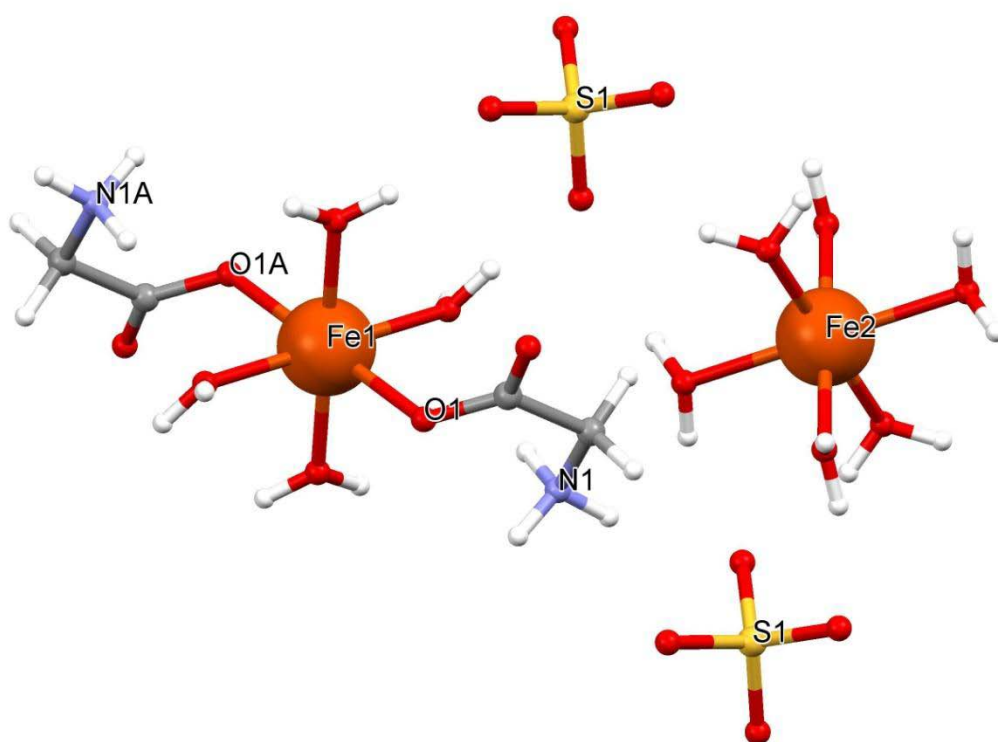
Deficit železa sa väčšinou opisuje ako anémia. Anémia sa v populácii vyskytuje vo veľkom rozsahu a predstavuje veľký problém. Odporúčaná denná dávka železa pre mužov je 13,7 mg/l. V prípade žien sa jedná o hodnotu 29,5 mg/l a u žien v reprodukčnom veku je táto hodnota vyššia (FAO, 1998). Anémia je definovaná ako ochorenie s nízkym obsahom hemoglobínu spolu s jedným alebo viacerými indikátormi (napr. nízky obsah zásob železa) (LYNCH, 2012). Nedostatok železa je najčastejším prípadom nedostatku mikronutrientu v ľudskom organizme, pričom anémiou trpí viac ako 2000 miliónov ľudí (SILVA, 2004). Na zvýšenie obsahu železa v ľudskom organizme existuje niekoľko stratégií - priame doplnenie, obohatenie potravín, potravinová diverzifikácia a biologické obohatenie plodín (šľachtenie) (GREGORY, 2017). Existuje niekoľko typov vhodných suplementov železa a najznámejšími sú anorganické soli železa. Najčastejšie využívané suplementy sú síran železnatý a komplex NaFeEDTA (HURRELL, 2002). Väčšina suplementov ale spôsobuje vedľajšie účinky, a ich absorpcia v organizme je slabá. Preto je v súčasnosti veľkou výzvou hľadanie nových suplementov s lepšími výsledkami a bez vedľajších účinkov. Najviac študovanou zlúčeninou vhodnou na doplnenie železa v organizme je glycinát železnatý (SILVA, 2004). Definuje sa ako chelát železa(II) a glycinu. Je to komerčne predávaný suplement vyrábaný firmou Albion Laboratories (USA) a bližšie informácie o zložení a štruktúre sú chránené patentom (HURRELL, 2002). Množstvo klinických štúdií potvrdilo jeho účinnosť či už v rastlinnom alebo živočíšnom organizme (SZARFARC, 2001; BOVELL-BENJAMIN, 2000; OSMAN, 2002; PINEDA, 2001; GHASEMI, 2012; FENG, 2009). Ak predpokladáme, že oxido(hydroxido)-kryštály železa vznikajú tvorbou komplexov železa s aminokyselinami, ktoré následne podliehajú oxidácii, tak štúdium prípravy glycinátu železnateho ako analógu k týmto reakciám by mohlo poskytnúť nové informácie.

2 MATERIÁLY A METÓDY

Na prípravu glycinátu železnateho bola ako zdroj železa použitá Mohrova soľ (NH₄)₂Fe(SO₄)₂·6H₂O a glycín C₂H₅NO₂. Reakcia prebiehala vo vodnom prostredí s prídavkom kyseliny citrónovej. Teplota reakcie bola konštantných 50°C. Izolácia produktu bola vykonaná s využitím rotačnej vákuovej odparky.

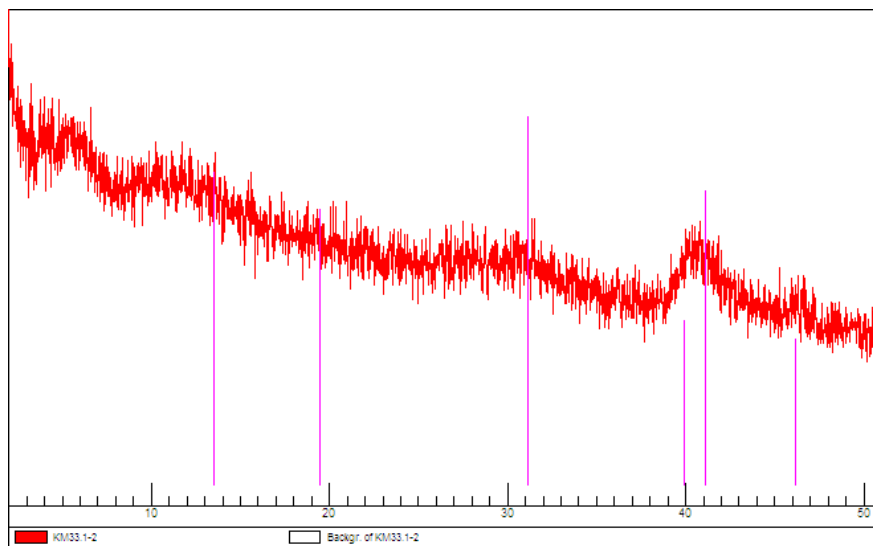
3 VÝSLEDKY A DISKUSIA

Prvotné experimenty vykonané reakciou Mohrovej soli a glycínu bez prídavku kyseliny citrónovej viedli k vzniku zmesného produktu. Produktom bola tuhá látka hnedej farby, ktorá bola z reakčnej zmesi izolovaná filtráciou za zníženého tlaku. Následne bola charakterizovaná elementárnou analýzou, infračervenou spektroskopiou a difrakčnou analýzou. Výťažky jednotlivých podielov vzorky záviseli najmä od koncentrácie reaktantov. Elementárna analýza našich vzoriek poukázala na malý podiel organickej zložky. Na druhej strane sa vo vzorkách vyskytol relatívne vysoký podiel síry. Údaje poukazujú na obsah anorganickej zložky, ktorá predstavovala veľkú časť produktu. Infračervená spektroskopia spolu s difrakčnými meraniami dovoľuje definovať vzorku ako viac komponentný produkt, ktorý obsahuje komplex pozostávajúci z glycínu a síranovej skupiny $[\text{Fe}(\text{glyH})_2(\text{H}_2\text{O})_4][\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{SO}_4)_2$ a anorganickú zložku. Štruktúra tohto komplexu je znázornená na Obrázku 1.

Obr.1 Štruktúra komplexu $[\text{Fe}(\text{glyH})_2(\text{H}_2\text{O})_4][\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{SO}_4)_2$

V snahe zistiť povahu anorganickej zložky nášho produktu boli vykonané difrakčné merania. Difrakčné spektrum vzorky je znázornené na Obrázku 2. Difrakčný záznam vzorky má do Obrázku 2 vložené zvislé čiary, ktoré vyjadrujú polohy a relatívne difrakcie zodpovedajúce difrakcii minerálu Akagenitu -FeOOH. Toto porovnanie je predpokladom obsahu kryštalickej fázy s podobnými polohami difrakcií ako má Akagenit. Plynulý pokles zľava doprava a viditeľný šum poukazuje na skutočnosť, že sa jedná o slabo difraktujúci produkt obsahujúci značný podiel amorfnej fázy. Zaujímavosťou vzorky je, že tieto komponenty obsahujú železo v rôznych oxidačných stavoch. Organická časť obsahuje železo (II), zatiaľ čo anorganický minerál obsahuje Fe (III). Je dobre známe, že železo (II) sa na železo (III) oxiduje veľmi ľahko. Zatiaľ ale nie je známe, k akým premenám týchto foriem dochádza.

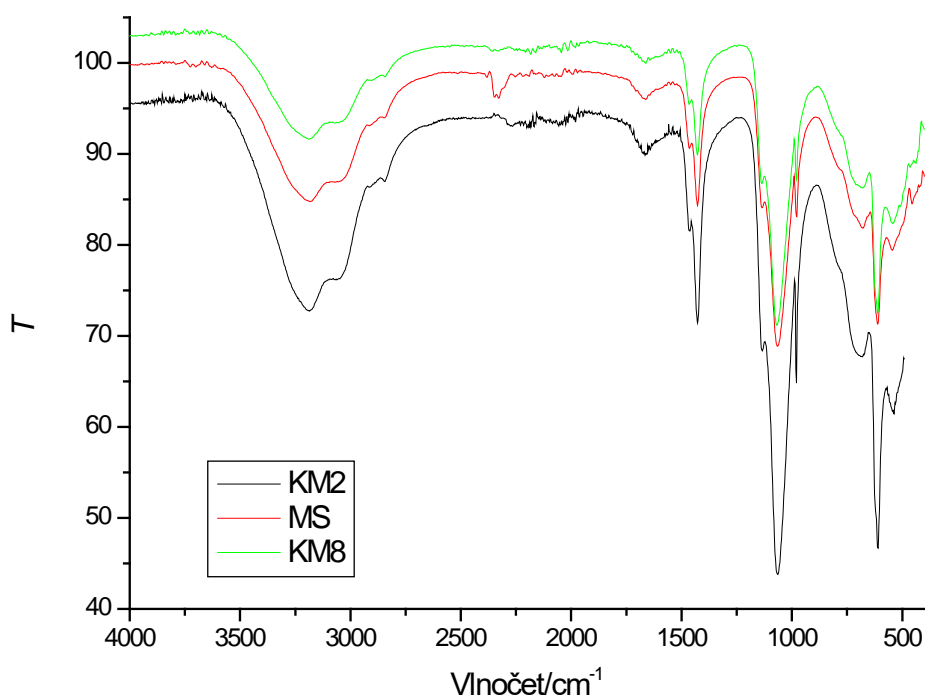
Obr. 2 Difrakčné spektrum vzorky KM33.1.2

Tieto experimenty nevedli k tvorbe požadovaného glycinátu železnatého. Z údajov v literatúre (MEYLAND, 2004) vyplynula myšlienka o použití prídavku kyseliny citrónovej. Prídavok kyseliny citrónovej má zabezpečiť slabo kyslé prostredie a tým obmedziť prebiehajúcu oxidáciu v reakčnej zmesi. Reakčné zmesi mali počiatočné sfarbenie v odtieňoch zelenej. Zodpovedajúcu farbu mali aj vzniknuté produkty. Vzorky boli charakterizované elementárnou analýzou a infračervenou spektroskopiou. Výsledky elementárnej analýzy sú uvedené v Tabuľke 2.

Tab. 2: Výsledky elementárnej analýzy vzoriek

Vzorka	N%	C%	H%	S%
KM 2	6,86	0	5,07	17,2
KM 50	7,41	0	5,07	16,55
KM 51	7,06	0	5,12	17,10
KM 52	7,12	0	5,10	17,07
KM 53	7,17	0	5,09	16,94
MS	7,14	0	5,14	16,35

V Tabuľke 2 je uvedené aj percentuálne zastúpenie jednotlivých prvkov v samotnej Mohrovej soli. Získané hodnoty sú si veľmi podobné, resp. totožné. Viditeľným znakom prítomnosti Mohrovej soli okrem iného je aj nulový obsah uhlíka vo vzorkách. Na potvrdenie týchto výsledkov boli vzorky podrobené infračervenej spektroskopii. Na Obrázku 3 je uvedené porovnanie infračervených spektier vzoriek spolu s vloženým spektrom Mohrovej soli.

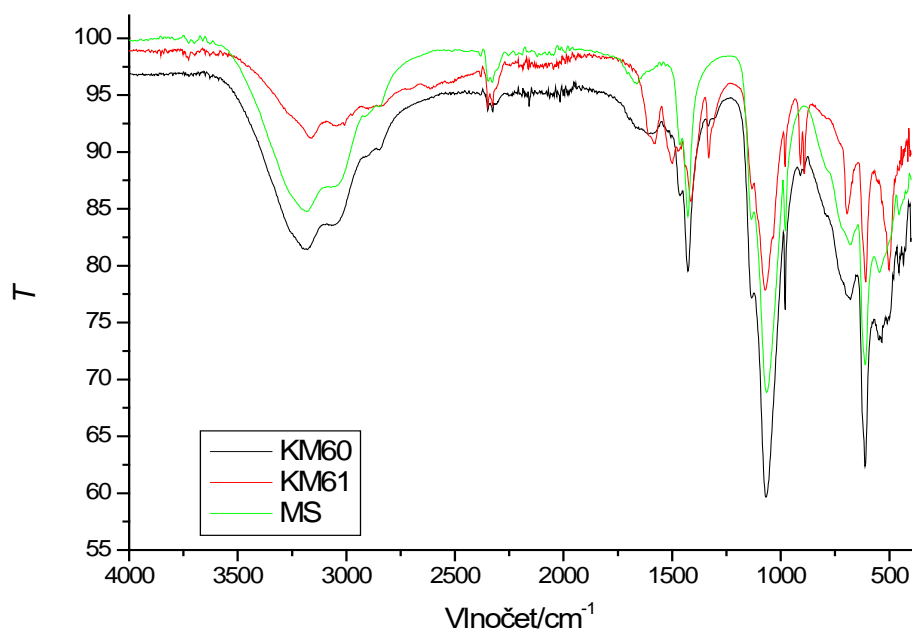
Obr.3. Porovnanie IR spektier vzoriek KM2, KM8 spolu so spektrom Mohrovej soli

Spektrá sú si na prvý pohľad veľmi podobné. Všetky spektrá – vzoriek aj Mohrovej soli, obsahujú charakteristické pásy zodpovedajúce N-H vibráciám z aminoskupiny, a to v oblasti $3000\text{--}3300\text{ cm}^{-1}$. Pás v oblasti $3300\text{--}3500\text{ cm}^{-1}$ zodpovedá vibrácii O-H molekúl vody. Veľmi silný pás sa vyskytuje v oblasti $1100\text{--}1000\text{ cm}^{-1}$, ktorý môžeme pripísať S-O vibrácii síranového aniónu. Z výsledkov elementárnej analýzy a infračervenej spektroskopie vyplýva, že vzniknuté produkty boli kryštály Mohrovej soli. Tento fakt potvrdzuje aj sfarbenie produktov ktoré bolo zhodné so sfarbením Mohrovej soli. Z týchto reakcií vyplynulo podozrenie o veľmi dobrej rozpustnosti našich vzoriek vo vode. Preto sa realizovali experimenty po ktorých ukončení došlo k okamžitému odpareniu rozpúšťadla na rotačnej vákuovej odparke. Aj v týchto experimentoch došlo k oxidácii, ktorá sa prejavovala farebnou zmenou reakčnej zmesi a to v niektorých prípadoch už počas odparovania. Výsledky elementárnej analýzy týchto experimentov sú uvedené v Tabuľke 3.

Tab. 3: Výsledky elementárnej analýzy spolu so stechiometrickými prepočtami (druhý riadok)

Vzorka	N % $\nu(\text{N})$	C% $\nu(\text{C})$	H% $\nu(\text{H})$	S% $\nu(\text{S})$
KM59	8,60 1,42	7,62 1,47	5,02 11,50	13,84 1
KM60	8,06 1,53	4,49 1	5,15 13,64	15,28 1,27
KM61	9,59 1,76	8,09 1,73	5,31 13,54	12,43 1
KM62	9,38 1,55	8,93 1,73	5,08 11,70	13,76 1

Na rozdiel od predošlých experimentov sa v týchto vzorkách zistil aj určitý podiel uhlíka. Opäť sa v nich objavil relatívne vysoký podiel síry. Podiely stechiometrických koeficientov (C):v(N) sú väčšinou blízke 1 : 1, čo podporuje predstavu, že produktom je zmes glycinátproduktu s Mohrovou soľou. Infračervená spektroskopia potvrdila predpoklad o tvorbe glycinátproduktu s podielom Mohrovej soli.

Obr. 4. Porovnanie vzoriek KM60, KM61 a spektra Mohrovej soli

Spektrá opäť obsahujú charakteristické pásy zodpovedajúce vibráciám N-H, O-H väzieb a vibrácii S-O síranového aniónu.

4 ZÁVER

Štúdium interakcií železa s aminokyselinami sa dostáva čoraz viac do pozornosti a predstavuje veľký priestor pre výskum. Informácie o týchto procesoch môžu radikálne ovplyvniť budúcnosť pacientov ktorých liečba bola doteraz nemožná. Nami vykonané reakcie zamerané na zistenie priebehu týchto procesov viedli k niekoľkým záverom. Reakcie Mohrovej soli s glycinom vo vodnom roztoku, pri izolácii produktu filtráciou vedú k tvorbe zmesného produktu, ktorý obsahuje komplex $[\text{Fe}(\text{glyH})_2(\text{H}_2\text{O})_4][\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_6](\text{SO}_4)_2$ a minerál Akagenit. Prídavok kyseliny citrónovej do reakčnej zmesi spôsobuje kryštalizáciu Mohrovej soli, resp. glycinátproduktu s Mohrovou soľou.

Použitá literatúra

1. BOVELL-BENJAMIN, Adelia. Iron absorption from ferrous bisglycinate and ferric trisglycinate in whole maize is regulated by iron status. *The American Journal of Clinical Nutrition*. 2000, č. 71, s. 1563-69. ISSN 1938-3207.
2. FENG, Jingkai. The effect of iron glycine chelate on tissue mineral levels, fecal mineral concentration, and liver antioxidant enzyme activity in weanling pigs. *Animal feed science and technology*. 2009, č. 150, s. 106-113. ISSN 0377-8401.
3. GHASEMI, Somayeh. Synthesis of Iron-Amino Acid Chelates and Evaluation of Their Efficacy as Iron Source and Growth Stimulator for Tomato in Nutrient

- Solution Culture. *Journal of Plant Growth Regulation*. 2012, č. 31, s. 498-508. ISSN 1435-8107.
4. GREGORY, Peter. Approaches to reduce zinc and iron deficits in food systems. *Global Food Security*. 2016. č. 15, s. 1-10. ISSN 2211-9124.
 5. HURRELL, Richard. How to ensure adequate iron absorption from iron-fortified food. *Nutrition Reviews*. 2002, č. 60, s. S7-S15. ISSN 1753-4887.
 6. JECFA COMMITTEE. Vitamin and Mineral Requirements in Human Nutrition. *Second edition*. Geneva : World Health Organization, 1998. ISBN 92 4 154612.
 7. LYNCH, S. 2012. The rationale for selecting and standardizing iron status indicators : report. Panama City : WHO, 2010
 8. MEYLAND, I. 2004. Ferrous glycinate processed with citric acid. *Chemical and Technical Assessment of food additives* [online]. [cit. 2020-05-21] Dostupné z <http://www.fao.org/fileadmin/templates/agis/pdf/jecfa/cta/61/FERROUSGLYCINATE.pdf>
 9. OSMAN, Ali Karrar a Abdulaziz al-Othaimen. Experience with ferrous bis-glycine chelate as an iron fortificant in milk. *International Journal for Vitamin and Nutrition Research*. 2002, č. 72, s. 257-263. ISSN 1664-2821.
 10. PINEDA, Oscar a H. DeWAYNE ASHMEAD. Effectiveness of treatment of iron-deficiency anemia in infants and young children with ferrous bis-glycinate chelate. *Nutrition*. 2001, č. 17, s. 381-384. ISSN 0899-9007.
 11. SILVA, L.F., J.E. DUTRA-De-OLIVEIRA a J.S. MARCHINI. Serum iron analysis of adults receiving three different iron compounds. *Nutrition Research*. 2004, č. 24, s. 603-611. ISSN 0271-5317
 12. SZARFARC, Sophia Cornbluth. Relative effectiveness of iron bis-glycinate chelate (ferrochel) and ferrous sulfate in the control of iron deficiency in pregnant women. *Archivos Latinoamericanos de Nutricion*. 2001, č. 51, s. 42-47. ISSN 004-0622.

Kontaktné údaje

RNDr. Katarína Mitaľová

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Fakulta prírodných vied

Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava

Tel: 033/5565398

email: katarinamitalova@gmail.com

SKLERÓZA MULTIPLEX AKO OŠETROVATEĽSKÝ PROBLÉM

MULTIPLE SCLEROSIS AS A NURSING PROBLEM

*Eudmila Majerníková, Lubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová,
Beáta Grešš Halasz*

Abstrakt

Skleróza multiplex je chronické ochorenie, ktoré môže mať značný vplyv na kvalitu života chorého a jeho prežívanie choroby. Z tohto dôvodu je dôležité upierať pozornosť na poskytovanú ošetrovateľskú starostlivosť, ktorá ju môže zvyšovať a zlepšovať, a tým poskytovať benefit pre pacienta.

KLúčové slová: *sclerosis multiplex, edukácia, ošetrovateľstvo.*

Abstract

Multiple sclerosis is a chronic disease that can have a significant impact on a patient's quality of life and survival. For this reason, it is important to pay attention to the provided nursing care, which can increase and improve it, and thus provide a benefit for the patient.

Key words: *multiple sclerosis, education, nursing.*

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Vališ (2018) uvádza, že roztrúsenú sklerózu ako prvý popísal v roku 1868 ako samostatnú chorobu francúzsky neurológ Jean- Martin Charcon. Ochorenie nazval sclérose en plaques (francúzsky roztrúsená skleróza). Skleróza multiplex alebo roztrúsená skleróza, je imunopatologické ochorenie charakterizované zápalovým postihnutím štruktúr centrálného nervového systému a neuro-degeneratívnymi zmenami mozgu. Slovo skleróza (z gréckeho slova skleros, tj. tuhý) v názve ochorenia odkazuje k zjazveniam v bielej hmote. Tie vznikajú v miestach zápalových ložísk (odborne plak alebo lézia), kde zápal odznel. Slovo roztrúsená znamená, že RS môže vytvoriť viacero ložísk. Podľa Šantu, Klímovej et al. (2007) je sclerosis multiplex „najčastejším získaným, netraumatickým neurologickým ochorením mladých dospelých. Je spôsobená autoimunitnou poruchou, pričom cieľovými antigénmi pre autoimunitný útok sú antigény myelínovej pošvy, obalujúcej nervové vlákna CNS.“ Seidl (2008) definuje sklerózu multiplex ako autoimunitný, chronický zápal namierený proti myelínu a oligodendroglia mozgu a miechy vedúci k ich deštrukcii. RS je chronické nevyliciteľné ochorenie, diagnostikované najčastejšie medzi 20. až 40 rokom života, avšak môže sa prejaviť už aj v detskom veku, či po 50 roku života. Ide o invalidizujúce ochorenie s veľmi individuálnym priebehom, ktorý obmedzuje práceschopnosť a neskôr aj sebestačnosť pacienta, a má značný socioekonomický dopad (Havrdová et al. 2015).

1.1 Epidemiológia ochorenia

Prvé epidemiologické informácie pochádzajú z konca 19. a počiatku 20. storočia. Vtedy šlo o sledovanie počtu prípadov s definovaným neurologickým deficitom v určitom nemocničnom zariadení, eventuálne v danej oblasti. Priekopníkom v epidemiológii SM bol John F. Kurtzke. Po štúdiu epidemiológie SM definoval svoje diagnostické kritériá a rozdelil zem podľa prevalencie na vysoko rizikovú (severná Európa, sever USA, Kanada, južná Austrália, Nový Zéland), stredne rizikovú (južná Európa, juh USA, severná Austrália)

a s nízkym rizikom. Epidemiológia poskytuje základné informácie o výskyte a prejavovaní ochorenia. V posledných rokoch stúpa počet chorých na celkový počet obyvateľov v danej oblasti. Počet novo diagnostikovaných stúpa vďaka zlepšenej diagnostiky, najmä v dôsledku dokonalejších vyšetrovacích metód, v dôsledku meniacich sa diagnostických kritérií a v neposlednej rade i vzhľadom k samotnému zvýšenému výskytu ochorenia, v dôsledku zmeny vonkajších faktorov, ktoré môžu ovplyvniť rozvoj ochorenia (Havrdová et al. 2013). Prvé príznaky SM sa objavujú medzi 20. -30. rokom života. SM bola v minulosti pokladaná za vírusovo podmienené ochorenie. Výskumom však nebol nájdený infekčný agens vyvolávajúci SM. Závislosť počtu pacientov od etnických faktorov, poukazuje na genetický vplyv vzniku ochorenia. Ochorenie z troch hlavných rás postihuje prevažne europoidnú rasu, pričom negroídna a mongoloidná rasa má významne nižšiu prevalenciu ochorenia (Varsik 2003). SM sa vyskytuje najmä na severnej pologuli, v tropických a subtropických oblastiach je vzácna. Najmenej ľudí postihnutých týmto ochorením žije v blízkosti rovníka. V priebehu štúdií sa ukázalo, že tento gradient zemepisnej šírky môže vysvetľovať podnebie, dostatok slnečného žiarenia a príjem vitamínu D. Existujú však aj významné výnimky, ako napríklad incidencia a prevalencia na Kanárskych ostrovoch (Vališ et al. 2018). Približne 20% pacientov má týmto ochorením postihnutého aspoň jedného člena rodiny. V dnešnej dobe prevláda názor že, SM je autoimunitné ochorenie, vyvíjajúce sa u geneticky náchylného jedinca pod priamym či nepriamym vplyvom enviromentálnych faktorov (Varsik 2003).

1.2 Klinický obraz ochorenia

Skleróza multiplex je extrémne variabilné ochorenie. Existujú úplne asymptomatické formy, benígne formy s minimálnym neurologickým nálezom až po formy malígne s rýchlou invalidizáciou či život ohrozujúcim stavom (Havrdová et al. 2013). „Akútny vznik neurologických príznakov je vyvolaný demyelizáciou centrálnych nervových dráh, ktorá spôsobí poruchu vedenia vzruchu a má za následok výpadok funkcie. Miesto vzniku zápalového infiltrátu rozhoduje o podobe klinických prejavov (Šanta, Klímová et al. 2007 str. 146).“Formy sklerózy multiplex: priebeh SM je charakterizovaný buď akútnym zhoršenímneurologických príznakov (relaps, exacerbácia, atak), alebo postupným progresívnym zhoršovaním neurologických funkcií, eventuálne kombináciou oboch. Vznikla potreba zhody v presnom názvosloví jednotlivých formách SM a od roku 1996 sa používa nasledujúce delenie podľa Lublina a Reingolda.

- Relapsujúco remizujúca SM (RR SM). Je charakterizovaná jasným neurologickým zhoršením, po ktorom nasleduje úplné zotavenie alebo zotavenie neúplné s neurologickým deficitom. V období medzi atakmi neurologický deficit narastá.
- Sekundárne progresívna SM (SP SM). Po úvodnom relaps- remitujúcom priebehu dochádza k postupnému zhoršovaniu neurologického deficitu bez prítomnosti relapsov alebo s občasnými relapsami s reziduom.
- Progresívne relapsujúca SM (PR SM) Progresívne zhoršovanie ochorenia od začiatku, a jasnými akútnymi relapsami s úplným uzdravením alebo bez neho. Obdobie medzi relapsami sú charakterizované pokračujúcou progresiou neurologického deficitu.
- Primárne progresívna SM (PP SM). Trvale narastajúci neurologický deficit od začiatku ochorenia, niekedy s rôzne dlhými obdobiami neurologickej stabilizácie alebo nenápadným kolísaním stavu (Havrdová et al. 2013).

Prvá manifestácia ochorenia, ktorá vykazuje charakteristiky zápalovej demyelinizácie, ale nespĺňa kritériá pre disemináciu v čase sa nazýva klinicky izolovaný syndróm (clinicallyisolatedsyndrome- CIS) (Kováčová 2017).

1.3 Diagnostika ochorenia

Neexistuje žiadny špecifický test, ktorý by jednoznačne potvrdil alebo vylúčil SM. Diagnózu stanovujeme na základe klinického vyšetrenia a priebehu, vyšetrenie evokovaných potenciálov, magnetickou rezonanciou a vyšetrením mozgomiechového moku. V niektorých krajinách sa vykonáva aj urodynamické vyšetrenie (Seidl et al. 2004). McDonaldove kritériá boli publikované v roku 2001. Ich hlavným cieľom je čo najrýchlejšie umožniť stanovenie jednoznačnej diagnózy. Kritériá obsahujú základné algoritmy diagnostického postupu. Pracuje sa s pojmami klinického obrazu, atakmi a progresiou, s pomocnými vyšetreniami (MRI, vyšetrením mozgovomiechového moku a evokovaných potenciálov) a klasickým dodatkom. Atak je definovaný ako výskyt nových alebo zhoršených či novoobjavených starých neurologických problémov, oddelených od minulej príhody aspoň 30 dní remisie a trvajúci aspoň 24 hodín. Progresia je definovaná ako postupné zhoršovanie neurologickej symptomatológie trvajúci aspoň 3 mesiace (Havrdová et al. 2002). Magnetická rezonancia (MR) je dominantnou zobrazovacou metódou pre ochorenia postihujúce bielu hmotu mozgu. Sklerózu multiplex charakterizuje výsev mnohopočetných ložísk v priestore a čase v oblasti bielej hmoty mozgu, v sivej hmote je to len približne 5% (Havrdová et al. 2013). Diseminácia v čase je daná výskytom nového ložiska na MR. Nové kritériá priniesli možnosť stanoviť disemináciu v priestore a čase hneď pri prvom vyšetrení, pokiaľ je použitá kontrastná látka (Havrdová et al. 2015). Toto vyšetrenie je bez radiačnej záťaže s relatívne malým množstvom kontraindikácií, medzi ktoré patrí napríklad klaustrofóbia (strach z uzavretých či obmedzených priestorov) a kovové predmety v tele pacienta ako sú napríklad kardiostimulátor či feromagnetické svorky. Častosť vyšetrenia je individuálna a riadi sa najmä formou a aktivitou choroby (Vališ et al. 2018). Evokované potenciály je možné charakterizovať ako elektrické zmeny, ktoré v nervovom systéme možno pozorovať po stimulácii niektorých systémov (Varsik 2005). Vyšetrenie evokovaných potenciálov je vyšetrenie funkčné, to znamená že sledujú integritu celého nervového systému od periférie do centra nervového systému. Sú vysoko citlivé pri odhaľovaní klinicky „nemých lézií“ a to hlavne na začiatku ochorenia, alebo v období, kedy nie sú prítomné nové neurologické príznaky (Havrdová et al. 2013). S dostupnosťou magnetickej rezonancie význam evokovaných potenciálov v diagnostike SM klesá. Avšak svoju dôležitú rolu zachovávajú zrkové evokované potenciály, pri diagnostike zápalu zrkového nervu (Vališ et al. 2018). Vyšetrenie mozgomiechového moku je jedným zo základných vyšetrení pri diagnostike neurologických ochorení (Šanta, Klímová et al. 2007). Odber lumbálnou punkciou je bezpečný výkon, vykonávaný z diagnostických a menej často terapeutických dôvodov. Medzi hlavné nežiadúce účinky patrí najmä postpunkčný syndróm so známkami likvorovej hypotenzie, ktorá sa prejavuje bolesťami hlavy. Problémy sa zhoršujú pri vertikalizácii (Havrdová et al. 2013). Mozgomiechový mok je číra, bezfarebná tekutina, cirkulujúca v subarachnoideálnych priestoroch mozgu a miechy a v mozgových komorách. Pred érou zobrazovacích metód ako je MRI, bolo jeho vyšetrenie jedinou metódou, ktorá preukazovala zápalové zmeny nervového systému (Havrdová et al. 2013). Odoberá sa približne desať mililitrov mozgomiechového moku, vyšetruje sa množstvo bielkoviny, albumínu, IgG, počet a kvalitu buniek a pri podozrení na SM predovšetkým prítomnosť oligoklonálnych pásov izoelektrickoufokusáciou (Havrdová et al. 2015).

1.4 Terapia SM

Liečba SM je dlhodobý proces, ktorý musí byť zahájený ihneď po stanovení diagnózy. Cieľom liečby je obmedziť aktivitu ochorenia a spomaliť jej progresiu. Výber vhodného lieku je zásadný pre zachovanie funkčnej nezávislosti a udržanie kvality života chorého (Vališ et al. 2018). Liečba SM pozostáva z terapie akútnych atakov, dlhodobej imunomodulačnej terapie k obmedzeniu počtu atakov a oddialeniu progresie ochorenia a z terapie symptomatickej

(Havrdová et al. 2015). Základom liečby akútneho ataku je terapia, ktorá sa podáva vnútrožilovo vysokými dávkami methylprednisolonu (Varsik 2005). Akútny atak (relaps) je definovaný ako nový alebo znovu sa objavujúci príznak trvajúci najmenej 24 hodín a to bez prítomnosti horúčky alebo infekcie (Havrdová et al. 2015). Terapia musí byť individualizovaná, pacient musí byť sledovaný z hľadiska rýchlosti ústupu príznakov po nasadení terapie a počas znižovania dávok. Po vysadení vnútrožilovej liečby môže nasledovať podávanie steroidov perorálne, ktoré sa budú postupne znižovať (Varsik 2005). Zvýšenú starostlivosť pri liečení akútnych atakov je potrebné venovať pacientom s dyspeptickými ťažkosťami, diabetikom (monitorovanie glykémie), kardiakom, pacientom s psychiatrickou komorbiditou či pacientom s trombofilnými stavmi (Vališ et al. 2018). Cieľom liečby relapsujúco-remitujúcej formy je dosiahnutie dlhodobej remisie ochorenia, eventuálne zastaviť aktivitu choroby a zamedziť vznik relapsov (Vališ et al. 2018). S liečbou sa z praktického hľadiska odporúča začať v skorom štádiu ochorenia, čím sa aspoň čiastočne dá zabrániť prechodu do progresívnej formy (Varsik 2005). Zásadným krokom k dosiahnutiu remisie je po stanovení diagnózy SM výber adekvátneho liečebného prípravku. Terapia je zvyčajne zahájená imunomodulačným liekom prvej voľby (DMD- diseasemodifying drugs). Pri jeho nedostatočnom efekte alebo neznášanlivosti je odporúčaná zmena lieku v rámci I. línie alebo eskalácia liečby do II. línie. Medzi lieky I. línie radíme interferóny beta (INF β), glatirameracetát (GA) a teriflunomid (Vališ et al. 2018). Ide o liečbu ekonomicky veľmi náročnú, pacient si ju po edukácii aplikuje sám v domácom prostredí (Seidl et al. 2004). Vo fáze liečby sekundárne progresívnej formy ochorenia zápalových dejov ubúda a možnosti liečby sú výrazne obmedzené (Vališ et al. 2018). Invalidita je nezvratná. Ak pacient stráca schopnosť chôdze vieme, že lieky pre remitujúce štádium nie sú účinné. Nežiadúce účinky liekov môžu prevážiť nad ich prospechom a v liečbe nemá zmysel pokračovať (Havrdová et al. 2015). V liečbe SP a PP forme SM vtedy nadobúda veľký význam rehabilitačná a symptomatická terapia (Vališ et al. 2018).

Okrem liečby cielenej na ovplyvnenie priebehu ochorenia, je terapia cieleňá na elimináciu alebo kompenzáciu už vzniknutého trvalého funkčného deficitu (Varsik 2005). Hlavným dôvodom k liečbe príznakov sú individuálne prania a potreby pacienta. Cieľom symptomatickej terapie je zlepšiť kvalitu života a zabrániť možným komplikáciám neliečených príznakov. Najmä pri polysymptomatických pacientoch je vhodnejšie liečiť celé komplexy príznakov, než len jeden z nich. V snahe odstrániť jeden problém môžeme vyvolať druhý a nežiadúce účinky liekov môžu pacienta nakoniec obťažovať viac ako prvotný problém (Havrdová et al. 2013). V symptomatickej liečbe ide predovšetkým o liečbu spasticity a tonických kŕčov, liečbu porúch močenia, sexuality, liečbu ataxie a tremotu, liečbu depresie, bolesti, únavy, v neskorších štádiách aj poruchy prehltania (Havrdová et al. 2015). Rehabilitácia u pacienta so sklerózou multiplex by mala byť neoddeliteľnou súčasťou komplexnej starostlivosti. Pacienti často trpia problémami, ktoré sa dajú súčasnou rehabilitáciou ovplyvniť. Ide o problémy svalovej sily dolných končatín, problémy s rovnováhou, únavu, poruchy vyprázdňovania moču a stolice, poruchy prehltania či spasticitu. Pre podporu rehabilitácie vznikol v Európe tím odborníkov venujúci sa tejto problematike s názvom RIMS (Rehabilitation in Multiple Sclerosis). Zaoberá sa problematikou, organizuje odborné stretnutia a vydáva rehabilitačné odporúčania (Vališ et al. 2018). Rehabilitácia sa zameriava najmä na zvýšenie úrovne funkčnej nezávislosti a kvality života pacienta. Zahájiť ju je potrebné čo najskôr od stanovenia diagnózy SM, kedy je možnosť využiť neuroplasticitu CNS a zabrániť rozvoju hypoaktivity. Neoddeliteľnou súčasťou rehabilitácie je tiež fyzioterapia (Havrdová et al. 2015).

2 OŠETROVATEĽSKÁ STAROSTLIVOSŤ O PACIENTA SO SCLEROSIS MULTIPLEX

Neurologické ošetrovateľstvo sa zaradzuje medzi aplikované odbory. Vychádza z odboru neurológia a ošetrovateľstvo a zároveň integruje poznatky z iných odborov zaoberajúcich sa človekom. Neurologické ošetrovateľstvo sa zaoberá ošetrovateľskou starostlivosťou o pacienta s neurologickými ochoreniami. Jeho cieľom je poskytovať pacientom/ klientom (p/k) a ich rodinám ošetrovateľskú starostlivosť v zdraví aj chorobe a vykonávať činnosti, ktoré napomáhajú k udržaniu zdravia, uzdravovaniu alebo prispievajú k zabezpečeniu pokojnej a dôstojnej smrti. Úlohou sestry je aj napomáhanie získania čo najväčšej miery sebestačnosti. Sestra pri uspokojovaní biologických, psychiatrických, sociálnych, duchovných a kultúrnych potrebách uplatňuje holistický prístup (Slezáková et al. 2002).

2.1 Manažment ošetrovateľskej starostlivosti na neurologických pracoviskách

Slezáková (2002, s.17) uvádza „Neurologickú ošetrovateľskú starostlivosť s súčasnosťou vykonávajú sestry s predpísaným vzdelaním, ktoré spĺňajú kvalifikačné požiadavky v súlade s európskymi normami pre vzdelávanie sestier a podľa zákona o povolani sestry a odbornej spôsobilosti.“V neurológii možno rozdeliť ošetrovateľskú starostlivosť na ambulantnú starostlivosť, starostlivosť ústavnú a následnú starostlivosť. Do ambulantnej starostlivosti zaradzujeme administratívnu činnosť sestry (sestra vedie evidenciu pacientov, zhromažďuje výsledky a nálezy z vyšetrení do dokumentácie pacienta, spracováva štatistiky), diagnosticko-terapeutickú činnosť (sestra odoberá biologický materiál, spolupracuje s lekárom pri odborných výkonoch, sleduje reakciu pacienta na aplikované lieky) a dispenzárnu činnosť (sestra realizuje ošetrovateľskú starostlivosť u pacientov s vybranými ochoreniami vo vybraných dňoch pre jednotlivé ochorenia). Ústavná starostlivosť zahŕňa starostlivosť realizovanú na neurologických oddeleniach. Na oddelení sestra spolupracuje so všetkými členmi zdravotníckeho tímu pri prevencii, diagnostike a liečbe zistených ochorení. „Na základe analýzy údajov sestra formuluje sesterské diagnózy, podľa sformovaných problémov plánuje nezávislé a súčinné ošetrovateľské intervencie na riešenie zdravotných problémov pacientov v oblasti prognózy, diagnostiky, terapie a edukácie“ (Šanta, Klímová 2007 s.17). Následnú ošetrovateľskú starostlivosť poskytuje sestra formou domácej ošetrovateľskej starostlivosti a pomocou agentúr domácej ošetrovateľskej starostlivosti, kúpeľných zariadení či formou iktových centier (Slezáková 2002).

Havrdová (2015) uvádza, že v súčasnosti práca sestry ošetrojúcej pacienta so SM zahrňuje širokú škálu činností. Liečba a starostlivosť o pacienta so SM je zaistená multidisciplinárnym tímom. Jedným z jeho hlavných cieľov je umožniť pacientovi dosiahnutie maximálnej možnej miery nezávislosti. Sestra úzko spolupracuje s ostatnými členmi tímu, sprostredkúva informácie a spätnú väzbu o fyzickom a psychickom stave, tým tak môže včas reagovať na aktuálne potreby pacienta. Po celú dobu podporuje pacienta k samostatnosti, starostlivosti, uvedomovaniu si zodpovednosti a pomáha mu vyrovnávať sa so zmenami zdravotného stavu a adaptáciou na novo vzniknuté situácie. Starostlivosť o pacienta v pokročilom štádiu ochorenia SM vyžaduje výkony špecifické pre imobilného pacienta. Pacienti môžu trpieť dekubitmi, inkontinenciou, problémami s vyprázdňovaním. Je potrebné zohľadňovať zhoršenú schopnosť pitia, prehĺtania či odkašliavania. Vzhľadom k SM ako autoimunitnému ochoreniu je potrebné zvýšiť opatrnosť pri prevencii rôznych infekcií ktoré môžu byť u chorého fatálne. Medzi intervencie sestry ošetrojúcej takéhoto pacienta patrí najmä, podávanie a aplikácia liekov, riešenie spazmov, ošetrovateľská rehabilitácia, starostlivosť o kožu, ošetrovanie dekubitov, polohovanie, úprava a podávanie stravy.

Kvalita života pacientov so SM je nižšia než u zdravého jedinca. Okrem včas poskytnutej farmakologickej liečby je k jej zlepšeniu dôležitá aj psychoterapeutická podpora. Tá by mala byť poskytnutá v centrách starostlivosti o chorých so SM ale aj cestou podporných organizácií.

Pacienta je treba edukovať a odkázať na validné zdroje informácií. Ako každé chronické ochorenie ovplyvňuje SM nielen pacienta ale aj jeho rodinu, priateľov. Nedostatočné riešenie problémov sa odráža na nepohode pacienta čo vedie k zhoršovaniu jeho zdravotného stavu. Zásadná je edukácia nielen pacienta, ale aj jeho rodiny. Dodržanie režimových opatrení a liečebného režimu vyžaduje podporu i ostatných členov rodiny. Je vhodné odporučiť pacientovi aby sa občas kontrolných vyšetrení u lekára zúčastnil aj nejakí z jej členov (Havrdoová et al. 2013). Pre zachovanie kvality života je potrebné popri fyziologickým potrebám naplňovať i ostatné potreby pacienta t.j. potreby psychologické, sociálne, spirituálne. Sestra môže ponúknuť a sprostredkovať psychologickú, psychoterapeutickú, psychiatrickú starostlivosť, socio-terapeutické činnosti, ergoterapiu, sociálno-aktivizačné činnosti (umožnenie kontaktu s prirodzeným sociálnym prostredím, výlety, účasť na kultúrnych či spoločenských, akciách, spoločenských hrách), účasť na edukačných prednáškach (napr. ohľadom životného štýlu, životosprávy atď.) či spirituálnu starostlivosť (Havrdoová et al. 2015).

Publikácia vznikla na základe riešenia projektu KEGA 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.

Použitá literatúra

1. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza v praxi*. Praha: Galén, 2015. ISBN 978-80-7492-189-6.
2. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza*. Praha: Mladá fronta, Edice Aeskulap, 2013. ISBN 978-80-204-3154-7.
3. KOVÁČOVÁ, S. Priebehové formy sclerosismultiplex – základná charakteristika a klasifikácia *MULTIPLE SCLEROSIS* č. 1, 2017. s. 15- 18. ISSN 1339-9322
4. JUŘENÍKOVÁ, P. *Zásady edukace v ošetrovatelské praxi*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2171-2.
5. NEMCOVÁ, J., HLINKOVÁ, E. *Moderná edukácia v ošetrovatelstve*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2010. ISBN 978-80-8063-321-9.
6. SEIDL, Z., OBENBERGER, J. *Neurológia pro studium i praxi*. Praha: Grada, 2004. ISBN 80-247-0623-7.
7. SEIDL, Z. *Neurológia pro nelékařské zdravotnické odbory*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-2733-2.
8. SCHWARZ, S. *Roztroušená skleróza: 300 tipů a rad, jak jí žít látkově*. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-2345-7.
9. SLEZÁKOVÁ, Z. *Neurologické ošetrovatelstvo*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2002. ISBN 80-8063-106-9.
10. ŠANTA, M., E, KLÍMOVÁ et al. *Neurológia a neurologické ošetrovatelstvo*. Prešov: Prešovská univerzita, 2007. ISBN 978-80-8068-578-2.
11. VALIŠ, M., PAVELEK, Z. *Roztroušená skleróza pro prax*. Praha: Maxdorf, 2018, ISBN 978-80-7345-573-6.
12. VARSÍK, P. *Neurológia: manuál praktického lekára*. Bratislava: S+S typografik, 2005. ISBN 80-968663-7-0.
13. ZAPLETALOVÁ, O. Roztroušená skleróza v tehotenství. *Neurológia pre prax* Roč. XV, č. 4, 2014. ISSN 1335-9592.

Kontaktné údaje

PhDr. Ľudmila Majerníková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych štúdií
Partizánska 1, 08001 Prešov
email: ludmila.majernikova@unipo.sk

VPLYV SEBAOPATERY NA KVALITU ŽIVOTA U PACIENTOV SO SCLEROSIS MULTIPLEX

INFLUENCE OF SELF - CARE ON QUALITY OF LIFE IN PATIENTS WITH MULTIPLE SCLEROSIS

*Ludmila Majerníková, Anna Hudáková, Andrea Obročníková,
Mária Kaščáková*

Abstrakt

Úroveň sebaopatery ovplyvňuje celkovú kvalitu života chorého so sclerosismultiplex ako aj jeho rodinu. Náš príspevok je prehľadovou štúdiou v ktorej sme analyzovali štúdie, ktoré sme vyhľadávali v elektronickej databáze PubMed. Pri vyhľadávaní bolo nájdených celkovo 533 štúdií, 4 z nich spĺňali nami zadané kritériá. Výsledky analýzy štúdií poukázali na skutočnosť, že systematická edukácia zvyšuje úroveň sebaopatery a následne kvalitu života pacientov so SM.

Kľúčové slová: *sclerosismultiplex, edukácia, kvalita života, sebaopatera, ošetrovatel'stvo.*

Abstract

The level of self-care affects the overall quality of life of a patient with multiple sclerosis as well as his family. Our paper is a review study in which we analyzed the studies that we searched for in the electronic database PubMed. A total of 533 studies were found during the search, 4 of them met the criteria we entered. The results of the analysis of the studies pointed to the fact that systematic education increases the level of self-care and consequently the quality of life of patients with MS.

Key words: *multiple sclerosis, education, quality of life, self - care, nursing.*

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Vzhľadom na to, že SM je degeneratívna a progresívna porucha, ktorá znižuje schopnosť vykonávať každodenné činnosti a má negatívne sociálno-ekonomické a emocionálne účinky na jednotlivca, členov rodiny a spoločnosť, samotná lekárska terapia sa ukázala ako nedostatočná, čo si vyžaduje psycho-sociálne prístupy na pomoc pri prekonávaní problémov týmto ochorením. Pacienti so SM musia získavať väčšie množstvo vedomostí a zručností, zlepšiť svoje postoje a získať prístup k primeraným zdrojom pre lepšie zvládanie a adaptáciu. Nové vzdelávacie správanie, ktoré zlepšuje sebestačnosť, sa môže vykonávať prostredníctvom edukácie. Edukácia pacientov sa v súčasnosti stala hlavnou súčasťou pracovných povinností zdravotníckeho personálu a zahŕňa poskytovanie informácií o zdravom životnom štýle a pokyny týkajúce sa osobnej starostlivosti (Sanaeinasab et al. 2017).

1.1 Prehľadová štúdia

Príspevok je tvorený formou prehľadovej štúdie, kde sme na základe analýzy publikovaných vedeckých článkov hľadali odpoveď na výskumnú otázku - Aký má vplyv edukácia na kvalitu života pacienta so sklerózou multiplex?

Použité štúdie boli vyhľadávané v elektronickej databáze PubMed. Ako kľúčové slová sme použili: multiplesclerosis, education, effect of education. Vyhľadávanie bolo zamerané na štúdie najvyššej kvality. Vyhľadávali sme systematické prehľady, metaanalýzy,

randomizované kontrolované štúdie publikované za posledných desať rokov. Medzi kritéria vyhľadávania boli zaradené: štúdie publikované za posledných desať rokov, pacienti so sklerózou multiplex, typ štúdie je metaanalýza, systematický prehľad, randomizovaná kontrolná štúdia. Vekovo sme pacientov neohraničili, keďže ide o špecifickú tému a pracovali sme s pacientami všetkých vekových kategórií. Vylučujúce kritéria: štúdie staršie ako desať rokov a neprístupný plný text štúdie.

1.2 Výsledky

Po zadaní kľúčových slov: multiplesclerosis, education, effect of education bolo nájdených 533 výsledkov. Po zhodnotení všetkých vyhľadaných záznamov na základe názvu štúdie, dostupného abstraktu a plného textu boli do prehľadu zaradené 4 štúdií, ktoré spĺňali nami zadané kritéria. V štúdiách vylúčených z hodnotenia chýbali potrebné údaje alebo nebol prístupný plný text štúdie.

Tabuľka 1 Prehľad štúdií

Autor, rok a miesto realizovania štúdie	Vek	Metóda získavania údajov	Najdôležitejšie výsledky
Daniali SS et al., 2016, Irán	Pacienti boli vybraní náhodne nezávisle od veku.	Údaje boli zozbierané prostredníctvom štruktúrovaného dotazníka, ktorý obsahoval demografické údaje, povedomie a vlastnú seba-účinnosť pri kontrole bolesti. Dotazník vyplňali pacienti so SM v intervenčnej i kontrolnej skupine pred a po skončení edukácie.	Štúdia poukazuje na to, že edukáciou sa môže zlepšiť povedomie a seba-účinnosť pri kontrolovaní bolesti u pacientov so SM. Edukačné intervencie môžu byť navrhnuté tak, aby sa znížili fyzické a psychické komplikácie u pacientov.
Sahebalzamani M et al., 2012, Irán	Vek nad 20 rokov	Na zber údajov sa použil dvojdielny dotazník. Prvá časť zahŕňala demografické informácie a druhá časť obsahovala dotazník kvality života MSQOL-54. Obe dotazníky vyplnili pacienti so SM pred začatím edukácie a po skončení edukačných intervencií	Štúdia uvádza, že priemerné hodnoty kvality života vo fyzickom zdraví, bolesti, únave, koncepcii zdravia, zmenách v zdravotnom stave, sexuálnych aktivitách, ako aj celkové skóre kvality života sa po edukácii výrazne líšili. Štúdia poukazuje na to, že navrhovanie a uplatňovanie programov edukácie založených na potrebách pacientov so SM, má pozitívny vplyv na fyzické a psychické aspekty ich kvality života.

Pokračovanie tabuľky 2

Sanaeinasab H et al., 2017, Irán	Vek nad 20 rokov	Pacienti so SM na začiatku edukácie, po jednom a troch mesiacoch od edukácie vyplnili štandardizovanú škálu vnímaného stresu (PSS) a JalowiecCopingScale (JCS).	Výsledky štúdie poukazujú na to, že testovaný edukačný program založený na transakčných modeloch bol úspešný pri znižovaní úrovne stresu a správnom zvládaní choroby u žien so SM. Edukácia môže pomôcť pacientom lepšie sa vyrovnat' s ich chorobou.
Kersten S et al., 2014, Nemecko	Vek nad 18 rokov	Pacienti so SM boli testovaní v troch testovacích časoch. Vytrvalostná kapacita pacientov so SM bola meraná testom šesťminútovej chôdze (6MWT), fyzická kapacita pomocou bežiaceho pásu, mobilita testom TUG (Timed-Up-Go-Test), únava škálou FSS (FatigueSeverityScale). Vlastná samo-účinnosť bola meraná pomocou dotazníka nemeckej samo-účinnosti športových aktivít (SSA) a kvalita života dotazníkom SF-36.	Štúdia poukazuje na to, že pacienti so SM, ktorí vykonávajú cvičenie, majú v porovnaní s pacientmi, ktorí cvičenie nevykonávajú, lepšie výsledky z hľadiska funkcie svalovej výkonnosti, funkcie tolerancie cvičenia a aktivity súvisiacej s pohyblivosťou. Edukáciou v oblasti fyzickej aktivity je možné dosiahnuť zlepšenie aeróbnej kapacity a svalovej sily, únavy, chôdze, rovnováhy a kvality života.

Legenda

6MWT- Six-Minute-Walk-Test

FSS- TheFatigueSeverityScale

JSC- Jalowieccopingscale

PSS- Perceivedstressscale

SSA - Self-efficacy-of-Sportive-Activities

TUG- Timed-Up-and-Go-Test

2 DISKUSIA

V roku 2014v Nemecku autor StephanieKersten et al.vo svojej štúdií poukazuje na to, že pacienti so SM, ktorí vykonávajú cvičenie, majú v porovnaní s pacientmi, ktorí cvičenie nevykonávajú, lepšie výsledky z hľadiska funkcií svalovej výkonnosti, funkcií tolerancie cvičení a aktivít súvisiacich s pohyblivosťou. Fyzická aktivita je vhodnou možnosťou na zlepšenie aeróbnej kapacity a svalovej sily, únavy, chôdze, rovnováhy a kvality života. Upozorňuje však, že dlhodobé účinky cvičenia však možno dosiahnuť len vtedy, ak sa cvičenie vykonáva v každodennej rutine. V štúdií bola vytrvalostná kapacita meraná testom šesťminútovej chôdze (6MWT) a fyzická kapacita pomocou bežiaceho pásu. Mobilita bola testovaná pomocou testu TUG (Timed-Up-Go-Test). Únava bola kvantifikovaná stupnicou závažnosti únavy (FSS). Vlastná účinnosť bola meraná pomocou dotazníka nemeckej samo účinnosti športových aktivít (SSA) a kvalita života súvisiaca so zdravím bola analyzovaná pomocou dotazníka SF-36. V štúdií bolo pätnásť pacientov (12 žien a 3 muži) analyzovaných pred (T0) a po (T1) 12-týždňovej edukácií pacientov. Subjekty boli testované v troch testovacích časoch (T0, T1, T2) v kapacite vytrvalosti, pohyblivosti, únave, vlastnej účinnosti pri športových aktivitách a kvalite života súvisiaceho so zdravím. Následne účastníci vykonali svoje cvičenia samostatne po dobu 32 týždňov a boli testovaní na testoch trvalej udržateľnosti

(T2). Tabuľka 8 poskytuje prehľad zlepšenia po 3 a 8 mesiacoch. Významné zlepšenia od T0 po T1 boli zistené pri 6MWT, rýchlosti chôdze, TUG, únave a kvalite života.

V Iráne autor Sahebalzamani et al. (2012) publikoval experimentálnu štúdiu, ktorá hodnotila jednu skupinu pacientov s MS pred a po edukácií. Po absolvovaní šiestich 50-minútových edukačných stretnutí počas troch mesiacov účastníci vyplnili rovnaký dotazník ako pred začatím edukačných stretnutí. Na základe výsledkov sa po edukácií vo väčšine domén zlepšila kvalita života. Priemerné hodnoty kvality života vo fyzickom zdraví, v úrovni bolesti, únavy, koncepcie zdravia, zmien v zdravotnom stave, sexuálnych aktivít, ako aj celkového skóre kvality života sa po tréningu výrazne líšili. Okrem kognitívnej aktivity boli pred a po edukácií významné pozitívne rozdiely aj v hodnotách duševného zdravia.

V Iráne v roku 2016 autor Daniali et al. poukázal na zvyšujúci výskyt ľudí trpiacich nevyliciteľným autoimunitným ochorením, ktorým je skleróza multiplex. Vo svojej štúdiu sa pokúsil zhodnotiť účinnosť edukácie založenej na zvyšovaní vedomostí a seba-účinnosti pri kontrolovaní bolesti u pacientov s roztrúsenou sklerózou. V štúdiu sa hodnotila skupina 86 pacientov so SM. V intervenčnej skupine bolo 47 pacientov (33 žien, 14 mužov) a 49 pacientov (37 žien, 12 mužov) zostalo v kontrolnej skupine. Intervenčná skupina sa počas 4 edukačných stretnutí naučila lekciu starostlivosti o vlastnú kontrolu bolesti. Počas edukácie boli podané informácie o chorobe, jej príčinách a komplikáciách, základnej starostlivosti a životnom štýle, stresovom manažmente, spánkovom modeli a správnom užívaní liečby na prevenciu a kontrolu bolesti. Kontrolná skupina nepodstúpila žiadnu edukáciu. Po skončení štúdie dostala kontrolná skupina potrebnú odbornú prípravu. Pred začiatkom intervencií a neskôr o dva mesiace obe skupiny vyplnili dotazníky. Nezávislý t-test ukázal, že priemerné skóre vedomostí a seba-účinnosti pri kontrolovaní bolesti u pacientov pred intervenciou sa medzi oboma skupinami významne nelíšilo. Po intervencii bolo v intervenčnej skupine priemerné skóre vedomostí a seba-účinnosti pri kontrole bolesti signifikantne vyššie ako v kontrolnej skupine. Priemerné skóre vedomostí a seba-účinnosti pri kontrole bolesti v kontrolnej skupine, neukázali žiadny významný rozdiel pred a po edukácií.

3 ODPORÚČANIA PRE PRAX

Edukácia môže priniesť pacientovi množstvo prospešných a užitočných rád. Sestra v role edukátorky sprostredkúva informácie, vedomosti a zručnosti, ktoré majú pacientovi pomôcť pri každodennom zvládaní problémov vyskytujúcich sa počas života s týmto ochorením. Učí pacienta ako predchádzať a zvládať komplikácie spojené s ochorením. Edukácia by mala byť dôležitou súčasťou práce zdravotníckeho tímu z dôvodu nízkej finančnej náročnosti a pozitívneho vplyvu na kvalitu života. Na základe zistených poznatkov si dovoľujeme navrhnúť niekoľko odporúčaní:

- Je dobré, ak sa edukácia pacientov vedie v skupinách. Pacienti majú väčšiu motiváciu k učeniu a taktiež si počas edukačných stretnutí môžu vymieňať osobné skúsenosti a vedomosti.
- Odporúčame vytvorenie edukačného plánu založeného na transakčných modeloch, ktorý môže pomôcť pri znižovaní úrovne stresu a správnom zvládaní choroby, a tým pomôcť pacientom lepšie sa vyrovnáť s ich chorobou.
- Je vhodné edukovať pacientov o potrebe fyzickej aktivity a správnom vykonávaní cvičenia pre udržanie si fyzickej kondície. Zdravotnícky pracovník pri tom musí brať do úvahy fyzické možnosti pacienta.
- Dať do povedomia pacientov, že dlhodobé výsledky cvičenia dosiahnu až vtedy, ak budú cvičenie vykonávať pravidelne.
- Je potrebné informovať pacientov o nutnosti opakovania a obnovovania si získaných vedomostí a zručností. Pre toto ochorenie sú charakteristické poruchy pamäte, preto je dôležité si získané vedomosti a zručnosti po čase zopakovať.

- Motivovať pacientov k dodržiavaniu liečebného režimu pre udržanie zdravotného stavu a predchádzaniu komplikácií.
- Zabezpečiť dostatok informačných materiálov, brožúr, edukačných plánov, odborných časopisov, aby si pacienti aj v domácom prostredí mohli pripomenúť informácie, ktoré nadobudli edukáciou.
- Spolupracovať so všetkými členmi zdravotníckeho tímu (asistent výživy, fyzioterapeut, psychológ) pre zefektívnenie výsledkov edukácie.
- Dať do povedomia pacientov špecializované centrá sklerózy multiplex, kde sa môžu stretávať so špecialistami na dané ochorenie a s osobami trpiacimi rovnakými problémami.

Publikácia vznikla na základe riešenia projektu KEGA 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosismultiplex.

Použitá literatúra

1. DANIANI, S. et. al. Theeffect of educationalintervention on knowledge and self-efficacyforpaincontrol in patientswithmultiplesclerosis. *Mater Sociomed.* 28 (4): 283–287, 2016.
2. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza v praxi*. Praha: Galén, 2015. ISBN 978-80-7492-189-6.
3. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza*. Praha: Mladá fronta, EdiceAeskulap, 2013. ISBN 978-80-204-3154-7.
4. KERSTEN, S. et. al. A Pilot Study of anExercise-BasedPatientEducation Program in PeoplewithMultipleSclerosis. *MultSclerInt.* 2014.
5. KOVÁČOVÁ, S. Priebehové formy sclerosismultiplex – základná charakteristika a klasifikácia In: *MULTIPLE SCLEROSIS* č. 1, 2017. s. 15- 18. ISSN 1339-9322
6. JUŘENÍKOVÁ, P. *Zásady edukace v ošetrovatelské praxi*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2171-2.
7. NEMCOVÁ, J., HLINKOVÁ, E. *Moderná edukácia v ošetrovatel'stve*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2010. ISBN 978-80-8063-321-9.
8. SAHEBALZAMANI, M. et. al. Theeffects of self-caretraining on quality of life in patientswithmultiplesclerosis. *Iran J NursMidwiferyRes*; 17(1), 2012.
9. SANAEINASAB, H. et. al. Effect of a transactional model education program on copingeffectiveness in womenwithmultiplesclerosis. *Brain Behav.*7 (10), 2017.
10. SEIDL, Z., OBENBERGER, J. *Neurológia pro studium i praxi*. Praha: Granda, 2004. ISBN 80-247-0623-7.
11. SEIDL, Z. *Neurológia pro nelékařské zdravotnické odbory*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-2733-2.
12. SCHWARZ, S., 2008. *Roztroušená skleróza: 300 tipů a rad, jak jí zvládat lépe*. Praha: GradaPublishing, ISBN 978-80-247-2345-7.
13. SLEZÁKOVÁ, Z. *Neurologické ošetrovatel'stvo*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2002. ISBN 80-8063-106-9.
14. ŠANTA, M., E, KLÍMOVÁ et al. *Neurológia a neurologické ošetrovatel'stvo*. Prešov: Prešovská univerzita, 2007. ISBN 978-80-8068-578-2.
15. VALIŠ, M., PAVELEK, Z. *Roztroušená skleróza pro prax*. Praha: Maxdorf, 2018, ISBN 978-80-7345-573-6.
16. VARSÍK, P. *Neurológia: manuál praktického lekára*. Bratislava: S+S typografik, 2005. ISBN 80-968663-7-0.
17. ZAPLETALOVÁ, O. Roztroušená skleróza v tehotenstvíIn: *Neurológia pre prax* Roč. XV, č. 4, 2014. ISSN 1335-9592.

Kontaktné údaje

PhDr. Ludmila Majerníková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych štúdií
Partizánska 1
08001 Prešov
email: ludmila.majernikova@unipo.sk

UPLATNENIE PRINCÍPOV HOLIZMU PRI OŠETROVATEĽSKEJ STAROSTLIVOSTI O PACIENTA SO SKLERÓZOU MULTIPLEX

APPLICATION OF PRINCIPLES OF HOLISM AT NURSING CARE FOR PATIENTS WITH SCLEROSIS MULTIPLEX

*Eubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová, Andrea Obročníková,
Slávka Mrosková*

Abstrakt

Holistický prístup v ošetrovatel'stve je správnou cestou k uspokojovaniu potrieb pacientov nie len biologických, ale aj psychických, sociálnych a spirituálnych. Pomocou odborných vedomostí, správnou komunikáciou a empatickým prístupom môže sestra pomôcť pacientom so sklerózou multiplex dosiahnuť kvalitný a plnohodnotný život. Cieľom príspevku je vyzdvihnúť dôležitosť uplatňovania holizmu v ošetrovatel'skej starostlivosti o pacientov so sklerózou multiplex. Holistický pohľad na pacienta, uspokojovanie potrieb a edukačná činnosť poskytujú sestram možnosť skvalitňovať život pacientov so sklerózou multiplex.

Kľúčové slova: skleróza multiplex, holizmus, ošetrovatel'ská starostlivosť

Abstract

Holistic approach in nursing is an appropriate way towards satisfying patients' needs not only biological ones, but also psychical, social and spiritual. Using professional knowledge, appropriate communication and empathic approach a nurse can help patients with sclerosis multiplex to reach valuable and full-quality life. The aim of this paper was to emphasize the importance of holism application at nursing care for the patients with sclerosis multiplex. Holistic point of view of nurses on the patients, meeting their needs and education activity helps to make life of the patients with sclerosis multiplex of better quality.

Key words: sclerosis multiplex, holism, nursing care

1 SKLERÓZA MULTIPLEX

Skleróza multiplex je veľmi závažné neurologické ochorenie nie len pre jednotlivcov, ale aj pre ich blízkych, pre celú spoločnosť. Postihuje v súčasnosti mladých ľudí, prevažne ženy a vyžaduje si tak plnú pozornosť lekárov, sestier, ďalších zdravotníckych profesionálov, farmakoekonomov, vedcov základného a aplikovaného výskumu, pomáhajúcich profesií, platcov zdravotnej starostlivosti. Spoločnými silami sa krôčik po krôčiku darí toto ochorenie stále len ovplyvňovať, ale nie vyliečiť (Havrdová a kol., 2015). Prvé príznaky ochorenia sklerózy multiplex sa objavujú medzi 20. až 40. rokom života. Pôvodne uvádzaný pomer 2:1 chorých žien k mužom sa podľa dostupných údajov zvyšuje. Priemerná európska prevalencia sklerózy multiplex v posledných 30. rokoch je vypočítaná na $83/10^5$ obyvateľov s maximálnym výskytom v populácii od 35 do 64 rokov. Incidencia ochorenia v tomto období bola vypočítaná na $4,3$ prípadov/ 10^5 obyvateľov (Havrdová a kol., 2013). Rasový faktor zohráva taktiež svoju rolu. Vnímavosť bielej rasy voči ochoreniu skleróza multiplex je najvyššia, u čiernej rasy dvakrát nižšia a u orientálnej rasy najnižšia. Geografický gradient výskytu sklerózy multiplex sa zvyšuje v závislosti od vzdialenosti od rovníka. V tropickom a subtropickom pásme je takmer výnimočná, v Afrike, Južnej Amerike a v Ázii vzácna. Medzi najviac postihnuté štáty patria Veľká Británia, Severná Amerika, Škandinávia, Francúzsko,

Belgicko, Nemecko, Švajčiarsko, Poľsko, Česká republika. Vo svete postihuje toto ochorenie približne 2,5 milióna ľudí (Preiss a kol., 2006).

1.1 Príčiny vzniku sklerózy multiplex

Podľa Slezákovej (2006) príčiny ochorenia nie sú celkom známe. Predpokladá sa, že dôležitú úlohu pri vzniku ochorenia má autoimunitná zložka. Uvažuje sa však aj o vírusových faktoroch, ktorých dôsledkom je deštrukcia myelínu a poškodenie axonálnych vlákien. V priebehu ataku ochorenia vzniká zápalová reakcia, pri ktorej cez narušenú hematoencefalotickú bariéru vstupujú do centrálneho nervového systému autoagresívne látky a spôsobujú poškodenie myelínovej pošvy. V mieche a mozgu sa zjavujú roztrúsené drobné ložiská, tzv. plaky, z čoho vyplýva aj názov ochorenia – roztrúsená mozgovomiechová skleróza. Ochorenie sclerosis multiplex znamená v preklade „veľa jaziev“, teda veľa miest, kde sú nervové vlákna poškodené.

Havrdová a kol. (2015) uvádza najpreskúmanejšie rizikové faktory:

- Prítomnosť abnormálnych reakcií na Epstein-Barov vírus (EB vírus) Podstatou je skutočnosť, že ako protilátková, tak aj bunková odpoveď imunitného systému na EB vírus môže byť narušená. EB vírus môže prelomiť imunitnú toleranciu, vyvoláva reakciu proti myelínu (obalu nervových vlákien CNS). EB vírus prežíva v pamäťových B lymfocytoch, ktoré boli dokázané v mozgu pacientov so sklerózou multiplex.
- Nedostatok vitamínu D - je regulátorom imunitných reakcií. S jeho zníženými hodnotami sa stretávame nielen v populáciách vzdialených od rovníka, čo epidemiologicky zodpovedá rastúcemu výskytu tohoto ochorenia smerom k pólom, ale aj u pacientov čerstvo diagnostikovaných a s akútnou atakou sklerózy multiplex.
- Fajčenie poškodzuje funkciu imunitného systému na viacerých úrovniach. Medzi novodiagnostikovanými pacientmi je dvakrát toľko fajčiarov, ako nefajčiarov. Vplyv má samozrejme aj pasívne fajčenie.
- Hormonálne zmeny.
- Výživa.

1.2 Klinický obraz, diagnostika a liečba sklerózy multiplex

Podľa Preissa a kol. (2006) príznaky ochorenia závisia od poškodenia príslušného miesta nervového systému a môžu byť veľmi pestré. Najčastejšími príznakmi sú: optická neuritída, parestézie, motorické symptómy, spasticita, postihnutie mozgových nervov, okohybné poruchy, mozočkové poruchy, vertigo, poruchy močenia, vyprázdňovania, sexuálne poruchy, únava, depresia, kognitívne poruchy, paroxyzmálne symptómy.

Seidl (2015) uvádza, že neexistuje žiaden špecifický test, ktorý by vylúčil, alebo potvrdil sklerózu multiplex. Diagnózu stanovujeme na základe klinického vyšetrenia, vyšetrenia evokovaných potenciálov, magnetickej rezonancie a liquoru. Ochorenie sa diagnostikuje na základe McDonaldových kritérií z roku 2010, ktoré kombinujú klinický stav s pomocnými vyšetrovacími metódami, kde podstatné uplatnenie má magnetická rezonancia. Pri evokovaných potenciáloch je charakteristickým nálezom predĺžená latencia vlny P100 so senzitivitou až 90%. Magnetická rezonancia je prvá metóda, ktorá dokáže vidieť morfológické známky postihnutia CNS. V liquore nachádzame zmnoženie imunoglobulínov s aktiváciou buniek. Sledujeme zvýšený počet lymfocytov, monocytov a plazmatických buniek. Orel, Facová a kol. (2009) popisujú, že pomocou magnetickej rezonancie - (MRI) sa umožňuje najpresnejšie zobrazenie mozgu. Vyšetrenie trvá 20 až 40 minút a sú pri ňom získavané rôzne typy obrázkov v rôznych rovinách. Výhodou tohto vyšetrenia je to, že nemá žiadne vedľajšie nežiaduce účinky a vie zobraziť menej výrazné zmeny oproti CT vyšetreniu.

Pre ochorenie skleróza multiplex je charakteristický priebeh, ktorý sa môže odohrávať v atakoch. Atak je akútne vzplanutie ochorenia a remisia je návrat do klľudu. Málokedy však dochádza k úplnému návratu do predchádzajúceho stavu. Zostáva skôr mierne zhoršenie. Vzácnne môže i po ťažkých atakoch dôjsť k remisii ad integrum a ťažkosti celkom vymiznú (Pfeiffer, 2007). Orel (2015) podľa konkrétneho priebehu ochorenia rozlišuje sklerózu multiplex na dve základné formy: atakovitá forma sklerózy multiplex a chronicko progredujúca forma sklerózy multiplex. Atakovitá forma prebieha vo vlnách akútneho zhoršenia príznakov (hovoríme im ataky), ktoré sa striedajú s obdobiami ústupu príznakov a sú označované ako remisie. Jednotlivé ataky trvajú týždne až mesiace. Obdobie remisie môže vydržať aj roky. Chronicko progredujúca forma sklerózy multiplex je charakterizovaná pozvoľnými, ale trvale zhoršujúcimi sa príznakmi.

2 HOLISTICKÉ OŠETROVATEĽSTVO

Pacient je dnes centrom starostlivosti, spolurozhoduje o terapeutických postupoch a o svojom zapojení sa do procesu liečebnej a rehabilitačnej starostlivosti k čo najdlhšiemu zachovaniu kvality svojho života. Vzdelaná sestra zohráva zásadnú rolu vo všetkých týchto oblastiach. Môže pomôcť pacientovi nasmerovať život k vyššej kvalite a zmysluplnosti. Pre zachovanie kvality života je potrebné popri fyziologických potrebách naplňať aj ostatné potreby pacienta so sklerózou multiplex, ako sú potreby – psychologické, sociálne a spirituálne. Sestra môže chorému navrhnúť a sprostredkovať následnú starostlivosť (Havrdová a kol., 2015). Holistické ošetrovateľstvo je podmienkou zabezpečenia komplexnej, individuálnej ošetrovateľskej starostlivosti, v ktorom je centrom záujmu ošetrovaný jedinec ako bio-psycho- sociálna a duchovná bytosť nachádzajúca sa v určitom prostredí a v stave zdravia (Farkašová a kol., 2009). Sestry pri holistickom prístupe pomáhajú okrem iného jedincom tiež prevziať zodpovednosť za vlastné zdravie. Holisticky chápané zdravie zahŕňa celého jedinca, jeho celistvosť a všetky stránky životného štýlu, telesnú zdatnosť, primárnu prevenciu telesných a emocionálnych stavov, zvládanie stresu, reakcie na prostredie, sebakoncepciu a duchovno. Holistická ošetrovateľská starostlivosť akceptuje práva pacienta, ktoré sú integrálnou súčasťou ošetrovania a liečebného procesu. Neoddeliteľnou súčasťou holistického ošetrovateľstva je ošetrovateľský proces, ktorý predstavuje systémový prístup a komplexné riešenie problémov pacienta. Vždy je zameraný na celú bytosť jedinca, nie iba na samotnú chorobu. Aplikácia holistickej filozofie na ľudí a ich zdravie zdôrazňuje, že sestra musí brať zreteľ na osobu ako celok a musí sa snažiť pochopiť súčasne vzťah častí k interakciám celku a vzťah celku k jeho častiam. Mlynková (2010) uvádza, že z holistického hľadiska je dôležitou úlohou sestier systematické uspokojovanie potrieb pacientov so sklerózou multiplex. Vytvorenie individuálneho empatického prístupu ku každému pacientovi, umenie naviazať produktívny vzťah a vlastná ošetrovateľská starostlivosť predstavuje pre sestry určitú záťaž a zodpovednosť.

Podľa Bužgovej (2015) hodnotenie potrieb je výhodné z dôvodu rozpoznania oblastí, ktoré pacient a jeho rodina považujú za dôležité a vymedzenie oblastí, v ktorých potrebujú oporu. Implementácia starostlivosti založená na hodnotení potrieb vyžaduje zmenu a konsenzus v tom, ako definovať jednotlivé potreby a ako a kedy ich merať. Pri hodnotení potrieb je to pacient, ktorý sám určuje, ktoré potreby sú pre neho dôležité a ktoré nie.

Ďalej sa zisťuje význam potreby pre pacienta a výsledok starostlivosti, teda uistenie sa, že boli naplnené vhodným spôsobom. Zistenie nenaplnených potrieb môže pomôcť multidisciplinárnemu tímu odborníkov určiť cielene orientovaný plán starostlivosti, ktorý môže byť ďalej monitorovaný a prehodnocovaný. Tieto cielene intervencie by mali mať pozitívny vplyv na kvalitu života pacientov so sklerózou multiplex. Pre uspokojovanie potrieb je dôležité holistické poňatie ošetrovateľskej starostlivosti t. j. komplexný, holistický prístup. Špecifická podoba potrieb u chorých je určená charakterom tohto ochorenia, závisí od

pacienta samotného a od sociálnych podmienok, v ktorých žije. Ochorením skleróza multiplex sa niektoré potreby človeka menia, alebo vznikajú nové. V súvislosti s telesnými potrebami sa najčastejšie uvádza - starostlivosť o symptómy a fyzickú pohodu pacienta (Bužgová, 2015).

2.1 Uspokojovanie biologických potrieb

Podľa Farkašovej a kol. (2009) uspokojovanie biologických potrieb je zamerané na starostlivosť o:

- telo, pravidelnú hygienu,
- prevenciu preležanín,
- prijímanie potravy a tekutín, kde patrí napr. predpísaná, ordinovaná diéta
- starostlivosť o vyprázdňovanie, močenie a defekáciu, ich poruchy ovplyvňujú telesné i duševné prežívanie pacienta,
- spánok a odpočinok - podmienky týkajúce sa režimu a úpravy prostredia,
- komfort a pohodlie - čisté a upravené prostredie, zabezpečenie súkromia pri liečebných a ošetrovateľských výkonoch využívaním zásten a závesov,
- dodržiavanie primeraného pohybového režimu,
- poloha - u pacienta je potrebné zabezpečiť včasnú mobilizáciu, uloženie pacienta na lôžku do správnej polohy.

2.2 Uspokojovanie psychických potrieb

Podľa Orela, Facovej a kol. (2009) u niektorých pacientov môže byť prítomná pretrvávajúca somatoformná bolestivá porucha. Je typická stálou prítomnosťou skľučujúcich, bolestivých stavov jedného, alebo viacerých miest tela, ktoré sa niekedy nedokážu vysvetliť žiadnym telesným procesom, alebo poruchou. Bolesť významne ovplyvňuje fungovanie v osobných, sociálnych a pracovných rolách človeka. Možnou príčinou bolesti v pozadí môžu byť často psychosociálne problémy, skryté intrapsychické (vnútorné), alebo interpersonálne (medziľudské, vzťahové) problémy. Konflikty sa zvyknú prejavovať v telesnej oblasti tým, že spôsobujú bolestivé stavy. Tie zvyknú vyjadrovať závislosť a potrebu starostlivosti, slúžia k získaniu starostlivosti, lásky i blízkosti.

2.3 Uspokojovanie sociálnych potrieb

Bártlová, Matulay (2009) uvádzajú, že základnou tendenciou zmien sociálnych potrieb v priebehu ochorenia je ich redukcia a potom sa vracajú. Zmeny sociálnych potrieb sa najčastejšie prejavujú v týchto oblastiach:

- potreba tvorivej práce, v ktorej človek prejavuje svoju aktivitu,
- potreba poznania sveta a seba samého,
- potreba sociálneho styku,
- potreba vytvárania kultúrneho prostredia.

Z hľadiska ekonomického zabezpečenia sú pacientom nápomocní aj sociálni pracovníci v orientácii zabezpečovania sociálnych životných potrieb. V priebehu hospitalizácie sa sociálne zázemie zužuje na minimálne priestory, preto posilňujeme pacientovu potrebu sociálneho zázemia rešpektovaním jeho teritória. Z hľadiska sociálneho pochopenia má pacient potrebu byť chápaný holistickým prístupom, pochopenie jeho sociálnych potrieb v rozsahu, na aký je zvyknutý. Spoločenská komunikácia v nemocničnom prostredí je ovplyvňovaná momentálnymi schopnosťami pacienta a možnosťami.

2.4 Uspokojovanie duchovných a spirituálnych potrieb

Škrla a Škrlová (2003) spiritualitu chápe, ako dimenziu, ktorú možno považovať za hnaciu silu v živote človeka a v jej strede sídli nádej. Nádej je dôležitou súčasťou emocionálnej

podpory. Čím má pacient väčšiu nádej, tým lepšie znáša svoj súčasný stav. Pokiaľ má pacient nádej, mali by ju zdravotnícki pracovníci ponechať v určitej miere, ktorú si pacient sám určí. Posilňovať nádej neznamená, že je nutné pacienta klamať.

Dôležité je motivovať pacienta na reálne ciele v časovo – primeranom horizonte, radovať sa aj z malých, ale dosiahnuteľných cieľov (Bužgová, 2015).

Stanovenie diagnózy skleróza multiplex je obvyčajne v období, kedy si človek plánuje budovať kariéru, rozmýšľa o založení rodiny, chce viesť normálny život. Vážne zasiahne do osobného, rodinného, pracovného, spoločenského života človeka. Je celkom prirodzené, že všetci (partner, deti, príbuzní, priatelia) majú obavy z budúcnosti. Zvyšujúca sa invalidita spolu s nedostatkom vedomostí o tomto ochorení spôsobuje prerastanie ich zdravotných ťažkostí. Človek pociťuje bezmocnosť, myslí si že jeho život už nemá zmysel, izoluje sa od okolia, odmieta pracovať a pod. Postupnou invaliditou sa chorí stávajú osobami so zdravotným postihnutím. V tejto fáze je najdôležitejší priebeh ochorenia čo najviac spomaliť a predĺžovať a skvalitniť ich aktívny život. Preto má v komplexnej starostlivosti nezastupiteľné miesto aj psychologická, sociálna a spirituálna starostlivosť. Sestra, ktorá je súčasťou multidisciplinárneho tímu je dôležitým záchytným bodom pre pacientov so sklerózou multiplex. Uspokojuje nie len ich fyzické, ale aj psychické, sociálne a spirituálne potreby pacientov. Sestra napĺňa v liečebnom procese pacienta i v pokročilom štádiu ochorenia sklerózy multiplex kľúčovú rolu. Je najbližšou poradkyňou, sprostredkovateľkou ďalších služieb i garantkou kvality ošetrovateľskej starostlivosti.

Poznámka: Grant: Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.
Označenie: KEGA 002PU-4/2020.

Použitá literatúra

1. BÁRTLOVÁ, S. MATULAY, S. *Sociologie zdraví, nemoci a rodiny*. 1. vyd. Martin: Osveta, 2009. 242 s. ISBN 978-80-8063-306-6.
2. BUŽGOVÁ, R. *Paliatívni péče ve zdravotnických zařízeních potřeby, hodnocení, kvalita života*. 1. vyd. Praha: Grada publishing, 2015. 168 s. ISBN 978-80-247-5402-4.
3. FARKAŠOVÁ, D. a kol. *Ošetrovateľstvo teória*. 3. doplnené vyd. Martin: Osveta, 2009. 244.s. ISBN 978-80-8063-322-6.
4. HAVRDOVÁ, E. a kol. *Roztroušená skleróza*. 1. vyd. Praha: nakladateľstvo Mladá fronta, 2013. 485 s. ISBN 978-80-204-3154-7.
5. HAVRDOVÁ, E. a kol. *Roztroušená skleróza v praxi*. 1.vyd. Praha: Galén, 2015. 161s. ISBN 978-80-7492-189-6.
6. MLYNKOVÁ, J. *Pečovateľství 2. díl*. 1. vyd. Praha: Grada publishing, 2010. 324 s. ISBN 978-80-247-3185-886.
7. OREL. M., FACOVÁ. V. a kol. *Člověk, jeho mozek a svět*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2009. 256 s. ISBN 978-80-247-2617-5.
8. OREL, M. *Nervové buňky a její svět*. 1. vyd. Praha: Grada publishing, 2015. 216. s. ISBN 978-80-247-5070-5.
9. PFEIFFER, J. *Neurologie v rehabilitaci*. 1. vyd. Praha: Grada publishing, 2007. 352 s. ISBN 978-80-247-1135.
10. PREISS, M. a kol. *Neuropsychologie v neurologii*. 1. vyd. Praha: Grada publishing, 2006. 368 s. ISBN 80-247-0843-4.
11. SEIDL, Z. *Neurologie pro studium i praxi*. 2. vyd. Praha: Grada publishing, 2015. 384 s. ISBN 978-80247-5247-1.
12. SLEZÁKOVÁ, Z. *Neurologické ošetrovateľstvo*. 1. vyd. Martin: Osveta, 2006. 165 s. ISBN 80-8063-218-9.

13. ŠKRLA, P. ŠKRLOVÁ, M. *Kreativní ošetrovatelský management*. 1. vyd. Praha : Advent - Orion, 2003. 485 s. ISBN 80- 7172- 841- 1.

Kontaktné údaje

Doc. PhDr. Ľubomíra Tkáčová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Katedra ošetrovatel'stva
email: lubomíra.tkacova@unipo.sk

KVALITA ŽIVOTA PACIENTA S OCHORENÍM SCLEROSIS MULTIPLEX

QUALITY OF LIFE OF A PATIENT WITH DISEASE SCLEROSIS MULTIPLEX

Dagmar Magurová, Ľubomíra Tkáčová, Ľudmila Majerníková, Anna Hudáková, Andrea Lengyelová

Abstrakt

Na kvalitu života je možné nazerať z rôznych uhlov pohľadu. Kvalita života, ako osobný pocit pohody, nadväzuje na všetky oblasti osobnosti človeka, jeho biologickú, psychickú, sociálnu, spirituálnu zložku a vyjadruje subjektívne ohodnotenie, ktoré sa odohráva v určitom kultúrnom, sociálnom a environmentálnom kontexte. Celkové posúdenie pacientovho vnímania chronického ochorenia a liečby je základným predpokladom účinného vykonávania terapeutických, edukačných alebo poradenských intervencií. Sclerosis multiplex (SM) charakterizuje fakt chronického ochorenia s mnohými problémami vo fyzickej, psychosociálnej a duchovnej dimenzii s dopadom na kvalitu života.

Kľúčové slová: kvalita života, ošetrovatel'stvo, pacient, Skleróza multiplex.

Abstract

We can contemplate about quality of life from different points of view. Quality of life as an private sense of well-being is linked to all spheres of one's personality, its biological, psychological, social, spiritual part and expresses subjective evaluation in cultural, social and environmental context. Complex analysis of patients perception of chronic disease is a core preposition of performing an effective therapeutic, educational and counseling interventions. Multiple sclerosis (MS) is characterized by the fact of chronic disease with many problems in the physical, psychosocial and spiritual dimensions with an impact on quality of life.

Keywords: quality of life, nursing, patient, multiple sclerosis.

ÚVOD

Sclerosis multiplex je chronické ochorenie, ktoré je charakterizované patologickou prítomnosťou zápalových ložísk v bielej hmote v rôznych oblastiach centrálného nervového systému (CNS), demyelinizáciou a tvorbou gliálnych jaziev. Kľúčovým diagnostickým a prognostickým fenoménom je diseminácia týchto ložísk v rôznych lokalizáciách CNS a v rôznom časovom období života. Priebeh choroby charakterizujú striedajúce sa ataky a remisie s postupným zhoršovaním zdravotného stavu. Postupnou progresiou ochorenia je pacient invalidizovaný a stráca sebestačnosť, čo v ňom budí pocity beznádeje. SM vyžaduje náročný multidisciplinárny prístup. Vychádzajúc z uvedeného vyplýva, že je žiadúce mať na mysli, že ochorenie Sclerosis multiplex môže vo viacerých oblastiach do značnej miery vo svojej progresívnej forme ovplyvniť kvalitu života.

1 SKLERÓZA MULTIPLEX A KVALITA ŽIVOTA

Skleróza multiplex (ďalej SM) je demyelinizačné ochorenie. Toto ochorenie patrí medzi imunitné ochorenia postihujúce centrálny nervový systém (CNS). Samotné ochorenie je však

sprostredkované na základe bunkovej imunity. Podstatou ochorenia je zápal s autoimunitným charakterom. V zápalových ložiskách sú okrem myelínu ničené v pomerne veľkej miere aj nervové vlákna (Havrdová et al. 2015). Myelín tvoria prevažne tuky a bielkoviny. Myelín umožňuje efektívne vedenie nervových vzruchov. Pri skleróze multiplex dochádza k deštrukcii myelínu. Deštrukcia myelínu následne vedie k spomalenému vedeniu impulzov (Brozman, 2011). SM charakterizujú príznaky spastickej obrny a príznaky poškodenia mozgových nervov (Slezáková, 2014). Skleróza je charakterizovaná morfológicky podľa kľúčových znakov demyelinizácie, zápalu, gliózy a axonálneho poškodenia. Príčina vzniku SM nie je úplne objasnená. Pravdepodobne však ide o kombináciu genetických faktorov, faktorov vonkajšieho prostredia a stavu imunitného systému človeka. Patomorfologickým podkladom je úbytok myelínu nervových vlákien (demyelinizácia) a axonálne poškodenie CNS (Slezáková 2014). Stratou myelínu dochádza k spomaleniu prenosu vzruchov alebo k ich vymiznutiu, dysfunkcii nervového systému a následnej senzorickej, motorickej a kognitívnej dysfunkcii. Klinický obraz môžeme rozdeliť do viacerých podskupín:

- optická neuritída – zahmlené videnie, bolesť pri pohyboch očnej gule, výpadky zorného poľa, porucha farebného videnia, strata zraku;
- internukleárna oftalmoplégia;
- senzitivná symptomatológia – hyperstézie, parestézie;
- centrálna obrny;
- vestibulocerebrálne poruchy - tremor, dyskoordinácia pohybu, dysartria, nystagmus;
- sexuálne a sfinkterové poruchy (Klímová 2006).

Prejavy SM sú u každého človeka veľmi individuálne. Známkami ochorenia závisia aj od toho, či pacient trpí benígnou alebo malígnou formou ochorenia. Na určenie závažnosti stavu pacienta so SM sa využíva tzv. Kurtzkeho škála (Špalek, 2011).

Pacient sa musí naučiť žiť s týmto ochorením, so všetkými obmedzeniami, rizikami liečby, aj s možnosťou zhoršenia zdravotného stavu. K pacientovi musíme pristupovať tak, aby bola zabezpečená čo najvyššia kvalita života nielen u chorého ale aj ľudí, ktorí sa oňho starajú. Dôležitá je psychosociálna podpora pacienta zo strany rodiny, aby tak lepšie dokázali zvládať ich úzkosť, strach, depresiu, či zúfalstvo (Magurová, Ondriová 2010).

Zdravotnícki pracovníci podporujú pacienta a rodinných príbuzných v realizácii zmien životného štýlu, zabezpečujú psychickú podporu, pomáhajú odstraňovať strach a obavy zo straty doterajšej kvality života, ako aj v neposlednom rade informujú jedinca o možnostiach byť súčasťou podporných skupín. Ochorenie výrazne ovplyvňuje kvalitu života pacientov v oblasti pohybového systému, sebaopatery, komunikácie, kognitívnych funkcií. Ochorenie vplýva na biologickú, psychickú, sociálnu a spirituálnu dimenziu človeka.

1.1 Všeobecné východiská kvality života

Kvalitu života chorého s ochorením SM môžeme chápať z rôznych uhlov pohľadu a to z hľadiska medicínskeho, sociologického a psychologického. Medicínsky pohľad – podľa Svetovej zdravotníckej organizácii sa definuje kvalita života ako jedincova percepcia jeho pozície v živote, v kontexte svojej kultúry a hodnotového systému a vo vzťahu k jeho cieľom, očakávaniam, normám a obavám. Sociologický pohľad – pojednáva o kvalitatívnych parametroch ľudského života, samotného životného štýlu a podmienok v spoločnosti. Pri psychologickom pohľade ide predovšetkým o vnútornú pohodu jednotlivcov a ich vlastnú spokojnosť so svojim životom. V tomto prípade môžeme hovoriť o kvalite života, ako o spokojnosti so svojim vlastným životom, alebo ju posudzovať ako prežívanú subjektívnu pohodu (Žumárová, 2012). Kvalitu života výstižne charakterizuje aj Mareš (In: Řehulka, Řehulková, 2006), ktorý uvádza, že ide o „*individuálne vnímanie svojej pozície v živote, v kontexte tej kultúry a toho systému hodnôt, v ktorom jedinec žije. Vyjadruje vzťah k vlastným cieľom, očakávaným hodnotám a záujmom. Zahrňuje komplexným spôsobom jedincove*

somatické zdravie, psychický stav, úroveň nezávislosti na okolí, sociálne vzťahy, jedincove presvedčenie, vieru, a to vo vzťahu k hlavným charakteristikám prostredia. Kvalita života vyjadruje subjektívne ohodnotenie, ktoré sa odohráva v určitom kultúrnom, sociálnom a environmentálnom kontexte ”.

Kvalita života je dynamický a meniaci sa proces, je ovplyvnená mnohými činiteľmi. Ošetrovateľská prax sa sústreďuje na starostlivosť o pacienta vo všetkých dimenziách, bio-psycho-socio-spirituálnych, pacienta vníma ako holistickú bytosť. Práve preto má ošetrovateľstvo významné postavenie medzi odborními, ktoré sa venujú problematike kvality života (Hudáková, Majerníková 2013). WHO (2013) definuje kvalitu života ako „*individuálne vnímanie ich postavenia v živote, v kontexte kultúry a hodnotových systémov, v ktorých žijú vo vzťahu k ich cieľom*“.

U chorých so SM je žiadúce brať do úvahy aj aspekty objektívnej a subjektívnej dimenzie kvality života. Objektívne dimenzie kvality života obsahujú zložky ako sú podmienky sociálneho života, sociálny status, fyzické zdravie, materiálne zaopatrenie, ako aj situáciu ekonomickú, sociálnu, zdravotnú a environmentálnu (Žumárová, 2012). Subjektívne dimenzie kvality života zahŕňujú samostatné komponenty, ktorými sú životná spokojnosť, spokojnosť s dôležitými životnými oblasťami, pozitívny afekt a nízka úroveň negatívneho afektu (Hudáková, Majerníková, 2013).

Vatehová, Vateha (2013) uvádzajú ponímanie kvality života zo strany: sociologicko-ekonomických konceptov, psychologických konceptov, aplikačných konceptov a syntetizujúcich modelov kvality života.

Hudáková a Majerníková (2013) uvádzajú, že kvalita života je priamo úmerná miere uspokojovania jeho základných biologických potrieb.

Kvalita života má 5 domén, patrí sem:

- *fyzická kvalita* - prežívanie bolesti, subjektívne hodnotenie pacienta, energia a vytrvalosť, pohyblivosť, schopnosť uvoľniť sa a závislosť na liekoch;
- *psychická kvalita* - prežívanie pozitívnych a negatívnych emócií, sebavedomie, sebahodnotenie, schopnosť koncentrácie a učenia;
- *nezávislosť* - odkázanosť na lieky a terapiu;
- *sociálne vzťahy* - adekvátnosť sociálnej opory, hodnotenie osobných vzťahov;
- *prostredie* - bývanie, okolie bývania, dostupnosť zdravotníckych zariadení, financie (Cinová et al. 2017).

1.2 Hodnotiace nástroje kvality života

Na meranie kvality života používame v ošetrovateľstve viacero metód ku ktorým môžeme zaradiť nasledujúce:

- *HRQoL (Health Related Quality of Life)* - model hodnotenia kvality života pacienta používaný na zistenie fungovania človeka vo vzťahu k chorobe, dopadu zdravia v jednotlivých oblastiach života a prežívanie pohody súvisiacej so zdravím (Gurková 2011). HRQoL koncept v sebe zahŕňa v oblasti koncipovaného konceptu zdravotný a funkčný stav osoby, v oblasti psychosociálnej dimenzie obsahuje emocionálne prežívanie, sociálne vzťahy a rolové fungovanie.
- *WHOQoL* - táto metóda merania kvality života sa považuje za jednu z najviac používaných. Vytvorená bola Svetovou zdravotníckou organizáciou vo forme dotazníka. Tento dotazník obsahuje 100 položiek zameraných na bio-psycho-sociálne prežívanie pacienta.
- *WHOQoL-BREF* - dotazník vytvorený z WHOQoL-100 a je jeho skrátenou formou. Pozostáva z položiek združených do 4 domén zdravia: fyzická, psychická, sociálna doména a prostredie. Rozpätie škál v jednotlivých otázkach je 1-5. Vyšší počet získaných bodov znamená vyššiu kvalitu života pacienta.

- *HAQ* - dotazník hodnotenia zdravia indexom neschopnosti patrí k sebaodhadzovacím škálam. Ide o najrozšírenejší test na hodnotenie fyzickej schopnosti, ktorý odráža aktivitu denného života pacienta. Dotazník obsahuje 20 otázok v ôsmich kategóriách. Každá z otázok hodnotí funkčný stav zdravia za uplynulý týždeň. Hodnotenie je od 0-3, kde hodnotenie 0 znamená úplnú fyzickú schopnosť a 3 fyzickú neschopnosť a disabilitu.
- *APACHE II (Acute Physiological and Chronic Health Evaluation System)*- hodnotiaci systém akútnych a chronických zmien. Vážnosť ochorenia sa posudzuje pomocou odchýlok od fyziologického stavu. Skóre je od 0- 71. Čím je vyššie skóre, tým je horší zdravotný stav pacienta.
- *Karnovsky index PSI (performance status index)* - v percentách vyjadrený názor na celkový stav pacienta, má hodnoty od 100 do 0, kde 100 je úplne zdravie a 0 predstavuje smrť.
- *Spitzerov systém* vyjadrenia kvality života QoL (Quality of Life of the Patient) – hodnotí pracovnú schopnosť, finančnú situáciu, fyzickú nezávislosť od iných, spôsob trávenia voľného času, pohodlie, bolesť, náladu, vedomosti. Test kvality života podľa Spitzera je tvorený 5 hlavnými oblasťami (aktivita, sebestačnosť, zdravie, podpora a spokojnosť). Maximálne skóre 11 bodov je odrazom vysokej kvality života. Minimálne skóre je 0 a znamená veľmi nízku kvalitu života.
- *Generické dotazníky* - globálne používané, výhodou je možnosť porovnávania kvality života pacientov bez rozdielov pohlavia, veku, či ochorenia. Najpoužívanejší dotazník hodnotí 9 aspektov kvality života. Medzi tieto aspekty patria fyzická zdatnosť, rola, bolesť, zdravie zo všeobecného hľadiska, vitalita, sociálne aktivity, emócie, duševné zdravie, zmena zdravotného stavu (Cinová et al. 2017).
- *Beck Depression Inventory* - škála hodnotiaca intenzitu a závažnosť depresie a jej symptómov. Škála zahŕňa v sebe prvky týkajúce sa beznádeje, podráždenosti, pocitov viny. Je zameraná aj na fyzické oblasti ako je únava, strata hmotnosti a nezáujem o sexuálny život. Škála sa skladá z 21 položiek, každá je zameraná na konkrétny symptóm depresie. Odpoveď na otázku sa zaznamenáva na štvorbodovej škále 0-3, kde napríklad 0 znamená nie som sklamaný, 1-sklamal som sa sám v sebe, 2-som zo seba veľmi znechutený a 3 znamená nenávidím sa.

1.3 Subjektívne vnímanie ochorenia SM a liečby

Vo všeobecnosti môžeme aj u chorých so SM nazerať z hľadiska troch oblastí a to: kognitívnej, afektívnej a konatívnej.

V kognitívnej oblasti sa najčastejšie stretávame s pojmami kognitívne spracovanie ochorenia, presvedčenia, mentálna reprezentácia, schéma ochorenia, kognitívna schéma. Kognitívna oblasť zahŕňa myšlienky, predstavy, interpretáciu, hodnotenie vnímaných symptómov a liečbu. Vo vzťahu k ochoreniu sú vymedzené tri spôsoby prehodnocovania chronického ochorenia a to: kognitívna zdôrazňujúca negatívny dopad ochorenia, kognitívna reduktujúca negatívny dopad ochorenia a kognitívna pridávajúca ochoreniu pozitívny dopad. Afektívna oblasť sa zameriava na emócie spojené s ochorením. U detí s celiakou častokrát vznikajú pocity úzkosti, neistoty, strachu. Konatívna oblasť je zameraná na konkrétne snahy, stratégie, správanie sa vo vzťahu k zdraviu, adherentné alebo non-adherentné správanie (Gurková,2017).

2 OCHORENIE SKLERÓZA MULTIPLEX A JEJ VPLYV NA KVALITU ŽIVOTA VO VYBRANÝCH OBLASTIACH

Kvalita života je u pacientov so SM výrazne znížená. Ochorenie vplýva na biologickú, psychickú, sociálnu a spirituálnu dimenziu človeka. Radí k ochoreniam, pri ktorom sa s narastajúcim trvaním mení aj kvalita života. Najdôležitejším parametrom hodnotenia kvality života je porucha hybnosti.

SM hlavne vo svojej progresívnej forme má veľmi veľký vplyv na kvalitu života, na psychický a fyzický stav pacienta, ale tiež výrazne zasahuje aj do života rodiny, nakoľko dochádza následne k sociálnej izolácii a k strate aktivít.

▪ Zmeny v životnom štýle

Zmeny v životnom štýle sa týkajú najmä cvičenia a pohybovej aktivity, stravovania, odstránenia nežiaducich škodlivých návykov a zmeny myslenia. Skleróza multiplex zasahuje do všetkých oblastí života, nevynímajúc rodinné, pracovné a ostatné sociálne vzťahy pacientov a rodiny. Skleróza multiplex je ochorenie, ktoré svojim ťažkým somatickým postihnutím výrazne vplýva na sociálnu oblasť pacienta a výrazne mení jeho sociálny status.

▪ Zmena v sociálnej oblasti a spoločenskej role

Skleróza multiplex s ťažkým fyzickým postihnutím negatívne vplýva na sociálnu situáciu pacienta, mení sociálny status a postavenie človeka v spoločnosti. Okruh kontaktov a priateľov sa zužuje. Menia sa jeho osobné a rodinné plány. Pacient si uvedomuje nevyhnutnosť zmeny plánov, ktoré sa týkajú jeho budúcnosti. Problematické je dosiahnutie osobných a profesionálnych rolí. Často dochádza k sebaľútosti, sklúčenosti až strate zmyslu života (Gulášová, 2004).

▪ Komunikácia

V pokročilom štádiu sa vyskytuje dysartria a dystónia. Reč je pomalá, s dlhými pauzami, občas aj nezrozumiteľná. Pacientov podporujeme k nácviku tréningu reči aj s odbornou pomocou logopéda. Pacient má zábrany komunikovať, utiahne sa pred spoločnosťou a často dôjde k úplnej izolácii.

▪ Kognitívne poruchy

Zmena v oblasti kognitívnych funkcií sa prejaví najmä zhoršením pozornosti, problémom s pomenovaním predmetov, krátkodobej pamäte. Pacienti dlho hľadajú vhodné slová, a výrazne je zhoršená aj koordinácia. Na zlepšenie pamäte sa odporúča vytvorenie denného rutinného režimu, ako aj písanie si všetkých činností, ktoré chce počas dňa vykonať.

▪ Psychické problémy vo vzťahu ku SM

Súvisia s progresiou ochorenia, pacienti majú strach zo zlyhania a zmeny vnímania seba a svojho tela ako aj zníženia sebavedomia. Emočnú reakciu pacienta na chorobu môžeme deliť do troch fáz:

- Postoj k prvým príznakom choroby - postoj a charakter reakcií závisiaci od toho, či ochorenie začína postupne, alebo náhle. Pri náhlom priebehu sú pacienti šokovaní prudkými zmenami, ktoré v ich živote prebiehajú, zrakové vnímanie, poruchy hybnosti, bolesť, únava, nesústredenosť.
- Postoj k skutočnosti, že má diagnostikovanú SM - obyčajne fáza šoku, emocionálne reakcie sprevádzané ľahostajnosťou, vyrovnanosťou, bezmocnosťou, popieraním vážnosti stavu, vierou vo vyliečenie.
- Celkový postoj k ochoreniu - najväčším problémom je vyrovať sa s obmedzenou hybnosťou, poruchou koordinácie, poruchou reči ako aj zraku (Gulášová, 2004).

▪ Cestovanie a SM

Cestovanie v stabilizovanom stave, bez atakov je vhodnou psychoterapiou. Neodporúčajú sa tropické krajiny, kde by dochádzalo k prehrievaniu organizmu človeka. Lieky pri cestovaní potrebné prepravovať vždy v originálnych baleniach, v chladiacom boxe, spolu s liekmi

pacient musí mať vytlačený zoznam liekov s potvrdením od lekára. Dôležité je uistiť sa o bezbariérových prístupoch v ubytovacích zariadeniach (Havrdová et al. 2015).

- Pohybová aktivita pacienta so SM

Až 64-85% pacientov so SM má poruchu chôdze. Pre pacientov s poruchou chôdze pozorujeme problém pri presúvaní, problém s rovnováhou, koordináciou pohybov, ako aj svalové kŕče a ťahanie končatiny za sebou. Subjektívne pacienti uvádzajú slabosť v končatinách, pocit ťažkých nôh. Následne s progresiou sa vyvíja paréza, spasticita, kontraktúry.

- Únava a odpočinok

Únava negatívne vplýva na osobný, rodinný aj sociálny život a narúša kvalitu života. Unavený pacient je podráždený, odmieta chodiť do spoločnosti, komunikovať, hrozí úplná izolácia. Súčasťou terapeutického postupu je zmena spánkového režimu, využívanie medikamentózneho liečby, ako aj aplikácia chladu (Mikul'ová, Kociová, Longauerová 2012).

- Sebaopatera

Prítomnosť tremoru, porucha chôdze, rovnováhy, únava, poruchy spánku, depresia, parestézie, spasticita a kognitívne poruchy majú vplyv na schopnosť sebaopatery. S postupujúcou progresiou ochorenia dochádza k poruchám pohyblivosti, citlivosti, rovnováhy, poruche jemnej motoriky a koordinácie pohybov. To má veľký vplyv na úroveň sebaopatery. K zabezpečeniu sebastačnosti volíme rôzne kompenzačné pomôcky, ako napr.: mäkkú špongiu z bavlny alebo froté materiálu, uľahčujúce manipuláciu a samotnú starostlivosť o hygienu, sprchovanie s použitím sedačky. Pri čistení zubov majú pacienti problém v dôsledku poruchy jemnej motoriky s otváraním a zatváraním zubnej pasty. Na uľahčenie sedu pacienta na WC používame nadstavec na WC dosku (Kantorová, Kurča, Michalík, 2012).

- Vyprázdňovanie

Pri uspokojovaní potreby vyprázdňovania močového mechúra často riešime problém urgencie, retencie, inkontinencie, spazmov močového mechúra a infekcie močových ciest. Využívame nefarmakologické metódy riešenia týchto problémov ako napr. autokateterizáciu pri retencii, odporúčame používať absorbčné pomôcky a posilňovať svalstvo panvového dna pri inkontinencii.

- Sexualita

Skleróza negatívne ovplyvňuje všetky sexuálne funkcie. Najčastejšie je to porucha erekcie, zníženie alebo absencia libida a retardovaná ejakulácia. Často sa vyskytuje absencia orgazmu, čo vedie k poklesu záujmu o sexuálny život (Kantorová, Kurča, Michalík, 2012).

- Tehotenstvo a skleróza multiplex

Interferóny beta sú zaradené medzi liečivá, ktoré nie je vhodné užívať počas tehotenstva, nakoľko vedecké štúdie ukázali, že liek nie je vhodné predčasne vysadiť z liečby, pretože tým sa zvyšuje pravdepodobnosť výskytu atakov SM v čase plánovaného tehotenstva (Havrdová et al. 2015).

Uviedli sme len vybrané oblasti súvisiace s ochorením SM a jeho vplyvom na kvalitu života. Vplyv na kvalitu života má veľmi význačnú aj liečba, liečebné postupy, ako aj očakávania pacienta, vývoj ochorenia, regresie, alebo progresie príznakov.

ZÁVER

Problémy každého pacienta so SM sa musia riešiť individuálne s holistickým prístupom. Udržať kvalitu života pacienta, znamená upraviť si životný štýl vo všetkých oblastiach. Byť pacientovi nápomocný pri zostavovaní denného režimu, v ktorom sa bude striedať aktivita a oddych primerane jeho aktuálnemu zdravotnému stavu. Pacient si musí byť vedomí faktu, že ide o chronické ochorenie, musí sa naučiť sa žiť s rizikami liečby, bolesťou, hrozbou zhoršovania ochorenia. Vychádzajúc z týchto atribútov je u chorých so SM potrebné podľa

možnosti predchádzať stresovým situáciám, eliminovať a zvládať ich, poskytnúť dostatok informácií o ochorení, jeho priebehu, možnostiach liečby a relaxačných technikách. Postupnou progresiou ochorenia je pacient invalidizovaný a stráca sebestačnosť, čo v ňom vyvoláva pocity beznádeje. Je potrebné si uvedomiť, že aj malé zlepšenie zdravotného stavu je veľkým významom pre pacienta s ochorením SM. Choroba síce mení život a berie určité možnosti, ale v žiadnom prípade neznižuje ľudskú dôstojnosť. Je dôležité aby sa pacientovi dostávalo dostatok podpory a pochopenia od jeho blízkych, čo môže výrazne zlepšiť jeho psychický stav aj sociálny status.

Príspevok vznikol v rámci projektu „Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex“. KEGA 002PU-4/2020

Použitá literatúra

1. BROZMAN, M. Demyelizačné ochorenia. In: BROZMAN, M. a kol., *Neurológia: Učebnica pre zdravotnícke odbory univerzitného štúdia ošetrovateľstvo, záchranárstvo, fyziatria a rehabilitácia, psychológia, špeciálna pedagogika*. Martin: Osveta, 2011. s. 147-148. ISBN 978-80-8063-339-4.
2. CÍNOVÁ, J., ONDRIOVÁ, I., LIZÁKOVÁ, E. *Kvalita života detí pri vybraných chronických ochoreniach*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. 2017. 132s. ISBN 978-80-555-1827-5.
3. GULÁŠOVÁ, I. Psychické problémy pacienta s diagnózou sclerosis multiplex. In *Meduca*. [online]. 2004. [cit. 2019-02-11]. č.1, s. 47-50. Dostupné na: <<http://www.solen.sk/pdf/Gulasova.pdf>>.
4. GURKOVÁ, E. *Hodnocení kvality života*. Praha: Grada. 2011. 223s. ISBN 978-80-247-3625-9.
5. GURKOVÁ, E. *Nemocný a chronické onemocnění* (edukace, motivace a opora pacienta). Praha: Grada, 2017. 192 s. ISBN 978-80-271-0461-1.
6. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza v praxi*. Praha: Galén. 161s. 2015. ISBN 978-80-7492-189-6.
7. HUDÁKOVÁ, A., MAJERNÍKOVÁ, E. *Kvalita života seniorů v kontextu ošetrovateľství*. České Budějovice: Protisk, s.r.o., 2013. 128s. ISBN 978-80-247-4772-9.
8. KANTOROVÁ, E., KURČA, E., MICHALIK, J. Hodnotenie kvality života pacientov so sclerosis multiplex. In *Neurológie v praxi*. 2012, roč.13. č.4. s. 211-214. ISSN1213-1814.
9. KLÍMOVÁ, E. Skleróza multiplex-informácie pre prax. In *Via practica*. 2006, roč.3,č.5, s.249-255. Dostupné na: <<http://www.solen.sk/pdf/fe77d499038bbf7b489f13fc30c42d5a.pdf>>.
10. MAGUROVÁ, D., ONDRIOVÁ, I. Psychologicko-sociálne atribúty sclerosis multiplex. In: *Neurologie pro praxi* [online]. 2010. roč. 11, č. 5, s. 336 – 338 [cit. 22. novembra 2014]. ISSN 1803-5280. Dostupné z: <http://www.neurologiepropraxi.cz/pdfs/neu/2010/05/13.pdf>
11. MIKULÁKOVÁ, W., KOCIOVÁ, K., LONGAUEROVÁ A. Únava u pacientov so sklerózou multiplex. Prešovská univerzita v Prešove. [online] .2012. [cit. 2019-01-15]. Dostupné na: <https://www.unipo.sk/public/media/10304/Mikulakova,%20Kociova,%20Longauerova_%C3%BAvana%20pacientov%20so%20SM.pdf>.
12. ŘEHULKA, E., ŘEHULKOVÁ, O. Kategorie kvality života v psychologii zdraví. In: *Škola a zdraví 21*. Brno: MU, 2006, s.584-589. ISBN 80-210-4071-8.
13. SLEZÁKOVÁ, Z. *Ošetrovateľství v neurologii*. Praha: Grada. 2014. 232s. ISBN 978-80-247-48689.

14. ŠPALEK,P. Sclerosisi multiplex-roztrúsená skleróza. In ZZZ.sk[online].2011. Dostupné na: <<https://www.zzz.sk/clanok/10902-sclerosis-multiplex-roztrusenaskleroza>>.
15. VATEHOVÁ,D., VATEHA, R. *Manažment ošetrovateľskej starostlivosti o pacientov s vybranými chronickými chorobami*. Martin: Osveta, 2013. 200s. ISBN 978-80-8063-383-7.
16. ŽUMÁROVÁ, M. *Subjektívni pohoda a kvalita života seniorů*, Prešov: Akcent print. 2012. 178 s. ISBN 978-80-89295-43-2.

Kontaktné údaje

PhDr. Dagmar Magurová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove, FZO
Partizánska 1, 08001 Prešov
email: dagmar.magurova@unipo.sk

REŠPEKTOVANIE ĽUDSKEJ DÔSTOJNOSTI U SENIOROV A UMIERAJÚCICH

RESPECT FOR HUMAN DIGNITY IN SENIORS AND THE DYING

*Dagmar Magurová, Jana Cuperová, Lívia Hadašová, Terézia Fertal'ová,
Iveta Ondriová, Ľubomíra Tkáčová*

Abstrakt

Zachovanie ľudskej dôstojnosti u seniorov a umierajúcich je morálnou povinnosťou každého zdravotníckeho pracovníka. Ľudská dôstojnosť je základom pre ľudské práva aj preto, že patrí medzi základné ľudské potreby. Vo všeobecnosti znamená status človeka, kde sa kladie dôraz na osobitnú výnimočnosť a jedinečnosť každého človeka. Najviac sa dostáva do popredia u chorých, ktorí nie sú schopní sa o seba postarať odkázaných na pomoc iných, u seniorov, ľudí trpiacich nevyliciteľnou chorobou. Práve v takých situáciách je na mieste, aby bola pacientovi poskytnutá taká odborná pomoc, aby si v ťažkých chvíľach, ktoré mu choroba priniesie zachoval dôstojný život, a aby mu bola poskytnutá taká pomoc, ktorá zaistí, že bude v súlade s ich právami a zachovaním ľudskej dôstojnosti. Umierajúci pacienti majú právo na uľahčenie svojho utrpenia podľa najnovších vedeckých poznatkov, zároveň majú právo na humánnu terminálnu starostlivosť a na dôstojné zomieranie.

KLúčové slová: ľudská dôstojnosť, senior, umierajúci, ošetrovatel'stvo

Abstract

Preserving of human dignity for the seniors and the dying is a moral duty of every healthcare professional. Human dignity is fundamental to human rights also because it is one of the basic human needs. In general, the status of a person where the emphasis is on the special exceptionality and uniqueness of each person. It comes to the forefront most at patients who are unable to take care of themselves who depend on the help of others and at the elderly, people suffering from an incurable disease. In such situations that it is appropriate for the patient to be provided with professional assistance to maintain a dignified life in the difficult times that the disease brings, and to be provided with assistance that ensures that it is in accordance with their rights and preservation of human dignity. Dying patients have the right to ease their suffering according to the latest scientific knowledge, as well as the right to humane terminal care and a dignified death.

Key words: human dignity, senior, dying, nursing

1. ÚVOD

Chrániť a rešpektovať ľudské práva a ľudskú dôstojnosť patrí k etickým, morálnym povinnostiam sestry, ako aj všetkých členov ošetrovateľského tímu. Dôstojnosť znamená vo všeobecnosti status človeka, ktorý si zaslúži rešpekt a vzťahuje sa na jeho výnimočnosť a jedinečnosť. *Inherentné vymedzenie dôstojnosti* náleží človeku od narodenia, nakoľko vyplýva zo samotného ľudského bytia. *Kontigentný výklad dôstojnosti* je odvodený od istých kvalít človeka, individuálnej zásluhy, spoločenského výkonu či postavenia. Dôstojnosť ľudskej osoby spočíva v nedotknuteľnom práve každého (Ondriová a kol. 2014).

Človek má svoju inherentnú dôstojnosť preto, že je človekom a nemôže ju stratiť kvôli ochoreniu. Ľudská bytosť je vždy cieľom a nie prostriedkom k inému cieľu. Záujmy a blaho ľudskej bytosti sú nadradené záujmom spoločnosti a vedy. Človeka musíme rešpektovať v jeho celistvosti a vzájomných vzťahoch (Munzárová, 2005. In: Ondriová a kol. 2014).

Pod ľudskou dôstojnosťou môžeme rozumieť akúkoľvek dôstojnosť týkajúcu sa človeka a rôznych stránok jeho života, ľudských vecí. Z hľadiska dichotomického triedenia ľudskej dôstojnosti môže ísť o *intrinsickú* a *extrinsickú*. *Intrinsická ľudská dôstojnosť* sa poväčšine charakterizuje ako vnútorná, esenciálna a inherentná charakteristika každého človeka do takej miery akej je človekom. *Extrinsická ľudská dôstojnosť* vzhľadom na človeka je vonkajšou, náhodnou charakteristikou, ktorú človek môže získať, stratiť, ale aj nadobudnúť v rôznej miere a je premenlivá v závislosti od okolnosti. Pri starostlivosti o umierajúcich je spomínaná dôstojnosť ako jeden z cieľov, keď nie je možné uzdravenie ani stabilizácia zdravotného stavu človeka (Čáp, Palenčár, Kurucová, 2016).

2. ĽUDSKÁ DÔSTOJNOSŤ V STAROBE

Dôraz na rešpektovanie ľudskej dôstojnosti v starobe je jedným zo spôsobov aplikácie ľudských práv v praxi a vedie ku skvalitneniu starostlivosti.

Staroba predstavuje v súčasnej dobe jedno z neprávom zabúdaných a marginalizovaných životných období, s ktorým je spojený celý rad predsudkov a stereotypných očakávaní. Staroba nie je choroba, aj keď je typická polymorbiditou. Strata sebestačnosti nie je nevyhnutným, zákonitým dôsledkom starnutia. Všeobecne je staroba vnímaná ako životná etapa spojená s chorobou, bolesťou, nevykonnosťou, nesebestačnosťou a závislosťou. Spoločnosť niekedy vníma seniorov ako príťaž, často je degradovaná ich dôstojnosť, čo môže viesť k strate sebaúcty ako aj úcty k životu vôbec (Klímová, Magurová, 2013).

Staroba je časovo konečnou etapou života a ide o prirodzený úsek v ontogenetickom vývine človeka. Starnutie je nezvratný biologický proces. Rovnako ako iné vývinové štádiá má svoje špecifické znaky, odlišujúce sa od predchádzajúcich životných etáp. Nastávajú zmeny v somatickej, psychickej, sociálnej a duchovnej oblasti s prevažne regresívnym charakterom a sú nezvratné (Hanzlíková a kol., 2006).

Dĺžka života je geneticky podmienená a preto sa predpokladá multifaktorálny typ dedičnosti. Základné mechanizmy starnutia sú ovplyvnené spôsobom života a prostredím, v ktorom človek žije. Staroba je odrazom celého života a je výsledkom pôsobenia viacerých faktorov (Poledníková a kol., 2006). V mnohých historických kultúrach bolo starnutie *a staroba obdarené dôstojnosťou a sprevádzané úctou*. Starší ľudia boli uznávaní vzhľadom pre svoju múdrosť, skúsenosť a vnímaní ako jedinečné dedičstvo každej rodiny a rodu (Hegyi, 2001). So vznikom kultu mladosti a krásy vzniká niekedy opačný extrém- *ageizmus*, ktorý má podobu diskriminácie ľudí vyššej vekovej kategórie. *Ageizmus predstavuje významný zásah do hodnoty a dôstojnosti človeka* v kontexte vekovej diskriminácie. Môže viesť k vekovej segregácii a vyčleňovaniu starších ľudí zo spoločnosti (Křivohlavý, 2002).

Rešpektovanie a zachovanie ľudskej dôstojnosti musí byť v súlade s fenoménmi akými *sú úcta k človeku, spravodlivosť, autonómia, anonymita, prospernosť a dôvernosť*.

O autonómii staršieho človeka sa uvažuje najmä v súvislosti s nástupom rôznych funkčných obmedzení resp. zdravotných problémov. Rešpekt k autonómii pacienta, k jeho nezávislému a samostatnému konaniu, je jedným z najdôležitejších princípov vzťahu zdravotníckeho pracovníka- pacient. Je to forma slobodnej aktivity vo vzťahu lekár- pacient, sestra- pacient. Je to forma slobodnej aktivity vo vzťahu k rozhodovaniu o vlastnom zdraví, živote a smrti. Autonómia predpokladá u pacientov schopnosť nielen vnímať, ale aj zvažovať a riešiť problémy podľa prianí, plánov a životnej reflexie. Bumbálek (2005) a Kalvach a kol. (2008) poukazujú na riziko nazerania na seniora ako na neperspektívneho, nespolupracujúceho a v tomto kontexte „bezcného“, čo môže viesť k fenoménu „zvecnenia“ prístupu k pacientovi. To

znamená, že profesijné výkony sa vykonávajú neosobne, človek predstavuje akýsi „neživý objekt“.

Umenie dôstojne starnúť a zabrániť predčasnému nástupu rôznych obmedzení v starobe je v rukách každého z nás. Nevyhnutnosťou pri starostlivosti o seniorov je uvedenie si hodnoty ľudského života v starobe a význam, ktorý sa jej v spoločnosti pripisuje.

Geriatrickí pacienti predstavujú špecifickú skupinu aj z hľadiska poskytovanej zdravotnej starostlivosti. Okrem polymorbidity, disability, *stareckej krehkosti* a iných somatických problémov, majú seniori aj iné, širokospektrálne zmeny alebo poruchy správania. Komplexnosť starostlivosti zahŕňa multidisciplinárny prístup. Zdravotná starostlivosť vyžaduje dôverný vzťah zdravotník a pacient, pretože taký stav predurčuje ich následnú vzájomnú spoluprácu.

V tejto súvislosti rozoznávame tradičné modely vzájomného vzťahu medzi zdravotníkom a pacientom:

- autonómny vzťah predstavuje úplné rešpektovanie slobodnej vôle pacienta a abdikáciu na profesionálnu dominanciu,
- paternalistický vzťah- zdravotník sa rozhoduje na základe odbornosti a profesionality zahŕňa povinnosti a záväzky vyplývajúce zo vzdelania, skúseností a zodpovednosť k spolupracovníkom a menej skúseným.

Pri ošetrovateľskej starostlivosti o seniorov máme na pamäti viaceré možné riziká, tak ako ich uvádza Muhlpaehr (2005) a to:

- veková diskriminácia, ageizmus,
- segregácia, vytesňovanie, nedobrovoľný život mimo spoločnosti,
- predsudky, napr. preceňovanie chorobnosti a poklesu funkčnej zdatnosti v starobe,
- podozrievanie z prítomnosti diskreditujúcich problémov,
- podceňovanie liečiteľnosti zdravotných problémov a potreby vekovej modifikácie zdravotníckych a iných služieb,
- maladaptácia na starobu a s ňou spojenú zmenu sociálnych rolí,
- osamelosť,
- rýchly vývoj spoločnosti, strata konkurencieschopnosti na trhu práce, zhoršenie orientácie v spoločenskom dianí a medzigeneračná komunikácia,
- zvýšené riziko straty sebestačnosti,
- pokles schopnosti a vôle signalizovať svoje potreby a problémy,
- manipulovanie, strata rozhodovacích možností,
- ekonomické zbedačovanie znemožňujúce uspokojiť potreby jedinca,
- zanedbávanie a týranie nesebestačných jedincov, ktoré je nevyhnutné poznať a zaujať k nim adekvátny postoj.

Ošetrovať seniora s úctou k ľudskej dôstojnosti vyžaduje dodržiavanie istých zásad:

- rešpektovať potrebu sebaúcty človeka,
- zabráňovať akejkoľvek diskriminácie pacienta,
- umožňovať prejavy slobodnej vôle a voľbu zodpovedného konania na základe ohľaduplného informovania o podstate ochorenia, ošetrovateľských postupoch ich význame pre pacienta, je potrebné získať informovaný súhlas pacienta alebo akceptovať ich informované odmietnutie,
- zmierňovať utrpenie chorého v súlade s aktuálnymi poznatkami o človeku, ako celostnej bytosti (Nemčeková, 2008. In: Ondriová a kol. 2014).

Walsh a Kowankova (2002) popísali jednoduché spôsoby ochrany dôstojnosti tak, ako sú uvedené v tab. 2.1

Tabuľka 2.1 Prvky dôstojnosti identifikované ošetrovateľmi a pacientmi (upravené podľa Walsh a Kowanko, 2002. Zdroj: Payneová a kol., 2007, s. 68)

Prvky dôstojnosti podľa odborníkov v ošetrovateľstve	Prvky dôstojnosti podľa pacientov
Súkromie tela	Nevystavovanie pohľadom
Súkromný priestor	Taktné zaobchádzanie
Pozornosť k emóciám	Pozornosť
Ponechanie dostatočného času	Mať čas
Pacient ako osoba	Byť vnímaný ako osoba
Telo ako predmet záujmu o starostlivosť	Telo ako predmet záujmu a starostlivosti
Preukazovať rešpekt	Byť rešpektovaný
Nechat' pacienta rozhodovať	Mať čas sa rozhodovať

3. ĽUDSKÁ DÔSTOJNOSŤ PRI UMIERANÍ A DÔSTOJNÁ SMRŤ

Človek je aj v procese umierania a smrti jedinečnou bytosťou, ktorá si zaslúži jedinečnú starostlivosť a dôstojnosť. S dôstojnosťou človeka sa najužšie spája **úcta k človeku**. Človek si zaslúži dôstojnosť v chorobe, zomieraní, bez rozdielu veku, pohlavia, národnosti, má právo zomrieť pokojnou a dôstojnou smrťou.

Utrpenie a umieranie nemôže pripraviť človeka o dôstojnosť. Medzi najdôležitejšie aspekty dôstojného zomierania a dôstojnej smrti je blízkosť druhého človeka, nakoľko nikto nemá zomierať sám. Umierajúci má právo zomrieť v pokoji, dôstojne, ušetrený bolesti a pritom si zachovať svoju individualitu.

Zachovanie ľudskej dôstojnosti je morálnou povinnosťou každého zdravotníckeho pracovníka. Dôležité je zabrániť akejkoľvek diskriminácii pacienta, umožniť mu slobodne vyjadriť jeho vôľu, zachovať jeho voľbu zodpovedne sa rozhodnúť o liečebných, diagnostických či ošetrovateľských postupoch. Zmierňovať utrpenie a bolesť, poskytovať emocionálnu a duchovnú podporu patria medzi dôležité aspekty pri starostlivosti o umierajúcich pacientov (Nemčeková a kol. 2004).

Podľa Guo a Jacelon (2014. In: Čáp, Palenčár, Kurucová, 2016) je dôstojné umieranie základné ľudské právo, subjektívna skúsenosť a zároveň hodnota ovplyvnená inými.

Dôstojné umieranie znamená, že proces umierania ma tieto charakteristiky:

- umieranie s minimom obťažujúcich symptómov a obmedzením invazívnych intervencií,
- byť ľudskou bytosťou a sám sebou,
- zachovanie autonómie, nezávislosti,
- dosahovanie existenciálnych a spirituálnych cieľov,
- mať sebaúctu,
- byť rešpektovaný druhými,
- mať súkromie,
- zachované zmysluplné vzťahy s blízkymi,
- mať starostlivosť v pokojnom, bezpečnom prostredí.

Najviac rozpracovaným prístupom k dôstojnému umieraniu je *konceptia Chochinova* (2012). Vytvoril model dôstojnosti (*Dignity Model*) integrujúci tri kategórie faktorov vplyvajúce na vlastné prežívanie dôstojnosti (*Illness – Related Issues*); repertoár zachovania dôstojností (*The Dignity – Conserving Repertoire*) ako postoje pacienta ovplyvňujú prežívanie dôstojnosti; inventár sociálnej dôstojnosti (*The Social Dignity Inventory*), čo znamená ako kvalita interakcie môže ovplyvniť prežívanie vlastnej dôstojnosti (Chochinov et al., 2006a. In: Čáp, Palenčár, Kurucová, 2016).

Aby sme zabránili pocitu straty dôstojnosti je nevyhnutné, aby zdravotnícki pracovníci mali na pamäti špecifické aspekty týkajúce sa aj dôstojnej smrti.

Kisvetrová (2018) definuje päť kategórií dôstojnej smrti:

- *Smrť bez utrpenia*- ide o tmenie fyzického a duševného utrpenia.
- *Smrť so zníženým zásahom lekárskeho zákroku*- znamená, že umieranie sa nemá predlžovať, a preto by pacient nemal byť umelo zaťažovaný rôznymi invazívnymi zaťažujúcimi vyšetreniami.
- *Smrť s pocitom bezpečia*- v prostredí kde sa pacient cíti bezpečne a kde je prítomná jemu blízka osoba.
- *Smrť s ohľadom na autonómiu* - znamená poskytovanie starostlivostí do posledných chvíľ života, a rešpektovanie jedinečnosti ľudskej bytosti, jej hodnoty, a to aj v období nevyliciteľného ochorenia.
- *Smrť so zmierením* - znamená pokojnú smrť, zomierajúci pacient je zmierený so smrťou, a mal možnosť sa rozlúčiť so svojimi blízkymi.

Dôstojné umieranie a dobrá smrť v sebe neoddeliteľne zahrnujú nielen kvalitu poskytovanej starostlivosti ale aj pacientove subjektívne hodnotenie a prežívanie konca života.

4. ZÁVER

Pocit straty dôstojnosti môže byť úzko spojený s pocitom zlej kvality života, ktorý môže vyústiť až pacientovou túžbou zomrieť. Pacienti môžu prežívať strach zo straty kontroly nad vlastnou osobou, strach z bolestivého zomierania, a to všetko môže ovplyvniť ich kvalitu života v posledných chvíľach ich života. Obavy zomierajúcich pacientov z narušenia ich vlastnej dôstojnosti, môžu úzko súvisieť s poskytovaním zdravotnej starostlivosti a spôsobmi správania sa zdravotníckych pracovníkov. Zdravotnícki pracovníci musia vytvoriť pre pacientov také podmienky, aby bola vždy ich dôstojnosť a potreby naplnené v plnej miere.

Príspevok vznikol za podpory projektu KEGA: 012PU-4/2018. „Podiel ošetrovatel'stva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou“

Použitá literatúra

1. BUMBÁLEK, M. Starnutie populácie. In: *Schola gerontologica*. Brno, Masarykova univerzita, 2005. s.21-41. ISBN 80-210-3838-1.
2. ČÁP,J., PALENČÁR, M., KURUCOVÁ, R. *Ľudská dôstojnosť v kontexte smrti a umierania*. Martin: Osveta, 2016. 185s. ISBN 978-80-8063-448-3.
3. HANZLÍKOVÁ, A. a kol. *Komunitné ošetrovatel'stvo*. 2. vyd. Martin: Osveta, 2006. 280s. ISBN 80-8063-213-8.
4. HEGYI, L. *Klinické a sociálne aspekty ošetrovania starších ľudí*. 1. vyd. Trnava: Trnavská univerzita, Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce, 2001. 127s. ISBN 80-88908-80-9.
5. KALVACH, Z., ZADÁK, Z., JIRÁK, R. ZAVÁZALOVÁ, H., HOLMEROVÁ, I., WEBER, P. a kol.,. *Geriatrické syndromy a geriatrický pacient*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2008. 336 s. ISBN 978-80-247-2490-4.
6. KISVETROVÁ, H. *Péče v závěru života*. Praha: Maxdorf, 1. vydání. 2018. 149s. ISBN 978-80-7345-496-8.
7. KLÍMOVÁ, E., MAGUROVÁ, D. a kol. *Teória a prax v starostlivosti o chorého s Alzheimerovou chorobou*. Prešovská univerzita v Prešove: Fakulta zdravotníckych odborov, 2013. 235 s. ISBN 978- 80-555-0936-5.
8. KŘIVOHLAVÝ, J. *Psychologie nemoci*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2002. 198 s. ISBN 80-247-0179-0.
9. MUHLPARCH, P. 2005. *Schola gerontologica*. Brno: Masarykova Univerzita 2005. 314 s. ISBN 80-210-3838-1.

10. NEMČEKOVÁ, M. a kol. *Etika v ošetrovatel'stve*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2004.142 s. ISBN 978-80-8068-812-7.
11. ONDRIOVÁ, I., CINOVÁ,J., RYBÁROVÁ, L., ŠULIČOVÁ, A. *Vybrané kapitoly z ošetrovatel'skej etiky*. Prešov: Vydavateľ'stvo Prešovskej univerzity, 2014. 141 s. ISBN:978-80-555-1176-4
12. PAYNEOVÁ,S., SEYMOUROVÁ J.,INGLETONOVÁ CH. *Principy a praxe paliatívni péče*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, 2007. 807s. ISBN 978-80-87029-25-1.
13. POLEDNÍKOVÁ, L. a kol. *Geriatrické a gerontologické ošetrovatel'stvo*. Martin: Osveta, 2006. 216s. ISBN 80-8063-208-1.

Kontaktné údaje

PhDr. Dagmar Magurová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove, FZO
Partizánska 1, 08001 Prešov
Tel.:+421 948 272778
email: dagmar.magurova@unipo.sk

PREVENCIA SYNDRÓMU KREHKOSTI U PACIENTOV S DEMENCIOU

PREVENTION OF FRAILTY SYNDROME AMONG PATIENTS SUFFERING FROM DEMENTIA

Dagmar Magurová, Lubomíra Tkáčová, Jana Cuperová, Iveta Ondriová

Abstrakt

Syndróm frailty je definovaný, ako pribúdajúci stav ťažkostí a funkčných deficitov u seniora. Hovoríme o komplexnom geriatrickom syndróme, ktorý je definovaný úbytkom funkčných náhrad, kompenzačných a adaptačných mechanizmov a zvýšenou zraniteľnosťou voči vonkajším a vnútorným stresorom. Z pohľadu ekonomického, sociálneho a medicínskeho sa neustále dĺžka života predlžuje. Preto by sme sa mali zamerať na preventívne opatrenia v geriatrickom ošetrovatelstve. Dôležitou a zásadnou povinnosťou by mala byť aj edukácia preventívnych opatrení, ktoré sú zamerané na syndróm frailty, krehkosti.

Kľúčové slova: *syndróm frailty, prevencia, demencia*

Abstract

Frailty syndrome is defined as cumulative stage of difficulties and functional deficits among seniors. We are talking about complex geriatric syndrome that is defined by decreasing number of functional replacements, compensating and adaptive mechanisms and higher vulnerability to internal and external stress factors. From economic, social and medical point of view, life span is prolonging. That's why we should concentrate on preventive precautions in geriatric nursing. Important and essential responsibility should also be education about preventive precautions connected to frailty syndrome.

Key words: *frailty syndrome, prevention, dementia*

Demencie sú poruchy, pri ktorých dochádza k podstatnému zníženiu úrovne pamäti a ďalších kognitívnych funkcií. Každá zmena stavu, každý príznak pripomínajúci demenciu či inú zmenu duševného stavu vyžaduje odborné posúdenie lekárom – špecialistom. Diagnostika demencie je proces, na ktorom sa významne podieľa viacero rovnocenných zložiek (Klímová, Magurová a kol., 2013). Liečba demencie by mala byť konzultovaná v tíme odborníkov poskytujúcich komplexnú starostlivosť. Okrem farmakologickej liečby by sa mala uplatniť integrujúca a následne aktivačná terapia a tréning kognitívnych funkcií (Hátlová, Suchá, 2005). Nové trendy, ktoré sa uplatňujú v ošetrovatelstve, sa dotýkajú aj geriatrického a gerontopsychiatrického ošetrovatelstva. Medzi základné atribúty starostlivosti patrí humánny prístup ošetrojúceho personálu k seniorom, hlavne u pacientov s demenciou. Geriatrickí pacienti, ktorí sú obmedzovaní v pohybe, dlhodobo ležiaci, osoby s rizikom pádu, demenciou, obmedzenou mobilitou, pokročilými somatickými chorobami, poruchami orientácie a mentálnych funkcií a seniori v komplikovanej sociálnej situácii sa vyznačuje nízkym potenciálom zdravia a neschopnosťou zvládať každodennú záťaž (Hrdý, Novosad, 2013).

Vo svete dnes žije 36 miliónov ľudí s demenciou, každých 20 rokov sa počet zdvojnásobuje. V roku 2030 sa predpokladá 66 miliónov ľudí s demenciou a v roku 2050 až 115 miliónov.

1. SYNDRÓM KREHKOSTI

V súčasnosti je veľa charakteristík, ktoré sa snažia čo najvýstižnejšie definovať slovný pojem frailty. „Frailty“ predstavuje anglický výraz, ktorý v slovenskej zdravotníckej terminológii nemá presnú definíciu (Németh, Derňárová, Hudáková, 2011). Všeobecne je to vlastne opak vitality, teda vnímaný ako krehkosť. Hovoríme o komplexnom geriatrickom syndróme, ktorý je definovaný úbytkom funkčných náhrad, kompenzačných a adaptačných mechanizmov a zvýšenou zraniteľnosťou voči vonkajším a vnútorným stresom. Krehkosť je zmena organizmu podmienená vekom a často krátko vyúsťuje do súboru mentálnych, pohybových a nutričných ťažkostí (Holmerová a kol., 2014). Syndrómom frailty trpí približne 10% ľudí starších ako 65 rokov a viac než jedna tretina ľudí starších ako 85 rokov (Holmerová a kol., 2015). Ak sa pozrieme na krehkosť z pohľadu ošetrovateľstva, môže krehkosť predchádzať stupňu nesebestačnosti. Nesebestačnosť predstavuje mieru závislosti v bežných denných aktivitách. Funkčný stav zase odráža individuálnu schopnosť podieľať sa na fyzických, mentálnych a sociálnych aktivitách života (Hoozová, 2014).

1.1 Faktory vplyvajúce na rozvoj geriatrickej krehkosti

Etiológia manifestnej krehkosti je multikauzálna a individuálne variabilná. Za hlavnú príčinu krehkosti považujeme involučné zmeny, ktoré súvisia hlavne so starnutím. Za dôsledok je považovaná dysregulácia vo fungovaní organizmu, úpadok funkčných rezerv viacerých orgánov a znížená schopnosť prispôsobenia a udržania stálosti vnútorného prostredia.

Podľa Kalvacha a kol. (2011) v priebehu rozvoja geriatrickej krehkosti sa najviac kladie dôraz na genetické, telesné, vonkajšie a psychické faktory akými sú napr.:

- genetická dispozícia;
- involučné zmeny morfológické a funkčné;
- chorobné procesy, predovšetkým oxidačný stres, chronický zápal,
- inzulínorezistencia;
- osteoartróza;
- nežiaduce účinky liekov;
- malnutícia a iné (genetické, telesné a psychické faktory).

Geriatrickú krehkosť môžu ovplyvniť aj zmeny v metabolických procesoch prípadne zmeny v zápalovej aktivite, ktoré taktiež súvisia so starnutím (Hoozová, 2014).

Hudáková a kol. (2016) uvádzajú, že medzi dlhodobé markery stareckej krehkosti patrí:

- vek nad 85 rokov;
- dlhodobý zlý stav okolo hranice sebestačnosti;
- náročne bytové podmienky;
- chronický postupujúce ochorenie;
- pohybová nečinnosť a závislosť od okolia;
- ťažký stupeň depresie.

Syndróm krehkosti sa môže prejavovať v odlišných podobách a oblastiach. Ťažiskom však ostáva funkčná výkonnosť jedinca. O frailty stave sa uvažuje v prípade, keď sú u daného pacienta prítomne aspoň tri z celkovo piatich signálov (tabuľka 1.1) (Németh, Derňárová, Hudáková, 2011).

Tabuľka 1 Signály pre výskyt syndrómu frailty

Znižovanie telesnej hmotnosti (úbytok viac ako 4,5 kg za dobu 3 mesiacov prípadne pokles hmotnosti o viac ako 5 % za rok)
Vyčerpanie, únava
Nedostatočná pohybová zdatnosť (celková svalová slabosť)
Sila stlačenia dominantnej ruky
Pomalšia chôdza ako za normálnych okolností

Zdroj: Németh, Derňárová, Hudáková (2011)

1.2 Diferenciálna diagnostika a liečba

Významná je aj diferenciálna diagnostika, keďže prejavy krehkosti sú podobné ako prejavy závažných chorôb, napríklad: chronické infekcie, srdcové zlyhanie, Parkinsonová choroba, zvýšená a znížená funkcia štítnej žľazy, Addisova choroba, depresia a podobne. Neoddeliteľnou súčasťou geriatrického vyšetrenia by malo byť hodnotenie stavu výživy pacienta. V prvom rade je dôležité stanovenie body-mass indexu (BMI), ktorý sa sústreďuje na pokles telesnej hmotnosti. V prípade, že je úbytok hmotnosti v priebehu 6 mesiacov viac ako 10% je potrebné zahájiť určité intervencie. Na zistenie BMI sa využívajú štandardizované škály, ako napr. Nottinghamský screeningový systém, ktorý sleduje pokles hmotnosti v priebehu 3 mesiacov. Táto štandardizovaná škála sa zameriava aj na znížený príjem potravy v poslednom mesiaci a na stresový faktor. Medzi štandardizované škály tiež patrí skrátená forma testovania nutričného stavu (MNA, Mini- Nutritional Assessment), ktorá sleduje funkčnú zdatnosť a sebestačnosť pacienta, test základných sebaobslužných činností (ADL, Activity Daily Living) a test inštrumentálnych denných aktivít (IADL, Instrumental Activity Daily Living). Ďalej sa vykonávajú aj tzv. antropometrické merania zaoberajúce sa meraním ľudského tela a jeho častí (meranie obvodu pása, hlavy, telesnej hmotnosti, výšky a pod.). Na základe týchto testov je možné presne stanoviť stav výživy prípadne zahájiť včasné intervencie (Nováková, 2012). Samostatnú kategóriu vytvára celkové/multidimenzionálne geriatrické vyšetrenie (CGA, Comprehensive/Multidimensional Geriatric Assessment). Je to diagnostický proces, ktorým sa určuje riziková skupina starších jedincov so zdravotnými problémami a obmedzenými funkčnými a duševno-spoločenskými schopnosťami. CGA sa zameriava na stanovenie krehkého seniora na základe jeho zdravotných problémov, funkčného, psychického a sociálneho stavu. Následne sa vhodne určí liečebný plán, ktorého snahou je minimalizovať komplikácie a predchádzať smrti seniora. CGA teda napomáha zabezpečiť starostlivosť s dôrazom na individuálne potreby a zlepšiť zdravím podmienenú kvalitu života (Hoozová, 2014).

Liečba syndrómu krehkosti predstavuje snahu o ovplyvnenie všetkých faktorov a nahradenie nedostatkov, ktoré seniorom chýbajú. V prvom rade ide o prerušenie deterioračnej špirály. Liečba sa aplikuje až následne podľa prítomnosti jednotlivých geriatrických syndrómov.

Podľa Németha, Derňárovej a Hudákovej (2011) je dôležité zabezpečenie nasledovných opatrení:

- na základe komplexného geriatrického hodnotenia vyhľadať krehkých seniorov;
- aktívne zamestnávať seniora počas dňa;
- nasadiť správnu farmakologickú terapiu a vhodnú stravu;
- nasadiť lieky so zameraním proti vzniku depresie;
- zlepšiť pohyb (pravidelné cvičenie), využiť kompenzačné pomôcky;
- aplikovať rastový hormón, ktorý zlepšuje chuť do jedla a svalovú silu.

Terapia krehkosti musí byť celková. Kazuálna liečba neexistuje, preto sa v rámci intervencie snažíme ovplyvňovať všetky známe faktory a kompenzovať deficit. Podstatou je overenie úspešnosti a reakcia na podanú terapiu, predovšetkým na základe subjektívnych pocitov pacienta. Do úvahy sa musia vziať aj zmeny ovplyvňujúce medikamentóznou liečbu, psychika a sociálna situácia. Účinnosť liečby pozostáva aj z podpornej výživy a cvičenia, ktoré je zamerané predovšetkým na izometrické cvičenia a posilňovanie. V prípade, že sa efekt zadanej liečby nedostavuje, ale naopak vyvoláva pocit nepohodlia, je potrebné odstúpiť od zvolených ošetrovateľských postupov prípadne ich zmeniť a prestúpiť na paliatívnu starostlivosť.

1.3 Prevencia syndrómu geriatrickej krehkosti

Morley (2006) vypracoval na prevenciu krehkosti mnemotechnickú pomôcku odvodenú od slova „frailty“ a to:

F- Food – správna výživa, prevencia anorexie a malnutricie,
R- Resistance excersises- dlhodobá pohybová končatín, odporový tréning,
A-Atherosclerosis – prevencia aterosklerózy, prevencia metabolického syndrómu,
I-Isolation – byť aktívny, neizolovať sa, vyhľadávať spoločnosť,
L-Limit pain – udržiavať pod kontrolou chronickú bolesť,
T-Tai-Chi exercises – cvičenie rovnováhy,
Y- Yerly functional checking- skoré kontroly funkčného aj zdravotného stavu (Németh, Derňárová, Hudáková, 2011).

Zdravotný stav človeka je zložito podmienený kladným i záporným pôsobením najrôznejších faktorov, ktoré nazývame determinanty zdravia. Pre porozumenie princípov a hlavne skutočných možnostiach prevencie chorôb je dôležitá znalosť týchto všeobecných determinantov zdravia - teda vplyvov, ktoré určujú výsledný zdravotný stav jedinca.

Dôležitou úlohou sestry je aj rola edukátorky, ktorá u seniorov má byť zameraná aj na edukáciu preventívnych opatrení, zameraných na syndróm frailty, krehkosti.

Aby sestry lepšie mohli plniť rolu edukátorky a vedeli, aký majú zaujať postoj je vhodné popísať päť prístupov v rámci prevencie a zdravotnej výchovy a to:

1. *medicínsky prístup* - prístup zahŕňa najmä lekárske intervencie, ktorých cieľom je zabrániť ochoreniu alebo ho zmierniť,
2. *prístup zmeny správania*, ktorého cieľom je zmeniť postoje a správanie ľudí tak, aby prijali vhodný životný štýl. Cieľom je zmena postoja prejavujúca sa v správaní jednotlivca.
3. *výchovno - vzdelávací prístup* sa usiluje poskytnúť informácie, vedomosti a tak následne vzniká predpoklad, že vedomosti umožnia prijímať informované rozhodnutia a následné kroky,
4. *prístup zameraný na klienta* - sa zameriava na prácu s klientom s cieľom, aby sám sa rozhodoval v súlade s vlastnými záujmami a hodnotami,
5. *prístup sociálnej zmeny*, ktorého cieľom je zmeniť prostredie, a tak uľahčiť voľbu zdravšieho životného štýlu. Ani jeden z uvedených prístupov nemôžeme považovať za jedine správny. Každá sestra v role edukátorky, by mala v danej situácii použiť ten prístup, ktorý považuje za správny. Ani jeden z prístupov by sa nemal vnímať izolovane od ostatných, preto je vhodné používať ich kombinácie.

Ako základné preventívne opatrenia fenoménu krehkosti sa odporúčajú:

- starostlivosť o príjem kvalitnej stravy,
- psychoterapeutická, stimulačná, motivačná podpora,
- pohybová aktivita v rôznej forme,
- primerane dlho trvajúca fyzioterapia,
- prevencia aterosklerózy a jej komplikácií ,
- opakovane prehodnotenie funkčného stavu (Németh, Derňárová, Hudáková, 2011).

Prevencia syndrómu geriatrickej krehkosti je jedným zo základných terapeutických nástrojov, ktorý sa opiera predovšetkým o liečbu komplikácií podieľajúcich sa na jeho vzniku (Hegyí, Krajčík, 2010). Pri geriatrických pacientoch je dôležité správne ich viesť k zdraviu, aktívne vyhľadávanie nemocných a pravidelné sledovanie rizikových osôb s priebežným vyhodnocovaním funkčného stavu a jeho zmien. Včasná intervencia sociálnych potrieb, závažných etiologických a patogenetických faktorov, zhoršujúcich vplyvov a handikepujúcich okolností sú taktiež dobrým zabezpečením, ako predísť syndrómu frailty. Prevencia geriatrickej krehkosti sa dostáva v súčasnosti do popredia geriatrickej medicíny, z tohto dôvodu je dôležitá osveta nielen seniorov, ale aj lekárov, sestier a ostatných osôb starajúcich sa o seniorov. V rámci prevencie vzniku geriatrickej krehkosti hrá významnú úlohu aktívne depistáž a dispenzarizácia rizikových osôb ako sú pacienti s demenciou. Najväčší význam v starostlivosti o seniorov má "komplexné geriatrické hodnotenie" – CGA (Németh, Derňárová, Hudáková, 2011). Je veľmi dôležité zlepšenie, alebo aspoň prinavrátenie pohyblivosti

krehkého pacienta. Môžeme skonštatovať, že ide o hlavnú úlohu fyzioterapeuta, ktorý v starostlivosti zabezpečí kvalitný nácvik chôdze a sebaobsluhy.

Veľkou výhodou je využívanie kompenzačných pomôcok (barly, chodítka pre podporu pohybu a pod.), ktoré môžu pacientom s demenciou výrazne zlepšiť zníženú pohyblivosť. Všeobecne môžeme povedať, že mobilizovať a aktivizovať ho je základným pilierom v boji proti krehkosti. Veľký význam má aj prevencia pádov a úrazov (Nováková, 2012). Nadmieru dôležitou súčasťou prevencie vzniku frailty je udržiavanie dobrej výživy. Nutričná podpora slúži ako ochrana pred malnutríciou. Nutričná podpora je vhodná a úspešná tam, kde sa pozoruje výrazne chudnutie spôsobené nízkym príjmom potravy. Najdôležitejšie je v prvom rade rozpoznať nutričný problém, ktorý obmedzuje príjem prirodzenej stravy. Medzi tieto problémy môžeme radiť v neskorších štádiách demencie nechutenstvo, ťažké prehĺtanie, suchosť v ústach a pod. (Sláma a kol., 2011). Výživná a kvalitná strava je jednou z možností ako ovplyvniť prejavy geriatrickej krehkosti u pacienta s týmto ochorením. Napriek tomu príjem samotnej stravy je častokrát sťažený kvôli funkčným zmenám tráviaceho traktu, ale aj v dôsledku stavu chrupu. Mnohokrát preto dochádza k tomu, že pacient odmieta stravu, lebo sa bojí jesť, alebo zabúda, že sa má najesť. Tieto problémy je potrebné čo najskôr odhaliť a odstrániť ich. V každom prípade je potrebné pri podávaní zvážiť formu stravy napr. keď ide o pacienta s chýbajúcim chrupom, vhodné je podávať mletú alebo kašovitú stravu (Nováková, 2012). Vhodná terapia syndrómu geriatrickej krehkosti by nemala odstrániť len symptómy daného ochorenia, ale aj dosiahnuť kompenzáciu zdravotného stavu (Hrdý, Novosad, 2013).

Príspevok vznikol za podpory projektu KEGA: 012PU-4/2018 „Podiel ošetrovateľstva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou“

Použitá literatúra

1. HÁTLOVÁ, B., SUCHÁ, J. *Kinezioterapie demencií*. Praha: Triton, 2005. 112 s. ISBN 80-7254-564-7.
2. HEGYI, L., KRAJČÍK, Š. 2010. *Geriatría*. 1. vyd. Bratislava: Herba, 2010. 608 s. ISBN 978-80-89171-73-6.
3. HOLMEROVÁ, I. a kol. *Průvodce vyšším věkem: Manuál pro seniory a jejich pečovatelé*. 1.vyd. Praha: Mladá fronta, 2014. 208 s. ISBN 978-80-204-3119-6.
4. HOLMEROVÁ, I. a kol. *Dlouho dobá péče – geriatrické aspekty a kvalita péče*. 1.vyd. Praha: Grada, 2015. 176 s. ISBN 978-80-247-5439-0.
5. HOOZOVÁ, J. Krehkosť (frailty): spoločná téma geriatra a paliatológa. In: *Onkológia*. ISSN 1339-4215, 2014, roč. 9, č. 6, s. 349 – 354.
6. HRDÝ, P., NOVOSAD, P. Vitamin D a „frailty syndrom“. In: *Interní medicína pro praxi*. ISSN 1803-5256. 2013, roč. 15, č. 5, s. 157 – 159.
7. HUDÁKOVÁ, A. a kol. *Geriatrické syndrómy ako prediktory ošetrovateľstva v geriatrickej praxi*. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2016. 190 s. ISBN 978-80-555-1749-0.
8. KALVACH, Z. a kol. *Krehký pacient a primárna péče*. 1. vyd. Praha: Grada, 2011. 399 s. ISBN 978-80-247-4026-3.
9. KLÍMOVÁ, N., MAGUROVÁ, D. a kol. *Teória a prax v starostlivosti o chorého s Alzheimerovou chorobou*. Prešov: Prešovská univerzita, 2013. 235 s. ISBN 978-80-555-0936-5.
10. NÉMETH, F., DERŇÁROVÁ, L., HUDÁKOVÁ, A. *Komplexné geriatrické hodnotenie a ošetrovanie seniorov*. 1. vyd. Prešov: Fakulta zdravotníckych odborov, 2011. 149s. ISBN: 978-80-555-0381-3.
11. NOVÁKOVÁ, M. Fragilita geriatrickeho pacienta – možnosti řešení. In: *Interní medicína pro praxi*. ISSN: 1803-5256. 2012, roč. 14, č. 3, s. 101 – 103.

12. SLÁMA, O. a kol. 2011. *Paliatívni medicína pro praxi*. 2. vyd. Praha: Galén, 2011.
363s. ISBN: 978-80-7262-849-0.

Kontaktné údaje

PhDr. Dagmar Magurová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Katedra ošetrovatel'stva
email: dagmar.magurova@unipo.sk

NÁSTROJE HODNOTENIA PACIENTOV SO SKLERÓZOU MULTIPLEX

TOOLS OF EVALUATION OF THE PATIENTS WITH MULTIPLE SCLEROSIS

Anna Hudáková, Beáta Grešš-Halász, Lubomíra Tkáčová, Dagmar Magurová

Abstrakt

Sclerosis multiplex je vysoko invalidizačné ochorenie, charakterizované veľmi rozmanitým klinickým obrazom. Ochorenie má multifaktoriálnu etiológiu s podielom vnútorných (genetických) a vonkajších faktorov. V rámci liečby môžeme spomaliť priebeh ochorenia a závažnosť jeho prejavov. Z tohoto hľadiska je dôležité komplexné posúdenie pacienta pomocou hodnotiacich nástrojov, ktoré zahŕňajú globálne hodnotenie, generické nástroje a špecifické dotazníky.

Kľúčová slova: Sclerosis multiplex. Pacient. Kvalita života. Hodnotiace nástroje.

Abstract

Sclerosis multiplex is a highly invalidating disease characterized by a very diverse clinical course. The disease has a multifactorial etiology with a proportion of internal (genetic) and external factors. We can slow the progression of the disease and the severity of the symptoms during treatment. From this point of view it is important to have a complex assessment of the patient using assessment tools, which include global evaluation, generic tools and specific questionnaires.

Key words: Multiple sclerosis. Patient. Quality of Life. Assessment tools

1 SCLEROSIS MULTIPLEX

Sclerosis multiplex (SM) alebo roztrúsená mozgovomiechová skleróza je chronické ochorenie centrálného nervového systému. Ide o zápalové demyelinizačné a neurodegeneratívne ochorenie, ktoré charakterizujú príznaky spastickej obrny, mozočkový syndróm, príznaky poškodenia niektorých mozgových nervov, často sú prítomné poruchy sfinkterov a remitujúci priebeh (Slezáková, 2006). Svojim dlhodobým priebehom vedie k zhoršeniu kvality života, spôsobuje stratu sebestačnosti v základných denných aj inštrumentálnych činnostiach s ďalšími socioekonomickými dôsledkami. Roztrúsená mozgovomiechová skleróza sa zaraďuje medzi najviac invalidizujúce neurologické ochorenia na území Slovenska, ale aj Európy. Prvé prejavy ochorenia sa objavujú medzi 20. až 40 rokom života (Gdovinová, 2012).

Vysoká prevalencia SM je v severných krajinách (> 100/100,000 v Severnej Amerike, Kanade a Severnej Európe) v porovnaní so zastúpením SM v Austrálii a na Novom Zélande regiónoch (s vyšším zastúpením kaukazskej rasy). Ochorenie je vzácne u Turkménov, Uzbekov, Kazakov, u pôvodných obyvateľov Sibíri a amerických kontinentov a u Maurov. Zastúpenie pacientov ženského a mužského pohlavia pri SM nie je rovnomerné. Vo všeobecnosti prevláda postihnutie žien v pomere 2 : 1. Prevalencia žien je univerzálna a platí pre viaceré populácie. Pomer postihnutia v rámci pohlavia varíruje od 1,1 po 3,4. Nižší pomer postihnutia SM u oboch pohlaví je na Malte, v Českej republike, Belgicku, Dánsku a

Rumunsku. Najvyššia prevalencia ochorenia je v populáciách Severného Írska, Fínska, na severe Talianska, Rakúska, Nemecka, Maďarska a Grécka. SM postihuje viac než 400 000 ľudí v Severnej Amerike, približne rovnaký počet v Európe a odhadom 2,5 milióna ľudí na celom svete (Klímová, 2006).

Podľa údajov, získaných z Národného centra zdravotníckych informácií Slovenskej Republiky bola v roku 2015 na Slovensku prevalencia SM 122 na 100 000 obyvateľov, a incidencia 8 na 100 000 (Kantorová et al., 2018).

1.1 Etiológia SM

Presná príčina ochorenia nie je známa, ide o multifaktorálnu etiológiu s podielom vnútorných (genetických) a vonkajších faktorov (vírusy, toxíny, výživa, stres, migračné vplyvy, hygienické podmienky). Hlavným dôvodom „prebudenia sa“ latentného autoimunitného potenciálu, ktorý patologicky reaguje v CNS je interakcia vírusov s neuroendokrinným a imunitným systémom (Gdovinová, 2012).

Vplyv environmentálnych faktorov na výskyt SM je nespochybniteľný a potvrdený množstvom epidemiologických štúdií (Ebers, 2008; Ramagopalan et al., 2010). Ďalším rizikovým faktorom je nedostatok vitamínu D v organizme jedinca. Primárnu formu vitamínu D (cholecalciferol, čo je vitamín D3) organizmus získava dvoma spôsobmi, jednak z príjmu potravín alebo vplyvom slnečného UV-B žiarenia (Ascherio et al., 2010). Tretím výrazným spúšťačom vzniku SM je fajčenie. Ide o faktor mimoriadne dôležitý, pretože je najviac ovplyvniteľný. Jednoznačne dôležitú úlohu v zmysle rizikového faktora SM zohrávajú genetické vplyvy. V štúdií Ramagopalan et al. (2010) sa ukázalo, že prvostupňové vzťahy v rodine predstavujú 10 až 25-krát väčšie riziko pre rozvinutie ochorenia ako u bežnej populácie. Skleróza multiplex sa prejavuje prevažne u mladých dospelých v produktívnom veku života, práve v čase, keď sú na vrchole svojich pracovných síl a zakladajú si vlastné rodiny. Okrem pacienta samotného má ochorenie výrazný vplyv aj na jeho rodinu. Pre chorého je prirodzené hľadať u nich sociálnu aj emocionálnu podporu, rodina je pre neho základným kontaktom, ktorý ho spája s ostatným svetom.

1.2 Kvalita života pri SM

S pojmom kvalita života sa často stretávame v odbornej terminológii, ale aj v každodennom živote. Termín kvality života nie je možné jednoznačne objasniť, absolutizovať, pretože mnoho autorov sa pokúsilo o definíciu tohto názvu, avšak s poznaním, že ide o čisto kvalitatívny a do istej miery subjektívny pojem. Vo svete je evidentný záujem výskumníkov o uvedenú problematiku, o čom svedčia mnohé analýzy a odporúčania pre zlepšenie kvality života. Vo veľkej miere je analyzované hodnotenie života pri evaluácii výsledkov zdravotníckych postupov a následných štandardov. Z tohto hľadiska sa posúdenie života pacientov sústreďuje nielen na zlepšenie symptómov ochorenia a predĺženie života, ale aj na možnosti prežívania zdravotného stavu u chorých. Pojem kvalita života dynamicky vyjadruje a zohľadňuje aktuálnu, minulú i následnú existenciu jednotlivca v rozličných životných situáciách. Tie predpokladajú zmeny v prežívaní, ako je fyzické či psychické ochorenie, stratu či zmenu vzťahov, ekonomické súvislosti, sociálny status a psychickú i fyzickú schopnosť konkrétne existovať. Môže však znamenať znevýhodnenie vplyvaním aktuálneho, chronického, či reziduálneho ochorenia (Farský, Solárová, 2010).

Kvalita ľudského života závisí vo veľkej miere od zdravia, pocitu spokojnosti a od medziľudských vzťahov. Uvedený termín sa objavil v 30. rokoch 20. storočia a to práve v súvislosti s chronickými pacientmi. Vzhľadom na prudký nárast populácie seniorov vo svete, sa analýza kvality života premiestnila zo zdravotníckych zariadení do každodenného života. Kvalita života je podľa svetových meraní, definovaná ako:

- rozsah prežívania, ktorého nádej a ambície zápasili so skúsenosťami,

- individuálne vnímanie jej pozície v živote, vnímanej v kontexte kultúrneho a hodnotového systému a vzťah k ich cieľom a očakávaniam,
- odhad, týkajúci sa súčasného stavu, postavený proti vlastným ideálom,
- záležitosti, ktoré ľudia považujú za dôležité vo svojom živote (Gurková, 2011).

Rozpoznanie všetkých atribútov, ktoré ovplyvňujú kvalitu života dlhodobo chorých pacientov pomôže zefektívniť ošetrovateľskú starostlivosť. Systém zabezpečovania kvality môže pomôcť sestram určiť potreby výskumu, vzdelávania, ako aj posúdiť, či sa plnia ciele ošetrovateľstva. Sestry majú v rámci svojich kompetencií možnosť implementovať v klinickej praxi posudzovanie pacienta podľa štandardných nástrojov, používať klinické myslenie pri realizácii ošetrovateľského procesu a zapájať príbuzných pacienta do následnej starostlivosti.

2 NÁSTROJE HODNOTENIA PACIENTOV S SM

V súčasnosti poznáme mnoho nástrojov na percepciu ochorenia SM z pohľadu opatrovateľov alebo príbuzných, kde rozoznávame:

- The Beach Center Family Quality of Life Scale – šandarizovaný nástroj má dobré psychometrické vlastnosti, kde reliabilita je na vysokej úrovni (Cronbachová $\alpha = 0,94$) (Poston et al., 2003, Park et al., 2003).
- The Family Quality of Life Scale (FQOL) – v rámci skúmania psychometrických vlastností boli všetky korelácie boli významné na úrovni 0,01 alebo vyššie. Nástroj je určený pre rodinu, príbuzných a opatrovateľov osoby so sclerosis multiplex (Hoffman et al., 2006).

Uvedené nástroje sú zamerané na postoj a percepciu u príbuzných pacientov s ochorením SM, neodrážajú ich osobný a komplexný pohľad na samotné ochorenie.

Dotazníky v rámci monitorovania kvality života, týkajúceho sa zdravotného stavu používame v troch formách:

- 1 *dotazníky globálneho hodnotenia kvality života (global assessment)* - pri ktorých nie je možné identifikovať odlišnosti v jednotlivých doménach, poskytuje všeobecné zhodnotenie kvality života; väčšinou nie je možné identifikovať postihnutie v jednotlivých oblastiach – doménach,
- 2 *generické dotazníky* - majú veľa spoločného s globálnymi meraniami, skúmajú celkový dopad ochorenia/úrazu alebo jeho symptómov na pacientov život, avšak umožňujú demonštrovať podobnosti alebo rozdielnosti medzi jednotlivými populačnými podskupinami, a tým i porovnať jednotlivé domény,
- 3 *špecifické dotazníky* – sú určené pre určitú podskupinu alebo ochorenie/úraz, umožňujú hodnotenie vývoja zdravotného stavu v čase, pričom sú citlivé na niekedy malé, ale klinicky významné zmeny v zdravotnom stave; hodnotia užšie spektrum faktorov, ktoré sú v úzkom prepojení s konkrétnym ochorením; tieto nástroje často dosahujú väčšiu citlivosť merania a vykazujú väčšiu diskriminačnú validitu v porovnaní s generickými nástrojmi (Kačmárová a kol., 2013).

Pre účely merania kvality života sú stanovené konkrétne kritériá. Metódy na meranie kvality života môžeme rozdeliť do troch skupín:

- hodnotiteľom kvality života je druhá osoba – zahŕňa *externé kritériá* vo vnímaní a hodnotení kvality života,
- hodnotiteľom kvality života je sama hodnotená osoba - zahŕňa *interné kritériá* vo vnímaní a hodnotení kvality života, systém individuálneho hodnotenia kvality života.
- *zmiešané metódy* zisťovania kvality života – vznikajú kombináciou predošlých metód, (Křivohlavý, 2002).

Pri komplexnom posudzovaní zdravia pacientov s chronickými ochoreniami je nevyhnutné zamerať sa aj na *funkčný potenciál a kvalitu života*, pretože, ak človek nevykonáva bežné denné činnosti, nemôže naplniť svoj individuálny životný program. Vyhodnotenie úrovne

sebestačnosti chronických pacientov predstavuje nielen významnú súčasť komplexného posúdenia, ale je aj nástrojom pre hodnotenie efektivity ošetrovateľskej starostlivosti (Gurková, Žiaková, 2009).

2.1 Implementácia nástrojov v praxi

Dôvodom implementácie štandardizovaných nástrojov a škál do klinickej praxe bol poznatok, že určenie efektu liečby je možné len pri správnej kvantifikácii miery neurologického deficitu. V klinickej praxi je všeobecne používaná tzv. Kurtzkého škála - EDSS (Expanded Disability Status Scale). Uvedená škála bola pôvodne navrhnutá doktorom J. F. Kurtzke v jednoduchšej forme, ako Disability Status Scale, bola testovaná na skupine 250 jedincov s SM a obsahovala základné stupne, ktoré platia aj v súčasnosti (0 až 10). Neskôr sa stupnica rozšírila o pol bodu, čo viedlo k väčšej presnosti vyšetrenia (Kurtzke, 1983).

EDSS testuje základných sedem funkčných systémov (FS), a to: zrkový, kmeňový, pyramídový, mozočkový, senzitivny, mentálny a sfinkterové funkcie. Hodnota 0 znamená plná funkcia vo všetkých systémoch, stupne 1-2 signalizujú prítomnosť miernych abnormít v jednom až dvoch systémoch, ktoré nemajú vplyv na bežné životné aktivity. Stupeň 4 poukazuje na mierny deficit, kedy pacient je zjavne limitovaný v niektorej funkcii. Od stupňa 5 a vyššie sa miera deficitu hodnotí najmä motorickými schopnosťami, a to konkrétne dĺžkou chôdze, ktorú pacient dokáže prejsť sám, alebo s oporou. Stupeň 10 znamená smrť v dôsledku SM.

Analýzy kvality života sú veľmi náročné a v mnohých aspektoch neprebádané. Vyžadujú veľký okruh tém a položiek, pretože kvalita života je oblasť široko rozmerná. Medicínske hľadisko sa v tejto oblasti orientuje na dopad ochorenia a jeho liečby na kvalitu života, čo evokuje pojem Health related quality of life (HRQOL), čiže kvalita života, vzťahujúca sa k zdraviu (Babinčák, 2013). V obsahovom zameraní položiek dotazníka sa nachádzajú okrem vplyvu choroby a jej liečby aj symptómy ochorenia, spokojnosť s fungovaním v rôznych oblastiach a tzv. psychologický well-being, čiže psychické zdravie jedinca

Pomerne známe sú dotazníky kvality života, s názvom Hodnotenie kvality života od Svetovej zdravotníckej organizácie (World Health Organization Quality of Life Assessment – WHOQOL), ktoré vyšli z dielne SZO. Boli vytvorené v 90-tich rokoch, pracovnou skupinou WHOQOL, ktorú tvorili zástupcovia 15 výskumných centier z celého sveta. Sebahodnotiaci dotazník WHOQOL-100 obsahuje 100 položiek a zahŕňa 6 domén týkajúcich sa kvality života: fyzické zdravie, prežívanie, fyzickú nezávislosť, sociálne vzťahy, prostredie, duchovnú oblasť.

WHOQOL-BREF je skrátenou verziou WHOQOL-100 a obsahuje 26 položiek, rozdelených do štyroch domén kvality života: fyzické zdravie, prežívanie, sociálne vzťahy, prostredie. Dotazníky sú zamerané na oblasť kvality života (Dragomirecká, Bartoňová, 2006). V súčasnosti narastá počet výskumných metodík na skúmanie kvality života v stave zdravia, choroby, špecifické pre konkrétne ochorenie a pre vekovú skupinu. Problematika kvality života seniorov sa predkladá prevažne na teoretickej úrovni. SZO pracuje na aplikácii nových modulov v seniorskej populácii, napr. dotazník pre osoby s rôznym typom postihnutia (DIS-QOL) a iné (Dragomirecká, Bartoňová, 2006).

Koncept kvality života zahŕňa otázky telesného a duševného zdravia. Má jednoznačne multidimenzionálny charakter a zasahuje do rôznych oblastí osobností jedinca. Je v súlade so všeobecne definovaným zameraním ošetrovateľstva ako multidisciplinárneho vedného odboru, využívajúceho poznatky nielen z medicínskych ale aj humanitných odborov, ktoré v konečnom dôsledku zasahujú v svojej komplexnosti aj do oblastí sociálnej, výchovnej a edukačnej. Poznatky z uvedených odborov umožňujú komplexný pohľad na človeka v jeho bio-psycho-sociálnej jednote v kontexte pedagogiky, psychológie, sociológie ako aj participácii ďalších odborov (Magurová, Majerníková, 2016).

Súčasný stav hodnotenia kvality života u pacientov so SM charakterizuje značná nejednotnosť a početné diferenciacie v súvislosti s využívaním hodnotiacich nástrojov. Medzi *generické dotazníky*, určené výlučne pre klinickú prax, patria:

- *Short Form-36 (SF-36)* je nástroj na sebahodnotenie Health Related Quality of Life (HRQOL) (Isaksson et al., 2005). Monitoruje veľké množstvo faktorov pôsobiacich na zdravie pacientov so SM.
- *Sickness Impact Profile (SIP)* je generický dotazník, určený na posúdenie k zdraviu sa vzťahujúceho funkčného stavu naprieč demograficky a kultúrne odlišnými skupinami, ktoré trpia rôznymi typmi ochorení. Jeho výsledky slúžia na vytvorenie deskriptívneho modelu zmien v správaní pacienta vzhľadom k jeho ochoreniu. Používa sa hlavne vo výskumoch zdravia, pri tvorbe programov a monitorovaní progresu (ochoreni) pacientov (Busija et al., 2011).
- *Nottingham Health Profile (NHP)* bol vytvorený v roku 1970 za účelom merania vplyvu ochorenia na pacienta a posúdenie zmien v zdraví, v priebehu času (Busija et al., 2011; Łabuz-Roszak et al., 2013; Ramagopalan, et al., 2010).
- *Medical Outcomes Study 12 - Item Short Form (SF 12)* je nástroj, ktorý zahŕňa všeobecné koncepty súvisiace so zdravím, ktoré však nie sú špecifické pre žiadne ochorenie či typ liečby; obsahuje 12 položiek (jeho dlhšia verzia Medical Outcomes Study 36 - Item Short - SF 36 má 36 položiek) a orientuje sa na: fyzické zdravie a na mentálne zdravie. Tento nástroj bol preložený, validizovaný a štandardizovaný vo viac ako 15 krajinách sveta. Veľmi často je práve z tohto dôvodu zaraďovaný medzi najpoužívanejšie nástroje v oblasti kvality života pacientov (Gurková, 2011).

Klinická prax, demografické zmeny v zmysle starnutia populácie, nárast polymorbidity a chronicity ochorení, potreba zohľadnenia potrieb jedinca a holistický pohľad na jedinca si vyžaduje používanie špecifických dotazníkov, ktoré okrem zdravotného stavu pacienta sledujú aj jeho kvalitu života. Ide o *špecifické dotazníky*:

- *Dotazník MSQOL-54 (Multiple Sclerosis Quality of Life Questionnaire)* bol pôvodne vytvorený pre anglicky hovoriacich pacientov s SM doktorkou Barbarou G. Vickrey a skladá sa z dvoch častí. Prvú časť tvoria otázky, hodnotiace všeobecné zdravie, ktoré vychádzajú z dotazníka SF-36. Druhá časť je tvorená osemnástimi otázkami, vytvorenými špeciálne pre pacientov so SM k popísaniu ich špecifických problémov a vychádzajú z názorov odborníkov a rešerše odbornej literatúry. Výsledných päťdesiatštyri otázok je rozdelených do niekoľkých okruhov a zisťujú údaje o fyzickom, duševnom a citovom zdraví respondentov, ich kognitívnych schopnostiach, spoločenských aktivitách, obmedzeniach, vyplývajúcich z fyzických a citových dôvodov, intenzite bolesti, únavy, energii, o sexuálnom živote respondentov, otázky zamerané na subjektívne vnímanie zdravia, zdravotnej záťaže a kvality života (More et al., 2015).
- *Dotazník MusiQOL (Multiple Sclerosis International Questionnaire)*. vznikol na základe rozhovorov s pacientmi so SM a reflektuje ich pohľad na ochorenie vo vzťahu ku každodennému životu (Fernandéz et al., 2011). MSQOL-54 a MusiQOL sú obsahovo aj zameraním podobné. Pri štúdiu, ktorá porovnávala vhodnosť ich použitia medzi pacientmi, dotazník MusiQOL sa javil respondentom akceptovanejší pre jeho jednoduchú administráciu, avšak MSQOL-54 obsahoval otázky, zamerané na ich každodenné aktivity. Navyše, hodnotiaci nástroj MSQOL-54 obsahuje viac domén kvality života v porovnaní s dotazníkom MusiQOL, čím zaručuje komplexnosť jej hodnotenia (Marrie et al., 2003). Z uvedených dôvodov ho odborníci odporúčajú pre jeho špecifické zameranie na problémy pacientov so SM (Moore et al., 2015). Uvedený hodnotiaci nástroj MSQOL-54 je špecifický tým, že zohľadňuje celostný prístup vnímania pacienta ako jedinečnej bio-psycho-sociálnej a spirituálnej bytosti

(Kantorová et al., 2018). Keďže centrom záujmu ošetrovateľskej starostlivosti je osoba ako celostná bio-psycho-sociálna bytosť, nachádzajúca sa v určitom prostredí a v istom stave zdravia (Magurová, Majerníková, 2016), rozhodli sme sa vo výskume použiť práve hodnotiaci nástroj MSQOL-54.

Vzhľadom na jeho multidimenzionálne a obsahové zameranie je žiaduca ich validácia a inkorporácia do klinickej praxe (Wickrey et al., 1995).

Tento príspevok bol vydaný v rámci riešenia grantového projektu KEGA: 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.

Použitá literatúra

1. ASCHERIO, A., MUNGER, KL., SIMON, KC. Vitamin D and multiple sclerosis. In *Lancet Neurol.* ISSN 1474-4422, 2010, roč. 9, č. 6, s. 599-612.
2. BABINČÁK, P. Meranie kvality života: analýza prehľadových štúdií evidovaných vo vybraných databázach. In *Československá psychologie.* 2013, roč. 57, s. 358-371. ISSN 0009-062X.
3. BUSIJA, L., PAUSENBERGER, E., HAINES, T. P., HAYMES, S. et al. Adult Measures of General Health and Health-Related Quality of Life. *Arthritis Care & Research.* In *Arthritis Care and Research* [online]. 2011. Roč. 63, č. 11, s. 383-412. ISSN 2151-4658. [cit. 2019-09-15]. Dostupné z: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/acr.20541>
4. DRAGOMIRECKÁ, E., BARTOŇOVÁ, J. Dotazník kvality života Světové zdravotnické organizace WHOQOL-BREF. Psychometrické vlastnosti a první zkušenosti s českou verzí. In *Psychiatrie.* 2006, roč.10, č. 3, s. 144-149. ISSN 1211-7579.
5. EBERS, GC. Environmental factors and multiple sclerosis. In *Lancet Neurol.* [online]. 2008, roč. 7, č. 3, s. 268-277. ISSN 1474-4422. [cit. 2019-08-20]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18275928>
6. FARSKÝ, I., SOLÁROVÁ, M. Kvalita života seniorov v komunitnom zariadení. In *Profese on-line* [online], 2010, roč. 3, č. 1, s. 30-41. ISSN 1803-4330. [cit. 2019-08-21]. Dostupné na: http://www.pouzp.cz/data/File/Casopis-online-pdf/cislo1-10/farsky_tisk.pdf
7. FERNÁNDEZ, V. et al. Validation of the spanish version of the multiple sclerosis international quality of life (musiqol) questionnaire. In *BMC Neurology.* 2011, roč. 11, č. 127. ISSN 1471-2377.
8. GDOVINOVÁ, Z. *Základy neurologického vyšetrenia pre študentov všeobecného lekárstva.* Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2012, 232 s. ISBN 978-80-7097-974-7.
9. GURKOVÁ E. *Hodnocení kvality života. Pro klinickou praxi a ošetrovateľský výzkum.* 1. vyd. Praha: Grada. 2011. 224 str. ISBN 978-80-247-3625-9.
10. GURKOVÁ, E., ŽIAKOVÁ, K. Ošetrovateľská diagnostika v kontexte praxe založenej na dôkazoch. In *Kontakt,* 2009, roč. 1, s. 32-37. ISSN 1212-4117.
11. HOFFMAN, L., MARQUIS, J., POSTON, D., SUMMERS, J. A., & TURNBULL, A. Assessing family outcomes: Psychometric evaluation of the beach center family quality of life scale. In *Journal of Marriage and Family.* 2006, roč. 68, č. 4, s. 1069-1083. ISSN 0022-2445.
12. ISAKSSON, A. K., GUNNARSSON, A. G. Quality of life and impairment in patients with multiple sclerosis. In: *Journal of Neurology.* [online]. 2005, roč. 76, č. 1, s. 64-69. ISSN 1468-330X. [cit. 2019-08-01]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/51673400_Quality_of_life_in_patients_with_multiple_sclerosis_The_impact_of_depression_fatigue_and_disability

13. KAČMÁROVÁ, M., BABINČÁK, P., MIKULÁŠKOVÁ, G. Teórie a nástroje merania subjektívne hodnotenej kvality života. 2013. Prešov: FF PU.
14. KANTOROVÁ, E. Typické prvotné príznaky sclerosis multiplex. In *Via practica.*, 2018, roč. 15, č. 4, s. 194-198. ISSN 1336-4790.
15. KLÍMOVÁ, E. Sclerosis multiplex - informácie pre prax. In *Via practica.* 2006, roč. 3, č. 5, s. 249–255. ISSN 1336-4790.
16. KŘIVOHLAVÝ, J. *Psychologie nemoci.* Praha: Grada Publishing, 2002. 198 s. ISBN 80-247-0179-0.
17. KURTZKE JF. 1983. Rating neurologic impairment in multiple sclerosis: an expanded disability status scale (EDSS). In *Neurology.* 1983; roč. 33, č. 11, s. 1444–1452. ISSN 1468-1331.
18. ŁABUZ-ROSZAK, B., KUBICKA-BĄCZYK, K. et al. Quality of life in multiple sclerosis – association with clinical features, fatigue and depressive syndrome. In *Psychiatria Polska.*[online]. 2013, roč. 47, č 3, s. 433–441. ISSN 0033-2674. [cit. 2019-06-25]. Dostupné z: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/>
19. MAGUROVÁ, D., MAJERNÍKOVÁ., Ľ. Teoretické východiská edukácie v zdravotníckej praxi. Lipovce pri Prešove: A-print, 2016, 172 s. ISBN978-80-89721-13-9.
20. MARRIE, R.A., MILLER, D.M., CHELUNE, G.J., COHEN, J.A. Validity and reliability of the MSQI in cognitively impaired patients with multiple sclerosis. In *Mult Scler.* 2003, roč 9, č. 6, s. 621–626. ISSN 1352-4585.
21. MOORE, F., VICKREY, B., FORTIN K., LEE, L. Two Multiple Sclerosis Quality of Life Measures: Comparison in a National Sample. In: *The Canadian Journal of Neurological Sciences* [online]. 2015, roč. 42, č. 1, s. 55–63. ISSN 2057-0155 [cit. 2019-07-01]. Dostupné z: <http://dx.doi.org.proxy.kib.ki.se/10.1017/cjn.2014.128..>
22. PARK, J., HOFFMAN, L., MARQUIS, J., TURNBULL, A.P., POSTON, D., MANNAN, H., WANG, M., & NELSON, L. Toward assessing family outcomes of service delivery: Validation of a family quality of life survey. In *Journal of Intellectual Disability Research.* roč. 47, č. 4/5, s. 367-384. ISSN 0964-2633.
23. POSTON, D., TURNBULL, A., PARK, J., MANNAN, H., MARQUIS, J., & WANG. Family quality of life outcomes: A qualitative inquiry launching a long-term Research program. In *Mental Retardation.* 2003, roč. 41, č. 5, s. 313-328. ISSN 0047-6765.
24. RAMAGOPOLAN, S. V., DOBSON, R., MEIER, U. C., GIOVANNONI, G. Multiple sclerosis: risk factors, prodromes, and potential causal pathways. In *The Lancet Neurology* [online]. 2010, roč. 9, č 7, s. 727–739. ISSN 1474-4465 [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/20610348>
25. SLEZÁKOVÁ, Z. *Ošetrovatelství v neurologii.* Praha: Grada Publishing, a.s. 2014, 232 s. ISBN 978-80-247-4868-9.
26. VICKREY, B.G., HAYS, R.D., HAROONI, R., MYERS, L.W., ELLISON, G.W. A health-related quality of life measure for multiple sclerosis. In *Qual Life Res.* 1995, roč. 4, č. 3, s. 187–206. ISSN 1573-2649.

Kontaktní údaje

PhDr. Anna Hudáková, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove/University of Presov in Presov

Fakulta zdravotníckych odborov/Faculty of Health Care

Katedra ošetrovatel'stva/Department of Nursing

Partizánska, 1; 080 01 Prešov

Anna.Hudakova@unipo.sk, tel.: +421 51 7562 460

CHARACTERIZATION OF ALKALOIDS – SECONDARY PLANT METABOLITES

Magdalena Szaniawska

Abstract

From many classes of naturally occurring organic compounds, such as carbohydrates, lipids, proteins, amino acids, anthocyanins, flavonoids and steroids, the one that appears to be unique are alkaloids. What does make them special? They come from amino acids and can be synthesized as secondary metabolites by plants. Alkaloids play an important role in living organisms. They are secondary metabolites that have a strong biological effect in very small doses. Alkaloids are present not only in people's daily lives in food and drinks, but also as stimulants. They have anti-inflammatory, anti-cancer, analgesic, local anesthetic and analgesic, antibacterial, antifungal and many other effects. Alkaloids are used as dietary ingredients, supplements and pharmaceuticals in medicine and other applications in human life.

Keyword: *alkaloids, second plant metabolites, biological active substances*

1 INTRODUCTION

The word alkaloid (from Arabic *al-kali* - potash and from Greek *eidos* - form) means "takes the form of a base" or "alkali-like". An alkaloid has been defined by Pelletier for the first time as „a cyclic organic compound containing nitrogen in a negative oxidation state which is of limited distribution among living organisms”. [1]. Alkaloids are a group of organic compounds, usually of plant (rarely animal) or synthetic origin, which contain nitrogen atom in the molecule (or atoms) most often in heterocyclic rings. Due to the presence of nitrogen, most alkaloids are basic although there are also some substances known to be slightly acidic or neutral, e.g. colchicine, capsaicin. Alkaloids have a strong physiological effect on human and animal organisms, from the stimulating to narcotic or toxic one [2,3,4].

These are usually crystalline solids, except for nicotine, which is a colourless, volatile liquid. Nicotine in the air is easily oxidized and turns brown. Alkaloids are optically active and hardly dissolve in water. They have bitter taste. They easily combine with organic acids found in the cellular juice to give soluble salts that form aqueous solutions.

The first alkaloid was discovered in 1805 by the pharmacist Serturmer, obtaining morphine from opium. This initiated the search for similar chemicals in other plant materials. The other isolated compounds are: emetin (Pelletier, 1817), strychnine (Pelletier and Caventou, 1818), brucine (Pelletier and Caventou, 1819), quinine and cinchonine (Pelletier and Caventou, 1820), horse (Giesecke, 1827), atropine (Mein, 1831).

The names of alkaloids usually come from the names of the plants from which they were extracted. The name often refers to the effects of a given compound for living organisms, such as: morphine (from the Greek sleep god Morpheus) [2,3,4,5,6].

2 CLASSIFICATION

The richness and diversity of alkaloids created a need for them to develop the appropriate classification, which can be made based on several criteria given below.

2.1 Classification based on origin

Before the construction of definitely known alkaloids used in the division, the main criterion was based on the funding sources of these substances. The plant name, from which the raw material was isolated, became the name of the group, e.g. poppy alkaloids, quinine alkaloids, hellebore alkaloids, rampant alkaloids, etc. Currently, this division is used to determine the alkaloid family because the whole group of compounds with similar or even different structures usually occurs in one plant [7].

2.2 Biogenetic classification

In the biogenetic classification, the basis for division is the way in which alkaloids are formed [8]. Based on Hegnauer's concept, three groups of alkaloids are distinguished:

- protoalkaloids,
- pseudoalkaloids,
- “true“ alkaloids [7].

In protoalkaloids, the nitrogen atom is in the side chain, outside the heterocyclic system. They originate from amino acids or biogenic amines. These include e.g. phenylalkylamines (ephedrine – Fig.1, capsaicin – Fig. 2), indolealkylamines (tryptamine, serotonin), betanine (betaine – Fig. 3).

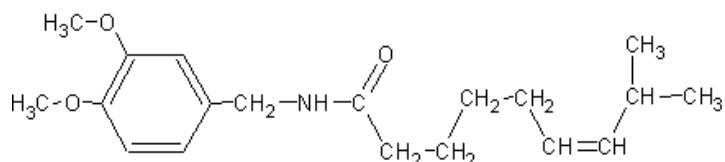

Fig. 1 Chemical structure of capsaicin

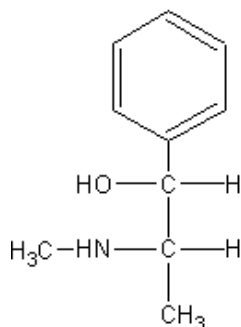

Fig. 2 Chemical structure of ephedrine

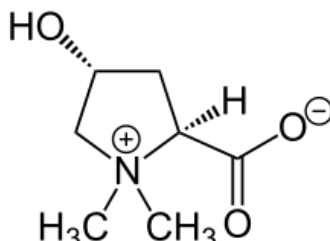

Fig. 3 Chemical structure of betaine

Pseudoalkaloids are not derivatives of amino acids, the nitrogen atom is not derived from amino acids, but is incorporated into the existing skeleton by biosynthesis. This group includes diterpene alkaloids (aconitine – Fig. 4, paclitaxel), steroid derivatives (solasodine)

and compounds in which the nitrogen fragment is formed e.g. by substituting a hydroxyl group with an amino group, e.g. in colchicine – Fig. 5 [9].

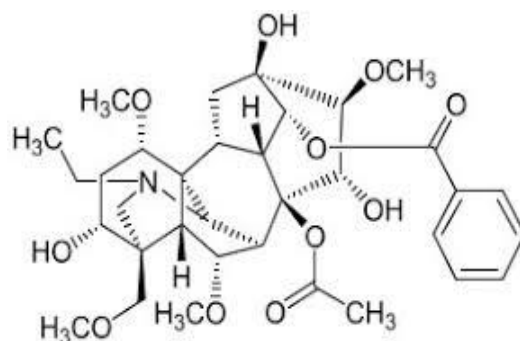

Fig. 4 Chemical structure of aconitine

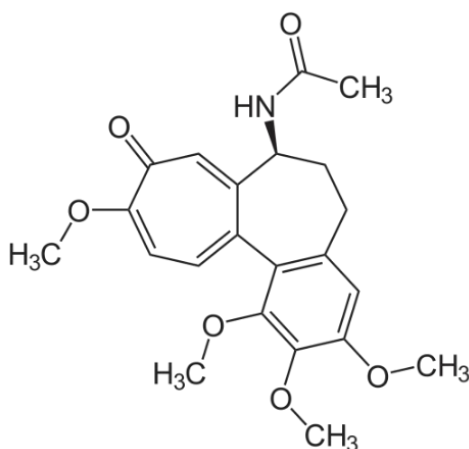

Fig. 5 Chemical structure of colchicine

In true alkaloids, the nitrogen atom is in the heterocyclic ring. According to the biogenic classification, they are the most numerous group of alkaloids. They are formed by biosynthesis from amino acids, i.e. ornithine (tropane, pyrrolizidine alkaloids), lysine (quinolizidine), histidine (imidazole, purine), tyrosine (isoquinoline), tryptophan (indole) and biogenic amines (pyridine alkaloids) and some, benzazepine derivatives) [10].

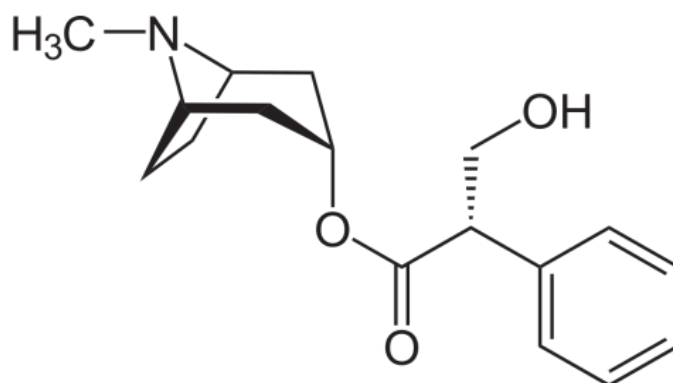

Fig. 6 Chemical structure of hyoscyamine

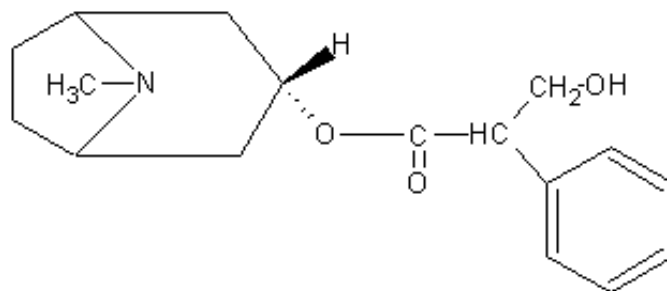

Fig. 6 Chemical structure of atropine

2.3 Chemical classification

The most common and at the same time most often presented in the literature is the classification of alkaloids based on the division by chemical structure. Considering the structure of the heterocyclic ring, the following main groups have been distinguished (Fig. 7).

3 DISTRIBUTION IN NATURE

As non typical metabolites, alkaloids are produced by certain poppy (*Papaveraceae*), papilionaceous (*Papilionaceae*) bean (*Fabaceae*), glaucoma (*Ranunculaceae*), nightshade (*Solanaceae*) and some fungi (e.g. *Claviceps purpurea*), ferns (e.g. *Lycopodium*) and nude plants (e.g., *Taxus*, *Ephedra*).

Alkaloids are found in the whole plant or in its individual parts, but they usually form in the assimilating parts and therefore move to other peripheral parts of the plant, where they are stored. They are most often stored in leaves (cocaine, nicotine), fruits (papaverine, morphine), in seeds (strychnine, brucine), sometimes in flowers, roots, tubers, and in the case of trees also in bark (quinine). One plant can usually contain more than one alkaloid, e.g. 20 alkaloids were obtained from poppy milk, 10 from tobacco leaves, 7 from coca leaves, and 24 from quinine bark. These compounds exhibit similar chemical and physiological properties.

The alkaloid content in the plant raw material varies from trace amounts, the order of a percent fraction (e.g. in black boulevard leaves) to 10% of the weight of dried plant (e.g. quinine in quinine bark). This content is not constant and may depend on the age of the plant, season, time of day, region, climatic conditions and plant variety. Adverse weather conditions during the growing season, as well as improper storage of the raw material can contribute to an increase in the content of individual compounds in plant tissues [11,12].

Among animals, alkaloid compounds were found in insects, e.g. ladybugs and butterflies, salamander, some frogs and scrolls. The most famous are e.g. samandrin in Salamander maculosa, bufotein in *Bufo bufo*, batrachotoxin in *Phyllobates aurotenia*, histrionicotoxin in *Dendrobates histrionicus*. In insects they are usually of secondary origin, taken with food, they protect against predators. Similarly in amphibians who acquire this type of compounds by eating, for example, insects [12].

In nature, alkaloids most often occur in the form of salts with organic acids, i.e. malic acid, citric acid, oxalic acid, succinic acid or tannic acids, less often with propionic, lactic, furanic, acetic acids. They also exist in the form of salts with inorganic acids - phosphoric and sulfuric acids and acids specific to a given alkaloid, e.g. quinic acid or tropic acid. There are known

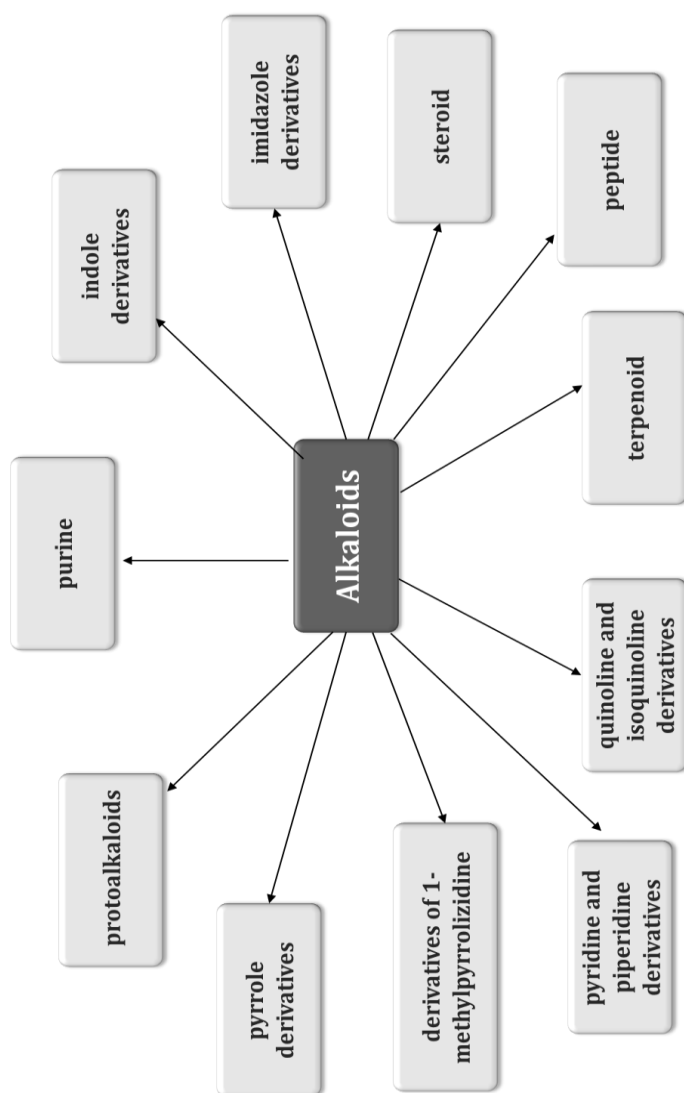

Fig. 7 Chemical classification of alkaloids

alkaloids that occur in natural conditions in the form of esters, e.g. reserpine, cocaine and in the form of glycosides in *Solanum* and *Veratrum* [12].

The variety of the chemical structure of the alkaloid demonstrates a lack of a uniform mechanism of biosynthesis. The products used for the synthesis of many alkaloids are the natural amino acids: L-lysine, L-ornithine, L-tyrosine and L-tryptophan.

4 BIOSYNTHESIS OF ALKALOIDS AND METHODS OF THEIR PREPARATION

The great variety of alkaloids means that there is no single, established mechanism for their production, or that they do not perform a uniform basic function in the plants in which they are produced. However, many alkaloids share some common characteristics, mainly because of the substrates that are used to make them. An example is benzyloxytetrahydroisoquinoline, which is formed by the condensation of two phenylalanine molecules. This molecule is a substrate in the biosynthesis of over two thousand alkaloids [12].

Amino acids, particularly protein amino acids, play a very important role in the biosynthesis of alkaloids. Nearly five thousand alkaloids can be obtained from phenylalanine, tryptophan and lysine. Also noteworthy is the fact that one plant can produce many compounds of similar

structure, e.g. quinine tree produces over 20 alkaloids, each of which contains quinoline and quinuclidine systems. However, there are also plants in which the alkaloids are formed of very different structure, or those that produce only one compound of the alkaloid.[12].

There are many ways to obtain alkaloids from the plant material. The majority of these methods use the basic nature of these compounds, which allows them to be separated from those acidic and neutral compounds, such as sugars, hydrocarbons, proteins or fats. First, the finely ground plant material is treated with bases, e.g. ammonia or sodium carbonate. The alkaloids released from the salt are extracted with organic solvents such as chloroform or dichloroethane, and then reextracted from the organic layer into water acidified with hydrochloric or sulfuric acid. The product thus obtained should be alkalized again, which will cause precipitation of "crude" alkaloids, which are then purified by crystallization. Some alkaloids form sparingly soluble salts or complexes with tannin, potassium hexacyanoferrate, platinum chloride or phosphoromolybdic acid.

Another method of obtaining alkaloids from the plant material is their extraction with aqueous or alcoholic acid solutions. Acidic, aqueous solutions are then washed with an organic solvent to remove inert substances.

Some volatile alkaloids, e.g. nicotine, can be isolated in a steam distillation process. The ion exchange resins are also very often used in the processes of obtaining or purifying alkaloids (the aqueous solution of the raw material is passed through a cation exchange bed, and then the bound alkaloid is eluted with ammonia) [2, 12].

5 APPLICATION OF ALKALOIDS

The healing properties of alkaloids are quite diverse. Morphine is a powerful drug used to relieve pain, although its addictive properties limit its applicability. Codeine, a derivative of methyl ether morphine found in the opium poppy, is an excellent painkiller that is relatively low addictive. Some alkaloids act as pacemakers of the heart or respiratory system. Quinidine, obtained from the plants of the *Cinchona* genus, is used to treat arrhythmias or irregular heartbeats. Many alkaloids affect breathing, but in a complicated way, so that severe respiratory depression can follow stimulation. Drug Lobelin (from *Lobelia inflata*) is safer in this respect and therefore clinically useful. Ergonovine (from the fungus *Claviceps purpurea*) and ephedrine (from the species *Ephedra*) act as vasoconstrictors. Ergonovine is used to reduce uterine haemorrhage after delivery, and ephedrine is used to relieve cold discomfort, sinusitis, hay fever and bronchial asthma [12].

Many alkaloids have local anesthetic properties, although clinically they are rarely used for this purpose. Cocaine (from *Erythroxylum coca*) is a very strong local anesthetic. Quinine (of the *Cinchona* species) is a powerful anti-malarial agent that was previously the drug of choice in the treatment of this disease, although it was largely replaced by less toxic and more effective synthetic drugs. The tubocurarin alkaloid is the active ingredient in the South American arrow poison, curare (obtained from *Chondrodendron tomentosum*) and is used as a muscle relaxant in surgery. Two alkaloids, vincristine and vinblastine (from *Catharanthus roseus*, formerly *Vinca rosea*), are widely used as chemotherapeutic agents in the treatment of many types of cancer.

Nicotine obtained from tobacco (*Nicotiana tabacum*) is the main alkaloid and the main addictive ingredient of smoked tobacco in cigarettes, cigars and pipes. Some alkaloids are illegal drugs and poisons. These include the hallucinogenic drugs mescaline (from the species *Lophophora*) and psilocybin (from *Psilocybe mexicana*). The synthetic derivatives of morphine and lysergic acid alkaloids (from *Claviceps purpurea*) produce heroin and LSD,

respectively. The alkaloid cone is the active ingredient in the poisoned scarf (*Conium maculatum*). Strychnine (from the *Strychnos* species) is another strong poison [12].

Alkaloids, in addition to medicinal properties, also have a skin-care effect. Caffeine is the most commonly used alkaloid in the cosmetics industry. It is a purine alkaloid obtained from the seeds of the *Coffea arabica* coffee bush. Caffeine regulates metabolism, and also supports the removal of fat deposits through tissue drainage detoxifying, cleansing and slimming. It improves blood circulation, increases the elasticity of skin tissues, gives the skin softness and elasticity. Caffeine due to its action is used in slimming and anti-cellulite preparations [13].

Many alkaloids are elements of human diet, both in food and drinks. The plants in the human diet in which alkaloids are present are not only coffee seeds (caffeine), cacao seeds (theobromine and caffeine), and tea leaves (theophylline, caffeine) but also tomatoes (tomatine) and potatoes (solanine). The most common alkaloid is caffeine which can be also applied as an ingredient of soft drinks like Coca-Cola to improve their taste. [14].

6 CONCLUSIONS

The alkaloids are compounds which on the one hand are impressive due to their therapeutic effects, but on the other hand they are also distressing due to their narcotic, addictive and poisonous effects. Present day researchers look with great hope at the use of these compounds as potential anti-cancer drugs. Given the prevalence of alkaloids in the plant world, they can therefore be an economically rational drug resource for many generations to come - especially in the context of cancer and civilization diseases.

Sources

1. VERPOORTE R. *Encyclopedia of Analytical Science*. 3rd Edition. Elsevier, 2019. 77-84 p. ISBN 978-0-08-101983-2
2. ANISZEWSKI T. *Alkaloids – secrets of life*. 1st Edition. Elsevier, 2007. ISBN 978-0-44-452736-3
3. BEGLEY TP. *Encyclopedia of Chemical Biology*. Wiley. 2009. 1569-157 p. ISBN 978-0-471-75477-0
4. BROSSI A. *The Alkaloids: Chemistry and Pharmacology*. 1st Edition. Academic Press. 1989. ISBN 978-008086559-1
5. DEWICK PM. *Medicinal Natural Products. A Biosynthetic Approach*. 2nd Edition. England: John Wiley&Sons, 2002. ISBN 0-47-149641-3
6. FATTORUSSO E., TAGLIALATELA-SCAFATI O. *Modern Alkaloids. Structure, Isolation, Synthesis and Biology*. Weinheim: Wiley-VCH, 2008. ISBN 978-3-527-31521-5
7. KOHLMUNZER S. *Farmakognozja*. Warszawa: PZWL, 2013. ISBN 978-83-200-4651-9
8. NOWACKI E., NOWACKA D. *Biogenetyczna klasyfikacja alkaloidów*. Wiadomości Botaniczne 9: 2007-2015, 1965.
9. MATŁAWSKA I. *Farmakognozja*. Poznań: Wydawnictwo UM Poznań, 2008. ISBN 978-83-7597-004-3
10. KAFARSKI P., LEJCZAK B. *Chemia bionieorganiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. ISBN 8301112476
11. GELGER VAN WMJ., Winke JH., Scheffer JJC. *Steroidal glycoalkaloids in tubers and leaves of Solanum species used in potato breeding*. Euphytica 37S: 147-158, 1988
12. KOŁODZIEJCZYK A., *Naturalne związki organiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 2013. ISBN 978-83-0117-347-0

13. CZERPAK R., JABŁOŃSKA-TRYPUĆ A. Roślinne surowce kosmetyczne. Wrocław: MedPharm, 2008. ISBN 978-83-60466-58-2
14. KUREK J. Introductory Chapter: Alkaloids - Their Importance in Nature and for Human Life. 2019 (open access)

Contact

MSc. Magdalena Szaniawska
Maria Curie-Skłodowska University
M. Curie-Skłodowska Sq. 3, Lublin, Poland
Tel: +48 663 551 728
email: magdalena.szaniawska@poczta.umcs.lublin.pl

ELIMINÁCIA STRESU V PRÁCI ZDRAVOTNÍCKEHO PRACOVNÍKA

ELIMINATION OF STRESS IN THE WORK OF A MEDICAL PROFESSIONAL

Eudmila Miženková, Anna Horňáková

Abstrakt

Práca zdravotníckeho pracovníka je považovaná za ťažké a stresujúce povolanie. Snahou každého zdravotníka je poskytnúť pacientom profesionálnu starostlivosť a taktiež byť pripravený na urgentné situácie. Cieľom práce je poukázať na záťažové situácie v práci zdravotníckeho záchranára, ktoré sú preňho najčastejším zdrojom stresu a zároveň poukázať na spôsoby jeho eliminácie. Na základe prieskumu s využitím dotazníkovej metódy sledujeme, akým spôsobom a do akej miery dokážu zdravotnícki záchranári stres eliminovať. Prieskumom sme zistili, že zdravotnícki záchranári si uvedomujú náročnosť svojho povolania a dokážu pri výkone svojho povolania stres eliminovať.

Kľúčové slová: *stres, stresová situácia, eliminácia stresu, zdravotnícky pracovník, zdravotnícky záchranár*

Abstract

The work of a medical professional is viewed as a difficult and stressful job. The effort of each medical professional is to provide patients with professional care and be prepared for some emergencies as well. The aim of this work is to point out the stress situation in the work of the medical rescuer, which is the most common source of stress for him/her and at the same time point out the way of its elimination. Based on the survey using the questionnaire method we follow, how and what way the medical rescuers can eliminate stress. We found that the medical rescuers realize seriousness of their profession and they are able to eliminate stress in the exercise of their profession.

Key words: *stress, stress situation, elination of stress, medical professional, medical rescuer*

1 ÚVOD

Stres, ale aj veľká stresová záťaž poškodzujú zdravie. Ak stres pretrváva veľmi dlho, môže vo veľkej miere človeka vyčerpať telesne a duševne. „Profesionálny stres je definovaný ako vnímaná nerovnováha medzi pracovníkom a jeho schopnosťou vykonávať pracovnú činnosť s konkrétnymi požiadavkami kladenými na jeho pracovné miesto definuje“ (Vargová 2012, s. 448). Aj zdravotnícki záchranári potrebujú pomoc psychológa, ale nie sú zvyknutí, že aj im môže byť poskytnutá pomoc. Vedia, že oni sú tí, ktorí pomáhajú, ktorí dávajú a sami pomoc niekedy potrebujú. Aj v tejto profesii sa práca prenáša do súkromia a súkromie do práce. Vo výjazdoch sú atakovaní agresivitou, neúctou, ktorú berú už ako štandard v správaní okolia. Musia sa naučiť chrániť seba. Ich úlohou je pomáhať a právom vrátiť sa zdraví domov k vlastnej rodine (Guľašová, 2015). Z praxe vyplýva, že mimoriadnym zážitkom je spravidla postihnutý aj partner zasiahnutého záchranára, ktorý pociťuje neistotu. Z jeho strany je nutné vytvorenie atmosféry pochopenia a ochrany, čím pomôže svojmu partnerovi vyrovnať sa s mimoriadnym zážitkom (Harvan, 2012). Stres lepšie zvládajú jedinci z fungujúcich rodín i fungujúcich širších sociálnych skupín, ako jedinci z rozvedených rodín (Šeblová, 2013). Ak chceme zvládnuť stres, musíme poznať sami seba, svoje možnosti a obmedzenia, poznať svoje fyziologické a psychické reakcie na stresory pri modelových situáciách, vedieť si

vybrať správnu copingovú stratégiu, takú, ktorá danému človeku vyhovuje najviac. Toto všetko sa dá naučiť a závisí to aj od nášho aktuálneho stavu, stresora a danej situácie (Guľašová, 2014).

2 STRESOVÉ SITUÁCIE V PRÁCI ZDRAVOTNÍCKEHO ZÁCHRANÁRA

Každý deň sa zdravotnícki záchranári pri výkone svojho povolania stretávajú so záťažou nárazovou i chronickou, negatívnymi pocitmi, emóciami a smrťou (Vargová, 2012). Tieto náročné podmienky spájané s nepravidelnou pracovnou dobou, zvýšenou pracovnou záťažou, cestou na miesto udalosti za každého počasia, neustála kontrola, bezohľadnosť kolegov, nespravodlivosť nadriadených, nesúlad medzi hodnotovým systémom pracovníka a firmy môže viesť u jedinca k vyvolaniu stresu. K zdravotníckym záchranárom patria aj ženy, ktoré musia byť v dobrej fyzickej kondícii, aby sa vyrovnali svojim kolegom-mužom. Sú vystavené stresu z väčšej fyzickej záťaže pri nosení ťažkých bremien a ako ženy sú častejšie vystavené terčom verbálnych útokov. Vodiči-záchranári musia v rôznych dopravných situáciách dbať na bezpečnosť posádky a pacienta. Sú zodpovední za technický stav ambulancie, za plynulú jazdu bez ohrozenia a obmedzenia cestnej premávky, aby nepoškodili ambulanciu, nespôsobili dopravnú nehodu (Longauerová, 2015). Všetko, čo negatívne pôsobí na pohodu človeka, považujeme za stresory. Situácie náročné, osobitne náročné a kritické vedú k prežívaniu zvýšenej, hraničnej a pri traumatizujúcich udalostiach až extrémnej psychickej záťaži (Gurňáková, 2013).

2.1 Náročné situácie

Hodnotenie náročných zásahov a náročných situácií sa líši aj medzi profesionálmi. Záleží to od rozvoja osobnosti, získaných skúsenosti a nárokov prostredia. K špecifickým zaťažujúcim faktorom sa zaraďuje zodpovednosť za život a zdravie pacientov, kvalitný výkon pod tlakom času a nedostatku informácií, pri pochybení trestno-právna zodpovednosť, materiálne technické vybavenie, práca v teréne, ohrozenie vlastného zdravia a života, úspešná a neúspešná kardiopulmonálna resuscitácia, fyzické ataky na záchranárov, zneužitie záchranej zdravotnej služby, dopravné nehody, popálené a zohavené telá, ošetrovanie rodinných príslušníkov, dieťa v ohrození života a zdravia, psychiatrickí, agresívni pacienti, narkomani, opilci, bezdomovci a rôzne etnické skupiny (Gurňáková, 2013; Longauerová 2015).

2.2 Mimoriadne náročné situácie

Pri mimoriadne náročných zásahoch môžu naše obranné mechanizmy zlyhať. Podľa Gurňákovvej (2013) k typom mimoriadne náročných zásahov patria zranenia detí, mladistvých, prípadne ich smrť, osobný vzťah s obeťou, vlastné zranenie alebo ohrozenie, zásah, pri ktorom sú použité strelné zbrane, udalosť s hromadným postihnutím osôb, záujem médií a nedostatok informácií. Situácie, ktoré sú už kritické, traumatizujúce vedú k poruchám psychiky, fyziologickým zmenám v organizme, majú často trvalé následky na zdraví jedinca. Vtedy hovoríme o posttraumatickej stresovej reakcii či poruche, kde hlavným prejavom je znovu prežívanie traumatizujúcej udalosti v snoch, myšlienkach či fantáziách. Okrem kritických situácií, ktoré vedú k posttraumatickej stresovej reakcii na prežívanie záchranárov, má vplyv aj dlhodobý pôsobiaci chronický stres, množstvo záťažových situácií nižšej intenzity, ktoré zasa vedú k syndrómu vyhorenia, čo je dlhotrvajúci stav emočného, fyzického vyčerpania so znížením pracovného výkonu, zhoršením medziľudských vzťahov, beznádeje, bezmocnosti (Horák, 2016). Podľa Pokorného (2010) by sa členovia záchranného tímu mali systematicky udržiavať v dobrej telesnej, psychickej kondícii, mali by vedieť úspešne riešiť každodenné starosti, konflikty, mali by udržiavať rovnováhu medzi pracovným vyťažením a relaxáciou. Nielen pozeráť na profesionálny výkon a nemať oblasť, kde by načerpali silu a energiu.

2.3 Riziká pracovného prostredia

V záchranej zdravotnej službe sa kumuluje veľa rizikových prvkov. Sú rôzne svojimi mechanizmami, prostredím, časom pôsobenia, mierou ofenzívnosti na psychické a fyzické zdravie záchranárov (Longauerová, 2015). „Základným princípom je tu interdisciplinárne poňatie životných funkcií, nevyhnutné sú určité osobnostné predpoklady, entuziazmus a schopnosť rýchlej adaptácie v neustále meniacom sa pracovnom prostredí“ (Vargová 2012, s. 231). K rizikám pracovného prostredia patria podľa autorky dopravné nehody, klimatické podmienky, hluk - výstražné sirény, vo vrtuľníkovej záchranej zdravotnej službe vrtuľa, úrazy, agresívni pacienti, stavy ohrozenia - každý výjazd (alkohol, drogy, akútne psychózy, úmrtie, resuscitácia, neskorý príchod), infekcie, prenosy parazitov, alergie, kontaminácia jedmi, čakanie na prácu - výjazd, inhalačné traumy, elektrotraumy, fyzická záťaž, psychická záťaž a stres. Uvádzané stresory sú záťažou pre organizmus záchranára a jeho psychiku. No nie u každého z nich sa stretne s rovnakou reakciou. Miera vplyvu stresorov závisí aj od veku, pracovnej pozície, individuálnej psychickej, somatickej pohody, predchádzajúcich skúsenosti so stresormi a ich zvládnutím či kompenzácie rizika (Vargová 2012).

3 CIELE PRÁCE

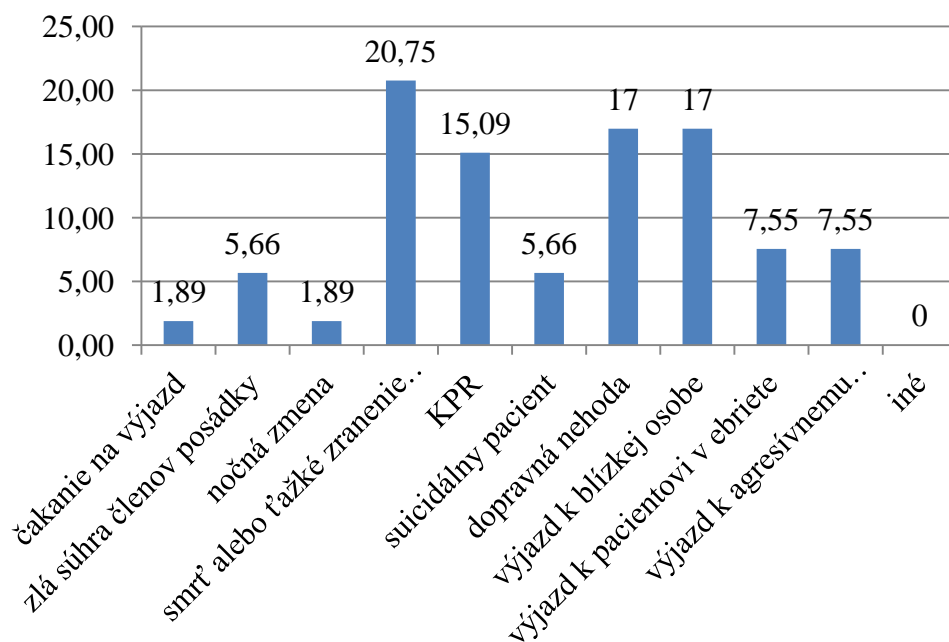
- Zistiť, čo pôsobí najviac stresujúco na prácu zdravotníckeho záchranára.
- Zistiť stresové prejavy u zdravotníckeho záchranára počas výkonu svojho povolania.
- Zistiť najčastejšie spôsoby eliminácie stresu v práci zdravotníckeho záchranára.
- Zistiť účasť zdravotníckeho záchranára na krízovej intervencii.

4 METODIKA

Ako metódu prieskumu sme zvolili neštandarizovaný dotazník. Dotazník obsahoval 20 položiek a bol distribuovaný 100 respondentom - zdravotníckym záchranárom záchranej zdravotnej služby. Dotazník vyplnilo spolu 80 respondentov, z toho 54 mužov a 26 žien.

5 VÝSLEDKY A DISKUSIA

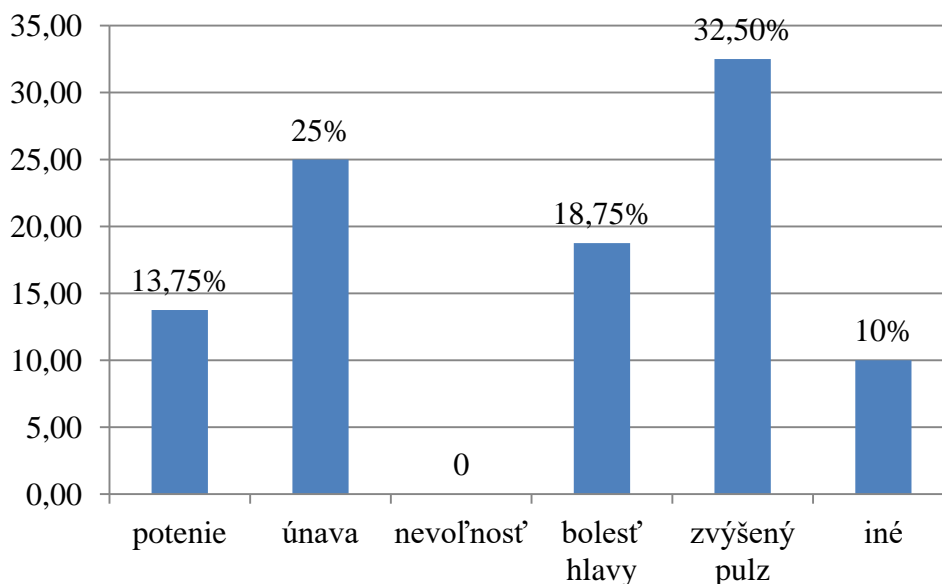
Otázka č.1 Uved'te, ktoré z uvedených možností sú pre Vás najviac stresujúce?

Graf 1 Najviac stresujúca možnosť (v%)
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Pre 16 respondentov (20,75%) je najstresujúcejší v ich práci výjazd k ťažko zranenému dieťaťu, či jeho smrť (Graf 1). Nasledovala dopravná nehoda a výjazd k blízkej osobe 14 (17%). KPR 12 (15,09%), výjazd k pacientovi v ebriete a výjazd k agresívnemu pacientovi 6 (7,55%) sú taktiež pre zdravotníckych pracovníkov stresujúce. Na posledných miestach je pre nich stresujúci suicidálny pacient, zlá súhra členov posádky, nočné zmeny i čakanie na výjazd.

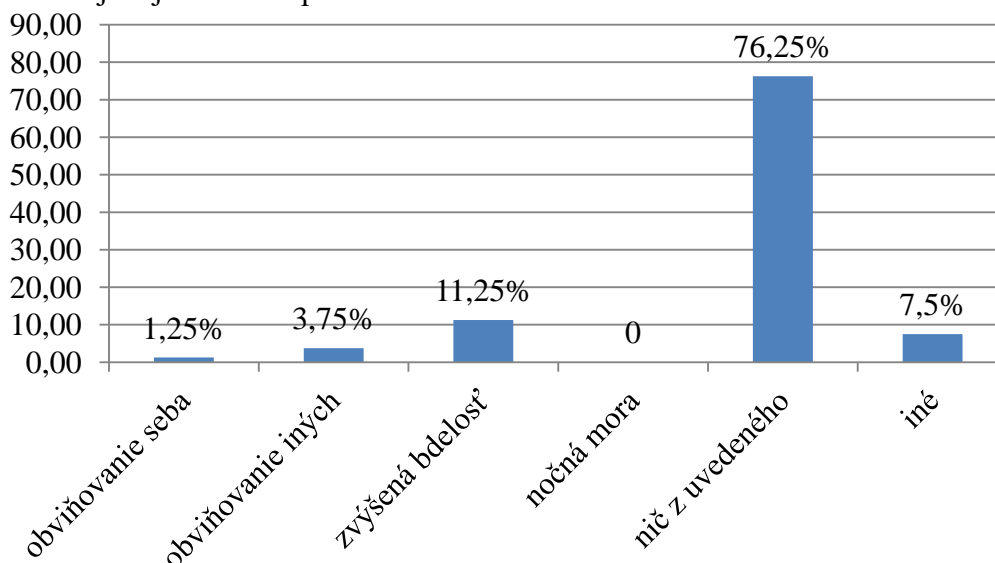
Otázka č.2 Prejavuje sa u Vás po zásahu...

Graf 2 Fyzické prejavy stresu po zásahu (v%)
(Zdroj: vlastné spracovanie)

U respondentov (Graf 2), ktorí sa zúčastnili prieskumu, prevláda z fyzických prejavov stresu po zásahu hlavne zvýšený pulz 26 (32,5%) a únava 20 (25%). Bolesť hlavy označilo 15 (18,75%) a potenie 11 (13,75%) respondentov. U 8 (10%) respondentov sa prejavuje po zásahu hlad a niektorí už nechcú znova nastúpiť do práce.

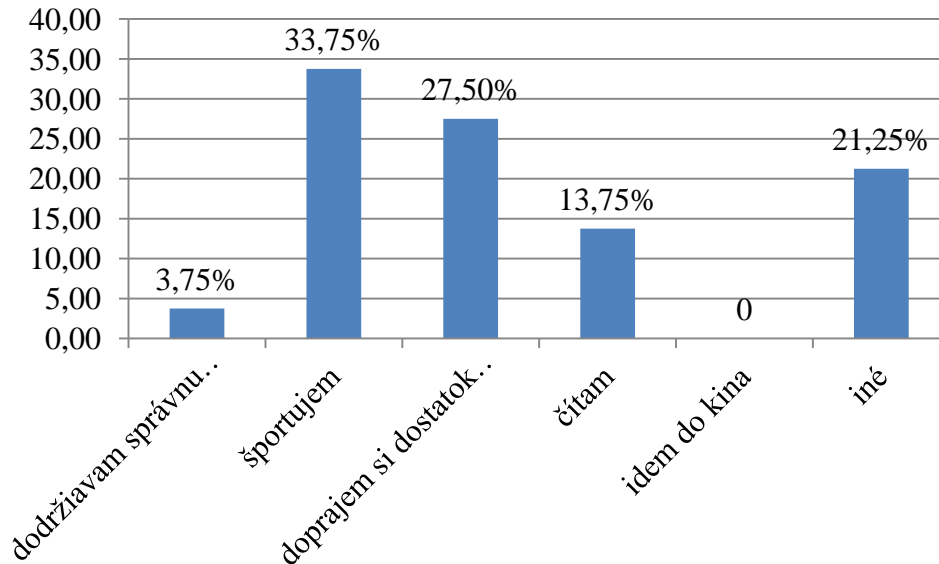
Otázka č.3 Prejavuje sa u Vás po zásahu...

Graf 3 Psychické prejavy stresu po zásahu 2 (v%)
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Z celkového počtu respondentov sa u väčšiny 61 (76,25%) neprejavujú psychické prejavy stresu. U 9 (11,25%) respondentov sa prejavuje zvýšená bdelosť, u 3 (3,75%) obviňovanie iných a 1 (1,25%) obviňuje seba. Znovu nastúpiť do práce sa nechce 6 (7,5%) respondentov.

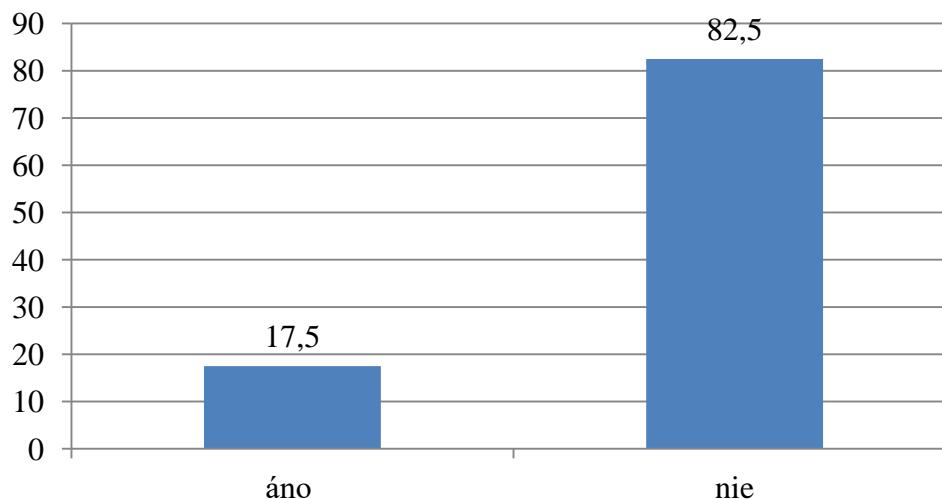
Otázka č.4 Ktoré metódy najviac využívate na elimináciu stresu?

Graf 4 Metódy eliminácie stresu (v %)
(Zdroj: vlastné spracovanie)

27 (33,75%) opýtaných respondentov väčšinou po stresovom vypätí športuje, 22 (27,5%) oddychuje a spí, 11 (13,75%) číta a 3 (3,75%) dodržiavajú správnu životosprávu. Ako iné metódy 17 (21,25%) respondentov uviedlo, že sa venuje prácam okolo domu, rodine, deťom, upratuje v dome a chodí na prechádzky so psom.

Otázka č.5 Absolvoval/a ste niekedy krízovú intervenciu?

Graf 4 Absolvovanie krízovej intervencie (v %)
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Skúsenosť s krízovou intervenciou má 14 (17,5%) respondentov, neabsolvovalo ju ešte 66 (82,5%) opýtaných.

6 ZÁVER

Povolanie zdravotníckych záchranárov je namáhavé, stresujúce z pohľadu výkonu ich práce. Schopnosť zvládať náročné situácie spojené s veľkou psychickou záťažou patrí k povinnej výbave osoby zdravotníckeho záchranára. Od zdravotníckeho záchranára sa očakáva, že je psychicky a sociálne zrelá osoba a svoju prácu vykonáva na vysokej profesionálnej a morálnej úrovni.

Použitá literatúra

1. ĎURDIAK, Ľ. *Psychohygienu - cesta k duševnému zdraviu*. In: časopis Bedeker zdravia. [online]. 2010. [citované 2020-06-15]. Dostupné z: <https://www.zzz.sk/clanok/9298-psychohygienu-cesta-k-dusevnemu-zdraviu>
2. GULAŠOVÁ, M. *Prvá pomoc pri strese zdravotníckeho záchranára*. Prvé vydanie. Svidník: Tlačiareň svidnícka s.r.o., 2014. 90 s. ISBN 978-80-970581-8-0.
3. GURŇÁKOVÁ, J. et al. *Sebaregulácia, stres a osobnosť*. 2013. 296 s. ISBN 978-80-88940-45-9.
4. HORÁK, O. *Záchranár: Psychologickú pomoc nemáme, cestou z komplikovanej adresy sa proste vyroprávame*. In: Denník N. [online]. 2016. [citované 2020-06-15]. Dostupné z: <https://dennikn.sk/536792/zachranar-psychologicku-pomoc-nemame-cestou-z-komplikovanej-adresy-sa-proste-vyropravame/>
5. LONGAUEROVÁ, A. *Psychológia v profesionálnej činnosti zdravotníckeho záchranára*. Grafotlač Prešov, s.r.o., 2015. 99 s. ISBN 978-80-555-1256-3.
6. POKORNÝ, J. *Lékařská první pomoc*. Druhé vydanie. Praha: Galén. 2010. 474 s. ISBN 9788072623228.
7. ŠEBLOVÁ, J. *Syndrom vyhoření ve zdravotnictví*. [online]. 2013. [citované 2020-06-13]. Dostupné na internete: www.csspraha.cz/wcd/user-data/file/syndrom-vyhoreni-zdravot.pdf
8. VARGOVÁ, A. *Posttraumatická stresová porucha, syndróm profesionálneho vyhorenia, profesionálne riziko*. In: Dobiáš, V. a kol. *Prednemocničná urgentná medicína*. Druhé vydanie. Martin: Osveta. 2012. 737 s. ISBN 978-80-8063-378-5.

Kontaktné údaje

PhDr. Ľudmila Miženkova, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: + 421 903 611 772

email: ludmila.mizenkova@unipo.sk

INOVÁCIE V SYSTÉME VZDELÁVANIA RÁDIOLOGICKÝCH TECHNIKOV NA SLOVENSKU

INNOVATIONS IN THE EDUCATION SYSTEM FOR RADIOLOGIC TECHNOLOGISTS IN SLOVAKIA

Anna Horňáková, Pavol Nechvátal

Abstrakt

V príspevku sa zaoberáme systémom vzdelávania radiologických technikov na Slovensku. Prostredníctvom prieskumu, orientovaného na overovanie teórie simulačnej výučby v praxi, snažíme sa poukázať na potrebu zriadenia špecializovaného laboratória, ktoré považujeme za optimálne prostredie napomáhajúce k inováciám odborného vzdelávania a podpore odbornej praxe.

Kľúčové slová: *system vzdelávania, radiologický technik, špecializované labororium, odborné vzdelávanie, odborná prax.*

Abstract

In this paper we deal with the education system for radiologic technologists in Slovakia. Through a survey focused on verifying the theory of simulation teaching in practice, we try to point out the need to establish a specialized laboratory, which we consider an optimal environment conducive to innovation in vocational education and support of professional practice.

Key words: *education system, radiologic technologist, specialized laboratory, vocational education, professional practice.*

1 ÚVOD

V systéme vzdelávania zdravotníckych pracovníkov nastali výrazné zmeny vstupom Slovenskej republiky do Európskej únie. Zmeny vo vzdelávaní sa týkali hlavne nelekárskych študijných odborov, vznikali nové študijné progamy na fakultách v rámci už pôsobiacich univerzít. Medzi vysokoškolské vzdelávacie inštitúcie, ktoré získali potrebnú akreditáciu pre vzdelávanie zdravotníckych pracovníkov po roku 2004, sa zaradila aj Prešovská univerzita v Prešove vznikom Fakulty zdravotníckych odborov (Miženková 2018).

Profesionálna pomoc zdravotníkov v rôznych situáciách a podmienkach je činnosťou, ktorá si vyžaduje aj radiologických technikov pohotovo pripravených a odborne zdatných. Toto môže zabezpečiť len kvalitné vzdelanie, ktoré umožní potrebné teoretické vedomosti a praktické zručnosti (Horňáková, Miženková 2018). V roku 2015 Fakulta zdravotníckych odborov PU v Prešove získala akreditáciu pre nový študijný program-radiologická technika.

Výučbové prostredie je považované za jednu zo základných priorít úspešného vzdelávania. Vďaka vytvoreniu špecializovaného laboratória radiologickej techniky na Fakulte zdravotníckych odborov Prešovskej univerzity v Prešove v rámci vedecko-výskumného projektu KEGA Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR (2017-2019) študenti dennej a externej formy štúdia odboru radiologická technika majú možnosť získať kvalitné odborné vzdelávanie pred vstupom na klinickú prax počas praktického vyučovania.

2 RÁDIOLOGICKÝ TECHNIK NA SLOVENSKU

V súčasnosti na Slovensku na výkon odborných pracovných činností v povolani *Rádiologický technik/asistent* sa vyžaduje buď získanie:

- 1) vysokoškolského vzdelania v študijnom odbore *Rádiologická technika*, ktoré je v Slovenskej republike možné získať vo: Fakulte ošetrovateľstva a zdravotníckych odborných štúdií Slovenskej zdravotníckej univerzity v Bratislave, Fakulte ošetrovateľstva a zdravotníckych odborných štúdií v Katolíckej univerzite v Ružomberku, Fakulte zdravotníctva, Univerzite sv. Cyrila a Metóda v Trnave, Prešovskej univerzite v Prešove, vo Fakulte zdravotníckych odborov, Vyskej škole zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, vo Fakulte zdravotníctva a sociálnej práce bl. P. P. Gojdiča v Prešove (MZ SR 2011).
- 2) vyššieho odborného vzdelania v študijnom odbore diplomovaný rádiologický asistent, ktoré je možné získať v: Strednej zdravotníckej škole v Košiciach, Moyzesova 17 a Strednej zdravotníckej škole v Nitre (MZ SR 2011).

2.1 Profil absolventa

Absolvent odboru rádiologická technika získava odbornú kvalifikáciu zdravotníckeho pracovníka oprávneného vykonávať zdravotnícke povolanie v odboroch rádiológia, rádioterapia a nukleárna medicína. Snahou každej vzdelávacej inštitúcie zriadenej so zameraním pre zdravotnícke povolania malo by byť poskytnutie kvalitného vzdelávania prepojením teórie s praxou, prispôsobenie výučby aktuálnym trendom, normám a požiadavkám EÚ. Absolvent by mal získať široké teoretické vedomosti z fyzikálnych, infromatických, medicínskych, spoločenskovedných, ekonomických, manažérskych a ostatných súvisiacich vedných odborov, ktoré mu poskytnú rýchlu a dostatočne odbornú profesijnú adaptáciu na požiadavky praxe. Kompatibilita študijného programu s obdobnými študijnými programami na zahraničných univerzitách a absolvovanie odborných stáží už počas štúdia v rámci spolupráce európskych univerzít v programoch ERASMUS+ a výučba odborného cudzieho jazyka umožní absolventom získať zamestnanie aj v zahraničí. Absolvent bude disponovať dostatočnou odbornou kvalifikáciou na stanovenie potrebnej dávky ionizujúceho žiarenia pri röntgenových a CT zobrazovacích metódach a bude schopný zaistiť bezchybné, najmenej škodlivé, pritom efektívne terapeutické ožiarenie pacienta, bude ovládať princíp magnetickej rezonancie a jej využitie v praxi. Mal by byť pripravený na prácu v kolektíve a prispieť k vytváraniu kvalitatívnych štandardov pracoviska. V rámci svojej odbornej kvalifikácie a kompetencie mal by aplikovať do praxe všetky získané teoretické i klinické odborné poznatky, ako aj poznatky z oblasti zdravotníckeho manažmentu, ekonomiky a zdravotníckeho práva (PU FZO 2020).

2.2 Vzdelávacie programy

Vzdelávanie a odborná príprava zohrávajú významnú úlohu pri premene Európskej únie (EÚ) na ekonomicky a znalostne vyspelú spoločnosť vo svetovom meradle. Od prijatia Lisabonskej stratégie v roku 2000 sa posilnila politická spolupráca jednotlivých členských krajín v oblasti vzdelávania a odbornej prípravy. Táto spolupráca viedla k sformulovaniu spoločných cieľov a iniciatív, ktoré zahŕňajú všetky typy vzdelávania a odbornej prípravy a súčasne aj všetky etapy celoživotného vzdelávania. Fakulta zdravotníckych odborov (FZO) rovnako ako ostatné fakulty Prešovskej univerzity v Prešove sa snaží o začlenenie do Európskeho systému kreditov pre odborné vzdelávanie a prípravu. Jej cieľom je absolventom umožniť získanie potvrdenia a uznania pracovných činností a poznatkov v rôznych systémoch a krajinách, aby si ich mohli započítať do odbornej kvalifikácie a súčasne takto prispieť k zvýšeniu zamestnanosti absolventov pre európsky aj celosvetový trh práce (Hornáková, Miženková 2018). Vzdelávanie s modernými učebnými pomôckami a elektronickou podporou čoraz viac

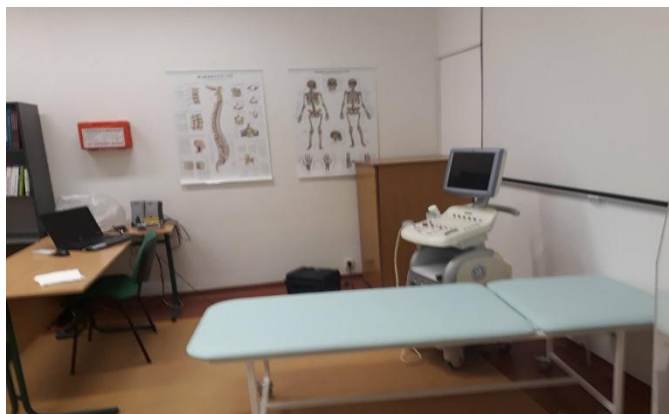
peniká aj do súčasného odborného vzdelávania na vysokých školách a stáva sa tiež samozrejmosťou pri vyučovaní odborného jazyka, čo sa nám potvrdilo pri výučbe v špecializovanom laboratóriu. V modernej edukácii je dôležité zamerať sa na tvorivú, procesuálnu, aktívnu a kognitívnu koncepciu výučby založenú na interaktivite. Je taktiež potrebné správne zvoliť stratégie vo vyučovaní, neustále zvyšovať vnútornú motiváciu študentov, podporovať ich záujmy a uspokojovať ich potreby, snažiť sa o prepojenie školy s praxou a čo najviac o uplatňovanie interdisciplinárneho prístupu (Hanuliaková 2015).

2.3 Výučbové prostredie

V dnešnom vzdelávaní je typický neustály nárast poznatkov, ktoré škola už nemôže sprostredkovať tak, ako bolo zvykom vo vzdelávaní v minulosti, ale je potrebné uplatňovať vo výučbe nové vyučovacie metódy a formy založené na interaktivite, inovácií a modernizácii vyučovania. Nie je tomu inak ani v oblasti rádiológie, ktorej vývoj stále napreduje a mnohé rádiologické zobrazovacie metódy nájdu svoje uplatnenie až po aplikácií klinických skúseností (Seidl a kol. 2012). Využitie informačnej technológie, simulačných anatomických softvérových programov s 3D tlačou, moderných vyšetrovacích prístrojov a učebných pomôcok, nástenného edukačného materiálu na stenách laboratória - to všetko podporuje moderné, inovatívne stratégie vo výučbe odborných predmetov a súčasne odborného jazyka, pomáha spájať akademické prostredie s profesionálnym (Hornáková 2019). Tento spôsob výučby prispieva k tomu, aby výučbový proces bol efektívnejší, atraktívnejší a viac motivujúci pre študentov. Simulačné labororium, ktoré vznikalo v priebehu troch rokov (2017-2019), je vybavené prístrojovým a technickým zariadením (Obr. 1 a Obr. 3) určeným pre nácvik zobrazovacích metód používaných v rádiológii. Obrazový výučbový materiál, ktorý zhotovili riešitelia projektu, bol umiestnený na stenách laboratória. Do laboratória bola inštalovaná počítačová technika vrátane videokamery, tiež bol zakúpený ultrazvukový prístroj s lineárnou a konvexnou sondou spolu so softvérovým programom a vyšetrovacím lehátkom pre pacienta (Obr. 2). Okrem toho boli taktiež zakúpené Gaiger – Müllerove počítače k detekcii rádiácie prostredia a osôb. Študenti sa môžu tu oboznámiť s ochrannými pracovnými pomôckami prispievajúcimi k ochrane pred ionizujúcim žiarením (Obr. 3). Novovytvorené simulačné labororium vytvára súčasne prostredie pre využitie autentickej a tvorivej komunikácie v odbornom jazyku a prostredníctvom modelových situácií môžu študenti nadobúdať praktické zručnosti, čo je možné integrovať do všetkých odborných zložiek edukačného procesu aj iných zdravotníckych odborov (Obr. 4). Podľa Hornákovvej (2019) nadobudnuté praktické zručnosti poslúžia študentom pre plynulý prechod na klinické pracoviská a efektívnu spoluprácu so zdravotníckymi profesionálmi na pracoviskách i odbornú komunikáciu s pacientom v súčasnej multikultúrnej spoločnosti.

Obrázok 1 Celkový pohľad na špecializované laboratórium
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Obrázok 2 Ultrazvukový prístroj s príslušenstvom
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Obrázok 3 Učebné pômocky- torzo ľudského tela a horná končatina
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Obrázok 4 Študenti počas výučby odborného jazyka
(Zdroj: vlastné spracovanie)

3 CIEĽ PRÁCE

Cieľom práce je overenie teórie simulačnej výučby v praxi, čím poukazujeme na potrebu zriadenia špecializovaného laboratória, ktoré považujeme za optimálne vzdelávacie prostredie stimulujúce a motivujúce odborné vzdelávanie, čo súčasne prispieva k podpore odbornej praxe.

Parciálne ciele:

- Zistiť, či študenti uprednostňujú výučbu v špecializovanom laboratóriu v porovnaní s klasickou učebňou.
- Zistiť, či výučbové prostredie ovplyvňuje výsledky vzdelávania študentov a zvyšuje ich motiváciu k učeniu.
- Zistiť, či zriadenie špecializovaného laboratória vytvára podmienky prostredníctvom simulačnej výučby na nadobúdanie a precvičovanie praktických zručností

4 METODIKA

Ako metódu prieskumu sme zvolili dotazník. Dotazník obsahoval desať uzavretých položiek zameraných na výučbové prostredie súvisiace s vytvorením špecializovaného laboratória. Prieskumu sa zúčastnilo 50 respondentov dennej aj externej formy štúdia študijného odboru rádiologická technika, študentov Fakulty zdravotníckych odborov Prešovskej univerzity v Prešove. Návratnosť dotazníkov bola 100 %. Prieskum sme realizovali v mesiacoch február a marec 2019. Získané výsledky prieskumu boli spracované v percentách a zobrazujeme ich v tabuľkách.

5 VÝSLEDKY A DISKUSIA

Cieľ 1: Zistiť, či študenti uprednostňujú výučbu v špecializovanom laboratóriu v porovnaní s klasickou učebňou.

Otázka č.1 Je vyučovacia hodina, ktorá prebieha v špecializovanom laboratóriu pre Vás zaujímavejšia?

Otázka č.4 Uprednostňujete vyučovanie v špecializovanom laboratóriu?

Otázka č.5 Súhlasíte s tvrdením, že výučbou v špecializovanom laboratóriu si môžete teoretické vedomosti overovať v praxi?

Tabuľka 1 Uprednostnenie vyučovania v špecializovanom laboratóriu oproti klasickej učebni

Otázka	počet	%
č.1	36	72
č.4	40	80
č.5	35	70

(Zdroj: vlastné spracovanie)

Výsledky prieskumu v Tabuľke 1 nám ukazujú, že respondenti (72 %) uprednostňujú výučbu v špecializovanom laboratóriu oproti klasickej učebni. Viac než polovica respondentov (80 %) potvrdzuje, že vyučovacia hodina je zaujímavejšia, ak prebieha v špecializovanom laboratóriu. Až 70 % respondentov súhlasí, že si môžu overovať teoretické vedomosti v praxi, ak sa výučba realizuje v špecializovanom laboratóriu. Študenti odboru rádiologická technika v špecializovanom laboratóriu môžu trénovať svoje teoretické vedomosti pri praktizovaní základných röntgenových projekcií alebo prostredníctvom učených pomôcok ako je napríklad torzo ľudského tela a nástenný edukačný materiál si môžu overovať svoje poznatky z anatómie a fyziológie, patológie, či topografickej anatómie.

Cieľ 2: Zistiť, či výučbové prostredie ovplyvňuje výsledky vzdelávania študentov a zvyšuje ich motiváciu k učeniu.

Otázka č.3 Zapájate sa viac do vyučovacieho procesu, ak vyučovacia hodina prebieha v špecializovanom laboratóriu v porovnaní s vyučovacou hodinou, ktorá prebieha v klasickej učebni?

Otázka č.6 Zvyšuje Vašu motiváciu k učeniu výučba v špecializovanom laboratóriu?

Otázka č.9 Prispieva výučba v špecializovanom laboratóriu k zlepšeniu Vašich študijných výsledkov?

Tabuľka 2 Motivácia študentov k vyučovaniu v špecializovanom laboratóriu

Otázka	počet	%
č.3	49	98
č.6	35	70
č.9	34	68

(Zdroj: vlastné spracovanie)

Na základe výsledkov prieskumu v Tabuľke 2 sme zistili, že výučbové prostredie v špecializovanom laboratóriu je dôležité pre motiváciu študentov k výučbe nielen odborných predmetov, ale aj odborného jazyka. Takmer všetci respondenti (98 %) sú zapojení do vyučovacieho procesu, ak vyučovacia hodina prebieha v špecializovanom laboratóriu v porovnaní s vyučovacou hodinou v klasickej učebni. Takmer 2/3 respondentov (70 %) uviedlo, že ich motivácia k učeniu sa zvyšuje, ak výučba prebieha v špecializovanom laboratóriu. Viac než polovica respondentov (68 %) odpovedala, že výučba v špecializovanom laboratóriu prispieje k zlepšeniu ich študijných výsledkov a taktiež odbornej kvalifikácie pre budúce zamestnanie.

Cieľ 3: Zistiť, či zriadenie špecializovaného laboratória vytvára podmienky prostredníctvom simulačnej výučby na nadobúdanie a precvičovanie praktických zručností.

Otázka č. 2 Zapamätáte si viac informácií z výkladu pri výučbe v špecializovanom laboratóriu s následným prepojením na praktické predvedenie v porovnaní s vyučovaním, ktoré prebieha v klasickej učebni.

Otázka č.7 Je využívanie simulačných programov a vyšetrovacích prístrojov na vyučovacích hodinách v špeciálnom laboratóriu užitočné pre rozšírenie a obohatenie Vašich vedomostí?

Otázka č. 8 Je prínosom výučba v špecializovanom laboratóriu k nadobudaniu praktických a jazykových zručností?

Otázka č.10 Podľa Vášho názoru pomáha výučba v špecializovanom laboratóriu k zvyšovaniu kvality vyučovacieho procesu?

Tabuľka 3 Vplyv vyučovania na obohatenie vedomostí a zručností študentov

Otázka	počet	%
č.2	45	90
č.7	46	92
č.8	49	98
č.10	50	100

(Zdroj: vlastné spracovanie)

Vychádzajúc z uvedených výsledkov v Tabuľke 3 môžeme konštatovať, že až 90 % študentov si zapamätá viac informácií z výkladu pri výučbe v špecializovanom laboratóriu s následným prepojením na praktické vykonanie úloh v porovnaní s vyučovaním, ktoré prebiehalo v klasickej učebni. Zistili sme, že výučbové prostredie v špecializovanom laboratóriu úzko súvisí s nadobúdaním najmä odborných vedomostí a zručností a poskytuje kvalitné vzdelávanie študentom (92 %), ktoré by umožňovalo prepojenie teórie s praxou. Dnešná doba

si vyžaduje aj rozvoj cudzích jazykov, ktoré tiež môžu prispieť k získaniu odborného vzdelania. Až 98 % respondentov uviedlo, že si výučbou odborného jazyka v laboratóriu rozširujú a obohacujú svoje jazykové zručnosti. Všetci respondenti zhodne (100 %) odpovedali, že výučba v špecializovanom laboratóriu napomáha k zvyšovaniu kvality a efektivity vyučovacieho procesu a poskytuje možnosti nácviku praktických zručností.

6 ZÁVER

Študijný program „Rádiologická technika“ vo vysokoškolskom vzdelávaní má svoje opodstatnenie v súbore nelekárskych odborov v súčinnosti s rádiologickou odbornou praxou na klinických pracoviskách, v štátnych aj neštátnych zdravotníckych zariadeniach. Výsledky nášho prieskumu potvrdili, že výučbové prostredie v špecializovanom laboratóriu úzko súvisí s obohatením odborných vedomostí a prispieva k ich rozšíreniu a skvalitneniu, čo umožňuje ľahšie prepojenie s odbornou praxou, ponúka možnosť uplatnenia absolventov aj na zahraničnom trhu práce a motivuje ich k získaniu lepších študijných výsledkov.

Použitá literatúra

1. HANULIAKOVÁ, J. 2015. *Aktivizujúce vyučovanie*. IRIS, 2015. 128 s. ISBN 9788015303684.
2. HORŇÁKOVÁ A., MIŽENKOVÁ L. 2018. Potreba odbornej praxe pre výučbu v rádiologickej technike [electronic]. GRANT journal [electronic]: European Grant Projects, Results, Research & Development, Science: Peer- Reviewed Scientific Journal. Roč. 7, č. 1. - Hradec Králové, (2018), s. 120-121. ISSN 1805-0638. - ISSN 1805-062X.
3. HORŇÁKOVÁ, A. 2019. *Odborný jazyk ako súčasť výučby odbornej praxe v rádiologickej technike*. A.M.O.S. Acta miscellanea orbis scientiae/zost. Angela Škovierová- Bratislava: Lekárska fakulta univerzity Komenského v Bratislave- Ústav cudzích jazykov, 2019. 182 s. ISBN 978-80-223-4828-7.
4. PU FZO, 2020 *Študijný program Rádiologická technika* [online]. [cit.2020-01-28]. Dostupné z: <https://www.unipo.sk/fakulta-zdravotnictva/RAT/>.
5. SEIDL, Z., BURGETOVÁ, A., HOFFMANNOVÁ, E., MAŠEK, M., VANĚČKOVÁ, M: VÍTEK, T., 2012. *Radiologie pro studium i praxi*. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-247-4108-6.
6. MZ SR, 2011. *Rádiologický technik*. [online]. [cit.2020-01-28]. Dostupné z: <https://www.health.gov.sk/?radiologicky-technik>.

Kontaktné údaje

RNDr. Anna Hornáková, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: + 421 903 611 772

anna.hornakova@unipo.sk

RAK PIERSI U KOBIET – METODY ZAPOBIEGANIA

BREAST CANCER IN WOMEN - PREVENTION METHODS

Wioletta Brankiewicz

Abstrakt

Rak piersi jest najczęstszym rodzajem nowotworu u kobiet w krajach rozwiniętych. Istnieje wiele dowodów wskazujących na wpływ stylu życia i czynników środowiskowych na rozwój raka gruczołu sutkowego. Dane i obserwacje ekspertów sugerują, że profilaktyka mająca na celu zapobieganie rakowi piersi ukierunkowane na modyfikowalne czynniki populacyjne, takie jak otyłość, brak aktywności fizycznej i zmniejszone spożycie alkoholu, mogą zmniejszyć zachorowalność na raka piersi i poprawić ogólny stan zdrowia (profilaktyka pierwotna). Natomiast, prewencja wtórna obejmująca testy diagnostyczne (np. mammografię, ultrasonografię, obrazowanie rezonansem magnetycznym, samobadanie piersi), pomaga we wczesnym wykrywaniu guzów lub zmian predysponujących do nowotworów. W tym artykule zostały omówione strategie profilaktyki pierwotnej i wtórnej raka piersi.

Słowa kluczowe: rak piersi, profilaktyka pierwotna, profilaktyka wtórna

Abstract

Breast cancer is the most common type of cancer in women in developed countries. There is much evidence showing the influence of life style and environmental factors on the development of mammary gland cancer. Data and expert observations suggest that breast cancer prevention efforts targeted at population-based modifiable risk factors, such as obesity, physical inactivity and reduced alcohol consumption can reduce breast cancer incidence and improve overall health (primary prevention). While, the secondary prevention, comprising diagnostic tests (e.g. mammography, ultrasonography, magnetic resonance imaging, breast self-examination), help the early detection of tumours or lesions predisposing to tumours. This article reviews breast cancer primary and secondary prevention strategies.

Keywords: breast cancer, primary prevention, secondary prevention

1 WSTĘP

Rak piersi jest najczęściej diagnozowanym nowotworem i główną przyczyną zgonów u kobiet. W 2018 roku zdiagnozowano 2,1 miliona nowych przypadków, co stanowi 24,6% wszystkich nowotworów występujących u kobiet na świecie (1). Przyczyny występowania raka piersi pozostają nieznane. Określono jedynie, że istnieją czynniki, które zwiększają ryzyko choroby. Wśród nich wyróżniono: czynniki dziedziczne, czynniki genetyczne, czynniki środowiskowe oraz styl życia. Czynniki dziedziczne obejmują udokumentowane obciążenie rakiem w rodzinie, szczególnie obciążenie rakiem piersi (2) i wraz z czynnikami genetycznymi obejmującymi mutacje w genach BRCA1, BRCA2 i innych genach podatności na raka piersi stanowią od 5% do 10% przypadków. Pozostałe 90-95% przypadków raka piersi spowodowane jest czynnikami środowiskowymi i stylem życia (3). Czynniki środowiskowe i styl życia obejmują: promieniowanie jonizujące, terapię hormonalną, ciąża w późniejszym wieku, spożywanie napojów alkoholowych (4), a także inne czynniki dietetyczne, otyłość i brak aktywności fizycznej (5). Dlatego, decydujące znaczenie w przypadku raka piersi ma profilaktyka zarówno pierwotna jak i wtórna.

2 PROFILAKTYKA PIERWOTNA

Profilaktyka pierwotna raka piersi to działania mające na celu zapobieganie powstawaniu choroby poprzez wzmocnienie ogólnego stanu zdrowia przez modyfikację diety lub środowiska życia lub poprzez mechanizmy farmakologiczne (6). Przykłady profilaktyki pierwotnej obejmują: regularną aktywność fizyczną, dietę bogatą w kwas foliowy (warzywa i owoce), przemyślane stosowanie egzogennych hormonów, unikanie zbędnego napromieniowania, stosowanie tamoksyfenu oraz raloksyfenu u kobiet z dużym obciążeniem genetycznym.

2.1 Aktywność fizyczna

Aktywność fizyczna jest definiowana jako każdy ruch ciała wykonywany przez mięśnie szkieletowe, który powoduje zużycie energii (7). Regularna aktywność fizyczna i utrzymanie odpowiedniej masy ciała są kluczowymi elementami działań zapobiegających rakowi zarówno piersi, jaki i m.in. przelyku, okrężnicy i odbytnicy, trzustki, nerek i endometrium (8). Udowodniono, że regularna aktywność fizyczna zmniejsza ryzyko raka piersi przed menopauzą i po menopauzie (9). Badania epidemiologiczne sugerują, że intensywność ćwiczeń, od umiarkowanej do energicznej, zmniejsza ryzyko raka piersi o około 10–25% w porównaniu z brakiem aktywności. Potwierdzają to, badania wykonane na grupie kobiet, które chodziły co najmniej 7 godzin tygodniowo. Na tej podstawie zaobserwowano zmniejszenie ryzyka raka piersi o 14% w porównaniu z kobietami, które chodziły ≤ 3 godzin tygodniowo. Ponadto, u najbardziej aktywnych kobiet ryzyko zachorowania spadło o 25% w porównaniu z kobietami najmniej aktywnymi (10). Inne badanie przeprowadzone na kobietach po menopauzie, wskazuje, że aktywność fizyczna równoważna z godziną chodzenia dziennie zmniejszała ryzyko zachorowania o 15% w porównaniu z kobietami najmniej aktywnymi (11). Ponadto, badania oparte o analizę aktywności fizyczne wśród kobiet w wieku przedmenopausalnym wskazują na znaczne zmniejszenie ryzyka raka piersi u kobiet aktywnych fizycznie w wieku od 12 do 22 lat oraz dorosłości w stosunku do kobiet aktywnych w jednym okresie czasu lub nieaktywnych fizycznie (12).

2.2 Dieta

W 2007 roku został opublikowany przez Światową Fundację Badań nad Rakiem (*World Cancer Research Fund*) i Amerykański Instytut Badań nad Nowotworami (*American Institute for Cancer Research*) raport dotyczący istnienia prawdopodobnych dowodów, że spożywanie owoców i warzyw zmniejsz ryzyko wystąpienia określonych nowotworów. Zgodnie z zaleceniami, zdrowa dieta w profilaktyce raka powinna składać się z owoców, warzyw, zbóż i roślin strączkowych, małej ilości czerwonego mięsa oraz soli. Nie powinna zawierać wysokokalorycznej żywności, alkoholu oraz ograniczać słodkie napoje (13).

Udowodniono, że spożywanie napojów alkoholowych powoduje raka piersi, jamy ustnej, gardła, krtani, przelyku, wątroby, jelita grubego i odbytnicy (14). W przypadku raka piersi każde zwiększenie spożycia alkoholu o 10 g dziennie powoduje wzrost ryzyka raka piersi od 7% do 10% (15) (16) (17).

Innymi składnikami pokarmowymi zwiększającymi ryzyko raka piersi są kwasy tłuszczowe. Pozytywną korelację między ryzykiem rozwoju nowotworu piersi a ogólnym spożyciem tłuszczu, bez rozróżnienia na poszczególne jego frakcje, udowodniono w badaniu *European Prospective Investigation into Cancer and Nutrition-Potsdam* (EPIC-Potsdam), w ramach którego przeprowadzono prospektywną 6-letnią analizę diet w grupie zdrowych kobiet w wieku 35–65 lat (18). Z kolei w badaniu Prentice i wsp. (19) obniżenie spożycia tłuszczu w wyniku interwencji dietetycznej w grupie zdrowych kobiet, połączone ze zwiększeniem spożycia warzyw, owoców i produktów pełnoziarnistych w porównaniu z dietą zwykłą spowodowało redukcję zapadalności na ten rodzaj nowotworu o 9% (20).

Tabela 1 Modyfikacje żywieniowe wpływające na wzrost ryzyka rozwoju nowotworów piersi (PUFA (*polyunsaturated fatty-acids*) — wielonienasycone kwasy tłuszczowe; SFA (*saturated fatty acids*) — nasycone kwasy tłuszczowe; DHA (*docosahexaenoic acid*) — kwas dokozaheksaenowy; EPA (*eicosapentaenoic acid*) — kwas eikozapentaenowy; HA (*heterocyclic amines*) — heterocykliczne aminy; PAH (*polycyclic aromatic hydrocarbons*) — policykliczne węglowodory aromatyczne; Fe — żelazo; BCAA (*branched-chain amino acids*) — aminokwasy rozgałęzione; miRs — regulatorowe mikroRNA; GH (*growth hormone*) — hormon wzrostu; IGF-1 (*insulin-like growth factor-1*) — insulinopodobny czynnik wzrostu 1; DNA (*deoxyribonucleic acid*) — kwas deoksyrybonukleinowy) (20).

Modyfikacja żywieniowa		Zmiany spożycia składników pokarmowych		Efekt metaboliczny
↑ tłuszcz ogółem ↓ PUFA	→	↑ SFA, cholesterolu ↓ DHA + EPA	→	↑ stanu zapalnego, zaburzeń budowy błony komórkowej ↑ tkanki tłuszczowej ↑ stężenia estrogenów we krwi
↑ mięsa (czerwonego, grillowanego, smażonego, wysokoprzetworzonego)	→	↑ HA, PAH, nitrozamin ↑ SFA, cholesterolu, Fe	→	↑ działania mutagennego i kancerogennego ↑ stężenia estrogenów i androgenów
↑ węglowodanów prostych ↓ węglowodanów złożonych	→	↑ sacharozy, glukozy, fruktozy ↓ błonnika pokarmowego	→	↑ hiperinsulinemii, insulinooporności, IGF-1 ↑ biodostępności estrogenów i IGF-1 ↑ proliferacji ↓ apoptozy ↑ dysbiozy mikroflory jelitowej
↑ produktów mlecznych	→	↑ tryptofanu, BCAA (leucyna), miRs		↑ GH, syntezy i biodostępności IGF-1 ↑ hiperinsulinemii, insulinooporności ↑ proliferacji
↓ warzyw i owoców ↓ roślin strączkowych	→	↓ przeciwutleniaczy ↓ kwasu foliowego ↓ błonnika pokarmowego ↓ związków bioaktywnych (karotenoidy, flawonoidy, izoflawony, izotiocyjaniny)	→	↑ procesu zapalnego ↑ uszkodzeni DNA
↑ alkoholu	→	↑ etanolu	→	↑ uszkodzenia DNA, stresu oksydacyjnego ↓ wchłaniania kwasu foliowego ↑ stężenia estrogenu

2.3 Chemioprewencja z zastosowaniem tamoksyfenu oraz raloksyfenu

Równowaga pomiędzy ryzykiem a korzyściami wynikającymi z stosowania chemioprewencji zależy od kilku czynników tj. wieku kobiety, rasy, obciążenia ryzykiem wystąpienia raka piersi, przebycia histerektomi oraz rodzaju leków – tamoksyfen lub raloksyfen (21). Tamoksyfen stosowany jest w celu zmniejszenia ryzyka raka piersi u kobiet z rakiem piersi *in situ* po zabiegu operacyjnym i radioterapii lub należących do grup dużego ryzyka (wskazania niezarejestrowane w Polsce). Stosowanie tamoksyfenu zwiększa ryzyko wystąpienia raka endometrium, udaru mózgu, zatorowości płucnej, zakrzepicy żył głębokich i zaćmy, ale zmniejsza ryzyko złamań kości (12). W porównaniu z tamoksyfenem, raloksyfen

(który jest zatwierdzony tylko dla kobiety po menopauzie) powoduje mniejsze ryzyko raka endometrium, zaćmy i powikłań zakrzepowo-zatorowych w układzie żylnym (22).

Badania wykonane na grupie białych kobiet w wieku <50 lat potwierdzają korzyści ze stosowania tamoksyfenu przewyższające ryzyko (12). U kobiet w wieku ≥ 50 lat stosunek korzyści do ryzyka wydaje się być lepszy dla raloksyfenu niż dla tamoksyfenu u kobiet, u których nie była wykonana histerektomia i jest podobny dla obu leków u kobiet po histerektomi (12). Ponadto, udowodniono że poziom ryzyka raka piersi wymagany do uzyskania korzyści netto wzrasta wraz z wiekiem i jest wyższy dla czarnych kobiet niż dla białych kobiet.

Na poziomie pacjenta, świadomość wystąpienia negatywnego działania niepożądanego może wystarczyć, aby zniechęcić kobiety do stosowania sprawdzonych strategii profilaktycznych, nawet jeśli prawdopodobne są korzyści przewyższające ryzyko (23). Badania nad strategiami komunikacyjnymi, które umożliwią przełamanie niechęć do działań niepożądanych, mogą zwiększyć stosowanie chemioprewencji u kobiet wysokiego ryzyka. Strategie te muszą oczywiście uwzględniać autonomię, wartości i preferencje kobiety.

3 PROFILAKTYKA WTÓRNA

Decydujące znaczenie w przypadku raka piersi ma profilaktyka wtórna, polegająca na wczesnym wykrywaniu choroby w fazie przedklinicznej tzn. gdy nie występują kliniczne objawy choroby, ale jej wczesne symptomy są możliwe do uwidocznienia przy pomocy testu przesiewowego.

3.1 Mammografia (MMG)

Mammografia w Polsce (MMG) to badanie przesiewowe w kierunku raka gruczołu sutkowego, któremu kobiety w wieku 50–69 lat poddawane są raz na 2 lata. Program ten działa od 2005 r. w całym kraju (24). Mammografia jest badaniem obrazowym, wykorzystującym niewielką dawkę promieniowania rentgenowskiego. Za pomocą MMG można uwidocznić poszczególne elementy budujące pierś: tkankę tłuszczową, gruczołową, łącznotkankowe podścielisko, główne gruczoły mleczne, żyły, skórę oraz brodawkę sutkową. Ponadto w mammografii można uwidocznić patologiczne zmiany w piersi jeszcze nie wyczuwalne badaniem palpacyjnym wielkości nawet 2 - 3 milimetrów. Niestety, MMG nie jest zawsze dobrą metodą do różnicowania charakteru guza. Wówczas wskazane jest wykonanie USG piersi, w którym będzie można ocenić, czy zmiana ma charakter łagodny (torbiele w piersiach wypełnione płynem), czy raczej złośliwy (lity guzek). Czułość MMG w gruczole sutkowym, w którym dominuje tkanka gruczołowa, wynosi 90–95%, natomiast w tkance o dużej gęstości 60–75% (25).

3.2 Ultrasonografia (USG)

USG to badanie, w którym dzięki wykorzystaniu fal ultradźwiękowych uwidacznia się tkanki wchodzące w skład piersi. USG piersi jest badaniem szybkim, nieinwazyjnym i bezbolesnym, a wstępny wynik można uzyskać już podczas jego przeprowadzania. Obecnie USG piersi jest stosowane jako badanie przesiewowe u kobiet: obciążonych wysokim i umiarkowanym ryzykiem zachorowania na raka piersi, posiadających małe piersi, z piersiami o utkanu gruczołowym (czyli u kobiet do 35. roku życia), z implantami silikonowymi uniemożliwiającymi uwidocznienie tkanki piersi w MMG, mających w przeszłości punkcję sutka oraz będących w ciąży lub u tych, u które z innych względów medycznych nie powinny być eksponowane na promieniowanie rentgenowskie. Wadą ultrasonografii jest niska swoistość (26). Czułość USG w wykrywaniu zmian nowotworowych wynosi tylko 36% (27). Ultrasonografia pozwala jednak, na rozróżnienie zmian torbielowatych i litych oraz jest

przydatna w ocenie zmian w okresie przedoperacyjnym i w okresie obserwacji, po zakończeniu procesu leczenia.

3.3 Rezonans magnetyczny (MRI)

Badanie metodą rezonansu magnetycznego umożliwia uzyskanie anatomicznych obrazów narządów wewnętrznych bez wykorzystywania promieniowania rentgenowskiego. Metoda ta za pomocą pola magnetycznego i fal radiowych jest w stanie wykryć zmiany o wielkości około 2 mm. Badanie skierowane jest głównie do pacjentek z grupy wysokiego ryzyka zachorowania na raka piersi oraz do pacjentek z chorobą nowotworową po operacjach oszczędzających tzw. lumpektomiach. Ponadto, stosowane jest w przypadkach poszukiwania ogniska pierwotnego przy rozsiewie choroby nowotworowej niewiadomego pochodzenia, oceny piersi po wszczępieniu implantów oraz poszukiwania ognisk mnogich. Czulość MRI wynosi 88,1% [48]. Jego zaletą jest niezwykle precyzyjne obrazowanie tkanek miękkich, którego nie można uzyskać innymi metodami (26). Jednak MRI jest bardziej inwazyjnym badaniem w porównaniu do innych metod, ponieważ jest przeprowadzane z użyciem dożylnego środka kontrastowego (26).

3.4 Samobadanie piersi (BSE)

Samobadanie piersi jest ważnym i podstawowym elementem w profilaktyce raka piersi. Metoda ta, nie wymaga skomplikowanego szkolenia technicznego. Samobadanie piersi należy wykonywać w miejscu ciepłym, dobrze oświetlonym, gdzie można zachować prywatność. BSE pozwala kobiecie uzyskać wiedzę o strukturze własnych piersi, która pomaga później wykryć nietypowe zmiany w tkance gruczołu sutkowego (28). Zalecane jest wykonywanie samobadania piersi raz w miesiącu przez każdą kobietę w wieku powyżej 20 lat, najlepiej pierwszego dnia po zakończeniu miesiączki. Kobiety po menopauzie powinny również badać piersi raz w miesiącu, najlepiej tego samego dnia co miesiąc. Czulość BSE jest wynosi 12–14%, dlatego samobadanie należy zawsze uzupełniać obiektywnym badaniem obrazowym (27).

4 PODSUMOWANIE

Ważnym aspektem jest poszerzanie wiedzy kobiet na temat wpływu ich stylu życia na rozwój raka piersi. W tym przypadku, każdy z nas odgrywa pewną rolę, czy to jako badacze, lekarze, nauczyciele, a także rodzice. Pomimo, licznych nowych terapii przeciwnowotworowych, należy podkreślić, że wyleczenie zaawansowanego raka piersi jest nadal niemożliwe. Ponadto, nowe terapie dające duże szanse na przedłużenie życia są najczęściej kosztowne, co ogranicza ich dostępność. Strategie profilaktyczne takie jak np. kontrola wagi czy regularna mammografia mogą zapobiec rozwojowi raka lub umożliwić wykrycie w bardzo wczesnym stadium choroby. Zatem, aby był możliwy postęp w walce z rakiem piersi niezbędna jest profilaktyka.

Bibliografia

1. BRAY F, FERLAY J, SOERJOMATARAM I, SIEGEL RL, TORRE LA, JEMAL A. *Global cancer statistics 2018: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries*. CA Cancer J Clin, 2018
2. KRUK J. *Intensity of recreational physical activity in different life periods in relation to breast cancer among women in the region of Western Pomerania*. Współczesna Onkol., 2012, 16(6):576–81.
3. CASTELLÓ A, MARTÍN M, RUIZ A, CASAS AM, BAENA-CAÑADA JM, LOPE V, ET AL. *Lower Breast Cancer Risk among Women following the World Cancer Research Fund and American Institute for Cancer Research Lifestyle*

- Recommendations: EpiGEICAM Case-Control Study.* 2015, 10(5)
4. S. COUGHLIN S. *The Impact of the Natural, Social, Built, and Policy Environments on Breast Cancer.* J Environ Heal Sci. 2015, 30;1–4.
 5. HOWELL A, ANDERSON AS, CLARKE RB, DUFFY SW, EVANS DG, GARCIA-CLOSAS M, ET AL. *Risk determination and prevention of breast cancer.* Breast Cancer Res. 2014, 16(5):1–19.
 6. TURINI ME, DUBOIS RN. *Cyclooxygenase-2: A Therapeutic Target.* Annu Rev Med. 53(1):35–57.
 7. KRUK J. *Lifestyle components and primary breast cancer prevention.* Asian Pacific Journal of Cancer Prevention. 2014, 15:10543–55.
 8. DART H, WOLIN KY, COLDITZ GA. *Commentary: Eight ways to prevent cancer: A framework for effective prevention messages for the public.* Cancer Causes Control. 2012, 23(4):601–8.
 9. WU Y, ZHANG D, KANG S. *Physical activity and risk of breast cancer: A meta-analysis of prospective studies.* Breast Cancer Res Treat. 2013, 137(3):869–82.
 10. HILDEBRAND JS, GAPSTUR SM, CAMPBELL PT, GAUDET MM, PATEL A V. *Recreational physical activity and leisure-time sitting in relation to postmenopausal breast cancer risk.* Cancer Epidemiol Biomarkers Prev. 2013, 22(10):1906–12.
 11. ELIASSEN AH, HANKINSON SE, ROSNER B, HOLMES MD, WILLETT WC. *Physical activity and risk of breast cancer among postmenopausal women.* Arch Intern Med. 2010, 170(19):1758–64.
 12. JOURNALS O. *JNCI JOURNAL OF THE NATIONAL CANCER INSTITUTE WAY TO BETTER DNA.* Ann Intern Med. 2008, 37(5):1–9.
 13. WISEMAN M. *The Second World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research expert report. Food, Nutrition, Physical Activity, and the Prevention of Cancer: A Global Perspective.* In: *Proceedings of the Nutrition Society.* Proc Nutr Soc. 2008, 253–6.
 14. *IARC Working Group on the Evaluation of Carcinogenic Risks to Humans., International Agency for Research on Cancer. Alcohol consumption and ethyl carbamate.* International Agency for Research on Cancer; 2010, 1424
 15. CHEN WY, ROSNER B, HANKINSON SE, COLDITZ GA, WILLETT WC. *Moderate alcohol consumption during adult life, drinking patterns, and breast cancer risk.* JAMA - J Am Med Assoc. 2011, 306(17):1884–90.
 16. SMITH-WARNER SA, SPIEGELMAN D, YAUN SS, VAN DEN BRANDT PA, FOLSOM AR, GOLDBOHM RA, ET AL. *Alcohol and breast cancer in women: A pooled analysis of cohort studies.* Journal of the American Medical Association. American Medical Association. 1998, 279: 535–40.
 17. HAMAJIMA N, HIROSE K, TAJIMA K, ROHAN T, CALLE EE, HEATH CW, ET AL. *Alcohol, tobacco and breast cancer - Collaborative reanalysis of individual data from 53 epidemiological studies, including 58 515 women with breast cancer and 95 067 women without the disease.* Br J Cancer. 2002, 87(11):1234–45.
 18. SCHULZ M, HOFFMANN K, WEIKERT C, NÖTHLINGS U, SCHULZE MB, BOEING H. *Identification of a dietary pattern characterized by high-fat food choices associated with increased risk of breast cancer: The European Prospective Investigation into Cancer and Nutrition (EPIC)-Potsdam Study.* Br J Nutr. 2008, 100(5):942–6.
 19. PRENTICE RL, CAAN B, CHLEBOWSKI RT, PATTERSON R, KULLER LH, OCKENE JK, ET AL. *Low-fat dietary pattern and risk of invasive breast cancer: The Women's Health Initiative randomized controlled dietary modification trial.* J Am Med Assoc. 2006, 295(6):629–42.

20. LEWANDOWSKA A, WOŹNIAK AE. Leczenie żywieniowe u chorych na nowotwory piersi. *Hematologia*. 2017, 8(3):197–210.
21. FREEDMAN AN, YU B, GAIL MH, COSTANTINO JP, GRAUBARD BI, VOGEL VG, ET AL. *Benefit/risk assessment for breast cancer chemoprevention with raloxifene or tamoxifen for women age 50 years or older*. *J Clin Oncol*. 2011, 29(17):2327–33.
22. VOGEL VG, COSTANTINO JP, WICKERHAM DL, CRONIN WM, CECCHINI RS, ATKINS JN, ET AL. *Update of the national surgical adjuvant breast and bowel project Study of Tamoxifen and Raloxifene (STAR) P-2 trial: Preventing breast cancer*. *Cancer Prev Res*. 2010, 3(6):696–706.
23. WATERS EA, WEINSTEIN ND, COLDITZ GA, EMMONS K. Explanations for Side Effect Aversion in Preventive Medical Treatment Decisions. *Heal Psychol*. 2009, 28(2):201–9.
24. *Strategia Walki z Rakiem w Polsce 2015 - 2024* |
25. KOLAK A., KAMIŃSKA M, SYGIT K., BUDNY A., SURDYKA D., KUKIEŁKA-BUDNY B. ET AL. *Primary and Secondary Prevention of Breast Cancer*. *Ann Agric Environ Med*. 2017, 24(4).
26. MEHNATI P, TIRTASH MJ. *Comparative efficacy of four imaging instruments for breast cancer screening*. *Asian Pacific Organization for Cancer Prevention*. 2015, 16:6177–86.
27. GODAVARTY A, RODRIGUEZ S, JUNG Y-J, GONZALEZ S. *Optical imaging for breast cancer prescreening*. *Breast Cancer Targets Ther*. 2015, 7:193.
28. AKHTARI-ZAVARE M, LATIFF LA, JUNI MH, SAID SM, ISMAIL IZ. *Knowledge of female undergraduate students on breast cancer and breast self-examination in Klang Valley, Malaysia*. *Asian Pacific J Cancer Prev*. 2015, 16(15):6231–5.

Contact

Wioletta Brankiewicz, Ph.D.

Gdańsk University of Technology

11/12 Gabriela Narutowicza Street, 80-233 Gdańsk, Poland

Tel: +48 881 436 693

email: wbrankiewicz@gmail.com, wioletta.brankiewicz@pg.edu.pl

ECONOMIC ANALYSIS OF THE POST-MINING REVITALIZATION PROJECT OF THE TURÓW MINE

Daria Polek

Abstract

The aim of the work is to present the economic concept of revitalization of post-mining areas of the Turów Brown Coal Mine. The study presents the expected direction of reclamation and economic analysis regarding the development of individual parts of the area. The starting point for the study is the chosen water direction of reclamation. Therefore, the study refers to the development and method of land reclamation after filling the excavation with water.

Keywords: revitalisation, reclamation, brown coal mine, turow

1 INTRODUCTION

Turów Brown Coal Mine exploits the deposit by opencast. The planned completion of mining will take place in 2030-2035, which will be related to reaching the southeastern borders of the excavation. The mine closure itself is estimated initially at 2040 [1]. Currently, the KWK Turów produces brown coal between 10 and 11 million tonnes per year [1], [2]. This value depends on the demand of the Turów power plant. From the beginning of the existence of the Turów mine, 870.836 thous. Mg of coal, and other industrial coal resources in the deposit that are suitable for exploitation are estimated at 318,024 thous. Mg [3]. Currently, apart from exploitation, also overburden dumping is carried out on the internal dumping ground located in the north and west of the excavation. The mine also has an external dump, in which over 1.5 billion m³ of overburden was dumped in 46 years. This area was closed in 2006, and afforestation work (forest remediation) lasted until 2008, for which the Turów mine received an award called "Ekolaur".

Reclamation of post-mining areas depends on the nature of the excavation, which can be: deep, slope-deep or slope. The factor concerning prevailing water relations also has a significant impact. At the deep, drained bed during mining processes, in the excavation where drainage processes will be abandoned, water will constantly be formed. This is an example also for the Turów mine. Hence, the most optimal reclamation direction is the water direction.

2 WATER DIRECTION DEVELOPMENT

The direction of „Turów“ reclamation is mainly based on the internal conditions prevailing in the mining excavation, the change of which is practically impossible, and in addition carries very high additional costs. The object has a tendency to fill itself with water, therefore, when the drainage system is turned off, aquifers will be rebuilt. For this reason, the only possible way of remediation is flooding the open pit and developing the area as a recreational lake. No alternative solutions are accepted.

The future reservoir created after the reclamation of the post-mining area of the Turów mine will be the largest reservoir of standing waters in Lower Silesia. It is important that its area can be up to 18 km². The depth of the future lake will be comparable or even exceed the deepest lake in Poland, Hańcza. A series of preparatory works, as well as a long filling time will be an opportunity for activities to improve the future nature of the reservoir. The last years of operation, the preparation phase and the filling process itself will be crucial in terms of the final shape of the reservoir and its character. That is why it is so important to plan not only the shaping of slopes and earthworks, but also to plan the development of the surroundings of the reservoir so that in the future it will be an attractive place for both tourists

and residents. Early planning and shaping the last years of exploitation for the assumed goals will allow reducing the costs of reclamation, as well as correcting the shorelines of the reservoir, which in turn will increase its attractiveness [7] [9].

The following chapter presents the economic analysis of the revitalization of post-mining areas of the Turów mine. It is important that a wide time horizon makes some solutions, for example as a result of changing conditions or fashion, become useless or unprofitable to implement. It is difficult to predict the demand for individual attractions in nearly 30 years or the exact number of urban residents in the immediate vicinity and surroundings. [8].

3 ECONOMIC ANALYSIS OF PROPOSALS FOR REVITALIZATION OF TURÓW MINING AREAS

The presented variant assumes, in the author's intention, an attractive use of the potential of the areas in question, while minimizing the return on investment and maximizing the revenues of entertainment facilities.

The main income generating element will be two small yacht ports located on the opposite shores of the lake. One near Bogatynia city, the other on the southwestern shore of the lake near the camping site.

Table A presents the full scope of investments and the estimated cost estimate for each of them. The total investment is estimated at PLN 32,577,000.00, where the largest cost is the construction of two yacht ports. The construction of a mining museum and asphalt road network is also characterized by high costs. However, these investments are indispensable. The mining museum will become an element of the landscape commemorating the history of the place, while a properly diversified and extensive road network will be one of the basic elements that allow for assessing the place in terms of recreation.

Table B contains monthly forecast costs of maintaining post-mining areas at Turów Mine, which were estimated at PLN 119 150.00 in total. The largest projected cost will be the salary of staff and trainers, as well as the media. Comparing the monthly costs with the forecasted monthly revenues (Table C), it can be seen that the assumed revenues (PLN 386,860.00) significantly exceed the costs. The largest revenues will be related to the operation of two yacht ports and paint-ball attractions. A summary of forecast financial parameters for developed post-mining areas of the Turów mine is presented in Table D, which presents, inter alia, the estimated time of return on investment and a simple rate of return (for a 10-year period).

Development elements	Unit cost [PLN]	Unit	Quantity	Total cost [PLN]
Small yacht port	10 400 000,00	-	2	20 800 000,00
• Wharf with an average length of 200 m	400 000,00	-	2	800 000,00
• Mooring platforms with an average length of about 150 m	240 000,00	-	10	2 400 000,00
• Administrative and technical facility with equipment	4 800 000,00	-	2	9 600 000,00
• Slip for launching yachts	550 000,00	-	4	2 200 000,00
• Slopes reinforced with stones and grass	675 000,00	-	8	5 400 000,00
• Small instructional yacht	100 000,00	-	4	400 000,00
Dive base				201 000,00

diving equipment	10 000,00	-	8	80 000,00
• Purchase of accessories, equipment for the store	45 000,00	-	1	45 000,00
• Retrofitting of the warehouse and administrative building	76 000,00	-	1	76 000,00
Skatepark		-	1	250 000,00
Paintball field (track, equipment)		-	1	135 000,00
Rope park 25 attractions on poles		-	1	550 000,00
Camping site		-	1	250 000,00
Forest parking lots	80 000,00	-	5	400 000,00
Landarts - spatial forms in the inner heap	70 000,00	-	10	700 000,00
Mining museum		-		1 350 000,00
Mining machines - field exhibition	650 000,00	-	1	650 000,00
Infrastructure Elements		-	-	195 000,00
• Benches with litter bins	660,00	-	20	13 200,00
• Bicycle stands	140,00	-	10	1 400,00
• Lighting	820,00	-	220	180 400,00
Small landscape architecture		-	-	51 000,00
• Mining elements	1 300,00	-	35	45 500,00
• Boulders	50,00	-	35	1 750,00
• Tables	250,00	-	15	3 750,00
1.5 m wide asphalt bicycle path	191 000,00	pln/km	10	1 910 000,00
1.5 m wide paving bicycle path	240 000,00	pln/km	4,5	1 080 000,00
				Total: 28522 000,00

Table A - Development costs of post-mining areas at the Turów mine

Source of costs	Form	Total cost [PLN]
Utilities (electricity, heat, communal services, telecommunications)	Monthly fees	37 000,00
Renovations, maintenance	Monthly flat rate	4 000,00
Equipment service	Monthly flat rate	3 500,00
Insurance	Monthly fee	1 850,00
Staff salaries	15 employee positions	45 000,00
Instructor salaries	Instructors: climbing, 2x diving, motocross, paintball	20 000,00
Advertisement	Media campaign: press, radio and leaflet campaign	800,00
Learning materials	Training brochures, OHS	2 000,00

	instructions, etc.	
Other costs	Not classified in other items	5 000,00
		Total: 119 150,00

Table B - Monthly projected costs of maintaining developed post-mining areas at the Turów mine

Revenue generating elements	Average income [PLN]	Unit	Quantity	Total income [PLN]
2 small yacht ports with extensive facilities				281 700,00
• Shipping training	2 500,00	PLN/person	40	100 000,00
• yacht stopover less than 5 hours	10,00	PLN/ticket	20	200,00
• yacht stopover for over 5 hours	35,00	PLN/day	100	3 500,00
• monthly stop of the yacht	700,00	PLN/ month	80	56 000,00
• Parking dla gości	2,00	PLN/hour	6 000	12 000,00
• Inflows from occasional meetings (banquets, concerts, exhibitions)	45 000,00	PLN/month	1	45 000,00
• Inflows from the bar and restaurant	40 000,00	PLN/month	1	40 000,00
• Wpływy z wynajmu hangarów	20 000,00	PLN/month	1	20 000,00
• Inflows from renting hangars	5 000,00	PLN/month	1	5 000,00
Dive base				54 000,00
• Dive training	1 000,00	PLN/month	20	20 000,00
• Instructional classes	120,00	PLN/hour	100	12 000,00
• Weekend diving school	140,00	PLN/hour	100	14 000,00
• Sale of diving equipment	8 000,00	PLN (margin)	1	8 000,00
Administrative and technical building				3 160,00
• WC	2,00		180	360,00
• shower	10,00		90	900,00
• washing machine	10,00		30	300,00
• Fire wood	800,00	PLN/ m ³	2	1 600,00
Inflows from forest parking lots	1,00	PLN/hour	3 000	3 000,00
Inflows from camping site	10,00	PLN/day	300	3 000,00
Inflows from rope park	10,00	PLN/entry	1000	10 000,00
Inflows from mining museum	8,00	PLN/entry	1000	8 000,00
Inflows from paintball field	150,00	PLN/hour	160	24 000,00
				Total: 386 860,00

Table C - Monthly projected revenues from developed post-mining areas of the Turów mine

Position	Size
Investment outlays	28 522 000,00 PLN

Monthly costs	119 150,00 PLN
Monthly Revenue	386 860,00 PLN
Operating income	380 700,00 PLN
Gross monthly profit	267 710,00 PLN
Net monthly profit	216 845,10 PLN
Income tax	50 864,90 PLN
Return time (years)	11
Simple rate of return (for a 10-year period)	91,23%

Table D - Summary of forecast financial parameters for developed post-mining areas of the Turów mine

In addition to presenting revenues and costs, including a linear analysis, an analysis of project profitability using NPV and IRR indicators was presented. In addition, a sensitivity analysis has been developed.

For the calculation of the net present value, a calculation of costs and revenues was made, thanks to which the profit can be estimated at PLN 260214,20

Another element was the calculation of the discount rate (weighted average present value, net), which was adopted at the level of 7%. When calculating the project duration, a period of 25 years and an inflation rate of 2% were used.

Calculation of net present value using the NPV method:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0$$

- NPV- net present value,
- CF_t - cash flow (net) in period t,
- r- discount rate,
- I_0 - initial expenditure,
- t- subsequent periods (usually years) of the investment's operation.

In accordance with the above-mentioned conditions, the net present value is PLN 7,789,303.28,

The net present value obtains the correct result provided that the investment period is short. To illustrate the scale of a good capital value result, an IRR assessment of the internal rate of return should be performed, in other words, a discount rate at which the net present value is zero. This method gives the result:

$$IRR = i_0 + \left(\frac{NPV_0}{NPV_0 - NPV_1} \right)$$

The above formula shows that the IRR value is:

$$IRR = 9\% + \left(\frac{1\ 578\ 917,89}{1\ 578\ 917,89 - 920\ 482,25} \right) = \sim 9,63\%$$

Table E presents the cashflow for the analysis.

Period (years)	Cash inflow (NCF - "net cash flow") [PLN]	Discount ratio - 7%	Impact of discounted cash [PLN]
0	-28522000,00		
1	2 602 141,20	0,93	2 431 907,66
2	2 654 184,02	0,87	2 318 267,12
3	2 707 267,70	0,82	2 209 936,88
4	2 761 413,06	0,76	2 106 668,80
5	2 816 641,32	0,71	2 008 226,33

6	2 872 974,15	0,67	1 914 383,98
7	2 930 433,63	0,62	1 824 926,79
8	2 989 042,30	0,58	1 739 649,83
9	3 048 823,15	0,54	1 658 357,79
10	3 109 799,61	0,51	1 580 864,43
11	3 171 995,60	0,48	1 506 992,26
12	3 235 435,51	0,44	1 436 572,06
13	3 300 144,23	0,41	1 369 442,53
14	3 366 147,11	0,39	1 305 449,88
15	3 433 470,05	0,36	1 244 447,55
16	3 502 139,45	0,34	1 186 295,80
17	3 572 182,24	0,32	1 130 861,42
18	3 643 625,89	0,3	3 643 625,89
19	3 716 498,40	0,28	3 716 498,40
20	3 790 828,37	0,26	3 790 828,37
21	3 866 644,94 zł	0,24	3 866 644,94
22	3 943 977,84	0,23	3 943 977,84
23	4 022 857,40	0,21	4 022 857,40
24	4 103 314,54	0,2	4 103 314,54
25	4 185 380,83	0,18	4 185 380,83

Table E – Cash Flow

To determine the opportunities and threats, a sensitivity analysis of key factors that are relevant to the financial result was made, i.e.:

- change in the price of products / materials,
- change in raw material prices (electricity, heat, utilities),
- change in salaries (diving trainers, staff),
- change in the number of visitors to the port,
- change in the number of visitors to the diving base.

The basis of the analysis was the profit calculation that was carried out before the changes. The results of this analysis are shown in Table F.

Sensitivity Analysis	Output data [PLN]	Change of output data by 1% [PLN]	IRR value [%]	Absolute IRR change [%]	Relative IRR change
Change in product / material prices	28 522 000,00	28 807 220,00	9,518	0,114	-1,185
Change in media prices	37 000,00	37 370,00	9,616	0,016	-0,164
Change in salary	65 000,00	65 650,00	9,604	0,028	-0,288
Changing the number of port users	171 700,00	173 417,00	9,704	-0,073	0,755
Change in the number of users of the diving base	54 000,00	54 540,00	9,655	-0,023	0,238

Table F – Sensitivity Analysis

The cost position in the area of investment for implementation has an impact on the development of the internal rate. An increase of 1% in investment leads to a decrease in the internal rate of return of 1.1848% (from 9.6217% to 9.5176%). The impact of changes in media prices is negligible for the analysis (a 1% increase in media prices causes a 0.016% decrease in the internal rate of return). The biggest impact on the internal rate of return is the change in the number of visitors to the marina. An increase of 1% increases the internal rate of return by 0.075% (from 9.6317% to 9.704%).

Position	Value
Investment outlays	32 567 000,00
Monthly costs	119 150,00
Monthly Revenue	434 860,00
Operating income	428 700,00
Gross monthly profit	315 710,00
Net monthly profit	255 725,10
Income tax	59 984,90
Return time (years)	11
Simple rate of return (for a 10-year period)	94,2%

Table G – Summary of forecast financial parameters for developed post-mining areas of the Turów mine after changers

4 SUMMARY AND CONCLUSIONS

The direction of Turów excavation reclamation was mainly based on the internal conditions prevailing in the excavation, which cannot be changed, and if so, it entails very high additional costs. Turów Excavation tends to fill itself with water, therefore, when the drainage system is turned off, aquifers will be rebuilt. For this reason, the only possible way of remediation is flooding the open pit and developing the area as a recreational lake. No alternative solutions are accepted.

The method of development presented in the article should be considered in the context of inspiration, because the wide time horizon makes some solutions, for example as a result of changing conditions become completely useless or unprofitable to implement. When creating a post-mining revitalization plan it is important to focus on its properties. The most effective is to group parts of the areas that have the most common features, and then, based on these features, consider introducing objects that suit them to the plan.

The discussed concept, despite considerable investment costs and monthly fixed costs, is characterized by a relatively high monthly income (PLN 434 860.00), which means that its rate of return is 11 years. This concept can be implemented provided that the areas are planned and prepared in advance (still at the operational stage) for the selected investments. It is assumed that despite the high investment costs, the venture may not only be a popular recreational and tourist destination, but also a place providing new jobs after closing the mine. The location of the potential reservoir (the border between three countries) is an additional asset of the project. It can therefore be concluded that the above economic analysis, location conditions, long-term weather forecasts, as well as trends in spending free time show that such a large investment is founded.

Sources

1. Karczewska A., Ochrona gleb i rekultywacja terenów zdegradowanych, wyd. II, Wrocław 2012

2. PGE Polska Grupa Energetyczna SA, *Geologia*, [online], <https://www.kwbturow.pgeiek.pl/index.php/technologie/technologie-gornicza/geologia/> [2020, czerwiec 03]
3. Kasztelewicz Z., Kozioł K., Klich J., Rekultywacja terenów poeksploatacyjnych w kopalniach węgla brunatnego w Polsce [Online] http://journals.bg.agh.edu.pl/GORNICTWO/2007-02/GG_2007_2_24.pdf [2020, czerwiec 03]
4. Kasztelewicz Z., Sypniowski S., Kierunki rekultywacji w polskich kopalniach węgla brunatnego na wybranych przykładach, [Online], http://journals.bg.agh.edu.pl/GORNICTWO/2011-03/GG_2011_3_09.pdf [2020, czerwiec 10]
5. Strona Internetowa Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej, [Online], Protokół dostępu: <http://www.imgw.pl/> [2020, czerwiec 05]
6. Kasztelewicz Z., Kaczorowski J., Rekultywacja i rewitalizacja kopalń węgla brunatnego na przykładzie Kopalni "Bełchatów", [Online] http://journals.bg.agh.edu.pl/GORNICTWO/2009-02/GG_2009_2_16.pdf [2020, czerwiec 03]
7. Naworyta W.: Dyskusja o przyszłym zagospodarowaniu terenów poeksploatacyjnych KWB Turów z uwzględnieniem możliwości i ograniczeń, *Węgiel Brunatny* nr 2 (87), 2014,
8. Naworyta W.: *Jeszcze raz krytycznie o kierunkach rekultywacji i ich wyborze*, Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej, nr 136, Wrocław 2013
9. Naworyta W., *Koncepcja zagospodarowania terenów poeksploatacyjnych kopalni Turów (The idea of post-mining land development of the lignite mine Turów.)*, Kraków 2014

Contact

mgr inż. Daria Polek
AGH University of Science and Technology
Mickiewicza 30, Kraków, Poland
polek@agh.edu.pl

SURFACE MODIFICATION OF SOLIDS BY PLASMA

Michał Chodkowski

Abstract

The attributes of solids are often closely related to the properties of their surface. Hence surface properties of various materials play a key role for determining their applications. One of the methods of modifying the top layer of solids is plasma treatment. Plasma is a quasi-gas which is composed of neutral particles but primarily electrically charged (ionized) particles such as ions or electrons. This technique becomes more and more common nowadays because during the process only the top layer of a solid is treated. Due to that it can be applied for modification and functionalization of the surface of various materials. In this paper the basic information about plasma as well as the influence of plasma modification on the surface properties of solids is presented.

Keywords: *plasma, solid, surface, properties, modification, material*

1 PLASMA – THE FOURTH STATE OF MATTER

Plasma is often called the fourth state of matter – it occurs next to gas, liquid and solid state. It is a separate state of matter resembling gas; however it has definitely different physical and chemical properties. Plasma contains a significant amount of particles that are electrically charged, but despite this, it is electrically neutral on a macroscopic scale. This is due to the anisotropic character of plasma [1].

The state of matter depends on the binding energies between its particles. The change in the physical state occurs as a result of heating the substance, in other words – providing kinetic energy to each atom or molecule. Supplying energy from the outside to the solid causes subsequent breaking of different types of bonds. This results in a transition from a solid state to a liquid state and then through gas to the plasma state. The stipulated boundary which separates the gas state and plasma is the moment when the physical properties of the gas change. It can be observed for example as the appearance of electrical conductivity.

Figure 1. Lightning - an example of plasma.

The natural occurrence of plasma on our planet is relatively rare because the thick layer of the Earth's atmosphere absorbs significant amounts of cosmic or ionising radiation and sunlight (in the form of ultraviolet). Therefore, like other celestial bodies with a gaseous atmosphere, Earth has an external ionized shell called the ionosphere. Atmospheric discharges are another natural source of plasma on the terrestrial planet (Fig. 1) [2].

1.1 Types and division of the plasma

There are four types of plasma:

- High temperature plasma (also hot plasma) – it is almost 100% ionized and occurs at the temperature range over 30000 K (see Fig. 2). In general, it does not achieve the thermal equilibrium because free electrons have a much higher temperature than atomic nuclei. Under laboratory conditions it is difficult to obtain this type of plasma because it exhales huge amounts of energy which must be replenished to keep matter in the plasma state. Therefore the hot plasma occurs extensively in stars such as the Sun.
- Low temperature plasma (also nonthermal plasma or cold plasma) – is created in the energy range from 0.2 eV to 3.0 eV which corresponds approximately to the temperature range from 2000 K to 30000 K (see Fig. 2). In this kind of plasma most of the supplied energy is used to produce high-energy electrons not to heat gas. The energy is used for gas ionization to produce radicals or free electrons and then dissociation of molecules caused by collisions with them. That is why plasma consists of ions, free electrons, atoms, radicals, neutral particles (molecules) and photons [1]. Although the nonthermal plasma contains charged and neutral particles, as a whole it is electrically neutral. This phenomenon is caused by the temporary presence of heterogeneous distribution of the charges. Plasma is diversified not only due to macroscopic electron density fluctuations but also due to the large number of particles with different charges and energies. Cold plasma can be obtained in various ways, for example in an electric discharge, using an electron or ion beam, at a high temperature, using laser light or by dielectric barrier discharges (so called barrier plasma).
- Low pressure plasma (ring discharge plasma) – is obtained with the use of high frequency (over 100 MHz) alternating electromagnetic field and at a pressure reduced to approximately 100 Pa. This is a gripping kind of plasma with interesting physical properties but difficult to investigate due to the lack of thermodynamic equilibrium under these specific conditions.
- quark-gluon plasma – is mainly composed of quarks and gluons connected by strong interactions occurring at high temperature and large density.

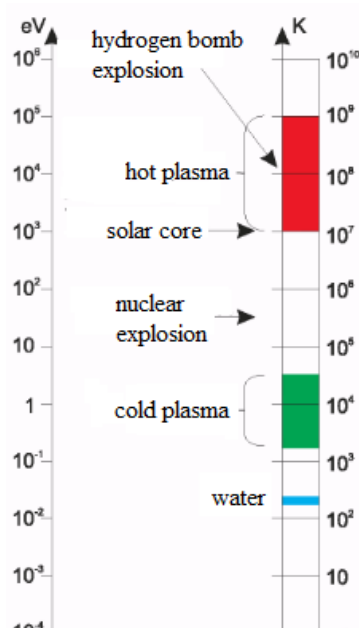

Figure 2. The range of energies and temperature of the plasma occurrence.

2 PLASMA SURFACE MODIFICATION

Plasma surface modification involves the treatment of the top layer of a given material. The purpose of this modification is to obtain desired surface properties such as appropriate surface energy, mechanical strength, durability, adhesion, roughness, surface conductivity and biocompatibility [1].

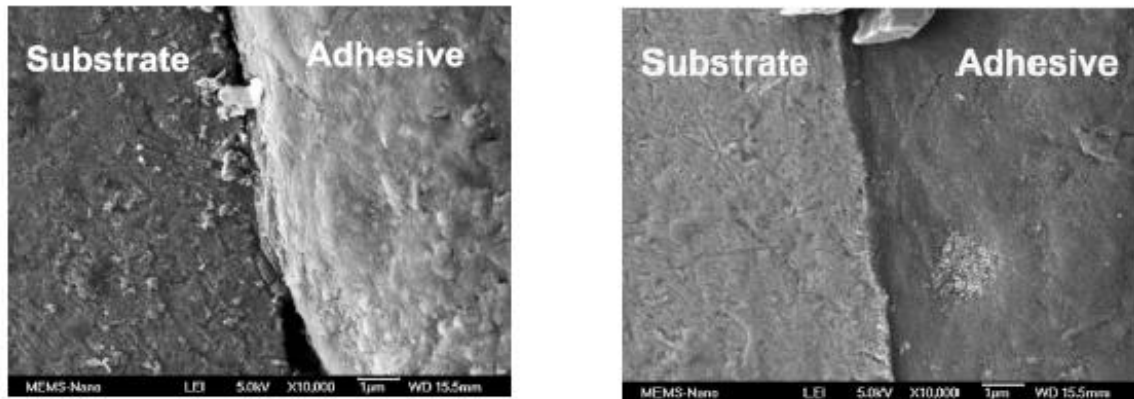

Figure 3. SEM images of the adhesion state at the interface of adhesive tape and surface: unmodified (left side) and after plasma modification (right side).

During the process surface can be cleaned, activated or etched. Plasma surface modification very often is the initial stage of various technological processes such as printing, dyeing, gluing, laminating or metalization. Plasma modification is a very sophisticated process whose mechanism has not been fully understood yet. The effect is highly complex and depends on many parameters such as construction and type of reactor, generator power and frequency, substrate temperature and structure, pressure and gas or substrates flow rate.

2.1 Advantages and disadvantages of plasma surface modification

Plasma modification has the following advantages:

- it is confined only to the top layer and does not affect internal structure and properties of solid – usually the effect reaches a depth of several hundred angstroms;
- excited plasma particles can modify the surface of the most known materials, regardless of their structure and chemical reactivity;
- the choice of flow gas determines the type of chemical surface modification;
- the use of plasma avoids the problems encountered in "wet" techniques such as residual solvents on the surface and swelling of substrates;
- the modification is monohedral over the entire surface of the material;
- it is a fast, clean and ecological method;
- it makes possible to obtain a product with various surface properties from the initial material.

This technique also has some disadvantages:

- plasma modification is conducted in a vacuum, which increases the cost of this operation [1];
- process parameters are largely dependent on the chosen system and cannot be usually transferred to another system;
- transferring a research system on a large production scale is not an easy process;
- plasma operation is extremely complex, it is difficult to achieve good knowledge about interactions between the plasma and the surface, which is necessary for proper control of plasma parameters;

- it is very difficult to control the exact number of specific functional groups introduced on the polymer surface;
- difficulties in the process optimization and control;
- unpredictability of the final effect, which is caused by the complexity of phenomena occurring in the plasma. The composition of the plasma and its effect on the surface of the material depend on the gas composition during the discharge, the structure of the modified sample, reactor geometry, process parameters, and even external conditions.

2.2 Plasma generation

As mentioned above, plasma is relatively rare in the wild. Artificially produced plasma is used for technical, applicative and scientific purposes. There are applied electric discharges which can occur in various forms, depending on the arrangement of the electrodes and the power supply system. There are:

- Discharges at direct current (DC) voltage – ions and electrons collide in the inter-electrode space and on the electrodes. This phenomenon is accompanied by the processes of cathode material striking, diffusion and anode deposition. The discharge can take place over a wide range of gas pressures, from 1 Pa to atmospheric pressure or higher. The working voltage usually reaches several kilovolts. The DC type discharges can occur in rare gases as well as in reactive gases and mixtures thereof.
- Corona discharges – these are the discharges in the systems with significant electric field asymmetry and great intensity.
- Radio frequency discharges – they are obtained as a result of supplying a system of flat electrodes with alternating voltage, which means that each of the electrodes is a cathode and anode. The charge accumulated during one half-period of voltage is partially neutralized by the charge of the opposite sign, accumulated in the next half-period at the voltage of opposite polarity. RF discharge reactors (radio frequency) operate at the voltage frequencies in the range from 1 kHz to 1 GHz.
- Pulse discharges – they occur if the voltage to the discharge space will be supplied in the form of short-term pulses with a duration of the order of several micro to milliseconds. They can be treated as short-term DC discharges, followed by a longer time without discharge until the next voltage pulse occurs. During this short duration of the voltage pulse, the energies of the electrons reach much higher values (the order of several eV) than the energies of the other plasma particles (below 0.1 eV). Due to this, the generated plasma is chemically active at lower powers supplied from the power source than it is the case with the DC power supply.
- Barrier dielectric discharges – typical electrode configurations are flat and cylindrical, in which the dielectric is placed on the high-voltage electrode, less often on both electrodes, or between them, creating one or more discharge slots (2 mm). The ozone generator is a commonly used barrier plasma reactor.
- Glow discharge at atmospheric pressure – this process uses low or even very low pressures. Three conditions must be met for an APG (Atmospheric Pressure Glow): the presence of a dielectric between the plasma reactor electrodes, the right type of plasma gas - helium, argon, neon, and supply voltage frequency above 1000 Hz.
- Microwave discharges – are due to the introduction of electricity into the gas by means of a high-frequency electromagnetic field in the range from 300 MHz to 10 GHz.
- Arc discharges – occur over a wide pressure range, from 0.1 Pa to 10 MPa. The characteristic feature of this discharge is the relativistic low potential drop on the electrodes, high current density and significant intensity of arc light.

2.3 Applications of the plasma

Low-temperature plasma is increasingly used in biotechnology as a medium enabling biochemical processes to be carried out at atmospheric pressure, ambient temperatures and without environmentally harmful waste.

The plasma technique allows a wide variety of changes in the properties of modified materials. It only affects the external properties of the surface and it does not change the inner layer. The surface modification with plasma improves the adhesion of liquids, solvents and adhesives significantly.

Plasma is used in chemistry and metallurgy, including in arc furnaces for melting aluminum and refractory metals, for purifying the obtained products or hardening elements in plasma. The other use is plasma application on thin film materials that can reduce friction. Plasma can be also applied for thin layers deposition in medicine and biotechnology. In order to increase the biocompatibility of implants, plasma ceramic layers are applied to the metal parts of the implant. In addition, operations are performed using tools equipped with miniature plasma sources to remove some kinds of tumors. High temperature devices are sterilized with plasma. For example, biosensors implanted under the skin are very sensitive to conventional sterilization methods, and owing to plasma technologies they can be effectively and safely sterilized before implantation. Within 12 seconds, the number of microorganisms on the plasma-treated surface drops by a million times. In turn, dentistry carries out research on the use of plasma, for example to remove biofilms that protect bacterial colonies in tooth canals.

The food industry also uses plasma technology to disinfect and give new surface properties to materials. Owing to plasma treatment, a durable material gloss or more vivid colors are obtained. Coating PET bottles (using plasma) with a carbon layer reduces O₂ permeability by 30 times and CO₂ by 7 times.

The Plasma Enhanced Chemical Vapor Deposition technology consists in chemical gas deposition on the substrates using plasma to obtain thin layers with different properties. This method allows the creation of coatings the size of several centimeters and a thickness of a millimeter, which increases thermal strength, resistance to etching and cooling.

In addition, ceramic coatings are deposited to reduce wear and friction. These layers are not only hard, but also have great positioning precision. They are covered, for example, with razor blades, which extends their life and makes you shave more gently. Other types of coatings deposited on glass reduce heat loss up to 60%. Windows covered with self-cleaning layers with non-absorbent coatings, from which water or photovoltaic cells or heat reflecting surfaces are automatically flowing, are also the products of plasma application and thin film deposition processes.

Of the environmental applications, the most technologically advanced and used in practice is the technology of drinking water treatment, in which chlorine harmful to the environment is replaced by ozone produced in barrier discharges. The other environmental uses of ozone generated in the barrier air discharges include sterilization of air, water, soil, surfaces and packaging. The attempts are made to reduce nitrogen oxides from flue gases from natural gas combustion, remove nitrogen oxides (NO_x), sulfur dioxide (SO₂), heavy metals and volatile organic compounds (VOCs) formed in painting, varnishing, combustion of hospital wastes and other chemical processes [12].

NASA is conducting the VASIMR (*VARIABLE Specific Impulse Magnetoplasma Rocket*) research project, which is a step towards the construction of ionic drives, using instead of burning chemical fuel plasma electromagnetic properties enabling its use as a medium in space propulsion. Interestingly, a microwave plasma source was used for this purpose. Due to such widespread use of plasma, it is justified that the research on plasma modification should be developed [10,11].

3 CHANGES OCCURRING ON THE SOLID SURFACE AFTER PLASMA MODIFICATION

3.1 Surface free energy (SFE)

The surface free energy is a quantity characterizing the work that needs to be done to obtain a single surface during the separation of two surfaces in the equilibrium phases. High values of the surface free energy testify to good adhesive properties. To calculate the value of the SFE the contact angle of the surfaces of the tested materials should be measured with test liquids of known surface tension and known values of polar and dispersion components.

Many examples show that the low temperature plasma is a convenient tool to increase free surface energy. To prove this, the advancing and receding contact angles should be measured. The results show that after plasma treatment the polar part of the surface free energy increases. Owing to the XPS (X-ray Photoelectron Spectroscopy) measurements it can be concluded that plasma treatment causes an increase in oxygen concentration on the surface of plasma materials. In addition, it can be stated that the surface energy is unstable after the plasma modification. Partial hydrophobic recovery after the plasma modification is observed, which can be confirmed by the XPS measurement. They will show a decrease in the concentration of hydrophobic polar groups from the sample exposure to atmospheric air.

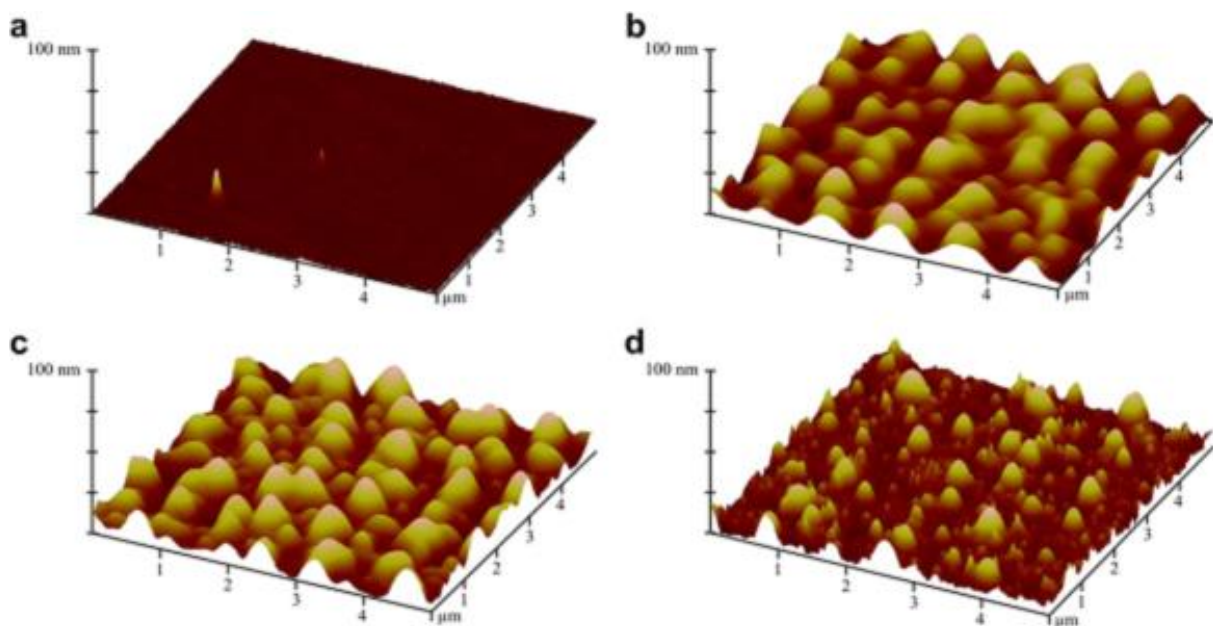

Figure 4. AFM maps of: a) unmodified PET surface, b) PET surface modified by plasma for 1s, c) PET surface modified by plasma for 3s, d) PET surface modified by plasma for 5s [1].

3.2 Surface roughness

Surface roughness means recognizable optical or mechanically noticeable surface unevenness not resulting from its shape. The amount of surface roughness depends on the type of material and, above all, the type of treatment. Plasma modification causes an increase in surface roughness (see Fig. 4 and Fig. 5). Higher surface roughness can have a positive effect on the final effect of plasma modification.

As it can be seen below, the power of the plasma generator during the treatment has also a great impact on surface morphology modification.

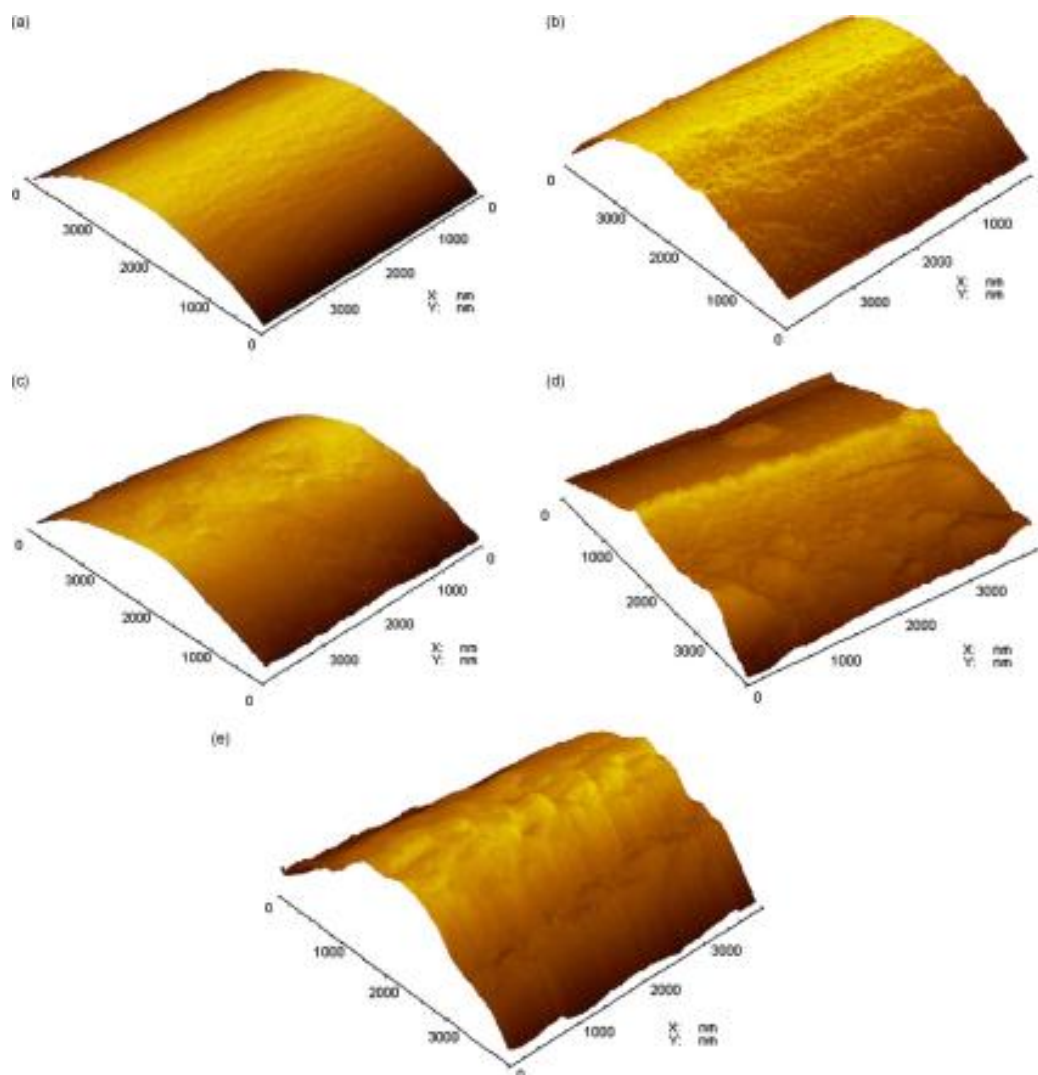

Figure 5. AFM mapping of PBO fibers (poly(*p*-phenylene benzobisoxazole)): a) unmodified; and after plasma modification using b) 100 W, c) 200 W, d) 300 W, e) 400 W generator [2].

As it can be seen in Figure 5, the unmodified fibers have smooth surface streaks. After the plasma treatment with variable power: 100, 200, 300 or 400 W, it is possible to notice streak defects and stains, indentations and a large number of protrusions on the surface. The surface morphology of the material becomes more complicated when the plasma processing power is increased from 100 to 400 W [2].

Sources

1. Homola, T., Matousek, J., Hergelova, B., Kormunda, M., Wu Y.L., L., Cernak, M. *Activation of poly(ethylene terephthalate) surfaces by atmospheric pressure plasma*. *Polymer Degradation and Stability*, 97(11), 2012, p. 2249–2254.
2. Stryczewska, D. *Technologie plazmowe w energetyce i inżynierii środowiska*. Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, 2009. ISBN 978-83-7497-070-9.
3. Chen, P., Zhang, Ch., Zhang, X., Wang, B., Li, W., Lei, Q. *Effects of oxygen plasma treatment power on surface properties of poly(*p*-phenylene benzobisoxazole) fibers*. *Applied Surface Science*, 225(5), 2008, p. 3153–3158.

4. Chen, W., Jie-rong, Ch., Ru, L. *Studies on surface modification of poly(tetrafluoroethylene) film by remote and direct Ar plasma*. Applied Surface Science, 254(9), 2008, p. 2882–2888.
5. Lee, C.J., Lee, S.K., Ko, D.C., Kim, D.J., Kim, B.M. *Evaluation of surface and bonding properties of cold rolled steel sheet pretreated by Ar/O₂ atmospheric pressure plasma at room temperature*. Journal of Materials Processing Technology, 2009, 209(10), p. 4769–4775.
6. Cernak, M., Kovacik, D., Rahel, J., Stahel, P., Zahoranova, A., Kubincova, J., Toth, A., Cernakova, L. *Generation of a high-density highly non-equilibrium air plasma for high-speed large-area flat surface processing*. Plasma Physics and Controlled Fusion, 2011, 53(12), p. 124031.
7. German Federal Ministry of Education and Research (BMBF). *Plasma technology. Process diversity + Sustainability (Brochure)*. Bonn: BMBF Public, 2001.
8. van Oss, C.J., Chaudhury, M.K., Good, R.J. *Interfacial Lifshitz-van der Waals and polar interactions in macroscopic systems*. Chemical Reviews, 1988, 88(6), p. 927–941.
9. Chibowski, E. *Surface Free Energy of a Solid From Contact Angle Hysteresis*. Advances in Colloid and Interface Science, 2003, 103(2), p. 149–172.
10. Kryża, K., Szczepanik, G. *Zastosowanie techniki zimnej plazmy jako nowoczesna technologia zabezpieczenia surowców żywnościowych*. 2017. Available from: http://www.food.rsi.org.pl/dane/Artyku._Plasma._Kry__a__Szczepanik.pdf [Accessed: February, 2020].
11. Stryczewska, D. *Technologie zimnej plazmy. Wytwarzanie, modelowanie, zastosowania*. Elektryka, 2011, Zeszyt 1(217). ISSN 1897-8827.
12. Skryplonek, K. *Zimna plazma jako niekonwencjonalna metoda utrwalania żywności*. Polish Journal of Food Engineering, 2016, 4(20), p. 28–33.
13. Thomas, S., Mozetic, M., Cvelbar, U., Spatenka, P., Praveen, K.M. (ed). *Non-Thermal Plasma Technology for Polymeric Materials*. Elsevier, 2018. ISBN 978-01-2813-153-4.

Contact

Michał Chodkowski, MSc.
 Department of Interfacial Phenomena
 Institute of Chemical Sciences, Faculty of Chemistry
 Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
 Sq. M. Curie-Skłodowska 3, 20-031 Lublin, Poland
 Tel: +48 81 537 56 39
 email: michal.chodkowski@poczta.umcs.lublin.pl

ENDOMETRIAL CANCER – REVIEW OF CURRENT TREATMENT GUIDELINES AND RESEARCH TRENDS

Olaf Chmura

Abstract

Endometrial cancer is one of the most common gynecologic malignancies in developed countries. The aim of this paper was to analyze current diagnostic and therapeutic guidelines as well as indicate some of the most promising novel research trends that have emerged over the course of last 6 months. We performed a literature search in PUBMED, MEDLINE and Web of Science databases using search term "endometrial cancer". We analyzed data from high quality randomized controlled trials. We describe flaws of currently undertaken procedures as well as directions which future studies should undertake. These results strongly suggest that although the treatment options for endometrial cancer are well optimized, there is lack of established screening methods that would allow to detect early cancer as well as premalignant states of the endometrium.

Keywords: endometrial cancer, treatment, biomarkers

1 INTRODUCTION

Endometrial cancer (EC) is the most common gynecological malignancy across the world with worldwide morbidity in 2012 reaching over 527,000 women [1]. 90 % of cases are diagnosed after the age of 50, with the risk of getting affected rising up to 7th decade. 1-year survival rate is characterized at 90.8%, while 5-year survival rate is close to 78,7%. In 2010 deaths related to endometrial cancer constituted 3 % of total neoplasm-related deaths.

2 PATOPHYSIOLOGY

There are two histological kinds of endometrial cancer – type 1 tumors (80% of cases) are well differentiated (G1-G2), estrogen-dependent and generally are connected to favorable prognosis. Type 2 tumors (10-20% of cases) are usually non-differentiated (G3), mucous, serous, squamous cells or transitional epithelium cancers. Those cases are generally connected to less favorable outcomes. The main risk factor for type 1 EC is exposition to both endogenous and exogenous estrogens without appropriate amount of progestogens [2]. The main cause of such imbalance is estrogen-only hormone replacement therapy (HRT). In the group of women exposed for such therapy for a year, increased incidence of EC was detected, with relative risk ranging between 1.1 and 15.0 [3,4]. Other risk factors include tamoxifen therapy (RR=2), nullipara (RR=2), polycystic ovaries syndrome (RR=3), obesity (OR=2.5 for stage 1 obesity, OR=7.1 for stage 3 obesity), diabetes mellitus (RR=2) and Lynch syndrome (between 22% and 50% lifetime risk of EC development)[5]. The factors that decrease risk of EC include estrogen-progestogen oral contraceptive therapy, breast feeding [6], physical exercise (RR=0.8) and coffee consumption (RR=0.87 for low consumption, RR=0.64 for high consumption) [7].

3 DIAGNOSTICS

Symptoms of endometrial cancer are unspecific. The most prominent cause of EC patients admission is due to improper bleeding patterns which include bleeding after menopause. Other causes include atypical cytology findings (with low differentiated and atypical cells) as well as accidental findings during USG/CT/MR exams performed due to other health-related issues.

During evaluation of patients suspected of endometrial cancer, it is important to perform various tests including physical examination (size, shape and arrangement of the uterus), laboratory tests (bHCG in order to rule out pregnancy, blood coagulation markers), ultrasonography (thickness of uterine wall, search for other causes of abnormal bleeding) as well as endometrial biopsy.

Endometrial biopsy is an essential test with specificity of over 90%. In case of low diagnostic value of biopsy, curettage of uterine cavity is advised. When histological hallmarks of EC are detected, staging is performed in order to establish further therapeutic steps. Diagnosis of atypical endometrial hyperplasia or endometrial cancer in post-menopausal women with medical history not reporting use of hormone replacement therapy requires additional tests in order to establish the source of estrogens. Such tests include screening towards estrogen-producing tumors (germ cells tumors, sex-cord stromal tumors). Measurement of estradiol and estrone levels in blood serum is advised. With their values elevated, USG of adrenal glands and ovaries should be performed. If the patient is below 50 years old, or other risk factors are present (colorectal tumors, one or more 1-st step relatives diagnosed with Lynch syndrome), Society of Gynecologic Oncology advises genetic counselling towards Lynch syndrome [8].

Due to the fact that no screening methods allow for early diagnosis of endometrial cancer (with neither pap smear nor transvaginal ultrasonography constituting sufficient screening criteria) no screening programs are currently advised. In medium and high-risk groups, it is recommended to inform the patients about possibility of EC development, as well as instruct them about potential symptoms they should look out for. In patients diagnosed with Lynch syndrome the risk of endometrial cancer development reaches from 12% to 54%, compared to 3% populational risk. This is why in this group preventive hysterectomy is recommended.

4 TREATMENT AND FOLLOW-UP

Preoperative measurement of biochemical markers is not routinely performed, with selected novel studies implicating potential use of CA 125 and HE4 markers. It is worth mentioning that those studies are of low quality, which shows need for future, well designed studies analyzing this topic. Final diagnosis of endometrial cancer is based on biopsy or curettage samples, and sometimes on histological analysis of hysterectomy specimen.

Current grading guidelines base on AJCC 8th edition criteria. Low risk cancer is considered as G1 tumor limited to endometrial lining. In such women, surgical procedure without adjuvant therapy is recommended. Risk of relapse is low. Medium risk cancer is a tumor either invading muscular mucosa (Stage 1A or 1B) or cervix stroma (Stage 2). In this group surgical procedure with post-operative radiotherapy is recommended. High risk cancer is characterized as tumors graded as Stage 3 or higher. In this group the treatment options include surgical procedure with adjuvant chemotherapy. This group is significant of high relapse risk and low 5-year survival rate.

Negative outcome factors include invasion of lower part of uterus, comorbidity, higher age, peritoneal invasion and presence of additional molecular risk factors. Such factors include overexpression of P53 and P16 genes, mutation of phosphatase and tensine homologues (PTEN gene), microsatellite instability and overexpression of ER/PgR receptors on tumor cells. Latest research shows positive correlation between P53 expression and serious relapse complications [9], strong correlation between PgR receptors expression and lymph nodes invasion [10], correlation between high levels of microsatellite instability and significantly worse treatment outcomes [11]. Correlation between overamplification of Pi3K mTOR pathway and shorter time without progression is also being suggested [12]. Although promising, due to low sample size and unclear methodology of some of the studies outlined

above, everyday use of those factors as prognostic and diagnostic figures is still not possible. Further, widespread studies are needed to fully analyze their efficacy.

Prognosis strongly depends on the staging of the tumor. 5-year survival rates range from 90% for low risk cancers, 70% for medium risk cancers, to 20%-60% for high risk cancers [13]. Long-term postoperative observation consists of physical examination and monitoring for symptoms recurrence. CA-125 measurements are controversial, with no direct evidence backing its efficacy.

5 CONCLUSIONS

Even though the endometrial cancer is characterized by better outcomes than other gynecological malignancies, its management is still suboptimal. Future research should focus on assessing potential novel biomarkers of the disease, that would allow for early detection and treatment.

Sources

1. Sorosky JI. Endometrial cancer. *Obstet Gynecol.* 2012;120(2 Pt 1):383-397
2. Brinton LA, Berman ML, Mortel R, et al. Reproductive, menstrual, and medical risk factors for endometrial cancer: results from a case-control study. *Am J Obstet Gynecol* 1992; 167:1317.
3. Persson I, Adami HO, Bergkvist L, et al. Risk of endometrial cancer after treatment with oestrogens alone or in conjunction with progestogens: results of a prospective study. *BMJ* 1989; 298:147.
4. Henderson BE. The cancer question: an overview of recent epidemiologic and retrospective data. *Am J Obstet Gynecol* 1989; 161:1859.
5. Setiawan VW, Yang HP, Pike MC, et al. Type I and II endometrial cancers: have they different risk factors? *J Clin Oncol* 2013; 31:2607.
6. Jordan SJ, Na R, Johnatty SE, et al. Breastfeeding and Endometrial Cancer Risk: An Analysis From the Epidemiology of Endometrial Cancer Consortium. *Obstet Gynecol* 2017; 129:1059.
7. Yu X, Bao Z, Zou J, Dong J. Coffee consumption and risk of cancers: a meta-analysis of cohort studies. *BMC Cancer* 2011; 11:96.
8. Committee on Practice Bulletins-Gynecology, Society of Gynecologic Oncology. ACOG Practice Bulletin No. 147: Lynch syndrome. *Obstet Gynecol* 2014; 124:1042. Reaffirmed 2019.
9. Silverman MB, Roche PC, Kho RM, et al. Molecular and cytogenetic pretreatment risk assessment in endometrial carcinoma. *Gynecol Oncol* 2000; 77:1.
10. Iwai K, Fukuda K, Hachisuga T, et al. Prognostic significance of progesterone receptor immunohistochemistry for lymph node metastases in endometrial carcinoma. *Gynecol Oncol* 1999; 72:351.
11. Zigelboim I, Schmidt AP, Gao F, et al. ATR mutation in endometrioid endometrial cancer is associated with poor clinical outcomes. *J Clin Oncol* 2009; 27:3091.
12. Salvesen HB, Carter SL, Mannelqvist M, et al. Integrated genomic profiling of endometrial carcinoma associates aggressive tumors with indicators of PI3 kinase activation. *Proc Natl Acad Sci U S A* 2009; 106:4834.
13. Lewin SN, Herzog TJ, Barrena Medel NI, et al. Comparative performance of the 2009 international Federation of gynecology and obstetrics' staging system for uterine corpus cancer. *Obstet Gynecol* 2010; 116:1141.

Contact

Olaf Chmura

Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum

Grzegórzecka 79E, Cracow, Poland

Tel: +48 660180511

email: olafchmura@o2.pl

PSYCHOLOGIE, SOCIOLOGIE, PEDAGOGIKA

PSYCHOLOGY, SOCIOLOGY, PEDAGOGY

QUAERE

VNÍMANIE A PREŽÍVANIE UMENIA CEZ PRÍBEHY DETÍ

THE PERCEPTION AND EXPERIENCING OF ART THROUGH CHILDREN'S STORIES

Daniela Valachová, Jaroslav Uhel

Abstrakt

Príspevok prezentuje výsledky výskumu, ktorý bol zameraný na skúmanie konkrétnych pozorovaní respondentov v malej skupine a ich vzťah k výtvarnému umeniu v rámci voľnočasových výtvarných aktivít. Kazuistika ako použitá výskumná metóda poskytla možnosť hlbšieho preniknutia do prežívania respondenta a následné poznanie jeho nielen výtvarných, ale aj osobnostných kvalít.

Kľúčové slová: výtvarná tvorba, kreativita, osobnosť, dieťa

Abstract

The article presents results of a research which was focused on examining the specific observations of respondents in a small group and their relationship with visual arts and leisure art activities. The casuistry as a used research method provided the possibility of a deeper insight into the experience of the respondent and subsequent knowledge of not only his artistic but also personal qualities.

Key words: art, creativity, personality, child

1 UMENIE TVORIVOSTI

Tvorivosť neodmysliteľne patrí k umeniu. V živote človeka zohráva dôležitú rolu. Každá z našich vnútorných aktivít, a to sústredenie, premýšľanie, filozofovanie a bádanie vyžadujú určitú dávku predstavivosti a preto si ich v mysli premietame ako obrazy – farebné, sivé, statické, či dynamické. Umenie zväčša vnímame cez farby, tvary, línie a pripisovaná im je špecifická symbolika. Je to forma individuálneho vedomia a odráža sa v ňom vzťah človeka k spoločnosti a svetu. Valachová (2010) tvrdí, že môže ísť o subjektívnu výpoveď človeka na podnety z jeho vnútra, alebo ako reakciu na vonkajšie dianie. Je to forma, ktorou môže človek vyjadriť svoj postoj a pocit voči okoliu a preto je dôležitým nástrojom k sebareflexii v jeho samotnej existencii.

Dieťa vstupuje do priestoru, ktorý je možno chápať ako tvrdí Kováčová (2010) ako komunikatívny, podporujúci akčnosť a predovšetkým napomáhajúci možnostiam vyjadrenia sa i sociálneho začlenenia. U detí je práve vnímanie intenzívnejšie ako u dospelých ľudí a preto v tomto štádiu zohráva umelecká činnosť významnú úlohu pre rozvíjanie ich kreativity a výtvarnej expresie. Aby sa kreativita dieťaťa správne rozvíjala aj v edukačnom procese, musíme poznať vlastnosti, ktorými tvorivý žiak disponuje a správne odhadnúť smery, ako ich rozvíjať práve v prospech detskej kreativity (Valachová, 2012).

Výchova k voľnému času poskytuje dieťaťu množstvo zaujímavých aktivít a pomáha mu nájsť takú oblasť záujmu, v rámci ktorej sa dieťa dokáže realizovať a tešiť. Umenie je prostriedkom pozitívnej manifestácie. Kováčová (2011) tvrdí, že zážitky sprostredkované v procesoch tvorivej expresie sa stávajú iniciačným faktorom k vyjadrovaniu sa. Základom je „prebudiť“ záujem o hľadanie, objavovanie a zhromažďovanie. Jednou z týchto voľnočasových oblastí môže byť práve tradičná ľudová kultúra, konkrétne to môžu byť

aktivity zamerané na spoznávanie ľudových remesiel a umenia. Práve na túto oblasť bol zameraný aj náš výskum, ktorého výsledky prezentujeme v príspevku.

2 METODOLÓGIA VÝSKUMU

2.1 Cieľ výskumu

Cieľom výskumu bolo s využitím kazuistiky špecifikovať vzťah detí k tradičnej ľudovej kultúre, následne do akej miery vedia túto oblasť využiť ako inšpiračný zdroj pri výtvarnej tvorbe.

2.2 Metóda výskumu

Vo výskume sme použili kazuistiku, ktorú Švec (1998) charakterizuje ako pedagogickú charakteristiku dieťaťa, ktorá je definovaná ako „opis typických vlastností a črt osobnosti dieťaťa a ďalších, z pedagogického hľadiska dôležitých údajov, ktoré sa týkajú jeho správania, štúdia, mravnej vyspelosti, telesného zdravotného stavu, rodinného prostredia a osobných záujmov“ (ibidem, s. 211). Je podstatné uvedomiť si, že tvorba kazuistiky dieťaťa prebieha v určitom presne vymedzenom čase, kedy sú popísané javy objektívne.

Vo výskume sme analyzovali štyri kazuistiky, ktoré sme zamerali na špecifické znaky osobnosti dieťaťa, na jeho kognitívne, sociálne, emocionálne schopnosti, osobné preferencie a vzťahy k výtvarnému umeniu a tvorbe. Typ voľnej kazuistiky nemá daný konkrétny plán, zaoberá sa však znakmi a prvkami, ktoré sú pre tvorbu danej kazuistiky významné a dôležité. Kazuistika ako kvalitatívna metóda nám umožňuje hlbšie posúdiť celkový priebeh vývoja kreatívneho správania dieťaťa, pričom sa zamerieva na množstvo premenných, vďaka ktorým možno dochádzať k lepším záverom.

2.3 Výskumná vzorka

Výskumnú vzorku tvorili dvaja chlapci a dve dievčatá vo vekovom rozmedzí od 5 do 11 rokov, ktorí v rámci svojich voľnočasových aktivít navštevovali výtvarné dielne so zameraním na remeselné techniky. Boli to žiaci, ktorí navštevovali rôzne základné školy, jeden z chlapcov navštevoval prípravnú triedu v materskej škole. Mená detí, ktoré uvádzame v texte príspevku, boli pozmenené z dôvodu ochrany GDPR.

V rámci výskumu bola výskumná vzorka po celý čas pozorovaná celistvo a spoločne pri realizácii jednotlivých umelecko-remeselných a výtvarných činností. Niektoré z detí sa poznali i mimo prostredia, v ktorom sa výskum realizoval. Vzťahy v skupine boli veľmi priateľské, deti sa pri každom stretnutí spoločne rozprávali a chceli sa o sebe navzájom dozvedieť nové veci a zážitky, ktoré prežili od posledného stretnutia.

Navzájom sa zaujímali i o výtvarnú tvorbu toho druhého a pomáhali si pri výtvarno-remeselných činnostiach. Dievčatá a chlapci vychádzali medzi sebou veľmi dobre, v skupine sa nevyskytovali žiadne prekážky, ktoré by sme mohli považovať za konfliktné situácie. Vo výskumnej skupine sa nevyskytol problém s vekovým rozdielom detí.

2.3.1 Kazuistická štúdia Miško

ZÁKLADNÉ ÚDAJE			
Pohlavie: muž	Meno: Miško	Vek: 5 rokov	Škola: MŠ

POPISOVANÉ KATEGÓRE A POLOŽKY:

1. Rodinné prostredie

Súrodeneц / súrodenci: bez súrodencov (jedináčik)

Rodičia vo vzťahu k dieťaťu: Miško vyrastá v neúplnej rodine ako jediné dieťa. Otec zomrel tragicky, keď mal Miško dva roky. Chlapec si na otca nepamätá, ale uvedomuje si, že žije len s mamou. Otec mu chýba ako človek, ktorý by tvoril ich úplnú rodinu. Pri vzájomných

rozhovoroch ho pomerne často spomína. O smrti otca rozpráva úplne prirodzene. Mamin súčasný priateľ je pre Miška dobrým priateľom, ktorý mu do určitej miery nahrádza otca. Mama má k chlapcovi vyvinutý citovo silný vzťah. Jeho voľný čas sa snaží naplno vyplniť rôznymi aktivitami. Trávia spolu veľa času. Taktiež jej veľmi záleží na jeho vývoji, aby vedel spolupracovať s deťmi v skupine, komunikovať, aby bol empatický. Počas výskumu sa vždy zaujímala o to ako pracuje v skupine, ako sa správa, vyjadruje a taktiež aký má postoj k výtvarnej činnosti. Často do kolektívu detí priniesla sladké drobnosti a vždy upozornila Miška aby sa nezabudol podeliť. Miestami reagovala veľmi citlivo, najmä ak rozprávala o minulosti. Bolo na nej poznať, že ju to naozaj veľmi trápi a snaží sa to Miškovi kompenzovať rôznymi spôsobmi. Často rozprávala o tragédii v rodine, aj pred chlapcom.

Rodičia vo vzťahu k výtvarnému umeniu: Miškova mama pripravovala synovi rôzne vzdelávacie a voľnočasové aktivity. Nakoľko Miško navštevoval materskú školu a bol v prípravnej triede, chcela mu zabezpečiť dostatok vzdelávacích aktivít, ktorými by ho čo najlepšie pripravila na vstup do školy. Tieto aktivity však neboli vždy potrebné. Miško totiž potreboval občas viac voľného času, ako v skutočnosti mal. Na druhej strane s ním mama spoločne realizovala rôzne výtvarné aktivity. Vo vzťahu k výtvarnému umeniu ho naplno podporovala. Počas realizovaného výskumu vždy osobne prišla a zaujímala sa o vhodné výtvarné aktivity pre syna. Taktiež prejavovala záujem o výtvarné činnosti, do ktorých veľmi rada zapájala aj Miška. Pri spoločných rozhovoroch popisovala svoj vzťah k výtvarnej činnosti veľmi pozitívne. Sama sa opisovala ako kreatívna osoba, ktorá sa zaujíma o rôzne výtvarné techniky.

2. Opis osobnostných črt dieťaťa

Vypelost' dieťaťa: veku primeraná, miestami nadpriemerná. Dieťa dokáže napísať svoje meno a priezvisko, pozná tlačené písmenká, učí sa už aj písané písmo. Zaujíma sa o dianie v skupine, pri práci pôsobí ako introvert. V komunikácii sa javí skôr ako extrovert. Dieťa nemalo problém so začlenením do nového kolektívu. Pôsobilo smelo a nebojácne.

Telesný a zdravotný stav dieťaťa: Jeho telesný a zdravotný stav bol prirodzený dieťaťu v jeho veku. Možno povedať, že fyzicky pôsobil o rok staršie ako reálne bol. Jeho telesný stav zodpovedal prirodzenému vývoju päťročného dieťaťa.

Emocionálne správanie dieťaťa: I napriek tomu, že šilo o najmladšie dieťa vo výskumnej vzorke, Miško pôsobil nebojácne a priateľsky. Vzorom mu bol starší chlapec z pozorovanej skupiny – Matej, ktorý však postupne vplýval aj negatívne na správanie Miška. Miško začal byť pod jeho vplyvom hlučnejší a menej sústredený. Na druhej strane si nechal od Mateja ako od staršieho kamaráta poradiť. „Miško, veľmi tlačíš na ten štetec a vytváraš hrubé čiary.“ ... „Miško, mal by si si za sebou upratať.“ ... „Miško, chceš použiť túto farbu?“ Ak mal Miško zlý deň, nerád sa rozprával o tom, čo sa stalo. Ak sme sa ho pýtali čo sa stalo, vždy povedal že nič, otočil sa, odtiahol sa a ďalej sa odmietal s nami rozprávať.

Neverbálna komunikácia dieťaťa: Vyplazovanie jazyka pri zamyslení sa a premýšľaní nad témou a námetom, brnkanie po perách, vydávanie zvukov („hmkanie“) pri rozmýšľaní a sústredení sa, tiché sledovanie ostatných detí v skupine, časté zasnenie a zahmlený pohľad pri premýšľaní, pootvorené ústa pri vysvetľovaní novej témy, nového zadania.

Osobné záujmy a preferencie dieťaťa: plávanie, hry s autíčkami, spontánne kreslenie na papier. Realizácia rôznych fyzických a chemických pokusov spoločne s mamou.

Záujem dieťaťa o výtvarnú činnosť: Záujem a zvedavosť prejavoval pri každej výtvarnej aktivite. V úvode každej lekcii, počas ktorej bol výskum realizovaný, netrpezlivo čakal čo budeme robiť a vedel sa to opakovane opýtať, až kým nedostal odpoveď. Techniky, ktoré sme počas výskumu realizovali, predtým nepoznal a nestretol sa s nimi. Vedel rýchlo a pohotovo zareagovať pri zadaní výtvarnej aktivity. Vždy bol jedným z prvých v skupine, ktorý vedel čo bude robiť a ako to má vyzeráť. Častokrát vedel k svojmu návrhu povedať aj príbeh, ktorý začal rozprávať sám a spontánne bez vyzvania. Na vlastnú tému vedel bez rozmýšľania tvoriť

nápady, ktoré však počas priamej výtvarnej činnosti menil. Stalo sa, že mu z pôvodného návrhu neostalo nič zachované. Nerád používal ceruzky, rád tvoril priamo s farbou. Ak sme deťom vysvetľovali pracovný postup, často sa pýtal, či konkrétny krok môže spraviť aj inak, napríklad úplne inou technikou – namiesto farby chcel použiť textil, ktorý by do obrázka dolepoval. Čo sa týka miešania farieb, venoval veľa času hre s farbou. Zaujímalo ho, ako sa jednotlivé pigmenty prepájajú a pri tejto činnosti dokázal stráviť dlhý čas. Farebnosť a využitie farieb v jeho produktoch vnímal veľmi citlivo. Farba hrala v jeho výtvarnej činnosti veľký význam. Pri práci s drevom obdivoval jeho vôňu a štruktúru. Ak sme sa ho opýtali, čo ide ďalej robiť, detailne popisoval svoj pracovný postup. Pri opise rozprával veľmi rýchlo, aby toho stihol povedať čo najviac. Často ho bolo potrebné upozorniť na to, aby sa už venoval výtvarnej aktivite a nie len príprave na ňu. Ak sme ho pri tvorbe navigovali a snažili sa mu pomôcť, vždy nás vypočul, no nakoniec sa zariadil podľa vlastného uváženia. So svojim výtvarom bol vždy v závere spokojný, ani raz sme nepozorovali sklamanie z toho, čo vytvoril a vytvoril.

Správanie sa dieťaťa v skupine: Rád tvoril sám, nevyžadoval si pozornosť, skôr sledoval ostatné deti a potom začal tvoriť samostatne. Ak sa deti rozprávali, počúval ich a taktiež sa chcel do dialógov zapájať. V skupine ho deti rešpektovali, i keď bol ešte škôlkar. Miško sa rád podelil so zážitkami, ktoré mal počas dňa v škôlke. Veľmi rád rozprával svoj program zo škôlky a čo nové sa naučil v daný deň.

Tvorba dieťaťa v skupine: Rád rozprával o jednotlivých krokoch, ktoré počas výtvarnej činnosti realizoval. Spontánne informoval nás všetkých o tom, čo ide spraviť a ako to chce spraviť. Často bola jeho reakcia hlasná. Výkrikom chcel upozorniť, že to, čo ide robiť, považuje za dôležité. Potom, ako nás informoval, sa radostne usmieval a tešil sa z toho, ak na jeho informáciu niekto zareagoval. V určitých prípadoch prejavoval známky netrepezlivosti, čo je však pre tento vek prirodzené.

2.3.2 Kazuistická štúdia Matej

ZÁKLADNÉ ÚDAJE			
Pohlavie: muž	Meno: Matej	Vek: 7 rokov	Škola: ZŠ

POPISOVANÉ KATEGÓRE A POLOŽKY:

1. Rodinné prostredie

Súrodeneц / súrodenci: jeden brat, starší o tri roky

Rodičia vo vzťahu k dieťaťu: Matej vyrastá v neúplnej rodine s jedným starším bratom. Otec s mamou sa rozviedli pred tromi rokmi. Medzi deťmi majú striedavú starostlivosť, vždy v trvaní jedného celého týždňa. Otec má priateľku, o ktorej deti vedia, mama sa k danej veci nevyjadrovala. Mateja zväčša chodievala vyzdvihnúť babka, alebo ho čakal starší brat. Otec alebo mama chodievali pre syna zriedkavo. Otec bol v komunikácii odmeranejší, zväčša ho nezaujímalo, ako sa Matej správal, i keď častokrát bolo potrebné riešiť jeho správanie. Otec sa bránil rozhovoru na túto tému. Ak ho vyzdvihoval otec, Matej mu vždy s radosťou ukazoval, čo vytvoril. Otec sa spontánne o výtvarnú činnosť chlapca nezaujímal. Najčastejšie ho prišiel vyzdvihnúť so slovami: „Maťo, dnes sa ponáhľame, pohni si, tvoje vyrobené veci mi ukážeš potom všetky naraz ...“. Mama bola najčastejšie pracovne vyčerpaná, pôsobila unavene a vystresovane. Ak navštívila daný kurz, prejavovala záujem o to, čo jej syn vyrába, vedela ho pochváliť, ale aj skritizovať, najmä ak si zašpinil počas práce oblečenie.

Rodičia vo vzťahu k výtvarnému umeniu: Matejovi rodičia nemali vybudovaný vzťah k výtvarnému umeniu. Mama pri rozhovore uviedla, že sa v mladosti zaujímala o ručné práce a mala rada výtvarnú výchovu, otec uviedol, že sa mu páčia tradičné remeslá, ale vzťah k tomu nemá. Danú voľnočasovú aktivitu dieťaťa považovali len za vyplnenie času medzi ďalšou voľnočasovou aktivitou, ktorá nasledovala v daný deň neskôr.

2. Opis osobnostných črt dieťaťa

Vypelost' dieťaťa: chlapec dokazoval v danej oblasti priemerné, miestami podpriemerné výsledky, mal časté komplikácie s porozumením a poznaním slov, ktoré druhé deti vo výskumnej vzorke poznali. Slovná zásoba bola na nižšej úrovni v porovnaní s dieťaťom rovnakého veku, ktoré bolo v skupine. Občas mal problém s vyjadrovaním a správnym opísaním určitej veci, nakoľko nepoznal jej pravý názov. V škole mal problémy so správaním a učením sa. Porucha učenia mu zatiaľ nebola diagnostikovaná. Chlapec však nemal problém pri začleňovaní sa do kolektívu, s deťmi mal priateľský vzťah, pôsobil ako extrovert. Svoje správanie a zlé hodnotenie v škole využíval často na akési „chválenie sa“, čím zaujal v skupine predovšetkým mladšieho Miška.

Telesný a zdravotný stav dieťaťa: Chlapec bol nižšieho vzrastu v porovnaní s jeho rovesníkmi. Na prvý pohľad pôsobil o dva roky mladšie, ako v skutočnosti bol. Rodičia chlapca však boli taktiež nižšieho vzrastu. Jeho zdravotný stav bol bez komplikácií. Chlapec sa venoval športu. Počas pozorovania a realizovania výtvarno-remeselných aktivít bol veľmi často hladný.

Emocionálne správanie dieťaťa: Matej častokrát meškal, čo spôsobovalo po jeho príchode potrebu ihneď na seba pútať pozornosť. Uvedomoval si, že má v škole problémy s učiteľmi, taktiež citovo prežíval i to, že jeho rodičia nežijú spolu. Vždy, keď mal pocit, že spravil dobrú vec, chcel na ňu upozorniť a vykrikoval: „Už to mám, už to mám. Aha, pozrite!“ Ak sa mu niečo nepodarilo, vedelo ho to rýchlo sklamať a stratil trpezlivosť. Často spomínal na výlety s rodinou, ktoré chcel do detailov popisovať, ako ich zažil a vnímal. Rovnako spomínal aj na výtvarno-remeselné aktivity, ktoré sme už absolvovali. Opisoval vždy tie, pri ktorých bol so svojou prácou spokojný.

Neverbálna komunikácia dieťaťa: Matej mal problém ostať sedieť na mieste, vždy po príchode prišiel do dielne a chcel sa dotknúť všetkého nového, čo si predtým nevšimol. Rád si veci bral do rúk, otáčal ich a pýtal sa na ne, čo je to. Svojou mimikou vedel jasne dať najavo, čomu rozumie a čo mu je nejasné. Najčastejšie zmrštil čelo, dvíhol obočie a vygúľil oči, ak niečomu nerozumel. Jeho gestá a pohyby tela boli uvoľnené. Veľmi rád počas výtvarnej aktivity začal tancovať, poskakovať a rozhadzovať rukami. Ak premýšľal nad námetom, cmúľal koniec ceruzky alebo štetca.

Osobné záujmy a preferencie dieťaťa: džudo, karate, španielčina, počítačové hry, hry na mobile, hra s legom, výroba papierových zbraní (veľmi často o tejto činnosti rozprával).

Záujem dieťaťa o výtvarnú činnosť: Na začiatku výskumu prišiel Matej do skupiny, ako chlapec, ktorý potrebuje iba zaplniť svoj voľný čas. Výtvarno-remeselné aktivity ho zaujali. Veľmi sa mu páčili výrobky v dielni. Všetky si chcel chytiť do rúk a obzrieť. To vzbudilo jeho záujem o dané aktivity a začal byť zvedavý, čo všetko sa môže naučiť. Pri výtvarnej činnosti mal však problém s trpezlivosťou a precíznosťou. I napriek tomu, že bol netrpezlivý, vedel veľmi rýchlo a pohotovo vymýšľať nové nápady, bol flexibilný a prejavoval znaky fluencie a originality. Ak sme však vysvetľovali deťom určitú aktivitu, bol často nesústredený a zabúdal, čo má robiť. Ak sa však venoval aktivite, ktorá ho zaujala buď materiálovo, alebo témou, dokázal sa činnosti venovať tak, že v závere pozorovania nechcel prácu ukončiť a chcel v nej ďalej pokračovať. Veľmi rád pracoval s hlinou, jeho ústrednou témou bola výroba krbu. Pri otázke prečo vyrába najčastejšie krb odpovedal: „Neviem.“ ... „Pripomína mi to teplo.“ ... „Taký sme mali niekedy doma.“ Z daných odpovedí sme usudzovali, že mu krb pripomína určitý symbol ich spoločnej rodiny.

Správanie sa dieťaťa v skupine: Pri tvorbe si Matej vždy všimol ostatných a počas aktivity veľmi často rozprával. Ak sme sa deti pýtali na určité témy, vždy vykrikoval, pretože chcel ako prvý povedať aký má názor, alebo čo si myslí. V skupine mal spolužiaka zo základnej školy (Daniela), s ktorým vymýšľali rôzne činnosti i mimo aktivít, ktoré sme im zadali. Najmladší chlapec zo skupiny – Miško – sa k nim veľmi rád pridával, čo spôsobovalo pri práci chaos a

hluk, preto ich bolo nutné veľmi často napomínať, aby sa utíšili, pokúsili sa sústrediť na svoju činnosť a upratali za sebou. Upozorňovanie na jeho správanie bolo počas výskumu pravidelné. Rád v skupine rozprával príbehy, ktoré si však pravdepodobne vymýšľal. Taktiež vynikal nápaditosťou, ako si skrátiť čas pri aktivite, ktorá ho nezaujala.

Tvorba dieťaťa v skupine: Ak sa Matejovi daná výtvarná aktivita podarila, rád o nej rozprával pred deťmi. Vždy čakal, či ho príde počkať mama alebo otec. Výrobok si nechcel odložiť do police, pokiaľ nevedel, kto príde. Ak tvoril s materiálom, ktorý nepoznal, vždy sa s ním počas práce hral (napríklad: ovoniaval drevo, otáčal ho, roztápal vosk nad sviečkou a ponáral doň prsty, ochutnal hlinu). Ak začal maľovať na sklo, ako prvé maľoval vždy to, čo sa mu zdalo najťažšie. Ak niečomu nerozumel, nebál sa opýtať, avšak reakcie detí boli rôzne. Čudovali sa, ako to, že nepozná určité slová. Ak si všimol, že je jeho spolužiak a kamarát Daniel popredu, občas sa mu naschvál snažil spraviť niečo zlé. Napríklad mu vytrhol z rúk farbu, kvapol vosk na látku, ktorú Daniel maľoval, alebo sa ho snažil zabaviť, aby sa Daniel prestal sústrediť. Veľmi často dochádzalo medzi nimi aj k slovným hádkam.

2.3.3 Kazuistická štúdia Ninka

ZÁKLADNÉ ÚDAJE			
Pohlavie: žena	Meno: Ninka	Vek: 10 rokov	Škola: ZŠ

POPISOVANÉ KATEGÓRE A POLOŽKY:

1. Rodinné prostredie

Súrodeneц / súrodenci: jeden súrodeneц (starší brat)

Rodičia vo vzťahu k dieťaťu: Ninka pochádza z úplnej rodiny. Má jedného staršieho súrodence (brata), ktorý je pre ňu veľkým vzorom. Brata opisuje ako inteligentného a milého človeka, ktorému sa chce veľmi podobať. Obaja rodičia podporujú dievča v jeho intelektuálnom a osobnostnom rozvoji. Nenúti ju nasilu vykonávať činnosti, o ktoré nemá záujem, podporujú ju v tom, čo jej ide a má z toho radosť. Obaja rodičia poskytujú dieťaťu dostatok pozornosti a venujú jej dostatok času. V skupine vynikala Ninka najmä svojím vyjadrovaním a vedomosťami, ktoré boli na vyššej úrovni, ako je bežné pre daný vek dieťaťa. Rodičia chodievali s Ninkou na výstavy, do knižnice, do čítární a na rôzne kultúrne podujatia. Zaujímavé bolo taktiež vidieť, ako Ninku ovplyvňovala práca jej rodičov. Obaja rodičia boli vedci, zameraní na biológiu a botaniku, čo sa často prejavovalo aj pri jej výtvarných návrhoch a opisoch. Počas výskumu sme pozorovali, že nebola rada, ak jej mama vchádzala do miestnosti, kde prebiehala výučba, pretože ju chcela vždy prekvapiť až v závere hodiny s tým, čo vytvorila. Taktiež to vyzeralo, ako keby sa začínala hanbiť, že tam má rodičov, ktorí sa zaujímajú o jej výtvarný prejav a ona je už dosť veľká, preto nepotrebuje kontrolu.

Rodičia vo vzťahu k výtvarnému umeniu: Počas výskumu sme mali možnosť stretávať sa iba s mamou dievčaťa. O otcovi však Ninka veľmi často rozprávala a vyjadrovala sa o ňom podobne, ako o svojej mame. Mama Ninky prejavovala veľký záujem o oblasť umenia, sama sa zaujímala o jednotlivé techniky. Veľmi často ostávala po stretnutí s nami a pýtala sa na rôzne veci týkajúce sa výtvarnej témy. Počas výskumu sa sama rozhodla, že by si taktiež veľmi rada zvolila takýto druh voľnočasovej činnosti.

2. Opis osobnostných črt dieťaťa

Vyspelosť dieťaťa: Ninka bola na svoj vek nadpriemerne inteligentná a vyspelá. V skupine pôsobila rozvážne a dokázala vyjadriť svoj názor a obhájiť si ho. Zaujímal sa o dianie v skupine, ale počas práce sa venovala iba svojej činnosti, na ktorú bola silno sústredená. Pri tvorbe pôsobila skôr ako introvertný typ.

Telesný a zdravotný stav dieťaťa: Ninka navštevovala gymnastiku a tanečnú. Mala rada pohybové aktivity. Jej telesný a zdravotný stav bol bez komplikácií.

Emocionálne správanie dieťaťa: Ninka bola veľmi často vážnejšia, pozorná a len veľmi ťažko ju niečo vyviedlo z miery. Dokázala si racionálne vysvetliť dianie v skupine, máločo sa jej dotklo. Počas výskumu sme pozorovali len veľmi zriedkavo zmeny nálad. Bola naladená zväčša pozitívne, avšak k sebe bývala veľmi často kritická. Dievča v skupinke detí pôsobí vekovo, ale najmä úrovňou vedomostí staršie v porovnaní s jej rovesníkmi, čo sa prejavuje aj vo výtvarnom prejave a v jej nazeraní na výtvarnú tvorbu.

Neverbálna komunikácia dieťaťa: Neverbálna komunikácia je súčasťou odbúravania napätia a stresu. Za najčastejší jav možno popísať hranie sa s rukami, prstami vpriebehu rozprávania a pootvorené ústa ak vnímala a sústredila sa. Dievča sa javí v spoločnosti ako introvertný typ, nakoľko je pokojná, často uzavretá do seba a hlbavo premýšľa.

Osobné záujmy a preferencie dieťaťa: Ninka sa v skupine vyznačovala tým, že mala najviac záujmov. Veľmi rada čítala rôzne knihy. Išlo o knihy rôznych žánrov. Najčastejšie to však boli rozprávky, encyklopédie, knihy o zvieratách, o morských živočíchoch a knihy z oblasti botaniky a chémie, ktoré si veľmi často prezerala u svojej mamy v práci. Prejavovala veľký záujem a nadšenie o výtvarnú tvorbu. Taktiež rada tancovala a bola súťaživá. O svojich nápadoch a predstavách rada rozprávala, no najradšej si ich hneď kreslila. Vo veku 10 rokov bola presvedčená, že chce ísť študovať na vysokú školu.

Záujem dieťaťa o výtvarnú činnosť: Tvorí impulzívne, aj keď sú jej predstavy často vopred premyslené a jasné, no počas výtvarného prejavu dochádza k spontánnym nápadom (vylepšeniam) a preto je jej výtvarná tvorba originálna. Ku každej téme sa stavia veľmi kladne a celý jej výtvarný prejav je podmienený silnými zážitkami a ucelenými predstavami o nich. Vnímame ju skôr ako vizuálny typ, pretože sa orientuje veľmi na vonkajšiu realitu, ktorú dokáže popisovať do najmenších detailov a úplne presne. Úroveň výtvarného produktu vzhľadom na vek hodnotíme nadpriemerne, nakoľko je vo výtvarnom prejave pozorovať silné divergentné myslenie, abstraktné myslenie, analýzu vlastnej výtvarnej činnosti, ale aj schopnosť sebakritiky a sebauvedomenia. Tým, že sa snaží výtvarným prejavom o dosiahnutie podstaty, správne vníma plochu, priestor, pričom dochádza k diferenciácii zobrazovaných predmetov a snaží sa o zachytenie reálnej podoby v kombinácii s originálnym prevedením a využívaním zaujímavých prvkov, naberá výsledný výtvarný produkt na hodnote aj vzhľadom na vekovú úroveň dieťaťa. Pozorované dievča uplatňovalo vo výtvarnej činnosti vlastné nápady, pričom veľmi rada experimentovala a bola otvorená novým výtvarným technikám. Veľmi rada hodnotila priebeh svojej výtvarnej tvorby a finálny výsledok, bola k sebe dosť kritická, ale vždy vedela povedať aj dôvod, prečo to tak vníma. Bola technicky a formálne veľmi zručná. Vedela sa prostredníctvom výtvarného jazyka vyjadriť originálne. Celkový dojem výtvarného produktu pôsobil pútavo, s použitím zaujímavých výrazových prostriedkov (najmä spôsob nanášania farby a celkového obsahu produktu, ktorým boli pri tomto výtvarnom produkte agátové listy). Správne umiestnený vo formáte, ucelený, produkt nebol nadmieru preplnený, ale mal logické usporiadanie, s ktorým sa dievča vyhralo, čo počas svojej činnosti aj poznamenala, že chce tomu venovať dostatok času. Celkovo sa Ninka vždy snažila dodržať čistotu línií, citlivo a premyslene zaobchádzala pri každej výtvarnej tvorbe. Kvalita a farebné spracovanie pôsobilo harmonicky, výtvarný produkt priťahoval pôsobivým výberom, spracovaním a rozložením farieb. Vo všeobecnosti mala veľký záujem o nové výtvarné techniky a dokázala sa o nich rozprávať aj celú hodinu, po hodine vedela prísť ešte v súkromí a pýtala sa na rôzne výtvarné techniky a materiály, aké si môže zohnať a ako by bolo najlepšie začať.

Správanie sa dieťaťa v skupine: V skupine tvorila najradšej samostatne a v tichosti. Nevyžadovala si pozornosť. Ak potrebovala poradiť, trezivo počkala. Rada poradila aj ostatným, ak si nevedeli pomôcť. Najčastejšie počúvala a až potom sa vyjadrila k téme, o ktorej sa rozprávali ostatné deti v skupine. V skupine ju všetky deti tolerovali a považovali ju za najšikovnejšiu.

Tvorbou diela v skupine: Rada rozprávala o nových zážitkoch a o tom, čo sa dočítala, alebo čo nové zistila. V skupine bola tá, ktorá vedela veľmi dobre poradiť ostatným. Bola veľmi trpezlivá. Ak sa však sústredila na svoju prácu, nezapájala sa do diskusií. Ak sa jej darilo, rada o tom rozprávala aj deťom v skupine.

2.3.4 Kazuistická štúdia Karolínka

ZÁKLADNÉ ÚDAJE			
Pohlavie: žena	Meno: Karolínka	Vek: 11 rokov	Škola: ZŠ

POPISOVANÉ KATEGÓRE A POLOŽKY:

1. Rodinné prostredie

Súrodenecký / súrodenci: dvaja súrodenci (staršia a mladšia sestra)

Rodičia vo vzťahu k dieťaťu: Rodičia mali tri dcéry a o každú sa príkladne starali. Záležalo im na ich vzdelaní a záľubách. Pre Karolítku chodievali najčastejšie spoločne a vždy sa zaujímali o to, čo vyrobila, či sa jej darilo a či sa jej stretnutie páčilo. V tvorbe ju nie len chválili, ale ak bolo potrebné, snažili sa ju aj usmerniť - (napríklad aby bola trpezlivejšia, alebo precíznejšia). Vždy sa ale tešili, že má záujem o výtvarné aktivity a remeselné techniky sa jej veľmi páčia.

Rodičia vo vzťahu k výtvarnému umeniu: Otec Karolítky obľuboval tradičné ľudové umenie a remeslá. Sám sa aktívne venoval drotárstvu a kožiarskemu remeslu. Dokonca rád spoznával techniky, ktoré sme realizovali s deťmi. Pýtal sa na pracovný postup a ako by mohol svoje znalosti zakomponovať a prepojiť s tým, čo sa na kurze naučila Karolínka. Mamina mala podobné záujmy, avšak o sebe prehlasovala, že je skôr milovníčkou teórie umenia a dejín umenia. Všetci spoločne veľmi radi spoznávali architektúru, múzeá a galérie. Radi sa zúčastňovali na rôznych vzdelávacích kurzoch a podujatiach v múzeách a galériách.

2. Opis osobnostných črt dieťaťa

Vypelost' dieťaťa: Karolínka bola vypelá na svoj vek až nadpriemerne. Jej témy, o ktoré sa zaujímala, sa odlišovali od tém, ktoré zaujímajú dievčatá v jej veku. Dalo by sa povedať, že bola o minimálne rok až dva roky popredu. V skupine pôsobila ako extrovet. Veľmi rada sa prejavovala, predvádzala a rozprávala o sebe. Bola nekonfliktná a priateľská.

Telesný a zdravotný stav dieťaťa: Karolínka chodila na hodiny tanca, gymnastiky a atletiky. Mala rada pohybové aktivity a rada si tancovala, aj počas našich stretnutí.

Emocionálne správanie dieťaťa: Karolínka svoje emócie veľmi rada prejavovala aj navonok. Ak mala pozitívny, alebo negatívny zážitok, vždy sa oň chcela podeliť. Veľmi rada rozprávala o sebe, ale aj o iných. V skupine bola najstaršia, preto sa považovala aj za najmúdrejšiu a najskúsenejšiu dievča. Veľmi rada poučala a usmerňovala ostatné deti ohľadom ich správania. Ak sa jej pri výtvarnej činnosti nedarilo, dokázala svoje emócie ovládať. Radšej sa poradila, čo môže spraviť a vylepšiť. Snažila sa byť vždy nad vecou.

Neverbálna komunikácia dieťaťa: Hladkanie sa po vlasoch ak premýšľala nad zadaním. Špúlenie pier a žmurkanie, ak chce argumentovať.

Osobné záujmy a preferencie dieťaťa: Podľa vyjadrenia Karolítky bolo jej najväčším koníčkom tvorenie. Mala veľmi rada ručné práce a fascinovali ju remeslá. Mala rada pohyb a tanec.

Záujem dieťaťa o výtvarnú činnosť: Karolínka vždy pred začatím tvorby najprv premýšľala o zadanej téme. Predstavovala si, ako asi bude jej objekt vyzerat' a pýtala sa, ak jej bolo niečo nejasné. O každú tému prejavovala záujem a pracovala s nadšením. Vždy počas tvorby komunikovala s deťmi v skupine a porovnávala si navzájom jednotlivé výtvary, ktoré vyrábali. Bola veľmi trpezlivá a precízna. Ako jediná zo skupiny, si pred každou výtvarnou aktivitou spravila náčrt toho, čo si predstavovala. Pri farbách premýšľala nad ich uložením a miešaním. Výsledné objekty boli hravé a kompozične zaujímavé umiestnené. Jej línie boli

rovné, premyslené a ucelené. Pri tvorbe pôsobila isto a sebavedome. Detail bol v jej výtvarnom prejave veľmi dôležitý. Sanžila sa tvoriť s príbehmi, ktoré jej počas tvorby vznikali v jej predstavách a veľmi rada o nich rozprávala.

Správanie sa dieťaťa v skupine: Veľmi rada na seba strhávala pozornosť. Vedela tvoriť aj v tichosti a sústredene, oveľa radšej bola, ak sa mohla rozprávať, alebo ak ju deti počúvali. Vyžadovala si poroznosť, ak potrebovala poradiť mala problém počkať. Ak ju niečo zaujalo, v momente chcela o tom rozprávať, bez ohľadu na to, čo robili iné deti. V skupine ju všetky deti tolerovali.

Tvorba dieťaťa v skupine: V skupine pôsobila ako vodca a prejavovala sa sebavedomo, ale priateľky. Cítila sa tak, pretože bola najstaršia z výskumnej vzorky. Na Karolínke bolo vidieť, že jej to veľmi vyhovuje.

Na základe realizovaných a vyššie uvedených kazuistických štúdií môžeme konštatovať, že podrobnejšie poznanie osobnostných charakteristík dieťaťa prispelo k poznaniu jeho výtvarných kvalít počas voľnočasových aktivít.

3 ZÁVER

Deti vo všeobecnosti považujú tradičné ľudové umenie za nezáživné a nudné a to najmä z dôvodu nepoznania daných techník a výtvarno-remeselných špecifik. Ak im je umožnené výtvarno-remeselné činnosti spoznať a vyskúšať si ich, vo všeobecnosti začnú prejavovať silnú potrebu v danej činnosti zotrvať. Dané zistenie nám vyplýva z dlhodobého skúmania danej problematiky. Výtvarná oblasť obsahuje množstvo zaujímavých a inšpiračných podnetov k tvorbe, a preto ju považujeme za vhodnú metódu, ktorá môže pri sprostredkovaní umenia deťom priniesť pozitívny efekt v edukácii detí v ich voľnočasových aktivitách. Kreatívne dieťa popisujeme ako zvedavé, veselé, vnímavé dieťa, ktoré sa veľa pýta, ale dokáže aj samostatne tvoriť, vie od začiatku pretvárať videnú skutočnosť na nové prvky, jeho motorika je správne vyvinutá, je trpezlivejšie no jeho pozornosť sa vie občas aj znížiť, čo ale nemá dopad na jeho celkový záujem o techniku a taktiež vie byť aj sebakritické. Má rado slobodu, voľnosť a naopak prílišná kontrola je pre kreatívne dieťa omedzujúca. No najmä má chuť tvoriť a má radosť z tvorby, bez ohľadu na jeho finálny výsledok, nakoľko je pre kreatívne dieťa táto forma prirodzenou a potrebnou formou vyjadrovania sa.

Afiliácia: Príspevok je jedným z výstupov projektu KEGA 002KU-4/2019 Stelesnená skúsenosť s využitím art action.

Použitá literatúra

1. BEAN, R. *Jak rozvíjet tvořivost dítěte*. Praha: Portál, 1995. 88 s. ISBN 80-7178-035-9.
2. GUILFORD, J. P. *The nature of human intelligence*. McGraw-Hill, 1967. 538 s.
3. KOVÁČOVÁ, B. Retrospektívno-perspektívny pohľad na problematiku výchovy vo voľnom čase jedincov s "odlišnosťami". In: *Pedagogická veda a školská prax v historickom kontexte*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2010. s. 548-556. ISBN 978-80-8105-182-1.
4. KOVÁČOVÁ, B. Umelecko-edukačné modely – podpora inklúzie v pozitívnom vnímaní znevýhodnených skupín v prostredí škôl. In: *Inkluzívne trendy v hudobnej pedagogike - expresívno-terapeutické prístupy*. Ružomberok: Katolícka univerzita, 2011. s. 1-11. ISBN 978-80-8082-491-4.
5. KULKA, J. *Psychologie umění*. Praha: Grada, 2008. 435 s. ISBN 978-80-247-2329-7.
6. PÁVKOVÁ, J. *Pedagogika volného času*. Praha: Portál, 2001. 228 s. ISBN 80-7178-569-5.
7. STERNBERG, R. KAUFMAN, J. *The Cambridge handbook of creativity*. London: Cambridge University Press, 2010. 490 s. ISBN 978-0-521-73025-9.

8. VALACHOVÁ, D. *Fenomén kreativity v edukácii detí predškolského veku*. In: Vzdelávanie od útleho veku, šanca pre všetky deti (zborník z európskej konferencie). Bratislava: MPC, 2008, s. 255-265. ISBN 978-80-89055-82-1.
9. VALACHOVÁ, D. *Výtvarná edukácia vpredprimárnom vzdelávaní a mimoškolskej činnosti*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2010. 126 str. ISBN 978-80-223-2778-7.
10. ZELINA, M. *Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa*. Bratislava: IRIS, 1996. 228 s. ISBN 80-967013-4-7.

Kontaktné údaje

Prof. PaedDr. Daniela Valachová, PhD.
Pedagogická fakulta, Katedra výtvarnej výchovy
Univerzita Komenského
Račianska 59, Bratislava 813 34
Slovensko
Tel: 02/901 59 229
email: valachova1@uniba.sk

Prof. PaedDr. Jaroslav Uhel, ArtD.
Pedagogická fakulta, Katedra výtvarnej kultúry
Univerzita Mateja Bela
Ružová ul. 13, Banská Bystrica 974 01
Slovensko
Tel: 048/446 4958
Email: jaroslav.uhel@umb.sk

PŘÍNOS VÝUKY VYBRANÝCH SPOLEČENSKOVĚDNÍCH PŘEDMĚTŮ NA TECHNICKÉ UNIVERZITĚ

BENEFIT OF SELECTED SOCIAL SCIENCE COURSES TEACHING AT A TECHNICAL UNIVERSITY

Jaroslav Lindr

Abstrakt

Komplexní příprava absolventů do praxe klade na vysoké školy požadavek rozvíjet všechny klíčové kompetence studentů. Proto jsou do akademických studijních plánů na vybrané technické univerzitě v Brně zařazeny společenskovední předměty a cizí jazyky. Příspěvek se zaměřuje na hodnocení kvality výuky. Jako kritéria kvality výuky byla zvolena ta, která souvisejí s přínosem předmětu, splněním výukových cílů, edukačním prostředím a s osobností vyučujícího. Patří mezi ně např. potřebnost pro osobní rozvoj, pro praxi, inspirativnost, jednoduchost, přitažlivost, inovativnost, srovnání s jinými předměty aj. Zkoumaný vzorek respondentů byl vyhodnocen jako celek a dle pohlaví. Ukazuje se, že studenti vnímají výuku vybraných společenskovedních předmětů jako nadprůměrně přínosnou, potřebnou pro osobní rozvoj a pro budoucí praxi, avšak vidí ji poněkud konzervativně, jednotvárně a méně přitažlivě. Objevují se rozdíly v hodnocení kritérií kvality výuky u skupiny jako celku a u mužů.

***Klíčová slova:** Společenskovední předměty, komunikace a rétorika, prezentační dovednosti, hodnocení kvality výuky, kritéria kvality výuky, statistické zpracování*

Abstract

Comprehensive training of graduates into praxis puts the universities to develop all key competencies of students. Therefore, social science courses and foreign languages are included into academic study plans at a selected technical university in Brno. The paper focuses on the evaluation of teaching quality. As the criteria of quality of teaching were chosen those which are related to the contribution course, the fulfilment of the teaching purposes, the educational environment and the personality of the teacher. These include the need for personal development, for praxis, inspiration, simplicity, attraction, innovation, comparison with other subjects etc. The sample of respondents was evaluated as a whole and by sex. It turns out that students perceive the teaching of selected social science courses as above-average benefits needed for personal development and the future praxis but they see it a little bit conservatively, unevenly and less attractive. There are differences in the assessment of teaching quality criteria by the group as a whole and by men.

***Key words:** Social science courses, communication and rhetoric, presentation skills, teaching quality evaluation, criteria of teaching quality, statistical processing*

1 ÚVOD – NUTNOST ROZVOJE VŠECH KLÍČOVÝCH KOMPETENCÍ STUDENTŮ

Kurikulární teorie a rozmanitost přístupů ke vzdělávání kladou důraz na rozvoj všech klíčových kompetencí studentů. Z toho plyne, že odborné vzdělávání na technických univerzitách nemá být zaměřeno jen na příslušný obor. Mělo by být vhodně doplňováno a rozšiřováno o předměty, které rozvíjejí ty kompetence, na něž není pamatováno v předmětech

odborných. Zejména pěstování soft-skills, cizích jazyků a všestranného rozvoje upozorňuje na potřebu zařadit do akademických studijních plánů také společenskovední předměty, které mohou v tomto duchu výrazně pomoci.

Najít vhodnou proporcí mezi zastoupením odborných a všeobecně-vzdělávacích předmětů představuje nesnadný úkol. Rovněž optimální nabídka společenskovedních předmětů v repertoáru studijních předmětů, tj. v akademickém studijním plánu vyžaduje důkladnou rozvahu, citlivý přístup a promyšlenou koncepci reagující na všechny vize, plány, koncepce a nejrůznější očekávání, jež jsou na poslání vysoké školy kladeny.

Proto se zaměříme na zdůvodnění nutnosti všestranného vzdělávání nejprve z teoretického hlediska a posléze na zhodnocení praktické zkušenosti s výukou společenskovedních předmětů na vybrané technické univerzitě skrze vyhodnocení kritérií kvality výuky. Podíváme se, jaký přínos výuka společenskovedních předmětů pro studenty má.

2 NUTNOST VŠESTRANNÉHO VZDĚLÁVÁNÍ A NÁHLEDY NA HODNOCENÍ KVALITY VÝUKY

Vzdělávání budoucích inženýrů přináší potřebu všestranného rozvoje a multidisciplinárního až transdisciplinárního přístupu jak k tvorbě akademických studijních plánů, tak v samotné realizaci výuky. I technicky vzdělaný člověk by měl sdílet sociální prostředí, které formuje a ve kterém žije. „*Jestliže se dnes ještě setkáme s tím, že někteří technici neuznávají společenskovední poznání jako hodnotu nebo ho pokládají za problémový okruh, jde o subjektivní postoj, věcně dávno překonaný*“ (Skalková, 2008, s. 142).

Potřeba inovace školství a vzdělávacích systémů vysvítá z konceptu tzv. „dobré školy“, která ve svém rozvoji dbá na neustálou zpětnovazební sebereflexi své činnosti (srv. Rýdl, 2003, s. 45–47), tj. na autoevaluaci. Očekávané výsledky vzdělávání nejsou totéž jako výsledky reálně dosažené. Autoevaluace je chápána jako tvorba nástrojů k vlastnímu rozvoji, ve které se objevují stěžejní oblasti jako je např. sebekontrola, skládání vlastních účtů ze své činnosti, pracovní kultura pedagogů, spolupodílení pedagogů na rozhodovacích procesech, motivace a očekávání do budoucna aj. (srv. Rýdl, 1998, s. 6–8).

Evaluaci výuky můžeme chápat jako „*systematické zkoumání kurčení hodnoty nebo přednosti programu, opatření nebo postupu pečlivým zhodnocením a studiem založeným na relevantních metodách, kritériích a standardech*“ (Michek, 2009, s. 3). Z tohoto normativně-teoretického rámce vychází rozpracování dalších metodických postupů hodnocení kvality výuky, které vyúsťují ve formulaci konkrétních kritérií, která výuku charakterizují.

Nároky na posuzování a zlepšování kvality vzdělávací praxe navozují téma vztahů mezi normativním a explanačním pojetím výuky. „*Pro normativní přístup jsou příznačné hodnotící soudy svázané s tvorbou normativních rámců, etalonů (vzorů) a pravidel, tj. s tvorbou programů, předpisů či metodik, jak správně postupovat. Podmínkou pro analytickou formulaci hodnotících soudů je kritérium – polaritní kategorie založená na hodnotovém odstupňování kvalit určité vlastnosti edukačního procesu, které vypovídají o vlastnostech a stavech reálných jevů vzdělávací praxe.*“ (Slavík, a kol., s. 179).

Příspěvek sleduje analytickou formulaci s cílem sestavit polaritní kategorie kritérií kvality výuky, které popisují reálný stav jevů a v praxi dospět ze stavu „nejhorší“ do stavu „nejlepší“, což je hlavním smyslem zpětnovazebního hodnocení výuky směrem ke zlepšení stavu.

Posouzení kvality výuky lze posuzovat ve vztahu ke škole, k sobě samému, příp. k úrovni vzdělávání obecně. Např. kritéria výuka je: užitečná – neužitečná, pomalá – rychlá, zajímavá – nudná, jednoduchá – složitá aj. (dle Pöschla, 2011, s. 92–93) představují polaritní kategorie (viz výše), které byly využity v průzkumné studii. Došlo k dalšímu rozpracování těchto kritérií a k jejich rozšíření tak, aby byly postiženy tyto hlavně oblasti edukace: podpůrnost edukačního prostředí, sociopsychologický vztah studentů k výuce a osobnost vyučujícího.

3 PŘÍNOS VÝUKY SPOLEČENSKOVĚDNÍCH PŘEDMĚTŮ – ROZBOR A INTERPRETACE ÚDAJŮ

K vyhodnocení přínosu byla použita agenda *Hodnocení kvality výuky*, která je každoročně k dispozici jako zpětnovazební hodnocení výuky. Studenti se na škále 1–6 vyjadřují zejména k celkovému přínosu předmětu po obsahové a pedagogické stránce, včetně hodnocení osobnosti vyučujícího. Zjištěné údaje byly systematicky sledovány po dobu 10 let.

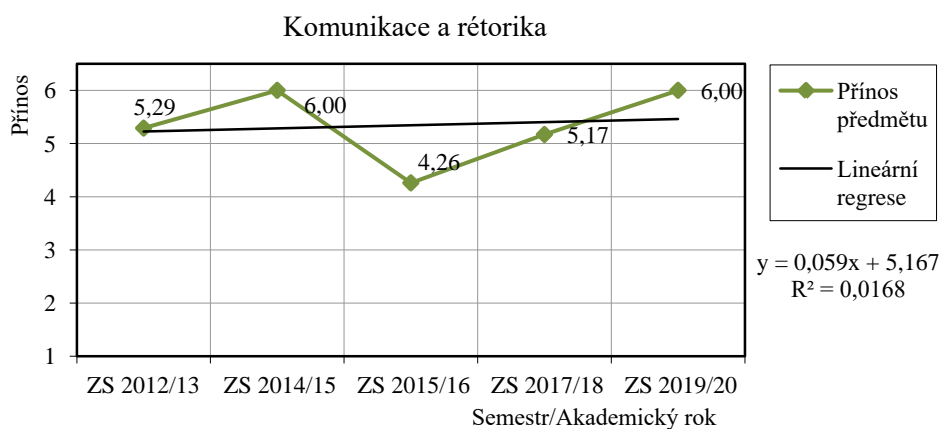
Prvním vybraným vyhodnoceným předmětem je *GZ53 Komunikace a rétorika*, který je zařazen jako povinně volitelný ve 3. ročníku bakalářského studia oboru Geodézie a kartografie na Fakultě stavební VUT v Brně. Cílem předmětu je rozvíjet zejména sociálně komunikační aktivity a prezentační dovednosti u technicky orientovaných studentů, kteří mohou pociťovat jisté nedostatky v kvalitě svého veřejného projevu a v mezilidské komunikaci. Posláním předmětu je poznat stávající stav, zkvalitnit silné a potlačit slabé stránky studentů a povýšit úroveň prezentačního mistrovství ve veřejném projevu na vyšší stupeň. Výsledky hodnocení přínosu předmětu za jednotlivá období, kdy byl vyučován, ukazuje tabulka 1 a graf 1.

Společenskovědní předmět/Období		Celkový dojem z předmětu na škále 1–6 (1–malý, 6–velký)
Komunikace a rétorika	ZS 2012/13	5,29
Komunikace a rétorika	ZS 2014/15	6,00
Komunikace a rétorika	ZS 2015/16	4,26
Komunikace a rétorika	ZS 2017/18	5,17
Komunikace a rétorika	ZS 2019/20	6,00
<i>Průměr</i>		5,34

Tab. 1 Hodnocení přínosu předmětu *GZ53 Komunikace a rétorika*
na základě *Hodnocení kvality výuky 2010/11 až 2019/20*

(zpracováno autorem)

Výsledky hodnocení celkového dojmu z předmětu vykazují vysoce nadprůměrné hodnocení kolísající kolem aritmetického průměru $m=5,34$. Lineární regrese ukázala mírně rostoucí trend, což svědčí o snaze zkvalitňovat výuku tak, aby co nejlépe plnila vzdělávací cíl, smysl a poslání a aby vedla k co největšímu přínosu pro studenty.

Graf1 Znárodnění přínosu předmětu *GZ53 Komunikace a rétorika*
na základě *Hodnocení kvality výuky 2010/11 až 2019/20*

(zpracováno autorem)

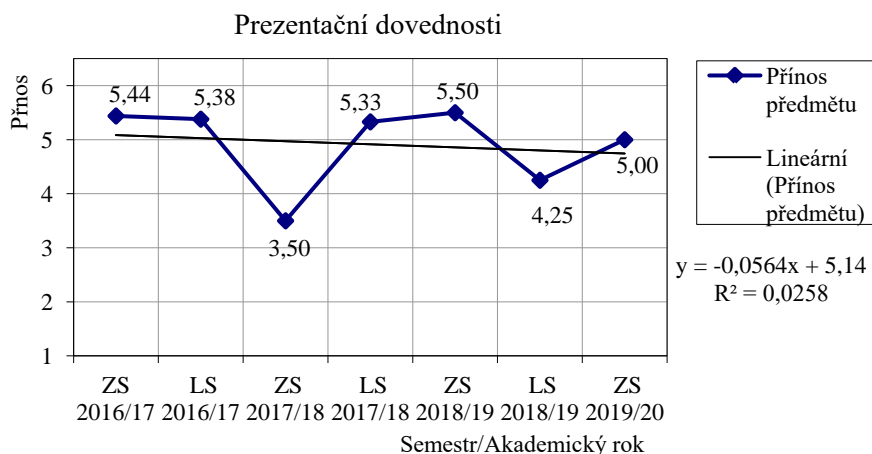
Druhým analyzovaným předmětem je předmět *CZ057 Prezentační dovednosti* zařazený do 1. ročníku navazujícího magisterského studia. Jeho cílem je především zlepšit celkovou prezentační úroveň studentů s ohledem na rétorické, jazykové a obecné psychosociální dovednosti, se kterými mohou mít někteří studenti problémy. Výsledky hodnocení přínosu předmětu za jednotlivé akademické roky ukazuje tabulka 2 a graf 2.

Společenskovědní předmět/Období		Celkový dojem z předmětu na škále 1–6 (1–malý, 6–velký)
Prezentační dovednosti	ZS 2016/17	5,44
Prezentační dovednosti	LS 2016/17	5,38
Prezentační dovednosti	ZS 2017/18	3,50
Prezentační dovednosti	LS 2017/18	5,33
Prezentační dovednosti	ZS 2018/19	5,50
Prezentační dovednosti	LS 2018/19	4,25
Prezentační dovednosti	ZS 2019/20	5,00
<i>Průměr</i>		<i>4,91</i>

Tab. 2 Hodnocení přínosu předmětu *CZ057 Prezentační dovednosti* na základě *Hodnocení kvality výuky 2016/17 až 2019/20*

(zpracováno autorem)

Výsledky hodnocení celkového dojmu z předmětu vykazují nadprůměrné hodnocení kolísající kolem aritmetického průměru $m = 4,91$. Lineární regrese vykázala sice mírně klesající trend, ale není nikterak dramatický, proto lze konstatovat, že jsou studenti s úrovní výuky spokojeni. Z výsledků lze vyvodit, že studenti vidí předmět velmi přínosně a pozitivně.

Graf 2 Znárodnění přínosu předmětu *CZ057 Prezentační dovednosti* na základě *Hodnocení kvality výuky 2016/17 až 2019/20*

(zpracováno autorem)

4 VÝUKA SPOLEČENSKOVĚDNÍCH PŘEDMĚTŮ – ROZBOR A INTERPRETACE KRITÉRIÍ KVALITY VÝUKY

Nyní přistupme představení dalšího kroku výzkumného šetření. Zkoumaným předmětem byl společenskovědní předmět *CZ057 Prezentační dovednosti*. Respondentům bylo nabídnuto

k posouzení polaritní kritérium charakterizující výuku. Dotazování svoji odpověď vyjádřili na předložené číselné stupnici sémantického diferenciálu 1–7. Dotazník vyplnilo $n=34$ respondentů v akademickém roce 2018–19. Příkladem navržených kritérií, mezi kterými studenti vybírali, jsou např. tato rozrušení kvality výuky:

- 1 = potřebná pro můj osobní rozvoj – 7 = nepotřebná pro můj osobní rozvoj,
- 1 = plná inovací – 7 = konzervativní aj.

Volba kritérií se děje s ohledem na vyhodnocení pedagogicko-didaktických výukových cílů (zejména potřebnost pro osobní rozvoj a potřebnost pro praxi), charakteristik podpůrnosti edukačního prostředí (inovativnost výuky, přitažlivost, inspirativnost, jednoduchost aj.) a faktorů zaměřených na učitele jako tvůrce edukace (konzervativní přístup, porovnání s jinými předměty aj.).

K vyhodnocení byly použity základní popisné charakteristiky souboru. Následně byl proveden párový t -test dvou závislých proměnných „kritérium–přínos“, který skrze nulovou hypotézu o shodě středních hodnot pomocí p -hodnoty potvrzuje, resp. zamítá statisticky významnou mezi kritériem a přínosem. Ke statistickému zpracování byly použity příslušné aplikace softwaru STATISTICA 12. Dále je vypočítán Cohenův koeficient věcného účinku d umožňující skrze nestatistické vyhodnocení poznat význam blízkosti středních hodnot praktického hlediska a určit významnost rozdílu středních hodnot.

Vyhodnocení je provedeno v rámci celého souboru, posléze je provedeno vyhodnocení podle pohlaví, aby bylo možné podhalit, zda společenskovědní předmět zaměřený na prezentování vnímají jinak muži či ženy. Jak se ukázalo, po rozčlenění do skupin se projevují rozdíly.

Faktor „Výuka je...“	Číselná škála							Aritm. průměr m	P -hodnota (faktor vs. přínos)	Cohenův koef. d
	1	2	3	4	5	6	7			
1 – Přínosná; 7 – Nepřínosná	4	8	10	10	0	2	0	3,000		
1 – Potřebná pro osobní rozvoj; 7 – Není potřebná pro osobní rozvoj	4	12	8	10	0	0	0	2,706	0,351	0,233
1 – Potřebná pro praxi; 7 – Nepotřebná pro praxi	2	14	8	2	6	2	0	3,059	0,878	0,038
1 – Inspirativní; 7 – Neinspirativní	2	6	10	12	2	2	0	3,353	0,303	0,259
1 – Přitažlivá; 7 – Nudná	2	6	2	14	4	6	0	3,882	0,023 ZAMÍTÁME	0,607
1 – Pestrá; 7 – Jednotvárná	0	2	12	8	10	0	2	4,000	0,003 ZAMÍTÁME	0,853
1 – Jednoduchá; 7 – Složitá	0	12	8	12	2	0	0	3,118	0,743	0,081
1 – Plná inovací; 7 – Konzervativní	0	6	6	6	8	8	0	4,176	0,005 ZAMÍTÁME	0,779
1 – Ve srovnání (s jinými předměty) lepší 7 – Ve srovnání	0	8	8	8	4	6	0	3,765	0,055	0,502

(s jinými předměty) horší										
------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Tab. 3 Faktory ovlivňující přínos předmětu CZ057 *Prezentační dovednosti* – skupina jako celek ($n = 34$)

(zpracováno autorem)

Z výsledků plyne, že studenti celkově vidí výukupředmětu jako přínosnou pro svůj osobní rozvoj ($m = 2,706$), potřebnou pro praxi ($m = 3,059$), jednoduchou ($m = 3,118$) a inspirativní ($m = 3,353$). Na druhé straně ale vidí výuku sice jako lepší ve srovnání s jinými předměty ($m = 3,765$), avšak méně přitažlivou ($m = 3,882$), jednotvárnou ($m = 4,000$) a spíše konzervativní ($m = 4,176$).

K obdobným závěrům dojdeme při posouzení p -hodnoty dvojice „přínos–kritérium“ a při posouzení Cohena koeficientu věcného účinku d . Zejména tehdy, když je zamítnuta hypotéza o shodě středních hodnot ($p \leq 0,05$) nebo tehdy, když je p -hodnota v rozmezí $0,05 \leq p \leq 0,50$ a hodnota Cohena koeficientu d je střední a velká věcná významnost ($0,5 \leq d \leq 0,8$, resp. $d \geq 0,8$), můžeme vyslovit tyto závěry:

- Studenti vidí výuku jako nudnou ($m = 3,882$; $p = 0,023$; $d = 0,607$), jednotvárnou ($m = 4,000$; $p = 0,003$; $d = 0,853$) a konzervativní ($m = 4,176$; $p = 0,005$; $d = 0,779$) – u všech kritérií dokonce zamítnuta nulová hypotéza. I přes různé možné výklady těchto pojmů lze dospět ke konstatování, že výuka prezentačních dovedností vyvolává dojem důrazu na tradiční pojetí výuky a má poněkud stereotypní obsahovou náplň. To však někdy nekoresponduje se snahou o zlepšení kreativity tvorby vlastních prezentací, což se u studentů jeví jako „zbytečné“ se sklonem k mechaničnosti, jednotvárnosti a konzervativnosti.
- Na druhé straně studenti průměrně a lehce nadprůměrně vnímají následující kritéria kvality výuky: výuku vidí jako lepší ve srovnání s jinými předměty ($m = 3,765$; $p = 0,055$; $d = 0,502$), inspirativní ($m = 3,353$; $p = 0,303$, $d = 0,259$) a jednoduchou ($m = 3,118$; $p = 0,743$; $d = 0,081$), což prozrazuje, že výuka se studentům líbí a ve srovnání s odbornými předměty ji vidí jako lepší.
- Z hlediska přínosu pro osobní rozvoj ($m = 2,706$; $p = 0,351$; $d = 0,233$) a přínosu pro praxi ($m = 3,059$; $p = 0,878$; $d = 0,038$) se ukazuje, že studenti vnímají předmět příznivě (ve shodě s celkovým přínosem), což může svědčit o tom, že studenti vidí pomyslné rovnítko mezi přínosem, potřebností pro osobní rozvoj a potřebností pro praxi.

Nyní přistupme k vyhodnocení dle pohlaví. V tabulce č. 4 je uveden přehled stejných sledovaných kritérií tak, jak je vidí M: muži, kterých byla ve zkoumaném vzorku většina.

Faktor „Výuka je...“	Číselná škála							Aritm. průměr m	P -hodnota (přínos vs. faktor)	Cohenův koef. d
	1	2	3	4	5	6	7			
1 – Přínosná; 7 – Nepřínosná	4	8	10	10	0	2	0	2,900		
1 – Potřebná pro osobní rozvoj; 7 – Není potřebná pro osobní rozvoj	4	12	8	10	0	0	0	2,800	0,840	0,066
1 – Potřebná pro praxi; 7 – Nepotřebná	2	14	8	2	6	2	0	2,700	0,678	0,136

pro praxi										
1 – Inspirativní; 7 – Neinspirativní	2	6	10	12	2	2	0	3,700	0,070	0,650
1 – Přitažlivá; 7 – Nudná	2	6	2	14	4	6	0	4,200	0,004 ZAMÍTÁME	1,228
1 – Pestrá; 7 – Jednotvárná	0	2	12	8	10	0	2	4,100	0,013 ZAMÍTÁME	0,976
1 – Jednoduchá; 7 – Složitá	0	12	8	12	2	0	0	2,800	0,832	0,069
1 – Plná inovací; 7 – Konzervativní	0	6	6	6	8	8	0	4,100	0,051	0,711
1 – Ve srovnání (s jinými předměty) lepší 7 – Ve srovnání (s jinými předměty) horší	0	8	8	8	4	6	0	4,000	0,032 ZAMÍTÁME	0,802

Tab. 4 Faktory ovlivňující přínos předmětu CZ057 *Prezentační dovednosti* –
M: muži ($n = 20$)

(zpracováno autorem)

Z výsledků plyne, že studenti celkově vidí výuku předmětu jako přínosnou ($m = 2,900$), potřebnou pro svůj osobní rozvoj ($m = 2,800$), potřebnou pro praxi ($m = 2,700$) a jednoduchou ($m = 2,800$). Na druhé straně ale vidí výuku sice jako méně inspirativní ($m = 3,700$), méně přitažlivou ($m = 4,200$), jednotvárnou ($m = 4,100$), konzervativní ($m = 4,100$) a horší ve srovnání s jinými předměty ($m = 4,000$).

K obdobným závěrům dojdeme při posouzení p -hodnoty dvojice „kritérium–přínos“ a při posouzení Cohena koeficientu věcného účinku d . Zejména tehdy, když je zamítnuta hypotéza o shodě středních hodnot ($p \leq 0,05$) nebo tehdy, když je p -hodnota v rozmezí $0,05 \leq p \leq 0,50$ a hodnota Cohena koeficientu d je střední a velká věcná významnost ($0,5 \leq d \leq 0,8$, resp. $d \geq 0,8$), můžeme vyslovit tyto závěry:

- Muži vidí výuku jako nudnou ($m = 4,200$; $p = 0,004$; $d = 1,228$), jednotvárnou ($m = 4,100$; $p = 0,013$; $d = 0,976$) a horší ve srovnání s jinými předměty ($m = 4,000$; $p = 0,032$; $d = 0,802$) – u všech kritérií zamítnuta nulová hypotéza. I přes různé možné výklady těchto pojmů lze dospět ke konstatování, že výuka prezentačních dovedností vyvolává dojem jednotvárnosti výuky a má poněkud stereotypní obsah. To však někdy nekoresponduje se snahou o zlepšení kreativity tvorby vlastních prezentací právě se sklonem k mechaničnosti, jednotvárnosti a konzervativnosti.
- Na druhé straně muži průměrně a lehce nadprůměrně vnímají následující kritéria kvality výuky: společenskovední výuku vidí jako potřebnou pro osobní rozvoj ($m = 2,800$; $p = 0,840$; $d = 0,066$), potřebnou pro budoucí praxi ($m = 2,700$; $p = 0,678$, $d = 0,136$) a jednoduchou ($m = 2,800$; $p = 0,832$; $d = 0,069$), což prozrazuje, že výuka se mužům líbí.
- Celkově ji muži vidí jako nadprůměrně přínosnou ($m = 2,900$), což opět koresponduje s tezí, že muži vnímají vzájemně rovnocenně celkový přínos = potřebnost pro osobní rozvoj = potřebnost pro budoucí praxi.

5 ZÁVĚR

V teoretické části byla stručně zdůvodněna potřebnost všestranného rozvoje absolventů technické univerzity pro účely praxe s ohledem na pěstování společenskovedních předmětů, cizích jazyků a soft-skills.

V praktické části zaměřené na zhodnocení přínosu vybraných společenskovedních předmětů a posouzení kritérií kvality výuky se ukázalo, že studenti vnímají přínos předmětů nadprůměrně. Při podrobnějším pohledu na faktory ovlivňující přínos, tj. kritéria kvality výuky se ukazuje, že si nejvíce cenní potřebnosti předmětů pro osobní rozvoj a pro budoucí praxi a inspirativnost, přičemž předměty vnímají ve srovnání s ostatními, zejména odbornými předměty jako lepší.

Na druhé straně ale poukazují na relativní jednoduchost těchto předmětů, konzervativnost, malou inovativnost, jednotvárnost až nudnost a stereotypnost. Podotkneme, že toho hodnocení může vyplývat z toho, na co jsou studenti z většinového odborného studia zvyklí – na vzorce, výpočty, projekty, moderní výpočetní a didaktickou techniku a z toho plynoucí pojetí výuky. V předmětech společenskovedních se ale klade důraz na tradiční osvědčené postupy, sociálně-psychologické dovednosti, rétorické schopnosti, pěstování kreativity, pestrost myšlenek a nápadů, psychologická práce s jednotlivcem a publikem, zlepšení veřejného projevu apod., což si studenti nepřiznávají, ačkoliv studentům takto zaměřené aktivity činí jisté potíže, aniž by měli zájem tyto problémy překonávat. Zřejmě proto vidí výuku jako mechanickou, stereotypní, někdy i nadbytečnou, protože je nutí rozvíjet komunikativní, sociální a personální klíčové kompetence, na které nejsou z ostatních odborných předmětů navyklí.

Celkově však lze při zvážení všech výzkumných zjištění konstatovat, že společenskovední předměty jsou vnímány pozitivně a mají své důstojné zastoupení v akademickém studijním plánu technické univerzity. Studenti vidí jejich přínos nadprůměrně. Společenskovední předměty přispívají k osobnímu rozvoji studentů po stránce odborné i lidské.

Použitá literatura a zdroje

1. *Hodnocení kvality výuky 2010/11.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2011. [cit. 2012-05-08]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
2. *Hodnocení kvality výuky 2011/12.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2012. [cit. 2013-05-12]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
3. *Hodnocení kvality výuky 2012/13.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2013. [cit. 2014-05-17]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
4. *Hodnocení kvality výuky 2013/14.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2014. [cit. 2015-05-15]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
5. *Hodnocení kvality výuky 2014/15.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2015. [cit. 2016-01-10]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
6. *Hodnocení kvality výuky 2015/16.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2016. [cit. 2017-01-17]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
7. *Hodnocení kvality výuky 2016/17.* Fakulta stavební VUT v Brně[online]. 2017. [cit. 2018-01-20]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.

8. *Hodnocení kvality výuky 2017/18*. Fakulta stavební VUT v Brně [online]. 2018. [cit. 2018-04-30]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
9. *Hodnocení kvality výuky 2018/19*. Fakulta stavební VUT v Brně [online]. 2019. [cit. 2019-06-11]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
10. *Hodnocení kvality výuky 2018/19*. Fakulta stavební VUT v Brně [online]. 2020. [cit. 2020-03-03]. Dostupné na:
<https://intranet.fce.vutbr.cz/pedagog/prehledy/hkv/hkv_vysledky.asp>.
11. MICHEK, Stanislav. Možné výzkumné strategie při hledání vazeb mezi autoevaluací a kolegiální evaluací škol. In: FUGLÍK, Viktor (ed.). *Kvalita vzdělávání v reflexi pedagogických teorií a výzkumů*. Praha: Pierot, 2009, s. 1–11. ISBN 978-80-7290-400-6.
12. PÖSCHL, Radko. 25. Postoje žáků ke škole. In: *Cesta ke kvalitě*. [online] Dostupné na: <<http://www.nuov.cz/ae>>.
13. RÝDL, Karel. *Inovace školských systémů*. Praha: ISV, 2003. 281s. ISBN 80-86642-17-8.
14. RÝDL, Karel, a kol. *Sebehodnocení školy. Jak hodnotit kvalitu školy*. Praha: Strom, 1998. 48 s. ISBN 80-86106-04-7.
15. SKALKOVÁ, Jarmila. Rozvíjení hodnotové orientace techniků jako budoucích učitelů hodnotová dimenze učitelského vzdělávání. In: Franiok, Petr a Dana Knotová (ed). *Učitel a žák v současné škole*. Brno: ČPdS, 2008, s. 140–144. ISBN 978-80-210-4752-5.
16. SLAVÍK, Jan, a kol. *Transdisciplinární didaktika*. Brno: MU, 2017. 455 s. ISBN 978-80-210-8568-8.

Kontaktní údaje

RNDr. Mgr. Ing. Mgr. Bc. Jaroslav Lindr, Ph.D.

Vysoké učení technické v Brně

Fakulta stavební

Ústav společenských věd

Veveří 331/95, Brno

Tel: 5 4114 7693

email: lindr.j@fce.vutbr.cz

ŽIDOVSKÁ TEMATIKA V ČESKÉ LITERATUŘE – POČÁTKY ČESKOŽIDOVSKÉ VZÁJEMNOSTI V OBLASTI PUBLICISTICKÉ

JEWISH THEMES IN THE CZECH LITERATURE – THE ORIGIONS OF THE CZECH-JEWISH INTERCOMMUNICATION IN JOURNALISM

Markéta Pokorová

Abstrakt

Práce obsahuje výňatky z disertace autorky¹ zaměřené na proměny židovské tematiky v české literatuře a její didaktické aspekty. Kompilace je zaměřena na českožidovskou vzájemnost v oblasti publicistické. V textu je nastíněno kulturně-politické zázemí prvních pročesky smýšlejících žurnalistů židovského původu a jsou rovněž představena některá výrazná média (spolky, časopisy) a osobnosti, jejichž prostřednictvím byl kontakt mezi minoritní a majoritní skupinou obyvatel navazován a udržován.

Klíčová slova: Židovství, publicistika, didaktika

Abstract

The work contains excerpts from the author's dissertation focused on the changes in Jewish issues in Czech literature and its didactic aspects. The compilation is focused on Czech-Jewish reciprocity in the field of journalism. The text outlines the cultural and political background of the first Czech-minded journalists of Jewish origin and also introduces some significant media (associations, magazines) and personalities through whom contact between the minority and majority groups was established and maintained.

Key words: Judaism, journalism, didactics

1 KULTURNĚ-POLITICKÉ POZADÍ UDÁLOSTÍ

1.1 Emancipační procesy 19. století

„Nuže, podejme si obapolně ruce bratrské, vždyť jsme občany jednoho města, dítky jedné země: Všichni jsme nadšeni láskou k naší drahé společné vlasti. Pocházíme-li od Germánů, nebo Slovanů, od Semitů, nebo Jafetitů² – jedno jest. Nyní všichni jsme Češi. Buďte jimi v nejpřísnějším toho smyslu slova...tedy promluvte to veliké slovo, že v této Bohem požehnané zemi jen bratry znáte, bratry stejného práva a stejných povinností! Pak se ujme svoboda mezi vámi, vydá květy a přinese požehnané ovoce.“³ Úryvek pochází ze slavnostní řeči rabína Saula Isaaka Kämpfa, jež zazněla v Praze roku 1848 při tryzně za oběti revolučních nepokojů a jež ve formě česky i německy psaných letáků kolovala po městě na důkaz reálných pokusů o česko-německo-židovskou spolupráci.

¹ Proměny židovské tematiky v české literatuře a její didaktické aspekty, KČJFPEZČU, vedoucí práce PaedDr. Jiří Staněk, CSc., v současnosti odevzdána elektronická verze textu, plánovaná obhajoba na podzim 2020.

² Podle biblické tradice se jedná o potomky Jáfeta, jednoho ze tří synů Noa, jehož druzí dva synové se stali otci Semitů a Hamitů. Semity se přitom v původním slova smyslu označovali lidé z Asie, Hamity lidé z Afriky a Jafity lidé z Evropy.

³ HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 352-353. ISBN 978-80-7470-125-2.

19. století, inspirované ideály svobody a humanity, přineslo řadu revolučních změn včetně myšlenky emancipace, a tedy vyproštění se ze závislosti, ať už - v případě národa - na cizí nadvládě či - v případě minority - na pravidlech daných většinou: „V židovském prostředí se názory osvícenců inspirovalo hnutí *haskala*, které se pokoušelo najít východisko z tradiční uzavřenosti ghetta a nalézt pro jeho obyvatele nové místo v měnící se Evropě. *Haskala* měla řadu přívrženců, ale rovněž četně odpůrců mezi konzervativními Židy, kteří se, nikoli zcela neoprávněně, obávali následků změn a reformem.“⁴

Vlivem emancipace postupně docházelo k rozpadu tradičních kulturních hodnot i sociálních vazeb židovské komunity, jež do té doby fungovala jako poměrně pospolité a ideově kompaktní společenství. Jakmile se otevřely brány ghetta, ze Židů se stali občané - z menšiny řada jednotlivců - bylo na každém volit další kroky a skrze ně si postupně vybudovat vlastní, minulostí co nejskrovněji zatíženou identitu.

Během svého hledání sama sebe se přitom mohli židovští obyvatelé Evropy v zásadě vydat dvěma, později třemi směry. Jeden z nich představovala asimilace, a tedy splnutí s okolím. Tuto variantu, alespoň zpočátku, volilo velké množství Židů západní Evropy, jež po sérii politických usnesení v rámci Habsburské monarchie brzy následovali Židé z Evropy střední. Často tak tito občané činili na úkor kulturních, rodových a náboženských tradic židovských, které zaměňovali za kulturní, rodové a často i náboženské (konverze) zvyky zemí, v nichž žili. Druhá skupina sice vyslovovala obdiv ke kultuře hostitelské země a byla ochotná mnohé učinit a mnohé obětovat, aby se stala její plnohodnotnou součástí, avšak spíše než o asimilaci usilovala o koexistenci, vzájemné porozumění a sblížení, neboť upustit od židovství v plné míře nehodlala. Poslední cesta, dlážděná zejména neutuchajícím postavením Židů ve východní Evropě a neustále se vracejícím antisemitismem, vedla v pozdější dějinné fázi ke vzniku sionismu a s ním souvisejícím snahám o obnovení židovského státu.

Necháme-li stranou české sionisty, jejichž cíl, jakkoliv se mohl zdát vzdáleným, byl zřejmý, pak Čeští Židé v 1/2 19. století, sotva zvolili asimilaci či sblížení, okamžitě stáli před dalším rozcestníkem: „Za pootevřenými branami ghetta našli dva národy a museli mezi nimi volit.“⁵

V tuto chvíli je nutné si uvědomit, kdo byli ti lidé opouštějící brány židovských měst, čtvrtí, ulic a jiných od křesťanské většiny oddělených enkláv. Byli to aktivní uživatelé německého jazyka - absolventi německých škol, uživatelé německých jmen, ti, jejichž úřední a obchodní knihy byly vedeny v němčině, ti, již se za účelem povolení k sňatku museli prokazovat znalostí němčiny. Jistě. Lze namítnout, že do té doby tak museli činit ze zákona, zatímco nově je čekala volba dobrovolná. Nicméně zcela jistě měly tyto josefínské předpisy na duševní pochody „osvobozené“ generace Židů vliv a jejich výběr mezi češtvím a němečtvím mohly poznamenat. Navíc tito „propuštěnci“ dychtili po profánním vzdělání na kvalitních světských univerzitách, a tedy na těch, kde probíhala výuka v němčině. Nacházeli se mezi nimi ti, kteří by se po dekadách izolace rádi uplatnili jako akademičtí pracovníci, vysocí úředníci, lákal je šlechtický titul - vše samozřejmě spojovala znalost němčiny. Rovněž se jednalo se o občany ekonomicky zdatné, přičemž český průmysl i obchod byl v rukou Němců. Byli to lidé, již by se rádi uplatnili ve vědě a v kultuře, žurnalistiku a literaturu nevyjímaje, a zatímco český jazyk (a de facto i sám národ), tak jako pták fénix, vstával v kýžené době teprve z popela,

⁴HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 348. ISBN 978-80-7470-125-2.

⁵HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 349. ISBN 978-80-7470-125-2.

němčina (Němci a Rakušané) nabízela v tomto ohledu nepřeborné možnosti uplatnění⁶, čehož nakonec využívali i mnozí čeští obrozenci (Palacký, Dobrovský): „Vzhledem k okolnostem se zdá být spíše překvapující, že se někteří Židé už ve 40. letech minulého⁷ století k českému jazyku přihlašovali.“⁸

Přesto se snahy o českožidovskou asimilaci či o českožidovské sblížení objevovaly. Česká většina se však k tomuto programu zpočátku nestavila kladně. Goethovský sen o kulturní syntéze Slovanů, Germánů a Semitů, známý pod heslem „OstundWest“ se začal třístit po roce 1848 a následně po roce 1867. Židé oba dva roky vnímali jako historické milníky – totémy svobody a snášenlivosti - a byť tak učinili poměrně pozdě po létech politického útlaku, přece vnímali Habsburky jako inscenátory pokroku a své „zachránce“. Z hlediska Čechů se však jednalo o politické selhání a výrazný krok zpět. Čeští vlastenci proto nechápali věrnost mnohých Židů panovnické linii. Vytykali jim proněmecké citění a snahy o českožidovské sblížení povětšinou nepodporovali. Karel Havlíček Borovský ji dokonce označoval za „excentrickou choutku“, neboť „Židé v českých zemích nejsou Čechové náboženství mosaického, nýbrž považovati je musíme za národ zvláštní semitický, který jen nahodile u nás bydlí a někdy naší řeči rozumí, neb ji umí.“⁹

Byť ne každý Žid, který zvolil němčinu za svůj mateřský jazyk, tak činil z důvodu identifikace s němečtím a mnozí ovládali stejně tak češtinu, pro české nacionalisty začala být jazyková otázka palčivým tématem a rozhodujícím faktorem v případě jejich kladného či záporného postoje vůči tomu kterému Židu - jednotlivci, ba co hůř, mnohdy i vůči Židům jako celku. To vše, včetně některých politických rozhodnutí, antisemitských projevů i pouličních nepokojů¹⁰ přispívalo k vyhocení situace. Mnozí Židé volili i nadále, pro sebe a pro své děti, německý jazyk, ať už ve snaze asimilovat s Němci či s Rakušany, čistě z praktických důvodů, či jen proto, že neviděli českožidovské soužití jako možné. Tím více však v nich čeští nacionalisté spatřovali vnitřní nepřátele a tím více se od sebe oba národy kulturně oddalovaly.

Na druhou stranu, v závěru 19. století již bylo prokazatelně završeno české národní obrození: „V této době bylo už zřejmé, že se podařilo to, čemu ještě před několika desítkami let věřil málokdo: vzkřísit český národ, dodat mu sebevědomí, oživit český jazyk a obnovit jeho mnohohrstevné funkce. Češi měli své vědce, umělce, literáty, měli své školství, diferencující se politickou garnituru, začali být schopni konkurence v obchodu a průmyslu. V poslední třetině

⁶ Slovy P. Eisnera, Židé tam „viděli kultury víc.“ Právě v období poloviny 19. století se na území Čech rodí první generace Židů, kteří nezažili původní restriktce a jimž volba světského vzdělání a německorakouské asimilace umožnila dosáhnout ve zvoleném oboru světového ohlasu – Sigmund Freud (1856 Příbor – 1939 – Londýn), Edmund Husserl (1895 Prostějov – 1938 Freiburg), Gustav Mahler (1860 Kaliště u Humpolce – 1911 Vídeň). Nepochybně lze konstatovat, že česká asimilace by jim podobné možnosti v kýžené době jen stěží poskytla. V němčině vznikaly první pokusy o reformu židovského školství, byly do ní nově přeloženy biblické texty (moše Mendelsohn) atd.

⁷ Myšleno 19. století.

⁸ HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 350. ISBN 978-80-7470-125-2.

⁹ HOLÝ, Jiří a Hana NICHTBURGEROVÁ, ed. *Podoby Židů v literatuře doby romantismu v českých zemích: komentovaná antologie textů*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 96. ISBN 978-80-7308-683-1.

¹⁰ Například roku 1897 došlo k tzv. prosincovým bouřím (pochod německých nacionalistických studentů Prahou zakončený až vojenskou intervencí na Václavském náměstí), během nichž byly rabovány židovské obchody, vinárny a kavárny. Literárně téma zpracoval např. Viktor Dyk (Prosinec, 1906), jenž se akce sám účastnil: „Hlouček výrostků, drzých a odhodlaných, napadl židovský krám... Zástup rozbil okno u výkladu i dveří, vnikl do vnitřku obchodu a tam počal drancovati...“ více HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 54. ISBN 978-80-7470-125-2.

*století se tak třetí největší národ habsburské monarchie stal silou, s níž bylo nutno počítat.*¹¹ Právě tou dobou vycházeli první židovští abiturienti z českých škol a právě tato vývojová etapa se stala skvělým podhoubím pro vznik novodobého – vědomého a dobře organizovaného – českožidovského hnutí včele s členy nově založeného Spolu českých akademiků Židů.

1.2 Sippurim

Pokud to jejich hospodářská situace alespoň trochu dovolovala, snažily se emancipované židovské rodiny vysílat syny na vysokoškolská studia. Mnozí tito studenti přitom působili jako žurnalisté či spisovatelé – jednalo se o první generaci Židů, již se bez omezení mohla podílet na uměleckém dění mimo ghetto.

Zpočátku volili tito autoři, a je to pochopitelné, ke své práci němčinu. Mnozí z nich se přitom netajili obdivem k německé kultuře. Vyskytovali se mezi nimi jedinci prosazující pangermanismus, intolerantní vůči českým obrozeneckým snahám, takoví, kteří vyjadřovali loajalitu Habsburkům či se nad míru pyšnili úspěchy Židů v oblasti obchodu. Našly se však i výjimky popisující rodnou zemi bezpředsudečně, Židé sympatizující s českými nacionalisty, oslavující slovanské hodnoty, autoři, již prostřednictvím překladu a vědecké práce rozšiřovali česká díla v rámci německé jazykové oblasti, ba co víc, kteří se sami pokoušeli o tvorbu textů v češtině.

V obou případech měli tito první svobodní literáti židovského původu jedno společné - ať zaznamenávali legendy, analyzovali politickou situaci, vyjadřovali se k otázce náboženské, tlumočili zbytku světa zvyky a životní kolorit židovské komunity, vkládali mezi řádky své rozporuplné pocity z nového řádu věcí atd. - v převážné části svého díla zůstávali tematicky věrni židovství.

Mnozí z židovských literátů „první generace“ vycházeli z myšlenek romantismu. Ten, mimo jiné, znovuobjevil půvab folkloru. Není proto překvapení, že mezi lety 1847 – 1864 vyšlo v pražském nakladatelství Wolfa Paschelese¹² hned pět sbírek německy psaných *Sippurim* (hebrejsky Příběhy), a tedy „*židovských vyprávění, mýtů a kronik, pamětihodností a biografii slavných Židů rozličných krajů a staletí, zvláště středověku.*“¹³ Co do žánru, syžetu, délky i obsahu se jednalo o rozmanité texty, jejichž děj byl umístěn do různých zemí a odehrával se v různé době od středověku po současnost tvůrců. Některé z nich přitom byly situovány do pražského ghettu a „*líčily tajemné a romaneskní příběhy, které byly často přetiskovány a přeuvyprávěny.*“¹⁴

Jakkoliv pověsti vztahujícím se k českým zemím tvořily jen nepatrnou část celku, právě ony získaly velmi rychle světovou proslulost a natrvalo se zapsaly do české mytologické i literární mozaiky. Mezi nimi pak bezesporu vévodila legenda o pražském Golemovi a jeho stvořiteli rabínu Löwovi, jejímž autorem byl George Leopold Weisel (1804-1873). Tento jihočeský rodák dlouhá léta pobýval v pražském ghettu, zatímco studoval medicínu. Ve 40. letech se rozhodl pro konverzi, oženil se s křesťanskou dívkou a stal se ranhojičem ve Všerubech a později v Domažlicích, v nichž se spřátelil s Boženou Němcovou. V rámci své literární

¹¹HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 362. ISBN 978-80-7470-125-2.

¹² První čtyři díly vydal Wolf Pascheles, poslední vyšel péčí jeho syna Jákoba.

¹³HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 351. ISBN 978-80-7470-125-2.

¹⁴HOLÝ, Jiří a Hana NICHTBURGEROVÁ, ed. *Podoby Židů v literatuře doby romantismu v českých zemích: komentovaná antologie textů*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 11. ISBN 978-80-7308-683-1.

činnosti se kromě židovských pověstí věnoval rovněž reáliím chodským. Tomáš Pěkný v této souvislosti uvádí, že právě Weisel jako první upozornil na historickou roli Jana Sladkého Koziny a mimochodem tak poskytl Aloisi Jiráskovi impuls pro sepsání *Psohlavců*. Židovskými bohemiky přispíval do Sippurim rovněž liberální obchodník Salomon Kohn (1825 – 1904). Tento pražský autor, jehož styl byl přirovnáván k Walteru Scottovi, proslul například románem *Gabriel*.

Vybrané příběhy se dočkaly řady reedic, úprav i časopiseckých vydání, a to nejen v němčině či v jidiš, nýbrž i v češtině. Konkrétně se o to zasloužil V. B. Nebeský, díky němuž pověsti vyšly v českém překladu v *Květech* roku 1844. Sbírkou inspirovaly řadu českých spisovatelů – Jaroslava Vrchlického (*Pražské obrázky*), Josefa Svátka (*Pražské pověsti a legendy*), Jiřího Karáska (*Ganymedes*) či Aloise Jiráska (*Staré pověsti české*).

1.3 Mladá Čechie

Významnou roli v rámci sblížení českého a německého kulturního prostředí sehrály ve své době dvě periodika, a to pražský německý časopis *Ostund West. Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* vydávaný Rudolfem Glasserem (1801-1868) a dále ročenka *Libussa* vycházející od roku 1842 díky Paulu A. Klarovi (1801-1860), majiteli slepeckého ústavu v Praze. V obou případech se redakce skládala z německých i českých liberálně smýšlejících intelektuálů, v jejichž textech se zrcadlila upřímná snaha o nalezení cesty pro pokojné soužití mezi Čechy a Němci. Řadu příspěvatelů přitom tvořili mladí literáti židovského původu, svobodomyšlní básníci narození v Čechách či na Moravě: „kteří vnímali emancipaci Židů jako součást jara národů“ a liberálně demokratického hnutí. Označovali se po vzoru obdobných skupin v evropských literaturách jako *Junges Böhmen/Mladá Čechie*.¹⁵

„Myšlenka na sblížení Čechů a Židů nevznikla v Praze, ale ve Vídni, kde se židovští literáti a studenti začali pod vlivem svých českých kolegů hlásit k české řeči a národnosti...“¹⁶ popisuje situaci Tomáš Pěkný s doplněním, že to byl český básník a kritik Václav Bolemlir Nebeský (1818-1878), který spolu s pražským německožidovským novinářem Davidem Kuhem (1818-1878) a pročeským německožidovským spisovatelem Siegfriedem Kapperem (1820 – 1879) zorganizoval roku 1844 publicistickou kampaň, jejímž cílem bylo vyzvat Čechy, respektive Slovany, aby podobně jako Němci, využili „duchovní potenciál obrozujícího se židovského národa“ ve svůj prospěch.

David Kuh ve své úvaze na dané téma publikované v časopise *Allgemeine Zeitung des Judentums* roku 1844 apeloval na Židy takto: „Žid musí nevyhnutelně přilnout k nějaké národnosti, sám co národ státi nechce a nemůže...Nezaplesá vám srdce, když pomyslíte, že mimo vaše povolání zvolení být můžete k uskutečnění nejvyšších a nejslechetnějších idejí, spoluzvolení mezi duchem východu a západu Evropy býti prostředníky a podílu míti se Slovany v principu duchovním, a že tak můžete dokázati, jaká síla duševní ve vás spočívá, a lásku a úctu si získati u národa, mezi kterým žijete?“¹⁷ Ke Slovanům se přitom obracel rovněž: „Jen přátelského slova je zapotřebí a žid vycedí krev svou pro toho, kdo mu ukázal srdce laskavé. On nežádá mnoho, málem spokojen, jen tu lásku a uznání, které člověk od

¹⁵HOLÝ, Jiří a Hana NICHTBURGEROVÁ, ed. *Podoby Židů v literatuře doby romantismu v českých zemích: komentovaná antologie textů*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 82. ISBN 978-80-7308-683-1.

¹⁶PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě: (ze studií o paraliteratuře)*. 1. vyd. Praha: Sefer, 1993, s. 356. Judaika. ISBN 80-900-8954-2.

¹⁷HOUSKOVÁ, Hana. *Jen Nečechem mne nejmenujte*. In: HOUSKOVÁ, Hana, ed. *Českožidovský almanach*...Praha:Apeiron, 1994, str. 62. ISBN 80-900703-4-3

člověka požadovat může dle práva svatého.“¹⁸ Na tato slova navazoval v *Květech* V. B. Nebeský. Český spisovatel přitom podtrhoval podmínky, za nichž by bylo možné vzájemnosti docílit: „...svou vlast skutečnou milovati a jazyk a národnost svých krajanů pěstovati: jen když to činí a když to, co je národního v každém okresu též za svoji záležitost pokládají: jen tenkrát mohou žádati, aby byli považováni jako jiní.“¹⁹

Teoretické podněty obou mužů završují tři básně Siegfrida Kappera uveřejněné v roce 1845 v *Květech* (č. 95 a 96), a to *V srpnu 1844, V. B. Nebeskému a Jen Nečechem mě nejmenujte*²⁰. Jednalo se přitom o vůbec první česky psané texty z pera autora židovského původu. Obracel se v nich na Židy i na Čechy, vyznával se k lásce k české vlasti a vyjadřoval naději v českožidovské sblížení.

Ke členům skupiny, či spíše volného sdružení, Mladá Čechie patřili nejen básníci, ale rovněž prozaici či novináři, mezi nimi Moritz Hartman Izidor Heller, Uffo Daniel Horn, Alfred Meissner, August Ludwig Frankl²¹ či již zmíněný Siegfrid Kapper. Spolek měl také několik sympatizantů z řad českých spisovatelů, přičemž nejvýrazněji se zapojoval právě V. B. Nebeský. Inspiraci autoři nacházeli ve slovanských dějinách, v díle lorda Byrona či H. Heina, často také překládali a nebáli se dobové aktualizace.

Někteří Češi, mezi nimi i umělci Karel Sabina a F. B. Mikovec, stejně jako pražští a venkovští Židé sice ideu předkládanou sdružením podpořili, nicméně deficit konkrétních kroků vedoucích k dosažení zamýšleného nakonec vedl k neúspěchu Junges Böhmen jako celku: „*Hnutí nakonec neuspělo a má hodnotu symbolu, tradice, na niž bylo možno později navázat.*“²² To se také stalo, neboť Spolek českých akademiků Židů (viz níže), se na počest sta let od narození spisovatele přejmenoval na Akademický spolek Kapper.

2 SPOLKOVÁ a PUBLICISTICKÁ ČINNOST ½ 20. STOLETÍ

2.1 Spolek českých akademiků židů a Kalendář česko-židovský

Na sklonku 19. století vznikly v českých městech, především v Praze a v Brně, německé spolky a časopisy, do nichž přispívali židovští autoři. Mezi nimi například nacionalistický studentský spolek Makkabea, založený roku 1892 v Praze, později přejmenovaný na Spolek pro židovské vysoké školství v Praze (Verein der jüdischen Hochschüler i Prag) a ještě poději (1899) se objevující s dodatkem Bar Kochba. Mezi členy spolku patřili mimo jiné Martin Buber či Hugo Bergman, již se oba později prosadili ve filosofii i v politice. Důležitou roli hrálo rovněž Židovské akademické sdružení Veritas (Jüdische Akademische Verbindung Veritas) ustanovené v Brně roku 1894 či Židovské akademické sdružení Barissia (Jüdische Akademische Verbindung Barissia) založené v Praze v roce 1903. Bar Kochba a Barissia se přitom staly základnami sionistického hnutí.

¹⁸ HOUSKOVÁ, Hana. *Jen Nečechem mne nejmenujte*. In: HOUSKOVÁ, Hana, ed. Českožidovský almanach...Praha:Apeiron, 1994, str. 62. ISBN 80-900703-4-3.

¹⁹HOUSKOVÁ, Hana. *Jen Nečechem mne nejmenujte*. In: HOUSKOVÁ, Hana, ed. Českožidovský almanach...Praha:Apeiron, 1994, str. 62. ISBN 80-900703-4-3.

²⁰ Jinak také *Synům kmene mého* (později v titulu jiné básně) a posléze *Ve spolku Čechů*.

²¹ A. L. Frankl (Chrást u Chridmi 1810 – Vídeň 1894) - velitel studentské legie a později jeden z hlavních představitelů vídeňské židovské obce, jenž sám vydával dva časopisy s podobnou tematikou – Österreichisches Morgenblatt a Sonntagsblätter.

²² PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě: (ze studií o paraliteratuře)*. 1. vyd. Praha: Sefer, 1993, s. 536 Judaika. ISBN 80-900-8954-2.

Roku 1876 byl v Praze založen Spolek českých akademiků židů²³, první instituce českožidovského hnutí v českých zemích. U jeho zrodu stáli česky hovořící židovští studenti Karlo-Ferdinandovy univerzity. Jednalo se o pilíř českožidovské vzájemnosti jak na poli ústavním, tak na tom literárním, o nukleus emancipačních snah českých Židů, jehož členové zastávali myšlenku asimilace s českým národem. Mezi jeho příslušníky patřili mimo jiné právník, mecenáš umění a objevitel Jistebnického kancionálu Leopold Katz (1855 – 1927), pozdější ministr průmyslu a obchodu a majitel Lidových novin Adolf Stránský, jeden ze zakladatelů Židovského muzea August Stein (1854 – 1937), lékař a publicista Moric Baštýř (1835 – 1894), Jakub Arbes, Jaroslav Vrchlický či Alois Jirásek. Členové jednak neschvalovali proněmecký či prorakouský postoj těch českých Židů, kteří tak činili z jazykových, ekonomických či společenských důvodů, jednak poukazovali na latentní antisemitismus mezi českým obyvatelstvem, který by mohl kýžené asimilaci bránit: „*Účelem spolku bylo šířit znalost češtiny mezi Židy v Čechách...Tato zakladatelská generace českožidovského hnutí usilovala o českou jazykovou, kulturní i národní asimilaci, o proražení hradby nezájmu o židovské etnikum ze strany českého národa. Snažila se tak působit jednak na své souvěrce, jednak na českou společnost. Sociálně ji lze zařadit tak jako i pozdější českožidovské generace do středních a nižších středních vrstev.*“²⁴

Od roku 1881 byl pod hlavičkou spolku vydáván „reprezentativní literární almanach“²⁵ *Kalendář česko-židovský: „Měl napomáhat překonávání židovského ghetta jazykového, kulturně filosofického, národnostního i literárního, které pociťovali stoupenci českožidovství jako hlavní překážku tvůrčího sebeuplatnění v moderní společnosti. Aktivně se zapojoval do „stavění mostů“ mezi českou a židovskou kulturou.*“²⁶

U zrodu periodika stál August Stein – tvůrce koncepce a první redaktor. Obsah sestával z pěti základních sekcí, a to kalendářní (včetně administrativní, právní a obchodní části), liturgické (v hebrejštině), zábavní (próza, studie, úvahy), zpravodajské a inzerční. Vydávané texty pocházely z per židovských i nežidovských autorů, avšak vždy se týkaly (česko)židovských tematik: „*Teoretické příspěvky v něm publikované se týkaly problémů antisemitismu, židovské asimilace, náboženských problémů apod. Sympatie s českožidovským hnutím vyjadřovaly např. povídky L. Stroupežnického nebo příspěvky J. Arbesa, ze židovských spisovatelů např. K. Fischera nebo J. Penížka, redaktora, historika, překladatele autora populárních Z mých pamětí. Z překladové literatury byli zastoupeni L. Kompert a P. Smolenskin. Žánrově převažovaly humoresky (O. S. Kostecký) a příhody postav z okraje společnosti.(J Penížek – Rachmónes nebo L. Kompert – Šlemíl) se zvýrazněním tragičnosti a výjimečnosti postav, nebo naopak byla akcentována figurkářská rázovitost a komičnost zobrazovaných postavíček.*“²⁷

V průběhu jeho existence do *Kalendáře česko-židovského* přispěl bezpočet autorů a redigovali jej mnozí význační literáti (A. Stein, K. Fischer, V. Teytz, M. Peschner, E. Lederer, A. Fuchs, V. Markus, J. Münzar, E. Hostovský, H. Bonn), z nichž každý vtiskl periodiku část svého uměleckého vnímání česko-židovství.

Počátkem 20. století, kdy se redakce ujal V. Teytz (1907), do periodika přispívali čeští literární bardi, ať už Karel Čapek, Alois Jirásek či Josef Svatopluk Machar. Vedle nich své texty publikoval také František Gellner, RicharWiener, bratři Max a Edvard Ledererovi,

²³ Roku 1919 přejmenováno na Akademický spolek Kapper.

²⁴ Nejstarší údobí českožidovského hnutí | Šalom alejchem. [online]. Copyright © 1997 [cit. 03.04.2020]. Dostupné z: https://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/nejstarsi-udobi-ceskozidovskeho-hnuti--553796

²⁵ Dle slov Oskara Donatha.

²⁶ MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, 407 s. ISBN 80-7220-019-4.

²⁷ MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, 407 s. ISBN 80-7220-019-4.

Otokar Guth, Alfred Fuchs, Josef Rosenzweig – Moir (strýc Jiřího Ortena) a další. Šlo tedy vskutku o „kvalitní autorské zázemí, které bylo rozšiřováno a doplňováno o další autory bez rozdílu vyznání a původu.“²⁸ Poválečná generace včele s Vítězslavem Markusem přikládala největší váhu tomu, aby židovským rodinám byla „vštěpována láska k české knize a k české kultuře“²⁹. V této souvislosti rovněž často čtenářům připomínali osobnost Siegfrieda Kappera jako průkopníka českožidovské myšlenky. Mezi novou vlnu přispěvatelů patřili Egon Hostovský, Gabriela Preissová, Hugo Salus, Max Brod či R. M. Rilke: „Stabilní místo v kalendáři si získaly příspěvky kritické a historické, které usilovaly o hlubší obraz účasti židů (a židovské kultury) na českém uměleckém a především literárním vývoji. Obraz kalendáře utvářely i příspěvky starších spisovatelů, ti vytvářeli generační mosty těm, kteří již své češství pociťovali natolik dominantně, že se cítili být plně asimilovaní.“³⁰ Doba přála zejména názorovým střetům se sionisty, jejichž publikační základnu u nás tvořil rovněž kalendář, ovšem s příznačným názvem *kalendář Židovský*.

Ve 30. letech se redakční práce kalendáře, nově vydávaného pod názvem *Ročenka*, ujali zprvu Egon Hostovský, později Hanuš Bonn. Obsah periodika varoval před blížícími se tragickými událostmi a zároveň je předznamenával. Vznikala díla existenciální, melancholická, silně expresivní, plná symbolů. V *Ročence* publikovali přední čeští básníci (František Hrubín, František Halas, Josef Hora, Jan Zahradníček) i prozaici (Ivan Olbracht, Pavel Eisner, Vladimír Neff, Karel Poláček, Marie Majerová). Zcela novou tematiku přinesl Jiří Langer, jehož texty věnující se fenoménu chasidismu (*Devátá brána*) dodnes skýtají jedinečný zdroj poznání.

2.1 Židovský kalendář, Židovské zprávy, Židovské listy, OrTomar a jiné

V touze vykonávat bohoslužbu v českém jazyce a rovněž do češtiny překládat klasickou hebrejskou literaturu se sdružili členové spolku OrTomar (*Věčné světlo*). I zde hrál významnou roli August Stein. Mezi židovské sportovní spolky patřily například Hagibor či Makabi.

Čtrnáctideník *Českožidovské listy* vycházel na popud tzv. Národní jednoty českožidovské založené roku 1883: „Devadesátá léta 19. století byla obdobím největšího rozmachu českožidovského hnutí. Roku 1893 vznikla významná nepolitická organizace, Národní jednotu českožidovská, která měla v lednu 1894 téměř 1500 členů. Její činnost měl podpořit čtrnáctideník *Českožidovské listy*.“³¹ Roku 1907 byl ustaven Svaz českých pokrokových židů, mezi jehož členy patřili hlavní ideologové českožidovského hnutí své doby – Bohdan Klineberger, Jindřich Kohn a Viktor Vohryzek, jenž stanul v čele redakce týdeníku *Rozvoj*. Mezi další příslušníky nové již jazykově asimilované generace patřil také Viktor Teyz, Alfred Fuchs, či Otokar Guth: „Českožidovská otázka již proto pro ni nebyla problémem jazykovým, nýbrž etickým a náboženským. Chtěla se více zabývat soudobými politickými problémy, pociťovala nedostatek hlubšího rozboru židovské sebereflexe a asimilace.“³²

První politická českožidovská organizace byla založena roku 1897. Konkrétně se jednalo o Politickou jednotu českožidovskou, k níž se krátce po vzniku hlásilo přes 1100 členů. Největší rozmach v rámci politiky však Židům přinesla až 20. léta: „Československá republika uznávala židovskou národnost- Židovské spolky a politické organizace se svými tiskovými

²⁸ MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 409. ISBN 80-7220-019-4.

²⁹ MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 409. ISBN 80-7220-019-4.

³⁰ MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 409. ISBN 80-7220-019-4.

³¹ Nejstarší údobí českožidovského hnutí | Šalom alejchem. [online]. Copyright © 1997 [cit. 03.04.2020]. Dostupné z: https://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/nejstarsi-udobi-ceskozidovskeho-hnuti--553796.

³² Nejstarší údobí českožidovského hnutí | Šalom alejchem. [online]. Copyright © 1997 [cit. 03.04.2020]. Dostupné z: https://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/salom/_zprava/nejstarsi-udobi-ceskozidovskeho-hnuti--553796

orgány pracovaly v naprosté svobodě a jejich činnost ukončila až nacistická okupace roku 1939. V ČSR byla založena i Židovská strana, která ve volbách 1929 a 1935 získala dvě poslancecká křesla v Národním shromáždění.³³ Mezi politiky židovského původu se významněji prosadil Adolf Stránský (1855-1931), jenž od sklonku 20. století (1893) vydával *Lidové noviny*. Z poslance Moravského zemského sněmu se postupně vypracoval až na ministra průmyslu.

V Čechách se rovněž opakovaně konaly mezinárodní sionistické kongresy (1921, 1923, 1933).

Literární baštou sionistů se stal jednak čtrnáctideník *Židovské zprávy* vydávaný od roku 1918 a dále *Židovský kalendář*, jenž byl vydáván Spolkem židovských akademiků Theodor Herzl od roku 1920.

Ročenka byla členěna do dvou základních částí – kalendářní a textové. Nechyběly články populárně vědecké, ani statě teoretické, v literárním oddíle byla pozornost věnována jak beletrii původní, tak překladu. Jednu z příloh kalendáře tvořily také zpravodajské a fotografické příspěvky z Palestiny doplňované ilustracemi Karla Fleischamanna. Závěrečná pasáž byla vyčleněna inzerci.

Mezi redaktory *Židovského kalendáře* se řadili Emil Waldstein, Zdeněk Landes, František Friedmann, František Gottlieb či Viktor Fischl: „*Jak uvádí v redakční předmluvě k I. ročníku E. Waldstein, představuje kniha „souhrn všeho, co působilo v poslední době na oživení národního vědomí židovského v českých krajinách“*, aniž však publikované příspěvky měly předznamenávat rozchod s kulturou a literaturou českou: „*Nám zůstane milou česká země i její kultura i tehdy, když židovskou prací a židovským duchem povstane nová židovská pospolitost ve vytoužené zemi otců.*“³⁴

Značná část příspěvků byla věnována židovské kultuře a umění, ať v kontextu českém či světovém. V tomto směru v kalendáři publikoval například jazykovědec Pavel Eisner (viz str.), literární historik Oskar Donath či výše zmíněný spisovatel a grafik Karel Fleischmann (viz str.). Původními texty přispívali rovněž František Gottlieb, Otokar Fischer, Richard Wiener, Franz Werfel, Max Brod, Viktor Fischl a další (viz str.): „*Při výběru příspěvků redaktori upřednostňovali texty výrazně židovsky příznakové, čímž se odlišovali od koncepce Kalendáře českožidovského, jehož přispěvateli byli nejednou nežidé a publikované básně a prózy vyjadřovaly problémy přesahující židovskou tematiku a problémový rámeček...Z žánrového pohledu převažovaly povídky nebo úryvky z románů čerpajících látku vesměs z židovských ghett, zápasů o židovskou emancipaci či alespoň důstojný život, ze starozákonních témat apod.*“³⁵

Podobně jako almanach *Židovský kalendář* fungoval i čtrnáctideník *Židovské zprávy*. Na jejich tvorbě se podíleli titíž autoři, Zdeněk Landes dokonce obě média redigoval. Před 1. sv. válkou byl sionisty rovněž vydáván týdeník *Židovské listy*. Mimo to vycházely i časopisy – *Hagibor*, *Jaldut* a *Hamajim*. Vše v českém jazyce. Přílohu *Židovských zpráv* tvořil *List židovské ženy*, praktický rádce vydávaný Orgánem svazu W.I.Z.O. (World International Zionist Organization) pro ČSR.

³³PAVLÁT, Leo, ed. *Židé - dějiny a kultura*. 4. vyd. V Praze: Židovské muzeum, c2007, s. 53. ISBN 978-80-86889-59-7.

³⁴MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 412. ISBN 80-7220-019-4.

³⁵MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 413. ISBN 80-7220-019-4.

Krátce před událostmi 2. sv. války (30. září 1938) otiskla redakce *Židovských zpráv* následující prohlášení Kruhu československých sionistů v Palestýně zaslané do Prahy, a to pod titulem *Vzkaz z Palestýny*: „*Tel Aviv: Dva roky stojíme zde v krvavém boji o svá životní práva. Není téměř dne, který nestojí oběti na životech palestinských Židů. Na této frontě, den se bije celý národ, stráž, dělnictvo, rolníci, mužové i ženy, docházejí nás pobuřující zprávy z Evropy. Ve chvíli, kdy země, z níž jsme vyšli, se ocitá na okraji nebezpečí, spěcháme Vás ujistit my, palestýnští židé z Československa, že stojíme při Vás, připraveni podporovat Vás ze všech sil v boji za práva republiky a dědictví Masarykova humanismu. Víme, že náš nepřítel ve Svaté zemi jest morálně i hmotně živěn touž propagandou a prostředky, které ohrožují Československo. My v tomto boji vytrváme a obстоjíme, neboť vítězství práva a spravedlnosti přes všechna možná protiventství je na konec jisté. Vytrvejte i Vy, a jsme přesvědčeni, že na konec vyjdete i vy z tohoto boje neotřesení a s úspěchem. To Vám vzkazujeme přes moře daleké do Československa, s nímž nás spojuje nejen společný osud, ale i sympatie, které sblíží i největší dálky.*“³⁶

Všichni čeští Židé, nehledě na své politické přesvědčení (sionismus, pro-asimilační proud) se ve 30. letech výrazně podíleli na antifašistické propagandě. Ať už vydáváním textů zakázaných autorů (Hanusš Bonn, Jiří Orten), tak literární činností vlastní. Stejně tak se všichni výrazně zasloužili o prohloubení českožidovské vzájemnosti.

Použitá literatura

1. HOUSKOVÁ, Hana, ed. *Českožidovský almanach*. Praha: Apeiron, 1994.
2. HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století*. Praha: Akropolis, 2016. ISBN 978-80-7470-125-2.
3. HOLÝ, Jiří a Hana NICHTBURGEROVÁ, ed. *Podoby Židů v literatuře doby romantismu v českých zemích: komentovaná antologie textů*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016. ISBN 978-80-7308-683-1.
4. MIKULÁŠEK, Alexej. *Literatura s hvězdou Davidovou*. Olomouc: Votobia, 1998. ISBN 80-7220-019-4.
5. PAVLÁT, Leo, ed. *Židé - dějiny a kultura*. 4. vyd. V Praze: Židovské muzeum, c2007. ISBN 978-80-86889-59-7.
6. PĚKNÝ, Tomáš. *Historie Židů v Čechách a na Moravě: (ze studií o paraliteratuře)*. 1. vyd. Praha: Sefer, 1993. ISBN 80-900-8954-2.

Kontaktní údaje

Mgr. Markéta Pokorová
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta pedagogická
Veleslavínova 42, 301 00 Plzeň
Tel: 724 746 103
email: zvolanko@kcj.zcu.cz

³⁶ Redakce. *Vztak z Palestýny*. *Židovské zprávy*, 1938, 21(39).

ANALÝZA KOGNITIVNÍCH SCHOPNOSTÍ ŽÁKŮ Z ODLIŠNÉHO SOCIOKULTURNÍHO PROSTŘEDÍ

ANALYSIS OF COGNITIVE SKILLS OF PUPILS FROM DIFFERENT SOCIOCULTURAL ENVIRONMENTS

Jan Tirpák, Miriam Uhrinová

Abstrakt

Příspěvek se zaměřuje na kognitivní schopnosti žáků čtvrtých tříd prvního stupně základních škol ze sociálně vyloučených lokalit. Výzkum byl proveden standardizovaným Testem kognitivních schopností-TKS (Thorndike a kol., 1998), umožňující posoudit schopnosti pracovat se symboly představující slova, množství, prostorové, geometrické nebo obrazové vzorce. Výzkumný záměr jsme realizovali na vzorku 98 vybraných respondentů v Ústeckém kraji. Daný výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví. Článek reflektuje klíčové aspekty související s tímto výzkumem.

***Klíčová slova:** kognitivní schopnosti, mladší školní věk, sociálně vyloučené lokality, standardizovaný test, t-test, ANOVA*

Abstract

The paper focuses on the cognitive abilities of fourth graders of primary schools from socially excluded localities. The research was conducted by the standardized Test of Cognitive Abilities-TKS (Thorndike et al., 1998), which allows to assess the ability to work with symbols representing words, quantities, spatial, geometric or pictorial patterns. We implemented the research plan on a sample of 98 selected respondents in the Ústí Region. The research set was further internally differentiated in terms of gender. The article reflects key aspects related to this research.

***Key words:** cognitive abilities, middle childhood, socially excluded locations, standardized test, t-test, ANOVA*

1 ÚVOD A TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1.1 Obecná charakteristika kognitivních funkcí

Kognitivní funkce jsou jednou z hlavních oblastí lidské psychiky, nutnou především u dětí zvláště intenzivně rozvíjet. Zahrnují totiž vnímání, pozornost, paměť, představivost a fantazii, myšlení a řeč i schopnost kognitivního učení. Netýkají se však jen osvojování si hotových poznatků. Úzce souvisí i se sociálním učením, schopností adaptovat se, naučit se přemýšlet a řešit problémy. Prostřednictvím kognitivních funkcí vnímáme svět kolem nás. Adekvátní rozvoj kognitivních funkcí je jedním z nejdůležitějších faktorů tvořících základ schopnosti učit se. Vývoj kognitivních schopností zahrnuje zejména změny v myšlení a jeho funkcích, změny v paměti, myšlenkových procesech a jazykových schopnostech, které jsou ovlivněné na jedné straně dědičností, na straně druhé působením vlivů sociálního prostředí, tedy především vlivů výchovy a učení (Jucovičová, Žáčková, 2014). Do jaké míry ovlivňuje jedince prostředí, ve kterém vyrůstá, zůstává předmětem mnoha odborných diskuzí a názory na tuto skutečnost se mnohdy značně liší. Na tomto místě je přesto nutné uvést a akcentovat důležitost rodiny, výchovy a vzdělávání jako významných predikujících faktorů. Fungování rodiny úzce souvisí se socializací, jelikož v ní dítě prožívá všechny fáze

svého života (Havlík, Kořa, 2002). Rodina představuje jistotu, bezpečí a uspokojuje většinu osobních potřeb. Například potřebu smysluplného učení sloužící následně jako model určité životní role a vzoru pro budoucnost z hlediska toho, jak se má jedinec chovat a jednat (Vágnerová, 2001). Primárně však plní rodina funkcibiologickou, výchovnou, reprodukční (včetně funkce ochranné či emocionální zabezpečující pocit a stabilitu domova), ekonomickou a v neposlední řadě také již zmíněnou roli socializační (Kraus a kol., 2001). Jenže děti z odlišného sociokulturního prostředí mají sociální přizpůsobivost rozdílnou (Němec, Vojtová, 2009). Odlišným způsobem totiž komunikují s lidmi, objevuje se signifikantní míra radikalismu a konzervatismu v životním stylu či jiné životní požadavky a osobní aspirace na budoucí život. Jednou z nejčastějších charakteristik dítěte žijící v sociálně vyloučené lokalitě je také jeho velmi nízká míra dosaženého vzdělání (Svoboda, Morvayová, 2010). Poněvadž samotný výkon a motivaci žáka ve škole do značné míry ovlivňuje rodina svým subjektivním postojem k ní (Morvayová, 2008). Jenže v něm se často odráží a koreluje vlastní míra dosaženého vzdělání rodičů s porovnáním jeho následně uplatnitelnosti v životě. Tudíž je škola velmi často vnímána jako zbytečná, poněvadž nepřinesla nikdy téměř nic, čím by změnila celkovou dosavadní životní situaci rodiny. Avšak neúspěch ve školním prostředí nelze hledat pouze v rodině (Uhrinová, 2007). Faktorem determinující vzdělávání je také proces socializace, vzájemného přejímání a splývání rozdílných kultur v tomto specifickém prostředí. Můžeme definovat dvě základní role prostředí v souvislosti s výchovným procesem. První je funkce výchovná uskutečňující se v určitém prostředí ovlivňující jednání dítěte a rozvoje jeho osobnosti. Jinak se dítě chová doma, jinak ve škole či venku mezi vrstevníky. Druhou je funkce situační odehrávající se z hlediska výchovných zásahů v určitém prostředí (ve škole, v družině, doma) (Davidová, 2010). Leč drtivá většina těchto dětí navštěvuje stejnou základní školu v sociálně vyloučené lokalitě jako jejich sourozenci a v minulosti i rodiče. Po vyučování tak sdílejí totožný sociální prostor a lokalitu, jež je omezena několika domy. Avšak sociální zkušenosti získané v takovémto prostředí nemůže dítě nikterak uplatnit ve školní výuce a rozvoj kognitivních funkcí v takto specifickém prostředí je značně problematický. Neboť ve škole se často automaticky předpokládá, že dítě ovládá základní společenské chování a toto chování se od něj i vyžaduje. Následné rozpory mezi domácím a školním prostředím jsou proto pro děti ze sociálně vyloučených lokalit spíše pravidlem, než výjimkou. Výchovné klima těchto rodin není pro školní úspěšnost příznivé a školní výsledky mnohdy přehlíženy. Dítě se proto učí zvládat školní požadavky samo, spontánně bez výrazného úsilí s nějakým cílem. Dosahování školních výsledků nelze proto ovlivnit pouhou změnou parciálních základních faktorů. Vzdělávání musí přinášet žákovi určitý výsledek činnosti uplatňující se v jeho každodenním životě (Svoboda, Morvayová, 2010). Významnou roli v životě dítěte má i dědičnost, jež je podkladem pro vytvoření sociální a kulturní existence (Morvayová, 2010). Biologické a sociální faktory totiž nelze od sebe nikdy oddělit pomyslnou hranicí a právě kognitivní schopnosti se rozvíjí v úzké souvislosti s prostředím, ve kterém jedinec žije a na které musí každodenně reagovat.

2 METODOLOGIE

Náš výzkumný záměr jsme realizovali na vzorku 102 žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit v Ústeckém kraji. Tito žáci jsou vybráni z hlediska výzkumného šetření zcela záměrně, protože se uvedená věková kategorie stává v řadě zemí předmětem zkoumání několika mezinárodních výzkumů. Ze všech můžeme jmenovat například TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study). Výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví. Pro námi realizované výzkumné šetření jsme jako stěžejní ukazatel vybrali, percentilové pořadí jednotlivých respondentů z hlediska věku. Percentil je statistický parametr určující pozici měřené hodnoty v rámci celé populace stejného věku a pohlaví. Vyjadřuje tedy relativní postavení žáka výzkumného šetření vůči

svým vrstevníkům. Každý jeden percentil vyjadřuje jednu setinu frekvence výskytu v rámci celé populace. Test kognitivních schopností-TKS poskytuje individuální posouzení schopností žáků používat abstraktní a symbolické vztahy a s těmito vztahy manipulovat. V myšlení dětí i dospělých totiž mají důležitou roli tři typy symbolů: symboly znázorňující slova, množství a symboly pro prostorové, geometrické nebo obrázkové vzorce. Díky třem skórum v testu TKS (slovní baterie, početní baterie a obrázková baterie) můžeme posoudit slabé a silné stránky jedince a vyjádřit celkovou strukturu jeho schopností. Záměrem testu je zjistit rozmanitost myšlení a určit vztahy a flexibilitu myšlení (Thorndike a kol., 1998). Slovní baterie je sestavena ze čtyř podkategorií. Test zaměřený na slovník, dokončování vět, klasifikaci pojmů a slovní analogie. Tato baterie slouží k určení vztahového myšlení v situaci, kdy jsou relace formulované v slovních výrazech. Test verbálního chápání TKS může být využit i samostatně ke zjištění predikce pokroku ve vzdělávání. Všechny testy jsou zpracované formou vícenásobné úrovně, což umožňuje jejich maximální pružnost při přizpůsobování obtížnosti úloh k testovaným žákům a jejich schopnostem. První slovní subtest je zaměřen na slovník a úkolem je vybrat z pěti slov takové, jež je významově podobné či stejné, jako slovo základové.

Příklad k slovnímu testu číslo 1: slovník

Vaším úkolem je, přečíst si řádek slov, z nichž první je silně zvýrazněno a zbylých pět je označeno a b c d e. Z těchto označených slov písmeny musíte vybrat takové, které má stejný nebo téměř stejný význam, jako silně vytištěné slovo.

součet a) dohromady b) souhlas c) trocha d) několik e) málo

Jaké slovo z nabídky vyberete, jako se stejným, nebo podobným významem ke slovu součet? Správná odpověď je a) dohromady.

povýšení a) překážka b) dítě c) postup d) hanba e) paměť

Které slovo byste vybrali ke slovu povýšení? Správná odpověď je c) postup. V odpověďovém archu zaškrtněte písmeno c a úkol máte hotový.

Druhý slovní test baterie TKS je zaměřený na dokončování vět. Proband si má přečíst neúplnou větu, ve které jedno slovo chybí. Místo pro chybějící slovo ve větě je tečkované. Na výběr má pět slov označených písmeny a) b) c) d) e). Z nich se musí respondentů rozhodnout pro jedno, jež po napsání větu pravdivě a správně doplní.

Příklad k slovnímu testu číslo 2: dokončování vět

Vaším úkolem je přečíst si silně zvýrazněnou větu, kde chybí nějaké slovo na tečkovaném místě. Z nabídky pěti slov označených a) b) c) d) e) vyberte jedno slovo, které do věty správně pasuje.

Muž bývá vysoký i metry.

- a) široký b) dva c) lehký d) těžký e) dlouhý

Větu můžeme správně doplnit slovem dva, které je označené písmenem b).

Podle barvy kabátu se nedá usoudit, jestli byl, nebo drahý.

- a) vzhled b) levný c) teplý d) lehký e) krátký

Jaké slovo vyberete do věty, aby po přečtení dávala smysl? Správná odpověď je b) levný.

Třetí slovní test se týká klasifikace pojmů. Úkolem žáka je přečíst si silně vyištěná a navzájem podobající se slova. Z výběru pěti slov označených a) b) c) d) e) následně vybrat to, které se podobá slovům silně vyištěným.

Příklad k slovnímu testu číslo 3: klasifikace pojmů

K nabídce zvýrazněných slov vyberte jedno slovo označené písmenem a) b) c) d) e), které je v něčem stejné nebo podobné ke slovům v příkladu.

škubnout drcnout potáhnout

- a) bojovat b) veslovat c) polovina d) ujít e) trhnout

Správná odpověď je e) trhnout. Zapište ji do svého odpověďového archu.

pět dva čtyři tři

- a) čas b) každý c) počítat d) šest e) mnoho

Slova silně zvýrazněná jsou číslice. Z nabídky označené písmeny tedy vybereme možnost d) šest, protože šest je také číslice.

Poslední čtvrtá slovní baterie se vztahuje na slovní analogie. Každý z uvedených subtestů je relativně jednoduchý a jasný. Záměrem je objasnit vztahy a flexibilitu myšlení. Verbální subtest klasifikuje slovní zásobu, schopnost sestavování vět, klade důraz na schopnost dětí uvažovat slovy a slovními spojeními a používat slova v kontextu.

Příklad k slovnímu testu číslo 4: slovní analogie

Musíte si nejprve přečíst silně vytištěná slova, kde první dvě jsou oddělena mezi sebou pomlčkou a mezi druhým a třetím je dvojtečka. Za třetím slovem je opět pomlčka a naším úkolem je vybrat slovo čtvrté. První dvě slova mají mezi sebou nějakou podobnost nebo jsou opakem. Naším úkolem je vybrat slovo z nabídky na místo čtvrtého slova, tak aby třetí a čtvrté slovo měli stejný vztah jako první dvě slova.

zranění - pláč : lechtání -

- a) zármutek b) hra c) žebro d) vtip e) smích

Na vytečkované místo bude patřit možnost e) smích. V Odpověďovém archu tedy zaškrtněte dané písmeno.

noc - spát : den -

- a) světlo b) bdít c) slunce d) utíkat e) ráno

Můžeme si první dvě slova převést na spojení: v noci spím. Na tečkované místo tedy doplníme písmeno b) bdít a můžeme si říci: ve dne bdím.

Početní baterie je tvořena třemi subtesty informující o číselných vztazích, číselných řadách a sestavování rovnic. Pro řešení tohoto celého subtestu je důležité, aby žák měl vytvořeny základní kvantitativní pojmy, neboť jednotlivé úlohy vyžadují pochopení vztahů mezi pojmy a rozmanitost při jejich uvedení do praxe. Tento test nevyžaduje jazykové dovednosti, tedy ho neovlivňuje vliv plynulosti čtení.

První subtest početní baterie je založen na podstatě porovnávání dvou sloupců. Žák musí nejprve pochopit pravidlo, že pokud zaškrtně písmeno A v záznamovém archu, musí být první sloupec větší než druhý. V případě písmena B musí být druhý sloupec větší než první a pokud se sloupce rovnají, zaškrtně C.

Příklad k početnímu testu číslo 1: číselné vztahy

Porovnejte množství v prvním a druhém sloupci. Podle rozdílu vyberte tvrzení označená A B C.

- A) přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. větší než ve sloupci II
B) přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. menší než ve sloupci II
C) přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. stejné jako ve sloupci

příklad

Sloupec I

2 týdny

Sloupec II

2 měsíce

Musíme rozhodnout, který časový údaj je větší. Správná odpověď jsou 2 měsíce, a tedy sloupec č. 2 je větší. V Odpověďovém archu škrtneme písmeno b).

příklad

Sloupec I

$2 + (2 \times 3)$

Sloupec II

$(2 + 2) \times 3$

Výsledek příkladu ve sloupci II je větší, a tedy správná odpověď bude b.

Druhou testovou baterií jsou číselné řady. Úkolem žáka je nejprve odhalit pravidlo,

podle kterého číselná řada pokračuje. Následně vybere číslo, kterým bude řada pokračovat z nabídky.

Příklad k početnímu testu číslo 2: číselné řady

Na levé straně máme řadu čísel, posuďte, jak jsou čísla uspořádána a jaké číslo by mělo v této řadě logicky následovat. Číslo vyberte z čísel označených písmeny a) b) c) d) e) na pravé straně.

5 1 6 1 7 a) 1 b) 3 c) 5 d) 7 e) 8

Číselná řada bude pokračovat číslem 1, tedy zaškrtneme odpověď a.

1 3 4 6 7 a) 8 b) 9 c) 10 d) 11 e) 12

Po čísle 7 bude následovat číslo 9. V Odpověďovém archu zaškrtneme písmeno b.

V třetím subtestu početní baterie musí žák ovládat početní znaménka a musí se nejprve seznámit s jejich užíváním. Důležité je zmínit, že násobení a dělení má přednost před sčítáním a odčítáním. Úkolem žáka je správně poskládat příklad za použití všech číslic a znamének a vypočítat jej, aby výsledek bylo možné vybrat z nabídky.

Daná kvantitativní oblast testu hodnotí především schopnost dítěte pracovat s čísly a symboly, což je spojeno s odhadem potenciálu dětí dosahovat dobré výsledky v přírodních vědách a matematice (Thorndike a kol., 1998).

Příklad k početnímu testu číslo 3: sestavování rovnic

Čísla uvedená na levé straně dejte dohromady tak, abyste s užitím znamének za čísla dosáhli takového výsledku, který je uveden číslu na pravé straně označených písmeny a) b) c) d) e).

6 7 X a) 13 b) 32 c) 36 d) 42 e) 46

Příklad bude vypadat takto: $6 \times 7 = 42$. Správná odpověď je d.

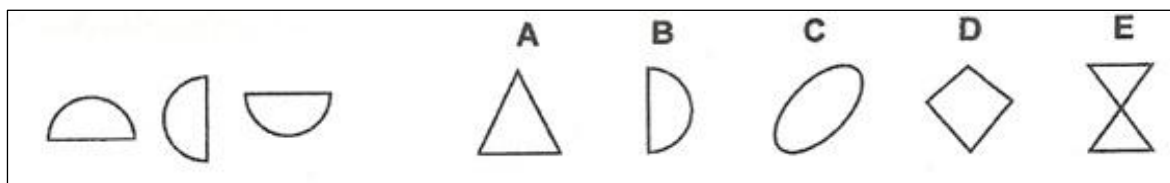
2 3 4 X - a) 5 b) 6 c) 9 d) 12 e) 15

Příklad můžeme sestavit takto: $2 \times 4 - 2 = 8$. Musíme dodržet pravidlo, že násobení má přednost před odečítáním. Správná odpověď je b.

Poslední je obrázková baterieskládající se ze tří subtestů: klasifikace obrázků, analogie obrázků a syntéza obrázků. Položky v subtestech této baterie neobsahují slova ani čísla, použité geometrické nebo obrázkové části mají velmi malý vztah ke školnímu vyučování. Subtesty postihují pružnost při manipulaci s obrázky a při vytváření vztahů mezi obrázkovými symboly a strukturami. Tato baterie měří tzv. fluidní inteligenci, tedy schopnost nikterak nesouvisející se školní dovedností. U žáka, kde je výkon v této baterii výrazně vyšší než v baterii slovní a početní, je náznakem pro existenci potenciálu výkonu, který nemůže ve škole plně uplatnit.

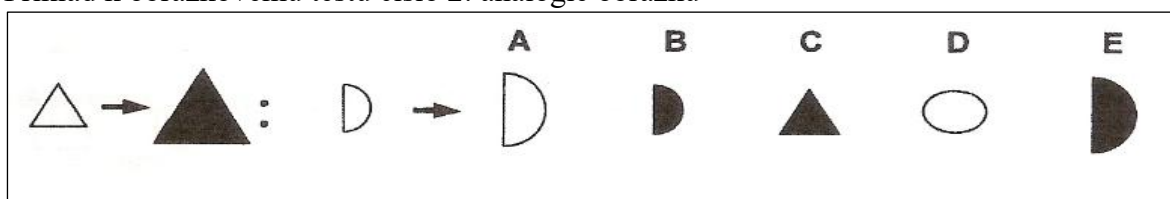
V prvním subtestu obrázkové baterie začíná každá úloha obrázky nebo kresbami, které si jsou v něčem podobné. Úkolem probanda je rozhodnout, v čem se podobají, a najít z možných odpovědí ten obrázek, který k nim patří.

Příklad k obrázkovému testu číslo 1: klasifikace obrázků

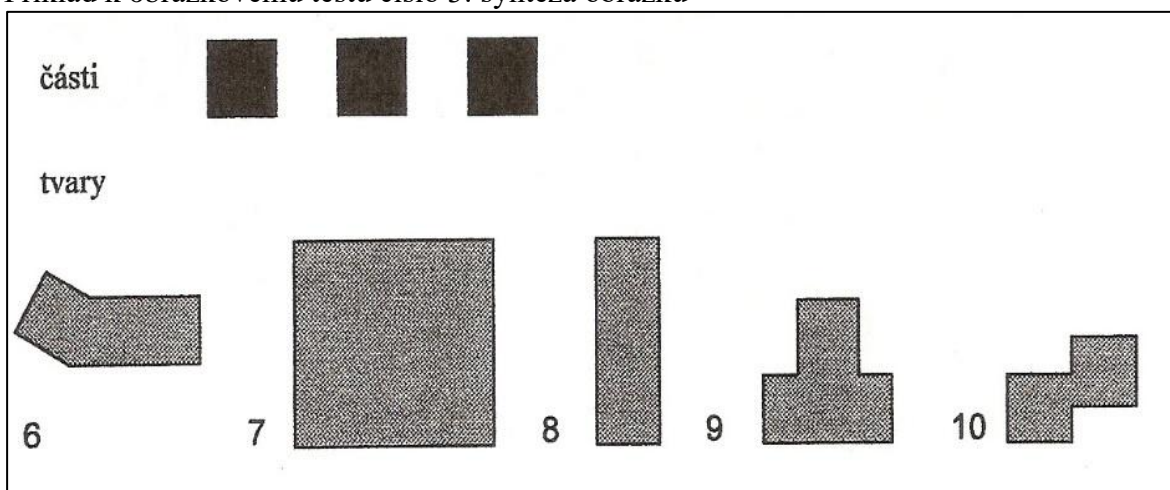
Druhý subtest je založen na analogii. Test začíná dvojicí obrázků nebo kreseb, které mají navzájem určitý vztah. Úlohou respondenta je posoudit vztah mezi první dvojicí obrázků (co mají společného) a potom vybrat z obrázků označených A B C D E ten, který se hodí k třetímu obrázku stejně, jako se hodí druhý k prvnímu.

Příklad k obrázkovému testu číslo 2: analogie obrázků

Poslední baterie úloh celého testu jsou zaměřené na syntézu, kde je nutné, aby si respondent zapamatoval těchto pět pravidel, které jsou mu před testováním řečeny. Vždy musí použít všechny útvary, každý útvar může použít jen jednou, útvary musí zaplnit celý šedý obrazec a nesmí přesahovat, útvary se nesmí navzájem překrývat a libovolně si je může ve své představě otáčet. Úkolem žáka je tedy zodpovědět na otázku ano nebo ne, zda černě zvýrazněné útvary splňují tyto požadavky a pokryjí celý útvar šedý, označený číslicemi.

Příklad k obrázkovému testu číslo 3: syntéza obrázků

3 VÝSLEDKY ŠETŘENÍ A JEJICH DISKUSE

Pro výzkumné šetření jsme jako stěžejní ukazatel, vybrali percentilové pořadí jednotlivých respondentů z hlediska věku. Samotný percentil totiž je ukazatelem označující procento žáků dané věkové skupiny skórující pod daným výsledkem v tzv. relativním umístění vzhledem k ostatním posuzovaným na stupnici od 0 do 100.

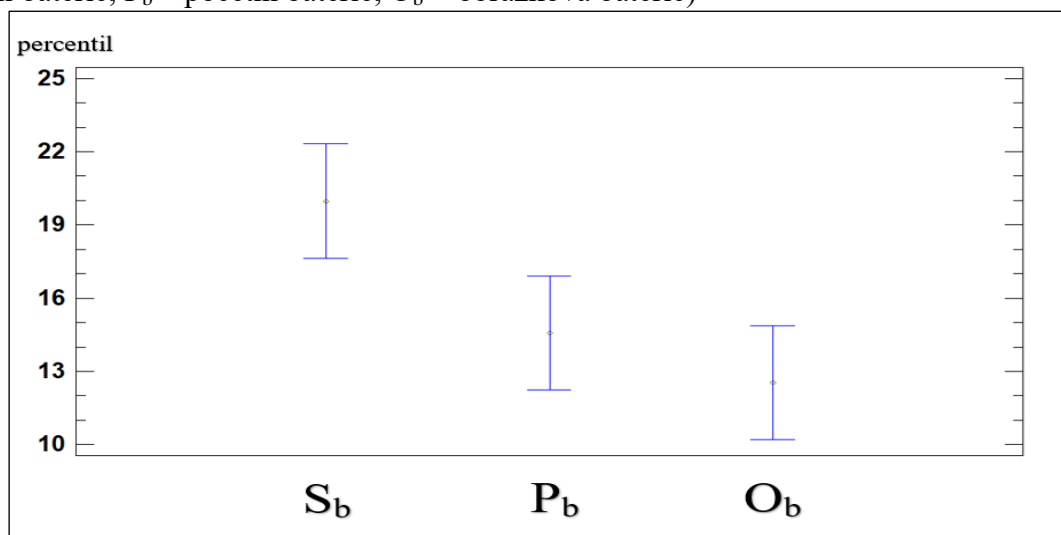
Aritmetické průměry byly vypočítány z percentilu pořadí výsledků jednotlivých žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit v Testu kognitivních schopností-TKS, kde S_b = aritmetický průměr výsledku percentilů žáků v rámci slovní baterie, P_b = aritmetický průměr výsledku percentilů žáků početní baterie, O_b = aritmetický průměr

výsledku percentilů žáků obrázkové baterie, t = testové kritérium příslušného typu Studentova t -testu při shodných nebo neshodných rozptylech pro komparaci aritmetických průměrů dvou nezávislých výběrů dat, P_t = pozorovaná hladina významnosti testového kritéria příslušného typu Studentova t -testu,. Pro statistické vyhodnocení dat získaných standardizovaným šetřením bylo využito příslušného typu t -testu pro komparaci aritmetických průměrů dvou nezávislých výběrů dat a analýza rozptylu ANOVA, kde F = hodnota pozorovaného kritéria, P = hodnota pozorované hladiny významnosti. V případě, že P hodnota byla menší než 0,05, podrobili jsme data post-hoc analýze.

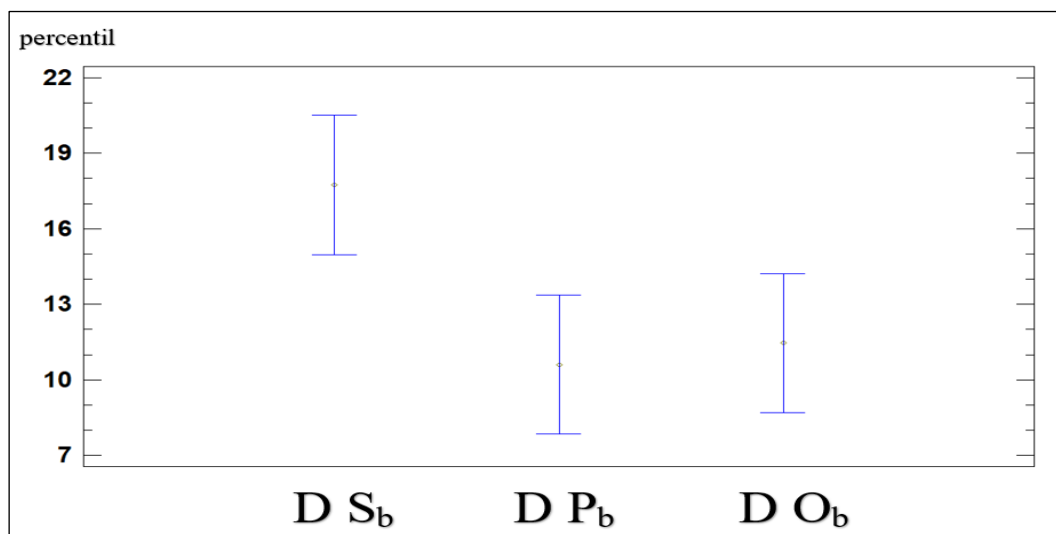
Výsledky u žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit nám v závislosti na percentilu měření ukázaly dvě základní hodnoty. F hodnota byla 5,22 a P hodnota 0,006, tedy menší než 0,05. Mezi komparovanými soubory nejsou proto sledované rozptyly shodné. Statisticky významné rozdíly mezi testovými bateriemi na pětiprocentní hladině významnosti následně spatřujeme mezi kategoriemi slovních a početních baterií ($t = 2,256$, $P_t = 0,025$), slovních a obrázkových ($t = 3,090$, $P_t = 0,002$). Naproti tomu při komparaci početních a obrázkových baterií ($t = 0,870$, $P_t = 0,385$) standardizovaného Testu kognitivních schopností-TKS, rozdíly nevidíme.

Zjištěný celkově nízký percentilový skóre v jednotlivých testových bateriích nás nepřekvapuje. Na výsledcích je dobře patrná i jejich klesající úroveň v rámci jednotlivých baterií. V tomto zjištění dle našeho názoru úzce koreluje fakt, že rozvoj kognitivních schopností se děje na základně slovního a početního základu jedince. Oblast matematiky je důležitá k úspěchu v moderní společnosti. Jedná se o jazyk přírodních věd a způsob uvažování rozvíjející kritické i logické myšlení a tím i naši orientaci ve světě. Domníváme se však, že rozvoj matematické gramotnosti je úzce propojen a děje se v součinnosti s čtenářskou gramotností.

Obr. 1: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit (S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

Obr. 2: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit/deskripce dívky výzkumného šetření (D = dívky, S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

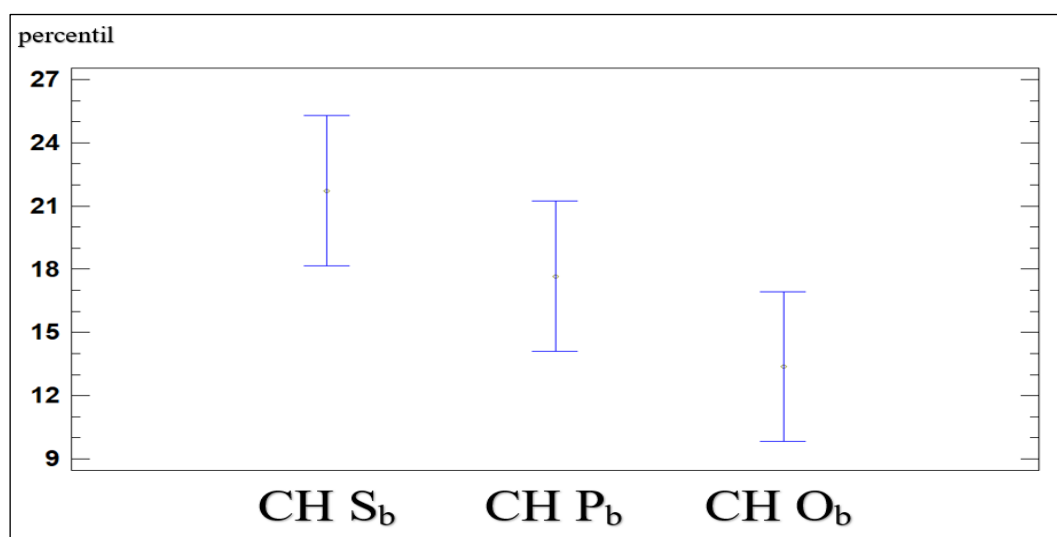

Výsledky u dívek výzkumného šetření (obr. 2) nám v závislosti na percentilu měření ukázaly dvě základní hodnoty. F hodnota byla 3,90 a P hodnota 0,023, tedy menší než 0,05. Mezi komparovanými soubory nejsou proto sledované rozptyly shodné. Statisticky významné rozdíly mezi testovými bateriemi na pětiprocentní hladině významnosti následně spatřujeme mezi kategoriemi slovních a početních baterií ($t = 2,737$, $P_t = 0,008$), slovních a obrázkových ($t = 2,060$, $P_t = 0,043$). Naproti tomu při komparaci početních a obrázkových baterií ($t = -0,319$, $P_t = 0,751$) standardizovaného Testu kognitivních schopností-TKS, rozdíly nevidíme.

Vzhledem k orientaci vzdělávání na koncepci celoživotního učení je zřejmé, že na veškeré vědomosti a dovednosti je v současné době nutné nahlížet z hlediska jejich využitelnosti pro život a pro dobré uplatnění ve společnosti. Čtenářská gramotnost již proto nemůže být chápána jako prostá schopnost číst v technickém slova smyslu, tedy jako dovednost získávající na prvním stupni základní školy a sloužící pouze k jednoduchému dešifrování a porozumění textu. Současné pojetí čtenářské gramotnosti musím být mnohem širší a zahrnovat v sobě schopnost porozumět mnoha různým typům textu vztahujícího se k nejrůznějším situacím ve škole i mimo školu, přemýšlet o jejich smyslu a umět jej vyložit a interpretovat. Je nutné brát akcent především na funkční povahu čtení. Ta je charakteristická procesem čtenáře, který pomocí nejrůznějších postupů, dovedností a strategií dojde k porozumění čtenému textu a navíc i k jeho udržení a podpoře. Samotné čtení se proto stále více stává a je využíváno jako nástroj k dosažení dalších dílčích cílů související s celkovým uplatněním jedince ve stále se rychleji měnícím světě.

Naproti tomu u chlapců výzkumného šetření (obr. 3) jsme zjistili, že F hodnota byla 2,68 a P hodnota 0,072, tedy větší než 0,05. Mezi komparovanými soubory jsou proto sledované rozptyly shodné.

Obr. 3: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit/deskripce chlapci výzkumného šetření (CH = chlapci, S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

4 ZÁVĚR

Kognitivní schopnosti jsou souborem funkcí projevující se zejména funkcí poznávací. Můžeme je zařadit mezi primární funkce našeho mozku, umožňující nám zkoumat okolní svět, promýšlet naše jednání, přicházet do interakcí s ostatními lidmi a prožívat plnohodnotný život. Samozřejmě se všechny kognitivní funkce v průběhu času vyvíjejí a vzájemně ovlivňují. Uvedené poznávací procesy proto spolu s obsahy poznání vytvářejí kognitivní systém. Výchozí podmínkou psychického vývoje jakéhokoliv dítěte je však učení (Valenta a kol, 2018).

Príspevek se zaměřuje na kognitivní schopnosti žáků čtvrtých tříd prvního stupně základních škol ze sociálně vyloučených lokalit. Výzkum byl proveden standardizovaným Testem kognitivních schopností-TKS (Thorndike a kol., 1998). Výzkumný záměr jsme realizovali na vzorku 98 vybraných respondentů v Ústeckém kraji. Daný výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví. Článek reflektuje klíčové aspekty související s tímto výzkumem. Z hlediska výsledků jsme u žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit našli statisticky signifikantní rozdíly týkající se slovních a početních baterií ($t = 2,256$, $P_t = 0,025$), slovních a obrázkových ($t = 3,090$, $P_t = 0,002$). Naproti tomu při komparaci početních a obrázkových baterií ($t = 0,870$, $P_t = 0,385$) standardizovaného Testu kognitivních schopností-TKS, rozdíly nevidíme. Výsledky u dívek výzkumného šetření nám v závislosti na percentilu měření ukázaly opět významné rozdíly, jež spatřujeme mezi kategoriemi slovních a početních baterií ($t = 2,737$, $P_t = 0,008$), slovních a obrázkových ($t = 2,060$, $P_t = 0,043$). Naproti tomu při komparaci početních a obrázkových baterií ($t = -0,319$, $P_t = 0,751$) rozdíly nevidíme. Naproti tomu u chlapců výzkumného šetření jsme rozdíly nezjistili.

Príspevek je parciálnym výstupem z grantového projektu KEGA 012KU-4/2019: Podpora vzdelávania detí zo sociálne znevýhodneného prostredia, ktorí zaostávajú vo výsledkoch pre nedostatočnú subvenciu v škole alebo v rodine.

Použitá literatura

1. DAVIDOVÁ, E. *Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů v České a Slovenské republice*. Praha: Triton, 2010. ISBN 978-80-7387-428-5.
2. HAVLÍK, R., KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002. ISBN 978-80-7367-327-7.
3. JUCOVIČOVÁ, D., ŽÁČKOVÁ, H. *Je naše dítě zralé na vstup do školy?* Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4750-7.
4. KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V., LORENZOVA, J. *Člověk-prostředí-výchova. K otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001. ISBN 80-7315-004-2.
5. MORVAYOVÁ, Petra. *Děti trvale žijící v prostředí sociálně vyloučené lokality. Determinanty vzdělávání v sociokulturním kontextu*. AntropoWebzin [online]. 2008, č. 1, s. 27-55. [cit. 2020 - 05 - 31]. Dostupné z: <http://hdl.handle.net/11025/15599>
6. NĚMEC, J., VOJTOVÁ, V. *Vzdělávání žáků se sociálním znevýhodněním*. Brno: Paido, 2009. ISBN 978-80-210-5033-4.
7. SVOBODA, Z., MORVAYOVÁ, P. *Scholaexcludus*. Ústí nad Labem: PF UJEP v Ústí nad Labem, 2010. ISBN 978-80-7414-221-5.
8. THORNDIKE, R. I., HAGEN, E., VONKOMER, J., JÍLEK, J. *Test kognitivních schopností-TKS*. Brno: Psychodiagnostika, 1998.
9. UHRINOVÁ, M. *Příčiny školských neúspěchů žiakov mladšieho školského veku zapríčinené osobnostnými a sociálnymi činiteľmi*. Ružomberok: PF KU, 2007. ISBN 978-80-8084-199-7.
10. VÁGNEROVÁ, M. *Kognitivní a sociální psychologie žáka základní školy*. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0181-8.
11. VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M. *Mentální postižení*. Praha: Grada, 2018. ISBN 978-80-271-0378-2.

Kontaktní údaje

PaedDr. Ing. Jan Tirpák
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta
Hoření 13, 400 96 Ústí nad Labem
Tel.: 723 021 946
E-mail: JanTirpak@seznam.cz

PaedDr. Miriam Uhrinová PhD.
Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok
E-mail: miriam.uhrinova@ku.sk

KOGNITIVNÍ SCHOPNOSTI DĚTÍ MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO VĚKU

COGNITIVE SKILLS OF YOUNG SCHOOL CHILDREN

Jan Tirpák, Jan Kresta, Jiří Škoda

Abstrakt

Príspevek se zaměřuje na kognitivní schopnosti žáků čtvrtých tříd prvního stupně základních škol. Samotný výzkum byl proveden standardizovaným Testem kognitivních schopností-TKS (Thorndike a kol., 1998), umožňující měřit schopnosti jedince používat abstraktní a symbolické vztahy a s těmito vztahy manipulovat. Výzkumný záměr jsme realizovali na vzorku 175 vybraných respondentů v Ústeckém kraji. Daný výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví. Článek reflektuje klíčové aspekty související s tímto výzkumem.

Klíčová slova: *kognitivní schopnosti, mladší školní věk, Test kognitivních schopností-TKS, ANOVA*

Abstract

The paper focuses on the cognitive abilities of pupils in the fourth grades of the first stage of primary schools. The research was performed by the standardized Test of Cognitive Abilities-TKS (Thorndike et al., 1998), which allows to measure the ability of an individual to use abstract and symbolic relationships and to manipulate these relationships. We implemented the research plan on a sample of 175 selected respondents in the Ústí Region. The research set was further internally differentiated in terms of gender. The article reflects key aspects related to this research.

Key words: *cognitive abilities, younger school age, Cognitive abilities test-TKS, ANOVA*

1 ÚVOD A TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1.1 Kognitivní funkce a jejich charakteristika

Kognitivní funkce, jinak řečeno funkce poznávací, patří mezi základní funkce našeho mozku (Klucká, Volfová, 2016). Umožňují nám poznávat okolní svět, plánovat naše jednání a vstupovat do interakcí s druhými lidmi. Poznávací funkce zahrnují vnímání, pozornost, představování, paměť, pojmy a usuzování, řeč, myšlení, fantazii i učení. Samozřejmě všechny kognitivní funkce se v průběhu času vyvíjejí, vzájemně ovlivňují a následně s obsahy poznání vytvářejí kognitivní systém (Valenta a kol., 2018).

Prvně jmenovanou kognitivní funkcí je vnímání. Projevy osobnosti zásadně souvisejí se způsobem, jakým jedinec vnímá svět kolem sebe (Cakirpaloglu, 2012). Z hlediska mladšího školního věku je vnímání velmi důležité. Vnímání se v daném období opírá o stále dokonalejší a přesnější činnost všech analyzátorů a i o bohatší zkušenost dítěte. Vnímání je základem pro školní vyučování a škola je činí systematictější, začíná se v něm stále více uplatňovat analýza. Stále ještě se vyvíjí schopnost rozlišovat různé podobné podněty, žáci přesně nerozlišují ani rozdíly v hmotnosti, délce, dále, rychlosti pohybu. Vyvíjí se diferenciací při vnímání prostoru a času, žák na začátku této etapy ještě nemá vytvořenou konstantu tvaru ani velikost (Trpišovská, 1998).

Škola však klade zvýšené nároky především na pozornost. Pozornost je funkcí vědomí a zajišťuje jeho zaměření určitým směrem. Zároveň nás ochraňuje před záplavou jiných,

v danou chvíli méně důležitých podnětů. Z velkého množství podnětů proto záměrně vybíráme jen některé. Toto nám umožňuje jedna ze základních vlastností pozornosti, její selektivita (výběrovost). Další ze základních vlastností pozornosti je koncentrace (soustředění, zaměření). Jako poslední základní vlastností pozornosti můžeme uvést vigilitu (schopnost přenášet pozornost z jednoho podnětu na druhý). Vigilita pozornosti se s rostoucím věkem zhoršuje, naopak její selektivita zůstává poměrně stabilní (Klucká, Volfová, 2016). Vývojově podmíněna je však kvalita pozornosti. Soustředění na jednu aktivitu podporuje eliminace rušivých vlivů a také komplexnost aktivity. Je nutné si uvědomit, že upoutat pozornost žáka ve škole je snazší něčím novým, srozumitelným a atraktivním. Pro školní práci se uvádí jako nejdůležitější tyto dílčí schopnosti: kontrola pozornosti, přizpůsobení pozornosti, adekvátní využívání vlastní pozornosti a rozvoj strategií na zaměření a udržení pozornosti (Vágnerová, 2001).

Další důležitou kognitivní funkcí je paměť. Paměť nám umožňuje využívat naši minulou zkušenost v přítomnosti. Samotným procesem paměti je proto ukládání a následné získávání informací z minulosti (Stenberg, 2002). Paměť je velmi úzce propojena rovněž s učením a v této souvislosti umožňuje jedinci vývoj a jeho adaptaci na prostředí, v němž žije. Zkušenost, fixovaná pamětí, se projevuje v prožívání, uvažování i chování jedince a obvykle ho nějakým způsobem modifikuje (Vágnerová, 2005). Z hlediska způsobu zpracování i délky uchování paměťových stop rozlišujeme paměť krátkodobou a dlouhodobou. Krátkodobá paměť trvá desítky vteřin (vzácněji několik minut) a zachycuje aktuálně působící podněty. Naproti tomu dlouhodobá paměť může uchovávat informace delší dobu, někdy i po celý život (Atkinson, 2003). Pro dětskou paměť je charakteristická velká názornost a konkrétnost. Škola však klade nároky na osvojování nejen názorně obrazného, ale i slovního materiálu. Zde se dítě v mladším školním věku uchyluje především k mechanickému zapamatování, a to často i tam, kde materiálu rozumí a mohlo by si ho tudíž zapamatovat logicky. Důvodem bývá, že žák nemá ještě dostatečně rozvinutou slovní zásobu, aby učební text interpretoval vlastními slovy. S přibývajícím věkem jeho výkonnost paměti avšak roste a dochází k posunu od mechanického zapamatování k logickému (Trpišovská, 1998).

Pro úspěšnou školní docházku je nutným předpokladem také správný vývoj myšlení. Aby se žák dokázal něco naučit a látce porozumět, musí probírané učivo pochopit. Období mladšího školního věku je proto někdy nazýváno fází konkrétních logických operací (Vágnerová, 2001). Škola se svým systematickým a cílevědomým vyučováním poskytuje mnoho podnětů pro rozvoj myšlení dítěte. Zprostředkovává mu množství informací a poznatků, dává dítěte materiál k přemýšlení. Velký význam má zejména při utváření pojmů, zpřesňování jejich rozsahu a obsahu. Žáci začínají uplatňovat logické myšlení a jsou schopni zobecňovat (Thorová, 2015). Školní dítě neulpívá na jedné situaci nebo na svém subjektivním hledisku, jež by mohlo být zkreslující. Změna stavu už taktéž není chápána jako definitivní a neměnná.

Spolu s vývojem myšlení se rozvíjí i řeč. Vyšší logické formy myšlení mohou totiž vzniknout jen na základě řeči. Proto je řeč nevyhnutelnou podmínkou pro vývoj abstraktního myšlení v mladším školním věku. Jazykové schopnosti dítěte se výrazně rozvinou zejména tím, že se naučí číst a psát. Dobrá úroveň jazykových schopností je podmínkou úspěšné školní práce, dalšího vzdělávání, neboť to se uskutečňuje převážně jazykovými prostředky. Při vstupu do školy úroveň verbálních schopností závisí v podstatné míře na kvalitě prostředí, ve kterém dítě žije, na výchovné péči, která se mu věnovala. Mezi dětmi proto mohou být značné rozdíly a škola by je měla postupně eliminovat (Trpišovská, 1998).

Avšak v adaptaci člověka na okolní prostředí a v rozvoji jeho osobnosti je rozhodujícím faktorem učení. Jedná se o komplexní a mnohostranný proces, v jehož průběhu a důsledku mění člověk svůj soubor poznatků a prostředí, mění své formy chování, vztahy k lidem kolem sebe a ke společnosti. K uvedeným změnám dochází především na základě zkušenosti (Kolář,

Vališová, 2009). Vztah mezi učením a pamětí je velmi blízký, i když nejde o totožné funkce. Paměť je předpokladem učení, bez zafixování zkušenosti by totiž učení nebylo možné (Vágnerová, 2005). Z uvedeného jasně vyplývá značná širší záběr tohoto tématu. Popsané kognitivní funkce jsou však důležitou součástí lidské psychiky, umožňující nám orientaci v okolním světě.

2 METODOLOGIE

Náš výzkumný záměr jsme realizovali na vzorku 102 žáků čtvrtých tříd spádových základních škol ze sociálně vyloučených lokalit v Ústeckém kraji. Tito žáci jsou vybráni z hlediska výzkumného šetření zcela záměrně, protože se uvedená věková kategorie stává v řadě zemí předmětem zkoumání několika mezinárodních výzkumů. Ze všech můžeme jmenovat například TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study). Výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví. Pro námi realizované výzkumné šetření jsme jako stěžejní ukazatel vybrali, percentilové pořadí jednotlivých respondentů z hlediska věku. Percentil je statistický parametr určující pozici měřené hodnoty v rámci celé populace stejného věku a pohlaví. Vyjadřuje tedy relativní postavení žáka výzkumného šetření vůči svým vrstevníkům. Každý jeden percentil vyjadřuje jednu setinu frekvence výskytu v rámci celé populace. Samotný výzkum byl proveden standardizovaným Testem kognitivních schopností-TKS (Thorndike a kol., 1998). Test se dělí do tří baterií: slovní, početní a obrázková.

Slovní baterie se skládá ze čtyř subtestů: slovník (časový limit 7 minut), dokončování vět (časový limit 10 minut), klasifikace pojmů (časový limit 9 minut) a slovní analogie (časový limit 8 minut). Položky v subtestu jsou zařazeny s ohledem na jeho pružnost při využití pojmů. Baterie je stanovena k posouzení vztahového myšlení ve stavu, kdy jsou vztahy formulované ve slovních výrazech.

Příklad k slovnímu testu číslo 1: slovník

Ze slaběji vytištěných pěti slov vyberte slovo, který má stejný nebo skoro stejný význam, jako slovo silně vytištěné.

zmrzlý	a) studený	b) směšný	c) nemocný	d) šumivý	e) mokrý
mince	a) odejít	b) útěk	c) drobné	d) spojit	e) hluk
zuřivost	a) posměch	b) zlost	c) povýšení	d) ničení	e) bouřka
součet	a) dohromady	b) souhlas	c) trocha	d) několik	e) málo
emblém	a) humor	b) pole	c) nůž	d) symbol	e) perla

Příklad k slovnímu testu číslo 2: dokončování vět

Přečtěte si neúplnou větu, ve které jedno slovo chybí. Potom si přečtěte pět slov, která jsou označena písmeny **a) b) c) d) e)** a vyberte z nich slovo, které by větu pravdivě a správně doplnilo.

Dej na ránu obvaz, abys jí chránil před

- a) krví b) sluncem c) nečistotou d) námahou e) vzduchem

Mám jenom jednu korunu, a to na koupení zmrzliny

- a) jenom b) nestačí c) méně d) peníze e) dost

Bylo pro mě těžká rozhodnout se, mám jít, nebo ne.

- a) kočár b) jak c) ale d) když e) zdali

Příklad k slovnímu testu číslo 3: klasifikace pojmů

Přečtěte si silně vytištěná slova, které se navzájem v něčem podobají. V druhém řádku si přečtěte pět slov označených písmeny **a) b) c) d) e)**. Z těchto pěti slov vyberte slovo, které se v něčem podobá silně vytištěným slovům.

židle	postel	lavice	skříň	
a) červený	b) jíst	c) stůl	d) spát	e) psát
červený	modrý	žlutý		
a) světlý	b) zelený	c) jasný	d) pták	e) obrázek

Příklad k slovnímu testu číslo 4: slovní analogie

Přečtěte si tři silně vytištěná slova, první slovo se od druhého odděluje pomlčkou a třetí od druhého dvojtečkou. První dvě slova mají navzájem určitý vztah. Buď se podobají, nebo je jedno slovo opakem slova druhého. K třetímu silně vytištěnému slovu vyberte z pěti slov označených **a) b) c) d) e)** slovo, které bude mít ke třetímu slovu stejný vztah, jaký má druhé slovo k prvnímu.

včela - žihadlo : had -

- a) tráva b) lomoz c) dlouhý d) jed e) štípnutí

čára - pravítko : kružnice -

- a) okruh b) poloměr c) kružítčko d) kompas e) kreslit
- Počtení baterii tvoří tři subtesty: číselné vztahy (časový limit 10 minut), číselné řady (časový limit 10 minut) a sestavování rovnic (časový limit 12 minut). Při řešení problémů v každém počtení má testu je nutné, aby dítě mělo vytvořeno základy kvantitativních pojmů. Každá úloha obsahuje postizování vztahů mezi pojmy a flexibilitu při jejich využití. V testu nejsou žádné slovní symboly, vliv plynulosti čtení na výkon je minimální.

Příklad k početnímu testu číslo 1: číselné vztahy

Porovnejte množství v prvním a druhém sloupci. Podle rozdílu vyberte tvrzení označená **A B C**.

A přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. větší než ve sloupci II

B přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. menší než ve sloupci II

C přeškrtnete tehdy, pokud je množství něčeho ve sloupci I. stejné jako ve sloupci II.

Sloupec I	Sloupec II
2. týdny	2. měsíce
12 měsíců	12 roků
150 centimetrů	2 metry

Příklad k početnímu testu číslo 2: číselné řady

Na levé straně máme řadu čísel, posuďte, jak jsou čísla uspořádaná a jaké číslo by mělo v této řadě logicky následovat. Číslo vyberte z čísel označených písmeny **a b c d e** na pravé straně.

32	2	32	2			a 1	b 2	c 3	d 21	e 32
9	9	8	8	7	7	a 5	b 6	c 7	d 8	e 9
1	2	3	1	2	3	a 1	b 2	c 3	d 4	e 5

Příklad k početnímu testu číslo 3: sestavování rovnic

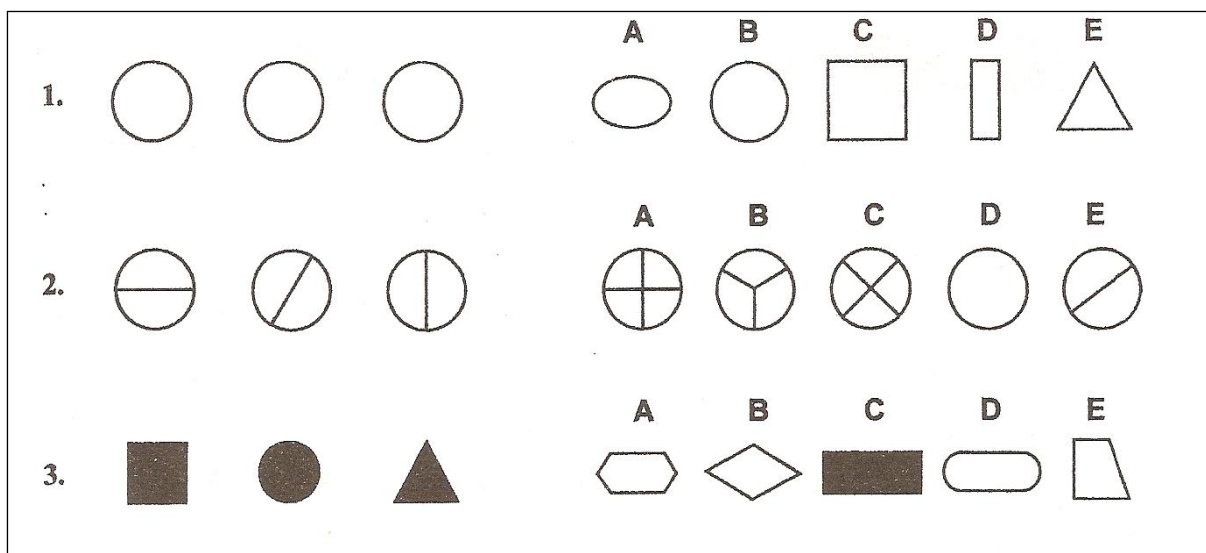
Čísla uvedená na levé straně dejte dohromady tak, abyste s užitím znamének za čísla dosáhli takového výsledku, který je uveden číslu na pravé straně označených písmeny **a b c d e**.

1	4	4	+	-		a 5	b 6	c 7	d 8	e 9	
2	4	7	11	+	+	-	a 2	b 6	c 12	d 14	e 18
2	8	9	-	x			a 9	b 10	c 12	d 14	e 16

Obrázkovou baterii tvoří tři subtesty: klasifikace obrázků (časový limit 12 minut), analogie obrázků (časový limit 10 minut) a syntéza obrázků (časový limit 10 minut). Test neobsahuje slova ani čísla. Subtesty zachycují pružnost při manipulaci s obrázky a při vytváření vztahů mezi obrázkovými symboly a strukturami. Tato baterie měří fluidní inteligenci, která není spojená s úrovní školního vzdělávání. Když je výkon v obrázkové baterii vyšší než ve slovní nebo početní, může to vyjadřovat potenciál pro výkon, který nemá ve škole možnost plného vyjádření.

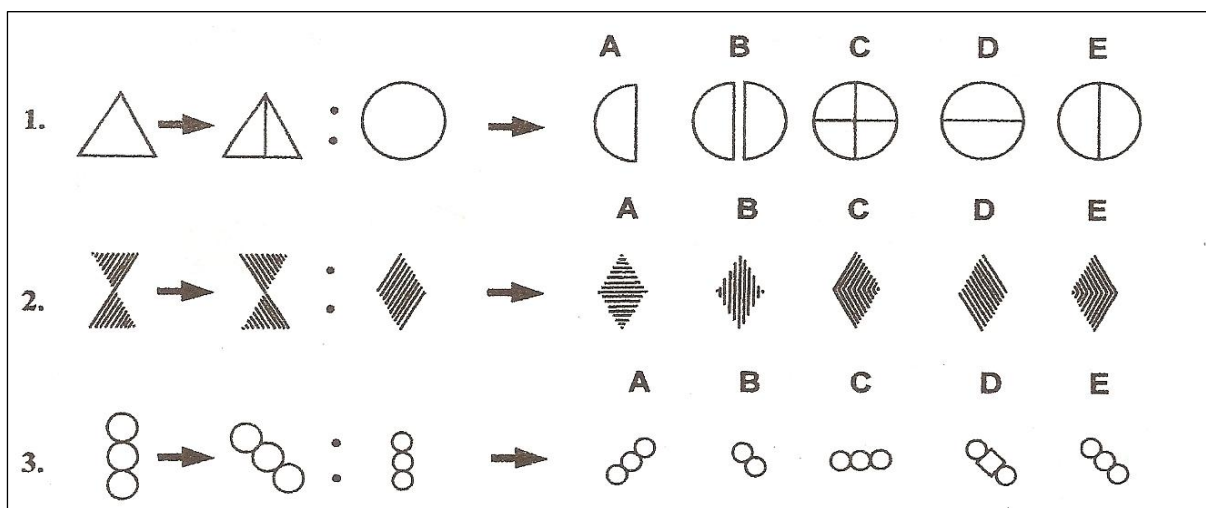
Příklad k obrázkovému testu číslo 1: klasifikace obrázků

Prohlédněte si obrázky vlevo, zjistěte, v čem si jsou podobné, a vyberte z obrázků označených **A B C D E** ten obrázek, který se podobá obrázkům vlevo.

Příklad k obrázkovému testu číslo 2: analogie obrázků

Zjistěte vzájemný vztah u první dvojice obrázků nebo kreseb a potom vyberte z obrázků označených A B C D E ten, který se hodí ke třetímu obrázku stejně, jako se hodí druhý k prvnímu.

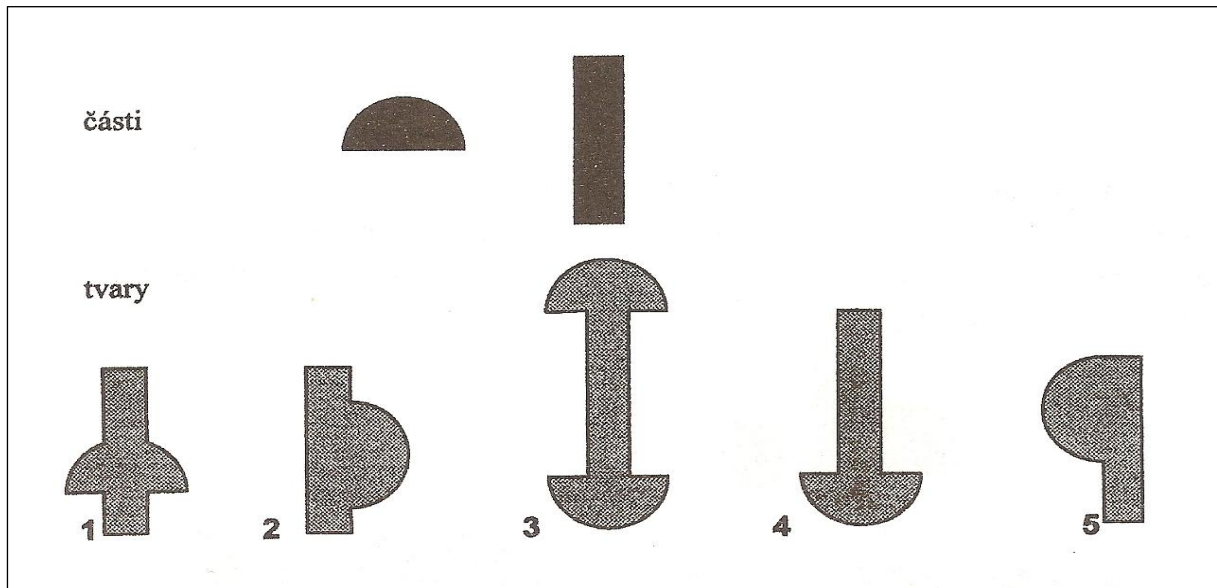
Příklad k obrázkovému testu číslo 3 syntéza obrázků:

Jsou nakresleny dvě, nebo více částí černou barvou a k tomu vždy pět tvarů šedou barvou. Za úkol máte zjistit, zda za použití všech částí můžete pokrýt některý ze šedých tvarů. Odpověď bude ANO nebo NE.

Při řešení platí tyto pravidla:

1. Musíte použít vždy všechny části;
2. Každou část můžete použít jen jedenkrát;
3. Šedý tvar musí být zakryt celý a přesně;
4. Žádná část nesmí být přeložena jedna přes druhou (nesmí se překrývat);
5. Části se mohou v představě otáčet libovolně

Příklad k obrázkovému testu číslo 3: syntéza obrázků

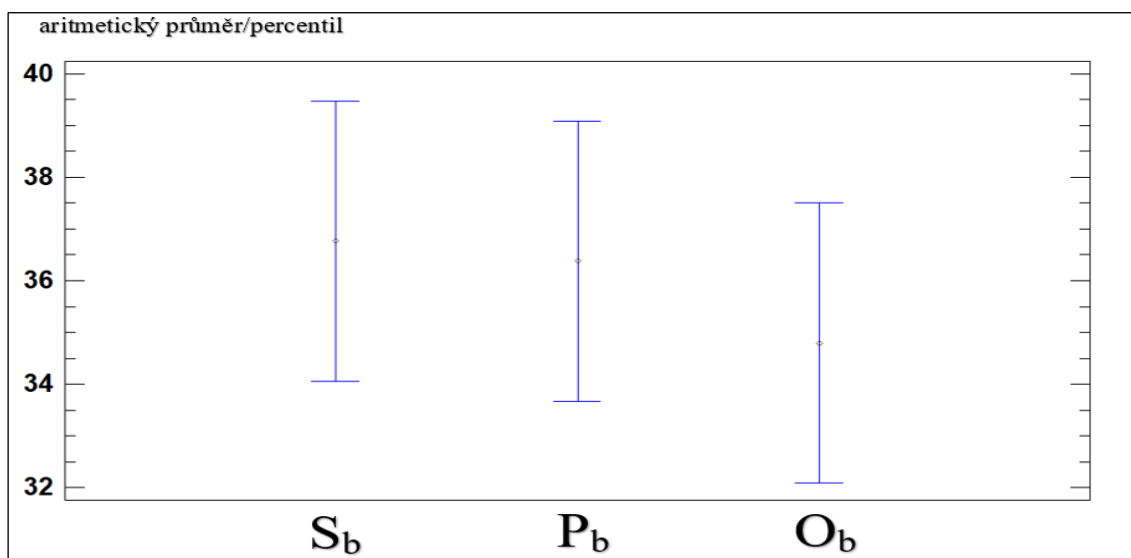
3 VÝSLEDKY ŠETŘENÍ

Pro výzkumné šetření jsme jako stěžejní ukazatel vybrali, percentilové pořadí jednotlivých respondentů z hlediska jejich věku. Samotný percentil je totiž ukazatelem označující procento žáků dané věkové skupiny skórující pod daným výsledkem v tzv. relativním umístění vzhledem k ostatním posuzovaným na stupnici od 0 do 100.

Aritmetické průměry byly vypočítány z percentilu pořadí výsledků jednotlivých žáků čtvrtých tříd základních škol v Testu kognitivních schopností-TKS, kde S_b = aritmetický průměr výsledku percentilů jednotlivých žáků v rámci slovní baterie, P_b = aritmetický průměr výsledku percentilů jednotlivých žáků početní baterie, O_b = aritmetický průměr výsledku percentilů jednotlivých žáků obrázkové baterie. CH = chlapci výzkumného šetření, D = dívky výzkumného šetření. Pro statistické vyhodnocení dat získaných standardizovaným šetřením bylo využito příslušného typu t-testu pro komparaci aritmetických průměrů dvou nezávislých výběrů dat a analýza rozptylu ANOVA, kde F = hodnota pozorovaného kritéria, P = hodnota pozorované hladiny významnosti.

Výsledky u žáků čtvrtých tříd základních škol nám v závislosti na percentilu měření ukázaly dvě základní hodnoty. F hodnota byla 0,29 a P hodnota 0,752, tedy větší než 0,05. Mezi komparovanými soubory jsou proto sledované rozptyly shodné. Demonstraci celé situace prezentuje i intervalový graf 1, kdy $S_b = 36,766$, $P_b = 36,383$, $O_b = 34,800$, Total = 35,983.

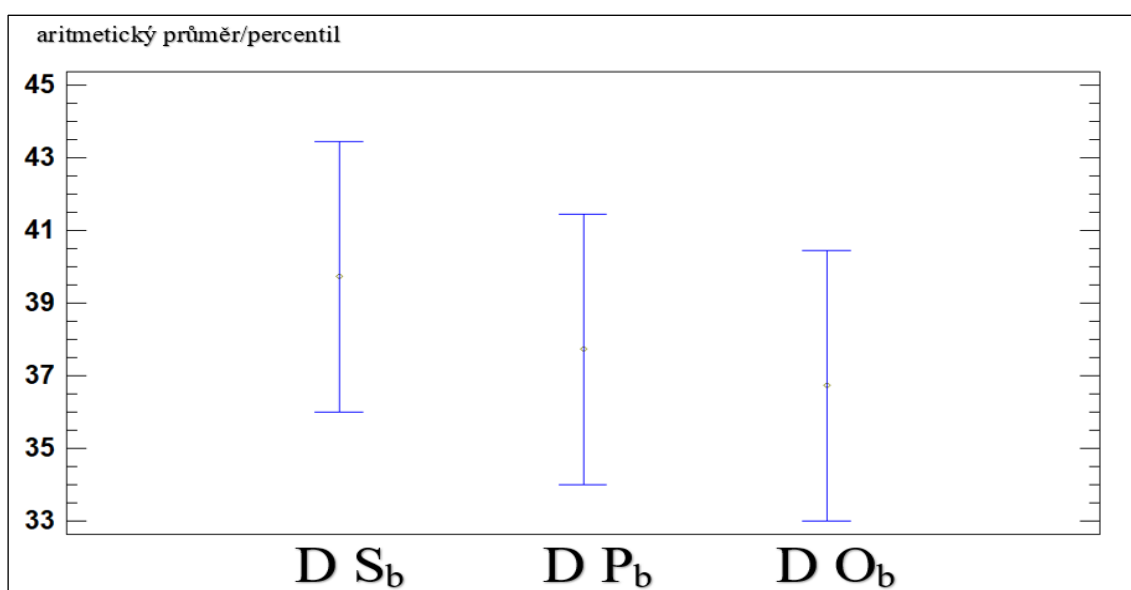
Obr. 1: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích u žáků čtvrtých tříd základních škol (S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

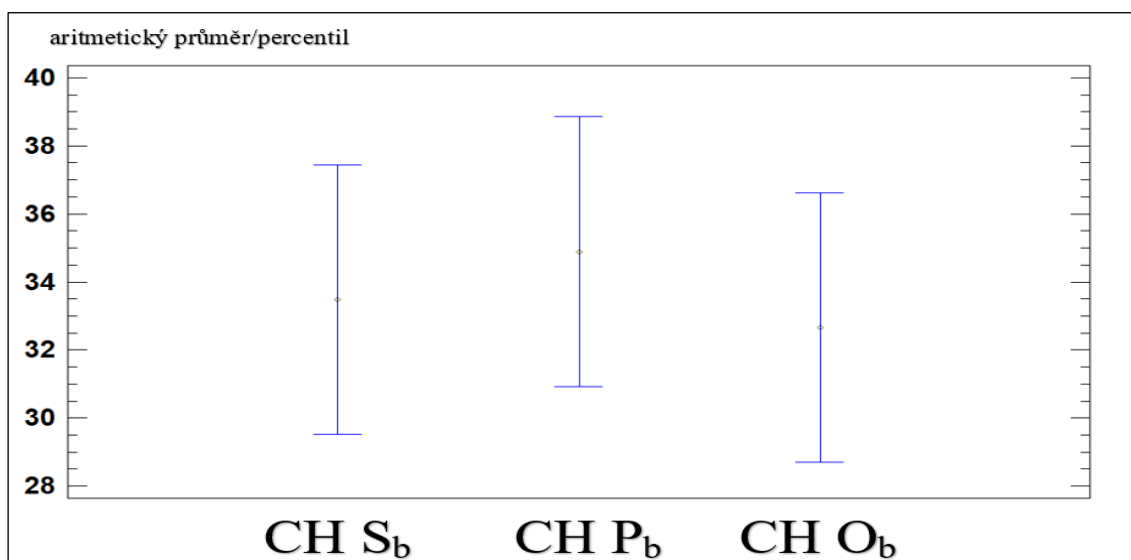
Daný výzkumný soubor byl dále vnitřně diferencován a to z hlediska pohlaví (83 chlapců a 92 dívek).

Výsledky u dívek výzkumného šetření (obr. 2) nám v závislosti na percentilu měření ukázaly dvě základní hodnoty. F hodnota byla 0,33 a P hodnota 0,722, tedy opět větší než 0,05. $D S_b = 39,728$, $D P_b = 37,728$, $D O_b = 36,728$, Total = 38,062. Z hlediska chlapců výzkumného šetření (obr. 3) jsme zjistili, že F hodnota byla 0,16 a P hodnota 0,855. $CH S_b = 33,482$, $D P_b = 34,892$, $D O_b = 32,663$, Total = 33,679. Nebyly proto zjištěny žádné signifikantní rozdíly měření v testových bateriích u jednotlivých respondentů výzkumného šetření.

Obr. 2: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích u žáků čtvrtých tříd základních škol/deskripce dívky výzkumného šetření (D = dívky, S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

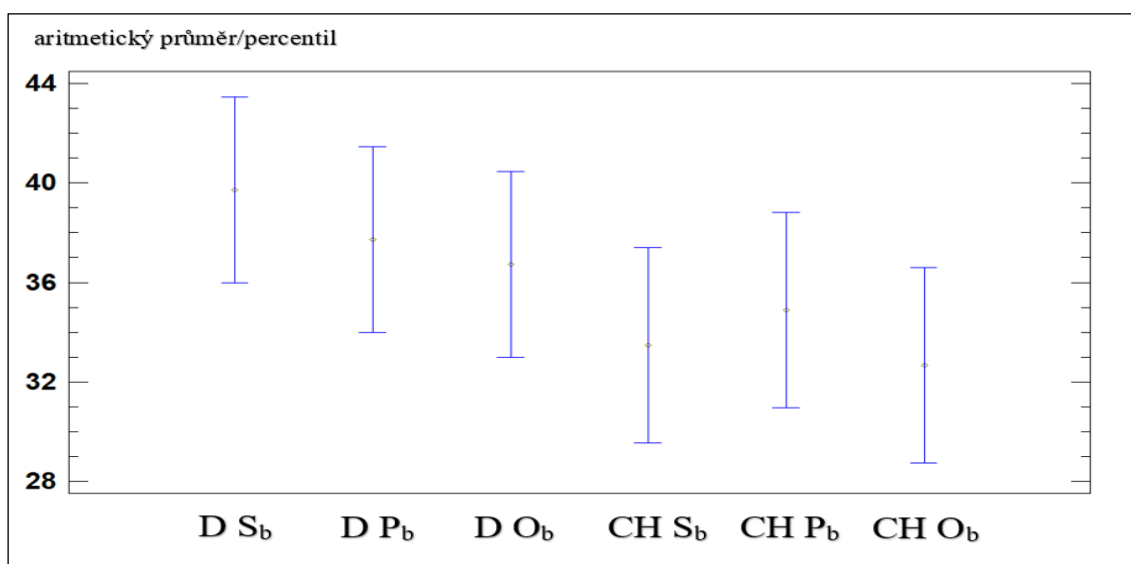

Obr. 3: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích u žáků čtvrtých tříd základních škol/deskripce chlapci výzkumného šetření (CH = chlapci, S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

Při celkové komparaci mezi dívkami a chlapci výzkumného šetření (obr. 4) jsme pomocí analýzy rozptylu ANOVA zjistili v závislosti na percentilu měření hodnotu $F_{0,95}$ a $P_{0,448}$. Mezi komparovanými soubory jsou proto sledované rozptyly shodné. Demonstraci celé situace prezentuje i intervalový graf 1, kdy $D_{S_b} = 39,728$, $D_{P_b} = 37,728$, $D_{O_b} = 36,728$, $CH_{S_b} = 33,482$, $D_{P_b} = 34,892$, $D_{O_b} = 32,663$.

Obr. 4: Intervalový graf výsledků v závislosti na percentilu měření v jednotlivých testových bateriích u žáků čtvrtých tříd základních škol/deskripce chlapci výzkumného šetření (D = dívky, CH = chlapci, S_b = slovní baterie, P_b = početní baterie, O_b = obrázková baterie)

Výsledky nás v tomto ohledu nepřekvapují. Naše školství prošlo v posledních letech řadou reforem. Skutečností je, že školství jako celek se proměňuje, mění se jeho postavení a vliv ve společnosti, mění se žáci, vyučovací metody i postavení jednotlivých předmětů ve vzdělávací soustavě. Řada signálů, mezi něž patří i výsledky českých žáků v

mezinárodních srovnávaních TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) a PISA (Programme for International Student Assessment), dostatečně výrazně naznačují, že dosavadní vývoj si však vyžaduje zásadnější korekce. Výsledky mezinárodních výzkumů totiž ukazují stagnaci či dokonce zhoršení českých žáků především v matematice. Domníváme se, že rozvoj matematické gramotnosti je však úzce propojen a děje se v součinnosti s čtenářskou gramotností. V tomto zjištění dle našeho názoru úzce koreluje fakt, že rozvoj kognitivních schopností se děje na základně slovního a početního základu jedince. Výsledky našeho výzkumu však poukazují na postupné snižování v rámci jednotlivých testových baterií.

4 ZÁVĚR

Kognitivní rozvoj je velmi důležitou oblastí lidské psychiky, kterou je třeba u dětí intenzivně rozvíjet. Prostřednictvím kognitivních funkcí poznáváme a vnímáme svět kolem sebe, reagujeme, jednáme a zvládáme různé úkoly. Poznávací schopnosti nám dávají možnost zapamatování, učení a přizpůsobování se okolnímu světu. Zahrnují paměť, pozornost, myšlení, vnímání a představy. Netýkají se však jen osvojování si hotových poznatků. Úzce souvisí se sociálním učením, schopností adaptovat se, naučit se přemýšlet a řešit problémy. Dětem by proto mělo být vytvořeno podnětné rozvíjející se prostředí pro rozvinutí schopnosti myslet, přizpůsobovat se měnícím se podmínkám a schopnosti řešit nové situace a problémy. Většina učitelů si přeje modifikovat vyučovací postupy i materiály tak, aby měl každý žák vysokou pravděpodobnost úspěchu v učení a postupně dosahoval cílů vyučování. Pokud chce učitel dosáhnout tohoto cíle, potřebuje mít o žákovi mnoho údajů, jako je například všeobecná úroveň kognitivního vývoje. Žák, který totiž dosáhne například vysoké úrovně uvažování při práci se symboly, především slovními a číselnými, je celkově schopnější pracovat se složitým a obtížným materiálem, než typický žák jeho věku. Tento žák chápe rychleji vztahy a pohotověji vytváří zobecnění. Naproti tomu žák s vysokou úrovní slovního chápání může využívat své dobře rozvinuté dovednosti k tomu, aby si pomohl při osvojování nových poznatků a pohotově uplatnil dříve získané znalosti při řešení nových problémů. Žáci s tímto typem vysokého skóru potřebují vyučovací materiál, který působí jako adekvátní výzva. Na opačné straně žák, který má slabě rozvinuté chápání ve všech třech oblastech, má více těžkostí při zvládání úloh určených pro jeho věkovou skupinu. Nechápe lehce vztahy, ani není schopen pohotově vytvářet potřebná zevšeobecnění. Pro takové dítě musí být vyučovací materiál rozdělený na menší, jednodušší části a musí se mu zajistit dostatek času, aby se mohl materiál naučit. Skóry všech tří baterií TKS avšak umožňují posoudit aktuální úroveň rozvoje chápání a schopnost uvažování se slovními, číselnými nebo obrázkovými symboly. Struktura skóru následně odhaluje silné a slabé stránky práce s těmito třemi rozdílnými druhy symbolů (Thorndike a kol., 1998).

Použitá literatura

1. CAKIRPALOGLU, P. *Úvod do psychologie osobnosti*. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-4033-1.
2. KLUCKÁ, J., VOLFOVÁ, P. *Kognitivní trénink v praxi*. Praha: Grada, 2016. ISBN 978-80-247-5580-9.
3. KOLÁŘ, Z., VALIŠOVÁ, A. *Analýza vyučování*. Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-2857-5.
4. STERNBERG, R. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-376-5.
5. THORNDIKE, R. I., HAGEN, E., VONKOMER, J., JÍLEK, J. *Test kognitivních schopností-TKS*. Brno: Psychodiagnostika, 1998.
6. THOROVÁ, K. *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0714-6.

7. TRPIŠOVSKÁ, D. *Vývojová psychologie pro studenty učitelství*. Ústí nad Labem: UJEP v Ústí nad Labem, 1998. ISBN 80-7044-207-7.
8. VÁGNEROVÁ, M. *Kognitivní a sociální psychologie žáka základní školy*. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0181-8.
9. VÁGNEROVÁ, M. *Základy psychologie*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0841-3.
10. VALENTA, M., MICHALÍK, J., LEČBYCH, M. *Mentální postižení*. Praha: Grada, 2018. ISBN 978-80-271-0378-2.

Kontaktní údaje

PaedDr. Ing. Jan Tirpák
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta
Hořeni 13, 400 96 Ústí nad Labem
Tel.: +420 723 021 946
E-mail: JanTirpak@seznam.cz

Mgr. Jan Kresta, Ph.D.
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta
České mládeže 8, 400 01 Ústí nad Labem
E-mail: Jan.Kresta@ujep.cz

prof. PhDr. Jiří Škoda, Ph.D.
Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta
České mládeže 8, 400 01 Ústí nad Labem
E-mail: jiri.skoda@ujep.cz

MEME A JEHO VYUŽITIE PRI JAZYKOVEJ VÝUČBE

MEME AND ITS APPLICATION IN THE LANGUAGE EDUCATION

Mária Stanková

Abstrakt

Predkladaná štúdia sa sústreďujú na fenomén meme a možnosti jeho využitia pri vyučovaní jazyka. Meme predstavuje súčasť života množstva mladých ľudí, ktorým nemusí vždy slúžiť len na pobavenie. Práve z tejto skutočnosti budeme vychádzať. Naším cieľom je poukázať i na informačnú, prípadne svetonázorovú funkciu meme. Po tom, čo meme definujeme a naznačíme jeho základné vlastnosti, pokúsime sa načrtnúť jeho využitie v rámci edukačného procesu – meme vnímame ako možnosť zapojiť do výučby IKT i ako šancu zvýšiť záujem študentov o konkrétne témy. Meme i vďaka svojej kontextovosti a intertextovosti predstavuje jedinečný mnohovýznamový semiotický konštrukt, pomocou ktorého môžu pedagógovia študentom predstaviť rôzne jazykové oblasti.

Kľúčová slova: *meme, žurnalistika, sémiotika, sociálne siete, internet, jazyková výučba*

Abstract

The presented study focuses on the phenomenon of the meme and the possibilities of its application in teaching language, especially stylistically oriented issues. Memes are part of the lives of many young people, who don't just have to have fun. It is from this fact that we will proceed. Our goal is to point out the information or worldview function of the meme. After defining the meme and outlining its basic features, we will try to outline its use in the educational process - we perceive the meme as an opportunity to engage ICT in teaching, and thus the chance to increase students' interest in the topics. Thanks to its contextuality and intertextuality, the meme represents a unique multi-meaning semiotic construct, with the help of which it can introduce teachers to students in several different language areas.

Key words: *meme, journalism, semiotics, social media, internet, language education*

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Niet pochybností, že vysoké percento ľudí v súčasnosti trávi značnú časť svojich dní online, z toho najmä na sociálnych sieťach. Jednak si to každý z nás uvedomuje, na druhej strane dokazujú to mnohé výskumy. Napríklad podľa prieskumu agentúry FameMass, zameranej na sociálnu sieť Instagram, ľudia v roku 2019 strávili na sociálnych sieťach denne takmer 2,5 hodiny¹, teda o hodinu viac ako rok predtým. Zároveň treba uviesť i to, že 60% respondentov uviedlo, že sú pripojení non stop². V rámci takejto situácie je zrejmé, že bytie online čoraz viac ovplyvňuje rôzne aspekty ľudského života.

¹ „Roughly 45% of the world's population use social media, with an average of 2 hours and 23 minutes spent per day on social media.“ (ENNIS-O'CONNOR, M. How Much Time Do People Spend on Social Media in 2019? [Infographic]. *medium.com* [online] 2019 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://medium.com/@JBBC/how-much-time-do-people-spend-on-social-media-in-2019-infographic-cc02c63bede8>.)

² Tamže.

1.1 Život online a jazyk

Ak sme na viacerých miestach konštatovali, že jazyk médií sa mení najmä vplyvom internetu a sociálnych sietí³, treba si uvedomiť, že sociálne siete značne ovplyvňujú jazyk online médií – či už seriózných, bulvárnych alebo i dezinformačných – a hranica medzi nimi sa čoraz viac stiera. Nielen z jazykového hľadiska. Napríklad v slovenskom spoločenskom kontexte prieskumy naznačujú, že množstvo ľudí využíva sociálne siete namiesto spravodajských médií⁴. To je jeden aspekt. Iný uhol pohľadu sa opiera o vecnosť komunikácie. Tá ustupuje emotívnosti. Podľa Anny Sámellovej platí, že sociálne médiá „vytvorili pre človeka aktívnejšiu agendu – seba-publikáciu a spolu s ňou aj kognitívny dopyt po získaní schopnosti vytvárať a nahrávať vlastný obsah (texty, zvuky, obrázky, videá). Neprehľadné transverzálne online publikovanie pôvodného obsahu (vlastného i cudzieho), mierne upraveného obsahu, alebo závažne skresleného (dokonca nepravdivého či vymysleného) obsahu mediálnymi laikmi pre seba-informovanie a seba-zábavu vyústilo do stavu, keď požiadavka na pravdivosť prestala byť kritériom mediálneho obsahu. Zdá sa, že podstatnejším kritériom pre „správny“ obsah, ktorý obyčajní ľudia očakávajú a následne zdieľajú, je v online svete sociálnych médií potvrdenie názorovej a hodnotovej rovnakosti prostredníctvom tlačidla súhlasu a spokojnosti – „lajk“, alebo odmietnutie názorovej a hodnotovej inakosti prostredníctvom tlačidla nenávisťi – „hejt“.⁵ Komunikácia na sociálnych sieťach teda inklinuje ku komunikácii emotívnej, nie argumentačnej. To sa prejavuje jednak na jazyku textov v rámci nich, ktoré následne ovplyvňujú vyjadrovanie ich používateľov i v offline svete.

Treba teda pomaly ale isto akceptovať fakt, že sociálne siete majú množstvo špecifik, vďaka ktorým sa mohli stať súčasťou života väčšiny populácie a následnej začali jej život ovplyvňovať. Jedno zo špecifik, ktoré sa viaže k sociálnym sieťam a online komunikácii, je i fenomén meme. Tento novodobý žáner môže slúžiť i k informovaniu verejnosti o nových udalostiach, nielen ako zdroj zábavy.

V tomto príspevku sa zameriam na meme a jeho možné využitie vo vyučovaní jazyka, konkrétne slovenského jazyka. Príspevok sa pokúsi snažiť definovať a charakterizovať meme ako žáner na pomedzí žurnalistiky a sociálnych sietí, naznačiť význam využívania IKT vo výučbe a konkrétne uviesť metódy, ako možnosť pri výučbe lingvisticky orientovaných predmetov meme.

Domnievam sa totiž, že v roku 2020 by už pedagógovia mali prestať bojovať proti smartfónom a tabletom študentov, a naopak, snažiť sa ich integrovať do pedagogického procesu. Inak sa priepasť medzi študentom a pedagógom bude neustále zväčšovať, a kým prvý menovaný sa bude čoraz viac skrývať v online svete, väčšina z pedagógov bude tvrdohlavo ľpieť na svojich offline metódach. Tak sa bude priepasť medzi nimi čoraz viac prehĺbovať.

³ STANKOVÁ, M. Jazyk literárnej kritiky v 21. storočí. In *MMK 2019*. Hradec Králové : Magnanimitas akademické sdružení, s. 763 – 768. STANKOVÁ, M. Fenomén literárnej kritiky v 21. storočí. In *Fenomén*, 2019, Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, s. 64 – 75. ISBN 978-80-223-4755-6. 3. SÁMELOVÁ, A. – STANKOVÁ, M. Some ideas on facts and no facts within media language. In *EJMAP*, 2018, roč. 6, č. 2, s. 118 – 123.

⁴Napríklad: dpi. Facebook sa zmenil. Ľudia ho používajú ako zdroj informácií. *hnonline* [online] 2014 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://style.hnonline.sk/tech/584138-facebook-sa-zmenil-ludia-ho-pouzivaju-ako-zdroj-informacii>.

⁵ SÁMELOVÁ, A. Online človek ako produkt (d)evolúcie médiami sprostredkovanej komunikácie. In *Megatrendy a médiá: Digital universe*. Trnava : FMK UCM, s. 372 – 373.

2 MEME

Slovo meme pochádza z gréckeho mimézis, ktoré poznáme z teórie literatúry a umenovedných disciplín. Znamená „umelecké napodobenie al. zobrazenie skutočnosti“⁶. Z gramatického hľadiska v slovenčine pri slove meme využívame najmä tvar nesklonného neutra⁷.

Meme je relatívne nový internetový žáner, ktorý sa existuje primárne na sociálnych sieťach, resp. internetových stránkach. Najčastejšie ide o pomerne rýchlo sa šíriaci⁸ obrázok s textovým prvkom, prípadne o video o či pohyblivý obrázok formátu GIF, ktorý sa realizuje v internetovej komunikácii, zväčša na sociálnych sieťach a tematizuje aktuálnu udalosť, nadčasovú či humornú tému. Cieľom meme býva často pobaviť adresáta, no môže to byť i snaha autora informovať, resp. presvedčiť ho v oblasti svetonázoru, politickej orientácie. I preto možno uvažovať o tom, že meme často pracujú s preferovaným čítaním.

Meme býva najčastejšie tvorené kombináciou obrazového prvku (fotografia, kresba, obrázok, komiks, video...) s verbálnym (stručný text). Zdá sa, akoby meme nadväzovalo na tradíciu karikatúry a komiksu, hoci zosmiešňujúci prvok v tomto prípade vyplýva väčšinou práve z kombinácie obrazu a písma, ktoré môžeme vnímať ako rovnocenné. A to najmä preto, lebo osamotene by každý z nich niesol svoj vlastný význam, kým význam meme sa aktualizuje práve ich spojením.

2.1 Funkcie meme

Meme charakterizujú určité vlastnosti, ktoré sa viac či menej dôkladne a explicitne realizujú pri každom z nich. Nebudeme pracovať s tézou, že meme slúži primárne na pobavenie, zatiaľ budeme uvažovať o funkcii meme vo všeobecnosti.

Vzhľadom na informácie uvedené v úvode tohto textu som presvedčená, že meme v súčasnosti neplní len zábavnú funkciu. Niektoré stránky, ktoré fungujú na sociálnych sieťach a prostredníctvom meme glosujú a opisujú napríklad politickú či celkovo spoločenskú funkciu⁹, často o aktuálnej udalosti informujú skôr než niektoré médiá a môžu sa tak stať prvou zdrojom informácií (nielen) pre svojich adresátov (followerov), ktorí sa na základe meme rozhodnú, či budú po udalosti pátrať ďalej na iných (napr. spravodajských) médiách, alebo nie. Meme sa tak často stáva prvotnou informáciou o novej udalosti.

Informačná, prípadne vzdelávacia funkcia meme sa môže realizovať i v rámci meme, ktoré nie sú zamerané na informovanie o politickej či spoločenskej udalosti. Rovnako môžu informovať napríklad o kultúre, vede, alebo môžu pomáhať mladým ľuďom orientovať sa v spoločnosti, utvoriť si svetonázor.

2.2 Vlastnosti meme

Pre meme je typická črta opakovanosti – repetitívnosti, ďalej intertextualita, kontextovosť, príbehovosť a adresnosť. Tieto vlastnosti môžeme do určitej miery identifikovať pri každom meme, spolu tvoria charakteristiku tohto žánru.

Každé meme sa vyznačuje repetitívnosťou – opakovanie je jednou z jeho základných vlastností, prejavuje sa to na úrovni obsahu i formy. Mnohé meme vznikajú z určitej obrazovej šablóny, ktorá sa môže využívať v rôznych kontextoch – či už kultúrnych,

⁶ PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. *Slovník cudzích slov*. [online] 2005 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://slovník.juls.savba.sk/?w=mimezis&c=h91d&d=locutio&d=psken&d=bernolak&d=hssjV&d=noundb&d=sssj&d=obce&d=priezviska&d=orter&d=sss&d=un&d=scs&d=peciar&d=pskcs&d=psp&d=orient&d=kssj4>.

⁷ Naproti tom existuje lexéma „mém“. Porovnaj: BLACKMOREOVÁ, S. *Teorie memů*. Praha : Portál, 1999. 337 s.

⁸ Rýchle online šírenie meme zdôrazňuje definícia cambridgského slovníka: „an idea, image, video, etc. that is spread very quickly on the internet“. In CAMBRIDGE. *Cambridge Dictionary*. . [online] [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/meme>.

⁹ Spomínané Zomri.sk.

jazykových, situačných, ale i tematických. Okrem toho, jedna téma môže mať viacero foriem – čiže sa opakuje obsah a obmieňa sa forma.

Pre meme je typická intertextualita. Primárne súvisí s tým, že meme odkazuje na tému či napríklad osobnosť, ktorú tematizuje – tie bývajú len málokedy explicitne zobrazené – zámer i význam meme sa dosahuje vždy spojením obrazového a textového prvku. Okrem toho intertextualita spočíva i v už spomenutom opakovanom využívaní obrazových základov – tie bývajú často vybrané z iných žánrov – filmov, klipov, videí, titulných strán (novín, časopisov, kníh...), fotografií (napríklad z médií či sociálnych sietí), obalov (CD), obrázkov, malieb, počítačových hier, postov na sociálnych sieťach a pod. Keď obrazovú zložku meme tvorí obrázok z iného žánru, ktorý je známy v inom kontexte, meme je viacvýznamové i práve vďaka intertextualite. Intertextualitu možno vnímať ako základnú vlastnosť meme – ktoré už podľa pôvodu svojho názvu – napodobňuje (inú udalosť). Intertextualita v meme sa prejavuje v súvislosti s ďalšou vlastnosťou, s kontextovosťou. Ako príklad môžu poslúžiť meme, ktorých sémantika sa opiera o ľudovú slovesnosť, ako to dokazuje napríklad Željko Predojević vo svojej štúdii *Mudrolije internetski memi poslovičnoga karaktera na primjeru mrežne stranice Mudrolije sa Twittera*¹⁰.

Kontextovosť znamená, že meme je obsahovo späté nielen s konkrétnou situáciou (môžeme teda hovoriť o situačnosti), ktorú zobrazuje alebo na ňu nadväzuje (vyjadrením názoru, zosmiešnením, upozornením na ňu...), ale i spoločensko-kultúrnym kontextom. Napr. meme, ktoré zobrazujú slovenského ex-premiéra Petra Pellegriniho kosiaceho trávu kosačkou¹¹, nebudú zrozumiteľné tínedžerovi z Ameriky, ktorý jednak nepozná slovenskú politickú scénu, rovnako ani jeho instagramový profil.

Meme sa vyznačujú i tým, že majú črty príbehu. Príbehovosť znamená, že meme na základe spojenia textu a obrazu vytvárajú akýsi simulovaný príbeh, ktorým pôsobia na svojho príjemcu.

Ďalšou vlastnosťou meme je adresnosť. Táto vlastnosť súvisí s najmä už spomínaným preferovaným čítaním – adresát, ktorý sa chce zabaviť, si nájde meme, ktoré ho pobaví, adresát, ktorého zaujíma súčasná spoločenská či politická situácia si rovnako nájde ten typ meme, ktoré naplní jeho potreby. Autor meme je do veľkej miery ovplyvnený médiom (i jeho typom, ale aj druhom stránky, druhu účtu na Facebooku či Instagrame), a od neho očakáva, že jeho potreby naplní. Médium ráta s určitým typom adresáta, ako to ostatne dokazuje i jeho celkové zameranie.

Vizuálny aspekt v zmysle dizajnu je pri mnohých meme akoby druhoradý – záleží od typu média či konkrétneho autora. Kvalita z hľadiska typografie či celkového vizuálneho dojmu nie je základným cieľom autorov meme – adresát sa môže často stretávať s tým, že autori volia biele písmo, kapitálky alebo žltú či čiernu farbu, základný zväčša bezpätkový font a bold. Nekvalita v tomto smere sa prejavuje i úrovňou zručnosti v grafických programoch, ak je treba napríklad nahradiť tvár pôvodnej postavy novou postavou, ktorá je tematizovaná v meme.

2.3 Jazykový aspekt meme

Jazyková stránka meme nepatrí k prednostiam meme, autori často nepracujú s interpunkciou (napr. vyčleňovacou funkciou čiarky, funkciou úvodzoviek...), rovnako ani ostatné aspekty pravopisu či štylistiky nebývajú v popredí záujmu autora. Z tohto hľadiska je pochopiteľné, že meme sa môžu vnímať i ako „zábava pre mladých“, ktorým nezáleží na jazykovej kultúre

¹⁰ PREDOJEVIĆ, Ž. Mudrolije internetski memi poslovičnoga karaktera na primjeru mrežne stranice Mudrolije sa Twittera. In *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 2019, roč. 49, č. 1, s. 152 – 172.

¹¹ zomriofficial. *Cez vikendy sú steny mäksie*. [online] 2020 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://www.instagram.com/p/CAhy7DuAcVB/>.

(rovnako ako autorom). Bez ohľadu na funkciu, respektíve cieľ, ktorý chce autor meme v rámci komunikácie naplniť, možno konštatovať nízku úroveň jazykovej kultúry.

3 JAZYKOVÁ VÝUČBA

Z hľadiska výučby jazyka v 21. storočí treba poznamenať, tak ako pri edukačnom procese celkovo, že stále mnohí z pedagógov nevyužívajú možnosti, ktoré im ponúka IKT – sociálne siete, internet v mobiloch, aplikácie určené na komunikáciu vo forme chatov a podobne.

3.1 Meme a jeho využitie pri jazykovej výučbe

Ak pri vyučovaní jazyka – či už materinského, alebo cudzieho – pedagóg využíva IKT, otvára si jednak cestu k novým možnostiam v zmysle metód, no zároveň zapája študenta do výučby prostredníctvom prostriedkov, ktoré ho zvyčajne od vyučovania odvádzajú (mobil, tablet, notebook...). Z hľadiska jazykového aspektu ponúka meme viaceré možnosti – od jednoduchých „korektorských“ cvičení v zmysle opravovania chýb a nedostatkov v už publikovaných a zverejnených meme, cez rôzne úlohy zamerané na príbeh až po stylistické, či žánrové cvičenia, ktorých zámerom môže byť vytvoriť text v danom žánre na základe konkrétneho meme.

Cvičenia, ktoré som nazvala slovom korektorské, umožňujú študentom overiť si svoje znalosti pravopisu – ich cieľom je nájsť gramatické nedostatky v rámci rôznych typov meme. Môžu si tak v praxi trénovať poznatky z oblasti morfológie, lexikológie, syntaxe. Stylistické cvičenia sa v tomto zmysle prekrývajú s aktivitami typickými pre kreatívne písanie – študent môže na základe meme napísať text v konkrétnom žánri, štýle, pričom pedagóg môže využiť rôzne obmedzenia, ktoré cvičenie akoby skomplikovali – rozsah, druhy slov (lexikologické hľadisko), slovné druhy, typy viet (morfosyntaktické hľadisko) atď.

Študentov môžeme rovnako vyzvať k vytvoreniu vlastného meme – stoja tak pred kreatívnou výzvou, ktorú musia realizovať pomocou svojich smartfónov, tabletov či notebookov. Práve tá pre nich predstavuje nutnosť nájsť vhodný grafický prvok (teoreticky môže ísť o šablónu, prvok z ich obľúbených textov – komiksov, klipov, fotografií) a zároveň vymyslieť vhodný obsah s využitím jazykových prostriedkov spisovným spôsobom. Tematické obmedzenie býva v takomto prípade vítané, lebo študentom zúži záber už pri hľadaní vhodnej formy, a sú tak nútení uvažovať i nad jazykovou zložkou svojho meme.

V prípade niektorých meme, ktoré tematizujú spoločensko-politické udalosti, je možné, a myslím si, že i vítané, prepojiť formálny (jazykový) rozmer cvičenia s tým tematickým (obsahovým), ak napríklad pedagóg vyzve študenta, aby dekodoval zmysel konkrétneho už zverejneného meme – aby odhalil situáciu, na ktorú text odkazuje, zistil okolnosti a pomenoval všetky súvislosti, ktoré sú potrebné pre jeho správnu interpretáciu.

Ďalší aspekt, ktorý sa javí ako efektívny, je využitie postupov semiotickej analýzy¹², vzhľadom na to, že táto metóda predstavuje zameranie na analýzu a interpretáciu jednotlivých znakov a vzťahov medzi nimi. Vzťah medzi obrazovou zložkou a jazykovými znakmi, ktorý nemusí byť vždy afirmatívny, ani jednoducho interpretovateľný, predstavuje výzvu pre študentov, ktorí sa takto jednoducho naučia rozumieť kontextu a súvislosti jednotlivých zložiek, ktoré vzhľadom na syntaktiku, sémantiku i pragmatiku prinášajú v rámci meme čiastkové významy, rozširuje študentom obzory a učí ich pracovať s teóriou semiotiky v praxi. Takýto prístup k meme im uľahčuje porozumenie a zároveň v dobrom slova zmysle komplikuje vnímanie a interpretovanie meme, ktoré patria k ich každodennému spôsobu života.

¹² Napríklad podľa CHANDLER, D. *Semiotics for Beginners*. [online] 2020 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <http://www.visual-memory.co.uk/daniel/Documents/S4B/>.

4 ZÁVER

Ako som naznačila, meme v súčasnosti nemožno apriórne vnímať len ako „kratochvíľu“ mládeže, ktorá „všetok svoj voľný čas trávi online“. Meme pre používateľov sociálnych sietí predstavuje i zdroj informácií, v prípade rôznych satirických stránok či webov môže dokonca prispievať k akejsi osvete v rámci budovania svetonázoru. Ak sa – nielen ako človek – ale najmä ako pedagógovia zamyslíme nad tým aspektom meme a skúsime ich využiť pri vyučovaní niektorých lingvistických aspektov jazyka, môžeme tak pomocou kreativity vzbudiť u študentov záujem.

Použitá literatúra

1. ENNIS-O'CONNOR, M. How Much Time Do People Spend on Social Media in 2019? [Infographic]. *medium.com* [online] 2019 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://medium.com/@JBBC/how-much-time-do-people-spend-on-social-media-in-2019-infographic-cc02c63bede8>
2. STANKOVÁ, M. Jazyk literárnej kritiky v 21. storočí. In MMK 2019. Hradec Králové : Magnanimitas akademické sdružení, s. 763 – 768. ISBN 978-80-87952-31-3.
3. STANKOVÁ, M. Fenomén literárnej kritiky v 21. storočí. In *Fenomén*, 2019, Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, s. 64 – 75. ISBN 978-80-223-4755-6.
4. SÁMELOVÁ, A. – STANKOVÁ, M. Some ideas on facts and no facts within media language. In *EJMAP*, 2018, roč. 6, č. 2, s. 118 – 123. ISSN 1339-4940.
5. dpi. Facebook sa zmenil. Ľudia ho používajú ako zdroj informácií. *hnonline* [online] 2014 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://style.hnonline.sk/tech/584138-facebook-sa-zmenil-ludia-ho-pouzivaju-ako-zdroj-informacii>.
6. SÁMELOVÁ, A. Online človek ako produkt (d)evolúcie médiami sprostredkovanej komunikácie. In *Megatrendy a médiá: Digital universe*. Trnava : FMK UCM, s. 372 – 373.
7. PETRÁČKOVÁ, V. – KRAUS, J. *Slovník cudzích slov*. [online] 2005 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://slovník.juls.savba.sk/?w=mimezis&c=h91d&d=locutio&d=psken&d=ber nolak&d=hssjV&d=noun db&d=sss j&d=obce&d=priezviska&d=orter&d=sss&d=un&d=scs&d=peciar&d=pskcs&d=psp&d=orient&d=kssj4>.
8. BLACKMOREOVÁ, S. *Teorie memů*. Praha : Portál, 1999. 337 s. ISBN 80-7178-394-3.
9. CAMBRIDGE. *Cambridge Dictionary*. [online] [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/meme>.
10. PREDOJEVIĆ, Ž. Mudrolije internetski memi poslovičnoga karaktera na primjeru mrežne stranice Mudrolije sa Twittera. In *Etnološka tribina : Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 2019, roč. 49, č. 1, s. 152 – 172. ISSN 0351-1944.
11. zomriofficial. *Cez vikendy sú steny mäkšie*. [online] 2020 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <https://www.instagram.com/p/CAhy7DuAcVB/>.
12. CHANDLER, D. *Semiotics for Beginners*. [online] 2020 [cit. 14.06.2020]. Dostupné z <http://www.visual-memory.co.uk/daniel/Documents/S4B/>.

Kontaktní údaje

Mgr. Mária Stanková, PhD.

Katedra žurnalistiky

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Štúrova 9, 811 02

Tel: +421 2 9013 2422, email: maria.stankova@uniba.sk

HODNOTENIE NÁROČNOSTI ABSOLVOVANIA KLINICKEJ PRAXE ŠTUDENTOV OŠETROVATEĽSTVA VO VZŤAHU K DETSKÉMU PACIENTOVI

EVALUATION OF THE DIFFICULTY OF COMPLETING THE CLINICAL PRACTICE OF NURSING STUDENTS IN RELATION TO A CHILD PATIENT

*Jana Cinová, Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Ľubica Derňarová Andrea
Obročníková, Zuzana Novotná, Ľubomíra Lizáková*

Abstrakt

Vysokoškolskí študenti odboru ošetrovateľstvo poskytujú počas klinickej praxe ošetrovateľskú starostlivosť aj detským pacientom a sú významnou súčasťou zdravotníckeho tímu. Autorky v príspevku uvádzajú do pozornosti výsledky prieskumu zameraného na hodnotenie náročnosti absolvovania klinickej praxe študentami ošetrovateľstva vo vzťahu k detskému pacientovi. Na základe výsledkov prieskumu konštatujú, že pre študentov ošetrovateľstva je uspokojovanie potrieb dieťaťa náročné po stránke psychickej, ako aj fyzickej.

***Kľúčové slová:** pediatrické ošetrovateľstvo, detský pacient, potreby, klinická študentská prax, záťaž.*

Abstract

The university students in nursing provide nursing care to pediatric patients during the clinical practice and they are an important positions of the nursing team. The authors point to on the results of a survey focused on the aimed at evaluating the difficulty of completing clinical practice by nursing students in relation to the pediatric patient. Based on the results of the survey, they state that satisfying the needs of the child is mentally as well as physically demanding for nursing students.

***Keywords:** pediatric nursing, pediatric patient, needs, clinical student nursing practice, burden.*

ÚVOD

Absolvovanie klinickej praxe je súčasťou odbornej prípravy vysokoškolských študentov odboru ošetrovateľstva na ich budúce povolanie. Je dôležité poukázať na fakt, že detský pacient je v mnohých oblastiach špecifický, preto aj poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti má svoje významné špecifiká. Z tohto dôvodu je pre študentov mnohokrát jej poskytovanie náročne fyzicky, ako aj psychicky. Je dôležité uvedomiť si, že detský pacient si vyžaduje individuálny, organizovaný, systematický a citlivý prístup k liečbe, ošetrovaniu a k uspokojovaniu bio-psycho a sociálnych potrieb. Je potrebné, aby si vysokoškolskí študenti už počas absolvovania študentskej klinickej praxe uvedomili, že ošetrovateľské intervencie u detských pacientov je nutné realizovať podľa štandardov s rešpektovaním špecifik detského veku, aktuálnych potrieb dieťaťa, jeho vývinového štádia a s uplatňovaním špecifik a zásad efektívnej verbálnej a neverbálnej komunikácie. Zároveň pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu je nutné rešpektovať jeho práva súvisiace s hospitalizáciou, ako aj byť vnímavý a citlivý pre riešenie etických problémov, do ktorých mnohokrát vstupuje aj samotný

vysokoškolský študent odboru ošetrovateľstvo. Poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu sa stáva pre študenta počas klinickej praxe o to náročnejšie, nakoľko do starostlivosti o dieťa vstupuje aj jeho zákonný zástupca, rodič. Z tohto dôvodu významná úloha vyplýva aj pre vzdelávacie inštitúcie, ako aj zdravotnícke zariadenia, ktoré sa podieľajú nie len na vysoko kvalitnej teoretickej príprave študentov, ale reflektujú aj potreby zvyšovania úrovne ich praktickej prípravy.

1 VÝZNAMNÉ PILIÉRE OŠETROVATEĽSTVA V PEDIATRII

V pediatrii sa poskytuje ošetrovateľská starostlivosť zameraná na detského pacienta, čo znamená, že sa mu vytvára a prispôsobuje individuálny plán ošetrovateľskej starostlivosti. Orientuje sa na zdravotnícku problematiku zdravého a chorého alebo inak postihnutého dieťaťa v celom rozsahu. Typické a špecifické pre pediatriu je, že v priebehu uvedeného vekového rozmedzia dochádza u dieťaťa k rade veľmi dynamických zmien jednotlivých organových systémov. Pediatrické ošetrovateľstvo predstavuje aplikovaný ošetrovateľský odbor, ktorého cieľovou skupinou je človek od narodenia až do dovŕšenia 19. roku života.

1.1 Detský pacient z pohľadu ošetrovateľstva

Detský pacient patrí k najrešpektovanejšiemu typu pacienta, nakoľko dieťa má špecifické postavenie v spoločnosti. Narozdiel od dospelého pacienta predstavuje najzraniteľnejšiu skupinu v ľudskej spoločnosti, preto je potrebné vytvoriť si vzťah medzi zdravotníckym pracovníkom a pacientom. U dieťaťa návšteva zdravotníckeho zariadenia alebo pobyt v ňom vyvoláva strach, nedôveru, úzkosť a plač. Negatívne psychické následky spojené s hospitalizáciou je možné zmierniť správnym prístupom k dieťaťu a jeho rodičom. Sestra pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti musí rešpektovať práva hospitalizovaného dieťaťa, je povinná ich poznať a podporovať ich dodržiavanie bez akéhokoľvek ohľadu. Počas hospitalizácie je nutné zohľadňovať aj špecifiká etických problémov a ich efektívne riešenia. Zároveň je pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu dôležité rešpektovať vývinové štádia či zohľadňovať špecifiká komunikácie. Významné špecifiká v pediatrii predstavujú štandardy ošetrovateľskej starostlivosti a taktiež aj uspokojovanie jednotlivých potrieb detského pacienta. Tiež detský pacient s rôznym zdravotným postihnutím má určité špecifiká pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti, ako aj ťažko choré a umierajúce dieťa. Pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti k detskému pacientovi treba pristupovať, ako k jedinečnej, vyvíjajúcej sa ľudskej bytosti s rešpektovaním každej etapy jeho vývinu, zdravotného stavu a prostredia.

Hospitalizácia dieťaťa sa realizuje iba v nevyhnutných prípadoch. Hospitalizáciou sa dieťa dostáva do nového, menej podnetného prostredia. Je odlúčené od rodiny, od blízkych a tým sa naruša jeho citový vzťah, v ktorom nachádza oporu a citové uspokojenie. Dieťa má menej príležitostí na pohyb, aktivitu, hru a je do určitej miery sociálne izolované. Negatívne na dieťa pôsobí aj stereotypné nemocničné prostredie. Čím dlhšiu dobu je dieťa hospitalizované, tým väčšia je pravdepodobnosť vzniku hospitalizmu, ktorého účinnou prevenciou je výchovné zamestnávanie. V rámci psychologického prístupu v starostlivosti o choré dieťa je nutné vychádzať z charty práv hospitalizovaných detí. Prvý kontakt medzi detským pacientom a zdravotníckym pracovníkom by mal byť pozitívny a navodiť u dieťaťa upokojujúcu atmosféru. Prítomnosť rodiča či inej blízkej osoby je potrebné chápať, ako súčasť liečebného procesu, ktorá má pozitívny vplyv na psychický aj fyzický stav dieťaťa a rodič, preto nemôže byť vnímaný, iba ako návšteva. Detská psychika je zaťažujúca podľa veku dieťaťa a je závislá aj od diagnostických a terapeutických metód vykonávaných deťom. V prípade hospitalizácie dieťaťa je jeho psychika ovplyvnená viacerými faktormi, akými sú odlúčenie od rodiny, od kolektívu, častokrát bolestivé liečebné a diagnostické zákroky, narušenie denného režimu, narušenie režimu spánku alebo podávanie liečiv, ktoré ovplyvňujú psychiku či celkové

správanie dieťaťa. Detský pacient reaguje na hospitalizáciu svojím vlastným osobitným spôsobom. Postupná adaptácia dieťaťa na nemocničné prostredie prebieha v niekoľkých fázach, akými sú protest, zúfalstvo, odpútanie od matky.

1.2 Prehľad potrieb hospitalizovaného dieťaťa

Dieťa, zdravé či choré má väčšinu potrieb spoločných, či už sú to potreby biologické, psychické alebo sociálne. Akékoľvek uspokojovanie potrieb si vyžaduje plánovanie, aby vývoj dieťaťa odpovedal ich maximálnym možnostiam. Problematika potrieb detského pacienta je v centre záujmu ošetrovateľstva. Úlohou poskytovania kvalitnej ošetrovateľskej starostlivosti je uspokojovanie potrieb na takej úrovni, aby vývoj dieťaťa bol maximálne rozvíjaný, hlavne v prvých rokoch života. Ale to predpokladá v prvom rade dôkladné poznanie potrieb dieťaťa. *Biologické potreby* zodpovedajú fyziologickým podmienkam organizmu a ich uspokojenie je nevyhnutné pre život. Uspokojením základných biologických potrieb u dieťaťa sa zaisťuje kontrola životných podmienok. Zároveň citlivo a spoľahlivo odrážajú emocionálne reakcie dieťaťa. Naopak, ich neuspokojenie vedie k diskomfortu, odzrkadľuje sa v psychike dieťaťa, v jeho správaní a prežívaní. Sestra musí efektívne reflektovať potreby dieťaťa a efektívne ich uspokojovať. Medzi základné biologické potreby dieťaťa patria: potreba výživy, potreba príjmu tekutín, potreba vyprázdňovania moču, potreba vyprázdňovania stolice, potreba spánku a odpočinku, potreba aktivity a pohybu. Uspokojovanie potrieb *psychologickej roviny* je spojené s rešpektovaním ľudskej dôstojnosti a jedinečnosti človeka. U detského pacienta sa psychické potreby výrazne tykajú istoty, lásky, bezpečia a závislosti na blízkej osobe. Mechanizmy fungovania psychických potrieb sú zložitejšie, ale fungujú analogicky, ako biologické potreby. Uspokojenie psychologických potrieb prináša pohodu, vedie k rozvoju osobnosti, kým ich frustrácia, predovšetkým z obdobia ranného detstva, môže byť príčinou porúch správania. Uspokojenie základných psychických potrieb umožňuje dieťaťu rozvoj v oblasti intelektu, citov, vôle, chovania, interakcie s okolím, chápanie seba a ostatných. K základným psychickým potrebám patria: potreba rešpektovania ľudskej dôstojnosti, potreba autonómie, potreba bezpečia a istoty, potreba dôvery. *Sociálne potreby* sa prelínajú s psychickými potrebami a majú vplyv na socializáciu dieťaťa. Skupina sociálnych potrieb vyplýva zo statusu dieťaťa, ako spoločenskej bytosti, ktoré žije v istom sociálnom prostredí. V tejto sfére sú prítomné aj problémy nedostatočnej spolupráce s detským pacientom, poruchy v hodnotení seba samého, bezmocnosť, strach a úzkosť, pocity osamelosti, poruchy adaptácie, poruchy verbálnej komunikácie, poruchy plnenia rolí a sociálna izolácia. K základným sociálnym potrebám patria: potreba lásky a bezpečia, potreba sociálneho kontaktu, potreba komunikácie, potreba prijatia dieťaťa, potreba priateľstva, potreba rešpektovania.

2 ANALÝZA PARCIÁLNYCH VÝSLEDKOV PRIESKUMNÝCH ZISTENÍ

2.1 Problém, cieľ, vzorka respondentov a metodológia prieskumu

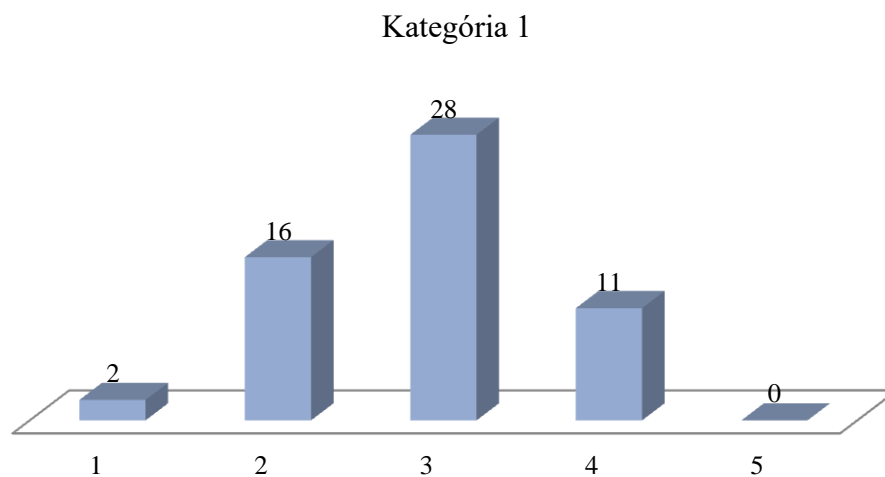
Prieskum problémovo zameraný na hodnotenie záťaže študentov pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi bol realizovaný v mesiaci december – január 2019/2020 na Prešovskej univerzite v Prešove, Fakulte zdravotníckych odborov. *Cieľom prieskumu* bolo zistiť, aký je postoj respondentov k poskytovaniu ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi. Zároveň identifikovať stupeň náročnosti realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní potrieb jednotlivých oblastí u detského pacienta a tiež zistiť najčastejšie sa vyskytujúce bariéry respondentov pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi. Reprezentatívnu vzorku tvorilo v celkovom počte 120 vysokoškolských študentov 2. a 3. ročníka dennej formy odboru ošetrovateľstvo, stupeň bakalár Prešovskej univerzity Fakulty zdravotníckych odborov. Vzorku respondentov sme si rozdelili do dvoch reprezentatívnych kategórií. *Kategóriu 1* tvorili študenti 2. ročníka

bakalárskeho študijného odboru ošetrovateľstvo v počte 57 (47%). *Kategóriu 2* tvorili študenti 3. ročníka bakalárskeho študijného odboru ošetrovateľstvo v počte 63 (53%). Pre získavanie údajov bola použitý neštandardizovaný dotazník, ktorý pozostával z 20 položiek rozličnej typológie. Administrovaných bolo 120 tlačených dotazníkov a ich návratnosť bola 100 %. Výsledky prieskumu sú prezentované v rámci kvantitatívnej analýzy vo forme grafov a tabuliek. Získane údaje vyhodnocujeme početnosťou (n) a percentuálne (%) v celých číslach.

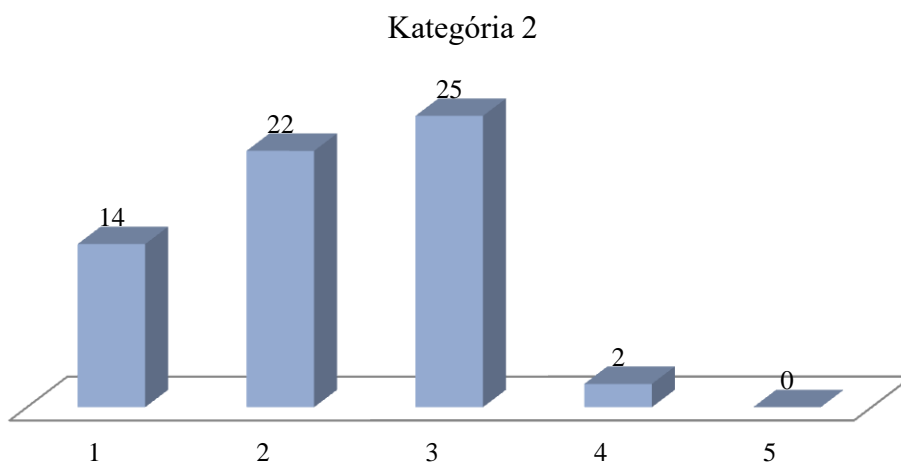
2.2 Kvantitatívna analýza významných prieskumných zistení a diskusia

Tabuľka 1: Postoj respondentov k náročnosti poskytovania ošetrovateľskej starostlivosti deťmi pacientom oproti náročnosti dospelému pacientovi

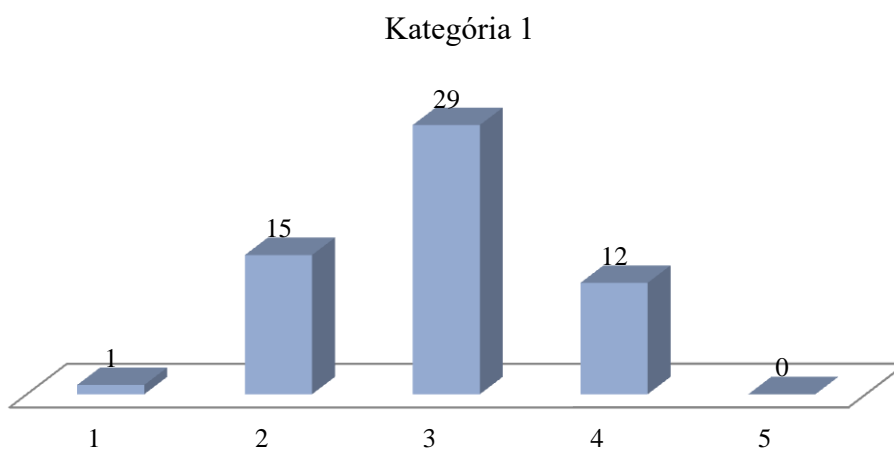
možnosť	kategória 1	kategória 2
	n- početnosť %- percentá	n- početnosť %- percentá
súhlasím	49 (86%)	50 (79%)
nesúhlasím	7 (12%)	13 (21%)
neviem sa vyjadriť	1 (2%)	0 (0%)

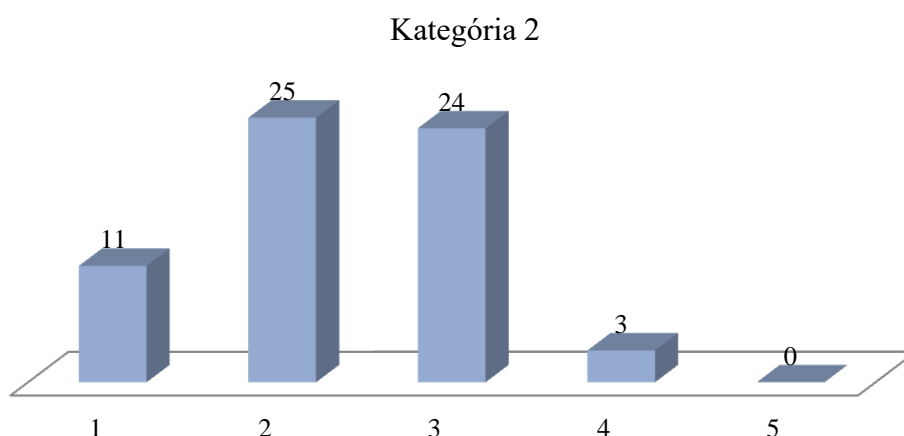
Graf 1: Hodnotenie osobnostnej prípravy respondentov pre poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti deťmi kategórie 1

Graf 2: Hodnotenie osobnostnej prípravy respondentov pre poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu kategórie 2

Graf 3: Hodnotenie odbornej prípravy respondentov pre poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu kategórie 1

Graf 4: Hodnotenie odbornej prípravy respondentov pre poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu kategórie 2

Tabuľka 2: Náročnosť realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní biologických potrieb dieťaťa kategóriou 1

potreby biologickej oblasti	0	1	2	3	4	5
celkový kúpeľ	4	10	18	20	5	0
prebaľovanie	14	13	16	13	1	0
kŕmenie	7	19	16	12	3	0
hygienická starostlivosť	3	11	22	15	6	0
iné	0	0	0	0	0	0

Tabuľka 3: Náročnosť realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní biologických potrieb dieťaťa kategóriou 2

potreby biologickej oblasti	0	1	2	3	4	5
celkový kúpeľ	9	18	9	14	11	2
prebaľovanie	31	18	7	5	1	1
kŕmenie	24	20	10	5	3	1
hygienická starostlivosť	15	14	20	9	3	2
iné	0	0	0	0	0	0

Tabuľka 4: Náročnosť realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní psychosociálnych potrieb dieťaťa kategóriou 1

potreby psycho-sociálnej oblasti	0	1	2	3	4	5
komunikácia so samotným dieťaťom	4	6	11	22	12	2
komunikácia spoločné s dieťaťom a rodinným príslušníkom	0	8	18	18	11	2
neverbálna komunikácia	3	10	25	11	6	2
výchovné zamestnávanie	1	8	15	23	9	1

Tabuľka 5: Náročnosť realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní psychosociálnych potrieb dieťaťa kategóriou 2

potreby psycho-sociálnej oblasti	0	1	2	3	4	5
komunikácia so samotným dieťaťom	12	10	13	14	11	3
komunikácia spoločné s dieťaťom a rodinným príslušníkom	7	13	12	19	10	2
neverbálna komunikácia	13	12	13	13	9	3
výchovné zamestnávanie	7	12	14	17	10	3

Tabuľka 6: Najčastejšie emócie a prejavy respondentov pri uspokojovaní potrieb dieťaťa

možnosti	kategória 1	kategória 2
	n- početnosť %- percentá	n- početnosť %- percentá
strach, obava	36 (16%)	26 (11%)
hnev	3 (1%)	1 (1%)
dobry pocit	25 (11%)	37 (15%)
zodpovednosť	46 (21%)	52 (21%)
úzkosť	6 (3%)	3 (1%)
smútok	7 (3%)	4 (2%)
rešpekt	37 (16%)	36 (15%)
spravodlivosť	8 (4%)	16 (6%)
rešpektovanie špecifik etnika	26 (12%)	24 (10%)

svedomitosť	29 (13%)	45 (18%)
iné	0 (0%)	0 (0%)

Tabuľka 7: Prekážky vnímané respondentami zo strany organizácie pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu

možnosť	kategória 1	kategória 2
	n- početnosť %- percentá	n- početnosť %- percentá
nedostatočné materiálno-technické vybavenie pracoviska	43 (45%)	40 (40%)
nedostatok personálu na oddelení	16 (17%)	23 (23%)
problematická vzájomná spolupráca	27 (28%)	27 (27%)
nedostatočné vedenie/organizácia oddelenia	10 (10%)	10 (10%)
iné	0 (0%)	0 (0%)

Tabuľka 8: Prekážky vnímané respondentami zo strany zdravotníckych pracovníkov pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu

možnosť	kategória 1	kategória 2
	n- početnosť %- percentá	n- početnosť %- percentá
ignorácia študentov	35 (26%)	31 (19%)
nespolupráca so študentmi	30 (22%)	32 (20%)
zla komunikácia	21 (16%)	29 (18%)
podceňovanie študentov	28 (21%)	38 (24%)
nezáujem o študentov	20 (15%)	30 (19%)
iné	0 (0%)	0 (0%)

Tabuľka 9: Prekážky vnímané respondentami zo strany pedagógov pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu

možnosť	kategória 1	kategória 2
	n- početnosť %- percentá	n- početnosť %- percentá
neobjektívne hodnotenie	32 (46%)	35 (42%)
neprimeraný prístup	13 (18%)	13 (15%)
vzájomné nepochopenie	18 (26%)	29 (35%)
nezáujem o študentov	7 (10%)	7 (8%)
iné	0 (0%)	0 (0%)

3 DISKUSIA

Poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti dieťaťu je významnou súčasťou prípravy študentov ošetrovateľstva na ich budúce povolanie sestry. Na základe výsledkov kvantitatívnej analýzy prieskumu konštatujeme pozitívny fakt, že študenti si s plnou zodpovednosťou uvedomujú špecifiká súvisiace s poskytovaním ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi a tiež ju považujú za náročnejšiu v rámci poskytovania oproti dospelému pacientovi. Tiež si uvedomujú dôležitosť odbornej, ako aj osobnostnej prípravy pre absolvovanie klinických cvičení počas štúdia, aj keď nami zistené výsledky prieskumu tomu nekorešpondujú. Zároveň

sme zistili, že respondenti oboch kategórií hodnotia náročnosť realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní biologických potrieb za menej náročne oprotináročnosti realizácie ošetrovateľských intervencií pri uspokojovaní potrieb v rovine psycho- sociálnej. Tiež uvádzame, že strach, obavy, zodpovednosť, rešpekt, dobrý pocit, svedomitosť dominujú v rámci prejavov emócií a charakterových vlastností u respondentov pri uspokojovaní potrieb dieťaťa. Na základe výsledkov prieskumu konštatujeme, že zo strany organizácie vnímajú najväčšie prekážky respondenti v rámci nedostatočného materiálne - technického vybavenia, zo strany zdravotníkov je to bariéra v podobe ignorácie študentov resp. neadekvátna spolupráca, ako s členmi ošetrovateľského tímu a zo strany pedagógov vnímajú respondenti za najdominantnejšiu prekážku neobjektívne hodnotenie. Cinová a kol. (2020) uvádzajú, že je veľmi dôležité reflektovať potreby študentov počas absolvovania ich klinickej praxe na pediatrických úsekoch. Na základe výsledkov prieskumu realizovaného v roku 2018-2019 tiež konštatujú, že absolvovanie klinickej praxe je pre študenta v odbore ošetrovateľstvo veľmi náročné, tak po stránke fyzickej a psychickej, čo potvrdzujú aj naše prieskumné zistenia. Zároveň uvádzajú, že študent je tiež konfrontovaný riešením rôznych etických problémov či dilem, čomu je potrebné venovať patričnú pozornosť, tak zo strany vyučujúcich, ako aj členov zdravotníckeho tímu. Zdôrazňujú tiež, že je potrebné, aby študent efektívne ovládal aj komunikačné zručnosti. Na základe výsledkov prieskumu sme vypracovali návrhy odporúča pre prax.

4 ODPORÚČANIA PRE PRAX

Na základe analýzy výsledkov prieskumu navrhujeme odporúčania pre prax určené pre:

- *výchovno - vzdelávacie inštitúcie*: byť zo strany vyučujúcich na klinických cvičeniach vnímavejší pre potreby študentov v rámci absolvovania klinickej praxe na pediatrických úsekoch, zvyšovať požiadavky vyučujúcich voči študentom v zameraní sa na teoretické vedomosti, praktické zručnosti, komunikačné zručnosti, riešiť, aktívne diskutovať so študentmi o významných etických a ošetrovateľských problémoch klinickej praxe aj prostredníctvom tvorby kazuistík;
- *vysokoškolských študentov odboru ošetrovateľstvo*: zodpovedne pristupovať k príprave na absolvovanie klinickej praxe; zvyšovať záujem o okruh teoretických vedomostí a praktických zručností samoštúdiom aj v rámci pediatickej problematiky; byť aktívny, flexibilný počas absolvovania klinickej praxe; neustále zdokonaľovať komunikačné zručnosti; zúčastňovať sa vedeckých konferencií a seminárov so zameraním sa na detského pacienta už počas štúdia; rešpektovať špecifiká pri poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi;
- *zdravotnícke zariadenia a členov zdravotníckeho tímu*: rešpektovať a vnímať študentov, ako rovnocenných členov zdravotníckeho tímu; podporovať zdravotníckych pracovníkov k vzájomnej spolupráci so študentmi vykonávajúcimi klinickú prax na danom oddelení; podporovať zdravotnícky tím k potrebe efektívnej verbálnej a neverbálnej komunikácie so študentmi; nepretržite zapájať študentov k poskytovaniu ošetrovateľských intervencií v rámci ich kompetencií; podporovať zdravotnícky tím k adekvátnemu správaniu sa a prístupu k študentom.

5 ZÁVER

Aj napriek tomu, že poskytovanie ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi je vždy náročné, sestry, ako aj ďalší členovia zdravotníckeho tímu, nevynímajúc študentov lekárskeho a nelekárskych študijných programov by si mali v plnej zodpovednosti uvedomovať špecifiká súvisiace s poskytovaním zdravotnej starostlivosti detskému pacientovi. Študenti v súčasnosti majú už počas štúdia možnosť zúčastňovať sa odborných konferencií, majú prístup k relevantným internetovým zdrojom zameraným na problematiku detského pacienta. Tieto

vedomosti by mali byť schopní pod odborným vedením pretransformovať do klinickej praxe už počas štúdia. Študenti nelekárskych študijných odborov, ktorý sa štúdiom pripravujú na svoje budúce povolanie musia k poskytovaniu ošetrovateľskej starostlivosti detskému pacientovi pristupovať zodpovedne, s láskou a záujmom, pretože ich budúce povolanie je pre spoločnosť a ľudskú existenciu veľmi potrebné a dôležité.

Použitá literatúra

1. BALUCHOVÁ, D. 2017. *Dieta v nemocnici*[online] [cit. 2019-12-07]. Dostupné na internete: <https://mamaaja.sk/clanky/dieta/dieta-v-nemocnici>.
2. CINOVÁ, J., ONDRIOVÁ, I. 2012. *Hodnotenie paliatívnej starostlivosti*. Vyd.: Košice. 128 s. ISBN 978-80-971061-0-2.
3. CINOVÁ, J. a kol. 2020. Absolvovanie ošetrovateľskej praxe študentov verzus detský pacient. In: *Pediatrica*. Roč.15, č.1, s.42-55. ISSN 1336-863X.
4. FARKAŠOVÁ IANNACCONE, S. a kol. 2016. *Etické aspekty komunikácie v medicíne*. Vyd.: UPJŠ v Košiciach, Lekárska fakulta. 67 s. ISBN 978-80-8152-437-0.
5. HUDÁKOVÁ, Z., KOKORUĐOVÁ J. 2008. Špecifiká komunikácie s dieťaťom. In: *Revue ošetrovateľstva, sociálnej práce a laboratórnych metodik*. Roč.14, č.1, s.10-12. ISSN 1335-5090.
6. KILÍKOVÁ, M., CINOVÁ, J. 2008. Paliatívna ošetrovateľská starostlivosť ako metóda uspokojovania potrieb v onkologickom ošetrovateľstve. In: *Abstrakty z konferencie sestier, XII. Košické chemoterapeutické dni, IV. Konferencia sestier pracujúcich v onkológii*. 2008, Košice, s. 4.
7. KLÍMA, J. a kol. 2016. *Pediatric pro nelékařské zdravotnické odbory*. Praha: Grada. 328 s. ISBN 978-80-247-5014-9.
8. KOVÁCS, L. a kol. 2014. *Pediatrica*. Vyd.: Arete,s.r.o. 412 s. ISBN 978-80-970624-2-2.
9. MATĚJČEK, Z. 2001. *Psychologie nemocných a zdravotně postižených dětí*. Vyd.: H&H. 151 s. ISBN 80-86022-92-7.
10. ONDRIOVÁ, I. a kol. 2015. *Vybrané kapitoly zo zdravotníckej etiky*. 1.vydanie. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove. 190 s. ISBN 978-80-555-1507-6.
11. ONDRIOVÁ, I., SINAIOVÁ, A. 2010. Zmiňňování negativních následků hospitalizace u dětí. In: *Sestra*. Praha: Mladá fronta. Roč. 9, č.7-8, s. 40-42. ISSN 1210-0404.
12. SIKOROVÁ, L. 2011. *Potřeby dítěte v ošetrovateľském procese*. 1. vydanie. Praha: Grada. 208 s. ISBN 978-80-247-7105-2.
13. SLEZÁKOVÁ, L. a kol. 2010. *Ošetrovateľství v pediatrii*. 1. vyd. Praha : Grada Publishing, a.s. 288 s. ISBN 978-80-247-3286-2.

Kontaktné údaje

PhDr. Mgr. Jana Cinová, PhD
PU v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1, 08001 Prešov
Tel: 051/ 7562463
email: jana.cinova@unipo.sk

KOGNITÍVNE ZLYHANIA ODLIEČENÝCH ONKOLOGICKÝCH PACIENTOV

COGNITIVE FAILURES OF CANCER SURVIVORS

Veronika Boleková, Veronika Chlebcová

Abstrakt

Cieľom prezentovaného príspevku bolo skúmať kognitívne zlyhania odliečených onkologických pacientov vo vzťahu k vybraným sociodemografickým a klinickým charakteristikám. Výskumu sa zúčastnilo 182 odliečených onkologických pacientov vo vekovom rozpätí 22 až 85 rokov ($M = 57,12$; $SD = 12,26$). Na meranie kognitívnych chýb a omylov sme použili Dotazník kognitívnych zlyhaní. Odliečení onkologickí pacienti vykazovali pomerne nízke skóre kognitívnych zlyhaní ($Mdn = 32,50$; $IQR = 19$). Ich miera záporne koreluje s vekom a súvisí tiež s pracovnou vyťaženosťou a výskytom neskorých následkov liečby. Pacienti, ktorí v minulosti absolvovali chemoterapiu, vykazovali viac kognitívnych zlyhaní v porovnaní s odliečenými pacientami podstupujúcimi iný druh liečby. Vzťah s najvyšším dosiahnutým vzdelaním, pohlavím, dobou od ukončenia liečby, výskytom recidívy ani dĺžkou hormonálnej terapie sme nezistili.

KLúčové slová: *kognitívne zlyhania, kognitívne omyly, odliečení onkologickí pacienti*

Abstract

The aim of the presented research was to explore the cognitive failures of cancer survivors in relation to selected socio-demographic and clinical characteristics. The study involved 182 cancer survivors in the age range of 22 to 85 years ($M = 57,12$; $SD = 12,26$). We used the Cognitive Failures Questionnaire to measure cognitive failures and blunders. Cancer survivors had relatively low cognitive failures scores ($Mdn = 32,50$; $IQR = 19$). The level of cognitive failures is negatively correlated with the age and is also related to the workload and the incidence of late effects of the treatment. Survivors who have undergone chemotherapy showed more cognitive failures compared to survivors undergone other treatments. We did not find a relationship with the highest educational attainment, gender, time since the finish of treatment, relapse, or duration of the hormonal therapy.

Key words: *cognitive failures, cognitive blunders, cancer survivors*

1 ÚVOD

Kognitívne oslabenie u pacientov s rakovinou sa prejavuje najmä problémami s pamäťou a pozornosťou, nižším tempom spracovania informácií či tzv. dysexekutívnym syndrómom (Wefel et al., 2015). Incidencia s rakovinou súvisiaceho kognitívneho narušenia predstavuje 17 – 70%, pričom k možným faktorom jeho vzniku zaraďujeme najmä absolvovanie chemoterapie a priamy neurotoxický efekt liečby, genetické predispozície (gén pre apolipoproteín *APOEε4*), endokrinné poruchy, zmenu bunkového metabolizmu, zníženú úroveň estrogénu a progesterónu v dôsledku chemoterapiou navodenej menopauzy u žien, dysreguláciu cytokínov, následné zápalové reakcie a narušenie integrity a štruktúry hematoencefalickej bariéry (Argyriou et al., 2011; Wefel et al., 2015). Úprava stavu je závislá od premorbídnej kognitívnej kapacity, životného štýlu, medikovaných komorbidít, únavy, kvality spánku, úzkosti či depresie. S kvalitou života, osobnou pohodou a tiež so sociálnym

fungovaním však súvisí nielen miera objektívne zisteného kognitívneho deficitu, ale tiež subjektívne posúdenie kognitívneho oslabenia v podobe chýb a omylov objavujúcich sa počas vykonávania každodenných aktivít (Navarra-Ventura et al., 2019). Tieto tzv. kognitívne zlyhania sa prejavujú napríklad neschopnosťou spomenúť si na určitú informáciu, sústrediť sa pri čítaní textu alebo zvoliť správnu trasu v menej známom prostredí. Jedná sa teda najčastejšie o krátkodobé zlyhanie mnestických funkcií, koncentrácie či distribúcie pozornosti, vnímania alebo dosahovania cieľa iniciovanej činnosti (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013). Keďže tieto zlyhania sa vyskytujú najmä pri realizovaní na cieľ zameranej aktivity, možno tiež konštatovať, že indikujú efektívnosť exekutívnych funkcií pri vykonávaní úloh v každodennom živote (Markett, Reuter, Sindermann, Montag, 2020). Empiricky možno ich mieru merať prostredníctvom Dotazníka kognitívnych zlyhaní (Cognitive Failures Questionnaire, ďalej CFQ, Broadbent, Cooper, FitzGerald, Parkes, 1982). Aj keď kognitívne zlyhania zväčša nie sú prekážkou bezproblémového fungovania, v závislosti od kontextu môže ich závažnosť variovať od drobných omylov až po fatálne chyby s nezvratnými dôsledkami (Könen, Karbach, 2018). Kognitívne zlyhania môžu byť pripísané individuálnym špecifikám v osobnostných črtách (napr. zvýšená miera neurotizmu), ako aj vonkajším faktorom vrátane výskytu negatívnych udalostí alebo prežitia traumy (Payne, Schnapp, 2014). Závery štúdií využívajúcich magnetickú funkčnú spektroskopiu poukazujú na negatívny vzťah miery kognitívnych zlyhaní a pomeru GABA/Cr (kyselina gama aminomaslová/kreatín) v okcipitálnej oblasti mozgu, ktorý spolu s objemom šedej hmoty v ľavom hornom parietálnom laloku vysvetľuje až 50% variácie skóre dotazníka CFQ (Sandberg et al., 2014). U ľudí so zvýšeným skóre v tomto dotazníku, avšak bez objektívne identifikovaného kognitívneho deficitu, bol tiež zistený menší objem hipokampu (Van Norden et al., 2008). Kognitívne zlyhania nie sú odrazom intelektu či všeobecných kognitívnych schopností a preto posúdenie ich miery a závažnosti zväčša nekorešponduje s objektívnym hodnotením kognitívneho fungovania (Carrigan, Barkus, 2016). V nasledovnom texte sa venujeme korelátom kognitívnych zlyhaní v podobe sociodemografických a klinických charakteristík, ktoré sú predmetom nášho výskumu.

Záveru komparačných analýz miery kognitívnych chýb v závislosti od pohlavia možno rozdeliť do dvoch skupín. Časť výskumníkov konštatuje zanedbateľné rozdiely medzi mužmi a ženami (de Paula et al., 2018; Payne, Schnapp, 2014; Wallace, Kass, Stanny, 2002), avšak autori viacerých štúdií konštatujú vyššiu mieru kognitívnych zlyhaní u žien (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013; Könen, Karbach, 2018; Pollina et al, 1992). Vzťah so vzdelaním a socioekonomickým statusom nebol zistený (de Paula et al., 2018). K dispozícii sú tiež výskumné štúdie o slabom zápornom vzťahu medzi vekom a kognitívnym zlyhaním v neklinickej populácii (de Paula et al., 2018; Mecacci, Righi, 2006), ako aj v kohorte odliečených onkologických pacientov (Amidi et al., 2015). Rast et al. (2009) naopak uvádzajú, že miera kognitívnych zlyhaní v zmysle roztržitosti či reakcie na „falošné podnety“ (tzv. *false triggering*) je stabilná v priebehu života človeka, zatiaľ čo úroveň zabúdania s vekom rastie.

V otázke výskytu subjektívne posúdených kognitívnych zlyhaní v závislosti od absolvovanej liečby neexistuje medzi závermi výskumných štúdií zhoda (Pullens, de Vries, Roukema, 2010). Predpokladá sa najmä negatívny vplyv chemoterapeutickej liečby. Štyri týždne po ukončení chemoterapie 20% odliečených pacientiek s rakovinou prsníka referovalo o pozorovaných zmenách exekutívnych funkcií a približne 7% o zhoršení epizodickej pamäti. Vzťah medzi objektívnym a subjektívnym posúdením však nebol zistený (Kitahata et al., 2017). Shilling, Jenkinsová a Trapalová (2006) upozorňujú, že údaje o výskyte kognitívneho oslabenia u pacientiek s rakovinou prsníka po absolvovaní chemoterapie závisia od zvolenej metódy identifikácie kognitívneho deficitu a môžu variovať v rozpätí 12 – 68,5%.

V štúdií Shillinga et al. (2005) bol u onkologických pacientov po absolvovaní liečby zaznamenaný pokles kognitívneho výkonu a nárast únavy. Rozdiely v subjektívnom posúdení kognitívnych zlyhaní neboli zistené. Autori však konštatovali interakčný efekt času a zaradenia do skupiny (chemoterapia x rádioterapia alebo hormonálna liečba x zdravé kontroly), ktorý naznačuje vyšší výskyt subjektívne hodnotených symptómov kognitívneho oslabenia u pacientov po absolvovaní liečby. Whitford et al. (2019) realizovali longitudinálne sledovanie, v rámci ktorého sa zamerali na objektívne a subjektívne posúdenie kognitívnych funkcií, emocionálneho prežívania a osobnej pohody u pacientov s rakovinou semenníkov. V hodnotení kognitívnych zlyhaní neboli zaznamenané zmeny v čase (12 a 18 mesiacov po ukončení liečby), ani rozdiely v závislosti od typu liečby (operačný zákrok x operačný zákrok + chemoterapia). U pacientov podstupujúcich chemoterapiu bolo v čase prvého merania (pred zahájením liečby) zistené objektívne oslabenie psychomotorických funkcií, nižšia miera osobnej pohody a vyššia úroveň anxiety a únavy.

V súčasnosti sa tiež diskutuje o možných negatívnych účinkoch antiestrogenovej liečby tamoxifénom, ktorý je jedným z najčastejšie využívaných liečiv v rámci hormonálnej terapie. Tie sa môžu prejaviť napríklad oslabeným výkonom v oblasti verbálneho učenia alebo vizuopriestorových schopností v porovnaní s pacientmi podstupujúcimi chemoterapiu bez hormonálnej liečby (Castellon et al., 2004). V uvedenej štúdií subjektívne posúdenie kognitívnych zlyhaní nesúviselo s výsledkom objektívneho testovania, avšak zistený bol vzťah s mierou distresu a únavy. Autori konštatujú, že efekt tamoxifenu na kogníciu nie je jasný z dôvodu nedostatku randomizovaných klinických štúdií. Významným príspevkom do oblasti onkopsychológie je kohortová štúdia Amidiho et al. (2015), ktorej sa zúčastnilo 1889 odliečených onkologických pacientiek s rakovinou prsníka (7-9 rokov po absolvovaní liečby). Pacientky absolvujúce chemoterapeutickú liečbu alebo chemoterapiu v kombinácii s hormonálnou liečbou (tamoxifen) získali vyššie skóre v Dotazníku kognitívnych zlyhaní ako pacientky bez adjuvantnej liečby. V samostatných skupinách premenopauzálnych a postmenopauzálnych žien sa rozdiely v závislosti od typu liečby nezistili. V porovnaní s iným liečivom (exemestan) skupina liečená tamoxifénom referovala v interview o vyššom výskyte problémov s koncentráciou a pozornosťou. Skóre v dotazníku CFQ bolo u onkologických pacientov v porovnaní s referenčnou skupinou zdravých ľudí paradoxne nižšie (Schidler et al., 2012).

Vychádzajúc z bohatých, no často nejednoznačných výskumných zistení sme formulovali cieľ prezentovaného výskumu, ktorým je zistiť, či existuje vzťah medzi kognitívnymi zlyhaniami a pohlavím (VO1), vekom (VO2), dosiahnutým vzdelaním (VO3), pracovnou vyťaženosťou (VO4), pracovným statusom (VO5), dobou od ukončenia liečby (VO6), výskytom recidívy (VO7) typom, príp. dĺžkou liečby (VO8) a výskytom neskorých následkov liečby (VO9).

2 METÓDY

2.1 Výskumný súbor

Výskumu sa zúčastnilo 200 participantov, ktorí spĺňali inklúzne kritéria pre zaradenie do výskumu (1. vek nad 18 rokov; 2. prekonané onkologické ochorenie a 3. stabilizovaný stav, resp. ukončenie akútnej fázy, t.j. chirurgickej liečby, chemoterapie a rádioterapie). Výskumu sa zúčastnili odliečení onkologickí pacienti, ktorí práve absolvovali liečbu vo vybraných kúpeľných zariadeniach (Bardejovské Kúpele, Kúpele Lúčky, Kúpele Bojnice), klientky pomáhajúcich organizácií a členky svojpomocných skupín (OZ Amazonky, OZ Venuše, Klub venuše, OZ Nie rakovine, OZ Noktua, Liga proti rakovine). Časť zberu dát prebiehala prostredníctvom online dotazníka. V príspevku prezentujeme výsledky analýzy dát zozbieraných od 182 participantov, ktorí Dotazník kognitívnych zlyhaní vyplnili kompletne. Výskumný súbor tvorilo 16 (8,8%) mužov a 166 (91,2%) žien vo vekovom rozpätí 22 až 85

rokov ($M = 57,12$; $SD = 12,26$). Informácie o ďalších skúmaných socio-demografických premenných – dosiahnutom vzdelaní a pracovnom statuse - uvádzame v Tabuľkách 1 a 2. Do analýz boli zaradené len tie skupiny, ktoré mali dostatočné zastúpenie, resp. vznikli zlúčením viacerých kategórií.

Tab 1. Distribúcia participantov z hľadiska ukončeného vzdelania			
	Počet	%	Kumulatívne %
základné	2	1,1	1,1
stredná odborná škola	77	42,3	43,4
gymnázium	13	7,1	50,5
VŠ	87	47,8	98,4
iné	3	1,6	100,0
spolu	182	100,0	

Tab. 2 Zloženie výskumného súboru podľa pracovného statusu			
	Počet	%	Kumulatívne %
študent/ka	3	1,6	1,6
nezamestnaný/á	2	1,1	2,7
zamestnaný/á	55	30,2	33,0
zamestnaný/á na čiastočný úväzok	2	1,1	34,1
zamestnaný/á na 1/2 úväzok	4	2,2	36,3
dlhodobá PN	7	3,8	40,1
dôchodok	69	37,9	78,0
invalidný dôchodok	35	19,2	97,3
iné	5	2,7	100,0
spolu	182	100,0	

Najviac zastúpenou kategóriou bola skupina participantov s rakovinou prsníka ($N = 129$; 70,90%). U viacerých participantov sa ochorenie vyskytlo v komorbidite s inými druhmi rakoviny. V Tabuľke 3 uvádzame údaje o distribúcii z hľadiska diagnózy vo forme percent z celkového počtu participantov, ako aj podielu zo všetkých získaných odpovedí participantov, ktorí uviedli viac ako jedno onkologické ochorenie v anamnéze ($N = 205$). Informáciu o type absolvovanej liečby uvádzame v Tabuľke 4. Najviac zastúpenými druhmi liečby bola chemoterapia ($N = 123$), rádioterapia ($N = 119$) a radikálny operatívny zákrok ($N = 92$). Vysokú variabilitu sme zistili v dĺžke doby od ukončenia poslednej liečby, ktorá sa pohybovala v rozpätí 1-396 mesiacov ($Mdn = 14$; $IQR = 50,25$). U 19 participantov (10,4%) sa vyskytla recidíva, a to 1x ($N = 9$; 4,9%), 2x ($N = 5$; 2,2%) a u jedného participanta 3x. Na otázku „Vyskytli sa u Vás neskoré následky liečby“ odpovedalo kladne 85 participantov, čo predstavuje takmer polovicu (46,7%) výskumného súboru.

Tab. 3 Distribúcia participantov z hľadiska diagnózy			
	Odpovede		Percento participantov
	N	%	
rakovina prsníka	129	62,9%	70,9%
rakovina kostí	1	0,5%	0,5%
rakovina kože	10	4,9%	5,5%
rakovina hrubého čreva	13	6,3%	7,1%
rakovina močového mechúra	1	0,5%	0,5%
rakovina konečníka	2	1,0%	1,1%

rakovina prostaty	3	1,5%	1,6%
rakovina vaječníkov	7	3,4%	3,8%
rakovina obličiek	3	1,5%	1,6%
rakovina štítnej žľazy	2	1,0%	1,1%
rakovina hlavy a krku	1	0,5%	0,5%
rakovina hrtana	1	0,5%	0,5%
rakovina krčka maternice	6	2,9%	3,3%
rakovina pľúc	2	1,0%	1,1%
rakovina lymfatických uzlín	9	4,4%	4,9%
leukémia	2	1,0%	1,1%
iné	13	6,3%	7,1%
spolu	205	100,0%	112,6%

Tab. 4 Distribúcia participantov z hľadiska druhu absolvovanej liečby

	Odpovede		Percento participantov
	N	%	
žiadna terapia	4	0,8%	2,2%
chemoterapia	123	24,4%	69,1%
rádioterapia	119	23,6%	66,9%
transplantácia kostnej drene	4	0,8%	2,2%
hormonálna terapia	63	12,5%	35,4%
malý operatívny zákrok	49	9,7%	27,5%
radikálny operatívny zákrok	92	18,3%	51,7%
individuálna psychoterapia	21	4,2%	11,8%
skupinová psychoterapia	5	1,0%	2,8%
alternatívna liečba	16	3,2%	9,0%
iné	8	1,6%	4,5%
	504	100,0%	283,1%

2.2 Metódy merania

Dotazník kognitívnych zlyhaní (Broadbent, et al., 1982) je jednodimenzionálny dotazník slúžiaci na meranie kognitívnych chýb a omylov. Pozostáva z 25 indikátorov vyjadrujúcich rôzne bežné zlyhania v oblasti pamäti, pozornosti, vnímania či správania. Frekvenciu týchto zlyhaní participant vyjadruje na škále 0 – 4 (nikdy až veľmi často). Wallace (2004) na základe konfirmačnej analýzy konštatuje, že položky sa zoskupujú do štyroch faktorov: pamäť (zabúdanie v dôsledku nepozornosti v danom momente), roztržitosť, omyly a pamäť na mená. Slovenská verzia dotazníka vykazuje dobré psychometrické vlastnosti (Boleková, Chlebcová, v tlači). Dotazník je považovaný za vhodný nástroj merania kognitívnych zlyhaní v klinickej populácii, vrátane neuropsychiatrických (Wagle, Berrios, Ho, 1999) a neurologických pacientov (Dockree et al., 2006). V našom výskume sme zistili vysokú hodnotu koeficienta vnútornej konzistencie ($\alpha = 0,936$).

2.3 Výskumný plán a metódy analýzy dát

V príspevku prezentujeme výsledky kvantitatívneho, korelačného výskumu s exploračným dizajnom. Participantí boli oboznámení s účelom, ako aj s podstatnými aspektmi zberu dát (dobrovoľnosť, anonymita). Výskum bol schválený Etickou komisiou Fakulty psychológie Paneurópskej vysokej školy v Bratislave.

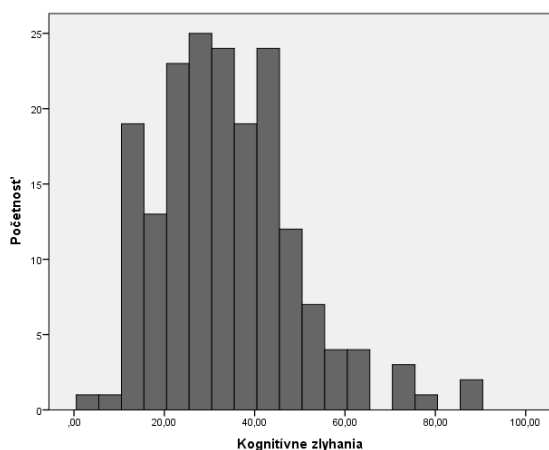
Silu vzťahu sme vyčíslili pomocou Spearmanovho koeficienta poradovej korelácie r_s a koeficienta eta (s modifikáciou na priemerné poradia). Štatistickú významnosť rozdielov

sme testovali prostredníctvom Mann Whitney U testu a Kruskal Wallisovej analýzy rozptylu. Vecnú signifikanciu sme zisťovali prostredníctvom výpočtu Cohenovho d s korekciou pre neparametrické testy.

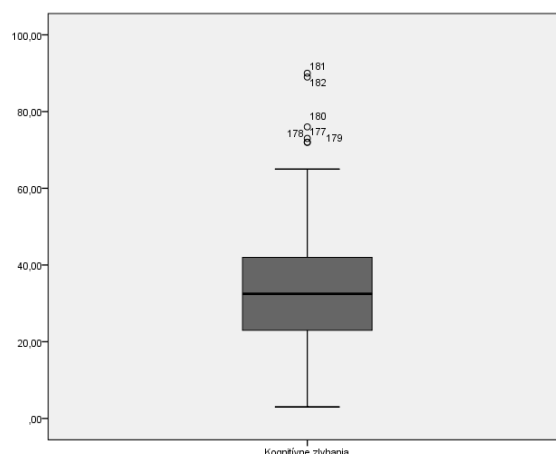
3 VÝSLEDKY

Kognitívne omyly sa u 1/3 participantov prejavujú nesústreďením sa na mená ľudí, s ktorými sa zoznamujú (33,5%) a neschopnosťou spomenúť si na niečo aj napriek tomu, že to majú na jazyku (32,4%). Približne štvrtina participantov zabúda mená ľudí (28%), pri čítaní si uvedomí, že nevenuje textu pozornosť (25,3%), zabúda, prečo prešli z jednej časti domu do druhej (24,2%) alebo doma niečo robí a uprostred toho sa začne zobrať inou činnosťou. Menej ako 20% ľudí sa rozčúli a následne to ľutuje (18,1%) a rovnaký podiel participantov zabúda, kam niečo položili (napr. noviny alebo knihu). Naopak, väčšina participantov (70% - 92%) sa nezasníva v situácii, keď by mali niekoho počúvať, neodhadzuje nechcene veci, nezabúda na stretnutia, nenecháva poštu nevybavenú celé dni, nevráža do ľudí a nemá problém s orientáciou na ceste, ktorú používa len zriedkakedy.

Odliečení onkologickí pacienti získali v Dotazníku kognitívnych zlyhaní 3 – 90 bodov (Mdn = 32,50; IQR = 19). Distribúciu dát znázorňujeme v Grafe 1. Opisné štatistiky uvádzame v Tabuľke 5. Vo výskumnom súbore sa vyskytlo 6 participantov, ktorých skóre bolo vyššie ako 1,5-násobok medzikvartilového rozpätia (Graf 2). U týchto participantov možno v porovnaní so zvyškom výskumného súboru konštatovať zvýšenú mieru subjektívne posúdených kognitívnych chýb a omylov.

Graf 1 Histogram premennej kognitívne zlyhania

Graf 2 Krabičkový graf premennej kognitívne zlyhania

Tab. 5 Opisná štatistika premennej Kognitívne zlyhania		
Priemer		34,01
Medián		32,50
Štandardná odchýlka		15,19
Šikmosť		,86
Špicatosť		1,31
Minimum (teoretické/empirické)		0,00/3,00
Maximum (empirické/teoretické)		90,00/100,00
Percentily	25	23,00
	50	32,50
	75	42,00

Miera kognitívnych zlyhaní slabo a záporne súvisí s vekom ($r_s = -0,163$; $p < 0,05$) a nie je vo vzťahu s najvyšším ukončeným vzdelaním ($\eta = 0,04$), ani s pohlavím ($\eta = 0,047$). Rozdiely (Mdn_{SOŠ} = 32,50; Mdn_{GYM} = 33,75 a Mdn_{VŠ} = 32,67) boli malé (KW(2) = 0,091; $p = 0,955$; $d = 0,211$), podobne ako rozdiely medzi mužmi (Mdn = 30,00) a ženami (Mdn = 32,54), ktoré možno považovať za zanedbateľné (U = 1223,00; $p = 0,628$; $d = 0,07$). Slabý, avšak už nie zanedbateľný, vzťah sme zistili medzi skúmanou premennou a pracovnou vyťaženosťou ($r_s = 0,207$; $p < 0,001$) a tiež s pracovným statusom ($\eta = 0,209$). Zistený slabý vzťah sa prejavuje v malých rozdieloch medzi participantami so zníženým pracovným úväzkom alebo aktuálne práceneschopnými (Mdn = 39,00), zamestnanými (Mdn = 37,33), bývalými pacientami na invalidnom dôchodku (Mdn = 35,67) a dôchodcami (Mdn = 30,25). Rozdiely sú z hľadiska vecnej významnosti malé (KW(3) = 7,533; $p = 0,057$; $d = 0,333$).

Vzťah subjektívne posúdených kognitívnych pochybení s dobou od ukončenia poslednej liečby sme nezistili ($r_s = -0,026$; $p = 0,738$). Zanedbateľný vzťah s výskytom recidívy ($\eta = 0,056$) naznačuje, že aj rozdiely medzi participantami, u ktorých sa vyskytla recidíva (Mdn = 30,00) a u ktorých nie (Mdn = 32,72) je minimálny (U = 1372,50; $p = 0,418$; $d = 0,12$). Rovnako nebol zistený vzťah s absolvovaním hormonálnej terapie ($\eta = 0,038$). Pacienti bez hormonálnej liečby (Mdn = 32,30) sa od participantov absolvujúcich tento druh liečby aktuálne (Mdn = 32,50) či v minulosti (Mdn = 33,00) nelíšili (KW(2) = 0,259; $p = 0,879$; $d = 0,198$). Miera kognitívnych zlyhaní nekoreluje s dĺžkou aktuálne prebiehajúcej liečby ($r_s = 0,087$, $p = 0,486$), ani s dĺžkou ukončenej hormonálnej liečby ($r_s = 0,119$, $p = 0,637$).

Zo skúmaných klinických markerov sme najsilnejší vzťah zistili s absolvovaním chemoterapie ($\eta = 0,314$). Pacienti, ktorí terapiu v minulosti absolvovali (Mdn = 35,43), získali o 9,18 bodu viac ako participant, ktorí tento druh liečby neabsolvovali (Mdn = 26,25). Rozdiel medzi skupinami bol stredne veľký (U = 2288,50; $p < 0,001$; $d = 0,639$).

Slabý vzťah ($\eta = 0,263$) sme zistili aj s poslednou zo skúmaných premenných – výskytom neskorých následkov liečby. Vyššiu mieru kognitívnych omylov sme zaznamenali v skupine odliečených pacientov, u ktorých sa neskoré následky vyskytli (Mdn₁ = 36,50; Mdn₂ = 30,56). Rozdiel bol stredne veľký (U = 3000,50; $p < 0,01$; $d = 0,483$).

4 DISKUSIA

Cieľom prezentovaného príspevku bolo skúmať kognitívne zlyhania odliečených onkologických pacientov vo vzťahu k vybraným sociodemografickým a klinickým charakteristikám. Miera kognitívnych zlyhaní bola posudzovaná v rámci teoretického rozpätia Dotazníka kognitívnych zlyhaní, ktoré predstavuje 0 – 100 bodov. Priemerné (M = 34,01), resp. mediánové skóre (Mdn = 32,50) odliečených onkologických pacientov v našom výskume bolo o niečo nižšie ako priemerné skóre zdravej dospeléj populácie (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013; de Paula et al., 2018; Mecacci, Righi, 2006; Paiva et al., 2016; Wallace, Kass, Stanny, 2002), ako aj priemerné skóre študentov (Payne, Schnapp, 2014), ktoré sa pohybovalo v rozpätí 35-44 bodov. Hodnoty sa výrazne neodlišujú ani od zistení Shillinga et al. (2005) a Amidu et al. (2015), ktorí v súbore liečených a odliečených onkologických pacientov zistili priemerné skóre 31 – 42 bodov. Rovnako závery austrálskej longitudinálnej štúdie pacientov s rakovinou semenníkov (Whitford et al., 2019) poukazujú na pomerne nízke skóre participantov po absolvovaní liečby (M = 30 - 32). V japonskej prospektívnej štúdií (Kitahata et al., 2017) pacientky s rakovinou prsníka pred zahájením, ako aj po ukončení chemoterapie v porovnaní s participantmi nášho súboru získali nižšie skóre (M = 27).

Zistenia prezentovaného výskumu týkajúce sa vzťahu kognitívnych zlyhaní a sociodemografických charakteristík odliečených onkologických pacientov korešpondujú so závermi dostupných výskumov realizovaných v neklinických populáciách. Nezistili sme vzťah s najvyšším dosiahnutým vzdelaním (de Paula et al., 2018), ani s pohlavím (de Paula

et al., 2018; Payne, Schnapp, 2014; Wallace, Kass, Stanny, 2002). Ženy získali o približne 2,5 bodu viac ako muži – tento rozdiel však považujeme za zanedbateľný. Miera kognitívnych zlyhaní slabo a záporne koreluje s vekom (de Paula et al., 2018; Mecacci, Righi, 2006). Po rozdelení do kategórií podľa pracovného statusu dôchodcovia, ktorí sa zúčastnili nášho výskumu, získali v Dotazníku kognitívnych zlyhaní najnižšie skóre. Ľudia vo vyššom veku sú pravdepodobne menej schopní uvedomiť si, relevantne monitorovať a posúdiť mieru kognitívnych zlyhaní, a to aj napriek tomu, že vyjadrujú viac obáv zo zmien vlastného kognitívneho fungovania (Mecacci, Righi, 2006). Vek odliečených onkologických pacientov záporne koreloval s mierou kognitívnych chýb aj v štúdií Amidiho et al. (2015). Bridger, Johnsen a Brasher (2013) uvádzajú, že vysoké skóre v dotazníku CFQ môže prameniť zo zaneprázdnenosti a zo zvýšenej aktivity pracujúcich ľudí, vďaka ktorej vzniká väčšie množstvo „príležitostí“ pre kognitívne zlyhanie. Za čiastočnú podporu tohto tvrdenia môžeme považovať zistenie pozitívneho vzťahu medzi skúmanou premennou a pracovnou vyťaženosťou. Miera kognitívnych zlyhaní podľa našich zistení nesúvisí s dobou od ukončenia liečby, s výskytom recidívy, s absolvovaním a dĺžkou hormonálnej terapie. Vzťah s výskytom neskorých následkov liečby bol slabý, avšak nie zanedbateľný. V otvorenej otázke zisťujúcej neskoré následky liečby sa odpovede týkajúce sa oslabenia kognitívnych funkcií vyskytli len sedemkrát (zhoršená pamäť, nižší výkon v oblasti kognitívnych funkcií, poruchy pamäti, výpadky pamäti, zhoršenie pamäti (2x), zlé vyjadrovanie sa). Ďalších 15 participantov uviedlo únavu alebo nespavosť.

Naše zistenia nie sú v súlade so závermi štúdií, ktorí konštatujú negatívny vplyv hormonálnej liečby na kognitívne fungovanie pacientov (Amidi et al., 2015; Castellon et al., 2004). Na druhej strane, korešponujú s konštatovaniami Shillinga et al. (2005), ktorí predpokladajú negatívny vplyv chemoterapie na kogníciu onkologických pacientov. Pacienti, ktorí v minulosti absolvovali chemoterapiu, vykazovali viac kognitívnych zlyhaní. U najväčšieho počtu participantov liečených chemoterapiou (30-40%) sa vyskytli problémy so sústredením sa na čítaný text, zabúdaním na účel aktivity pri prechádzaní z jednej časti bytu do druhej alebo na mená ľudí, nesústredením sa na mená ľudí pri zoznamovaní a rozpomínaním na určité slová. Interpretácie zistení sú však obmedzené prierezovým dizajnom prezentovaného výskumu. V budúcnosti považujeme za prínosnú realizáciu longitudinálneho výskumu a opakovaného merania kognitívnych schopností vo viacerých obdobiach po ukončení liečby. Kombináciou viacerých spôsobov merania kognitívneho fungovania odliečených onkologických pacientov (sebaposúdenie, administrácia výkonových testov, otvorené otázky) by bolo možné zvýšiť validitu interpretácie zistení o kognitívnych zlyhaniach v tejto špecifickej klinickej populácii.

Grantová podpora: GA/3/2019 Prediktory posttraumatického rozvoja u odliečených onkologických pacientov

Použitá literatúra

1. AMIDI A. et al. Long-term subjective cognitive functioning following adjuvant systemic treatment: 7-9 years follow-up of a nationwide cohort of women treated for primary breast cancer. *British Journal of Cancer*, vol. 113, no. 5, 2015, pp. 794-801. ISSN 15321827.
2. ARGYRIOU A. et al. Either Called “Chemobrain” or “Chemofog,” the Long-Term Chemotherapy-Induced Cognitive Decline in Cancer Survivors Is Real. *Journal of Pain Symptom Management*, vol. 41, no. 1, 2011 pp. 126-138. ISSN 08853924.
3. BOLEKOVÁ, V., CHLEBCOVÁ, V. Overenie psychometrických charakteristík Dotazníka kognitívnych zlyhaní. Príspevok prezentovaný na medzinárodnej konferencii QUAERE 2020, v tlači.

4. BRIDGER, R. S., JOHNSEN, S. Å. K., & BRASHER, K. Psychometric properties of the Cognitive Failures Questionnaire. *Ergonomics*, vol. 56, no. 10, 2013, pp. 1515–1524. ISSN 00140139.
5. BROADBENT, D. E., COOPER, P. F., FITZGERALD, P., & PARKES, K. R. The cognitive failures questionnaire (CFQ) and its correlates. *British Journal of Clinical Psychology*, vol. 21, no. 1, 1982, pp. 1–16. ISSN 01446657.
6. CARRIGAN, N., & BARKUS, E. A systematic review of cognitive failures in daily life: Healthy populations. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, vol. 63, 2016, pp. 29-42. ISSN 18737528.
7. CASTELLON S. et al. Neurocognitive performance in breast cancer survivors exposed to adjuvant chemotherapy and tamoxifen. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, vol. 26, no. 7, 2004, pp. 955-969. ISSN 13803395.
8. DE PAULA, J. J. et al. Brazilian version of the cognitive failures questionnaire (CFQ): Cross-cultural adaptation and evidence of validity and reliability. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, vol. 40, no. 3, 2018, pp. 312–315. ISSN 1516446.
9. DOCKREE, P. M. et al. Capture by misleading information and its false acceptance in patients with traumatic brain injury. *Brain*, vol. 129, no. 1, 2006, pp. 128–140. ISSN 00068950.
10. KITAHATA R. et al. Self-rated cognitive functions following chemotherapy in patients with breast cancer: A 6-month prospective study. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, vol. 13, 2017, pp. 2489-2496. ISSN 11782021.
11. KÖNEN, T., KARBACH, J. Self-Reported Cognitive Failures in Everyday Life: A Closer Look at Their Relation to Personality and Cognitive Performance. *Assessment*, 2018, 1 – 14. ISSN 15523489.
12. MARKETT S., REUTER M., SINDERMANN C., MONTAG C. Cognitive failure susceptibility and personality: Self-directedness predicts everyday cognitive failure. *Personality and Individual Differences*, vol. 159, 2020, pp. 1-5 ISSN 01918869.
13. MECACCI L., RIGHI S. Cognitive failures, metacognitive beliefs and aging. *Personality and Individual Differences*, vol. 40, no. 7, 2006, pp. 1453-1459. ISSN 01918869.
14. NAVARRA-VENTURA, G. et al. Cognitive failures in healthy middle-aged Spanish adults: A cross-sectional study describing magnitude categories of subjective cognitive deficits. *European Journal of Psychiatry*, vol. 33, no. 3, 2019, pp. 135–141. ISSN 02136163.
15. PAIVA, G. C. et al. Ecological validity of the five digit test and the oral trails test. *Arquivos de Neuro-Psiquiatria*, vol. 74. no. 1, 2016, pp. 29–34. ISSN 0004-282X.
16. PAYNE, T. W., SCHNAPP, M. A. The relationship between negative affect and reported cognitive failures. *Depression Research and Treatment*, vol. 2014, 2014, pp. 1-7. ISSN 20901321.
17. POLLINA, L. K et al. Dimensions of everyday memory in young adulthood. *British Journal of Psychology*, vol. 83, no. 3, 1992, .pp. 305–321. ISSN 20448295.
18. PULLENS M., DE VRIES J., ROUKEMA J. Subjective cognitive dysfunction in breast cancer patients: A systematic review. *Psycho-Oncology*, vol. 19, no. 11, 2010, pp. 1127-1138. ISSN 10579249.
19. RAST, P., ZIMPRICH, D., VAN BOXTEL, M., JOLLES, J. Factor structure and measurement invariance of the cognitive failures questionnaire across the adult life span. *Assessment*, vol. 16. no. 2, 2009, pp. 145–158. ISSN 10731911.
20. SANDBERG K. et al. Occipital GABA correlates with cognitive failures in daily life. *NeuroImage*, vol. 87, 2014, pp. 55-60. ISSN 10959572.

21. SHILLING V. et al. The effects of adjuvant chemotherapy on cognition in women with breast cancer - Preliminary results of an observational longitudinal study. *Breast*, vol. 14, no. 2, 2005, pp. 142-150. ISSN 09609776.
22. SHILLING V., JENKINS V., TRAPALA I. The (mis)classification of chemo-fog - Methodological inconsistencies in the investigation of cognitive impairment after chemotherapy. *Breast Cancer Research and Treatment*, vol. 95, no. 2, 2006, pp. 125-129. ISSN 0011676806.
23. SCHILDER C. et al. Self-reported cognitive functioning in postmenopausal breast cancer patients before and during endocrine treatment: Findings from the neuropsychological TEAM side-study. *Psycho-Oncology*, vol. 21, no. 5, 2012. pp. 479-487. ISSN 10579249.
24. VAN NORDEN A. et al. Subjective cognitive failures and hippocampal volume in elderly with white matter lesions. *Neurology*, vol. 71, no. 15, 2008, pp. 1152-1159. ISSN 1526632X.
25. WAGLE, A. C., BERRIOS, G. E., HO, L. The cognitive failures questionnaire in psychiatry. *Comprehensive Psychiatry*, vol. 40, no. 6, 1999, p. 478-484. ISSN 0010440X.
26. WALLACE C.J. Confirmatory factor analysis of the cognitive failures questionnaire: Evidence for dimensionality and construct validity. *Personality and Individual Differences*, vol. 37, no. 2, 2004, pp. 307-324. ISSN 01918869.
27. WALLACE J., KASS S., STANNY C. The cognitive failures questionnaire revisited: Dimensions and correlates. *Journal of General Psychology*, vol. 129, no. 3, 2002, pp. 238-256. ISSN 19400888.
28. WEFEL J., KESLER S., NOLL K., SCHAGEN S. Clinical characteristics, pathophysiology, and management of noncentral nervous system cancer-related cognitive impairment in adults. *A Cancer Journal for Clinicians*, vol. 65, no. 2, 2015, pp. 123-138. ISSN 1542-4863.
29. WHITFORD, H. S., et al. The impact of chemotherapy on cognitive function: a multicentre prospective cohort study in testicular cancer. *Supportive Care in Cancer*, 2019, 1-11. ISSN 14337339.

Kontakné údaje

PhDr. Veronika Boleková, PhD.

Fakulta psychológie, Paneurópska vysoká škola
Tomášikova 20, 821 02 Bratislava, Slovenská republika

Tel: +421 2 4820 8869

Email: veronika.bolekova@paneurouni.com

Mgr. Veronika Chlebcová

Fakulta psychológie, Paneurópska vysoká škola
Tomášikova 20, 821 02 Bratislava, Slovenská republika

Tel: +421 903 476 380

Email: veronika.chlebcova@paneurouni.com

VLIV SLEDOVÁNÍ YOUTUBE VIDEÍ NA DUŠEVNÍ ZDRAVÍ DĚTÍ A MLADISTVÝCH

INFLUENCE OF WATCHING YOUTUBE VIDEOS ON THE MENTAL HEALTH OF CHILDREN AND JUVENILES

Pavel Vlk

Abstrakt

Předkládaný text se zabývá otázkou vlivu internetových videí na duševní zdraví dětí a mladistvých. Záměrem úvodní teoretické části textu je prostřednictvím syntézy odborných studií a výsledků aktuálních českých i zahraničních výzkumů seznámit čtenáře s mediálním chováním dnešních dětí a dospívajících, a to především ve vztahu k internetovým videím a videoserveru YouTube. Praktická část textu je následně tvořena vlastní analýzou neurovědeckého diskursu, jehož výzkumné metody a poznatky jsou v otázce vlivu digitálních médií na dětské a mladistvé diváky oborem mediálních studií v současnosti využívány. Cílem vlastního výzkumu je tak zjistit, jakým způsobem se neurovědecký diskurs v oblasti mediálních studií konstruuje a ukázat, jaká norma mediálního chování je neurovědným diskursem v otázce vztahu dětí a mladistvých k videoserveru YouTube a internetovým videím prosazována.

Klíčová slova: *mediální studia, mediální chování, mediální vliv, nová média, neurověda, YouTube, Manfred Spitzer*

Abstract

The present text deals with the issue of the impact of Internet videos on the mental health of children and juveniles. The intention of the introductory theoretical part of the text is to acquaint readers with the media behaviour of today's children and juveniles, especially in relation to Internet videos and the YouTube video server, through a synthesis of professional studies and the results of current Czech and foreign research. The practical part of the text consists of its own analysis of neuroscientific discourse, whose research methods and findings are currently used by media studies in the matter of the influence of digital media on children and juveniles. The aim of the research is to find out how the neuroscientific discourse in the field of media studies is constructed, and to show what standard of media behaviour is promoted by the neuroscientific discourse in the relationship of children and juveniles to the YouTube video server and Internet videos.

Keywords: *media studies, media behaviour, media influence, new media, neuroscience, YouTube, Manfred Spitzer*

1 ÚVOD

Digitální média, internet, aplikace a internetová videa jsou již od narození součástí každodenní reality dnešních dětí a mladistvých a hrají v jejich životě neodmyslitelnou roli. Vzhledem k tomu, jak úzce je svět digitálních technologií s generacemi dnešních dětí a dospívajících spjatý, bývá v odborné literatuře nejmladším generacím přezdíváno „Net

Generation“¹, „App Generation“², „iGeneration“³ či „YouTube Generation“⁴ a právě poslední z pojmenování evokující spojení dnešních dětí a mladistvých s videoserverem YouTube se v posledních letech stává stále příznačnějším. YouTube a obecně internetová videa jsou fenoménem dnešní doby a jejich sledování je jednou z nejoblíbenějších a nejrozšířenějších aktivit, které se děti a dospívající v online prostředí věnují. V souvislosti s popularitou internetových videí a rostoucí rolí, jakou v životě dnešních dětí a mladistvých hrají, se problematika internetového videa a jeho vlivu na dětského diváka stává v posledních letech předmětem intenzivního vědeckého zájmu celé řady vědních oborů, jako jsou mediální studia, neurověda, psychologie či pedagogika. A stejně jako v případě výzkumu vlivu televizního vysílání, videoher a dalších audiovizuálních médií se výstupy mnohých studií významně liší. Zatímco část vědeckých studií tak akcentuje negativní vliv internetového videa na mladistvé diváky, jiné studie poukazují především na jeho pozitivní přínosy.

Jedním z dominantních diskursů, který v souvislosti s výzkumem vlivu YouTube videí na dětské a mladistvé uživatele vstupuje do oblasti mediálních studií, je diskurs neurovědecký. Záměrem praktické části textu je tak zjistit, jakým způsobem se neurovědecký diskurs v oblasti mediálních studií konstruuje a ukázat, jaká norma mediálního chování je neurovědeckým diskursem v otázce vztahu dětí a mladistvých k videoserveru YouTube a internetovým videím prosazována. Hypotézou této práce je tvrzení, že komunita mediálních odborníků z oblasti neurovědy zastává na základě provedených výzkumů v souvislosti s popularitou YouTube videí u dětí a mladistvých výrazně kritický postoj a poukazuje na řadu negativních vlivů, které má konzumování YouTube videí a dalších digitálních audiovizuálních médií na duševní zdraví dětí a mladistvých.

2 MEDIÁLNÍ CHOVÁNÍ DĚTSKÝCH A MLADISTVÝCH DIVÁKŮ

Internetová videa, život online a mobilní zařízení, tak bychom mohli stručně shrnout tři oblasti, které definují způsob, jakým dnešní děti a mladiství používají média. Jak již bylo zmíněno v úvodu textu, internetová videa jsou fenoménem do té míry, že generacím dnešních dětí a dospívajících bývá souhrnně přezdíváno Generace YouTube.

2.1 Kojenci a batolata jako uživatelé YouTube

Sledování online videí je jednou z nejrozšířenějších aktivit, kterou dnešní děti tráví svůj volný čas již od útlého dětství a jak ve své rozsáhlé mediální studii z roku 2013 uvádí Holloway, Green a Livingstone, servery pro sdílení videa patří mezi vůbec první stránky, které děti na svých elektronických zařízeních navštíví.⁵ „*Dle posledních odhadů děti mladší 24 měsíců v běžný den sledují obrazovku po dobu asi 1-2 hodin a děti ve věku 2-5 let po dobu delší než*

¹ TAPSCOTT, Don. *Grown up digital: how the net generation is changing your world*. New York: McGraw-Hill, c2009.

² GARDNER, Howard a Katie DAVIS. *The app generation: how today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world*. New Haven: Yale University Press, [2013]. ISBN 9780300196214.

³ ROSEN, Larry D. *Rewired: understanding the iGeneration and the way they learn*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. ISBN 0230614787.

⁴ SEGAL, Ayelet. *Engaging with the Youtube Generation: TouchCast Educator Guide*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015, 106 s. ISBN 978-1514338131

⁵ Holloway, D., Green, L. and Livingstone, S. (2013). Zero to eight. Young children and their internet use. LSE, London: EU Kids Online.

tří hodiny.⁶ Pravidelné sledování audiovizuálního obsahu v kojeneckém a batolecím věku se tak v posledních letech stává normou, přičemž jednou z nejpobulárnějších platform, na které jsou videa nejmladšími dětmi sledována, je právě videosever YouTube. Mezi největší výhody YouTube patří jednoduchost uživatelského rozhraní, které umožňuje nejmladším divákům snadno přehrát video prostřednictvím jednoho kliknutí na displej a vybírat si tak v rámci svých oblíbených kanálů z téměř nekonečné řady videí, které mohou sledovat.⁷

2.2 YouTube Kids

V souvislosti se stále vzrůstající oblíbeností internetových videí u nejmladších dětí byla v rámci videoportálu YouTube rovněž spuštěna samostatná aplikace YouTube Kids⁸, která v české verzi funguje od roku 2019 a jejímž cílem je za pomoci pokročilých obsahových filtrů, cíleného blokování závadného obsahu a pokročilých nástrojů rodičovské kontroly nabízet pohádky, pořady či hudební a vzdělávací videa zaměřená výhradně na dětské diváky, tedy kojence, batolata, předškolní děti a děti mladšího školního věku do 12 let. Videoobsah je v rámci YouTube Kids následně doporučován na základě věku dítěte uvedeného rodičem při přihlášení do aplikace, nebo s ohledem na individuální preference nastavené rodičem. Obsah videí nabízený dětem spadajícím do kategorie „Nejmenší“ (do 4 let) se tak odlišuje od videoobsahu, který je aplikací doporučován pro děti „Mladší“ (5-7 let), nebo „Starší“ (8-12 let). Dětem samotným pak pohyb a vyhledávání videí v rámci mobilní aplikace usnadňují záložky Pořady, Hudba, Výuka nebo Prozkoumat a kupříkladu divákům spadajícím do kategorie „Mladší“ jsou v rámci sekce Pořady doporučovány kanály jako Šmoulové, Disney Channel nebo Statečná autíčka či jednotlivé videopříběhy s dětskými hrdiny, jako je Krteček, Prasátko Peppa či příšerky Monster High.⁹

2.3 Role online videa v životě dětí a dospívajících

Jak se shodují domácí i zahraniční mediální výzkumy uskutečněné v posledních letech, sledování internetových videí se stalo jednou z nejrozšířenějších a nejoblíbenějších mediálních aktivit také u dětí mladšího školního věku, staršího školního věku a teenagerů. Internetová videa jsou dnes součástí každodenního života dětí a dospívajících a přestávají být vnímána jako pouhá volnočasová aktivita sloužící výhradně k pobavení, ale také jako efektivní nástroj pro učení, studium a vzdělávání. Děti a dospívající se tak sledování online videí nevěnují pouze v domácnostech či na vlastních digitálních zařízeních, ale také ve školách, knihovnách a v dalších vzdělávacích institucích. Jak ukazují výsledky výzkumného projektu *EU Kids Online IV*¹⁰ z roku 2018, denně internetová videa konzumuje 75 % českých dětí a mladistvých ve věkové skupině od 9 do 17 let.¹¹

⁶ Elias, N., & Sulkin, I. (2017). YouTube viewers in diapers: An exploration of factors associated with amount of toddlers' online viewing. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(3), Article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2017-3-2>

⁷ Elias, N., & Sulkin, I. (2017). YouTube viewers in diapers: An exploration of factors associated with amount of toddlers' online viewing. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(3), Article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2017-3-2>

⁸ *YouTube Kids* [online]. [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/kids/>

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Bedrošová, M., Hlavová, R., Macháčková, H., Dědková, L., & Šmahel, D. (2018). České děti a dospívající na internetu: Zpráva z výzkumu na základních a středních školách. Projekt EU Kids Online IV – Česká republika. Brno: Masarykova univerzita.

¹¹ Tamtéž.

2.4 Fenomén YouTube – videosever a sociální síť v jednom

Rozsáhlý výzkum *České děti v kybersvětě*¹² z roku 2019 pak potvrdil, že mezi webovými servery a aplikacemi pro sdílení a sledování videí „u dětských respondentů jednoznačně dominuje server YouTube, který využívá drtivá většina českých dětí (89,51%).“¹³ Mezi mladými diváky ve věku od 7 do 17 let se tak videosever YouTube z hlediska aktivního používání ukázal být populárnějším než například sociální síť Facebook, kterou aktivně využívá 72,19% dětí a dospívajících, nebo aplikace Instagram pravidelně používaná 68,83% dotázaných, ačkoliv v obecném pojetí jsou sociální sítě (Facebook, Instagram, Twitter apod.) u dětí a dospívajících stále oblíbenější než videosevery (Vimeo, Stream apod.).¹⁴ Autoři výzkumu však uvádí, že server YouTube je vzhledem k jeho komplexní povaze nutné řadit „jak mezi servery primárně zaměřené na videoobsah, tak i mezi sociální sítě, protože umožňuje vytvářet uživatelské profily jednotlivých uživatelů a vzájemnou interakci mezi nimi.“¹⁵ Právě skutečnost, že YouTube není pouze videoseverem, ale zahrnuje v sobě také sociální síť, je dle Gauntletta tím, co stojí za jeho uživatelskou atraktivitou. Gauntlett uvádí, že aktivní uživatelská komunita a vzájemná sociální interakce mezi jejími členy je tím, co uživatele motivuje se na videosever YouTube pravidelně vracet a sledovat či vytvářet stále nová videa.¹⁶ Komunikace a interakce mezi členy komunity je podporována také ze strany serveru YouTube, který prostřednictvím svých webových nástrojů „aktivně vybízí uživatele, aby přidávali komentáře, přihlásili se k odběru, přidělili hodnocení hvězdičkami, přidávali přátele a odesílali zprávy a aby reagovali na jiná videa.“¹⁷ Dle Rotmanové a Preeceové dochází v rámci YouTube k vytváření důvěrných komunit zejména kolem jednotlivých youtuberů, tedy tvůrců videí z řad běžných uživatelů, kteří v rámci svých videoblogů sdílí obsah ze svého osobního života a současně prostřednictvím komentářů a videí se svými diváky i dalšími youtubery aktivně komunikují a podílejí se tak na utváření komunit, jejichž příslušníky spojuje jistý pocit sounáležitosti.¹⁸

2.5 Divácké preference dětí a mladistvých v rámci videoportálu YouTube

A právě videoobsah svých oblíbených youtuberů dětí a mladistvých v rámci YouTube nejčastěji vyhledávají a sledují, čemuž odpovídá i nejoblíbenější kategorie videí uváděná dětmi a mladistvými, kterou jsou legrační videa, vtipy nebo pranky, které sleduje více než 77 % českých dětí a mladistvých. Vyjma sledování zábavného videoobsahu, „ať jde o různé druhy online výzev (challenge), let's play videa, vlogy, fashion haul videa, unboxing videa, food videa či reakční videa,“¹⁹ uvedlo 22 % dětí a mladistvých, že ve svém volném čase sleduje

¹² KOPECKÝ, Kamil a René SZOTKOWSKI. *České děti v kybersvětě: Jak se chovají online a co jim hrozí* [online]. O2 Czech Republic & Univerzita Palackého v Olomouci. Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2019, , 1-32 [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.o2chytraskola.cz/data/files/ceske-deti-v-kybersvete-vyzkumna-zprava-2-1-5ykpkkxges.pdf>

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ GAUNTLETT, David. *Making is Connecting: The social power of creativity, from craft and knitting to digital everything*. 2. Polity, 2018. ISBN 978-1509513482, str. 153-154.

¹⁷ Tamtéž, str. 93.

¹⁸ ROTMAN, Dana a Jennifer PREECE. The 'WeTube' in YouTube – creating an online community through video sharing. *International Journal of Web Based Communities* [online]. 2010, 2010, (3), 317-333 [cit. 2020-04-20]. ISSN 1741-8216. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/6ea3/7f25174eae5371461abd2e35805bc6a71db9.pdf>, str. 320.

¹⁹ KOPECKÝ, Kamil a René SZOTKOWSKI. *České děti v kybersvětě: Jak se chovají online a co jim hrozí* [online]. O2 Czech Republic & Univerzita Palackého v Olomouci. Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2019, , 1-32 [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.o2chytraskola.cz/data/files/ceske-deti-v-kybersvete-vyzkumna-zprava-2-1-5ykpkkxges.pdf>

také videa zaměřená na vzdělávání.²⁰ Dle Segalové se děti a dospívající při vyhledávání informací a online studiu v první řadě obrací právě na videosever YouTube, a to ještě dříve, než vůbec hledané heslo zadají do vyhledávání na Google.²¹ „Bezprostřednost a plynulost videa na téměř každé téma z něj rychle činí primární médium pro vzdělávání a znalosti.“²²

2.6 Mobilní telefon jako nástroj pro sledování online videí

Popularita YouTube je také úzce propojena s rozmachem digitálních médií ve společnosti. Již v roce 2013 studie *Zero to eight. Young children and their internet use*²³ upozorňovala na stále rostoucí trend, kdy děti, včetně batolat a předškolních dětí, mají přístup k mobilním zařízením s možností připojení k internetu, jako jsou mobilní telefony a tablety.²⁴ Například v České republice se denně „*telefonem připojuje 84 % dětí a dospívajících (vs. 45 % prostřednictvím počítače)*...“²⁵

Úzké spojení mezi popularitou internetových videí a oblibou digitálních zařízení, telefonů a tabletů pak potvrzuje skutečnost, že u českých dětí a mladistvých je sledování videí na YouTube třetí nejčastější aktivitou, kterou na svém mobilním telefonu provozují, přičemž častějšími dvěma činnostmi je již pouze telefonování samotné a chatování prostřednictvím online komunikačních služeb jako WhatsApp či Facebook Messenger. Při sledování internetových videí na YouTube, stejně jako při online komunikaci s přáteli rovněž přestává být pro dnešní dětské a mladistvé limitem nutnost internetového připojení, protože jak ukázal výzkum, více než polovina (59,1 %) dětí a mladistvých v České republice má ze svého mobilního telefonu možnost trvalého připojení na internet bez nutnosti připojení k Wi-Fi.²⁶ Jak ve své knize *Rewired*²⁷ uvádí americký psycholog a odborník na digitální technologie Larry D. Rosen, s nástupem digitální generace se „*mobilní telefon stal tím, co sociální vědci očekávali pro budoucnost televize*.“²⁸

2.7 „Digitods“

Pro skupinu dětí a teenagerů narozených po roce 2007, tedy po uvedení první generace iPhone, se v odborné literatuře zavedl název „digitods“. „Digitods“ jsou děti, kterým je už od batolecího věku použití mobilních zařízení připojených k internetu naprosto vlastní, a to do té míry, že je dokáží úspěšně a zcela samostatně ovládat dříve, než se samy naučí verbálně

²⁰ KOPECKÝ, Kamil a René SZOTKOWSKI. *České děti v kybersvětě: Jak se chovají online a co jim hrozí* [online]. O2 Czech Republic & Univerzita Palackého v Olomouci. Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2019, , 1-32 [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.o2chytraskola.cz/data/files/ceske-deti-v-kybersvete-vyzkumna-zprava-2-1-5ykpkkxges.pdf>

²¹ SEGAL, Ayelet. *Engaging with the Youtube Generation: TouchCast Educator Guide*. 2. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015. ISBN 978-1514338131., str. 5.

²² Tamtéž.

²³ Holloway, D., Green, L. and Livingstone, S. (2013). *Zero to eight. Young children and their internet use*. LSE, London: EU Kids Online.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Bedrošová, M., Hlavová, R., Macháčková, H., Dědková, L., & Šmahel, D. (2018). *České děti a dospívající na internetu: Zpráva z výzkumu na základních a středních školách*. Projekt EU Kids Online IV – Česká republika. Brno: Masarykova univerzita.

²⁶ KOPECKÝ, Kamil a René SZOTKOWSKI. *České děti v kybersvětě: Jak se chovají online a co jim hrozí* [online]. O2 Czech Republic & Univerzita Palackého v Olomouci. Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2019, , 1-32 [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.o2chytraskola.cz/data/files/ceske-deti-v-kybersvete-vyzkumna-zprava-2-1-5ykpkkxges.pdf>

²⁷ ROSEN, Larry D. *Rewired: understanding the iGeneration and the way they learn*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. ISBN 0230614787.

²⁸ Tamtéž.

komunikovat. V souvislosti s tím je konstrukce těchto mobilních zařízení uzpůsobena tak, aby je dítě mohlo začít ovládat již od doby, kdy se naučí používat ukazováček, což zpravidla bývá ve věku 10-14 měsíců. Již od raného dětství tak mezi „digitods“ a mobilními zařízeními s internetovými aplikacemi vzniká dokonalá symbióza.²⁹ „Tyto aplikace vytvářejí bezprostřední přístup pro kojence a předškoláky, kteří nepotřebují otevřít webový prohlížeč, aby našli své oblíbené stránky. V životě těchto dětí se zdá, že bylo vždy možné dotknout se a přetáhnout se do her, knih a tvůrčích a komunikačních zážitků.“³⁰ Skutečnost, že děti v předškolním věku mají k digitálním médiím velmi blízký vztah a dokáží je samostatně ovládat, potvrdil i výzkum z roku 2016 zabývající se mediální gramotností dětí do 15 let v českém prostředí, který poukázal na to, že digitální média jako tablet nebo počítač u českých předškolních dětí v oblíbě vítězí nad tradičními médii. V případě digitálních médií pak předškolní děti shodně potvrzovaly, že je již většinou zvládají ovládat samostatně a jsou zvyklé je také samy používat, zatímco tradiční média jako knížky nebo časopisy mají obvykle ve zvyku procházet s někým blízkým, ať už jde o rodiče, sourozence, nebo jiné rodinné příslušníky.³¹

3 ANALÝZA NEUROVĚDECKÉHO DISKURSU V OBLASTI MEDIÁLNÍCH STUDIÍ A JEHO ROLE PŘI VÝZKUMU VLIVU YOUTUBE VIDEÍ NA DUŠEVNÍ ZDRAVÍ DĚTÍ A MLADISTVÝCH

Nárůst oblíby a dostupnosti přenosných zařízení disponujících připojením k internetu, jejich kompaktní rozměry a snadná ovladatelnost otevírají dětem a mladistvým možnost sledovat internetová videa již od útlého věku. V souvislosti se zmíněným rozvojem digitálních technologií se online videa stávají stále snadněji dostupnými, a to jak pro dětské, tak dospívající diváky. Spolu se vzrůstající oblíbou internetových videí roste i množství času, které jejich recipienti sledováním online videí tráví, generace dnešních dětí a mladistvých jsou tak působení digitálních médií vystaveny výrazně více než kterákoliv z generací předcházejících. Výzkum vlivu online videí na duševní zdraví dětí a mladistvých se tak v posledních letech stává stále častěji předmětem zájmu celé řady vědních oborů od sociologie a pedagogiky, až po psychologii a neurovědu, přičemž právě neurovědecký a psychologický diskurs hrají ve sféře mediálních výzkumů zabývajících se vlivem YouTube videí na duševní zdraví dětí a mladistvých zcela dominantní roli.

Cílem této kapitoly tak bude provést diskursivní analýzu těchto dvou úzce spjatých diskursů, tedy diskursu neurovědeckého a diskursu psychologického, které působí v oblasti mediálních studií a jsou intenzivně využívány při výzkumu vlivu médií na duševní zdraví dětí a mladistvých. Součástí analýzy neurovědeckého a psychologického diskursu tak bude představit historii používání psychologických a neurovědeckých výzkumných metod v oboru mediálních studií a rovněž analyzovat podobnosti a odlišnosti těchto dvou diskursů a v nich působících komunit odborníků. V textu budou dále popsány normy „správného“ přístupu dětí a mladistvých ke konzumaci online videí, jež jsou na základě psychologických a neurovědeckých výzkumů prosazovány.

²⁹ HOLLOWAY, Donell Joy, Lelia GREEN a Kylie STEVENSON. Digitods: Toddlers, Touch Screens and Australian Family Life. *M/C Journal: A Journal of Media and Culture* [online]. 1998, 2015, 2015(5) [cit. 2020-04-17]. ISSN 1441-2616. Dostupné z: <http://www.journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/viewArticle/1024>

³⁰ Tamtéž.

³¹ Studie mediální gramotnosti populace ČR: Mediální gramotnost osob mladších 15 let. *RRTV: Rada pro rozhlasové a televizní vysílání* [online]. Praha, srpen 2016 [cit. 2020-04-17]. Dostupné z: https://www.rrtv.cz/cz/files/monitoring/studie_medialni_gramotnosti_populace_CR.pdf

3.1 Neurovědecký diskurs a výzkum vlivu médií

Vědeckým odvětvím, které se intenzivně věnuje výzkumu vlivu digitálních médií na mozek, myšlení a duševní zdraví jedince a jehož poznatky jsou zejména v posledních letech hojně citovány v mediálním diskursu, je neurověda. Neurověda je vědním oborem, který se ve svém obecném slovníkovém pojetí věnuje „*anatomii, fyziologii, biochemii, nebo molekulární biologii nervů a nervové tkáně a zejména jejich vztahem k chování a učení.*“³² Vlivem nových médií na člověka se pak zabývají obzvláště specializované oblasti neurovědy jako behaviorální neurověda, kognitivní neurověda, nebo příbuzné transdisciplinární obory jako neurofilosofie či neuropsychologie. Cílem neurovědeckých výzkumů zaměřujících se na zkoumání vlivu nových médií je tak například analyzovat vliv používání počítačů, mobilních zařízení, internetu a dalších digitálních médií na lidský mozek, myšlení, paměť či schopnost učení se, nebo najít odpověď na otázku, jakým způsobem mozek přebírá a zpracovává audiovizuální informace přijímané prostřednictvím obrazovek digitálních zařízení. Neurovědecký diskurs se pak v oblasti mediálních studií úzce prolíná také s diskursem psychologickým, který má v oblasti mediálních výzkumů dlouhou tradici.

3.2 Tradice neurovědeckého a psychologického diskursu v problematice výzkumu mediálního vlivu

Zatímco neurovědecký diskurs proniká do mediálních studií teprve v posledních letech, a to zejména díky rozvoji technologických možností zkoumání lidského mozku a myšlení, psychologický diskurs je součástí mediálních studií v podstatě od počátku historie výzkumů vlivu médií na jejich recipienty, jež se nejvíce rozvinuly zejména s počátkem televizního vysílání a rozšířením televizních přijímačů do běžných domácností. Behaviorismus a kognitivní psychologie byli nedílnou součástí výzkumu vlivu médií na děti a dospívající již v 50. letech 20. století, jak dokládá například výzkum *Mass Media and Children: A Study of Exposure Habits and Cognitive Effects*³³ z roku 1959. Klíčovou roli pak psychologicky orientované mediální výzkumy sehrály zejména v souvislosti s problematikou zobrazování násilí v médiích a jeho vlivem na duševní zdraví dětí a mladistvých. Již v 70. letech 20. století se tak v souvislosti s výzkumem vlivu mediálně zobrazovaného násilí na děti stal hojně citovaným experiment s panenkou Bobo amerického psychologa Alberta Bandury, jehož výstupy byly v souvislosti s médii považovány za důkaz spojitosti mezi sledováním násilí v médiích a agresivním chováním dětí v reálném světě. To, jak intenzivně zkoumaným tématem výzkum vlivu mediálního násilí byl a dodnes je, dokládá i řada dlouhotrvajících psychologických studií zkoumajících vliv televizního násilí na agresivní chování u dětí a dospívajících, jako byla například studie, jíž realizovali psychologové L. Rowell Huesmann a Leonard D. Eron od konce 70. let do počátku 90. let 20. století a jejíž výsledky prezentovali ve vědecké studii „*Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and*

³² Medical dictionary. *Medline Plus - Trusted Health Information for You: Merriam-Webster* [online]. [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <http://c.merriam-webster.com/medlineplus/neuroscience>

³³ BAILYN, Lotte. *Mass Media and Children: A Study of Exposure Habits and Cognitive effects. Psychological Monographs: General and Applied.* 1959, **1959**(471), 1-48.

*their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977-1992*³⁴ publikované v roce 2003.³⁵

3.3 Historické proměny psychologického a neurovědeckého diskursu v oblasti zkoumání vlivu médií

V oblasti psychologických výzkumů vlivu audiovizuálního obsahu na duševní zdraví konzumentů těchto médií došlo v průběhu historie výzkumu vlivu médií k několika proměnám určujících vědeckých přístupů a teorií, jež byly v odborném psychologickém diskursu v souvislosti s mediálním násilím dominantně prosazovány. Jak ve své knize *Psychologie médií*³⁶ uvádí britský mediální odborník a psycholog David Giles, tak zatímco v 70. letech byla v souvislosti s výzkumem vlivu mediálně zobrazovaného násilí prosazována zejména teorie transferu excitace, jež spočívala v tvrzení, že „sledování filmů s násilím či agresivních sportů zvedá hladinu adrenalinu, aniž by si divák zdroj svého vybuzení uvědomoval a vede k jeho následným přehnaným reakcím v určitých sociálních situacích,³⁷ v 80. letech pak došlo k přehodnocení této teorie a rozšíření psychologických výzkumů vlivu médií o tzv. analýzu primingu, jež spočívala ve skutečnosti, že u člověka, který je často vystaven mediálně zobrazovanému násilí, dochází k tomu, že se mu násilné „scénáře“ z televizních pořadů ukládají do podvědomí a ovlivňují jeho pozdější jednání v reálných životních situacích, ve kterých pak jedná podobně agresivně, jako tomu bylo ve dříve zhlédnutém televizním „scénáři“. K další velké proměně psychologického diskursu v oblasti mediálních studií pak došlo v 90. letech 20. století, kdy se výzkumy vlivu mediálního násilí začaly zaměřovat převážně na specifika osobnosti každého diváka, protože to, jaký vliv na diváka násilné mediální sdělení má, je do značné míry ovlivněno jeho individuálními psychickými predispozicemi. V souvislosti s vlivem televizního násilí se tak začalo pracovat s novými proměnnými, jako jsou například vrozené předpoklady k agresii, apod.³⁸ Nejnovějším přístupem v oblasti výzkumu vlivu mediálního násilí na diváky pak dle Gilese začal být přístup neurovědecký, jenž přinesl možnost zkoumat „reakce na média pomocí měření činnosti mozku.“³⁹ V současnosti se tak neurověda v oblasti mediálních výzkumů stala dominantním vědním oborem, jehož výhodou oproti psychologickým výzkumům jsou zejména rozsáhlé možnosti monitoringu kognitivní činnosti člověka, ke kterým dochází při sledování zkoumaného média.⁴⁰

3.4 Manfred Spitzer: Představitel neurovědeckého diskursu ve sféře mediálních studií

Jedním z nejvýraznějších zástupců neurovědeckého a psychologického diskursu v oblasti mediálních studií je německý neurovědec a mediální teoretik Manfred Spitzer, který ve svých

³⁴ HUESMANN, L. Rowell, Jessica MOISE-TITUS, Cheryl-Lynn PODOLSKI a Leonard D. ERON. Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977-1992. *Developmental Psychology* [online]. 2003, **39**(2), 201-221 [cit. 2020-06-06]. DOI: 10.1037/0012-1649.39.2.201. ISSN 1939-0599. Dostupné z: <http://doi.apa.org/getdoi.cfm?doi=10.1037/0012-1649.39.2.201>

³⁵ Violence in the Media: Psychologists Study Potential Harmful Effects. *American Psychological Association* [online]. 2013 [cit. 2020-06-06]. Dostupné z: <https://www.apa.org/action/resources/research-in-action/protect>

³⁶ GILES, David. *Psychologie médií*. Praha: Grada, 2012. Z pohledu psychologie. ISBN 978-80-247-3921-2.

³⁷ Tamtéž, str. 24.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž, str. 25.

⁴⁰ Tamtéž.

dílech *Digitální demence*⁴¹ (2014) a *Kybernemoc*⁴² (2016) upozorňuje na problematiku negativního vlivu, jež mají média na mozek, psychiku a myšlení lidí, kteří digitální zařízení ve svém každodenním životě používají. V rámci zkoumané problematiky se pak Spitzer zaměřuje obzvláště na negativní dopady užívání digitálních médií dětskými a mladistvými diváky, jejichž mozek je, zejména s ohledem na jeho neukončený vývoj, vlivem působení těchto médií ohrožen více než mozek dospělého člověka. Své kritické teze pak Spitzer podkládá celou řadou odborných článků vycházejících primárně z aktuálních poznatků neurovědeckých a psychologických výzkumů zabývajících se vlivem používání digitálních médií na mozek, myšlení a duševní zdraví jejich uživatelů, přičemž ve své knize *Digitální demence* uvádí, že „výzkumy, které ohledně vlivu audiovizuálních médií skutečně existují, už dlouhá léta s narůstající zřetelností vypovídají o jejich negativních účincích.“⁴³

3.5 YouTube video a dětský divák: Doporučení vycházející z poznatků psychologie a neurovědy

Z aktuálních poznatků z oblasti neurovědného a psychologického výzkumu vlivu digitálních médií na dětské a mladistvé diváky vychází například *Americká akademie pediatriů*,⁴⁴ která na svých webových stránkách uveřejnila doporučení, dle kterého by rodiče měli své děti mladší 18 měsíců vyvarovat jakémukoliv vystavení audiovizuálním médiím s výjimkou videochatu. U starších dětí do věku dvou let by pak rodiče, kteří si přejí, aby jejich dítě sledovalo média, měli dbát na výběr kvalitních a informačně hodnotných videí a tato videa následně sledovat společně s dítětem a pomáhat mu tak porozumět obsahu, který před sebou vidí. Obdobný přístup je doporučován i pro děti ve věku mezi 2 a 5 lety. V této věkové kategorii by videa měla být dětmi konzumována rovněž výhradně pod rodičovskou supervizí, v jejímž rámci by dospělý vysvětloval obsah sledovaného videa a pomáhal tak dítěti s jeho chápáním. I v případě dodržení zmíněných doporučení by však doba vyhrazená pro konzumaci audiovizuálních obsahů dítětem neměla překročit jednu hodinu denně. U dětí starších šesti let, které již mohou audiovizuální média sledovat samostatně, by rodiče měli důsledně limitovat dobu, kterou dítě stráví sledováním audiovizuálních médií tak, aby čas strávený konzumováním médií nenarušoval ostatní aspekty zdravého životního stylu a vývoje dítěte, ke kterým patří například dostatečný pohyb, spánek, nebo navazování sociálních vztahů. Dítě by zároveň mělo být seznámeno se všemi pravidly týkajícími se chování v online prostoru, včetně zásad spjatých s online bezpečností a problematikou internetových rizik.⁴⁵

Obdobná doporučení týkající se bezpečnosti konzumování audiovizuálních médií dětmi vydala rovněž *Světová zdravotnická organizace*⁴⁶, která sezení před obrazovkou, včetně sledování jakékoliv formy videa, nedoporučuje u dětí do jednoho roku věku. U dětí, které již

⁴¹ SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014. ISBN 978-80-7294-872-7.

⁴² SPITZER, Manfred. *Kybernemoc!: jak nám digitalizovaný život ničí zdraví*. Přeložil Iva KRATOCHVÍLOVÁ. Brno: Host - vydavatelství, 2016. ISBN 978-80-7491-792-9.

⁴³ SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014, str. 118.

⁴⁴ American Academy of Pediatrics Announces New Recommendations for Children's Media Use. *American Academy of Pediatrics: DEDICATED TO THE HEALTH OF ALL CHILDREN* [online]. 21.10.2016 [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <https://www.aap.org/en-us/about-the-aap/aap-press-room/Pages/American-Academy-of-Pediatrics-Announces-New-Recommendations-for-Childrens-Media-Use.aspx>

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ To grow up healthy, children need to sit less and play more: New WHO guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. *World Health Organization* [online]. 24. 4. 2019 [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more>

dosáhly věku dvou let, by pak doba před obrazovkou neměla překročit 1 hodinu denně, přičemž platí, že čím méně rodiče své dítě obrazovkám vystavují, tím lépe.⁴⁷

3.6 Baby Einstein vs. neurověda: Kritika vzdělávacích YouTube videí pro nejmladší diváky

Spitzer v souvislosti s vlivem online videí určeným dětem a mladistvým uvádí, že to, „*jak škodlivé je konzumování audiovizuálních médií, lze zjistit z toho, že jeho negativní efekt na jazykový vývoj malého dítěte je dvakrát silnější než pozitivní efekt předčítání. Zkrátka a dobře: dětská televize a DVD jsou pro intelektuální vývoj malých dětí škodlivé.*“⁴⁸ V souvislosti s tímto tvrzením pak přináší kritiku vzdělávacích videí pro nejmenší děti a zejména pak populárního vzdělávacího video projektu *Baby Einstein*⁴⁹, jenž byl od svých počátků založen na publikování interaktivního výukového videoobsahu určeného nejmladším divákům, tedy zejména kojencům, batolatům a dětem předškolního věku.⁵⁰ V průběhu svého uvedení na trh byla vzdělávací videa *Baby Einstein* publikována pouze na DVD nosičích, ale již v roce 2006, kdy projekt spadl pod společnost The Walt Disney Company, došlo ke spuštění stejnojmenného YouTube kanálu, jenž je do současnosti aktivní a odebírá jej 609 tisíc odběratelů.⁵¹ V rámci YouTube kanálu *Baby Einstein* jsou pravidelně uveřejňována nová výuková videa pro děti, která jsou na základě svého tematického zaměření řazena do jednotlivých playlistů.⁵² Jak je uvedeno v popisku YouTube kanálu *Baby Einstein*, cílem zveřejňovaných online videí je pomocí příběhů vzdělávat děti v mnoha oblastech lidského poznání, jako je počítání, mluvení, nebo také umění a současně prostřednictvím videí v dětech samotných podpořit zvědavost a touhu učit se a poznávat nové věci již od nejútlejšího věku.⁵³

Myšlenka vzdělávacích YouTube videí pro nejmladší děti je však v rozporu s výstupy aktuálních poznatků z oblasti neurovědy, které mimo jiné poukazují na to, že vzdělávací videa určená kojencům a batolatům mají na rozvoj jejich myšlení negativní efekt, a to zejména v souvislosti s opožděním jejich jazykového vývoje a snížením jejich kognitivních schopností.⁵⁴ Neurovědeckým diskursem je za nevhodné považováno již samotné použití digitálních zařízení s obrazovkou, jako jsou například mobilní telefony, tablety a další digitální zařízení, prostřednictvím kterých jsou internetová YouTube videa nejmladšími dětmi kojeneckého a batolecího věku konzumována. Jedním z důvodů tohoto kritického postoje je zjištění, že „*malé děti ještě nedokážou současně vnímat obraz a zvuk vycházející z různých zdrojů,*“⁵⁵ scénu zobrazovanou na obrazovce mobilního telefonu a zvuk vychází z jeho reproduktorů si tak ve svém věku ještě nedokážou spojit a vnímají je zcela odděleně.

⁴⁷ To grow up healthy, children need to sit less and play more: New WHO guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. *World Health Organization* [online]. 24. 4. 2019 [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more>

⁴⁸ SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014, str. 134.

⁴⁹ Baby Einstein: Domovská stránka. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein>

⁵⁰ Baby Einstein: Informace. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein/about>

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Baby Einstein: Domovská stránka. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein>

⁵³ Baby Einstein: Informace. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein/about>

⁵⁴ SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014, str. 134-135.

⁵⁵ Tamtéž, str. 129.

Na základě zjištění neurovědeckých výzkumů tak vzdělávací videa dětem nepředávají podněty, které tvůrci těchto videí zamýšleli, ale stávají se pro ně pouze silně matoucí kombinací obrazu a zvuku, které ve svém věku nejsou schopny plně porozumět. Dle neurovědného diskursu jsou tak videa určená nejmenším dětem, tedy nemluvňatům, kojencům a batolatům škodlivá bez ohledu na to, zda je jejich obsah označován za vzdělávací, nebo má plnit pouze zábavnou funkci.⁵⁶

4 ZÁVĚR

S internetovými videi se v průběhu svého dětství a dospívání každodenně setkává naprostá většina českých dětí a dospívajících, přičemž jednoznačně nejoblíbenější platformou pro přehrávání videí je videoserver YouTube, který kromě toho, že uživatelům umožňuje sdílet a přehrávat videa, disponuje také řadou uživatelských funkcí, jež jsou charakteristické pro sociální sítě. Uživatelé si v rámci YouTube mohou vytvořit vlastní uživatelský profil, hodnotit a komentovat videa, či vzájemně interagovat a komunikovat s ostatními uživateli, ať už v komentářích pod jednotlivými videi, či v rámci vybraných uživatelských komunit. Dle sociologa a mediálního teoretika Davida Gauntletta je právě propojení videoserveru s možnostmi sociální sítě tím, co stojí za obrovskou popularitou YouTube.

Děti a mladiství v České republice sledují internetová videa na YouTube nejčastěji ve svém volném čase, a to primárně za účelem zábavy, čemuž odpovídá také nejpobulárnější žánr internetových videí, kterým jsou legrační videa, vtipy, nebo pranky. Část dětí a dospívajících ale zároveň uvedla, že YouTube využívá také jako platformu pro sledování výukových či edukačních videí a vyhledávání informací. Internetová videa jsou pak dětmi a dospívajícími obvykle sledována prostřednictvím vlastních mobilních digitálních zařízení, ke kterým má v současné době přístup naprostá většina českých dětí a dospívajících.

Mobilní digitální zařízení s připojením k internetu jsou v současné době běžně používány již dětmi v kojeneckém a batolecím věku, přičemž sledování internetových videí, je jednou z vůbec prvních online aktivit, které se děti na svých mobilních zařízeních samostatně věnují. Na popularitu internetových videí u kojenců, batolat a dětí předškolního věku tak reagovali rovněž tvůrci videoserveru YouTube, kteří spustili aplikaci YouTube Kids, která nabízí zjednodušené uživatelské rozhraní a poskytuje ke zhlédnutí pouze videoobsah určený nejmladším dětem do 12 let věku.

V souvislosti s neustále rostoucí popularitou videoportálu YouTube a oblibou internetových videí u dětských a mladistvých diváků byla realizována celá řada mediálních výzkumů věnujících se otázce, jaký vliv má sledování YouTube videí na duševní zdraví dětí a mladistvých, přičemž jedním z nejvýznačnějších diskursů, který do oblasti mediálních studií v souvislosti s výzkumem vlivu audiovizuálních digitálních médií vstupuje, je diskurs neurovědecký.

Neurovědecký diskurs v oboru mediálních studií navazuje na tradici psychologických výzkumů mediálního vlivu, které se rozvinuly zejména v souvislosti s masovým rozšířením televizního vysílání. Výzkumy vycházející z behaviorismu a kognitivní psychologie se tak již v 70. letech 20. století intenzivně zabývaly otázkou, jaký vliv má zobrazení násilí v televizních pořadech na dětské a mladistvé diváky. Podle psychologa a mediálního teoretika Davida Gilese pak během historie výzkumů mediálního vlivu docházelo k proměnám dominantních vědeckých přístupů a metod, které byly v různých obdobích v otázce výzkumu vlivu médií prosazovány v rámci psychologického diskursu, přičemž v současnosti je dle

⁵⁶ SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014, str. 129.

Gilese při výzkumu vlivu médií upřednostňován právě přístup neurovědecký, který umožňuje monitorovat mozkovou aktivitu a kognitivní činnost, ke které při sledování zkoumaného média u konzumenta dochází.

Jedním z nejcitovanějších představitelů neurovědeckého diskursu v oblasti mediálních studií je v současné době německý neurovědec a mediální teoretik Manfred Spitzer, který ve svých publikacích vychází z celé řady aktuálních neurovědeckých a psychologických studií. Spitzer upozorňuje na negativní vlivy digitálních audiovizuálních médií na duševní vývoj dětí a mladistvých, kteří jsou jejich nadměrnému vlivu vystavováni. Kritice podrobuje rovněž populární vzdělávací videa pro kojence a batolata, jejichž sledování, dle výsledků neurovědeckých a psychologických výzkumů, dětem v intelektuálním rozvoji nepomáhá, ale naopak má na jejich duševní rozvoj negativní dopad, a to například v oblasti jazykového vývoje. Na základě neurovědeckých a psychologických výzkumů poukazujících na negativní vlivy audiovizuálních digitálních médií reagovaly rovněž mezinárodně uznávané organizace jako *Americká akademie pediatriů* či *Mezinárodní zdravotnická organizace*, které shodně vydaly doporučení ohledně maximálního množství času, které by děti a mladiství různých věkových skupin měly sledováním obrazovky digitálních zařízení trávit. Komunita mediálních odborníků z oblasti neurovědy a aktuální neurovědecké výzkumy provedené v souvislosti se sledováním vzdělávacích videí dětmi kojeneckého a batolecí věku neshledávají žádné pozitivní efekty pro jejich duševní rozvoj, a naopak opakovaně poukazují na řadu negativních dopadů, které používání digitálních zařízení a sledování audiovizuálních médií, jako jsou internetová videa na YouTube, může mít na psychické zdraví a duševní rozvoj těchto nejmladších dětí.

Použitá literatura

1. GARDNER, Howard a Katie DAVIS. *The app generation: how today's youth navigate identity, intimacy, and imagination in a digital world*. New Haven: Yale University Press, [2013]. ISBN 9780300196214.
2. GAUNTLETT, David. *Making is Connecting: The social power of creativity, from craft and knitting to digital everything*. 2. Polity, 2018. ISBN 978-1509513482
3. GILES, David. *Psychologie médií*. Praha: Grada, 2012. Z pohledu psychologie. ISBN 978-80-247-3921-2.
4. ROSEN, Larry D. *Rewired: understanding the iGeneration and the way they learn*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. ISBN 0230614787.
5. SEGAL, Ayelet. *Engaging with the Youtube Generation: TouchCast Educator Guide*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015, 106 s. ISBN 978-1514338131
6. SPITZER, Manfred. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host, 2014. ISBN 978-80-7294-872-7.
7. SPITZER, Manfred. *Kybernemoc!: jak nám digitalizovaný život ničí zdraví*. Přeložil Iva KRATOCHVÍLOVÁ. Brno: Host - vydavatelství, 2016. ISBN 978-80-7491-792-9.
8. TAPSCOTT, Don. *Grown up digital: how the net generation is changing your world*. New York: McGraw-Hill, c2009.

Internetové zdroje

1. American Academy of Pediatrics Announces New Recommendations for Children's Media Use. *American Academy of Pediatrics: DEDICATED TO THE HEALTH OF ALL CHILDREN* [online]. 21.10.2016 [cit. 2020-04-03]. Dostupné z:

- <https://www.aap.org/en-us/about-the-aap/aap-press-room/Pages/American-Academy-of-Pediatrics-Announces-New-Recommendations-for-Childrens-Media-Use.aspx>
2. Baby Einstein: Domovská stránka. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein>
 3. Baby Einstein: Informace. *YouTube* [online]. 9.6.2006 [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/user/babyeinstein/about>
 4. Medical dictionary. *Medline Plus - Trusted Health Information for You: Merriam-Webster* [online]. [cit. 2020-05-29]. Dostupné z: <http://c.merriam-webster.com/medlineplus/neuroscience>
 5. To grow up healthy, children need to sit less and play more: New WHO guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. *World Health Organization* [online]. 24. 4. 2019 [cit. 2020-04-03]. Dostupné z: <https://www.who.int/news-room/detail/24-04-2019-to-grow-up-healthy-children-need-to-sit-less-and-play-more>
 6. Violence in the Media: Psychologists Study Potential Harmful Effects. *American Psychological Association* [online]. 2013 [cit. 2020-06-06]. Dostupné z: <https://www.apa.org/action/resources/research-in-action/protect>
 7. *YouTube Kids* [online]. [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/kids/>

Vědecké články

1. BAILYN, Lotte. Mass Media and Children: A Study of Exposure Habits and Cognitive effects. *Psychological Monographs: General and Applied*. 1959, **1959**(471), 1-48.
2. Bedrošová, M., Hlavová, R., Macháčková, H., Dědková, L., & Šmahel, D. (2018). České děti a dospívající na internetu: Zpráva z výzkumu na základních a středních školách. Projekt EU Kids Online IV – Česká republika. Brno: Masarykova univerzita.
3. Elias, N., & Sulkin, I. (2017). YouTube viewers in diapers: An exploration of factors associated with amount of toddlers' online viewing. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(3), Article 2. <https://doi.org/10.5817/CP2017-3-2>
4. HOLLOWAY, Donell Joy, Lelia GREEN a Kylie STEVENSON. Digitods: Toddlers, Touch Screens and Australian Family Life. *M/C Journal: A Journal of Media and Culture* [online]. 1998, 2015, 2015(5) [cit. 2020-04-17]. ISSN 1441-2616. Dostupné z: <http://www.journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/viewArticle/1024>
5. Holloway, D., Green, L. and Livingstone, S. (2013). Zero to eight. Young children and their internet use. LSE, London: EU Kids Online.
6. HUESMANN, L. Rowell, Jessica MOISE-TITUS, Cheryl-Lynn PODOLSKI a Leonard D. ERON. Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977-1992. *Developmental Psychology* [online]. 2003, 39(2), 201-221 [cit. 2020-06-06]. DOI: 10.1037/0012-1649.39.2.201. ISSN 1939-0599. Dostupné z: <http://doi.apa.org/getdoi.cfm?doi=10.1037/0012-1649.39.2.201>
7. KOPECKÝ, Kamil a René SZOTKOWSKI. *České děti v kybersvětě: Jak se chovají online a co jim hrozí* [online]. O2 Czech Republic & Univerzita Palackého v Olomouci. Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2019, , 1-32 [cit. 2020-04-14]. Dostupné z: <https://www.o2chytraskola.cz/data/files/ceske-deti-v-kybersvete-vyzkumna-zprava-2-1-5ykpkkxges.pdf>

8. ROTMAN, Dana a Jennifer PREECE. The 'WeTube' in YouTube – creating an online community through video sharing. *International Journal of Web Based Communities* [online]. 2010, 2010, (3), 317-333 [cit. 2020-04-20]. ISSN 1741-8216. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/6ea3/7f25174eae5371461abd2e35805bc6a71db9.pdf>
9. Studie mediální gramotnosti populace ČR: Mediální gramotnost osob mladších 15 let. *RRTV: Rada pro rozhlasové a televizní vysílání* [online]. Praha, srpen 2016 [cit. 2020-04-17]. Dostupné z: https://www.rrtv.cz/cz/files/monitoring/studie_medialni_gramotnosti_populace_CR.pdf

Článek byl vydán v rámci projektu Interního grantového systému MUP s interním číslem E48-66 a názvem „Vliv sledování YouTube videí na duševní zdraví dětí a mladistvých“ financovaného z podpory MŠMT na specifický vysokoškolský výzkum v letech 2019-2020.

Kontaktní údaje

Mgr. Pavel Vlk
Metropolitní univerzita Praha, o.p.s.
Budova MUP na Jarově
Učňovská 100/1, 190 00 Praha 9
Tel: +420 774 538 523
e-mail: vlkpavel.pb@gmail.com

ROZVOJ ZÁKLADNÝCH UMELECKÝCH SCHOPNOSTÍ PROSTREDNÍCTVOM DALCROZOVEJ EURYTMIE A INOVATÍVNYCH DIDAKTICKÝCH PROSTRIEDKOV

DEVELOPMENT OF BASIS ARTISTIC SKILLS THROUGH DALCROZ'S EURHYTHMICS AND INNOVATIVE DIDACTIC TOOLS

Zuzana Hubinská

Abstrakt

Dnešná moderná spoločnosť má vďaka neustálemu rozvoju informačno-komunikačných technológií čoraz väčší vplyv na človeka práve cez množstvo poznatkov, ktoré sú dostupné na každom kroku. Týka sa to televízie a rádia, ale najmä internetových zdrojov. Táto skutočnosť má dosah na výchovu a vzdelávanie, teda aj na školské prostredie. Určitým spôsobom sa začínajú meniť zaužívané metódy a formy vyučovania a uprednostňujú sa skôr nové, moderné trendy a postupy vo viacerých odboroch a predmetoch všeobecného vzdelávania (matematika, fyzika, hudba a pod.). Je však nevyhnutné strániť sa starších a overených metód? Aj táto otázka nás priviedla k možnosti skúmať prepojenie osvedčených foriem s novodobými technickými vymoženosťami. Príspevok k téme konferencie sa preto zaoberá aplikáciou Dalcrozovej eurhythmie vo vyučovacom procese prostredníctvom inovatívnych didaktických prostriedkov, konkrétne cez zariadenie kinect. Téma vychádza z realizovaného výskumu v rámci dizertačnej práce *Inovatívne didaktické prostriedky v hudobno-tanečnom vzdelávaní* (Hubinská, 2019), ktorá sledovala možnosti zapojenia IKT do bežného vyučovania v tanečnom odbore a ich vplyv na edukačnú klímu.

Keľúčovú slová: *umeleckú schopnosti, eurhythmia, inovatívne didaktické prostriedky, kinect*

Abstract

Thanks to the constant development of information and communication technologies, today's modern society has an ever-increasing impact on humans precisely through the amount of knowledge that is available at every step. This applies to television and radio, but especially to Internet resources. This fact has an impact on education and training, including the school environment. In a certain way, the used methods and forms of teaching are beginning to change and the new, modern trends and procedures in several fields and subjects of general education (mathematics, physics, music, etc.) are preferred. But is it necessary to avoid older and proven methods? This question also led us to the opportunity to explore the connection of proven forms with modern technical conveniences. The paper on the topic of the conference therefore deals with the application of Dalcroz's eurhythmics in the teaching process through innovative didactic tools, specifically through the kinect device. The topic is based on the research carried out in the dissertation *Innovative Didactic Tools in Music and Dance Education* (Hubinská, 2019), which examined the possibilities of ICT involvement in regular teaching in the dance field and their impact on the educational climate.

Key words: *artistic abilities, eurhythmics, innovative didactic tools, kinect*

ÚVOD

Schopnosti sú psychické vlastnosti, ktoré tvoria základ vytvárania zmien prebiehajúcich na základe učenia. Je veľmi dôležité dieťaťu poskytnúť priaznivé prostredie, v ktorom sa tieto

predpoklady môžu ďalej rozvíjať. Toto prostredie by malo byť bohaté na rôzne podnety, aktivity, takisto podporujúce a motivujúce. Schopnosti sú v podstate danosti, ktoré človeku umožňujú vykonať isté činnosti v úspešnej forme.¹ V rámci rozvoja umeleckých schopností sa zameriavame najmä na tanečné umenie, a teda konkrétne na psychomotorické schopnosti – koordinačné, postrehové – reakcie na podnety a orientačné – predstavivosť v priestore a čase. Ak vymedzíme tanec ako hlavný výrazový prostriedok, oblasť nášho zámeru sa zúži na zlepšenie koordinačných schopností, teda konkrétne: schopnosť rozlišovať časové, priestorové a silové parametre pohybu podľa zadanej pohybovej úlohy (na základe pocitov); udržať statickú polohu, korigovať vychýlenia pri pohybe, balansovanie na nestabilnom predmete; určiť a meniť polohu tela alebo segmentu v priestore a čase; integrovať a spájať časové, priestorové a silové parametre pohybu na základe určitého zadania; zachytiť, zapamätať, znovu vytvoriť a variovať vymedzenú časovo-dynamickú štruktúru cyklických, acyklických a kombinovaných pohybov (rytmus sa dá zachytiť a vyjadriť vonkajším impulzom vychádzajúcim z hudby, ale aj zo samotnej pohybovej činnosti, respektíve z individuálneho, subjektívneho vnímania); usmerniť, pretvoriť a korigovať pohybové programy v meniacich sa podmienkach (vnútorných alebo vonkajších); schopnosť rýchlej reakcie (čas od impulzu/signálu po ukončenie pohybovej odozvy); frekvenčná schopnosť (maximálny počet pohybov celého tela alebo jeho častí, bez časového obmedzenia).² Nezameriavame sa na rozvoj konkrétnych koordinačných schopností, pretože sa pri realizácii tanečných choreografií jednotlivito prepájajú a navzájom ovplyvňujú.³ Technologické využitie môže a nemusí byť limitované, preto je nutné hľadať rôzne alternatívy, ako efektívne aplikovať tieto prostriedky do vyučovania.

1 INFORMAČNO-KOMUNIKAČNÉ TECHNOLOGIE

Medzi informačno-komunikačné technológie (ďalej len „IKT“) zaraďujeme také multimediálne prostriedky, ktoré určitým spôsobom podporujú výučbu a ďalšie aktivity v oblasti vzdelávania.⁴ IKT pomáhajú pedagógom poskytovať žiakom v technologicky vyspelej spoločnosti inovačné vyučovacie metódy a možnosti. Prvé pokusy aplikovať IKT do vyučovania sú spojené s objavom sálových počítačov, tento spôsob vyučovania sa však neujal, pretože stroje boli komplikované a práca s nimi mala obmedzené pedagogické možnosti. Výraznejší rozvoj vzdelávania pozorujeme až vynájdением internetu a osobných počítačov. Od osemdesiatych rokov 20. storočia vďaka neustálemu vývoju počítačovej techniky dochádza k tzv. elektronizácii školstva, ktorej cieľom bolo rozvíjať počítačovú gramotnosť. V súčasnosti sa vo vzdelávaní využívajú hardvérové a softvérové prostriedky v konvergovaných systémoch na spracovávanie, uchovávanie, prezentovanie informácií a komunikovanie. V skutočnosti sú to prostriedky koncových zariadení (počítače, tablety, mobilné telefóny a smartfóny, digitálne fotoaparáty a kamery a pod.) spolu s nevyhnutnou infraštruktúrou (sieťové prvky, servery, vysielacie a iné).⁵

IKT môžeme využívať v každej fáze vyučovacej hodiny (úvodná motivácia, sprístupňovanie učiva, upevňovanie aj opakovanie učiva a iné), ale aj v rámci jednotlivých aktivít: príprava a prezentácia učiva, vyhodnocovanie, realizácia rôznych pokusov a projektov a pod. Prínosom rôznych multimediálnych zariadení je možnosť zapojiť ich do akéhokoľvek predmetu a aktivity s ním spojenej.⁶

¹ POLEDŇÁK, I. (1984). *ABC Stručný slovník hudební psychologie*. Praha: Supraphon, 1984. s. 343.

² ŠIMONEK, J. (2005). *Didaktika telesnej výchovy*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2005. s.30 - 38.

³ KRBAŤA, P. (1994). *Psychológia hudby: (nielen) pre hudobníkov*. Prešov: Matúš, 1994. s. 91 – 96.

⁴ JAVORSKÝ, S. 2012. *Informačná gramotnosť*. [online]. cec.truni.sk. 2012. [cit. 2019-02-27].

⁵ MIŠÚT, M. 2013. *IKT vo vzdelávaní*. [online]. pdf.truni.sk. 2013. [cit. 2019-02-27].

⁶ PALIGOVÁ, M. 2012. *Informačno-komunikačné technológie na 1. stupni základnej školy*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 2012.s. 9. 30 s.

1.1 Kinect

Je pohybový senzor (kamera), ktorý sa pripája prostredníctvom HDMI vstupu ako externé zariadenie. Štandardnou RGB kamerou sníma farebné zložky – umožňuje rozoznať tvár a hĺbkovou infrakamerou sníma priestor pred televízorom/počítačom. Práve vďaka infrakamere dokáže systém presne identifikovať osobu v priestore a sledovať jej pohyb v 3D režime, čo tvorí základ celého systému ovládania.⁷ Postavu/postavy (multiplayer) sníma bez potreby svetla, dokáže určiť jej vzdialenosť od kamery z obrazu, následne rozpoznať končatiny, hlavu, kĺby, teda zaznamenáva pohyb celého tela. Pohyby konzola prenáša na obrazovku do herného avatara, ktorý ich podľa stojacej osoby kopíruje. Pri jednotlivých hrách je potrebné mať okolo seba viac miesta. Systém hry je schopný nahrávať a fotografovať jednotlivé tanečné vystúpenia, ktoré si následne môžete prezerat', prípadne ich uverejňovať na sociálnych sieťach.⁸ Kinect – konkrétne vybraná hra *Let's Dance 2018*) – je vhodný nástroj na rozvoj vnímania pohybu vlastného tela prepojeného s hudobným podkladom. Princíp hry spočíva v čo najvernejšom napodobňovaní pohybov virtuálneho avatara, ktorého si aj so skladbou vyberáte na začiatku. Podľa toho, ako a či správne napodobňujete pohyby avatara, získavate body a zlaté hviezdy, ktoré predstavujú virtuálne hodnotenie. Kinect je vhodný pre rôzne vekové kategórie, pretože sa dá navoliť režim Kids určený pre najmenších, respektíve pre začiatočníkov (pomalšie skladby, jednoduché tanečné zostavy).⁹

Obrázok 1 X-Box 360, Kinect¹⁰

2 PREPOJENIE IKT A DALCROZOVEJ EURYTMIE

Ako sme spomínali v úvode príspevku, naším zámerom je prepojiť staršie overené metódy s novodobými vymoženosťami. Práve preto sme si vybrali E. J. Dalcrozovu eurytmiu, ktorú chceme podporiť a prezentovať žiakom cez inovatívne didaktické prostriedky, konkrétne cez technológiu kinect. Príspevok prináša teoretický náhľad na skúmanú problematiku a nevylučuje praktické overovanie v reálnej pedagogickej praxi.

E. J. Dalcroze (1865 – 1950) bol hudobný skladateľ, ktorý sa okrem hudobnej tvorby preslávil vytvorením originálnej formy vyučovania, v ktorej prepájal hudbu s pohybom. Od roku 1892 pôsobil ako pedagóg na konzervatóriu v Ženeve a práve v tomto období sa začal venovať vytváraniu netradičnej vyučovacej metódy, ktorá sa vo svete preslávila ako rytmická gymnastika, v anglicky hovoriacich krajinách známa pod pojmom eurhythmic – eurytmia. Metóda bola verejnosti predstavená v roku 1905, kedy ju aplikoval na žiakov základných škôl. Neskôr ju prezentoval aj na európskom kontinente, kde si veľmi rýchlo získala obľubu nielen v hudobnej edukácii, ale aj v mnohých iných odvetviach – tanec, zdravotné cvičenia

⁷ *Xbox 360 prináša celkom nové možnosti hrania s pohybovým senzorom Kinect*. 2010. [online]. tech.sme.sk. Jún. 2010. [cit. 2019-02-27].

⁸ SAVER. 2010. *Predstavujeme: XBOX 360 Kinect, vy ste ovládač!*. [online]. November. 2010. [cit. 2018-07.26].

⁹ LENK, Š. 2017. *Just Dance 2018 (recenzia) – tancuj, zlato!*. [online]. alza.sk. Nov. 2017. [cit. 2019-02-27].

¹⁰ Zdroj: <https://www.cnet.com/reviews/microsoft-xbox-360-kinect-review/>

a pod.¹¹ Vyučovacia metóda – eurýtmia – bola navrhnutá na prehĺbenie povedomia o hudobných rytmoch a jej cieľom bolo pomocou rytmu skvalitniť rýchly a pravidelný komunikačný prúd medzi mozgom a telom. Žiaci sa pomocou nej učia naznačovať hodnoty tónov pohybmi nôh a tela a hodnoty času napríklad aj pohybmi ramien. Dalcrozova metóda (alebo jej modifikovaná verzia) sa často používala na plastické pohybové vyjadrenie fúg, symfónií a oper. Eurýtmia mala tiež veľký vplyv na vývoj tanca v 20. storočí. Študovali ju viaceré významné osobnosti, ktoré sa podieľali na vzniku a rozkvet moderného tanca, napríklad Rudolf Laban, Mary Wigman, Hanya Holm, Marie Rambert, Kurt Jooss, Uday Shankar a iní.¹²

Vychádzajúc z Dalcrozovej rytmickej gymnastiky, je v prvom rade nutné naučiť sa kráčať v rôznom takte a rýchlosti. Dôraz kladieme na vedomé prenášanie a prácu s váhou tela, zameriavame sa na aktívnu prácu jednotlivých svalových partií, ktoré zabezpečujú rýchlu, ale aj pomalú pohybovú akciu. Týmto chceme zabezpečiť korektné sledovanie počtov impulzov, vychádzajúcich z hudobnej vety. Žiaci by mali dokázať rozoznávať odtiene od voľného larga až po živé allegro, pochodové accelerando, ritenuto a rubato bez toho, aby stratili rovnováhu. V tejto fáze sa dá použiť kinect ako prostriedok na nahrávanie jednotlivých typov chôdze v odlišnej rýchlosti a následné prezeranie možných chýb, prípadne ako malý kvíz, kedy žiakom ukazujeme rôzne chôdze a oni hádajú hudobné tempo a takt. Tanečník by mal ovládať celé telo, aby bol schopný vyjadriť svoje city pohybom vychádzajúcim z hudobnej predlohy. V rámci vyučovania sa preto zameriavame na prebudenie aktívneho vzťahu medzi pohybom a hudbou s pohybmi svalového a nervového aparátu.¹³

Pri návrhu jednotlivých pohybových aktivít zameraných na prepojenie eurýtmie a zariadenia kinect vychádzame z overených činností realizovaných v rámci výskumu dizertačnej práce *Inovatívne didaktické prostriedky v hudobno-tanečnom vzdelávaní* (Hubinská, 2019). V prvom rade by sme mali žiakom ukázať, ako sa so zariadením pracuje v rámci improvizáčnej úlohy – tieňová hra. Úlohou žiakov v tejto hre je presne napodobniť pohyb pedagóga (alebo vybraného spolužiaka), byť v tom istom čase v takej istej polohe, kopírovať pohyby správnymi končatinami a do správneho smeru. Zmyslom tejto aktivity je ukázať žiakom rôzne možnosti pohybu tela, ako sa dá využívať priestor v tanečnej sále a iné. Osoba, ktorá predstavuje vzor, sa snaží zachovať a pracovať so základnými princípmi Dalcrozovej rytmickej gymnastiky tak, aby ostatným navodila pocit vychádzajúci z pohybového stvárnenia hudobnej predlohy. To znamená, že pracuje s melódiou hudby, ktorú môžu sledovať horné končatiny, s rytmom hudby znázorneným pohybom dolných končatín, s hudobnými ozdobami, ktoré môžu zvýrazniť pohyb hlavy alebo trupu. Vychádzajúc z Dalcrozovej metódy je vhodné využiť aj postoj tela, ktorý vnímame ako pauzu v pohybe a tzv. bod pokoja. Telo však aj v tomto bode zostáva v napätí. Takéto pohybové pauzy zodpovedajú prízvukom v hudbe a vytvárajú rytmický vrchol. Všetky tieto pripomienky sú prípravou na ďalšiu prácu so zariadením kinect, preto je potrebné žiakov touto skutočnosťou motivovať k aktivite.

Na ďalších hodinách sa žiaci naučia ovládať zariadenie prostredníctvom jednoduchej hry Let's Dance, ktorej pravidlá a princíp sme popisovali v texte vyššie. Výhoda hry spočíva v tom, že ponúka množstvo piesní a choreografií. Preto je potrebné, aby pedagóg pri príprave prešiel všetky príklady a zvolil pre jednotlivé vekové kategórie tú najvhodnejšiu s dôrazom na

¹¹ ČIŽMÁRIKOVÁ, M. (2015). *Émile Jaques-Dalcroze – hudebník, který ovlivnil taneční svět*. [online]. <https://www.tanecniaktuality.cz> 2015. [cit. 2020-06-09].

¹² The Editors of Encyclopaedia Britannica (1998). *Émile Jaques-Dalcroze*. [online]. britannica.com. Júl. 1998. [cit. 2020-06-09].

¹³ DALCROZE, E. J. (1927). *Rythmus*. Preklad Věra Petříková. Praha: Průlom nakladatelství Pavla Prokopa, 1927. s. 28 – 32.

zachovanie princípov Dalcrozovej rytmickej gymnastiky. Dôraz kladieme nielen na presnosť a čitateľnosť pohybového prevedenia, ale aj na prenesenie zážitku na divákov (ostatných spolužiakov, prípadne rodičov na záverečnom vystúpení).

3 ZÁVER

Tanečné umenie je nástrojom, prostredníctvom ktorého môžeme vyjadriť naše city, prežívanie a hlboké zákutia duše. Toto vyjadrenie realizujeme pomocou rytmických pohybov. Práve rytmus dokáže varírovať vzťahy medzi jednotlivými pohybovými prejavmi, a tým im zaručuje umeleckú hodnotu. Tanečné umenie so sebou prináša akési splynutie rytmizovaných zvukov a pohybov, ako je to napríklad pri piesni, kedy sa prepája verbálny prejav s hudbou. Jedným z hlavných predpokladov výberu Dalcrozovej eurymie bola jeho myšlienka o prepojení pohybu s citovým a duševným stavom človeka, vyvolaným hlbokým zážitkom z hudby. Sám hovorieval, že hudba a pohyb majú spoločný cieľ, ktorým je stelesnenie našich pocitov divákom.¹⁴ Toto zážitkové učenie je aj v tanečnom odbore nevyhnutnou súčasťou vyučovacieho procesu. Jeho sprostredkovanie však môže mať rôzne formy, napríklad aj využitie IKT, čím chceme podporiť väčší záujem a motiváciu do vyučovacieho procesu. Prostredníctvom prepojenia Dalcrozovej rytmickej gymnastiky so zariadením kinect sa snažíme podporiť rozvoj umeleckých – pohybových schopností žiakov v tanečnom odbore na rôznych stupňoch umeleckého vzdelávania.

Použitá literatúra

1. BOBOT, V. - JAKUBEKOVÁ, M. - RURÁK, R. 2012. *Využívanie informačno-komunikačných technológií vo vyučovaní*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 2012. 66 s. Dostupné na internete: https://lms.umb.sk/pluginfile.php/70133/mod_resource/content/1/IKT_vo_vyučovani.pdf
2. ČIŽMÁRIKOVÁ, M. (2015). Émile Jaques-Dalcroze – hudbník, ktorý ovplyvnil taneční svet. [online]. <https://www.tanecniaktuality.cz> 2015. [cit. 2020-06-09]. Dostupné na internete: <https://www.tanecniaktuality.cz/osobnosti/emile-jaques-dalcroze-hudbnik-ktery-ovplyvnil-tanecni-svet>
3. DALCROZE, E. J. (1927). *Rytmus*. Preklad Věra Petříková. Praha: Průlom nakladatelství Pavla Prokopa, 1927. 123 s.
4. JAVORSKÝ, S. 2012. *Informačná gramotnosť*. [online]. cec.truni.sk. 2012. [cit. 2019-02-27]. Dostupné na internete: http://cec.truni.sk/javorsky/informacn-agramotnost/3_vyuvanie_ikt_vo_vzdelvan.html
5. KRBAŤA, P. (1994). *Psychológia hudby: (nielen) pre hudobníkov*. Prešov: Matúš, 1994. 215 s.
6. LENK, Š. 2017. *Just Dance 2018 (recenzia) – tancuj, zlato!*. [online]. alza.sk. Nov. 2017. [cit. 2019-02-27]. Dostupné na internete: <https://www.alza.sk/just-dance-2018-recenzia>
7. MIF. 2017. *Měla to být herní revoluce. Kinect ale nakonec definitivně končí*. 2017. [online]. novinky.cz. Okt. 2017. [cit. 2019-02-27]. Dostupné na internete: <https://www.novinky.cz/internet-a-pc/hardware/453016-mela-to-byt-herni-revoluce-kinect-ale-nakonec-definitivne-konci.html>
8. MIŠŮT, M. 2013. *IKT vo vzdelávaní*. [online]. pdf.truni.sk. 2013. [cit. 2019-02-27]. ISBN 978-80-8082-695-6. Dostupné na internete: <http://pdf.truni.sk/e-ucebnice/ikt/v/>
9. PALIGOVÁ, M. 2012. *Informačno-komunikačné technológie na 1. stupni základnej školy*. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 2012. 30 s. Dostupné na

¹⁴ DALCROZE, E. J. (1927). *Rytmus*. Preklad Věra Petříková. Praha: Průlom nakladatelství Pavla Prokopa, 1927. s. 24 – 28.

- internete: https://mpc-edu.sk/sites/default/files/projekty/vystup/2_ops_paligova_-_informacno-komunikacne_tehnologie_na_1._st_zs.pdf
10. POLEDŇÁK, I. (1984). *ABC Stručný slovník hudební psychologie*. Praha: Supraphon, 1984. 459 s.
 11. SAVER. 2010. *Predstavujeme: XBOX 360 Kinect, vy ste ovládač!*. [online]. November. 2010. [cit. 2018-07.26]. Dostupné na internete: <https://www.sector.sk/clanok/29161/predstavujeme-xbox360-kinect.htm>
 12. ŠIMONEK, J. (2005). *Didaktika telesnej výchovy*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2005. 103 s. ISBN 80-8050-873-9
 13. The Editors of Encyclopaedia Britannica (1998). *Émile Jaques-Dalcroze*. [online]. britannica.com. Júl. 1998. [cit. 2020-06-09]. Dostupné na internete: <https://www.britannica.com/biography/Emile-Jaques-Dalcroze>
 14. *Xbox 360 prináša celkom nové možnosti hrania s pohybovým senzorom Kinect*. 2010. [online]. tech.sme.sk. Jún. 2010. [cit. 2019-02-27]. Dostupné na internete: <https://tech.sme.sk/c/5424599/xbox-360-prinasa-celkom-nove-moznosti-hrania-s-pohybovym-senzorom-kinect.html>

Kontaktní údaje

Mgr. art. Zuzana Hubinská, PhD.

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Pedagogická fakulta

Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra

Tel: 0902504183

email: z.hubinska@hotmail.sk

STÁLE (NE)SLÝCHANÉ DISKURZY V SOUČASNÉM ČESKÉM ŠKOLSTVÍ: A VÍME CO S TÍM?

STILL (UN) HEAR DISCUSSIONS IN CONTEMPORARY CZECH SCHOOL EDUCATION: AND DO WE KNOW WHAT ABOUT THAT?

Martin Kaleja

Abstrakt

Frekvencovaně vyskytující se tematizace, týkající se výchovy a vzdělávání v našem prostoru, v kruzích politických a jiných, není ojedinělá. Je věcí, jejíž předmět se bezprostředně dotýká každého z nás. Text prezentuje vybrané diskurzy v současném školském vzdělávacím prostoru. Na jejich obsahy chce autora textu poukázat a sdílet tak svůj pohled na danou věc, který čtenáři k zamýšlení předkládá. Tyto diskurzy vnímá jako protichůdné, zavádějící, nebo takové, které žádají zohlednění, v některých případech úplnou rekonstrukci, abych to, co je rámuje a váže se na pedagogickou praxi, mohlo i dopomoci pedagogickým cílům.

Klíčová slova: *škola, inkluze, děti, žáci, studenti, pedagog, diskurz*

Abstract

Frequent thematicization, related to school education in our country, in political and other circles, is not unique. It is a matter whose object immediately affects each of us. The text presents a few selected discussions in the current school education. The author of the text wants to point out their content and share his view of the thing that he presents to the reader for his purpose. According to him these discussions seem to be contradictory, misleading, or one that calls for consideration, in some cases a complete reconstruction, so that what frames them and binds them to pedagogical practice can also help pedagogical objectives.

Key words: *school, inclusion, children, pupils, teachers, discussion*

1 ÚVOD K VYBRANÝM DISKURZŮM

Prezentovaný text představuje příspěvek, jehož téma se zdánlivě dotýká jedné oblasti kvality života – a sice vzdělávání, avšak její rozsah je pro život člověka natolik významný, že je snad ani nemožné exaktně statisticky určit, vyčíslit, jak přesně, jak moc determinuje jeho existenční dráhu v různých ontogenetických obdobích života. Stejně tak je nesnadné určit, ve kterých segmentech síla jejího působení je rozhodující a kdy méně. Pokud bychom vytrvalou a usilovnou prací sestavili nástroj, prostředek, který byl napomohl k získání onoho číselného výsledku, pro korektnost a férovost vůči vědě samotné, museli bychom otevřeně sdělit, že existuje celá řada „neví-se-jak“ velkých děr ve sledovaném jevu a museli bychom také přiznat, že některé jsme nemohli ani zaznamenat. Pokud bychom to takhle otevřeně nepřiznali, pak bychom neříkali pravdu.

Na druhé straně zaznamenali jsme různé prezentované výzkumy u nás a v zahraničí, ukazující na kapitál, jenž v sobě samo vzdělání - ať už jako axiologická entita, nebo tržní vlastnost současné ekonomiky, případně simplifikovaný rys jakési lidské disponibility, která mu slouží a v různých situacích je mu prospěšná, nebo alespoň člověk sám subjektivně to tak vnímá, přináší mu někdy větší, někdy menší benefit, má. (Kaleja, M. 2011, 2013) Nutno však dodat, že jakákoliv komparace těchto benefitů je statisticky bezpředmětná, neboť intenzita její síly a

škála její váhy tak, jak je uchopena každým jednotlivcem, by měla být poměřována jeho individuálním životním kontextem. A jaký diskurz ve školské či vzdělávací praxi z toho plyne?

- *V diskurzu současného školství se místy konfrontuje tvrzení, že díky inkluzivně laděným trendům ve vzdělávání dochází k redukci rozsahu či obsahu realizace kurikula a vlivem této skutečnosti pak intaktní dítě, žák či student, jak zcela nepodloženě akcentují zejména rodiče či zákonní zástupci dotčených dětí, žáků či studentů strádá. Všechny podobně znějící argumenty nemají pevný základ. Jsou prostým a ve své podstatě chybným, zavádějícím závěrem, který nestaví na potřebných náležitostech. Opírá se o pouhé domněnky a jejich formát vypovídá o neznalosti a mimo to ukazuje na absenci reflexe existujících kauzalit, které zcela jistě díky existenci povinné školní docházky zná jak odborná, tak i laická veřejnost.*

Pro všeobecné pochopení jakékoliv podstaty předmětné entity nám všem pomáhá rámcově a relativně nastavená její obecná generalizace. Díky ní společnost ve své percepci lépe zhmotňuje řešené fenomény, nahlíží do nich, kognitivně zpracovává, následně interpretuje. Rozumí jim, chápe je a dalo by se říci, že je i přijímá. A právě v těchto obecně generalizovaných intencích ve školství u nás a ve světě se nastavují trendy ve vzdělávání. Jejich interpretace a potažmo i samotná realizace je však věcí, do které krom výše naznačených faktorů vstupují i jiné komponenty.

- *Kupříkladu jedná se o otázky následujícího ladění: zda se chce, zda je vůle, jaký je záměr, komu a co daná akce přinese, co naopak a komu daní akce ubere, co se po jeho implementaci stane, nebo lépe řečeno, co se očekává, kolik to stojí a kolik vlastně chceme či nechceme do dané věci vkládat a zda či jakého efektu chceme získat, co vlastně od daného předmětu či akce očekáváme atp. Zejména takové zhmotnění dává jasnější podobu samotnému principu zohlednění, o které při implementaci inkluze ve vzdělávání jde především.*

Následujícím textem tedy, jak je patrné a jak i výše naznačujeme, představíme vybrané diskurzy, které se opakovaně objevují na různých odborných platformách, fórech, pracovních skupinách, odborných či neformálních setkání a tvoří mimo jiné tematizaci dnešní školské vzdělávací politiky v České republice. S cíleným akcentem se zaměříme na ty diskurzy, jejichž věcný kontext se váže jednak na jakoukoliv odlišnost v pojetí socio-edukativní charakteristiky dětí, žáků a studentů a to ve vztahu k dyádě od pedagogického pracovníka směrem k objektům vzdělávání. Nastavený směr není náhodný. Naopak. Jeho orientaci jsme zvolili záměrně, neboť při možnosti selekce subjektu a objektu vzdělávání, právě subjekt je námi viděn jako ten, vůči kterému je zcela legitimní klást požadavky, nárokovat jakési plnění, požadovat, kontrolovat a následně i uskutečňovat z toho plynoucí závěry. Pedagogický pracovník je profesionál. Má příslušnou požadovanou kvalifikaci a svou pregraduálním přípravou získal kompetence pro výkon svých profesních činností, které v rámci jeho aktivní účasti na akcích systému dalšího vzdělávání pedagogických pracovníků, jež podléhají jeho selekci, rozvíjí, prohlubuje, rozšiřuje, zdokonaluje, upevňuje, udržuje v požadované formě, aktualizuje, kriticky-objektivně konfrontuje, autoevaluuje se současnou realitou školního vzdělávání, vždy v souladu s aktuálními trendy. Pedagogického pracovníka, na kterého se zaměřujeme, logicky pak spojujeme s koncepcí vzdělávání, na její obsah a na realizaci kurikula. Důvod je prostý. On zodpovídá za jeho realizaci obsahů i procesů školního vzdělávání. (563/2004 Sb.)

Předesíláme již nyní, že naší ambicí není extrakce definic k daným konstruktům, či explanace termínů, jež tvoří kostru celého textu, dokonce ani jejich zkrácená (re)prezentace nestojí v záměru tohoto textu. A stejně tak záměrem sdělení není konfrontace autorů, jejich (re)interpretace nebo na různých místech jimi deklarovaná vlastní percepce. Čtenáře, pro každý případ, odkazujeme na naše dříve uveřejněné publikační výsledky (Kaleja, M. 2016,

2015, 2014, 2013, 2011), ve kterých se avizované v určitém vymezeném publikačním rozsahu zcela jistě objevuje.

Motivem, který nás vedl k prezentaci předloženého sdělení je zamýšlení se a zároveň sdílení vlastní reflexe ke společenskému fenoménu, který se nás pedagogů či odborníků, jež se do různých oblastí výchovy a vzdělávání dlouhodobě angažujeme, týká a je již nějakou dobu ve společenských kruzích hojně diskutován. Váže se k současné podobě pojetí či koncepce vzdělávacího schématu, jemuž společenský prostor říká inkluze ve vzdělávání neboli inkluzivní vzdělávání. Vedené diskuze jsou vsutku pestré, a jak ukazují veřejně dostupné, publikované zprávy, předkládané informace, pohledy či názory dotčených, mají charakter širokospektrální, protichůdný, místy zavádějící až desinterpretáční. Někdy jsou tyto informace obsahově nepřesné. Tak či onak, jde o věc veřejnou, pojící se se získáváním vědomostí, znalostí, zkušeností, kultivací a rozvojem osobnosti člověka. Týká se tedy nás všech, a to ať už jako subjektů, objektů vzdělávání, rodičů a zákonných zástupců, včetně odborníků nejen pedagogických profesí.

2 METODOLOGIE POZNÁNÍ A JEJÍ VYBRANÉ DISKURZY

Zaměřili jsme díky aplikaci konstrukčního výzkumu uzpůsobeného pro jevy pedagogicky uchopitelné na analýzu, tvořenou dedukcí, indukci, komparací a v neposlední řadě evaluací. Všechny tyto postupy rámovalo schéma školního institucionalizovaného vzdělávání, aspekty školní edukace dětí, žáků a studentů, u kterých v jejich socio-edukativních charakteristikách nalézáme jakoukoliv odlišnost. Přitom v naši percepci nestála pouze aktuálně (školsky) platná a společensky definovaná „neodlišnost“. Náš pohled pamatoval na odlišnost vázanou na

- kontext definice českého platného práva v oblasti výchovy a vzdělávání (tzv. školského práva),
- obecně realizované vzdělávací přístupy ve školské praxi, které na jedné straně zohledňují české platné právo, na straně druhé měly by respektovat cíle pedagogického působení a jejich základ by měl uzpůsobovat edukační realitu ve školách a školských zařízeních,
- na existující a stále nezohledňující, v některých případech zcela ignorující, nebo také neakceptující jevy, znaky, skutečnosti či jiné entity, které vstupují do socio-edukativních charakteristik dětí, žáků a studentů a někdy méně, někdy více generují latentní, v některých případech zjevnou odlišnost. Tu místy terén školské vzdělávací politiky a praxe nazývá různě.

Například jí označuje jako heterogenitu, variabilitu, jedinečnost, zvláštnost, specifikum, rozdílnost, individuálnost, individualitu, ojedinělost, mimořádnost, výjimečnost, nebo také nadání, talent, speciální vzdělávací potřeby či podpůrná opatření. A jaký vůbec diskurz uvedený text přináší?

- *Pamatují realizace výzkumných záměrů, jejich schémat a následně všechny jejich definované či uskutečněné kroky, včetně definovaných závěrů a doporučení pro teorii a praxi na limity v samotném ohraničení té či oné odlišnosti? Zaznívá v diskurzech to, že ona předmětná jedinečnost není stále úplná a kdo stál a jak u jejího ohraničení?*

Naše orientace směřovala k poznání relevantních jevů nasazených v teoretických koncepcích, v teoriích, jež se vztahovaly jakkoliv tematicky k námi řešenému problému. Sledovali jsme uveřejněná výzkumná zjištění, zabývali jsme se výzkumnými designy, procedurami a zajímali nás samotné jejich empirické výsledky. (Kaleja, M. 2015, 2019) Zjištění, ke kterým jsme při řešení našich projektů různého charakteru (ať už výzkumného, rozvojového či aplikačního atp.) dospěli, jsme pochopitelně do celého procesu tvorby této diskurzivní reflexe, respektive výstupu diskurzů zakomponovali. Neopomněli jsme na školský terén, terénní praxi a na legitimnost metodologie našeho zkoumání. Takový koncept v našem pojetí nám pomáhal, a

nadále tomu tak je, prověřovat, ověřovat, pro/zažívat, pociťovat to, co stojí v pomyslném názvu celého našeho snažení se.

3 RÁMEC SOUČASNÉHO ŠKOLNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ VE VZTAHU K VYBRANÝM DISKURZŮM

Obligatorní základní vzdělávání v délce devíti školních let, kterému předchází podle Školského zákona povinné absolvování předškolního vzdělávání minimálně v rozsahu jednoho školního roku před zahájením základního vzdělávání, se uskutečňuje na základní škole, jejíž struktura je diferencovaná do 2 stupňů: první zahrnuje 1. – 5. ročník (ISCED 1) a orientuje se především na čtenářskou a matematickou gramotnost. Druhý stupeň je tvořen 6. – 9. ročníkem (ISCED 2) a jeho koncepce inklinuje k získání definovaných klíčových kompetencí tohoto stupně vzdělání. Příloha Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání upravující vzdělávání žáků s lehkým mentálním postižením (RVP ZV - LMP) byla MŠMT zrušena. Povinné základní vzdělávání žáků s LMP se tedy uskutečňuje podle individuálního vzdělávacího plánu na základě doporučení poradenského zařízení. Stupeň vzdělání ISCED 2 v souladu se školským zákonem lze získat plněním povinné školní docházky také na víceletém gymnáziu, případně absolvováním konzervatoře s odpovídajícím rozsahem studia. Gymnaziální vzdělávání je pedagogickou a rodičovskou veřejností vnímáno jako systemizovaná průprava žáka k tomu, aby úspěšně ukončil střední všeobecné vzdělávání (ISCED 3) s předpokladem zahájení následného vysokoškolského studia prvního (ISCED 6), druhého (ISCED 7), případně třetího stupně (ISCED 8, nejvyšší možné dosažené vzdělání) různého zaměření. V případě absolvování základního vzdělávání v základní škole (ISCED 2) speciální pro žáky se středně těžkým a těžkým mentálním postižením, se souběžným postižením více vadami nebo s autismem zákon počítá s prodlouženou délkou jeho trvání (10 školních let). A v takovém případě se diferencuje do dvou stupňů, přičemž první je tvořen 1. – 6. ročníkem, druhý pak 7. – 10. ročníkem. Předchází-li vzdělávání v ZŠS příprava, realizuje se v délce tří školních let, a to v přípravném stupni základní školy speciální.

Systém středního školství v ČR umožňuje selekci jednak ve vztahu k nárokům a zaměření koncepce vzdělávání, a jednak ve vztahu k jeho výstupům a stupni získaného vzdělání. Střední vzdělávání (ISCED 2) s profesní orientací je realizováno na střední škole, nebo na střední odborné škole. V případě žáků s těžšími a kombinovanými formami zdravotního postižení se uskutečňuje v praktické škole. V obou případech s maximální délkou 2 školních let. Střední vzdělávání s výučním listem (ISCED 3) je v délce maximálně 3 školních let na středním odborném učilišti, s profesním zaměřením a s diferencovaným obsahem kurikula, které reflektuje potencialitu dalšího nástavbového studia vedoucího k získání maturity, nebo bez této potenciality. Střední vzdělávání s maturitní zkouškou (ISCED 3) realizované na střední odborné škole, má profesní zaměření, trvá standardně 4 školní roky, váže se na výkon odborné činnosti a jeho úspěšné absolvování zahrnuje kompetencí k nižší řídicí funkci. V závislosti na typ studovaného oboru součástí kurikula může být odborný výcvik. Gymnaziální vzdělávání vedoucí k témuž stupni vzdělání na rozdíl od předchozích typů středních škol má všeobecné, nikoliv profesní zaměření. Úspěšné vykonání maturitní zkoušky je předpokladem ke studiu na vyšších odborných školách, vysokých školách případně na konzervatořích s příslušným vzdělávacím programem.

Absolvování konzervatoře je zajištěn rozvoj již získaných znalostí, dovedností a dalších schopností žáka v základním a v základním uměleckém vzdělávání. V jeho rámci je příprava pro výkon náročných uměleckých nebo uměleckých a umělecko-pedagogických činností v oborech hudba, tanec, zpěv a hudebně dramatické umění. V závislosti na délce vzdělávání žák ukončuje studium vykonáním maturitní zkoušky (minimálně 4 školní roky) a získáním středního všeobecného vzdělání, případně absolutoriem (minimálně 6 školních let), díky němuž získá vyšší odborné vzdělání (ISCED 6).

- *Školská legislativa, jak uvádí platné české právo, rámuje školní vzdělávání tak, řeší zohlednění odlišností v charakteristikách dětí, žáků a studentů zcela omezeně, neboť v akceptaci stojí pouze to, co je definováno v daném čase a na daném místě a co legitimně také bylo zákonodárci přijato. Bez ohledu tedy na to, co vše z pohledu perspektivy odlišnosti existuje, do vzdělávání dotčených významně vstupuje, narušuje a žádá adekvátní pedagogickou reflexi, která by neměla být ohraničená neznalostí, neochotou, nekompetentností, ani přístupem blízkým segregacním, vyčleňujícím či diskriminačním tendencím.*

Za konformní společnost a vůbec i pedagogická veřejnost vnímá uplatňování a plošné prosazování odlišných metrů a principů, díky kterým se ve školství uskutečňují významné závěry pro vzdělávání dotčených. Přitom jak laická, tak i pedagogická veřejnost volá po spravedlnosti, rovném přístupu, férovosti atp. Do těchto tendencí se implementují již zmiňovaná omezená (ohraničená) zohlednění, která uzpůsobují ve vztahu k metodám a technikám, obecně uznávaným a přijatým diagnostickým (identifikačním) nástrojům, dokonce i těm nestandardizovaným vhodným pro předmětnou implikaci a také ve vztahu k ontogenetickému vývoji dětí, žáků, případně studentů.

- *Jenže zatímco od předškolního stupně vzdělávání až po střední vzdělávání se na daný jev plošně názírá (pro společnost i odbornou veřejnost) normatizovanou konformitou, sociální realita ve vysokém školství zcela jasně dokládá, že tentýž jev v jejím kontextu není nikterak normatizován. A že ona konformita se co do instituce, její dílčí součástí nebo i celku, ale také co do kompetentnosti těch, jimž byla dána kompetence, někdy více, někdy méně, tak či onak plošně nespravedlivě, nerovně, neférově různí. A že jde o věc nejen veřejnou, ale i finančně enormně obrovskou není třeba dodávat.*

A i s ohledem na sekundární socializaci, prevenci rizikových projevů chování, nebo intervenci rizikového chování, které má vliv na procesy vzdělávání a celou řadu dalších nejen pedagogických aspektů vzdělávání, včetně pohledu na efektivitu a efektnost vynakládaných personálních, různě kapacitních a finančních investic z prostředků státního veřejného rozpočtu ČR a z fondů Evropské unie považujeme za předmětné k diskurzům zmínit následující.

- *Ve školských diskurzích se jen ojediněle objevuje jasně znějící apel k inkluzi v uměleckém vzdělávání. Inkluze v kontextu těch, jež se vyznačují ve svém socio-educativním profilu potřebou podpůrných opatření k tomu, aby jim mohly být všechny relevantní aspekty, vstupující do roviny sociální spravedlnosti adekvátně nastavené, v uměleckém vzdělávání v České republice významně pokulhává. Pedagogická veřejnost v souladu s předpisy právní povahy (základní) umělecké vzdělávání vyčleňuje od obligatorního kurikula školního vzdělávání.*

Zákonné předpisy v jeho intencích (sociální) spravedlnost neřeší. Děti a žáky se speciálními vzdělávacími potřebami i v tomto systému vzdělávání jsou a vyznačují se potřebou podpůrných opatření, ač dikce zákona s takovým opatřením nepočítá.

4 PERSPEKTIVA VZDĚLÁVÁNÍ MINULÁ A PERSPEKTIVA SOUČASNÁ

Komparace stavu minulého a stavu současného, kdy minulost je spojována s obdobím před implementací inkluzivní politiky u nás a současnost pak z logiky věci se pojí k období začátku intenzivnějšího, plošného prosazování tendencí či uskutečňování realizace inkluze ve vzdělávání do dosud neuzavřeného období. Současná škola se potýká s celou řadou požadavků, vážících se k různým legislativním, společenským, sociálním, pedagogickým a jiným aspektům školního vzdělávání. V popředí mimo jiné stojí koncepce výchovně vzdělávacích procesů, jejich obsahové a procedurální otázky kvality, včetně kladených požadavků na pedagogické pracovníky, kteří za jejich řízení odpovídají. Součástí politických a odborných pedagogických diskuzí je fenomén integrace a inkluze, systémy a mechanismy podpůrných opatření, systém pedagogicko-psychologického poradenství a další. Nosné téma

českého školství v celkovém souhrnu představuje problematika rovného a spravedlivého přístupu ke vzdělávání všech dětí a žáků bez ohledu na jejich socioedukativní, případně jinou charakteristiku. (Kaleja, M. 2019, 2015, 2014) Toto je transformováno do zdánlivě nového pojetí vzdělávání, které bývá označováno jako Inkluzivní vzdělávání.

Neadekvátní přístup pedagogů, jejich negativní postoj, případně diskriminačně nastavená schémata, nedostatečná orientace nebo neznalost, následně ignorace legislativních předpisů, metodických pokynů upravujících vzdělávání dotčených signalizují společenský problém. Ten se v první linii promítá do života jednotlivce, jehož se dána skutečnost týká. Druhou linií tvoří pak ti, kteří jsou a vstupují do jeho vzdělávacího prostoru. Patří tam také ti, se kterými jedinec přichází do kontextu po té, kdy procesy sekundární socializace končí a paralelně začínají ty terciární. Protože jde o jev celoplošný, který je v rozporu s dikcí cílů pedagogické vědy, nekodifikované etiky profese pedagoga a dotýká se ve své podstatě celé populace, tento fenomén musí být kritický vnímán, kriticky vyhodnocován a musí být adekvátně celostátně intervenčně korigován. Jedná se o zásadní nedostatek školského či školsky politického systému, který by Česká republika měla co nejdříve začít řešit. Daleko efektivněji a systematicky, než to činila dosud. Nedá se říci, že by takových kroků bylo mnoho. Pohled na učiněné změny, jejich záměry, obsahy a samotné výstupy jednotlivých kroků mimo jiné přinesly stav, ve kterém se naše školství dnes nachází.

Tabulka 1: Diskurz ke stavu před a po zahájení inkluze ve vzdělávání

STAV PŘED ZAHÁJENÍM INKLUZIVNÍ POLITIKY VE VZDĚLÁVÁNÍ	STAV OD ZAHÁJENÍ INKLUZIVNÍ POLITIKY VE VZDĚLÁVÁNÍ
<p>Nejednotnost v uskutečněných postupech, procedurách a způsobech interpretace obsahů, týkajících se vzdělávacích drah se vyskytovala vázaně na subjekt v podobě jednotlivce, případně instituce.</p>	<p>Nejen veřejnost neví, co inkluze (ve vzdělávání) znamená, co přináší a jaký má význam, komu slouží, ale dokonce ani odborná pedagogická veřejnost jí nevnímá jednoznačně a nevnímá jí ani příznivě.</p>
<p>Nehomogenost, nestálost v názorech, postojích nebo i procedurálních záležitostech, jež vstupují, řídí, koordinují, uzpůsobují, nebo dokonce rozhodují o podobě a charakteru vzdělanostní dráhy je v rozsáhlém měřítku zaznamenána.</p>	<p>V řadách pedagogů existuje názorová nekonstantnost o podobě, obsahu a významu inkluzivních snah a tendencí.</p>
<p>Přechod od dominantní podpory integrace ve vzdělávání k minimálnímu prosazování inkluze ve vzdělávání. Mimo to naprosto zavádějící percepce samotné filozofie integračních snah a tendencí. Deklaruje se integrace, přestože realizace tomu neodpovídá.</p>	<p>V praxi se realizuje integrace ve vzdělávání a i odborná veřejnost tento krok vnímá jako inkluzivní vzdělávání. Nadále trvá stav nepochopení podstaty a významu toho, co je v jádru integrace, zvláště tehdy, pojmí-li se tento proces ve vztahu k menšinám, zejména pak k národnostním, etnicky odlišným.</p>
<p>Daný stav lze vnímat jako posun od individualistického pohledu k pohledu kolektivistickému. A to i přesto, že dochází k odpoutání individuálního a nastává individualizované vnímání kontextu.</p>	<p>Objevuje se společenská iritace vůči inkluzivně laděným krokům, které ve své podstatě slouží všem, nejen těm, pro které se realizují primárně. Tímto pohledem se veřejnost nezabývá. Odborníci jej ani do svých argumentů nevkládají.</p>

STAV PŘED ZAHÁJENÍM INKLUZIVNÍ POLITIKY VE VZDĚLÁVÁNÍ	STAV OD ZAHÁJENÍ INKLUZIVNÍ POLITIKY VE VZDĚLÁVÁNÍ
<p>Otevřenost vůči kritice v podobě objektivního nazírání na sebe sama, na druhé nahrazuje subjektivní nekritické hodnocení relevantních skutečností, ve kterých jsou zástupci cílové reprezentace. V tomto případě lze v daném kontextu hovořit o umocněném kolektivním egoismu.</p>	<p>Postoje společnosti vůči těm, pro které se inkluzivní procesy zahajují, aby jim zajistily to, co druzí zvládnou bez nich, čeho bez jejich existence nedosáhnou, přinášejí podporu k daným cílům. Ovšem k nim se přidružuje nežádoucí umocněná animozita a antipatie. Roste negativisticky zaměřený pohled společnosti na osoby s postižením, znevýhodněním či osoby jakkoliv odlišné. Umocněně se tyto demonstrace objevují ve vztahu k etnický či národnostně odlišným menšinám.</p>

Zdroj: vlastní zpracování

5 PROFESE PEDAGOGA V SOUČASNÉM ŠKOLSTVÍ V POJETÍ ÉTOSU POVOLÁNÍ

V pedagogicky dostupné literárních zdrojích se pojem étos pojí spíše s poněkud historickým pojetím profese pedagoga. V dnešním pedagogickém aparátu daný termín existuje, zřídka se však užívá. Věra Jirásková (2009) jej interpretuje jako „...vyjádření (vědomí) smysluplnosti určité (učitelské) profese, odpovědnosti (nejen za svou práci, ale i za určitou vizi či směřování dané profese), pocitu radosti a naplnění, pro reflektování profese jako činnosti, k níž jsme povoláni (profese jako povolání) či v souvislosti s etickými profesními kodexy vyjadřujícími morální vztahy, hodnoty a principy ve všech vztahových rovinách uplatňovaných v odbornosti profesionála i celé profesní skupiny. Na právě tomto základě konstruujeme následující část textu tak, aby jeho obsah korespondoval s jeho vymezením a s předchozími oddíly. Proto směrem k výkonu profese pedagogických pracovníků, jejichž definice a konkrétní taxace je definována příslušným rezortem školství, zejména předpisem, který profesi pedagoga řadí do regulovaného povolání dle standardů Evropské unie. (více Kaleja, M. 2019)

Pedagogický pracovník, ať už je zahrnut do regulovaného povolání či nikoliv, pro svůj étos povolání, který svou podstatou přesahuje obsah či rámec pracovních činností usazených pracovní smlouvou, neboť do jeho jádra vstupuje víc, než jen provedení pracovního úkolu, by měl:

- Plánovat celý školní období časově zodpovědně, systémově. Nastavit do jeho rámce fáze, nebo etapy, určit cíle svého působení, cíle kurikula a cíle další, které by měly vzájemně být provázané, aby komplementárně směřovali k výchově a vzdělávání dětí, žáků a studentů.
- Reflektovat své potřeby v návaznosti na potřeby dětí, žáků a studentů, rozvíjet své kompetence a své pracovní úkoly a povinnosti plnit svědomitě, v souladu s pedagogizací nejen druhých, ale i sebe sama, neboť autovýchova se dotýká všech. I pedagogů.
- Kontrolovatelné výstupy, proces, jeho podoba a výsledek, průběh a charakter případného usměrnění přiměřeně do rámce zahrnovat.
- Jako kvalifikovaný profesionál se vyznačuje reálnou erudicí pro práci s dětmi, žáky a studenty, jejichž socio-edukativní charakteristika je mu známá. Rozumí jejímu obrazu a ve své práci vidí smysl. Je zbaven postojových schémat, jejichž obsahy kopírují principy diskriminace, etnocentrismu, nadřazenosti rasy či jakékoliv odlišnosti, kterou se jednotlivci, nebo jednotlivci v třídním kolektivu mohou vyznačovat.

- Své působení rámuje v intencích výchovy a vzdělávání a svými deklarovanými modely chování podporuje heterogenitu (odlišnost) společnosti.
- Nevstupuje do rodinné a ani osobní integrity dětí, žáků a studentů s cílem uškodit, ublížit, nepříznivě zasáhnout. Naopak, na komunikaci s rodinou toho, koho vychovává a vzdělává, mu záleží, vnímá jí jako klíčový článek, který bude-li vzájemně optimálně nastaven, podpoří jeho pedagogické působení v rodinném prostředí dětí, žáků či studentů, neboť přirozeně cíle rodinné výchovy s těmi školními nejsou v ambivalenci. Mají být vzájemně provázané a směřují k rozvoji osobnosti člověka, jehož existence je nedílnou součástí společnosti bez ohledu na to, čím se vyznačuje, respektive jak jej druzí vnímají, jak jej hodnotí a jak se k němu staví.
- Vnímá vážnost výkonu svého povolání, aktivně se účastní akcí systému dalšího vzdělávání, v jehož rámci volí z nabídky programy a kurzy, semináře, nebo jiné vzdělávací akce, které si kladou za cíl podpořit rozvoj profesních a pracovních kompetencí, nebo zajišťují extenzivní, případně intenzivní příznivý benefit pro všechny dotčené strany ve vzdělávání.

6 ZÁVĚR K UVEDENÝM DISKURZŮM

Celá společnost, tedy každá její dílčí entita musí pamatovat na to, že její celek není jednotvárný. Je tvořen nevyčísitelnou a nezměřitelnou prevalencí existujících odlišností vnímaných shodně či rozdílně oběma nebo všemi zúčastněnými stranami, jichž se daná odlišnost týká. V jejím rámci je nesčetně mnoho neuzavřeně nastavených variant, kombinací, pohledů, názorů a také hodnotících soudů. Všechny však, pokud se aplikují, znamenají jistou diferenci. V pedagogické praxi každá diference musí být implikována s cíli pedagogického působení, kdy relevantní kroky, akce, procesy jsou zahájeny a řízeny tak, aby nikoho nepoškodily. Naopak, aby sloužily všem, kterých je jev jakkoliv týká. Dokonce i samotným realizátorům vzdělávání.

- Percepce odlišnosti v pedagogické praxi zajišťuje neprosazování princip stejného zacházení se všemi. Pedagogičtí pracovníci si uvědomují svou nemalou roli v procesech sekundární socializace, jenž se týká objektů vzdělávání, kterým ve výkonu své profese co by veřejné služby, za kterou jsou adekvátně se zohledněním k rozsahu jejich kompetencí, zřizovatel instituce, na které působí a který jim garantuje jejich trvalý příjem a péči o jejich profesní rozvoj.
- Pedagogové jsou ve své práci proaktivní, celoživotní učení, péče o svůj osobnostní rozvoj, zájem o inovaci přístupů, postupů, metod a i způsobů formace dětí, žáků a studentů, jež se účastní v intencích zákonně vymezených a i jiných, pro které při procesech (auto)evaluace sestavují obsahy a formy výchovně vzdělávacích edukačních realit. Ty se v určitých obdobích z perspektivy obsahu a celkového schématu neopakují v plném rozsahu, naopak. Ač formálně je deklarován obsah, schéma, výuka jako celkem v nezměněné podobě, pedagogové dobře vědí, že zohledňují všechny klíčové atributy, které by pro svou legitimitu zohlednit žádaly.
- Ve školách se setkávají různí lidé, jsou věkově, jazykově, kulturně a i jinak rozdílní. Proto je nezbytně nutné, společensky silně žádoucí proměnit všeobecnou (všeobecně věcnou, všeobecně akademickou) rovinu obsahů kurikula na všech stupních vzdělávání a to tak, aby její kontext zohledňoval existující různorodost české občanské společnosti, a nestavěl perspektivu etnicky většinové populace, nebo perspektivu jí podobnou do konstantně ego-dominující, nebo ego-centricky koncipovanou, stratifikačně a národnostně nadřazené populace žijící v prostoru České republiky.

Školský vzdělávací systém by měl systematicky a účinně podporovat kvalitní vzdělávání, pedagogové by jej měli účinně uskutečňovat v souladu s definovanými cíli kurikula, a to i za předpokladu heterogenity v socioedukativní charakteristice objektů vzdělávání. Včetně té,

kteřá je předmětem školské, nebo se školou související inkluze v konceptu společného vzdělání. Svou kvalifikací, angažovaností a přístupem k výkonu své profese představují připravené prostředí pro školní institucionalizované povinné vzdělávání.

Príspevek vznikl díky realizaci projektového záměru OP VVV s názvem *Přímá a jasná podpora školské inkluze - otázka školy, rodiny, okolí*, s reg. č. CZ.02.3.61/0.0/0.0/15_007/0000239, který v období 2016 – 2019 na Slezské univerzitě v Opavě řídil autor textu.

Použitá literatura

1. KALEJA, Martin. *(Ne)připravený pedagog a žák z prostředí sociální exkluze*. Opava. Slezská univerzita, Fakulta veřejných politik. 2015. 112 s. ISBN 978-80-7510-160-0.
2. KALEJA, Martin. 2013. *Determinanty hodnotových konstruktů ve vzdělávání romských žáků základních škol*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě. ISBN 978-80-7464-233-3.
3. KALEJA, Martin. *Determinanty edukace sociálně vyloučených žáků z pohledu speciální pedagogiky*. Ostrava: Ostravská univerzita. 2014. 248 s. ISBN 978-80-7464-544-0.
4. KALEJA, Martin. KEY ISSUES IN CURRICULUM OF CZECH INSTITUTIONAL SCHOOL EDUCATION. In Michael McGreevy, Robert Rita. *CER Comparative European Research 2019. Proceedings | Research Track of the 11th Biannual CER Comparative European Research Conference International Scientific Conference for Ph.D. students of EU countries*. London: Sciemcee Publishing, 2019. s. 114-117, 4 s. ISBN 978-1-9993071-2-7.
5. KALEJA, Martin. Reflexe kurikulárního obsahu školního vzdělávání v kontextu institucionálních podmínek v České republice. *GRANT journal*. 07 (02), 2018, pp. 24-29. ISSN 1805-062X, 1805-0638 (online), ETTN 072-11-00002-09-4
6. KALEJA, Martin. *Romové a škola versus rodiče a žáci*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta, 2011.
7. MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ, MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY. *Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání*. Praha, 2018
8. *Zákon 562/2004 Sb., o pedagogických pracovnících a o změně některých zákonů*
9. *Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon)*

Kontaktní údaje

doc. PhDr. et PhDr. Martin Kaleja, Ph.D.
Výzkumné centrum pro sociální začleňování
Fakulta veřejných politik v Opavě
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo nám. 885/14
746 01 Opava, Česká republika
Tel: 553 684 171
email: martin.kaleja@fvp.slu.cz

ÚPRAVA PROSTŘEDÍ POHLEDEM OSOB SE ZDRAVOTNÍM POSTIŽENÍM

ADJUSTING THE ENVIRONMENT FROM THE PERSPECTIVE OF PEOPLE WITH DISABILITIES

*Adéla Hanáková, Eva Urbanovská, Miloň Potměšil, Jana Zvědělíková,
Kateřina Kroupová, Bianka Hudcová*

Abstrakt

Cílem článku je představit výzkumný projekt, který se zaměřuje na úpravu prostředí pohledem osob se zdravotním postižením. Úprava prostředí v kontextu osob se zdravotním postižením je často zúžena jen na vnímání, respektive odstraňování bariér (především architektonických). Vstřícné prostředí pro osoby se zdravotním postižením nemůže být vnímáno pouze z pohledu dodržování příslušných norem, vyhlášek a doporučení, ale také z pohledu prostoru – prostředí, kde se lidé cítí dobře, bezpečně a snadno se v něm orientují. Pozornost je proto zaměřena na faktory omezení mobility, orientace, sebeobsluhy, vedení domácnosti, příjem informací, komunikační schopnosti, stravovací možnosti, apod.

***Klíčová slova:** osoba se zdravotním postižením; úprava prostředí; univerzální design; inkluzivní navrhování; postoje; přístupnost; pomůcky pro osoby se zdravotním postižením; úprava prostředí a bezpečí osob se zdravotním postižením.*

Abstract

The aim of the article is to present a research project that focuses on the adjustment of the environment from the perspective of people with disabilities. Adjustment of the environment in the context of people with disabilities is often limited to the perception or removal of barriers (especially architectural). A supportive environment for people with disabilities can be perceived not only in terms of compliance with relevant standards, ordinances and recommendations, but also in terms of space – an environment where people feel good, safe and easy to navigate. Attention is therefore focused on factors limiting mobility, orientation, self-service, housekeeping, receiving information, communication skills, dining options, etc.

***Key words:** a person with a disability; environmental modification; universal design; inclusive design; attitudes; accessibility; aids for the disabled; adjustment of the environment and safety of people with disabilities.*

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Úprava prostředí se stává stále více diskutovanou oblastí, protože je zřejmé, že není potřebou jen skupiny osob se zdravotním postižením, ale týká se i skutečně početné skupiny seniorů. Vzhledem k tomu, že každý druh, stupeň a důsledky zdravotního postižení přináší jiné potřeby a požadavky na úpravu prostředí, byl vytvořen tříetapový výzkumný projekt „Úprava prostředí pro jedince se zdravotním postižením I.–III.“, aby byl prostor na hloubkovou analýzu všech klíčových témat:

I. Úprava prostředí pohledem osob se zdravotním postižením (2020)

II. Úprava prostředí – přístupnost (2021)

III. Úprava prostředí a bezpečnost osob se zdravotním postižením (2022)

Projekt je realizován tak, aby bylo možné postupně, formou jednoletých dílčích a vnitřně uzavřených projektů popsat všechny faktory úpravy prostředí, které determinují inkluzivní vzdělávání, socializaci, pracovní uplatnění a kvalitu života osob se zdravotním postižením. Klíčovými pojmy a tedy i dílčími sub tématy projektu „Úpravy prostředí pro osoby se zdravotním postižením I.–III.“ jsou: orientace; sebeobsluha; mobilita; vedení domácnosti; přístupnost objektů, tras a komunikací, e-přístupnost; bezbariérovost; úprava prostředí v kontextu podpůrných opatření a společného vzdělávání; pomůcky pro osoby se zdravotním postižením; úprava prostředí a bezpečí osob se zdravotním postižením.

První část výzkumného projektu, předloženého k soutěži IGA PdF UP v Olomouci pro rok 2020, je zaměřena na jednu ze tří uvedených oblastí – úpravu prostředí pohledem osob se zdravotním postižením. Dalším krokem pro rok 2021 bude charakteristika přístupnosti (tras, komunikací, objektů, e-přístupnosti, přístupu k informacím apod.). Pro třetí rok (2022) je plánován výzkum zaměřený na bezpečnost osob se zdravotním postižením v kontextu úpravy prostředí.

1.1 Úprava prostředí pohledem osob se zdravotním postižením

Prostředí je dle Hartla a Hartlové (2010, s. 450) definováno jako „celkový souhrn fyzikálního a sociálního světa, který ovlivňuje jedince nebo skupinu; soubor všech objektů, jejichž vlastnosti se mění podle chování daného systému.“ Prostředí a jeho potřebná úprava – v kontextu života osob se zdravotním postižením, se stala v posledních letech prioritou nejen v České republice.

Jak uvádí Tomandl a Šestáková (2014, 2016), prostředí, ve kterém žijeme, má svůj přirozený historický vývoj a v průběhu dějin si ho lidé vždy přizpůsobovali tak, aby co nejlépe vyhovovalo jejich potřebám.

D'Aubin (2007) se domnívá, že lidé s různým typem zdravotním postižením preferují různá řešení úpravy prostředí a volba, jak toto prostředí upravit a modifikovat, je klíčovým principem rozvoje dostupnosti.

Možným přístupem k navrhování věcí, budov a prostředí, který se postupně vyvinul z bezbariérového designu na konci osmdesátých a v průběhu devadesátých let 20. století, je univerzální design. Univerzální design je směřován na všechny lidi bez ohledu na jejich věk, zdravotní stav, fyzické možnosti, národnost, kulturní, náboženské či sociální zázemí a splňuje požadavky lidské rozmanitosti, sociální rovnosti a rovnocennosti a vytváří rovné příležitosti pro lidi ve všech oblastech života. (Kudrnovská, 2016; Dewey, 2018; Adem, Kaya, Dagdeviren, 2019; Gronseth, Hutchins 2019; Goto, 2019; Fogli, Arengi, Gentilin, 2019; Kim, Chang, 2018) Tato ambice byla podpořena vazbami na mezinárodní hnutí za lidská práva či hnutí za práva lidí se zdravotním omezením. (Boháčová, 2012). I přesto, že se Universal Design zatím nestal standardem v navrhování, některé země pokročily v jeho implementaci do prostředí poměrně daleko. Je to např. Japonsko, Spojené státy americké, Kanada a v Evropské unii především Norsko a Švédsko. (Váňová, 2009)

Česká republika do této fáze zatím nepokročila a design pro všechny se zde neobjevuje v takové míře, jak by měl. Člověk se spíše setká se speciálními úpravami pro určité skupiny lidí, ať už se jedná o vstupy do budov, nebo jiné produkty. Jak bylo uvedeno výše, úpravy by měly být dělány formou tzv. inkluzivního navrhování (Liu, Clarkson, 2019; Gronseth, 2018), kdy se budoucí uživatel stává jedním ze spoluautorů projektu a výsledný návrh je produktem komunikace všech zúčastněných.

Od roku 1985 se objevuje v českém legislativním prostředí materiál, který upravuje tvorbu prostoru pro osoby s omezenou schopností pohybu a orientace. V současné době tuto problematiku řeší zejména prováděcí vyhláška stavebního zákona č. 398/2009 Sb. O obecných technických požadavcích zabezpečujících bezbariérové užívání staveb (MMR, 2009). Jejím účelem je zajistit, aby nové i rekonstruované stavby a veřejný prostor byly

obecně přístupné pro co největší množství lidí včetně obyvatel se zdravotním znevýhodněním, rodičů s kočárky apod.

1.2 Badatelský záměr

Badatelským záměrem je vyhledat a definovat všechny faktory, které lze označit jako determinující úspěšnost či neúspěšnost úpravy prostředí pro osoby se zdravotním postižením. V tomto kontextu jsou také stanoveny klíčové otázky.

- Je možné definovat faktory determinující úspěšnosti či neúspěšnost úpravy prostředí pro osoby se zdravotním postižením?
- Které faktory prostředí působí jako podporující a které jako limitující?
- Existují oblasti, do kterých je možné zaměřit speciálněpedagogickou intervenci?
- Jak se odráží charakteristiky osobnosti daného jedince v postojích, obavách a potřebách vzhledem k úpravě prostředí?

Cílem je charakterizovat faktory prostředí, které vnímá cílová skupina osob se zdravotním postižením jako problematické, popsat postoje, obavy, které se v souvislosti s nevyhovujícími podmínkami v prostředí vynořují. Dílčím cílem výzkumu je tvorba vlastního návrhu úprav prostředí oslovenými respondenty se zdravotním postižením, protože má-li výsledný návrh řešené úpravy prostředí splňovat veškerá, či alespoň základní kritéria pro současnost i nejbližší budoucnost, musí vznikat formou tzv. inkluzivního navrhování, kdy se budoucí uživatel stává jedním ze spoluautorů projektu a výsledný návrh je produktem komunikace všech zúčastněných. Výsledky by měly být promítnuty do plánování dalších výzkumných aktivit, praktických aktivit v terénu a také do přípravy budoucích speciálních pedagogů.

1.3 Metodologická příprava

Pro realizaci výzkumu je využito kombinace kvalitativního a kvantitativního přístupu. Vzhledem k náročnosti úkolu, byl cestou rešerše vyhledán dostatek zdrojů pro vlastní konstrukci dotazníku i okruhů pro ohniskové skupiny.

Pro kvantitativní část je využit dotazník, modifikovaný pro specifické požadavky nositelů jednotlivých druhů zdravotních postižení.

Dotazník byl vytvořen pomocí Google formuláře a respondenti ho vyplňují kliknutím na odkaz.

Dotazník pro rodiče dětí 0–14 let je dostupný na odkaze: <https://forms.gle/KfDD6t8FdB9JRdHR6>

Dotazník pro osoby se zdravotním postižením 15+ je dostupný na odkaze: <https://forms.gle/GYBQYSETcnhttp7Jo9>

Kvalitativní data budou získána cestou práce s ohniskovými skupinami v organizacích sdružující osoby se zdravotním postižením. Budou získány také případové studie, které ukáží na příklady dobré, případně špatné praxe.

Výzkumný vzorek tvoří rodiče dětí se zdravotním postižením ve věku 0–14 let a osoby se zdravotním postižením ve věku 15+.

1.4 Harmonogram řešení projektu

V první etapě byla provedena rešerše dostupných českých i zahraničních odborných pramenů. Na základě rešerše byl v druhé etapě pilotáží sestaven a ověřen nástroj zaměřený na cílovou skupinu. Po pilotáží a následné modifikaci je v současné době realizována třetí etapa, vlastní výzkum – sběr dat. Průběžně je vytvářen základ pro komparaci sledované problematiky získáváním informací v zahraničí.

Zpracování dat bude probíhat ve čtvrté etapě a bude zaměřeno konstrukci obrazu sledované oblasti a hledání míst pro případnou podporu či intervenci.

Pátá etapa bude zaměřena na přípravu výsledků, které budou publikovány v odborných časopisech tuzemských i zahraničních. Předpokládaným výstupem bude také monografické zpracování teoretických východisek a získaných výsledků. Členové řešitelského týmu se aktivně zúčastní národních i zahraničních konferencí.

Závěrečná zpráva a obhajoba projektu jako poslední šestá etapa řešení bude shrnutím výsledků, kterých bude možné využít nejen ve speciálněpedagogické praxi, ale budou poskytnuty i dalším pracovištím. Výsledky budou též využívány ve výuce při vysokoškolské přípravě pedagogů. Přidanou hodnotou projektu bude významný základ pro podání širšího mezinárodního projektu s podobným zaměřením.

1.5 Informace o probíhajícím výzkumu

K datu 11.6. 2020 jsme získali data od 132 rodičů dětí se zdravotním postižením ve věku 0–14 let a 175 dotazníků od osob se zdravotním postižením. Dotazník se skládá z několika částí. První část obsahuje otázky demografického typu, v druhé části respondenti vyjadřují míru nesouhlasu/souhlasu s tvrzeními (názor na pomůcky, architektonické bariéry, dopravní prostředky, dostupnost kulturního vyžití, asistenci, úpravu oblečení a obuvi, režim ve škole či v práci, komunikaci, apod.). V poslední části mají respondenti vyjádřit na Likertově škále míru souhlasu/nesouhlasu s tvrzeními, jako např. „*V prostředí, ve kterém žiji, se cítím bezpečně. V prostředí, ve kterém žiji, se dobře orientuji. V prostředí, ve kterém žiji, se cítím svobodně. Vhodným uspořádáním prostředí lze zmírnit příznaky mých obtíží. Moji spokojenost v životě určuje vztah ostatních ke mně. Mám obavy, když mám vstoupit do prostředí, o kterém nevím, jak vypadá. Na změnu prostředí si zvykám velmi rychle. Jsem samostatný a zvládám nároky každodenního života. Nejvíce mi vyhovuje komunikace přes sociální sítě. S překážkami v prostředí se potýkám denně. Cítím se izolovaně. Jsem soběstačný. Jsem závislý na okolí. V mém životě je důležitá přítomnost další osoby (asistenta, průvodce, tlumočnicka).*“

2 ZÁVĚR

Dle Národního plánu podpory rovných příležitostí pro osoby se zdravotním postižením na období 2015–2020, se Česká republika v uplynulých 25 letech zařadila mezi státy, které si uvědomují a přijímají zvýšenou odpovědnost za odstraňování existujících bariér bránících osobám se zdravotním postižením v účasti na plnohodnotném životě a zapojení do společnosti. I přesto, že Česká republika systematicky usilovala o postupné řešení jednotlivých dílčích oblastí, které se bezprostředně osob se zdravotním postižením a jejich rodin dotýkají, s cílem zlepšit podmínky i kvalitu jejich života (především na základě úpravy prostředí) zůstává i nadále řada otevřených a nedořešených témat, která se přímo dotýkají života jednotlivých skupin osob se zdravotním postižením.

Národní plán podpory rovných příležitostí pro osoby se zdravotním postižením na období 2015–2020 hovoří o tom, že je nadále třeba systematicky pokračovat v odstraňování bariér u veřejných budov i dopravních staveb postavených ještě před účinností stavebního zákona, který ukládá bezbariérovou výstavbu, a striktně vynucovat dodržování a aplikaci platných předpisů týkajících se bezbariérového užívání staveb.

Zvýšenou pozornost je třeba věnovat důslednému uplatňování principu inkluzivního vzdělávání u dětí, žáků a studentů se zdravotním postižením a návazně systémově dořešit podmínky vzdělávání studentů se zdravotním postižením v rámci terciárního stupně vzdělávání.

Základními dokumenty, které zohledňují vytváření jednotného prostředí dostupného pro všechny (včetně osob se zdravotním znevýhodněním nebo se sníženou schopností orientace), od užívaných předmětů, přes úpravy bytů až po design domů a veřejných prostranství, jsou Úmluva OSN o právech osob se zdravotním postižením (schválená Radou EU 26. 11. 2009) a

výše zmíněný Národní plán podpory rovných příležitostí pro osoby se zdravotním postižením na období 2015-2020.

Je prokázáno, že vhodným uspořádáním prostředí lze eliminovat některé příznaky nemoci či zdravotního postižení (Tomandl, 2016).

Použitá literatura

1. ADEM, Aylin, Burcu YILMAZ KAYA a Metin DAGDEVIREN. An Ergonomic Investigation of Working Environment with Kano Model and Universal Design Principles. *Gazi University Journal of Science* [online]. 2019, 32(2), 582-593 [cit. 2020-01-09]. ISSN 13039709.
2. BOHÁČOVÁ, Ludmila. *Design pro všechny*. A2 [online]. Praha: Kulturní týdeník A2 s.r.o., 2009, roč. 2012, č. 21. Dostupné z: <http://www.advojka.cz/archiv/2012/21/design-pro-vsechny>
3. D'AUBIN, April. Working for Barrier Removal in the ICT Area: Creating a More Accessible and Inclusive Canada. *The Information Society* [online]. 2007, 23(3), 193-201 [cit. 2020-01-05]. DOI: 10.1080/01972240701323622. ISSN 0197-2243. Dostupné z: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01972240701323622>
4. DEWEY, Joseph. Universal design. *Salem Press Encyclopedia* [online]. 2018 [cit. 2020-01-09].
5. FOGLI, Daniela, Alberto ARENGHI a Fulvio GENTILIN. A universal design approach to wayfinding and navigation. *Multimedia Tools and Applications: An International Journal* [online]. 2019, , 1-25 [cit. 2020-01-09]. DOI: 10.1007/s11042-019-08492-2. ISSN 13807501.
6. GOTO, Kelly. The Era of Adaptive Experiences: Rethinking Universal and Inclusive Design. *Design Management Review* [online]. 2019, 30(3), 28-33 [cit. 2020-01-09]. DOI: 10.1111/drev.12186. ISSN 15570614.
7. GRONSETH, Susie L. a Holly M. HUTCHINS. Flexibility in Formal Workplace Learning: Technology Applications for Engagement through the Lens of Universal Design for Learning. *Tech Trends: Linking Research and Practice to Improve Learning* [online]. 2019, , 1-8 [cit. 2020-01-09]. DOI: 10.1007/s11528-019-00455-6. ISSN 87563894.
8. GRONSETH, Susie. Inclusive Design for Online and Blended Courses: Connecting Web Content Accessibility Guidelines and Universal Design for Learning. *Educational Renaissance* [online]. 2018, 7, 14-22 [cit. 2020-01-09]. ISSN 21611602.
9. HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena. *Velký psychologický slovník*. Vyd. 4., V Portálu 1. Praha: Portál, 2010. 797 s. ISBN 978-80-7367-686-5.
10. KIM, Taehee a Kyungro CHANG. DEVELOPING A MEASURE OF USER-PERCEIVED UNIVERSAL DESIGN FOR SPORT FACILITIES. *South African Journal for Research in Sport, Physical Education* [online]. 2018, 40(1), 25-38 [cit. 2020-01-09]. ISSN 03799069.
11. Kudrnovská, B. Co je to univerzální design: Univerzalniatelier. *Univerzální atelier* [online]. Copyright © 2016 [cit. 05.01.2020]. Dostupné z: <https://www.univerzalniatelier.cz/l/historie-univerzalnih-designu/>
12. LIU, Yuanyuan a P. John CLARKSON. *Exploring the application of Inclusive Design to the improvement of health care services* [online]. 2019 [cit. 2020-01-09]. DOI: 10.17863/CAM.36672. ISSN edsble.

13. MMR. (2009). Vyhláška č. 398/2009 Sb. O obecných technických požadavcích zabezpečujících bezbariérové užívání staveb. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
14. TOMANDL, J., ŠESTÁKOVÁ, I. (2016). *Principy tvorby prostředí pro osoby s Parkinsonovou nemocí*. In H. Štěpánková & R. Šlamberová (Eds.), Stárnutí 2016: Sborník příspěvků z 3. Gerontologické mezioborové konference (pp. 161-167). Praha: Univerzita Karlova, 3. lékařská fakulta. Dostupné z http://www.konferencestarnuti.cz/files/Starnuti_2016_sbornik.pdf
15. TOMANDL, J., & ŠESTÁKOVÁ, I. (2014). *Architektonické řešení prostředí pro osoby s Parkinsonovou nemocí*, Praha: ČVUT. ISBN 978-80-01-05644-8
16. *Úvodní stránka | Vláda ČR* [online]. Copyright © [cit. 05.01.2020]. Dostupné z: https://www.vlada.cz/assets/ppov/vvzpo/dokumenty/Narodni-plan-OZP-2015-2020_2.pdf
17. VÁŇOVÁ, Lenka. Univerzální Design v Německu. [online]. 10.11.2009 [cit. 2014-12-24]. Dostupné z: <http://www.czechdesign.cz/temata-a-rubriky/univerzalni-design-v-nemecku>

Kontaktní údaje

Mgr. Adéla Hanáková, Ph.D.

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: adela.hanakova@upol.cz

Mgr. Eva Urbanovská, Ph.D.

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: evaurb@atlas.cz

prof. Miloň Potměšil, Ph.D.

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: mvpotmesil@gmail.com

Mgr. Jana Zvědělíková

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: zvedelikova.j@centrum.cz

PhDr. Kateřina Kroupová, Ph.D.

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: katerina.kroupova.stejskalova@gmail.com

Mgr. Bianka Hudcová

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo nám. 5, Olomouc
email: biankahudcova@seznam.cz

OD GENDERU K VERBÁLNEMU PREJAVU

FROM GENDER TO VERBAL SPEECH

Kristína Piatková

Abstrakt

V predkladanej štúdií sa venujeme problematike genderu z psychologickkej, sociologickej a lingvistickej perspektívy. Poukazujeme na to, ako sa biologické hľadisko a sociálny konštrukt rodu materializujú v reči. Na jednej strane ide o verejné a poloverejné prejavy tvorené a šírené médiami, na druhej strane ide o súkromné prejavy jednotlivcov. V jednotlivých prejavoch a interakciách sa objavujú isté výrazy, formulácie, ktoré slúžia na vyjadrenie súboru vlastností, správania formované spoločnosťou, kultúrou.

KLúčové slová: gender, sociálny konštrukt, interakcia, spoločnosť

Abstract

In the present study, we address the issue of gender from a psychological, sociological and linguistic perspective. We point out how the biological aspect and the social construct of the genus materialize in speech. On the one hand, it is about public and semi-public speeches created and disseminated by the media, on the other hand, it is about private speeches by individuals. In individual manifestations and interactions, certain expressions appear, formulations that serve to express a set of characteristics, behaviors shaped by society, culture.

Key words: gender, social construct, interaction, society

1 GENDER

Gender (v slovenskom i českom kontexte používaný aj ako *rod*) je všeobecne definovaný ako produkt diskurzívnych a kultúrnych procesov (Zábrodská, 2009). Teoreticky je možné na problematiku genderu nazerať z viacerých perspektív. V záujme objasnenia nášho vedeckého záujmu priblížime nosné idey, ktoré viedli k formulovaniu jednotlivých definícií genderu.

Východiskom pre vnímanie mužskej a ženskej identity je biologické hľadisko – biologicky podmienený rozdiel pohlaví – od ktorého sa odvodzuje sociálny konštrukt rodu. Hovoríme o biologickom determinizme (pozri Farkašová – Kiczková – Szapuová, 2003), ktorý má silné postavenie v mysliach bežných ľudí, pri formulovaní vlastných názorov reprezentujúcich rozdiely medzi mužmi a ženami. Biologický determinizmus je reprodukován a šírený aj prostredníctvom médií a opakovane vplýva na kvalitu života jednotlivcov. (V súvislosti s XXXI. letnými olympijskými hrami 2016 v Rio de Janeiro mediálna spoločnosť ATTN zverejnila video s úspešnými atlétkami, športovkyňami z celého sveta, ktorým by mali novinári klásť otázky týkajúce sa ich športových výkonov a nie ich fyzickej krásy ako výzvu k rovnocennému prístupu k mužom a ženám.)¹ Ženy sú v mediálnom svete často prezentované cez fyzický zjav (a odev) a emócie (otázky, ktoré sa objavujú v rozhovore so športovkyňou: *Všetci Vás vnímajú ako športovkyňu, ale aj ako dámu s výborných vkusom. Ako často Vám pomáha Váš štylista?; Ktorý pretek v tebe vyvoval najsilnejšie pocity?*), zatiaľ čo muži sú prezentovaní na základe fyzickej sily a mentálnej odolnosti (otázky, ktoré sa objavujú v rozhovore so športovcom: *Pracujete viac ako ostatní?; Kedy trpíte najviac? Dá sa v*

¹ pozri <https://www.facebook.com/attn/videos/1104268306275294/> (zverejnené dňa 5. 8. 2016, 17:46)

domácich podmienkach nasimulovať tréning či reálna príprava pre profesionálnych športovcov v dlhodobom horizonte?). Média disponujú mocou ovplyvňovať verejný / poloverejný diskurz o mužoch a ženách prostredníctvom jazyka (formou vyjadrovania sa o mužoch a ženách, tematickými okruhmi i spôsobom prezentovania mužov a žien). Šíriteľom rozdielov medzi mužmi a ženami vyplývajúcimi z biologickej podstaty nie sú len médiá, ale predovšetkým každodenný diskurz v rodine, škole, medzi priateľmi a pod. Táto „bežná“ komunikácia má výraznejší vplyv na formovanie vlastného názoru, pri ktorom jednotlivec musí vyabstrahovať relevantné informácie. „Biologické tlaky jsou zachycovány, usměrňovány a uspořádávány společností, a to tak, že ve vztahu k sociálním aparátům produkují určitý exces, a že – na straně druhé – se toto fungování pudů stalo praxí, tj. určitou transformací přírodních i sociálních rezistencí, konečností a stagnací, pokud (a pouze pokud) se mohlo střetnout s kódem jazykové a sociální komunikace“ (Kristeva, 2004, s. 13 – 14). Jednotlivci sú posudzovaní na základe spoločnosťou akceptovaných charakteristík, ktoré sa „tradične“ spájajú s genderom. Väčšina z nich tento model akceptuje (vyrastá s ním a prirodzene preberá isté modelové správanie). Tí, ktorí tento model odmietajú, sú vystavení kritike či vylúčeniu z kolektívu. Zväčša sú s kritikou vo vzťahu k normalite konfrontované už malé deti. Ide o bežné formulácie, ktorými dospelí jedinci hodnotia výzor, prejavy či oblečenie dieťaťa: *vyzeráš ako dievča/si ako dievča* (ak má chlapec dlhšie vlasy; oblečenie v odtieňoch ružovej, fialovej farby; ak sa chlapec rozplače; alebo sa hrá s bábikou, detskou kuchynkou a i.); *správaš sa ako chlapec* (takáto výpoveď sa objavuje v situáciách, keď je správanie dieťaťa vyhodnotené zo strany dospelaj osoby ako nevhodné, neprimerané). Uvedené reakcie sú produkované na základe vykonštruovaného vzoru o tom, ako má chlapec/dievča vyzeráť, ako sa má správať. Tieto vzory pritom nie sú objektívne dané, ale vytvárané ľuďmi, spoločnosťou.

Gender je predmetom záujmu aj psychologických výskumov zaoberajúcich sa predstavami, hodnotami, očakávaniami súvisiacimi s kvalitou života človeka. Dôležité je pritom uvedomiť si to, že aj psychologické východiská sa nerodia izolovane, ale v súčinnosti s fungovaním istej kultúry a spoločnosti. Život každého človeka je ovplyvnený predstavami, názormi, ktoré sú súčasťou jazyka a kultúry. To, ako vnímame samých seba (ako muža alebo ženu), je spojené s priestorom, v ktorom sa pohybujeme (porov. Mikulášková, 2004).

Sociologická perspektíva pracuje s pojmom gender ako so sociálne a kultúrne podmieneným konštruktom. Sociologička Ann Oakley (2000)² vymedzila gender v opozícii k biologicky podmienenému pojmu pohlavie (sex). Gender vyjadruje súbor vlastností, správanie formované spoločnosťou, kultúrou. Nie je to stála, nemenná kategória, práve naopak, podlieha pôsobeniu času, doby a prostredia (porov. Connell, 2009). Obraz muža a ženy, sociálny, kultúrny a náboženský konštrukt, nie je na celom svete rovnaký. Stačí si laicky predstaviť situáciu v európskom kresťanskom kontexte oproti napríklad africkému či ázijskému islamskému kontextu. Pravda, diferencie sú aj vnútri rámcovo homogénnych celkov.

2 GENDEROVÉ ASPEKTY

Gender je obsiahnutý v každodennej interakcii, diskurze, aktivitách či predstavách a na základe toho všetkého, čo je okolo nás a do čoho sa zapájame, si utvárame vlastnú genderovú identitu (porov. Eckert – McConnell-Ginet, 2003). Genderovou identitou máme na mysli vnímanie vlastnej mužskosti a ženskosti – uvedomovanie si odlišných znakov (prejavov inakosti mužov a žien) a zdôrazňovanie jednoty a celistvosti človeka nesúceho prvky mužskosti aj ženskosti. Prvé empirické výskumy sa realizovali už v 70. rokoch 20. storočia, keď sa vo feministických teóriách formuloval pojem gender. Vedecká pozornosť sa sústredila

² Publikácia Ann Oakley *Sex, gender and society* bola publikovaná už v roku 1972.

na nerovnosti v používaní jazyka a súvislosť s nepriaznivým postavením žien v spoločnosti. Prečo panuje takýto model, odkiaľ pramení a ako ho možno modifikovať? Jedna z ciest, ako hľadať odpovede na tieto otázky, je ukrytá v jazyku.

H. Karsten (2006, s. 24) uvádza škálu stereotypne sa opakujúcich vlastností – „typicky ženských a typicky mužských“. Spoločným menovateľom mužskosti je dominancia (nadradenosť, autoritatívnosť) a ženskosti je podriadenosť (závislosť, pasivita), ktoré sa ako charakteristické povahové črty premietajú do správania, vystupovania a komunikovania³. Stereotypné poňatie mužskej a ženskej roly sa premieta do všetkých sfér života (výchovno-vzdelávacie procesy, profesijná oblasť, športové a voľnočasové aktivity, oblasť odievania a módy, a i.). J. Valdrová to v domácom stredoeurópskom kontexte komentuje nasledovne: „Již malým dětem se podvědomě i otevřeně vštepuje, že (mužský) rozum je více než (ženský) cit; (mužská) aktivita je více než (ženská) pasivita; že (mužská) dravost se cení více než (ženská) vstřícnost. Že (mužská) práce mimo dům je vysoce finančně ceněna, kdežto (ženská) domácí práce a péče o dítě je přirozenou sférou ženské seberealizace a odměnou sama o sobě“ (Valdřová, 2006, s. 21).

Takáto opozícia dominancie a pasivity sa stala predmetom rôznorodých výskumov skúmajúcich interakciu mužov a žien. C. Westová a D. Zimmerman (1975) skúmali prerušovanie komunikačného partnera ako spôsob prejavu dominancie, ktorý následne udáva tón komunikácie, a ako sa prejavuje gender v konverzácii. Porovnávali čisto ženské a mužské rozhovory s kombinovanými mužsko-ženskými rozhovormi. Z pozorovaní im vyplynulo, že najviac prerušení sa vyskytuje v rozhovoroch muža so ženou, pričom väčšinu prerušení iniciuje muž, čo interpretujú ako potvrdzovanie si dominantnej pozície. E. Ariesová (1996), ktorá tiež skúmala správanie mužov a žien, vypožorovala, že muži pôsobili v interakciách viac uvoľnene, čím svoje postavenie upevňovali. Napriek tomu, že sa objavujú stále výraznejšie snahy zmeniť tento model zobrazujúci ženu v subordinatívnej pozícii, pretrvávajú obraz muža a ženy v spoločnosti založený na hierarchii silnejšieho a slabšieho pohlavia.

3 RODOVO KOREKTNÝ JAZYK A POSTAVENIE ČLOVEKA V SPOLOČNOSTI

Predmetom záujmu českej genderovej lingvistiky sú genderové prejavy v jazyku – najrozpracovanejšia je oblasť výskumov zameraných na používanie generického maskulína a na možné riešenia používania rodovo korektného (citlivého) jazyka. Cieľom je posilniť postavenie žien v jazyku (ich zviditeľnenie), ktoré je v súvisi s preferenčným používaním generických maskulín v „druhoradej“ pozícii, a to má vplyv na celospoločenské pozície žien v spoločnosti (Valdřová, 2010). Česká genderová lingvistika zastáva kriticko-analytický pohľad na postavenie žien v jazyku, ako sa pohlavie materializuje v jazyku a šírením v komunikácii vplýva na vnímanie úlohy ženy v spoločnosti (Valdřová, 2004, 2006; Čmejková, 1997). V českom kontexte lingvistiky a lingvisti skúmajúci generické maskulínium navrhli formálne úpravy textov, ktorým by sa docielil zámer používať rodovo vyvážený jazyk. F. Daneš (1997) pri analýze generického maskulína rozvádza úvahy o rodovej diferencii cez použitie lomky. Zároveň pripúšťa komplikácie pri zavádzaní do praxe (predĺženie rozsahu textu, jeho neprehľadnosť). Presadenie používania rodovo vyváženého vyjadrovania sa premietlo (v českom aj slovenskom prostredí) do oslovovania vo verejnej sfére a uplatnilo sa napríklad aj pri krátkych textoch v podobe inzerátov oznamujúcich voľné pracovné pozície, napr. *Metodik/-čka právnych položiek; Data flow expert/-tka; Aplikačný/-á / datový/-á analytik/-čka*

³ (pozn. Problematike dominancie v genderovom diskurze sme sa venovali v samostatnej štúdiu Piatková, K: Prejavy dominancie v genderovom diskurze. In: *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Eds. O. Orgoňová - K. Muziková - Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2014, s. 91-99.

pre oblasť úverov; Senior účtovník/účtovníčka (bankové prevody, faktúry) pre obchodno-výrobnú; spoločnosť (príklady z portálu www.profesia.sk)⁴.

Problematiku genderu na Slovensku rozoberajú skôr feministické práce⁵, v ktorých sa autorky sústreďujú na mimolingvistické odlišnosti mužov a žien, najmä na ich spoločenské a profesijné postavenie. Usilujú sa o posilnenie postavenia žien na trhu práce, pomoc znevýhodňovaným skupinám, hľadajú efektívne riešenia problému násilia páchaného na ženách (Cviková – Juráňová, 2003, 2009; Bútorová – Filadelfiová, 2005; Bútorová – Filadelfiová – Cviková – Gyárfášová – Farkašová, 2002). S odstraňovaním rodovej nerovnosti súvisia aj snahy používať (vo verejnej sfére) rodovo vyvážený, symetrický, neutrálny jazyk (Cviková – Juráňová, 2014).

Cieľom feministických analýz je spochybnenie práve tých spoločenských štruktúr, v ktorých sú mužské a ženské roly rigidne stanovené a založené na logike dominancie (nadvlády, panstva) nad tým, čo je „iné“, pretože toto iné je považované za „nižšie“, menejcenné či nedokonalé. Aj napriek tomu, že existujú dve formy bytia vo svete, jedna z nich je považovaná za dominantnú (muži sú norma, sú nadriadení a majú veľkú moc, a na druhej strane ženy sú výnimkou, partnermi podriadenými a majú malú moc) a tá diktuje normy, určuje pravidlá hry, formuje jazyk, vytvára a reprodukuje špecifické mocenské štruktúry vo verejnom a privátnom živote (Farkašová – Kiczková – Szapuová, 2003).

Všeobecne by sme mohli povedať, že formovanie genderových rolí nie je ani tak výsledkom biologického osudu, ale stávame sa obeťami spoločenských podmienok. Feministické hnutie, najmä v prospech ženskej, rodovo-špecifickej deľby práce, vyzdvihuje skutočnosť, že žena by mala mať možnosť sama sa rozhodnúť, či takúto deľbu práce prijme, alebo odmietne.

Idealizáciu obrazu muža a ženy alebo stereotypné vnímanie príslušníkov genderového diskurzu naštrbili Z. Bútorová a kol. (pozri podkapitolu Ženská a mužská optika, s. 25 – 27) v publikácii *On a ona na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek* (2008), kde upriamili pozornosť na to, ako sa sebaidentifikujú ženy a muži a ako identifikujú a vnímajú svojich partnerov/partnerky a čo očakávajú od svojej polovičky. Predstavy žien a mužov nie sú rovnaké. Ženy kladú veľký dôraz na aktívne pôsobenie v zamestnaní rovnako ako v rodine, vzdelanie a schopnosť presadiť sa a dosiahnuť vlastnú finančnú nezávislosť. Muži zasa pripisujú dôležitosť tradičnej role ženy v domácnosti ako manželky, matky a zároveň príjemnej a atraktívnej spoločníčky. Rola muža ako živiteľa rodiny a ženy ako „tvorkyne“ domova predstavujú kultúrny vzor daného sociokultúrneho kolektívu, ktoré sa môžu v odlišných sociokultúrnych kolektívoch diverzifikovať (pozri Parsons, 1964). Nepoznanie, neporozumenie či nerešpektovanie kultúrnej a sociálnej diverzity môže viesť k problémom a vylučovaniu jednotlivca z kolektívu, ak jednotlivec neinklinuje k vzorovému správaniu. V slovenskom sociokultúrnom prostredí je bežné neakceptovať rozhodnutia ženy nemať deti; pohrdanie ženou, ktorá sa po pôrode vráti do práce; vnímať kariéru a materstvo ako binárne protiklady. V každodennom diskurze sa objavujú vyjadrenia a ich obmeny: *Každá zodpovedná matka má byť s dekom doma. Má tak rada svoje dieťa, že ho radšej odloží a ide do práce. Buď budeš úspešná kariéristka, alebo budeš mať krásnu rodinu a čistú domácnosť.*

Tento model, v ktorom sa prerozdelenie úloh viažucich sa na rodinu a kariéru považuje za normalitu, nie je nemenný. Na vnímanie úlohy ženy a muža výrazne vplýva celkové sociálno-ekonomické prostredie, v ktorom ženy a muži žijú. Od ideálnej ženy sa v 21. storočí už neočakáva, že bude len „strážkyňou domáceho kozuba“ a ideálny muž nie je len živiteľom rodiny. Ženy sa podieľajú na finančnom zabezpečení domácnosti, s čím sa často spája dvojité

⁴ Uvedené príklady citujeme z portálu bez jazykovej úpravy. Autori inzerátov v záujme dodržania rodovo korektného jazyka nedôsledne uvádzajú skrátené tvary.

⁵ Feministický diskurz je determinovaný v rámci tzv. genderových štúdií - *gender studies*. Ide o sociologický odbor zaoberajúci sa rozdielmi v postavení a uplatnení mužov a žien v spoločnosti a v kultúre; štúdie rodu (Cviková – Juráňová, 2014, s. 9).

zaťaženie žien (plnohodnotné fungovanie v súkromnej sfére a podávanie adekvátneho výkonu na pracovisku). Ekonomická situácia ovplyvňuje aj to, či žena zostane po narodení dieťaťa doma, alebo sa vráti do práce a rodičovskú starostlivosť prevezme otec. Od roku 2011 môže otec po dohode s matkou byť na rodičovskej dovolenke až do veku 3 rokov dieťaťa; od roku 2019 môžu byť doma (na materskej dovolenke – matka, rodičovskej dovolenke – otec) obaja rodičia súčasne, ak staršie dieťa nedosiahlo ešte 3 roky a rodičom sa narodí druhé dieťa (pozri Zákonník práce a zákon č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení). Tento model sa mení vplyvom prirodzených spoločenských zmien a ekonomiky.

Vnímanie muža a ženy ako rovnocenných partnerov je stále v mnohých aspektoch problematické. Autorky publikácie *Ružový a modrý svet* (Cviková – Juráňová, 2003, s. 11 – 19) poukazujú na to, že práve odlišnosť ženskej a mužskej roly prirodzene vyplývajúca z biologickej odlišnosti ženy a muža je jedným z najstabilnejších pilierov fungovania našej kultúry. A práve vďaka feministickému mysleniu sa daný spôsob nazerania, ktorý sa zvykol považovať za neutrálny, demaskoval ako *rodovo slepý*. Začalo sa rozlišovať biologické pohlavie (*sex*) a kultúrne pohlavie (*gender* – rod). Biologickým odlíšením muža a ženy sa od narodenia polarizuje celé fungovanie a smerovanie „nového“ človeka. Od výchovy cez prvé kontakty s materiálnym svetom (napr. aj v podobe hračiek „pre chlapcov“ a „pre dievčatá“) cez polarizovanie záujmov, aktivít a i. Roly mužov a žien sú sociálne, historicky, kultúrne a jazykovo podmienené. Ide o tradičné binaristické konštrukty mužskosti a ženskosti, ktoré musíme podrobiť kritickej analýze a pokúsiť sa pochopiť, prečo sa (akákoľvek) odlišnosť vníma a prezentuje v opozícii *dobré – zlé, silné – slabé, normálne – nenormálne* a upriamiť pozornosť na optimálne transparentný jazyk.

Použitá literatúra

1. ARIES, E. *Men and Women in Interaction. Reconsidering the Differences*. New York: Oxford University Press, 1996. 304 s. ISBN 0195103580.
2. BÚTOROVÁ, Z., FILADELFIOVÁ, J., CVIKOVÁ, J., GYÁRFÁŠOVÁ, O., FARKAŠOVÁ, K. Ženy, muži a rovnosť príležitostí. In: *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti. II. diel.* Eds. M. Kollár – G. Mesežnikov. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2002, s. 405 – 441. ISBN 80-88935-40-7.
3. BÚTOROVÁ, Z., FILADELFIOVÁ, J. Eds. *Násilie páchané na ženách ako problém verejnej politiky*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky, 2005. 128 s. ISBN 80-88935-78-4.
4. CONNELL, R. *Gender in World Perspective*. Second Edition. Cambridge: Polity Press, 2009. 180 s. ISBN 978-0-7456-4568-1.
5. CVIKOVÁ, J., JURÁŇOVÁ, J. *Ružový a modrý svet. Rodové stereotypy a ich dôsledky*. Bratislava: Občan a demokracia a Aspekt, 2003. 290 s.
6. CVIKOVÁ, J., JURÁŇOVÁ, J. *Feminizmy pre začiatovníčky. Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku*. Bratislava: Aspekt, 2009. 205 s. ISBN 978-80-85549-85-0
7. CVIKOVÁ, J., JURÁŇOVÁ, J. Význam a možnosti používania rodovo vyváženého jazyka. Na úvod. In: *Analýza významu a možností používania rodovo vyváženého jazyka*. Bratislava: Centrum vzdelávania MPSVR SR, 2014, s. 7 – 26.
8. ČMEJRKOVÁ, S. Jazyk pro druhé pohlaví. In: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia, 1997, s. 146 – 156. ISBN 80-200-0617-6.
9. DANĚŠ, F. Ještě jednou „feministická lingvistika“. In: *Naše řeč*, roč. 80, č. 5, 1997 s. 256 – 259. ISSN 2571-0893.
10. ECKERT, P., McConnell-Ginet, S. *Language and Gender*. New York: Cambridge University Press, 2003. 331 s. ISBN 978-1-107-65936-0.

11. FARKAŠOVÁ, E., KICZKOVÁ, Z., SZAPUOVÁ, M. Rodovo-diferencovaný pohľad na človeka/spoločnosť, Rozlíšenie pohlavia s rodu. In: *Hodnotové aspekty súčasného sveta*. Bratislava: Iris, 2003. Dostupné na: https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/oc/crs/Publikacie/Studie/far-kicz-szap-rod_dif_pohlad.pdf
12. GIDDENS, A. *Proměna intimity: sexualita, láska a erotika v moderních společnostech*. Praha: Portál, 2012. 216 s. ISBN 978-80-262-0175-5.
13. KARSTEN, H. *Ženy – muži. Genderové role, jejich původ a vývoj*. Praha: Portál, 2006. 183 s. ISBN 807367145X.
14. KRAUS, J. Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu. In: *Jazyk, média, politika*. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová. Praha: Academia, 2003, s. 13 – 39. ISBN 80-200-1034-3.
15. KRISTEVA, J. *Jazyk lásky. Eseje o sémiotice, psychoanalýze a mateřství*. Praha: One Woman Press, 2004. 250 s. ISBN 8086356388.
16. MIKULÁŠKOVÁ, G. Vplyv genderových diskurzov na kvalitu života mužov a žien. In: *Psychologické dimenzie kvality života*. Ed. J. Džuka. Prešov: Prešovská univerzita, 2004, s. 71 – 77. ISBN 80-8068-282-8.
17. OAKLEY, Ann. *Pohlaví, gender, společnost*. Praha: Portál, 2000. 171 s. ISBN 80-7178-403-6.
18. PARSONS, T. *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press, 1964, 460 s. ISBN 978-0029240304.
19. PIATKOVÁ, K. Prejavy dominancie v genderovom diskurze. In: *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Eds. O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského, 2014, s. 91 – 99. ISBN 978-80-223-3695-6
20. VALDROVÁ, J. Ženská a mužská role v jazyce. In: *ABC feminizmu*. Brno: NASEHNUTÍ, 2004. s. 9 – 16. ISBN 80-903228-3-2.
21. VALDROVÁ, J. *Gender a společnost: Vysokoškolská učebnice pro nesociologické směry magisterských a bakalářských studií*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2006. s. 6 – 112. ISBN 8070448083.
22. VALDROVÁ, J., KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, B., PAČLÍKOVÁ, P. *Kultura genderově vyváženého vyjadřování*. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, 2010. 80 s.
23. ZÁBRODSKÁ, K. *Variace na gender*. Praha: Academia, 2009. 200 s. ISBN 9788020017529.
24. ZIMMERMAN, H. D., WEST, C. *Sex roles, Interruptions and Silences in Conversation. Language and Sex: Difference and Dominance*. Eds. B. Thorne – N. Henley, Stanford, CA: Stanford University Press, 1975, s. 105 – 129.

Kontaktné údaje

Mgr. Kristína Piatková, PhD.
 Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta
 Katedra slovenského jazyka
 Gondova 2, 811 02 Bratislava
 Tel: +421 2 9013 2398
 email: kristina.piatkova@uniba.sk

ŠPECIFIKÁ POTRIEB U SENIOROV

SPECIFICATIONS OF NEEDS IN SENIORS

*Iveta Ondriová, Terézia Fertal'ová, Lívia Hadašová, Jana Cuperová,
Wioletta Mikul'áková*

Abstrakt

Potrebu charakterizujeme ako prejav určitého nedostatku alebo deficitu, ktorého odstránenie je žiaduce a je veľký predpoklad, že doplnenie tohto deficitu povedie k zlepšeniu stavu človeka, alebo k zvýšeniu jeho spokojnosti. Potreby smerujú k určitému cieľu, ktorý si každý človek zvolí sám. Často máme pocit, že dokážeme starému človeku pomôcť a uspokojiť jeho potreby, robíme často veci podľa našich predstáv a podľa toho čo predpokladám že senior potrebuje. Avšak to so sebou prináša riziko neuspokojenia jeho skutočných potrieb.

Kľúčová slova: potreba , senior, biologické potreby, psychické potreby,

Abstract

We characterized the need as a manifestation of a certain deficiency or deficit, the elimination of which is desirable, and there is a great presumption that supplementing this deficit will lead to an improvement in a person's condition or to an increase in his satisfaction. The needs are directed towards a certain goal, which each person chooses for himself. Many times, thinking that we can help an old person and satisfy his needs, we often do things according to our ideas and according to what I assume the senior needs. However, this carries with it the risk of not meeting his real needs.

Key words: need, senior, biological needs, psychological needs

1 ÚVOD

Potrebu charakterizujeme ako prejav určitého nedostatku alebo deficitu, ktorého odstránenie je žiaduce a je veľký predpoklad, že doplnenie tohto deficitu povedie k zlepšeniu stavu človeka, alebo k zvýšeniu jeho spokojnosti. Psychológia definuje potrebu ako, „stav organizmu, ktorý je charakterizovaný dynamickou silou, ktorá vzniká z pocitu nedostatku alebo prebytku v biologickej, psychologickkej, sociálnej alebo duchovnej oblasti.“ (Verešová, 2007) Podľa nej smeruje naplnenie potrieb k vyrovnaniu a obnoveniu zmenenej rovnováhy organizmu. Teóriami, definíciami a rozdeleniami potrieb sa zaoberalo niekoľko autorov. Každý z nich ich videl zo svojho uhla pohľadu. Najznámejším autorom bol Abraham H. Maslow.

2 SYSTÉM POTRIEB

Maslowova pyramída potrieb delí potreby do dvoch hlavných skupín. Prvá z nich obsahuje potreby nedostatku (deficitu), označované ako D - potreby. Druhú skupinu tvoria potreby spojené s bytím človeka, tzv. B-potreby. Maslow potreby skladá hierarchicky. Systém potrieb býva spravidla vo forme pyramídy. Avšak sám Maslow, ku koncu svojej kariéry, od hierarchickej predstavy ustupuje. Pre niektorých môže byť potreba sebaúcty významnejšia než láska. Tiež pripustil, že sebatranscendencia nemusí byť nutne podmienená naplnením

všetkých nižších potrieb. Murray delí potreby taktiež do dvoch hlavných skupín. Prvá viscerogénna (primárna) skupina obsahuje potreby vrodene, ktoré sú utvárané periodicky sa opakujúcimi fyziologickými procesmi. Ide o potreby nedostatku (kyslík, potrava, tekutiny), prebytku (sekrécia, urinácia, defekácia), obrany a úniku (škodliviny, anomálie, bolesť). Druhá psychogénna (sekundárna) skupina potrieb obsahuje naopak potreby získané. Odohrávajú sa prevažne na nevedomej úrovni. Sú zakotvené v psychickom, povahovom zložení a ich vzorce tvoria podstatu osobnosti. Taktiež sa spájajú s neživými predmetmi (zisk, uchovávanie, vytváranie, udržiavanie). Oproti Maslovej teórii potrieb, Murray (ibidem) neprisudzuje potrebám hierarchické usporiadanie, ale situačné. Potreby sú na rovnakej úrovni a aktualizujú sa na základe vonkajších podmienok (sociálne prostredie jedinca) a vnútorných podmienok (aktuálny psychický stav jedinca). Autor naopak popisuje potrebu ako niečo, čo nie je iba nedostatok niečoho, ale je rovnako silou, ktorá smeruje človeka, posúva ho k iným ľuďom, predmetom a činnostiam. V tomto kontexte sú potreby chápané tiež ako prejavy bytostného želania. Chloubová, autorka tzv. Domu životných potrieb, vychádza z filozofie Maslowa, čiže z hierarchicky usporiadaných potrieb. Pre stabilitu domu je nutné mať pevné základy-suterén, čiže telesné potreby. Patrí sem dýchanie spolu s kardiovaskulárnymi funkciami, hydratácia, výživa, vyprázdňovanie, telesná a duševná aktivita, spánok, odpočinok, teplo, pohodlie, eliminácia bolesti, hygiena, sexuálne a materské potreby. Psychosociálne potreby vznikajú v súvislosti so socializáciou človeka a jeho adaptáciou na prostredie. Sú individuálne, pretože sú determinované osobnostnými, genetickými, pohlavnými a vekovými predpokladmi a zároveň závisia na prírodnom, materiálnom, sociálnom a duchovnom prostredí človeka. Podľa Příbyla sa psychosociálne potreby horšie verbálne vyjadrujú. Starí a chorí často nevedia sami svoje potreby identifikovať a správne pomenovať. Seniori uprednostňujú a potrebujú poriadok, majú svoje pravidlá a rituály. (Končeková, 2015) Pokiaľ príde ku zmene, dochádza často k frustrácii s pocitmi strachu, neistoty a dezorientácie. Potrebujú svoj čas, aby sa zorientovali v novom prostredí, v nových pravidlách a v takýchto situáciách uvítajú pomoc. Dom životných potrieb si každý človek v priebehu svojho života tvorí sám. Tak ako každý postavený dom má základy, prízemie a niekoľko poschodí, tak ich má aj Dom životných potrieb.

Delenie podľa Chloubovej :

1. Telesné (fyziologické, biologické) potreby.
2. Základné psychosociálne potreby existenciálne-bezpečie a istota.
3. Vyššie psychosociálne potreby vzťahové-láska a spolupatričnosť.
4. Vyššie psychosociálne potreby self -ja-sebapoňatie a sebaúcta.
5. Vyššie psychosociálne potreby-sebarealizácia.

3 ZMENY SPREVÁDZAJÚCE OBDOBIE STAROBY

Staroba (latinsky senium) je posledné obdobie vývinu človeka na úsečke života. Tak ako každé vývinové obdobie človeka je veľmi komplikovaný proces, ktorý sa odráža v štyroch aspektoch: telesnej, psychickej, sociálnej i duchovnej oblasti a to vzhľadom k jedinečnosti osobnosti každého človeka. Štvordimenzionálne chápanie človeka vychádza aj z empirie v oblasti uspokojovania potrieb človeka, pričom sa za potreby považujú fyziologické, psychické, sociálne a duchovné. (Čeledová, 2013) Úbytok kompetencií zvyšuje neistotu, znižuje sebadôveru, pôsobí problémovo v oblasti orientácie, čo má za následok zdôraznenie vlastností ako je napr. opatrnosť, nerozhodnosť a puntičkárstvo. Úbytok v oblasti rôznych funkcií, z čoho vyplýva nižšia tolerancia k záťaži a prejavuje sa i zmenou emočných prejavov: úzkostlivosť, sklon k nespokojnosti. neistota vo vzťahu k iným ľuďom. Egocentrizmus sa prejavuje sebeckosťou, akcentovanou extravertičnosťou, ktorá sa môže prejaviť ako familiárnosť a dotieravosť, ďalej podozrievavosť, vzťahovačnosť, neznášateľnosť, prehĺbená introverzia vedúca k samotárstvu až k odmietaniu kontaktov. (Balogová, 2005) Telesné zmeny

nepostihujú každého človeka rovnako. Tento proces je individuálne variabilný z hľadiska času, rozsahu a závažnosti prejavov. Proces starnutia je ovplyvnený interakciou jak dedičných, genetických predispozícií, tak dôsledkom vonkajších faktorov, ktorými sú životný štýl, výživa a ostatné faktory, ktoré ovplyvňovali jedinca, jeho organizmus počas celého jeho života. Psychické zmeny sú podmienené buď biologicky alebo psychosociálne. Pri biologicky podmienených zmenách môže ísť o zmeny, ktoré sú prejavom starnutia (z tohto hľadiska môžeme považovať za normálne napr. celkovú spomalenosť, problémy s pamäťou) alebo o zmeny, ktoré vyvolal nejaký chorobný proces. Pri psychosociálnych zmenách môže ísť o zmeny psychických funkcií, ktoré sú ovplyvnené tzv. koherentnou skúsenosťou, čo znamená, že ľudia rovnakej generácie získali podobnú skúsenosť, boli zaťažení rovnakými sociálnymi traumami a stresmi. Ďalej môže psychické zmeny ovplyvňovať individuálne špecifický životný štýl a rôzne návyky a nakoniec k zmenám môžu prispievať aj očakávania a postoje spoločnosti. Takéto chápanie človeka, ktoré zachytáva celé spektrum života jedinca.

4 ŠPECIFIKÁ POTRIEB U SENIOROV

Staroba je vyvrcholením životnej etapy, v ktorej sa spája minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Starnutie nie je len individuálny problém konkrétneho človeka, ale je aj spoločenským problémom. Je preto potrebné hľadať pozitíva, ktoré seniori prinášajú do spoločnosti, ktorých sa však bohužiaľ v našej spoločnosti nevyskytuje veľa. Skôr za všetkých strán počujeme sa starších ľudí negatívne ohlasy a hodnotenia. Skúsenosti seniorov nemajú žiadnu hodnotu v našej spoločnosti. Mladšia generácia nepociťuje so staršou spolupatričnosť. Z hľadiska egoizmu je staroba obdobím straty, celkového úpadku a zhoršenej kvality života. Starí ľudia majú nízky sociálny status, sú im prevažne vyčítané negatívne osobné vlastnosti a nízke schopnosti. V súčasnej dobe v porovnaní s minulosťou rastie životná úroveň, čo ovplyvňuje aj samotný fakt, že rastie aj vek obyvateľstva. (Erikson, 2015) V minulosti tvorilo rozloženie obyvateľstva tvar pyramídy (s pribúdajúcim vekom ubúdalo obyvateľov), v súčasnosti sa tvar zúžil a v budúcnosti nadobudne tvar stromu. Toto je dôsledok zvyšujúcej sa životnej úrovni (s rastúcou životnou úrovňou stúpa vyspelosť krajiny a tým stúpa aj priemerná dĺžka života), ďalším faktorom, ktorý participuje na zvýšenom percente dôchodcov je skutočnosť, že mnoho starších ľudí odchádza do predčasného dôchodku, nakoľko si nevedia nájsť prácu a zaznamenávame nižší počet narodených detí. Tak ako každé vývinové obdobie, aj staroba má určitý význam. Hlavnou úlohou v starobe je podľa E. Ericsona dosiahnuť integritu vlastného života. Dosiahnutie sa prejavuje prijatím svojho života ako celku a pochopenie jeho zmyslu. Vyrovnanie sa so životom a prijatie následne uľahčuje i vyrovnanie sa so smrťou ako s nevyhnutným dôsledkom. Podmienky dosiahnutia integrity by sa dali zhrnúť do 4 hlavných bodov: Pravdivosť – v tomto období by mal byť človek sám k sebe úprimný, už nie je potrebné nič predstierať. Človek by mal brať život taký ako bol. Zmierenie – súvisí so spomínaným prijatím života. Stabilizácia a generalizácia postoja k životu – skúsenosti, ktoré človek nadobudol počas života mu umožňujú nadhľad, mení sa aj pohľad na život všeobecne. Kontinuita – znamená uvažovanie o vlastnom živote ako o súčasť väčšieho celku, t.j. celej spoločnosti vo vzťahu aj k minulosti aj k budúcnosti. Integrita staroby a zhodnotenie života záleží od zvládnutia úloh v predchádzajúcich obdobiach. V tomto procese senior zhodnocuje všetky ciele a úlohy, ktoré si počas jednotlivých období dáva. Mal by sa zamerať na to, čo je skutočne významné, naučiť sa tešiť z toho čo zostalo zachované a akceptovať to, čo sa nedá zmeniť. (Křivohlavý, 2011) V starobe sa dostáva do popredia zmyslové vnímanie a zvýšené emocionálne prežívanie. Seniori majú dostatok voľného času a niektorí vo väčšej miere venujú zvýšenú pozornosť sebe i svojim zdravotným problémom. V prežívaní seniorov sa často do popredia dostáva strach z novej opustenosti, hospitalizácie, samoty, odkázanosti a závislosti na inú osobu. Niektorí seniori môžu negatívne prežívať aj hrozbu z dočasného prípadne trvalého umiestnenia do zariadenia sociálnych služieb. Pri zhoršení zdravotného

stavu a vyčerpaní možnej sociálnej pomoci v rámci rodiny či opatrovateľskej služby v domácnosti, prichádza na rad inštitúcia. Starší ľudia už nemajú svoje „vysoké domy životných potrieb“, ako je to u dospelých. (Řičan, 2004) Starí ľudia sa uspokojia s malými, ale účelnými domami s pevnými základmi telesných potrieb, ako je napríklad zdravie. V týchto pomyslených domoch budú síce dôležité miestnosti, ktorým sa človek rád vyhýba, napr. telocvičňa a kúpeľňa, avšak iné miestnosti obýva často a veľmi rád. Jedáleň, toaleta, spálňa a pohodlné kreslo, z ktorého je dobre vidieť televíziu, alebo pohyb na ceste a chodníkoch. Uspokojovanie či neuspokojovanie potrieb ovplyvňuje všetku psychickú činnosť človeka. Pozornosť, myslenie a voľné procesy. Zásadne sa podieľajú na tvorbe vzorca správania jedinca. Potreby nie sú len základným motívom pre udržanie rovnováhy medzi človekom a prostredím. Neodrážajú tak iba vzťah človeka k sebe samému, k životu, k prostrediu, ale sú tiež odrazom nárokov prostredia na človeka. Uspokojovanie potrieb človeka je jednou zo základných podmienok existencie. Človek musí jesť, spať, pociťovať bezpečie, stretávať sa s druhými ľuďmi a uspokojovať mnoho iných potrieb. Situácia, kedy nie sú potreby dlhodobo a v dostatočnej miere uspokojované, sa označuje ako deprivácia. Ide o objektívny nedostatok niečoho, čo je k uspokojovaniu potrieb nevyhnutné. (Jeřábek, 2013) Zaistenie základných fyziologických potrieb je podmienkou pre zachovanie ľudskej existencie. Pokiaľ je táto podmienka splnená, je otvorený priestor pre psychické a sociálne potreby. Hybnou pákou ľudského správania motivácia, ktorá nás núti uspokojovať svoje potreby. Čokoľvek robíme má nejaký motív alebo dôvod. Motivácia vychádza z potrieb, ktoré cítime hlboko vo vnútri a nikto iný ich za nás nemôže a nedokáže uspokojiť. Naše vnútorné potreby nás dokážu ťahať dopredu, premýšľať o svojich krokoch a životných cieľoch.

5 POTREBY SENIOROV V INŠTITUCIONÁLNEJ STAROSTLIVOSTI

Prechodom do nového sociálneho prostredia – zariadenia sociálnych služieb určených pre seniorov – sa dramaticky mení život seniora. Nevyhnutnosť trvalého umiestnenia do inštitúcie poskytujúcej sociálne i zdravotnícke služby, sa dotýka predovšetkým samotného seniora a rovnako aj jeho najbližšieho okolia – rodiny. Výrazne sa zmenia sociálne role rodiny, životný štýl a priestor seniora, môže dôjsť k obmedzeniu životných možností, k ohrozeniu súkromia i dehonestácii ľudskej dôstojnosti. Všetci pomáhajúci profesionáli majú vedieť zhodnotiť všetky dostupné možnosti s cieľom eliminovať negatívne dôsledky adaptácie seniora na nové sociálne prostredie. Povzbudzovať klienta k sebarozhodovaniu, sebaopatery, aktívnej účasti na spoločenskom živote zariadenia, podporovať jeho zdravý potenciál, ale i hľadať individuálne riešenia trápení a ťažkostí seniorov je súčasťou našej práce i naša plná zodpovednosť. Je dôležité vedieť prijať klienta takého aký je, bez vplyvu predsudkov, bez našich predstáv o jeho zmene k niečomu inému. S každým seniorom je potrebné prežívať jeho vlastnú hodnotu, hodnotu bytia „tu a teraz“, hodnotu práve prežívanej chvíle. Nadviazanie skutočného ľudského vzťahu je najpodstatnejším prvkom v pomáhajúcej profesii. Seniori v inštitucionálnej starostlivosti potrebujú rovnako dôverovať sociálnym pracovníkom, ako aj opatrovateľskému i ošetrovateľskému personálu. (Procházková, 2008) Mnohí prirodzene očakávajú zo strany personálu ľudský záujem o ich osobu, o ich prežívanie pozitívnych radostí i negatívnych skúseností. Okrem dôvery a záujmu očakávajú od nás klienti i prijatie, porozumenie a konkrétnu pomoc. Ak chceme seniorom vychádzať v ústrety a uspokojovať ich potreby, potrebujeme ich bližšie spoznať. Nestačia len lekárske správy, posudky či sociálne šetrenia o seniorovi. Informácie o predchádzajúcom spôsobe života, záujmoch, záľubách, obľúbenosti jedál, zlozvykov, rituálov, priebehu zamestnaní či vzdelaní sú relevantnými informáciami k zachovaniu dôstojnosti, úcty i rešpektu. Pre pomáhajúcich profesionálov to znamená voľbu spôsobu komunikácie so seniorom i ústretovosti v rámci života v inštitúcii. Každý sme prišli na tento svet ako neopakovateľný originál a nie je možné generalizovať pracovné postupy a metódy pre všetkých klientov rovnakého veku. Ak chceme

v práci nielen deklarovať, ale hlavne každodenne naplňovať individuálny prístup, niet pochýb o tom, že musíme spoznať klienta - seniora čo najdetailnejšie. Podľa E. Böhma patrí práca s biografiou klienta k modernej sociálnej práci a starostlivosti: „*zmysluplná starostlivosť o starého človeka je podložená prioritne oživením psychiky a až potom so zameraním na somatickú problematiku*“ (In Procházková, 2008, s. 17). Zvlášť pri práci so seniormi je jednou z najdôležitejších činností pomáhajúcich profesionálov počúvanie životných príbehov, s ktorými klienti prichádzajú do zariadení sociálnych služieb. Po nadviazaní vzťahu s klientom, dôkladnom pozorovaní a zmapovaní jeho schopností i doterajšej situácie sa nemôže stať, že pomáhajúci profesionál vykonáva len zverené právomoci bez hlbšieho záujmu. Našou najdôležitejšou úlohou v práci so seniormi je vytvorenie láskyplného a podporujúceho prostredia plného ústretovosti, príjemnej atmosféry a zároveň s jasnými pravidlami. V bezpečnom prostredí sa seniori budú cítiť lepšie, pri posilnení sebadôvery objavia nové možnosti života a vlastný potenciál žitia v novom prostredí. Uvedomenie si originality (jedinečnosti), zraniteľnosti i smrteľnosti každého človeka a zároveň spoznanie vlastných hraníc v rámci sebazpoznania by nás malo motivovať do ďalšej činnosti a zdokonaľovania starostlivosti. (Blatný, 2016, Benkovičová, 2011) Všetka zodpovednosť je na pomáhajúcich profesionáloch a ich sebareflexii nad vykonávanými činnosťami a prístupom ku každému klientovi. Na jednej strane najúčinnjší spôsob pomoci pre seniorov tkvie v súčinnosti odborníkov – pomáhajúcich profesionálov (geriatrov, psychiatrov, sociálnych pracovníkov, ošetrovateľov, opatrovateľov i rodinných príslušníkov) a na strane druhej sa môže stať, že každý pomáhajúci profesionál má konkrétny motív a cieľ, ktorý chce dosiahnuť v spolupráci so seniorom. Niekedy sa senior môže cítiť frustrovaný alebo zmätený z nárokov a pravidiel, ktoré prináša so sebou režimové zariadenie a celkovo zmena prostredia i zhoršenie zdravotného stavu. Paradoxne pomáhajúci profesionáli pri všetkom svojom pozitívnom úsilí pozorujú ako seniori psychicky upadajú dostávajú sa do depresí či začnú trpieť na nové ochorenia. Zmeny v správaní ako sú vyzývavé správanie, blúdenie, túlanie, bezmocnosť, nespokojnosť, skleslosť by mali byť výzvou pre pomáhajúcich profesionálov a nie len konštatovaním, že sa niečo s klientom -seniorom deje. Priznajme si, koľkí z nás hľadáme príčiny zmien v správaní u seniorov v zariadeniach sociálnych služieb?! Akosi prirodzene len konštatujeme, že sa seniorovi zhoršuje zdravotný stav a málokto z nás cielene pátra po príčinách. Kauzalita zhoršujúcich sa zdravotných stavov môže byť dôsledkom nielen adaptačného procesu, ale napríklad aj naše vysoké nároky na adaptáciu, či vedľajšie účinky liekov alebo dlhodobu trvajúce rodinné trápenia seniora. (Kľetová, Dlabová 2008)

6 ZÁVER

Základnou podmienkou existencie každého človeka je uspokojovanie potrieb. V bežnom živote má každý človek množstvo rozmanitých potrieb. Sú to potreby každodenné, alebo občasné. Človek potrebuje jesť, piť, má potrebu uznania, lásky, pokoja, oddychu, bývania, pohodlia, cestovania, potrebu kúpiť si niečo pekné a pod. Všetky tieto stavy majú spoločné to, že nám buď niečo chýba alebo niečoho máme príliš veľa. S rozvojom ľudskej spoločnosti rastie aj počet a rozmanitosť ľudských potrieb. Niektoré zanikajú, mnohé iné zasa vznikajú. Možno povedať, že ľudské potreby sú významným spôsobom aj vekovo determinované. Je preto nevyhnutné poznať vývinové a individuálne špecifiká každého jedinca zvlášť v seniorskom veku a snažiť sa uspokojovať potreby s akcentom na jedinečnosť každého človeka.

Použitá literatúra

1. BALOGOVÁ, B. Seniori. 2. vyd. Prešov : Akcent Print, 2005. 158 s. ISBN 80-969274-9-3.

2. GRAYOVÁ, C. Ako opatrovať chorých. 2. vyd. Martin : Príroda, 2010, 192 s. ISBN 978-80-07-01835-8.
3. KLEVETOVÁ, D., DLABALOVÁ, I. Motivační prvky při práci se seniory. 1. vyd. Praha : Grada, 2008, 208 s. ISBN 978-80-247-2169-9
4. PROCHÁZKOVÁ, E. 2008. Důstojná péče o seniora. In: Sestra a lékař v praxi. Č. 5-6/2008, ISSN 1335-9444
5. BENKOVIČOVÁ, L. Kvalita života – problém poznania a interpretácie. In: Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Štatistického úradu SR „Kvalita života v podmienkach globalizácie“. Bratislava, 2011, s. 10 –21. ISBN 978-80-8121-107-2.
6. BLATNÝ, M. Psychologie celoživotního vývoje. Praha : Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3462-3.
7. ČELEDOVÁ, L., KALVACH, Z., ČEVELA, R. Úvod do gerontologie. Praha : nakladatelství Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3404-3.
8. ERIKSON, E. H. Životní cyklus rozšířený a dokončený: devět věků člověka. Praha : Portál, s.r.o., 2015. ISBN 978-80-262-0786-3.
9. JEŘÁBEK, H. a kol. Mezigenerační solidarita v péči o seniory. Praha : Sociologické nakladatelství 2013.
10. KERN, H. a kol. Přehled psychologie. Praha : Portál, s. r. o., 2012. ISBN 978-80262-0105-2.
11. KONČEKOVÁ, L. Vývinová psychológia. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2010. ISBN 978-80-7165-811-5.
12. KŘIVOHLAVÝ, J. Stárnutí z pohledu pozitivní psychologie. Praha : Grada Publishing, a.s., 2011. ISBN 978-80-247-3604-4.
13. ŘÍČAN, P. Cesta životem Vývojová psychologie. Praha : Portál, s.r.o., 2004. ISBN 80-7367-124-7.

Kontaktné údaje

PhDr. Iveta Ondriová, PhD.
 Fakulta zdravotických odborov PU
 Partizánska 1
 08001 Prešov
 Tel: 051 7562 411
 email: iondriova@centrum.sk

VZDELANÝ PACIENT A JEHO PRÍNOS K LIEČBE HYPERTENZIE

EDUCATED PATIENT AND ITS CONTRIBUTION TO TREATMENT HYPERTENSION

*Iveta Ondriová , Terézia Fertal'ová, Lívia Hadašová, Dagmar Magurová,
Jana Cuperová, Wioletta Mikuľáková*

Abstrakt

Zdravotnícka starostlivosť sa v súčasnosti orientuje na pacienta ako na individualitu, kladie sa dôraz na jeho aktivitu v stave zdravia a choroby. Aktivitu pacienta ovplyvňuje osobnosť chorého, vzdelanie, psychický stav, sociálne prostredie. Kardiovaskulárne ochorenia predstavujú celosvetový zdravotný problém. Jedným z najčastejších kardiovaskulárnych ochorení je hypertenzia, ktorá je rizikovým faktorom poškodenia orgánov a orgánových systémov. Aktívnym prístupom pacienta k liečbe hypertenzie, preventívnym opatreniam sa môžu tieto rizikové faktory eliminovať a tým znížiť morbiditu a mortalitu a závažné následky na kardiovaskulárnom systéme.

***Kľúčové slová:** pacient, hypertenzia, liečba, prevencia , vzdelanie*

Abstract

Healthcare is currently focused on the patient as an individual, with an emphasis on his activity in the state of health and disease. The patient's activity is influenced by the patient's personality, education, mental state, social environment. Cardiovascular disease is a global health problem. One of the most common cardiovascular diseases is hypertension, which is a risk factor for damage to organs and organ systems. By taking an active approach to the treatment of hypertension, preventive measures, these risk factors can be eliminated and thus reduce morbidity and mortality and serious consequences on the cardiovascular system.

***Key words:** patient, hypertension, treatment, prevention, education*

1 VZDELANIE A JEHO KVALITA

Vzdelanie sa chápe ako súčasť socializácie jedinca. Je to kognitívna zložka vybavenosti osobnosti, ktorá sa sformovala prostredníctvom vzdelávacích procesov. Darák- Tabaková (1998 In: Kovalčíková, 2003, s.21) definujú vzdelanie ako: „*Sústavu poznatkov, vedomostí, zručností a návykov z jednotlivých odborov vedy a spoločenskej praxe, ktoré si žiaci osvojili, pričom sa u nich sformovali mravné, duševné a telesné vlastnosti. Ide o výsledok spoločensky organizovanej činnosti (výsledok vzdelávania), ktorá je zabezpečovaná systémom vzdelávacích inštitúcií.*“ Podľa Horáka (1985 In: Kominarec et al., 2005 s.35) pod vzdelaním rozumieme „*systém vedomostí, zručností, návykov, postojov, názorov a presvedčenia človeka určitú úroveň rozvoja jeho schopností, potrieb, motívov a záujmov, ktoré boli dosiahnuté na základe cieľavedomého výchovnovzdelávacieho procesu, a to v školách , rôznymi formami seba vzdelávania i na základe praktickej činnosti*“. Obsah vzdelania vychádza zo spoločenského poznania, potrieb a požiadaviek, ktoré škola prijíma a prispôsobuje žiakovi. Spravidla je vyjadrený v učebných plánoch , osnovách, učebniciach, programoch. Obsah vzdelania je kategória premenlivá a dynamická, závislá od úrovne a stupňa spoločenského poznania, od úrovne ekonomického a kultúrneho rozvoja danej krajiny a od súčasných a perspektívnych potrieb ďalšieho civilizačného rozvoja. Rozsah vzdelania tvorí množstvo

informácii o najrôznejších stránkach skutočnosti. Ide o informácie rôzneho stupňa zovšeobecnenia, ktoré sú vzájomne spojené do určitej teoretickej a aplikačnej štruktúry. Okrem uvedených hľadísk dôležitou súčasťou vzdelania je i súbor všeobecných metód a postupov, ktoré si osobnosť osvojila a ktoré je schopná aplikovať pri riešení konkrétnych situácií, i takých, ktoré nie sú obsiahnuté v doterajších skúsenostiach (Kominarec et al., 2005). Pojem vzdelanie môžeme vnímať v niekoľkých významoch: Vzdelanie je vnímané ako súčasť socializácie jedinca. Predstavuje tú zložku kognitívnej vybavenosti osobnosti (vedomosti, zručnosti, postoje, hodnoty), ktoré sa sformovali prostredníctvom vzdelávacích procesov. Vzdelanie je vnímané ako jedna z kategórií, ktoré charakterizujú populáciu a obyvateľstvo danej krajiny. Kvalita vzdelania ovplyvňuje kvalifikačnú štruktúru obyvateľstva a tým aj ekonomický a kultúrny potenciál spoločnosti (Kovalčíková, 2003)

2 OSOBNOSŤ ČLOVEKA V ROLE PACIENTA

Pacient, pred tým ako sa stal pacientom zaujímal rôzne role. Bol rodičom, partnerom, dcérou, synom, mal určité postavenie v zamestnaní. Podstatná je tiež osobnosť pacienta, ktorý môže byť trpezlivý, dominantný, panovačný, sebecký a podobne. Tento človek je vytrhnutý zo svojho životného kontextu a postavený do novej, neznámej role, role pacienta. Očakáva sa od neho určitý spôsob správania, bez ohľadu na jeho doterajšie role. Verešová (2007) popisuje dve ovplyvňujúce zložky pacientovej osobnosti a to interpersonálnu, čo je správanie pacienta a intrapsychickú, ktorá vyjadruje jeho prežívanie. K role pacienta, chorého patrí jeho podriadenosť, čo súvisí s latinským výrazom „*patientia*“, t.j. schopnosť niečo znášať, trpezlivosť, vytrvalosť a tradične trpká pasivita. Táto pasivita je však v novodobej spoločnosti odmietaná ako niečo nežiaduce. Pacient má byť aktívny. Úsilie k uzdraveniu pacienta má byť spoločné. A však v mnohom je určujúci aktívny pacient. Rozhoduje spravidla o tom, či sa bude liečiť, dodržiavať ordinácie, či preruší liečbu a podobne. K roli pacienta patrí aj to, že sa chce uzdraviť, a že bude vo všetkých smeroch s lekárom spolupracovať. Bežný pacient skutočne spolupracuje vtedy, ak sa cíti byť pacientom. Pri subjektívnom zlepšení jeho zdravotného stavu, musíme k spolupráci neustále motivovať, pretože inak prestáva naše pokyny dodržiavať

Podľa Zacharovej (2007) medzi faktory, ktoré pôsobia na osobnosť chorého patria:

- *situčne psychologický faktor*- je to miera, v ktorej prežíva pacient závažnosť svojej situácie ako celku, ale i jednotlivých stránok ochorenia,
- *chorobný proces*- priebeh a následky choroby, môžu priamo vyvolať osobnostné zmeny (úrazy hlavy),
- *sekundárne vlastnosti choroby*- ide o priebeh, dĺžku choroby, bolestivosť, následky, ohrozenie života.

3 CHOROBA V SOCIÁLNO M KONTEXTE

Ochorenie podobne ako zdravie má mnohofaktorový bio- psycho- sociálny základ. Nielen jednotlivé faktory životného prostredia (biologického či sociálneho), ale predovšetkým ich vzájomná interakcia s ľudským organizmom a spôsobom života človeka zapríčiňuje ochorenie, alebo prispieva k jeho rozvoju. V súčasnosti sa znižuje etiologicky jednoznačných ochorení, u ktorých sú v popredí fyzikálne, chemické alebo bakteriálne faktory a prevažuje v počte stále viac chorôb, u ktorých pravdepodobne hrajú podstatnú úlohu psychické a sociálne faktory (Bártlova, 2005). Akútne alebo chronické ochorenie znamená hrubý zásah do života postihnutého človeka a jeho najbližších sociálnych vzťahov, hlavne rodiny. Predstavujú záťaž fyzickú, psychickú i finančnú. Ako túto náročnú životnú situáciu prežívajú a ako sa s ňou vyrovnávajú, záleží na informáciách. Teda, čo vedia o ochorení, jej liečbe, prognóze. U pacienta je prežívanie choroby závislé tiež na jeho sociálnej zakotvenosti, hlavne u rodiny, ktorá môže ale aj nemusí zdieľať bezpečné zázemie a podporu. Ďalší okruh

premenných utvárajúcich a prežívajúcich ochorenie súvisí s vlastnou liečbou a ošetrovateľskou starostlivosťou a s priebehom ochorenia. Všetky predchádzajúce okolnosti sa stretávajú v osobnosti pacienta, pretože človek sám, jeho povaha postoje a skúsenosti tvoria výslednú a konečnú podobu toho, ako ťažko situáciu vyvolanú ochorením hodnotí, prežíva a nakoniec ako sa správa. Chronické ochorenie je ochorením, ktoré podstatne ovplyvňuje každodennú činnosť rodinného života. Liečba, okrem medikamentózneho terapie, spravidla zahŕňa i radu odporúčaní a zákazov, ktoré sa týkajú životného štýlu, zákazov, zamestnania, rodinného života a podobne. Pacient a jeho rodina si musí tento liečebný režim osvojiť a prispôbiť sa mu. Čiže vedľa profesionálov- lekárov, sestier a iných pracovníkov sa na riadení choroby a jej liečbe podieľa sám pacient a jeho rodina. Pri liečení chronických ochorení, ale aj pri liečbe iných chorôb sa niekedy používa model „network terapie“. Spočíva v tom, že sa lekár snaží zmobilizovať celú sieť pre chorého dôležitých osôb, rodinu, príbuzných, spolupracovníkov. Cieľom je spojiť všetky tieto osoby a využiť ich k tomu, aby boli dosiahnuté zmeny v podmienkach určujúcich život človeka. Moderná medicína vychádza z toho, že mnohých ochoreniach sa podieľajú nevhodné vzorce správania, nezdravý spôsob života, ktorý treba zmeniť. Preto je treba odhaliť stereotypy rodinného života, zistiť nezdravé prvky vo výžive a začať na chorého a rodinu pôsobiť. Nezastupiteľnú úlohu pri tom má osoba chorého, ktorej sa predovšetkým týka akákoľvek intervencia- pacient by mal byť partnerom vo všetkých liečebných aktivitách (Bártlová, 2005).

4 KARDIOVASKULÁRNE OCHORENIA

Kardiovaskulárne ochorenia sú najčastejšou príčinou morbiditu a mortality v populácii. Svojím výskytom, závažnosťou dôsledkov tvoria veľmi závažný problém v spoločnosti. V Slovenskej republike sa podieľajú viac ako 55% na celkovej mortalite. K ochoreniu srdca pripisuje Křivohlavý (2002) vzťah rizikového správania a stresu. Ukazuje sa, že ľudia volia rôzne spôsoby na zvládanie stresu. Niektorí sa uchýľujú k tzv. rizikovým spôsobom správania ako je fajčenie, pitie alkoholu, konzumácia zdravotne nevhodnej potravy, drog a podobne. Negatívny vplyv na vznik kardiovaskulárnych ochorení má aj zvýšená zodpovednosť v práci, nespokojnosť v práci, rodine a osobnostná charakteristika človeka. Arteriálna hypertenzia je jedným z najčastejších ochorení. Výsledky populačného prieskumu KESH SR (2004) potvrdili, že až 45,1% slovenskej populácie vo veku 19-75 rokov a starší trpí na vysoký tlak krvi. Je najčastejším chronickým kardiovaskulárnym ochorením vôbec. Významným spôsobom ovplyvňuje zdravie obyvateľstva napriek tomu, že sa jedná o ochorenie ľahko rozpoznateľné a dobre liečiteľné látkami, ktoré zabráňujú poškodeniu cieľových orgánov zaťažených hypertenziou a vývoju klinicky závažných kardiovaskulárnych ochorení (Sninčák, 2005). Výška krvného tlaku je odvodená od veľkosti srdcového výdaja a periférnej cievnej rezistencie. Oba komponenty sú nezávisle na sebe ovplyvňované orgánmi a systémami – centrálného a periférneho nervového systému, kardiovaskulárnej sústavy, niektorých endokrinných orgánov a obličiek. Ku vzniku hypertenzie dochádza pri poruche funkcie niektorého z týchto orgánov alebo pri nevyvážení ich vzájomného pôsobenia. Podľa kritérií WHO/ISH z roku 1999 považujeme za arteriálnu hypertenziu opakované zvýšenie systolického TK ≥ 140 mm Hg a diastolického TK ≥ 90 mmHg, zisteného aspoň v 2 z 3 meraní TK s tým, že skutočný prah pre hypertenziu sa musí považovať za pohyblivú hodnotu, či už vyššiu alebo nižšiu, s prihliadnutím na individuálny profil celkového kardiovaskulárneho rizika (Sninčák, 2005).

Tab.1 Definovanie a klasifikácia hladín tlaku krvi (mm Hg) podľa EHS/EKS

Kategória TK	Systolický	Diastolický
Optimálna hodnota	< 120	< 80
Normálna hodnota	120-129	80-84
Vyššia normálna hodnota	130-139	85-89
1.stupeň-mierna hypertenzia	140-159	90-99
2.stupeň-stredne ťažká	160-179	100-109
3.stupeň-ťažká hypertenzia	≥ 180	≥110
Izolovaná systolická hypertenzia	≥ 140	<90

Liečba Cieľom liečby hypertenzie je stabilizovať hodnoty krvného tlaku pod hranicu 140/80 mmHg. Základom liečby sú režimové opatrenia, vylúčenie stresových faktorov, dostatok spánku, vylúčenie fajčenia, dostatok pohybu, redukcia telesnej hmotnosti, obmedzenie príjmu soli, zvýšenie príjmu draslíka, magnézia. Farmakologická liečba zahŕňa nasledovné skupiny liekov- diuretiká, betablokátory, blokátory kalciových kanálov, inhibítory konvertujúceho enzýmu, blokátory receptorov angitenzínu, alfablokátory, primárne vazodilatancia, centrálné pôsobiace látky (Mirossay, 2006).

5 PRIESKUMNÁ ČASŤ

Prieskumný problém: Ovplyvňuje vzdelanie postoj a spoluprácu pacienta pri liečbe hypertenzie ?

Ciele a úlohy prieskumu

- Zistiť mieru zodpovednosti pacienta pri liečbe vysokého krvného tlaku.
- Zistiť zdroje informácií a úroveň vedomostí týkajúcich sa vysokého tlaku krvi.

Charakteristika objektu skúmania

Základným kritériom pre výber vzorky bol pacient liečený na hypertenziu. Zámerom bolo zistiť prínos pacienta pri liečbe tohto ochorenia vzhľadom na jeho vzdelanie, zistiť jeho získavanie vedomostí o ochorení, spoluprácu pri liečbe. Prieskum bol realizovaný s pacientmi nefrologickej ambulancie v Krompachoch a prostredníctvom rodiny a priateľov z okolia. V analýze hodnotenia bola cieľová skupina hypertonikov rozdelená do dvoch skupín podľa vzdelanostnej úrovne. Prvú vzorku (vzorka A) tvorili respondenti s vysokoškolským vzdelaním so zameraním technickým, humanitným, zdravotníckym a vzdelaním stredoškolským s maturitou. Druhú vzorku (vzorka B) tvorili respondenti so stredoškolským vzdelaním bez maturity a základným vzdelaním. Tieto skupiny boli vzájomne porovnávané a taktiež spolu hodnotené. Celkom bolo odovzdaných 110 dotazníkov, z ktorých bolo 93 vrátených.

Diskusia

Cieľom prezentovanej empirickej štúdie bolo zistiť prínos pacienta v liečbe hypertenzie vzhľadom na jeho dosiahnutú úroveň vzdelania. Zistiť jeho postoj, aktívny prístup k ochoreniu, participáciu na liečbe a prevencii. Zmapovať, či vzdelanie je benefitom pre spoluprácu pri liečení, či vzdelanejší sú zodpovednejší voči sebe, aký a či je rozdiel medzi vzdelanejšími a pacientmi s nižším vzdelaním. Stanovili sme si ciele práce, ktoré boli vyhodnotené na základe získaných informácií dotazníkovou metódou. Výsledky sme porovnávali navzájom medzi respondentmi rozdelenými do dvoch vzoriek vzhľadom na vzdelanie a taktiež s štúdiou Magdy Petrželovej (2009), ktorej názov bol Hypertenzia a jej súvislosť so životným štýlom. Ďalšia bakalárska práca, ktorá nám bola k dispozícii pre porovnávanie výsledkov prieskumu bola od Ľudmily Rybovej (2009), ktorej znenie bolo

Pohľad do histórie liečby hypertenzie a jej súčasné trendy. Aj napriek zisteniam medzinárodného projektu Cindi (Úrad verejného zdravotníctva Slovenskej republiky, 2010), z ktorého vyplýva že hypertenziou trpia vo väčšej miere muži ako ženy, mi sme pre náš prieskum získali väčšiu vzorku žien – 57 %. Dlhodobým cieľom programu Cindi je znižovanie celkovej úmrtnosti populácie Slovenska, predovšetkým na choroby srdcovocievne a nádorové. Vekové spektrum respondentov bolo široké, podľa veku sme ich rozdelili do troch kategórií, najnižší počet bol v prvej kategórii do 40 rokov v počte 16 (17 %) najväčší počet bol v kategórii od 41-65 rokov - 44 %, čo potvrdzuje, že prevalencia hypertenzie podľa odborných štúdií stúpa z vekom. Percento respondentov získaných vo vzorke A (vzdelanie stredoškolské s maturitou a vysokoškolské) bolo vyššie ako a vo vzorke B (základné, stredoškolské bez maturity). Dĺžka liečby by mala ovplyvniť nielen hodnoty krvného tlaku, ale aj množstvo informácií o tomto ochorení. 16 % z celkového počtu respondentov sa lieči na hypertenziu menej ako rok a ďalších 26 % menej ako päť rokov. Avšak viac ako polovica respondentov sa lieči dlhšie ako päť rokov, čo by mohlo byť vzhľadom na množstvo informácií prínosom v liečbe.

Cieľ 1 Zistiť mieru zodpovednosti pacienta pri liečbe vysokého krvného tlaku.

Významnú úlohu, mnohými však podceňovanú zohráva zodpovednosť a osobná starostlivosť človeka za vlastné zdravie. K zodpovednému správaniu patrí aj dodržiavanie odporúčaných návštev u lekára, ktoré v našom prieskume absolvuje 78 % opýtaných. Väčšiu zodpovednosť v svojom ochorení majú respondenti v prieskume Rybovej (2009), pretože pravidelne navštevujú lekára v 87 %. Skoro vyrovnané výsledky u oboch porovnávaných vzoriek ukazujú, že väčšina pacientov je v tejto oblasti svedomitá a vzdelanie tu nehrá žiadnu úlohu. Takmer štvrtina respondentov nechodí pravidelne na kontrolu k lekárovi, takže značne podceňuje liečbu hypertenzie. Okrem pravidelnej návštevy lekára je špecifikom v liečbe hypertenzie pravidelnosť užívania medikamentózne liečby. Pravidelne každý deň v rovnaký čas užíva lieky 65 % respondentov a 10 % taktiež každý deň ale v iný čas. Petrželová (2009) vo svojej práci uvádza, že pravidelne užíva lieky na liečbu hypertenzie 63 % opýtaných. O niečo lepší výsledok z prieskumu udáva Rybová (2009), kde pravidelne užíva antihypertenzíva 70 % respondentov. Pacienti s nižším vzdelaním v našom prieskume sú pri užívaní liekov pravidelne v rovnaký čas zodpovednejší. Nepravidelne užíva liečbu a občas zabudne užiť lieky 20 % opýtaných. K zefektívneniu liečby hypertenzie prispieva aj monitorovanie tlaku krvi v domácom prostredí. Selfmonitoring tlaku prináša viacero výhod vzhľadom na komplianciu a kvalitu života pacienta, je dôležitou a uznávanou metódou v procese liečby. Selfmonitoring tlaku krvi v domácom prostredí vykonáva 2 krát a 1 krát denne po 20 % respondentov, spolu selfmonitoring prevádza 64 % . Negatívom je, že až 24 % z celkového počtu opýtaných si monitoruje tlak krvi len pri ťažkostiach a u 10 % absentuje meranie tlaku krvi doma. Ako dôvod uviedli, že nevlastnia tlakomer a nepokladajú to za dôležité. Celkom odlišný výsledok prieskumu monitorovania tlaku krvi uvádza Petrželová (2009), kde 59 % respondentov si tlak krvi doma nemonitoruje a 41 % selfmonitoring prevádza. Porovnaním oboch vzoriek, môžeme konštatovať, že v otázke selfmonitoringu nezohráva vzdelanie žiadnu rolu.

Cieľ 2 Zistiť zdroje informácií a úroveň vedomostí týkajúcich sa vysokého tlaku krvi.

Na základe stanoveného cieľa sme zisťovali, či pacienti aktívne vyhľadávajú informácie a z akých zdrojov ich čerpajú. Dostatok informácií je prvým predpokladom na to, aby bol pacient v chorobe aktívny. Prvým a najdôležitejším zdrojom je pre 91 % respondentov lekár a sestra, percentuálny podiel takýchto respondentov zo vzorky B je až 98 %, zo vzorky A 87 %. Druhým najpočetnejším zdrojom informácií sú brožúrky a letáky, ktoré využíva skoro polovica respondentov, avšak zo vzorky A je to až 61 %, vzorka B využíva tento zdroj

o polovicu menej t.j. 27 %. Pri porovnávaní oboch vzoriek, ktoré aktívne vyhľadávajú informácie z časopisov a kníh je výsledok nasledovný – 46 % A vzorka, o polovicu menej B vzorka. Relatívne nízky počet respondentov – 32 % z celkového počtu, čerpá informácie z televízie a to aj napriek tomu, že televízny prijímač má väčšina opýtaných. Na druhej strane môže to byť spôsobené tým, že ešte stále absentuje sprostredkovanie informácií o zdraví a rizikách prostredníctvom médií. Internet, ako zdroj informácií používa skoro štvrtina respondentov, prekvapujúcim zistením je, že zo vzorky B si žiadny respondent nevybral internet ako zdroj informácií, čo môžeme pripisovať vyššiemu veku a nižšiemu vzdelaniu respondentov. Dôležitým informačným zdrojom sú taktiež občianske združenia, nadácie, ktorých väčšina má webové stránky a tiež organizujú vzdelávacie akcie. Negatívnym zistením z nášho prieskumu je, že 99 % respondentov neguje členstvo v skupine, klube, čo môžeme pripísať tomu, že najbližšie združenie, kardioklub sa nachádza 55 km od miesta realizácie prieskumu. Arteriálna hypertenzia je podľa WHO je definovaná ako trvale a opakovanými meraniami potvrdené zvýšenie systolického tlaku nad 140 mmHg a diastolického tlaku nad 90 mmHg, alebo už užívanie antihypertenznej liečby. Ako vyplýva z prieskumu skoro tri štvrtiny z celkového počtu opýtaných (71 %) má vedomosti o hodnote, od ktorej hovoríme o hypertenzii. V porovnaní s prieskumom u Petrželovej (2009) u ktorej je správna odpoveď udaná 63 % respondentmi sme čo sa týka vedomosti na vyššej úrovni. Zanedbateľný rozdiel je v správnej odpovedi medzi oboma vzorkami nášho prieskumu. Z ponuky nesprávnych hodnôt tlaku krvi považovaných za hypertenziu si vybrala odpoveď skoro tretina opýtaných. Najväčší rozdiel v odpovediach oboch vzoriek bol pri ponuke výšky krvného tlaku 160/100 mmHg. Vo vzorke A si vybralo túto odpoveď 15 % a naproti tomu vo vzorke B až 32 %. Na to, aby sa eliminovali rizikové faktory vzniku hypertenzie je potrebné ich poznať. V otázke č. 11 si mali možnosť vybrať respondenti z viacerých odpovedí. Najväčší počet respondentov sa priklonilo k týmto faktorom. Zhodne 80 % opýtaných udáva za rizikový faktor obezitu a stres. Preukázanú interakciu medzi fajčením a hypertenziou udáva 59 % z celkového počtu respondentov. Nemenej dôležitým faktorom vzniku hypertenzie je genetika, za ktorú bola takmer polovica opýtaných. Prognóza pacientov závisí od mnohých faktorov, hlavne od včasnosti ich podchytenia a dodržiavania správneho liečebného režimu. Otvorenou položkou sme chceli zistiť, či pacienti poznajú následky, ktoré spôsobuje hypertenzná choroba. Najviac respondentov t.j. 52 % označilo ako dôsledok neliečenej alebo zle liečenej hypertenzie NCMP, veľký percentuálny rozdiel vo výsledkoch je s prácou Petrželovej (2009), kde len 11 % respondentov uviedlo ako dôsledok NCMP. Len o málo menej respondentov – 47 % uviedlo infarkt myokardu. Podobne aj v prieskume Petrželovej (2009) uviedlo ako následok neliečenej hypertenzie 45 % infarkt myokardu. V malom percentuálnom zastúpení sa vyskytli odpovede typu ochorenie obličiek (10 %), ochorenie ciev a srdca (po 6 %), bolesti hlavy (3 %), zlyhanie obličiek (3 %), smrť (5 %), hypertrofia ľavej komory (1 %), hypertenzná kríza (1 %), ICHS (1 %). Prekvapením bolo zistenie, že až štvrtina respondentov nevedela uviesť žiadny dôsledok neliečenej hypertenzie, vo vzorke B bolo percentuálne zastúpenie vyššie – 32 %, v A vzorke 19 %. Výsledky v práci Petrželovej (2009) boli v porovnaní s našou štúdiou horšie, následky neliečenej hypertenzie nevedelo udať 34 % respondentov. V tejto položke sa nám potvrdilo, že úroveň vzdelania má vplyv na množstvo získaných informácií

6 ZÁVER

Každá liečba mení život v mnohých ohľadoch. Choroba a liečba menia životné priority a hodnoty, každodenný život. To ako sa človek v tomto období správa závisí od náročnosti, úspešnosti liečby, od telesných dispozícií, povahových charakteristík, temperamentu, emočnej vybavenosti, výchovy, vnútorných postojov, viery, spôsobov ich zvládania a v neposlednom rade od kvality sociálneho zázemia, vzdelania a vzťahu s ošetrovateľom. Arteriálna

hypertenzia je jednak významným a častým kardiovaskulárnym ochorením, ale súčasne i dôležitým rizikovým faktorom kardiovaskulárnych ochorení. Jej účinnou a správnu liečbou, aktívnou spoluprácou a prístupom pacienta k liečbe je možné ovplyvniť jednak výskyt kardiovaskulárnych ochorení ale tiež výrazne a priaznivo ovplyvniť morbiditu, mortalitu a kvalitu života.

Použitá literatúra

1. BABČÁK,M.,NÉMETH,F.a kol. Interná propedeutika pre nelekárske odbory. Prešov: DAH s.r.o.,2019. 211 s. ISBN 978-80-969865-3-8.
2. BAČOVÁ,V. 2008. Kvalita života a sociálny kapitál psychologické dimenzie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove,2008. 325s. ISBN 978-80-8068-747-2.
3. BÁRTLOVÁ,S. Sociologie medicíny a zdravotnictví. Praha: Grada, 2005. 188s. ISBN 80-247-1197-4.
4. BAŠTECKÁ,B. a kol. Klinická psychologie v praxi. Praha: Portál,2003. 416 s. ISBN 80-7178-735-3.
5. GÁBOROVÁ, Ľ.- GÁBOROVÁ,Z. Človek v sociálnom kontexte. Prešov: Lana, 2005. 173s. ISBN 80-969053-8-4.
6. IZDENCZYOVÁ,N. Základy všeobecnej a sociálnej psychológie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2009. 151s. ISBN 978-80-8068-930-8.
7. KOMINAREC,I.,ŠUŤAKOVÁ,V.,DARGOVÁ,J. Základy pedagogiky. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied, 2005.138s. ISBN 80-8068-406-5.
8. KOVALČÍKOVÁ,I. Pedagogika. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, 2003. 126 s. ISBN 80-8068-138-4.
9. KŘIVOHLAVÝ,J. Psychologie nemoci. Praha: Grada Publishing a.s., 2002. 200 s. ISBN 80-247-0179-0.
10. KŘIVOHLAVÝ, J. Psychologie zdraví. Praha: Portál s.r.o.,2003. 279 s. ISBN 80-7178-774-4.
11. KUBÁNI, V. Všeobecná psychológia. Prešov: PU- Fakulta humanitných a prírodných vied, 2004. 90s. ISBN 80-8068-257-7.
12. LACKO,A. a kol. Vnútorne lekárstvo pre ošetrovatel'stvo I. Ružomberok: Fakulta zdravotníctva, 2007.186 s. ISBN978-80-8084-150-8.
13. MIROSSAY,L.,MOJŽIŠ,J. a kol. Základná farmakológia a farmakoterapia. Košice: Equilibria, s.r.o., 2006. 535 s.ISBN 80-969224-7-5.
14. MONHART,V. Hypertenze a ledviny. Praha: Triton, 2007.207s. ISBN 978-80-7387-002-7.
15. MOROVICSOVÁ,E. Postoje chorého k vlastnému ochoreniu. In Sestra a lekár v praxi. ISSN1335-9444, 2008, roč.7, č.3-4, s.16-17.
16. SNINČÁK,M. Artériová hypertenzia: Súčasný klinický trendy. Košice: Typo Press, 2005. 284 s. ISBN 80-89089-39-9.
17. VEREŠOVÁ,M. a kol. Psychológia. Martin: Osveta, 2007.191 s. ISBN 80-8063-239-1.
18. ZACHAROVÁ, E.,HERMANOVÁ, M.,ŠRÁMKOVÁ, J. 2007. Zdravotnícká psychologie. Praha: Grada, 2007. 229 s. ISBN 978-80-247-2068-5.

Kontaktné údaje

PhDr.Iveta Ondriová,PhD.

Fakulta zdravotníckych odborov PU

Partizánska 1, 08001 Prešov

Tel: 051 7562 411, email: iondriova@centrum.sk

ANALÝZA PORÚCH SPÁNKU V SENIORSKOM VEKU

ANALYSIS OF SLEEP DISORDERS IN THE SENIOR AGE

*Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Jana Cinová, Andrea Obročníková,
Lubomíra Lizáková*

Abstrakt

Každý štvrtý senior trpí poruchou spánku. S narastajúcim vekom dochádza postupne k určitým prirodzeným zmenám v potrebe spánku. Vo vyššom veku sú poruchy spánku časté a nie vždy sú diagnostikované a liečené. Veľakrát sú poruchy spánku u starších ľudí pripisované vyššiemu veku a nie je im venovaná dostatočná pozornosť. Na hodnotenie kvality spánku sme použili Pittsburghský index kvality spánku (PSQI), na vzorke 60 seniorov. Zistili sme v priemere zlú kvalitu spánku. Veľký počet seniorov trpí nočné alebo veľmi skoré ranné prebúdzanie a časté nočné vstávanie. Prítomná bolesť a dýchacie problémy vrátane kašľa a chrápania bránia kvalitnému spánku viac ako polovici seniorom. Lieky na spanie užívajú viac ako dve tretiny seniorov.

Kľúčová slova: poruchy spánku, analýza, seniari

Abstract

Every fourth senior suffers from a sleep disorder. With increasing age, there are gradually some natural changes in the need for sleep. In old age, sleep disorders are common and are not always diagnosed and treated. In many cases, sleep disorders in the elderly are attributed to older age and are not given enough attention. We used the Pittsburgh Sleep Quality Index (PSQI) to evaluate sleep disorders in a sample of 60 seniors. On average, we found poor sleep quality. A large number of seniors suffer from waking up at night or very early in the morning and getting up at night frequently. The present pain and respiratory problems, including cough and snoring, prevent quality sleep for more than half of seniors. More than two-thirds of seniors use sleeping pills.

Key words: sleep disorders, analysis, seniors

1. POTREBA SPÁNKU V SENIORSKOM VEKU

Spánok je základná ľudská potreba, je to univerzálny prejav spoločný všetkým bytostiam. Potreba spánku je individuálna, v starobe je to 6 a menej hodín. Asi 30 % staršej populácie trpí poruchami spánku. Mladšie vekové kategórie majú spravidla ťažkosti so zaspávaním, u starších sa zvyčajne skracaje spánková fáza, po spánku neprichádza pocit sviežosti, ale únava a ospalosť počas dňa. Častou príčinou nočnej nespavosti je skutočnosť, že starší ľudia z nedostatku inej činnosti spia cez deň. Súvislosť porúch spánku s duševnými chorobami potvrdzuje zistenie, že asi 40 % všetkých chorých, ktorí trpia spánkovými poruchami, a 46 % tých, ktorí sa sťažujú na ospalosť počas dňa, trpí súčasne psychiatrickým ochorením (1). Spánok, tak ako väčšina fyziologických potrieb podlieha zmenám v dôsledku starnutia. Viac ako polovica ľudí nad 65 rokov sa sťažuje aspoň na jeden problém týkajúci sa spánku. Celková dĺžka spánku sa v starobe pomaly skraca. Môže to súvisieť s ťažším zaspávaním, pospávaním počas dňa, trávením viac času v posteli. Prechod medzi spánkom a prebúdzaním je často náhly, čo dáva pocit starším ľuďom, že ich spánok je kratší. Starší ľudia sa budia častejšie, pretože trávajú menej času v hlbokom spánku (2). Časté príčiny narušeného spánku

zahŕňajú potrebu vstať a močiť, úzkosť a nepohodlie alebo bolesť z chronických ochorení. Spánok môže byť ovplyvnený aj užívaním niektorých liekov, dýchacími ťažkosťami, imobilitou, hlučným prostredím, zármutkom, osamelosťou a často krát aj pocitom nepotrebnosti (3).

1.1 Poruchy spánku v seniorskom veku

Najčastejšie poruchy spánku v seniorskom veku sú insomnia, spánková inverzia, spánkové apnoe a parasomnia.

Príčiny porúch spánku sú:

- *exogénne* – klíma, hluk, teplota v miestnosti, posuny času, chrápanie partnera, odchod do nemocnice alebo zariadenia pre seniorov,
- *psychogénne* – osamelosť po strate partnera, finančné starosti, odchod do dôchodku, pocit zbytočnosti a nepotrebnosti, pokles fyzických a psychických síl, neschopnosť využívať voľný čas,
- *somatické* – artériová hypertenzia a hypotenzia, bolesť, metabolické poruchy, respiračná insuficiencia – spánkové apnoe, dysfunkcia štítnej žľazy, choroby srdca, chronický abúzus liekov, podávanie hypnotík, ktoré môže spôsobiť poruchy spánku so stavmi zmätenosti cez deň,
- *endogénne psychózy* – endogénna depresia, schizofrénia (1).

Prejavy porúch spánku:

- sťažnosť na ťažkosti so zaspávaním, prerušovaný spánok,
- zaspávanie dlhšie ako 30 minút,
- únava po prebudení,
- zvýšená podráždenosť, nepokoj, dezorientácia,
- apatia, nezáujem o okolie,
- časté zívanie, tmavé kruhy pod očami.

Poruchy spánku sa delia na dyssomie a parasomie. Dyssomie sú heterogénna skupina porúch spánku, pri ktorých dochádza k zmene v množstve a kvalite spánku (4). Patria sem poruchy z vnútorných príčin (insomnia, hypersomnia, syndróm spánkového apnoe, narkolepsia a syndróm nepokojných nôh) a poruchy spánku vyvolané vonkajšími príčinami (neprimeraná spánková hygiena, výšková insomnia, syndróm nočného ujedania, insomnia zo závislosti na hypnotikách a alkohole). Parasomie sú spánkové poruchy charakterizované atypickým správaním, ktoré sa vyskytujú počas spánku alebo na prechode spánok - bdenie. Sú to rôzne typy porúch ako napríklad nočné mory, pavor nocturnus, somnambulizmus, somnilokvia, bruxizmus, enuresis nokturna (5). Vo vyššom veku trpí väčšina seniorov posunutím cyklu spánok – bdenie. Spánková inverzia je stav, ktorý je charakteristický pospávaním počas dňa a bdením počas noci. Typické je časté nočné budenie, prevaľovanie sa v posteli, neschopnosť zaspáť a skoré ranné vstávanie. Starší ľudia sa cítia vyčerpaní a nevyspajú aj napriek tomu, že celkový počet prespaných hodín nie je zmenený (6).

2. ANALÝZA KVALITY A PORÚCH SPÁNKU SENIOROV

Prvým krokom diagnostiky porúch spánku je komplexná anamnéza, často doplnovaná rôznymi dotazníkmi a škálami. Pomáhajú sledovať priebeh porúch v čase a sledovať pokroky v liečbe. K analýze kvality spánku je možné použiť rôzne hodnotiace škály a dotazníky.

Epworthská škála spavosti (ESS) je jednoduchý a najčastejšie používaný dotazník, ktorý meria ospalosť v rôznych situáciách. Úlohou pacienta je označiť stupeň ospalosti číslom (7).

Spánkový denník umožňuje sledovať spánok a získať informácie o symptómoch nespavosti. Jedinec si zapisuje všetky ťažkosti so spánkom, taktiež ospalosť a spánok počas 24 hodín, po dobu 1 - 4 týždne. Nie je dôležité byť v záznamoch za každú cenu presný, stačia približné údaje (6). Spánkový denník by mal obsahovať dátum a deň v týždni, záznam činností počas

dňa, čo najviac informácii o tom, čo sa počas dňa dialo, vykonávané aktivity, ktoré by mohli ovplyvniť spánok, tradície pred spaním, čas zaľahnutia do postele, latencia spánku, kvalita spánku a počet prebudení počas noci (7).

Pittsburgský index kvality spánku (PSQI) sa používa sa k posúdeniu subjektívnej kvality a kvantity spánku (8).

Stanfordská škála spavosti (SSS) je subjektívne meranie ospalosti počas dňa v dvojhodinových intervaloch, oproti ostatným spánkovým škálam, ktoré merajú ospalosť v priebehu celého dňa. Posudzovaný si vyberie jednu možnosť z ponúkaných, ktorá najlepšie vystihuje jeho terajší stav.

Leedsky dotazník hodnotenia spánku (LSEQ) obsahuje 10 otázok, ktoré sú zamerané na zaspávanie, prebúdzanie a ranné správanie. Používa sa na monitorovanie subjektívne vnímaných zmien spánku počas užívania rozličných psychoaktívnych látok a farmakoterapie (9).

2.1 Ciele prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu bolo posúdiť kvalitu spánku v seniorskom veku. Čiastkovými cieľmi bolo zistiť kvalitu spánku a latenciu zaspávania u seniorov, trvanie a efektivitu spánku, frekvenciu prerušenia spánku. Zistiť užívanie prostriedkov na spanie a prítomnosť únavy počas dňa.

2.2 Metodológia a charakteristika súboru

Na zistenie subjektívnych informácií od respondentov bol použitý Pittsburgský index kvality spánku (PSQI) doplnený o demografické údaje vek a pohlavie. PSQI je štandardizovaný dotazník, ktorý bol vytvorený americkým psychiatrom D. J. Buysse spolu s jeho kolektívom v roku 1989. Dotazník určuje kvalitu a dĺžku spánku respondentov. Otázky sa týkajú bežných spánkových zvyklostí respondentov, a to len v priebehu dvoch týždňov. Bolo rozdáných 60 dotazníkov seniorom nad 65 rokov. Prieskumu sa zúčastnilo 60 respondentov zo zariadenia pre seniorov. Z celkového počtu respondentov bolo 36 žien a 24 mužov. PSQI obsahuje 19 otázok, ktoré tvorí 7 položiek. Položky sú zamerané na subjektívnu kvalitu spánku, latenciu zaspávania, trvanie spánku, efektivitu spánku, prerušenie spánku, užívanie prostriedkov na spanie a únavu počas dňa. Podľa pokynov vo vyhodnocovacom manuáli sa body v jednotlivých položkách sčítajú a potom sa sčítajú aj celkovo spolu. Je možné získať 0-21 bodov, pričom čím je vyššia hodnota, tým má spánok menšiu kvalitu. Celkové skóre 0-5 sú podľa autorov PSQI výsledkom dobrej kvality spánku.

2.3 Výsledky kvantitatívnej analýzy kvality spánku seniorov

Tabuľka 1: Subjektívna kvalita spánku

Odpoveď	Hodnota	Absolútna početnosť (n)	Relatívna početnosť (%)	Body	
Veľmi dobrá	0	5	8,33%	0	
Celkom dobrá	1	45	75%	45	
Dost' zlá	2	10	16,67%	20	
Veľmi zlá	3	0	0%	0	
	Spolu	60	100%	65	Položka 1: 65/60 = 1,1

Z celkového počtu respondentov najväčšiu skupinu tvorili respondenti s počtom 45 (75%) a s kvalitou spánku za posledné dva týždne označenou možnosťou *celkom dobrá*. 10 (16,67%)

respondentov považuje kvalitu spánku za *dost' zlu* a len 5 (8,33%) respondentov z celkového počtu 60 označilo ich kvalitu spánku za *veľmi dobrú*. Hodnota tejto položky je 1,1.

Tabuľka 2: Latencia zaspávania

Odpoveď	Hodnota	Absolútna početnosť (n)	Relatívna početnosť (%)	Body	
≤ 15 min.	0	1	1,67%	0	
16-30 min.	1	13	21,67%	13	
31-60 min.	2	39	65%	78	
>60 min.	3	7	11,66%	21	
	Spolu	60	100%	112	Otázka 2: 112/60 = 1,8

Najväčší počet respondentov 39 (65%) tvorí skupinu s časom zaspávania *viac ako 31 a menej ako 60 minút*. 13 (21,67%) respondentov uviedlo možnosť *16 – 30 minút*. Z celkového počtu respondentov len 1 (1,67%) označil možnosť ≤ 15 minút a 7 (11,66%) respondentov >60 minút.

Tabuľka 3: Trvanie spánku

Odpoveď	Hodnota	Absolútna početnosť (n)	Relatívna početnosť (%)	Body	
>7 hod.	0	1	1,67%	0	
6 - 7 hod.	1	39	65%	39	
5 – 6 hod.	2	19	31,67%	38	
<5 hod.	3	1	1,66%	3	
	Spolu	60	100%	80	Položka 3: 80/60 = 1,3

Najväčší počet respondentov 39 (65%) uviedlo čas trvania spánku *6 – 7 hodín*. Možnosť *5 – 6 hodín* označilo 19 (31,67%) respondentov, a najmenšiu skupinu tvorili respondenti ktorí uviedli čas spánku >7 hodín a <5 hodín. Hodnota položky 3 je 1,3.

Tabuľka 4: Užívanie prostriedkov na spanie

Odpoveď	Hodnota	Absolútna početnosť (n)	Relatívna početnosť (%)	Body	
Ani raz	0	8	13,33%	0	
Menej ako raz	1	38	63,33%	38	
Raz alebo dvakrát	2	14	23,34%	28	
Tri a viackrát	3	0	0%	0	
	Spolu	60	100%	66	Položka 6: 66/60 = 1,1

Viac ako polovica respondentov 38 (63,33%) užilo za uplynulé dva týždne *menej ako raz* za týždeň lieky na spanie. *Raz alebo dvakrát* užilo lieky na spanie 14 (23,34%) respondentov a *ani raz* 8 (13,33%) respondentov. Hodnota položky 6 je 1,1.

Tabuľka 5: Únava počas dňa

Odpoveď	Hodnota	Absolútna početnosť (n)	Relatívna početnosť (%)	Body	
Ani raz	0	23	38,33%	0	
Menej ako raz	1	20	33,34%	20	
Raz alebo dvakrát	2	16	26,67%	32	
Tri a viackrát	3	1	1,66%	3	
Spolu		60	100%	55	Otázka 8: 0,9

23 (38,33%) respondentov počas uplynulých dvoch týždňov nemali ťažkosti nezaspať pri šoférovaní, jedení alebo spoločenských aktivitách. *Menej ako raz* mali problém 20 (33,34%) respondentov a *raz alebo dvakrát* 16 (26,67%) respondentov. 1 (1,66%) respondent uviedol položku *tri a viackrát*. Vypočítaná priemerná hodnota otázky 8 je 0,9 (10).

3. DISKUSIA

Poruchy spánku a bdenia sú veľmi častým a v mnohých prípadoch i nerozpoznaným problémom seniorov. Epidemiologické štúdie z posledných rokov ukázali, že rizikovým faktorom je nielen akútne a chronicky skracovaný spánok, ale aj predĺžený a nadbytočný spánok.

Pri posudzovaní kvality spánku a latencie zaspávania 2/3 respondentov označilo kvalitu spánku za celkom dobrú. Respondenti hodnotili subjektívnu kvalitu spánku za posledné dva týždne. Trvanie a efektivita spánku u oslovených respondentov bola 6 - 7 hodín. Dĺžka spánku u seniorov bola v priemere 6,4 hodín. Priemerný čas ranného vstávania je 5:30 a čas odchodu do postele o 21:00. Priemerný čas strávený v posteli bol 8,5 hodín. Frekvencia prerušenia spánku bola uvádzaná u respondentov kvôli nočnému alebo veľmi skorému rannému prebudeniu, viac krát kvôli nočnému močeniu. Problémy s dýchaním trápi 77% respondentov a rovnaký počet respondentov trápi aj kašeľ alebo hlasné chrápanie. 35% respondentov má problémy s tým, že im je počas spánku zima a 23% respondentom je teplo. Zlé sny trápi 43% respondentov a najväčší počet respondentov 97% uviedlo problémy so spánkom kvôli prítomnej bolesti. Užívanie prostriedkov na spanie udáva väčšina respondentov. 87% užilo za posledné dva týždne lieky na spanie. Prítomnosť únavy počas dňa udáva 33% respondentov, počas dňa menej ako raz do týždňa, 27% trápi únava raz alebo dvakrát do týždňa. 77% respondentov má problémy s vykonávaným bežných denných aktivít s dostatočnou energiou a len 23% uvádza vykonávanie bežných denných aktivít bez problémov. Celková hodnota Pittsburghského indexu kvality spánku vyšla 8,5. Z výslednej hodnoty môžeme skonštatovať, že oslovení seniori majú v priemere zlú kvalitu spánku. Prítomné poruchy spánku majú výrazný dopad na ich kvalitu spánku. Veľký počet seniorov má narušený spánok kvôli prítomnej bolesti a takmer väčšina má problémy s večerným zaspávaním, nočným prebúdzaním a skorým ranným vstávaním. Kvalita spánku je výrazne ovplyvnená aj prítomnosťou dýchacích ťažkostí, vrátane kašľa a chrápania, 83% seniorov má narušený spánok kvôli nočnému močeniu a 43% seniorov trápia zlé sny. Za posledné dva týždne užilo lieky na spanie až 87% seniorov. Prítomné poruchy spánku majú kritický dopad na celkovú kvalitu nielen spánku, ale aj života seniorov. Mnoho seniorov trpí rôznymi psychickými problémami ako depresia a úzkosť, ktoré majú tiež veľký vplyv na kvalitu spánku a celkové zdravie seniorov. V terapii je potrebné sa zamerať na zmiernenie príznakov úzkosti a depresie, odpútať pozornosť od insomnie a upriamiť viac pozornosti na rôzne relaxačné techniky a správnu spánkovú hygienu.

Spánok je prirodzený stav odpočinku, v ktorom sú oči zatvorené, telo je neaktívne a myseľ nepracuje. Spánok je potrebný ku každodennej regenerácii rozumových funkcií

a k regenerácii tela. Hlavná regenerácia prebieha v NREM fáze. V REM fáze dochádza k aktivácii centrálnej nervovej sústavy. Spánok je tiež veľmi dôležitý pre správne fungovanie endokrinného systému. Má tiež veľký význam pre obranyschopnosť organizmu. Pri dlhodobom nedostatku spánku býva narušená imunita. Spomaľuje obnovu buniek a tkanív. Urýchľuje priebeh niektorých chronických ochorení a vyvoláva poruchy pamäti a častejší výskyt psychických ochorení (11).

4. ZÁVER

Časté príčiny narušeného spánku seniorov sú: potreba vstať a močiť, úzkosť a nepohodlie alebo bolesť z chronických ochorení. Spánok môže byť ovplyvnený aj užívaným niektorých liekov, dýchacími ťažkosťami, imobilitou, hlučným prostredím, zármutkom, osamelosťou a často krát aj pocitom nepotrebnosti. Pre zlepšenie kvality spánku seniorov je potrebné dodržiavať režimové opatrenia, vhodná je aj kognitívno-behaviorálna terapia a pravidlá spánkovej hygieny (7). Kognitívna terapia obsahuje myšlienky, predstavy, prania a postoje pacienta. Vzťahuje sa na to, že určité ľudské myslenie je dôvodom zdravotných ťažkostí. Cieľom terapie je premeniť systém myslenia tak aby sa pacient týmto myšlienkam vyhol. Behaviorálna terapia je zameraná na pacientovo správanie viazané na spánok, jeho návyky a snaží sa o obnovenie spánkovej hygieny (12). Farmakoterapia sa nasadzuje až vtedy ak zlyhajú, alebo sú neúspešné nefarmakologické postupy.

Použitá literatúra

1. BALKOVÁ, D. a kol. *Gerontologické ošetrovatel'stvo*. Prešovská univerzita v Prešove, 2006. 91 s. ISBN 80-8068-525-8.
2. POLEDNÍKOVA, L. et al. *Geriatrické a gerontologické ošetrovatel'stvo*. Martin: Osveta, 2006. 216 s. ISBN 80-8063-208-1.
3. OTRUBOVÁ, J. Poruchy spánku seniorov ako ošetrovatel'ský problém. In: *Revue medicíny v praxi*. 2012. Roč. 10, č. 1, s. 42-43. ISSN 1336-202X.
4. NEVŠÍMALOVÁ, S. et al., 2007. *Poruchy spánku a bdění*. Praha: Galén, ISBN 978 - 80 -7262-500-0.
5. PALAZZOLO, J. *Nespavost - zbavte se jí navždy!*. Praha: Grada Publishing a.s., 2007. ISBN 978-80-247-2286-3.
6. PRAŠKO, J., ESPA-ČERVENÁ, K., ZAVĚŠICKÁ, L. *Nespavost*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-919-4.
7. BORZOVÁ, C. et al. *Nespavost a jiné poruchy spánku: pro nelékařské zdravotnické obory*. Praha: Grada Publishing, a.s., 2009. ISBN 978-80-247- 2978- 7.
8. VAŠUTOVÁ, K. Spánek a vybrané poruchy spánku a bdění. In: *Praktické lékařství* [online]. 2009, Roč. 5, č. 1, s. 17-20 [cit. 2019-12-6]. ISSN 1803-5329 Dostupné z: <https://www.praktickelekarenstvi.cz/pdfs/lek/2009/01/04.pdf>
9. PLHÁKOVÁ, A. *Spánek a snění*. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0365-0.
10. TOKÁROVÁ, P. *Poruchy spánku v seniorskom veku*. Prešov: Prešovská univerzita, 2019. 57 s.
11. LAVIE, P., PILLAR, G., MALHOTRA, A. *Poruchy spánku*. Trenčín: Vydavateľstvo F, 2004. ISBN 80-88952-15-8.
12. FULMEKOVÁ, M., MASARYKOVÁ, L., et. al. Lékařenská starostlivost o pacientov s nespavostí. In: *Praktické lékařství* [online]. 2015, Roč. 5, č. 3-4, s. 80-86 [cit. 2018-10-8]. ISSN 1338-3132. Dostupné z: http://www.praktickelekarnictvo.sk/index.php?page=pdf_view&pdf_id=7705&magazine_id=14

Kontaktní údaje

PhDr. Andrea Šuličová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Tel.: 051/7562465
Email: andrea.sulicova@unipo.sk

MULTISENSORIÁLNÍ PŘÍSTUP V KONTEXTU ÚPRAVY PROSTŘEDÍ

MULTISENSORIAL APPROACH IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL ADJUSTMENT

Eva Urbanovská, Adéla Hanáková, Miloň Potměšil, Kateřina Kroupová, Ingrid Navrátilová, Jana Zvědělíková

Abstrakt

Úprava prostředí se stává stále více diskutovanou oblastí, týkající se nejen osob se zdravotním postižením, ale například i stále početnější skupiny seniorů. Také při bližším zaměření na skupinu osob se zdravotním postižením existuje řada podnětů k zamyšlení. Důležité je uvědomění si skutečnosti, že každý druh, stupeň a důsledky zdravotního postižení přináší jiné potřeby a požadavky na úpravu prostředí. V rámci příspěvku se úžeji zaměříme na prostředí multismyslových místností (snoezelenu). Naše úvaha nebude směřována na toto prostředí pouze z hlediska odstranění bariér, ale pojetí snoezelenu jako vstřícného prostředí, ve kterém se lidé cítí dobře, bezpečně a snadno se v něm orientují.

Klíčová slova: *multismyslové prostředí, snoezelen, úprava prostředí, osoba se zdravotním postižením, bezpečí*

Abstract

Adjustment of the environment is becoming an increasingly discussed area, affecting not only people with disabilities, but also, for example, an increasingly large group of seniors. There is also a number of food for thought when focusing more closely on a group of people with disabilities. It is important to be aware of the fact that each type, degree and consequences of disability bring different needs and requirements for the adjustment of the environment. As part of the paper, we will focus more closely on the environment of multisensory rooms (snoezelen). Our consideration will not be directed to this environment only in terms of removing barriers, but the concept of snoezelen as a supportive environment in which people feel good, safe and easy to navigate.

Key words: *multisensory environment, snoezelen, adjustment of environment, person with disabilities, safety*

1 POJETÍ MULTISMYSLOVÉHO PROSTŘEDÍ SNOEZELEN

Jednou z prvních asociací, která se objeví při vyslovení slova snoezelen jsou pravděpodobně světla, bubliny a kouzla. Jak ale podotýká Bodečková (2020), kouzlo snoezelenu je ve smyslovém zážitku, radosti, odpočinku i poznání. Tyto okamžiky můžeme prožít také v lese, u táborového ohně, na rozkvetlé louce. Proto mají v praxi své nezastupitelné a důležité místo venkovní multismyslová prostředí, která nesou přidanou hodnotu přírodního prostředí a materiálů. My se však v našem příspěvku zaměříme na snoezelen ve vnitřních prostorách, jeho pojetí, význam a přípravu vzhledem k individualitě každého návštěvníka.

Princip smyslové stimulace a relaxace je obsažen už v samotném názvu snoezelen. Jedná se o složeninu dvou holandských slov: snuffelen (cítit, čichat) a doezelen (dřít, pospávat). V Americe a v Austrálii je užíván pojem Multisensory Environment (multismyslové prostředí), zkráceně MSE. V dnešní době se zkratka MSE objevuje jako přípona k termínu

snoezelen a to s cílem sjednotit pojetí konceptu a prohloubit mezinárodní spolupráci (Filatová, 2014).

International Snoezelen Association (ISNA), definuje snoezelen jako „prostředí, které vytváří pocity pohody, uvolnění, zklidnění, ale také aktivizuje, stimuluje a probouzí zájem, řídí a klasifikuje podněty, vyvolává vzpomínky, organizuje komplexní rozvoj, snižuje pocity strachu a úzkosti, vyvolává pocity jistoty a bezpečí, podporuje socializaci a rozvoj vztahů, přináší radost.“ (in Filatová, Janků 2010, str. 18). Tato pozitivita může prostředí snoezelenu přinést, pokud sensorická stimulace bude optimální a její intenzita a poměr bude v souladu s individuálními potřebami návštěvníka. Tak podle Koka, Petera a Choufoura (2000) poskytneme prostředí nestresující a rozvíjející. V roce 2012 byl na fóru v Alabamě zástupci ISNA-MSE zdůrazněn význam vzájemného a citlivého vztahu mezi klientem, zkušenou doprovázející osobou a kontrolovaným prostředníkem (Filatová, 2014). Jednalo se podle našeho názoru o velmi významný okamžik, neboť byl zdůrazněn princip snoezelenu nejen jako kouzelné světélkující místnosti, ale jako prostředí, jehož přístupnost, bezpečnost a přínos je založen na mezilidské interakci a komunikaci. V témže vyjádření byla podpořena myšlenka využití snoezelenu jako volnočasové aktivity, terapie či podpory edukační aktivity. Přes řadu definic, vymezení a přiblížení prostředí snoezelen podotýkají Hulsegge a Verheul (1987), že k opravdovému, ucelenému a niternému pochopení podstaty a principu snoezelenu dojdeme až skrze osobní prožitek a zkušenost.

První hypotézy o pozitivním vlivu multismyslového prostředí, a tedy náznaky principu snoezelen konceptu, můžeme sledovat již od 60. let 20. století, kdy se objevují první Sensory cafeteria (Kavárny smyslů). V nich se dvojice psychologů Cleland a Clark (1966) zaměřovala na zlepšení komunikačních schopností a pozitivní vliv na chování u osob s mentálním postižením. Dle Mertense (2003) tak prostřednictvím multismyslové stimulace docházelo k rozvoji osobnosti klientů s mentálním postižením. O desetiletí později navázali na myšlenku Sensory cafeteria holandské psychoterapeuti Ad Verheul a Jan Hulsegge. Smysl daného prostředí viděli v možnosti nalezení komunikační cesty, mostu mezi intaktní populací a osobami s těžkým kombinovaným postižením a zároveň podporu klienta v rámci volnočasových aktivit (Janků, 2010; Hulsegge, Verheul, 1987). Na počátku stála myšlenka vytržení ze stereotypu a šedivé pravidelnosti a jednotvárnosti života klientů v ústavní péči prostřednictvím silného, překvapivého a nečekaného zážitku. Předpokladem bylo získání pozornosti klienta a zvýšení jeho aktivity. Známý je první experiment Verheula a Hulsegge, při kterém vyvezli pasivního klienta na chladivý večerní vzduch a sledovali jeho reakci. Zaznamenali radost a smích, upoutání pozornosti, tedy přesně ty požadované změny, kterých chtěli dosáhnout. Následoval vznik speciální místnosti, ukrývající kouzla a překvapení, která stála v kontrastu od běžného známého prostředí. Nevšednost a možnost smyslové stimulace tak díky silnému prožitku otevřela cestu k navázání kontaktu a komunikace s klienty s těžkým kombinovaným postižením (Fajmonová, Chovancová, 2008; Filatová, 2014). V Hartenbergu, na místě vzniku první snoezelen místnosti, postupně vzniká celý komplex – Centrum Snoezelen De Hartenberg, fungující dodnes (Janků 2010; Hulsegge a Verheul 1987).

Ačkoli první snoezelen prostředí slavilo úspěch, přiznávají jeho autoři opomenutí teoretických východisek a hlubší promyšlenost celé koncepce. Práce ve snoezelenu byla spíše intuitivní a odvíjela se čistě od libosti a nelibosti klientů. Chyběl tedy jednotný rámec aktivit ve snoezelenu, včetně vytyčení hlubších cílů přesahujících volnočasové vyžití klientů. Dnes vnímáme nutnost promyšlenosti naší nabídky ve snoezelenu, tak aby byla jasná, smysluplná a přiměřená. Neodborný přístup může vyústit v chaos, dezorientaci a následně buď pasivitu nebo agresivitu klienta z přehlcení množstvím stimulů (Ackermann, 2012; Filatová, Janků, 2010). Jak upozorňuje Bodečková (2020), důsledkem nahodilé práce ve snoezelenu (byť kvalitně vybaveném), bez hlubšího pochopení jeho podstaty, může vést k nespokojenosti klientů a ústupu od využívání multismyslového prostředí v daném zařízení. Filatová, Janků

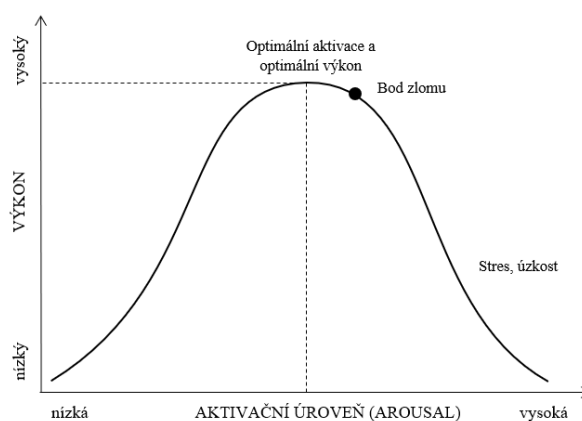
(2010) podotýkají, že práce ve snoezelenu musí mít svůj smysl, řád a cíl. Ten můžeme chápat jako snahu terapeuta/průvodce „pochopit a pomoci uskutečnit reálné potřeby, preference a přání klienta. (Filatová, Janků, 2010, s. 19)“ Při naplňování stanoveného cíle a s respektem k základním principům snoezelenu však vycházíme z individuálních potřeb klienta, kterým přizpůsobujeme úpravu prostředí, výběr technik, metod a pomůcek a také časový plán a harmonogram pobytu v multismyslovém prostředí (Filatová, Janků, 2010).

V průběhu let došlo také k posunu chápání cílové skupiny, pro kterou je snoezelen určen. Od prvotního zaměření na klienty s mentálním a kombinovaným postižením jsme v dnešní době došli k pochopení tohoto prostředí jako funkčního, smysluplného a přínosného téměř pro kohokoli, intaktní společnost nevyjímaje. Díky proměnlivosti, multifunkčnosti a flexibilitě může přinést pozitivní prožitek nejen osobám se zdravotním postižením, ale komukoli, kdo v danou chvíli potřebuje jiný svět. Jak podotýká Hřčová (2016), prostředí snoezelenu poskytuje podporu v zátěžových životních situacích a je vyhledávaný pro pocit uvolnění a relaxaci v náročných obdobích. Snoezelen tak proniká do domovů, škol, nemocnic a dalších zařízení. A své místo má i mimo záštitu institucí, kdy stojí zcela samostatně a možnost návštěvy a pobytu má kdokoli, kdo má zájem (Průvodce konceptem Snoezelen; Filatová, Janků 2010; Truschková, 2007).

Po uvolnění v 90. letech 20. století proniká koncept také do našeho prostředí. Zpočátku se ale nesetkává s velkým úspěchem. Podoba místností sice odpovídala zahraniční severní inspiraci, ale scházely informovaný a proškolený personál. Také v našich podmínkách se tedy potvrdila důležitost lidského přístupu jako determinanty přívětivosti, přístupnosti a bezpečnosti prostředí (Filatová, 2014). O postupný rozvoj a zabudování koncepce snoezelenu se u nás zasloužila dvojice Hana Stachová a Renáta Filatová. Psycholožka Hana Stachová přichází se zkušenostmi ze stáže ve Francii, speciální pedagožka Renáta Filatová přispěla svými zkušenostmi s výrobou pomůcek pro osoby se zdravotním postižením. Vzájemné propojení jejich zkušeností bylo velmi inspirující, a tak v roce 2002 vzniká první modrozelený snoezelen v centru Čtyřlístek v Ostravě. Odlišnost tkvěla nejen v překonání dříve zažité sterilní podoby bílých pokojů, ale rovněž v přístupu k aktivitám v tomto prostředí (Filatová, 2014; Filatová, Janků, 2010). Filatová následně vybudovala v roce 2009 Vzdělávací centrum Snoezelen konceptu v Ostravě, společně s Janků v roce 2011 založila Asociaci konceptu Snoezelen České republiky (ASNOEZ, dnes ISNA – MSE, z.s.) a nadále se podílí na osvětě a vzdělávání odborníků v oblasti multismyslového prostředí a možností jeho využití (Filatová, Janků, 2010; Filatová, 2014). Přestože Truschková (2007) poukazuje na nesporný zájem o koncept snoezelen místností a také obě zakladatelky konceptu v našich podmínkách potvrzují jeho rozšíření nejen ve sféře ústavní péče, ale také v rámci dalších institucí sociálního i školského rezortu, upozorňují Filatová s Janků (2010) na potřebu neustálého prohlubování vzdělání a poznání principu snoezelenu, aby mohl být využíván v celé jeho šíři a komplexnosti. Mimo změnu pojetí snoezelenu v oblasti cílové skupiny, můžeme posun zaznamenat také ve výběru jednotlivých stimulů a míře pozornosti, která je tomuto výběru věnována. Potvrzuje se nám tak již zmíněná potřeba promyšlenosti a připravenosti pobytu ve snoezelenu, Svůj vliv hraje jistě také poznání a pochopení současného světa, který je ve většině svých sfér přesycen podněty. Diferenciace stimulů ve snoezelenu je tedy zcela na místě a má svůj význam (Filatová, 2014).

Snoezelen tak v dnešní době vnímáme jako uměle vytvořené prostředí, které svým záměrným uspořádáním vytváří atmosféru bezpečí a důvěry. Pro naplnění tohoto pojetí je mimo materiální zabezpečení prostoru důležitý i lidský faktor. Tuto skutečnost velmi výstižně znázorňuje tzv. „didaktický trojúhelník“. Zobrazuje souhru tří důležitých determinantů: uspořádaného prostoru, klienta/uživatele a terapeuta/průvodce. Jejich vzájemným synergickým působením vzniká výsledný snoezelen efekt (Filatová, Janků, 2010). Každý vrchol „didaktického trojúhelníku“ má přitom svůj zásadní význam a působení všech tří

vrcholů by mělo být optimálně v rovnováze. Janků (2010) upozorňuje, že zásadní roli hraje právě vztah mezi klientem a terapeutem/průvodcem. Díky němu se daří naplňovat stanovené cíle. Úkolem průvodce je nejen navázat vztah a komunikaci s klientem, ale právě na podkladě vztahu a znalosti klienta, jeho preferencí a osobitých komunikačních projevů a signálů určit a optimálně nastavit míru stimulů. Hlídá tedy tzv. aktivační úroveň klienta a důležitý bod zlomu. Při nedostatečné stimulaci klienta nebo naopak při překročení onoho bodu zlomu pozorujeme u klienta nechtěné projevy, a především ho dostáváme do nepříznivé, nepříjemné situace, kdy ztrácí pohodu a pocit bezpečí. Je to tedy průvodce, v jehož rukou leží přístupnost prostředí snoezelenu. Příznaky nepohody mohou být variabilní, objevuje se ospalost, apatie, neklid, rozrušenost, agresivita, zmatenost nebo úzkostné projevy. Při překročení bodu zlomu může klient prožívat pocity silného vzrušení a přemíry podnětů, kterým ale nerozumí a nedokáže je v takovém množství zpracovat. Proškolený a uvědomělý průvodce je schopen právě na základě znalosti klienta, jeho autobiografie a na základě vzájemného vztahu rozpoznat blížící se bod zlomu a v danou chvíli omezit množství a charakter stimulů tak, aby se dostaly na optimální úroveň a pro klienta se obnovilo bezpečné prostředí (Yerkes, Dodson, 1980). Výše popsaný význam úrovně stimulace klienta, tedy Yerkes-Dodsonův zákon, zobrazuje následující obrázek.

Obrázek 1: Yerkes-Dodsonův zákon (Yerkes, Dodson, 1980)

2 PRŮVODCE MULTISMYSLOVÝM PROSTŘEDÍM A ZÁSADY PRÁCE VE SNOEZELENU

Je patrné, že průvodce nese velkou odpovědnost za dění ve snoezelenu, naplnění stanovených cílů, ale především za samotného klienta a jeho aktuální prožitek i dlouhodobý rozvoj. Ať už se tedy jedná o průvodce z různých profesí, měl by to být člověk dostatečně kompetentní k dané činnosti. Janků (2010) jako průvodce ve snoezelenu jmenuje především speciální pedagogy, psychoterapeuty, psychology, sociální pracovníky, vychovatele, muzikoterapeuty, ale také rehabilitační pracovníky, fyzioterapeuty, ergoterapeuty. S odhlédnutím od základní profese a vzdělání, by měl průvodce dosahovat jistých osobních vlastností, které jsou de facto základem pro kvalitní plán a průběh pobytu ve snoezelenu. K těmto vlastnostem řadíme empatii, akceptaci klienta, trpělivost, kreativitu, sociální vnímavost a schopnost motivovat (Bodečková, 2020, Ponechalová, 2009). Jak shodně dodávají Janků (2010) a Mertens (2003), důležitá je empatie a poznání individuálních vlastností a schopností klienta, ze kterých při plánování pobytu vycházíme a na které v průběhu pobytu přirozeně reagujeme.

Mimo základní vlastnosti průvodce multismyslovým prostředím, vymezuje Janků (2010, s. 134–135) také zásady práce ve snoezelenu:

- „Terapeut nebo průvodce by měl respektovat intimní, event. osobní prostor klienta.
- Terapeut by neměl na klienta naléhat nebo spěchat, protože se nedá určit délka a čas reakcí klienta.
- Terapie by měla mít svůj řád (začátek, přivítání – průběh – konec, rozloučení).
- Klient by měl terapeuta znát.
- Terapeut by měl znát momentální stav klienta, všimnout si signálů těla.
- Terapeut by měl mít možnost pozorovat, sledovat a aktivovat vytčené cíle, smysly a vlastnosti klienta. Měl by být schopen využívat různých úhlů pohledu na danou problematiku a přijímat a analyzovat závěry.
- Terapeut by měl sledovat vývoj a reakce klienta za určitý časový úsek. Dobu je nutné přizpůsobit možnostem svým i možnostem klienta (od neomezené po určitou).
- Nehledat stejné a verbální ukazatele úspěšnosti, nečekat jen na výkon klienta, uvědomit si také nonverbální ukazatele pozitivního efektu (mimika, gestikulace, dýchání, atd.).
- Terapeut nesmí hodnotit jen spokojenost a pozitivní reakce klienta, důležitým aspektem jsou i projevy lhostejnosti, inertnosti, pláče, údivu, neschopnosti se přizpůsobit, pomalá a pozvolná adaptace, veškeré negativistické projevy mimické, křik, apod.
- Je nutné respektovat změnu prostředí – brát v úvahu také cestu do místnosti Snoezelen a zpět.
- Individuální přístup – klientovi nemusí všechny podněty vyhovovat – např. příliš silné zvuky, nevhodné osvětlení, směsice podnětů – může nastat chaotické přesytení stimuly.
- Důležité jsou pro vztah terapeuta a klienta také tělesné kontakty, doteky a jejich formy. Hranice neexistují, všichni musí najít to, co je pro ně přirozené, co je již sexuální, co zvládají, atd.“

Mertens (2003) zdůrazňuje ještě tři důležité podmínky pro pobyt ve snoezelenu, které se přímo vztahují ke třem vrcholům didaktického trojúhelníku. Jedná se o příjemné prostředí (tedy zaměření se na dispoziční a materiální zařízení prostoru), otevřenou vnitřní náladu průvodce (kdy klademe důraz na jeho vyrovnanost a vnitřní klid) a bezděčný záměr či bezděčnou pozornost klienta, který je připraven vnímat poskytnuté podněty a stimulaci. Důslednost přípravy na pobyt ve snoezelenu by měla být samozřejmostí, ať už se bude jednat o terapeuticky zaměřenou hodinu, relaxační chvíli nebo edukační jednotku (podrobněji viz níže). Vycházíme nejen z vybavenosti a reálných možností konkrétního prostředí snoezelen, ale především z autobiografie klienta. Jak podotýká Bodečková (2020), je přístup a dobrá znalost klienta podstatnější, než drahé a moderní vybavení místnosti. Využíváme tak informací od rodičů, blízkých osob, dalších odborníků z rehabilitačního týmu a v neposlední řadě také od samotného klienta (Fowler 2008). Cíli a plánu pobytu přizpůsobujeme i rozhodnutí o množství klientů. Možná je individuální i skupinová práce, ovšem nedoporučuje se pracovat se skupinou početnější pěti klientů. Filatová (2014) doporučuje délku pobytu 30-45 minut, ale připouští, že důležitější než přesná délka pobytu, je jeho pravidelnost.

Jak již bylo výše uvedeno, je multismyslové prostředí často spojováno s uměle vytvořeným prostorem kouzelné místnosti. Přitom se jedná především o smyslový zážitek, ke kterému může dojít také v přirozeném prostředí. Přirozené prostředí však bývá v souvislosti s myšlenkou snoezelen opomíjeno, kdy si pobyt v lese, na louce či u moře s daným konceptem nespojíme. Důležité je také poznání, že pro někoho může být zpracování množství stimulů v přirozeném prostředí náročné a takový zážitek je tedy vnímán jako příliš intenzivní, zatěžující a vyčerpávající. V tomto ohledu se pak nabízí využití speciálně uspořádaného a plánovaného prostoru, ve kterém je možné množství a intenzitu podnětů řídit (Hulsegge, Verheul, 1987). Právě klient má v tomto prostředí možnost ovlivnit a řídit, co se

bude dít. Dostává tedy příležitost, která se mu v běžných podmínkách tolik nenabízí (Filatová, 2014; Fowler, 2008). Přestože si v průběhu pobytu klient vybírá a řídí jednotlivé stimuly nebo jsou průvodcem upravovány na základě empatického vcítění, vstoupit bychom měli vždy do předem připraveného prostředí, včetně nachystaných pomůcek. Vstup do snoezelenu, stejně jako ukončení pobytu je specifický užitím rituálu (písnička, pozdrav, gesto, často zazvonění koshi zvonečku nebo trianglu). Zejména pro klienty vyžadující režim a řád se jedná o důležité momenty, signály o změně. Průběh pobytu je pak podřízen cíli, zvolenému tématu a aktuální náladě a rozpoložení klienta/klientů, přičemž by se měla prostrídat část aktivní a část relaxační. Pro průvodce následně důležitá evaluace. Zpětnou vazbu zjišťujeme od klientů, pokud jsou schopni popsat nám své prožitky a pocity. Často vycházíme také ze zúčastněného pozorování a informací od ko-průvodce, pokud je na lekci přítomen. Pokud chceme dojít k naplnění dlouhodobých cílů, je nezbytné vést si záznamy z pobytů ve snoezelenu a dokumentaci každého klienta (Janků, 2010; Fajmanová, Chovancová, 2008; Filatová, Janků 2010).

3 VYBAVENÍ SNOEZELENU

Vybavení snoezelenu, byť základní, mělo by poskytovat možnost vytvořit multismyslovou nabídku, široké a regulovatelné spektrum smyslových podnětů, přinášející nové zkušenosti, poznání, radost a relaxaci (Filatová, 2014; Fowler, 2008). Na trhu je nepřeborné množství pomůcek speciálně vytvořených do multismyslového prostředí. Tyto pomůcky pomáhají rozvoji představivosti, usnadňují vnímání a také osvojování nových zkušeností a informací. Při volbě pomůcek dbáme nejen na cíl a téma pobytu, ale také eliminujeme riziko přesytení klienta a aktivně bráníme překročení bodu zlomu (Filatová, Janků, 2010). Za základní vybavení snoezelenu je považována vodní postel, dostatek relaxačních zón zajištěných sedacími vaky, polštářky, houpací síti apod. Dále můžeme zmínit trampolínu, vodní válec, optická vlákna, zrcadla, lávové lampy, deky. Zapomenout bychom při vytváření multismyslového prostředí neměli na projektor, kvalitní audiotechniku a jednoduché nástroje (sadu Orfeova instrumentáře, případně kompletní muzikoterapeutickou sadu). Čichové stimuly zajišťujeme prostřednictvím aromalamp, difuzérů, svíček a vonných esencí, koření a olejů. Somatickou a hmatovou stimulaci poskytnou nejrůznější masážní předměty, žínky, ponožky, kartáčky, hmatové váčky, taktilně-haptické stěny apod. Využití jednotlivých pomůcek není striktní a řídí se potřebami klientů a fantazií a kreativitou všech účastníků pobytu ve snoezelenu (Müller, 2014; Fajmanová, Chovancová, 2008; Opatřilová, 2005).

Verheul a Mertens (in Janků, 2010, s. 141) popsali základní prostředí snoezelenu, které můžeme operativně a flexibilně měnit podle aktuální situace, klientů, cíle a tématu pobytu. Měli bychom dodržet základní pravidla, kdy místnost:

- „musí mít odpovídající teplotu (22–24 °C);
- musí být dobře větratelná a příjemně voňavá;
- musí být správně osvětlená;
- musí být vybavena pohodlnými sedačkami, lehátky, polštáři, pohodlnými dekami;
- musí mít dostatek místa pro ty, kteří se chtějí stranit okolí a vytvořit si osobní prostor samostatně;
- musí mít dostatek hudební techniky a zvukového materiálu (s možností přiměřeného ovládání hudby).“

V praxi se můžeme setkat se snoezeleny rozličných podob, rozlohy a vybavenosti. Jako základní bývá doporučována rozloha 25 m². Do takto prostorné místnosti jsme schopni instalovat základní vybavení a pracovat zde se skupinou pěti klientů, aniž by prostor působil stísněně. Abychom dosáhli kvalitního prožitku, je důležité izolovat snoezelen od vnějších rušivých vlivů. Při plánování tohoto multismyslového prostředí tedy pečlivě rozmýšlíme umístění v rámci budovy. Optimálně bychom se měli vyhnout blízkosti výtahu, jídelny

a kuchyně a také frekventované chodby a rušné ulice. Důležitá je také možnost variabilní obměny, abychom vždy vytvořili prostředí bezpečné pro konkrétního klienta. Cíleně tak schováme pomůcky a vybavení, které by v klientovi vyvolávalo úzkost a nelibé pocity. Zajišťujeme také dobrou větratelnost místnosti (jako vhodnější se nám jeví zachování oken, která lze snadno zatemnit, namísto klimatizace) a schopnost údržby (využíváme omyvatelnou podlahovou krytinu nebo koberec s nízkým vlasem). Při výběru vybavení a pomůcek dbáme na bezpečnost. Z tohoto pohledu se jeví jako výhodné pořízení některých pomůcek od autorizovaného výrobce. Máme na mysli zejména vodní postel, vodní válce či optická vlákna. Doporučováno je také zabudování telefonu, abychom v případě potřeby měli možnost rychle přivolat pomoc (Müller, 2014; Fajmanová, Chovancová, 2008; Filatová, 2014; Janků, 2010). Nezanedbatelným aspektem je také barevné ladění, které ovlivňuje celkovou atmosféru místnosti, dotváří je a má významný vliv na naladění klienta. Výhodné je z tohoto pohledu neutrální základní ladění prostoru, abychom právě detaily a zvoleným osvětlením mohli barevné ladění operativně měnit v závislosti na klientovi, cíli, tématu. V praxi se také můžeme setkat s několika typy multismyslových prostředí, které již základním uspořádáním i barevným laděním predikují vhodnost daného typu pro určitou skupinu klientů (Filatová, 2014). Ponechalová (2009) řadí mezi základní typy snoezelen místností bílou, tmavou a měkkou (hravou). Pagliano (in Janků 2010) pak v rámci širšího zaměření vymezuje dvanáct druhů multismyslových prostředí: *bílý pokoj* (nejběžnější, s velkým potenciálem pro variabilní obměnu), *šedý pokoj* (vhodný k utlumení přemíry stimulů, vhodný pro klienty s poruchami pozornosti; skýtá prostor pro snížení hyperaktivity a nácvik cílené pozornosti), *tmavý pokoj* (s tmavými stěnami, stropem i podlahou; slouží převážně k vizuální stimulaci), *zvukový pokoj* (zvukotěsný, obložený dřevem a vybavený hudebními nástroji a vibračními pomůckami; slouží převážně k auditivní stimulaci), *interaktivní pokoj* (poskytuje dostatek příležitostí k ovlivnění dění kolem sebe pomocí interaktivních spínačů; podporuje rozvoj kognitivních schopností a kreativity), *měkký hravý pokoj* (vypolstrovaný, eliminující riziko úrazu, vybaven polštáři a měkkými pomůckami; rozvíjí hru a kreativitu), *proměnlivý pokoj* (velká variabilnost, která umožňuje neustálou stimulaci klienta), *vodní prostředí* (využívá bazénu; vhodné pro rozvoj propriorecepce, pohybu, uvědomění si vlastního těla), *přenosné prostředí* (využívá se u klientů upoutaných na lůžko, kdy s mobilním snoezelenem přijdeme přímo za klientem), *virtuální prostředí* (multismyslové prostředí je vytvořeno díky počítačové technice; jeho využití není prozatím podrobně probádané), *inkluzivní prostředí* (běžné prostředí zahrady, hřiště, které je obohaceno o vybrané pomůcky), *sociální prostředí* (vhodné pro rodiče a děti s postižením, vytváří podmínky pro komunikaci, sebepoznání a projev emocí).

4 MOŽNOST VYUŽITÍ PROSTŘEDÍ SNOEZELLEN

Jak již bylo zmíněno, koncept snoezelenu vznikl původně s cílem relaxace a uvolnění klientů a vytvoření vhodné příležitosti ke komunikaci. V průběhu let se v rámci rozvoje konceptu možnosti jeho využití rozšířili a v dnešních dnech můžeme hovořit o třech možnostech nebo směrech využití multismyslového prostředí. Jeho volba pak odvisí od klientely, stanoveného cíle a kompetencí a kvalifikace průvodce (Filatová, Janků, 2010; Ponechalová, 2009). Původní záměr využít snoezelen pro uvolnění a relaxaci přetrval a dodnes je nabízen jako **prostor pro volnočasovou aktivitu**. V tomto duchu je využíván nejen klientelou s těžkým kombinovaným postižením, ale de facto všemi, včetně rodin intaktních, které hledají vhodný prostor pro relaxaci a odpočinek. Důraz je kladen na volnost, dostatek prostoru a času. Průvodce v tomto případě pouze seznamuje s prostředím a možnostmi snoezelenu, ale dále do průběhu pobytu nezasahuje. Cílem je zklidnění, vytvoření příjemné atmosféry a prožití libých pocitů (Filatová, Janků 2010; Opatřilová, 2005; Ponechalová, 2009). Další možností je využít prostředí snoezelenu jako **podpůrné edukační metody**. Tuto možnost můžeme zaznamenat v řadě speciálních škol, ale i pobytových sociálních služeb. Svůj význam by měla jistě

i v běžných školách, zejména se vzrůstajícím inkluzivním trendem. Cíleně připravené multismyslové prostředí podporuje budování vztahů mezi žáky vzájemně a mezi žáky a pedagogem. Filatová, Janků (2010) vidí jako reálné cíle využití snoezelenu v edukačním duchu zejména v rozvoji komunikace, motoriky, vnímání, regulaci chování a rozvoj seberealizace. Žáci mají jedinečnou možnost k bezpečnému projevení s velkou mírou pochopení a přijetí od okolí. Při pravidelných pobytech ve snoezelenu dochází také k uvolnění a snížení napětí. Prostřednictvím snoezelenu se s žáky můžeme přenést do různých prostředí a světů, imaginárních i na realitě založených. A v nich pak nabídnout cennou zkušenost, komplexním multismyslovým prožitkem podpořit předávané informace. Cíleně tak využíváme pozitivního efektu zásad názornosti, komplexnosti a individuálního přístupu. Z nepřehledného množství témat vhodných pro realizaci v rámci snoezelenu jmenujme les, život v trávě, roční období, podmořský svět, barvy duhy, africké rytmy, život v džungli, meditační tibetská hudba apod. Třetí, ale jistě nezanedbatelnou možností, jak multismyslové prostředí využít je pojetí snoezelenu, jako prostředí vhodného pro *terapeutickou činnost*. Zde, stejně jako v případě podpůrné edukační metody, je kladen důraz na kompetence a kvalifikaci průvodce. Mimo proškolení přímo v oblasti snoezelenu je důležité vzdělání také v daném terapeutickém konceptu, který chceme případně ve snoezelenu aplikovat. O využití multismyslového prostředí pro terapeutickou činnost můžeme mluvit jedině tehdy, pokud sledujeme předem stanovené terapeutické cíle, pozitivní terapeutický efekt a posun v dalším vývoji klienta. V průběhu terapie tak dochází ke změnám v prožívání a chování klienta. Vycházíme zde z komplexní diagnostiky, podrobné znalosti klienta a vedeme si podrobné záznamy, vyhodnocení a evaluaci terapeutické činnosti (Filatová, 2014). Vítané je také prolínání s dalšími terapeutickými koncepty, za všechny uveďme muzikoterapii, dramaterapii, biblioterapii, aromaterapii, arteterapii, ergoterapii či animoterapii, bazální stimulaci, Vogelův koncept prenatálních místností nebo míčkování (Filatová, Janků, 2010).

5 ZÁVĚR

Jak je patrné, multismyslové prostředí snoezelen místností je místem, které je už ve své podstatě tvořeno na základě dobré znalosti klienta a apriori vychází vstříc jeho potřebám a specifikům. Je proto přirozené, že právě v tomto prostředí vytváříme atmosféru bezpečnosti, přijetí, akceptace a pohody a nabízíme prostor maximálně přístupný klientovi ve všech ohledech jeho potřeb a vnímání. Právě tato přístupnost může být důvodem, proč v daném prostředí dosahujeme pozitivního snoezelen efektu a dáváme tak příležitost k naplnění edukačních či terapeutických cílů. Věříme, že snoezelen prostředí má svá opodstatnění a široké uplatnění v dnešních hektických a náročných dnech.

Příspěvek vznikl za podpory projektu „Úprava prostředí pro osoby se zdravotním postižením“, číslo projektu - IGA_PdF_2020_007.

Použitá literatura

1. ACKERMANN, K. E. *Snoezelen – podpora nebo požadavek?* [online]. [cit. 2020-06-10]. Dostupné z: <https://3lobit.cz/snoezelen-podpora-nebo-pozadavek/>
2. BODEČKOVÁ, D. *Snoezelen jako terapeutická metoda*. Olomouc, 2020. Bakalářská práce. Univerzita Palackého v Olomouci. Pedagogická fakulta. Ústav speciálněpedagogických studií.
3. CLELAND, C. C., & CLARK, C. M. Sensory deprivation and aberrant behavior among idiots. *American Journal of Mental Deficiency*. 1966, 71(2), 213–225.
4. FAJMONOVÁ, J., & CHOVANCOVÁ, M. *Snoezelen: možnosti využití snoezelenu při práci s žáky v základní škole speciální*. 1. vydání. Praha: IPPP – Institut pedagogicko-psychologického poradenství ČR, 2008. ISBN 978-80-86856-39-1.

5. FILATOVÁ, R. *Snoezelen-MSE*. 1. vydání. Frýdek-Místek: Kleinwächter Josef, 2014. 160 s. ISBN 978-80-905419-3-1.
6. FILATOVA, R., JANKŮ, K. *Snoezelen*. 1. vydání. Frýdek-Místek: Kleinwächter Josef, 2010. ISBN 978-80-260-0115-7.
7. FOWLER, S. *Multisensory Rooms and Environments: Controlled Sensory Experiences for People with Profound and Multiple Disabilities*. London: Jessica Kingsley, 2008. ISBN 9781843104629.
8. HRČOVÁ, J. *Snoezelen u intaktní populace*. [online]. [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <https://3lobit.cz/snoezelen-u-intaktni-populace/>
9. HULSEGGE, J., VERHEUL, A. *Snoezelen: Another World: A practical book of sensory experience environments for the mentally handicapped*. London: Rompa, 1987. ISBN 9780951282106.
10. JANKŮ, K. *Využívání metody Snoezelen u osob s mentálním postižením*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2010. ISBN 978-80-7368-915-5.
11. KOK, W., PETER, J., & CHOUFOR, J. *Snoezelen*. Amsterdam: Bernardus Expertisecentrum/Fontis, 2000.
12. MERTENS, K. *Snoezelen-eine Einführung in die Praxis*. Dortmund: Verlag modernes Lernen, 2003. ISBN 3-8080-0518-1.
13. MÜLLER, O. *Terapie ve speciální pedagogice*. Praha: Grada, 2014. ISBN 9788024789910.
14. OPATŘILOVÁ, D. *Metody práce u jedinců s těžkým postižením a více vadami*. Brno: Masarykova univerzita, 2005. ISBN 80-210-3819-5.
15. PONECHALOVÁ, D. *Snoezelen: úvod do tematiky*. Bratislava: 3lobit, 2009.
16. *Průvodce konceptem Snoezelen-MSE* [online]. [cit. 2020-05-15]. Dostupné z: http://www.snoezelen-mse.cz/wp-content/uploads/2017/05/Pruvodce_ISNA.pdf
17. TRUSCHKOVÁ, P. Snoezelen jako terapie nových možností. *Speciální pedagogika*. 2007, 17, 88–93.
18. YERKES, R. M., & DODSON, J. D. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. *Journal of comparative neurology and psychology*. 1980, 18(5), 459-482.

Kontaktní údaje

Mgr. Eva Urbanovská, Ph.D.

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta, Ústav speciálněpedagogických studií
 Žižkovo nám. 5, 771 40, Olomouc

Tel: 724 838 403

email: e.urbanovska@upol.cz

POSTOJE MATIEK K OČKOVANIU V KONTEXTE HODNÔT A ČRT OSOBNOSTI

MOTHERS' ATTITUDES TOWARD VACCINATION IN THE CONTEXT OF VALUES AND PERSONALITY TRAITS

Katarína Hannelová

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá postojmi matiek k očkovaniu svojich detí proti osýpkam, mumpsu a ružienke (MMR). Cieľom štúdie bolo preskúmať vzťahy medzi postojmi a dvomi aspektami osobnosti: hodnotami a črtami osobnosti. Výskumnú vzorku tvorilo 320 žien vo veku 19 – 47 rokov. Administrovaný bol dotazník, ktorý sa skladal z troch častí: postojovej škály, dotazníka PVQ a inventára Mini-IPIP. Výsledky potvrdili, že postoje matiek k MMR očkovaniu korelujú negatívne s hodnotou moc a pozitívne s hodnotami benevolencia, konformita a univerzalizmus. V oblasti črt osobnosti boli pozitívne korelácie postojov s prívetivosťou a svedomitosťou.

***Kľúčová slova:** očkovanie vakcínou MMR, postoje, hodnoty, črty osobnosti*

Abstract

The paper deals with mothers' attitudes toward measles, mumps and rubella (MMR) vaccination of their children. The aim of the study was to examine relationships between mothers' attitudes and two aspects of personality: values and personality traits. Altogether 320 women aged between 19 and 47 years participated in this study. A questionnaire administered to them had three parts: the attitude scale, the Portrait Values Questionnaire (PVQ) and the Mini-IPIP scale. There was found out that mothers' attitudes toward MMR vaccination correlate negatively with the value of power and positively with the values of benevolence, conformity and universalism. Regarding personality traits there were positive correlations of attitudes with agreeableness and conscientiousness.

***Key words:** MMR vaccination, attitudes, values, personality traits*

1 ÚVOD

Očkovanie je zamerané na ochranu jednotlivca i spoločnosti pred infekčnými ochoreniami. V legislatíve SR je vymedzené povinné očkovanie detí proti desiatim závažným ochoreniam. Veľmi obávaným je očkovanie detí proti osýpkam, mumpsu a ružienke MMR vakcínou, pretože sú dostupné mnohé informácie o závažných vedľajších účinkoch tohto očkovania.

Pri rozhodovaní o očkovaní svojho dieťaťa rodičia môžu vyhľadávať a spracovávať relevantné informácie. V procese rozhodovania si môžu osvojiť aj nepravdivé informácie a vytvoriť si falošné presvedčenia o očkovaní. Príkladom je pôsobenie štúdie z Veľkej Británie o súvisi očkovania MMR vakcínou s autizmom detí. Jej autorovi síce dokázali falšovanie výsledkov, ale v krajine došlo k poklesu zaočkovanosti detí. Ako v tejto súvislosti uvádza Welsh (2018), falošné presvedčenia vznikajúce na základe nepravdivých informácií pretrvávajú aj napriek zverejneným opravám. Rodič, ak nie je odborník, nemá vedomosti, ktoré by využil pri uvažovaní o príčinách autizmu. Keď dostane novú, hoci nepravdivú informáciu o dôsledkoch očkovania, nadobudne koherentnú kauzálnu schému o vplyve MMR

vakcíny na vznik autizmu. Jeho falošné presvedčenie sa ešte posilní aj napriek následnému a opakovanému prezentovaniu pravdivých informácií (Welsh, 2018, Nyhan et al., 2018). V príspevku sa zameriame na psychologické aspekty rozhodovania matiek o očkovaní ich dieťaťa vakcínou MMR. V tejto súvislosti sa budeme zaoberať postojmi k povinnému očkovaníu a ich vzťahom s hodnotami a črtami osobnosti.

1.1 Sociálne postoje

Sociálne postoje boli v rámci celej histórie sociálnej psychológie dôležitým aspektom vysvetľovania sociálneho správania. Je to kategória, ktorá sa považuje za druh motívu, ktorý môže určovať prejavy správania človeka. Cieľom poznávania postojov bola najmä predikcia správania. Nadväzne sa objasňovali aj podmienky utvárania postojov a možnosti ich zmeny. Tradičné teórie postojov analyzujú postoje v rámci trojzložkovej štruktúry v zmysle kognícií, emócií a tendencií správania. Sociálne postoje bývajú definované rôzne, výstižnú definíciu uvádza Obdržálek (2008), ktorý postoj považuje za predispozíciu, ktorú človek nadobudne a následne prejaví v podobe konzistentnej a hodnotiacej reakcie voči objektu postoja.

Z novších koncepcií postojov je výskumne často aplikovaná teória plánovaného správania autorov Fishbeina a Ajzena (1975). Vzhľadom na to, že postoj nemusí viesť k správaniu, v tejto teórii sa zdôrazňuje zámer správania. Autori teórie plánovaného správania predložili model, v ktorom sú postoje k správaniu, subjektívna norma a vnímaná kontrola správania ako determinanty, ktoré súvisia s presvedčeniami o správaní, normách a kontrole. Podľa tejto teórie realizácia zámeru napríklad dať zaočkovať svoje dieťa môže byť podmienená postojom matky k očkovaníu (je presvedčená o správnosti alebo nesprávosti očkovania), subjektívnou normou (je presvedčená o tom, že jej blízki ľudia jej správanie odobria) a vnímanou kontrolou správania (je presvedčená o dostatočných možnostiach a zdrojoch realizácie správania).

1.2 Hodnoty

Hodnoty a postoje sú v blízkom vzťahu. Obe tieto kategórie patria medzi motívy. Ako uvádza Obdržálek (2008), niekedy sa hodnoty vymedzujú ako postoje voči ideálom, zvykom či inštitúciám. Na rozdiel od postojov sa však hodnoty považujú za menej špecifické motívy.

Hodnotami sa zaoberajú mnohé vedné disciplíny (od filozofie, cez ekonómiu, sociológiu i psychológiu) a pojem hodnota je súčasťou aj každodenného života. V psychológii sú rozpracované viaceré teoretické koncepcie hodnôt. Vzhľadom na zameranie nášho výskumu uvedieme jednu z novších koncepcií. Je ňou teória základných hodnôt osobnosti Shaloma H. Schwartza (1994), ktorá identifikuje 10 základných osobných hodnôt. Tieto hodnoty sú usporiadané v kruhovej štruktúre, podľa motívov, ktoré každá hodnota vyjadruje. Ide o tieto hodnoty: sebariadenie, stimulácia, hedonizmus, úspech, moc, bezpečie, konformita, tradícia, benevolencia a univerzalizmus.

Podľa Schwartza (2012) hodnoty vyjadrujú to, čo človek považuje v živote za dôležité, pričom platí, že jednotlivec môže vyznávať viac hodnôt a ich význam môže byť pre každého iný. Hodnoty sú základom utvárania postojov, prejavujú sa v evaluácii iných ľudí, ich správania a rôznych udalostí.

1.3 Osobnosť

Prejavy psychiky každého jedinca sú do veľkej miery determinované jeho vlastnosťami. V rámci psychológie osobnosti sa v tejto súvislosti ustálil pojem osobnostné črty v zmysle všeobecných dimenzií osobnosti, ktorých úroveň sa nachádza medzi dvomi krajnými pólmi. Pri empirickom skúmaní črt osobnosti sa veľmi často aplikuje päťfaktorový model osobnosti s týmito faktormi: neuroroticizmus, extraverzia, otvorenosť voči skúsenosti, prívetivosť a svedomitosť (Hřebíčková, 2010).

1.4 Ciele výskumu

Cieľom tejto štúdie je zmapovanie vzťahov medzi postojmi matiek k očkovaniu detí MMR vakcínou a vybranými aspektami osobnosti: hodnotami podľa Schwartzovej koncepcie a osobnostnými črtami v rámci päťfaktorového modelu osobnosti.

Ide o exploračný výskum s týmito výskumnými otázkami:

1. Aký je vzťah postojov matiek k očkovaniu detí MMR vakcínou a hodnotami?
2. Aký je vzťah postojov matiek k očkovaniu detí MMR vakcínou a osobnostnými črtami?

2 METÓDY

Výberový súbor tvorilo 320 žien vo veku 19 – 47 rokov. Priemerný vek participantiek bol 33,4 (SD=6,42). Podmienkou participácie na výskume bolo byť matkou aspoň jedného dieťaťa. Najviac participantiek - 175 (čo je 55%) malo jedno dieťa. Dve deti malo 110 žien (34%), tri deti 28 (9%) a štyri deti malo 7 (2%) participantiek.

Zber dát sme realizovali prostredníctvom dotazníka zloženého z troch častí: postojovej škály, dotazníka hodnôt a osobnostného dotazníka.

Na zisťovanie postojov matiek k očkovaniu MMR vakcínou sme použili postojovú škálu Hamilton-Westovej (2006). Škála bola konštruovaná na základe teórie plánovaného správania a obsahuje 20 položiek zameraných na postoje k správaniu, subjektívnu normu a vnímanú kontrolu správania. Participantky vyjadrovali mieru svojho súhlasu s predloženými výroky na verbálnej 5-stupňovej likertovej škále. Indikátorom postoja k očkovaniu vakcínou MMR bolo celkové skóre, pričom v 11 položkách sa skóre započítavalo reverzne.

Úroveň hodnôt sme zisťovali dotazníkom PVQ - Portrait Values Questionnaire od autora teórie základných hodnôt Schwartz. Nástroj obsahuje 40 položiek, v ktorých sú popisy osôb. Participant má vyjadriť na 6-bodovej škále svoju podobnosť s osobou opísanou v konkrétnej položke. Skóre pre základné hodnoty sa získa súčtom participantom označených škálových hodnôt v určených položkách. Do výsledného skóre jednotlivých základných hodnôt vstupujú odpovede z 3 až 6 položiek.

Dáta pre určenie črt osobnosti sme získali administrovaním osobnostného inventára Mini-IPIP (Mini International Item Pool), ktorý je zameraný na päť osobnostných dimenzií zodpovedajúcich 5-faktorovému modelu osobnosti. Inventár má 20 položiek, pre každý faktor sú to štyri výroky, na ktoré sa odpovedá na 5-bodovej stupnici (Donnellan et al., 2006).

Vnútoraná konzistencia administrovaných dotazníkov dosahovala v pôvodných štúdiách prijateľnú úroveň. V postojovej škále bola Cronbach alfa > 0,70, pre PVQ od 0,55 po 0,78, pre Mini-IPIP od 0,65 pre otvorenosť po 0,82 pre extravenziu. Spracovaním dát v našej vzorke sa potvrdila vnútoraná konzistencia pre postojový dotazník na úrovni Cronbach alfa = 0,92; pre PVQ od 0,61 pre Sebariadenie po 0,80 pre Úspech; pre Mini-IPIP od 0,57 pre Neuroticizmus po 0,80 pre Svedomitosť. Vzhľadom na typ použitých metód a účel administrácie dotazníkov možno hodnoty vnútornej konzistencie považovať za vyhovujúce (Lisá, 2019).

Dáta boli vyhodnotené v štatistickom programe SPSS. Realizovali sme deskripciu dát, a vzhľadom na nepotvrdené normálne rozloženie dát sme pre overenie vzťahov medzi premennými vychádzali z výpočtov Spearmanovho korelačného koeficientu.

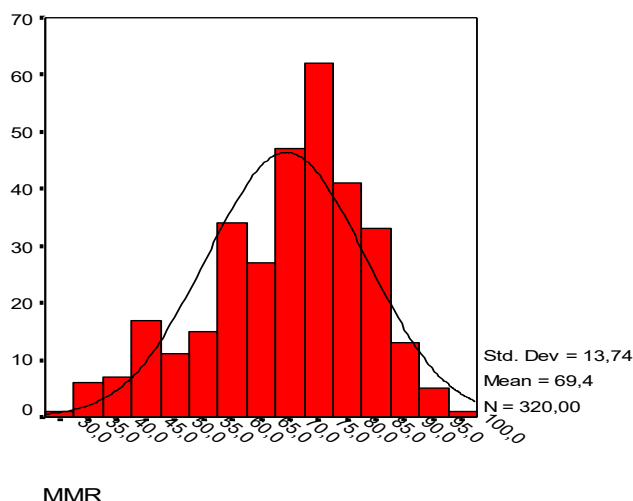
3 VÝSLEDKY

V tabuľke č. 1 sú uvedené základné štatistické údaje o výsledkoch dotazníka postojov matiek k MMR očkovaniu. Priemerné skóre v postojovej škále bolo 69,37, čo pri prepočítaní na 1 položku z 20 vychádza 3,47 na 5-stupňovej škále. Teoretický interval skóre v postojovej škále je 20 – 100, v našej vzorke bolo minimálne skóre 29 a maximálne 98. Histogram v grafe č. 1

naznačuje vzhľadom na rozloženie skóre v postojovej škále silnejšie zastúpenie pozitívnejších postojov.

Tabuľka č. 1. Deskriptívna štatistika postojového dotazníka

AM	Me	SD	Min	Max	Šikmosť	Strmosť
69,37	72	13,737	29	98	-,580	-,129

Graf č. 1. Histogram skóre postojovej škály

Výsledky deskripcie pre dotazník hodnôt sú v tabuľke č. 2. Vzhľadom na to, že jednotlivé hodnoty dotazníka PVQ nie sú sýtené rovnakým počtom položiek, nemožno údaje o skóre v hodnotách porovnávať. Z výpočtov priemerov na 1 položku sa najnižšia úroveň potvrdila pre hodnotu MOC (3,05), najvyššiu úroveň na 1 položku dosiahli hodnoty BENEVOLENCIA (4,40), UNIVERZALIZMUS (4,43) a SEBARIADENIE (4,45). Empirické rozpätie sa zhodovalo s teoretickým v hodnotách STIMULÁCIA, ÚSPECH, MOC, KONFORMITA a BENEVOLENCIA.

Tabuľka č. 2. Deskriptívna štatistika dotazníka PVQ

	AM	Me	SD	Min	Max	Šikmosť	Strmosť
Sebariadenie	17,80	18	3,337	7	24	-,370	,062
Stimulácia	10,58	11	3,077	3	18	,034	-,446
Hedonizmus	12,84	13	2,855	6	18	-,389	-,363
Úspech	14,78	15	4,214	4	24	,032	-,333
Moc	9,15	9	3,293	3	18	,263	-,373
Bezpečie	21,76	22	4,159	7	30	-,541	,050
Konformita	15,92	16	3,652	4	24	-,532	,334
Tradícia	15,36	16	3,773	5	24	-,235	-,169
Benevolencia	17,61	18	3,365	4	24	-,826	1,224
Univerzalizmus	26,56	27	4,938	12	36	-,349	-,423

V tabuľke č. 3 sú deskriptívne údaje o inventári mini-IPIP. Najvyššie priemerné hodnoty dosiahli participantky v dimenziách PRÍVETIVOSŤ a SVEDOMITOSŤ, najnižšie boli v dimenzii NEUROTICIZMUS. Teoretické rozpätie v inventári mini-IPIP je pre všetky dimenzie rovnaké od 4 do 20 bodov. Empirické sa s ním zhodovalo v dimenziách NEUROTICIZMUS, EXTRAVERZIA a SVEDOMITOSŤ.

Tabuľka č. 3. Deskriptívna štatistika inventára mini-IPIP

	AM	Me	SD	Min	Max	Šikmosť	Strmosť
Neuroticizmus	11,51	11	2,905	4	20	,180	-,014
Extraverzia	13,31	14	3,691	4	20	-,252	-,562
Otvorenosť	14,06	14	2,858	7	20	-,067	-,259
Prívetivosť	15,73	16	2,669	5	20	-,713	1,128
Svedomitosť	15,24	16	3,477	4	20	-,814	,536

Výsledky korelácií medzi postojmi k očkovaniu a hodnotami sú v tabuľke č. 4. Potvrdil sa štatisticky významný negatívny vzťah medzi postojmi k MMR očkovaniu a hodnotou MOC, z hľadiska vecnej signifikancie ide o slabý vzťah ($r_s = -0,181$). Hodnoty poradovej korelácie poukazujú ďalej na pozitívne štatisticky významné vzťahy medzi postojmi k MMR očkovaniu a hodnotami BENEVOLENCIA ($r_s = 0,270$), KONFORMITA ($r_s = 0,177$) a UNIVERZALIZMUS ($r_s = 0,176$). Uvedené hodnoty korelácií z hľadiska vecnej významnosti vypovedajú o slabých vzťahoch medzi sledovanými premennými.

Tabuľka č. 4. Vzťahy medzi postojmi k očkovaniu a hodnotami (Spearmanove korelačné koeficienty)

	Seba-riadenie	Stimulácia	Hedonizmus	Úspech	Moc	Bezpečie	Konformita	Trádia	Benevolencia	Univerzalizmus
r_s	,041	-,072	,052	-,034	-,181	,065	,177	,038	,270	,176
<i>Sig.</i>	,469	,196	,357	,543	,001	,245	,001	,493	,000	,002

Výsledky korelačnej analýzy medzi postojmi k očkovaniu a dimenziami osobnosti sú uvedené v tabuľke č. 5. Z výsledkov vyplýva štatisticky významný vzťah medzi postojmi k očkovaniu a dimenziami PRÍVETIVOSŤ ($r_s = 0,211$) a SVEDOMITOSŤ ($r_s = 0,153$), pričom ide o slabé vzťahy.

Tabuľka č. 5. Vzťahy medzi postojmi k očkovaniu a dimenziami osobnosti (Spearmanove korelačné koeficienty)

	Neuroticizmus	Extraverzia	Otvorenosť	Prívetivosť	Svedomitosť
r_s	-,095	-,002	,081	,211	,153
<i>Sig.</i>	,092	,974	,151	,000	,006

4 DISKUSIA

Cieľom predloženej štúdie bolo analyzovať vzťahy medzi postojmi matiek k povinnému MMR očkovaniu ich detí a hodnotami a črtami osobnosti. Východiskom boli dáta z dotazníkov. Pri hľadaní odpovedí na výskumné otázky sme vychádzali zo základných štatistických údajov v jednotlivých premenných a následne sme dáta spracovali v korelačnej analýze.

V postojoch matiek k povinnému očkovaniu ich detí proti osýpkam, mumpsu a ružienke sa prejavil trend k pozitívnejším postojom, pričom priemerná hodnota postoja na 5-bodovej stupnici vyšla na jednu položku postojovej škály rovnaká ako vo výskume autorky použitej postojovej škály (Hamilton-West, 2006). Autorka túto hodnotu interpretuje ako relatívne ambivalentný postoj. V kontexte tejto charakteristiky možno aj postoje v našej vzorke charakterizovať ako skôr ambivalentné.

V oblasti vzťahov medzi postojmi k očkovaniu a hodnotami sme dospeli k záveru, že existuje štatisticky významný negatívny vzťah medzi postojmi a hodnotou MOC. Podľa Schwartz (2012) motivačným cieľom pri hodnote MOC je sociálne postavenie a prestíž, ako aj kontrola a dominancia vo vzťahu s inými ľuďmi alebo zdrojmi. V prípade silného zastúpenia tejto

hodnoty je teda pravdepodobnejšie, že postoj k povinnému očkovaniu je negatívny. Naopak, pozitívne postoje k povinnému očkovaniu sa spájajú s nízkym zastúpením hodnoty MOC.

Pozitívne vzťahy postojov k očkovaniu sa potvrdili s hodnotami BENEVOLENCIA, KONFORMITA a UNIVERZALIZMUS. BENEVOLENCIA sa orientuje na ochranu a podporu tých ľudí, s ktorými je človek v kontakte, vychádza z potreby pozitívnych vzťahov a potreby afiliácie. KONFORMITA sa zameriava na obmedzenie takých prejavov, ktoré by druhých mohli poškodiť a ktoré sú v rozpore so sociálnymi očakávaniami a normou. Pre UNIVERZALIZMUS ako hodnotu sú charakteristické prejavy ochrany iných ľudí a prírody vzhľadom na sociálnu spravodlivosť, znášanlivosť, svetový mier a ochranu životného prostredia (Schwartz, 2012). Matky, ktoré v našom výskume vyjadrovali pozitívnejšie postoje k povinnému očkovaniu svojich detí, zároveň uznávali viac uvedené hodnoty.

V oblasti vzťahov postojov matiek k očkovaniu a osobnostných dimenzií vyšli pozitívne vzťahy s PRÍVETIVOSŤOU a SVEDOMITOSŤOU. Pre PRÍVETIVOSŤ je charakteristické, že osoba má pochopenie pre pocity a problémy iných a zaujíma sa o nich. SVEDOMITOSŤ sa prejavuje v systematickosti, poriadkumilovnosti a plnení si povinností načas (Donnellan et al., 2006). Ak matky – participantky v našom výskume boli prívetivejšie a svedomitejšie, mali aj pozitívnejšie postoje k povinnému očkovaniu svojich detí proti osýpkam, mumpsu a ružienke.

K téme vzťahu postojov k očkovaniu a aspektov osobnosti sme pri projektovaní výskumu nenašli relevantné empirické štúdie. vzdialene je možné nájsť analógiu s výskumom, ktorý sa zaoberal vzťahmi medzi obavami a hodnotami (Schwartz et al., 2000). Autori zistili, že hodnoty UNIVERZALIZMUS a BENEVOLENCIA sú spojené viac s obavami v oblasti spoločenských a celosvetových problémov, kým hodnoty ako MOC, HEDONIZMUS, ÚSPECH sa viac spájajú s obavami v oblasti prežívania seba samého. V tejto súvislosti sa potom ponúka interpretácia vzťahov potvrdených v našom výskume tým, že prežívanie obáv rodičov v súvislosti s očkovaním svojho dieťaťa môže pôsobiť v smere pozitívnejších postojov, ak rodič si uvedomuje celospoločenský dopad odmietania očkovania v podobe hrozby epidémií, pričom si cení najmä hodnoty UNIVERZALIZMUS a BENEVOLENCIA. Odmietanie očkovania sa u iných rodičov môže spájať s obavami o zdravie svojho dieťaťa a tieto obavy sú pravdepodobne viac prepojené s hodnotou MOC.

Limity nášho výskumu sú v prvom rade v spôsobe výberu participantov, ktorý bol príležitostný. Efektívnejšiu prácu s dátami by priniesol zámerný výber orientovaný na dve vzorky odlišné v postoji k očkovaniu MMR vakcínou.

Pre rozšírenie poznatkov v rámci skúmanej témy považujeme za vhodné prehĺbiť jej prepojenie s teóriou plánovaného správania napríklad zakomponovaním kategórie zámeru dať zaočkovať svoje dieťa v prípade, že by toto očkovanie nebolo povinné.

Dá sa očakávať, že epidemiologické pomery v súvislosti s COVID19 zasiahnu do istej miery aj postoje k očkovaniu všeobecne. V tom prípade by replika nášho výskumu v nových sociálnych podmienkach umožnila porovnať prípadné zmeny v sledovaných premenných.

Za dôležité považujeme taktiež to, aby sa venovala primeraná pozornosť informovanosti o možnostiach očkovania, pričom predpokladom toho, aby takéto aktivity boli úspešné, je iste aj rozvíjanie kritického myslenia.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-16-0588“.

Použitá literatúra

1. DONNELLAN, M. B., et al. The Mini-IPIP Scales: Tiny-Yet-Effective Measures of the Big Five Factors of Personality. *Psychological Assessment*, 18(2), 2006, pp. 192-203. doi: 10.1037/1040-3590.18.2.192

2. FISHBEIN, M., & AJZEN, I. *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1975. ISBN 0-201-02089-0. Retrieved from: <http://people.umass.edu/aizen/f&a1975.html>
3. HAMILTON-WEST, K. Factors influencing MMR vaccination decisions following a mumps outbreak on a university campus. *Vaccine*, 24, 2006, 5183-5191. ISSN 0264-410X.
4. HŘEBÍČKOVÁ, M. Nové přístupy ke zkoumání rysů: pětifaktorový model osobnosti. In M. Blatný a kol. (eds.): *Psychologie osobnosti. Hlavní témata, současné přístupy*. Praha: Grada Publishing, a.s., 2010. s. 43-70. ISBN 978-80-247-3434-7.
5. LISÁ, E. *Psychodiagnostika v řízení lidských zdrojů*. Praha: Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1472-4.
6. NYHAN, B., REIFLER, J., RICHEY, S. et al. 2018. Effective Messages in Vaccine Promotion: A Randomized Trial. In *Pediatrics*, 133(4), 2018, pp. 835-842. doi: <https://doi.org/10.1542/peds.2013-2365>
7. OBDRŽÁLEK, P. Sociálne postoje. In T. Kollárik, a kol., *Sociálna psychológia*. 2. vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského, 2008. s. 259 – 291. ISBN 80-223-2479-3.
8. SCHWARTZ, S. H. Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 1994, pp. 19-45.
9. SCHWARTZ, S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 2012. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
10. Schwartz, S. H., Sagiv, L., Boehnke, K. Worries and Values. *Journal of Personality*, 68(2), 2000, pp. 309-346. doi: 10.1111/1467-6494.00099
11. WELSH, M. *Bias in Science and Communication. A field guide*. London : IOP Publishing Ltd., 2018. Online ISBN: 978-0-7503-1311-7.

Kontaktné údaje

PhDr. Katarína Hannelová, PhD.

Paneurópska vysoká škola v Bratislave, Fakulta psychológie

Tomášikova 20, 821 02 Bratislava

Slovenská republika

Tel: +421 2 48 208 863

email: katarina.hannelova@paneurouni.com

EARLY FAMILY EDUCATION ORIENTED AT VIRTUES WITH USE OF ANIMAL HEROES

Zuzana Chanasová, Barbora Kováčová, Rosangela Libertini

Abstract

Based on a historical overview, the article defines the concept of a virtue as well as the education towards virtues, which is directly related to the formation of desire in early family education. The article characterizes the authors of four selected literary works of Slovak and Italian literature for children, whose central characters are animal heroes. The article deals with the chosen animal heroes, who can enhance the early family education towards virtues. The end of the paper presents partial research outputs related to early literary education in the family.

Key words: education, family, virtue, children 's literature, animal hero

INTRODUCTION

An animal acts upon its instincts. It is driven by hunger, thirst, aggression, self-preservation and so on. A man usually acts upon his desire for happiness stemming from the depths of his heart. Many of his needs, that could be categorized according to Maslov's pyramid of needs (Čap a Mareš 2001), can be controlled by man thanks to the desire for happiness. It is often a desire, which drives a man towards bigger desires. Giussani (2008) says that, a man is driven towards an action by a desire. The desire is, metaphorically said, the spark which ignites the engine of a man. Thanks to the desire a man goes searching for bread, water, job, life partner. A man has a knowledge that he is here for a purpose and asks himself what is the sense of life. Desire is the answer to a certain kind of attractivity, which a good can awake in a man, and by which the good operates.

Literature for children is one of the determinants that can in early family education help a child gradually, and thanks to narrativeness, understand the sense of life. This understanding is inevitably assisted by the virtues. In our article we will focus on the education towards virtues, present the aspect of education of desire and introduce four chosen animal heroes and their authors, who are instrumental in our field of study. The end of the article will provide partial outcomes of the research connected to the topic of the article.

1 EDUCATION TOWARDS VIRTUES

1.1 Historical overview

In Homer's epics, a virtue represents a property which enables man to do what is required by his social role, excel in a fight or in games (MacIntyre 2004). Ancient Greece knew two words for virtue: *aneglétos* – defectless and *areté* – a perfect property of an object or a person. Virtue was partially a gift of nature and partially a skill gained by practice or learning. Romans understood a virtue as something connected to courage and strength (Chanasová 2013). According to them the virtue gives a man a strength to do good, to overcome obstacles of the moral life, to control the passions and to attract others to moral life by a good example. Socrates considered wisdom a virtue and held that happiness did not rest in something outer and temporal (wealth, etc.), but in following the promptings of the mind. According to Plato, virtue rests in taking the possession of the truth and it can fulfill more functions. Virtue that is controlling intellectual soul is called wisdom; virtue controlling irascible soul is called fortitude, virtue controlling concupiscible soul is called temperance,

and the one controlling the relationships between these three is called justice. Stoic school understands virtue as an inner disposition of a soul (Stanček 2006). Aristotle considers acquiring and acting upon the virtues as a means to reach an end, and “acting upon virtues is in itself a basic part of a good life of a man” (MacIntyre 2004, p. 216). In his view, a man can become morally virtuous only through his own activity (Predanocyova 2010). Interestingly, Aristotle says that, the requirements for us to live the best lives as human beings are not the same for each life stage (MacIntyre 2006). A virtue makes good the one who owns it (Stanček 2006). According to st. Augustine, the basic (cardinal) virtues, on which others are dependent, are imminently connected to expression of love. They are: temperance, fortitude, prudence and justice. Augustin says:

- „temperance is a completely giving love to the loved one
- fortitude is a love ready to withstand everything for the loved one
- justice is a love in service to the loved one, that is why it rules justly
- prudence is a love with esprit discerning those things that build it from those which destroy it.“ (Augustin In Anderson a Granados 2013, p. 153).

A true virtue is far from formalistic fulfilling of orders. Virtue is an inner property, disposition which changes us from within to better people.

1.2 Education of desire

Virtues are interconnected and they are connected to good actions. If one virtue grows, others grow, too. If one is diminished, the others follow its lead as well. They can be perfected by repeated actions and be lost by lack of practise, or by direct opposite (bad) actions. Virtue is connected to integration of various dimensions of a heart. It is not possible to acquire a virtue without being in the magnetic field of love. It is a gift of love, which is a driving force towards the growth of virtues. Each effort to acquire virtue comes from love and enhances love.

To strive for a true virtue is far from perfectionism and mere self-realisation, because the aim of a virtue is higher ability to love and to give one's self to others. A virtue is nothing else than an inner form, according to which we are shaped by love (Anderson and Granados, 2013).

The whole process of education towards virtues needs a driving force. A man runs for something what he does not have although all others have it. „A desire, in its complexion, opens a man for the reality to learn to move, to learn where he has to be formed“ (Giussani 2001, p. 174). In order for something to attract the attention of a man, a proper setting of a heart is truly significant. Giussani (1997) says that, very important is the sincere desire to know the things in a proper way, and such knowing of a true substance requires asceticism and virtues. MacIntyre (2001) ponders over a question how can a man be freed from his desires and be able to find with an intellect that, which search for his good requires at that moment.

A question which is posed here is this: Which virtues should a child develop in order to redirect and transform his desires and consequently direct them to an appropriate goods in various stages of his life? The whole problem is connected to the topic of education towards virtues. „A child needs to learn how to make a distance from his own desires and, to ask whether it is the best thing to satisfy certain desire right here and now“ (MacIntyre 2001, p. 89). The desire in itself is not something bad or improper, but it is crucial that – thanks to the right education and acquired virtues – a child learns to discern what directs him to living a good life. For that he needs assistance and education. His desire for things that are pleasant and attract him has to be guided by prudence of his parents and supervised by their wisdom. Education, according Noriega (2009), is about building a virtuous subject. He illustrates it on reaching an artistic or sporty skill. Let us take a boy who wishes to become a pianist.

Attracted by a music he steps to a piano. A friend challenges him to try it. He tries it, but is disappointed. His play is disharmonic. His friend explains to him that he has to learn it, he has to gain skill and for that submit to discipline. In the beginning the boy does not understand, but gradually, thanks to everyday practise, persistent repetition of hand and finger moves, following notes and guides of a teacher, he succeeds in gaining the skill. He tries playing more and more complicated compositions, reaching a point when a teacher challenges him to create something of his own.

2 EARLY FAMILY EDUCATION

Virtuous action is attractive for us. For example, thanks to mutual love expression between the spouses their child gets an idea about attractive love (Chanasová, 2018). In his early age, a child learns what does it mean to live a good and fulfilling life and can gradually implement his own desires with regard to the good of the family. Step by step he gets to understand that, his own good can be reached only within the good of the family community, where it takes on new fullness. In addition, this would also open to him the path to understand the sense of life.

2.1 Trust

A man is foremostly educated by his parents. An important place in education belongs also to good friends; often parents being the best friends. During the interpretation and formation of his desires, a child learns to trust those who are his model figures. A friendly and welcoming family environment can integrate all dimensions of our being and help us to become subjects of our own inner transformation.

Within the relationship between friendship and trust, built by a family, a child – and later an adult – can accept the discipline required by certain moral law. He can accept ways of talking, dressing, etc. Even if he does not understand the meaning of those regulations and norms, he relies on them because of the trust to his parents. In order to become a virtuous man himself, he has to gradually reach control of his own emotionality, master his desires and submit his desire for a partial good to self-control. This is a work with affective-sensitive inclinations which is not easy, nor simple. But it can be assisted by stories.

2.2 Narrativeness within the family

Already Aristotle was aware that, transformation of someone's experience into a work of art conveys certain artistic experience and thus the work of art becomes an instrument of knowing (Aristotle 1962). A man follows actions of others of the stories he has heard. A child listens to the stories of his parents and identifies with the heroes from them (Chanasová, 2014). By following the stories about lives of others a child discovers that, the meaning of emotions does not rest only in themselves, but it is precisely anger, love or fear that guide a man to a concrete action. „In early family education, whether using theoretical-methodological basis from early bibliopedagogy or early bibliotherapy, it is the parent who accompanies a child on his way to knowledge, offers, inspires, guides him in the world, helps him understand the meaning and context, supports his feeling of self-respect and self-confidence“ (Kováčová 2018, p. 24). Narrations, by their continual evolvement of a story, gradually help to understand the meaning, place and role of emotions. The demonstrations of fear, love, hatred, jealousy, courage and anger are related to man's actions and thanks to them a man is able or unable to plan his life.

In the family, a child continually learns that his actions are in certain correlation with actions of others. If the father is angry, other members of family feel it, too, and often they have to bear the consequences of it. If the mother is sad, it also impacts the rest of the family. A child thus becomes able to understand the notion of – *we* – the members of family. In the family, a child is in a way provoked to come out of his interests and desires. A child, who used to be

closed in „his comfort,“ gradually learns to know his own good within the context of the good of the whole family community (Noriega, 2009).

3 ANIMAL HERO

We have focused on the work with the animal hero, who, in his artistic nature, helps a parent with formation and education of a child towards virtues. „A child is in his early childhood introduced to an artistic word from mother or father, learns, hears, and learns the difference between artistic and ordinary everyday word, by which his parents are addressing him“ (Kováčová 2018, p. 21). We have chosen four literary works suitable for children of pre-school age.

3.1 Josef Čapek – About doggy and kitty (O psíčkovi a mačičke)

The first of the four works is the work of Czech author *Josef Čapek - About doggy and kitty*. *Josef Čapek* (1887 - 1945) studied at business school and school of industrial art in Prague. After several study trips abroad he lived in Prague as an artist. Alongside painting he did book graphics, scenic art and writing (Chaloupka 1985). Together with his brother Karel he worked at *Lidové noviny* newspaper. He was arrested in 1921 due to his political views and articles, and as a representative of cultural and political life was arrested and put to jail by gestapo in autumn 1939. He was sent to a concentration camp, and, unfortunately after spending time in several ones he died in one of them.

Literary work

Between 1929 – 1933 he regularly contributed to Child's corner of *Lidové noviny* with shorter prosaic works which uniquely combined feuilleton, story and fairy-tale motives. Josef Čapek had an outstanding ability to invite a child reader to become a part-taker of the stories, as he used to tell stories not only to children, but also with children. The stories were published after his death under the titles *Let's talk children (Povídejme si deti)* and *Fairy-tales about doggy and kitty (Rozprávky o psíčkovi a mačičke)*.

His book *Fairy-tales about doggy and kitty* (Čapek 1981) contains very strong situational and verbal humour, storyline inventiveness with high sensitivity to cooperation with children (Chaloupka 1985). The book is full of stories with various ideas for education towards virtues, and, on the other hand, full of stories beautifully illustrating how the things can go wrong when the virtues are absent. For example, the story about doggy and kitty baking a cake can be used to point to the virtue of temperance. The doggy and kitty want to bake such a special cake that, they decide to add to the dough everything that they deem good (tasty). According to them it is very useful to add to the dough lots of sweets and even “goodies“ (from their point of view) like bones, cucumbers, etc. As a result, the dough gets bigger and bigger. When they add everything they have in store, they feel satisfied. After the cake is baked, they put it out to cool down. This is their luck in badluck, as the cake is eaten by a bad dog, who becomes sick from all what the cake contains. When the doggy and the kitty see it, they understand that not all good things are good for a cake. It is very convenient to explain the virtue of temperance to children using this story. Temperance is a little complicated virtue for children, that is why its explanation requires a bit of linguistic creativity.

3.2 J. C. Hronský – Courageous bunny (Smělý zajko)

The second piece is *Courageous bunny*, the literary work for children by Slovak author *J. C. Hronský*. *Jozef Cíger Hronský* (1896 - 1960) graduated from school for teachers in Levice. For a few years he worked as a teacher. Later he became a prefect and administrator of *Matica slovenská*. In 1945 he emigrated through Austria and Italy to Argentina. In 1948 he started to

work as a drawer and designer in a textile factory in Luján. In Argentina he established the Matica slovenská Abroad (Sliacky 2005).

Literary work

The work *Courageous bunny* (Hronský, 1978) was at first a text to a comics published in 1929-1930 in *Slniečko* magazine. The text of *Courageous bunny* is characterized by linguistic refinement, playfulness, focus on adventurous learning, humour and life optimism. The characters possess childish behaviour features like fidgetiness, joyfulness, playfulness, etc. The animal heroes are not completely humanized, some of the animal attributes are still preserved (Kopál a Tučná a Preložníková 1987). From the point of view of virtues, the stories of the work exhibit virtues connected to adventure like courage, fortitude and alike. It is useful to point out and explain to the young readers that, absence of certain virtues results in pride or self-sufficiency, and also clarify to them consequences of such behaviour.

3.3 Vamba – Small Boy (Ciondolino)

The third chosen work is *Ciondolino* (A little pendant) of Italian writer *Luigi Bertelli*, who used to write under the pseudonym Vamba.

Luigi Bertelli (1858 - 1920) was born in Florence. In 1895 he wrote a book for children „Ciondolino“ (Vamba 1985). After a big success of the book he took the job of a journalist and in 1898 he published a book of political satire. In 1906 he started a magazine for children *Il Giornalino della domenica* (Sunday news) – a very innovative project at that time (Libertini 2018). He succeeded in getting on board the magazine leading Italian writers as Luigi Capuana, famous literary reviewer and fairy-tale author (Carli 2011). Later he published even more important literary work for children *Il Giornalino di Gian Burrasca* (The journal of Johnny Tempest) (Vamba 1912), first published in sequential installments in the magazine. This made him famous and earned him favour of the masses.

Literary work

The main hero of *Ciondolino* (Vamba 2005) is a small boy – Ludvig Gigino – nicknamed a little pendant, according to his typical piece of dress. He and his two syblings did not want to study and wished for being some insect instead. Their wish was fulfilled by a wizard who changed Ludvig to an ant, his brother to a grasshopper and sister to a caterpillar. Despite being animals they retained human intellect and the main hero also retained his white spot on the skin (Vamba 1985 p.159).

Gigino, changed into an ant, describes the daily life of ants. He sees as an ant, behaves as an ant, yet thinks as a human; so on his adventurous journey he describes bees, wasps, dragonflies and many other insects with high precision. His human mind, combined with the nature of an ant, enables him to see things which are closed to ordinary humans (Libertini 2018).

The book depicts absence of virtues which manifests itself as envy, pride and so on. For example Ciondolino, who does not want to study, envies ants their carefree life, without knowing anything about their life. Similarly, when Ciondolino thinks that he is the most important for the ants because he can think as a human, the life gives him a harsh lesson. His ants lose the battle with red ants only because he considers himself a „wise general“ (Vamba 2005). The change of a child to an ant can be compared to Colodi's Pinocchio, who was a doll, which at the end changed to a „real“ child. However, Ciondolino is not becoming a child again. Vamba promises to readers continuation of the adventures from the world of insects. Michieli (1965, p. 49) says that, „the two works differ in their conclusion: the Pinocchio's is spiritual, Ciondolini's is didactical.“

3.4 Ida Baccini – The memoirs of a chick (Memorie di un Pulcino)

The fourth chosen work is the work of Italian writer *Ida Baccini - Memorie di un Pulcino (The memoirs of a chick)*.

Ida Baccini (1850 – 1911) was the first Italian writer who wrote a book for children not only with educational purpose – which was very common at that time – but also with an entertaining aspect and support of a child's interests. When Baccini wrote *The memoirs of a chick* (Baccini, 2000), she was already known as a journalist of feminine magazines. Besides this work for children she published various books as a compulsory readers for schools. In 1881 she founded a magazine for girls *Cordelia*, which was oriented to formation of skills of (future) wives and mothers. There she created a space for questions and answers to girls' problems. Baccini wrote many novels for adults and an autobiography, but her name is undoubtedly connected with the chick (Libertini 2018).

Literary work

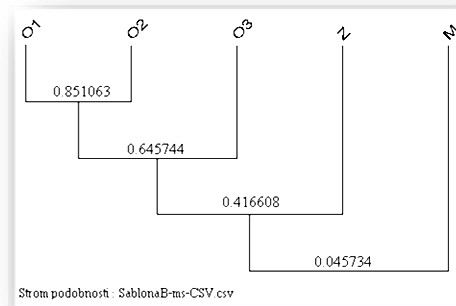
The memoirs of a chick (Baccini 2001) is the narration of a main hero – a chick – born in a village, who simply and clearly describes the world around seen through its eyes. The chick is presented as a gift and later kidnapped by bandits to town, from where it tries to escape and get back home. In a simple way it points to good and virtuous action, but most of all to the consequences such action can bring about.

The book bears signs of child aspect, which was not common in literature at that time. It was Baccini who brought this new way of writing to Italy, taking into account also the interests of adults. She speaks to a child using his language and way of thinking via the voice of a baby animal, yet avoiding the yeasty text without a content. The aim of the book was not just to educate children, but also to attract children, to make the book loveable and beautiful. The first publisher was afraid that publishing a book of a female author would be a problem, so he wanted to publish it anonymously. This new way of writing from a point of view of a child and his way of thinking had enormous success, which has been proven by six re-editions of the book. The book contains many typical Tuscan words. In an effort to make the book understandable for all the author included a small word list at the end *for those who are not from Toscana* (Baccini 2001, p. 137).

4 RESEARCH

Within the topic of literary education we have conducted a research, the aim of which was to get to know reading time span of children of pre-school age and younger school age (Chanasová, 2018). In relation to early education we present its partial outcomes, with respondents being parents of the children, who at the time attended kindergarten, i.e. children of pre-school age. Overall, the research counted 372 parents, with one group having considerably high number of fathers – 93 – which has directed us to compare this group with relevant sample of mothers – 100. We have given them questions in structuralized questionnaires about the time spent with reading per week. Underneath we present selected results. The first question asked how much time the parents read to their children per week. The second question asked how much time they read in their free time themselves and the third one asked how much time – they think – their child alone spends by reading, and whether these questions have some correlation. Figure one shows that, both male and female parents answered the questions 1 and 2 similarly, which means that the sex of the parents did not have an impact on their answers.

Figure 1. Tree of similarity of the questionnaire for parents

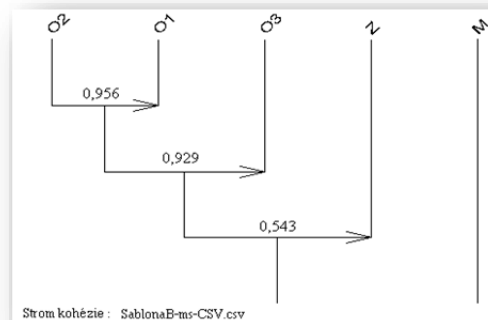
We have found similarity between responses to group of questions 1 and 2, and responses to question 3. Values of correlation coefficients of the table 1 are supported by logical correlation of responses 1, 2 and 3.

Table 1. Correlation coefficient of the questionnaire for the parents

	Oone	Otwo	Othree	M - men	Z - women
Oone	x	0.54	0.47	-0.09	0.09
Otwo	x	x	0.44	-0.19	0.19
Othree	x	x	x	-0,03	0.03
M	x	x	x	x	-1.00
Z	x	x	x	x	x

The highest similarity is exhibited by responses to questions 1 and 2. As is visible on Figure 2, questions 1 and 2 as a whole are similar to question 3. Thus we can say that, question 1 emerges from question 2, and question 3 emerges from the former two.

Figure 2. Cohesion tree of the questionnaire for the parents

We have found that, if the parents themselves read their books, magazines, etc., they also tend to read to their children. Based on the example of their parents who read themselves, and on the fact that the parents read to them, children of these parents read more in comparison with children whose parents do not (Chanasová 2018). Of course, in pre-school age the picture-reading is considered a reading, too. This part of the research has confirmed inevitability of early family education, which is characterized by strong connection of literary education and education towards virtues.

5 RECOMMENDATIONS FOR PRACTICE

Animal characters exhibit features which are typical more for a child than for an adult. These features are rarity, playfulness, joyfulness, contrast and naivety in thought and action - to

name a few (Kopál 1970). A child, as well as each human person, follows actions of characters from the stories he has heard. That is why animal characters are excellent assistants in early education towards virtues in family. Based on what has been said, it seems inevitable that the parents be able to convey to children what they have learned themselves, because, as MacIntyre says, (2001, p. 95) „without virtues we are not able to protect ourselves and the others from carelessness, harmful affinities, foolishness, concupiscence and evil.“ We recommend to parents four steps supporting education towards virtues, stemming from our research findings (Chanasová 2018) and experiences from work with an animal hero.

Table 2. Recommendations for early education towards virtues with use of animal heroes

1. Tell stories	Since listening to stories is something very natural and attractive for children, stories with an animal hero can help a child understand the substance of virtuous action much sooner, because, just as has been said, although animal characters are playful and naive, they can act virtuously. Alongside work with animal heroes a child can learn stories, through which he can gradually understand meaning of virtues. It can be seen for example in one of the stories from the book <i>About doggy and kitty</i> , where doggy and kitty explain to children how to behave well to animals.
2. Be interested in questions	A child of pre-school age is curious and asks about the actions of characters. He wants to understand for example, why the ant from <i>Ciondolino</i> acted the way he did and whether it helped him in any way. A child longs to understand the basic substance of heroes' actions, that is why it is important that the parent is attentive to their questions and open to answer them willingly.
3. Invite to reproduce	It is advisable to invite children to reproduce stories that have been read, since as Oravcová says (2010), a child in this stage can reproduce experiences, simple storylines, poems adequate to his age, while the length of child's memorising is conditioned by emotional experience. Such a reproduction, let's say of the story <i>Memoirs of a chick</i> , enhances inner formation of a child, continual identification with actions leading to the good, as well as development of word stock and other linguistic competencies.
4. Identify the good	It is also important to teach a child how to identify basic elements of each situation, such as main good, harmful effects or the risks. For example, to be able to discern protection of a friendship from partial good useful only for him alone. If a child can share a bar of chocolate with others, instead of keeping it all for himself, step by step he learns to perceive the aspect of common good. Common good is something bigger than a man. It is the good of a friendship, of syblings, or of a family, which is visible also in gradual maturation of a hero in <i>Courageous bunny</i> .

CONCLUSION

Desire is the response to attraction, through which the good works. A child cannot control his desire without assistance and education. The education should be oriented towards provision of skills and development of virtues and sources for lifelong education, and to understanding and reaching man's good. The aim of our article, which is a partial outcome of the project *KEGA 013KU-4/2019 E-learning educational modules to the topic of early care for family with a child with risky development*, was to characterize virtues and possibility of their development in early family education through work with animal characters, so that the child would be able to live good and fulfilling life.

The article is a partial outcome of the project *KEGA 013KU-4/2019 E-learning educational modules to the topic of early care for family with a child with risky development*.

Použitá literatúra

1. ANDERSON, C., GRANADOS, J. *Povolání milovat'*. 1.vydanie. Bratislava: Redemptoristi, 2013. 248 s. ISBN 978-80-893-4256-3.
2. ARISTOTELES., *Poetika*. 1.vydanie. Praha : Orbis, 1962. 96 s.
3. AUGUSTÍN: De Moribus Ecclesiae Catholicae I. (O zvykoch Katolíckej Cirkvi) In.: ANDERSON, C., GRANADOS, J. *Povolání milovat'*. 1.vydanie. Bratislava: Redemptoristi, 2013. 248 s. ISBN 978-80-893-4256-3.
4. BACCINI,I., *Memorie di un pulcino*. Milano: Greco & Greco ed., 2000 [1875].
5. BACCINI, I., *Memorie di un pulcino*. Milano: Greco e Greco, 2001. 140 p. ISBN 978-88-798-0253-6.
6. CARLI, A., *L'ispettore di Mineo, Luigi Capuana fra letteratura per l'infanzia, scuola ed università*. Villasanta: Limina mentis, 2011. 425 p. ISBN 978-88-958-8147-8.
7. ČAP, J., MAREŠ, J., *Psychologie pro učitele*. 2.vydanie. Praha: Portal, 2007. 655 s. ISBN 978-80-736-7273-7.
8. ČAPEK, J., *Rozprávky o psíčkovi a mačičke : ako spolu gazdovali a ešte o všelijakých iných veciach*. Bratislava: Mladé letá, 1981. 7 vydanie. 129 s.
9. HRONSKÝ, J. C., *Smelý Zajko a Smelý Zajko v Afrike*. 5.vydanie. Bratislava: Mladé letá, 1978. 221 s.
10. CHANASOVÁ, Z., *Význam literárnych a dramatizačných metód vo výchove k cnostiam*. 1.vydanie. Ružomberok: Verbum, 2018. 78 s. ISBN978-80-561-0579-5.
11. CHANASOVÁ, Z., *Vybrané kapitoly z literatúry pre deti zamerané na výchovu k cnostiam*. 1. vydanie. Ružomberok : Verbum, 2014. 81 s. ISBN 978-80-561-0158-2.
12. CHANASOVÁ, Z.: *Výchova k cnostiam prostredníctvom literárnych metód*. In Odborová didaktika - interdisciplinárny dialóg 2013 : medzinárodná konferencia : 9. - 11. september 2013. 1.vydanie. Ružomberok : Verbum, 2013, s. 53 - 61. ISBN 978-80-561-0051-6.
13. CHALOUPEK, O. a kol., *Čeští spisovatelé literatúry pro děti a mládež*. 1.vydanie. Praha: Albatros, 1985, 480 s.
14. GIUSSANI, L.: *Il senso religioso*. Milano : BUR Saggi, 1997. ISBN 978-88-171-0100-4.
15. GIUSSANI, L.: *L'io, il potere, le opere. Contributi da un'esperienza*. Genova : Marrieti, 2001. 296 p. ISBN 978-88-211-6964-9.
16. GIUSSANI, L.: *Si puo vivere cosi?* Milano : Rizzoli, 2008. 468 p. ISBN 978-88-17-01772-5.
17. KAŠČÁKOVÁ, S., Z literatúry pre deti a mládež na Slovensku po roku 2015. In: *Výzvy súčasnosti: nová témata české a slovenské literatury (2000 - 2017)*. 1. vydanie. Brno : Sojnek Jan - Galium, 2019. ISBN 978-80-88296-05-8, s. 57-63.
18. KOPÁL, J., *Literatúra a detský aspekt*. 1. vydanie. Bratislava: SPN, 1970. 195 s.
19. KOPÁL, J., TUČNÁ, E., PRELOŽNÍKOVÁ, E. *Literatúra pre deti a mládež*. 1.vydanie. Bratislava: SPN, 1987. 207 s.
20. KOVÁČOVÁ, B., VALEŠOVÁ MALECOVÁ, B. *Biblioterapia v rannom a predškolskom veku*. 1.vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského, 2018. 160 s. ISBN 978-80-223-4487-6.
21. LIBERTINI, R. *Výber z detskej talianskej literatúry 1837 - 1968*. Rigorózná práca. Ružomberok: PF KU, 2018. 91 s.
22. MACINTYRE, A.: *Animali, razionali, indipendenti*. Milano : Vita e Pensiero, 2001, 170 p. ISBN 978-88-343-0628-4.

23. MACINTYRE, A.: Privatizácia dobra z anglického prekladu *The privatization fo Good : An Inaugural Lecture In: The Review of Politics*, vol. 52, leto 1990. v časopise *Filozofia* č. 6, 2006, Bratislava, s. 501. ISSN 0046 - 385X.
24. MACINTYRE, A.: *Ztráta ctnosti*. 1.vydanie. Praha : Oikoymenh, 2004. 332 s. ISBN 80-729-8082-3.
25. MICIELI, A., *Vamba*. Brescia: Editrice La Scuola 1965.
26. NORIEGA, J.: *Comunione di Persone e comunicazione di senso*. In *Family and media*. 1.vydanie. Ružomberok : KU, 2009. 650 s. ISBN 978-80-8084-421-9.
27. ORAVCOVÁ, J., *Vývinová psychológia*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta UMB, 2010. 232 s. ISBN 978-80-8083-937-6.
28. PREDANOCYOVÁ, E., *Filozofický koncept ctnosti v greckej klasickej filozofii*. 1.vydanie. Nitra : UKF, 2010. 163 s. ISBN 978-80-809-4714-9.
29. SLIACKY, O. a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov pre deti a mládež*. 1. vydanie. Bratislava: LIC, 2005. 431 s. ISBN 80-88878-97-7.
30. STANČEK, E.: *Čnosti*. 1.vydanie. Spišská Kapitula : Kňazský seminár 2006. 203 s. ISBN 80-89170-16-1.
31. VAMBA (Bertelli Luigi), *Ciondolino*. Firenze: Giunti Junior 2005 [1895]. format ebook Kindle. ISBN 978-88-710-0545-4.
32. VAMBA, *Il giornalino di Gianburrasca*. Rivisto, corretto e completato da Vamba, 208 p. Firenze: Bemporad-Marzocco; 1963.[1912]

Kontaktní údaje

Doc. PaedDr. Zuzana Chanasová, PhD.
 Katolícka univerzita, Pedagogická fakulta,
 Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok, Slovakia
 Tel: +421 44 432 6842
 email: zuzana.chanasova@ku.sk

Doc. PaedDr. Barbora Kováčová, PhD.
 Katolícka univerzita, Pedagogická fakulta,
 Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok, Slovakia
 Tel: +421 44 432 6842
 email: barbora.kováčová@ku.sk

PaedDr. Rosangela Libertini, PhD.
 Katolícka univerzita, Pedagogická fakulta,
 Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok, Slovakia
 Tel: +421 44 432 6842
 email: rosangela.libertini@ku.sk

WELL-BEING SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV AKO SÚČASŤ KULTÚRY ORGANIZÁCIE V KONTEXTE KVALITY SOCIÁLNYCH SLUŽIEB

WELL-BEING OF SOCIAL WORKERS AS PART OF THE ORGANIZATIONAL CULTURE IN THE CONTEXT OF THE QUALITY OF SOCIAL SERVICES

Lenka Chlebanová

Abstrakt

Príspevok sa venuje téme well-beingu sociálnych pracovníkov ako súčasť kultúry organizácie. V rámci sociálnych služieb a sociálnej práce je well-being pracovníka v kontexte organizácie pomerne málo teoreticky a výskumne rozpracovanou témou. Kontext kultúry organizácie sa spája vo výskume najmä so supervíziou a s kultúrou poskytovania sociálnych služieb. Cieľom príspevku je získať nový pohľad na well-being sociálneho pracovníka ako dôležitý aspekt kultúry organizácie poskytujúcej sociálnej služby, ktorý v rámci implementácie štandardov kvality môže napomôcť vyššej kvalite služieb. Tomuto pohľadu nasvedčujú výskumné štúdie a prax organizácií v komerčnom sektore. „Kultúra well-beingu“ usilujúca o spokojnosť klienta i pracovníka, by mohla byť vhodnou inšpiráciou do oblasti sociálnych služieb.

***Kľúčové slová:** well-being, sociálny pracovník, kultúra organizácie, kvalita sociálnych služieb, kultúra well-beingu.*

Abstract

The paper deals with the topic of social workers well-being as part of the organizational culture. Within social services and social work, the well-being of a worker in the context of the organization is a relatively little theoretically and research-developed topic. The context of the organizational culture is connected in research mainly with supervision and with the culture of providing social services. The aim of the paper is to gain a new perspective on the well-being of a social worker as an important aspect of the organizational culture providing social services, which in the implementation of quality standards can help higher quality services. This view is evidenced by research studies and the practice of organizations in the commercial sector. A "culture of well-being" striving both for client and employee satisfaction could be a suitable inspiration for social services.

***Key words:** well-being, social worker, culture of organization, quality of social services, culture of well-being.*

1. ÚVOD

Sociálnu prácu ako profesionálnu činnosť dnes sprevádza niekoľko trendov, jedným z nich je zameranie sa na zvyšovanie kvality poskytovania sociálnych služieb. V procese skvalitňovania sociálnych služieb je centrum pozornosti na klientovi, podľa Etického kódexu sociálnych pracovníkov (2015) majú pracovníci dodržiavať pri výkone sociálnej práce najvyšší možný štandard profesionality tak, aby sociálna práca bola vykonávaná vždy v prospech klienta a so zreteľom na najlepší záujem klientov sociálnej práce, poslaním sociálnej práce je tiež zvyšovať „blaho“ (anglické „well-being“).

Mnohé organizácie si dnes vďaka vedám z oblasti organizačnej psychológie, manažmentu a riadenia ľudských zdrojov uvedomili, že pre naplnenie cieľov a poslania organizácie je podstatný aj „well-being“ pracovníka. O to väčšmi to platí v oblasti pomáhajúcej profesie, kde človek vstupuje do pracovného procesu – služby voči klientovi, s celou svojou osobnosťou, nielen svojimi znalosťami a technikami. Nároky profesie sú veľké a „dávanie z prázdnej nádoby“ dlhodobo nie je možné bez negatívnych následkov. Množia sa odborné práce o syndróme vyhorenia sociálnych pracovníkov, opakuje sa argument nízkeho financovania sociálnych služieb, narastá fluktuácia sociálnych pracovníkov, odchádzanie z profesie, slabne záujem o pracovné miesta v sociálnych službách aj o sociálnu prácu ako študijný predmet (Roman, 2019, Kimes, 2016).

Kultúra organizácie ako zdieľaný hodnotový systém a vlastný špecifický spôsob, akým konkrétna organizácia „žije“, je vhodným a odborne uznaným nástrojom na ovplyvňovanie mnohých aspektov prospešných pre organizáciu i pracovníka (výkonnosť, angažovanosť, kooperácia, motivácia, spokojnosť). Ostatné desaťročia výskumu efektívneho riadenia organizácie zároveň ukázali, že práve podpora spokojnosti a viacerých úrovní well-beingu pracovníka je dobrý nástroj, ktorým možno podporovať rast a rozvoj organizácie, jej cieľov a poslania a prispieť tak k vyššej kvalite služieb. Túto podporu možno dosahovať práve organizačnými nástrojmi, akým je aj samotná kultúra organizácie.

2. KONTEXTY KVALITY V SOCIÁLNYCH SLUŽBÁCH

Kvalita v sociálnych službách je dnes jednou s popredných tém na poli sociálnej práce a sociálnych služieb. Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách zaviedol povinnosť poskytovateľa sociálnej služby plniť podmienky kvality poskytovanej sociálnej služby podľa prílohy č.2 písm. A tohto zákona, ktorá určuje kritériá, štandardy a indikátory kvality poskytovanej sociálnej služby členené do štyroch oblastí (dodržiavanie základných ľudských práv a slobôd, procedurálne podmienky, personálne podmienky, prevádzkové podmienky). „Zavedenie, plnenie a hodnotenie podmienok kvality poskytovanej sociálnej služby je jedným zo základných nástrojov zvyšovania kvality života prijímateľov sociálnych služieb, ich sociálneho začlenenia a odborného poskytovania sociálnych služieb s posilnením ľudsko-právneho rozmeru a orientácie na potreby a preferencie prijímateľa“ (Národná politika kvality v sociálnych službách, online 15-6-2020). Od r. 2019 do r. 2023 prebieha Národný projekt Kvalita sociálnych služieb, „ktorého snahou je pripraviť a odborne podporiť poskytovateľov pre výkon kvalitných sociálnych služieb podľa zákona 448/2008 Z. z. o sociálnych službách v súlade s prílohou č. 2., hlavným cieľom NP KSS je zabezpečiť dostupnosť kvalitných sociálnych služieb na území celého Slovenska, ktoré vedú k začleneniu zraniteľných cieľových skupín do spoločnosti a na trhu práce“ (Slovenská komora SP a ASP, 2018).

Kvalita je fenomén, ktorý v sociálnych službách dnes rezonuje. Pre „služby sociálnej práce“, ako ich nazýva Musil (2004, 2007), to znamená nové výzvy a zvládnutie rôznych „dilem“, ktoré vznikajú pri zavádzaní nových štandardov kvality služieb. Malíková (2014) ku kvalite sociálnych služieb uvádza, že ide o mnohvrstevnú oblasť, kde sa stretávajú rozličné záujmy viacerých aktérov: pre sociálnych pracovníkov môže byť program rozvoja kvality účinnou pomôckou, ako svoju prácu urobiť transparentnejšou a profesionálnejšou, môže však evokovať aj negatívne významy a stránky – zvýšené množstvo administratívy, preťaženosť, skracovanie času na priamu prácu s klientom. Zároveň ide o stret profesií (sociálna, zdravotná, manažérska), kde sa zložky manažmentu zameriavajú skôr na ekonomické stránky vedenia organizácie. Nečasová, Musil (2006), Musil (2004) hovoria o dilemách, s ktorými sa sociálni pracovníci musia vyrovnávať v dennej praxi a ide predovšetkým o dilemy morálne, kedy pracovník v „konflikte očakávaní“ (množstvo klientov versus individuálny prístup, vyššia kvalita služby versus „lacné“ služby, situačný versus procedurálny prístup, vzťah s klientom versus administratívne plnenie) musí voliť medzi dvomi ťažko zlučiteľnými

možnosťami. V dôsledku toho jeho „morálna citlivosť“, ktorú profesia sociálne pracovníka predpokladá a požaduje, oslabuje v snahe riešiť, resp. obhádzat tieto dilemy, ktoré zostávajú buď nevyriešené a teda „naliehavé“, príp. „latentné“, potlačené racionalizáciou (neadekvátny výber medzi dilemami, zníženie morálnej citlivosti) alebo potlačené (morálne „zncitlivenie“, pracovník si na dilemu zvykne ako keby neexistovala). Autori popisujú konflikty očakávaní, ktoré pracovníci v sociálnych službách pri práci prežívajú a ukazujú, ako ich morálna citlivosť stavia pred dilemy, ktoré riešia buď ich obhádzaním alebo sa usilujú o zmenu pracovných podmienok, ktoré vedú k ich vzniku. Etický kódex sociálnych pracovníkov (2018) uvádza, že schopnosť a záväzok k etickému konaniu je základným aspektom kvality výkonu sociálnej práce. Pracovné podmienky, ktoré vedú k oslabovaniu „morálnej spôsobilosti“ sociálneho pracovníka, by mali byť vystavené zmenám.

Zápas medzi dosahovaním kvality podľa stanovených štandardov a pracovnými podmienkami je jednou z možných ťažkostí, s ktorou sa v kontexte zvyšovania kvality môžeme stretnúť. Havrdová et al. (2011) uvádzajú, že organizáciám poskytujúcim služby môže hroziť, že podľahnú predstave o úžitku „byrokratickej organizácie“, teda že profesionálny výkon na každej pozícii je možné rozložiť na sled jednoduchých presne definovateľných pracovných činností, ktoré možno administratívne vykazovať.

Malíková (2014) hovorí o ďalšom fenoméne - ekonomizácie sociálnej práce, kde sociálna práca je tovarom a klient zákazníkom v komerčnom sektore (príjemcom služby), tento podnikateľský model sa následne prejavil aj v oblasti zavádzania modelov kvality. Organizácie poskytujúce sociálne služby dnes reálne „súťažia“ v konkurenčnom prostredí o verejné prostriedky a o klienta a spokojnosť klienta je „konkurenčnou výhodou“. V tomto procese však nemožno zabúdať na spokojnosť sociálneho pracovníka, ako hovorí aj autorka, od ktorého sa kvalita sociálnej služby podstatne odvíja.

Spokojnosť pracovníka je témou, o ktorej sa na poli sociálnych služieb zatiaľ veľa nehovorí. V našom (slovenskom, českom) kultúrnom rámci sa „kultúra poskytovania služieb“ (Musil, 2004) úzko zameriava na klienta. Spokojnosť klienta je na prvom mieste. Ako uvádza Roman (2019, s. 206), „pokiaľ spoločnosť nepochopí zložitú a náročnú prácu personálu v zariadeniach sociálnych služieb a nevytvorí im také ekonomické, spoločenské, ale aj rehabilitačné podmienky, ktoré zodpovedajú tejto náročnosti, je vysoký predpoklad, že kvalita poskytovaných služieb bude nevyhnutne poznamenaná zníženou mierou kvality starostlivosti o klienta“.

Ako to však dosiahnuť? Ako vytvoriť podmienky, ktoré podporujú kvalitu služby, neodporujú etike a morálnemu nastaveniu sociálneho pracovníka, zodpovedajú zákazníkemu modelu „spokojného klienta“, nepodliehajú byrokratizácii, nepovedú k ďalšiemu rozširovaniu fluktuácie pracovníkov či syndrómu vyhorenia? Ako naopak podporiť pracovníkov a organizácie tak, aby bolo možné realizovať kvalitu služieb podľa predlohy nových štandardov kvality, ako zatriktívniť sociálne služby pre klientov i pracovníkov?

Toto sú úlohy, ktoré možno realizovať len alebo práve v nadindividuálnom, resp. organizačnom kontexte. Vytvoriť podmienky práce, ktoré dajú organizácii poskytujúcej sociálne služby nový vnútorný „spôsob života“ ako aj novú vonkajšiu „tvár“, ktorá bude pre pracovníka prítlačivá, motivujúca a umožňujúca naplnenie náročných úloh spojených s výkonom profesie v prostredí zvýšených požiadaviek na kvalitu služby. Reč je o kultúre organizácie, ktorá ako nástroj efektívnej zmeny celého chodu organizácie zaujíma riadenie podnikov v komerčnej sfére už niekoľko desaťročí.

3. KULTÚRA ORGANIZÁCIE V SOCIÁLNYCH SLUŽBÁCH

Kultúra v kontexte organizácie sa stala významnou témou od 80-tych rokov na poli sociológie a psychológie organizácie, ako uvádza Bedrnová, Nový et al. (2002) prispela k celkovej humanizácii manažérskych teórií a umožnila humanitným disciplinám určitú syntézu doteraz

čiastkových a mnohokrát izolovaných tém, ako je osobnosť a činnosť riadiaceho pracovníka, vedenie ľudí v organizácii, formálna a neformálna štruktúra sociálneho systému podniku, motivácia pracovného konania, identifikácia pracovníkov s prácou, profesiou a podnikom a mnohé ďalšie.

Podľa Denisona (in Lukášová, 2010) kultúra organizácie predstavuje základné hodnoty, názory, presvedčenia, ktoré existujú v organizácii, vzorce správania ako dôsledok ich zdieľania. Podľa Scheina (in Bedrnová, Nový et al. 2002) si kultúru organizácie môžeme predstaviť ako ľadovec, kde ľudské správanie, konanie, rôzne rituály, zvyky či materiálne artefakty sú viditeľnými znakmi toho, aké hodnoty a normy ľudia v organizácii zdieľajú a navzájom akceptujú. Tie ďalej vychádzajú z presvedčení a predpokladov, ktoré sú zakorenené v emóciách a myslení.

Podľa Lukášovej (2010) je kultúra organizácie významným subsystémom organizácie (funkcionalistické hľadisko), ktorý determinuje jej efektívnosť (dosahovanie cieľov) a kvalitu pracovného života jej členov, redukuje konflikty vo vnútri organizácie, napomáha súdržnosti organizácie, uľahčuje koordináciu a kontrolu, redukuje neistotu pracovníkov a ovplyvňuje ich pracovnú spokojnosť a emocionálnu pohodu, môže byť významným zdrojom motivácie u pracovníkov – zmysluplnosti práce, pocitu príslušnosti a dôležitosti v organizácii, stotožnenia sa s cieľmi a poslaním organizácie. Silná kultúra organizácie je konkurenčnou výhodou – silná (prijatá a zdieľaná členmi) kultúra sa dosahuje sa v dlhšom časovom horizonte.

Dôležitý je aspekt utvárania a zmeny kultúry organizácie. Podľa Scheina (2004) základy kultúry dávajú kultúre lídri, svojimi hodnotami, postojmi, presvedčeniami. Tie formujú správanie členov a pokiaľ je kultúra úspešná, je členmi zdieľaná a odovzdávaná ďalším „generáciám“. V prípade problémov, keď kultúra čelí adaptívnym ťažkostiam, prichádza vedenie znovu na scénu, aby napomáhal adaptácii na zmenu prostredia. Túto zmenu môžu lídri zvládnuť, pokiaľ porozumejú dynamike kultúry. Ku zmene kultúry organizácie uvádzajú Bedrnová, Nový et al. (2002) uvádzajú možné prístupy:

1. kultúra organizácie sa dá rýchlo a relatívne ľahko meniť, je považovaná za jeden z nástrojov riadenia firmy, prístup vychádza z objektivistického paradigmatu, kľúčovú úlohu v ňom zohrávajú manažéri a vedúci pracovníci („kultúrni inžinieri“),
2. kultúru organizácie nemôžeme svojvoľne meniť, pretože ide o organicky sa rozvíjajúci fenomén so svojou históriou a zákonitosťami, tento pohľad vychádza z interpretatívneho prístupu k organizačnej kultúre („kulturalisti“),
3. tretí prístup je kompromisom medzi uvedenými, autori ho nazývajú „korekciou existujúceho kurzu“, tento predpokladá, že doterajšiu kultúru nemožno odstrániť zo dňa na deň, ale môžeme urobiť určitú rekonštrukciu kultúry, keďže jej tvorba je otvorený sociálny proces.

Organizačná kultúra v kontexte sociálnych služieb je predmetom záujmu pomerne krátko. Výskumné práce zaoberajúce sa týmto predmetom sú v našom (slovenskom i českom) kontexte známe z posledných rokov (Havrdová et al. 2011b, Havrdová et al. 2011a, Musil 2004, 2006, 2007 a i.), ide najmä o práce českých autorov súvisiace so zavádzaním štandardov kvality poskytovania sociálnych služieb a s realizáciou supervízie v kontexte kultúry organizácie. Jung et al. (2009) potvrdzujú výskum organizačnej kultúry a jej zmeny ako podstatný aj pre modernizáciu a ďalší rozvoj organizácií v rámci verejnej správy a verejných služieb (v zdravotných a sociálnych). Považujú výskum a hodnotenie kultúry organizácie i vo verejnom sektore za nástroj, ktorý môže problémy riešiť, ale ich aj produkovať, ak nie sú zistenia správne použité.

Štegmánová (in Havrdová et al. 2011b) ďalej uvádza, že hoci výskum v pomáhajúcich profesiách má (najmä v zahraničí) viac ako tridsaťročnú tradíciu, výskumy v tejto oblasti boli orientované viac na skúmanie javov na individuálnej úrovni než na organizačnej. Záujem

o výskum organizačnej kultúry v kontexte sociálnych služieb narastá v súvislosti s potrebou riadenia kvality poskytovaných služieb. Autorka na základe doterajších a vlastných štúdií uvádza, že pri zavádzaní štandardov kvality nestačí zmeniť iba ciele služby, ale zmena cieľov musí byť podporená komplexnejšou zmenou celej organizačnej kultúry, aby implementácia štandardov do praxe priniesla očakávaný výsledok.

Musil (2004) hovorí o súčasnej kultúre v sociálnych službách, že je produktom kolektívne uznávaného, ustáleného a individuálne prijateľného obchádzania dilem práce s klientmi v organizácii. Z autorovej definície vyplýva, že kultúra v sociálnych službách, v podmienkach, ktoré má, je skôr reakciou, obranným mechanizmom ako zvládnuť rôzne tlaky, bez zdravého produktívneho riešenia, ktoré zatiaľ iba hľadáme. Procedúry a pravidlá zamerané na plnenie štandardov kvality môžu byť vnímané skôr ako vonkajší tlak na pravidlá či ekonomické ciele, kvôli čomu sa do úzadia dostáva pravé poslanie organizácie, pomoc človeku na báze vzťahu. Pri dôraze na administratívne náležitosti sa môže redukovať čas venovaný vzťahu s klientom, tieto praktiky môžu byť zdrojom stresu na pracovisku a premietajú sa do celej kultúry organizácie (Havrdová in Havrdová et al., 2011b).

Na kultúru organizácie v kontexte sociálnych služieb odkazujú tiež práce z oblasti supervízie, ktorá je dôležitá v kontexte kvality, podľa Oláha et al. (2009) je cieľom supervízie zvyšovanie kvality profesijnej činnosti, podľa Gaburu (in Balogová, Žiaková, 2017) je supervízia nástrojom kontinuálneho profesionálneho rastu a prostriedkom skvalitňovania práce. Hawkins, Shohet (2004) uvádzajú kontext kultúry organizácie a supervízie, pričom upozorňujú na rôzne dynamiky či zložky kultúry, ktoré môžu byť patologické a môžu ovplyvňovať priebeh a výsledky supervíznej činnosti. Tento kultúrny kontext, ktorý má zohľadniť supervízia, sa prejavuje v dvoch rovinách: supervízia sa adaptuje na kultúru organizácie a supervidovaní sa adaptujú na kultúru supervízie, ktorú špecificky popisuje Havrdová (in Havrdová et al., 2011a).

Hawkins (in Hawkins, Shohet, 2004) odporúča získať prístup k vlastnej kultúre, v procese supervízi a dospieť k podrobnému popisu kultúry vlastnej organizácie. Identifikácia vlastnej kultúry prebieha cez: pohľady na typické vzorce správania, zberom príbehov o hrdinoch, kladných aj záporných, o „hlupákoch“ organizácie, cez bežné metafory, cez inscenovanie neoficiálneho uvádzacieho programu, načúvane nepísaným pravidlám, a i.

Supervízia má pri identifikácii a zmene kultúry organizácie svoje významné miesto. Je subjektom prichádzajúcim zvonku, vo vnútri utváranie a zmena kultúry prináleží najmä manažmentu. Carroll (in Carroll, Tholstrup, 2004) tvrdí, že rovnako ako jednotlivci, tak aj organizácie nutne potrebujú supervíziu. Uvádza „varianty“ supervízie na úrovni organizácie: koučing vedúcich pracovníkov, mentorovanie, vývoj organizácie, prevedenie zamestnanca d iného zamestnania, pracovné poradenstvo, vývoj kolektívu a skupinovú prácu. Carroll (2004) tvrdí, že organizácie nutne potrebujú ľudí so schopnosťami poradcov a supervízorov a vyjadruje presvedčenie, že supervízori disponujú práve takým súborom schopností, ktoré organizácie potrebujú ku svojej zmene a vedia sa uplatniť ako facilitátori potrebných zmien.

Získanie prístupu ku kultúre organizácie a vedomú prácu s týmto organizačným aspektom odporúčajú aj ďalší autori publikujúci v oblasti supervízie (Beddoe, Davys, 2010, Beddoe Maidment, 2015, Copeland, 2005, Williams, 2018), práce obsahujú i kontexty spokojnosti, resp. well-beingu pracovníka v pomáhajúcej profesii.

4. WELL-BEING SOCIÁLNYCH PRACOVNÍKOV AKO SÚČASŤ KULTÚRY ORGANIZÁCIE

Sociálna práca je profesia založená na hodnotách (Etický kódex, 2015). Hodnoty, ktoré realizujeme smerom ku klientovi (spravodlivosť, ľudská dôstojnosť, hodnota medziľudských vzťahov) by mali byť súčasťou osobnostnej „výbavy“ sociálneho pracovníka. Hodnoty v sociálnych službách takisto nie je možné realizovať, pokiaľ nie sú súčasťou samotného

jadra organizácie, jej kultúry. „Well-being“ klienta je hodnota, o ktorú sa má usilovať sociálny pracovník v rámci svojej profesie. Vo svetle poznania, ktoré dnes máme o kultúre organizácie a o spokojnosti či „well-beingu“ pracovníka je zrejmé, že jednu hodnotu bez druhej len ťažko dosiahneme.

Well-being je konceptom, ktorý má svoje filozofické, psychologické i politické kontexty a definície. V kontexte manažmentu či organizačnej psychológie a sociológie sa viaže najmä ku pocitu šťastia, spokojnosti, subjektívnej pohody, súvisí s kvalitou života a kvalitou pracovného života (ILO, 2009, OECD, 2011, Kebza, 2005, Blatný et al., 2018).

Značné množstvo výskumných štúdií dnes preukázalo viaceré pozitívne dopady zvyšovania well-beingu pracovníkov, tak pre jednotlivca ako aj organizáciu: zlepšenie zdravých návykov zamestnancov, zníženie zdravotných rizík, zvýšenie produktivity, zníženie fluktuácie, zvýšenie lojality a pracovnej morálky, zvýšenie pocitu sebarealizácie (Aldana, 2020), väčšia angažovanosť pracovníkov, spokojnosť s prácou, zvýšenie optimizmu a pocitu zmysluplnosti, naplnenie spirituálnej stránky (Bennet et al, 2017).

Ak budeme hovoriť o well-beingu v kontexte spokojnosti, spokojnosť klienta a spokojnosť pracovníka zabezpečujúceho kvalitu služby, sú zjavne prepojené. Repková (in Halušková, 2019) tvrdí, že v sociálnych službách podobne ako v ktoromkoľvek inom odvetví platí, že nespokojný zamestnanec nemôže dlhodobo vyrábať tovary alebo poskytovať služby, ktoré by boli kvalitné alebo uspokojovali potreby očakávania zákazníkov (v sociálnych službách ide o klienta a jeho rodinu). Carrol (2004) upozorňuje, že manažéri musia počítať s tým, že zamestnanci budú so zákazníkom zaobchádzať rovnako, ako bude zaobchádzané s nimi. Ide o paralelný proces – k čomukoľvek dôjde v jednom systéme, skončí v inom systéme, autor uvádza vychádza konkrétne z oblasti supervízie.

Z oblasti pomáhajúcich profesií nájdeme výskumné práce, ktorých predmetom je i hľadanie programov podporujúcich zdravie, duševnú a celkovú pohodu, teda well-being pracovníkov (Gray et al., 2019, Noblet et al. 2007, Adams, Bloom, 2017 a i.). V oblasti výskumu supervízie nájdeme za posledných desať rokov takisto práce v kontexte well-beingu pracovníka pomáhajúcej profesie (Williams, 2018, Beddoe, Davys, 2010).

Orientácia na well-being sociálneho pracovníka je viac-menej nová téma, ktorá však môže významne prispieť k zvyšovaniu kvality služieb tým, že vytvorí hodnotovo a normatívne nové, resp. „obnovené“ pracovné prostredie, ktoré „žije“ hodnotami, ktoré chce sprostredkovať v rámci služieb svojim klientom. V komerčnej sfére sa dnes stretáme s pojmom „kultúra well-beingu“, ktorý je spojením týchto dvoch trendov v oblasti rozvoja organizácií a predstavuje podporu well-beingu pracovníka cez kultúru organizácie. V tejto oblasti môžu byť inšpiráciou pre oblasť sociálnych služieb na vybudovanie teórie, praxe aj výskumnú činnosť viaceré dobre rozpracované príručky a návody, ako formovať a meniť kultúru organizácie smerom k zvyšovaniu well-beingu (Bacon, online 15-06-2020, AVMA, 2018. Albrecht, 2017).

Pozoruhodný príklad v tejto oblasti na poli pomáhajúcich profesií je napr. americká agentúra AVMA, ktorá združuje veterinárnych pracovníkov. V jej jasne formulovanom ciele, stratégii, vízii a hodnotách nájdeme podporu pracovníka ako jednu z kľúčových hodnôt. Uplatňujú sa tu dva súbežné prístupy: „client-focused“ - podporujeme pracovníkov v ich starostlivosti o klienta a jeho well-being a „member-centric“ - zodpovedáme za potreby našich členov a počítame s nimi. (AVMA, 2018). Podobné zásady by bolo možné aplikovať aj v kontexte sociálnej práce, kde zameranie na dobro a blaho klienta môže byť komplementárne s dobrom a blahom sociálneho pracovníka. Počítajúc s potrebami sociálnych pracovníkov a prijatie zodpovednosti za ne, znamená nový model hodnôt a na nich postavený nový model kultúry organizácie. AVMA (2018) uvádza vo svojej publikácii na tému utvárania well-beingu v organizácii celkovo deväť dimenzií well-beingu, ktorý možno rozvíjať na pracovisku na organizačnej a individuálnej úrovni:

1. *Kreatívny* – človek prežívajúci kreatívny well-being (creatively well person) je schopný oceňovať či participovať na rôznych oblastiach umenia a kultúry, ktoré mu pomáhajú porozumieť a oceňovať okolitý svet.
2. *Emocionálny* – predstavuje stav človeka (emotionally well person), v ktorom dokáže identifikovať, vyjadriť a zvládať celé spektrum svojich pocitov a schopnosť vyhľadať pomoc pri riešení problému.
3. *Environmentálny* (environmentally well person) – stav, v ktorom človek dokáže rozpoznať potrebu ochrany a zlepšovania svojho životného prostredia a oceňovať vzájomné prepojenie prírody a človeka.
4. *Finančný* – človek s finančným well-beingom (financially well person) si je plne vedomý svojej finančnej situácie, stavu a úspor, vie ich manažovať a podľa toho si i nastavovať v živote reálne ciele.
5. *Intelektuálny* – predstavuje stav človeka (intellectually well person), ktorý oceňuje celoživotné učenie sa a pestuje v sebe kritické myslenie, rozvíja morálne uvažovanie, rozširuje pohľad na svet, angažuje sa pre ďalšie vzdelávanie a rozvíjanie poznania.
6. *Zamestnanecký* – stav človeka (professionally well person), ktorý sa angažuje v práci, aby získal osobnú satisfakciu a obohatenie, konzistentne so svojimi hodnotami, cieľmi a životným štýlom.
7. *Fyzický* – stav človeka (physically well person), ktorý sám sebe poskytuje adekvátne množstvo spánku, jedáva vyváženú a diétnu stravu, snaží sa cvičiť 150 minút týždenne, navštevuje pravidelné lekárske prehliadky, obmedzuje používanie toxických látok, praktizuje bezpečné a zdravé sexuálne vzťahy.
8. *Sociálny* – stav človeka (socially well person), ktorý má vytvorenú sieť podpory od ľudí, založenú na nezávislosti, vzájomnej dôvere, ktorý rešpektuje a má rozvinutý cit pre uvedomovanie si pocitov druhých.
9. *Spirituálny* – stav človeka (spiritually well person), ktorý hľadá harmóniu a rovnováhu otvoreným objavovaním hĺbky zmyslu a účelu ľudského bytia, hľadá spojenie s touto podstatou cez dialógy a sebareflexiu.

Na budovanie „kultúry well-beingu odporúča Albrecht (2017) tieto kroky:

1. Usporiadať ciele organizácie a kultúru do jednej línie.
2. Vykonať audit vlastnej kultúry: identifikovať silné a slabé stránky organizácie.
3. Brať do úvahy „celého“ zamestnanca, všetky aspekty jeho well-beingu.
4. Vbudovať well-being zamestnancov do organizačnej politiky a etiky.
5. Nechať lídrov viesť, teda umožniť manažérom, aby boli lídrami, prezentovali organizačné hodnoty.

Súkromný sektor v praktickej i teoretickej oblasti ponúka inšpirácie ako „vbudovať“ prvky well-beingu pracovníkov do kultúry organizácie, sektor verejných, resp. sociálnych služieb, hoci má špecifické ciele a poslanie, môže mnohé z týchto krokov využiť.

5. DISKUSIA A ZÁVER

Kvalita služieb je v oblasti poskytovania sociálnych služieb aktuálna téma. Kultúra poskytovania služieb sa v kontexte nových štandardov kvality vyvíja a mení. Podľa výskumných zistení (Musil 2004, 2006, 2007 a i.) so sebou prináša implementácia štandardov viaceré dilemy, ktoré „postihujú“ sociálneho pracovníka a majú dopad na klienta a kvalitu služby. V prípade, že morálne oslabujú pracovníka a jeho vzťah s klientom, zmena neprináša žiadany efekt. Úsilie „urobiť veci správne a lepšie“ sa môže minúť cieľu, pokiaľ nedokážeme zároveň vplyvať na podmienky pre výkon sociálnej práce, najmä hodnotové a normatívne, v zmysle prvkov a štruktúr na úrovni kultúry organizácie. Kultúra organizácie ako spôsob života organizácie, spôsob „akým sa u nás veci robia“ môže byť tak prítiažlivým hodnotovým rámcom, ľudsky a profesionálne podporným prostredím, ako aj „degradujúcim“ prostredím,

kam sú podmienky neúmerne požiadavkám či osobným a profesionálnym aspiráciám. Téma well-beingu pracovníka, v individuálnom alebo organizačnom kontexte, má už svoje miesto aj v oblasti pomáhajúcich profesií, sociálnej práce, supervízie, stáva sa predmetom výskumných štúdií i teoretických prác. Ak obohatíme teóriu i prax sociálnej práce o tieto kontexty, môžeme posunúť oblasť sociálnych služieb tam, kam smerujú úspešné organizácie, ktoré si cielene budujú svoju „kultúru well-beingu“, k lepšej kvalite služieb i k naplneniu svojho poslania „zvyšovať blaho“. Odporúčame tieto témy na ďalšiu odbornú diskusiu.

Literatúra

1. AVMA. 2018. *100 zdravých tipov ako budovať kultúru well-beingu*. Dostupné na internete: <http://www.avma.org/2018/06/21/100-healthy-tips-to-support-a-culture-of-wellbeing/>
2. ALBRECHT, H. 2017. *Five Ways Your Culture Can Support Well-Being and Engagement*. [online]. Dostupné na internete: <https://www.corporatewellnessmagazine.com/article/ways-culture-support-wellbeing>
3. ALDANA, S. *Seven most important reasons to offer employee well-being at work. 2020*. Dostupné na internete: <https://www.wellsteps.com/blog/2020/01/02/employee-well-being-at-work/>.
4. ADAMS, C., BLOOM, M. Flourishing in ministry: Wellbeing at work in helping professions. *Journal of Psychology and Christianity*, Vol. 36, no. 3, 2017. 254–259.
5. BEDRNOVÁ, E., NOVÝ, I. et al. *Psychologie a sociologie řízení*. Management Press 2002.
6. BEDDOE, L., DAVYS, A. *Challenges in Professional Supervision: Current Themes and Models for Practice*. London, United Kingdom: Jessica Kingsley, 2010. 248 p. ISBN-13: 978-1849054652.
7. BEDDOE, L., MAIDMANT, J. *Supervision in Social Work: Contemporary Issues*. Abingdon: Routledge. 131p. 2015. ISBN: 9781138799233 .
8. BLATNÝ, M. et al. 2018. *Indikátory kvality života v oblasti osobní pohody*. Praha: Úřad vlády české republiky, 2018. [online]. Dostupné na internete: https://www.cr2030.cz/strategie/wp-content/uploads/sites/2/2018/05/12_Osobn%C3%AD-pohoda.pdf
9. BENNET, J. - WEAVER, J. - SENFT, M. - NEPPER, M. Creating workplace well-being. In book: *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice*. Publisher: Wiley, 2017. DOI: 10.1002/9781118993811.ch35
10. *Creating a culture of well-being*. Beacon Healthy Options. (online 18-06-2020). https://s21151.pcdn.co/wp-content/uploads/Culture-of-Well-being_booklet_FINAL.pdf
11. CARROLL, M. *Margaret. Integrativní přístupy k supervizi*. Vyd. 1. V Praze : Triton, 2004. 280 s. ISBN 8072545825.
12. COPELAND, S. *Counselling Supervision in Organisations: Professional and Ethical Dilemmas*. London: Routledge, 2005. 222 p. ISBN-13: 978-1583911969
13. *Etický kódex sociálních pracovníků*. Bratislava: Slovenská komora sociálních pracovníků a asistentů sociální práce, 2015. 10s.
14. GRAY, P. et al. Workplace-Based Organizational Interventions Promoting Mental Health and Happiness among Healthcare Workers: A Realist Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health* [online]. 2019, 16(22), 4396-4396 [cit. 2020-02-14]. DOI: 10.3390/ijerph16224396. ISSN 16604601.
15. HALUŠKOVÁ, E. *Supervize a kvalita sociálních služeb ve Slovenské republice*. In Mátel, A., Schavel, M. (eds). *Supervize (nejen) v sociální práci a sociálních službách*. Praha: Institut zdravotních a sociálních věd. 2019. 332s.

16. HAVRDOVÁ, Z. et al. *Kultura organizace a supervize ve vzájemném působení*. Karlovy Vary, 2011a. 102 stran. ISBN: 978-80-87398-14-2
17. HAVRDOVÁ, Z. – ŠMÍDOVÁ, O. – ŠAFR, J. – ŠTEGMANNOVÁ, I. *Organizační kultura v sociálních službách jako předmět výzkumu*. Praha: FHS UK, 2011b, 204 s. ISBN 9788087398159.
18. HRICOVÁ, M., - NEZKUSILOVÁ, J., - MESÁROŠOVÁ, M. *Negativne dôsledky vykonávania pomáhajúcej profesie u sociálnych pracovníkov*. 2017. Dostupné z: <https://www.prohuman.sk/socialna-praca/negativne-dosledky-vykonavania-pomahajucej-profesie-u-socialnych-pracovnikov>
19. ILO. *Workplace well-being*. [online 16-06-2009.]. Dostupné na internete: https://www.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work/areasofwork/workplace-health-promotion-and-well-being/WCMS_118396/lang--en/index.htm
20. JUNG. T. et al. Instruments for Exploring Organizational Culture: A Review of the Literature. In *Public Administration Review*. 2009, vol. 69, no. 6, p. 1087 – 1096
21. KEBZA, J. *Psychosociální determinanty zdraví*. 1. vyd. Praha: Akademia, 2005. 263 s. ISBN: 8020013075.
22. MUSIL, Libor. *"Ráda bych Vám pomohla, ale ..." Dilemata práce s klienty v organizacích*. Brno: Marek Zeman, 2004. 243 s. ISBN 80-903070-1-9.
23. MALÍKOVÁ, V. *Kvalita v sociální práci a sociálních službách*. Grada Publishing a.s., 14. 2. 2014 - 160 strán. ISBN: 978-80-247-4315-8
24. *Národní politika kvality v sociálních službách*. [online 20-06-2020]. Dostupné z: <https://www.employment.gov.sk/sk/rodina-socialna-pomoc/socialne-sluzby/kvalita-socialnych-sluzbach/>.
25. NEČASOVÁ, M., MUSIL, L. *Pracovní podmínky a dilemata pomáhajících pracovníků*. In *Sociální práce/Sociální práce*. Č. 3, 2006, s. 51-71.
26. NOBLET, A. - COOPER, C. - MCWILLIAMS, J. - RUDD, A. Wellbeing, Job Satisfaction and Commitment among Australian Community Health Workers: The Relationship with Working Conditions. In *Australian Journal of Primary Health* [online]. 2007, vol. 13, no. 3, p. 40-48. DOI: 10.1071/PY07037. ISSN
27. OECD. 2011. *Compendium of OECD well-being indicators*. [online]. Paris: OECD Publishing. Dostupné na internete: <http://www.oecd.org/sdd/47917288.pdf>
28. OLÁH, M. – SCHAVEL, M. – ONDRUŠOVÁ, Z. – NAVRÁTIL, P. *Sociálna práca – vybrané kapitoly z dejín, teórie a metód sociálnej práce*. Bratislava : VŠZaSP sv. Alžbety, 2009. 228 s. ISBN 80-969449-6-7.
29. ROMAN, T. *Supervisorova reflexe současného stavu supervize v sociálních službách*. In Mátel, A., Schavel, M. (eds). *Supervize (nejen) v sociální práci a sociálních službách*. Praha: Institut zdravotních a sociálních věd. 2019. 332s.
30. SCHEIN, E. 2004. *Organizational Culture and Leadership*. 5th Edition Publisher: Jossey-Bass, 416 p.
31. Slovenská komora SP a ASP. *Národný projekt Kvalita sociálnych služieb*. 2018. Dostupné z: <http://socialnapraca.sk/narodny-projekt-kvalita-socialnych-sluzieb/>
32. WILLIAMS, S. *Organizational Culture, Supervision and Retention of Public Child Welfare Workers*. In *Journal of Sociology and Social Work*. Vol. 6, No. 2, 2018. pp. 1-5. ISSN: 2333-5807 (Print), 2333-5815 (Online)
33. MUSIL, L. et al. *Působení politiky sociálních služeb na kulturu poskytování osobních sociálních služeb ve vybrané organizaci*. Závěrečná zpráva z výzkumu. Praha: výzkumné centrum Brno. 2007

Kontaktné údaje

Mgr. Lenka Chlebanová
Katolícka univerzita v Ružomberku PF
Katedra sociálnej práce
Hrabovská cesta 1, 031 01 Ružomberok
lenka.chlebanova797@edu.ku.sk
+421 904 941 671

KOGNITÍVNY DEFICIT SENIOROV

COGNITIVE DEFICIT OF SENIORS

*Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Eleonóra Klímová,
Jana Cuperová*

Abstrakt

Staroba a starnutie je prirodzenou súčasťou ľudského života. Starnutie redukuje úroveň kognitívnych funkcií. Kognitívny deficit môže byť prirodzeným procesom, no zároveň aj chorobným prejavom. Vzhľadom na stúpajúci počet seniorov je téma kognitívnych funkcií a ich posilňovanie aktuálnou témou, ktorá rezonuje multidisciplinárne. V predkladanom príspevku definujeme kognitívne funkcie s akcentom na pamäťové funkcie. Zaoberáme sa deficitom kognitívnych funkcií a v tejto súvislosti je nevyhnutnou súčasťou ich objektívne meranie pomocou hodnotiacich škál. Používanie validných meracích nástrojov je nevyhnutnou súčasťou včasného rozpoznania prirodzeného procesu starnutia a chorobného stavu. V rámci podpory kognitívnych funkcií je dôležitou súčasťou pamäťový tréning, ktorý môže byť plánovaný a cieľový, no zároveň uvádzame príklady ako sa môže stať bežnou súčasťou každodenného života.

KLúčové slová: kognitívne funkcie, deficit, starnutie, senior, tréning

Abstract

Old age and aging are a natural part of human life. Aging reduces the level of cognitive function. Cognitive deficit can be a natural process, but also a disease. Due to the growing number of seniors, the topic of cognitive functions and their strengthening is a current topic that resonates in a multidisciplinary way. In this paper, we define cognitive functions with an emphasis on memory functions. We deal with the deficit of cognitive functions and in this context, an objective part of their objective measurement using evaluation scales is a necessary part. The use of valid measuring instruments is an essential part of the early recognition of the natural aging process and the disease state. Within the support of cognitive functions, memory training is an important part, which can be planned and targeted, but at the same time we give examples of how it can become a common part of everyday life.

Key words: cognitive function, deficit, aging, senior, training

1 KOGNITÍVNE FUNKCIE

Kognitívne funkcie sú zamerané na poznávanie okolitého sveta. Vo všeobecnosti sa opisujú ako veľmi rôznorodé mentálne a intelektuálne schopnosti, ktoré súvisia s činnosťou asociatívnej mozgovej kôry (napr. učenie, pamäť, pozornosť, orientácia procesy myslenia, reč, imaginácia, exekutívne funkcie) (Forgáčová, 2011).

Kognitívne funkcie umožňujú človeku vytvárať si obraz o svete, orientovať sa v ňom a vysvetľovať si ho. Ide o procesy prijímania a spracovávania informácií z vonkajšieho i vnútorného prostredia. K základným kognitívnym funkciám, ktoré nám bezprostredne umožňujú zapojiť sa do aktivít denného života patria predovšetkým pozornosť, pamäť, učenie, myslenie, intelekt, inteligencia a reč (Chylová, Slavkovská, 2014).

Pamäťové schopnosti človeka ovplyvňuje viacero faktorov – zmyslové orgány, psychické a fyzické zdravie, záujmy a motivácia, vzdelanie, životný štýl a dôvera vo vlastné schopnosti.

Dobré fyzické zdravie (napr. normálny krvný tlak, optimálna hladina krvného cukru) je tiež predpokladom funkčnej pamäti. Pamäť sa mení aj v priebehu ľudského veku. Zmeny v starnúcom mozgu sú spôsobené zníženým prietokom krvi, poklesom počtu nervových buniek a pod.

Pamäť je schopnosť organizmu prijímať, uchovávať a znovu vybavovať predchádzajúce skúsenosti. Z klinického hľadiska rozlišujeme väčšinou štyri základné zložky pamäti:

- schopnosť ukladať pamäťové obsahy – vštíepivosť,
- schopnosť udržať pamäťové obsahy,
- schopnosť udržať pamäťové obsahy bez zmeny – konzervácia,
- schopnosť vybaviť pamäťové obsahy - reprodukcia.

Informácie máme uložené v mozgu v tzv. pamäťových stopách. Pamäťové stopy vznikajú v mozgu opakovaním informácií.

Krátkodobá pamäť slúži k vybaveniu malého množstva informácie nutných pre riešenie aktuálneho problému. Dlhodobá pamäť má neobmedzenú kapacitu a neobmedzenú dobu uloženia. Informáciu, ktorú si odkladáme do pamäti, najprv zachytíme zmyslovými orgánmi. Máme zrakovú, sluchovú, čuchovú, chuťovú a hmatovú pamäť (Suchá, 2010).

Pre vštíepivosť informácie do pamäti má veľký význam pozornosť a sústredenie. Pre pamäť je najhoršia nečinnosť a málo podnetov na spracovanie. Ak nie je pamäť pravidelne stimulovaná tak „zlenivie“, a s tým súvisí aj jej horšie fungovanie. Presne tak ako iný orgán alebo sval.

Pamäť sa zhorší po päťdesiatke takmer u polovice ľudí a po sedemdesiatke už o tri štvrtiny. Bunky našich svalov a nervové bunky sa rovnako správajú, potrebujú byť aktívne, inak stratia svoju výkonnosť. Ak ostaneme istý čas na lôžku z nejakého dôvodu, menej sa pohybujeme, nevyhnutne potrebujeme čas na fyzickú rehabilitáciu. Pravidelná a primeraná mentálna námaha spôsobuje, že mozgové bunky priam kvitnú, pretože každá aktivita podporuje tvorbu nových výbežkov a spojení medzi bunkami. Ak budeme len pasívne prežívať každodenný život a budeme sa jej vyhýbať, bunky zoslabnú a nakoniec zahynú. Dnes vieme, že tréning poznávacích funkcií je pravdepodobne jedinečným preventívnym prostriedkom proti predčasnému starnutiu mozgu. V bežnom živote môžeme využívať techniky kognitívneho tréningu. Napríklad nakupovať bez pripraveného zoznamu. Matematické príklady riešiť bez kalkulačky. Občas naučiť sa niečo spamäti, napríklad vhodnú pieseň, poéziu, zopakovať hlavných hrdinov po skončení filmu (Suchá, 2010).

Podľa závažnosti zmien poznávacích funkcií v seniorskom veku hovoríme o troch úrovniach starnutia:

- úspešné starnutie – v mozgu nedochádza k preukázateľným zmenám v pamäťových schopnostiach, ani vo vysokom veku;
- normálne starnutie – najčastejšia forma starnutia, typická pre väčšinu starších ľudí. S pribúdajúcim vekom dochádza k zníženiu pozornosti, k zhoršeniu spomínania a spomaleniu spracovania informácií. Ľudia majú ťažkosti s pamäťou, ktoré ale neobmedzujú globálne intelektové funkcie. Ide o vekom podmienený pokles kognitívnych funkcií;
- patologické starnutie – prejavuje sa ako mierna porucha a demencia. Ľudský mozog má v sebe zabudované silné regeneračné a sebaregeneračné schopnosti, ktoré mu umožňujú vyrovnať a kompenzovať úbytky spôsobené starnutím. Ak je starnúci mozog dostatočne aktívny a správne sa využíva, degeneratívne procesy sa do značnej miery spomaľujú. Úbytok nervových buniek tak môže byť kompenzovaný tvorbou nových nervových buniek.

Medzi základné faktory ovplyvňujúce kognitívne starnutie patria:

- biologické faktory – patrí sem úbytok fyzických síl, zníženie svalovej hmoty a pružnosti pokožky, zmeny v zmyslovom vnímaní, hormonálne zmeny,

- psychické faktory – zmena kvality myslenia, ťažkosti s pamäťou, citová labilita, osamelosť,
- sociálne faktory – odchod zo zamestnania, ovdovenie, problémy v rodine, nízky starobný dôchodok,
- duchovné faktory – seniori kladú väčší dôraz na to, „kto sme“, naopak, klesá záujem o to, „čo mám“, respektíve, čo sa dá kúpiť za peniaze. U seniorov sa mení rebríček hodnôt. To, čo sa kúpiť nedá, má väčšiu hodnotu.

1.1 Kognitívne funkcie v starobe

Proces starnutia vedie k rôznym štrukturálnym a funkčným zmenám jednotlivca, ktoré sa prejavujú aj v psychickej oblasti, konkrétne v kognitívnej oblasti. Starnutie je vo všeobecnosti fyziologicky spojené s poklesom výkonu kognitívnych funkcií, ktorý je individuálne variabilný a špecifický. Dochádza k nerovnomernej premene, resp. úpadku rôznych čiastkových schopností a celkovej štruktúry, k spomaleniu kognitívneho výkonu, ale nemusí dôjsť ku zhoršeniu celkovej kapacity. V oblasti pamäťových procesov je prítomný celkový útlm a spomalenie, predovšetkým v štiepivosti a výbavnosti a je sťažené zapamätanie si nových pamäťových obsahov (Vágnerová, 2000).

Kognitívne dysfunkcie sa objavujú v priebehu fyziologického aj patologického starnutia. V starnúcom mozgu dochádza k akumulácii nonesenciálnych a k úbytku esenciálnych látok, znižuje sa počet synaptických spojení a dendritického vetvenia, klesajú hladiny acetylcholínu aj ďalších neurotransmitérov. Zobrazovacími metódami možno identifikovať štrukturálne cerebrálne zmeny. V priebehu fyziologického starnutia sa objavuje vekom podmienený pokles kognitívnych funkcií a vekom podmienená dysfunkcia pamäti (Forgáčová, 2011).

So zmenami v kognitívnych funkciách úzko súvisia aj zmeny vo verbálnej komunikácii, napr. problémy vo vyjadrovaní sa, formulácii viet, pomalšom tempe, vybavovaní potrebných výrazov.

Zníženie verbálnej fluencie, slabšie pomenovanie predmetov a používanie všeobecných pomenovaní miesto konkrétnych, bývajú s postupujúcim vekom intenzívnejšie. Problémy môže robiť aj porozumenie, najmä vtedy, keď je viac diskutujúcich na tému, ktorá nie je seniorovi blízka (Heretik et al., 2007).

Zmeny v kognitívnych funkciách, či už spôsobené fyziologickým starnutím alebo miernou kognitívnou poruchou a demenciou, vedú k ďalším zmenám, napr. v oblasti adaptácie seniora, primeraného správania a emocionálnych reakcií, ktoré ovplyvňujú dynamiku, aktualizáciu hierarchie potrieb, samostatnosť v ich uspokojovaní, motiváciu, schopnosť zmysluplného správania, spôsob uspokojenia potrieb vo všetkých dimenziách života, ktoré sú predmetom záujmu v ošetrovatelstve (Gulanic-Myers et al. 2007; Kalvach et al., 2004).

Meranie je jednou z metód posudzovania kognitívnych funkcií a získavania objektívnych parametrov. Zvyšuje kvalitu diagnostického procesu, ale nenahrádza klinické vyšetrenie. Je chápané ako doplnková metóda k iným metódam zberu údajov (Bóriková, Žiaková, 2007).

Každý organizmus starne iným spôsobom. Spôsob života, životné prostredie, záujem, aktivity, zdravotný stav, životné prostredie a iné faktory vplyvajú na základné mechanizmy starnutia.

V komplexnom hodnotení stavu seniora sa používajú v ošetrovatel'skej starostlivosti štandardizované, medzinárodné validné meracie nástroje na orientačné hodnotenie kognitívnych funkcií. Nenahrádzajú klinické vyšetrenie, ale sú vhodnou doplnkovou metódou, ktorá slúži k orientačnému vyšetreniu kognitívnych funkcií (Bóriková, Žiaková, 2007).

Jedným z najznámejších a najpoužívanějších nástrojov je MMSE (Mini – Mental State Examination). Celé vyšetrenie trvá asi 10 minút, preto je veľmi vhodnou súčasťou rutinného

vyšetrenia. Využíva sa aj na zhodnotenie efektu liečby, nie je však použiteľný k včasnému podchyteniu kognitívnych porúch. Využíva sa v ošetrovateľskej klinickej praxi ako doplnková metóda k hlavným metódam zberu údajov (rozhovor, pozorovanie) pri posudzovaní kognitívnych funkcií seniora v ambulantnej, ústavnej, komunitnej a domácej starostlivosti. V geriatrickej praxi výsledné skoré MMSE prispieva aj k posudzovaniu funkčnej kapacity pri vykonávaní denných činností sebaopatery (Tomagová, 2010).

Testovanie kognitívnych funkcií je spájané s testovaním intelektu a hodnotením procesu myslenia, ktoré je v kontexte klinickej diagnostiky náročnejšie ako v kontexte výskumu. U niektorých pacientov napriek tomu, že výsledky testov poukazujú na zistenia pohybujúce sa na úrovni priemeru, je možné ich výkon považovať za znížený, deteriorovaný a to vzhľadom na ich doterajšie životné úspechy a pracovné zaradenie. Preto je dôležité porovnanie aktuálneho stavu s premorbídnou úrovňou pacienta (Chylová, Slavkovská, 2014).

Aj počas normálneho starnutia niekedy dochádza k zhoršovaniu kognitívnych funkcií, ktoré spravidla postihujú pamäť, pozornosť a psychomotorické tempo. Zhoršuje sa aj schopnosť sústrediť sa, prispôbiť sa novým nečakaným udalostiam a situáciám, predlžuje sa reakčný čas. K obmedzeniu sebestačnosti pacienta však tieto prejavy nikdy nevedú. Pacienti sa sťažujú na horšie vybavovanie mien priateľov a známych osobností, ťažko si zapamätajú tie informácie, ktoré sa im nedávno uložili v pamäti. Inak sú úplne sebestační, nemajú poruchu orientácie v priestore ani v čase. V neuropsychologických testoch dosahujú rovnaké výsledky ako zdraví jedinci (Franková a kol., 2011).

Medzi duševným zdravím a dementným syndrómom existuje plynulý prechod – kontinuum – stavov, ktoré nespĺňajú diagnostické kritéria demencie, ale neuropsychologickými testami sa pravidelne zisťuje porucha kognitívnych funkcií. V súčasnosti sa v klinickej neurológii a psychiatrii uplatňuje koncepcia tzv. ľahkej kognitívnej dysfunkcie (mild cognitive impairment), pri ktorej majú pacienti poruchu jednej zložky kognitívnych funkcií (najčastejšie je to pamäť), nemajú poruchy správania a ich denné životné aktivity nie sú výraznejšie obmedzené.

Etiologicky môže byť ľahká kognitívna dysfunkcia podmienená sociálnou izoláciou a chýbaním dostatočného množstva podnetov z vonkajšieho prostredia a/alebo inaktivitou ťažšieho stupňa.

Pacient sa sťažuje na sústredenie, poruchy pamäti, orientáciu, rozhodovanie. Testovaním zistíme, že pamäťové funkcie sú objektívne narušené, ale nejde o demenciu. Z pohľadu prognózy, niektorí pacienti prejdú do Alzheimerovej choroby, a u niektorých sa kognitívna výkonnosť nemení ani po rokoch, prípadne sa môže zlepšiť.

Prevenca je dôležitým a základným prvkom, ktorý nám znižuje riziko prechodu ľahkej mozgovej dysfunkcie do demencie.

Ľahká kognitívna dysfunkcia (najčastejšie pod obrazom poruchy pamäti, zníženej vstiepivosti a vybaviteľnosti) subjektívne udáva až 30% populácie a jej výskyt narastá so stúpajúcim vekom. Častejšie sú to osoby s vysokoškolským vzdelaním a intelektuáli, prípadne ľudia s obavami a strachom z Alzheimerovej choroby. Všeobecne platí, že čím je nižšia úroveň vzdelania, tým dlhšie zostáva porucha skrytá a nerozpoznaná. Pri ľahkej kognitívnej dysfunkcii sú kognitívne schopnosti postihnutej osoby vo všeobecnosti zachované. Zachované sú aj denné aktivity pacienta. Kognitívny deficit je nevyhnutné objektívne potvrdiť batériou vybraných neuropsychologických testov.

Problémom s pamäťou je zvlášť dôležité venovať pozornosť v ambulanciách praktického lekára. Orientačné vyšetrenie kognitívnych funkcií by sme mali robiť vtedy, ak sa pacient sťažuje na problémy s pamäťou, prípadne ak na to upozornia príbuzní. Na prvotné orientačné vyšetrenie je možné využiť niektoré z krátkych testov pamäti (Test kreslenia hodín - Clock Drawing Test - CDT). V prípade odhalenia patológií sa odporúča podrobnejšie vyšetrenie kognitívnych funkcií pomocou komplexných screeningových testov (Mini – Mental State

Examination MMSE), v prípade patológie sa ďalej odporúča komplexné vyšetrenie špecialistom (Hollá, Bartoš, 2019).

Dobré výsledky v odhalení včasných štádií demencie vykazuje, Addenbrookský kognitívny test (ACE-R) alebo Montreal Cognitive Assessment (MoCA test).

1.2 Pamäťový tréning

Pravdepodobne jediný súčasný účinný preventívny prostriedok proti predčasnému starnutiu mozgu je pamäťový tréning, ktorý patrí k novodobým efektívnym nástrojom predĺženia nezávislého života seniorov a zvýšenia ich samostatnosti. Prevencia by nemala čakať až na objavenie sa jednoznačných prejavov kognitívnej poruchy, ale mala by sa začať v skoršom veku. Pravidelné precvičovanie mentálnych funkcií, udržiavanie aktívnych sociálnych kontaktov a zapojenie sa do života komunity prostredníctvom aktivít v zamestnaní a dobrovoľníckych činnostiach pomôže udržať zdravé kognitívne funkcie a znížiť riziko vzniku demencie (Williams, Herman, Smith, 2014). Tréningy pamäti sú určené seniorom, ktorí pociťujú problémy so svojou pamäťou v bežnom živote, ale aj ako doplnok liečby pri problémoch s pamäťou a depesiách. Znížiť riziko choroby si podľa odborníkov môžeme celoživotným precvičovaním mozgu. Podľa Šutovského a Turčániho (2010) víziou budúcnosti je primárna prevencia, ktorá predpokladá vymedzenie rizikovej populácie a jej sledovanie.

Stály tréning mozgu a precvičovanie pamäti je významným preventabilným faktorom vzniku demencie. Ľahká dostupnosť informácií vďaka internetu však precvičovanie pamäti negatívne ovplyvňuje. Mnohé informácie si nemusíme pamätať, pretože v prípade potreby ich získame prostredníctvom internetu dostupnom napríklad už v mobilnom telefóne. Pri matematických operáciách (sčítaní, odčítaní, násobení a delení) bežne počas dňa používame kalkulačku dostupnú v mobilnom telefóne. Dnešní mladí ľudia využívajú sociálne kontakty prostredníctvom sociálnych sietí. Aká bude úroveň kognitívnych funkcií súčasných adolescentov o 20 rokov? Ovplyvňuje internet úroveň pamäťových funkcií? Tieto a podobné otázky budú predmetom skúmania blízkej budúcnosti.

Kognitívny tréning je cieľená stimulácia mozgových funkcií so zameraním na viaceré kognitívne schopnosti. Využíva sa najmä u pacienta v počiatočnom a v strednom štádiu Alzheimerovej choroby, ktorý chce sám trénovať svoje kognitívne schopnosti. Spomaľuje rozvoj ochorenia a zlepšuje mu kvalitu života. Niekedy slúži aj ako denná činnosť alebo zábava, podľa toho ako to pacient prijme. Štúdie preukázali, že u niektorých pacientov v miernom a v ťažšom štádiu choroby kognitívny tréning vyvoláva negatívne reakcie, ako depresie a frustrácie (Sheardová, 2010). Dôvodom môžu byť nezvládnuté úlohy, alebo neschopnosť vybaviť si požadované informácie, čo môže byť pre chorého frustrujúce. Preto terapeut musí byť v tomto prípade predvídavý a zvoliť také cvičenie, ktoré by bolo príjemným a prospešným zároveň.

Kognitívny tréning má význam predovšetkým preventívny, kedy spomaľuje proces úpadku v kognitívnej oblasti, posilňuje sebaúctu, sebavedomie, ďalej podporuje sebestačnosť v aktivitách denného života, pomáha udržať kvalitu života, podporuje sociálne kontakty a umožňuje prežívanie pohody a radosti z úspechu (Klímová, Magurová et al., 2013).

Mozog máme preto, aby sme zostali nažive. Vďaka mozgovým funkciám môžeme prežiť vo všetkých situáciách. „*Pokud mozgové bunky nepoužívame, dávame jim tím najevo, že je ke svému prežití nepotrebné*“ (Gamon, Bragdon, 2010, s. 14). V tú chvíľu sa vzdávajú. Starostlivosť o všetky zóny praktickej inteligencie uľahčujú efektívne využívanie mozgu. Zóny praktickej inteligencie sú: exekutívna a sociálna zóna, zóna pamäti, zóna emócií, jazyková a matematická zóna, priestorová zóna (Gamon, Bragdon, 2010).

Pamäťové techniky sú významnou pomôckou pre zapamätanie si rôznych informácií. Vďaka pamäťovým technikám si môžeme zapamätať veľké množstvo údajov.

Technika loci sa používa na zapamätanie informácií s dôrazom na ich presnú postupnosť.

Priklad: skúste si touto metódou zapamätať nasledujúce slová – prísady do koláča, v akom poradí majú byť pridávané: hladká múka, práškový cukor, orechy, citrón, vajce, soľ, maslo, džem, šľahačka.

Kategorizácia. Využívame ju ak si potrebujeme zapamätať väčšie množstvo informácií, pri ktorých nezáleží na poradí.

Priklad: Ku každej z uvedených kategórií rastlín vymyslíte 5 položiek. Následne si položky prečítajte ešte raz, zakryte ich a skúste si z nich vybaviť čo najviac. Kategórie: okrasné rastliny, liečivé rastliny, izbové rastliny, stromy, zelenina.

Akronym. Ide o slová, ktoré slúžia ako pomôcka a naučíme sa ich. Sú nezmyselné a skladajú sa zo začiatočných písmen slov, ktoré si máme zapamätať.

Priklad: ŠOG – šimpanz, orangutan, gorila.

Akrostické mnemonika. Zakladá sa na počítaní písmen pojmov, na ktoré si máme spomenúť. Zároveň stojí na začiatku slov, z ktorých máme zložiť zapamätateľnú vetu.

Priklad: Struny na gitare – Eva hodila granát do atómovej elektrárne. (e, h, g, d, a, e). Rozdelenie do menších celkov a vytvorenie asociácií.

Nasledujúca technika je veľmi nápomocná pri zapamätaní si nejakého dlhého čísla (napr. telefónneho).

Priklad: Skúste si zapamätať túto číselnú radu – 213936322. Číselnú radu si rozdeľte a vymyslíte legendu napríklad takýmto spôsobom. 21 – dátum narodenia, 3 – mesiac narodenia, 93 – rok narodenia, 63 – číslo domu, 22 – číslo babkinho domu.

Zapamätanie pomocou príbehu. Túto techniku používame ak je na zapamätanie slov potrebné zachovať presné poradie. Slová si pospájame do súvislostí, aby nám vznikol príbeh.

Priklad: Z týchto slov sa pokúste vytvoriť príbeh, aby ste si lepšie zapamätali slová v správnom poradí. Vybrané slová: stromček, hviezda, betlehem, sviečka, perníky, kapor, kapustnica. Na stromčeku sa nám ligotala hviezda. Pod stromček som uložil betlehem s betlehenskou sviečkou. Mamka upiekla perníky. Z kuchyne už rozvoniava kapor a chutná kapustnica.

Stratégia prvého písmena. Je to technika kategorizácie väčšieho „balíka“ slov, pri ktorých nezáleží na poradí. Slová si môžeme rozdeliť do menších skupiniek (podľa rovnakých začiatočných písmen).

Priklad: Pomocou tejto techniky si skúste zapamätať tieto krstné mena: Jana, Katarína, Oliver, Júlia, Klára, Ondrej, Juraj, Kristína, Otília, Jaroslav, Krištof, Oľga, Jakub, Klaudia (Suchá, 2010).

Pri tréningu kognitívnych funkcií sa môžeme zamerať na precvičovanie dlhodobej alebo krátkodobej pamäti.

Dlhodobú pamäť môžeme precvičovať opakovaním všeobecných vedomostí, napríklad spomínaním na autorov významných literárnych diel, maliarov, prípadne spomínaním na rôzne príslovia, známe výroky z filmov, názvy miest, riek na území, spomínanie na významných vedcov, športovcov, vymenovať synonymá, antonymá, recepty jedál, pracovné postupy a mnohé iné... Ako vhodnú pomôcku si terapeut vopred môže pripraviť jednotlivé cvičenia, kvíz.

Krátkodobú pamäť môžeme precvičovať rôznymi cvičeniami. Napríklad z prečítaného zoznamu zapamätať si v čase 4 minúty 10 slov, ktoré potom vymenujeme. Pozorovať obrázky za časový úsek a potom vymenovať rozdiely. Zapamätať si telefónne číslo, zapamätať si televízny program.

Súčasťou kognitívneho tréningu je cvičenie pozornosti, slovnej zásoby, logického myslenia a myslenia v súvislostiach (Suchá, 2010).

Kognitívny tréning má význam predovšetkým preventívny, kedy spomaľuje proces úpadku v kognitívnej oblasti, posilňuje sebaúctu, sebavedomie, ďalej podporuje sebestačnosť v aktivitách denného života, pomáha udržať kvalitu života, podporuje sociálne kontakty a

umožňuje prežívanie pohody a radosti z úspechu (Klímová, Magurová et al., 2013). Dôležitým dôvodom tréningu pamäti je ten, že udržiava mozog zdravý a aktívny. Taktiež napomáha uvoľňovať určité chemické látky, ktoré sú veľmi dôležité pri správnom fungovaní imunitného systému, tým sa chráni mozog pred ochorením a poškodením. Potrebné je precvičovať mozog v každej životnej etape. Každý deň by sme si mali nájsť čas na aktivity, ktoré udržiavajú náš mozog v pohotovosti. Mohlo by to byť čítanie, lúštenie krížoviek, vzdelávanie sa v problematike, ktorá nás zaujíma, z hier napríklad pexeso, komunikovanie – rozhovory s inými ľuďmi, sledovanie televíznych vedomostných súťaží, navštevovanie univerzity tretieho veku atď. Skupinový tréning môže byť príjemnou zábavou medzi rovesníkmi, metódou ako si zdvihnúť sebavedomie, prospešnou prevenciou proti prirodzenému zhoršovaniu pamäti, ktoré prichádza vekom a proti demencii Veľký význam má kontakt s rovesníkmi, ale aj s mladšou generáciou, a to nie iba slovné, ale i písomné (písanie listov, sms správ, e-mailov). To všetko zlepšuje nielen pamäť, ale aj náladu (Suchá, 2007). V domácom prostredí môže tréning kognitívnych funkcií vyzeráť ako príjemne strávený čas s vnúčatami bez toho, aby si chorý uvedomoval, že trénuje pamäť. Jednoduchým príkladom je hranie pexesa, alebo známej hry: meno, mesto, zviera, vec s deťmi. Okrem tréningu pamäti spoločne strávený čas je výnimočnou udalosťou, ktorú deti ocenia omnoho neskôr a pre seniora sú to radostne prežité okamihy.

Praktická ukážka:

Vzariadení pre seniorov realizovali tréning pamäťových funkcií. Ako aktivitu si zvolili prípravu jedla. Pacienti si pod vedením terapeuta na začiatku v skupine spomínali na rôzne recepty jedla, konkrétne: zemiakové placky. Vzhľadom na to, že sú v zariadení sociálnej starostlivosti, jedla si sami nepripravujú, a tak sa nad receptami museli hlbšie zamýšľať. Spoločne sa dohodli na recepte, ktorý potom pod dohľadom terapeuta pripravili.

Uvedená aktivizácia je príkladom, ako by sme mohli realizovať kognitívny tréning bez toho, aby sme si to uvedomovali a môže sa stať prirodzenou súčasťou denného programu seniorov v inštitucionalizovanej starostlivosti.

2 ZÁVER

Kognitívny deficit je prirodzenou súčasťou starnutia organizmu. Spomalenie kognitívneho starnutia predpokladá tréning pamäťových funkcií, ktorý môže byť cielený a adresný. Aktivizačnými technikami u seniorov, medzi ktoré patrí aj pamäťový tréning sa snažíme čo najdlhšie seniora aktivizovať a zachovať najvyššiu mieru sebestačnosti čo podmieňujú zachované kognitívne funkcie.

Príspevok vznikol s podporou projektu Kultúrno edukačnej a grantovej agentúry KEGA č. 012PU-4/2018 s názvom: „Podiel ošetrovateľstva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou.“

Použitá literatúra

1. BÓRIKOVÁ, I., ŽIAKOVÁ, K., 2007. Problematika posudzovacích nástrojov v ošetrovateľstve. In: BUŽGOVÁ, R., JAROŠOVÁ, D. *Ošetrovateľská diagnostika a praxe založená na dôkazoch*. Ostrava: Ostravská univerzita. ISBN 978-80-7368-230-9.
2. CHYLOVÁ, M., SLAVKOVSKÁ, M. 2014. Možnosti neuropsychologickej diagnostiky a kognitívneho tréningu psychických funkcií u psychiatrických pacientov. In: *Psychiatria pre prax*. Roč. 15, č. 2 (2014), s. 55-58. ISSN 1335-9584.
3. FORGÁČOVÁ, E. Účinok doplnkov stravy na kognitívne funkcie: poznatky z epidemiologických a klinických štúdií. *Praktické lekárnictvo*, 2011, roč. 1, č. 3, s.117-121. ISSN 1338-3132.

4. FRANKOVÁ, V., HORT, J., HOLMEROVÁ, I., JIRÁK, R., VYHNÁLEK, M. *Alzheimerova demence v praxi – konsenzus psychiatricko-neurologicko-geriatrický*. Praha: Mladá fronta a. s., 2011. 70 s. ISBN 978-80.204-2423-5.
5. GAMON, D., BRAGDON, A. *Mozek a jak ho cvičit*. Praha: Portál, 2010. 288 s. ISBN 978-80-7367-803-6.
6. HERETIK, A. et al. 2007. *Klinická psychológia*. Psychoprof. 816 s. ISBN 9788089322008.
7. HOLLÁ, M., BARTOŠ, A. Krátké testy kognitívnych funkcií do ordinace praktického lekára. *Praktický lekár*. 2019, 99(5), 191-196. ISSN 0032-6739.
8. KALVACH, Z., ZADÁK, Z., JIRÁK, R., ZAVAZALOVÁ, H., SUCHARDA, P. et al. *Geriatric a gerontologie*. 1.vyd. Praha: Grada Publishing, 2004. 864 s. ISBN 80-247-0548-6.
9. KLÍMOVÁ, E., MAGUROVÁ, D. et al. Teória a prax v starostlivosti o chorého s Alzheimerovou chorobou. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov, 2013. 235 s. ISBN: 978-80-555-0936-5.
10. SUCHÁ, J. *Trénujte si pamäť*. Praha: Portál, 2010. 216 s. ISBN 978-80-7367-791-6.
11. SUCHÁ, J. *Cvičení paměti pro každý věk*. Praha: Portál, 2007. 176 s. ISBN 978-80-7367-199-0.
12. VÁGNEROVÁ, M., 2000. *Vývojová psychologie, Dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál, s. r. o. ISBN 80-7178-308-0.
13. TOMAGOVÁ, M., 2010. Benefity meracích nástrojov v ošetrovateľskej starostlivosti o pacienta s demenciou. In: *Ošetrovateľství a porodní asistence*. Roč. 1, č. 1, s.132 – 138. ISSN 1804-2740.
14. SHEARDOVÁ, K. Alzheimerova nemoc a zapojení pečovatele do boje o kvalitu života. *Neurologie pro praxi*, 2010, roč. 11, č.3, s. 172-177. ISSN 1213-1814.
15. ŠUTOVSKÝ, S., TURČÁNI, P. Geneticko-epigenetické interakcie v patogenéze Alzheimerovej choroby. *Neurológia*, 2010, roč. 5, č. 3, s. 147-152. ISSN 1336-8621.
16. WILLIAMS, K., HERMAN, R., SMITH, E., K. Cognitive Interventions for older Adults: Does Approach Matter? *Geriatric Nursing*, 2014, vol. 35, no. 3, p. 194-198. DOI: 10.1016/j.gerinurse.2014.01.004.

Kontaktné údaje

PhDr. Terézia Fertal'ová, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: terezia.fertalova@unipo.sk

ZDRAVOTNÁ GRAMOTNOSŤ NEFORMÁLNYCH OPATROVATEĽOV SENIOROV S KOGNITÍVNYM DEFICITOM

HEALTH LITERACY OF INFORMAL CAREERS OF SENIORS WITH A COGNITIVE DEFICIT

Terézia Fertal'ová, Iveta Ondriová, Lívia Hadašová, Lucia Dimunová

Abstrakt

Seniorov s kognitívnym deficitom pribúda, čo súvisí s demografickým vývojom v populácii. Zhoršujúci sa kognitívny deficit seniora si postupne vyžaduje pomoc druhej osoby až úplnú odkázanosť. Dlhodobá starostlivosť je na začiatku poskytovaná neformálnymi opatrovateľmi zvyčajne v rodinnom prostredí. Narastajúce potreby opatrovaného si vyžadujú istú mieru zdravotnej gramotnosti opatrovateľov, aby nebola ohrozená bezpečnosť pacienta, nezvyšovala sa enormne záťaž opatrovateľa a v neposlednom rade, aby sa zachovala čo najvyššia možná miera kvality života opatrovaného a opatrovateľa. V predkladanom príspevku popisujeme zdravotnú gramotnosť ako aj starostlivosť o pacienta s kognitívnym deficitom v domácom prostredí. Prieskumom sme zisťovali zdravotnú gramotnosť opatrovateľov seniorov s kognitívnym deficitom. V závere sme navrhli vhodné odporúčania eliminujúce nedostatky neformálnej starostlivosti.

Kľúčové slová: *zdravotná gramotnosť, kognitívny deficit, senior, prieskum*

Abstract

The number of seniors with cognitive deficits is increasing, which is related to the demographic development in the population. The worsening cognitive deficit of a senior gradually requires the help of another person to complete dependence. Long-term care is initially provided by informal carers, usually in a family setting. The growing needs of the carer require a certain level of health literacy of carers in order not to jeopardize patient safety, not to increase the enormous burden on the carer and, last but not least, to maintain the highest possible quality of life for the carer and the carer. In this paper, we describe health literacy as well as care for patients with cognitive deficits in the home environment. We surveyed the health literacy of caregivers of seniors with cognitive deficits. Finally, we proposed appropriate recommendations to eliminate the shortcomings of informal care.

Key words: *health literacy, cognitive deficit, senior, research*

1 ZDRAVOTNÁ GRAMOTNOSŤ

Zdravotná gramotnosť je schopnosť získať, pochopiť a využiť zdravotné informácie tak, aby človek mohol správne rozhodovať o svojom zdraví (Akčný plán rozvoja zdravotnej gramotnosti 2014). Zdravotná gramotnosť stavia na myšlienke, že aj zdravie a gramotnosť sú rozhodujúce zdroje pre každodenný život (WHO, 2009). S pojmom zdravotná gramotnosť sa človek bežne nestretáva. Zdravotná gramotnosť je často charakterizovaná ako miera, v akej majú jednotlivci schopnosť získať, spracovať a porozumieť základným zdravotným informáciám a službám potrebným na prijímanie vhodných rozhodnutí v oblasti zdravia. Možno ju definovať ako znalosť písania a čítania, je to však primárna gramotnosť. Zároveň môžeme definovať gramotnosť sekundárnu, kam napríklad patrí gramotnosť finančná, informačná, jazyková, ale aj zdravotná. Zdravotne gramotný jedinec má vedomosti, znalosti

a sebadôveru riadiť svoje zdravie každý deň. Zdravotná gramotnosť sa týka všetkých, ktorí sa podieľajú na podpore a ochrane zdravia, prevencii chorôb a včasnom skríningu.

Zdravotná gramotnosť sa spája s gramotnosťou, ktorá zahŕňa ľudské vedomosti, kompetencie a motiváciu k prístupu, hodnoteniu, pochopeniu a aplikovaniu informácií o zdraví tak, aby rozhodnutia týkajúce sa starostlivosti o zdravie, podporu zdravia a prevenciu chorôb boli prijímané v každodennom živote. Jednou z významných rolí v rozvoji zdravotnej gramotnosti a rád povinností a kompetencií majú orgány ochrany verejného zdravia – ministerstvo zdravotníctva alebo krajské hygienické stanice. Ministerstvo zdravotníctva v rámci implantácie Zdravie 2020 pripravilo akčný plán číslo 12, ktorý je zameraný na rozvoj zdravotnej gramotnosti na obdobie rokov 2015 – 2020. Jednotlivé miestne príslušné stanice sa v rámci podpory zdravia a zdravotnej politiky, ktorú realizujú na území, ktorú majú vo svojej kompetencií, zamerajú na preventívnu aktivitu a výchovu k zdraviu. Jednou z podstatných aktivít je Deň zdravia. Jeho cieľom je zaujímavou formou zvyšovať zdravotnú gramotnosť populácie a informovať občanov o tom, ako sa správne starať o svoje zdravie, ako predchádzať zdravotným ťažkostiam, aké sú rizikové faktory životného štýlu a ktoré aktivity môžu dlhodobo prispievať k ich fyzickej a duševnej pohode.

Zdravotná gramotnosť je podľa Nutbeama chápaná ako „osobné, kognitívne a sociálne zručnosti, ktoré určujú schopnosť jednotlivcov získať prístup, rozumieť a využívať informácie pre podporu a udržanie dobrého zdravia“ (Nutbeam, 2000).

Výskum zdravotnej gramotnosti a jej monitorovania sa objavuje v USA v 90. rokoch minulého storočia. Väčšina štúdií sa realizovala v USA. Nástroje na hodnotenie zdravotnej gramotnosti sa líšia podľa zamerania na konkrétne aspekty, napr. materiálna gramotnosť, porozumenie a vysvetlenie lekárskeho pojmov (Dingová, Jakubcová, 2011).

Nízka zdravotná gramotnosť je významným problémom, ktorý zhoršuje zdravie ľudí, znižuje kvalitu života a zvyšuje využívanie zdravotných služieb. Nízka zdravotná gramotnosť je častejším prediktorom medikačných chýb, ohrozuje pacientovu bezpečnosť, pretože môže spôsobiť napríklad nesprávne užívanie liekov.

Uplatnenie ošetrovatelstva v oblasti zdravotnej gramotnosti môže byť veľmi široké jednak v oblasti podpory zdravia, prevencii a zdravotnej starostlivosti. Sestry predstavujú početnú skupinu zdravotníckych pracovníkov, a preto ich vplyv v oblasti zdravotnej gramotnosti je významný (Bartlová a kol., 2018).

1.1 Starostlivosť o pacienta s kognitívnym deficitom v domácom prostredí

Úloha rodiny v účasti na starostlivosti o chorého člena sa veľmi zmenila. V minulosti bolo zvykom postarať sa o člena rodiny, ktorý z rôznych dôvodov stratil schopnosť postarať sa o seba samého. Počas historického vývoja sa rodina ako centrum starostlivosti o chorého dostala do pozadia a zodpovednosť za starostlivosť o chorého sa v prevažnej miere preniesla do zdravotníckych zariadení. V súčasnosti sa presadzuje domáca starostlivosť, ktorá vyzdvihuje nezastupiteľný význam rodiny v starostlivosti o chorého. Ide o neformálnu dlhodobú starostlivosť poskytovanú bezplatne alebo podporovanú formou opakovaného peňažného príspevku na osobnú asistenciu alebo na opatrovanie. Počet neformálnych opatrovateľov na Slovensku nie je známy, je možné ho len odhadnúť. Formálnu zdravotnú starostlivosť zabezpečujú agentúry domácej ošetrovateľskej starostlivosti, geriatrické ambulancie, oddelenia dlhodobo chorých, geriatrické a paliatívne oddelenia v nemocniciach, v liečebniach pre dlhodobo chorých a v psychiatrických nemocniciach, domy ošetrovateľskej starostlivosti a hospice (Katreniaková, Lévyová, Nemčíková, 2019).

Starostlivosť o pacienta s kognitívnym deficitom je náročná a vyžaduje maximálny dohľad. Pri starostlivosti o takého pacienta je veľmi dôležité, aby opatrovateľ pristupoval trpezlivo, dokázal akceptovať jeho zdravotný stav, bol empatický, pozorný, komunikoval verbálne a neverbálne a rešpektoval jeho dôstojnosť.

Starostlivosť o chorého s kognitívnym deficitom je nesmierne stresujúca a často vyvoláva negatívne konotácie nielen v okolí, ale i u samotného opatrovateľa. V rámci uspokojovania základných potrieb človeka s demenciou do popredia vystupuje potreba bezpečia, istoty, lásky, uznania spolupatričnosti a sebarealizácie (Holmerová a kol., 2007).

Opatrovateľ poskytuje ošetrovateľskú starostlivosť v domácom prostredí, ktoré mu pomáha uspokojovať jeho potreby najčastejšie v príbuzenskom vzťahu k chorému. Vykonáva činnosti, ktoré by pacient vykonával sám, ak by mal dostatok síl, vôle a dostatok vedomostí. Starostlivosť o chorého člena v rodine najčastejšie zabezpečuje partner, partnerka alebo deti a ich partneri. V najväčšom počte prípadov však starostlivosť zabezpečujú ženy, teda manželky, dcéry či nevesty. Druhou najčastejšou skupinou opatrovateľov sú deti rodičov, v tom prípade potom najčastejšie dcéry alebo nevesty (Jeřábek a kol., 2013).

Bez pomoci opatrovateľov by opatrovaný v mnohých prípadoch nemohol zotrvať v domácom prostredí. Výhody domácej ošetrovateľskej starostlivosti spočívajú hlavne v trvalom kontakte jedincov s primárnou rodinou. V kontexte domácej starostlivosti predstavuje starostlivosť o takého pacienta sociálny problém. S rastúcim počtom osôb dochádza aj k zvýšeniu rodinných príslušníkov, ktorí majú týchto jedincov v celodennej starostlivosti. V mnohých prípadoch sa o chorého starajú viacerí členovia rodiny. Opatra nesebestačného pacienta vytvára veľké emočné vypätie a rodinný príslušník je vystavený mnohým zdanlivo neriešiteľným problémom. Pre zabezpečenie primeranej ošetrovateľskej starostlivosti je dôležité, aby opatrovatelia efektívne komunikovali s ľuďmi s kognitívnym deficitom, pretože vzhľadom na obmedzené komunikačné schopnosti majú títo pacienti ťažkosti s porozumením a vyjadrovaním sa. Neschopnosť vnímať realitu, ale i nepochopenie hovorovej reči, sú najčastejšie prejavy, ktoré súvisia s rozvojom ochorenia.

Jeřábek (2013) vypracoval nasledovné princípy, ktoré by mali pomôcť rodine správne fungovať v čase, keď sa stará o chorého seniora. Ide najmä o solidaritu a sociálnu súdržnosť ošetrojúcej rodiny.

Solidarita – predstavuje jeden zo základných predpokladov sociálnej súdržnosti. Súdržnosť rodiny znamená pre starajúcich sa veľkú sociálnu a psychickú podporu. Na jednej strane sa môžu v starostlivosti o chorého striedať jednotliví členovia rodiny v rámci dobre fungujúcej rodiny, na druhej strane už samotné vedomie, že sa ošetrojúci má na koho spoľahnúť v ťažkých chvíľach, môže znížiť extrémne psychické napätie. To všetko je však podmienené súdržnosťou v zmysle zdieľania spoločných hodnôt, noriem a vzorov správania. Solidarita je podmienkou starostlivosti o starého človeka v rodine, a zároveň aj jej výsledkom. V organickej rodinnej súdržnosti je obsiahnuté odrieknutie vlastných priorít jednotlivých členov rodiny na úkor spoločných potrieb fungovania rodiny ako celku, ktorý si prevzal na seba úlohu starať sa o svojho chorého nesebestačného člena.

Rozdelenie rolí – aby mohla starostlivosť v rodine efektívne fungovať, musia si členovia rozdeliť určité role. V ideálnom prípade by mal každý člen zastávať svoju funkciu, v rámci nej plniť pridelené povinnosti a vytvoriť tak fungujúcu rodinnú sieť, vďaka ktorej by celé bremeno opatrovania nespočívalo iba na jednom opatrovateľovi.

Vďačnosť, láska, zdieľanie – v rodine je starostlivosť o starých rodičov a manželov založená na princípe vďačnosti, lásky a vzájomného zdieľania. Ak je vzťah medzi dieťaťom a rodičom založený na princípoch lásky a vďačnosti, mala by potom aj starostlivosť dieťaťa o starého rodiča prebiehať na rovnakých princípoch.

Hľadisko výkonnosti – výkonnosť zahŕňa veľké množstvo faktorov, ktoré pôsobia na schopnosť rodiny poskytnúť a uniesť dlhodobú starostlivosť, čo zahŕňa počet ľudí, ktorí môžu a chcú sa starať, ekonomické zdroje, ktoré ma rodina k dispozícii a ďalšie rodinné zodpovednosti. Dôležité sú aj také atribúty, ako je rodinná dynamika a kultúrne a náboženské tradície (Jeřábek a kol., 2013).

V kontexte služieb poskytovaných štátom je pomoc opatrovateľov o seniorov pokladaná za samozrejmosť. Bez nej by starostlivosť zaisťovaná a poskytovaná štátom nemohla pokryť všetky potreby seniorov. Štát by mal preto podporovať služby, prostredníctvom ktorých sa opatrovateľom uľahčuje ich náročná práca (Tabaková, Václaviková, 2008).

Starostlivosť o starého a chorého človeka znamená pre opatrovateľov obrovskú záťaž spôsobenú častým zdvíhaním, obracianím, prenášaním, atď. Omnoho častejšie je však narušené psychické zdravie, čo súvisí s dlhodobým psychickým vypätím. Opatrovatelia sa často starajú o svojho blízkeho mesiace až roky, veľmi často bez striedania a bez chvíľky dovolenky či osobného voľna. Aj napriek tomu, že opatrovatelia poznajú priebeh choroby, vyvoláva v nich stres, ktorý nedokážu zvládať vždy s rozvahou. Za závažný stresor považujú opatrovatelia aspekt týkajúci sa možného útoku jedinca z domáceho prostredia. Z ochorení dominujú neurózy, depresie, vredová choroba dvanástnika a žalúdka a migrény.

Medzi faktory determinujúce psychický stav opatrovateľa patria:

- ekonomický faktor (zníženie finančných príjmov rodiny),
- sociálna izolácia opatrovateľa (negatívne emócie, frustrácie, deprivácie),
- osamelosť (intenzívne pocity úzkosti),
- zvýšená fyzická záťaž.

Rovnako dôležitá ako starostlivosť o chorých je edukácia, psychoterapeutická a sociálna podpora ich opatrovateľov. Rodinní príslušníci veľmi často uvažujú o tom, či majú dostatočné vedomosti na to, aby sa mohli o chorého jedinca postarať. Poradenstvo, edukačné programy a svojpomocné skupiny pre opatrovateľov preukázateľne oddľujú inštitucionalizáciu pacienta, zlepšujú spokojnosť a kvalitu života. Opatrovatelia sa môžu obrátiť na niektorú z inštitúcií poskytujúcich sociálne a zdravotnícke služby vo veci peňažných príspevkov, sociálnej a zdravotnej pomoci. Veľkou pomocou pre opatrovateľov sú svojpomocné skupiny.

V rámci svojpomocných skupín sa opatrovatelia navzájom delia so skúsenosťami, pomáhajú pri riešení problémov spojených so starostlivosťou o príbuzného, a to vo forme praktických rád a postupov, ale aj emocionálnych zážitkov. Pri hroziacom syndróme vyhorenia opatrovateľa je vhodné zníženie jeho záťaže využitím služieb domácej ošetrovateľskej starostlivosti, respitnej starostlivosti, ale aj intervencie psychológa. Medzi formu respitnej starostlivosti považujeme aj krátkodobé pobyty v sociálnych zariadeniach.

Denný stacionár má pre pacientov terapeutický a aktivačný význam a pre opatrovateľov vytvára čas pre oddych a vybavenie osobných záležitostí. Niekedy sú však tieto centrá vzdialené od bydliska viac ako dvadsať kilometrov, a opatrovatelia sa dostávajú do ešte väčšieho stresu, ktorý je spojený so samotnou prepravou klienta (Klímová, Magurová, 2013).

1.2 Prieskum

V súvislosti so zvyšujúcim sa počtom seniorov s kognitívnym deficitom, ktorí sú odkázaní na pomoc druhej osoby a opatrovanie, prieskumný problém sme definovali nasledovne: Aká je úroveň zdravotnej gramotnosti opatrovateľov seniorov s kognitívnym deficitom?

Cieľ

Cieľom predkladanej empirie bolo zistiť, analyzovať a vyhodnotiť zdravotnú gramotnosť opatrovateľov seniorov s kognitívnym deficitom.

Metodika

Metodológia prieskumu vychádza z dostupných poznatkov o zdravotnej gramotnosti a poznatkov v oblasti výskumu v ošetrovateľstve. Zber údajov potrebných na dosiahnutie zadefinovaných cieľov sme realizovali dotazníkovou metódou, ktorej výhodou je rýchly zber dostatočného množstva potrebných údajov. Na meranie zdravotnej gramotnosti sme využili dotazník vlastnej konštrukcie. Zber údajov sme realizovali v mesiaci január – február 2020.

Kritériom, potrebným pre zapojenie sa do prieskumu bolo, že ide o opatrovateľa, ktorý sa stará o seniora s kognitívnym deficitom. Výber respondentov bol na základe dostupnosti a výhodnosti. Prieskumu sa zúčastnilo 50 respondentov, ktorých sme osobne oslovili v obci Torysa a požiadali o spoluprácu.

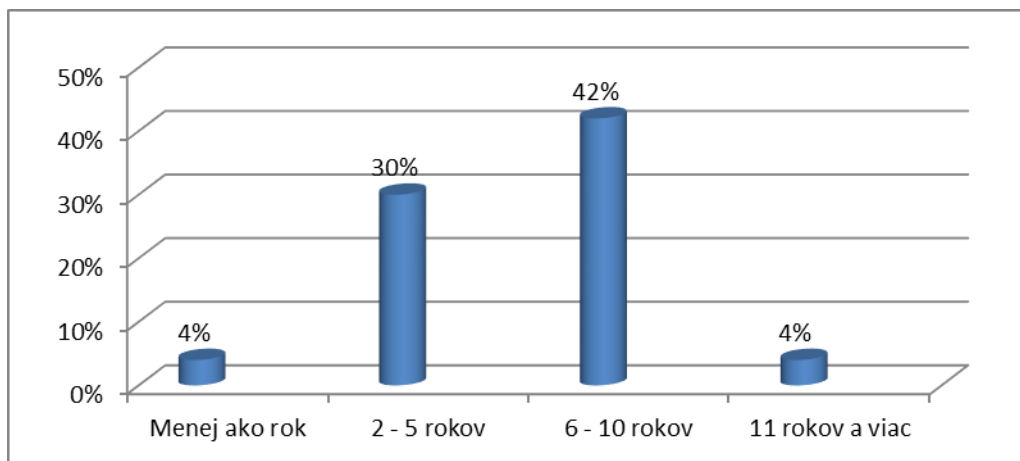
Výsledky

Veková skladba respondentov je nasledovná. 8 (16 %) respondentov má menej ako 50 rokov, vo veku 51– 60 je 13 (26 %) respondentov, 21 (42 %) respondentov je vo vekovom rozmedzí 61– 70 rokov a 8 (16 %) respondentov je vo veku nad 71 a viac rokov.

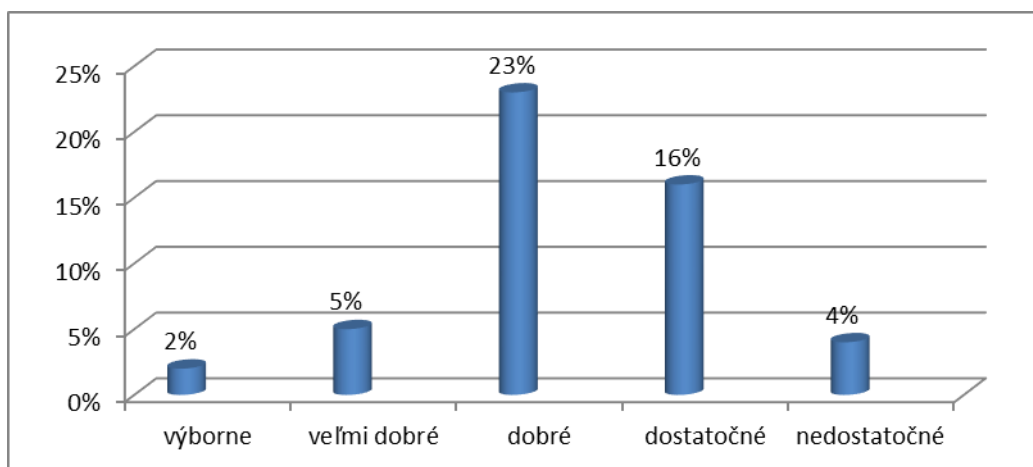
Prieskumu sa zúčastnilo 14 (28 %) respondentov mužského pohlavia a 36 (72 %) respondentov ženského pohlavia, čo potvrdzuje, že rolu opatrovateľa vykonávajú viac ženy ako muži.

Z hľadiska zdravotnej gramotnosti je dôležité vzdelanie opatrovateľov. V súbore je 24 (24 %) respondentov so stredoškolským vzdelaním, vyššie odborné vzdelanie má 16 (32 %) respondentov, 6 (12 %) respondentov má vysokoškolské vzdelanie 1. stupňa (Bc.) a v počte 4 (8 %) respondentov má vysokoškolské vzdelanie 2. stupňa (Mgr.).

Doba starostlivosti o príbuzného zobrazuje graf č. 1

Neformálni opatrovatelia hodnotia svoje vedomosti v oblasti starostlivosti o chorého s kognitívnym deficitom nasledovne (graf č.2):

Napriek pozitívnemu sebahodnoteniu vedomostí, opatrovatelia majú záujem o ďalšie informácie, čo potvrdilo 96% opýtaných. Avšak uprednostňujú informácie dostupné na

internete čo potvrdilo 68% dotazovaných. Vzhľadom na aktuálnosť problematiky, viacerí odborníci sa zaoberajú starostlivosťou o chorých s demenciou čo potvrdzujú dostupné stránky: www.alzheimer.sk, www.centrummemory.sk. Napriek týmto dostupným informáciám, osobný kontakt a výmena skúseností neformálnych opatrovateľov ma svoje opodstatnenie, preto aj na základe našich zistení tejto téme budeme venovať zvýšenú pozornosť, aby praktické poznatky boli čo najadresnejšie smerom ku konkrétnym prípadom v praxi.

2 DISKUSIA

Zdravotná gramotnosť umožňuje poznať zdravotné rizikové faktory, čo jednotlivca vedie k ochotnému prijatiu predpísaných opatrení a skôr ochotne prijme a toleruje odporúčané opatrenia. Samotná zdravotná gramotnosť a dostatočné vedomosti v oblasti zdravia a chorôb nie sú zárukou, že sa jednotlivec bude správať tak, aby sa rizikám vyhýbal.

Porovnaním jednotlivých položiek dotazníka súvisiacich s dĺžkou starostlivosti o chorého uvádzame do pozornosti fakt, že ošetrovateľskú starostlivosť poskytujú respondenti 6 – 10 rokov. Taktiež sme zistili, že väčšina respondentov odpovedala, že svoje vedomosti z oblasti ošetrovateľskej starostlivosti hodnotí ako dobré. Na základe analýzy jednotlivých položiek dotazníka, ktoré boli orientované na hodnotenie zdravotnej gramotnosti, sme z odpovedí zistili, že respondenti majú vzdelanie v oblasti ošetrovateľskej starostlivosti a potrebné informácie o poskytovaní ošetrovateľskej starostlivosti čerpajú z internetu. Na základe výsledkov prieskumu zistených odpovedí pri otázke či vedia, ako predchádzať zhoršovaniu pamäťových funkcií, uvádzame do pozornosti fakt, že väčšina respondentov vie, ako im predchádzať.

Otázku rozsahu vedomostí bude potrebné hlbšie analyzovať, pretože sú to pre nás až prekvapivé výsledky. Bude preto vhodné sa pýtať na konkrétne vedomosti o ošetrovateľských postupoch pri poskytovaní starostlivosti, pretože v našom prieskume sme sa pýtali na sebahodnotenie.

V definícii Pleasanta (2008) sa zdôrazňuje dôležitosť zručností a schopností zo všetkých zúčastnených strán v komunikácii a rozhodovaní o zdraví, vrátane pacientov a poskytovateľov zdravotnej starostlivosti (Pleasant, 2008). Európska komisia (EK) definuje zdravotnú gramotnosť ako „schopnosť čítať, prijímať a porozumieť informáciám o zdraví podľa zdravotného úsudku“ (Hernandez, 2013). Autor Liba (2016) uvádza, že ide o komplex vedomostí, zručností a spôsobilostí získať, analyzovať porozumieť a evalvovať zdravotnícke informácie a tieto využívať pre správne rozhodovanie o svojom zdraví.

Porovnaním jednotlivých položiek dotazníka súvisiacich so zisťovaním záujmu o ďalšie vedomosti konštatujeme, že z reprezentatívnej vzorky väčšina 48 (96 %) respondentov odpovedala, že by si chcela doplniť informácie o tom, ako posilňovať pamäťové funkcie u opatrovaného. Je potešujúce, že opatrovatelia majú záujem posilňovať pamäťové funkcie, napriek tomu, že svoje vedomosti v súvislosti s poskytovanou starostlivosťou hodnotili, že sú dostatočné. V súvislosti so zdravotnou gramotnosťou je to dobrým faktom, pretože nové poznatky vedy pribúdajú a vždy je vhodné a potrebné sa dozvedieť niečo nové. Starostlivosť o chorých s poruchami kognitívnych funkcií sa venuje viacerým organizáciám. Na internete je veľa informácií, ktoré môžeme opatrovateľom poskytnúť, a tak zvyšovať ich rozsah vedomostí. Tí, ktorí preferujú osobný kontakt, by mohli osloviť ošetrojúceho lekára a sestru v ambulancii, ktorí sú v línii prvého kontaktu a mohli by poskytnúť základné informácie alebo ich potom odporúčať na ďalších odborníkov. V súčasnosti sa v sociálnych zariadeniach poskytuje profesionálna starostlivosť o seniorov, ktorá je poskytovaná odborníkmi. Takéto zariadenia by sa mohli stať poradenskými centrami pre opatrovateľov v domácom prostredí a podľa potreby poskytovať informácie, o ktoré opatrovatelia prejavujú záujem, napríklad

formou supervízie. Ako rozširujúcu formu vzdelávania ošetrovatelia preferujú prostredníctvom informačných brožúr, časopisov, seminárov, diskusií a pod.

Na základe našich zistení a dostupných poznatkov navrhujeme niekoľko odporúčaní pre ošetrovateľskú prax.

Pri fyzikálnom vyšetrení a posudzovaní bio-psycho-sociálnych a spirituálnych potrieb apelovať na dôležitosť používať meracie nástroje pre posúdenie kognitívnych funkcií a včasný záchyt porúch. Osobitne pre sestry v ambulanciách praktického lekára. Pacienti vo vyššom veku nenavštevujú ambulancie praktického lekára, a tak hodnotenie môžu vyžadovať v rámci komunitnej starostlivosti od sestier v agentúrach domácej ošetrovateľskej starostlivosti, prioritne u pacientov po náhlych cievnych mozgových príhodách a u pacientov s pozitívnu rodinnou anamnézou.

Vytvoriť sieť sociálnych zariadení pre seniorov, ktoré budú slúžiť ako poradenské centrá pre neformálnych opatrovateľov v domácom prostredí tak, aby v každom regióne bolo takéto poradenské centrum dostupné pre opatrovateľov.

Apelovať u opatrovateľov na dôležitosť vzdelávať sa. Štvrťročne hodnotiť u opatrovateľov mieru záťaže. Vytvoriť možnosť osobného kontaktu s opatrovateľmi a zodpovedanie na prípadné otázky v súvislosti so starostlivosťou v domácom prostredí. Vytvoriť regionálne svojpomocné skupiny združujúce rodinných opatrovateľov, ktoré by organizačne viedla sestra v línii prvého kontaktu praktického lekára, prípadne sestra pracujúca v ADOS.

3 ZÁVER

V súčasnosti evidujeme zvýšenú potrebu dlhodobej starostlivosti o seniorov, ktorí sú odkázaní na pomoc druhej osoby a domáca starostlivosť je v dôsledku stupňa odkázanosti limitovaná. Systém starostlivosti, prepojenie zdravotnej a sociálnej služby si vyžaduje zmenu a rovnakú zmenu si vyžaduje prístup zainteresovaných odborníkov v zmysle zachovania prirodzeného rodinného prostredia u seniorov s rozvíjajúcim sa syndrómom demencie odkázaných na pomoc druhej osoby. Zvyšovanie zdravotnej gramotnosti neformálnych opatrovateľov je predpokladom udržania domácej starostlivosti, ktorá bude zároveň bezpečná pre opatrovateľa a opatrovaného. Zmena prístupu si vyžaduje proaktívny multidisciplinárny prístup a záujem všetkých, ktorí akýmkoľvek spôsobom vstupujú do starostlivosti o seniorov.

Príspevok vznikol s podporou projektu Kultúrno edukačnej a grantovej agentúry KEGA č. 012PU-4/2018 s názvom: „Podiel ošetrovateľstva pri využívaní aktivizačných techník u chorých s demenciou“

Použitá literatúra

1. BÁRTLOVÁ, S. a kol., 2018. *Zdravotní gramotnost u vybraných skupin obyvatelstva Jihočeského kraje*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-271-2201-1.
2. DINGOVÁ, M., JAKUBCOVÁ, T., 2011. Zdravotná gramotnosť – nový pojem pre ošetrovateľskú prax. In: *Ošetrovateľstvo: teória-výskum-vzdelávanie* [online]. Roč. 1, č. 1, s. 34 – 41. [cit. 2020-01-12]. ISSN 1338-6263. Dostupné z: <http://www.osetrovatelstvo.eu/archiv/2011-rocnik-1/cislo-1/zdravotna-gramotnost-novy-pojem-pre-osetrovatelsku-prax>
3. FERTAĽOVÁ, T., ONDRIOVÁ, I., HADAŠOVÁ, L., CUPEROVÁ, J., 2018. Vplyv záťaže opatrovateľa na rodinné vzťahy. In: *praktický lekár* [online]. 98(4), s. 170 – 173 [cit. 2020-01-27]. Dostupné z: <https://www.prolekare.cz/casopi/sy/prakticky-lekar/2018-4-4/vplyv-zataze-opatrovatela-na-rodinne-vztahy-105313>

4. HERNANDEZ, L. M., 2013. *Health Literacy Improving health, health systems, and health policy around the world*. Washington, DC: Institute of Medicine of The National Academies. ISBN 978-0-309-28484-4.
5. JEŘABEK, H. a kol. 2013. *Medzigenereční solidarita v péči o seniory*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2013. 316 s. ISBN 978-80-7419-117-6.
6. HOLMEROVÁ, I., JAROLÍMOVÁ, E., SUCHÁ, J. et al. *Péče o pacienty s kognitivní poruchou*. Praha: EV public relations, 2007. 149 s. ISBN 978-80-254-0177-4. [online] [cit. 2019-02-28]. Dostupné z https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKÉwjK1KzG097gAhWGh7QKHwY6DNMQFjABegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fwww.geriatric.cz%2Fdokumenty%2Fpece_o_pacienty_s_kognitivni_poruchou_1.pdf&usq=AOvVaw1Q5SVT-OcK_KLIh7xve39D
7. KATRENIÁKOVÁ, Z., LÉVYOVÁ, M., NEMČÍKOVÁ, M. 2019. Aktuálny stav a potreby zmien dlhodobej starostlivosti v podmienkach SR: neformálni opatrovatelia a terénne sociálno- zdravotné služby. [online] [cit. 2020-06-16]. Dostupné z: https://www.unipo.sk/public/media/29623/final%2010_1_journal%20klinicka.pdf#page=34
8. KLÍMOVÁ, E., MAGUROVÁ, D. a kol., 2013. *Teória a prax v starostlivosti o chorého s Alzheimerovou chorobou*. Brno: Národní centrum ošetrovatelství nelékařských zdravotnických oborů. ISBN 978-80-555-0936-5.
9. KRUG, S., 2013. *Health Literacy: A Missing Piece of the Puzzle in Cancer Care. Oncology Nurse Advisor* [online]. [cit. 2019-11-21]. Dostupné z: <https://www.oncologynurseadvisor.com/c101-empower-yourpatient/health-literacy-a-missing-piece-of-the-puzzlein-cancer-care/article/317836/>
- LIBA, J., 2016. *Zdravie, drogy, drogová prevencia*. Prešov: PF, PU. ISBN 978-80-555-1556-4.
10. NIELSEN-BOHLMAN, L., PANZER, A., KINDING, D., 2004. *Health literacy: a prescription to end confusion* [online]. Washington, DC: National Academic Press. [cit. 2019-11-21]. Dostupné z: <http://www.nationalacademies.org/hmd/~media/Files/Report%20Files/2004/HealthLiteracy-A-Prescription-to-End-Confusion/healthliteracyfinal.pdf>
11. NUTBEAM, D. 2000. Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. In *Health Promotion International*, Volume 15, Issue 3, September 2000, Pages 259–267, <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
12. PLEASANT, A., 2008. *Measuring health literacy: A challenge to curriculum design and evaluation* [online]. Canada: The Centre for Literacy of Quebec. [cit. 2020-2-4]. Dostupné z: <http://www.centreforliteracy.qc.ca/sites/default/files/measuring.pdf>
13. TABAKOVÁ, M., VÁCLAVIKOVÁ, P. 2008. Zát'az opatrovateľa v domácom prostredí. *Profese on line*, 2008, roč. 1, č. 2, s. 77 - 88. ISSN 1803-4330.
14. WHO. 2009. Background Note: Regional Preparatory Meeting on Promoting Health Literacy. ECOSOC, 2009.

Kontaktné údaje

PhDr. Terézia Fertal'ová, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov

Partizánska 1, 080 01 Prešov

Tel: 00421517562461

email: terezia.fertalova@unipo.sk

EDUCATIONAL TRAINING OF FUTURE DIPLOMATS WITH A FOCUS ON THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMPETENCES IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Martina Benčková

Abstract

Intercultural communication is considered to be a form of communication that helps members of other cultures to understand the multicultural environment. In the age of globalization, emphasizing the importance of intercultural communication is extremely important. Understanding other cultures also applies to workers in international relations and diplomacy. Diplomats often come into contact not only with other diplomats who are prepared for cultural differences, but also with ordinary people, so cultural competencies can help them communicate. Intercultural communication does not only mean cultural understanding, it includes behavior in intercultural situations and understanding the differences in opinions, behaviors, values or habits of members of other communities. Its position and importance in the process of educational training of future diplomats is therefore irreplaceable.

Key words: *communication, diplomat, culture, education, intercultural competences*

In connection with the current trend of interdisciplinarity in the current scientific environment, many aspects of research in individual fields are intertwined. It is not possible to examine an individual issue without a link to other phenomena that are closely related to it. From this point of view, one also looks at the language, which is no longer understood only as a summary of grammatical, stylistic or lexical components, but above all as a flexible tool of communication, influenced by users, environment and specific situation. These pragmatic aspects also determine the education and active use of a foreign language. Under the influence of current global phenomena - migration, removal of cultural and linguistic barriers, or geopolitical borders, the environment is also examined in the environment of international relations and diplomacy in terms of intercultural communication. Related to this is the use of language not only as a mediator of information, but mainly as a bearer of cultural, historical, social and geographical connotations. The environment of international relations and diplomacy reflects the changing conditions of operation, related in particular to advancing globalization, technological progress, but also to negative phenomena in the international environment, such as fears of terrorism. As J. Stier puts it, it seems essential that future generations, if they want to function in a global world, understand the value of intercultural competences and seek to seek knowledge and experience outside their homeland. (Stier, 2003) Many experts agree that traditional diplomacy is gradually being replaced by "reciprocity" diplomacy. Mr Nye emphasizes that diplomacy was substantially changed by the end of the Cold War, economic globalization and the technological revolution, and that the "hard power" of military force should therefore be replaced by "soft power", represented by the ability to communicate effectively and use multilateral institutions. (Nye, 1990) Helena K. Finn argues that instead of military force, "dialogue is necessary to win the hearts and minds of moderate elements in societies vulnerable to radicalism." (Finn, 2003, p. 20) The prerequisite for successful operation in diplomatic practice in such changed conditions requires not only professional preparation, but also excellent knowledge of a foreign language, together with knowledge of the culture, history, traditions or specifics of its users.

This results in the irreplaceable position of intercultural communication in the process of education (not only) of future diplomats.

1. INTERCULTURAL COMMUNICATION IN DIPLOMATIC PRACTICE - DEFINITION OF BASIC TERMS

1.1 Communication

From the point of view of examining language as a mediator of communication¹, the pragmatic aspect is very important - that is, the analysis of the situation in which the process of communication takes place. In the field of diplomacy, communication plays a key role, as it conveys information through a communication channel in a certain communication situation. The current environment of international relations is changing, also in connection with the opening of borders or increasing migration. Despite advancing globalization, in today's world of diplomacy, any communication requires a broad knowledge of other cultures and their traditions, customs, so we can characterize it as intercultural communication. The phenomenon of intercultural communication is increasingly becoming part of scientific fields such as international relations, linguistics, sociology and psychology. In line with the current trend of interdisciplinarity, there is therefore an overlap of individual disciplines, which examine this issue from several perspectives. In the current European scientific environment, also based on the recommendations of the European Parliament and the Council of Europe², the term intercultural communication is preferred to multicultural communication³, which is more typical of the American cultural community and relates to the needs and specifics of a multicultural society. The meaningful content of the term intercultural communication reflects the current political, economic and social situation in Europe, especially in connection with the ongoing migration crisis and the reactions of some leading European politicians to the situation. The reluctance of some groups of migrants to adapt to cultural, political and economic conditions in the new country (the so-called intercultural barrier), together with minimum language skills, results in the need to further explore various aspects of intercultural communication in order to stabilize the situation. For the purposes of our paper, we will be based on the definition of intercultural communication by the Czech author J. Průcha, who characterizes it as "denoting processes of interaction and transmission, taking place in different types of situations in which communicating partners are members of linguistically and / or culturally different ethnicities, nations, racial or social communities. This communication is determined by the specifics of the languages, cultures, mentalities and value systems of the communicating partners." (Průcha, 2010, p.16) In the academic literature, the term intercultural communication first appears in the work of the American anthropologist E. T. Hall "The Silent Language" from 1959. In the conditions of Slovak and Czech scientific approaches, the term intercultural communication is sometimes used, which, for example, Lehmanová defines as "a reflection of the communication process between individual and supra-individual subjects belonging to different cultural systems." (Lehmanová, 1999, p. 21)

1.2 Culture

The term culture has a wide application in the social sciences. The Merriam-Webster dictionary defines culture as the usual beliefs, social forms and material characteristics of a

¹ Communication as a transfer of information between at least two participants

² Opinions are included in the 2006 Recommendation of the European Parliament and of the Council on key competences for lifelong learning, available online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SK/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>

³ Multicultural communication represents the specifics and forms of communication in a multicultural society in which members of different cultures occur, with a certain degree of assimilation

racial, religious or social group; also: characteristics of everyday existence (such as diversity or way of life) shared by people on the spot or in time; or a set of values, conventions, or social practices associated with a particular area, activity, or social characteristic; or an integrated pattern of human knowledge, belief and behavior that depends on the ability to learn and pass on knowledge to future generations⁴. It follows from the above definitions that culture is a complex structure that manifests itself at all levels of society. In general, we can consider culture as the social heritage of a community (organized group or society). It is a pattern of reactions developed or created during the development of such a community in solving problems that have arisen in the interaction between its members and between them and their environment. These reactions are considered in the community to be the right way of perceiving, feeling, thinking and acting and are passed on to new members through observation and learning. Culture determines what is acceptable or unacceptable to the community, important or insignificant, right or wrong, feasible or unrealizable. It includes all learned and shared information, beliefs, norms and values, as well as attitudes, behaviour, clothing and language.

1.3 Cultural stereotypes

The term stereotype⁵ is now used to refer to an easily accessible image of a social group, which is usually based on rough generalizations. Although stereotypes can be both positive and negative, in everyday use they are most often understood as irrational negative attitudes towards certain social groups and their members. Stereotypes are called idiosyncratic if they are used only by the individual, or they are social or collective if they are widely shared by a group of people. The less a person knows about an object or group, the more they use stereotypical generalizations to reduce their uncertainty in a new situation. In an intercultural environment, one of the goals of the communication participant is to know the attitudes and personality of the communication partner, while applying his previous beliefs about the members of this cultural group, the so-called cultural stereotypes. Interestingly, most people have positive ideas about their nation, while others are critical. For example, most Slovaks believe that we are a hard-working and hospitable nation, but Hungarians usually consider themselves noisy, Scots as greedy, Italians as noisy. Stereotypes are considered detrimental to intercultural communication and their elimination is considered a prerequisite for any successful intercultural exchange. The communicator tends to prefer information that is in line with existing expectations and tends to ignore or reject information that is not in line with stereotypes. Stereotypical notions of the other party's communicants determine a person's emotional reactions. Dealing with stereotypes in intercultural education is problematic, but it is necessary to point them out in the educational process. Educators need to respect a large number of variables that allow different cultures to be compared (see section 2).

1.4 Intercultural communication in diplomatic practice and its relevance in relation to international diplomacy

As mentioned in previous sections, communication plays a key role in diplomacy. The most important means of communication in the process of communication (although not the only one) is language. Prerequisite for successful communication is knowledge of language means (their meaning) and grammatical rules, which we refer to as language competence. The production and interpretation of language units in a particular situation is called performance. For example, M. Hirschová describes pragmatic competence as a competent way of using competently formed sentences depending on the communication situation. (Hirschová, 2006) However, the author herself adds that any rule of language use will sooner or later be reflected

⁴ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture>

⁵ The term stereotype was first used by Walter Lippmann in 1922

in its structure and therefore the exact boundary between language and communication competence cannot be defined. We can basically characterize communication as a certain way of solving a problem (correct decoding of the meaning of words), in which various factors, conditions and strategies are applied. The condition for the active use of language (mother tongue and foreign) are productive communication skills, which are used not only for communication, but also for obtaining information and knowledge. In the field of diplomacy, we can define several factors that belong to the professional equipment of a person active in the diplomacy environment. The diplomat should be able to adequately express and argue, he should master politeness and social phrases and also actively master the idiomatic side of the language, which reflects the cultural and historical background of its development (see section 3). The basis for these skills will be acquired by the graduate of diplomacy in the process of their educational training, but their development depends primarily on its further practical use. The main role of a diplomat is to represent his nation through communication with representatives of other cultures. To make full use of his knowledge, skills and argumentation skills, he primarily uses language as a mediator of communication. Each language is influenced by historical development and culture, so the current approach to communication (not only) in diplomacy is currently preferred from an intercultural point of view. These cultural differences are referred to in diplomacy as „the "raison d'être" and are among the primary skills of every communicant." (Adamcová, 2018, p. 372)

2. INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE PROCESS OF EDUCATION OF FUTURE DIPLOMATS

The educational process of future diplomats is a complex and multidimensional process of preparing students for demanding internships in the environment of international relations. In addition to vocational education, which provides theoretical knowledge, the acquisition of intercultural competences through foreign language teaching is an essential part. The curriculum of individual language groups is extensive in terms of thematic focus and does not focus on passive reception of information, but mainly on the analysis of key elements of the field and critical thinking. The result of such a comprehensive training is a graduate who understands and respects the differences and specifics of other cultures, is able to perform adequately and communicate effectively in a multilingual and culturally different environment. The main goal of the educational training of students of international relations and diplomacy is to provide quality knowledge of international relations, geopolitics, political science, sociology, history, which will provide them with the expertise necessary for their further work. Equally important, however, is the comprehensive information base on other cultures with which they will be confronted in their practice. As Lehmanová argues, "subjects of intercultural communication enter the communication process with different, culture-determined cognitive and emotional structures, with different ways of perceiving and evaluating reality." (Lehmanová, 1999, p. 21) Many studies have confirmed that misinterpreted elements of such communication can lead not only to mutual misunderstanding of communicants, but also to serious international conflicts in the conditions of international diplomacy. Most people, despite their education and the strict rules of the protocol, tend to consider their cultural norms to be correct, and these preconditions create the conditions for racism, xenophobia, or ethnocentrism. To sum it up, the condition for successful intercultural communication in the field of international relations is the acquisition of quality intercultural competencies in the process of educational training of future diplomats.

2.1 Intercultural competences

Within the research of intercultural communication, a category of intercultural competence (intercultural competences) appears, which Průcha defines as "the ability of an individual to

implement appropriate skills of effective communication using acquired knowledge of the specifics of national cultures and cooperation with members of other cultures". (Průcha, 2010, s. 46) It is a complex summary of an individual's abilities and skills, which can be divided into three basic groups:

- cognitive competence (CC) - the way of thinking in a given situation, awareness of prejudices, stereotypes and gaining new knowledge about another culture;
- affective competence (AC) - a way of experiencing a given situation, using empathy and assertiveness to adapt to new cultural conditions;
- behavioural competence (BC) - a way of behaving in a given situation, which represents manifestations of verbal and nonverbal communication, the ability to resolve conflicts and problems in a new cultural situation.

(compiled according to Morgensternová, Šulová et al., 2007, pp. 10-14)

The most important aspects of intercultural competences that are developed in the educational training of future diplomats include:

- emphasis on self-reflection (CC)
- defining one's own cultural values, norms, traditions and connotations and their significance for the individual (CC)
- empathy (AC)
- intercultural adaptability (AC)
- ability of adequate intercultural communication (BC)
- adequate resolution of conflicts and problems arising from the differences of other cultures (BC)
- ability to cooperate in intercultural working groups (BC)

By acquiring new language competencies, but above all new knowledge about other cultures, we try to develop in students:

- identification of similarities and differences between one's own and other cultures (CC)
- getting closer to thinking and behaviour of members of other cultures (CC)
- tolerance and openness to other cultures without barriers and negative attitudes, based on common prejudices and stereotypes (CC)
- ability to adapt based on sensitivity to another mentality (AC)
- ability to identify, evaluate and correctly interpret patterns of emotional behaviour of members of those cultures (AC)
- conflict resolution strategies (BC)
- teamwork (BC)
- skills of verbal and non-verbal communication - acquire language skills at a high level, including the most specific parts of the language - phraseological units (for more details see section 3), eliminate communication noise, respect the formal rules of conduct in other cultures (BC).

The above criteria provide a basis for developing students' skills in intercultural communication. It is necessary to train all categories of intercultural competencies (cognitive, affective and behavioural), because only in mutual interaction do they create a full and complex structure, suitable for use in different situations. Based on the training, future diplomats develop new attitudes towards other cultures, they are led to develop the ability to

communicate with respect to cultural specifics, without prejudice and uncertainty arising from possible communication barriers. Therefore, teachers with a high level of knowledge, as well as social and cultural maturity, should be involved in higher education in international relations and diplomacy, ready to provide their students with inspiring conditions that encourage interest in cultural differences, social interaction and training of theoretical abilities and skills, such as in the form of active participation in Erasmus stays abroad. It follows from the above categories that the basic condition for acquiring adequate intercultural competences and respecting the specifics of other cultures is the language skills of the individual. The aim of language teaching is to provide knowledge, skills and abilities that will provide graduates with an adequate basis for further development in practice, with regard to their future work in a multicultural environment. A successful graduate should have in-depth language skills, a broad overview of individual cultures and sufficient respect for diversity to be able to respond naturally to the various communication situations to which he or she will be exposed.

2.2 Educational process

With regard to the goals defined in the previous section, foreign language teaching at the Faculty of Political Science and International Relations of Matej Bel University in Banská Bystrica is oriented not only to acquire adequate language skills and abilities, but especially to get acquainted with and subsequent training of advanced, intercultural competencies, which graduates later transform into successful intercultural communication in practice. The curriculum in individual language groups is set uniformly, but due to the current work we will focus on the penetration of intercultural communication in the teaching of English (1st foreign language). The situation in this case is specific, as we assume that most students come to study already proficient enough (due to previous studies in secondary schools), that means the level of general language B2 - C1⁶. Based on such assumptions, English language teaching emphasizes not only the knowledge of professional terminology that prepares them for professional discussions and argumentation, but above all the acquisition of knowledge of Anglo-Saxon culture and thus the development of their intercultural competencies (see section 2.1). The individual subjects follow each other, complement each other and build a gradual superstructure, necessary for further work in practical diplomacy. Each of the subjects in terms of intercultural communication provides three basic components:

- theoretical basis - the essence of cultural differences (historical development, cultural, political, social and economic specifics)
- practical application - analysis of similarities and differences of other cultures with the student's own culture
- personality component - analysis of the student's own culture, background of the individual view of other cultures.

At the beginning of the study, the student is also mediated by the theoretical characteristics of individual components of intercultural communication. Basic definitions of culture, communication and intercultural competencies will create a precondition for fulfilling the goals of individual subjects. For concretization, we analyze in detail the content of subjects focused on the history and realities of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. The main objectives of the mentioned subjects are to provide:

- the terminological basis needed for the competent use of knowledge and skills

⁶ Evaluation of the level of foreign language proficiency according to the Common European Framework of Reference for Languages, see more on <http://www2.statpedu.sk/buxus/docs/predmety/serrprejaz.pdf>

- general information on culture as well as specific aspects characterizing each cultural specificity
- the basis for creating adequate intercultural communication
- training in the ability to adapt to a culturally specific situation based on a comparative analysis of the typology, values and traditions of one's own and other cultures.

The content of the subjects includes the following aspects (of course with the possibility of change, extension or reduction, or adaptation to the language level of a particular group of students):

- the historical development of the country (in our case, with regard to the teaching of the English language, it is the development of the United Kingdom and the United States of America), focusing on political, economic and military aspects
- the political system of the country, with a focus on legislation, the executive, case law
- political specifics of the country
- foreign policy and membership in international organizations
- sociological structure of the country, composition of the population, immigration, education system, religious structure
- cultural situation, traditions, standards, rules, protocol.

In terms of intercultural competences, it is necessary to focus on:

- basic terms, which include the terms culture, communication, intercultural communication, intercultural competences
- universal and specific features of cultures
- factors influencing culture (historical development, political, economic and social situation)
- verbal and non-verbal parts of communication, focusing on the most specific components of the language
- the position of intercultural communication in the media
- analysis of possible causes of problems in the process of intercultural communication, the concept of culture shock.

The practical application of theoretical knowledge consists of a complex of activities that will enable students to use the acquired knowledge. Individual aspects of intercultural communication will be used, for example, in the analysis of case studies of diverse situations in diplomatic practice with regard to cultural specifics, differences or, conversely, similarities. For the development of the necessary language competencies, it is also important to work with a professional text using critical thinking, analysis of professional materials and subsequent discussion on the analysed topics.

It is extremely important to provide future diplomats with comprehensive training from a professional, linguistic and cultural point of view. In this way, a prerequisite will be created for the successful operation of graduates in the field of international relations and diplomacy. The main goal of teaching from the position of intercultural communication is to direct students to tolerance and acceptance of other cultures based on knowledge of their values, norms and specifics.

3. CONCLUSION

We consider intercultural communication to be a form of communication that helps members of other cultures to understand the multicultural environment. The term intercultural communication includes information about the relevant culture, language, history, political and cultural connotations, but communication itself is not just about the knowledge component. Psychological and social factors also play an important role. In the current multicultural age of globalization, emphasizing the importance of intercultural communication is extremely important. Understanding other cultures also applies to employees of international relations and diplomacy, who are also being prepared for their future practice at the Faculty of Political Science and International Relations of Matej Bel University in Banská Bystrica. Diplomats often come into contact with members of other cultures, so it is essential that cultural competencies can help them communicate. Intercultural communication does not only mean cultural understanding, it includes behavior in intercultural situations and an understanding of differences in opinions, behaviors, values or customs of members of other communities. It concerns not only individual cultures, but also the interaction between individual actors of communication. Its position and importance in the process of educational training of future diplomats is therefore irreplaceable.

The paper is published with the financial support of the Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Youth and Sports of the Slovak Republic and the VEGA project no. 1/0437/19 "The importance of the internationalization of higher education for the construction of the identity of the European Union and increasing competitiveness in the European area"

Sources

1. ADAMCOVÁ, S. 2018. Komunikácia v diplomatickej praxi. In: Jazyk a politika. Na pomedzí lingvistiky a politológie III. Bratislava: vydavateľstvo Ekonóm, 2018, s. 370 – 377
2. FINN, H. K. 2003. *The Case for Cultural Diplomacy: Engaging Foreign Audiences*. In: Foreign Affairs, Vol. 82, No. 6 (Nov. - Dec., 2003), 2013, s. 15-20
3. HALL, E. T. *The Silent Language*. New York: Doubleday and Company, Inc., Garden City, 1959. Library of Congress Catalog Card Number 59-6359
4. HIRSCHOVÁ, Milada. 2006. Pragmatika v češtině. Olomouc: UP, 2006. s. 244. ISBN 80-244-1283-7.
5. LEHMANOVÁ, Z. 1999. *Mezikulturní komunikace a evropský proces*. In: Interkulturní vzdělávání v sjednocující se Evropě. Liberec: Fakulta pedagogická, Technická univerzita v Liberci, 1999, s. 20 – 28
6. LIPPMANN, W. 1922. *Public Opinion*, New York: MacMillan Co., 1922
7. MORGENSTERNOVÁ, M. – ŠULOVÁ, L. a kol. 2007. *Interkulturní psychologie – rozvoj interkulturní senzitivity*. Univerzita Karlova v Praze. Praha: vydavatelství Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1361-1.
8. NYE. J. 1990. *Soft Power*. In: Foreign Policy, No. 80, Fall 1990, s. 153-171
9. NYE. J. 2004. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2004. ISBN 13978-I-58648-306-7.
10. PAJTINKA, E. 2013. *Slovník diplomacie*. Bratislava: PAMIKO spol. s.r.o., , 2013. ISBN 978-80-85660-081.
11. PRŮCHA, J. 2004. *Interkulturní psychologie*. Praha: Portál, 2004. ISBN 978-80-7178-885-6.
12. PRŮCHA, J. 2010. *Interkulturní komunikace*. Praha: Grada Publishing, s.s., 2010. ISBN 978-80-247-3069-8.

13. STIER, J. 2003. *Internationalisation, Ethnic Diversity, and the Acquisition of Intercultural Competencies*. In: *Intercultural Education* 14.1, 2003, s. 77-91
14. <http://www2.statpedu.sk/buxus/docs/predmety/serrprejaz.pdf>
15. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SK/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>
16. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture>

Contact

PhDr. Martina Benčeková, PhD.

Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov

Univerzita Mateja Bela

Tel: +421 48 446 1918

email: martina.bencekova@umb.sk

EDUKÁCIA PACIENTA SO SCLEROSIS MULTIPLEX

EDUCATION OF A PATIENT WITH MULTIPLE SCLEROSIS

*Eudmila Majerníková, Andrea Obročníková, Anna Hudáková,
Mária Kaščáková*

Abstrakt

Skleróza multiplex je ochorenie postihujúce najmä mladších ľudí vo veku 20- 40 rokov. Ide o autoimunitné ochorenie centrálného nervového systému. Skleróza multiplex je nepredvídateľné ochorenie a má rôzne podoby prejavu, ktoré sa líšia od pacienta k pacientovi. Pri starostlivosti o pacientov je potrebná spolupráca multidisciplinárneho tímu. Jeho úlohou je zachovanie funkčnej nezávislosti a udržanie kvality života pacienta. Edukácia pacienta so sklerózou multiplex je dôležitou súčasťou liečebného procesu, preto jej venujeme pozornosť v tomto príspevku.

Kľúčové slová: *sclerosismultiplex, edukácia, ošetrovatel'stvo.*

Abstract

Multiple sclerosis is a disease that mainly affects younger people aged 20-40 years. It is an autoimmune disease of the central nervous system. Multiple sclerosis is an unpredictable disease and has various forms of manifestation that vary from patient to patient. Patient care requires the cooperation of a multidisciplinary team. Its role is to maintain functional independence and maintain the patient's quality of life. Education of a patient with multiple sclerosis is an important part of the treatment process, so we pay attention to it in this paper.

Keywords: *multiple sclerosis, education, nursing.*

1 EDUKÁCIA – ZÁKLADNÉ POJMY

Pojem edukácia je odvodený z latinského slova educo, educare, čo znamená viesť dopredu, vychovávať. Pojem edukácia sa dá definovať ako proces sústavného ovplyvňovania správania a konania pacienta s cieľom navodiť pozitívne zmeny v jeho vedomostiach, postojoch, návykoch a zručnostiach (Juřeníková 2010). „Vzdelávanie pacientov je uznávanou nezávislou funkciou ošetrovatel'stva aj v podmienkach zdravotníctva. Registrované sestry sú zodpovedné a majú vzdelávanie pacientov vymedzené zákonom. Pojem edukácie v ošetrovatel'stve je tu vymedzený ako poskytovanie potrebných vedomostí a nácvik zručností súvisiacich s poskytovaním ošetrovatel'skej starostlivosti-konkrétne sestra edukuje osobu, rodinu alebo komunitu o ošetrovatel'skej starostlivosti s dôrazom na sebestačnosť, poskytuje informácie súvisiace s poskytovaním ošetrovatel'skej starostlivosti v potrebnom rozsahu osobe, rodine alebo komunite“ (Nemcová et al. 2010 s.17-18).

1.1 Špecifická edukácie pacienta so sclerosismultiplex

Edukácia pacienta so SM je dôležitou súčasťou práce sestry. Sestra musí pri edukácii voliť individuálny prístup k pacientovi s ohľadom na jeho aktuálny stav, zistiť aké má očakávania, podávať informácie zrozumiteľne a realisticky, overovať či pacient informáciám porozumel, odporučiť mu ďalšie vhodné informačné zdroje, predať mu písomné materiály, zdôrazniť, že sa nemusí obávať požiadať o pomoc či ďalšie informácie a so súhlasom pacienta zapojiť do edukácie aj jeho rodinu či opatrovatel'ov (Havrdová et al. 2015). Pacient by sa mal

prostredníctvom edukácie naučiť a dodržiavať zásady liečebného režimu, sledovať a zaznamenávať stav fyzickej kondície a taktiež by sa mal naučiť poznať a dodržiavať zásady životosprávy i niektorých preventívnych opatrení (Šanta, Klímová et al. 2007).

Pri edukácii pacienta preberá sestra s pacientom témy ako sú, prínosy liečby a reálne očakávania, dôsledky nedodržania liečebného režimu, nutnosť spolupráce, výživa, užívanie doplnkov stravy, alkohol a fajčenie. Sestra má za úlohu informovať pacienta o nežiadúcich účinkoch terapie ako sú lokálne kožné reakcie, flu-like syndróm (u interferónov), celkové bezprostredné reakcie, zvýšenie črevných enzýmov, poruchy štítnej žľazy a podobne. Pri aplikácií subkutánných (s.c.) alebo intramuskulárnych (i.m.) injekcií pacientom v domácom prostredí, musí sestra poučiť pacienta o:

- nežiadúcich účinkoch terapie (lokálna kožná reakcia, flu-like syndróm (pri liečbe interferónmi) atď.),
- správnom skladovaní lieku (liek by sa mal skladovať v pôvodnom balení, predplnené striekačky by sa mali skladovať v chladničke pri teplote +2 až +8°C, nikdy by sa nemali zmrazovať),
- prevoze lieku pri cestovaní,
- dávkovaní lieku a dobe jeho aplikácie,
- správnom výbere miesta vpichu nutnosti striedania miest vpichov,
- dodržiavaní hygienických zásad (umývanie si rúk pred aplikáciou lieku, umytie miesta vpichu mydlom a vodou)
- používaní správnej aplikačnej techniky.

Pri aplikácií subkutánnej injekcie

- neaplikovať studený liek, liek je nutné vybrať z chladničky minimálne 2 hodiny pred aplikáciou,
- neaplikovať liek do miest s kožnými zmenami ako sú pigmentové zmeny, jazvy, začervenanie, zatvrdliny, atrofické zmeny,
- zachovávať sterilitu, po dezinfekcii miesta vpichu nechať dezinfekciu zaschnúť,
- dodržovať správnu hĺbku vpichu (individuálne prispôbiť BMI pacienta),
- ihlu viesť kolmo k povrchu tela,
- aplikovať liek pomaly,
- nevyťahovať ihlu ihneď po aplikácií,
- po aplikácií pridržať len ľahkým tlakom, netrieť a nemasírovať.

Pri aplikácií intramuskulárnej injekcie

- neaplikovať studený liek,
- hĺbku a uhol vpichu individuálne prispôbiť BMI pacienta,
- aplikáciu injekcie do zadnej strany tela si nesmie pacient vykonávať sám, je potrebná druhá osoba,
- pokiaľ miesto vpichu krváca, je možné priložiť chladiaci gélový vankúšik

Ďalej je nutné poučiť pacienta o

- používaní autoinjektorou u s.c. injekcií,
- používaní aplikačného pera u i.m. injekcií (je nutné dodržiavať postup stanovený výrobcem)
- likvidácii odpadu,
- zaznamenávaní miest vpichov (aplikačný denník),
- starostlivosti o kožu a riešení komplikácií injekčnej terapie (Havrdová et al. 2015).

Používanie autoinjektorou je jednoduché a bezpečné. Autoinjektory potláčajú strach z injekcie a pri ich používaní sa podstatne znižuje výskyt nežiadúcich reakcií v mieste vpichu ako sú napríklad: bolesť, opuch, začervenanie kože či prípadné nekrózy (Šanta, Klímová et al. 2007).

1.2 Riešenie komplikácií injekčnej terapie u pacienta so sklerózou multiplex

Havrdová (2015) uvádza jednotlivé prejavy a riešenia problémov pri aplikácii injekčnej terapie uvedené v tabuľke 1.

Tabuľka 1 Riešenie komplikácií injekčnej terapie

Prejavy	Možné príčiny	Riešenie
Začervenanie, opuch, svrbenie, pálenie	<ul style="list-style-type: none"> - Nesprávna dezinfekcia - Napichnutie žily 	<ul style="list-style-type: none"> - Nepoužívať dezinfekciu poprípade ju nechať riadne zaschnúť - Chladiť miesto vpichu (po i.m injekcii) - Aplikovať na miesto gél s aloe vera alebo antihistaminiká
Bolesť	<ul style="list-style-type: none"> - Zlá technika vpichu - Nesprávna hĺbka vpichu - Aplikácia studeného lieku - Napichnutie žily 	<ul style="list-style-type: none"> - Skontrolovať techniku vpichu - Skontrolovať a poprípade upraviť hĺbku vpichu a uhol vpichu - Vybrať liek z chladničky minimálne 2hod. pred podaním
Modriny	<ul style="list-style-type: none"> - Zlá aplikačná technika - Nesprávna hĺbka vpichu - Nadmerný tlak na ihlu alebo autoinjektor - Napichnutie žily 	<ul style="list-style-type: none"> - Skontrolovať techniku aplikácie - Skontrolovať a poprípade upraviť hĺbku vpichu - Vyhnúť sa viditeľným povrchovým žilám - Aplikovať masť s obsahom heparínu (pri s.c. injekcii)
Zatvrdliny	<ul style="list-style-type: none"> - Nedostatočné striedanie miest vpichov - Aplikácia studeného lieku - Rýchla aplikácia lieku - Zle vybrané miesto vpichu pri i.m injekcii 	<ul style="list-style-type: none"> - Pravidelné striedanie miest vpichov - Vybrať liek z chladničky minimálne 2hod. pred podaním - Po aplikácii miesto vpichu nechladiť - Jemne masírovať (rukou alebo sprchou) - Používať krémy s vitamínom E
Lipotrofie	<ul style="list-style-type: none"> - Nedostatočné striedanie miest vpichov - Aplikácia studeného lieku - Aplikácia do miest s kožnými zmenami 	<ul style="list-style-type: none"> - Pravidelné striedanie miest vpichov - Vybrať liek z chladničky minimálne 2hod. pred podaním - Skontrolovať a poprípade upraviť hĺbku vpichu - Skontrolovať techniku vpichu - Liek neaplikovať do miest s kožnými zmenami typu začervenanie, zatvrdnutie - Miesta vpichu pravidelne kontrolovať
Nekróza	<ul style="list-style-type: none"> - Patologická reakcia na aplikovaný liek v mieste vpichu - Zlá hĺbka vpichu 	<ul style="list-style-type: none"> - Skontrolovať a poprípade upraviť hĺbku vpichu - Riešiť v spolupráci s chirurgom či odborníkom <ul style="list-style-type: none"> - odstrániť nekrotické tkanivo, - predchádzať infekcii
Absces	<ul style="list-style-type: none"> - Infekcia miesta vpichu - Nedodržanie zásad sterility 	<ul style="list-style-type: none"> - Riešiť v spolupráci a chirurgom a odborníkom na hojenie rán <ul style="list-style-type: none"> - liečiť infekciu

(Zdroj: Havrdová et al. 2015)

1.3 Režimové opatrenia u pacienta so sclerosismultiplex

Základným režimovým opatrením pre pacienta so SM je starostlivosť o fyzickú a psychickú kondíciu. Je veľmi dôležité k tomuto aktívnemu prístupu k ochoreniu viesť pacienta hneď po stanovení diagnózy. Je v záujme pacienta, aby boli jeho pracovné schopnosti čo najdlhšie udržiavané. Zachovanie práceschopnosti je dôležité najmä pre zachovanie kognitívnych schopností pacienta. Pravidelný režim a nutnosť prispôsobovať sa, učiť sa v práci vedie k udržiavaniu funkčných synapsíneuronálnych sietí. Pokiaľ pacient z tohto režimu vypadne a kognitívne aktivity nie sú priemerne nahradené, dochádza k rýchlejšiemu úbytku kognitívnych funkcií. Práca by však nemala byť fyzicky náročná a stresujúca. Vhodný je režim, kde je práca vyvážená voľnočasovými aktivitami a pacientovi zostane dostatok priestoru na starostlivosť o jeho duševnú a fyzickú pohodu (Havrdová et al. 2015). Pacienti by mali každý deň venovať čas cvičeniu. Pri cvičení by mal precvičovať obe strany tela. Odporúčajú sa jednoduché dychové, napínacie cviky, cviky na gymnastickej lopte a pod. Cviky by sa mali opakovať, nie však do úplného vysilenia a únavy.

Pacienti so SM môžu trpieť spánkovou insomniou. Preto je potrebné pacientovi poskytnúť rady, ako tomu predísť. Pacient by si mal zvyknúť vstávať v určitú rannú hodinu (aj počas víkendov), pred spaním by nemal cvičiť, nemal by spať počas dňa, tesne pred spaním piť kávu, energetické nápoje, čaj a taktiež sa pacientom neodporúča pred spaním jesť ťažké jedlá. Dostatočná pozornosť by mala byť venovaná preventívnym opatreniam, pretože SM výrazne znižuje obranyschopnosť organizmu. Pacient sa stáva náchylnejší na vznik rôznych ochorení infekčného či vírusového pôvodu, tie môžu mať za následok zhoršenie priebehu ochorenia. Počas chrípkových epidémií by sa pacienti nemali zdržiavať na miestach s veľkým počtom ľudí ako sú divadlá, kiná, nákupné centrá či hromadná doprava (Šanta, Klímová et al. 2007).

V progresívnom štádiu SM so zníženou pohyblivosťou, je veľká pravdepodobnosť vývoja osteoporózy. Osteoporóza býva komplikovaná fraktúrami, čím môže zhoršiť hybnosť pacienta. Preto je potrebná prevencia v podobe - pohyb, vitamín D, horčík, vápnik a vyvážená strava (Havrdová et al. 2015). Vo výžive sa odporúča dodržiavať PUFA diétu (PolyunsaturatedFatyAcides). Táto strava je bohatá na nenasýtené mastné kyseliny ktoré si organizmus nedokáže sám vytvoriť. Pacient by mal prijímať stravu s vysokým obsahom vitamínov skupiny B, E ktorá je dostatočne energicky bohatá, s primeraným množstvom bielkovín a s väčším obsahom rastlinných proteínov. V strave by mal byť redukovaný objem živočišných tukov, p/k by mal uprednostňovať celozrnné potraviny. Dôležitý je aj dostatočný príjem vitamínu D a kalcia. Pacient by mal jesť veľa zeleniny a ovocia, častejšie prijímať strukoviny, obilniny a ryžu (Šanta, Klímová et al. 2007). Množstvo pacientov trpiacich sklerózou multiplex sa sťažuje na zápchu. Pokiaľ nestačia diétneopatrenia s vyšším obsahom vlákniny, je odporúčané pitie minerálnych vôd ako napríklad Šaratica. Týmto spôsobom je možné vyhnúť sa užívaniu chemických alebo rastlinných preháňadiel, ktoré prirodzenú činnosť čreva poškodzujú (Havrdová et al. 2015).

Publikácia vznikla na základe riešenia projektu KEGA 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.

Použitá literatúra

1. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza v praxi*. Praha: Galén, 2015. ISBN 978-80-7492-189-6.
2. HAVRDOVÁ, E. et al. *Roztroušená skleróza*. Praha: Mladá fronta, Edice Aeskulap, 2013. ISBN 978-80-204-3154-7.

3. JUŘENÍKOVÁ, P. *Zásady edukace v ošetrovateľskej praxi*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2171-2.
4. NEMCOVÁ, J., HLINKOVÁ, E. *Moderná edukácia v ošetrovateľstve*. Martin: Vydavateľstvo Osveta, 2010. ISBN 978-80-8063-321-9.
5. ŠANTA, M., E, KLÍMOVÁ et al. *Neurológia a neurologické ošetrovateľstvo*. Prešov: Prešovská univerzita, 2007. ISBN 978-80-8068-578-2.
6. VALIŠ, M., PAVELEK, Z. *Roztroušená skleróza pro prax*. Praha: Maxdorf, 2018, ISBN 978-80-7345-573-6.

Kontaktné údaje

PhDr. Ludmila Majerníková, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych štúdií
Partizánska 1
08001 Prešov
email: ludmila.majernikova@unipo.sk

PRÍNOS MULTIKULTURALITY V CUDZOJAZYČNOM VZDELÁVANÍ V PROFILE ABSOLVENTA ODBORU MEDZINÁRODNÉ VZŤAHY A DIPLOMACIA

THE CONTRIBUTION OF MULTICULTURALITY IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION IN THE PROFILE OF GRADUATES OF THE DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMACY

Mária Polčicová

Abstrakt

Pojem multikulturality by sme v súčasnosti mohli zaradiť do skupiny moderných slov. Aj akademická pôda ho skúma z rôznych aspektov. V našom príspevku si ho budeme všímať v súvislosti so vzdelávacím procesom v rámci cudzojazyčného vzdelávania na fakultách nefilologického zamerania, konkrétne odboru medzinárodné vzťahy a diplomacia. Uvedoméle vzdelávanie mladej generácie k uvedomeniu si rozmanitosti mnohých kultúr a ich hodnôt, k poznávaniu a rešpektovaniu cudzích kultúrnych fenoménov, ku tolerancii odlišnosti a jedinečnosti je nevyhnutným predpokladom zdravej modernej globalizovanej spoločnosti. Predpokladáme, že práve absolventi daného odboru budú vytvárať a formovať aj prostredníctvom svojho profesijného politického a spoločenského angažovania zásadné princípy ľudského správania. Poznať cudziu kultúru znamená popri ovládaní cudzieho jazyka aj schopnosť rešpektovať v rámci komunikačného procesu kultúrne štandardy a schémy myslenia a správania. Ich nesprávna interpretácia môže mať za následok nielen zlyhanie jednotlivca, ale aj potenciálne politické či spoločenské konflikty. Správne nastavenie štandardov vzdelávania vedie k pochopeniu identity danej kultúry a k predchádzaniu týchto problémov.

Kľúčova slova: multikulturalita, cudzojazyčné vzdelávanie, medzinárodné vzťahy, diplomacia

Abstract

The concept of multiculturalism could now be included in the group of modern words. The academic field also examines it from various aspects. In our paper, we will pay attention to it in connection with the educational process within the framework of foreign language education at non-philological faculties, specifically the Department of International Relations and Diplomacy. Conscious education of the young generation to be aware of the diversity of many cultures and their values, to learn about and respect foreign cultural phenomena, to tolerate diversity and uniqueness is a necessary prerequisite for a healthy modern globalized society. We assume that it is the graduates of the given field that will create and shape the fundamental principles of human behavior also through their professional political and social commitment. Knowing a foreign culture means, in addition to mastering a foreign language, the ability to respect cultural standards and patterns of thinking and behavior in the communication process. Their misinterpretation can result not only in the failure of the individual but also in potential political or social conflicts. The right setting of educational standards leads to an understanding of the identity of a given culture and to the prevention of these problems.

Key words: multiculturalism, foreign language education, international relations, diplomacy

1 ÚVOD

Výchova a vzdelávanie zohráva v súčasnom spoločenskom i politickom prostredí kľúčový význam. Spojenie štúdia kultúry a cudzojazyčnej komunikácie je opodstatnenou súčasťou moderného vzdelávacieho procesu. Komunikácia prispieva k vytváraniu prostredia rešpektu a tolerancie odlišnosti. Pre uplatniteľnosť na svetovom trhu práce by sa mala stať popri jazykových schopnostiach ako jedna z priorít otvorenosť, vnímanie a schopnosť rešpektovať i kultúrne odlišnosti. Pre absolventov nefilologických odborov je z dôvodu ich úspešnej uplatniteľnosti na trhu práce jedným z kľúčových aspektov popri kvalitnej kompetencii z daného odboru i ovládanie cudzích jazykov na primeranej odbornej úrovni. Pre absolventov nefilologického odboru medzinárodné vzťahy a diplomacia je spojenie kultúrnej a jazykovej kompetencie o to dôležitejšie, že sa cielene pripravujú na výkon svojich funkcií v rôznych nadnárodných odvetviach medzinárodnej politiky, medzinárodného práva, diplomatických služieb. Budú zastávať posty v medzinárodných organizáciách napr. v Európskej únii, NATO či na mnohých konzulátoch, kde sa bude od nich očakávať popri výbornej jazykovej kompetencii i erudícia poznania napr. kultúrneho vývoja jednotlivých svetových makroregiónov, ich kultúrna citlivosť, resp. vnímanie kultúrnej inakosti, ktoré zákonite globalizácia spoločnosti so sebou priniesla. Potreba poskytnutia komplexného obrazu problematiky multikulturality by malo byť prirodzenou agendou každej vzdelávacej inštitúcie aj v rámci Európskej únie.

2 JAZYKOVO-KULTÚRNE VZDELÁVANIE NA VYSOKÝCH ŠKOLÁCH NEFILOLOGICKÉHO ZAMERANIA

Prirodzeným nástrojom sprostredkovania kultúry sa stáva jazyk. Spojenie štúdia kultúry a komunikácie je v súčasnom globalizovanom svete opodstatnené. Kultúra nie je vrodená, osvojujeme si ju učením. Prenáša sa z generácie na generáciu, a tak sa zachováva, vychádza zo symbolov, je dynamickým systémom podliehajúcim zmene. Z pohľadu štúdia medzikultúrnej komunikácie má jazyk významnú úlohu pri skúmaní a porovnávaní kultúr. Jazyk ako súbor symbolov sa riadi istými pravidlami, ako tieto symboly spájať. Symboly i pravidlá sú špecifické pre danú kultúru a odrážajú spôsob, akým je v tejto kultúre vnímaná realita (Samovar, Porter, Stefani, 1998, s. 123).

Vzdelávaniu odborníkov jednotlivých vedných odborov v cudzom jazyku sa venujú vysoké školy nefilologického zamerania. My sme sa v našom príspevku zamerali na odbory medzinárodných vzťahov a diplomacie, ktoré sa zaraďujú do systému politických vied. Naši študenti sa na základe tohto princípu oboznamujú s kultúrou istého konkrétneho národa prostredníctvom jazyka, a to formou samotnej výučby cudzieho jazyka, zameranej prostredníctvom daného cudzieho jazyka na získavanie poznatkov z daného odboru.

V našom prípade Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov zohráva o to väčšiu váhu ovládanie minimálne dvoch cudzích jazykov na úrovni referenčného rámca B2 pri absolventoch štúdia odboru medzinárodných vzťahov a diplomacie priam kľúčovú úlohu. Práca diplomata, politika či experta v oblasti medzinárodných vzťahov je priamo založená na interakcii s cudzím prostredím a danou kultúrou. V prípade, že zlyhá jazyková kompetencia diplomata, má to priamy dopad na celý vývoj spoločnosti. Z tohto dôvodu pripisujeme problematike primeranej jazykovej kompetencie, a najmä jej získavania u odborníkov v oblasti diplomacie, medzinárodných vzťahov i politológie celospoločenský význam.

Naši študenti majú možnosť v rámci svojho štúdia získať znalosti viacerých cudzích jazykov. V bakalárskom stupni štúdia majú ako prvý cudzí jazyk anglický jazyk a ako voliteľný druhý cudzí jazyk s výberom nemeckého, španielskeho, ruského a francúzskeho jazyka. Týždenná výmera je stanovená na formu 2 hodiny prednášky a 1 hodina seminárov. Uvedená výmera je odrazom smerovania jazykovo-kultúrnej politiky fakulty, ktorej absolvent by mal zvládnuť, na základe odborných textov a tematickej literatúry, poznatkovú problematiku o krajine

cieľového jazyka: históriu, krajinovedu, spoločensko-právnu skutočnosť i medzinárodné postavenie krajiny cieľového jazyka. Dôraz sa tiež kladie na zvládnutie terminologickej základne študovaného odboru v cudzom jazyku. Uvedený model pokračuje následne aj v magisterskom stupni štúdia, kde nastáva len zmena medzi prvým a druhým cudzím jazykom. Koncepcia jazykovej politiky fakulty je obsiahnutá aj v definovaní profilu absolventa pre bakalársky i pre magisterský stupeň štúdia v študijnom programe medzinárodné vzťahy. Absolvent pre bakalársky stupeň štúdia v študijnom programe medzinárodné vzťahy disponuje rozšírenou bázou jazykových kompetencií v oblasti odbornej terminológie a jej využitia v odbornej komunikácii, či už v rámci ústneho alebo písomného prejavu. Absolvent prvého stupňa vysokoškolského štúdia v študijnom programe medzinárodné vzťahy disponuje prehľadom a orientáciou v oblasti základných teoreticko-metodologických východísk teórie medzinárodných vzťahov, ako aj ďalších nadväzujúcich a príbuzných vedných odborov, akými sú medzinárodné právo, medzinárodná ekonómia, európske právo, politická geografia, hospodárska geografia, medzinárodná ekonomická integrácia, základy diplomacie a taktiež disponuje rozšírenou bázou jazykových kompetencií v oblasti odbornej terminológie uvedených odborov v minimálne v jednom svetovom jazyku tak v rámci ústneho, ako aj písomného prejavu. Odborná profilácia absolventa študijného programu medzinárodné vzťahy v rámci prvého stupňa vysokoškolského vzdelávania je koncipovaná tak, aby absolventom daného stupňa štúdia umožnila kontinuálne pokračovať v štúdiu predmetnej problematiky v rámci druhého stupňa vysokoškolského vzdelávania v danom i príbuzných študijných odboroch a programoch, prípadne vzhľadom k svojej odbornej profilácii uplatniť sa v rámci rôznych odvetví spoločenskej a hospodárskej praxe (ústredné orgány štátnej správy, samosprávne orgány, médiá, súkromný sektor). V rámci zabezpečenia uceleného súboru vedomostí, kompetencií a zručností, tvoriacich nosnú časť odbornej profilácie absolventa študijného programu medzinárodné vzťahy je dôraz položený najmä na hlboké a ucelené vedomosti z oblasti medzinárodných vzťahov - politických, medzinárodných ekonomických vzťahov, medzinárodného práva, medzinárodných organizácií, zahraničnej politiky, zahraničnej politiky Slovenskej republiky, teórie a praxe diplomacie, diplomatického a konzulárneho práva, histórie a vývoja európskej integrácie, práva Európskej únie, sociálno-ekonomického a kultúrneho vývoja jednotlivých svetových makroregiónov a pod., ako aj na rozvoj komunikačných schopností a kompetencií v rámci odbornej komunikácie v cudzom jazyku.

Odbor medzinárodných vzťahov a diplomacie je špecifickým odborom v rámci nefilologických smerov. Jeho absolventi zastávajú významné funkcie na čele štátnych orgánov, medzinárodných organizácií či v diplomatických službách. Práve pracovníci diplomatických služieb by mali mať multikultúrne vzdelanie. Domnievame sa, že kultúru istej krajiny však nie je možné pochopiť bez poznania jazyka danej krajiny, a najmä jeho histórie. Koncept jazykovo-kultúrneho vzdelávania sa v rámci cudzojazyčnej prípravy študentov uplatňuje napr. pri prednáškach a seminároch v treťom ročníku bakalárskeho štúdia, kde sylaby sú postavené prierezovo na poznaní politických dejín krajiny v cudzom jazyku. Súčasným problémovým otázkam multikulturality v intenciách medzinárodného systému sa dáva priestor v prvom ročníku magisterského štúdia na prednáškach a seminároch so zameraním na medzinárodnú politiku. Študenti sa zaoberajú otázkami migrácie, prejavmi netolerancie, xenofóbie, diskriminácie a rasizmu priamo formou modelových situácií i s možnosťami ich riešenia v cudzom jazyku. Na konkrétnych príkladoch si budujú i aktívnu účasť na utváraní vzťahu spoločnosti k minoritným skupinám.

3 KONCEPT MULTIKULTURALITY A POLITICKÉHO VZDELÁVANIA

Novodobé dejiny spoločnosti sú spojené s pojmom multikultúrnej spoločnosti. Aspekt globalizácie prenikol do všetkých sfér spoločnosti a priniesol so sebou nové prvky a

skutočnosti, na ktoré je nevyhnutné adekvátne aj zareagovať. V rámci komunikácie dochádza k stretom kultúr, ktoré na jednej strane dané kultúry obohacujú o nové prvky, ale na druhej strane prinášajú aj väčšie vymedzenie daných kultúr, poukazovaním na odlišnosti.

Poskytnúť jednotnú definíciu kultúry je problematické. Samotná kultúra ako objekt vedeckého bádania predstavuje širokospektrálny rozsah vzťahov a súvislostí.¹ Pojmovovo je obsahom viacerých spoločenských vied, čím dochádza k rôznorodým pohľadom v závislosti od vlastných konceptov predmetu svojho vedeckého výskumu. Ani filozofia, ktorú považujeme za „matku všetkých vedných odborov“, ju nedefinuje jednoznačne, napriek tomu, že sa ňou systematicky zaoberá už od osvietenectva. K významnej systematizácii pojmu kultúry v rámci filozofie prispel nemecký filozof Scheler v rámci filozofickej antropológie, ktorá sa zaradila medzi základné disciplíny európskej filozofie. V súčasnom vedeckom svete sa intenzívne výskumom kultúr a civilizácií zaoberá kulturológia ako samostatná vedná disciplína.

Kultúry ako systémy, štruktúry a inštitúcie sa vyznačujú tým, že niečo kolektívne, sociálne zakotvujú, upevňujú alebo udržujú, a to nezávisle od toho, ako si jednotlivci vedome alebo neuvedomovane vytvárajú svoju špecifickú kultúrnu. Pri vedeckom štúdiu uvedeného pojmu je nutné zohľadňovať viacero prístupov či už v užšom kulturológickom či širšom filozofickom kontexte. Poznanie vlastnej špecifickej kultúrnej identity si však vyžaduje, aby sme ju prezentovali v rámci plurality kultúr a aby sme pomocou filozofických postupov zdôvodnili možnosti skúmania interkultúrnych alebo multikultúrnych procesov v súčasnom svete (Zagoršková, 2014, s. 361).

Kultúra predstavuje viacúrovňový systém rôznych špecifických prvkov, ktoré vytvárajú a formujú každodenný život jej príslušníkov pozostávajúci nielen z tradícií a zvykov, ktoré sa prenášali vo vnútri kultúry po generácie, ale aj z vplyvov, ktoré vychádzajú zvonku.

V prípade, že dochádza k stretu viacerých kultúr, vystupuje do popredia problematika medzikultúrneho dialógu, resp. dialógu kultúr². V rámci európskeho priestoru sa stretávame s rozličnými kultúrami, s rôznymi ľuďmi s odlišnými vzorcami správania sa, s odlišnými potrebami a záujmami. Kultúre sa učíme, pôsobíme v nej, šírime ju a zachovávame prostredníctvom komunikácie (Samovar, Porter, Stefani, 1998, s. 126). A práve jazyk je považovaný za jedného z nositeľov komunikácie. Aj preto je potrebné venovať zvýšenú pozornosť štúdiu jazyka v rámci medzikultúrnej komunikácie³. V súvislosti s témou sa stretávame aj s pojmom medzikultúrnej citlivosti. Podľa Bawuka a Brislina sa medzikultúrna citlivosť vo všeobecnosti vzťahuje k citlivosti voči významu kultúrnych rozdielov a voči názorom ľudí v iných kultúrach (Bhawuk, Brislin, 1992, s. 414).

Každá etapa ľudskej spoločnosti je poznačená politickým vývojom, politickými rozhodnutiami. Jednotlivé etapy vývoja ľudskej spoločnosti nám dokazujú, že práve politika je spoločným spojovníkom celého spoločenského diania. O to viac to platí aj pre súčasnú modernú spoločnosť. Dôkazom prieniku aspektu kultúrnosti do politiky je aj skutočnosť, že medzikultúrny dialóg v modernej demokratickej spoločnosti je pri realizácii zahraničnej

¹ Pojem kultúry je systémovým kognitívnym pojmom. Reprezentuje súbory poznatkov z mnohých oblastí vedenia: z filozofie, vedy, histórie, umenia, práva, morálky, náboženstva, skrátka zo všetkých oblastí ľudskej činnosti. Z tohto hľadiska pojem kultúry subsumuje ďalšie výrazy ako vedecká kultúra, právna kultúra, politická kultúra, umelecká kultúra, jazyková kultúra, sociálna kultúra a iné. Keď skúmame tieto subkultúry, orientujeme sa hlavne na otázku kultúrneho statusu vedy, náboženstva, umenia alebo politiky v danom čase a priestore (Zagoršková, 2014, s.360-361).

² Analýzou uvedených pojmov sa venuje Zagoršková (2014), ktorá považuje za kľúčovú otázku, či sa má dialóg kultúr odohrávať na osi skúmania všeobecného a jedinečného, alebo na osi skúmania interakčnej konfrontácie špecifických hodnotových preferencií jednotlivých kultúr. Bez princípu inakosti v dialógu by aj pojem kultúrnej identity stratil svoje zdôvodnenie.

³ Na Slovensku sa problematike multikulturality venujú napr. Sabol (2003), Kominarec-Kominarec (2005).

politiky považovaný aj za prejav mäkkej moci⁴. V rámci pedagogického procesu sa tým odкрýva koncept stretu politického vzdelávania a medzikultúrneho vzdelávania.

Napriek tomu, že pojem politického vzdelávania ukrýva v sebe viacero negatívnych skúseností z minulých období, ho považujeme v spojení s medzikultúrnym dialógom za jeden z kľúčových aspektov rozvoja súčasnej demokratickej spoločnosti aj v súvislosti s pedagogickým procesom. Súčasná Európa je vystavená viacerým spoločensko-politickým konfliktom, ktorých zvládnutie si vyžaduje vysokú dávku odbornosti, ale aj tolerancie a medzikultúrnej citlivosti. Vzdelávanie mladých ľudí práve v hodnotách humánosti, demokracie by malo byť preto prioritou pre každú vládnucu garnitúru. Potreba poskytnutia demokratických názorov, myšlienok či už napr. v kontexte dejinných súvislostí v medzinárodnom kontexte alebo v kontexte poznania medzikultúrnych súvislostí či potreba rozvoja kritického myslenia mládeže by mala byť prirodzenou agendou každej vzdelávacej inštitúcie aj v rámci Európskej únie.

4 NORMATÍVNOSŤ MULTIKULTÚRNEHO VZDELÁVANIA⁵

Európsky parlament vyhlásil rok 2008 za Európsky rok medzikultúrneho dialógu. Cieľom je posilniť úctu ku kultúrnej rozmanitosti a podporiť spolunažívanie rôznych kultúr a náboženstiev v súčasnom globalizovanom svete a súčasne vyprofilovať ho ako nástroj stability a rozvoja európskeho priestoru. Medzikultúrny dialóg bol v rôznych štúdiách a záveroch predbežne vymedzený ako proces zahŕňajúci otvorenú a na rešpekte založenú výmenu či interakciu medzi jednotlivcami, skupinami a organizáciami s odlišným kultúrnym pozadím alebo svetonázorom. Medzi jeho ciele patrí dosiahnuť hlbšie pochopenie rôznorodých pohľadov a praktík, zvýšiť účasť, ako aj možnosti a schopnosti výberu, podporiť rovnosť a zlepšiť kreatívne procesy.

Slovenská republika sa pripojila k uvedenej iniciatíve a jedným z konkrétnych prvkov implementácie uvedeného procesu bolo v rámci vzdelávacej politiky presadzovanie multikultúrneho vzdelávania, resp. multikultúrnej výchovy⁶ ako povinne voliteľnej prierezovej témy v štátnom vzdelávacom programe. Je založené na princípe sociálnej spravodlivosti a rovnosti vo vzdelávaní, ktorého cieľom je dosiahnutie sociálnej zmeny v rámci konkrétnych etáp vývoja jednotlivca prostredníctvom školy ako vzdelávacej inštitúcie. Ide o proces premeny samotných aktérov, transformáciu škôl a školského systému až po transformáciu spoločnosti. Multikultúrna výchova je v slovenskom štátnom vzdelávacom programe postavená ako prierezová téma, ktorá by sa teda mala aplikovať naprieč všetkými predmetmi. Významnú rolu pri presadzovaní myšlienok multikultúrneho vzdelávania na Slovensku zohrávajú aj mimovládne spoločnosti a organizácie, ktoré prostredníctvom rôznych think-tankov, svojou expertíznou činnosťou, tvorbou analýz či odborných publikácií môžu výraznou mierou pomôcť formulovať vzdelávaciu politiku na Slovensku.

V politike sa rôznorodosť kultúr presadzuje najmä rešpektovaním Ústavy ľudských práv a slobôd. Podľa Šurmánekovej je v prípade Slovenska nutné vychádzať z deklarovania ústavnosti slovenského štátu. Ústava Slovenskej republiky v čl. 12, ods. 2 definuje záruku dodržiavania základných práv a slobôd na území SR všetkým bez ohľadu na pohlavie, rasu, farbu pleti, jazyk, vieru a náboženstvo, politické či iné zmýšľanie, národný alebo sociálny

⁴ Pojem mäkkej moci je kľúčovým pojmom jedného konceptu medzinárodnej politiky súčasnosti. Mäkká moc, podobne ako iné formy moci, predstavuje schopnosť meniť správanie druhých s cieľom dosiahnuť to, čo si želá subjekt vplyvu. Otázke mäkkej moci v súlade s medzinárodnou politikou sa venujú napr. Nye (2011), Ronfeldt-Arquilla (2009), Gallaroti (2011).

⁵ Napriek tomu, že v texte používame pojem multikultúrne vzdelávanie, uvažujeme aj o pojmoch multikultúrna výchova, multikultúrny dialóg.

⁶ Definície samotného pojmu multikultúrneho vzdelávania sa vyskytuje u viacerých autorov, napr. Banks (1988), Hernandez (1989), Gordon (1991), Roberts (1991), Místrík (2008).

pôvod, príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine, majetok, rod alebo iné postavenie (Šurmánková, 2020, s.157).

V súvislosti s aktuálnou výskumnou problematikou budovania jednotnej európskej identity je zaujímavý názor Banksa, ktorý dokonca nepriamo prepája multikultúrne (multietnické) vzdelávanie s budovaním identity cez kritické rozpoznávanie vlastnej etnickej identity a identity ostatných detí v triede po budovanie národnej identity, a to porozumením a stotožnením sa s demokratickými ideálmi ako je ľudská dôstojnosť, spravodlivosť a rovnosť (Banks, J. A., 1988, s. 150).

Prvotným nositeľom myšlienky medzikultúrneho dialógu na úrovni Európskej únie je považovaná organizácia UNESCO, ktorej princípom je myšlienka uznania rozdielov a mnohorakosti sveta, v ktorom žijeme. Konkrétnymi nástrojmi boli prijaté medzinárodné záväzné deklarácie a dokumenty⁷. Za kľúčový sa považuje Dohovor o ochrane a podpore rozmanitosti kultúrnych prejavov (Convention on the protection and promotion of the diversity of cultural expressions) č. 8668/06, prijatý 20. októbra 2005 v Paríži na 33. zasadnutí Generálnej konferencie UNESCO⁸. V článku 1c sa jednoznačne artikuluje, že je potrebné povzbudiť dialóg medzi kultúrami, s cieľom zabezpečenia širšej a vyvázenejšej výmeny kultúr vo svete, v prospech interkultúrnej úcty a kultúry mieru. Hlavným stanoveným cieľom celého dohovoru sa stalo vytvorenie a súčasne posilnenie kompetencií národných i nadnárodných subjektov, ktoré vytvárajú všeobecný rámec pre samotné uvedenie si podstaty ľudskej rozmanitosti, jej kultúr a v rámci toho konkrétnych kultúrnych prejavov. Ide napr. o princípy rozvoja interakcie medzi rozmanitými kultúrami, uznania osobitného charakteru kultúrnych aktivít, tovarov a služieb a prijímanie takých politík a opatrení na ochranu a podporu rozmanitosti kultúrnych prejavov, ktoré pri zachovaní princípu rovnocennosti dohovoru s inými medzinárodnými zmluvami zabezpečili slobodnú tvorbu, rozvoj, šírenie kultúrnych prejavov ako i produkciu v rámci kultúrneho priemyslu.

Prínosom pre problematiku multikultúrneho vzdelávania je Správa o úlohe medzikultúrneho dialógu, kultúrnej rozmanitosti a vzdelávania pri propagovaní základných hodnôt EÚ (2015/2139(DEC)INI)⁹. Deklaruje podstatu normatívnosti, keďže definuje medzikultúrny dialóg z hľadiska právneho pojmu. Podľa uvedeného dokumentu medzikultúrny dialóg nie je upravený vo vnútroštátnom práve, práve Európskej únie ani v medzinárodnom práve, ale vychádza z medzinárodných rámcov zameraných na ochranu ľudských práv a kultúrnej rozmanitosti. Otázke multikultúrneho vzdelávania sa venujú najmä články 14, 17, 26, 27, v ktorých sa zdôrazňuje významnú úlohu, ktorú zohráva neformálne a informálne vzdelávanie, začlenenie cieľových vzdelávacích školských exkurzií do rôznych členských štátov a nadnárodná mobilita malých detí ako nástroja na polozenie základov európskych kultúr, umenia, jazykov a hodnôt, podpora členskými štátmi, aby rozvíjali kvalitné programy odbornej prípravy na podporu rozmanitosti, na posilnenie postavenie pedagógov, vychovávateľov s cieľom uspokojovať vzdelávacie potreby a potreby odbornej prípravy detí z rôznych kultúr a rôzneho sociálneho prostredia a odstraňovať všetky formy diskriminácie a rasizmu vrátane šikanovania a počítačového šikanovania. Článok 17 súčasne deklaruje nevyhnutnosť modernizácie vzdelávacích zdrojov s cieľom podporiť multiperspektívne a viacjazyčné vzdelávanie. Viacjazyčné a medzikultúrne skúsenosti a zručnosti učiteľov sa musia v tejto súvislosti systematicky podporovať a oceňovať.

⁷ Dokumenty sú dostupné na internete: <http://unesco.org>.

⁸ Na základe rozhodnutia Rady EÚ o uzavretí Dohovoru o ochrane a podpore rozmanitosti kultúrnych prejavov č. 8668/06, ktoré schválila Rada ministrov 18. mája 2006, boli zároveň schválené aj opatrenia potrebné na to, aby sa zmluvnou stranou Dohovoru stala i Európska únia.

⁹ Dostupné na internete: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0373_SK.html

5 ZÁVER

Každá moderná demokratická spoločnosť potrebuje vzdelaných a erudovaných mladých ľudí, aby dokázala predchádzať a najmä riešiť potenciálne hrozby, ktoré zákonite vývoj spoločnosti so sebou prináša. Globalizácia sveta otvorila viaceré nové výzvy, s ktorými sa novodobá spoločnosť musí vysporiadať a primárne na ne zareagovať. Otvorená spoločnosť odkryla i tému multikulturality z pozície jej pozitívnych i negatívnych aspektov. Vzdelávanie mladých ľudí práve v hodnotách rešpektovania odlišných kultúr, náboženstiev, humánosti, kultúrnej citlivosti by malo byť preto prioritou v súčasnom vzdelávacom programe každej inštitúcie na národnej i nadnárodnej úrovni. V súčasnosti pozorujeme trend riešenia uvedenej skutočnosti aj na úrovni Európskej únie formou budovania napr. jednotnej európskej identity, či vydávaním viacerých dohôv a deklarácií, ktoré vyjadrujú podporu členským štátom na rozvoj kvalitných programov multikultúrneho vzdelávania. Prvky kvalitného multikultúrneho vzdelávania v cudzom jazyku sú pre niektoré vzdelávacie odbory neodmysliteľnou súčasťou, a to najmä z dôvodu uplatniteľnosti ich absolventov na trhu práce. Pre úspešnosť uplatniteľnosti na trhu absolventov odboru medzinárodné vzťahy a diplomacia ako jedného z nefilologických smerov považujeme práve koncepciu zlúčenia aspektov multikultúrneho vzdelávania a cudzojazyčného vzdelávania za prioritu, ktorú sa snažíme na našej Fakulte medzinárodných vzťahov a diplomacie prierezovo realizovať v rámci výučby predmetov cudzieho odborného jazyka po dobu celého 10-semestrálneho štúdia, t.j. ako v bakalárskom stupni štúdia tak aj v pokračovaní magistralného stupňa štúdia.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0437/19 *Význam internacionalizácie vysokoškolského vzdelávania pre konštrukciu identity Európskej únie a zvyšovanie konkurencieschopnosti v európskom priestore.*

Použitá literatúra

1. BANKS, J.A.: *Multiethnic Education: Theory and Practice*. Boston: Allyn & Bacon, s. 150, 1988.
2. BHAWUK, D., BRISLIN, R.: The Measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism. In *International Journal of Intercultural Relations*, roč. 16, č.4, s. 413-436, 1992.
3. GALLAROTI, M. G.: Soft Power: What it is, Why it's Important, and the Conditions Under Which it Can Be Effectively Used. In *Journal of Political Power*, 2011, roč. 4, č.1, 2011.
4. GORDON, E., ROBERTS, F.: *Report of social syllabus review and development committee*. Albany NY: The State Education Department and the University of the State of New York, 1991.
5. HERNANDEZ, H.: *Multicultural education: A teacher's guide to content and process*. Columbus OH: Merrill Publishing Company, 1989.
6. KOMINAREC, I., KOMINARECOVA, E.: *Multikulturalita a edukácia*. Prešov: FHPV PU, 2005.
7. MISTRÍK, E. a kol.: *Multikultúrna výchova v škole. Ako reagovať na kultúrnu rôznorodosť*. Bratislava: Nadácia otvorenej spoločnosti, 2008.
8. NYE, J. jr.: *Future of Power*. USA: PublicAffairs, 2011. ISBN 978-1-61039-069-9.
9. RONFELDT, D., ARQUILLA, J.: *Noopolitik: A New Paradigm for Public Diplomacy*. In SNOW, N., TAYLOR, P. M. (eds.): *Routledge handbook of public diplomacy*. Londýn: Routledge, 2009. ISBN 0-415-95302-2.
10. SABOL, J.: *Kultúra, Multikultúrnosť. Metodologická príručka pre učiteľov z oblasti interkultúrnej výchovy*. Žilina: Euroformes, 2003.

11. SAMOVAR, L.A., PORTER, R.E., STEFANI, L.A.: Communication between cultures. Wadsworth Publishing Company, s.123-126, 1988.
12. ŠURMÁNEKOVÁ, J. Multikulturalita v kontexte edukácie, s. 157, 2020. Dostupné na internete:
https://www.academia.edu/6473710/54_Multikulturalita_v_kontexte_eduk%C3%A1cie_Multiculturalism_in_the_context_of_education_%C5%A0URM%C3%81NEKOV%C3%81
13. ZAGORŠEKOVÁ, M.B.: Dialóg kultúr - príznak mostmodernity. In Filozofia, roč.69, č. 4, s. 355-365, 2014.
14. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0373_SK.html
15. <http://unesco.org>

Kontaktní údaje

PhDr. Mária Polčicová, PhD.

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov

Kuzmányho 1, 974 01 Banská Bystrica

email: maria.polcicova@umb.sk

A SLEEPLESS GENERATION - NON-ORGANIC SLEEP DISORDERS OF PUPILS AND ADOLESCENTS

Helge Koch

Abstract

The article aims to raise awareness about sleep disorders in children and adolescents. The results of the international studies like the Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) of the WHO, as well as German studies such as the Robert Koch Institute (RKI) study on child and adolescent health in Germany (KIGGS) indicate growing deficits in sleep duration and sleep quality in children and adolescents. On the basis of this database, possible causal relationships for the development and maintenance of sleep disorders in children and adolescents are explored. The results are critically classified with regard to the learning ability impaired by sleep disorders, as well as the enormous increase in prediabetes, prehypertension and ADS / ADHD. Finally, recommendations for a healthy sleep of a pupil are suggested.

Key words: Sleep disorder, insomnia, school stress, ADD, ADHD, learning disorder

1 INTRODUCTION

Good sleep is natural. But, is this today really the truth? According to a representative study by the German health insurance DAK-Gesundheit from 2017, 80 percent of the surveyed members regularly suffer from problems falling asleep and/ or staying asleep, with every tenth employee even suffering under chronic insomnia, a severe sleep disorders with clinical illness value [12]. Seniors aged 65+, who are more likely to experience sleep disorders, have even not been included in this study. Also, a large-scale sleep study from the German health insurance Techniker Krankenkasse of the same year came to the conclusion that every third member suffered from serious sleep problems since a longer period [23]. According to this, sleep-inducing drugs are now one of the most commonly prescribed medications in Germany. Around 1.2 million people regularly take benzodiazepines and their analogues - making sleep disorders the most common cause of drug addiction. In addition to prescription drugs such as Zolpidem, Zaleplon or Zopiclon, often called "Z-drugs", a steadily growing number of prescription-free but not harmless preparations such as antihistamines for sleep problems are used [26]. Despite their increased media presence, sleep disorders in the specialist and tabloid press are almost exclusively addressed as a problem for an adult group of people. However, current studies suggest that sleep deficits have developed just as rapidly in school-age children and adolescents [8]. Both the WHO and the RKI have identified sufficient natural sleep as an essential health resources for adolescents and children of school age [6;17], especially with regards to an adequate development and learning capability. In Germany, the RKI has been collecting data in KIGGS since 2003, with results that can be summarized as follows: Although the sleep requirements vary individually, an average sleep duration of 10 hours is recommended for children aged 6-13 years, and an average of 9 hours per night for adolescents aged 14-17. In fact, the younger group of children reached an average sleep duration of 9,5 hours and hence missed their sleep goal by just 30 minutes. However, for the 14-17-year olds, the average sleep was only 7,5 hours, what means a loss of 1,5 hours every night in comparison to the recommended sleep duration [3;6]. Further, the actual sleep duration could still be below these values, since the data was collected by a self-survey of adolescents, that regularly leads to an overestimated sleep duration. In addition to the significantly reduced sleep duration, there are regular problems with sleep quality, with more than 30% of the children between the ages of 6 and 17 report regular problems falling asleep

or staying asleep. In 20% of the affected children and adolescents, sleep disorders occur at least three times a week and over a period of at least 3 months - and thus meet the requirements for the clinical illness value of a chronic insomnia [5]. Concluding the foregoing, one in three children builds up sleep deficits to an extent that could have a negative impact on health, development goals and daytime vigilance. Especially in the age group of 5-17 years, the affected children hardly recognize sleep disorders themselves as such. Experience has also shown that also caregivers such as parents, teachers or psychologists pay little attention to whether and if so, to what extent, sleep disorders could be present in an otherwise healthy child [5]. In this respect, even consulted doctors rarely consider sleep disorders as a cause of concentration or learning disorders, but, if at all, mainly attribute sleeping-disorders as a symptom of a causal disease. Given the situation in Germany, there are still no subgroups for non-organic sleep disorders (F.51.0) in the most important classification system for medical diagnoses (ICD-10) [5]. Sleep physicians argue that, despite the high prevalence in all age groups and the suffering of the affected patients, sleep disorders have hardly been taken into account in the training of physicians in university clinics [13]. Adequate and healthy sleep does not only constitute an important basis for the mental and physical well-being of adolescents, but also represents a necessary prerequisite for maintaining and improving learning skills and academic performance [25]. In this context, the question arises whether the enormously increased number of cases of ADD / ADHD diagnoses in adolescents of the past three decades could have been partially caused by pre-existing sleep deficit. The database for symptom-oriented diagnosis and therapy of ADD and ADHD can still be critically questioned to this day, since a considerable number of the clinical studies were conducted on behalf of or with the support of the pharmaceutical industry, which developed a highly profitable new business in the treatment of the formerly unknown disease [1]. In addition to the known limitation to our capacity of remembering and to concentrate, lack of sleep, especially if it persists for a longer period, leads to a significant impairment of our physiological homeostasis, the balance of important metabolic processes. The consequences of persistent sleep deprivation have been blatantly summarized in an article of the German newspaper Die Welt [4] with the headline: "Too little sleep makes you fat, stupid and sick". Although the heading seems lurid, there is some scientific foundation for it. Sleep deprivation interferes with the release of leptin, an appetite-suppressing hormone. As a result, the immediate effects of an interrupted sleep phase will not only increase our desire to visit the fridge at late hours more often, but will also increase our appetite for quickly available energy like carbohydrate-rich snacks. Calories that are rarely metabolized in physical work at night and will therefore be converted into fat deposits. Furthermore, the late intake of quickly available carbohydrates leads to an increased insulin release, which in turn can cause unstable blood sugar levels at night and thus promote sleep disorders itself. Also, lack of sleep regularly leads also during the day to a disturbed blood sugar balance, up to diabetes-like conditions. Further, the perceived physiological and psychological exhaustion will reduce our motivation to do sports or other physical exercise. As a result, a clear connection between sleep deficits in adolescents and an increased risk of developing overweight, prehypertension and prediabetes could be established [20;21]. Finally, a chronic sleep deficit leads to a significantly deteriorated immune status and the resulting increased susceptibility to infections and tumours [11]. The aforementioned considerations regarding the negative effects of sleep deprivation in adolescents are particularly worrying as a development of the above-described clinical picture in adolescence also entails a significantly increased risk of manifesting serious chronic illnesses in adulthood [5].

1.1 The vicious Circle of sleep Deprivation

As a result of the aforementioned effects, an undiscovered dynamic of sleep disorders, unhealthy nutrition, insufficient exercise and (school) stress could arise even at primary school age. Any impairment of the factors of sleep, diet, exercise and stress, viewed in isolation, can have negative effects on the physical and mental health of an adolescent. Besides the already isolated severe effects, these factors influence each other in terms of a vicious circle, as sleep disorders increase the likelihood of an unhealthy diet - and an unhealthy diet in turn increases the likelihood of sleep disorders [7]. An impaired sleep quality and diet again affect the motivation to engage in physical activity - and a deficit in any of the factors will lead more likely to poor school performance, which in turn increases the likelihood of sleep disorders, unhealthy eating and inadequate physical activity. But what could the alarming deterioration in the quality of sleep in our youth be attributed to? An explanation could be found in the changing living conditions and leisure habits of children and adolescents, as the following discussion of key factors should illustrate.

2 KEY FAKTORS OF SLEEP DEPRIVATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

2.2 Excessive use of Screen-media

Since the widespread introduction of television sets into private households, there has been a lively controversy as to whether and if so, to what extent, the use of television could have a harmful effect on the physical and mental development of children. Without intention to take up the many arguments for and against a moderate use of television here, it could be stated that there was an enormous increase in the so-called screen-media time in the past two decades [2;22]. Adolescents, who have been able to call themselves digital natives for around 20 years, are particularly affected. Before the widespread introduction of PCs, tablet computers, game consoles and smartphones, the only perceivable screen medium was the television with fixed broadcasting times and formats. Today an almost unlimited number of media content is available for any interest, at any time and any place. At the latest with the triumph of the smartphone, it can be assumed that almost every school-age child has access to a tablet, PC or smartphone - and makes extensive use of it. According to a study by the German public health insurance Techniker Krankenkasse in 2014, a stunning 79% of all teenagers in Germany possess their own smartphone, 64% have their own PC or laptop, 57% have a game console and 50% own their own TV. Only 1% of the teenagers surveyed had none of the aforementioned screen media devices [22]. At this point, neither the advantages of a global internet community nor the unlimited information and knowledge base of the shall be denied, although the digital age came also with new challenges like cyber-bullying or the uncontrolled distribution of misinformation. However, the aforementioned study results provide an indication of the far-reaching changes that have occurred in the daily realities and leisure habits of children and adolescents within just one generation. Many parents might fear that limiting their children's screen-media time would jeopardize their connection to digital technologies, indispensable for their children's future occupation. Further, internet research seems to be essential for school assignments and the maintenance of social contacts, even in primary school age. Unluckily, the screen media-time time spend for homework and research summates often with an intensive leisure use of computers, game consoles, mobile phones and televisions - and thus to a serious risk factor for physical inactivity, postural deformity, poor nutrition and inadequate social contacts [9;19]. In relation to the sleep quality of adolescents, each of the aforementioned factors endangers them indirectly and cumulatively [5]. In addition, the use of screen-media in the evening directly promotes the development of sleep disorders as the intensity and wavelength of modern screen-media are interpreted by the brain as daylight, which consequently reduces the release of melatonin and thus disrupts our

natural sleep-wake cycles [22]. Although absolute upper limits are recommended for the use of screen-media, many child psychologists suggest the actual screen-media time of a pupil should be adjusted to the individual life situation and the level of development of a child. Besides the daily amount of screen-media, also the daytime of use has a considerable effect on a pupil's healthy sleep. Children and adolescents who do not use screen media at least two hours before the planned sleep time will find it easier to sleep. According to this, a sound balance between school and teaching events, physical activities, the establishment and expansion of social contacts, and appropriate and creative leisure activities that are tailored to the child's level of development will foster not only the general well-being of a pupil, but could also be an essential remedy against sleep disorders.

2.2 Insufficient physical Exercise

The importance of adequate physical activity for the mental and physical health of adolescents has been well researched. Persistent lack of exercise increases the risk of organic disorders such as obesity, cardiovascular problems, high blood pressure, pre-diabetes or poor posture. Evidence was found on the psychological level that sedentary lifestyle favours the development of fears, inhibitions in social contacts and the development of a negative self-image [16]. A level of exercise within and outside school curricula appropriate to the respective development can therefore be seen as an important health resource for children and adolescents. With regard to the question of how adolescents can experience sufficient physical activity, the promotion of sports clubs or the strengthening of school sports are regularly discussed. In fact, usual sports activities in and outside school cover only a part of the recommended physical activity for adolescents. For example, the WHO recommends daily at least 60 minutes of moderate or strenuous physical activity for children and adolescents, as well as a sufficient amount of exercises to strengthen the muscles [27]. Although six in ten adolescents (aged 3 to 17) exercise at least 2 hours a week, only one in four meet the WHO's recommended daily activity goal [18]. Given that adequate physical activity in childhood has proven to be an essential prerequisite for the development of basic physiological skills such as endurance, strength and coordination, it appears alarming that three out of four adolescents do not even meet the WHO minimum requirements. Considering that the extent of sports and exercise habits that was developed in childhood regularly continues into adulthood, it is often a determination of a physically active or inactive lifestyle early on. A sufficient level of physical activity can be found in daily routines. Whether a morning bike tour to school, a walk to or with friends, or a movement-oriented leisure activity - it can all be put into practice independently of school sports and sports clubs. Special attention should also here be paid to a fundamental principle of education. Pupils will most likely develop habits that are regular exercised by parents, siblings and friends.

2.3 The right Nutrition at the right Time

Although, or even because of the considerable number of newly released nutritional guides, cookbooks, magazines and food blogs every year, the question of the right nutrition for children and adolescents seems quite complex and contradictory to accustomed eating habits. Hence, many parents and school canteens seem to have resigned on the quest for healthy food and try to avoid offering unhealthy food at least. Combining the results of nutrition science with sleep medicine, for a healthy sleep it does not only matter what and how much children and adolescents eat, but also at what daytime. Human system of food intake and digestion, which has evolved over millions of years, has been optimized for a time when food was not available in abundance and had to be obtained with a considerable amount of physical activity. The fact that our digestive system was developed for an environment where we walked an average of 20 km per day, helps to understand the consequences of a combination

of sedentary lifestyle and convenience food that can be observed in the increasing weight gain of pupils in almost all industrialized nations. In 2018, every seventh child in Germany (Age 3-17) was overweight, and almost six percent were extremely overweight, fulfilling the clinical definition of obesity [17]. The consequences of being obese in adolescence are serious and the risk of diabetes, hypertension, cardiovascular diseases and diseases of the musculoskeletal system is significantly increased. But also sleep quality can suffer significantly from being overweight, as obesity is considered as a main risk factor for obstructive sleep apnoea (OSA) in children, which is fostered by fat deposits in the upper airways [24]. As a result, sleep disorders arise, which in turn promote further weight gain [14]. Most parents will be aware that a lavish and difficult to digest meal - if at all - should be consumed at least three, better four to six hours before a pupil's planned sleep time. Except for appropriately trained diabetics, it is hardly known how quickly and to what extent the carbohydrates contained in a meal raise the blood sugar level. Regardless of the questionable nutritional value of a chocolate chip cookie, it makes a big difference whether it is eaten at noon on a challenging bike tour - or at night during a television series marathon. If quickly available carbohydrates are eaten in the evening, the subsequent insulin release regularly leads to strong fluctuations in blood sugar, which in turn can lead to sleep disorders, cravings or sweating [10]. According to this, food with a high glycaemic index do not necessarily be avoided at all. But it should be eaten when it can immediately be metabolised by physical activity and not in the last ours before falling asleep.

2.4 Requirements for an appropriate Sleep Environment

Very few children and adolescents have an own room solely dedicated for sleep. Rather, most children and adolescents will live in a children's room to play, work and sleep in, not a few of them with their siblings. From this apparently banal statement, it can be deduced that children's rooms often experience many uses, but are not necessarily ideally suited to the sleeping needs of adolescents. The term sleep hygiene is often used to summarize objective requirements for a bedroom, the lack of which can make a healthy sleep difficult [3]. As basic requirements, a sleeping room should be dark, noiseless and well ventilated with a temperature between 16-18 degrees centigrade. A large number of children's rooms can no longer meet the aforementioned requirements, with three out of four people in Germany living in cities or metropolitan areas today [15]. The relocation of jobs, increased energy prices, educational and cultural offer and finally the better infrastructure has drawn and kept more and more families in cities. This means that an increasing number of our children are likely to experience the adverse effects of city life on their sleep quality. Starting from a nightly exposure to artificial light inside and outside the room, traffic-related noise emissions and the associated air pollution in metropolitan areas should be listed here as just a few examples of common sources of sleep disturbance. In addition, due to often scarce and expensive urban living space, children's rooms become increasingly smaller and less favourable in terms of the aforementioned criteria for a healthy sleep. The spatial overlap of (school) work, hobby, leisure and sleep regularly leads to the bed also being used during the day and thus unconsciously no longer anchored as a place to relax and rest.

3 CONCLUSION

In recent years, sleep disorders have increasingly occurred in children and adolescents without being broadly recognized as such. An undetected, chronic sleep deficit is for pupils a serious psychological and physiological health risk, especially with regard to school performance and adequate personal development. In addition, a restricted duration or quality of sleep can have a negative impact on a child's diet, exercise and stress level. In the sense of a self-reinforcing vicious circle, patterns could be developed in which a lack of sleep becomes both the cause

and the effect of poor nutrition, insufficient exercise and (school) stress. Excessive use of screen-media, inadequate physical activity, poor eating habits and unfavourable sleeping environments have been identified as a major cause of sleep disorders in children and adolescents. Possible fields of future research could be found in the development of a feasible information and intervention program for parents, teachers and other caregivers at an early stage. Further, sleep deficits and sleep disorders are recommended to be taken into account at least as a primary causal co-factor for the development of learning and concentration disorders, as well as for poor physical exercise and unbalanced nutrition.

Sources

1. Berger, R. (2012). Methylphenidat gegen ADHS – Ein „Goldesel“ für die Pharmaindustrie. In: Deutsche Apotheker Zeitung online. <https://www.deutsche-apotheker-zeitung.de/news/artikel/2012/02/12/ein-goldesel-fuer-die-pharmaindustrie>
2. Chen, W., Adler, J. (2019). *Assessment of Screen Exposure in Young Children, 1997 to 2014*. In: JAMA Pediatrics 2019, Vol. 173 (4), pp. 391-393. DOI 10.1001/jamapediatrics.2018.5546
3. Deutsche Gesellschaft für Schlafforschung und Schlafmedizin (Hrsg.) (2011). Schlafstörungen und ihre Behandlungsmöglichkeiten. https://www.dgsm.de/downloads/dgsm/arbeitsgruppen/ratgeber/neu-Nov2011/Kinder_A5.pdf
4. Driessen, B. (2009). *Zu wenig Schlaf macht dick, dumm und krank*. In Welt online. <https://www.welt.de/gesundheit/article5093526/Zu-wenig-Schlaf-macht-dick-dumm-und-krank.html>
5. Gesellschaft für Kinder- und Jugendpsychiatrie, Psychosomatik und Psychotherapie e.V. (Hrsg.) (2018). *S1-Leitlinie 028-012 „Nichtorganische Schlafstörungen“*. In: AWMF online. <https://www.awmf.org/leitlinien/detail/ll/028-012.html>
6. Hanewinkel, R., Hansen, J., Janßen, J., Morgenstern, M. (2019). *Präventionsradar*. In: Kinder und Jugendgesundheit in Schulen – Ergebnisbericht Welle 3. Kiel: Institut für Therapie- und Gesundheitsforschung
7. Hillienhof, A. (2012). *Übergewicht ist ein Hauptrisikofaktor für Schlafstörungen*. In: Deutsches Ärzteblatt online. <https://www.aerzteblatt.de/nachrichten/50122/Uebergewicht-ist-ein-Hauptrisikofaktor-fuer-Schlafstoerungen>
8. HBSC-Studienverbund Deutschland (2015). *Studie Health Behaviour in School-aged Children – Faktenblatt „Schulische Belastung von Kindern und Jugendlichen“*. http://hbsc-germany.de/wp-content/uploads/2016/01/Faktenblatt_Schulische-Belastung_final-2015.pdf
9. Kabali, H.K., Irigoyen, M.M., Nunez-Davis, R., et al. (2015). *Exposure and use of mobile media devices by young children*. IN: Pediatrics 2015, Vol. 136(6), pp. 1044-1050. DOI 10.1542/peds.2015-2151
10. Kast, B. (2018). *Der Ernährungskompass*. München: Bertelsmann
11. Lange, T., Dimitrov, S. et al. (2019). *Gα_s-coupled receptor signaling and sleep regulate integrin activation of human antigen-specific T cells*. In: Journal of Experimental Medicine 2019, Vol 216 (3), pp. 517-526. DOI 10.1084/jem.20181169
12. Marschall, J., Hildebrandt, S., Sydow, H., Nolting, H. (2017) *Gesundheitsreport 2017*. In: Strom, A. (Hrsg.): Beiträge zur Gesundheitsökonomie und Versorgungsforschung, Vol. 16. Heidelberg: medhochzwei Verlag
13. Mevissen, G. (2001). Schlafstörungen oft nicht erkannt. In: Pharmazeutische Zeitung online. <https://www.pharmazeutische-zeitung.de/inhalt-07-2001/medizin3-07-2001/>
14. Miller, M.A., Kruisbrink, M., Wallace, J., Chen, J., Cappuccio, F.P. (2018). *Sleep duration and incidence of obesity in infants, children, and adolescents: a systematic*

- review and meta-analysis of prospective studies.* In: Sleep, Vol. 41 (4). DOI 10.1093/sleep/zsy018
15. Münter, A., Osterhage, F. (2018). *Trend Reurbanisierung? Analyse der Binnenwanderung 2006 bis 2015.* Gütersloh: Bertelsmann Stiftung
 16. Riemann, D., Baum, E., Cohrs, S., et. al. (2017). *S3-Leitlinie Nicht erholsamer Schlaf/Schlafstörungen. Kapitel „Insomnie bei Erwachsenen“.* In: Somnologie 2017, Vol. 21, pp. 2–44. Berlin: Springer Medizin. DOI 10.1007/s11818-016-0097-x
 17. Robert-Koch-Institut (Hrsg.) (2018). *Fact sheet: Übergewicht und Adipositas im Kindes- und Jugendalter in Deutschland.* In: Journal of Health Monitoring. 2018 Vol. 3(1). Berlin: Robert Koch-Institut. DOI 10.17886/RKI-GBE-2018-003
 18. Robert Koch-Institut (2014). *Körperliche Aktivität.* In: Faktenblatt zu KiGGS Welle 1: Studie zur Gesundheit von Kindern und Jugendlichen in Deutschland – Erste Folgebefragung 2009-2012. https://www.rki.de/DE/Content/Gesundheitsmonitoring/Gesundheitsberichterstattung/GBEDownloadsF/KiGGS_W1/kiggs1_fakten_koerp_aktivitaet.pdf%3F__blob%3DpublicationFile
 19. Schlack, R., Manz, K., Poethko-Müller, C., Mensink, G., Finger, J., T. Lampert, T. (2014). *Körperlich-sportliche Aktivität und Nutzung elektronischer Medien im Kindes und Jugendalter.* In: Ergebnisse der KiGGS-Studie- Erste Folgebefragung (KiGGS Welle 1). DOI 10.1007/s00103-014-1986-4
 20. Schmid, S.M., Hallschmid, M., Jauch-Chara, K., Bandorf, N., Born, J., Schultes, B. (2007). *Sleep loss alters basal metabolic hormone secretion and modulates the dynamic counterregulatory response to hypoglycemia.* In: The Journal of clinical endocrinology and metabolism. 2007 Vol. 92 (8), pp. 3044-3051. New York: Oxford University Press. DOI 10.1210/jc.2006-2788
 21. Stiefelhagen, P. (2017). *Zu wenig Schlaf macht dick, krank und tot.* In: DNP – Der Neurologe & Psychiater 2017, Vol. 18, pp. 65-66. DOI 10.1007/s15202-017-1835-z
 22. Techniker Krankenkasse (2014). *Jugend 3.0 – abgetaucht nach Digitalien? – TK-Studie zur Gesundheit und Mediennutzung von Jugendlichen.* Hamburg: Techniker Krankenkasse
 23. Techniker Krankenkasse (2017). *Schlaf gut, Deutschland – TK-Schlafstudie 2017.* Hamburg: Techniker Krankenkasse
 24. Urschitz, M.S., Poets C.F., Stuck B.A, Wiater, A (2013). *Schnarchen bei Kindern.* In: Monatsschrift Kinderheilkunde, Vol. 161, pp. 347–350. DOI 10.1007/s00112-012-2851-x. Heidelberg: Springer
 25. Walker, M. (2018) *Das große Buch vom Schlaf.* München: Goldmann
 26. Werner, S. (2017). *Schlafen ist nicht immer einfach.* In: Deutsche Apotheker Zeitung 2017, Vol. 50, p.50. Stuttgart: Deutscher Apotheker Verlag
 27. World Health Organisation (2010). *Global Recommendations on Physical Activity for Health.* Geneva, Switzerland: WHO Press

Contact

Mgr. Helge Koch, LL.M
Pan-European University Bratislava
Private Contact Address:
Kaiserstraße 122, Siegburg, Germany
Tel: +49 2241 1695358
email: mr.helge.koch@gmx.de

USAGE OF EXPERIMENTS IN PRIMARY SCIENCE EDUCATION IN THE CURRENT EDUCATIONAL SITUATION

Dana Blahútová, Miriam Uhrinová, Mária Balážová

Abstrakt

Pupils in primary education should get to know above all the environment surrounding them. This should primarily be the natural environment, learning about which is necessary for the development of their scientific but also environmental literacy. In this learning the application of discovery and research methods in the teaching process is of crucial importance. The results of our research show that elementary school teachers also consider the use of experiments in primary natural science education as important, however the majority of them have only average or insufficient knowledge about the use of experiments. Teachers' active use of experiments increases their knowledge in this field. Teachers who make greatest use of experiments are those with more than twenty years of experience, and these teachers also have significantly more knowledge about them.

Key words: natural science education, experiments, scientific literacy

1 INTRODUCTION ND BACKGROUND

Becoming familiar with one's environment, its natural laws and conditions, is an essential part of every person's life. Pupils in primary education should get to know above all the environment surrounding them. Learning about processes in nature and understanding the basic laws underlying the natural phenomena which pupils can directly observe is necessary for the development of their scientific as well as environmental literacy. This literacy involves the capacity for independent scientific investigation, and pupils' education should clearly focus on developing that capacity. This is best achieved through the planned development of skills which increase their decision-making independence in their further learning (Sharp et al. 2009). In getting to know nature in all its complexity, the application of discovery and research methods is of crucial importance, and in this context the use of natural science experiments is an inseparable part of the educational process.

Experiments are linked with and conditional upon pupils' active participation, and for this reason they are most commonly found in practical science activities, where emphasis is placed mainly on the application of a constructivist approach (Uhrinová, 2018). Llewellyn (2013) claims that a constructivist approach is the basis for the use of discovery in teaching, in other words teaching through discovery. Prince (2004) states that performing experiments is an example of active learning, so the use of experiments is an approach which involves pupils in their own learning process, because it requires them to engage in constructive thinking.

The term "experiment" is frequently but erroneously associated with almost any activity which at first sight looks like something done in a laboratory, but from the point of view of scientific empirical approaches in fact it can be applied to a range of different activities. Experiments sometimes involve no more than finding out basic properties through the use of instruments (for example using laboratory scales to find out the weight of something, measuring temperature with a thermometer, or even examining something with a magnifying glass). In another case it may be an activity intended to demonstrate a phenomenon, a natural law or conditionality. On the other hand, pupils' activity consisting of practical manipulation of material and devices may sometimes be incorrectly termed "experimental". Demonstrations are especially useful for gaining factual knowledge, developing verbalization and preparing

for experimental activity, while experiments themselves build up children's practical skills and experience (See: Kolláriková, Pupala, 2010).

Grasping the differences in the performance of practical scientific activity by means of demonstration, experiment and investigation is often difficult for a lay person. The differences lie in the instructions, the activities of teacher and pupils, and the aims involved in the learning methods. If the teacher instructs the pupils on the procedure in some practical activity, it is an experiment; if the teacher leads them towards finding out something in their own way, it is research activity (which may involve experiments); if the teacher presents an explanation involving the use of illustrative aids, it is a demonstration (Žoldošová, 2013).

Experiments are considered as an important method in pupils' independent work. In contrast to pure observation, when neither teacher nor pupils intervene in the natural process, an experiment always involves the deliberate control of a single or several factors (e.g. amount of water or light, or temperature level). By means of experiments pupils acquire more permanent natural science knowledge and develop their own key competences in the field of science. Experiments must be designed in their content and demands to suit the cognitive abilities and skills of the pupils (Bernátová, 2006). It is characteristic of experiments that they enable pupils to try out and verify the truth of some factual knowledge they have learnt or which has been presented to them. It follows from this that the intended aim of this kind of activity is in most cases to confirm some information which has been presented as fact. The aim of an experiment then, in contrast to research, is not for pupils to discover or create some new knowledge, but primarily to confirm presented information by means of empirical proof (Žoldošová, 2013). Experiments develop pupils' capacity for proper rational thinking and stimulate their interest in acquiring new knowledge. With regard to the didactic requirements for an experiment, Bernátová (2001) states that it must be simple, performable with basic aids, illustrative, suited to pupils' abilities, safe, and respectful of environmental and ecological principles.

Experiments are considered as one of the principal methods for developing pupils' scientific literacy. Experiments therefore commonly feature among the practical science activities requiring pupils' active participation. The best teachers in primary education help children understand above all the scientific experiences which they have in their real life (Gillespie and Gillespie, 2007). Suitably selected and managed experiments in primary science education can then help pupils develop positive attitudes to nature and get to know its properties, which is linked not only with acquiring natural science knowledge but also with building up scientific and environmental literacy (Blahútová and Macko, 2017). An important role is played in this type of education by ideas, suggestions and proposals which stem from current global problems, but which for the sake of better understanding also apply on a regional, local level (e.g. biological invasions, loss of biodiversity, or permanently sustainable development) (Macko, 2016, Balážová, Blahútová, Valašková, 2019). For this reason it is necessary to carry out discovery activities so as to develop selected abilities in pupils which are specific for finding out about nature (so-called abilities for scientific work), but which are also part of the general set of learning skills, such as observation, communication, classification, measurement, formation and verification of assumptions, drawing conclusions (interpretation) and generalization.

The constructivist approach to developing abilities for learning about nature stresses the importance of the ability for scientific work (Žoldošová, 2016). Experiments often form part of the research-based concept of natural science education, which places emphasis on pupils' own research work and may be considered as an effective strategy for developing scientific literacy. Each person acts differently as they become familiar with the world around them. This fact as well as the way people learn leads to a certain subjectivity in their understanding of the world, which is frequently at odds with scientific knowledge. Not all pupils take up a

scientific career in adulthood, and in some cases their ideas about the world remain on a certain level. Those however who make use of research methods in their learning end up with a much more realistic view of the world and how it functions (Sharp et al. 2009). The use of experiments moreover opens up space for developing the ability for scientific work, which is seen as very important in present-day life.

Natural science experiments in the current situation of primary education are of great importance for the development of the kind of abilities pupils need for their future, starting with their secondary education (Macko, Blahútová, Stollárová, 2013).

Bearing in mind these theoretical starting-points, there is increasing emphasis in the educational process on the effective usage of experiments as a means of enabling pupils to get to know better the individual processes and underlying laws of nature. The question however is whether teachers in fact make effective use of this stimulating method and whether they are interested in using them to develop pupils' scientific literacy.

Having posed these and similar questions, we were motivated to carry out research within elementary schools themselves, aiming to establish the extent to which experiments are really used in primary education and the factors which influence that extent.

2 RESEARCH

The aim of our research was to find out the current situation with regard to the usage of experiments in the primary educational process, focusing on the area of natural sciences. The research was carried out during the school year 2019-2020. The research cohort consisted of 57 teachers in the first phase of elementary schools (years 1-4) in Slovakia, composed by means of occasional as well as quota-based selection. The main research tool was a questionnaire of our own formulation, which was distributed to teachers in elementary schools. Their responses to the questions enabled us to map the current situation among teachers regarding their knowledge of discovery and research methods in educational practice, focusing specifically on the actual usage of experiments with pupils in the first phase of elementary schools.

The stated aim gave rise to the following research questions:

V1: Do teachers consider it important to make use of experiments in primary natural science education, and do they make effective use of them in their teaching?

V2: Do teachers have sufficient knowledge about discovery activity issues and experiments in particular?

We carried out the research in order to verify the following hypotheses:

H1: We hypothesize that a significant relation exists between teachers' level of knowledge about experiments and their usage in educational practice.

H2: We hypothesize that a significant relation exists between the number of years of teachers' experience and their application of experiments in the educational process.

Responses to the questions were either factor-type or were quantified for the purposes of further comparison. The knowledge-based responses were awarded points, with higher numbers of points indicting better knowledge of experiments and their usage. The data obtained were analyzed using ANOVA and STATISTICA 8 software, whereby total numbers of points for knowledge-based responses were compared with the factor-type responses.

2.1 Research findings

Bearing in mind the restricted length of this paper, here we present only a selection of the data obtained and our basic findings from the analysis.

First we were interested in whether teachers considered the use of experiments important in primary natural science education. The teachers were asked to assess on a scale from 1 to 5 the importance of using experiments in lessons of basics and natural sciences in the first phase of elementary school (1 meant they thought using experiments was “not important at all”, up to 5 for “very important”).

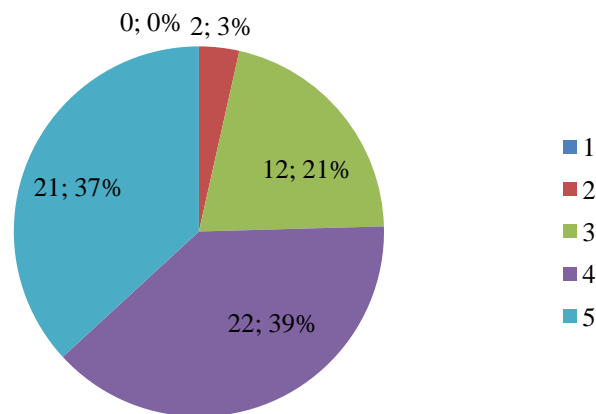

Figure 1. Importance of using experiments in basics lessons according to elementary school teachers in Slovakia; score 1) not important at all, 2) fairly unimportant, 3) undecided, 4) fairly important, 5) very important

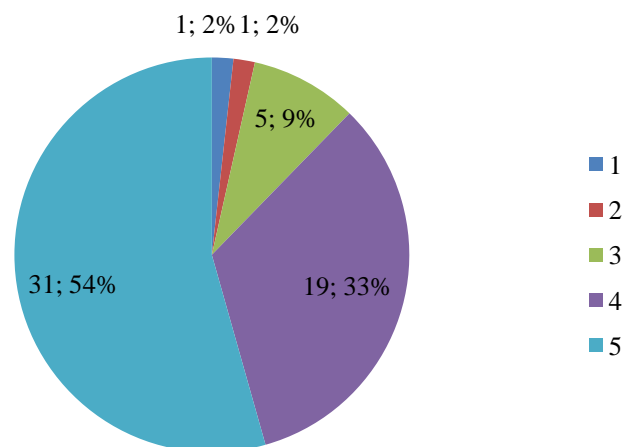

Figure 2. Figure 1. Importance of using experiments in lessons of natural sciences according to elementary school teachers in Slovakia; score 1) not important at all, 2) fairly unimportant, 3) undecided, 4) fairly important, 5) very important

As many as 76% of respondents marked the use of experiments as “fairly” or “very” important in basics lessons (Fig. 1, 4 or 5 points), and 87% of respondents gave similar marks for the use of experiments in natural sciences (Fig. 2, 4 or 5 points). More than half of the teachers (54%) considered experiments as “very important”. It is pleasing that the majority of respondent teachers in primary education are aware that it is important to incorporate

experiments into process of teaching science subjects in order to develop pupils' scientific literacy. In connection with this, however, we were also interested in whether the teachers had sufficient knowledge in terms of how to make effective use of experiments, and whether this had any influence on their usage of experiments.

We formulated a hypothesis based on the assumption that the level of teachers' knowledge about the use of experiments correlates with their actual application in educational practice.

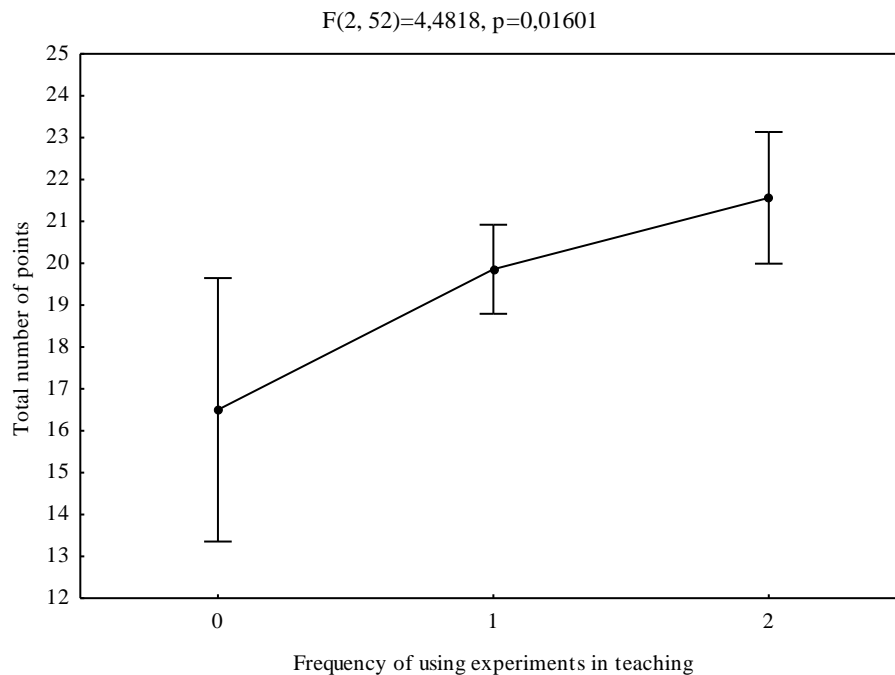

Figure 3. Comparison of average numbers of points gained for knowledge about use of experiments as a function of the frequency of their actual usage in lessons by teachers in primary education; higher numbers indicate more frequent use.

Overall the teachers gained an average of 20.16 points for their knowledge out of a possible maximum of 41 points. Their knowledge is therefore literally only middling. Based on the statistical analysis we found a significant relation ($p=0.0160$) between the teachers' level of knowledge about the use of experiments and the frequency of their actual usage in lessons (Fig. 3). Teachers who really made more frequent use of experiments in their lessons of basics and natural sciences had sufficient information and knowledge in this area. This suggests that they make effective use of this stimulating method in their teaching, so they can also more effectively develop their pupils' scientific literacy. It is important, therefore, that teachers build up their competence in this area, and get the necessary information and knowledge about experiments which are suitable for the particular age group of their pupils, so that they can apply them in a considered manner in the teaching process.

We were interested furthermore in whether the number of years of teaching experience had an influence on teachers' usage of experiments in their lessons. We hypothesized that with increasing years of experience teachers would make more frequent use of experiments in their lessons. We found that teachers in experience brackets E and D made most use of experiments compared with their younger colleagues, although the difference was not statistically significant ($p=0.6523$).

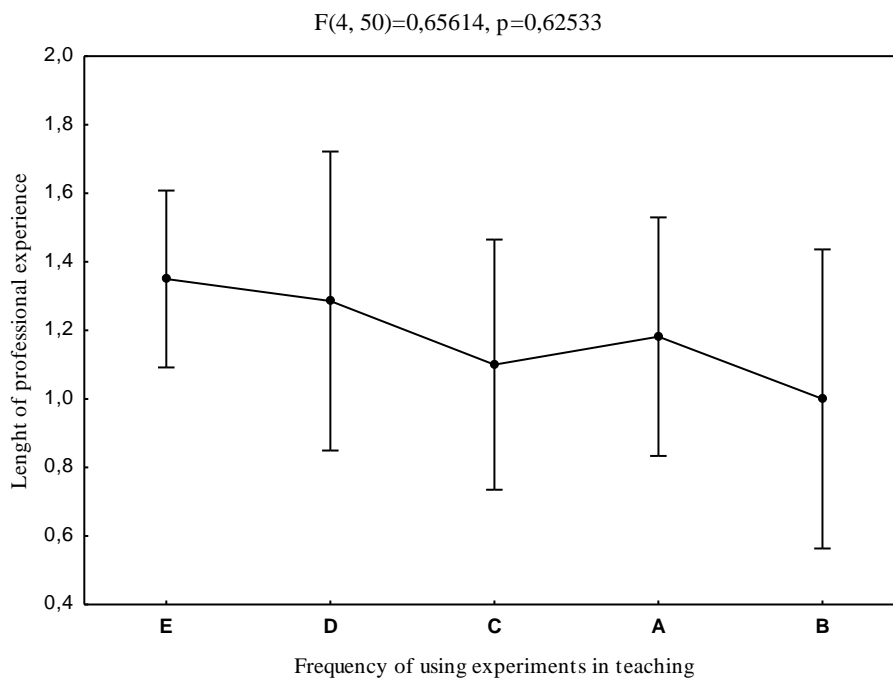

Figure 4. Varying dependence of frequency of usage of experiments in lessons by elementary school teachers on the length of their teaching experience; bracket A) 1 – 5 years, B) 5 – 10 years, C) 10 – 15 years, D) 15 – 20 years, E) more than 20 years.

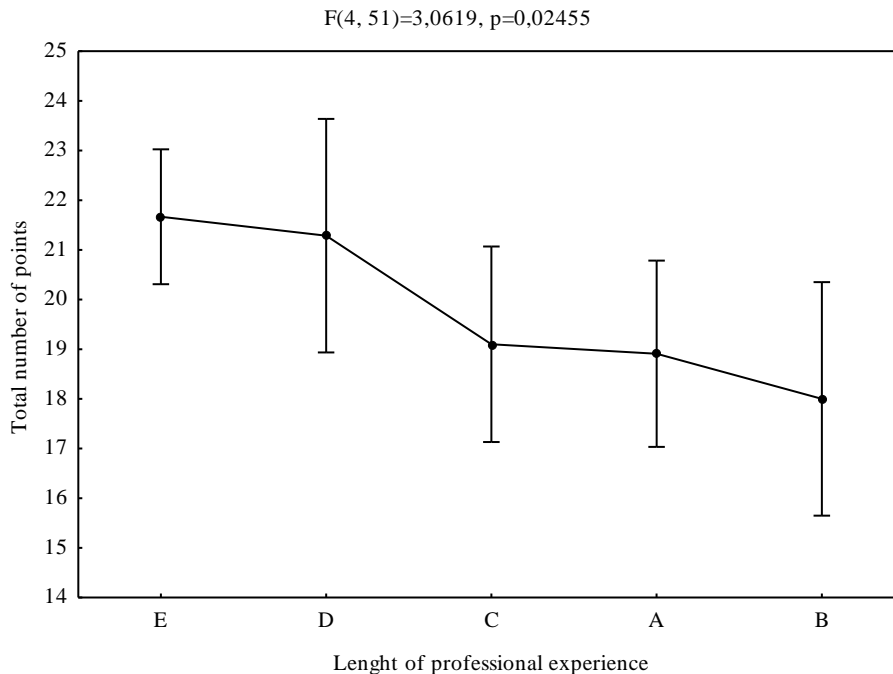

Figure 5. Relation between average number of points gained for knowledge about usage of experiments on the length of teaching experience for elementary school teachers; bracket A) 1 – 5 years, B) 5 – 10 years, C) 10 – 15 years, D) 15 – 20 years, E) more than 20 years.

Based on our statistical analysis we found significant differences between groups of teachers with different lengths of teaching experience and the frequency of usage of experiments by those teachers in their lessons. The conclusion is that application of experiments in the teaching process by elementary school teachers increases in correlation with the length of their teaching experience. Moreover, we found that teachers with longer experience had significantly more knowledge (Fig. 5, $p=0.0246$) about the use of experiments than their younger colleagues, with the worst results being achieved by teachers with 5 to 10 years of experience.

3 CONCLUSION

The results of this research show that teachers consider it important to make use of experiments in primary natural science education. With regard to the practical application of experiments however, the majority of teachers have only average or even insufficient information, and their level of knowledge is directly dependent on their years of teaching experience. On the other hand, our results also enable us to state that the usage of experiments by teachers in the first phase of elementary school actively improves their knowledge, creating a cyclical process of positive feedback which can produce favourable results in a relatively short time. In this case therefore, making education more effective depends on equipping teachers with the specialist knowledge and competences required for the successful usage of experiments as a stimulating method of learning. The results of our research also lead us to recommend the implementation in educational practice of a wider range of opportunities within lifelong training of teachers for those who are willing to make the effort to develop their competences in this field. It is necessary for them to understand experiments not simply as isolated stimulating experiences for pupils which they might introduce into their lessons, but to see them as part of a wider intention, namely as a component in the research-focused concept of natural science education. It would also be appropriate to intensify the preparation of future teachers in this regard during their university course, and it is necessary to focus in particular on practising teachers with between five to ten years of experience, who appear to be more susceptible to burn-out syndrome.

The teacher's personality also plays an important role in the area of this research. With this in mind, we emphasize the need for teachers, both practising and future, to develop their competences in the sense of their own scientific and environmental literacy (Janovec et al., 2016). We would consider it beneficial to supply teachers with good-quality teaching materials which could motivate and inspire them to greater engagement in this field.

This paper is a product of grant-supported research within VEGA project no. 1/0624/20: *Regional identity as a contributing factor in the development of environmental literacy in the context of primary education.*

References

1. BALÁŽOVÁ, M., BLAHÚTOVÁ, D., VALÁŠKOVÁ, T. *Prevention of invasive species in the context of lower secondary education: In: New trends and issues proceedings on humanities and social sciences [elektronický dokument] . – ISSN (online) 2547-8818. – Volume 6, Issue 2 (2019) p.40-47 [online] <https://doi.org/10.18844/prosoc.v6i2.4281>*
2. BERNÁTOVÁ, R. *Prírodoveda s didaktikou. Rastliny*. Prešov: Pedagogická fakulta PU v Prešove, 2001, 90 s. ISBN 80-8068-057-4.
3. BERNÁTOVÁ, R. *Prírodoveda pre asistentov učiteľa*. Prešov : Pedagogická fakulta PU, 2006. ISBN 80-8068-429-4.

4. BLAHÚTOVÁ, D., MACKO, J. *Rozvíjanie prírodovednej gramotnosti žiakov prostredníctvom školských pokusov* In: Uhrinová, M., Benyak, J. (eds.) *Tendencie v dimenziách predprimárneho a primárneho vzdelávania - [1. vyd.]*. - Ružomberok: Verbum - vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2017, CD-ROM, s. 104-112, ISBN 978-80-561-0490-3.
5. GILLESPIE, H., GILLESPIE, R. *Science for Primary School Teachers*, Open University Press, McGraw-Hill Education, Berkshire, 2007. ISBN13: 978-0-335-22015-1
6. HELD, E. *Príroda – deti – vedecké vzdelávanie*. In KOLLÁRIKOVÁ, Z. – PUPALA, B. (eds.). *Předškolní a primární pedagogika. Predškolská a elementárna pedagogika*. Praha : Portál, 2010, s. 347-362. ISBN 978-80-7367-828-9.
7. JANOVEC, J., KROUFEK, R., CHYTRÝ, V. & DOLEJŠOVÁ, J. *Qualitative view on environmental and technological literacy of pre-service primary teachers*. INTED 2016 proceedings. doi: 10.21125/inted.2016.0315
8. LLEWELLYN, D., J. *Teaching high school science through inquiry and argumentation*. Second Edition. USA, California: Corwin a SAGE Publications, 2013. ISBN 978-1-4522-4445-7.
9. MACKO, J. *Impact of clearcutting on ground beetles (coleoptera: carabidae) in mountain spruce forest*. Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Forestry • Wood Industry • Agricultural Food Engineering Series II ISSN 2065-2135, Vol. 9 (58), Issue 1 (2016), p. [1-8].
10. MACKO, J., BLAHÚTOVÁ, D., STOLLÁROVÁ N. *SPACE FOR THE ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE SYSTEM OF SECONDARY EDUCATION IN SLOVAKIA* Informatologia ISSN 1330-0067, Vol.46, No 3, (2013), p.256-260
11. PRINCE, M. “Does active learning work? A review of the research.” *Journal of Engineering Education* 93 (3), (2004), p.223–231: doi: 10.1002 / j.2168-9830.2004.tb00809.x
12. SHARP, J., PEACOCK, G., JOHNSEY, R., SIMON S., SMITH, R., CROSS, A., HARRIS, D. *Primary Science. Teaching Theory and Practice*. Fourth edition. Learning Matters, Exeter. 2009,138 pp ISBN 978-1-84445-279-8.
13. UHRINOVÁ, M. *Prírodovedné a spoločenskovedné poznávanie detí v kontexte edukácie*. Ružomberok : VERBUM – vydavateľstvo KU. 2018. ISBN 978 – 80 – 561 – 0592 – 4.
14. ŽOLDOŠOVÁ, K. *Primárne prírodovedné vzdelávanie*. [online]. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013. ISBN 978-80-8082-688-8. [online]: <http://pdf.truni.sk/e-ucebnice/primarne-prirodovedne-vzdelavanie/>.
15. ŽOLDOŠOVÁ, K. *Človek a príroda*. Metodická príručka k vzdelávacej oblasti ŠVP pre predprimárne vzdelávanie v materských školách. Bratislava: ŠPÚ, 2016. ISBN 978 – 80 – 8118 – 172 – 6.

Contact details

Ing. Dana Blahútová, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta

Hrabovská 1, 034 01 Ružomberok

Slovenská republika

email: dana.blahutova@ku.sk

PaedDr. Miriam Uhrinová, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta

Hrabovská 1, 034 01 Ružomberok

Slovenská republika

Tel: +421 915 898 621

email: miriam.uhrinova@ku.sk

RNDr. Mária Balážová, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta

Hrabovská 1, 034 01 Ružomberok

Slovenská republika

email: maria.balazova@ku.sk

KVALITA ŽIVOTA PACIENTA V KONTEXTE CHRONICKÉHO OCHORENIA

QUALITY OF LIFE IN THE CONTEXT OF CHRONIC DISEASE

Andrea Obročníková, Mária Kaščáková, Ľudmila Majerníková

Abstrakt

V posledných desaťročiach bola značná pozornosť zameraná na skúmanie kvality života (QOL) chronických pacientov. Pacienti s chronickým ochorením majú zhoršený výkon vo fyzickej oblasti života, nižšiu kvalitu života spojenú so zdravím a vysokú kardiovaskulárnu chorobnosť a úmrtnosť. V snahe zmierniť svoj zdravotný alebo duševný stav niekoľko štúdií skúmalo, ktoré faktory ovplyvňujú ich kvalitný život, ako aj bilaterálny vzťah medzi QOL pacientov a úroveň závažnosti príznakov. Hodnotenie kvality života je základným predpokladom úspešnosti ošetrovateľských intervencií cielene zameraných na jej zlepšenie.

Kľúčové slová: kvalita života, pacient, chronické ochorenie, zdravotná starostlivosť

Abstract

In recent decades, considerable attention has been focused on examining the quality of life (QOL) of chronic patients. Patients with chronic disease have impaired performance in the physical sphere of life, lower quality of life associated with health, and high cardiovascular morbidity and mortality. In an effort to alleviate their health or mental condition, several studies have examined which factors affect their quality of life, as well as the bilateral relationship between patients' QOLs and the severity of symptoms. Evaluation of quality of life is a basic precondition for the success of nursing interventions aimed at improving it.

Key words: quality of life, patient, chronic disease, health care

1 KVALITA ŽIVOTA

S pojmom kvalita života sa v súčasnej dobe stále viac stretávame aj v zdravotníctve, v súvislosti so zdravím. Zdravie je potenciál schopností človeka vyrovať sa s nárokmi vonkajšieho prostredia bez narušenia životných funkcií (Vokurka, Hugo a kol., 2006). Choroba a zdravie sa úzko spájajú s konceptom kvality života, ale nie vždy platí, že horší zdravotný stav znamená aj horšiu kvalitu života alebo lepší zdravotný stav lepšiu kvalitu života. Niektoré výskumy svedčia o tom, že ľudia s chronickými zdravotnými problémami často vnímajú kvalitu svojho života ako lepšiu než zdraví jedinci (Hodačová, Šmejkalová, Slezák, 2007).

Zdravie je najvyššou životnou hodnotou a zväčša aj nutnou podmienkou kvalitného, plnohodnotného života. Podporou individuálneho fyzického a duševného zdravia je možné zvyšovať objektívne a subjektívne vnímanú kvalitu života, predovšetkým v zmysle a pocite samostatnosti, schopnosti pohybu a práce, nezávislosti na iných ľuďoch. Heřmanová (2012) uvádza, že vnímanie hranice medzi zdravím a chorobou je výrazne ovplyvnené reálne existujúcimi súvislosťami, presnejšie prelínaním biologických, psychických a sociálnych predispozícií. V celospoločenskom význame je dnes zdravie čoraz častejšie vnímané nielen ako sociálny indikátor kvality života, ale aj ako faktor, ktorý má rozhodujúci rastúci zdrojový význam pre sociálny a ekonomický rast každého regiónu.

1.1 Kvalita života a chronické ochorenie

Podľa odbornej verejnosti definovať "kvalitu života" nie je ľahké, vzhľadom na jej multidimenzionálny, subjektívny a špecificky prísne individuálny rozmer (Gurková, 2011). V súčasnej dobe existuje celý rad definícií kvality života, avšak žiadna z nich nie je všeobecne akceptovaná. Majú však jedno spoločné, a to, že pojem " kvalita života " by mal obsahovať holistické údaje o fyzickom, psychickom a sociálnom stave jedinca. Na kvalitu života je nazerané ako na viacrozmernú veličinu a zvyčajne je definovaná ako „*subjektívne posúdenie vlastnej životnej situácie*“.

Chronické ochorenie je charakterizované ako vlečúce sa a trvalé ochorenie, ktorého príznaky sú prítomné viac-menej trvalo a niekedy môžu byť sotva badateľné (remisia), niekedy sa však prudko zhoršujú (exacerbácia). Kvalita života počas choroby závisí od viacerých faktorov, ako je napríklad intenzita bolesti, variabilita, trvanie a dynamika zmien klinických symptómov ochorenia. Mnohé chronické ochorenia bezprostredne neohrozujú život; môžu sa prejavovať minimálnymi príznakmi, ale spôsobujú postupný pokles kvality života (Nováková, 2011). Chronická choroba predstavuje samostatné ochorenie, vplýva na človeka negatívne, trvá mesiace až roky, je difúzna a má cyklický priebeh. Človek sa stáva depresívnym, a to negatívne ovplyvňuje kvalitu života. Chronická choroba zhoršuje, resp. znižuje kvalitu života po stránke fyzickej, duševnej a duchovnej, ako aj sociálnej. V súvislosti s fyzickou stránkou sa znižuje výkonnosť, samostatnosť, vyskytuje sa vyššia únava, nespavosť, nechutenstvo, nauzea a obštipácia. Duševný život pacienta s chronickou chorobou sprevádza strach, úzkosť, depresia, utrpenie, strata radosti zo života a jeho zmyslu. V sociálnej oblasti môže človek s chronickou chorobou pociťovať, že je svojmu okoliu na príťaž, narúšajú sa medziľudské vzťahy, sexuálne vzťahy, človek nevláda plniť bežné sociálne roly. Problémy sa hromadia v situácii, keď má chorý človek určité očakávania a v plnej miere sa mu nedostáva emočná podpora alebo dennodenná technická podpora. Môže sa stať, že človek stratí dôveru v okolie, začne sa spoliehať len sám na seba a sociálne sa izoluje. Človek s chronickou chorobou má špecifické dysfunkčné potreby, ktoré ovplyvňujú jeho životný štýl a limitujú ho v rôznych oblastiach každodenného života. Špecifický životný štýl s chronickou chorobou sa môže stať dominantným faktorom, ktorý ovplyvňuje akceptáciu samotného ochorenia. Akceptácia a zvládanie limitov životného štýlu s chronickým ochorením pomocou copingových stratégií ovplyvňuje tiež možné dopady ochorenia na širokú škálu aktivít každodenného života (Chrastina, Ivanová, Ježorská a kol., 2012). Výsledný, teda realizovaný životný štýl jedincov s chronickou chorobou sa odvíja od nestálej konfrontácie s realitou a životnými udalosťami, ktoré sa s chorobou objavili, a ktoré v prípade chronickej choroby pretrvávajú a podľa stavu sa menia alebo vznikli ako nové. Chronické ochorenie s jeho dopadmi, obmedzeniami a novo vzniknutými potrebami je považované za dôležitú životnú zmenu a mení nielen psychický, telesný a sociálny stav chorého, ale vplýva aj na ekonomiku v širšom (celospoločenskom) i úzkom (rodinnom) zmysle; v prípade detí a mládeže má tiež edukačný dopad.

Chronické ochorenie prináša jedincovi dlhodobú alebo trvalú zmenu životnej situácie, ktorá komplexne, sekundárne, ovplyvní postavenie chorého, jeho sociálne pozície, roly aj status. Je dobré, ak sa chorý snaží nájsť možné východiská, prispôsobuje sa situácii, vyberá si také stratégie, ktoré by mu pomohli nielen zvládnuť súčasný stav, ale ho aj pozitívne ovplyvniť, keď využije všetky svoje schopnosti, vedomosti a možnosti na to, aby sa kvalita jeho života ďalej nezhoršovala. Prokop (2005) uvádza, že chronickou chorobou je kvalita života znížená, ale mnohokrát je len v niektorých svojich zložkách a v iných je stabilná alebo zvýšená. Každý krok pozitívnym smerom je krokom k väčšej pohode pacienta a k možným fyzickým liečebným úspechom. Príbuzní a blízki pacienta sú tí, ktorí sa starajú o to, aby životná úroveň chorého bola na primeranej úrovni. V záujme zabezpečenia dôstojného života chorému je nevyhnutnosťou poskytovať informácie kľúčovým osobám. Ďalším nepriaznivým symptómom vyvolávajúcim emočnú reakciu je chronická bolesť. V súčasnosti vzrastá počet

onkologických ochorení, ale aj neonkologických ochorení, sprevádzaných chronickou bolesťou. Vzostupný trend majú aj chronické ochorenia, ako diabetes mellitus, roztrúsená skleróza, depresia. Je potrebné vedieť, že chronické ochorenie je viac ako len ohrozenie fyzickej integrity, je to ohrozenie vlastného sebaunímania a vlastnej identity. Poňatie, kto som a čo si prajem byť, sa mení a obmedzuje na to, čo ešte môžem. Chronická choroba spätá s bolesťou má negatívny vplyv na kvalitu života a u veľkej skupiny je vnímaná ako nevyhovujúca. Výskumy však dokazujú, že chronická bolesť neovplyvňuje sociálne vzťahy (Doucková, 2012).

1.2 Hodnotiace nástroje kvality života

Hodnotenie kvality života v ošetrovatelstve je v úzkom vzťahu s medicínskymi prístupmi ku kvalite života. Tendencia hodnotiť kvalitu života je výsledkom záujmu o poskytovanie vysoko kvalitnej a odbornej zdravotnej a ošetrovateľskej starostlivosti a tiež snahou o lepšie sledovanie a vyhodnocovanie výsledkov lekárskej starostlivosti, diagnostických a liečebných postupov a ošetrovateľskej starostlivosti (Guľašová, 2006). „Diagnostika“ kvality života je základným predpokladom úspešnosti konkrétnych ošetrovateľských intervencií cielene zameraných na jej zlepšenie. Pojmy súvisiace s kvalitou života a indikátory, ktoré kvalitu života vymedzujú, nie sú v kontexte ošetrovatelstva v súčasnosti dostatočne rozpracované, aj napriek tomu je kvalita života všeobecne považovaná za výsledok ošetrovateľskej starostlivosti (Gurková, 2011). Definovanie a meranie kvality života v ošetrovatelstve bolo ovplyvnené psychologickými prístupmi prezentovanými konštruktom subjektívnej pohody (subjective well - being) a aplikačnými medicínskymi prístupmi – koncepciou kvality života súvisiacej so zdravím (HRQOL).

Objektívny stav fyzického zdravia jednotlivcov a ich spokojnosť so zdravím hodnotia prepracované hodnotiace nástroje, ku ktorým patria hlavne dotazníky merania kvality života, medzi ktoré patrí základný dotazník na meranie kvality života *WHOQOL-100* (World Health Organization Quality of Life Assessment) a jeho skrátená verzia *WHOQOL-BREF* alebo verzia pre jedincov vyššieho veku (nad 65 rokov) *WHOQOL-OLD*. Uvedené dotazníky umožňujú hodnotenie rôznych aspektov života: fyzické zdravie, úroveň nezávislosti, sociálne vzťahy, prostredie, spiritualita, celková kvalita života, ako aj ich prežívanie, vrátane celkovej spokojnosti so zdravím (Dragomirecká, Bartoňová, 2006). Všetky dotazníky umožňujú medzinárodné a regionálne porovnanie, porovnanie mužov a žien, ako aj porovnávanie sociálnych skupín s rôznymi ďalšími sociodemografickými znakmi (Heřmanová, 2012). Zo zdravotných problémov sú predmetom diagnostiky bolesť, únava, depresie, poruchy spánku, schopnosť učiť sa, schopnosť sústrediť sa na určitú činnosť, schopnosť alebo neschopnosť pohybu. Celková spokojnosť so zdravím sa skúma holisticky alebo čiastkovými otázkami zameranými na životnú energiu, spokojnosť s telesným vzhľadom a pod. Na základe preferovania individua sa významná časť výskumu kvality života zameriava na oblasť, ktorá súvisí so zdravím človeka, HrQOL (Health – related Quality of Life).

Short Form Health Survey 36 (SF-36) je 36 položkový dotazník, široko používaný nástroj k skúmaniu kvality života v súvislosti so zdravím. Dotazník bol navrhnutý k použitiu v klinickej praxi, pre potreby skríningu pacientov, výskumu, porovnania liečebných nákladov rôznych chorôb a monitorovanie kvality života špecifických a všeobecných skupín populácie. Dotazník je citlivý k všetkým zdravotným problémom fyzického charakteru a k celkovému duševnému zdraviu. Dotazník je použiteľný k zisteniu kvality života u širokého spektra ochorení napr. pre schizofréniu, rakovinu prsníka, diabetes mellitus, kardiovaskulárne, neurologické ochorenia, depresiu, astmu, poruchy nálady a úzkostné stavy, syndróm karpálneho tunela, či životné zmeny súvisiace so zdravím (klimaktérium) a mnohé ďalšie. Dotazník obsahuje celkom 36 položiek rozdelených do 8 dimenzií: fyzické fungovanie, fyzické obmedzenia, telesná bolesť, všeobecné zdravie, vitalita, sociálne

fungovanie, emočné problémy, duševné zdravie. Dotazník obsahuje jednu samostatnú položku, ktorá popisuje súčasné zdravie v porovnaní so zdravím pred rokom (Ware et al., 1993).

European Quality of Life Questionnaire – Version EQ-5D (EuroQOL-5D) je všeobecný multidimenzionálny dotazník pozostávajúci z dvoch častí: popisného systému EQ5D a vizuálnej stupnice EQ (EQ-VAS). Slúži ako meradlo zdravotného stavu pacienta v piatich dimenziách: pohyblivosť, samoobsluha, vlastný stav pri výkone obvyklých činností ako práca, štúdium, koníčky, ďalej bolesť/ťažkosť a stav úzkosti/depresie. Cieľom dotazníka je objektívne zhodnotiť dané parametre pre výskum kvality života pacientov v rôznych populáciách. Výsledky výskumu môžu slúžiť na odhad dopadu zdravotníckych intervencií na kvalitu života pacienta v mnohých aspektoch, napr. v kontexte ekonomických zhodnotení (Greiner et al., 2003).

Hodnotenie kvality života inou osobou (lekár, sestra, rodinný člen) prezentuje dojem bezprostrednej objektívnosti, avšak nemusí obsiahnuť aktuálny stav a prežívanie jedinca. K hodnoteniu kvality života môžeme používať škály:

Acute Physiological and Chronic Health Evaluation System (APACHE II) - metóda predpokladá, že vážnosť ochorenia sa hodnotí podľa toho, ako sa kvantitatívne líši aktuálny stav od stavu normálneho.

Performance Status Index (PSI), tzv. *Karnofsky index* vyjadruje lekár svoj názor na celkový zdravotný stav, napr. onkologického pacienta k určitému dňu. Dosiachnutie 100% skóre popisuje normálny stav pacienta bez prejavov ťažkostí, 50% - obmedzenú výkonnosť pacienta vyžadujúca kontinuálnu a ošetrovateľskú starostlivosť, 0% - pacient je mŕtvy.

QoL of the patient, Test kvality života patrí k celosvetovo používaným systémom sledovania kvality života pacientov. Zahŕňa pracovné schopnosti pacienta, fyzickú nezávislosť pacienta na druhých ľuďoch (cudzej pomoci), finančnú situáciu pacienta, spôsob trávenia voľného času pacientom, bolesti pacienta, diskomfort pacienta, nálada pacienta, vedomosti pacienta o následkoch jeho ochorenia, komunikáciu pacienta s okolím, vzťah pacienta s jeho primárnou a sociálnou skupinou (príbuzní a známami).

Kvalita života hodnotená samotným pacientom autenticky odráža prežívanie a vnútorný stav človeka. *The Schedule for the Evaluation of Individual Quality of Life (SEIQoL)*, *Program hodnotenia individuálneho vnímania kvality života* je škála zohľadňujúca individuálne vnímanie kvality života na základe hodnotového systému.

K zmiešaným metódam zisťovania kvality života, ktoré zahŕňajú objektívne aj subjektívne hľadisko patria *Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA)*, *Lancashire Quality of Life Profile (LQoLP)*, *Life Satisfaction Scale (LSS)* (Tomašíková et al., 2006).

Sestra môže priamo ovplyvniť také determinanty kvality života, ako sú prostredie, kvalita poskytovaných informácií, ktoré sú určené nielen pacientovi, ale aj rodinným príslušníkom, uspokojovanie potrieb jedinca a s nimi spojené ošetrovateľské intervencie. Individuálne vnímanie kvality života je vo vzťahu k ošetrovateľstvu veľmi dôležité, pretože priamo súvisí s poskytovaním starostlivosti. Táto starostlivosť je poskytovaná v súlade s najnovšími vedeckými poznatkami. Predmetom vedeckého skúmania je predovšetkým vplyv organizácie zdravotníctva a sociálnej starostlivosti na kvalitu života jedincov s určitým ochorením, ako aj sledovanie vplyvu nových diagnostických a liečebných postupov vo vybranej skupine pacientov vo vzťahu k zmenám v jednotlivých oblastiach ľudského života. Zvýšená pozornosť je venovaná stúpajúcemu výskytu jednotlivých skupín ochorení, napr. onkologické ochorenia, progredujúce neurologické ochorenia, chorôb postihujúcich kardiovaskulárny, pohybový a gastrointestinálny aparát. Veľmi dôležité je vnímať hodnotenie kvality života ako súčasť komplexného stavu pacientov a možnosť na odhalenie skrytých problémov, príčin neúspechu realizovaných intervencií či selfmanažmentu pacienta. Vhodne zvolené

intervencie, ktoré sú podporené zistením kvality života, môžu významne pomôcť k aktívnej spolupráci v ošetrovatelstve a medicíne (Hnilicová, Bencko, 2005).

2 ZÁVER

Kvalita života zahŕňa nielen pocit fyzického zdravia a neprítomnosť symptómov ochorenia či liečby, ale v globálnom pohľade aj psychickú kondíciu, spoločenské uplatnenie, náboženské, ekonomické, právne aspekty a pod. (Džuka, 2013; Skalický, Goldberg, 2013). Pojem kvality života nadobudol v zdravotníctve špeciálne postavenie v súvislosti s hodnotením výsledkov medicínskych postupov. Začalo sa hodnotiť prežívanie zdravotného stavu u chorých, ich zvládanie bežného dňa a fungovanie v sociálnych vzťahoch. Kvalite života sa v ostatných rokoch venuje veľká pozornosť vo výskumnej aj klinickej praxi, čo vystihujú slová: „Veríme, že toto storočie bude storočím kvality života“ (Izdenczyová 2013, s. 162).

Príspevok bol podporený grantom KEGA projekt č. 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.

Použitá literatúra

1. DOUCKOVÁ, P. Vliv chronické bolesti na kvalitu života pacientů. *Florence*. 2012; 8:24-26.
2. DRAGOMIRECKÁ, E., BARTOŇOVÁ, J. *WHOQOL-BREF, WHOQOL-100*. Příručka pro uživatele české verze dotazníků kvality života Světové zdravotnické organizace. Praha: PCP. 2006, 92 s. ISBN 80-85121-82-4.
3. DŽUKA, J. Multidimenzionálny model subjektívne hodnotenej kvality života – výsledky predvýskumu. *Československá psychologie*. 2013; 58 (5): 474-487.
4. GREINER W, WEIJNEN T, NIEUWENHUIZEN M. et al. A single European currency for EQ-5D health states. Results from a six-country study. *Eur J Health Econ*. 2003; 4: 222–31.
5. GULAŠOVÁ, I. Problematika hodnotenia kvality života pacientov trpiacich chronickým obličkovým ochorením – renálnou insuficienciou. *Urologie pro praxi*. 2006; 7(4): 152-154.
6. GURKOVÁ, E. *Hodnocení kvality života pro klinickou praxi a ošetrovatelský výzkum*. Praha: Grada Publishing, s.r.o., 2011. 221 s. ISBN 978-80-247-3625-9.
7. HEŘMANOVÁ, E. *Koncepty, teorie a měření kvality života*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012. 239 s. ISBN 978-80-7419-106-0.
8. HNILICOVÁ, H., BENCKO, V. Kvalita života – vymezení pojmu a jeho význam pro medicínu a zdravotníctví. *Praktický lékař*. 2015; 85(11): 656-660.
9. HODAČOVÁ, L., ŠMEJKALOVÁ, J., SLEZÁK, R. Kvalita života související s orálním zdravím. *Praktický lékař*. 2007; 87(6): 347-351.
10. CHRASTINA, J., IVANOVÁ, K., JEŽORSKÁ, Š. et al. Zkoumání limitů životního stylu jedinců s chronickým onemocněním. *Kontakt*. 2012; 14(3): 298-314.
11. IZDENCZYOVÁ, N. Meranie kvality života: analýza nástrojov z aspektu ich teoretických východísk. *Československá psychologie*. 2013; 57(2): 162-169.
12. NOVÁKOVÁ, I. *Ošetrovatelství ve vybraných oborech*. Praha: Grada Publishing, s.r.o., 2011. 235 s. ISBN 978-80 247-3422-4.
13. PROKOP, J. Kvalita života v praxi. *Praktický lékař*. 2005; 85(1): 47-48.
14. SKALICKÝ, S., GOLDBERG, I. Quality of Life in Glaucoma Patients. *US Ophthalmic Review*, 2013; 6(1): 6-9.
15. TOMAŠÍKOVÁ, M., FETISOVOVÁ, Ž., ONDREJKA, I., DEMETEROVÁ, M. *K problematike kvality života u pacientov s chronickými ochoreniami*. In: Monografia Trendy v ošetrovatelství IV: Ostrava, s. 235 – 239. 2006. ISBN 80-7368-182-X.

16. VOKURKA, M., HUGO, J. et al. *Velký lékařský slovník*. 6. aktualiz. vyd. Praha: Maxdorf, 2006. 1017 s. ISBN 80-7345-105-0.
17. WARE JE et al. 1993. SF-36 Health Survey Manual and Interpretation Guide. Boston, MA: New Engl. Med. Center, Health Inst

Kontaktné údaje

PhDr. Andrea Obročníková, Ph.D.
Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1, 080 01 Prešov
Tel: +421 051 75 62 460
Email: andrea.obrocnikova@unipo.sk

KVALITA OŠETROVATEĽSKEJ STAROSTLIVOSTI A HODNOTIACE TECHNIKY

QUALITY OF NURSING CARE AND EVALUATION TECHNIQUES

Anna Hudáková, Ľudmila Majerníková, Andrea Obročníková

Abstrakt

Cieľom práce bolo monitorovať posudzovanie zdravotného stavu pacienta ako indikátora kvality ošetrovateľskej starostlivosti. V práci sme sa zamerali na formy a metódy posudzovania. Hodnotenie je prvým krokom pre identifikáciu pacientov s rizikom funkčného poklesu a celková liečba je závislá od ich potencionálu. Zdravotnícki profesionáli majú dôležitú úlohu pri implementácii hodnotiacich nástrojov do klinickej praxe.

Kľúčová slova: *Posudzovanie zdravotného stavu. Pacient. Hodnotiace nástroje. Ošetrovateľská starostlivosť. Indikátory kvality.*

Abstract

The goal of the paper was to monitor reviewing of patient's health care as an indicator of quality of nursing care. We focused on forms and methods of reviewing in our paper. Evaluation is the first step to identify patients with risk of functional decline and the total treatment is dependent on their potential. Health professionals have an important role in the implementation of evaluation tools in clinical practice.

Key words: *Reviewing of health condition. Patient. Evaluation tools. Nursing care. Quality indicators.*

1. KVALITA OŠETROVATEĽSKEJ STAROSTLIVOSTI

V našich zdravotníckych inštitúciách vplývajú na ošetrovateľskú starostlivosť okolnosti, týkajúce sa ekonomiky, kvality a ľudských zdrojov, ktoré zároveň tvoria nosnú súčasť systému. Akékoľvek obmedzenie kvality realizovanej starostlivosti je dôsledkom narušenia niektorého z týchto nosných aspektov, aj keď kvalitou sa nerozumie iba komplex spôsobov a postupov, ale rovnako ako teória súčasného ošetrovateľstva (Szalmová 2013). Kvalita pozostáva z rozmeru subjektívneho, teda som ja spokojný ako jednotlivec a z rozmeru objektívneho, čo znamená pozorovanie presne určených podmienok (Madar a kol. 2004). Konštruktívnou definíciou pre určenie pojmu kvalita starostlivosti, ktoré poskytujú autori Škrla, Škrlová (2003, in Válková, 2015, str.12) sa javí: „*Ďelat správné věci, na správném místě a se správnými lidmi.*“

Kvalita je relatívny, nie absolútny pojem, preto ju nestačí zisťovať iba popisom či analýzou činností. Takmer vždy je vhodná a žiadúca komparácia, a to s podobnou činnosťou alebo s rovnakou činnosťou na inom mieste či v inom čase. Komponenty vysokej kvality ošetrovateľskej starostlivosti zahŕňajú: vysoký stupeň profesionality, účelné získavanie informácií a dobrú komunikáciu, hospodárnosť vo využívaní zdrojov, minimalizácia rizík pre pacienta, spokojnosť pacienta, a v konečnom dôsledku výsledný účinok na zdravie.

Za kvalitnú ošetrovateľskú starostlivosť možno považovať takú, ktorá je účinná vzhľadom na zdravotný stav pacienta, rovnako je osobou, či pacientom pozitívne prijatá a je adekvátna z hľadiska najlepšieho možného využitia zdrojov (Eliášová, Cuperová a kol., 2016).

Kvalitnú zdravotnú starostlivosť určuje koncepcia starostlivosti, ktorá sa orientuje a zohľadňuje pacientove potreby, práca je poskytovaná tímovo, rovnako tak pripravenosť pracovníkov po odbornej stránke a ich motivácia. Neopomenuteľným znakom je určenie cieľov, ktoré sú realizovateľné, a to v súlade so zachovaním etického kódexu, zainteresovanie pacienta do starostlivosti s cieľom ochrany zdravia, a tiež efektívna multiodborová spolupráca (Eliašová a kol., 2017). V súvislosti s neustálym zvyšovaním kvality sú prezentované štyri pramene údajov, prostredníctvom ktorých je možné merať a hodnotiť kvalitu ošetrovateľskej, lekárskej alebo inej starostlivosti v zdravotníckych inštitúciách: priamo od chorého alebo iných klientov, v rámci auditov, v rámci ukazovateľov ošetrovateľskej starostlivosti, tiež od vonkajších odborníkov (Válková 2015).

Kvalita starostlivosti je dynamický mnohorozmerný proces. Jej definícia závisí tak od pohľadu osoby, ktorá ju definuje, ako aj od kontextu spoločenského a organizačného prostredia. Definícia sa tiež modifikuje pri vzniku a prijatí nových poznatkov. Človek, ktorý hodnotí kvalitu, či už je to pacient, blízky člen rodiny, lekár, sestra či riaditeľ nemocnice definuje rozdielne priority starostlivosti, spôsoby práce, či očakávané výsledky.

K základným zložkám kvality, ktorými možno definovať kvalitu starostlivosti z hľadiska klientov či pacientov zaraďujeme:

1. *dostupnosť starostlivosti (accessibility)* – ľahkosť, či obtiažnosť, s akou môžu pacienti získať starostlivosť, ktorú potrebujú;
2. *primeranosť starostlivosti (appropriateness)* – úroveň, na ktorej je správna starostlivosť poskytovaná na súčasnej úrovni poznania (state of art);
3. *sústavnosť starostlivosti (continuity)* – úroveň, na ktorej je starostlivosť, ktorú pacienti potrebujú, koordinovaná medzi poskytovateľmi starostlivosti a nadväzná medzi organizáciami a v čase;
4. *účinnosť starostlivosti (effectiveness)* – úroveň, na ktorej je starostlivosť poskytovaná správnym spôsobom (bezchybne) na súčasnej úrovni poznania (state of art);
5. *očakávaná účinnosť starostlivosti (efficacy)* – úroveň, na ktorej má obdržaná starostlivosť schopnosť naplniť potreby, na ktoré bola použitá;
6. *hospodárnosť starostlivosti (efficiency)* – úroveň, na ktorej obdržaná starostlivosť má žiaduci účinok s minimom úsilia, výdavkov a strát;
7. *pacientova autonómia a spokojnosť* – úroveň, na ktorej sú pacienti (a ich rodiny) zapojené do rozhodovacích procesov o záležitostiach týkajúcich sa zdravia a úroveň, na akej sú s poskytovanou starostlivosťou spokojní;
8. *bezpečnosť prostredia kde je poskytovaná starostlivosť* – úroveň, na ktorej je toto prostredie zbavené rizika a nebezpečia;
9. *včasnosť starostlivosti* – úroveň, na ktorej je starostlivosť poskytnutá pacientom v čase, keď ju potrebujú.

Z uvedeného vyplýva, že kvalita je pojem, ktorý popisujeme kvantitatívnymi, ako aj kvalitatívnymi prostriedkami úroveň poskytovanej starostlivosti či služieb.

Zámer akostnej zdravotnej starostlivosti spočíva v preferencii a v smerovaní k priaznivému skvalitneniu zdravia, prevencii chorôb a včasnej realizácii zdravotnej starostlivosti s dôrazom na kvalitu. V rámci liečebného procesu podporujeme aktívnu účasť pacienta s rešpektovaním princípov medicíny a efektívne používame technológiu a profesijné nástroje. Nevyhnutnosťou je poskytnúť ošetrovateľskú starostlivosť s dôrazom na citlivosť v pacientov prospech, a zároveň ju v dostačujúcej miere zaznamenávať do dokumentácie (Eliašová a kol., 2017).

1.1 Indikátory kvality

Ukazovatele alebo indikátory kvality boli vytvorené pre potreby systému hodnotenia kvality. Uvedený systém je charakterizovaný ako kvantifikovateľné kritérium, ktoré v rámci

porovnávaní s normou, smernicou predstavuje dosiahnutú úroveň štandardu (Válková 2015). Ukazovatele kvality sa môžu týkať:

- systému: (spôsobilosť sestier, počet pracovníkov a vybavenosť pracoviska),
- procesu: (miera ošetrovateľskej starostlivosti, nemocničné infekcie a dĺžka čakania na príjem),
- výsledkov: (výdavky a sťažnosti za lôžko na deň, pohyblivosť pacienta pri ukončení hospitalizácie) (Eliašová a kol., 2017).

Bóriková, Žiaková (2007) popisujú podmienky, ktoré majú indikátory naplňovať. K týmto podmienkam patrí významnosť, ktorá poukazuje na fakt, že ukazovateľ má prezentovať obraz činnosti, ktoré sú v záujme užívateľa, a sú dôležité pre aktuálnu zdravotnú starostlivosť. Schopnosť využitia a vnímavosť hodnotenia sa vyznačuje tým, že zdravotnícke inštitúcie majú konať podľa ukazovateľa, ktorý zisťuje problém. Následne majú zahŕňať zodpovednosť a spôsobilosť aplikovať postupy, ktoré smerujú k zlepšovaniu starostlivosti. Dôležitá je okrem iného reliabilita, čo znamená, že každý ukazovateľ sa pre čitateľa vyznačuje jasnosťou a podrobnou špecifikáciou teda spôsoby celostného zberu informácií sa ľahko aplikujú a sú pochopiteľné. Podmienka validity znamená, že meranie sa má týkať otázky, ktorá je v centre záujmu posúdenia, a to na základe kooperácie medzi používateľom a odborníkom.

Kategorizácia ukazovateľov kvality podľa Eliašovej a kol. (2017) podporujú:

- ukazovatele, ktoré sa týkajú sa vzťahu, pomeru - zameriavajú sa na získavanie a zoskupovanie informácií, ktoré sa objavujú v danom množstve, a môžu byť vyjadrené v podobe priemeru a pomeru,
- strážne ukazovatele - súvisia s prípadom, ktorý je nezvyčajný a výnimočný a v nadväznosti na to zisťujú také skutočnosti, ktorých prítomnosť vzápätí smeruje k vyšetrovaniu,
- interné ukazovatele - sústreďujú sa na monitorovanie, a tým na skvalitňovanie výsledkov v starostlivosti, zameriavajú sa na možné problémy u pacienta, ich zvládanie a riešenie,
- externé ukazovatele - v rámci vyhodnocovania kvality realizovanej starostlivosti a komparácie kvality uskutočňovaných činností inými poskytovateľmi sú využívané poisťovňami, vládnymi zariadeniami a zoskupeniami pacientov.

1.2 Ukazovatele kvality ošetrovateľskej starostlivosti

Audit predstavuje kritickú analýzu poskytovanej starostlivosti, vrátane využitia zdrojov a analýzy úrovne kvality života pacienta. Ošetrovateľský audit je systematický proces, pri ktorom sestry a ďalší odborníci vyhodnocujú svoju prácu. Ide o proces, pri ktorom je precíznym spôsobom hodnotený výsledok činnosti (Eliašová, Cuperová a kol., 2016).

American Nurses Association (ANA) určuje ukazovatele, prostredníctvom ktorých je možné sledovať kvalitu starostlivosti, ktorá je realizovaná. Ukazovatele sa týkajú oblastí, v ktorých sa poskytuje ošetrovateľská starostlivosť, teda zloženia zdravotníckych pracovníkov, počtu hodín realizovanej starostlivosti u pacienta za jeden deň, prevalencie dekubitov, incidencie pádov u pacientov, ich spokojnosť s terapiou, s celkovou starostlivosťou a úrovňou vzdelávania, a zároveň aj spokojnosťou z pohľadu zdravotníckych pracovníkov (Válková 2015).

Štandardy sa v ošetrovateľstve v súvislosti so zlepšovaním kvality realizovanej starostlivosti vyznačujú dôležitosťou, pretože stanovujú minimálny rozsah poskytovanej starostlivosti. Pri jeho nedodržaní môže byť ošetrovateľská starostlivosť spojená s rizikom ohrozenia pacientovho zdravotného stavu. Aplikovaním štandardu je dosiahnutý totožný a najmenší štandard kvalitatívnej ošetrovateľskej starostlivosti u všetkých pacientov počas celého procesu aplikácie. Autorka Hulková (2016, str.15) popisuje, že: „Štandard predstavuje dohodnutú,

profesijnú, záväznú normu kvality. Ide o požadovanú a dosiahnuteľnú úroveň výkonu, s ktorou je porovnávaná skutočná prax.“

Ošetrovateľský štandard je platná definícia prijateľnej (kvalitnej) úrovne ošetrovateľskej starostlivosti. Je to dohodnutá profesijná norma kvality, určuje, čo je nevyhnutná, základná norma, potrebná na poskytnutie kvalitnej ošetrovateľskej starostlivosti. Štandardy sú zamerané na rôzne oblasti ošetrovateľskej starostlivosti s cieľom, aby presne vymedzovali základné kritériá pre výkon ošetrovateľskej profesie a pre poskytnutie kvalitnej ošetrovateľskej starostlivosti (Eliašová, Cuperová a kol., 2016). Ošetrovateľské štandardy podporujú status sestry, že v rámci svojej činnosti postupujú lege artis a svojou činnosťou jednoznačne neuškodí (Hulková 2016). V súvislosti s riadením kvality sa štandardy pokladajú za podstatu zdravotníckej praxe. Štandard alebo norma sa vytvára stanovením podmienok pre potreby realizácie ošetrovateľskej starostlivosti, a zároveň spojením ukazovateľov kvality a jasných podmienok (Válková 2015). Štandardy v ošetrovateľstve majú jasné ciele:

- stanovujú normatív k zabezpečeniu kvalitnej ošetrovateľskej starostlivosti,
- objektívne zisťujú realizovanú ošetrovateľskú starostlivosť,
- obhajujú sestru pred nezákonným regresom - určujú, že daný štandard bol sestrou zachovaný (Eliašová a kol., 2017).

Účinnosť ošetrovateľského procesu spočíva v štandardizácii, a to v dôsledku toho, že utvorený štandard plánovanej ošetrovateľskej starostlivosti predstavuje pre sestru pomoc v rámci určovania pacientových problémov, intervencii, ktoré smerujú k ich zvládnutiu a posudzovaniu záveru. V rámci ošetrovateľskej starostlivosti nadobúdajú úzky vzťah k pacientovi, orientujú sa na pacienta a na konečný efekt starostlivosti. Štandardy, ktoré tvoria súčasť klinickej praxe majú byť postupne monitorované, a vzhľadom na podmienky praxe aj uspôsobené (Hulková 2016).

Audit je charakterizovaný posudzovaním uskutočňovania štandardu. Je indikátorom kvality vykonávanej činnosti. *„Audit je systematický, nezávislý a dokumentovaný proces. Je nástrojom na monitorovanie, meranie a hodnotenie kritérií kvality, ktoré sa vzťahujú ku štruktúre, procesu a výsledku konkrétneho štandardu“* (Hulková, 2016, str. 23). Zámer auditu spočíva vo zvyšovaní a zefektívnení kvality klinickej praxe. Audit umožňuje nestranné argumenty, ktorých obsahom je znižovanie rozporov a nesúladov, ich eliminácia, ale najmä predchádzanie. Za dosiahnutie štandardu sa pokladá situácia, ak je na každú otázku v rámci auditu poskytnutá kladná odpoveď.

Aktuálne sú audity kvality najefektívnejším prostriedkom pre nadobudnutie funkcie systému riadenia kvality, a súčasne prispievajú k identifikácii podnetov pre zefektívnenie procesov. Na podklade údajov získaných auditmi má riadiaci pracovník pristúpiť k náležitým krokom, ktoré smerujú k skvalitneniu funkcie systému riadenia kvality (Eliašová a kol., 2017).

Prostredníctvom štandardu ošetrovateľskej praxe, teda ošetrovateľského procesu sestra posudzuje, robí analýzu a určuje odpovede klienta/pacienta ako celostnej bytosti na jeho aktuálne alebo potencionálne zdravotné problémy alebo náročné životné situácie (Mastiliaková 2014). Ide o metódu plánovania ošetrovateľskej starostlivosti, kedy sa pacient zúčastňuje na plánovaní a realizácii ošetrovateľských intervencií (Burda, Šolcová 2015). Posúdenie pacientovho zdravotného stavu je prvou fázou, ktorou sa začína ošetrovateľský proces (Tóthová a kol. 2014). Bóriková a Žiaková (2007) uvádzajú, že meranie je jeden zo spôsobov posudzovania a nadobudnutia objektívnych informácií. Zefektívňuje diagnostický proces, ale nie je náhradou klinického vyšetrenia. Je súčasťou iných činností a štandardných postupov zisťovania informácií (Vörösová a kol., 2015).

V rámci spôsobov zisťovania problémov v biologickej oblasti pacienta sestry vrátane rozhovoru a pozorovania využívajú aj posudzovacie stupnice (Vörösová a kol., 2015).

2 HODNOTIACE TECHNIKY

Hodnotiace a meracie techniky v rámci legislatívy určuje Vyhláška MZ SR č.364/2005 Z. z., ktorou sa určuje rozsah ošetrovateľskej praxe poskytovanej sestrou samostatne a v spolupráci s lekárom a rozsah praxe pôrodnej asistencie poskytovanej pôrodnou asistentkou samostatne a v spolupráci s lekárom. Mnohí autori, napr. Bóriková a Žiaková (2007) odporúčajú aplikovať hodnotiace techniky v rámci spôsobu doplnenia a nadobudnutia informácií o chorom. Nástroje merania pomáhajú pri práci sestram, a rovnako pomáhajú objektivizovať assessment, ktorý vykonávajú (Vörösová a kol., 2015). uvedené nástroje sú usposobené pre potreby možnosti získať veľký počet informácií za krátky čas. Objektívne posúdenie je pre sestru významnou pomocou k vytvoreniu individuálneho plánu ošetrovateľskej starostlivosti, ktorý vyplýva z objektívnych informácií o chorom. Platné, spoľahlivé a štandardizované testy sú pre sestru dôležitým prostriedkom, pretože pri adekvátnej aplikácii hodnotiacich nástrojov a škál môže objektivizovať potvrdenie sesterskej diagnózy aj z legislatívneho hľadiska (Spáčilová 2017).

Posudzovacie stupnice objektivizujú počiatkové činnosti v ošetrovateľskom procese, aktuálny stav pacienta a sú cenným prostriedkom pre efektivitu práce sestry. Rovnako zvyšujú účinnosť ošetrovateľskej starostlivosti a zintenzívňujú samostatnosť v povolání sestry. Posudzovacie stupnice sú pochopiteľné, realizovateľné, a všeobecne prístupné pre potreby klinickej praxe. Predstavujú pomôcku v záujme hodnotenia ukazovateľov pri posudzovaní poskytovanej zdravotnej starostlivosti a zabezpečujú možnosť hodnotenia kvality ošetrovateľskej praxe. Zároveň sú vhodným prostriedkom pri detekcii nedostatkov, v plánovaní a realizácii kvalitnej starostlivosti s dôrazom na individualitu pacienta. Prostredníctvom hodnotiacich techník môže sestra nekomplikovanou metódou posúdiť schopnosti, problémy, potreby a určiť riziká, ktoré môžu pre pacienta znamenať hrozbu, a teda sú považované za postup, ktorý rieši vzniknutý nedostatok alebo ošetrovateľský problém (Hulková, Lošáková 2015). Multidimenzionálne prostredie v klinickej praxi si vyžaduje určenie komplexných posudzovacích škál (Gurková a kol. 2018).

Pre potreby zhodnotenia každej oblasti je dostupný výber niekoľkých hodnotiacich nástrojov. Výber posudzovacej škály pre jednotlivé oblasti je podmienené štandardami zdravotníckeho zariadenia, konkrétneho oddelenia a skúsenosťami pracovníkov. Aj napriek evidentnému nárastu implementácie hodnotiacich škál nie sú realizované v ošetrovateľskej starostlivosti každého oddelenia (Spáčilová 2017). V súčasnosti môžu sestry, ktoré pracujú na rôznych oddeleniach používať veľké množstvo posudzovacích škál, orientovaných na oblasti ako sú: stav výživy, hodnotenie vnímania a vedomia, pohyblivosti, sebaopatery a monitoring poznávacích schopností. Zároveň sa orientujú na bolesť, ťažkosti s prehltaním, dýchanie a na celistvosť kože (Taliánová a kol., 2013). Uvádzame najčastejšie používané hodnotiace techniky.

1. Hodnotiace techniky pre assessment stavu vedomia: v rámci assessmentu stavu vedomia môžeme použiť Dotazník pre poruchy správania u pacientov s Alzheimerovou chorobou, Geriatric Depression Scale a rovnako aj Glasgow Coma Scale.
2. Hodnotiace techniky pre assessment bolesti: pre potreby monitorovania bolesti môžeme použiť Melzackovu denný záznam bolesti, vizuálnu analógovú škálu bolesti (VAS), numerickú škálu bolesti, mapu bolesti podľa Margolese, stupnicu výrazov tváre pre zhodnotenie intenzity bolesti, záznam pre jednorazové posúdenie bolesti, a tiež profil bolesti nezrelého novorodenca (Premature Infant Pain Profile) (Hulková, Lošáková 2015).
3. Nástroje merania pre assessment sebestačnosti: k uvedeným nástrojom merania deficitu sebaopatery patrí Barthelovej test základných denných aktivít alebo ADL,

IADL ako škála inštrumentálnych denných aktivít, Svanborgov test ošetrovateľskej záťaže a takisto test vývojeovej sebestačnosti (Válková 2015).

4. Hodnotiace techniky pre assessment rizikovosti vzniku komplikácií: pre posúdenie rizika vzniku komplikácií a dekubitov môžeme použiť Knollovu škálu, Northonovej škálu a Bradenovej škálu pre stanovenie možného vzniku dekubitov. Rovnako aj assessment rizika pádu podľa Conleyovej, upravený Juráskovou (Hulková, Lošáková 2015).
5. Hodnotiace techniky pre assessment stavu výživy: V rámci hodnotenia stavu výživy sa využíva Škála na posúdenie nutričného stavu (Mini Nutritional Assessment), Mini Nutritional Assessment – short form, pri hospitalizácií seniorov sa využíva Nottinghamský dotazník, subjektívne celkové posúdenie stavu výživy, Nutritional Risk Screening a screeningová univerzálna škála pre posúdenie malnutrie (MUST) (Pokorná a kol., 2013).
6. Nástroje merania pre assessment poznávacích funkcií: k nástrojom merania poznávacích funkcií môžeme použiť MMSE alebo Folsteinov test kognitívnych funkcií, Clock drawing test a škálu pre posúdenie delíria (Hulková, Lošáková 2015).
7. Hodnotiace techniky pre assessment potrieb v spirituálnej oblasti: pre assessment spirituálnych potrieb sa využíva škála zmyslupnosti života, pražský dotazník spirituality a hodnotenie spirituálnej tiesne (Hulková, Lošáková 2015).

V podmienkach klinickej praxe sa často využíva Skríningový test mobility (Mobility Screening Test, MST). MST je určený pre zhodnotenie motorických funkcií – pohyblivosti, svalovej sily, stability a obratnosti seniora. Vykonáva ho fyzioterapeut alebo ergoterapeut a jeho cieľom je identifikovať seniorov s poruchou mobility, ktorí sú viac ohrození pádmi a úrazmi. Súčasne umožňuje stanoviť činnosti, ktoré sú pre seniora potencionálne rizikové. MST zahŕňa celkom 9 komplexných motorických činností, u každej sa hodnotí jej prevedenie (normálne/abnormálne). Abnormálne vykonanie je signálom pre návrh takých opatrení, ktoré by zvýšili bezpečnosť tejto činnosti a obmedzili riziko úrazu (Topinková, 2005).

V rámci ošetrovania seniorov často vykonávame Hodnotenie rovnováhy a chôdze podľa Tinettiovej (Performance-Oriented Mobility Assessment), je stupnica vyvinutá Tinettiovou v roku 1986. Test rovnováhy a chôdze podľa Tinettiovej je určený pre podrobnejšie zhodnotenie rovnováhy a chôdze u pacientov vyššieho veku, ktorí vykazujú určité poruchy. Ide o funkčné zhodnotenie, ktoré neumožňuje diagnostikovať príčinu porúch, ale sleduje ich klinickú závažnosť a možné dôsledky (riziko úrazu a pádu). Test rovnako vykonáva ergoterapeut a vyžaduje dostatok času a spoluprácu chorého. Nástroj má až 95 %-nú reliabilitu celkového hodnotiaceho nástroja (Faber et al., 2006).

Hodnotenie je komplexným diagnostickým procesom, ktorý vytvára základ individuálneho liečebného plánu so špecifickým významom obzvlášť v geriatrickej, keďže geriatrický pacient je charakteristický najmä tým, že jeho príznaky sú mnohokrát nešpecifické. K benefitom hodnotiacich nástrojov je potrebné zaradiť možnosť prenosu informácií v rámci multidisciplinárneho tímu – jednotlivých poskytovateľov starostlivosti, kedy výrazne klesá riziko subjektívizácie. Jednotlivé hodnotiace nástroje sú zostavené tak, aby umožnili zber a vyhodnotenie dát v čo najkratšom časovom intervale, čo pozitívne ovplyvňuje aj samotný časový manažment v danom zariadení. Súhrnne ich teda charakterizuje prístupnosť, ľahká realizácia s inštrukciami pre ich používanie, schopnosť zhodnotiť poskytovanú starostlivosť či konkrétne deficity (Pokorná et al., 2013).

Príspevok vznikol v rámci projektu KEGA: 002PU-4/2020 Návrh metodiky hodnotenia kvality života pacientov so sclerosis multiplex.

Použitá literatura

1. BÓRIKOVÁ, I., ŽIAKOVÁ, K. *Problematika posudzovacích nástrojov v ošetrovatelstve*. Ostrava: Ostravská Univerzita. 2007. ISBN 978-80-7368-230-9.
2. BURDA, P., ŠOLCOVÁ, L. *Ošetrovateľská péče 1.díl pro obor ošetrovatel*. Praha: Grada Publishing. 2015. ISBN 978-80-247-5333-1.
3. ELIÁŠOVÁ, A., CUPEROVÁ, J. a kol. *Východiská v ošetrovatelstve 2*. Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta zdravotníckych odborov: A-print s.r.o.. Lipovce pri Prešove, 2016, 181 s. ISBN 978-80-89721-11-5.
4. ELIÁŠOVÁ, A., HADAŠOVÁ, L., FEDURCOVÁ, I. *Vybrané kapitoly zo zdravotníckeho manažmentu*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017, s.164. ISBN 978-80-555-1823-7.
5. FABER, M., BOSSCHER, R., CW VAN WIERINGEN, P. Clinimetric Properties of the Performance-Oriented Mobility Assessment. In *Physical Therapy*, 2006, Vol. 86, No. 7, p. 944 – 954. ISSN 0031-9023.
6. GURKOVÁ, E. a kol. Assessment of nursing student performance in clinical settings - usefulness of rating scales for summative evaluation. In: *Central European Journal of Nursing and Midwifery*. 2018. Vol. 9, n. 1, p. 791-798. ISSN 2336-3517.
7. HULKOVÁ, V. *Štandardizácia v ošetrovatelstve*. Praha: Grada Publishing. 2016. ISBN 978-80-271-0063-7.
8. HULKOVÁ, V., LOŠÁKOVÁ, E. *Evaluácia používania posudzovacích stupníc v ošetrovatelstve v SR a ČR*. In: *Sestra: odborný časopis s recenzovanou prílohou pre sestry, pôrodné asistentky, lekárov a iných zdravotníckych pracovníkov*. 2015, roč.14, č.7-8, s. 4-6. ISSN 1335-9444.
9. MADAR, J. a kol. *Řízení kvality ve zdravotnickém zařízení*. Praha: Grada Publishing. 2004. ISBN 80-247-0585-0.
10. MASTILIAKOVÁ, D. Posudzování stavu zdraví a ošetrovatelství diagnostika v moderní ošetrovateľské praxi. Praha: Grada Publishing. 2014. ISBN 978-80-247-5376-8.
11. POKORNÁ, A. a kol. *Ošetrovatelství v geriatрии/Hodnotící nástroje*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing. 2013. ISBN 978-80-247-4316-5.
12. SPÁČILOVÁ, Z. *Posudzovanie v pediatrickom ošetrovatelstve pre klinickú prax*. Nitra: Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. 2017. ISBN 978-80-558-1161-1.
13. SZALMOVÁ, A. Efektívna starostlivosť o pacientov. In: *Ošetrovatelstvo a pôrodná asistancia: časopis Slovenskej komory sestier a pôrodných asistentiek*. 2013, roč.11, č.4, s. 27. ISSN 1336-183X.
14. ŠKRLA, P., ŠKRLOVÁ, M. *Kreativní ošetrovateľský management*. Praha: Advent – Orion. 2003. ISBN 8071728411.
15. TALIÁNOVÁ, M., JEDLINSKÁ, M. a MORAVCOVÁ, M. *Využívání hodnotících a měřících škál v ošetrovatelství*. In: *Ošetrovatelstvo: teória, výskum, vzdelávanie* [online]. 2013. Roč. 3, č. 1, s. 25 [cit 2018-11-24]. ISSN 1338 - 6263. Dostupné z: <http://www.osetrovatelstvo.eu/archiv/2013-rocnik-3/cislo-1/vyuzivani-hodnoticich-americich-skal-v-osetrovatelstvi>
16. TOPINKOVÁ, E. *Geriatric pro praxi*. Praha, Galén. 2005. s.270. ISBN 80-7262-365-6.
17. TÓTHOVÁ, V. a kol. *Ošetrovateľský proces a jeho realizace*. 2. aktualizované vydání. Praha: Triton. 2014. ISBN 978-80-7387-785-9.
18. VÁLKOVÁ, M. *Hodnocení kvality poskytovaných zdravotních služeb* [online]. Praha: Institut postgraduálního vzdělávání ve zdravotnictví [cit 2020-03-24]. 2015.

ISBN 978 - 80-87023-45-7. Dostupné z: <https://www.ipvz.cz/seznam-souboru/2364-hodnoceni-kvality-poskytovanych-zdravotnich-sluzeb.pdf>

19. VÖRÖSOVÁ, G., SOLGAJOVÁ, A., ARCHALOUSOVÁ, A. *Ošetrovateľská diagnostika v práci sestry*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing. 2015. ISBN 978-80-247-5538-0.

Kontaktní údaje

PhDr. Anna Hudáková, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove/University of Presov in Presov

Fakulta zdravotníckych odborov/Faculty of Health Care

Katedra ošetrovateľstva/Department of Nursing

Partizánska, 1; 080 01 Prešov

mail: Anna.Hudakova@unipo.sk

tel.: +421 51 7562 460

CEZ HRU K TECHNICKEJ GRAMOTNOSTI DETÍ

THROUGH THE PLAY TO THE TECHNICAL LITERACY OF CHILDREN

Mária Vargová

Abstrakt

Technická gramotnosť, technické zručnosti detí sú aktuálnou témou. V príspevku sa zaoberáme súčasným ponímaním technického vzdelávania detí. Teoretický i výskumný aspekt je prepojený s hrou, ktorá je pre dieťa neodmysliteľnou súčasťou. Súčasťou príspevku sú ukážky časti aktivít detí a samotný postoj detí a učiteľov vybraným stanoveným problémom.

Príučové slová: hra, technická gramotnosť, predškolské vzdelávanie

Abstract

Technical literacy, technical skills of children are a current topic. In this article we deal with the current understanding of technical education of children. The theoretical and research aspects are connected with the play, which is an integral part for the child. The article includes examples of part of the children's activities and the very attitude of the children and teachers to the selected problem.

Key words: play, technical literacy, pre-school education

ÚVOD

V súčasnosti sa skloňuje téma technických zručností detí. Štúdie potvrdzujú potrebu rozvíjať spomínané zručnosti u detí od najútlejšieho veku. Ak nazrieme do histórie, potrebu manuálnych zručností preferovali J. A. Komenský, J. J. Rousseau, H. Pestalozzi, R. Owen, F. Fröbel a aj M. Montessori. Hľadali také činnosti, aby deti boli činné a aktívne. J. A. Komenský (1978) v Informatóriu školy materskej píše, že deti rady pracujú, stavajú, lepia z hlíny, dreva, kamenia a že nie je preto správne, keď malé dieťa neustále pokojne, ticho sedí. Už počas predprimárneho a primárneho vzdelávania si môžu deti formovať a rozvíjať svoje technické zručnosti, cez činnosti z každodenného života. Potvrdzuje to aj náš výskum riešený v rámci projektu VEGA (VEGA č. 1/0383/19 Analýza stavu v technickom vzdelávaní a rozvoj technických zručností žiakov na primárnom stupni školy).

Hra, ktorá je súčasťou života detí i dospelých, privádza otázku, ako ju využiť tak, aby bola didakticky účelná a zároveň si udržala vlastností, ktoré sú pre deti prít'azlivé: spontánnosť, motivácia, intelektuálne úsilie, ktoré povzbudzuje, sebadisciplína, ktoré vystihujú správanie detí počas hry. Je neodmysliteľnou zložkou vzdelávania malých detí a mala by byť použiteľná ako výkonný nástroj učenia (Stojanovič, Milovanovič, Čirkovič - Miladinovič, 2016). Hra je jednou z metód, ktorá nenásilným spôsobom otvára deťom si zdokonaľovať myslenie, tvorenie a tiež v neposlednom rade jemnú motoriku.

1 Opodstatnenosť získavania pracovných schopností u dieťaťa v predškolskom veku

V štátnom vzdelávacom programe (2016) vidíme ciele a obsah vzdelávacej oblasti Človek a svet práce. Píše sa tu o základných zručnostiach dieťaťa zvládať úkony bežného dňa, tiež o používaní nástrojov potrebných v živote jedinca. Otvára sa tu priestor na grafomotorické predispozície, lepšie zvládanie sebaobslužných činností, zvládať bežné úkony v domácnosti

a podobne. Učiteľ/učiteľka by mal materiálne zabezpečiť prostredie, aby každé dieťa malo rovnakú možnosť si prakticky rozvíjať zručnosti.

V metodickvej príručke ku vzdelávacej oblasti ďalej čítame: „Významnú súčasť vzdelávacieho obsahu tvorí rozvíjanie elementárneho technického premýšľania. Dieťa spoznáva vlastnosti materiálov a učí sa využívať to, čo o materiáloch vie. Aby bolo dieťa úspešné v technických zadaniach, musí byť vnímavé voči prostrediu, pozorovať vlastnosti predmetov, pokusom a omylom skúšať rôzne riešenia, tvorivo pristupovať k využívaniu dostupných materiálov a nástrojov. V uvedenom procese nie je učiteľkinou úlohou zadávať nemenné postupy, ale viesť deti k tvorbe vlastných postupov, resp. k spontánnej modifikácii zadávaných postupov“ (Žoldošová, 2016, s. 6). Obsah vzdelávacej oblasti sa člení do piatich podoblastí: Materiály a ich vlastnosti, Konštruovanie, Užívateľské zručnosti, Technológie výroby. Remeslá a profesie. V štátnom vzdelávacom programe (2016) sa ďalej dozvedáme, že všetky tieto podoblasti predstavujú štruktúrovanú propedeutiku technickej gramotnosti a s ňou súvisiacich zručností, vrátane úvodu do sveta práce a pracovných činností a pracovného étosu.

Skúmanie problematiky sa venovali a venujú mnohí odborníci s dlhoročnou praxou (Huľová, 2015, Honzíkova, 2015, Kožuchová, 2001, Stebila, 2015, Žoldošová, 2016 a iní). Ak pracovné schopnosti detí nie sú dostatočne rozvinuté, môžeme pozorovať nevyzretosť u dieťaťa.

Možné prejavy nevyzretosti v oblasti práce schopnosti u dieťaťa v predškolskom veku (Bednářová, Šmardová, 2012):

- dieťa je veľmi nepozorné, nestále, často hry (činnosti) strieda, nevydrží pri jednej,
- výrazný rozdiel medzi spontánnym sústredením sa na hru a tzv. zámernou (vôľovou) koncentráciou pozornosti pri riadených činnostiach,
- pozornosť pri zámerných činnostiach je povrchná, nestála, málo odolná voči rušivým vplyvom, ľahko unaviteľná,
- počiatočná motivácia sa pri pracovných činnostiach rýchlo vyčerpá, dieťa zavčas stráca záujem, pri činnostiach nevydrží, nedokončí ju, prípadne prejavuje odpor proti organizovanej činnosti, chce sa ísť hrať,
- úplne odmieta činnosti pracovného typu, má záujem len o hru,
- nesamostatnosť pri práci (dieťa nie je schopné po vysvetlení zadania pracovať samostatne, prípadne potrebuje vo väčšej miere a priebežne verbálnu podporu, praktickú pomoc, pri práci je výrazne neisté),
- dieťa nie je schopné pracovať v kolektíve, potrebuje individuálnu starostlivosť,
- rýchla unaviteľnosť pri duševnej záťaži, ktorá sa môže prejavovať napr. zívaním, nechcuť pokračovať, stupňovaním nepokoja, odklonom pozornosti,
- dieťa je pri práci výraznejšie pomalé, pasívne alebo naopak unáhlené, povrchné,
- nevydrží ani relatívne kratšiu dobu pracovať v pokoji.

2 Hra ako prostriedok techniky

Z vývinového hľadiska sa hra u malých detí javí ako predchodca a základ práce a tvorivej činnosti (Kožuchová, in Kolláriková, Pupala, eds. 2001). Uskutočnenie didaktickej hry v edukačnom procese si od učiteľa/učiteľky žiada, aby si uvedomil, čo jej realizáciou chce docieľiť, resp. aké poznatky chce deťom v predprimárnom a primárnom vzdelávaní zaujímavým spôsobom predložiť (Griščíková, 2007). Na základe stanovenia cieľa vyberieme adekvátnu hru na realizáciu (Vankúš, 2014), ktorou je možné utvárať pozitívny vzťah k technickým zručnostiam, učiteľovi, vzdelávacej oblasti, kultúre aj škole. Je dôležité dodržať zásadu vekovej primeranosti. Netreba tiež zabúdať na bezpečnosť pri hre a práci. Pred realizáciou je potrebné si okrem vhodnej vekovej skupiny uvedomiť, aké sú individuálne predispozície detí, do akej miery je hra prítlačlivá a správne vysvetliť pravidlá a dbať na ich

dodržiavanie. Cez didaktickú hru sa môže učiteľ lepšie priblížiť k dieťaťu ako k individualite a zároveň obohatiť edukačný proces.

Pri hrách dieťa uspokojuje intelektuálne, sociálne, estetické a pohybové potreby. Zviditeľňuje v nich svoj tvorivý charakter, tvorí čosi nové, robí seba a okolitý svet tým všetkým, o čom sníva alebo po čom túži. Majú charakter kreatívneho konania. Hra je „svojským podvedomým cvičením, vovádzajúcim do biologického, spoločenského a kultúrneho života. Sprevádza človeka od kolísky po smrť, získavajúc v priebehu jeho života čoraz viac iné formy, charakteristické radosťou a potešením“ (Sułkowski, 1984, s. 68). Počas hry sa dieťa učí samostatnosti, ale tiež aj spolupráci s inými. Všetko závisí od typu hry, ktorú sa dieťa hrá. Pri hre s inými deťmi sa okrem iných rozvíjajú základné komunikatívne a sociálne kompetencie.

P. Vankúš (2014) pojednáva o efektívnosti didaktickej hry ako vyučovacej metódy komplexom faktorov:

- obsahový faktor – kompetencie,
- subjektívny faktor - zloženie vzdelávanej skupiny,
- rezultatívny faktor – zmeny vo vedomostiach, schopnostiach, zručnostiach, vonkajšie procesuálne charakteristiky – čas, informácie, psychické a fyziologické charakteristiky
- trvanie, intenzita činnosti, únava záťaž, zážitkové charakteristiky – úspech aj neúspech, citové prežívanie,
- nákladový faktor – materiálno-technické zabezpečenie,
- faktor prostredia – klíma, kde je hra schopná naplniť dané ciele.

Vplyv má tiež kvalita výskumných nástrojov, ktorými meriame faktory efektivity.

Jeden z výskumov hry (pozri bližšie Kožuchová 1999), ktorý skúmal hry 2-8 ročných detí, súvisí s technickou výchovou. Z výskumu vyplýva, že hra je v živote dieťaťa dynamickým procesom, ktorý je sprevádzaný kvantitatívnymi a kvalitatívnymi zmenami. V prvom skúmanom období prevládali manipulačné činnosti. Dieťa predmety prekladá, potriasa nimi, zhadzuje ich, dvíha a pod. Hrá sa s predmetmi, ktoré pôsobia na jeho hmat a sluch. Zdokonalenie manipulačných hier u dvojročných detí spočívalo vo vkladaní jedného predmetu do druhého, alebo ukladanie na seba. Po týchto hrách dieťa postupne smeruje ku konštruktívnym hrám, ktoré môžeme označiť ako kvalitatívne vyššie.

Vlastnosti a prvky hry podľa D. Waloszeka (2006, s. 258 – 260):

- *jasnosť* – hra zviditeľňuje, sprítomňuje potrebu byť aktívnym, prebieha rýchlo, prejavuje prežívanie, schopnosti, stavy, dieťa „sa prenáša“ do označovaných vecí a robí ich „viditeľnými“, slová a skutky sú tvorené tak, že niet pochybností, čo predškôlak predstavuje,
- *vznešenosť* – hra vystupuje poza pospolitosť, bežnosť, schematickosť, priemernosť v skutkoch, veciach a slovách; je sviatočná, iná, neopakovateľná, pretvorená; dieťa jej dáva vlastnú interpretáciu a vlastný rozmer; chce konať vo forme, ktorá ho uspokojuje,
- *krása* – hra obsahuje nebývalý súlad činov a slov, ktoré ju tvoria; je v nej plno harmónie, symetrie, miery, rytmu, celku formy, koloritu, sústreďuje v sebe šľachetnosť, dobro, šťastie, radosť, dokonalosť, premyslené konanie; hrajúce sa dieťa je géniom a umelcom,
- *dynamickosť* – dáva hre živý pohyb, bystrosť, sugestívnosť, zdôrazňovanie; dieťa robí dojem, že sa niekam a pre niečo ponáhl'a, ľahko prechádza od jednej konvencie k druhej, hľadá iný plán a riešenia, niet pochybností o tom, na čo sa hrá; hra nikdy neustáva, a ak to má svoje miesto, je to prejav buď únavy, alebo vyčerpania nápadu,
- *pravdivosť, autentickosť* – hra robí dojem, že to, čo dieťa robí a hovorí, nie je vymyslené, ale zhodné s tým, čo cíti, každá činnosť je nová, prvá a pravdivá,
- *dôležitosť a nedôležitosť* – hra nikdy nie je nedôležitá, má silu, rozhodnosť, energiu, je dôstojná a vznešená; stráca vážnosť, keď prestane byť voľná, alebo keď je dieťa zabávané niekým iným. Vtedy sa stáva karikatúrou.

Cez pozorovanie detí, môže učiteľ zistiť, či je dieťa zvedavé, či má chuť sa hrať, aké je zaujaté a pod. Tiež je zaujímavé si všímať, či činnosť, ktorú dieťa začne, aj dokončí a čo robí, ak sa mu nedarí činnosť dokončiť.

Zaujímavou hrou pre dieťa je námetová hra. V. Gmitrová (2011) uvádza, že má významné miesto medzi hrami a nastupuje po predmetnej, manipulačnej hre v treťom roku života dieťaťa a pretrváva celé jeho predškolské obdobie aj v mladšom školskom veku. Námetová hra sa delí na niekoľko druhov hier, ktoré vidíme u detí (Dyner, 1976, s. 108-109):

- „hry na témy z každodenného života rodiny, zo zvykov a obyčajov, z domácich udalostí,
- hry na témy práce a zamestnania okolo domácich povinností,
- hry na témy práce mimo domu v rozličných zamestnaniach: v obchode, v priemysle,
- hry na témy práce a ľudských činností v kultúrnych a verejnoprospešných inštitúciách, v športe a v zábavách,
- hry tematicky súvisiace so životom zvierat,
- hry čerpajúce témy z literatúry.“

Námetová ponúka dieťaťu pochopiť okolitý svet, svet dospelých. Počas nej dieťa premýšľa nad rôznymi variáciami a aj keď námet sa môže opakovať, záver každej hry môže byť iný. Rôzne situácie, rôzni partneri v hre napomáhajú v rozvíjaní tvorivosti u každého zúčastneného dieťaťa.

Podľa E. Fülöpovej a M. Zelinovej (2003) námetové hry dávajú možnosť alternatívne riešiť pestré situácie a problémy a pozeráť na nich z rozličných aspektov. V hodným námetom je napodobňovanie pracovných činností v rozličných zamestnaniach. Tieto hry rozvíjajú komunikačné schopnosti, rozvíjajú tvorivosť, dávajú možnosť rozhodovať sa, nebáť sa riskovať, vedieť hodnotiť a dohovoriť sa.

V námetovej hre dieťa rozvíja svoju fantáziu, tvorivosť, slovnú zásobu a rozvíja tiež komunikačné zručnosti. Nachádza odpovede na rôzne situácie, ktoré plynú z reálneho alebo z fantazijného sveta.

3 Postoje detí – výskumná sondáž

Vo výskumnej sondáži prezentujeme priebežné výsledky aplikovaného výskumu realizovaného v školskom roku a 2018/19 a 2019/20 v rámci projektu *VEGA č. 1/0383/1*. Realizácia prebiehala cez dve podoblasti vzdelávacej oblasti Človek a svet práce: Materiály a ich vlastností a Remeslá a profesie.

Cieľom výskumnej sondáže bolo zistiť vhodnosť aplikácie vybraných materiálov pri práci s deťmi v predprimárnom vzdelávaní a následne implementovať cez Remeslá a profesie za pomoci hry.

Uskutočnená výskumná sondáž prebiehala v dvoch rovinách. Skúmali sme realizáciu pri deťoch vo veku 2-6 rokov a zakomponovanie návrhov aktivít cez didaktickú hru a námetovú hru.

Medzi hlavné výskumné nástroje patrilo pozorovanie a interview realizované s deťmi vo veku 2-6 rokov. Prostredníctvom niektorých otázok sme skúmali postoje detí k vybraným materiálom, ich vlastnostiam a prácou s nimi a to v rámci témy Tradičné remeslá a život našich starých rodičov. Zároveň sme zisťovali názory učiteľov na realizáciu prvkov technického vzdelávania v materskej škole. Zameriavame sa na pozorovanie, ale tiež na odpovede detí v predprimárnom vzdelávaní.

Pri pozorovaniach a interview sme vychádzali z nasledujúcich výskumných otázok:

1. Aký materiál deti najviac zaujíma?
2. Sú využívané produkty vyrobené deťmi pri hrách?
3. Je dieťa práce schopné pri zámernej činnosti?

Náčrt aktivít s deťmi

Príspevok zahŕňa iba zlomok z uskutočneného výskumu. Dve čiastočné aktivity, ktoré uvádzame, boli súčasťou týždenného projektu a každá z nich bola zároveň súčasťou jednej zo vzdelávacích aktivít. Ilustrácia ukážky je z dvoch aktivít, ktoré boli súčasťou témy Tradičné remeslá a život našich starých rodičov. Uvádzame čiastočný postup, ktorého súčasťou je prelínanie vzdelávacích oblastí, reflexia a ukážka.

1. Stavanie domov v minulosti

Deti oboznámime s domami, ktoré boli postavené z dreva. Ukážeme si fotografie domov, ktoré sa nachádzajú ešte v niektorých dedinách, zaspomíname si na vlastnú návštevu skanzena. Oboznámime sa s materiálom (kartón, drevené kolieska, kúsky drievok, lepidlo, prstové farby, temperové farby, biely lepiaci papier, štetec, nožnice). Pred začatím práce, deti upozorníme na bezpečnosť pri práci s lepidlom a štetcom.

Deti postupne prichádzajú a na spoločnej práci si vyskúšajú najskôr vymaľovanie okien, dverí a následne lepenie drevených koliesok (upevňovanie si pojmov hore-dole-vpred-za). Po dokončení stavby domu, upravia strechu tak, aby „voda mohla stekať dole po nej“. Strechu dotvárajú z vopred pripravených drievok. Po dokončení strechy, začínajú farbami skrásľovať domy, tak ako naši predkovia. Keď je celý domček hotový, drevené kolieska vyfarbujú modrou farbou. Mladšie deti (2 – 3 roky) používajú prstové farby, staršie deti môžu maľovať štetcom. Keď je celý domček modrý, lepením geometrických tvarov napodobňujú zdobenie domov v Čičmanoch, o ktorých sme v úvode rozprávali.

Prelínanie vzdelávacích oblastí: Človek a svet práce, Človek a spoločnosť, Umenie a kultúra, Matematika a práca s informáciami.

Reflexia: Videli sme prácu vekovo zmiešanej skupiny. Najmladšie dieťa nemalo ešte tri roky a najstaršie bolo pred dovŕšením šiesteho roka života. Spoločná práca bola uskutočňovaná postupne tak, aby naraz pracovali najviac dve deti na projekte. Navzájom si pomáhali, ak bolo potrebné pridržať drevené kolieska. Deti, ktoré už boli s pojmi hore-dole-vpred-za oboznámené a mali ich v slovnej zásobe, nahlas a zreteľne povedali, kde koliesko lepia. Po nalepení koliesok na stavbu domu, nasledovala strecha. Keďže konáriky neboli rovné, bola potrebná aj pomoc učiteľky. Maľovanie modrou farbou deti zvládali veľmi dobre. Zaujalo ich, že drevo má svoju štruktúru a natiera sa inak než papier. Po vymaľovaní a miernom presušení, staršie deti vystrihli geometrické útvary podľa ľubovôle a spolu s mladšími deťmi, opäť v dvojiciach, zdobili domčeky podľa vlastného uváženia.

Práca deti zaujala. Deti sa navzájom striedali po niekoľkých minútach. Na jednom domčeku pracovali štyri deti (dvakrát dve dvojice). Dvojice sme usporiadali tak, aby boli spolu staršie a mladšie dieťa. Každé z detí si vyskúšalo konkrétnu činnosť niekoľkokrát. Aby sa deti, ktoré práve nepracujú na svojom dome nenudili, z paličiek na koberci si stavali samostatnú časť dediny.

2. Klobúk pre mladého tanečníka/speváka

S deťmi si zopakujeme ľudovú pieseň, ktorú sme sa naučili. Predstavíme si kúsky oblečenia – kroja, ktoré kedysi nosili mládenci doma, alebo na nejakú spoločenskú udalosť. Diskusia prebieha aj počas ukážok odevu. Deti rozprávajú kde, kedy a koho videli v kroji. Keďže my si

predstavujeme a zoznamujeme sa s mužským krojom, deťom ukážeme pánsky klobúk, ktorý budeme vyrábať. Oboznámime sa s materiálom (čierny textil, kartón, lepidlo, drevené koráliky, klobúková guma, stužka s ľudovou tematikou, štetec, nožnice). Pred začatím práce, deti upozorníme na bezpečnosť pri práci s nožnicami, s lepidlom a štetcom.

Deťom ukážeme čiernu textíliu (bavlnenú látku). Za stolom pracujeme najviac so štyrmi deťmi. Ukážeme im, ako si nastriháme pásiky z látky. Šablóny na klobúk deťom vopred pripravíme. Ukážeme spôsob lepenia pásikov látky na kartónovú šablónu. Šablóna sa skladá z troch častí: širší vonkajší kruh, obdĺžnik a posledný kruh, ktorý pôjde na vrch klobúka. Deti postupne strihajú pásy látky a následne lepia. Stačí, ak zalepia začiatok, potom omotávajú a prilepia koniec. Ďalší pás nadväzuje na predchádzajúci. Všetky tri oblepené pásy zlepíme spolu. Deti majú možnosť výberu zalepenia stužky na klobúk, alebo môžu navliekať koráliky na klobúkovú gumu a takým spôsobom si klobúk vyzdobit'.

Prelínanie vzdelávacích oblastí: Človek a svet práce, Človek a spoločnosť, Umenie a kultúra, Matematika a práca s informáciami.

Reflexia: Časť vzdelávacej aktivity, ktorú uvádzame, bola určená pre staršie deti. Vyžadovala sa tu dávka pozornosti a precíznosti. Práca s textilom bola obtiažnejšia. Deti zaujala, ale vyžadovala si už určitú zručnosť. Šablóny mali deti pripravené z kartóna, ale strihanie bavlnenej látky bolo náročnejšie. Deti si uvedomili, že si ju jednou rukou musia pridržovať a druhou strihať. Pri lepení potrebovali si časti pridržovať a tiež občas počkať na zaschnutie lepidla. Bola potrebná pomoc učiteľky. Osvedčila sa spoločná práca za stolom u maximálne štyroch detí. Najviac deti zaujalo navliekanie korálikov na klobúkovú gumu.

Výskumné zistenia

Uvádzame len výber získaných dát a naše základné zistenia.

1. Aký materiál deti najviac zaujíma? Deti najviac tvrdili, že sa im páči práca s papierom. Učiteľky to potvrdzovali. Papier si pýtajú zväčša dievčatá, ale aj chlapci o neho javia záujem. Na prvom mieste je kreslenie, ale hneď nasleduje strihanie a lepenie. Starší chlapci prejavili záujem o skladanie papiera, najmä loďky. U dievčat prevládala farebný papier. Tvrdili, že je pekný a aj obrázok, ktorý na neho nakreslia, je krajší. Dievčatá tiež preferovali rôzny doplnkový, hlavne trblietavý materiál. Po ukončení aktivít, kde bolo drevo, textil, kov, prejavovali deti záujem zo zvedavosti a novosti. Aj keď tento materiál sa nachádza v predprimárnom vzdelávaní, predsa sa nevyužíva každý deň. Deti skúmali štruktúru dreva, zapíjanie farieb i odliepanie – skúmali, ako rýchlo sa drevené kolieska prilepia a ako držia na papieri/kartóne. Zaujali ich letokruhy a tiež kôra, ktorá sa dala odstrániť. Pri samostanom výbere vidíme silný rovesnícky vplyv.
2. Sú využívané produkty vyrobené deťmi pri hrách? Klobúky, ktoré si deti vyrobili, využívali v námetových hrách. Tiež ich to podnietilo k tomu, aby ráno pri voľných hrách sa niektorí pochytili za ruky a venovali sa ľudovým hudobno-pohybovým hrám. V príspevku sme uviedli ukážku výroby klobúka, ale v praxi sme overovali aj výrobu sukni z krepového papiera a záster. Zaujímavé bolo aj pozorovať, ako v kuchynke pribudol riad, ktorý si deti vyrobili počas jednej z ďalších činností a to z modelovacej hmoty, ktorá zaschla a bola dofarbená.

3. Je dieťa práce schopné pri zámernej činnosti? Je to individuálne. Mladšie deti, stačí im kratší čas. Postupne s vekom a ďalšími už osvojenými zručnosťami vidíme, že sa dieťa dokáže dlhšie sústrediť. Sú ale deti, ktoré potrebujú po každom kroku potvrdenie od učiteľky, že to robia správne. Chýba im samostatnosť.

3 Záver

Aplikácia hier pri základoch technickej gramotnosti poskytla deťom možnosť pracovať podľa pokynov, ale zároveň vložiť do každej činnosti aj vlastnú tvorivosť. Materiál, ktorý vznikol každým dňom, bol obohacujúci nielen pre deti, ale aj pre samotného učiteľa. Objavné činnosti, sú práve tie, ktorým pripisujeme najväčší význam. Vplyv spokojnosti z vykonanej práce a túžba vedieť niečo nové je pre dieťa neoddeliteľnou súčasťou. Učiteľ cez hru môže rozvíjať každú stránku dieťaťa. Je potrebné ju iba správne zakomponovať. Pri pracovných činnostiach môže byť hra ako motivácia, ale aj upevnenie práve naučeného. Toto inovatívne vnímanie vlastností hry z nej robí nádhernú činnosť, neoceniteľnú a neopakovateľnú. „To od hry závisí kvalita učenia sa a práce v neskorších obdobiach života. To od hry závisí to, či človek ako dospelý bude vyrovnaný, jasný v konaní, v úsudkoch a názoroch. Hra podobne ako aj učenie sa a práca je právom jednotlivca, a zároveň povinnosťou voči vlastnému životu“ (Waloszek, 2006, s. 260).

Príspevok vznikol v rámci grantovej úlohy VEGA č. 1/0383/19 Analýza stavu v technickom vzdelávaní a rozvoj technických zručností žiakov na primárnom stupni školy, ktorého zodpovedná riešiteľka je doc. PaedDr. Zlatica Hul'ová, PhD., (2019 - 2021).

Použitá literatúra

1. BEDNÁŘOVÁ, J., ŠMARDOVÁ, V. *Školská zrelosť. Čo by malo dieťa vedieť pred vstupom do školy*. Brno: Edika, 2012. 99 s. ISBN 978-80-266-0049-7.
2. DYNER, W. *Námetové hry detí v rodine a v materskej škole*. Bratislava: SPN, 1976. 534 s.
3. FŮLŮPOVÁ, E., ZELINOVÁ, M. *Hry v materskej škole na rozvoj osobnosti dieťaťa*. Bratislava : Mladé letá, 2003. 78 s. ISBN 80-10-00002-7.
4. GRIŠČIKOVÁ, A. *Didaktické hry s učebnou pomôckou lego*. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum, 2007. 45 s. ISBN 978-80-8045-417-3.
5. GRITMOVÁ, V. *Námetová hra – dominantná hrová činnosť dieťaťa predškolského veku*. In *Hra v predprimárnej edukácii*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, Slovenský výbor Svetovej organizácie pre predškolskú výchovu, 2011. ISBN 978-80-555-0467-4. s. 71 – 80.
6. HONZÍKOVÁ, J. *Pracovní výchova jako součást polytechnické výchovy v mateřské škole*. In: *Obsah, metody a formy polytechnické výchovy v mateřských školách*. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, 2015, s. 258. ISBN 978-80-261-0560-2.
7. HULOVÁ, Z. *Bezpieczeństwo ekologiczne w pracach technicznych w przedszkolnej i szkolnej edukacji*. In: *Bezpieczeństwo wielorakie perspektywy : bezpieczeństwo z perspektywy środowisk i obszarów*. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, 2015. ISBN 978-83-65096-12-8. s. 323-336.
8. KOMENSKÝ, J. A. *Informatórium školy materskej*. Bratislava: SNP, 1978.
9. KOŽUCHOVÁ, M. *Elementárna technická výchova detí predškolského veku a mladšieho školského veku*. In: Kolláriková, Z., Pupala B., eds. *Předškolní a primární pedagogika. Předškolná a elementárna pedagogika*. Praha: Portál, 2001. ISBN 80-7178-585-7. s. 401-423.
10. KOŽUCHOVÁ, M. *Rozvoj technickej tvorivosti*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1999.

11. STOJANOVIČ, B. - MILOVANOVIČ, R. - ČIRKOVIČ-MILADINOVIČ, I. 2016. Encouraging the Development of Cognitive Operations in Early School Age Children by Applying the System of Didactic Games. In: The new educational review 4/2016, 139-149 s. Dostupné na internete: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/tner/201602/tner20160211.pdf>
12. ŠTÁTNY VZDELÁVACÍ PROGRAM PRE PREDPRIMÁRNE VZDELÁVANIE V MATERSKÝCH ŠKOLÁCH. Bratislava: RAABE, 2016. 106 s. ISBN 978-80-8140244-9.
13. STEBILA, J. *Inovatívne vyučovacie metódy a ich využitie v technickom vzdelávaní*. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Mateja Bela – Belianum, 2015. 138 s. ISBN 978-80-557-0944-4.
14. VANKÚŠ, P. *Zisťovanie efektívnosti vyučovacích metód*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Fakulta matematiky, fyziky a informatiky, 2014. 155 s. ISBN 978-80-8147-024-0.
15. WALOSZEK, D. *Pedagogika przedszkolna; metamorfoza statusu i przedmiotu badań*. Kraków : 2006. 400 s. ISBN 83-7271-397-9
16. ŽOLDOŠOVÁ, K. *Človek a svet práce. Metodická príručka k vzdelávacej oblasti Štátneho vzdelávacieho programu pre predprimárne vzdelávanie v materských školách*. Bratislava: ŠPÚ, 2016. 30 s. Dostupné na internete: https://www.statpedu.sk/files/sk/svp/zavadzanie-isvp-ms-zs-gym/matrska-skola/zrevidovane_clovek-svet-prace_na-zverejnenie.pdf

Kontaktné údaje

PaedDr. Mária Vargová, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku,

Pedagogická fakulta, Katedra predškolskej a elementárnej pedagogiky

Hrabovská cesta 1, 03401 Ružomberok

Slovenská republika

e-mail: maria.vargova@ku.sk

VYBRANÉ ASPEKTY ENVIRONMENTÁLNEJ GRAMOTNOSTI ŽIAKOV ZÁKLADNÝCH ŠKÔL

SELECTED ASPECTS OF THE ENVIRONMENTAL LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Jozef Macko, Lenka Jurová

Abstrakt

Gramotnosť je definovaná ako schopnosť identifikovať, chápať, interpretovať, tvoriť, hodnotiť, komunikovať a používať písané texty v rôznych kontextoch. Základným cieľom environmentálnej gramotnosti je porozumenie vzťahov ľudských spoločností a prírodných systémov. Predkladaný príspevok prináša zistenia z výskumu environmentálnej gramotnosti žiakov vo veku 11- 17 rokov. Ako výskumný nástroj bol použitý dotazník Children's Responsible Environmental Behavior Scale (CREBS). V príspevku sú prezentované čiastkové výsledky z dotazníka zamerané na rozdiely v environmentálnej gramotnosti v závislosti od veku, bydliska a pohlavia respondentov.

Kľúčová slova: *environmentálna výchova, gramotnosť, PISA, vzdelávanie*

Abstract

Literacy is defined as the ability to identify, understand, interpret, create, evaluate, communicate and use written texts in various contexts. Environmental literacy is to understand the relationships between human communities and natural systems. The presented paper brings findings from the research of environmental literacy of students aged 11-18 years. A questionnaire was used as a research tool Children's Responsible Environmental Behavior Scale (CREBS). The paper presents partial results from the questionnaire focused on the differences in environmental literacy depending on the age, place of residence and gender of the respondents.

Key words: *environmental education, literacy, PISA, education*

1 GRAMOTNOSŤ

Pojem gramotnosť je väčšinou spájaný so schopnosťou človeka čítať a písať. Inými slovami ide o schopnosť človeka dorozumievať sa medzi ľuďmi, s ktorými žije. V súčasnosti je táto schopnosť nemenej dôležitá, no zďaleka nepostačuje na plnohodnotnú existenciu človeka v aktuálnej spoločnosti. Určite každý niekedy zažil situáciu, keď sa nevedel dohovoriť s cudzincom, alebo nevedel nájsť informácie, ktoré práve potreboval. V tomto kontexte sa pojem gramotnosť posúva k širšiemu chápaniu a to k funkčnej gramotnosti (Wiegerová, 2016). Vo všeobecnosti chápeme funkčnú gramotnosť ako súbor vedomostí, zručností a schopností, potrebných pre život dospelého človeka v modernej spoločnosti (Kováčiková, 2002). Podľa Průchu (1999), „je funkčne gramotný človek schopný začleňovať sa do všetkých aktivít, v ktorých je gramotnosť potrebná pre efektívne fungovanie spoločnosti“.

1.1 Environmentálna gramotnosť

Predstavuje osvojenie si poznatkov a zručností v oblastiach získavania informácií, výskumu, kritického myslenia, riešenia problémov a rozhodovania. Environmentálne gramotný občan je schopný použiť naučené k budúcemu štúdiu, práci, vo voľnom čase, každodennom živote

a pri celoživotnom vzdelávaní. Podľa J. Svobodovej a kol. environmentálnou senzitivitou sa rozumie citlivosť, vzťah a empatie voči prírode a životnému prostrediu, vrátane citlivého vzťahu k zvieratám a rastlinám (Svobodová, 2012). Je základným predpokladom k prejavu záujmu učiť sa o životnom prostredí, mať oňho starosť a podniknúť kroky k jeho ochrane. Rozvíjaním environmentálnej senzitivity ovplyvňujeme rannú motiváciu detí diskutovať a skúmať otázky životného prostredia, ide preto o kľúčovú vstupnú oblasť environmentálnej výchovy (Činčera, 2011). Čím viac žiaci pobudnú v prírode, tým viac podporujú ako dospelí starostlivosť o životné prostredie. Pre rozvíjanie environmentálnej senzitivity sa odporúča zabezpečiť žiakom častý kontakt s prírodou a priestor pre samostatné interakcie s prírodou a pre jej poznávanie. Kontakt s prírodou by mal byť pre žiakov príjemný a bez stresujúcich zážitkov (Macko, Blahutová 2010, Macko et al. 2012). Keďže priestor v škole je v tomto smere obmedzený, veľkú úlohu majú v tomto smere rodičia ich výchovou. V domácom prostredí sa v tomto smere sa väčšinou odlišuje prístup rodičov aj podľa pohlavia.

Environmentálne vzdelaný človek by sa mal správať v súlade s environmentálnou morálkou, ktorá určuje vzťahy, správanie sa človeka v prírode a k životnému prostrediu. Takýto človek má ochraňovať prírodu, ochraňovať životné prostredie (Kroufek et al. 2016, Bellová et al. 2017, Bellová, Melicherčíková 2013). Má racionálne využívať prírodné zdroje, má mať šetrný vzťah k prírode a má osobnú zodpovednosť za svoje konanie voči ľuďom, iným tvorom, prostrediu a prírode (Uhrínová et al. 2012).

1.2 Súčasná situácia

Rozvoj starostlivosti o životné prostredie vychádza z práv a povinností ustanovených Ústavou Slovenskej republiky. Okrem tohto zákona Slovenská republika ako člen Európskej únie participuje na dosahovaní jej cieľov a realizácii úloh environmentálnej politiky. Do svojho právneho systému preberá Slovensko množstvo predpisov z environmentálneho práva a zároveň pristúpilo k väčšine záväzkov vyplývajúcich z medzinárodných dohôd s environmentálnym zameraním (Miňová et al. 2012). Čo sa týka situácie na školách, podľa výskumu (Milová 2012) je aktuálna situácia environmentálnej výchovy ako prierezovej témy takáto - ako prierezová téma vo formálnom vzdelávaní na základných a stredných školách bola označená za pozitívny fakt, napriek tomu sa hovorí o formálnosti a nekvalitnej výučbe, o veľkých rozdieloch od školy k škole a od regiónu k regiónu.

Medzinárodná štúdia PISA (Programme for International Student Assessment) zisťuje, ako sú mladí ľudia pripravení na život. Skúma úrovne gramotnosti a to konkrétne matematickú, čitateľskú a prírodovednú. Realizuje sa od roku 2000, na Slovensku od roku 2003, kedy sa Slovenská republika stala súčasťou OECD (Organizácia pre hospodársku spoluprácu a rozvoj). Uskutočňuje sa pravidelne v trojročných cykloch a testuje 15-ročných žiakov, nakoľko končia povinnú školskú dochádzku a mali by tak mať osvojené poznatky nevyhnutné pre život, súčasný trh práce a život v spoločnosti. Vedomosti týchto 15-ročných žiakov poukazujú, na akej úrovni je vzdelávací systém krajiny (Lakatošová, Veleg, 2015). Do štúdie PISA je zapojených 28 členských štátov OECD a 4 ďalšie krajiny. Každý cyklus testovania je zameraný na jednu zložku. Prírodovedná gramotnosť bola hlavnou skúmanou oblasťou v roku 2006 a 2015. Slovenskí žiaci dosiahli v prírodovednej gramotnosti výkon, ktorý bol štatisticky významne nižší ako priemer krajín OECD. Celkový výsledok Slovenska je na úrovni 3 prírodovednej gramotnosti a môžeme konštatovať, že Slovenská republika sa svojim výkonom v prírodovednej gramotnosti umiestnila v poslednej tretine krajín OECD (ibidem, s.36). V rebríčku umiestnenia je Slovensko na 23. až 29. mieste spomedzi 34 krajín OECD a na 29. až 37. mieste spomedzi všetkých 65 zúčastnených krajín.

2 MATERIÁL A METODIKA

Ako výskumný nástroj sme zvolili pedagogický výskum vo forme anonymného dotazníka. Bol použitý upravený dotazník Children's Responsible Environmental Behavior Scale (Erdogan et al. 2012). Dotazník sa skladá z dotazníkových položiek a každá položka je zložená z podnetovej a odpovedovej časti. Podnetovú časť nášho dotazníka sme tvorili uzavretými položkami, z dôvodu, že uzavreté položky majú podľa Šveca (1998) výhodu v objektivite a smerujú k väčšej spoľahlivosti. Tiež preto, že sme zohľadňovali vekové osobitosti respondentov. Z toho istého dôvodu mali respondenti na výber zo škálovaných odpovedí z troch a piatich stupňov. Skladá sa z 3 základných častí. V prvej časti respondenti uvádzali základné informácie, ktoré môžu ovplyvňovať environmentálnu gramotnosť našej výskumnej vzorky. Pohlavie, bydlisko, počet členov v rodine, ukončené vzdelanie rodičov, otázka aké predmety či zvieratá vlastní, aké aktivity tvoria ich voľný čas a aké aktivity prevládali v detstve. V druhej časti dotazníka museli byť žiaci kreatívnejší. Otázky boli s otvorenou odpoveďou, týkali sa konkrétnej ochrany životného prostredia (fyzickej, priamej ochrany, ktorá sa týkala konkrétnych činností pre ochranu životného prostredia; nasledovala ekonomická ochrana, kde patrí aj problematika recyklovania obalov a pod.; ďalej bola verejná mienka- vysvetlenie dôležitosti triedenia odpadu, a pod.; nasledovala politická ochrana s apelovaním na diskusie a stretnutia venovanej tejto problematike a posledná zložka druhej časti dotazníka sa venovala právnej ochrane- napr. petície a pod.). Posledná časť dotazníka bola venovaná konkrétnym ochranným opatreniam a niektorým možno zdanlivo banálne opatrenia, avšak nie menej dôležitým. Otázky boli s 5stupňovou škálou.

Na základe týchto výskumných otázok vyznievajú tieto hypotézy:

H1: Predpokladáme, že úroveň environmentálnej gramotnosti bude u dievčat vyššia ako u chlapcov v oboch skupinách.

H2: Predpokladáme, demografický pôvod respondentov ovplyvňuje úroveň environmentálnej gramotnosť v oboch skupinách, pričom žiaci z vidieka by mali mať vyššiu úroveň environmentálnej gramotnosti než žiaci z mesta.

H3: Predpokladáme, že významným činiteľom na výslednú úroveň environmentálnej gramotnosti má vek žiakov v oboch skupinách, pričom u starších žiakov bude vyššia úroveň ako u mladších

2.1 Výskumná vzorka

Výskumnú vzorku tvorili žiaci zo Základnej školy v Lipanoch a študentov na gymnáziu v Lipanoch. Jednotlivé počty respondentov a rozdelenie v triedach uvádza tabuľka č.1.

Tab. č.1: Počty žiakov a študentov v jednotlivých školách a ročníkov.

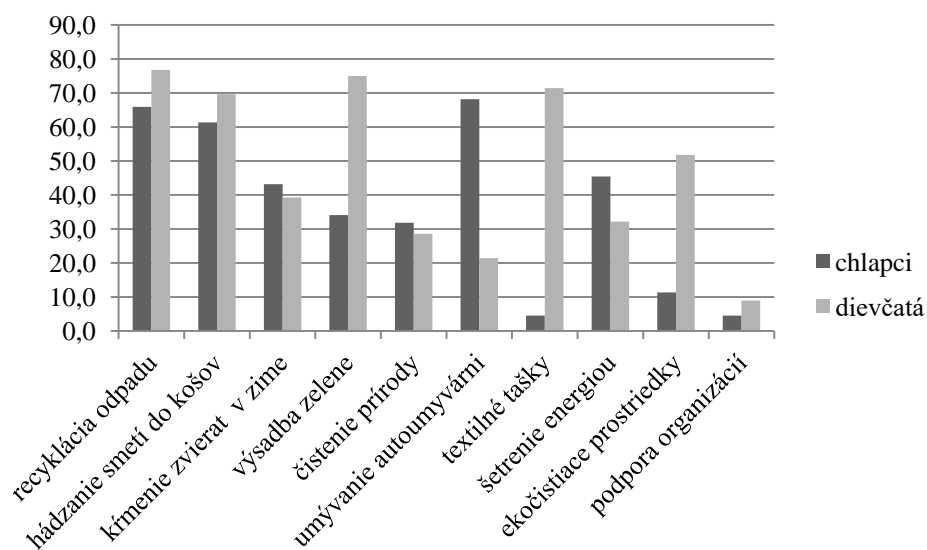
Škola	ročník	počet	celkom	celkom %
Základná škola	6.ročník	20	63	30,65
	7.ročník	22		35,48
	8.ročník	21		33,87
Gymnázium	2.ročník	20	38	52,63
	3.ročník	18		47,37

3 VÝSLEDKY

Vplyv pohlavia na environmentálnu gramotnosť

Predpokladáme, že správanie sa dievčat a chlapcov k životnému prostrediu bude rozdielne. Pričom dievčatá by mali mať k prírode a životnému prostrediu lepší vzťah než chlapci. Výsledky uvádza graf (obr.č.1) Pohlavie ako atribút environmentálnej gramotnosti zohráva dôležitú úlohu. Pre porovnanie rozdielu medzi chlapcami a dievčatami sme si vybrali z dotazníka fyzickú ochranu. Výsledky pri porovnávaní pohlavia sú podobné ako pri výskume

OECD (PISA), kde zistili, že identifikácia prírodovedných otázok bola v prospech dievčat a odborné vysvetlenie javov bolo v prospech chlapcov.

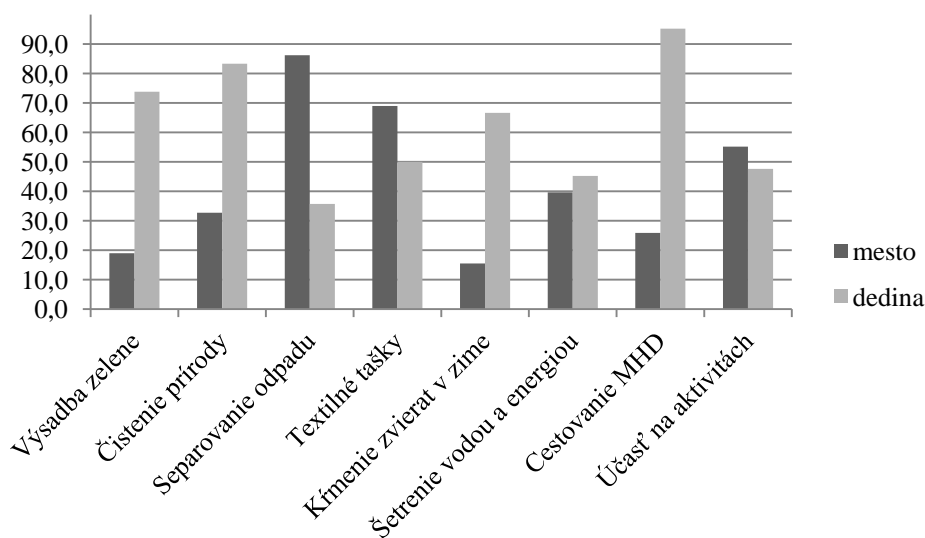

Obr. č.1: Rozdelenie vybraných odpovedí podľa pohlavia respondentov.

Z obrázku si môžeme všimnúť rozdiel vo vnímaní a správaní sa k životnému prostrediu. Kým dievčatá sa venujú aj výsadbe zelene a podobným činnostiam spojeným so záhradkárstvom, nosenie látkových tašiek či ekologických čistiacich prostriedkov u chlapcov sa táto odpoveď vyskytovala menej často. U chlapcov bola zase častejšou odpoveďou napríklad umývanie áut v autoumyvární či šetrenie energiami. Okrem týchto dvoch atribútov dievčatá vykazujú pozitívnejší vzťah k životnému prostrediu.

Vplyv bydliska na úroveň environmentálnej gramotnosti.

Predpokladáme že bydlisko respondentov ovplyvňuje konanie a správanie sa žiakov pričom žiaci z vidieka by mali mať k prírode a životnému prostrediu lepší vzťah než žiaci z mesta.

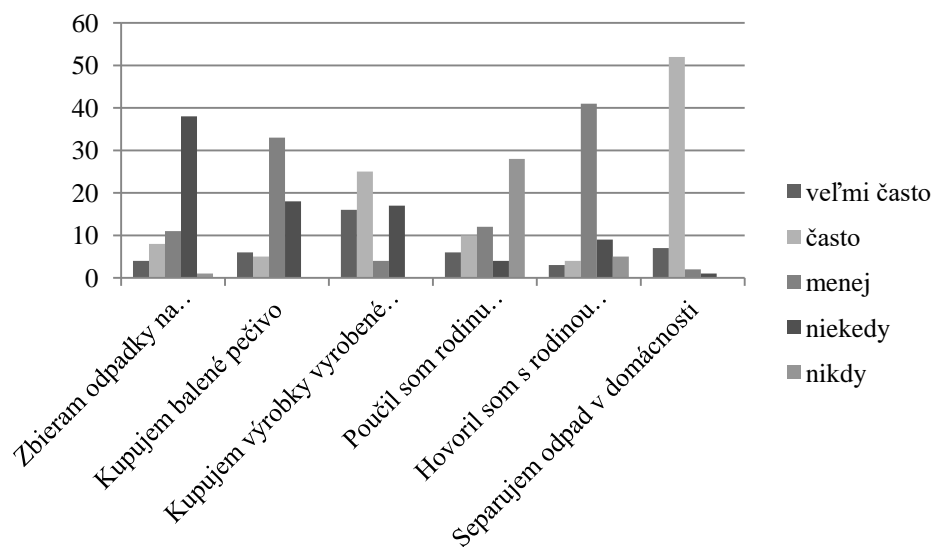

Obr. č.2: Rozdiely v konaní respondentov v závislosti od bydliska.

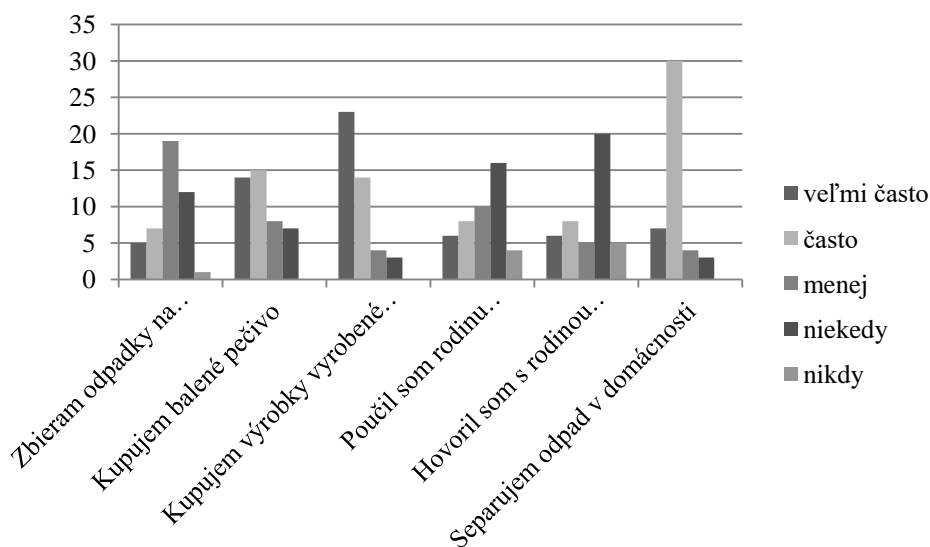
Predpoklad sa nám potvrdil u väčšiny otázok. V grafe (obr.č.2) sú uvedené odpovede žiakov na vybrané otázky. U žiakov pochádzajúcich z dediny prevažovala odpoveď výsadby zelene, kde je v tomto smere lepšia prístupnosť vykonávania takejto činnosti. Taktiež odpoveď cestovania v MHD je podmienená ekonomickou výhodnosťou hromadnej dopravy a pohodlnosťou mestských detí či rodičov. U žiakov z mesta zas prevládali pozitívne odpovede na používanie textilných tašiek pri nákupoch či separovanie odpadu, nakoľko v mestách je takéto konanie už štandardom. Na dedine častokrát absentujú nádoby na separovaný odpad.

Vplyv veku na environmentálnu gramotnosť:

Predpokladáme, že najvýznamnejším činiteľom je vek žiakov, pričom starší žiakov bude vyššia úroveň ako u mladších. Problematika životného prostredia je žiakom či už na strednej či základnej škole dobre známa. Čoraz viac sa dostáva do popredia, žiaci sa dostávajú k novým informáciám, prichádzajú rôzne opatrenia pre ochranu prostredia, ktoré si žiaci rýchlo osvojujú, aj keď väčšinou sa jedná o individuálny prístup. Nesmieme však zabúdať, že deti, žiaci sú ešte významne ovplyvňovaní predovšetkým rodičmi a učiteľmi, ktorí formujú jeho osobnosť. Podobný princíp pri výskume zvolila aj Svobodová a kol. kde výskumnú vzorku rozdelili aj podľa stupňa školy (Svobodová, 2012). Kým to pri nižších ročníkoch skúmali dosiahnuté výsledky (ako sa znečisťuje životné prostredie), vo vyšších ročníkoch sa už dostali hlbšie do problematiky a skúmali aj zákonitosti získaných výsledkov, teda starší žiaci sa viac zaujímali o prepojenie získaných odpovedí a vedeli si ich navzájom pospájať do súvislostí (ako znečistené prostredie vplýva na prostredie následne aj na človeka). V grafoch (obr.č. 3 a obr.č.4) môžeme vidieť rozdiely v odpovediach na vybrané otázky.

Obr. č.3:Odpovede žiakov základnej školy na jednotlivé otázky

Obr. č.3:Odpovede žiakov gymnázia na jednotlivé otázky

Najväčšie rozdiely sú v odpovedi či respondenti kupujú balené pečivo. Starší žiaci si uvedomujú problémy s obalmi, hlavne plastmi. Vedia aké obtiažne je separovanie a následné znovupoužitie obalových materiálov. Taktiež vedia že nie všetky plasty a obalový materiál sa dá znovu použiť. Veľmi pozitívne je aj zistenie že žiaci starších ročníkov si uvedomujú dôležitosť slovenskej popríklad regionálnej produkcie . Pri odpovedi uvádzali negatívny dopady dovozu potravín, ako sú imisie z výfukov áut, znečistenie ovzdušia prachom, podpora slovenskej ekonomiky. Nelichotivým zistením bolo že nie vždy žiaci uvádzali že separujú odpad i keď si uvedomujú dôležitosť a nutnosť takéhoto konania.

4 ZÁVER

Environmentálna gramotnosť je pojem, s ktorým sa čoraz častejšie dostávame do kontaktu. V súčasnej dobe sa životnému prostrediu ľudia venujú viac, nakoľko sa kumulujú problémy, ktoré predovšetkým súvisia s činnosťou ľudí. Negatívne ovplyvňujú naše životné prostredie, teda aj nás. Aby sme naším budúcim generáciám nezanechali len tony odpadu, problémy s globálnym otepľovaním a ďalšie negatívne dôsledky, snažíme sa šíriť osvetu a pomáhať hoci aj malými krôčikmi k náprave či aspoň udržania prijateľnej úrovni, stavu nášho okolia. Daná problematika je žiakom či už na strednej či základnej škole dobre známa. Čoraz viac sa dostáva do popredia, žiaci sa dostávajú k novým informáciám, prichádzajú rôzne opatrenia pre ochranu prostredia, ktoré si žiaci rýchlo osvojujú, aj keď väčšinou sa jedná o individuálny prístup. Nesmieme však zabúdať, že deti, žiaci sú ešte významne ovplyvňovaný predovšetkým rodičmi a učiteľmi, ktorí formujú jeho osobnosť.

Použitá literatúra

1. ERDOGAN, M., OK, A., MARCINKOWSKI, T. *Development and validation of Children's Responsible Environmental Behavior Scale*. Environmental Education Research 18, 2012. s.507-540. DOI: 10.1080/13504622.2011.627421.
2. BELLOVÁ, R. - MELICHERČÍKOVÁ, D. - TOMČÍK, P. *Possible reasons for low scientific literacy of Slovak students in some natural science subjects*. In Research in Science and Technological Education, 30.8.2017, p. 1-17,
3. BELLOVÁ, Renata - MELICHERČÍKOVÁ, Danica. *Riešenie reálnych problémov bežného života vo vyučovaní prírodovedných predmetov*. In ARNICA : časopis pro rozvoj přírodovědného vzdělávání, 2013, č. 1-2, s. 25, 26.

4. ČINČERA, J. *Doporučené očekávané výstupy pro environmentální výchovu*. Envigogika, 2011. 6(2). ISSN 1802-3061
5. KROUFEK, R., CHYTRÝ, V., JANOVEC, J., BRTNOVÁ, I. *The use of new ecological paradigm scale among pre-service primary teachers: limits and possibilities*. In IJAEDU - International E-Journal of Advances in Education, 2016, Vol. 2, Issue 4, p. 106, 110.
6. KOVÁČIKOVÁ, D. 2002. *Funkčná negramotnosť ako negatívny fenomén súčasnej spoločnosti*. In: Mládež a spoločnosť, VIII, 3/2002, s. 44-49. ISSN 1335-1109.
7. LAKATOŠOVÁ, D., VELEG, B. 2015. *Tematická správa PISA 2006, Prírodovedná gramotnosť*. Bratislava 2015. [online]. <http://www.nucem.sk/documents//27/medzinarodne_merania/pisa/publikacie_a_diseminacia/2_tematicke_spravy/Tematick%C3%A1_spr%C3%A1va_PISA_2006_-_pr%C3%ADrodovedn%C3%A1_gramotnos%C5%A5.pdf>.
8. MACKO, J., BLAHÚTOVÁ, D.: *Implementation the cycle of substances in science education by project teaching*. Informatologia, 2010, vol. 43, No. 3, p. 236-239, ISSN 1330-0067.
9. MACKO, J., BLAHÚTOVÁ, D., STOLLÁROVÁ, N.: *New education model for information monitoring of environment water flows*. Informatologia, 2012, roč. 45, č. 3, s. 232-237, ISSN 1330-0067
10. MILOVÁ, S. – MEDAL, R. – KLOCOKOVÁ, J. 2012. *Environmentálna výchova a vzdelávanie detí a mládeže – aktuálna situácia na Slovensku. Záverečná správa z výskumu*. Bratislava: Iuventa. 108 s. 2012.
11. MIŇOVÁ, M. 2012. *Trvalo udržateľný rozvoj ako možný liek na environmentálne problémy ľudstva optikou detí predškolského veku – zborník z vedecko-odbornej konferencie*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2012. ISBN 978-80-555-0704-0.
12. PRUCHA, J. 1999. *Vzdelávaní a školství ve světě*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178290-4.
13. SVOBODOVÁ, R. J., ČINČERA, P. J., JANČAŘÍKOVÁ, P. K., KINDLMANNOVÁ, M. J., ŠIMONOVÁ, M. P., & VOLFOVÁ, R. A. *Environmentální výchova Doporučené očekávané výstupy pro základní vzdělávání*. Výzkumný ústav pedagogický. Praha 2012.
14. ŠVEC, S. a kol. 1998. *Metodológia vied o výchove*. Bratislava: IRIS, 1998. 304 s. ISBN 80-88778-73-5.
15. UHRINOVÁ, M., ZENTKO, J., JABLONSKÝ, T. *Communicational spiritual culture in the context of primary education in Slovakia*. Informatologia, 2012, Vol. 45, Issue 2, p. 146, 147.
16. WIEGEROVÁ, A. 2016. *Prírodovedná gramotnosť a jej dosah na prírodovedné vzdelávanie v kurikule 1. stupňa ZŠ na Slovensku*. [online]. 2016. Dostupné na internete: <http://www.ped.muni.cz/capv11/2sekce/2_capv_wiegerova.pdf>.

Kontaktní údaje

Ing. Jozef Macko, Ph.D.

Pedagogická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Hrabovská cesta 1, 0340 Ružomberok

email: jozef.macko@ku.sk

Mgr. Lenka Jurová

Pedagogická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

Hrabovská cesta 1, 0340 Ružomberok

SEBAREGULAČNÉ A HODNOTIACE PROCESY VO VÝTVARNEJ VÝCHOVE

SELF-REGULATION AND ASSESSMENT PROCESSES IN ART EDUCATION

Miloš Kmet'

Abstrakt

Príspevok sa venuje parciálnym výsledkom kvantitatívneho výskumu v oblasti výtvarnej edukácie. Výskumnými metódami kvázi experimentu sme verifikovali možnosti vplyvu výtvarnej výchovy na rozvoj sebaregulačných a hodnotiacich zručností žiakov nižšieho sekundárneho vzdelávania. Využili sme výtvarný tvorivý proces a intervenciu výtvarného pedagóga so zameraním na podporu niektorých metakognitívnych zručností, aby sme zistili, do akej miery sa takáto zmena prejaví na zmene postojov žiakov. Výskumnými metódami sme zozbierali dáta, ktorých vyhodnotenie uvádzame v príspevku.

KLúčové slová: *sebaregulácia, výtvarná výchova, metakognitívne zručnosti*

Abstract

The paper deals with partial results of quantitative research in the field of art education. Using research methods of a quasi-experiment, we tried to verify the possibilities of the influence of art education on the development of self-regulatory and evaluative skills of lower secondary education students. We used the artistic creative process and the intervention of the teacher with a focus on the support of some metacognitive skills to find out how this change will affect of students' attitudes. We collected data using research methods, the evaluation of which we present in the article.

Key words: *self-regulation, art education, metacognitive skills*

1 TEORETICKÝ ZÁKLAD

Sebaregulácia (ang. self-regulation, čes. autoregulace) sa v pedagogickom kontexte chápe ako schopnosť žiaka prispôbiť procesy svojho učenia sa na dosiahnutie stanovených akademických cieľov. Je to forma vnútornej aktivity žiaka, ktorá sa stáva motorom motivácie k dosiahnutiu personalizovaného cieľa. Schunk (2008, s. 465) uvádza Banduru ako prvého, kto začlenil sebareguláciu do svojej sociálno-kognitívnej teórie ľudského správania a vnímal sebareguláciu ako proces, ktorý má vplyv na vonkajšie prostredie prostredníctvom seba pozorovania, seba posudzovania a vlastnej akcie. Koncom 20. storočia sa téme sebaregulácie a sebaregulačného učenia (self-regulated learning) venovalo viacero osobností. Dembo a Eaton (2000, s. 474) označujú v súvislosti s výskumom sebaregulácie Zimmermana a jeho kolegov (Zimmerman, 1989, 1994; Zimmerman, Bonner, & Kovach, 1996; Zimmerman & Risemberg, 1997) za výskumníkov, ktorí sa zaujímali o to, ako sú študenti ochotní a schopní prevziať zodpovednosť za kontrolu alebo samoreguláciu svojich akademických výsledkov. Ich výskum naznačuje, že učenie samoregulačných zručností môže viesť k väčšiemu akademickému úspechu a zvýšenému pocitu efektívnosti. Reguláciu môžeme chápať ako zmenu myslenia, správania či pozornosti. Dosiahneme ju prostredníctvom zámerných alebo automatizovaných mechanizmov. Takáto zmena identifikovaná a riadená samotným žiakom môže viesť k zlepšeniu študijných výsledkov. Sebaregulácia riadi správanie počas

dosahovania cieľa, nie je úzko prepojená iba s akademickými výsledkami, čo naznačuje Paul Karoly (1993), ktorý definuje sebareguláciu ako procesy, interné ako aj transakčné, ktoré umožňujú jednotlivcovi riadiť cieľovo orientované aktivity v čase a v rôznych zmenených okolnostiach (kontextoch). Je nevyhnutná aktivácia dôležitých metakognitívnych procesov ako sú: posúdenie vlastných predpokladov, posúdenie zadanej úlohy, posúdenie a konkretizovanie cieľa a výber vhodnej stratégie. Hrbáčková (2004, s. 84) poukazuje na dôležitosť procesov sebamonitorovania a sebahodnotenia, ktoré vedú k uvedomeniu si vlastného procesu učenia sa, pri ktorom žiaci dokážu posúdiť stupeň posunu na ceste k požadovanému cieľu.

V procese výtvarnej tvorby žiakov je možnosť pracovať s cieľom výtvarnej aktivity. Stanovenie individuálnych cieľov na rozdiel od zadania jednotného cieľa pre celú triedu, prinesie možnosť premýšľať o jeho dosiahnutí. Jedinečnosť osobného cieľa podnecuje u žiaka vnútornú motiváciu. Bude dôležité naplánovať konkrétne kroky, vybrať stratégie k ich dosiahnutiu. Aby nedošlo k odkloneniu sa od naplánovaného cieľa, treba celý proces monitorovať a priebežne ho reflektovať. Reflexia môže viesť k identifikácii problému, pre ktorý bude potrebné nájsť vhodné riešenie. Uvedomenie si použitia konkrétnej stratégie na riešenie problému môže priniesť hlbšie pochopenie podstaty riešenia s následnou možnosťou transferu do inej oblasti. Výtvarný proces žiackej tvorby ako sme ho opísali obsahuje viacero prvkov sebaregulácie. Preto sa javí ako vhodný prostriedok na jej rozvoj. Výsledkom takéhoto rozvoja ako tvrdí Wolters (2003, s. 189) sú autonómni, reflektívni a efektívni žiaci, tzn. ktorí majú kognitívne aj metakognitívne schopnosti ako aj motiváciu a postoje potrebné na pochopenie, monitorovanie a usmerňovanie vlastného učenia sa. Wolters (ibidem) pripúšťa zmenu aj v metakognitívnych schopnostiach, ktoré sú definované ako vedomá kontrola a riadenie vlastných poznávacích procesov, účelom ktorých je poznávať čo najlepšie a úspešne napredovať pri dosahovaní stanovených cieľov.

Vo všeobecnosti sa termín metakognície interpretuje ako „premýšľanie nad vlastným myslením“. Teória metakognície zahŕňa dve oblasti: znalosť poznania a regulácia kognície (Schraw, Moshman 1995, s. 351–371). Regulácia kognície pomáha kontrolovať myslenie a učenie sa. Schraw a Moshman uvádzajú tri základné zručnosti regulácie kognície: plánovanie, monitorovanie a hodnotenie (ibidem, s. 354). Vo výtvarnom procese sú zastúpené všetky tri spomenuté činnosti. Výtvarná výchova má teda teoretické predpoklady na rozvoj sebaregulačných a metakognitívnych zručností. Zaujímalo nás v rámci ďalšieho výskumného pôsobenia hľadanie odpovede/odpovedí na otázku: *Akým spôsobom je možné pôsobiť na žiaka, aby sa pedagogická intervencia sústredila na dosiahnutie zmeny v týchto oblastiach?* Hrbáčková (2004, s. 87) opisuje vyučovanie zamerané na rozvoj metakognitívnych zručností ako učenie, v ktorom učiteľ vhodnými metódami (modelovaním, verbalizáciou) motivuje žiakov k výberu vhodnej učebnej stratégie (strategické plánovanie, seba opytovanie sa, vlastné zápisky, sebareflexia).

V popisovanom výskume sme sa zamerali na prípravu adekvátneho metodického postupu pedagogickej intervencie, aby sme ho zamerali na použitie spomenutých stratégií.

2 VÝSKUM

Vo výskume sme sa zamerali na preskúmanie možností využitia výtvarnej výchovy na rozvoj sebaregulačných schopností žiakov.

Výskumný problém sme si zadefinovali formou otázky v znení: *Aký vplyv na postoje žiakov v otázkach hodnotenia, sebahodnotenia a sebaregulácie bude mať rozvoj metakognitívneho myslenia na hodinách výtvarnej výchovy?* V tejto oblasti už bolo realizovaných viacero výskumov, z ktorých spomenieme (vzhľadom na rozsah spracovania príspevku, pozn.) výskum realizovaný v Holandsku a Belgicku. Daný výskum bol realizovaný skupinou výskumníkov, o ktorom vyšla správa (*Enhancing divergent thinking in visual arts education:*

Effects of explicit instruction of metacognition, porov. Marie-Thérèse van Kamp et al. 2014). Samotný výskum sa zameriaval na využitie podpory metakognitívnych funkcií na zlepšenie divergentného myslenia na hodinách výtvarnej výchovy.

2.1 Hypotézy

Výskumný problém sme konkretizovali do základnej hypotézy: Vplyvom rozvíjania metakognitívneho myslenia na výtvarnej výchove sa budú pozitívne zmeny v postojoch sebaregulácie v experimentálnej skupine vyskytovať vo vyššej miere v porovnaní s kontrolnou skupinou. Základná hypotéza bola rozvedená do troch pomocných hypotéz. Každá z pomocných hypotéz sa zamerala na konkrétnu oblasť (plánovanie, práca s cieľom, hodnotenie a sebahodnotenie).

2.2 Výskumné metódy

Na získanie potrebných dát sme použili kvázi experiment, do ktorého sme implementovali pozorovanie a pološtrukturované interview ako ďalšie výskumné metódy na základe teórie o pedagogickom výskume. Použitie troch výskumných metód na zber informácií malo za cieľ zvýšiť ich validitu takzvanou trianguláciou. Kvázi experiment bol realizovaný v dvoch skupinách žiakov (experimentálna a kontrolná skupina). Počas trvania výskumu sme realizovali pozorovanie, ktoré pozostávalo z priameho pozorovania a následných zápisov do denníka výskumníka a nepriameho pozorovania – realizácia digitálneho záznamu vyučovacích jednotiek. Po absolvovaní posttestu sme uskutočnili pološtrukturované interview s náhodne vybranými žiakmi z experimentálnej skupiny. Dizajn výskumu bol navrhnutý v časovej dotácii 5 mesiacov, ktorý sa realizoval počas jedného školského roku v rozpätí mesiacov september – január.

2.3 Účastníci výskumu

Výskum sa uskutočnil v siedmom ročníku základnej školy. Celkový počet účastníkov bol 25 z toho 11 dievčat a 14 chlapcov vo veku od 12 do 14 rokov. Výber vekovej kategórie žiakov zodpovedá teoretickým poznatkom o rozvoji metakognitívnych zručností. „V období adolescencie (13 - 15 r.) vedie rozvoj metakognície k väčšej miere introspekcie a k lepšej schopnosti sebazoznania (Thorová 2015, s. 432).

Vo výskume sme využili delenie triedy do dvoch skupín so splnením podmienky, že pedagóg realizoval rovnaký metodický postup v oboch skupinách s rozdielom zámerného pôsobenia na rozvoj metakognitívnych zručností v experimentálnej skupine. Kvázi experiment umožňuje zámerný výber výskumnej vzorky. Výber experimentálnej skupiny ovplyvnili aj podmienky zachovania dôvernosti informácií v súlade so zákonom č. 211/2000 Z.z., kde v jednej skupine nebol získaný súhlas zákonných rodičov žiakov. Experimentálnou skupinou bola určená skupina s väčším počtom súhlasiacich participantov.

2.4 Intervencia

Obe skupiny (experimentálna a kontrolná) boli vedené tým istým pedagógom. Intervencia sa teoreticky opierala o metodiku výtvarnej edukácie v medzinárodnom vzdelávacom systéme International Baccalaureate (IB). Pedagóg v rovnakých podmienkach učebne výtvarnej výchovy sprostredkoval rovnaké učivo, podľa vopred pripravených téz (Popart, Staré obrazy majstrov). Na každú tézu bolo vyčlenených 10 až 12 vyučovacích hodín. V experimentálnej skupine na rozdiel od kontrolnej skupiny bol zavedený zošit z výtvarnej výchovy a výtvarný tvorivý proces bol obohatený o podrobnejšiu prácu s jednotlivými prvkami (kritériá, vizualizácia, definovanie cieľov, plánovanie). Aby sa dal proces realizovať paralelne, prvá skupina (kontrolná) realizovala výtvarné práce vo väčších formátoch (A3-A2), na rozdiel od experimentálnej skupiny (A4-A3). V experimentálnej skupine bol u každého žiaka vedľajším

produktom – zošit z výtvarnej výchovy (proces portfólio) – kde boli nalepené výstupy z čiastkových zadaní, vpísané poznámky a realizované prípravné skice. Pedagóg v dvoch cykloch realizoval procesy oboznámenia žiakov s kritériami hodnotenia, viedol ich pri tvorbe vlastných kritérií hodnotenia a zorganizoval sebahodnotenie. Definovanie vlastného cieľa tvorby bolo sprostredkované na základe identifikovania zadného problému (výtvarného problému), analýzy problému cez spoločensko-kultúrny kontext a následné definovanie cieľa, plánovanie a záznam procesu. Schunk (2008) k výskumu práce s cieľmi tvrdí, že ak niektoré konkrétne inštruktážne metódy motivujú/inšpirujú alebo podnietia žiakov definovať ciele a zhodnotiť ich zlepšenie, potom by sme mohli predpovedať, že študenti, ktorí dostali také inštrukcie by mohli preukázať zlepšenie v sebaregulácii. Takéto zlepšenie by mohlo byť testované vo výskume.

2.5 Pretest a posttest

Pri tvorbe otázok v teste sme vychádzali z dostupnej teórie. Otázky sme zoskupili do troch hlavných oblastí 1. plánovanie, 2. práca s cieľom, 3. hodnotenie a sebahodnotenie, ktoré pokrývali nami definované hypotézy. Každá oblasť v sebe zahŕňala viacero otázok. Plánovanie (3), práca s cieľom (6), hodnotenie a sebahodnotenie (9).

Celkový počet otázok bol 20 z toho boli 2 otvorené. Osemnásť otázok bolo vo forme výrokov, ku ktorým mali respondenti označiť svoje stanovisko na päťstupňovej škále (úplne súhlasím, súhlasím, nemám vyhranený názor, nesúhlasím, úplne nesúhlasím).

2.6 Parciálne výsledky z výskumu a ich analýza

V príspevku uvedieme parciálne výsledky z pretestu a posttestu, ktoré sú z nášho pohľadu reprezentatívnou vzorkou pre skúmanú oblasť.

V rámci oblasti plánovania, hodnotenia a sebahodnotenia predkladáme parciálne zistenia z troch vybraných otázok (Tabuľka 1-3).

Tabuľka 1 *Rozumiem hodnoteniu, podľa ktorého boli oznámkované moje výtvarné práce.*

Číslo otázok		US (%)	S (%)	NVN (%)	N (%)	UN (%)
2	KS-pretest	30	30	10	30	0
	KS-posttest	17	25	8	50	0
	ES-pretest	7	38	30	15	7
	ES-posttest	30	10	50	10	0

LEGENDA:

KS-pretest	kontrolná skupina pretest	KS-posttest	kontrolná skupina posttest
ES-pretest	experimentálna skupina pretest	ES-posttest	experimentálna skupina posttest
US	úplne súhlasím	S	súhlasím
NVN	nemám vyhranený názor	N	nesúhlasím
UN	úplne nesúhlasím		

Tabuľka 1 spracováva otázku č.2, ktorej znenie je zároveň aj názvom tabuľky. Pri odpovedi na otázku číslo 2 došlo k výraznejším zmenám v dvoch položkách. V kontrolnej skupine v položke *úplne súhlasím* došlo k úbytku súhlasných hlasov o 23% na rozdiel od experimentálnej skupiny, kde naopak počet o 23% vzrástol. Rozdiel vykazovala aj položka *nerozhodných*, kde v experimentálnej skupine počet nerozhodných na rozdiel od kontrolnej skupiny vzrástol o 20%.

Tabuľka 2: *Viem jasne povedať, prečo je výtvarná práca môjho spolužiaka/spolužiačky slabá.*

Číslo otázky		US (%)	S (%)	NVN (%)	N (%)	UN (%)
13	KS-pret	10	20	40	10	20
	KS-post	8	25	42	17	8
	ES-pret	0	30	38	0	0
	ES-post	10	50	40	0	0

LEGENDA:

KS-pret	kontrolná skupina pretest	KS-post	kontrolná skupina posttest
ES-pret	experimentálna skupina pretest	ES-post	experimentálna skupina posttest
US	úplne súhlasím	S	súhlasím
NVN	nemám vyhranený názor	N	nesúhlasím
UN	úplne nesúhlasím		

Odpovede v kontrolnej skupine, ako prezentujeme v Tabuľke 2, sa výraznejšie zmenili iba v položke *úplne nesúhlasím*, kde sa znížil počet nesúhlasných výpovedí s výrokom o 12%. V experimentálnej skupine došlo k výraznejšej zmene v položke *súhlasím*. Počet súhlasných výpovedí sa zvýšil o 20%. Taktiež počet *úplne súhlasiacich* sa zvýšil o 10%.

Tabuľka 3: *Vždy viem nájsť argumenty na obhajobu svojej výtvarnej práce.*

Číslo otázky		US (%)	S (%)	NVN (%)	N (%)	UN (%)
15	KS-pret	50	30	10	0	10
	KS-post	33	25	33	8	0
	ES-pret	23	38	15	15	23
	ES-post	40	40	20	0	0

LEGENDA:

KS-pret	kontrolná skupina pretest	KS-post	kontrolná skupina posttest
ES-pret	experimentálna skupina pretest	ES-post	experimentálna skupina posttest
US	úplne súhlasím	S	súhlasím
NVN	nemám vyhranený názor	N	nesúhlasím
UN	úplne nesúhlasím		

V Tabuľke 3 sa výraznejšie posuny objavili v troch položkách. V položke *úplne súhlasím* sa v kontrolnej skupine znížil počet súhlasiacich o 17% na rozdiel od experimentálnej skupiny, kde počet úplne súhlasiacich respondentov o 17% stúpol. V kontrolnej skupine sa počet súhlasiacich zmenšil o 5% a v experimentálnej skupine vzrástol o 2%. Najväčší posun bol v položke *úplne nesúhlasím* v kontrolnej skupine, kde v post-teste s výrokom *úplne nesúhlasilo* o 23% respondentov menej.

V rámci oblasti práca s cieľom predkladáme parciálne zistenia z dvoch vybraných otázok (Tabuľka 4-5).

Tabuľka 4: *Výtvarná výchova je oveľa zaujímavejšia, keď si tému práce môžem prispôbiť vlastnej predstave.*

Číslo otázky		US (%)	S (%)	NVN (%)	N (%)	UN (%)
3	KS-pret	70	10	20	0	0
	KS-post	67	33	0	0	0
	ES-pret	54	30	7	7	0
	ES-post	30	40	30	10	0

LEGENDA:

KS-pret	kontrolná skupina pretest	KS-post	kontrolná skupina posttest
ES-pret	experimentálna skupina pretest	ES-post	experimentálna skupina posttest
US	úplne súhlasím	S	súhlasím
NVN	nemám vyhranený názor	N	nesúhlasím
UN	úplne nesúhlasím		

V Tabuľke 4 nachádzame výraznejšie zmeny v rámci položky *úplne súhlasím*, kde sa v kontrolnej skupine zmenšil počet úplne súhlasiacich respondentov o 3% a v experimentálnej skupine o 17%. V položke *súhlasím* došlo k približne rovnakému posunu aj v experimentálnej (10%) aj v kontrolnej (13%) skupine. V experimentálnej skupine vzrástol počet nerozhodnutých o 23%.

Tabuľka 5: *Na výtvarnej výchove som sa nič dôležité nenaučil/la.*

Číslo otázky		US (%)	S (%)	NVN (%)	N (%)	UN (%)
7	KS-pret	30	50	10	10	0
	KS-post	8	17	33	25	17
	ES-pret	18	27	36	18	0
	ES-post	11	22	11	56	0

LEGENDA:

KS-pret	kontrolná skupina pretest	KS-post	kontrolná skupina posttest
ES-pret	experimentálna skupina pretest	ES-post	experimentálna skupina posttest
US	úplne súhlasím	S	súhlasím
NVN	nemám vyhranený názor	N	nesúhlasím
UN	úplne nesúhlasím		

Parciálne zistenia uvádzame v poslednej Tabuľke 5, tohto príspevku. Posun v položke *úplný súhlas* je v kontrolnej skupine v postteste nižší o 22% a až 33% v položke *súhlasím*. V experimentálnej skupine v týchto položkách nedošlo k výrazným zmenám. V kontrolnej skupine došlo k zmenám aj v položke *nesúhlasím*, ktorá vzrástla o 15% a *úplne nesúhlasím* o 17%. V experimentálnej skupine nastal významný posun v *nesúhlase* s výrokom a to u 36% respondentov.

Výsledky výskumu, ktoré sme predstavili v tabuľkovom spracovaní (Tabuľka 1-5), sme analyzovali v troch stanovených oblastiach: plánovanie, práca s cieľom a hodnotenie, sebahodnotenie.

V oblasti plánovanie sme v dvoch otázkach získali zmenu postoja k plánovaniu činností na výtvarnej výchove v experimentálnej skupine, čo naznačuje možný efekt vplyvu intervencie pedagóga. V kontrolnej skupine došlo taktiež k zmenám postojov v smere kladného prijatia plánovania, no v rozsahu maximálne do 12%.

V oblasti práca s cieľom v otázkach nedošlo prekvapivo k veľmi výrazným zmenám v experimentálnej skupine v porovnaní s kontrolnou skupinou. Výraznejšie posuny boli v oblasti respondentov, ktorí nemali vyhranený názor (ich počet stúpol v 3 otázkach o 23% až 25%). V experimentálnej skupine bol paradoxne trend zvyšovania počtu odpovedí, ktoré popierali vplyv intervencie pedagóga (až v 4 otázkach od 16% do 33%).

V oblasti hodnotenie a sebahodnotenie sme vyhodnocovali 9 otázok, kde sa potvrdil výrazný rozdiel medzi experimentálnou a kontrolnou skupinou. V analyzovaných dátach sme zaznamenali potvrdenie vplyvu intervencie pedagóga na zmenu postojov žiakov.

Pri analýze informácii je dôležitá ich validita. Jej overenie sme realizovali pomocou vyhodnotenia otázok č. 10 a 17. Otázky boli obsahovo veľmi podobné, ale v obrátenej pozícii. Ak respondent na jednu otázku odpovedal súhlasím, pri potvrdení dôveryhodnosti odpovede by mal na ďalšiu otázku odpovedať nesúhlasím. V nasledujúcej tabuľke uvádzame upravené

(obrátené) odpovede. Maximálny rozdiel je 20% a to iba v dvoch položkách. Porovnaním výsledkov v týchto dvoch otázkach môžeme konštatovať, že odchýlka v zhode odpovedí je minimálna, čo nám zaručuje dôveryhodnosť získaných dát.

Tabuľka 6

	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
KS-pret č.10	0	20	30	40	10
KS-pret č.17	10	10	20	60	0
ES-pret č.10	8	17	25	50	0
ES-pret č.17	8	25	17	42	8
KS-post č.10	15	7	3	38	7
KS-post č.17	23	15	23	30	7
ES-post č.10	0	30	30	30	10
ES-post č.17	0	20	40	30	10

LEGENDA:

KS-pret	kontrolná skupina pretest	KS-post	kontrolná skupina posttest
ES-pret	experimentálna skupina pretest	ES-post	experimentálna skupina posttest
%	percentuálne vyjadrenie		

2.7 Diskusia a záver

Po vyhodnotení a analýze získaných dát môžeme konštatovať preukázané zmeny v postojoch žiakov v oblasti plánovania a hodnotenia (sebahodnotenia). Je potrebné dané zistenia podložiť aj priebežným zberom a posudzovaním hodnotiacich údajov na základe použitých štandardizovaných a neštandardizovaných metód. Ich popis, charakteristika a administrácia sú nevyhnutnými podkladmi pre samotný proces hodnotenia (porov. Kováčová, 2015).

V oblasti práca s cieľmi sa vplyv intervencie pedagóga nepotvrdil. Ciele fungujú prevažne prostredníctvom vlastných procesov, a nepriamo regulujú motiváciu a správanie. Čím vyšší je zmysel pre osobnú efektívnosť, tým vyššie sú ciele, ktoré si ľudia stanovujú pre seba (Zimmerman, Bandura 1994, s. 847). Hodnotenie a sebahodnotenie sú s cieľmi úzko prepojené. Náš výskum priniesol otázky v oblasti práce s cieľmi. To, akými spôsobmi bude možné posilňovať metakognitívne zručnosti žiakov v oblasti práce s cieľmi zostáva otvorená téma do budúcnosti. Medzi odborníkmi existuje zhoda v tom, že definovanie cieľa je jednou zo základných zložiek sebaregulačného učenia (Vrugt a Oort 2008, s. 124).

V popísanom výskume sme nepreukázali potvrdenie vplyvu intervencie pedagóga v oblasti metakognitívnych zručností na zmenu postojov žiakov v oblasti práce s cieľmi. Dáta získané vo výskume naznačujú náročnosť témy, či už pre danú vekovú kategóriu alebo pre časový rámec, v ktorom sa výskum realizoval. Na rozvoj sebahodnotenia a hodnotenia je výtvarná výchova vyhovujúci výchovno-vzdelávací predmet. Výsledky nášho výskumu napovedajú, že metodicky správne formulovaná intervencia pedagóga, môže zmeniť postoje žiakov v oblasti sebahodnotenia. Valachová podotýka, že podpora samostatnosti pri hodnotení vedie k samostatnému posudzovaniu, čo vedie k samostatnému rozhodovaniu (2012, s.59). Nesprávne zručnosti v sebahodnotení môžu mať naopak za následok stagnáciu, či nevyužitie potenciálnych možností dieťaťa nielen v edukačnom procese. „Slabá schopnosť detí v oblasti sebareflexie a zhodnotenia vlastného výkonu môže viesť k preceňovaniu schopností, a tým pádom k motivácii skúšať širšiu škálu aktivít a nevnímať zníženú kvalitu výkonu ako zlyhanie“ (Thorová 2015, s. 71). Vo výtvarnej výchove má sebahodnotenie viacero rovín. Kováčová a Guillaume tvrdia, že v rámci reflexie ide o spätný pohľad tvoriaceho a prežívajúceho človeka na vlastné aktivity, postoje a zámery. Ide ale tiež o porovnávanie vlastného zážitku so zážitkami ostatných ľudí v podobnej situácii (2010, s. 76). Tvorivý výtvarný proces je vhodným prostriedkom na vytváranie priestoru pre prácu s kritériami hodnotenia, ale aj pre reflexiu emócií ako neoddeliteľnej súčasti človeka. Zavedenie zošitu do

edukačného procesu mohlo mať podľa výsledkov nášho výskumu pozitívny vplyv na plánovanie. Výsledky výskumu naznačujú, že sa intervenciou podarilo ovplyvniť premýšľanie o plánovaní na hodinách výtvarnej výchovy. Realizácia procesov ako sú plánovanie, hodnotenie či práca s cieľmi musí byť posunutá do metakognitívnej roviny, kde si žiak uvedomuje použité stratégie a ich význam.

Predložený výskum naznačuje, že rozvoju činností podporujúcich sebareguláciu je potrebné venovať zvýšenú pozornosť. Definovanie cieľov, plánovanie či sebahodnotenie vo výtvarnej výchove je prirodzená aktivita, ktorá je bohužiaľ často reflektovaná ako bežná súčasť procesu výtvarnej tvorby. Upriamením pozornosti na prácu s týmito procesmi v metakognitívnej rovine považujeme za jednu zo zmien, ktorými by sa po dôkladnom výskume mohli obohatiť ciele výtvarnej edukácie.

Príspevok vznikol ako súčasť projektu KEGA 003UK-4/2020 Hodnotenie v predmete Výtvarná výchova

Použitá literatúra

1. DEMBO, H. M., EATON, J. M. Self-Regulation of Academic Learning in Middle-Level The Elementary School. The University of Chicago Press. Vol. 100, No. 5 Non-Subject-Matter Outcomes of Schooling [II] (May, 2000), s. 473-490, <https://www.jstor.org/stable/1002280>
2. GRUBER, D. D. Measuring students learning in art education. [cit. 12.7.2017] online National Art Education Association. *Art Education*, 2008. Vol. 61, No. 5 s. 40 – 45 <http://www.jstor.org/stable/20694756>
3. HRBÁČKOVÁ, K. Vliv metakognitivních strategií na rozvoj autoregulace učení. *Pedagogická orientace*, 2004. č. 1, s. 81-88. ISSN 1211-4669
4. KAROLY, P. Mechanisms of self-regulation: a systems view. *Annual Review of Psychology*, 1993. 44, 23-52. in Mesárošová: Sebaregulácia a nadanie. Teoretické koncepty a modely str. 14-20. *Psychologické aspekty a kontexty sebaregulácie*. Lovaš, L. Mesárošová, M. (Eds.) Košice 2011
5. KOVÁČOVÁ, B., GUILLAUME, M. *Art vo vzdelávaní – teoretické východiská z artefilitiky a arteterapie pre študentov (ne)pedagogických študijných programov*. Vysokoškolské skriptá, Trnava, 2010. ISBN : 978 -80-8082-401-3
6. KOVÁČOVÁ, B. Evalvácia programu v liečebnej pedagogike. *Tvorba a evalvácia programu v liečebnej pedagogike*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2015. s. 51–70. ISBN 978-80-223-3779-3
7. SCHRAW G., MOSHAM D. Metacognitive Theories. *Educational Psychology Review*. 1995, Zv. 7, 4, s. 351–371.
8. SCHUNK, H. D. Metacognition, Self-Regulation, and Self-Regulated Learning: Research Recommendations. *Educational Psychology Review*, Springer, Vol. 20, No. 4, 2008. s. 463-467 <https://www.jstor.org/stable/23363926>
9. THOROVÁ, K. *Vývojová psychologie : proměny lidské psychiky od počatí po smrt*. Praha: Portál, 2015. 576 s. ISBN 978-80-262-0714-6
10. VALACHOVÁ, D. *Didaktika výtvarnej výchovy v primárnom vzdelávaní*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2012, 123 s. ISBN 978-80-223-3215-6
11. VRUGT, A., OORT, J. T. Metacognition, achievement goals, study strategies and academic achievement: pathways to achievement. online: 12 June 2008 *Metacognition Learning*. 2008. 30:123–146, DOI 10.1007/s11409-008-9022-4
12. WOLTERS, C. A. Regulation of motivation: evaluating an underemphasized aspect of self-regulated learning. *Educational Psychologist*, 38, 2003. s.189–205.

13. ZIMMERMAN, j. B., BANDURA, A. Impact of Self-Regulatory Influences on Writing Course Attainment. *American Educational Research Journal* , Winter, 1994. Vol. 31, No. 4 s. 845-862 URL: <http://www.jstor.com/stable/1163397>

Kontaktní údaje

Mgr. Miloš Kmet', PhD.

Univerzita Komenského v Bratislave,

Pedagogická fakulta, Katedra výtvarnej výchovy,

Šoltésovej 4, 811 08 Bratislava

E-mail: kmet@fedu.uniba.sk

THE PHENOMENON OF PAINTING IN THE TEACHING PROCESS OF A PAINTING CONSERVATOR

Xénia Bergerová

Abstract

Our reflection focuses on the phenomenon of painting, on its context viewed from the relationship between classical, modern and contemporary art. We concentrate on art teaching and its specific area – education of undergraduate students in painting conservation. The individuality of this task is to develop universal principles. It combines the problems of art and thinking in historical and aesthetic contexts, as well as technological and technical experience. Fine art conservation and restoration finds itself in a distinctly paradoxical situation. Although the focus lies in the spheres distant to the present, the work of the conservator increasingly turns to current scientific disciplines and technologies. The conservator actually reveals and preserves old works of art, using contemporary methods.

Key words: *painting, fine arts, restoration, pedagogy, echoes.*

1 INTRODUCTION

“The most beautiful thing we can experience is the mysterious. He to whom the emotion is a stranger, who can no longer pause to wonder and stand wrapped in awe, is as good as dead.”

Albert Einstein

We live in a world of paradoxes, and it is interesting that more often than not revolutionary discoveries, formulated and sometimes only hypothetical, have originated in the world of science and not art as we might assume. This is how we learn, thanks to a more open creativity of scientists, that mysteries and miracles are reflections rather than darkness. Our eye is the answer – a reflection of the phenomenon of light – while the ear reflects the phenomenon of sound. Resonance is therefore always a prerequisite for the echo. Our human thinking develops the concept of nature and so we approach the poetics of the elements – fire, air, water and earth, explored by Bachelard. They are then represented in our psyche by the four temperaments. Ethologist Konrad Lorenz considers our shape perception as the tip of a spear by which the human species penetrates the unknown – the mysterious. Perhaps we could take a risk and say that all of it is reflected in art. “Enchantment is therefore not a kind of emotion, it is the determination of the state of consciousness that transcends the level of mundane, natural egocentrism – egotism, pragmatism, utilitarianism, transcending common illusions... Art should lead to enchantment. “Artistic thinking is a reflection on the element of Beauty,” says Tischner, asking, “But what is beauty?” ... “There is no answer to this question.” This leads to the conclusion that enchantment is a state of consciousness arising from a direct encounter with the “element of Beauty” – Mystery. (Berger 2012, p. 347)

A strained relationship between traditionalism and modernity is probably still present in art history and experts often perceive their essence as progress or decline. Freud, for example, by defining psychic inclinations, examined the development of themes and motifs in art and actually came to the conclusion that archaism and modernity are not mutually exclusive. It depends on how they can coexist and even support each other. Clair again humorously comments that “pure” archaism is sterile, a step backwards, and absolute modernity again results in a vacuum. In this context, we could find many interesting examples of artists, their opinions and attitudes. It is always about inclination, even captivation, for example, by Classical Antiquity and many far-reaching temporal connections. Clair also offers an interesting view on art history, maintaining that it is composed of archaized tendencies,

which, however, do not have the same meaning everywhere. He lists concepts such as the renaissance, revolution, restoration, and many others, which, according to him, turn to something that can be considered original. (Clair 2006, p. 107).

2 REINCARNATED PAINTING

In contemporary painting, which is the subject of this study, we perceive the loosening of connections in the choice of themes and devices. We observe a deeper dependence on contemporary trends and group opinion. After all, artistic creation is often subject to undefined rules, perhaps because it is conditioned by various influences and pressures, but also by unconscious instructions. Against such backgrounds forgeries can easily be created, clichés and hybrids can multiply and imperceptibly assimilate, accepted by part of society. From various connections, the origin of which we do not even know, pictorial ideas, metaphors, analogies, and paraphrases or quotations arise. All this has been established in art and its language today.

“Despite the variety of views on the death of painting, conclusions that questioned its topicality... and in spite of (or because of) the comments on its “promiscuous” relations to other media, painting still exists in the post-media age. Donald Kuspit put it aptly, saying it is not so much for its material essence, but thanks to the natural rendering of the idea, offered in contrast to a popular but transparent and artificial expression.” (Rusinová 2012) Despite the declarations of the death of painting (as suggested by Hemingway’s title ‘For Whom the Bell Tolls’), we could say that it is currently experiencing a great boom, achieving a kind of “contemporary popularity”. So to speak, anyone can paint anything, on anything, using any technique. In this way, painting abandons the essential – the mystery, without which art cannot exist. “Genuine art is always miraculous in its own way, and perhaps it is its only privileged uniqueness. In this sense, the creative act differs from the scientific discovery, which is always the result of learning, of expanded consciousness. Intuition brings scientific discovery closer to artistic experience, but immediately afterwards an undesirable component ceases to function – the subconscious, which persists in art, by contrast, as materialised irrationality. The artistic act conveys the mystery, but does not reveal it. Subsequently, this difference in the understanding of artistic creation often gives the artist the pride of a creator who would love to match the Creator with his/her exclusivity and uniqueness. This is where the drained boats of bohemia are anchored somewhere in art, repelling sober science, which maintains reasonable attitudes at all costs...” (Fila 2003, p. 67). The current “reincarnated” painting does not lack borrowings, the increasingly larger format signals the predominance of a representative task, its intimate relationship to the viewer is pushed into the background, as well as painting as an object of experiencing... “I think that painting always suffers a certain disadvantage, because it is a medium with a rich history, carrying a great burden associated with the idea that everything has already been here. Painting is steadily pushed into the territory, where it seems opportunities for its development were taken away, while new media are preferred because they are supposed to have a great future. They are considered adequate to comment on reality ... I have the impression that there is a preference for certain schemes and fashionable elements or the dictates of the art market prevail, often concealed in the statements of some theorists.” (Rusinová 2012)

The diversity and incomprehensibility of current artistic, especially creative tendencies is increasing, which can be attributed to the rapid development of communication, namely the immense flow and transfer of information. Perhaps this is the reason why the term that the art connoisseur, the philosopher Ortega y Gasset called *extremism* a formidable term, which entered contemporary art and thought in the 1920s. This Spanish author of books on Goya and Velázquez, and a sensitive observer, has even made a list of “vices” of contemporary art, their validity is constantly deepening and extending. First of all, he talks about dehumanisation,

about avoiding living forms, noting that art is exclusively a work of art, that it is nothing but pleasure, and it is essentially ironic and leads to a pedantic realisation... According to Ortega, art ends where it loses its meaning.

In today's world, its events and our thinking and ideas, meanings and forms that confirm Gasset's suspicion are increasingly appearing. His sensitivity foresaw the "emergence" of truly extreme ideas and those on the edge... The creative environment of this type of inventiveness is far from being isolated. In music, for example, the incomparable has long been legitimised. Today, most music listeners probably no longer distinguish between its individual forms and message, so everything can be found in one bag with the label of modern music. Indifferent attitudes towards art are manifested, for example, in TV programmes, which broadcast outstanding documentary films about art in the late hours, thus directors of programming hinder and devalue education of the young generation. While the contemporaries of J. S. Bach regularly listened to great music and frequent premieres on Sundays and national holidays, today's listeners can listen to amateurisms and schmaltz on the same occasion in direct conflict with the meaning of the situation. At the same time, however, we have great master organists, singers, and so on ... These phenomena often happen in good faith.

Today, a hundred years after the aforementioned views of the Spanish philosopher appeared, we find ourselves being hidden behind facemasks, living in the obscurity of empty streets, almost as in the days of the Great Plague. The coveted globalisation has suddenly turned into a pandemic. There are thousands of human victims in the front line, but a kind of pandemic has also gained control of the world of art and culture. Today, hardly anyone would show enthusiasm and understanding for the "plays" shaking the principles of morality and absurd artistic experiments, which, not so long ago, were some kind of exchanges or surgery performed to one's own body, simply put, dangerous tampering with the body and mind. And what about ecology? The wrapping of islands and monuments in fabric that burden our planet, our future, although they look nice in pictures ... In relation to a number of emerging often individual tendencies, various neo – novi – neo-neo in today's painting, Jean Clair speaks of biting off the *corpus universalis* of painting. Life disappears from this "quartered" body, forming a closed circle in which merchants, museums, critics, curators circulate ... These days have imposed on us an unprepared form of experiment, a kind of half-hearted anonymity, in increasingly diverse and even impressive forms of our "muzzles" and unenviable "spacesuits" of doctors and nurses, firemen and policemen.

Contemporary scientific knowledge accepts the views that spiritual and artistic values do not arise continuously, but come in waves. Even in ancient times, people were aware that outstanding personalities formed clusters, something like constellations. Such an absolute example of a constellation appeared in the Italian Renaissance in the 15th and 16th centuries when artists of genius like Mantegna, Botticelli, Perugino, Leonardo and Michelangelo, Titian and Giorgione, Raffael, Corregio and Tintoretto appeared on the art scene. Parallels can also be found in music, for example Mozart and Haydn, later Schubert and Beethoven and many other artists emerged in Vienna and its surroundings around 1800. We could find stellar individuals in other areas of creativity as well. Nevertheless, we only draw attention to serious and determining facts that accelerated artistic creation. Compared to the earlier periods, the 20th century gained speed, the circumstances of which are not intrinsically identical with the essence of artistic creation. We might argue that there are examples in which creators seemingly accelerated their work deliberately. In the case of Bach and Mozart, for instance, commissions were the driving force behind their creativity, and we would find the same in many examples of fine art. In a sense and with delimitations, the 20th century "selectively" started paradoxically approaching two world war cataclysms, as well as their periods of completion.

An admirable or extreme enumeration of the exceptional Renaissance “constellation” takes us back to these “great” times. However, the Renaissance also started what has become a dominant feature today – the utilitarian relationship to the world and to humans. There have been shifts in the field of art, which in such a “materialised” world have become the subject of intellectual and other representations. Art in the service of elites often turns into goods, and this phenomenon also accompanies our present. To illustrate this view, we could add Aldous Huxley’s seemingly ironic observation “We need people to appreciate new things”. Our world is therefore filled with heavy smog, with both sound and visual pollution. The French historian and art theorist Jean Clair perceives the problem as follows: “We could anticipate that a gradual disappearance of telephone booths paved the way for the mobile phone and until then unthinkable manners and morals... communication is completely safe, but under supervision – and accessible to all the ears. Everyone is supposed to hear and see everything... Silence has disappeared, and so did music, as Cioran (Romanian philosopher, writer, essayist, 1911) noted – the loss of silence must be seen as the sign of the beginning of the end.” (Clair 2006) The loss of silence is the loss of assumptions for concentration, thinking and contemplation – and it would really be the beginning of the end.

3 SECRET - MYSTERY

European painting was the manifestation of pious admiration; its sensory qualities were so convincing and seductive that it is unquestionably confirmed by the example of the *Girl with a Pearl Earring* by Vermeer. The painter achieved perfection by capturing light, pearls, and the moisture on her lips... Such intensive visual and sensory experience could hardly be found in contemporary art. In the currently changing world, artificial elements of aesthetics and design senselessly concern us and take revenge on us. We gradually lose our sense of beauty and aesthetics changes into anaesthesia, the concept of beauty has been devalued and has found itself on the brink of something that is more generally considered embarrassing. Jean Baudrillard humorously responded to this topic: “We must discover the ugliest thing today if we want to discover what will be beautiful in ten years...” Miloslav Petrussek focuses on visuality and its questions; his research centres on the younger generations. He speaks about the conspiracy between postmodern artists and their adorers who even perceive “art” where it has never been, and aptly calls this phenomenon infantilism ... At the beginning of the 20th century, Duchamp warned against “addiction to turpentine”. The question arises, whether he would warn against addiction to theory in his lifetime? Clair assumes that he would, because in 1952 Duchamp declared “art without a future for the next twenty-five years”. Salvador Dali said in 1931 that museums would be filled with useless, huge and unstorable objects that would require the construction of special towers in the desert ...”(Clair 2006)

We replace negatives with something that produces our enchantment by painting. “I have always considered painting a search for miracles, something like an overnight pilgrimage to Bethlehem by the three kings... The painters’ millennial relationship to grandeur suddenly disappeared... All this was swept away and today we look at the dire consequences, at an abandoned battlefield, where only corpses and traces of obscene speculation remain...” This is how Balthus, a major figure of painting and art, appreciated the state of painting today. “I’ve never felt more free than when I was a young man and copied paintings in the Louvre or in Arezzo, painting Poussin or Piero della Francesca. What modernity I found in them!” (Balthus in Vircondelet 2010)

Today hardly anyone can afford to make such a statement in any free interpretation or variation. The concept of freedom often repeated today has blended with voluntarism. Will our recent lesson become a life lesson and bring awakening?

4 PAINTING PREPARATION FOR CONSERVATORS

At the turn of the millennium, painting, for centuries considered a universal art, found itself in a situation of uncertainty for unclear reasons. The artists, but also the adepts – students of art academies became uncertain, and so did many theorists and curators. The young generation then faced such a situation, and toying with the idea of the “death of painting” was not at all nice. Uncertainty, especially of young people, soon inappropriately turned into a loss of personal compass, of orientation. The prediction could not even succeed... However, after the year 2000, there was an absurd turn – a boom in painting, and only naive individuals could think that perhaps someone was enlightened. In our limited environment, the unhealthy, unfavourable climate suddenly turned into resonance, a wave emerged with a greater force to “break through”, but without the fundamental painting potential and education. That was not the freedom Balthus was talking about.

We ask ourselves why we move in the space of reflections, which take place on a relatively intricate scheme. Our thinking oscillates between several boundaries. We can only say one thing with certainty that painting is in the target position as a phenomenon of human, almost intrinsic existence, but also as a phenomenon of culture and the times. It is no coincidence that we have reached more intuitively for some ideas of an undoubtedly foresighted art critic and theorist Jean Clair, and for the ideas of a deeply determined classic of modern painting Balthus whose life work preserves the value of harmony. “Delacroix’s power stems from his skill to capture the reflection of objects, the mysteries of the human body, the views of motionless time. I am enraptured...”(Balthus in Vircondelet 2010) This particular idea of Balthus moves towards another phenomenon, which in our case is the teaching process in arts education. Specifically, it is teaching painting to conservators at the Academy of Fine Arts in Bratislava. We perceive this idea of Balthus as unifying and fundamental in relation to the study programme for painting conservators. An essential component and perhaps the primary aspect of the students’ work is the broadening of their knowledge and empathy in the layers of the painting process, both material and spiritual. The students struggle with the process from the preparation of the canvas, through the search for motifs to the basics and types of picture composition, perceive touches with the techniques used in classical painting, thanks to which painting came closer to mystery, perhaps more to the mystery of the human body and view. Julien Gracq compared the blue and gold shades of Fra Angelico to the blues and yellows of Vermeer. The secularisation of painting seems to have brought creative sterility. As Clair says, from the times of Byzantium and Fra Angelico, art has never allowed itself – although it could – to shroud itself in light.

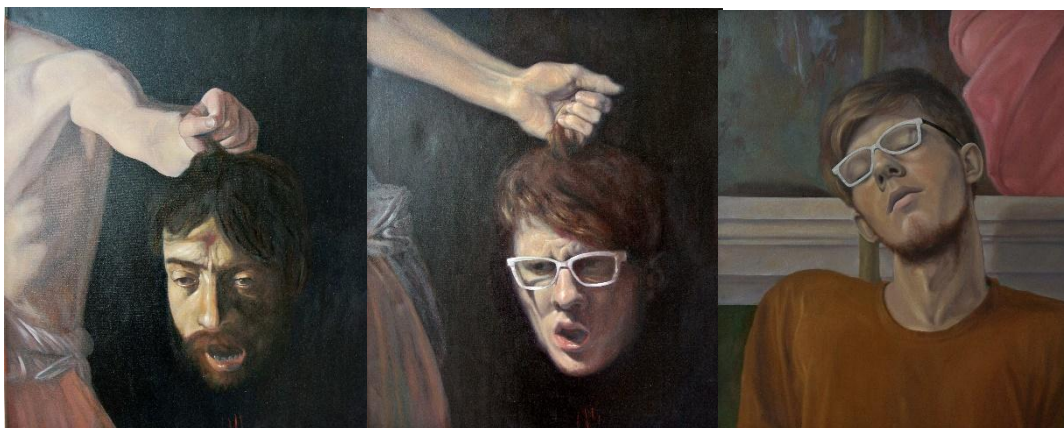

Fig. 1: Examples of works by 2nd year students of the Studio of Preparation for Painting Conservators at the AFAD in Bratislava / Interpretation of a Work of Old Masters with Inserted Self-portrait /Oilpainting on canvas/

The art teacher encounters the pitfalls arising from the nature of the period and generational determinations. We perceive as serious a certain barrier that is bound to “mediated” visibility, substantially rooted in the last decades of painting. The young generation is attracted to the “artificial” path (reality) to knowledge. The essence of preparation for painting lies in the natural scheduled painting process, so to say on the way from vision to the touch of the canvas, from the feeling of emptiness to the search for the key to the meaningful composition. It therefore leads to the perception of the steps in the process of recognising the pitfalls and leading, above all, to the “connection” of all the layers by which the image is developed. Patience and time, and almost an intimate penetration into the processes and secrets of painting are conditions for the painting preparation, not only of conservators. Once it was said that one sees the world through the eyes of Titian or Cézanne, and it meant more than an admiration for the artists, it was actually the school of vision and observation. Our programme always looks for the area to learn the basics of classical schools of painting, the qualities stored in the “alphabet” of painting, without them we cannot make progress. They contain, at least in fragments, the basic features of styles, processes of transpositions and transformations, as well as the possibilities and breadth of interpretations, paraphrasing, in other words the elements that have much in common with the general feeling of the present. Let us recall that all of this includes the hard-won unifying force of painting skills. Probably what is called the enchantment by painting, which requires craftsmanship, is weakening or disappearing because hardly anyone possesses the craft of painting. In the subject of his interest and the subsequent process of conservation, the conservator encounters a different creativity, which is often manifested in contemporary art. For us, the creativity of the past periods is mostly concealed in the very body of painting.

“A nation that forgets its past has no future.” (Sabatini)

Fig. 2: Examples of works by 2nd year students of the Studio of Preparation for Painting Conservators at the AFAD in Bratislava / The Studio

Fig. 3: Examples of works by 2nd year students of the Studio of Preparation for Painting Conservators at the AFAD in Bratislava / Nude – Figure on a Colour Background / Oilpainting on Canvas /

Affiliation

The contribution was created within the framework of the KEGA n. 003UK-4/2020, *Hodnotenie v predmete výtvarná výchova*.

Sources

1. BERGER, R. *Cesta s hudbou/Od Palacha po Obamu – a po Štefánika/ Výber z textov 1969-2009*. Hudobné centrum, Bratislava, 2012. ISBN 978-80-89427-13-0.
2. CLAIR, J. *Úvahy o stavu výtvarného umění / Odpovědnost umělce*. Barrister&Principal, 2006. ISBN 80-7364-038-4.
3. FILA, R. *Cestou*. Petrus, Bratislava, 2003. ISBN 80-88939-58-5.
4. HOLOŠKA, Ľ. *Priestor kresby, priestor maľby*. Akadémia umení v Banskej Bystrici, 2012. p. 2. ISBN 978-80-89555-07-9.
5. RUSINOVÁ, Z. *Expandované pole maľby*. In ed. Geržová, J. (2012) *Maľba v kontextoch maľby*. Slovart a VŠVU v Bratislave, 2012. ISBN 978-80-556-0793-1.
6. SYLVESTER, D. *Rozmowy s Francisem Baconem/Brutalność faktu*. Zysk i S-ka Wydawnictwo s.c. Poznań, 1997. s. 19-21. ISBN 8371502605.
7. VIRCONDELET, A. *Balthus/Pozdní vzpomínky*. Barrister & Principal, 2010. p. 83, 100, 122, 168. ISBN 978-80-87474-06-8.

Contact

doc. Mgr art. Xénia Bergerová, ArtD.
 Univerzita Komenského v Bratislave
 Pedagogická fakulta, Katedra výtvarnej výchovy
 Račianska 59, 813 41 Bratislava
 Slovakia
 Tel: +421908496469
 email: bergerova@fedu.uniba.sk

ÚLOHA ŠKOLSKÉHO ŠPECIÁLNEHO PEDAGÓGA V ČASE DLHODOBÉHO PRERUŠENIA PREZENČNÉHO VYUČOVANIA Z DÔVODU MIMORIADNEJ SITUÁCIE

THE ROLE OF SCHOOL SPECIAL EDUCATOR DURING LONG TERM INTERRUPTION OF PRESENT EDUCATION AT SCHOOLS DUE TO AN EXCEPTIONAL SITUATION

Barbora Sender

Abstrakt

V príspevku sa autorka zamerala na úlohu školského špeciálneho pedagóga v čase mimoriadnych situácií. Podrobne popíše jednotlivé copingové stratégie, ktoré môžu pomôcť žiakom pri prekonávaní krízy a záťažových období. Popisuje možnosti vzdelávania žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami (ŠVVP) v dištančnej forme. Zameriava sa najmä na pozitíva online výučby v kontexte týchto žiakov. Na základe jednotlivých teórií formuluje návrhy stratégií a konkrétnych postupov, prostredníctvom ktorých by bolo možné zabezpečiť podporu a kvalitné vzdelávanie pre žiakov so ŠVVP aj počas prerušenia prezenčnej výučby.

***Kľúčové slová:** školský špeciálny pedagóg, kríza, mimoriadna situácia, copingové stratégie, formy práce, žiaci so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami*

Abstract

In the article, the author focused on the role of a school special educator during exceptional situations. She describes the individual coping strategies that can help students overcome the crisis and stressful periods. She also interprets the possibilities of educating students with special needs in distance form of education. She focuses mainly on the positives of online learning. Based on individual theories, she formulates proposals for strategies and specific procedures, through which it would be possible to provide support and quality education for students with special needs even during the interruption of present education process.

***Key words:** school special educator, exceptional situation, crises, coping strategies, forms of work, pupils with special needs*

1 ÚVOD

Mimoriadna situácia, zapríčinená pandemiou, zasiahla celú spoločnosť a priniesla mnoho náročných a neočakávaných úloh a problémov. V školách sa udialo mnoho zmien, ktorým sa museli všetci aktéri vyučovacieho procesu, bez predchádzajúcej prípravy, prispôbiť. S najväčšou pravdepodobnosťou, tieto zmeny ovplyvnia dlhodobo celý školský systém. V záťažových situáciách je dôležité zachovať pokoj a rozvahu a nepodliehať panike. Naše školstvo je počas tohto obdobia vystavované veľkým výzvam. Tieto výzvy však môžu viesť aj k pozitívnym zmenám. Je dôležité sa zo situácie poučiť a vytvoriť systém organizácie vyučovania aj v náročných časoch.

Kríza je obdobie nasýtené zážitkami, zaujímavosťami ale aj bolesťami. Obvykle sa definuje ako určitá časť kontinuity ľudského bytia. Býva označovaná aj ako nevyhnutný a potrebný jav ľudskej civilizácie. Krízu je možné riešiť stanovením novej paradigmy, čím sa začne rovina pokroku (Weizsäcker, 1992). Zároveň je však kríza subjektívne vnímaná ako ohrozujúca situácia s dynamickým nábojom a potenciálom veľkej zmeny. Bez nej by nebolo možné dosiahnuť hocaký posun či progres.

1.1 Kríza – príležitosť na zmenu

Thom (1992) popisuje ľudské uvažovanie v súvislosti s fenoménom krízy. Podľa neho sa spoločnosť sústreďuje najmä na to, čo sa dá ľahko predikovať, pretože je to spojené s určitým pokračovaním doterajšieho vývoja. Ak nastane náhly vývojový zlom, predstavujúci určitú diskontinuitu, je vnímaný ako niečo nežiadúce a neprimerané. Podľa Thoma (1992) je potrebné zaoberať sa práve týmito udalosťami. Každý nečakaný prechod má pre vývoj obrovský význam. Túto zmenu môžeme chápať v negatívnom ale aj v pozitívnom zmysle. V takýchto prípadoch sa totiž naskytá mnoho možností pre nové usporiadanie sveta. Vodáčková (2007) v tejto súvislosti hovorí o kríze ako o zmene regulačného vzorca a regulatívnych spôsoboch ľudského konania. Kríza predstavuje zároveň nebezpečenstvo aj príležitosť. Vymětal (1995) definuje krízu ako dôsledok stretu s prekážkou, ktorú ľudia nie sú schopní prekonať sami.

Caplan (1964) tvrdí, že úspešné riešenie krízy závisí na troch základných činiteľoch:

1. Realistický odhad precipitujúcich udalostí.
2. Prítomnosť podpornej siete: takáto podporná sieť zahŕňa emocionálnu, hodnotiacu, informačnú aj inštrumentálnu podporu. Aby bolo podporná sieť efektívna je podmienkou určitá súčinnosť medzi poskytovateľmi, príjemcom ale aj konkrétnymi okolnosťami. (Špatenková a kol., 2017).
3. Existencia vyrovnávajúcich (copingových) stratégií: v čase krízy (ale aj mimo nej) je dôležité vytvárať si copingové stratégie. Ide o spôsoby a formy správania, vďaka ktorým sa dokážeme prispôbovať nárokom života. Každý jedinec je prirodzene schopný hľadať cesty a spôsoby, ktoré mu pomáhajú v čase eskalujúcej krízy. Jednou z najdôležitejších stratégií je schopnosť svojpomoci, ktorej je potrebné sa učiť už od malička.

1.2 Kríza v školstve a rozvoj copingových stratégií žiakov

Dnešné slovenské školstvo je dlhodobo kritizované za to, že sa zameriava len encyklopedické vedomosti žiakov a v nedostatočnej miere rozvíja ich afektívne vlastnosti, či kompetencie potrebné pre život. Už pred príchodom krízy bola naša spoločnosť a aj školstvo vystavované najmä týmto problémom (Líšková, 2014):

- Obmedzenie sociálneho kontaktu medzi ľuďmi.
- Ľahostajnosť k problémom druhých a držanie si odstupu.
- Negatívny postoj ku škole.
- Zisk a financie sa stali cieľom a prestali byť prostriedkom.
- Snaha dosiahnuť výsledok za čo najkratší čas s vynaložením minimálneho úsilia.
- Citová otupnosť a pohodlnosť.
- Precitlivosť voči nepríjemným situáciám.
- Uponáhľanosť a stres.
- Strata autority a zmyslu pre zodpovednosť.

Mimoriadna situácia, spôsobená pandemiou, tieto problémy ešte viac prehľbuje. Školy by sa v dnešnej situácii nemali sústreďovať len na preberanie učiva nachádzajúce sa vo vzdelávacích štandardoch. Viac ako inokedy predtým, je potrebné zamerať sa aj na to, ako je možné využiť

reálnu skúsenosť v podobe prebiehajúcej krízy. Ako žiakov naučiť selektovať predkladané informácie, vytvárať si kritické myslenie a odolnosť voči hoaxom. Presunutie vyučovania do online priestoru si žiada posilňovať aj informačnú gramotnosť a digitálne zručnosti detí prostredníctvom mediálnej výchovy. Zároveň je nevyhnutné v čase sociálnej izolácie, posilňovať u žiakov sociálne kompetencie a pozitívne afektívne vlastnosti, ako empatiu či pocit spolupatričnosti.

Mnoho odborníkov si, vďaka mimoriadnej situácii, uvedomuje absolútne nevyhnutnú potrebu upraviť obsah vzdelávacích štandardov tak, aby zohľadňoval dôležitosť učiva pre ďalšie vzdelávanie a tiež užitočnosť pre rozvoj kompetencií. Táto úprava by sa však nemala realizovať len kvantitatívne, ale najmä kvalitatívne (tzn. spájať vzdelávacie štandardy do väčších celkov, či integrovať učivo viacerých predmetov). Zároveň je dôležité do učiva zahrnúť obsah súvisiaci so zvládaním záťažových situácií (copingové kompetencie).

Copingové stratégie sú určité osvedčené postupy, ktoré sú užitočné a obohacujúce. Medzi tieto stratégie patrí:

1. Sebadôvera a dôvera k druhým ľuďom.
2. Kontakt, chápanie a akceptácia vlastných pocitov a potrieb. Aktívne vyrovnávanie sa s emóciami a problémami a, v prípade, že nie je možné ich zmeniť, ich prijatie. Byť schopný rozpoznať symptómy únavy či dezorganizácie pomáha udržať si integráciu a kontrolu nad každodennou aktivitou.
3. Schopnosť podeliť sa o svoje pocity. Ventilovanie pozitívnych aj negatívnych pocitov. Aktívne hľadanie pomoci u druhých, nezatváranie sa do seba.
4. Vedomie si vlastných hraníc a limitov. Vytvorenie si vlastného podporného systému.
5. Poznanie krízovej situácie, dobrá informovanosť a kritické myslenie. Aktívny prístup k realite a spôsoby hľadania relevantných informácií.
6. Schopnosť efektívneho plánovania a organizácie času. Rozdelenie krízovej situácie na časti a ich postupné riešenie. Zadelenie si úloh.
7. Schopnosť využívať vlastné skúsenosti, skúsenosti druhých ľudí a vzorce kolektívneho konania.
8. Schopnosť aktívneho oddychu a zábavy.
9. Odolnosť a resiliencia. Resiliencia je vnútorná sila človeka a jeho schopnosť primerane sa vyrovnávať s náročnými životnými situáciami (Patterson, 2012). Podľa Szobiovej (2013) ide o úspešné prekonávanie nepriaznivých udalostí bez väčšej ujmy a pokračovanie v pozitívnej adaptácii v kontexte zmeny. Schopnosť resiliencie umožňuje človeku reagovať na situáciu novým, adaptívnym spôsobom, flexibilne odpovedať na dynamické požiadavky a konať vhodne a účelne. Ide skôr o proces a nie osobnostný faktor. Resiliencia implikuje rast a človek sa stáva, po zvládnutí krízy, silnejším (Slezáčková, 2012).
10. Inšpirácia filmovými či literárnymi príbehmi. Metóda pozitívnych vzorov.
11. Kreativita a fantázia. Pružnosť a ochota sa zmeniť. Proaktivita.
12. Pozitívne naladenie a optimizmus.
13. Vytrvalosť a schopnosť stanovovať si reálne a splniteľné ciele.
14. Viera a nádej. Pochopenie významu a zmyslu krízy. Nádej, že je možné krízu prekonať a poučiť sa z nej.
15. Schopnosť vytvárať si hmotné aj finančné rezervy. Kríza zasiahne ľudí najmä vtedy, ak nemajú vytvorené dostatočné finančné rezervy.

1.3 Dištančné vzdelávanie a jeho pozitíva v kontexte žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami

V dôsledku mimoriadnej situácie sa vyučovanie v školách realizuje prevažne dištančnou formou. Najrozšírenejšou formou je online vzdelávanie, ale aj vzdelávanie pomocou televízie, pošty či telefónu. Táto forma vzdelávania však prináša mnoho zásadných a dôležitých otázok a výziev. Nie je možné adekvátne posúdiť, ako sú naše školy pripravené na túto formu vzdelávania. Či sú pripravení učitelia, žiaci ale aj ich rodičia a či majú dostatočné zručnosti, technické vybavenie a podporu. V roku 2018 sa na našich školách vzdelávalo viac ako 41 000 detí so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami (ďalej len ŠVVP). V súvislosti s krízovým stavom môžu vzniknúť aj ďalšie výchovné a vzdelávacie potreby. Rozvoj copingových stratégií je nesmierne dôležité rozvíjať práve u týchto žiakov. Deti a mládež so ŠVVP majú totiž tendenciu byť demotivované, unavené a ľahko sa vzdávajú. Ak si však budú vedomé problémov, ktoré majú (problémy s učením, pozornosťou, organizáciou času a priestoru, emocionálne problémy, problémy v správaní a pod.), môžu tieto problémy prijať a naučiť sa s nimi žiť. Zároveň im však treba ukázať, že hoci majú v niektorej oblasti ťažkosti, sú oblasti, v ktorých sa im darí vynikať. To zvyšuje ich sebauvedomenie, sebaaprijatie a v dlhodobom horizonte aj ich sebavedomie a sebaistotu.

Mimoriadne prerušenie prezenčnej formy výučby spôsobené pandemiou prinútilo milióny študentov učiť sa a študovať z domu. Nemôžeme však hovoriť o úplne novom fenoméne, pretože domáce vzdelávanie prebieha už dlhšiu dobu, najmä pokiaľ ide o jeho neformálnu formu. Učenie sa z domu sa však v súčasnosti stáva pre žiakov normálne a prirodzené. Tento trend má, aj vďaka dnešnej situácii, stúpajúcu tendenciu.

Nami popisované copingové stratégie na seba vzájomne nadväzujú a je možné ich postupne rozvíjať. Ich prítomnosť je významnejším determinantom úspešnosti dieťaťa než je prospech v škole, akademické vedomosti či vysoké IQ. Pretože sa tieto atribúty vyvíjajú v čase, je dôležité ich začať učiť čo najskôr. Deti ich začnú internacionalizovať a neskôr aplikovať priamo do života.

Využívanie online technológií v školstve so sebou prináša mnoho pozitív aj v kontexte žiakov so ŠVVP. Rodičia, ktorí bojujú v školskom systéme o prispôsobenie učebných osnov pre individuálne potreby svojich detí, často cítia, že by v škole mohol byť čas využívaný efektívnejšie. Dokonca aj učitelia, ktorí doteraz odmietali online výuku a vytváranie elektronických výučbových materiálov, sú vďaka situácií, nútení svoj postoj prehodnotiť. To umožňuje prispôbovať a individualizovať vyučovanie z hľadiska potrieb žiakov a odstraňovať bariéry vo vyučovaní. Ak napr. žiak s poruchou pozornosti nestíha počas školského vyučovania prebrať učivo spolu s triedou, vďaka e-learningovým materiálom sa k nemu môže vrátiť aj doma. Rodičia majú prehľad, čo ich dieťa v škole preberá a môžu mu, v prípade potreby, efektívnejšie pomôcť. Žiaci s poruchami učenia majú k dispozícii texty aj v elektronickej podobe a môžu na ich prečítanie využiť špeciálne čítacie programy pre dyslektikov. Zároveň sa zotiera stres z časovo ohraničených úloh a vytvára sa priestor pre sebarozvoj, samoštúdium a vypracovávanie rôznych domácich projektov. Deti s ADHD často vyžadujú častejšie prestávky, kratšie hodiny a testy bez časového obmedzenia. Žiaci s poruchami učenia zase profitujú z vizuálnych pomôcok, podporných technológií a audiokníh. Online výučba môže byť pre mnoho detí so špeciálnymi potrebami neuveriteľne prospešná.

Zároveň nás súčasná krízová situácia núti rozmyšľať nad obsahom vzdelávacích štandardov. Kládme požiadavku na úpravu rozsahu vzdelávacích štandardov tak, aby zohľadňoval prioritu predmetu a indikatívnu záťaž žiaka. Rozsah súčasného obsahu vzdelávania nezohľadňuje aktuálnu situáciu, čím môže dochádzať k neadekvátnym nárokom na študentov a teda k ich preťažovaniu. To zároveň môže mať výraznejšie negatívne dôsledky na zaostávanie detí so ŠVVP. Ako optimálnejšie riešenie sa javí väčšie prepojenie obsahov príbuzných predmetov do funkčných

celkov či oblastí. Tieto oblasti pomôžu žiakom vnímať súvislosti medzi jednotlivými obsahmi vzdelávania a zároveň vytvárajú väčší priestor pre učenie sa cez vlastnú skúsenosť. Práve taký prístup môže podporiť rozvíjanie kompetencií, rôznych gramotností a podporiť tak vnímanie školského vzdelávania ako učenia sa pre reálny život. V učive je vhodné vytvárať vzájomný kontext a vzťahy medzi pojmami, ktoré sa žiaci majú naučiť. Pre žiakov so ŠVVP je ťažké naučiť sa veci, ktoré nemajú vzájomnú súvislosť. Zároveň je potrebné do učenia zapájať emócie a učiť žiakov prijímať a vytvárať spätnú väzbu. Úloha učiteľov sa tak v budúcnosti môže zmeniť z obyčajného sprostredkovávania informácií a vedomostí na sprevádzanie žiakov pri poznávaní sveta a rozvoja ich schopností a pozitívnych vlastností. Online vzdelávanie rešpektuje individuálne tempo žiakov a stavia na existujúcich schopnostiach a vedomostiach. Podporuje žiacku kreativitu prostredníctvom úloh a domácich projektov a zároveň zavádza nové príležitosti na vzdelávanie v bezpečnom a podpornom prostredí.

Podporovanie kladných emócií uľahčuje žiakom osvojovanie si aj náročnejších úloh, ktoré si vyžadujú prekonávanie prekážok. Rozvíjanie a podpora copingových stratégií pomáha dieťaťu nepoddávať sa stresu a odolávať aj nepriaznivým okolnostiam. Ide o faktory, ktoré im pomáhajú prekonávať ťažké životné situácie. Pokiaľ sa jedinec vyrovná so svojimi problémami, rozvoj resiliencie mu ponúka návod, ako reagovať pri ďalšom stretnutí s ťažkosťami. Škola by mala posilňovať kompetencie, ktoré sú neodmysliteľným základom zvládanie života (Líšková, 2014). Na to, aby boli deti schopné porozumieť svojim emóciám, si musia uvedomiť, ako emócie fungujú, ako vznikajú a aké fyziologické reakcie ich sprevádzajú. Vďaka tomu, budú neskôr schopné svoje pocity pomenovať a efektívne bojovať proti ich negatívnym prejavom (Líšková, 2014).

1.4 Úloha školského špeciálneho pedagóga počas mimoriadnej situácie a možnosti práce v dištančnej podobe

Quentin (2014, In: Onyema a kol., 2020) uvádza, že zatvorenie škôl môže ovplyvniť kvalitu výučby a vzdelávania a to najmä v súvislosti so žiakmi so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami. Títo žiaci totiž vyžadujú väčšiu pozornosť a vedenie zo strany učiteľov. Technológie síce môžu kompenzovať dopady prerušenia prezenčnej formy vzdelávania, ale nedokážu úplne nahradiť existenciu fyzického kontaktu a interakciu tvárou v tvár.

Tu sa otvára priestor aj pre školských špeciálnych pedagógov, ktorí môžu v celom mimoriadnom procese zohrávať úlohu poradcov, pomocníkov či sprostredkovateľov. Zároveň však naďalej poskytujú podporu pri odstraňovaní prekážok vo vzdelávaní.

V tomto období sa mení aj úloha, spôsoby a najmä formy práce školských špeciálnych pedagógov, ktorí okrem precvičovania preberaného učiva a posilňovania oslabených funkcií žiakov so ŠVVP, môžu (a mali by) posilňovať aj ich copingové stratégie. Pomoc a podpora všetkých účastníkov edukačného procesu počas krízy, musí byť systematická a pravidelná. Na základe vyššie spomínaných zistení formulujeme návrhy opatrení, prostredníctvom ktorých by bolo možné určité problémy eliminovať a zabezpečiť tak rovný prístup k vzdelávaniu aj počas prerušenia prezenčnej výučby. Nasledujúce kroky popisujú, ako je možné pomôcť žiakom so ŠVVP a ich rodičom prekonať mimoriadnu situáciu a čo môže, v rámci svojich kompetencií, realizovať školský špeciálny pedagóg.

1. Pravidelná komunikácia s rodičmi žiaka so ŠVVP:

- Poskytovanie informácií a praktickej pomoci.
- Poskytnutie emocionálnej podpory a nasmerovanie na možnosti a služby.
- Sprostredkovať informácie od vedenia školy a učiteľov.
- Poradiť rodičom, kde je možné nájsť informácie o vývoji krízovej situácie.

- Zdieľanie užitočných odkazov, webových stránok, infoliniek, knižných zdrojov, edukačných aktivít zameraných na pomoc žiakom so ŠVVP.
 - Vytvorenie online poradenského systému a webinárov pre rodičov detí so ŠVVP.
 - Vytvorenie návrhov a rád, ako môžu rodičia podporovať vzdelávanie svojich detí a ako im vytvoriť vhodné učebné podmienky.
2. Komunikácia a výmena informácií (o žiakoch so ŠVVP) s učiteľmi:
- Pomáhať učiteľom s prípravou komplexných východísk na zabezpečenie vzdelávacích aktivít žiakov počas dištančného vzdelávania.
 - Poskytovať učiteľom podporu pri prispôbovaní vzdelávacích aktivít individuálnym a špeciálnym výchovno-vzdelávacím potrebám žiakov, pri tvorbe alebo úprave učebných materiálov, ako aj pri zabezpečovaní dostupnosti kompenzačných pomôcok.
 - Pomáhať učiteľom pri redukovaní učiva a prispôbení obsahu vzdelávania počas prerušovania vyučovania na školách.
 - Konzultovať formy a spôsoby hodnotenia žiakov so ŠVVP.
 - Objasňovať učiteľom upravené ciele a obsah vzdelávania a rozdelenie vzdelávacích oblastí na hlavné a komplementárne vo vzťahu k žiakom so ŠVVP.
 - Organizovať pravidelné online chaty či video-konferenčné hovory zamerané na zdieľanie informácií a vzájomnú metodickú pomoc a podporu.
3. Spolupráca so školskými špeciálnymi pedagógmi z iných škôl a výmena osvedčených stratégií a pracovných postupov:
- Spolupráca a vzájomná podpora školských špeciálnych pedagógov umožní zvládnuť sťažené podmienky na výučbu počas dištančného vzdelávania.
 - Vhodné je zaradiť pravidelné online chaty či video-konferenčné hovory zamerané na zdieľanie informácií a vzájomnú metodickú pomoc a podporu.
 - Zbieranie príkladov dobrej praxe a vytvorenie odporúčaní a postupov pre prácu so žiakmi so ŠVVP počas mimoriadnych situácií.
4. Nájdenie vhodného spôsobu, ako udržať osobný kontakt so žiakmi so ŠVVP.
- Zmapovanie možností a bariér žiakov so ŠVVP v súvislosti s online vzdelávaním.
 - Poskytnutie dostatočného času na adaptáciu.
 - Podporovať socializáciu žiakov aj v dištančnej podobe.
 - Organizovanie skupinových online chatov a video hovorov so žiakmi so ŠVVP.
 - Vytvorenie systému a rozvrhu online intervencií.
5. Vytvorenie súboru edukačných materiálov pre žiakov so ŠVVP:
- Vytvoriť úlohy zamerané na rozvoj digitálnych zručností.
 - Učivo, ktoré je potrebné prebrať, adaptovať na dištančné vzdelávanie a prispôbiť potrebám žiakov so ŠVVP.
 - V rámci existujúcich elektronických zdrojov vyselektovať vhodné učebné materiály pre žiakov so ŠVVP.
 - Vytvorenie portfólia pracovných listov, edukačných materiálov a návrhov aktivít roztriedených podľa jednotlivých špeciálnych výchovno-vzdelávacích potrieb.
 - Vytvorenie video-lekcii a webinárov dostupných online.
 - V dostatočnom časovom predstihu upozorňovať žiakov na vysielané filmy a televízne relácie určené na samovzdelávanie.
 - Ponúknuť žiakom praktickú pomoc počas krízy.
 - Poskytnúť informácie, ktoré budú viesť k vysporiadaniu sa s dopadom udalostí.

6. Vytvorenie programu zameraného na posilňovanie a rozvíjanie copingových stratégií žiakov:
- Podporovať schopnosť vyjadrovania vlastných potrieb a obáv.
 - Posilňovať pocit bezpečia.
 - Rozvíjať schopnosť organizácie práce a schopnosti aktívneho oddychu (striedanie práce a oddychu), efektívne využívanie času.
 - Vytvorenie zoznamu vhodnej beletristickej literatúry a filmov (slúži na identifikovanie žiakov s hlavnými hrdinami a odpozeranie systému copingových stratégií).
 - Rozvíjať kritické myslenie, učiť žiakov čeliť hoaxom a dezinformáciám.
 - Posilňovať resilienciu, odolnosť, schopnosť identifikácie a akceptácie vlastných pocitov a emócií, ventilovanie negatívnych emócií a strachu akceptovateľným spôsobom.
 - Podporovať schopnosť požiadať o pomoc.
 - Posilňovať sebadôveru a dôveru v druhých, nádej a vieru,
 - Vhodnými spôsobmi rozvíjať kreativitu a pružnosť.
 - Podporovať pozitívne naladenie a optimizmus.
 - Identifikácia vlôh, zručností, talentov a individuálnych záujmov žiakov.
 - Rozvoj finančnej gramotnosti.

2 ZÁVER

Náhle zatvorenie škôl a presun vyučovania do domácnosti spôsobil, vážne problémy na strane žiakov, pedagogických a odborných zamestnancov, ale aj rodičov. Tieto problémy môžu súvisieť so znižovaním motivácie a záujmu o učenie zo strany žiakov, ale aj ich celkového akademického výkonu. Ak študenti nie sú do vzdelávania aktívne zapojení, môže táto nečinnosť viesť ku zvyšovaniu sociálno-patologickým javom a iným negatívnym prejavom v spoločnosti.

Prechod na dištančné vzdelávanie významne zasiahol vzdelávací proces žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami. Za normálnych podmienok majú tieto deti v školách zabezpečené rôzne kompenzácie. Rozsah súčasného obsahu vzdelávania nezohľadňuje aktuálnu situáciu, čím môže dochádzať k neadekvátnym nárokom na týchto žiakov a teda k ich preťažovaniu. Pedagogickí a odborní zamestnanci škôl a školských zariadení nemajú k dispozícii usmernenia a inštrukcie. Dostupné materiály a usmernenia tvoria neprehľadný súbor. Dodatočná podpora je mnohokrát potrebná aj pre deti bez oficiálne vykázaných špeciálnych výchovno-vzdelávacích potrieb. V súvislosti s krízou a dlhodobým zatváraním škôl možno predpokladať, že viacerí žiaci budú ohrození zhoršeným duševným zdravím.

Všetky tieto aspekty vypovedajú o akútnej potrebe zapájania do vyučovacieho procesu všetkých jeho aktérov, nielen učiteľov, žiakov a rodičov, ale aj iných pedagogických a odborných zamestnancov školy: školských špeciálnych pedagógov, školských psychológov, sociálnych pedagógov, výchovných poradcov či koordinátorov prevencie. Nevyhnutnou podmienkou je ich aktívna spolupráca, vzájomná komunikácia a rozdelenie úloh. Školskí špeciálni pedagógovia by mali zvýšenú pozornosť venovať žiakom so ŠVVP a ich rodičom, ktorí ich v tejto náročnej situácii potrebujú viac ako kedykoľvek predtým.

Použitá literatúra

1. CAPLAN, G. *Principles of Preventive Psychiatry*. New York: Basic Books, 1964.
2. LÍŠKOVÁ, B. *Citová a emocionální výchova v rodině a ve škole*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. ISBN 978-80-7435-398-7.

3. ONYEMA, E., M., EUCHERIA, N., CH., OBAFEMI, F., A., SEN, S. *Impact of Coronavirus Pandemic on Education*. Journal of Education and Practice, Vol.11, No.13, 2020, ISSN 2222-1735 (Paper) ISSN 2222-288X (Online).
4. PATTERSON, J., M. *Understanding Family Resilience*. Journal of Clinical Psychology, 58, 3, s. 233-246. 2002. ISSN 1097-4679 (Online).
5. SLEZÁČKOVÁ., A. Průvodce pozitivní psychologií. Nové přístupy, aktuální poznatky, praktické aplikace. Praha: Grada, 2012. ISBN 978-80-247-3507-8.
6. SZOBIOVÁ, E. *Životný štýl, tvorivosť a reziliencia adolescentov*. Bratislava: UK, 2013. ISBN 978-80-223-3504-01.
7. ŠPATENKOVÁ, N. *Krize a krizová intervence*. 2017. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-5327-0.
8. THOM, R. Krize a katastrofa. In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Praha: Filosofický ústav ČSAV, 1992. ISBN 80-7007-034-X.
9. VODÁČKOVÁ, D. *Krizová intervence*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-342-0.
10. VYMĚTAL, J. *Duševní krize a psychoterapie*. Hradec Králové: Konfrontace, 1995. ISBN 80-901773-4-4.
11. WEIZSÄCKER, VON C. F. O krizi. In: *Pojem krize v dnešním myšlení*. Praha: Filosofický ústav ČSAV, 1992. ISBN 80-7007-034-X.

Kontaktné údaje

Mgr. Barbora Sender, PhD.

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Pedagogická fakulta, Katedra pedagogiky

Dražovská 4, 949 74 Nitra

Tel: +421 37 6408 315

email: bsender@ukf.sk

VÝZNAM LIBERÁLNEHO VZDELANIA V KONTEXTE AKTUÁLNYCH GLOBÁLNYCH ZMIEN A V PROCESE ORIENTÁCIE ZÁPADNÉHO SVETA NA POLITICKÚ, EKONOMICKÚ A KULTÚRNU OTVORENOSŤ

THE IMPORTANCE OF A LIBERAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF CURRENT GLOBAL CHANGES AND IN THE PROCESS OF ORIENTING THE WESTERN WORLD TO POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL OPENNESS

Andrea Rusnáková

Abstrakt

Globálny svet 21. storočia charakterizuje okrem iného aj rozsiahla intenzita technického a ekonomického napredovania nových geografických priestorov. V tejto súvislosti je cieľom západného sveta jednak zamerať sa na budúcnosť, inovácie a rast, a jednak zachovať ideovú paradigmu otvorenej spoločnosti. V reakcii na tieto ciele a výzvy sa do centra pozornosti dostáva otázka vysokoškolského vzdelávania. Kým predovšetkým politická reprezentácia zdôrazňuje nevyhnutnosť jeho orientácie na technické a praktické odbory, v intelektuálnom prostredí silnie diskurz o tom, prečo má zmysel podporovať aj liberálne vzdelanie. Tento príspevok tematizuje nielen jeho podstatu, ale aj otázku, v čom je pre budúcnosť západného sveta liberálne vzdelanie relevantné.

Kľúčové slová: *otvorená spoločnosť, liberálne vzdelanie, západný svet, vysokoškolské vzdelávanie*

Abstract

The global world of the 21st century is characterized, among other things, by the extensive intensity of technical and economic progress of new geographical spaces. In this context, the Western world aims to focus on the future, innovation and growth, and to maintain the ideological paradigm of an open society. In response to these goals and challenges, the issue of higher education is coming to the fore. While political representation in particular emphasizes the need for its focus on technical and practical disciplines, in the intellectual environment there is a strong discourse as to why it makes sense to support liberal education as well. This paper deals not only with its essence, but also with the question of how liberal education is relevant for the future of the Western world.

Key words: *open society, liberal education, western world, higher education*

ÚVOD

Až do momentu vypuknutia rozsiahlej pandémie spojenej so šírením COVID-19 charakterizuje moderný dynamicky sa meniaci globálny svet intenzívny rozmach technologickej vyspelosti a narastajúca ekonomická sila nových aktérov. A hoci sa dnes nedá vyhnúť obširnemu diskurzu o časovom rozsahu a možných dôsledkoch epidemiologickej krízy, nástup technologických zmien – robotizácie, automatizácie a digitalizácie, ako aj vzostup nových ekonomicky prosperujúcich štátov či kontinentov sa javí ako nezastaviteľný a určujúci faktor súdobého globálneho diania.

Technologické inovácie ponúkajú nové a zaujímavé riešenia v súvislosti s kvalitou ľudského života, súčasne však vyvolávajú príliš veľa otáznikov, a to nielen v spojení s politickými, sociálnymi a spoločenskými aspektami, ale aj so zmenou povahy práce. Navyše, k súboru úvah o orientácii na technológie, inovácie a ekonomické napredovanie treba prirátat' aj skutočnosť, že moderný západný svet je aktuálne konfrontovaný s migračnými a demografickými výzvami.

Čoraz väčšia intenzita technickej, economickej a migračnej dynamiky sa nezaobíde bez premysleného systému a stratégie vzdelávacieho procesu. A tu sa začína skúmanie nášho problému: akú podobu by malo mať vzdelávanie v spoločnosti, ktorá sa prezentuje ako otvorená, slobodná a hodnotovo začlenená do jednotnej euroatlantickej myšlienkovvej paradigmy? Ako precízne konštruovat' koncepciu vysokoškolského vzdelávania, aby západný svet úspešne obstál v stupňujúcej sa medzinárodnej konkurencii? O aké typy vysokoškolského vzdelania by sa mala opierať spoločnosť, ktorá artikuluje potrebu ekonomického rastu a technického vývoja, no súčasne nadväzuje na euroatlantickú schému hodnôt, princípov a noriem?

Tento článok sa snaží ukázať, že popri technických a ekonomických odboroch bude potrebné viac ako kedykoľvek predtým klásť dôraz aj na liberálne vzdelanie. Cieľom nasledujúcich riadkov bude dôsledne charakterizovat' a ozrejmiť tento typ vzdelania a následne zdôvodniť jeho význam nielen v kontexte aktuálnych globálnych zmien, ale predovšetkým v procese orientácie západného sveta na otvorenú spoločnosť.

1 OTVORENÁ SPOLOČNOSŤ AKO ZÁKLADNÁ PARADIGMA OKCIDENTU¹

Moderná západná euroatlantická civilizácia sa v plnom rozsahu vymedzuje ako *otvorená spoločnosť* - základné kontúry jej ideovo-hodnotového rámca sú tvorené myšlienkami právneho štátu, ľudských práv a slobôd, obrany demokracie a podpory blahobytu. Model otvorenej spoločnosti – všeobecne charakterizovaný aj ako vláda zákona - vystupuje v troch rôznych podobách, pričom podstatné je, že medzi nimi existuje veľmi tesná korelácia: ide o politickú, ekonomickú a kultúrnu otvorenosť. (Ross, 2019) S ohľadom na význam všetkých troch Okcident vychádza primárne z premisy, že spoločenská a ekonomická otvorenosť je podmienená politickým prostredím. V tejto súvislosti pripomeňme, že v nedávnej minulosti bola globálna politická situácia tvorená ostrými kontrastami: ved' pokiaľ v prvej polovici 20. storočia naberali politické systémy štátov, ich trhy a spôsoby výroby zreteľný smer podľa schematickeho umiestnenia vpravo alebo vľavo na príslušnej osi, v druhej polovici 20. storočia sa pri politicko-economickej orientácii uplatňoval ideologický antagonizmus medzi komunizmom a jeho protipólom kapitalizmom. V súčasnosti prevláda názor, že v 21. storočí bude nová hraničná línia pre politické poriadky sveta vytýčená medzi otvorenou spoločnosťou na jednej strane a spoločnosťou uzavretou na strane druhej. (Ross, 2019) Čo to konkrétne znamená byť politicky otvorený? O takejto forme politického bytia hovoríme vtedy, ak sa prostredníctvom právnych noriem, kontrolných mechanizmov a silnej občianskej platformy darí eliminovat' represívne zásahy štátnej moci a zabrániť možnosti vzniku autoritatívnej vlády. Súhrnne povedané, k základnému rámcu politickej otvorenosti patrí demokraticky inštitucionalizovaný a právne definovaný spôsob fungovania.

Väzba politickej otvorenosti s ekonomickou je usmerňovaná myšlienkou, že čím je politický priestor slobodnejší, tým lepšie a efektívnejšie prebieha ekonomická prosperita. O pozitívnom pôsobení medzi týmito rovinami sa zmieňuje v titule *Odbory budúcnosti* Alec Ross nasledovne: „*Ekonomicky sa spravdila najlepšie darí štátom, ktoré sú spoločensky a politicky otvorené.*“ (Ross, 2019, s. 229) Pokiaľ ide o západný svet, ten ďalej vedie idea pokroku viazaná na princípy politických práv a slobôd, pričom určujúcim motívom pre ekonomické

¹ Pojem *Okcident* pre označenie Západu použil v diele *Metodologie, sociologie a politika* Max Weber.

napredovanie ostáva konkurencieschopnosť. Pre štáty podporujúce inovácie, rast a posilnenie konkurenčného prostredia je preto dôležité, venovať dôkladnú pozornosť systému a štruktúre vzdelávania. Aj tu však platí, že účinná stratégia zvyšovania kvality vzdelávania si vyžaduje doplniť konfiguráciu *sloboda – blahobyť* o spoločenskú otvorenosť, o vytvorenie prostredia a podmienok, ktoré umožňujú rozvíjať intelektuálny a kreatívny potenciál. Prečo je nevyhnutná aj kultúrna otvorenosť? Napríklad už viackrát spomínaný Ross vo svojich úvahách zdôrazňuje, že výraznou ekonomickou silou disponujú práve tie geografické priestory, ktoré „sú ústretové voči ľuďom zo všetkých kútov sveta.“ (Ross, 2019, s. 229) Ide o také miesta, kde sa stretáva a podporuje myšlienková diverzita, a kde sa maximalizuje úsilie o dobrý život. Z hľadiska kultúrnej otvorenosti je dôležité upútať a získať si motivovaných, schopných a nadaných ľudí a to bez ohľadu na to, odkiaľ pochádzajú.

Keď hovoríme o intelektuálnej sile Okcidentu, túto nachádzame v spôsobe myslenia, ktorý v odlišnosti od iných civilizácií podčiarkuje dôležitosť vedeckého poznania, dôsledne orientovaného na racionálnu argumentáciu, systematizáciu a objaviteľský prístup, a rovnako na kritické a samostatné uvažovanie. Hlbokú reflexiu o fungovaní a význame vedy ponúkol Max Weber, ktorý v kapitole *Veda ako povolanie* z roku 1919 konštatuje, že k pokroku ako určujúcej myšlienke západného sveta prispieva tiež vedecký pokrok: „V západnej kultúre je hnacou silou pokroku aj veda.“ (Weber, 1998, s. 118) Vo Weberovom výklade o zmysle vedy a jej predpokladoch nezostáva bez povšimnutia zodpovedanie otázky, ktoré historické momenty tomuto vývoju bezprostredne predchádzali. Hoci určitými predstavami o fungovaní sveta a tiež prírodovedným, filozofickým či spoločenským poznaním disponovali aj iné kultúrne svety, ku zrodu „skutočnej vedeckej racionalizácie a intelektualizácie“ (Weber, 1998, s. 118) došlo výlučne v západnej kultúre. Základy tohto procesu nachádzame v antickom Grécku a jeho záujmu o vedecké uvažovanie s dôrazom v hľadaní exaktného pomenovania pre vysvetlenie fungovania kozmu, prírody či spoločnosti. V kontexte ďalšieho vývoja však Weber nezabúda ani na moment intenzívneho uskutočňovania experimentov v období renesancie, v ktorom nachádza ďalší dôležitý medzník pre formovanie západného vedeckého myslenia.

Prínos vedy pre technický pokrok je nespochybniteľný, avšak hlavným zmyslom vedeckej aktivity, ktorá nie je možná bez objaviteľskej túžby a zanietenosti spočíva v tom, že „poskytuje metódy myslenia“, (Weber, 1998, s. 118) alebo inak formulované, umožňuje premýšľať nové spôsoby ako porozumieť spoločnosti a svetu. Za významné a privilegované miesto, kde sa realizuje vedecká, ale tiež výskumná a vzdelávacia činnosť sa považuje akademická pôda. Pre otvorenú spoločnosť je mimoriadne dôležité, aby táto predstavovala slobodný priestor, ktorý je otvorený k iným spôsobom myslenia a kde sa výskum a vzdelávanie realizuje prostredníctvom argumentov, experimentov a vstupom do dialógu.

2 POJEM A SÚČASNÁ POZÍCIA LIBERÁLNEHO VZDELANIA

Jedným zo znakov súčasného vysokého školstva je, že svoju stratégiu realizácie vedy a výskumu buduje na rozpoznaní aktuálnych globálnych trendov ako aj spoločensko-ekonomických potrieb. Toto zameranie je prítomné aj v otázkach o obsahu vysokoškolského kurikula a ponuky študijných odborov: aký typ vzdelania má najlepšie šance uspieť v meniacich sa globálnych podmienkach? Štúdium akých odborov by bolo zaujímavé z hľadiska uplatnenia sa na pracovnom trhu? V diskusii na túto tému sa stretávame na jednej strane s predstavami politických reprezentantov a predstaviteľov hospodárskej sféry, ktorí obhajujú tézu o praktickom zmysle vysokoškolského vzdelania. V ich rétorike rezonuje požiadavka o spolupôsobení akademického a hospodárskeho sveta s dôrazom na potrebu zohľadňovať dynamickú povahu, náročnosť a technologickú aktivitu globálneho sveta a tiež rešpektovať zákon dopytu, ponuky a konkurencieschopnosti.

Na druhej strane do diskusie vstupujú aj osobnosti a intelektuáli z odborných a akademických kruhov, pričom ich nejednotné postoje vyústili do širšieho sporu o podobu vzdelávania. Jeho podstatu predostrel v knihe *Obrana liberálneho vzdelania* známy americký mysliteľ Fareed Zakaria: má byť ťažiskom vysokoškolského vzdelávania prehĺbovanie poznania a hlbšie rozvinutie vedomostí v úzko špecializovanom odbore, alebo sa má sústrediť na podporovanie tvorivosti a kreativity a viesť k zdokonaľovaniu mäkkých kompetencií²? Alebo inak formulované, je potrebné nasmerovať vysokoškolské kurikulum viac do hĺbky, alebo extenzívne? Do sporu o primát medzi poznaním – pochopením, tradíciou – inováciou, intenzívnym – extenzívnym, teoretickým – praktickým vniesol Zakaria myšlienku kompromisu; vysokoškolské vzdelávanie v západných demokraciách sa opiera o dva pevné základy: 1. teoreticko-filozofické, ktoré rozvinula antická tradícia myslenia a 2. praktické, ktoré sa zameriava na zdokonaľovanie a podporu kritického uvažovania a myslenia všeobecne, ako aj túžby objavovať, inovovať či zlepšovať. (Zakaria, 2017)

V dôsledku preferencie praktického vzdelávania a technických odborov zo strany ľudí z politického a hospodárskeho sveta došlo podľa Zakariu v Amerike k poklesu záujmu o odbory humanitných vied³. Tým, že tento typ vzdelania nevytvára automaticky pracovnú pozíciu, vytráca sa motivácia a záujem o štúdium klasických humanitne orientovaných odborov. Problematickým sa navyše stáva spochybnenie ich dôležitosti a významu, ktoré je sprevádzané vytváraním dojmu, že sú nepraktické a neužitočné. V európskom priestore na problém trivializácie klasického vzdelania už roky poukazuje rakúsky filozof a intelektuál Konrad Paul Liessmann⁴. Odpoveďou na vytváranie nepriaznivého obrazu humanitných odborov sú podnetné knižné publikácie oboch autorov, pričom bližšie objasniť historické pozadie vzniku koncepcie liberálneho vzdelania ako aj jeho význam nám pomôže hlavne Zakariova úvaha.

V jej úvodnej časti sa autor vracia do antického Grécka, konkrétne k momentu, kedy sa Atény rozhodli pre demokratickú formu vlády, čo viedlo k prehodnoteniu základných rysov vzdelávania v dôsledku požiadavky aktívnej participácie slobodných občanov na spravovaní spoločnosti. Predovšetkým dochádza k presunu dôležitosti zo zdokonaľovania sa v *areté* (*αρετή*) - v rozvíjaní cností a smerovaní k múdrosti - k „spojeniu medzi čo najširším vzdelaním a slobodou.“ (Zakaria, 2017, s. 36) Pre túto novátorskú podobu učenia našli Rimania pomenovanie „*liberálne*“ vzdelanie, ktoré etymologicky zodpovedalo latinskému „*týkajúce sa slobodného človeka*.“ (Zakaria, 2017, s. 36) Keďže v antickom myslení zohrával dôležitú úlohu aspekt účelu, snahy o vymedzenie zmyslu sprevádzali nový vzdelávací projekt od samého vzniku. V spore, ktorý dodnes pretrváva, sa jedna strana prikláňala k tradičnému (teoretickému) modelu rozvíjania morálno-osobnostných kvalít človeka, ktoré vedie cez štúdium rétoriky, umenia a klasických diel. Odlišnú pozíciu zastávali vplyvné postavy klasického antického veku Platón a Aristoteles, ktorí podporovali reorientáciu vzdelania na hľadanie pravdy a vedomostnú rýdzosť a to prostredníctvom dialógu. Napriek tomuto počiatočnému a až po súčasnosť nedoriešenému názorovému nesúladu Zakaria podotýka, že liberálne vzdelanie zahŕňa rovnako teoretický ako aj praktický rozmer.

Model modernej verzie liberálneho vzdelania je spojený so vznikom *college* (*univerzita ako rezidentské miesto*). Tento v Anglicku vytvorený koncept vysokých škôl, ktorý neskôr prebrali a zdokonalili Spojené štáty americké, sa výrazne odlišoval od výskumných univerzít európskeho formátu. A to nielen z hľadiska architektonicko-priestorového usporiadania, ktoré pripomínalo dnešný *campus*, a ktorého myšlienkou bolo spoločné zdieľanie učebných a voľnočasových aktivít, ale hlavne dôrazom na vytvorenie funkčného vnútorného života a

² Napríklad podľa Abraháma tieto tzv. „*soft skills zahŕňajú kritické myslenie, schopnosť prezentovať sa a pracovať v tíme*“

³ Presné čísla uvádza Zakaria hneď v úvodnej kapitole na str. 22

⁴ V knižnej publikácii Hodina duchov nazval Liessmann podtitul záverečnej kapitoly „*O kráse neužitočného*“

nenútenej atmosféry. „*Tento „duch“, ktorý tam vládne, je iný než konzervatívna atmosféra nemeckých univerzít*“ (Weber, 1998, s. 111), píše svoj postreh Max Weber. Pre *college* bola tiež charakteristická striktná diferenciacia medzi tými, ktoré poskytujú liberálne vzdelanie a prakticky zameranými, viažucimi sa na budúce zamestnanie. Čo sa týka podstaty liberálnej výuky, táto vychádzala z dvoch hlavných princípov: 1. z vytvorenia efektívneho balansu medzi pevným rámcom základného kurikula tvoreného kľúčovými textami západnej myšlienkovvej tradície a možnosti rozšíriť horizont poznania či stimulovať objaviteľskú túžbu extenzívnym výberom predmetov 2. z vysokej miery dôrazu na autonómiu a slobodnú voľbu študenta pri voľbe výberových predmetov. Súčasný proces reformy liberálneho vzdelania sa vyznačuje zacielením kurikula na podnecovanie myšlienkových procesov. Hlavnou doménou výučby je porozumieť vede, nie však osvojením si vedeckých zákonov a faktov, ale schopnosťou aplikovať rôzne vedecké metódy.

3 PRÍNOS LIBERÁLNEHO VZDELANIA

Ostáva nám ešte zodpovedať poslednú otázku týkajúcu sa liberálneho vzdelania: čo je jeho najvýznamnejším prínosom? Prečo sa v príprave na budúci život považuje za rovnako cenné a prospešné ako iné typy vzdelania? Podľa Zakariu a Rossa je potrebné si uvedomiť, že súčasná hospodárska a technologická dynamika je tak razantná, že štúdium na akejkoľvek vysokej škole neumožňuje získať natrvalo využiteľné poznanie. Dokonca študent je často konfrontovaný s pocitom, že získané vzdelanie je v praktickom živote bezcenné. Preto prioritou humanitného vzdelania je naučiť jednotlivca takým zručnostiam, ktoré bez ohľadu na meniace sa potreby pracovného a globálneho sveta zostávajú jeho statickou a užitočnou výbavou. V snahe pripraviť mladého človeka na čoraz nepredvídateľnejší vývoj ako na trhu práce tak i z hľadiska globálneho diania umožňuje humanitné vzdelanie osvojiť si tri podstatné zručnosti: 1. „*písomný prejav* 2. *rétorické schopnosti* a 3. *učiť, ako sa učiť*.“ (Zakaria, 2017, s. 53-55)

Veľmi krátko a stručne sa pokúsime konkretizovať jednotlivé body. Umiestnenie písania na vrchol poradia vyplýva z vážnosti a dôležitosti pripisovanej tejto zručnosti. Lebo je previazané s myslením a pri písaní sa maximálne aktivuje uvažovanie. Písanie preverí nielen vyjadrovacie a logické schopnosti, ale odkryje spôsob, originalitu, jasnosť či precíznosť myslenia. V dobe orientovanej na súťaživosť pomáhajú uspieť aj rétorické a prezenčné zdatnosti. Niet pochyb, že schopnosť odprezentovať seba, produkt, ideu či výsledky výskumu je na trhu práce pozitívne hodnotená. Podnetnými na cvičenie rečníckych zručností sú podľa liberálneho vzdelania nielen semináre, ale predovšetkým mimo učebného priestoru prebiehajúce aktivity – besedy, diskusie, účasť v univerzitných spolkoch alebo v záujmových združeniach. Tretia hodnota spočíva v tom, že učí pochopiť a vylepšovať samotný proces učenia sa. Zdokonaľovať sa v rozumnosti, neustále na sebe pracovať a učiť sa sú dôležité atribúty pre súčasný svet. Pridanou hodnotou slobodného vzdelania je, že učí ako rozpoznať relevantné informácie a zdroje, ako postupovať pri práci s textom, ako si písomne spracovať hovorený text, ale učí tiež zaujať kritický postoj. Cieľom je získať samostatnosť a potešenie z učenia.

Humanitné vzdelanie však má aj ďalší zmysel: tým, že podporuje kreativitu a imagináciu, vstupuje pozitívne aj do technického sveta. Na úspešné vzájomné pôsobenie humanitného a technického vzdelania poukázal zaujímavým postrehom aj Steve Jobs: „*k DNA Applu patrí to, že samotná technológia nestačí. To technológia spojená so slobodnými umeniami, s humanitnými odbormi prináša výsledky*.“ (Zakaria, 2017, s. 58) Okrem iného Ross prichádza s názorom, že kým mnohé pracovné pozície smerujú v dôsledku technologického pokroku a globalizácie k zániku, priaznivá situácia sa dá pozorovať pri povolaniach, kde sa uplatňuje potreba rozumovej úvahy, pružnej reakcie, emocionálneho zdieľania a intenzívnych sociálnych vzťahov. (Ross, 2019) Na záver pridávame krátky súhrn ďalších prínosných

kompetencií, aby sme ukázali, ako sa aj tieto vzťahujú k výzve zlepšovať pozíciu západného sveta v globálnej ekonomike. Spolu s procesom poznávania, zážitkom objavovania a diverzitou myslenia má bezpochyby význam výučba cudzích jazykov, ovládanie ktorých následne otvára cestu k poznaniu odlišného kultúrneho prostredia. Profesor filozofie Vladislav Suvák napísal: „*znalosť každej kultúry začína zvládnutím jej jazyka a dejín, až potom môže nastúpiť samotné štúdium myšlienkovvej tradície.*“ (Suvák, 2020, s. 11) Multikultúrny aspekt je relevantný aj z hľadiska vytvárania hodnotových postojov. Pre nás je rovnako dôležité, že štúdium politológie a medzinárodných vzťahov umožňuje nielen spoznávať povahu politických systémov, ale hlavne rozpoznať a konať, ak sa nejaký z nich stáva priestorom neslobody. Pretože rozvíjanie kreativity, zvedavosti, slobodného rozhodovania a myslenia nie je možné bez idey slobodnej spoločnosti.

ZÁVER

Otázka zmyslu humanitného vzdelania pre otvorenú spoločnosť podnietila vydanie názorovo zaujímavých publikácií v celom západnom svete. V príspevku sme vychádzali z postrehov a interpretácií amerických autorov, keďže tamojšie univerzity patria k najotvorenejším a najkvalitnejším v globálnom meradle. V jednotlivých riadkoch sme si všimli, že súčasnú debatu o prínose liberálneho vzdelania určujú dve skutočnosti: jednak dynamický moment svetového diania s rozpoznatelným záujmom nových geopolitických priestorov o inovatívnosť a technické napredovanie a jednak postoj politických a hospodárskych aktérov k tomuto vývoju a súčasne k zmenám na trhu práce. Hoci táto dôležitosť vzdelávania, vedy a výskumu nespochybňujú, v Amerike je možné už dlhšie pozorovať trend podporovať hlavne prakticky zamerané študijné odbory a technické vzdelanie. Odpoveďou na spochybnenie užitočnosti a významu humanitných odborov je ich obhajoba argumentami z pera vplyvnej osobnosti intelektuálneho života Fareeda Zakariu, ktorý zdôrazňuje a prepája didaktickú rovinu liberálneho vzdelania s hodnotovými princípmi otvorenej spoločnosti. Skúmaním sa nám podarilo zistiť, že prínos liberálneho vzdelania spočíva nielen v možnosti komplexného rozvíjania poznania, schopností a kompetencií jednotlivca, ale súčasne umožňuje prispievať k humanizácii a demokratizácii. Táto reflexia významu humanitných vied ponúka inšpiráciu pre náš stredoeurópsky priestor, a to nielen z hľadiska obsahového kurikula, ale tiež z hľadiska potreby ochrany slobody.

Použitá literatúra

1. ABRAHÁM, S. *Mäkké zručnosti a 21. storočie*. [online]. In: dennikn, 16.11.2018. [Citované 16.11.2018.] Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/1297570/makke-zrucnosti-a-21-storocie/>
2. LIESMANN, K. *Hodina duchů*. 1. vydanie. Praha: Academia, 2015. 133 s. ISBN 978-80-200-2530-2
3. LISSMANN, K. *Vzdělání jako provokace*. 1. vydanie, Praha: Academia, 2018. 144 s. ISBN 978-80-200-2875-4
4. ROSS, A. *Obory budoucnosti*. 1. vydanie. Praha: Argo, 2019. 330 s. ISBN 978-80-257-2881-9
5. WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. 1. vydanie. Praha: OIKOYMENH, 1998. 354 s. ISBN 80-86005-48-8
6. SUVÁK, V. *Ars vivendi*. 1. vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2020. 351 s. ISBN 978-80-8202-122-9
7. ZAKARIA, F. *Budoucnost svobody*. 1. vydanie. Praha: Academia, 2012. 275 s. ISBN 978-80-200-2037-6
8. ZAKARIA, F. *Obrana liberálního vzdělání*. 1. vydanie. Praha: Academia, 2017. 127 s. ISBN 978-80-200-2717-7

Kontaktní údaje

Mgr. Andrea Rusnáková, PhD.

Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov

Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica

Kuzmányho 1, 974 01 Banská Bystrica

Tel: 048 446 1919

email: Andrea.Rusnakova2@gmail.com

HODNOTENIE POHYBOVEJ AKTIVITY V ZARIADENÍ PRE SENIOROV

EVALUATION OF PHYSICAL ACTIVITIES IN THE SENIOR CARE INSTITUTION

Andrea Šuličová, Tatiana Šantová, Lubica Derňarová, František Németh, Lucia Kendrová, Alexander Kiško

Abstrakt

Fyzická aktivita vo vyššom veku priaznivo vplyva na zdravotný stav. Podporovaním mobility a sebestačnosti, prispieva ku kvalite života seniora. Priaznivo pôsobí na kognitívne funkcie seniorov, sociálne kontakty a psychiku osobnosti znižovaním výskytu depresie. Hlavným cieľom nášho prieskumu bolo zistiť a zanalyzovať význam pohybovej aktivity u seniorov, zistiť, či sa seniori pravidelne venujú pohybovej aktivite, aké formy pohybovej aktivity preferujú, frekvenciu vykonávania pohybovej aktivity, aké sú postoje a motivácia k vykonávanou pravidelnej pohybovej aktivity alebo príčiny odmietania pohybovej aktivity.

Kľúčová slova: pohybová aktivita, seniori, zariadenie pre seniorov

Abstract

Physical activity in old age has a positive effect on health. By promoting mobility and self-sufficiency, it contributes to the quality of life of seniors. It has a positive effect on the cognitive functions of seniors, social contacts and the mental and emotional state by reducing the incidence of depression. The main goal of our research was to find out and analyze the importance of physical activity in seniors, to find out whether seniors regularly engage in physical activity, what forms of physical activity they prefer, frequency of physical activity, attitudes and motivation to perform regular physical activity or causes of physical activity rejection.

Keywords: physical activity, seniors, senior care institution

1 VÝZNAM POHYBOVEJ AKTIVITY V SENIORSKOM VEKU

Pohyb je pre starší organizmus dôležitou potrebou pre zachovanie priaznivého zdravotného stavu. Starší ľudia, ktorí pravidelne cvičia sú zdravší a cítia sa fyzicky a duševne lepšie ako tí, ktorí necvičia. Ľahšie sa pohybujú, majú pocit uspokojenia zo zvládania rôznych úkonov, dokonca sa môžu v určitých činnostiach aj zlepšovať.

Pri pohybovej aktivite treba brať do úvahy určité, vekom podmienené zmeny, a to zníženie pohyblivosti kĺbov, obmedzenie koordinácie, rýchlosti, vytrvalosti, zníženie svalovej sily, zníženie rýchlosti reakcií, obmedzenie koncentračnej schopnosti, oneskorené získavanie sily po imobilizácii, spomalenie látkovej výmeny, ochabnutie väziva a svalov, väčšie riziko natiahnutia až pretrhnutia svalov, zmenšenie stability kostí (osteoporóza), chýbanie tréningu a zníženie kapacity respiračného systému (1).

Dostatočná pohybová aktivita a primeraná fyzická kondícia majú pre organizmus mnohostranný význam, zlepšuje sa zdravotný stav, uvoľňuje duševné napätie, zlepšuje sa spánok, spevňuje pohybový aparát, zvyšuje obranyschopnosť, znižuje riziko infarktu myokardu, udržiava optimálnu hmotnosť, zabraňuje obezite, znižuje alebo odstraňuje bolesti pohybového aparátu, zabraňuje vzniku neuróz, úzkostných stavov, depresií, zvyšuje

výkonnosť organizmu, navodzuje pozitívne emócie a zlepšuje duševné zdravie a zlepšuje kvalitu a dĺžku života.

Mobilizácia znamená pohyb, u dlhodobo ležiacich ide predovšetkým o vstávanie z postele, posadzovanie do kresla, nácvik chôdze, zdvíhanie, otáčanie, posadzovanie atď. Pri dlhšej mobilizácii nacvičujeme vstávanie z postele nasledovne: posadenie na okraj postele, postavenie sa vedľa postele, sedenie v kresle, pomalá chôdza okolo postele. Kondičné cvičenie pre organizmus má nesporný význam, zachováva a obnovuje pohyblivosť kĺbov, zachováva a zvyšuje svalovú silu, zabraňuje vzniku kontraktúr, uvoľňuje spastické svalové skupiny, zlepšuje pľúcnu ventiláciu, podporuje periférne prekrvenie, zlepšuje celkovú fyzickú kondíciu a navodzuje pozitívne emócie.

1.1 Vhodné pohybové aktivity pre seniorov

Pri voľbe primeraných činností je nutný individuálny prístup. Je prospešné, ak si seniori môžu vybrať z mnohých pohybových aktivít sami. Aktivity rozdeľujeme na individuálne, skupinové, pasívne a aktívne. Individuálne cvičenie je zámerné, prislúcha pocitom seniora, vyhovuje hlavne tým seniorom, ktorí odmietajú cvičenie v skupine. V skupinových aktivitách prevláda zábava s dobrou atmosférou, rozvoj komunikácie (2).

Vhodné druhy pohybových činností pre seniorov sú:

- aeróbne aktivity,
- anaeróbne aktivity,
- cvičenia na podporu chrbtice,
- cvičenia s rovnováhou,
- zdravotné preventívne cvičenia (3).

Z aeróbnych aktivít má najväčší prínos pre seniorov chôdza. Je to najprirodzenejšia pohybová aktivita a seniori vnímaná pozitívne. Pobyť vo vonkajšom prostredí pôsobí ako určitá forma otužovania, ktorá zlepšuje imunitu a skracuje rekonvalescenciu. Na prechádzky by seniori mali chodiť aj v zimnom období. Je potrebné dostatočne teplo sa obliecť, nakoľko starí ľudia majú narušenú termoreguláciu. Pobyť vonku je výhodný a žiadaný aj u vozičkárov (2).

Nordicwalking je druh plynulej chôdze so špeciálnymi palicami, vhodný pre každú vekovú kategóriu, v každom ročnom období. Prispieva k zväčšovaniu svalovej hmoty, zvyšuje úroveň vytrvalosti, uvoľňuje natiiahnuté svaly, redukuje riziko obezity. Dôležité je merať intenzitu tréningu. Obvykle by mala dosahovať 65 až 70% maximálnej pulzovej frekvencie, pri niektorých chorobách je nižšia. Na začiatku sa odporúča tréning s pulzomerom. Veľký význam sa kladie správne použitiu palíc, aby vpredu bola pravá ruka s ľavou nohou a ľavá ruka s pravou nohou. Palice poskytujú pocit istoty pri chôdzi. Rýchlosť chôdze je individuálna, preto je vhodná aj pre začiatočníkov. Kontraindikáciou používania palíc sú ťažkosti s kĺbmi ruky, pretože palice spôsobujú námahu pre kĺby.

Beh je užitočný pre činnosť srdca a zlepšuje prekrvenie organizmu. Pre začiatočníkov nie je vhodný šprint, pretože beh na krátke trate nadmerne zaťažuje kosti a kĺby a tým zvyšuje riziko úrazu. Optimálne sú dlhšie trasy, pri ktorých sa beží rovnomernou rýchlosťou. Svaly sa musia najprv zahriať, preto sa odporúča 15 minútový beh striedaný s chôdzou, čas a dĺžka sa zvyšujú pomaly. Pred zahájením behu je vhodný strečing, stačí malé množstvo primeraných naťahovacích cvikov. Beh nie je vhodný pre seniorov s ťažkosťami kĺbov, obezitou a kardiovaskulárnymi ochoreniami.

Ďalšou vhodnou pohybovou aktivitou je cyklistika. Väčšina seniorov využíva bicykel na nákupy, iným prináša radosť z pohybu. Pohyb v prírode posilňuje psychiku a v zimných mesiacoch sa môže použiť stacionárny bicykel. Výhodou cyklistiky u ľudí s nadváhou je nižšia záťaž na kĺby. Dôvody brániace cyklistike sú predovšetkým problémy s rovnováhou a koordináciou, slabý zrak.

Plávanie je vhodné v každom veku, aj pri nadváhe, z dôvodu šetrenia kĺbov. Precvičí sa pri ňom veľké množstvo svalov. Po plávaní je vhodná sprcha s teplou vodou, teplo pôsobí na svaly uvoľňujúco (4).

1.2 Vhodné typy pohybovej aktivity u seniorov s obmedzenou mobilitou

Izotonické cvičenie je také, pri ktorom je svalové napätie konštantné a sval sa skracuje, vzniká svalová kontrakcia a pohyb. Väčšina fyzických cvičení je izotonická (chôdza, beh). Pri izotonickom cvičení sa zvyšuje svalová sila a vytrvalosť, zlepšuje sa funkcia kardiovaskulárneho aparátu.

Izometrické cvičenie mení svalové napätie bez zmeny svalovej dĺžky. Sval ani kĺb sa nepohybujú. Cvičenie je vhodné na posilnenie brušných, gluteálnych svalov a svalov panvového dna. Izometrické cvičenia sa využívajú pri sadrových a iných fixáciách na končatinách, kde pomáhajú udržiavať svalovú silu.

Aktívne cvičenie na rozsah pohybov je súbor izotonických cvikov, pri ktorých pohybujeme každým kĺbom v celom jeho rozsahu. Maximálne pri tom napíname všetky svalové skupiny v okolí kĺbu. Sú to vhodné cvičenia na prevenciu ankylóz a svalových kontraktúr. Cvičenie sa má vykonávať až do polohy, v ktorej vzniká mierny odpor, kĺb nesmie nikdy bolieť.

Pasívne cvičenie sa vykonáva u ležiacich seniorov. Sestra alebo fyzioterapeut pohybuje všetkými kĺbmi seniora v plnom rozsahu pohybu kĺbu. Ak nedochádza ku kontrakcii svalov, pasívne pohyby nemajú význam pre udržanie svalovej sily, ale sú vhodné pre zachovanie flexibility kĺbu.

Cvičenie proti odporu je forma izotonického alebo izometrického cvičenia, pri ktorom sa napína sval proti odporu. Slúži na zvýšenie fyzickej kondície (5).

Gymnastické cvičenia na povzbudenie krvného obehu sa cvičia na posteli v polohe na chrbte sú predovšetkým otáčavé pohyby hlavou doľava a doprava, vystieranie a ohýbanie rúk v lakťoch, zdvihnutie ramien a súčasné ohýbanie a vystieranie prstov, zdvíhanie a následné polozenie sedacej časti za pomoci nôh, striedavé zdvíhanie pravej a ľavej nohy s vystretými špičkami, dýchanie bruchom proti tlaku na ňom položených rúk, dýchanie hrudníkom proti tlaku na ňom položených rúk. Tieto cviky možno cvičiť aj s rôznymi pomôckami, napr. loptou, balónom, s uterákom apod.

2 HODNOTENIE POHYBOVEJ AKTIVITY V ZARIADENÍ PRE SENIOROV

Telesná inaktivita predstavuje významný problém v súvislosti so zhoršovaním zdravotného stavu seniorov. Fyziologické zmeny sprevádzajúce proces starnutia môžu prispievať k telesnej inaktivite. Pravidelná pohybová aktivita však môže efektívne spomaliť zmeny súvisiace s vekom, tým zlepšiť fyzický funkčný stav a predĺžiť prežívanie bez ochorenia a zlepšiť kvalitu života seniora vo fyzickej, psychickej a sociálnej oblasti. Aktívne starnutie znamená starnúť v zdraví a byť v každodennom živote nezávislý. K tomu vo veľkej miere prispieva pravidelná pohybová aktivita, ktorá pozitívne ovplyvňuje proces starnutia. Fyzická aktivita má u starších ľudí veľký význam v prevencii ochorení, udržaní nezávislosti a zlepšení kvality života

2.1 Ciele

Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť a zanalyzovať význam pohybovej aktivity u seniorov, zistiť, či sa seniori pravidelne venujú pohybovej aktivite, aké formy pohybovej aktivity preferujú, frekvenciu vykonávania pohybovej aktivity, aké sú postoje a motivácia k vykonávanou pravidelnej pohybovej aktivity alebo príčiny odmietania pohybovej aktivity

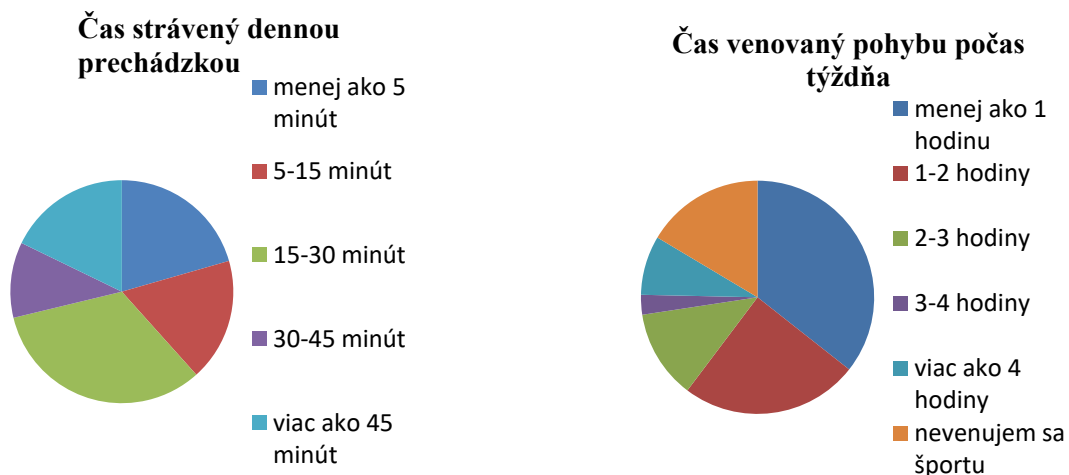
2.2 Súbor a metodika

Skupinu respondentov tvorilo 73 seniorov zo zariadenia pre seniorov. Výber vzorky respondentov bol zámerný. Podmienkami boli seniorský vek od 65-85 rokov, ochota

spolupracovať a schopnosť porozumieť otázkam a tak vyplniť dotazník. Vo výbere vzorky respondentov sme zohľadňovali pohyblivosť seniorov a vybrali sme mobilných respondentov. Prieskum sme realizovali osobne aj s pomocou administrujúcich osôb (sestry), so súhlasom zariadenia a súhlasom respondentov. Zúčastnilo sa na ňom konkrétne 56 žien a 17 mužov.

Na zber dát sme použili neštandardizovaný dotazník pozostávajúci z 23 otázok. Okrem konkrétnych otázok zameraných na pohybovú aktivitu respondentov, dotazník obsahoval aj demografické údaje ako vek a pohlavie. Účastníci výskumu vyplňali dotazník anonymne a dobrovoľne. Dotazník bol rozdelený na 3 kategórie. Prvá kategória sa týkala všeobecných informácií o formách pohybových aktivít preferovaných seniormi, priemernom čase venovanom športu. V druhej kategórii sme sa zameriavali na osobný postoj seniorov k pohybovej aktivite a na význam pohybu pre seniorov. V tretej kategórii sme zisťovali, ktoré bariéry bránia pohybovej aktivite a ktoré faktory ju pozitívne ovplyvňujú.

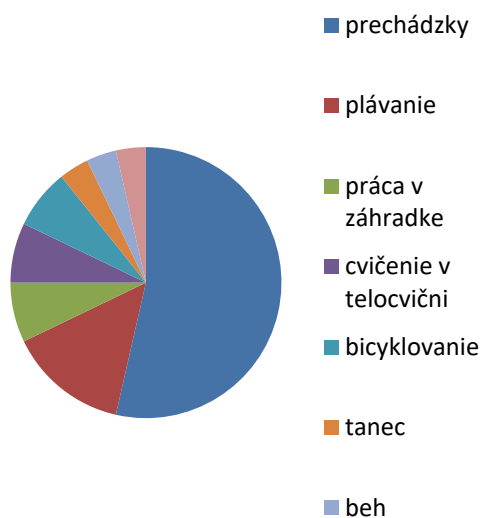
2.3 Výsledky

Graf 1 Čas strávený dennou prechádzkou

Graf 2 Čas venovaný pohybu počas týždňa

Pohyb v lete

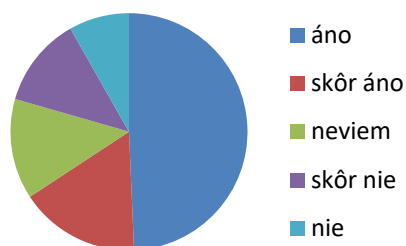
Graf 3 Pohyb v lete

Postoj k pohybovej aktivite

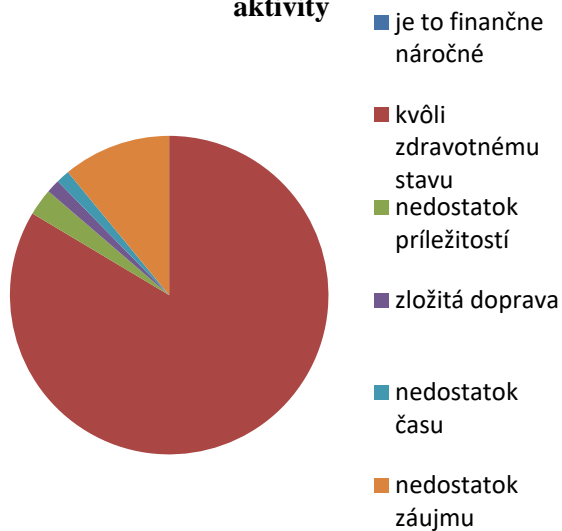
Graf 4 Postoj k pohybovej aktivite

Spokojnosť s kondíciou

Graf 5 Spokojnosť s kondíciou

Dôvod nevykonávania fyzickej aktivity

Graf 6 Dôvod nevykonávania fyzickej aktivity

3 DISKUSIA

Fyzická aktivita seniorov má veľký význam v prevencii chorôb, udržaní nezávislosti a zlepšení kvality života. Aspoň 15 minút cvičenia strednej intenzity denne alebo 90 minút týždenne znižuje u seniorov riziko morbidít a mortality z rôznych príčin (6). Svetová zdravotnícka organizácia odporúča seniorom veku 65+ aspoň 150 minút strednej intenzívnej aeróbnej fyzickej aktivity týždenne (7).

Z nášho prieskumu vyplýva, že pravidelnej pohybovej aktivite sa venuje viac ako polovica respondentov. Pravidelná a primeraná fyzická aktivita udržuje zdravotný stav v dobrom stave. Raisin (8) konštatuje, že u žien starších ako šesťdesiat rokov, ktoré sa venovali každý týždeň 2 hodiny fyzickej aktivite, bolo zaznamenané zlepšenie kostnej hmoty, čo má význam v prevencii osteoporózy. Táto skutočnosť a mnoho ďalších poukazujú na význam pravidelného cvičenia. Chôdza je pre seniorov prospešná a má priaznivý efekt, aj vo forme krátkej prechádzky. Z našich zistení vyplýva, že pohybovú aktivitu vykonávajú seniori najčastejšie vonku a ide skôr o skupinové aktivity. Iba tretina respondentov radšej cvičí samostatne. Až 60% respondentov sa v minulosti nevenovalo nijakému športu. Veľká väčšina seniorov najčastejšie uvádza ako spôsob pohybovej aktivity chôdzu. Chôdza je najjednoduchšia, najprístupnejšia a najmenej riziková forma pohybovej aktivity pre starších. 30% respondentov preferuje pohyb v určitých ročných obdobiach, predovšetkým v lete a na jar. V lete to bola opäť chôdza ako najobľúbenejšia činnosť seniorov - do 30 minút počas dňa. Ako druhú obľúbenú formu pohybu udávajú plávanie. Väčšina respondentov sa vyjadrila, že sa pohybovej aktivite počas týždňa venujú priemerne 1-2 hodiny. Seniori nevnímajú pohyb ako zámernú športovú činnosť, skôr ho vnímajú ako možnosť vykonávať bežné denné aktivity napr. nákup, upratovanie, vybavovanie rôznych záležitostí pod. Hlavnou prekážkou pohybu u seniorov je ich zdravotný stav, ako uviedlo 84% respondentov. Pre seniorov s obmedzením pohybu sa v zariadení pre seniorov realizuje rehabilitácia na udržanie mobility a motoriky. U čiastočne imobilných seniorov sa realizuje nácvik chôdze pomocou G- aparátu. G- aparát pomáha udržať seniora, ktorý nedokáže stáť bez opory a umožňuje mu aktívny pohyb vo vertikálnej polohe. Takýmto spôsobom sa mobilizujú seniori, ktorí sú po úraze alebo strácajú mobilitu v dôsledku degeneratívnych zmien (9).

4 ZÁVER

Pravidelný pohyb pozitívne ovplyvňuje fyzické i mentálne zdravie, obmedzuje rozvoj a progresiu chronických ochorení. Medzi faktory, ktoré negatívne ovplyvňujú pohybovú aktivitu seniorov patria nepriaznivý zdravotný stav, preferovanie sedavého životného štýlu, obava zo zranenia pri pohybe, absencia sociálnej opory (partner, komunita), deficit znalostí o vhodných pohybových aktivitách, nepriaznivý zdravotný stav a nedostatok príležitostí pre pohybovú aktivitu. Medicína a ošetrovatelstvo, ktoré sa zaoberajú odbornými geriatricami musia orientovať na rôzne intervenčné programy, ktoré oddiaľujú pokles sebestačnosti seniora. Jedna z najdôležitejších, najefektívnejších a najmenej finančne náročných intervenčných oblastí je pohybová aktivita.

Použitá literatúra

1. KOCIOVÁ K., PEREGRINOVÁ Z. *Fyzioterapia v geriatrici*. Martin: Osveta, 2003. 63 s. ISBN 80-8063-123-8
2. SUCHÁ, J., JINDROVÁ I. a HÁTLOVÁ B. *Hry a činnosti pro aktivní seniory*. 1. vyd. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0335-3.
3. LONGAUEROVÁ, A. a MAGUROVÁ D. *Pohybové aktivity v kontexte zdravia seniorov* [online]. Prešovská univerzita v Prešove. Fakulta zdravotníctva, 2014. Katedra ošetrovatelstva. s. 116-117 [cit. 2020-02-14]. Dostupné z: https://www.unipo.sk/public/media/files/docs/fz_veda/svk/dokument_145_31.pdf.

4. HARLAND, S. a kol.. *Zdravý pohyb v každom veku. 1. vyd.* Bratislava: Tarsago Slovensko. 2015. ISBN 978-80-8097-212-7.
5. TRACHTOVÁ, E. *Potřeby nemocného v ošetrovateľskom procese. 2.vyd.* Brno: Národní centrum ošetrovateľství a nelékařských zdravotnických oborů v Brně, 2006. 186s. ISBN 80-7013-324-4
6. Wen CP, Wai J, Tsai M, Yang YC, Cheng TY, Lee MC, et al. Minimum amount of physical activity for reduced mortality and extended life expectancy: a prospective cohort study. *Lancet* 2011;378(9798):1244–53. doi:10.1016/S0140-6736(11)60749-6
7. WORLD HEALTH ORGANIZATION. *Global Recommendations on Physical Activity for health.* Geneva: WHO; 2010.
8. RAISIN, L., 2011. *Veformě po šedesátce. 1. vyd. Praha: Portál, s.r.o. ISBN 978-80-262-0021-5.*
9. JARZEBOWSKÁ, K. *Význam pohybovej aktivity u seniorov.* Prešovská univerzita v Prešove. 64 s.

Kontaktní údaje

PhDr. Andrea Šuličová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Tel.: 051/7562465
Email: andrea.sulicova@unipo.sk

VPLYV POHYBOVEJ AKTIVITY NA KVALITU ŽIVOTA SENIOROV

EFFECT OF PHYSICAL ACTIVITY ON THE QUALITY OF LIFE OF SENIORS

*Šantová Tatiana, Andrea Šuličová, František Németh, Lubica Derňárová,
Lucia Kendrová, Alexander Kiško*

Abstrakt

Pohybová aktivita je neoddeliteľnou súčasťou života každého jedinca. Pohyb pre starších ľudí znamená jeden z najdôležitejších faktorov, ktoré prospievajú ich zdraviu. Vhodný pohyb je najvhodnejšou prevenciou pred vznikom mnohých ochorení, navyše pomáha udržiavať psychickú rovnováhu. Pohybová aktivita je dôležitá pre zdravie každého jedinca a v každom vekovom období. Negatívne zmeny prejavujúce sa na funkcii orgánov a jednotlivých systémov sú odrazom nesprávneho životného štýlu s absenciou pohybovej aktivity. Aby mala pohybová aktivita účinne prispievať k zdraviu a zdravému spôsobu života, mala by byť vykonávaná pravidelne, dlhodobo a mala by starším ľuďom prinášať radosť a psychické uspokojenie z pohybu.

***Kľúčové slová:** pohyb, senior, kvalita života, prieskum*

Abstract

Physical activity is an integral part of every individual's life. Exercise for older people means one of the most important factors that contribute to their health. Proper movement is the most appropriate prevention against the development of many diseases, in addition, it helps maintain mental balance. Physical activity is important for the health of every individual and in every age period. Negative changes affecting the function of organs and individual systems are a reflection of the wrong lifestyle with the absence of physical activity. In order for physical activity to contribute effectively to health and a healthy lifestyle, it should be performed regularly, over a long period of time and should bring joy and psychological satisfaction from movement to older people.

***Key words:** movement, senior, quality of life, research*

1 POHYBOVÁ AKTIVITA SENIOROV

Pohyb človeka je fenomén, ktorý sa nedá zameniť a už vôbec nie nahradiť. Jeho udržiavanie je hlavným cieľom samotného jedinca. Umožňuje vykonávať aktivity každodenného života, všeobecnú starostlivosť o seba samého, udržiava kontakt so spoločnosťou (1). Pohyb zohráva významnú úlohu v každom veku. Čím je človek mladší, tým je funkcia pohybu prirodzenejšia. S narastajúcim vekom je pohyb ovplyvnený prostredím sociálnym, v ktorom je smerovaný, podporovaný alebo nahradzovaný inými podnetmi či náhradami napr. televízia. Telesný pohyb je nutnou potrebou zdravého rastu a prioritným prostriedkom preventívneho zdravia. Pri jeho nedostatku sa objaví istá patológia. Pohybová aktivita nám súčasne umožňuje príjemné trávenie voľného času a napomáha formovať jedinca aj po sociálnej stránke. Starí ľudia svoje problémy spravidla nesignalizujú ako chorobu, ale často ju chápu ako prirodzený prejav, preto sa na lekára obracajú až v pokročilej fáze ochorenia (2).

1.1 Význam pohybovej aktivity

Pohybová aktivita je dôležitá pre zdravie každého jedinca a v každom vekovom období má jej uplatnenie svoje špecifiká, osobitne z dôvodu vplyvu na jednotlivé systémy a orgány. Zaradzujú sa tu bolesti chrbta, diabetes mellitus, ischemická choroba srdca, obezita, osteoporóza, hypertenzia a aj emočné poruchy. Pravidelná pohybová aktivita je významným faktorom pri prevencii a liečbe týchto, ale aj iných civilizačných ochorení. Prirodzeným dôsledkom nedostatočnej aktivity sú nepriaznivé ukazovatele telesného rozvoja a klesá aj úroveň telesnej zdatnosti (3). Inaktivita vedie k vzniku funkčných porúch, ktoré s odstupom času a pri fixácii vo vyššom veku zvyšujú riziko vzniku štrukturálnych zmien na podpornopohybovom aparáte. Pri nedostatku pohybu dochádza k úbytku svalovej hmoty, spolu s tým klesá kvalita koordinácie pohybov a rýchlosť svalovej kontrakcie. Dochádza k skracovaniu svalov, ligament, väzivových štruktúr, a zmenám štruktúry skeletu, ktoré sa neskôr prejavia napr. vznikom osteoporózy. Výrazný je vplyv na metabolické pochody v organizme, pričom dochádza k zníženiu zásob energie a je zároveň spojené s klesajúcim výkonom, zhoršením presnosti pohybu (4). Ako dôsledok inaktivity a statického zaťaženia vzniká svalová dysbalancia. Ide o stav, kde preťažené statické svaly, ktoré majú tendenciu k hypertónii, skracujú sa a zároveň nezaťažované dynamické svaly, ktoré majú tendenciu k hypotónii sa skracujú a oslabujú. Zároveň dochádza k zmenenej pozícii v kĺboch, mení sa napätie väzov a svalových fascií, čím sa v konečnom dôsledku stáva pohyb pomalší, nepresnejší, namáhavejší, čo má za následok únavu a neskôr poškodenie funkčných jednotiek pohybového aparátu. Dôležité je poukázať na to, že svalová dysbalancia predchádza subjektívnym ťažkostiam. Medzi hlavné príčiny jej vzniku patrí: hypokinéza, nedostatočné zaťažovanie, chronické zaťažovanie nad hranicu danú kvalitou svalov, asymetrické zaťažovanie bez dostatočnej kompenzácie, pričom oslabené svaly neplnia svoju funkciu tak ako by mali a tým zvyšujú riziko úrazov a zranení, a naopak skrútené svaly obmedzujú v značnej miere výkonnosť, čo znemožňujú plný rozsah pohybu, zmena pohybového stereotypu, napr. vplyvom choroby alebo úrazu (3).

1.2 Vplyv pravidelnej pohybovej aktivity na lokálne zmeny v organizme

V procese starnutia dochádza k zmenám v organizme, a prejavuje sa to napr. zvýšenou unaviteľnosťou po záťaži, poklesom svalovej sily, obratnosti ako aj znížením kyslíkovej spotreby pri aeróbných činnostiach. Pohyb je hlavným stabilizátorom adaptácie jednotlivých systémov. Pravidelná pohybová aktivita má vplyv na remodeláciu kostí, zvýšenie ich pevnosti, pevnosti väzov a zlepšenie kĺbovej pohyblivosti ako aj na optimálnu mineralizáciu kostí (5).

Dôležitý je účinok pravidelného pohybu na nervový systém, kardiovaskulárny systém, dýchací systém, tráviaci systém, uropoetický systém a endokrinný systém. Dochádza k zdokonaleniu činnosti nervového systému, k zvýšeniu vitálnej kapacity pľúc a funkcii bránice, zlepšeniu dýchania a maximálnej spotreby kyslíka, využitiu kyslíka. Pri pravidelnej opakovanej záťaži sa zväčšuje pulzový objem (4). Od pravidelnej pohybovej aktivity vo vyššom veku sa očakáva spomalenie, či zastavenie niektorých negatívnych zmien. Ide o flexibilitu, silu a kardiorespiračnú zdatnosť či zníženie tukovej hmoty. U žien po klimakteriu má pohyb vplyv na prevenciu vzniku osteoporózy (6). Príznaky na svaloch, fasciách ale aj kĺbové dysfunkcie sa vždy vyskytujú vo forme zret'azení. Porucha je spojená s nesprávnym zaťažovaním svalových skupín podieľajúcich sa na statike a prejaví sa prítomnosťou svalového hypertonu, kĺbovou dysfunkciou, a úponovými bolesťami. Vo vyššom veku je podstatné týmto zmenám predchádzať a to pravidelnou fyzickou aktivitou (4).

1.3 Seniori a pravidelná telesná aktivita

Motivácia seniorov a starších dospelých sa zúčastňuje na rôznych formách pohybovej aktivity a ovplyvňuje ju mnoho faktorov, ako aj sociálnych a kultúrnych (napr. úroveň sociálnej podpory či národnej zvyklosti), determinanty prostredia (príležitosti a dostupnosť rekreačných zariadení), demografické faktory (vzdelávanie a socioekonomický status), biologické determinanty (zdravotný stav a BMI). Ťažkosti seniorov sú často vnímané ako typický prejav starnutia. Za obmedzeným pohybom stoja zvyčajne metabolické ochorenia, ako je osteoporóza. Osteoporóza znižuje pohybovú aktivitu, ale paradoxne nedostatok pohybu spôsobuje zmeny v kostnom tkanive, čím dochádza k útlmu kostnej výstavby. Vznik súvisí s nedostatočným prísunom bielkovín, minerálnych látok (fluoridy, horčík, vápnik), vitamínov (vit. B, A, D, K) a nadbytok tukov, cukrov a soli. Znižuje sa objem vody až 40 - 50%, ktorý sa prejaví na fungovaní homeostázy a súvislosť je zrejmá na funkcii svalového aparátu a kĺbov. Podieľajú sa na tom viaceré ochorenia ako aj degeneratívne ochorenia chrupavky. Závažnosť kĺbov je dôležitým faktorom pri správnej voľbe pohybovej aktivity, pretože neprimeraná záťaž kĺbov môže skončiť so závažnými dôsledkami (10). V prípade osteoartikulárnej sústavy vedie vhodná dávka pohybu tvarovaním kĺbových povrchov k lepšej výžive kĺbovej chrupavky a zvyšuje odolnosť povrchov chrupavky proti úrazom. Kostí pod vplyvom tlaku menia štruktúru a chemické zloženie, ktoré sa stáva pevnejšie a odolnejšie proti zlomeniu. Záťaž nižšej intenzity znižuje frekvenciu prechladnutí a skracuje dobu ich liečby. Krvné cievy pod vplyvom fyzickej aktivity, zvyšujú priemer a flexibilitu, pomocou toho dochádza k zlepšeniu prietoku krvi v celom organizme. Rýchlejší pohyb krvi v krvnom obehú lepšie distribuuje kyslík, vitamíny, hormóny a stopové prvky a odstraňuje všetky toxíny. V dôsledku fyzickej námahy sa zvyšuje funkcia dýchacích svalov, otvárajú sa uzavreté alveoly a zvyšuje sa množstvo kyslíka dodávaného do organizmu. V dôsledku toho sa zvyšuje ich vitálna kapacita. Tréning u seniorov zlepšuje fyziologické parametre, vplýva na reguláciu krvného tlaku, na profil krvných lipidov, znižuje vplyv ďalších rizikových faktorov, ako je obezita, inzulínová rezistencia, diabetes mellitus II. typu. Pravidelné vytrvalostné cvičenia majú anti-aterosklerotický vplyv, vďaka zlepšeniu cievneho endotelu a omni-antikoagulačným a anti-zápalovým aktivitám. Fyzická aktivita organizmu, ktorá sa zvyšuje pomocou fyzickej aktivity je dôležitým faktorom súvisiacim s rizikom vzniku kardiovaskulárnych ochorení (4).

1.4 Aktívny život a aktívne starnutie

Kvalita života však nereprezentuje len individuálny životný štandard, ale súvisí s prostredím, v ktorom žijú, s ich potrebami a požiadavkami. Môžeme to chápať ako výsledok pôsobenia faktorov, ako sociálnych, zdravotných a ekonomických, tak aj environmentálnych podmienkach, ktoré sú vo vzájomnej interakcii. Aktívne starnutie sa dá zhrnúť do piatich základných celkov a to sú nezávislosť, účasť na živote spoločnosti, dôstojnosť, starostlivosť a sebarealizácia. V pojme aktívne starnutie je tiež zahrnuté rešpektovanie práv starších osôb, ich zodpovednosť, účasť na verejných rozhodovaniach a ostatných aspektoch komunitného života. O aktivite v starobe rozhodujú tri dimenzie a to sú spoločenská atmosféra, individualita človeka a zdravotný stav. Dôležitými prvkami sociálneho začlenenia seniorov sú bývanie a zamestnanosť, ktorá prináša hmotné zabezpečenie a rytmus pracovného dňa. K hlavným nástrojom predĺženia aktívneho starnutia, patrí zdravý spôsob života, prevencia ochorenia a posilňovanie ešte funkčného zdravia (7). Byť aktívny znamená byť otvorený novým veciam a nebáť sa ísť v ústrety aj napriek prekážkam. Znamená to taktiež zmysluplne využívať svoj voľný čas, dbať o svoje zdravie a udržiavať zdravú a funkčnú myseľ (8). Aktivita nielen v starobe mobilizuje psychickú a fyzickú osobnosť človeka. Nečinnosť môže byť v pokročilom veku začiatkom nezastaviteľného úpadku, môže viesť k depresiám, urýchleniu fyziologického starnutia a až rozpadu osobnosti. Aktivita, fyzická a psychická,

spomaľuje proces starnutia. Pravdou je, že senior má právo na odpočinok, ale nesmie ho prepadať lenivosť. Jediná cesta, ako procesy starnutia spomaliť, je udržanie starého človeka v aktivite s prizieraním k jeho schopnostiam a možnostiam. Aktivizácia zahŕňa problematiku osôb s ohrozenou alebo stratenou sebestačnosťou. Ide o prevenciu imobilizačného syndrómu, ergoterapii s nácvikom všetkých činností s obnovou sebestačnosti. (2). Pojem kvalita života zahŕňa široké spektrum rôznych faktorov, ktoré ovplyvňujú osobnosť jedinca ako jeden celok. V súčasnej dobe sa tento pojem používa častejšie. Obsahuje hodnotu, ako čo najlepšie žiť svoj život, v súvislosti s plnením si každodenných činností, povinností a prežívaní bežných dní. Veľkú pozornosť by sme mali venovať najmä osobnostnému rozvíjaniu a to po stránke kognitívnej, sociálnej a tak isto aj motorickej, ktorá v sebe zahŕňa pohybovú činnosť, ktorá je potrebná k správne fungovaniu organizmu (9). Seniori majú vo väčšine prípadov na cvičenie dostatok času. Na druhej strane stoja pred mnohými špecifickými prekážkami. Polovica z nich označuje únavu alebo neschopnosť vykonať daný cvik za dôvod, prečo necvičia. Riešením týchto problémov pomôže zníženie intenzity cvičení a zaradenie cvikov akéhokoľvek stupňa náročnosti. Závažnosť seniora je vhodné určiť na základe toho, ako sa v daný deň cíti. Cviky pre seniorov by mali byť správne vysvetlené a ľahko pochopiteľné, aby neodradzovali svojou zložitosťou, strachom z pádu či poranenia (10). Tempo starnutia je individuálny proces, tým pádom fyzická aktivita sa stáva významným faktorom, ktorý ovplyvňuje starostlivosť o zdravie a kvalitu života. Starostlivo zvolený typ cvičenia má pozitívny vplyv na väčšinu systémov a duševné zdravie. Účelom pravidelnej pohybovej aktivity u starších osôb je zachovať zdatnosť, zlepšovať celkové zdravie, integrovať sa so spoločnosťou a možnosť seberealizácie (4).

2 VPLYV POHYBOVEJ AKTIVITY NA KVALITU ŽIVOTA SENIOROV

2.1 Ciele prieskumu

Hlavným cieľom daného prieskumu bolo zistiť, analyzovať a porovnať rozdiel ako prežívajú a hodnotia kvalitu svojho života seniori, ktorí sú bez obmedzenia pohybu a zároveň seniori, ktorí sú obmedzení v pohybe.

2.2 Metodika

Hlavnou metódou nášho prieskumu je štandardizovaný dotazník, ktorý je zameraný na problematiku rôznych stránok kvality života WHOQOL – OLD.(11). Odpovede z dotazníka sme vyhodnotili pomocou kvantitatívnej analýzy a výsledky sme zobrazili v tabuľkách.

2.3 Súbor

Prieskum sme realizovali v mesiaci február 2020 v domove seniorov v Michalovciach. Prieskumu sa zúčastnilo 60 respondentov, ktorí boli rozdelení na skupinu 30 respondentov s pohybom bez obmedzenia a 30 respondentov s obmedzením pohybu.

2.4 Výsledky prieskumu

Tabuľka 1 Miera vplyvu zhoršenia zmyslov na každodenný život

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	5	16,67	0	0	16,67
Trochu	2	13	43,33	5	16,67	26,66
Stredne	3	10	33,33	9	30	3,33
Veľmi	4	2	6,67	15	50	43,33
Maximálne	5	0	0	1	3,33	3,33
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v miere zhoršenia zmyslov je v odpovedi *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 2 Miera ovplyvnenia straty zmyslov

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	8	26,67	0	0	26,67
Trochu	2	15	50	8	26,67	23,33
Stredne	3	4	13,33	10	33,33	20
Veľmi	4	3	10	11	36,67	26,67
Maximálne	5	0	0	1	3,33	3,33
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v miere ovplyvnenia straty zmyslov je v odpovedi *vôbec nie* (stupeň 1) a *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 3 Miera slobody rozhodovania sa

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	2	6,67	6,67
Trochu	2	0	0	3	10	10
Stredne	3	2	6,67	5	16,67	10
Veľmi	4	10	33,33	10	33,33	0
Maximálne	5	18	60	10	33,33	26,67
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel je v miere slobody rozhodovania sa je v odpovedi *maximálne* (stupeň 5).

Tabuľka 4 Miera schopnosti rozhodovania o budúcnosti

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	1	3,33	3,33
Trochu	2	0	0	7	23,33	23,33
Stredne	3	5	16,67	5	16,67	0
Veľmi	4	9	30	9	30	0
Maximálne	5	16	53,33	8	26,67	26,66
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel schopností rozhodovania o budúcnosti je v odpovedi *maximálne* (stupeň 5).

Tabuľka 5 Miera ovplyvnenia komunikácie zhoršením schopností

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	15	50	2	6,67	43,33
Trochu	2	11	36,67	8	26,67	10
Stredne	3	3	10	13	43,33	33,33
Veľmi	4	0	0	6	20	20
Maximálne	5	1	3,33	1	3,33	0
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v miere ovplyvnenia komunikácie zhoršením schopností je v odpovedi *vôbec nie* (stupeň 1).

Tabuľka 6 Miera schopnosti venovať sa obľúbeným činnostiam

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	2	6,67	6,67
Trochu	2	3	10	15	50	40
Stredne	3	10	33,33	10	33,33	0
Veľmi	4	14	46,67	2	6,67	40
Maximálne	5	3	10	1	3,33	6,67
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v miere schopnosti venovať sa obľúbeným činnostiam je v odpovedi *trochu* (stupeň 2) a *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 7 Spokojnosť s možnosťami niečo v živote dosiahnuť

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	1	3,33	10	33,33	30
Trochu	2	3	10	5	16,67	6,67
Stredne	3	12	40	12	40	0
Veľmi	4	11	36,67	1	3,33	33,34
Maximálne	5	3	10	2	6,67	3,33
Spolu		30	100	30	100	

Percentuálny rozdiel v spokojnosti s možnosťami niečo v živote dosiahnuť je viditeľný v odpovedi *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 8 Uznanie v živote

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	2	6,67	3	10	3,33
Trochu	2	3	10	5	16,67	6,67
Stredne	3	6	20	6	20	0
Veľmi	4	9	30	9	30	0
Maximálne	5	10	33,33	7	23,33	10
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v dostávaní uznania v živote je v odpovedi *maximálne* (stupeň 5).

Tabuľka 9 Spokojnosť s dostatkom činností na každý deň

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	5	16,67	16,67
Trochu	2	2	6,67	10	33,33	26,66
Stredne	3	10	33,33	11	36,67	3,34
Veľmi	4	11	36,67	1	3,33	33,34
Maximálne	5	7	23,33	3	10	13,33
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v spokojnosti s dostatkom činnosti na každý deň je v odpovedi *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 10 Spokojnosť v živote s dosiahnutými cieľmi

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	0	0	0
Trochu	2	3	10	2	6,67	3,33
Stredne	3	5	16,67	6	20	3,33
Veľmi	4	9	30	6	20	10
Maximálne	5	13	43,33	16	53,33	10
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v spokojnosti v živote s dosiahnutými cieľmi je v odpovedi *veľmi* (stupeň 4) a *maximálne* (stupeň 5).

Tabuľka 11 Spokojnosť s trávením svojho času

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	3	10	10
Trochu	2	1	3,33	6	20	16,67
Stredne	3	12	40	10	33,33	6,67
Veľmi	4	11	36,67	8	26,67	10
Maximálne	5	6	20	3	10	10
Spolu		30	100	30	100	

Percentuálny rozdiel v spokojnosti s trávením času je viditeľný v odpovedi *trochu* (stupeň 2).

Tabuľka 12 Spokojnosť s aktivnosťou

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	3	10	8	26,67	16,67
Trochu	2	1	3,33	9	30	26,67
Stredne	3	8	26,67	10	33,33	6,66
Veľmi	4	16	53,33	3	10	43,33
Maximálne	5	2	6,67	0	0	6,67
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v spokojnosti s aktivnosťou je v odpovedi *veľmi* (stupeň 4).

Tabuľka 13 Spokojnosť s možnosťami zapájať sa do spoločenského diania

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	1	3,33	7	23,33	20
Trochu	2	3	10	8	26,67	16,67
Stredne	3	18	60	8	26,67	33,33
Veľmi	4	6	20	7	23,33	3,33
Maximálne	5	2	6,67	0	0	6,67
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v spokojnosti s možnosťami zapájať sa do spoločenského diania je v odpovedi *stredne* (stupeň 3).

Tabuľka 14 Spokojnosť s vecami, na ktoré sa môžete tešiť

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	0	0	0
Trochu	2	1	3,33	4	13,33	10
Stredne	3	7	23,33	14	46,67	23,34
Veľmi	4	14	46,67	8	26,67	20
Maximálne	5	8	26,67	4	13,33	13,34
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v spokojnosti s vecami, na ktoré sa môžete tešiť je v odpovedi *stredne* (stupeň 3).

Tabuľka 15 Význam priateľstva v živote

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	1	3,33	1	3,33	0
Trochu	2	1	3,33	1	3,33	0
Stredne	3	2	6,67	6	20	13,33
Veľmi	4	14	46,67	14	46,67	0
Maximálne	5	12	40	8	26,67	13,33
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel vo význame priateľstva v živote je v odpovedi *stredne* (stupeň 3) *maximálne* (stupeň 5).

Tabuľka 16 Subjektívna miera prežívania lásky v živote

Možnosti	Likertová škála	Počet (n) bez obmedzenia	%	Počet (n) s obmedzením	%	% Rozdiel
Vôbec nie	1	0	0	0	0	0
Trochu	2	0	0	4	13,33	13,33
Stredne	3	7	23,33	9	30	6,67
Veľmi	4	12	40	5	16,67	23,33
Maximálne	5	11	36,67	12	40	3,33
Spolu		30	100	30	100	

Viditeľný percentuálny rozdiel v miere prežívania lásky je v odpovedi *veľmi* (stupeň 4), kde rozdiel v respondentoch je 7 (23,33%).

3 DISKUSIA

Starnutie je cyklus a staroba je označovaná ako obdobie. Navzájom sa tieto pomenovania prelínajú a úzko súvisia. Medzi prejavy tohto procesu patria poruchy pamäti, znížená koncentrácia, zmena osobnosti, prispôsobenie človeka na daný odpočinok od pracovného procesu, pokles fyzických a psychických síl. Zvýšenie pohybovej aktivity u seniorov znižuje nepohodlie a reguluje metabolizmus, čo výrazne zlepšuje kvalitu života starších ľudí. Zároveň

je veľmi dôležité povzbudzovanie aj podpora rodiny a priateľov . Na základe nášho dotazníka a po získaní a analyzovaní výsledkov sme zistili, že pohľad na kvalitu života vnímajú odlišne samostatní seniori a seniori, ktorých niečo obmedzuje. Veľmi dôležitá otázka a významná pre náš prieskum bola otázka, ktorá sa zameriavala na to či sú seniori spokojní s tým nakoľko sú aktívni. Nie je pochýb o tom, že samostatnosť má veľký význam pre seniora. Senior, ktorý je bez zhoršenia, straty zmyslových orgánov a je naplno aktívny dokáže viesť samostatný život, samostatne rozhodovať o svojej budúcnosti, venovať sa veciam, na ktoré sa môže tešiť, z opačného pohľadu pre seniora, ktorého ovplyvňuje zhoršenie zmyslových orgánov nemôže 100% tvrdiť, že je spokojný so svojimi možnosťami naďalej v živote niečo dosiahnuť. Podľa zdravotného stavu, ktorý je u každého seniora individuálny môže aj nemusí slobodne rozhodovať o svojej budúcnosti, autonómii. Zároveň ak by sa chcel niečomu venovať naplno, vo veľa činnostiach ho pohyb nejakým spôsobom obmedzuje a od toho sa odvíja aj psychika seniora. Pohyb je veľmi dôležitý pre seniorov, pomáha im udržiavať fyzickú zdatnosť, zdravotný stav, duševnú pohodu, viacej sa socializujú, cítia sa zdravší. Pri cvičení je potrebné stanoviť krátkodobé, reálne ciele a neviazať sa len na dlhodobý proces. Po rozhovoroch so seniormi, ktorí sú pohybom nejakým spôsobom obmedzení či len nejakou chodiacou paličkou alebo sú na invalidnom vozíku vnímajú svoju kvalitu života menej pozitívne. Niektorí sa stávajú introvertmi, upadajú do depresí, nie sú takí šťastní a naplnení pokojom. Nedostatok pohybu vplýva na psychiku jedinca a s postupom času sa človek stáva menej socializovanejším, menej otvoreným a šťastnejším. Nie nadarmo sa hovorí, že čím aktívnejší senior, tým je zdravší a odhodlanejší viesť plnohodnotný a kvalitný život.

4 ZÁVER

Aktívne starnutie je prínos pre samotného jedinca, ktorému poskytuje pocit uspokojenia, pocit naplnenia. Proces starnutia je v každom prípade nezvratný. S pribúdajúcim vekom sa postupne objavujú rôzne zdravotné problémy. Proti mnohým ochoreniam sa dá cielene pôsobiť prostredníctvom pohybu. Pohyb a telesná aktivita v starobe zlepšuje zdravotný stav, zvyšuje imunitu, dodáva organizmu energiu, zlepšuje náladu a pocit zdatnosti, samostatnosti. Pohyb zlepšuje činnosť srdca, udržiava chrbticu a kĺby vo funkčnej zdatnosti, uvoľňuje stresové napätie, zachováva optimálnu telesnú proporciu, preventívne pôsobí proti civilizačným ochoreniam, predlžuje aktívny vek a spomaľuje proces starnutia. Prostredníctvom prieskumu sme zamerali na dve skupiny respondentov. Posúdením oboch skupín sme dospeli k záveru, že samostatní seniori majú odlišný pohľad na život ako seniori, ktorí sú pohybom obmedzení.

Obmedzenie pohybu u seniorov vplýva na psychiku, na kontakty s ostatnými seniormi, menej sa socializuje, častejšie ho napadajú negatívne myšlienky a upadá do depresí. Samostatný senior sa venuje rôznym aktivitám, činnostiam, ktoré ho naplňujú, socializuje sa, udržiava si zdravie najviac ako dokáže a teší sa každému novému začiatku dňa.

Použitá literatúra

1. KRIŠKOVÁ, A. 2010. *PROFESIONÁLNE OŠETROVATEĽSTVO. Oblasť opatrovania a aktivácia seniorov*. Martin: Osveta, 2010. 201 s. ISBN 978-80-8063-329-5.
2. HOLCZEROVÁ, V., DVOŘÁČKOVÁ, D. 2013. *Volnočasové aktivity pro seniory*. 1. vydanie. Praha: Grada, 2013. 96 s. ISBN 978-80-247-4697-5.
3. SUCHÁ, J., HOLMEROVÁ, I. 2019. *Praktický rádce pro život seniora*. Brno: CPRESS, 2019. 152 s. ISBN 978-80-264-2709-4.
4. MUCHA, D. MIKULÁKOVÁ, W. 2014. *Pohybová aktivita vo vyššom veku ako súčasť zdravotnej profylaxie*. Podhalańska państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, 2014. 303 s. ISBN 978-83-60621-25-7.

5. GURSKÝ, K., IŠTOŇOVÁ, M., KOCIOVÁ, K. MIKULÁKOVÁ, W. 2008. *Šport a pohybová aktivita v prevencii a liečbe*. 1. vyd. Prešov: Grafotlač s.r.o., 2008. 123 s. ISBN 978-80-8068-822-6.
6. MÁČEK, M., RADVANSKÝ, J. 2011. *Fyziologie a klinické aspekty pohybové aktivity*. 1. vydanie. Praha: Gálen, 2011. 245 s. ISBN 978-80-7262-695-3.
7. ČEVELA, R., KALVACH, Z., ČELEDOVÁ, L. 2012. *Sociální gerontologie*. Praha: Grada Publishing, 2012. 264 s. ISBN 978-80-247-3901-4.
8. HAŠKOVCOVÁ, H. 2010. *Fenomén stáří*. 2. vydanie. podstatně přeprac. a dopl. Praha: Havlíček Brain Team, 2010. 365 s. ISBN 978-80-87109-19-9.
9. SUCHÁ, J., JINDROVÁ, I., HÁTLOVÁ B. 2013. *Hry a činnosti pro aktivní seniory*. Praha: Portál, 2013. 176 s. ISBN 978-80-262-0335-3.
10. HUDÁKOVÁ, Z. 2018. *Pohybová aktivita a životný štýl vo vyššom veku*. Břeclav: Sovenio, 2018. 144 s. ISBN 978-80-907-3370-1.
11. DRAGOMIRECKÁ, E., PRAJSOVÁ, J. 2009. *WHOQOL-OLD. Příručka pro uživatele české verze dotázníku Světové zdravotnické organizace pro měření kvality života ve vyšším věku*. Praha: Psychiatrické centrum, 2009. 72 s. ISBN 978-80-87142-05

Kontaktné údaje

PhDr. Mgr. Tatiana Šantová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Fakulta zdravotníckych odborov
Partizánska 1
080 01 Prešov
Email: Tatiana.Santova@unipo.sk

PRECHODOVÉ PROGRAMY – PODPORA ADAPTÁCIE ŽIAKA NA ZAČIATKU ŠKOLSKEJ DOCHÁDZKY

THE TRANSITION PROGRAMS – THE SUPPORT FOR ADAPTATION OF PUPILS AT THE SCHOOL ATTENDANCE START

Radka Teleková, Tatiana Marcineková

Abstrakt

Zvládnutie prechodu dieťaťa z materskej školy do základnej školy vyžaduje podporu. Začiatok školskej dochádzky sprevádzajú očakávania a radosť detí. Niektoré z nich sú však sklamané, zažívajú strach, dochádza k zlyhaniu pri plnení si školských povinností. V pedagogickej praxi rastie počet žiakov, u ktorých sú prítomné adaptačné ťažkosti na začiatku školskej dochádzky. V súčasnosti nie je všestranný model, ktorý by zaručil odstránenie alebo zmiernenie výskytu adaptačných ťažkostí žiakov pri vstupe do 1. ročníka základnej školy. Problematika zahŕňa viaceré zložky, ktorých skúmanie vedie k teoretickému poznávaniu a formulácii praktických námetov pre zvýšenie úspešnosti adaptačného procesu. V predkladanom príspevku venujeme pozornosť prechodovým programom, ktoré slúžia najmä na podporu úspešnosti adaptácie a predchádzanie adaptačných ťažkostí na začiatku školskej dochádzky.

KLúčové slová: *prechodový program, adaptácia, adaptačné ťažkosti, materská škola, základná škola*

Abstract

Coping with a child's transition from kindergarten to primary school requires support. The start of schooling is accompanied by the joy and expectations of children. However, some of them are disappointed, they experience fear, they fail to fulfill their school duties. In pedagogical practice, the number of pupils with adaptation difficulties at the beginning of school attendance is growing. At present, there is no comprehensive model that would guarantee the elimination or mitigation of the occurrence of adaptation difficulties of pupils in the first grade of primary school. The issue includes several components, the research of which leads to theoretical knowledge and the formulation of practical ideas to increase the success of the adaptation process. In this paper, we pay attention to transition programs, which serve mainly to support the success of adaptation and prevent adaptation difficulties at the beginning of schooling.

Key words: *transition program, adaptation, adaptation difficulties, kindergarten, primary school*

ÚVOD

Prechod detí z materskej školy na základnú školu zahŕňa množstvo zmien. Niektoré deti prežívajú nadšenie a tešia sa na školské vzdelávanie, niektoré majú naopak strach. Adaptácia dieťaťa na nové podmienky nie je jednoduchá. Existujúce teoretické prístupy a výskumné zistenia poukazujú na výskyt adaptačných ťažkostí žiaka na začiatku školskej dochádzky (Vilčinskaja, B. J. 2000, Tarasenko, N. N. 2000, Griebel, W. – Niesel, R. 2002, 2006, Burvyté, S. 2011). Problematiku je potrebné riešiť v predprimárnom vzdelávaní, prostredníctvom vytvárania podmienok pre rozvoj individuálnych schopností, formovanie

úspešnosti detí a predchádzanie adaptačných ťažkostí. V edukačnej praxi sú prítomné viaceré inšpiratívne modely na podporu úspešného prechodu dieťaťa na primárne vzdelávanie. K nástrojom prevencie adaptačných ťažkostí patria „prechodové programy“, ktoré uľahčujú vstup dieťaťa na základnú školu (Margetts, K. 1999, Ackesjo, H. 2013, Bronstrom, S. 2002, 2003, 2007, 2013, 2018, Dockett, S. – Perry, B. 2015, Fabian, H. – Dunlop, A. W. 2002, 2007, 2015). Oboznámenie sa s novými školskými, spoločenskými, rovesníckymi a akademickými výzvami je rozhodujúce pre školské vzdelávanie začínajúceho školáka. Plynulý prechod poskytuje pocit bezpečia, pohody a spolupatričnosti.

1 PRECHOD Z MATERSKEJ ŠKOLY DO ZÁKLADNEJ ŠKOLY

Prechod dieťaťa z materskej do základnej školy je považovaný za významný vzdelávací prechod. V praxi zahŕňa množstvo rýchlych a často neočakávaných zmien za krátky čas. Ide o proces prispôsobenia sa novému fyzickému prostrediu, školským a triednym pravidlám, spoločenskému postaveniu a role školáka, vzťahom s rovesníkmi a dospelými, povinnostiam a úlohám. Uskutočnené výskumy (Dockett-Perry, 2007; Dunlop-Fabian, 2007; Peters, 2010) potvrdzujú, že pozitívna skúsenosť s prechodom a úspešná adaptácia sú prediktorom ďalšej školskej kariéry, vzdelávacích a sociálno-emocionálnych výsledkov.

Podľa K. Margetts (1999) sú prechodové programy stratégie, postupy zabezpečujúce plynulú adaptáciu dieťaťa v škole. Aktivity na zmiernenie rozdielov medzi predškolskými a školskými podmienkami, skúsenosťami sú realizované v materskej škole a na začiatku školskej dochádzky. Ich účinok spočíva v príprave detí na školské vzdelávanie, zníženie stresu a obáv zo začiatku školskej dochádzky, zabezpečenie činnostnej aj obsahovej kontinuity vzdelávania. Zároveň slúžia na prekonanie možných ťažkostí pri vstupe do 1. ročníka, ktoré ovplyvňujú učenie, školský úspech a rozvoj osobnosti dieťaťa. Prechodové programy teda podporujú úspešnosť priebehu i výsledok adaptácie dieťaťa, prispôsobenie sa novým podmienkam v rodine, zvyšovanie samostatnosti dieťaťa a zabezpečenie spolupráce medzi predškolským, školským a rodinným prostredím.

Univerzálna stratégia, všeobecne zabezpečujúca úspešnosť adaptačného procesu, neexistuje. V odbornej literatúre sú prítomné odporúčania na prevenciu, resp. intervenciu prostredníctvom rôznych programov uľahčujúcich vstup detí do základnej školy.

K základným pilierom prechodového programu patrí obsahová kontinuita učebných plánov, vzájomná spolupráca medzi pedagógmi z materskej a základnej školy, príprava dieťaťa na vyplývajúce zmeny v prechodnom období a aktívne zapojenie rodičov do procesu. Vzdelávacie programy pre materské školy sú kvalitatívne odlišné od programov pre primárne vzdelávanie. Vzájomná obsahová a činnostná podobnosť zvýši úspešnosť adaptácie žiaka na začiatku školskej dochádzky a zníži riziko vzniku súvisiacich ťažkostí. Vzájomná spolupráca medzi pedagógmi by mala byť zameraná na zdieľanie informácií o fyzickom, sociálnom a intelektuálnom rozvoji dieťaťa. Je nevyhnutné, aby prechodové programy zahŕňali postupnú prípravu predškolákov na výzvy a požiadavky školy. Spolupráca rodičov a pedagógov prospieva deťom pre zabezpečenie úspešnej adaptácie pri vstupe do školy. Rodičia sú informovaní o očakávaníach a vyplývajúcich úlohách, vďaka čomu dokážu adekvátne pomôcť deťom. Naopak, učitelia poznajú rodičovské obavy a ciele pre deti. (Bredenkamp, 1987; Lombardi, 1992; Love et al., 1992; In: Margetts, K. 1999)

V kontexte problematiky adaptácie približujeme vybrané programy, ktoré sú orientované na prechodné obdobie dieťaťa. Obsah jednotlivých programov zodpovedá špecifikám výchovy a vzdelávania v danej krajine. Programy sú zamerané na rozličných aktérov edukačného procesu, čo je konkretizované v jeho cieľoch, činnostiach a metodike. V centre záujmu je podpora úspešnej adaptácie a predchádzanie adaptačných ťažkostí žiaka na začiatku školskej dochádzky.

1.1 Prechodové programy - príklady z Európy

Kontinuitu medzi jednotlivými stupňami vzdelávania vytvára program „Krok za krokom – prechodové vzdelávanie“, ktorý je realizovaný v takmer tridsiatich krajinách strednej a východnej Európy. Program je zameraný na profesijný rozvoj pedagógov (učiteľov, asistentov učiteľov, školiteľov učiteľov, metodikov) a poskytnutie materiálov pre vyučovanie. Program je aplikovaný priamo prostredníctvom školení, kurzov pre učiteľov alebo nepriamo distribúciou kníh, zdrojov pre učiteľov. Program sprevádza deti prechodom z materskej do základnej školy prostredníctvom rozmanitých činností, hier, návštev a rozhovorov. Aktivity pre predškolákov pripomínajú vyučovanie v 1.ročníku základnej školy. Žiaci nachádzajú v školskom vzdelávaní známe prvky z predprimárneho vzdelávania, čo podporuje úspešnú adaptáciu. Na programe aktívne participujú rodičia, ktorí podnecujú prípravu dieťaťa a rozvoj potrebných zručností v rodinnom prostredí. Pedagógovia a rodičia diskutujú o vzdelávacom programe, aby predškolační boli dostatočne pripravení na školské vzdelávanie. Program poskytuje rovnaký rozsah a obsah pre učiteľov z materskej aj základnej školy, keďže sa očakáva zhodnosť kompetencií. Pre učiteľov je základným východiskom súbor siedmich modulov - individualizácia, vzdelávacie prostredie, účasť rodiny, vyučovacie stratégie na zmysluplné učenie, plánovanie a hodnotenie, profesionálny rozvoj, sociálne začlenenie. Ich využívanie v pedagogickej praxi podporuje plynulý prechod detí z materskej školy do 1. ročníka základnej školy. Vzhľadom na rozšírenosť programu je obsah konkretizovaný podľa veku. (Fabian, H. – Dunlop, W. A. 2007)

„The Early Start Programm“ je aplikovaný v Írsku, vo vybraných znevýhodnených oblastiach. Ide o jednoročný preventívny, intervenčný program pre predškolákov na rozvoj individuálneho potenciálu každého dieťaťa. Program slúži ako podpora plynulého prechodu dieťaťa z materskej školy do 1.ročníka základnej školy. Svojim obsahom rešpektuje charakteristiky každého dieťaťa, ktoré je adekvátne pripravované na očakávanú rolu školáka. Vyhodnotenie programu po uskutočnení v praxi a výskumnom šetrení potvrdilo pozitívne stránky – sociálny, kognitívny a emocionálny rozvoj osobnosti budúceho školáka. V rámci zamerania programu majú rodičia k dispozícii informačné materiály, pozorovania dieťaťa v triede, deň otvorených dverí, zdieľanie zdrojov, čo malo výskumne dokázaný pozitívny dopad na účasť rodičov vo vzdelávaní detí a všeobecný rodičovský záujem o vzdelávanie. (O’Kane, M. 2016) Ak začínajúci školáci cítia podporu v rodinnom aj školskom prostredí, tak je zabezpečené predchádzanie alebo riešenie adaptačných ťažkostí v záujme komplexného rozvoja a školského úspechu žiaka.

Preventívne adaptačné programy sa v podmienkach slovenských škôl štandardne neuplatňujú. V pedagogickej praxi nie sú používané a vypracované na úrovni štátnych dokumentov. D. Borbélyová a kol. (2018) približujú vytvorený adaptačný program „S úsmevom do školy“, ktorý je určený žiakom 1. ročníka základnej školy a zameraný na odstránenie, resp. zníženie výskytu adaptačných ťažkostí. Adaptačný program zahŕňa dva moduly s potrebnou metodikou pre aplikáciu v edukačnej praxi. Hlavným zámerom je rozvoj sociálnych kompetencií žiakov, napr. nadviazanie kontaktu s učiteľom, spolupráca s ním a spolužiakmi, efektívna komunikácia a riešenie konfliktov, formovanie vlastnej pozície v triednom kolektíve, pravidiel správania sa a pod. Experimentálne overovanie programu, použitím štatistických metód, ukázalo účinnosť adaptačného programu zvýšením školskej motivácie detí a zlepšením sociálnych vzťahov v triede. Adaptačný program vytvára vhodné psycho-sociálne a pedagogicko-organizačné podmienky pre plynulý prechod detí z materskej do základnej školy. Jeho aplikácia na začiatku školskej dochádzky umožňuje eliminovanie alebo odstránenie prítomných adaptačných ťažkostí prostredníctvom hier, rituálov, známych prvkov ako ranný a poobedný kruh, úpravy režimu dňa a priestoru triedy pripomínajúc materskú školu, metód a organizačných foriem podnecujúcich školskú motiváciu.

V. Rezková a L. Tumpachová (2004) vytvorili dvojdielny materiál pre predškolákov „Škola pred školou I., II.“. Každý diel programu zahŕňa 50 pracovných listov, ktoré sú zamerané na rozvoj sluchového a zrakového vnímania, grafomotoriky, matematických predstáv, komunikácie, pamäti a predstavivosti. Program svojim obsahom teda zahŕňa oblasti potrebné pre školské vzdelávanie. Dostatočná úroveň školskej pripravenosti umožňuje začínajúcemu školákovi adaptovať sa na školské podmienky. Trvanie oboch dielov programu je desať týždňov, odporúča sa používať dva pracovné listy denne. Jednotlivé oblasti dieťa predvčíta s rodičom alebo učiteľkou v materskej škole. K príčinám adaptačných ťažkostí patrí školská nepripravenosť, a tak absolvovanie spomínaného programu ponúka možnosť predchádzania ich výskytu na začiatku školskej dochádzky.

1.2 Prechodové programy - príklady z Austrálie

V záujme uľahčenia prechodu na školu, spracovali Dockett – Perry (2001) „Pokyny pre efektívny prechod na školské programy“. V Austrálii bol tiež aplikovaný program „Spoločne pripravení – prechod do školy“, ktorý je zameraný na včasné vzdelávanie detí prostredníctvom aktívneho zapojenia rodičov, odborníkov a školskej komunity. Program tvoria dve zložky odlišné podľa vlastného zamerania – na rodičov, na školskú komunitu. Nástrojom podpory pre deti je spracovaná kniha aktivít predstavujúca očakávaný začiatok školskej dochádzky v súvislostiach. V príručke pre rodičov sú viaceré typy a námety na prípravu dieťaťa do 1. ročníka základnej školy (Binstadt, M. 2010). Nepripravenosť a zaneprázdnenosť rodičov, nevhodné rodinné prostredie alebo nedostatočná spolupráca so školou podmieňujú vznik adaptačných ťažkostí. V súčasnej, meniacej sa spoločnosti je potrebné klásť dôraz na rodinné prostredie, pretože konštruuje podmienky pre rozvoj adaptačných zručností a odolnosti voči sociálnym zmenám, dlhodobej záťaži.

Podobne zdôrazňuje účasť rodičovna rozvoji predškoláka v záujme úspešného vstupu do 1. ročníka základnej školy R. Giallo a kol. (2010). Výsledky výskumnej štúdie orientovanej na posilnenie vedomostí, sebavedomia a zapojenia rodičov v prechode dieťaťa na základnú školu, poukazujú na zvýšenú participáciu rodičov po poskytnutí intervencie absolvovaním zostaveného školského prechodového programu pre rodičov. Autori (2010) uvádzajú, že rodičia ocenili informácie o činnostiach na prípravu dieťaťa do školy, pomoci pre dieťa na rozvoj zručností, zvládnutí situácií súvisiacich so začiatkom školskej dochádzky, vrátane separačnej úzkosti, prispôbení rodinných zvyklostí a domácej príprave, riešení domácich úloh.

1.3 Prechodové programy - príklady z USA

V USA orientuje svoju činnosť na prácu s rodičmi Národná nezisková organizácia „HIPPIY“. Rodinám poskytuje program zameraný na zlepšovanie rodičovskej angažovanosti, školskej pripravenosti a dochádzky detí. Daný spôsob prispieva k úspešnej adaptácii začínajúcich školákov. Rodičia dokážu svojim deťom zabezpečiť adekvátnu prípravu na školský úspech, vzdelávanie v škole. Riešenie a predchádzanie adaptačných ťažkostí vyžaduje spoluprácu s rodičmi, ktorí sú oboznámení a pripravení na vyplývajúce zmeny.

V Chicagu bol aplikovaný program „Child-Parent Center Program“, ktorý bol zameraný na prepojenie a spoluprácu predškolských a školských zariadení. Kontinuita predprimárneho a primárneho vzdelávaniavytvára vhodné podmienky pre plynulý prechod dieťaťa z materskej školy do prvého ročníka základnej školy. Vzájomná spolupráca a komunikácia učiteľov zahŕňa zdieľanie informácií, poznanie úrovne rozvoja dieťaťa, plánovanie prechodových aktivít. Aplikáciu programu podmienilo zníženie počtu žiakov v základných školách v záujme individualizácie vyučovania, zvýšenie rodičovskej angažovanosti. (Fabian, H. – Dunlop, W. A. 2007)

Vo všetkých štátoch USA je rozšírený „Head Start Programm“ podporujúci školskú pripravenosť a celkový rozvoj detí z rodín s nízkymi príjmami. „Head Start Programs“ sú zamerané na posilňovanie rodinných vzťahov, stability bývania, podpory vzdelávania dieťaťa v rodinnom prostredí. Poskytované služby zodpovedajú potrebám komunity. K základným pilierom patrí včasné vzdelávanie a príprava detí do školy, zdravie a adekvátny fyzický vývoj, podpora rodiny. Prostredníctvom hier, učebných situácií, plánovanej a spontánnej výučbedokážu deti napredovať v kognitívnych, sociálnych a emocionálnych zručnostiach. V záujme optimálneho motorického vývoja sú do programu zapojení odborníci z oblasti medicíny, ktorí zabezpečujú potrebné služby. Nedostatky v ktorejkoľvek oblasti môžu byť príčinou vzniku adaptačných ťažkostí začínajúceho školáka. Potenciál na zvýšenie kvality školskej adaptácie a odstránenie, resp. zníženie výskytu adaptačných ťažkostí vidíme v poznaní osobnostných charakteristík dieťaťa. Na začiatku školskej dochádzky sa stávajú východiskom individualizácie a predmetom rozvoja, resp. odstránenia nedostatkov.

2 ZÁVER

Prechodové programy zabezpečujú najmä kontinuitu medzi predškolským a školským vzdelávaním. Svojim obsahom zohľadňujú existujúce skúsenosti, očakávania a individuálne charakteristiky budúcich školákov. V pedagogickej praxi predstavujú efektívnu stratégiu na podporu úspešnej adaptácie žiaka na začiatku školskej dochádzky. Vzhľadom na spomínané teoretické východiská a praktické príklady považujeme za dôležité venovať pozornosť hľadaniu riešení, ktoré zabezpečia úspešnosť adaptačného procesu a prevenciu výskytu adaptačných ťažkostí. Adekvátna podpora predškolského, školského a rodinného prostredia sa podieľa na predchádzaní adaptačných ťažkostí pri vstupe do 1. ročníka základnej školy. V kontexte adaptácie je potrebné poznať možnosti, ktoré zvýšia kvalitu školskej adaptácie pre každé dieťa a odstránia adaptačné ťažkosti. Premyslené kroky súvisiacej prevencie im dokážu efektívne predchádzať.

Príspevok bol vypracovaný s podporou grantu. Označenie grantu: V/17/2020 (UGA UKF v Nitre) Názov grantu: Adaptačné ťažkosti žiakov na začiatku školskej dochádzky – ich príčiny a prejavy

Použitá literatúra:

1. BINSTADT, M. 2010. Ready together – transition to school program effecting positive outcomes for children and their families in the inala to ipswich area. In: International Journal of Transition in Childhood. Vol. 4. ISSN 1833-2390, p. 37-44 [online], [cit. 2020-01-20]. Dostupné na internete: <https://extranet.education.unimelb.edu.au/LED/tec/pdf/journal4_practitioner%20article.pdf>
2. BORBÉLYOVÁ, D. a kol. 2018. Using an adaptation programme to introduce children to the early years of schooling in Slovakia. In: Education. Interational Journal of Primary, Elementary and Early Years Education. Vol. 47. No. 6. ISSN 0300-4279, p. 730-745 [online], [cit. 2020-01-10]. Dostupné na internete: <<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03004279.2018.1531045>>
3. DOCKETT, S. – PERRY, B. 2001. Starting school: effective transitions. In: Early Childhood Research and Practice. 3 (2) [online], [cit. 2020-01-10]. Dostupné na internete: <<http://ecrp.uiuc.edu/v3n2/dockett.html>>
4. FABIAN, H. – DUNLOP, A. W. 2007. *Outcomes of good practice in transition processes for children entering primary school. Working Paper 42*. Hague: Bernard van Leer Foundation. 2007. 33 s. ISBN 978-90-6195-096-7 [online], [cit. 2019-05-11]. Dostupné na internete: <<http://www.bibalex.org/Search4Dev/files/282611/114948.pdf>>

5. GIALLO, R. – TREYVAUND, K. – MATTHEWS, J. – KIENHUIS, M. 2010. Making the Transition to Primary School: An Evaluation of a Transition Program for Parents. In: Australian Journal of Educational & Developmental Psychology, 2010. vol. 10, p. 1- 17, ISSN 1446-5442
6. Head Start Programms. 2019. Office of Head Start, U. S. Department of Health & Human Services. [online], [cit. 2020-04-04]. Dostupné na internete: <<https://www.acf.hhs.gov/ohs/about/head-start>>
7. Home Instructions for Parents of Prechools Youngerss, HIPPYUSA, [online], [cit. 2020-04-04]. Dostupné na internete: <<https://www.hippyusa.org/>>
8. MARGETTS, K. (1999). Transition to school: Looking forward. Proceedings of the Australian Early Childhood Association Biennial Conference Darwin 14-17 July 1999. Australian Early Childhood Association, [online], [cit. 2020-03-10]. Dostupné na internete: <<http://www.aeca.org.au/darconfmarg.html>>
9. O'KANE, M. 2016. *Transition from Preschool to Primary School. Research Report No. 19.* Dublin: National Council for Curriculum and Assessment. 2016. 104 s. ISSN 1649-3362
10. REZKOVÁ, V. – TUMPACHOVÁ, L. 2004. Škola před školou I., II: pětítýdenní program pro předškoláky. Praha: Pražská pedagogicko-psychologická poradna

Kontaktné údaje:

Mgr. Radka Teleková
Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra
email: radka.telekova@ukf.sk

doc. PaedDr. Tatiana Marcinekova, PhD.
Katedra pedagogiky, Pedagogická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra
email: tmarcinekova@ukf.sk

DEVELOPMENT OF SOCIAL COUNSELING AS A PROFESSIONAL ACTIVITY IN SLOVAKIA

Júlia Fričová

Abstract

In the article, the author characterizes the development of social counseling as a professional activity in Slovakia. In general, the origin of social counseling dates back to the turn of the 19th and 20th centuries; in Slovakia, a counseling system was first created in 1935. Since then, the Slovak system of social counseling has undergone various changes, caused by social changes or political regimes. The concept of counseling is first mentioned in the Social Security Act of 1975, which regulated the operation of marriage and premarital counseling centers. *Consequently, the Social Assistance Act of 1998 defined social counseling, but this definition reduced its scope only to address the material need of citizens.* Only with the adoption of the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 448/2008 Coll. on social services, social counseling has taken its current form.

Key words: legislation, counseling, social counseling, development word

1 INTRODUCTION

Giving and receiving advice is a natural part of a person's life. Counseling contributes to meet a person's needs, to improve their standard of living, to develop interpersonal relationships and also to make progress in the learning process. Through counseling, people have long been involved in the lives of their close or distant relatives, in such a way that they exchange views or experiences. According to the authors Schavel and Oláh (2010), social counseling as a professional activity began to form at the turn of the 19th and 20th centuries, along with the development of social work as an independent scientific discipline, which was born with a large interdisciplinary team. Mary Richmond (1917) made a significant contribution to the development of social counseling as a method with her work *"Social Diagnosis"*, in which she created a basis for social counseling as an independent method of working with a social client through social diagnostics and intervention. In his work, he states that social diagnosis *"has the advantage of focusing the social worker's attention on the overall view from the first step"* (Richmond, 1917, p. 26). Thus, the social diagnosis reflects the overall view of the client as such and not only a part of the facts that are related to his problem or difficult situation. According to Richmond, social diagnosis is an attempt to define a person not only as a personality, but more broadly, in his relationships and the situation in which he finds himself. Such a perception of the client was an adequate platform for the development of social counseling.

2 FIRST FORMS OF PROVIDING AN ADVICE

The first demands for the provision of professional assistance in the form of counseling arose in the interwar period, which brought with it significant social changes, such as an increase in the number of war invalids, widows and orphans, which also led to the development of poverty. This situation led to the formation of voluntary and professional social work in Slovakia, including social counseling. The first counseling center in Slovakia was Jurovského Educational Counseling Center for Problem Children, which was established at the Central Caritas in Slovakia and operated in the years 1935 - 1939 (Gabura, 2013). In educational counseling centers, children were provided with medical and psychological assistance for three days a week. In addition to educational counseling centers, the Central Karita in

Slovakia also operated a counseling center for preschool children, in which a doctor and a nurse worked. In addition to medical care, milk and medicines for the poor were also provided within this counseling center (Molokáč, 2017).

After the end of the Second World War, a communist regime was established in Czechoslovakia, during which the state figured as a monopoly institution in all spheres, including the social sphere. Within this regime, an administrative-bureaucratic system of social work was created - social work was closed to offices, "active" social work with the client, family, group, community disappeared. Social policy has been reduced to saturating the basic necessities of life of the citizen through the benefit system. Residential social work has become a means of "postponing" socially deprived, uncomfortable and maladapted citizens, who have usually not been further professionally worked on. Social counseling has completely disappeared from such social care. The administrative workers did not need special education or professional skills to work with people. Communist ideology did not allow for the possibility of social problems, considered them a legacy of the capitalist past, and expected social problems to disappear automatically in the socialist establishment (Gabura, 2013).

In the 1960s, the door to counseling was opened, and first pedagogical-psychological counseling began to take shape in the education sector. Pedagogical-psychological counseling centers were intended for children and youth who have significant problems in collective facilities, problems in the field of learning, problems in relations with parents, teachers, siblings, friends, problems in choosing a profession, finding school maturity, optimal professional orientation, working in counseling with parents and, if necessary, with teachers and educators. The pedagogical-psychological counseling centers include a school psychologist and an educational counselor. The school psychologist provides counseling services for teachers and students. The educational counselor is a specially trained teacher who helps students with learning difficulties, provides them with information about their choice of profession, is a contact person between the student and the school psychologist, looks for problem children, recommends children, their parents or teachers to visit a pedagogical-psychological counseling center. (Gabura, 2005)

In 1957, doc. Miroslav Bažány established psychological educational clinic, which provided state-guaranteed psychological care for children and youth. It was the first clinic of this type in the Czechoslovak Republic, but also in the whole of Eastern Europe. In 1967, it expanded its activities to include career counseling, and in 1976 it changed its name to "*Psychological Educational Clinic and Career Choice Center Bratislava*". It is currently known as the Center for Pedagogical and Psychological Counseling and Prevention Bratislava (Gabura, 2013; www.nasaporadna.sk).

In 1971, the first premarital and marital counseling center was established in Bratislava, and gradually a system of premarital, marital and family counseling was systematically built, which was already covered by the Ministry of Labor and Social Affairs. An important impetus for the establishment of premarital and marital counseling was the rapidly growing divorce rate of marriages, which was associated with other social problems, including an increase in the number of dysfunctional families and abandoned children in need of alternative family care, or the development of crime and drug addiction among young people (www.manzelskaporadna.sk).

3 LEGISLATIVE ARRANGMENTS OF SOCIAL ADVICE

In 1975, Act no. 121/1975 Coll. on Social Security (hereinafter referred to as the "Social Security Act") and the status and scope of marriage and premarital counseling centers defined by relevant regulations. Marriage and premarital counseling centers have been targeted social care facilities for families and children, "*which provide professional counseling to spouses,*

fiancés and other citizens in the field of marital and family relationships and in matters of planned parenthood, co-operate in the adoption and custody of children and participate in foster care. educating citizens about marriage and parenthood”(Social Security Act). On the basis of this law, 43 counseling centers were established in the years 1978 - 1980. They were founded by the social care departments of the District National Committees (www.manzelskaporadna.sk).

The system of premarital, marital and family counseling has been the only comprehensive social counseling system for twenty years. These consulting services focused on the areas listed in the following table.

Tab 1 Areas of consulting services

Individual counseling	clients with personal problems; clients in crisis life; clients who are unable to establish / maintain a partnership
Pair and family counseling	partners in the premarital phase of the relationship; minor spouses; Planned Parenthood; clients with a marital problem or in a marital crisis; clients with problems in a second or subsequent marriage; clients with sexual problems and disorders; single parents; problem single-parent families; failing families; dysfunctional families; families with a problem member; families in the pre-divorce, divorce or post-divorce phase of the relationship; area of substitute family care; social and legal counseling for the family

Source: Gabura, 2005, own processing

Marriage and premarital counseling centers were abolished by the Act of the Slovak National Council no. 543/1990 Coll. on the state administration of social security, on the basis of which the jobs of marriage and premarital counseling centers were transferred to the center of counseling and psychological services.

In the period of the 70s - 90s of the 20th century, spontaneous initiatives for specialized social counseling began to appear, e.g. gerontological counseling in retirement homes and clubs. Counseling and information services were provided by psychologists, medical educators and workers with various university specializations because social work as a university department has not yet been studied (Gabura, 2013).

In his publication, Gabura (2013) describes the changes in the social system introduced after 1989, including:

- decentralization of social care; creating space for a wide range of services and entities (providers) who are closer to the client and respect his individuality, uniqueness, authenticity,
- a change in the administrative-bureaucratic approach based on the provision of benefits, verification of the conditions for their provision, management of the agenda and efforts to isolate problem subjects into passive residences. Social care and assistance is beginning to focus on the needs of a particular person, in a particular social environment. The aim is no longer the provision of benefits, but the effort to help the client to get out of dependence on the benefits provided and, in cooperation with experts, to find an effective and lasting solution to their problems,
- the social worker-client relationship, which has hitherto resembled the teacher-pupil or parent-child relationship, has also changed to a human-human relationship based on a humanistic and democratic approach,
- a change in the educational structure of social workers, who are to be graduated specialists, continuous education within the framework of lifelong learning, of which regular supervision should also be an essential part.

All these changes have led to the creation of new forms of social work, including social counseling.

The concept of social counseling first came into Slovak legislation in 1998 through the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 195/1998 Coll. on social assistance. The said Act in §12 defines social counseling as a professional activity aimed at "determining the extent and nature of material need or social need, to determine the causes of its emergence, to provide information on the possibilities of dealing with material need or social need and to guide the citizen in choosing and applying forms. social assistance, '. Paragraph 2, §12 further states that "*within the framework of social counseling, the citizen may be recommended to provide professional counseling services by specialized institutions*". This legal regulation defines social counseling only as a form of solving material need, i.e. j. "*A situation in which a citizen's income does not reach the subsistence level*" (§7, para. 1) or social deprivation, which is "*a situation in which a citizen cannot provide for himself, legally protected interests or contact with the social environment, especially with regard to age, unfavorable health status, social maladaptation or loss of employment*" (§10, para. 1). A later amendment to this law reduced the focus of social advancement only to addressing social need. In addition, we can conclude that this legislation restricts the process of social counseling only to diagnosis, provision of relevant information and distribution of the client to a competent specialized institution, despite the existence of a wide range of methods used in the process of social counseling and existing social problems and phenomena in individuals, groups, families or communities that can be eliminated or at least mitigated through social counseling (Gabura, 2013).

An important milestone for the development of social counseling in Slovakia was the elaboration of the document *Standards of quality of social counseling*, which was contributed by a group of experts from the Association of Supervisors and Social Counselors in 2004. The orientation of experts was focused on methodology and ethics (www.assp.sk). The result of their cooperation was the understanding of social counseling as a process "*which takes place through the development of the relationship between social client and social counselor, using various counseling forms and methods of work, and which aims to increase the client's quality of life by mobilizing internal and external resources of his natural environment*" (Mydlíková, 2004, p. 7).

In 2004, the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 5/2004 on employment services (hereinafter referred to as the "Employment Services Act"), which introduces the concept of counseling services. The Employment Services Act characterizes information and counseling services and professional counseling services provided by labor, social affairs and family offices to citizens included in the register of job seekers.

Information and counseling services are provided free of charge to citizens, job seekers and employers. These are services provided in "*choosing a profession, choosing a job, including a change of job and choosing an employee, adapting an employee in a new job*" (§42, paragraph 2, letters a) - d)).

It also includes services in providing information and expert advice on:

- *the requirements of the professional skills and practical experience required for the pursuit of job activities in the labor market, according to the national system of occupations,*
- *employment opportunities in the Slovak Republic and abroad,*
- *qualifications for the pursuit of the profession,*
- *the possibilities and conditions for participation in programs of active labor market measures and activation activities,*
- *the conditions for entitlement to unemployment benefit, and*

- - *the conditions for participation in partnerships created to support the development of employment in the territorial district of the Office* "(§42, paragraph 3, letters a) - f)).

In §43, par. 2 of the Employment Services Act, professional counseling services are defined as "*services aimed at influencing the decision-making and behavior of a job seeker, creating a match between the job seeker's personal preconditions and requirements for performing a certain job, social and job adaptation of the job seeker*". Within the provision of professional consulting services, the following activities are carried out:

- assessment of the personal preconditions and abilities of the job seeker, including evaluation of his / her competencies,
- drawing up an individual action plan to support the employment of disadvantaged jobseekers,
- diagnosing and identifying barriers to entry into the labor market,
- creation of a personal profile of a job seeker with a focus on determining the activities, measures and services necessary for his / her integration into the labor market (Employment Services Act).

In January 2008, the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 448/2008 Coll. on Social Services (hereinafter referred to as the "*Social Services Act*"), according to which social counseling is "*professional activity aimed at helping a natural person in an unfavorable social situation*" (§19, para. 1), thus extending its focus from the original solution of material emergency and social need to address adverse social situations, which the law defines as "*endangering a natural person by social exclusion or limiting his or her ability to integrate socially and solve his or her own problems*" (§2, para. 2) for various reasons, including insufficient conditions to satisfy basic living needs, incorrect living habits and addictions, disability or unfavorable health condition, reaching retirement age, endangering the behavior of other natural persons, loss of housing or staying in a spatially segregated locality with the presence of concentrated and generationally reproduced poverty (§2, para. 2, points (a) to (i)).

The Social Services Act also lists two levels of social counseling (basic and specialized social counseling) and sets out the qualification requirements necessary for their implementation. "*Basic social counseling is an assessment of the nature of the problem of a natural person, family or community, the provision of basic information about the possibilities of solving the problem and, if necessary, the recommendation and mediation of further professional assistance*" (§19, para. 2). in the Social Services Act.

According to Oláh (2017), the nature of basic social counseling is rather general, informative and applicable, especially when solving such cases that do not require in-depth analysis and can be solved in a short period of time, e.g. provision of accommodation or material assistance, repayment of debts or orientation on the labor market.

Basic social counseling can be provided by a natural person who has:

- higher professional education obtained by completing an educational program in fields of study focused on social work, social pedagogy, special pedagogy, medical pedagogy, andragogy, social and humanitarian work, social and legal activity and charitable-missionary activity,
- first or second degree higher education in the field of study social work, social services and counseling, social pedagogy, special pedagogy, medical pedagogy, psychology,
- accredited training course in relevant areas in the range of min. 150 hours and experience in the exercise of a profession in the field of social work lasting min. 1 year, if he has completed a second-level university education, which is not mentioned

above (Act No. 448/2008, §84, paragraph 4, letters a) - c)). Prior to the amendment of this law in 2018, the condition of experience lasted at least 3 years.

Specialized social counseling is according to §19, par. 3 of the Act on Social Services *"finding out the causes of the origin, nature and extent of problems of a natural person, family or community and providing them with specific professional assistance"*.

The difference between basic and specialized social counseling lies mainly in the depth of counseling intervention. *"Experience shows that specialized social counseling is suitable for solving more complex social problems requiring knowledge from psychology, pedagogy and other related sciences"* (Oláh, 2017, p. 11). It can be used to solve violence against children, marital problems or to solve problems related to the upbringing of a child.

The original qualification prerequisites for the performance of specialized social counseling were a university degree of first or second degree in a study program focused on social work or in a study program focused on activities provided within the framework of specialized social counseling. At the same time, the natural person had to meet the condition of practice with the target group for at least three years. The amendment to the Social Services Act of 2018 amended the following conditions as follows: *"specialized social counseling is provided by a natural person who has one year of experience in direct contact with the target group and meets the condition of professional competence to perform social work by social workers"* (§84, para. 5), which means that a natural person has obtained a second-level university degree in the field of social work (Act of the National Council of the Slovak Republic No. 219/2014 Coll. on social work).

As of March 31, 2020, there were 66 providers of specialized social counseling in the Slovak Republic, dominated by non-public providers operating within the third sector. The largest number of non-public providers of specialized social counseling is in the Bratislava, Košice and Prešov regions. There are a total of 5 providers of specialized social counseling established by a higher territorial unit in Slovakia, and there are 1 provider of specialized social counseling established or founded by a municipality or city in the Košice Region (see Tab. 1).

Tab 2 Number of providers of specialized social counseling in the Slovak Republic as at 31.03.2020

Autonomous region	Provider		
	Non-public provider	established or founded by the municipality / city	established or established by the HTU
Banskobystrický region	3	0	0
Bratislavský region	19	0	0
Košický region	12	1	0
Nitriansky region	3	0	1
Prešovský region	11	0	2
Trenčiansky region	3	0	0
Trnavský region	4	0	0
Žilinský region	5	0	2

Source: Central register of social service providers, 2020, own processing

The Act on Social Services also determines the forms of providing social counseling, according to §19 social counseling *"can be performed on an ambulant basis through counseling social counseling ... and in the terrain form through terrain programs"* (§19, para. 4).

Ambulant forms predominate among providers of specialized social counseling, but many of them use a combination of ambulant and terrain forms of providing social counseling (Table 2).

Tab 3 Form of providing specialized social counseling in the Slovak Republic as of 31.03.2020

Autonomous region	Form of providing	
	ambulant	terrain
Banskobystrický region	3	3
Bratislavský region	17	12
Košický region	13	7
Nitriansky region	4	0
Prešovský region	13	8
Trenčiansky region	2	3
Trnavský region	4	3
Žilinský region	7	4

Source: Central register of social service providers, 2020, own processing

4 CONCLUSION

The beginnings of the origin and development of social counseling as a professional activity date back to the turn of the 19th and 20th centuries. Since then, counseling has undergone many changes caused mainly by social changes, which brought with them new requirements for meeting the needs of individuals and groups. In Slovakia, the most important stimuli for the development of social work and social counseling were mainly the interwar period, the onset of the communist regime and subsequently its fall. Although the first counseling centers were mostly of a psychological nature, they also provided, at least to a lesser extent, social assistance, for example in the form of the distribution of food and medicine to poor citizens. Significant characteristics of social counseling appeared in marital and premarital counseling centers, which on the basis of Act no. 121/1975 Coll. on social security, provided professional counseling focused on marital and family relationships, planned parenthood, adoption of children or entrusting children to foster care. These counseling centers also performed a preventive function, in the form of counseling aimed at educating citizens to marriage and parenthood. Social counseling as a professional activity was first defined in the Act of the National Council of the Slovak Republic no. 195/1998 Coll. on social assistance, but this legislation limited it to the provision of assistance in the event of resolving material or social distress of citizens. A decade later, social counseling was in the newly adopted Act of the National Council of the Slovak Republic no. 448/2008 Coll. on social services defined in §19 as “*professional activity aimed at helping a natural person in an unfavorable social situation*”, whereby social counseling has become an activity with a complex and diverse scope. Levická (In Novotná - Holíková, 2016) claims that the counseling system in Slovakia is currently completed, thanks to the fact that counseling is uniformly understood within the scientific field, has developed its own methodologies and techniques, has its own and foreign theoretical works, has precisely defined who and under what conditions can provide it and also due to the fact that it has built external aspects, e.g. legislation or professional organization. Nevertheless, it cannot be said that this system would be definitive and unchanging, on the contrary, an important attribute of this system should be its flexibility, i.e. the ability to respond flexibly to changes that may bring future development of society.

References

1. GABURA, J. 2005. *Sociálne poradenstvo. (Social counseling)* Bratislava: Občianske združenie Sociálna práca, 2005. 222 s. ISBN 80-89185-10-X.
2. GABURA, J. 2013. *Teória a proces sociálneho poradenstva. Theory and process of social counseling*) Bratislava: IRIS – Vydavateľstvo a tlač, 2013. 312 s. ISBN 978-80-89238-92-7.
3. MOLOKÁČ, M. 2017. *Dobročinné aktivity Ústrednej karity na Slovensku v rokoch 1935 – 1938. (Charitable activities of the Central Carity in Slovakia in the years 1935 – 1938)* In: *Notitiæ historiæ ecclesiasticæ*. ISSN 1338-9572, 2017, roč. 6, č. 2, s. 74 – 92.
4. MPSVR SR. Centrálny register poskytovateľov sociálnych služieb (Central register of social service providers)
5. MYDLÍKOVÁ, E. 2004. *Štandardy kvality sociálneho poradenstva. (Quality standards of social counseling)* website: < http://www.assp.sk/files/standardy_kvality_socialneho_poradenstva.pdf>.
6. NOVOTNÁ, A. – HOLÍKOVÁ, B. 2016. *Sociálne poradenstvo. (Social counseling)* In: *Metódy a metodika sociálnej práce I. (Methods and methodology of social work I.)* Ružomberok: VERBUM, 2016. 259 s. ISBN 978-80-561-03400-2.
7. OLÁH, M. 2017. *Sociálne poradenstvo. (Social counseling)* [online]. Bratislava: IA MPSVR SR, 2017. 38 s. ISBN 978-80-89837-17-5. [cit. 2020.01.21] website: < http://www.npkiku.gov.sk/data/files/np_kiku/dokumenty/Socialne%20poradenstvo%20brozura%20Jun2017%20blok.pdf>.
8. RICHMOND, M. 1917. *Social Diagnosis*. [online]. New York: Russel Sage Foundation, 1917. 511 p. [cit. 2020.01.14]. website: <<https://www.historyofsocialwork.org/PDFs/1917,%20Richmond,%20Social%20Diagnosis%20OCR%20C.pdf>>.
9. SCHAVEL, M. – OLÁH, M. 2010. *Sociálne poradenstvo a komunikácia. (Social counseling and communication)* Bratislava: VŠZSP sv. Alžbety, 2010. 218 s. ISBN 80-8068-487-1.
10. www.assp.sk
11. www.manzelskaporadna.sk
12. www.nasaporadna.sk
13. Act no. 121/1975 Coll. on social security
14. Act of the National Council of the Slovak Republic no. 219/2014 Coll. on social work
15. Act of the National Council of the Slovak Republic no. 448/2008 Coll. on social services
16. Act of the National Council of the Slovak Republic no. 5/2004 Coll. on services to the population
17. Act of the Slovak National Council no. 543/1990 Coll. on the state administration of social security

Contact:

Mgr. Júlia Fričová
Catholic University in Ružomberok, Faculty of Pedagogy
Hrabovská cesta 1A, 034 01 Ružomberok
Tel: 944 141 222
email: julia.fricova801@edu.ku.sk

SOCIAL WORK WITH A GROUP AS A METHOD OF SOCIAL INTERVENTION

Nikola Lukáčová

Abstract

One of the methods that social work offers is social work with a group. It involves working with a larger number of clients, while members of a given group can be connected by e.g. social problem, kinship or the desire to overcome the fear of not understanding one's own social problem. The aim of this study is, therefore, to find out how group sessions take place in selected subjects, while we pay particular attention to the implementation phase of research using a qualitative research strategy. In the research, we focused on six social workers from Ružomberok - one worker from the Low-Threshold Day Center for Children and Families (and five social workers from the Office of Labor, Social Affairs and Family - ÚPSVaR (Counseling and Education Department). As a means of data collection we used an individual interview, we then processed the obtained data through open coding and verbal interpretation.

Key words: *group, social work, social worker*

1. INTRODUCTION

Several authors deal with the issue of social work with the group. However, we most identify with Konopková's definition (In Lovašová, 2016, p. 61), which defines social work with a group as: „*the activity of a social worker who helps the social functioning of various groups in the direction of developing positive social relations between its members to each individual, as a member of the group, developed in accordance with the goals of the group.*“ According to Levická (In Lovašová, 2016, p. 61), social work can help group members: „*to achieve jointly set goals, achieve the change required by group members (for their individual problems), help members to develop and self-help, eliminate unwanted and burdensome manifestations and experiences in the lives of group members*“.

When working with the group, it is necessary to hierarchize the members of the group from the position of leader to led members. We can say about the group leader that he is a member of the group who is expected to play a major role in determining the specific goals, standards or values of the group and at the same time the leader is required to have certain characteristics, features (Kožnar, 1992). The group leader helps the group members by selecting appropriate means to achieve the set goals, which can be done via discussion, participation, consensus, structured exercises, creating group tasks (Slaná, 2017). According to Havráňková (in Markovič, 2016), a social worker who leads a group can be in the role of a consultant, therapist, facilitator and even the creator of a certain group activity. According to Markovič (2016), however, the group does not always have to be led only by a social worker, because according to him, the leader of the group can also be a former client, e.g. in self-help groups.

Both the leadership of the group and the leadership style that will prevail in it are also important for the functioning of the group. Leaders use three types of leadership when working with a group:

- „*Democratic leadership – the actors are satisfied in the group, they act independently regardless of the presence or absence of the leader, the proceedings are lengthy but effective;*
- *Authoritative leadership – the leader sets group goals and gives members instructions and commands, there is tension, frustration and hostility in the group;*

- *Liberal leadership – the leader passively monitors the events in the group, the group is ruled by tension resulting from uncertainty and anarchy* (Novotná, 2008)“.

At the same time, we state that the functionality of the group can also affect the composition of the group itself. According to Levická (2008), therefore, two factors should be considered when creating a group, namely the size of the group and its homogeneity, resp. "Uniformity". According to Lovašová (2016), when choosing the size of the group, it is necessary to take into account the fact that with the number of people in the group, mutual interaction and communication will be more problematic. Likewise, the involvement of these members in the group will be more difficult and the cohesion of the group will be reduced. We identify with the author and add that when choosing the number of members, in our opinion, it is appropriate to choose an odd number of clients, e.g. in the event of a vote being required, a situation of indecision may be avoided.

In an atmosphere of trust, people are gradually learning to accept themselves and others, they provide mutually supportive feedback, so in our contribution, we also deal with the issue of group openness. According to the alternation of members, Gabura (2013) divides the groups into:

- closed groups – these groups do not accept new members and have a permanent composition. The group has a content and time-limited structure with predefined goals. After fulfilling a certain goal, the clients end with the group and the group breaks up.
- open groups (resp. continuous) – new members are constantly joining this group, the time and content structure is not fixed in the group. The agenda of the meeting is created by the members who come to the group and, conversely, those people who no longer need help leave the group.

2. RESEARCH METHODS

We used a qualitative research strategy to process the paper, based on which we chose the deliberate selection of participants who are part of the research sample and we used interviews as a method of collecting information, as we believe it was the most appropriate solution for our research issues. Our criterion in selecting the research sample was to address social workers who use not only work with an individual but also work with a group in their work. We collaborated with 6 participants in our research. All participants were informed about the aim of the research at the first meeting and then they were informed about the course itself via e-mail. We asked for cooperation from social workers who work at the Office of Labor, Social Affairs and Family in Ružomberok (counselling and education department) and social workers from the Low-Threshold Day Center for Children and Families in Ružomberok. We have ensured the privacy of our participants through anonymization of identity, for this reason, we do not state any names and individual persons acting under the name "Participant". There is a number for each participant, for better orientation in the research. The research was carried out at the beginning of March 2018, and during the interview, we asked our participants 4 questions.

RQ: How is the group session carried out?

- OR no.1: What kind of leader do you consider yourself in the group?
- OR no.2: With how big group do you work with most often?
- OR no.3: How do you form your group (does your group act as closed or as open)?
- OR no.4: How long and at what intervals do you work with the group most often?

3. RESEARCH

The research sample consisted of these participants:

Table no. 1 List of participants

Participant (P1)	Education: Social work and social pedagogy; Practice in the social sphere of 26 years, 50 years;
Participant (P2)	Education: Andragogy, Rigorous Exam in this field; Practice 12 years at the OLSAF as a consultant at the Department of counseling and in the past, besides a job, as an external teacher at the Department of social work, 38 years;
Participant (P3)	Education: Social work, Practice: 5 years as an educator at the Nursing Service Station for Children and since 2004 she has been working as a consultant at the OLSAF, 40 years;
Participant (P4)	Education: Business Economics and Management; Experience: None, since January 2018 works as a consultant for a project at the OLSAF, 24 years;
Participant (P5)	Education: Pedagogy, Experience: Working with mentally and physically disabled children; Job Position: Expert Advisor, 45 years;
Participant (P6)	Education: social worker; Experience: 11 years of working with young people, families and children, volunteer experience while studying with groups of problematic children and in children's camps, 34 years;

Source: Custom elaboration, 2020.

Through the VO „How is the group session carried out“, we tried to approach the issue of social groups with which our participants work. To obtain the necessary information, we chose the method of a structured interview, while we asked our participants 4 questions. We then evaluated and processed the participants' statements using open coding and created a table called "The course of the group session", in which we can find 20 codes, 6 subcategories and 1 category. Below the table, we also interpret the obtained results in a verbal way.

Table no. 2 The course of a group session

Central category	Categories	Subcategories	Codes
Social work with a group	The course of a group session	SocW as a leader	not a leader but a "guide"
			the need for a leader of each type
			democratic type
			authoritative type
			leader according to circumstances
		Group size	max 15 clients
			15 to 20 clients
			10 to 20 people
		Method of group formation	according to the disadvantage of the client
			according to the client's education
			group set up by another department
		Group type	open
			closed
		Group clients	UoZ registered for more than 2 years
			Children
		Interval of work with the group	2-3 times a month for 2-3 hours
			1-2 times a week, for max 3 hours.
			1 time a week, 7 times for 4 hours. - during 3 months
sometimes 2-3 times a day			
several times a week			

Source: own processing, 2020.

After analyzing the answers obtained, we can evaluate that it is not possible to determine unambiguously and precisely what type of leadership our participants use in their work with the group. We find that everything depends mainly on the specific situation of the group. Only P4 was unambiguous. He says: „*I use the democratic type of leader at work*“ P6 also uses the democratic type of leader when working with the group, but includes a different type of leadership in his work, saying: „*I consider myself more democratic with regard to the needs and requirements of the members of the group, in places (especially for younger children) I am of an authoritarian nature with a larger set of borders and rules.*“ The remaining participants did not mention the specific type of leader in their answers but nevertheless considered the question asked. P5 tells us: „*I don't think it's an objective answer - If the situation requires it, I can be strict and consistent and on the other hand I can empathize with the situation of our clients and try to help them, advise them and connive at some things.*“ A similar answer comes from P1, according to who it is not possible to unambiguously evaluate the leader, resp. lecturer in counselling with the unemployed. His reply was as follows: „*I need to be a leader of every kind.*“ On the contrary, some of our participants do not agree with the answers of their colleagues from the ÚPSVaR, because according to them, counselling is not about the leadership, but about guidance.

P2 clarified this fact with the words: „*I do not consider myself a leader, the advisor should be a "guide", in the case of a group not to intervene directly, but fine-tune the work.*“ Likewise, P3 told us that: „*Counselling is not about leading, but about guiding the client.*“

We were also interested in the large group with which a social worker works most often. We evaluate that the average number of clients per group is 15 people. P1, P2, P4 and P5 stated in their answer that during their work there is always a maximum of 15 people in the group. P3 told us: „*I usually have 15 to 20 UoZ in the group.*“ P6 suggested that he works with a group of „*about 10-20 people.*“ We state that this is a relatively high number, although in some facilities we will certainly meet a larger number of clients per group. It is really important that the client who finds himself in an unfavorable situation is provided with appropriate professional assistance. We believe that if there are too many clients in the group, the social worker will not be able to attend to the client in a form that would help the client cope with the situation at a better level.

We then found out how social workers form a group. We received an answer to this question, which was subsequently repeated for the other participants. We find that in the counselling and education department, social workers do not have the opportunity to form a group at their discretion. The groups that our participants from the counselling and education department work with are set up by intermediaries, ie the citizen services department. We present this finding with the answers of the participants. P2 explains to us that „*the members of the group are selected as intermediaries, it is closed - there are no newly-added members throughout its course.*“ We also offer the answer P4, who commented: „*These are always candidates who have been registered for more than 2 years at ÚPSVaR and the group is created by the Citizens' Services Department.*“ P1 told us that „*the group is formed mainly according to the education and disadvantage of clients.*“ We also evaluate this work procedure negatively. In our opinion, each employee should form a group according to their needs, possibly together with a colleague, if they will lead the group together. We also add the answer of P6, who provided us with the information that in the NCPDR, „*groups are open, some are more closed (in order to build the necessary level of trust and security).*“ We also consider the answer of this participant. We believe that working with groups would be more beneficial if they acted more as closed ones. We will use the words spoken by P6: „*to build the necessary level of trust and security*“ When working in a group, it is really important for members to trust each other and feel safe. It is necessary that the clients get to know each other well and that the course of the meeting is not disrupted by any new member. We assume that such a situation is

not only difficult for a new member of the group, who finds himself in front of complete strangers, but it is also difficult for the group. The arrival of a new member to the group can cause distrust and loss of communication about the problem in front of this person, so each employee should know the views of clients on hiring new members to the group and build a group based on this fact. Of course, the operation of a group, whether it should be open or closed, depends mainly on the target group with which the employee works and especially on the problem that is being addressed in the group. Therefore, we do not subvert the idea of an open group, as it brings the advantage that all clients have the opportunity to join the group, where they can get insights into the solution of the issue from the perspective of several people. However, we also see the disadvantage of open groups in the fact that it is not possible to set the number of clients in a group with this selection. And as we have already stated, in our opinion it is better to choose a smaller number of clients to work with.

For the VO, we chose the last question regarding the interval of work with the group. The answers of the participants did not differ much, everyone came up with about the same answer. P4 replied as follows: *"I work with each group for 3 months, which includes: 7 group activities for 4 hours, once a week."* P5 gave us the answer that *"the group meets 7x 4 hours, once a week"* He adds this information with the words: *"in the meantime, we also meet individually."* From P3, we received the following answer: *"It is approximately 2 to 3 hours, once or twice a week."* We were most surprised by the P6 response, who says that he meets with the group *"several times a week, sometimes 2-3 times a day (at school and in the facility)."* In our opinion, it is really important that the client works to solve the problem as intensively as possible.

4. RECOMMENDATION FOR PRACTICE

- During the processing of data in this article, we found out that there are 15 clients per social worker, which we evaluate negatively. Therefore, we suggest social workers to form groups where there will be a max. of 9 clients. We assume that if there are fewer people in the group, the number of disadvantages of social work with the group, which are perceived by social workers (eg difficulty to act in front of the group, longer time needed to build trust, little time to solve intimate problems, or difficult coordination), will decrease.
- We also recommend social workers to be more inclined to the type of closed groups when creating a group, in order to build a greater level of trust and security. We assume that if new people do not join the group very often, the course of the group session will not be disrupted and the members of the group will not be exposed to constant change and it will be easier to build the necessary trust between group members and social workers.

5. CONCLUSION

In our research, we chose a qualitative research strategy, and our goal was to find out how group sessions take place in selected subjects. To obtain relevant answers, we asked participants 4 questions focused on group leadership, group size, group composition, and group work interval.

An analysis of our research found that some participants believe that a counsellor in the Counselling and Training Department should be a "guide" rather than a leader. We also noted clear responses, with participants stating that they used a democratic or authoritative type of leader in the group. Furthermore, we find that some participants could not say clearly what type of leader they use when working with the group, as their leadership depends mainly on the circumstances that occur in the group. We evaluate the practices of these participants positively, as we believe that they use all types of leaders according to the circumstances.

Based on the second question we asked in this VO, we find that social workers work most often with a group of 15 clients. In our opinion, this is a relatively high number and therefore we believe that it would be better for social workers and clients if the group had a max. of 9 clients.

We then found out how the participants form the group and whether the social groups function as open or closed. From the testimonies of the participants, we found out that at the Department of Counselling and Education, groups of mediators from another department are assembled. In our opinion, every employee who will work with the group should have the opportunity to form a group of their choice, so we evaluate this work procedure negatively. We also found that some groups in selected entities function as closed, while others as open. We believe that social groups that function as closed groups are more effective for clients.

We were also interested in at what intervals and for how long the most frequent participants work with the group. We evaluate that participants meet with clients approximately 1 to 2 times a week for 4 hours. One of the participants meets the group sometimes 2-3 times a day (at school and then in the facility).

Sources

1. GABURA, J. 2013. *Teória a proces sociálneho poradenstva*. 1. vyd. Bratislava : Iris, 2013. 309. s. ISBN 978-80-89238-92-7.
2. KOŽNAR, J. 1992. *Skupinová dynamika (Teorie a výzkm)*. 1. vyd. Praha : Karolinum – vydavateľstvo pedagogickej fakulty Univerzity Karlovy, 1992. 219 s. ISBN 80-7066-632-3.
3. LEVICKÁ, J. a kol. 2008. *Na ceste za klientom*. Trnava : Oliva, 2008. 283 s. ISBN 978 80-89332-03-8.
4. LOVAŠOVÁ, S. 2016. *Sociálna práca: formy, postupy a metódy*. 1. vyd. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2016. 103 s. ISBN 978-80-8152-386-1.
5. MARKOVIČ, D. 2016. Sociálna práca so skupinou. In *Metódy a metodika sociálnej práce I*. 1. vyd. Ružomberok : Verbum – vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2016. ISBN 978-80-561-0400-2. s.89 – 109.
6. NOVOTNÁ, E. 2008. *Základy sociológie*. 1. vyd. Praha : Grada Publishing, a. s., 2008. 192 s. ISBN: 978-80-247-2396-9.
7. SLANÁ, M. 2017. Skupinová sociálna práca. In *Vademecum sociálnej práce. Terminologický slovník*. 1. vyd. Košice : Univerzita Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta, 2017. ISBN 978-80-8152-483-7, s. 83 – 84.

Contact

Mgr. Nikola Lukáčová
Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
Hrabovská cesta 1A, 034 01 Ružomberok, Slovensko
Tel: + 421 918 840 298
email: nikola.lukacova799@edu.ku.sk

ENVIRONMENT AND SLOVAKIA

Veronika Ladňáková

Abstract

The environment represents everything that surrounds us and is principal presupposition for our health, physical and mental, as well. According to the current research, the situation in this field is critical, not only in Slovakia but also in the entire world. That is the reason why representants of individual countries have decided to implement the tools of environmental politics as a solution of this problem.

Keywords: *environment, Slovak republic, protection, strategy, policy.*

1 ENVIRONMENTAL POLICY

The quality of the environment influences every one of us and carries a great significance when it comes to its impact on health, economy and people's wellbeing. However, it is subjected to adverse influences which may cause it to deteriorate. At present, we can see that the state of the environment is not at the desired level and it is constantly getting worse which is mainly because of human activity that satisfies the needs of the society as well as individuals. Even in the year 1970 an American ecologist Peter Morrison Vitousek said that human activities cause a change in the structure and functioning of ecosystems while expressing concerns that the effects of these activities may be even greater in the future. We may now say, the negative effects of the long-term neglect of education, prevention and to some extent also the ignorance in this matter are undeniable. However, environmental protection should be one of the main priorities of our society. This is probably the most discussed subject at present, as it has been addressed not only by the general public but also by national representatives, and awareness of this issue is constantly increasing.

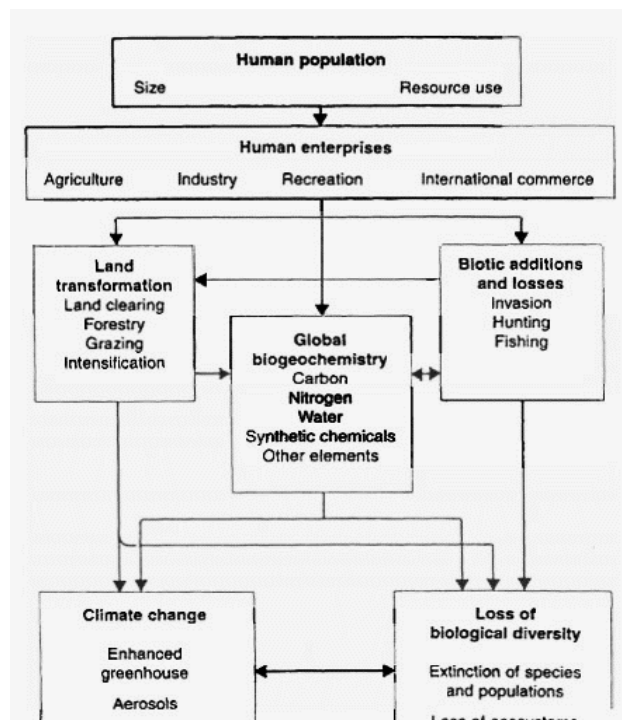

Figure 1: A conceptual model illustrating humanity's direct and indirect effects on the Earth system

The ecologists are warning us of the rising significance of the environmental protection which is gaining a global character as the concerning problems exceed the borders of individual countries (air pollution, water pollution, etc.). Consequently, the solutions of today's and also future environmental problems should not be issue of only internal political systems but also be addressed on international level by collaboration. The outcome of the international collaboration of the environmentally responsible countries should be an establishment of an environmental politics that would manage human activity in a way that minimalizes its impact on the environment, contributes to improvement of the environment and protects it on national and international level while setting and monitoring specific environmental goals. These goals can only be achieved if the environmental politics is enforced in the meaning of accepting legislative measures which would ensure the implementation of appropriate strategies, concepts and methods for enforcing particular values in this field while not doing it only within the borders of individual countries.

It is a very difficult process for several reasons:

- it concerns benefits that are not always proven to be hundred percent verifiable, making it difficult to create environmental programs that could be applied in practice to predict future success,
- it is difficult to enforce the same measures in different countries and in different parts of one country as different subjects and individuals have different views and ways of solving the environmental problems and set different priorities for themselves. As a result, instead of taking action, neverending discussions take place which gain the interest of media,
- because the environments conditions are constantly changing, there is a risk of time discrepancy between the time of data collection and the time of data analysis results. Thus, the data collected may not be valid and monitoring of the current environmental problems is often unreliable which in turn makes reviewing of environmental protection trends difficult,
- because the views on governmental interventions of scientists, general public and activists protecting the environment may differ, it is not easy to claim whether certain environmental conditions are getting worse or better and what the causes are.

Legislative measures are passed with the objective of influencing human behaviour with regards to the environment or regulate its impact on the environment, its parts and natural resources in order to reach a state which would secure the existence and healthy development of today's generation, as well as future generations in accordance with economic aspects. In general, we can claim that the following belong amongst the basic principles of environmental politics:

- defining of legislative measures in a way that the environmental goals are fulfilled
- implementation of all activities in accordance with environmental legislative measures
- elimination of negative impacts on the environment
- monitoring and evaluation of environmental quality indicators
- ensuring prevention in the environmental field.

2 STRATEGIES OF ENVIRONMENTAL POLICY

The foundational plans of environmental politics, which individual countries use for fulfilling their environmental commitments and goals, can be viewed as environmental strategies. In 2001, ministers of the environment from OECD countries accepted an environmental strategy for 21. century that discusses the common goals that should improve effectiveness of environmental politics:

- preserving the integrity of ecosystems through efficient management of natural resources,
- facilitating decision making by measuring of positive development using indicators
- increasing the quality of life in environmental and social field
- improvement of international integration and collaboration. In the same year, European Union (EU) introduced a sustainable development strategy (SDS), which was further modified in 2006 to merge the internal and external dimensions of sustainable development while keeping its goal of further improvement of quality of life. Strategies have been made in accordance with it that are to ensure smart, sustainable, inclusive growth and reach a long-term vision of climate- neutral economy by the year of 2050.

European Union's field of environmental politics consists of:

- environment action programmes, created by European Commission, which represented the upcoming legislative proposals and goals of EU's environmental politics. For the period of time between the years 2013 – 2020 there has been such program named 'Living well, within the limits of our planet'. Its main goals are environmental protection, environmental resistance, sustainable, resource - efficient and low- carbon economy growth, prevention, better implementation of legislation, finances and scientific knowledge.
- horizontal strategies are formed with the goal of ever-improving quality of life,
- international cooperation on environmental issues between the representatives of nations and regions is essential for creation and establishments of international agreements
- Environmental Impact Assessment represents a strategic environmental evaluation that conducted in a collaboration with public. The general public has the right to active participation, an access to information of public authorities and justice in case if previous rights are violated.
- Implementation of legislation, guidelines, regulations and decisions, their promotion on national and international level and monitoring of the environmental state.

2.1 Sustainable development strategy

Strategy Europe 2020

This strategy for the environment represents three key objectives by which the EU countries would like to address the current ecological challenges and problems of our planet:

- to protect, preserve and improve natural resources
- to promote a more resource efficient, greener economy and reduce the carbon footprint
- to protect the citizens from the environmental pressures

The European politics is based in particular on the pillars of precaution, prevention and responsibility for the source of damage, which means that the rule applies as 'the polluter pays', as well as linking the environmental strategy to all policy areas. Based on the monitoring of specific parameters which have their base in EU directives, European environmental agency and European environmental data and monitoring network, will carry out independent assessment of progress towards the set objectives and particular measures in the EU's environmental field.

Strategy Europe 2030

Based on the results of goals fulfilment, the European Union has created a strategy for the future years, Europe 2030, which contains the following key objectives:

- lower the greenhouse gases by at least 40%
- increase the proportion of renewable energies by at least 32%

- improve the energy effectiveness by at least 32.5%.

Fulfilment of these goals should secure energy accessible to everyone, increase in security of energy import to European Union, decrease in dependence on energy import, creation of opportunities for growth and employment and positive results in the field of the environment.

Strategy Europe 2050

European commission has presented, strategy Europe 2050 as a long-term vision for prosperous, modern, competitive and climate- neutral economy. It shows how Europe can lead the way to climate neutrality. It is based on the claims that investment in real technology solutions, strengthen the position of citizens and coordinate the key areas such as industry, finance, research and social sphere is needed. The Commissioner for Climate change has stated that thanks to the fulfilment of the strategy's goals, Europe should be at the forefront of the world's economies, while stays in line with Paris agreement and thus fulfils the temperature goals of the agreement, which objective is to maintain the global warming below the 2°C level.

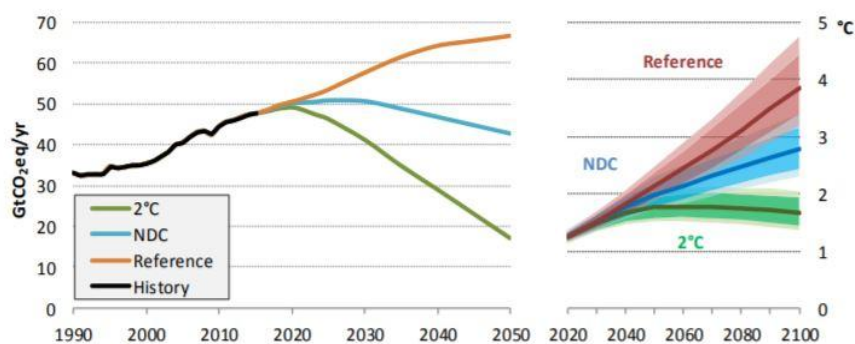

Figure 2: Left: world emissions (GtCO₂eq) and percent change in emissions intensity per unit of GDP. Right: global average temperature change.

3 STRATEGY „GREEN SLOVAKIA “

In Slovakia, an environmental strategy was established in 1993. In two decades of the democratic state existence, the strategy has not been updated to a level that would address new environmental problems and challenges. Slovakia is now part of European Union, therefore as other EU countries, it also has the obligation to follow the politics of European Union and implement environmental strategies described above. By the end of the year 2019 all EU countries had to submit their final integrated national climate and energy plans for the period 2021-2030. Compared to OECD countries, Slovakia is rated as a country with high demands on existing environmental legislation, but the problem with compliance is that we are lagging behind in law enforcement. The Institute of environmental policy of Ministry of the environment of Slovak republic in cooperation with the public has prepared a new environmental politics' strategy – Envirostrategy 2030, to which adequate state, public and private resources will be used for its completion.

If we look at internationally comparable indicators of reached environmental results, Slovakia is amongst countries that fall behind mostly because of its waste management and air quality. That is the reason why the strategy involved the following three major environmental challenges:

- effective waste management,
- improvement air quality,
- protection of biotypes and species, particularly in forest, meadowy and wetland's ecosystems.

According to the Environmental Performance Index (EPI), Slovakia is on 28th place in the environmental quality on a chart comparing 180 other countries. Its score is 70.60/100 (100= best) which means that its state is currently viewed as positive. However, if we look closely, we can see that the situation is less than optimal. Inadequate waste management is a burden on the environment, directly in a form of land-fills that endanger the surroundings by contamination and indirectly by creating pressure on usage of other resources that are often not renewable. The ecological footprint of Slovakia is still unfavourable as the economical consumption is higher than the natural potential of the country. Slovakia sees the solution in an increase the rate of waste recycling, which is dependent on public education in the field of recycling. Moreover, it sees the solution in a decrease or elimination of biowaste and food waste production, in support of green innovations, encouraging municipalities to establish usage-pricing model and in an increasing land- fills charges. However, there are concerns about the increase of total amount of illegal land- fills. According to the application Trashout, there are currently more than 6000 illegal land- fills in Slovakia, thus the prospect of further grow of this number is more than undesirable. Municipalities, civic organizations and volunteers are trying to solve this problem in part, which means that public participation also play a role in the solution of this problem. The quality of air has been reduced for a long time, because of excessive dustiness, ground-level ozone, high concentrations of carbon dioxide and benzopyrene.

	CURRENT RANK	CURRENT SCORE	BASELINE RANK	BASELINE SCORE
 Climate and Energy	9	74.21	26	66.24
 CO2 Emissions Intensity - Total	15	78.21	17	81.45
 CO2 Emissions Intensity - Power	36	54.92	36	54.92
 Methane Emissions Intensity	40	76.29	69	43.52
 N2O Emissions Intensity	11	98.23	103	35.26
 Black Carbon Emissions Intensity	26	79.02	25	81.28

Figure 4: Ecosystem vitality A

	CURRENT RANK	CURRENT SCORE	BASELINE RANK	BASELINE SCORE
 Air Pollution	18	79.51	20	78.89
 SO2 Emissions Intensity	43	70.22	29	79.51
 NOX Emissions Intensity	15	88.81	20	78.27

Figure 5: Ecosystem vitality B

- Slovakia would like to take steps mainly in the area of:
- TRAFFIC - creation of green infrastructure, implementation of alternative fuels support politics, low- emission transport

- **ENERGETIC EFFECTIVENESS** – support of more effective combustion technology and heating systems, cancellation of electricity production from coal, energy production from renewable sources
- **INDUSTRIAL PRODUCTION** - introduction of the best accessible technologies
- These measures should contribute to air quality improvement in a way that the negative impact on people’s health and the environment is decreased by the year 2030 by means of lowering emissions (coal combustion, greenhouse gases and etc). Regarding the protection of biotypes and species, the biggest problem Slovakia currently faces is deforestation. Forests play an important role in the biodiversity protection, increasing the quality of air, soil erosion by water and following floods. They also have medical or more precisely recreational function. In the recent years, they have been mostly used as a source for self-enrichment through wood harvestmen and sale.

	CURRENT RANK	CURRENT SCORE	BASELINE RANK	BASELINE SCORE
 Forests	82	17.09	103	20.68
 Tree Cover Loss	82	17.09	103	20.68

Figure 6: Forests

Protection of the country and its biodiversity, including conservation and maintenance of forests, should be increased on the basis of revaluation of protected areas, the levels of protection and areas without a human interference. Moreover, there should be an increase in control over wood harvesting. On first of October 2019, the president of Slovak republic signed an amending act concerning the protection of the environment, valid from 01.01.2020 that represent a first step to fulfilment of the Slovak environmental politics’ strategy for the year 2030. Based on this amending act, random wood harvesting will be forbidden in national parks and valuable areas as well as any interference endangering the biodiversity in national parks will first have to cleared by governmental preserver. By the year 2030 the country should implement a tax reform that would secure an increase in total environmental taxes and define fines for environment pollution that would be unbearable for polluters. Prevention is of course a necessity in solutions of environmental problems. A part in it must have an environmental education and training in terms of enforcing the values of sustainable development. Other necessities for solving the environmental problems are better law enforcement, public awareness, bureaucracy and administration simplifying when applying for grants and executing specific projects, more effective finance allocation and monitoring.

Použitá literatúra

1. CEPEK, B. *Environmentálne právo*. Plzeň: Vydavateľstvo Aleš Čeňek, 2015. 448 s. ISBN 978-80-7380-560-9.
2. DUFALA, M. *Vybrané právne aspekty starostlivosti o životné prostredie* In *Starostlivosť o náš spoločný domov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017, 105 . ISBN 978-80-88696-71-1.
3. KOŠIČIAROVÁ, S. *Právo životného prostredia, 2. vydanie*. Žilina: Eurokódex, 2006, 680 s. ISBN 978-80-89363-13-1.

4. LENGYELOVÁ, D. Pluralizmus moci a práva. Bratislava: Eurokódex, 2009, 393 s. ISBN 978-80-97014-43-8.
5. http://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/environment/.html?root_default=SUM_1_CODED=20&locale=sk
6. <https://www.oecd.org/env/indicators-modelling/outlooks/oecdenvironmentalstrategy.htm>.
7. <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/sk/sheet/71/politika-v-oblasti-zivotneho-prostredia-vseobecne-zasady-a-zakladny-ramec>.
8. <https://www.eea.europa.eu/sk/articles/eea-25-rokov-znalosti-na>
9. https://ec.europa.eu/clima/policies/strategies/2030_en.
10. https://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-6543_en.htm.
11. https://www.minzp.sk/files/iep/03_vlastny_material_envirostrategia2030_def.pdf.
12. https://www.trashout.ngo/?gclid=CjwKCAjw_uDsBRAMEiwAaFiHa184igoowIANX1ymsNEygymb17S1OWomhejqV0OR7SwNnggrkmOAJxoCCNoQAvD_BwE.
13. <http://www.teraz.sk/slovensko/prezidentka-sr-podpisala-novelu-zakona/421727-clanok.html?fbclid=IwAR13pA4Dv5s0W2iiS4UfVq2KvHFdhiW8E1IqU7uTe0S9YM275iRRWV103XI>.
14. <https://epi.envirocenter.yale.edu/epi-country-report/SVK>.
15. <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/>.
16. https://ec.europa.eu/info/energy-climate-change-environment/overall-targets/2050-targets_sk.
17. <https://www.minzp.sk/iep/strategicke-materialy/envirostrategia-2030/>.

Kontaktní údaje

Mgr. Veronika Ladňáková

Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta

Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok

Tel: +421 914 27 68 76

email: ladnakova.veronika@gmail.com

ŠPORTOVÉ AKTIVITY AKO PROSTRIEDOK ZLEPŠOVANIA SOCIÁLNYCH VZŤAHOV RODINE

SPORT ACTIVITIES AS A MEANS OF IMPROVING SOCIAL RELATION IN THE FAMILY

Tomáš Hvoštík

Abstrakt

V prezentovanom príspevku sa venujeme športovým aktivitám, ktoré môžu v istom prípade slúžiť na zlepšovanie sociálnych vzťahov v rodine. Zameriavame sa na terminologické vymedzenie skúmanej problematiky, uvádzame aj niekoľko uskutočnených výskumov a interpretujeme naše výsledky výskumu. V príspevku vyzdvihujeme význam rodiny, či charakterizujeme športové aktivity. Cieľom nášho príspevku je identifikovať význam vykonávania športových aktivít v kontexte zlepšovania sociálnych vzťahov v rodine, medzi rodičmi a jednotlivými členmi domácnosti v ktorej dieťa, ktoré vykonáva športovú aktivitu žije. Príspevok uzatvárajú odporúčania a námety na diskusiu, ktoré sú obsiahnuté v závere.

***Kľúčové slová:** Rodina, športové aktivity, sociálne väzby, vzťahy v rodine.*

Abstract

In the presented contribution we focus on sport activities that are in a certain position and serve to improve social relations in the family. We focus on terminology definition of the examined issue, which also concern the investigation and interpretation of our results. In our contribution we observe the importance of the family, we also characterize sport activities. The aim of our paper is to identify the importance of performing sport activities in the context of improving social relations in the family, between parents and individual members of the household, where the child who performs sports activities lives. The paper concludes with recommendations and suggestions for discussion, which are contained in the conclusion.

***Keywords:** Family, Sport activities, Social ties, Family relation.*

1 ÚVOD

Športovanie detí je veľmi často skloňovaním pojmom. Či už na strane rodičov, samotných detí, rodiny alebo v rámci spoločnosti. Šport hrá dôležitú úlohu v živote dieťaťa. Pri športovaní dieťa zažíva a spoznáva veľa situácií, šport má vplyv nielen na telesné, ale aj na duševné zdravie. Môže u dieťaťa predstavovať krátkodobú, alebo dlhodobú záležitosť, opakujúcu sa v pravidelných intervaloch. Keďže dieťa sa stále v tomto období vyvíja, nie je až taká dôležitá profilácia jednotlivého druhu športu, ale skôr to, že dieťa je v určitom športovom kolektíve, v ktorom si buduje vzťahy a vzájomnú dôveru, nielen pri spoluhráčoch, ale aj u trénera, poprípade učiteľa a samozrejme to, že vykonáva určitú pohybovú aktivitu. V príspevku hovoríme o dôležitosti rodiny v živote, v ktorej by mali fungovať vzťahy medzi rodičmi, medzi rodičmi a deťmi a medzi deťmi ako súrodencami navzájom. Nadväzujeme športovou tematikou, vzhľadom ku aktuálnej problematike nášho príspevku. Chceme poukázať na to, že prostredníctvom vykonávania športových aktivít, sa deti stávajú bytosťami, ktoré sú všeobecne odolnejšie voči vonkajšími vplyvmi spoločnosti, učia sa určitým pravidlám, učia sa nielen prehrávať, ale aj vyhrávať, a budujú si určité vzťahy. Vzťahy nielen s trénermi a inými osobami, ktorí sú zakomponovaní do spolupráce pri vykonávaní danej športovej aktivity, ale aj medzi rodičmi, ktorí ich vedú k športu a podporujú ich vo všetkých

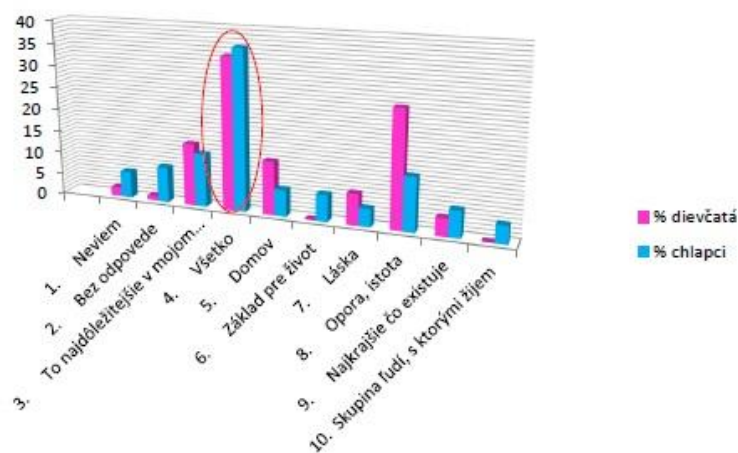
formách. Rodičia a tréneri sa stávajú psychológmi, ktorí spolupracujú s dieťaťom. V neposlednom rade dopomáhajú k tomu, aby dieťa svoj voľný čas tráвило organizovane, čo zároveň slúži preventívne voči vzniku akéhokoľvek sociálno-patologického javu. V príspevku zároveň dané konštatovania utvrdzujeme nami uskutočneným výskumom, ktorí nám potvrdil to, že deti ktoré vykonávajú športovú aktivitu, sú viacej spokojné so vzťahmi v rodine, a to nielen medzi rodičmi a nimi, ale aj medzi ostatnými členmi v rodine. Preto vidíme význam vo vykonávaní a podporovaní dieťaťa v športovej aktivite, lebo športové aktivity sa môžu stať prostriedkom na zlepšenie vzťahov v rodine a dopomôcť tak k jej správne fungovaniu.

2 VÝZNAM RODINY

Rodina je pre všetkých členov, ktorí v nej žijú a vyrastajú, primárnym nositeľom určitých znakov, tradícií a rituálov a má aj silnú tendenciu ovplyvňovať a formovať sociálne vzťahy jednotlivca, či už v rodine alebo v spoločnosti. Napriek tomu kultúra každej rodiny práve tým, že sa skladá z individualít, každý je inou osobnosťou a pre nich vlastných interakcií a vzorcov správania sa, je zároveň špecifická, nenahraditeľná a jedinečná a nedá sa s nikým a ničím zameniť.

Rodina je z chronologického hľadiska jedna z prvých inštitúcií, ktorá zasahuje do života dieťaťa. Je najdominantnejším činiteľom a rovnako aj vplýva na zdravý vývin svojich detí. Rodinné prostredie formuje už od narodenia základ jeho osobnosti, intelektuálnu, sociálnu aj kultúrnu charakteristiku. Dieťa potrebuje byť milované, akceptované, cítiť sa doma bezpečne, mať vzor v dospelom, prejavovať sa spontánne bez zábran a akéhokoľvek strachu, nazerať na svet plne optimisticky, zároveň mať ale kritické myslenie do určitej miery a samozrejme všestranný rozvoj. Niektoré zážitky, ako napríklad byť milované, len preto, že je, môže dieťa získať a pocítiť len v rodine. Dôležitú rolu v živote rodiny zohráva kooperácia matky a zároveň otca. Rodina, ktorú tvorí matka, otec a samotné deti je ničím a nikým nenahraditeľná, je základným predpokladom jej úspešného pôsobenia a fungovania v budúcnosti (Tománek, 2015).

Kopčanová (In: Farkašová a kol., 2010) uskutočnila prieskum medzi žiakmi 8. a 9. ročníka ZŠ na okraji Bratislavy, kde viac ako 60% žiakov pochádzalo zo sociálne slabších rodín. Cieľom prieskumu bolo zistiť názory, postoje a predstavy žiakov o rodine. Prieskum sa uskutočnil v roku 2009. Žiakom bol administrovaný dotazník pozostávajúci z 8 otázok, z 5 otvorených a 3 uzavretých otázok. Prieskumu sa zúčastnilo celkovo 96 žiakov, z toho 47 chlapcov a 49 dievčat. V otázke o rodine mali respondenti odpovedať na otázku, čo si predstavujú pod pojmom „rodina“. Je prekvapujúce (Graf 1), že viac ako 30% chlapcov so sociálne znevýhodneného prostredia vo vzorke Kopčanovej naznačilo, že rodina pre nich znamená „všetko“. Na druhej strane až 26% dievčat vyjadrilo svoju predstavu o rodine ako o mieste podpory a istoty.

Graf 1 „Čo pre mňa znamená rodina“
Zdroj: Kopčanová In: Farkašová a kol., 2010

Aj prieskum Kopčanovej nám dokazuje to, aký význam má rodina v živote človeka v rôznych životných situáciách. Prieskum si samozrejme nenárokujú na zovšeobecnenie výsledkov na celú populáciu. Ale sonda u dievčat a chlapcov bezprostredne upozorňuje na význam rodiny. Je nespochybniteľné, že pre každú rodinu je vzájomné prepojenie so sociálnym okolím dôležitou súčasťou vlastného bytia. Reiss vo svojej koncepcii tvrdí, že vzájomné väzby medzi rodinou a sociálnym prostredím sú komplexné, zároveň zložité a slúžia mnohým funkciám a to nielen rodiny, ale aj následne sociálneho prostredia (Reiss In Koteková a kol., 1998). A keďže je rodina sprostredkovateľom a prenášačom kultúrnych vplyvov na jednotlivých členov spoločnosti, je medzi rodinou a sociálnym prostredím vzájomná závislosť a existenčné prepojenie. Vzťahy medzi sociálnym prostredím a rodinou zahŕňajú nositeľa vzťahu, ktorým je osoba, ktorá tvorí a udržuje vzťahy k členom rodiny a prostrediu, trvácnosť vzťahov a motiváciu rodinných väzieb (Koteková a kol., 1998). V súčasnosti rodina bojuje s dlhodobou problematikou znižovania pohybových aktivít detí a mládeže. Svoj voľný čas deti negatívne smerujú k využívaniu nových výtvarných produktov spoločnosti. Balšaj (In Kubík-Michančová, 2007) poukazuje na nepriaznivý životný štýl detí dnešnej spoločnosti z hľadiska pohybových aktivít. Ako príčinu uvádza stále zvyšujúci sa trend využitia voľného času prostredníctvom masmédií (internet, televízia, počítačové hry) a zároveň znižujúcu sa ponuku aktivít zameraných na zmysluplné trávenie voľného času. U detí tak klesá tendencia k vykonávaniu cieľavedomých pohybových činností. Výsledkom toho je tak výskyt nepriaznivého zdravotného stavu u stále nižších vekových skupín detí a čoraz vyšší nárast výskytu rôznych ochorení. O tom, že v súčasnosti masmédiá výrazne ovplyvňujú deti v negatívnom zmysle, hovorí autor Paľa (In Kubík-Michančová, 2007). Potvrďuje, že masovokomunikačné prostriedky v dnešnej dobe všeobecne vedú ku skresleným informáciám či zúženému pohľadu ľudského jedinca. Televízia, či internet u detí mnohokrát nahrádza rodiča alebo vyplňa všetok jeho voľný čas, čo autor pomenováva ako prehlbovanie sa bezduchej spotreby, pasivity a útek pred tvorivou aktivitou. Preto pokladáme za dôležité, aby rodina a jej členovia podporovali svoje deti k zmysluplnému tráveniu voľného času a sami im išli príkladom už od ranného detstva. Každý rodič predpokladá, že vložená energia a čas strávený s deťmi spoločne pri rôznych aktivitách sa im raz vráti v podobe ich starostlivosti a opatere v seniorskom veku.

3 ŠPORTOVÉ AKTIVITY

Európska charta o športe (1992) definuje šport nasledovne: „Šport zahŕňa všetky formy pohybovej aktivity, ktorých cieľom je prostredníctvom príležitostnej alebo organizovanej činnosti preukázať, alebo zvýšiť telesnú zdatnosť a duševnú pohodu ľudí, formovať sociálne väzby alebo dosiahnuť výkon v súťažiach na všetkých úrovniach.“ (s.7).

Na Slovensku sme sa nestretli s tým, žeby bol pojem šport jednotne definovaný. Legislatívne, zákon č. 440/2015 Z. z. o športe, definuje športovú činnosť ako vykonávanie, organizovanie, riadenie, správu, podporu alebo rozvoj športu (www.zakonypreludi.sk).

Šport ako „vlastník“ pestrých foriem pohybu plní nasledovnú integračnú funkciu:

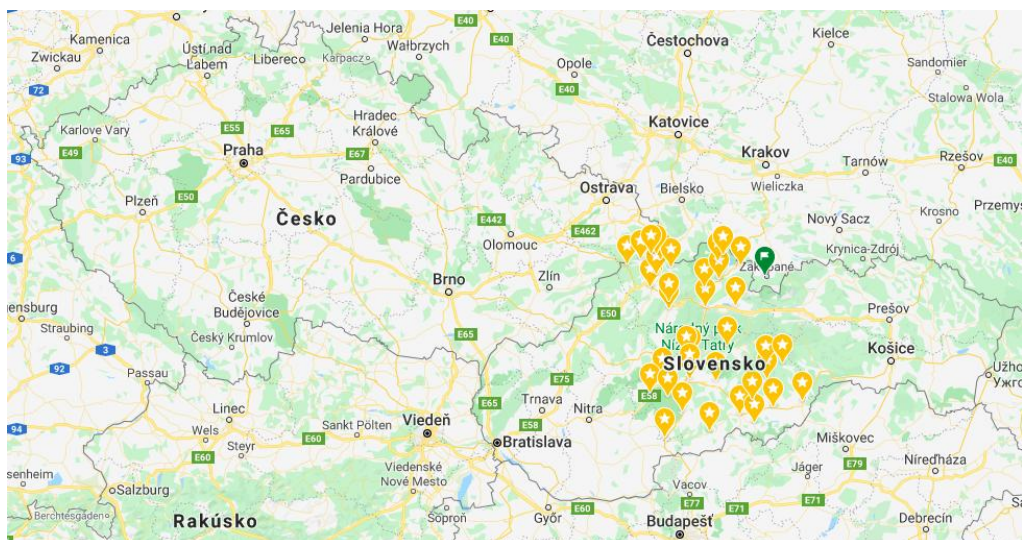
- spája ľudí bez ohľadu na rasu, náboženstvo, národnosť, či rodovosť;
- socializuje človeka (zapojenie jedinca do systému spoločenských väzieb) a vytvára nové sociálne kontakty;
- zabezpečuje sociabilitu (čo znamená združovanie, spoločnosť) a sociálnu interakciu (chápeme ako vzájomné pôsobenie dvoch či viacerých činiteľov);
- preferuje uznávanie spoločných hodnôt, noriem a vzorov správania;
- poskytuje výchovnú silu dobrého príkladu (Grexa, 2014, s. 25).

Šport je aj zdrojom upevňovania zdravia, rozvoja osobnosti človeka a samozrejme v neposlednej rade i spoločenským vyžitím na upevňovanie priateľstiev, medziľudských vzťahov a vytváranie nových športových väzieb priateľstva. Postupne sa však šport stále častejšie vníma ako synonymum posledných dvoch, vyššie spomenutých skupín, t. j. činnosti,

ktorá je v rámci súťaže určená tým záujemcom, ktorí si ju zvolia ako niečo špecifické v ich živote. V tom zmysle sa ustálila aj jeho definícia, že v športe ide o špecifickú, organizovanú súťažnú činnosť, ktorá je zameraná na dosahovanie maximálnych (relatívnych, resp. absolútnych) športových výkonov (Sýkora a kol., 1995). Pri pravidelných športových aktivitách sa vyplavuje v ľudskom organizme tzv. hormón šťastia, ktorý v našom tele spôsobuje pocit celkovej pohody a šťastia. Pri jeho nedostatku máme logicky naopak zlú náladu alebo sa dokonca môže objaviť sklon k depresii. V našom prípade je športová aktivita detí a mládeže často spájaná s osobným naplnením sa, hľadaním samého seba a svojich vrcholov. Prekonávanie zvolených cieľov, bádanie po novom vzrušujúcom životnom momente alebo len mentálny relax po ťažkom dni, či už doma alebo v škole. Zo sociálneho hľadiska môžeme športové aktivity nazvať aj centrom sociálneho kontaktu ľudí rôzneho veku a pohlavia. Autorka Zimmerová (2001) uvádza nasledovné, a to, že pozitívne telesné skúsenosti sú dôležitým predpokladom pre dobrú pohodu a zdravie v živote jednotlivca. Pôsobením pohybu, športu či hry, prinášajú subjektívne uspokojenie, dávajú aj dobré šance k emocionálnej a sociálnej stabilizácii detí a mládeže. Pohybové aktivity pôsobia tiež na postoj k vlastnému telu, na obraz vlastných schopností a taktiež na vnímanie seba samého. Ponuka pohybových aktivít by mala byť naplánovaná v takom svetle, aby boli úlohy splniteľné, aby nepreťažovali a zároveň ani nepodceňovali. Pre zostavenie ponuky v oblasti športu a pohybových hier je dôležité nájsť smerovanie, ktoré by deťom zaistilo dobré skúsenosti pri pohybe. Zimmerová taktiež zdôrazňuje, že je dôležitejšie hľadať cestu ako vzbudiť záujem, či zvedavosť a vyvolávajúcu vlastnú aktivitu detí. Riešenie nie je v sústavnom hľadaní nových druhov športu a foriem pohybu, ale v spôsobe, akým sa s nimi deti a mládež stretávajú a ako ich ako výzvu akceptujú a realizujú sa v jednotlivých druhoch.

4 VÝSKUM

V rámci našej problematiky by sme chceli v príspevku predstaviť náš zrealizovaný kvantitatívny výskum (realizovaný v roku 2020), kde výskumnú vzorku predstavoval súbor 133 respondentov, ktorú tvorili futbalové kluby z 1. a 2. najvyššej slovenskej ligy vo futbale. Všetkých oslovených 50 tímov bolo zo stredného Slovenska (v športovej terminológii stredoregión). Z celkového počtu oslovených hráčov, cca 514 sa nám vrátilo vyplnených 133 dotazníkov. Oslovení boli všetci hráči, ktorí hrali v kategóriách U14, U15, ktorým prislúcha veková kategória staršieho školského veku.

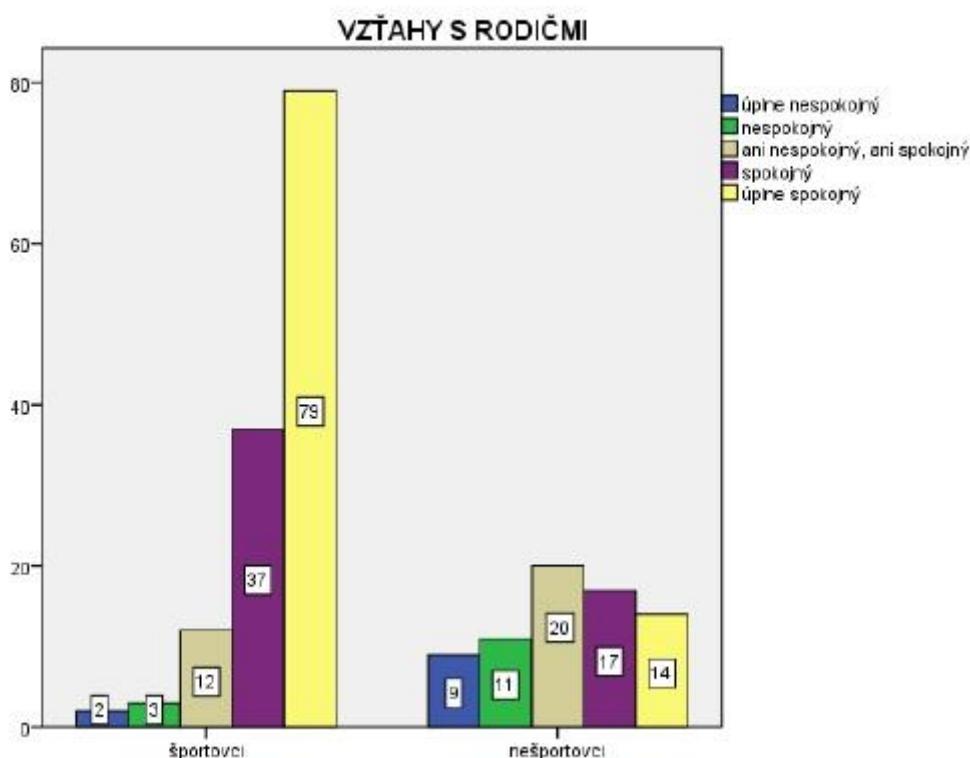
Obrázok 2 Mapa oslovených klubov na participácii vo výskume.

Zdroj: *Vlastné spracovanie*

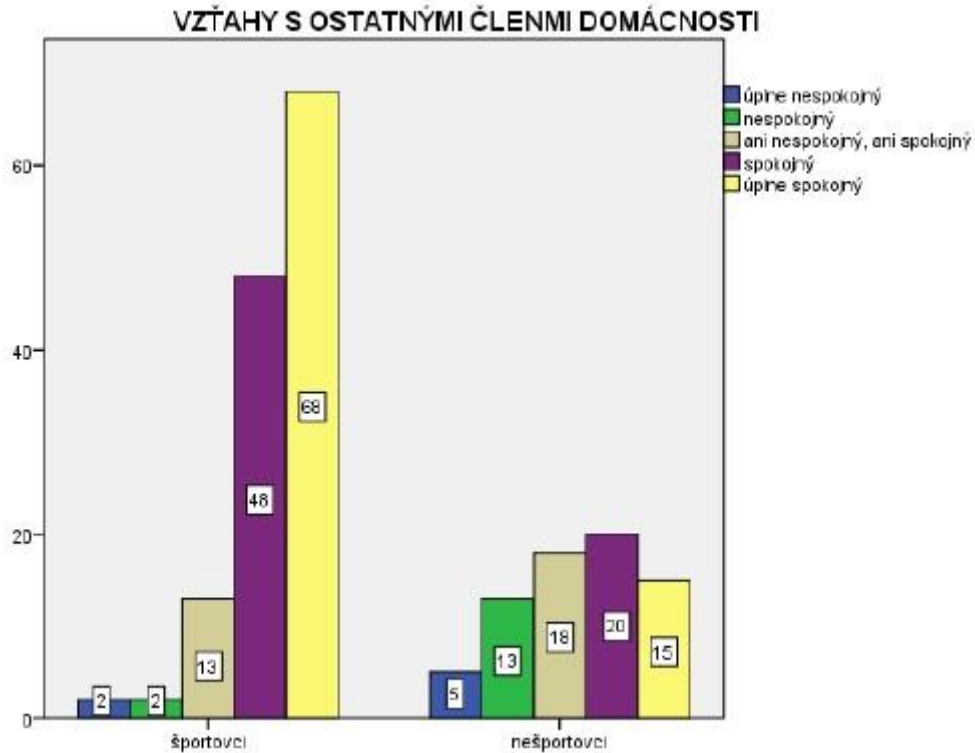
Druhý, komparatívny súbor tvorili respondenti spadajúci do kategórie, ktorú budeme v príspevku nazývať nešportovci, ktorých bolo 71. Pre jednoduchšie vyjadrovanie a spracovanie výsledkov. Boli to deti taktiež vo vekovej kategórii, tak aby sme oba súbory dokázali relevantne komparovať. Respondenti pri vyplňaní dotazníkov museli splňať podmienku, že nevykonávali futbal, ani žiadnu inú športovú aktivitu profesionálne, t.j. že neboli registrovaní športovci.

V dotazníku sme sa sústredili na činitele ako: základné údaje o rodine (zloženie rodiny, vek, povolanie rodičov, vzdelanie, interpersonálne vzťahy v rodine...); materiálne podmienky; kultúrne podmienky (záujmy, spoločné trávenie voľného času, ...); či oblasť ohľadom športových aktivít. Interpretujeme výsledky, ktoré sa nám vzhľadom k téme príspevku zdali signifikantne významné.

V jednej z otázok dotazníka sme sa pýtali na spokojnosť s jednotlivými vymenovanými podmienkami, ktoré majú deti doma vytvorené. Respondenti mali na škále od *úplne spokojný- nespokojný- ani nespokojný, ani spokojný- spokojný - úplne spokojný* zakrúžkovať tú odpoveď s ktorou sa najviac stotožňujú. Podmienky, ktoré mali ohodnotiť ne/spokojnosťou boli nasledovné: bývanie, vzťahy s rodičmi, vzťahy s ostatnými členmi rodiny, zamestnanie, finančný príjem, spoločné trávenie voľného času s rodičmi. Takisto sme pracovali aj s komparatívnou vzorkou nešportovcov.

Graf 2 Zisťovanie spokojnosti so vzťahmi s rodičmi v živote športovcov verzus nešportovcov. Tento graf nám úplne perfektne ukazuje rozdiel medzi vnímaním vzťahov medzi rodičmi pri kategórii športovcov verzus nešportovcov. U športovcov bola až 59,40% úplná spokojnosť so vzťahmi s rodičmi, zatiaľ čo pri nešportovcov to bolo len 19,72%.

Graf 3 Zisťovanie spokojnosti so vzťahmi s ostatnými členmi domácnosti v živote športovcov verus nešportovcov

Tento graf nám nadväzuje na výsledky predchádzajúceho a ukazuje rozdiel medzi vnímaním vzťahov medzi ostatnými členmi domácnosti pri kategórii športovcov verus nešportovcov. U športovcov bola úplná spokojnosť so vzťahmi s ostatnými členmi oveľa vyššia, ako pri nešportovcov.

Ukázalo sa že skupina respondentov športovci v porovnaní s komparatívnou skupinou nešportovci sú viac spokojní so vzťahmi s rodičmi a ďalšími členmi rodiny. Keďže pri našom výskume sa nám ukázalo, že kolektív športovcov bol objektívne iný jeho správaním ako kolektív nešportovcov. Pravidelný pohyb a tiež telesná aktivita patria k dôležitým faktorom v prevencii nielen duševných a telesných chorôb, ale zároveň pomáhajú predchádzať vzniku rôznych závislostí - alkohol, drogy, gamblerstvo a iné a neželaného správania- kriminalita, násilie.

5 ZÁVER

Traduje sa, že podmienky v rodine, ktoré vytvoria rodičia svojim deťom vytvárajú v ich živote veľmi dôležitú stopu, ktorá im napomáha v ich ďalšom životnom rozhodovaní sa, tvoria základ pre ich osobnú stabilitu a mnoho krát transformujú ich myšlienkové procesy v rozhodnutia. Preto sme aj v príspevku vyzdvihovali význam rodinného spoločenstva. Súvislosti, ktoré celý tento kolobeh spôsobia majú za následok profiláciu mladého človeka.

V dnešnej dobe internetu, počítačov či mobilov, ktorá sa rapídne stupňuje je žiadanosť športu ako takého vo forme všeobecných športových aktivít jednou z priorit asi každého rodiča.

Veľa odborníkov poukazuje pozitívne na pohyb, pohybové aktivity ako jednu z najdostupnejších a najzákladnejších preventívnych riešení rôznych rizikových situácií. Pohyb a pohybovú aktivitu vnímame rovnako aj v kontexte nášho príspevku a vidíme v nej veľký potenciál na predchádzanie a eliminovanie vybraných sociálno-patologických javov. Odporúčame využívanie športových aktivít ako nielen formu prevencie pred sociálno-

patologickými javmi (v rôznych komunitných, či resocializačných centrách,..), ale aj na zlepšenie vzťahu medzi rodičmi, či inými členmi domácnosti a zároveň s kladením dôrazu na zmysluplné trávenie voľného času aj v duchu zdravého životného štýlu, lebo šport neozdravuje len telo, ale aj dušu. Každé dieťa je individuálne a len aktívnou spoluprácou medzi rodičmi a deťmi sa môže dosiahnuť ich pozitívny rozvoj doma, či v športe.

Použitá literatúra

1. BALŠAJ, G. 2007. *Postavenie pohybových aktivít v štruktúre záujmov žiakov staršieho školského veku*. In F. Kubík - S. Michančová (Eds.), *Problematika voľného času detí a mládeže* (s. 114-116). Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity.
2. GREXA, J. 2014. *Šport, sociálna integrita, národná identita a medzinárodné porozumenie*. In.: *Spoločenský význam športu*. Celoslovenská konferencia SOV pri príležitosti Medzinárodného dňa športu pre rozvoj a mier. SOV, Bratislava, 2014, 42 s., ISBN: 978-80-89460-16-8 dostupne na: https://www.olympic.sk/sites/default/files/field_media_file/2014-05/spolocensky-vyznam-sportu-zbornik-19975_1.pdf
3. <https://www.minedu.sk/europska-charta-o-sporte/>
4. KOPČANOVÁ, D. *Deti zo sociálne znevýhodneného prostredia a ich názory na život v rodine*. In: Farkašová a kol. 2010. *Dieťa v ohrození*. Zborník príspevkov z konferencie konanej dňa 10 a 11. Decembra 2009. Bratislava: EUROKÓDEX, 2010. 400s. ISBN 978-80-89447-24-4.
5. KOTEKOVÁ, R. a kol. 1998. *Psychológia rodiny*. Michalovce: PeGaS, 1998. 131s. ISBN 80-967901-0-2.
6. PAĽA, G. 2007. *Voľný čas detí a mládeže pod vplyvom masmédií*. In F. Kubík - S. Michančová (Eds.), *Problematika voľného času detí a mládeže* (s. 128-134). Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity.
7. SÝKORA, F. a kol. 1995. *Telesná výchova a šport*. Bratislava: F.R.&G.s.r.o., 1995.406s. ISBN 80;85508;26;5
8. TOMÁMEK, P. 2015. *RODINA-VÝCHOVA-SPOLOČNOSŤ: výzvy a perspektívy*. 1. Vydanie. Brno: Tribun EU, 2015. 406s. ISBN 978-80-263-0775-4
9. Zákon č. 440/2015 Z. z. - znenie účinné od 01.02.2020. dostupne na: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2015-440/znenie-20200201#p1-1>
10. ZIMMEROVÁ, R. 2001. *Netradiční sportovní činnosti: Náměty a metody pro školu i volný čas*. 1. vyd., Praha: Portál, 2001. 256 s. ISBN 80-7178-460-5

Kontaktné údaje

PaedDr. Tomáš Hvostik
Katedra sociálnej práce
Pedagogická fakulta
Katolícka univerzita v Ružomberku
031 04 Ružomberok
t.č. +421 917 311 108
mail: tomas.hvostik.ku@gmail.com

OBSAHOVÁ ANALÝZA VYUŽÍVANIA VOĽNÉHO ČASU POČAS PREGRADUÁLNEJ PRÍPRAVY ŠTUDENTOV UČITEĽSTVA

CONTENT ANALYSIS OF THE USE OF LEISURE DURING PREGRADUAL TRAINING OF TEACHING STUDENTS

Jozef Benyak

Abstrakt

Cieľom prezentovaného príspevku je priblížiť čitateľom využívanie voľného času študentkami odboru predškolská a elementárna pedagogika. Výskumná sonda analyzuje fotografie a video nahrávky 93 respondentiek, ktoré pomocou vytvorenia fotografie/obrázku a videa mali charakterizovať svoj voľný čas, čo pre nich voľný čas znamená. Pri analýze získaných dát sme sa sústredili na oblasť environmentálnej gramotnosti v porovnaní s ďalšími oblasťami využívania voľného času, v ktorých sa environmentálna gramotnosť nerozvíja.

KLúčové slová: *voľný čas, environmentálna gramotnosť, primárne vzdelávanie, predškolská a elementárna pedagogika*

Abstract

The aim of the presented paper is to introduce readers to the use of leisure time by students of preschool and elementary education. The research probe analyses photographs and video recordings of 93 respondents, who, by creating a photograph / image and video, were to characterize their free time, what means leisure time for them. In the analysis of the obtained data, we focused on the area of environmental literacy in comparison with other areas of leisure use in which environmental literacy does not develop.

Key words: *leisure time, environmental literacy, primary education, pre-school and elementary education*

1 VOĽNÝ ČAS

Voľný čas voľný čas je multidisciplinárny pojem a zaoberajú sa ním odborníci z rôznych oblastí vedeckého bádania:

- ak chceme pochopiť aktuálne súvislosti voľného času, mali by sme brať do úvahy historický kontext jeho vývoja. Otázky histórie voľného času fundamentálne analyzoval najmä francúzsky sociológ voľného času J. Dumazedier, pričom s jeho závermi súhlasia slovenskí a českí autori (B. Filipcová, B. Hofbauer, E. Kratochvílová, I. Kominarec, A. Kostelanský, M. Kouteková, M. Krystoň, J. Pávková, R. Čornaničová, M. Šerák a iní) (Krystoň, 2009).
- Pedagógovia a andragógovia sa zameriavajú na skúmanie jednotlivých aspektov voľného času v súvislosti s možnosťou jeho výchovného využitia a postavenia voľnočasových aktivít v edukačnom procese. Opierajú sa najmä o ideu celoživotného vzdelávania, ktorého integrálnou súčasťou je popri formálnom vzdelávaní aj sféra neformálneho, resp. informálneho vzdelávania (ibid.).
- Psychológovia sa takisto aktívne podieľajú na skúmaní voľného času, hlavne z pohľadu vplyvu voľnočasových aktivít na poznávanie a rozvoj jednotlivých vlastností osobnosti človeka (ibid.).
- Ekonómovia sa zase zaoberajú otázkou či sa prostriedky, ktoré spoločnosť venuje do zariadení pre voľný čas aspoň sčasti vrátia. V posledných desaťročiach sa táto oblasť

stala jednou z najväčších odvetví svetového hospodárstva a niektoré štáty sveta majú svoju ekonomiku postavenú na turizme, teda aj trávení voľného času (Pávková et al., 2002).

- Sociológovia a sociálni psychológovia považujú za potrebnú venovať sa voľnému času, pretože prispieva k utváraniu medziľudských vzťahov, vytváraniu formálnych a neformálnych skupín. Či z pohľadu vzniku a prevencie sociálno-patologických vzťahov (ibid.).

Voľný čas môžeme jednoducho charakterizovať ako čas, s ktorým môžeme slobodne nakladať podľa svojej vôle a možností. M. Darák (2004) hovorí, že je to čas pre seba, ktorým človek disponuje podľa vlastného uváženia a rozhodnutia s cieľom uspokojiť svoje potreby a záujmy. „Je to čas oddychu, rekreácie, regenerácie fyzických i psychických síl, uvoľnenia po práci, štúdiu, slobodný časový priestor na spoločenské stretnutia (s kamarátmi, priateľmi, blízkymi ľuďmi), na poznávanie sveta, života, na sebarealizáciu v aktivitách, činnosti podľa vlastných potrieb a záujmov, predstáv, túžob, aspirácií a hodnôt. Čas, ktorý má človek k dispozícii pre seba mimo svojich povinností na seba vyjadrenie, sebarealizáciu a rozvoj osobnosti podľa jej vlastných potrieb a záujmov“ (Kratochvílová, 2010, s. 81-82).

V tomto čase sa najčastejšie venujeme svojim záujmom, ktoré sa spájajú so zábavou, regeneráciou, oddychom, rekreáciou, ale i dobrovoľným vzdelávaním v oblastiach, ktoré nás zaujímajú alebo rozvíjaním sociálnych kontaktov. Je to teda časť ľudského života, okrem pracovného času (u detí a mládeže okrem povinnej školskej dochádzky a školských povinností), okrem času, ktorý je viazaný na uspokojovanie biologických potrieb (spánok, jedlo, osobná hygiena), chod domácnosti a starostlivosť o deti, dochádzanie do práce (školy) a ďalších nevyhnutných pracovných povinností (Hájek et al., 2008). Zároveň je špecifickou a dôležitou súčasťou života detí, mládeže, dospelých – človeka v každom veku. (Kratochvílová, 2010).

Pedagogika voľného času ako aplikovaná vedná disciplína pedagogiky sa zaoberá voľnočasovou problematikou v širších súvislostiach. Skúma a analyzuje špecifické podmienky neformálnej výchovy (sústava zámerne pôsobiacich činiteľov – zariadení, organizácií, združení a i.), informálnej výchovy (pôsobenie rodiny, širšieho spoločenského prostredia) v interiorizácii s neformálnou a formálnou výchovou (školské prostredie – rôzne typy a stupne ZŠ, SŠ a VŠ). Zaoberá sa kategóriami výchovno-vzdelávacích cieľov, funkciami voľného času, princípmi, obsahovým zameraním a prostriedkami realizácie (spôsob trávenia voľného času, metódy, formy a i.), rozpracúva metodiku záujmových činností. A taktiež skúma a analyzuje kategóriu vychovávateľov, pedagógov voľného času, animátorov (podľa medzinárodnej terminológie „edukátori“), z hľadiska ich intervencie do voľného času detí, mládeže a dospelých.

Predmetom pedagogiky voľného času je pedagogicky intervenovaný voľný čas (výchova k voľnému času a vo voľnom čase) a neintervenovaný voľný čas, ktorým disponuje jednotlivec alebo skupina („čas pre seba“ bez intervencie výchovných vplyvov). Predmetom skúmania je poznávanie vekových a individuálnych osobitostí, potrieb, schopností, záujmov detí a mládeže.

Determinanty ovplyvňujúce využívanie voľného času

Správne využívanie voľného času je pre psychický vývin detí veľmi dôležitý. Sloboda a voľnosť, ako základné znaky voľného času, sú závislé od mnohých faktorov osobnosti, hlavne veku, pohlavia, záujmov, psychických a fyzických predpokladov, aj od zdravotného stavu, taktiež od sociálneho prostredia a výchovy. Záujmová orientácia a výber voľnočasových aktivít sú vždy do určitej miery limitované osobnosťou a možnosťami prostredia dieťaťa. (Fulková, 2007).

A. Kostelanský (2013) súhlasí s I. Kominarecom (2003), keď radí medzi základné determinanty využívania voľného času:

- osobné determinanty – vek, pohlavie, pôvod, povaha, rodinné zázemie;
- spoločenské determinanty – spoločenský poriadok, spôsob organizácie spoločnosti, bohatstvo materiálnej a duchovnej kultúry spoločnosti;
- priestorové determinanty – prírodné podmienky, možnosti dopravy, služby obyvateľstva, kvalita bytového fondu, štruktúra zariadení voľného času a pod.
- časové determinanty – dĺžka voľného času, časové straty pri voľnočasových aktivitách;
- materiálne a finančné podmienky pre využívanie voľného času;
- vplyv formálnych a neformálnych skupín na voľný čas.

Medzi ďalšie faktory, ktoré ovplyvňujú využívanie voľného času patria podľa A. Majerskej (2007) aj reklama a presadzovanie konzumného spôsobu života priemyslom voľného času, ktoré mladí uprednostňujú pred inštitucionálne zastrešenými organizáciami, ktoré sa venujú vytváraním vhodných podmienok pre využívanie voľného času (hlavne školou). Žiak zostáva žiakom školy aj po skončení povinného vyučovania, a preto by mala zostať k dispozícii na využívanie voľného času najmä formou záujmovej krúžkovej činnosti (Majerská, 2007, s. 204-205).

Rodina je miestom formovania vzťahu k tráveniu voľného času. A rodičia ako prví ukazujú ako tento čas deti môžu využívať. Podobne v škole sú ďalšími vzormi ako využívať voľný čas učitelia a vychovávatelia. Tí okrem vytvárania podmienok k efektívnemu a zmysluplnému tráveniu voľného času sú sami vzorom tým, ako trávajú sami voľný čas. V dnešnej dobe, kedy ľudia často „sledujú“ svojich blízkych a priateľov (aj žiaci učiteľov a naopak) prostredníctvom sociálnych sietí, je veľmi jednoduché zistiť ako trávajú ľudia svoj voľný čas.

2 VÝSKUMNÁ ČASŤ

Ako sme uviedli vyššie zaujímalo nás ako trávajú svoj voľný čas študenti učiteľstva, pretože práve oni sa neskôr stanú vzorom pre deti, ktoré budú učiť. Aké aktivity vo voľnom čase realizujú budúci učitelia teraz a či je rozdiel pri prezentovaní týchto aktivít prostredníctvom fotografií a prostredníctvom videí.

Náš výskum je tiež parciálnou súčasťou projektu VEGA, ktorého cieľom je zistiť vplyv regionálnej identity na rozvíjanie environmentálnej gramotnosti v kontexte primárnej edukácie, ako aj diagnostikovať postoje respondentov k vybraným aspektom z environmentálnej problematiky. Preto sme sa v našom výskume zameriavali hlavne na tie aktivity, ktoré súvisia s kladnými postojmi k prírode a môžu tak byť relevantnými ukazovateľmi rozvíjania environmentálnej gramotnosti. Zaujímalo nás teda tiež koľko percent študentov si vyberie prechádzky v prírode, turistiku a aktivity v prírodnom prostredí ako jednu z činností charakterizujúcich ich voľný čas.

Výskumná vzorka a realizácia výskumu

Výskumnú vzorku tvorili študentky Pedagogickej fakulty (KU v Ružomberku) (N=93). Tieto študentky dostali za úlohu vytvoriť fotografiu a krátke video (max 1 min.), ktoré charakterizuje ich voľný čas. Získané dáta sme následne analyzovali obsahovou analýzou a každej fotografii a krátkemu videozáznamu sme priradili príslušnú/é kategóriu/e. Následne sme všetkých 17 kategórií začlenili podľa spoločných znakov do štyroch hlavných oblastí

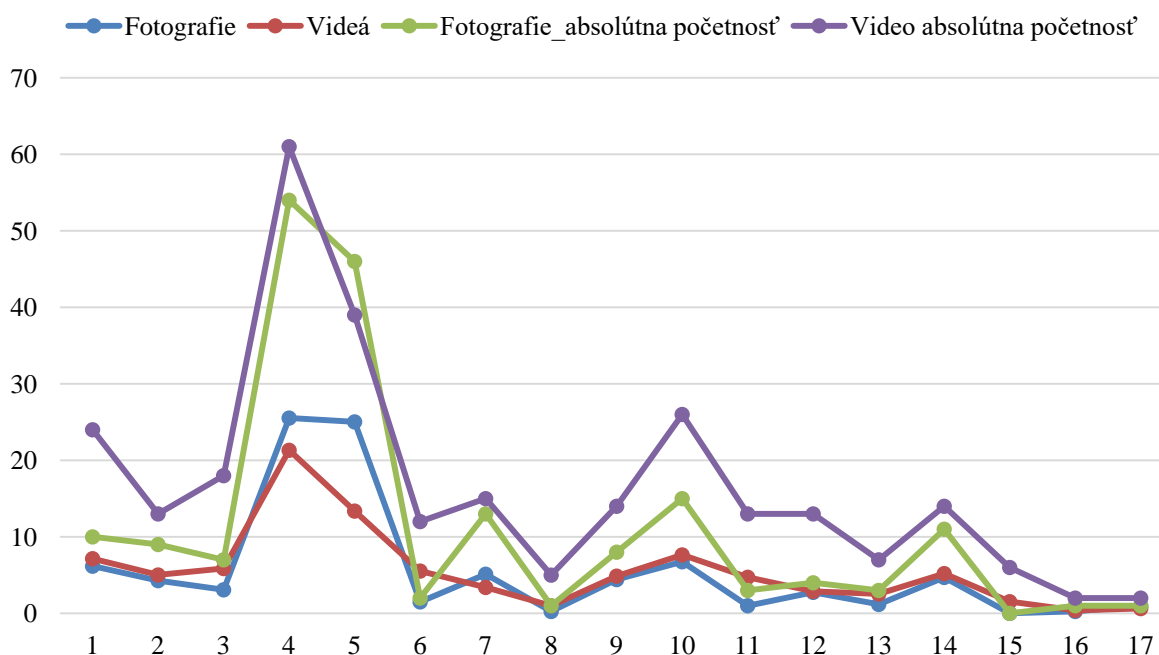
¹ Čítanie; kreslenie + vyrábanie, kreatívna práca; spoločenské hry; sociálne kontakty/rodina – deti; príroda (výlety, prechádzky, pobyt pri mori, športové aktivity v prírode – napr. bicyklovanie); varenie/pečenie; cestovanie; hudba (počúvanie); hra na hudobnom nástroji; šport; kultúra (predstavenie, koncert, divadlo, návšteva historických pamiatok); sledovanie televízie, alebo seriálov; folklórny súbor; starostlivosť o domácich miláčikov; tanec (spoločenské tance, ľudová zábava, diskotéka); úprava zovňajška; modlitba.

(oddychové činnosti, pohybovo-rekreačné činnosti, záujmy a vzdelávanie, sociálne kontakty), ktoré charakterizujú voľný čas. Úloha bola pre študentky pomerne atraktívna, pretože sa do tejto úlohy dobrovoľne zapojili takmer všetky študentky v ročníku.

Výsledky výskumu

Na základe analýzy empirických údajov sme zistili, že medzi údajmi prezentovanými na fotografiách a údajmi prezentovanými prostredníctvom videí nie sú vo väčšine prípadov výrazné rozdiely (Graf 1). Čísla na osi x označujú identifikované kategórie, ktoré je možné priradiť podľa Tab.1.

Porovnanie trávenia voľného času na fotografiách a vo videách

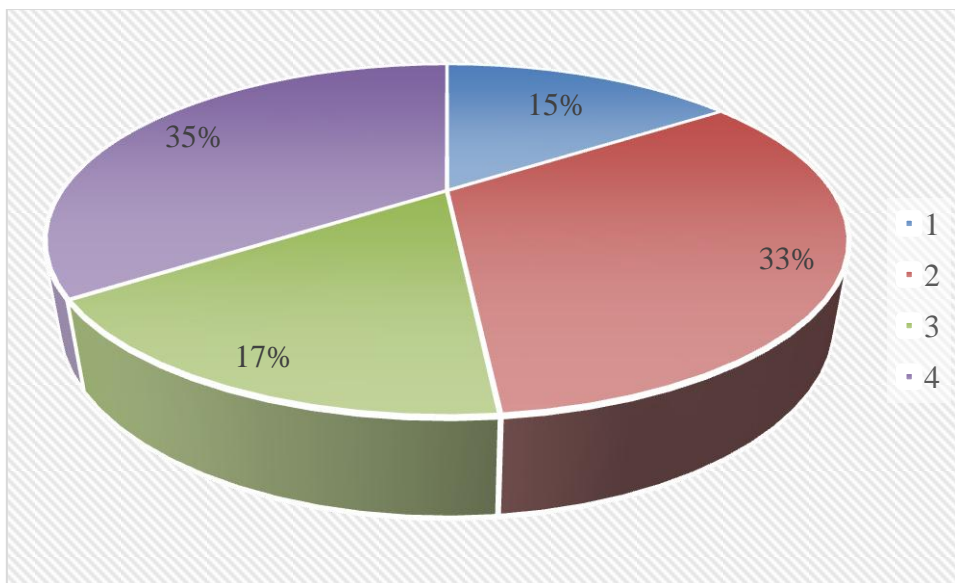
Graf 1 Porovnanie fotografií a videonahrávok

Študentky teda pri prezentovaní potvrdili vo vytvorených videách to, čo prezentovali aj na fotografiách alebo obrázkoch. Najčastejšie to boli osobné fotografie, ktoré zobrazovali študentky pri činnostiach charakterizujúcich ich voľný čas, prípadne ich blízkych alebo priateľov pri tejto spoločnej činnosti. Zväčša to nebola len jedna činnosť, ale mohli sme k danej fotografii (obrázku) priradiť viaceré kategórie, ktoré charakterizovali danú činnosť. Napríklad na fotografii, kde študentka zachytila seba ako bicykluje s priateľmi v prírode, obsahovala kategórie šport, príroda, sociálne kontakty. Alebo študentky, aby vyjadrili svoj voľný čas celostne vytvorili z viacerých fotografií koláž.

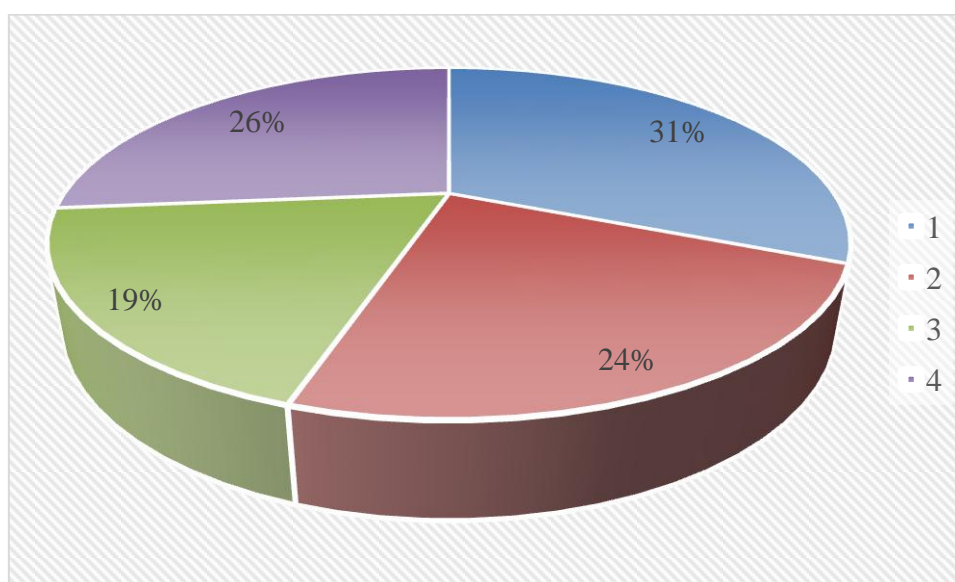
Podobne pri videonahrávkach niektoré študentky zachytili len jednu aktivitu, ale niektoré vytvorili krátky zostrih videí, na ktorých zachytávali viaceré aktivity. Pri zobrazení viacerých aktivít sme hodnotu 1 rozdelili podľa počtu kategórií, ktoré bolo možné k fotografii (videonahrávke) priradiť. Ale taktiež sme zapísali absolútne hodnoty. Následne sme tieto kategórie združili do štyroch základných oblastí, v ktorých študentky trávili svoj voľný čas. V Tab. 1 sumarizujeme výsledky obsahovej analýzy, v ktorých najväčšie zastúpenie mala kategória sociálne kontakty/rodina – deti a hneď po nej príroda (výlety, prechádzky, pobyt pri mori, športové aktivity v prírode – napr. bicyklovanie.

Tab. 1 Frekvenčná tabuľka analyzovaných kategórií

Poradie	Oblasť	Kategória	fotografie	video	fotografie (absolútna početnosť)	video (absolútna početnosť)
1	Oddychové činnosti	čítanie;	6,17	7,15	10	24
2	Záujmové činnosti	kreslenie + vyrábanie, kreatívna práca;	4,28	5,02	9	13
3	Oddychové činnosti	spoločenské hry;	3,08	5,86	7	18
4	Sociálne kontakty	sociálne kontakty/rodina – deti;	25,53	21,32	54	61
5	Pohybovo- rekreačné činnosti	príroda (výlety, prechádzky, pobyt pri mori, športové aktivity v prírode – napr. bicyklovanie);	25,03	13,37	46	39
6	Oddychové činnosti	varenie/pečenie;	1,5	5,53	2	12
7	Pohybovo- rekreačné činnosti	cestovanie;	5,12	3,39	13	15
8	Oddychové činnosti	hudba (počúvanie);	0,25	0,99	1	5
9	Záujmové činnosti	hra na hudobnom nástroji;	4,42	4,87	8	14
10	Záujmové činnosti	šport;	6,75	7,64	15	26
11	Oddychové činnosti	kultúra (predstavenie, koncert, divadlo, návšteva historických pamiatok);	1	4,72	3	13
12	Oddychové činnosti	sledovanie televízie, alebo seriálov;	2,75	2,88	4	13
13	Pohybovo- rekreačné činnosti	folklórny súbor;	1,17	2,53	3	7
14	Sociálne kontakty	starostlivosť o domácich miláčikov;	4,7	5,2	11	14
15	Pohybovo- rekreačné činnosti	tanec (spoločenské tance, ľudová zábava, diskotéka); ú	0	1,53	0	6
16	Oddychové činnosti	úprava zovňajška;	0,25	0,38	1	2
17	Oddychové činnosti	modlitba	1	0,63	1	2

Graf 2 Oblasti využívania voľného času na fotografiách

Graf 3 Oblasti využívania voľného času na videonahrávkach

Podľa Grafu 2 aj Grafu 3 môžeme vidieť, že voľný čas študentky využívajú v jednotlivých oblastiach nerovnomerne. Spomedzi všetkých identifikovaných kategórií charakterizujúcich činnosti, ktoré charakterizujú voľný čas študentiek bola najviac zastúpená pri fotografiách oblasť oddychových činností (35%). Tieto činnosti sú pokojné, pohybovo a duševne nenáročné činnosti. Pri videonahrávkach bola najviac zastúpená spomedzi všetkých identifikovaných činností oblasť sociálnych vzťahov (31%). Pohybovo-rekreačné činnosti boli tiež pomerne dosť zastúpené a to pri fotografiách 33% a pri videonahrávkach 24%. Pričom najčastejšie prezentovanou kategóriou označujúcou činnosti charakterizujúce voľný čas bola „Príroda“. Pohybovo-rekreačné činnosti nám pomáhajú odbúrať stres, psychickú záťaž, pomáhajú nám odreagovať sa, sú prostriedkom na vyrovnanie jednostranného zaťaženia organizmu, preto považujeme za vhodné pre študentky využiť vlastný voľný čas práve na tieto činnosti a hlavne tie, ktoré sa uskutočňujú v prírodnom prostredí.

Čo nás ale prekvapilo, že záujmovým činnostiam sa vo svojom voľnom čase venuje najmenej pozornosti (17% prezentovaných prostredníctvom fotografií a 19% prezentovaných prostredníctvom videí). Pod záujmovými činnosťami chápeme také činnosti, pri ktorých študentky rozvíjajú svoje schopnosti, zručnosti alebo sa niečo nové dozvedajú. Tiež je zaujímavé, že oblasť sociálnych vzťahov bola najčastejšie zastúpená pri videonahrávkach, ale pri fotografiách bola najmenej zastúpenou časťou (len 15%). Z Tab. 1 ale vidíme, že aj pri fotografiách je absolútna početnosť prezentovania činností z tejto oblasti pomerne vysoká (prezentovalo až 46 respondentov).

3 ZÁVER

Prezentované výsledky výskumnej sondy nám ukázali ako asi vyzerá voľný čas terajších študentiek učiteľstva a akým aktivitám sa vo svojom voľnom čase venujú. Pozitívom je, že sa stále podstatná časť študentiek venuje aktivitám v prírode a rozvíjajú tiež environmentálnu gramotnosť. No najväčšou oblasťou činností charakterizujúcich voľný čas študentiek (priemerne) sú sociálne kontakty (rodina, deti, priatelia) a to nie len vo virtuálnom svete a prostredníctvom sociálnych sietí, ale hlavne pri osobnom kontakte, spoločných činnostiach, rozvíjaných záujmoch, ale aj bohatom kultúrnom živote návšteva divadla, kina, koncerty alebo historické pamiatky. Naopak záujmom a rôznym záujmovým činnostiam sa venujú študentky najmenej.

Príspevok vznikol v rámci grantovej úlohy VEGA č. 1/0624/20 Regionálna identita ako súčinný faktor rozvíjania environmentálnej gramotnosti v kontexte primárnej edukácie.

Použitá literatúra

1. DARÁK, M. 2004. *Kapitoly z teórie výchovy*. Prešov : PU FHPV, 300 s. ISBN 80-8068-255-0.
2. FULKOVÁ, E. 2007. Voľný čas a záujmová činnosť žiakov stredných škôl v súčasnosti. In KRATOCHVÍLOVÁ E. (Eds.) *Pedagogika voľného času – teória a prax*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. ISBN 978-80-8082-171-5. s. 286-293.
3. HÁJEK, B. – HOFBAUER, B. – PÁVKOVÁ, J.: *Pedagogické ovlivňování volného času: Současné trendy*. 3. aktualizované vydání. Praha : Portál, 2008. 240s. ISBN 978-80-7367-473-1.
4. KOMINAREC, I. *Úvod do pedagogiky volného času*. Prešov : 2003. 113 s. ISBN 80-968608-5-2
5. KOSTELANSKÝ, A. 2013. *Pedagogika volného času – súčasnosť a perspektívy*. Ružomberok : VERBUM – vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2013. 141 s. ISBN 978-80-561-0100-1.
6. KOUTEKOVÁ, M. 2006. Teória a prax pedagogiky voľného času In *Pedagogická orientace*. 2006, č. 4, s. 53–59. ISSN 1211-4669.
7. KRATOCHVÍLOVÁ, E. et al. 2010. *Pedagogika volného času. Výchova v čase mimo vyučovania v pedagogickej teórii a praxi*. Trnava : TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVIENSIS, 2010. 1356 s. ISBN 978-80-8082-330-6.
8. Majerská, A. 2007. Škola, učiteľ a ich postavenie v systéme voľnočasovej edukácie žiakov stredných škôl. In KRATOCHVÍLOVÁ E. (Eds.) *Pedagogika voľného času – teória a prax*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. ISBN 978-80-8082-171-5. s. 203-208.
9. PÁVKOVÁ, J. – HÁJEK, B. et al.: *Pedagogika volného času*. Praha : Portál, 2002. 221s. ISBN 80-7178-711-6.

Kontaktné údaje

Mgr. Jozef Benyak, PhD.

Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta

Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok

email: jozef.benyak@ku.sk, benyak.jozef@gmail.com

REINTERPRETACJA POZNAWCZA PRZY TENDENCJI DO POCHOPNEGO WYCIĄGANIA WNIOSKÓW: EKSPŁORACJA ZWIĄZKU Z DOŚWIADCZENIAMI PODOBNYMI DO PSYCHOTYCZNYCH

COGNITIVE REAPPRAISAL WITH A JUMPING-TO-CONCLUSIONS BIAS: AN INVESTIGATION OF THE RELATION TO PSYCHOTIC- LIKE EXPERIENCES

Aleksandra Tuleja

Abstract

Doświadczenia podobne do psychotycznych (psychotic-like experiences – PLEs), takie jak łagodne urojenia i halucynacje, są subklinicznym zjawiskiem powszechnym w zdrowej populacji. Z ich powstawaniem związana jest tendencja do pochopnego wyciągania wniosków (jumping to conclusions bias – JTC). Reinterpretacja poznawcza jest strategią regulacji emocji, powszechnie uważaną za adaptacyjną, niemniej jednak istnieją dowody na to, iż u osób z tendencją do urojeń, reinterpretacja częściej niż u osób zdrowych wzmaga negatywne emocje. Niniejszy artykuł eksploruje związki wykorzystywania reinterpretacji poznawczej przy wysokiej tendencji do pochopnego wyciągania wniosków z występowaniem PLEs. Potwierdzony został dodatni związek między JTC a PLEs, nie udało się jednak znaleźć związku między reinterpretacją poznawczą a PLEsu osób o podwyższonym JTC.

Keywords: *JTC, PLEs, reinterpretacja poznawcza, regulacja emocji, urojenia*

Abstract

Psychotic-like experiences (PLEs), such as fleeting delusions and hallucinations, are a subclinical phenomenon common in general population. Tied to their occurrence is the jumping-to-conclusions bias (JTC). Cognitive reappraisal is an emotion regulation strategy, generally deemed as adaptive; nevertheless there is some evidence that reappraisal intensifies negative emotion in deluded individuals more often than in healthy ones. This article explores the connections between using cognitive reappraisal by individuals characterized by a high tendency to jump to conclusions and the prevalence of PLEs. As expected, a positive connection between the JTC and psychotic-like experiences was confirmed. Nevertheless, the link between cognitive reappraisal and PLEs experiences in individuals with a high JTC could not be proven.

Keywords: *JTC, PLEs, cognitive reappraisal, emotion regulation, delusions*

1 WPROWADZENIE

Doświadczenia podobne do psychotycznych (PLEs) to subtelne, subkliniczne objawy, takie jak urojenia czy halucynacje, które dość powszechnie występują w zdrowej populacji (Remberk, 2017). Ich powszechność jest uzasadniona rozumieniem zaburzeń psychotycznych jako kontinuum; samo występowanie symptomów psychotycznych nie musi być koniecznie związane z obecnością zaburzenia. Van Os, Linscott, Myin-Germeys, Delespaul i Krabbendam (2009), w swojej metaanalizie obejmującej 47 prac stwierdzają, że około 8% dorosłych doświadcza PLEs.

Niektórzy autorzy wskazują, że mogą istnieć różne typy doświadczeń psychotycznych: mogą one się wiązać z podatnością na zaburzenia typu psychotycznego lub być niespecyficznym czynnikiem ryzyka dla zaburzeń o charakterze innym niż psychotyczne (Remberk, 2017), manifestacją innych problemów psychicznych, czy cechą zdrowych osób, niezwiązaną ze zwiększonym ryzykiem wystąpienia zaburzeń (Yung i in., 2009).

Zgodnie ze współczesnymi teoriami dotyczącymi powstawania zaburzeń myślenia, osoby doświadczające urojeń mają tendencje do korzystania z pewnego charakterystycznego stylu rozumowania, polegającego na szybkim wyciąganiu wniosków ze zbyt niewielkiej liczby argumentów, które by je potwierdzały (Huq, Garety, i Hemsley, 1988). Styl ten nazywany jest „pochopnym wyciąganiem wniosków” (*jumping to conclusion bias*, JTC; Różycka i Prochwicz, 2013). Wyniki wielu badań wskazują na to, iż JTC związane jest z podatnością na urojenia (Cafferkey, Murphy i Shevlin, 2014; Dudley, John, Young i Over, 1997; Dudley i Over, 2003; Huq i in., 1988). Osoby doświadczające JTC, wykonując zadanie z koralikami (Phillips i Edwards, 1966) podejmują decyzję na podstawie mniejszej ilości przesłanek niż grupa kontrolna.. Różycka i Prochwicz (2013) wskazują, że zachowanie to nie jest wynikiem zaburzeń myślenia probabilistycznego, lecz wynika z pewnych błędów, które pojawiają się podczas procesu zbierania dowodów na rzecz jakiejś decyzji (Dudley i Over, 2003). Zwracają również uwagę na to, iż wśród osób skłonnych do JTC występuje też tendencja do pomijania wcześniej zebranych danych, gdy pojawiają się nowe, przeciwstawne. Badacze akcentują fakt, że osoby doświadczające urojeń nie mają fundamentalnie problemów z myśleniem logicznym; utrzymywane przez nie nietypowe poglądy czy przekonania w samej swej budowie są bardzo spójne. Od osób niedoświadczających urojeń różnią się więc skłonnością do JTC. Różyckiej i Prochwicz (2013), ludzie doświadczający urojeń cechują się sposobem rozumowania, który dąży do potwierdzania postawionych hipotez. Ten sposób rozumowania jest naturalny dla osób bez urojeń zazwyczaj w sytuacjach związanych z zagrożeniem. Jako, że osoby z zaburzeniami myślenia dostrzegają zagrożenie częściej niż inni, ten sposób myślenia jest w ich wypadku rozszerzony także na materiał neutralny. (Dudley i Over, 2003).

Istnieje wiele dowodów na to, że lęk wpływa na powstawanie urojeń (np. Lincoln, Lange, Bureau, Exner i Moritz, 2010; Thewissen i in., 2011). Można przypuszczać, że tym, co pośredniczy pomiędzy lękiem a tworzeniem urojeń jest regulacja emocji; skuteczna regulacja może doprowadzić do zmniejszenia się ideacji, podczas gdy regulacja wykorzystana nieadaptacyjnie może ją wywołać lub zwiększyć.

Jako, że osoby podatne na doświadczenia podobne do psychotycznych mają do dyspozycji mniej strategii regulujących emocje (Westermann i Lincoln, 2011), dla tendencji do urojeń największe znaczenie mają dwie z nich: tłumienie ekspresji emocjonalnej (*expressive suppression*) oraz poznawcza reinterpretacja sytuacji emocjonalnej (*reappraisal*) (Westermann, Rief, i Lincoln, 2014). Wedle tendencji występujących w literaturze przyjęło się, iż tłumienie ekspresji emocjonalnej jest z natury nieadaptacyjne i kontrproduktywne, reinterpretacja zaś należy do strategii adaptacyjnych, będących czynnikiem obronnym wobec zaburzeń (Aldao, Nolen-Hoeksema i Schweizer, 2010; Bonanno i Burton, 2013). Troy, Shallcross i Mauss (2013) zwracają jednak uwagę na fakt, iż żaden proces regulacji emocji nie jest w całości i zawsze adaptacyjny (Lazarus, 1993) i podkreślają kontekstualne znaczenie sytuacji w której aplikowana jest dana strategia regulacji. Bonanno i Burton (2013) wskazują na potrzebę utworzenia konstruktów teoretycznych w postaci elastycznej regulacji emocji (*regulatory flexibility*), który zawierałby w sobie kontekst sytuacyjny.

Reinterpretacja jest wyprzedzającą powstanie emocji poznawczą strategią regulacji, polegającą na ponownej ocenie sytuacji w celu zmiany emocji, którą dana sytuacja miała wywołać. Nasuwa się więc wniosek, iż ponowna ocena nie musi być koniecznie adaptacyjna. W badaniach Troy i in. (2013), zdolność do reinterpretacji sytuacji emocjonalnej wiązała się z większą depresyjnością u osób, które doświadczały potencjalnie kontrolowalnej sytuacji stresowej. U osób z tendencją do wyciągania pochopnych wniosków i potwierdzania hipotez o zagrożeniu reinterpretacja sytuacji może utworzyć urojeniowe oceny i zamiast pożądanego efektu regulacji negatywnych emocji, skutek będzie odwrotny. Westermann i in. (2014) wskazują na to, iż osoby mające tendencje do urojeń wykazują trudności w stosowaniu strategii reinterpretacji, gdyż częściej niż u osób zdrowych skutkuje ona wzmożeniem negatywnych emocji.

2 HIPOTEZY

Opierając się na przytoczonych przesłankach teoretycznych, postawiono następujące hipotezy:

H₁. Występuje istotny, dodatni związek między JTC, a doświadczeniami podobnymi do psychotycznych.

H₂. U osób z dużym nasileniem JTC wystąpi istotny i dodatni związek pomiędzy reinterpretacją poznawczą, a doświadczeniami podobnymi do psychotycznych.

3 OSOBY BADANE

W badaniu wzięło udział 176 osób, w tym 105 kobiet i 71 mężczyzn. Po usunięciu ze zbioru danych osób zażywających narkotyki, czy ze zdiagnozowaną chorobą psychiczną pozostało 118 osób (57 kobiet; $M_{\text{wiek}} = 20,42$; $SD_{\text{wiek}} = 5,20$ oraz 61 mężczyzn; $M_{\text{wiek}} = 21,21$; $SD_{\text{wiek}} = 5,58$). Badani byli studentami, rekrutowanymi z różnych uczelni wyższych: Uniwersytetu Jagiellońskiego (kierunki: psychologia, prawo, stosunki międzynarodowe oraz studenci Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych); Uniwersytetu Śląskiego (kierunek: psychologia); Akademii Górniczo-Hutniczej (Wydział Informatyki, Elektroniki i Telekomunikacji); Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nysie (kierunek: filologia angielska). Rekrutowani byli również uczniowie klasy 4 PLP Zespołu Państwowych Placówek Kształcenia Plastycznego im. Jana Cybisa w Opolu. Ankieta internetowa była rozsyłana do zamkniętych grup na platformie Facebook.

4 MATERIAŁY I PROCEDURA

Ankieta internetowa została utworzona na platformie Google Forms. W celu pomiaru JTC użyty został kwestionariusz DACOBS (Davos Assessment of Cognitive Biases Scale), który składa się z 42 pytań, mierzących siedem różnych typów błędów myślenia, między innymi pochopne wyciąganie wniosków. Podczas analizy wykorzystywana była podskala JTC, licząca 6 itemów. Badania wykazały, że jej rzetelność jest akceptowalna i wynosi $\alpha_{\text{Cronbacha}} = 0,60$ (Prochwicz i Kłosowska, 2017) Odpowiedzi zaznaczane były na siedmiostopniowej skali Likerta.

Doświadczenia podobne do psychotycznych mierzono za pomocą kwestionariusza PDI (Peters et al. Delusion Inventory). Badani mieli za zadanie ustalić, czy pytania ich dotyczą, a w przypadku odpowiedzi pozytywnej, określić w pięciostopniowej skali Likerta odczuwany niepokój, częstość rozmyślenia oraz poczucie, że dane twierdzenia są prawdziwe. Częstość używania reinterpretacji sprawdzał Kwestionariusz Regulacji Emocji. To narzędzie oryginalnie składa się z dziesięciu pytań mierzących dwie strategie regulacji emocji: supresję oraz reinterpretację poznawczą. W badaniu wykorzystano jedynie pytania mierzące

reinterpretacje poznawczą (kolejno 1, 3, 5, 7, 8 i 10). Rzetelność kwestionariusza została potwierdzona na poziomie: α Cronbacha = 0,85 (Prochwicz i Gawęda, 2015).

Na końcu ankiety została zamieszczona metryczka, mająca na celu ustalić, czy osoba badana ma zdiagnozowaną chorobę psychiczną lub czy jest w grupie ryzyka, również aby oddzielić osoby, które zażywały narkotyków w ciągu połowy ostatniego roku.

5 WYNIKI

Analiza kształtu rozkładu zmiennych JTC, doświadczeń podobnych do psychotycznych oraz reinterpretacji (*reappraisal*) za pomocą testu Shapiro-Wilka wykazała, iż w przypadku reinterpretacji rozkład w stopniu istotnym statystycznie odstaje od normalnego ($p < 0,01$) i ma on cechy rozkładu o ujemnej skośności. W związku z tym w przypadku tej zmiennej w dalszych analizach wykorzystano testy nieparametryczne. Statystyki opisowe poszczególnych zmiennych zostały przedstawione w Tabeli 1.

		Statystyka	Błąd standardowy
Doświadczenia podobne do psychotycznych	Średnia	6,66	0,29
	Odchylenie standardowe	3,16	
	Minimum	0,00	
	Maksimum	15,00	
	Skośność	0,22	0,22
	Kurtoza	-0,28	0,44
Reinterpretacja poznawcza	Średnia	27,03	0,75
	Odchylenie standardowe	8,14	
	Minimum	6,00	
	Maksimum	42,00	
	Skośność	-0,58	0,22
	Kurtoza	-0,06	0,44
Pochopne wyciąganie wniosków	Średnia	26,53	0,47
	Odchylenie standardowe	5,12	
	Minimum	6,00	
	Maksimum	39,00	
	Skośność	-0,42	0,22
	Kurtoza	1,24	0,44

Tabela 1.

W pierwszej kolejności obliczony został związek pomiędzy JTC a doświadczeniami podobnymi do psychotycznych. Analiza wykazała istotny statystycznie związek między zmiennymi: $r = 0,25$; $p < 0,01$.

Aby ustalić podział grup na niski i wysoki poziom JTC obliczona została mediana ($Mdn = 26,5$). W ten sposób powstały dwie grupy, obie o liczebności 59 osób. Następnie obliczony został współczynnik korelacji ρ -Spearmana pomiędzy wskaźnikiem doświadczeń podobnych do psychotycznych a reinterpretacją poznawczą w grupie z podwyższonym poziomem JTC: $r_s = 0,136$, $p = 0,304$. Korelacja okazała się być nieistotna statystycznie.

Obliczony został również współczynnik korelacji ρ -Spearmana pomiędzy wskaźnikiem PLEs a reinterpretacją poznawczą dla grupy ze słabym JTC: $r_s = 0,073$, $p = 0,583$. Korelacja nie była istotna statystycznie, a związek między zmiennymi okazał się być jeszcze słabszy.

6 DYSKUSJA

Zgodnie z przewidywaniami, potwierdzona została hipoteza o istotnym, dodatnim związku między JTC a doświadczeniami podobnymi do psychotycznych, co jest spójne z wynikami dostarczanymi przez literaturę (Cafferkey i in., 2014; Dudley i in., 1997; Dudley i Over, 2003; Fine, Gardner, Craigie i Gold, 2007; Garety i Freeman, 1999; Huq i in., 1988; Różycka i Prochwicz, 2013).

Wbrew temu, czego się spodziewano, u osób z podwyższonym poziomem JTC nie wykryto jednak istotnego i dodatniego związku pomiędzy reinterpretacją poznawczą i doświadczeniami podobnymi do psychotycznych. Przyczyną mógł być stosunkowo niski poziom jak i niewielka wariancja JTC w grupie wyróżnionej ze względu na wysoki poziom tej zmiennej ($M = 30,58$; $SD_M = 0,37$). Niewykluczone, że badania przeprowadzone na próbie klinicznej o wyższym poziomie JTC dostarczyłyby odmiennych wyników. Westermann, Kesting i Lincoln (2012) w swoim modelu regulacji emocji w urojeniach argumentują, iż przede wszystkim poziom stresu determinuje wpływ błędów myślenia nieudaną reinterpretację poznawczą, co zgadza się z wnioskami wysuniętymi przez Troy i in. (2013). Ford i Troy (2019) zwracają również uwagę na to, iż sama reinterpretacja wymaga zmierzenia się z sytuacją rodzącą stres, co może postawić podmiot we wrażliwej sytuacji. Sugeruje to, iż poziom stresu mógłby być kluczowy dla udanej bądź nieudanej reinterpretacji poznawczej. W przyszłych badaniach należałoby uwzględnić dodatkowo miary kontrolujące poziom stresu.

Ograniczeniem obecnych badań były przede wszystkim miary samoopisowe, podatne na m.in. tendencję do autoprezentacji, oraz trudności z wglądem. W przyszłości warto byłoby dodatkowo wykorzystać do pomiaru niektórych zmiennych takich jak przeskakiwanie do konkluzji miary behawioralne np. zadanie z koralikami (Huq, Garety i Hemsley, 1988). Badania miały charakter korelacyjny i poprzeczny, co uniemożliwia formułowanie wniosków przyczynowo-skutkowych; zostały również przeprowadzone na homogenicznej próbie studentów, co ogranicza możliwość generalizacji wyników na całą populację oraz grupy kliniczne. Kolejne badania powinny być przeprowadzone na bardziej zróżnicowanych próbach (obejmujących również osoby ze zdiagnozowanymi zaburzeniami) i obejmować kilkukrotny pomiar badanych zmiennych. W badaniu nie uwzględniono doświadczanego przez badanych poziomu stresu.

Źródła

1. Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S. i Schweitzer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 30(2), 217–237.
2. Bonanno, G. A. i Burton, C. L. (2013). Regulatory Flexibility: An Individual Differences Perspective on Coping and Emotion Regulation. *Perspectives on Psychological Science*, 8(6), 591–612.
3. Cafferkey, K., Murphy, J. i Shevlin, M. (2014). Jumping to conclusions: The association between delusional ideation and reasoning biases in a healthy student population. *Psychosis*, 6(3), 206–214.
4. Dudley, R. E. J., John, C. H., Young, A. W. i Over, D. E. (1997). Normal and abnormal reasoning in people with delusions. *British Journal of Clinical Psychology*, 36(2),

- 243–258.
5. Dudley, R. E. J. i Over, D. E. (2003). People with delusions jump to conclusions: A theoretical account of research findings on the reasoning of people with delusions. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 10(5), 263–274.
 6. Fine, C., Gardner, M., Craigie, J. i Gold, I. (2007). Hopping, skipping or jumping to conclusions? Clarifying the role of the JTC bias in delusions. *Cognitive Neuropsychiatry*, 12(1), 46–77.
 7. Ford, B. Q. i Troy, A. S. (2019). Reappraisal Reconsidered: A Closer Look at the Costs of an Acclaimed Emotion-Regulation Strategy. *Current Directions in Psychological Science*, 28(2), 195–203.
 8. Garety, P. A. i Freeman, D. (1999). Cognitive approaches to delusions: A critical review of theories and evidence. *British Journal of Clinical Psychology*, 38(2), 113–154.
 9. Huq, S. F., Garety, P. A. i Hemsley, D. R. (1988). Probabilistic Judgements in Deluded and Non-Deluded Subjects. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology Section A*, 40(4), 801–812.
 10. Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: Past, present, and future. Fifty years of the research and theory of RS Lazarus: An analysis of historical and perennial issues. *Psychosomatic Medicine*, 55, 366–388.
 11. Lincoln, T. M., Lange, J., Burau, J., Exner, C. i Moritz, S. (2010). The effect of state anxiety on paranoid ideation and jumping to conclusions. An experimental investigation. *Schizophrenia Bulletin*, 36(6), 1140–1148.
 12. Phillips, L. D. i Edwards, W. (1966). Conservatism in a simple probability inference task. *Journal of Experimental Psychology*.
 13. Prochwicz, K. i Kłosowska, J. (2017). Attentional focus moderates the relationship between attention to threat bias and delusion-like experiences in healthy adults. *European Psychiatry*, 39, 27–32.
 14. Prochwicz, Katarzyna i Gawęda, Ł. (2015). Analiza czynnikowa i ocena rzetelności polskiej wersji Skali Urojeń Peters i wsp. oraz częstotliwość występowania doświadczeń podobnych do urojeń w populacji polskiej. *Psychiatria Polska*, 49(6), 1203–1222.
 15. Remberk, B. (2017). Znaczenie kliniczne doznań podobnych do psychotycznych u dzieci i młodzieży. *Psychiatria Polska*, 51(2), 271–282.
 16. Różycka, J. i Prochwicz, K. (2013). Rola zjawiska przedwczesnego wnioskowania w powstawaniu urojeń. = The role of the jumping to conclusion bias in delusions formation. *Psychiatria Polska*, 47(6), 1041–1050.
 17. Thewissen, V., Bentall, R. P., Oorschot, M., À Campo, J., Van Lierop, T., Van Os, J. i Myin-Germeys, I. (2011). Emotions, self-esteem, and paranoid episodes: An experience sampling study. *British Journal of Clinical Psychology*, 50(2), 178–195.
 18. Troy, A. S., Shallcross, A. J. i Mauss, I. B. (2013). A Person-by-Situation Approach to Emotion Regulation: Cognitive Reappraisal Can Either Help or Hurt, Depending on the Context. *Psychological Science*, 24(12), 2505–2514.
 19. van Os, J., Linscott, R. J., Myin-Germeys, I., Delespaul, P. i Krabbendam, L. (2009). A systematic review and meta-analysis of the psychosis continuum: evidence for a psychosis proneness–persistence–impairment model of psychotic disorder. *Psychological Medicine*, 39(2), 179–195.
 20. Westermann, S., Kesting, M. L. i Lincoln, T. M. (2012). Being Deluded After Being Excluded? How Emotion Regulation Deficits in Paranoia-Prone Individuals Affect

- State Paranoia During Experimentally Induced Social Stress. *Behavior Therapy*, 43(2), 329–340.
21. Westermann, S. i Lincoln, T. M. (2011). Emotion regulation difficulties are relevant to persecutory ideation. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 84(3), 273–287.
 22. Westermann, S., Rief, W. i Lincoln, T. M. (2014). Emotion regulation in delusion-proneness: Deficits in cognitive reappraisal, but not in expressive suppression. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 87(1), 1–14.
 23. Yung, A. R., Nelson, B., Baker, K., Buckby, J. A., Bakshee, G. i Cosgra, E. M. (2009). Psychotic-like experiences in a community sample of adolescents: implications for the continuum model of psychosis and prediction of schizophrenia. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 43, 118-128.

Kontakt

Aleksandra Tuleja
Uniwersytet Jagielloński, Instytut Psychologii
Ingardena 6, Kraków, Polska
Tel: 888 494 043
email: a.tuleja@student.uj.edu.pl

HISTORICAL CORRELATIONS OF THE DEVELOPMENT OF VOCAL PERFORMANCE AND VOCAL PEDAGOGY IN THE CONTEXT OF 20TH-CENTURY AND 21ST-CENTURY NON-ART MUSIC IN SLOVAKIA

Iveta Štrbák Pandiová

Abstract

This paper deals with the historical connections of the development of vocal performance and vocal pedagogy in the second half of the 20th century, based on classical vocal performance and vocal pedagogy that drew on the bel canto principle of singing. The paper also points out the style of several singers who indisputably became part of the history of not only vocal performance but also of vocal pedagogy in the context of non-art music.

Key words: *Vocal Performance, Vocal Pedagogy, Non-Art Music.*

1. INTRODUCTION

We can talk about vocal pedagogy in Slovakia practically only in the 1950s when the first professional higher education institute, the Academy of Performing Arts in Bratislava, was established in 1949, providing full qualification for singers. Until then, professional musical institutions that could serve as the roots of musical culture and professional schooling in arts were absent. In Slovakia, the Slovak school of singing followed the Italian bel canto principle characterized by tones produced lightly, freely and on the breath, with adequate head resonance, clear and anterior sonance of the vowels and the consonants, heartfelt cantilena, thorough connection of the vowels in legato, fast pronunciation of the consonants, and phrasing progressing towards the gradually built-up culmination of the composition. The founder of vocal pedagogy in Slovakia, Czech performing violinist, composer, singer and teacher Josef Egem (1874 – 1939), learnt the bel canto technique from August Iffert (1859 – 1930) at the conservatory in Vienna. Darina Žuravlevová (1906 – 1988) brought elements of the French school of singing (deep position of the larynx, covering, ...) to Slovakia through her teacher, professor Mária Fleischerová in Brno. Arnold Flögl (1885 – 1950), prominent singer of the Opera of the Slovak National Theatre for many years, studied singing from brothers Emil Burian (1904 – 1959) and Karel Burian in Prague, who were trained in the bel canto technique. Anna Korínska (1899 – 1979), considered to be the doyenne of the Slovak school of singing, studied singing from several teachers: from Mária Pohlová from Zagreb in Košice, from Géza László and Erzsébet Gervay in Budapest, and from Theodore Lierhammer and Käthe Rantzau in Vienna. In her teaching principles, therefore, she combined her knowledge of the Hungarian and the Viennese school with the Italian bel canto. Although the opinions of the voice teachers about the ways to achieve the said “goals” sometimes varied, their common approach was shaped by the above-mentioned singing ideal based on the Italian bel canto. At that time, several publications focusing on singing methodology and voice training were written, mostly by Czech authors. The most significant of these include *Metodika spevu* [Methodology of Singing] by Mária Smutná-Vlková, *Hlas, řeč, sluch* [Voice, Speech, Hearing] by Bohuslav Hála and Miloš Sovák, *Hlas, řeč, pěvecké umění* [Voice, Speech, the Art of Singing] by Jaromír Soukop, and *O pěveckém umění* [On the Art of Singing] by Dmitry Lvovich Aspelund. In Slovakia, a single singing technique dominated vocal education, and it was directed towards operatic, or classical, vocal expression.

1.1 The Most Prominent Members of the Slovak School of Singing

The field of performance in the sphere of the art of classical singing did not experience the expected boom before 1989. We could see the best Slovak singers on Slovak stages only occasionally. At the time when Lucia Poppová (1939 – 1993) was celebrated all over the world, people could only whisper about her behind the Iron Curtain. Excellent soprano Edita Gruberová (1946) also had to live the life of an emigrant and other Slovak singers, like Ľubica Vargicová (1968), Eva Jenisová (1963), Dalibor Jenis (1966) and Sergeja Kopčák (1948), could also be heard a lot more on foreign stages than in Slovakia. Perhaps the most famous Slovak singer is Peter Dvorský (1951), ranked by experts among the best tenors worldwide. His artistic career, leading him to world stages, was also hindered by various difficulties and absurd bureaucracy at the time of communism.

2. THE BEGINNINGS OF NON-ART PERFORMANCE

The genesis of non-art vocal performance (including all the genres of non-art music but mainly jazz and pop music) dates back to the time when instrumental jazz was combined with African American vocal music for the first time. It was characterized primarily by a rough timbre of the voice, the use of the chest register, prominent rhythmic divisions manifesting themselves in various syncopations, singing *off beat*, inaccurate tuning in the field of intonation (*blue notes*), variability of the basic melody, specific expressions and special phrasing. The invention of electroacoustic amplifying devices and the microphone, and the possibilities to widen the expressive range of singers in the non-art sphere, was of paramount importance. It made it possible to achieve a chamber-like and intimate rendering and to use low voice, whispering, gasps etc. to enhance the expressive aspect of the songs. The gradually crystallizing *swing* style found an ideal partner in the microphone because it enabled it to execute even the most progressive vocal expressions – more subtle phrasing, rhythmic freedom, suppleness. Singers with a soft, delicate, velvety timbre came to the forefront as a contrast and response to the coarse or even rough singing of the African Americans. Although the art of bel canto singing is inseparably linked to classical singing and global opera stages, its minute elements can be discerned even in the case of several singers of popular music and jazz. Perhaps the most prominent manifestations of this can be seen in the sensitive renderings of Frank Sinatra (1915-1998). His technique was characterized by a masterful “covering” of the transitional notes between the vocal registers. In hindsight, his singing style can be defined as a so-called *crooner* style. This term was introduced into musical terminology in the early 20th century and, originally, it was an ironic term used to denote sentimental, romantic vocal rendition that could be achieved by using a microphone. This vocal style is based on the diction of speech, with an emphasis on the clarity of the sung lyrics, into which Sinatra managed to bring special poetical expression. Thereby, he became part of the American music industry, a cultural icon of the 20th century and a synonym for a jazz singer. The contemporary follower of his style is undoubtedly Michael Bublé (1975), a multiple winner of Grammy and Juno Awards. Truly iconic jazz singers of the last century include also Nat King Cole (1919 – 1965), whose singing exhibits rhythmic phrasing inspired by his own unique style of piano playing. *Scat* singing, a unique vocal expression consisting of a specific technique of vocal improvisation with specific meaningless syllables, is also an indispensable part of the development of jazz. This technique is first mentioned in connection with the legendary Louis Armstrong (1901 – 1971), who improvised with random syllables in an original way when he accidentally dropped the lyrics of the song *Heebie Jeebies* during its recording in 1925. This improvised singing technique was developed most elaborately by Ella Fitzgerald (1917 – 1996), in whose case the freedom of vocal expression without being tied to the meaning of the lyrics manifested itself most prominently. “*In the 1960s, famous a cappella formations flirting with jazz, pop music and gospel music, like Lambert, Hendricks*

& Ross, the Manhattan Transfer, or the French Swingle Singers octet, introduced new perspectives to the previously fictitious vocal tight-rope walking.” (Motyčka and Šuba, 2006) One of the most prominent genres of the jazz sphere was *blues*. In this genre, especially in the archaic blues forms, vocal expression was close to recitative declamation, which reflected itself in a “*coarse and earthy rendition influenced by the expressive shades of gospel music*”. At least three prominent personalities of this style, Mahalia Jackson (1911 – 1972), Ma Rainey (1886 – 1939) and the “*Empress of the Blues*”, Bessie Smith (1894 – 1937), must be mentioned here.

At that time, the freedom of vocal expression in the non-art genre did not require a systematization of the vocal techniques, thought-out vocal methodology, or significantly different vocal education than classical singing. The performers were mostly self-taught and inspired by each other in their vocal expression. We have no information about any prominent teachers who would have shaped the above-mentioned performers in a significant way.

2.1 The Beginnings of Non-Art Vocal Performance in Slovakia

Jazz phrasing developed, so to speak, from the submissiveness of the English language which lacks regular accent unlike Slovak. In its adaptation, Slovak vocal jazz rendering had to tackle several obstacles:

- adjust the style of the vocal rendition to the language
- master the Slovak “singing” pronunciation of the metric and rhythmic aspect of the genre
- develop a singing technique specifically adjusted to electroacoustic amplifying devices and microphones.

In Slovakia, similarly to the U.S., it was the social dances, such as ragtime or cakewalk, that made their way to the public from among the music based on revolutionary elements first; these were played in Bratislava even before World War I. Slovak jazz orchestras began to be formed and they played contemporaneous popular music which, from today’s perspective, sounds as very moderate jazz arrangements (Studio Jazz Orchestra of Ladislav Faix, 1939, Orchestra of the University Students’ Association, 1940). In the early 1940s, the Slovak Radio broadcast a series of regular programmes called *Anything Jazz* even though “nigger jazz” was persecuted as “entartete Kunst” by Nazi Germany. Swing orchestras were more or less tolerated but, just to make sure, they did not call their music jazz. “*A significant step in discovering the basic forms of jazz expressions and a move away from commercialized dance music influenced by jazz was taken by jazzmen Juraj Henter and Karol Ondreička, who began to play bop in 1954.*” (Litecký-Švedas, 2003) Opera singers Štefan Hoza (1906 – 1982) and Janko Blaho (1901 – 1981) began to sing Slovak popular songs. Both had extensive experience in performing folk songs, to which they felt deep emotions and respect. They had recorded folk songs on LPs earlier, so this work was nothing strange for them. Besides them, Milan Muril, Julo Uhor, Štefan Munk (1907 – 1962) and František Krištof Veselý (1903 – 1977) also appeared on LPs. (Zelenay and Šoltýs, 2008)

Other representatives of the swing era of the 1960s and 1970s in Slovakia include singers Gabriela Hermélyová (1932 – 2016), Marcela Laiferová (1945), Eva Máziková (1949), Karol Duchoň (1950 – 1985), Dušan Grúň (1942), Ivo Heller (1938) and Eugen Šváb (1940). A transition from swing to big beat feel was a longer process and both elements dominated alternately and even blended into each other in the subsequent years. In the late 1960s, a group of composers emerged whose style was very striking. They learnt from jazz and swing and drew on them but did not follow them completely. At the same time, they did not belong even to the big beat generation of their time. The first musicians to enter the scene of popular music included Branislav Hronec (1940) and Ján Melkovič (1939 – 2004). From 1968,

composer and arranger Peter Smékal attracted considerable attention with his noteworthy songs setting to music the lyrics of Milan Lasica (1940) and Tomáš Janovic (1937) for singer Zora Kolínska (1941 – 2002).

The attitude of the communist authorities in Slovakia to modern popular music was particularly interesting. In 1962, the bureau of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia issued a resolution on small musical forms with a large number of progressive elements. The set goals, formulated in the vocabulary of contemporaneous ideology and rhetoric, were materialized by the Resolution imposing an obligation on the Academy of Performing Arts and on the State Conservatory in Bratislava to include teaching the composition and instrumentation of small musical forms and to increase the standard of their performance by instrumentalists and singers. The State Music Publishing House had to introduce new methods to promote small musical forms, organize competitions for new songs, grant awards, publish promotional sheet music materials etc. At that time, however, nobody bothered much about these. There were no qualified teachers who would have been able to implement these specific requirements and that was the reason why the first results were achieved by the State Conservatory in Bratislava in this field only after some twenty years. Prompted by its director Zdeňek Nováček, popular music and jazz began to be taught in 1980 by Bohumil Trnečka, Vierošlav Matušík and Alois Bouda.

Prominent personalities in vocal jazz and blues in Slovakia include Peter Lipa (1943), Ján Litecký-Šveda (1948), Jozef Barina (1948), Fero Kessler (1950), Adriena Bartošová (1960), Zuzana Suchánková (1961), Richard Müller (1961), Berco Balogh (1961), Silvia Josifoska (1971), Robo Opatovský (1971), Miriam Bayle (1975), Lucia Lužinská (1976), Hanka Gregušová (1980).

3. CONCLUSION

The absence of the vocal training of the performers in Slovakia was made up in various ways. *“One of such temporary solutions was to organize a two-year course – Singers’ Course – by the Institute of Enlightenment funded by the Ministry of Culture of the Slovak Republic.”* (Kajanová) The first course took place in 1983 – 1984 when voice training was overseen by František Tugendlieb (1929 – 2011). His book *Hlasová výuka popového spevu [Voice Training in Pop Music]* introduced a novel aspect to vocal pedagogy. The method itself is based on vocal exercises that leave the voice as natural as possible. Due to the different physiological principles for voice production, Tugendlieb recommended the women not to be trained by the pedagogical method used in the field of opera singing. In the 1970s, when his book was published, such ideas were literally seen as heretic. However, his long-standing teaching practice and the number of personalities who underwent his training prove him right. His students included Marika Gombitová (1956), Miroslav Žbirka (1952), Darina Rolincová (1972), Pavol Habera (1962), Peter Lipa (1943), Hana Hegerová (1931) and others. *“His methodology was adopted by several voice teachers – Lída Nopová (1947), Edward Tomas (1960), Alena Čermáková (1964), Adriena Bartošová, and Peter Lipa who has been using it in his jazz workshops.”* (Motyčka and Šuba, 2006)

In Slovakia, the professional qualification of voice teachers in the field of non-art music remains unsolved. Many voice teachers whose methodology usually draws on the classical vocal basis had to develop their own skills, abilities and competencies to shape the vocal performers of non-art music through their own personal teaching experience and self-study. In Slovakia, there are still no institutionalized and legislatively treated courses to study non-opera singing, which would train professional and qualified voice teachers or performers of jazz and popular music.

References

1. KAJANOVÁ Iveta: *Moderná populárna hudba a jazz v školstve na Slovensku. [Modern Popular Music and Jazz in School Education in Slovakia]* Available at: <https://www.uk.ukf.sk/data/music/2/labska-kajanova.pdf>
2. LITECKÝ-ŠVEDAS Ján: *Blues na Slovensku. [Blues in Slovakia.]* Hudobné centrum, Bratislava 2003, ISBN: 80-88884-49-7, p.18.
3. ZELENAY Pavol, ŠOLTÝS Ladislav: *Hudba tanec pieseň. [Music Dance Song.]* Hudobné centrum, Bratislava 2008, ISBN 978-80-88884-96-5, p.107.
4. MOTYČKA Peter, ŠUBA Andrej: *Zlato v hrdle. [Gold in the Throat.]* In: *Hudba III.Q MMVI*, Hevhetia: Košice, Volume I., no. III.Q, 2006, p.36.
5. BĀR Pavel: *Od operety k muzikálu. [From Operettas to Musicals.]* KANT, Prague 2013, ISBN 978-80-7437-115-8.
6. POLEDŇÁK Ivan, CAFOUREK Ivan: *Sondy do popu a rocku [Probes into Pop and Rock]* H&H, Prague 1992, ISBN 80-85467-14-3.
7. JEHNE Leo: *Chcete zpívat pop? [Do You Want to Sing Pop?]* Editio Supraphon, Praha-Bratislava 1970.

Kontaktní údaje

Mgr. Iveta Štrbák Pandiová, PhD.
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Pedagogická Fakulta, Katedra hudby
Dražovská 4, 949 01 Nitra
ispandiova@ukf.sk

PRESAHY OBSAHU PRVOUKY DO PRÍRODOVEDNEJ A KULTÚRNEJ GRAMOTNOSTI

EDUCATION CONTENT OF THE ELEMENTARY REALIA AND ITS OVERLAPS TO THE SCIENCE AND CULTURAL LITERACY

Alexandra Nagyová

Abstrakt

Obsah vzdelávania vyučovacieho predmetu prvouka je nositeľom prírodovedných a kultúrno-spoločenských poznatkov potrebných pri budovaní predstáv žiakov mladšieho školského veku o okolitom svete. V príspevku sa venujeme analýze obsahu pracovnej učebnice prvouky pre 1. ročník ZŠ a jeho následnej komparácie s predpísaným obsahom tohto vyučovacieho predmetu. Cieľom príspevku je odhaliť integritu vzdelávacieho obsahu stanovených dokumentov, ktorý je prostriedkom pri naplňovaní cieľov rozvoja prírodovednej a kultúrnej gramotnosti žiakov primárneho vzdelávania.

***Kľúčová slova:** Obsah vzdelávania. Pracovná učebnica prvouky pre 1. ročník ZŠ. Prírodovedná a kultúrna gramotnosť. Prvouka. Vzdelávací štandard Prvouky.*

Abstract

The content of the education subject elementary realia is the bearer of the science and social knowledge needed to build the ideas of the younger school age pupils about the surrounding world. In the paper we analyze the content of the elementary realia working textbook for the first year of primary school and its subsequent comparison with the prescribed content of this subject. Our goal is to uncover the integrity of the educational content of the established documents, which is a means of meeting the objectives of developing the science and cultural literacy of primary school pupils.

***Key words:** Education content. Educational standard of the elementary realia. Elementary realia. Elementary realia working textbook for the first year of primary school. Science and cultural literacy.*

1 ÚVOD

Elementárne vzdelávanie popisuje V. Spilková ako „proces tvorenia základov celoživotného vzdelávania, osvojovania si gramotností, vytváranie prvotného pohľadu na svet s vyznačením základných vzťahov a súvislostí, ktoré umožňujú orientáciu žiaka v okolitom svete“ (in Kolláriková – Pupala, 2010 s. 142), čím dokumentuje významné postavenie prvouky v kurikule primárneho vzdelávania. Z dôvodu toho, že práve obsah vzdelávania prvouky by mal poskytovať priestor na rozvoj orientácie žiaka mladšieho školského veku v okolitom svete a prispievať tak k rozvoju jeho prírodovednej a kultúrnej gramotnosti.

2 VYUČOVACÍ PREDMET PRVOUKA

V dôsledku kurikulárnej reformy vzdelávania v roku 2015 je učenie sa žiaka o prírode a spoločnosti opäť súčasťou elementárnej edukácie ako samostatný vyučovací predmet pod pôvodným názvom Prvouka. Tento názov bol predchádzajúce roky krátko zmenený na Prírodovedu. Rámcový učebný plán obsiahnutý v Inovovanom štátnom vzdelávacom

programe pre primárne vzdelávanie (ďalej len IŠVP) 2015 stanovuje, že prvouke sa venuje v 1. ročníku 1 vyučovacia hodina za týždeň a v 2. ročníku 2 vyučovacie hodiny. Vzdelávací štandard predmetu (bližšie www.statpedu.sk) charakterizuje prvouku ako predmet prepájajúci prírodovedné a sociálne štúdie. V oblasti prírodných vied umožňuje žiakom poznávať prírodu ako systém, pochopiť zákonitosti prírodných procesov a tiež dôležitosť ochrany prírody. Z hľadiska sociálnych štúdií je prvouka základným pilierom oboznamujúcim žiakov so spoločenským prostredím, s ľuďmi, kultúrou, históriou, a to všetko vo vzájomných väzbách. Autorky A. Doušková (2006, s. 17) a K. Navrátilová (1986, s. 58) hovoria o prvouke ako o komplexnom vyučovacom predmete, ktorý rozvíja u žiakov mladšieho školského veku poznanie a porozumenie okolitého sveta, teda ich prírodného a spoločenského prostredia. Rovnako sa o prvouke vyjadruje aj L. Podroužek (2003, s. 32), píše o nej ako o vyučovacom predmete obracajúcom pozornosť žiakov na svet, ktorý ich obklopuje, na realie, čím ich vedie k spoznávaniu vecí a dejov v prírode a spoločnosti a súvislostí medzi nimi. Poznávanie tohto prostredia je súčasťou obsahu i ostatných vyučovacích predmetov primárneho vzdelávania. V tejto súvislosti si dovoľíme súhlasiť s K. Tupým (in A. Doušková, 2006, s. 25), ktorý hovorí, že v prvouke „*ide o najucelenejšie prvé poznávanie so zámernou systematizáciou*“.

3 OBSAH VZDELÁVANIA PREDMETU PRVOUKA

Ako môžeme vidieť, úlohou obsahu vzdelávania vyučovacieho predmetu prvouka je poskytnúť taký zdroj edukačných poznatkov, ktoré prispievajú k rozvoju prírodovednej a kultúrnej gramotnosti žiakov mladšieho školského veku, pri jeho sprostredkovaní vo vyučovacom procese. Rovnako tiež aktuálny IŠVP charakterizuje profil absolventa elementárneho vzdelávania ako žiaka, ktorý má okrem iných osvojené aj základy prírodovednej a kultúrnej gramotnosti. Obsah vzdelávania vyučovacieho predmetu prvouka, ktorý je záväzný pre všetky základné školy na území Slovenskej republiky, je stanovený vyššie spomínaným legislatívnym dokumentom. Obsah vzdelávania je ďalej konkretizovaný vo vzdelávacom štandarde prvouky, ktorý prepája poznatky z dvoch vzdelávacích oblastí „*Človek a príroda*“ a „*Človek a spoločnosť*“.

3.1 Vzdelávanie o prírode

Prírodovedný obsah zo vzdelávacej oblasti *Človek a príroda* sprostredkuje žiakom mladšieho školského veku základné prírodovedné poznatky, ktoré sú v súčasnej koncepcii primárneho vzdelávania v príslušnom vzdelávacom štandarde členené do nasledovných štyroch oblastí: *Rastliny, Živočíchy, Človek, Neživá príroda a skúmanie prírodných javov*. Jednotlivé oblasti sú ďalej špecifikované konkrétnymi výkonovými štandardmi, ku ktorým má žiak v 1. a 2. ročníku smerovať, teda čo má vedieť a dokázať. Obsahové štandardy majú učiteľovi pomôcť voliť vhodné edukačné činnosti k napredovaniu žiaka. Takáto koncepcia obsahu vzdelávania má viesť k modernému prírodovednému vzdelávaniu, prostredníctvom ktorého dochádza k rozvoju prírodovednej gramotnosti žiaka mladšieho školského veku, ktorú definuje aj štúdia OECD PISA 2006 nasledovne „*prírodovedná gramotnosť je schopnosť používať vedecké poznatky, získavať nové vedomosti, vysvetľovať prírodné javy, identifikovať otázky a vyvodzovať dôkazmi podložené závery pre pochopenie a tvorbu rozhodnutí o svete prírody a zmenách, ktoré v ňom nastali v dôsledku ľudskej aktivity*“. Prírodovedná gramotnosť má rozličné stupne a formy, ktoré sa prehlbujú počas celého života (National Academy of Science, 1996, s. 22), z uvedených dôvodov je dôležité venovať pozornosť jej rozvoju už od 1. ročníka základnej školy. Podľa R. Tomkuliakovej (2011) má žiak primárneho vzdelávania zastávať rolu malého vedca a vlastným aktívnym manipulovaním, komunikovaním a bádáním rozvíjať svoje prírodovedné kompetencie (in M. Gašparová, 2012 s. 425). Z tohto dôvodu je nutné, aby učiteľ koncipoval obsah vzdelávania prvouky tak, aby v interakcii s procesom prírodovedného vzdelávania umožňoval rozvoj prírodovedného myslenia žiaka, ktoré

predpokladá nielen poznatky žiaka o environmente, ale aj ich funkčné využitie v konkrétnej situácii. Upozorňuje na to aj D. Kollárová (2018, s. 80), keď odporúča zaraďovať do vyučovania o prírode rolové a situačné hry. Dovolíme si súhlasiť s tým, že myslenie, správanie a konanie žiaka k najbližšiemu environmentu môže významne ovplyvniť aj myslenie a konanie učiteľa.

3.2 Vzdelávanie o spoločnosti a kultúre

Význam sociálneho, resp. kultúrno-spoločenského obsahu prvouky spočíva v potrebe naučiť žiaka mladšieho školského veku orientovať sa a adaptovať sa na jeho vlastné kultúrno-spoločenské prostredie. Žiak prostredníctvom týchto tém získava predstavu o sebe, v rôznych situáciách a vzťahoch, nadväzuje kontakty so životom a rozvíja vlastný sebasystém, sociálne vzťahy, toleranciu a kooperáciu (A. Doušková, 2001, s. 18). Cieľom tohto obsahu je prispieť k rozvoju kultúrnej gramotnosti žiaka. Kultúrnu gramotnosť chápeme ako schopnosť žiaka efektívne využívať sociálne zručnosti (sebakontrola, sebaúcta, schopnosť porozumieť a riadiť sa pokynmi a pravidlami, riešiť konflikty, komunikovať a spolupracovať) s cieľom dosiahnuť svoj zámer v rozličných sociálnych interakciách (Forget-Dubois, 2007, s. 409). Takéto vymedzenie kultúrnej gramotnosti v intenciách vyučovacieho predmetu prvouka značí, že prostredníctvom spoločenskovedného obsahu žiak nemá len poznať svoje kultúrno-spoločenské prostredie, ale vedieť tieto poznatky funkčne využiť v každodenných životných situáciách. Vyučovací proces má teda za úlohu smerovať k rozvoju spoločensko-kultúrneho myslenia žiaka, ktoré umožňuje vnímanie a porozumenie kultúrno-spoločenským súvislostiam v najbližšom environmente. V súčasnej koncepcii vzdelávacieho štandardu predmetu prvouka je kultúrno-spoločenský obsah vyjadrený výkonovými štandardmi, ktoré má žiak dosiahnuť na konci 1. a 2. ročníka ZŠ. V porovnaní s koncepciou prírodovedného obsahu absentuje členenie do tematických oblastí a jeho rozsah je viditeľne menší. Na problematiku preferenčnosti prírodovedného obsahu poukazuje aj M. Klusák (in Kolláriková – Pupala, 2010, s. 373 - 378), ktorý vo svojom výskume uvádza, že táto nevyváženosť sa vyskytuje v učebných osnovách prvouky od jej samotného vzniku ako vyučovacieho predmetu na primárnom stupni vzdelávania až po súčasnosť. Nepomer jednotlivých obsahových častí považujeme za problematický, pretože žiak mladšieho školského veku sa potrebuje rovnako dobre orientovať v prírodnom i spoločenskom prostredí, čo potvrdzujú aj autori ako A. Doušková (2001), L. Podroužek (2003), M. Klusák (2010), K. Navrátilová (1986), B. Fabiánková (1995), ktorí hovoria o obsahu vzdelávania prvouky ako o prostriedku rozvoja prírodovednej a kultúrnej gramotnosti žiaka v rovnakej miere.

3.3 Pracovná učebnica prvouky pre 1. ročník základnej školy

Legislatívne definovaný obsah vzdelávania prvouky je východiskom autorov pri tvorbe pracovných učebníc prvouky pre primárne vzdelávanie. Učebnica je najdôležitejším nositeľom obsahu vzdelávania, učivo je v nej najviac konkretizované s cieľom jeho osvojenia si žiakmi (I. Turek, 2008, s. 323). Vo vyučovacom procese prvouky sa využíva jej modifikovaný variant, a to pracovná učebnica, nakoľko žiak v prvom ročníku základnej školy nemá zvládnutú funkčnú jazykovú gramotnosť, konkrétne nemá v plnej miere zvládnuté sekundárne jazykové komponenty – čítanie a písanie. Pracovná učebnica je interaktívnou učebnou pomôckou pozostávajúcou z pracovných listov, ktoré tvoria súbor didaktických obrázkov a úloh prispôbených kognitívnym možnostiam žiaka. Konkrétnu pracovnú učebnicu aplikovanú do vyučovacieho procesu si pre svoje potreby vyberá každá základná škola individuálne, pričom však musí disponovať platnou schvaľovacou prípadne odporúčacou doložkou Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu. V našom príspevku sa budeme venovať analýze prvouky v 1. ročníku ZŠ. Schvaľovacou doložkou pre potreby

vyučovacieho predmetu prvouka v 1. ročníku základnej školy disponuje pracovná učebnica *Prvouka pre 1. ročník základnej školy* od autoriek R. Dobišová Adame a O. Kováčiková.

3.3.1 Integrita obsahu vzdelávania prvouky

Vzdelávací štandard prvouky a v ňom uvedené výkonové štandardy, ktoré má žiak dosiahnuť na konci 1. ročníka základnej školy sme podrobili komparácii s MŠVVaŠ SR schválenou vyššie spomínanou pracovnou učebnicou *Prvouka pre 1. ročník*. V pracovnej učebnici prvouky sme analyzovali jednotlivé témy a s nimi súvisiace činnosti a úlohy určené pre žiaka, s cieľom zistiť ich zhodu pri napĺňaní požiadaviek výkonových štandardov. Integritu obsahu vzdelávania prvouky uvádzame prostredníctvom tém zahrnutých v pracovnej učebnici a k nim prislúchajúcich výkonových štandardov.

Tabuľka 1

	Téma	Výkonový štandard Žiak na konci 1. ročníka vie/dokáže:
Človek a spoločnosť	Moja škola	orientovať sa v budove školy (trieda, jedáleň, WC a i.), povedať zjednodušenú adresu školy a adresu svojho bydliska,
	Moja školská taška	
	V našej škole	orientovať sa v budove školy (trieda, jedáleň, WC a i.), definovať pravidlá bezpečnosti pri návšteve školy,
	Moja trieda	orientovať sa v budove školy (trieda, jedáleň, WC a i.),
	Cesta do školy	pomenovať významné orientačné body v blízkosti školy (budovy a i.),
	Moja rodina	určiť členov rodiny vo vzťahu k sebe,
	Človek a príroda	Zmysly človeka Zrak – oko Sluch – Ucho Čuch – nos Chuť – jazyk Hmat – koža
Zdravie		čo škodí zdraviu,
Čas		navrhnuť vlastný spôsob merania časového úseku, zostrojil' presýpacie hodiny, vysvetliť vzťah rýchlosti presypania presýpacích hodín a niektorých vlastností presýpanej látky na základe pozorovania presýpacích hodín, zostrojil' kyvadlo, vysvetliť vzťah rýchlosti kmitania kyvadla a niektorých vlastností kyvadla na základe pozorovania kyvadla.
Deň		
Dni v týždni		rozlíšiť pojmy predtým, včera, dnes, potom a zajtra, identifikovať dni v týždni,
Svetlo a tieň		že hlavným zdrojom svetla je Slnko, vysvetliť, kedy sa vytvára a kedy sa nevytvára tieň, kedy sa vytvára dlhší tieň a kedy sa vytvára kratší tieň, kedy sa vytvára viac tieňov, vymenovať ďalšie zdroje svetla: plameň, blesk, žiarovka a iné elektrické zariadenia, ktoré vytvára človek,
Svetlo a tieň		na základe skúmania vytvoriť závery o priesvitnosti a priehľadnosti rôznych materiálov (prostredí),

Človek a príroda	Živá a neživá príroda	vysvetliť rozdiel medzi živými a neživými súčasťami prírody, triediť na základe znakov, identifikovaných vlastným pozorovaním, prírodné objekty na živé, neživé a odumreté,
	Voda	vysvetliť, na čo všetko používa človek vodu a čo by sa stalo, ak by jej mal nedostatok, vysvetliť, aký význam má voda v pôde a ako sa to týka človeka, že voda sa vyskytuje v rôznych formách (napr. ľad, vodná para, sneh, dážď, námraza, rosa), vymenovať tri typy vodných zdrojov,
	Živočíchy	vysvetliť, ako sú živočíchy tvarom tela a spôsobom života prispôbené prostrediu, v ktorom žijú (mačka domáca, dážd'ovka zemná, krt obyčajný, lastovička obyčajná, kapor obyčajný, voš detská), na príkladoch uviesť rozdiely medzi suchozemskými a vodnými živočíchmi,
	Potrava živočíchov	že živočíchy získavajú potravu rôznym spôsobom, vysvetliť vzťah dravec a korisť, vysvetliť význam maskovania živočíchov v prostredí,
	Pohyb živočíchov	identifikovať časť tela, ktorá zabezpečuje živočíchom pohyb, triediť živočíchy podľa toho, čím a ako sa pohybujú a tieto informácie dať do súvislosti s tým, kde a ako živočíchy žijú.
	Rastliny	uviesť tri spoločné a tri rozličné znaky, ktorými sa živočíchy a rastliny vzájomne podobajú,
	Časti tela rastlín	identifikovať základné časti rastlín (prhl'ava dvojdomá, púpava lekárska, rebríček obyčajný, kapsička pastierska, ruža šípová, pagaštan korský) identifikovať päť podobností a päť odlišností v tvaroch, veľkosti, farbe základných častí rôznych rastlín,
	Korene rastlín	opísať funkcie jednotlivých častí rastlín (napríklad: koreňom rastlina čerpá z pôdy vodu a živiny),
	Stonky rastlín	na základe vlastného pozorovania triediť rastliny na byliny, kry a stromy,
Listy rastlín	na základe vlastného pozorovania triediť rastliny na byliny, kry a stromy,	
Kvety rastlín	vysvetliť princíp opel'ovania,	
Plody rastlín	že plod je časť rastliny, ktorá vzniká z kvetu, že plody obsahujú semená, z ktorých vyrastú nové rastliny.	

3.3.2 Závery z porovnania integrity obsahu vzdelávania prvouky

Analýzou a následnou komparáciou sme dospeli k záveru, že obsah vzdelávania pracovnej učebnice *Prvouka pre 1. ročník základnej školy (R. Dobišová Adame - O. Kováčiková, 2015)* v plnej miere integruje obsah vzdelávacieho štandardu prvouka (2015). Pracovná učebnica prvouky vytvára podnetný priestor pre rozvoj prírodovednej a kultúrnej gramotnosti žiaka mladšieho školského veku. Vidíme však, že témy smerujúce k rozvoju prírodovednej gramotnosti sú v mnohopočetnej prevahe a jednotlivé učebné úlohy sú orientované na rozvoj kognitívnych funkcií žiaka (vymenovať, popísať, poznať, rozlíšiť a pod.). Dovolíme si tvrdiť, že dochádza tak k potláčaniu rozvíjania afektívnej stránky osobnosti žiaka (vzťah k prírode, ochrana životného prostredia, hodnotová orientácia žiaka) a tiež k poklesu rozsahu tém a úloh stimulujúcich rozvoj kultúrnej gramotnosti žiaka, ktorej súčasťou nie je len poznanie spoločenského prostredia ale i rozvoj emocionality a jej jednotlivých komponentov – schopnosť empatie, vyjadrovanie a chápanie pocitov, ovládanie nálady, schopnosť

prispôsobenia sa, riešenia medziľudských vzťahov, vytrvalosť, priateľskosť láskavosť a úcta (P. Salovey & J. Mayers in L. E. Shapiro, 2009, s. 14). Je teda úlohou učiteľa, aby tieto nedostatky obsahu vzdelávania prvouky kompenzoval vlastnou tvorivou činnosťou a svojou individuálnou koncepciou vyučovania. Svojou koncepciou môže významne vplývať aj na spoluprácu s rodičmi, v smerovaní zvyšovania záujmu. Môžu to byť nielen spoločné vychádzky, ale s rodičmi môžu vypracovať rozmanité pracovné listy zamerané na spoznávanie, ale aj na zvyšovanie záujmu o svoju obec (D. Kollárová, 2010, s. 12), prípadne sa môžu spoločne podieľať na tvorivej práci s prírodným materiálom, alebo to môže byť spoločné čítanie kníh či detských časopisov.

4 ZÁVER

Analýzou obsahu pracovnej učebnice *Prvouka pre 1. ročník základnej školy* (R. Dobišová Adame, O. Kováčiková) a jeho následnou komparáciou s predpísaným obsahom tohto vyučovacieho predmetu sme dospeli k záveru, že integrita vzdelávacieho obsahu stanovených dokumentov je vo veľkej miere splnená. Zároveň tiež v závere príspevku upriamujeme pozornosť na niekoľko nedostatkov tejto integrity i samotnej koncepcie obsahu vzdelávania vyučovacieho predmetu prvouka, ktoré predstavujú podnety pre naše ďalšie vedecké bádanie.

Použitá literatúra

1. DOBIŠOVÁ ADAME, R., KOVÁČIKOVÁ O. 2015. *Prvouka pre 1. ročník základnej školy*. Bratislava : AITEC s. r. o., 2015. 49 s. ISBN 978-80-8146-108-8.
2. DOUŠKOVÁ, A. 2001. *Prvouka – učenie o sebe, prírode a spoločnosti*. Prešov : Metodické centrum, 2001. 124 s. ISBN 80-8045-247-4.
3. DOUŠKOVÁ, A. 2006. *Učenie sa žiaka v prírodovednom a spoločenskom kontexte*. Banská bystrica : PF UMB, 2006. 144 s. ISBN 80-8055-807-8.
4. FABIÁNKOVÁ, B. 1995. *Didaktika prvouky*. Brno : Paido, 1995. 56 s. ISBN 80-85931-03-6.
5. FORGET-DUBOIS, N. et al. 2007. Predicting early school achievement with the EDI: A longitudinal population-based study. In *Early education and development*, ISSN 10409289, 2007, roč. 18, č. 3, s. 405-426.
6. GAŠPAROVÁ, M. 2012. Osobitosti aplikácie prírodovedných a kultúrno-spoločenských reálií v primárnom vzdelávaní. In *Podmiotowość w edukacji wobec odmienności kulturowych oraz społecznych zróżnicowań 2*. Poznań : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, 2012. s. 419-441. ISBN 978-83-61304-54-8.
7. INOVOVANÝ ŠTÁTNY VZDELÁVACÍ PROGRAM PRE 1. STUPEŇ ZŠ. 2015. Štátny pedagogický ústav. [cit. 2019-02-19]. Dostupné na internete: <<http://www.statpedu.sk/sk/svp/inovovany-statny-vzdelavaci-program/inovovany-svp-1.stupen-zs/>>
8. KLUSÁK, M. 2010. Poznávání sociálního prostředí. In *Předškolská a elementární pedagogika*. Praha : Portál, 2010. s. 363-399. ISBN 978-80-7367-828-9.
9. KOLLÁROVÁ, D. 2010. Pozorujeme a spoznávame blízky región : pracovný zošit pre žiakov a rodičov. Pezinok : Renesans, 2010. 44 s. ISBN 978-80-89402-28-1.
10. KOLLÁROVÁ, D. 2018. Tvorivá dramatika v lesnej pedagogike. In *Lesná pedagogika*. Zvolen : NLC, 2018. s. 77 – 85. ISBN 978-80-8093-240-5.
11. NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE, 1996. *National Science Education Standards*. Washington DC : National Academy press. 1996. s. 261. ISBN 0-309-05326-9. [cit. 2019-03-11]. Dostupné na internete: <<https://www.nap.edu/read/4962/chapter/1#ii>>
12. NAVRÁTILOVÁ, K. 1986. *Didaktika prvouky*. NITRA : PF UKF, 1986. 146 s.

13. OECD PISA, 2006. *Assessing Scientific, Reading and Mathematical Literacy : A framework for PISA 2006*. OECD, 2006. s. 187. ISBN 9264026398.
14. PODROUŽEK, L. 2003. *Úvod do didaktiky prvouky a přírodovědy pro primární školu*. Dobrá voda : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2003. 248 s. ISBN 80-86473-45-7.
15. SHAPIRO, L, E. 2009. *Emoční inteligence dítěte a její rozvoj*. Praha : Portál, 2009. 267 s. ISBN 978-80-7367-648-3.
16. Smernica č. 10/2011 ktorou sa upravuje postup Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a priamo riadených organizácií pri výbere a schvaľovaní učebníc.
17. TUREK, I. 2014. *Didaktika*. 3. vydanie. Bratislava : Wolters Kluwer, s. r. o. 2014. 618 s. ISBN 978-80-8168-004-5.
18. Zákon č. 245/2008 z 22. mája 2008 o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Kontaktní údaje

Mgr. Alexandra Nagyová
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Pedagogická fakulta
Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra
Tel: +421 905 771 760
email: alexandra.nagyova@ukf.sk

EARLY RELATIONSHIP EXPERIENCE OF AN INDIVIDUAL IN THE CONTEXT OF EMOTIONAL EXPERIENCING OF AN ADULT

Hubinská Jana, Masár Michal, Doktorová Dominika

Abstract

The work focuses on the investigation of personal well-being and life satisfaction of an individual based on his history. Finding link between early experiences and current cognitive and emotional concept means reliving his life in the expected direction - emotionally warm and loving upbringing, creating a secure attachment bond will determine a positive assessment and experiencing of life. The test battery consisted of the following questionnaires: s-E.M.B.U, ECR-R, PWB, SWLS, STAI. In line with the stated goal, we present some findings: mother's rejection in parenting was negatively correlated with life satisfaction and the meaning of life in women, mother's hyperprotectiveness also negatively correlated with life satisfaction, life satisfaction was negatively correlated with anxiety experienced in relationships.

Keywords: *attachment, parental rearing style, trust, assurance, safety, anxiety, basic anxiety, rejection, internal working models, well-being, satisfaction with life.*

1 INTRODUCTION

The adult is influenced by the patterns of parental rearing behaviour, which relate to specific everyday situations in which they can support or reject their child. There is a whole range of manifestations of maternal love that can have a pathological effect on a person's later emotional life.

According to Karen Horney (2000, 2007) love, security, safety, and the warmth of home are the prerequisites that allow an individual to avoid neurotic anxiety and conflict. However, it is based on the integrity of the experience and functioning of the personality, which means that it assesses aspects of the personality in mutual relations as well as in relations to culture, spiritual and moral factors as well as interpersonal processes. She therefore elaborates on anxiety and the emerging conflict in connection with the aforementioned external circumstances, based on the loving care of the child in early childhood. If it does not occur, basic anxiety and hostility may develop following basic conflict. Karen Horney (1885 - 1952) associates the term basic anxiety with conflicts and a neurotic process that hinders the healthy development of an individual's personality. The more the anxiety in an individual's day-to-day experience increases, the greater the presumption that he has experienced similar conflicts in the past. These are conflicts that one basically arranges with one's behavior and is unable to resolve them satisfactorily. The need to resolve and defuse this fundamental conflict is becoming more urgent and clear - bringing the conflict to the forefront. The underlying conflict becomes chronic and the associated psychic defenses can stabilize into a permanent character trait. These permanent and non-adaptive character traits lead to further internal and consequently external conflicts. It is possible to form such a close relationship between internal conflict and character trait that they can become almost indistinguishable from each other. She also believes that the underlying conflict is related to the culture and the subsequent way of life in which the individual lives. Therefore, it is necessary to address this term in all its breadth, depth and continuity with specific life situations in childhood, which can then be found in the etiology of state anxiety and trait anxiety in the adult.

Trait anxiety is therefore treated as a character trait, which is conditioned and acquired on the basis of experiencing basic anxiety and basic conflict arising from childhood. Therefore, it is

not possible not to deal with parental rearing behavior with regard to the mother-child relationship, which conditions the said experience (Millerová, 1995, 2001).

The main premise of the study of parental rearing behavior towards a child is based on the assumption that the way a person was brought up is important for his mental development as well as the fact that it affects his mental states and ways of reacting, while also influencing the development of emotional intelligence (Baranovská, 2014). In addition to genetic predispositions, the experience with close relationships has a significant influence on the formation of personality, which can also be seen in the etiopathogenesis of many mental and psychosomatic disorders. The influence of life experience is thus a common part and a "secondary finding" of these diseases (Poliaková, Mojžišová, Hašto, 2007).

Internal working models developed in childhood (Hašto, 2005) and ideas about oneself and relationships tend to persist relatively unchanged throughout adulthood. The individual thus tends to adapt each new close person with whom he forms an attachment (partner, child, ...) to his existing model created in childhood (father, mother, other relationship model, model of self). He tries to do this repeatedly even when it turns out that this model (pattern of behavior) is inappropriate. (Here we see a clear parallel with the arrangement of basic conflict associated with basic anxiety in Karen Horney's theory (2000, 2007), (also intrapsychic infantile conflict is described by N. Kaščáková 2007, which can reactivate in the current conflict during various triggering situations).

These associations have become the starting point of the research. Early experiences (Rholes, S., Simpson, J., 2012) are largely the determinants of an individual's adult life in many areas - e.g. in the areas of self-acceptance, self-esteem, quality of interpersonal relationships, experiencing and cognitive assessment and processing of situations, tendencies to act anxiously, creating attachments in adulthood, experiencing the meaning of life and ultimately assessing one's own satisfaction / dissatisfaction with life. We also want to point out these connections by determining research questions that are based on the above-mentioned concepts related to the early experience of the individual (creating an attachment, experiencing anxiety and conflict, ...) and experiencing subjective personal well-being or life satisfaction of an adult.

The aim of the research is to verify the basic assumption that life satisfaction and the level of psychological well-being are influenced by early experience and experiences in the expected direction - a secure attachment and emotionally warm parenting will be positively related to life satisfaction and personal well-being and vice versa.

In accordance with our goal, we formulate the following research questions and hypotheses:

- Q1: Is there a link between memorized parental behavior and experiencing anxiety and avoidance in relationships?
 - H1: There is a negative statistically significant link between the item of emotional warmth of the mother (and / or father) and the item of experiencing anxiety in relationships.
 - H2: There is a negative statistically significant link between the item of emotional warmth of the mother (and / or father) and the item of avoidance in relationships.
- Q2: Is there a link between memorized parental behavior and the dimensions of the Psychological Well-being scale?
 - H3: There is a positive correlation between the item of mother's (and / or father's) emotional warmth and the dimension of positive relationships.
 - H4: There is a positive correlation between the maternal (and / or father) emotional warmth item and the dimension of self-acceptance.

2 METHODS

2.1 The characteristics of probands

We conducted the research on a sample of 236 participants aged 18-43 years, with an average age of 22,42 years. The sample consisted of 191 women and 45 men.

Distribution of the sample by sex

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	woman	191	80,9	80,9	80,9
	man	45	19,1	19,1	100,0
	Total	236	100,0	100,0	

Average age of probands

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Sex	236	1	2	1,19	,394
Age	236	18	43	22,42	4,005
Valid N (listwise)	236				

2.2 Data collection methods, selection of methods

The selection of suitable measurement tools to determine the set goal was carefully performed during 2 pre-studies, while in the first pre-research we used STAI and s-EMBU questionnaires and in the second pre-research we used ECR-R and s-EMBU. After finding out the set goals and verifying the hypotheses, we considered that these questionnaires are also relevant for the research itself. For this reason, we decided to use these diagnostic tools, which we extended with two other methods that lead to the stated goal of the work. These are the PWB questionnaire (which captures the perception of psychological well-being by the author herself - in the operationalization of concepts) and the SWLS questionnaire (in the operationalization of concepts - the perception of life satisfaction by the author of the test). The following methodologies were used:

1. s-E.M.B.U. Own Memories of Child Rearing Experiences, a short form
2. ECR-R The Experiences in Close Relationships-Revised
3. PWB The Psychological Well-Being
4. SWLS The Satisfaction with Life Scale
5. STAI The State-Trait Anxiety Inventory

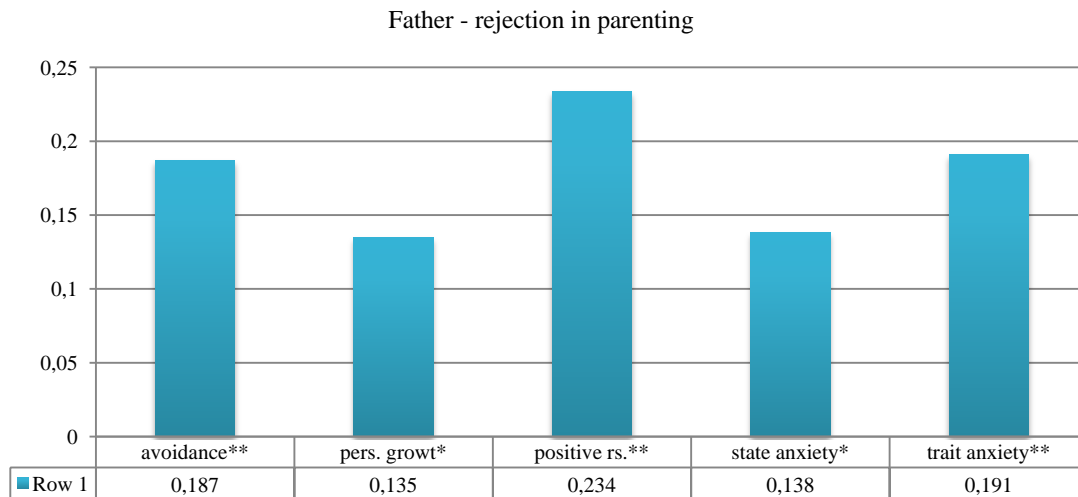
2.3 Operationalization of concepts

We operationalize the personal (psychological) well-being of an individual in accordance with the concept of C. Ryff (1989) - Psychological Well-Being, which we consider complex, in terms of dimensions (autonomy, self-acceptance, personal growth, positive relationships, control of the environment, meaning of life). In the analysis of the results, we work with the individual dimensions mentioned and compare them with other data, while we understand these dimensions as related to the early life experience of the individual. We operationalize the life satisfaction of an individual (satisfaction with life) in accordance with the understanding of E. Diener (1984, 1985), who considers life satisfaction as a component, determinant and mediator of subjective well-being. He understands the personal well-being of an individual as a superior concept of life satisfaction. We consider life satisfaction to be a cognitive component of subjective personal well-being. We operationalize the concept of anxiety in accordance with K. Horney (2000, 2007), who deals with the fundamental conflict that accompanies basic anxiety when examining the etiological causes, and if this conflict becomes chronic, the psychological defenses associated with it can stabilize into a permanent character trait. It is possible to form such a close relationship between internal conflict and

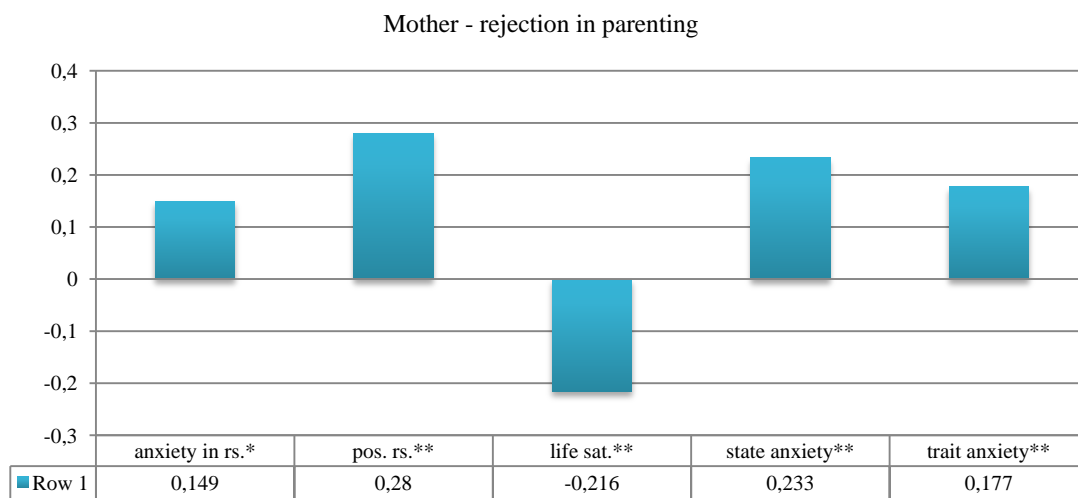
character trait that they can become almost indistinguishable from each other. Genetic predispositions in the tendency to act anxiously cannot be overlooked, but we nevertheless consider the environment to be primary in the development of these tendencies. We operationalize the concepts of attachment according to the concept of Brennan, Clark and Shaver in 1998 (in: Bieščad, Hašto 2010), who determine four types of attachment (secure type, anxious / ambivalent type, disoriented / disorganized type, avoidant type) from a combination of anxiety and avoidance.

3 ANALYSIS OF THE OBTAINED RESULTS

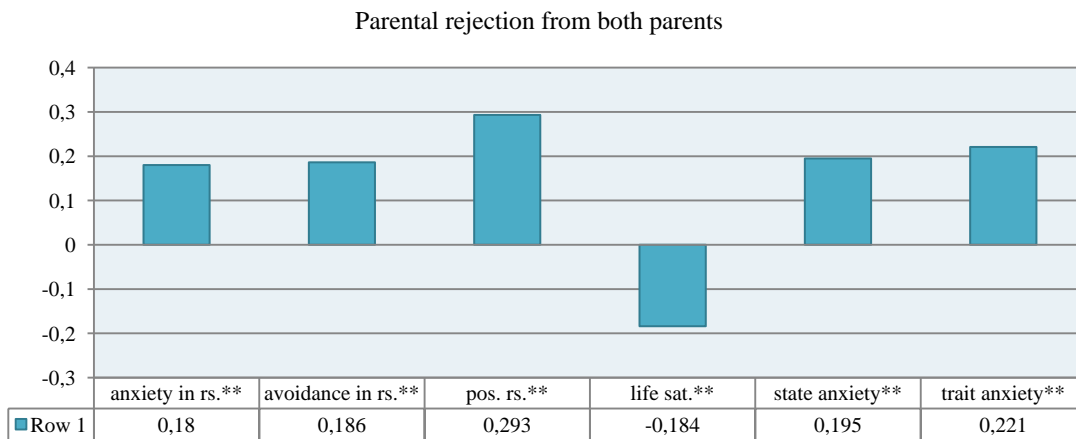
Graph no. 1: Rejection of the father in parenting

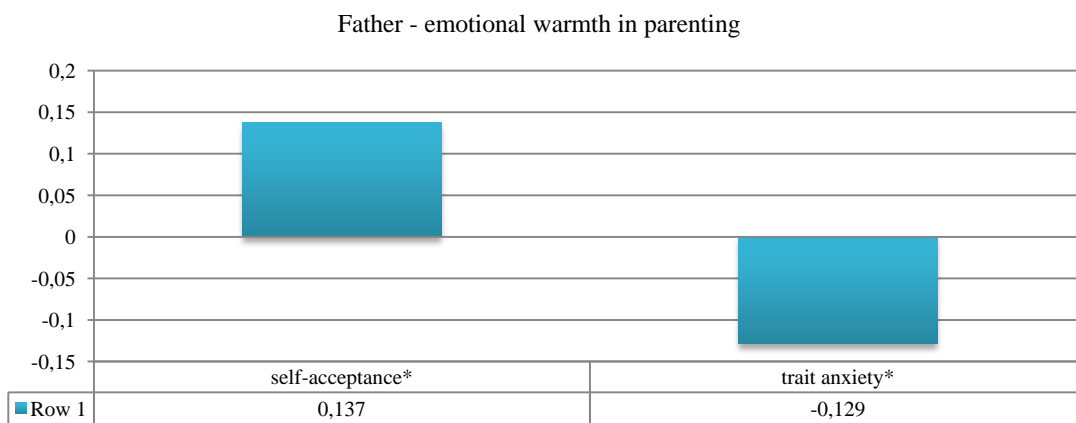
Graph no. 2: Rejection of the mother in parenting

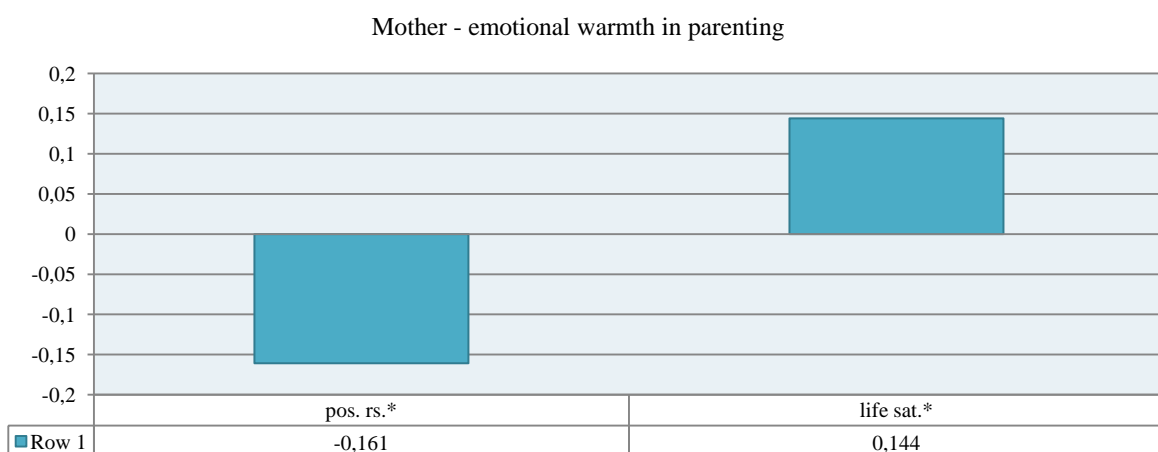
Graph no. 3: Parental rejection from both parents

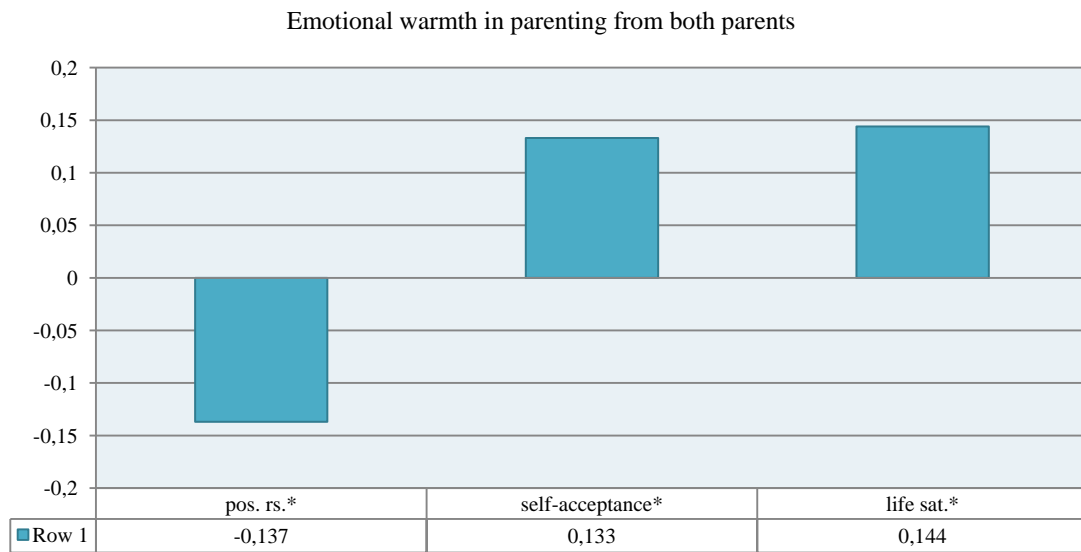
Graph no. 4: Emotional warmth of the father in parenting

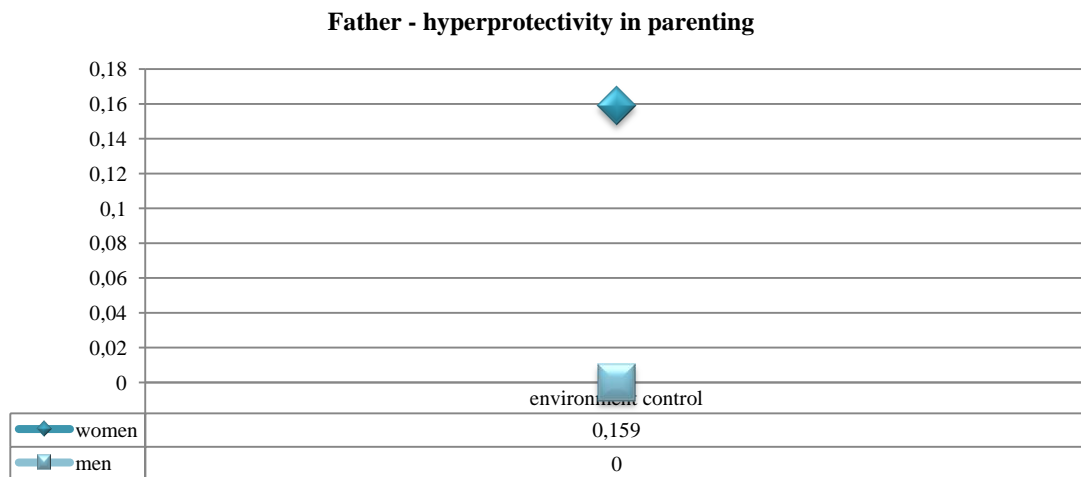
Graph no. 5: Emotional warmth of the mother in parenting

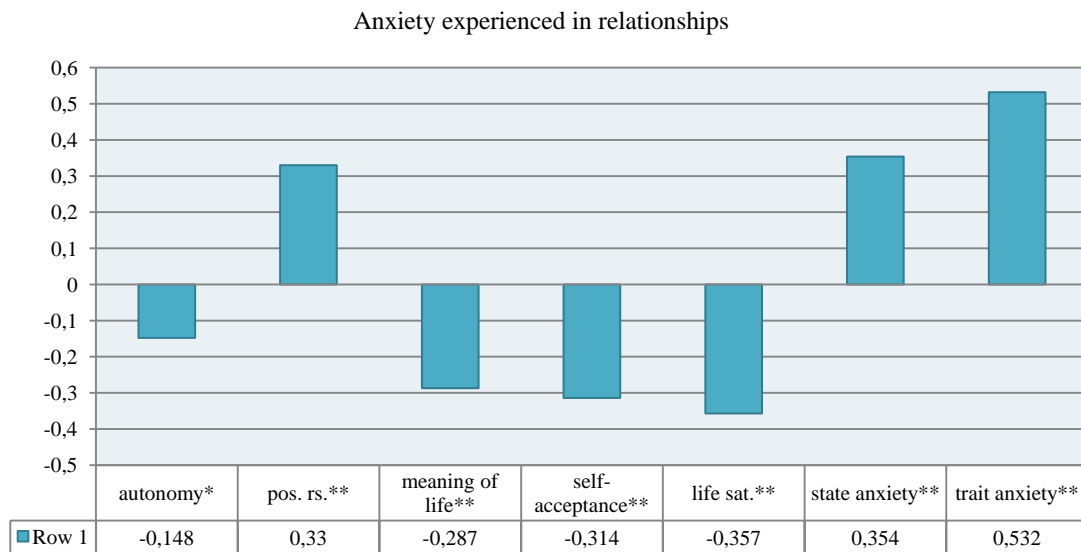
Graph no. 6: Emotional warmth in parenting from both parents

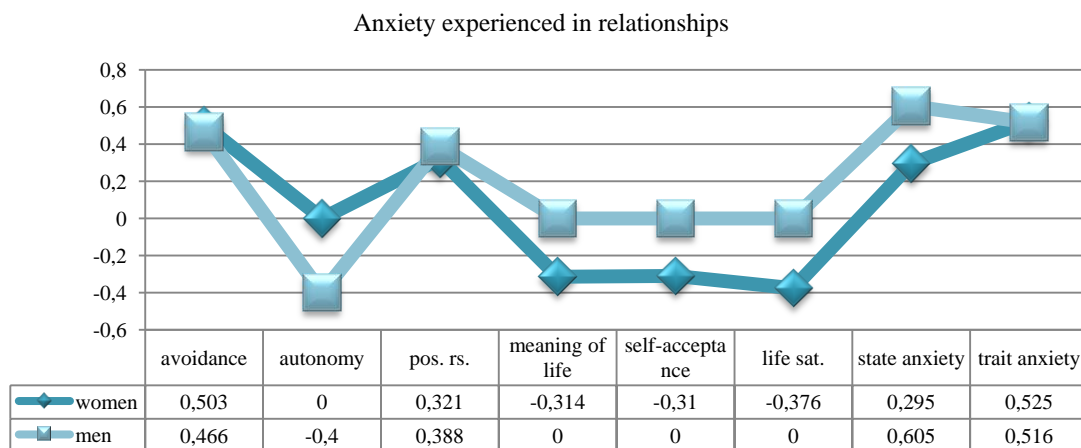
Graph no. 7: Hyperprotectivity of the father in parenting

Graph no. 8: Anxiety experienced in relationships

Graph no. 9: Anxiety experienced in relationships (gender differences)

In the analysis of the obtained data and interpretations, we deal with the context leading to the goal of the research, but to evaluate the confirmation or non-confirmation of the hypotheses, it is necessary to proceed analogously with a clear expression of the facts.

In accordance with the goal, research questions and hypotheses were formulated, which dealt with memorized parental behavior.

- *Q1: Is there a link between memorized parental behavior and experiencing anxiety and avoidance in relationships?*
- Despite the lack of support for hypothesis no. 1 and no. 2, we cannot answer research question 1 negatively. Memorized parental behavior includes several items compared to those that have become variables for hypotheses H1 and H2, namely warmth, rejection, and hyperprotectivity in upbringing. We found a significant link between the father's parental rejection and the item of avoidance in relationships ($r = 0.187$; $p = 0.004$). A significant link was found between the mother's parental rejection and the anxiety experienced in relationships ($r = 0.149$; $p = 0.022$). Significant links with anxiety experienced in relationships ($r = 0.18$; $p = 0.006$) as well as with avoidance in relationships were found in the rejection of parenting from both parents. ($r = 0.186$; p

= 0.004). Based on the above-mentioned results, we understand the answer to research question no. 1 as positive, but it must be taken into account that rejection in upbringing has a significant impact on experiencing and behavior in future relationships, compared to the emotional warmth provided. The results are in accordance with the findings reported by Poliaková, Mojžišová, Hašto (2007) mentioned in the introduction, which are that a child of rejecting parents encounters a number of interpersonal situations that provide him with negative experiences with the external environment, based on which he creates various defenses against this environment. In a rejective environment, the child is not "allowed" to develop his "true self" and thus may become hostile to the outside world. According to our findings, we can consider anxiety and avoidance in relationships as a form of defense.

- H1: There is a negative statistically significant link between the item of emotional warmth of the mother (and / or father) and the item of experiencing anxiety in relationships.
- Evaluation of H1: We deal with the correlation between the emotional warmth of the mother, the father and general parenting and other examined variables in several graphs. In none of these graphs was the link between warmth in parenting and the variable of experiencing anxiety in relationships found, and this link was not found in the indicated direction or tendency, although without significance. As the expected links were not found, we state that H1 was not supported.
- H2: There is a negative statistically significant link between the item of emotional warmth of the mother (and / or father) and the item of avoidance in relationships.
- Evaluation of H2: We deal with the correlation between the emotional warmth of the mother, the father and general parenting and other examined variables in several graphs. In none of these graphs was the link between warmth in parenting and the variable of experiencing anxiety in relationships found, and this link was not found in the indicated direction or tendency, although without significance. As the expected links were not found, we state that H2 was not supported.
- *Q2: Is there a link between memorized parental behavior and the dimensions of the Psychological Well-being scale?*
- In addition to the results found in the verification of hypotheses no. 3 and no. 4, and which findings lead to a positive answer to research question no. 2, we also recorded the following significant links. The father's parental rejection is positively correlated with personal growth ($r = 0.135$; $p = 0.39$) and the evaluation of relationships as positive ($r = 0.234$; $p = 0.000$), which we considered surprising. Hyperprotectiveness in the father is positively correlated with control of the environment in women ($r = 0.159$; $p = 0.029$), rejection by the mother positively correlates with positive relationships ($r = 0.28$; $p = 0.000$), parental rejection from both parents surprisingly positively correlates with evaluating relationships as positive ($r = 0.293$; $p = 0.000$). Based on the above-mentioned numerous findings, we conclude that a link between memorized parental behavior exists and thus, the answer to the second research question is positive.
- H3: There is a positive correlation between the item of mother's (and / or father's) emotional warmth and the dimension of positive relationships.
- Evaluation of H3: A surprising result for us was the discovery of a negative correlation between the emotional warmth of the mother and the evaluation of relationships as positive ($r = -0.161$; $p = 0.013$) and also a negative correlation between the emotional warmth of both parents and the evaluation of relationships as positive ($r = -0.137$; $p = 0.037$). Our findings contradict the previous findings presented, for example, by Brisch (2011), in which children from an emotionally

warm environment, and who form a secure attachment, have satisfying, friendly and harmonious relationships in their lives. Interpretation of this surprising finding is presented in the debate. The assumed link we found was opposite, so we do not support H3.

- H4: There is a positive correlation between the item of emotional warmth of the mother (and / or father) and the dimension of self-acceptance.
- Evaluation of H4: We found the following significant links between the father's emotional warmth and self-acceptance ($r = 0.137$; $p = 0.036$) and between the emotional warmth in upbringing by both parents and self-acceptance ($r = 0.133$; $p = 0.043$). Our findings thus support findings about the importance of positive acceptance of a child by parents, the importance of providing security and safety, and satisfying the relationship needs for the development of the true self associated with self-acceptance. Thus, we support hypothesis no. 4.

4 DISCUSSION

In analyzing the data, we compared several links that were based on several areas: parental approach, current experience in relationships, experience of subjective well-being and evaluation of individual life satisfaction. From the obtained data we can provide the following summaries:

Parental approach

We can observe significant links between the father's parental approach and the observed variables. Significant links were found between *rejection of the father* and avoidance in relationships ($r = 0.187$; $p = 0.004$), experiencing state anxiety ($r = 0.138$; $p = 0.035$) and trait anxiety ($r = 0.191$; $p = 0.003$). The obtained results are consistent with the expected directions, they are in accordance with several theoretical concepts. We consider a positive correlation between father's rejection and personal growth ($r = 0.135$; $p = 0.39$), as well as the evaluation of relationships as positive to be a surprising finding. The personal growth of an individual is characterized by constant work on oneself, improvement, achieving goals, etc., or at least the individual's efforts to do so, while the individual feels that he is working on self-improvement. We could find a certain parallel between a child who is rejected and tries to achieve parental favor (father) as much as possible by setting goals, after which achieving them can the child "rise" in the eyes of the parent. The construct, which is created to ensure love, can thus be transformed in adulthood and relate to the need for personal growth of the individual. The link between the father's rejection and the evaluation of relationships as positive ($r = 0.234$; $p = 0.000$) is an equally interesting result.

We dealt with the links between the *emotional warmth of the father* in parenting and the variables examined. A correlation between the father's emotional warmth and self-acceptance ($r = 0.137$; $p = 0.036$) and trait anxiety ($r = -0.129$; $p = 0.048$) has been demonstrated, and the finding is logical. Furthermore, a significant link was found between father warmth and autonomy in men ($r = 0.314$; $p = 0.038$), where we can assume a positive identification of the son with the father, which results in the independence of the adult in different areas of life.

We found a significant link between *paternal hyperprotectivity* and control of the environment in women ($r = 0.159$; $p = 0.029$). Theoretical findings are confirmed again, which claim that women (girls) are brought up more protectively compared to boys, especially by their fathers. The findings point to the "transfer" of hyperprotectivity from the father to the daughter who is trying to control her environment as an adult. This behavior can again be understood as a cognitive construct created in childhood, which is transmitted to adulthood.

The results show the following significant findings: a positive correlation was found between *mother's rejection* in parenting and anxiety experienced in relationships ($r = 0.149$; $p = 0.022$), experiencing state anxiety ($r = 0.233$; $p = 0.000$) and trait anxiety ($r = 0.177$; $p = 0.007$). We consider the findings to be logical and in line with previous findings. A negative correlation was demonstrated between maternal rejection and life satisfaction ($r = -0.216$; $p = 0.001$). The finding is supplemented by another negative link between the rejection of the mother and the meaning of life in women ($r = -0.171$; $p = 0.018$), which is particularly important in terms of creating identification and its consequences. We consider these findings to be significant and in line with the research goal. We also consider the result of the link between the mother's rejection and the evaluation of relationships as positive ($r = 0.28$; $p = 0.000$) to be interesting.

Other findings demonstrate significant links between *maternal emotional warmth* in parenting and life satisfaction ($r = 0.144$; $p = 0.027$) and anxiety in women ($r = -0.156$; $p = 0.031$). Interesting again is the significant link between the emotional warmth of the mother and the evaluation of relationships as positive but in a negative way ($r = -0.161$; $p = 0.013$). These findings - unexpected evaluations of relationships as positive in the identified variables - need to be further addressed. We find equally surprising the negative correlation between the emotional warmth of the mother and the meaning of life in men ($r = 0.295$; $p = 0.049$). An explanation of this finding may be that an emotionally warm mother becomes such an important emotional base for her son that without her presence he will not feel safe enough even in adulthood (as if he lacks the support he can still seek in current relationships), which can affect his meaning of life on the scale of personal well-being. This finding (if it should be developed) needs to be addressed and examined in further sub-research.

The results show a significant link between *maternal hyperprotectivity* and life satisfaction ($r = -0.139$; $p = 0.033$), and we consider this finding to be significant and in line with the stated goal. The mother's hyperprotectivity can be so distressing that an adult cannot cope with her absence or, conversely, struggles with her constant presence and wants to separate from her, which he may not be allowed to do. Constantly "fighting" or, conversely, "seeking" hyperprotectivity can have a significant impact on the assessment of an adult's life satisfaction.

We dealt with the findings on the parental approach of *both parents*. The most common variable was *rejection in parenting*, which correlated with the following examined variables: experiencing anxiety in relationships ($r = 0.18$; $p = 0.006$), avoidance in relationships ($r = 0.186$; $p = 0.004$), evaluation of relationships as positive ($r = 0.293$; $p = 0.000$), life satisfaction ($r = -0.184$; $p = 0.005$), experiencing state anxiety ($r = 0.195$; $p = 0.003$) and trait anxiety ($r = 0.221$; $p = 0.001$).

Emotional warmth in parenting from *both parents* positively correlated with self-acceptance ($r = 0.133$; $p = 0.043$), life satisfaction ($r = 0.144$; $p = 0.028$). Again, it unexpectedly negatively correlated with the evaluation of relationships as positive ($r = -0.137$; $p = 0.037$).

Emotional experiencing in relationships

Other findings examined the links between the anxiety experienced in a relationship and selected variables of the personal well-being scale. Negative correlations were recorded in relation to autonomy ($r = -0.148$; $p = 0.023$), meaning of life ($r = -0.287$; $p = 0.000$), self-acceptance ($r = -0.314$; $p = 0.000$). These results complement existing knowledge, where the anxiety an individual experiences in a relationship is accompanied by feelings of insecurity, fear of failure, fear of abandonment, which of course can lead to a decrease in the meaning of life because the anxiety is so intense that it does not allow the individual to focus on nothing else but the need for security in a relationship that is not fulfilled. The anxiety experienced, as seen in the findings, may be due to insufficient self-acceptance as well as rejection by the

mother or both parents (see results above). The reason for the lower level of autonomy may be the fact that individuals, out of fear of abandonment (failure), which is accompanied by anxiety experienced in the relationship, submit to the partner, suppress their own needs in the relationship and thus do not behave sufficiently autonomously, which brings a feeling of discomfort. From the scale of personal well-being, a surprisingly positive correlation was again found between the anxiety experienced in a relationship and the evaluation of relationships as positive ($r = 0.33$; $p = 0.000$). Especially in this case, the result is striking because it points to a significant denial of one's own needs and expectations in order to gain assurance and security, while the relationship is assessed as positive despite the significant anxiety experienced in it. This tendency to anxiously evaluate a relationship as positive is supplemented by other findings - significant correlations between current state anxiety ($r = 0.354$; $p = 0.000$) and trait anxiety ($r = 0.532$; $p = 0.000$) and the studied anxiety experienced in relationships. We can see a significant result related to the cognitive assessment of life satisfaction and anxiety experienced in relationships ($r = -0.357$; $p = 0.000$), which complements the above-mentioned negative correlations from the PWB scale. When dividing the sexes, we can state that we did not find a significant link between anxiety experienced in relationships and the meaning of life in men, as well as life satisfaction, which we reason according to gender differences, that emotional experiencing in a relationship and perception of the importance of a relationship is less primary than for women, since women tend to experience their partnerships and family as the meaning of life that gives them satisfaction. Men often find meaning of life in other areas that give them a positive experience and subsequent satisfaction with their lives.

Other findings point to significant links between relationship avoidance and the variables examined: assessment of relationships as positive ($r = 0.294$; $p = 0.000$), self-acceptance ($r = -0.173$; $p = 0.000$), experiencing state anxiety ($r = 0.185$; $p = 0.000$), trait anxiety ($r = 0.279$; $p = 0.000$) and life satisfaction ($r = -0.274$; $p = 0.000$). These results complete a more comprehensive picture of the links between emotional experiencing in a relationship and the well-being and satisfaction of the individual.

4.1 Conclusion of the discussion with regard to the goal of the research

As stated in different parts of this text, we consider the findings in connection with the variable dimension of positive relationships from the Scale of Personal Well-being to be the most interesting. This dimension positively correlated with the father's parental rejection, the mother's parental rejection, as well as rejection from both parents, negatively correlated with the emotional warmth of the mother in parenting, with the emotional warmth of both parents in parenting, positively correlated with anxiety experienced in relationships (!) and negatively correlated with life satisfaction. In evaluating these findings, we must pay particular attention to the fact that these are self-assessment scales, but despite the opposite expected results, these findings have significant informative value for us. As we stated in the interpretations, we explain these findings in several ways: individuals are unable to adequately evaluate their relationships, or they protect them so much that it is not permissible for them to cast them in a negative light, or when comparing them with past relationships, they evaluate their current ones as more positive, and with the emotional warmth experienced in childhood and subsequent comparison with their relationships in adulthood, evaluate these relationships more negatively. As our findings are contradictory to the known findings (secure attachment and emotionally warm parenting is a prerequisite for positive relationships in adulthood), we recommend verifying these findings in the future with other methods.

Following the stated goal of the research, the following findings are important for us: mother's parental rejection is negatively correlated with life satisfaction and the meaning of life in women, mother's hyperprotectivity also negatively correlated with life satisfaction, life satisfaction was

negatively correlated with anxiety experienced in relationships. We can relate this last finding to the dimension of positive relationships (discussed above) and find an important fact: individuals who experience anxiety in relationships still rate them as positive, but their cognitive evaluation of life tends to lower life satisfaction. If we are inclined to the opinion that quality interpersonal relationships are one of the determinants of life satisfaction, then the evaluation of relationships as positive again points to a fact that needs to be further addressed.

An important finding is also the positive correlation between the dimension of the meaning of life from the Scale of Personal Well-being and the Scale of Life Satisfaction.

The aim of the research was to verify the basic assumption that life satisfaction and the level of psychological well-being are influenced by early experience and experiences. The analysis of the research questions and hypotheses as well as the goal of the research points to the fact that the early experience and experiences of an individual significantly affect the level of his psychological personal well-being as well as satisfaction with life.

Literature:

1. Baranovská, A. (2014): *Emočná inteligencia – jej rozvíjanie u detí v predškolskom veku*. Bratislava, MPC, 94s.
2. Bieščad, M., Hašto J. (2010): *Diagnostikovanie typov vzťahovej väzby (attachment) v dospelosti s použitím nástrojov dostupných v našich podmienkach*. Psychiatrie, ročník 14, číslo 2, s. 68 – 74
3. Brisch, K.(2011): *Bezpečná vzťahová väzba*. Vydavateľstvo F, Trenčín, ISBN 978-80-88952-67-1
4. Diener, E. (1984): *Subjektive Well-Being*. Psychological Bulletin, č. 3, s. 542-575
5. Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985): *The Satisfaction with Life Scale*. Journal of Personality Assessment, 49, 1. University of Illinois at Urbana-Champaign, 71-75
6. Hašto, J. (2005): *Vzťahová väzba. Ku koreňom lásky a úzkosti*. Trenčín, Vydavateľstvo F, 300 s., ISBN 80-88952-28-X
7. Horneyová, K. (2000): *Neuróza a lidský rust*. Triton Pragma, Praha. ISBN 80-7205-715-4
8. Horneyová, K. (2007): *Neurotická osobnosť našej doby*. Portál, Praha. ISBN 978-80-7367-219-5
9. Kaščáková, N. (2007): *Obranné mechanizmy z psychoanalytického, etologického a evolučno-biologického aspektu*. Trenčín, Vydavateľstvo F.
10. Millerová, A. (1995): *Dětství je drama*. Praha. Nakladatelství lidové noviny. ISBN 80-7106-090-9
11. Millerová, A. (2001): *Cesty života*. Praha. Nakladatelství lidové noviny. ISBN 80-7106-483-1
12. Poliaková, M., Mojžišová, V., Hašto, J. (2007): *Skrátený dotazník zapamätaného rodičovského správania ako výskumný a klinický nástroj s-E.M.B.U.*, Psychiatria-Psychoterapia-Psychosomatika, ročník 14, číslo 2-3, s. 79-88 , ISSN 1335-423x
13. Rholes, S., Simpson, J. (2012): *Adult Attachment (Theory, Research, and Clinical Implications)*. New York: The Guilford Press. ISBN-13 978-1-59358-376-1
14. Ryff, C. (1989): *Scales of Psychological Well-Being*. University of Wisconsin. Institute on Aging, Medical Science Center, Madison

Kontaktné údaje

PhDr. Jana Hubinská, PhD
Univerzita sv. Cyrila a Metoda V Trnave
917 01 Trnava, Slovakia
Email: jana.hubinska@ucm.sk

INFORMAČNO-KOMUNIKAČNÉ TECHNOLOGIE A INTERNET A ICH PREFEROVANÉ VYUŽITIE V PROCESSE EDUKÁCIE U MLADEJ GENERÁCIE

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND THE INTERNET AND THEIR PREFERRED USE IN THE EDUCATION PROCESS AMONG YOUNG GENERATION

Vladimíra Hladíková

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá problematikou využívania internetu, digitálnych médií a informačno-komunikačných technológií a má charakter teoreticko-empirickej štúdie. Hlavným cieľom príspevku bolo na základe kvantitatívneho výskumu preskúmať a zistiť preferencie využívania internetu a informačno-komunikačných technológií v edukačnom procese u mladej generácie. Objektom výskumu boli študenti základných, stredných aj vysokých škôl. Základnou metódou skúmania bol dotazník vlastnej konštrukcie a výskumu sa zúčastnilo 1786 respondentov. Vzhľadom k relatívne veľkej výskumnej vzorke respondentov možno tieto výsledky čiastočne generalizovať na generáciu slovenskej mládeže. Príspevok v teoretickej časti predkladá základné definíčné rámce súvisiace s využitím internetu a technológií vo vzdelávaní a v empirickej časti reflektuje viacero zaujímavých a aktuálnych zistení napr. v súvislosti s online vzdelávaním a (ne-)využívaním knižných zdrojov a predkladá najaktuálnejšie výsledky a súčasný stav súvisiaci s pertraktovanou problematikou.

Kľúčové slová: *internet, informačno-komunikačné technológie, učenie, výskum, vedomosti.*

Abstract

The paper deals with the preferences of using the Internet, digital media and information and communication technologies and has the character of a theoretical-empirical study. The main objective of the contribution was to explore and identify preferences for the use of the Internet and information and communication technologies in the educational process in the context of the younger generation on the basis of quantitative research. The objects of research were primary, high-school and college students. The basic method of the survey was a questionnaire of its own construction and the research was attended by 1786 respondents. Due to the relatively large sample of respondents, these results may be partly generalized to the generation of Slovak youth. The contribution in the theoretical part presents the basic definition frameworks related to the use of the Internet and technology in education and in the empirical part reflects several interesting and current findings, e.g. in connection with online education and (non-) use of book resources and presents the most recent results and the current situation related to the examined issues.

Key words: *internet, information-communication technologies, learning, research, knowledge*

1. ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Expanzia vedy, techniky a technológií podporuje úsilie o modernizáciu cieľov, obsahu aj foriem samotného procesu vzdelávania. Vypelost', rozvoj a šírka uplatnenia moderných prostriedkov informačno-komunikačnej techniky sa stávajú jedným zo základných kritérií úspešnosti spoločnosti. Stali sa integrálnou súčasťou našich životov (Zaušková-Rezníčková,

2020, s. 135). Je preto zrejme, že vzdelávanie a edukačný proces sú výrazne ovplyvnené využívaním internetu a stavom vývoja informačných a komunikačných technológií (IKT). Stotožňujeme sa s tvrdením Kozíka a kol. (2016, s. 11), že „dnešná spoločnosť prijíma stratégiu vzdelávania, ktorá je koncipovaná na výučbe podporovanej informačnými a komunikačnými technológiami“.

Aktuálna dosiahnutá úroveň IKT umožňuje ich použitie v každej fáze vyučovacieho procesu (napr. motivačná, fixačná a podobne.). Uplatnenie IKT prináša do procesu vzdelávania isté výhody, ale i negatíva. O aké konkrétne aspekty ide, vymedzujeme v nasledovnom prehľade:

Tabuľka č.1 : Výhody a nevýhody implementácie IKT do edukačného procesu

VÝHODY	NEVÝHODY
Aktívna motivácia učiacich sa.	Povrchnejšie vnímanie prezentácie učiteľa u študentov.
Interaktívnosť, daná možnosťou priameho vstupu študenta do vyučovania.	Príprava učiteľa na výučbu je časovo náročná.
Konstruktivistický prístup k získavaniu nových poznatkov. Študent nezískava hotový poznatok, ale musí sa k nemu dopracovať sám.	Vytvorenie prezentácie učiteľom na jednu hodinu sa javí z jeho pohľadu ako neefektívne.
Podpora tvorivého prístupu učiacich sa k riešeným úlohám alebo získaniu poznatkov.	Možné zlyhanie techniky, resp. výpadok pripojenia počas vyučovania.
Rýchla spätná väzba o úrovni vedomostí študentov.	

Zdroj: KOZÍK, T. a kol.: *Vzdialené experimenty v edukácii*. Nitra: Univerzita Konštatína Filozofa v Nitre, 2016, s. 17-18.

Je potrebné zdôrazniť, že implementácia IKT a internetu do vyučovacieho procesu však neznamená vytlačanie klasických foriem vzdelávania, ale prínos *novej kvality* vzdelávacieho procesu.

Existuje veľmi veľa názorov, čo presne znamená využívanie informačno-komunikačných technológií vo sfére vzdelávania. Podľa Stoffovej (2001, s. 74) sú informačné technológie, do ktorých nepochybne možno zaradiť aj internet, v najvšeobecnejšej rovine metódy, postupy a spôsoby zberu, uchovania spracovania, overovania, vyhodnocovania, selekcie, distribúcie a včasného doručenia potrebných informácií vo vyžadovanej forme a kvalite. Vasil'ová – Alcnauer (2001, s. 481) uvádzajú, že je to súhrn technológií používaných pri spracovaní informačných systémov (textové a tabuľkové procesory, e-mail, prenosné počítače, komunikačný manažment, marketingové databázy, mobilné datakomunikácie, podnikové intranety, telefonovanie cez počítač, geografické infosystémy alebo Internet/www).

Možno skonštatovať, že IKT využívajú výpočtové a komunikačné prostriedky, ktoré rôznymi spôsobmi podporujú výučbu, štúdium a ďalšie aktivity v oblasti vzdelávania. IKT v tomto kontexte chápeme ako technológie, ktoré súvisia so zberom, zaznamenávaním a spracúvaním informácií. K tomu sú využívané:

- tradičné médiá ako televízia, video a rádio;
- osobné počítače s multimediálnou podporou;
- vstupné a výstupné zariadenia, prostriedky na digitalizáciu, snímanie, riadenie a meranie;
- internet a jeho služby;
- integrované edukačné programy (čiže komplexné počítačové prostredia zamerané na učenie sa);

- prostriedky pre videokonferencie;
- elektronické a programovateľné hračky;
- automatické snímače, záznamníky a zariadenia na automatické vyhodnocovanie údajov.

Průcha, Walterová a Mareš (2001, s. 139) charakterizujú nové technológie vo vyučovaní ako moderné prostriedky didaktickej techniky, didaktické programy a nimi inšpirované nové formy vyučovania. Patria sem najmä:

- siete (lokálne počítačové siete, on-line knižnice a ďalšie zdroje informácií, e-mail, videokonferencie v dištančnom vzdelávaní, podnikovom vzdelávaní a i.), na rôznych nosičoch (napr. CD-ROM);
- multimédia, ktoré spájajú rôzne formy uloženia dát (video, hypertext, dvoj a trojdimenzionálne animácie a i.);
- mobilné prostriedky a prístupy podporujúce flexischooling a bezdrôtové LAN siete, notebooky, systémy umožňujúce vzdelávanie, „just in time“ learning a i.

Fulková (dostupné na: http://spu.fem.uniag.sk/mvd2004/mvd_book/fulkova.pdf) v tomto kontexte formulovala niekoľko zmien, ktoré sú dôsledkom implementácie IKT do edukačných procesov nasledovne:

- zlepšujú podmienky prístupnosti učiva;
- pôsobia ako súčasť klasickej výučby;
- umožňujú ľahšie a lepšie pochopenie učiva;
- zvyšujú pozornosť a znižuje únavu študentov;
- spôsobujú zmenu metodiky výučby;
- zvyšujú motivačný účinok;
- umožňujú účinnejšie opakovanie, upevňovanie a prehlbovanie učiva;
- zvyšujú stupeň systematickosti výučby;
- zlepšujú názornosť a iné.

Výrazne pozitívnym pedagogickým aspektom je možnosť autoedukácie, interaktivity, spätnoväzbových informácií a precvičovania potrebných zručností podľa individuálnej potreby študenta. Zároveň sa používaním IKT v edukácii zvyšuje aj informačná a digitálna gramotnosť žiakov. K nedostatkom zaraďujeme slabý sociálny kontakt s edukátorom či rôzne technické poruchy a obmedzenia. Vo všeobecnosti možno generalizovať, že informačno-komunikačné technológie uľahčujú prechod od teórie k praxi a môžu napomôcť ku zvýšeniu efektívnosti vzdelávania. K najznámejším formám vzdelávania s využitím IKT patrí napr. e-learning, m-learning, webináre či elektronické konferencie.

Vzhľadom k vyššie uvedeným skutočnostiam je preto hlavným cieľom tohto príspevku na základe teoretických východísk a empirického kvantitatívneho výskumu preskúmať preferencie používania internetu a informačno-komunikačných technológií v procese učenia v kontexte mladej generácie, ktorá je internetom, digitálnymi médiami a technológiami najviac zasiahnutá.

2. METODOLÓGIA VÝSKUMU

Pri empirickom skúmaní vyššie uvedených súvislostí sme sa rozhodli využiť kvantitatívnu výskumnú stratégiu. Základným nástrojom kvantitatívneho výskumu bol dotazník vlastnej konštrukcie, ktorý obsahoval 59 otázok rôzneho charakteru. Pri vyhodnotení a interpretácii výsledkov výskumu boli použité metódy analýzy, syntézy, komparácie, metódy štatistického spracovania dát a ich testovanie, ako i generalizácia dát či ich grafické znázornenie. Objektom výskumu boli študenti základných, stredných aj vysokých škôl, celkovo výskumnú vzorku tvorilo 1786 respondentov oboch pohlaví. Spodná veková hranica bola 13 rokov, horná 23 rokov. Respondentov sme vyberali zámerným výberom podľa znakov, ktoré sme vopred určili (rôznorodé zameranie škôl, stupeň vzdelávania, osobné kontakty v rámci pedagogického

zboru). Výber bol realizovaný najskôr prostredníctvom oslovenia vedenia vybraných škôl. Primárne sme respondentov získavali oficiálne na základe e-mailovej alebo osobnej komunikácie s riaditeľmi základných a stredných škôl, ktorým sme objasnili cieľ a predmet výskumu a na základe ich zvolenia sme dotazníky v printovej podobe distribuovali prostredníctvom triednych pedagógov. Sekundárne sme respondentov získali na základe osobných kontaktov s učiteľmi na vybraných školách, ktorí distribuovali dotazník počas svojich hodín, resp. nad rámec vyučovania. Študenti základných a stredných škôl sa vyplňaniu dotazníka venovali počas hodín mediálnej výchovy a triednických hodín. Do výskumu sa zapojilo 7 základných škôl, 11 stredných škôl a 1 univerzita. Návratnosť dotazníkov predstavuje 92,7 %, čo považujeme za výrazný úspech.

Keďže realizovaný výskum mal exploračný charakter (zistovali sme aktuálny stav a preferencie využívania internetu a informačno-komunikačných technológií v procese učenia sa u mladej generácie), neformulujeme v tomto prípade hypotézy, ale nasledovné výskumné otázky (VO):

VO1: Využívajú respondenti internet k rozšíreniu a doplneniu poznatkov v procese učenia sa?

VO2: Aké sú výsledky respondentov z oblasti všeobecných vedomostí (rozsah učiva ZŠ)?

VO3: Aké zdroje informácií preferujú respondenti v procese učenia sa?

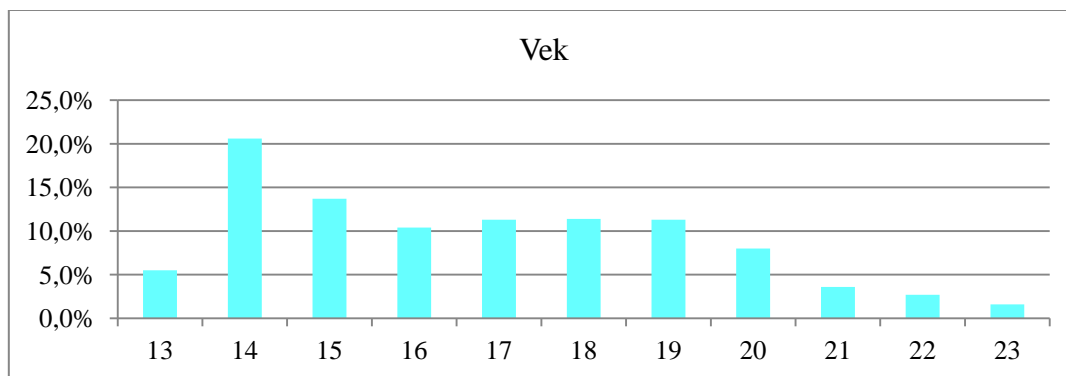
Všetky printové verzie dotazníkov a odpovede respondentov sme následne zdigitalizovali do elektronickej podoby. Elektronický dotazník bol vytvorený prostredníctvom služby Google, na základe ktorej sme mohli presnejšie a dôkladnejšie výsledky spracovať. Následne sme dáta konvertovali do numerickej podoby a štatisticky vyhodnocovali prostredníctvom špeciálneho softvéru SPSS určeného k týmto operáciám. Získané dáta sme testovali, analyzovali, vyhodnocovali a vyvodili z nich isté závery a stanoviská, ktoré predkladáme v nasledujúcej kapitole príspevku.

3. INTERPRETÁCIA VÝSLEDKOV VÝSKUMU

Prvá časť dotazníka bola venovaná demografickým údajom respondentov (pohlavie, vek, stupeň vzdelávania). Výskumu sa zúčastnilo celkovo 1786 respondentov, z nich 45,6% predstavovali ženy a 54,4% muži. Veková škála respondentov bola 13-23 rokov, priemerný vek výskumnej vzorky je 16,74 roka. Výskumnú vzorku tvorili študenti z rôznych stupňov školského vzdelávania, pričom žiaci základných škôl predstavujú 38% súboru, študenti stredných škôl zastupujú 44% vzorky a študentov vysokých škôl je 18% z celkového výskumného súboru. Výsledky súvisiace s týmito údajmi predkladáme v nasledovnom grafickom prehľade.

Graf 1: Stupeň vzdelávania respondentov
Zdroj: vlastné spracovanie

Graf 2: Vek respondentov
Zdroj: vlastné spracovanie

Na výskumnú otázku č. 1 *Využívajú respondenti internet k rozšíreniu a doplneniu poznatkov v procese učenia sa?* sme odpovedali prostredníctvom analýzy výsledkov dotazníkových otázok č. 6 a 20. V súvislosti s otázkou č. 6 nás v tomto kontexte zaujímalo, koľko respondentov uviedlo, že internet využíva aj na vzdelávanie. Zistili sme, že z ponúkaných možností bola práve odpoveď vzdelávanie najmenej častá, len 22,2 % výskumnej vzorky uviedlo, že trávia čas online aj rozširovaním si poznatkov a vzdelávaním. Tento výsledok považujeme za výrazne negatívny, nakoľko práve internet (z hľadiska informačnej hodnoty) môže poskytnúť významné množstvo nových informácií, ktoré by respondentom nepochybne rozšírili obzory aj hranice vlastnej vzdelanosti.

Tabuľka č.2: Trávenie času online vzdelávaním

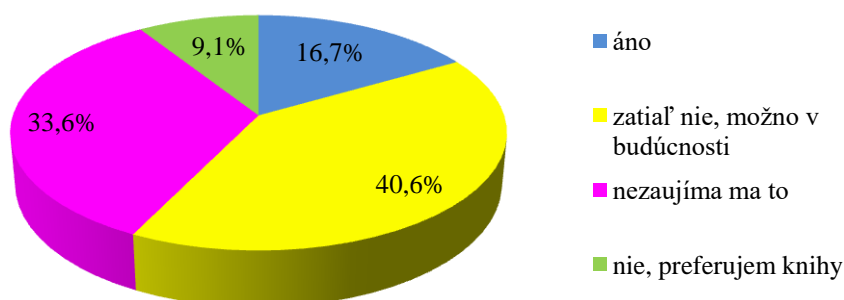
ot. 6 Ako tráviš čas na internete?	N	%
Platí vzdelávanie	396	22,2
Chýbajúce (všetky ostatné odpovede okrem vzdelávania)	1390	77,8
Spolu	1786	100,0

Zdroj: vlastné spracovanie

Zastávame názor, že práve teraz – v digitálnej dobe, je internet a online prostredie výnimočným priestorom, ktorý môže byť, pokiaľ je správne využívaný, výrazne nápomocný v súvislosti s ďalším poznávaním a získavaním nových znalostí a vedomostí. Predstavuje jednu z najjednoduchších ciest, ako je možné vzdelanie neustále rozvíjať a kultivovať.

Preto sme sa v otázke č. 20 pýtali, či *respondenti absolvovali nejaký online kurz alebo elektronickú konferenciu k rozšíreniu svojich vedomostí*. Najviac respondentov, 40,6 % uviedlo, že zatiaľ takúto skúsenosť nemajú, avšak zvažujú jej využitie v budúcnosti. Menej potešujúce však bolo zistenie, že tretina celej výskumnej vzorky (600 respondentov) odpovedalo, že ich takéto možnosti či skúsenosti vôbec nezaujímajú. Len necelých 17 % študentov sa už stretlo s touto problematikou a reálne sa zúčastnili aj konkrétnych online kurzov alebo elektronických konferencií, avšak 9,1 % študentov v tejto súvislosti odpovedalo negatívne s odôvodnením preferencie kníh k rozšíreniu a doplneniu nových poznatkov. Tento výsledok považujeme za nejednoznačne pozitívny alebo negatívny.

Absolvoval si nejaký online kurz alebo elektronickú konferenciu k rozšíreniu vedomostí?

Graf 3: Využitie internetu k doplneniu vedomostí
Zdroj: vlastné spracovanie

Na výskumnú otázku č. 2 *Aké sú výsledky respondentov z oblasti všeobecných vedomostí (rozsah učiva ZŠ)* sme odpovedali prostredníctvom analýzy výsledkov dotazníkových otázok č. 44-54.

Otázky súvisiace so všeobecným vedomostným prehľadom (44-54) sme vyhodnocovali formou udeľovania bodov za správnu odpoveď (1 otázka = 1 bod). V tejto súvislosti chceme zdôrazniť, že otázky sa týkali všeobecných informácií a známych faktov, ktoré sa vyučujú v osnovách základných škôl. Maximálne skóre, ktoré mohli respondenti v tejto oblasti získať, bolo 11 bodov - v prípade, že na všetky otázky odpovedali správne. Na základe tohto spôsobu vyhodnotenia sme preto zisťovali, aké sú vedomosti respondentov našej výskumnej vzorky. Výsledky výskumu preukázali zaujímavé skutočnosti. Najviac respondentov (12,5 %) vedelo odpovedať na 6 otázok správne alebo na 4 otázky správne. Druhým najlepším výsledkom bol zisk siedmich bodov, ktoré sa vzťahujú k 12,3 % študentov. Podobne je to aj na treťom mieste, kde sa umiestnili správne zodpovedané otázky v počte 3 a 5 (10,5 % študentov). Ukázalo sa, že menej ako polovica všetkých respondentov (48,4 %) vedela správne odpovedať na minimálne polovicu otázok a získala najmenej 6 bodov. Nepotešilo nás, že takmer tretina študentov získala vo všeobecnom prehľade najviac tri body, pričom 6,6 % opýtaných v týchto otázkach vôbec neskórovalo – nevedeli správne odpovedať ani na jednu z predkladaných otázok. Sklamaním tiež bolo, že maximum bodov a teda všetky otázky správne zodpovedané získalo len 40 z 1786 respondentov, čo predstavuje najmenej – len 2,2 % výskumnej vzorky. Podobne to bolo aj pri zisku 10 bodov, ktoré dosiahlo len 4,4 % študentov, čo predstavuje druhý najnižší výsledok zo všetkých. Najťažšie bolo pre študentov odpovedať na otázku č. 53, ktorá mala matematicko-logický charakter a otázku č. 52, v ktorej mali zoradiť významné historické osobnosti podľa obdobia, v ktorom žili. Čiastočne problematické boli napr. otázka na tretí pád v slovenskom jazyku, aký sviatok pripadá na 1. september, fašiangové zvyklosti, hlavné mesto Austrálie či chemicko-fyzikálna otázka o základných časticiach atómu. Najjednoduchšie bolo pre študentov definovať autora divadelnej hry Hamlet, vymedziť roky konania druhej svetovej vojny a Nežnej revolúcie. Záverom možno zhrnúť, že priemerný počet bodov, ktorí respondenti získali je 5,26 bodu.

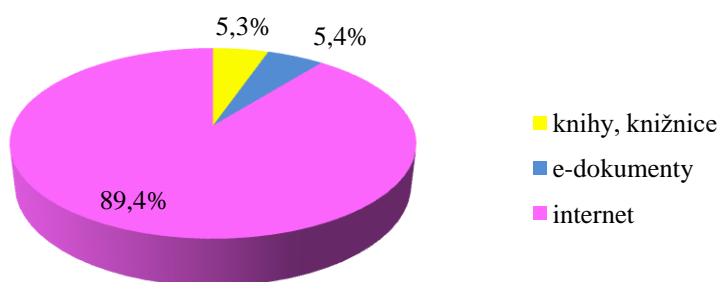
Tabuľka č. 3: Vyhodnotenie vedomostí z oblasti všeobecného prehľadu

Dosiahnutý počet bodov (skóre)	N	%
0	118	6,6
1	84	4,7
2	118	6,6
3	188	10,5
4	224	12,5
5	188	10,5
6	224	12,5
7	220	12,3
8	164	9,2
9	140	7,8
10	78	4,4
11	40	2,2
Spolu	1786	100,0

Zdroj: vlastné spracovanie

V rámci ďalšej oblasti skúmania sme vymedzili aj výskumnú otázku č. 3 *Aké zdroje informácií preferujú respondenti v procese učenia sa?* a odpovedali sme na ňu prostredníctvom dotazníkových otázok č. 16, 17, 18. Tieto otázky sa vzťahovali k spoločnej modelovej situácii, v ktorej si študenti mali predstaviť, že ich úlohou je napísať referát či seminárnu prácu. V otázke č. 16 sme sa pýtali, *aký zdroj informácií volia v takýchto prípadoch najčastejšie*. Očakávali sme, že najviac respondentov preferuje najmä internet, avšak nie až v takom výraznom počte. K tejto možnosti sa totiž priklonilo takmer 90 % opýtaných. Najmenej populárnymi sa stali knižné zdroje a knižnice, ktoré preferuje len 5,3 % všetkých respondentov. Variant elektronických publikácií či dokumentov označilo podobne, len 5,4 % študentov. Tieto zistenia považujeme za významné, nakoľko práve knihy sú podľa odborníkov na túto problematiku tým zdrojom informácií, ktoré najviac pôsobia na celkovú vzdelanosť spoločnosti najmä na základe svojho lineárneho charakteru, ktorý sa vo všeobecnosti ukázal ako najlepší v súvislosti so zapamätávaním a zvyšovaním vzdelania. Podobné súvislosti sme zisťovali aj v otázke č. 17, kde nás zaujímalo, *aký postup študenti volia pri vyhľadávaní informácií*. Práve spôsob, ktorý podporuje linearitu myslenia a schopnosť vnímať súvislosti, teda možnosť prečítania celého dokumentu, označilo najmä respondentov, len necelých 11 %. Najčastejšie vyhľadávajú študenti informácie prostredníctvom obsahu alebo registra (56,6 %), čo je pochopiteľné, napr. z časových dôvodov. Takmer tretina celej výskumnej vzorky sa priklonila k možnosti vyhľadávania cez kľúčové slová alebo funkciu hľadania (ctrl+f). Pri takomto spôsobe získavania informácií však kontext výrazne uniká.

Aký zdroj informácií volíš najčastejšie v procese učenia sa?

Graf 1: Preferované zdroje informácií v procese učenia sa
Zdroj: vlastné spracovanie

Cieľom výskumu bolo tiež zistiť, *aký spôsob spracovania informácií volia respondenti najčastejšie*. Preto sme na túto oblasť zamerali otázku č. 18. Najviac respondentov (42,3 %) uviedlo, že časť práce/textu opíšu z internetu a zvyšok vymyslia na základe vlastných úvah a analýz zdrojov. Takmer tretina výskumného súboru sa priklonila k spôsobu stiahnutia väčšiny textu a informácií z internetu (napr. z webových stránok wikipédia, referaty.sk a podobne). Knižné zdroje a ich rýchle spracovanie zvolilo 12,9 % opýtaných a len 13 % študentov preferuje dôkladnú a dôslednú analýzu skúmanej problematiky.

Tabuľka č.4: Preferovaný spôsob spracovania informácií

Aký spôsob spracovania informácií volíš najčastejšie?	N	%
rýchlo z dostupných knižných zdrojov	230	12,9
niečo opišem z internetu a niečo vymyslím	756	42,3
stiahnem väčšinu textu z internetu	568	31,8
venujem veľa času dôslednej analýze tematiky	232	13,0

Zdroj: vlastné spracovanie

Veľmi zaujímavý výsledok predkladáme v súvislosti s otázkou č. 18 a skóre dosiahnutom vo vedomostných otázkach všeobecného prehľadu (44 – 54). Skúmali sme, či existujú významné rozdiely medzi študentmi na základe rozličného spôsobu spracovania informácií a ich vedomosťami. K tomu sme využili Fisherov test štatistickej významnosti, ktorý sa preukázal ako významný a potvrdil významné rozdiely.

Tabuľka č. 5: Fisherov test štatistickej významnosti vzhľadom k ot. č. 18 a vedomostiam

test	celková hodnota	F	signifikancia
ANOVA	308,634	12,991	0,000

Zdroj: vlastné spracovanie

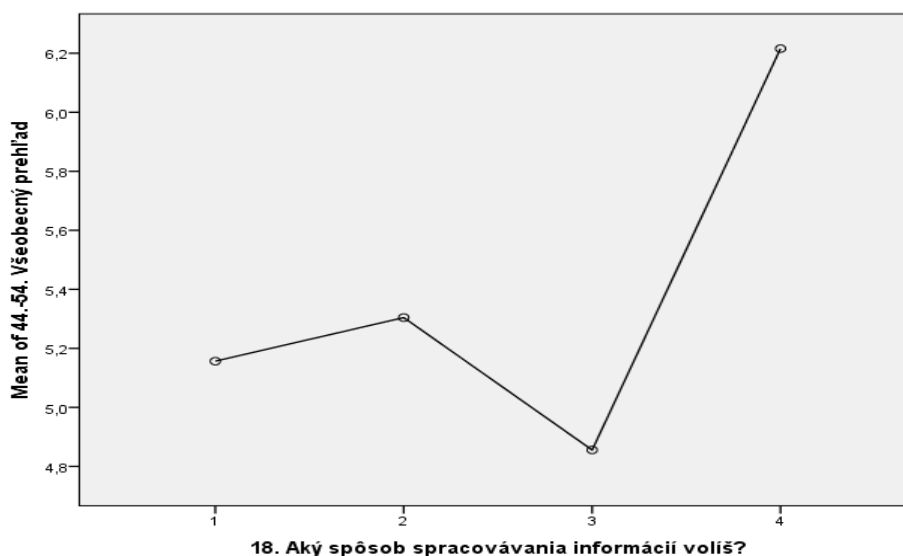
Tabuľka č. 6: Korelácia spôsobu spracovania informácií a vedomostného prehľadu

ot. 18/skóre vo vedomostiach (body)	N	Aritm. priemer	Interval pre priemer		Min. počet bodov	Max. počet bodov
			Spodná hranica	Horná hranica		
Rýchlo z knižných zdrojov	230	5,16	4,78	5,53	0	11

Niečo opíšem z internetu a niečo vymyslím	756	5,30	5,10	5,51	0	11
Stiahnem väčšinu textu z netu	568	4,86	4,63	5,08	0	11
Dôsledná analýza tematika	232	6,22	5,84	6,59	0	11
Spolu	1786	5,26	5,13	5,39	0	11

Zdroj: vlastné spracovanie

V tabuľke č. 6 sú naznačené spôsoby spracovania informácií z otázky č. 18 a aritmetický priemer počtu bodov, ktoré respondenti získali vo všeobecnom prehľade. Výsledky výskumu ukazujú, že tí študenti, ktorí spracúvajú text dôsledne a podrobne ho analyzujú, dosahujú najlepšie skóre vo vedomostiach. Aj keď podľa priemeru sú študenti, ktorí využívajú aj knižné zdroje na treťom mieste v rámci vedomostného skóre, horná hranica získaných bodov je druhá najvyššia (5,53 b.). Testovanie potvrdilo, že respondenti, ktorí sa pri spracovávaní informácií najmenej namáhajú a texty poväčšine iba stiahnu z internetu, dosahujú najnižšie skóre vo vedomostiach, pričom nezískali v priemere ani polovicu možných bodov (5,5 b.). Zároveň ani najlepší z nich túto hranicu nepokorili, pretože dosiahli len 5,08 bodov. Vzhľadom k tomu, že otázky vo všeobecnom prehľade sú predmetom učiva na základných školách, tento výsledok je možné považovať za výrazne alarmujúci. Vo všeobecnosti možno na základe týchto výsledkov potvrdiť, že digitálne médiá a ich používanie majú vplyv na pamäť a vedomosti respondentov. K prehľadnosti prikladáme jednoduchý a zrejmy grafický prehľad predkladaných zistení, kde na osi x čísla 1 – 4 zastupujú možnosti odpovede z otázky č. 18 a na osi y je znázornený priemerný počet bodov z vedomostného prehľadu.

Graf 2: Vplyv spôsobu spracovávania informácií na vedomosti respondentov

Zdroj: vlastné spracovanie

4. ZHRNUTIE

V záverečnom zhrnutí predkladáme stručný sumár najzaujímavejších výsledkov skúmanej problematiky:

VO 1: Využívajú respondenti internet k rozšíreniu a doplneniu poznatkov v procese učenia sa?

- Vzdelávanie je tou aktivitou, ktorú na internete študenti najmenej realizujú; len 22,2 % študentov využíva internet aj na vzdelávacie účely;
- 17 % respondentov sa zúčastnilo online kurzov, konferencií, webinárov; tretinu výskumnej vzorky takéto možnosti vôbec nezaujímajú;
- najviac študentov (40,6 %) uviedlo, že zatiaľ takúto skúsenosť nemajú, avšak zvažujú jej využitie v budúcnosti.

VO 2: Aké sú výsledky respondentov z oblasti všeobecných vedomostí a z oblasti zameranej na pozornosť a čítanie s porozumením?

- Najviac respondentov (12,5 %) vedelo odpovedať na 6 otázok správne alebo na 4 otázky správne, 7 b. z maximálneho počtu 11 b. získalo 12,3 % študentov, 10,5 % opýtaných správne odpovedalo na 3 alebo 5 otázok. Menej ako polovica respondentov (48,4 %) vedelo správne odpovedať na minimálne polovicu otázok, takmer tretina študentov získala vo všeobecnom prehľade najviac tri body, pričom 6,6 % opýtaných v týchto otázkach vôbec neskórovalo (0 b.). Maximum bodov a teda všetky otázky správne zodpovedané získalo len 40 z 1786 respondentov, čo predstavuje najmenej – len 2,2 % výskumnej vzorky, 10 b. získalo len 4,4 % študentov;
- najťažšia bola matematicko-logická úloha a historické súvislosti, najjednoduchšou sa stal autor hry Hamlet a roky konania druhej svetovej vojny;
- lepšie priemerné skóre dosiahli tí študenti, ktorí internet využívajú aj na vzdelávanie o 0,62 b. ;

VO 3: Aké zdroje informácií preferujú respondenti v procese učenia sa?

- Takmer 90 % respondentov preferuje internet, 5,4 % e-dokumenty a najmenej – len 5,3 % pracuje s knihami a navštevuje knižnice);
- tretina výskumnej vzorky vyhľadáva informácie len cez kľúčové slová alebo funkciu vyhľadávania a len necelých 11 % texty číta, z hľadiska spôsobu spracovania informácií dominuje opísanie časti textu z internetu a doplnenie vlastnou tvorbou (42,3 %), 31,8 % študentov však celé texty sťahuje z webových stránok. Len 13 % respondentov dôsledne analyzuje skúmanú problematiku – tí získali priemerne najlepšie skóre vo vedomostiach (6,22 b.) na rozdiel od študentov, ktorí texty kopírujú z internetu (4,86 b.).

Je zrejmé, že internet a informačno-komunikačné technológie zasiahli všetky oblasti spoločenského života, nevynímajúc vzdelávanie a edukačný proces, ktorý sa ich vplyvom a využívaním transformuje. Záverom preto možno skonštatovať, že internet sa stáva epicentrom zmeny, ktorej rozsah a hĺbku nie je možné redukovat' na technologický pokrok. Prestal byť výdobytkom a stal sa príčinou zásadného spoločenského zlomu. Zastávame názor, že internet a nové médiá sú strojcom novej paradigmy ľudského vzdelávania, myslenia i vnímania sveta. Predmet aj výsledky výskumu považujeme za vysoko aktuálne a pozoruhodné a bude zaujímavé sledovať, aký vývoj, zmeny a prognózy v týchto súvislostiach a oblastiach bude možné zaznamenať v budúcnosti.

Použitá literatúra:

1. FULKOVÁ, E. *Niektoré aspekty využívania informačno-komunikačných technológií vo vysokoškolskom vzdelávaní v novom milénií*. [online]. 2012. [cit.2020-06-03]. Dostupné na: <http://spu.fem.uniag.sk/mvd2004/mvd_book/fulkova.pdf>.
2. KOZÍK, T. - ŠIMON, M. a kol. *Vzdialené experimenty v edukácii*. Nitra: Univerzita Konštatína Filozofa v Nitre, 2016. 148 s. ISBN 978-80-558-1026-3.
3. Průcha, J. – Walterová, E. – Mareš, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2003. 322 s. ISBN 80-7178-772-8.

4. STOFFOVÁ, V. a kol. *Informatika. Informačné technológie a výpočtová technika: terminologický a výkladový slovník*. Nitra: FPV Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2001. ISBN 80-8050-450-4.
5. VASILOVÁ, D. - ALCNAUER, J. Informačné technológie v príprave učiteľov dejepisu. In: *Slovenské školstvo v kontexte európskej integrácie*. Nitra: Ústav technológie vzdelávania PF UKF, 2003. S. 481-486. ISBN 80-8050-599-3.
6. ZAUŠKOVÁ, A. – REZNÍČKOVÁ, M. View of SoLoMo marketing as a global tool for enhancing awareness of eco-innovations in Slovak business environment. In: *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 2020, vol. 15 (1), s. 133-150. ISSN 1689-765X.

Kontaktné údaje:

PhDr. Vladimíra Hladíková, PhD.

Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Fakulta masmediálnej komunikácie

Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava

SLOVENSKÁ REPUBLIKA

vladimira.hladikova@ucm.sk

ŽÁKOVSKÁ RECEPCE MEZIGENERAČNÍCH VZTAHŮ VE VYBRANÉM BELETRISTICKÉM TEXTU

PUPILS' RECEPTION OF INTERGENERATIONAL RELATIONSHIPS IN THE SELECTED FICTIONAL TEXT

Adéla Štěpánková

Abstrakt

Príspevek se zabývá žákovskou recepcí mezigeneračních vztahů zobrazených ve vybraném beletristickém textu, konkrétně v knize Prašina, jejímž autorem je český spisovatel V. Matocha. Jedná se o jeden ze vstupních průzkumů k projektu připravované disertační práce zaměřené na recepci problematiky mezigeneračních vztahů v literatuře pro děti a mládež. Respondenty průzkumu jsou žáci 9. ročníku základní školy.

Klíčová slova: *mezigenerační vztahy, žáci 9. ročníku základní školy, Prašina*

Abstract

The article deals with pupils' reception of intergenerational relationships depicted in a selected fictional text, specifically, in a book called Prašina written by Czech writer V. Matocha. It is one of the introductory researches related to the project of the prepared dissertation, which is focused on the reception of intergenerational relations in children's and youth literature. The respondents of the survey are 9th grade pupils of primary school.

Key words: *intergenerational relations, pupils of the 9th grade of elementary school, Prašina*

1 ÚVOD

Príspevek predstavuje jeden ze vstupních průzkumů k projektu připravované disertační práce nazvané *Recepce problematiky mezigeneračních vztahů v literatuře pro děti a mládež žáků základní školy*. Již z názvu vyplývá, že tato práce se bude věnovat problematice uměleckých textů s tématem mezilidských vztahů, a to konkrétně recepci problematiky mezigeneračních vztahů v literatuře primárně určené dětem a mládeži. Recipienty výzkumu budou žáci 2. stupně základní školy a odpovídajících ročníků víceletého gymnázia. Empirická část práce představí výsledky analyzování žákovských produktů, které vzniknou dle předem stanovených pokynů v souvislosti se zadanými texty k četbě. Výzkumné otázky se budou soustředit například na to, zda žáci v textech vnímají přítomnost mezigeneračních vztahů, a pokud ano, zda si dávají tyto vztahy do kontextu se svým vlastním životem.

Jak již bylo uvedeno, průzkum, jehož výsledky prezentuje tento příspěvek, představuje jeden z předvýzkumů připravované disertační práce. Očekává se od něj především přínos v ověření přípravy, průběhu a vyhodnocení výzkumu, jedná se například o posouzení vhodnosti stanovených pokynů k tvorbě žákovského produktu. M. Chráska uvádí, že „*předvýzkum by měl být jakýmsi zmenšeným modelem vlastního výzkumu (...). Provádí se většinou na poměrně malém vzorku osob, takže získané výsledky neumožňují činit obecnější závěry. (...) V předvýzkumu by se měly ověřit všechny metody a techniky, se kterými se počítá při vlastním výzkumu*“.¹

¹ CHRÁSKA, M. *Metody pedagogického výzkumu*. 2., aktualizované vydání. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-244-4025-5, s. 23.

Cílem předkládaného průzkumu je tedy ověření funkčnosti postupů, metod a formulací otázek, které mohou být použity při samotném šetření pro disertační práci. Počet respondentů nebyl dopředu stanoven s ohledem na skutečnost, že výsledky průzkumu tohoto typu nelze z výzkumného pohledu zobecňovat. Nicméně i takovéto výsledky mohou naznačit, jakým způsobem o vztazích mezi generacemi žáci uvažují, jak jsou schopni formulovat odpovědi a zda si dokáží dávat přečtený beletristický text do souvislostí se svým vlastním životem.

2 MEZIGENERAČNÍ VZTAHY

Recepti problematiky mezigeneračních vztahů v literatuře pro děti a mládež žáky základní školy zatím není v českém prostředí věnováno souvislejší výzkumné šetření. Samotné mezigenerační vztahy zaujímají pevnou pozici v rámci sociální psychologie. M. Žumárová k této tematice uvádí, že „*dětství je doba, kdy je lidská pozvolna se formující osobnost nejvíce ovlivněna. Zprvu na nás nejvíce působí rodiče, velmi brzy se k nim však přidávají i členové širší rodiny, zejména prarodiče. A právě role prarodičů bývá mnohdy opomíjena. Přitom prarodiče a vnoučata se ovlivňují navzájem, obě strany něco získávají a na druhé straně musí do vzájemných vztahů i něco vložit*“.² Citovaná myšlenka je v konkrétní podobě naplněna v mnoha beletristických textech určených dětem a mládeži.

Problematika mezigeneračních vztahů je tematicky ukotvena v českých kurikulárních dokumentech. Spadá totiž do průřezového tématu nazvaného *Osobnostní a sociální výchova*, které definuje *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*.³ Toto průřezové téma se překrývá s klíčovými kompetencemi⁴, a to například v posilování dobrých vztahů mezi lidmi, které zmiňuje kompetence sociální a personální. S kompetencí občanskou souvisí například ve schopnosti empatie, v zavržení útlaku a hrubého zacházení a v aktivním odporu proti fyzickému a psychickému násilí.⁵

3 TEXT URČENÝ PRO VÝZKUM

Text pro provedení předvýzkumu byl vzhledem ke zvolené skupině respondentů a k tématu disertační práce vybrán z aktuální české literatury určené primárně dětem a mládeži, samozřejmě musel obsahovat tematiku mezigeneračních vztahů a odpovídat čtenářské kompetenci oslovených žáků. Literatura pro děti a mládež představuje svébytný podsystém literární slovesnosti a vyznačuje se spoustou specifik. Ta souvisí například s výraznou rolí jejího adresáta a výchozí situací spisovatele i příjemce.⁶

Pro přesnější představu je na tomto místě třeba reprodukovat beletristický text, který byl předložen respondentům, a to s ohledem na sledovaný záměr, tedy s důrazem na problematiku mezigeneračních vztahů. Jedná se o 1. kapitolu knihy *Prašina* nazvanou *Neštěstí na Šibeničním vrchu*, autorem textu je V. Matocha.⁷

² ŽUMÁROVÁ, M., BALOGOVÁ, B. *Mezigeneračné mosty*. 1. vydání. Košice: Menta media, 2009. ISBN 978-80-89392-08-7, s. 81.

³ Toto průřezové téma se objevuje také například v *Rámcovém vzdělávacím programu pro gymnázia*. Vzhledem k zaměření výzkumu na žáky základní školy nebude věnován prostor středoškolské oblasti.

⁴ Dle *Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání* se jedná o kompetence k učení, kompetence k řešení problémů, kompetence komunikativní, kompetence sociální a personální, kompetence občanské a kompetence pracovní.

⁵ *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. [online]. Praha: MŠMT, 2017. 165 s. [cit. 2020-04-17]. Dostupné z: <http://www.nuv.cz/t/rvp-pro-zakladni-vzdelavani>.

⁶ SLADOVÁ, J. a kol. *Dětství a dospívání v současné literatuře pro děti a mládež*. 1. vydání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. ISBN 978-80-244-4025-5, s. 5.

⁷ Vojtěch Matocha se narodil roku 1989 a od gymnaziálních studií se věnuje tvůrčímu psaní. V roce 2018 vyšla jeho knižní prvotina *Prašina*, která se stala bestsellerem. Obdržel za ni Cenu učitelů za přínos k rozvoji dětského čtenářství a Cenu nočních spáčů Noci s Andersenem, byl nominován na Magnesii Literu, Cenu Jiřího Ortena a Zlatou stuhu. V roce 2019 vydal pokračování příběhu pod názvem *Prašina – černý merkurit*. Viz Vojtěch

3.1 Reprodukce vybraného textu

Chlapec Jirka Klimeš jde poprvé sám za svým dědou, který bydlí ve fiktivní pražské čtvrti Prašina, cesta je velmi složitá. „*S mámou chodili za dědou docela často, možná dvakrát do měsíce, ale to bylo něco jiného. Máma cestu znala, na Prašíně vyrostla.*“⁸ Prašina je od konce 19. století velmi zvláštním a záhadným místem. „*O čtvrti jménem Prašina se říkalo leccos, ne všechno byla pravda. Jedno ale bylo jisté: na Prašíně nefungovala elektřina. Lampy tu nesvítily, tramvaje nejezdily, rádio nehrálo a hodinky na baterku se zastavily, když se s nimi člověk na Prašinu vydal. Proč? To nikdo nevěděl.*“⁹

Jirka nese dědovi tašku se sklenicemi a lahvemi. Hlavou mu víří různé myšlenky. „*Nebude se s nikým bavit, nikde se nezastaví, prostě dojde k dědovi, pozdraví ho, položí tašku na stůl a půjde zpátky. Děda nejspíš neví, že ho někdo přijde navštívit. Ale doma určitě bude, už dávno nikam nechodí, vždyť se o berlích sotva dostane z jednoho pokoje do druhého. Jirkovi rodiče mu nahoru na Prašinu čas od času nosí jídlo a další věci, které potřebuje. Než odletěli do Říma, musel jim Jirka slíbit, že za dědou ve čtvrtek odpoledne zajde a zjistí, jestli mu něco neschází.*“¹⁰

Dveře dědova bytu Jirkovi otevře cizí člověk – asi třicetiletý Patrik. Jirkovo setkání s dědou probíhá nečekaným způsobem. „*Jo, to je Evin kluk, pust' ho, 'zaslechl známý hlas a sevření kolem ramene povolilo. 'Co tady děláš, Jirko? Myslel jsem, že jste jeli pryč.' Děda se dobelhal do předsíně a neznámý chlap ustoupil stranou. 'Jeli beze mě, já musím zítra do školy. Přinesl jsem... tašku, tašku s jídlem,' řekl opatrně Jirka. Děda se neusmál, nic neřekl, jen si s tím chlapem vyměnil rychlý pohled a zatáhl závěs mezi předsíní a obývacím pokojem. (...) 'Dobře,' pronesl děda po chvíli ticha a zatvářil se rozpačitě. 'Děkuju, Jirko. Nevěděl jsem, že přijdeš, nečekal jsem tě. Jsem moc rád, že jste na mě mysleli. Ale teď mám nějaké... zařizování, promiň. Nemůžu se ti věnovat. Takže... co kdybys šel teď domů a vrátil se zase až někdy s mámou?' Jirka užasle přikývl a děda pokračoval: 'Po Prašíně bys neměl chodit sám, divím se, že tě máma pustila. Tady Patrik je zrovna taky na odchodu, doprovodí tě na Pavlák, odtamtud už trefíš.' (...) 'Všechno v bytě mu najednou připadalo cizí. Děda něco tají? Vždyť, vždyť... děda přece vůbec nikam nechodí, nikdo ho nenavštěvuje, nikoho nezná. Co umřela babička, celé dny jenom čte knížky, krmí andulky nebo hraje na klavír. Je pravda, že si Jirka s dědou nikdy moc nerozuměl. Děda se málo smál, věčně hleděl do knih, a když se s Jirkou bavil, používal slova, která Jirka neznal. Navíc bydlel na Prašíně a každý věděl, že na Prašíně bydlí jenom divní lidi.*“¹¹

Před odchodem z bytu děda Patrikovi něco předal. Jirka „*se ještě rychle otočil k dědovi. Ten ale jen beze slova přikývl, zamumlal, že mají s mámou za týden přijít, a přibouchl dveře.*“¹² Jirka s Patrikem jdou pryč, po chvíli zjistí, že je někdo pronásleduje. Jirku zajímá, kdo to je, Patrik mu sděluje, že společně s dědou na něčem pracují a pronásledovatelé se jim to snaží překazit. Na čem děda s Patrikem pracuje, se Jirka nedozví. Schovají se spolu v jednom z domů, pro Jirku je to nečekaná a těžká situace. „*A vůbec, co je zač tenhle Patrik? Zná dědu. Na rozdíl od Jirky, očividně.*“¹³

Patrik v domě ukryl to, co mu předal děda při odchodu. Poté prchají z 1. patra domu oknem, po římse, přes kovový žebřík. Jirkovi se to podaří, ale s Patrikem se žebřík utrhne, z posledních sil předá Jirkovi malý klíč. Jirka se bezpečně dostane do běžné části Prahy, mrtvého Patrika objeví pronásledovatelé, ale nic u něj nenajdou.

Matocha. In: *Kosmas* [online]. [cit. 2020-04-21]. Dostupné z: <https://www.kosmas.cz/autor/63787/vojtech-matocha/#pos=363.6363525390625>.

⁸ MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 7.

⁹ MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 8.

¹⁰ MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 9.

¹¹ MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 12–13.

¹² MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 13.

¹³ MATOCHA, V. *Prašína*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. ISBN 978-80-7432-910-4, s. 15.

Je zřejmé, že v této ukázce lze pracovat s několika mezigeneračními vztahy, a to se vztahem Jirky a jeho rodičů, Jirkových rodičů a dědy, Jirky a dědy, Jirky a Patrika.

3.2 Pracovní list

Pro tento průzkum byl vytvořen jednoduchý pracovní list obsahující devět položek. Čtyři z nich¹⁴ by bylo možné označit jako otázky věcné a jejich smyslem bylo v tomto případě pomoci respondentům s utříděním myšlenek po přečtení textu. Pro účely výzkumu byly určeny ostatní položky pracovního listu, které nutí respondenta uvažovat nad přečteným textem a formulovat vlastní názory:¹⁵

- Jaký vztah je mezi Jirkovými rodiči a dědou?
- Charakterizuj vztah Jirky a dědy. Pokus se o detailní odpověď.
- S kým bys očekával/a, že si děda bude bližší – s Jirkou nebo s Patrikem? Odůvodni svoji odpověď.
- S kým si je dle textu děda bližší – s Jirkou nebo s Patrikem? Podle čeho tak usuzuješ?
- Připomíná ti Jirkův děda v něčem tvého dědu? Pokud ano, v čem?

Všechny uvedené otázky lze charakterizovat jako otevřené, taková otázka dle P. Gavory, „*dává respondentovi dost velkou volnost u odpovědi*.“ Výhodu spatřuje například v tom, že respondent není omezován. Připouští, že odpovědět na takovou otázku je těžší než odpovědět na otázku uzavřenou. Jako nevýhodu vnímá jejich složitější zpracování, protože „*široký sortiment získaných odpovědí musí výzkumník dodatečně kategorizovat a až potom vyhodnocovat*“.¹⁶

4 SBĚR DAT

Vzhledem k tomu, že sběr dat proběhl v dubnu 2020, tedy v době, kdy byly základní školy z rozhodnutí vlády České republiky mimořádně uzavřeny, obdrželi žáci text i otázky k němu elektronickou formou. Stejným způsobem také odpovídali, všichni žáci zaslali svou odpověď v písemné podobě.

Pozitivní na tomto způsobu je skutečnost, že žáci mohli na úkolu pracovat přesně tak dlouhou dobu, jakou individuálně potřebovali. Také nedocházelo k ovlivňování žáků osobou průzkumníka, při své práci se ho neptali na doplňující informace nebo na význam některých pasáží textu, jak se často stává při přímé školní výuce. Negativně může být vnímán fakt, že žáci bez dozoru učitele se mohou libovolně radit mezi sebou nebo s dalšími osobami, například s rodinnými příslušníky. Tomuto ale pravděpodobně nelze zabránit, je možné pouze vyřazovat odpovědi, které by prokazatelně vykazovaly vysokou míru podobnosti. Ovšem ani tak není ve všech případech zaručeno, že se nejednalo o náhodu.

¹⁴ Jedná se o tyto otázky:

- Kde bydlí Jirkův děda?
- Čím je zvláštní místo dědova bydliště?
- Proč šel Jirka za dědou?
- Kdo je Patrik?

¹⁵ Dělením otázek pro práci s textem se zabývaly například P. Bubeničková, A. Zachová a B. Plánská. Rozdělily tyto otázky do tří kategorií:

- otázky zaměřené na věcnou orientaci v textu
- otázky zaměřené na porozumění smyslu textu
- otázky vedoucí k žakovským aktivitám a otázky podporující interdisciplinaritu.

Viz ZACHOVÁ, A., BUBENÍČKOVÁ, P., PLÁNSKÁ, B. *Metodická příručka pro učitele – lyrika, epika, drama*. 1. vydání. Hradec Králové: Nakladatelství Gaudeamus, 2013. ISBN 978-80-7435-286-7, s. 13.

¹⁶ GAVORA, P. *Výzkumné metody v pedagogice. Příručka pro studenty, učitele a výzkumné pracovníky*. Brno: Nakladatelství Paido, 1996. ISBN 80-85931-15-X, s. 58.

Respondenty tohoto šetření jsou žáci 9. ročníku základní školy. Bylo osloveno celkem 43 žáků, jejich úkolem bylo přečíst si zadaný text a odpovědět na otázky, které se k němu vztahují, a to nejlépe v celých větách. Na splnění zadaného úkolu dostali žáci 7 dní. Návratnost pracovního listu byla 67 %, odpovědi zpět zaslalo 29 žáků. Jednalo se o dívky i chlapce, výzkumnou skupinu proto lze označit jako heterogenní. Při zpracování výsledků ale není brán zřetel na pohlaví respondenta, v tomto šetření totiž není cílem zjišťovat, zda se nějak liší odpovědi dívek a chlapců.

Zbylých 14 žáků, kteří odpovědi zpátky nezaslali, bylo osloveno s prosbou, zda by popsali důvody, proč se testování nezúčastnili. Odpověděli pouze 4 z nich a uvedli následující příčiny:

- zapomnětlivost
- příliš dlouhý text k četbě
- časová tíseň
- nemožnost otevřít soubor s četbou.

Při realizování empirického šetření pro disertační práci mohou být tato zjištění užitečná. Text lze například poskytnout v různých formátech a respondentům lze v průběhu doby určené k plnění úkolu vhodnou formou připomenout jeho splnění.

5 VÝSLEDKY PRŮZKUMU

Do výsledků průzkumu jsou zahrnuta data získaná od 29 respondentů. Při vyhodnocování byly žakovské odpovědi okódovány a na základě toho rozříděny do několika alternativ odpovědí. Názvy pro některé alternativy byly převzaty přímo z výstižných vyjádření žáků, je tedy možné je označit jako tzv. „in vivo“ kódy. A. L. Strauss a J. M. Corbinová je definují jako „slova, která použili vaši informátoři, taková ta chytlavá slova, která okamžitě přitáhnou vaši pozornost“.¹⁷ Výsledky výzkumu byly pro přehlednost zpracovány do tabulek.

Tab. č. 1: Jaký vztah je mezi Jirkovými rodiči a dědou?

odpověď	počet žáků	počet žáků v %
(asi) dobrý	13	45,0
vysvětlení příbuzenského vztahu	5	17,0
obyčejný, normální	5	17,0
ne moc dobrý	2	7,0
odpověď neobsahuje hodnocení	2	7,0
těžko popsatelný	1	3,5
neutrální	1	3,5

45 % dotázaných žáků popsalo vztah mezi Jirkovými rodiči a dědou jako „dobrý“ nebo „asi dobrý“ a svoji odpověď odůvodnilo například tvrzením, že mu nosili jídlo. Pět respondentů si položenou otázku vysvětlilo tak, že jejich úkolem je popsat příbuzenské vazby mezi Jirkovými rodiči a dědou, objevila se například odpověď: „Jirkův děda je otec Jirkovy maminky.“ Formulace otázky se tedy ukázala jako nevhodná. Odpověď „ne moc dobrý“ byla často odůvodňována malou frekvencí návštěv nebo tvrzením, že rodiče se o dědu příliš nestarali. Dva žáci do své odpovědi nezahrnuli žádné hodnocení, jedná se například o odpověď: „Jirkovi rodiče nosí občas dědovi jídlo.“

¹⁷ STRAUSS, A. L., CORBIN, J. M. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovic: Albert, 1999. ISBN 80-85834-60-X, s. 48.

Tab. č. 2: Charakterizuj vztah Jirky a dědy. Pokus se o detailní odpověď.

odpověď	počet žáků	počet žáků v %
nerozumí si	18	62,0
neutrální	6	21,0
odpověď neobsahuje hodnocení	3	10,0
(asi) se mají rádi	1	3,5
moc se neznali	1	3,5

Vztah Jirky a dědy charakterizovalo 62 % žáků tak, že si tito dva lidé nerozumí. Někteří k tomu připojili vysvětlující komentáře, objevila se například tvrzení, že se málo navštěvují a děda byl některými žáky označen jako podivín. V odpovědi tří žáků se podobně jako v předešlé otázce neobjevilo hodnocení vztahu, jde například o tvrzení: „Děda před Jirkou něco tají.“ Formulace této otázky se ukázala jako vhodná, respondenti na ni reagovali tak, jak byla zamýšlena.

Tab. č. 3: S kým bys očekával/a, že si děda bude bližší – s Jirkou nebo s Patrikem? Odůvodni svoji odpověď.

odpověď	počet žáků	počet žáků v %
Jirka (vztah vnuk–děda)	25	86,0
Patrik (delší vztah, častější kontakt)	3	10,0
důvody pro Jirku i pro Patrika	1	4,0

86 % žáků by očekávalo, že děda si bude bližší s Jirkou, svou odpověď odůvodňovali tvrzením, že Jirka je dědův vnuk, že jsou příbuzní nebo že tvoří rodinu. 10 % žáků uvedlo, že předpokládají, že si děda bude bližší s Patrikem, protože se spolu pravděpodobně znají delší dobu a jsou v častějším kontaktu. Jeden respondent formuloval svou odpověď tak, že nebylo možné rozhodnout, kterou z postav by upřednostnil: „Očekával bych s Jirkou, protože přece jenom je to jeho vnuk, ale pokud je Patrik například nějaký dobrý kamarád dědy už z mládí, a pracují na něčem důležitém možná celý život, tak bych se ani nedivil, kdyby mu byl Patrik bližší.“ Zde se ověřilo, že bylo vhodné zvolit otevřenou podobu otázky a nedat na výběr pouze postavu Jirky či pouze postavu Patrika.

Tab. č. 4: S kým si je dle textu děda bližší – s Jirkou nebo s Patrikem? Podle čeho tak usuzuješ?

odpověď	počet žáků	počet žáků v %
Patrik: společné téma – tajná práce	13	45,0
Patrik: děda se o Jirku nezajímal, nerozuměl si s ním, neviděli se příliš často	10	34,5
Patrik: bez udání důvodu	6	20,5

Všichni respondenti na základě přečteného textu rozhodli, že děda si je bližší s Patrikem. Uvedli pro to důvody, které lze rozdělit do dvou skupin. Tu první tvoří jejich společné téma, kterým byla jakási tajná práce. Druhá skupina odůvodňovala rozhodnutí tím, že děda se o Jirku nezajímal, nerozuměl si s ním a příliš často se spolu nevidali. Šest žáků odpovědělo pouze slovem „Patrik“ a dále svou odpověď nerozvedli. Není jasné, zda byla na vině lenost respondentů odpovědět nebo si nedostatečně přečetli zadání.

Tab. č. 5: Připomíná ti Jirkův děda v něčem tvého dědu? Pokud ano, v čem?

odpověď	počet žáků	počet žáků v %
ne	25	86,0

ano – málomluvný	1	3,5
ano – starost o vnuče	1	3,5
ano – náladový, nepříjemný	1	3,5
ano – hodný, laskavý	1	3,5

14 % žáků dokázalo nalézt nějakou vlastnost literární postavy, kterou má i jejich dědeček. Je překvapivé, že jeden z respondentů označil postavu dědy za hodnou a laskavou. 86 % žáků tvrdí, že jim Jirka v žádném ohledu nepřipomíná jejich dědu. Ukazuje se tím, že testovaní žáci si přečtený text příliš nedávají do souvislostí se svým životem. O dědovi se totiž z textu dozvídáme poměrně dost informací, například, že Jirkův děda bydlel sám, protože byl vdovcem, měl dceru a kamaráda, příbuzní mu nosili jídlo, zůstával doma a nikam nechodil, pohyboval se pomocí berlí, skrýval tajemství, četl knížky, staral se o andulky, hrál na klavír, málo se smál a používal pro Jirku nesrozumitelná slova. Některé z těchto charakteristik lze zajisté nalézt u více reálně existujících dědečků. Možná by respondentům pomohlo, pokud by byli před splněním této otázky vyzváni, aby z textu vypsali všechny informace, které se o postavě dědečka čtenář dozvídá.

6 ZÁVĚR

Cílem příspěvku bylo provést jeden z předvýzkumů k plánované disertační práci. Předvýzkum přinesl užitečné poznatky pro přípravu pokynů, pro formulaci zadání úkolů i pro jejich vyhodnocování. Naznačil, jakým způsobem někteří žáci uvažují nad přečteným beletristickým textem, a ukázal, že některé žákovské odpovědi dopředu nelze očekávat. Podařilo se také zjistit, co žáky odrazuje od plnění úkolů, tedy například délka textu nebo časová tíseň.

Pro potřeby prezentovaného průzkumu byla vybrána 1. kapitola české beletristické knihy *Prašina*. Tato kniha náleží do intencionální literatury pro děti a mládež. Žáci dostali za úkol přečíst si 1. kapitolu knihy a vyplnit pracovní list, který obsahoval devět úkolů. O účast na výzkumu bylo požádáno 43 žáků 9. třídy základní školy. Zúčastnilo se ale pouze 29 oslovených žáků. Jedná se o malý počet účastníků, proto výsledky nelze považovat za obecně platné.

Díky respondentům bylo ověřeno, že formulace otázky „*Jaký vztah je mezi Jirkovými rodiči a dědou?*“ není pro testování vhodná. Většina respondentů na ni sice reagovala popsáním kvality vztahu Jirkových rodičů a dědy, někteří respondenti se ale věnovali vysvětlení příbuznosti mezi těmito osobami. Jako vhodnější se v jiném úkolu ukázala výzva: „*Charakterizuj vztah Jirky a dědy. Pokus se o detailní odpověď.*“ Při takto zadaném úkolu se žáci zaměřili na popsání kvality mezilidského vztahu, což bylo žádoucí.

Ukázalo se, že pro vyjádření názoru k přečtenému textu jsou vhodnější otevřené otázky. Některé odpovědi žáků totiž nelze dopředu předpokládat. Uzavřené otázky by mohly potlačit žákovskou originalitu a kreativitu.

Někteří žáci reagují pouze na část zadaného úkolu, například uvedou odpověď, ale již nedoplňují její požadované odůvodnění.

Spousta žáků nevnímá beletristický text v kontextu svého života, i když by to pravděpodobně bylo možné. V tomto ohledu bude vhodné promyslet, jakými návodnými otázkami či úkoly lze žákům pomoci. Z výzkumu J. Valy totiž vyplývá důležitá skutečnost, a to, že žáci kladně hodnotí texty, které si dokáží dát do souvislostí se svým životem a každodenní realitou. A pomocí textů srozumitelných pro žáky je dle něj možné rozvíjet jejich poznatky i osobnost.¹⁸

¹⁸VALA, J. Komenského spisy jako četba žáků základní školy? *Pedagogika* [online], 2017, roč. 67, č. 3. [cit. 31. 7. 2019]. Dostupné na: <http://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=11763&lang=cs>. ISSN 2336-2189.

Použitá literatura

1. GAVORA, P. *Výzkumné metody v pedagogice. Příručka pro studenty, učitele a výzkumné pracovníky*. Brno: Nakladatelství Paido, 1996. 130 s. ISBN 80-85931-15-X.
2. CHRÁSKA, M. *Metody pedagogického výzkumu*. 2., aktualizované vydání. Praha: Grada Publishing, 2016. 256 s. ISBN 978-80-247-5326-3.
3. MATOCHA, V. *Prašina*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Paseka, 2018. 264 s. ISBN 978-80-7432-910-4.
4. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*. [online]. Praha: MŠMT, 2017. 165 s. [cit. 2020-04-17]. Dostupné z: <http://www.nuv.cz/t/rvp-pro-zakladni-vzdelavani>.
5. SLADOVÁ, J. a kol. *Dětství a dospívání v současné literatuře pro děti a mládež*. 1. vydání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. 120 s. ISBN 978-80-244-4025-5.
6. STRAUSS, A. L., CORBIN, J. M. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.
7. VALA, J. Komenského spisy jako četba žáků základní školy? *Pedagogika* [online], 2017, roč. 67, č. 3. [cit. 31. 7. 2019]. Dostupné na: <http://pages.pedf.cuni.cz/pedagogika/?p=11763&lang=cs>. ISSN 2336-2189.
8. Vojtěch Matocha. In: *Kosmas* [online]. [cit. 2020-04-21]. Dostupné z: <https://www.kosmas.cz/autor/63787/vojtech-matocha/#pos=363.6363525390625>.
9. ZACHOVÁ, A., BUBENÍČKOVÁ, P., PLÁNSKÁ, B. *Metodická příručka pro učitele – lyrika, epika, drama*. 1. vydání. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013. 98 s. ISBN 978-80-7435-286-7.
10. ŽUMÁROVÁ, M., BALOGOVÁ, B. *Mezigeneračné mosty*. 1. vydání. Košice: Menta media, 2009. 112 s. ISBN 978-80-89392-08-7.

Kontaktní údaje

Mgr. et Mgr. Adéla Štěpánková
Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta
Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc
email: adela.stepankova01@upol.cz

USING T-TEST TO TEST THE CORRELATION BETWEEN LISTENING TO MUSIC AND DRIVERS' ALERTNESS

Zaid Mahmoud

Abstract

This paper illustrates the correlations between listening to different sounds and the drivers' alertness. The experiments focused on the Silence, Alpha Waves, Death Metal, and Familiar Music, and their effects on the drivers' reaction time, blink intervals and, blink durations during two hours of continuous driving. We depended on the t-test to study if there is any difference between the different sounds' effects on the drivers' alertness. The study shows five parameters that were studied. Reaction Time average, Blink Interval averages, Maximum Blink Interval, averages, Blink Duration averages and the last and the fifth parameter is Maximum Blink Duration averages. In comparison between the effects of the sounds, p-values showed there is a difference between the effects of the sounds and drivers' alertness, which the paper describes in detail.

Keywords: *Music, Drivers' behavior, Drivers' reaction time, Drivers' eye movements.*

1. Introduction

The behavioral studies are considered one of the completed studies due to their interfered, interacted, and multiple influential psychological and neurological variables [5]. In the studies of the sounds and their effects on the drivers' behaviors, the influential variables are more complicated, where the complicity of the music and its effects on the proband according to his/ her own musical taste [2]. The second important influential variable is the effects of the drowsiness on the drivers [4]. The third influential variable is the drivers' driving experience. The fourth influential variable is the current neurological and psychological state of the driver [1]. In addition, to other variables as the circadian aspects [3], drivers' familiarity with the road, and car cabin aspects. So we chose t-test and we tried to apply the same conditions to the all subjects, we could not control the day time of the experiments. However, we asked the subjects for light meals before the experiments, no naps before the experiments, we asked for 8 hours of sleep during the night before the experiments, no stimuli or alcohol before the experiments. All the subjects drove two hours on a highway, night scenario. The parameter which different forms subject to another was the sounds in the background.

T-test is shown as in the following formula:

$$t = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\left(\frac{(N_1 - 1)s_1^2 + (N_2 - 1)s_2^2}{N_1 + N_2 - 2}\right)\left(\frac{1}{N_1} + \frac{1}{N_2}\right)}} \quad (1)$$

Where: \bar{X} Is the Mean for the first population, \bar{Y} is the Mean for the second population.

N_1 Is the Number of the first population, N_2 is the Number of the second population.

s_1^2 Is $SS_1 / (N_1 - 1)$ and SS_1 is *Sq. Diff* $(X - \bar{X})^2$

s_2^2 Is $SS_2 / (N_2 - 1)$ and SS_2 is *Sq. Diff* $(Y - \bar{Y})^2$

$(N_1 + N_2 - 2)$ Are degrees of freedom.

In the next section, the graphs illustrate the averages of the five parameters of Reaction Time Averages, Blink Intervals Averages, Maximum Blink Interval Averages, Blink Duration Averages, and Maximum Blink Duration Averages. We will use the terms of Q1, Q2, Q3, Q4, Q5, Q6, Q7, and Q8 to study the parameters changing during the two hours.

Two hour driving experiment (120 minutes)	
Q1	From the minute 0 to minute 14
Q2	From the minute 15 to minute 29
Q3	From the minute 30 to minute 44
Q4	From the minute 45 to minute 59
Q5	From the minute 60 to minute 74
Q6	From the minute 75 to minute 89
Q7	From the minute 90 to minute 104
Q8	From the minute 105 to minute 119

Tab.1 The eight quarters of the two hours. The table illustrates the quarters in minutes.

2. Results

2.1 Reaction Time averages (Conclusions)

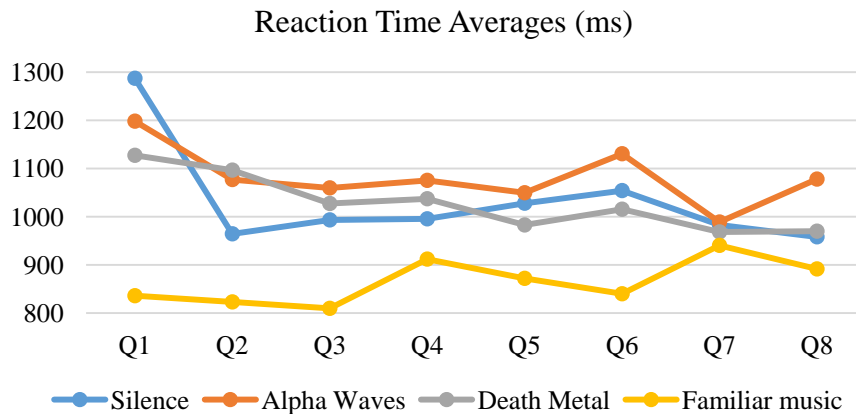

Fig. 2.1 Reaction Time Averages (Millisecond). The figure illustrates the reaction time averages for the four sound types, during the two hours (the eight quarters)

1. Reaction Time averages while listening to Alpha waves are significantly higher than Reaction Time in Silence case after the first quarter (After the first fifteen minutes)). Which means that listening to the monotonous sounds led to more delayed reactions than the Reaction Time while the subjects had no sounds in the background.
2. Reaction Time averages while no Death Metal (Silence versus Death Metal) was shorter only during the first hour, after the first fifteen minutes. We tested the reaction time averages for the same backgrounds (Silence and Death Metal) While the period from the Q5 until the Q7. The t-value was 1.30033 and P Value was 0.131675. Therefore, the result is not significant and the Silence and Death Metal had the same efficiency against the fatigue (By the reaction time) during the second hour of the experiments.
3. The results show the Reaction Time averages while Familiar Music were better and shorter than the Reaction Time averages while the Silence case. However, while listening to Familiar Music the Reaction Time averages had relatively an increasing trend by time.
4. The results show the Reaction Time averages while Familiar Music were better and shorter than the Reaction Time averages while the Alpha Waves case. However, while

listening to Familiar Music the Reaction Time averages had relatively an increasing trend by time. We can see The P-Value is smaller than in case Silence versus Familiar Music, which means the result is more significant.

5. The results show the Reaction Time averages while Alpha Waves were higher and longer than the Reaction Time averages while listening to Death Metal (From Q3 until Q8). Which means the Reaction Time averages of the Death music started to be significantly shorter comparing to the Reaction Time average of the Alpha Waves after the first 30 minutes of the experiments, or during the last hour and half of the experiments.
6. The results show the Reaction Time averages while Familiar Music were better and shorter than the Reaction Time averages while listening to Death Music.

2.2. Blink Interval averages (Conclusions)

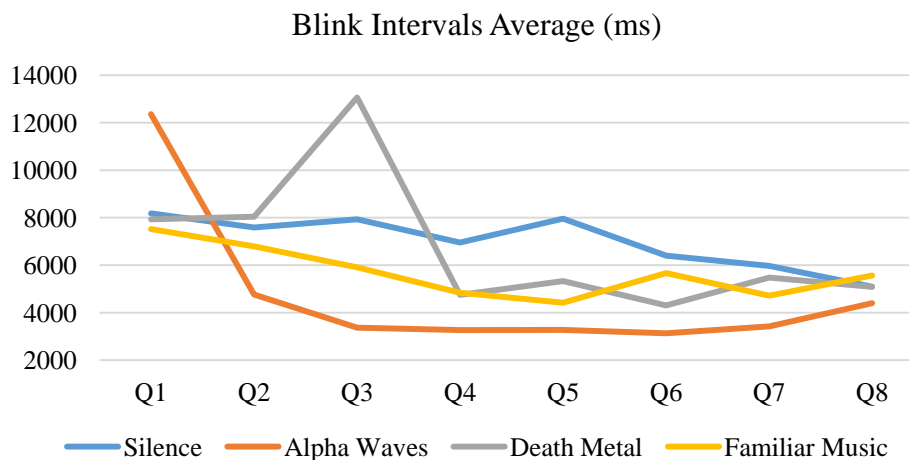

Fig. 2.2 Blink Interval Average (Millisecond)

1. The results confirm that Blink Interval averages while listening to Alpha Waves are significantly smaller than the Blink Intervals in Silence case after the first quarter (After the first fifteen minutes)).
2. The results confirm that Blink Interval averages while listening to Death Metal Music are shorter than the Blink Interval averages in Silence case after the third quarter until the end of the experiments (Q3 until Q8).
3. The results show the Blink Interval averages while silence were better and longer than the Blink Interval averages while listening to Familiar Music case. However, we can notice the fatigue is obvious while the Blink Interval averages keep decreasing. We can notice only at the last quarter the familiar music had longer intervals.
4. The results show the blink intervals averages while Alpha waves were shorter than the Blink Interval averages while listening to Death Metal (From Q2 until Q8). Which means the Blink Interval averages of the Death music started to be significantly longer comparing to the blink intervals averages of the Alpha Waves after the first 15 minutes of the experiments.
5. The results show the blink intervals averages while Alpha waves were shorter than the Blink Interval averages while listening to Familiar Music (From Q2 until Q8). Which means the Blink Interval averages of the Familiar Music started to be significantly longer comparing to the Blink Interval averages of the Alpha Waves after the first 15 minutes of the experiments.
6. The results show the Blink Interval averages while Death Metal were not related to the Blink Interval averages while listening to Familiar Music.

2.3 The Maximum Blink interval averages (Conclusions).

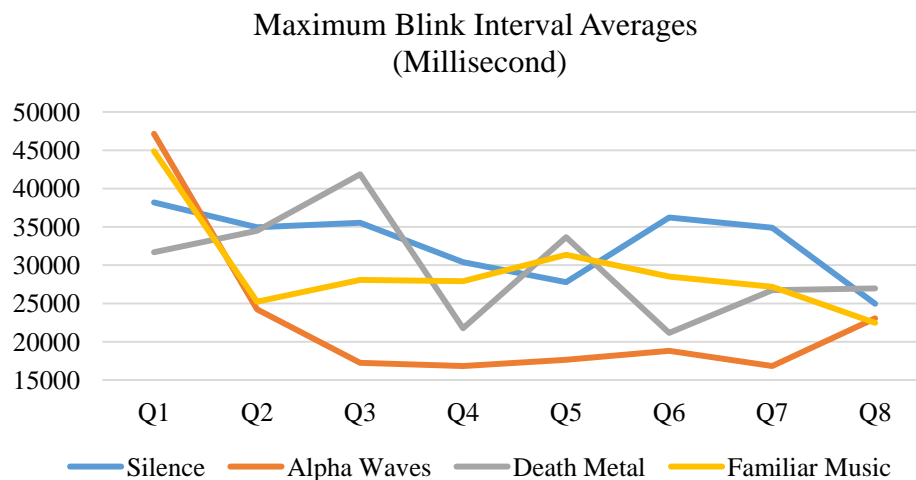

Fig. 2.3 The Maximum Blink interval averages (Conclusions)

1. The results confirm that averages of the Maximum Blink Interval averages while listening to Alpha waves are significantly smaller than the Maximum Blink Interval averages in Silence case after the first quarter (After the first fifteen minutes)).
2. The results show the Maximum Blink Interval averages while Death metals were not related to the Maximum Blink Interval averages in Silence case.
3. The results show the Maximum Blink Interval averages while Silence were better and longer than the Maximum Blink Interval averages while the Familiar Music case (except Q1 and Q5).
4. The results show the Maximum Blink Interval averages while Alpha Waves were shorter than the Maximum Blink Interval averages while listening to Death Metal (From Q2 until Q8). Which means the Maximum Blink Interval averages of the Death Metal music started to be significantly longer comparing to the Maximum Blink Interval averages of the Alpha Waves after the first fifteen minutes (Q1) of the experiments.
5. The results show the Maximum Blink Interval averages while Alpha Waves were shorter than the Maximum Blink Interval averages while listening to Familiar Music (From Q2 until Q8). Which means the Maximum Blink Intervals averages of the Familiar Music started to be significantly longer comparing to the Maximum Blink Interval averages of the Alpha Waves after the first 15 minutes of the experiments.
6. The results show that, although the Maximum Blink Interval while listening to Death Metal music were higher than the Maximum Blink Interval averages while listening to Familiar Music during Q2 and Q3, the Maximum Blink Intervals average while Death Metal were not related to the Maximum Blink Interval averages while listening to Familiar Music.

2.4 The Blink durations averages (Conclusions)

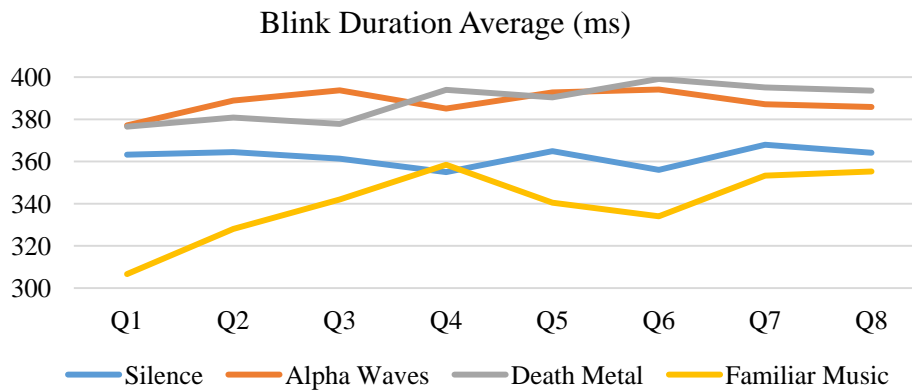

Fig. 2.4 The Blink Duration averages (Millisecond)

1. The results confirm that Blink Duration averages while listening to Alpha waves are significantly longer than the Blink Duration averages in Silence case.
2. The results confirm that Blink Duration averages while listening to Death Metal Music are longer than the Blink Duration averages in Silence case.
3. The results show the Blink Duration averages while Silence were longer than the Blink Duration averages while the Familiar Music case.
4. The Blink Duration averages while Death Metal were not related to the Blink Duration averages while listening to Alpha Waves. However, The results show that, although the Blink Duration while listening to Death Metal Music were shorter than the Blink Duration averages while listening to Alpha Waves from Q1 to Q3, and the Blink Duration averages while listening to Death Metal Music were longer than the Blink Duration averages while listening to Alpha Waves from Q6 to Q8.
5. The results show the Blink Duration averages while Alpha Waves were longer than the Blink Duration averages while listening to Familiar Music.
6. The results show the Blink duration averages while Familiar Music were better and shorter than the Blink Duration averages while listening to Death Music.

2.5 The Maximum Blink Duration averages (Conclusions)

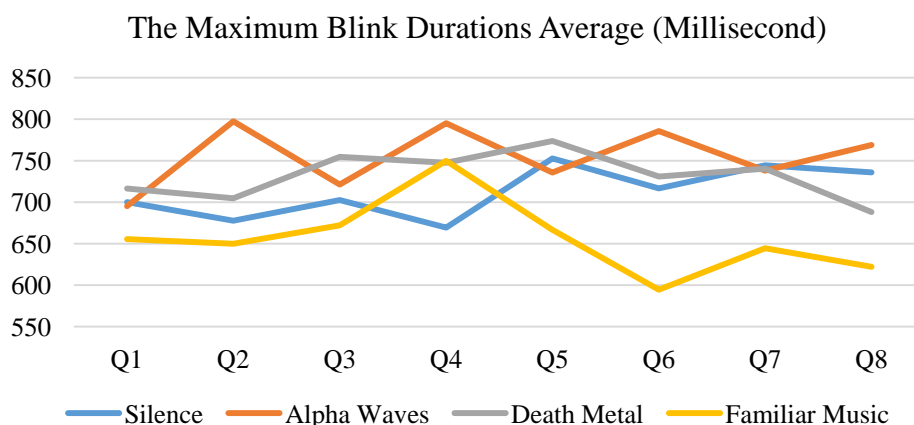

Fig. 2.5 The Maximum Blink Durations averages (Conclusions)

1. The results confirm that averages of the Maximum Blink duration while listening to Alpha Waves are significantly longer than the Maximum Blink Duration in Silence case.

2. The results show the Maximum Blink Duration averages while silence were better and shorter than the Maximum Blink Duration averages while the Death Metal Music case (during the first 90 minutes of the experiments).
3. The results show the Maximum Blink Duration averages while Silence were longer than the Maximum Blink Durations averages while the Familiar Music case.
4. The results show the Maximum Blink Duration averages while listening to Death Metal were not related to the Maximum Blink Duration averages while listening to Alpha Waves.
5. . The results show the Maximum Blink Duration averages while Alpha waves were longer than the Maximum Blink Duration averages while listening to Familiar Music.
6. The results show the Maximum Blink Duration averages while Death Metal Music were longer than the Maximum Blink Duration averages while listening to Familiar Music.

3. Conclusions

In conclusion, we classify the cases according to P-Values to five classes. The first class is "High probability there is a relation" when P-Value is smaller than 0.00001. The second class is "Good probability there is a relation" when P-Value is smaller than 0.0001 and bigger or equal to 0.00001. The third class is "Very Good probability there is a relation" when P-Value is smaller than 0.001 and bigger or equal to 0.0001. The fourth class is "Medium probability there is a relation" when P-Value is smaller than 0.01 and bigger or equal to 0.001. The fifth class is "Slight probability there is a relation" when P-Value is smaller than 0.05 and bigger or equal to 0.01.

High probability there is a relation		
Case	Duration	P-Value
Death Metal VS Familiar Music (Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	<0.00001
Alpha Waves VS Familiar Music (Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	<0.00001
Silence VS Death Metal (Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	<0.00001
Alpha Waves VS Familiar Music (Reaction Time Average)	From Q1 to Q8	<0.00001
Silence VS Alpha waves (Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	<0.00001

Tab. 2 Cases with "Very Good probability there is a relation"

From Tab. 2. We can notice the biggest probabilities to have differences in the effects of the sounds on Blink Duration Average and Reaction Time Average. Where we found the best and the shortest Blink Duration Averages were while listening to Familiar Music, and Silence cause in good Blink Duration Averages. While both of Alpha Waves as example of the mountainous sounds and sounds for relaxation and the Death Metal Music as example of the high sounds caused in longer Blink Duration Averages. There was a high probability that listening to Alpha Waves increased the Reaction Time Averages comparing to listen to Familiar Music.

- The difference probability was quite clear in the difference in the Blink Duration Averages, and the Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves compared to listening to Familiar Music. We can say that listening to Familiar Music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Duration Averages, more than Alpha Waves along the two hours of driving.
- The difference probability was quite clear in the difference in the Blink Duration Averages, and the Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Death Metal Music compared to listening to Familiar Music. We can say that listening to familiar music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Duration Averages, more than Death Metal music along the two hours of driving.

- The difference probability was quite clear in the difference in the Blink Duration Averages, and the Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Death Metal Music compared to Silence. We can say that Silence maintained the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Duration Averages, more than Death Metal music along the two hours of driving.
- The difference probability was quite clear in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves compared to listening to Familiar Music. We can say that listening to familiar music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Alpha Waves along the two hours of driving.
- The difference probability was quite clear in the difference in the Blink Duration Averages, and the Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves compared to Silence. We can say that Silence helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Duration Averages, more than Alpha Waves along the two hours of driving.

Very Good probability there is a relation		
Case	Duration	P-Value
Silence VS Alpha waves (Maximum Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.000039
Death Metal VS Familiar Music (Reaction Time Average)	From Q1 to Q8	0.000012
Silence VS Alpha wave (Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.000011

Tab. 3 Cases with “Very Good probability there is a relation”

From Tab. 3. We had very good probability that having Silence in the background differs from listening to Alpha Waves and get higher Maximum Blink Interval Averages and higher Blink Interval Averages as well while listening to Silence comparing with listening Alpha Waves.

To have a better and shorter Reaction Time Averages while listening to Familiar music in comparison to listen to Death Metal had a very good probability to occur.

- The difference probability was very clear in the difference in the Maximum Blink Interval Averages, and the maximum Blink Interval Averages were longer in the case of Silence compared to listening to Alpha Waves.
- The difference probability was very clear in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of listening to Death Metal compared to listening to Familiar Music. We can say that listening to familiar music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Death Metal along the two hours of driving.
- The difference probability was very clear in the difference in the Blink Interval Averages, and the Blink Interval Averages were longer in the case of Silence compared to listening to Alpha Waves. We can say that Silence helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Interval Averages, more than Alpha Waves starting from the second quarter until the end of the two driving hours.

Good probability there is a relation		
Case	Duration	P-Value
Death Metal VS Familiar Music (Max Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	0.000659
Silence VS Familiar Music (Reaction Time Average)	From Q1 to Q8	0.000602
Alpha Waves VS Familiar Music (Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.000392
Alpha Waves VS Familiar Music (Max Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	0.000173
Alpha Waves VS Familiar Music (Max Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.000135

Tab. 4 Cases with “Good probability there is a relation”

From Table 4. We can notice that listening Familiar Music has good probabilities to improve and shorten the Maximum Blink Duration Averages over listening to Death Metal. In addition, Familiar Music with good probability improved and shortened the Reaction Time Averages over Silence. Familiar Music had good probabilities to improve all of the Blink Interval Averages, Maximum Blink Duration Averages and, Maximum Blink Interval Averages over listening to Alpha Waves.

- The difference probability was clear in the difference in the Maximum Blink Duration Averages, and the Maximum Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Death Metal compared to listening to Familiar Music.
- The difference probability was clear in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of Silence compared to listening to Familiar Music. We can say that Familiar Music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Silence along the two hours of driving.
- The difference probability was clear in the difference in the Blink Interval Averages, and the Blink Interval Averages were longer in the case of listening to Familiar Music compared to listening to Alpha Waves. We can say that Familiar Music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Interval Averages, more than Alpha Waves, starting from the next quarter.
- The difference probability was clear in the difference in the Maximum Blink Duration Averages, and the Maximum Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves compared to listening to Familiar Music.
- The difference probability was clear in the difference in the Maximum Blink Interval Averages, and the Maximum Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Familiar Music compared to listening to Alpha Waves.

Medium probability there is a relation		
Case	Duration	P-Value
Alpha Waves VS Death Metal (Reaction Time Average)	From Q3 to Q8	0.008963
Silence VS Familiar Music (Maximum Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	0.006081
Alpha Waves VS Death Metal (Maximum Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.002915
Silence VS Alpha wave (Reaction Time Average)	From Q2 to Q8	0.002856
Silence VS Familiar Music (Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	0.001371

Tab. 5 Cases with “Medium probability there is a relation”

From Tab. 5. It is clear to say there is a medium probability that listening to Alpha Waves had increased the Reaction Time Averages over both of (Death Metal from Q3 to Q8 and Silence from Q2 to Q8).

Silence had medium probability to increase the Blink Duration Averages and Maximum Blink Duration Averages comparing to listening to Familiar Music.

Death Metal Music had better Maximum values of Blink Interval Averages in comparison to listening to Alpha Waves from Q2 to Q8.

- The difference probability was medium in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves, compared to listening to Death Metal Music. We can say that Death Metal Music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Alpha Waves starting from the third quarter until the end of the two driving hours.

- The difference probability was medium in the difference in the Maximum Blink Duration Averages, and the Maximum Blink Duration Averages were longer in the case of Silence compared to listening to Familiar Music.
- The difference probability was medium in the difference in the Maximum Blink Interval Averages, and the Maximum Blink Interval Averages were longer in the case of Death Metal Music compared to listening to Alpha Waves. Starting from the second quarter.
- The difference probability was medium in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of listening to Alpha Waves, compared to Silence. We can say that Silence helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Alpha Waves starting from the second quarter until the end of the two driving hours.
- The difference probability was medium in the difference in the Blink Duration Averages, and the Blink Duration Averages were longer in the case of Silence compared to listening to Familiar Music. We can say that listening to Familiar Music helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Duration Averages, more than Alpha Waves along the two hours of driving.

Slight probability there is a relation		
Case	Duration	P-Value
Silence VS Death Metal (Maximum Blink Duration Average)	From Q1 to Q6	0.027224
Silence VS Death Metal (Reaction Time Average)	From Q2 to Q4	0.022638
Alpha Waves VS Death Metal (Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.015576
Silence VS Familiar Music (Maximum Blink Interval Average)	From Q2 to Q8	0.014861
Silence VS Familiar Music (Blink Interval Average)	From Q1 to Q8	0.014009
Silence VS Alpha waves (Maximum Blink Duration Average)	From Q1 to Q8	0.013832
Silence VS Death Metal (Blink Interval Average)	From Q4 to Q8	0.011079

Tab. 6 Cases with “Slight probability there is a relation”

Scientifically even with slight probabilities we consider there are possibilities to have relations among the cases in Tab. VI. Where we can find relations between silence and Death Metal where Silence improved the parameters of Maximum Blink Duration Averages from Q1 to Q6, Reaction Time Averages from Q2 to Q4, and Blink Interval averages from Q4 to Q8.

Death Metal Music improved Blink Interval Averages from Q2 to Q8.

Silence had longer Blink Interval averages and longer Maximum values of Blink Interval Averages over Familiar Music.

Silence had shorter and better values of Maximum Blink Duration Averages over Alpha Waves generally during the two hours, and especially during the first hour.

- The difference probability was slight in the difference in the Maximum Blink Duration Averages, and the Maximum Blink Duration Averages were longer in the case of listening to Death Metal Music compared to Silence, during the first ninety minutes.
- The difference probability was slight in the difference in the Reaction Time Averages, and the Reaction Time Averages were longer in the case of listening to Death Metal, compared to listening to Silence. We can say that Silence helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Reaction Time Averages, more than Death Metal, only for forty-five minutes after the first quarter.
- The difference probability was slight in the difference in the Blink Interval Averages, and the Blink Interval Averages were longer in the case of listening to Death Metal Music, compared to listening to Alpha Waves. We can say that Death Metal Music

helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Interval Averages, more than Alpha Waves starting from the second quarter until the end of the two driving hours.

- The difference probability was slight in the difference in the Maximum Blink Interval Averages, and the Maximum Blink Interval Averages were longer in the case of Silence compared to the case of listening to Familiar Music, after the first quarter.
- The difference probability was slight in the difference in the Blink Interval Averages, and the Blink Interval Averages were longer in the case of Silence, compared to listening to Familiar Music. We can say that Silence helped maintain the drivers' alertness, according to the parameter of Blink Interval Averages, more than Familiar Music, along the two hours except the last quarter of driving.

Sources

1. Faber, J., Novák, M., Tichý, T., Svoboda, P., & Tatarinov, V. (2006). *Driver psychic state analysis based on EEG signals*. *Neural Network World*, 16(1), 25–39.
2. Konz, S., & Mcdougal, D. (1968). *The Effect of Background Music on the Control Activity of an Automobile Driver*. *Human Factors: The Journal of Human Factors and Ergonomics Society*, 10(3), 233–243. <https://doi.org/10.1177/001872086801000305>
3. Roenneberg, T., Wirz-Justice, A., & Mellow, M. (2003). *Life between clocks: Daily temporal patterns of human chronotypes*. *Journal of Biological Rhythms*, 18(1), 80–90. <https://doi.org/10.1177/0748730402239679>
4. Stutts, J. C., Wilkins, J. W., Osberg, J. S., & Vaughn, B. V. (2003). *Driver risk factors for sleep-related crashes*. *Accident Analysis and Prevention*, 35(3), 321–331. [https://doi.org/10.1016/S0001-4575\(02\)00007-6](https://doi.org/10.1016/S0001-4575(02)00007-6)
5. Votruba, Z., & Novák, M. (2009). *Dynamics of human interactions within large alliances of artificial systems*. In *Proceedings of the 2009 Euro American Conference on Telematics and Information Systems: New Opportunities to Increase Digital Citizenship, EATIS '09*. <https://doi.org/10.1145/1551722.1551746>

Contact

Ing. Zaid Mahmoud
Czech Technical University in Prague
Faculty of Transportation Science
Konviktská 20, CZ-110 00 Praha 1, Czech Republic
Email: mahmozai@fd.cvut.cz.

ZÁŽITKOVÉ METÓDY V ETICKEJ VÝCHOVE V NIŽŠOM SEKUNDÁRNOM VZDELÁVANÍ

ETHICS AS EXPERIENTIAL EDUCATION FOR PUPILS OF PRIMARY SCHOOL

Erika Juhošová

Abstrakt

Slovenské školstvo prešlo procesom transformácie od centralistického spoločenského a jednotného školského systému k demokratickému diverzifikovanému a humánnemu školskému systému. Vychádzajúc z charakteru predmetu etická výchova sa domnievame, že vytvára vhodný priestor na implementáciu zážitkových foriem a metód výchovy a vzdelávania. V predmete etická výchova platí viac ako pri iných predmetoch, že prvoradé nie je množstvo vedomostí, ale priama reflexia, vnútorné osvojenie postojov pre praktický život.

Kľúčové slová: *etická výchova, zážitkové učenie, nižšie sekundárne vzdelávanie.*

Abstract

Slovak education has undergone a process of transformation from a centralist social and unified school system to a democratic diversified and humane school system. Based on the nature of the subject of ethics, we believe, that it creates a suitable space for the implementation of experiential forms and methods of education. In the subject of ethics, it is true that the priority is not the amount of knowledge, but direct reflection, the inner acquisition of attitudes for practical life.

Key words: *ethics, experiential education, primary school.*

1. ETICKÁ VÝCHOVA V KONTEXTE SLOVENSKEHO ŠKOLSTVA

Moderná (21. storočie) škola sa snaží vyriešiť problém, ako zaistiť, aby vyučovanie neslúžilo iba na osvojovanie vedomostí a istých zručností obsiahnutých v tradičných vyučovacích predmetoch, ale tiež na rozvoj všetkých zložiek osobnosti žiaka, jeho zmyslov, citov či kreatívnych schopností, predpokladov pre vytváranie pozitívnych medziľudských vzťahov, rozvoj zručností kvalitnej komunikácie. Zorientovať sa v spleti inovatívnych foriem a metód vyučovania nie je jednoduché, keďže v snahe dosiahnuť v školách istú zmenu, sa začali aplikovať mnohé koncepty zo zahraničia. Konceptné zmeny na jednotlivých školách sú závislé predovšetkým od osobností učiteľov danej školy a ich ochoty, či snahy, robiť niečo nad rámec svojich povinností. Podľa Eurostatu (2016, s. 1) veková štruktúra pedagógov pracujúcich na základných školách za rok 2014 v rámci Európskej únie predstavovala 11 % pedagógov do 30 rokov, 32 % okolo 50 rokov a viac. Na Slovensku to bolo 28% učiteľov vo veku 50 a viac rokov, čo predstavuje zastúpenie učiteľov, ktorí študovali koncom 20. storočia v úplne iných podmienkach, ako sú dnes. Slovenská spoločnosť, teda aj slovenské školstvo, prešlo procesom transformácie od centralistického spoločenského a jednotného školského systému k demokratickému diverzifikovanému a humánnemu školskému systému. Humanizácia a demokratizácia výchovno-vzdelávacieho procesu sa stali východiskovými zásadami transformačného procesu. Cieľom humanizácie bolo formovanie človeka tvorivého, slobodného, iniciatívneho s kvalitnými morálnymi vlastnosťami. Demokratizáciou sa

orientoval rozvoj osobnosti každého jednotlivca tak, aby sa spájala jeho individuálna sloboda s mravným poriadkom a spoločenskými potrebami za jeho aktívnej účasti.

V súčasnosti je hierarchicky najvyšší Inovovaný Štátny vzdelávací program (2015) - cieľovo programový projekt vzdelávania na Slovensku. Pre vypracovanie Inovovaného Štátneho vzdelávacieho programu a obsahu vzdelávania podľa jednotlivých stupňov vzdelávania sa používa klasifikácia ISCED (International Standard Classification of Education, podľa ktorej sa postupuje v Európe a je akceptovaná aj inými medzinárodnými organizáciami (UNESCO, OECD). Zahŕňa rámcový model absolventa, rámcový učebný plán školského stupňa a jeho rámcové učebné osnovy, vyjadruje hlavné princípy a ciele vzdelanostnej politiky štátu, ako aj demokratické a humanistické hodnoty, na ktorých je národné vzdelávanie založené. Vymedzuje všeobecné ciele škôl ako kľúčové spôsobilosti (kompetentnosti) vo vyváženom rozvoji osobnosti žiakov a rámcový obsah vzdelania. Štátny vzdelávací program podporuje komplexný prístup pri rozvíjaní žiackych spôsobilostí poznávať, konať, hodnotiť a dorozumieť sa i porozumieť si na danom stupni vzdelávania. Je východiskom a záväzným dokumentom pre vytvorenie individuálneho školského vzdelávacieho programu školy, kde sa zohľadňujú špecifické lokálne a regionálne podmienky a potreby. Samotný Štátny vzdelávací program etickej výchovy deklaruje význam predmetu aj pri primárnej prevencii porúch správania a učenia (Inovovaný Štátny vzdelávací program, Príloha Etická výchova, ISCED 2, 2014).

Vo svete vznikli viaceré vedecko-výskumné projekty, ktoré hľadali odpoveď na otázku, ktoré faktory sú určujúce pre rozvíjanie charakterových vlastností mladého človeka. Za všetky uvedieme aspoň veľmi dobre rozpracované výchovné projekty ako Charakter Development, projekt Child Development program, alebo aj projekt tzv. sekulárneho humanizmu, ktorý sa uskutočňuje vo viacerých európskych štátoch (Korim, V., 2008). Otázky teórie a praxe etickej výchovy sa dostali do centra pozornosti aj v slovenskej spoločnosti a etická výchova je vyučovací predmet na základných a stredných školách na Slovensku. Jej cieľom je výchova osobnosti s vlastnou identitou, s interiorizovanými etickými normami, so zrelým morálnym úsudkom, a správaním určeným vlastným presvedčením neovplyvneným vonkajšími tlakmi, s pozitívnym vzťahom k sebe a k druhým ľuďom, a preto je schopná spolupracovať s inými a iniciovať spoluprácu. Etická výchova sa ako nepovinný predmet na základných školách prvýkrát stala súčasťou kurikula v roku 1991 a jej obsah a ciele upravovali Učebné osnovy pre nepovinný predmet etická výchova schválené Ministerstvom školstva SR pod číslom 5198/1991-20 s platnosťou od 1. 9. 1991. Rozhodnutím Ministerstva školstva a vedy Slovenskej republiky zo dňa 29. 6. 1993 (pod číslom 3795-30) sa etická výchova od školského roku 1993/1994 stala povinne voliteľným predmetom na 2. stupni základných škôl a v prvých dvoch ročníkoch stredných škôl a nepovinným predmetom na 1. stupni ZŠ. V školskom roku 2004/2005 sa etická výchova stala povinne voliteľným predmetom aj v primárnom vzdelávaní a to rozhodnutím č. CD2004-5691/11376-1:096. Etická výchova bola zavedená do našich škôl v deväťdesiatych rokoch minulého storočia ako súčasť revolučných zmien. Veľkú zásluhu na rozpracovaní etickej výchovy mal a má najmä L. Lencz, ktorý z existujúcich systémov prosociálnej výchovy vybral systém R. R. Olivara (1992) a rozpracoval ho.

Vychádzajúc z charakteru predmetu etická výchova sa domnievame, že vytvára vhodný priestor na implementáciu zážitkových foriem a metód výchovy a vzdelávania. V predmete etická výchova platí viac ako pri iných predmetoch, že prvoradá nie je množstvo vedomostí, ale priama reflexia, vnútorné osvojenie postojov pre praktický život. Etická výchova nie je vymedzená len jedným predmetom, ale má „integrujúce výchovné poslanie“ (Khun, P., 1999, s. 39), ktoré by sa malo premietnuť do celého výchovno-vzdelávacieho systému. Skutočnosť, že v etickej výchove ide predovšetkým o hodnotovú orientáciu žiakov, o osvojovanie takých postojov a hodnôt, na základe ktorých je možné zlepšiť medziľudské vzťahy v triede, v škole

a v spoločnosti celkovo, má bezprostredný vzťah k riešeniu problémov rozličnej kultúrnej a etnickej identity a nájdeniu multikultúrnych a interetnických mechanizmov pre občianske spolunažívanie.

1.1 Problémové aspekty etickej výchovy v nižšom sekundárnom vzdelávaní

V nasledujúcej časti sa zameriavame na tri základné oblasti, ktoré boli predmetom kritiky pri zavádzaní predmetu a ich neriešenie je konzekventné vo vzťahu k súčasnej marginalizácii predmetu. Vzhľadom na to, že etická výchova v školskej praxi ustupuje „dôležitejším“ predmetom, nedostáva sa jej dostatok pozornosti v samotnej výučbe, ktorá by mala pre žiakov predstavovať zážitkové učenie rozvíjajúce kľúčové kompetencie potrebné pre život v spoločnosti.

1.1.1 Etická verzus náboženská výchova

Prvou diskutovanou témou, a to nielen v období zavádzania etickej výchovy, ale i v súčasnosti, je alternatívnosť etickej výchovy s náboženskou výchovou. Tento fenomén považujeme za kľúčový pri vnímaní etickej výchovy spoločnosťou a tým, že oba spomenuté predmety patria medzi povinne voliteľné, sa dostávajú do opozitného postavenia.

Ako nevýhoda sa javí predovšetkým to, že etická výchova sa vo výrazne konfesijných oblastiach Slovenska (Orava, Kysuce a pod.) takmer vôbec nevyučuje. Dôvodom je vnímanie etickej výchovy ako ateistického predmetu. Alternatívnosť v ponímaní rodičov znamená, že na náboženskú výchovu chodia deti „veriace“ a na etickú výchovu deti „neveriace“. Tlak okolia (najmä v malých obciach) znamená, že deti, ktoré si vyberú etickú výchovu, sa stávajú outsidermi medzi žiakmi absolvujúcimi náboženskú výchovu. Náboženská výchova a etická výchova sú vydávané za dva alternatívne vyučovacie predmety, lenže ak alternatíva znamená výber/volba medzi dvomi alebo niekoľkými vzájomne sa vylučujúcimi možnosťami, tak sa rodičom neponúka alternatíva, ale povinnosť vybrať si jednu z dvoch pre nich neprijateľných možností. Sociológ M. Vašečka (2017) zastáva názor, že Slovensko je sekulárne, nie je naviazané na žiadnu náboženskú či inú ideológiu, a deti by mali dostávať štandardizovanú etickú výchovu. V prípade, že náboženstvo zostane dobrovoľné, štát by podľa neho mal zabezpečiť jeho rovnocennú výučbu pre všetkých veriacich a nielen pre príslušníkov rímsko-katolíckej cirkvi.

Etická výchova/etika/mravná výchova a náboženská výchova môžu byť samostatnými predmetmi jestvujúcimi nezávisle vedľa seba v štátnom kurikule, môžu byť alternatívnymi predmetmi, ale aj doplnkovými (jeden k druhému). Komplexne o stave etickej a náboženskej výchovy vypovedá Tabuľka T1.

Tabuľka 1: Postavenie etickej výchovy a jej alternatív/ekvivalentov v Európe

Štát	Etická výchova/Etika	Náboženská výchova
Belgicko Flámsky región	Etika (filozofia života) – PVP	K (PVP)
Belgicko Francúzsky región	Laická etika (Éthiqueläique) „Morälka“- „Morale“ – PVP (sekulárny)	
Belgicko Nemecký región	Etika (filozofia života) – PVP	
Bulharsko	Etika	K (V)
Cyprus		K (P)
Česká republika	Etická výchova - N	K (V)
Dánsko	Štúdium kresťanstva (integrované náboženstvo, filozofia života a etika) - P	Nk etika (etika a filozofia) - P
Estónsko		Nk etika - P
Fínsko	Etika	K etika - PVP

Francúzsko	- ZŠ: Občianska a morálna výchova - SŠ: Občianska, právna a sociálna výchova	nevyučuje sa Výnimka: Alsasko-Lotrynsko (K - PVP)
Grécko	Náuka o spoločnosti a občianstvo (P)	K (P)
Holandsko	Humanistická etická a svetonázorová výchova	K (V) Nk (v predmete Spoločenské vedy) - P
Írsko		K (P)
Litva	Etika	K (PV)
Lotyšsko	Etika	K (V)
Luxemburg	Mravná a sociálna výchova	K (PV)
Maďarsko	Poznanie spoločnosti - P Poznanie človeka a etika - P	K (V)
Malta		K (P)
Nemecko	etika; filozofia; praktická filozofia; formovanie života; filozofovanie s deťmi; hodnoty a normy; všeobecná etika; humanistická náuka o živote	K (P, PVP) K (V) Nk (P)
Nórsko	Náboženstvo, filozofia a etika	Nk (P) v rámci Náboženstva, filozofie a etika
Poľsko	Etika	K (PVP)
Portugalsko		K (P) v rámci predmetu: Mravná a náboženská výchova
Rakúsko	Etika, SoKebeWe (Výchova k sociálnej kompetencii a eticky zdôvodneným hodnotovým postojom); ERK (Etika, náboženstvá, kultúra); KER (náuka o kultúre, etike a náboženstvá) AKG (antropológia a náuka o kultúre)	K (P, PVP) možnosť odhlásenia sa
Rumunsko		K (V)
Rusko	Etická výchova (vládny projekt 2010)	K (od 2010)
Slovensko	Etická výchova	K (PVP)
Slovinsko	Etika a náboženstvo (V) Občianska výchova a etika (P)	Nk (V) v predmete: Etika a náboženstvo
Srbsko	Občianska výchova (PVP)	K (PVP)
Španielsko	ISCED 2: Etická a občianska výchova	K (V)
Švajčiarsko	Etika; Etika a náboženstvá; Etika a kultúra; Náboženstvo a kultúra; Kultúra a spoločnosť	Nk (v kantónoch s Etika a náboženstvo, alebo Náboženstvo a kultúra) - P
Švédsko	Spoločensko-vedné disciplíny (aj etika a náboženstvá) - P	Nk (P)
Taliansko		K (V)
Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska:		Nk (P)

a) Anglicko b) Wales c) Škótsko d) Severné Írsko		Nk (P) Náboženská a mravná výchova – PVP (prevažne K) K (P)
Legenda k tabuľke: PT – prierezová téma, EP – ekvivalentný predmet, K – konfesijné náboženstvo, Nk – nekonesijné náboženstvo		

Zdroj: Korim a kol., 2011, s. 38 – 43

Etická a náboženská výchova sú súčasťou vzdelávacej oblasti Človek a hodnoty. Ich postavenie ako navzájom sa vylučujúcich predmetov je nesprávne, popiera totiž zásady výchovy k tolerancii, solidarite a úcte. Oba predmety vychádzajú z cieľa, ktorým je výchova dobrej, spolupracujúcej, tolerantnej, solidárnej a prosociálnej osobnosti. Rozdiel je vo východiskách predmetu.

Riešením tejto situácie by bolo z pohľadu škôl vytváranie rozvrhov tak, aby sa predmety nevyučovali v rovnakom čase a žiaci by tak mali reálnu možnosť hodiny etickej výchovy absolvovať a zistiť, čo je podstatou a myšlienkou predmetu.

1.1.2 Etická výchova ako výchova k prosociálnosti

Východisko slovenského modelu etickej výchovy je potrebné hľadať v španielskom modeli výchovy k prosociálnosti vypracovanom R. R. Olivarom z Univerzity Autonoma v Barcelone. Podstata prosociálnosti je v správaní, ktoré je možné prioritne charakterizovať ako nápomocné, prospešné vo vzťahu k druhému človeku. Všeobecne môžeme prosociálne správanie charakterizovať ako spoločensky prijateľné správanie, ktoré je v súlade s normami spoločnosti a je zamerané na ochranu, podporu, na zlepšenie stavu jednotlivca, skupín aj spoločnosti. Eisenberg, L. (In Výrost – Slaměnik, 2008) vymedzil niekoľko foriem konania, ktoré sú podstatou prosociálneho správania:

1. Darovať niekomu niečo bez nároku na odmenu, resp. protislužbu, znamená namáhať sa v prospech iných ľudí.
2. Prejavovať súcit s ľuďmi, ktorí majú ťažkosti a starosti.
3. Obetovať aj svoj vlastný život (altruizmus).
4. Pomáhať ľuďom v núdzi formou materiálnej, finančnej pomoci.
5. Vedieť sa podeliť a úspech iných prijímať bez závidi.
6. Darovať, potešiť, či urobiť radosť.

Motívom prosociálneho správania je prioritne vnútorná potreba urobiť niečo, čo prospeje druhému. Významnú úlohu v rozhodovacom procese zohrávajú osobnostné predpoklady pomáhajúceho, ale aj rôzne situačné faktory. Podľa P. Vaceka (2008) je výskyt prosociálneho správania u človeka signálom dobre orientovaného morálneho rozvoja. Prosociálny človek chápe potreby iných ľudí, ale zároveň rešpektuje ich rozhodnutia, aj keď sú iracionálne, nelogické a z jeho pohľadu nezmyselné. Práve preto je jej dôležitou súčasťou aj empatia, oceňovanie hodnoty druhého človeka, ale aj asertivita. V iŠVP (2014, s. 18) sa uvádza, že „pre etickú výchovu je primárny rozvoj etických postojov a prosociálneho správania.“ Otázkou však ostáva, či obsah etickej výchovy zameraný na rozvoj atribútov prosociálnosti nepredstavuje obmedzenie pre napĺňanie všeobecných cieľov etickej výchovy, a teda rozvoja autonómnej osobnosti s vlastnou identitou; s interiorizovanými etickými normami, so zrelým morálnym úsudkom, so správaním určeným vlastným presvedčením neovplyvneným vonkajšími tlakmi; s pozitívnym vzťahom k sebe a k druhým ľuďom, a ktorá je schopná spolupracovať s inými a iniciovať spoluprácu. Na jednej strane sa učitelia priklonili ku konceptu výchovy k prosociálnosti, pretože ich zaujal inovatívnym obsahom a metódami, ktoré etická výchova ako výchova k prosociálnosti vo výučbe uplatňuje, na strane druhej experti venujúci sa otázkam rozvoja mravného vedomia tento program prijali s istou mierou

skepticizmu vyplývajúceho z potenciálu takto koncipovaného obsahu pre budúci život mladých ľudí.

Výskum realizovaný Katedrou etickej a občianskej výchovy PF UMB v rokoch 2007 – 2011 poukázal na rôznorodosť názorov medzi odbornou verejnosťou na stotožnenie slovenskej etickej výchovy s výchovou k prosociálnosti. Kritika sa dotýkala predovšetkým toho, že výchova k prosociálnosti je prioritne teoretický koncept, ktorý nebol nikdy overený v školských podmienkach. Druhou oblasťou kritiky konceptu výchovy k prosociálnosti je jej nedostatočné zameranie sa na etiku a morálku. Výchova k prosociálnosti má výhody vo vzťahu k výchove osobnosti, ktorej charakteristickými črtami sú ochota darovať, pomáhať, vedieť sa podeliť o úspech a tešiť sa z úspechov druhých. Na druhej strane, nevýhodou etickej výchovy ako výchovy k prosociálnosti je práve zúženie na akýsi nácvik komunikačných zručností a nevyužitie potenciálu tohto predmetu na výchovu zodpovedného občana, pričom sa v kurikule etickej výchovy objavujú témy podporujúce aj tento rozmer (napr.: komplexná prosociálnosť, ochrana prírody a životného prostredia, etika a náboženstvá – tolerancia a úcta, etika a ekonomické hodnoty).

V tomto kontexte považujeme za dôležité upozorniť aj na ďalší problém, s ktorým sa u žiakov čoraz stretávame. Ide o agresívne správanie, ktoré - či už je nevedomé a neúmyselné, alebo naopak, uvedomé a úmyselné - vždy predstavuje vážny problém nielen pre žiakov samotných, ale aj pre učiteľov a vychovávateľov. Na deti a mládež výrazne pôsobí napodobňovanie filmových a počítačových hrdinov, v ktorých sa agresívne scény vyskytujú až príliš často. Prehliadanie týchto problémov môže vyústiť až do agresívneho správania, ktorým sa žiaci, pravidelne prejavujú a presadzujú v určitých situáciách, čo môže neskôr viesť k vandalizmu, delikvencii, šikanovaniu a dokonca ku kriminalite a ublíženiu na zdraví. Domnievame sa preto, že je čas nielen na inováciu cieľov, obsahu, metód, ale aj postavenia etickej výchovy v štátnom kurikule. Vzhľadom na výchovné problémy súčasnosti by stálo za zváženie zavedenie etickej či mravnej výchovy ako povinného predmetu pre všetkých žiakov základných škôl.

1.1.3 Učítelia etickej výchovy

Postavenie učiteľa sa historicky menilo tak, ako sa menila spoločenská a politická situácia na Slovensku. V súčasnosti internet a sociálne siete predstavujú živnú pôdu pre samozvaných odborníkov a kritikov učiteľa ako takého. Je preto náročné čeliť tlaku a zostať verný myšlienke, že byť učiteľom nie je iba povoláním, ale je to v prvom rade a predovšetkým poslanie.

Učiteľ je človek, ktorý učí druhých a svoju kvalifikáciu dosiahol vysokoškolským štúdiom. Vo svojej profesii nielen učí, ale i vychováva. Oblasť výchovy otvára priestor, v ktorom sa prejavia nielen vedomosti, ale i samotná osobnosť učiteľa. Osobnosťou sa človek nerodí, ale stáva sa ňou postupne, pričom je dôležité nielen zámerné pôsobenie zvonka, ale hlavne vlastné sabauvedomenie, sebahodnotenie, sebatvorba a utvorenie si obrazu o sebe (Žilínek, 1997). V očiach žiakov sú najťažšie tie predmety, na ktoré sa musia najviac pripravovať. Pre zodpovedného učiteľa je to neraz práve etická výchova. Jej obsah a koncepcia nie sú striktné dané, nie je založená na memorovaní vedomostí a vyžaduje znalosti zo sociológie, histórie, psychológie či náboženstva. Podľa Vašečku (2017) by tento predmet mal učiť absolvent humanitných a spoločenských vied, pričom nestačí vzdelanie na úrovni bakalára, píše dokonca o tom, že by bolo ideálne, keby nešlo o absolventov pedagogických fakúlt. S týmto názorom si však dovoľíme nesúhlasiť. U učiteľa etickej výchovy sú, snád' viac ako pri iných predmetoch, dôležité osobnostné predpoklady, vzťah k danému predmetu, znalosť metodiky predmetu a samozrejme vzťah k žiakom a nie druh fakulty.

Hlavnou funkciou predmetu etická výchova v nižšom sekundárnom vzdelávaní je „osobnostný a sociálny rozvoj žiakov s vlastnou identitou a hodnotovou orientáciou, v ktorej významné miesto zaujíma prosociálne správanie (iŠVP, 2014). Stojí za zamyslenie, či tieto požiadavky dokážu

učitelia etickej výchovy naplniť. V súvislosti s marginalizáciou etickej výchovy na základných a stredných školách je potrebné spomenúť častú nekvalifikovanú výučbu (učia ju učitelia bez potrebnej rekvalifikácie, resp. doplnenia si predmetu o etickú výchovu – je to priestor na doplnenie si úväzku). Naproti tomu, náboženskú výchovu učia učitelia náboženskej výchovy, katechéti, resp. kňazi (najmä v menších mestách, obciach). Z pohľadu prezentovaných vedomostí je potom kvalita výučby náboženstva (aspoň v ponímaní rodičov) neporovnateľne vyššia oproti etickej výchove, ktorá je vyučovaná „neodborne“. Z cieľov etickej výchovy vyplýva, že učiteľ etickej výchovy by mal byť tak ako uvádza Kudláčová, (2003) zrelou osobnosťou, vychovávateľom a tiež odborníkom, ktorý je dostatočne vedomostne pripravený vo svojom odbore a neustále sa v ňom vzdeláva, etické pohľady vie racionálne podložiť, vyargumentovať a zrozumiteľne sprostredkovať žiakom. Bradová (2012, s. 14) v podobnom duchu dodáva, že vzťah učiteľa etickej výchovy a žiaka by mal byť založený na vzájomnom porozumení, dôvere, úcte, akceptácii, rešpekte a tolerancii. Z hľadiska jeho vlastností, by tak učiteľ etickej výchovy mal byť otvorený, sebareflexívny, empatický, tvorivý, tolerantný, asertívny, teda prosociálny, ale aj autentický a autonómny, vedomý si svojich hodnôt a konajúci v kontexte s preferovanými hodnotami. Osobnosť učiteľa etickej výchovy je možné okrem takto vyselektovaných osobnostných charakteristík (v zmysle cieľov etickej výchovy a nimi preferovaných hodnôt) charakterizovať aj na základe interakčného štýlu učiteľa. V tomto kontexte Bradová (2012, s. 17) poukazuje na to, že učiteľ etickej výchovy je v zmysle Learyho modelu typ vodcovský, pomáhajúci žiakom, chápaný, zodpovedný – dávajúci slobodu.

Etická výchova kladie vysoké nároky na učiteľa, a to tak po stránke morálnej (etika) a charakterovej (psychológia), ako aj po stránke odbornej (pedeulológia). Učiteľ etickej výchovy v podstate premieta zásady etickej výchovy (vytvorenie výchovného spoločenstva, prijatie dieťaťa takého, aké je a prejavenie pozitívnych citov, pripisovanie pozitívnych vlastností, stanovenie jasných a presných pravidiel hry, indukcia – pokojné reagovanie na negatívne javy, nabádanie ako osvedčený výchovný prostriedok, redukcia využívania trestov a odmien, zapájanie rodičov do výchovného procesu) do konkrétneho konania nielen v škole, na hodine etickej výchovy, ale i počas celého vyučovania a mimo školy.

Učiteľ etickej výchovy, od primárneho až po sekundárne vzdelávanie, má neľahkú úlohu. Vo svete, v ktorom žiaci často vidia zlo, klamstvo, krádeže, smrť, im dokazuje, že je „in“ byť čestným, zodpovedným, slušným, priateľským, teda morálnym človekom.

2 VPLYV ZÁŽITKOVEJ PEDAGOGIKY NA VYUČOVANIE ETICKEJ VÝCHOVY

Etická výchova priniesla nový pohľad na výchovno-vzdelávací proces, a tak začala pracovať aj s takými metódami, ktoré doposiaľ učitelia nevyužívali. Tieto výchovné metódy sa javia ako náročnejšie a nie sú cestou k rýchlemu úspechu. Predpokladajú odlišný prístup k žiakom, ktorý je podľa Lencza (1993) charakterizovaný takými črtami, ako sú bezpodmienečná akceptácia dieťaťa, prejavovanie náklonnosti k nemu, pripisovanie pozitívnych vlastností (atribúcia) a induktívna disciplína (poukázanie na dôsledky správania a konania). Pre učiteľov tu hrozí isté riziko z hľadiska uvoľnenia disciplíny, na druhej strane sa však žiaci aj vďaka novým metódam neprestanú eticky správať ani vtedy, keď opustia školu, čo znamená veľký úspech nielen pre oblasť etickej výchovy. Etická výchova sa nezaobíde bez rozvíjania a dodržiavania stratégií zdvorilosti, efektívnej komunikácie, zmysluplnej diskusie, konštruktívnej spolupráce a kritického myslenia. Málokterá metóda sa vyskytuje v praxi v čistej podobe, väčšina aktivít kombinuje väčšie množstvo prístupov.

Na základe analýz metodických príručiek (Valica – Fridrichová a kol., 2011) sa zistilo, že prioritovanou metódou na hodinách etickej výchovy je dialóg a diskusia, hra, bádateľské metódy a projekty, inscenačné a situačné metódy, alebo metódy tvorivej dramatiky komplexne. Ďalšími odporúčanými metódami etickej výchovy, cez ktoré sú realizované učebné činnosti žiakov, sú výklad a vysvetľovanie, ale aj riešenie morálnych dilem, riešenie

bežných životných situácií, anketové metódy a pod. Pre rozvoj žiaduceho správania a upriamienia pozornosti na žiaduce hodnoty, je potrebné prepojiť zážitkové metódy a systematicky riadenú debatu. Postupne sa tak žiaci učia myslieť a zvažovať viaceré možné riešenia situácií. Súčasťou výučby etickej výchovy od primárneho vzdelávania sa podľa autorov publikácie môžu stať aj morálne dilemy a ich riešenie, pretože žiakom ukazujú, že každé naše rozhodnutie má istý následok a vedú teda k výchove k zodpovednosti.

V každej etape hodín etickej výchovy sa používajú štandardné či odporúčané metódy. Ich prvoradou úlohou je vzbudiť osobnú angažovanosť žiakov, ktorej stupeň závisí od miery aktivizácie žiakov, ako aj od ich osobnostných predpokladov, potrieb a záujmov. Žiaci sa radi vyhovárajú na to, že si niečo nezapamätali, že nemajú dobrú pamäť. Zlá pamäť však neexistuje, existuje len pamäť netrénovaná. V odbornom článku Cikánkovej (2008) je uvedená tzv. Dalova pyramída učenia. Tá poukazuje na fakt, že učenie pomocou utvárania dlhodobých zážitkov je dôležitou súčasťou výchovy a vzdelávania žiakov. V spomínanej pyramíde sa uvádza, že ľudia si pamätajú:

- 10% poznatkov získaných čítaním,
- 20% poznatkov získaných počúvaním,
- 30% poznatkov získaných zrakom,
- 50% poznatkov získaných zrakom a sluchom súčasne,
- 70% informácií získaných z toho, čo produkuje verbálne (rečou, písmom),
- 90% z toho, čo sami urobia (Cikánková, 2008, s. 32).

Metódy zážitkového učenia sú veľmi vhodnými prostriedkami aj na vzbudenie záujmu. Výsledkom každej situácie, v ktorej sme jej aktérmi, je určitý zážitok. Vďaka nemu získavame skúsenosti a pamätáme si omnoho viac ako z výkladu učiteľa. Toto učenie má svoj základ „v hrových formách prezentovania poznatkov zo strany vyučujúcich“ (Kariková, 2006, s. 89). O učení možno hovoriť až vtedy, ak ide o trvalejšiu zmenu, ktorá sa prejaví v správaní. Pri realizácii týchto metód môžu žiaci ľahko podľahnúť pokušeniu, že sa im priskoro začnú vybavovať rôzne asociácie a takto zanedbajú základnú fázu cvičenia, ktorou je vnímanie predmetov a osôb a s tým spojeného prežívania.

Efektívne učenie predpokladá podľa Dúbravovej (2006) pamätať na cyklický proces skúsenostného učenia (pozri Obr. 1), v ktorom je podstatné prejsť vždy cez všetky fázy učenia – od skúsenosti, aktivity, cez reflexiu, po vyvodenie záverov zo skúsenosti, teda teoretické závery. Experimentovanie či otázky, úlohy na aplikáciu v konkrétnej situácii, môžu upozorniť učiacich sa, že aj teoretické závery sú „užitočné“, lebo pomocou nich môžeme vyriešiť problém a hľadať možnosti, ako ich využiť.

Obr. 1: Kroky skúsenostného učenia podľa D. Kolba

Dúbravová, 2006, s. 21

Zážitková pedagogika sa v slovenskom pedagogickom prostredí etablovala až v posledných rokoch. To však neznamená, že by sa historicky nevyvíjala. Práve naopak. V každom období histórie sa našli jednotlivci, ktorí mali tendenciu implementovať do vzdelávacieho procesu inovatívne metódy a formy práce so žiakmi. Mnohé z nich následne spôsobili revolúciu v pedagogike a nestrácajú na aktuálnosti ani v modernej dobe.

Jednou z najvýraznejších osobností v rámci pedagogických vied, ktorá vyvíjala úsilie o prebudenie záujmu žiakov o vyučovanie, bol Jan Amos Komenský. Jeho snahou bolo, aby žiak vyučovacieho procesu percipoval ako hru, nie ako učenie. Presadzoval myšlienku, že ak sa má žiak niečo naučiť, mal by si to vyskúšať a zažiť. Osvietenstvo a následne Veľká francúzska revolúcia priniesli zmenu aj vo výchove a vzdelávaní. Škola a vzdelávanie boli osvietencami vnímané ako dôležité zbrane v boji o myslenie ľudí, predovšetkým detí. Prvým exponentom osvietenstva, ktorý prezentoval svoje výchovno-vzdelávacie teórie, bol John Locke. Ako uvádza Bokorová (2013, s. 67), J. Locke hlásal optimistickú ideu, v ktorej šťastie človeka závisí v prvom rade od neho samého. Zdôrazňoval názornosť vo vyučovaní a príklad vo výchove. Navrhoval, aby sa dieťa pripravovalo pre život uplatňovaním jeho rozumových schopností. Pedagogické východiská J. Locka tvoria základ princípu zážitkovej pedagogiky, ako aj samotnej tvorivo-humanistickej koncepcie. Skutočný prevrat v pedagogike však urobil v 17. storočí Jean Jacques Rousseau (Bokorová, 2013, s. 68 – 69). Svoje názory na výchovu prezentoval v diele *Emil alebo O výchove*. Výchova je podľa neho najlepšia vtedy, keď dovoľuje dieťaťu rozvíjať sa. Dôrazne protestuje proti učeniu, pri ktorom sa žiaci musia učiť veľké množstvo učiva. Metódy zážitkovej pedagogiky a priori odmietajú učenie z učebníc, memorovanie, preferujú učenie postavené na vlastnej skúsenosti, schopnostiach, zručnostiach. Najznámejším prístupom v rámci zážitkovej pedagogiky 20. storočia je pedagogika zážitku, resp. pedagogika skúsenosti J. Deweyho. Novovznikajúci odbor zážitkovej pedagogiky významným spôsobom ovplyvnil koncom 20. storočia aj C. R. Rogers. Škola podľa jeho princíпов je zameraná nielen na vonkajšiu motiváciu, ale aj na vnútornú orientovanú smerom k potrebe vlastného sebazdokonaľovania (Rogers, 1998, s. 112). Pohľad do histórie jasne ukazuje na to, že pedagogika zážitku nie je ničím novým. Myšlienkou učenia sa zážitkom sa pohrávali viacerí filozofi a pedagógovia.

Významný vplyv na vznik a rozvoj pedagogiky zážitku mal nemecký filozof a pedagóg Kurt Hahn (1886-1974). Jeho reformný prístup bol založený hlavne na spoločenských poznatkoch a praktických úsudkoch. Svoje myšlienky realizoval vo výchovnom domove na vidieku, na zámku Salom. V roku 1933 kvôli svojmu židovskému pôvodu opustil Hahn Nemecko a v Anglicku založil internát „Gordonstoun“, v ktorom naďalej presadzoval svoje nápady a názory. Cestu riešenia rozvoja videl v tzv. krátkodobých školách, v štvortýždňových kurzoch pre mladých vo veku 16 – 21 rokov. Pod označením „Outward Bound Schools“ sa podobné zariadenia od 40. rokov 20. storočia rozšírili do rôznych častí sveta. Poukazuje na celostný prístup vo výchove zážitkom, a to prostredníctvom troch symbolov: srdca, ruky a rozumu, ktoré sú navzájom späté. Srdce odkazuje na zážitok, ruka symbolizuje aktivitu alebo konanie. Rozum, ktorý umožňuje riadenie i učenie, predstavuje intelekt. Vo výchove sa Hahn snažil o rozvoj fyzickej i duševnej stránky v jednote s prostredím, čo je v súlade s antickým ideálom kalokagathie. Za hlavný nedostatok tradičného vyučovania považoval fakt, že sa nedotýka emocionálnej sféry, nakoľko je založené na pamäťovom učení, osvojovaní si poznatkov iba rozumom a činnosť zložka ostáva v úzadí (Münster, 2009). Zážitková pedagogika K. Hahna rozvíja nasledovné vybrané oblasti a kompetencie (In Münster, 2009, s. 5): lepšie počúvať; rozvíjať sociálne kompetencie a empatiu; predchádzať konfliktom; rozvíjať sebadôveru; eliminovať pocity strachu, frustráciu; rozvíjať kreativitu; rozvíjať hodnoty a ciele; vytvárať vzťahy; rozvíjať komunikačné kompetencie; iniciatívnosť; schopnosť sebareflexie; vyjadrovať vlastné pocity a i. Ide o kompetencie, ktoré pomáhajú mladým ľahšie zvládať

bežné životné situácie, prostredníctvom zážitkového učenia, majú zvládnuté isté vzorce správania a konania.

V posledných dvadsiatich rokoch prežíva zážitková pedagogika čoraz intenzívnejší rozvoj a už aj na Slovensku sa teší stále väčšiemu záujmu zo strany pedagogickej praxe. Často však ešte dochádza k tomu, že sa stretáva s teoretickou neustálenosťou a pojmovou rôznorodosťou. Aj napriek tomu sa však mnoho autorov zaoberajúcich sa zážitkovou pedagogikou (napr. M. Berry, W. Fraser, K. Gilbertson), zhoduje v tom, že jej primárnym cieľom je všestranný rozvoj vedúci k harmonicky rozvinutej osobnosti.

2.1 Vybrané metódy etickej výchovy

Vzdelávací proces, v ktorom sa majú presadzovať hodnoty tolerancie, rešpektu a solidarity, empatie či prosociálnosti, sa minie účinku, pokiaľ bude presadzovaný autoritatívnymi metódami. Učenie založené na nižšie uvedených metódach je charakterizované podľa L. Lencza (1993) nasledujúcimi črtami:

- Podporuje pozitívne hodnotenie seba aj druhých, podporuje pozitívnu atmosféru v skupine.
- Je to participatívne učenie – aktívnym subjektom procesu učenia sú nielen učitelia, ale aj žiaci, príp. rodičia.
- Je to kooperatívne učenie.
- Je to učenie založené na zážitku a skúsenosti.
- Je to kreatívne učenie. Rozvíja divergentné myslenie, spôsobilosť riešiť problémy a vytvárať perspektívy.

Etická výchova je vyučovacím predmetom, ktorý má náročný systém cieľov založený na rozvoji osobnosti človeka, v ktorých „základom nie sú vedomosti, ale reflexia skúsenosti“ (Valica, M. – Fridrichová, P. a kol., 2011, s. 84). Preto sa kľúčovými metódami na hodinách etickej výchovy stávajú zážitkové metódy, ktorých podstatou je zážitok, skúsenosť.

2.1.1 Hra ako metóda aj forma výchovy v etickej výchove

Zmena v chápaní osobnosti dieťaťa priniesla nový pohľad na hru ako vyučovaciu metódu. Základom hry je zážitok, aktivita, ktorú dieťa prirodzene potrebuje. Hra je, ale aj nie je „naozaj“. A to je asi základné východisko toho, prečo je hra tak často využívaná v etickej výchove. Hra je hrou len vtedy, ak spĺňa niekoľko požiadaviek: musí mať jasne stanovené pravidlá a tie sa musia dodržiavať, musí mať vymedzený priestor a čas, vychádza z princípu dobrovoľnosti, svojím spôsobom je založená na spontánnosti a musí byť pre účastníkov zdrojom radosti. Ak hra nespĺňa tieto atribúty, nie je možné hovoriť o hre. Z uvedených dôvodov je zrejmé, že hra potrebuje zmenu typických školských podmienok, vrátane postavenia učiteľa v hre. Pre hru je podľa autorov publikácie *Modely výučby etickej výchovy a kompetenčného profilu učiteľa etickej výchovy* (Valica, M. – Fridrichová, P. a kol., 2011) charakteristické „vyrovnanie“ rolí (učiteľ stráca svoju dominantnú pozíciu, stáva sa účastníkom hry, jeho postavenie sa zrovnoprávňuje v zmysle roly, ktorú v hre zastáva, resp. je len tým, ktorý dohliada na dodržiavanie pravidiel), čím sa podnecuje zmena vzťahu medzi učiteľom a žiakmi. Výhodou hry v edukačnom procese je jej aktivizujúca funkcia vyplývajúca z toho, ako dieťa vstupuje do hry. Vo väčšine prípadov dieťa prijíma rolu v hre vážne a s veľkým zaujatím, čo podnecuje jeho zodpovednosť za úlohu v hre. Najčastejším typom hier v etickej výchove sú: námetové, dramatické, rolové, ale aj spoločenské hry s pravidlami, resp. ako uvádza P. Vacek (2011, s. 138) súčasťou výučby etickej výchovy sú hry s morálnym obsahom a simuláciou.

Spoločenské hry s pravidlami žiakom na hodinách etickej výchovy prioritne deklarujú význam pravidiel pre udržiavanie poriadku, pri spoločenských hrách sa žiak učí zásady fair play, prijať prehru a prežívať víťazstvo. Spoločenské hry umožňujú hráčom voľne

komunikovať, sledovať neverbálne prejavy spolužiakov, a teda sú vhodnými prostriedkami na rozvoj sociálnych zručností.

Námetové, dramatické aj rolové hry majú spoločného menovateľa v prežívaní života „akoby“. Hra sa tu stáva hrou v pôvodnom zmysle, pretože vo svojej podstate ide o napodobňovanie života dospelých, o napodobňovanie reálneho sveta. Námetové hry sú typické pre preprimárne a nižšie ročníky primárneho vzdelávania. V námetových hrách sa okrem napodobňovania skutočného sveta prirodzene rozvíja fantázia dieťaťa a jeho vytrvalosť alebo trpezlivosť. Vo veku nástupu do školy začínajú deti pri námetových hrách vyhľadávať spoločnosť rovesníkov, čím sa rozvíja interakcia, spolupráca a komunikácia. Dramatická, aj rolová hra prináša do učebných činností žiaka na hodinách etickej výchovy nový rozmer: prežívanie vlastných citov, pocitov vo svete, ktorý napodobňuje realitu, a preto umožňuje žiakovi jej preskúmanie z rôznych uhlov pohľadu.

Tretím typom hier, ktoré uvádzame, sú hry s morálnym obsahom a simuláciou. P. Vacek (2011) konštatuje, že hlavným dôvodom na zaradenie tohto typu hier na hodiny etickej výchovy je možnosť využívania priamej skúsenosti v procese morálneho rozhodovania. Tento typ hier je vhodné zaradiť pred diskusiu na rozličné témy.

Hra ako vyučovacia metóda v etickej výchove vychádza z princípu zmeny vzťahu medzi učiteľom a žiakom, využíva aktivizáciu zaujatie a spontánnosť, ktorou žiak pri hre disponuje (padajú zábrany, pretože je to „len“ hra), ale aj dôležitý moment – možnosť vystúpenia z aktivity (hra je dobrovoľná činnosť, nikto nemôže nikoho nútiť hrať sa...). Hra v etickej výchove si vyžaduje dôkladnú prípravu učiteľa. Učiteľ sa musí vopred rozhodnúť, aká je jeho pozícia, kedy a či vôbec vstúpi do hry ako jej účastník, alebo bude len usmerňovať čiastkové aktivity, pozorovať správanie detí, komentovať a pod. Akokoľvek nepripravená a nepremyslená hra môže spôsobiť chaos a v každom prípade sa stráca účinnosť hry. Hra sprevádza človeka po celý život a vyvoláva v ňom rôzne zážitky, ktoré podľa autorov publikácie *Modely výučby etickej výchovy a kompetenčného profilu učiteľa etickej výchovy* (2011, s. 88) „podporujú rozvoj personálnych a sociálnych kompetencií, rozvíjajú tvorivosť a fantáziu a udržiavajú pozitívne medziľudské vzťahy, a preto by mala byť vo všetkých svojich podobách prítomná vo výučbe etickej výchovy nielen v primárnom, ale aj v sekundárnom vzdelávaní“.

2.1.2 Zážitkové (skúsenostné) metódy

V každej etape hodín etickej výchovy sa používajú štandardné či odporúčané metódy. Ich prvoradou úlohou je podľa P. Fridrichovej (2009) vzbudiť osobnú angažovanosť žiakov, ktorej stupeň závisí od miery aktivizácie žiakov, ako aj od ich osobnostných predpokladov, potrieb a záujmov. Metódy zážitkového učenia sú vhodnými prostriedkami na vzbudenie záujmu. Výsledkom každej situácie, v ktorej sme jej aktérmi, je určitý zážitok. Vďaka nemu získavame skúsenosti a pamätáme si omnoho viac ako z nejakého výkladu učiteľa. O učení možno hovoriť až vtedy, ak ide o trvalejšiu zmenu, ktorá sa prejaví v správaní. Pri realizácii týchto metód môžu žiaci ľahko podľahnúť pokušeniu, že sa im priskoro začnú vybavovať rôzne asociácie a takto zanedbajú základnú fázu cvičenia a tou je vnímanie predmetov, osôb a s tým spojeného prežívania. Zážitkové učenie sa realizuje prostredníctvom rôznych didaktických hier a metód tvorivej dramatiky, ktoré preto uvádzame ako ďalšie v poradí. V rámci hodín etickej výchovy je potrebné zaraďovať aj také metódy, ktoré prepájajú školu s bežným životom. Medzi také metódy patrí projektové vyučovanie, bádateľské metódy. Úlohou takých metód je to, aby sa žiaci v rámci senzibilizácie pozreli na témy, ktoré sa riešia na hodinách etickej výchovy, z pohľadu reálneho, skutočného života. Žiaci v nich reflektujú skutočnosť a postupne s ňou pracujú v rámci hodnotovej reflexie a následne navrhujú riešenia v nácvikovej fáze.

Projektové vyučovanie je dlhodobá metóda, pri ktorej žiak alebo skupina žiakov, pracuje na riešení istého problému, je to taký spôsob vyučovania a učenia sa, v ktorom je východiskom zmysluplná a zaujímavá úloha, ktorú chcú a potrebujú žiaci vyriešiť. Spôsob riešenia je vo veľkej miere ponechaný na žiakov. K výsledku žiaci dospievajú uplatnením vlastných skúseností a zručností a celým radom nových rozvíjajúcich činností, teoretických a hlavne praktických, samostatných i kooperatívnych, nezávislých na tradičnom členení vyučovacích predmetov. Náročnosť zadaných projektových úloh závisí od veku, schopností a zručností žiakov. Je vhodné, aby učiteľ navrhol žiakom štruktúru projektu a sledoval vývoj práce žiakov, konzultoval s nimi ich čiastkové výsledky.

V projektovom vyučovaní je možné implementovať aj rozličné typy bádateľských činností. Žiaci sa v nich učia skúmať súbor údajov (analýza), formulovať hypotézy (tvorivosť), overovanie vlastných zistení (hodnotenie). Pri bádateľských činnostiach je dôležité, aby bol výskum autentický, teda žiaci by nemali vopred vedieť výsledok nimi realizovaného výskumu. Autentický výskum je aktuálny len vtedy, ak ani učiteľ netuší, k akým výsledkom sa žiaci dopracujú. Metódy tejto skupiny sú menej obvyklé, ale vedomosti a zručnosti, ktoré prostredníctvom nich žiaci získajú sú neodhateľné. Ide o skupinu metód, ktoré sú založené na objavovaní alebo riadenom objavovaní. Od žiakov sa vyžaduje, že na dané princípy alebo postupy prídu sami. Učiteľ poskytne žiakom podstatné poznatky, od ktorých závisí úspech úlohy, žiaci chápu, čo sa od nich požaduje, veľká väčšina žiakov musí byť schopná úlohu splniť, učiteľ sleduje prácu žiakov a poskytne im dostatok času. V závere činnosti je potrebné zhrnúť, čo majú žiaci vedieť. Žiaci môžu pracovať samostatne, ale i v menších či väčších skupinách. Medzi bádateľské aktivity (Lencz, L. 1993) patria napr.: opisný výskum (aké sú veci teraz?), historický výskum (aké boli veci v minulosti?), experimentálny výskum (čo sa stane, keď...?).

Inovativnosti a kreativity sa v tejto oblasti medze nekladú, každá jedna metóda je námetom pre prácu s deťmi a mládežou, netreba ich brať direktívne, je možné s nimi pracovať, dopĺňať ich a oživovať vlastnými nápadi.

2.1.3 Metódy tvorivej dramatiky

Tvorivá dramatika je metóda, ktorá môže prenikať do všetkých výchovných a didaktických zložiek pedagogického procesu. Tvorivá dramatika je súborom metód, postupov a prostriedkov: interpretácia umeleckého diela, dramatizácia textu, tvorivé riešenie životných situácií, tvorivé osvojovanie si učiva v škole, výchova pedagógov, herecká a dramaturgická príprava, tvorba inscenačného tvaru, tvorba umeleckého diela. Tieto metódy podnecujú k hravej činnosti, efektívnym spôsobom rozvíjajú myslenie žiaka, jeho kreativitu, aktivitu a estetický a mravný cit. Etická výchova nie je uzavretá voči iným predmetom a disciplinám. Mnoho metód si „zapožičala“ práve od tvorivej dramatiky. Podľa L. Lencza (1993) je časté hranie roly a modelovanie situácií, kde ide v podstate o experimentovanie s otvoreným koncom, pretože žiaci v tomto prípade nemajú vopred zadaný scenár, ale len situáciu a jednotlivé roly. Dramatizácia umožňuje žiakom zahrať si rolu, ktorú vyžaduje cieľ edukácie. Stotožnením sa s novou rolou žiak získava schopnosť empatie. Prehrávaním rolí žiaci nacvičujú situácie, do ktorých sa počas života môžu dostať. Je možné konštatovať, že mnohé metódy dramatickej výchovy pomáhajú pri „napĺňaní konatívneho výkonového štandardu a čiastočne i obsahového štandardu etickej výchovy“ (Fridrichová, P., 2009).

2.1.4 Slovné metódy v etickej výchove

Využívanie slovných metód, najmä dialogických, prispieva k rozvoju komunikatívnych schopností žiakov. Napriek niektorým pozitívam je nežiaduce, aby slovné metódy boli vo výučbe etickej výchovy prioritované alebo dokonca, aby sa stali jedinou využívanou metódou. Zároveň autori publikácie *Modely výučby etickej výchovy a kompetenčného profilu*

učiteľ a etickej výchovy (2011) dodávajú, že rozprávanie, vysvetľovanie, rozhovor, diskusia alebo analytický rozhovor sú vhodnými vyučovacími metódami na hodinách etickej výchovy, pretože aktivizujú žiakove myslenie, podporujú jeho schopnosť formulovať vlastné myšlienky a presadzovať vlastné názory, rozvíjajú schopnosť aktívne počúvať a kriticky hodnotiť informácie, rešpektovať názory druhých, argumentovať a pod. V slovných metódach sa teda komplexne rozvíjajú osobnostné, sociálne a komunikačné, ale aj občianske kompetencie žiakov a študentov. Zároveň, vhodne zvolenými témami diskusie, sa rozvíja morálne myslenie a usudzovanie.

- Monologické slovné metódy - V rámci hodín etickej výchovy sa z monologických vyučovacích metód najčastejšie využívajú rozprávanie, vysvetľovanie a výklad.
- Dialóg a diskusia - Dialóg a diskusia sú vyučovacie metódy, ktoré sa často uplatňujú vo všetkých vyučovacích predmetoch. Ich úlohou je zvyčajne zistiť to, aké sú informácie žiakov o problematike, ale slúžia aj na kontrolu osvojeného učiva. Plodný dialóg predpokladá určité sociálne zručnosti a postoje. Podľa L. Lencza (1993) sú to najmä ochota počúvať druhých, neskákať druhému do reči, naučiť sa hrať pozitívne roly v skupine a vyhýbať sa negatívnym. Na začiatku je preto potrebné tieto zručnosti žiakov naučiť a nacvičiť ich s nimi.
- Metódy riešenia problémov, riešenie morálnych dilem - Náplňou hodín ETV je veľmi často práve riešenie nejakého problému. Žiaci by mali vedieť, že sa nesmú dať problémom zastrážiť, ale postaviť sa voči nemu s odhodlaním kreatívne ho vyriešiť. Podľa M. Zelina (1996) poznáme tri spôsoby, ako sa učiť: a) pokus a omyl – najmenej efektívny, ale účinný spôsob, b) algoritmy – pri učení sú presne popísané kroky a postupy, ktoré je potrebné urobiť, uplatňuje sa teda riadený postup a konvergentné myslenie, c) heuristiky – metódy, predpisy činností a postupov, pri ktorých je potrebné riešiť tvorivé úlohy, v ktorých sa uplatňuje divergentné myslenie. Heuristika je totiž metodológia tvorivého riešenia problémov. Heuristika sa od algoritmu líši v tom, že obsahuje krok tvorivej práce. Žiakovi je nastolená prekážka teoretickej alebo praktickej povahy a on ju rieši sám, za pomoci učiteľa alebo žiakov v skupine. Najznámejšia je heuristická metóda DITOR, ktorej autorom je M. Zelina (1996), skladá sa z nasledovných krokov:

D – definuj problém a načrtni ideálne riešenie,
I – informuj sa, zisti, čo najviac informácií o probléme,
T – tvor riešenia,
O – ohodnot' riešenia, vyber najvhodnejšie,
R – realizuj riešenie.

Známe sú aj ďalšie heuristické metódy: heuristická metóda G. Polyu, Philips 66, Hobo metóda a pod. (Zelina, 1996). Medzi indirektívne metódy výchovy k hodnotám, konkrétnejšie medzi analytické diskusné metódy patrí riešenie morálnych dilem. Dilema je ťažká nevyhnutná voľba medzi dvomi rovnocennými vecami. Vyhnutie sa – ako tretia možnosť – nie je možné. Je to rozhodovanie pod tlakom nevyhnutného rozhodnutia. Podľa autorov publikácie *Modely výučby etickej výchovy a kompetenčného profilu učiteľa etickej výchovy* (2011) dilema na vyučovaní etickej výchovy tematizuje neodvratný hodnotový konflikt, v ktorom každopádne utrpí jedna hodnota (napríklad ochrana prírodného prostredia voči ochrane vlastnej rodiny; ochrana života človeka voči pravdivosti pri ukrývaní politicky prenasledovaného; priateľstvo voči poctivosti pre spozorovaní kradnutia v obchode atď.). Etické riešenie nejakej dilemy vyžaduje odôvodnené rozhodnutie. V rámci hodín etickej výchovy je možné uvažovať o práci s viacerými typmi dilem (2011), ktorých zaradenie do fáz

osvojovanie žiaduceho správania alebo hodnoty je potrebné zosúladiť s ich cieľovými požiadavkami. Riešenie morálnych dilem je vyučovacia metóda etickej výchovy, ktorú je možné zaradiť prioritne vo fáze hodnotovej reflexie, ale aj vo fáze nácviku v triede. Výhodou tejto metódy je aktivizácia myslenia žiaka v zmysle rozvoja jeho schopnosti analyzovať rozličné situácie, hodnotiť ich a vytvárať alternatívy rôznych riešení.

Všetky deti majú právo na to, aby sa im dostalo vzdelania v pravý čas a spôsobom, aký im vyhovuje, pretože všetky deti si zaslúžia žiť v tolerujúcom a chápanom prostredí. Používanie zážitkových metód považujeme za kľúčové z hľadiska žiakov, atraktivity predmetu a predovšetkým nazerania na etickú výchovu ako protiklad náboženskej výchovy. Veríme, že transformácia vzdelávacieho systému na Slovensku so sebou prinesie aj zmenu v oblasti vyučovania etickej výchovy zacielenej na zážitkové učenie.

3 ZÁVER

Globalizácia prinášajúca inovatívne trendy do vyučovania výrazne ovplyvňuje riadenie a smerovanie slovenských škôl. Stále však vo všeobecnosti prevláda úzus školy 20. storočia. Učitelia v nižšom sekundárnom vzdelávaní sa každých 45 minút ponáhľajú z jednej triedy do druhej, denne vyučujú v niekoľkých triedach. Kvôli sprostredkovaniu vedomostí neostáva čas na rozvíjanie medziľudských vzťahov, ktoré sú základným pilierom fungovania každej spoločnosti. Utváranie vzťahov si vyžaduje čas a priestor pre vybudovanie dôvery. Dôvera, pozitívna klíma a oceňovanie sú základnými prvkami osvojenia si vedomostí. Dobré skúsenosti s učením sú predpokladom celoživotného učenia. Efektívnosť vyučovacieho procesu na základných školách je možné zvýšiť aplikáciou niektorých koncepcií vyučovacieho procesu. Vzhľadom na to, že škola ako taká sa neustále mení a vyvíja, je potrebné nájsť v danom čase a priestore vhodnú koncepciu vyučovania. Pre učiteľa to nie je ľahká úloha, pretože by mal vedieť sklbiť požiadavky školského systému, školy, žiakov, ale i svoje schopnosti a možnosti. Myslíme si, že naše školy sú ešte stále oklieštené minulosťou, v ktorej učiteľ dominoval a žiak počúval. Naše školy si zaslúžia modernizáciu vyučovania a tá sa dá spočiatku dosiahnuť aj tým, že sa pokúsime priniesť do skostnateného systému postupne niečo nové. Modernizovať môžeme cieľ, obsah, metódy, formy vyučovania, ale aj materiálo-technické prostriedky. Zmena v chápaní osobnosti dieťaťa priniesla nový pohľad na hru ako vyučovaciu metódu. Základom hry je zážitok, aktivita, ktorú dieťa prirodzene potrebuje. Etická výchova má pre žiaka predstavovať akýsi prístav, ktorý poskytuje bezpečie, rozširuje obzory, umožňuje prejaviť sa každému jemu vlastným spôsobom a v neposlednom rade demonštruje, že učenie môže byť aj hrou.

Použitá literatúra

1. BOKOROVÁ, L. (2013). *Dejiny výchovy a vzdelávania I*. Trnava : TU, 2013. [online]. [cit. 14. júna 2020]. Dostupné na: <<https://docplayer.net/21340555-Dejiny-vychovy-a-vzdelavania-i.html>>.
2. BRADOVÁ, G. 2012. *Interakčný model učiteľa etickej výchovy*. Teoretické východiská problematiky (časť 1). [online]. [cit. 16. júna 2020]. Dostupné na: <<http://www.pdf.um.b.sk/katedry/katedra-etickej-aobcianskej-vychovy/apvv-0690-10-inovacia-edukacnej-praxe-etickej-vychovy/vystupyprojektu.html>>.
3. CIKÁNKOVÁ, Radka.: *Co je to zážitkové učení*. Časopis Strategie, 2008.
4. DÚBRAVOVÁ, Vlasta. 2006. *Multikultúrna výchova*. Nadácia Milana Šimečku, 2006. [online]. [cit. 16. júna 2020]. Dostupné na: <http://www.nadaciamilanasecku.sk/fileadmin/user_upload/dokumenty/priru__ka_1kapitolaA4.pdf>.
5. *Inovovaný Štátny vzdelávací program pre 2. stupeň základnej školy v Slovenskej republike*. 2015. [online]. [cit. 15. júna 2020]. Dostupné na: <https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/svp_nsv_6_2_2015.pdf>.

6. Inovovaný štátny vzdelávací program. 2014. *Etická výchova ISCED2*. [online]. Bratislava : ŠPÚ [cit. 15. júna 2020]. Dostupné na: http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/eticka-vychova_nsv_2014.pdf.
7. KARIKOVÁ, Soňa. 2006. *Kapitoly z pedagogickej psychológie*. Žilina : Inštitút priemyselnej výchovy, vzdelávacie a rekvalifikačné centrum, 2006. 137 s. ISBN 80-870-509-7.
8. KORIM, Vojtech. 2008. Východiská a aktuálnosť súčasných koncepcií etickej výchovy. In KORIM, Vojtech. a kol.: *Premeny etickej výchovy v európskom kontexte*. Monografia štúdií. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta UMB, 2008, 258 s. ISBN 978-80-8083-661-0.
9. FRIDRICHOVÁ, Petra, KORIM, Vojtech a kol. 2009. Koncepcie etickej výchovy v dynamických premenách. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta UMB, 2009, 189 s. ISBN 978-80-557-0007-6.
10. KOL. AUTOROV. 2011. *Modely výučby etickej výchovy a kompetenčného profilu učiteľa etickej výchovy*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta UMB, 2011. 170 s. ISBN 978-80-557-0326-8.
11. KHUN, Pavel. 1999. Interkultúrna výchova v podmienkach SR. In *Pedagogická revue*, roč. 51, 1999, č. 1, s. 34 – 45. ISSN 1335-1982.
12. KUDLÁČOVÁ, Blanka. 2003. Človek a výchova v dejinách európskeho myslenia. 1. vyd. Trnava: PF TU, 2003. 168 s. ISBN 80-89074-66-9.
13. LENCZ, Ladislav. 1993. *Metódy etickej výchovy*. Bratislava : Metodické centrum, 1993. 83 s. ISBN 80-85185-53-9.
14. MÜNSTER, A. 2009. *Einführung in die Erlebnispädagogik*. [online]. [cit. 14. júna 2020]. Dostupné na: http://www.ejt2009.eu/nachbereiten/vortraege/EJT-Handout_AusErfahrunglernen.pdf.
15. ROCHE-OLIVAR, Roberto. 1992. *Etická výchova*. Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana. ISBN 80- 7158-001-5.
16. ROGERS, C. R. 1998. *Sloboda učiť sa*. Persona, 1998. 429 s. ISBN 80-967-9800-6.
17. Správa o štruktúre pedagogických pracovníkov v rámci EÚ. 2016. EUROSTAT. [online]. [cit. 15. júna 2020]. Dostupné na: https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/3-04102016-bp-en_0.pdf.
18. VACEK, P. 2011. *Psychologie morálky a výchova charakteru žáků*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2011. ISBN 978-80-7435-108-2.
19. VAŠEČKA, Michal. 2017. *Etika má byť povinným predmetom*. [online]. Bratislava : Pravda [cit. 14. júna 2020]. Dostupné na: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/444646-vasecka-etika-ma-byt-povinnym-predmetom/>.
20. VÝROST, Jozef. – SLAMĚNÍK, Ivan. 1997. *Sociálna psychológia*. Praha : ISV, 1997. 453 s. ISBN 80-8586-620-X.
21. ZELINA, M. 1996. *Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa*. 2. vydanie. Bratislava : IRIS, 1996. 235 s. ISBN 80-967013-4-7.
22. ŽILÍNEK, Martin. 1997. *Étos a utváranie mravnej identity osobnosti*. Bratislava : IRIS. ISBN 80-88778-60-3.

Kontaktné údaje

PaedDr. Erika Juhošová
 Filozofická fakulta
 Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
 Tr. A. Hlinku 1, 949 74, Nitra
erika.juhosova@gmail.com

PSYCHODIDAKTICKÁ A NEURODIDAKTICKÁ REFLEXIA VZDELÁVANIA DOSPELÝCH

PSYCHODIDACTIC AND NEURODIDACTIC REFLECTION OF ADULT EDUCATION

Nina Kozárová

Abstrakt

V posledných desaťročiach zaznamenávame silnejúci negatívny ohlas na kvalitu didaktických postupov uplatňovaných v edukačnom procese. Väčšina ľudí, ktorá prešla inštitucionalizovaným vzdelávaním má skúsenosť, že učenie je namáhavý a nutne sa opakujúci proces. Napriek kritickým ohlasom nikto nepochybuje o význame vzdelávania. Efektívne učenie, začínajúce pri narodení a pokračujúce do staroby, dáva jednotlivcovi najlepšiu nádej na úspešný život. Táto téza predstavuje paradigmu celoživotného vzdelávania a tiež inovácií v didaktikách naprieč celým spektrom vzdelávacích predmetov formálneho i neformálneho vzdelávania. Z uvedených dôvodov prezentujeme možnosti zefektívnenia vzdelávania dospelých – prostredníctvom psychodidakticky orientovaných stratégií, ako aj implementáciou poznatkov neurodidaktiky do edukačného procesu.

***Kľúčová slova:** psychodidaktika, neurodidaktika, učebné stratégie, štruktúrovanie učiva.*

Abstract

In recent decades, we have seen a stronger negative response to the quality of didactic procedures applied in the educational process. Most people who have undergone institutionalized education experience that learning is a strenuous and necessarily repetitive process. Despite critical responses, no one doubts the importance of education. Effective learning, beginning at birth and continuing into old age, gives the individual the best hope for a successful life. This thesis represents the paradigm of lifelong learning as well as innovation in didactics across the whole spectrum of educational subjects of formal and non-formal education. For these reasons, there are presented the possibilities of streamlining adult education - through psychodidactically oriented strategies, as well as the implementation of knowledge of neurodidactics in the educational process.

***Key words:** psychodidactics, neurodidacticcs, learning strategies, structuring the curriculum.*

1 ÚVOD

Psychodidaktický kontext edukácie sa prelína so všeobecnou didaktikou, pedagogickou psychológiou, odborovými didaktikami, lingvistikou, filozofiou, antropológiou a neurovedami. Nakoľko považujeme psychodidaktický kontext edukácie za širokospektrálnu a interdisciplinárnu tému, v predkladanom príspevku sa venujeme problematike psychodidaktických aspektov so zameraním na stratégie rozvoja kritického myslenia vo vzdelávaní dospelých.

Dobří lektori vždy hľadajú spôsoby, ako pomôcť účastníkom vzdelávania v rozvoji ich kľúčových kompetencií. Podpora zo strany lektorov má šancu na úspech najmä vtedy, ak je systematická, nevynímajúc kvalitnú prípravu. Zámerom príspevku je v teoretickej rovine upriamiť pozornosť na využitie psychodidaktických aspektov vo vzdelávaní dospelých, v

budovaní ich vnútorného poznatkového systému, kompetencií potrebných na sebarealizáciu a rozvoji kritického myslenia.

V priebehu ľudskej spoločnosti môžeme sledovať zmienky o kritickom a tvorivom myslení, hoci nie v takom pomenovaní, ako vnímame dnes. Metódu kritického myslenia môžeme nájsť už pri výučbe antického mysliteľa a filozofa Sokrata, prostredníctvom dialógu. Kritické myslenie sa v rôznych názoroch, snahách a obmenách objavuje tiež v dielach Bacona (The Advancement of Learning), či Descarta (Rules For the Direction of the Mind).

Kriticky myslieť znamená nepodliehať všeobecne mienenému dojmu. Ide o schopnosť vytvoriť si vlastný názor na základe získaných vedomostí, životných skúseností, ale aj na základe poznatkov a skúseností iných ľudí. Ide o intelektuálne náročný proces, ktorý aktívne konceptualizuje, analyzuje alebo vyhodnocuje informácie z pozorovania, či skúseností - ako výsledok konania a vnímania. Kritické myslenie vyžaduje schopnosť rozpoznať problémy, nájsť spôsobilé prostriedky na riešenie problémov, zhromaždiť a systematicky usporiadať príslušné informácie, rozpoznať nepodložené predpoklady a hodnoty, analyzovať a hodnotiť dôkazy a argumenty, uznať existenciu logických vzťahov medzi návrhmi, vyvodiť závery. Kritické myslenie sa používa pri posudzovaní pravdivosti výrokov, pri rozhodovaní o ich vierohodnosti, pri posudzovaní správnosti a nesprávnosti, pri rozhodovaní o vlastných názoroch a o podaní týchto názorov iným ľuďom.

2 PSYCHODIDAKTIKA

Posledných niekoľko desiatok rokov sa v rámci edukačnej reality hovorí doslova o kognitívnej revolúcii. G. A. Miller z Princeton University vo svojom príspevku opisuje historický pohľad na postupné zmeny v psychológii, ktoré sa preniesli do tzv. kognitívnej revolúcie. V súčasnosti ponímame kognitívne vedy ako prúd najdynamickejšie sa rozvíjajúcich vedných disciplín. Za hlavnú úlohu kognitívnej vedy považujeme demystifikáciu funkcií, reflexie a povahy ľudskej mysle. Ide o psychické stavy ako pozornosť, emócie, pamäť, vnímanie, myslenie, ale aj najnovšie poznatky v kognitívnom výskume vo vzťahu k jazyku, mozgu, vedomiu, správaniu a mysle.

Je dôležité, aby každý lektor rozumel mechanizmom učenia sa, vedel identifikovať a pracovať s učebnými štýlmi svojich klientov, rozvíjal ich metakogníciu a autoreguláciu, dokázal štruktúrovať učivo, aplikovať stratégie podporujúce rozvoj kritického a tvorivého myslenia. Vyučovanie a učenie sa v danom kontexte predstavuje zdroj inovácií v didaktickom myslení, ktoré sa postupne prejavilo v novej disciplíne – psychodidaktike. Pojem psychodidaktika ako prvý použil H. Aebli, žiak J. Piageta, v roku 1951. Daný termín vysvetlil ako cestu k zvedčeniu pedagogiky, prostredníctvom spojenia a prelínania psychologickéj teórie vývinu myslenia a pedagogiky.

Nemožno pochybovať o tom, že učenie je celoživotný proces, počas ktorého si jednotlivec osvojuje poznatky, vníma nespočetné množstvo informácií, utvára si hodnotový rebríček, formuje svoje správanie. Každý človek sa učí iným spôsobom, niekomu vyhovuje memorovanie bez hľadania hlbších súvislostí, ďalší potrebuje pochopiť podstatu vecí.

Ako uvádza Mužík (2012, s. 23): „Celoživotné vzdelávanie predstavuje zásadnú zmenu pojatia celého vzdelávania. Tradičný formalizovaný školský systém tvorí pre vzdelávanie len základňu, len jeho časť. Človeku by v súčasnej spoločnosti mala byť poskytovaná možnosť ďalej sa vzdelávať v rôznych štádiách jeho vývoja, realizovať rozmanité prechody medzi vzdelávaním, učením a zamestnaním. Ide o zaistenie prístupu ku vzdelávaniu po celý život, možnosti učenia sa do úrovne osobnostných možností a hraníc.“

Práve v procese celoživotného vzdelávania zohráva psychodidaktika kľúčovú oblasť, nakoľko podporuje samostatné myslenie a umožňuje vidieť problémy hlbšie, z rôznych perspektív. Pri hľadaní spôsobu ako zefektívniť učenie, môžeme nájsť odpovede práve v psychodidaktickom poňatí edukácie.

Psychodidakticky orientovaná edukácia predstavuje interdisciplinárne hľadanie odpovedí na vzájomný vzťah procesov učenia sa prebiehajúcich v učiacom sa subjekte a procesov vyučovania, ktoré ich ovplyvňujú (uľahčujú alebo komplikujú) s akcentom formovania kognitívnych funkcií a výstavby poznania jednotlivca.

Medzinárodné a vnútropolitické mocenské štruktúry sa stále viac otvárajú hľadaniu rôznorodých ciest vzdelávania, ktoré by zodpovedali potrebám demokratickej, európskej budúcnosti. Funkcia lektora sa vplyvom jednotlivých didaktických koncepcií postupne modifikuje, nie je viac absolútnym garantom pravdy, ale facilitátorom - uľahčujúcim klientom konštruovanie nových poznatkov. Mal by preto v praxi používať také postupy, ktorými bude u svojich participantov rozvíjať determinanty moderného vzdelávania. Psychodidaktické aspekty vnímajú lektora ako sprostredkovateľa klientovho poznania, pričom sa kladie dôraz na jeho osobnosť, na rozvoj kognitívnych, osobnostných aj učebných charakteristík.

Vychádzajúc z analyzovaných teórií vymedzujeme psychodidaktickú kompetenciu lektora ako zručnosť psychodidakticky spracovať učivo a riadiť vyučovanie so zámerom kognitívnej modifikácie klientov (zručnosť navodzovať učebné situácie sprostredkujúce zmenu kognitívnych funkcií a metakognitívnych procesov, rozvoj tvorivého a kritického myslenia).

3 ŠTRUKTÚROVANIE UČIVA V EDUKÁCIÍ DOSPELÝCH

S rozvojom kritického myslenia edukantov súvisí aj schopnosť štruktúrovania vzdelávacieho obsahu. V posledných desaťročiach sa čoraz častejšie stretávame s tým, ako rýchly životný štýl, náročné spoločenské situácie, či presýtenosť informácií ovplyvňujú schopnosť učiť sa u každého človeka. Lektor viac nie je absolútnym garantom pravdy a nosným sprostredkovateľom informácií. V uvedenom kontexte sa mení aj jeho rola v procese edukácie. Jeho úlohou je naučiť svojich zverencov logicky postupovať počas učenia sa, kriticky posudzovať informácie v rôznych kontextoch, vysvetľovať im, ktoré prvky učiva sú kľúčové a prečo. Následne by si mali spoločne vytvoriť z pojmov a kľúčových prvkov učiva štruktúru vzťahov - pre jednoduchšie porozumenie vzájomných súvislostí.

Edukačné procesy by mali byť zamerané tak, aby v klientoch podporovali dispozície ku kritickému a samostatnému mysleniu, vychovali z nich vzdelaných a zodpovedných učiacich sa ľudí, ktorí sa dokážu zrelosťou svojej osobnosti úspešne vysporiadať a zvládať nároky dnešného dynamicky sa vyvíjajúceho sveta. Je evidentné, že na súčasný svet nie je možné reagovať encyklopedickým modelom vzdelávania. Navyše, rýchly tok ľahko dostupných informácií prostredníctvom médií, spôsobuje ich nekritické preberanie, vedie k pohodlnosti a k povrchným vedomostiam.

Je najvyšší čas, aby sme porozumeli tomu, že v edukačnom procese nejde len o to, aby mali účastníci vzdelávania namemorovaných množstvo informácií, je potrebné naučiť ich so systémom osvojených, pochopených a zapamätaných informácií pracovať, kriticky ich skúmať (z rôznych uhlov pohľadov), predpokladať dôsledky, vytvárať analógie, dospieť k rozhodnutiu, vedieť interpertovať myšlienky a argumenty, používať vyššie kognitívne operácie (analýza a hodnotenie argumentov, rozhodovanie, porovnanie atď.). Preštudovaním odbornej literatúry a analyzovaním doposiaľ realizovaných výskumných zistení sme dospeli k zosumarizovaniu piatich základných tried, do ktorých môžeme zaradiť stratégie na rozvoj štruktúrovania učiva:

- a) Stratégie základnej orientácie v učebnom texte (dochádza k aktivizácii a konsolidácii relevantných poznatkov, ktorými jednotlivec disponuje; zároveň ide o získanie prvotnej predstavy o obsahu a rozsahu preštudovaného učiva);
- b) Stratégie memorovania informácií (pamäť považujeme za jednu z kľúčových kategórií úspešného učenia sa; cieľom porozumenia je zároveň lepšie zapamätanie informácií);

- c) Stratégie kódovania a dekódovania informácií (dochádza k prekódovaniu získaných informácií do jednoduchšie zapamätateľnej podoby – selekciou informácií dokážeme kategorizovať okolitý svet do zmysluplných jednotiek na základe asociačných spojov).
- d) Stratégie analyzovania kľúčových informácií (hlavné myšlienky učiva tvoria makroštruktúru textu, vytvárajú kostru, ktorá uľahčuje zapamätávanie informácií a prácu s nimi; vzdelávaní sú schopní lepšie a jednoduchšie prisúdiť dôležitosť informáciám na základe štruktúry textu);
- e) Stratégie sumarizácie a elaborácie informácií (ide o redukciu získaných informácií do podoby konsolidovaného materiálu, ktorý po kritickej analýze zodpovedá originálu; pod elaboráciou rozumieme stratégie aktívneho prepájania informácií z textu s vlastnými kognitívnymi znalosťami).

Ako poznamenáva Štech (1995), psychodidaktika skúma ako zasahujú vonkajšie prezentácie učiva lektorom mentálne reprezentácie u jednotlivých klientov. Je dôležité, aby v prvom rade (sám) lektor porozumel učivu a dokázal vytvoriť jeho štruktúru. To mu zjednoduší sprostredkovanie obsahu preberaného učiva, pričom nesmie zabúdať na akceptovanie individuálnych osobitostí participantov. Ide o sprostredkovanie obsahu vzdelávania vhodnými stratégiami, aby bola kognitívna úroveň klientov komplexne rozvíjaná.

Lektor musí uskutočniť dôkladnú didaktickú analýzu učiva. Uskutočnenie didaktickej analýzy je podmienené pochopením vnútornej štruktúry učiva, aby sprostredkovaný obsah nebol zmesou nesúvisiacich, izolovaných informácií neprepojených s konkrétnymi cieľovými doménami.

Ak sa klient podieľa na štruktúre učiva, stáva sa pre neho zrozumiteľnejšie a ľahšie zapamätateľné, nakoľko sú všetky prvky logicky usporiadané (a zhodujú sa s jeho vnútorným poznatkovým systémom). Pri zapamätávaní učiva pomáha vizualizácia témy - prostredníctvom obrázkov, grafov, schém, pojmovej mapy. Je to spôsobené tým, že pri čítaní je používaná ľavá mozgová hemisféra a pri vizualizácii jednotlivých prvkov zasa pravá mozgová hemisféra. Výskumy zamerané na výučbu (Krashen, 1987; Stevick 1963, 2013) ukázali, že študujúci s dominanciou ľavej hemisféry uprednostňujú deduktívny štýl výučby, zatiaľ čo študujúci s orientáciou na pravú hemisféru boli úspešnejší v prostredí s indukčným štýlom výučby. Prevaha ľavej hemisféry vedie k lepšiemu osvojeniu samostatných slov, k akumulácii jazykových špecifik. Jednotlivci dokážu jednoduchšie pracovať s abstrakciou, klasifikovať, organizovať a reorganizovať svoje poznatky. Na druhej strane, dominancia pravej hemisféry v myslení vedie k lepšiemu zvládaniu celkových myšlienok, utváraniu konceptov, generalizácii, metafor a emočne zafarbených výrazov (Brown, 1987).

Je potrebné, aby klienti dokázali akékoľvek informácie, s ktorými sa dostanú do kontaktu, kriticky zhodnotiť. Lektor musí vysvetliť, ktoré prvky učiva sú kľúčové a prečo. Následne by mal spoločne s klientmi vytvoriť z pojmov a kľúčových prvkov učiva štruktúru vzťahov - pre lepšie a jednoduchšie porozumenie vzájomných súvislostí. Tu sa javí byť nápomocná práca s pojmovou mapou – ako nástrojom vhodným na rozvoj kritického myslenia.

Fisher (2004) pojmové mapy označuje ako: „*všetky postupy, ktoré znázorňujú myslenie nejakým zobrazením.*“ Ide o efektívny nástroj, ktorý zachytáva informácie a myšlienky, identifikuje kľúčové pojmy a vizualizuje poznatky v zmysluplnej štruktúre.

My charakterizujeme pojmovú mapu ako grafické znázornenie (uzly predstavujú pojmy a väzby znázorňujú vzťahy medzi pojmi). Odkazy pre označenie vzťahu medzi pojmi, môžu byť jednosmerné, alebo obojsmerné. Pojmy a kľúčové prvky môžeme triediť, z toho dôvodu koncepcie máp znázorňujú časové alebo kauzálne vzťahy medzi pojmi. Koncept mapovania je užitočný najmä pri vytváraní predstáv, návrhu komplexnej štruktúry.

S prihliadaním na učenie sa môžeme mapovanie použiť ako pomôcku pri detekovaní možných chýb a miskonceptí, vytváraní štruktúry a hierarchizácií medzi jednotlivými

pojmy, implementovaní nových informácií do širšieho kontextu a vnútorného poznatkového systému, zapájanie oboch mozgových hemisfér pri procesoch učenia, rozvíjanie vyšších kognitívnych poznatkov, divergentného, kritického a komplexného myslenia.

Ak bude lektor svojim klientom počas edukácie predkladať poznatky v hotovej podobe, je viac ako pravdepodobné, že sa mechanicky naučia predloženú štruktúru učiva, avšak bez porozumenia. Problematiku štruktúrovania učiva bližšie vo svojich prácach vysvetľuje Mareš (2011), ktorý rozlišuje dva základné druhy štruktúrovania, tradičné a moderné.

V edukačnej praxi sú klienti najčastejšie konfrontovaní s lineárnou podobou učiva. Lektor pri vysvetľovaní hovorí vetu za vetou, koncipovanie učebníc a učebných textov je rovnako lineárne. Negatívum tradičného štruktúrovania vidíme v tom, že často ide o kvantum poznatkov, ktoré vzájomne príliš nesúvisia. Rovnako nie sú dostatočne vytvárané, prípadne absentujú asociačné spoje medzi existujúcou (skôr vytvorenou) vnútornou poznatkovou štruktúrou klienta s novými, zatiaľ neosvojenými informáciami.

V modernom štruktúrovaní učiva badáme snahu o prehľadnejšie usporiadanie kľúčových pojmov a vzťahov medzi jednotlivými prvkami učiva. Rozoznávame niekoľko možností, ktoré sa viažu k modernému štruktúrovaniu učiva: spracovanie reorganizovaním (klient si učivo usporiada skôr ako sa začne učiť), hĺbkové spracovanie (predpokladá, že hlbšie spracovanie učiva vedie k hlbšej pamäťovej stope), spracovanie typu zdola hore (spôsob spracovania neznámeho textu), spracovanie typu zhora dole (spôsob spracovania neznámeho textu), nelineárna prezentácia učiva (pozostáva zo schém, vytvárania máp, vytvárania sietí, štruktúrovania kľúčových pojmov, rekurentného grafického organizovania).

4 PSYCHODIDAKTICÁ REFLEXIA ROZVÍJANIA KRITICKÉHO MYSLENIA

Vo vývine vedeckého poznania v oblasti psychologických teórií učenia sa stretávame s rôznymi smermi, v ktorých sa odrážajú rôzne prístupy k chápaniu mechanizmov procesu nadobúdania vedomostí, zručností a návykov. Medzi najvýznamnejšie patria teórie behavioristické, humanistické, kognitívne (konštruktivizmus), sociálno-interakcionistické.

Preferované a aktuálne vyžadované stratégie vzdelávania dospelých sú v našom spoločenskom priestore vyjadrením politiky celoživotného vzdelávania a učenia sa. Významným aspektom pri riešení mnohých problémov 21. storočia sa javí práve používanie vzdelanostného potenciálu dospelých osôb. Túžbu vzdelávať sa je potrebné zaradiť do životného štýlu človeka – nakoľko je súčasťou konceptu celoživotného učenia sa, pričom vzdelávanie a ďalšie vzdelávanie predstavuje dôležitú oblasť spoločenského a ekonomického života.

Vychádzajúc z analyzovaných a operacionalizovaných konštruktov kritického myslenia môžeme vyšpecifikovať 6 základných edukačných stratégií, ktoré napomáhajú jeho rozvoju v edukačnom procese: *stratégie na rozvoj systematických zručností* (predstavujú stratégie zamerané na identifikáciu hlavnej myšlienky, triedenie informácií v odbornom texte, jasné vymedzenie kľúčových pojmov, interpretáciu údajov v tabuľkách, grafoch), *stratégie argumentácie* (predstavujú postupy vedúce k identifikácii a rozboru argumentov, určovaniu vzťahov a súvislostí, podobných a rozdielnych znakov, rozpoznaní tvrdení a dôkazov v argumente), *stratégie pre vyvodzovanie záverov a riešenie problémov* (postupy vedúce k formulácii alternatívnych návrhov riešení problému, predvídanie dôsledkov, predkladanie záverov, tvorbu modelov vyjadrujúcich vzťahy medzi premennými, zdôvodňovanie postupov, formuláciu argumentov, anticipáciu protiargumentov), *stratégie na rozvoj hodnotenia* (predstavujú posúdenie spoľahlivosti tvrdení a kvality argumentov, hodnotenie spoľahlivosti zdroja informácií, identifikáciu logických medzier v argumentácii, posúdenie silných a slabých stránok alternatívnych teórií, hodnotenie zdôvodnení), *stratégie na rozvoj sebaregulácie* (stratégie rozvíjajúce osobnostné, vôľové vlastnosti a emócie spojené s kritickým myslením, motiváciu potreby byť dobre informovaný, posilňovanie dôvery

vo vlastný úsudok, otvorenosť mysle voči rozmanitým svetonázorom, ochotu vziať do úvahy alternatívy, ochotu priznať si egocentrické sklony, predsudky, logické medzery vo vlastnom uvažovaní, ochotu znovu prehodnotiť vlastné stanovisko, rozvoj metakognitívnych zručností, korekcia vlastných myšlienkových procesov), *stratégie na rozvoj čitateľských zručností* (stratégie práce s textom, ktoré vedú k rozvoju čítania s porozumením).

5 ZÁVER

Psychodidaktické témy môžu vyvolávať u lektorov mnoho otázok, najčastejšie sú z oblasti zmysluplného učenia sa a sprostredkovania informácií, motivácie, kognície a metakognície, kritického a tvorivého myslenia, učebných štýlov a stratégií.

Sme toho názoru, že týmto spôsobom koncipovaný edukačný proces napomáha lektorom k zmenám pohľadu na vyučovanie, umožňujú vidieť edukačný proces v širších súvislostiach, čím psychodidaktika podporuje samostatné pedagogické myslenie, kritickú analýzu a hodnotenie jednotlivých didaktických koncepcií, rozširuje platformu - na ktorej lektor uskutočňuje svoje didaktické rozhodnutia.

Lektor ako sprostredkovateľ poznania musí v prvom rade podnecovať rozvoj samostatného a kritického myslenia svojich klientov. V moderne ponímanom učení je neprípustné, aby boli klienti iba pasívnymi participantami edukačného procesu a príjemcami učiva. Aktivita vo vyučovacom procese na strane učiaceho subjektu prebúda nové kapacity pamäti, rozvíja intelekt, pozitívne motivuje k učeniu sa. Psychodidaktické poňatie edukácie nabáda lektora k prepájaniu teórie s praxou, podporuje rozvoj všeobecne použiteľných vedomostí a schopností, ako aj kľúčových kompetencií jednotlivca.

Príspevok vznikol za podpory projektu VEGA 1/0391/20 TRANSFORMATÍVNE UČENIE BUDÚCICH UČITEĽOV V KONTEXTE ROZVOJA KRITICKÉHO MYSLENIA ŽIAKOV

Použitá literatúra

1. AEBLI, H. *Dydaktika psychologiczna. Zastosowanie psychologii Piageta do dydaktyki*. Warszawa: PWN, 1959. 256 s.
2. BROWN, D. *Principles of Language Learning and Teaching*. NJ: Prentice – Hall, 1987.
3. FISHER, R. *Učíme děti myslet a učit se*. Praha: Portál, 2004. 172 s. ISBN 80-7178-966-6.
4. KRASHEN, D. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Prentice-Hall International, 1987.
5. MAREŠ, J. Učení a subjektivní mapy pojmů. *Pedagogika*, LXI, 215-247, 2011.
6. MUŽÍK, J. *Profesní vzdělávání dospělých*. Praha: Wolters Kluwer, 2012. ISBN 978-80-7357-738-4.
7. STEVICK, E. W. Faiths and practices in language teaching. *Journal of Christianity and Foreign Languages*, 14, 64-86, 2013.
8. STEVICK, E. W. *A workbook in language teaching : with special reference to English as a foreign language*. New York, Abingdon Press, 1963.
9. ŠTECH, S. a kol. *Psychodidaktický sešit*. Praha: PaedF UK a Klub hnutí sobe, 1995.

Kontaktné údaje

PaedDr. Nina Kozárová, PhD.
Pedagogická fakulta – Katedra pedagogiky
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Drážovská cesta 4, 949 74, Nitra
nkozarova@ukf.sk

RISK AND PROTECTIVE FACTORS OF DRUG-USING BEHAVIOUR AMONG ADOLESCENTS IN SLOVAKIA

Zuzana Rojková, Zuzana Mičková

Abstract

The article presents research investigating the risk and protective factors of drug-using behaviour in two age groups of adolescents (under 15 – “14”, over 16 - “16”), where factors of personality family environment, school, and peer relationships are included. The research sample consisted of 2440 primary and secondary school students from different regions of Slovakia, 38,7% (N = 944) men and 61,3% (N = 1496) women aged 12-19 years. The SAHA – a multifactorial method was used for collecting data (Weissberg et al., 1991). Almost all selected factors, except for character personality traits (N, E in both age groups, O in group “14”), were verified as significant by correlation analysis. The results show that delinquent peers are a substantial risk and prosocial beliefs a protective factor. Some results differed between age groups, indicating the importance of developmental considerations.

Keywords: *Risk factors, protective factors, drug-using behaviour, adolescence, SAHA.*

1 INTRODUCTION

The using drugs in the adolescence life period belong to the thematical field of a healthy lifestyle. Increased level of alcohol consumption and smoking is one of the risky behavior indicators. The initial use of alcohol and smoking occurs, as well as with drugs in general, mostly in the age of 14 – 16 years (Sejčová, 2002), experimenting with illicit drugs, if any, usually occurs up to alcohol and (or) smoking experiences. According to Nešpor & Csémy (2003), alcohol use in adolescents is much more dangerous than in adults. As Jessor, et. al. (2006) reported, many factors play an important role in the emergence and development of risky behavior. Modern approaches investigate determinants not separately, but multifactorially, when experts emphasize determinants as emotional and social factors, which the present study includes (Hawkins, Catalano, & Miller, 1992, Václaviková, et. al. in press.). Social determinants in adolescents mean interactions in the family, parental supervision, school environment, relationships with classmates, etc. (Čablová, & Miovský, 2013). According to Čablová & Miovský (2013), the most common risk factors include lack of emotional attachment, negative family relationships, low social support in the family, school environment, lack of parental care, ineffective parental approach. Currie et al. (2012) consider helping to manage everyday worries and develop relationships outside the family as one of the many determinants associated with increased frequency of drug use. Sobotková, Blatný, & Hrdlička (2007) stated as one of the determinants of substance abuse the peer group as well as Širůček, Širůčková & Macek (2007). In addition to the importance of peer relationships, it is also important to indicate the meaning of friendly relationships. Authors emphasize the importance of intense and quality friendships (Bagwell & Schmidt, 2011; Gaertner, et. al. 2010), which help adolescent to adjust more easily and thereby mediate reduce internalizing problems. The intensity of group influence also depends on the personality traits of the individual, with self-esteem (Satirová, 2006) and self-control playing the main role, but the family background including the parenting style and emotional safety is still important in adolescents. One of the personality traits or abilities that are protective in a situation of peer pressure to risk behaviors is self-control (Baumeister, et. al 2007), the lack of which causes the inability to control impulses and urges, resulting in succumbing group pressure and risk behavior (Romer, et. al. 2010). The

multivariate concepts of excessive drinking predictors also include pro-social attitudes as personality motivational-will, which have a moderating effect on the relationship between predictors and risky behavior (Ludwig & Pittman, 1999, Václavíková et. al. 2019). According to Kyasová (2003), the drug-using opportunity, vulnerability, parental behaviour model, family background, family safety, emotional relationship to parents, and parental supervision, can be considered as significant risk factors. Calafat, et. al. (2014) emphasizes the importance of parental warmth, regardless of the degree of parental control. Other findings are found in Barnes, et. al. (2000), who report the lax parental control associated with an increase in alcohol use during adolescence, the opposite formulation can be found in Van Zundert, et. al. (2006), who report the stricter rules as a protective factor (similarly Jandáč et. al., 2019). Mares, et. al. (2012) concluded that control, clear rules, consistency in educational style are important for the development of limited drinking behavior in adolescents. In this context, Orosová, et. al. (2007) attaches importance to school performance, a sense of belonging, attitude to school which can be the triggers of risk behaviour. Husovská (2013) report that in the case of family failure, the best place for prevention is school. The criterion of quality of relationships is considered as a protective factor not only in the family but also in the school environment (Pétiová, 2001).

1.1 Objectives

Objective 1: To describe the prevalence of the level of risk in alcohol use, binge drinking, smoking, and illegal drug use.

Objective 2: To find out relations between drug-using behaviour and selected family factors, school factors, peer factors, character, and psychosocial personality traits.

2 METHODS

The research sample included 2440 adolescents aged 12-19 years. Respondents were pupils and students of primary and secondary schools (secondary grammar school, secondary vocational school, training school, secondary medical school) from different regions of Slovakia, 38,7% (N = 944) men, and 61,3% (N = 1496) women. The sample was divided into two age groups: group "14" (12 to 15 years, age mean 14,5) consisted of N = 910, group "16" (16 to 19 years, age mean 16,9) of N = 1530 individuals (more characteristics in Table 1). The completing of questionnaires was conditioned by the approval of school leadership to realize the research and by informed consent transformed into participant`s voluntary participation in research. The database was reduced according to the value of the veracity of answers which is surveyed in the last item of the questionnaire and according to the result of eye-checking the data to find visibly incorrect answers.

Table 1 The sample characteristics (a type of school, sex)

Type of school	"14"		"16"	
	Frequency	%	Frequency	%
Unidentified high school	56	6,2	0	
Secondary grammar school	334	36,7	369	24,1
Secondary vocational school	458	50,3	205	13,4
Training school	8	0,9	6	0,4
Primary grammar school	13	1,4	938	61,3
Other (medical, art school)	42	4,6	12	0,8
Sex	Frequency	%	Frequency	%
Boys	357	39,2	587	38,4
Girls	553	60,8	943	61,6
Total	910	100%	1530	100%

2.1 Measurement

For complete data, the SAHA (Social and Health Assessment) questionnaire was used, which was created at Yale Child Study Center (Weissberg et al., 1991). It is a thematically broad-based questionnaire, which monitors in addition to the risk behaviour itself (antisocial behaviour, substance use, sexual risk behaviour) and a wide range of psychosocial factors that may be associated with risky behaviour; either as its antecedents or consequences (family background, school environment, bullying, quality of the environment, exposure to violence, psychiatric disorders) (e.g. Blatný, et. al. 2006).

The original questionnaire consisted of 65 structured questions divided into 375 items. We used the Czech version of the tool with respectable permission of prof. Blatný and according to his advice, we have adjusted some parts of the instrument to conditions resulting from the social environment and cultural specificities in Slovakia (Rojková, 2017). Final Slovak version of SAHA consists of 70 structured questions from which 35 are multicomponent (including 3 to 44 items).

For the need of our study, we have worked with items and scales, that are listed in **Chyba! Nenalezen zdroj odkazů.2**.

Table 2 Subscales and variables characteristics

Name of scale (item)	N of Items	Cronbach's α "14"/"16"	Scaling	Theoretical range (RS)
Inconsistent parenting	5	0,692/0,656	1-4	5-20
Parenting warmth and involvement	11	0,881/0,893	1-4	11-44
Parental Supervision	8	0,705/0,769	1-4	8-32
Number of good friends	1	-	1-5	-
Positive attachment to school	5	0,789	1-4	5-20
Negative school environment	7	0,621/0,756	1-4	7-28
Feelings of safety at school	7	0,752/0,771	1-4	7-28
Perceived teacher support	8	0,717/0,720	1-4	8-32
Academic motivation	6	0,652/0,754	1-4	6-24
Prosocial attitudes	11	0,905/0,871	1-4	11-44
Perception of risk	8	0,840/0,792	1-4	8-32
Expectation of goal attainment	7	0,896/0,898	1-5	7-35
Peer victimisation	9	0,854/0,821	1-4	9-36
Contact with delinquent peers	9	0,821/820	1-4	9-36
Perception of neighbourhood				
BFI-44 (E, O, N)	9/9/9	E 0,681/0,759 O 0,733/0,755 N 0,750/0,743	1-5	9-45
Brief self-control scale (BSCS)	13	0,710/0,747	1-5	13-65

2.2 Operationalization of variable Drug-using behaviour

Drug-using behaviour: the resulting variable was invented for research and synthesizes 4 separate forms of drug use: the intensity of drinking, the intensity of smoking, binge drinking and experimenting with illegal drugs (including marijuana). These partial variables were recoded into a 4-point scale measuring the level of risk where 1 means NO RISK, 4 means HIGH RISK, as follow.

- The intensity of drinking is index computed of 3 items that ask about the frequency of drinking the wine, beer, and liquor during the last 30 days, divided by 3 (N of items). No risk means drinking any alcoholic beverage during the last year; the greatest risk means to drink min. 9 beverages per last month.
- The intensity of smoking is an index computed of 2 items about day-frequency of smoking during the last 30 days and the count of cigarettes per day. No risk means any cigarette smoking during the last 30 days; the greatest risk means to smoke min. 2 cigarettes for most days of the last month.
- Binge drinking was measured by a single variable by using a 5-level Likert`s scale that had been transformed into a 4-level risk scale. No risk is added if the respondent reported no binge drinking during the past 30 days; the greatest risk means the evidence of binge drinking in 6 and more cases during the last month.
- Experimenting with illegal drugs includes scores of items about using 7 types of illegal substances (heroin, LSD, cocaine, mushrooms, pervitin, ecstasy, sniffing) and 1 item about using marihuana. No risky illegal substance use behaviour is added if there is no experimentation with any illegal drugs. High risk is evaluated, when respondent 4 and more times experimented with illegal drugs (during the last year) or even in a case if he reported smoking of marijuana 6 and more times per last month.

After re-coding the variables, those were counted into one value and divided by a count of partial included drug-using forms (4). We got the index of Drug-using behaviour (DUB), which takes values (also decimal) in the range of 1-4.

3 RESULTS

As first the results of descriptive analysis of drug-using form risk levels separately in two age groups are shown in Figure 1. The values of Drug-using behaviour INDEX (DUB) varied in the interval 1 – 4, while in the group “14” AM = 1,44 (SD = 0,62) and Med = 1,25 and in group “16” AM = 1,82 (SD = 0,78) and Med = 1,5 were found.

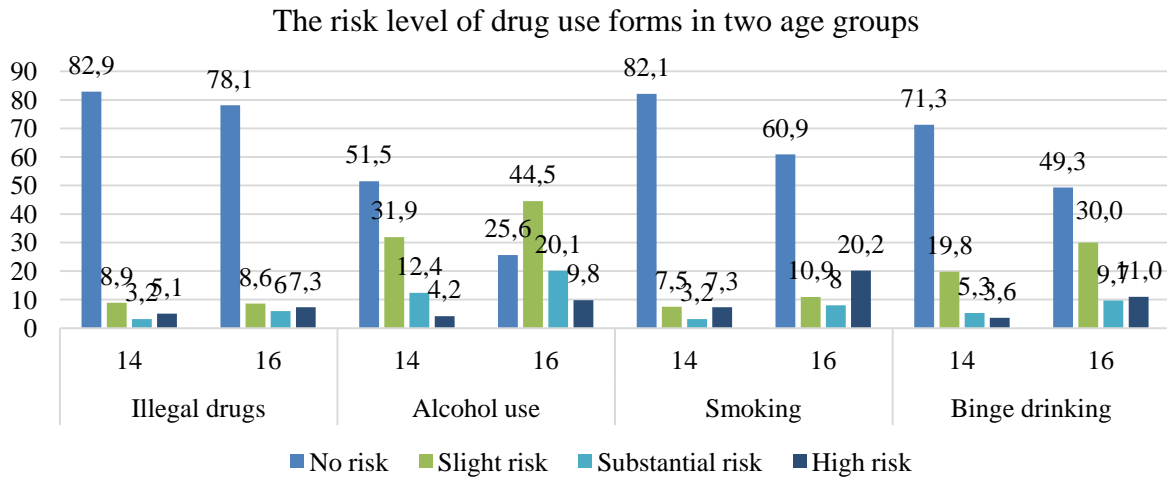

Figure 1 Description of the risk level of drug use forms in two age groups (%)

3.1 Statistical testing

At first, the relations between DUB and personality factors – neuroticism, extraversion, openness, self-control, prosocial attitudes, perception of risk, and expectation of goal attainment in two age groups separately were verified. The resultant Pearson's correlations can be seen in the first part of Table 3. In both age groups, significant linear relations had been found between DUB and factors: Self-control, Prosocial attitudes, Expectation of goal attainment, and Perception of risk. We interpret the relations as small (interval 0,1 – 0,3) and moderate (0,3 - 0,5). All factors are in a negative linear relation. In either group, no significant correlations were detected between DUB and personality traits variables Neuroticism and Extraversion. In the older age group "16" there a significant negative week correlation was uncovered between DUB and personality trait Openness, while in the younger age group ("14") it is not significant. Next, we tested social and environmental factors in relation to DUB. In the second part of Table 3, the results for parental factors (warmth and involvement, inconsistent parenting, supervision) and peer factors (contact with delinquent peers, peer victimization, and count of good friends, perception of the neighbourhood) are shown. Similar results for both groups were found between DUB and factors: Contact with delinquent peers (moderate positive correlation); Peer victimization, Number of good friends (weak positive correlation), Parental warmth and involvement (negative relation of a slightly more intense), Parental supervision and Perception of the neighbourhood (weak negative). As significant also the relation between DUB and inconsistent parenting in the group "14" can be considered, but it is at the limit of relevant (or trivial) intensity ($r = 0,100$) and similarly it is observed also in the group "16" ($r = 0,098$). In the last part of Table 3, the results of correlation coefficients for relations between DUB and school factors (positive attachment, negative school environment, safety at school, teacher support, and academic motivation) in two age groups can be seen. In both groups several similar significant correlations were discovered, between drug-use behaviour and factors: Negative school environment (weak positive correlation); Positive attachment to school, and Perceived teacher's support (weak negative correlation). Other correlations found are slightly different between age groups. There is a weak negative directed relation (but still interpretable as weak) in the group "14", and the moderately strong negative correlation in the group "16" between DUB and Academic motivation. The next difference can be identified for variable Feelings of safety at school, where the trivial negative relation in the group "16" and a weak negative relation in the group "14" is observed.

Table 3 Correlations between Drug-using behaviour and all risk and protective factors (Pearson`s correlation coefficients)

	Group	DUB		Group	DUB		Group	DUB
Neuroticism	14	0,054	Parental warmth and involvement	14	-0,296*	Positive attachment to school	14	-0,154*
	16	-0,048		16	-0,249*		16	-0,179*
Extraversion	14	-0,005	Inconsistent parenting	14	0,100*	Negative school environment	14	0,194*
	16	0,095*		16	0,098*		16	0,200*
Openness	14	-0,037	Parental supervision	14	-0,164*	Feelings of safety at school	14	-0,143*
	16	-0,137*		16	-0,211*		16	-0,077*
Self-control	14	-0,282*	Contact with delinquent peers	14	0,495*	Perceived teacher support	14	-0,145*
	16	-0,344*		16	0,457*		16	-0,177*
Prosocial attitudes	14	-0,365*	Peer victimization	14	0,196*	Academic motivation	14	-0,254*
	16	-0,377*		16	0,186*		16	-0,312*
Perception of risk	14	-0,222*	Number of good friends	14	0,123*			
	16	-0,292*		16	0,106*			
Exp. of goal attainment	14	-0,213*	Perception of neighbourhood	14	-0,151*			
	16	-0,172*		16	-0,147*			

*p < 0,01

4 DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Investigation of drug behaviour forms points to a wide range of risk factors (Baumeister & Alquist, 2009; etc.). The current study examines the link between drug behaviour and selected factors in two age cohorts. All selected factors were tested using a bivariate correlation analysis which confirmed a significant relation between DUB and almost all factors (parental warmth and involvement, parental supervision, peer factors, school factors) except for personality traits extraversion, neuroticism in both groups and openness in younger age group ("14"). Using behaviour studies emphasize rather motivational and psychosocial characteristics (Gardner & Steinberg, 2005; Telzer, et.al. 2013) than basic character traits (e.g. big five characteristics). In the development of drug behaviour, it is also necessary to take into account the aspect of personality development, some personality traits take a dominant role. It can be assumed that openness in relation to DUB in the older age cohort ("16") may be one of the factors of lower drug behaviour in connection with the interactive relationships, which during this period are intensively developing within peers, friendship, self-confidence development, etc. The link between openness and these factors has not been investigated in this research. It can be assumed that openness and self-confidence are personality traits important to creating social selectivity, which may be manifested in interest-based and meaningful activities eliminating drug behaviour. In the frame of personality and psychosocial factors investigated in our research the self-control, prosocial attitudes, and perception of risk are related to DUB and the direction of influence is protective. We suppose the risk perception to be related to a cognitive understanding of knowledge, personality maturity as well as socio-communication skills, in particular, the ability to withstand group pressure. Peer groups and friendships are extremely important to the individual during adolescence (Fenwick & Smith, 1994). Being accepted by peers creates a strong sense of satisfaction (Gardner & Steinberg, 2005), and the risk is an uncritical imitation, subjection to group pressure, and also psychical and physical bullying (Vavrová, 2020). Some experts (e.g. Kadlečíková, 2000, Baranovská et. al. 2019) consider the emotional relationship through which positive emotions are formed as a protective predictor of risky behaviour, but this does

not appear to be effective under severe peer pressure. Others, however, point to a stronger protective effect of consistent management and parental supervision. If the parent is not sufficiently interested in the activities of the child, his or her friends, inadequately or inconsistently set rules, the risk of succumbing to peer influence increases (Gardner & Steinberg, 2005). Contact with delinquent peers has proven to be the strongest risk factor for drug behaviour in both age groups. Problem behaviour and delinquent peers, as Demuthová (2006) states, increase the risk of drug behaviour. In the current study, the number of good friends and the level of peer victimization were also monitored for peer relationships and were in a week relation to DUB. According to Irwin, et. al. (2019), Bratská (2001), victimization is a destructive relationship problem and is multifactorially linked to negative mental, social, and academic consequences. A crucial role here is played by peers, who significantly influence the social position in the classroom and the level of interpersonal relationships in the school environment. Among the school factors, the bivariate analysis pointed to academic motivation as the strongest factor in both groups, while the other factors are weaker but significantly related to DUB. Although the relationship in the school environment has been particularly confirmed, we suppose, family environment and emotional bonds have a stronger stimulating effect because of their determinative effect since the birth of the child. Emotional supportive relationships manifested by parental warmth, sincere interest, but also by unambiguously consistent educational management can be a permissive factor in shaping required social standards and socially behaviours. According to Livingston, et.al. (2018), parental warmth and sensitivity of parents, especially mothers, in early childhood proved to be an important protective factor related to increased self-regulation of pre-school children, as well as increased monitoring of parents in early childhood and early adolescence. The study confirmed some previous research findings about determining factors of drug-using behaviour and brought some perspectives about developmental specification based on differences in observed relations between age groups. It could be summarized, among the factors on drug behaviour in adolescence, it is most risky if the adolescent encounters delinquent peers but at the same time has no internalized pro-social attitudes and low self-control.

References

1. BAGWELL, C.L., SCHMIDT, M.E. *Friendships in Childhood and Adolescence*. New York: Guilford Press. 2011. 410 p. ISBN 978-1-60918-646-3.
2. BAUMEISTER, R. F., & ALQUIST, J. L. *Is there a downside to good self-control? Self and Identity*. 2009. 8(2-3), 115-130. ISSN 1529-8876
3. <http://dx.doi.org/10.1080/15298860802501474>
4. BAUMEISTER, R. F., VOHS, K. D., TICE, D. M. The Strength Model of Self-Control. *Current Directions Psychological Science*, 2007, 16(6), 396-403. ISSN 1467-8721
5. BARANOVSKÁ, A., DANEK, J., RUŽVOŇOVÁ, I. Delikventné správanie sa adolescentov v závislosti od typu rodinného prostredia. In S. DÉMUTHOVÁ, A. BARANOVSKÁ (Eds.). *Kondášove dni 2019: zborník vedeckých recenzovaných príspevkov z konferencie*. Trnava: Katedra psychológie FF UCM, 2019. 7-17. ISBN 978-80-572-0020-8.
6. BARNES, G. M., REIFMAN, A. S., FARRELL, M. P., DINTCHEFF, B. A. The effects of parenting on the development of adolescent alcohol misuse: A six-wave latent growth model. *Journal of Marriage and the Family*, 2000, 62(1), 175–186. ISSN 1741-3737.
7. BLATNÝ, M., HRDLIČKA, M., SOBOTKOVÁ, V., JELÍNEK, M., KVĚTOŇ, P. VOBORIL, D. Prevalence antisociálního chování českých adolescentů z městských oblastí. *Československá psychologie*, 2006, 1(4), 297-310. ISSN 1804-6436.

8. BRATSKÁ, M. Prevencia zvládaním záťažových situácií v kontexte kvality života. In: M. JABLONICKÝ (Ed.). *Kvantita versus kvalita? V kontexte kvality života a prevencie drogových závislostí*. Zborník príspevkov z teoreticko-metodického seminára, Bratislava: Úrad vlády SR. 2001. 150-164. ISBN 978-80-555-0744-6.
9. CALAFAT, A., BECONA, E., FERNÁNDEZ-HERMIDA, J. R., GARCÍA, F., JUAN, M. Which parenting style is more protective against adolescent substance use? Evidence within the European context. *Drug and Alcohol Dependence*, 2014, (138), 185–192. ISSN 0376-8716.
10. CURRIE, C., BARNEKOW, V., CURRIE, D., LOOZE, M., MORGAN, A., ROBERTS, ZANOTTI, C. Social determinants of health and well-being among young people. *Health behaviour in school-aged children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey*. 2012. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
11. ČABLOVÁ, L., MIOVSKÝ, M. Rizikové a protektívne faktory v rodině, které predikují užívání alkoholu u dětí a dospívajících. *Československá psychologie*, 2013, 57(3), 255–270. ISSN 1804-6436.
12. DEMUTHOVÁ, S. *Mladistvý delikvent*. Pusté Úľany: Schola Philosophica, 2006. 172s. ISBN 978-80-969637-2-0.
13. FENWICK, E., SMITH, T. *Adolescencia: Ako prežiť obdobie dospievania*. Príručka pre rodičov aj pre teenagerov. INA, 1994, 286s. ISBN 808560327.
14. GARDNER, M., STEINBERG, L. Peer Influence on Risk Taking, Risk Preference, and Risky Decision Making in Adolescence and Adulthood: An Experimental Study. *Developmental Psychology*, 2005, 41(4), 625-635. ISSN 1939-0599.
15. GAERTNER, A.E., FITE, P.J., COLDER, C.R. Parenting and Friendship Quality as Predictors of Internalizing and Externalizing Symptoms in Early Adolescence. *Journal of child and family studies*, 2010, 19(1), 101–108. ISSN 1062-1024.
16. HAWKINS, D.J. CATALANO, R.F., MILLER, J.Y. Risk and Protective Factors for Alcohol and Other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention. *Psychological Bulletin*, 1992, 112(1) 64-105. ISSN 1939-1455.
17. HUSOVSKÁ, D. Výskumné zistenia v súvislosti so vzťahovou väzbou u adoptovaných detí. *Psychiatria-psychoterapia-psychosomatika*, 2013, 20(1), 23-27. ISSN 1338-7030.
18. IRWIN, A., LI, J., CRAIG, W., HOLLENSTEIN, T. The Role of Shame in Chronic Peer Victimization. *School Psychology*, 2019, 34(2), 178-186. 2578-4226.
19. JANDÁČ, T., RICHTEROVÁ, L., ŠTASTNÁ, L. Rodičovská kontrola a vrelost ve vztahu k pití alkoholu dětmi. *Adiktologie v preventivní a léčebné praxi*, 2019, 2(1), 48–54. ISSN 2570-8120.
20. JESSOR, R., COSTA, F.M., KRUEGER, P. M, TURBIN, M.S. A Developmental Study of Heavy Episodic Drinking Among College Students: The Role of Psychosocial and Behavioral Protective and Risk Factors. *Journal of studies on alcohol*, 2006, 67(1), 86-94s. ISSN 0096-882X.
21. KADLEČÍKOVÁ, J. *Pozitívne ovplyvňovanie žiakov v rámci programu primárnej prevencie drogových závislostí*. Dissertation thesis. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2000.
22. KYASOVÁ, M. Kouření cigaret a další formy rizikového chování adolescentů. *Československá psychologie*, 2003, 47(1), 56-64. ISSN 1804-6436.
23. LIVINGSTON, J.; EIDEN, R.; LESSARD, J.; CASEY, M. HENRIE, J., LEONARD, K. Etiology of Teen Dating Violence among Adolescent Children of

- Alcoholics. *Journal of Youth and Adolescence*, 2018, 47(3), 515-533. ISSN 1573-6601.
24. LUDWIG, K. B., PITTMAN, J. F. Adolescent Prosocial Values and Self-Efficacy in Relation to Delinquency, Risky Sexual Behavior, and Drug Use. *Youth and Society*, 1999, 30(4), 461-482. ISSN 15528499.
 25. MARES, S. H. W., BURK, W. J., ENGELS, R. C. M. E., LICHTWARCK-ASCHOFF, A., VORST, V. D., H. Parental alcohol-specific rules and alcohol use from early adolescence to young adulthood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2012, 53(7), 798-805. ISSN 1469-7610.
 26. NEŠPOR, K., CSÉMY, L. *Alkohol, drogy a vaše děti. Jak problémům předcházet, jak je rozpoznávat, jak je zvládat*. Sportpropag: Praha, 2003, 104 s. ISBN 80-260-3873-8.
 27. OROSOVÁ, O., GAJDOŠOVÁ, B., MADARASOVÁ-GECKOVÁ, A., VAN DIJK, J. P. Rizikové faktory užívania drog dospelievajúcimi, *Československá Psychologie* 2007, 51(1), 32-47. ISSN 0009-062X.
 28. PÉTIOVÁ, M. Vplyv rodičov a rovesníckej skupiny pri formovaní postojov ľudí ku konzumácii legálnych a nelegálnych drog. In: M. JABLONICKÝ (Ed.). *Kvantita versus kvalita? v kontexte kvality života a prevencie drogových závislostí*. Zborník príspevkov z teoreticko-metodického seminára. Bratislava: ÚV SR. 2001, 106-115. ISBN 978-80-555-0744-6.
 29. ROMER, D., DUCKWORTH, A. L., SZNITMAN, S., PARK, S. Can Adolescents Learn Self-control? Delay of Gratification in the Development of Control over Risk Taking. *Prevention Science*. 2010, 11(3), 319-330. ISSN 1573-6695.
 30. ROJKOVÁ, Z. *Slovenská verzia dotazníka SAHA a jej pilotné overovanie*. In: MLČÁK, Z. (Ed.), *Psychologické aspekty pomáhaní*. 2016. Sborník z conference 2017, 87-93 s. Ostrava: Ostravská univerzita. 978-80-558-1071-3.
 31. SATIROVÁ, V. *Kniha o rodine*. Praha: Práh 2006. 364 s. ISBN 80-7252-150-0.
 32. SOBOTKOVÁ, V., BLATNÝ, M., HRDLIČKA, M. Antisociální chování dospívajících a vztahy s vrstevníky: Rád se s tebou podělím o ukradené cedéčko. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis*. Brno: MUNI. 2007, 55, 65-71. ISSN: 0231-7710.
 33. SEJČOVÁ, L. *Deti, mládež a delikvencia*. Bratislava: Album. 2002. 290 s. ISBN 80-968667-0-2.
 34. ŠIRŮČEK, J., ŠIRŮČKOVÁ, M., MACEK, P. Sociální opora rodičů a vrstevníků a její význam pro rozvoj problémového chování v adolescenci. *Československá psychologie*, 2007, 51(5), 476-488. ISSN 0009-062X.
 35. TELZER, E.H., FULIGNI, A.J., LIEBERMAN, M.D., GALVÁN, A. Ventral striatum activation to prosocial rewards predicts longitudinal declines in adolescent risk taking. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 2013, 3, 45-52. ISSN 18789293.
 36. VACLAVIKOVÁ, I., SELECKÁ, L., DÉMUTHOVÁ, S., BLATNÝ, M., HRDLIČKA, M. The Predictive Importance of Selected Protective Factors against Different Types of Antisocial Behavior Manifested by Adolescent Boys and Girls. *Studia Psychologica*. In press.
 37. VACLAVIKOVÁ, I., SELECKÁ, L., BLATNÝ, M., HRDLIČKA, M. Prosociálne presvedčenia ako významný protektívny faktor antisociálneho správania u adolescentných chlapcov a dievčat. In: I.PITEROVÁ, J.VÝROST (Eds.). *Sociálne procesy a osobnosť 2018*. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. Košice: Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, 2019, 351-357. ISBN 978-80-89524-40-2.

38. VAN ZUNDERT, R.M.P, VAN DER VORST, H., VERMULST, A. A., ENGELS, R.C.M. E. Pathways to alcohol use among Dutch students in regular education for adolescents with behavioural problems. The role of parental alcohol use general parenting and alcohol specific parenting practises. *Journal of Family Psychology*. 2006. 20, 456-467. ISSN 0893-3200.
39. VAVROVÁ, M. Súvislosť medzi šikanovaním a užívaním drog v staršom školskom veku. In: *Psychologica*. Zborník. Bratislava: FF UK, 2019. In press.
40. WEISSBERG, R.P., VOYCE, C.K., KASPROW, W.J., ARTHUR, M.W., SHRIVER, T.P. *The Social and Health Assessment*. New Haven: authors, 1991.

Contact

Mgr. et Bc. Zuzana Rojková, PhD.

Department of Psychology, Faculty of Arts, University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Nám. J. Herdu 2, 91701 Trnava, Slovakia

Tel: +42133/5565291

email: zuzana.rojkova@ucm.sk

PhDr. Zuzana Mičková, PhD.

Department of Psychology, Faculty of Arts, University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Nám. J. Herdu 2, 91701 Trnava, Slovakia

Tel: +42133/5565291

email: zuzana.mickova@ucm.sk

USAGE OF ICT AS AN EFFECTIVE TEACHING TOOL IN PROJECT MANAGEMENT COURSE AND ITS IMPACT ON STUDENTS RESULT

Veronika Horniaková

Abstract

As an information communication technologies (ICT) have become a natural part of everyday life, they also became a significant part of a university studies. We may indicate the highest usage of ICT tools primary among the young generation, so called „Millennials“. They can find the information in a few minutes, by using their mobile devices regularly. They can adopt new technologies much faster than any other generation. These technologies are already commonly used during their studies. During the current pandemic, they have become an indispensable part of teaching. Thanks to these means, teaching could continue. In the case described in this article, the author tried to optimally choose forms of ICT, which were supposed to support process of teaching instead of typical lectures, by using more appropriate and effective forms for better memorizing the topic and simultaneously getting feedback of student's knowledge. The knowhow, that is supposed to be generated in a student, should be created through individual motivation and exposure, mainly in interaction with other students, teachers, and currently also through usage of ICT forms.

Key words: ICT, education, feedback, knowledge

INTRODUCTION

ICT used in e-learning and its courses, represents basic elements of the new educational process, which includes activity, individuality, autonomy and the use of internet. Technological development is gradually becoming a fundamental pillar in creation of new educational forms. It requires globalization of labor market, however people during their lives change not only jobs and functional positions, but also professional focus. In practice, this requires more flexible adaptation of the education system of primary schools to universities.

Also teachers at the Faculty of Economic Informatics at the University of Economics in Bratislava have the effort to implement these changes in education. Project management may be a good example of combining several innovative elements of teaching. Not only was it supported by e-learning course, but also realized by blocks teaching.

In this paper we deal with the importance of implementing these options/possibilities of education as well as their influence in relation to teaching feedback.

1 LMS E-LEARNING

LMS (Learning Management System) represents complex system of teaching support mainly in distance learning, but it has its place also in casual course, implemented in form of daily studies. LMS brings better support to all participants, as well as both students and implementers. The system consists of tools, that enable the creation, management and usage of courses in e-environment. Tools for communication between student and tutor are certainty. Another tools for testing and evaluating students results are also part of it as well as, tools for administration and archiving of the results. Besides other things, it allows you to create virtual classes of students (Garrison, 2003).

Main tool of LMS is, however, well-incorporated hypertext, which consists of many questions and tasks, that students work on directly in LMS environment. Submitted assignments are immediately received by tutor who evaluates them, assign points, comments or develops a discussion.

Successful completeness of e-learning requirements process demands a significant amount of skills, which we cannot demand from a single person. This is connected with a model of dividing skills needed to ensure high-quality e-learning into three main categories:

- Teaching skills
- Technical skills
- Creative skills

Below is triangle representing these skills with interactions between them.

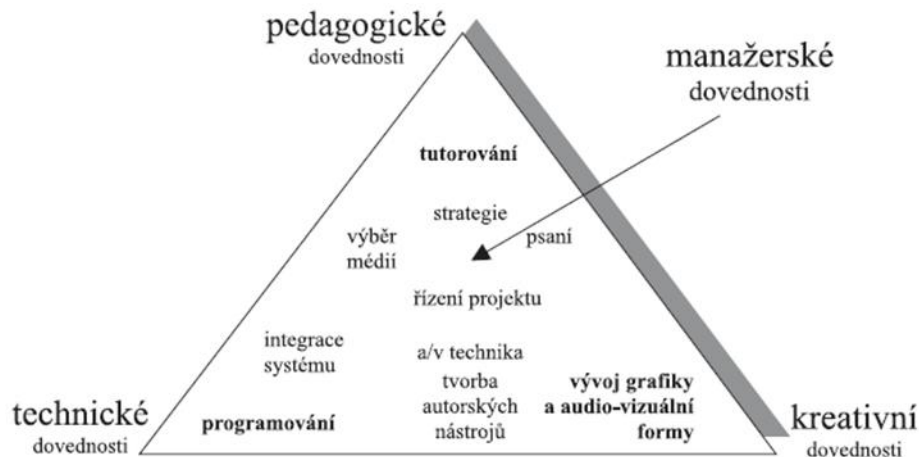

Figure 1 E-learning triangle skills (Nocar, 2004)

As we can see, for effective course functioning, there should be all of these skills represented. This is the way how we can achieve and keep the main principles, which are defined for online learning (Bridička, 2003). Specifically:

1. Contact support between student and professor
2. Cooperation development among students
3. Usage of active studying methods via ICT
4. Providing of fast feedback
5. Emphasizing the time necessary for work on a given task
6. Expectation of success
7. Respecting of different talents and different ways of learning

We pay particular attention to the points 3 and 4 by application of block teaching method of Project Management course.

1.1 Application of ICT and e-learning in Project Management subject

Blocks teaching method provides a space for effective application of ICT and e-learning. We may illustrate it on the Project Management course. The structure of each block is listed in figure 2.

During the winter semester of an academic year 2018/2019 the specialist subject was taught on the Faculty of Economic Informatics, Information Management program.

The number of students that participated in full-time study class: 45

Brief description of course according to Information list course

Time: 2 hours per week (class/lecture)

Course evaluation: individual work, written exam, continuous test, combined exam

Continuous evaluation : 70% (40 points – project creation, 30 points – continuous tests)

Final evaluation: 30% (15 points – project defence, 15 points – final test)

Week		1. class	P (number)	C (number)	Actual date in semester	Note
Block 1	1.	L	1		17.9.	
	2.	L	1		24.9.	Semestral project Starting date of the project
	3.	L	1		1.10.	
Block 2	4.	C		1	8.10.	Task 1
	5.	C		1	15.10.	
	6.	L	1		22.10.	
	7.	C		1	5.11.	Task 2
Block 3	8.	C		1	12.11.	
	9.	L	1		19.11.	
	10.	L	1		26.11.	
	11.	C		1	3.12.	Task 3
Block 4	12.	L	1		10.12.	
	13.	C		1	17.12.	Semestral project Overall evaluation of semestral project
Sum			7	6		

Figure 2: Block teaching structure of Project Management course

The content of individual blocks is as follows:

Block 1 – Project initiation

Block 2 – Project planning and definition

Block 3 – Project execution

Block 4 – Project closing

2 ASSIGNMENTS FOR THE PROJECT MANAGEMENT COURSE

Students within classes practised basic theoretical knowledge through practical application of learned units. Curriculum of this course was inspired by international Project Management methodology so called PRINCE2. It consists of 7 processes, 7 themes and 7 principles. Individual issues were distributed throughout the semester and assigned according to the chronology of project development.

The focus of the classes was on the following topics:

Introduction

At the beginning of this course students were supposed to create 3 – 5 member teams. However, project is all about continuous cooperation of individuals within the team. By this step we ensured mutual feedback between students.

Task 1

According to theoretical knowledge from Initiation project phase, students in their teams were supposed to prepare project plan that consists of:

- Project description
- Product description
- Business Case
- Organizational structure

Students had enough time to communicate and validate the task with professor by personal consultations, or by online communication via email. Subsequently, the final elaborated assignment was submitted by students through an LMS course in Moodle.

Average number of points, which students scored from evaluation were 8 point out of 10.

Task 2

An important milestone in the project is the correct planning in terms of time, resources and content. In this part of the course, students also tried to create a project plan via the ICT tool MS Project, the mostly used software for Project Management. The task of creating a project plan was also given to students as an assignments within their teams. The completed assignment was submitted via LMS Moodle.

Average number of points, which students scored from evaluation were 8,25 out of 10.

Task 3

Students after gaining theoretical knowledge from Project Management were supposed to apply these knowledge in final assignment from these fields:

- Risk management
- Quality management
- Change management

After implementing these issues to the project, students submitted assignment viac Moodle.

Average number of points, which students scored from evaluation were 6,5 out of 10.

3 RESULTS

Students within classes practised basic theoretical knowledge through practical application of learned units. Curriculum of this course was inspired by international Project Management methodology so

Each of the above mentioned tasks was aimed at supporting the development of individual work of students and their individual prerequisites to understand and analyze the issues dealt within the selected subject.

The primary task of the students was to analyze the processes taking place during the project and the creation of documents related to them. During the individual blocks in the form of a lecture, the methodological approaches and procedures for individual assignments were explained in a comprehensive way. Subsequently, in the form of block teaching classes, students had the opportunity to try theoretical knowledge on an example. This enabled the teacher to gain an overview of the current state and level of understanding by the students.

Subsequently, the task assigned to them could be further developed under the conditions of self-study, since all electronic resources were available to them at all times. They could also take advantage of the consultation with the teacher, as the electronic course offered the possibility to ask questions in the interactive forum or send an email to the teacher.

By combining these methods - exercises and homework - the teacher gained an overview of the work of students throughout the semester, where he could follow the activity of the students and also gained a quick overview of the difficulty of the curriculum. Based on these indicators, he could concentrate on adjusting to the pace of work and make sure that the largest group of students achieved the best results.

The importance of block teaching was supported by the LMS Moodle system, which ensured constant availability of study materials. It also made it possible to properly manage the entire teaching process, when the teacher always had an up-to-date overview of student activity.

When evaluating the results of the course from the perspective of the students, it must be stated that their individual learning needs were supported, the quality and access to the study materials was also an important factor for the creation of practical work and last but not least, direct and open communication with the teacher in case of problem solving and any uncertainty in solving tasks took place.

Another way of continuous verifying of students knowledge was weekly knowledge tests, which students could have passed outside the classroom, in the comfort of their home, where they could fully concentrate on a short didactic test on the issues covered. Students had enough time and attempts to test their knowledge. The best of the attempts was counted in the score. The teacher thus had a constant overview of students understanding of the curriculum.

CONCLUSION

Support for teaching via an e-learning course with the use of ICT, as well as the division of the subject in separate blocks, enabled to obtain a quick feedback in the student-teacher relationship. At the same time, the basic principles of on-line teaching were adhered to, in which the individual potential of each student, the support of his / her skills and approach to learning were at the forefront.

Continuous acquisition of the results and their evaluation was made possible with feedback. The assumption that the active participation of students during the semester, their support and feedback will improve the quality of teaching has been confirmed in this example. The scores for individual tasks were characterized by five numbers (minimum, lower quartile, median, upper quartile, maximum). A quarter of the students achieved very good results and some even achieved a maximum score.

Sources

1. BRIDIČKA, B. (2003), Role internetu ve vzdělávání, Praha : AISIS
2. DOSTÁL, J., Informační a počítačová gramotnost – klíčové pojmy informačné výchovy. In Infotech 2007 – moderní komunikačné a informačné technologie ve vzdelávání. Olomouc: Votobia, 2007. s. 60-65, ISBN 978-80-7220-301-7
3. GARRISON, D.R. (2003), E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice, New York : Routledge
4. KOZÍK, T., Aktuálne problémy virtuálnej komunikácie v systéme vzdelávania. In Jozef Pavelka (ed.), František Franko (ed.) Inovácie v edukácii technických predmetov II. EduTech 2006, ISBN 80-8068-441-3
5. LEPIŠ, F., E-learning – komunikácia zajtrajška. In Jozef Pavelka (ed.), František Franko (ed.) Inovácie v edukácii technických predmetov II. EduTech 2006, ISBN 80-8068-441-3
6. NOCAR, D. a kol. E-learning v distančnom vzdelávani. Olomouc: UP, 2004. ISBN 80-244-0802-3
7. WEISZEROVÁ, M. 2014. Implementácia informačno-komunikačných technológií do vyučovania odborných predmetov, Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum, 2014.

Contact

Ing. Veronika Horniaková, PhD., MSc.
Ekonomická univerzita v Bratislave, Fakulta hospodárskej informatiky
Dolnozemska cesta 1, 852 35 Bratislava
Tel: +421 2 6729 5876
email: veronika.horniakova@euba.sk

ARTETERAPEUTICKÉ PRVKY VO VÝTVARNEJ VÝCHOVE AKO NÁSTROJ ZMIERNENIA ÚZKOSTI

ART THERAPEUTIC ELEMENTS IN ART EDUCATION AS A TOOL TO ALLEVIATE ANXIETY

Alena Sedláková

Abstrakt

V príspevku sa zaoberáme úzkosťou detí a žiakov na prvom stupni základnej školy. Uvažujeme o arteterapeutických prvkoch ako možných zložkách a nástrojoch zmiernenia úzkosti výtvarnými prostriedkami, ktoré sa využívajú na hodinách výtvarnej výchovy. Arteterapeutické prvky tu spolu vnímame ako pomocnú formu relaxácie na hodinách výtvarnej výchovy. K výtvarnej tvorbe a činnosti žiakov využívame výtvarné umenie, diela či kreativitu vo výtvarnom prejave v rámci kreatívnej arteterapie. Spolu s úzkosťou uvažujeme aj o povahe strachu, ktorý môže žiak prežívať pri rôznych javoch. K zmierneniu strachu a úzkosti tak využívame práve možné alternatívy arteterapeutických prvkov, keďže ich uplatňujeme na hodinách výtvarnej výchovy.

KLúčové slová: anxieta, úzkosť, strach, arteterapia, zmiernenie.

Abstract

In this article we deal with the anxiety of children and pupils in the first stage of primary school. We consider art therapeutic elements as possible components and tools for alleviating anxiety through art means, which are used in art education lessons. Here, we perceive art therapeutic elements as an auxiliary form of relaxation in art lessons. We use fine arts, works or creativity in artistic expression within the framework of creative art therapy for the artistic creation and activities of students. Along with anxiety, we also consider the nature of the fear that a pupil may experience in various phenomena. To alleviate fear and anxiety, we use possible alternatives to art therapeutic elements, as we apply them in art education classes.

Key words: anxiety, fear, art therapy, alleviation.

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Úzkosť a stres podnecujú množstvo stimulov, ktoré na dieťa alebo žiaka doliehajú, a ktoré má počas nejakého času organizmus spracovať. Stimuly mu hovoria o zmenách, ktoré sa uskutočňujú okolo dieťaťa a žiaka, vo fyziológii aj psychike. Keď organizmus nevie prekonať prekážku a neprimerané požiadavky pretrvávajú naďalej, organizmus to nezvláda a dochádza k nejakému útlmu. Organizmus nezvláda pohybovú aktivitu, stiahne sa do seba, aj v psychickom naladení ide do útlmu. Tento stav považujeme za prežívanie apatie a depresie. Úzkosť je skryto prítomná, v neistom rozhodnutí. Je prítomná pri rozhodovaní sa medzi dvoma príjemnými možnosťami, ale aj pri sklamaní, že sa neuskutočnilo určité očakávanie, v bežných a významných životných zmenách a situáciách. Predstavuje podnet k jednaniu, ktoré aktivizuje k rôznym činnostiam, v krajnom prípade chráni život a navracia stratenú harmóniu. Mierna úzkosť povzbudzuje, silná môže blokovať. K tomu, aby sme zmiernili úzkosť a strach využívame okrem výtvarného umenia aj arteterapeutické prvky na hodinách výtvarnej výchovy.

1.1 O strachu a úzkosti

Vymětal (1979) uvádza, že medzi pojmi úzkosť a strach nie je presná hranica. Ich používanie je vecou konvencie, zvyku, prípadne jazykového citu. Strach sa približne definuje ako nepríjemný zážitok viazaný na určitý objekt alebo situáciu, ktoré v jedincovi vyvolávajú obavu z ohrozenia. Je teda reakciou na poznané nebezpečie a má obrannú funkciu. Zážitkovo zahŕňa pocit napätia, nekľudu, zovretosti až ochromenia. Ohrozenie môže byť vonkajšie (prevádzka na uliciach veľkomesta) alebo vnútorný (napr., že na niečo nestačím). Často bývajú vonkajšie a vnútorné faktory, vyvolávajúce strach, navzájom prepojené, pretože ľudská predstavivosť, skúsenosti a schopnosť predvídať spôsobuje, že oba svety – subjektívny i objektívny – často splývajú. Slovo úzkosť, rovnako ako nemecké Angst alebo anglické anxiety, pochádzajú z latinského angustus, t. j. úzky, tesný, vyjadruje hlavný pocit, ktorý tento stav sprevádza. Na rozdiel od strachu je pre úzkosť typické, že si bližšie nevedomujeme konkrétny objekt alebo situáciu, ktoré ju vyvolávajú, a preto býva vedľa napätia sprevádzaná bezradnosťou. Je teda reakciou na tušené a neznáme nebezpečie a býva spravidla nepríjemnejšia než strach, pretože očakávanie nemilej udalosti je obvykle horšie než udalosť sama. Úzkosť znášame horšie než strach. Mnohokrát sa mení na strach alebo naopak.

Hartl a Hartlová (2010) definujú strach ako nepríjemnú emóciu s neurovegetatívnym sprievodom, zvyčajne zblednutím, chvením, zrýchleným dýchaním, bušením srdca, zvýšením krvného tlaku a pohotovosťou k úteku. Strach môže byť naučený, strach z prázdnoty, strach z úspechu, zo separácie či smrti. Úzkosť definujú ako strach bez predmetu, nepríjemný emočný stav sprevádzaný psychickými a telesnými znakmi bez príčiny. Tá môže byť anticipačná, bazálna, epizodická paroxysmálna, fobická, generalizovaná, karteziánska, kastročná, neurotická, objektívna, panická, separačná, sociálna či zjavná.

Ako uvádza Sedláková (2016), s úzkosťou sa počas svojho života stretol každý človek, takisto aj dieťa, je to skľučujúci, brzdiaci element, ale zároveň môže chrániť dieťa pred určitým nebezpečenstvom, ohrozením. Úzkosť sa veľmi často spája s bezmocnosťou, a tá vytvorí u človeka pocit, že nedokáže určitý nebezpečný problém zvládnuť. Toto je platné hlavne pri sociálnej úzkosti, ktorú podmieňuje výchova a vyzerá ako hrozba pre dieťa, zle vplýva na detskú dôveru a sebahodnotenie, uvádza Rogge (1999). Vymětal (2004) definuje, že pri úzkosti je zvyčajné, že si nevedomujeme presnú situáciu, ktorá ju vyvoláva a sprevádza ju okrem napätia aj panika. Mimika počas úzkosti je typická vydeseným výrazom, ústa sú pootvorené, pôsobí strnulo, tvár je bledá. Úzkosť a strach sa nedajú od seba odlúčiť, pretože sú navzájom podmienené a splývajú dokopy. V porovnaní s Vymětalom (2004) úzkosť definuje Vágnerová (2005) ako nepríjemný emocionálny stav, a pri ňom cítime najmä napätie a obavy nejasného obsahu. K vyvolaniu úzkosti je postačujúca iba predstava, hrozba. Reagovanie úzkostnými prejavmi býva vrodene, no zosilňujú ho takisto negatívne skúsenosti. Úzkosť je momentálne citové prežívanie, ktorým sa signalizuje určité ohrozenie. Sme aktivizovaní k tomu, aby sme sa chránili pred niečím nejasným alebo neurčitým, čo nám môže ublížiť. Ako definuje Janíček (2008) úzkosť, je to vnútorné napätie, mučivý pocit, stiesnenosť. Úzkosť má bazálnu formu v podobe nervozity. Fyzické prejavy úzkosti sa prejavujú ako rýchle búšenie srdca, potenie, celostná nevoľnosť. Úzkosť, ktorú pociťujeme, zaraďujeme ku psychickým bolestiam a je iba naša, nemožno ju opísať, ani napodobniť alebo preniesť. Úzkosť neznamená strach, ktorý má už jednoznačný obsah. Úzkosť je citová rozbuška aktivizujúca strach. Úzkosť je prejavom istej očakávanej hrozby zvonku alebo zvnútra, a týmto prejavom sa naše ja snaží ochrániť od ešte horšej skúsenosti a zalarmovať voči nej obranu. Úzkosť môže znamenať odpoveď duše a tela na vlastné vnútorné konflikty, ktoré si nevedomujeme alebo nepriznáme. Úzkosť je anxiety, stiesnenosť, strach, obava a patrí do zdravej výbavy každého človeka. Ide o určitý psychosomatický stav, keď je prežitok nepríjemný, človek cíti tlak, alebo dieťa má pocit, že ho nikto nemá rád. Úzkosť nie je možné oddeliť od stresu. Ten znamená mobilizovanie všetkých síl a rezerv, ktoré sú potrebné k

rýchlemu zvládaniu nebezpečnej či ohrozujúcej situácie. Podľa Honzáka (1995, s. 70) úzkosť „signalizuje stav nebezpečenstva, ohrozenia, nepohody. Je prejavom vnútorného strachu, pre ktorý nemáme racionálne vysvetlenie a zdôvodnenie. Pripravuje nás na útok proti niečomu, alebo na útek pred niečím, čo si ale súčasne nemôžeme predstaviť, čo nemôžeme uchopiť a máme dojem, že ani nikdy zvládnuť. Je to poplach, ktorý beží naprázdno, sám seba posilňuje, umocňuje, šíri sa asi ako stepný požiar, spotrebováva nám rezervy, uberá sily, a teda nás vo svojich dôsledkoch vyčerpáva.“ Stav úzkosti, ktorý trvá dlhodobo, môže byť faktorom pre zrod zdravotných porúch aj chorôb. Tie znamenajú priťažujúci a komplikujúci faktor. Úzkosť niekedy sťažuje podávanie liekov a ošetrovanie dieťaťa. Úzkosť je prázdna, človeku je úzko a vlastne ani nevie z čoho (napríklad stojí niekde v tme a cíti sa „divne“, za chvíľu si uvedomí, že má strach z tmy). Úzkosť spájame so strachom už od počiatku ľudstva. V dávnej histórii ohrozovali život človeka divé zvery a ľudia, ktorí nepatrili do skupiny. V súčasnej dobe je najčastejšie úzkosť spájaná s prepracovaním. Aj na deti sú kladené vyššie požiadavky a zodpovednosť za splnené úlohy. Úzkosť, ktorá trvá dlho, zapríčiňuje vyčerpanie organizmu a môže prerásť v ataky strachu, depresie alebo syndrómu vyhorenia. O patologickej úzkosti u detí hovorí Mateašíková (2013), a to v prípade, ak:

- je nadmerná,
- pretrváva,
- je veľmi veľkej intenzity,
- vplýva na bežný život dieťaťa,
- predstavuje brzdu nastávajúceho vývinu dieťaťa.
- U žiaka v mladšom školskom veku sa patologická úzkosť prejavuje:
- inhibíciou - žiak je pasívny, utiahnutý, neprejavuje prirodzenú zvedavosť,
- nadmerným nepokojom – môžu sa zdať ako hyperaktívni, ale nie sú takí impulzívni ako deti s ADHD,
- somatickými ťažkosťami - bolesťou brucha, hlavy, nechutenstvom,
- poruchami spánku - dieťa ťažko zaspáva a môže mať nočné mory,
- poruchami jedenia - odmieta jedlo alebo prejedá sa,
- prejavmi psychickej regresie - pozorujeme u dieťaťa krok späť vo vývine,
- neurotickými návykmi – obhrýzanie nechtov.

Ako uvádza Rogge (1999), žiak môže ráno protestovať, odmietať ísť do školy. Začne ho bolieť brucho alebo hlava, pociťuje nevoľnosť alebo ho trápi zvracanie. Dokonca sa môže prebúdzat v noci, trpí poruchami spánku. Ihneď ako má dovolené zostať doma, všetky takéto úzkostné prejavy väčšinou zmiznú. Mateašíková (2013) špecifikuje vonkajšie prejavy žiaka pri úzkosti, a sú to – sklúčenosť, plač, silné búšenie srdca, cmúľanie prstov, potenie sa, chvenie sa, nadmerný nepokoj, obhrýzanie nechtov. Vymětal (2004) definuje, že je to separačná úzkosť, teda najčastejšia úzkostná porucha v predškolskom a v mladšom školskom veku, a presne v tomto čase je to možné pozorovať. Žiak má výrazné a neprimerané reakcie na neprítomnosť rodičov. Takáto úzkosť sa prvýkrát diagnostikuje presne pri zaradení dieťaťa do materskej školy alebo základnej školy. Žiaka premkne strach, že rodičia odídu a už sa poň nevrátia. To je príčinou, prečo môže dôjsť k zhoršeniu imunitného systému u žiaka a je náchylnejší na infekčné ochorenia, a to mu potom umožňuje ostať v domácom prostredí. Podľa Mateašíkovej (2013) sa separačná úzkosť spája so vstupom do materskej školy alebo základnej školy, a vtedy je zjavné, či je dieťa schopné odlúčiť od vzťahovej osoby. Táto autorka hovorí o separačnej úzkosti v takom prípade, keď adaptácia na školu je neprimeraná a veľmi dlhá. Dieťa nechce matku pustiť a sprevádza to jeho výrazný plač. Ak matka odíde, plač dieťaťa trvá aj ďalej, nezaujíma sa o nijakú činnosť a chce ísť domov. Tieto príznaky môžu pretrvávajúť až do mladšieho školského veku. Existuje aj generalizovaná úzkosť. Pre tento druh je typická stála prítomnosť úzkosti, ktorú neobmedzujú nijaké

vonkajšie činitele. Uvedená úzkosť ako keby celostne pohltila veľkú časť existencie žiaka, uvádza Janíček (2008).

2 O ARTETERAPEUTICKÝCH PRVKOCH A VÝTVARNOM PREJAVE ŽIAKOV

Arteterapia ako významná metóda v liečbe umením poskytuje niekoľko možností na to ako zmierniť úzkosť. Na hodinách výtvarnej výchovy využívame zvyčajne len jej prvky a jednoduchšie úlohy na zmiernenie potencionálnej úzkostí a elimináciu strachu. Arteterapeutické aktivity so svojimi prvkami voľne nadväzujú na metódy výučby výtvarnej výchovy.

Ku zmierneniu úzkosti u žiakov sa môže podľa viacerých autorov nesporne použiť výtvarná výchova. Poskytujeme žiakom priestor na kreslenie, maľovanie, a týmto aj možnosť na odreagovanie. Výtvarným prejavom tak môžu transformovať svoje obavy, úzkosti a trápenia.

Uždil (2002, s. 35) uvádza „(...) *pro dítě je kresba obrázkovou řečí, pomocí níž vypraví o dojmech, jimiž je přeplněno a které ho tedy v jistém smyslu zatěžují.*“ Vymětal (2004) sa snaží poukazovať práve na to, aký liečivý význam má výtvarná tvorba, ako presne je ňou možné zmierniť obavy a úzkosti, ktorými žiak disponuje. Podľa tohto autora môže napríklad žiak v škole nakresliť strašidlo, z ktorého má strach a spôsobuje mu úzkosť. Namaľovaný obrázok potom žiak položí na určité vzdialené miesto v triede, a tým sa mátohy zbaví. Alebo môže tento obrázok strašidla rituálne zneškodniť alebo ju odčaruje inou fantazijnou bytosťou, ktorú by namaľoval. Učiteľ sa samozrejme snaží žiakovi vysvetliť, čo robíme, prečo to robíme, aký to má význam, čo je možné od toho čakať. Uvedené vysvetľovanie je nutné prispôbovať kognitívnej úrovni žiaka a nepodceňovať to. Podľa Davido (2008) kresba pre žiaka môže znamenať oslobodenie a uvoľnenie. Ďalej táto autorka na s. 82 konkretizuje „(...) *dítě do kresby promítne své vědomé i nevědomé konflikty, a tím je nevědomě ze sebe vymýtí a vynese na denní světlo. Jakmile se problémy přenesou na papír, dítě na ně může pohlédnout jinýma očima. Konflikty dostaly novou realitu existující mimo ně a již tím se oddramatizovaly.*“ Takisto ďalej píše, že vo všeobecnosti teda je možné povedať, že kreslenie a maľovanie pomáha žiakovi sa uvoľňovať, dovoľuje zmierniť nervové napätie, ktorým pri úzkosti trpí.

V dnešnej dobe sa často výtvarné médiá používajú k uľahčeniu vyjadrenia pocitov dospelého či dieťaťa. Pre terapeuta alebo učiteľa je to možnosť na odhalenie niektorých ich osobnostných črt, ktoré by sme inak ťažšie odhalili. K psychoterapeutickému procesu arteterapia prispieva ďalším rozmerom, čím ho aj významne obohacuje. Počas výtvarného vyjadrenia dôjde u žiaka k odkrytiu vedomého aj nevedomého, a to by slovne vyjadrovali zložito a trvalo by to dlhšie. Už spomínaná autorka Davido (2008) uvádza presný príklad s cieľom dokázať, že použitím kresby má učiteľ možnosť zmierniť alebo odstraňovať úzkosť u dieťaťa. Píše o štvorročnom chlapcovi, ktorému sa už skoro má narodiť sestrička. Chlapec povedal, že chce nakresliť bábätko a svoju ešte nenarodenú sestričku nakreslil nádherne. Vedľa sestry je však škaredá a strašná čmáranica. Táto jeho čmáranica znamená prejav regresie, ktorá bola spôsobená žiarlivosťou. Agresivitu, ktorú chlapec mal k jeho nenarodenej sestre sa ukázala navonok cez výtvarné tvorenie, a to takýmto spôsobom. Davido na príklade poukazuje, ako malo dieťa možnosť popasovať a vyrovať sa so svojou úzkosťou pomocou kresby, hovorí o tom, ako sa uvoľnilo, odstránilo zo seba napätie, teda výtvarná tvorba pôsobila liečebne a ako terapia. Vytváranie spontánnych obrazov a objektov (ako hlavná náplň arteterapie) je aktom mentálnej hygieny. Arteterapia umožňuje nielen uvoľňovať napätie priamou ventiláciou a predchádzať tak deštruktívnemu správaniu, ale zmierňuje i prežívanú psychickú záťaž, aj keď len v symbolickej rovine. Stretávajú a prelínajú sa v nej ciele voľnočasových aktivít, vzdelávania, výchovy, liečby, psychoterapie i sociálnej práce. Z hľadiska zamerania arteterapie môžeme vyčleniť tri základné okruhy arteterapeutickej práce z hľadiska veku: arteterapia s deťmi a s dospievajúcimi, s dospelými ľuďmi a so seniormi. V rámci týchto okruhov môže arteterapeut pôsobiť na relatívne zdravú osobnosť (psychicky a

fyzicky) v zmysle rozvíjajúceho, výchovného či preventívneho programu alebo na handicapovaného človeka (psychicky a fyzicky). Vždy však ide o formu pomocnej liečby. Liečba spočíva v stíšení sa a koncentrácii sa k tvorbe, pretože to sú základné prejavy a potreby k tvorbe. Celý arteterapeutický priebeh spočíva vo výtvarnom prejave. Hlavnou prednosťou spontánnej výtvarnej tvorby je, že:

- obohacuje tvorivosť a fantáziu pri objavných pokusoch s rôznymi farbami a povrchmi papiera využívajúc rôzne techniky, a okrem toho, netradičné výsledné dielo pôsobí atraktívne,
- podporuje sebauzdravovacie procesy,
- umožňuje uvoľnenie a znázornenie nevedomých pocitov,
- môže nám pomôcť porozumieť tomu, že je v našich silách zmeniť sám seba, naše vzťahy a prostredie, v ktorom žijeme (Sedláková 2016). Arteterapeutická výtvarná tvorba a činnosť nielenže obohacuje našu tvorivosť a podporuje sebauzdravovacie procesy, ale môže nám pomôcť lepšie porozumieť samého seba – aké sú naše zabehnuté vzorce správania v súkromnom (deti, partner, rodičia apod.) či profesionálnom živote. Hartl, Hartlová (2010) definujú arteterapiu v psychologickom slovníku ako využívanie umenia, hlavne kreslenia a maliarskych prejavov pre terapeutické účely, pomáha k určeniu diagnózy i k liečebným účelom. Výtvarnými aktivitami sa arteterapeut snaží pomôcť človeku, aby sa pozitívne vyvíjal. Zadáva konkrétny námet, vedie človeka k dosiahnutiu náhľadu, pochopeniu problému. Pomáha rozvíjať poznanie a stimuluje kognitívne procesy v tvorivej činnosti.

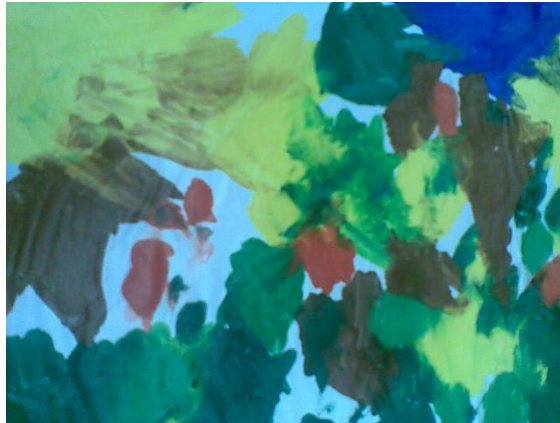
Východiskami teda pre arteterapiu sú tvorivé zámery, ktoré môžu byť v plošnej alebo priestorovej podobe. Nesleduje sa krása ale celkový priebeh arteterapeutického procesu realizácie buď kresby, maľby alebo priestorového zobrazovania. Arteterapia je riadená cieľená činnosť, pri ktorej sa používajú prevažne výtvarné vyjadrovacie prostriedky.

Podľa súčasných teoretických a praktických poznatkov môžeme konštatovať, že výtvarná tvorba prispieva k intelektuálnemu, emocionálnemu a estetickému vývoju dieťaťa. Deti prezentujú svojhodnotový systém odrážajúci ich hierarchiu hodnôt. Prostredníctvom farby, tvaru a línie, vyjadrujú svoje pocity postojom, myšlienkou, vzťahmi a názormi. Detská kresba je grafický prejav ale i výtvarná tvorba, obecne sú historicky i ontogeneticky jedným z prvých spontánnych prejavov duševného životakaždého jedinca. Je viazaná na aktuálny psychický stav a na štruktúru osobnosti. Je to istá forma tvorivej aktivity, ale i výpoveď o vnútornom živote, záujmoch, pocitoch, prežívaní, myšlienkach i životnej orientácii.

Davidová (2008) uvádza, že dieťa premieta do svojej kresby vedomé i nevedomé konflikty. Keď ich dieťa premietne na papier, pozerá sa na ne inými očami. Konflikty sa dostávajú do reality mimo dieťa a stávajú sa menej dramatickými. Výtvarný prejav dieťa uvoľní a zmierni prípadné nervové napätie. Pre deti so špecifickými poruchami učenia je výtvarný prejav možnosťou komunikácie o svojich pocitoch nielen preto, že dochádza k ich uvoľneniu, ale aj preto, že nie sú obmedzované svojou často nedostatočnou slovnou zásobou alebo prípadnou rečovou poruchou. Na to, aby bola terapia úspešná, je potrebný aj vhodný výber arteterapeutických techník. Nájdenie konkrétneho tvaru či výrazu v momentálnej situácii dieťaťa spôsobí, že sa aj najagresívnejšie city eliminujú. Voľné tvarovanie je pre arteterapeuta prístupom k svetu individuálnych a podvedomých symbolov, archetypov, fragmentov podvedomia. Arteterapia dáva možnosť vyniknúť v inej oblasti ako je učenie. Pozitívne ocenenie práce významne posilňuje sebahodnotenie. Detská výtvarná činnosť a tvorba nachádzajú široké uplatnenie v rôznych oblastiach. Ich hlavné využitie u týchto detí vidíme v terapii ale i prevencii emocionálnych a sociálnych problémov.

2.1 Výtvarné práce – eliminácia strachu a úzkosti žiakov

V rámci hodín výtvarnej výchovy žiaci realizujú témy, ktoré sú vedené ako arteterapeutické sedenia. K tomu žiaci využívajú svoje vedomosti z výtvarného umenia či vlastnú fantáziu. Na hodinách výtvarnej výchovy tak vytvárajú spontánne výtvarné práce na pozadí relaxácie a eliminácie strachu a úzkosti. K tvorbe volíme aj relaxačnú melódiu, ktorá môže pomáhať ako muzikoterapia.

Obrázok 1. Vyjadrenie pocitov, maľba temperou.

Obrázok 2. Vyjadrenie úzkosti a strachu v lese.

Obrázok 3. Výtvarná výchova s arteterapeutickými prvkami. Vyjadrenie pocitov, maľba akvarelom.

Obrázok 4. Vyjadrenie úzkostných pocitov. Maľba akvarelom, zapúšťanie farieb do mokrého podkladu.

Obrázok 5. Vyjadrenie pocitu. Maľba akvarelom, rozfúkavanie farieb v suchom prostredí.

Tvorba výtvarných prác môže byť realizovaná na hodinách výtvarnej výchovy pomocou metód, ktoré sa uplatňujú v arteterapii. Práce odrážajú aktuálny stav v psychike žiakov. Sú spontánne a ich cieľom je relax a eliminácia pocitov úzkosti a strachu z neznámeho alebo aj známych príčin. Na hodinách výtvarnej výchovy k tomuto cieľu pracujeme aj s dielami slávnych umelcov. Tie práce nám slúžia ako motivácia a inšpirácia k tvorbe. Výtvarné činnosti je treba opakovať. Motívy sa môžu opakovať. Žiaci sa snažia tak aj verbálne vyjadrovať k svojim pocitom zo strachu a úzkosti. Tieto pocity výtvarne najčastejšie tvoria pomocou farieb a výtvarných techník, ktoré môžu byť aj symbolické, resp. zastupujú symboly a obrazy z podvedomia. Maľba temperou umožňuje využívať na tvorbu aj vlastné prsty ako nástroje štetca. Využívame tak prstomaľbu. Žiaci potom dokážu spontánnejšie reagovať na farby, ich kvality a možnosti hry. Akvarelová maľba tiež podporuje spontánnosť a farebnú reflexiu.

3 ZÁVER

Náš príspevok predložil niekoľko poznatkov o téme strachu a úzkosti, ktoré sme sa snažili podložiť aj aktuálnymi výtvarnými prácami žiakov a detí. Úzkosť a strach v súčasnosti sú zvýšené aktuálnymi udalosťami. Na hodinách výtvarnej výchovy je možné využívať aj určité prvky a metódy z prostredia arteterapie. Práce, ktoré vznikli na hodinách výtvarnej výchovy sa môžu interpretovať aj z pohľadu výtvarného prejavu s cieľmi, ktoré poskytuje samotná výtvarná výchova. Môžeme ich diagnostikovať, v našom prípade spolu so znakmi detského výtvarného prejavu. Arteterapeutické interpretácie vzniknutých prác na hodinách výtvarnej výchovy rovnako interpretujeme na základe známych symbolov farieb a motívov. Nesnažíme sa ich rozoberať z hľadiska psychológie, pretože sme ich viedli na hodinách výtvarnej výchovy. Každý vzniknutý výtvarný prejav môže poslúžiť k účelom diagnostikovania a interpretácie, pretože výtvarná práca predstavuje komunikáciu výtvarnými prostriedkami. Takáto aktivita poskytuje primárnu komunikáciu a verbálne vyjadrenia zase sekundárnu. Samotný proces výtvarnej tvorby zahŕňa stíšenie a kreatívny prístup.

Použitá literatúra

1. DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál 2008. 205 s. ISBN 978-807367-415-1.
2. HARTL, P., HARTLOVÁ, H. *Velký psychologický slovník*. Praha: PORTÁL 2010. 800 s. ISBN 978-80-7367-686-5.

3. HONZÁK, R. *Strach, tréma, úzkost a jak je zvládnout*. 1. vyd. Praha: Maxdorf1995. 70 s. ISBN 80-85800-05-5.
4. JANÍČEK, J. *Když úzkost bolí*. Praha: Portál2008. 208 s. ISBN 978-80-7367-366-6.
5. MATEAŠÍKOVÁ, A. Detské strachy. In: *Problémové dieťa v predprimárnom vzdelávaní*. Bratislava: Raabe2013. 48 s. ISBN 978-80-8140-075-9.
6. ROGGE, J. – U. *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál1999. 212 s. ISBN 80-7178-237-8.
7. SEDLÁKOVÁ, A. Anxieta detí a žiakov a arteterapeutické aktivity. In: *Špeciálny pedagóg*. Roč.5, č. 2, s. 73-77. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove. 2016, ISSN 13386670.
8. SEDLÁKOVÁ, A. *Arteterapia a svet výtvarných odpovedí*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2016. 96 s. ISBN 978-80-555-1620-2. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Sedlakova2>
9. UŽDIL, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta: výtvarný projev a psychický život dítěte*. Praha: Portál 2002. 128 s. ISBN 80-7178-599-7.
10. VÁGNEROVÁ, M. *Školní poradenská psychologie pro pedagogy*. Praha: Karolinum2005.430 s. ISBN 80-246-1074-4.
11. VYMĚTAL, J. *Úzkost a strach u dětí: jak jim předcházet a jak je překonávat*. Praha: Portál2004. 182 s. ISBN 80-7178-830-9.
12. VYMĚTAL, J. *Úzkostné děti a jejich výchova*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979. 168 s.

Kontaktní údaje

Mgr. Alena Sedláková, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, Katedra hudobnej, výtvarnej a telesnej výchovy

Ul. 17. Novembra 15, 08001 Prešov

Slovakia

email: asalenkaalenka17@gmail.com

alena.sedlakova@unipo.sk

VÝZNAM DOBORVOĽNÍKA V RÁMCI SPREVÁDZANIA CHORÉHO A ZOMIERAJÚCEHO PACIENTA V HOSPICI

THE IMPORTANCE OF A VOLUNTEER IN ACCOMPANYING A SICK AND DYING PATIENT IN HOSPICE

Nina Jašková, Miroslava Kováčsová

Abstrakt

CIELE: Hospicovú starostlivosť zabezpečuje v hospici profesionálny multidisciplinárny tím, ktorý poskytuje komplexnú starostlivosť o pacientov v terminálnej fáze života. Neodmysliteľnou súčasťou tímu sú aj dobrovoľníci. Cieľom výskumného článku je zamerať sa práve na ich pozíciu a činnosti, ktoré vykonávajú v rámci sprevádzania chorých a zomierajúcich pacientov. **METÓDY:** Autorka prostredníctvom kvalitatívnej metódy pološtruktúrovaného rozhovoru zisťuje činnosti dobrovoľníkov v hospici. Naším základným kritériom pri výbere súboru bolo, že participant musel byť členom dobrovoľníckeho tímu v hospici. Ďalším kritériom bolo, že sme vybrali len dobrovoľníkov, ktorí sú v priamom kontakte s pacientmi. Naš výberový súbor tvorili nakoniec piati dobrovoľníci. **VÝSLEDKY:** Zistili sme, že hlavnou úlohou dobrovoľníka/čky v hospici je sprevádzanie pacienta; častokrát tiché sprevádzanie spojené s osobným kontaktom (dotyk rúk); ľudská prítomnosť; komunikácia a zároveň s ňou súvisiace aktívne počúvanie; voľnočasové aktivity a rozptýlenie pacienta. **IMPLIKÁCIE PRE SOCIÁLNU PRÁCU:** Pri výbere dobrovoľníka by sme zdôraznili názor participantov a to taký, že by určite robili hlbší výber do dobrovoľníckeho tímu, pretože vidieť umierajúcich ľudí nie je pre každého. Dôležitý je ľudský prístup dobrovoľníka smerom k pacientovi, rovnako však aj sociálneho pracovníka smerom k dobrovoľníkom, aby mali pocit vzájomnej podpory a predišli tak možnému syndrómu vyhorenia.

Kľúčové slová: Hospic, Dobrovoľníctvo, Sprevádzanie.

Abstract

AIMS: Hospice care is provided by a professional multidisciplinary team, which secures comprehensive care for patients in the terminal phase of their life. Volunteers are also an integral part of the team. The aim of the research article is to focus on their position and activities they perform in accompanying sick and dying patients. **METHODS:** The author uses a qualitative method of semi-structured interview to find out the activities of volunteers in a hospice. Our main criterion in choosing the sample was that the participant had to be a member of a volunteer team in the hospice. Another criterion was that we selected only volunteers who are in a direct contact with patients. Finally, our sample consisted of five volunteers. **RESULTS:** We found out that the main role of volunteers in the hospice is to accompany the patient – this often involves personal contact (hand touching); human presence; communication and active listening; leisure activities and patient entertainment. **IMPLICATIONS FOR SOCIAL WORK:** When choosing a volunteer, we would emphasize the opinion of the participants, which is they would definitely make a deeper selection for the volunteer team, as seeing dying people is not for everyone. The humane approach of a volunteer towards the patient as well as of the social worker towards volunteers is very important. This is to ensure a mutual support and, therefore, prevent a possible burnout syndrome.

Key words: Hospice, Volunteering, Accompanying.

1. ÚVOD

Myšlienka hospicu vychádza z úcty k životu a z úcty k človeku ako jedinečnej, neopakovateľnej bytosti. Rešpektuje právo každého človeka na dôstojnú smrť. Slovenská legislatíva v zmysle § 7 ods. 4 písm. c) zákona č. 578/2004 Z. z. o poskytovateľoch zdravotnej starostlivosti, zdravotníckych pracovníkoch, stavovských organizáciách v zdravotníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov, v znení neskorších predpisov, definuje hospicu ako zariadenie ústavnej zdravotnej starostlivosti. V hospici sa podľa § 13 zákona č. 578/2004 Z.z. o poskytovateľoch zdravotnej starostlivosti, zdravotníckych pracovníkoch, stavovských organizáciách v zdravotníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov, v znení neskorších predpisov, poskytuje zdravotná starostlivosť osobám s nevyliciteľnou a zároveň pokročilou a aktívne progredujúcou chorobou, ktorá spravidla vedie k smrti. Cieľom zdravotnej starostlivosti poskytovanej v hospici je zlepšenie kvality života, zmiernenie utrpenia týchto osôb a stabilizácia ich zdravotného stavu. Súčasťou hospicu môže byť aj poskytovanie zdravotnej starostlivosti v zdravotníckych zariadeniach ambulantnej zdravotnej starostlivosti vrátane domácej starostlivosti v byte chorého (Konceptcia zdravotnej starostlivosti, 2006). Hospicovú starostlivosť zabezpečuje v zariadení hospicu profesionálny multidisciplinárny tím, ktorý poskytuje komplexnú starostlivosť o pacientov v terminálnej fáze života. Poskytuje lekársku, ošetrovateľskú, psychologickú, psychiatrickú, sociálnu i duchovnú starostlivosť. Svoje miesto tu má lekár, zdravotné sestry, psychológ, sociálny pracovník, rehabilitačný pracovník, duchovný, dobrovoľníci a tiež svojpomocné združenia a tretí sektor. Neoddeliteľnou súčasťou multidisciplinárneho tímu je pacient a jeho rodina. Je veľmi dôležité, aby jednotliví členovia fungovali ako tím a vzájomne komunikovali a spolupracovali (Mojtová, 2014). Už v minulosti Cicely Saundersová naznačila, že človek potrebuje starostlivosť odborníkov z viacerých oblastí. Dôvodom je práve to, že lekár a sestra nedokážu naplniť všetky potreby umierajúceho. Hospic ako ho poznáme dnes vznikol vo Veľkej Británii a jeho zakladateľkou je už spomínaná Cicely Mary Saundersová z Anglicka (Haškovcová, 2007).

Hospic sa odlišuje od klasickej nemocnice, či iného zdravotníckeho zariadenia. Samotný hospic a jeho vybavenie musí pôsobiť upokojujúco, aby sa klient cítil „ako doma“, teda pokojne bez akýchkoľvek rušivých elementov, aby bola zachovaná kvalita života pacienta. Výhodou je, že v hospici nie je určená veková hranica navštevujúcich a teda klienta môže navštíviť aj dieťa. Dokonca aj domáce zvieratá. Ak je pacient schopný vstať z postele, môže sa pohybovať v objekte hospicu, samozrejme s vedomím personálu. Ako ďalší benefit hospicu vidíme v tom, že príbuzný pacienta sa môže v hospici ubytovať vďaka samostatným izbám, ktorými hospic disponuje (Dobříková- Porubčanová, 2005). Je jediným miestom, kde starostlivosť o pacienta trvá 24- hodín denne 7 dní v týždni a sú zabezpečené nie len lieky, ale aj podpora rodiny a blízkych pacienta (Mojtová- Gažíková, 2013).

1.1 Dobrovoľníctvo

Dobrovoľníctvo je činnosť, ktorá sa v súčasnosti vyznačuje rôznymi formami. Vo väčšine krajín sa používa vymedzenie dobrovoľníctva na základe troch charakteristík. Tieto charakteristiky vypracovala expertná pracovná skupina reprezentujúca dobrovoľníctvo vo všetkých regiónoch sveta. Charakteristiky vypracovali na stretnutí v roku 1999 v New Yorku, ktoré zorganizovala medzinárodná organizácia The United Nations Volunteers. Ako kľúčové charakteristiky dobrovoľníctva sa podľa uvedenej definície uvádzajú:

- dobrovoľníctvo je činnosť, ktorá nie je realizovaná pre peňažný zisk, i keď dobrovoľnícke aktivity môžu obsahovať náhradu nákladov spojených s ich výkonom, prípadne malá odmena;

- dobrovoľnícka činnosť je vykonávaná z vlastnej vôle, hoci sa medzi ne zaraďujú aj rôzne školské aktivity komunitných servisov a služieb, ktoré niekedy požadujú od študentov, aby sa zapájali do dobrovoľníckych činností;
- dobrovoľnícka činnosť prináša úžitok inému človeku ako dobrovoľníkovi/dobrovoľníčke alebo sú prospešné spoločnosti, avšak sa uznáva, že dobrovoľníctvo prináša nemalý benefit aj pre dobrovoľníka/dobrovoľníčku (Brozmanová, Marček, Mračková 2009).

Podotýkame, že ako benefit sa nemyslí nič materiálne, ale skôr dobrý pocit či zadosťučinenie. Mnohí tvrdia, že dobrovoľníctvo je len neplatené pracovné miesto. Avšak takýto termín je žiaľostne nedostatočný pre vysvetlenie tejto činnosti. Dobrovoľníctvo má totiž podstatnú medzu - kultúrnu platnosť a použiteľnosť. Dobrovoľníctvo je forma voľného času (Stebbins, Graham, 2003). S týmto tvrdením určite súhlasíme, pretože dobrovoľníctvo ľudia, ktorí ho vykonávajú považujú za efektívne využitý voľný čas. Dobrovoľnícka aktivita má veľa pozitívnych prínosov na viacerých úrovniach: z pohľadu dobrovoľníkov, z pohľadu organizácie, ktorá prácu dobrovoľníkov a dobrovoľníčok využíva, ale aj z pohľadu prijímateľov pomoci, ako aj prínosov pre komunitu či pre širšiu spoločnosť. Prínosy môžu pritom zahŕňať rôzne typy kapitálu: ekonomický, sociálny, ľudský a kultúrny (Brozmanová, Marček, Mračková 2009).

Dobrovoľníctvo zobrazuje problematiku, ktorá má interdisciplinárny charakter. Takmer neexistuje oblasť ľudskej činnosti, do ktorej dobrovoľníci nie sú zapojení, dobrovoľníctvo zohráva dôležitú úlohu v našom kultúrnom, sociálnom, politickom a hospodárskom živote. Dobrovoľníctvo vôbec nie je nový fenomén. Napríklad Austráľčania sa už od prvého európskeho osídlenia tešili z dobrovoľníkov (Oppenheimer, 2008). Dobrovoľnícka práca je sama o sebe výrazom identity a vnútornej hodnoty človeka (Musick, Wilson, 2009).

Tento zdroj pomoci – alebo inak dobrovoľné aktivity sú v dnešnej dobe neoddeliteľnou súčasťou nemocníc či hospicov po celom svete, kde dosahujú výborné výsledky práce s chorými a umierajúcimi, stávajú sa nevyhnutnou potrebou a zvyšujú úroveň zdravotníckych zariadení (Hatoková, 2009). S týmto tvrdením určite súhlasíme, keďže napríklad v hospici dobrovoľníci často krát nahrádzajú rodinu či blízkych, ktorá nemôže z rôznych dôvodov alebo nechce pacienta navštíviť. Vtedy sa pacient cíti osamelo a dobrovoľník mu aspoň z časti môže nahradiť prítomnosť blízkych a spríjemniť deň. Kto je vlastne človek, ktorý vykonáva dobrovoľnú činnosť?

Status dobrovoľníka v slovenskej legislatíve neexistuje. Avšak spoločnosť registruje ľudí, ktorí sú ochotní spolupracovať a pomáhať, aktívne pôsobiť v rozličných oblastiach spoločenského života bez nároku na mzdu. Vďaka dobrovoľníkom sa pomaly mení aj kultúrny a sociálno-politický postoj verejnosti voči dobrovoľníctvu. Významnú rolu v tejto oblasti zohrávajú mladí ľudia (Juventa, 2014). Dobrovoľníci vykonávajú rôzne úlohy. V paliatívnej starostlivosti je jednou z úloh dobrovoľníkov snaha naplniť psychosociálne a spirituálne potreby, byť oporou nie len pre zomierajúceho pacienta, ale aj pre jeho príbuzných. Dobrovoľníci, ktorí sprevádzajú chorých či zomierajúcich často nahrádzajú rodinných príslušníkov a príbuzných, ale aj iné dôležité osoby v posledných chvíľach pacienta. Hlavnou náplňou je robiť spoločnosť pacientovi či už spoločným rozhovorom, čítaním, držaním za ruku alebo len mlčaním, aby klient cítil, že nie je sám. Hoci nemôžu poskytovať zdravotnú starostlivosť, ale môžu sa venovať činnostiam ako napríklad: úprava prostredia, pomoc pri administratíve a tým dôležitejším pre klienta je napríklad: sprevádzanie na prechádzke, komunikácia či spoločnosť ako taká (Slamková, 2017). Dobrovoľníci sú veľmi cennou súčasťou hospicu. Avšak pri pacientoch v terminálnom štádiu ochorenia sú na dobrovoľníka kladené vyššie nároky. Dobrovoľníci nesmú narúšať režim pacientov (Dobříková- Porubčanová, 2005). Tento človek musí vnímať, že smrť je prirodzená súčasť života. Mal by si však dávať pozor, aby sa priveľmi necítil do klientovej situácie, pretože pri

zhoršení stavu pacienta prípadne smrti, sa s tým dobrovoľník ťažko vyrovnáva. V prípade, že nastane táto situácia, si dobrovoľník po smrti klienta dáva prestávku, kým spracuje svoje emócie, aby uňho nenastal syndróm vyhorenia.

Dobrovoľníkom, ktorí pracujú so zomierajúcimi, často hrozí syndróm vyhorenia. Človek, ktorý trpí týmto syndrómom má pocit bezmocnosti, beznádeje, cíti sa unavený, nemá energiu, nevie prežívať radosť a z tejto situácie nevidí cestu von. Svoju rodinu vníma ako príťaž, a nezaujíma sa prejavuje aj v práci. Syndróm vyhorenia treba liečiť, aby nenastali psychické a fyzické poruchy a to napríklad: dostatočným spánkom, kontakt s priateľmi a pod. (Žáková, Kovalčíková, Pavlíček 2005).

1.2 Sprevádzanie

Sprevádzať ťažko chorého či umierajúceho, znamená byť po boku toho druhého. Sprevádzanie je najdôležitejší prvok v starostlivosti o zomierajúceho. Poskytujú ho profesionáli a dobrovoľníci, ktorí pracujú v hospici. V práci s klientmi uplatňujú holistický prístup. Holistický prístup je filozofia, ktorá je uplatňovaná v paliatívnej starostlivosti. Rešpektuje potreby tela, mysle i ducha (Mojtová, 2014). Význam slova sprevádzanie môžeme chápať, ako prejsť s pacientom a jeho rodinou poslednú cestu v živote. Hatoková (2009) uvádza, že všetci, ktorí sa nejakým spôsobom podieľajú na starostlivosti o zomierajúceho sa môžu stať sprevádzajúcimi. S týmto tvrdením sa však nie celkom stotožňujeme, nakoľko náš výskum ukázal z odpovedí participantov, že nie každý čo sa týka dobrovoľníkov zvláda úlohu sprevádzajúceho. Poznáme tri obdobia starostlivosti o nevyliciteľne chorého pacienta: prvé obdobie - prae finem – je to starostlivosť a sprevádzanie od momentu zistenia diagnózy až po začiatok terminálneho stavu. Druhé obdobie – in finem – starostlivosť a sprevádzanie počas zomierania. Tretie obdobie – post finem – sprevádzanie pozostalých a starostlivosť o telo zomrelého (Dobříková – Porubčanová, 2005).

Podstata sprevádzania je: byť prítomný, aktívne počúvať a dbať na súkromie klienta. Pod pojmom aktívne počúvanie rozumieme snahu pochopiť aj to nevypovedané, vnímať potreby, túžby a sny sprevádzaného. Veľkým prínosom by bolo, keby sa ten čo sprevádza dokázal vžiť do situácie chorého. Vďaka tomu si môže aspoň z časti uvedomiť o čo všetko ťažko chorý a umierajúci prichádza (Svatošová, 2001). Dôležité je vnímať aj seba, svoje pocity a ak je to adekvátne, podeliť sa s nimi aj s klientom. Rovnakú dôležitosť kladieme na súkromie klienta, pretože je to etický záväzok a predpoklad, že klient nám bude dôverovať. Nie len zdravotný stav, ale aj ostatné informácie, ktoré nám klient povie sú profesionálnym tajomstvom. Vždy musíme dbať nato, že v centre pozornosti je sprevádzaný, on rozhoduje o téme a spôsobe sprevádzania. Sprevádzaný má právo sprevádzanie odmietnuť. Sprevádzajúci toto rozhodnutie musí rešpektovať (Hatoková, 2009). Sobotová (2001) (In Kasanová, 2009) uvádza ako kritériá práce so zomierajúcim: akceptácia každej potreby nie len fyziologickej a psychickej, ale aj sociálnej či duchovnej.

Relevantné sú postoje aj hodnoty sprevádzajúceho, ktoré sú nápomocné v komunikácii so sprevádzaným. Ďalšie z kritérií je vyjadrenie vlastných emócií, ktoré v komunikácii môžu poslúžiť ako „lámanie ľadov“. Sprevádzanie sa nedá naučiť ako vzorec a potom uplatniť pri pacientoch pri rôznych potrebách, emóciách, najmä nie bez prehodnotenia situácie. Je veľa ľudí, ktorí chcú sprevádzať ťažko chorých na poslednej ceste životom. Treba však vedieť ako. Nejde len o techniku, ale hlavne o umenie sprevádzať, mať vedomosti, aby sme predišli k ublíženiu chorému (Svatošová, 2001). Situáciu musíme vedieť správne vyhodnotiť. Nie vždy je pacienta možné v terminálnom štádiu sprevádzať. A to napríklad z týchto dôvodov: sprevádzanie nie je možné, ak je umieranie rýchle a príbuzní pacienta nemôžu byť prítomní pre okolnosti situácie, sprevádzanie je odmietnuté, príbuzní sa nezúčastňujú na terminálnej ceste svojho blízkeho. Potom tu máme takzvané „nesprevádzanie“ a to je v prípade, že

príbuzní zataja pacientovi vážnosť jeho zdravotného stavu (Adamicová, Fetisovová, Mažgútová a kol., 2010). Väčšinou to robia z dôvodu obavy o svojho blízkeho, pretože sa boja náhleho zhoršenia stavu. A „milosrdnou lžou“ sa ho snažia uchrániť. Avšak s týmto tvrdením sme sa veľmi nestotožnili, pretože si myslíme, že každý pacient má právo vedieť pravdu o svojom zdravotnom stave. Sprevádzanie sa nevyhnutne musí spájať s láskou. Dôležité sú tiež pozitívne emócie ako smiech, zmysel pre humor, a nádej. Sprevádzajúci by mal úprimne zdieľať s pacientom nádej, ktorá je spojená s liečbou, ošetrovaním, či predĺžením života. Takže keď už nie je nádej na uzdravenie, treba chorému ukazovať drobné no ešte splniteľné ciele (Svatošová, 2001). Umieranie je jedinečná, individuálna skúsenosť pre osobu, ktorá zomiera, ale aj pre jej spoločníkov. Byť spoločníkom znamená, že človek netvrdí, že určuje ciele a cesty umierajúceho, ale snaží sa o takú starostlivosť, ktorú je schopný poskytnúť. Starostlivosť znamená akceptovať, že každý je svojím vlastným majstrom a sprevádzajúca osoba, ktorá sa chystá byť pri umierajúcej osobe, môže ponúknuť určité rady, ale musí akceptovať hlavne sprevádzanú osobu, ktorá musí splniť svoju cestu. Stotožňujeme sa s Masonom, ktorý tvrdí, že neodmysliteľnou súčasťou je takzvané duchovné sprevádzanie. Sprevádzať umierajúceho je vydať sa na vlastnú duchovnú cestu a zdieľať časť tejto cesty s druhou (Mason, 2002). Sme toho názoru, že táto starostlivosť sa poskytuje nie len veriacim pacientom, ale aj neveriacim. Sprevádzame človeka v jeho chorobe, utrpení, pomáhame mu zvládnuť jeho životnú situáciu. Základom duchovného sprevádzania je modlitba. Ako hovorí Dobříková (2005) v modlitbe sa spájame s Pánom. Je to rozhovor s Bohom. Modlitba je jeden z najkrajších darov od Boha. Dobříková tiež tvrdí, že modlitba umierajúceho nie je len opakovanie slov, ale sú v nej obrovské emócie, bolesť, výkriky a veľa otázok.

2. METÓDY

Na začiatku sme si určili základné výskumné otázky, na ktoré nám participanti neskôr odpovedali. Výber participantov bol zámerný, to znamená, že sme cielene oslovovali dobrovoľníkov, ktorí spĺňali naše kritériá a boli ochotní sa do nášho výskumu zapojiť. Naším základným kritériom pri výbere súboru bolo, že participant musel byť členom dobrovoľníckeho tímu v hospici. Ďalším kritériom bolo, že sme vyberali len dobrovoľníkov, ktorí sú v priamom kontakte s pacientmi. Oslovili sme celý dobrovoľnícky tím hospicu, avšak nie všetci s rozhovorom súhlasili, preto náš výberový súbor tvorili nakoniec piati dobrovoľníci.

Uskutočnili sme kvalitatívne skúmanie. Podstatou tohto skúmania je otvorený zber dát (Švariček, Šeďová, 2014). Kvalitatívny výskum je zameraný na objasnenie a interpretáciu sociálnych javov z pohľadu jednotlivca či skupiny. Priebeh výskumu zahŕňa rozvíjajúcu sa koncepciu výskumných otázok a postupov. Dáta sú väčšinou získavané z pohľadu zúčastnených na výskume a výskum je tvorený od čiastkových tém k všeobecnejším. Výskumníci vytvárajú ich interpretáciu, vysvetľujú význam dosiahnutých výstupov. Záverečná správa z tohto typu výskumu má väčšinou flexibilné zloženie. Aplikuje sa induktívny prístup a pozornosť sa venuje jednotlivým významom, individuálnym pohľadom a vytvorením celkového pohľadu na skúmanú realitu. Reichel (2009) uvádza, že kvalitatívny prístup znázorňuje radu rozličných postupov, ktoré sa snažia nájsť pochopenie skúmaného sociálneho problému. Výsledky sme analyzovali pomocou obsahovej analýzy. Je to obširné spektrum metód a postupov, ktoré slúžia na analýzu rôzneho textového dokumentu s cieľom objasniť jeho význam, nájsť jeho štylistické a syntaktické zvláštnosti, prípadne určiť jeho štruktúru. Dôležitý je pri tom vždy význam textu pre daný problém (Miovský, 2006).

Hlavnou výskumnou metódou, na základe ktorej sme zisťovali význam dobrovoľníkov v priamom kontakte s pacientom z pohľadu dobrovoľníka je pološtrukturovaný rozhovor. Túto metódu sme zvolili kvôli lepšej spoľahlivosti. Ďalším krokom bolo správne vytvorenie indukovaných kategórií dát, pretože je to veľmi dôležité pri orientovaní sa. V závere sme

porovnávali naše výsledky s teoretickými východiskami a inými výskumami na základe popisnej a komparatívnej metódy.

3. VÝSLEDKY

Od participantov sme zisťovali, aké činnosti dobrovoľníkov v rámci sprevádzania chorých a umierajúcich vykonáva prípadne aké nedostatky v rámci sprevádzania dobrovoľníci vnímajú. Keďže sme súčasťou dobrovoľníckeho tímu, chceme prispieť k čo najlepšiemu fungovaniu dobrovoľníkov v hospici. Jedným z očakávaní pre každodenný praktický život uvádzame, že sa zamyslíme nad dôstojnosťou človeka. Nikdy nevieme čo sa môže prihodiť nám či našim blízkym a teda by sme mali mať vedomosť ako čo najlepšie prispieť k dôstojnému odchodu človeka zo sveta.

Zistili sme, že hlavnou úlohou dobrovoľníka/čky v hospici je sprevádzanie pacienta; častokrát tiché sprevádzanie spojené s osobným kontaktom (dotyk rúk); ľudská prítomnosť; komunikácia a zároveň s ňou súvisiace aktívne počúvanie; voľnočasové aktivity a rozptýlenie pacienta.

Stotožnili sme sa s názorom Mojtovej (2014), že sprevádzať ťažko chorého či umierajúceho znamená byť po boku toho druhého. Čiže mať potrebu dať kúsok zo seba v prospech iného. Byť po boku človeku, ktorý to potrebuje. Veľmi dôležitú rolu zohráva dobrovoľnícky tím, bez ktorého by to celé nefungovalo, pretože dobrovoľníci si medzi sebou vymieňajú emócie či skúsenosti. Súhlasíme s autorom, že dobrovoľnícka práca je sama o sebe výrazom identity a vnútornej hodnoty človeka (Musick, Wilson, 2009).

4. DISKUSIA

Prvotne sme sa snažili zistiť, aký je význam priameho kontaktu dobrovoľníka s chorým/umierajúcim v hospici. Ako najčastejšie odpovede nám participanti udávali práve plnohodnotné využitie ich voľného času: „Význam pre moju osobu vidím v tom, že sa môžem zastaviť a stráviť plnohodnotne čas bez mobilu, bez starostí, plne sa venovať a hlavne počúvať konkrétneho klienta.“ Čiže dobrovoľníci túto aktivitu berú ako príjemné vyplnenie voľného času napriek tomu, že pôsobia v paliatívnej starostlivosti, ktorá je ako uvádza Mojtová (2014) špecifická starostlivosť o chorých v terminálnom štádiu ochorenia, kedy bola určená diagnóza, akýkoľvek typ liečby bol vyčerpaný. Ďalej hovoria hlavne o spoločnosti pre pacienta, ktorú im dobrovoľník robí.

Následne sme sa zamerali hlavne nato v čom spočíva práca dobrovoľníka ako sprevádzajúceho a na konkrétne činnosti, ktoré vykonáva. Z odpovedí participantov sú to najmä: Pomoc - Pod slovom pomoc môžeme podľa participantov chápať pre nás možno malé veci, no pre pacientov oveľa viac. Sú to činnosti ako napríklad: podanie vody, prečítanie knihy, ohlásenie zdravotného personálu, či zapnutie televízie. Stotožnili sme sa s názorom Mojtovej (2014), že sprevádzanie je najdôležitejší prvok v starostlivosti o zomierajúceho. Poskytujú to nie len profesionáli, ktorí pracujú v hospici, ale taktiež dobrovoľníci. Tiché sprevádzanie - patrí sem aj tiché sprevádzanie kedy sa využíva najmä duchovné sprevádzanie. Mason (2002) tvrdí, že je to neodmysliteľná súčasť sprevádzania. Poskytuje sa nie len veriacim, ale aj neveriacim pacientom. Participant tu hovorili hlavne o modlitbe, pretože je to najčastejší spôsob tichého sprevádzania, ktorý sa využíva nie len pri pacientoch, ktorí nedokážu už komunikovať, ale aj pri pacientoch, ktorí uprednostňujú hlavne tiché sprevádzanie čo znamená ľudskú prítomnosť bez rozhovoru. V prípade, že pacient nie je veriaci, ale stojí o prítomnosť človeka bez slov, môžeme sa zaňho pomodliť v mysli, v tichosti. Komunikácia a Rozptýlenie - pod pojmami komunikácia a rozptýlenie nám participant zodpovedali v zmysle toho, aby pri pacientovi niekto bol. Keď to nemôže byť príbuzný tak aspoň dobrovoľník, ktorý sa snaží pacienta rozptýliť poprípade rozveseliť, aby

prišiel na krajšie myšlienky. Čiže ako sme už spomínali robiť pacientovi hlavne spoločnosť. Neodmysliteľná súčasť je rozhovor s pacientom.

Taktiež sme zisťovali čo považuje dobrovoľník za najväčší prínos od neho pre klienta. Najčastejšie ide o Načúvanie, Ľudskú prítomnosť a Pocit dôležitosti. Radbruch (2010) hovorí, že jeden z troch pilierov paliatívnej starostlivosti je aj starostlivosť o fyzické pohodlie a psychologická podpora – načúvanie pacientovi. Nie len my, ale rovnako všetci participanti sa zhodli, že načúvanie je neodmysliteľná súčasť sprevádzania, pretože iba tak zistíme ako pacientovi pomôcť či zlepšiť jeho posledné chvíle. Pod týmto pojmom nie je myslené len počúvať ušami, ale aj snaha pochopiť aj to nevypovedané, vnímať potreby, túžby či sny sprevádzaného.

Ďalšou kategóriou je ľudská prítomnosť, ktorá má veľký význam pri pacientoch v terminálnom štádiu, pretože je dôležité, aby pacient ak sa dá nebol sám, pretože tým, že tam dobrovoľník príde, dáva pacientovi pocit dôležitosti, pocit, že nie je zbytočný, a že na ňom niekomu záleží. Priestor a čas dobrovoľníka je v tejto oblasti veľmi dôležitý. Participanti sa totiž zhodli na tom, že hoci sú dobrovoľníci na začiatku nadšení a tvrdia, že budú chodiť každý druhý deň, na koniec sa stane, že si nenájdu ani hodinu týždenne. Preto je veľmi dôležité, aby si dobrovoľník vedel vyhradiť ten priestor a čas na pravidelné návštevy hospicu, pretože dobrovoľnícky tím má určený približný rozvrh tak, aby každý deň bol v hospici aspoň nejaký dobrovoľník. Aby sa nestalo, že je deň kedy z dobrovoľníkov nepríde nikto. Klienti sa totiž na návštevy veľmi tešia a je dobre, keď tam aspoň jeden dobrovoľník je, pretože keď zdravotné sestry vedia, že je nejaký pacient mrzutý môžu tam poslať dobrovoľníka, ktorý sa posnaží pacientovi zlepšiť náladu návštevou.

Pod pojmom rešpektovanie chorého môžeme podľa participantov chápať ochotu, individuálny prístup. Základnou myšlienkou paliatívnej starostlivosti je mať úctu k životu a teda aj ku zomierajúcemu (Štandardy a normy hospicovej a paliatívnej starostlivosti v Európe, 2016). A na záver pre naplnenie cieľa sme zisťovali tiež, či sprevádzanie tohto typu môže vykonávať ktokoľvek. Tu sme zdôraznili význam školenia dobrovoľníkov, pretože nie hocikto môže takýto typ dobrovoľníctva vykonávať. Najprv musí človek prejsť školeniami. A ak sa stane, že nás situácia osobne zasahuje, človek musí s dobrovoľníctvom v hospici prestať, pretože dobrovoľníkom, ktorí pracujú so zomierajúcimi často hrozí syndróm vyhorenia. Človek, ktorý trpí týmto syndrómom má pocit bezmocnosti, beznádeje, cíti sa unavený, nemá energiu, nevie prežívať radosť a z tejto situácie nevidí cestu von (Žáková, Kovalčíková, Pavlíček 2005). Pri výbere dobrovoľníka by sme zdôraznili názor participantov a to taký, že by určite robili hlbší výber do dobrovoľníckeho tímu, pretože vidieť umierajúcich ľudí nie je pre každého. Stotožnili sme sa s názorom Levickej a Mrázovej (2004) a obzvlášť v tejto sfére, že človek, ktorý chce vykonávať dobrovoľnú činnosť by mal byť empatický, schopný porozumenia. Dôležitý je najmä ľudský prístup dobrovoľníka.

5. IMPLIKÁCIE PRE ĎALŠÍ VÝSKUM

Do budúca by sme odporúčali hlbšie skúmanie danej problematiky a to tak, že výskum by sa uskutočnil vo všetkých hospicoch na Slovensku, kde pôsobí dobrovoľnícky tím, pretože tak by sme mali čo najviac poznatkov o fungovaní dobrovoľníckej činnosti a tým pádom by sme mohli čo najlepšie prispieť k zvýšeniu úrovni dobrovoľníckej činnosti v hospicovej či paliatívnej starostlivosti. Ďalej by sa mohol skúmať napríklad aj význam dobrovoľníkov z pohľadu pacientov. Výskum by bol určite náročnejší, hlavne z pohľadu získania participantov, no z osobnej skúsenosti si myslíme, že by sa našli pacienti, ktorí by boli ochotní na takúto tému diskutovať. Samozrejme, že to závisí aj od zdravotného stavu pacienta. Práve pacienti by nám vedeli najlepšie povedať, čo im v rámci sprevádzania dobrovoľníkmi chýba, poprípade čo by si priali inak a dalo by sa to splniť.

6. ZÁVER

Dobrovoľníci sú neoddeliteľnou súčasťou hospicového tímu. Svoju prácu vykonávajú pre radosť a vďaka nim sa miesto, kde ľudia zomierajú, teda hospic stáva miestom láskyplného domova. Snažia sa pacientom vhodne vyplniť čas napríklad čítaním, rozhovorom, vychádzkami. Dobrovoľník sa tiež môže stať pre pacienta spojnicou medzi vonkajším svetom a možno aj nositeľom zmeny v prístupe k životu (Dobříková -Porubčanová, 2005). Dobrovoľníci sú nielen neoddeliteľnou súčasťou hospicového tímu, ale tvoria plnohodnotných členov, ktorých práca je veľmi dôležitá. Aj keď ponúkajú svoj voľný čas iným, sú často sami obohacovaní o cenné skúsenosti, ktoré sú k nezaplateniu. Zasadou pri výbere vhodných dobrovoľníkov je to, že na nich musí byť spoľahnutie. V hospici sa dobrovoľníci nemusia venovať iba pacientom, ale starajú sa napríklad aj o záhradu, kvetiny, starajú sa o knižnicu, o recepciu. Dôležité je však dbať aj na to, aby neboli preťažení, a dávali len to, čo môžu a chcú dať.

Literatúra

1. ANDRÁŠIOVÁ, M. a kol. 2002. *Hospic a paliatívna starostlivosť*. 1. vyd. Bratislava: Oto Németh, 2002. 136 s. ISBN 80-968416-0-2.
2. BROZMANOVÁ GREGOROVÁ, A.- MARČEK, E. - MRAČKOVÁ, A.: *Analýza dobrovoľníctva na Slovensku*. 1. vyd. Banská Bystrica :PF UMB, OZ Pedagóg, PDCS, PANET, 2009. 113 s. ISBN 978-80-8083-844-7
3. DOBRÍKOVÁ - PORUBČANOVÁ, P. a kol. 2005. *Nevyliečiteľne chorí v súčasnosti. Význam paliatívnej starostlivosti*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2005. 280 s. ISBN 807162-581-7.
4. IUVENTA. 2014. *Dobrovoľníctvo*. [online]. 2001-2014 [cit. 2020-07-02]. Dostupné na internete: <<http://www.iuventa.sk/sk/Eurodesk/Nezaradene-clanky/Dobrovolnictvo.alej>>
5. HATOKOVÁ, M. a kol. 2009. *Sprevádzanie chorých a zomierajúcich*. Bratislava: Don Bosco, 2009. 215 s. ISBN 978-80-8074-095-5.
6. HAŠKOVCOVÁ, H. 2007. *Thanalogie, nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2007. 224s. ISBN 987-80-726-2471-3.
7. HENDL, J. 2005. *Kvalitatívny výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. 408s. ISBN 80-7367-040-2.
8. KASANOVÁ, A. 2009. *Až za hranice života III. Díl. Starostlivosť o zomierajúcich*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. 2009. 98 s. ISBN 978-80-8094-527-5.
9. Koncepcia zdravotnej starostlivosti v odbore paliatívna medicína vrátane hospicovej starostlivosti, Vestník MZSR.19.06. 2006
10. LEVICKÁ, J., - MRÁZOVÁ, A. 2004. *Úvod do sociálnej práce*. Trnava: Trnavská Univerzita, 2004, 124 s. ISBN 80-89104-35-5.
11. MASON, J. 2002. *Qualitative Researching*. SAGE. 2002. 224. s. ISBN 1446232395
12. MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitatívny prístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada publishing, 2006. 332s. ISBN 80-2471-362-4.
13. MOJTOVÁ, M. 2014. *Sociálna práca v paliatívnej a hospicovej starostlivosti*. Bratislava: Faber, 2014. 120s. ISBN 978-80-89607-20-4.
14. MOJTOVÁ, M. – GAŽÍKOVÁ, E. 2013. *Vybrané kapitoly zo sociálnej práce v zdravotníctve*. 1. Vyd. Nitra: UKF, 2013. 282 s. ISBN 978-80-558-0313-5.
15. MUSICK, A., WILSON, J. 2008. *Volunteers a Social Profile*. USA: Indiana University press. 2008. 370 s. ISBN 978-0-253-34929-3.
16. OPPENHEIMER, M. 2008. *Volunteering why we can't survive without it*. AUSTRALIA: University of New South Wales. 2008. 233 s. ISBN 978-086840-986-3

17. RADBRUCH, L. et al. 2010. *Standardy a normy hospicové a paliatívnej péče v Evrope*. Rajhrad: Cesta domu a Česká společnost paliatívnej medicíny. 2010. 63 s. ISBN 978-80904516-1-2.
18. REICHEL, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálnych výzkumu*. Praha: Grada, 2009, s184. ISBN 978-80-247-3006-6.
19. SLAMKOVÁ, A. a kol. 2017. *Paliatívna starostlivosť v holistických dimenziách*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. 2017. 231 s. ISBN 978-80-558-1170-3.
20. STANDARDY A NORMY HOSPICOVÉ A PALIATIVNÍ PÉČE V EVROPĚ. 2016. *Doporučení Evropské asociace pro paliatívnu péči*. (online). (cit. 2019-22-12). Dostupné na internete:< <http://www.cestadomu.cz/res/data/038/004542.pdf>>
21. STEBBINS, R. A., GRAHAM, M. 2003. *Volunteering as Leisure/ Leisure as Volunteering*. USA Cambridge: CABI Publishing. 2003. 224 s. ISBN 0-85199-750-3.
22. SVATOŠOVÁ, M. 2001. *Hospic a umenie sprevádzať*. Bratislava: Lúč, 2001. 157s. ISBN 807114-335-9.
23. ŠVARÍČEK, R., ŠEĐOVÁ, K. 2014. *Kvalitatívny výzkum v pedagogických vedách*. Praha: Portál, 2014, 384s. ISBN 987-80-2620-644-6.
24. WORD HEALTH ORGANIZATION. *WHO definition of Palliative care*. (online). 2002. [cit. 2019-22-12]. Dostupné na internete: <http://www.who.int./cancer/palliative/definition/en>.
25. ZÁKON NR SR č. 578/2004 Z.z. o poskytovateľoch zdravotnej starostlivosti, zdravotníckych pracovníkoch, stavovských organizáciách v zdravotníctve a o zmene a doplnení niektorých zákonov
26. ŽÁKOVÁ, M., KOVALČÍKOVÁ, N., PAVLÍČEK, J. 2005. *Zborník príspevkov z 3. Ročníka Medzinárodnej konferencie Hospic. a paliat. starostlivosti*. Trnava : FZaSP Trnavskej univerzity, 2005, 384 s. ISBN 80-88949-84-X.

Kontakt

Mgr. Nina Jašeková, Miroslava Kováčsová
Katedra sociálnej práce a sociálnych vied
Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Kraskova 1, 949 74 Nitra
nina.jasekova@ukf.sk

PREPOJENIE LITERATÚRY A FILOZOFIE V SÚČASNEJ EDUKÁCIÍ

INTERCONNECTION OF LITERATURE AND PHILOSOPHY IN CURRENT EDUCATION

Simona Borisová

Abstrakt

Postavenie filozofie v minulosti bolo na diametrálne odlišnej úrovni ako v súčasnosti a diskutuje sa dokonca nad otázkou, či má v dnešnom svete zmysel a význam. Naproti tomu literatúra hrá významnú rolu v každodennom živote ľudí a v procese edukácie, hoci aj táto veda prešla mnohými dynamickými zmenami. Existujú snahy o spojenie filozofie a literatúry, jednou z nich je program Filozofia pre deti, aktívne uplatňovaný v edukácii mnohých krajín sveta. Hlavnými piliermi daného programu je čítanie filozofických literárnych príbehov, kladenie filozofických otázok a hľadanie riešení problémov v skupine formou diskusie.

***Príučové slová:** praktická filozofia, literatúra, program Filozofia pre deti, súčasná edukácia*

Abstract

The position of philosophy in the past was on a diametrically different level than in the present, and the question is discussed whether it has meaning and significance in today's world. In contrast, literature plays an important role in people's daily lives and in the process of education, although this science has also undergone many dynamic changes. There are efforts to combine philosophy and literature, one of which is the Philosophy for Children program, actively applied in the education of many countries all around the world. The main pillars of the program are reading philosophical literary stories, asking philosophical questions and finding solutions to problems in the group in the process of discussion.

***Key words:** Practical philosophy, literature, Philosophy for Children program, current education*

1 ZMENA CHÁPANIA FILOZOFIE A LITERATÚRY

Dynamicky sa rozvíjajúci svet zapríčiňuje zmeny ponímania filozofie aj literatúry ako dvoch samostatne pôsobiacich vied. Na ich prieniky je často upozorňované len ako na filozofickú literatúru so zložitými termínmi, určenú pre vysokoškolské prednášky alebo pre úzky okruh odborníkov. Príspevok zobrazuje stránku prelínania filozofie a literatúry, obe disciplíny od nepamäti napomáhajú poznávaniu sveta, výrazným je obdobie prvých storočí nášho letopočtu, kedy bola v Grécku filozofia ukotvená takmer v každom literárnom diele. Významnými boli aj literárne udalosti, dotýkajúce sa filozofického myslenia a reflexie. V západnej civilizácii sa oproti minulosti filozofia a literatúra vzájomne odcudzili (Lipman, M., Sharp, A. M., Oscanyan, F. S., 1980, s. 5). Popularita filozofie sa znížila až do bodu, kedy sa obmedzuje prevažne na univerzitné prostredie, prípadne stredoškolský predmet náuka o spoločnosti. Takýto druh filozofie je výsostne teoreticky a dejinne zameraný, náročný na myšlienkové spracovanie, mnohokrát pre túto zložitosť odtrhnutý od kontextu bežného života. V žiadnom prípade nezavrhneme túto stránku filozofie, no vo vzťahu k riešeniu problémov reálneho sveta a užitočnosti v edukácii podporujeme skôr jej praktickú podobu. Filozofia je teda v prvom rade teoretická veda, no je nevyhnutné upozorňovať na jej praktickú podobu. Bežná

populácia filozofiu odsúva z pozornosti a považuje ju za málo užitočnú, vzdialenú od reálnych problémov. Predtým, ako prejdeme k možnostiam zmysluplného implikovania filozofie a literatúry do súčasného školstva (na myslí máme rôznorodé výchovné a vzdelávacie inštitúcie), načrtneme aj zmeny, ktoré sa udiali aj v literatúre a jej percepcii.

Miera čítania literatúry sa v spoločnosti znižuje a dôvody sú rôzne. V prvom rade môže ísť o to, že sme vystavovaní rozptyľovaniu mnohými podnetmi, napríklad digitálne médiá vedú svojich konzumentov skôr k tomu, aby široký záber informácií prijímali bez hlbšieho zamyslenia. To ovplyvňuje štruktúry mozgu, výber literatúry, motiváciu aj čas strávený zámerným čítaním. Digitálna stimulácia podľa autorky Maryanne Wolf (2020, s. 120-121) môže zapríčiniť novú formu nudy, kedy u detí môže nastávať zníženie chuti skúmať a získavať zážitky mimo svoju izbu, dom, či školu, teda zážitky zo skutočného sveta. Pokračuje, že nepretržité vystavovanie virtuálnym podnetom môže deti pripraviť o motiváciu a čas potrebný na vytváranie vlastných predstáv o čítanom texte. Zdá sa, že percepcia literatúry sa každý rok znižuje, no napríklad štúdia Rogera E. Bohna a Jamesa E. Shorta (2009, s. 12-13) ukázala, že ľudia nečítajú menej ako v minulosti. Daný výskum preukázal, že priemerný človek v Spojených štátoch prečíta toľko slov, počet ktorých je možné prirovnať k niekoľkým románom. Často nejde o súvislé alebo sústredené čítanie, ale o prerušované aktivity čítania nasledujúce jedna za druhou. Aj to môže byť dôvodom, prečo už dieťa alebo dospelý človek nesiahne po literatúre vo svojom voľnom čase s takou radosťou, ako v minulosti.

Riešenie problému nedostatku motivácie k čítaniu vidíme čiastočne vo výbere literatúry pre deti. Prínosným môže byť voľba literatúry vyznačujúcej sa naráciou – rozpráváním, pretože nielen deti, ale aj dospelí obľubujú príbehy. Martha Nussbaum (1990, s. 12) sa vyjadruje o sile literatúry a píše, že literárne dielo môže odovzdávať určité vzory konania aj morálne návody, a to prostredníctvom zastupujúceho, náhradného prežitia. Je to smerovanie k prežitiu nejakej skúsenosti, autorka považuje literatúru ako súčasť praktickej etiky a píše, že rôzne romány, drámy a iné kategórie literárneho textu sú podkladom pre morálno-filozofické skúmanie. Literárne skúmanie oproti filozofii považuje za lepšieho a adekvátnejšieho sprostredkovateľa morálnych názorov, konfliktov a spôsobov ich riešení, ktoré môžu vystupovať ako isté návody pre konkrétne osobnosti v tom, ako „dobre“, „správne“ alebo „šťastne“ žiť.

Literatúra aj filozofia vedú každá svojím spôsobom k porozumeniu svetu. Jedným zo zámerov filozofie je, aby sme ako ľudské bytosti dokázali lepšie chápať seba samých a svet okolo seba. V beletrii dominuje estetický zážitok, rozdiel medzi filozofickým a literárnym textom analyzoval Martin Seel (1994, 115). V prípade literárneho textu uvádza znaky ako lahodnosť a harmonickosť bez nutnosti byť pravdivý, zatiaľ čo vo filozofickom texte ide o pravdivosť výpovedí bez ohľadu na estetiku textu. Seel hovorí o filozofii a literatúre ako dvoch znepriatelených príbuzných, hoci nepopiera tvorbu filozofov, ktorí boli zároveň spisovateľmi (Platón, Nietzsche, Wittgenstein a iní). Pokračuje, že literárny text udusí filozofiu, ktorá je v ňom implikovaná. Tento názor považujeme na jednej strane za čiastočne pravdivý v tom, že spojiť filozofiu do literatúry tak, aby daný text plnil funkcie oboch vied je náročné, na druhej strane, úspešne spojiť filozofiu a literatúru sa podarilo americkému filozofovi a profesorovi Matthewovi Lipmanovi, ktorého cieľom bolo rozvinúť myslenie a komunikačné zručnosti študentov ešte pred nástupom na univerzitu, a to prostredníctvom aplikovanej formy filozofie. Aby sme boli konkrétnejší, Lipman pomocou mnohých názorov, myšlienok, inšpirácií a prístupov v edukácii vyskladal do fungujúceho celku program, ktorý nazval Filozofia pre deti. Nosnými piliermi programu sú práve uplatňovanie filozofického myslenia formou

diskusie, ktorej predchádza čítanie špeciálne napísaného literárneho textu – beletrie. Tento text je určený k následnej diskusii, je v úlohe motivátora k riešeniu problému, pôsobí pre čitateľa ako vzor, prípadne si ho čitateľ môže prečítať aj pre estetický zážitok.

2 FILOZOFIA PRE DETI AKO PROGRAM SPÁJAJÚCI FILOZOFIU A LITERATÚRU VO VZŤAHU K DOSAHOVANIU POZITÍVNEHO ROZVOJA OSOBNOSTI

2.1 Predstavenie programu Filozofia pre deti

Filozofia pre deti vznikla ako reakcia na nedostatky v americkom školskom systéme, no rozšírila sa vplyvom Lipmana a jeho spolupracovníkov takmer do celého sveta a v mnohých krajinách je implementovaná vo formálnej aj neformálnej edukácii (Rakúsko, Nemecko, Anglicko, Francúzsko, Čína, Bulharsko, Česká republika, Rusko a tak ďalej). Teoretické uchopenie tohto programu spolu s dôkladne premyslenou metodikou podporili jej rozšírenie aj vzhľadom na to, že dokáže byť prostriedkom na rozvíjanie mnohých pozitívnych vlastností a zručností osobnosti, ktoré sú vyžadované od modernej spoločnosti. Ciele Filozofie pre deti spočívajú vo vedení dieťaťa/žiaka k samostatnému mysleniu, čitateľskej gramotnosti, adekvátnym komunikačným zručnostiam, empatii a podobne, mnohé z týchto cieľov sú obsiahnuté v profiloch absolventov jednotlivých stupňov škôl. Zameranie programu je na vytváranie podmienok pre rozvoj osobnosti dieťaťa, ktoré sa stáva kriticky a tvorivo mysliacou osobnosťou, neľahostajnou k sebe a svetu okolo seba.

2.2 Filozofický literárny príbeh v praxi – metodika modelového stretnutia Filozofie pre deti

Zámerom tejto podkapitoly je zobraziť metodiku modelového stretnutia Filozofie pre deti, predchádzať jej bude predstavenie pojmov, s ktorými sa v tomto programe pracuje. Pre potreby objasnenia príspevku zobrazujeme len základné termíny využívané v teoretickej aj praktickej stránke. Sú to pojmy filozofický literárny príbeh, hľadajúce spoločenstvo, diskusia a facilitátor.

Edukačné aktivity, stretnutia alebo vyučovacie hodiny podľa Filozofie pre deti prebiehajú v skupine – *hľadajúcom spoločenstve* (z anglického *community of inquiry* – pôvod v pragmatizme a dielach Charlesa Sandersa Peircea a Johna Deweya). Toto zoskupenie rieši stanovené problémy spoločným úsilím a ako vyplýva z názvu, prostredníctvom hľadania (prípadne bádania, skúmania) sa skupina dostáva k jadrú riešenia problému. V začiatkovej fáze stretnutia *facilitátor* (učiteľ, vychovávateľ alebo vedúci skupiny – jeho úlohou je uľahčovať priebeh aktivít) obyčajne predkladá skupine *filozofický literárny príbeh*. Príbeh tu vystupuje ako stimul k *diskusii*, ale aj ako vzor k riešeniu diskutabilných problémov.

Filozofický príbeh sa využíva ako metóda na poskytnutie priestoru pre uvažovanie nad rôznorodými otázkami života, súvisí so životom čitateľa, jeho skúsenosťou. Podstatu filozofického textu môžeme zachytiť pomocou jeho komparácie s textom beletrie. Filozofický príbeh nezostáva na povrchu riešenia problému, podnecuje k zamysleniu sa a cieľom je povzbudiť čitateľa k následnej akcie v procese diskusie.

Ako už bolo v predchádzajúcej kapitole načrtnuté, nie vždy je filozofický text na rovnakej úrovni s textom estetickým, pretože estetické prežívanie textu nie je primárnym zámerom filozofie, ale len zámerom sekundárnym. Pri čítaní príbehov podľa vzoru Filozofie pre deti je badateľná podobnosť s beletriou, ale tieto filozofické literárne príbehy z formálneho hľadiska nie sú na kvalitatívne rovnocennej úrovni ako texty beletrie. Daný druh príbehov obsahuje rozhovory predovšetkým detských hrdinov, kladené sú mnohé otázky, prebiehajú tu dialógy s argumentmi a protiargumentmi a už tento moment predkladá čitateľovi návod, akým smerom sa skutočný dialóg bude uberať. M. Lipman (In Naji, S., 2003) stratégiu čítania

modelovej situácie riešenia problémov odôvodňuje tým, že deti potrebujú mať pred sebou model, ktorý im jasne ukáže postup.

Príbeh číta skupina spoločne, každý prečíta malý odsek a L. Laibrť a R. Macků (2013, s. 13) tento moment vysvetľujú tým, aby sme už na začiatku nastavili model spoločného načúvania a nadväzovania na prejav ostatných. Nie je kladený dôraz na to, aby účastníci vybraný text prečítali rýchlo a bez chýb, ale podstatou je to, aby príbehu porozumeli. Na to sú väčšinou upozornení pred čítaním príbehu, aby premýšľali nad nejakou otázkou. Po prečítaní príbehu sa obvykle členovia hľadajúceho spoločenstva rozdelia do dvojíc a úlohou každej dvojice je sformulovať otázku, ktorou by sa skupina mohla zaoberať. Otázka často súvisí s prečítaným príbehom – s niečím, čo žiakov zaujalo, čo im nie je jasné, čo ich prekvapilo. Bežne zaznejú filozofické otázky bez toho, aby facilitátor účastníkom povedal, aby sa zameriavali na filozofickú stránku príbehu. Po prečítaní všetkých otázok členovia hľadajúceho spoločenstva zvyčajne hlasujú, ktorej otázke bude skupina venovať pozornosť (Laibrť, L., Macků, R., 2013, s. 13). M. Sasseville a M. Gagnon (2011, s. 28) považujú formuláciu otázky za prvú etapu procesu filozofického skúmania. Zdôvodňujú to tým, že moment formulácie otázky nám umožňuje rozoznať, čo deti skutočne zaujíma a zodpovedá zásadnej fáze procesu skúmania, a to formulácii problému. Vo vzťahu k filozofii – filozofovia od nepamäti majú sklon diskutovať skôr v spolupráci, než v konkurenčnom debatnom súboji. Medzi filozofmi panuje snaha o spoločné vyriešenie problému a tento zámer podporuje aj Filozofia pre deti. Filozofia nám pomáha naučiť sa klásť lepšie otázky a rovnako aj hľadať lepšie odpovede. V *diskusii* sa rieši stanovená otázka pomocou vyjasňovania pojmov, uvádzajú sa príklady a protipríklady, analógie, metafory, nové nápady. *Facilitátor* neprikazuje účastníkom, čo majú robiť alebo rozprávať, ale uľahčuje smerovanie diskusie tým, že sleduje rovnomernosť rečových prejavov, upozorní na odbočenie od témy, prípadne položí doplňujúce otázky.

Filozofický literárny príbeh vzhľadom na vyššie uvedené je možné analyzovať a uvádzame niekoľko charakteristík:

1) Prítomnosť filozofických prvkov – témy a problémy filozofických literárnych príbehov sú čitateľom blízke, sú napísané spôsobom, aby podnecovali diskusiu a aktívne premýšľanie. P. R. Costello (2012, s. 4) v tejto súvislosti opísal, že napriek tomu, že nevychádzame do ulíc ako Sokrates, snažíme sa dosiahnuť detské otázky a ciele pomocou literatúry a diskusie. Filozofickými prvkami máme na mysli riešenie otázok z etiky, estetiky, epistemológie, logiky, a teda základných kategórií filozofie.

2) Jednoduchosť tematickej, obsahovej a jazykovej zložky – v tomto type textov prevláda jednoduchý jazyk a dialogickosť, predovšetkým medzi deťmi navzájom alebo medzi deťmi a dospelými. L. Splitter a A. M. Sharp (1995, s. 76) vyzdvihujú funkciu dialógu v tom, že spája podstatu textu s myšlienkami detí a prakticky ich núti, aby mysleli sami za seba, zatiaľ čo sa pokúšajú pochopiť to, čo čítajú.

3) Identifikácia s hrdinami vo filozofických literárnych príbehoch – identifikácia nastáva hlavne vtedy, keď sa príbehy zameriavajú na problémy a udalosti, ktoré sú zaujímavé a rozporuplné, ale majú aj nadväznosť na ich vlastné skúsenosti. Upozorňujeme, že deti, ktoré len čítajú filozofický príbeh (bez následnej diskusie) sú zbavené príležitosti k diskusii o jeho výkladoch so spolužiakmi a učiteľmi a budú ochudobnené o bohatstvo významov, ktoré je príbeh schopný naznačovať, ale len diskusia ich môže odhaliť. Hrdinami v príbehoch sú deti v konfrontácii s inými deťmi a dospelými. Zakladateľ programu vysvetľuje, že pri rozvíjaní dejovej línie príbehu postavy používajú rovnaké zručnosti myslenia, ktoré by sme radi videli

aj u skutočných detí. Deti si podľa neho rýchlo všimnú, že fiktívne postavy majú svoje vlastné spôsoby myslenia, rovnako ako majú svoj vlastný temperament a morálne vlastnosti (Lipman, M., 2003, s. 164). L. Splitter a A. M. Sharp (1995, s. 172) nadväzujú na autorku M. Nussbaum (1990), ktorá uvádza, že výnimočnosť a ľudskosť literárnych postáv so všetkými ich slabosťami a nedostatkami z nich robí príklady konceptov ako je láska a súcit, zmätenie a nedokonalosť, ktoré sú prístupnejšie pre podrobné skúmanie a rozvahu oproti tradičným filozofickým textom, ktoré „rozprávajú v univerzálnych termínoch“. Deti sú v príbehoch nepriamo povzbudzované k tomu, aby mysleli a konali racionálnejšie. Je všeobecne zaužívané, že knižní hrdinovia dokážu ovplyvniť konanie dieťaťa aj v ďalších rokoch života. M. Lipman, A. M. Sharp a F. S. Oscanyan (1880, s. 111) za jednu z predností programu Filozofia pre deti považujú to, že deti čítajú filozofické literárne príbehy, ktoré sú pozitívnymi modelmi detského myslenia a správania. Detský čitateľ sa často s postavami identifikuje na základe prijímania modelov inteligentnej diskusie medzi deťmi, aj medzi deťmi a dospelými v texte. M. Lipman (2003, s. 96) považuje filozofickú literatúru za vzor filozofického skúmania. Uvádza, že fiktívne deti môžu byť dané za vzor reálnym deťom v triede. Dieťa postavy z literatúry prijíma ako určité modely života. V prípade identifikácie a seba projekcie je predpokladom emocionálno-estetické stotožnenie dieťaťa s postavou alebo situáciou.

4) Literatúra ako výchovný priestor

Identifikácia s postavami poskytuje priestor na formovanie hodnôt, názorov a presvedčení, teda aj správania a prežívania. Literatúru považujeme za jeden z činiteľov rozvoja osobnosti, pretože v sebe zahŕňa aj funkciu vychovávať. Dosiaľ najväčší vplyv literatúry na výchovu žiakov predstavuje literárna výchova, na Slovensku je literárna výchova súčasťou predmetu slovenský jazyk a literatúra. Viacerí autori, napríklad H. Zbudilová (In Bauman, P. 2013, s. 140) považujú literárnu výchovu ako jedinečný nástroj k rozvíjaniu kritického myslenia žiakov a zlepšovaniu procesu učenia trvalou integráciou nových informácií, získaných na základe zážitku z procesu hľadania do existujúceho systému vedomostí. Podľa Zbudilovej literárna skúsenosť nie je len súborom intelektových a emočných informácií, jej zdrojom sú čitateľské estetické zážitky a výsledky ich subjektívnej a intelektuálnej reflexie.

5) Estetická funkcia

Estetická funkcia filozofického literárneho príbehu je v týchto aspektoch až na poslednom mieste. Využitie literárnych príbehov vo Filozofii pre deti by nemalo rezignovať na využitie estetického účinku textu a preferovanie len obsahovej stránky textu a základnej dejovej línie príbehu. Naopak, H. Zbudilová (2020, s. 149) zdôrazňuje žiakovo aktívne a tvorivé hľadanie významu a zmyslu textu. Stotožňujeme sa s názorom, že „lipmanovský“ filozofický literárny text nie je primárne estetický, často sú tieto diela ochudobnené o estetické prvky. K téme estetiky v literárnom diele sa vyjadril J. Pelán (1996, s. 22) a to tak, že filozofický text a jeho čítanie sa líši od estetického čítania v tom, že neostáva na povrchu, ale usiluje sa o premenu.

3. BUDÚCNOSŤ FILOZOFIE A LITERATÚRY

Filozofovia smerujú k používaniu prísne logických argumentov na podporu svojich odpovedí na otázky. Keď filozofujeme podľa vzoru Filozofie pre deti, tiež smerujeme k tomu, aby sme boli v našich odpovediach logickí a naše tvrdenia sme podkladali argumentmi, avšak nie vždy platí tvrdenie, že ide o filozofiu v pravom zmysle slova. Marilea Bramer (2019, s. 3-4) analyzuje niekoľko výskumov z oblasti Filozofie pre deti poskytuje deťom akademický, sociálny a emocionálny zisk, ktorý im môže pomôcť počas celého života. Uvádza príklady z praxe, a to, že žiaci na školách, kde bola Filozofia pre deti začlenená, majú lepšiu čitateľskú gramotnosť, sú úspešnejší v zvládaní školských predmetov, sú sebavedomejší, viac empatickí. Jedným z variantov možného pokračovania filozofie je program Filozofia pre deti, ktorý však

treba správne uchopiť. Záslužnú prácu vykonáva napríklad Centrum Filozofie pro děti v Českých Budějovicích, napríklad prekladom, vydávaním filozofických literárnych textov a organizovaním kurzov na osvojenie si metód tohto programu.

Pri filozofovaní často nastane aj situácia, keď účastníci hľadajúceho spoločenstva musia vyjsť zo svojej zóny komfortu, ale načúvanie ostatným, pátranie po riešení problému, vlastné vyjadrenie názoru rozvíja ich osobnosť vo viacerých oblastiach. Pranie autorky tohto príspevku spočíva v tom, aby filozofia a literatúra nestrácali aj naďalej svoj význam, ale aby boli vhodným nástrojom na obohatenie života detí, žiakov, učiteľov alebo iných účastníkov hľadajúceho spoločenstva. Nástrojom nie vynúteným, ale dobrovoľným, nástrojom, ktorý má zmysel, prináša radosť, poznanie a porozumenie sebe a svetu naokolo.

Tento výstup bol podporený Univerzitnou grantovou agentúrou, na základe projektu V/4/2020 – Rozvíjanie úrovne myslenia na prvom stupni základnej školy prostredníctvom metód programu Filozofia pre deti.

Použitá literatúra

1. BOHN, R. E., SHORT, J. E. *How Much Information?* San Diego: Global Information Industry Center, University of California, 2009. 36 s. Dostupné na internete: <https://group47.com/HMI_2009_ConsumerReport_Dec9_2009.pdf>.
2. BRAMER, M. Why We Should to Do Philosophy with Children. 2019. Dostupné na internete: <https://www.academia.edu/39782557/Why_We_Need_to_Do_Philosophy_with_Children>.
3. COSTELLO, P. R. *Philosophy in Children's Literature*. United Kingdom: Lexington Books. 2012. 325 s. ISBN 978-7391-6824-0.
4. DEWEY, J. *How we think*. New York: Dover Publications, 1997. 224 p. ISBN 0-486-29895-7.
5. LAIBRT, L., MACKŮ, R. *Kurzy rozvoje myšlení*. Pracovní sešit. České Budějovice: Centrum filozofie pro děti (Teologická fakulta JU), 2013. 110 s. ISBN 978-80-7394-413-1.
6. LIPMAN, M. *Thinking in Education*. Second Edition. United Kingdom: University Press, Cambridge, 2003. 304 s. ISBN 0-521-01225-2.
7. LIPMAN, M., SHARP, A. M., OSCANYAN, F. S. *Philosophy in the Classroom*. Second Edition. Philadelphia: Temple University Press, 1980. 313 p. ISBN 0-87722-183-9.
8. NAJI, S. *Interview with Matthew Lipman*. 2003. online. cit. 2020-06-12. Dostupné na internete: <<http://www.buf.no/en/read/txt/?page=sn-lip>>.
9. NUSSBAUM, M. *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1990. ISBN 0-19507485-8.
10. PELÁN, J. Filozofie pro děti – Filozofování s dětmi. In *Na cestě k humanitě*. Sborník prací PF MU. Brno: 1996. sv. 132, č. 14. ISBN 80-210-1264-1.
11. PEIRCE, CH. S. a kol. 1998. *Pragmatizmus*. Bratislava : IRIS. 569 s. ISBN 80-88778-45-X.
12. SASSEVILLE, M., GAGNON, M. 2011. *Pozorujeme filozofování s dětmi*. České Budějovice: TF JU, Centrum filozofie pro děti, 2011. 103 s. ISBN 978-80-7394-413-1.
13. SEEL, M. Lob des Systemzwang, In: *Textualität der Philosophie. Philosophie und Literatur*. München, 1994, s. 113-123. ISBN 9783486559903.

14. SPLITTER, L., SHARP, A. M. *Teaching for Better Thinking. The Classroom Community of Inquiry*. Camberwell: The Australian Council for Educational Research Ltd., 1995. 439 p. ISBN 0 86431 143 5.
15. WOLF, M. *Čtenáři, vrať se. Mozek a čtení v digitálním světě*. Brno: Host, 2020. 262 s. ISBN 978-80-275-0011-6.
16. ZBUDILOVÁ, H. Literatura jako klíč mysl otevírající. In BAUMAN, P., Ed. *Kritické a tvořivé myšlení: není to málo? Rozvoj myšlení ve filosofických, teologických, psychologických a pedagogických souvislostech*. České Budějovice: TF JU, Centrum Filozofie pro děti, 2013. s. 134-154. ISBN 978-80-7394-432-2.

Kontaktné údaje

Mgr. Simona Borisová

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Pedagogická fakulta

Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra

Tel: +421 37 6408 222

simona.borisova@ukf.sk

WHY DO YOUNG PEOPLE HURT THEMSELVES? REASONS FOR SELF-HARMING BEHAVIOR AMONG ADOLESCENT BOYS AND GIRLS

Ivana Václaviková, Zuzana Jurčigová

Abstract

Self-harm is a type of relatively frequent risk behavior in young people. Especially in the last years (or decades), self-harming behavior is considered to be one of the major public health problems being high in teenage years. As the understanding of the reasons that lead to self-harm remains rather unclear, to identify the most frequent motives for self-harming behavior among adolescent boys and girls in Slovakia is the aim of this study. The pilot study was conducted in 235 participants (age range 11 to 18 years). The modified version of the SHI questionnaire (Self-Harm Inventory – Sansone & Sansone, 2010) and ISAS (Inventory of Statements about Self-Injury – Klonsky & Glenn, 2009) was used to identify reasons for self-harming among participants. Results showed that the most often reasons for self-harming behavior among young people are those which belong to the areas of self-punishment and emotion regulation.

Key words: *self-harm, motives, adolescent boys and girls*

1 INTRODUCTION

Self-harm is a type of relatively frequent risk behavior in young people, which has undergone many changes in recent decades, whether in the area of prevalence, comorbidity, or increased rates of its forms. It is often studied among psychiatric patients (e.g. Lauw, Abraham & Loh, 2018), and usually reported only as a part of other disorders. Recently, the focus becomes much more oriented on the prevalence of self-harming behavior in the nonclinical population (Nixon, Cloutier & Jansson, 2008; Démuth & Démuthová, 2019). Research focuses on self-harm and what its adequate definition should be, what are the ways, reasons and sources of self-harm (Démuthová & Václaviková, 2019) as well as its correlates (Démuthová & Rojková, 2019; Doktorová, 2019). Of course, research attention is devoted also to the relationship between this self-aggressive and suicidal behavior (Hawton, Saunders, & O'Connor, 2012; Šefarová, 2019).

Tisovičová (2007) emphasizes the fact, that the period of early adolescence requires increased attention in the topic of the self-harm, because it is a period of positive (signs of euphoria) and negative (signs of depression) developmental waves. Adolescence, a developmental period of complex biological and psychological transformations that underlie a wide range of behaviors, is perceived as a period of increased risk of manifestations of problem behavior in many forms (Modecki, 2016). Definitely, self-harming behavior could be one of them; based on findings from many international studies, Hawton et al. (2012) claim that around 10% of adolescent youth report having self-harmed, girls significantly more often than boys. Question is, if there is a difference in frequency of self-harm only, or if girls also cause harm themselves for different reasons.

Self-harm refers to intentional self-poisoning or self-injury, irrespective of the type of motive, or the extent of suicidal intent (Hawton et al., 2012). It is considered to be auto-aggressive and conscious, with a repetitive character and, although the main goal of this activity may not be the suicide, it could happen to be the more or less (in)voluntary result.

There are many ways in which an individual can intentionally harm him- or herself. Suyemoto (1998) includes cutting the skin on the wrist and other parts of the body to the most

common methods, other possibilities are burning the skin with acid, fire or embers, or swallowing various objects (McManus, Hassiotis, Jenkins, & al, 2014).

According to research (e.g. Evans, Hawton, & Rodham, 2004; Hawton et al., 2012), self-harm (and suicide) in adolescents are the endproducts of a complex interplay between genetic, biological, psychiatric, psychological, social, and cultural factors. In general, deliberate self-harm was more common in adolescents who used drugs, were bullied, physically or sexually harassed, and showed signs of depression, anxiety, impulsivity, and decreased self-esteem. Another psychological factors are perfectionism (Doktorová, 2019), helplessness and underdeveloped ability to solve problems as well as low ability to cope with stressful situations. Among individuals predisposed to biological, personality, and cognitive vulnerabilities in combination with exposure to negative life events, including both early and recent life adversity, and psychiatric disorders, there is a higher risk of self-destructive behaviors across the lifespan. From the external environment, several risk factors have been identified; including dysfunctional family background (Suyemoto, 1998), experience of childhood trauma, neglect, and insecure attachment (Gratz, 2003). Hofmann (2006) names risk factors that cause mental injuries to individuals, such as violent attacks, rape, life-threatening experiences, and long-term abuse.

Despite the amount of academic literature on factors explaining the phenomenon of self-harm, Edmondson, Brennan, & House (2016) recommend to conduct more studies that report personal accounts of the non-suicidal reasons for self-harm offered by individuals who have harmed themselves. As we can do nothing but agree, our study focuses on the motivation of an individual to harm him- or herself. Review conducted by mentioned authors found many articles describing reasons for self-harm that fitted the eight themes outlined by Suyemoto (1998), Klonsky (2007), Klonsky & Glenn (2009) and the related themes outlined by Nock & Prinstein (2004). Most widely reasons researched were managing distress (affect regulation) and self-harm as a means of exerting interpersonal influence (including help-seeking), followed by punishment and managing dissociation. Less frequently described but nonetheless repeatedly endorsed were reasons to do with averting suicide, sensation-seeking, defining personal boundaries and expressing or coping with sexuality. According to Tisovičová (2007), self-harm is a manifestation of the effort to emphasize one's personality, which means that the individual tries to draw attention of the environment and express his or her dissatisfaction. Carr-Gregg (2012) points to the motivation of acting by another peer who is hurting himself and the desire to try what the intentional self-harm will bring.

Thus, the main objective of the research is to identify the most frequent reasons that lead to intentional self-harming behavior among Slovak youth, separately in group of adolescent boys and girls.

2 METHOD

2.1 Participants

Anonymous data collection was attended by 400 respondents, students of primary and secondary schools in Slovakia. The selection of respondents took place occasionally and the administration of the test battery was carried out with the help of trained administrators. 165 questionnaires were excluded. Thus, data from 235 respondents, who confirmed their experience with self-harm and subsequently stated the reasons for this type of behavior, were included in the statistical analysis. The research sample consisted of young people aged 11 to 18 years ($M = 15.22$), of whom 48.5% ($N = 114$) were boys and 51.5% ($N = 121$) girls.

2.2 Methods

To identify the experience with self-harming behavior in adolescents, a modified version of the SHI questionnaire (Self-Harm Inventory; Sansone & Sansone, 2010) has been used. The

original version of the SHI contains 22 questions dealing with the presence of various forms of self-harm. Four items in our testing were excluded as they were not suitable for the adolescents and the questionnaire was adapted for data collection in the population of young people in Slovakia. On the other hand, two items were added to the questionnaire (Démuthová & Rojková, 2019).

In order to find out the reasons for self-harm in the respondents, the second part of the ISAS questionnaire (Inventory of Statements about Self-injury, Klonsky & Glenn, 2009) has been used. The questionnaire identifies thirteen possible reasons (functions) of self-harm. These include regulation of emotions, prevention of dissociation or suicide, autonomy, interpersonal boundaries or influence, pointing out distress, strengthening relationships with peers, revenge, self-care, self-punishment, seeking excitement, and toughness. Each of these thirteen areas includes 3 items (statements) rated on a three-point scale, which means that the questionnaire contains a total of 39 statements. Respondents who confirmed their experience of self-harm, for example, indicated that when they hurt themselves, they calmed down, punished, or thus released the emotional pressure that had grown in them. Based on their experience, they further indicated whether the statements applied to them completely, somewhat or not at all.

3 RESULTS

In general, we were interested in the most common reasons for self-harm in young people. The results of the descriptive analysis of the first research question processed by the statistical program IBM SPSS (The Statistical Package for Social Sciences) are presented in Table 1. As the table shows, the most common reasons for self-harm in young people were: "I express my anger at myself for being incompetent or stupid" (N=140), "I am punishing myself by it" (N = 133), and "by this, I release the emotional pressure that has increased in me" (N = 132). Based on these results, we can claim that self-punishment, and the effort to regulate emotions are the main reasons for self-harm in young people in our research sample.

Table 1. The most frequent reasons for self-harm in adolescents

Rank	Reason	N
1.	... express my anger (Self-punishment)	140
2.	... punishing myself (Self-punishment)	133
3.	... release emotional pressure (Affect regulation)	132

Further, we divided the research group by sex and identified the most common reasons for self-harm among adolescent boys and girls. The reason "I express my anger at myself for being incompetent and stupid" was the most common reason for self-harm in boys (N = 68) as well as in girls (N = 72). Again, the reason "by this, I release the emotional pressure that has increased in me" was one of the most common causes of self-harm in boys (N = 63), as well as in girls (N = 69). In the group of boys, another reason seems to be very common: 66 boys claim that they do self-harm "to find out whether I could endure pain", while in girls (N = 71), the second most common reason for self-harm is "punishing myself". Therefore, we can assume that there are similar reasons for self-harm among boys and girls – those related to self-punishment and efforts to regulate emotions. At the same time, we note a difference in the appearance of a motive of hardiness or resistance to pain in the group of boys. The results of the descriptive analysis are shown in Table 2.

Table 2. The most frequent reasons for self-harm in adolescent boys and girls

Rank	Girls		Boys	
	Reason	N	Reason	N
1.	...express my anger (Self-punishment)	72	...express my anger (Self-punishment)	68
2.	... punishing myself (Self-punishment)	71	... to resist pain (Toughness)	66
3.	... release emotional pressure (Affect regulation)	69	... release emotional pressure (Affect regulation)	63

4 DISCUSSION

To some extent, self-harm is related to the personality structure of the individual and his or her ability to regulate emotions. According to Hawton et al. (2012), people who tend to be irritable, feel unable to cope, suffer from chronic anger (mostly to themselves) and anxiety, people more impulsive, more depressed, and helpless, are more likely to experience self-harm. Using a descriptive analysis of the data obtained from research sample, we found that the most common reasons for self-harm in adolescents are those that fall into the areas of self-punishment and affect regulation. Even when the research sample is divided, self-punishment and affect regulation remain the most prevalent reasons of self-harm in boys and girls. We would like to note that self-punishment is represented by several statements – one of them is rather direct (“I am doing that to punish myself”), the other one rather implicit, implying questions about possibilities or skills to manage negative feelings by adolescents (“I express my anger at myself”). In this finding, we perceive further possibilities for psychological research, and, mostly, for interventions based on understanding the subtle context of motivation to self-harm.

Our findings are partially consistent with the results of previous research by Suyemoto (1998), Klonsky (2007), Edmondson et al. (2016), and Démuthová & Václavíková (2019), where affect regulation is the most frequent motive of self-harm. Individuals use this behavior in order to calm themselves down (Klonsky & Glenn, 2009), to relieve the emotional pain and prevent bad memories and thoughts to emerge. Thus, self-harm in adolescents is the way they cope with an unpleasant emotional state. It may be that physical injury to one's own body helps adolescents lower emotional suffering, which is sometimes perceived as being worse than physical pain. The need to provide adolescents with professional support (even trainings) in managing emotions seems even more urgent from this point of view.

Self-punishment as motive to cause harm to oneself is reported very frequently, Edmondson et al. (2016) identified this motive in over half of analyzed quantitative studies. In our research, self-punishment as a motive for self-harm occurred in dominant positions especially among girls. The statement "by this I respond to the fact that I am unhappy or disgusted with myself" to a certain extent corresponds with findings of Flett et al. (2012), where higher rates of self-harm were identified among women who were not satisfied with their appearance or abilities. Authors draw attention to their findings that women who are very self-critical, or those who are ashamed of their body and behavior, or their abilities, show a higher likelihood of self-harm than women who are confident.

Subsequently, in our research, boys, unlike girls, also mentioned the most common factors of self-harm, which fall into the area of toughness and the search for excitement. These motives for self-harm in boys may be closely related to their sudden physical changes during adolescence. The shoulders of the boys expand, there is an intense muscle development, which is also related to the increase in strength and it expands their physical capabilities. Due to hormonal activity, they could become more aggressive, fearless, and therefore more

courageous. In girls, such physical development usually does not occur. Therefore, we think that the tendency to prove ourselves or others our strength, resilience to pain, and fearlessness could be one of the causes of self-harm in boys during adolescence.

5 CONCLUSION

We conducted an initial attempt to understand individual motives of self-harming behavior among Slovak adolescents. As we are aware of the limits of our study (especially in terms of sample size and methodological accuracy), we would like to continue our research in a more precious way – for example, it would be interesting to monitor more variables that could create different context and, subsequently, lead to self-harming behavior based on different motives and fulfilling different needs. Edmondson et al. (2016) claim that a precise review of those motives is worthwhile because it may increase our understanding in two areas: first, we know relatively little about the positive personal (rather than social) functions that might be served by self-harm, and such functions might help to explain the persistence of such behavior in the individual's life, and second, we need to develop new interventions, especially those that depend upon finding alternative less damaging means to meet the same needs currently met by self-harm.

Acknowledgment

Publication has been supported by the project “Self-harm: definition, prevalence, influencing factors and implications for clinical interventions” no. APVV-17-0123.

Bibliography

1. Carr-Gregg, M. (2012). *Psychické problémy v dospívání*. Praha: Portál, 2012.
2. Démuth, A. & Démuthová, S. (2019). The prevalence and the most frequent forms of self-harm in adolescents. *International Conference on Research in Psychology*. London: Diamond Scientific Publication, 39-51.
3. Démuthová, S. & Rojková, Z. (2019). Špecifiká osobnosti sebapoškodzujúcich sa adolescentov s výskytom suicidálnych pokusov. *Kondášove dni 2019*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 18-25.
4. Démuthová, S. & Václaviková, I. (2019). Rozdiely v motivácii k sebapoškodzovaniu u adolescentov so suicidálnymi pokusmi a bez nich. *Kondášove dni 2019*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 26-34.
5. Doktorová, D. (2019). Perfekcionizmus a jeho spojitost' so sebapoškodzovaním v strednom školskom veku. *Kondášove dni 2019*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2019, 35-43.
6. Edmondson, A. J., Brennan, C. A., & House, A. O. (2016). Non-suicidal reasons for self-harm: A systematic review of self-reported accounts. *Journal of Affective Disorders*, 191, 109–117.
7. Flett, L. G. et al. (2012). Predictors of Deliberate Self-Harm Behavior Among Emerging Adolescents: An Initial Test of a Self-Punitiveness Model. *Current Psychology*, 31, 49-64.
8. Gratz, K. L. (2003). Risk factors for and functions of deliberate self-harm: An empirical and conceptual review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 192-205.
9. Hawton, K., Saunders, K. E., & O'Connor, R. C. (2012). Self-harm and suicide in adolescents. *The Lancet*, 379(9834), 2373-2382.
10. Hofmann, A. (2006). *EMDR Terapia psychotraumatických stresových syndrómov*. Trenčín: Vydavateľstvo-F.

11. Klonsky, E. D. (2007). The functions of deliberate self-injury: a review of the evidence. *Clinical Psychology Review*, 27(2), 226-239.
12. Klonsky, E. D. & Glenn, C. R. (2009). Assessing the functions of non-suicidal self-injury: Psychometric properties of the Inventory of Statements About Self-injury (ISAS). *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 31(3), 215-219.
13. Lauw, M. S. M., Abraham, A. M., & Loh, CH. B. L. (2018). Deliberate self-harm among adolescent psychiatric outpatients in Singapore: prevalence, nature and risk factors. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 12(35).
14. McManus, S., Hassiotis, A., Jenkins, R., Dennis, M., Aznar, C., Appleby, L., ... & Brugha, T. (2014). Suicidal thoughts, suicide attempts and self-harm. Mental Health and Wellbeing in England: Adult Psychiatric Morbidity Survey 2014.
15. Modecki, K. L. (2016). Do risks matter? Variable and person-centered approaches to adolescents' problem behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 42, 8-20.
16. Nock, M., & Prinstein, M. (2004). A Functional Approach to the Assessment of Self-Mutilative Behavior. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 885-890.
17. Nixon, M. K., Cloutier, P., & Jansson, S. M. (2008). Nonsuicidal self-harm in youth: a population-based survey. *Canadian Medical Association Journal*, 178(3), 306-312.
18. Sansone, R. A., & Sansone, L. A. (2010). The Self-Harm Inventory (SHI): development of a scale for identifying self-destructive behaviors and borderline personality disorder. *Journal of Clinical Psychology*, 54(7), p. 973-983.
19. Suyemoto, K. L. (1998). The functions of self-mutilation. *Clinical Psychology Review*, 18(5), 531-554.
20. Šefarová, I. (2019). Na ostrí žiletky: Sebapoškodzovanie vo vzťahu k rodinnému prostrediu ako rizikovému faktoru. *Kondášove dni 2019*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 99-106.
21. Tisovičová, A. (2007). *Poruchy správania a ich klasifikácie*. Ružomberok: Pedagogická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku. 114 p.

Contact

Mgr. Ivana Václaviková, Ph.D.
 University of Ss. Cyril and Methodius, Faculty of Arts
 Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovakia
 email: ivana.vaclavikova@ucm.sk

PRZEGLĄD BADAŃ NA TEMAT WIKIPEDII ORAZ Z WYKORZYSTANIEM WIKIPEDII JAKO INSTRUMENTU BADAWCZEGO

REVIEW OF RESEARCH ON WIKIPEDIA AND ON WIKIPEDIA AS A RESEARCH TOOL

Bartosz Atroszko, Jakub Atroszko

Abstrakt

W badaniach dotychczas prowadzonych w Polsce Wikipedia była zarówno przedmiotem badań, jak i instrumentem badawczym. Badania na jej temat oraz na temat skutków społecznych jej używania prowadzili przedstawiciele nauk humanistycznych, społecznych, ekonomicznych i prawnych. Dla wielu badaczy (zwłaszcza z dziedziny informatyki) Wikipedia była instrumentem pomocnym w prowadzeniu różnorodnych analiz i dociekań naukowych. Niniejszy artykuł przedstawia przegląd obu nurtów badań.

Słowa kluczowe: Wikipedia, przegląd literatury, wykorzystanie Wikipedii, Wikipedia jako instrument badawczy.

Abstract

In research conducted in Poland till now, Wikipedia was both the subject of research and a research tool. Representatives of the humanities, social science, economics and legal sciences conducted research on Wikipedia and on the social effects of its use. For many researchers (especially in the field of computer science) Wikipedia was a tool helpful in conducting various scientific analyzes and inquiries. This article presents an overview of both lines of research.

Keywords: Wikipedia, review, use of Wikipedia, Wikipedia as a research tool.

1 WPROWADZENIE

Wikipedia występuje w polskim piśmiennictwie naukowym zarówno jako przedmiot badań, jak i instrument do prowadzenia badań. Jest to istotne rozróżnienie, o którym warto pamiętać. W pierwszym przypadku Wikipedia dla badaczy jest interesująca sama w sobie, jako pewne zjawisko społeczne, które – ze względu chociażby na ogromne rozpowszechnienie i skutki społeczne – jest bez precedensu w historii. Natomiast w tym drugim przypadku Wikipedia jest postrzegana instrumentalnie jako olbrzymi i łatwo dostępny zbiór danych umożliwiający prowadzenie bardzo różnorodnych analiz. Wikipedia ma bardzo wiele walorów, które sprawiają, że dla osób prowadzących badania naukowe może być ona atrakcyjnym instrumentem badawczym. Jest ona dostępna za darmo, dla każdego i bez żadnych ograniczeń czasowych, można się po niej łatwo (intuicyjnie) poruszać i nie wymaga to żadnych specjalistycznych umiejętności. Oba nurty badań są istotne z tego względu, że otwierają one przed badaczami nowe perspektywy eksploracji i dociekań. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie przeglądu dotychczas przeprowadzonych w Polsce badań w których Wikipedia była traktowana bądź jako przedmiot badania, bądź jako instrument badawczy.

Wikipedia jest definiowana przez samych wikipedystów jako wielojęzyczna encyklopedia internetowa, którą każdy może redagować i która jest *wolna* w tym znaczeniu, że jest wolnym

dobrem kultury, a więc dostępnym dla każdego za darmo i bez ograniczeń. Jednakże obecnie Wikipedia jest już czymś znacznie więcej niż tylko encyklopedią. Jemielniak (2013) nazywa ją największym projektem współtworzonym przez ludzi. Raburski (2016) określa Wikipedię mianem narzędzia badawczego, dostrzegając w niej potencjał do przeprowadzania bardzo różnorodnych analiz i badań. Określenie tego, czym właściwie jest Wikipedia, wcale nie jest proste. Przykładowo, Kopeć (2016, s. 65) przekonuje, że kategoryzowanie jej jako encyklopedii jest bezcelowe, ponieważ Wikipedia różni się od tradycyjnej encyklopedii w sposób zasadniczy i to pod wieloma względami. Wikipedia pełni nie tylko funkcję informacyjną, ale wokół niej tworzą się całe społeczności internautów. Tworzą ją osoby anonimowe, jest ona bezpłatna i nie jest ona i prawdopodobnie nigdy nie będzie dziełem skończonym i zamkniętym (tamże, s. 68).

Na temat języka Wikipedii i próby określenia czym właściwie ona jest – w kontekście teorii literatury – powstała i została obroniona w Polsce w 2008 r. rozprawa doktorska z językoznawstwa (Tereszkiewicz, 2008a), opublikowana zresztą później w formie książki (Tereszkiewicz, 2010). Zgodnie z wiedzą autora, była to pierwsza rozprawa doktorska dotycząca Wikipedii, która została obroniona na polskiej uczelni. Od tego czasu Wikipedia była tematem kolejnych dwóch obronionych dysertacji, tym razem w ramach pedagogiki (Pękała-Speer, 2018 r.) oraz ekonomii (Lewoniewski, 2019). Liczba ta najprawdopodobniej jest w rzeczywistości większa, gdyż informacje dotyczące przyznanych tytułów doktora publikowane są w bazie Nauka Polska z opóźnieniem, czasami wielomiesięcznym. Jak przyznaje prowadzący ową bazę Ośrodek Przetwarzania Informacji — Państwowy Instytut Badawczy, kompletność i rzetelność danych dostępnych w bazie zależy od zaangażowania wszystkich zainteresowanych stron, w tym od instytucji naukowych i od samych badaczy (<https://nauka-polska.pl>).

Wikipedia cieszy się olbrzymią popularnością na całym świecie, wiele wskazuje też na to, że wywiera ona coraz większy wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa i na życie codzienne zwykłych ludzi. Już w chwili obecnej jest ona jednym z głównych źródeł informacji dla olbrzymiej liczby osób. Z badania ankietowego studentów Uniwersytetu Gdańskiego wynika, że 99,5% respondentów korzysta z Wikipedii przynajmniej sporadycznie (Atroszko, 2015, s. 111). Jednakże opinie na jej temat są bardzo zróżnicowane. Budzi ona skrajne emocje, od zachwyty do pogardy (Gajewski, 2015, s. 66). Czasami kwestionuje się jej wiarygodność i jakość informacji w niej zawartych (Szpunar, 2008, s. 12). Jak zauważa Jemielniak (2013, s. 16), Wikipedia ma faktycznie pewne słabości, ale często głosy krytyki pod jej adresem biorą się z niezrozumienia mechanizmów społecznych napędzających tworzenie, rozwój i kontrolę jakości haseł Wikipedii. Na temat Wikipedii funkcjonuje wiele błędnych przekonań i niedomówień (tamże, s. 16).

2 PRZEGLĄD BADAŃ

Celem badania literaturowego było znalezienie odpowiedzi na następujące dwa pytania: 1) *Jakich zagadnień dotyczyły badania empiryczne prowadzone dotychczas na temat Wikipedii w Polsce?* oraz 2) *W jaki sposób Wikipedia była wykorzystywana do prowadzenia badań naukowych w Polsce?* Badanie literaturowe składało się z czterech etapów: 1) wyszukiwania literatury, 2) selekcji publikacji, 3) oceny ich jakości, a także 4) syntezy narracyjnej.

2.1 Badania na temat Wikipedii

Wiele badań na temat Wikipedii było prowadzonych przez przedstawicieli nauk ekonomicznych, a zwłaszcza teoretyków zarządzania. Wynika to zapewne z tego, że Wikipedia może być postrzegana jako wzorzec nowego modelu organizacyjnego, który

funkcjonuje, chociaż – jak pisze Jemielniak (2013, s. 21) - *według wszelkich przesłanek nie powinien (...) działać*. Właśnie ten fakt, że Wikipedia funkcjonuje i rozwija się niejako wbrew istniejącym teoriom organizacji i zarządzania skłonił Jemielniaka do przeprowadzenia badań opartych na etnografii wirtualnej (netnografii) Wikipedii, skoncentrowanych na jej kulturze organizacyjnej (tamże, s. 21). Książka Jemielniaka (2013) pt. *Życie wirtualnych dzikich. Netnografia Wikipedii, największego projektu współtworzonego przez ludzi* stanowi najobszerniejsze i najbardziej pogłębione studium Wikipedii i społeczności wikipedystów napisane dotychczas w języku polskim. Autor ten opisał Wikipedię jako nieekspercką organizację otwartej współpracy (tamże, s. 21).

Skolik i Jemielniak (2011), również w ramach badań netnograficznych, badali ramy organizacyjne Wikipedii i jej płynną strukturę, formalne pozycje w projekcie i związane z nimi oczekiwania społeczności. Skolik na podstawie kilkuletniej obserwacji uczestniczącej stworzył typologię nieformalnych ról społecznych wyłaniających się w Wikipedii (Skolik, 2011, s. 97), a także opisał sposoby rozwiązywania konfliktów interpersonalnych w społeczności wikipedystów (Skolik, 2013b, s. 37). Autor ten szczególnie zainteresowany był procesem instytucjonalizacji procedur związanych z rozwiązywaniem sporów (tamże, s. 37). O tym, że procesy instytucjonalizacji w Wikipedii zachodzą w szybszym tempie niż w tradycyjnych organizacjach pisał Rogiński (2011, s. 193), który prowadził badania jakościowe na ten temat. Z kolei Danielewicz (2010, s. 129), również w ramach badań jakościowych, opisał sieciowy model organizacyjny Wikipedii, a także to, jak funkcjonowanie w złożonym przedsięwzięciu sieciowym jest postrzegane przez samych wikipedystów.

Wikipedia była przedmiotem analiz socjologicznych, ponieważ wokół tego projektu tworzą się społeczności internautów (wikipedystów), tworzących własną, specyficzną kulturę. Tego typu analizę socjologiczną przedstawił Danielewicz (2010), opisując Wikipedię w kategoriach zjawiska dobrowolnej sieciowej współpracy wokół dóbr wspólnych (ang. *commons-based peer production*, pojęcie wprowadzone przez Yochai Benklera), a także opisując tło kulturowe i ideologiczne Wikipedii. Autor ten przypomniał, że Wikipedia narodziła się z ruchu wolnego oprogramowania, który to ruch z kolei wyrósł na gruncie subkultury hakerskiej (tamże, s. 132-137). Z kolei Skolik (2013a) przedstawił przemiany dokonujące się w kulturze społeczności polskich wikipedystów. Natomiast Dąbrowski i Grabarczuk (2014) pisali o udziale prawników w społeczności wikipedystów (przedstawiając obszerne statystyki na ten temat) w kontekście jakości i ilości artykułów Wikipedii przedstawiających wiedzę z dziedziny prawa.

Dotychczas w Polsce przeprowadzono kilka badań dotyczących opinii na temat Wikipedii. Jedno z pierwszych badań tego typu przeprowadziła Tereszkiewicz (2008b, s. 192-193). Celem badania było nie tylko poznanie stosunku wikipedystów do idei wolnej encyklopedii, ale również określenie tego, na ile osoby tworzące Wikipedię są świadome – z perspektywy teorii literatury - jej odmienności gatunkowej, różnicy pomiędzy Wikipedią a tradycyjną papierową encyklopedią. Z kolei opinie studentów na temat Wikipedii badali Atroszko (2015, 2018a) oraz Bednarska (2015). Przeprowadzono również wśród studentów badanie psychologiczne nad związkiem postaw wobec Wikipedii z wybranymi cechami osobowości (Atroszko, Bereznowski, Wróbel, Atroszko, 2016). Deklarowane przez osoby studiujące cele korzystania z Wikipedii przedstawił Atroszko (2018b). Z kolei wyniki międzynarodowego badania kwestionariuszowego na temat sposobów korzystania z Wikipedii przedstawiła Bartosik-Purgat (2016). Obok polskich użytkowników, badano również użytkowników Wikipedii z siedmiu innych państw.

Wikipedia była również przedmiotem analiz z zakresu językoznawstwa. Badano występujące w niej błędy językowe i stylistyczne (Tereszkiewicz, 2007), a także (co było już wspomniane) przeprowadzono jej analizę gatunkową (ang. *genre analysis*), aby określić jakiego typu utworem literackim jest Wikipedia (Tereszkiewicz, 2010). Z kolei Żurek i Skolik (2009) przeprowadzili bardzo szczegółowe badanie w którym porównali Wikipedię z drukowaną encyklopedią PWN pod względem liczby artykułów, liczby słów w jednym artykule oraz jakości haseł. Autorzy ci przedstawili również dynamikę rozwoju Wikipedii w latach 2004-2008 pod każdym z wyżej wymienionych kryteriów (tamże).

Badanie na temat wykorzystywania Wikipedii w uzasadnieniach wyroków polskich i zagranicznych sądów przeprowadzili Dąbrowski i Grabarczuk (2012). Autorzy ci - jak sami stwierdzili - ze zdumieniem odkryli, że w bazie InforLex-Administracja wzmianka na temat Wikipedii pojawiła się aż w 223 orzeczeniach sądowych. Stało się to punktem wyjścia do rozpoczęcia badania na ten temat przez obu autorów (tamże), kontynuowanego następnie przez Grabarczuka (2013). Zgodnie z ustaleniami badaczy Wikipedia jest wykorzystywana przez polskie sądy jako źródło wykładni językowej, ale też źródło informacji specjalistycznych, historycznych i geograficznych, a także (sic!) źródło dowodowe (Dąbrowski i Grabarczuk, 2012, s. 74). Co szczególnie interesujące, nie jest to zjawisko występujące tylko w polskim sądownictwie, ale również w innych państwach europejskich.

Badań dotyczących edukacyjnego wymiaru Wikipedii jest rozczarowująco mało. Szymczak (2013) opisał własne doświadczenia z używaniem Wikipedii na zajęciach językowych na uczelni. W ramach ćwiczeń studenci tłumaczyli artykuły polskojęzycznej Wikipedii na język angielski lub odwrotnie, za każdym razem tworząc nowe hasło w polskiej lub angielskiej wersji Wikipedii (tamże, s. 63-64). Natomiast Ochmański (2017) zaproponował projekt wykorzystania Wikipedii w nauczaniu historii książki.

2.2 Badania z wykorzystaniem Wikipedii

Dane zawarte w Wikipedii są atrakcyjne również z tego względu, że są one tworzone głównie przez ludzi, a więc w jakimś stopniu odzwierciedlają one społeczną percepcję pewnych zjawisk. Przykładowo, Janczulewicz (2015, s. 1-2) badała w jaki sposób w różnych wersjach językowych Wikipedii przedstawiana jest polska Biblioteka Narodowa w Warszawie, a więc najważniejsza biblioteka w Polsce, zabezpieczająca kulturę piśmienniczą narodu i reprezentująca polskie bibliotekarstwo na arenie międzynarodowej. Z kolei Wolniewicz-Słomka (2016) zwrócił uwagę na to, że poszczególne wersje językowe Wikipedii odzwierciedlają (w jakimś stopniu, bo jednak nie w pełni) pamięć zbiorową danej społeczności posługującej się określonym językiem. Autor ten porównał trzy hasła Wikipedii na temat Holokaustu w trzech wersjach językowych tej encyklopedii: polskiej, hebrajskiej i angielskiej. Na tej podstawie starał się on dociec, na ile hasła Wikipedii w różnych językach prezentują ten sam temat w odmienny sposób, będący odzwierciedleniem pamięci zbiorowej danego narodu (tamże, s. 48-49). Należy wspomnieć, że Wikipedia tworzona jest również w sposób automatyczny przez programy komputerowe specjalnie stworzone do tego celu, ale nie zmienia to faktu, że Wikipedia jest przedsięwzięciem przede wszystkim społecznym.

Ważnym walorem Wikipedii jest też to, że stanowi ona nie tylko repozytorium informacji, ale że informacje zawarte w poszczególnych artykułach są ze sobą powiązane (dzięki hiperłączom) na wielu poziomach. Na przykład czytelnik Wikipedii zapoznając się z określonym hasłem może bardzo łatwo sprawdzić, jak te same hasło zostało przedstawione w innych wersjach językowych Wikipedii. W związku z tym Wikipedia może być wykorzystywana do nauki języków obcych. Ten aspekt Wikipedii wykorzystał w praktyce

Szymczak (2013), o czym była już mowa. Natomiast Poluszyński (2012) wykorzystał analogiczne hasła w polskojęzycznej i anglojęzycznej wersji Wikipedii, aby w artykule zaprezentować różne strategie tłumaczeniowe nazw własnych w przekładzie z języka polskiego na angielski.

Wikipedia bywa używana jako baza do analiz i testowania różnych rozwiązań technicznych dla informatyków i osób pracujących na pograniczu informatyki i innych dyscyplin naukowych. Artykuły z Wikipedii są używane do prac badawczych mających na celu rozwój metod komputerowego przetwarzania języka naturalnego (Atroszko, Szymański, Gil i Mora, 2018; Borek, Szymański, 2012; Łopuszyński, Bolikowski, 2014; Łopuszyński, Bolikowski, 2015; Pohl, 2012; Szymański, Deptuła, Krawczyk, 2013). W założeniu prace te mają doprowadzić do sytuacji w której komputery będą zdolne do efektywnego przetwarzania danych zapisanych w języku naturalnym (czyli języku używanym przez ludzi, np. języku polskim), który obecnie jest zrozumiały wyłącznie dla człowieka. Prace w tym obszarze znajdują zastosowanie w dziedzinach informatyki związanych ze sztuczną inteligencją (Borek, Szymański, 2012). Artykuły z Wikipedii bywają również używane do testowania metod oceny jakości informacji (Jankowski-Lorek, Zieliński, 2015; Lamek, Lewoniewski, 2017; Lewoniewski, Węcel 2017), jako materiał językoznawczy w pracach mających na celu rozwój tłumaczenia maszynowego (Krajewski, Rybiński, Kozłowski, 2014), a także do wzbogacania danych do analizy w ramach badania rynku dzieł sztuki (Filipiak, Filipowska, 2017).

3 WNIOSKI

Wikipedia była przedmiotem badań przedstawicieli nauk społecznych, ekonomicznych, humanistycznych oraz nauk prawnych. Z kolei jako instrument badawczy wykorzystywana była przede wszystkim przez informatyków, ale też przez innych badaczy, w tym również humanistów i badaczy społecznych. Różnorodność zagadnień poruszanych w publikacjach dotyczących Wikipedii i celów, jakim owe badania służyły, uświadamia jak wielowymiarowa jest to problematyka i na jak wiele różnych dziedzin życia społecznego Wikipedia może potencjalnie wywierać wpływ. Niektóre ze zjawisk opisywanych przez wyżej wymienionych badaczy mogą budzić niepokój, zwłaszcza wykorzystywanie Wikipedii w orzecznictwie sądów w Polsce i w innych krajach Unii Europejskiej, pojawiające się w niej błędy językowe, błędy merytoryczne, czy różnice w sposobie przedstawiania Holocaustu w polskiej i hebrajskiej wersji językowej encyklopedii. Z drugiej strony Wikipedia jest opisywana jako projekt mający liczne i bardzo istotne walory. Nie tylko zwiększa dostęp ludzi do wiedzy i informacji, ale też egalitaryzuje sposób wytwarzania i dystrybuowania wiedzy. Wokół Wikipedii tworzy się społeczność internatuów gotowych za darmo pracować dla dobra wspólnego, co jest wartością nie do przecenienia. Projekt ten może być uznawany za wzorzec nowego modelu organizacyjnego, którego samo istnienie i funkcjonowanie zdaje się przeczyć dotychczasowej wiedzy z dziedziny organizacji i zarządzania.

Tabela 1

Podstawowe zagadnienia poruszane w polskim piśmiennictwie naukowym dotyczącym Wikipedii rozumianej zarówno jako przedmiot badań, jak i instrument badawczy

	Zagadnienia:	Autorzy:
Wikipedia jako przedmiot badań	Model organizacyjny Wikipedii	Jemielniak (2013); Skolik (2013b); Skolik, Jemielniak (2011); Skolik (2011); Rogiński (2011); Danielewicz (2010)
	Społeczność wikipedystów i jej kultura	Augustyn (2019); Skolik (2018); Gajewski (2016); Dąbrowski, Grabarczuk (2014); Spychała, Turek, Adamczyk (2013); Jemielniak (2013); Skolik

	(2013a); Danielewicz (2010);
Opinie na temat Wikipedii i postawy wobec niej	Atroszko (2018a); Atroszko, Bereznowski, Wróbel, Atroszko (2016); Bednarska (2015); Atroszko (2015); Tereszkievicz (2008b)
Wykorzystanie Wikipedii w orzecznictwie sądów w Polsce	Grabarczuk (2013); Dąbrowski, Grabarczuk (2012)
Analiza gatunkowa Wikipedii	Tereszkiewicz (2010); Tereszkievicz (2008a); Tereszkievicz (2008b)
Błędy językowe i merytoryczne występujące w Wikipedii	Ochmański (2017); Tereszkievicz (2007)
Rozwój treści dostępnej w Wikipedii, jej ilość i jakość	Lewoniewski (2019); Lewoniewski (2018); Jemielniak, Wilamowski (2017); Żurek, Skolik (2009); Adamiec (2017)
Deklarowane cele i sposoby korzystania z Wikipedii przez jej użytkowników	Atroszko (2018b); Bartosik-Purgat (2016)
Wykorzystania Wikipedii jako narzędzia edukacyjnego	Ochmański (2017); Szymczak (2013)
Przetwarzanie języka naturalnego przez komputer	Atroszko, Szymański, Gil i Mora (2018); Łopuszyński, Bolikowski (2014; 2015); Szymański, Deptuła, Krawczyk (2013); Savary, Manicki, Baron (2013); Szymański (2012); Pohl (2012)
Metody oceny jakości informacji	Lewoniewski, Kasprzak, Węcel, Abramowicz (2018); Lamek, Lewoniewski (2017); Lewoniewski, Węcel (2017); Jankowski-Lorek, Zieliński (2015)
Wikipedia jako instrument badawczy	
Metody analizy rynku dzieł sztuki	Filipiak, Filipowska (2017)
Badanie pamięci zbiorowej Polaków i Żydów	Wolniewicz-Słomka (2016)
Spółeczna percepcja Biblioteki Narodowej	Janczulewicz (2015)
Strategie tłumaczeniowe nazw własnych podczas przekładu z języka polskiego na angielski	Poluszyński (2012)
Tłumaczenie maszynowe	Krajewski, Rybiński, Kozłowski (2014)

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury.

4 PODSUMOWANIE

Porównując polską i anglojęzyczną literaturę naukową dotyczącą Wikipedii można dostrzec jak szeroki jest potencjalny obszar eksploracji naukowych przed którymi stoją polscy badacze. Ważne problemy i zagadnienia dotyczące Wikipedii, które w literaturze anglojęzycznej są kompleksowo badane i omawiane, w polskim piśmiennictwie są jedynie sygnalizowane lub wręcz nie pojawiają się wcale. Na temat wykorzystania Wikipedii w procesie edukacji powstało w naszym kraju zaledwie kilka publikacji. Tymczasem potencjalnych możliwości zastosowania Wikipedii w kształceniu jest bardzo wiele (Azzam i inni, 2017; Moy, Locke, Coppola, McNeil, 2010). Tematyka korzystania z Wikipedii, aby czerpać z niej wiedzę medyczną (dotyczącą chorób, ich objawów, leków, stosowanych terapii etc.) w polskiej nauce nie istnieje, chociaż w bardziej rozwiniętych krajach jest to dosyć istotny nurt badań (Heilman i inni, 2011; Laurent, Vickers, 2009). Tymczasem z badań własnych dotyczących deklarowanych celów korzystania z Wikipedii wynika, że 82,7% badanych studentek pedagogiki korzysta z tej encyklopedii, aby znaleźć informacje dotyczące kwestii medycznych (Atroszko, 2018b). Można przypuszczać, że Polacy relatywnie często używają tej encyklopedii jako źródła wiedzy z dziedziny medycyny, natomiast nie wiadomo

jakie są tego konsekwencje (wbrew pozorom zagraniczni autorzy zwracają uwagę na pozytywne skutki tego zjawiska, nie postrzegają go w kategoriach zagrożeń).

Jemielniak (2019) zwrócił uwagę na paradoks dotyczący Wikipedii. Z jednej strony jest to najczęściej czytane repozytorium wiedzy na świecie, wręcz fenomenalnie upowszechnione w skali całego globu, co czyni je zjawiskiem bezprecedensowym. Z drugiej strony środowiska akademickie traktują Wikipedię wciąż z lekceważeniem, jako coś niepoważnego, nie wartego uwagi. Dzieje się tak, mimo, że według prowadzonych badań jakość haseł anglojęzycznej wersji Wikipedii jest porównywalna do prestiżowej encyklopedii *Britannica*. Być może wynika to z tego, że – jak sugeruje Jemielniak (2019) – Wikipedia podważa tradycyjny, hierarchiczny sposób dystrybucji wiedzy w społeczeństwie (od góry ku dołowi), w którym społeczność akademicka zajmuje szczególnie uprzywilejowaną pozycję.

Źródła

1. ADAMIEC, A. Udział polskich i ukraińskich bibliotek akademickich w Wikipedii. [W:] Інформаційний простір бібліотеки: польсько-український досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 2017, s. 416-438.
2. ATROSZKO, B. Do young people trust Wikipedia? [W:] red. M. Mokrys, S. Badura, *Proceedings in Electronic International Interdisciplinary Conference, Slovak Republic, 10.-14. August 2015*. Zilina: EDIS - Publishing Institution of the University of Zilina, 2015, s. 109-114. ISBN: 978-80-554-1090-6.
3. ATROSZKO, B. Opinie studentek pedagogiki wczesnej edukacji na temat Wikipedii. [W:] *Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD students and assistants QUAERE 2018*, Hradec Králové: Magnanimitas, 2018, s. 1204-1213. ISBN 978-80-87952-26-9. [Atroszko, 2018a]
4. ATROSZKO, B. W jakim celu studentki pedagogiki wczesnej edukacji korzystają z Wikipedii? [W:] *Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD students and assistants QUAERE 2018*, Hradec Králové: Magnanimitas, 2018, s. 1214-1223. [Atroszko 2018b]
5. ATROSZKO, B., BEREZNOWSKI, P., WRÓBEL, W. K., ATROSZKO, P. Relationship between personality and attitudes to Wikipedia. [W:] red. M. Mokrys, S. Badura, *The 5th Electronic International Interdisciplinary Conference EIIC 2016*,. Zilina: EDIS - Publishing Institution of the University of Zilina, 2016, s. 15-20.
6. ATROSZKO, J. SZYMAŃSKI, J., GIL, D., MORA, H. Text categorization improvement via user interaction. [W:] red. L. Rutkowski, R. Scherer, M. Korytkowski, W. Pedrycz, R. Tadeusiewicz, J. Zurada, *Artificial Intelligence and Soft Computing*, Cham: Springer, 2018, s. 265-275. Online ISBN 978-3-319-91262-2.
7. AUGUSTYN, K. Analiza sposobów zaangażowania we współtworzenie Wikipedii w świetle koncepcji ekonomii współpracy, *Zagadnienia Informatyki Naukowej. Studia Informacyjne*, tom 57, nr 1(113), 2019, s. 85-109.
8. AZZAM, A., BRESLER, D., LEON, A. i in., Why Medical Schools Should Embrace Wikipedia: Final-Year Medical Student Contributions to Wikipedia Articles for Academic Credit at One School, *Academic Medicine*, 92(2), 2017, s. 194–200.
9. BARTOSIK-PURGAT, M. Wikipedia users in the light of international research - practical implications, *Journal of Intercultural Management*, 8(4), 2016, s. 7-26.
10. BEDNARSKA, N. Wikipedia na uczelni i w szkole – przyszli nauczyciele o Wikipedii, *Ruch Pedagogiczny*, 1, 2015, s. 141-153.

11. BOREK, Ł., SZYMAŃSKI, J. Semantyczne znacznikowanie artykułów Wikipedii synsetami słownika WordNeta, *Zeszyty Naukowe Wydziału Elektroniki, Telekomunikacji i Informatyki Politechniki Gdańskiej*, 10, 2012.
12. DANIELEWICZ, M. Wikipedia – socjologiczny reportaż z miejsca zdarzeń, *Studia Socjologiczne*, 2, 2010, s. 127-156.
13. DĄBROWSKI, K., GRABARCZUK, S. 223 orzeczenia z Wikipedią. Wykorzystanie internetowej encyklopedii Wikipedia w uzasadnieniach wyroków sądów polskich, *Rozprawy z Zakresu Nauk Prawnych*, 3, 2012, s. 63-76.
14. DĄBROWSKI, K., GRABARCZUK, S. Prawnicy wśród wikipedystów – portret statystyczny, *Studenckie Zeszyty Naukowe*, 17(25), 2014, s. 41-52.
15. FILIPIAK, D., FILIPOWSKA, A. Wikipedia, Dbpedia a polski rynek sztuki: wzbogacanie danych oraz analiza częstości występowania pojęć w opisach obrazów i artystów, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 5(12), 2017, s. 22-32.
16. GAJEWSKI, K. Kto się boi Wikipedii?, *Czas Kultury*, 2, 2015, s. 66-72.
17. GAJEWSKI, K. Wikipedia and the problem of authorship: Aaron Swartz's hypothesis. [W:] red. R. K. Bakó, G. Horváth, *ARGUMENTOR 4. Mens Sana: Rethinking the Role of Emotions*. Oradea (Nagyvárad), Romania: Partium Press, Debrecen, Hungary: Debrecen University Press, 2016, s. 91-107.
18. GRABARCZUK, S. Wykorzystanie internetowej encyklopedii Wikipedia w orzecznictwie sądów administracyjnych. [W:] red. T. Stanisławski, B. Przywora, Ł. Jurek, *E-administracja. Szanse i zagrożenia*. Lublin: Wyd. KUL, 2013, s. 141-155.
19. HEILMAN, J. M., KEMMANN, E., BONERT, M., i in. Wikipedia: a key tool for global public health promotion, *Journal of Medical Internet Research*, 13(1), 2011.
20. JANCZULEWICZ, K. Biblioteka Narodowa w międzynarodowej przestrzeni Wikipedii. Analiza zjawiska, *Biuletyn EBIB*, 158, 2015, s. 1-15.
21. JANKOWSKI-LOREK, M., ZIELIŃSKI, K. Document controversy classification based on the Wikipedia category structure, *Computer Science*, 16(2), 2015, s. 185-198.
22. JEMIELNIAK, D. Wikipedia: Why is the common knowledge resource still neglected by academics?, *GigaScience*, 8, 2019, s. 1–2.
23. JEMIELNIAK, D. *Życie wirtualnych dzikich. Netnografia Wikipedii, największego projektu współtworzonego przez ludzi*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext, 2013.
24. JEMIELNIAK, D., WILAMOWSKI, M. Cultural diversity of quality of information on Wikipedias, *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68(10), 2017, s. 2460-2470.
25. KOPEĆ, K. D. Otwarty charakter encyklopedii. Wikipedia jako źródło informacji w cyfrowym świecie, *Studia Humanistyczne AGH*, 15(1), 2016, s. 65-77.
26. KRAJEWSKI, R., RYBIŃSKI, H., KOZŁOWSKI, M. A Seed Based Method for Dictionary Translation. [W:] red. T. Andreasen i inni, *Foundations of Intelligent Systems. ISMIS 2014. Lecture Notes in Computer Science*, Cham: Springer, 2014.
27. LAMEK, A., LEWONIEWSKI, W. Zastosowanie regresji logistycznej w ocenie jakości informacji na przykładzie Wikipedii, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 5(12), 2017, s. 33-47.
28. LAURENT, M. R., VICKERS, T. J. Seeking health information online: does Wikipedia matter? *Journal of the American Medical Informatics Association*, 16(4), 2009, s. 471-479.
29. LEWONIEWSKI, W. Budowanie modeli jakości artykułów na określony temat w narodowych wersjach Wikipedii. [W:] red. nauk. B. Borusiak, *Gospodarka Technologia, Społeczeństwo*, Poznań: Bogucki Wyd. Nauk., 2018, s. 195-208.

30. LEWONIEWSKI, W. *Metoda porównywania i wzbogacania informacji w wielojęzycznych serwisach wiki na podstawie analizy ich jakości*. Niepublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Informatyki i Gospodarki Elektronicznej, 2019.
31. LEWONIEWSKI, W., KASPRZAK, A., WĘCEL, K., ABRAMOWICZ, W. Kompletność danych o produktach w infoboksach różnych wersji językowych Wikipedii, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 6(9), 2018, s. 39-58.
32. LEWONIEWSKI, W., WĘCEL, K. Cechy artykułów oraz metody ich ekstrakcji na potrzeby oceny jakości informacji w Wikipedii, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 5(12), 2017, s. 92-106.
33. ŁOPUSZYŃSKI, M., BOLIKOWSKI, Ł. Tagging scientific publications using Wikipedia and natural language processing tools. Comparison on the ArXiv Dataset. [W:] red. Ł. Bolikowski i inni, *International Conference on Theory and Practice of Digital Libraries*, Cham: Springer, 2014, s. 16-27. ISBN 978-3-319-08424-4.
34. ŁOPUSZYŃSKI, M., BOLIKOWSKI, Ł. Towards robust tags for scientific publications from natural language processing tools and Wikipedia, *International Journal on Digital Libraries*, 16(1), 2015, s. 25-36.
35. MOY, Ch. L., LOCKE, J. R., COPPOLA, B. P., McNEIL, A. J. Improving Science Education and Understanding through Editing Wikipedia, *Journal of Chemical Education*, 87(11), 2010, s. 1159-1162.
36. OCHMAŃSKI, M., Czy Wikipedia może być przydatna w nauczaniu historii książki i bibliotek?, *Przegląd Biblioteczny*, 1, 2017, s. 5-20.
37. PEKAŁA-SPEER, K. *Spoleczne tworzenie wiedzy w Wikipedii*. Niepublikowana praca doktorska. Uniwersytet Gdański, Wydział Nauk Społecznych, Gdańsk 2018.
38. POHL, A. Classifying the Wikipedia articles into the OpenCyc taxonomy. [W:] red. G. Rizzo i inni, *Proceedings of the Web of Linked Entities Workshop in conjunction with the 11th International Semantic Web Conference (ISWC 2012)*. Aachen: Technical University of Aachen, 2012, s. 5-16.
39. POLUSZYŃSKI, B. Strategie tłumaczeniowe stosowane podczas przekładu nazw własnych na przykładzie wybranych polsko-angielskich artykułów z Wikipedii – analiza jakościowa i ilościowa, *Języki Obce w Szkole*, 4, 2012, s. 42-50.
40. RABURSKI, T. Wikipedia jako narzędzie badawcze. [W:] red. P. Siuda, *Metody badań online*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, 2016, s. 104-153.
41. ROGIŃSKI, M. Instytucjonalizacja Wikipedii - prawie jak hipisi, *Problemy Zarządzania*, 2(32), 2011, s. 193-204.
42. SAVARY, A., MANICKI, L., BARON, M. Populating a multilingual ontology of proper names from open sources, *Journal of Language Modelling*, 1(2), 2013, s. 189-225.
43. SKOLIK, S. Od kontrkultury do konformizmu. Ewolucja relacji jednostka - internetowa wspólnota działań na przykładzie Wikipedii, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 36, 2013, s. 216-227. [Skolik, 2013a]
44. SKOLIK, S. Sposoby rozwiązywania konfliktów interpersonalnych w polskiej wersji językowej Wikipedii, *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, 9, 2013, s. 37-48. [Skolik, 2013b]
45. SKOLIK, S. Typologia nieformalnych ról społecznych w Wikipedii, *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, 1, 2011, s. 92-100.
46. SKOLIK, S. Z punktu widzenia memobota. Wikipedia jako środowisko kulturowej presji selekcyjnej, *Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny*, nr 19, 2018, s. 143-158.
47. SKOLIK, S., JEMIELNIAK, D. Otwartość i zaufanie w organizacji opartej na wolnych licencjach na przykładzie Wikipedii. W kierunku zrównoważonej

- gospodarki opartej na wiedzy w Polsce. [W:] red. P. Sochaczewski, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*. Białystok: Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, 2011, s. 92-104.
48. SPYCHAŁA, J., TUREK, P., ADAMCZYK, M. Does the acquaintance relation close up the administrator community of Polish Wikipedia? Analysing Polish Wikipedia administrator community with use of Multidimensional Behavioural Social Network. [W:] *COLLA 2013, The Third International Conference on Advanced Collaborative Networks, Systems and Applications*, 2013, s. 28-33.
 49. SZPUNAR, M. Wikipedia - zbiorowa mądrość czy kolektywna głupota, *e-mentor*, 5, 2008, s. 11-15.
 50. SZYMAŃSKI, J., DEPTUŁA, M., KRAWCZYK, H. Identyfikacja powiązań pomiędzy kategoriami Wikipedii z użyciem miar podobieństwa artykułów, *Studia Informatica*, 34(2A), 2013, s. 295-310.
 51. SZYMCZAK, P. Translating Wikipedia articles: A preliminary report on authentic translation projects in formal translator training, *Acta Philologica*, 44, 2013, s. 61-70.
 52. TERESZKIEWICZ, A. *Genre analysis of online encyclopedias: the case of Wikipedia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.
 53. TERESZKIEWICZ, A. Language mistakes and stylistic inconsistency in the articles of English and Polish Wikipedia, *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 124, 2007, s. 127-136.
 54. TERESZKIEWICZ, A. *Online encyclopedias. Genre analysis of Wikipedia*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny, 2008. [Tereszkiewicz, 2008a]
 55. TERESZKIEWICZ, A. Wikipedia as an Encyclopedia – Analysis of a Survey. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 125, 2008, s. 179-192. [2008b]
 56. WOLNIEWICZ-SŁOMKA, D. Framing the Holocaust in popular knowledge: 3 articles about the Holocaust in English, Hebrew and Polish Wikipedia, *Adeptus*, 8, 2016, s. 29-49.
 57. ŻUREK, S., SKOLIK, S. Pochwała amatora. Rozwój polskiej Wikipedii w latach 2004-2008 na tle profesjonalnej encyklopedii PWN, *Biuletyn EBIB*, 1(101), 2009.

Źródła internetowe:

58. Baza „Nauka Polska“, Ośrodek Przetwarzania Informacji — Państwowy Instytut Badawczy. Pobrane z: <https://nauka-polska.pl>. Data wejścia: 17 marca 2020 r.

Kontakt

Mgr Bartosz Atroszko
Uniwersytet Gdański
Jana Bażyńskiego 8, Gdańsk, Polska
Tel: 603 112 458
email: bartosz.atroszko@gmail.com

CO ZNIECHĘCA STUDENTÓW PEDAGOGIKI DO ZAANGAŻOWANIA W NAUKĘ NA STUDIACH?

WHAT DISCOURAGES PEDAGOGY STUDENTS FROM ENGAGING IN LEARNING DURING UNIVERSITY STUDIES?

Bartosz Atroszko

Abstrakt

Celem badania, którego wyniki zostały przedstawione w niniejszym artykule, było udzielenie odpowiedzi na pytanie o czynniki zniechęcające studentów pedagogiki do zaangażowania w naukę na studiach. Badanie ankietowe przeprowadzono w kwietniu 2019 r. na próbie 150 studentek i studentów pedagogiki wczesnej edukacji Uniwersytetu Gdańskiego. W ramach autorskiego kwestionariusza ankiety respondenci zostali poproszeni o wskazanie tych czynników, które – ich zdaniem – miały wpływ na zmniejszenie ich poziomu zaangażowania w naukę na studiach. Badane osoby lokowały źródło barier zaangażowania w naukę na studiach zarówno po stronie programu studiów i uczelni, po stronie osób prowadzących zajęcia, po stronie innych zewnętrznych barier, ale też bardzo często studenci dostrzegali, że problemem są oni sami, a więc ich postawy wobec nauki, motywacja oraz ich zachowanie.

Słowa kluczowe: andragogika, studenci, zaangażowanie na studiach, zaangażowanie w naukę.

Abstract

The research concerned the factors of students' academic engagement. The respondents were asked to indicate those factors which, in their opinion, had an impact on reducing their involvement in studying at university. The study was conducted in April 2019. One hundred and fifty early childhood education (mainly female) students from University of Gdańsk completed the questionnaires. The participants identified the source of barriers to engaging in their studies as related to the program of studies, the university, lecturers, and other external barriers, as well as identified the problems within themselves. These included their attitudes towards learning, motivation and their behavior. The results of the study seem to indicate that students recognize both the environment in which they study and their own predispositions as substantial hindering factors in their study engagement.

Keywords: andragogy, learning engagement, students, study engagement.

1 WPROWADZENIE

Trudno wyobrazić sobie autentyczną naukę bez zaangażowania ze strony osób uczących się. Nauka, rozumiana jako proces zmiany w wiedzy, umiejętnościach oraz postawach, nieuchronnie musi wymagać odpowiedniego wysiłku, poświęcenia własnego czasu i energii. Elementarne zaangażowanie studentów w naukę na studiach, bez względu na wybrany kierunek, jest warunkiem *sine qua non* ukończenia studiów i zdobycia kwalifikacji zawodowych. Zaangażowanie w naukę jest ważnym predyktorem osiągnięć edukacyjnych (Salanova, Schaufeli, Martínez, Bresó, 2010, s. 53) i wiąże się ono z pozytywnymi efektami kształcenia, takimi jak np. rozwój krytycznego myślenia (Carini, Kuh, Klein, 2006, s. 1). Zaangażowanie studentów w uczenie się może być postrzegane nie tylko jako warunek sukcesu edukacyjnego, a więc w sposób instrumentalny jako środek do osiągnięcia

określonego celu, ale również jako wartość autoteliczna (wartość sama w sobie). W literaturze naukowej podkreśla się związek poczucia zaangażowania z dobrostanem jednostki (Bresó, Schaufeli, Salanova, 2011, s. 340), bywa ono również rozpatrywane jako przeciwieństwo wypalenia emocjonalnego studentów (Schaufeli, Martínez, Pinto, Salanova, Bakker, 2002, s. 464) lub też jako przeciwieństwo poczucia alienacji (Newmann, Wehlage, Lamborn, 1992, s. 16-17). Autentyczna, angażująca studenta nauka jest doświadczeniem wzbogacającym życie młodego człowieka.

W przypadku studentów pedagogiki kwestia zaangażowania w naukę na studiach jest jeszcze ważniejsza i zarazem bardziej złożona niż w przypadku studentów innych kierunków. Wynika to z tego, że dla nauczycieli ich doświadczenia edukacyjne zdobyte na studiach, a zwłaszcza ukształtowane w tym czasie postawy i przekonania, mogą stanowić punkt odniesienia w pełnieniu ich roli zawodowej (Richardson, 1996, s. 102). Można przyjąć, że to, jakim studentem czy studentką był dany nauczyciel, jakie przejawiał postawy wobec nauki i czego doświadczył na studiach, może rzutować w przyszłości na jego lub jej sposób pracy z dziećmi i młodzieżą. Badania spójnie wskazują na to, że osoby uczące się bardziej angażują się w naukę jeśli są nauczane i wspierane przez zaangażowanych nauczycieli (Bryson, Hand, 2007, s. 349; Gasiewski, Eagan, Garcia, Hurtado, Chang, 2012, s. 229). Zważywszy na to, można się zastanawiać, czy przyszli nauczyciele, którzy obecnie sami jako studenci są umiarkowanie lub w niewielkim stopniu zaangażowani w proces uczenia się, będą w stanie wzbudzać i rozwijać pasję do nauki swoich przyszłych podopiecznych? Czy nie jest tak, że niezaangażowani studenci pedagogiki zostają niezaangażowanymi nauczycielami i swój brak pasji przekazują dalej swoim uczniom, *de facto* raczej zniechęcając ich do nauki? Pełna odpowiedź na powyższe pytania przekracza zakres niniejszego artykułu. Niemniej warto poczynić pierwsze kroki w kierunku wyjaśnienia tej interesującej kwestii, rozpoczynając od analizy tego, co sprawia, że przyszli nauczyciele nie chcą lub nie są w stanie zaangażować się w naukę na studiach.

W związku z powyższym celem niniejszego artykułu jest udzielenie odpowiedzi na tytułowe pytanie: *Co zniechęca studentów pedagogiki do zaangażowania w naukę na studiach?* Aby móc odpowiedzieć na to pytanie przeprowadzono badanie ankietowe na próbie 150 studentek i studentów pedagogiki wczesnej edukacji. W ramach badania respondenci zapoznali się z obszerną listą czynników potencjalnie przyczyniających się do zmniejszenia poziomu zaangażowania w naukę i zaznaczyli te z nich, które – w ich opinii – miały negatywny wpływ na ich stopień zaangażowania. Studenci mogli też udzielić odpowiedzi własnymi słowami.

2 CZYM JEST ZAANGAŻOWANIE W UCZENIE SIĘ?

Zgodnie z definicją Wielkiego Słownika Języka Polskiego (2019) zaangażowanie jest to *postawa osoby, która jest przekonana o słuszności tego, co robi, i wkłada w to wiele wysiłku*. Zaangażować się znaczy tyle, co *włożyć w coś wiele wysiłku, czasu lub pieniędzy* (Słownik Języka Polskiego PWN, 2019). W psychologii zaangażowanie definiuje się jako pozytywny, dający spełnienie i związany z wykonywaniem pracy stan umysłu, na który składają się trzy komponenty: wigor (wysoki poziom energii i odporności psychicznej), dedykacja (poczucie znaczenia i entuzjazm) oraz absorpcja (poczucie całkowitego pochłonięcia wykonywaną pracą) (Schaufeli, Salanova, González-Romá, Bakker, 2002, s. 74).

W anglojęzycznej literaturze naukowej zaangażowanie w uczenie się występuje pod różnymi pojęciami, między innymi *academic engagement* (Furrer, Skinner, 2003, s. 148), *learning engagement* (Hu, Hui, 2012, s. 782), *school engagement* (Jimerson, Campos, Greif, 2003, s. 7), *study engagement* (Ouweneel, Le Blanc, Schaufeli, 2011) czy też *student engagement* (Finn, Voelkl, 1993, s. 249). Warto zaznaczyć, że badania nad zaangażowaniem w naukę prowadzone są na wszystkich poziomach systemu edukacji, a więc dotyczą one uczniów szkół podstawowych (Marks, 2000, s. 153), uczniów szkół średnich (Shernoff,

Csikszentmihalyi, Schneider, Shernoff, 2014, s. 475), a także studentów (Krause, Coates, s. 493) i doktorantów (Stubb, Pyhältö, Lonka, 2011, s. 33).

Na podstawie przeglądu literatury Fredricks, Blumenfeld i Paris (2004, s. 60-65) stwierdzili, że zaangażowanie w naukę jest wielowymiarowym konstruktem i że jest ono definiowane na trzy podstawowe sposoby. Po pierwsze, wyróżnia się zaangażowanie behawioralne, które zasadza się na idei partycypacji, uczestnictwa. Jest to zaangażowanie w podejmowanie określonych aktywności i jest ono postrzegane jako kluczowe z perspektywy osiągnięcia pozytywnych wyników w nauce i przeciwdziałaniu porzucaniu szkoły przez uczniów. Po drugie, wymienia się zaangażowanie emocjonalne. Wiąże się z nim emocje odczuwane przez ucznia wobec nauczycieli, innych uczniów, czy szkoły etc. Po trzecie, wyróżnia się zaangażowanie poznawcze. Opiera się ono na idei inwestycji. Wiąże się to z gotowością do podejmowania wysiłku umysłowego w celu zrozumienia skomplikowanych idei oraz rozwijania złożonych umiejętności (tamże, s. 60-65). Na użytek niniejszej publikacji zaangażowanie w naukę definiowane jest jako *świadome i dobrowolne poświęcanie czasu i energii osób uczących się na czynności związane z nauką, którym towarzyszy przekonanie o słuszności podejmowanych wysiłków* (Atroszko, 2019, s. 796).

Na podstawie dotychczas prowadzonych w Polsce badań nad zaangażowaniem studentów pedagogiki w naukę na studiach formułowane są wnioski, które można uznać za co najmniej niepokojące. Istotnym problemem jest relatywnie niewielki zakres czasowy nauki w ciągu tygodnia, a zwłaszcza samodzielnej nauki studentów w domu (tamże, s. 804; Kozerska, 2011, s. 119). Mikut (2014, s. 105-121) na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań, stwierdziła, że częściej od autentycznej nauki można się spotkać w tej grupie z pozorowaniem studiowania.

Zaangażowanie w naukę jest postrzegane jako zdecydowanie pozytywne zjawisko, przynoszące bardzo pożądane konsekwencje zarówno dla zaangażowanej jednostki, jak i dla jej otoczenia. Niemniej warto odnotować, że zaangażowanie w naukę (podobnie jak każde zjawisko społeczne) ma również swoją negatywną stronę. Nadmierne zaangażowanie może skutkować negatywnymi następstwami, takimi jak przeciążenie organizmu, zaniedbywanie innych sfer życia, nadmierny stres czy wypalenie emocjonalne. Bardzo silne zaangażowanie, w przypadku niektórych podatnych osób, może przerodzić się w działanie kompulsyjne (Atroszko, Atroszko, 2013, s. 45-53), w obsesję lub w uzależnienie od uczenia się (Atroszko, 2015; Atroszko, Andreassen, Griffiths, Pallesen, 2015, s. 75-84). Ostatnie z wymienionych jest nowym konstruktem konceptualizowanym jako potencjalne uzależnienie behawioralne, które może być wczesną formą uzależnienia od pracy (tamże, s. 75-84; Atroszko, Atroszko, 2015, s. 33-49). Międzykulturowe badania podłużne wykazały czasową stabilność uzależnienia od uczenia się i jego związek z późniejszym uzależnieniem od pracy (Atroszko, Andreassen, Griffiths, Pallesen, 2016a, s. 357-362; Atroszko, Andreassen, Griffiths, Pallesen, 2016b, s. 708-714). Badając związek zaangażowania w naukę z innymi zmiennymi należy pamiętać o tym, że wynik badań może prowadzić do formułowania niepoprawnych wniosków, jeśli w badaniu nie kontroluje się uzależnienia od uczenia się, które jest odrębnym, choć pod pewnymi względami podobnym konstruktem do zaangażowania w uczenie się (Atroszko, Atroszko, 2019, s. 1184).

3 METODOLOGIA

3.1 Opis próby

W badaniu uczestniczyło 150 osób, w tym 148 kobiet (98,7%) oraz dwóch mężczyzn (1,3%). Wszystkie osoby studiowały na drugim roku studiów licencjackich na Uniwersytecie Gdańskim, na kierunku pedagogika wczesnej edukacji. Większość badanych osób studiowała w trybie niestacjonarnym (78 osób, 52%), zaś w trybie stacjonarnym studiowała mniejsza część badanej grupy (71 osób, 47,3%). Jedna osoba (0,7%) studiowała na dwóch kierunkach,

zarazem stacjonarnie i niestacjonarnie. Średnia arytmetyczna wieku badanych wyniosła 22,1 lat ($SD = 3,4$), mediana wyniosła 21 lat, zaś dominanta 20 lat. Najmłodsza badana osoba miała 19 lat, natomiast najstarsza osoba 43 lata.

3.2 Narzędzie badawcze

Jedynym narzędziem badawczym był autorski kwestionariusz ankiety dotyczący zaangażowania studentów w naukę. Badane osoby zostały zapytane o czynniki przyczyniające się do obniżenia ich poczucia zaangażowania w naukę na studiach. Poszczególne pytania dotyczyły czterech kategorii: 1) przyczyn zależnych od studenta (np. brak motywacji do nauki, instrumentalne podejście do studiów), 2) przyczyn zależnych od programu studiów i od uczelni (np. niewielka liczba zajęć w tygodniu, niewielki zakres możliwości wyboru zajęć), 3) przyczyn zależnych od osób prowadzących zajęcia (np. zbyt niskie wymagania wobec studentów, nieciekawy sposób prowadzenia zajęć), a także 4) innych przyczyn zewnętrznych (np. zaabsorbowanie pracą zawodową lub sprawami osobistymi). Przy powstawaniu kwestionariusza ankiety autor inspirował się literaturą na temat zaangażowania w naukę, a zwłaszcza badaniem przeprowadzonym przez Mikut (2014, s. 105-121), która również badała potencjalne czynniki zmniejszające poziom zaangażowania studentów pedagogiki w naukę.

3.3 Procedura

Zastosowano nieprobabilistyczny dobór próby. Kwestionariusze ankiety zostały rozdane i wypełnione przez studentów w czasie zajęć na uczelni w dniach 14-17 kwietnia 2019 r. Badanie było anonimowe. Respondenci zostali poinformowani o celu badania. Za udział w badaniu studenci nie otrzymali żadnej nagrody (ani finansowej, ani rzeczowej, ani pozamaterialnej). Udział w badaniu był dobrowolny.

4 WYNIKI BADANIA

W ramach ankiety studentom zadano następujące pytanie: *Zastanów się nad własnym zaangażowaniem w czasie odbywania studiów. Które z poniższych czynników miały wpływ na zmniejszenie Twojego poziomu zaangażowania w naukę na studiach?* Badane osoby mogły zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi spośród wymienionych 22 potencjalnych czynników zmniejszających poziom zaangażowania.

Czynniki zależne od studenta. Badani studenci pedagogiki wyraźnie dostrzegają, że tym, co utrudnia im zaangażowanie w naukę na studiach są ich własne postawy wobec nauki lub innego rodzaju własne deficyty. Ponad połowa respondentów (54,7%, 82 osoby) przyznała, że nie zawsze rozumie treści przedstawiane w trakcie wykładów lub ćwiczeń. Równo połowa badanych (50%, 75 osób) zadeklarowała, że zaangażowanie w naukę utrudnia im brak systematyczności lub konsekwencji. Niewiele mniejszy odsetek badanych (46%, 69 osób) przyznał, że problemem jest brak motywacji do nauki. Blisko co trzeci student (30,7%, 46 osób) uczestniczący w badaniu przyznał się do braku umiejętności skutecznego uczenia się. Mniej niż co dziesiąty respondent (9,3%, 14 osób) potwierdził, że ma instrumentalne podejście do studiów i zależy mu tylko na tym, aby *zdobyć dyplom*, a więc uzyskać wyższe wykształcenie. Wśród przyszłych pedagogów znalazły się również osoby, które zadeklarowały, że nie interesują się pedagogiką (2%, 3 osoby).

Czynniki zależne od programu studiów i od uczelni. Respondenci utożsamiali własne problemy z zaangażowaniem w naukę na studiach z czynnikami zależnymi od programu studiów i od uczelni. Zdecydowanie najczęściej (71,3%, 107 osób) studenci zaznaczali w ankiecie, że nie są zainteresowani niektórymi obowiązkowymi wykładami i ćwiczeniami wchodzącymi w program studiów. Badane osoby zwracały uwagę również na brak na uczelni jasnych reguł dotyczących oceniania studentów (28%, 42 osoby). Mniej niż co piąty badany (16%, 24 osoby) zadeklarował, że jego poziom zaangażowania jest obniżany przez niewielki

zakres możliwości wyboru zajęć na które musi uczęszczać. Blisko co dziesiąty respondent (12%, 18 osób) zaznaczył, że zaangażowanie w naukę utrudnia mu niestacjonarny tryb studiów. W badaniu wzięło udział 79 studentów z trybu niestacjonarnego, co oznacza, że niemal co czwarta osoba (22,8%) studiująca zaocznie uważa, że tego rodzaju tryb studiów jest barierą zaangażowania w naukę. Zdecydowanie rzadziej studenci wskazywali na niewielki wymiar obowiązkowych praktyk studenckich (3,3%, pięć osób) oraz niewielką liczbę zajęć (wykładów i ćwiczeń) na uczelni w ciągu tygodnia (2,7%, cztery osoby) jako czynniki zmniejszające ich poziom zaangażowania.

Czynniki zależne od osób prowadzących zajęcia. Ponad połowa badanych (61,3%, 92 osoby) zgodziła się ze stwierdzeniem, że wiedza przekazywana na zajęciach jest zbyt teoretyczna, abstrakcyjna i oderwana od praktyki. Ponad jedna trzecia badanych (36%, 54 osoby) stwierdziła, że zajęcia na uczelni prowadzone są w sposób nieciekawym. Blisko co czwarty badany (27,3%, 41 osób) uważa, że jego poziom zaangażowania jest obniżany przez to, że na niektórych przedmiotach został niesprawiedliwie oceniony. Niewiele mniejszy odsetek badanych (24%, 36 osób) stanowią osoby, które zaznaczyły, że ich poziom zaangażowania jest obniżany przez brak zaangażowania ze strony osób prowadzących zajęcia. Zdecydowanie rzadziej (2%, trzy osoby) wymieniano zbyt niskie wymagania wobec studentów pedagogiki ze strony osób prowadzących zajęcia.

Inne czynniki zewnętrzne. Niewiele mniej niż połowa badanych (46,7%, 70 osób) zgodziła się ze stwierdzeniem, że ich poziom zaangażowania w naukę na studiach jest obniżany przez brak wiary w to, że studia faktycznie przygotowują ich do przyszłej pracy zawodowej. Zbliżony odsetek respondentów (44%, 66 osób) potwierdził, że do zaangażowania zniechęca ich trudna sytuacja zawodowa i/lub materialna absolwentów pedagogiki. Należy zaznaczyć, że badanie zostało przeprowadzone w czasie trwania największego od wielu lat strajku nauczycieli. Temat zarobków nauczycieli był w tym czasie często poruszany w mediach, dyskutowany, wskazywano na potrzebę zmian w tym zakresie. Okoliczności te mogły mieć wpływ na odpowiedzi badanych osób. Niewiele mniejszy odsetek badanych (40%, 60 osób) stwierdził, że problemem jest ich zaabsorbowanie sprawami osobistymi, prywatnymi, takimi jak np. problemy rodzinne, opieka nad własnym dzieckiem czy przygotowania do ślubu. Blisko co trzecimi badani (30%, 45 osób) zgodził się ze stwierdzeniem, że zaabsorbowanie pracą zarobkową utrudnia mu zaangażowanie w naukę (tabela 1).

Tabela 1

Rozkład odpowiedzi na pytanie „Zastanów się nad własnym zaangażowaniem w czasie odbywania studiów. Które z poniższych czynników miały wpływ na zmniejszenie Twojego poziomu zaangażowania w naukę na studiach?” (N=150)

Poniższe stwierdzenia zostały przytoczone w identycznej formie, w jakiej były one wyrażone w kwestionariuszu ankiety	Liczba osób, które zaznaczyły dane stwierdzenie	Odsetek osób
<i>Nie jesteś zainteresowana(y) niektórymi obowiązkowymi wykładami i ćwiczeniami wchodzącymi w program studiów</i>	107	71,3%
<i>Wiedza przekazywana na zajęciach jest zbyt teoretyczna, abstrakcyjna, oderwana od praktyki</i>	92	61,3%
<i>Nie zawsze rozumiesz treści przedstawiane w trakcie wykładów lub ćwiczeń</i>	82	54,7%
<i>Brakuje Ci systematyczności lub konsekwencji, żeby się w pełni zaangażować</i>	75	50%
<i>Brakuje Ci wiary w to, że studia faktycznie przygotowują Cię do przyszłej pracy</i>	70	46,7%
<i>Brakuje Ci motywacji do nauki</i>	69	46%
<i>Zniechęca Cię trudna sytuacja zawodowa i/lub materialna absolwentów pedagogiki, a więc osób pracujących jako nauczyciele, pedagodzy szkolni, wychowawcy etc.</i>	66	44%
<i>Jesteś zaabsorbowana(y) sprawami osobistymi, prywatnymi (np. problemami rodzinnymi, opieką nad swoim dzieckiem, przygotowaniem do ślubu etc.)</i>	60	40%
<i>Zajęcia na uczelni prowadzone są w sposób nieciekawym</i>	54	36%
<i>Brakuje Ci umiejętności skutecznego uczenia się</i>	46	30,7%
<i>Jesteś zaabsorbowana(y) pracą zarobkową</i>	45	30%
<i>Na uczelni brakuje jasnych reguł dotyczących oceniania studentów</i>	42	28%
<i>Uważasz, że na niektórych przedmiotach zostałaś(eś) niesprawiedliwie oceniona(y)</i>	41	27,3%
<i>Twoje zaangażowanie obniża brak zaangażowania ze strony osób prowadzących zajęcia</i>	36	24%
<i>Inne – jakie?</i>	25	16,7%
<i>Zaangażowanie obniża niewielki zakres możliwości wyboru zajęć na które musisz uczęszczać</i>	24	16%
<i>Zaangażowanie utrudnia Ci niestacjonarny tryb studiów</i>	18	12%
<i>Masz instrumentalne podejście do studiów (chcesz po prostu „zdobyć dyplom”, uzyskać wyższe wykształcenie)</i>	14	9,3%
<i>Twoje zaangażowanie obniża niewielki wymiar obowiązkowych praktyk studenckich</i>	5	3,3%
<i>Liczba zajęć (wykładów i ćwiczeń) na uczelni w ciągu tygodnia jest niewielka, co utrudnia zaangażowanie</i>	4	2,7%
<i>Wymagania wobec studentów pedagogiki ze strony osób prowadzących zajęcia uważasz za zbyt niskie</i>	3	2%
<i>Nie interesujesz się tematyką pedagogiczną</i>	3	2%

Zródło: Badanie własne.

Adnotacja: Dane nie sumują się do 100%, ponieważ respondenci mogli zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

Na pytanie o czynniki zmniejszające poziom zaangażowania w naukę na studiach dokładnie co szósty badany zaznaczył odpowiedź *Inne* (16,7%, 25 osób) i udzielił odpowiedzi własnymi słowami. Najczęściej badani wskazywali w swoich wypowiedziach na osoby prowadzące

zajęcia. Studentów zniechęca do zaangażowania w naukę brak życzliwości ze strony osób prowadzących ćwiczenia i wykłady, dominująca postawa niektórych nauczycieli akademickich, a także ich instrumentalne (przedmiotowe) podejście do nauczania. Studenci wydają się być wyczerpani na przejawy protekcjonalizmu ze strony osób prowadzących zajęcia, na asymetrię panującą w stosunkach student-nauczyciel akademicki.

Studenci często też zwracali uwagę na to, że są przeciążeni różnego rodzaju obowiązkami (zawodowymi, rodzinnymi i związanymi ze studiami) oraz że brakuje im czasu. Niektórym respondentom nie odpowiadały relacje interpersonalne z innymi studentami: problemy związane z pracą w grupach, podejście do nauki niektórych kolegów lub koleżanek, a także (rzadko się pojawiająca, ale jednak) rywalizacja pomiędzy studentami pedagogiki. Ponadto studentów zniechęcają trudności związane z załatwieniem spraw administracyjnych na uczelni. Ponadto jedna osoba zasugerowała, że jej zdaniem wykładowcy pedagogiki mają bardzo małe doświadczenie w pracy z dziećmi, z kolei inna osoba stwierdziła, że brakuje jej osób, które miałyby podobną do niej wizję pedagogiki.

5 WNIOSKI

Na podstawie odpowiedzi badanych osób można wnioskować, że respondenci utożsamiali swoje problemy z zaangażowaniem w naukę na studiach z każdą z czterech wyróżnionych kategorii: z czynnikami zależnymi od samych studentów, czynnikami zależnymi od programu studiów i od uczelni, czynnikami zależnymi od osób prowadzących zajęcia, a także innymi czynnikami zewnętrznymi. Nie ma wystarczających podstaw do formułowania wniosku, że jedna z wyróżnionych wyżej kategorii jest z perspektywy studentów najważniejsza, że ma decydujące znaczenie dla ich poziomu zaangażowania. Można przyjąć, że na problemy studentów pedagogiki z zaangażowaniem w naukę na studiach składa cały kompleks wzajemnie powiązanych czynników.

Zdecydowanie najczęściej respondenci zaznaczali, że czynnikiem zniechęcającym ich do zaangażowania w naukę jest brak zainteresowania niektórymi obowiązkowymi wykładami i ćwiczeniami. Można przypuszczać, że studenci uważają niektóre elementy programu studiów za niepotrzebne z perspektywy ich rozwoju zawodowego, niemniej kwestia ta wymaga bardziej szczegółowego zbadania. Należy odnotować również, że studentów zniechęcają do zaangażowania w naukę ograniczone możliwości wyboru zajęć na które uczęszczają w ramach studiów.

Dla badanych studentów pedagogiki bardzo ważne jest, aby wiedza, której się uczą, miała wymiar praktyczny, a więc, aby była możliwa do zastosowania w rzeczywistych sytuacjach w szkole lub w przedszkolu. Jakość i charakter wiedzy pedagogicznej, którą zdobywają w ramach studiów, ma duże znaczenie z perspektywy ich zaangażowania w naukę. Jeśli wiedza przekazywana na uczelni postrzegana jest jako zbiór abstrakcyjnych wiadomości, na dodatek bezużytecznych, to zniechęca to studentów do zaangażowania w naukę. Respondenci chcieliby wierzyć, że studia faktycznie przygotowują ich do pracy w zawodzie nauczyciela, pedagoga czy wychowawcy.

Respondenci wskazywali również na to, że sposób ich traktowania przez osoby prowadzące zajęcia na uczelni ma znaczenie z perspektywy ich zaangażowania w naukę. Protekcjonalizm czy lekceważenie ze strony wykładowców, podobnie jak poczucie bycia niesprawiedliwie ocenionym, negatywnie oddziałuje na poziom zaangażowania studentów w uczenie się. Może wydać się banałem powtarzanie twierdzeń o tym, że w procesie kształcenia potrzebne są pozytywne relacje interpersonalne między osobą uczącą się i nauczycielem, wzajemny szacunek i klimat zaufania. Niemniej, na podstawie badania można wnioskować, że tego właśnie oczekują studenci i brak tego humanizującego aspektu edukacji działa na studentów zniechęcająco.

6 DYSKUSJA

Mocną stroną badania jest wykorzystanie w autorskim kwestionariuszu ankiety bardzo dużej liczby potencjalnych czynników związanych ze zmniejszeniem poziomu zaangażowania w naukę na studiach. Odpowiedzi, które mogli zaznaczyć studenci, zostały skonstruowane w sposób uwzględniający specyfikę kształcenia na studiach pedagogicznych oraz sytuację studentów i późniejszych absolwentów tych kierunków. Z kolei słabą stroną badania jest to, że oparte ono zostało na autorefleksji samych studentów, ich świadomości własnych procesów psychicznych. Można więc argumentować, że jeśli badane osoby nie są świadome określonych zjawisk to ich nie wskażą w ankiecie, nawet jeśli zjawiska te miały na te osoby wpływ. Niemniej, mimo tej istotnej wady, należy uznać, że w przypadku tego typu badania opinie respondentów stanowią bardzo istotne źródło informacji, którego nie wolno bagatelizować.

Wydaje się, że uwarunkowania zaangażowania studentów w naukę są mocno zależne od kontekstu w którym ma miejsce edukacja, w tym od kierunku studiów i od specyfiki nauczanych przedmiotów. Przykładowo, można przypuszczać, że studenci informatyki również mogą mieć problemy z zaangażowaniem w naukę na studiach, jednakże z zupełnie odmiennych powodów niż studenci pedagogiki. W związku z tym należy zachować szczególną ostrożność formułując na podstawie wyników badania prezentowanego w niniejszym artykule wnioski, które odnoszą się do ogółu osób studiujących.

Źródła

1. ATROSZKO, B. Zaangażowanie studentów pedagogiki wczesnej edukacji w naukę na studiach. [W:] *Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD students and assistants QUAERE 2019, vol. IX, June 24 – 28* (s. 796-805). Hradec Králové: Magnanimitas, 2019. ISBN 978-80-87952-30-6.
2. ATROSZKO, P. *Struktura uzależnienia studentów od uczenia się: wybrane czynniki ryzyka, związek ze stresem i strategiami radzenia sobie oraz funkcjonowaniem psychospołecznym*. Niepublikowana rozprawa doktorska. Uniwersytet Gdański, Gdańsk, 2015.
3. ATROSZKO, B., ATROSZKO, P. Sytuacja materialna studentów, zaangażowanie i samoskuteczność w zakresie nauki a kompulsja uczenia się, *Przegląd Pedagogiczny*, 2, 2013, s. 45-53.
4. ATROSZKO, P. A., ANDREASSEN, C. S., GRIFFITHS, M. D., PALLESEN, S. Study addiction: A cross-cultural longitudinal study examining temporal stability and predictors of its changes, *Journal of Behavioral Addictions*, 5(2), 2016, s. 357-362. [Atroszko, Andreassen, Griffiths, Pallesen, 2016a]
5. ATROSZKO, P. A., ANDREASSEN, C. S., GRIFFITHS, M. D., PALLESEN, S. Study addiction - A new area of psychological study: Conceptualization, assessment, and preliminary empirical findings, *Journal of Behavioral Addictions*, 4(2), 2015, s. 75-84.
6. ATROSZKO, P. A., ANDREASSEN, C. S., GRIFFITHS, M. D., PALLESEN, S. The relationship between study addiction and work addiction: A cross-cultural longitudinal study, *Journal of Behavioral Addictions*, 5(4), 2016, s. 708-714. [Atroszko, Andreassen, Griffiths, Pallesen, 2016b]
7. ATROSZKO, P. A., ATROSZKO, B. Type-A personality competitiveness component linked to increased cardiovascular risk is positively related to study addiction but not to study engagement, *Current Science*, 117(7), 2019, s. 1184-1188.
8. ATROSZKO, P., ATROSZKO, B. Uzależnienie od uczenia się – rozpowszechnienie zjawiska oraz potencjalne oddziaływania terapeutyczne i profilaktyczne. [W:] red.

- nauk. A. Nawrocka, F. Makurat, R. Breska, *Psychospołeczne aspekty zdrowia* (s. 33-49). Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses, 2015. ISBN 978-83-64706-23-3.
9. BRESÓ, E., SCHAUFELI, W. B., SALANOVA, M. Can a self-efficacy-based intervention decrease burnout, increase engagement, and enhance performance? A quasi-experimental study, *Higher Education*, 61(4), 2011, s. 339-355.
 10. BRYSON, C., HAND, L. The role of engagement in inspiring teaching and learning, *Innovations in Education and Teaching International*, 44(4), 2007, s. 349-362.
 11. CARINI, R. M., KUH, G. D., KLEIN, S. P. Student engagement and student learning: Testing the linkages, *Research in Higher Education*, 47(1), 2006, s. 1-32.
 12. FINN, J. D., VOELKL, K. E. School Characteristics Related to Student Engagement, *The Journal of Negro Education*, 62(3), 1993, s. 249-268.
 13. FREDRICKS, J. A., BLUMENFELD, P. C., PARIS, A. H. School engagement: Potential of the concept, state of the evidence, *Review of Educational Research*, 74(1), 2004, s. 59-109.
 14. FURRER, C., SKINNER, E. Sense of relatedness as a factor in children's academic engagement and performance, *Journal of Educational Psychology*, 95(1), 2003, s. 148-162.
 15. GASIEWSKI, J. A., EAGAN, M. K., GARCIA, G. A., HURTADO, S., CHANG, M. J. From gatekeeping to engagement: A multicontextual, mixed method study of student academic engagement in introductory STEM courses, *Research in Higher Education*, 53(2), 2012, s. 229-261.
 16. HU, P. J. H., HUI, W. Examining the role of learning engagement in technology-mediated learning and its effects on learning effectiveness and satisfaction, *Decision Support Systems*, 53(4), 2012, s. 782-792.
 17. JIMERSON, S. R., CAMPOS, E., GREIF, J. L. Toward an understanding of definitions and measures of school engagement and related terms, *The California School Psychologist*, 8(1), 2003, s. 7-27.
 18. KOZERSKA, A. Samokształcenie studentów pedagogiki w ramach procesu kształcenia w szkole wyższej - próba typologii, *Rocznik Andragogiczny*, 2011, s. 107-121.
 19. KRAUSE, K. L., COATES, H. Students' engagement in first-year university, *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 33(5), 2008, s. 493-505.
 20. MARKS, H. M. Student engagement in instructional activity: Patterns in the elementary, middle, and high school years, *American Educational Research Journal*, 37(1), 2000, s. 153-184.
 21. MIKUT, M. Zaangażowanie w studiowanie czy pozorowanie?, *Pedagogika Szkoły Wyższej*, 1, 2014, s. 105-121.
 22. NEWMANN, F. M., WEHLAGE, G. G. LAMBORN, S. D. The significance and sources of student engagement. [W:] red. F. M. Newmann, *Student Engagement and Achievement in American Secondary Schools* (s. 11-39). New York/London: Teachers College Press, 1992.
 23. OUWENEEL, E., LE BLANC, P. M., SCHAUFELI, W. B. Flourishing students: A longitudinal study on positive emotions, personal resources, and study engagement, *The Journal of Positive Psychology*, 6(2), 2011, s. 142-153.
 24. RICHARDSON, V. The role of attitudes and beliefs in learning to teach. [W:] red. J. Sikula, *Handbook of Research on Teacher Education* (s. 102-119). New York: Macmillan, 1996.
 25. SALANOVA, M., SCHAUFELI, W., MARTÍNEZ, I., BRESÓ, E. How obstacles and facilitators predict academic performance: The mediating role of study burnout and engagement, *Anxiety, Stress & Coping*, 23(1), 2010, s. 53-70.

26. SCHAUFELI, W. B., MARTÍNEZ, I. M., PINTO, A. M., SALANOVA, M., BAKKER, A. B. Burnout and engagement in university students: A cross-national study, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33(5), 2002, s. 464-481.
27. SCHAUFELI, W. B., SALANOVA, M., GONZÁLEZ-ROMÁ, V., BAKKER, A. B. The Measurement of Engagement and Burnout: A Two Sample Confirmatory Factor Analytic Approach, *Journal of Happiness Studies*, 3(1), 2002, s. 71–92.
28. SHERNOFF, D. J., CSIKSZENTMIHALYI, M., SCHNEIDER, B., SHERNOFF, E. S. Student engagement in high school classrooms from the perspective of flow theory. [W:] *Applications of Flow in Human Development and Education* (s. 475-494). Dordrecht: Springer, 2014.
29. STUBB, J., PYHÄLTÖ, K., LONKA, K. Balancing between inspiration and exhaustion: PhD students' experienced socio-psychological well-being, *Studies in Continuing Education*, 33(1), 2011, s. 33-50.

Źródła internetowe:

30. Słownik Języka Polskiego PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, hasło *Zaangażować się*. Strona internetowa: <https://sjp.pwn.pl/>. Zaczepnięte 24.03.2020 r.
31. Wielki Słownik Języka Polskiego, Instytut Języka Polskiego PAN, hasło *Zaangażowanie*. Strona internetowa: <https://wsjp.pl/>. Data ostatniej modyfikacji: 28.04.2013. Zaczepnięte 24.03.2020 r.

Kontakt

Mgr Bartosz Atroszko
Uniwersytet Gdański
Bażyńskiego 8, Gdańsk, Polska
Tel: 603 112 458
email: bartosz.atroszko@gmail.com

MODEL KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI JAKO ŹRÓDŁO BARIER ZMIAN W POLSKIEJ EDUKACJI

A TEACHER EDUCATION MODEL AS A SOURCE OF BARRIERS TO CHANGE IN THE POLISH EDUCATION SYSTEM

Bartosz Atroszko

Abstrakt

W literaturze pedagogicznej przedstawiono liczne argumenty na rzecz tezy, zgodnie z którą absolwenci studiów nauczycielskich często nie są wystarczająco przygotowani do pracy w zawodzie nauczyciela. Jednocześnie badacze zmian w edukacji wskazują na to, że nauczyciel może być i często faktycznie jest źródłem barier zmian w edukacji. W ramach niniejszego artykułu postaram się wykazać, że przynajmniej niektóre bariery zmiany edukacyjnej związane z nauczycielem wynikają z tego, w jaki sposób nauczyciele w ramach nauki na studiach zostali przygotowani do pracy w zawodzie.

Słowa kluczowe: bariery zmian, edukacja nauczycieli, kształcenie nauczycieli

Abstract

The pedagogical literature presents numerous arguments in favor of the hypothesis that graduates of teacher-preparation studies are not sufficiently prepared to work in the teaching profession. At the same time, researchers of changes in education indicate that a teacher can and often is actually a source of barriers to change in education. In this article I will try to show that at least some of the barriers to educational change related to the teacher, result from how the teachers were prepared to work during their studies.

Keywords: barriers to change, teacher education

1 WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie przesłanek skłaniających do przyjęcia tezy o tym, że model kształcenia nauczycieli występujący w polskim szkolnictwie wyższym może być źródłem barier zmian na wszystkich szczeblach systemu edukacji. W literaturze pedagogicznej wymienia się bardzo wiele barier utrudniających czy wręcz uniemożliwiających wprowadzanie zmian w szkolnictwie (Dylak, 1994, 2000; Fullan, 2014, 2016; Husén, 1988; Klus-Stańska, 2002, 2011; Śliwerski, 2008a, 2008b; przegląd prac dotyczących barier zmian przedstawił Atroszko, 2019a). Jednakże znaczenie edukacji nauczycieli jest w tej problematyce szczególne, gdyż stanowi ono niejako punkt węzłowy czy zwornik całego systemu edukacji. To, w jaki sposób są kształceni nauczyciele z założenia ma wpływ na to, jak będą oni wykonywać swoje obowiązki zawodowe i w konsekwencji jakiego rodzaju oddziaływaniom wychowawczym i dydaktycznym będą podlegali ich uczniowie. Można przyjąć, że od jakości edukacji nauczycieli do pewnego stopnia zależy jakość edukacji na wszystkich poziomach kształcenia. To, w jaki sposób są kształceni nauczyciele może też skutkować ich mniejszym lub większym potencjałem do wprowadzania zmian w klasie i w szkole, a więc może to być potencjalnie siłą sprawczą zmian lub źródłem barier zmian.

Z założenia edukacja nauczycieli ma służyć przygotowaniu do wykonywania pracy zawodowej w ramach istniejącego systemu edukacji, a więc przede wszystkim adaptacji do

szkolnej rzeczywistości, a nie jej zmienianiu. Niemniej w pedagogice od dawna rozwijane są koncepcje akcentujące taki sposób kształcenia nauczycieli, który uwrażliwia kandydatki i kandydatów do tego zawodu na potrzebę zmiany zarówno własnej praktyki zawodowej (koncepcja refleksyjnego praktyka Schöna, 2017), jak i własnego środowiska pracy, społeczności lokalnej uczniów i całego społeczeństwa (koncepcja transformatywnego intelektualisty Giroux, 2019).

Pojęcie zmiany edukacyjnej jest trudne do precyzyjnego zdefiniowania (Ekiert-Oldroyd, 2006). Dyskusję na ten temat utrudnia to, że zmiany dokonywane mogą być na różnych poziomach życia społecznego, co sprawia, że pod tym ogólnym pojęciem znajdują się zjawiska bardzo zróżnicowane. Zmianę edukacyjną oraz bariery utrudniające jej wprowadzenie można rozpatrywać na poziomie makrospołecznym, mezospołecznym i mikrospołecznym (Atroszko, 2019a). Podział ten został zaczerpnięty bezpośrednio z publikacji Rutkowiak (2015), w której autorka zastanawiała się nad możliwością zmiany edukacyjnej na każdym z tych trzech poziomów.

Zmiany na poziomie makrospołecznym dotyczą całego systemu edukacji lub jego ważnej części i są wprowadzane *odgórnie* przez osoby odpowiedzialne za resort edukacji. Są to zmiany dokonywane na wielką skalę, a ich konsekwencje dotyczą ogromnej liczby osób (uczniów, nauczycieli, dyrektorów szkół itd.). Bywają one przedmiotem debat publicznych i są też najbardziej krytykowane. Zmiany na poziomie mikro są wprowadzane przez samych nauczycieli, można więc powiedzieć, że są to zmiany *oddolne*. Dotyczą one zmiany praktyk edukacyjnych mających miejsce w konkretnej klasie szkolnej czy pojedynczej instytucji edukacyjnej. Pomiędzy tymi dwoma biegunami znajdują się zmiany na poziomie mezo, będące czymś pośrednim między zmianami *odgórnymi* i *oddolnymi* (tamże). W ramach niniejszego artykułu pod pojęciem zmiany edukacyjnej rozumieć będę przede wszystkim zmianę na poziomie mikro, a więc zmianę wprowadzaną przez samych nauczycieli.

2 NAUCZYCIEL WOBEC ZMIAN W EDUKACJI

W polskiej i zagranicznej literaturze naukowej nauczyciel bywa opisywany jako bariera zmiany, jako osoba stawiająca opór zmianom w edukacji (Dylak, 1994; Le Fevre, 2014; Willower, 1963), ale też jako siła napędowa zmiany, jako jej promotor czy tzw. agent zmiany (ang. *change agent*) (Cobb, 2001; Cooper, Hirn, Scott, 2015; Lukacs, Galluzzo, 2014). W ramach niniejszego artykułu poruszony zostanie wyłącznie ten pierwszy aspekt roli nauczyciela w problematyce zmiany edukacyjnej. Oczywiście pomiędzy tymi dwiema skrajnościami, jakimi są blokowanie i promowanie zmiany edukacyjnej, istnieje całe kontinuum różnych postaw i zachowań. Poszczególni nauczyciele mogą też odmiennie odnosić się do poszczególnych aspektów czy elementów danej reformy czy innowacji.

Opór nauczycieli wobec zmian może występować zarówno na poziomie makro, mezo i mikro, przy czym najwięcej uwagi w literaturze poświęcono oporowi na tym pierwszym poziomie. Przyjmuje się, że nauczyciel może stawiać opór zmianom z powodu odczuwanego z ich powodu poczucia zagrożenia (Le Fevre, 2014; Willower, 1963). Reformy oświaty mogą zniszczyć w nauczycielu poczucie stabilizacji zawodowej i poczucie bezpieczeństwa socjalnego, przynosząc pogorszenie warunków pracy, zmuszając - aby utrzymać się w zawodzie - do udziału w kolejnych szkoleniach lub innych formach doskonalenia zawodowego, a w skrajnych przypadkach mogą nawet przyczynić się do utraty pracy. Nauczyciele mogą stawiać opór zmianie, jeśli postrzegają ją jako narzuconą odgórnie (Fullan, 2014; Śliwerski, 2013). Z drugiej strony nauczyciele mogą też blokować zmiany mikrosystemowe. O tym z jak negatywnymi reakcjami otoczenia spotykają się nauczyciele-

innowatorzy pisał Śliwerski (2008a, s. 20-21). Wspomniany autor zauważył, że nauczyciele wyróżniający się, pracujący nowatorskimi metodami, łamiący utarte schematy w edukacji bywają wręcz *niszczeni* przez innych nauczycieli (Śliwerski, 2008b, s. 143).

3 NAUCZYCIEL NIEWYSTARCZAJĄCO PRZYGOTOWANY DO PRACY W ZAWODZIE JAKO BARIERA ZMIANY

Nauczyciele, którzy są w niewystarczającym stopniu przygotowani do pracy w zawodzie, czują się niepewni własnych kompetencji. Ten brak przekonania co do własnych umiejętności i wiedzy, razem z lękiem o pracę (Kędzierska, 2012, s. 343-344) i brakiem poczucia bezpieczeństwa materialnego, przyczyniają się do ukierunkowania nauczycieli przede wszystkim na obronę swojej pozycji zawodowej. Tymczasem stosowanie różnego rodzaju strategii obronnych nie służy angażowaniu się nauczycieli w działalność innowacyjną, która z założenia zawsze jest obarczona ryzykiem (Bowers, Khorakian, 2014, s. 26; Keizer, Halman, 2007, s. 30), podejmowaniu nowych wyzwań i kwestionowaniu zastanej rzeczywistości szkolnej. Z drugiej strony dominujący w polskich szkołach model kształcenia dzieci i młodzieży charakteryzuje się tym, że jest on najprostszy i najmniej wymagający (pod względem wymaganych kompetencji) z perspektywy nauczyciela. Prowadzenie lekcji w sposób tradycyjny, zgodnie z modelem podawczym, w ramach którego nauczyciel pełni funkcję kierowniczą i przekazuje wiedzę ustnie w sposób frontalny, jest z perspektywy nauczyciela prostsze i mniej czasochłonne od np. kształcenia inspirowanego konstruktywizmem edukacyjnym.

4 NIEWYSTARCZAJĄCE PRZYGOTOWANIE DO PRACY W ZAWODZIE NAUCZYCIELA

4.1 Brak odpowiedniej selekcji do zawodu nauczyciela

W literaturze pedagogicznej zwraca się uwagę na to, że brakuje odpowiedniej selekcji do zawodu nauczyciela (Chmiel, 2014, s. 20; de Tchorzewski, 2016, s. 39; Pawlak, 2005, s. 12;) lub że mamy do czynienia wręcz z negatywną selekcją (Gołębniak, 1998, s. 27). Przyjmuje się, że absolwenci szkół średnich bez większych trudności mogą dostać się na studia nauczycielskie i pedagogiczne, tym bardziej, że sprzyjają temu umasowienie edukacji i rozwój uczelni prywatnych. Studia tego rodzaju (szczególnie studia pedagogiczne) są postrzegane jako jedne z prostszych, nie wymagających wytężonej nauki i zaangażowania ze strony studentów. Te negatywne opinie znajdują potwierdzenie w wynikach badań własnych. Na podstawie badania ankietowego przeprowadzonego na grupie 150 studentek i studentów pedagogiki wczesnej edukacji wyliczono, że badani studenci poświęcali na naukę w ciągu tygodnia przeciętnie 24 godziny (17,7 godzin nauki na uczelni oraz 6,2 godziny nauki w domu) (Atroszko, 2019b). Warto podkreślić, że chociaż badani studenci poświęcali relatywnie mało czasu na naukę to w większości nie przeszkadzało im to mieć dobrej lub wręcz bardzo dobrej średniej z ocen za poprzedni semestr (tamże).

Oprócz tego kandydaci na nauczycieli nie są w żaden sposób weryfikowani pod względem posiadanych predyspozycji osobowościowych do pracy z dziećmi i młodzieżą, ani pod względem odpowiednich kompetencji interpersonalnych i społecznych. Badania w ramach których porównywano studentów pedagogiki, pedagogiki specjalnej i innych kierunków studiów pod względem wybranych cechy osobowości, mających znaczenie z perspektywy predyspozycji do pracy w zawodzie nauczyciela, wskazują na to, że studenci wybierając kierunek studiów raczej nie kierują się oceną własnych predyspozycji osobowościowych (Atroszko, Atroszko, 2017; Atroszko, Swarra, Sendal, 2017).

4.2 Problemy związane z kształceniem nauczycieli

Akademickiego kształcenia nauczycieli nie można rozpatrywać w oderwaniu od szerszego kontekstu przemian dokonujących się w ramach studiów wyższych, a więc przede wszystkim w odniesieniu do ich umasowienia oraz komercjalizacji. Umasowienie studiów wyższych pociąga za sobą liczne negatywne następstwa, wśród których wymienia się między innymi obniżenie jakości kształcenia (Malewski, 2011, s. 119), słabsze zaangażowanie studentów w naukę (Płuciennik, 2015, s. 10), czy zmniejszenie wymagań stawianych studentom (Rutkowiak, 2010, s. 58). Do pewnego stopnia zbliżone konsekwencje przynosi również komercjalizacja studiów wyższych. Zjawiska te dotyczą bardzo wielu kierunków studiów, zwłaszcza z dziedziny nauk społecznych i humanistycznych, natomiast w ramach niniejszego artykułu chciałbym się skupić na tym, co jest specyficzne dla studiów nauczycielskich.

Problem z akademickim kształceniem nauczycieli, jak twierdzą Gołębiak i Krzychała (2015, s. 110), polega na tym, że brakuje w nim spójności. To, co otrzymuje student kierunku nauczycielskiego to mozaika różnych podejść i praktycznych rozwiązań. Autorzy ujęli to następująco: *Studenci wręcz systemowo zachęceni są do mozaikowego studiowania i „pakietowego” zaliczania modułów sumujących się w uprawnienia nauczycielskie. (...) Oferta jest bogata: różne stopnie kształcenia, różne moduły i przedmioty, które możemy postrzegać jako spójne w formalnym programie, jednak dla studenta to mozaiki nie zawsze do siebie pasujących i jednakowo ważnych „kawałków”* (tamże, s. 110). Konsekwencją tego stanu rzeczy jest to, że obowiązek ich scalenia w spójną i sensowną całość został przerzucony na studenta (tamże, s. 110). Problemem jest również usytuowanie praktyk w ramach studiów nauczycielskich. Są one traktowane jako *jeszcze jeden moduł do zaliczenia* (tamże, s. 111) i jednocześnie brakuje wiązania myślenia z działaniem, wiedzy teoretycznej z wiedzą praktyczną.

Odnosząc się do specyfiki praktyk występujących w instytucjach kształcących nauczycieli, Dylak (1994) używał pojęcia schizofrenii informacyjnej. Zjawisko to polega na braku koherencji pomiędzy tym, czego przyszli nauczyciele są nauczani i tego, w jaki sposób są oni nauczani. Z jednej strony studenci słuchają na wykładach na temat podmiotowości uczniów, są uwrażliwiani na tę kwestię, zarazem jednak tłumiona jest podmiotowość samych studentów i to – paradoksalnie – w ramach instytucji, która uczy ich szacunku do podmiotowości innych osób (tamże, s. 98). Inną kwestią jest to, że przyszli nauczyciele są uczeni o korzyściach wynikających z nowatorskich metod nauczania, ale są tego uczeni w formie tradycyjnego wykładu, a nie za pomocą tego typu nowatorskich metod (tamże, s. 96). Wiąże się to z przekonaniem, zgodnie z którym można nauczać, nie ilustrując tego, czego się naucza, własnym przykładem. Zdaniem tego Dylaka, pomiędzy studentami i nauczycielami istnieje niepisana umowa, którą można wyrazić z perspektywy nauczyciela akademickiego następująco: *<<my opowiemy na wykładach i przepytamy na ćwiczeniach, jak uczyć najlepiej a studenci złożą to sobie w głowach i zastosują w praktyce szkolnej.>>* (tamże, s. 96). Jak zaznacza autor, tego typu myślenie zakłada brak następującego rozumowania u studentów: *<<Jeżeli dana metoda jest taka skuteczna, to niby dlaczego dowiadujemy się o tym właśnie na wykładzie, a nie poprzez tę metodę?>>* (tamże, s. 96).

4.3 Specyfika wiedzy zdobywanej na studiach nauczycielskich

Nowak-Dziemianowicz (2008) zwróciła uwagę na problem niewystarczającego przygotowania pedagogicznego osób kształcących się na kierunkach nauczycielskich. Dotyczy to zwłaszcza studentów kierunków przedmiotowych, dla których problematyka związana z wychowaniem uczniów stanowi nieznaczny obszar ogółu wiedzy, którą zdobywają w czasie studiów. Podobnego zdania jest Klus-Stańska (2017, s. 79), która pisząc

o kwalifikacjach zdobywanych na regularnych studiach prowadzonych przez uczelnie wyższe zauważyła, że ich absolwenci: *Najlepiej wiedzą, czego nauczać; słabiej wiedzą, jak to robić; bardzo niewiele wiedzą, jak radzić sobie z innymi sytuacjami w szkole i nie potrafią, a właściwie nie przeczuwają takiej możliwości i potrzeby.*

Z badań własnych wynika, że studenci pedagogiki często postrzegają wiedzę, którą zdobywają na uczelni, jako mało przydatną, abstrakcyjną i oderwaną od rzeczywistości szkolnej (Atroszko, praca oddana do recenzji). Wiele wskazuje na to, że w swojej pracy nauczyciele częściej niż wiedzą akademicką i teorią edukacyjną kierują się wiedzą osobistą ukształtowaną podczas obserwowania nauczycieli na lekcji jeszcze w czasie dzieciństwa i wczesnej młodości (Dylak, 2000), stereotypowymi schematami oraz sprawdzonymi sposobami postępowania (Polak, 1999), czy własnymi przekonaniem (Lemańska-Lewandowska, 2013). Świadczyć to może o niewielkiej przydatności wiedzy i umiejętności wyniesionych przez nauczycieli z kształcenia akademickiego.

5 KSZTAŁCENIE KU ADAPTACJI, A NIE KU ZMIANIE

W literaturze pedagogicznej zwraca się uwagę na liczne problemy wiążące się z kształceniem nauczycieli, których konsekwencją może być takie ukształtowanie absolwentów, które utrudnia im zmianę własnych praktyk edukacyjnych. Zdaniem Klus-Stańskiej (2017, s. 79) specyfika kształcenia nauczycieli w Polsce sprzyja temu, aby nauczyciel był *skuteczny we wdrażaniu resortowego projektu formowania umysłów i systemów wartości polskich uczniów, ale niekoniecznie rozumiejący szersze, często ukryte mechanizmy rządzące szkołą, edukacją, programem szkolnym*. Zbliżony punkt widzenia zaprezentował Krause (2009, s. 94) pisząc o tym, że w polskiej szkole dominuje racjonalność adaptacyjna i paradygmat instrumentalny, zaś przyczyn tego stanu rzeczy należy upatrywać w braku odpowiednich zmian w kształceniu pedagogów i niezdolności do zmiany dominującego paradygmatu.

We współczesnych koncepcjach pedeutologicznych wiele uwagi poświęca się perspektywie przygotowania nauczycieli do ogólnie rozumianej zmiany edukacyjnej. Jest to konsekwencją przemian zachodzących w całych społeczeństwach i oczekiwaniu, że szkoła przestanie być instytucją odporną na zmiany. W czasie studiów przyszli nauczyciele słuchają na wykładach o koncepcji refleksyjnej praktyki czy koncepcji nauczyciela jako transformatywnego intelektualisty, lecz jest to wiedza deklaratywna, potrzebna do zdania egzaminów i zaliczeń. W związku z tym trudno uznać za zasadne przekonanie, że studenci kierunków nauczycielskich są przygotowani do wprowadzania zmian w szkole.

Przyjmuje się, że specyfika zawodu nauczyciela wymusza ciągle doksztalcanie się (Day, 2004). Jednakże – jak zauważył Cole (2004) – często doskonalenie zawodowe nauczycieli nie jest siłą napędową zmian w edukacji, lecz sposobem na ich uniknięcie. Autor ten wskazuje na to, że nauczyciele (w ramach różnych form rozwoju zawodowego) są nauczani o tym, co należy zmienić i dlaczego należy to zmienić, ale już nie o tym, jak tego dokonać. W związku z tym zdobywają oni wiedzę, umiejętności i postawy konieczne przed wprowadzeniem zmiany, a jednocześnie nie czynią oni konkretnych, praktycznych kroków, aby ową zmianę wprowadzić (tamże). W związku z tym zmiana w praktyce edukacyjnej zawsze pozostaje czymś postulowanym, czymś co jest odłożone na bliżej nieokreśloną przyszłość. Zdaniem tego autora najlepszym miejscem na autentyczne uczenie się nauczycieli jest szkoła. Paradoks polega na tym, że nauczyciele generalnie unikają tych środków służących rozwojowi zawodowemu, które są najbardziej efektywne, a więc obserwacji lekcji, uzyskiwania informacji zwrotnej (*feedback*) oraz praktyki *lesson study* (tamże). Zbliżony do Cole'a punkt widzenia zaprezentował w polskiej pedagogice Dylak (1994, s. 98-99), pisząc o

utrwaleniu się ideologii nauczyciela jako tzw. praktyka postulatywnego, czyli osoby, która wie jak powinno być (np. w jaki sposób powinno być realizowane nauczanie w szkole), ale postępuje w sposób odmienny i przedstawia różne uzasadnienia (czy raczej usprawiedliwienia) mające wyjaśnić rozbieżności pomiędzy własnymi przekonaniami i własną praktyką edukacyjną.

6 PODSUMOWANIE

W ramach niniejszego artykułu starałem się wykazać, że istnieją przesłanki do postrzegania modelu kształcenia nauczycieli jako potencjalnego źródła barier zmian w edukacji. Mój wywód został oparty na dwóch podstawowych założeniach. Po pierwsze, założyłem, że wielu absolwentów studiów nauczycielskich, chociaż formalnie są dopuszczeni do kształcenia dzieci i młodzieży, to faktycznie nie mają wystarczających kompetencji do tego. Zdobyte przez nich kwalifikacje, potwierdzone dyplomem wyższej uczelni, mogą nie odpowiadać rzeczywistym wymaganiom jakie niesie ze sobą praca z najmłodszymi. Praca w zawodzie nauczyciela wymaga zdobycia nie tylko konkretnej wiedzy przedmiotowej, ale przede wszystkim posiadania określonych predyspozycji oraz rozwiniętej wiedzy, umiejętności i postaw, które nie są do końca wymierne, które nie poddają się prostej kodyfikacji i testowaniu, a które mają duże znaczenie w pracy z dziećmi i młodzieżą. Po drugie, założyłem, że przyszli polscy nauczyciele są przede wszystkim przygotowywani do pracy w ramach istniejącego systemu edukacji, a nie do jego zmieniania.

Niewystarczająco przygotowani do pracy nauczyciele przyjmują obronną postawę i dążą do tego, aby utrzymać się w swoim zawodzie, a nie do wprowadzania zmiany edukacyjnej, która obarczona jest zawsze mniejszym czy większym ryzykiem. Można przyjąć, że bycie nauczycielem-innowatorem, wprowadzającym zmiany mikrosystemowe, jest trudniejsze i bardziej wymagające od zwykłego realizowania obowiązków zawodowych przez nauczyciela. Wielu nauczyciel, ze względu na ograniczone kompetencje, prowadzi nauczanie po linii najmniejszego oporu, nie stawiając sobie samemu nowych wyzwań i nie dążąc do rozwijania swoich kompetencji w tej dziedzinie. Poza tym, w kształcenie nauczycieli brakuje rozwijania zdolności do refleksji nad własną praktyką zawodową i zdolności do krytycznego myślenia o edukacji. W związku z tym wielu nauczycieli nie czuje potrzeby wprowadzania zmian, gdyż nie kwestionują oni zastanej rzeczywistości ich szkoły. Nawet jeśli niektórzy nauczyciele kwestionują istniejący *status quo* to sposób kształcenia nauczycieli przyczynia się do tego, że zmiana edukacyjna zawsze jest postrzegana jako coś postulowanego, odłożonego na bliżej nieokreśloną przyszłość, a nie rzeczywiste działanie, które można rozpocząć już w chwili obecnej.

Źródła

1. ATROSZKO, B., Bariery zmiany edukacyjnej – przegląd literatury, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, tom 22, numer 2(86), 2019, s. 25-40. [Atroszko, 2019a]
2. ATROSZKO, B. *Co zniechęca studentów pedagogiki do zaangażowania w naukę na studiach?* Praca oddana do recenzji.
3. ATROSZKO, B. Zaangażowanie studentów pedagogiki wczesnej edukacji w naukę na studiach. [W:] *Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD students and assistants QUAERE 2019, vol. IX, June 24 – 28, 2019* (s. 796-805). Hradec Králové: Magnanimitas, 2019. ISBN 978-80-87952-30-6. [Atroszko, 2019b]
4. ATROSZKO, B. ATROSZKO, P., Porównanie studentów pedagogiki i pedagogiki specjalnej pod względem wybranych cech osobowości, *Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej*, nr 27, 2017, s. 117-131. ISSN 2080-9476.

5. ATROSZKO, B. SWARRA, A., SENDAL, L. A., A comparison of general education students and special education students in terms of self-efficacy and hopelessness. [W:] *CER Comparative European Research. 7th International Scientific Conference for PhD students of EU countries* (s. 124–127). SCIEMCEE, 2017. ISBN 978-0-9935191-4-7.
6. BOWERS, J., KHORAKIAN, A. Integrating risk management in the innovation project, *European Journal of Innovation Management*, 17(1), 2014, s. 25-40.
7. CHMIEL, T. *Wizje i (re)wizje przygotowania do zawodu nauczyciela*. Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa, 2014. ISBN 978-83-62302-73-4.
8. COBB, J. B. Graduates of professional development school programs: Perceptions of the teacher as change agent, *Teacher Education Quarterly*, 28(4), 2001, s. 89-107.
9. COLE, P., *Professional Development. A great way to avoid change*. Centre for Strategic Education, Paper No. 140, 2004.
10. COOPER, J. T., HIRN, R. G., SCOTT, T. M. Teacher as change agent: Considering instructional practice to prevent student failure, *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 59(1), 2015, s. 1-4.
11. DAY, CH. *Rozwój zawodowy nauczyciela. Uczenie się przez całe życie*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004.
12. DE TCHORZEWSKI, A. O potrzebie zmian w formacji profesjonalnej nauczycieli, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 35(3), 2016, s. 33-50.
13. DYLAŁAK, S., Nauczycielskie ideologie pedagogiczne a kształcenie nauczycieli. [W:] red. K. Kruszewski, *Pedagogika w pokoju nauczycielskim* (s. 176-190). Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 2000.
14. DYLAŁAK, S., Skąd opór kadr pedagogicznych wobec zmian?, *Forum Oświatowe*, 2(11), 1994, s. 93-103.
15. EKIERT-OLDROYD, D. Zmiany edukacyjne w oświacie: od paradygmatu zmiany do zmiany paradygmatu, *Chowanna*, 1, 2006, s. 9-25.
16. FULLAN, M. *Leading in a culture of change*. San Francisco: Jossey-Bass, 2014.
17. FULLAN, M., *The new meaning of educational change*. New York: Teachers College Press, 2016.
18. GIROUX, H. A., *Teachers as Intellectuals: Toward a Critical Pedagogy of Learning*. Westport/London: Bergin & Garvey, 2019.
19. GOŁĘBNIAK, B. D. *Zmiany edukacji nauczycieli. Wiedza – biegłość – refleksyjność*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo EDYTOR, 1998. ISBN 83-87284-06-8.
20. GOŁĘBNIAK, B. G., KRZYCHAŁA, S. Akademickie kształcenie nauczycieli w Polsce – raport z badań, *Rocznik Pedagogiczny*, 38, 2015, s. 97–112.
21. HUSÉN, T., Strategy rules for educational reforms — An international perspective on the Spanish situation, *Interchange*, 19(3–4), 1988, s. 114–120.
22. KEIZER, J. A., HALMAN, J. I. Diagnosing risk in radical innovation project, *Research-Technology Management*, 50(5), 2007, s. 30-36.
23. KĘDZIERSKA, H., *Kariery zawodowe nauczycieli. Konteksty – wzory – pola dyskursu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. ISBN 978-83-7780-455-1.
24. KLUS-STAŃSKA, D., Dlaczego szkolna kultura dydaktyczna się nie zmienia, *Studia Pedagogiczne*, nr 14, 2011, s. 43-50.
25. KLUS-STAŃSKA, D., Kultura dydaktyczna szkoły i bariery jej zmiany, *Szkice Humanistyczne*, Tom II, Nr 3-4 (vol. 3), 2002, s. 109-118.
26. KLUS-STAŃSKA, D., Walka o testo-maniakalne przetrwanie, czyli po co i czego uczą się przyszli polscy nauczyciele, *Rocznik Pedagogiczny*, 40, 2017, s. 71-87.
27. KRAUSE, A., Iluzja dydaktycznej sprawczości – profesjonalizacja niekompetencji. [W:] pod red. L. Hurło, D. Klus-Stańskiej i M. Łojko, *Paradygmaty współczesnej*

- dydaktyki (s. 92-97). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls“, 2009. ISBN 978-83-7587-047-3.
28. LE FEVRE, D. M., Barriers to implementing pedagogical change: The role of teachers' perceptions of risk, *Teaching and Teacher Education*, 38, 2014, s. 56-64.
 29. LEMAŃSKA-LEWANDOWSKA, E., *Nauczyciele a dyscyplina w klasie szkolnej. Przekonania, strategie, kierunki zmian*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2013.
 30. LUKACS, K. S., GALLUZZO, G. R. Beyond empty vessels and bridges: Toward defining teachers as the agents of school change, *Teacher Development*, 18(1), 2014, s. 100-106.
 31. MALEWSKI, M. Edukacja akademicka w pułapce pozornego egalitaryzmu, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 3(55), 2011, s. 109-127.
 32. NOWAK-DZIEMIANOWICZ, M. „Wielki Przegrany Współczesności”. Polski nauczyciel jako podmiot i przedmiot kształcenia. [W:] red. P. Rudnicki, B. Kutrowska i M. Nowak-Dziemianowicz, *Nauczyciel: misja czy zawód? Społeczne i profesjonalne aspekty roli* (s. 129–162). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, 2008.
 33. PAWLAK, R., Dylematy polityki edukacyjnej wobec nauczycieli, *Polityka Społeczna*, 10, 2005, s. 9-14.
 34. PŁUCIENNIK J., Zaangażowanie studenta, uniwersytet i jego transformacje. [W:] red. J. Płuciennik, K. Klimczak, *Twórczość, pasja, Uniwersytet. Kategoria zaangażowania w dydaktyce akademickiej* (s. 9-23). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015. ISBN 978-83-7969-806-6.
 35. POLAK, K., *Indywidualne teorie nauczycieli. Geneza, badanie, kształtowanie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999.
 36. RUTKOWIAK, J., Działania na poziomie mezo jako projekt odśrodkowej zmiany edukacyjnej. Między ekonomią a edukacją, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, t. 18, nr 4(72), 2015, s. 97-116.
 37. RUTKOWIAK, J. O tęsknocie do uniwersyteckiej przyjaźni; przemiany w uniwersytecie, przemiany w jego ludziach, *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 3(51), 2010, s. 53-65.
 38. SCHÖN, D. A., *The Reflective Practitioner. How professionals think in action*. New York: Routledge, 2017.
 39. ŚLIWERSKI, B., *Edukacja autorska*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008. [Śliwerski, 2008a]
 40. ŚLIWERSKI, B., *Jak zmieniać szkołę. Studia z polityki oświatowej i pedagogiki porównawczej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008. [Śliwerski, 2008b]
 41. ŚLIWERSKI, B., Pozory sprawstwa reform oświatowych w III RP. [W:] red. M. Dudzikowa, K. Knasiecka-Falbierska, *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej* (s. 103-130). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013. ISBN 978-83-7850-173-2.
 42. WILLOWER, D. J., Barriers to Change in Educational Organizations, *Theory Into Practice*, 2(5), 1963, s. 257-263.

Kontakt

Mgr Bartosz Atroszko,
Uniwersytet Gdański
Bażyńskiego 8, Gdańsk, Polska
Tel: 603112 458
email: bartosz.atroszko@gmail.com

BARIERY ZMIAN AKADEMICKIEGO KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI – ZARYS PROBLEMATYKI

BARRIERS TO CHANGE OF ACADEMIC TEACHER EDUCATION - AN OUTLINE

Bartosz Atroszko

Abstrakt

W ramach niniejszego artykułu została podjęta wstępna próba uporządkowania problematyki barier zmian akademickiego kształcenia nauczycieli, uchwycenia jej podstawowych wymiarów i kontekstów w których może być ona opisywana. Na podstawie przeglądu literatury stwierdzono, że bariery zmian można upatrywać na poziomie makrospołecznym (w kontekście prowadzonej polityki edukacyjnej państwa, ograniczania autonomii uniwersytetu, umasowienia i komercjalizacji szkolnictwa wyższego), na poziomie mezospołecznym (w odniesieniu do kwestii odporności instytucji uniwersytetu na zmiany oraz braku odpowiedniej selekcji na studia nauczycielskie), a także na poziomie mikrospołecznym (w kontekście sytuacji zawodowej nauczycieli akademickich, niskiego poziomu zaangażowania studentów w naukę na studiach oraz relacji nauczycieli akademickich ze studentami). Należy podkreślić, że bariery na wszystkich poziomach analizy są wzajemnie powiązane.

Słowa kluczowe: bariery zmian, edukacja nauczycieli, kształcenie nauczycieli

Abstract

In this article, an initial attempt was made to sort out the issue of barriers to changes in academic teacher education, to capture its basic dimensions and contexts. Barriers to changes in academic didactics can be considered at the macro-social level (state education policy, limiting university autonomy, massification and commercialization of higher education), at the meso-social level (university resistance to change, lack of proper selection for teacher studies), as well as micro-social level (the professional situation of academic teachers, a low level of student engagement in learning, relations of academic teachers with students). It should be emphasized that the barriers at all levels of analysis are interrelated.

Keywords: barriers to change, teacher education

1 WPROWADZENIE

W ramach niniejszego artykułu zostanie podjęta próba uchwycenia podstawowych wymiarów i kontekstów w których może być opisywana problematyka barier zmian akademickiego kształcenia nauczycieli. Znaczenie tej tematyki wiąże się z tym, że sposób kształcenia nauczycieli bywa opisywany jako potencjalne źródło barier zmian w edukacji (Cole, 2004; Dylak, 1994; Krause, 2009). Bez zmiany tego, w jaki sposób kształceni są nauczyciele, bardzo trudno będzie zmienić sposób kształcenia dzieci i młodzieży dominujący w polskich szkołach. Wielu autorów zwracało już uwagę na to, że absolwenci kierunków nauczycielskich często nie są w wystarczającym stopniu przygotowani do pracy w zawodzie (Gołębniak, Krzychała, 2015, s. 110; Klus-Stańska, 2017, s. 79; Nowak-Dziemianowicz, 2008). Tymczasem nauczyciele, którym brakuje kompetencji do pracy w szkole oraz przekonania, że są do tego odpowiednio przygotowani, będą mniej skłonni do wprowadzania zmian w swoich klasach szkolnych oraz w instytucjach edukacyjnych w których są zatrudnieni. Inną kwestią

jest to, że nauczyciele kształceni są w taki sposób, aby przystosować się do szkolnej rzeczywistości i pełnić w niej wyznaczoną funkcję, a nie dokonywać zmian w tej instytucji. Jak ujął to Krause: *Posługując się terminologią R. Kwaśnicy, można stwierdzić, że w polskiej szkole dominuje, jest administracyjnie stymulowana i kontrolowana racjonalność adaptacyjna. (...) dominacja paradygmatu instrumentalnego w pedagogice szkolnej nie wynika ze słabości metodycznej pedagogii, lecz z braku zmiany u źródeł, to jest na poziomie rekonstrukcji paradygmatów i zmian w kształceniu pedagogów* (Krause, 2009, s. 94).

Należy zaznaczyć, że samo pojęcie zmiany edukacyjnej jest wyjątkowo wieloznaczne. Przegląd definicji i klasyfikacji zmian edukacyjnych przedstawiła Ekiert-Oldroyd (2006). W ramach niniejszego artykułu pod pojęciem zmiany edukacyjnej rozumiana będzie przede wszystkim zmiana o charakterze mikrosystemowym, a więc wprowadzana oddolnie przez samych nauczycieli akademickich np. w formie wykorzystywania nowych metod nauczania, pracy ze studentami czy ich oceniania. Należy jednak podkreślić, że problemy związane z kształceniem nauczycieli mają – w przekonaniu autora niniejszego artykułu – swoje źródło między innymi w polityce oświatowej państwa, a więc na poziomie makro. Przyjęto założenie, że to, co dzieje się na poziomie mikrospołecznym (relacje nauczycieli akademickich ze studentami, stosowane na uczelniach metody kształcenia i oceniania przyszłych nauczycieli itd.) jest w znacznym stopniu uwarunkowane decyzjami podejmowanymi na poziomie ministerialnym.

Współczesna rzeczywistość uniwersytecka jest opisywana jako zmieniająca się i niespójna (Szyling, 2016, s. 162). Tradycyjnie, uczelnia wyższa pozostawała instytucją autonomiczną, funkcjonującą do pewnego stopnia niezależnie od jej otoczenia społecznego (Wójcicka, 1998, s. 8). Tymczasem współcześnie od uczelni oczekuje się, że będą one w większym stopniu zaspokajały potrzeby gospodarki i rynku pracy (Wójcicka, 1996, s. 143), co też rodzi liczne kontrowersje w środowisku akademickim i dyskusje dotyczące komercjalizacji studiów wyższych i potencjalnie negatywnych konsekwencji tego zjawiska (Melosik, 2012). Akademickiego kształcenia nauczycieli, jego zmian i potencjalnych barier utrudniających owe zmiany, nie sposób rozpatrywać w oderwaniu od szerszego kontekstu świata akademickiego i jego przemian. Wiele wskazuje na to, że uwarunkowań przynajmniej niektórych barier zmian edukacji nauczycieli można doszukiwać się w trzech zjawiskach wywierających wpływ nie tylko na kształcenie nauczycieli, ale również na całą sferę dydaktyki akademickiej. Tymi zjawiskami są umasowienie studiów wyższych, ich komercjalizacja oraz poddanie biurokratycznej kontroli ze strony państwa (co odbywa się kosztem ograniczania autonomii uczelni wyższej).

2 UMASOWIENIE SZKOLNICTWA WYŻSZEGO

Pod pojęciem umasowienia szkolnictwa wyższego rozumieć należy radykalny wzrost odsetka absolwentów szkół średnich kontynuujących edukację na wyższych uczelniach. Zjawisko to, obserwowane nie tylko w Polsce, ale również w wielu innych krajach europejskich i również pozaeuropejskich, wiąże się zarówno z pozytywnymi, jak i negatywnymi konsekwencjami społecznymi. Wśród pozytywnych aspektów wymienia się egalitaryzację edukacji, a więc umożliwienie zdobycia wyższego wykształcenia jednostkom, które takiej możliwości były dotychczas (z różnych względów) pozbawione, zwiększenie ruchliwości społecznej i awans społeczny osób z grup nieuprzywilejowanych, a także zwiększenie ogólnego poziomu wykształcenia społeczeństwa. W polskiej literaturze pedagogicznej najwięcej uwagi poświęca się jednak licznym negatywnym konsekwencjom tego zjawiska, przede wszystkim wskazuje się na obniżenie jakości kształcenia (Malewski, 2011, s. 112), niższy poziom zaangażowania studentów w naukę na studiach (Płuciennik, 2015, s. 10), obniżanie wymagań stawianych

studentom (Rutkowiak, 2010, s. 58), nadmierne obciążenie dydaktyczne nauczycieli akademickich (Kowzan i inni, 2016), obniżenie prestiżu studiów wyższych, osłabienie relacji między nauczycielami akademickimi i studentami (tamże, s. 65), a także trudniejsza sytuacja absolwentów uczelni wyższych na rynku pracy ze względu na tzw. *inflację dyplomów* (Malewski, 2018, s. 12; zjawisko inflacji dyplomów szerszej omawia Melosik, 2015). Uzyskanie wyższego wykształcenia – jak podaje Sztanderska (2006, s. 244) – nie chroni skutecznie przed bezrobociem, nie pozwala na realizację oczekiwań płacowych absolwentów, ani nie zapewnia im nawet dobrej pozycji na rynku pracy. Zdaniem autorki, te negatywne zjawiska wskazują na stosunkowo niską bądź malejącą produktywność osób z wyższym wykształceniem (tamże, s. 244). Szczególnie niepokojąca wydaje się obserwacja Malewskiego (2018, s. 12), który zauważył, że *wykształcenie akademickie, szczególnie humanistyczne, nie gwarantuje co prawda wysokiego poziomu konsumpcji, ale jego brak niemal na pewno gwarantuje wykluczenie z rynku*. Radykalny wzrost liczby osób z wyższym wykształceniem w społeczeństwie zwiększa konkurencję na rynku pracy, osłabia pozycję osób z wyższym wykształceniem i szczególnie osób nie posiadających takiego wykształcenia. Tym samym niejako zmusza to absolwentów szkół średnich do kontynuacji nauki z obawy przed zepchnięciem na gorsze pozycje społeczne. Być może ten stan rzeczy leży u podłoża instrumentalnego traktowania przez studentów procesu studiowania, o którym to zjawisku piszą Szyling i Świdlińska (2018, s. 183).

Wielu badaczy podkreśla uwikłanie masowej edukacji wyższej w sferę pozorów. Zdaniem Malewskiego (2011) edukacja akademicka została wepchnięta w pułapkę pozornego egalitaryzmu, czego konsekwencją jest uwikłanie nauczycieli akademickich i studentów w działania pozorne: *Jeżeli u podstaw akademickiej dydaktyki tkwi pozór, to praktyki studiowania ulegają teatralizacji. Studenci pozorują studiowanie, a wykładowcy legitymizują to poprzez egzaminy testowe, wcześniejsze udostępnianie zagadnień egzaminacyjnych, zastępowanie oryginalnych dzieł naukowych ich streszczeniami, redukcje listy lektur obowiązkowych itp. Zabiegi te gwarantują wszystkim akademicki sukces. Studenci zaliczają kolejne etapy cyklu kształcenia, sparametryzowani naukowcy uzyskują zaś wysokie notowania w studenckich ankietach konsumenckiego zadowolenia* (Malewski, 2018, s. 15). Zbliżony punkt widzenia zaprezentował Zamojski (2009, s. 135), który napisał wprost, że umasowienie szkolnictwa wyższego nie jest jego egalitaryzacją, gdyż studenci nie otrzymują dostępu do kształcenia akademickiego, lecz zaledwie do czegoś, co jest upozorowaniem tego typu procesu edukacyjnego. Wynika to z tego, że potencjał rozwojowy spotkania z nauczycielem akademickim (w wyniku jego umasowienia) jest skutecznie minimalizowany (tamże, s. 135).

2.1 Brak odpowiedniej selekcji na studia nauczycielskie

Konsekwencją umasowienia szkolnictwa wyższego jest brak odpowiedniej selekcji kandydatów na studia nauczycielskie (de Tchorzewski, 2016, s. 39; Pawlak, 2005, s. 12). Jak ujęła to Chmiel (2014, s. 20) to: *W Polsce nie ma ani limitu miejsc na studia przygotowujące do zawodu nauczyciela (jak np. w Szwecji), ani też specjalnych wymagań stawianych przyszłym nauczycielom. W zasadzie, przyjmowani są wszyscy, którzy pomyślnie zdali egzamin maturalny. W postępowaniu tym ukryte jest założenie, że o dobrych (czytaj: zmotywowanych i zdolnych absolwentów) upomni się sam rynek pracy w naturalny sposób, selekcyjując tych, którzy do zawodu się nie nadają*. Umasowienie szkolnictwa wyższego, jak zauważyła Wójcik (1998, s. 8), *oznacza odstępianie od zasady jakościowego doboru kandydatów*. W związku z tym studentami (w tym również studentami kierunków nauczycielskich) zostają osoby, które w minionych dziesięcioleciach zostałyby uznane za niespełniające wymogów, aby kontynuować naukę na wyższych studiach. Gołębiak (1998, s. 27) pisze wręcz o negatywnej selekcji do zawodu nauczyciela, zwracając uwagę na to, że

niskie płace w oświacie odciągają od pracy w szkole jednostki potencjalnie najbardziej nastawione na sukces (również ten materialny) oraz najbardziej twórcze.

Nauczyciele akademicy muszą dostosowywać treści i metody nauczania do poziomu intelektualnego, posiadanej wiedzy i stopnia zaangażowania w naukę swoich studentów, co przy braku odpowiedniej selekcji studentów musi wiązać się w sposób nieunikniony z obniżeniem wymagań stawianych studentom. Zdaniem Rutkowiak (2010), znaczna część młodzieży kontynuującej obecnie edukację na uniwersytecie nie jest w odpowiednim stopniu przygotowana do związanego z tym wysiłku intelektualnego. Wywołuje to przemianę, ale nie młodych ludzi, lecz uniwersytetu i zasad jego funkcjonowania. Jak podaje autorka: *O ile bowiem dawny uniwersytet mobilizował czy wręcz wymuszał podciąganie się studentów do przestrzegania zasad pracy umysłowej wymagających wysiłku intelektualnego o standardach wznosząco-prorozwojowych, o tyle dzisiejszy uniwersytet masowy, zalany wielką falą młodzieży niezaprawionej w stawianiu sobie wymagań, czyni coś odwrotnego, czyli obniża loty, przystosowuje się do słabego poziomu swoich słuchaczy, będących absolwentami szkół średnich o równie zaniżanym poziomie nauczania* (tamże, s. 58).

2.2 Niski poziom zaangażowania studentów w naukę na studiach

Badania prowadzone nad zaangażowaniem studentów pedagogiki w naukę na studiach wskazują spójnie na to, że przyszli nauczyciele poświęcają relatywnie mało czasu i energii na rozwijanie kompetencji potrzebnych do pracy w szkole. W ramach badań własnych wykazano, że badani studenci pedagogiki wczesnej edukacji poświęcali na naukę w ciągu tygodnia średnio 24 godziny, przy czym 17,7 godzin zajmował im udział w zajęciach na uczelni, zaś nauka w domu zajmowała 6,2 godziny (Atroszko, 2019). Należy podkreślić, że problemem jest nie tylko niewielki wymiar czasowy nauki na studiach (wynoszący niewiele więcej niż połowę etatu), ale również ograniczone zaangażowanie emocjonalne studentów w naukę (tamże; Mikut, 2014).

Względnie niewielki poziom zaangażowania studentów kierunków nauczycielskich w naukę może być postrzegany jako potencjalna bariera zmiany akademickiego kształcenia nauczycieli. Można założyć, że obojętność studentów na to, co mówi i robi nauczyciel akademicki, ich brak zainteresowania, mogą skutecznie zniechęcać osoby prowadzące zajęcia do wytężonej pracy dydaktycznej, a tym bardziej do realizowania ambitnych przedsięwzięć dydaktycznych o charakterze zmiany mikrosystemowej. Z drugiej strony można argumentować, że właśnie brak zaangażowania studentów może skłonić niektórych nauczycieli akademickich do zmiany dotychczas używanych metod dydaktycznych i sposobów pracy ze studentami. Przykładowo, jako jedną z głównych korzyści wynikających z wprowadzenia koncepcji gamifikacji i grywalizacji do edukacji wyższej wymienia się wzmocnienie zaangażowania studentów w proces edukacyjny (Rodwald, 2019). W literaturze naukowej twierdzi się, że służą one przede wszystkim uczniom czy studentom mniej zaangażowanym, mającym problemy z motywacją (Kędziora, Stańczyk, Wychowaniec, 2017). Niemniej, można przyjąć, że niski poziom zaangażowania studentów w uczenie się jest raczej czynnikiem szkodzącym procesowi edukacyjnemu niż go wzmacniającym, zaś nauczyciele akademicy, którzy pod wpływem obojętności i zniechęcenia studentów będą wprowadzać nowatorskie metody kształcenia, będą raczej wyjątkami.

2.3 Sytuacja zawodowa nauczycieli akademickich

Bariery zmiany akademickiego kształcenia nauczycieli mogą wiązać się na poziomie mikrosystemowym ze specyficzną sytuacją nauczycieli akademickich. Osoby te muszą łączyć prowadzenie działalności dydaktycznej z prowadzeniem badań naukowych, ale też z licznymi

obowiązkami o charakterze administracyjno-organizacyjnym. Ich pozycja społeczna cieszy się prestiżem, ale z drugiej strony relatywnie niskie zarobki mogą być powodem frustracji i upokorzenia (Kowzan i inni, 2016, s. 84). Umasowienie szkolnictwa wyższego powoduje wzrost czasu przeznaczanego na prowadzenie zajęć. Wójcicka (2008, s. 74) prezentując wyniki przeprowadzonego wśród nauczycieli akademickich badania ankietowego stwierdziła: *Kolejnym, związanym z uprawianiem nauki skutkiem masowej edukacji jest dominacja obowiązków związanych z kształceniem nad prowadzeniem badań naukowych. Około 75% badanych nauczycieli akademickich przyznaje, że poświęca zbyt wiele czasu na dydaktykę, ze szkodą dla pracy badawczej.* Nadmiar obowiązków związanych z prowadzeniem zajęć dydaktycznych może zniechęcać nauczycieli akademickich do poszukiwań i eksperymentów związanych z nowatorskimi metodami kształcenia, które – co należy podkreślić – często okazują się być bardziej i czasowo- i pracochłonne w porównaniu do metody podawczej.

2.4 Relacje nauczycieli akademickich ze studentami

W wyniku umasowienia szkolnictwa wyższego nauczyciel akademicki prowadzi zajęcia dla dużej liczby osób, co utrudnia budowanie jakichkolwiek relacji interpersonalnych ze studentami. Czasami wręcz utrudnia to osobisty kontakt studenta z osobą prowadzącą zajęcia dydaktyczne. Ten stan rzeczy ma wpływ na jakość procesu edukacyjnego mającego miejsce na wyższej uczelni. Zamojski (2009, s. 132-135) zwraca uwagę, że konsekwencją tego jest konieczność wybierania przez nauczycieli akademickich takich form egzaminowania, które umożliwiają wystawienie ocen bardzo dużej grupie osób uczących się. W związku z tym preferowane są przede wszystkim egzaminy pisemne (gdyż ustne są zbyt czasochłonne), a konkretnie przeprowadzanie testów (gdyż opisowa forma egzaminu również byłaby zbyt czasochłonna). W pewnym stopniu nauczyciel akademicki nie może więc wybrać takiej formy oceniania, którą uważa za najlepszą, ale wybiera taką, która umożliwi wystawienie ocen bardzo dużej liczbie osób. Jak łatwo się domyślić, tego typu forma egzaminowania przyczynia się do upowszechnienia bardziej powierzchownej nauki (*pod test*) kosztem bardziej pogłębionego rozumienia skomplikowanych zagadnień.

Wójcicka (2008, s. 74) zwraca uwagę na to, że skutkiem umasowienia kształcenia na poziomie wyższym jest nie tylko zmiana relacji między nauczycielami akademickimi i studentami, ale również zmiana relacji pomiędzy samymi nauczycielami. *Aż 68% badanych nauczycieli akademickich - referuje wyniki przeprowadzonego badania ankietowego Wójcicka - zgodziło się z twierdzeniem, że dobre obyczaje akademickie zostały wyparte przez przepisy prawa i sformalizowane procedury* (tamże, s. 74). Świadczyć to może o dehumanizacji szkolnictwa wyższego w wyniku jego umasowienia oraz o postępującej erozji kultury akademickiej.

3 OGRANICZENIE AUTONOMII UNIwersYTETU

Pomimo formalnej autonomii uczelni wyższych, władze państwowe mają olbrzymi wpływ na funkcjonowanie wszystkich polskich uczelni, wyznaczając ramy prawne, których nie mogą one przekraczać oraz ustalając zasady, według których one działają. Jak zauważyła już ponad 20 lat temu Wójcicka (1998, s. 7-8): *(...) obserwujemy zwiększanie wpływu otoczenia na działalność szkolnictwa wyższego. W wielu kwestiach, istotnych z punktu widzenia realizacji tradycyjnych funkcji uczelni, decyzje zapadają poza nimi. Instrumenty finansowe stosowane przez władze prowadzą do modyfikacji wewnętrznej polityki naukowej i edukacyjnej (...).*

Ograniczenie autonomii uniwersytetu przynosi skutki, które przez wielu nauczycieli akademickich i badaczy są uważane za szkodliwe. Z jednej strony szkolnictwo wyższe podlega biurokratyzacji, a z drugiej strony komercjalizacji. Te, zdawałoby się, przeciwstawne tendencje ku większej kontroli państwa i ku silniejszemu urynkowaniu edukacji

akademickiej, łączą się ze sobą w zaskakujący sposób. Zdaniem Gołębnik (2014, s. 162), pedagogika rozumiana jako dyscyplina naukowa i jako kierunek studiów, zмага się z wszystkimi negatywnymi konsekwencjami *krajowej polityki dostosowywania nauki i szkolnictwa wyższego do mariażu amerykańskiego modelu neoliberalnego zarządzania szkolnictwem wyższym z europejską biurokracją (...)*.

Pod pojęciem komercjalizacji studiów wyższych należy rozumieć przeorientowanie instytucji akademickich na cele o charakterze ekonomicznym. W wyniku tego procesu uniwersytet staje się instytucją społeczną, której działania są postrzegane w kategoriach dostarczania specyficznie rozumianych *produktów i usług* (Melosik, 2012, s. 21). Wiąże się to ze zjawiskiem, które Szkudlarek (2001, s. 165) określił hegemonizacją myślenia edukacyjnego przez ekonomię, a więc postrzegania i rozumienia całej złożoności edukacji przede wszystkim z perspektywy ekonomicznego bilansu zysków, jakie ona może przynieść, oraz kosztów, jakie ona generuje. W wyniku tego, jak stwierdziła Czerepaniak-Walczak (2014, s. 22-23), *świat akademii i jego uczestnicy są marginalizowani przez neoliberalne koncepcje nauki i szkolnictwa wyższego. Dyskurs ekonomiczny i menadżerski jest dominujący w każdym niemal polu funkcjonowania uczelni: od badań poprzez kształcenie po administrowanie*. Komercjalizacja, podobnie jak umasowienie, może być postrzegana jako bariera zmiany edukacji nauczycieli. W wyniku tych procesów zaburzona zostaje funkcja selekcyjna studiów nauczycielskich oraz obniżenie ich jakości.

Bauman (2011, s. 268) zwróciła uwagę na rozbieżność pomiędzy z jednej strony tym, czego od uniwersytetu się oczekuje i co jest jego misją (a więc *koniętność kształcenia w nim osób przedsiębiorczych, kreatywnych, zdolnych do wprowadzania zmian, ulepszeń*), a z drugiej strony sposobu organizacji pracy tej instytucji. Zdaniem wspomnianej autorki, problem polega na tym, że oczekuje się, aby instytucja zbiurokratyzowana, podlegająca ścisłej kontroli, której pracownicy realizują wytyczne ministerialne, kształciła studentów na ludzi odważnych, nowatorskich, działających nieszablonowo, zdolnych do zmieniania rzeczywistości społecznej wokół siebie. Przypomina to próbę realizacji dwóch zupełnie sprzecznych, wykluczających się wizji rozwoju uczelni wyższych. Jak zauważyła Bauman: *Dobitnym przykładem, obrazującym ten sposób traktowania uniwersytetów, może być koncepcja centralnego określania programów studiów na poszczególnych kierunkach. Wprowadzenie tzw. przedmiotów obligatoryjnych, z przypisaną im liczbą godzin i punktami ECTS jest dobitnym przykładem tego, że ci, którzy podejmują decyzje dotyczące funkcjonowania uniwersytetu nie tylko nie oczekują od uniwersytetu innowacji, ale też tworzą sztywne reguły, schematy po to, aby tę innowacyjność wewnątrz uczelni uniemożliwić* (tamże, s. 268). Jest to punkt widzenia bliski również Czerepaniak-Walczak (2012; 2013), która poświęciła wiele uwagi kwestii wprowadzonych przez władze ministerialne zdefiniowanych efektów kształcenia, postrzegając je przede wszystkim jako zagrożenie dla wolności akademickiej oraz autonomii uniwersytetu. Zdaniem Szyling (2016, s. 161) upowszechnienie języka efektów kształcenia pogłębia i tak istniejący już rozdźwięk pomiędzy wiedzą pedagogiczną oraz praktyką dydaktyczną szkoły wyższej.

4 OGRANICZONA PODATNOŚĆ UNIWERSYTETU NA ZMIANY

W literaturze pedagogicznej zwraca się uwagę na to, że uniwersytet jest instytucją raczej odporną na zmiany (Wójcicka, 1996, s. 149). Dotyczy to zwłaszcza kwestii dydaktyki akademickiej. Jak zauważyła Bauman (2011, s. 269): *O ile w szkołach wyższych docenia się twórczą myśl, niebanalne rozwiązania i oryginalne pomysły w zakresie uprawiania nauki, o tyle w niewielkim stopniu docenia się te same cnoty w obszarze dydaktyki akademickiej*. Na uniwersytecie, zdaniem autorki, niewielką wagę przywiązuje się do myślenia w kategoriach

innowacyjności, dotyczy to zarówno działalności instytucji, jak i procesu kształcenia (tamże, s. 276).

Wójcicka (1996, s. 149), próbując wyjaśnić uwarunkowania ograniczonej podatności uniwersytetu na innowacje zewnętrzne (inspirowane przez otoczenie uczelni), odwołała się do ustaleń Burtona R. Clarka, który wskazał na dwie zasadnicze cechy tej instytucji: jej strukturę organizacyjną oraz występujący w niej sposób zarządzania. Struktura organizacyjna składa się z sieci luźno powiązanych ze sobą komórek, jej podstawą jest atomizacja (tamże, s. 149). Przyczynia się to do daleko posuniętej adaptabilności, w wyniku której uniwersytet nie poddaje się głębokim zmianom, lecz jedynie adaptuje własny sposób działania do aktualnych potrzeb. Jednocześnie wymusza to zmiany w jego otoczenia, inspirując innowacyjność na zewnątrz uniwersytetu (tamże, s. 143). Z kolei sposób zarządzania uniwersytetem charakteryzuje się wręcz krańcowym rozproszeniem władzy. Poszczególne wydziały, szkoły czy departamenty są *semiautonomiczne* (tamże, s. 149).

Warto podkreślić, że odporność uniwersytetu na zmiany jest zjawiskiem niejednoznacznym, niepoddającym się prostej ocenie. Z pewnością daleko idącym uproszczeniem byłoby postrzeganie tej niezmienności wyłącznie jako problemu, który należy przezwyciężyć. Już ponad 20 lat temu Schulz (1996, s. 73) zauważył, że popularna publicystyka naukowa utrwaliła stereotypowe przekonanie, zgodnie z którym procesy mające na celu inicjowanie innowacji należy oceniać w sposób jednoznacznie pozytywny, bez względu na wartość samej wprowadzanej zmiany, zaś sprzeciw wobec zmiany powinien być utożsamiany z oporem wobec postępu, konformizmem czy konserwatyzmem. Tymczasem rzeczywistość zmiany edukacyjnej jest znacznie bardziej złożona i wymaga pogłębionej refleksji. Jak zauważyła Wójcicka (1998, s. 8): *szkolnictwo wyższe, w istocie swej nastawione na realizację celów uwarunkowanych historycznie, wykazuje ograniczoną podatność na nowe idee, zwłaszcza te, których inspiracja pochodzi z zewnątrz. Wiele przeszkód napotyka zresztą również dyfuzja zmian inicjowanych przez samą instytucję. Ta swoistego rodzaju zachowawczość - jak twierdzą jedni - czy - według innych - wierność wartościom usankcjonowanym historycznie jest postrzegana albo jako ograniczenie, albo jako szczególnie ważna cecha będąca gwarantem ciągłości.*

5 PODSUMOWANIE

Problematykę barier zmian akademickiego kształcenia nauczycieli należy rozpatrywać przede wszystkim w szerszym kontekście współczesnych przemian dokonujących się w szkolnictwie wyższym. Szczególną uwagę należy skupić na zjawisku umasowienia edukacji akademickiej, gdyż zjawisko to bardzo wyraźnie wiąże się z brakiem odpowiedniej selekcji na studia nauczycielskie, z niskim poziomem zaangażowania studentów w naukę, z trudną sytuacją nauczycieli akademickich oraz osłabieniem relacji nauczycieli akademickich ze studentami. Wszystkie te problemy mogą utrudniać wprowadzanie zmian mikrosystemowych, rozwój kultury dydaktycznej i prowadzenie działalności o charakterze innowacyjnym na uczelni. Ważnymi kontekstami, mającymi wpływ na możliwość wprowadzania zmian przez nauczycieli akademickich, są zjawiska biurokratyzacji oraz komercjalizacji studiów wyższych. Te dwie przeciwstawne tendencje, pierwsza zmierzająca do podporządkowania uczelni państwu, druga zaś rynkowi, współistnieją skutecznie ograniczając autonomię uniwersytetu. Osobną kwestią pozostaje ograniczona podatność uniwersytetu na zmiany, zasadniczy konserwatyzm tej instytucji (Bauman, 2011, s. 269).

Problematykę barier zmian w akademickim kształceniu nauczycieli można rozpatrywać w analogiczny sposób jak bariery zmian występujące na niższych szczeblach systemu edukacji,

a więc w podziale na poziom makrospołeczny, mezospołeczny i mikrospołeczny (Atroszko, 2019; Rutkowiak, 2015). Na poziomie makro znajdują się bariery zmian związane z kontekstem prowadzonej polityki edukacyjnej państwa, ograniczaniem autonomii uniwersytetu, umasowieniem oraz komercjalizacją szkolnictwa wyższego. Na poziomie mezo usytuowane będą bariery związane z brakiem odpowiedniej selekcji na studia nauczycielskie oraz kwestią odporności uniwersytetu na zmiany. Poziom mikro obejmować będzie takie kwestie, jak sytuację zawodową nauczycieli akademickich, niski poziom zaangażowania studentów w naukę na studiach oraz relacje nauczycieli akademickich ze studentami. Należy podkreślić, że bariery na wszystkich trzech wyróżnionych poziomach analizy są wzajemnie powiązane.

Źródła

1. ATROSZKO, B. Zaangażowanie studentów pedagogiki wczesnej edukacji w naukę na studiach. [W:] *Reviewed Proceedings of the Interdisciplinary Scientific International Conference for PhD students and assistants QUAERE 2019, vol. IX, June 24 – 28, 2019* (s. 796-805). Hradec Králové: Magnanimitas, 2019. ISBN 978-80-87952-30-6.
2. BAUMAN, T. Dydaktyka akademicka a innowacje, *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 2011, s. 267-276.
3. CHMIEL, T. *Wizje i (re)wizje przygotowania do zawodu nauczyciela*. Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa, 2014. ISBN 978-83-62302-73-4.
4. COLE, P., *Professional Development. A great way to avoid change*. Centre for Strategic Education, Paper No. 140, 2004.
5. CZEREPANIAK-WALCZAK, M. Autonomia w kolorze sepia w inkrustowanej ramie KRK. O procedurach i treściach zmiany w edukacji akademickiej. [W:] red. M. Czerepaniak-Walczak, *Fabryki dyplomów czy universitas? O "nadwiślańskiej" wersji przemian w edukacji akademickiej* (s. 29-56). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013. ISBN 978-83-7850-173-2.
6. CZEREPANIAK-WALCZAK, M. Homo academicus w świecie homo oeconomicus. O obszarach i przejawach zmagania z akademickim zniewoleniem, *Pedagogika Szkoły Wyższej*, 15, 2014, s. 11-24.
7. CZEREPANIAK-WALCZAK, M. Ile techné, ile praxis? W poszukiwaniu koncepcji praktyki jako elementu kształcenia nauczycielskiego profesjonalizmu, *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja*, 3(59), 2012, s. 7-22.
8. DE TCHORZEWSKI, A. O potrzebie zmian w formacji profesjonalnej nauczycieli, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 35(3), 2016, s. 33-50.
9. DYŁAK, S., Skąd opór kadr pedagogicznych wobec zmian?, *Forum Oświatowe*, 2(11), 1994, s. 93-103.
10. EKIERT-OLDROYD, D. Zmiany edukacyjne w oświacie: od paradygmatu zmiany do zmiany paradygmatu, *Chowanna*, 1, 2006, s. 9-25.
11. GOŁĘBNIAK, B. D. O „upedagogicznianiu” szkoły poprzez akademicki dyskurs edukacyjny. Ku autoetnografii, *Forum Oświatowe*, tom 26, nr 2(52), 2014, s. 148-169.
12. GOŁĘBNIAK, B. D. *Zmiany edukacji nauczycieli. Wiedza – biegłość – refleksyjność*. Toruń-Poznań: Wydawnictwo EDYTOR, 1998. ISBN 83-87284-06-8.
13. GOŁĘBNIAK, B. G., KRZYCHAŁA, S. Akademickie kształcenie nauczycieli w Polsce – raport z badań, *Rocznik Pedagogiczny*, 38, 2015, s. 97–112.
14. KĘDZIORA, M., STAŃCZYK, M., M., WYCHOWANIEC, M., W., Grywalizacja jako sposób radzenia sobie z brakiem motywacji wśród studentów, *Kultura i Edukacja*, 1(115), 2017, s. 119-130.

15. KLUS-STAŃSKA, D., Walka o testo-maniakalne przetrwanie, czyli po co i czego uczą się przyszli polscy nauczyciele, *Rocznik Pedagogiczny*, 40, 2017, s. 71-87.
16. KOWZAN, P., ZIELIŃSKA, M., KLEINA-GWIZDAŁA, A., PRUSINOWSKA, M. „Nie zostaje mi czasu na pracę naukową”: *Warunki pracy osób ze stopniem doktora, zatrudnionych na polskich uczelniach. Raport NOU*. Gdańsk/Bydgoszcz/Warszawa: Nowe Otwarcie Uniwersytetu, 2016. ISBN 978-83-943645-0-2.
17. KRAUSE, A., Iluzja dydaktycznej sprawczości – profesjonalizacja niekompetencji. [W:] pod red. L. Hurło, D. Klus-Stańskiej i M. Łojko, *Paradygmaty współczesnej dydaktyki* (s. 92-97). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2009. ISBN 978-83-7587-047-3.
18. Malewski, M. Edukacja akademicka w pułapce pozornego egalitaryzmu, *Teraźniejszość – Człowiek - Edukacja*, 3(55), 2011, s. 109-127.
19. MALEWSKI, M. O trzech tradycjach studiowania, *Pedagogika Szkoły Wyższej*, 24, 2018, s. 7-20.
20. MELOSİK, Z. Edukacja i stratyfikacja społeczna. [W:] red. Nauk. K. Błasińska, S. Pasikowski, G. Piekarski, J. Ratkowska-Pasikowska, *Nierówności społeczne. W trosce o otwarcia horyzontów edukacji* (s. 15-33). Gdańsk: Fundacja Instytut Równowagi Społeczno-Ekonomicznej, 2015. ISBN 978-83-7591-470-2.
21. MELOSİK, Z. Uniwersytet i komercjalizacja. Rekonstrukcja debaty, *Kultura, społeczeństwo, edukacja*, nr 1, 2012, s. 21-33.
22. MIKUT, M., Zaangażowanie w studiowanie czy pozorowanie?, *Pedagogika Szkoły Wyższej*, 1, 2014, s. 105-121.
23. NOWAK-DZIEMIENOWICZ, M. „Wielki Przegrany Współczesności”. Polski nauczyciel jako podmiot i przedmiot kształcenia. [W:] red. P. Rudnicki, B. Kutrowska i M. Nowak-Dziemianowicz, *Nauczyciel: misja czy zawód? Społeczne i profesjonalne aspekty roli* (s. 129–162). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, 2008. ISBN 978-83-89518-87-3.
24. PAWLAK, R., Dylematy polityki edukacyjnej wobec nauczycieli, *Polityka Społeczna*, 10, 2005, s. 9-14.
25. PŁUCIENNIK J., Zaangażowanie studenta, uniwersytet i jego transformacje. [W:] red. J. Płuciennik, K. Klimczak, *Twórczość, pasja, Uniwersytet. Kategoria zaangażowania w dydaktyce akademickiej* (s. 9-23). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015. ISBN 978-83-7969-806-6.
26. RODWALD, P. Gamifikacja w edukacji akademickiej – co na to studenci?, *Edukacja - Technika – Informatyka*, 3, 2019, s. 173-180.
27. RUTKOWIAK, J., Działania na poziomie mezo jako projekt odśrodkowej zmiany edukacyjnej. Między ekonomią a edukacją, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, t. 18, nr 4(72), 2015, s. 97-116.
28. RUTKOWIAK, J. O tęsknocie do uniwersyteckiej przyjaźni; przemiany w uniwersytecie, przemiany w jego ludziach, *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 3(51), 2010, s. 53-65.
29. SCHULZ, R., *Studia z innowatyki społecznej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1996.
30. SZKUDLAREK, T. Ekonomia i etyka: przemieszczenia dyskursu edukacyjnego, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, 2001, nr specjalny, s. 165-191.
31. SZTANDERSKA, U. Rozwój studiów wyższych – sukces czy porażka? Spojrzenie od strony rynku pracy. [W:] red. S. Golinowska, M. Boni, *Nowe dylematy polityki społecznej* (s. 244-264). Warszawa: CASE – Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, 2006. ISBN: 978-83-7178-406-4.

32. SZYLING, G. Egzaminowanie w szkole wyższej: między (nie)oczywistością znaczeń i złudzeniami zmiany, *Forum Oświatowe*, 28(2), 2016, s. 161–183.
33. SZYLING, G., ŚWIDLIŃSKA, I., Dwa wymiary studiowania w opiniach studentów. Rozpoznanie zjawiska, *Rocznik Andragogiczny*, 25, 2018, s. 171-185.
34. WÓJCICKA, M., Granice "upraktyczniania" uniwersytetów, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 1(7), 1996, s. 143-153.
35. WÓJCICKA, M. Innowacyjność w szkolnictwie wyższym - zarys problematyki, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 2(12), 1998, s. 7-17.
36. WÓJCICKA, M. Nauczyciele akademicy wobec zmian systemowych i strukturalnych w szkolnictwie wyższym, *Nauka i Szkolnictwo Wyższe*, 1(31), 2008, s. 65-84.
37. ZAMOJSKI, P. Cynizm i donkiszoteria: etyczne konteksty masowego kształcenia w szkole wyższej, *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja: kwartalnik myśli społeczno-pedagogicznej*, 4(48), 2009, s. 129-139.

Kontakt

Mgr Bartosz Atroszko
Uniwersytet Gdański
Jana Bażyńskiego 8, Gdańsk, Polska
Tel: 603 112 458
email: bartosz.atroszko@gmail.com

OVERENIE PSYCHOMETRICKÝCH CHARAKTERISTÍK DOTAZNÍKA KOGNITÍVNYCH ZLYHANÍ

EVALUATION OF PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE COGNITIVE FAILURES QUESTIONNAIRE

Veronika Boleková, Veronika Chlebcová

Abstrakt

Cieľom príspevku je overiť psychometrické vlastnosti slovenskej adaptácie Dotazníka kognitívnych zlyhaní v klinickej populácii odliečených onkologických pacientov (N = 182). Priemerný vek participantov bol M = 57,12 (SD = 12,26). Zistili sme dobrú vnútornú konzistenciu položiek dotazníka ($\alpha = 0,936$). S nárastom kognitívnych zlyhaní klesá úroveň pozitívnej afektivity, fyzického fungovania, vitality, emočného well-beingu, sociálneho fungovania, ako aj všeobecne hodnoteného zdravia. Úroveň kognitívnych zlyhaní je v pozitívnom vzťahu s obmedzením fyzického zdravia, mierou emočných problémov, bolesťou a negatívnou dispozičnou afektivitou. Prostredníctvom faktorovej analýzy sme identifikovali štyri faktory: problémy s pamäťou a pozornosťou, roztržitosť a zmätenosť, omyly pri zvládaní každodenných úloh v dôsledku neprítomnosti v aktuálnom okamihu a interpersonálna komunikácia. Slovenská adaptácia Dotazníka kognitívnych zlyhaní vykazuje dobré psychometrické charakteristiky a môže slúžiť ako vhodný výskumný či pomocný diagnostický nástroj pre identifikáciu kognitívnych zlyhaní v klinickej populácii, vrátane onkologických pacientov.

Kľúčové slová: *Dotazník kognitívnych zlyhaní, psychometrické vlastnosti, adaptácia, odliečeni onkologickí pacienti*

Abstract

The aim of the research is to explore the psychometric properties of a Slovak adaptation of the Cognitive Failures Questionnaire in a clinical population of cancer survivors (N = 182). The average age of participants was M = 57,12 (SD = 12,26). We found good internal consistency of the questionnaire items ($\alpha = 0,936$). As cognitive failures increase, the level of positive affectivity, physical functioning, vitality, emotional well-being, social functioning, as well as generally assessed health decreases. The level of cognitive failure is positively related to the limitations of physical health, the level of emotional problems, pain, and negative dispositional affectivity. By factor analysis, we identified four factors: memory and attention problems, distraction and confusion, blunders in managing everyday tasks due to absence in the present moment, and interpersonal communication. Slovak adaptation of the Cognitive Failures Questionnaire shows good psychometric properties and could be used as suitable research or auxiliary diagnostic measure to identify the cognitive failures in the clinical population, including oncology patients.

Key words: *Cognitive Failures Questionnaire, psychometric properties, adaptation, cancer survivors*

1 ÚVOD

Kognitívne zlyhania sú chyby a omyly vyskytujúce sa v priebehu vykonávania každodenných aktivít (Navarra-Ventura et al., 2019) v dôsledku krátkodobých výpadkov pamäti, narušenej

percepce, roztržitosti či neschopnosti dokončiť iniciovanú činnosť (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013). Sú prejavom kognitívnej kapacity pre vykonanie bežných úloh, nie odrazom všeobecných kognitívnych schopností a intelektu (Broadbent, Cooper, FitzGerald, Parkes, 1982; Carrigan, Barkus, 2016). Pravdepodobnosť ich výskytu sa zvyšuje v situáciách, v ktorých človek musí spracovať väčšie množstvo informácií (Paiva et al., 2016). V súčasnosti najčastejšie používaným dotazníkom pre subjektívne posúdenie kognitívnych chýb je Dotazník kognitívnych zlyhaní (Cognitive Failures Questionnaire, ďalej CFQ; Broadbent, et al., 1982). Pozostáva z 25 indikátorov vyjadrujúcich časté pochybenia v každodennom živote (zabúdanie mien a termínov stretnutí, nevnímanie si dopravných značiek, nesústredenosť pri zoznamovaní sa s cudzím človekom a pod.). Zahraničné výskumy konštatujú dobré psychometrické vlastnosti dotazníka a slúžia ako argument v prospech jeho voľby ako výskumného nástroja pre subjektívne posúdenie kognitívnych schopností.

Odhady reliability v pôvodnej psychometrickej štúdií autorov metódy (Broadbent et al., 1982) poukazovali na dobrú vnútornú konzistenciu dotazníka ($\alpha = ,89$), ako aj jeho stabilitu v čase. Odhad reliability metódou test-retest v súčasných štúdiách v neklinickej populácii je taktiež uspokojivý. Koeficient korelácie nadobúdal hodnotu $r = ,81$ s časovým odstupom 1 týždňa (de Paula, et al., 2018) a $r = ,71$ po dvoch rokoch (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013). Na základe výsledkov výskumov možno konštatovať výbornú vnútornú konzistenciu položiek dotazníka. Hodnoty $\alpha > 0,8$ zistili mnohí zahraniční autori (Mecacci, Righi, 2006; Payne, Schnapp, 2014; Pollina et al., 1992; Rast, Zimprich, Boxtel, Jolles, 2009). Veľmi vysoké hodnoty v rozmedzí $\alpha = ,90 - ,96$ (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013; Bruce, Ray, Carslon, 2007; de Paula et al., 2018; Chan, 1999; Larson et al., 1997; Sutin et al., 2020; Wallace, 2004) môžu naznačovať redundanciu položiek. V populácii odliečených onkologických pacientov overili vnútornú konzistenciu dotazníka ($\alpha = ,92$) v rozsiahlej kohortovej štúdií Amidi et al. (2015).

Jedným z dôležitých prediktorov kognitívnych zlyhaní v bežnom živote je zhoršený výkon v testoch objektívnej flexibility (Paiva et al., 2016). Celkové skóre v dotazníku CFQ koreluje s výkonom v testoch na meranie nepozornosti, hyperaktivity, impulzivity a miery nepsychotických symptómov (de Paula et al., 2018). Empirická evidencia v tejto oblasti však nie je jednoznačná a podľa viacerých autorov celkové sebaoposúdenie kognitívnych zlyhaní nekorešponduje s výsledkami objektívnych testov, ktoré merajú rýchlosť spracovania informácií, kapacitu pamäti, mieru inhibície (Könen, Karbach, 2018), mentálnu flexibilitu či pracovnú pamäť (Chan, 1999). Rovnako u pacientov s únavovým syndrómom nebol zistený vzťah medzi skóre CFQ a objektívnym posúdením kognitívnych funkcií, s výnimkou senzomotoriky a exekutívnych funkcií (Busichio, 2004). V súbore onkologických pacientov s rakovinou prsníka nezistili Kitahata et al. (2017) šesť mesiacov po ukončení chemoterapie vzťah medzi výkonom v kognitívnych testoch a subjektívnym posúdením frekvencie kognitívnych omylov. Konštatujú však zhodu v posúdení kognitívnych zlyhaní dotazníkom CFQ medzi pacientami a ich rodinnými príbuznými. Nesúlad medzi objektívnym a subjektívnym posúdením možno vysvetliť aktuálnym emočným prežívaním či pôsobením dočasných, krátko pôsobiacich faktorov prostredia, ktoré môžu viesť ku krátkodobému kognitívnemu zlyhaniu (de Paula et al., 2018; Paiva et al., 2016), ako aj zvýšeným mentálnym úsilím pri objektívnej diagnostike kognitívnych schopností (Quesnel, Savard, Ivers, 2009). S obdobným sebaoposudzovacím dotazníkom zisťujúcim mieru kognitívnych chýb a omylov (Short Inventory of Minor Lapses) bol zistený pozitívny vzťah (Wallace, 2004).

Evidencia v prospech validity interpretácie skóre dotazníka CFQ založená na vzťahu k iným premenným sa často opiera o zisťovanie súvislostí kognitívnych zlyhaní a neurotizmu. Predpokladá sa, že v kombinácii s aktuálne pôsobiacimi stresormi môže táto osobnostná črta viesť k neefektívnemu zvládaniu a následne ku kognitívnym omylom. Alternatívne vysvetlenie tohto vzťahu predpokladá dispozične nižšiu úroveň sebavedomia a nedostatok

sebadôvery u ľudí s vyššou mierou neurotizmu. Narušený sebaobraz a negatívna self-schéma môžu byť príčinou neodôvodnených obáv či zveličených sťažností na nedostatočné kognitívne fungovanie (Wilhelm, Witthöft, Schipolowski, 2020). V rámci ďalšieho výskumu v kontexte päťfaktorového modelu osobnosti Sutin et al. (2020) konštatujú súvis s neurotizmom, svedomitosťou a prívetivosťou. S nárastom črt typických pre neurotizmus (úzkosť a depresivita) rastie aj miera kognitívnych zlyhaní. Naopak, záporný vzťah bol zistený s poriadkumilovnosťou a sebadisciplínou (súčasť svedomitosti), poddajnosťou a altruizmom (črty prívetivosti). Hypotézu o kognitívnych zlyhaniach ako určitej manifestácii osobnostných črt empiricky podporili aj Könen a Karbach (2018), ktorí zistili, že neurotizmus a svedomitosť vysvetľujú 32% variancie skóre v dotazníku CFQ. Okrem vyššie uvedených subškál dimenzií päťfaktorového modelu osobnosti autori konštatujú aj vzťah s plachosťou, spôsobilosťou, zodpovednosťou, cieľavedomosťou, hostilitou, impulzívnosťou a zraniteľnosťou. Určitý podiel variancie (18%) týchto zlyhaní je tiež možné vysvetliť črtami charakteru v kontexte Cloningerovej teórie osobnosti. Tendencia ku kognitívnemu zlyhaniu sa spája s kľúčovými súčasťami sebariadenia – s nízkou úrovňou sebavedomia, sebaakceptácie a zodpovednosti za vlastné činy (Markett, Reuter, Sindermann, Montag, 2020).

Kognitívne zlyhania sú vo vzťahu s negatívnou afektivitou a len slabo korelujú s prežívaním pozitívnych emócií (Payne, Schnapp, 2014). V klinickej populácii pacientov s funkčnými a organickými poruchami súviseli s mierou depresie a všeobecného zdravia (Wagle, Berrios, Ho, 1999). U onkologických pacientov celkové skóre korelovalo s úzkosťou, depresiou, únavou a zhoršením zdravotného stavu (Pullens, de Vries, Rouekma, 2010; Schidler, 2012). Zohľadnenie subjektívneho hodnotenia kognitívnych zlyhaní preto považujeme za dôležité, nakoľko je spojené s kvalitou života (Castellon et al., 2004) a osobnou pohodou (Wefel et al., 2015).

Nejednoznačnosť zistení je príznačná pre diskusiu o faktorovej štruktúre dotazníka CFQ, ktorý bol pôvodne navrhnutý ako 1-dimenzionálna metóda na meranie všeobecného faktora kognitívneho zlyhania (Broadbent et al., 1982). Toto riešenie bolo overené v novej štúdií Bruceovej, Raya a Carlsona (2007), avšak viaceri ďalších výskumníkov považuje za optimálnu štruktúru pozostávajú z dvoch (Larson et al., 1997), troch (Chan, 1999; Rast, Zimprich, Boxel, Jolles, 2009), štyroch (Wallace, Kass, Stanny, 2002; Wallace, 2004) alebo piatich faktorov (Bridger, Johnsen, Brasher, 2013; Pollina et al., 1992; Stratta et al., 2006). Pre viaceré riešenia je spoločné odlišenie problémov zabúdania od roztržitosti, identifikácia samostatného faktora súvisiaceho s interpersonálnou inteligenciou, prípadne zabúdaním mien. Vybraným záverom faktorových analýz sa podrobnejšie venujeme v kontexte našich zistení v diskusii.

Cieľom príspevku je overiť psychometrické vlastnosti slovenskej adaptácie Dotazníka kognitívnych zlyhaní prostredníctvom odhadu reliability v zmysle vnútornej konzistencie, overenia vzťahov s emocionálnym prežívaním a subjektívne hodnotenými aspektmi zdravia a identifikácie faktorovej štruktúry metódy. Vzhľadom na pomerne vysoký podiel neurokognitívnych porúch (16 – 75%) vznikajúcich ako následok onkologických ochorení a ich liečby (Argyriou et al., 2011; Vasil'ková, 2016) sme uvedené charakteristiky dotazníka overovali v klinickej populácii odliečených onkologických pacientov.

2 METÓDY

2.1 Výskumný súbor

Psychometrické vlastnosti slovenského prekladu Dotazníka kognitívnych zlyhaní sme overovali v klinickej populácii odliečených onkologických pacientov absolvujúcich kúpeľnú liečbu vo vybraných zariadeniach (Bardejovské Kúpele, Kúpele Lúčky, Kúpele Bojnice), klientiek pomáhajúcich organizácií a členiek svojpomocných skupín (OZ Amazonky, OZ Venuše, Klub Venuše, OZ Nie rakovine, OZ Noktua, Liga proti rakovine) alebo pacientov

oslovených so žiadosťou o účasť vo výskume prostredníctvom zaslania odkazu na online verziu dotazníka. Výskumný súbor tvorilo 182 participantov s prekonaným onkologickým ochorením v anamnéze (celkovo 17 onkologických diagnóz) s rôznou dĺžkou od ukončenia liečby (Mdn = 14; IQR = 50,25). Modálnou kategóriou bola skupina odliečených pacientov s rakovinou prsníka (N = 129). Vek participantov sa pohyboval v rozpätí 22 – 85 rokov (M = 57,12; SD = 12,26). Výskumu sa zúčastnilo 16 (8,8%) mužov a 166 (91,2%) žien.

2.2 Metódy merania

Dotazník kognitívnych zlyhaní obsahuje 25 položiek s päťstupňovou Likertovou škálou, na ktorej participanti vyjadrujú frekvenciu kognitívnych chýb za posledné obdobie na škále od nikdy (0) po veľmi často (4). Teoretické rozpätie škály je 0 – 100 bodov. Vysoké skóre v dotazníku indikuje vyššiu pravdepodobnosť kognitívneho zlyhania. Slovenský preklad bol zrealizovaný z dostupnej českej verzie dotazníka (Bartoš et al., 2012). Participantom sme ďalej administrovali krátku škálu pre hodnotenie zdravotného stavu SF36 (Ware, Sherbourne, 1992), ktorá umožňuje posúdiť úroveň fyzického fungovania, obmedzení fyzického zdravia, emočných problémov, vitality, emočného well-beingu, sociálneho fungovania, telesnej bolesti a všeobecného subjektívne hodnoteného zdravia. Dotazník je často používaným nástrojom pre hodnotenie kvality života spojenej so zdravím v klinickej populácii pacientov s rôznymi ochoreniami. V našom výskume sme zistili vysokú vnútornú konzistenciu položiek dotazníka ($\alpha = ,946$). Mieru zvyčajného emočného prežívania sme merali prostredníctvom Škály pozitívnych a negatívnych emócií (Positive and Negative Affect Schedule – PANAS, Watson, Clark, Tellegen, 1988), ktorá pozostáva z dvoch škál – pozitívnej afektivity ($\alpha = ,896$) a negatívnej afektivity ($\alpha = ,891$).

2.3 Metódy analýzy dát

Odhad reliability sme realizovali prostredníctvom analýzy vnútornej konzistencie (Cronbachova alfa). Ukazovateľom sily vzťahu medzi skóre z jednotlivých dotazníkov bol Spearmanov koeficient poradovej korelácie r_s . Faktory dotazníka sme extrahovali prostredníctvom Analýzy hlavných komponentov s rotáciou Varimax.

3 VÝSLEDKY

Empirické rozpätie skóre sa pohybovalo od 3 do 90 bodov. Distribúcia dát je mierne pozitívne zošikmená (Skw = 0,86) a je strmšia ako normálna distribúcia (Kurt = 1,31). Priemerné skóre participantov bolo M = 34,01 (SD = 15,19). Vzhľadom na nie normálnu distribúciu dát budeme považovať za hlavnú charakteristiku polohy hodnotu mediánu (Mdn = 32,50; IQR = 19).

3.1 Vnútorná konzistencia Dotazníka kognitívnych zlyhaní

Vnútorná konzistencia položiek je vysoká ($\alpha = ,936$) a jednotlivé položky pozitívne korelujú s korigovaným sumačným indexom ($r = ,404$ až $r = ,739$).

3.2 Vzťah kognitívnych zlyhaní, subjektívne hodnoteného zdravia a emočného prežívania

Skóre v Dotazníku kognitívnych zlyhaní koreluje so všetkými dimenziami subjektívne hodnoteného zdravia a kvality života ($r_s = -,482$ až $r_s = ,409$). S nárastom kognitívnych zlyhaní klesá úroveň fyzického fungovania, vitality, emočného well-beingu, sociálneho fungovania, ako aj všeobecne hodnoteného zdravia. Pozitívny vzťah sme zistili medzi úrovňou kognitívnych zlyhaní, obmedzením fyzického zdravia, mierou emočných problémov a bolesťou. Hodnoty korelačných koeficientov uvádzame v Tabuľke 1.

Tab. 1 Sila vzťahu medzi mierou kognitívnych zlyhaní (CFQ) a zdravím (SF-36)	
	Kognitívne zlyhania
Fyzické fungovanie	-,282**
Obmedzenie fyzického zdravia	,360**
Emočné problémy	,409**
Vitalita	-,482**
Emočný well-being	-,459**
Sociálne fungovanie	-,371**
Telesná bolesť	,359**
Všeobecné zdravie	-,275**

**p<,01

Hodnota korelačného koeficientu medzi pozitívnymi emóciami a kognitívnymi zlyhaniami nadobúdala hodnotu $r_s = -,292$ ($p<,01$). Stredne silný záporný vzťah sme zistili s prežívaním čulosti ($r_s = -,321$, $p<,01$) a pozornosti ($r_s = -,363$, $p<,01$). Hodnoty korelačných koeficientov uvádzame v Tabuľke 2.

Tab. 2 Sila vzťahu medzi mierou kognitívnych zlyhaní (CFQ) a pozitívnymi emóciami (PANAS)	
	Kognitívne zlyhania
Plný/á záujmu – niečím úplne zaujatý/á	-,214**
Vzrušený/á	,003
Silný/á	-,207**
Nadšený/á	-,169*
Hrdý/á	-,137
Čulý/á, živý/á	-,321**
Rozhodný/á	-,227**
Pozorný/á	-,363**
Aktívny/a	-,276**
Plný/á nápadov – inšpirovaný/á	-,182*

*p<,05; **p<,01

Vzťah medzi mierou kognitívnych zlyhaní a negatívnymi emóciami bol stredne silný a pozitívny ($r_s = ,442$, $p<,01$). Kognitívne zlyhania korelujú stredne silno s prežívaním smútku ($r_s = ,327$, $p<,01$), podráždenosti ($r_s = ,397$, $p<,01$), nervozity ($r_s = ,416$, $p<,01$) a nepokoja ($r_s = ,451$, $p<,01$).

Tab. 3 Sila vzťahu medzi mierou kognitívnych zlyhaní (CFQ) a negatívnymi emóciami (PANAS)	
	Kognitívne zlyhania
Smutný/á – sklúčený/á	,327**
Rozčúlený/á	,297**
Vinný/á	,254**
Vystrašený/á	,284**
Podráždený/á	,397**
Zahanbený/á	,191*
Nervózný/a	,416**
Nepokojný/á	,451**
Ustráchaný/á	,243**
Nepriateľský/á	,222**

*p<,05; **p<,01

3.3 Faktorová štruktúra Dotazníka kognitívnych zlyhaní

Prostredníctvom Analýzy hlavných komponentov s rotáciou Varimax sme sa pokúsili identifikovať faktory Dotazníka kognitívnych zlyhaní. Hodnota Kaiser-Meyer-Olkinovho kritéria ($KMO = ,924$) a výsledky Bartlettovho testu ($\chi^2 = 2243,288$; $p < ,001$) poukazujú na vhodnosť zvolenej skupiny premenných pre aplikáciu faktorovej analýzy. Prvotné analýzy poukázali na 4-faktorové riešenie, ktoré vysvetľovalo 56,89% variancie dát (s dominanciou prvého faktora, ktorý vysvetľoval 40,69% variancie dát).

Prezentované riešenie sme overili prostredníctvom paralelnej analýzy, v rámci ktorej sme porovnali namerané vlastné hodnoty faktorov s hodnotami, ktoré sú odvodené z väčšieho počtu dátových súborov ($N = 1000$) s rovnakým počtom participantov a premenných, ktoré však obsahujú náhodné čísla. Po stanovení kritéria, aby ich vlastná hodnota bola vyššia ako 95. percentil distribúcie vlastnej hodnoty odvodennej z náhodných dát, sme opäť identifikovali štyri faktory: problémy s pamäťou a pozornosťou (40,69%), roztržitosť a zmätenosť (6,07%), omyly pri zvládaní každodenných úloh v dôsledku neprítomnosti v aktuálnom okamihu (5,46%) a interpersonálna komunikácia (4,66%). Faktorové záťažové rotované riešenie sú zobrazené v Tabuľke 4. Uvádzame len tie faktorové záťažové, ktoré majú význam pre interpretáciu (t.j. v absolútnej hodnote väčšie ako 0,3).

Tab. 4 Rotovaná matica faktorových záťaží				
Stáva sa Vám v posledných týždňoch, že...	Komponenty			
	1	2	3	4
... zabúdate mená ľudí?	,768			
... si nemôžete na niečo spomenúť, napriek tomu, že to máte na jazyku?	,759	,345		
... sa nesústredíte na mená ľudí, s ktorými sa zoznamujete?	,714			,350
... zabúdate, prečo ste prešli z jednej časti domu/bytu do druhej?	,625		,318	
... doma niečo robíte a uprostred toho sa začnete neplánovane zaoberať inou činnosťou?	,586		,379	
... zabúdate, kde ste niečo položili, napríklad noviny alebo knihu?	,530	,348	,491	
... niečo čítate a uvedomíte si, že tomu nevenujete pozornosť a musíte si to prečítať znovu?	,442		,364	,302
... nemôžete nájsť to, čo si chcete kúpiť v obchode (napriek tomu, že to tam majú)?		,722		
... neviete o čom hovoriť?		,649		
... zrazu premýšľate, či ste nejaké slovo použili správne?		,647		,351
... vám padajú veci z rúk?		,646		
... si uvedomíte, že ste zahodili, čo ste si chceli nechať a ponecháte si to, čo ste chceli zahodiť?		,639	,415	
... zabúdate, čo ste prišli kúpiť do obchodu?	,541	,544		
... neviete, kde odbočiť na ceste, ktorú dobre poznáte, ale používate ju len zriedkakedy?	,348	,440	,379	
... dôležitú poštu nechávate bez odpovede celé dni?			,684	
... zistíte, že ste zabudli na nejaké stretnutie?		,362	,657	
... si spletiete pravú a ľavú stranu, keď niekomu vysvetľujete cestu?			,573	,329
... si nepamätáte, či ste zhasli svetlo, vypli sporák či zamkli dvere?	,384		,526	
... vrážate do ľudí?		,421	,512	
... sa zasnívate, zatiaľ čo by ste mali niekoho počúvať?		,345	,475	,398
... nepočujete, že na Vás niekto hovorí, keď sa zaoberáte niečím iným?				,721
... niečo povieť a vzápätí si uvedomíte, že to mohlo vyznieť urážlivo?				,694
... si nevšimnete dopravné značky?	,307			,561
... sa rozčúlíte a potom to ľutujete?			,311	,486
... sa nemôžete rozhodnúť?	,440		,323	,448

V prvom faktore ($\alpha = ,874$) sú zoskupené položky vyjadrujúce kognitívne chyby spočívajúce v zabúdaní (mien, slov, účelu aktivity, miesta predmetov), príp. v nepozornosti (nesústredení sa pri zoznamovaní či pri čítaní). Faktor sýtia aj viaceré položky súvisiace s pamäťovými funkciami, ktoré tvoria ďalšie komponenty (zabúdanie na zoznam potravín v obchode či vykonanie bežných úkonov, ako aj problematická orientácia v menej známom prostredí či ignorovanie dopravných značiek). Druhý faktor vysvetľuje 6,07% variancie a je tvorený položkami, ktoré vyjadrujú ľahšiu roztržitosť (nedostatočnú koncentráciu pri zvýšenej oscilácii pozornosti), ktorá sa prejavuje náznakmi dezorientácie v obchode, v menej známom prostredí, v rozhovoroch, ale aj vyhadzovaním vecí či vypadávaním predmetov z rúk ($\alpha = ,852$). Do tretieho faktoru ($\alpha = ,790$) boli zaradené položky, ktoré súvisia s aktuálnou „neprítomnosťou“ v danom okamihu pri vykonávaní každodenných povinností (pošta, stretnutia, domácnosť, stretnutia s inými ľuďmi, zasnívanie sa počas rozhovorov). Práve poslednú položku v treťom komponente (Zasnívate sa, zatiaľ čo by ste mali niekoho počúvať?) je podľa nás zmysluplné zaradiť aj do štvrtého faktora, ktorý sme nazvali interpersonálna komunikácia, nakoľko vyjadruje nároky na kogníciu v kontakte s inými ľuďmi (sústredenie sa na rozhovor, slušné správanie a pod.). Naopak, položka vyjadrujúca nevšimanie si dopravných značiek sýti aj faktor problémy s pamäťou a pozornosťou a aj napriek nižšiemu faktorovému náboju je z obsahového hľadiska podľa nášho názoru viac konzistentná s položkami v prvom faktore. Vnútorňa konzistencia vytvoreného faktora je však akceptovateľná ($\alpha = ,751$).

V korelačnej matici uvedených faktorov s ďalšími metódami merania (Tab. 5) sú zvýraznené hodnoty korelačných koeficientov vyjadrujúcich stredne silné vzťahy medzi skúmanými premennými. Najvyššie hodnoty poukazujú na vzťah problémov s pamäťou a pozornosťou (faktor 1) s obmedzeným fyzickým zdravím, negatívnymi emóciami a zníženou úrovňou vitality a well-beingu. Záporný vzťah sme zistili medzi vitalitou a povinnosťami všedného dňa, ako aj medzi interpersonálnou komunikáciou a emočným well-beingom.

Tab. 5 Sila vzťahu medzi faktormi Dotazníka kognitívnych zlyhaní (CFQ), zdravím (SF-36) a emocionálnym prežívaním (PANAS)				
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Fyzické fungovanie	-,249**	-,287**	-,265**	-,193**
Obmedzenie fyzického zdravia	,409**	,195**	,317**	,301**
Emočné problémy	,399**	,292**	,339**	,309**
Vitalita	-,478**	-,355**	-,404**	-,386**
Emočný well-being	-,433**	-,365**	-,284**	-,467**
Sociálne fungovanie	-,364**	-,313**	-,265**	-,329**
Telesná bolesť	,334**	,353**	,229**	,348**
Všeobecné zdravie	-,275**	-,232**	-,204**	-,264**
Pozitívne emócie	-,302**	-,226**	-,254**	-,207*
Negatívne emócie	,434**	,300**	,360**	,390**

**p<,01

4 DISKUSIA

Cieľom prezentovaného výskumu bolo overenie psychometrických charakteristík Dotazníka kognitívnych zlyhaní v špecifickej klinickej populácii onkologických pacientov. Výsledky analýz poukazujú na výbornú vnútornú konzistenciu dotazníka a na viaceré vzťahy kognitívnych zlyhaní s ukazovateľmi zdravia a emocionálneho prežívania. S nárastom kognitívnych zlyhaní podľa našich zistení klesá úroveň pozitívnej afektivity, fyzického fungovania, vitality, emočného well-beingu, sociálneho fungovania, ako aj všeobecne hodnoteného zdravia. Pozitívny vzťah sme zistili medzi úrovňou kognitívnych zlyhaní,

obmedzením fyzického zdravia, mierou emočných problémov, bolesťou a negatívnou dispozičnou afektivitou. Tieto zistenia sú v súlade so závermi Paynea a Schnappa (2014), ktorí v súbore vysokoškolských študentov zistili vzťah kognitívnych zlyhaní ako aj viacerých jeho faktorov (v zmysle výpadkov pamäti, roztržitosti a omylov) s negatívnou afektivitou, najmä so strachom, hostilitou, smútkom, vinou, únavou a plachosťou. Empiricky sme tiež podporili zistenia Wallacea (2004) o vzťahu kognitívnych zlyhaní a negatívnej afektivity, ako aj závery vyplývajúce z prehľadovej štúdie Pullensa et al. (2010), ktorí uvádzajú, že kognitívne zlyhanie súvisia so zdravotným stavom a môžu byť odrazom emočného prežívania, nie kognitívnych deficitov.

Broadbent et al. (1982) pôvodne navrhli metódu s cieľom merať globálny faktor zahŕňajúci všetky typy zlyhania exekutívnych funkcií a spracovania, ukladania či vybavovania informácií. Napriek tomu závery zahraničných štúdií poukazujú na prítomnosť viacerých dimenzií kognitívnych zlyhaní. Tie sa pomerne často zhodujú v identifikácii faktorov vyjadrujúcich zlyhania pamäti a pozornosti (príp. všeobecný faktor), roztržitosť a chyby v interpersonálnom kontexte. Zvyšné faktory mierne variujú (priestorová pamäť, pamäť na mená, emočná regulácia, strata kognitívnej kontroly pri sledovaní cieľa a pod.). Precíznejší pohľad na výsledky faktorovej analýzy prezentovaných v rôznych štúdiách však naznačuje aj pomerne výrazný nesúlad medzi položkami, ktoré dané faktory sýtia. Po porovnaní výsledkov viacerých výskumov Wallace (2004) na základe konfirmačnej analýzy konštatuje, že za najoptimálnejšie riešenie možno považovať zoskupenie položiek do štyroch faktorov: pamäť (zabúdanie v dôsledku nepozornosti v danom momente), roztržitosť, omyly a pamäť na mená. V našom výskume sme identifikovali štyri faktory: problémy s pamäťou a pozornosťou, roztržitosť a zmätenosť, omyly pri zvládaní každodenných úloh v dôsledku neprítomnosti v aktuálnom okamihu a interpersonálna komunikácia. Položky zaradené do prvého faktora (problémy s pamäťou a pozornosťou) korešpondovali s faktorom zábudlivosť v navrhovanej štruktúre Rasta et al. (2009). Zvyšné položky sa podľa autorov zlučujú do faktorov roztržitosť (opäť čiastočne podobného s nami zisteným faktorom) a falošné spúšťače správania (tzv. *false triggering*). Prvé dva faktory sú tiež čiastočne zhodné so závermi Polliny et al. (1992), ktorá však rozlišuje typy zlyhania v zameraní pozornosti prejavujúce sa buď roztržitosťou (položky zoskupené vo faktore 1 vyjadrujúce napr. neschopnosť sústrediť sa pri čítaní textu) alebo nesprávne nasmerovaným správaním (položky zoskupené vo faktore 2 opisujúce napr. zlé odbočenie z cesty alebo zábudlivosť pri nakupovaní). Ďalšie faktory boli uvedenými autormi pomenované priestorová pamäť, interpersonálna inteligencia a pamäť na mená.

Výsledky faktorovej analýzy (pamäť, koncentrácia, roztržitosť, interpersonálna inteligencia, pamäť na mená) v talianskej štúdií (Stratta et al., 2006) čiastočne síce korešpondujú s výsledkami nášho výskumu, položky sýtiace jednotlivé faktory sa však do značnej miery odlišujú. V porovnaní s našimi závermi je tiež zhodná identifikácia faktora zdôrazňujúceho interpersonálny kontext. Samostatný faktor pamäť na mená sme v porovnaní s inými autormi nezistili (Larson et al., 1997, Pollina et al., 1992; Stratta, et al., 2006; Wallace, Kass, Stanny 2002; Wallace, 2004).

Slovenská adaptácia Dotazníka kognitívnych zlyhaní vykazuje dobré psychometrické charakteristiky a môže slúžiť ako vhodný výskumný či pomocný diagnostický nástroj pre identifikáciu kognitívnych zlyhaní v klinickej populácii, vrátane onkologických pacientov. Závery prezentovaného výskumu môžu byť skreslené voľbou štatistických postupov. V súlade s postupom v citovaných štúdiách sme pre identifikáciu faktorov zvolili analýzu hlavných komponentov. Nakoľko táto metóda predpokladá nezávislosť jednotlivých faktorov, výsledky analýzy môžu byť skreslené. Za limit možno tiež považovať administráciu pôvodnej verzie škály. De Paula et al. (2018) do brazílskej verzie dotazníka zakomponovala zmeny formulácií viacerých položiek lepšie reflektujúcich možné kognitívne zlyhanie v súčasnej dobe (napr. Stáva sa Vám, že... zabúdate, kde ste niečo položili, napríklad noviny, knihu,

klúče, mobil; ...dôležitú poštu, správy a emaily nechávate bez odpovede celé dni?). Reformulácia vybraných položiek a overenie revidovanej verzie považujeme za zmysluplné pokračovanie prezentovaného výskumu.

Grantová podpora: GA/3/2019 Prediktory posttraumatického rozvoja u odliečených onkologických pacientov

Použitá literatúra

1. AMIDI A. et al. Long-term subjective cognitive functioning following adjuvant systemic treatment: 7-9 years follow-up of a nationwide cohort of women treated for primary breast cancer. *British Journal of Cancer*, vol. 113, no. 5, 2015, pp. 794-801. ISSN 15321827.
2. ARGYRIOU A. et al. Either Called “Chemobrain” or “Chemofog,” the Long-Term Chemotherapy-Induced Cognitive Decline in Cancer Survivors Is Real. *Journal of Pain Symptom Management*, vol. 41, no. 1, 2011 pp. 126-138. ISSN 08853924.
3. BARTOŠ et al. *Neuropsychologická baterie Psychiatrického centra Praha*. Klinické vyšetrení základných kognitívnych funkcií. 3. přepracované vydání. Praha: Psychiatrické centrum. 2012, 158 s. ISBN 978-80-87142-19-6.
4. BRIDGER, R. S., JOHNSEN, S. Å. K., BRASHER, K. Psychometric properties of the Cognitive Failures Questionnaire. *Ergonomics*, vol. 56, no. 10, 2013, pp. 1515–1524. ISSN 00140139.
5. BROADBENT, D. E., COOPER, P. F., FITZGERALD, P., PARKES, K. R. The cognitive failures questionnaire (CFQ) and its correlates. *British Journal of Clinical Psychology*, vol. 21, no. 1, 1982, pp. 1–16. ISSN 01446657.
6. BRUCE, A.SCH., RAY, W., CARLSON, R. Understanding Cognitive Failures: What's Dissociation Got to Do with It? *The American Journal of Psychology*, vol. 120, no. 4, 2007, pp. 553-563. ISSN 00029556.
7. BUSICHIO K. *Utilization of the cognitive failures questionnaire to establish a relationship between subjective and objective cognitive functioning in Chronic Fatigue Syndrome*. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering, vol. 65, no. 5-B, 2004, pp. 1-78. ISBN 0419-4217.
8. CARRIGAN, N., BARKUS, E. A systematic review of cognitive failures in daily life: Healthy populations. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, vol. 63, 2016, pp. 29-42. ISSN 18737528.
9. CASTELLON S. ET AL. Neurocognitive performance in breast cancer survivors exposed to adjuvant chemotherapy and tamoxifen. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, vol. 26, no. 7, 2004, pp. 955-969. ISSN 13803395.
10. DE PAULA, J. J. et al. Brazilian version of the cognitive failures questionnaire (CFQ): Cross-cultural adaptation and evidence of validity and reliability. *Revista Brasileira de Psiquiatria*, vol. 40, no. 3, 2018, pp. 312–315. ISSN 1516446.
11. CHAN R. What does cognitive failure questionnaire measure? General cognitive failure or specific domain deficits? *Archives of Clinical Neuropsychology*, vol. 14, no. 8, 1999, pp. 735-736. ISSN 08876177.
12. KITAHATA R. ET AL. Self-rated cognitive functions following chemotherapy in patients with breast cancer: A 6-month prospective study. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, vol. 13, 2017, pp. 2489-2496. ISSN 11782021.
13. KÖNEN, T., KARBACH, J. Self-Reported Cognitive Failures in Everyday Life: A Closer Look at Their Relation to Personality and Cognitive Performance. *Assessment*, 2018, pp. 1 – 14. ISSN 15523489.

14. LARSON G. et al. Further evidence on dimensionality and correlates of the Cognitive Failures Questionnaire. *British Journal of Psychology*, vol. 88, no. 1, 1997, pp. 29-38. ISSN 2044-8295.
15. MARKETT S., REUTER M., SINDERMANN C., MONTAG C. Cognitive failure susceptibility and personality: Self-directedness predicts everyday cognitive failure. *Personality and Individual Differences*, vol. 159, 2020, pp. 1-5. ISSN 01918869.
16. MECACCI L., RIGHI S. Cognitive failures, metacognitive beliefs and aging. *Personality and Individual Differences*, vol. 40, no. 7, 2006, pp. 1453-1459. ISSN 01918869.
17. NAVARRA-VENTURA, G. et al. Cognitive failures in healthy middle-aged Spanish adults: A cross-sectional study describing magnitude categories of subjective cognitive deficits. *European Journal of Psychiatry*, vol. 33, no. 3, 2019, pp. 135–141. ISSN 02136163.
18. PAIVA, G. C. et al. Ecological validity of the five digit test and the oral trails test. *Arquivos de Neuro-Psiquiatria*, vol. 74. no. 1, 2016, pp. 29–34. ISSN 0004-282X.
19. PAYNE, T. W., SCHNAPP, M. A. The relationship between negative affect and reported cognitive failures. *Depression Research and Treatment*, vol. 2014, 2014, pp. 1-7. ISSN 20901321.
20. POLLINA, L. K et al. Dimensions of everyday memory in young adulthood. *British Journal of Psychology*, vol. 83, no. 3, 1992, pp. 305–321. ISSN 20448295.
21. PULLENS M., DE VRIES J., ROUKEMA J. Subjective cognitive dysfunction in breast cancer patients: A systematic review. *Psycho-Oncology*, vol. 19, no. 11, 2010, pp. 1127-1138. ISSN 10579249.
22. QUESNEL C., SAVARD J., IVERS H. Cognitive impairments associated with breast cancer treatments: Results from a longitudinal study. *Breast Cancer Research and Treatment*, vol. 116, no. 1, 2009, pp. 113-123. ISSN 15737217.
23. RAST, P., ZIMPRICH, D., VAN BOXTEL, M., JOLLES, J. Factor structure and measurement invariance of the cognitive failures questionnaire across the adult life span. *Assessment*, vol. 16. no. 2, 2009, pp. 145–158. ISSN 10731911.
24. STRATTA P. et al. The use of the Italian version of the Cognitive Failures Questionnaire (CFQ) in a sample of undergraduate students: A validation study. *Rivista di Psichiatria*, vol. 41, no. 4, 2006, pp. 260-265. ISSN 0035-6484.
25. SUTIN A., et al. Five Factor Model personality traits and subjective cognitive failures. *Personality and Individual Differences*, vol. 155, 2020, pp. 1-7. ISSN 01918869.
26. VASIĽKOVÁ, L. Vplyv liečby na kognitívne funkcie a kvalitu života u pacientov s karcinomom semenníkov. *Klinická onkologie*, vol. 29, no. 4, 2016, pp. 267-273. ISSN 1802-5307.
27. WAGLE, A. C., BERRIOS, G. E., HO, L. The cognitive failures questionnaire in psychiatry. *Comprehensive Psychiatry*, vol. 40, no. 6, 1999, pp. 478–484. ISSN 0010440X.
28. WALLACE C.J. Confirmatory factor analysis of the cognitive failures questionnaire: Evidence for dimensionality and construct validity. *Personality and Individual Differences*, vol. 37, no. 2, 2004, pp. 307-324. ISSN 01918869.
29. WALLACE J., KASS S., STANNY C. The cognitive failures questionnaire revisited: Dimensions and correlates. *Journal of General Psychology*, vol. 129, no. 3, 2002, pp. 238-256. ISSN 19400888.

30. WARE, J.E., SHERBOURNE, C.D. The MOS 36-item short-form health survey (SF-36). I. Conceptual framework and item selection. *Medical Care*, vol. 30. no. 6, 1992, pp. 473-483. ISSN 15371948.
31. WATSON, D., CLARK, L.A., TELLEGEN, A. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS Scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 54, no. 6, 1988, pp. 1063-1070. ISSN 0022-3514.
32. WEFEL J., KESLER S., NOLL K., SCHAGEN S. Clinical characteristics, pathophysiology, and management of noncentral nervous system cancer-related cognitive impairment in adults. *A Cancer Journal for Clinicians*, vol. 65, no. 2, 2015, pp. 123-138. ISSN 1542-4863.
33. WILHELM O., WITTHÖFT M., SCHIPOLOWSKI S. Self-reported cognitive failures. *Journal of Individual Differences*, vol. 31, no. 1, 2010, pp. 1-14. ISSN 16140001.

Kontaktné údaje

PhDr. Veronika Boleková, PhD.

Fakulta psychológie, Paneurópska vysoká škola
Tomášikova 20, 821 02 Bratislava, Slovenská republika
Tel: +421 2 4820 8869
Email: veronika.bolekova@paneurouni.com

Mgr. Veronika Chlebcová

Fakulta psychológie, Paneurópska vysoká škola
Tomášikova 20, 821 02 Bratislava, Slovenská republika
Tel: +421 903 476 380
Email: veronika.chlebcova@paneurouni.com

FILM NURSING CARE FROM THE PERSPECTIVE OF A PARAMEDIC

Pavel Böhm, Kateřina Koubková, Radan Doubraba, Josef Požár

Abstract

At present, medical television series are popular viewing amongst the lay and professional public. This article discusses the television series called *Modrý kód/Blue Code*. Many experts do not take television series like this very seriously however, it is necessary to realize that in crisis situations, the public often take everything they see and copy it, even though the truth is very far from reality when acted out in a TV show. In some cases, the layman trusts the film more than the real practitioner. This study took the objective evaluation of medical practices enacted in TV shows and Films and compares them with current best practices from approved specialized institutions and laws applicable in the Czech Republic. In the investigation, we analysed and evaluated the errors of 'health workers' demonstrating various practices during this TV series.

Keywords: *medical procedures, film production, paramedic, guidelines, emergency, mistake*

1 HISTORY AND PRESCENCE OF FILMS & TV SERIAL CREATION IN THE FIELD OF HEALTHCARE

Film production in the field of healthcare has a significant history, arguably as far back as the time of the Lumière brothers. The realistic depiction of nursing care was mainly displayed in the war documents. Only later, in peacetime and due to technical development, did a free studio series begin to emerge. One of the oldest series, still from the workshop of Czechoslovak filmmakers, is the series *Hospital on the Outskirts of the City*. The series ran during the period 1976 - 1981 and consisted of two series containing twenty parts. The series takes place mainly in the orthopaedic department in the city of Bor and follows the fate of local doctors and nurses. The director for both series was Jaroslav Dudek and the screenplay for all the works was created by Jaroslav Dietl. The first series of the series was so successful, even in other European countries, that it required a continuation in the form of the second series. [1, 2]

In 1984, the Czechoslovak television series *Ambulance* was aired, focusing on the environment and important moments of the Prague Emergency Medical Services during the period 1956 - 1975. The director of the series was Jiří Adamec and the screenplay was created by Jiří Hubač. Many of the same acting faces appeared in this series as in the series *Hospital on the Outskirts of the City*. [3, 4]

The first series, this time produced by Czech Television, is the free continuation of the *Hospital on the Outskirts of the City*, namely the *Hospital on the Outskirts of the City after twenty years*. This thirteen-part series, broadcast in 2003, returns to the well-known orthopaedic department of the Bor hospital. We also meet most of the original characters. The director of this sequel was Hynek Bočan and the screenplay was created by Petr Zikmund. However, this series had a negative audience rating compared to Dietl's work. [5, 6]

Nova Television has been broadcasting the series "*Ordinace v růžové zahradě*" / "*Surgery in the Rose Garden*" for fifteen years. The series began broadcasting at the end of 2005 and the plot was focused on a private gynaecology practice in the town of Kamenice. In 2008, the title of the series, *Surgery in the Rose Garden 2*, was changed, and with it a greater focus on other departments of the hospital (surgical, gynaecological and plastic surgery departments).

Dozens of people took turns in directing and writing the series. The series is broadcast to the present day, with over a thousand episodes aired. [7]

In 2008, Czech Television launches another free continuation of the successful series *Hospitals on the Outskirts of the City*, namely *Hospitals on the Outskirts of the City - New Fates*. The thirteen-part series, which takes place again in the orthopedic department of the Bor Hospital, brings a small part of the original characters. Compared to the previous sequel (*Hospitals on the outskirts of the city after twenty years*), this series was better received by viewers. [8, 9]

In 2011, another sequel appears on television screens, this time the more successful Czech Television series *Sanitka 2*. It is a free sequel, thanks to which we will once again look at the environment and work of the Prague Emergency Medical Service (EMS), this time at present. In the new episodes of the series, viewers will also encounter some of the original main characters. The most demanding scenes were created during the filming of the explosion in the rock club in Boží Dar near Milovice. In addition to the classic cast and extras, several real ambulances for ambulance (ALS) and ambulance (BLS), professional rescuers and firefighters took part in the filming of these scenes. A helicopter and a special emergency vehicle of the emergency service of the capital city of Prague, the so-called "Golem", were lent for filming. The EMS Operations Center was filmed in the Polyclinic in Prosek. All scenes taking place in the hospital were filmed in Na Homolce Hospital and in the Motol University Hospital. [10, 11]

In 2013, TV Nova brought spin-off screens to the series *Ordinace v růžové zahradě* called *Doktoři z Počátků / Doctors from the Beginnings*. The series is dedicated to one of the characters and his practice as a village general practitioner. The series ends with the return of the main character to the series *Ordinace v růžové zahradě*. Over the course of three years, five series with a total of 136 episodes were broadcast. Several directors and screenwriters took turns on the direction and screenplay of the series, as well as on the series *Ordinace v růžové zahradě*. [12].

2.1 Modrý Kód / The blue code

The newest of all the TV series based on healthcare is the Blue Code, to which this study is dedicated. It was shown on television screens in 2017 in free to view (FTV) Prima. The first plan contained eighty episodes, but popular demand has seen the series broadcast until now, with over five hundred episodes aired. The series takes place almost exclusively in the fictitious Emergency Department of the hospital in Rubava. The main inspiration for the series is the urgent reception of the Motol University Hospital, with which the filming staff worked very closely, both in creating the serial hospital environment and in creating patient cases. The actors underwent training in the ED so they can credibly portray their roles. The crew has a number of professional advisers from the ranks of doctors, paramedics, police officers and firefighters; Professional advisers are also used by a number of lawyers, mountain services or water rescue services. The number of active professional advisers is around fifty. The main author of the series is the screenwriter Lucie Paulová, who created the theme of the series together with Lenka Hornová. [13, 14, 15, 16, 17]

2 METHODOLOGY

The study was based on the observation, description and evaluation of errors found in the first series of the FTV Prima Blue Code series. In the individual parts of the series, the progress of fictitious doctors, nurses, other emergency staff and emergency medical staff was monitored. Their practices and behaviour were compared with current best practices and the laws in force in the Czech Republic. The individual parts were monitored using the Google Chrome web browser on the official website of Prima TV (<https://prima.iprima.cz/porady/modry-kod>). The

detected errors in the procedures and behaviour of the characters were continuously recorded using a 'Microsoft Word', word processor. The obtained results were then transferred and recorded in a Microsoft Excel spreadsheet editor. The program was created from the acquired data tables and graphs showing the frequency of particular phenomena.

2.1 Sample

The first 28 episodes of the Blue Code series (first series) were evaluated for the study. The reason for this choice is the effort to ensure the greatest possible consistency in the field of behind-the-scenes organization and to prevent differences in the production of the series. Specifically, the work of screenwriters, directors, professional advisors and cast.

2.2 Structure of selected data

The obtained data were sorted by dividing them into individual parts. The complete study includes a table for each part containing general category of erring staff and the number of errors caused by them. In the tables there are groups of personnel adapted to individual parts. For the sake of clarity, the data obtained was divided into five categories. The first category "Doctor" contains errors visibly caused by one of the characters, named and needed for the story, in the position of a doctor. The second category, "Nurse" includes errors visibly caused by the named character essential to the story of the nurse. The third category "ER staff" includes errors in a fictitious hospital, in which it is not directly visible who is responsible for them or this character is not essential to the story. The fourth category "Emergency Medical Staff" includes errors visibly caused before arrival at the hospital, but it is not directly visible who caused them. The last category "Intervention Leader" was created for the needs of the first part, where errors that could not be classified into previous groups appeared.

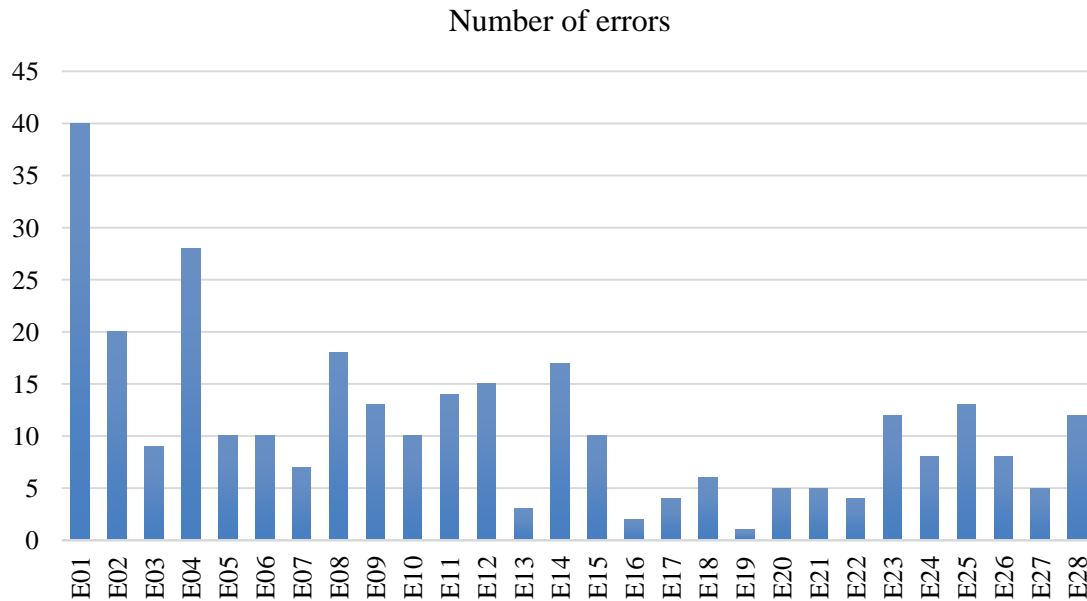
To present the results, a comparison between individual parts was created from the obtained data, where the number of treated patients, cardiopulmonary resuscitation (CPR) and the total number of errors in individual parts are compared.

3 EXAMINED ISSUES - RESULTS

The first series of the series contained 28 episodes with approximately fifty-five minute footage of individual episodes. The first part premiered on March 25, 2017 and the last part of the first series on June 21, 2017. As of June 12, 2020, the 4th series with the serial part 263 is available.

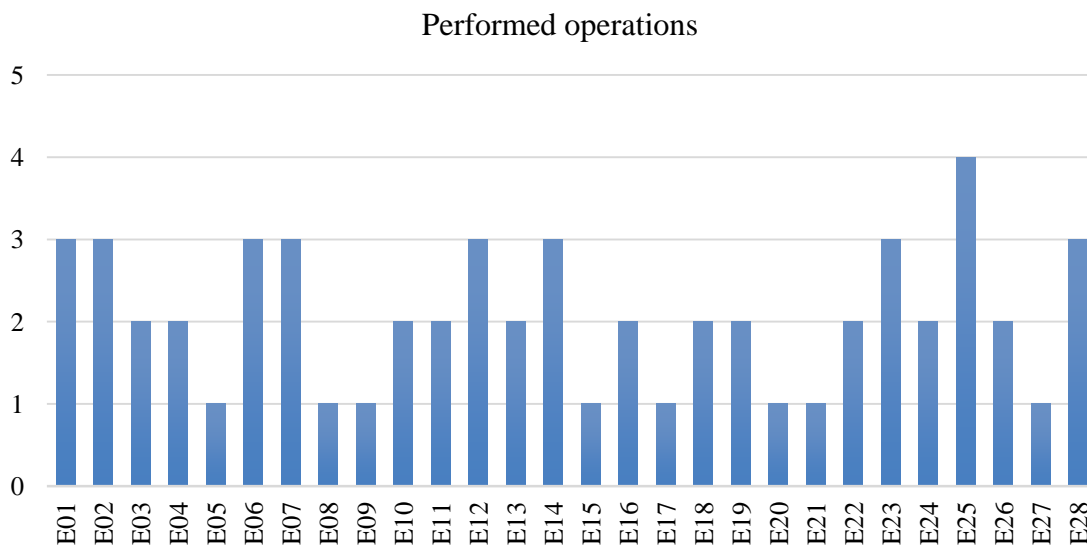
3.1 Comparison of individual parts

The number of errors in individual parts varies greatly, however, gradually decreasing tendencies can be observed. The number of errors displayed is probably related to the total time devoted to patients in each volume. Parts with fewer errors devoted more time to the characters' relationships and dialogues. At least one error was visible in each part. The lowest number of errors was in episode 19, while the highest number of errors was in the opening episode. The total number of observed errors in all parts is 309. The described results are shown in Graph 1.

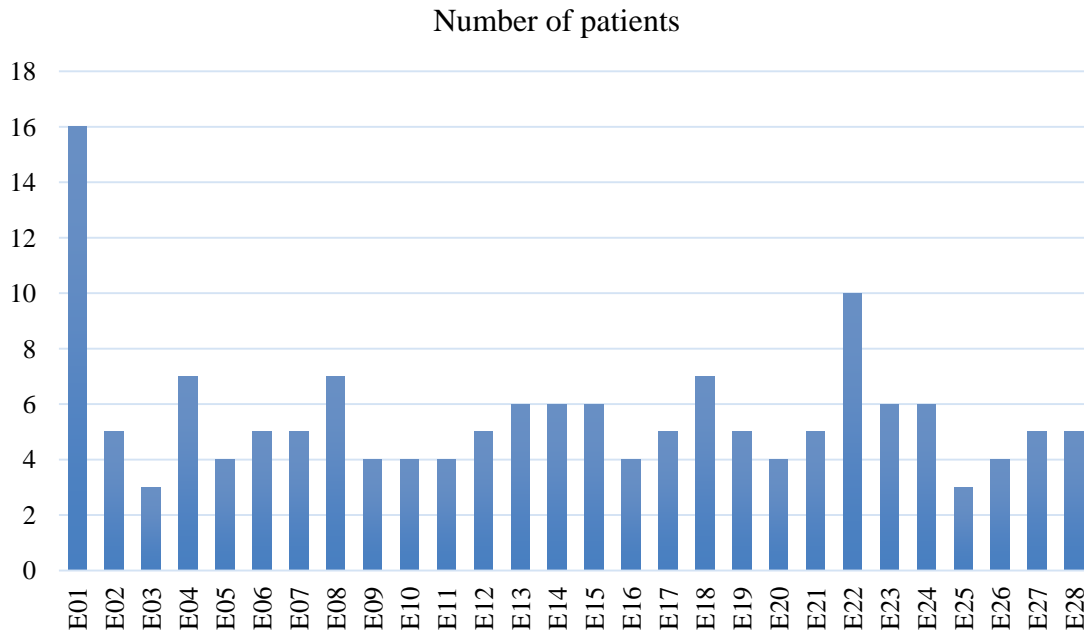
Graph 1 - Number of errors in individual episodes

Surgical procedures are usually very attractive for spectators, but the number of operations in individual parts is relatively small and constant. At least one operation was performed in each episode, with the largest number of operations observed in episode 25. The total number of operations was 58, of which 2 resulted in the death of the patient. The overall success of the performed operations is 96.55%. The described results are shown in graph 2.

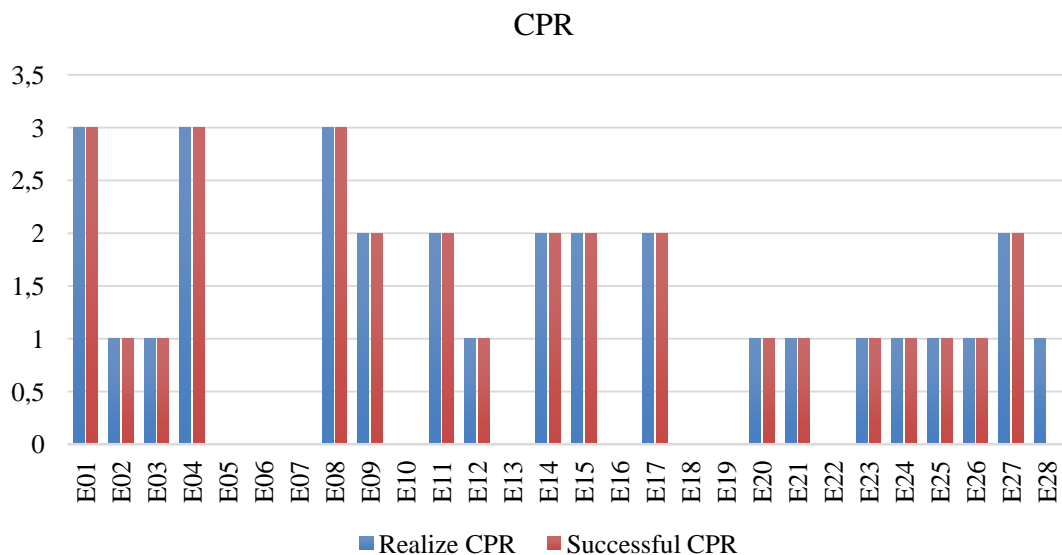
Graph 2 - Number of operations performed in each episode

The number of treated patients in individual parts is very different. The total number of patients treated is 156. The largest number of patients is treated in the initial episode, where a trauma plan is announced in a fictitious hospital. The smallest number of treated patients is in episodes 3 and 25. Since each episode shows one day on the emergency room of a fictitious hospital, the average number of patients treated is 6 per day. The results are shown in Graph 3.

Graph 3 – Number of patients treated in each episode

The number of times CPR was performed in any part did not exceed 3, in some parts none was visibly performed. The total number of times CPR was performed is 31, of which only 1 resulted in the death of the patient. The success rate of CPR is therefore 96.77%. The results obtained are shown in Graph 4.

Graph 4 – Number of performed and successful CPRs in individual episodes

4 DISCUSSION

The result of this study is a warning of errors in the procedures and behavior of emergency personnel, albeit a fictitious but publicly broadcast series Blue Code. The ideas of lay-viewers are often identified with filmmaking, no matter how unrealistic. In the complete study, the correct procedures for the observed errors are described according to the valid guidelines and it is also stated how in the real world these errors would endanger the life and health not only of patients but also of the nursing staff themselves.

The results show that in the first season of the series, there were a large number of factual errors in therapeutic procedures, in the field of nursing, professional conduct of staff, but also the practical use of the necessary equipment. The most common errors occurred in the provision of CPR, when there were mainly long pauses, ineffective massage and unindicated administration of defibrillation shocks. From a practical survey of a bachelor's thesis from 2019 entitled „*Vliv TV seriálů na vnímání sesterské profese*“ "*The influence of TV series on the perception of the nursing profession*" [18] author Pousková shows that a dummy was used for resuscitation, but also a simulation on a live actor. From this it can be concluded that the factual errors in the inefficiency of indirect cardiac massage were caused by an attempt not to injure the actors. From the interviews conducted in the above-mentioned work, the consensus of professional advisers and one of the directors is evident that the Blue Code series is not intended to be of an educational nature and is only about film fiction and television entertainment. This is in line with the results of this study, as it is clear that some of the errors are in fact an intention that supports the storylines of patients, staff and their dialogues. From the interviews in the above-mentioned work, it can be further read that viewers have great confidence in television series and believe that serial fiction is identical with reality. Thanks to this, the results of this study can be used to educate the general public about how different the reality of real nursing care is from the reality of the series, and an increased number of obvious mistakes are used in the series to build tension and increase emotions. The bachelor's thesis from 2019 entitled „*Kardiopulmonární resuscitace v seriálech*“ "*Cardiopulmonary resuscitation in series*" [19] Švandrlík describes scenes from the series Blue Code, in which CPR occurs, then evaluates the correctness of execution. The author followed the first fourteen parts and in his work describes the same errors as described in this study. The differences that can be statistically evaluated are probably due to the different extent of the observed episodes. For example, the depth of the performed compressions, if they were visible, we evaluate as insufficient. Differences in the results appear in the evaluation of the correct procedure for the administration of defibrillation shocks, when Švandrlík (2019) evaluates the procedure for the administration of defibrillation shocks as correct, incl. placement of defibrillation pads in all cases. This does not match with our investigation, the results of this study are inconsistent with that statement. According to the results, the electrodes were misplaced three times in the series, in episodes four, fourteen and twenty-five. The errors found were compared with the available ERC guidelines 2015. According to the ERC guidelines 2015, one defibrillation electrode should be placed below the right clavicle in the Medio clavicular line and the other in the left axilla to the apex cordis in the anterior axillary line, which was not the case. Furthermore, the staff did not perform a pre-shock check, which is contrary to the recommended procedures due to the possible rapid change in the electrical activity of the heart. The results of this study shows the number and success rate of CPR performed in selected parts. One episode depicts one day on a fictitious emergency admission, so the results show that a total of thirty-one CPRs were performed in 28 days, of which thirty ended successfully - with the resumption of spontaneous breathing. The resulting success rate in resuscitation is therefore 96.77%. All these values are relatively high compared to reality. The serial hospital, as described, is located in a small town below the Krušné hory / Ore Mountains, and yet thirty CPRs are performed in twenty-eight days. The annual report of the Central Military Hospital Prague (ÚVN) for 2017 is used for comparison [20], in which the first series of the series aired. In 2017, a total of 39 CPRs were performed at the Department of Anaesthesiology, Resuscitation and Intensive Care Medicine, 1st Faculty of Medicine, Charles University and ÚVN. To compare the success, the available yearbook of the Emergency Medical Service of the Karlovy Vary Region from 2016 [21] and the statistics of the Institute of Health Information and Statistics of the Czech Republic for the field of Emergency Medical Service from 2017 [22] were used. The emergency service of the

Karlovy Vary region was chosen because the fictitious town of Rubava is located at the foot of the Krušné hory / Ore Mountains, according to available information. A total of 219 CPRs were initiated at the Emergency Medical Service of the Karlovy Vary Region in 2016, of which 166 were successful. The overall success rate of CPR in the Karlovy Vary Region was 75.8% in pre-hospital care. In 2017, a total of 7,742 CPR was started in pre-hospital care throughout the country, of which 2,917 were successful. The overall success rate of CPR in the whole territory of the Czech Republic was 37.68%. The difference in overall success may be due to a difference in the location of CPR initiation, but despite this difference, the serial success of CPR is abnormally high. The hospital in Frýdek-Místek has published on its website the numbers of patients treated in the central emergency department [23, 24]. A total of 14,334 were treated in the first two quarters of 2017, and statistics also indicate that the average number of patients treated per day is 109. The University Hospital in Motol has a press release from May 2016 on its website [25]. This report deals with the number of patients treated in the adult emergency department, both in the acute inpatient department and in the connected acute outpatient clinics. The total number of patients treated for the period from May 2015 to April 2016 was 53,622. According to these data, the average number of patients treated was 147 per day. The results of this work can be seen that the average number of patients treated at the fictional hospital ED Rubava 6 patients per day. The difference between fiction and reality is due to the series focusing on specific patients, building a comprehensive story about the origin of injuries, therapy and the consequences. The series also shows only the most serious cases that are attractive to viewers. Among other things, the series is limited by the length of the footage. If dozens of patients were to take turns in the scenes in one hour, there would be no time to build a story and tension. The series would thus become confusing and unattractive to viewers. The most common mistake in the series is the incorrect fitting of the neck collar. The results show that this error occurred in thirty-two cases in the analysed series of the series. This is a serious mistake. Improperly fitted neck collar can cause serious complications or damage to the patient's health. In the series, the neck collar is most often fitted too loosely, which results in insufficient fixation of the head and neck. The wrong size is the second complication that occurs when using neck collars in the series. Most patients wore a larger collar than they should have. The choice of a larger size caused hyperextension in the patients, and this could worsen the disability if the patient had a truly injured cervical spine. The correct size of the neck collar is determined individually for each patient according to the distance between the collarbone (upper part of the trapezius) and the lower jaw of the injured person.

The second most common mistake in the series was a faulty defibrillation shock procedure. According to the results of the work, this error appeared in the series in twenty cases. Medical personnel in series lifted the defibrillation pads from the device and held them in the air until the device was charged. They then applied electrodes to the patient and delivered a shock. After the discharge, they most often remained standing with the electrodes in their hands and pointing into space. The correct procedure is given in the ERC 2015 guidelines. Medical personnel should only lift the defibrillation pads from the device after they have been charged, just before the shock is delivered. Before the electrode staff actually places the lead on the patient, they must warn the other members of the resuscitation team that the shock will be delivered, check that there is no contact with the patient, and check the patient's current heart rate again. The purpose of this control is to prevent the delivery of an unindicated defibrillation shock and to prevent injury to other interfering personnel from electric shock.

The third, most frequently emerging difference between the series and reality is the uncontrolled movement of patients, relatives and ordinary visitors in the internal areas of fictitious emergency admission. The results show that this situation occurred a total of eighteen times in the series. Monitored patients and patients after surgery move completely

without the knowledge of the staff after an emergency admission, even leaving the hospital themselves. Visitors often come to the ICU rooms without the knowledge of the ward staff, and in several cases the patient will be attacked as a result of this error. In a real environment of emergency income, such a situation would not be possible. Alarms are set on the monitors in the event of a change in the patient's condition outside the normal values of the monitored functions. If the patient disconnects, alarms will also be activated. Emergency reception halls, where patients are cared for and patients are taken over from the emergency medical service, are separated from the premises in which the public moves. Access to these enclosed spaces from the outside is possible only with the appropriate authorization, the staff is most often equipped with a card allowing the door to be opened.

The first series of the *Modrý kód / Blue Code* has the worst percentage rating (32%) compared to other series on the website of the Czech-Slovak Film Database, but the series still had a high viewership. [13] On the mediaguru.cz website you can find a comparison of the viewership of individual television programs. [26] The first two broadcast episodes of the Blue Code were the second most watched show of the airtime. A total of eleven episodes were the most watched program at the time of its release. All other episodes of the first series ranked among the four most watched shows. These data show that despite the low rating, the Blue Code series is popular and the impact on the general public is so significant. The results of the study could also serve as a basis for informing the general public that even in the series called "the truest" there are a large number of mistakes and differences from reality. At the same time, it also shows that fiction and deviations from reality are necessary in the series to maintain the gradient, action and attractiveness.

5 CONCLUSION

The study dealt with the search for errors and contradictions in the first series of the Czech series Blue Code. The series depicts a fictitious environment of emergency reception and is intended to provide viewers with an insight into the day-to-day running of such a department. The aim of the study was to analyse the series, find and describe the errors that occur in it. This goal was achieved by repeatedly watching selected episodes of the series and continuously recording the observed errors.

The second goal of the study was to compare the behaviour, actions and procedures of healthcare professionals in a series with current best practices approved by professional societies, internationally valid guidelines and laws in force in the Czech Republic. The results of this comparison were shown in the own investigation of this bachelor's thesis.

Sources

1. Česká televize [online]. Česká republika: Česká televize, 1996 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/899538-nemocnice-na-kraji-mesta/>
2. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/72122-nemocnice-na-kraji-mesta/prehled/>
3. Česká televize [online]. Česká republika: Česká televize, 1996 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/899022-sanitka/>
4. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/72551-sanitka/prehled/>
5. Česká televize [online]. Česká republika: Česká televize, 1996 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1061555160-nemocnice-na-kraji-mesta-po-dvaceti-letech/>

6. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/128570-nemocnice-na-kraji-mesta-po-dvaceti-letech/prehled/>
7. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/215294-ordinace-v-ruzove-zahrade/prehled/>
8. Česká televize [online]. Česká republika: Česká televize, 1996 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10120405406-nemocnice-na-kraji-mesta-nove-osudy/10543-tvurci/>
9. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/231024-nemocnice-na-kraji-mesta-nove-osudy/prehled/>
10. Česká televize [online]. Česká republika: Česká televize, 1996 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10361564316-sanitka-2/>
11. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/305154-sanitka-2/prehled/>
12. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/343226-doktori-z-pocatku/prehled/>
13. Česko-Slovenská filmová databáze [online]. Praha: POMO Media Group, 2001 [cit. 2020-05-12]. Dostupné z: <https://www.csfd.cz/film/473464-modry-kod/496716-serie-1/komentare/>
14. Seznamte se: Modrý kód. *Katka*. 2017, 2017(17), 12-13.
15. Jak vznikají zranění v Modrém kódu. *FTV Prima* [online]. Praha: FTV Prima, 2003 [cit. 2020-05-14]. Dostupné z: https://prima.iprima.cz/porady/modry-kod/jak-vznikaji-zraneni-v-modrem-kodu?fbclid=IwAR2VkJXtIpoTnJ8L_nZ3FNGY8XUNOIph8FzotKEZ65FOkYwOKkf7Bo3gQVc.
16. Modrý kód – seriál, který nemá v počtu kaskadérských scén konkurenci. *FTV Prima* [online]. Praha: FTV Prima, 2003 [cit. 2020-05-14]. Dostupné z: <https://prima.iprima.cz/porady/modry-kod/modry-kod-serial-ktery-nema-v-poctu-kaskaderskych-scen-konkurenci>
17. Čím víc diváků, tím míň peněz, líčí scénáristka politiku televize. *IDnes* [online]. Praha: MAFRA, 2017 [cit. 2020-05-14]. Dostupné z: https://www.idnes.cz/onadnes/vztahy-sex/scenaristka-lucie-paulova-televize-prima-serial-modry-kod.A170704_121935_spolecnost_jup
18. POUŠKOVÁ, Eliška. Vliv TV seriálů na vnímání sesterské profese. Praha, 2019. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, 3. Lékařská fakulta. Vedoucí práce PhDr. Hana Svobodová, Ph.D.
19. Švandrlík, Šimon. Kardiopulmonární resuscitace v seriálech. Pardubice, 2019. bakalářská práce (Bc.). Univerzita Pardubice. Fakulta zdravotnických studií. Vedoucí práce Mgr. Jitka Rusová, DiS.
20. Výroční zpráva za rok 2017. ÚVN [online]. Praha: Ústřední vojenská nemocnice – Vojenská fakultní nemocnice Praha, 2018 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <https://www.uvn.cz/cs/vyrocní-zpravy/5451-vyrocní-zprava-za-rok-2017>
21. Ročenka 2016. Zdravotnická záchranná služba Karlovarského kraje [online]. Karlovy Vary: Zdravotnická záchranná služba Karlovarského kraje, 2017 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <https://ftp.zzskvk.cz/c2016/>
22. Stručný přehled činnosti oboru zdravotnická záchranná služba (ZZS) za období 2007-2017. Společnost urgentní medicíny a medicíny katastrof ČSL JEP [online]. Česká republika: Společnost urgentní medicíny a medicíny katastrof, 2017 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: https://urgmed.cz/wp-content/uploads/2019/03/uzis_2007_2017.pdf

23. Počet ošetřených pacientů na CUP v 1. čtvrtletí 2017. Nemocnice ve Frýdku-Místku [online]. Frýdek-Místek: Nemocnice ve Frýdku-Místku, 2017 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <https://www.nemfm.cz/pacienti-a-navstevy/centralni-urgentni-prijem/aktuality/pocet-osetrenych-pacientu-na-cup-v-1-ctvrtleti-2017-1319cz>
24. Počet ošetřených pacientů na CUP v 2. čtvrtletí 2017. Nemocnice ve Frýdku-Místku [online]. Frýdek-Místek: Nemocnice ve Frýdku-Místku, 2017 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <https://www.nemfm.cz/pacienti-a-navstevy/centralni-urgentni-prijem/aktuality/pocet-osetrenych-pacientu-na-cup-v-2-ctvrtleti-2017-1320cz>
25. Počet ošetřených pacientů na urgentním příjmu se během posledního roku rapidně zvýšil. Fakultní nemocnice v Motole [online]. Praha: Fakultní nemocnice v Motole, 2016 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <http://www.fnmotol.cz/odbor-komunikace/tiskovy-servis/novinky/archiv-2016/pocet-osetrenych-pacientu-na-urgentnim-prijmu-se-b/>
26. MediaGuru [online]. Praha: PHD, 2020 [cit. 2020-05-26]. Dostupné z: <https://www.mediaguru.cz/>

The article was supported by a grant SGS20/088/OHK5/1T/17.

Kontaktní údaje

Mgr. Pavel Böhm, MBA, author

Czech Technical University in Prague, Faculty of Biomedical Engineering
nám. Sítňá 3105, 272 01 Kladno 2, Czech republic

Medical Rescue Service of the Region of Karlovy Vary, publicly funded organization

Závodní 390/98C, 360 06 Karlovy Vary, Czech republic

Tel: +420224357946

e-mail: pavel.bohm@fbmi.cvut.cz

Kateřina Koubková, author of an idea, author

Czech Technical University in Prague, Faculty of Biomedical Engineering
nám. Sítňá 3105, 272 01 Kladno 2, Czech republic.

Radan Doubrava, DiS., co-author

Czech Technical University in Prague, Faculty of Biomedical Engineering
nám. Sítňá 3105, 272 01 Kladno 2, Czech republic

CEO Medevac s.r.o.

Kounov 185, 27006, Czech republic.

doc. RNDr. Josef Požár, CSc., co-author

Czech Technical University in Prague, Faculty of Biomedical Engineering
nám. Sítňá 3105, 272 01 Kladno 2, Czech republic.

e-mail: josef.pozar@fbmi.cvut.cz

MOŽNOSTI KULTIVÁCIE KOMUNIKAČNO-KULTÚRNEJ, DIALOGICKEJ KOMPETENCIE V KONTEXTE INTERGENERAČNEJ KOMUNIKÁCIE

POSSIBILITIES OF CULTIVATION OF COMMUNICATION- CULTURAL, DIALOGUE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF INTERGENERATION COMMUNICATION

Perla Bartalošová

Abstrakt

Cieľom predkladaného príspevku je charakterizovať možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej, resp. dialogickej kompetencie v intergeneračnej komunikácii s cieľom sociálnej inklúzie seniorov. V štúdiu sa definujú pojmy senior, diskriminácia, jazykový ageizmus a sociálna inklúzia. Diskriminácia môže viesť k sociálnej exklúzii, a preto je dôležité venovať pozornosť inkluzívnemu jazyku, ktorý môže predchádzať sociálnej exklúzii a dopomôcť k sociálnej inklúzii starších ľudí. Na záver príspevku sa uvádzajú príklady na možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej, resp. dialogickej kompetencie v rámci používania jazyka v intergeneračnej komunikácii, ktoré majú prispieť k sociálnej inklúzii seniorov.

KLúčové slová: *seniori, intergeneračná komunikácia, diskriminácia, sociálna inklúzia, sociálna exklúzia, inkluzívny jazyk, komunikačno-kultúrna kompetencia*

Abstract

The aim of the presented paper is to characterize the possibilities of cultivation of communication-cultural, resp. dialogic competence in intergenerational communication with the aim of social inclusion of older people. The study defines the terms senior, discrimination, language ageism and social inclusion. Discrimination can lead to social exclusion, so it is important to pay attention to inclusive language, which can prevent social exclusion and help the social inclusion of older people. At the end of the article, examples are given of the possibilities of cultivation of communication-cultural, resp. dialogic competence in the use of language in intergenerational communication, which should contribute to the social inclusion of older people.

Key words: *old people, intergenerational communication, discrimination, social inclusion, social exclusion, inclusive language, communication and cultural competence*

ÚVOD

Cieľom príspevku je charakterizovať možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej, resp. dialogickej kompetencie v kontexte intergeneračnej komunikácie s cieľom inklúzie seniorov. Dialogickú kompetenciu pritom možno chápať ako schopnosť používateľa jazyka optimálne¹ komunikovať (vedieť viesť rozhovor) v interakcii s druhým komunikantom (Bohunická, 2018, s. 104). Dialogická kompetencia je v našom sociálnom kontexte ovplyvnená

¹ Optimálna dialogická kompetencia v sebe zahŕňa: 1. organizačné zvládnutie rozhovoru (vedieť začať a ukončiť dialóg či plynule nadväzovať na repliky partnera v dialógu), 2. vedieť spolupracovať a „nájsť spoločnú reč“ (akomodácia, čiže prispôsobovanie sa svojmu komunikačnému partnerovi), 3. vedieť sa vyjadriť a počúvať (rešpektovanie názorov a záujmov komunikačného partnera – v priateľských rozhovoroch je tendencia k približovaniu sa k názorovej, postojovej zhode – postojoivá akomodácia) (Bohunická, 2013, s. 103).

slovenským, resp. stredoeurópskym jazykovo-kultúrnym prostredím, v ktorom sa komunikanti nachádzajú. Kultúra vplýva na podobu dialógu, avšak zároveň v tejto interakcii sa kreuje kultúra (Bartalošová, 2020a, s. 65). V rámci kultúry totiž existujú štandardizované stereotypy a pohľady na svet vytvárané práve v dialógu, ktoré sú všeobecne prijímané v spoločnosti a udržiavajú sa vďaka ich permanentnej artikulácii v komunikácii. Práve preto môžeme v tomto kontexte hovoriť aj o komunikačno-kultúrnej kompetencii. Dolník (2020, s. 25 – 26) uvádza, že komunikačná kultúra je „otvorený komplex komunikačných aktivít členov jazykového spoločenstva, ktorými sa reprodukujú aj produkujú formy komunikácie, zahŕňajúce komunikačné formácie, komunikačné formy a výrazové formy v kontexte so sociálne relevantnými významami“ (Dolník, 2020, s. 25). V rámci sociálne relevantných významov možno hovoriť aj o takých štandardizovaných významoch, ktoré sa spájajú so sociálnymi skupinami, napr. stereotypy o senioroch, ktoré sú v komunikácii bežne používané a komunikační partneri im rozumejú. Optimálne je, keď komunikační partneri v rámci komunikačno-kultúrnej kompetencie ovládajú štandardizované významy (aj stereotypy) v danej kultúre a vedia ich využiť v rámci dialógu, čiže v interakcii s druhým komunikačným partnerom funkčne. Problém však je, keď sa tieto stereotypy v interakcii so seniormi využívajú nekriticky a ich výsledkom je diskriminácia. Takéto komunikačné praktiky so seniormi môžu viesť k sociálnej exklúzii seniorov. Sociálna exklúzia môže byť za určitých okolností formou sociálnej diskriminácie a bariérou. Je preto dôležité venovať sa charakteristike týchto komunikačných praktík a zároveň hľadať možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej, resp. dialogickej kompetencie v intergeneračnej komunikácii s cieľom predchádzania sociálnej exklúzie seniorov a prispievania k sociálnej inklúzii starších ľudí.

1 DEFINÍCIA POJMU SENIOR

V odbornej literatúre sa stretávame s rôznymi definíciami pojmu senior. Na všetky tieto definície vplývajú štyri fundamentálne faktory, a to a) biologický vek (výzor seniora – biele vlasy, vrásky); b) kalendárny vek (administratívna veková hranica); c) spoločenský obraz o senioroch (štandardizované stereotypy o senioroch, napr. slovenskí seniori necestujú, sú chudobní, pasívni, dôverčiví a i.) (Bartalošová, 2020a, s. 66), d) sebaopätie (sebaobraz seniora, jeho povaha, či je aktívny/pasívny typ, akú má osobnosť). Najčastejšie sa stretávame s definíciou seniora na základe kalendárneho veku, čiže senior je človek nad 65 rokov (porov. Pacovský, 1990; Stuart-Hamilton, 1999; Haškovcová, 2010). Je potrebné konštatovať, že takéto chápanie staroby, resp. seniorov nie je dostatočné. Ako najdôležitejší faktor pri definícii seniorov sa ukazuje byť ten posledný, čiže sebaopätie/sebaobraz seniora. V súčasnosti totiž existuje veľká skupina ľudí nad 65 rokov, ktorí sú aktívni, finančne nezávislí, v plnom sociálnom a pracovnom nasadení držia kontakt s napredovaním modernizácie, napr. učitelia a lekári. Ako seniorov preto možno vnímať takých ľudí, ktorí sú „vo vyššom veku, sú obyčajne dôchodcovia (nepracujú) a sú pasívni, čo teda vplýva na sociálnu izoláciu týchto ľudí a na to, že nedržia krok s „napredovaním“ a neosvojujú si teda výrazy súvisiace s týmto napredovaním“ (Bartalošová, 2020b, s. 5 – 6). Sebaobraz seniora sa ukazuje ako významný faktor pri definícii seniorov aj z hľadiska sebaopätie týchto ľudí. Ľudia, ktorí sa necítia byť súčasťou tejto generačnej sociálnej skupiny (napriek tomu, že majú nad 65 rokov), hovoria o senioroch v 3. osobe plurálu, napr. *seniori už nikam necestujú*, kým ľudia, ktorí sa považujú za príslušníka seniorskej skupiny, používajú 1. osobu plurálu, napr. *my seniori už nikam necestujeme*.

2 DEFINÍCIA POJMU DISKRIMINÁCIA ALEBO AGEIZMUS

2.1 Ageizmus

So seniormi sa spája istý spoločenský obraz, ktorý pozostáva zo štandardizovaných stereotypov o senioroch, napr. A. Kruse a E. Schmitt (2006) alebo L. Vidovičová (2006) či T. Tošnerová (2002) uvádzajú nasledujúce stereotypy o starších ľuďoch: „mnoho starých ľudí sa v súčasnom svete nevyzná; starí ľudia sú osamelí, starý človek už má najlepšie roky za sebou; starí ľudia predstavujú pre štátny rozpočet príliš veľkú záťaž; väčšina starých ľudí od svojej rodiny očakáva príliš mnoho podpory a starostlivosti“ (porov. Bartalošová, 2020a, s. 66). Keď sa tieto vlastnosti pripisujú celej skupine seniorov, dochádza ku generalizácii, ktorá môže viesť k diskriminácii a sociálnej exklúzii seniorov. Pojem diskriminácia pochádza z latinského výrazu *discrimināre*, čo znamená oddeľovať, rozlišovať. Výraz sa skladá z dvoch častí, a to predpony *dis* a slova *crīmen* s významom posúdenie či obvinenie (Rejzek, 2001). Môžeme pritom konštatovať, že k „diskriminácii dochádza v takom vzťahu dvoch subjektov (individuálnych alebo kolektívnych), v ktorom dochádza k narúšaniam asimilačnej istoty diskriminovaného“ (Bartalošová, 2020a, s. 66). Podľa A. H. Maslowa môžeme potrebu bezpečia – potrebu istoty, stability, ochrany, štruktúry, poriadku zaradiť hneď po fyziologických potrebách medzi základné ľudské potreby (Hall – Gardner, 2002, s. 165). Diskriminácia prebieha v rovine poškodzujúceho rozlišovania, nerovného zaobchádzania a znevýhodňovania diskriminovaného (Bartalošová, 2020a, s. 66). Ageizmus je diskriminácia na základe veku, ktorá sa týka istej generáčnej skupiny, napr. detí, mladých ľudí alebo v našom prípade práve seniorov. Ageizmus je ovplyvnený predsudkami² zakladajúcimi sa na zaužívaných stereotypoch o emocionálnej deficitnosti diskriminovanej society (napr. seniorov). V reálnych situáciách dochádza k nerovnakému zaobchádzaniu s diskriminovaným na základe stereotypov spájajúcich sa so sociálnou skupinou, z ktorej diskriminovaný pochádza a takéto konanie má za následok reálne znevýhodňovanie a spôsobuje „škodu“ diskriminovanej osobe (napr. uprednostnenie mladšieho človeka na výkon povolania namiesto staršieho, napriek tomu, že senior je kvalifikovanejší a prácu môže vykonávať rovnako dobre). Preto hovoríme o poškodzujúcom rozlišovaní. Subjekt odlišíme od nás tak, že ho identifikujeme ako príslušníka druhej sociálnej skupiny (príslušníka skupiny „Oni“, čiže nie „My“). Potom mu automaticky prepíšeme stereotypy spájajúce sa s tou sociálnou skupinou, z ktorej pochádza. Následne sa k nemu správame odlišne a znevýhodňujeme ho (Bartalošová, 2020a, s. 67). Ako príklad možno uviesť diskrimináciu seniorov pri kúpe mobilného telefónu. Slávik (2014, s. 230) uvádza, že v komunikácii medzi seniormi a informačnými technológiami dochádza k problémom v prípade nízkej miery porozumenia chybových hlásení, či zhoršenia zmyslového vnímania (zrak, sluch), zahltenie veľkým množstvom informácií a možností, na ktoré je nutné rýchlo reagovať a spracovať ich. V tomto kontexte je možno spomenúť nasledujúcu situáciu, keď si človek nad 65 rokov kupuje mobilný telefón: predajca najprv identifikuje zákazníka ako seniora (v zmysle vekového kritéria – každý nad 65 rokov je senior) a následne vychádzajúc zo štandardizovaných stereotypov viažucich sa so seniormi (horší zdravotný stav – zhoršený zrak, sluch, pasívnosť, nižšia schopnosť porozumenia – v zmysle nič nové sa nenaučia) odporučí seniorovi tzv. „telefón pre seniorov“. Takéto telefóny sú navrhnuté tak, že majú vo väčšine prípadov oproti bežným telefónom menej funkcií, väčší panel s tlačidlami a ľahšie čitateľný displej. Mnoho z nich tiež disponuje

² Predsudok je predčasný úsudok, čiže „predúsudok“, ktorý pramení z emócií, sympatií/antipatií a vychádza z nadmernej kategoriálnej generalizácie. Je to zaužívaný názor, postoj k istým spoločenským javom, obyčajne hlboko zakorenený, ktorý sa zakladá na stereotypoch. Predsudky zakladajúce sa na negatívnych stereotypoch spočívajú v záporných emóciách, naopak, predsudky, ktoré sú ovplyvnené pozitívnymi stereotypmi, vnímam ako pozitívne predsudky. Pozitívne predsudky sa vyskytujú skôr medzi príslušníkmi jednej sociálnej skupiny (v rámci „ingroup“), kým negatívne predsudky sú typické skôr medzi príslušníkmi rozličných skupín (T. van Dijk, 2005, s. 25; Bartalošová, 2020a).

tzv. „SOS“ tlačidlom, ktoré po zatlačení ponúkne možnosť okamžite vybrať zo zoznamu zvolených čísel a v prípade núdze zavolať na vybrané číslo (Pánisz, 2018, s. 23). Tým, že predajca hneď siahne po tejto alternatíve, svojim konaním podcení psychické schopnosti seniora, ktorý sa bude cítiť menejcenný, nebude mať už také sebavedomie. Motiváciu diskriminácie v tomto prípade si možno vysvetliť aj tendenciou členov spoločnosti správať sa konformne. Mať také postoje, názory, správanie, ktoré je v spoločnosti štandardizované, naučené, znamená prijímať jedinca ako člena spoločnosti, v duchu spolupatričnosti, čo vplýva pozitívne na duševné zdravie jedinca (porov. E. Aronson, D. R. Wilson a M. R. Akert, 2004; Bartalošová, 2020a, s. 68), keďže ľudia majú potrebu byť prijímaní. Ak sa však členovia spoločnosti budú správať k seniorovi istým spôsobom, napr. ako k nesebestačným ľuďom, ktorí nerozumejú modernej technológii, dnešnému svetu a potrebujú pomoc pri každodenných činnostiach, budú pôsobiť na ich sebaobraz a môže to viesť k zníženiu ich sebahodnotenia, sebadôvery, ale aj k depresiám, izolácii a reštrikcii sociálnej interakcie. Seniori si totiž internalizujú tieto ageistické postoje a vžijú sa do danej roly, budú pasívni, budú potrebovať pomoc od iných.

2.2 Špecifiká intergeneračnej komunikácie

Jazykový ageizmus možno označiť za diskrimináciu seniorov na úrovni komunikácie s nimi. Je to nadmerná akomodácia, čiže prispôsobovanie sa starším komunikačným partnerom, napr. na úrovni štýlu, lexiky, tempa, hlasitosti prejavu a pod., a to na základe stereotypných očakávaní o jazyku starších osôb. V odbornej literatúre sa stretávame aj s pojmami elderspeak (porov. Caporeal, 1981) alebo patronizujúca reč (porov. Ryan – Hummert – Boich, 1995; Kwong See – Ryan, 2003; Bartalošová, 2020c). Jazykový ageizmus sa prejavuje spomalením rečového tempa, zdôraznenou intonáciou, častejším opakovaním výrazov (vychádzajúc z predpokladu o znížených kognitívnych schopnostiach seniora – pomalšie rozumie, rozmýšľa), zriedkavejším používaním viacslabičných slov, jednoduchším slovníkom a gramatikou než v bežných rečiach dospelých (vychádzajúc z predpokladu, že seniori si nové výrazy a cudzie slová, napr. anglicizmy už neosvojujú) (porov. Kwong See – Ryan, 2003, s. 63), zvýšenou hlasitosťou (vychádzajúc z predpokladu, že seniori už dobre nepočujú). Jazykový ageizmus (zo strany mladších) prebieha tak, že mladší komunikačný partner používa tieto komunikačné praktiky v interakcii so seniorom len na základe toho, že staršieho človeka identifikoval ako príslušníka sociálnej skupiny staršej generácie, t. j. diskriminačné komunikačné praktiky v interakcii so seniorom využíva, pričom konkrétneho seniora ani nepozná. Vychádza totiž zo štandardizovaných stereotypov, sociálnych významov, ktoré sa so seniormi v našom jazykovo-kultúrnom prostredí spájajú. Takéto komunikačné správanie však tak, ako sme predtým uviedli, neprispieva k psychickému zdraviu starších ľudí. Môže to mať vplyv na ich sebaobraz, vďaka čomu sa môžu podceňovať, resp. môžu sa cítiť menejcenní, a preto sa budú vyhýbať podobným situáciám (komunikácie s mladšími komunikačnými partnermi), čo môže viesť k sociálnej exklúzii, izolácii starších ľudí.

3 SOCIÁLNA INKLÚZIA A INKLUZÍVNY JAZYK

3.1 Definícia pojmu sociálna inklúzia

Veľmi dôležité je, že kultivácia dialogickej kompetencie je zásadná z hľadiska sociálnej inklúzie seniorov. Čo to však sociálna inklúzia je? Tento pojem možno vysvetliť na základe jeho porovnania s pojmom integrácia. Aký je medzi týmito dvoma pojmami rozdiel? Pojem integrácia bol používaný predovšetkým v pedagogike v kontexte integrácie detí so

znevýhodnením, resp. so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami³ do bežných škôl. V rámci integrácie sa dieťa muselo prispôbiť prostrediu bežnej školy (Resman, 2003). V rámci inklúzie sa škola a prostredie (pedagogicky, materiálne, sociálne, psychicky) prispôbuje tomuto žiakovi (Zelina, 2012, s. 6). Pojem inklúzia sa teda spája s humánnejším prístupom, s rovnosťou. Rovnosť v zmysle rovnocennosti sa nachádza v základných legislatívnych dokumentoch, napr. vo *Všeobecnej deklarácii ľudských práv* (1948), *Ústave SR* (1992), *Charte základných práv Európskej únie* (2000). Ochrana pred diskrimináciou a rovnosť všetkých bez rozdielu je zakotvené už v *Ústave SR* (Zákon č. 460/1992 Zb.) v časti Základné práva a slobody v ods. 1, čl. 12. „ľudia sú slobodní a rovní v dôstojnosti i v právach“ a v ods. 2 „základné práva a slobody sa zaručujú na území Slovenskej republiky všetkým bez ohľadu na pohlavie, rasu, farbu pleti, jazyk, vieru a náboženstvo, politické či iné zmýšľanie, národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine, majetok, rok alebo iné postavenie“ a „nikoho nemožno z týchto dôvodov poškodzovať, zvyhodňovať alebo znevýhodňovať“. Princíp rovnosti je v *Charte základných práv Európskej únie* (2000) zakotvený v Hlave III – Rovnosť – konkrétne v článkoch 20 až 26. Dôležité je, že inklúzia vychádza z myšlienky, že každý by mal mať právo na rovnocenný prístup a na rovnosť v spoločnosti. Diskriminácia, ktorá vedie k sociálnej exklúzii, sa však zakladá na kvalitatívnej nerovnosti iných osôb, a to len na základe ich príslušnosti k istej sociálnej skupine, napr. seniorov k sociálnej skupine staršej generácie. Anderlíková (2013, s. 15) uvádza, že inklúzia je chápanie inakosti ako súčasti diferencovanej spoločnosti. Autorka konštatuje, že rozmanitosť a prítomnosť väčších či menších rozdielov možno považovať za normálne. Jednotlivci nie sú nútení spĺňať určité normy, naopak, spoločnosť vytvára také štruktúry, do ktorých sa všetci vojdú (2014, s. 15). Takéto chápanie korešponduje s vnímaním diferencovanej reality ako normality, s prístupom ľudí k inakosti v rámci diferencovanej reality ako normality. Pojem integrácia sa v súčasnosti čoraz častejšie nahrádza pojmom inklúzia (Romančíková, 2010, s. 188). Autorka pritom inklúziu chápe ako vyšší stupeň spoločenskej akceptácie jedincov s inakosťou. V odbornom diskurze sa teda integrácia nahrádza pojmom inklúzia, pričom v rámci integrácie ide o prijatie ľudí s inakosťou, ktorí sa prispôbia väčšine, na druhej strane, inklúzia je pojem, ktorý v sebe zahŕňa individualistický, humanistický princíp a rovnocennosť, keď sa ľudia s inakosťou prijmú a ich inakosť sa rešpektuje ako normalita. Integráciu ako takú nemožno chápať ako niečo negatívne, len ako jeden stupeň vo vývinovom štádiu, od ktorého sa chápanie vďaka celkovej zmene paradigmy (v pedagogike, ale aj všeobecne v spoločenských vedách) posunulo na konci 20. storočia k inklúzii, k individualizácii.

Tento posun od integrácie k inklúzii súvisí všeobecne so spoločenskými postojmi k sociálnym skupinám. Možno uviesť intergeneračné postoje, ktoré sa naprieč dejinami neustále menili. Boli ovplyvňované hlavne panujúcimi spoločenskými postojmi. V niektorých obdobiach išlo o pozitívne, v iných o negatívne postoje. V rámci pozitívnych môžeme hovoriť o rešpektovaní seniorov a oceňovaní ich životných múdrosťí i skúseností, v rámci negatívnych postojov o senioroch ako záťaž, keďže ich biologické zmysly sa znižovali a strácali svoju samostatnosť (porov. Čeledová – Kalvach – Čevela, 2016, s. 12).

V dnešnej spoločnosti sa však rovnosť, aj na úrovni veku, má dodržiavať a uplatňovať na základe platnej legislatívy, ktorú sme si spomenuli (porov. *Ústava SR*, 1992; *Charta základných práv EÚ*, 2000). Rovnosť je stav vlastníť v podstate rovnaké práva a imunity a podliehať podstate rovnakým povinnostiam. Klasifikácia pritom nesmie byť ľubovoľná a musí byť založená na určitých rozdieloch v triedach, ktoré majú podstatný vzťah k legitímnemu cieľu, ktorý má byť splnený (Black, 1979). Rozlišovanie totiž možno chápať

³ Na základe zákona č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní môžeme vnímať ako deti so ŠVVP: a) deti so zdravotným znevýhodnením (mentálne, aj telesné), b) deti zo sociálnej znevýhodneného prostredia (rodinne, sociálne, ekonomicky), c) nadané deti.

ako prirodzené. Rovnosť je dôležitá v skupina osôb v podobnej situácii, ktorá má podstatný vzťah k sledovanému cieľu. V našom prípade ide o sociálnu skupinu seniorov, ktorí sa líšia vekom, resp. fyzickými a psychickými atribútmi (stereotypmi) od mladším ľuďmi, na základe ktorých sa k nim pristupuje nerovnocoene a dochádza k ich diskriminácii, ktorá vedie k ich sociálnej exklúzii.

3.2 Inkluzívny jazyk

Ak jazykom môžeme diskriminovať, čo môže viesť k sociálnej exklúzii, tak jazykom môžeme, naopak, prispieť aj k sociálnej inklúzii týchto ľudí. Otázka je, ako? Aký je inkluzívny jazyk? Uviedli sme, že nadmerná akomodácia, nazývaná ako jazykový ageizmus je taký spôsob používania jazyka, ktorým diskriminujeme. Mohli by sme teda tvrdiť, že nízkou akomodáciou predídeme diskriminácii? Príliš níзка akomodácia tkvie v neprispôsobovaní sa komunikačnému partnerovi a udržiavaní si vlastného štýlu prejavu, čiže ide o prevahu asimilácie. (Takýto „nesenior“ očakáva, že senior sa prispôsobí (v reči) jemu.) Na úrovni lexiky ide napr. o používanie anglicizmov, slangizmov, profesionalizmov v interakcii s tými staršími ľuďmi, ktorí týmto pomenovaniam nerozumejú. Ďalej ide o používanie príliš nízkej hlasitosti, či rýchleho tempa rozprávania v komunikácii so seniorom (Bartalošová, 2020a, s. 71). Na úrovni neverbálnej komunikácie ide o neudržiavanie očného kontaktu alebo nepočúvanie seniora (Hummert, 2019, s. 140). Príliš níзка akomodácia vedie k neoptimálnej komunikácii, keď napr. starší komunikačný partner nerozumie cudzím slovám, termínom alebo slangu mladých. V tomto prípade by bola totiž porušená zásada optimálnej zrozumiteľnosti. Príliš níзка akomodácia, na rozdiel od nadmernej akomodácie, je vnímaná ako prejav nízkého rešpektu a srdečnosti k seniorom (porov. Giles – Gasiorek, 2011; Hummert, 2019, s. 140), čiže dochádza aj k porušeniu základných zdvorilostných maxím. Takáto komunikácia môže tiež viesť k sociálnej exklúzii seniorov, tí sa totiž môžu cítiť v takejto komunikácii nepríjemne, menejcenne (Bartalošová, 2020a, s. 71 – 72), a preto sa takýchto komunikačných situácií budú vyhýbať.

Dolník (2020, s. 25) konštatuje, že komunikačná kultúra je založená na interpretačnej kompetencii ako schopnosti rozumieť tomu, čo sa v komunikácii deje aj čo sa v nej má diať. Touto schopnosťou sme pripravení adaptovať sa na udalosti v komunikačnom živote v mene potrebnej orientácie v nich. Komunikačná kultúra je prejavom komunikačno-kultúrnej kompetencie členov jazykového spoločenstva, chápanej ako schopnosť adaptačne realizovať komunikačnú vôľu v daných podmienkach (Dolník, 2020, s. 25 – 26). Dôležitá je kultivácia používania jazyka v dialógu, čiže kultivácia komunikačno-kultúrnej, dialogickej kompetencie. Kultivácia komunikačno-kultúrnej kompetencie sa zakladá na „zdokonaľovaní ovládania foriem komunikácie – komunikačných formácií, komunikačných foriem a (kontextových) výrazových foriem“ (aktuálna je problematika kultivovania dialogickej kompetencie aj využívania kultivačného potenciálu špecifických výrazových foriem; porov. Bohunická, 2018) (Dolník, 2020, s. 28).

3.3 Možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej kompetencie v rámci intergeneračnej komunikácie

Kultivovanie, rozvíjanie komunikačno-kultúrnej kompetencie je možné z dvoch hľadísk, a to z pozície mladého človeka, ktorý sa prispôsobuje seniorovi a z pozície seniora, ktorý sa prispôsobuje mladému človeku.

a) Kultivácia komunikačno-kultúrnej kompetencie z hľadiska mladších používateľov jazyka

Dôležitá je práve otázka optimálnej korektnosti v asimilačno-akomodačných procesoch v rámci intergeneračnej komunikácie, ktorá by mohla dopomôcť k sociálnej inklúzii.

Nadmerná akomodácia, ako aj príliš nízka akomodácia zo strany mladých v komunikácii so seniorom môže vplyvať negatívne na sebaobraz seniorov a viesť k sociálnej exklúzii starších dospelých. Ako pristupovať k starším dospelým v komunikácii s nimi, aby sme predišli ich nadmernému podceňovaniu, alebo naopak, preceňovaniu? Jednotný prístup nie je, samotní seniori sú totiž heterogénna skupina s rozdielnou vzdelanostnou úrovňou a skúsenostným zázemím. Prispôbovaním svojho prejavu individuálnej osobnosti poslucháča je možné kultivovať svoj prejav (Bartalošová, 2020a, s. 73). Z hľadiska mladších hovoriacich je adekvátne, aby sa akomodáčno-asimilačné procesy v intergeneračnej komunikácii uskutočňovali na základe reálnych (jazykových) schopností konkrétneho staršieho dospelého. Ide o taký model komunikácie, v rámci ktorého sa rešpektuje individualita konkrétneho seniora (porov. Hummert, 2016, s. 149). Významné sú pritom aj kultúrne vplyvy, rešpekt voči staršiemu komunikačnému partnerovi a optimálna komunikácia z hľadiska zrozumiteľnosti a dodržiavania základných konverzačných maxím, v tomto prípade predovšetkým maximy spôsobu podľa Gricea (porov. Nekula, 2017, online) (vyjadruj sa jasne, zrozumiteľne, presne, jednoznačne vo vzťahu k svojmu komunikačnému partnerovi). Samozrejme, nestačí sa prispôbovať len na úrovni zrozumiteľnosti. Môžeme hovoriť o kultivovaní svojho prejavu pri komunikácii so seniorom z hľadiska prispôbenia na viacerých úrovniach, napr. výberom témy podľa konkrétneho seniora; na úrovni suprasegmentálnych prvkov (ak zistím, že konkrétny senior nepočuje, budem hovoriť hlasnejšie), alebo všeobecne na úrovni štýlu. Dôležitá je teda optimálna korektnosť na úrovni lokučnej, aj ilokučnej, aby to zároveň viedlo k optimálnej perlokúcii (Bartalošová, 2020a). Dôležité v tomto kontexte je preto rešpektovanie individuálnej osobnosti konkrétneho komunikačného partnera a jeho reálnej komunikačnej kompetencie. Používaním optimálneho, zrozumiteľného jazyka mladého človeka so starším komunikačným partnerom považujem za inkluzívny jazyk (Bartalošová, 2020a, s. 74).

b) Kultivácia komunikačno-kultúrnej kompetencie z hľadiska seniorov

Kultivovanie komunikačnej kompetencie je možné aj zo strany seniorov, a to napr. osvojením si výrazových prostriedkov, ktorým nerozumejú a robia im problém. Uvádzam viac možností: I. Jazyk seniorov je potrebné kultivovať z hľadiska osvojovania si anglicizmov, ktorých je v súčasnosti v každodennej realite viac ako predtým. Možnosťou, ako by si seniori mohli osvojiť anglicizmy, je *Príručný slovník anglicizmov pre seniorov* (Bartalošová, 2020d). Ak by si seniori osvojili dané výrazy, mohlo by to uľahčiť ich každodenný život. Uvádzam napr. odpoveď jednej respondentky (65 rokov), s ktorou som realizovala rozhovor v rámci môjho dizertačného výskumu a pýtala som sa jej, aký má názor na to, či by *Príručný slovník anglicizmov pre seniorov* mohol pomôcť starším používateľom jazyka v ich každodennej komunikácii: *ja si myslím, že tých výrazov je už dosť na to, aby taký slovník by fakt mohol vzniknúť. bolo by to veľmi dobré. lebo poniektorí aj keď chodíme do roboty, tak máme dosť času na to, aby sme si to ozrejmili. nejde o to, aby sme tie výrazy, ktoré nepoznáme, POUŽÍVALI, ale aby sme im rozumeli. no poznám aj takých ľudí, čo v šesťdesiatich sa dali na cudzí jazyk. no ja budem úprimná, keď človek chce, tak si ten čas nájde, ale je nás veľa, čo nie sme jazykovo nadaní, že nám to nejde, že sa to nenaučíme. Daná respondentka mala deklaratívne negatívne postoje k anglicizmom, na druhej strane však mala pozitívny názor na slovník, vyjadrila potrebu porozumieť týmto výrazom. Keďže sa vyjadrila, že anglicizmy prekladá do slovenčiny, lebo anglicizmy používať nebude (vo svojom prejave ich používala), tak aj v tomto prípade skonštatovala, že by im rada porozumela, ale používať ich nebude. Zároveň uviedla ďalšie možnosti, kam by sa daný slovník mohol distribuovať: *potom by som to odporučila do domova dôchodcov dať. v nemocniciach, kde ľudia ležia, aby si vedeli požičať tú knihu, lebo tam majú času dosť. a my ktorí chodíme do roboty, my si to môžeme**

doma prečítať. večer nie vždy je dobrý program. alebo manželia medzi sebou. že počuj, dnes som počula tento a tento výraz. a nenaučia sa tieto výrazy, ale mohli by si pozrieť tie výrazy.

II. Okrem bežných cudzích alebo nových výrazov je dôležité venovať pozornosť aj terminológii, ktorá sa v bežnom živote používa, napr. na úrade, u lekára, ale aj v divadle a pod. a ich porozumenie môže starším používateľom jazyka spôsobovať neprijemné situácie a komplikácie. Z hľadiska reálnych výstupov v tomto kontexte možno spomenúť napr. *Slovník divadelných profesionalizmov* (2019), ktorý vznikol v spolupráci O. Orgoňovej a A. Bohunickej z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského s B. Krajč Zamiškovou a Z. Pašuthovou z Divadelníckej fakulty Vysokiej školy múzických umení v Bratislave ako pocta storočníci slovenského profesionálneho divadla. Práca sa zakladá na vítanej interdisciplinárnej spolupráci odborníkov z oblasti teatrológie a z oblasti lingvistiky. Publikácia popularizačným spôsobom približuje profesionalizmy z oblasti divadla laickej verejnosti. Ďalším pripravovaným dielom je *Slovník policajných profesionalizmov*, ktorý sa vytvára na spomínanej Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského a do jej autorského tímu možno zaradiť P. Bartalošovú, O. Orgoňovú a A. Bohunicú. Z hľadiska zrozumiteľnosti sa zdajú byť prioritné predovšetkým úradný jazyk a jazyk z oblasti zdravotníctva, napr. jazyk v interakcii lekár – pacient. Nemocnice a úrady sú priestory, ktoré sa týkajú každého používateľa jazyka, v prípade, ak je jazyk v týchto inštitúciách menej zrozumiteľný, komunikácia je neefektívna, a preto treba v najbližšej budúcnosti venovať pozornosť predovšetkým týmto sféram. Komunikácii zdravotníkov s pacientmi sa venujú napr. Gurnáková – Marcinechová (2020, s. 13), ktoré poukazujú na psychickú iatropatogéniu, čiže neúmyselné poškodzovanie pacientov pri nevhodnom spôsobe komunikovania zlých správ. Kultivácia dialogickej kompetencie sa teda ukazuje ako veľmi dôležitá, a to nielen na bežnej, každodennej úrovni používateľov jazyka laikov (napr. anglicizmy a pod.), ale aj odborníkov (odborné termíny) so seniormi.

4 ZÁVER

Cieľom predkladaného príspevku bolo charakterizovať možnosti kultivácie komunikačno-kultúrnej, resp. dialogickej kompetencie v kontexte intergeneračnej komunikácie s cieľom inklúzie seniorov. Prvá kapitola obsahuje definíciu pojmu senior a štyri základné faktory, ktoré na túto definíciu vplývajú. Za najdôležitejší faktor možno označiť sebaobraz seniorov, ktorý vplýva na to, ako sa ľudia cítia, či sa považujú za príslušníka staršej generácie a ako sa prezentujú. Za seniorov pritom možno označiť ľudí vo vyššom veku, ktorí sú obyčajne dôchodcovia (nepracujú) a sú pasívni. Druhá kapitola sa venuje definícii pojmov diskriminácia, resp. ageizmus a jazykový ageizmus v kontexte komunikácie so seniormi. Táto (jazyková) diskriminácia je charakteristická takými komunikačnými postupmi, ktoré sa zakladajú na štandardizovaných stereotypoch o (jazykových) schopnostiach seniorov. Problém je, keď sa tieto komunikačné praktiky využívajú nekriticky v interakcii s každým starším človekom, a to len na základe jeho veku. V tomto prípade totiž môže dochádzať k diskriminácii, ktorá má za následok sociálnu exklúziu seniorov. Preto tretia kapitola približuje pojem sociálna inklúzia v komparácii s pojmom integrácia a obsahuje charakteristiku alternatív, ktorými možno kultivovať komunikačno-kultúrnu, resp. dialogickú kompetenciu používateľov jazyka s cieľom sociálnej inklúzie seniorov. Táto kultivácia je možná ako zo strany mladších komunikačných partnerov, tak aj zo strany seniorov. Prvá alternatíva tkvie v rešpektovaní individuálnej osobnosti seniorov zo strany mladých a prispôsobovaní prejavu mladšieho komunikačného partnera podľa konkrétnych jazykových schopností staršieho dospelého. Druhá alternatíva je kultivácia komunikačno-kultúrnej kompetencie u starších používateľov jazyka, a to formou popularizačných lexikografických príručiek, ktoré by mohli seniorm priblížiť cudzie (najmä anglické) výrazy a profesionalizmy z rôznych odborných sfér, ktoré sa v bežnom živote veľakrát vyskytujú. Ide

hlavne o úradnú reč (policajné profesionalizmy, ďalej profesionalizmy z oblasti úradnej komunikácie, z lekárskeho diskurzu, ale aj z kultúrneho života, napr. divadelné profesionalizmy atď.).

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektov APVV 18-0176 Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka a VEGA 2/0014/19 Diskriminačná inštrumentalizácia jazyka.

Použitá literatúra

1. ANDERLÍKOVÁ, L. 2013. *Cesta k inklúzii. Úvahy z praxe a pro praxi*. Praha: TRITON, 2013. 210 s. ISBN 978-80-7387-765-1.
2. ARONSON, Elliot – WILSON, D. Timothy – AKERT, M. Robin. *Social Psychology*. Boston, Columbus, Indianapolis, New York: Prentice Hall, 2004. 677 p. ISBN 978-01-3238-245-8.
3. BALOGOVÁ, Beáta. Terénne sociálne služby pre seniorov na Slovensku. In: *Sociální práce: časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci*. 2005, č. 4, s. 85 – 97. ISSN 1213-6204.
4. BARTALOŠOVÁ, Perla. Akomodačno-asimilačné procesy v intergeneračnej komunikácii. In *Slovenská reč*. 2020a, roč. 85, č. 1, s. 63 – 76. ISSN 1338-4279.
5. BARTALOŠOVÁ, Perla. Redefinovanie sociálnej skupiny seniorov na základe nových prístupov v jazykovede. In *Medzinárodní setkání mladých slavistů SLAVICA IUVENUM 2020*. Ostrava: 2020b. 7 s. V tlači
6. BARTALOŠOVÁ, Perla. *Jazyk seniorov z hľadiska sociolingvistiky*. Bratislava: Veda 2020c. 120 s. ISBN 978-80-224-1815-7. V tlači.
7. BARTALOŠOVÁ, Perla. *Príručný slovník anglicizmov pre seniorov*. 2020d. Rukopis.
8. BLACK, H. C. 1979. *Black's Law Dictionary*. 5. vyd. St. Paul Mina: West Publishing Co., 1979. 1525 s. ISBN 0-8299-2041-2.
9. BOHUNICKÁ, Alena. Dialogická kompetencia ako štylistická kompetencia. In: *Jazykovedný časopis*, 2018, roč. 69, č. 1. Dostupné na: <https://www.juls.savb.a.sk/ediela/jc/2018/1/jc18-01.pdf> ISSN 1337-6853
10. CAPOREAL, R. Linda. The paralanguage of caregiving: Baby talk to the institutionalized aged. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 1981, roč. 5, č. 40, s. 876 – 884.
11. ČELEDOVÁ, Libuše – KALVACH, Zdeněk – ČEVELA, Rostislav. *Úvod do gerontologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 2016. ISBN 978-80-246-3404-3.
12. DIJK, van, Teun, A. Opinions and Ideologies in the Press. In: *Approaches to Media Discourse*. Eds. A. BELL – P. GARRETT. Oxford: Blackwell Publishing, 2005, s. 21 – 63. ISBN 978-0-631-19888-8.
13. DOLNÍK, Juraj: Komunikačná kultúra. In: *Slovenská reč*. 2020a. roč. 85, č. 1, s. 9 – 28. ISSN 1338-4279.
14. GILES, Howard. – GASIOREK, Jessica. Intergenerational communication practices. In: K. W. Schaie – S. L. Willis. *Handbook of the psychology of aging (7th ed.)*. London, UK: Academic Press, 2011, s. 233 – 248. ISBN 978-0-123-90883-7.
15. GURŇÁKOVÁ, Jitka – MARCINECHOVÁ, D. Poslovia zlých správ. Plusy, mínusy a zmysel metódy hodnotenia komunikačných zručností zdravotníckych profesionálov v simulovaných súťažných situáciách. In: *Kvalitatívny prístup a metódy vo vedách o človeku: „Poznaj sám seba“ (zborník abstraktov)*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2020, s. 13. ISBN 978-80-223-4883-6.
16. HALL, S. Calvin – GARDNER, Lindzey. *Psychológia osobnosti*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2002. 510 s. ISBN 80-08-03384-3.

17. HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Fenomén stáří*. Praha: Brain team, 2010. 368 s. ISBN 978-80-87109-19-9.
18. HUMMERT, L. Mary. Intergenerational Communication. In: *Language, Communication, and Intergroup Relations*. Eds. J. Harwood – J. Gasiorek – H. Person – F. J. Nussbaum. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2016, s. 130 – 161. ISBN 978-11-383-0809-1.
19. *Charta základných práv EÚ*. 2000. 17 s. Dostupné online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SK/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=FR>
20. KRUSE, Andreas – SCHMITT, Eric. A multidimensional scale for the measurement of agreement with age stereotypes and the salience of age in social interaction. In: *Ageing Society*, 2006, roč. 26, č. 3, s. 393 – 411. ISSN 0144-686X.
21. KWONG, See, T. Sheree – RYAN, B. Ellen. Sprache, Kommunikation und Altern. In: *Sprache und Kommunikation im Alter*. Eds. Fiehler, Reinhard – Thimm, Caja. Radolfzell: Verlag für Gesprächsforschung 2003, s. 57 – 71. ISBN 3-936656-08-8.
22. NEKULA, Marek: Konverzační maxima. Dostupný na: https://www.czechency.org/slovník/KONVERZAČNÍ_MAXIMA [cit. 22. 2. 2020].
23. ORGOŇOVÁ, O. – BOHUNICKÁ, A. – ZAMIŠKOVÁ KRAJČ, B. – PAŠUTHOVÁ, Z. *Slovník divadelných profesionalizmov*. Bratislava: Vysoká škola múzických umení, 2019. 175 s. ISBN 978-80-8195-059-9.
24. PACOVSKÝ, Vladimír. *O stárnutí a stáří*. Praha: AVICENUM 1990. 135 s. ISBN 80-201-0076-8.
25. PÁNISZ, Marek. *Prejavy jazykového ageizmus v komunikácii mladých so seniormi*. Bratislava: Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2018. Diplomová práca. 59 s.
26. REJZEK, J. 2001. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001. 752 s. ISBN 978-808-592785-6.
27. RESMAN, M. 2003. Integrácia/inklúzia medzi zámerom a uskutočnením. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. ISSN 0555-5574, 2003, roč. 38, č. 2. s. 161 – 174.
28. ROMANČÍKOVÁ, M. 2010. K inklúzii detí so sluchovým postihnutím v Materskej škole. In V. LECHTA (ed.) *Transdisciplinárne aspekty inkluzívnej pedagogiky*. Bratislava: EMITplus, s.r.o., 2010. ISBN 978-80-970623-2-3, s. 189 – 191.
29. RYAN, Ellen Bouchard – HUMMERT, Mary Lee. – BOICH, Linda H. Communication predicaments of aging: Patronizing behavior toward older adults. In: *Journal of Language and Social Psychology*, 1995, roč. 14, s. 144 – 166. ISSN 1552-6526.
30. SLAVÍK, Pavel. Komunikace seniorů s moderními technologiemi. In: *Gerontologie – Současné otázky z pohledu biomedicinských a společenských věd*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2014. s. 227 – 246. ISBN 978-80-246-2628-4.
31. STUART-HAMILTON, Ian: *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál 1999. 319 s. ISBN 80-7178-274-2.
32. TOŠNEROVÁ, Tamara. *Ageismus – průvodce stereotypy a mýty o stáří*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti, Ústav lékařské etiky 3. LF UK a FN Kralovské Vinohrady 2002. 45 s. ISBN 8023895060.
33. VIDOVIČOVÁ, Lucie. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav 2008. 232 s. ISBN 9788021046276.
34. *Všeobecná deklarácia ľudských práv*. 1948. Dostupné online: <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=slo>
35. Zákon č. 460/1992 Zb. Ústava Slovenskej republiky

36. Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní

37. ZELINA, M. 2012. *Inkluzívna škola*. In Učiteľské noviny. ISSN 0139-5769, roč. LIX, č.1, s. 6 – 7.

Kontaktné údaje

PhDr. Perla Bartalošová, PhD.

Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta

Gondova 2, 811 02 Bratislava

Tel: +421 2 9013 2189

email: bartalosov13@uniba.sk

REFLEXE GENDEROVÝCH TÉMAT VE VYBRANÝCH ČÍTANKÁCH PRO 6. A 7. ROČNÍK ZŠ – OBSAHOVÁ ANALÝZA

REFLECTION OF GENDER TOPICS IN SELECTED READING BOOKS FOR THE 6TH AND 7TH GRADE OF LOWER SECONDARY SCHOOL - CONTENT ANALYSIS

Veronika Švecová

Abstrakt

Příspěvek předkládá vybrané výsledky obsahové analýzy čítanek pro 6. a 7. ročníky základních škol z nakladatelství Alter, Prodos a Nová škola se zaměřením za výskyt genderových témat. Na základě analýzy bylo vytvořeno sedm tematických okruhů (kategorií) genderové problematiky. Ukázalo se, že nejčastěji reflektovanou kategorií v současných čítankách je kategorie s názvem Specifika vztahů mezi otci a syny/matkami a dcerami. Nejvíce různých témat spadajících do daných kategorií obsahují čítanky z edice Alter, nejméně pak čítanky z edice Prodos. Příspěvek je také doplněn základními informacemi o koncepci genderu, s kterým při obsahové analýze operujeme.

***Klíčová slova:** čítanky, gender, obsahová analýza*

Abstract

The paper presents selected results of the content analysis of reading books for the 6th and 7th grades at lower secondary school by Alter, Prodos and Nová škola, focusing on the occurrence of gender topics. Based on the analysis, seven thematic areas (categories) of gender issues were created. It turned out that the most frequently reflected category in current reading books is the category called Specifics of relationships between fathers and sons / mothers and daughters. The most different topics falling into the presented categories include reading books from the Alter edition, and the least from the Prodos edition. The paper is also supplemented with information about the concept of gender, which we work with in content analysis.

***Key words:** reading books, gender, content analysis*

1 ÚVOD DO PROBLEMATIKY

Otázky spojené s genderem v posledních letech rezonují v odborné i politické sféře. Od roku 1998 je oblast rovných příležitostí žen a mužů řešena i v resortu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT), které každý rok připravuje dokument *Priority a postupy MŠMT při posuzování rovných příležitostí mužů a žen*. Dokument slouží nejen pro účely politiky MŠMT, ale také upozorňuje na oblasti, které je žádoucí podrobit výzkumným šetřením. Jednou z oblastí, v rámci kterých se doporučuje zkoumat aspekt genderu, je také formální kurikulum, tedy i učebnice (MŠMT, 2013).

Gender je termín, s kterým se operuje v souvislosti se sociálně a kulturně vytvářenými obrazy mužů a žen (srov. Bank, 2007; Oakley, 2000; Renzetti & Curran, 2003). Podle Linharta (1996) je jeho nejbližším českým ekvivalentem slovo *rod*. Tento pojem však může být chápán i v jiných konotacích, proto se častěji užívá původní termín, případně termín *sociální pohlaví*, jež přímo odkazuje k chápání fenoménu coby společenské konstrukce vztahující se k odlišování mužů/maskulinity a žen/femininity (Linhart, 1996; Smetáčková, 2016).

Smetáčková (2016, s. 43) význam termínu definuje třemi rozdílnými, ale vzájemně se doplňujícími způsoby:

1. Gender představuje soubor charakteristik týkajících se vzhledu, schopností, chování, zájmů atd., které jsou v určité společnosti a v určitém historickém období spojovány s obrazem ženy a s obrazem muže. 2. Gender představuje organizační princip společnosti, tj. takové uspořádání společenských institucí a diskurzů, které předpokládají rozdílnost femininity a maskulinity. 3. Gender představuje maskulinní a feminní charakteristiky jednotlivých osob, které se formují pod vlivem socio-kulturních podmínek.

Maskulinita a femininita jsou definovány jako normy, které určují, jak se mají muži a ženy chovat, jaké osobnostní charakteristiky jsou pro ně přiměřené, jaké společenské role mají zastávat (srov. Smetáčková, 2016, Renzetti & Curran, 2003; Thorne, 1993). Muži a ženy se již od raného dětství konfrontují s různými variantami genderových vzorců, s kterými se mohou identifikovat, nebo se od nich vymezovat. Normativní charakter maskulinity a femininity je příčinou určitého společenského tlaku k přijetí odpovídajících genderových rolí, za porušení normy může být jedinec sankcionován (Janošová, 2008). V kontextu dětského kolektivu sankce představují především nízký sociální status, jež může být doprovázen pocity nesounáležitosti s vlastním rodem, pocity nedostatečnosti, outsiderství, méněcennosti, nespravedlnosti, křivdy a podobně. Jmenované negativní důsledky odklonu od genderové normy mohou mít zásadní vliv na právě se utvářející/upevňující genderovou identitu dívek a chlapců, tedy na jejich identifikaci s mužským, nebo ženským pohlavím (Thorne, 1998; Janošová, 2008).

V roce 1976 Karin Hausen vytvořila sadu imperativů založených na stereotypizaci maskulinních a femininních charakteristik. Jedná se o zobecnění představ o mužích a ženách plynoucích z sociálně-kulturního a historického kontextu. Přestože tyto představy nemusejí odpovídat skutečnosti, mají značný vliv na vnímání mužů a žen (Strnadlová, 2012, s. 14).

Tabulka č. 1: Genderové imperativy Karin Hausen

MUŽI	ŽENY
Předurčení pro	Předurčeny pro
vnější prostor, dálku , veřejný život	vnitřní prostor, blízkost, domácí život
Aktivita	Pasivita
energie, síla, vůle, pevnost, statečnost, odvaha	slabost, kolísavost , skromnost
Konat	Být
samostatný ,usilující, cílevědomý, ovlivňující , dobývající, poskytující, schopnost prosadit se, násilí nepřátelství	závislá, pilná, příčinnivá, uchovávající, přijímací přizpůsobení, sebezapření, láska, dobrotivost sympatie
Racionalita	Emocionalita
oduševnělost, rozum, myšlení, vědění abstrahovat, vynášet úsudek	vitlivost, vstřícnost, ochota přijímat, víra, porozumět
Ctnost	Ctnosti
důstojnost	stydlivost, cudnost, zručnosti, laskavost, takt, půvab, krása, schopnost činit svět pochopitelnějším a lepší

Podobné shrnutí stereotypně nahlížených mužských a ženských atributů uvádí například i Kasten ve své publikaci s názvem *Ženy – muži: genderové role, jejich původ a vývoj* (2003). Přehled dichotomického rozdělení náplní mužských a ženských rolí těchto dvou autorů nám slouží jako východisko při lokalizaci a interpretaci genderových obrazů a vztahů (témat) v čítankových textech.

2 METODOLOGIE

Obsahovou analýzu chápeme jako metodu na pomezí metod kvalitativních a kvantitativních. Při obsahové analýze kvantifikujeme kvalitativně vymezené kategorie, zjišťujeme jejich absolutní a relevantní četnosti (srov. Gavora, 2010).

2.1 Výzkumné otázky

Pro účel obsahové analýzy jsme si položili několik výzkumných otázek korespondujících s cílem výzkumu (zhodnotit potenciál současných čítanek k reflexi genderových témat). Cílem tohoto příspěvku je přinést odpovědi na následující dvě výzkumné otázky:

Která z edic čítanek pro 6. a 7. ročník ZŠ obsahuje největší počet témat (kategorií) v kontextu dětství/dospívání?

Která z kategorií má v čítankách nejvyšší zastoupení?

2.2 Výzkumný vzorek

Výzkumný vzorek pro analýzu je záměrně vybraný. Jelikož je naším cílem zkoumat obrazy dětství/dospívání a genderové vzorce v nich obsažené (genderová témata), omezili jsme analýzu pouze na čítanky pro 6. a 7. ročník, jež jsou obvykle pojaty žánrově-tematicky a obsahují převážně ukázky s dětskou/dospívající postavou (Gejgušová, 2017). Do výzkumného vzorku jsme zařadili čítanky pro 6. a 7. ročník, které zároveň disponovaly platnou schvalovací doložkou MŠMT ČR pro školní rok 2019/2020. Podmínky výběru splňovalo celkem čtrnáct čítanek ze sedmi různých edic, z těchto čítankových edic jsme náhodným výběrem vybrali tři edice *Alter*, *Prodos* a *Nová škola*.

2.3 Výzkumný nástroj a postup

Pro analýzu jsme použili základní analytickou techniku zakotvené teorie, kódování, které představuje proces složený ze tří stádií – otevřeného, axiálního a selektivního kódování (srov. Hendl, 2016; Švaříček & Šedřová, 2007).

Jako základní jednotku pro analýzu jsme určili prozaický literární text v čítance. S ohledem na cíle výzkumu nejsou předmětem našeho zájmu žánry lidové slovesnosti (pohádky, pověsti, historiky, anekdoty, balady), báje, bajky, podobenství. Jedná se o žánry, které zobrazují tradiční archetypy. Nereflektují obraz dětství/dospívání v kontextu běžného života.

Následně jsme v rámci otevřeného kódování lokalizovali obrazy, které mají vztah k výzkumným otázkám. Hledali jsme obrazy, ve kterých se dívčí a chlapecké literární postavy konfrontují s normativní složkou svých genderových rolí, tedy představami o tom, jací muži a ženy jsou, ale i s přesvědčením, jací by muži a ženy měli být. V průběhu kódování jsme si vytvářeli seznam předběžných kódů, abychom dosáhli požadovaného tematického rozkrytí textu. V rámci následného axiálního a selektivního kódování jsme seznam kódů dále třídili a organizovali. Vzniklo nám tak sedm okruhů (kategorií), genderových témat, která se objevují v analyzovaných čítankách nakladatelství *Alter*, *Prodos* a *Nová škola*. Kategoriální systém, včetně kódů, představujeme v následující tabulce.

Tabulka č. 2: Kategoriální systém genderových témat

Kódy	Kategorie
Rovnocenné a harmonické vztahy mezi dívkami a chlapci	Kat. č.1: Otázky moci a rovnocennosti/nerovnocennosti ve smíšených kolektivech
Nerovnocenné a problematické vztahy mezi dívkami a chlapci	
Subverzivní rozdělení rolí dívek a chlapců	Kat. č. 2: Polaritní vymezování dívčích a chlapeckých rolí
Tradiční rozdělení rolí dívek a chlapců	
Náklonnost k dívce/chlapci	Kat. č. 3: Počátky partnerských vztahů mezi dívkami

Náklonnost k dívce/chlapci jako problém - příznak outsiderství	a chlapci
Vymezení dívky/chlapce proti normě maskulinity/femininity	Kat. č. 4: Normativnost femininity a maskulinity x jinakost
Tlak na dívku/chlapce k naplňování normy maskulinity/femininity	
Získání/obhajování společenského statusu dívky, chlapce skrze osobnostní kvality a projevy solidarity	Kat. č. 5: Dynamika a hierarchie dívčích/chlapeckých kolektivů
Získání/obhajování společenského statusu dívky, chlapce skrze rivalitu	
Otec/matka jako blízká osoba, pozitivní vzor pro dítě	Kat. č. 6: Specifika vztahů mezi otci a syny/matkami a dcerami
Otec/matka jako vzdálená/vzdalující se osoba pro dítě	
Jiný mužský idol pro chlapce/jiný ženský idol pro dívku	Kat. č. 7: Jiné ženské předobrazy pro dívky a mužské předobrazy pro chlapce
Rozpor mužského předobrazu s představami chlapců/rozpor ženského předobrazu s představami dívek	

3 VÝSLEDKY A DISKUZE

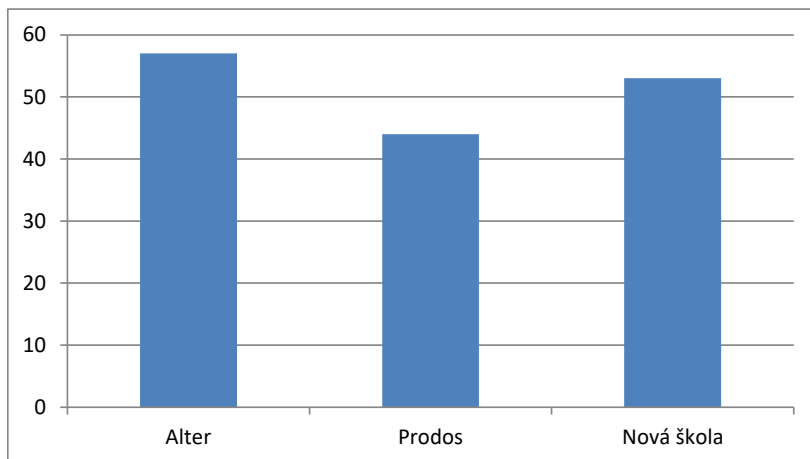
Z provedené obsahové analýzy vyplývá, že největší počet genderových témat reflektovaných v kontextu dětství a dospívání obsahují čítanky z edice Alter. Čítanky pro 6. a 7. ročník z této edice obsahují celkem 57 genderových obrazů a vztahů, které svojí charakteristikou spadají do jedné ze sedmi kategorií. Nejčastěji obsaženou kategorií v čítankách nakladatelství Alter je kategorie číslo 6 *Specifika vztahů mezi otci a syny/matkami a dcerami*, naopak nejméně často se v ní objevují témata spojená s kategorií číslo 2 *Polaritní vymezení dívčích a chlapeckých rolí*.

Ze tří analyzovaných čítankových edic naopak obsahuje nejméně genderových obrazů a vztahů edice Prodos (44). Nejčastější kategorií je stejně jako v čítankách Alter kategorie číslo 6, nejméně obsaženou kategorií je pak kategorie číslo 1 *Otázky moci a rovnocennosti/nerovnocennosti ve smíšených kolektivech*. Čítanky z edice Nová škola obsahují celkem 54 genderových obrazů a vztahů. Oproti předchozím dvěma edicím jsou tyto obrazy a vztahy reflektovány častěji v rámci smíšených kolektivů (kategorie 1–3).

Tabulka č. 3: Výskyt kategorií (témat) v analyzovaných čítankových edicích:

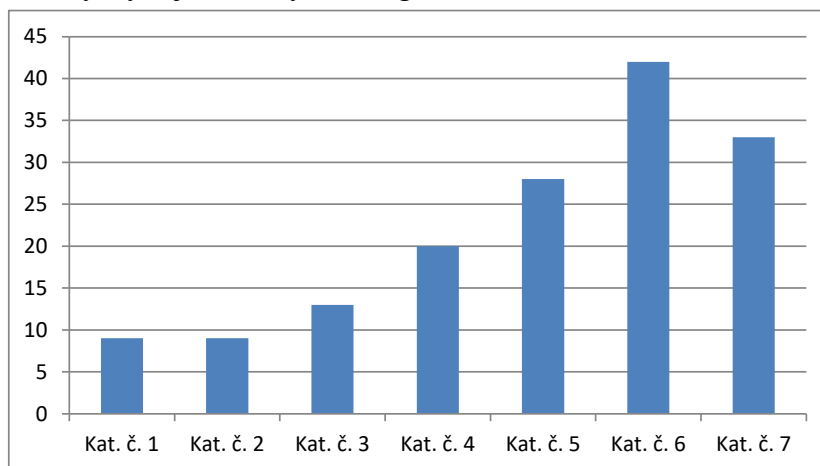
Čítanková edice	Kategorie							Celkem
	1	2	3	4	5	6	7	
Alter	3	2	6	11	8	15	12	57
Prodos	1	3	2	4	10	11	13	44
Nová škola	5	4	5	5	10	16	8	53
Celkem	9	9	13	20	28	42	33	154

Graf. č. 1: Četnost témat v jednotlivých čítankových edicích

Celkově nejzobrazovanějšími tématy jsou témata spadající do kategorie číslo 6 *Specifika vztahů mezi otci a syny/matkami a dcerami* (42). Ukazuje se tedy, dětství a dospívání je velmi často problematizováno ve vztahu k rodičům. Čítanky ukazují vztahy mezi otci a syny, jak narušené, tak příkladné, kdy se otec stává pro syna identifikačním vzorem. To samé platí pro dcery a matky. Vysokou četností se vyznačuje také kategorie číslo 7 *Jiné ženské předobrazy pro dívky a mužské předobrazy pro chlapce*. Čítanky tedy obsahují často také obrazy, kde se identifikačním vzorem nestávají rodiče, ale například jiní příbuzní, lovci, indiáni, učitelé a podobně. Nejméně často jsou naopak zobrazovány kategorie 1–3. Jedná se o témata, která se týkají vztahů mezi dívkami a chlapci, otázkami moci, nadřazenosti, superiority, stereotypizace rolí, počátků partnerských vztahů. Tematika týkající se sounáležitosti s vlastním genderem a získávání prestiže uvnitř svého genderu (4–5) je zastoupena středně často.

Graf. č. 2: Četnost výskytu jednotlivých kategorií

4 ZÁVĚR

Příspěvek poskytl dílčí závěry provedeného výzkumu zaměřeného na čítanky pro 6. a 7. ročník základních škol. Představil možnost, jak lze široké téma genderové problematiky separovat na dílčí témata, která lze následně reflektovat při práci s danými čítankami. Ukázalo se, že nejčastěji jsou dětské/dospívající postavy v čítankových ukázkách konfrontovány s normou maskulinity a femininity skrze postavy rodičů, s kterými se buď vědomě identifikují, nebo se proti nim vymezují. Práce s těmito ukázkami tak mohou přispět k diskuzi o rolích mužů a žen, o problematice genderové identity a socializace. Nejvíce genderových

obrazů a vztahů pak obsahuje čítanková řada Alter, stává se tak nejvhodnějším prostředkem k rozvíjení diskuze co do počtu možností se tématu při práci s čítankovými texty věnovat.

Použitá literatura

1. BANK, B.J. *Gender and Education: Encyclopedia Volumes I & II*. Westport: Praeger Publisher, 2007. ISBN 978-0-313-33345-3. Dostupné z <http://1.droppdf.com/files/KuFdJ/encyclopedia-of-gender-and-education.pdf>
2. BIČANOVÁ, L., DYMÁČKOVÁ, L. *Čítanka pro 6. ročník základní školy nebo primy víceletého gymnázia*. 1. vyd. Brno: Nová škola, s.r.o., 2016. 195 stran. ISBN 978-80-7289-775-9.
3. BRADÁČOVÁ, L., ed. *Čítanka pro 6. ročník*; 1. vyd. Všeň: Alter, 1998. 183 s. ISBN 80-85775-74-3.
4. DOROVSKÁ, D., ŘEŘICHOVÁ, V. *Čítanka 7*. Olomouc: Prodos, 1998. 190 s. ISBN 80-7230-037-7.
5. DOROVSKÁ, D. *Čítanka 6*. Olomouc: Prodos, 1998. 207 s. ISBN 80-7230-018-0.
6. GAVORA, P. *Úvod do pedagogického výzkumu*. 2. vyd. Brno: Paido, 2010. 261 s. ISBN 978-80-7315-185-0.
7. GEJGUŠOVÁ, I. et al. *Principy a cesty školní výuky české literatury*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita, 2017. 109 stran. ISBN 978-80-7464-956-1.
8. HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 4. vyd. Praha: Portál, 2016. 437 stran. ISBN 978-80-262-0982-9.
9. JANOŠOVÁ, P. *Dívčí a chlapecká identita: vývoj a úskalí*. 1. vyd. Praha: Grada, 2008. 285 s. ISBN 978-80-247-2284-9.
10. KASTEN, H. *Ženy - muži: [genderové role, jejich původ a vývoj]*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2006. 183 s. Spektrum; 48. ISBN 80-7367-145-X.
11. LINHART, J., ed. *Velký sociologický slovník. Sv. 1, A-O*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1996. 747 s. ISBN 80-7184-164-1.
12. LÍSKOVCOVÁ, M., ed. a kol. *Čítanka 7*. 3. vyd. Všeň: Alter, 2014. 189 s. ISBN 978-80-7245-291-0.
13. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy: Rovnost žen a mužů (pdf). 2013. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/ministerstvo/rovnost-zen-a-muzu?highlightWords=priority+postupy+p%C5%99i+prosazov%C3%A1n%C3%AD>
14. OAKLEY, A. *Pohlaví, gender a společnost*. 1. vyd. Praha: Portál, 2000. 176 s. ISBN 80-7178-403-6.
15. RENZETTI, C M., CURRAN, D. J. *Ženy, muži a společnost*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2003. 642 s. ISBN 80-246-0525-2.
16. SMETÁČKOVÁ, I. *Genderové představy a vztahy: sociální a kognitivní aspekty vývoje maskulinity a femininity v průběhu základní školy*. 1. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2016. 274 s. ISBN 978-80-7419-229-6.
17. STRNADLOVÁ, A. *Problematika genderu v základních školách: studijní text*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2012. 45 s. ISBN 978-80-7464-198-5.
18. ŠVARÍČEK, R. a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. 1. vyd. Praha: Portál, 2007. 377 s. ISBN 978-80-7367-313-0.
19. THORNE, B. *Gender play : girls and boys in school*. New Brunswick New Jersey: Rutgers University Press, 1993. 237 s. ISBN 0-8135-1923-3.
20. VIEWEGHOVÁ, T. *Čítanka pro 7. ročník základní školy nebo sekundy víceletého gymnázia*. 4. vyd. Brno: Nová škola, s.r.o., 2019. 191 stran. Duhová řada. ISBN 978-80-7600-056-8.

Kontaktní údaje

Mgr. Veronika Švecová

Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta

Žižkovo náměstí 5, 771 40 Liberec

Tel: 732 360 140

email: veronika.svecova04@upol.cz

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF MUSICAL AND MELODRAMATIC FORMS AS A MEANS OF EDUCATION. THE VERIFICATION OF THESE METHODS AND THEIR EFFECTIVENESS UPON THE MEDIATION AND DISSEMINATION OF ORAL HISTORY IN DIFFERENT CULTURAL, SOCIAL AND HISTORICAL ENVIRONMENTS

Jana Konvalinková, Christopher Muffett

Abstract

In 2019 the whole world commemorated 80 years since the beginning of one of the most tragic events of modern history, World War II. The project of the students and the teachers of the Technical University of Liberec within the framework of the Student Grant Competition 2019 considered and responded to these important events. They perceived and conceived them from a pedagogical-didactic point of view. Expressive melodramatic approaches of conveying oral history became the starting point. The evacuation of children during World War II in England and the Czech Republic was an international project based on cooperation with the University of Suffolk from England. Prof. H. Osborne introduced to the students the historical background of England's evacuated children during World War II and facilitated meetings with living witnesses who were evacuated as children. An important parallel to these stories were the stories of the Czech children known as the Winton children who were rescued on trains, and found salvation within English families. The expressive, melodramatic retention and mediation of oral history from an artistic perspective, in the form of a compiled program, was a partial output of the project, addressing elementary and secondary school students and their teachers, university students and the general public in our country, England, Germany and Poland. In the second step, the project sought answers and wanted to verify the effectiveness of musical and melodramatic forms as a supporting means of education.

Keywords: Education, music, music education, melodramatic procedures, oral history, pedagogy

1 INTRODUCTION

2019 was the year when the whole world commemorated the tragic historical events of the 20th century, the beginning of World War II. From a pedagogical, social and human point of view, it is very important to talk about topics related to this event. Due to the need to commemorate these historical events, teachers and students of the Technical University of Liberec decided to experiment with a combination of music, speech and melodramatic expression to introduce the theme, the theme of evacuated children of the early World War II in Bohemia and England. She told the stories of Czech children from the so-called Winton trains and the stories of evacuated children from England. At the same time, in August and September 1939, trains depart from London and Prague to evacuate a million and a half English children and 685 Czech children. All these children of Czech and England find their new home in unknown English families. The stories of Winton's children are heavier; after the war they usually cannot return to their families; they are deported to extermination camps during the war.

It was decided that oral history should be used as a pedagogical method, which in its lay form has a profound significance in pedagogical practice, where the aim is to educate not only

written academic words, but also authentic oral stories of the surroundings. The collected personal testimonies of the so-called Winton children and British citizens, who as children were evacuated from strategic locations, provided a series of profound true stories of the darkest and brightest sides of humanity. The students carefully recorded and collected stories. Nine stories of oral history were interconnected by ten choral compositions, and a number of modern and classical music were explored musically. The power of the spoken word was supported by expressive musical expression in terms of melodramatic practices. However, pedagogical goals were not only historical, musical, but also linguistic, with an overlap with foreign languages. Four countries were selected: the Czech Republic, Germany, Poland and England. The task was to present and educate the show in these countries and testify about the situation of the beginning of World War II in Europe. The challenge was to reach different audiences: children in schools in the UK and the Czech Republic, university students in all countries, and the general public in the Czech Republic, England, Germany and Poland. The performances were performed in Czech, English and German.

The project verified whether melodramatic practices in conjunction with oral history and choral compositions would provide a deeper impact on understanding historical events and human experience. This paper presents and describes the methodology and results of the whole project and its exploratory part.

2 METHODOLOGY

2.1 Oral history

'History is written by the winners' - Machiavelli (quote). What is oral history? Oral history – learning from the oral communication of persons who were participants or witnesses of an event, process or time - is perceived as a concept in two ways. It is primarily a qualitative research method for researching societies controlled by regimes where there is no plurality of sources and the prevalence of documents of state and party origin, which only recorded events that were considered significant by their originators. Outside the academic sphere in history, the oral history method is applied in journalism as well as in lay, communicative practice. It represents a significant stream for the transmission of “history” against the background of human experience, an experience that could not be transmitted because of the ideology of totalitarian assessment of facts, and where the sources of this information are inaccessible or destroyed (Vaněk 2011).

From the perspective of methodological and didactic procedures of future teachers, the lay form of oral history is also incorporated into the teaching process and is one of the motivating methods leading to active creative involvement of pupils in relation to the nearest surroundings, place of residence etc. (Vaněk 2011). The methodological portal of the FEP recommends the inclusion of the lay form of oral history in the classroom; it is supported because of its close links with those who have actually experienced historical events. It is recommended as an important motivational element (Herink 2014). The project enabled students to learn about the phenomenon of oral history and work with it, to process it and to prepare it for expressive melodramatic expression.

2.2 Musical and dramatic methods

Musical-dramatic methodical procedures are a frequently used phenomenon in pedagogy, but they are mostly related to the dramatic expression of a sung song or musical composition. We can find them in some way in literature linking songs with various activities (Kulhánková 2006, 2007, 2008, 2009), (Tichá 1999, 2007, 2009). They are a simplified concept of opera or ballet form. Other musical-dramatic techniques make use of alternating dramatic, spoken

language with musical expression. This phenomenon is, besides the pedagogical level, very often used also in music therapy, when students, clients respond to a given story, mood in a speech by instrumental play, most often by improvisation on elementary musical instruments (Šimanovský 1999, 2015), (Beníčková 2017). Music-dramatic techniques are also used by music-fiction. Here, too, clients can respond to narration, mood, colour, emotional experience or, most often, perceive the reproduced musical expression. The educational process is the methodical linking of the expressive form with the reflective dialogue. Most often, however, these are shorter musical areas, to which the personality of the individual subsequently responds in the form of reflective dialogue (Drlíčková 2014).

2.3 Current use of melodramatic musical forms

Melodramatic procedures are less used. Their application is based on the musical form of melodrama, which developed in the 18th and 19th centuries. (Fibich, Foerster, Suk, Martinů, Stravinsky and others), in which the spoken language is used instead of singing, which is accompanied by music. The form of melodrama exists as a concert, scenic or melodrama as part of another musical formation. These procedures always aim to increase the expressive effect of the text. Because of their difficulty in the area of instrumental play or other musical expression, they are often not used in the educational process. The project was a melodramatic rendition of oral history stories in conjunction with choir compositions. The project was based on the assumption that a melodramatic expression, a music-tinged text, will contribute to a stronger expressive experience, conveying a deeper understanding and understanding of historically important events (Powell 2018). In combination with the choral composition, the personality of the receiving individual will help to better understand the presented ones in the mental, emotional and body levels. The project therefore wanted to grasp this process methodically and verify it.

3 SURVEY AND OUTPUTS

Project *Vlaky naděje / I'll Take That One / Züge der Hoffnung* was presented with a questionnaire survey a total of 21 times and conducted in 4 different countries. 10 times in the Czech Republic and 11 times abroad, in England, Poland and Germany. A total of 2,443 respondents were addressed.

In the Czech Republic at 3 elementary schools for 230 pupils from 7th to 9th grades, 1 secondary school for 95 pupils of a multi-year grammar school, at 2 universities, the Technical University of Liberec and the University of Hradec Králové for 120 students. TUL. The project with a questionnaire survey was presented to the public twice, in the Shoah Memorial to commemorate the Holocaust in Liberec and in the Church of St. Antonín in Liberec, in cooperation with the Archdeacon of Liberec, under the auspices of the Liberec Region and the City of Liberec. A total of 780 TUL students, teachers, prominent personalities of the Liberec region and honorary guests - Winton's children, his Excellency Ambassador of the State of Israel and the audience.

Abroad, the project and its survey were presented 11 times.

In Germany at the University of Neisse in Gorlitz (35 students) and in the monastery complex Marienthal for students of the Evangelical High School of Herrnhut and the public (150).

In Poland at Karkonosze College in Jelenia Góra for 153 students.

In England 8 times, at 2 elementary schools (150 pupils), at the University of Suffolk (195 students, teachers and the public) and at 5 public presentations in the Suffolk regions (455 students).

The questionnaire survey was attended by 2,443 respondents:
375 pupils from 7th to 9th grades of elementary schools and grammar schools in the Czech Republic
150 primary school pupils in England
120 High School Students in Germany
546 university students and teachers – Czech Republic, Poland, Germany, England
1 385 public representatives

The survey asked:

1. Is the method of presenting personal stories associated with melodramatic expression a suitable means for a better understanding of the historical facts of the beginning of World War II associated with the evacuation of the children of Bohemia and England?

Of the 2443 survey participants answered only 12 that they did not know, the other responded in the affirmative.

2. Whether the concept of expressive statements of oral history associated with music, vocal compositions and melodramatic practices is perceived as appropriate and correct?

Of the 2443 survey participants, only 8 responded that they did not know, the other answers were positive.

3. Which story of oral history in connection with musical expression was perceived by you as “the strongest”?

Overall, no story with the highest preference was chosen. The stories preference showed balanced figures.

4. Students in the syllabuses of universities in the Czech Republic, England, Poland and Germany have the opportunity to become acquainted with didactic-methodological procedures for the processing of oral history with expressive, musical-melodramatic procedures from simple procedures to the most complex ones. in Czech and English.

This part of the survey only addressed university students and educators.

546 interviewed students and university teachers in the Czech Republic, England, Poland and Germany responded equally that they would have materials available to guide them, if necessary, in a methodological way of working with oral history and melodramatic practices.

5. They would welcome school educators, parents and the public in general to develop courses or e-learning materials aimed at linking thematic units with expressive, musical-melodramatic approaches, from the simplest linked to folk songs to more complex variants.

This part of the survey addressed school educators and the general public.

All of the 1,385 respondents representing the public and school teachers would welcome the opportunity to get acquainted with and look into the materials linking selected thematic units with an expressive concept.

4 WORK ANALYSIS AND PARTIAL CONCLUSIONS

Thanks to a questionnaire survey, the project found that the proposed composed program was balanced and none of the oral history stories had a prevailing preference. This testified both to the power contained in each story and to the correct choice of expressive - melodramatic processing.

- The project showed that there are no differences in preferences and perceptions of the presented facts in countries with different cultural - historical development. He evaluated that there were no limits to the testimony of events where the courage to defend the highest values of humanity, expressed in a brave and firm personal attitude, and that fundamental humanity and human values were always superior to territorial division.

- The project noted that it opens the door to dialogues in the families of pupils and students and leads to the subsequent transfer of family experiences back to the school environment.
- The whole project achieved an unprecedented response, according to the evaluation of the questionnaire survey and also according to immediate reactions, discussions and comments. Methodological procedures combining the layman's form of oral history with expressive melodramatic musical procedures have proved to be the right and appropriate solution.
- Adopted by all ages.
- The project together with the questionnaire survey reached a partial conclusion that the elaboration of methodological materials is an important step to enable similarly conceived projects to be implemented in schools, universities, in the environment of leisure activities or in families.
- In notes, discussions and reactions, the following were particularly perceived and appreciated:
 - The need and importance to report on the stories of the beginning of World War II and the theme of the evacuation of children of this period
 - Respect and respect for the actions of ordinary people to preserve the ideals of humanity and humanity
 - High level of processing of the whole composed program
 - The importance of blending verbal expression with music
 - The right choice – both oral history stories and musical parts

5 CONCLUSION

In a situation where the defense of expressive elements of education is addressed at all levels of education, where the defense of music education as a necessary part of primary and secondary education is addressed, the starting points based on the possibilities of interdisciplinary cooperation and interdisciplinary relations seem to be one of the possible pillars.

The basic starting points and original procedures that the students and teachers involved tried to prove were proved and defended. It was assumed that the use of oral history as a starting point associated with musical melodramatic form is one of the most effective ways of education, appreciated and stated in the statements by both addressed respondents and historians.

The fact that he had no overriding preference of the presented processed stories and musical composites shows that such a way of expression has the right balance of language, music and melodrama and is an effective way of education. The project noted that it opens the door to dialogues in the families of pupils and students, and this leads to the subsequent transfer of family experiences back to the school environment. The project demonstrated the profound significance of true lived human stories, where the musical part contributed to deeper emotional interest, to deepening the perception of individual parts, and also contributed to the “survival” of each presented life destiny.

Musical – didactic procedures were defended, which will find their way to teachers and pupils of primary and secondary education as well as to anchoring these procedures into didactic methodology within the framework of university education of future primary education teachers or music education specialists. The project in its outputs defended the importance of methodological procedures and their mediation through courses, e – learning materials or scripts. In its outputs, the project defended the readiness of the authors and the student team to

create study materials. With his outputs he contributed to strengthening the reasoning background for music education as an essential part of basic and general education of each individual.

Sources

1. BENÍČKOVÁ, Marie. In Muzikoterapie a edukace. Praha: Grada, 2017. 248 p. ISBN 978-80-247-4238-0
2. DRLÍČKOVÁ, Světlana. In Muzikofiletika: in Arteterapie č. 34, 2014. ISSN 1214-4460
3. KULHÁNKOVÁ, Eva. In Hudebně pohybová výchova: metodická příručka pro hudební výchovu ve škole. 2. vyd. Praha: Portál, 2007. 136 p. ISBN 978-80-7367-274-4
4. KULHÁNKOVÁ, Eva. In Písničky a říkadla s tancem. 4. vyd. Praha: Portál, 2008. 144 p. ISBN 978-80-7367-515-8
5. KULHÁNKOVÁ, Eva. In Řemesla ve hře, písni a tanci. 1. vyd. Praha: Portál, 2009. 176 p. ISBN 978-80-7367-535-6
6. KULHÁNKOVÁ, Eva. In Taneční hry s písničkami: od 4 let do 9 let. 1. vyd. Praha: Portál, 2006. 152 p. ISBN 80-7367-108-5
7. POWEL, John. Emoční síla krásných zvuků aneb proč máme rádi hudbu. 1. vyd. Olomouc: Anag, 2018. 272 p. ISBN 978-80-7554-162-8, EAN 9788075541628.
8. ŠIMANOVSKÝ, Zdeněk., TICHÁ, Alena. In Lidové písničky a hry s nimi. 1. vyd. Praha: Portál, 1999. 152 p. ISBN 80-7178-323-4
9. ŠIMANOVSKÝ, Zdeněk, In Hry s hudbou a techniky muzikoterapie. Praha: Portál, 2015. 248 p. ISBN 9788073679286
10. TICHÁ, Alena. In Učíme děti zpívat: hlasová výchova pomocí her pro děti od 5 do 11 let. 2. vyd. Praha: Portál, 2009. 152 p. ISBN 978-80-7367-562-2
11. TICHÁ, Alena. In Zpíváme a hrajeme si s nejmenšími: od narození do 8 let. 1. vyd. Praha: Portál, 2007. 168 p. ISBN 978-80-7367-100-6

Contact

MgA. Jana Konvalinková Ph.D.,
Technická univerzita v Liberci, FPHP, Katedra primárního vzdělávání,
Komenského 314/2, 460 01 Liberec V – Kristiánov
Tel: +420 485 354 139
email: jana.konvalinkova@tul.cz

Christopher Muffett M.A., PGCE
Technická univerzita v Liberci, FPHP, Katedra anglického jazyka
Komenského 314/2, 460 01 Liberec V – Kristiánov
Tel: +420 485 354 249
email: Christopher.muffett@tul.cz

DIGITAL AND READING LITERACY OF STUDENTS OF SECONDARY TECHNICAL SCHOOLS IN THE MORAVIAN- SILESIAN REGION

Dana Vicherková

Abstract

The aim of the study is to point out the issue of digital and reading literacy of pupils of secondary technical schools. The paper is based on quantitatively oriented questionnaire research, focused on the use of various types of (e) communication and reading in the technical subjects teaching. The research dealt with the pupils' interest in working with electronic, digital or traditional texts in the teaching of vocational subjects. Six hundred forty-nine students of technical high schools in the Moravian-Silesian Region of the Czech Republic took part in the survey. Chi-square research has shown that students who prefer to work with traditional textbook texts in paper form read texts from "everyday life" more frequently than students who do not prefer paper form in learning engineering subjects.

Keywords: *digital and reading literacy, types of communication, teaching technical subjects, teaching resources and texts*

1 INTRODUCTION

Reading and digital literacy are significant components of functional literacy. The prerequisite for efficient teaching at a secondary technical school is to develop all components of functional literacy. At the same time, the need to develop pupils' reading and digital literacy is growing side by side, aided by the appeal to develop a positive attitude towards reading, an effort to understand the traditional and electronic or digital text, information sharing and ability to apply information from the text to everyday life. Quantitatively oriented questionnaire research carried out by the Faculty of Education of the University of Ostrava found out what types of communication and types of texts influence the level of reading and digital literacy of pupils of secondary technical schools in the Moravian-Silesian Region of the Czech Republic.

2 READING ROLES

Reading roles are influenced by the reading context – family, school and extracurricular. The reader's personality is also crucial in the reading process. What matters is in what way the reader can read the text, without comprehension or with comprehension. Serafini (2012) in agreement with Freebody and Luka (1990) distinguishes four reading roles: reader as code breaker, reader as text participant, reader as text user and reader as text analyst. International surveys by PISA (2018) emphasise the importance of the role of the reader as an evaluator. Researches by Metelková Svobodová (2011), Vicherková (2017, 2018) emphasise a new view of the active reading role of a primary school pupil, which presupposes reading lively activity, interest, motivation leading to the discovery and creation of several levels of meaning of the text. According to Košťálová et al. (2010), Vicherková (2018), reading literacy develops across the teaching of all subjects at all levels of the educational process, not only in the teaching of the Czech language and literature.

3 FACTORS INFLUENCING STUDENTS' RELATIONSHIP TO READING

Reading literacy is a lifelong process. One of the fundamental factors influencing the relationship of pupils to reading is not only the family but also a school, especially teachers

and classmates. The reading pattern constructed by an individual throughout lifelong reading is also essential. We can have more reading patterns in different life stages. According to Vicherková, Řeřichová (2016), 15-year-old Czech students have been continually evaluated by international PISA literacy surveys as below average (PISA, 2009) or average readers (PISA, 2000, 2018). Pupils from the Moravian-Silesian Region belong to a group that repeatedly rank in the last places in the testing (PISA, 2018).

3.1 Working with Text

Working with a rich range of (e) texts, both artistic and non-artistic, is one of the critical factors influencing reading and digital literacy. Procházková (2006) pointed out the importance of working with a varied database of teaching resources (texts). "*It is important to provide students with various types of texts, not only in terms of their complexity and prevalence but also concerning their individual preferences*" (Procházková, 2006, p. 12). According to Najvarová (2008), Hyplová (2010), Hejsek (2015), Vicherková (2017) it is necessary to develop reading strategies and reading approaches to reading, e.g. superficial, deep processing. Hejsek (2015) classifies reading strategies according to the character of reading literacy tasks assignments of in international PISA surveys into four categories: reading localisation, reading cycle, reading integration and reading generation. Other reading strategies towards reading skills (according to PISA) can be combined with information retrieval, information processing, information evaluation. The research by Grecmanová, Urbanovská (2007), Vicherková (2017, 2018) dealt with asking questions before, throughout and after reading the text.

4 DIGITAL LITERACY

The American Library Association (ALA) defined digital literacy as "*the ability to use information and communication technologies to find, evaluate, create, and communicate information, requiring both cognitive and technical skills*" (ALA, 2020). British association for tertiary education services JISC developed a guide to digital literacy and defined seven parts of digital literacy (e.g. Information literacy, Media literacy, Digital scholarship, Communications and collaboration, Career and identity management, Learning skills, etc.). The use of digital technologies in everyday and school life is a prevalent need today. Digital technologies have changed the lifestyle of 21st-century society in many ways. Accelerated means of behaviour, communication and experience also requires a person's interest in digital security. The combination of the classic skill of reading with comprehension and digital competence is also a part of currently valid curricular documents of all levels of the Czech schooling system. In March 2020, in the currently unexpected time of the closure of Czech schools, during the pandemic - COVID 19, the importance of the appeal to the development of reading and digital literacy of pupils across all levels of schools and the lifelong need for further education of Czech teachers in reading and digital literacy and training in new communication technologies was demonstrated. The problem of the level of reading and digital literacy of pupils of secondary technical schools (the so-called digital generation) is current and timeless.

5 RESEARCH METHODOLOGY

As part of the SGS project, the Faculty of Education carried out a quantitatively oriented questionnaire survey in January-March 2020 focusing on reading and digital literacy of pupils at secondary technical schools in the Moravian-Silesian Region of the Czech Republic. The questionnaire survey was conducted on a sample of 649 pupils (aged 15-19) of secondary technical schools with a focus on mechanical engineering, computer technology and the automotive industry, transport. The questionnaire contained a total of 15 items, 14 of which

were closed, and one was open. Six items (3, 4, 6, 7, 11,12) are presented in the study; their wording is given in part of selected research outputs in descriptive and statistical form. The research aims to point out selected statistically verified connections between variables.

5.1 Descriptive Analysis Results

Question 3: *Do you use (for active communication, reading, writing, etc.) communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects?*

The item analysed (by choosing from two options) whether the pupils use/do not use communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects. The research results confirm that 198 (30.51%) respondents stated that they use communication applications in the teaching of engineering subjects and 451 (69.49%) respondents stated that they do not use communication applications in the teaching of engineering subjects.

Question 4: *Do you use (for active communication, reading, writing, etc.) social networks in the teaching of engineering-oriented subjects?*

The item analysed (by choosing from two options) whether the pupils use/do not use social networks in the teaching of engineering subjects. The research results confirm that 186 (28.66%) respondents stated that they use social networks in the teaching of engineering subjects and 463 (71.34%) respondents stated that they do not use social networks in the teaching of engineering subjects.

Question 6: *Do you expand your professional engineering terminology by reading texts on social networks?*

The item analysed (by choosing from two options) whether the pupils expand/do not expand their professional engineering terminology by reading texts on social networks. The research results confirm that 211 (32, 51%) respondents stated that they expand their technical engineering terminology by reading texts on social networks in the teaching of engineering subjects and 438 (67, 49%) respondents do not expand professional engineering terminology by reading texts on social networks in the teaching of engineering subjects.

Question 7: *Do you expand your professional engineering terminology by reading texts in the environment of communication applications (e.g. WhatsApp)?*

The item analysed (by choosing from two options) whether students expand/do not expand their professional engineering terminology by reading texts in the environment of communication applications (e.g. WhatsApp). The research results confirm that 111 (17, 10%) respondents stated that they expand their professional engineering terminology by reading texts in the environment of communication applications in the teaching of engineering subjects and 538 (82, 90%) respondents do not expand professional engineering terminology by reading texts in the environment of communication applications in teaching engineering subjects.

Question 11: *Do you work with texts from "everyday life" in the teaching of engineering subjects (e.g. information leaflets, business instructions for work procedures, drawings of products for sale, etc.)?*

The item analysed (by choosing from two options) whether students work with texts from "everyday life" in the teaching of engineering subjects. The research results confirm that 121 (18.64) respondents stated that they work with texts from "everyday life" (e.g. information leaflets, business instructions for work procedures, drawings of products for sale, etc.) in the teaching of engineering subjects and 528 (81.36%) respondents do not work with texts from "everyday life" in the teaching of engineering subjects.

Question 12: *Do you prefer to work with traditional textbook texts in the paper text in the teaching of engineering-oriented subjects?*

The item analysed (by choosing from two options) whether students are more likely to work with traditional textbook texts in the paper text in the teaching of engineering subjects.

The research results confirm that 226 (34, 82%) respondents stated that they prefer to work with traditional textbook texts in the paper text in the teaching of engineering subjects and 423 (65.18%) respondents do not like to work with traditional textbook texts in the paper text in the teaching of engineering subjects.

5.2 Statistical Analysis Results

Below, we present comprehensive hypotheses with the results of their verification.

Hypothesis No. 1 “Pupils preferring to work with traditional textbook texts in paper form in the teaching of engineering subjects work with texts from "everyday life" (e.g. information leaflets, business procedures, drawings of products for sale, etc.) more frequently than pupils who do not prefer to work with traditional textbook texts in the paper form.”

Tab. 1 Observed and expected frequencies (H1)

Contingency table			
Pearson's chi-square = 4.35520 degree of freedom= 1 significance p= 0.036896			
Question No. 12	Question No. 11 - yes	Question No. 11 - no	Line totals
Yes	52 (42.14)	174 (183.86)	226
No	69 (78.86)	354 (344.14)	423
Column totals	121	528	649

Conclusion: Since the calculated chi-square value is higher than the test criterion value and the significance value is less than the chosen significance level of 0.05, it has been confirmed that there is a statistically significant relationship between the answers to both questions.

Therefore, we accept hypothesis H1 at the significance level of 0.05.

Hypothesis No. 2 “Pupils who use (for communication, reading, writing, etc.) communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects, work with texts from "everyday life" (e.g. information leaflets, business workflows, product drawings for sales, etc.) more frequently than students who do not use (for active communication, reading, writing, etc.) communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects.”

Tab. 2 Observed and expected frequencies (H2)

Contingency table			
Pearson's chi-square = 3.13188 degree of freedom= 1 significance p= 0.76775			
Question No. 3	Question No. 11 - yes	Question No. 11 - no	Line totals
Yes	45 (36.92)	153 (161.08)	198
No	76 (84.08)	375 (366.92)	451
Column totals	121	528	649

Conclusion: Since the calculated chi-square value is less than the test criterion value and the significance value is higher than the chosen significance level of 0.05, it has not been confirmed that there is a statistically significant relationship between the answers to the two questions.

Therefore, we reject hypothesis H2 at the significance level of 0.05.

Hypothesis No. 3 “Pupils who use (for active communication, reading, writing, etc.) social networks in the teaching of engineering subjects expand their technical engineering terminology more frequently than pupils who do not use (do not participate in an active communication, reading, writing, etc.) social networks in the teaching of engineering subjects.”

Tab. 3 Observed and expected frequencies (H3)

Contingency table			
Pearson's chi-square = 26.028483 degree of freedom= 1 significance p= 0.033642E-05			
Question No. 4	Question No. 6 - yes	Question No. 6 - no	Line totals
Yes	88 (60.47)	98 (125.53)	186
No	123 (150.53)	340 (312.47)	463
Column totals	211	438	649

Conclusion: Since the calculated chi-square value is higher than the test criterion value and the significance value is less than the chosen significance level of 0.05, it has been confirmed that there is a statistically significant relationship between the answers to both questions.

Therefore, we accept hypothesis H3 at the significance level of 0.05.

Hypothesis No. 4 “Pupils who use (for active communication, reading, writing, etc.) a communication application (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects expand professional engineering terminology more frequently by reading texts in the environment of the communication applications (e.g. WhatsApp) than students who do not use (do not participate in an active communication, reading, writing, etc.) communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering-oriented subjects.”

Tab. 4 Observed and expected frequencies (H4)

Contingency table			
Pearson's chi-square = 18.77029 degree of freedom= 1 significance p= 0.000014745			
Question No. 3	Question No. 7 - yes	Question No. 7 - no	Line totals
Yes	53 (33.86)	145 (164.14)	198
No	58 (77.14)	393 (373.86)	451
Column totals	111	538	649

Conclusion: Since the calculated chi-square value is higher than the test criterion value and the significance value is less than the chosen significance level of 0.05, it has been confirmed that there is a statistically significant relationship between the answers to both questions.

Therefore, we accept hypothesis H4 at the significance level of 0.05

6 CONCLUSIONS

The main findings of the questionnaire survey confirm that:

- 198 (30.51%) respondents stated that they use communication applications in the teaching of engineering-oriented subjects,
- 186 (28.66%) respondents stated that they use social networks in the teaching of engineering-oriented subjects,
- 211 (32.51%) respondents stated that they expand their professional engineering terminology by reading texts on social networks in the teaching of engineering subjects,
- 111 (17.10%) respondents stated that they expand their professional engineering terminology by reading texts in the environment of communication applications (e.g. WhatsApp) in the teaching of engineering subjects,

- 121 (18.64%) respondents stated that they work with texts from "everyday life" in the teaching of engineering-oriented subjects,
- 226 (34.82%) respondents stated that they prefer to work with traditional textbook texts in paper text in the teaching of engineering-oriented subjects.

The research has confirmed that:

- Pupils who prefer to work with traditional textbooks in paper text work with texts from everyday life“ in the teaching of engineering subjects more frequently than pupils who do not prefer to work with traditional textbook texts in paper form.
- Pupils who use social networks in their teaching of engineering subjects expand their technical engineering terminology more frequently by reading texts on social networks than pupils who do not use social networks in their teaching of engineering subjects.
- Pupils who use communication applications in the teaching of engineering subjects expand their technical engineering terminology more frequently than pupils who do not use communication applications in the teaching of engineering subjects by reading texts in the environment of communication applications.

The research has not confirmed that:

- Pupils who use communication applications in the teaching of engineering subjects work with texts from "everyday life" more frequently than pupils who do not use communication applications in the teaching of engineering subjects.

Acknowledgement

The paper was created with the financial support of the SGS project at the Faculty of Education of the University of Ostrava. The authors thank for the support provided to SGS01/PDF/2020 Factors influencing the level of reading strategies of pupils of secondary schools with technical specialization, OSU.

Literature

1. AMERICAN LIBRARY ASSOCIATION (ALA). *Digital Literacy*. [online] [cit. 2020-06-09]. Available: <https://literacy.ala.org/digital-literacy/>.
2. GRECMANOVÁ, H., URBANOVSKÁ, E. *Aktivizační metody ve výuce, prostředek ŠVP* (1.vyd.). Olomouc: Hanex, 2007.
3. HEJSEK, L. *Rozvoj čtenářské gramotnosti v procesu základního vzdělávání*. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2015.
4. HYPLOVÁ, J. *Využití projektového vyučování k rozvoji čtenářské gramotnosti žáků základní školy*. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010.
5. KOŠTÁLOVÁ, H., ŠAFRÁNKOVÁ, K., HAUSENBLAUS, O., ŠLAPAL, M. *Čtenářská gramotnost jako vzdělávací cíl pro každého žáka*. Praha: Česká školní inspekce, 2010.
6. METELKOVÁ SVOBODOVÁ, R. *List of ideas on reader literacy* (1st ed.) Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2011.
7. NAJVAROVÁ, V. *Čtenářská gramotnost žáků 1. stupně základní školy*. [online]. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, 2008. Vedoucí práce Oldřich Šimoník. [cit. 2013-05-19]. Available: http://is.muni.cz/th/14647/pedf_d/.
8. PISA. *PISA 2009 results: Executive summary*. Paris: OECD, 2009. Available: <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46619703.pdf>.
9. PISA. *Mezinárodní šetření PISA 2018*. Praha: Česká školní inspekce, 2018. Available: <https://www.csicr.cz/Prave-menu/Mezinarodni-setreni/PISA/Narodni-zpravy>.
10. PROCHÁZKOVÁ, I. *Čtenářská gramotnost a výukové aktivity v českých školách*. Metodický portál RVP, 2006. Available <https://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/449/>

CTENARSKA-GRAMOTNOST-A-VYUKOVE-AKTIVITY-V-CESKYCH-SKOLACH.html/.

11. SERAFINI, F. Rethinking Reading Comprehension: Definitions, Instructional Practices, and Assessment. D E. Williams (Ed.) Critical Issues in Literacy Pedagogy: Notes from the Trenches, 2012, pp. 189 -202. Illinois: Illinois State University Press. Available: [http:// frankserafini.com/publications/serafini-rethink-comp.pdf](http://frankserafini.com/publications/serafini-rethink-comp.pdf).
12. VICHERKOVÁ, D., ŘEŘICHOVÁ, V. *Úroveň čtenářských strategií žáků na konci základního vzdělávání*. In ŘEŘICHOVÁ, V. a kol. *Úroveň čtenářských strategií patnáctiletých žáků na konci základního vzdělávání*. Monografie. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016, s. 77-169.
13. VICHERKOVÁ, D. *Pohled na úroveň čtenářských strategií patnáctiletých žáků v Moravskoslezském kraji*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2018.

Contact

Mgr. Dana Vicherková, Ph.D.
Department of Education and Adult Education
University of Ostrava, Faculty of Education
Fr. Šrámka 3, 709 00 Ostrava
Czechia
Tel: 736 409 875, email: dana.vicherkova@osu.cz

ATTACHMENT TO PARTNERS AND SEXUAL COMPATIBILITY IN ADULTS IN HETEROSEXUAL RELATIONSHIPS

Katarína Greškovičová, Katarína Zimányiová

Abstract

Attachment has been broadly studied in various contexts. Since it plays a cardinal role in romantic relationships, we wanted to look closer into sexual compatibility of romantic partners. We wanted to examine relationship between attachment to partner and sexual compatibility and prediction of sexual compatibility. Our purposeful sample consisted of adult sample in romantic heterosexual relationship (N=74), aged from 21 to 56 years (M = 35.24, SD = 8.39) with more women (52.7%). We used two tools: the Experiences in Close Relationships-Revised (ECR-R) and the Hurlbert Index of Sexual Compatibility. We found medium and strong negative relationships between the concepts. Sexual compatibility was only predicted by attachment avoidance ($r^2 = 45\%$). Prediction model is in line with theoretical conceptions and previous empirical findings.

Key words: attachment in adults, attachment anxiety, attachment avoidance, sexual compatibility, romantic relationship

1 INTRODUCTION

Theory of attachment represent broad and yet very concise theory to explain individual behavior mainly in relationships with important people. In the beginning it was stated as child's inner need to cling to a primary person (1), as an affectional bond toward a bigger and stronger person that is needed to be close to a child and to provide security and safety, especially in times of stress and strain (2). But the concept grew bigger and attachment theory now covers whole life of a person. Thanks to internal working models children attachment is more or less stable and vivid in adulthood as well (3). Mikulincer and Shaver (4) state that adult attachment includes two strategies (hyperactivating and deactivating) that regulates emotions and behaviour in relationships. Hyperactivating strategies lead to the formation of anxiety (indecisive or resistant) and excessive sensitivity to threat, while deactivation strategies caused by rejection of the relationship figure, its anger, etc., in turn lead to evasive relationship and rejection of the relationship figure. Each type shows itself in different behavioural, cognitive, and emotional manifestations, although the main goal of attachment behaviour remains the same- sense of security (1). However, attachment needs, triggers of attachment behaviour, ways to achieve proximity to a relationship figure, or the relationship figure itself may change (4). Combination of these hyper/deactivating strategies can bring four types/orientations of attachment and this typology is very popular.

Attachment has been broadly studied in various contexts, but it plays a cardinal role in romantic relationships. Overlapping in attachment and sexuality can be traced back to Hazan and Shaver (5) that extended studying attachment to romantic adult relationships. Bowlby (6) stated more than 50 years ago that romantic adult relationships comprises of attachment, caregiving and sex systems- three innate behavioral systems. With regard to attachment and sex systems, they are functionally distinct and divergent, yet they work together and are jointly involved in romantic relationships (7). Further researchers applied concepts of hyper/de-activating strategies of Mikulincer and Shaver (8) to explain differences in sex behavioural system. Attachment avoidance, that is deactivation, is like sexual deactivation or inhibitions of sexual desire, while attachment anxiety, or hyperactivating strategy, is similar to sexual hyperactivation which means strong yet anxious expressions of sexual inclination.

Anxious and avoidant individuals experienced lower sexual satisfactions (9), in some studies only attachment anxiety (10). Moreover, attachment anxiety was associated also with relational dissatisfaction and sexual satisfaction serves as a mediator in the relationship between attachment anxiety and relationship satisfaction (10). Individuals higher in attachment avoidance reported stronger sexual destiny beliefs (one believes in a perfect mate) (11). On the other hand, individuals believing in sexual growth beliefs (sexual satisfaction is attained from hard work and effort) experienced higher relationship and sexual satisfactions plus their partners were also more satisfied (11).

We wanted to look closer into sexual compatibility within attachment theory. Sexual compatibility can be defined as the degree to which a romantic couple shares the same sexual beliefs, preferences, desires and needs (12). Sexual compatibility is an important element shaping the sexual functioning of an intimate relationship. Higher sexual compatibility is connected with greater sexual motivation in women, regardless of their marital or sexual satisfaction (13). Sexual compatibility is a strong predictor of both sexual and relationship satisfaction (12). Yet, we have not found studies mapping sexual compatibility with connection to attachment to partner even though that theoretical overlapping can be expected. Therefore, we stated two research questions. We wanted to examine relationship between attachment to partner and sexual compatibility (RQ1). Thanks to internal working model (3) attachment to partners works as a veil through which an individual perceives and thinks about and according to which one behaves in romantic relationships. Therefore, we wondered that attachment to partners would predict sexual compatibility (RQ2).

2 METHODS

2.1 Research sample and data collection

The research was quantitative, exploratory with correlational design. The research was quantitative, exploratory with correlational design. We used purposeful sampling and we collected data in January 2019 at two spots- companies located in medium size town in Slovakia. Two instruments plus sociodemographic questions were integrated into a single survey. Our sample consisted of 74 participants aged from 21 to 56 years ($M = 35.24$, $SD = 8.39$) with more women (52.7%). Every participant was in heterosexual relationship that has lasted up to 30 years ($M = 9.5$, $SD = 7.5$). 63.5% of the participants had one child, 36.5% had two children. Only 16 (21,6%) were not living together. Two instruments plus sociodemographic questions were integrated into a single survey.

2.2 Experience in close relationship- Revised

The Slovak version (14) of the ECR-R (The Experiences in Close Relationships-Revised) by Brennan et al. (15) is a 36-item measure of adult romantic attachment style. It consists of two dimensions (avoidant and anxiety) with 18 items in each. The items are scored on a 7-point scale ranging from “strongly disagree” to “strongly agree”. Average scores are computed for both dimensions. Higher average score indicates increased avoidance/anxiety.

2.3 Hurlbert Index of Sexual Compatibility

The Slovak version of the Hurlbert Index of Sexual Compatibility (16) was prepared by the authors. The unidimensional tool aims to measure sexual compatibility (experience of sexual life with their partner) between partners in clinical testing and consists of 25 items. The items are scored on a 5-point scale ranging from “never” to “always”. Summary index is computed, and higher score indicates increased sexual compatibility between sexual partners.

3 RESULTS

3.1 Descriptive statistics

Coefficient of reliability for both attachment anxiety ($\alpha = .885$) and attachment avoidance ($\alpha = .924$) was high. Distributions of data in attachment anxiety is positively skewed and bimodal, in attachment avoidance is platykurtic. We concluded that variables are non-Gaussian distributed. More descriptive statistics are displayed in Table 1. Theoretical range of scores for both variables is from 1 to 7 points.

Table 1 Descriptive statistics of the attachment to partner, source: authors

N= 74	Attachment anxiety	Attachment avoidance
Mean	2.90	2.83
Median	2.58	2.58
Mode	1.67	2.56
Std. Deviation	1.13	1.23
Skewness	0.83	0.44
Kurtosis	0.55	-0.55
Minimum	1.50	1.00
Maximum	6.06	6.00
Cronbach alpha	.885	.924

The Hurlbert Index of Sexual Compatibility is internally consistent ($\alpha = .942$). Theoretical range of score is from 0 to 100, empirical from 26 to 100. More descriptive statistics are displayed in Table 2.

Table 2 Descriptive statistics of sexual compatibility, source: authors

N= 74	Sexual compatibility
Mean	75.01
Median	78.50
Mode	85.00
Std. Deviation	17.71
Skewness	-0,96
Kurtosis	0,42
Minimum	26
Maximum	100
Cronbach alpha	.942

Distributions of sexual compatibility was strongly negatively skewed, therefore we concluded that the variable is non-Gaussian distributed.

3.2 Attachment and sexual compatibility

Assumptions of linearity between attachment variables and the sexual compatibility were checked with scatterplots. The assumption of linearity was met in all cases.

Table 3 Correlations between attachment to partners and sexual compatibility, source: authors

	Sexual compatibility	
	r_s	R^2
Attachment anxiety	-.302	.091
Attachment avoidance	-.631	.398

Both correlations were significant at the 0.01 level.

Correlational analysis (tab. 3) using Spearman's correlational coefficient shows negative relationships. The stronger correlation was found between attachment avoidance and sexual compatibility ($r_s = -.631$) (RQ1).

In order to answer the second research question about prediction, we calculated a stepwise multiple regression to predict sexual compatibility. The only model showed that attachment avoidance is a reliable predictor of sexual compatibility ($F(1, 72) = 61.652$; $p < .001$) with adjusted $R^2 = .454$; $\beta = -.679$; $p < .001$ (RQ2). Sexual compatibility decreases 9.817 points for each point of attachment avoidance. Attachment anxiety was not a significant predictor.

4 DISCUSSION

Our quantitative research with correlational design aimed to find the relationship between attachment to partners and sexual compatibility and whether attachment to partners can even predict sexual compatibility. We used purposeful sampling with 74 participants that filled out two questionnaires. The ECR-R measures attachment to partners with its two dimensions (attachment anxiety and avoidance) and the Hurlbert Index of Sexual Compatibility measures perceived compatibility in sexual life with partner.

The first research question examined the relationship between attachment to partners and sexual compatibility. Both attachment dimensions are negatively correlated. Attachment anxiety is in medium and attachment avoidance in strong relationship with sexual compatibility (RQ1). Anxious individuals are too absorbed with their romantic relationship, want to be always by side of their romantic partners, are preoccupied with their partners leaving them. Avoidant individuals do not need to be very close to their romantic partners, are distant and evasive in romantic relationships, can reject intimacy, spend less time together with their romantic partners. Mikulincer and Shaver (8) delineate that hyper/deactivating strategies in attachment anxiety/avoidance are similar to sexual hyper/deactivation strategies (e.g. either extremely expressed or inhibited sexual desire). In our research individuals higher in attachment anxiety/avoidance are likely to be less sexually compatible, that is they do not feel their sexual desires, preferences and needs are shared with their partners. Sexual compatibility brings not only sexual but also relationship satisfaction (12) and attachment avoidance/anxiety is negatively related to sexual satisfaction (9, 10).

Interestingly, attachment anxiety was not a significant predictor of sexual compatibility, but sexual compatibility is in 45 % predicted by attachment avoidance (RQ2). With higher attachment avoidance sexual compatibility decreases. Avoidant individuals perceive that one does not share the same beliefs and needs with their romantic partner, they do not perceive their partners to be ideal which is in line with sexual destiny beliefs (11).

Even though that we bring interesting results, we can state several limits in our research. Both questionnaires, as being self-reported instruments, can be considered as drawbacks that can result in socially desirable responses. Especially within such a sensitive topic. Among other limits, we could also include selection of participants and number of participants. Yet, there are some very absorbing results such as that attachment avoidance can explain up to 45% of sexual compatibility. Besides, we also brought a new questionnaire translated into Slovak that

seems to be reliable in our research sample. In the future research we should include other concepts such as psychological types (17) or traits (18) and check if they are not involved in the manifested/ measured behaviours. Slovak version of the Hurlbert Index of Sexual Compatibility is available at the author.

Sources

1. BOWLBY, J. *Vazba. Teorie kvality raných vztahů mezi matkou a dítětem*. Praha, CZ: Portál; 2010. 360 S. ISBN 978-80-7367-670-4.
2. AINSWORTH, M.D.S. Attachments and other affectional bonds across the life cycle. V: Parkes CM, Hinde JS, Marris P, editori. *Attachment Across the Life Cycle*. London: Routledge.; 2006. s. 33–51.
3. BRETHERTON, I., MUNHOLLAND, K.A. Internal working models in attachment relationships: Elaborating a central construct in attachment theory. V: Cassidy J, Shaver PR, editori. *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. 2.vyd. London: The Guildford Press; 2008. s. 102–127. ISBN 9781606235843.
4. MIKULINCER, M., SHAVER, P.R. Adult attachment and affect regulation. V: Cassidy J, Shaver PR, editori. *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. 2.vyd. London: The Guildford Press; 2008. s. 503–531. ISBN 9781606235843.
5. HAZAN, C., SHAVER, P. Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process: *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987;52(3):511–524.
6. MIKULINCER, M. Attachment, Caregiving, and Sex within Romantic Relationships. V: Mikulincer M, Goodman GS., editori. *Dynamics of Romantic Love: Attachment, Caregiving, and Sex*. London: The Guildford Press; 2006. s. 23–44. ISBN 9781593852702.
7. BIRNBAUM, G.E. Attachment and sexual mating: The joint operation of separate motivational systems. V: Cassidy J, Shaver PR, editori. *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*. 3.vyd. London: The Guildford Press; 2016. s. 464–83. ISBN 9781462525294.
8. MIKULINCER M, SHAVER, P.R. *Attachment Theory Expanded: A Behavioral Systems Approach*. Oxford: Oxford University Press. 2012. 53s. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195398991.013.0019
9. BUTZER, B., CAMBELL, L. Adult attachment, sexual satisfaction, and relationship satisfaction: A study of married couples: *Personal Relationships*. 2018; 15(1):141–154.
10. BIRNBAUM, G.E. Attachment orientations, sexual functioning, and relationship satisfaction in a community sample of women: *Journal of Social and Personal Relationships*. 2007; 24(1):21-35.
11. MAXWELL, J.A., MUISE, A., MACDONALD, G., DAY, L.C., ROSEN, N.O., IMPETT, E.A. How implicit theories of sexuality shape sexual and relationship well-being: *Journal of Personality and Social Psychology*. 2017;112(2):238–79.
12. MARK, K.P., MILHAUSEN, R.R., MAITLAND, S.B. The impact of sexual compatibility on sexual and relationship satisfaction in a sample of young adult heterosexual couples. *Sexual and Relationship Therapy*. 2013;28(3):201–14.
13. HURLBERT, D.F., APT, C., HURLBERT, M.K., PIERCE, A.P. Sexual Compatibility and the Sexual Desire-Motivation Relation in Females with Hypoactive Sexual Desire Disorder: *Behavior Modification*. 2016; 24(7): 325-347.

14. BIEŠČAD, M., HAŠTO, J. Diagnostikovanie typov vzťahovej väzby (attachment) v dospelosti s použitím nástrojov dostupných v našich podmienkach. *Psychiatrie*. 2010;14(2):68–74.
15. BRENNAN, K.A., CLARK, C.L., SHAVER, P.R. Self report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. V: Simpson JA, Rholes WS, editori. *Attachment theory and close relationships*. New York: The Guilford Press. 1998. s. 46-76. ISBN 978-1572301023.
16. HURLBERT, D.F., WHITE, L.C., POWELL, R.D., APZ, C. Orgasm consistency training in the treatment of women reporting hypoactive sexual desire: An outcome comparison of women-only groups and couples-only groups. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*. 1993;24(1):3–13.
17. LISÁ, E. (2017). Analysis of personality traits among psychological types. *Ad Alta*, 7(2), 118–122.
18. LISÁ, E., KALIŠ, M. (2019). The psychometric characteristics of the Hexaco-100 questionnaire used in the selection and non-selection situation. *Work and Organizational Psychology 2019 : Proceedings of the 18th International Conference*, 144–153.

Contact

Mgr. Katarína Greškovičová, PhD.

Paneuropean university

Tomášikova 20

Bratislava 820 09

email: greskovicovakatarina@gmail.com

ANALÝZA DISKURZU NA SOCIÁLNYCH SIEŤACH V KONTEXTE POSTOJOV RODIČOV K OČKOVANIU

SOCIAL DISCOURSE DISCOURSE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF PARENTS ATTITUDES TO VACCINATION

Lukáš Zajac, Tereza Vašutová

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá problematikou očkovania a kvalitatívnou analýzou diskurzu na internete v Českej republike. Výskumný súbor tvorí 80 názorov účastníkov internetových diskusií za posledných 7 rokov. Obsahová analýza bola použitá na najnavštevovanejších internetových fórach, ktoré sa zaoberajú problematikou rodičovstva a očkovania (www.modrykonik.sk, www.modrykonik.cz, www.maminka.cz, www.emimino.cz, www.babyonline.cz) a na skupinách v sociálnej sieti Facebook. Výsledky ukázali niekoľko kľúčových faktorov, ktoré účastníci diskusných fór považujú za problematických z pohľadu témy očkovania. Medzi nimi boli: strach z vedľajších faktorov očkovacích látok, nedostatočná pripravenosť detskej imunity na očkovaciu látku obchodné záujmy farmaceutických firiem predávajúcich očkovacie látky.

Kľúčové slová: *Očkovanie, postoje, rodičovská rola, sociálne siete*

Abstarct

The paper deals with phenomenon of vaccination through qualitative discourse analysis on internet in Czech republic. Altogether, 80 written attitudes from internet for the period of 7 years forums were analyzed. Content analysis was used on most visited internet portals that are dealing with issues of parenthood and vaccination (www.modrykonik.sk, www.modrykonik.cz, www.maminka.cz, www.emimino.cz, www.babyonline.cz) and on Groups on Facebook. Results are showing that they are several crucial key factors that are assessed by participants as problematic according to the topic of vaccination. Among others crucial were: fear of side effects of vaccination, child immunity according to vaccination and business interests of pharmaceutical companies.

Key words: *MMR vaccination, attitudes, parents' role, social network*

1. ÚVOD

Internet a sociálne siete sú nekonečný vesmír informácií. Z pohľadu evolúcie však možno ľudský mozog nie je naučený v tomto vesmíre stále efektívne pátrať. Téma očkovania má v tomto vesmíre veľmi silnú gravitačnú silu a priťahuje veľa ľudí. Dosah na správanie ľudí v téme očkovania z pohľadu vplyvu internetu a sociálnych sietí je nespochybniteľný. Ľudia si na základe týchto vplyvov vytvárajú jednoznačné postoje k očkovaniu.

„Priebeh vytvárania postojov býva popisovaný ako proces integrácie viacerých špecifických reakcií toho druhu, po ktorom môže nasledovať proces diferenciacie ako určitý mechanizmus umožňujúci špecifikácie jednotlivých postupne sa rozdeľujúcich postojov“ (Jedlička, Kořa, & Slavík, 2016). Očkovanie je jednoznačným objektom postojov.

M. Vilánková (2014) uvádza, že už v starovekej Indii sa pokúšal Bráhmami očkovať. Mixovaním sterov z lupov starých osýpok a rôznych druhov bylín vytváral látku ktorú aplikoval na kožu. Skutočným otcem moderného očkovania je však Eduard Jener, anglický

doktor ktorý už v roku 1770 pozoroval, že dvojice kráv, ktoré prekonali kravské osýpky sa už osýpkami druhýkrát nenakazia. Táto metóda sa javila ako účinná a tak sa začalo očkovať hlavne proti chorobám u ktorých hrozilo vážne poškodenie zdravia alebo dokonca až smrť. Išlo o záškrt, čierny kašeľ, osýpky a detskú obrnu (Vilánková, 2014). Nováková (2012) definuje aj preto očkovanie ako najvýznamnejšie protiepidemiologické opatrenie, ktoré sme schopní prijať. Očkovanie bolo vítanou metódou a ľudia na celom svete, rovnako ako lekári vítali možnosť jeho využitia. Na začiatku nového milénia sa začali objavovať prvé dobre organizaované hnutia spochybňujúce využiteľnosť očkovania (tzv. „Antivaxerské hnutie“). So vznikom týchto hnutí začali pribúdať štúdie mapujúce postoje hlavne antivaxerov. Hanelová a Holweg (2019) zistili, že bezdetné ženy mali pozitívnejší vzťah k očkovaniu ako ženy s viacerými deťmi. Je teda zrejmé, že daná téma sa týka hlavne rodičov detí viac ako ľudí bezdetných.

J. Hasmanová Marhánková (2014) uskutočnila štúdiu na 22 rodičoch (21 žien a 1 muž) v ktorom zistila, že zatiaľ čo lekári vítajú možnosť využívať metódu očkovania tak rodičia ich nadšenie nezdieľajú. Očkovanie považujú za zbytočný zásah do tela dieťaťa a obávajú sa zdravotných rizík. Rovnako im chýba možnosť rozhodovať o aplikácii očkovania.

2. CIEĽ VÝSKUMU

Cieľom výskumu bolo zmapovať rozhodujúce faktory, ktoré vedú k vyhraneným postojom rodičov voči očkovaniu. Následne sme analyzovali najčastejšie obavy a skúsenosti rodičov odmietajúcich alebo odkladajúcich očkovanie.

Výskumné otázky

Pre účely výskumu bolo zadefinovaných 5 výskumných otázok:

1) Aké dôvody sú uvádzané v prospech očkovania?

Prvá výskumná otázka je sústredená na konkrétne pozitíva očkovania

2) Aké dôvody vedú rodičov k obavám z očkovania?

Zameranie druhej výskumnej otázky smeruje faktorom, prípadne k skutočnostiam na ktorých základe môžu vzniknúť obavy z očkovania.

3) Ako vnímajú rodičia rolu pediatra v procese očkovania

Zameranie tretej výskumnej otázky smeruje k prezentovaniu postojov pediatrov k rodičom.

4) Aký postoj majú rodičia k povinnosti nechať dieťa očkovať?

Výskumná otázka sa vzťahuje k tomu ako rodičia vnímajú celý očkovací proces a jeho povinnosť alebo dobrovoľnosť.

5) Aké zdroje informácií pôsobia na rodičov pri utváraní postojov k očkovaniu?

Posledná výskumná otázka je zameraná na analýzu informácií, ktoré môžu pôsobiť pri utváraní postojov rodičov z vonkajšieho okolia.

3. METÓDY

Výskumný súbor tvorilo 80 názorov participantov, predovšetkým matiek, ktoré riešia problematiku očkovania s pozitívnym aj negatívnym názorom na internete v Českej republike. Názory jednotlivých participantov sme získali prostredníctvom diskurznej analýzy na internetových stránkach, ktoré sú známe ako rodičovské servery (modrykonik.sk, modrykonik.cz, babyonline.cz, emimino.cz, maminka.cz, protiockovani.cz), a v sociálnych skupinách na Facebooku (Očkování pro lepší informovanost, Očkování a jiné masakry – svobodné fórum, Povinné očkování dětí ano/ne).

Dáta boli následne analyzované pomocou metódy obsahovej analýzy a následne prostredníctvom techniky zakotvenej teórie a axiálneho kódovania. Na základe prevedenej analýzy bolo možné získané dáta kategorizovať a vyhodnocovať. Miovský (2006) definuje obsahovou analýzu ako široké množstvo metód a postupov, ktoré slúži k akejkoľvek analýze dokumentov s cieľom objasniť a identifikovať jeho význam.

Keďže sa jednalo o kvalitatívny typ výskumu tak sme výskum definovali ako exploračný.

4. VÝSLEDKY

Argumenty v prospech očkovania

Medzi argumentami v prospech očkovania sme našli viaceré, ktoré sme zhrnuli do 2 kategórií. Sú to:

- Očkovanie ako záchrana ľudských životov a prostriedok pre odstránenie vážnych chorôb
- Očkovanie ako prostriedok vytvárania kolektívnej imunity, alebo očkovanie ako prostriedok prevencie

Tieto 2 faktory boli dominantné pri argumentoch v prospech očkovania. Podporujú to viaceré názory z fór:

„My taky ockujeme..ja bych mela desny strach mit deti nenaockovane..ale vse jim taky nedavam.Povinne to je jasne a navic mame obe deti prevenarem a tu starsi jsme ted nechali naockovat proti klistatum z tech mam strach.Kamaradka díky klisteti ohluchla:(Ale nedat ani to zakladni ockovani, tak nemam klidne spani...)“ (petulaaa87, 2012).

„Staci jednoducha matematika. Jaka je pravdepodobnost ze dite bude mit vazne nasledky nebo dokonce zemre pokud ho nenecham ockovat a jaka je pravdepodobnost ze dite bude mit vazne nasledky nebo dokonce zemre pokud ho necham ockovat. Nejak mi z toho porad lepe vychazi ockovani pokud se vylozene do konce zivota nechci izolovat od lidi a pobytat jenom v zemi kde je ockovani povinne a tim padem riziko nakazy je minimalni“ (Veolw, 2019).

Dôvody prečo neočkovat

Medzi argumentami ľudí, ktorí sú proti očkovaniu sme vytvorili 4 kategórie. Sú to:

- Strach
- Nízky vek dieťaťa
- Nežiaduce účinky a trvalá zmena zdravotného stavu
- Biznis farmaceutických firiem

„Já se zaháčkují, asi jsme rekordmani, synovi je 4,5 roku a zatím MMR nemá, strašně se bojím, naštěstí zatím nechodí do školky, ale brzy nejspíš půjde a jednou z podmínek potvrzení přihlášky je naočkování, vůbec nevím jak se rozhodnout“ (amazonka.k, 2016).

„Já z toho byla taky strašně nervózní, snad měsíc jsem na to pořád myslela a měla jsem z toho hrůzu. Nakonec jsem šla k Dr v termin domluvený dle očkovacího kalendáře s tím, že se rozhodnu až na místě dle situace (pořád se mi to mlelo v hlavě, jestli čekat nebo ne) no a nakonec jsem dceru naočkovat nechala. Byla totiž v tu chvíli v úplné pohodě, usmívala se a já se s ní v tu chvíli, domluvila, že to zvládneme. Samozřejmě jsem měla strach i potom, ale bylo vše ok. Žádné nepovinné očkování nemá a ani ho nechci. Hexu má teda v termínu všechnu. Svou roli v tom ale určitě sehrálo i to, že dcera se narodila veliká, měla skoro 4kg, takže i váha v termínu prvního očkování byla jiná, než u miminek s porodní váhou 3kg, neměla žádnou reakci ani na jednu vakcínu a nebyla vůbec nemocná, ani žádná rýma atd.. držím palce, ať i u vás to je bez problémů“ (Nikuu, 2017).

„Tohle tema me taky zajima.dcera ma 3x hexu.po 2.davce encefalicky plac.vzdy bez teplot.syn 1x hexu a prestal jist,spat,kadit,zacal byt vztekly.az na chovani se vse upravilo po pul roce.na dalsi hexu mam zatim do leta odklad.mmr je tady u nas nutne dokonce i do detske skupiny,ovsem dite prijmu,pokud podepiset ze neočko z duvodu viry.pak uz je to problem rodicu a ne skupiny,kdyby prišla kontrola z hygieny...“ (properjoel, 2016).

„Teší mě, že je tu tolik chytrých lidí, co vědí, co mám dělat a jak. Synek (18m) byl v 9m očkovaný hexavakcínou, co se dětem dává v půl roku. Psychický vývoj se zcela zastavil. Chlapeček je každou chvíli nemocný. V nemocnici si někdo chtěl asi vybudovat kariéru, tak chudáčka rvali léky. Kluk nespál, nejedl, byl agresivní, měl průjem- zvýšíme dávku. Museli jsme felčarům zdrhnout. Dostali jsme poučení, že mu nic nepomůže, tak je akorát ještě víc zničený“ (PinkRider, 2019).

„Je to len biznis, biznis a nic než biznis. Farma firmy delajú milióny na utrpení našich dětí a to nebudu tolerovat“ (hanka81, 2017)

Rola pediatra v otázkach očkovania

S treťou výskumnou otázkou sme rozdelili dáta do 2 kategórií:

- Nekompromisnosť pediatra ohľadom očkovania
- Vzájomná dohoda pediatrov s rodičmi

„Moje dr. by neprezila, kdybych očkovala až po roce, což je asi ideal (když se tedy rozhodnes očkovat). I tak ma porad pocit, ze moje děti nejsou proočkovane a at s nima radeji nikam nechodim“ (wanda1, 2015).

„Názor doktorky je očkovat co nejdříve, ale vždy očkování posunuju, tak už má pro mě připravený papír a já jen podepíši. Oni jsou před hygienou krytí a já mám dobrý pocit, že jsem svému dítěti nenechala ublížit tak brzy jako ostatní maminky“ (zzlaticka, 2015).

„Já mám naštěstí velmi rozumnou lékařku, takže ta dřív jak ve 3 měsících neočkuj a pokud je toho víc, tak nikdy ne zaráz. Mladší dítě bylo očkováno hexou až v 6 měsících, kvůli atopickému ekzému. Starší syn byl očkovaný v těch 3 měsících a měl ještě navíc pneumoky, mladšímu už jsem je nedávala. Obě děti měly posunutý MMR po druhém roce. U staršího to proběhlo dobře, ale mladší měl teda reakci šílenou. Hlášeno na SÚKL, zápis v kartě, kontraindikace pro další vakcínu... přeočkován MMR už nikdy nebude. Teď mám doma novorozence a čeho se já, po svých zkušenostech, bojím, je právě MMR. Hexu děti zvládaly celkem v pohodě“ (drbna, 2017).

Slobodná voľba alebo povinnosť očkovať

Boli identifikované 2 kľúčové faktory:

- Očkovanie ako povinnosť
- Očkovanie ako slobodná voľba

„Ja som za zrušenie povinnosti očkovať, som zato aby zaočkované dieťa a súčasne take ktore prešlo všetkými prehliadkami, dostalo 2500 (máme cca 60000 dětí v ročníku, tak verím, že by sa niekde tieto peniaze vyhrabali) eur pred nástupom do školy, plus očkovacie statusy do škol a skolok, prečkovať všetkých pedagogických a nepedagogických zamestancov, obyvateľstvo chrániť pred neimunnými klasicky karanténami, ak sa vyskytne prípad neočkovaní su v domácej karanténe“ (adsumus, (NE)očkovanie na Modrom koníku, 2017).

„Rád bych, aby o očkování rozhodovali odborníci, dobrovolnost brání vymýcení řady nemocí, přitom po jejich vymýcení by očkování pro budoucí generace už nebylo třeba (Net.Extreme.2019).

Vonkajšie okolie a postoje rodičov k očkovaniu

V nasledujúcej kategórii uvádzali participanti ako zdroje 3 hlavné:

- Spolok Rozalio, ktorý sa venuje výhradne téme očkovania
- Weby zamerané na rodičovstvo a detoxikačnú medicínu
- Sociálne siete (prevažne Facebookové skupiny)

„Postoj spoločnosti k očkování se postupně mění. Pokud bych to měla nějak jednoduše shrnout – jsou rodiče, kteří se zajímají, a rodiče, kteří se nezajímají. Ti, kteří mají zdrženlivý postoj k očkování, a ti, kteří k němu mají dobrý vztah. I Rozalio bylo dříve primárně vnímáno jako spolek proti očkování, ač jím fakticky nikdy nebylo. Ale protože se v dnešní době o možných dopadech vakcinace ve společnosti hovoří, zajímají se o toto téma i lidé, kteří své děti nechávají očkovat řádně, tedy ve státem nařízených termínech. Chtějí například vědět,

jak se vyhnout nežádoucím účinkům nebo jak je zmírnit. Nepřátelský postoj ve společnosti není už, až na výjimky, tak radikální. Takže jsme v dnešní době přijímáni jako spolek zasazující se o změny systému v očkování směrem k lepšímu pro všechny strany, ne o zrušení očkování obecně“

5. DISKUSIA

Aktuálnosť danej témy bola hlavným motívom pri písaní tohto príspevku. Tá je ešte mnohonásobne znásobená prebiehajúcou pandémiou COVID – 19 na celom svete. Túžba po vakcína narazí na odpor Antivaxerského hnutia a bude veľkou inšpiráciou pre výskumy nielen v oblasti psychológie, sociológie a iných spoločenských vied ale aj etiky výskumu a etiky ohľadom témy samotnej administrácie vakcinácie.

J. Hasmanová Marháková a Jitka Skálová (2016) skúmali pohľad na očkovanie z hľadiska sociodemografických charakteristík participantov. Ukázalo sa, že najväčšie percento kriticky zmýšľajúcich rodičov ohľadom témy vakcinácie má vysokoškolské vzdelanie a žije v manželskom zväzku. Rovnako sa ukázalo, že najviac sa témou zaoberajú ľudia, žijúci v Prahe a Juhomoravskom kraji. Ak teda stereotypne uvažujeme o klasickom antivaxerovi ako o človekovi z vidieka a s nízkym formálnym vzdelaním tak opak je pravdou.

Kriwy (2007) potvrdzuje negatívnejšie postoje k očkovaniu v súvislosti so stúpajúcim vekom rodičov, ale zisťuje tiež pozitívnejšie postoje rodičov k očkovaniu v skupine vzdelaných bez maturity.

V našom výskume však nešlo o sociodemografické charakteristiky, ale o obsah posolstva za a proti očkovaniu, so zreteľom na skupinu proti očkovaniu. A tu sú kategórie jasne definované: je to prevažne strach rodičov, strach zo zásahu do detskej imunity a presvedčenie že to je biznis farma firiem. V kategórii role pediatra a povinnosti/dobrovoľnosti očkovania prevládajú jasne protipólne názory.

Za hlavný limit výskumu považujeme anonymnosť príspevkov a teda absenciu možnosti analyzovať akékoľvek údaje o participantoch.

V budúcnosti by sa dal výskum jednoznačne rozšíriť na viaceré krajiny a urobiť porovnávaciu štúdiu, určite by bolo zaujímavé porovnať krajiny V4 vzhľadom k ich spoločnej histórii a kultúrnej blízkosti. Určite by bolo zaujímavé sledovať možné korelácie medzi pediatriami, ktorí dávajú možnosť voľby a ich pacientmi rodičmi a názormi na povinnosť/dobrovoľnosť očkovania.

Z implikácií pre prax je jednoznačne dôležité pracovať viac s informovanosťou rodičov. Tým, že pediater prichádza do styku s rodičmi až po narodení dieťaťa, bola by potrebná informovanosť zo strany gynekológov/pôrodníkov, ktorí rodičov najčastejšie sprevádzajú tehotenstvom.

Literatúra

1. Hasmanová Marháková, J. (2014). Postoje rodičů odmítajících povinná očkování svých dětí: případová studie krize důvěry v biomedicínské vědění. *Sociologický časopis*, stránky 163-185. ISSN 2336 – 128X
2. Hasmanová Marháková, J., & Skálová, J. (2016). Kritika povinného očkování v ČR - charakteristiky rodičů a diskurzní rámce, které využívají. *Naše společnost*, stránky 3-11. ISSN 1214 – 438X
3. Henelová, K., Holweg, M. (2019). Postoje žien k očkovaniu detí vakcínou MMR. In: *QUAERE 2019 : recenzovaný zborník príspevků interdisciplinární mezinárodní vědecké konference doktorandů a odborných asistentů*. Hradec Králové (Česko) : Magnanimitas akademické sdružení, 2019. - ISBN 978-80-87952-30-6, s. 732-740
4. Jedlička, R., Kořá, J., & Slavík, J. (2016). Pedagogická psychologie pro učitele:
5. Psychologie ve výchově a vzdělávání. *Praha: Grada*. ISBN 978 – 80 – 271 – 0586 - 1

6. Kriwy, P. (2007). Gesundheitsvorsorge bei Kindern: eine empirische Untersuchung des Impfverhaltens bei Masern, Mumps und Röteln. *Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007*. ISBN 978-3-531-15362-9.
7. Miovský, M. (2006). Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu. *Praha: Grada*. ISBN 80 – 247 – 1362 - 4
8. Nováková, I. (2012). Zdravotní nauka 3. díl Učebnice pro obor sociální činnost. *Praha: Grada..* ISBN 978 – 80 – 247 – 3707 - 2
9. Vilánková, M. (leden - únor 2014). Smutná pravda o očkovacích vakcínách . *Joalis info: Bulletin informační a celostní medicíny*, stránky 14-15. ISSN 2464 - 8442

Kontaktné údaje

Mgr. Lukáš Zajac, PhD, MSc.

Paneurópska vysoká škola v Bratislave, Fakulta psychológie

Tomášikova 20, 821 02 Bratislava

Slovenská republika

Tel: +421 907 750 534

email: lukas.zajac@paneurouni.com alebo zajac@smartchoice.sk

SÚČASNÁ ÚROVEŇ POZNÁVACIEHO ZÁUJMU ŽIAKOV ZÁKLADNÝCH ŠKÔL O PREDMET FYZIKA

CURRENT LEVEL OF PHYSICS-ORIENTED EDUCATIONAL INTEREST AMONG THE PRIMARY-SCHOOL STUDENTS

Andrea Kľučarová, Vladimír Šebeň

Abstrakt

Ústrednou témou tohto príspevku je téma záujmu, ktorý z pohľadu pedagogickej psychológie predstavuje veľmi dôležitý faktor vnútornej motivácie stimulujúci chuť vzdelávať sa. Autori príspevku sa venujú predovšetkým poznávaciemu záujmu žiakov základných škôl o fyziku. Hlavným cieľom príspevku je preukázať existenciu fyzikálne-zameraného poznávacieho záujmu u žiakov ZŠ a stanoviť jeho súčasnú úroveň. Vychádzajúc z Laninovej metodiky na určenie stupňa rozvoja poznávacieho záujmu, pripravili autori príspevku neštandardizovaný dotazník. Výsledky tejto štúdie ukázali, že je možné vymedziť štyri základné úrovne poznávacieho záujmu o fyziku od absolútneho nezájmu po maximálny záujem prejavujúci sa, okrem iného, samostatnou aktívnou bádateľskou činnosťou žiakov v rámci ich voľného času. Súčasťou príspevku je porovnanie zistených úrovní záujmu medzi pohlaviami.

Kľúčové slová: záujem, poznávací záujem, motivácia, fyzika

Abstract

The main topic of this research paper is the topic of Interest. According to pedagogical psychologists it represents a very important factor of intrinsic motivation stimulating one's willingness to study. The authors of the paper deal mainly with educational physics interest among the primary-school pupils. The main aim of this paper is to prove its existence and to find out its current level of development. Based on Lanina methodology for determining the interest levels, the authors prepared a non-standardized questionnaire. The results of their study show it is possible to distinguish among four levels of educational interest ranging from absolute non-interest to maximum interest observable for example in students' individual active inquiry-based learning during their leisure-time.

Key words: interest, educational interest, motivation, physics

1 ÚVOD

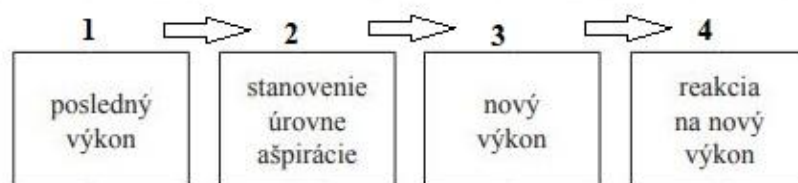
Pri vyslovení slova fyzika, mnohým ľuďom prebehne doslova mráz po chrbte. Netýka sa to len školopovinnejšej mládeže, ale aj ľudí v produktívnom či postproduktívnom veku. Poniakí žiaci sa jej vyložene boja, iní majú pred ňou rešpekt, a existujú aj takí, ktorí k nej pristupujú s odporom. Čím to je, že fyzika vzbudzuje prevažne negatívne emócie? Napriek tejto skutočnosti, stále sa v školách nájde ešte hŕstka detí, ktoré prejavujú určitý záujem o štúdium tohto predmetu. Z pedagogickej skúsenosti vieme, že miera záujmu sa u jednotlivcov líši a môže nadobúdať rôzne stupne i podoby. Za najzreteľnejší prejav záujmu môžeme považovať dobrovoľné, žiakom iniciované zakomponovanie fyziky do svojich voľnočasových aktivít ako napríklad aktívna činnosť v mimoškolskom záujmovom útvare s fyzikálnym obsahom alebo tiež zúčastňovanie sa na fyzikálnych súťažiach. Vzhľadom na to, že rok čo rok dochádza aj k postupnému úbytku počtu riešiteľov fyzikálnej olympiády, rozhodli sme sa

preskúmať, aká úroveň poznávacieho záujmu o fyziku je v súčasnej dobe najviac rozvinutá medzi žiakmi základných škôl.

2 MOTIVÁCIA

Primárnym poslaním učiteľa je učiť, teda odovzdávať žiakom svoje vedomosti a odborné skúsenosti. Rovnaká dôležitosť, ba niekedy dokonca väčšia, sa prikladá snahe zaujať žiakov pre svoj predmet, vyvolať v nich nadšenie pre získavanie nových poznatkov a tým ich motivovať k učeniu sa. Táto úloha môže byť veľmi náročná hlavne v prípade, ak sa jedná o predmety, ktoré vo všeobecnosti nie sú veľmi obľúbené a v ktorých žiaci dosahujú slabšie výsledky. Medzi žiakmi dlhodobo prevláda názor, že fyzika je jeden z najmenej obľúbených školských predmetov. Učivo je ťažké, náročné na porozumenie, preto sa fyziku neradi učia. Nepopulárnosť predmetu je umocnená nielen povahou a zložitosťou fyzikálnych javov, ale aj vysokými nárokmi kladenými na žiaka primárne v oblasti teoretických metód fyzikálneho poznávania (Kvasnica 1990).

Pojem motivácia má latinský pôvod. Pochádza zo slova *moveo*, čo znamená hýbať sa. V prenesenom význame latinské *moveo* poukazuje na hybné sily pôsobiace na ľudské správanie. Z tohto hľadiska, môžeme motiváciu chápať ako proces, ktorý vymedzuje konkrétny smer, silu a dĺžku trvania určitej formy správania a konania (Nakonečný 1995). S touto definíciou sa stotožňuje aj známy slovenský odborník v oblasti pedagogiky, profesor Miron Zelina, ktorý uvádza, že motivácia predstavuje komplexný súbor vnútorných aj vonkajších podnetov vyvolávajúcich, usmerňujúcich, udržiavajúcich a v neposlednom rade zacielfujúcich všetky činnosti človeka (Zelina 2011). Pedagogická psychológia rozlišuje dva základné typy motivácie, a to vonkajšiu a vnútornú. Vonkajšia, nazývaná tiež extrinsická motivácia, súvisí s vonkajšími vplyvmi, ktoré vyvolávajú u žiaka potrebu učiť sa. V prevažnej miere sa jedná o snahu žiaka vyhnúť sa trestu ako obvyklému dôsledku získania zlej známky. Na druhej strane, veľmi silným hnacím motorom k učeniu býva aj vidina možnej odmeny za dobré známky, potecha rodičov, či snaha vydozbyť si nadradené postavenie spomedzi spolužiakov v triede. V uvedených prípadoch, sa síce žiak venuje štúdiu, avšak nie z vlastnej iniciatívy. Pri vnútornej motivácii vedú žiaka k učeniu impulzy, podnety vychádzajúce z jeho vnútra. Cieľom takéhoto učenia sa je navodenie pocitu spokojnosti so sebou samým, radosti zo získavania nových poznatkov či z dobre vykonanej práce. Samotný proces učenia sa nie je podmienený potrebou zažiť úspech ani vyhnúť sa neúspechu (Tomášková 2018).

Obr. 1: Schéma ašpirácie pri podávaní výkonu
(zdroj: T. Pardel 1977)

Špeciálnou formou motivácie je podľa Kubániho (2010) tzv. výkonová motivácia, ktorá stimuluje žiaka podať určitý výkon počas výchovno-vzdelávacieho procesu. Výskumy ukázali, že školský výkon žiakov disponujúcich rovnakými výkonovými schopnosťami sa líši podľa toho, do akej miery sú žiaci motivovaní. V pedagogike sa preto zaužíval termín ašpiračná úroveň výkonu, ktorý vyjadruje budúcu výkonovú úroveň žiaka v známej úlohe. Ašpiračnú úroveň si každý žiak stanovuje sám, zohľadňujúc pritom kvalitu svojho

predchádzajúceho podaného výkonu. Je to úroveň, ktorú sa samotný žiak rozhodol dosiahnuť. Schéma pre stanovenie aspiračnej úrovne zahŕňa postupnosť krokov znázornených na obrázku č.1. Okrem toho, že aspiračná úroveň záujmu bezprostredne súvisí s predchádzajúcim výkonom, je zároveň aj východiskom pre nový výkon (Kubáni 2010).

3 POZNÁVACÍ ZÁUJEM

V súčasnosti sa v pedagogickej praxi kladie do popredia snaha aktivizovať kognitívnu činnosť žiakov za účelom redukcie klasického modelu vzdelávania, pri ktorom je žiak na vyučovacích hodinách prevažne pasívny. Kľúčovú úlohu v tomto procese zohráva práve poznávací záujem. Na jeho formovaní a následnom rozvoji sa do značnej miery podieľa učiteľ svojim motivačným pôsobením na žiakov. Úlohou učiteľa je preto okrem odovzdávania poznatkov aj vyvolať u žiakov záujem o predmet, o určitú problematiku a v prípade už existujúceho záujmu tento záujem neustále podporovať (Šebeň 2007).

Záujem je všeobecne považovaný za jeden z najvplyvnejších motivačných činiteľov podmieňujúcich u žiakov chuť učiť sa. Patrí k najdôležitejším podmienkam stimulujúcim tvorivosť a tvorivý vzťah k vykonávanej činnosti. Zo skúseností vieme, že akákoľvek činnosť vykonávaná s nevôľou či z donútenia, absentujúca prejavy záujmu jedinec o takúto činnosť, je málo efektívna. Okrem toho, záujem podporuje rozvíjanie intelektuálnej stránky žiaka, zvyšuje jeho schopnosť udržať pozornosť a v neposlednom rade i schopnosť vedieť sa sústrediť (Šebeň a Šebeňová 2011). Pod pojmom záujem rozumieme vedomé, dobrovoľné, dlhotrvajúce a nepretržité zameranie ľudskej činnosti na určitú konkrétnu oblasť poznávania a činnorodej sebarealizácie (Helus 1999). S poznávacím záujmom sa v odbornej literatúre prvýkrát stretávame u Ščukinovej (1988), podľa ktorej poznávací záujem predstavuje „výberovú zameranosť človeka na poznanie predmetov, javov a udalostí okolitého sveta, aktivizujúcu psychické procesy, činnosť človeka, jeho poznávacie možnosti.“ Objektom poznávacieho záujmu môžu byť rozličné oblasti týkajúce sa poznávacej činnosti. Jednotlivé záujmy sa môžu vzájomne odlišovať svojou intenzitou, šírkou aj hĺbkou zamerania. Široký poznávací záujem evokuje všeobecný záujem o nadobúdanie nových informácií a poznatkov. V prípade hlbšieho zamerania poznávacieho záujmu už hovoríme o zúžení záujmu na konkrétny školský predmet alebo na určitú tematickú oblasť. S ohľadom na stupeň rozvoja záujmu a jeho charakter, rozlišujeme tri hlavné úrovne rozvoja poznávacieho záujmu: vysokú, strednú a nízku (situačnú) úroveň. Je žiaduce, aby učitelia dokázali správne stanoviť príslušnú úroveň záujmu svojich žiakov o predmet, ktorý na škole vyučujú (Šebeň a Šebeňová 2011).

4 METODIKA PEDAGOGICKÉHO VÝSKUMU

Pedagogický výskum bol realizovaný dotazníkovou metódou získavania informácií. Základ výskumu predstavuje vlastný neštandardizovaný dotazník, ktorý autori príspevku aj sami pripravili. Cieľom dotazníkového výskumu bolo stanoviť súčasnú úroveň poznávacieho záujmu žiakov o fyziku na základných školách. Pri návrhu vhodných otázok dotazníka rovnako ako pri formulácii možných odpovedí sme sa opierali o Laninovej metodiku určenú na diferenciaciu jednotlivých úrovní poznávacieho záujmu. Vzhľadom na skutočnosť, že Laninová vychádza z predpokladu existencie poznávacieho záujmu u žiakov, vymedzuje len tri úrovne záujmu: nízku, strednú a vysokú úroveň. Za účelom získania presnejších výsledkov sme museli zohľadniť fakt, že fyzika dlhodobo patrí k menej obľúbeným predmetom až neobľúbeným predmetom. Z toho vyplýva, že existuje pomerne vysoká pravdepodobnosť, že u niektorých žiakov sa nebude fyzikálne-zameraný poznávací záujem vyskytovať ani v najmenšej možnej miere. Z tohto dôvodu sme k uvedeným úrovniam záujmu doplnili ďalšiu, odpovedajúcu tzv. nulovej hladine poznávacieho záujmu, ktorá je vyjadrením absolútneho nezájmu žiaka o fyziku. Otázky dotazníka sú zamerané na zistenie

emocionálneho vzťahu žiakov k predmetu fyzika, ich postoja k experimentálnej činnosti a samostatnému vedeckému bádaniu. Okrem toho sa žiaci vyjadrujú k otázkam primárnej motivácie, ktorá ich vedie k domácej príprave na hodiny fyziky, k otázkam ohľadne práce v záujmovom útvare s fyzikálnym obsahom a tiež o ich možnej budúcej profesii spojenej s oblasťou fyziky. Jednotlivé položky dotazníka boli uzavreté s jednoduchým výberom. To znamená, že pri každej otázke, sme žiakom ponúkli na výber štyri možné odpovede, z ktorých si mal vybrať len jednu. Odpovede neboli v dotazníku radené náhodne, ale s vopred určenou postupnosťou. V snahe ozvláštniť dotazník a vzbudiť u respondentov záujem, rozhodli sme sa ponúknuté odpovede označiť netradičným spôsobom. Klasický abecedný štýl (možnosti a, b, c, d) sme nahradili pre mladú generáciu tak obľúbenými emotikonami, známymi ako smajlíky. Prvá ponúkaná odpoveď (a) vždy charakterizovala žiaka s najvyššou úrovňou poznávacieho záujmu, preto bola označená tromi usmievajúcimi sa smajlíkmi ☺☺☺. Druhá odpoveď (b) bola určená pre žiaka prejavujúceho stredný záujem o fyziku. Túto možnosť evokovali dva veselé smajlíky ☺☺. Tretia ponúknutá odpoveď (c) už definovala nižší záujem, čo sa odrazilo na ďalšej redukcii počtu smajlíkov na jeden ☺. Posledná možnosť (d) slúžila na vyčlenenie žiakov s nulovou hladinou poznávacieho záujmu. Z tohto dôvodu bol k uvedenej odpovedi priradený smutný smajlík ☹.

Pedagogický výskum bol realizovaný v priebehu januára a februára 2020 na vybraných mestských i mimomestských základných školách prevažne v rámci Prešovského kraja. Výskumu sa zúčastnili žiaci 7. – 9. ročníka základných škôl. Dotazník vypracovávali anonymne počas výchovno-vzdelávacieho procesu pod pedagogickým dozorom. Vzhľadom na uvedenú skutočnosť, návratnosť dotazníka bola takmer stopercentná. Dotazník neodovzdali iba tí žiaci, ktorí v deň konania výskumu neboli v škole prítomní. Z počtu vrátených dotazníkov sme získali štatistický súbor so 194 respondentmi, z čoho 86 bolo dievčat a 108 chlapcov. Po uskutočnení percentuálneho prepočtu môžeme povedať, že sa jedná približne o porovnateľnú vzorku, v ktorej ženské pohlavie je zastúpené zo 44,3 % a mužské z 55,7 percent. Spracovanie dotazníkov prebiehalo bodovaním jednotlivých odpovedí. Zakrúžkovaním prvej možnosti odpovede, získal žiak 4 body. Za označenie druhej možnosti (možnosť b) získal 3 body, možnosť c bola za 2 body a posledná možnosť d za 1 bod. Na základe priemerného bodového zisku z celého dotazníka boli jednotlivci kategorizovaní do skupín odpovedajúcich úrovni ich záujmu o fyziku, a to od absolútneho nezájmu po úroveň vysokého záujmu. Za účelom citlivejšieho rozlíšenia sme vymedzili nižšiu a vyššiu podhladinu situačného záujmu rovnako tak vyššiu a maximálnu podhladinu vysokého záujmu. Stupne rozvoja žiackeho poznávacieho záujmu sú prehľadne spracované v Tabuľke 1.

Tab.1: Hladiny diferenciacie poznávacieho záujmu žiakov o fyziku

Bodová škála	Stupeň záujmu	Hladina záujmu
1,49 – 0,00	0	Absolútny nezáujem
1,99 – 1,50	1	Situačný nižší záujem
2,00 – 2,49	2	Situačný vyšší záujem
2,50 – 2,99	3	Stredný záujem
3,00 – 3,49	4	Vysoký záujem
3,50 – 4,00	5	Maximálny záujem

(zdroj: vlastné spracovanie)

5 ZÍSKANÉ VÝSLEDKY

Štatistickou analýzou žiackych dotazníkov sme stanovili celkovo šesť úrovní fyzikálne-zameraného poznávacieho záujmu medzi žiakmi základných škôl. Jedná sa o úroveň

absolútneho nezájmu, situačný vyšší poznávací záujem, situačný nižší poznávací záujem, stredný záujem, vysoký záujem a tzv. maximálny záujem. Výsledky zrealizovaného dotazníkového šetrenia sú prehľadne spracované v tabuľke č.2.

Tab.2: Stupne poznávacieho záujmu žiakov o fyziku s uvedením % počtu žiakov

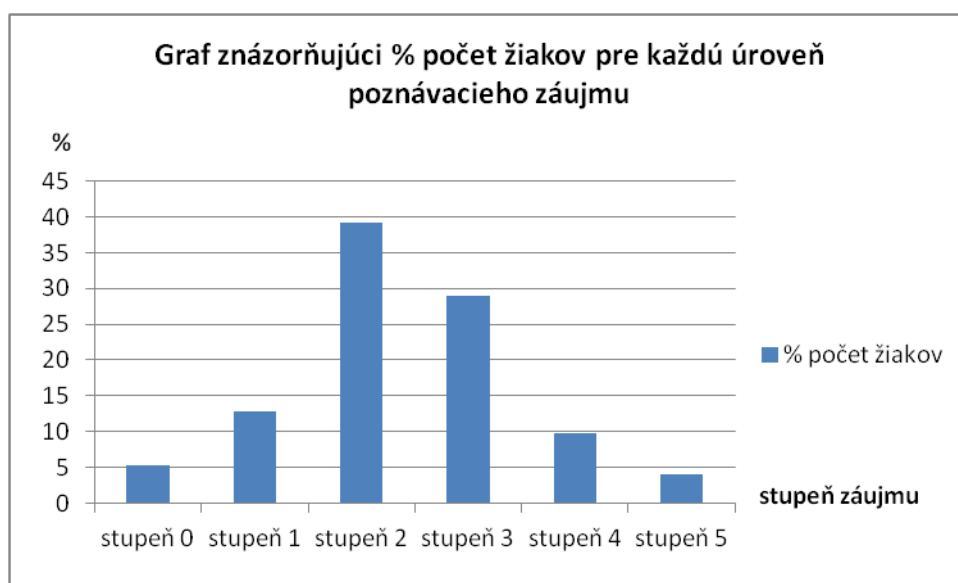
Stupeň záujmu	Hladina záujmu	% počet chlapcov	% počet dievčat	% počet žiakov
0	Absolútny nezáujem	3,1	2,1	5,2
1	Situačný nižší záujem	5,7	7,2	12,9
2	Situačný vyšší záujem	23,2	15,5	38,7
3	Stredný záujem	13,9	15,5	29,4
4	Vysoký záujem	6,2	3,6	9,8
5	Maximálny záujem	3,6	0,5	4,1

Výsledky ukázali, že najviac žiakov má rozvinutý poznávací záujem na úrovni 2, čo odpovedá situačnému vyššiemu záujmu. Táto úroveň poznávacieho záujmu dominuje celkovo u 38,7 % opýtaných žiakov. Z uvedeného počtu je viac ako polovica chlapcov, ktorí predstavujú približne 60 %. Druhá najrozšírenejšia úroveň záujmu o fyziku sa zistila v necelých 30-tich percentách žiakov výskumného súboru. Jedná sa o stupeň záujmu úrovne 3, pri ktorom žiaci vykazujú charakteristiky strednej úrovne poznávacieho záujmu. V tomto prípade je percentuálny pomer medzi chlapcami a dievčatami porovnateľný, čo znamená, že tu nie sú pozorovateľné výrazné rozdiely medzi pohlaviami. Je pritom zaujímavé, že dva najčastejšie úrovne poznávacieho záujmu, stupeň 2 a stupeň 3, sú u dievčat zastúpené v rovnakom pomere 1:1. Z uvedeného dôvodu nie je možné v tejto chvíli jednoznačne určiť, ktorá úroveň záujmu u nich predvída. Takmer 13 % žiakov prejavuje známky nižšieho situačného záujmu o predmet fyzika, čím sa tento typ záujmu zaradil na tretie miesto v pomyselnom rebríčku najčastejšie sa vyskytujúcich hladín poznávacieho záujmu. Tento stupeň je typický pre žiakov, u ktorých nie je poznávací záujem o fyziku veľmi rozvinutý.

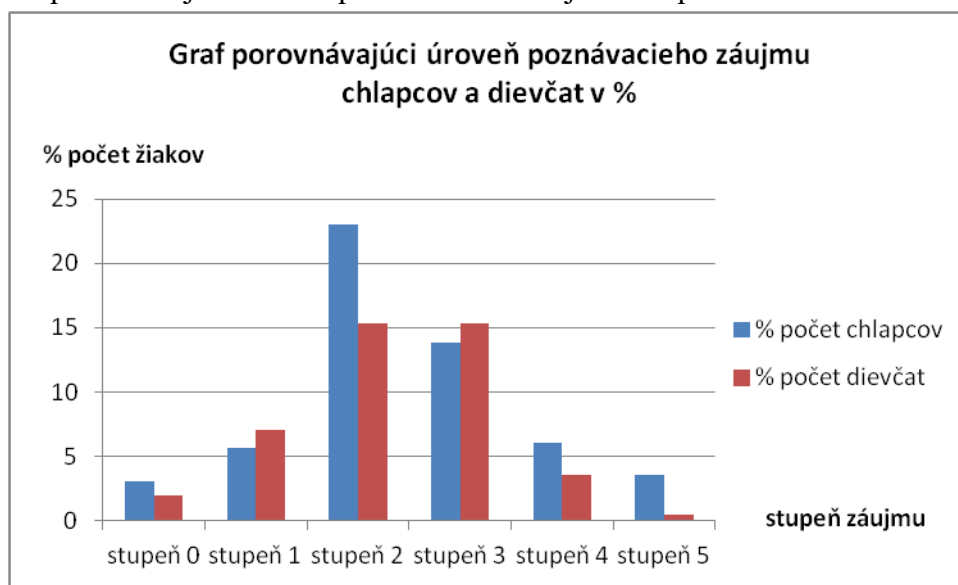
Hraničné stupne poznávacieho záujmu, t.j. stupeň 0 a stupeň 5, sú u žiakov rozvinuté v celkovom meradle približne rovnako, predsa však mierne v prospech absolútneho nezájmu. Percentuálny rozdiel v početnosti oboch hladín je rovný hodnote 1,1 %. Za zmienku stojí tiež skutočnosť, že v rámci uvedených dvoch hraničných úrovní poznávacieho záujmu o fyziku, medzi chlapcami sa v o trochu väčšej miere prejavuje maximálny záujem viac ako absolútny nezáujem. Hladinu maximálneho záujmu o fyziku sme zaznamenali u 3,6 % chlapcov z celkového počtu žiakov. Jedná sa prevažne o riešiteľov fyzikálnej olympiády resp. o chlapcov, ktorí pravidelne navštevujú záujmový útvar s fyzikálnym obsahom. V prípade dievčat je situácia trochu menej priaznivá. Spomedzi uvedených hraničných stupňov poznávacieho záujmu prevláda u dievčat stupeň nula. Prejavy maximálneho záujmu o školský predmet fyzika sa nám podarilo identifikovať len u jednej žiačky z celkového počtu 86 dievčat, ktoré sa zúčastnili tohto pedagogického výskumu. Jedná sa len o pol percenta celého výskumného súboru a súčasne 1,12 % zo súboru dievčat. V oboch prípadoch však uvedený typ záujmu predstavuje len veľmi malé percento.

Celkove výsledky ukazujú, že poznávací záujem žiakov o fyziku je výraznejší u chlapcov ako u dievčat. Výnimku predstavuje len stupeň 1 a stupeň 3, ktoré sú viac rozvinuté u dievčat. Grafické výsledky dotazníkového šetrenia sú prehľadne znázornené na obrázku č.2 a č.3.

Obr.2: Graf znázorňujúci úroveň rozvoja poznávacieho záujmu žiakov ZŠ

Obr. 3: Graf porovnávajúci úroveň poznávacieho záujmu chlapcov a dievčat

6 ZÁVER

V spoločnosti rozšírený postoj študujúcej mládeže, ale aj ich rodičov, k fyzike, je viac negatívny ako pozitívny. Autori príspevku sa preto rozhodli preskúmať, do akej miery a či vôbec negatívny postoj verejnosti nezanechal stopy na žiakoch základných škôl v podobe nízkej úrovne poznávacieho záujmu o tento predmet. Z uvedeného dôvodu, hlavným cieľom príspevku bolo potvrdiť prítomnosť fyzikálneho poznávacieho záujmu medzi žiakmi vybraných základných škôl s následným stanovením úrovne jeho rozvoja. Vzhľadom na skutočnosť, že stále sa z médií v rámci prieskumov dozvedáme o poklese záujmu žiakov o prírodovedné a technické predmety, výsledky nami realizovaného výskumu nás mierne prekvapili v pozitívnom zmysle slova. Ukázalo sa, že súčasná úroveň poznávacieho záujmu o fyziku sa u väčšiny žiakov nachádza v oblasti vyššej situačnej úrovne, ktorá bola stanovená

v 38,7 % prípadov. Druhý najčastejšie sa vyskytujúci typ predstavuje stredná úroveň poznávacieho záujmu prítomná u 29,4 % testovaných žiakov. Z výsledkov výskumu je zrejmé, že u žiakov je vybudovaný dostatočne stabilný základ pre hlbšie štúdium fyziky, ktoré by sa učitelia mali snažiť podporovať, stimulovať a rozvíjať rozličnými motivačnými technikami a vytváraním nenásilných príležitostí pre plynulý nepretržitý rozvoj poznávacieho záujmu. V opačnom prípade hrozí opätovné zníženie úrovne záujmu žiakov o fyziku, ktoré môže časom vyústiť až do úplnej straty záujmu, čo by znamenalo nulovú hladinu poznávacieho záujmu. Tejto situácii by bolo lepšie predísť nakoľko včasné potlačenie nežiaduceho javu a zamedzenie jeho vzniku je vždy jednoduchšie ako neskoršie odstraňovanie resp. náprava následkov po jeho vytvorení.

Použitá literatúra

1. HELUS, Z. *Psychologie*. 3. vydanie. Praha: Fortuna. 3. vydanie. 2003. 119 s. ISBN 80-7168-876-2.
2. KUBÁNI, V. *Všeobecná psychológia*. Prešov: Prešovská univerzita. 2010.
3. KVASNICA, J. O niektorých didaktických problémoch vzájomného vzťahu matematiky a fyziky. In: *Pokroky matematiky, fyziky a astronómie*. 1990. Roč. 35, č. 2, s. 97-108. ISSN 0032-2423.
4. NAKONEČNÝ, Milan. *Lexikon psychologie*. 1.vyd. Praha: Vodnář. 1995, 397 s. ISBN 80-852-5574-X.
5. PARDEL, T. *Motivácia ľudskej činnosti a správania*. Bratislava: SPN. 1977. 219 s.
6. ŠČUKINOVÁ, G.I., *Pedagogičeskije problemy formirovania poznateľnych interesov učaščichsja*. Moskva: Pedagogika. 1988. 208 s.
7. ŠEBEŇ, V. *Fyzika v záujmovej činnosti žiakov*. 1 vydanie. Prešov: FHPV PU. 2007. 66s. ISBN 978-80-8068-690-1.
8. ŠEBEŇ, V. a I. ŠEBEŇOVÁ. Poznávací záujem a záujmová činnosť vo výchove mimo vyučovania. In: S. Il'kovič et al., eds: *Námety pre prírodovednú a technickú záujmovú činnosť*. 1. vydanie. Prešov: Pedagogická fakulta PU. 2011. 176 s. ISBN 978-80-555-0433-9.
9. TOMÁŠKOVÁ, J. *Miesto vhodnej motivácie vo výučbe čítania s porozumením*. 1. vydanie. Bratislava: MPC. 2018. 60 s. ISBN 978-80-565-1436-8.
10. ZELINA, M. *Stratégie a metódy rozvoja osobnosti dieťaťa (metódy výchovy)*. 3. doplnené vydanie. Bratislava: IRIS. 2011. 241 s. ISBN 978-80-89256-60-0.

Kontaktné údaje

Ing. Mgr. Andrea Kľučarová

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied

Ul. 17. novembra č.1, 081 16 Prešov

Tel: 051/ 7570280

email: andrea.klucarova@smail.unipo.sk

Dr.h.c.doc.PaedDr. Vladimír Šebeň, PhD.

Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied

Ul. 17. novembra č.1, 081 16 Prešov

Tel: 051/ 7570681

email: vladimir.seben@unipo.sk

NATEŻENIE CECH AUTYSTYCZNYCH A POCZUCIE WYPALENIA ŻYCIEM WŚRÓD MŁODYCH DOROSŁYCH Z NIEKLINICZNEJ PRÓBY BADAWCZEJ

THE INTENSITY OF AUTISTIC TRAITS AND THE SENSE OF BURNOUT AMONG YOUNG ADULTS FROM A NON-CLINICAL RESEARCH SAMPLE

Renata Stefańska-Klar

Streszczenie

Poczucie, że jest się wypalonym przez życie to uogólniony, egzystencjalny odpowiednik wypalenia w jakiejś dziedzinie, np. zawodowej. Określone grupy, np. środowiska autystyczne mogą być szczególnie narażone na wypalenie z powodu niekorzystnych interakcji pomiędzy własną kondycją a cechami otoczenia oraz w obliczu trudności i opresji wynikających z biegu życia, przy braku odpowiednich zasobów i strategii. Ostatnie doniesienia badawcze na temat autystycznego wypalenia wskazały jako przyczyny: długotrwały życiowy stres, koszty adaptacji społecznej (np. kamuflaż), oczekiwania otoczenia przerastające możliwości podmiotu i brak wsparcia oraz próby samobójcze jako konsekwencję. Badania autorki, włączające się w tę tematykę badań, potwierdziły związek pomiędzy autystycznymi cechami (AQ) w próbie 82 młodych dorosłych a ich poczuciem wypalenia życiem (Skala PWŻ).

Słowa kluczowe: *cechy autystyczne, autyzm, autystyczne wypalenie, Skala Poczucia Wypalenia Życiem (PWŻ), młodzi dorośli*

Abstract

The feeling that you are burned out by life is a generalized, existential equivalent of burnout in some domain, e.g. professional. Certain groups, e.g. autistic environments, may be particularly vulnerable to burn out due to adverse interactions between one's own condition and the features of the environment, and in the face of difficulties and oppressions resulting from the course of life, in the absence of adequate resources and strategies. Recent research reports on "autistic burnout" have identified causes such as long-term stress in life, high costs of social adaptation (e.g. camouflage), environmental expectations beyond the subject's capabilities in the absence of support, and frequent suicide attempts. The research of the author, joining this research topic, confirms the relationship between autistic traits (AQ) in the sample of 82 young adults and their sense of burnout with life (SLBS).

Keywords: *autistic traits, autism, autistic burnout, Sense of Life Burnout Scale (SLBS), young adults*

1 WPROWADZENIE

W badaniu skoncentrowano się na dwóch kluczowych zagadnieniach: autystycznych cechach, które definiują naukowo specyfikę osób określaną jako autystyczne lub należące do spektrum (zaburzeń) autyzmu i na wypaleniu życiem, które jest pojęciem rzadko używanym, gdyż w nauce i życiu społecznym koncentrowano się głównie (tak w przeszłości, jak i obecnie) na wypaleniu zawodowym, rzadziej dotyczącym innych dziedzin życia jak opieka domowa, sport lub szkoła (Ch. Maslach, 2000). Tymczasem, w określonych warunkach, szczególnie w interakcji z określonymi cechami osobniczymi, do wypalenia (sił, energii i

motywacji) może dojść, bez związku z jakimś określonym kontekstem (H. Sęk 2000; Pinse 2000). Do grupy ryzyka wypalania się zaliczyć trzeba osoby ze spektrum autyzmu, gdyż ich właściwości psychiczne i społeczne predystynują, z jednej strony do łatwej i częstej espozycji na stres i kumulowanie się stresorów (L. Bishop-Fitzpatrick 2017, 2015; A. Gillott, N.P.J. Stande 2007), z drugiej strony, ich własny arsenał środków radzenia sobie, choć mógłby być skuteczny w samopomocy na bieżąco i w dłuższej perspektywie, jednocześnie nie ułatwia społecznej adaptacji, a wręcz przeciwnie, przysparza osobom z autyzmem kłopotów i – począwszy od ich dzieciństwa - silnie motywuje otoczenie do wprowadzenia radykalnych zmian w ich repertuarze zachowań, jako uciążliwych dla otoczenia i spostrzeganych jako nienormalne. To, co osobie z autyzmem pomaga radzić sobie skutecznie ze stresem czy regulować stany emocjonalne, sensoryczne i somatyczne jest uważane za dowód na patologiczny charakter autyzmu i cech osobowych, z niego wynikających. W ten sposób tworzą się warunki sprzyjające epizodom wypalania, które stają się coraz częstsze, żeby następnie przejść w stan chroniczny, niebezpieczny nie tylko dla zdrowia, lecz i dla życia. Co ciekawe, otoczenie bliższe i dalsze osób z autyzmem, nie stosuje ramy poznawczej „wypalenie“ do opisu i wyjaśniania zachowania i stanów, które mają te same właściwości, co dobrze wszystkim znane wypalenie zawodowe. Nie prowadzono w tym kierunku badań, unikano takich skojarzeń interpretacyjnych w większości gabinetów terapeutycznych, zadowolając się zestawianiem cech właściwych tzw. „zachowaniom trudnym“ i poszukując sposobów skutecznej ich eliminacji. Pierwszy krok musieli uczynić sami autyści, znający siebie od wewnątrz i umiejący trafnie wyjaśnić powody swoich zachowań.

Amerykańska grupa badawcza AASPIRE od Academic Autism Spectrum Partnership in Research and Education – podjęła się zbadania wypalania z perspektywy osoby z autyzmem, stosując podejście partycypacyjne wspólnie ze społecznością autystyczną na wszystkich etapach badania (D.M.Raymaker et al 2020). Doprowadziło to do stworzenia definicji wypalania specyficznego dla tego, czego doświadczają ludzie z autyzmem, w oparciu o ich własne narracje, przemyślenia i ekspresje wspomnień, z odniesieniem do definicji wypalania zawodowego, ujętego w ICD-11. Brzmi ona następująco: *Wypalenie autystyczne jest syndromem konceptualnie rozumianym, jako wynik przewlekłego stresu życiowego oraz niedopasowania oczekiwań i umiejętności bez odpowiedniego wsparcia. Charakteryzuje się wszechobecnym, długotrwałym (zwykle ponad 3 miesiące) wyczerpaniem, utratą funkcji i zmniejszoną tolerancją na bodziec* (op.cit. s. 140). Definicja ta, powstała na gruncie indukcyjnego wnioskowania, wydaje się komplementarna wobec stworzonego niegdyś przez autorkę pojęcia *poczucia wypalania przez życie*, w oparciu o którą opracowała ona w latach 2008-2011 skalę do badania percepcji własnego życia, którą można uznać za subiektywny rezultat doświadczania na poziomach poznawczym, afektywnym i behawioralnym okoliczności określonych w definicji AASPIRE. Definicja poczucia wypalania przez życie stanowi konceptualizację tego stanu w umyśle podmiotu, jako uogólnionego krytycznego przekonania na temat życia i stanu własnych możliwości, jako ich odczuwanego kresu, przynajmniej w czasie aktualnym. W autorskim zestawie, na który składają się jeszcze - kwestionariusz do badania zasobów nadziei SPES i nieduża skala mierząca poziom nadziei egzystencjalnej (konstrukt autorki) NE i wspomniana skala do badania poczucia wypalania życiem PWŻ zawarto narzędzia pozwalające mierzyć aktualny stan zasobów psychicznych działających jako ochrona i stanowiących źródło radzenia sobie oraz osobistego wzrostu. Przedstawione poniżej próbka stanowi fragment szerszych badań nad czynnikami profilaktycznymi i wspierającymi terapię i mentoring, adresowanymi min. do autystycznych osób. Badania te były prowadzone w poprzednich latach i częściowo zostały opublikowane min. R. Stefańska-Klar, 2017, 2016, 2016a, 2013, 2011).

2 BADANIE NAD ZWIĄZKIEM AUTYSTYCZNYCH CECH A POCZUCIEM WYPALENIA PRZEZ ŻYCIE

Opisane w pracy badanie jest częścią szerszych badań nad profilaktycznymi aspektami pozytywnego zdrowia psychicznego w cyklu życia ludzkiego, w tym dotyczącego dobrostanu i jakości życia osób ze spektrum autyzmu. W ramach tych badań prowadzonych w latach 2010-2015 i 2015-2018 autorka stworzyła zbiór narzędzi badawczych do mierzenia wybranych zmiennych jako przewidywanych czynników ryzyka i czynników chroniących oraz stanowiących psychiczne siły (assets) podmiotu. W ramach badań dokonano walidacji tych narzędzi, wśród których również znalazła się skala Poczucia Wypalenia Życiem (PWŻ). Jedno z opublikowanych badań temat osób o autystycznym wzorcu funkcjonowania (R. Stefańska-Klar 2017) ukazało w grupie o większej rozpiętości wiekowej związku pomiędzy autystycznymi cechami a wskaźnikami dobrostanu i osobistych zasobów psychicznych oraz poczucia wypalenia życiem (jako wskaźnik negatywnej postawy wobec swojego życia). Przyniesione badanie pozwoliło postawić hipotezę o istnieniu pozytywnych mediatorów o charakterze czynników ochronnych (buforów) w procesie powstawania poczucia wypalenia życiem u osób o wyższym natężeniu cech autystycznych, niż te, obserwowane w szerokiej populacji.

2.1. Problem badawczy

Postawiono pytanie dotyczące związku cech autystycznych z globalnym egzystencjalnym wypaleniem, odczuwanym jako poczucie wypalenia życiem i jego szczególnych aspektów, dotyczących siły (natężenia), kierunku i struktury treściowej tych powiązań. Na podstawie badań poprzednich, a także wyników uzyskanych przez AASPIRE można przewidywać, że wyższy wskaźnik AQ (oznaczający wzrastające natężenie cech autystycznych), pociągać będzie za sobą głębsze poczucie wypalenia życiem, z powodu nasilania się czynników ryzyka wynikających z samej kondycji, ale też i z wyższego prawdopodobieństwa zaistnienia niepomysłnych relacji ze światem, który sam w sobie jest źródłem ogromnego obciążenia dla osób należących do tej grupy. Badanie ma również na celu wykrycie, jaki jest związek pomiędzy poszczególnymi cechami autystycznymi, składającymi się na globalny wskaźnik AQ a poczuciem wypalenia życiem, zarówno rozumianym jako globalny wyniki skali PWŻ, jak i jego poszczególnymi itemami, wyrażającymi określone przekonanie na temat własnego życia i jego związku z deklarowanym stanem własnym.

2.2. Opis próby badawczej

Próbę badawczą stanowili studenci jednej z uczelni wyższej województwa śląskiego, którzy ochotniczo wzięli udział w badaniach i wyrazili zgodę na wypełnienie różnych kwestionariuszy opisujących uczucia i zachowania dorosłych ludzi, w tym przekonania dotyczące życia. Studenci wyrazili zgodę na wykorzystanie wyników badania w opracowaniach naukowych dotyczących związku pomiędzy badanymi cechami. Większość badanych stanowiły kobiety 66/82, rozpiętość wieku badanych wyniosła 19-27 lat, śr.arytm. wieku wyniosła 22,65 (por. Tab.1).

2.3. Metody

W całym badaniu zastosowano więcej narzędzi badawczych, niż przedstawione tutaj, ponieważ zajmujemy się wycinkiem dotyczącym jedynie dwóch zmiennych: cech autystycznych i poczucia wypalenia życiem. Do pomiaru cech autystycznych użyty został kwestionariusz AQ (S. Baron-Cohen i inni, 2001, E. Pisula i inni 2013 - dla wersji polskiej), natomiast poczucie wypalenia życiem mierzyła skala PWŻ, autorstwa własnego. Oba narzędzia mają dobre właściwości psychometryczne, jeśli chodzi o wykorzystanie ich w badaniach na licznych grupach oraz w celach przesiewowych. AQ składa się z 50 pytań, na

które są cztery warianty odpowiedzi i można stosować punktację zarówno 0-1 (minimum punktów = 0, maksimum = 50). Punkt odcięcia o dobrych własnościach różnicujących to 26 punktów, sprawdzająca się w warunkach klinicznych (M.R.Woodbury-Smith 2005). Skala PWŻ ma 10 stwierdzeń, a odpowiedzi obejmują siedem wariantów, od nigdy, po stale tak jest, więc możliwa suma punktów do uzyskania ma zakres od 0 do 60. Im więcej punktów, tym wyższy wskaźnik subiektywnego poczucia wypalenia życiem. Dla populacji liczącej 638 osób w różnym wieku średnia wyniosła 15,26p. A odchylenie standardowe.12,19, mediana =13. Współczynnik Cronbacha wyniósł 0,926, wynik PWŻ dobrze sprawdza się w wielozmiennowych badaniach czynników zdrowia psychicznego, jego profilaktyki i promocji (R. Stefańska-Klar 2013). Przeprowadzono analizę statystyczną za pomocą pakietu SPSS, wyliczając statystyki opisowe, do pomiaru związków pomiędzyzmiennymi wykorzystano analizę korelacyjną Pearsona i regresję wielokrotną. W celu testowania różnic w trzech grupach wykorzystano jednoczynnikową analizę wariancji, porównania pomiędzy dwoma grupami dokonywano za pomocą testu t Studenta, po sprawdzeniu braku różnic wariancji za pomocą testu F.

3 WYNIKI BADAŃ

Tabela nr 1. zawiera statystyki opisowe obliczone dla wyników uzyskanych przez badanych w wersji polskiej kwestionariusza AQ, obejmujące, oprócz wyniku globalnego, również podskale składające się na autystyczne cechy. Ze względu na wyraźną odrębność cechy określanej jako skupienie na detalach, odnoszącej się do specyficznego zjawiska „zawężenia percepcji“, która już w poprzednich badaniach autorki ukazała swą szczególną funkcjonalność, wyłączono ją ze zbioru pozostałych cech, będących hipotetycznymi czynnikami ryzyka w procesie powstawania poczucia wypalenia, co wpłynęło pozytywnie na analizę ilościową (patrz tab.1)

Tabela 1. Statystyki opisowe dla zmiennych badawczych (N=82)

Zmienna	Średnia	Odchylenie standardowe	Minimum	Maksimum	Mediana
Wiek	22,65	1,55	19	27	23
Płeć (męska)	0,195	0,4	0	1	0
AQ (skala 0-3)	60,77	11,61	34	91	60
AQ (skala 0-1)	17,802	5,29	6	31	18
Trudności społeczne (Social skills)	9,12	4,67	1	25	9
Sztywność poznawcza (Attention switching)	15,68	3,85	4	27	15
Skupienie na detalach (Attention to detail)	14,56	4,14	1	26	15
Problemy z komunikacją (Communication)	11,22	4,04	2	21	11
Deficyty wyobraźni (Imagination)	10,18	3,44	2	20	10
ACR (bez „zawężenia percepcji“)	46,21	11,4	26	76	45,5
Poczucie wypalenia życiem (PWŻ)	13,51	10,49	0	47	12,5
Wyniki PWŻ dla N=638	15,26	12,19	0	54	13

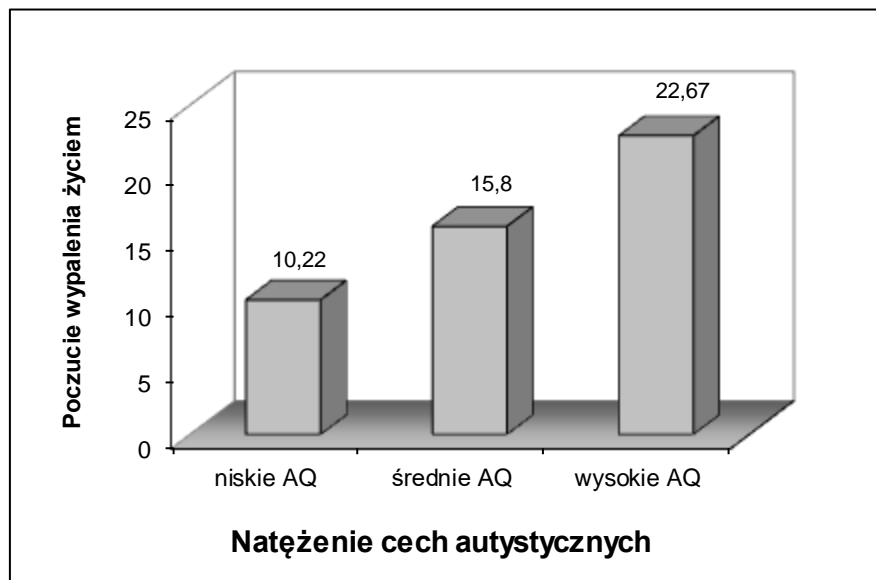
Źródło: badania własne

3.1. Porównanie poczucia wypalenia życiem w grupach o różnym natężeniu cech AQ

Zastosowano dwa rodzaje porównania. W jednym wyodrębniono osoby, których ogólny wynik AQ był równy lub wyższy od wartości, oddzielającej grupę o prawdopodobnym braku autyzmu od tej, u której występuje prawdopodobieństwo zaburzenia spektrum autyzmu. Pomimo, że w celu uniknięcia fałszywych potwierdzeń Baron-Cohen z zespołem

rekomendują 32 punkty, to jednak stwierdzają również, że w warunkach klinicznych wystarczająco dobrze różnicującym wynikiem jest 26, co wynika z badania własności kwestionariusza AQ. Posługując się tym kryterium, wyodrębniono 6 osób (3 kobiety, 3 mężczyzn) o wynikach spełniających te warunki, tworząc z nich grupę „wysokie AQ”. Pozostałe osoby rozdzielono za pomocą mediany dla całej próby badawczej czyli do 18 punktów (grupa „niskie AQ”) i od 18 do 25 punktów (średnie AQ). Grupy te liczyły odpowiednio: 41, 35 i 6 osób. Poziom poczucia wypalenia życiem w grupach o różnym natężeniu ogólnego wskaźnika AQ ilustruje rysunek nr 1. Porównano różnice PWŻ w trzech grupach za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji, które okazały się istotne statystycznie ($F= 5,741$, $df=81$, $p= 0,0047$). Ze względu, jednak na niewielką liczebność grupy o najwyższym natężeniu cech autystycznych¹ należało sprawdzić, czy trend ten się utrzyma, jeśli porównamy ze sobą grupy wyodrębnione za pomocą mediany czyli wartości znajdującej się dokładnie pośrodku uporządkowanych rosnąco lub malejąco danych. W ten sposób powstały dwie równoliczne grupy, każda licząca sobie 41 osób, które potraktowano jako charakteryzujące się niższym (poniżej 18 p.) lub wyższym (od 18 wzwyż) natężeniem cech autystycznych AQ (patrz rysunek 2).

Rysunek 1. Poczucie wypalenia życiem (PWŻ) wśród badanych o różnym natężeniu cech autystycznych

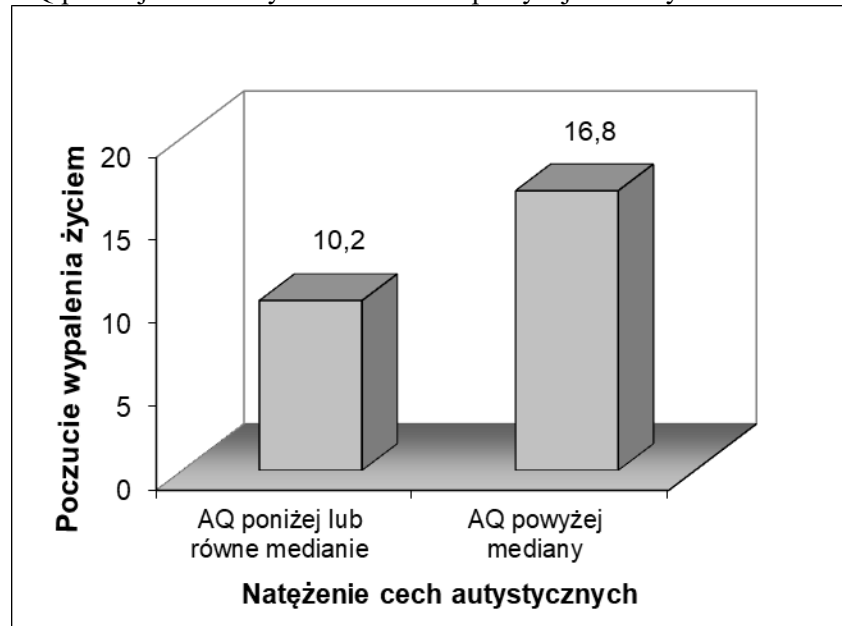
Źródło: badania własne

Różnice PWŻ porównane za pomocą testu t Studenta okazały się istotne na poziomie $p>0,0000$ ($t= 11,496$, $df=80$), a zatem, w miarę wzrostu natężenia cech autystycznych, wzrasta też poczucie wypalenia życiem u badanych osób i to tak znacznie, że w grupie wyniku wysokiego AQ osiąga poziom spotykany u wieloletnich bezdomnych lub skazanych, odsiadujących długie wyroki (R. Stefańska-Klar) a w grupie średniej (rys.1) lub powyżej mediany (rysunek 2) wyniki nie tylko przekraczają średni wynik dla całej badanej próbki, ale także osiągają lub przekraczają średnią populacji z badań walidacyjnych (patrz tabela 1), na którą składały się również wyniki z więzień i środowisk dotkniętych wdarzeniami

¹ Liczba wydaje się niewielka z punktu widzenia potrzeb czysto badawczych, bo w sensie diagnostycznym ilość ta wyniosła ponad 7% typowej populacji studenckiej, a więc więcej, niż podają statystyki, dotyczące występowania autyzmu w populacji ogólnej, gdzie zwykle waha się ona od 1% do ok.3%. Jednak wiele osób ze zdiagnozowanym lub nie autyzmem, po ukończeniu szkoły średniej decyduje się na studia wyższe, więc liczba może być adekwatna.

traumatycznymi, oprócz uzyskanych przez „zwykłych“ obywateli w wieku od wczesnej młodości po starość.

Rysunek 2. Poczucie wypalenia życiem (PWŻ) wśród badanych o natężeniu AQ poniżej lub równym medianie lub powyżej mediany

Źródło: badania własne

3.2. Analiza korelacji

Tabela 2. Korelacje (r Pearsona) pomiędzy natężeniem cech autystycznych a poczuciem wypalenia życiem

Cechy autystyczne (Autistic Traits)	Poczucie wypalenia życiem (PWŻ)
Trudności społeczne (Social skills)	0,246**
Sztywność poznawcza (Attention switching)	0,249**
Skupienie na detalach (Attention to detail)	0,008n.i.
Problemy z komunikacją (Communication)	0,300**
Deficyty wyobraźni (Imagination)	0,275**
ACR(cechy – autystyczne czynniki ryzyka wypalenia życiem)	0,374**
AQ	0,370**

* $p > 0,05$, ** $p > 0,01$ ni = brak statystycznej istotności

Źródło: badania własne

Analiza korelacyjna potwierdziła współzmiennność i dodatni związek pomiędzy cechami autystycznymi i w poczuciem wypalenia życiem na poziomie statystycznie istotnym (wyższym, niż wymagany 0,05) poza jedną cechą, która nie wykazała takiego związku. Cechą tą jest specyficzny dla osób autystycznych styl poznawczy, który nie tylko je wyróżnia spośród innych, ale, jak autorka wykazała w swoich innych badaniach, stanowi mocny pozytywny atut i wydaje się pełnić ważne funkcje chroniące, ze względu na powiązania z istotnymi dla zdrowia psychicznego i radzenia sobie siłami i zasobami psychologicznymi.

Tabela 3. Cechy autystyczne jako predyktory wypalenia życiem w analizie regresji

Poczucie wypalenia życiem jako zmienna zależna				
Cechy autystyczne	R	R kwadrat	F	P
1.Trudności społeczne (Social skills)	0,246	0,061	5,16931	0,0257*
2.Sztywność poznawcza (Attention switching)	0,249	0,062	5,28233	0,0242*
3.Skupienie na detalach (Attention to detail)	0,008	0,00	0,00487	0,9445ni
4.Problemy z komunikacją (Communication)	0,300	0,090	7,9292	0,0061**
5.Deficyty wyobraźni (Imagination)	0,275	0,076	6,5597	0,0123*
ACR (cechy - autystyczne czynniki ryzyka wypalenia życiem)	0,374	0,140	13,0466	0,0005***
Wszystkie cechy autystyczne 1,2,3,4,5	0,393	0,154	2,7723	0,0236*
AQ (globalne natężenie cech autystycznych)	0,370	0,137	12,71831	0,0006***
R – współczynnik korelacji wielokrotnej R kwadrat – współczynnik wielokrotnej determinacji F – wartość statystyki F				
*p<0.05 , ** p =lub <0.01, *** p<0.001 ni = brak statystycznej istotności				

Źródło: badania własne

Żeby stwierdzić, w jakim stopniu ogólny wynik AQ oraz poszczególne cechy autystyczne, bądź ich grupy stanowią predyktor (czyli pozwalają przewidzieć) wielkość poczucia wypalenia życiem, zastosowano szereg analiz regresji liniowych (dla pojedynczych cech autystycznych lub sum ich „wiązek“), w modelu, którym PWŻ jest zmienną zależną. Tabela nr 3. Zawiera statystyki pokazujące wyniki analizy regresji, potwierdzające dotychczasowe wyniki, uzyskane w kolejnych krokach analizy wyników.

Tabela 4. Korelacje pomiędzy globalnym natężeniem cech autystycznych (AQ) a składnikami skali Poczucia Wypalenia Życiem

Itemy skali Poczucia Wypalenia Życiem	r Pearsona
<u>Czasami czuję się całkiem wypalony przez swoje życie</u>	0,217*
<u>Moje życie to jedno pasmo wyjątkowych trudności i niepowodzeń</u>	0,367**
<u>Czuję się, jakby wygasły we mnie najważniejsze źródła energii</u>	0,381**
Inni nawet się nie domyślają tego, jakie miałem ciężkie życie	0,078ni
<u>Nie mam już sił zaczynać po raz kolejny w życiu</u>	0,258*
Nie rozumiem, dlaczego to właśnie mnie musiało spotkać to wszystko, co przeżyłem	0,201ni 0,340**
<u>Nie wiem skąd czerpać energię do dalszych wysiłków i starań</u>	0,278*
<u>Uważam, że w porównaniu z innymi muszę mieć wyjątkowego pecha</u>	0,195ni
Życzyłbym sobie mieć tyle życiowej siły, co kiedyś	0,173ni
Nieraz się zastanawiam, dlaczego musiałem przejść przez to wszystko, co mnie spotkało	
Poczucie wypalenia życiem – wynik ogólny (PWŻ)	0,370**
* - p<0.001 ** - p<0.0001 ni = brak statystycznej istotności	

Źródło: badania własne

Tabela nr 4 ukazuje korelacje pomiędzy AQ a poszczególnymi pozycjami Skali Poczucia Wypalenia Życiem. Jak widać, tylko niektóre z itemów są skorelowane z natężeniem cech autystycznych u badanych osób. Ich analiza pozwoli czytelnikowi dostrzec podobieństwo do składowych definicji wypalenia autystycznego stworzonej przez AASPIRE, natomiast zbiór

tych korelatów nie jest charakterystyczny dla innych grup uzyskujących w tej skali podwyższone wyniki, w stosunku do reszty społeczeństwa. np. dla długoletnich bezdomnych, więźniów osadzonych w zakładach karnych czy żołnierzy w warunkach przedłużonego stresu bojowego.

4 WNIOSKI Z BADAŃ

Badanie potwierdziło przewidywanie o związku pomiędzy cechami autystycznymi a wypaleniem przez życie, ukazując spójność uzyskanych wyników w badaniach nad stresem, wypaleniem i czynnikami ryzyka zdrowia psychicznego w grupie osób o autystycznym wzorcu funkcjonowania. Pomimo, odmiennych metod i zupełnie różnych grup badanych uzyskano wyniki o podobnych charakterze oraz wydźwięku. Badanie przedstawione w artykule ma ograniczenia i słabości. Ograniczenie wynika z badania typowej populacji studenckiej, która różni się od populacji pozauczelnianej, jednocześnie jest tylko kontekstem dla osób z autyzmem, które wszakże również w tym środowisku funkcjonują. Założenie o ciągłości cech w populacjach społecznych i rezygnacja w wizji izolowanych archipelagów, a w ich ramach wysp, których mieszkańcy są absolutnie nieporównywalni z resztą świata pozwala wykorzystywać kwestionariusz AQ w społeczeństwie jako takim i przekładać wyniki również na język psychologicznej narracji na temat autyzmu. Trzeba jednak pamiętać, o specyfice psychologii autyzmu, która mitem nie jest i wymaga nieustannej otwartości poznawczej na wynikające z niej potrzeby i dyscyplinę wnioskowania. Słabością badań jest stosunkowo nieduża grupa i przewaga kobiet, choć jest to charakterystyczne dla kierunków skąd rekrutowali się uczestnicy, a więc pedagogiki i kierunków humanistycznych. Ponieważ z materiału badawczego została wykoprzystana tylko część, podjęte zostaną dalsze kroki badawcze, które pozwolą wyjaśnić rolę osobowości i wybranych sił i zasobów psychicznych w pośredniczeniu pomiędzy autystycznymi cechami a poczuciem wypalenia przez życie.

Bibliografia

1. BARON-COHEN, S., WHEELWRIGHT, S., SKINNER, R., MARTIN, J., CLUBLEY, E.: *The Autism-Spectrum Quotient (AQ): Evidence from Asperger syndrome/high-functioning autism, males and females, scientists and mathematicians*. Journal of Autism and Developmental Disorders. 2001, 31, 5-17.
2. BISHOP-FITZPATRICK L., MINSHEW N.J., MAZEFSKY C. A., EACK S. M.: *Perception of Life as Stressful, not Biological Response to Stress, is Associated with Greater Social Disability in Adults with Autism Spectrum Disorder*. Journal of Autism and Developmental Disorders 2017 January, 47(1), 1–16
3. BISHOP-FITZPATRICK L., MAZEFSKY C.A., MINSHEW N. J., EACK S. M.: *The Relationship between Stress and Social Functioning in Adults with Autism Spectrum Disorder and without Intellectual Disability*. Autism Research 2015 April, 8(2), 164–173.
4. GILLOTT A. , STANDE N P. J.: *Levels of anxiety and sources of stress in adults with autism*. Journal of Intellectual Disabilities 2007 vol 11(4) 359–370
5. MASLACH CH.: *Wypalenie - w perspektywie wielowymiarowej*. W: Red. Helena Sęk, Wypalenie zawodowe. Przyczyny, mechanizmy, zapobieganie. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000 ISBN 83-01-13267-1 s13-31.
6. PINES A.M.: *Wypalenie – w perspektywie egzystencjalnej*. W: Red. Helena Sęk, Wypalenie zawodowe. Przyczyny, mechanizmy, zapobieganie. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000 ISBN 83-01-13267-1 s.13-31.
7. PISULA E, KAWA R, SZOSTAKIEWICZ Ł, ŁUCKA I, KAWA M, ET AL. *Autistic Traits in Male and Female Students and Individuals with High Functioning*

- Autism Spectrum Disorders Measured by the Polish Version of the Autism-Spectrum Quotient.* PLoS ONE, 2013, 8(9), 1-12.
8. RAYMAKER D.M., TEO A.R. STECKLER, N.A. LENTZ, B. SCHARER, M., SANTOS A.D. KAPP S.K., HUNTER M., JOYCE A. I NICOLAIDIS CH: *“Having All of Your Internal Resources Exhausted Beyond Measure and Being Left with No Clean-Up Crew”*: *Defining Autistic Burnout*, *Autism in Adulthood*, 2020 Volume 2, Number 2, 132–143.
 9. SĘK H.: *Uwarunkowania i mechanizmy wypalenia zawodowego w modelu społecznej psychologii poznawczej.* W: Red. Helena Sęk, *Wypalenie zawodowe. Przyczyny, mechanizmy, zapobieganie.* Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000 ISBN 83-01-13267-1 s.149-167
 10. STEFAŃSKA-KLAR, R.: *Cechy autystyczne, nastawienie do życia i zasoby nadziei u osób dorosłych, pochodzących z typowej populacji.* In: *Recenzowany Sborník Příspěvků Mezinárodní Vědecké Konference MMK 2016, Magnanimitas, Hradec Králové 2016* p. 1016-1025.
 11. STEFAŃSKA-KLAR R.: *The Subjective Well-Being, Sense of Life Burnout and Psychological Capital of the Homeless. The Perspective of Positive Psychology.* *European Pedagogy Forum 2016a.* *Reflexe pedagogiky a psychologie.* Magnanimitas, Hradec Králové, 2016a ISBN 978-80-87952-16-0 s. 221-230
 12. STEFAŃSKA-KLAR R.: *Towards preventing burnout. Presentation of the author's research tool: Sense of Burnout with Life scale.* *Poster on the I-th International Conference on the Positive Psychology in Poland, 17-19.05.2013, Sopot, Poland*
 13. STEFAŃSKA-KLAR R.: *Zdrowie psychiczne w więzieniu. Profilaktyka i promocja.* W: Red. Natalia Ruman, „Katharsis kary“. *Wybrane obszary problematyki penitencjarnej.* Wydawnictwo „scriptum“, Kraków 2013a ISBN 978-83-60163-97-9 s. 63-85.
 14. STEFAŃSKA-KLAR R.: *Ukryte psychologiczne wymiary wypalenia się nauczycieli. Rola nadziei i jej zasobów.* W: Fajfer-Kruczek (red) *zjawisko wypalenia zawodowego w profesjach społecznego zaufania.* Wydawnictwo R M Druck Poland, Cieszyn, 2010 ISBN: 978-83-931587-0-6 s. 65-93
 15. WOODBURY-SMITH M. R., ROBINSON J., WHEELWRIGHT S., BARON-COHEN S.: *Screening Adults for Asperger Syndrome Using the AQ: A Preliminary Study of its Diagnostic Validity in Clinical Practice.* *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 35, No. 3, June 2005, 331-335.

Contact

Dr. Renata Stefańska-Klar, Ph.D

Institutum Investigationis Scovorodianum at Autism Team Foundation

(Chair of Psychology Section and researcher)

ul. Zgierska 110/120 lok. 121, 91-303 Łódź, Poland

Senior Lecturer University of Silesia

ul. Bielska 63, 43-400 Cieszyn, Poland

renata.stefanska-klar@wp.pl

HUMOR AND RIDICULE IN RELATION TO ATTACHMENT IN YOUNG ADULTS

Katarína Greškovičová, Diana Zdechovanová

Abstract

Attachment theory explains how we feel in relationships and depicts behavioural, emotional, and cognitive manifestations of attachment styles. We aimed to explore relationships between attachment and humor/ridicule. Attachment was perceived as remembered attachment or attachment to parents (measured by the s-EMBU) and actual attachment or attachment to a romantic partner (assessed by the ECR-R). Humor styles were measured by the HSQ and ridicule by PhoPhiKAT-30. Our purposeful sample consisted of university students (N=431) aged between 18 and 35 years and they were approached online from December 2019 till January 2020. The highlight of the research is a strong relationship between attachment anxiety and gelotophobia ($r_s=.501$).

Key words: attachment to parents, attachment to a romantic partner, humor styles, ridicule

1 INTRODUCTION

Theory of attachment postulates that a child must form at least one relationship with a primary caregiver in order to develop emotionally and socially in a positive way (1). Qualitatively different attachment styles and types have been identified and they are believed to be relatively stable over the human life thank to internal working models (2). Researchers have found similarities between children and adult attachment styles and Mikulincer and Shaver (3) delineated two strategies (hyperactivating-attachment anxiety and deactivating-attachment avoidance) that regulate emotions and behaviours in relationships. Each attachment style (and type) reacts differently as to behaviour, cognitive and emotional manifestations. We can study attachment via several perspectives, such as we can ask people to recall how they were treated in childhood/adolescence (remembered attachment or attachment to parents) or we can study actual manifestation of internal working models in present romantic relationships (actual attachment or attachment to a romantic partner) (4).

Attachment has been broadly studied since its formulation. Recently, the concern was directed also toward connection between attachment and laugh. Humor refers a pleasant, positive emotion, is result of a cognitive evaluation of the social environment and is demonstrated as cheerfulness, laughter, an amused expression on his face (5). Three theories of humor are formulated: theory of superiority, theory of incongruency and theory of relaxation (6). Furthermore, humor can contain pleasant aspects as well as negative one, such as a certain degree of aggression or attack. Martin (5) thus differentiate adaptive (affiliative and self-enhancing styles) and maladaptive (aggressive and self-defeating styles) humor categories. Another concept of laugh is ridicule or mockery which means to laugh at somebody in a mean way. Ridicule has been described as gelotophobia (the fear of being laughed at), gelotophilia (joy of being laughed at) and katagelasticism (the joy of laughing at others) (7).

When considering attachment to parents, the higher the fright of being laughed at (gelotophobia), the higher the score of rejection and punishment (mainly from mother) and control (8). Warm relationship with children tends to lessen the tendency to gelotophobia (8,9). Gelotophilia was not related to parental manifestations and katagelasticism was weakly correlated with punishment (8). Moreover, maternal care and overprotection were negatively

correlated with aggressive and self-defeating humor, but paternal care and overprotection were not (10).

Humor is a prominent part of the romantic relationships. Humorous individuals are more appealing than the ones without a sense of humor (11,12). On the other hand, anxious participants produced less humor reactions and possess ambivalent feelings toward humor-eliciting situations, while avoidant ones less appreciate humor and perceive aversion toward humor-eliciting situations (13). As to adaptive styles of humor, self-enhancing style was associated with secure attachment style (that is low scores both on attachment avoidance and anxiety) (14) and affiliative humor style was negatively related to attachment anxiety (13,14) and attachment avoidance (13). Aggressive style, on the contrary, was positively related to attachment avoidance (10,14) and attachment anxiety (10). Self-defeating humor was positively associated to attachment anxiety (10,13) and avoidance (10). Furthermore, attachment anxiety predicted higher use of self-defeating humor, and attachment avoidance predicted higher use of aggressive humor (10).

Moreover, gelotophobia was positively related to both attachment avoidance and anxiety (15,16). People higher in gelotophobia were less likely to enter romantic relationship than others. Higher gelotophilia was associated with lower attachment avoidance and katagelasticism was correlated neither to attachment avoidance or anxiety (10).

Considering the empirical studies on the association between attachment to parents/toward a romantic partner and laughter (humor and ridicule) in young adults, we formulated following research questions and hypotheses:

Attachment to parents and laughter

RQ1 What is a relationship between attachment to parents and humor styles?

RH1 Emotional warmth is in negative relationship to gelotophobia (8,9).

RQ2 What is the relationship between emotional warmth and gelotophilia/katagelasticism?

RQ3 What is the relationship of hyperprotection and rejection to gelotophobia, gelotophilia and katagelasticism?

Attachment to a romantic partner and laughter

RH2 There is a positive relationship between attachment to a romantic partner (attachment avoidance and anxiety) and maladaptive humor styles (10,13,14).

RH3 There is a negative relationship between attachment to a romantic partner (attachment avoidance and anxiety) and adaptive humor styles (10,13,14).

RH4 There is a positive relationship between attachment to a romantic partner (attachment avoidance and anxiety) and gelotophobia (15,16).

RQ4 What is the relationship between attachment to a romantic partner and gelotophilia/katagelasticism?

2 METHODS

2.1 Research sample and data collection

The research was quantitative, exploratory with correlational design. We used purposeful sampling with one inclusion criterion, that is age between 18 and 35 years. We chose online survey and spread it on webpages of 16 university hostels located in different towns in Slovakia (Bratislava, Trnava, Nitra, Košice), on personal Facebook and it was also sent to students of one university in Bratislava via emails. We collected data from December 2019

till January 2020. The sample consisted of 431 participants (women n= 250) with mean age 25 (SD= 4, Mod= 20, Mdn= 23).

2.2 Instruments

The Slovak version (17) of Short form of Eegna Minnen Beträffande Uppfostran (s-EMBU) (18) is a 23-item tool that measures remembered quality of parent-child relationships through three dimensions: Rejection, Emotional warmth and Hyperprotectivity. Participant answers on a 4-point Likert scale ranging from “no, never” to “yes, most of the time”, separately for mother and father. Item 9 was included into emotional warmth. Summary indices are computed for all dimensions and higher index indicates increased dimension.

The Experiences in Close Relationships-Revised (ECR-R) by Brennan et al. (19) is a 36-item measure of adult romantic attachment style that was also translated into Slovak language (20). It consists of two dimensions (Attachment avoidance and Attachment anxiety) with 18 items in each. The items are scored on a 7-point Likert scale ranging from “strongly disagree” to “strongly agree”. Average scores are computed for both dimensions. Higher average score indicates increased Attachment avoidance/anxiety.

The third tool, HSQ (21) is a 32-item questionnaire to tap four humor styles: Affiliative, Self-enhancing, Aggressive and Self-defeating that are further divided into two broader categories: adaptive and maladaptive styles. Participants answer on 7-point Likert scale from „totally disagree“ to „totally agree“. Total scores are computed and the higher the score, the more intense the humor style is manifested.

The last questionnaire, the PhoPhiKat-30 (22), was created to measure the level of Gelotophobia, Gelotophilia and Katagelasticism. Each dimension has 10 items. Answers are given on a four-point Likert format („strongly disagree“ to „strongly agree“). Total scores are computed and the higher the score, the more intense is the perceived ridicule.

3 RESULTS

3.1 Descriptive statistics

Coefficient of reliability for all tools was acceptable. Descriptive statistics are displayed in Table 1 - 4. Distribution of data in every dimension except Affiliative humor were non-Gaussian distributed.

Table 1 Descriptive statistics of the variables in the s-EMBU, source: authors

N= 413	Mother's rejection	Father's rejection	Mother's emotional warmth	Father's emotional warmth	Mother's hyperprotectivity	Father's hyperprotectivity
Mean	11,50	11,16	17,42	15,28	24,47	20,93
Median	10,00	10,00	18,00	16,00	24,00	21,00
Mode	8,00	8,00	18,00	16,00	22,00	21,00
Std. Dev.	3,85	3,96	4,23	4,68	5,88	5,84
Skewness	1,36	1,56	-0,40	-0,16	0,28	0,42
Kurtosis	1,92	2,34	-0,52	-0,73	-0,28	-0,10
Min.	7,00	7,00	6,00	6,00	10,00	10,00
Max.	28,00	28,00	24,00	24,00	39,00	38,00
Cronbach alpha	.82	.76	.85	.88	.83	.84

Table 2 Descriptive statistics of the variables in the ECR-R, source: authors

N= 413	Attachment anxiety	Attachment avoidance
Mean	3,42	2,68
Median	3,33	2,50
Mode	1,83a	2,17
Std. Dev.	1,30	1,12
Skewness	0,33	0,73
Kurtosis	-0,73	0,12
Min.	1,00	1,00
Max.	6,78	6,33
Cronbach alpha	.92	.92

Table 3 Descriptive statistics of the variables in the HQS, source: authors

N= 413	Affiliative humor	Self-enhancing humor	Aggressive humor	Self-defeating humor
Mean	43,39	43,39	43,39	43,39
Median	35,68	35,68	35,68	35,68
Mode	28,60	28,60	28,60	28,60
Std. Dev.	32,19	32,19	32,19	32,19
Skewness	45,00	45,00	45,00	45,00
Kurtosis	36,00	36,00	36,00	36,00
Min.	28,00	28,00	28,00	28,00
Max.	32,00	32,00	32,00	32,00
Cronbach alpha	.88	.77	.66	.77

Table 4 Descriptive statistics of the variables in the PhoPhiKat-30, source: authors

N= 413	Gelatophobia	Gelatophilia	Katagelasticism
Mean	21,15	21,15	21,15
Median	23,69	23,69	23,69
Mode	20,51	20,51	20,51
Std. Dev.	21,00	21,00	21,00
Skewness	23,00	23,00	23,00
Kurtosis	20,00	20,00	20,00
Min.	14,00a	14,00a	14,00a
Max.	20,00	20,00	20,00
Cronbach alpha	.86	.87	.83

3.2 Correlations between attachment and humor

Assumptions of linearity between attachment and humor variables were checked with scatterplots. The assumption of linearity was met in all cases. Correlational analysis (tab. 5) using Spearman's correlational coefficient shows both positive and negative relationships with weak up to moderate strength (RQ1, RH2, RH3).

Table 5 Correlation matrix between attachment and humor, source: authors

N= 413	Affiliative humor	Self-enhancing humor	Aggressive humor	Self-defeating humor
Mother's rejection	-,125	-,091	,154	,096
Father's rejection	-,122	-,149	,180	,139

Mother's emotional warmth	,292	,165	-,071	-,019
Father's emotional warmth	,255	,183	-,088	-,057
Mother's hyperprotectivity	-,007	-,033	,048	,129
Father's hyperprotectivity	,006	-,039	,042	,114
Attachment anxiety	-,201	-,265	,212	,238
Attachment avoidance	-,348	-,238	,179	,031

3.3 Correlations between attachment and ridicule

Assumptions of linearity between attachment variables and ridicule variables were checked with scatterplots and was met in all cases. Correlational analysis (tab. 6) using Spearman's correlational coefficient shows trivial up to strong relationships (RH1, RQ2, RQ3, RH4, RQ4).

Table 6 Correlation matrix between attachment and ridicule, source: authors

N= 413	Gelatophobia	Gelatophilia	Katagelatisicm
Mother's rejection	,150	,067	,109
Father's rejection	,170	,026	,142
Mother's emotional warmth	-,132	,090	-,021
Father's emotional warmth	-,129	,088	,003

Table 6 Correlation matrix between attachment and ridicule, source: authors (cont.)

N= 413	Gelatophobia	Gelatophilia	Katagelatisicm
Mother's hyperprotectivity	,120	,060	-,008
Father's hyperprotectivity	,118	,076	,047
Attachment anxiety	.501	-.066	.084
Attachment avoidance	.262	-.152	.086

4 DISCUSSION

We aimed to explore relationships between attachment and laughter. Attachment was perceived as remembered attachment or attachment to parents and actual attachment or attachment to a romantic partner. We studied laughter through two concepts: humor styles and ridicule. We differentiate four humor styles and three ridicule categories. We used four instruments: sEMBU (remembered attachment), ECR-R (actual attachment), HSQ (humor styles) and PhoPhiKat-30 (ridicule categories). Our purposeful sample consisted of university students (N=431) aged between 18 and 35 years and they were approached online from December 2019 till January 2020.

Attachment theory explains how we feel in close relationships and therefore suggest behavioural, emotional, and cognitive manifestations. We believe that people that feel good about themselves as well as others would use more adaptive humor styles and avoid ridicule. On the contrary, people that tend to avoid other or feel anxious in other people's presence would possibly use maladaptive humor styles or ridicule to strengthen their perception. These assumptions have been partly confirmed by previous research.

We found trivial relationships between attachment to parents and humor styles expect emotional warmth (RQ1). Affiliative humor was related to Mother's ($r_s=.292$) and Father's ($r_s=.255$) emotional warmth. The more mothers and fathers emotionally supported their children, the more the children use collective, friendly, and empathic humor style that serves to strengthen relationships (21). Rejection and hyperprotection of parents, or how participant perceived and remembered parents' rejection and overprotection, do not seem to be associated with humor styles.

Emotional warmth from attachment to parents was also meaningful in ridicule dimensions. We confirmed that emotional warmth of mother ($r_s=-.132$) or father ($r_s=-.129$) is in negative relationship with gelotophobia (RH1), yet these relationships are weak but in line with other researches (8,9). We did not find relationship between other dimensions of attachment to parents and gelotophilia/ katagelasticism (RQ2, RQ3). But gelotophobia seems more substantial with regard to attachment to parents (rejection, punishment, control) than other two ridicule categories which is also in line with other researches (8).

Regarding attachment to a romantic partner and humor styles, we posed two research hypotheses (RH2, RH3). We assumed that there would be a positive relationship between attachment to a romantic partner and maladaptive humor styles and negative relationship between attachment to a romantic partner and adaptive humor styles (10,13,14). We empirically supported both hypotheses, yet the relationships are weak with one exemption. Attachment avoidance was in moderate relationship with Affiliative humor ($r_s=-.348$). Avoidant participants tend to avoid people, are not affable sort of people, do not use humor to create or strengthen relationships with others, do not crack jokes to approach others or get closer to other people (21).

Gelotophilia or katagelasticism are neglected dimensions when regarding attachment to a romantic partner (RQ4), but gelotophobia was in strong association to Attachment anxiety ($r_s=.501$) and in weak one to Attachment avoidance ($r_s=.262$). Therefore, we empirically supported RH4 that resulted from previous research (15,16). Interestingly, Attachment anxiety is more important for gelotophobia. People high in attachment anxiety tend to continuously occupy themselves with thought of partners, with fear of being left, and therefore can cling to romantic partners too much and have high demands on them. They can perceive themselves as not being worthy, likable, and lovable, with less self-esteem (23) and therefore they express higher gelotophobia.

Even though that we admit several limits of the study, such as online data collection, exhaustive length of questionnaires when put together into one survey, self-reporting tools etc., we take our results to be very interesting. In future direction we would like to look closer into relationships between attachment types (secure/insecure type) and laughter as well as analyse the structure of humor style and ridicule questionnaires. The most important highlight is strong relationship between attachment anxiety and gelotophobia which means that people that behave anxiously in romantic relationships, that are nervous for being not too good for their partners, are afraid of being left, are more frightful of being laugh at, do not feel good when others make fun of them, do not want to be a source of mockery or humor.

Sources

1. BOWLBY, J. Vazba. Teorie kvality raných vztahů mezi matkou a dítětem. Praha, CZ: Portál; 2010. 360 S. ISBN 978-80-7367-670-4.

2. BRETHERTON, I., MUNHOLLAND, K.A. Internal working models in attachment relationships: Elaborating a central construct in attachment theory. V: Cassidy J, Shaver PR, editori. *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. 2.vyd. London: The Guildford Press, UK; 2008. s. 102–127. ISBN 9781606235843.
3. MIKULINCER, M., SHAVER, P.R. Adult attachment and affect regulation. V: Cassidy J, Shaver PR, editori. *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. 2.vyd. London, UK: The Guildford Press; 2008. s. 503–531. ISBN 9781606235843.
4. SIMPSON, J.A., RHOLES, W.S. *Attachment theory and research: new directions and emerging themes*. New York, USA: The Guildford Press; 2015. 451 p. ISBN 978-1-4625-1217-1.
5. MARTIN, R.A. *The psychology of humor: An integrative approach*. Burlington, USA: Elsevier Academic Press; 2007. 476 p. ISBN 978-0-12-372564-6.
6. BORECKÝ, V. *Teorie komiky*. Praha, CZ: Hynek; 2000. 210 p. ISBN 8086202658.
7. RUCH, W., PROYER, R.T. Extending the study of gelotophobia: On gelotophiles and katagelasticians. *Humor - International Journal of Humor Research*. 2009;22(1–2).
8. PROYER, R.T., ESTOPPEY, S., RUCH, W. An Initial Study on How Families Deal with Ridicule and Being Laughed at: Parenting Styles and Parent–Child Relations with Respect to Gelotophobia, Gelotophilia, and Katagelasticism. *Journal of Adult Development*. 2012;19(4):228–37.
9. WU, CH-L., AN, CH-P., TSENG, L.P., CHEN, H-CH., CHAN, Y-CH., CHO, S-L., TSAI, M-L. Fear of being laughed at with relation to parent attachment in individuals with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2015; 10: 116-123.
10. PONCY, G.W. Maladaptive Humor Styles as Mediators of the Relationship Between Attachment Insecurity and Emotion Regulation. *Humor - International Journal of Humor Research*. 2020;30(2): 147–168.
11. BRESSLER, E.R., BALSHINE, S.S. The influence of humor on desirability. *Evolution and Human Behavior*. 2006;27(1):29–39.
12. MCGEE, E., SHEVLIN, M. Effect of Humor on Interpersonal Attraction and Mate Selection. *The Journal of Psychology*. 2009;143(1):67–77.
13. SAR-EL, D., MIKULINCER, M., DORON, G. Attachment Orientations and Individual Differences in Humor. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2013;32(1):34–53.
14. MICZO, N., AVERBECK, J.M., MARIANI, T. Affiliative and Aggressive Humor, Attachment Dimensions, and Interaction Goals. *Communication Studies*. 2009;60(5):443–59.
15. BRAUER, K., PROYER, R.T. Gelotophobia in Romantic Life: Replicating Associations with Attachment Styles and Their Mediating Role for Relationship Status. *Journal of Social and Personal Relationships*. in press. Available at: https://www.researchgate.net/publication/341909341_Gelotophobia_in_romantic_life_Replicating_associations_with_attachment_styles_and_their_mediating_role_for_relationship_status
16. BRAUER, K., PROYER, R.T., RUCH, W. Extending the Study of Gelotophobia, Gelotophilia, and Katagelasticism in Romantic Life Toward Romantic Attachment. *Journal of Individual Differences*. 2020;41(2):86–100.
17. POLIAKOVÁ, M., MOJŽISOVÁ, V., HAŠTO, J. Skrátенý dotazník zapamätaného rodičovského správania ako výskumný výskumný a klinický nástroj s-E.M.B.U *Psychiatria-Psychotheria-Psychosomatika*. 2007;14(2–3):79–88.

18. ARRINDELL, W.A., SANAVIO, E., AGUILAR, G., SICA, C., HATZICHRISTOU, C., EISEMANN, M., et al. The development of a short form of the EMBU: Its appraisal with students in Greece, Guatemala, Hungary and Italy. *Personality and Individual Differences*. 1999;27(4):613–28.
19. BRENNAN, K.A., CLARK, C.L., SHAVER, P.R. Self report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. V: Simpson JA, Rholes WS, editori. *Attachment theory and close relationships*. New York: The Guilford Press. 1998. s. 46-76. ISBN 978-1572301023.
20. BIEŠČAD, M., HAŠTO, J. Diagnostikovanie typov vzťahovej väzby (attachment) v dospelosti s použitím nástrojov dostupných v našich podmienkach. *Psychiatrie*. 2010;14(2):68–74.
21. MARTIN, R.A., PUHLIK-DORIS, P., LARSEN, G., GRAY, J., WEIR, K. Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*. 2003;37:48–75.
22. RUCH, W., PROYER, R.T. The fear of being laughed at: Individual and group differences in Gelotophobia. *Humor - International Journal of Humor Research*. 2008;21(1):47–67.
23. BARTHOLOMEW, K., HOROWITZ, L.M. Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of personality and social psychology*. 1991;61(2):226–244.

Contact

Mgr. Katarína Greškovičová, PhD.

Pan-European university

Tomášikova 20

Bratislava 820 09

email: greskovicovakatarina@gmail.com

KVALITA VZŤAHOVÝCH VÄZIEB A EMOČNÁ REGULÁCIA U ADOLESCENTOV SO ZDRAVOTNÝM POSTIHNUTÍM

THE QUALITY OF ATTACHMENTS AND EMOTION REGULATION IN ADOLESCENTS WITH HEALTH IMPAIRMENT

Eva Vancu

Abstrakt

Zameranie príspevku smeruje k analýze súvislostí medzi vzťahovou väzbou a emočnou reguláciou u adolescentov so zdravotným postihnutím. Teoretickú časť príspevku je tvorená informáciami o vzťahovej väzbe a emočnej regulácii, približuje prehľad vedeckých poznatkov nadobudnutých z literatúry týkajúcej sa týchto dvoch tém, približuje špecifiká obdobia adolescencie vo vzťahu k vzťahovej väzbe a emočnej regulácii. Empirický výskum pozostával z administrácie dotazníka kognitívno-emočnej regulácie (CERQ-short), dotazníka na meranie emočnej regulácie (ERQ) a revidovaný dotazník IPPA-R na meranie kvality vzťahovej väzby. Výskumná vzorka pozostávala z celkového počtu 82 respondentov (zdravotne postihnutých) vo veku 15 – 18 rokov. Na základe čiastkových cieľov výskumu sme si stanovili viacero hypotéz.

Kľúčová slova: kvalita vzťahovej väzby, emočná regulácia, emócie, adolescenti, zdravotné postihnutie

Abstract

The aim of this contribution heads to analysis of context between attachment and emotional regulation of adolescents with disabilities. Theoretical part consist of information about attachment and emotional regulation, it is approaching perspectives of scientific knowledge obtained from the literature, which includes these two topics, it is approaching specifics of adolescence in relation to attachment and emotional regulation. Empirical research consist of short version of the cognitive-emotional questionnaire (CERQ-short), the questionnaire for measuring emotional regulation (ERQ) and a revised IPPA-R questionnaire to measure the quality of the relationship. Research sample consist of 82 respondents (with disabilities) aged 15-18 years old. Based on the partial goals of the research, we set several hypotheses.

Key words: quality of attachment, emotion regulation, emotions, adolescents, physical disability

1 ADOLESCENTI SO ZDRAVOTNÝM POSTIHNUTÍM

1.1. Vzťahová väzba a emočná regulácia - východiská

Brumariu (2015) vo svojom článku *Parent-Child Attachment and Emotion Regulation* rozoberá prepojenie vzťahovej väzby a emočnej regulácie. Brumariu (2015, s. 31) uvádza, že „bezpečne naviazané deti si internalizujú stratégie efektívnej emočnej regulácie v rámci vzťahovej väzby a sú schopné úspešne využívať adaptívne stratégie emočnej regulácie mimo vzťahovej väzby, keď osoba pre vzťahovú väzbu nie je prítomná“... „zažívajú menej problémov s internalizovaním a externalizáciou, sú sociálne kompetentnejšie a majú kvalitnejšie priateľstvá“ (2015, s. 32). Ďalej vysvetľovala, že ambivalentne pripútané deti vo väčšej miere prejavujú negatívne emócie v snahe získať pozornosť osoby pre vzťahovú väzbu. Na druhej strane vyhýbavo pripútané deti zas minimalizovali negatívne emócie počas

interakcie s osobou pre vzťahovú väzbu – týmto spôsobom si zabezpečovali vzťah s rodičom, ktorý nevedel zniesť pripútavacie správanie (Brumariu, 2015).

Lyons-Ruth a Jacobvitz (2008) na základe svojho longitudinálneho výskumu zistili, že deťom s dezorganizovanou vzťahovou väzbou chýbajú príležitosti na učenie ako zmierniť svoj strach. Brumariu a kolektív (2012) uvádzajú, že bezpečnejšie naviazané deti majú tendenciu menej využívať katastrofizovanie (očakávanie toho najhoršieho) a sebaobviňovanie (prevzatie zodpovednosti za negatívne dôsledky) a deti s dezorganizovanou vzťahovou väzbou využívajú katastrofizovanie pri hodnotení hypotetických a náročných situácií. Spangler a Zimmerman (2014) vo svojom výskume uvádzajú, že bezpečne naviazané deti majú tendenciu využívať sociálne stratégie emočnej regulácie. Na základe výskumu mladých dospelých, John a Gross (2004) dospeli k záveru, že kognitívne prehodnotenie je zdravá adaptívna stratégia a expresívne potláčanie je predpoklad k horšiemu mentálnemu zdraviu. Dôvodom je, že expresívne potláčanie upravuje len vonkajšie prejavy emócie a negatívna emócia môže naďalej pretrvávajúť nevyriešená. Vedomie toho, že jednotlivec nie je úprimný k sebe a k ľuďom okolo neho (nesúlad medzi vnútorným zážitkom a vonkajším prejavom) môže viesť k negatívnym pocitom o sebe a odcudzením sa od ostatných. Zatiaľ čo respondenti využívajúci kognitívne prehodnotenie majú tendenciu zvládať stresovú situáciu spôsobom proaktívneho reinterpretovania situácie a preto situáciu prežívali pozitívnejšie (Gross, John, 2003). V tom istom výskume (Gross, John, 2003) zistili, že ženy využívajú expresívne potláčanie menej často ako muži.

Cox s kolegami (2010) vo svojom longitudinálnom výskume zistili, že dievčatá v adolescencii využívali rumináciu viac ako adolescentní chlapci. V niektorých prípadoch, iba určitá skupina jedincov s neistou vzťahovou väzbou preukazuje rozdiely v porovnaní s jednotlivcami s bezpečnou vzťahovou väzbou. Napríklad Warren a kolektív (1997) zistili, že vyhýbavo naviazané deti vo veku 1 rok majú predpoklad na vznik úzkostných porúch v neskoréj adolescencii. Kobak a Sceery (1988) sa zamerali na skúmanie vzťahovej väzby a emočnej regulácie u vysokoškolákov. Preukázali, že bezpečne naviazaní študenti boli menej úzkostliví v porovnaní so študentmi s vyhýbavou alebo vyhýbavou vzťahovou väzbou, pričom ambivalentne naviazaní jednotlivci preukazovali najvyššiu mieru úzkosti.

Contreras a Kerns (2000) uvádzajú, že prístupnosť a vnímavosť rodičov vo chvíľach, kedy je dieťa rozrušené súvisí s vývinom schopnosti adaptívne regulovať emócie u dieťaťa. Bezpečne naviazané deti sú schopné prijať pomoc od rodiča pri regulácii ich pozitívnych aj negatívnych emócií. Následne je dieťa ubezpečené, že zdieľanie aj prejavovanie oboch, pozitívnych a negatívnych, je prijateľné a tento predpoklad aplikuje aj do budúcich vzťahov. V prípade ak je starostlivosť nepravidelná, je pravdepodobné, že sa dieťa nenaučí regulovať negatívne emócie a že si vytvorí stratégiu zvyšovania emócie aby udržoval pozornosť rodiča.

Z výskumov (Bowlby, 2012; Brisch, 2012; Calkins, Fox, 2002) vyplýva jasný záver, že bezpečne naviazané deti si internalizujú efektívne stratégie emočnej regulácie v rámci vzťahovej väzby a sú schopné ich využívať aj mimo vzťahovej väzby, keď osoba pre vzťahovú väzbu nie je prítomná. Efektívnosť emočnej regulácie ovplyvňuje nielen prežívanie samotnej regulácie ale je aj predpokladom pre akademickú úspešnosť, kvalitné sociálne vzťahy, zvládanie stresových situácií a znižuje predpoklad pre vznik mnohých úzkostných porúch.

1.2 Vzťahová väzba a emočná regulácia u adolescentov s postihnutím

Vzťahové väzby a blízke pripútania v detstve majú výrazný dopad na život, vzťahy a napredovanie v dospelosti. Nedostatky v pripútaní v detstve a v období adolescencie sa behom dospelosti vynárajú u jednotlivca ako negatívne či depresívne emócie, úzkosť, strach, menejcennosť. Dospelí jednotlivci sa snažia kompenzovať tieto nedostatky z detstva a

mladosti svojím správaním, ktoré môžeme považovať za neobvyklé (Peters, 1999, in Křivohlavý, 2013).

Na úvode vývinového prechodu do obdobia adolescencie má jednotlivec snahu odpútať sa od rodičov, stáva sa samostatnou osobou a prevládajú v jeho živote veľké zmeny v emocionálnych, kognitívnych a behaviorálnych systémoch (Allen, 2008).

Mnohí dospievajúci chlapci i dievčatá sa usilujú o zmenu svojho výzoru tak, aby vykazovali známky dospelosti. Dospievajúca mládež tak upozorňuje na to, aby sa s nimi zaobchádzalo ako s rovnocennými, aby pociťovali uznanie medzi dospelými. Zároveň, táto mládež pociťuje často pochybnosti z dôvodu nedostatku životných skúseností a uvedomujú si, že nie sú dospelí (Allen, 2008). Tí, čo telesne nezodpovedajú priemeru si tieto nedostatky uvedomujú, bývajú nespokojní sami so sebou (Allen, 2008).

Výskum Rothmana a Cosdenovej (2013) dokazuje, že deti s menej negatívnym postojom ku svojmu hendikepu dosahujú lepšie výsledky v škole, pozitívne vnímajú svoje ja a dosahujú väčšiu sociálnu akceptáciu (Baranková, 2017, s. 25). V detstve sa jednotlivec učí ako správne regulovať svoje emócie. Oporným subjektom pri vývine dieťaťa aj v emočnej sfére sú rodičia poprípade najbližšie osoby. Ak rodičia účinne, citlivo odpovedajú na prejavy emócií dieťaťa, je predpoklad lepšieho zvládania vlastných emócií a z perspektívneho hľadiska jednotlivec získa pozitívnejšiu schopnosť regulovať emócie (Gross, Thompson, 2007, s. 12).

Práca v škole so zdravotne postihnutými jednotlivcami a ich edukácia je veľmi špecifický proces. Konkrétnymi špecifikami môžu byť cieľ, úlohy, obsah či proces samotnej edukácie. Rozdiely sa týkajú aj jednotlivých stupňov postihnutí, nakoľko sa využívajú iné metódy a edukačné postupy pre zdravotne postihnutých ľahkého stupňa, iné pre stredný a iné pre ťažký stupeň postihnutia (Mikolková, 2007, s. 14).

V súvislosti s touto témou sa vyjadril aj Zdeněk Matějček (2001): „V prvom rade sú to hodnoty, ktoré daná spoločnosť prisudzuje telesnému zdraviu, neporušenosti a zdatnosti. Všeobecne prijímané normy prirodzene ovplyvňujú postoje najbližších vychovávateľov dieťaťa a dotýkajú sa ho teda najprv nepriamo a sprostredkované, tj. prostredníctvom rodičov a ostatných dospelých. Neskôr keď dieťa vstupuje do detskej spoločnosti, pociťuje pôsobenie týchto všeobecných noriem priamo, tj. v kontakte s rovesníkmi, ktorí podľa noriem vyzerajú alebo podávajú normou požadované výkony” (s. 22).

Vo vývinovom období adolescencie prežíva jednotlivec hormonálne zmeny, ktoré ovplyvňujú citové prežívanie. Emočné prejavy sa často krát javia ako prehnané, nestále, krátkodobé. (Vágnerová, 2012).

Hormonálne zmeny ovplyvňujú emočné a citové prežívanie jednotlivca, ktoré má dopad aj na tvorbu vzťahov a vzťahových väzieb. Zaujímavosťou, ktorú v adolescencii vyzdvihujú Allen a Miga (2010) je vytrvalá snaha jednotlivcov o samostatnosť v každodenných no často aj stresových situáciách. Za zdroj emočného stresu v adolescencii môžeme považovať vzťahy s rovesníkmi, v nich jednotlivci prežívajú rôzne výzvy a sklamania, ktoré sú v porovnaní s doterajšími prežitými emočnými situáciami napríklad s rodičmi odlišné (Vancu, Maneková, 2018). Ako sme už skôr spomenuli, dôležitosť rodičovskej výchovy aj osobnosť rodičov výrazne vplýva na vývin emočnej regulácie jednotlivca. Podľa Bowlbyho (2012) vzťahová väzba pretrváva po celý život „od kolísky až po hrob“ (Adamove, 2015, s. 22).

Spôsoby verejnosti k postihnutým jednotlivcom sa odrážajú na ich psychike, zmýšľaní, vo vykonávaní určitej činnosti či v akceptácii samého seba (Mikolková, 2007, s. 21).

Eisenberg a kolektív (1997) preukázali, že jednotlivci s nízkou emočnou reguláciou a vysokou emočnou intenzitou boli náchylní k agresii a vykazovali známky antisociálneho správania. Komunikácia medzi rodičom a adolescentom je jedným z najpodstatnejších zásahov do vývinu jednotlivca, považuje sa za žiaduce, aby rodičia so svojimi deťmi adekvátne komunikovali a dávali im priestor vo vyjadrovaní vlastných emócií.

Emočné skúsenosti sa uchovávajú v implicitnej preverbálnej pamäti, ktorá je nevedomá (Plháková, 2010, in Adamove, 2015). Expresívne potlačanie môže viesť k negatívnemu obrazu o sebe a pocitu odcudzenia sa od ostatných a zároveň je aj negatívnym indikátorom mentálneho zdravia (John, Gross, 2004, Cutuli, 2014).

2 VÝSLEDKY VÝSKUMU

2.1 Ciele výskumu a metodika

Cieľom výskumu bolo zistiť, aká kvalita vzťahových väzieb a emočnej regulácie sa nachádza u jednotlivcov s postihnutím.

Na zber výskumného materiálu sme použili batériu dotazníkov zloženú z niekoľko výskumných metód:

- a) Revidovaný dotazník rodičovského a rovesníckeho pripútania (Inventory of Parent and Peer Attachment – IPPA-R). Autormi dotazníka sú G. Armsden a M. T. Greenberg (1987). V roku 1987 vytvorili dotazník IPPA, ktorý neskôr revidovali. Dotazník obsahuje aj tri subškály hodnotiace: a) úroveň vzájomnej dôvery b) kvalitu komunikácie a c) rozmer odcudzenia. Ide o sebaopisový dotazník vo forme päť bodovej Likertovej škály. Revidovaná verzia obsahuje 25 položiek jednotlivo na meranie vzťahu s matkou, otcom a rovesníkmi (Armsden, Greenberg, 1987). Vyhodnocovanie dotazníka spočíva v reverzných skórovaním negatívne formulovaných položiek a následne zrátaním hodnôt odpovedí v každej časti.
- b) Krátka verzia dotazníka kognitívno-emočnej regulácie (CERQ – short). Bol to prvý dotazník merajúci výslovne špecifické stratégie kognitívno-emočnej regulácie, ktoré respondenti využívajú ako reakciu na ohrozujúce alebo stresujúce životné udalosti (Garnefski, Kraaij, Spinhoven, 2002, cit. podľa Garnefski, Kraaij, 2006). CERQ dotazník má 36 položiek, ktoré merajú 9 konceptovo odlišných subškál : Sebaobviňovanie, Obviňovanie druhých, Ruminácia, Katastrofizovanie, Uvedenie do perspektívy (oslabovanie dôležitosti situácie), Pozitívne presmerovanie pozornosti (sústredenie sa na pozitívnu skúsenosť), Pozitívne prehodnotenie, Akceptácia a Plánovanie. Je určený na administrovanie respondentom vo veku od 12 rokov. V krátkej verzii CERQ ponechali týchto 9 subškál a zmenšili počet položiek merajúce jednu škálu. CERQ- short je zložený z 18 položiek zamerané na stresovú alebo negatívnu situáciu z blízkej minulosti. Respondenti odpovedali na otázky pomocou päť stupňovej Likertovej škály s možnosťami : Takmer nikdy, Niekedy, Pravidelne, Často, Takmer vždy.
- c) Dotazník emočnej regulácie (Emotion Regulation Questionnaire - ERQ). Dotazník zostavili J.J. Gross a O.P. John v roku 2003 na meranie individuálnych rozdielov v používaní dvoch stratégií emočnej regulácie : (1) Kognitívneho prehodnotenia (Cognitive Reappraisal) a (2) Expresívneho potlačenia (Expressive suppression). Otázky sú formulované tak, aby respondent hodnotil svoj emočný zážitok zo situácie a svoj emočný prejav. Dotazník obsahuje 10 položiek, 6 položiek na Kognitívne prehodnotenie a 4 položky na Expresívne potlačenie. Na odpovedanie otázok používajú respondenti 7 stupňovú Likertovu škálu.

2.2 Spracovanie dát

Použitím Studentovho t-testu sme zisťovali rozdiely v používaní stratégie kognitívneho prehodnotenia a stratégie expresívneho potlačania u dievčat a chlapcov. Na podklade výsledkov Studentovho t-testu pre dva nezávislé výbery môžeme konštatovať, že miera používania *kognitívneho prehodnotenia* u chlapcov ($M = 4,43$, $SE = 0,93$) *nie je štatisticky významne odlišná* od miery používania *kognitívneho prehodnotenia* u dievčat ($M = 4,33$, $SE = 0,12$); $p = 0,292$.

Dotazníkom *CERQ-short* sme merali mieru využívania *ruminácie*. Pomocou Studentovho T-testu sme analyzovali rozdiely medzi chlapcami a dievčatami vo využívaní *ruminácie*. Z výsledkov môžeme usúdiť, že miera využívania *ruminácie* ako stratégie emočnej regulácie u dievčat ($M = 3,32$, $SE = 0,092$) je štatisticky významne odlišná od miery využívania *ruminácie* u chlapcov ($M = 2,53$, $SE = 0,082$); $p = 0,000$.

Za pomoci dotazníka *IPPA-R* sme zisťovali kvalitu vzťahovej väzby s matkou, otcom a rovesníkmi. Vzťahovú väzbu s matkou, otcom a rovesníkmi meralo samostatne 25 položiek pre každú kategóriu. Pomocou dotazníka *CERQ-short* sme zisťovali používanie jednotlivých stratégií emočnej regulácie. Výsledky Pearsonovho korelačného koeficientu nám preukazujú, že vzťah miery *kvality vzťahovej väzby* a miery využívania *sebaobviňovania* nie je štatistický významný.

Na podklade výsledkov Pearsonovho korelačného koeficientu a miere štatistickej významnosti môžeme konštatovať, že miera *kvality vzťahovej väzby* je v negatívnom vzťahu s využívaním *katastrofizovania*. Z výsledkov vieme určiť, že miery *kvality vzťahovej väzby* s matkou sa stredne silno negatívne viaže s mierou využívania *katastrofizovania* ($r = -0,22$, $p = 0,00$). V prípade vzťahu miery *kvality vzťahovej väzby* s otcom a miery využívania *katastrofizovania* ($r = -0,12$, $p = 0,04$) je korelácia slabá. Vzťah miery *kvality vzťahovej väzby* s rovesníkmi ($r = -0,02$, $p = 0,67$) s mierou využívania *katastrofizovania* sa nepreukázal ako štatisticky významný.

Pomocou Pearsonovho korelačného koeficientu sme analyzovali vzťah miery *kvality vzťahovej väzby* s mierou využívania *expresívneho potláčania*. Štatistická významnosť meraného vzťahu sa potvrdila len v prípade vzťahovej väzby s rovesníkmi ($r = -0,19$, $p = 0,002$). Na podklade uvedených výsledkov môžeme konštatovať, že miera *kvality vzťahovej väzby* s rovesníkmi sa slabo negatívne viaže na mieru využívania *expresívneho potláčania*.

2.3 Diskusia a záver

V období adolescencie je dôležitá komunikácia a podpora vo chvíľach keď dieťa zažíva neúspech. Takéto situácie sú kritické na to, aby si adolescent uvedomil prečo zažíva negatívne emócie (neúspech, sklamanie) a vedel ich identifikovať. Rodičia by mu mali pomôcť pochopiť situáciu a poskytnúť podporu. Výsledky nášho výskumu potvrdili negatívny vzťah v miere *kvality vzťahovej väzby* a využívania *katastrofizácie*. Potvrdilo sa to v prípade vzťahovej väzby s matkou a otcom ale nie s rovesníkmi. Naše zistenia sú v súlade s výskumom Brumariu (2012) a aj v súlade s teóriou vzťahovej väzby.

V prípade vzťahovej väzby s rovesníkmi a *katastrofizáciou* sa nám nepotvrdil štatistický významný vzťah. Z pohľadu skúseností sú rovesníci rovnocenní a čelia podobným problémom. Z tohto vyplýva, že kvalita vzťahovej väzby s rovesníkmi nemusí priamo súvisieť s mierou *katastrofizovania*.

Gresham a Gullone (2012) analyzovali *expresívne potláčanie* a vzťahovú väzbu u 682 detí a adolescentov vo veku 10-18 rokov. Z výsledkov zistili, že nižšia miera komunikácie a vyššia miera *odcudzenia* vo vzťahu s rodičmi predpovedala väčšie využívanie *expresívneho potláčania*. Balan a kolektív (2016) skúmali vzťah negatívnych rodičovských prístupov a využívanie *expresívneho potláčania* u adolescentov. Na podklade výsledkov konštatovali, že nekonzistentná disciplína, telesné tresty a slabé dohliadanie na adolescenta bolo vo vzťahu s adolescentovým rozrušením, ktoré bolo priamo aj nepriamo ovplyvňované *expresívnym potláčaním*.

Cieľom príspevku bolo teoreticky vychádzať z konceptu vzťahovej väzby so zreteľom na špecifiká v období dospievania u jednotlivcov s postihnutím a opierať sa o koncept emočnej regulácie a jej význam v živote mladého človeka. Výsledky výskumu potvrdili naše predpoklady o interpohlavných rozdieloch vo využívaní *expresívneho potláčania*. Zároveň

sme zistili negatívny vzťah medzi kvalitou vzťahovej väzby a katastrofizáciou a negatívny vzťah kvality vzťahovej väzby s rovesníkmi a expresívnym potláčaním. Keďže výskum obsahoval niekoľko limitácií, odporúčame ďalšie skúmanie v tejto výskumnej problematike.

Použitá literatúra

1. ADAMOVE, J. 2015. *Teória vzťahovej väzby - Vývoj rôznych koncepcií*. [Univerzita Palackého v Olomouci, Arts]. https://theses.cz/id/fo95ze/MGR_DP_ADAMOV_E2_015.pdf?lang=sk;zpet=/vyhledavani/?search=abstrakt&start=32;verze=2017;info=1
2. AEMSDEN, G. C., GREENBERG, M. T. 1987. The Inventory of Parent and Peer Attachment : Individual Differences and Their Relationship to Psychological Well-Being in Adolescence. In *Journal of Youth and Adolescence* [online], vol. 16, no. 5, s. 427 – 454. [cit. 2020-6-05]. Dostupné na https://www.researchgate.net/publication/258923895_The_Inventory_of_Parent_and_Peer_Attachment_Individual_Differences_and_Their_Relationship_to_Psychological_WellBeing_in_Adolescence
3. ALLEN, J. P. 2008. The Attachment System in Adolescence. In CASSIDY, J., SHAVER, P. (Eds.). *Handbook of Attachment*. 2. vydanie. New York: Guilford Press. 1020 s. ISBN 978-1-59385-874-2.
4. ALLEN, J. P., MIGA, E. M. 2010. Attachment in Adolescence: A Move to the Level of Emotion Regulation. In *Journal of Social and Personal Relationships* [online], vol. 27, no. 2, s. 181-190. [cit. 2020-6-30]. Dostupné na <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2860752/>
5. BALAN, R., DOBREAU, A., ROMAN, G. D., BALAZSI, R. 2016. Indirect Effects of Parenting Practices on Internalizing Problems among Adolescents: The Role of Expressive Suppression. In *Journal of Child and Family Studies* [online], vol. 26, issue 1, s. 40-47.
6. BARANOVSKÁ, A. 2020. Emočná inteligencia – jej rozvíjanie u detí predškolského veku. [cit. 2020-7-1]. Dostupné na https://img.faculty.unlv.edu/lab/conferencerepresentations/conference%20posters/Barchard_PESNES_development.pdf
7. BOWLBY, J. 2012. *Odloučení*. Praha: Portál. 400 s. ISBN 978-80-262-0076-5.
8. BRISCH, K. H. 2012. *Bezpečná výchova*. Praha: Portál. 160 s. ISBN 978-80-262-0063-5.
9. BRUMARIU, L. E. 2015. Parent-Child Attachment and Emotion Regulation. In BOSMANS, G., KERNS, K. A. (Eds.). *Attachment in Middle Childhood : Theoretical Advances and New Directions in an Emerging Field. New Directions for Childhood and Adolescent Development* [online], vol. 148. [cit. 2020-6-02]. Dostupné na https://www.researchgate.net/profile/Laura_Brumariu/publication/278790951_Parent-Child_Attachment_and_Emotion_Regulation/links/565b670f08ae1ef92980f5fc.pdf
10. BRUMARIU, L. E., KERNS, K. A., SEIBERT, A. 2012. Mother-child attachment, emotion regulation, and anxiety symptoms in middle childhood. In *Journal of the International Association for Relationship Research* [online], vol. 19, no. 3, s. 569-585.
11. CALLKINS, S. D., FOX, N. A. 2002. Self-regulatory processes in early personality development : A Multilevel Approach to the Study of Childhood Social Withdrawal and Aggression. In *Development & Psychopathology* [online], vol. 14, no. 3, s. 477 – 498.
12. CONTRERAS, J. M., KERNS, K. A. 2000. Emotion Regulation Processes : Explaining Links Between Parent – Child Attachment and Peer Relationships. In KERNS, K. A., CONTRERAS, J. M., NEAL-BARNETT (Eds.). *Family and Peers : Linking Two Social Groups* [online]. London: Greenwood Publishing Group, Inc. s. 1-25. ISBN 0-275-96506—6

13. COX, S. J., MEZULIS, A. H., HYDE, J. S. 2010. The Influence of Child Gender Role and Maternal Feedback to Child Stress on the Emergence of the Gender Difference in Depressive Rumination in Adolescence. In *Developmental Psychology* [online], vol. 46, no. 4, s. 842-852. WARREN, S. L., HUSTON, L., EGELAND, B., SROUFE, L. A. 1997. Child and Adolescent Anxiety Disorders and Early Attachment. In *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* [online], vol. 36, issue 5, s. 637 – 644.
14. CUTULI, D. 2014. Cognitive Reappraisal and Expressive Suppression Strategies. Role in the Emotion Regulation: an Overview on Their Modulatory Effects and Neural Correlates. In *Frontiers in Systems Neuroscience* [online], vol. 8, s. 175.
15. GARNEFSKI, N., KRAAIJ, V. 2006. Cognitive Emotion Regulation Questionnaire – Development of a Short 18- item version (CERQ-short). In *Personality and Individual Differences* [online], vol. 41, no. 6, s. 1045-1053. [cit. 2020-6-5]. Dostupné na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0191886906001565>
16. GRESHAM, D., GULLONE, E. 2012. Emotion Regulation Strategy use in Children and Adolescents : The Explanatory Roles of Personality and Attachment. In *Personality and Individual Differences* [online], vol. 52, no. 5, s. 616 – 621.
17. GROSS, J. J., JOHN, O. P. 2003. *Emotion Regulation Questionnaire* [online]. [cit. 2018-6-26]. Dostupné na http://fetzer.org/sites/default/files/images/stories/pdf/self_measures/Self_Measures_for_Personal_Growth_and_Positive_Emotions_EMOTION_REGULATION.pdf
18. GROSS, J. J., THOMPSON, R. A. 2007. Emotion Regulation: Conceptual Foundations. In GROSS J. J. (ed.). *Handbook of Emotion Regulation*. New York: The Guilford Press, s. 3-24, ISBN 1-59385-148-0.
19. JOHN, O. P., GROSS, J. J. 2004. Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes : Implication for Affect, Relationships, and Well-Being. In *Journal of Personality and Social Psychology* [online], vol. 85, no. 2, s. 348 – 362.
20. KIM, H., PAGE, T. 2012. Emotional Bonds with Parents, Emotion Regulation, and School-Related Behavior Problems Among Elementary School Truants. In *Journal of Child and Family Studies* [online], vol. 22, no. 6, s. 869-878. [cit. 2017-7-1]. Dostupné na <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10826-012-9646-5>.
21. KOBAK, R. R., SCEERY, A. 1988. Attachment in Late Adolescence: Working Models, Affect Regulation, and Representations of Self and Others. In *Child Development* [online], vol. 59, no. 1, s. 135 – 146.
22. KŘIVOHLAVÝ, J. 2013. *Psychologie pocitů štěstí: Současný stav poznání* (1. vyd). Grada.
23. LYONS-RUTH, K., JACOVITZ, D. 2008. Attachment Disorganization : Genetic Factors, Parenting Contexts, and Developmental Transformation From Infancy to Adulthood. In In CASSIDY, J., SHAVER, P. (Eds.). *Handbook of Attachment*. 2. vydanie. New York: Guilford Press. 1020 s. ISBN 978-1-59385-874-2.
24. MATĚJČEK, Z. 2001. *Psychologie nemocných a zdravotně postižených dětí*. Nakladatel: H+H. 148 s. ISBN: 80-86022-92-7.
25. MIKOLKOVÁ, D. 2020. *Integrácia zdravotne postihnutých žiakov - Bakalárska práca*. [cit. 2018-7-1]. Dostupné na <https://docplayer.cz/36691465-Integracia-zdravotne-postihnutych-ziakovzaverecna-bakalarska-praca-dagmar-mikolkova.html>
26. ROTHMAN, E. et al. 2013. Beyond Correlates: A Review of Risk and Protective Factors for Adolescent Dating Violence Perpetration. *Journal of Youth and Adolescence*. Volume 42, p. 633-649.
27. SPANGLER, G., ZIMMERMANN, P. 2014. Emotional and Adrenocortical Regulation in Early Adolescence : Prediction by Attachment Security and

- Disorganization in Infancy. In *International Journal of Behavioral Development* [online], vol. 38, no. 2, s. 142 – 154.
28. VÁGNEROVÁ, M. 2012. *Vývojová psychologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. ISBN 978-80-246-2153-1.
 29. VANCU, E., MANEKOVÁ, E. 2018. *Kvalita vzťahových väzieb a emočná regulácia u stredoškólkov*. Psychológia a patopsychológia [elektronický dokument] : študentská vedecká konferencia 2018. 1.vyd. ISBN 978-80-223-4600-9. - Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018. - S. 63-75.
 30. WARREN, S. L., HUSTON, L., EGELAND, B., SROUFE, L. A. 1997. Child and Adolescent Anxiety Disorders and Early Attachment. In *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* [online], vol. 36, issue 5, s. 637 – 644. [cit. 2019-6-28]. Dostupné na <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0890856709628306?showall%3Dtrue%26via%3Dihub>

Kontaktní údaje

PaedDr. Eva Vancu, Ph. D.
Univerzita Komenského v Bratislave,
Katedra psychológie a patopsychológie,
Pedagogická fakulta
Račianska 59
Bratislava, 813 34
Tel: +421 2 9015 1300
email: vancu@fedu.uniba.sk

INFORMATIKA

INFORMATICS

QUAERE

DASHBOARD – UŽITOČNÝ REPORTINGOVÝ NÁSTROJ

DASHBOARD - A USEFUL REPORTING TOOL

Magdaléna Cárachová

Abstrakt

V príspevku sa zaoberáme dashboardom. Je to nástroj na praktickú, prehľadnú reprezentáciu kľúčových dát v podniku. V súčasnom období je to celosvetovo zaužívaný nástroj. Dátoví analytici, ale aj ostatní členovia tímov v korporáciách a aj menších podnikoch využívajú dáta reprezentované v dashboardoch na dennej, týždennej, mesačnej či dokonca kvartálnej báze. Venujeme sa teoretickému vymedzeniu tohto nástroja a jeho vlastnostiam. Ďalej podávame charakteristiku jednotlivých druhov dashboardov. Prezentujeme možnosti vizualizácie kľúčových indikátorov a upozorňujeme na možné nedostatky v návrhu dashboardov. Príspevok uzatvárame uvedením výhod používania digitálnych dashboardov.

Kľúčová slova: dashboard, tabuľka, graf, alert, vizualizácia, kľúčové indikátory

Abstract

In this article we deal with the dashboard. It is a tool for practical, clear representation of key data in the company. It is currently a commonly used tool worldwide. Data analysts, as well as other team members in corporations and smaller companies, use the data represented in dashboards on a daily, weekly, monthly or even quarterly basis. We deal with the theoretical definition of this tool and its properties. We also give the characteristics of individual types of dashboards. We present the possibilities of visualization of key indicators and draw attention to possible shortcomings in the design of dashboards. We conclude the article by mentioning the advantages of using digital dashboards.

Key words: dashboard, table, graph, alert, visualization, key indicators

ÚVOD

V súčasnej dobe je nevyhnutnosťou každého podniku zaznamenávať údaje spojené s jeho činnosťou v digitálnej podobe. Dátové úložiská dnes disponujú obrovskými kapacitami. V podnikových databázach sa tak hromadí množstvo rôznorodých dát, čím by sa mohla zvyšovať ich neprehľadnosť. Na druhej strane, tieto údaje v sebe ukrývajú informácie, ktoré môžu byť pre chod spoločnosti veľmi prospešné. Ich získanie je však bez vhodného nástroja takmer nemožné. V dôsledku toho čoraz viac manažérov využíva nástroje Business Intelligence a reportingu. Tie napomáhajú manažérom nazbierané údaje spracovať a pretransformovať do podoby, ktorá umožňuje rýchlo a jednoducho zistiť, v akom stave sa firma nachádza, pomáha odhaliť problémy i nájsť trendy na trhu. Na základe týchto poznatkov je vedenie podniku schopné efektívnejšie rozhodovať o ďalších opatreniach tak, aby bol v boji s konkurenciou čo najúspešnejší. Jedným z nástrojov, ktorý vznikol z tohto úsilia v posledných rokoch je Dashboard. Dashboardy predstavujú významný vizualizačný nástroj prostredníctvom ktorého môže používateľ pracovať s dátami uloženými v databázach a na základe toho s nimi uskutočňovať rôzne operácie. Je známe, že v minulosti s dátami v databázach pracovali len ľudia s pokročilými schopnosťami práce s počítačom. Zmyslom dashboardu je podať informácie tak, aby ich dokázali prijať aj neskúsení používatelia. Dashboard má veľký potenciál a je vhodným komunikačným prostriedkom, ale len vtedy, ak

je správne navrhnutý a vytvorený. Popularita dashboardov narastá a v dnešnej dobe je ich možné nájsť skoro všade. V súčasnosti sme svedkami vzniku dashboardov v súvislosti s pandemiou COVID-19. Vizualizačný nástroj Dashboard zobrazuje najdôležitejšie informácie, ktoré sú potrebné k splneniu nejakého cieľa, pričom dôraz sa kladie na zrozumiteľnosť, jednoduchosť a prehľadnosť. Údaje sú zobrazené na jednej obrazovke, väčšinou v grafickej podobe. Dashboard môže byť veľmi silným, efektívnym komunikačným prostriedkom, pokiaľ je dobre navrhnutý.

1 DASHBOARD

Množstvo informácií, ktoré nás obklopujú je niekedy problematické efektívne spracovať a zobraziť, v dôsledku čoho vzniklo niekoľko spôsobov zobrazenia informácií. Jedným z týchto spôsobov je dashboard. Manažérske dashboardy získavajú stále väčšiu popularitu a to aj napriek tomu, že sa nejedná o žiadnu novinku. Dashboardy ako ich poznáme sa začali vyvíjať približne od roku 1990 a väčšinou boli vyvíjané v rámci firiem iba interne. Postupom času sa však väčšou mierou začali spoliehať na služby externých dodávateľov.

Jedným z hlavných typov aplikácií v rámci Corporate Performance Management (CPM) je dashboard – tiež nazývaný aj digital dashboard, executive dashboard alebo enterprise dashboard. Sú to aplikácie, ktoré na jednom paneli poskytujú informácie o vybraných kľúčových metrikách a ich zmenách, ktoré podnikové aktivity vyvolávajú a to s rešpektovaním vzájomných väzieb medzi týmito metrikami s možnosťou sledovania pohybu ich požadovaných, alebo skutočne dosahovaných hodnôt. Dashboardy umožňujú monitorovať stavy rôznych útvarov v podniku a zachytávať jedinečné referenčné body merania výkonu v mieste a čase. K tomu sa používa ukazovateľ Key Performance Indicator (KPI). Za KPI považujeme definovanie a rozpoznanie kritických faktorov úspechu pre spoločnosť. KPI by nemali hovoriť o činnostiach, ale o výsledkoch. Musia byť merateľné a definované tak, že budú pre všetkých zrozumiteľné a rovnako pochopené. KPI by mal definovať tím ľudí v rámci podniku. KPI slúžia napríklad na tieto ukazovatele: ukazovatele kvality – počet reklamácií, percento šrotu; ekonomické ukazovatele – zisk, tržby, návratnosť investície; bezpečnostné ukazovatele – percento úrazovosti; environmentálne ukazovatele – šetrenie energie atď.

Dashboard si môžu spoločnosti sami prispôbiť pre svoj konkrétny typ spoločnosti a konkrétne informácie, ktoré potrebujú z dashboardu získať. Vo všeobecnosti ho môžeme charakterizovať ako východiskový bod manažéra, ktorý zobrazuje preddefinované zostavy a prehľady aktuálnych informácií o chode organizácie vo vizuálnej podobe. Samotný report nám umožňuje sledovať rôzne hodnoty ako napríklad priebeh výroby, predaja, dodania objednávok a podobne. Manažérovi, respektíve kompetentnej osobe, ktorá daný report vyžaduje sú dodávané iba dôležité informácie a ten tak nie je zahltený zbytočne veľkým objemom dát, ktoré by ho mohli odvieť pozornosť od skutočne podstatných problémov.

1.1 Vlastnosti dashboardu

Tento grafický súhrn reprezentovaných informácií nazývaný dashboard ako sme už v úvode spomenuli, musí spĺňať niekoľko kľúčových vlastností, aby bol vhodne použiteľný. Mal by byť jednoduchý, ľahko pochopiteľný a musí mať pre cieľového používateľa význam. [3]

Jednoduchosťou sa v tomto prípade myslí snaha predísť potrebe hlbšieho analyzovania vyobrazených dát na dashboarde z pohľadu cieľového používateľa. To znamená, že reprezentované dáta musia byť zrozumiteľné a mať istú výpovednú hodnotu pre používateľa hneď po prvom pohľade. Je teda nutné dbať na to, aby si dashboard zachoval svoju čo najvyššiu výpovednú hodnotu v čo najjednoduchšej možnej forme. Je potrebné nájsť ideálny pomer medzi množstvom dát reprezentovaných v náhlade a jeho jednoduchosťou. V prípade, že by dashboard bol príliš jednoduchý a len by stručne popisoval skutočnosť na základe dát,

pre cieľového používateľa by mal nízku alebo dokonca žiadnu informačnú hodnotu. Ani opačný prípad nie je správny stav. Príliš členitý a preplnený náhľad pôsobí nevhodne a taktiež v konečnom dôsledku znižuje informačnú hodnotu dashboardu.

Ďalšou vlastnosťou je *pochopiteľnosť*. Dashboard a dáta v ňom reprezentované musia byť pre cieľového používateľa zrozumiteľné. Napríklad pokiaľ manažér v spoločnosti hľadá výsledky hospodárenia danej spoločnosti alebo jej pobočky za dve bezprostredne po sebe nasledujúce obdobia, je potrebné, aby mali dáta takú formu, z ktorej vie tento fakt okamžite zistiť bez potreby dodatočnej analýzy. Táto vlastnosť bezprostredne súvisí s predchádzajúcou – s jednoduchosťou. V tomto prípade sa samozrejme predpokladá, že cieľový používateľ má aspoň základné informácie o dátach, ktoré majú byť reprezentované v danom dashboarde, alebo disponuje potrebnými informáciami o subjekte, ktorého dáta sú reprezentované.

Čo sa týka významnosti, reprezentované dáta musia okrem toho, že sú pochopiteľné a prezentované v jednoduchej forme, mať pre používateľa aj istý význam – pridanú hodnotu. To znamená, že dáta musia byť nápomocným alebo dokonca kľúčovým prvkom pre prijímanie následných rozhodnutí a záverov a nemali by len popisovať realitu, ale ponúkať rôzne zaujímavé porovnania, ktoré môžu byť pre používateľa zdrojom informácií, ktoré podporia jeho následné rozhodnutia. Pri tvorbe dashboardu je potrebné sa zamerať a upriamiť pozornosť na dáta, ktoré sú kľúčové pre používateľa a potrebujú pozornosť.

1.2 Rozdelenie dashboardov

Niektoré dashboardy svojou podstatou zasahujú do viacerých podskupín, ale principiálne sú to nasledovné druhy.

1.2.1 Strategické dashboardy

Dashboardy patriace do tejto podskupiny slúžia na monitorovanie dlhodobej stratégie spoločnosti za pomoci využitia tzv. kritických faktorov úspechu. Kľúčové faktory, ktoré môžu znamenať zlyhanie, či neúspech alebo naopak. Používajú sa pri obchodnej stratégii, pri riadení projektu a podobne. [5] Tieto dashboardy majú zvyčajne zložitejšiu formu a taktiež sú zložitejšie na tvorbu, nakoľko je v nich obsiahnutá veľká oblasť dát naprieč celým podnikom, ktoré sú oproti nasledujúcej kategórii prezentované v menej podrobnej forme. Ich primárni používatelia sú senior manažéri. Strategické dashboardy sledujú ukazovatele výkonnosti voči strategickým cieľom celej spoločnosti. Jedným z hlavných cieľov je sumarizovať výkonnosť počas istých časových rámcov. V prípade správneho návrhu a implementácie strategického dashboardu môže tento nástroj značne znížiť množstvo potrebného času na pochopenie vývoja ukazovateľov KPI v čase a teda znížiť náklady v podniku v podobe času vynaloženého na analýzu a manažment teda môže pohotovejšie reagovať na prípadne odchýlky od plánu a realizovať konkrétne postupy.

1.2.2 Prevádzkové dashboardy

Tento typ dashboardov sa zvykne využívať na monitorovanie a riadenie operácií spadajúcich do kratšieho časového horizontu a sú omnoho podrobnejšie v porovnaní s predchádzajúcou podskupinou. Keďže sa zameriavajú na sledovanie operačných procesov v reálnom čase, ich najčastejšími používateľmi sú junior-manažéri a expert-analytici jednotlivých tímov, či oddelení, ktoré sú zamerané na detailnejšiu analýzu. Ich hlavná pridaná hodnota v dnešnom digitálnom veku spočíva hlavne v tom, že podniky si čoraz viac začínajú uvedomovať dôležitosť rýchlej a správnej analýzy údajov medzi operačnými tímami či oddeleniami. Rovnako ako z operatívnych dashboardov dokážu profitovať jednotliví junior-manažéri, veľký prínos taktiež predstavujú niekedy aj pre vyšší manažment, ktorý môže rýchlo reagovať na prípadné problémy, ktoré je potrebné riešiť v reálnom čase a nemusí čakať na súhrnné mesačné či kvartálne reporty. Operačné dashboardy sú určené pre odborníkov, ktorí prijímajú

okamžité rozhodnutia a musia vedieť rýchlo reagovať na meniace sa okolnosti. Môžeme sem zaradiť napríklad operátorov zapojených do monitorovania dostupnosti serverov, pilotov lietadiel a podobne. Tieto dashboards spravidla poskytujú údaje, ktoré sa neustále menia a aktualizujú. I keď nie všetky dashboards sa používajú len v dôležitých systémoch, mali by zobrazovať len relevantné údaje. Ľudia by mali vedieť včas identifikovať neprípustné odchýlky v sledovaných parametroch, prípadne vizualizovať dostupné zdroje.

1.2.3 Analytické dashboards

Analytické dashboards sú typické tým, že obsahujú obrovské množstvo údajov vytvorených a používaných analytikmi na podporu rozhodnutí manažmentu. Podávajú komplexný prehľad údajov a kľúčový používateľ je v tomto prípade stredný manažment na rozdiel od strategického dashboardu, kedy je hlavným používateľom vrcholový manažment. Význam analytického dashboardu spočíva aj vo využívaní historických údajov, čo je spoločná charakteristická vlastnosť so strategickým typom dashboardu. Za pomoci historických údajov analytici môžu identifikovať trendy, porovnať ich s viacerými premennými a vytvárať tak predpovede a ciele. Ako už bolo spomenuté, svoje hlavné využitie nadobúdajú v prípade spracovania a prezentácie masívneho množstva dát, ktoré potrebujú jasnú analýzu. Spomínaný typ dashboardov by sa dal označiť na základe niektorých svojich vlastností za prienik prvých dvoch podskupín. [4]

Analytické dashboards pomáhajú používateľom identifikovať potrebu prípadného ďalšieho konkrétneho zásahu. Ako príklad si môžeme uviesť dashboard, ktorý nám aktualizuje informácie raz denne, neposkytuje žiadne informácie, ktoré by mohli vyžadovať zásah od obchodného manažéra, ale zároveň dokážu zobraziť dáta dispečerovi, ktorý dokáže odsledovať kolísanie úrovne predaja a neskôr ho detailnejšie analyzovať.

1.2.4 Taktické dashboards

Pri analýze a monitorovaní procesov v spoločnosti vykonávaných manažmentom na strednej úrovni sa využíva tento typ dashboardov. Používateľ vie za ich pomoci efektívne sledovať výkonnosť spoločnosti a vie poskytnúť analytické odporúčania pre stanovenie budúcich stratégií, v čom je jeho podobnosť so strategickým dashboardom. V taktickom dashboarde sa spomedzi všetkých typov najviac využívajú dynamické prvky, ktoré používateľovi poskytujú široké možnosti skúmania dát z rôznych uhlov. Tento typ je často využívaný v oblasti predaja napríklad na sledovanie cieľov predaja ako napríklad rozdiel medzi reálnym a predpokladaným príjmom. Ponúka podrobnú analýzu vyobrazených dát prostredníctvom rôznych filtrov zameraných napríklad na jednotlivé segmenty výrobkov, regionálne porovnanie predajov alebo oblastného predajcu a jeho predaje v závislosti od konkrétneho obdobia. Taktické dashboards majú tendenciu zahŕňať väčšie množstvo grafických vizualizácií v podobe grafov ako operačné dashboards.

1.3 Vizualizácia kľúčových indikátorov

Predovšetkým je potrebné sa rozhodnúť, či je prospešné zobraziť dané dáta nejakým grafickým elementom, jednoduchým textom alebo ich kombináciou. Je zbytočné komplikovať dashboards s nejakým grafom v prípade, ak by bolo použitie textu jednoznačnejšie a jednoduchšie. Na druhej strane v mnohých prípadoch má graf väčšiu vypovedaciu schopnosť. V prípade výberu grafov je potrebné rozhodnúť sa, ktorý je najvhodnejší. Môžu to byť stĺpcové grafy (Bar charts), zložené stĺpcové grafy (Stacked Bar charts), koláčové grafy (Pie charts), čiarové grafy (Line charts), krabicové grafy (Box plots), korelačné grafy (Scatter plots), resp. radar grafy (Radar charts). [2] Ďalšími komponentmi v dashboardoch môžu byť ikony upozornení, ikony trendov, semafor a meradlá. Ikona upozornenia je najjednoduchší komponent, ktorý môže mať formu geometrického tvaru s rôznymi farbami alebo vzormi v

závislosti na stave upozornenia. Podobným komponentom je semafor s výhodou toho, že svetlá semaforu sú všeobecne rozpoznateľné a používané na informovanie o dobrom stave, varovaní a zlom stave. [6] Jeho použitie je vhodné v situáciách, kedy s dashboardom pracujú dobre oboznámení používatelia, kde asociácia so semaforom pomôže pre rýchle vyhodnotenie situácie. Ikony trendov reprezentujú vývoj ukazovateľa v čase. Používajú sa symboly, šípky, prípadne čísla. Ikonu trendu je možné kombinovať s upozornením. Je vhodné ich použiť pri zobrazovaní a upozornení na vývoj ukazovateľa v čase, prípadne jeho zmenu oproti poslednému sledovanému obdobiu. Meradlá sú ideálnym komponentom na intuitívne zobrazenie kladných alebo záporných hodnôt v rámci meraného cieľa a znázornenie stavu jeho naplnenia. V kombináciách s farbami poskytujú dodatočné informácie o dôležitých míľnikoch v rámci sledovaného cieľa. Sú vhodné na sledovanie ukazovateľov, ktoré sa počas dňa často menia. Často sa využíva aj ďalší komponent a to tabuľky, ktoré môžu slúžiť na prehľad o stave ukazovateľov, ako aj poskytovanie informácií slúžiacich k analýze dát, môžu okrem hodnôt a textu obsahovať napr. sparkline, ikony trendov, či upozornení. S využitím ďalších komponentov poskytuje pomerne rýchly a podrobný prehľad o metrikách, Pri dashboardoch zameraných na sledovanie ukazovateľov v súvislosti s geografickými lokalitami je možné využiť mapu doplnenú o ďalšie komponenty. V spojení s ďalšími komponentmi dokáže používateľ získať pomerne široký prehľad o stave ukazovateľov v rôznych lokalitách. Opäť je možné poskytnúť odkaz na detaily o konkrétnej oblasti, takže dashboard zobrazuje len najdôležitejšie informácie, no zároveň poskytuje možnosť hlbšej analýzy v prípade potreby. Je to ideálny komponent na zobrazenie ukazovateľov, ktoré sú sledované zvlášť pre viacero oblastí. Obmedzenie spočíva vo veľkých nárokoch na zobrazovaciu plochu, ťažko sa kombinuje s niektorými vizualizačnými médiami ako sú napríklad stĺpcové alebo čiarové grafy.

1.4 Nedostatky v návrhu dashboardov

Základnou požiadavkou dizajnu dashboardov je dostať veľké množstvo informácií do malého priestoru tak, aby zobrazenie týchto informácií bolo jednoznačné a zrozumiteľné. Jeden z nedostatkov je fragmentovanie. Informácie, ktoré sa zobrazujú na dashboardoch, môžu byť rozdelené na oddelené obrazovky, alebo rolovaním. Tým sa často porušia dôležité súvislosti. Dashboard by sa mal zmestiť na jednu obrazovku. Nedostatkom je tiež výber nevhodných zobrazovacích prostriedkov – napríklad zobrazenie grafu, hoci by bola výhodnejšia tabuľka, použitie nevhodného typu grafu. Problémom môže byť aj prehnaná výzdoba pozadia. Hocijaké prínosy takýchto dizajnov nie sú dlhodobé.[7] Celkovo dashboardy by mali uprednostniť použiteľnosť. Ak používateľ musí spracovať vizuálny obsah dashboardu, aj keď trvá iba niekoľko sekúnd, aby sa dostal k údajom, sú nevhodné pre časté použitie. Spravidla najväčší problém, týkajúci sa vizualizácie údajov, je nevhodné rozloženie grafických elementov. Neprehľadné usporiadanie spôsobuje, že používateľ stratí zbytočne čas, kým získa prehľad daného rozhrania. Takéto dashboardy nie sú vhodné pre dlhodobé používanie. Predísť tomuto problému je možné dokonalou analýzou rozloženia použitím metrik analýzy rozloženia.

2 VÝHODY DASHBOARDU

Donedávna bolo automatizované vytváranie manažérskych dashboardov možné iba v aplikáciách business intelligence. Dnes existuje množstvo nadstavbových aplikácií a ERP systémov, ktoré umožňujú ich vytváranie a plnohodnotné dashboardy je možné pripraviť aj napríklad v doplnku Microsoft Power Pivot, ktorý pracuje s poslednými verziami MS Excel. Dashboardy sú založené na agregovaní vybraných KPI (**Key Performance Indicators**), ktoré merajú výkonnosť kritických ukazovateľov v sledovanej oblasti. Pre tieto KPI je potrebné nadefinovať zdrojové dáta a hĺbku detailu. Pre efektívnu vizuálnu prezentáciu sa

používajú grafy, mierky, mapy a pod., často spojené s textovými komentármi. Používatelia dashboardov môžu zobrazované dáta meniť filtrovaním, zadávaním časového obdobia či rôznej hĺbky detailu. Na ilustráciu uvádzame príklady použitia Dashboardu:

- Indikátor zobrazuje stav pohľadávok. Ak sú vysoké, kliknutím na indikátor sa zobrazia pohľadávky po lehote splatnosti. Napríklad, triedené od najvyššej hodnoty.
- Indikátory zobrazujú stav rôznych KPI podniku. Ak je stav niektorého z ukazovateľov nevyhovujúci, hodnota sa zobrazuje v červenom poli alebo naň upozorňuje blikajúci alert. Iný pohľad môže v grafickej podobe ukazovať aktuálny stav expedície tovaru v objemoch za produkty alebo napríklad zákazníkom. Indikátor môže mať nastavený denný plán expedície a manažér vidí ako sa v priebehu dňa naplňa.
- Alert v pravidelných a nastaviteľných intervaloch sleduje stav ľubovoľnej udalosti či procesu. Napríklad, požiadavku schváliť došlú faktúru alebo vyriešiť problém s plánom výroby či zásobami. Príklady použitia ďalších alertov pre predstavu: objednávka do minulosti, nerealizovateľný termín podľa, posunutý termín - plán, posunutý termín - kapacity, nedostatočné množstvo k termínu, pretečenie kapacít, nedostatočné využitie kapacít, plánovaná nadvýroba, množstvo menšie ako minimálne objednávacie, termín menší ako dodacia lehota a podobne.
- Manažér si môže nastaviť ako graf dennú fakturáciu za nejaké obdobie. Pokiaľ niečo nesedí, klikne na graf a zobrazí sa mu zoznam vystavených faktúr, s ktorým môže pracovať ďalej.

Digitálne dashboardy umožňujú manažérom sledovať prínos rôznych oddelení v ich organizácii. Ak chcú presne určiť, ako funguje organizácia, digitálne dashboardy im umožňujú zachytiť a nahlásiť konkrétne dáta z každého oddelenia v rámci organizácie, a tak poskytnúť prehľad výkonnosti podniku.

Výhody používania digitálnych dashboardov zahŕňajú:

- Vizuálna prezentácia výkonnostných opatrení,
- schopnosť identifikovať a opraviť negatívne trendy,
- meranie efektívnosti podniku,
- meranie neefektívnosti podniku,
- schopnosť generovať podrobné prehľady zobrazujúce nové trendy,
- schopnosť prijímať rozhodnutia založené na zozbieraných obchodných skúsenostiach,
- zosúladenie stratégie a organizačných cieľov,
- šetrenie času pri porovnaní viacerých spustených prehľadov,
- okamžitá viditeľnosť všetkých systémov,
- rýchla identifikácia dátových odchýlok a korelácií.

ZÁVER

Rozhodovať a riadiť firmu bez správnych informácií je nemožné. Preto je nevyhnutnosťou realizovať riešenia, ktoré vyúsťujú do aplikácií pre manažérov, ktoré umožňujú analyzovať dáta a vytvárať mnohé typy tabuliek, grafov a reportov. Dashboard môže byť veľmi silným, efektívnym komunikačným prostriedkom, pokiaľ je dobre navrhnutý. Navrhnuť dashboard nie je vždy jednoduché. Je náročné splniť všetky požiadavky správne navrhnutého dashboardu. Návrhári dashboardov sa často dopúšťajú rôznych chýb, ktoré komplikujú vnímanie obrazovky používateľom. Preto vznikla potreba vyhodnocovať návrhy dashboardov. Existuje niekoľko možností na vyhodnotenie návrhu dashboardov. Jednou z nich je ohodnotenie cieľovými používateľmi – spoľahlivý, ale časovo a finančne náročný spôsob - je potrebné mať hotový prototyp, ktorý používateľ môže vyskúšať. Ďalej to môže byť ohodnotenie na základe metrik – menej kvalitný prístup, je zameraný na základné vlastnosti ako usporiadanie, farby, atď. Oproti vyhodnoteniu cieľovým používateľom je ale lacnejší a automatizovateľný. Existujú metriky, ktoré vyhodnocujú na základe objektov/grafických

elementov (*widgets*) kvalitu používateľského rozhrania, tzv. *object-based metrics*. Dashboardy umožňujú monitorovať stavy rôznych útvarov v podniku a zachytávať jedinečné referenčné body merania výkonu v mieste a čase za pomoci KPI. Veľkou výhodou dashboardov je, že konkrétne informácie, ktoré sú v reporte zobrazované si spoločnosť prispôbuje sama.

Použitá literatúra

1. ECKERSON, W.W. Performance dashboards. New Jersey: John Wiley & Sons, 2011. 318s. ISBN: 978-0-470-58983-0.
2. FIBÍROVÁ, L., ŠOLJAKOVÁ, L.: Hodnotové nástroje řízení a měření výkonnosti podniku. 1. vydání. Praha: ASPI, a.s., 2005. 263 s. ISBN 80- 7357-084-X
3. HUŠEK Z., ŠOUSTA M., PŮČEK M.; Aplikace metody Balanced Scorecard (BSC) ve veřejném sektoru, Národní informační středisko pro podporu jakosti, Praha 2006;
4. BRIGGS, JONATHAN. "Management Reports & Dashboard Best Practice". Target Dashboard, 2013
5. STEVEN, FEW: Information Dashboard Design: The Effective Visual Communication of Data, O'Reilly, 2006, ISBN 0596100167
6. VICTORIA, HETHERINGTON: Dashboard Demystified: What is a Dashboard?, Hetherington, 2009, ISSN 2277 – 4386
7. WAYNE W., ECKERSON: Performance Dashboards: Measuring, Monitoring, and Managing Your Business, Wiley , 2010, ISBN 047091842X

Kontaktné údaje

Ing. Magdaléna Cárachová, PhD.
Ekonomická univerzita v Bratislave, KAI, FHI
Dolnozemska cesta 1, 852 35 Bratislava
e-mail: magdalena.carachova@euba.sk

TECHNOLOGIE, STROJÍRENSTVÍ A STAVEBNICTVÍ
TECHNOLOGIES, ENGINEERING, BUILDING INDUSTRY

QUAERE

TYPES OF TOOTHING IN PARTICULAR ZERO BACKLASH GEARBOX

Daniela Harachová

Abstract

Gearing transmissions present the most common and important type of transmission mechanisms, which we meet in every field of technology. Their size, weight and production durability influence, to a considerable extent, the quality and price of the machine. The demands of high efficiency and durability are the most important. Zero backlash gearboxes include cycloid gearbox, bearing reducer TWINSPIN and harmonic gearbox. They are used mainly in robotics, aerial industry, radar technology, elevators and different support tables.

Key words: zero backlash gearbox, gearing, cycloid gearbox, reducer

1 CYCLOID GEARING

One of the oldest, theoretically derived tothing is cycloid gearing. Cycloid profile could be used in making all other gearings. Regarding accepted definition of gearings in plane, we define cycloid gearing with generating line composed of two circular arches whose centres lay on headquarters O_1O_2 of meshing gears. Cycloid gearing has usually convexo-concave meshing [8]. From the geometrical interpretation of definition of the curvature radius, for meshing in the point C, we know that both centres $S_1 S_2$ of curvature became identical in the pitch point C, that means that both curvature radiuses of profiles in the points, which come to meshing in pitch point equal O (Fig. 1).

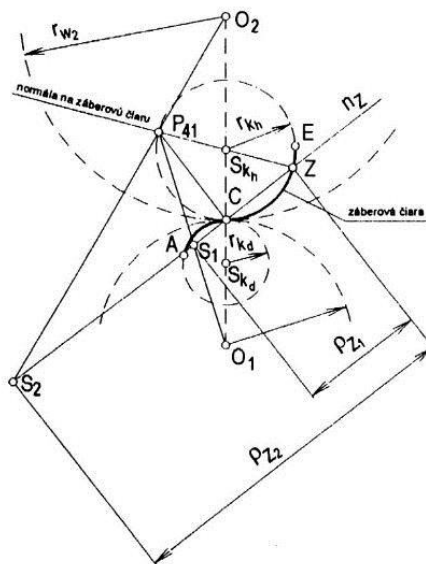

Fig.1 Generating line and radii of curvature of cycloid gearing.

Mainly in contact ratios, this is one of the main disadvantages of general case of cycloid gearing. Cycloid gearing could be designed in a way, that all disadvantageous conditions would be eliminated in pitch point. This special case of cycloid gearing has also specially defined generating line. The distinction of definition of generating line lays in one of the circular arches. One of the circular arches is identical with the part of the arch of the pitch

this one is that sliding friction occurs here, but the bearing is made without backlash, that means that during motion reserving almost no backlash occurs here. Limited radial space for satellites and bearings is one of the disadvantages, resulting in reduction in size of the transferred torque M_k . The efficiencies are comparable to the previous ones.

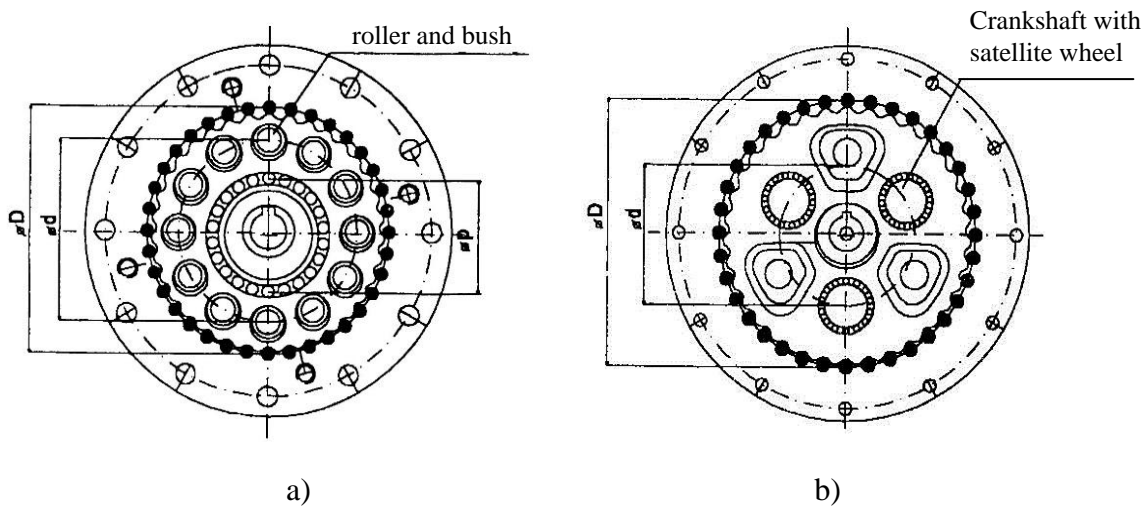

Fig. 3 a) representation of rollers housed in bushings, wheel holes and needles on the circumference of the wheel cycloid, b) three crankshafts with satellite wheel connected via bearings with cycloidal wheels

The principle of reducer TWINSPIN (TS) by SPINEA Ltd., able to eliminate the disadvantages of above mentioned constructions. It is protected by world's patent from 1995 [4]. The principle of this transmission lies in the location of the driving cross between the cycloidal wheel and the output member, thereby ensuring the transmission of M_k (Fig.4). One pair of the cross is secured in the openings on cycloid wheel and the other pair is in the openings in output flange. The reducing mechanism is made up of pair of cycloid wheel partially rotated by 180° , pair of crosses and firmly joined output flanges. The pair of firmly joined output flanges is synchronously rotating like one common output element. When the speed of oscillating movement is small (up to 0.1 m/s), we can classify the transfer element of M_k as a low-speed component. Graphic insight of the reducer TS is in the (Fig 5).

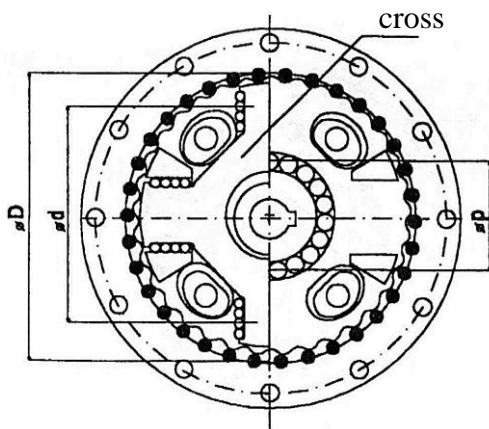

Fig.4 Placing the cross between the cycloidal ones wheel and output member.

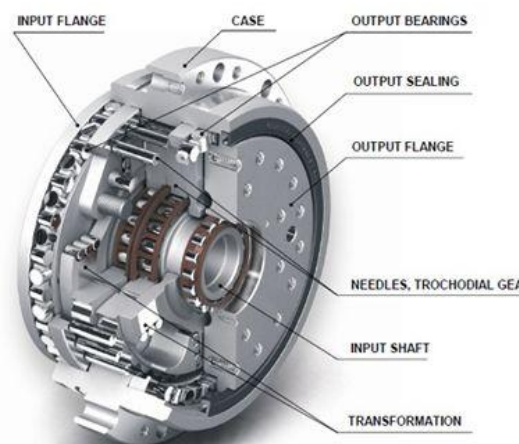

Fig.5 Twinspin bearing reducer.

3 HARMONIC DRIVE

A harmonic gear is basically a differential gear with a train of spur gears where the mesh is achieved by the flexible deformation of one of the meshing wheels. Flexible wheel 1 has external teeth; solid wheel 2 has internal gearing. Both have the same module and diameter. Flexible wheel has fewer teeth than the solid wheel. Under the effect of the wave generator the flexible wheel deforms and the teeth of the flexible wheel merge with the tooth gaps on the rigid wheel – they mesh (Fig.6).

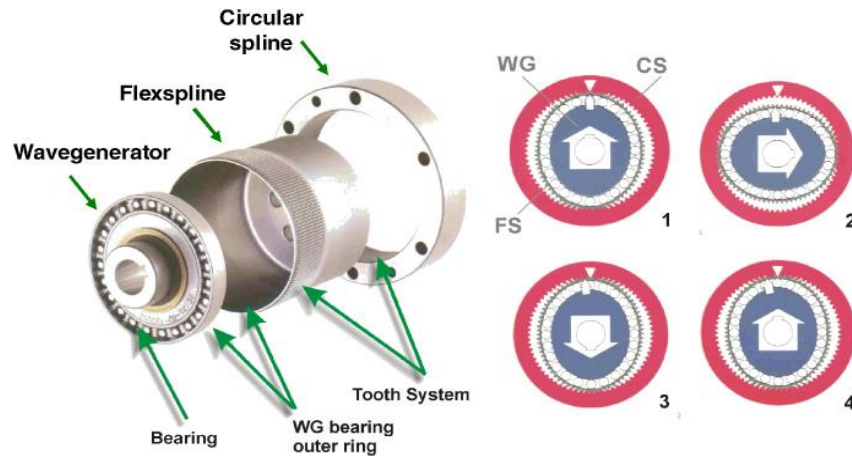

Fig. 6 Harmonic drive.

1 - The flexible is slightly smaller in diameter than the circular spline, resulting in its usually having two fewer on its outer circumference. It is held in an elliptical shape by the wave generator and its teeth engage with the circular spline across the major axis of the ellipse.

2 - As soon the wave generator starts to rotate clockwise, the zone of tooth engagement travels with the major elliptical axis.

3 - As the wave generator rotates 180 degrees clockwise, the flexspline moves counterclockwise by one tooth relative to the circular spline.

4 - Each full turn of the wave generator moves the flexspline two teeth in the opposite direction relative to the circular spline.

The meshing of a harmonic gear is achieved with the deformation of a flexible wheel (w) under the application of a wave generator (g). There is a very small relative movement between the teeth in the toothed mesh. In reality this relative movement of meshing teeth happens in zones where their loading capacity is small, i.e. on their entrance into the mesh (part A) and on their leaving it (part B of Fig. 7.). This deformation influences the shape of the active walls of the teeth of the flexible wheel. And as a result they do not mesh correctly.

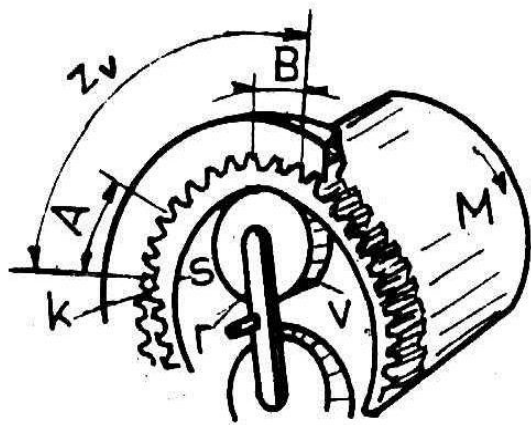

Fig.7 The zones relative motion together engaging wheels.

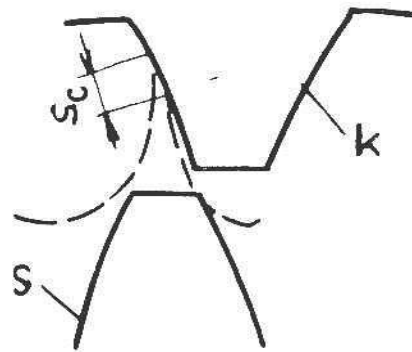

Fig. 8 Shot tooth flexible wheel and solid wheel.

With properly selected parameters of gearing between the teeth of the flexible wheel - (a) a rigid wheel - (k), there is a relative movement along such a path, which provides a small slip of teeth - (sc) (Fig. 8). The slip speed in this case is several times lower than in rigid-wheel gears therefore, frictional loss in engagement is small and tooth wear is negligible.

4 CONCLUSION

Zero backlash gearboxes include cycloid gearbox, bearing reducer TWINSPIIN and harmonic gearbox. Cycloid gearboxes are mainly used for applications where precise and fast positioning under high load is required. Cycloidal gearboxes are characterized by high torsional rigidity, accuracy, efficiency at compact dimensions. Twinspin bearing reducers are high precision bearing reducers based on a new reduction mechanism and a new construction solution using radial-axial rolling bearings and represent a new generation of power-transmission systems. harmonic gearing is a type of mechanical gear system that can improve certain characteristics compared to traditional gearing systems such as helical gears or planetary gears. The increased accuracy of the harmonics is explained by the neutralizing effect of the simultaneous engagement of a plurality of teeth and the compensating effect of the flexibility of the flexible wheel. The free play in these gears is at the expense of increasing the radial deformation of the elastic wheel circumference.

Reference

1. HALKO, J., SEDLÁKOVÁ, J.: *Integrovaný harmnicko diferenčný prevod s možnosťou obojstranného vstupu*. IN: 50. Medzinárodná vedecká konferencia katedier časti a mechanizmov strojov – Žilina: ŽU (2009), S. 1-7.–ISDN 9788055400815.
2. HARACHOVÁ, D., TÓTH, T. : *Deformation analysis and modification in the profile the armonic drive*, In: *Tecnológ. Roč. 5, č. 4 (2013)*, s. 63-66. – ISSN 1337-8996.
3. JANOTA D., CZECH R., CHECH P.: *Analiza zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego tlenkami azotu na przykładzie wybranych śląskich miast*. *Logistyka*, Vol. 4/2015, str. 3795-3812. ISSN: 1231-5478.
4. JANEK, B.: *Inovácie v oblasti prevodových systémov*, Metodické centrum v Prešove, 2000.

5. KLUSZCZYK, K., ŁUKASIK R., CHECH P., FIGLUS T.,TUROŃ K.,: *Analiza statystyk dotyczących wypadków drogowych w Polsce w latach 2005 – 2015. Autobusy – Technika, Eksploatacja, Systemy Transportowe*, vol. 6 / 2017, str. 247-256. ISSN 1509-5878.
6. MALCZEWSKI B., ŁAZARZ B., CHECH P., WITASZEK K., WITASZEK M., : *Drgania ogólne odczuwalne przez kierowcę samochodu osobowego podczas przejazdu przez progi zwalniające – cz. 2. Technika Transportu Szynowego*, Vol. 12/2015, 1026-1031. ISSN: 1232-3829.
7. ŚWIERTNIA W., ŁAZARZ B., CHECH P., MAŃKA A., WITASZEK M.: *Hałas w autobusie starego typu wykorzystywanym w komunikacji miejskiej. Technika Transportu Szynowego*, Vol. 12/2015, str. 1514-1518. ISSN: 1232-3829.
8. VEREŠ M., BOŠANSKÝ M.: - *Teória čelného rovinného ozubenia, Slovenská technická univerzita v BA, 1999.*

Project

This paper was written in the framework of Grant Project VEGA 1/0179/19.

Kontaktní údaje

Ing. Daniela Harachová, PhD.,
Technická univerzita v Košiciach, Strojnícka fakulta
Letná 9, 040 01 Košice
Slovakia
email: daniela.harachova@tuke.sk

ANALYSIS OF A PREFABRICATED WOOD-BASED SYSTEM

Jozef Švajlenka, Mária Kozlovská

Abstract

Wood as a raw material and material in the construction of wooden buildings has an irreplaceable position in terms of the complex of mechanical, thermal-technical, aesthetic, utility, technological properties and the impact on the environment. In many countries of our region, it is a strategic, yet renewable raw material, which brings considerable profits to national economies, especially where it is comprehensively processed in products with high added value. Today's wood-based construction methods are very diverse and can be individually adapted and combined. Current wooden buildings intended for housing can in principle be divided according to the character and nature of vertical load-bearing structures into massive, skeletal and elementally constructed elements composed of individual elements. From the point of view of the efficiency of the construction process, an effective solution is especially construction systems that use elements of automation and prefabrication of structural elements of the construction site. The production process of prefabricated components is diverse depending on the specific manufacturer of the individual components. Pre-prepared structural elements and parts of structures more or less finalized are then transported to the construction site where they are assembled into the final form. In connection with prefabricated construction systems for the construction of wood-based structures, it is necessary to analyze their production process where it is possible to identify significant reserves and propose improvements to streamline the production process. From this point of view, in this paper we focused on the analysis of the production processes of a prefabricated wood-based construction system.

Keywords: *construction, efficiency, sustainability, prefabrication, realisation, wood, wood buildings*

1 INTRODUCTION

In the context of our region, wood is perceived as a historical building material. The traditional use of wood in Central Europe and Slovakia is due to historical development, as it is an available raw material and the construction of family houses made of wood has undergone an evolutionary development with many years of experience in addition to traditional carpentry craftsmanship. This is evidenced by the number of preserved historic buildings, as well as pioneering buildings in the 20th century. In many countries of our region, it is a strategic, yet renewable raw material, which brings considerable profits to national economies, especially where it is comprehensively processed in products with high added value [1,2]. There were positive responses from investors and architects, but also controversial views influenced by mostly surviving empirical knowledge from the era [3], when wooden buildings were perceived as temporary buildings with low demands on functional requirements. The fact remains that the current level of construction of wood, technology, design and material possibilities has moved wooden buildings to a completely different dimension and, on the contrary, as before, they are beginning to become the prerogative of a richer and more demanding clientele. The return to wooden architecture is not only an expression of the search for original values in today's volatile times [4-6]. Man, exposed to the onslaught of an over-technological civilization, is extremely sensitive to any contact with nature and natural material [7,8]. The comfort and atmosphere connected with nature are undoubtedly provided by wooden buildings [9].

Today's wood-based construction methods are very diverse and can be individually adapted and combined. Current wooden buildings intended for housing can in principle be divided according to the character and nature of vertical load-bearing structures into massive, skeletal and elementary structures composed of individual elements [10,11]. The individual groups differ considerably from each other by the construction method used, the appearance and the possibilities of production of their structural elements. The basis of massive buildings are log buildings realized to this day, but at present modern massive buildings have been added to them. Groups of skeletal and elementary structures have evolved from half-timbered structures and represent a structure of bar elements [12]. In addition to the classic wooden construction methods, the so-called hybrid methods developed in recent years that combine wood as a building material with other building materials [13-15].

2 PANEL CONSTRUCTION OF WOODEN PREFABRICATED BUILDING STRUCTURES

At present, the panel building system for wood-based buildings is the most widespread. The basis of the panel construction is a wooden frame roughly clad with suitable large-area materials. The wooden frame of the panel is structurally adapted with respect to the function it performs - perimeter, partition, ceiling, roof, floor. The construction and dimensions of the frame are adapted to the different function. The space between the ribs is filled with heat-sound insulation. Particleboard, OSB board, gypsum fiber board, cement-bonded particle board and the like are used for the cladding. Assembly is quick and easy. The construction of a building from a panel system is relatively fast due to the fact that during the construction there is no wet process that would require a technological break [16,17].

The panels can be manufactured with many degrees of finishing, from thick frames clad on one side with large-area material to panels with built-in windows and doors and panels with finished interior and exterior finishing and with built-in wiring. The main advantage of the construction of the panel system is the possibility of maximum preparation of the construction in production and quick assembly and completion of the construction on the construction site. The panels can also be of various sizes - from panels measuring 1,200 × 2,600 mm with a weight of up to 80 kg, which do not require heavy mechanization, to full-wall panels up to 12 m long, which require heavy mechanization for transport and assembly [18]. During assembly, it is important to connect the panels correctly to each other, but also to anchor the panels to the foundation structure.

2.1 Technological analysis of prefabricated wooden buildings

The next chapter deals with the production of a panel wooden building, construction and energy design.

2.1.1 Phase of production of components of a panel wooden building

The key moment of this construction system is the elements of prefabrication in the production of individual components and structural parts of the building system. Prefabrication of wooden buildings is performed in several stages and in different systems [19]. These are either small modular panels of a wooden building not exceeding the weight of 80 kg, or classic wall panels, which are the most commonly used alternative. It is possible to create whole load-bearing and non-load-bearing walls, ceilings, floors and roofs from them [20]. The largest dimensions of the panels are optimized with regard to the method of transport and the construction site.

The production of prefabricated wooden building panels takes place on an assembly table. The completed panel is tilted to allow double-sided laying of construction boards and other materials used. A threshold is placed in the lower and upper part (in the lower part it is

impregnated), between the thresholds there are vertical columns placed in a regular grid, which are anchored to the threshold by means of metal connecting corrugations or nails. The resulting wooden frame is covered with a construction board. Thanks to the choice of the right, the joints of the individual boards come out right in the middle of the vertical columns. The resulting solid wound of the wooden structure is flipped to the other side, the required layer of insulating material is inserted between the individual columns. Then the selected material is folded again. The procedure is repeated. The distribution of engineering networks is also inserted into the prefabricated wooden building created in this way. The resulting product is placed vertically by installed construction carpentry products. In the case of the perimeter walls of a wooden building, the plaster is finally finished depending on the degree of finalization of individual components [21,22].

2.1.2 The phase of transport of components and the phase of implementation of a panel wooden building

Finished panels for prefabricated wooden buildings are shipped to the truck during shipment so that their arrangement corresponds to the subsequent procedure of building a wooden building. At the construction site, the panels are placed on a base plate using heavy machinery. The anchoring of the panels of the perimeter walls of prefabricated wooden buildings is first realized in the corners, in the places of their joints where the panels are pulled towards each other. We anchor most often with screws in predetermined places. Subsequently, the panel is fixed to the base plate with metal angles from the inside of the wall. The procedure with panels of internal partitions is similar [23]. Prefabricated ceilings are placed on such a complete block and fastened to the lower part of the building with screws. In the case of a multi-storey wooden building, a prefabricated staircase is inserted into the house and is also anchored to the walls and ceiling with metal connecting materials. The whole house is covered by a truss structure, which is also prefabricated. The prefabricated construction is completed by laying and anchoring the roof panels and the final laying of the roof covering [24-26]. Also, depending on the finalization stage of the individual panels, the finishing work on the construction site is carried out in direct proportion.

2.2 Production stages of preparation and prefabrication of wooden buildings

The different stages of production or prefabrication of wooden structures determine the extent to which the structural elements will be prepared in advance and in what condition they will leave the production plant for subsequent assembly on the construction site. Whereas in the past loose and unprocessed building elements were delivered to the construction site, today they are flat construction elements (elements). In these planar elements, the first stage of prefabrication of timber structures begins by comprising parts of the supporting structure and at least one layer of cladding. The wooden structure defined in this way is pre-assembled into a flat element, adjusted in height and width according to the required dimensions, including the preparation of openings for windows and doors. In the third stage, an insulating material is inserted between the structural elements and the elements are clad on both sides with OSB boards or gypsum fiber boards. The intermediate stage consists of the insertion of adapters for technical installations. The incorporation of windows and doors into flat elements is another stage of prefabrication. A high degree of prefabrication of wooden buildings can also be achieved if the façade is also installed in the production plant and, if necessary, the internal wall cladding is also installed [27,28]. Today's production is so far that they also carry out surface treatment in the plant. This is possible, but only under conditions of perfect protection of structural elements during transport, assembly, until the work is sold to the user. How far prefabrication is suitable in a plant depends on the specified construction system of the timber structure and the technology available in the design, manufacture, transport and assembly. It

is also necessary to take into account the aspect of pollution or the risk of damage to the elements. Raw unmachined building elements are less vulnerable to climatic influences such as moisture, rain or UV radiation. In contrast, finished elements require better protection. Such complex elements are particularly susceptible to interventions by subsequent crafts. The number of elements between the design stages is innumerable and thus gives considerable potential for individual solutions [29]. The rationalization and industrialization of the construction industry encourages the development of work with larger building elements [30]. The main advantage is seen primarily in the relocation of the production process from the construction site to the production hall, independent of the weather conditions affecting the quality of the final work. Production in the workshop and factory brings additional benefits. It is possible to work better in a plant than on a construction site. Individual building elements, such as windows and doors, are directly built into larger or smaller large-area assemblies [31]. This ultimately leads to higher quality, provided the professional design and thoughtful course of construction, the resulting construction.

2.2.1 Areas of application of prefabrication of wooden buildings

Construction using panels with a load-bearing or non-load-bearing function is suitable for a myriad of construction tasks. Prefabricated components are used especially when fast implementation is required, due to the low weight of building components, low transport and assembly costs. Buildings can be designed and implemented as temporary or permanent. Demountable and relocatable space cells can be advantageously used for the construction of office buildings and the like [32,33]. In this case, in particular, an easy response to the time-limited scope of implementation is shown. At the beginning of their era, these applications were a temporary solution with a limited lifespan. Gradually, they evolved into this form. The industrial production of small or large elements, even whole spatial cells, is constantly being improved. The structural elements are transported to the construction site as a whole, including installations and often also with interior surface treatments.

2.3 Constructional design of a panel wooden building

In the subchapters I will deal specifically with the diffusely open structure and the diffusely closed structure, their basic properties and the differences between them.

2.3.1 Diffuse open construction

For the construction of wooden houses, which are formed by diffusely open structures, a functional physical quantity-diffusion is typical. It is a mechanism that is able to constantly transport molecules in different intensities through the wall in both directions. This process is often called the "ability of the wall to breathe." Diffusion alone does not bring anything new and beneficial. But by understanding its principles, returning to nature, it is possible to make the "diffusion" of a helper by the right choice and stamping of materials, which helps to ensure long life of buildings with above-standard wall parameters and healthy indoor home environment [34]. In order for this mechanism to bring advantages, it is absolutely necessary to ensure the exact arrangement of precisely defined materials into the wooden structure, otherwise diffusion methods rather problems and complications. Properly dimensioned element or construction system based on diffusely open construction for these reasons offers a safe composition of the wall verified by calculations, exact tests in laboratories, where the composition of individual layers was verified. The main principle of the wall is a vapor barrier layer, which is formed by quality OSB boards. Their joints must be glued and vapor-sealed with high-quality sealing material [35,36]. It is important to ensure that the vapor barrier layer is not damaged by installations in the house, therefore it uses installation walls for wooden buildings with a diffusely open construction. Another material is a special fine

mineral insulation inserted between the wooden KVH profiles of the structure. The diffusion open system uses insulations without the chemical additives of formaldehyde or phenol. The last and thus the most important material in the composition is wood fiber insulation, which ensures the final transport of water molecules and evaporation to the exterior [10]. At the same time, the façade carrier is an excellent sound insulator and also an element slowing down the heat flow through the wall in the summer months.

Characteristic properties of diffusely open structures

This solution is a mechanism that transports moisture through the walls in different intensities in both directions. This is the so-called ability of the wall to breathe.

- vapor barriers or other foils are not used
- very effective in preventing heat leakage
- allows the passage of water vapor
- are impermeable to water as a liquid
- balance humidity in interiors
- provide good sound-insulating properties of buildings
- ensure very good fire resistance
- increase the air quality in the interior in a natural way
- they are fully organic
- constructions dry in the winter
- ability to regenerate in case of excessive wetting
- simple construction (fewer layers).

2.3.2 Diffusively closed construction

Diffusively closed construction of a wooden building is fully used for almost all construction systems of a wooden building, low-energy and passive wooden buildings. The principle of functionality of this closed composition depends on the materials used, especially on the selected vapor barrier, which should be suitably placed as close as possible to the interior. For wooden buildings on the principle of diffusion-closed construction, a vapor-tight foil is used, which has a very high diffusion resistance [37,38]. The correct functionality of the vapor barrier is ensured only if an impermeable house envelope is created without broken places, without joints and with sealing even the most complicated details. For these reasons, high-quality adhesive and sealing material is used for construction systems based on this principle, which ensures perfect properties throughout the life of the house. It is also important to mention the installation wall, which is used to guide all wiring (electrical installation, plumbing, heating, etc.). And which is a guarantee of the integrity of the vapor barrier, even after the installation of these wiring. Several principles must be observed when installing the vapor barrier: the vapor barrier film must be glued at the joints, it must not be broken anywhere and it must not be missing anywhere [39]. If the vapor barrier is of high quality and professionally made, the foil will not let water in any state and thus no moisture will penetrate into the structure. From the exterior, the wooden structure is covered with gypsum fiber boards and the cladding itself is solved with facade polystyrene. With its properties, it ensures that even if internal moisture penetrates into the composition of the wall, the structure will not get wet. All moisture is therefore retained in the living space of the interior and the construction of the wooden building is completely free of moisture. The amount of moisture in the interior must be removed from the building by means of ventilation, a fume hood or a fireplace. A suitable solution is to use controlled ventilation with recuperation or forced ventilation.

3 CONCLUSION

In accordance with the trend of streamlining processes in construction, the topic of this presented work deals with a prefabricated construction system which is popularly used in the implementation of modern wooden buildings. The introduction of the article specifies the basic context concerning a prefabricated construction system based on sandwich panels. In the following parts of the article, the technological, design but also production aspects of the analyzed design system are analyzed in more detail. As pointed out in this paper, a construction system based on prefabricated sandwich panels offers a number of advantages resulting in particular from the use of prefabrication elements and the pre-preparation of individual components and structural elements. The production process is basically dependent on the specific manufacturer and the technology used, but certain elements are common, as we stated in the analyzed parts of the article. The diversity of production processes raises a number of issues that can be explored and optimized the production process. For this reason, we intend to address this issue in the future and deepen our knowledge in this area of research.

Acknowledgement

VEGA project-1/0557/18 "Research and development of process and product innovations of modern methods of construction in the context of the Industry 4.0 principles".

Sources

1. HURMEKOSKI, E., JONSSON, R., NORD, T. (2015). Context, drivers, and future potential for wood-frame multi-story construction in Europe. *Technological forecasting and social change*, 99, 181-196.
2. ANTOŠOVÁ, N., BELÁNIOVÁ, B., CHAMULOVÁ, B., JANUŠOVÁ, K., TAKÁCS, J. 2019, "The protection of environment during cleaning ETICS with biocides", *Advances and Trends in Engineering Sciences and Technologies III- Proceedings of the 3rd International Conference on Engineering Sciences and Technologies*, ESaT 2018, pp. 281.
3. ZGÚTOVÁ, K., DECKÝ, M., ŠRÁMEK, J., DREVENÝ, I. (2015). Using of alternative methods at earthworks quality control. *Procedia Earth and Planetary Science*, 15, 263-270.
4. HILDEBRANDT, J., HAGEMANN, N., THRÄN, D. (2017). The contribution of wood-based construction materials for leveraging a low carbon building sector in Europe. *Sustainable cities and society*, 34, 405-418.
5. BRAGANÇA, L., MATEUS, R., KOUKKARI, H. Building Sustainability Assessment. *Sustainability* 2010, 2, 2010-2023, DOI: 10.3390/su2072010.
6. KORYTÁROVÁ, J., HANÁK, T., KOZIK, R., RADZISZEWSKA-ZIELINA, E. (2015). Exploring the contractors' qualification process in public works contracts. *Procedia Engineering*, 123, 276-283.
7. KAPLAN, J. O., KRUMHARDT, K. M., ZIMMERMANN, N. (2009). The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe. *Quaternary Science Reviews*, 28(27-28), 3016-3034.
8. GAŠPARÍK, J., SZALAYOVÁ, S., ALAMRO, B., GAŠPARÍK, M. 2019, "Optimization method of elevator selection for the realization of construction processes", *Advances and Trends in Engineering Sciences and Technologies III- Proceedings of the 3rd International Conference on Engineering Sciences and Technologies*, ESaT 2018, pp. 369.
9. PIFKO, H. NEED – Navrhovanie energeticky efektívnych domov. Vydavateľstvo Eurostav, Bratislava, 2017.

10. RAMAGE, M. H., BURRIDGE, H., BUSSE-WICHER, M., FEREDAY, G., REYNOLDS, T., SHAH, D. U., ALLWOOD, J. (2017). The wood from the trees: The use of timber in construction. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 68, 333-359.
11. ALLEN, E., IANO, J. (2019). *Fundamentals of building construction: materials and methods*. John Wiley & Sons.
12. VAVERKA, Jiří: *Dřevostavby pro bydlení*. 1. vydanie. Praha: Grada, 2008. 376 s. ISBN 978-80-247-2205-4
13. HO, T. X., DAO, T. N., AALETI, S., VAN DE LINDT, J. W., RAMMER, D. R. (2017). Hybrid system of unbonded post-tensioned CLT panels and light-frame wood shear walls. *Journal of Structural Engineering*, 143(2), 04016171.
14. BEDERKA, M., MAKÝŠ, P., ĎUBEK, M., PETRO, M. 2019, "Cement screeds—selected methods of humidity measurement", *Advances and Trends in Engineering Sciences and Technologies III- Proceedings of the 3rd International Conference on Engineering Sciences and Technologies, ESaT 2018*, pp. 299.
15. GREGOROVÁ, V., ĎUBEK, M., ĎUBEK, S., ŠTEFUNKOVÁ, Z. 2019, "An experimental preparation of fibre concrete to software's detection of fibres", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*.
16. SMITH, R.E., TIMBERLAKE, J. *Prefab Architecture: A Guide to Modular Design and Construction*. John Wiley & Sons: Hoboken, NJ, 2011, USA. ISBN 978-0-470-27561-0.
17. KAPUTA, V., OLŠIAKOVÁ, M., MAŤOVÁ, H., DRLIČKOVÁ, E. 2019, "Do preferences for wood-framed houses' attributes change over time?", *Digitalisation and Circular Economy: Forestry and Forestry Based Industry Implications - Proceedings of Scientific Papers*, pp. 161.
18. BURWOOD, S., JESS, P. *Modern Methods of Construction Evolution or Revolution? A BURA Steering and Development Forum Report*. American Research Institute for Policy Development: New York, NY, USA, 2005, Available online: <https://lnk.sk/zyw8>.
19. TUMMINIA, G., GUARINO, F., LONGO, S., FERRARO, M., CELLURA, M., ANTONUCCI, V. (2018). Life cycle energy performances and environmental impacts of a prefabricated building module. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 92, 272-283.
20. WALL, H. (2008). U.S. Patent No. 7,467,469. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
21. GANN, D. M. (1996). Construction as a manufacturing process? Similarities and differences between industrialized housing and car production in Japan. *Construction Management & Economics*, 14(5), 437-450.
22. BÍLEK, V. *Dřevostavby: navrhování dřevěných vícepodlažních budov*. 1. vydanie. Praha: ČVUT, 2005, 251 s. ISBN 80-010-3159-4.
23. ŠTEFKO, J., REINPRECHT, L., KUKLÍK, P. *Dřevěné stavby: konstrukce, ochrana a údržba*. 2. české vyd. Bratislava: JAGA, 2009, 204s. ISBN 978-80-8076-080-9.
24. KOBL, J. *Dřevostavby: Systémy nosných konstrukcí, obvodové pláště*. Praha: Grada, 2011, 320s. ISBN 978-80-247-4071-3.
25. HONG, J., SHEN, G. Q., MAO, C., LI, Z., LI, K. (2016). Life-cycle energy analysis of prefabricated building components: an input–output-based hybrid model. *Journal of cleaner production*, 112, 2198-2207.
26. KOLB, J. (2008). *Systems in timber engineering: loadbearing structures and component layers*. Walter de Gruyter.

27. SANDBERG, M., JOHANSSON, H., LARSSON, T. (2008). Knowledge-based engineering in construction-the prefabricated timber housing case. *Journal of Information Technology in Construction (ITcon)*, 13, 408-420.
28. LARSEN, K. E., LATTKE, F., OTT, S., WINTER, S. (2011). Surveying and digital workflow in energy performance retrofit projects using prefabricated elements. *Automation in construction*, 20(8), 999-1011.
29. WARSZAWSKI, A. (2003). *Industrialized and automated building systems: A managerial approach*. Routledge.
30. LUO, Y., RILEY, D. R., HORMAN, M. J. (2005). Lean principles for pre-fabrication in green design-build (GDB) projects. In *13th International Group for Lean Construction Conference: Proceedings* (p. 539). International Group on Lean Construction.
31. WINTER IV, A. G. (1994). U.S. Patent No. 5,373,674. Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office.
32. KAMAR, A. M., HAMID, Z. A., AZMAN, N. A. (2011). Industrialized building system (IBS): Revisiting issues of definition and classification. *International journal of emerging sciences*, 1(2), 120.
33. LINNÉR, T., BOCK, T. (2012). Evolution of large-scale industrialisation and service innovation in Japanese prefabrication industry. *Construction Innovation*.
34. QIN, Y., LIANG, J., TAN, K., LI, F. (2016). A side by side comparison of the cooling effect of building blocks with retro-reflective and diffuse-reflective walls. *Solar Energy*, 133, 172-179.
35. HAVÍŘOVÁ, Z., KUBŮ, P. (2006). Reliability and service life of constructions and buildings of wood. *Wood Research*, 51(2), 15-28.
36. KAMENICKÝ, Ľ., PALKO, M., PUŠKÁR, A. (2014). Diffuse Characteristics of Window Frame Gasket System. In *Advanced Materials Research* (Vol. 855, pp. 134-137). Trans Tech Publications Ltd.
37. TEREŇOVÁ, Ľ., KRAJČOVIČOVÁ, J. (2014). How structure of materials influences the fire resistance of the wooden panel house construction. *Advances in Fire, Safety and Security Research 2014 i Editors note*, 58.
38. ZWERGER, K. (2012). *Wood and wood joints: building traditions of Europe, Japan and China*. Walter de Gruyter.
39. YU, T., HEISELBERG, P., LEI, B., POMIANOWSKI, M., ZHANG, C., JENSEN, R. (2015). Experimental investigation of cooling performance of a novel HVAC system combining natural ventilation with diffuse ceiling inlet and TABS. *Energy and Buildings*, 105, 165-177.

Contact

Ing. Jozef Švajlenka, Ph.D., MBA
 Technical University of Košice, Faculty of Civil Engineering, Department of Construction
 Technology and Management
 Vysokoškolská 4, Košice, Slovak republic
 email: jozef.svajlenka@tuke.sk

prof. Mária Kozlovská, PhD.
 Technical University of Košice, Faculty of Civil Engineering, Department of Construction
 Technology and Management
 Vysokoškolská 4, Košice, Slovak republic
 email: maria.kozlovska@tuke.sk

INFLUENCE OF LEAD GLASS ON THE PROPERTIES OF METAL-GLASS COMPOSITE

Adam Zwoliński, Piotr Noga, Tomasz Skrzekut, Marcin Środa, Daria Polek

Abstract

The work includes research on the plastic consolidation of fast crystallized 5083 aluminium alloy and lead glass powder. In the introduction we will find information about composite materials on a metallic basis, metal-ceramic composites, aluminium alloy series 5xxx and characteristics of the glass. As part of our own research, two rods were produced in the plastic consolidation process. One of them was a rod made of quickly crystallizing 5083 aluminium alloy, and the other was a metal-glass composite with the addition of 10% powdered lead glass. Structures were examined on an optical microscope and a scanning electron microscope. Chemical composition studies were also carried out. The hardness and density of the rods obtained were measured.

Keywords: *plastic consolidation, hot extrusion, aluminium alloys, lead glass*

1 INTRODUCTION

The 80s of the 20th century are the beginning of research on metal composites mainly with a matrix made of light metal alloys. Metallic composites allow to solve many important structural and engineering problems. They are an important material used in the aviation and automotive industry due to better operational, strength and construction properties. Metallic matrix composites show better technical parameters in relation to currently used materials [1]. Metallic matrix composites have many advantages over polymer matrix and metal composites. In relation to metals and their alloys, they show a significant reduction in mass and a greater strength-to-weight ratio, greater creep strength at elevated temperatures, higher dimensional stability and resistance to cyclic fatigue. Considering the magnesium alloy reinforced with carbon fiber, an increase in tensile strength by up to 900% can be seen [2]. They also have a larger Young's modulus, high corrosion resistance, and better fatigue characteristics. They are used where high thermal and electrical conductivity and high abrasion resistance are required. Metal-based composites do not evaporate in vacuo, are non-flammable and exhibit resistance to organic liquids, e.g. solvents. Composites are an alternative to materials that are currently used in industry and technology. They have the widest application in the space, aviation, automotive and machine building industries. Metallic composites show great interest in the world of science and in the development of new technologies, but to this day their potential has not yet been fully utilized. One of the factors that blocks their development is the economic factor and in some cases not fully mastered and developed technology for the production and synthesis of materials [1].

Combinations of metal and glass materials can be found in everyday widespread use. One example could be a car tire and glass reinforced with steel mesh. The properties of the composite that we want to achieve for given purposes can be obtained by properly matching the appropriate metal and glass. Important properties during the production of metal-glass composites are the linear expansion coefficient of both consolidated materials, the oxide composition of the glass, and the surface and properties of metal. Glass has many properties that are important when joining metal and ceramics: linear expansion coefficient, wettability, electrical resistance, chemical resistance and processing temperature. Glass used for metal-glass joints are classified according to the coefficient of thermal expansion in relation to the metal. The glasses then receive names from the metallic compounds with which they are

attached, e.g. leaded glass. One of the most important parameters of the glass used to make composites is its softening point. Metal-glass connections can also be found in the form of which this glass is a binder. Such binders are characterized by gas tightness, durability, good resistance to atmospheric conditions in comparison with some metals that can be subject to corrosion and aging. Glass in composites can play the role of a transition layer, which can compensate for the difference in the thermal expansion coefficients of the materials that surround them. The durability of the combination of metal and glass is significantly affected by the surface quality of the materials being joined. The wettability of glass and metal surfaces is very important. To obtain more favorable joining results, the process can be carried out in a strictly controlled atmosphere or special coatings can be applied [3]. An example of metal-glass composites are composites with a ceramic matrix and a core made of metal, which were first to be produced by scientists at the University of Cambridge [4]. Research on metal-glass composites is conducted at the University of Finland, where a metal-glass nanocomposite model has been developed that is used in photonics and optics[5].

Aluminium alloys in the 5XXX series which in their chemical composition contain up to 6% magnesium are contained in a very useful group of solution-reinforced alloys. Aluminium alloys of the 5XXX series that contain from 1% to 5% have a variety of applications in engineering constructions and various commercial applications. Alloys having up to 3% magnesium in their composition are distinguished by a stable structure at room temperature and at elevated temperature even if they were previously subjected to strong deformation strengthening. When the magnesium content is exceeded above 3%, it causes significant changes in creep characteristics and stretching curves [6]. In the case of alloys with an increased magnesium content, the occurrence of structure instability after applying large plastic deformation can be seen. The 1920s brought interest in aluminium and its alloys from the 5XXX series, only AlMg4 alloy sheet was used, which was characterized by very good corrosion resistance in the aquatic environment as well as in saltwater waters. The beginning of the 1930s and the introduction of alloys 5052, 5154 and 5056, their prevalence caused an increase in interest and the use of alloys in this series and the emergence of new ones. As of today, the number of available alloys that are used on a daily basis in various applications exceeds 75 [7]. Currently, only two alloys are available on the market that are based on the Al-Mg double system - alloys 5005 and 5050. Alloys 5052,5056 and 5154 can be examples of alloys with a small addition in the chemical composition of components that are dispersion curing elements. To increase the strength properties of the 5XXX series alloys, a small amount of titanium, chromium and manganese is introduced as independent additives or their combined combinations that do not exceed 0.25-1% by mass in the alloy [8].

Alloys intended for plastic processing with the best mechanical properties among the alloys from the aluminium - magnesium group are alloys 5056 and 5083. Alloys in this series are very popular due to good technological properties: good deformability and weldability, high corrosion resistance and good susceptibility to anodic surface treatment which ensures good abrasion resistance and aesthetic value. Thanks to these properties, materials from the 5XXX series are used in the transport industry, military and construction. The 5XXX general purpose alloys have a single-phase structure of a solid magnesium solution in aluminium. Alloys containing a greater amount of magnesium and refining additives in a small amount up to 3% (manganese, chromium, titanium) ensure strong fragmentation of intermetallic phases and grains. This results in an increase in strength properties and thermal stabilization of grain sizes [9].

The definition of glass given by U.S. The National Research Council describes glass as an amorphous substance that exhibits a transformation of vitrification or vitrification. The above term does not exclude the production of glasses by the sol-gel method that it provides J. Clark Maxwell. Maxwell defines glass as a compound that must be cooled during which the

substance continuously changes from the state of a mobile liquid to a solid state and exceeds at glass transition temperature 10¹³ dPas viscosity [10]. Glass, like crystal, is a fragile and hard material. Unlike the crystalline, the glassy state shows a disordered structure. There is no order of spatial arrangement of atoms, the average arrangement of atoms in all directions is similar. This results in isotropic glass. The glass model is currently defined as a combination of Lebedev's crystalline theory and the continuous disordered Zachariasen-Warren bond. The crystallite theory describes glass as a body that consists of a large number of microcrystals that are randomly connected to each other. The Zachariasen-Warren theory states that ordering in glass occurs only in the areas of coordination polyhedrons. Glass due to its transparency for visible light owes its popularity and popularity of use. During the transition from a liquid state to a solid state, there are no voids or defects whose size is close to the wavelength of light. This causes that there is no dispersibility which is the cause of opacity. The content of transition metal oxides in the glass mass causes its coloration and may result in opacity. Appropriate additions of metal oxides can lead to manipulation of the refractive index. Glass can be considered an insulator. The not very large conduction that can sometimes occur is due to the diffusion of ions through the loose network. Conductivity increases with temperature. In the case of thermal conductivity, due to the lack of an ordered structure, the propagation of thermal vibrations is limited. This results in a decrease in thermal conductivity by several orders of magnitude relative to the crystal structure. Glass is used in many areas of everyday life as well as in the industrial aspect. They are used for the production of bottles, tableware, facade and car windows, mirrors. Glass finds its application in the electronics industry for the construction of televisions, displays or touch panels. Glass is also used in medicine, optics, wind turbine components and solar panels.

One example of glass is leaded glass. This type of glass mostly consists of lead oxide where its content can reach up to 80% by mass. Such glass is characterized by a low softening temperature within 400°C, which has a positive effect on the synthesis with metal powders and flakes made of e.g. aluminium alloys. This glass is characterized by high density, which may exceed 6g / cm³ in hijacking to glasses that have a different chemical composition. They are mainly used for the production of decorative elements and tableware [11].

2 BADANIA

2.1 Production of research material

The metal-glass composite was formed by plastic consolidation of fast-crystallized 5083 aluminium alloy in the form of flakes and a lead glass from the PbO-B₂O₃-SiO₂-ZnO system in the process of concurrent extrusion at 400°C. For this purpose, a semi-industrial hydraulic press with a maximum piston pressure of 100t was used. The feed material contained 90% by mass of fast crystallized 5083 aluminium alloy and 10% by mass of powdered lead glass. The weight of the charge for the extrusion process was 100g, mixing was done with a turbulent and lasted 10 minutes. Aluminium flakes were obtained in the melt-spinning process and were purchased as a finished product from an external company, while lead glass powder was created from glass that was produced in the Faculty of Materials Science and Ceramics AGH was obtained by crushing solid glass in an agate mortar.

The first stage was placing the charge material in the press recipe and initial compaction by pressing the press punch and holding the dispersed mold for 20 minutes at 400°C to heat the charge. After this time, the process of concurrent hot extrusion took place at a speed of 3.5mm/s on a press with a 5mm diameter die. In this way, a metal-glass composite material was obtained in the form of a solid rod. Similarly, rods with a diameter of 5mm were obtained from fast crystallized 5083 aluminium flakes, which were also obtained by plastic consolidation during co-extrusion on a press at a speed of 3.5mm/s.

Compound	PbO	B ₂ O ₃	SiO ₂	ZnO	Al ₂ O ₃
Content %	80	10	4	5	1

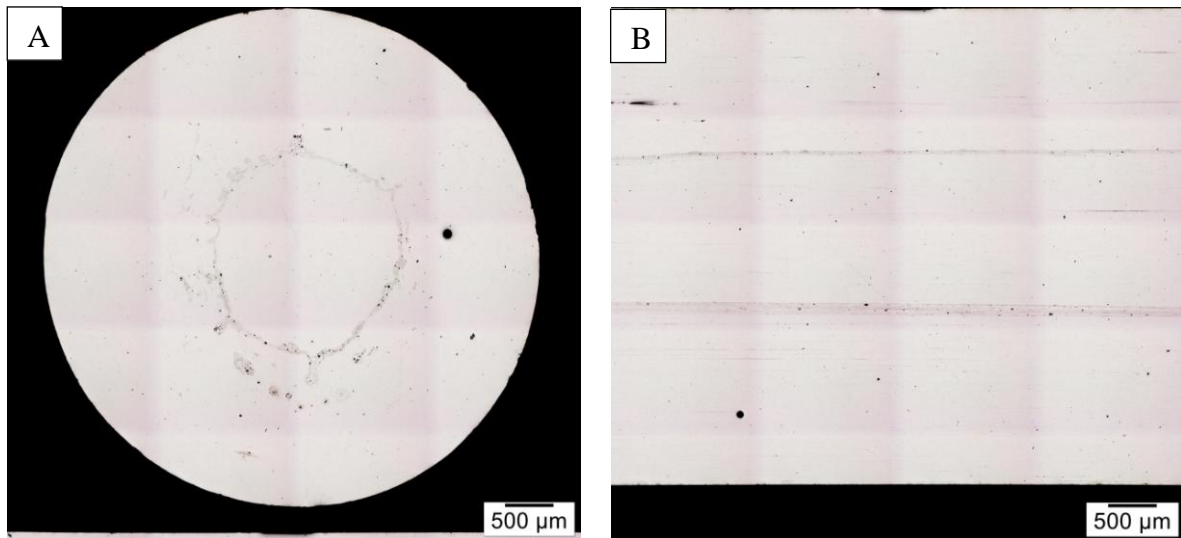
Table A - Chemical composition of lead glass from the PbO-B₂O₃-SiO₂-ZnO-Al₂O₃ system

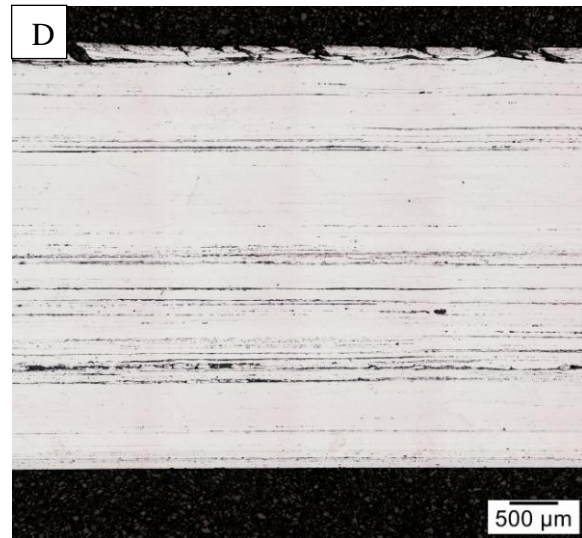
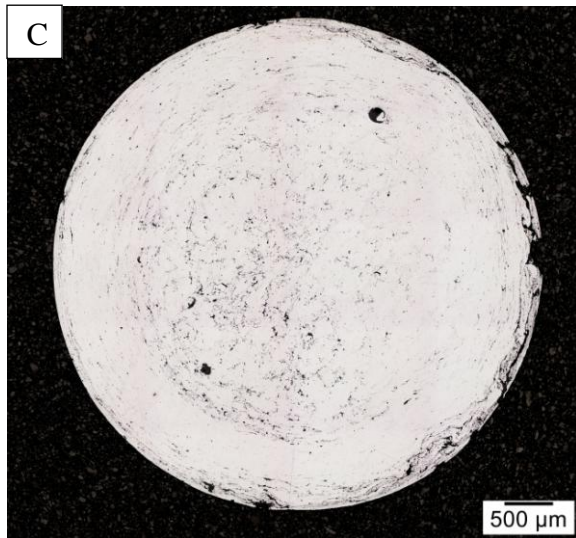
Compound	Si	Fe	Cu	Mn	Mg	Cr	Zn	Ti	Al
Content %	0,35 - 0,45	0,35 - 0,45	0,08 - 0,12	0,4 - 1	4 - 4,9	0,05 - 0,25	0,23 - 0,27	0,13 - 0,17	rest

Table B - Chemical composition of fast-crystallized 5083 aluminium flakes

2.2 Optical microscopy

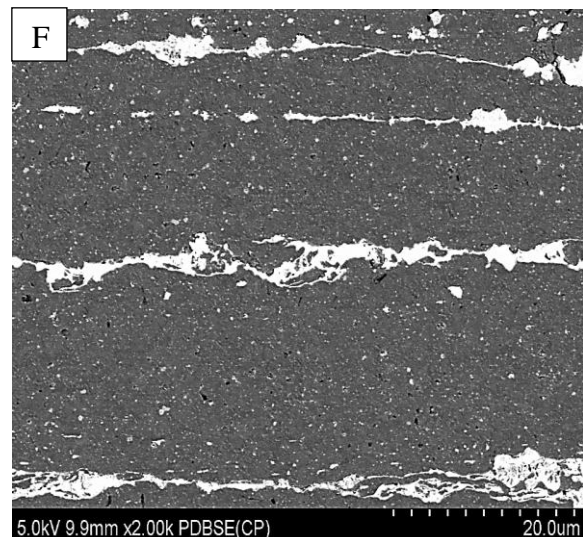
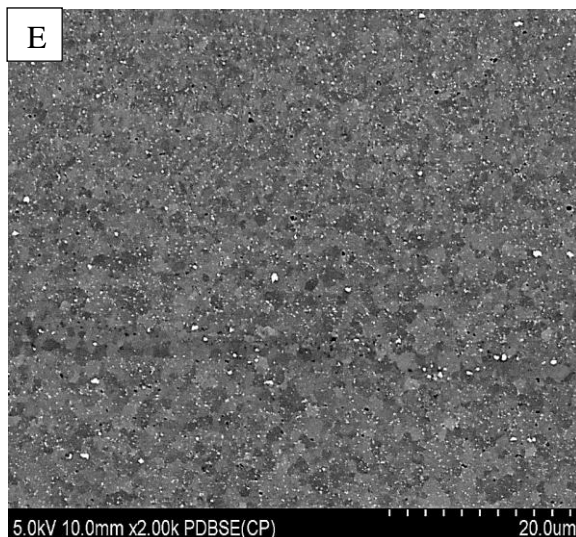
Figures A, B, C, D show examples of rods extruded from flakes of fast-crystallized 5083 aluminium alloy and metal-glass composite. On the longitudinal sections, the band structure (Fig. B, D) characteristic of the extrusion process is visible in accordance with the direction of the extruded material. These observations confirmed the high quality of plastic consolidation. Figures A and C show a cross section of a rod consolidated with plastically 5083 alloy flakes and glass powder. A characteristic fragmentation of the glass phase is visible in the outer zones of the cross-section, which is probably a derivative of the material flow pattern in a given process. The material in these areas travels a longer path during deformation, which is reflected in the greater extension of the strands of the glass component. The even distribution of components in the volume of the press is confirmed by the analysis of the longitudinal section (Fig. D). The observed glass phase bands are continuous. The composite shows no tendency to delamination.

2.3 Scanning electron microscopy

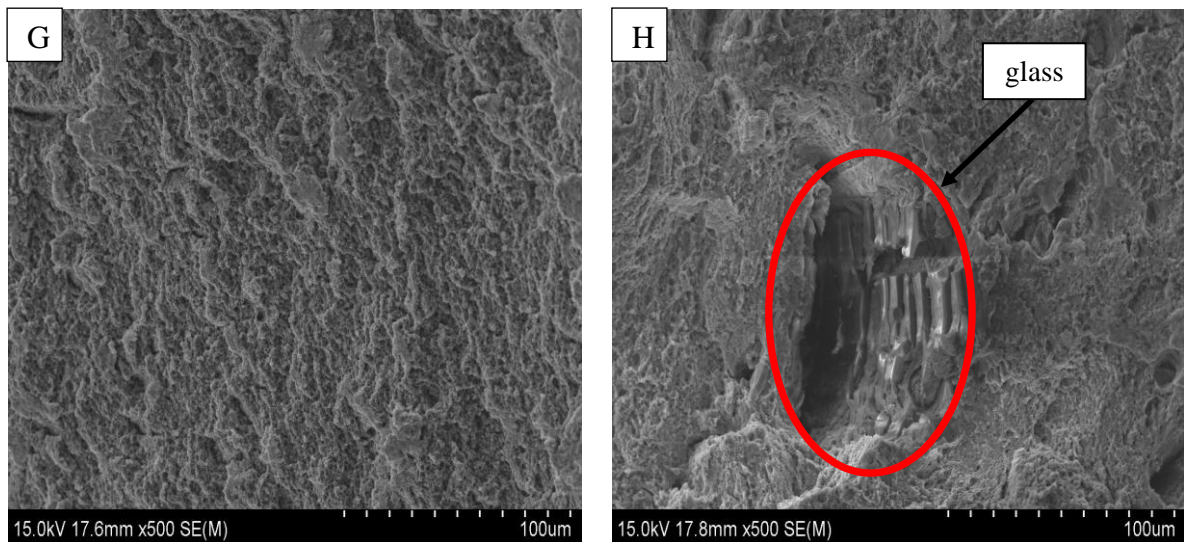
Figures E and F show photos from a scanning electron microscope that show the microstructure of the rods obtained at analogous magnifications. Pictures were taken using a BSE detector in which elements with a higher atomic mass are observed as lighter areas while lighter as darker. In Figure E, the presence of the fine-grained microstructure of fast-crystallized 5083 alloy was observed. In Figure F, lead glass particles are visible, which follow the extrusion direction of the charge material, appearing as bright phases along the extrusion direction. Good coherence was found at the interface of the components. Observations using scanning electron microscopy confirm earlier rough observations about good quality consolidation. Both in the case of a rod made of fast-crystallized 5083 aluminium alloy and metal-glass composite, no cracks or other defects were found that could arise as a result of cooling on the runway of a composite constructed of components with linear expansion factors differing by an order of magnitude

2.4 Topography of breakthroughs

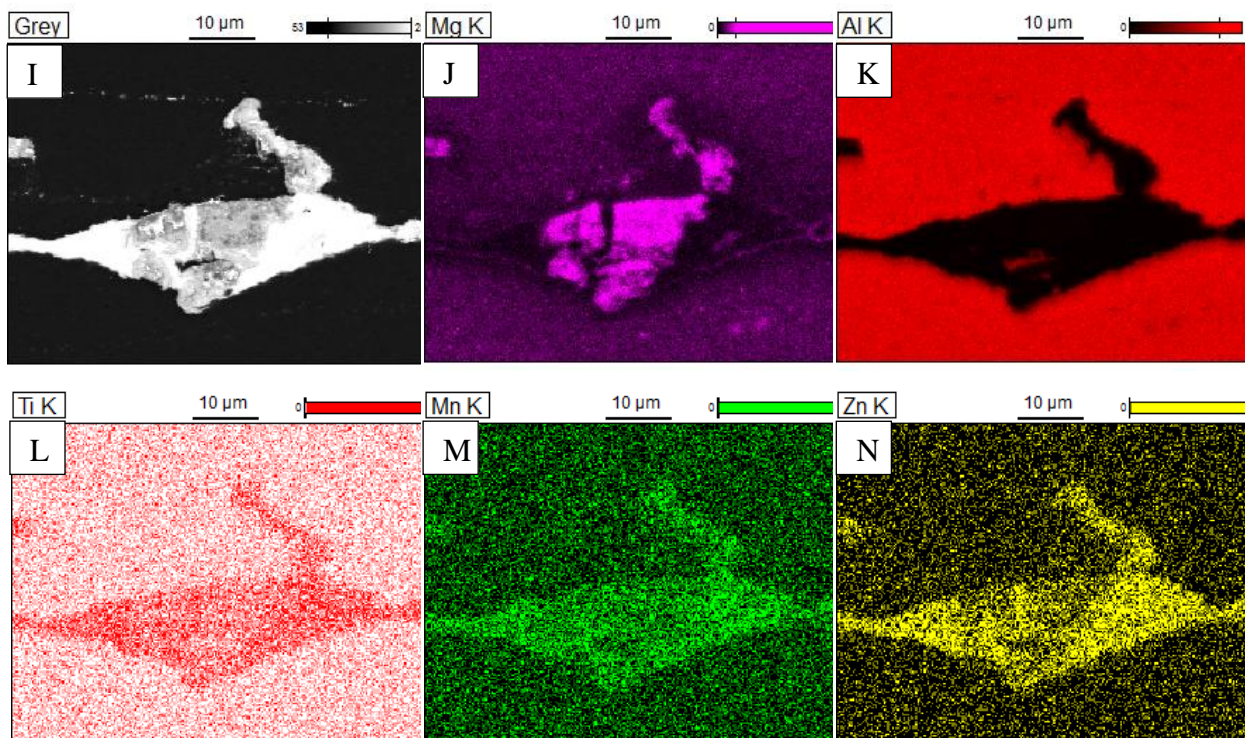
Figures G and H show topographies of bar fractures after a uniaxial tensile test. The material consolidated with 5083 aluminium flakes is characterized by good density and good consistency of ingredients. The material is not delaminated by axial force. There is also no separation of material at the flake border, which may suggest a strong combination of

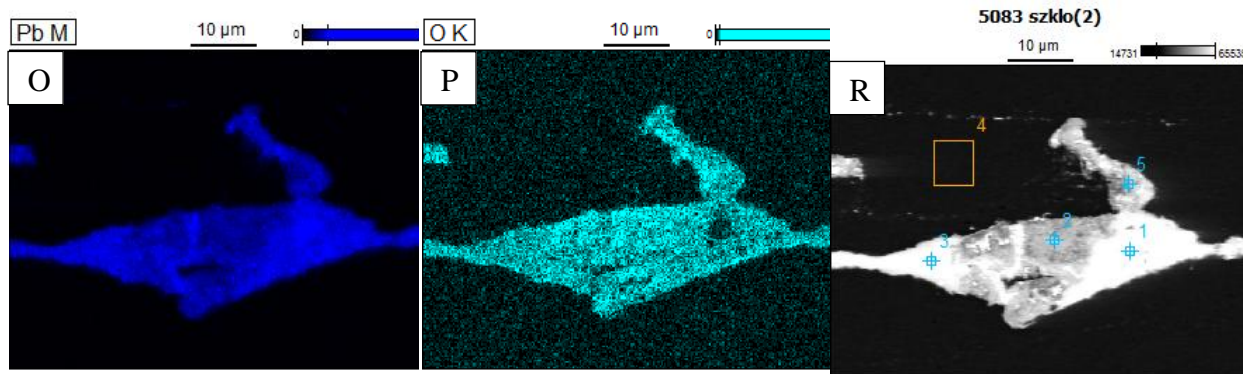
ingredients throughout. Figure H shows the topography of a rod fracture made of metal-glass composite. The breakthrough has a plastic character within the matrix, while the glass phase broke fragile on characteristic planes, which may indicate the devitrification process.

2.5 Testing the chemical composition of the metal-glass rod

Elemental distribution map (Figures: I, J, K, L, M, N, O, P) and point analysis (Figure R, table C, D) was made using an EDX detector. Research confirms the presence of 5083 aluminium matrix as well as the oxides from which lead glass was produced. The chemical composition coincides with the one given in the specification of the Faculty of Materials Science and Ceramics AGH (Table A). No diffusion occurred between the components, while within the glass phase segregation of components is noticeable. Spot analysis confirms the presence of areas rich in lead and magnesium oxides.

Compound	O	Mg	Al	Si	Ti	Mn	Zn	Pb
Point 1	14,48	1,67	0,83	1,39			3,77	77,86
Point 2	17,12	25,03	4,88	0,96				52,02
Point 3	16,19	0,44	1,12	1,94			4,85	75,46
Point 4		3,02	95,32		0,24	1,42		
Point 5	18,98	20,72	2,57	1,49			3,36	52,88

Table C - Chemical composition testing - weight analysis

Compound	O	Mg	Al	Si	Ti	Mn	Zn	Pb
Point 1	60,83	4,61	2,08	3,34			3,87	25,27
Point 2	41,7	40,14	7,04	1,33				9,79
Point 3	64,08	1,16	2,63	4,36			4,7	23,06
Point 4		3,37	95,79		0,13	0,7		
Point 5	47,57	34,19	3,82	2,13			2,06	10,24

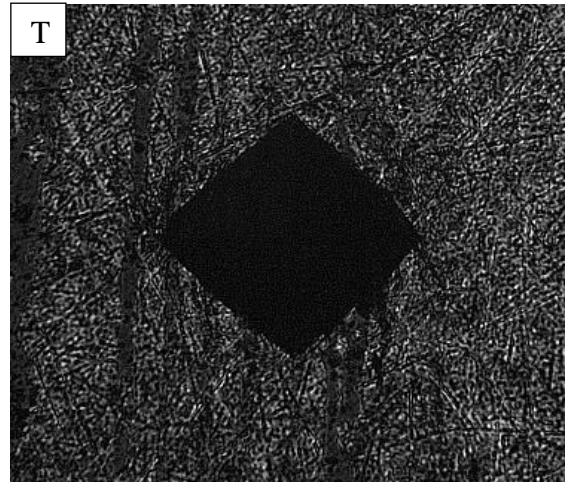
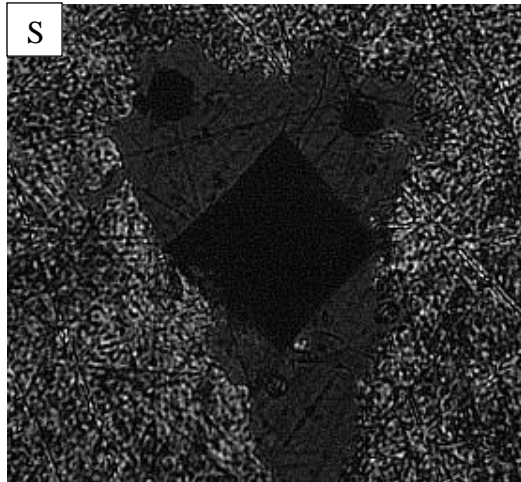
Table D - Chemical composition study - atomic analysis

2.6 Vickers hardness test

Table E summarizes the results of the microhardness test by the Vickers method. where the average hardness for the 5083 aluminium flake bar is 106HV1 and the standard deviation is small and is 1.2 In the case of a bar made of metal-glass composite, we can see an increase in the average hardness of 115HV1. The randomness of hitting the indenter into the area of individual phases and on their border is reflected in the level of standard deviation, which for the composite is an order of magnitude greater. The indenter imprint within the glass phase, presented in the S market, is symmetrical and did not cause cracks in the tested phase. However, the imprint made at the phase boundary, shown in Figure T, is asymmetrical, which is the result of less warp hardness. In addition, no delamination of the material was found due to the force applied by the indenter, which indicates a good phase connection.

material	Hardness [HV1]	standard deviation
5083	106	1,2
5083+glass	115	11,9

Table E - Summary of results from the Vickers microhardness test for material 5083 and metal-glass composite

2.7 Archimedes density test

Table F summarizes the results of density measurement using the Archimedes method. The tested materials were samples made of 5083 aluminum alloy, composite material made of 5083 aluminum flakes + lead glass powder and lead glass. The density of the bar from the flakes of the fast-crystallized aluminum alloy 5083 coincides with the value given in the standard, the density of the metal-glass composite compared to the calculation of the percentage by weight to some extent deviates from the measurement made on the balance. This may be due to some discontinuities or pores that may have formed in the material.

material	measured density [g/cm ³]	theoretical density [g/cm ³]
5083	2,66	2,66
5083 + lead glass	2,76	3,01
lead glass	6,13	6,1

Table F - Summary of density results for individual materials

3 CONCLUSION

By means of plastic consolidation it is possible to produce a metal-glass composite with a content of 10% by weight of the glass phase, characterized by a good degree of consolidation, good quality of consolidation is confirmed by the results of density tests and observations using light microscopy, scanning electron microscope and fracture topography analysis of samples after uniaxial tensile test. The components are characterized by a high degree of connection even under the influence of the applied force, which is confirmed by observations of fractures of samples after stretching and analysis of prints after measurements of microhardness. In the course of the EDX analysis of the chemical composition, no diffusion occurred between the components, the resulting composite is characterized by even distribution of components on the cross section.

Sources

1. Kainer, K. U., *Metal Matrix Composites: Custom-made Materials for Automotive and Aerospace Engineering*, Wiley-VCH Verlag GmbH, 2006, ISBN: 978-3-527-31360-0
2. Hufenbach, W., Czulak, A., Malczyk, P., Gruchl, A., *Kompozyty na podstawie metali lekkich. Innowacyjne kierunki rozwoju nowoczesnych konstrukcji*, Projektowanie i konstrukcje inżynierskie, ITER, 2011, p. 14–19, ISBN: 1899-699X
3. W. Włosiński, *Spajanie materiałów*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej,

- 1989.
4. “ [.](http://gradestack.com/CBSE-Class-10th-Course/Metals-and-Nonmetal/Uses-of-Metals/15025-2998-4560-study-wtw.” .5. M. Petrov, “Glass-metal nanocomposites for photonics applications,” publications of the University of Eastern Finland Dissertations in Forestry and Natural Sciences No.101, 2013, p. 64, ISBN: 978-952-61-1073-86. H. Dybiec, <i>Wysokotemperaturowe odkształcenie stopu AlMg4,5. Eksperymentalne studium lokalizacji odkształcenia i mechanizmów deformacji w próbie rozciągania</i>, Metalurgia i Odlewnictwo, Wydawnictwo AGH, 1991.7. “Materials Property Data ‘MatWeb - <a href=)
 8. J. E. Hatch, *Aluminum: Properties and Physical Metallurgy*, ASM International, 1984, ISBN: 978-0971701763
 9. H. Dybiec, *Submikrostrukturalne stopy aluminium*. Uczelniane Wydawnictwo Naukowo-Dydaktyczne, 2008, ISBN: 978-83-7464-162-3
 10. W. I. M. Ciecierska, D. Dorosz, and W. J. Greiner-Wrona E., Gruszka B., Kucharski J., Lisiecki M., Łączka M., Procyk B., Siwulski S., Środa M., *Technologia szkła. Właściwości fizykochemiczne. Metody badań. Część I*, Polskie Towarzystwo Ceramiczne, 2002, ISBN: 8371081030
 11. O. Wyatt and D. Dew-Hughes, *Wprowadzenie do inżynierii materiałowej. Metale, ceramika i tworzywa sztuczne*. Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, 1978

Contact

mgr inż. Adam Zwoliński
AGH University of Science and Technology
Mickiewicza 30, Kraków, Poland
Tel: +
email: adam.zwolinski@agh.edu.pl

USE OF GANTT CHART TO EVALUATE A SELECTED WORKPLACE IN TERMS OF AUTOMOTIVE INDUSTRY

Štěpánka Šambergerová, Kateřina Bícová

Abstract

This paper focuses on utilization of two methods that to evaluate selected workplace producing automotive products. Because every company wants to be able to compete, it needs to offer the best products to its customers. In automotive industry there is one of the best-known standards, IATF 16949. And every part of company is managed according it. Thanks to comply the given requests of standard the company have bigger chance to have success in the market. The selected workplace isn't an exception and there are also upheld these requests. For the assessment it is necessary to learn everything about selected workplace and to find out all activities which are done here via the description of workplace. It is achieved by observing and selected method – operation snapshot. Afterwards it is extended by Gantt chart which makes graphical visualization the time of every action.

Key words: IATF 16949, assessment of process, operation snapshot, Gantt chart

1 INTRODUCTION

Selected workplace is situated in a firm producing the components for automotive industry. Like each company it has own stated system which manages all process. The basic of the system is worldwide known Toyota Production System (= TPS). TPS could be described like a specific attitude of management for leadership of whole company. The aim is to achieve success at the world market. Since Toyota is also the company of automotive industry, the whole system adheres to all the principles of IATF 16949.

One of the main requests of this standard is continuous improvement and the challenge is to approach the term of slim production. It is necessary the assessment on a weekly and monthly basis. For this reason, a draft assessment methodology for the selected workplace is developed. Via the set of methods, weak spots can be traced and targets set for the future. Then it's up to the company what regularity of assessment they choose.

This article deals with streamlining the operation snapshot by using Gantt chart. We want to verify if the higher quality and more efficient outputs which are needed to evaluate the process can be obtained by using Gantt chart.

The first step is a description of selected workplace and learning all activities which the production system provides. Then based on detected data it is chosen a graphical tool for clear description of time sequence of the activities (Gantt chart).

2 DESCRIPTION OF SELECTED WORKPLACE

The place is situated in a company of automotive industry making serial production. Selected workplace is a welding cell where two operators work. In the cell there is a turning table with two sides. One fixture is situated on each side. [1]

A fixture is mechanical equipment which is using to deposit the components and to hold their places during work machine cycle. It is signed the letters A and B and the operators put all needed components into it according the given work instruction. [1]

The boxes with parts are situated along the both sides of workplace and on the right side there is a transport system. The transport system is space where finished product is hanging up into

it in every beginning of work cycle. Thanks to it the final assembly is transported into next workplace called Reweld. This station serves to fix final good up. The reason why it is necessary is that a welding robot doesn't always weld perfect. Selected weld spots, that need to correct, are completed by a welder (operator). For this issue there are two welders on the Reweld. They put final assembly into prepared containers after the corrections of it (figure 1 – output material). There is also a special instruction – a packaging instruction. [1]

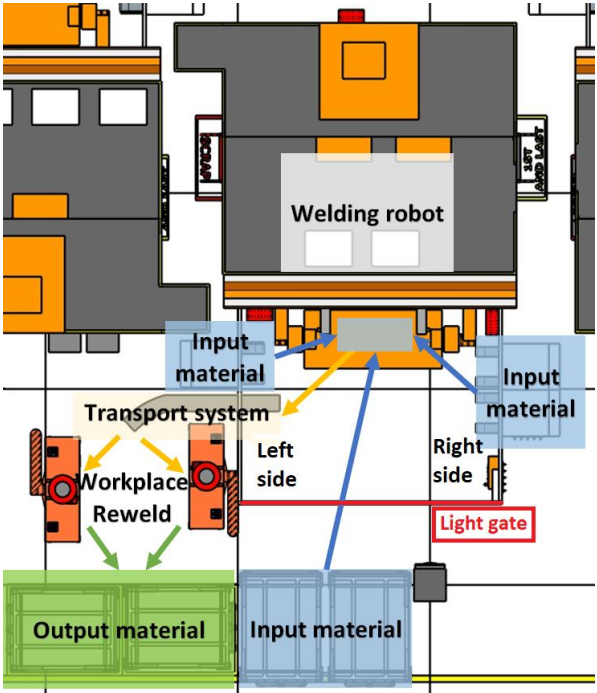

Fig. 1. Selected workplace on company layout with description of material flow [1]

After depositing all parts into the fixture the both workers have to leave the space between the turning table and red line (figure 1 – a light gate). This line indicates a light gate which controls whether the operators are staying in a safety distance. If this gate was missing, the worker would be somewhere in the workplace of welding cell, some injury could be happened during the table rotation with the fixture and take him inside the machine. A distance between the fixture and red safety line is 2.2 metres. On average there are made two hundred and eight final goods per shift. [1]

3 CURRENT APPROACH

After a detail delineation of selected workplace it is essential to describe a whole process which is made here. It is happened because the aim is to evaluate the manufacturing process, not the layout of the workplace. The spotting of the activity can be carried out in several ways. In this search it is made by operation snapshot. The output of this method is called Time Measurement Sheet.

The operation snapshot describes all actions which are done during the opted process and via detected information a primal time analysis is forged. It makes for obtaining a total review all about the production place. During this step it is possible to define easy which methods are convenient to evaluate the workplace.

3.1 Operation snapshot

Operation snapshot is used to observe the activities that have a given number of regular repetitive actions. For bigger ration of objectivity it is recommended to repeat several times the measurement of time consumption. On selected workplace two operators are working here and a work cycle of each consists of a different count of activities. The operator on the left side (it is marked as operator 1) makes 19 activities during one work cycle (including the waiting for the end of machine work cycle). The worker on the right side (operator 2) conducts just 17 activities (including the waiting for the end of machine work cycle). For this reason, two time measurement sheets are created for writing down the time consumption (figure 2 and 3). To achieve objectivity of measurement, it is stated that 10 working cycles are measured (for both workers).

One of the most important steps during creation the form is to fix a start point of each act. Consequently any distortion of measurement has never happened and each work element is always measured between two same start points. That's why a start point should be some act which is easy to look by person who creates that form. In this case it is for example turning body, rising hand or grasping a part.

The first point is an observation the whole work cycle and recording all actions which are made during it. Necessary thing is to qualify what we want to check and what is important for the final analysis (walking, manual action and waiting). Then the tables are built up and time consumption is writing down. The last step is processing and evaluation of detected data. [1]

Time Measurement Sheet															
Date:	23.7. 2019	Workplace:	Weid004 - human 1	Author:						Štěpánka Šambergerová				Shift:	1 st
#	Work element	Start Point	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Max - min	Min. Time	Modified Time
1	walk	turn on the light	2.6	2.2	2.8	2.9	2.5	2.2	2.2	2.8	2.5	3.0	0.8	2.2	2.3
2	removal the finished part	rising hands	1.0	1.2	1.2	1.3	1.5	1.7	1.3	1.3	1.2	1.2	0.7	1.0	1.1
3	walk	turn of body	1.7	1.1	1.3	1.3	1.3	1.2	1.4	1.2	1.3	1.3	0.6	1.1	1.2
4	hanging the finished part	turn the part	1.8	6.2	1.8	5.2	2.3	5.4	1.8	1.8	1.9	7.6	5.8	1.8	3.7
5	removal the crush can	turn of body	5.0	6.9	5.7	4.6	6.9	4.4	4.4	4.2	6.2	5.2	2.7	4.2	4.9
6	deposit a component	rising hand	5.5	4.3	3.1	6.5	3.1	7.1	3.4	2.8	2.9	4.8	4.3	2.8	3.5
7	deposit body of the crush can	a press	4.9	5.2	5.3	5.1	6.4	5.9	4.9	4.3	4.4	5.0	2.1	4.3	5.3
8	grasp a component	deposit a part	3.0	2.1	3.8	3.6	1.5	3.2	2.2	2.5	3.4	2.3	2.3	1.5	1.8
9	deposit a component	a grasp	15.7	4.4	8.3	4.3	8.5	7.0	7.8	9.6	8.7	4.3	11.4	4.3	8.1
10	grasp a component	rising hand	2.0	2.0	3.6	1.7	2.4	2.1	1.8	2.3	1.6	2.6	2.0	1.6	2.1
11	walk	turn of body	5.2	2.3	2.3	1.6	2.3	1.5	3.9	1.9	2.1	1.7	3.7	1.5	2.5
12	grasp a component	rising hand	1.3	1.0	0.9	0.9	1.2	1.8	1.5	0.8	1.4	1.5	1.0	0.8	1.0
13	walk	a grasp	1.9	2.0	1.8	2.8	2.0	1.9	2.0	2.2	2.4	1.9	1.0	1.8	2.1
14	deposit body of the crush can	turn of body	6.0	6.2	5.2	5.8	8.3	6.8	6.2	9.0	7.1	7.5	3.8	5.2	5.8
15	walk	turn of body	3.1	1.9	1.8	2.2	1.5	1.6	1.4	2.0	2.2	2.4	1.7	1.4	1.7
16	grasp a component	rising hand	3.3	3.0	3.1	2.7	2.6	3.0	3.6	3.1	2.7	2.7	1.0	2.6	2.9
17	insertion into the mark. station	put down a compon.	1.8	3.2	2.6	2.9	1.2	1.9	2.1	1.2	1.1	2.3	2.1	1.1	1.6
18	walk	a straightened back	2.7	6.1	4.0	2.8	1.4	2.6	3.6	1.3	1.8	3.1	4.8	1.3	2.7
19	wait	stop walking	13.4	35.8	28.0	23.1	23.0	36.3	20.1	22.8	26.3	21.1			
Total Element Cycle Time:			68.5	61.3	58.6	58.2	56.9	61.3	55.5	54.3	54.9	60.4	-	40.5	54.3
													Min - Modified Time:	13.8	
Lowest Cycle Time:		54.3													
Average Cycle Time:		59.0													
Highest Cycle Time:		68.5													

Fig. 2. Time Measurement Sheet for the operator on the left side [1]

The final action of both workmen is waiting for a machine. This period is not significant for machine earning power because the operator is waiting and not on the contrary (mostly hourly rate for machine is more expensive than for workman). That's why it is not count in whole times of several cycles and in the figure no. 2 and 3 is signed by grey colour. One minimum time (column Min in figure no. 2 and 3) and the difference in maximum and minimum time (column Max-min in figure no. 2 and 3) are found for each activity. Column Max-min is called time fluctuation. [1]

Time Measurement Sheet																
Date:	23.7. 2019	Workplace:	Weld004 - human 2							Author:	Štěpánka Šambergerová				Shift:	1 st
#	Work element	Start Point	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Max - min	Min. Time	Modified Time	
1	walk	turn on the light	5.9	6.6	7.7	5.7	5.9	5.8	7.1	5.5	7.7	5.8	2.2	5.5	5.9	
2	removal one component	put down a comp.	2.6	2.5	2.0	2.2	2.0	2.3	2.9	2.3	3.3	2.4	1.3	2.0	2.3	
3	removal the crush can	put down a comp.	4.3	4.1	3.2	4.5	3.8	4.0	5.0	4.3	4.3	3.8	1.8	3.2	3.6	
4	reach for two components	put down the cc	1.3	1.1	3.2	1.2	1.1	1.1	1.1	1.0	1.3	2.0	2.2	1.0	1.4	
5	deposit two components	a grasp	7.4	7.1	11.8	5.5	6.8	5.1	5.2	4.8	5.3	5.1	7.0	4.8	6.7	
6	deposit body of the crush can	a press	6.2	4.3	4.1	4.5	5.0	5.3	4.2	4.7	4.2	4.6	2.1	4.1	4.5	
7	walk	deposit a part	1.2	1.1	1.4	1.1	1.2	1.2	1.0	1.0	0.9	1.2	0.5	0.9	1.0	
8	grasp two compon. for the cc	reach	2.4	2.0	1.8	2.1	2.0	2.4	2.3	2.0	2.0	2.0	0.6	1.8	1.9	
9	walk	a grasp	2.0	1.6	1.7	1.3	1.5	2.6	1.7	1.6	1.8	1.5	1.3	1.3	1.6	
10	deposit body of the crush can	turn of body	2.6	5.9	3.0	6.2	6.8	2.6	7.2	3.6	2.6	9.5	6.9	2.6	4.5	
11	walk	turn of body	1.2	1.8	1.9	1.5	1.6	2.1	1.7	2.4	1.7	2.0	1.2	1.2	1.4	
12	grasp a component	reach	0.9	1.1	1.0	1.1	1.0	1.0	1.2	0.8	1.4	0.9	0.6	0.8	0.9	
13	grasp a component	a dip	1.3	1.9	1.1	1.5	1.2	1.3	3.2	1.5	1.5	1.4	2.1	1.1	1.5	
14	walk	a straightened back	1.4	1.5	1.2	1.8	1.3	2.7	3.3	1.5	1.2	1.0	2.3	1.0	1.4	
15	deposit two components	turn of body	4.7	4.2	6.6	3.7	11.1	4.2	7.6	5.2	8.9	7.8	7.4	3.7	5.6	
16	walk	a straightened back	4.2	4.3	4.3	4.4	3.1	4.2	3.7	5.6	3.7	3.8	2.4	3.1	3.5	
17	wait	stop walking	27.6	32.5	42.2	32.7	25.4	50.8	38.6	29.9	30.6	25.6				
Total Element Cycle Time:			49.6	51.1	56.0	48.3	55.4	47.9	58.4	47.7	51.8	54.8	-	38.1	47.7	
													Min - Modified time:	9.6		
Lowest Cycle Time:		47.7														
Average Cycle Time:		52.1														
Highest Cycle Time:		58.4														

Fig. 3. Time Measurement Sheet for the operator on the right side [1]

Afterwards total times of all cycle times are summarized after the measurement of every activity. Then it is chosen the time that lasts the shortest period (marked by blue colour in the fig. 2 and 3) and it is written into the last column – Modified time. After that we count up the column of minimal time and to figure out a difference between this value and the lowest total cycle time (blue colour). The operator working on the left side (fig. 2) has the value equals 13.8 second and the second operator has difference equals 9.6 seconds (fig. 3). These numbers are multiply by ten and these merits determine how many tenths we give it out among the time for every activity and then we count up with minimum time. It means that the minimum times of operator 1 touch up about 138 tenths and 96 tenths for the second operator's minimum times. This division is subjective and the time fluctuation is used for to make decisions. These merits are distributed into the several groups which to obtain some tenths according the time fluctuation. For example the activity number 9 (operator 1 – deposit a component) has the time divergence equals 11.4 seconds and minimal time is 4.3 second. That's why it is resolved that this merit gets the biggest amount of tenths. The final time for activity 9 after adjustment is 8.1 seconds (38 tenths are added). This described proceeding is made for every minimum time of activities for both workmen (until all tenths are given out). At the end total modified time equals the lowest total cycle time. [1]

3.1.1 Evaluation of Time Measurement Sheet

By operation snapshot on selected workplace it was detected the time consumption of both operators. Thanks to that it can be find out the issues of opted process. At first view, the primal time analysis shows that there is a large time fluctuation. Therefore, this value is calculated (for both operators) and compared with the determined value of the company where the selected workplace is located. The stated limit is 10% and it is exceeded for both operators (table 1 – 20.7 and 18.3 seconds).

Time divergence was caused for example by conversation which slows down or stops their activities or defaulting stated work instruction. Another source for beginning time fluctuation was wrong deposit a component into the fixture. The controls sensors register this fact, stop the process and after the operators had to return towards the working table and put some part into the fixture right. Last but not least there was some machine failure. Once in a while, the machine didn't work, just stood and didn't respond to the operator's order. Most of the mentioned aspects can be solved for example by ensuring that work instructions are kept according the proceeding. [1]

Author:	Štěpánka Šambergerová		
Workplace:	Weld004 – human 1	Shift:	1 st
	Maximal value of time fluctuation	10 %	
	Highest cycle time	68.5 s	
	Lowest cycle time	54.3 s	
	Highest – Lowest cycle time	14.2 s	
	Actual value of time fluctuation	20.7 %	
Workplace:	Weld004 – human 2	Shift:	1 st
	Maximal value of time fluctuation	10 %	
	Highest cycle time	58.4 s	
	Lowest cycle time	47.7 s	
	Highest – Lowest cycle time	10.7 s	
	Actual value of time fluctuation	18.3 %	

Table 1. Detected data of time fluctuation for both workmen [1]

The latest activity is waiting which is not count up into total cycle times. As it mentioned, the operator is waiting for the end of machine work cycle and this case is principally the better option for any company because hourly machine rate is mostly more expensive than the hourly rate of operator. So we want a machine to produce the final goods that will be paid by customers. [1]

Via all detected data and pieces of knowledge there is proposed a method called Gantt chart. The aim of the method is created the chart for better lucidity of time period of all actions.

4 UTILIZATION OF GANTT CHART

For permanent improving of processes in company but not only for it, planning the activities in time is an indispensable element. It is important to have a review about planning activity. Gantt chart could be used for these things. This graphical tool more clearly interpreted the time sequence of selected activities.

Gantt chart is chosen like extension of company's existing methodology for more efficient assessment. This is achieved by the fact that all the time-concurrent activities are shown in the chart and we can gain a greater insight into the interdependence of activities.

In the Gantt diagram lines, there are not written only the activities, but also the steps, or the company's projects. The measure of the timeline is chosen according to the duration of the element and can be either years or months (in the case of some project), but also weeks, days, minutes or seconds (in the case of operation or activities). [2]

For creation of the visualization it can be used either specialized application like SmartDraw or GanttProject or just Excel. The specialized programs are mainly used more complex cases. For a simple case like this, Excel is great option. [3]

On the selected workplace both workmen do the acts following up each other. Therefore it is not necessary to demonstrate the time sequence using arrows. It will suffice to simply set the time points at which the activity begins and then apply the duration from it (figure 4 and 5). All data taken to Gantt's diagram for both operators comes from predecessor operation snapshot.

It is considered that the time intervals of the activity which are carried out are not normalised. That's why it was decided that the activities would intertwine and not follow each other up at the exact time. It means that there will be some extra time in case the operator is delayed or, conversely, would be faster than the adjusted time set. But the total cycle time of the machine remains unchanged (84.8 seconds – yellow marked in figures 4 and 5). For greater clarity, operators' individual activities are marked orange and walking green. The wait is not entered into the diagram, but is located at the end of the entire working cycle (fig. 4 and 5 - the gap between the end point of the duration of walking and the end point of the machine cycle time).

From Time Measurement Sheet for the first operator it implies that difference between total modified time and minimum time equals 13.8 seconds. This number is divided a count of all actions (19 work elements) and its output is 0,726 seconds. Afterwards the consequence is divided two and we find out the period that individual activities will overlap (0.363 seconds = overlap value).

Then this proceeding is also applied for the second operator. There is time difference equals 9.6 seconds. It is divided 17, because the workman 2 performs only 17 work elements. After that it is divided two and the second operator's overlap value is 0.282 seconds.

The total values which are taken to the chart are obtained as the sum of the adjusted time from the operation snapshot and double the value of the time overlap (for instance operator 1 – the modified initial walk time is 2.3 seconds plus 0.726 seconds - approximately the resulting time for diagram is 3 seconds).

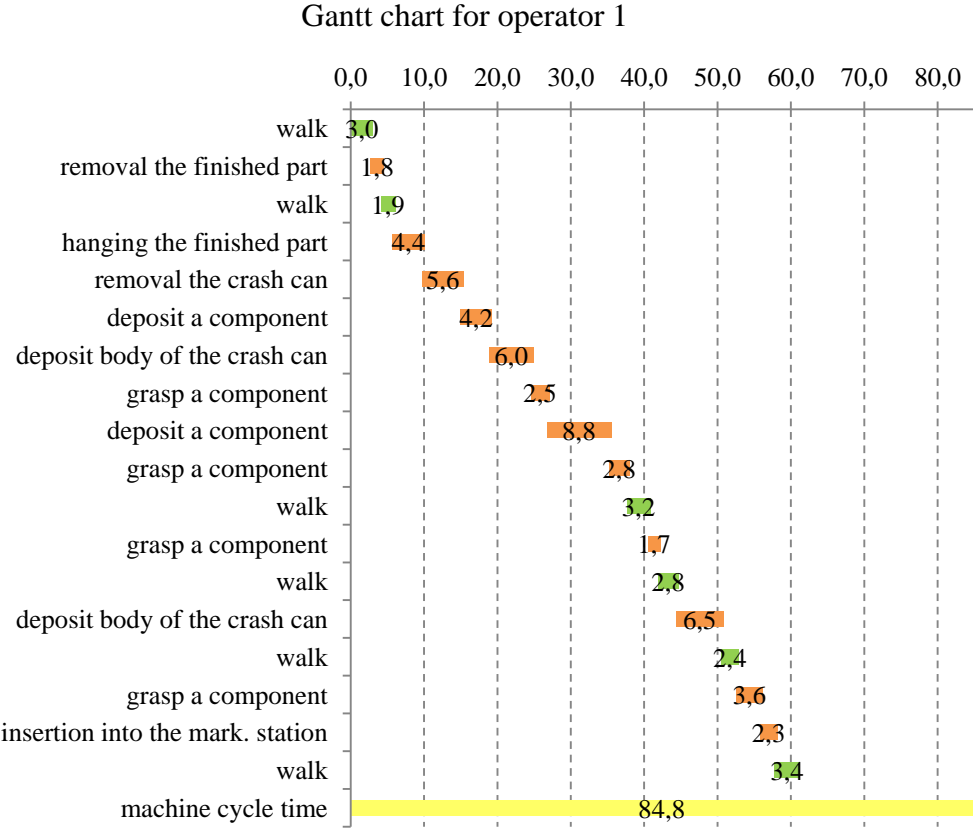

Fig. 4. Gantt chart for operator 1

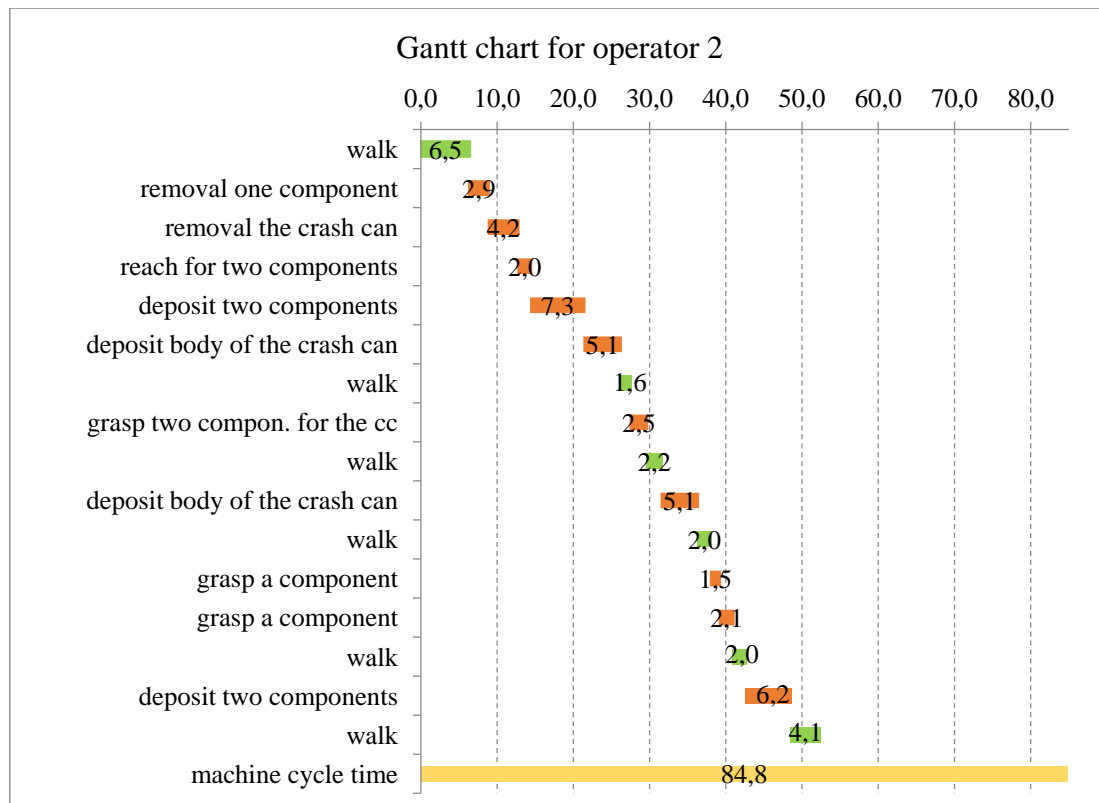

Fig. 5. Gantt chart for operator 2

5 SUMMARY OF RESULTS OF PROPOSED METHODOLOGY

Based on the requirement of IATF 16949 which is the permanent improving all processes in a company the methodology for assessment was created. This proposal is built up according the current situation on the selected workplace. The main element is detailed observation and subsequently obtaining all necessary information to create a form for Time Measurement Sheet. Then via the measured data there is applied a method which making efficient the evaluation of workplace. The resulting proposed methodology consists of two methods:

- Operation snapshot (Time Measurement Sheet)
- Gantt chart

Operation snapshot measures the consumption of times for all activities carried out in a given workplace. For greater objectivity, the measurement was repeated 10 times and then the resulting times were calculated for individual activities (= modified time in figure 2 and 3). The detected merits were used as a basis for calculating the time fluctuation (tab. 1 - current time fluctuation value for operator 1-20.7% and operator 2-18.3%) and subsequently were compared to configured limit (table. 1 - the limit is 10%). The evaluation of this method offers several actions that can reduce the current value of time fluctuations - create an overview of the duration of activities and, on this basis, either seek to reduce the time of loss-making activities or eliminate them.

Via Gantt chart the company get the review of time sequence of all researched acts. Thanks to it there is better vision about how to last several activities. After it depends on the company's management to determine what activities are prioritised for the manufacturing process and which are not. The activities that do not add the anything to the final good should be eliminated. On the selected workplace for instance it is walking or waiting for the end of the machine cycle by operator.

6 CONCLUSION

The aim of this article was extended the utilization operation snapshot by Gantt chart. Based on that, more effective evaluation of selected workplace was created.

Within the framework of operation snapshot, an overview of all activities was obtained via detailed observation. Subsequently by utilization of Gantt chart, it was built up a graphical review of time sequence of each activity.

An application of the Raci method would be offered to add the necessary information. It is a matrix of responsibility which defines individual roles and their responsibilities.

The choice of these tools was realized by IATF 16949 requirements for automotive industry where one of the main tasks is to continually improve the company. It is achieved through the regular evaluation of all processes and the establishment of weak points that (if it is possible) are eliminated.

This article was created under the project SGS-2019-008: Research and Development for Innovation in the Field of Manufacturing Technology - Machining Technology III.

References

1. ŠAMBERGEROVÁ, Š. & BÍCOVÁ, K. (2019). *Analysis of Time Fluctuation on Selected Workplace in Terms of Automotive Industry*, Proceedings of the 30th DAAAM International Symposium, pp. 0955-0961, B. Katalinic (Ed.), Published by DAAAM International, ISBN 978-3-902734-22-8, ISSN 1726-9679, Vienna, Austria
2. Gantt Chart - ManagementMania.com. [online]. Available from: <https://managementmania.com/cs/ganttuv-diagram>
3. Gantt Chart. (2007) [online]. Available from: <https://lorenc.info/3MA381/ganttuv-diagram.htm>

Contact

Bc. Štěpánka Šambergerová
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta strojní
Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň 3
Email: sambergs@students.zcu.cz

Ing. Kateřina Bícová, Ph.D.
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta strojní
Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň 3
Email: kbicova@rti.zcu.cz

INFLUENCE OF THE METHOD OF MEASUREMENT AND DATA COLLECTION ON THE SUBSEQUENT EVALUATION OF THE STABILITY OF THE PROCESS USING THE SPC

Simona Dudáčková, Kateřina Bícová

Abstract

Quality is an important aspect in customer decision. The paper focuses on the evaluation of process stability using the SPC method. The analysis is performed on data from serial production of jigs for pipe bending. High demands are placed on production according to the standards of the ISO 9000 series, especially IATF 16949 for the automotive industry. The components are measured at two sides, which are marked “center” and “bottom”. All data are recorded and gradually processed into control diagrams. Subsequently, the data are divided into “center” and “bottom” and also processed into control diagrams. This is followed by an evaluation of the control diagrams and an evaluation of the stability of the process.

Keywords: ISO 9000, IATF 16949, control diagram, histogram

1 INTRODUCTION

Today, quality is a key factor for success in the market. Every organization should strive to meet customer requirements as much as possible due to high competitiveness and constantly evolving new technologies, product features or services. This development has led to the creation of certain ISO 9000 series standards. ISO 9001 requirements focus on product quality, process capability, quality of service and product delivery. In the case of the automotive industry, the process of continuous improvement is based on the IATF 16949 standard. [1][4]

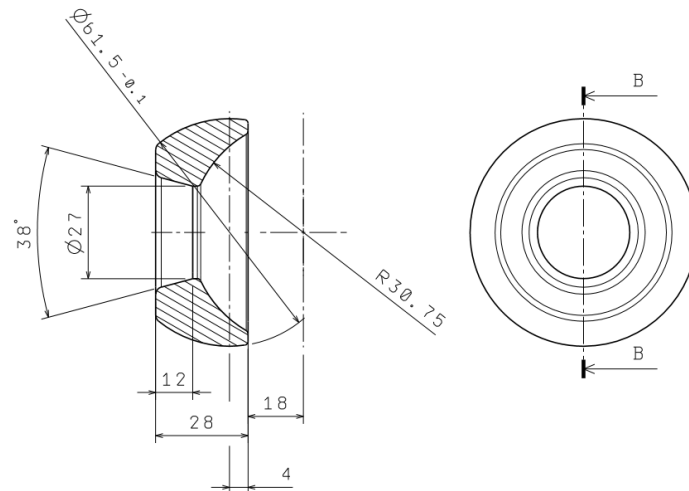
This paper deals with the problem of precision manufacturing. Works with data from the automotive industry. This is series production, where great demands are placed on accuracy. The main idea is influence of the method of measurement and data collection on the subsequent evaluation of the process stability using the SPC method. [2]

2 DATA COLLECTION

Data from the serial production of jigs used for bending pipes were used for this study. High demands are placed on the product for accuracy and it is necessary to ensure production in the same quality. The requirements of the IATF 16949 standard are placed on the process.

The aim of this paper will be to compare the measured data using control charts (SPC).

The measurement was performed on an optical comparator Keyence IM-7000. The component was measured from two sides marked “center” and “bottom”.

Picture number 1: Component dimensions

1.1 Control diagrams

Control diagrams are one of the seven basic tools of quality management. It is a graphical method that regularly records data from the process in chronological order. Control diagrams are always measured in pairs. In this case, it will be \bar{x} and R. Control diagrams are main tool for statistical process control (SPC), thanks to which it is possible to monitor the stability of the system in the long term, whether the process behaves as expected. In statistical process control, the main idea is to implement and maintain the process at the required level, which is a key factor for the customer. [3]

The control diagram consists of two lines that indicate the upper (UCL) and lower (LCL) tolerance limits and one central control line (CL), which indicates the average value of the selected characteristic. Limits are determined by the variability of random causes. If only random causes act, the measured values will lie within the control limits. In the case, it is a statistically manageable process. If the values are outside the tolerance limits or there are fluctuations / trends in the process, the process is affected by definable causes of variability, and therefore it is not possible to speak of a statistically manageable process. It is necessary to identify the cause and eliminate them. [3]

1.2 Current state of evaluation

As already mentioned, the part was measured at two sides, the sides are marked “center” and “bottom”. A total of 100 pieces of preparations were measured. The tolerance of the preparations is $61,5_{-0,1}$. The jig was made on a Quick Turn Nexus 250-II MY multifunction lathe. Since, they are always the same components, the values should be based similarly, which will be verified using control diagrams.

The initial studies were focused on verifying the stability of the process, where the measured data “center” and “bottom” were used together, which means that a total of 200 values were used to compile control diagrams.

Part	Dimension	Part	Dimension	Part	Dimension	Part	Dimension				
1	Center	61,477	18	Center	61,482	35	Center	61,483	52	Center	61,483
	Bottom	61,467		Bottom	61,464		Bottom	61,464		Bottom	61,464
2	Center	61,488	19	Center	61,479	36	Center	61,482	53	Center	61,482
	Bottom	61,47		Bottom	61,461		Bottom	61,465		Bottom	61,465
3	Center	61,465	20	Center	61,479	37	Center	61,483	54	Center	61,483
	Bottom	61,474		Bottom	61,458		Bottom	61,462		Bottom	61,462
4	Center	61,489	21	Center	61,475	38	Center	61,487	55	Center	61,487
	Bottom	61,47		Bottom	61,459		Bottom	61,467		Bottom	61,467
5	Center	61,493	22	Center	61,476	39	Center	61,482	56	Center	61,482
	Bottom	61,469		Bottom	61,462		Bottom	61,464		Bottom	61,464
6	Center	61,488	23	Center	61,479	40	Center	61,487	57	Center	61,487
	Bottom	61,467		Bottom	61,463		Bottom	61,468		Bottom	61,468
7	Center	61,483	24	Center	61,475	41	Center	61,481	58	Center	61,481
	Bottom	61,463		Bottom	61,461		Bottom	61,468		Bottom	61,468
8	Center	61,484	25	Center	61,481	42	Center	61,48	59	Center	61,48
	Bottom	61,468		Bottom	61,463		Bottom	61,466		Bottom	61,466
9	Center	61,481	26	Center	61,478	43	Center	61,48	60	Center	61,48
	Bottom	61,465		Bottom	61,459		Bottom	61,464		Bottom	61,464

Picture number 2: Example of a table with measured values

When it comes to process capability, it is actually the ability of the process to produce the required products in a certain quality in the long run. To evaluate eligibility the process must meet 2 conditions:

- The values must correspond to the normal distribution
- Statistically manageable process

1.3 Normal distribution

A histogram was used to determine the normal or Gaussian distribution, which is also one of the seven basic tools of quality management. This is a bar chart. Each column represents a specific class, and the frequency of data in each class is indicated by the height of the columns.

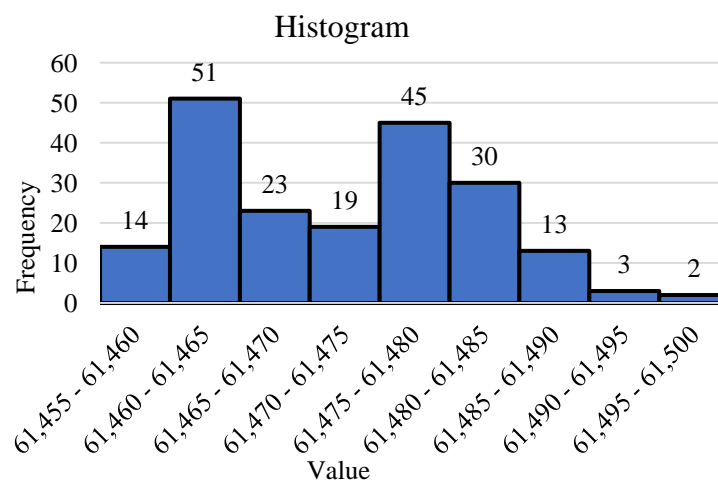

Figure 1: Histogram

The values of the histogram came out as two-peaked, which was caused by the wear of the blade. Since the cause was determined, the histogram can be considered as data with a normal distribution and the control diagrams can be continued.

1.4 Making control diagrams

The values of individual measurements were divided into 25 subgroups. As already mentioned, in order to construct a control diagram, it is necessary to calculate the tolerance limits and the central control line. The central control line is calculated using the average formula from the average of the subgroups.

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i$$

The formulas for calculating the control limits are used to calculate the upper and lower tolerance limits:

$$UCL = \bar{\bar{x}} + A_2 \bar{R}$$

$$LCL = \bar{\bar{x}} - A_2 \bar{R}$$

The value of A_2 is the value of the coefficient which is determined from the table for calculating the lines of the control diagrams. \bar{R} is the value of the total range of all subgroups.

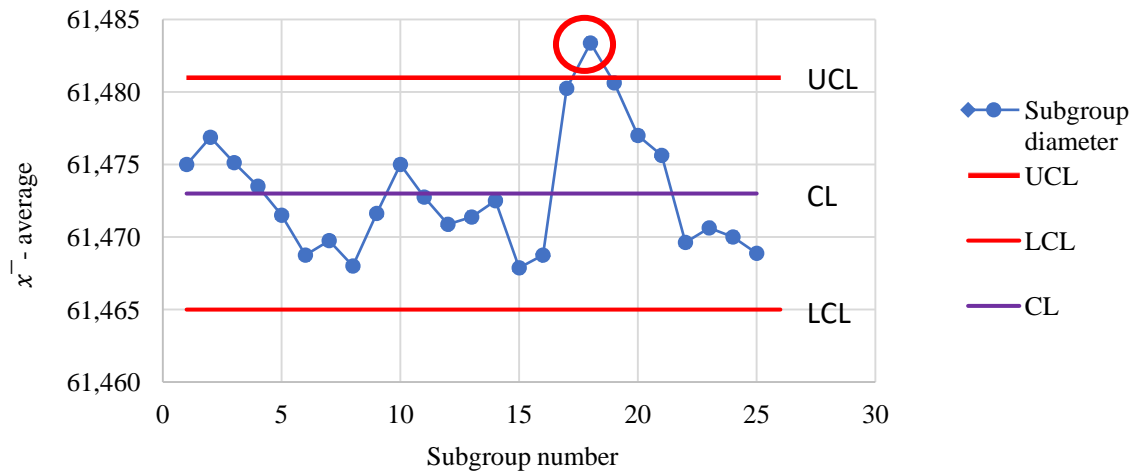

Figure 2: Control diagram for average

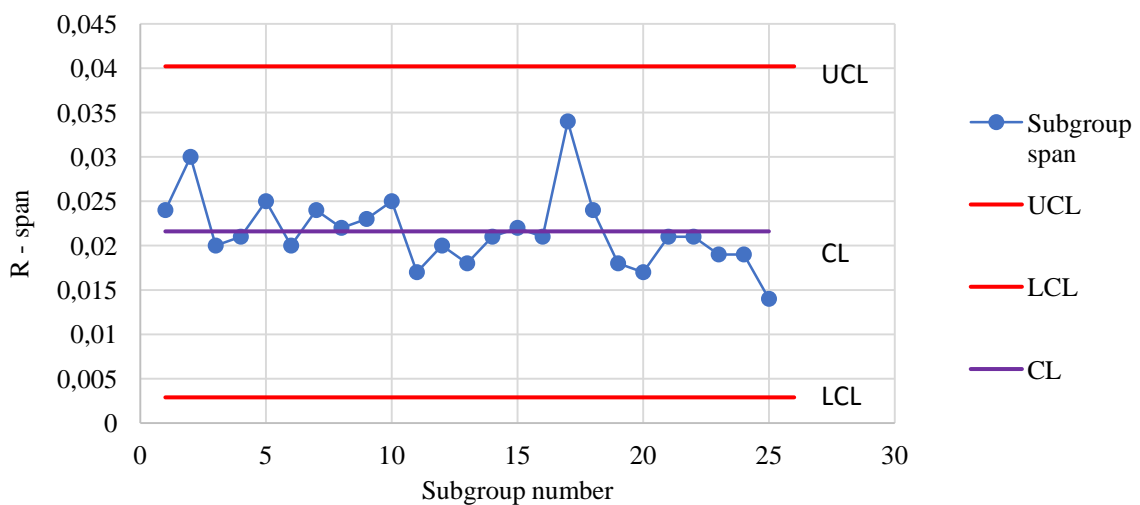

Figure 3: Control diagram for span

The diagram for the average shows that one subgroup is outside the tolerance limit. As already mentioned, this was due to tool wear. As the cause was revealed it was possible to

omit subgroups that are outside the tolerance limit and recalculate the tolerance limits for both diagrams. The aim was not to exclude inappropriate values but to set limits so as to best define the range of random causes.

After deleting a subgroup that is outside the tolerance limits, recalculations and diagrams were performed to verify that all values were within the tolerance limits after tool change.

3 DATA DISTRIBUTION

Because the component can be measured at two sides, we focused on the effect of the measurement method on the stability of the process. We divided the data according to the method of measurement and constructed a control diagram as in the original case. But this time for each method of measurement separately.

Part	Dimension	Part	Dimension	Part	Dimension	Part	Dimension
1	61,477	26	61,478	51	61,478	76	61,489
2	61,488	27	61,477	52	61,481	77	61,486
3	61,465	28	61,482	53	61,482	78	61,484
4	61,489	29	61,476	54	61,481	79	61,483
5	61,493	30	61,478	55	61,478	80	61,483
6	61,488	31	61,479	56	61,484	81	61,483
7	61,483	32	61,475	57	61,476	82	61,484
8	61,484	33	61,482	58	61,478	83	61,486
9	61,481	34	61,476	59	61,472	84	61,483

Picture number 3: Example of the table of measured values "Center"

3.1 Verification of normality

The values of individual measurements were divided into 25 subgroups. As already mentioned, in order to construct a control diagram, it is necessary to calculate the tolerance limits and the central control line. The central control line is calculated using the average formula from the average of the subgroups.

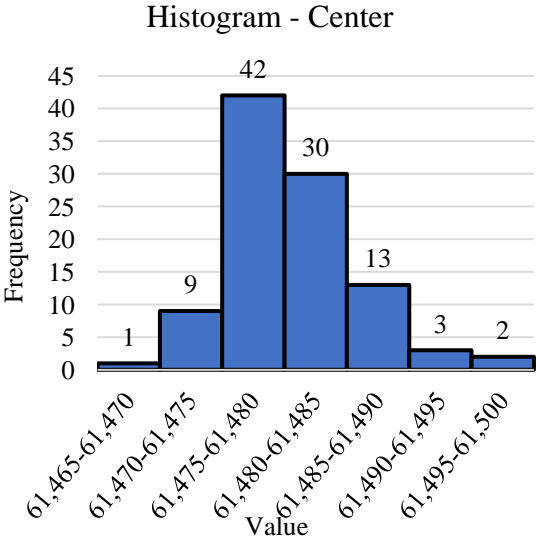

Figure 4: Histogram - "Center"

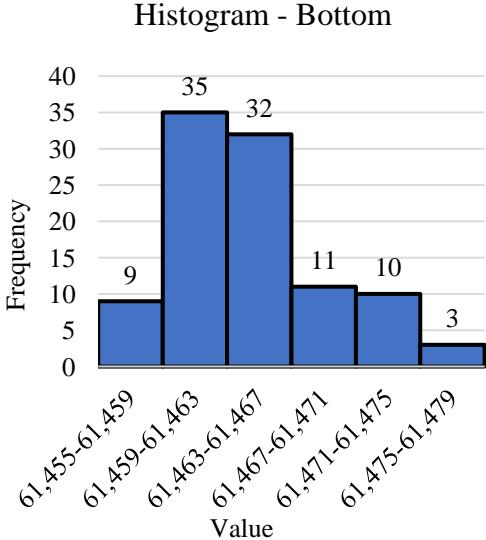

Figure 5: Histogram - "Bottom"

The first step was to make histograms for individual data. From the histogram for “center” and “bottom” it is clear that this is a normal distribution. The graphs have only one vertex and a bell-shaped shape. It can be stated that only random influences act on the process.

3.2 Control diagrams

After verifying the normality control diagrams are made. The calculation of the control limits was performed using the same formulas as above.

Center

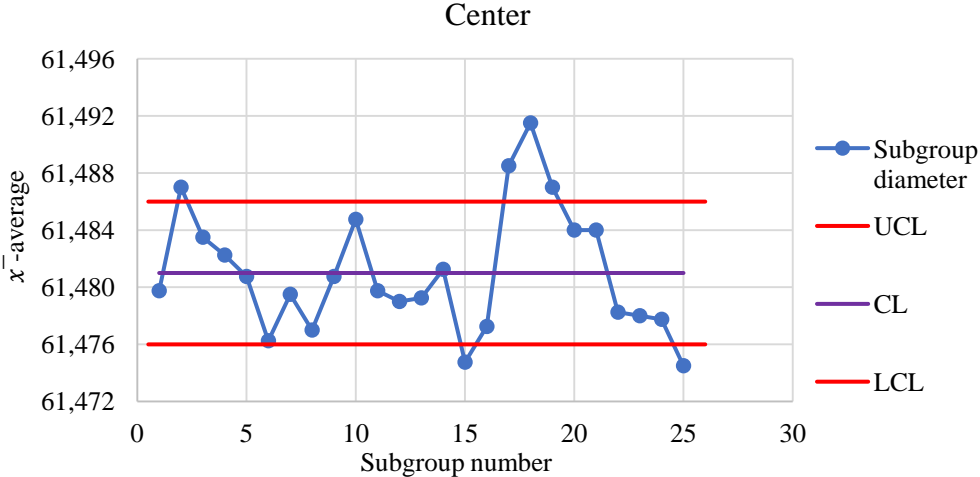

Figure 6: Control diagram for average - "Center"

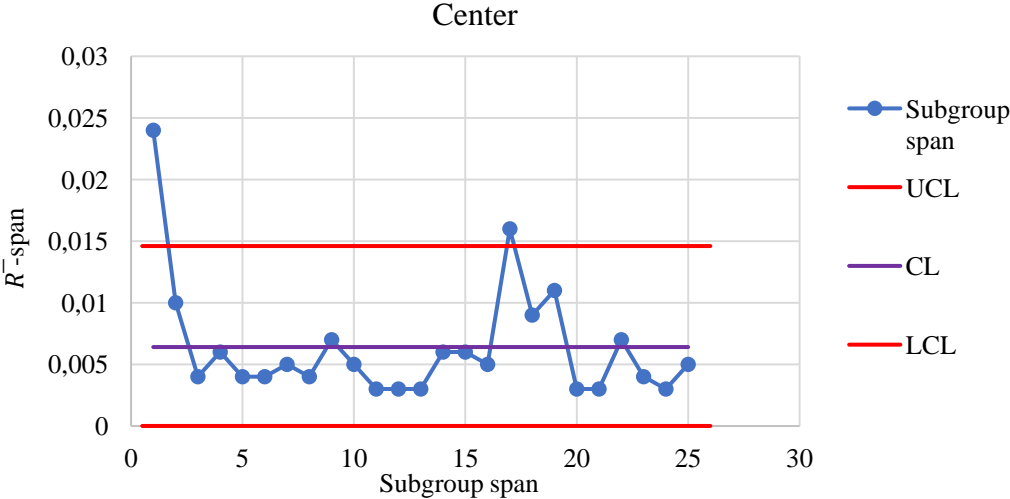

Figure 7: Control diagram for span - "Center"

Bottom

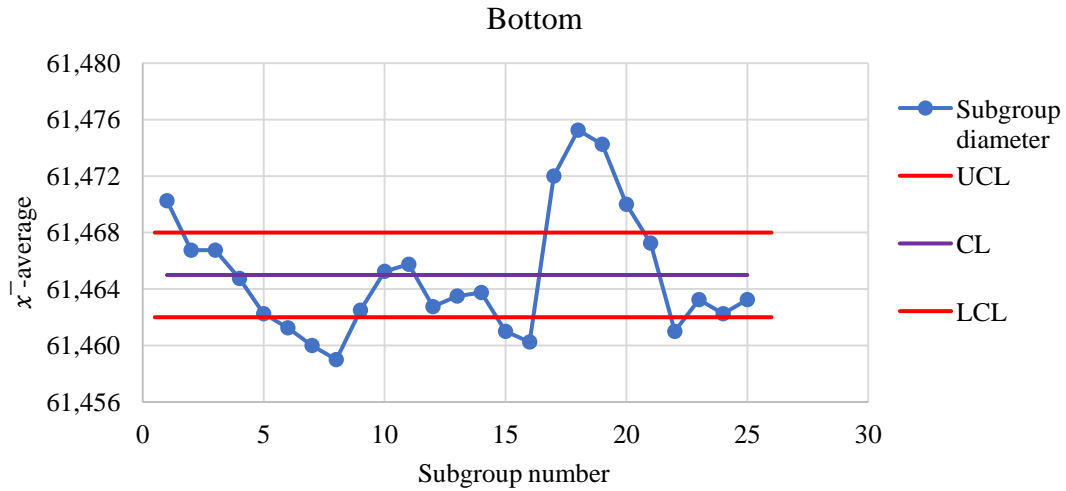

Figure 8: Control diagram for average - "Bottom"

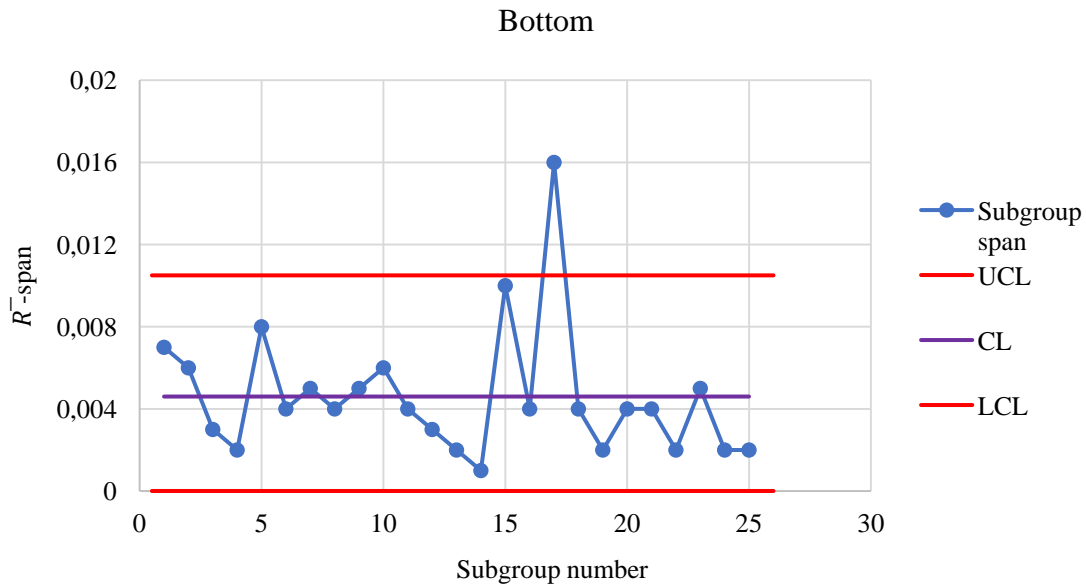

Figure 9: Control diagram for span - "Bottom"

4 SUMMARY OF RESULTS

After a detailed analysis of results, it can be concluded that the method of measurement has a significant effect on the subsequent evaluation of the process.

A closer look at the histograms to verify normality suggests that a two-vertex diagram may not only be caused by tool wear but may also be the result of a combination of two data sets. How can we label two different ways of measuring a part.

When focusing on the control diagrams themselves it can be said that by combining all measured data the process shows greater stability which is evident in the following graph where 3 curves are shown where blue indicates process stability when collecting all values green indicates process stability for values "center" and black "bottom".

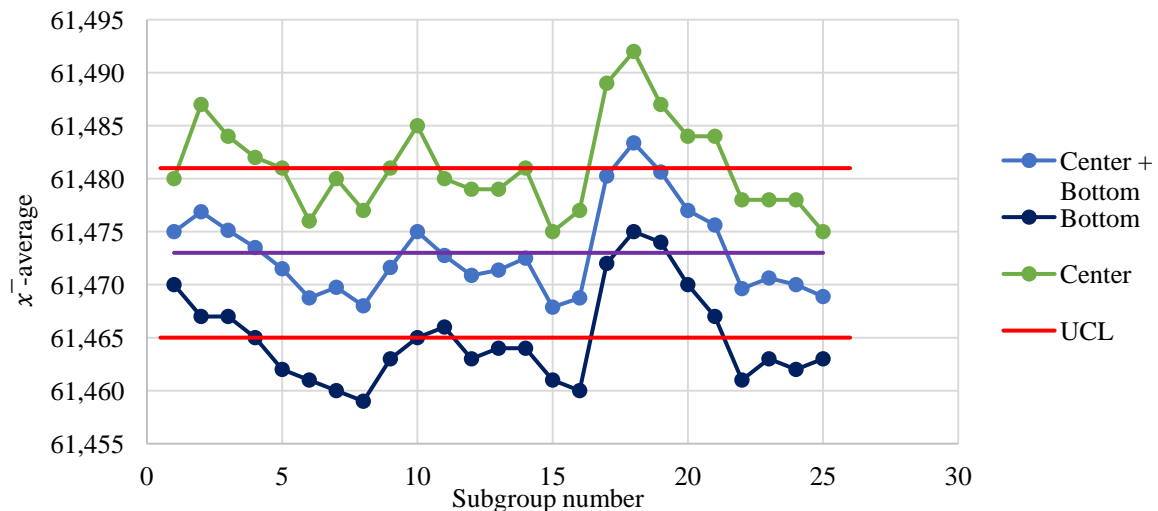

Figure 10: Control diagram for average - all curves

5 CONCLUSION

Limits were calculated and control values were plotted in the graphs. In the case of the control diagram for “center” and “bottom” the values were outside the control limits. In the case where the control diagrams was compiled from all values together only one value was outside the limits. This cause was subsequently eliminated. After constructing the individual graphs it was found that greater process stability is achieved by combining all the data together which was subsequently recorded in a common control diagram where all the curves were displayed.

To verify the stability of the process using control diagrams, it is therefore necessary to realize how we obtained the data and what data we work with. Emphasis must be placed on the method of measurement and if there are several ways to measure the component measures must be put in place to ensure the same method of measurement.

References

1. Standard for quality management systém in the Automotive industry IATF 16949:2016. Prague: ČSJ
2. CULKA, P. a kolektiv (2016). *Management jakosti v automobilovém průmyslu: Zabezpečování jakosti před sériovou výrobou*. 2. přeprac. vyd. Praha: Česká společnost pro jakost, 1996. 136 s. ISBN 80-02-01187-2.
3. ČSN ISO 8258 (1998) *Shewhartovy regulační diagramy*. (Shewharts control charts) Praha: Český normalizační institut, 1998.
4. Dudáčková, S., Bícová, K. *Verification of Process and Machine Capability for Precision Automotive Production*. [online]. [cit. 2020-05-02]. https://www.daaa.m.info/Downloads/Pdfs/proceedings/proceedings_2019/133.pdf

Kontaktní údaje

Bc. Simona Dudáčková

Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta strojní

Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň 3

email: simona95@students.zcu.cz

Ing. Kateřina Bícová, Ph.D.

Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta strojní

Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň 3

email: kbicova@rti.zcu.cz

CONTRIBUTION TO THE EVALUATE THE SUITABILITY OF THE MEASURING EQUIPMENT

Kateřina Bícová, Dana Kubátová

Abstract

This paper deals with the issue of verifying the suitability of measuring equipment, as meters used in production must meet the required degree of accuracy. However, there are several approaches to measuring and evaluating measuring systems. This paper focuses on measuring the suitability of meters according to the methodology of Ford and Bosh. The aim of the experiment was to compare the limits of tolerance fields for two types of measuring systems. A fixed and rotating measuring head, which can be used with the Zeiss Prismo Navigator, was used as the measuring system.

Key words: capability, measurement, tolerance, measuring system

1 INTRODUCTION

Today, it is a matter of course that the measuring equipment used in production meets the required degree of accuracy. Companies and organizations dealing with the field of quality have developed several standards and guidelines that define requirements for the properties of measuring instruments and equipment, which are designed to ensure the high quality of manufactured products. These are, for example, the ISO 9000 series standards, VDA, and others. Manufacturers obtain a certificate of quality compliance, which is required for placing products on the market, etc.

2 THE CURRENT APPROACH TO QUALITY IN THE FIELD OF MEASUREMENT

When we focus on the evaluation of the measurement systems and specific instructions for evaluating measuring systems in practice, there are a lot of standards just for evaluating the measuring system (MSA, etc.), but there is no information in the standards about evaluating the measuring equipment. Therefore, the largest car producers have developed their own directives. These directives are then used as supplements to the standards for evaluating the measuring systems within their companies or their suppliers.

There are two basic approaches to the field of measurement and evaluation of measuring systems. These are the MSA Manual and the VDA 5 standard. The MSA Manual summarizes the methods, the main proponents of which are the American automotive companies Chrysler Group LLC, Ford Motor Company, and General Motors Corporation, under the auspices of the Automotive Industry Action Group (AIAG). In the case of VDA 5, the main proponents of these methods are the German BMW Group DaimlerAG, GKN Driveline, KFMtec, MQSConsulting, MAN Nutzfahrzeuge, Robert Bosch GmbH and Volkswagen AG. [1]

In this article is describe not on the evaluation measuring system (MSA, VDA 5,...), but in this article, we focused on measuring the capability of measuring equipment according to the methodology of company Ford and company Bosh.[2][3]

Both these methods are based on the assumption that the suitability test is performed on a real product. In these methods, the real product fulfils the role of a standard. The real value of the standard (the real product) must be determined using measuring equipment that has the

accuracy of two orders of magnitude higher than that used when manufacturing real product.[4]

The method then consists of repeatedly measuring the value of the standard. The detected variance is compared with a part of the tolerance field, usually 15% or 20% of the tolerance field.

The procedure of using the method to evaluate the suitability of the measuring equipment is simple. It is performed by repeated measurements of a standard (real part) for which we know the nominal values. Measuring is performed by only one operator on the same measuring equipment which is being evaluated and one measured part. The measured values are then compared with a part of the tolerance field, usually with a proportion of 15% to 20% of the tolerance field.

The basic indicators of measuring equipment capability are the parameters Cg and Cgk. These indicate the value of repeatability (Cg) and reproducibility (Cgk) of the inspected measuring equipment. The method of calculating these parameters varies according to the methodology used (by company Ford, or by company Bosh)[2]

2.1 Bosh

Parameters that are used by the company Bosch are calculated as 20% of the width of the specification field. The required value of Cg and Cgk is compared with a value of 1.33 and more. The formulas for calculating the Cg index are as follows:

$c_g = \frac{0,2s_p}{s_g}$ or $c_g = \frac{0,2T}{6s_g}$ where the calculation is related to the width of the specification field T. In both cases, sp is the standard deviation of the process and sg is the standard deviation of the measured values.

The second eligibility indicator is Cgk. Cgk indicators can also be determined in various ways. A method related to process variance or specification field width is used. The relation to process variance is:

$$c_{gk} = \min \left\{ \frac{(x_r + 0,1T) - \bar{x}}{3s_g} \left| \frac{\bar{x} - (x_r - 0,1T)}{3s_g} \right. \right\}$$

When using the method for calculation according to the variance of the process, the relations are similar. Instead of the variable T, the selection standard deviation of the process 6sp is used. The relation to the specification field width is:

$$c_{gk} = \min \left\{ \frac{(x_r + 0,1 \times 6s_p) - \bar{x}}{3s_g} \left| \frac{\bar{x} - (x_r - 0,1 \times 6s_p)}{3s_g} \right. \right\}$$

2.2 Ford

The variant according to Ford takes into account a bandwidth of 15%. In this method of calculation, measuring devices are recognized as eligible if the values of Cg and Cgk are greater than 1. The relationships for the calculation of the indicator Cg are as follows:

$c_g = \frac{0,15s_p}{s_g}$ or $c_g = \frac{0,15T}{6s_g}$ where the calculation is related to the width of the specification field T. In both cases, sp is the standard deviation of the process and sg is the standard deviation of the measured values.

To determine the indicator Cgk, the relation related to the variance of the process is used:

$$c_{gk} = \min \left\{ \frac{(x_r + 0,075T) - \bar{x}}{3s_g} \mid \frac{\bar{x} - (x_r - 0,075T)}{3s_g} \right\}$$

The relationship related to the width of the specification field occurs after adjustment similarly to the Bosch variant:

$$c_{gk} = \min \left\{ \frac{(x_r + 0,075 \times 6s_p) - \bar{x}}{3s_g} \mid \frac{\bar{x} - (x_r - 0,075 \times 6s_p)}{3s_g} \right\}$$

3 DESCRIPTION OF MEASURING EQUIPMENT

The aim of the experiment was to compare the limits of the tolerance fields of two types of measuring systems. A fixed and rotating measuring head, which can be used with the Zeiss Prismo Navigator, was used as the measuring system.

3.1 Zeiss Prismo Navigator

PRISMO enables maximum accuracy for high-speed scanning. It automatically sets the maximum measurement speed when scanning - with guaranteed accuracy. All functionally important machine components are perfectly matched to one another. This is achieved by using functionally relevant components produced in-house. Because it is equipped with a multiapplication sensor system from ZEISS as standard, it allows contact and contactless measurements on one machine. It is possible to use two different measuring heads for measuring. One is a fixed head and one is a rotating head. [5]

Fig. 1: Zeiss Prismo Navigator, Fixed and Rotating head [5][6][7]

3.2 Fixed head VAST Gold

The fixed measuring head is a sensor for active scanning with high dynamics thanks to optimized moving weights and high rigidity due to improved articulation. It is extremely robust thanks to integrated collision protection. Dynamic damping allows use in continuous operation. The sensing force can be adapted to the geometry of the sensor and the material of the part and is still constant - it can be programmed in the range of 50 to 1000 millinewtons. [6]

3.3 Rotating head VAST XXT

The VAST XXT swivel head is ideal for measuring tasks where it is necessary to use a combination of swivel head flexibility with scanning capability. The compact and lightweight design of scanning sensors on the swivel head requires various sensor modules. VAST XXT covers with three modules the range of typical sensor lengths for this sensor design. Side sensors up to 65 millimetres in length can be attached to this sensor. [7]

4 DESCRIPTION OF MEASURING

Fig. 2: The calibration ring

The process of measuring was the same for both heads. The stylus for measuring was a ruby ball with a diameter of 2 mm and contact measuring was used. Measurements were performed in 50 cycles by one worker, under constant environmental conditions.

The calibration ring was measured by contact scanning at a speed of 8 mm/s with the step between points 0.1 mm (approx. 400 points). The diameter of the calibration ring was evaluated. The

nominal size of the calibration ring is 39.9979mm.

The following tables (tab.1 and tab.2) show the measured values when using a fixed and rotating head.

Tab. 1: Measured values – fixed head VAST GOLD

Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø
1	39.99692	11	39.997	21	39.99692	31	39.99689	41	39.99698
2	39.99692	12	39.9969	22	39.99689	32	39.99689	42	39.99697
3	39.99692	13	39.99691	23	39.99699	33	39.99698	43	39.99688
4	39.99689	14	39.99699	24	39.99698	34	39.99698	44	39.99697
5	39.99698	15	39.99691	25	39.99699	35	39.9969	45	39.99698
6	39.9969	16	39.99699	26	39.99699	36	39.99697	46	39.99698
7	39.9969	17	39.99699	27	39.99689	37	39.99698	47	39.99688
8	39.9969	18	39.99691	28	39.99699	38	39.99698	48	39.99688
9	39.99699	19	39.99691	29	39.9969	39	39.9969	49	39.99697
10	39.99699	20	39.99699	30	39.99699	40	39.99688	50	39.99686

Tab. 2: Measured values – rotating head VASTXXT

Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø	Nr.	Actual ø
1	39.9976908	11	39.9977118	21	39.997651	31	39.9976577	41	39.9976184
2	39.9976951	12	39.9976754	22	39.9976436	32	39.9976168	42	39.997635
3	39.9977162	13	39.9976725	23	39.9976282	33	39.9976595	43	39.9976351
4	39.9977058	14	39.9976711	24	39.9976556	34	39.9976433	44	39.9976327
5	39.997694	15	39.9976637	25	39.9976561	35	39.997622	45	39.9976081
6	39.9976853	16	39.9976536	26	39.9976574	36	39.9976607	46	39.9975981
7	39.9976753	17	39.9976463	27	39.9976387	37	39.9976637	47	39.9975981
8	39.9976761	18	39.9976969	28	39.9976239	38	39.9976436	48	39.9976157
9	39.9976826	19	39.9976324	29	39.9976311	39	39.997614	49	39.9975882
10	39.9976727	20	39.9976484	30	39.9976107	40	39.9976323	50	39.9976112

5 VERIFICATION OF THE SUITABILITY OF THE MEASURING EQUIPMENT

As mentioned above, we focused on verifying the suitability of the measuring equipment according to a combination of methodologies from Ford and Bosch.

The actual value of the standard must be determined using measuring equipment with an accuracy of an order of magnitude higher. In this case, the nominal value is the calibration ring diameter of 39.9979 mm.

Based on research in the literature, we concluded that it is not recommended to use a method related to the variance of the process. This is because the variance of the process is often not known, especially for new processes and therefore cannot be used, or because of the change in variance during the process. [8]

Therefore, in this case, we use a calculation related to the field width of the specification T. The determined variance of the measured values is compared with a part of the tolerance field, namely 20% of the tolerance field.

The result is the calculation of the values of the coefficients C_g and C_{gk} , for which the Ford relations indicating the repeatability according to the used variant were used. Measuring equipment is considered suitable if $C_g > 1.33$ and $C_{gk} > 1.33$.

Thanks to the measured values for the fixed and the rotating measuring head, the eligibility indices of the measuring equipment were calculated and the minimum width of the tolerance field when the measuring equipment is still suitable was determined. (see table 3 - 6)

As part of the tests performed, both the width of the one-sided tolerance fields and the width of the two-sided tolerance field were evaluated.

a) Width of one-sided tolerance

Tab. 3: Calculated values for a fixed measuring head VAST GOLD

Fixed head VAST GOLD	
Mean measured value:	39.99694
Calculated standard deviation:	0.00004
C_g eligibility index:	8.52982
C_{gk} eligibility index:	1.35401
Upper tolerance limit:	39.9979
Lower tolerance limit:	39.9865
Tolerance field width:	0,0114

Tab. 4: Calculated values for a rotating measuring head VAST XXT

Rotating head VAST XXT	
Mean measured value:	39.99765
Calculated standard deviation:	0.00003
C_g eligibility index:	4.04195
C_{gk} eligibility index:	1.38628
Upper tolerance limit:	39.9979
Lower tolerance limit:	39.9941
Tolerance field width:	0,0038

b) Width of bilateral tolerance

Tab. 5: Calculated values for a fixed measuring head VAST GOLD

Fixed head VAST GOLD	
Mean measured value:	39.99694

Calculated standard deviation:	0.0004
Cg eligibility index:	10.49477
Cgk eligibility index:	2.54861
Upper tolerance limit:	40.005
Lower tolerance limit:	39.991
Tolerance field width:	0.014

Tab. 6: Calculated values for a rotating measuring head VAST XXT

Rotating head VAST XXT	
Mean measured value:	39.99765
Calculated standard deviation:	0.0003
Cg eligibility index:	5.31836
Cgk eligibility index:	2.66269
Upper tolerance limit:	40.001
Lower tolerance limit:	39.996
Tolerance field width:	0.005

6 CONCLUSION

The main idea of this article was to determine the minimum width of the tolerance field for fixed and rotating measuring heads, at which the measuring equipment is still suitable. The criteria from Ford and Bosch were used to verify the suitability, corresponding to the repeatability of the variant used. The gauge is considered suitable if $C_g > 1.33$ and $C_{gk} > 1.33$. During the measurement, the following was observed:

- the measurements were carried out by one person
- the measurement was performed with one gauge (measuring head) and it was not replaced during the measurement
- the measurement was performed in one way
- the same environmental conditions were ensured during the measurement
- the measurement took place in a relatively short time interval.

These conditions ensured a minimal effect on the measurement. The constant conditions did not affect the results of measuring. According to the results in the previous section, it is possible to compare the individual minimum widths of the tolerance field for each measuring head.

One-side tolerance. The results for the fixed head VAST GOLD show an upper tolerance limit of 39.9979 mm and a lower tolerance limit of 39.9865 mm. This means that the width of the tolerance field is **0.0114 mm**. For the VAST XXT rotating head, the upper tolerance limit is 39.9979 mm and the lower tolerance limit is 39.9941 mm. This means that the width of the tolerance field is **0.0038 mm**.

Similar results are obtained for the bilateral width of the tolerance field. The results for the VAST GOLD fixed head show an upper tolerance limit of 40.001 mm and a lower tolerance limit of 39.991 mm. This means that the width of the tolerance field is **0.014 mm**. For the VAST XXT rotating head, the upper tolerance limit is 40.001 mm and the lower tolerance limit is 39.996 mm. This means that the width of the tolerance field is **0.005 mm**.

Based on these results, it can be said that **the VAST XXT rotary head has a tolerance field width 3 times smaller than the fixed VAST GOLD head.**

Acknowledgment

This paper was funded by Ministry of Education of the Czech Republic under project LO1502 “Development of the Regional Technological Institute” under the auspices of National Sustainability Programme I.

Sources

1. KRENAUER, J. *Porovnání vyhodnocování vhodnosti měřícího*. Bachelor thesis, UWB Pilsen 2017.
2. KUBÁTOVÁ, D. *Nejistoty měření, studijní materiály (Measurement uncertainties, study materials)*. UWB Pilsen 2020
3. TŘEŠTÍK, J. *Vyšetřování způsobilosti měřidla "Metoda SPC – Ford" (Examination of the suitability of the meter "SPC method - Ford")*. 2020. Cited by: <http://www.trestik.cz/msa-spc-ford>
4. MM Spektrum. *Zkušenosti se stanovením způsobilosti měřidel ve Škoda Auto*. MM Spektrum 2004 / 6, 16.06.2004 rubrika Trendy / Jakost, Strana 42
5. Web ZEISS. *Prismo navigator*. 2020. Cited by: <https://www.zeiss.cz/metrologie/produkty/systemy/bridge-type-cmms/prismo.html>
6. Web ZEISS. *Fixed head Vast gold*. 2020. Cited by: <https://www.zeiss.com.au/metrology/products/sensors/on-cmm/tactile-scanning-probe/vast-gold.html>
7. Web ZEISS. *Rotating head Vast XXT*. 2020. Cited by: <https://www.zeiss.com.au/metrology/products/sensors/on-cmm/tactile-scanning-probe/vast-xxt.html>
8. JIROUŠEK, P. *Způsobilost systému měření ve výrobě převodovek ŠKODA AUTO a.s.* Diploma thesis, Mladá Boleslav 2012.

Contact

Ing. Kateřina Bícová, Ph.D.
Faculty of Mechanical Engineering
University of West Bohemia in Pilsen
Univerzitní 8, 301 00 Plzeň
E-mail: kbicova@rti.zcu.cz

Ing. Dana Kubátová, Ph.D.
Faculty of Mechanical Engineering
University of West Bohemia in Pilsen
Univerzitní 8, 301 00 Plzeň
E-mail: kubatova@rti.zcu.cz

VERIFICATION AND ACCURACY OF DOE RESULTS FOR SETTING OF GLASS KILNFORMING PROCESS

Vladimír Sojka, Petr Lepšík

Abstract

Setting up complex processes can be time-consuming and lots of attempts are often made until a demanded result is achieved. DOE (Design of Experiment) is a great tool for how to reduce the number of setting attempts to a minimum. After the DOE is applied to the process to find the equation for the determination of parameters to set up the process. There should be considered the accuracy of this method. Results from the regression equation and real output are not the same. For preventing defects by misunderstanding accuracy of setting, the accuracy of the regression equation should be known. This paper deals with verification measurements after the application of DOE on the case study of setting up a glass kilnforming process.

Keywords: DOE, kilnforming, verification

1 INTRODUCTION

Glass kilnforming manufacturing is a very complex process. The technology of kilnforming allows to produce a high variety of different products, which is beneficial for art or custom production. When there is a demand for precise shapes and dimensions with repeatable results, too many custom products. Problems with re-setting up of process parameters occur. Glass properties are hard to predict and in combination with many process parameters, it can lead to lots of failures during often attempts to re-setup the kilnforming process. The solution for that can be the use of DOE (Design of Experiment) to describe the process more precisely. DOE was used for many complex systems before, for example [1], [2], and [3]. The use of DOE on a practice example of glass kilnforming was described in [4].

This paper aims to a description of the accuracy of results after the DOE application. For that, the same case as in [4] is used.

2 BACKGROUND

2.1 Glass kilnforming

Glass forming or glass kilnforming is an umbrella term for glass manufacturing techniques in the kiln. It contains techniques and methods as glass fusing, glass slumping, or kiln casting. Glass slumping is a method when a glass plate is shaped by gravitation and heat in the kiln. The shape is defined by mold under glass plate [5]. Glass fusing is when several glass parts are fused together. This could be combined with glass slumping when the glass plate changing its shape by mold and at the same time it is fused with different glass particles [6], and [7]. For both methods, temperature and time are crucial parameters of the forming process.

2.2 DOE (Design of Experiment)

DOE (Design of Experiment) is a statistical method for the description of complex systems. If a mathematical model cannot be applied DOE can be used for the understanding of the system and its parameters. An experiment is compound from a set of tries or runs, where the main goal is to find the best setting of process parameters to achieve demanded results. The goal can be to maximize or minimize output or get to a specific value. The Design of Experiment is an experiment with a plan. The procedure of an experiment is well organized to get a

minimum of runs and preserve the quality of the gained information. One of the goals of the Design of Experiment is to find factors that have a significant effect on the outcome of the process. There is also a need to find connections between factors and their effects. The second goal of the Design of Experiment is to find optimal values of factors to get the required level of response.

The design of Experiment is good for processes without a mathematical or physically-technical model. The plan of the experiment is setting: number of runs, conditions of each run, and order of runs. For the reduction of systematic mistakes, all runs must be done in randomized order. For the reduction of mistakes by measurements can be doubled the measurement in one try. When it is impossible to do all runs in one day or with constant conditions of the experiment, all runs can be divided into blocs. Blocs are sequences of runs with constant conditions of the experiment, where random influences are reduced by the scheduling of runs.

Phases of Design of Experiment method are. Choice of factors with an influence on the outcome. Choice of lower and upper values for each factor. Crafting the plan of the experiment. The experiment itself – a measurement of all runs. Finding of significant factors. Generating of the regression model. Application of results into a real problem.

The outcome from the DOE is a level of significance of the factor's effect on system output. This is calculated by statistical hypothesis testing. The next outcome is the regression function. Regression function describes the system and its calculated from correlation between factors, significance, and response [8], [9], and [3].

2.3 Minimizing a number of setup attempts on kilnforming process with DOE method

Glass manufacturing is a complex process with many variables. When there is a need to lower the number of setup attempts, DOE is a good tool[4]. As a result of DOE, an equation describing the kilnforming process appears. From this equation, there is easily possible to calculate demanded values for parameters to set up the process and get the requested result on the first attempt.

3 THEORETICAL BASIS

After the Design of Experiment for glass,kilnforming is made. Setup attempts are reduced to a minimum. Problems can occur when a request for more and more accurate results appears. There is a need to know the kilnforming process better. If the accuracy of the setting is not known, even that DOE was used defect could be made. That is why this paper is focused on the accuracy of the regression function. From this equation, we are able to determine a degree of accuracy whit which setting for parts can be made on a minimal number of attempts. This is more described in a case study below.

4 CASE STUDY

The case study was made on the same process and the same experiment as in [4]. It is a glass slumping process in a Czech company where custom glass parts are produced. Final products are glass-metal assemblies, that is why good accuracy of slumped parts is needed.

To minimize setup attemptsby DOE, several process parameters are defined as constants. Type of glass, kiln, shape of dropout form, position in the kiln, and orientation of tin layer. The experiment runs followed the temperature curve where forming temperature and forming time were parameters for change, as other parameters for change glass thickness and

diameters of a hole in form were chosen. The outcome of the process is the depth of glass dropout.

Lower, upper and middle points for the experiment were set based on experiences from previous work with the kiln. See Table 1 below.

Table 1: Lower, upper and middle points for the experiment.

Factor	Lower point	Upper point	Middle point
Forming temperature	620 °C	720 °C	670 °C
Forming time	300 s	2700 s	1500 s
Glass thickness	4 mm	12 mm	8 mm
Diameter of hole in form	150 mm	500 mm	325 mm

Based on table 1, the experiment was created. Runs were generated by statistical software Minitab. For each run, a depth of dropout was measured and written into the software. After all runs were made, the software calculated a regression equation. The whole experiment with the outcome is summed in Table 2.

Table 2: Complete Design of Experiment plan with response and regression values

Run order	Forming temperature (A) °C	Forming time (B) s	Glass thickness (C) mm	Diameter of hole in form (D) mm	Depth of glass dropout (Y) mm	Regression value mm
1	620	300	4	150	1.1	1.0064
2	720	2700	4	150	14.0	15.1564
3	720	2700	12	500	115.2	114.5522
4	620	300	12	500	20.8	19.5582
5	670	1500	8	325	28.1	33.1283
6	620	2700	12	150	1.4	1.4672
7	670	1500	8	325	30.3	33.1283
8	720	300	12	150	13.5	13.7052
9	720	300	4	500	70.0	69.1074
10	620	2700	4	500	30.0	30.4735
11	620	2700	12	150	1.1	1.4672
12	720	2700	4	150	15.8	15.1564
13	620	300	4	150	0.9	1.0064
14	620	300	12	500	18.4	19.5582
15	720	300	12	150	13.9	13.7052
16	620	2700	4	500	30.6	30.4734
17	670	1500	8	325	30.7	33.1283
18	720	2700	12	500	113.5	114.5522
19	670	1500	8	325	29.5	33.1283
20	720	300	4	500	68.3	69.1074

All parameters of the experiment are significant and final regression equation with regression coefficients is (1),

$$Y = 291 - 0.4811 \cdot A - 0.04351 \cdot B - 21.752 \cdot C - 0.8819 \cdot D + 0.000074 \cdot A \cdot B + 0.03403 \cdot A \cdot C + 0.001532 \cdot A \cdot D \quad (1)$$

where Y is a depth of glass dropout in millimeters, A is forming temperature in [°C], B is forming time in seconds, C is the thickness of glass plate in millimeters, and D is the diameter of the hole in the form in millimeters.

5 RESULTS AND DISCUSSION

For setting accuracy, real measured output values and regression values must be compared. The difference between measured depths and depths calculated from the regression equation are residuals. Distribution and other plots of residual are seen in Figure 1.

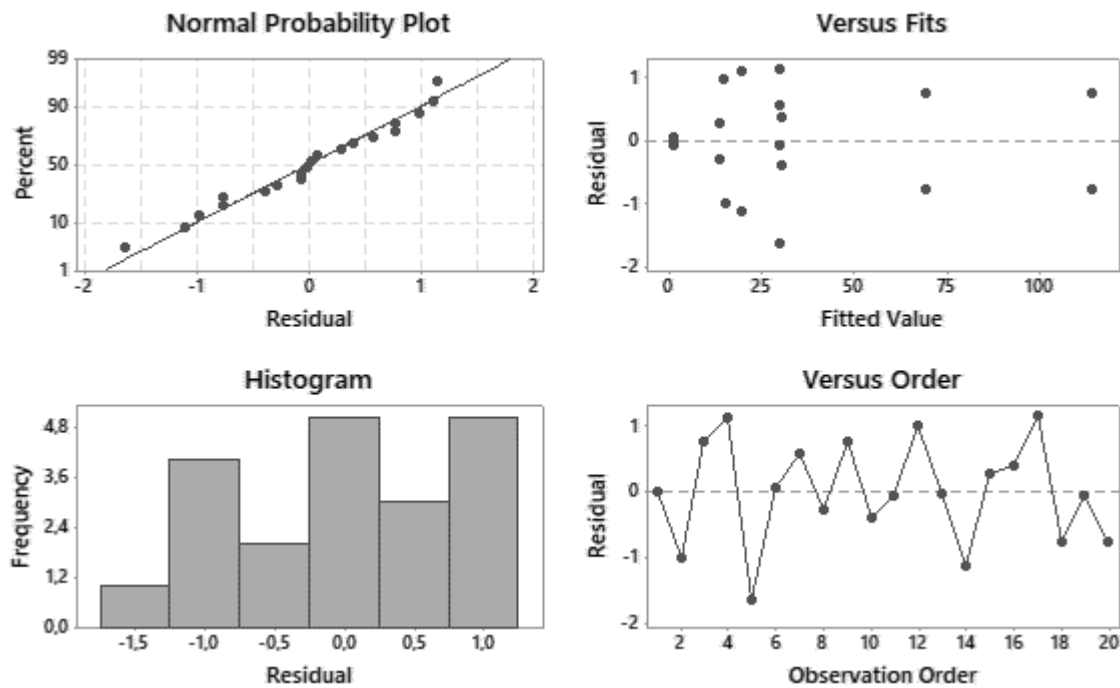

Figure 1: Residual plots for the depth of glass dropout

From plots in Figure 1, there is seen that residual distribution is symmetric around the regression function, which means the equation describes the system well. A sit is seen biggest residual values are up to 2 millimeters, which is quite good for custom glass production. For verification several other runs were made, where different values of parameters were set. These runs are summed in Table 3.

Table 3: Verification runs

Forming temperature (A)	Forming time (B)	Glass thickness (C)	Diameter of hole in form (D)	Position of form in kiln	Depth of glass dropout (Y)	Regression value
°C	s	mm	mm		mm	mm
695	450	8	225	Center	17.7	16.5293
625	1200	4	325	Center	16	16.2375
625	1500	8	225	Center	7.2	7.5665
625	1500	8	225	Side	7.5	7.5665

From Table 3 there is clear that the Regression function works well, and the difference between real depth and calculated values is 1.2 millimeters on maximal. These measurements verify the equation but also show us that accuracy of setting works too. After DOE verification measurement should be done to verify the functionality of the equation.

6 CONCLUSION

DOE (Design of Experiment) is a powerful tool, and it can be very useful for minimizing or optimizing process settings. As was seen before the use of DOE is beneficial even for Glass manufacturing processes as glass kilnforming. Sometimes just do DOE itself is not enough, several verification runs should be made to ensure the regression equation works well. During verification and experiment itself, we should focus also on the accuracy of process outcomes in comparison with demanded values. When request on very accurate production appears even DOE is sometimes not enough and first the accuracy of process setting should be considered.

ACKNOWLEDGMENT

This work was supported by the Student Grant Competition of the Technical University of Liberec under the project No. SGS-2020-5027 - Research of new approaches to process improvement.

Sources

1. LEPŠÍK, P., KULHAVÝ, P. *Design optimalization of composite parts using DOE method*. 58th International Conference of Machine Design Departments (ICMD), 2017. pp. 200-205.
2. DAS, D., DWIVEDI, A. *Parametric Optimization of Heat Transfer from Triangular Fin Array Within a Rectangular Enclosure Using Design of Experiment (DOE): A Comparative Analysis*. Journal of The Institution of Engineers (India): Series C, 93(4), 2013. pp. 335-343.
3. WEISSMAN, S., ANDERSON, N. *Design of Experiments (DoE) and Process Optimization. A Review of Recent Publications*. Organic Process Research & Development, 19(11), 2015. pp. 1605-1633.
4. SOJKA, V., LEPŠÍK, P., HENDRYCHOVÁ, P. (2019) *Minimizing of Setup Attempts on Kilnforming Process with DOE*. Proceeding of 7th International Conference on Trends in Agricultural Engineering 2019. Czech University Life Sciences Prague, pp. 518–523.
5. STOKES, Y. *Creeping-flow computational modelling of optical quality free-surfaces formed by slumping of molten glass*. CTAC97 Computational Techniques and Applications Conference. 1997. 8 p.
6. SADAKOVA, V., SAFIN, R. *Technology of a Glass Mosaic with Use of Tack Fusing*. International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts, 2015. pp. 639-646.
7. SEWARD, T. *Modeling of Glass Making Processes for Improved Efficiency*. 2003. US Project DE-FG07--96EE41262.
8. ANDERSON, M., WHITCOMB, P. *DOE simplified: practical tools for effective experimentation*. CRC Press, Taylor & Francis Group, 2015. 252 p. ISBN 978-1-4822-1894-7.
9. CONDRA, L. *Reliability improvement with design of experiments*. Marcel Dekker, 2001. 398p. ISBN 978-0824705275.

Contact

Ing. Vladimír Sojka

Technical University of Liberec

Studentská 1402/2, Liberec, Czech Republic

Tel: +420 485353326

email: vladimir.sojka@tul.cz

MEASURING SYSTEM FOR COMPREHENSIVE ANALYSIS OF COMBUSTION ENGINES

Michal Puškár , Melichar Kopas, Dušan Puškár

Abstract

The research and development, which is oriented to the internal combustion engines, requires a detailed monitoring of the operational parameters measured under the real working conditions. For this reason, there was developed a special testing system. It enables to sense and to record information about the real conditions, i.e. during the standard engine operational loading. This system is able to diagnose the main operational characteristics of the engine, namely the engine power output and the engine torque, their time behavior, the temperature of the engine exhaust system and time development of it, the detonations and their frequency, as well as other important characteristics that are necessary for the experiments.

Keywords: *measuring system, analysis, internal combustion engine*

1 INTRODUCTION

The great number of single-track vehicles uses combustion engines as a drive unit. Effort of development designer is aimed to increase an output performance and to decrease a production of emissions [1,2]. It is necessary to develop a measuring system for the solution of these tasks.

This system should be able to observe selected engine parameters on real conditions, i.e. during operational loading. Thereby there would be ensured a feedback during tests for various modifications of engine or its performance output components. In this way we can determine the concrete improvements of output parameters or we can increase an operational reliability [3,4].

On the present electronics becomes one of the most important factors, which activate drive units development [5-8]. The main aim of this article is presentation of a mechatronic system, which monitors the output parameters of drive units for single-track vehicles. This system, named the Engine Watch a Control System (EW&C), is dedicated for measurement, collection and archiving of operational and output parameters of single-track vehicles.

The EW&C consists of two basic parts:

- Measuring and collecting unit including sensors
- Visualizing computer

2 STRUCTURE OF SYSTEM

The basic conception of measuring and evaluating device is illustrated in Fig. 1. The most important input for an evaluation of engine operational parameters is the engine actual speed and a gear position - shifted speed gear, which determines the whole gearing between engine revolutions and a back wheel of single-track vehicle from. Other important input parameters are an instantaneous temperature of exhaust system and a throttle position.

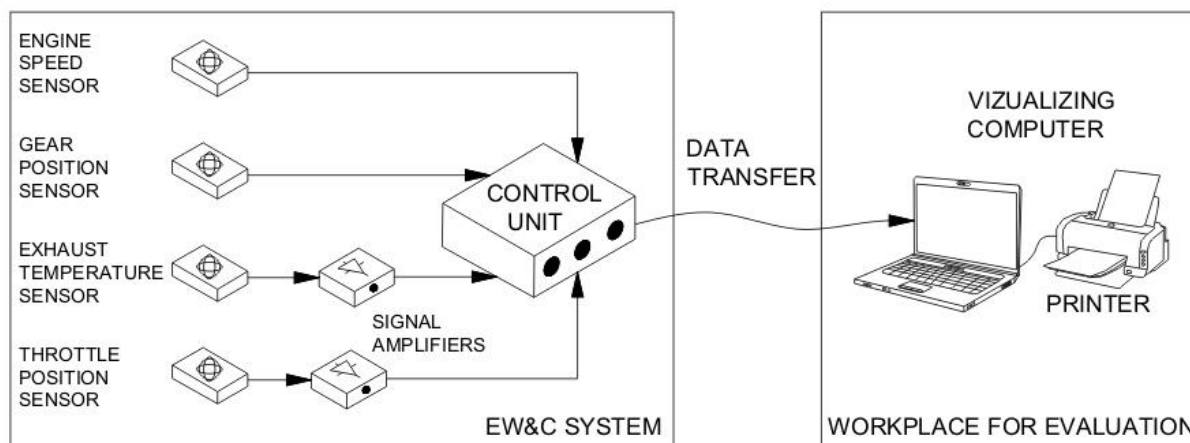

Fig. 1. The Principal Structure of the Engine Watch and Control System

2.1 Scanning

The essential function of the first block is a scanning. The elements, which scan physical quantities and then transfer them to electrical signals, are called sensors [9]. The first sensor in Fig.1 scans the engine speed. The second sensor records a gear position. The third one records temperature in exhaust system [10] and the fourth one is dedicated for a throttle position.

All changes of scanning values are projected to the changes of electric signal at a sensor output. Because these changes of a signal in the cases of exhaust system temperature and a throttle position are small, thereafter the electric sensor signal has to be adapted.

2.2 Amplifier

An amplifier is an electronic part of device, which amplifies amplitude of signal so that is also possible to prepare it for the highest resolution, if it is necessary. After amplifying the output signal values are recorded to a control unit.

The characteristics of amplifier should be linear to occur no observed signal distortion. Other circuits for signal accommodation adapt the signal levels and extract from a signal only certain frequencies (filtration) [2]. Chosen frequencies are important for the next processing and they modify and modulate an impedance of circuits.

2.3 Control Unit EW&C

The EW&C control unit transforms an analog signal of scanned data from the sensors into a sequence of digital codes. These digital codes can be distinguished and then be processed in digital form. The system of EW&C control unit generates a functional record of engine operation on the base of following scanned data: the instantaneous engine revolutions, an instantaneous temperature of exhaust system and a scanning of gear and throttle position as well as on the base of following supplemented data: a wheel circumference, gear ratios of individual speed gear, a curve of air resistance and a motorbike weight.

In the EW&C system memory there is stored a record, which was transferred to PC after the measurement had been finished. In the Fig.2 are components of the EwaC system.

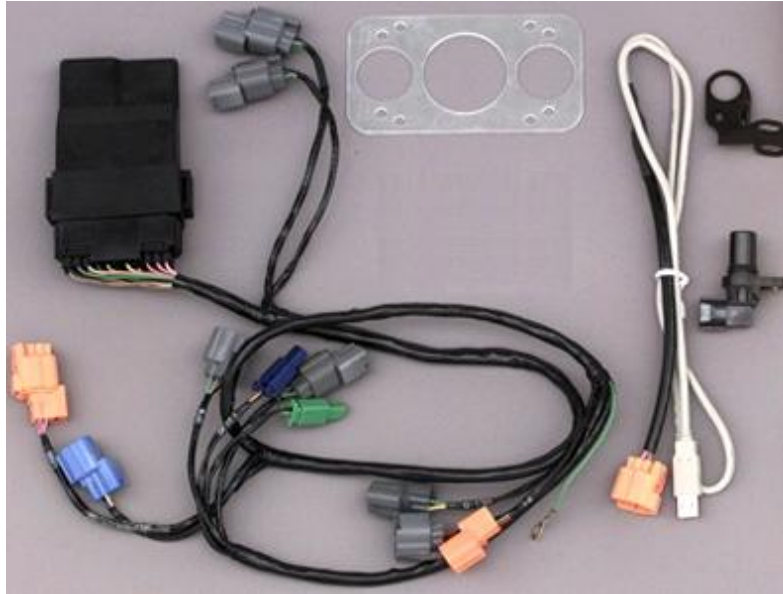

Fig. 2. The Engine Watch & Control System

On the PC monitor there is showed graphically (by means of software, which is a component of the EW&C system) the activity engine record in dependence on a time axis (Fig.3). Every point of the record covers an instantaneous speed, detonating strokes, a temperature of exhaust system and an output at a crankshaft end. The control unit can record 20 minutes of engine activity [7,8].

3 EXPERIMENTAL WORKS

The Engine Watch and Control System (EW&C) was installed in an experimental model (motorcycle). An output connector from a pulse ignition sensor was jointed with the EW&C input connector and the EW&C output was linked with the CDI (Control Units of Ignition) input. The measurement performed during a ride along a testing ring. After test ending the measured data were displayed on the PC monitor.

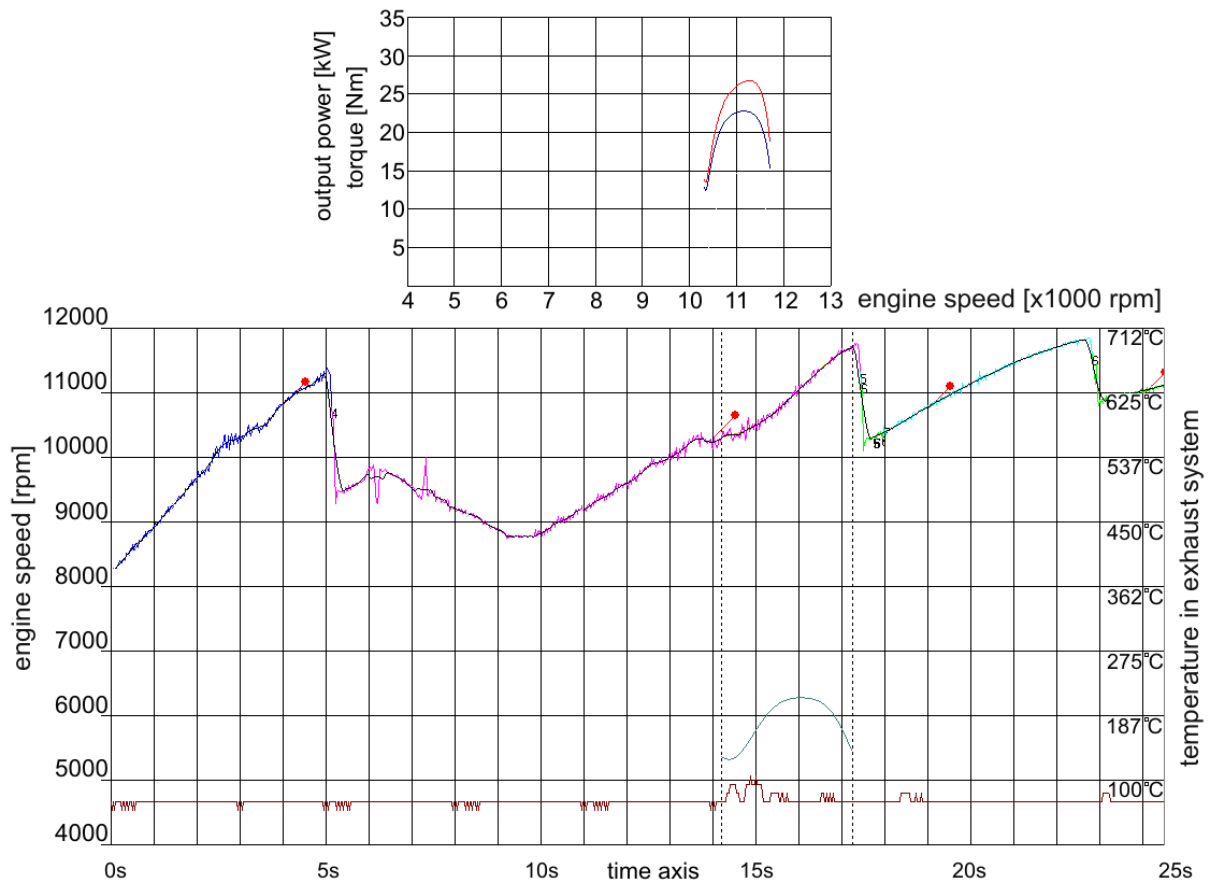

Fig. 3. The EW&C-Activity Record and Performance Behaviour of Combustion Engine:
 $P_{max} = 27 \text{ kW} / 11\,200 \text{ rpm}$, $M_{kmax} = 23 \text{ Nm} / 11\,100 \text{ rpm}$

In Fig. 3 there is illustrated the record of engine activity and the behaviour of engine power output and engine torque in dependence on the engine speed.

The engine activity, which is recorded during a certain time period, is represented with an upper curve (saw-tooth type) in the bottom graph of this figure. The time axis is represented in the bottom part of the figure. On the right side of every top of this curve there is illustrated a gear position, which is active in the determined moment.

On the left side there is an axis, which represents engine revolutions; therefore it is possible to define the range of operating speed, which the engine operates in.

The axis of temperature in exhaust system is on the right side. The temperature time behaviour is represented a curve given next under the diagram of “saw-tooth type”.

The concrete extent of activity engine record was selected. This extent was terminated on both sides (with dash vertical lines) and then it was analyzed with regard to power output. This analysis is illustrated in the top of window. The horizontal axis belongs to the engine revolutions and vertical axis is for the output performance. In this small window there is an upper curve, which represents the output power behaviour in dependence on the engine revolutions axis and the bottom curve belongs to the torque behaviour.

The analysis of the temperature in the exhaust pipe was also performed (a curve in the middle of a down picture). In this figure there is evident that the temperature in the exhaust system is increasing together with the engine power output. If this condition is performed then an engine is set optimally. The last curve (lower) represents a record for opening of throttle in a carburetor.

4 CONCLUSIONS

The EW&C was applied and long-term tested on the single-track vehicle what there is showed in this measurement output, Fig. 3. There were confirmed several assumptions and predominately the fact that an output performance curve responds to the reality what is the main advantage against stationary devices. Another advantage is that the EW&C output represents a detailed record of engine activity, gives accurate information about its operational and output parameters and in such a way it is possible to identify potential problems.

Acknowledgements

This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-16-0259. The article was written in the framework of Grant Projects: APVV-16-0259 “Research and development of combustion technology based on controlled homogenous charge compression ignition in order to reduce nitrogen oxide emissions of motor vehicles”, VEGA 1/0473/17 “Research and development of technology for homogeneous charge self-ignition using compression in order to increase engine efficiency and to reduce vehicle emissions” and KEGA 006TUKE-4/2020 “Implementation of Knowledge from Research Focused on Reduction of Motor Vehicle Emissions into the Educational Process.”

Sources

1. HOU, J.; QIAO, X.; WANG, Z.; LIU, W.; HUANG Z.: Characterization of knocking combustion in HCCI DME engine using wavelet packet transform. *Appl Energy* 2010, 87: 1239–1246.
2. JUANG L.-H.: Finite element modelling for a piezoelectric ultrasonic system, *Measurement* 2010, 43 (10): 1387-1397.
3. PUŠKÁR, M.; BIGOŠ, P.: Output Performance Increase of Two-stroke Combustion Engine with Detonation Combustion Optimization, *Strojarsstvo* 2010: Vol. 52, no. 5 (2010), p. 577-587, ISSN 0562-1887
4. PUŠKÁR, M.; BIGOŠ, P.: Method for accurate measurements of detonations in motorbike high speed racing engine, *Measurement* 2012, Vol. 45, no. 3 (2012), p. 529–534, ISSN 0263-2241
5. PUŠKÁR, M.; BIGOŠ, P.; PUŠKÁROVÁ, P.: Accurate measurements of output characteristics and detonations of motorbike high-speed racing engine and their optimization at actual atmospheric conditions and combusted mixture composition, *Measurement* 2012, Vol. 45, no. 5 (2012), p. 1067–1076, ISSN 0263-2241
6. TOMAN, R., POLÓNI, M., CHRÍBIK, A.; Preliminary study on combustion and overall parameters of syngas fuel mixtures for spark ignition combustion engine. In *Acta Polytechnica*. Vol. 57, no. 1 (2017), s. 38-48. ISSN 1210-2709.
7. CHRÍBIK, A., POLÓNI, M., LACH, J., RAGAN, B. The effect of adding hydrogen on the performance and the cyclic variability of a spark ignition engine powered by natural gas. In *Acta Polytechnica*. Vol. 54, No. 1 (2014), s. 10-14. ISSN 1210-2709.
8. Nedeliaková, E., Babin, M., Barta, D., 2011. Rationalization of static transport [Racionalizácia statickej dopravy], *Transport and the environment* (Vol. 2), proceedings of the 9th SoNorA University Think Tank Conference (Bologna). 19th of October 2011, s. 15-33, ISSN 1868-8411.
9. Czech P. Diagnosis of Industrial Gearboxes Condition By Vibration and Time-Frequency, Scale-Frequency, Frequency-Frequency Analysis. *METALURGIJA*. Volume: 51, Issue: 4, 2012, Pages: 521-524.
10. Czech P. Identification of Leakages in the Inlet System of an Internal Combustion Engine with the Use of Wigner-Ville Transform and RBF Neural Networks. 12th

International Conference on Transport Systems Telematics Location: Katowice Ustron, Poland. October 10-13, 2012. Edited by Jerzy Mikulski. TELEMATICS IN THE TRANSPORT ENVIRONMENT. Book Series: Communications in Computer and Information Science. Volume: 329, 2012, Pages: 414-422.

Contact

doc. Ing. Michal Puškár PhD,
Faculty of Mechanical Engineering, TU Košice
Letná 9, 040 01 Košice, Slovak Republic
Tel: +421 907 213 650
email: michal.puskar@tuke.sk

APPLICATION OF MATHEMATICAL MODEL IN NUMERICAL ANALYSIS OF THE EXPERIMENTAL ENGINE

Michal Puškár , Marieta Šoltésová, Tomáš Tomko

Abstract

The research and development focused on the combustion engines includes also investigation of the engine vibrations. Evaluation of the measured data, which were obtained by testing of the prototype experimental engine, is a relatively complex process. The complexity of this procedure caused due to necessity to evaluate a large amount of the different data. One of the possible solutions is application of a mathematical model and numerical analysis of the experimental engine. This methodology was chosen in order to obtain more accurate information about the real operational conditions related to the analysed engine.

Keywords: *mathematical model; numerical analysis; experimental engine*

1 INTRODUCTION

From the perspective of understanding the context of the statistical evaluation of measured data itself within the amplitude and frequency of the engine Honda GX 25 (Fig.1) during the application of the statistical model may experience irregularities such as: is the liner regression model suitable, how much percent of the measured data of the statistical model can be explained by this model, how much percent of the model is strong, are the measured data affected by the multikolinearity, autokorelation or heteroscedasticity, is ensured by the normality of residues, what are the possible errors of the model and how to find out. These questions very resolutely answered by the methodology which the procedure is described in this work. To have these questions answered by the correct application of the linear regression model with two variables is effective using R-studio software [1, 2].

Fig. 1. The Engine Honda GX25

2 REGRESSION MODEL AND METHOD

2.1 Calculate the regression coefficients β

The first step in the progressive realization of the linear regression model with two variables is to calculate the regression coefficients as:

$$\hat{\beta} = (X^T X)^{-1} X^T y \quad (1)$$

In view of the equation (1) is clear that software R - studio have to calculate an inverse matrix multiplying the transposed matrix of matrix X and XT again multiplied by the transposed matrix XT and matrix y. The problem of equation (1) is easy to define in the program environment of R - studio using the following command:

$$\text{solve}(t(X) \%*\% (X) \%*\% t(X) \%*\% y) \quad (2)$$

This operation assures linear model parameter estimation which will enter into vector shape. Output from R - Studio is a vector of estimation parameters in the following form [3, 4]:

```
Coefficients:
              Estimate Std. Error t value Pr(>|t|)
(Intercept) 2.602e+01  7.019e+00   3.708 0.000221 ***
speed_data  4.216e-04  1.259e-03   0.335 0.737869
---
Signif. codes:  0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1
```

2.2 Random disturbances and their dispersion in the form of a variation – co variation matrix

The next step is to define the problems of random disturbances in the environment program of R - Studio. The difficulty of this step is the fact that the variance must be expressed in the variation - covariance matrix. From this point of view it is necessary to define the following problem expressed by the equations (3) and (4):

$$\text{var}(\hat{\beta}) = S^2 (X^T X)^{-1} \quad (3)$$

$$S^2 = \frac{e^T \cdot e}{n - (k + 1)} \quad (4)$$

In order to equation (3) to express through software R - studio is necessary to calculate the variance of random values according to equation (4). This equation refers to the proportion in which the numerator is the product of the transposed matrix of the vector of residual components of eT ordinary matrix vector of residuals e. In the denominator there is the number of explanatory variables to increase the number by 1. Then the coefficient is subtracted from the number of observations n [4]. This problem can be defined in the program R - studio in following form:

$$S2 \left(-t(\text{resid}(B2)) \%*\% \text{resid}(B2) / ((\text{dim}(udaje))[1] - \text{dim}(udaje)[2]) \right) \quad (5)$$

In this case I used the generic function resid (), which is in a standard offer program R-studio environment. This feature was chosen because of the purpose of the calculation of the residual component of the regression model itself. In addition to the generic function resid () in this step I used another generic function dim () [5]. This function determine the number of rows of

a matrix with dimension n provided and the number of columns by using the dimension by k+1. The output of the R-studio is a program based on the defined command (5) variance of random failures. In this case, it's the value of 7.019. After a successful estimation of variance of random failures I have to the define a problem of S2 (3) to the environment program R-studio. Since this software understands the calculated variance matrix and a scalar variable is not as necessary in this step to express this matrix in the form of scalar. This transformation is in the program-defined R-studio using the function `as.vector()` in this form:

$$\text{as.vector}(S2) \quad (6)$$

After the expression of the scalar site of dispersion is necessary to estimate the variation – co variation matrix using the another generic function. This time I used the function `vcov` which is in an environment of R-studio software in this form:

$$\text{vcov}(B2) \quad (7)$$

The output from the R-studio is a variation - co variation matrix of dispersion folder of the measured values of time series.

2.3 Quantification of the coefficient of determination

The third and very important step in the application of a linear model with two variables is the quantification of the coefficient of determination which set out to answer a question about how many percent of the measured data they took my algorithms into account. I have defined this problem into R-studio. In the first place it is necessary to recall the fact that the coefficient of determination is working with three types of squares. Takes into account the total sum of squares, the residual sum of squares and explained sum of squares. These squares takes into consideration program R-studio using the function `r.squared`. This function is the issue of the quantification of the coefficient of determination which function in R-studio is in this form

$$\text{summary}(B2)\$r.squared \quad (8)$$

In this case after the process of defining into the R-studio I calculated value 98.9 percent. This value defines the following statistics: Approximately 98.9 percent of the total variability values of the dependent variable is explained by the equation (14)[6].

2.4 Detection of the vector of parameters in the form of interval

After the evaluation of the coefficient of determination it is necessary to go to the next step in which it is necessary to detect the interval of estimation β . The statistics understand this interval as a confidence interval in which, with 95 % of probability, are parameters β . The progress of this detection is implemented in an environment R-studio program using another generic functions.. In particular, it is a function of `confint()`. The function code `()` is in the environment programme R-studio the following shape:

$$\text{confint}(B2, level = 0.95) \quad (9)$$

The output of this calculation is a 95% confidence interval for the estimation of the parameters β in two-sided vector form.

2.5 Verification of the normal hypothesis of the model with two variables

With the proper application of this model arises from the nature of his hypothesis that the model must meet. This is a hypothesis which says that the residual component of the time of the order must follow normal distribution probability. For this reason, in order to verify this assumption need to use very well known statistical test called Jarqueov-Beraov test of normality. Of course this issue is in the program-defined R-studio. Define functions using the `jbTest ()`, which is in the standard package of the program R-studio. This function enters the calculation process in R-studio in the following code:

$$\text{> } \text{jbTest}(\text{resid}(B2)) \quad (10)$$

This test takes into consideration two possible hypotheses that might occur during the evaluation. Zero hypothesis H_0 is talking about, that the residual component shall enter into a normal probability distribution. Against this hypothesis to build alternative hypothesis H_1 , which says that this component shall be other than a normal probability distribution. An important feature of this test is also called pointed out. p-value. This value is an essential indicator of the acceptance or rejection of the null hypothesis H_0 . The output of this test is to value 0, p 739. The p-value is greater than the level of significance of α , the null hypothesis could not be rejected 0.05. It is therefore possible that the hypothesis of a normal distribution of residual components regarded as satisfied [7].

2.6 Detection of possible defects of the model (Ramseyho test)

The most important part of this work is to verify if a linear regression model is defined correctly. Verify the accuracy of model specifications for the purposes of this thesis I used a very famous statistical test called Ramsey test specification errors. On the chosen level of significance $\alpha = 0, 05$ defined issue of Ramsey test in the program R-studio. Using generic function `resettest ()` manages this program very quickly to assess whether the proposed model is defined correctly or not. Generic `resettest ()` function used on the basis of model specifications, errors in the environment programme looks like R-studio as follows:

$$\text{> } \text{resettest}(\text{model} - i, \text{power} = 2 : 3) \quad (11)$$

Test specifications for the chosen level of significance testing errors defined zero hypothesis H_0 which talks about how that model is defined in the correct shape against the alternative hypothesis H_1 which is considered the model for the incorrectly defined and recommended to implement the square expansion of the independent variable into this form:

$$y = \beta_0 + \beta_1 X \quad (12)$$

After using this test I failed to reject the zero hypothesis H_0 in this step, in the level of significance α , then the result of this test is a clear statistical proof that the proposed model meets all the statistical assumptions and may be considered as a model in correct form.

2.7 Quantification of anticipated values of the model

One of the advantages of using a linear regression model in practice is the fact that this model offers the possibility of calculating the anticipated values. This issue is in the program-defined R-studio for the purpose of estimating the values of which can be used-the likelihood of the model to generate in the future. For this purpose it is necessary to calculate an estimate of the

interval of values. It is used in this chapter, the command is called. `predict()`, which is in the argument folder of the confidence interval specified code, in which the value is calculated. After the inclusion of this interval is the command to `predict()` in an R-studio (Fig.2) program used in the following form:

$$\text{>exp(predict(model - p - 2,interval = "confidence"))} \quad (13)$$

The output of the R-studio, after the anticipated data (13) are defined, is the estimation interval of the variables X.

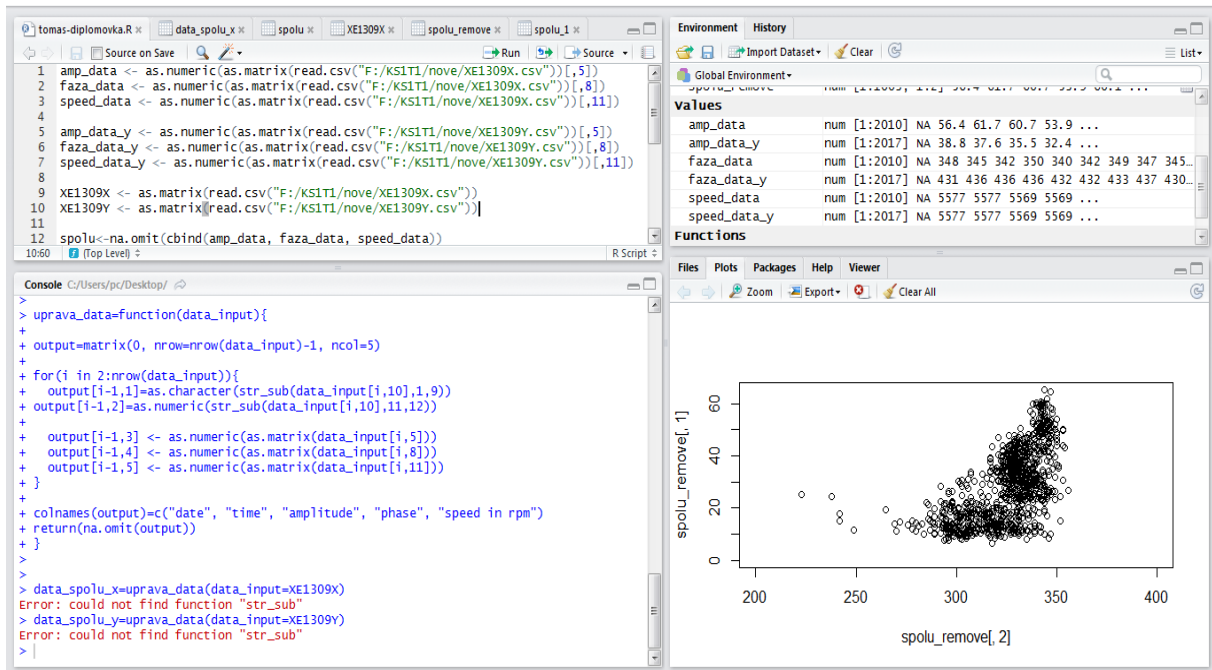

Fig. 2. R- studio software

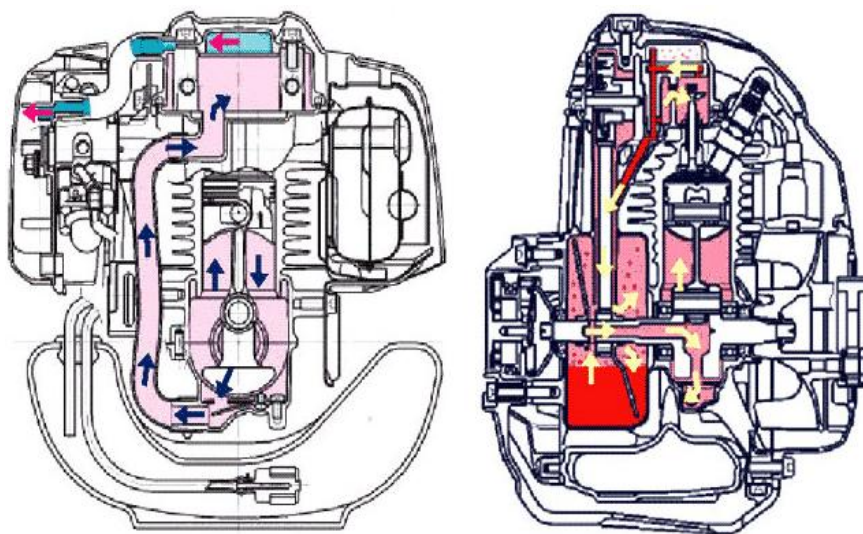

Fig. 3. Visualization of Honda GX 25 motor

3 RESULTS AND DISCUSSION

R-studio program application in the data measured in terms of the diagnosis of internal combustion engines is the inclusion of data from the measurement of the amplitude and speed of the engine Honda GX 25 (Fig.3), expressed in a linear regression model in the following form:

$$y = 2,602 + 4,216X \quad (14)$$

This equation has the following interpretation: the change of the parameter y on one drive will change the value of the X parameter to 4.216. The parameter y in this case is the magnitude and parameter X is speed of the engine Honda GX 25 used in the Shell eco marathon project.

Equation (14) is not the only output after application of a linear model with two variables. This methodology is also statistically confirmed the fact that the model (14) is based on the Ramseyho test specifications defined in the right form errors. While this equation is able to include 98.9 percent of all measured values, which clearly declares the value of the coefficient of determination .

4 CONCLUSIONS

This research and development resulted in a significant reduction of the fuel consumption compared to the standard motor system. The engine speed level was increased there was also heightened the maximal value of the experimental vehicle speed. The results of our research work were introduced also internationally, namely at the international competition Shell Eco-marathon 2018 and 2019 in London.

Acknowledgements

This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-16-0259. The article was written in the framework of Grant Projects: APVV-16-0259 “Research and development of combustion technology based on controlled homogenous charge compression ignition in order to reduce nitrogen oxide emissions of motor vehicles”, VEGA 1/0473/17 “Research and development of technology for homogeneous charge self-ignition using compression in order to increase engine efficiency and to reduce vehicle emissions” and KEGA 006TUKE-4/2020 “Implementation of Knowledge from Research Focused on Reduction of Motor Vehicle Emissions into the Educational Process.”

Sources

1. PUŠKÁR M., BIGOŠ P. Method for accurate measurements of detonations in motorbike high speed racing engine. *Measurement* 45 (3), 529, 2012
2. PUŠKÁR M., BIGOŠ P., PUŠKÁROVÁ P. Accurate measurements of output characteristics and detonations of motorbike high-speed racing engine and their optimization at actual atmospheric conditions and combusted mixture composition. *Measurement* 45 (5), 1067, 2012
3. Czech P. Application of probabilistic neural network and vibration signals for gasket under diesel engine head damage. *Scientific Journal of Silesian University of Technology. Series Transport*. 2013. Vol. 78. P. 39-45. ISSN: 0209-3324.
4. TOMAN, R., POLÓNI, M., CHRÍBIK, A.; Preliminary study on combustion and overall parameters of syngas fuel mixtures for spark ignition combustion engine. In *Acta Polytechnica*. Vol. 57, no. 1 (2017), s. 38-48. ISSN 1210-2709.

5. CHRÍBIK, A., POLÓNI, M., LACH, J., RAGAN, B. The effect of adding hydrogen on the performance and the cyclic variability of a spark ignition engine powered by natural gas. In Acta Polytechnica. Vol. 54, No. 1 (2014), s. 10-14. ISSN 1210-2709.
6. Czech P. Diagnosis of Industrial Gearboxes Condition By Vibration and Time-Frequency, Scale-Frequency, Frequency-Frequency Analysis. METALURGIJA. Volume: 51, Issue: 4, 2012, Pages: 521-524.
7. Czech P. Identification of Leakages in the Inlet System of an Internal Combustion Engine with the Use of Wigner-Ville Transform and RBF Neural Networks. 12th International Conference on Transport Systems Telematics Location: Katowice Ustron, Poland. October 10-13, 2012. Edited by Jerzy Mikulski. TELEMATICS IN THE TRANSPORT ENVIRONMENT. Book Series: Communications in Computer and Information Science. Volume: 329, 2012, Pages: 414-422.

Contact

doc. Ing. Michal Puškár PhD,
Faculty of Mechanical Engineering, TU Košice
Letná 9, 040 01 Košice, Slovak Republic
Tel: +421 907 213 650
email: michal.puskar@tuke.sk

AUTOMATIZOVANÉ EXTERNÍ DEFIBRILÁTORY VE VÝZBROJI JEDNOTEK SBORŮ JEDNOTEK DOBROVOLNÝCH HASIČŮ

AUTOMATED EXTERNAL DEFIBRILLATOR IN THE EQUIPMENT OF THE VOLUNTARY FIRE UNITS

Roman Říha, Jana Fricová, Marek Štěpánek, Denisa Adamišínová

Abstrakt

Počet jednotek sborů dobrovolných hasičů (JSDH) vybavených automatizovaným externím defibrilátorem (AED) neustále narůstá. Tento trend může dokonce motivovat občany k členství v JSDH. Pomocí nestandardizovaných dotazníků jsme zjišťovali, jaké překážky z vyzbrojení AED pro jednotky vyplývají, jaká je znalost běžných postupů jednotek ve vztahu ke krajskému operačnímu a informačnímu středisku Hasičského záchranného sboru, dále pak na možnosti užívání AED, ale i na povědomí obyvatel o AED v jejich obci. Osloveny byly dobrovolné jednotky ve Středočeském kraji. Naše zjištění mohou vést k zvýšení efektivity použití AED.

Klíčová slova: jednotka sboru dobrovolných hasičů, JSDH, automatizovaný externí defibrilátor, AED, dobrovolnictví.

Abstract

The number of Volunteer Firefighters Units that have the AED in their gear is still rising. The ownership of automated external defibrillator (AED) can be pursued as a motivation for recruiting new members. We used two non-standardized questionnaires to cover main problems connected with the ownership and usage of AED. We have focused on knowledge of a cooperation with the fire brigade's operational center, options of usage the AED and public knowledge about AED in the town or village. We addressed volunteer fire brigades in the Central Bohemia Region. Our findings may increase the efficiency of using AED.

Key words: volunteer firefighters, automated external defibrillator, AED, voluntary.

1 ÚVOD

Podání léčebného výboje pomocí automatizovaného externího defibrilátoru (dále jen AED) při kardiopulmonální resuscitaci patří mezi život zachraňující úkony při náhlé zástavě oběhu a zvyšuje šanci na přežití postiženého (Owen et al., 2018; Pollack et al., 2018, Stein et al., 2017; Truhlar et al., 2015; Ringh et al., 2015; Blom et al., 2014, Berdowski et al., 2011).

Rozvoj ve vyzbrojování JSHD prostředkem AED je zcela evidentní. Od roku 2010 do konce roku 2017 bylo registrováno na Krajském operačním a informačním středisku (dále jen KOPIS) Hasičského záchranného sboru (dále jen HZS) Středočeského kraje (dále jen ScK) 24 AED u JSDH. Ovšem od začátku roku 2018 do konce června roku 2019 vzrostl počet na celkových 44. V tuto chvíli (červen 2020) je to dokonce 59 JSDH. Přestože AED mohou používat i absolutní laici, domníváme se, že efektivnější „zásah“ provede vyškolený záchránce. Proto by členové JSDH měli cyklicky procházet odbornou přípravou zaměřenou na adekvátní použití AED (Ministerstvo vnitra-generální ředitelství Hasičského záchranného sboru České republiky, 2014). I z tohoto důvodu jsme do výzkumu zařadili otázky na ohledně průběhu přípravy, kurzů či cvičení.

2 METODIKA VÝZKUMU

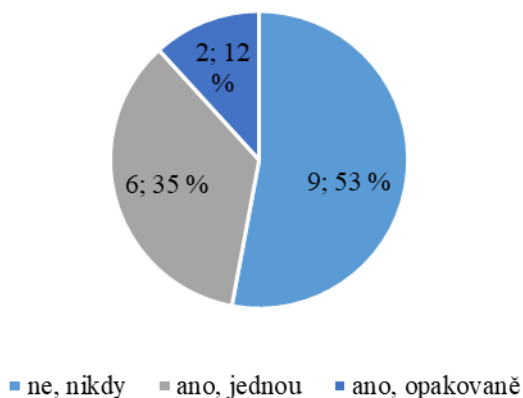
Data byla sbírána pomocí dvou na sebe navazujících nestandardizovaných dotazníků. První byl distribuován na počátku roku 2018 a druhý na počátku roku 2019. Oba mezi JSDH, které vlastní nebo mají zapůjčen AED od zdravotnické záchranné služby (dále jen ZZS) ve Středočeském kraji. Odpovědi zaslaly všechny jednotky, které byly v té době AED vybaveny ($n_1 = 17$; $n_2 = 34$).

Dotazníková šetření byla vytvořena v prostředí „Formuláře Google“. První dotazník obsahoval 7 otázek a 6 podotázek. Jediná otázka s povinnou odpovědí se týkala názvu jednotky. Všechny jednotky byly o šetření telefonicky informovány a následně jim byl e-mailem odeslán odkaz na dotazník. Druhá otázka zjišťovala, zda mají jednotky zkušenost s použitím AED. Ostatní otázky se týkaly „akceschopnosti“ AED z nichž byla provedena analýza rizikových oblastí. Na závěr dotazníku měli respondenti možnost položit otázku, či poukázat na nedostatky, které ze svého pohledu spatřují.

Druhý dotazník obsahoval 17 otázek a 6 podotázek a byl rozdělen na dvě části. První část byla zaměřena na obecné informace a akceschopnost AED, druhá pak na motivaci a výcvik. Ve druhé části bylo na většinu otázek umožněno odpovídat na pětibodové Likertově škále. Jediná (a v pořadí první) otázka s povinnou odpovědí se týkala názvu jednotky. Všechny jednotky byly opět o šetření telefonicky informovány a následně jim byl e-mailem odeslán odkaz na dotazník. Jednotlivé otázky jsou uvedeny níže.

3 VÝSLEDKY PRVNÍHO ŠETŘENÍ

3.1 Využití AED

Obrázek 1: graf znázorňující odpovědi na první otázku: „Použila Vaše jednotka již někdy AED?“.

3.2 Analýza rizikových oblastí

Výsledkem analýzy bylo určení 3 rizikových oblastí:

- Jednotky potřebují jasné a konzistentní informace ohledně poskytování „spotřebních“ součástí AED – elektrody, akumulátory.
- Upřesnit v „povolávání AED“ funkci KOPIS a ZOS.
- Zajistit kompatibilitu pořizovaných elektrod AED s defibrilátory ZZS. Včetně informací pro jednotky pořizující si vlastní AED.

Ze strany KOPIS je možno ke zlepšení stavu využít:

- a) Dodat do názvu jednotky v systému pro operační činnost „(AED)“, tak aby i při nedostupnosti techniky s taktickou schopností AED bylo zřejmé, že jednotka AED disponuje.
- b) Evidovat v reálném čase nedostupné AED.
- c) Důsledně u jednotek zjišťovat, zda při opuštění zbrojnice (kondiční jízdy, exkurze, ukázka techniky apod.) je AED také odváženo, nebo zůstává na jiném vozidle / na zbrojnici a zda je někdo další z jednotky schopen případného výjezdu s AED.

Na ZZS/ZOS vplynuly tyto dotazy:

- a) Počítá ZOS s nasazením AED/jednotky pouze v rámci katastru obce, nebo počítá i s dojezdovými časy na místo určení (liší se dle kategorie jednotky a v zásadě i podle zvolené techniky)?
- b) Je pro ZOS žádoucí dostávat informace o nefunkčnosti/nedostupnosti AED? Či dokonce o změně dislokace AED (zásah, kondiční jízda)?
- c) Mají být jednotky nabádány k evidenci AED v aplikaci Záchranka (momentálně pouze JSDH Tetín)?
- d) Je žádoucí, aby jednotky vozili AED s sebou i k jiným typům událostí např. „Technická pomoc“?
- e) Pokud jsou informace o nedostupnosti AED pro ZOS důležité, jakým způsobem jej informovat?

4 VÝSLEDKY DRUHÉHO ŠETŘENÍ

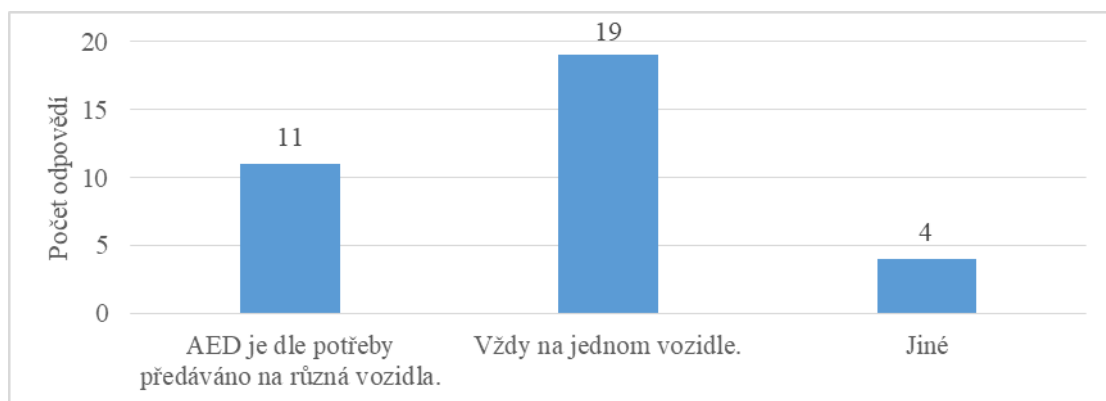
4.1 Obecné informace a akceschopnost AED

a. Použila Vaše jednotka v minulém roce (od 1.1. 2018 – do současnosti) AED?

Na tuto otázku odpověděly kladně 3 jednotky, a to zvolením odpovědi „Ano, jednou“. Zbylých 31 respondentů uvedlo odpověď „Ne“. Odpověď „Ano, opakovaně“ nezvolil nikdo.

b. Kde máte za běžného stavu uložen AED?

Na tuto otázku bylo odpovězeno 19× „Vždy na jednom vozidle“, 11× „AED je dle potřeby předáváno na různá vozidla“. Kategorii „Jiné“ zahrnovala odpovědi: *AED je trvale umístěno na jednom vozidle, ale v případě potřeby je možné ho přemístit do vozidla jiného; AED je uloženo hned při vstupu do hasičárny, možnost rychlého použití v okolí nebo možno vzít do libovolné zásahové techniky; Máme 2x AED a jsou na dvou vozidlech; Ve zbrojnici v prosklené skřínce se zabezpečením, přístupné i pro veřejnost při ohrožení života.*

Obrázek 2: graf zobrazující odpovědi na otázku: Kde máte za běžného stavu uložen AED?

Následovaly tři otázky, které zjišťovaly překážky v akceschopnosti AED.

c. Došlo v minulém roce (od 1. 1. 2018 – do současnosti) k poškození/nefunkčnosti Vašeho AED?

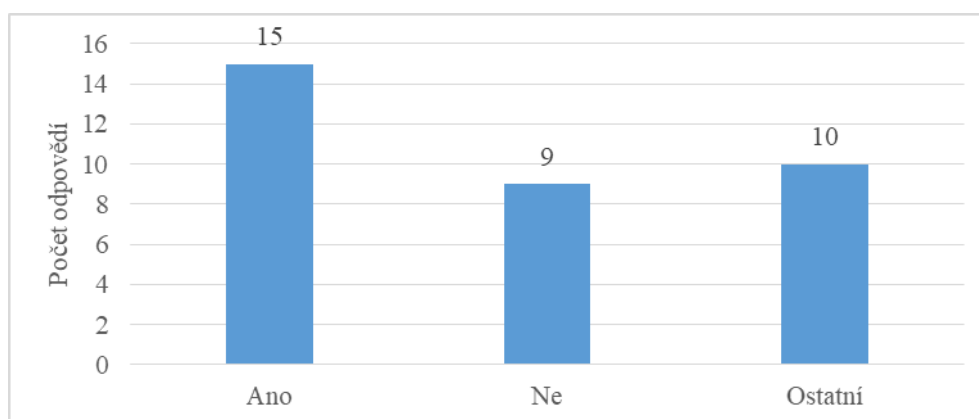
d. Došlo v minulém roce (od 1. 1. 2018 - do současnosti) k situaci, kdyby bylo Vaše vozidlo, které je svázané s AED, mimo provoz (technická závada)?

e. Došlo v minulém roce (od 1. 1. 2018 – do současnosti) k situaci, kdyby bylo Vaše vozidlo, které je svázané s AED, nedostupné / mimo základnu např. z důvodu odvozu dětí na závody atd.?

Ke každé z těchto otázek byla připojena podotázka, zda bylo v případě kladné odpovědi informováno KOPIS. V navazující podotázce měli respondenti možnost k předchozí odpovědi cokoli doplnit. Ze všech odpovědí vyplývá, že jsou si jednotky vědomy nutnosti informovat KOPIS o nedostupnosti AED.

f. Byla by Vaše jednotka ochotná zpřístupnit (s dostatečným zabezpečením jako kamery, číselný kódový zámek apod.) AED i veřejnosti?

Na tuto otázku bylo odpovězeno 15× „Ano“, 9× „Ne“. Kategorii „Jiné“ (využita 10×) zahrnovala odpovědi: *Spíš preferujeme umístění u budovy OÚ, zastřešený prostor, snadnější instalace kamerového systému; Možná; AED není majetkem zřizovatele JSDH; Již máme zpřístupněno a zabezpečeno; Museli bychom vyřešit jiné uložení než je současné (na vozidle); Pokud by se tak stalo, nebylo by možné mít AED primárně uloženo ve výjezdovém vozidle; Nelze jednoznačně říci; Jelikož je AED umístěn trvale ve vozidle, tak toto nevidím jako vhodné řešení; O této variantě nebylo zatím vůbec uvažováno; Rádi bychom...ale nemáme klasický AED ale Lifepack 12, který je sice v automat. módu, ale je třeba nějakých znalostí k ovládání.*

Obrázek 3: graf zobrazující odpovědi na otázku: Byla by Vaše jednotka ochotná zpřístupnit (s dostatečným zabezpečením jako kamery, číselný kódový zámek apod.) AED i veřejnosti?

4.2 Motivace a výcvik

Na pět ze šesti následujících otázek bylo umožněno odpovídat na pětibodové Likertově škále, kdy bod 1 znamenal: s tvrzením vůbec nesouhlasím; 2 spíše nesouhlasím; 3 nelze rozhodnout; 4 spíše souhlasím; 5 rozhodně souhlasím. Jsou uvedeny průměrné hodnoty medián a modus souboru. Souboru byl tvořen 34 respondenty. Výsledky jsou uvedeny v tabulce.

Tabulka 1: odpovědi na otázky zaměřené na motivaci a výcvik s AED

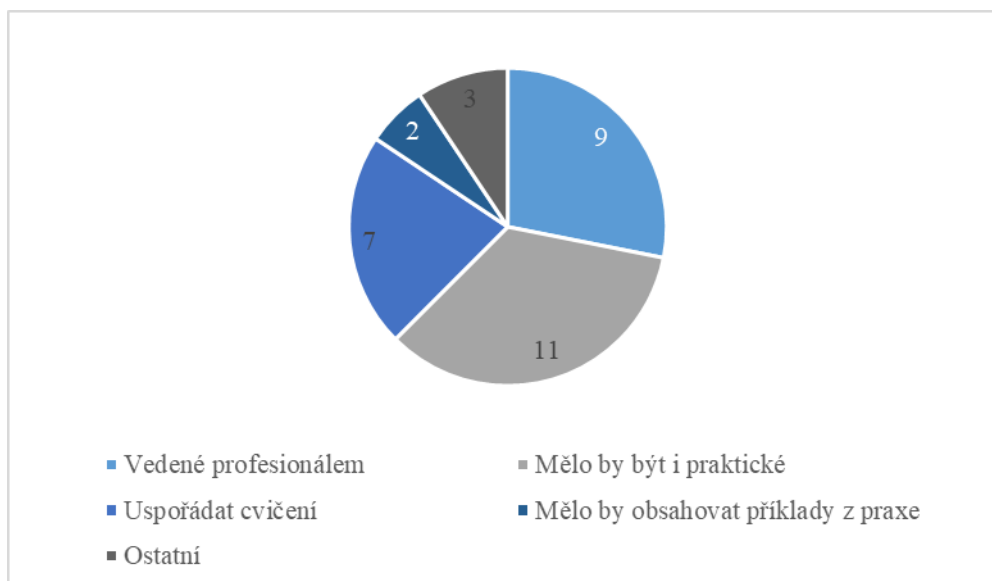
1. Myslíte si, že AED ve výzbroji Vaší jednotky zvyšuje motivaci členů k práci v jednotce?	Průměr	Medián	Modus	n
	3,941	4	4	34
2. Měli jste v minulém roce (od 1. 1. 2018 - do současnosti) jakékoli cvičení / praktickou odbornou přípravu zaměřenou na použití AED?				
	Všechny JSDH (34) odpověděly „Ano“, čili u všech jednotek proběhlo cvičení.			
3. Myslíte si, že tato cvičení/ praktické odborné přípravy s AED zvyšují motivaci členů k práci v jednotce?	Průměr	Medián	Modus	n
	4,206	4	5	34
4. Je ze strany členů jednotky o takováto cvičení/ odbornou přípravu zájem?	Průměr	Medián	Modus	n
	4,353	5	5	34
5. Myslíte si, že má obyvatelstvo ve Vaší obci povědomí o tom, že máte ve výzbroji AED?	Průměr	Medián	Modus	n
	3,235	3	3	34
6. Myslíte si, že AED zvyšuje prestiž/úctu k JSDH ze strany obyvatelstva?	Průměr	Medián	Modus	n
	3,676	3	3	34

Na závěr byla položena otázka zjišťující názor na adekvátní výcvik s AED.

g. Zkuste popsat, jak by mělo vypadat ideální cvičení / odborná příprava s AED.

Na otázku odpovědělo 22 respondentů, odpovědi se daly rozdělit do pěti kategorií, ovšem některé odpovědi mohly saturovat i více kategorií, proto je celkový součet odpovědí vyšší než 22.

- Vedené profesionálem 9× (saturováno odpověďmi např.: *Ve spolupráci s odborníky; Proškolení odborným pracovníkem ze strany ZZS s názornou ukázkou a nácvikem členů při manipulaci s AED apod.*).
- Uspořádat cvičení 7× (saturováno odpověďmi např.: *Pravidelné procvičování hasičů ve formě družstva 1+3 na simulativních případech.*)
- Mělo by být praktické 11× (saturováno odpověďmi např.: *Umět AED použít bez zaváhání. Pro to si to opakovat.*)
- Mělo by obsahovat příklady z praxe 2× (saturováno odpověďmi např.: *Měli jsme školitele ze záchranky, ukázka na anče, teorie + příklady z praxe.*)
- Ostatní 3×. Do této kategorie byly zařazeny zbývající odpovědi např.: *V tomto případě ideální cvičení dle mého názoru se vždy odvíjí od kategorie jednotky, která AED vlastní a dále pak lokalita kde je umístěn. Například v horských oblastech se dá nasimulovat zcela odlišné cvičení (výcvik) než například v polabské nížině.*

Obrázek 4: graf zobrazující odpovědi na otázku: Zkuste popsat, jak by mělo vypadat ideální cvičení / odborná příprava s AED

5 DISKUZE

Fakt, že jednotky použily AED v časovém období od 1. 1. 2018 do 27. 3. 2019 (zaslání odpovědí od poslední jednotky) třikrát, můžeme chápat pozitivně a jako podporu pro rozšiřování AED do výzbroje. Navíc je nutné zmínit, že jednotky uváděly pouze případy, kdy AED přímo použily, ze systému Statického sledování událostí však vyplývá, že zdravotnické operační středisko (ZOS) – prostřednictvím KOPIS – vyžádalo spolupráci s JSDH 10×. JSDH mohla přijet například později než ZZS, zdá se však nesporné, že prostor pro spolupráci a využití existuje. Ovšem ve srovnání s Jihomoravským krajem, kde za rok 2018 bylo evidováno 173 zásahů JSDH s AED se jedná stále o nízké číslo. V Jihomoravském kraji je 49 JSDH vybavených AED (Dragoun, Miškaříková, Seehofnerová & Zelený, 2019).

Pro ještě větší veřejnou dostupnost AED byly jednotky tázány, zda by byly ochotné svůj defibrilátor zpřístupnit (za předpokladu adekvátního zabezpečení). Zde se opět odvoláváme na loňský článek, kde byla zevrubně popsána možnost zpřístupnění AED na zbrojnici JSDH Tetín (Říha et al., 2018). Jako pozitivní fakt vnímáme 15 odpovědí „Ano“, čili až 15 JSDH by bylo ochotno AED zpřístupnit. Z dalších odpovědí vyplynulo, že tři jednotky už nějaký systém zpřístupnění používají. Nejedná se však o systémové řešení a zatím se nezdá, že by HZS či spíše ZZS s konkrétním řešením počítala. V potaz je třeba brát i jeden z postřehů respondenta: „Obyvatelstvo obecně vůbec netuší, co to AED je, případně že je možné použití laickou veřejností“. V případě snahy zpřístupnit AED obyvatelstvu by bylo určitě nutné i cílit na osvětu a zasvětit další spoluobčany i mimo JSDH. Tuto myšlenku podporuje i v průměru neutrální odpověď (3,235) na otázku, zda má obyvatelstvo ponětí o tom, že je v obci AED. Zároveň i nejčastější odpověď byla „3 nelze rozhodnout“. Jen lehce pozitivní průměr odpovědí (3,636) byl na otázku, zda AED zvyšuje prestiž/úctu k JSDH ze strany obyvatelstva, ovšem nejčastěji použitá odpověď bylo opět „3 nelze rozhodnout“. Doplnujeme, že výsledek plně koresponduje s předchozími odpověďmi. Možnost okamžitého využití AED při náhlé zástavě oběhu (dále jen NZO) v blízkosti uložení defibrilátoru (pravděpodobně tedy poblíž požární zbrojnice) shledáváme jako obecně pozitivní. Je však patrné, že ne všechny jednotky by byly k takovému kroku ochotny (9× zamítavá odpověď). Domníváme se však, že po prvních zdokumentovaných případech využití by tento trend mohl mít ještě větší podporu jak

ze strany JSDH, tak ze strany obyvatelstva. AED obvykle může používat i absolutní laik a operátorky tísňové linky 155 (ZZS) dovedou k použití žádoucím způsobem navádět. AED taktéž v běžných případech podává hlasové pokyny k použití.

Ukazují se také pozitivnější trendy ze strany motivace k používání a povědomí o AED u samotných JSDH. V průměru (3,941) se odpověď na otázku, zda AED ve výzbroji zvyšuje motivaci členů k práci v jednotce, přiblížila odpovědi „Spíše souhlasím“ stejný výsledek platí i pro modus (4) a medián (4). Všechny jednotky potvrdily, že v uplynulém roce absolvovaly cvičení či odbornou přípravu zaměřenou na použití AED. Dle respondentů je také tato činnost sama o sobě více motivující než „pouhá přítomnost“ AED v jednotce (průměr odpovědí 4,206; medián 4 a nejčastější odpovědí bylo dokonce „5 rozhodně souhlasím“). Tomu odpovídá i zájem členů o cvičení / odbornou přípravu (průměr 4,353, modus a medián shodně 5). V zájmu jednotlivých členů JSDH vidíme základ efektivního využití AED a příležitost k šíření osvěty v běžné populaci.

Plně se ztotožňujeme s názorem, že by výcvik použití AED měl být co nejvíce praktický (Tachakra, 1997), ideálně formou cvičení (taktického či dokonce prověřovacího). Zde spatřujeme prostor pro HZS i ZZS k pořádání společných cvičení IZS s námětem NZO. Ovšem upozorňujeme, že pracovník ZZS nemusí být vždy nejlepším lektorem. Jeho teoretické a praktické znalosti a dovednosti jsou jistě nezpochybnitelné, ale složka pedagogická a didaktická může absentovat (Kuba, Říha, Zvěřinová, Křečková, 2019).

6 ZÁVĚR

Výsledky našeho šetření mohou budovat optimismus s ohledem na zlepšení stavu v komunikaci KOPIS (ale i oddělením Integrovaného záchranného systému – IZS) a pravděpodobnému nalezení systému spolupráce ve Středočeském kraji. Vzhledem k ochotě a zájmu stávajících jednotek lze předpokládat nárůst počtu JSDH s AED. Je však nutné apelovat na účinné zacházení s tímto věcným prostředkem a přemýšlet nad co nejvyšší užitečností. Čili především zajistit pravidelným cvičením akceschopnost jednotky i v této oblasti.

Za povinnost HZS považujeme komunikaci a do jisté míry i edukaci dalších jednotek, které budou nově vyzbrojovány AED. Z naší strany předpokládáme, že podobná šetření budeme periodicky opakovat a tím informace a postupy připomínat i stávajícím jednotkám s AED.

Domníváme se, že dalším krokem je hledat systémové řešení „aktivace AED“ ideálně na celorepublikové úrovni. A to nejen ve vztahu k AED u JSDH ale i u HZS, Policie ČR, Obecní (městské) policie a samozřejmě v rámci systému tzv. first responderů. Jasně stanovená pravidla, kompetence a postupy mohou do určité míry eliminovat časové prostoje a lidské chyby. V této oblasti vidíme velký potenciál s ohledem na pozitivní dopady na populaci, a proto se ji i nadále budeme intenzivně věnovat (především spolupráce operačních středisek základních složek IZS, vyrozumění koncových jednotek či jednotlivců apod.). Pro zvýšení připravenosti obyvatel na události s NZO doporučujeme jednotkám seznámit (na dobrovolné bázi) spoluobčany s tím, že mají ve výzbroji automatizovaný externí defibrilátor a zvážit také jeho zpřístupnění i veřejnosti.

Děkujeme Studentské grantové soutěži ČVUT, za financování tohoto výzkumného projektu (SGS19/137/OHK4/2T/17).

Použitá literatura

1. BERDOWSKI, J., BLOM, M. T., BARDAI, A., TAN, H. L., TIJSSSEN, J. G., & KOSTER, R. W. (2011). Impact of onsite or dispatched automated external defibrillator use on survival after out-of-hospital cardiac arrest. *Circulation*, 124(20), 2225-2232.
2. BLOM, M. T., BEESEMS, S. G., HOMMA, P. C., ZIJLSTRA, J. A., HULLEMAN, M., VAN HOEIJEN, D. A., ... & KOSTER, R. W. (2014). Improved survival after out-of-hospital cardiac arrest and use of automated external defibrillators. *Circulation*, 130(21), 1868-1875.
3. DRAGON, D., MIŠKAŘÍKOVÁ, I., SEEHOFNEROVÁ, J., ZELENÝ, R. (2019). Statistická ročenka HZS JmK 2018. *Krajské ředitelství HZS JmK*.
4. KUBA, R., ŘÍHA, R., ZVĚŘINOVÁ G. & KŘEČKOVÁ A. (2019). Aktuální trendy ve výuce první pomoci aneb vzdělávání budoucích i současných pedagogů zážitkovou pedagogikou. *Biologie-Chemie-Zeměpis*, 28(2), s 37-47. doi: 10.14712/25337556.2019.2.5
5. Ministerstvo vnitra-generální ředitelství Hasičského záchranného sboru České republiky. (2014). Příloha č. 1 k Pokynu GŘ HZS ČR č. 3/2014 - Obsah základní odborné přípravy člena dobrovolné jednotky PO. *Ministerstvo vnitra-generální ředitelství Hasičského záchranného sboru České republiky*.
6. OWEN, D. D., MCGOVERN, S. K., MURRAY, A., LEARY, M., DEL RIOS, M., MERCHANT, R. M., ... & BLEWER, A. L. (2018). Association of race and socioeconomic status with automatic external defibrillator training prevalence in the United States. *Resuscitation*, 127, 100-104.
7. POLLACK, R. A., BROWN, S. P., REA, T., AUFDERHEIDE, T., BARBIC, D., BUICK, J. E., ... & KUDENCHUK, P. (2018). Impact of bystander automated external defibrillator use on survival and functional outcomes in shockable observed public cardiac arrests. *Circulation*, 137(20), 2104-2113.
8. RINGH, M., ROSENQVIST, M., HOLLENBERG, J., JONSSON, M., FREDMAN, D., NORDBERG, P., ... & SVENSSON, L. (2015). Mobile-phone dispatch of laypersons for CPR in out-of-hospital cardiac arrest. *New England Journal of Medicine*, 372(24), 2316-2325.
9. STEIN, P., SPAHN, G. H., MÜLLER, S., ZOLLINGER, A., BAULIG, W., BRÜESCH, M., ... & SPAHN, D. R. (2017). Impact of city police layperson education and equipment with automatic external defibrillators on patient outcome after out of hospital cardiac arrest. *Resuscitation*, 118, 27-34.
10. TACHAKRA, S. (1997). Příručka první pomoci (1 ed.). Bratislava INA.
11. TRUHLAR, A., DEAKIN, C. D., SOAR, J., KHALIFA, G. E. A., ALFONZO, A., BIERENS, J. & NOLAN, J. P. (2015). European Resuscitation Council Guidelines for Resuscitation 2015 Section 4. Cardiac arrest in special circumstances. *Resuscitation*, 95, 148-201.

Kontaktní údaje

Ing. Roman Říha

Katedra zdravotnických oborů a ochrany obyvatelstva,

Fakulta biomedicínského inženýrství, ČVUT v Praze.

Sportovců 2311, 272 01 Kladno

e-mail: romanriha@post.cz

Jana Fricová, Mgr. Bc. Denisa Adamišínová, Marek Štěpánek

Katedra zdravotnických oborů a ochrany obyvatelstva,

Fakulta biomedicínského inženýrství, ČVUT v Praze.

Sportovců 2311, 272 01 Kladno

INFLUENCE OF THE SELECTED NUMBER OF POINTS ON THE CONTACT SCANNING PROCESS WHEN EVALUATING SELECTED ELEMENTS DURING MEASURING ON THE CMM

Dana Kubátová, Aneta Kaufnerová, Jan Kutlwašer

Abstract

Coordinate measuring machines (CMMs) have been a major advance in the field of engineering measurement in recent decades. They were designed to measure complex shaped parts in the automotive and aerospace industries. The rapid development of CMMs is based on the need for increasingly accurate dimensional control. On average, every 10 to 15 years, manufacturing accuracy increases by one level of IT. That is why it is necessary to constantly improve and streamline measurement methodologies. The task of the tests performed and described in this article is to describe the influence of the number of points when measuring on CMMs by contact scanning. The goal was to find the optimal machine settings to streamline the work and reduce the time necessary for measuring while maintaining the compliance with the required high accuracy and repeatability. Finding the optimal number of points will optimize the measurement processes on CMMs and thus reduce the costs associated with the parts inspection process.

Key words: CMM points, fixed head, contact scanning, statistics, measurement plans, calibration rings

1 INTRODUCTION

In view of the ever-increasing demands on the functional properties of products, more complex production programmes are needed and great emphasis is placed on production, which must be constantly refined and streamlined. This is not only true for the production of parts, but these demands are also being forced on to the field of metrology in order to make it more efficient and more precise. There are many types of measuring equipment on the market for measuring the shapes and other required properties of the manufactured products. There is measuring equipment that measures in one axis (e.g. callipers), in two axes (e.g. workshop microscopes), or in three axes -Coordinate Measuring Machines (CMMs).

The main function of a CMM is the comprehensive measurement of a workpiece, i.e. measuring its actual shape, comparison with the desired shape, and evaluation of metrological parameters such as size, shape, etc. It follows that a CMM is very frequently used for quality control of the geometric tolerances of a product. Due to the abundance of generally shaped surfaces, CMM is widely applied in the measurement and quality control of these surfaces. With its wide range of applications, CMM is a versatile quality control device while maintaining high productivity.

This article describes and evaluates a test which aimed to map the effect of the number of measuring points on the measured values of the selected elements. Because the more information we have about the measuring process, the more accurately and effectively we can perform the measurements. And based on the results of the test, we can then modify and thus streamline the measurement procedures in the Metrology Laboratory of the University of West Bohemia in Pilsen.

2 DESCRIPTION OF THE MACHINE

A CMM is a measuring system that includes tools for manipulating a system of probes with the ability to determine the spatial coordinates of a workpiece surface. Among the most important features of the CMM are its movable machine construction, the encoder system, the measuring head with the stylus and the measuring software.

This article mainly focuses on the measuring head with contact measurement. The sensing head and contact form the connection between the machine and the part to be measured. It is used to evaluate the position of the points captured on the workpiece relative to the CMM coordinate system. Probe systems usually refer to the number of axes in which they can operate. They are divided into linear (1 D), planar (2 D) and three-dimensional (3 D) operating systems.

The sensor mounting head can be fixed or rotatable. A fixed head cannot be converted into a rotating head, but a rotating head can be fixed.

3 EXPERIMENT DESCRIPTION

A fixed probe head was used in the test, as shown in Fig. 1. It was fitted with a ruby ball stylus with a diameter of 1.5 mm Fig. 2

Figure 1 Sensor head

Figure 2 Sensor contact

The integral ring gauges with 3 nominal dimensions (diameters of 16 mm 50 mm and 90 mm) were used to simulate the real part. They are marked in the test as small - medium - large diameter, see Fig. 3.

Figure 3 Ring gauges

The following parameters were evaluated on each gauge (Fig. 4.)

- Diameter of the gauge at two depths
- Circularity of the gauge at two depths
- Cylinder diameter
- Cylindricity

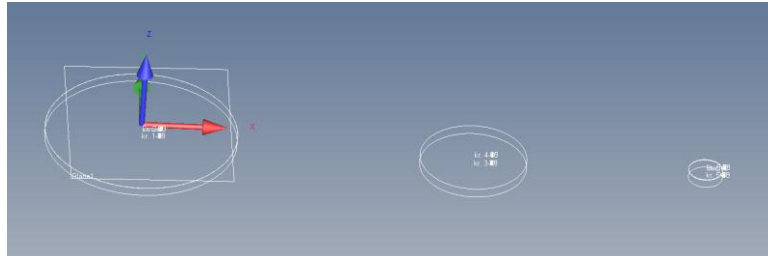

Figure 4 Diagram of the experiment

When setting the test conditions, the mathematical definition of individual measured elements was used. On the basis of the mathematical definition for a circle, we need at least 3 points, not in one straight line, to construct a ring. To assemble a cylinder, it is necessary to know at least 6 points lying in at least two planes. [3] Therefore, on the basis of these findings and the findings in article 2, the number of points was set as follows, see Table 1.

Number of points to construct a ring	50, 100, 500, 1000, 3000, 5000 points
Number of points to construct a cylinder	100, 200, 1000, 2000, 6000, 10000 points

Table 1 Number of points for a circle and a cylinder

The rings were measured in two cross sections. The measurement was performed using contact scanning. All measurements were repeated five times. All measurements were made in a clockwise direction.

4 DATA ANALYSIS

When analyzing the data, it was divided into appropriate categories (diameter at two measuring points, roundness, cylindricity, cylinder diameter). The data were tested for normality in the Minitab program. Normality was confirmed for all measurements.

Subsequently, in the procedure for determining the optimal number of points, the standard deviation of individual categories was calculated. The standard deviations are used for the initial quick creation to give an idea of how the data behaves. Tab. 2 and 3

The number of points in the element	50	100	500	1000	3000	5000
Diameter 1	0.000519	0.000587	0.000524	0.000542	0.000542	0.000572
Diameter 2	0.000560	0.000528	0.000575	0.000573	0.000599	0.000547
Circularity 1	0.001016	0.000615	0.000347	0.001414	0.000484	0.010426
Circularity 2	0.000531	0.000719	0.000488	0.000347	0.001532	0.005635

Table 2 Table with reset of standard deviation

The number of points in the element	100	200	1000	2000	6000	10000
Diameter of cylinder	0.000571	0.000545	0.000591	0.000526	0.000541	0.000564
Cylindricity	0.000706	0.000852	0.011972	0.004158	0.011402	0.016926

Table 3 Table with reset of standard deviation

Tables 2 and 3 show the changes in standard deviations for the individual measured elements. Looking at tables 2 and 3, it is possible to clearly identify trends in the behaviour of the evaluated data. There are two trends, depending on which element is evaluated. The first trend confirms the findings in article 2, which led to the conclusion that 30 points are sufficient to evaluate the average. The second trend indicates that when scanning and evaluating circularity or cylindricity, the points used for the test are probably not sufficient for the correct evaluation of the given elements, due to the fact that their standard deviation is still increasing. This suggests that we will need to test even higher numbers of points in order to evaluate circularity and cylindricity.

4.1 Analysis of circle and cylinder diameters

A multi-factor ANOVA method was used to evaluate the effect of points. The evaluation of each diameter (gauge) was performed separately [5,6]. However, bearing in mind that both the evaluation of the individual evaluated parameters (diameter, roundness, cylindricity,...) and the evaluation as a whole is important for us.

4.1.1 Large diameter–evaluation of element diameter

Here we provide an example of the evaluation of a gauge with a large diameter. The processing and evaluation of the test took place according to the same conditions and procedures as in article 2. The method of evaluation was left the same due to the relevance and possible interconnection of the achieved outputs.

Table 4 shows the results for a one-factor ANOVA method. It can be seen that for the result based on the p-value in the input test, the number of points will not have such a significant effect on the measured values. However, at the same time, this table indicates that our evaluation lacks some other influences that have a significant impact on the achieved results. [6,7,8] This statement is also based on the value of the accuracy of the prediction model, which is very low; the value of R-sq is only 6%.

Source	DF	Adj SS	Adj MS	F-Value	P-Value
Numberofpoints	5	0.000000	0.000000	0.32	0.896
Error	24	0.000003	0.000000		
Total	29	0.000003			

S	R-sq	R-sq(adj)	R-sq(pred)
0.0003256	6.25%	0.00%	0.00%

Table 4 Table with ANOVA result

Based on this finding, the measured values were displayed in a graph (Fig. 5) where the effect which was neglected during the initial evaluation, is very clearly visible. This is the effect of the measuring loop (stepped arrangement of points).

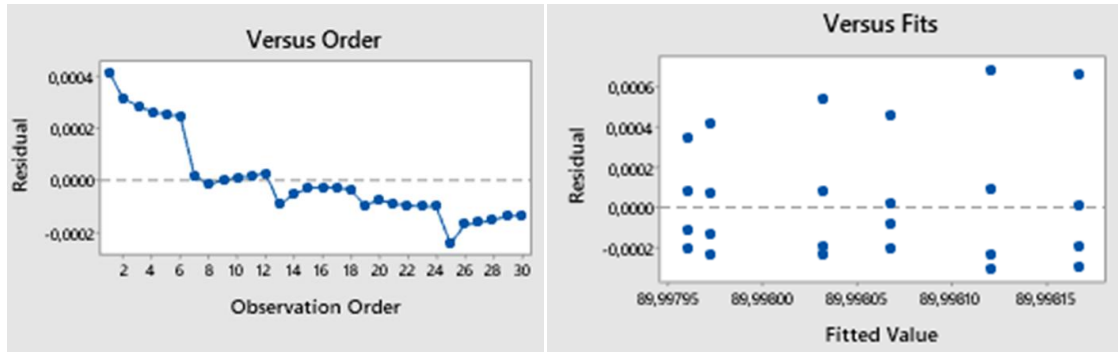

Figure 5 Results of graphical representation of data

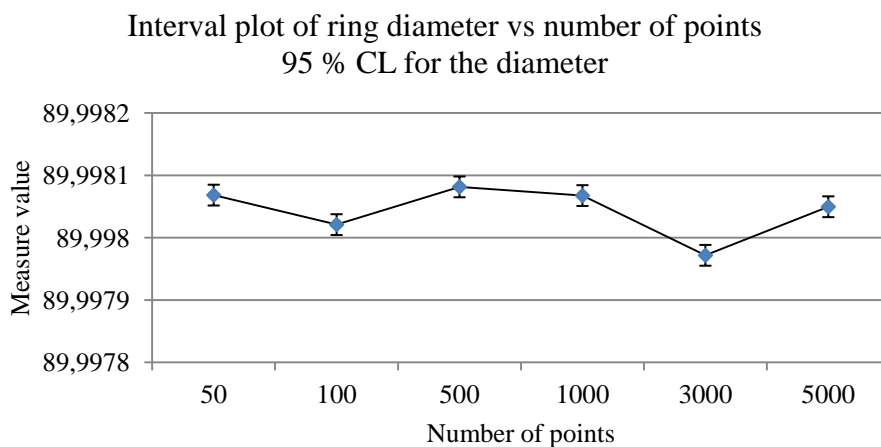
Based on the finding that the effect of the loop enters the measurement, multi-factor ANOVA was used instead of the one-factor ANOVA method. An evaluation of the results could then be performed based on this method.

Looking at Table 5 with the results of the multi-factor ANOVA method, it can be stated that the number of points does not affect the achieved values. [1,9,10] However, this is true only if the diameter of the part is evaluated. What cannot be overlooked, however, is the need to correct the results when the measurement is performed in a loop. All this can be stated on the basis of a model that works with an accuracy of 94%.

Source	DF	Adj SS	Adj MS	F-Value	P-Value
Regression	9	0.000003	0.000000	36.17	0.000
Numberofpoints	5	0.000000	0.000000	4.32	0.008
Cycles	4	0.000002	0.000001	75.99	0.000
Error	20	0.000000	0.000000		
Total	29	0.000003			

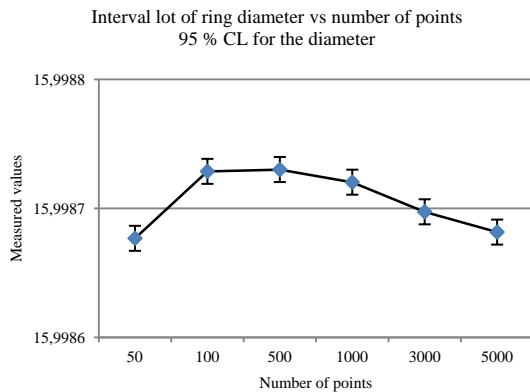
Table 5 Table with ANOVA reset with new source

For confirmation, the evaluation was plotted in a graph (Graph 1). Here, it is possible to clearly identify and state that the number of points has almost no effect on the measurement.

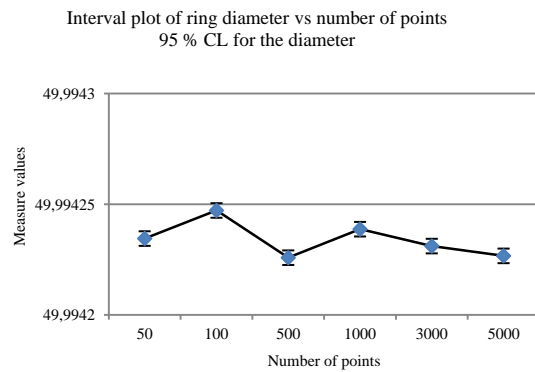

Graph 1 Interval plot of ring diameter vs number of points 95 % CL for the diameter

The same is true if we look at the graphs for evaluating the diameters for the small and medium gauges. See graphs 2 and 3.

Graph 2 Interval plot of ring diameter vs number of points 95 % CL for the diameter

Graph 3 Interval plot of ring diameter vs number of points 95 % CL for the diameter

4.1.2 Large diameter - evaluation of roundness and cylindricity

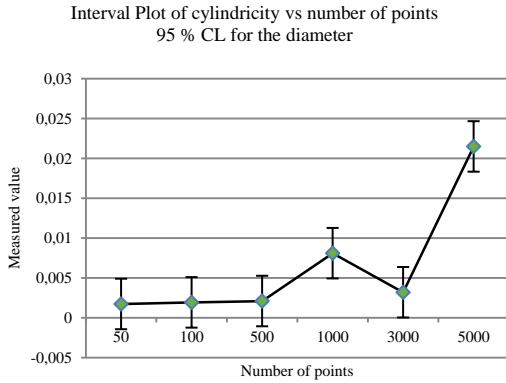
However, it is different if we look at the evaluation of roundness or cylindricity. Here, a multi-factor ANOVA method was also used for evaluation. This tells us that the number of points plays a relatively large role in the evaluation of the parameters that describe the shape of the surface.

A model is given for a multi-factor ANOVA for a large diameter. [11] The model clearly shows that the number of points affects the measured results of roundness and cylindricity. Furthermore, the model shows that it is not necessary to make corrections to achieve results when measuring the part in a loop. This can be read from the model with an accuracy that exceeds 91% accuracy.

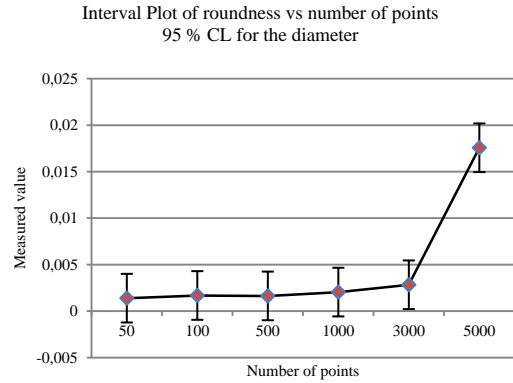
Source	DF	Adj SS	Adj MS	F-Value	P-Value
Regression	9	0.000003	0.000000	32.17	0.000
Numberofpoints	5	0.000000	0.000000	5.32	0.0038
Cycles	4	0.000002	0.000001	67.99	0.006
Error	20	0.000000	0.000000		
Total	29	0.000003			

Table 6 Table with ANOVA result

This statement was also confirmed by the graph plots of the test. Furthermore, it is possible to state on the basis of the graphs that the optimum for measuring roundness or cylindricity was probably not found.

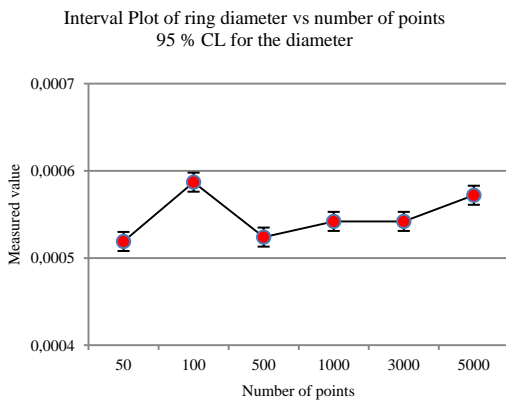
Graph 4 Interval Plot of cylindricity vs number of points 95 % CL for the diameter

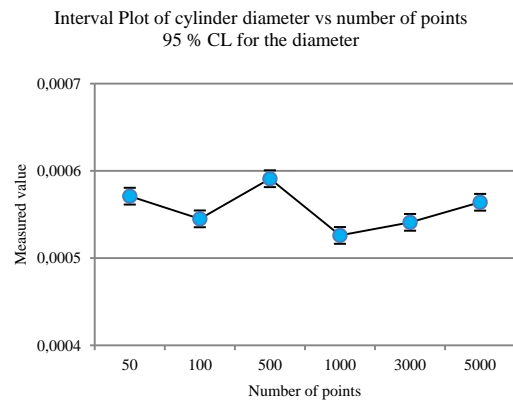
Graph 5 Interval Plot of roundness vs number of points 95 % CL for the diameter

Based on these analyses, the results for all three rings were combined. A summary model and summary graphs describing the influence of the number of points on the results were created, regardless of the size of the measuring element. For easier orientation in the results, first the results for the diameter were compiled and then also for the evaluation of roundness and cylindricity.

For easier orientation, only the graphs of the results from the models are given here. Looking at graphs 6 and 7 for evaluating the diameter of a circle or diameter of a cylinder, it is clear that the measured values are almost constant, regardless of the selected number of points. This is partly confirmed by the assumption from article 2, where the optimal number of points was found for the evaluation of the circle diameter to be 15 points, and for the evaluation of the diameter, 30 points. And here in this test the minimum number of point's was 50.

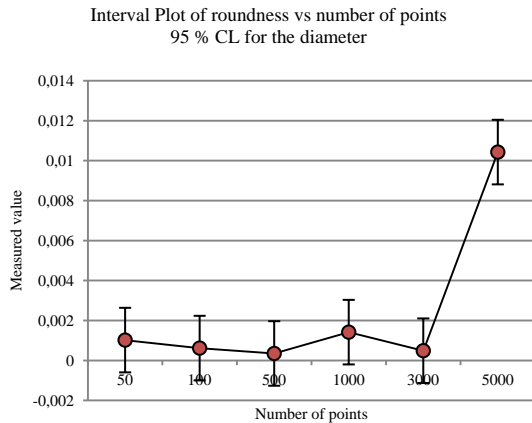
Graph 6 Interval Plot of ring diameter vs number of points 95 % CL for the diameter

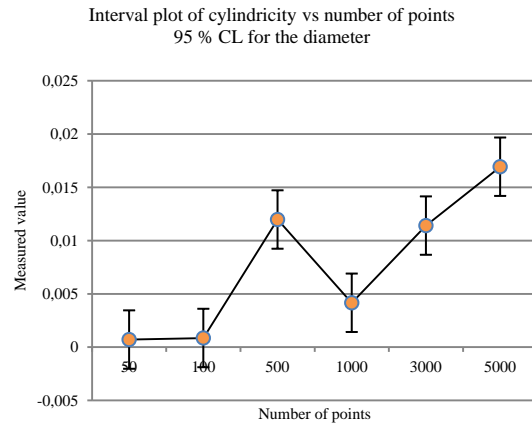
Graph 7 Interval Plot of cylinder diameter vs number of points 95 % CL for the diameter

For cylindricity and roundness, there are different results in graphs 8 and 9. As the interim results suggested, the test is not relevant because the maximum number of 5000 points for a circle and 10,000 points for a cylinder were selected for testing. It is not possible to unambiguously determine the optimal number of points for the evaluation of these elements by contact scanning. Thus, no such number of points was found from which the standard deviation of the measured data would become approximately constant. For the evaluation of roundness, there was a long-term hope that the optimum would be found, but in the last test, the standard deviation flew well above the values that were obtained throughout the test. In

the evaluation of cylindricity, this hope of finding the optimum was terminated even earlier. Therefore, based on the data obtained from the tests, an additional experiment is planned, which will focus exclusively on the evaluation of roundness and cylindricity in contact scanning.

Graph 8 Interval Plot of roundness vs number of points 95 % CL for the diameter

Graph 9 Interval plot of cylindricity vs number of points 95 % CL for the diameter

5 CONCLUSION

The main function of coordinate measuring machines is the complex measurement of the workpiece, measuring its current shape, comparison with the required shape and evaluation of metrological parameters such as size, shape, etc. It follows that CMMs are widely used for product quality control, in terms of dimensional and geometric tolerances. Due to the abundant occurrence of generally shaped surfaces, CMM finds many applications in the measurement and quality control of generally shaped surfaces. Thanks to its wide range of applications, CMM is a universal device, enabling quality control, while maintaining high productivity.

The article describes an experiment and its evaluation which focuses on streamlining the CMM settings in the process of measurement by contact scanning. The article deals with the influence of the number of points on different evaluated elements (the diameter of a ring, the diameter of a cylinder, roundness, cylindricity) when changing the size of the measured part. Subsequently, the results of this test will be incorporated into the measurement methodology for using CMMs, which will serve to streamline the measurement plans and processes used for measurement in the Metrology Laboratory of the University of West Bohemia in Pilsen and other metrology laboratories cooperating with this laboratory.

As part of the test, a fixed sensor head was used, which was fitted with a contact with a ruby ball of diameter 1.5 mm. To simulate a real part, ring gauges with three dimensions were used, referred to in the article as ‘small’, ‘medium’, and ‘large’ diameters.

The parameters of the gauge at two depths, the roundness of the gauge at two depths, the diameter of the cylinder, and finally the cylindricity were evaluated on the individual gauges. The individual elements were repeatedly scanned with different numbers of points. Measurements were performed by contact scanning. All measurements were repeated 5 times. All measurements were performed clockwise as part of the test.

Subsequently, the data were subjected to mathematical analysis. This analysis was performed in several consecutive steps. In the first step, the standard deviations of the measured data were calculated. These were used to create an initial view of the data obtained. In the second step, the data were analyzed using the one-factor, or multi-factor ANOVA method. The outputs then confirmed or refuted the initial data.

Based on the results, it can be clearly stated that for the evaluation of the diameter of a circle or cylinder, the optimum number of points really lies on the border of 30 points. However, it is different if we focus on the evaluation of cylindricality and circularity. Based on the results, it is not possible to unambiguously mark the optimum number of points sufficient for relevant measurements. For the evaluation of roundness, there was a long-term hope that the optimum would be found, but in the last test, the standard deviation flew well above the values obtained throughout the test, see Graph 8. For the evaluation of cylindricality, this hope of finding the optimum was terminated even earlier, with a value of 500 points when the standard deviation began to fluctuate significantly. And therefore the optimum was not found here either.

Therefore, based on the data obtained from both tests in this article or in article 2, an additional experiment is already planned, which will focus exclusively on the evaluation of roundness and cylindricality in contact scanning and combine the findings from both tests.

Acknowledgments

This paper was created within the project GA UWB in Pilsen: SGS-2019-008 “Research and development for innovation in the field of manufacturing processes – Technology of metal cutting III”.

Source

1. STHLE, Lars a Svante WOLD. *Analysis of variance (ANOVA)*. Chemometrics and Intelligent Laboratory Systems. 1989, 6(4), 259 - 272. DOI: doi.org/10.1016/0169-7439(89)80095-4.
2. Kubatova, D[ana] & Melichar, M[artin] (2019). *Influence of the Number of Points on the Evaluated Element when Measuring on CMM*, Proceedings of the 30th DAAAM International Symposium, pp.0476-0483, B. Katalinic (Ed.), Published by DAAAM International, ISBN 978-3-902734-22-8, ISSN 1726-9679, Vienna, Austria DOI: 10.2507/30th.daaam.proceedings.064
3. Mayer, J. R. R., Mir, Y. A., Trochu, F., Vafaeseefat, A., & Balazinski, M. (1997). Touch probe radius compensation for coordinate measurement using kriging interpolation. Proceeding of the Institution of Mechanical Engineers, Part B: Journal of Engineering Manufacture, 211(1), 11-18. doi:10.1243/0954405971516031ZEISS [online]. [cit. 2019-03-15].
4. GHASEMI, Asghar a Saleh ZAHEDIASL. *Normality Tests for Statistical Analysis: A Guide for Non-Statisticians*. International Journal of Endocrinology and Metabolism [online]. 2012, 10(2), 486-489 [cit. 2020-06-05]. DOI: 10.5812/ijem.3505. ISSN 1726-913X. Available from: <https://sites.kowsarpub.com/ijem/articles/71904.html>
5. JIROUŠEK, Pavel. *Eligibility of measurement system in the gearboxes production of Škoda auto a.s* [online]. 2012 [cit. 2017-03-08].
6. PERNIKÁŘ J.: *Assessment of the competence of control means* [online]. [cit. 2016-11-25]. Available from: http://gps.fme.vutbr.cz/STAH_IN_FO/31_Pernikar_VUTBR.pdf

7. Płowucha W., Jakubiec W., Wojtyła M.: *Possibilities of CMM Software to Support Proper Geometrical Product Verification*, Procedia CIRP, Volume 43, 2016, Pages 303-308, ISSN 2212-8271, <http://dx.doi.org/10.1016/j.procir.2016.02.124> .
8. Barini M. E., Tosello G. Chiffre d L.: *Uncertainty analysis of point-by-point sampling complex surfaces using touch probe CMMs: DOE for complex surfaces verification with CMM*, Precision Engineering, Volume 34, Issue 1, January 2010, Pages 16-21, ISSN 0141-6359, <http://dx.doi.org/10.1016/j.precisioneng.2009.06.009>
9. D. Kubátová, M. Melichar, J. Kutlwašer, *Evaluation of Repeatability and reproducibility of CMM equipment*, (2017) In Procedia Manufacturing, Volume 13, Pages 558-564, ISSN 2351-9789, <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2017.09.091>.
10. RYAN, P., T., *Statistical Methods for Quality Improvement*. (2011) Georgia: Wiley, 657 p. ISBN 978-1-118-05811-4
11. Bicova, K[aterina] & Bebr, L[ukas] (2018). *Analysis and Dependability of Production Processes for the Automotive Industry*, Proceedings of the 29th DAAAM International Symposium, pp.0416-0420, B. Katalinic (Ed.), Published by DAAAM International, ISBN 978-3-902734-20-4, ISSN 1726-9679, Vienna, Austria DOI: 10.2507/29th.daaam.proceedings.061

Contact

Ing. Dana Kubátová, Ph.D.
University of West Bohemia in Pilsent
Univerzitní 8, Pilsen, Czech Republic
Tel: +420 377 638 540
email: kubatova@rti.zcu.cz

WPLYW UZIARNIENIA KRUSZYWA NA WŁAŚCIWOŚCI BETONU ZWYKŁEGO

INFLUENCE OF AGGREGATE GRAIN ON THE PROPERTIES OF CONCRETE

Mohamed Ahmad

Abstrakt

Praca zawiera analizę wpływu uziarnienia kruszywa na właściwości techniczne betonu zwykłego niskiej klasy wytrzymałości. Zaprojektowano 5 mieszanek betonowych z różnymi kombinacjami kruszyw naturalnych 0-2 mm, 2-8 mm, 8-16 mm. Przeprowadzono badania laboratoryjne wybranych właściwości zarówno mieszanek betonowych, jak i betonu. Uzyskane wyniki badań zostały przedstawione tabelarycznie i graficznie – na wykresach. Na podstawie analizy wyników badań podjęto próbę wyjaśnienia wpływu uziarnienia kruszywa na właściwości betonu.

Słowa kluczowe: kruszywo, beton, wytrzymałość

Abstract

The work includes an analysis of the impact of aggregate graining on the technical properties of plain concrete of low strength class. Five concrete mixtures with various combinations of natural aggregates 0-2 mm, 2-8 mm, 8-16 mm were designed. Laboratory tests of selected properties of both concrete mixes and concrete were conducted. The obtained test results have been presented in tables and graphically - on charts. Basing on the analysis of the test results, an attempt to explain the effect of aggregate graining on concrete properties was made.

Keywords: aggregate, concrete, strength

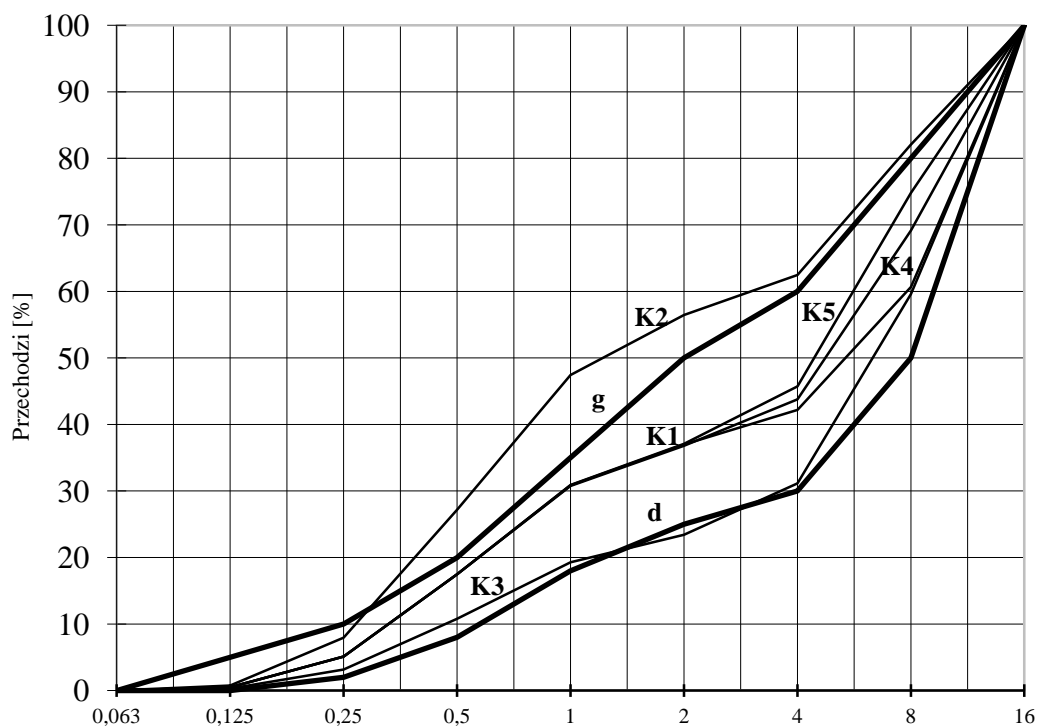
1. WPROWADZENIE

Kruszywo jest głównym składnikiem betonu, tworzącym pewnego rodzaju rusztowanie, które umożliwia szczelne wypełnienie objętości w masie betonu. Wybór kruszywa do betonu ma znaczący wpływ na kształtowanie właściwości mieszanki betonowej i stwardniałego betonu. Jakość kruszywa zależy od różnych czynników, m.in.: składu chemicznego, mineralogicznego, porowatości, uziarnienia, udziału różnych wielkości ziaren w stosie okruchowym, wodozadržności, nasiąkliwości, kształtu ziaren, tekstury powierzchni, współczynnika sprężystości, wytrzymałości na miazdzenie, wytrzymałości kostkowej skały litej, mrozoodporności itp. Ponadto niektóre właściwości kruszywa są zależne od rodzaju maszyn używanych do ich produkcji [8]. Uzyskanie dobrej mieszanki betonowej i dobrego betonu, wymaga również dobrania optymalnych proporcji pomiędzy kruszywem drobnym i grubym. Objętość absolutna kruszywa w betonie, w szczególnych przypadkach dochodzi do 80% [3]. Galos K., stwierdził, że kruszywo wpływa na takie cechy betonu jak wytrzymałość na ściskanie, gęstość objętościowa, przewodność cieplna, odporność na czynniki eksploatacyjne [2]. Do czynników kształtujących przyczepność kruszywa do zaczynu cementowego należy szorstkość powierzchni ziarna kruszywa. Kruszywo szorstkie posiada większą powierzchnię właściwą, co przyczynia się do zwiększenia wytrzymałości na ściskanie i rozciąganie betonu. Ziarna kruszywa, które mają otwarte pory, mają większą mechaniczną przyczepność zaczynu do kruszywa [4]. Porowatość kruszyw ma znaczący

wpływ na nasiąkliwość i przenikalność betonu a te cechy z kolei rzutują na mrozoodporność kruszywa i betonu [6]. Z przyczyn ekonomicznych w praktyce budowlanej projektuje się mieszanki betonowe z największym udziałem kruszywa i najmniejszym udziałem cementu. Dobór uziarnienia kruszyw jest najważniejszą i zarazem najtrudniejszą czynnością w projektowaniu stosu okruszowego do mieszanki betonowej [5]. Wszystkie frakcje kruszywa muszą znaleźć się w mieszance betonowej. Brak jakichkolwiek frakcji kruszywa spowodować może pogorszenie urabialności mieszanki betonowej i jakości betonu. W Polsce jak i w innych krajach rozwiniętych często stosuje się kombinacje kruszyw z przynajmniej dwóch frakcji uziarnienia. Pierwsza z nich jest o średnicy ziarn 0-2 mm a druga z pozostałego kruszywa – do 16 mm. Zarówno polska norma [9] jak i niemiecka [1] podają tylko zalecenia dotyczące dolnych i górnych krzywych uziarnienia stosu okruszowego. Pierwsza i druga norma oparta jest wyłącznie na praktycznych doświadczeniach. Jeśli krzywa projektowanego stosu okruszowego znajduje się pomiędzy tymi krzywymi dolnymi i górnymi uziarnienia, to kruszywo spełnia warunek zaleconego w normach, choć nieoptymalnego uziarnienia. Niezależnie od powyższego zawartość piasku (0-2 mm) w mieszance betonowej powinna być jak najmniejsza [7], a szczególnie w betonach zwykłych wysokich wytrzymałości – powyżej C50/60 [5, 20].

2. MATERIAŁY STOSOWANE W BADANIACH LABORATORYJNYCH

W badaniach laboratoryjnych została wykorzystana woda z miejskiego wodociągu spełniająca wymagania normowe [10]. Woda pitna nie wymaga dodatkowych badań celem stwierdzenia zdatności do sporządzenia mieszanki betonowej. Jako spoiwo cementowe został zastosowany cement powszechnego użytku CEM II/B-V 32,5 R spełniający wymagania normy [18]. Zawartość dodatków mineralnych w cemencie w zależności od odmiany (A i B) może wynosić 6-35%. Do produkcji cementu CEM II stosuje się takie dodatki jak: granulowany żużel wielkopiecowy, pył krzemionkowy, pucolanę naturalną i sztuczną, popiół lotny krzemionkowy i wapienny, łupek palony oraz wapień. Stosuje się go do produkcji betonu towarowego, prefabrykatów wielko- i drobnowymiarowych, elementów prefabrykowanych i sprężonych. Do wytworzenia mieszanki betonowej zastosowano kruszywo zgodne z normą [17]. Stosy okruszowe sporządzone zostały dla 5 kombinacji uziarnienia kruszywa frakcji 0-2 mm, 2-8 mm i 8-16 mm. Na rysunku 1 przedstawione są krzywe uziarnienia stosów okruszowych na tle krzywych granicznych podanych w normie [9].

Rysunek 1. Krzywe uziarnienia kombinacji stosów okruchowych na tle krzywych granicznych (d, g - krzywe graniczne)

3. ZAŁOŻENIA DO PROJEKTU MIESZANEK BETONOWYCH

Celem ustalenia wpływu uziarnienia kruszywa na właściwości betonu – przede wszystkim na jego wytrzymałość na ściskanie – przygotowano 5 kombinacji kruszyw różniących się pomiędzy sobą proporcją kruszywa drobnego frakcji 0-2 mm do pozostałego kruszywa – 2-16 mm. We wszystkich mieszankach betonowych zastosowano takie same ilości wody i cementu (stosunek w/c). Założenia do projektu mieszanki betonowej przedstawione są w tabeli 1.

Tabela 1. Założenia do projektu mieszanki betonowej

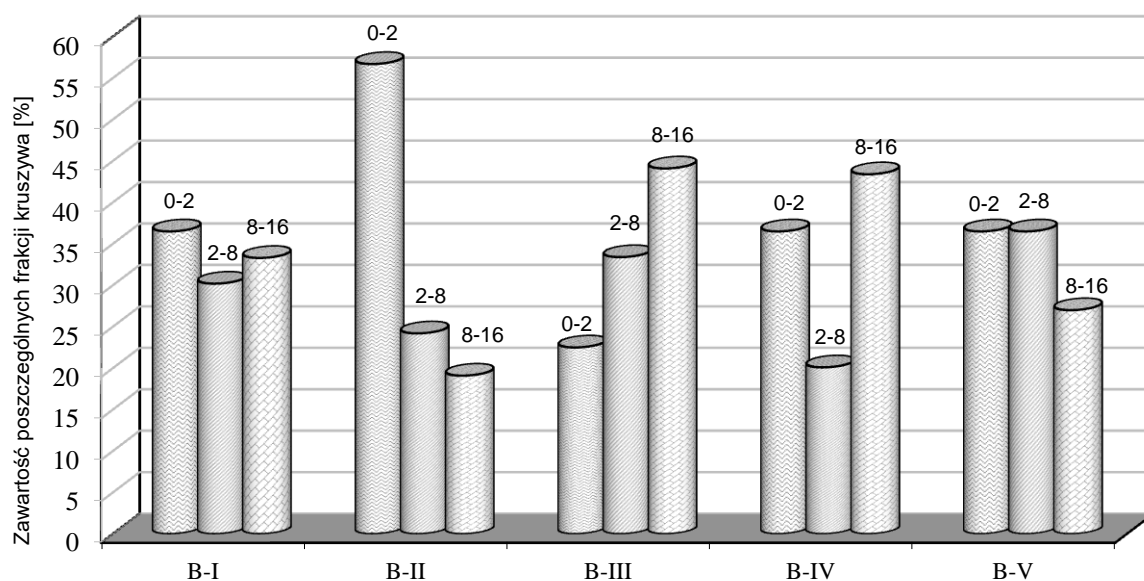
Rodzaj betonu	Właściwości projektowanego betonu	Zgodnie z normą
Klasa ekspozycji	X0	[19]
Klasa wytrzymałości betonu	C12/15	
Konsystencja mieszanki betonowej	S3	
Opad stożka Abramsa [mm]	100-150	
w/c	0,6	

Proporcje poszczególnych frakcji kruszyw w stosach okruchowych podano w tabeli 2 i graficznie na wykresie – rysunek 2.

Tabela 2. Proporcje kruszyw w stosie okruchowym

Nazwa	Zawartość poszczególnych frakcji kruszyw			Razem
	0-2 mm	2-8 mm	8-16 mm	
	%			
B-I	36,5	30,2	33,3	100
B-II	56,7	24,2	19,1	100

B-III	22,5	33,4	44,1	100
B-IV	36,5	20,1	43,4	100
B-V	36,5	36,5	27,0	100

Rysunek 2. Proporcje poszczególnych frakcji kruszywa w stosach okruszowych

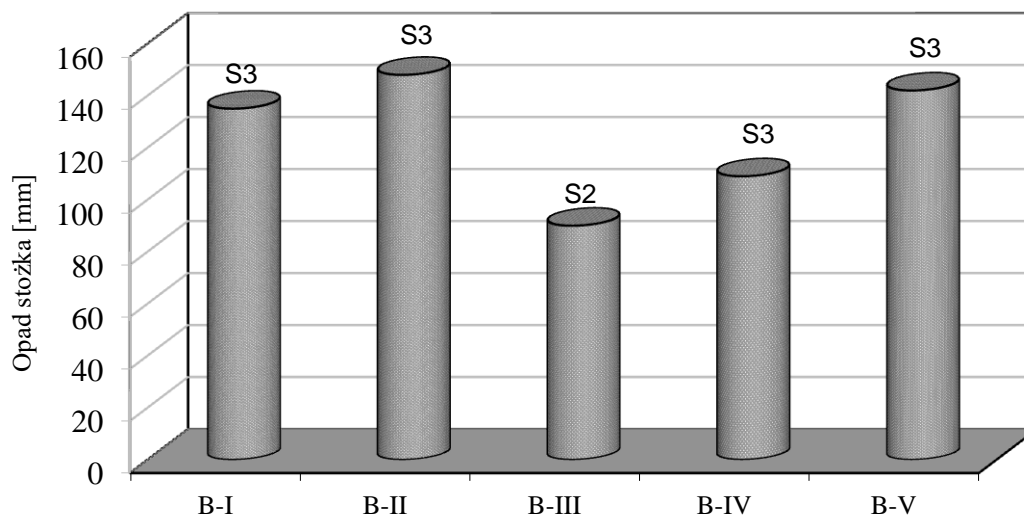
4. METODYKA I ZAKRES BADAŃ

Wszystkie składniki mieszanek betonowych, czyli woda, cement, kruszywo miały temperaturę pomieszczeń laboratoryjnych. W czasie wykonywania badań laboratoryjnych utrzymane były normowe wymagania [13]. Próbkę betonu wykonane zgodnie z normą [12] pielęgnowane były w temperaturze $(20 \pm 2)^\circ\text{C}$ i wilgotności względnej 95%. Z uwagi na cel opracowania, szczególną uwagę zwrócono na metodykę badań laboratoryjnych. Warunki wykonywania, pielęgnowania i dojrzewania mieszanek betonowych i stwardniałego betonu, a także późniejsze oznaczanie ich właściwości spełniły wymagania normowe w tym zakresie.

5. BADANIE BETONU

5.1. Konsystencje mieszanek betonowych

Badanie konsystencji mieszanek betonowych wykonano zgodnie z wymaganiami normy [11]. Spośród kilku metod oznaczenia konsystencji, jako wiarygodną metodę wybrano metodę opadu stożka. Uzyskane wyniki badań konsystencji poszczególnych mieszanek betonowych przedstawiono na rysunku 3.

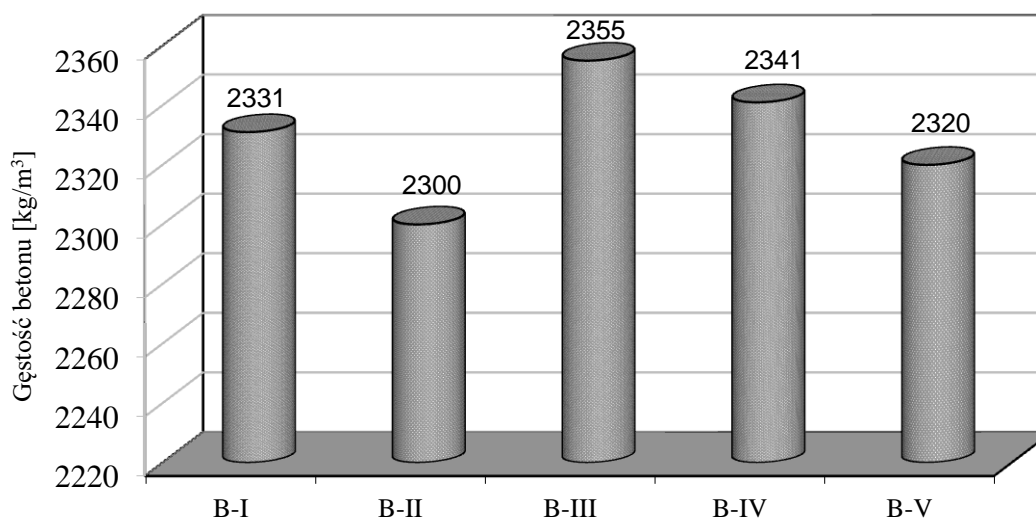

Rysunek 3. Klasy konsystencji mieszanek betonowych

Klasy konsystencji zostały określone zgodnie z normą [9]. Największy opad stożka wykazała druga mieszanka betonowa zawierająca 56,45% kruszywa drobnego frakcji 0-2 mm (punkt piaskowy), zaś najmniejszy wykazała trzecia mieszanka zawierająca 23,41% kruszywa drobnego. Można stwierdzić, że urabialność mieszanek betonowych poprawia się wraz z zwiększeniem udziału kruszyw drobnych w stosie okruszowym.

5.2. Gęstość stwardniałego betonu

Gęstość betonu w stanie wysuszonym określono na próbkach wykonanych zgodnie z wymaganiami normy [12]. Objętość próbek ustalono na podstawie metody wyparcia wody zgodnie z normą [16]. Próbki suszono do stałej masy w suszarce z obiegiem powietrza, w temperaturze $105 \pm 5^\circ\text{C}$. Wyniki badań gęstości betonu przedstawiono na rysunku 4.

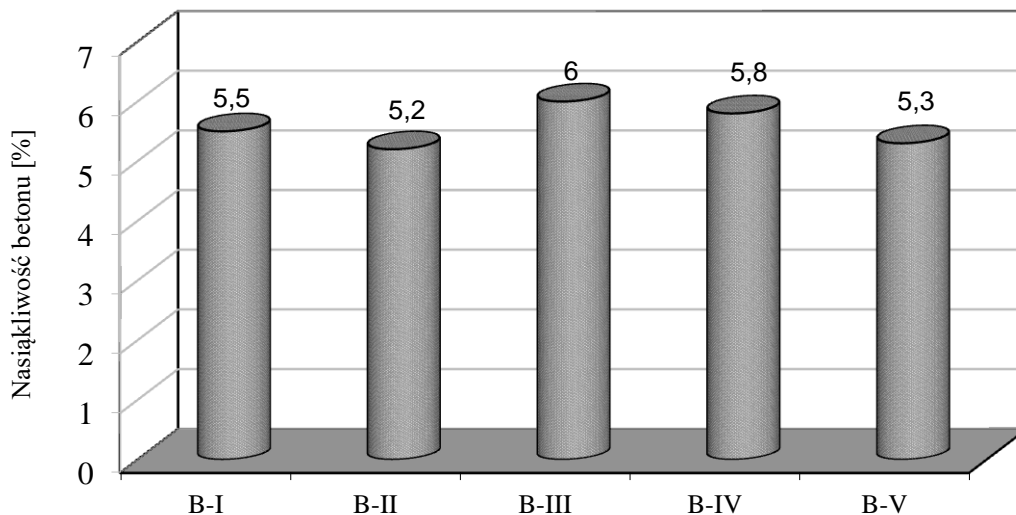

Rysunek 4. Gęstość stwardniałego betonu

Na podstawie uzyskanych wyników badań laboratoryjnych, można stwierdzić, że beton B-III i B-IV wykazały największe gęstości – 2355 kg/m^3 i 2341 kg/m^3 . Do tych wyników przyczyniło się kruszywo o frakcji 8-16 mm, które ma w tych betonach największy udział.

5.3. Nasiąkliwość betonu

Badanie nasiąkliwości betonu wykonano zgodnie z normą [9]. Próbki po 28-dniowym okresie dojrzewania całkowicie zostały nasycone wodą do stałej masy. Po wysuszeniu w suszarce o temperaturze 105-110°C do stałej masy zważono z dokładnością do 0,2%. Wyniki badań nasiąkliwości przedstawione są na rysunku 5.

Rysunek 5. Nasiąkliwość stwardniałego betonu

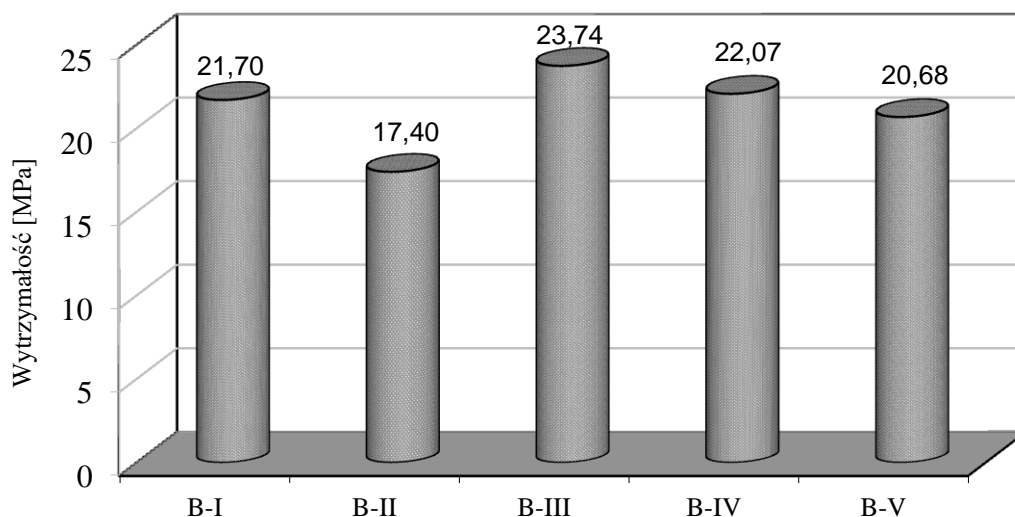
Beton B-II z największym udziałem drobnego kruszywa wykazał najmniejszą nasiąkliwość 5,2% zaś B-III największą – 6%.

5.4. Wytrzymałość na ściskanie betonu

Badania wytrzymałości na ściskanie betonu wykonano na próbkach sześciennych o wymiarach 150x150x150 mm. Próbki betonowe po 28 dniach dojrzewania zostały poddane badaniom wytrzymałościowym zgodnie z normą [14]. Do określenia wytrzymałości na ściskanie betonu posłużyła maszyna wytrzymałościowa spełniająca wymagania normy [15]. Po ocenie prawidłowości zniszczenia próbki i przebiegu badania uzyskane wyniki zestawiono w tabeli 3 i graficznie na rysunku 6.

Tabela 3. Określenie klasy wytrzymałości betonu na ściskanie

Beton	Projektowana klasa	Wytrzymałość na ściskanie [MPa]				Klasa betonu
		Próbka 1	Próbka 2	Próbka 3	Średnia	
B-I	C12/15	21,10	22,51	19,60	21,07	C12/15
B-II		17,25	17,58	17,36	17,40	C8/10
B-III		24,31	23,58	23,33	23,74	C12/15
B-IV		20,50	24,31	21,40	22,07	C12/15
B-V		19,21	21,66	21,17	20,68	C12/15

Rysunek 6. Wytrzymałość na ściskanie próbek betonowych po 28 dniach dojrzewania

Podstawę klasyfikacji betonu do określonej klasy wytrzymałości na ściskanie stanowi wytrzymałość charakterystyczna określona po 28 dniach dojrzewania na próbkach sześciennych o boku 150 mm. Na podstawie wyników badań wytrzymałości na ściskanie betonu, można stwierdzić, że do zaprojektowanej klasy betonu C12/15 zakwalifikowały się wszystkie betony oprócz B-II z największym udziałem kruszywa drobnego – do 2 mm. Beton ten został zakwalifikowany do niższej klasy C8/10. Najwyższą wytrzymałość na ściskanie – 23,74 MPa, wykazał beton B-III z najmniejszym udziałem kruszywa drobnego 0-2 mm. Z uzyskanych wyników może również wyczytać, że wytrzymałość na ściskanie betonu wzrasta wraz z zwiększeniem zawartości kruszywa frakcji 8-16 mm. Różnica wytrzymałości na ściskanie betonu B-II i B-III wynosi 6,34 MPa (26,71%).

6. PODSUMOWANIE

Na podstawie przeprowadzonych badań laboratoryjnych, można stwierdzić, że mieszanki betonowe i betony zawierające te same ilości cementu i wody zarobowej w zależności od zawartości frakcji kruszyw w stosie okrucowym wykazały różne właściwości fizyczne i wytrzymałościowe. Wszystkie betony oprócz B-III wykazały klasę konsystencji S3. Zagęszczenie masy mieszanki betonu B-III spowodowane było większym udziałem kruszywa 8-16 mm i mniejszym udziałem kruszywa frakcji 0-2 mm. Przy określaniu nasiąkliwości betonów można było stwierdzić, że wraz ze zwiększeniem udziału kruszyw drobnych frakcji 0-2 mm wzrasta nasiąkliwość betonu. Gęstość wszystkich betonów w stanie wysuszonym wynosi 2300-2355 kg/m³ i mieści się w przedziale > 2000 kg/m³ i ≤ 2600 kg/m³ (beton zwykły). Wszystkie betony zostały zakwalifikowane do klasy wytrzymałości na ściskanie C12/15 z wyjątkiem betonu B-II, który został zakwalifikowany do klasy C10/12. Powodem niskiej wytrzymałości betonu B-II jest znaczna zawartość kruszywa drobnych frakcji – 0-2 mm. Kształtowanie wytrzymałości na ściskanie betonu w dużym mierze zależy od rodzaju, właściwości i zawartości poszczególnych frakcji kruszywa w mieszance betonowej.

Literatura

1. DIN 1045:2011. Concrete. German code for the design of concrete structures.
2. Galos K., *Mineral waste raw materials and their importance in the domestic management of mineral raw materials*, Instytut Gospodarki Surowcami Mineralnymi, 2003.
3. Gorzelak G., Halbiniak J., Langier B., *Przewodnik do technologii betonów i zapraw*, Wyd. Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2005.
4. Hooton R. D., *Permeability and pore structure of cement pastes containing fly ash, slag and silica fume*, ASTM Symp., Denver 1984.
5. Jamróży Z., *Beton i jego technologie*, PWN, Warszawa 2008.
6. Mehta P. K., *Concrete-Structure, Properties and Materials*, Prentice Hall, New Jersey, 1983.
7. Neville A. M., *Właściwości betonu*, Stowarzyszenie Producentów Cementu, Kraków 2012.
8. Piasta J., Piasta W. G., *Beton zwykły*, Arkady, Warszawa 1994.
9. PN-B 06250, 1988, Beton zwykły.
10. PN-EN 1008, 2004, Woda zarobowa do betonu. Specyfikacja pobierania próbek, badanie i ocena przydatności wody zarobowej do betonu, w tym wody odzyskanej z procesów produkcji betonu.
11. PN-EN 12350-2:2019-07, 2019, Badania mieszanki betonowej. Część 2: Badanie konsystencji metodą opadu stożka.
12. PN-EN 12390-1:2013-03, 2013, Badania betonu. Część 1: Kształt, wymiary i inne wymagania dotyczące próbek do badania i form.
13. PN-EN 12390-2:2019-07, 2019, Badania betonu. Część 2: Wykonywanie i pielęgnacja próbek do badań wytrzymałościowych.
14. PN-EN 12390-3:2019-07, 2019, Badania betonu. Część 3: Wytrzymałość na ściskanie próbek do badania.
15. PN-EN 12390-4:2020-03, 2020, Badania betonu. Część 4: Wytrzymałość na ściskanie, wymagania dla maszyn wytrzymałościowych.
16. PN-EN 12390-7:2019-08, 2019, Badania betonu. Gęstość betonu.
17. PN-EN 12620-2013-8, 2013, Kruszywa do betonu.
18. PN-EN 197-1, 2012, Cement. Część 1 : Skład, wymagania i kryteria zgodności dotyczące cementów powszechnego użytku.
19. PN-EN 206-1, 2014, Beton. Część 1: Wymagania, właściwości, produkcja i zgodność.
20. Śliwiński J., *Beton zwykły, Projektowanie i podstawowe właściwości*, Wyd. Polski Cement, Kraków 1999.

Kontakt

Dr inż. Mohamed Ahmad

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego
w Kaliszu, Katedra Budownictwa, ul. Poznańska 201-205, 62-800 Kalisz

Tel: +48 696-044-155

email: kbpwsz@op.pl

FILOSOFIE, DĚJINY, PRÁVO
PHILOSOPHY, HISTORY, LAW

QUAERE

VÝZNAMNÉ OSOBNOSTI V NITRIANSKOM ULIČNOM NÁZVOSLOVÍ

HISTORICAL PERSONALITIES IN NITRA STREET NAMES

Lenka Tkáč-Zabáková

Abstrakt

V rámci štúdia urbánneho priestoru je možné definovať nielen jeho materiálnu, ale aj duchovnú rovinu. Tá je určená, okrem iného, aj uličnými pomenovaniami, z ktorých mnohé sú dedikované významným osobnostiam či historickým a iným reáliám. Štúdia zachytáva prehľad domácich a zahraničných osobností, ktoré sa v minulosti objavili v názvoch ulíc v meste Nitra.

Kľúčová slova: *urbánny priestor, Nitra, dedikačné pomenovanie, historická urbanonymia*

Abstract

Within the research of urban space, it is possible to identify its physical core as well as its spiritual essence. The second named is defined, besides its other features, by street names. Some of them are dedicated to personalities or historical and other realities. The study provides information about domestic and foreign personalities, who have appeared in street names in the city of Nitra.

Key words: *urban space, Nitra, commemorative naming, urban planning*

Prvé pomenovania toponomických štruktúr vznikali okazionalne – za účelom odlíšenia jednej ulice od druhej. Najčastejšie sa stretávame s pomenovaniami podľa tvaru (*Sihot*)¹, smeru (*Cesta na jarmočisko*) alebo polohy ulice (*Dolné lúky*), prípadne podľa národnosti, remeselného či iného zaradenia miestnych obyvateľov (*Škultétyho* a i.). Už v začiatkoch vývoja sídel sa objavovali aj názvy podľa významných budov či objektov, ktoré sa nachádzali v okolí konkrétneho priestoru (*Nemocničná, Továrenská, Mlynská, Prievozská* a i.). Vznikli postupným ustálením pôvodne okazionalných pomenovaní.

Až začiatkom 19. storočia sa v názvoch verejných priestranstiev začali objavovať mená osôb, resp. osobností, a to najmä z politického či náboženského prostredia, ako aj názvy inšpirované významnými historickými udalosťami či historickými reáliami. Z nich vzišli honorifikačné pomenovania. Honorifikačný motív (angl. *commemorative naming*, nem. *Ehrenmotiv*, pol. *motivacja pamiatkowa*) sa vyvinul z posesívneho. Namiesto vyjadrenia skutočného vlastníctva vyjadruje duchovný vzťah osobnosti alebo udalosti či abstraktného pojmu k sídlu alebo regiónu. Nesúvisí s vlastnosťami a charakterom priestoru. Záujem o tieto názvy úzko súvisí s vývojom teritória, s jeho historickými politickými a spoločenskými premenami, preto je štúdium urbanonym podmiernené interdisciplinárťou výskumu.

Za dôležitý pokladáme najmä kultúrny aspekt, ktorý ovplyvňuje urbanonymický systém tak, že do názvov objektov prenikajú mená osobností nielen miestnej kultúry, ale aj národných

¹ Z apelatíva „sziget“ (z maď. ostrov) vznikol názov parkovej oblasti *Sziget* (neskôr *Sihot*), ktorá ostrov kedysi skutočne pripomínala – z jednej strany bola zeleň lemovaná hlavným korytom rieky a z druhej riekou Nitrička. Toto mŕtve rameno bolo za účelom vybudovania Sv. *Methodovho námestia* (dnes *Župné*) zasypané (1905).

buditeľov či iných. Tento systém je determinovaný sociálnym a politickým aspektom, od ktorého závisí stabilita miestopisných názvov.

Zmeny v komplexnom smerovaní krajiny prirodzene vyúsťujú v administratívne premeny jej vnútornej organizácie. Niektoré transformácie vyúsťujú priamo do premenovania konkrétnych topografických objektov, a to vzhľadom na meniace sa všeobecne platné regulatívy.

Miestne názvy tak podliehajú evaluácii, ktorá je spojená so aktuálnym spoločenským dianím. Kým názvy orientačného typu, plniace predovšetkým identifikačnú funkciu, t. j. jednoznačne lokalizovať objekt, vynikajú svojou stabilitou, dedikačné názvy, odrážajúce myslenie a spoločenskú a politickú orientáciu štátu, bývajú pri každej významnej ideologickej zmene v štáte nahradené inými. Väčšinou sú iniciované oficiálnou štátnou, straníckou alebo politickou mocou, s ktorou korešpondujú. Javia sa tak ako menej stabilné. Moderné dejiny so sebou priniesli množstvo významných medzníkov, ktoré štúdia demonštruje na príklade vývoja urbanonómie Nitry.

Po rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku Československa došlo k výraznej dehungarizácii spoločnosti. Predstavitelia vládnucej strany využívali označenia sídelných priestranstiev ako jeden zo spôsobov formovania kolektívnej pamäti – došlo k odstráneniu pamätníkov a všetkého pripomínajúceho bývalý režim.

Formovanie novej historickej pamäte zasiahlo aj legislatívu. Reštrikcie deklarované v Zákone o názvoch miest, obcí, osád a ulíc č. 266, § 7 Z. z. a nariadení Československého štátu zo 14. apríla 1920² zakazovali pomenovania, ktoré neboli v súlade s históriou československého národa. Zmeny sa realizovali najmä v centrálne lokalizovaných oblastiach, najstarších, prípadne v iných strategicky významných a rušnejších častiach mesta. Boli politicky podmienené, motivované ideologickým aspektom, čo viedlo aj k personalizácii nominačného systému:

- *Tóth Vilmos utcza* → *Masarykova a Wilsonova*³
- *Szigeti út* → *Okánikova cesta*
- *Erzsébeth út* → *Masarykova trída*
- *Jaskyňová* → *Vlasákova*

Po mníchovskom diktáte z r. 1938 sa upustilo od predstavy čechoslovakizmu a dominovala snaha o vytvorenie vedomia spolupatričnosti v rámci Slovenského štátu, zvaného aj klérofašistický. Súčasťou povojnovej ideológie bol intenzívny výklad národnej entity spojený s vyriešením jazykovej hranice. Uznesením obecného zastupiteľstva mesta Nitry vo viacerých prípadoch nahradené osobnosti spoločných československých za predstaviteľov slovenských dejín a literatúry. Väčšinou pochádzali z 18. až 20. storočia: bernoľakovci, štúrovci, osvietenští učenci, spisovatelia, historici, osobnosti z oblasti umenia a vedy, predstavitelia Slovenskej ligy v USA, ale aj rímskokatolícki a evanjelickí kňazi. V tomto duchu došlo k premenovaniu viacerých nitrianskych priestranstiev:

- *Ul. Lajosa Kossutha* → *Hviezdoslavova ul.*
- *Szigeti utca* → *Okánikova ul.*
- *Rét utcza* → *Sv. Štefánka ul.*
- *Szent László tér* → *Sv. Cyrillove nám.*
- *Ápolda utcza* → *Varumova*
- *Masarykova ul.* → *Hlinkova ul.*
- *Masarykovo nám.* → *Štúrove nám.*
- *Kasárenská* → *Hlinkovej gardy*

² Tento novoprijatý zákon bol novelou staršieho z roku 1898 o obecných a miestnych menách (Odaloš, 2006, s. 109).

³ V kartografických materiáloch zo zbierky Ponitrianskeho múzea z roku 1921 sme túto ulicu našli rozdelenú na *Masarykovu* (od križovatky so *Štúrovou* po hotel Elizabeth, bývalý hotel Tatra, známy aj pod menom Slávia či Lakner) a *Wilsonovu ul.* (od Tatry po dnešné *Svätoplukovo nám.*).

- *Prievozná* → *Sládkovičova*
- *Palugyho ul* → *Pribinova ul. atď.*

Národná symbolika v názvoch bola prítomná v období od vyhlásenia Slovenského štátu, pričom platil absolútny zákaz používania názvov, ktoré neboli v súlade s ideológiou fašistického Nemecka. Vyhláškou Ministerstva vnútra č. 314/1943 bolo nariadené vykonanie zmien v „*duchu slovenskej samostatnosti*“. Štátna moc takýmito zmenami legitimizovala rozpad ČSR a začala konštruovať novú totalitnú etapu národných dejín, z ktorej mala vyplynúť absolútna sebestačnosť, zároveň opodstatnenosť Slovenského štátu (Bucher, 2015, s. 457).

Obdobie 2. sv. vojny znamenalo návrat k ideálom národnej jednoty. Cieľom bolo upevniť nové politické smerovanie štátu, najmä v zmysle šírenia národného socializmu, ktorý mal absolútne zastúpenie v orgánoch verejnej správy. Nástup komunistickej strany do čela vlády (1948) znamenal ďalšiu vlnu premenovania verejných priestorov. Odstránili sa názvy nekompatibilné s nastolenou politickou ideológiou; naopak, oslavujú sa komunistickí ideológovia a štátnici. Vďaka značnému politickému tlaku v tomto období zanikli mnohé názvy spojené s priamou tradíciou mesta Nitra. Náhradou boli názvy s prepojením na bývalý Sovietsky sväz, resp. na realie s ním spojené, napr.:

- *Varumova ul.* → *ul. Mirka Nešpora*
- *Vikárska ul.* → *ul. majora Eudovíta Kukoreliho*

Pre toto obdobie bola charakteristická ideologicko-reprezentatívna funkcia a absentujúci lokálnohistorický aspekt. Ulice boli často premenované po v tom čase stále žijúcich osobnostiach, ktorých spätosť s Nitrou, jej tradíciou a dejinami bola minimálna alebo žiadna. Výnimkou sú ulice pomenované po Sopóci, Nešporovi, Zacharovi, Kukorelim, Meitnerovi či Vlasákovi – išlo o osobnosti, ktoré vďaka svjím protifašistickým aktivitám nadobudli status vážených občanov Nitry. Viaceré z nich ležali v bezprostrednej vzájomnej blízkosti (v mestskej časti Kalvária), a tak vytvorili špecifický priestor s jasnou historickou prepojenosťou na regionálne dejiny. Podstata a účel aktu premenovania týchto verejných priestranstiev boli však stále založená na snahe potvrdiť dôležitú úlohu jednotlivcov, ale aj sovietskych vojsk v oslobodzovacom procese a účelovo tak vyvolať náklonnosť voči totalite východného typu.

Novým typom pomenovaní sú tie po kolektívnych hrdinoch, napr. *Ul. Červenej armády* (*neskôr iba Červenej armády*), *Ul. Obrancov mieru*, *Cesta pionierov* a i.

Odhalenie kultu osobnosti a následná destalinizácia ovplyvnila vývoj nitrianskej urbanonymie v 50. a 60. rokoch. Vyvrcholením procesu prijímania „spoločensky prijateľnejších“ a ideologicky nezainteresovaných názvov bolo obdobie Pražskej jari. Už v roku 1949 sa komisia na III. onomastickom kongrese v Bruseli zhodla na tom, že pomenovania ulíc by malo byť politicky neutrálne (Šmilauer, 1963, s. 177). Smernica Ministerstva vnútra na premenovanie budov ulíc a námestí z dňa 24. apríla 1953 podobne limitovala použitie politicky motivovaných názvov; „...je potrebné, aby sa postupne prišlo k odstráneniu názvov ulíc, námestí, a pod., označených menami osôb, ktoré sa svojím nepriateľským postojom voči robotníckej triede a pracujúcemu ľudu zdiskreditovali v očiach verejnosti.“ Neskoršie nariadenia dbali aj na reprezentatívnosť a vhodnosť pomenovaných priestorov za účelom adekvátnej pocty „hrdinom“, ktorým je daný objekt venovaný (Odaloš, 2006, s. 112). Na tento účel boli využívané pomenovania späté s husitizmom, ktorý bol slúžil ako príklad v upevňovaní bratských vzťahov medzi Českom a Slovenskom. Ich protifeudálny a proticirkevný charakter spadal do marxistického videnia sveta. Tradičné hodnoty kresťanstva a národne orientovanej histórie boli takmer kompletne nahradené lexikou vlastnou novej politickej profilácii štátu:

- *Kalvárska* → *Ul. T. D. Lysenka*
- *Farská* → *Puškinova*

- *Kmeřkova* → *Ulica ČSSP*⁴
- *Kapitulská* → *gen. Svobodu*
- *Methodovo nám.* → *Stalingradské nám.*
- *Mariánska* → *Obrancov mieru*

Dôležité bolo prenesenie symbolickej podstaty nového režimu do lokalít, ktoré pred tým obsahovali odkaz na bývalé zriadenie, napr.

- *Ul. 14. marca* → *Molotovova ul.*
- *Hlinkova ul.* → *Stalinova*
- *Hlinkovej gardy* → *kpt. Sokolova atď.*

Počet dedikačných pomenovaní bol v dôsledku týchto nových tendencií takmer dvojnásobný oproti spoločensky neutrálnym orientačným pomenovaniám. S procesom ateizácie spoločnosti prišiel pokus o schematizáciu verejného priestoru prostredníctvom uličných pomenovaní.

Favorizovanie sovietskych predstaviteľov postupne vystriedala neutralizácia pomenovaní v období normalizácie. Vyhlášky z tohto obdobia nepriniesli zásadnú zmenu vo „filozofii“ menovacieho procesu, iba pokračovali v nariadení z roku 1953, ktoré zakazovalo pomenovanie verejných priestranstiev po žijúcich osobách domáceho či zahraničného verejného života.⁵ Inšpiračné zdroje pre miestnu onymiu sa tak limitovali na domáce spoločensky angažované osobnosti, napr. ulice *Vajanského, Winklerova, Sopóciho, Zacharova, Sládkovičova, Jesenského, Hviezdoslavova, Komenského, Kuzmányho, Bottova, Jánošíkova, Kalinčiakova, Dobrovského, Kukučínova, Palackého, Šimonovičova, Damborského, S. Chalupku, Benešovo nábrežie, Jiřího Wolker, Dolina Janka Matušku, Nábrežie Jána Amosa Komenského, M. M. Hodžu* a i.

V 90. rokoch mesto Nitra nadobudlo podobu, ktorá z veľkej časti pretrváva dodnes. Už v r. 1991 došlo ku koncepcnej a tematickej rekonštrukcii názvov vo väčšine slovenských miest. Za hlavné zásady pomenovacích aktov bol a prakticky dodnes je považovaný dôraz na orientáciu, kultúrny a politický ohľad na aktuálnu situáciu, zachovanie pôvodných názvov (najmä v historickom centre sídla) a i. Výsledná podoba by nemala narúšať urbanonymiu mikroregiónu, práve naopak, mala by jej charakter dotvárať (Odaloš, 2006, s. 80). Zmena režimu, ktorá bola v úlohe politického aspektu podmieňujúceho zmenu proprií, spolu s pretrvávajúcou výstavbou sídlisk a priľahlých mestských častí (ekonomicko-demografický aspekt), priniesla do toponymie Nitry viaceré zmeny:

- *28. októbra* → *Dobšinského*
- *Gorazdova* → *Pri synagóge*
- *Gottwaldova* → *Jarmočná*
- *Grznárova* → *Andreja Šulgana*
- *Husova* → *Beniakova*
- *Jašíkova ul.* → *Fraňa Mojtu*
- *Jilemnického* → *Nécseyho*
- *Komunardov* → *Pútnická*
- *Korčaginova* → *Tatarkova*
- *Koševného* → *Lukniša*
- *Leninova trieda* → *Štefánikova trieda*
- *Leninovo nám.* → *Svätoplukovo nám.*
- *Leningradská* → *Hviezdoslavova*

⁴ t.j. česko-slovensko-sovietskeho priateľstva. Skratkovosť a využívanie iniciálových skratiek súvisí s formálnou inštitucionalizáciou spoločnosti, v ktorej sa skrátene tvary názvov organizácií a iných inštitúcií nielen politického aparátu začali využívať vďaka ich efektívnosti, teda ich časovej (v hovorenom korpuse) a priestorovej úspornosti (t. j. pri ich zápise na orientačných tabuliach, v mapách apod.).

⁵ Vyhláška č. 97, § 4 zo 4. 9. 1961.

- *Lomonosova* → *Trieda Andreja Hlinku a iné.*
- *Majorova* → *Jána Mrvu*
- *Marxova* → *Južná*
- *Mičurínova* → *Sv. Beňadika*
- *Mladej gardy* → *Metodova*
- *Nábr. februárového víťazstva* → *Wilsonovo nábr.*
- *Nábr. nitrianskej partizánskej brigády* → *Parkové nábrežie*
- *Odbojárov* → *Československej armády*
- *Sopóciho* → *Rázusova*
- *Šimonovičova* → *Kavcova*
- *Tomášikova* → *Misionárska*
- *Walkerová* → *Golianova*

Ako je možné vidieť na uvedených príkladoch, systém určovania názvov a ulíc prešiel zásadnými zmenami aj čo sa týka prítomnosti historických osobností v uličnom názvosloví mesta. V záujme zachovania historickej súvislosti verejných priestranstiev centrálnej mestskej zóny, ktorá sa stala mestskou pamiatkovou rezerváciou bol predchádzajúci agitačný charakter pretransformovaný na spoločensky menej angažovaný, a teda aj stabilnejší a z dlhodobého hľadiska neutrálnejší. Zmeny, ktoré prebehli v závere minulého storočia, boli rámcované vytvorením pluralitného politického systému. Priniesli vyprofilovanie náročného nominačného systému urbanonymie, ktorého značná časť je zachovaná dodnes.

Táto štúdia vznikla v rámci projektu UGA X/9/2020 *Politický a spoločenský kontext uličného názvoslovia vybraných sídel.*

Použitá literatúra

1. BUCHER, S. 2015. Príspevok k poznaniu urbanoným Bratislavy v kontexte ideológie národného socializmu a komunizmu. In *Historický časopis*. Roč. 63, č. 3, s. 451 – 481. ISSN 0018-2575.
2. ODALOŠ, P. Dynamika premien urbanonymie. In *Sociálny kontext onymie*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela. 2006. s. 74 – 121.
3. ŠMILAUER, V. *Úvod do toponomastiky*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství. 1963.
4. TKÁČ-ZABÁKOVÁ, L. *Urbanonymia Nitry – Anylyza názvov ulíc v minulosti a dnes* (Rigorózna práca). Nitra: UKF, 2017. 148 s.
5. Vyhláška Ministerstva vnútra č. 314/1943 Zb.
6. Vyhláška Ústredného úradu pre veci národných výborov č. 97/1961 Zb. o názvoch obcí, označovaní ulíc a číslovaní domov.
7. Zákon o názvoch miest, obcí, osád a ulíc č. 266/1920, § 7 Z. z. a nariadení Československého štátu.

Kontaktní údaje

PhDr. Lenka Tkáč-Zabáková, PhD.
 Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
 Fakulty stredoeurópskych štúdií Univerzity Koštantína Filozofa v Nitre
 Dražovská 4
 949 74 Nitra
 Slovenská republika
 ltkaczabakova@ukf.sk

ODKAZ VEĽKEJ MORAVY V URBÁNNOM PRIESTORE MESTA NITRY

REFERENCES TO GREAT MORAVIA IN URBANONYMY OF THE CITY OF NITRA

Lenka Tkáč-Zabáková

Abstrakt

Štúdia sa sústreďuje na historické prvky vyskytujúce sa v uličnom názvosloví mesta Nitry, ktoré sa týkajú veľkomoravského obdobia a doby krátko po zániku tohto štátneho celku. Dôraz pritom kladieme na prvky centrálnej mestskej zóny¹ (výnimočne aj iné významné komunikácie), ktoré sú z onomastického hľadiska „najatraktívnejšími“ objektmi miestnej toponymie. Historicky najstaršia oblasť spravidla najvernejšie odráža kultúrny a historický charakter sídla. Štúdia vznikla za účelom pripomenúť odkaz Veľkej Moravy aj v rámci špecifického kultúrneho prvku, akým je miestna nomenklatúra. Svojím interdisciplinárnym presahom sa pokúša prehĺbiť záujem o túto časť regionálnej kultúry, a tak prispieva ku ďalšej kultivácii veľkomoravskej tradície v historicky významnej oblasti Nitry a jej okolia.

Kľúčová slova: *urbanonymia, toponymá ako kultúrna hodnota, Nitra, veľkomoravská tradícia*

Abstract

The study focuses on those historical elements occurring in street names of Nitra, which relate to the Great Moravian era and the period shortly after the demise of the state. We mainly focus on Nitra's central urban zone (and few other strategically selected locations). From the onomastic point of interest, they are considered to be "the most attractive" objects of local toponymy. This is due to the fact that historically oldest areas naturally reflect the cultural and historical character of the city most accurately. This work is devoted to the research of references to the historical period of Great Moravia within local nomenclature in order to draw attention to this part of local culture in a unique region of Nitra and to help its further cultivation.

Key words: *urbanonymy, toponyms as a cultural value, Nitra, Great Moravian tradition*

1 ÚVOD

Systém pomenovaní toponymických prvkov, či už ide o názvy miest a obcí, pozemných komunikácií rôzneho typu (ulíc, tried, ciest), námestí, parkov, sadov a i., je súčasťou integrálnych dejín sídel. V modernej histórii je často nedoceneným prvkom spolupodieľajúcim sa na kreovaní kultúrnej identity obyvateľov² ako užívateľov týchto

¹ Dostupné na: <https://www.nitra.sk/Files/ShowFile/70102> [10-05-2020].

² Tu vidíme zásadný rozdiel od praxe realizovanej v iných častiach sveta, v ktorých uličná nomenklatúra stráca národno-reprezentačný charakter. Zo špecifických dôvodov sa pri vzniku uličných pomenovaní uprednostňuje jednoduchý enumeratívny prístup (príkladom je štruktúrovaný systém newyorskej uličnej siete, napr. *5th Avenue* ai.), príp. iné možnosti spoločensky neutrálnych názvov a ich motivantov, ktoré sa vyznačujú svojou stálosťou. Dôvody sú do značnej miery kultúrne podmienené – môžeme v tom vidieť snahu o politickú, národnú či inú neutralnosť v kultúrne, jazykovo a etnicky zmiešanom prostredí, ako aj praktickosť z hľadiska orientácie vo veľkých mestách, ktorú označenie ulíc (z angl. *street*) a tried (z angl. *avenue*) radovými číslovkami značne zjednodušuje.

priestranstiev. Názvy opakovane prenikajú do ich života prostredníctvom máp či adries. Práve vďaka báze každodennosti nám ich hlbší význam často uniká.

Výskumu špecifických tematických oblastí v toponymii sa nedostáva toľko odborného a vedeckého záujmu ako to je s inými prvkami (artefaktmi) kultúrneho dedičstva.³ Nitrianska uličná nomenklatura sa dostala do pozornosti širokej verejnosti napríklad vďaka cyklu príspevkov Pavla Takáča *Ulica, po ktorej kráčaš*, publikovaných v periodiku *Život a kultúra mesta Nitra* (Nitra: MNV) ešte na prelome 70. a 80. rokov minulého storočia. Medzi súčasné aktivity podniknuté v tejto oblasti regionálnej kultúry patrí séria publikácií Vladimára Vnuka *Prechádzky starou Nitrou* (2020). Tá populárno-náučným spôsobom pripomína premeny nitrianskeho urbánneho priestoru. Nájdeme v nej informácie o pôvodných uličných názvoch, ktoré reprezentujú duchovnú kultúru mesta a jeho obyvateľov. Vďaka stovkám unikátnych fotografií starej Nitry autor (s istou dávkou sentimentu a nostalgie) zároveň zachytáva fyzickú transformáciu priestoru a často zaniknutú architektúru mesta. Táto koncepčne veľmi dobre pripravená publikácia, ktorú vďaka okolnostiam jej vzniku môžeme považovať za dvoj-, resp. viacgeneračné dielo, značne prispieva k historickému výskumu dejín mesta.

Táto štúdia zachytáva teritoriálne vymedzenú časť nitrianskej nomenklatury, ktorá bola v rámci predchádzajúceho výskumu podrobená sémanticko-motivačnej analýze (pozri Tkáč-Zabáková, 2017). Tematicky sa sústreďuje na odkaz dedičstva pre Nitru historicky veľmi významného obdobia, akým bola doba veľkomoravská.

2 (TEORETICKÝ) VSTUP DO PROBLEMATIKY

Postavenie toponomastiky je v sústave vied špecifické – vychádza z lingvistiky, etnografie, histórie, regionálnej geografie, sociolingvistiky a i. Zaoberá sa objasnením pôvodu vlastných mien a premenami na základe rôznych skutočností ovplyvňujúcich ich vznik a trvanie. Menovací systém je v urbanonymii rámcovaný spoločenským prostredím, legislatívnymi normami a množstvom ďalších faktorov, od ktorých nemožno abstrahovať. Tými sú napríklad tradícia, historické, politické, spoločenské a iné aspekty štruktúr miestnych onymických sústav. Z hľadiska sledovania miestnej urbanonymie je dôležité komplexne zohľadniť všetky aspekty spojené s obdobím vzniku (resp. prijatia) urbanonyma. Tie určujú jeho hĺbkovú štruktúru, t. j. jeho sémantickú a formálnu zložku. Skúmanie je tak bezprostredne späté s vývojom mesta, regiónu, ale aj celého štátneho celku, v rámci ktorého sa dané sídlo kedy rozvíjalo.⁴ Miestne názvy, predovšetkým tie dedikačné⁵, sú časovo príznakové; ich vývoj je dynamický, preto ich možno považovať za „zrkadlo“ miestnych dejín.

³ Odkazy na veľkomoravské dejiny sa, prirodzene, nachádzajú prakticky vo všetkých typoch kultúrnych artefaktov. Nie všetky sú však dostatočne vedecky spracované. V tejto súvislosti možno spomenúť niektoré práce o cyrilo-metodskej tradícii, ktorá je neoddeliteľnou súčasťou veľkomoravského obdobia: Štefan Timko sa vo svojej prehľadovej štúdii *Reflexia života a diela Cyrila a Metoda v televíznej, filmovej i internetovej tvorbe od osemdesiatych rokov minulého storočia po súčasnosť* (2019) venuje spracovaniu vybraného námety v audiovizuálnom umení. Literárny vedec Ján Gallik píše, že „[cyrilo-metodský odkaz] sa stal základným koloritom viacerých poetických skladieb, básní, próz či drám, pretože najmä prostredníctvom nich sa celé stáročia budoval a formoval duchovno-kresťanský prúd slovenskej literatúry“ (2018, s. 36). Veľkomoravská a kresťanská tradícia je výrazne prechovávaná aj prostredníctvom početných referencií vyskytujúcich sa v nitrianskom urbánnom priestore, na ktoré táto štúdia poukazuje.

⁴ Pri zameraní sa na propriálny obsah slova, ktorý je v centre pozornosti viacerých prác slovenských jazykovedcov (V. Blanár, M. Majtán) je možné onomastiku stotožniť s lingvistickými vedami. Hlbší výskum vlastných mien, pri ktorom sa berie do úvahy aj zemepisná či frekvenčná distribúcia spojená s otázkou vzniku, fungovania a dynamiky pomenovaní je komplikovaný spoločensky podmienený systém. Z tohto dôvodu v štúdiu uprednostňujeme interdisciplinárne vnímanie problematiky.

⁵ Dedikačné názvy, odrážajúce myslenie a spoločenskú a politickú orientáciu štátu, bývajú pri každej významnej ideologickej zmene v štáte nahradené inými. Väčšinou sú iniciované oficiálnou štátnou politickou mocou, s ktorou korešponujú. Na rozdiel od orientačných pomenovaní, nijako neodrážajú fyzické vlastnosti objektu. Je však podstatné dodať, že paradoxne je to práve poloha, veľkosť či smerovanie konkrétneho onymického objektu (ulice, námestia, triedy...), na základe ktorých im v rôznych vývojových štádiách urbánneho vývoja boli

3 VEĽKÁ MORAVA V NITRIANSKOM ULIČNOM NÁZVOSLOVÍ

Symbolika reálií z veľkomoravského a po veľkomoravského obdobia, vyskytujúcich sa v urbánnom priestore Nitry, spočíva predovšetkým v kresťanskej tradícii. Jej hlboké korene v histórii mesta sú bezprostredne prepojené so vznikom a existenciou pôvodného kniežacieho sídla. Dobre známe dejinné udalosti hovoria aj o tom, že Nitra bola nielen sídlom kniežatstva, ale od r. 870 aj biskupstva. Kontextová vsadenosť miestnych názvov, spojených práve s týmito reáliami, tak má svoje opodstatnenie, a to v rámci celého nitrianskeho regiónu. Nitra totiž nie je len dôležitým hospodárskym, kultúrnym či dopravným uzlom kraja, ale je aj populárnou destináciou medzi religiózne motivovanými turistami. Pútnické miesta v Nitre a jej okolí sa viažu jednak s mariánskym kultom, jednak s relikviami svätcov – najmä svätých Cyrila a Metoda, ktoré sú uložené v nitrianskom hradnom areáli.

Tradícia misijného diela práve týchto vierozvestcov je neodmysliteľnou súčasťou nielen nitrianskej histórie, ale aj jej súčasnosti. „Pestovanie a šírenie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda na území dnešného Slovenska sa vyznačuje diskontinuitnými prvkami, čo súvisí primárne s politicko-historickými okolnosťami, ktorých výsledkom bolo preferovanie iných kultov a kultúrnych tradícií so značnými regionálnymi odchýlkami“ (Hetényi – Ivanič, 2017, s. 78). Dôkazom toho je aj genéza názvov ulíc a námestí, ktoré boli po vierozvestcoch v Nitre pomenované (a opakovane premenované).

Už krátko po vzniku Slovenského štátu došlo k zmenám v názvoch uličného systému, a to v záujme národného patriotizmu.⁶ Zmeny boli tak komplexné, že vznikol problém, kedy sami štátnici nevedeli presne posúdiť, ktoré z osobností môžu v súlade s totalitnou ideológiou štátu figurovať v názvoch toponymických objektov. Došlo teda k centralizácii týchto záležitostí. V r. 1940 Matica slovenská vypracovala zoznam takýchto osobností; celkovo ho tvorilo 265 rôznorodých mien vyhovujúcich podmienkam režimu. Hlavným kritériom pri ich posudzovaní bola národnosť, jazyková a etnická príslušnosť, záslužnosť v budovaní slovenského povedomia a ďalšie (Mikulášová – Palárik, 2016). Pri tejto príležitosti došlo aj k opätovnej reflexii tradície Veľkej Moravy. V dôsledku toho bolo premenované námestie pred Kostolom sv. Štefana Kráľa zo *Szent László tér* (Námestie sv. Ladislava) na *Sv. Cyrillove námestie*⁷. V r. 1964 bolo ďalej premenované na *Cyriľometodejské*. Stalo sa tak z dôvodu zachovania rovnosti zastúpenia oboch solúnskych bratov v uličnom názvosloví mesta – po premenovaní bývalého *Methodovho nám.* (dnes *Župné nám.*) na *Stalingradské*⁸ totiž názov po Metodovi chýbal (Takáč, 1981a, s. 19). V súčasnosti je po ňom pomenovaná ulica v mestskej časti Nitra-Zobor (kedysi *Mladej gardy*). V uličných názvoch by sme dnes referenciu na druhého z bratov hľadali márne.⁹

V nitrianskom Hornom meste nájdeme hneď niekoľko ďalších referencií na ranostredoveké historické osobnosti nadregionálneho významu. Hlavná komunikačná os smerujúca k hradnému návršiu je pomenovaná po franskom kupcovi Samovi (kedysi *Papnövelde utcza/Seminárska ul., Hradná ul.*). Množstvo menších obytných a väčších administratívnych

prisúdené dedikačné pomenovania po konkrétnych osobách/osobnostiach – vo väčšine prípadov sa hľadá analógia medzi špecifikáciou priestoru a „hodnotou“ osobnosti, t. j. hlavným mestským ťahom či veľkým centrálnou lokalizovaným námestiam so strategickou polohou bol aj prostredníctvom ich názvov motivovaných významnými osobnosťami pridaná hlbšia kultúrna, spoločenská a historická vážnosť.

⁶ Z verejných priestranstiev boli odstránené zmienky o Masarykovi, Benešovi, predstaviteľoch židovského pôvodu, medzivojnových politických osobnostiach, spolkoch a pod. Eliminoval sa duch Československej republiky, naopak pribudli referencie na reálie nového štátneho aparátu (v Nitre bola napr. *Ul. 14. marca*, ulica *Hlinkovej gardy* a pod.).

⁷ V štúdií sú zachované pôvodné dobové zápisy, ktoré nemusia byť v súlade so súčasnými zásadami slovenského pravopisu.

⁸ Stalo sa tak v r. 1956.

⁹ Po Konštantínovi Filozofovi je však pomenovaná jedna z dvoch nitrianskych univerzít. Pred jej hlavnou budovou tiež stojí jeho bronzová socha v nadživotnej veľkosti. V hradnom areáli nájdeme súsošie sv. Cyrila a Metoda.

budov v blokovej zástavbe v tejto oblasti postupne vytvorilo záhradu trojuholníkového tvaru – dnešné *Pribinovo námestie* (kedysi *Dobšinského ul.* a nám. *Slovanskej vzájomnosti*). Nitriansko sa práve vďaka Pribinovi stalo jedným z najstarších centier kresťanstva na Slovensku.

Prakticky najprestížnejší verejný priestor nitrianskeho Dolného mesta, ktorý je pomenovaný po osobnosti veľkomoravského obdobia, je centrálné námestie – *Svätoplukovo námestie*. Jeho história z hľadiska pomenovaní zodpovedá strategickému významu tejto lokality. V minulosti bolo tvorené dvomi menšími námestiami: jednému z nich dominovalo divadlo, v minulosti sa preto lokalita nazývala *Színháztér*. V slovenskej jazykovej mutácii to bolo *Divadelné námestie*. Táto časť dnešného *Svätoplukovho námestia* bola postupne premenovaná na *Alžbetino* či *Hlinkove námestie*. Jeho druhá časť niesla v prvej polovici minulého storočia názvy *Radničné*, *Hlavné* a *Benešovo námestie*. Po prestavbe v r. 1940 došlo k spojeniu týchto dvoch pláčov a väčšiu časť druhej polovice 20. storočia sa námestie nazývalo *Leninovo*. Po úprave zákona vyhláškou SNR č. 517/1990 Zb. o územnom a správnom členení Slovenskej republiky zriadila názvoslovná komisia: „Názvy ulíc sa určujú podľa vecí, prírodných javov, významných udalostí, miest, nežijúcich osôb a pod. s prihliadnutím na históriu mesta a jeho okolia. Nepripustné sú názvy po nežijúcich osobách, príliš dlhé, duplicitné, urážajúce mravnosť, náboženské alebo národnostné cítenie, jazykovo nesprávne, nepriliehavé vzhľadom na historický vývin mesta, jeho častí alebo jeho okolia. O určovaní názvov ulíc rozhoduje mesto po prerokovaní s obyvateľmi.“ Zmena bola tak rozsiahla, že z iniciatívy Mestského úradu v Nitre dokonca vyšla informačná brožúra o nových uličných pomenovaniach (MsÚ v Nitre – Zoznam ulíc a verejných priestranstiev v meste, 1992). V dôsledku toho sa ustálilo súčasné pomenovanie aj najväčšieho nitrianskeho námestia opäť v duchu veľkomoravskej tradície, ktorá je (aj na základe výkladu horeuvedeného nariadenia) relevantným motivantom pre pomenovanie verejného priestoru v urbánnom systéme mesta pod Zoborom.

Medzi významné osobnosti veľkomoravského obdobia, ktorých život bol spätý s Nitrou, patrili mních Sv. Svorad, patrón Nitry a nitrianskeho biskupstva. Prakticky celú prvú polovicu 20. storočia niesla ulica *Pri synagóge* pomenovanie *Svoradova ulica* (pôv. *Zoárd utcza*)¹⁰. V minulosti bol po tomto pustovníkovi pomenovaný aj *Kopec sv. Andreja-Svorada* (pôv. *Sz. András domb*, dnes *Na Vršku*). V jeho okolí bola aj *Andrejova ulica*. Aj napriek početným zmenám, ktorými názov priestranstva pred Kostolom sv. Michala na konci dnešnej *Kupeckej ulice* prešiel,¹¹ historický odkaz honorifikujúci svätca sa nezachoval.

Ďalšiu z osobností už poznáme skôr pod prívlastkom „uhorská“: knieža Štefan I. sa síce narodil viac ako polstoročie po rozpade centrálnej štátnej moci reprezentovanej Veľkou Moravou, no do nadnárodných dejín sa zapísal veľkými písmenami práve preto, že aj napriek komplikovaným okolnostiam stabilizoval etnicky zmiešanú Karpatskú kotlinu. Podarilo sa mu obnoviť ideál kresťanstva, ktorým nadviazal na tradíciu práve z čias Veľkej Moravy. V tomto kontexte preto uvedieme dnešnú *Lúčnu ul.* (pôv. *Rét utcza*), ktorá bola v r. 1918 premenovaná na *Svätoštefanskú* (pôv. aj *Sv. Štefánska ul.*).¹² V r. 1940 ju pomenovali po Pribinovom

¹⁰ V r. 1966. bola ulica premenovaná po veľkomoravskom arcibiskupovi Gorazdovi, Metodovom nástupcovi (*Gorazdova*). Pri ďalších zmenách bola uprednostnená motivická súvzťažnosť tohto onymického objektu s novou židovskou synagógou, ktorá bola v týchto miestach postavená v r. 1910 – 1911.

¹¹ Aj toto síce malé, no polohou v centre mesta výnimočne atraktívne námestie, bolo v minulosti niekoľkokrát premenované. Pre ilustráciu uvádzame niektoré z jeho dobových názvov: *Na Andrášku*, *Andrejova ul.*, nám. *Mieru*, *Mierové nám.* Pri zmienke o menej nápadnom Kostole sv. Michala, ktorý je jeho dominantou, však aj „domáci“ zaváhajú, či nejde o známejšiu lokalitu románskeho kostolíka na úpätí brala v mestskej časti Nitra-Dražovce. V prípade prvého zmieneneho prirodzene uprednostňujú okázalné pomenovanie „Vřšok“, kým v druhom prípade preferujú pomenovanie „dražovský/dražovský kostolík“ (t. j. Kostol sv. Michala archanjela).

¹² V oblasti kedysi párovej židovskej obce sa nachádzalo aj *Svätoštefanské námestie* (tiež *Svätoštepanské námestie* či *Sv. Štefana námestie*). Kompaktná výstavba Nového mesta-Pároviec si však vyžiadala jeho zánik.

synovi Koceľovi (Takáč, 1981b, s. 18 – 19). Jeho meno ulica nesie dodnes, čo opäť zapadá do kontextu obnovenia veľkomoravskej tradície.

V rámci diachrónnej analýzy nitrianskej uličnej siete možno identifikovať aj niektoré špecifické lokality, ktorých názov vďaka polohe a významu komunikácie podliehal zmenám na základe spoločenskej (resp. politickej) determinácie. Z tohto hľadiska je zaujímavým prvkom miestnej urbanonymie priestor, ktorý bol v minulosti známy ako *Milleniumi emlék tér* (názov možno preložiť ako Námestie Miléniového pamätníka, dnes *Svätoplukova ulica*). Maďarský názov pochádza z prelomu 18. a 19. st. Komunikácia vedie smerom k vrchu Zobor, a teda k lokalite Miléniového pamätníka, ktorý tam bol vybudovaný v r. 1896 za účelom pripomínať tisíce výročie vzniku Uhorského kráľovstva. Po rozpade Rakúsko-Uhorska a následným vznikom ČSR v r. 1918 sa vytvorili podmienky pre fyzické odstránenie tohto monumentu. Žulové torzo pamätníka na Pyramíde je však dodnes zachované. Zaujímavosťou je, že táto vďaka svojej polohe strategická komunikácia bola v 50. – 70. rokoch pomenovaná po Jednotnej telovýchovnej organizácii Sokol (*Cesta JTO Sokol*). Po opätovnom prinavrátení názvu dedikovanému kniežaťu Svätoplukovi (v minulosti tiež *Svatoplukova/Svätoplukova cesta*) sa vytratil ideologický rozmer urbanonyma. Podobne ako v prípade *Svätoplukovho námestia* a iných lokalít, do popredia sa opäť dostal historický a kultúrny aspekt v duchu lokálneho a národného patriotizmu a národopisectva. Takýto návrat k tradicionalizácii a najmä výrazná deschematizácia verejného priestoru boli dôsledkom postupného uvoľňovania pomerov, ktorý vyvrcholil Nežnou revolúciou.

Ako možno vidieť na viacerých z horeuvedených príkladov odkazujúcich na veľkomoravské a povelkomoravské reálie vyskytujúce sa v uličnom názvosloví Nitry, nedávna minulosť i súčasnosť mesta je výrazne spätá s tradíciou včasného stredoveku. Z hľadiska stratifikácie názvov ulíc (pozri Blicha 1986 a 1988) patria takéto pomenovania zväčša k spoločensky angažovanými. To potvrdzuje aj fakt, že pomenovania ulíc nesúce tieto historické reminiscencie boli v rôznych vývojových obdobiach prostriedkom využívaným aj napríklad k legitimácii štátnej moci.

4 ZHRNUTIE

Problematika uličných názvov Nitry sa v súvislosti s historickou skúsenosťou dlhodobo nenáležite opomínala. So snahou adekvátnou kultúrnemu potenciálu regiónu a váženému postaveniu mesta v dejinách, ktorý v mnohých aspektoch prekračuje regionálny rozmer, sme spracovali dostupný materiál zachytávajúci odkaz veľkomoravskej a povelkomoravskej doby. Pre nitriansky urbánny priestor je (aj vďaka početným odkazom na veľkomoravské reálie) možné definovať viaceré prvky prechovávajúce symboliku v znamení tradicionalizácie, nacionalizácie, personalizácie a prevažnej teizácie, ale najmä honorifikácie. V dôsledku demokratizácie došlo k návratu k pôvodným etnokultúrnym atribútom vlastným miestnemu obyvateľstvu. Dominuje regionálna súvislosť a lokálno-historický a kultúrny aspekt. Snaha o zachovanie kontinuity historickej skúsenosti najväčšieho mesta nitrianskeho regiónu s Veľkou Moravou bola v minulosti vo viacerých prípadoch miestnych názvov narušená, no nikdy úplne nevymizla. Aj vďaka prechovaniu veľkomoravskej tradície prostredníctvom urbanonym je toto významné historické obdobie dodnes živou súčasťou duchovnej identity Nitry a jej obyvateľov, ako aj kolektívnej pamäti jej rodákov.

Táto štúdia vznikla v rámci projektu UGA X/9/2020 *Politický a spoločenský kontext uličného názvoslovia vybraných sídel*.

Použitá literatúra

1. BLICHA, M. Sémanticko-motivačná typológia. In *Úvod do onomastiky*. Prešov : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 1986. s. 111 – 112.

2. BLICHA, M. Sémantická motivácia nových názvov ulíc. In *Urbanonymia*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1988. s. 63 – 69.
3. GALLIK, J. Cyrilo-metodská tematika v literatúre pre deti a mládež, 2018. In *Bibiana : revue o umení pre deti a mládež*. 25/1, 2018. s. 36 – 45.
4. HETÉNYI, M. – IVANIČ, P. K problematike percepcie cyrilo-metodského kultu v moderných dejinách Slovenska. In *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 2017, 5/2. s. 77 – 91.
5. JARABICA, V. *Centrálna mestská zóna – Nitra. Územný plán zóny*. Nitra: Mesto Nitra, 2007. s. 49.
6. *Mestský úrad v Nitre – Zoznam ulíc a verejných priestranstiev v meste*. Nitra: MsÚ v Nitre, 1992.
7. MIKULÁŠOVÁ, A. – PALÁRIK, M. Názvy ulíc a námestí v zajatí politiky. Zoznam slovenských dejateľov schválených na pomenovanie verejných priestranstiev v rokoch 1939 – 1945. In *Studia Historica Nitriensia*. Nitra: UKF. 20/1, 2016. s. 178 – 211.
8. TKÁČ-ZABÁKOVÁ, L. *Urbanonymia Nitry – Anylyza názvov ulíc v minulosti a dnes* (Rigorózna práca). Nitra: UKF, 2017. 148 s.
9. TAKÁČ, P. Ulica, po ktorej kráčaš – Cyrilometodské námestie. In *Život a kultúra mesta Nitra*. Nitra: MNV. Roč. 5. č. 3, 1981a. s. 18 – 19.
10. TAKÁČ, P. Ulica, po ktorej kráčaš – Kocelova ulica. In *Život a kultúra mesta Nitra*. Nitra: MNV. Roč. 5. č. 1, 1981b. s. 18 – 19.
11. TIMKO, Š. Reflexia života a diela Cyrila a Metoda v televíznej, filmovej i internetovej tvorbe od osemdesiatych rokov minulého storočia po súčasnosť. In *Konštantínove listy*. 12/1, 2019. s. 159 – 171.
12. VNUK, V. *Prechádzky starou Nitrou*. Nitra: Agris Slovakia, 2020. 320 s.
13. Zákon č. 517/1990 Sb. Zákon Slovenskej národnej rady o územnom a správnom členení Slovenskej republiky

Kontaktní údaje

PhDr. Lenka Tkáč-Zabáková, PhD.

Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr

Fakulty stredoeurópskych štúdií Univerzity Koštantína Filozofa v Nitre

Dražovská 4

949 74 Nitra

Slovenská republika

ltkaczabakova@ukf.sk

VÝSADY A PRÁVA STREDOVEKÉHO MESTEČKA SPIŠSKÝ ŠTVRTOK

PRIVILEGES AND RIGHTS OF MEDIEVAL TOWN OF SPIS STVRTOK

Stanislav Šveda

Abstrakt

Uhorský kráľ Štefan V. v roku 1271 udelil komunite spišských nemeckých miest – kolektívne mestské privilégia – čím sa tieto spišské Saské mestá stali zároveň slobodnými mestami. Toto privilégium platilo aj „*in meste Sv. Ladislava*“ - *Civitati S.(anctus) Ladislai Regis* t. j. pre Spišský Štvrtok. Tieto spoločné privilégia udelené spišským Sasom boli podľa nemeckého práva pridelené najmä za ich vtedajšiu vojenskú podporu, ale aj v záujme zvyšovania obranyschopnosti krajiny a v neposlednom rade pre pozdvihnutie hospodárskej úrovne svojho kráľovstva. Jednoducho takéto osobitné výsady nemeckí Sasi vo svojej domovine nemali. Takto ich chcel panovník pritiahnúť, aby opustili svoju domovinu a prišli na sever jeho územia – na Spiš. Nie žeby bol Spiš neosídlený, ale preto, že bol po Mongolskom vpáde osídlený len riedko. Spomínané výsady sú kľúčové pre ďalší rozvoj miest. Neskôr tieto výsady boli doplnené a vykryštalizované do tej podoby, že boli v roku 1370 kodifikované dokonca v zbierke spišského práva pod názvom *Zipser Wilkür*. V dôsledku týchto výsad sa na Spiši vytvorila ďalšia osobitná správna organizácia nazývaná Spoločenstvo spišských Sasov (*Universitas Saxonum de Scepus*), ktorá bola zrušená až v roku 1876, keď bola včlenená do Spišskej župy. V tomto článku chceme poukázať na vývoj privilégií v mestečku Spišský Štvrtok, ktoré je v najstarších záznamoch nazývané tiež ako „*mestečko Sasov zo Sv. Ladislava*.“

Kľúčové slová: *Nemecké právo. Spišské právo. Spoločenstvo spišských Sasov. Výsady.*

Abstract

In 1271 King of Hungary Stephen V granted the community of Spis German towns collective urban privileges – thus these Spis Saxon towns became free cities. This privilege also applied “*in the town of Saint Ladislav*“ - *Civitati S. (anctus) Ladislai Regis* it is for Spis Stvrtok. These common privileges granted to the Spis Saxons were granted under German law mainly for their then military support, but also in order to increase the country's defense and, last but not least, to raise the economic level of their kingdom. Simply, the German Saxons did not have such special privileges in their homeland. That way the monarch wanted to attract them to leave their homeland and come to the north of his territory – to Spis. It was not for that Spis was uninhabited, but because it was sparsely populated after the Mongol invasion. These privileges are important for further urban development. Later, they were supplemented and crystallized into the form that they were codified in 1370 even in the collection of Spis law under the name *Zipser Wilkür*. As a result of these privileges, another special administrative organization, called the Community of the Spis Saxons (*Universitas Saxonum de Scepus*), was established in Spis, which was abolished in 1876 when it was incorporated into the Spis County. In this article we want to point out the development of privileges in the town of Spis Stvrtok which is also called in the oldest records “*the Saxons town from Saint Ladislav*.“

Key words: *German law. Spis law. Community of Spis Saxons. Privileges.*

1 ÚVOD

Spišský Štvrtok bol starou trhovou osadou. Osadníci okrem poľnohospodárskej výroby hľadali aj iné zdroje príjmov. Tie mohli nájsť len v remesle a obchode. Prichádzali z hospodársky vyvinutejších krajov. Už nestačila jednoduchá domáca výroba. Remeselná výroba predpokladala aj organizáciu odbytu. Bolo potrebné vytvoriť kvôli výmene tovaru výhodné položené tržiská a osadám okolo nich zabezpečiť poriadok a bezpečnosť. Takýchto tržísk bolo na Spiši už v 13. storočí niekoľko, ako naznačujú mená niektorých vtedajších obcí, napríklad Kežmarok (*Käsmarkt – trh na syry*) alebo práve Spišský Štvrtok. Jeho názov *Quintoforum* znamená *štvrtkový trh*. Iné boli na túto úlohu priam predurčené svojou polohou na hlavných vtedajších dopravných tepnách (Levoča, Podolinec, Ľubovňa, Poprad) a iné zas banskou výrobou (Smolník, Gelnica, Spišská Nová Ves, Krompachy).¹

2 KOLEKTÍVNE PRIVILÉZIA

Asi od polovice 12. storočia sa na Spiš v rôznych vlnách sťahovali nemeckí hostia, ktorí si so sebou priniesli svoje (nemecké) právo. Od uhorského kráľa Štefana V. dostali osobitné výsady najmä za ich vtedajšiu vojenskú podporu a v neposlednom rade pre pozdvihnutie ekonomickej úrovne svojho kráľovstva. Keď spomínaný uhorský kráľ Štefan V. v roku 1271 udelil komunite spišských nemeckých miest – kolektívne mestské privilégia – tieto spišské Saské mestá sa stali zároveň slobodnými mestami. Toto privilégium platilo aj „*v meste Sv. Ladislava (Civitati S. Ladislai Regis)* (t. j. Spišský Štvrtok), *kde kedysi prekvitala kráľovská spišská komora, aj keď nevelká.*“²

Originál listiny uhorského kráľa Štefana V., ktorou udeľuje výsady spišským Sasom³ zo dňa 25. augusta 1271 sa nám nezachoval. Jej najstarší odpis sa nachádza v tranzumpťe⁴ Hodnoverného mesta Spišská kapitula z roku 1321 a jej konfirmácií v roku 1420, ktorá sa dnes nachádza v Spišskom archíve v Levoči.

Je potrebné zdôrazniť, že spišskí Sasi vlastnili viaceré výsady mestského modelu už za Belu IV., čo túto skutočnosť pripomína aj stať kolektívneho privilégia, v ktorej Štefan V. hovorí, že nejde o udelenie nových výsad, ale o úpravu, ktoré udelil, respektíve potvrdil jeho otec Belo IV.⁵ Na prvom mieste v kolektívnom privilégium z roku 1271 patrí oslobodenie od platenia rôznych poplatkov a odovzdávania naturálnych dávok. Právo osobnej slobody a iné práva administratívnej a hospodárskej povahy. Za čo sú povinní odovzdávať ročne 300 hrivien striebra budinskej váhy. Právo na poľovačku, kľčovania lesov, pričom vyklčovanú pôdu mohli slobodne užívať a ďalšie práva ako ťažiť rudu. Právo na úseku súdnictva, ako zvoliť si svojho sudcu a právo súdiť podľa saského práva. Tiež mali povinnosť v prípade potreby do vojny postaviť 50 ozbrojencov.⁶

Neskôr tieto výsady boli v roku 1370 kodifikované dokonca v zbierke spišského práva pod názvom *Zipser Wilkür* (Spišské rozhodnutie vôle).⁷ V dôsledku týchto výsad sa na Spiši vytvorila ďalšia osobitná správna organizácia nazývaná Spoločenstvo spišských Sasov

¹ MENCLOVÁ, D.: *Spišský hrad*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, s. 52.

² Jedná sa o prepis odpisu listiny, ktorý publikoval BÁRDOSSY, J.: *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis I., XXXVIII*. Levoča, 1802, s. 154 – 156.

³ Pozn.: (spišským) Sasom = (spišským) Nemcom.

⁴ Pozn.: tranzumpt bol len overením a odpísaním inej listiny bez potvrdenia predchádzajúceho právneho stavu, ktorý overovaná listina ustanovovala.

⁵ WAGNER, C.: *Analecta Scepusii I*. Viennae, 1774, s. 190.

⁶ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 54 - 55.

⁷ PIIRAINEN, T. I.: *DAS RECHTSBUCH DER XI ZIPSER STÄTE*. Levoča : Spišský dejepisný spolok v Levoči. 2003, s. 43 - 49.

(*Universitas Saxonum de Scepus*), ktorá bola zrušená až v roku 1876, keď bola včlenená do Spišskej župy.⁸

Pamätná kniha obce Spišský Štvrtok uvádza tento zápis: „*Duchovní spiš(ských) Nemcov založili v roku 1298 svoje „Bratstvo,“ tu sa schádzali, tu bola ústredná plebánia, ku ktorej za viac (ako) sto rokov prislúchalo celé široké okolie.*“⁹

K tomu záznamu je potrebné niektoré informácie, ktoré napísal kronikár opraviť a upresniť. Okrem toho, že spišskí Sasi mali svoju nezávislosť od vtedajšej štátnej správy, dosiahli nezávislosť aj od cirkevnej správy. Po založení spišského prepoštstva dochádza k založeniu náboženského združenia farármi spišských nemeckých miest spoločenstva pod názvom: *Bratstvo XXIV. kráľovských farárov (Fraternitas XXIV. parochorum regalium)*, ktoré malo brániť ich záujmy proti spišskému prepoštovi. Medzi najvýznamnejšie výhody bratstva patrili tieto: prepošt mohol len raz do roka vizitovať ich fary, pri konaniach proti nim sa muselo prísne dodržiavať rozhodnutie všeobecných cirkevných snemov a u farárov ho mal zastupovať osobitný kňaz, mohli sa zúčastňovať krajiných cirkevných snemov, proti rozhodnutiu prepošta sa mohli odvolať u ostrihomského arcibiskupa, mali právo voliť si farára, ktorému pripadol celý desiatok.¹⁰ V bežnej praxi desiatky dostával biskup alebo prepošt a oni len časť z týchto peňazí prepustili farárom, kým z privelegovaných a vo väčšine prípadov najbohatších miest desiatky nedostávali, lebo celé patrili farárom bratstva. Jeho vznik uvádzajú jednotlivé historické pramene rôzne. Za najpravdepodobnejší dátum vzniku bratstva sa pokladá rok 1248.¹¹

Štatúty Bratstva boli reorganizované v roku 1298 a potom v roku 1605. Podľa najstaršieho zoznamu z roku 1278 doň patrili tieto fary: Bystrany, Harichovce, Hrabušice, Huncovce, Iliášovce, Levoča, Lubica, Mlynica, Odorín, Poprad, Ruskinovce, Spišská Belá, Spišská Nová Ves, Spišská Sobota, Spišské Podhradie, Spišský Štvrtok, Švábovce, Tvarožná, Veľká, Veľká Lomnica, Vlkovce, Vrbov a nakoniec Žákovce. Neskôr k nim patria aj Kurimany. Je potrebné spomenúť, že do bratstva vždy nepatrili tie isté fary. Čo sa týka Spišského Štvrtka, ten patrilo nepretržite do tohto bratstva aj v čase reformácie, keď v roku 1545 sa toto bratstvo stalo inštitúciou evanjelických farárov. V roku 1674 toto bratstvo zaniklo aktom *judicium compositum*, teda rozhodnutím cirkevného tribunálu, ktorého výsledkom bolo vykázanie evanjelických farárov 13 spišských miest z krajiny. K istému obnoveniu došlo v roku 1705, ale v roku 1709 definitívne zaniká.¹² Medzi najvýznamnejšie dobové dokumenty bratstiev farárov spišských miest je najmä tzv. *Matricula Moleriana* z rokov 1520 – 1606, ktorá je dnes uložená v archíve Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Lyeálnej knižnici v Kežmarku a patrí k jej najvzácnejším historickým dokumentom, ktoré knižnica opatruje.

Keďže súčasťou Spoločenstva spišských Sasov boli aj celé slovenské obce, nemôžeme tvrdiť, že toto spoločenstvo bolo privilegované len pre spišských Nemcov. Toto spoločenstvo malo predovšetkým viac právny ako národnostný obsah a tvorili ho obce, mestečká a (kráľovské) mesta, ktoré uprednostňovali riadenie prostredníctvom tzv. nemeckého práva, ktoré bolo v majetkovo-právnej rovine v tej dobe pre nich výhodnejšie.¹³ Po bitke pri Rozhanovciach neďaleko Košíc, kde sa 15. júna 1312 stretli vojská kráľa Karola Róberta z Anjou, posilnené o bojovníkov z rádu johanitov a o vojsko spišských Sasov nakoniec kráľovské vojská porazili Omodejovcov (synov nebohého palatína Omodeja), ktoré boli doplnené o oddiely Matúša

⁸ SEGEŠ, V. – ŠEĐOVÁ, B.: *Pramene k vojenským dejinám Slovenska I/2 1000 – 1387*, Bratislava : Vojenský historický ústav v Bratislave, s. 41.

⁹ ŠAPO SpA-LE, Fond Obvodný notársky úrad v Spišskom Štvrtku (1921 – 1944). Služnovský úrad. *Pamätná kniha obce Spišský Štvrtok*. s. 13 - 14.

¹⁰ ANDRÁŠI, A. a kol.: *ŠTÁTNY ARCHÍV V KOŠICIACH. Sprievodca po archívnych fondoch II.* 1965, s. 184.

¹¹ HAIN GÁSPAR LŐCSEI KRÓNIKÁJA I. Ed.: BAL J., FÖRSTER J. a KAUFFMANN A., 1910, s. 11: „*Anno 1248. Ist die Bruderschaft der 24. Pfarherrn auffgerichtet worden.*“

¹² ANDRÁŠI, A. a kol.: *ŠTÁTNY ARCHÍV V KOŠICIACH. Sprievodca po archívnych fondoch II.* 1965, s. 185.

¹³ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I.* Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 65 - 66.

Čáka Trenčianskeho. Zato kráľ Karol Róbert potvrdil výsady za zásluhy, ktoré spišskí Sasi preukázali v boji proti Matúšovi Čákovi Trenčianskému, Demetorovi a Omodejovcom. Stalo sa to na žiadosť grófa spišských Sasov Štefana. V čase, keď kráľ Róbert potvrdzoval kolektívne privilégia spišských Sasov, patrili do ich spoločenstva: Levoča (ako hlavné mesto tohto spoločenstva) so svojimi dvormi a majerami a s dedinami Dlhé Stráže, Uloža, Vlková, villa Friderici, Závada. Ďalej tam patrili Spišské Podhradie, Studenec, Baldovce, Hincovce, Trst'any, Bystrany, Spišské Vlchy a k nim patriaca Olcava a zaniknutá osada villa Johanis, Kolinovce, Odorín, Danišovce, Spišská Nová Ves so svojimi osadami a baňami, Harichovce s kúriou Marsilii, Ilišovce s časťou pozemkov z Draviec, Spišské Tomášovce a Arnutovce, Spišský Štvrtok s Mečedel'ovcami.¹⁴ Hrabušice, Primovce, Poprad, Veľká, Veľký Slavkov, Mlynica, Matejovce, Spišská Sobota, Stráže pod Tatrami, Žákovce, Vrbov, Spišská Belá, Kežmarok, Ľubica so svojimi dvormi a osadami a Tvarožná.¹⁵

V roku 1358 sa spiškoštvrtockí mešťania pokúsili obráť Levoču o exkluzívne právo skladu a dokonca chceli docieľiť, aby sa sídlo grófa spišských Sasov prenieslo z Levoče do Spišského Štvrtka. Túto snahu výdatne podporovalo viacero dedín a miest na Spiši, predovšetkým mesto Kežmarok, hlavný rival Levoče. Zámer sa nakoniec nevydaril.¹⁶

Predpokladáme, že sa v Spišskom Štvrtku konali nielen pravidelné týždenné trhy vo štvrtok, ale zrejme i jarmoky v určitých termínoch, možno aj viackrát ročne. Jarmoky sa tu konali pravdepodobne okolo sviatku patróna farského kostola sv. Ladislava (27. jún) a azda aj v dňoch okolo mariánskych sviatkov. Nakoľko v dnes už zaniknutej osade Strelník (*Balistarii*) nachádzajúcej sa v blízkosti Spišského Štvrtka sa nachádzal kostol zasvätený Panne Márii (bez ďalšieho upresnenia sviatku Panny Márie).¹⁷

3 POTVRDENIE VÝSADY SLOBODY MEŠŤANOV

Potvrdenia práva na meštiansky slobodný život:

„Ludovít, kráľ Uhorska, na prosby Andreja¹⁸ potvrdzuje slobody Štvrtčanov, ktoré mali. Roku 1434. (Podľa žiadosti spišských miest 1790).

My, Ludovít, z Božej milosti kráľ Uhorska, zaznamenávame a obsahom tejto listiny oznamujeme všetkým, ktorých sa to týka, že Andrej, syn Herboda, mešťan zo Sv. Ladislava zo Spišskej stolice, sa dostavil pred nás reprezentujúc seba a iných mešťanov či hostí ohľadom tej istej veci a predložil nám listinu nižšie uvedeného obsahu najjasnejšieho a veľkomožného vládcu pána Karola, slávneho uhorského kráľa blahej pamäte, nášho predraheho rodiča, ohľadom výsad slobôd týchže mešťanov a hostí udelených týmže pánom Karolom, naším otcom, zapečatenú pod jeho neskoršou pečatou, s poníženou žiadosťou a prosbou v ich zastúpení, aby sme jej doslovný obsah dali vložiť do našej otvorenej listiny (do nášho patentu) a ráčili ju potvrdiť. Jej obsah je takýto:

My Karol, z Božej milosti kráľ Uhorska atď.¹⁹ My teda, priaznivo naklonení prosbám zmieneného Andreja, nášho host'a z vyššie uvedeného mesta Sv. Ladislava, predložených nám v zastúpení svojom a všetkých jeho hostí, prepisujúc do tejto listiny doslovný obsah vyššie uvedenej otcovskej listiny potvrdzujeme pod ochranou tejto listiny spomenuté výsady slobôd,

¹⁴ Pozn.: FEKETE, N. A.: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. II. sész.* Magyar Tudományos Akadémia : Budapest, 1934, s. 194: uvádza, že v zozname obci je pri Spišskom Štvrtku uvedené, že tam patrila aj (zaniknutá) dedina lukostrelcov *Strelník (Balistarii)*.

¹⁵ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I.* Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 56 -57.

¹⁶ DOMANOVSKÝ, S.: *A szepesi városok árumegállító joga. Lócse és Késmárk küzdelme az árumegállítáért, 1358-1570.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1922, s. 9; 29 - 30.

¹⁷ HUDÁK, J.: *PATROCÍNIA NA SLOVENSKU. (Súpis a historický vývin).* Umenovedný ústav Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 430.

¹⁸ pozn.: vydavateľ listiny konštatuje: *Andrej bol istotne ten istý človek, ktorý sa v nasledujúcej listine spomína ako zemský župan alebo župan Sasov.*

¹⁹ pozn.: ďalej nasleduje citácia dokumentu od vydavateľa - Wagner P. I. str. 201.

*tak ako boli zmienеныm pánom Karolom, našim predrahým otcom, riadne a zákonne dané a udelené. Túto listinu, keď nám bude doručená späť, dáme upraviť do formy nášho privilégia. Dané vo Vyšehrade na piatu pôstnu nedeľu (prvú Nedeľu Utrpenia) roku Pána tisícého trisťého štyridsiateho štvrtého.*²⁰

Ďalšie výsady ako privilégium:

„Ludovít, kráľ Uhorska, vydáva svoju otvorenú listinu (patent) udelenú Spišskému Štvrtku ako privilégium. Roku Pána 1364. (Z originálu uchovávaného u nich.)

Ludovít, z Božej milosti kráľ Uhorska, Dalmácie atď. salernské knieža atď. všetkým Kristu verným prítomným a rovnako aj budúcim, ktorí sa oboznámia s touto listinou, pozdrav v Spasiteľovi všetkých. Dobrodenie darcu je nedokonalé, ak to, čo sa dáva, nie je upevnené na večnú pamäť silou ochrany. Preto chceme dať obsahom tejto listiny na známosť všetkých, že Henchmann, syn Hanusa, náš verný mešťan zo Sv. Ladislava zo Spišskej stolice sa dostavil do prítomnosti našej jasnosti v zastúpení seba a všetkých mešťanov a našich hostí z toho istého miesta a predložil nám nejakú našu otvorenú listinu (patent) nižšie uvedeného obsahu spečatenú našou veľkou pečaťou vyhotovenú ohľadom ich slobôd a ponížene a oddane nás prosil, aby sme ju ráčili prijať, odobriť, ratifikovať a potvrdiť ako privilégium privesením našej novej vierohodnej pečate. Jej obsah je takýto:

*My Ludovít – kráľ Uhorska...*²¹

*My Karol – kráľ Uhorska...*²²

*A tak my sme dobrotivo a s priazňou vypočuli prosby týchto verných mešťanov a našich hostí ako spravodlivé a hodné povolenia a našu vyššie uvedenú listinu nevyvolávajúcu žiadne podozrenie sme do tejto listiny zahrnuli od slova do slova spolu s ich vyššie spomenutými slobodami, ktoré sú vyjadrené v jej obsahu, a ju prijímame, schvaľujeme, ratifikujeme a pre týchže našich verných mešťanov a ich potomkov potvrdzujeme kráľovskou autoritou ako navždy platné prostredníctvom ochrany tejto našej písomnosti. Na svedectvo a večnú pevnosť tohto nášho potvrdenia vydávame túto našu privilegovanú listinu posilnenú ochranou našej novej dvojitej a autentickej visiacej pečate. Dané rukami ctihodného v Kristu otca pána Mikuláša, ostrihomského arcibiskupa a večného župana tohože miesta, nášho dvorského kancelára, nášho milovaného a verného. Roku Pána tisícého trisťého šesťdesiateho štvrtého, tretí deň pred májovými Nónami²³ dvadsiateho tretieho roku nášho kralovania.*²⁴

4 POTVRDENIE TRHOVÉHO PRIVILÉGIA

Doteraz trhové právo stálo na starom tradičnom práve na trhy. Spišský Štvrtkom bol svojou polohou križovatkou obchodných ciest. Starobylé trhové právo Spišský Štvrtok zaradovalo medzi jedno z najstarších trhových stredísk na Spiši. Iné mestá si svoju prestíž trhového práva snažili potvrdiť aj panovníkom. Toto sa stáva pomerne neskôr. Až keď uhorský kráľ Ferdinand III. dňa 22. marca 1638 vydal výslovne privilégia pre mestečko Spišský Štvrtok, kde potvrdil, že sa tam budú konať jarmoky posilnil význam spišskoštvrtockého obchodného centra. Každé mesto sa usilovalo o výsadu niekoľkých jarmokov. Panovník potvrdil dva jarmoky. Jeden v stredu v týždni po Turícach a druhý v stredu v týždni, do ktorého pripadol sviatok Šimona a Júdu, apoštolov.²⁵

²⁰ SCHMAUK, M. (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II.* Szepesváralja, 1889, s. 96, č. LXIII.

²¹ Ďalej nasleduje poznámka vydavateľa: *Pozri Diplom. LXII z roku 1344, teda tisícého trisťého štyridsiateho štvrtého, strana deväťdesiata šiesta.*

²² Ďalej nasleduje poznámka vydavateľa: *Pozri Wagner P. I., 201. (s.).*

²³ Pozn.: spadá to na 5. mája.

²⁴ SCHMAUK, M. (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II.* Szepesváralja, 1889, s. 128, LXXXIII.

²⁵ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I.* Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 316. Pozri tiež MOL Archív absolutizmu, *Statthaltereii Abtheilung Kaschau VII. 10932/1854.*

Dňa 24. júla 1725 prebehlo publikovanie trhového privilegia pre Spišský Štvrtok v Spišskej župe.²⁶ Boli teda opäť potvrdené jeho trhové práva.

Vo väčších či menších centrách s dobrou polohou sa konal pravidelný týždenný trh. Väčšina týždenných trhov bola orientovaná na vzájomnú výmenu tovarov z blízkeho okolia. Z hľadiska výmeny tovarov významnejšími boli výročné trhy, na ktorých sa stretávali predávajúci a kupujúci zo širšieho okolia a na nich sa zúčastnili aj zahraniční obchodníci. Výročné trhy boli známe ako jarmoky. Až do sedemdesiatych rokov 14. storočia na Slovensku bolo do 10 výročných jarmokov, v 15. storočí k nim pribudlo okolo šesťdesiat lokalít. Vzrast počtu týždenných a výročných trhov poukazuje v akej miere sa v 15. storočí zvýšila výmena tovaru. Najvýznamnejšie obchodné mestá mali právo skladu. Právo skladu bolo hospodársky veľmi výhodné pre domácich obchodníkov a nevýhodné pre obchodníkov prichádzajúcich z iných miest. Podstatou práva skladu bolo, že všetok dovezený tovar museli obchodníci najprv ponúknuť na predaj miestnym obchodníkom, a len keď títo nemali záujem odpredať ho na verejnom trhu, mohli ho ponúknuť inde. Rozvoj obchodu podporovali aj panovníci tým, že poskytovali výsady oslobodenia od platenia pohraničného mýta (cla). Bolo zvykom, že pri udelení (kráľovskej) výsady práva konania týždenného trhu v určitej lokalite boli jej obyvatelia oslobodení od trhových poplatkov na miestnom trhu. Ešte rozsiahlejšie výsady sa týkali pri výročných trhoch – jarmokoch, keď takýchto jarmokov sa zúčastňovali aj cudzí (cezhraniční) obchodníci. Títo boli v čase príchodu na jarmok najčastejšie oslobodení od platenia cla na mýtniciach (u nás najbližšie takéto pobočky colných staníc boli v Levoči a Kežmarku a iné).²⁷

Pamätná kniha obce Spišský Štvrtok uvádza tento dobový záznam o obci: „*Meno obce „Štvrtok,“ „Donnersmark,“ „Csütörtök hely“ pochodí od trhu a jarmokov tuná v ten deň od dávna vydržiavaných.*“²⁸

V roku 1344 sa pyšným názvom „*civitas*“ (mesto) honosilo už 24 spišských obcí, hoci len málokteré z nich sa vyvinuli na ozajstné mestá. Medzi nimi bolo aj mesto či mestečko Spišský Štvrtok.²⁹ Je faktom, že obec dosídľovali Nemci, najmä keď roku 1336 uhorský panovník potvrdil jej príslušnosť grófovi Spoločenstva spišských Sasov, čím Spišský Štvrtok sa vyvíjal ako významné mestečko. V období 14. a 15. stor. bolo mestečko Spišský Štvrtok na vrchole svojho rozkvetu natoľko, že sa usilovalo stať sa sídlom *Provincie XXIV. spišských miest*, v tom čase bezvýsledne. Nakoniec tieto snahy boli úspešne zavrhnuté. Významné postavenie Spišského Štvrtka potvrdzuje fakt, že sa tu schádzali kongregácie *Stolice X. spišských kopiačikov*. Úspech sa dostavil, keď po roku 1412 sa nakoniec Spišský Štvrtok dostal na čelo *Provincie XI. spišských miest*, ktoré neboli zálohované Poľsku.³⁰

Koncom 15. storočia dochádza k prehĺbeniu diferenciácie medzi jednotlivými mestami, či mestečkami. Z právneho hľadiska skutočnými mestami ostali iba významné (slobodné) kráľovské mestá. Tento rozdiel sa začal ustáľovať aj v terminológii používanej vo výsadných listinách. Termínom *civitas* (mesto) sa nazývajú slobodné mestá, ktoré sú opevnené hradbami. Menšie mestá – bez hradieb, hoci boli kráľovské aj zemepanské sa nazývajú termínom *oppidum* (mestečko). Hoci aj niektoré mestečká možno považovať za významnejšie vo väčšine prípadov predstavovali trhové strediska panstiev.³¹

Mestečka – opíd – mali síce samosprávu, ale ich richtár nemal plnú súdnu právomoc vo všetkých rozhodovaniach, tá patrila grófovi a jeho rade. Na čele mestečiek stáli richtári,

²⁶ ŠAPO SpA-LE, Fond SŽ, sign.: 113/1725, inv. č.: 496, kart.: 143.

²⁷ CAMEL, S. a kol.: *DEJINY SLOVENSKA I*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1986, s. 445 – 446.

²⁸ ŠAPO SpA-LE, Fond Obvodný notársky úrad v Spišskom Štvrtku (1921 – 1944). Služnovský úrad. *Pamätná kniha obce Spišský Štvrtok*. s. 14.

²⁹ MENCLOVÁ, D.: *Spišský hrad*. 1957, Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 52.

³⁰ *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III*. 1978, s. 81.

³¹ CAMEL, S. a kol.: *DEJINY SLOVENSKA I*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1986, s. 436 – 439.

mestská rada, vonkajšia rada a zhromaždenie občanov, tzv. volená obec. Richtára volilo zhromaždenie občanov každý rok. Voľby sa konali koncom januára alebo vo februári.³²

Menšie mestečká zväčša podľahli tlaku zemepánov a mnohé z nich sa dostali na úroveň poddanských obcí – hoci právne mali charakter mestečiek, o ktorých vo všetkom rozhodovali ich zemepáni. Medzi takého mestečka, ktoré si neudržali svoje postavenie, zaraďujeme aj Spišský Štvrtok. Hoci sa Spišský Štvrtok v roku 1465 stal poddanským mestečkom panstva Spišského hradu,³³ stále to bola strategická križovatka ciest a naďalej si zachoval svoj primát medzi ostatnými mestečkami na Spiši.

Spišský Štvrtok ako stredoveké mestečko malo okrem iného aj právo variť pivo. Pramene z obdobia včasného stredoveku dokladajú, že pivo varili poddaní, šľachta i kláštory. Právo na varenie piva sa stalo jedným zo základných práv mešťanov. Varenie piva najmä od 16. storočia bolo významným zdrojom príjmov. Najlepšie piva sa varili v mestách, kde sa práce pri varení piva postupne diferencovali, vznikali nato špecializované remeslá – pivovarníctvo a sladovníctvo. Podľa záznamoch v 18. a 19. storočí malo patriť k najkvalitnejším a najznámejším práve trenčianske a na Spiši kežmarské pivo. Totiž pivo u nás v minulosti vyrábali členovia pivovarníckeho cechu, ale v drobnom sa varilo takmer v každom dome. Čo sa týka najkvalitnejšieho a najznámejšieho kežmarského piva, máme len strohé záznamy. Okolo roku 1860 vznikol pivovar Vincenta Meeseho, ale po ňom už dnes niet ani stopy. Pre Spišský Štvrtok k dispozícii máme dobový záznam - *Urbár hradného panstva Spiš 1583*.³⁴

Pre Spišský Štvrtok (*Quintum Forum*) bol tento zoznam poplatkov nasledujúci:

„Platia dane trikrát do roka: pred nedelou Laetare (štvrtá pôstna nedela) 16 florénov, denárov -, pred sviatkom Jána Krstiteľa (24. júna) 16 florénov, denárov -, pred sviatkom sv. Martina (11. novembra) 16 florénov, denárov -.

Poplatky z viníc platia trikrát do roka: pred sviatkom sv. Juraja (23. apríla) 11 florénov, denárov -, pred sviatkom Jakuba apoštola (25. júla) 11 florénov, denárov -, pred sviatkom Narodenia Pána (25. decembra) 11 florénov, denárov.

Poplatky z piva platia podobne trikrát do roka: pred sviatkom Letníc 5 florénov, 25 denárov, pred sviatkom Bartolomeja (24. augusta) 5 florénov, 25 denárov, pred sviatkom Troch kráľov (6. februára) 5 florénov 25 denárov.

Do kuchyne sú povinní prispieť: 32 husí, 64 kapúnov (kohútov), 320 vajec, 2 telatá. Okolo sviatku sv. Martina odovzdávajú na hrad ovos ako daň: richtár 32 gbelov, farár 23 gbelov. Sú povinní každý rok vo vlastnom mlyne vykŕmiť 4 prasatá.“³⁵

Mestá a mestečká na Spiši si vydržovali viaceré niekoľkodňových jarmokov a trhov. V roku 1854 dochádza k nariadeniu, kde všetky spišské mestá a mestečká boli povinné preložiť na kontrolu privilégia, ktoré ich oprávňovali vydržovať výročné trhy. Podľa súpisu privilégií na konanie jarmokov v Spišskej župe z roku 1854 (*Verzeichnis der zufolge Privilegien oder befördlichen Concessionen zur Abhaltung von Jahrmärkten berechtigten Gemeinden*), Spišský Štvrtok predložil autentický transumpt (hodnoverný odpis listiny) potvrdený Spišskou kapitulou zo dňa 27. apríla 1638, v ktorom je doslovný prepis privilégia, ktoré vydal uhorský kráľ Ferdinand III. dňa 22. marca 1638. Podľa tohto privilégia mestečko Spišský Štvrtok mohlo konať dva jarmoky. Jeden v stredu v týždni po Turícach a druhý v stredu v týždni do ktorého pripadol sviatok Šimona a Júdu, apoštolov (28. október). Dodajme, že tieto spišskoštvrtocké jarmoky trvali len jeden deň a boli súčasne s dobytčím trhom (*Viehmarkt*) a konal sa aj kramársky trh (*Krämmersmarkt*).³⁶

³² CHALUPECKÝ, I. (ed.): *Dejiny Popradu*. Košice : Vydavateľstvo ORIENS, 1998, s. 66.

³³ KROPILÁK, M. (ed.): *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. 1. vyd.* Bratislava : Veda, 1978, s. 81.

³⁴ MARSINA, R. - KUŠÍK, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*. Bratislava : SAV, 1959, s. 422.

³⁵ MARSINA, R. - KUŠÍK, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*. Bratislava : SAV, 1959, s. 422.

³⁶ SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I.* 1974, s. 316. Pozri tiež MOL Archív absolutizmu, *Statthaltereie Abtheilung Kaschau VII. 10932/1854*.

5 ZÁVER

Zašlú slávu jedného z najstarších trhových stredísk na Spiši, Spišského Štvrtku, pripomína dnes len historické jadro obce s upraveným trojuholníkovým parkom. Ide o námestie, ktoré sa ešte aj dnes medzi pamätníkmi nazýva „*Rínek*“, čo znamená trhovisko. V súčasnosti sa toto miesto nazýva Námestie slobody.³⁷ Je potrebné začať sa zaoberať myšlienkou premenovanie niektorých ulíc v Spišskom Štvrtku, ktoré svoje názvy dostali v čase hlbokej komunistickej totality. Žiada sa niektoré názvy ulíc prehodnotiť, najmä názvy z historického centra obce. Jednotlivé názvy majú reflektovať zašlú históriu Spišského Štvrtka. Súčasná obec Spišský Štvrtok je líder medzi obcami a patrí medzi najrozvinutejšie obce okresu Levoča.

Literatúra

ARCHÍVNE PRAMENE

1. Štátny archív v Prešove, Spišský archív v Levoči (ŠAPO SpA-LE), Fond: Obvodný notársky úrad v Spišskom Štvrtku (1921 – 1944). Služnovský úrad. *Pamätná kniha obce Spišský Štvrtok*. Zapísaných je 39 strán knihy.
2. ŠAPO SpA-LE, Fond (f): Spišská župa (SŽ), sign.: 113/1725, inv. č.: 496, kart.: 143.
3. Štátny archív v Košiciach, pracovisko Archív Sp. N. Ves (ŠA KE, pASNV)
4. ŠA KE, pASNV, f.: *Magistrát mesta Spišská Nová Ves*, listina č. 2 (odpis z 15. storočia)

HISTORICKÉ PRAMENE

1. BÁRDOSSY, J. (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis I.*, Levoča, 1802.
2. HAIN GÁSPAR LŐCSEI KRÓNIKÁJA I. Ed.: BAL J., FÖRSTER J. a KAUFFMANN A., Levoča, 1910, 558 s.
3. PIIRAINEN, T. I.: *DAS RECHTSBUCH DER XI ZIPSER STÄTE*. Levoča : Spišský dejepisný spolok v Levoči, 2003, 277 s.
4. SCHMAUK, M. (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis. Pars II.* Szepesváralja, 1889, 550 s.
5. WAGNER, C.: *Analecta Scepusii sacri et profani. I.* Viennae, 1774. 472 s.
6. KNIŽNÉ PUBLIKÁCIE: EDÍCIE, MONOGRAFIE A ZBORNÍKY
7. ANDRÁŠI, A. a kol.: *ŠTÁTNY ARCHÍV V KOŠICIACH. Sprievodca po archívnych fondoch II.* 1965, 266 s.
8. CAMBEL, S. a kol.: *DEJINY SLOVENSKA I.* Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1986, 534 s. CHALUPECKÝ, I. (ed.): *Dejiny Popradu*. Košice : Vydavateľstvo ORIENS, 1998, 576 s. ISBN 80-88828-12-0.
9. DOMANOVSKY, S.: *A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállitásért, 1358-1570*, Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1922, 522 s.
10. FEKETE, N. A.: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. II. rész.* Magyar Tudományos Akadémia : Budapest, 1934, 191 s.
11. HUDÁK, J.: *PATROCÍNIA NA SLOVENSKU. (Súpis a historický vývin)*. Bratislava : Umenovedný ústav Slovenskej akadémie vied, 1984, 480 s.
12. KROPILÁK, M. (ed.): *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III.* 1. vyd. Bratislava : Veda, 1978, 532 s.
13. MARSINA, R. - KUŠÍK, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku*. Bratislava : SAV, 1959, 572 s.

³⁷ Pozn.: za zmienku stojí spomenúť, že uprostred dediny na priestranstve zvanom *Kolfasisko*, dnešná dolná časť parku sa v obci konali rôzne oslavy.

14. MENCLOVÁ, D.: *Spišský hrad*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957, 222 s.
15. PIIRAINEN, T. I.: *DAS RECHTSBUCH DER XI ZIPSER STÄTE*. Levoča : Spišský dejepisný spolok v Levoči. 2003, 277 s. ISBN 80-88704-57-X.
16. SĚGEŠ, V. – ŠEĎOVÁ, B. (ed.): *PRAMENE K VOJENSKÝM DEJINÁM SLOVENSKA I/2 1000 – 1387*. Bratislava : Vojenský historický ústav v Bratislave, 2011, 288 s. e-ISBN 978-80-89523-14-6.
17. SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče 1*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1974, s. 404. bez ISBN.

Kontaktné údaje

PaedDr. Ing. Stanislav ŠVEDA
Prešovská univerzita v Prešove
Gréckokatolícka teologická fakulta
Katedra historických vied
Ulica biskupa Gojdiča 2
080 01 Prešov
stanosveda@gmail.com

PROBLEMATIKA INTERPRETACE V HUDEBNÍM UMĚNÍ

MUSICAL ART INTERPRETATION PROBLEMATICS

Barbora Bortlová

Abstrakt

Príspevek sa zaoberá z filozoficko-estetického hľadiska otázkou, čo je to hudba a aké funkcie a význam má umenie v živote človeka. Popisuje vývoj interpretačnej problematiky v historickom kontextu a prístup interpreta k hudobnému dielu po stránke jak teoretické, tak praktické.

Kľúčová slova: hudobné umenie, interpretácia, interpret

Abstract

The paper is dealing with philosophical and aesthetic point of view of a question, what music means, what are its functions and benefits in human life. It describes the development of the interpretation problematics in historical context and the interpreter approach to a musical work in both theoretical and practical ways.

Key words: musical art, interpretation, interpreter

1. Úvod

Hudba jako taková je odjakživa a ve všech jevových formách hra s tóny, zvuky a hluky v historicky podmíněném systému pravidel hry, jež jsou určena hodnotami racionálního řádu a druhy hudebně možného výrazu. V hudbě jako takové jsou vhodné k vyjádření mimo jiné pohyb (pomalu, rychle), dynamika (hlasitě, tiše), barva (např. světlá, temná), pozice (např. vysoko, hluboko) a to, co lze napodobit hudebně (např. hřmění a ptačí zpěv) nebo obrazně (např. vzestup, pád), emocionální momenty (např. radostný, smutný). Nekonečné kombinace těchto a jiných hudebně možných parametrů umožňují nekonečnou plnost hudebně možných druhů a předmětů výrazu. Hudebně možné je v hudbě jako takové vše co může sama mimo pojmovou řeč, tj. bez její pomoci.

Hudba je vzorovým příkladem umění potud, že je vzorovým příkladem hry. Hráči hrají na hracím náčiní-hudebních nástrojích hru. Hudba, kterou hrají a také zpívají, tj. hudební dílo, se esteticky odehrává jako znějící hra smyslových daností a toto umění je krásné, protože si hraje a v procesu estetické identifikace z nás činí spoluhráče. Hraní je estetická forma hudby, kategorie její existence jako umění, která ji odděluje od skutečnosti, byť by byla na ni sebevíc vázána. Veškerá hudba estetizuje skutečnost, k níž se vztahuje, tím, že ji transformuje do své hry. Estetizuje skutečnost včetně ošklivé, barbarské, protože estetizace zde znamená distanci – vzdálení od skutečnosti – ukazovat něco v krásné hře.

2. Hudba a krásno

Co je krásno v umění a tudíž i v hudbě, je otázka, která vznikla historicky. Kdysi existoval pojem „krásná umění“. I když stále někdy ještě hovoříme např. o umění lékařském, kuchařské atd., chápeme architekturu, malířství, básnictví a hudbu jako umění bez přívlastku. Když se ale začal pojem „umění“ (nejprve v oblasti výtvarných umění) v šestnáctém století emancipovat, bylo zapotřebí hledat přívlastek, aby bylo možno umění odlišit od věd a jiných umění. Volba padla na slovo „krásné“. Roku 1746 tento pojem definitivně prosadil Charles

Batteux a u Alexandera Gottlieba Baumgartena je estetika, jako věda zkoumající *cognitio sensitiva* (poznání skrze cit), v zaměření na umění smyslovým poznáním krásna.¹

Hudba bývá často srovnávána s řečí. Nazýváme ji řečí tónů, citů, univerzální řečí. Ve skutečnosti však hudba není řeč. Rozdíly jsou velké a zásadní. Jedná se o nevlastní, metaforický pojem řeči – říkáme, že hudba něco znamená, vyjadřuje, dává na srozuměnou a v tomto smyslu můžeme použít i slovní spojení, že hudba promlouvá, že něco říká. Hranice hudby, které způsobují její podřazenost vůči řeči, zajišťují zároveň její nadřazenost v oblasti umění, neboť tím že tóny mohou „říkat“ jenom to, čím jako znějící jev samy jsou, je veškerá hudební výpověď situována do sféry estetická jako říše smyslového bytí, sdělování, vnímání a cítění. V úsilí o výraz se hudba dostává do blízkosti rétoriky a hudební teorie vytváří systém hudební rétoriky. Hudba se dále sdružuje s verbálními pokyny v notovém zápisu a nechává se jimi určovat, přednášet a chápat v jejich smyslu. Ve všech dobách se hudba a řeč spojují ve vokální hudbě – řeč se stává hudbou ve zpěvním přednesu básně a v doprovodu zpěvu; nastává jednota, kdy jedna druhé se přizpůsobují, vykládají se a obohacují. Účinek hudby je však mnohem mocnější než účinek slov.

Hudba jako vysoce subjektivní umění svou vysokou diferencovaností s jejím rozložením v čase velmi určitě a intenzivně vyžaduje intencionální aktivitu posluchače. Vynucuje si velké množství aktů, které k ní upínáme, a každý s sebou nese také vztažení postojové a emoční. Jean-Paul Sartre (1905-1980), významný spisovatel a existencialisticky orientovaný fenomenolog, když pracoval na své teorii imaginace, napsal, že emoce představuje především určitý postoj: „Emoce je jistý způsob, jak chápeme svět“.² Stejně jako imaginárno, umožňuje emoce uniknout nátlaku a starostem reálného světa. Pro hudebně umělecký kontext je podstatné Sartrovo rozlišení dvou podob emoce: subjektivní konstituce magického světa a magie světa samotného. Hudební projevy jsou předmětem silně oduševnělým a právě v druhém významu, magie prodlévající ve světě samotném, spočívá možnost na ně pohlížet a zařadit je do kontextu, od něhož je oduševnělost očekávána. Sartre zaujímal stanovisko, že, mimo jiné, hudba je neoznačující umění, ale má smysl, jenž se nikdy neodvrací od předmětu, který obývá. Smysl je vtělení reality v předmětu, který překračuje, ale který není představitelný mimo předmět a pro svoji nekonečnost je neuchopitelný jakýmkoliv znakovým systémem.³

V posledních desetiletích dospěla estetika k novému pohledu na umění: poukázala na to, že umění má v našem životě různé funkce. Literatura, zejména próza, a dramatické umění mají funkci, kterou lze nazvat orientační, protože mohou pozoruhodně přispět k naší orientaci v důležitých životních hodnotách. Ve starších dobách byla pro celou řadu uměleckých odvětví, včetně hudby, velmi významná funkce náboženská. Velmi pestré jsou funkce praktické (např. architektura, užité umění).⁴

Mezi všemi různými funkcemi má klíčové postavení *funkce estetická* – zaujímá důležité místo v životě jednotlivců i celé společnosti, protože zabírá mnohem širší oblast působnosti než jen samo umění. Jakýkoli předmět i dění (lidská činnost či přírodní děj) se mohou stát nositeli estetické funkce. V umění je estetická funkce funkcí dominantní, mimo ně, pokud existuje, má postavení druhotné. Její přítomnost vyjadřujeme rozmanitým způsobem. Říkáme, že umělecké dílo na nás působí svou krásou, přináší nám estetické uspokojení, že umělecký zážitek má estetické zabarvení, je provázen estetickým citem apod. Pro každé umělecké odvětví platí, že má-li se estetický účinek uměleckého díla dostavit, musí se v člověku

¹ EGGBRECHT, Hans, H: *Hudba a krásno*. Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2001, s. 51.

² SARTRE, J.-P.: Nástin teorie emocí. In: *týž: Vědomí a existence*. Oikúmené, Praha 2006, s. 79. Citováno podle STRATILKOVÁ, M. *Vývoj fenomenologického myšlení o hudbě*. Univerzita Palackého, Olomouc 2012, s. 45.

³ STRATILKOVÁ, M. *Vývoj fenomenologického myšlení o hudbě*. Univerzita Palackého, Olomouc 2012, s. 47.

⁴ Problematikou funkcí umění se zabýval obecně i jednotlivě Jan Mukařovský, viz jeho *Studie z estetiky*, Odeon, Praha 1966.

uskutečnit zvláštní duševní pochod, který obvykle charakterizujeme jako *prožívání díla*; tzn., míníme tím pocity, které se v nás odehrávají, a které si uvědomujeme, pokud jsme s dílem ve styku.

U některých druhů umělecké tvorby, jako právě u hudby, se nám prožívání díla umožňuje – zprostředkovává zvláštní uměleckou činnost, kterou obecně nazýváme *uměním výkonným*. Prožívání je duševní pochod, který proběhne v nějakém časovém úseku. Otázka, kterou si musíme položit, je, do jaké míry je podrobný časový průběh tohoto duševního pochodu zvnějšku určen. U výtvarných umění je prakticky ponechán naší libovůli – pokud se díváme na obraz, celková délka vnímání není nijak určena, ani nám není předepsáno, které detaily a v jakém pořadí si vybíráme (pokud nás neupoutá nějaká část obrazu, nebo detail, který je zvláště nápadný, například svou barevností). Podobně je tomu u sochy, kde není stanoveno, z které strany se na ni začneme dívat, u architektury přistupuje ještě k vnějšímu pohledu prohlídka vnitřku, ve svém průběhu zcela neurčená. Poněkud jinak je tomu například u románu – celý dějový sled se svou rozmanitostí je spisovatelem stanoven. Přesto vlastní průběh uměleckého prožitku není také přesně určen, neboť není určena ani jeho rychlost ani délka, kterou si čtenář volí sám, protože má možnost se při čtení kdykoli vrátet na kterékoli místo.

Porovnáme-li s tím hudbu (také dramatické umění a tanec), platí, že náš smyslový vjem díla je ve svém časovém průběhu určen zvnějšku do naprosté konkrétnosti. Jinak řečeno: „časový průběh vjemu je nám přímo vnucován“⁵. Všechny fáze zvuku zapadají do určitých okamžiků plynoucího času. Přísnou časovou vazbou je mj. také dáno, že u výše uvedených druhů umění musí divák, či posluchač shlédnout, resp. vyslechnout dílo vcelku; nemůže se tedy vrátet zpátky jako čtenář románu. Přísná časová vazba je neobyčejně závažným a citlivým uměleckým prostředkem, neboť na způsobu jak je umělecký výtvar „uložen“ do plynoucího času, závisí podstatně jeho estetická účinnost. To pro jiné druhy umění neplatí. Pokud se omezíme pouze na hudbu, tak z uvedeného plyne, že hudební dílo existuje jako takové jedině tehdy, probíhá-li v čase, neboť teprve tehdy na nás může esteticky vůbec působit. Vcelku se dá říci, že úkolem výkonného hudebního umění je realizovat zvuk v přísné časové vazbě.

3. K problematice interpretace

Pěstování hudby a její provozování bylo původně sociálně-společenskými aktivitami s vyhraněnou náboženskou nebo obřadní funkcí. Tradice evropské hudby proto úzce souvisí s křesťanskou kulturou, v rámci které se zrodila. Liturgický zpěv – zpívané mše, koncertní chrámové skladby, světské madrigaly či tance – každý z těchto hudebních žánrů měl svou přesně vymezenou společenskou a náboženskou funkci. Počínaje obdobím renesance dochází k postupné emancipaci hudebních žánrů z jejich užitkových funkcí. Jedním ze základních předpokladů této emancipace bylo přehodnocení vzájemného vztahu a postupně se vyhraňující dominantní postavení hudby světské nad hudbou duchovní. Okolo roku 1600 se prosazuje ideál nové výrazovosti na bázi dur-mollového harmonického myšlení a hierarchizace hlasů. Nejdůležitějším ukazatelem stylového zlomu je monodie – jedna melodická linie nad generálbasem, který poskytuje harmonickou oporu. Rozvíjí se hudba založená na umění sólistů ve stylu bohatém na afekty.

Hudební dílo jako uzavřený umělecký útvar či *opus* nabývá schopnost oddělit se od svého tvůrce a fungovat nezávisle na svém autorovi; skladatel tak vystupuje z předešlé anonymity, rodí se „opusová kultura“. Monodie se stala zdrojem radikálních změn v oblasti stylu a formy, v oblasti světské hudby podnítila vznik celé řady nových hudebních forem a žánrů (opera, píseň, concerto grosso). Tendence k individualizaci hudebních děl a vznik dalších světských žánrů (koncert, sonáta, symfonie) byli v průběhu baroka a klasicismu provázány dalším

⁵ ZICH, J.: *Kapitoly a studie z hudební estetiky*. Supraphon, Praha 1987, s. 8.

oslabováním užitkových funkcí a zvyšováním akcentu na estetickou svébytnost hudebních děl. Tyto vývojové tendence vrcholí v 19. stol. pěstováním veřejného koncertu a tím dochází k přerodu opusové hudební kultury na „posluchačskou – hudba se úplně oprošťuje od dosavadních nábožensko-rituálních a sociálně-společenských vazeb. Akcent na autonomně-estetickou funkci hudby zvyšuje technickou náročnost a tím i nároky na interprety. Následkem tohoto vývoje se vyhraňuje funkce interpreta v dnešním slova smyslu.

4. Interpretační pojetí

Pojetí skladby je, velmi jednoduše řečeno, dáno tím, jak interpret určitou hudbu chápe, tedy obsahem, který v ní nalézá při studiu jejího zápisu. Jinak se také o umělci říká „jak to cítí, tak to hraje (zpívá)“; přičemž slovy „jak to cítí“ se rozumí co v dané hudbě „cítí“ – jaký obsah v ní nalézá. Umělec tedy dává svému výkonu určité obsahové zaměření. Pojetí je tedy, stručně řečeno, obsahová stránka výkonu. Táž skladba může ale být provedena v různých pojetích. Přitom předpokládáme, že vždy je zachován skladatelův zápis.

V období baroka bylo obsazení, dynamika, tempo, realizace ozdob, improvizace dotvoření hudebního textu apod. přenecháno uvážení interpreta, popř. se řídili normami přednesového umění doby. Počínaje 18. stoletím byly tyto aspekty stále více a důkladněji zaznamenávány. Aby bylo možné zdokonalovat způsob předvádění díla v bezprostřední spjatosti s jeho charakterem, samotní autoři kompozic uvádějí v notovém textu i přednesová označení a pokud ještě v průběhu 18. století skladatelé předpokládali, že interpret improvizace „dotvoří“ dílo a nechávali mu prostor na realizaci v rámci ornamentálních pasáží a kadencí, v 19. století se snažili vše dopodrobna zaznamenat a interpret se stává už jakýmsi tlumočnickem záznamu hudebního díla.

V 19. stol. se rozmáhá historizmus, (tj. hudba minulosti začíná dominovat v koncertním a operním repertoáru), s čímž souvisí i největší zenit interpretačního umění: status interpreta tu dosahuje svého historického vrcholu, jak o tom svědčí kult romantických virtuózů přetrvávající i v raném období 20. století. Narůstající determinovanost notového textu prostřednictvím množství, až nadbytku, instrukcí u některých skladatelů, nemusí dosahovat žádaného efektu držení se přísněji a přesněji přednesové intence skladatele (každé nadměrné precizování díla přináší současně nové problémy při jeho nastudování, interpretačním pochopení a zvukové realizaci). Na přílišný tlak interpretačních pokynů reagovali neobarokně a neoklasicistně zaměřeni skladatelé ve dvacátých letech 20. stol., kteří je v notovém záznamu svých skladeb zásadně redukovali.

Na rozdíl od literatury nebo výtvarného umění, v hudbě se až v 19. stol. objevuje fenomén klasických, vzorových, modelových autorů; tzn., že skladatel, který se chtěl etablovat v některém z žánrů nebo oblastí hudby, se musel tvořivě konfrontovat s dílem skladatele, který byl „modelovým“ autorem (např. Palestrina – katolická církevní hudba, styl vokální polyfonie; Bach – evangelická církevní hudba, styl instrumentální polyfonie; Mozart – opera buffa; Beethoven – symfonie; Schubert – píseň apod.).

Až v 19. století došlo současně k ustanovení standardního koncertního a operního „repertoáru“ z vybraných děl minulosti.

Tento vývoj se týká nevyhnutně problematiky ve vztahu k hudbě minulosti a způsobu její interpretace. Vztah určité hudební epochy k minulosti funguje dvěma způsoby:

- 1) na bázi tradice – jde o nepřetržité řetězovité navazování, které funguje bezprostředně, nevyžaduje reflexi, je přítomné, „živé“;
- 2) na bázi restaurování – tj. osvojování si dědictví předcházejících epoch, znovuožívání hudby minulosti.⁶

⁶ Viz kapitolu „Tradition und Restauration“, in DAHLHAUS, Carl (ed): *Die Musik des 19. Jahrhunderts*, (= Neues Handbuch der Musikwissenschaft, 6, ed. Carl Dahlhaus), Laaber: Laaber-Verlag 1992, s. 21 - 28. Citováno podle: ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. VŠMU, Bratislava 2011, s. 125 - 126.

Pěstování veřejného koncertu přineslo přerod evropské hudební kultury na „posлуhačskou“. Rozkvět instrumentální hudby, na kterém měli zásluhu weimarští a později vídeňští klasikové, je výrazem fascinace ideou velké autonomní formy představované především symfonií. Poprvé v dějinách hudby to není text, ale autonomní hudební zákonitosti, které jsou schopny zabezpečit logiku a soudržnost rozsáhlých skladeb. To umožňuje jednak technika motivické práce, ale hlavně rozvinutá tonální harmonie, která vykryštovala na přelomu renesance a baroka v rámci monodie.

Ve 20. století se problematice interpretace věnovalo mnoho významných představitelů zahraniční muzikologie a estetiky. Jedním ze základních počínů na poli zkoumání v této oblasti je vydání 11. dílu encyklopedie „Hudební interpretace“ (z řady Neues Handbuch der Musikwissenschaft) vydaný v generální ediční režii Carla Dahlhause⁷. Problematika hudební interpretace je reflektovaná nejprve z hlediska systematického (autorem je editor tohoto dílu Hermann Danuser) a následně historického, od interpretace středověké až po problematiku technické reprodukce hudby a nejaktuálnější interpretační tendence v hudbě po roce 1945.

V souvislosti s nárůstem přednesových instrukcí, v rámci kterých skladatelé věnovali větší pozornost písemné fixaci svých představ, navrhuje Danuser rozlišovat mezi strukturálním smyslem hudebních textů (primární parametry tónová výška a délka) a interpretačním smyslem (primární parametry barva a síla zvuku a tempo). Interpretační smysl se vztahuje jednak na explicitně formulované přednesové instrukce, ale i takové, které jsou notací nezachytitelné. Konkrétní interpretační výkon je závislý na pragmatických okolnostech, v kterých se odehrává (prostor, publikum, počet a dispozice nástrojů, schopnost instrumentalistů a zpěváků, individuální „naladění“ interpreta a další variabilní faktory).

Komplexní strukturálně-estetická analýza se však neopírá jen o parametr délky a výšky tónů, ale i další parametry jako je frázování, artikulace, dynamika, agogika apod., které jsou zdrojem závažných informací pro analytika a především interpreta, nakolik se jejich prostřednictvím snaží skladatel blíže definovat své záměry a smysl struktury svého díla. Poznatky této analýzy jsou důležité i při hodnocení kvality hudební interpretace. Podobně jako Danuser, tak i Scruton upozorňuje na to, že mnohé aspekty, které dokážeme slyšet v dané interpretaci, jsou notací nezachytitelné, případně je skladatel může jen naznačit (např. tempo nebo specifické dynamické, agogické a výrazové nuance). Podle Scrutona je tak interpret tlumočnickem, jehož úkolem je „přeložit“ instrukce o tom, jak je třeba vyprodukovat určité zvuky, aby na nás působily jako smysluplné organizované tóny.⁸

Problematikou interpretace se zabýval i významný filozof a muzikolog 20. století Theodor Wiesengrund Adorno (1903 – 1969), jak zmiňuje publikace M. Štefkové „Teória hudobnej interpretácie“ (Bratislava, 2011). Adorno soustředil pozornost na specifickou ontologii hudebního díla, které existuje jedině v momentě svého předvedení – text hudebního díla se stává textem až v momentě interpretace (pojem „hudební text, textura, má zde význam jako potencionální tkanivo vztahů, kterým se učí interpret krok za krokem rozumět stále víc, což se odráží na kvalitě slyšeného výsledku). Středobodem jeho teorie hudební interpretace je paradoxní teze, že každá interpretace je „kopií originálu, který nemáme k dispozici“ – hudební dílo jako takové tedy neexistuje, „musí ještě teprve vzniknout“⁹.

Každé umělecké dílo je pro Adorna individuální a jedinečné. Základním předpokladem pravdivé interpretace je podle něj pochopení vnitřní souvislosti díla. V tonální hudbě zabezpečuje primárně vnitřní „logiku“ už princip tonality. Úkolem interpreta je tedy pochopit a zřetelně artikulovat imanentní konstrukční princip, ale i metafyzický obsah hudebního díla,

⁷ ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. VŠMU, Bratislava 2011, s. 41.

⁸ ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. VŠMU, Bratislava 2011, s. 44.

⁹ UHDE, J. – WIELAND, R. *Denken und Spielen. Studien zu einer Theorie der musikalischen Darstellung*. Kassel: Bärenreiter-Verlag 1988, Ref. 15, s. 14 – 15. Citováno podle: ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. VŠMU, Bratislava 2011, s. 45.

soustředěně se ponořit do textu hudebního díla a pozorně notu za notou sledovat jednotlivé kroky.

Dalším požadavkem, který Adorno klade, je organizovanost hudebního díla. Vztahuje se jak na konstrukční, tak i na expresivní dimenzi díla a tyto póly by měly být vyvážené. Když interpret zanedbá dialektiku konstrukčního (technologického) a expresivního (psychologického) momentu, jeho výkon bude postrádat nevyhnutně estetickou dimenzi. Všude, kde interpret poruší dialektiku konstrukčního a výrazového principu dochází k nesouladu (neodůvodněná rubata, přepjatá výrazovost, divadelní patos).

Některá interpretace nás osloví ihned a jiná ne, přestože zdánlivě jí nic nechybí a nemůžeme jí ani nic vytknout. Interpretace nás dokáže oslovit, když se hráči podaří identifikovat a následně „oživit“ hudební tvary ve smyslu gesta a ztvárnit organický vývoj od jednoho tvaru k následnému. V přesvědčivé interpretaci každé jednotlivé téma a úsek vyznívají současně jako logicky nevyhnutelné a navzájem smysluplně komunikující momenty, které však mají současně přesnou funkci v rámci celku skladby. Identifikovat charakter jednotlivých gest znamená uvědomit si především jejich postavení v procesu skladby. Přesvědčivá interpretace je neztvárňuje jednotlivě od tématu k tématu, ale ve vzájemné akci, takže výsledek v nás evokuje procesy známé i z našeho běžného života (otázka a odpověď, teze, antiteze a syntéza). Odhalit povahu hudebního procesu v tomto smyslu znamená pátrat, odkud vychází a kam směřuje: jestli je v souladu s tím, co současný příběh evokoval, anebo představuje překvapující moment v procesu vývoje. V zájmu přesvědčivého vyjádření daného charakteru může interpretovi napomoci představa kontrastního protipólu (forte proti pianu, dur proti moll, dolce proti energico ...); představa modelů konání je důležitá i když se jedná o vztah mezi většími komplexy – jestli se interpretovi podaří propůjčit své hře „příběhový“ charakter, vede to ke stupňování výrazovosti jeho hry. Hudební gesta a charaktery nejsou tedy statické.

Tak jako hudební díla individualizují jednotlivé konvence tonálního systému a prostřednictvím hry s odchylkami od tohoto systému získávají svůj individuální výraz, měla by se individualizovat i interpretova technika ve smyslu rozvíjení schopností přizpůsobovat se vnitřní dynamice díla. Existují mnohé metodiky vyučování nástrojové hry a zpěvu, které od sebe oddělují hudbu a techniku. V procesu cvičení interpret usiluje o zvládnutí skladby technicky, přitom se vědomě odosobňuje od jejího mimetického rozměru a výrazu. Autoři takových metodik věří, že když jsou všechny technické těžkosti překonané, je projev ještě natolik flexibilní, že interpret bude schopen integrovat do něj i potřebné mimetické elementy. Interpret by měl usilovat o to, aby v důsledku demonstrace technických zručností nezastínil charakter a výraz díla, ale aby mu tyto naopak pomohli artikulovat podstatu. Jeho technika by se měla stát pouhým prostředkem k dosažení cíle.

Pokud jde o prioritu autorova záměru a míru subjektivního vkladu interpreta, názory skladatelů a interpretů na tento problém se značně liší. Například Brahms byl přesvědčený o tom, že hudební výraz interpreta se musí opírat výhradně o hluboké porozumění zkomponovanému textu, jehož horizont interpret nesmí překročit. Toto stanovisko o několik desetiletí později iniciovalo hnutí za věrnost dílu ve 20. století. Významným představitelem tohoto hnutí byl Heinrich Schenker, (autor studie „Nauka o pravdivém přednese, 1923). Schenker je známý především jako autor analytické metody založené na postupné redukci harmonických vrstev a melodických linií kompozice až k odhalení nejvlastnějšího jádra, které je, podle něj, jednotné ve všech mistrovských dílech hudebního umění. Problém subjektivity v hudební interpretaci spočívá ve vztahu a napětí mezi subjektivitou skladatele, která se odráží v hudebním díle, a subjektivitou interpreta, který napomáhá jeho estetickému zpřítomnění.¹⁰

¹⁰ ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. VŠMU, Bratislava 2011, s. 159, 160.

Podobně jako písemný text, tak i text notový zaznamenává nějaké sdělení, které musí interpret řešit – zamýšlet se jakého druhu je toto sdělení. Pouhým přečtením jakéhokoli textu ještě nevzniká sdělení; čtením slov a stejně tak čtením not ještě nic nesdělujeme a nepředáváme. To podstatné se skrývá někde „za textem“. Hudební skladatelé minulosti zanechali svá poselství v podobě notového zápisu a úkolem interpreta je vyčíst z tohoto „návodu“ základní oblast idejí, v níž se bude pohybovat, přičemž úspěch závisí na jeho inteligenci, intuici, vnímavosti, zkušenostech, také na hudebně-technických dovednostech a hudebně-zvukové představivosti. Postihnout hudební myšlenku formou notového zápisu není jednoduché. Hudbu studujeme z textu, vnímáme prostřednictvím poslechu a můžeme ještě o ní diskutovat. Výpověď ukrytá v textu je mnohem bohatší, než ta, kterou zaznamenáme poslechem, ale jen pokud se v něm dokážeme dobře orientovat.

Hudba má, na rozdíl od výtvarného či slovesného umění, mezi jinými druhy umění specifické postavení tím, že je obtížněji uchopitelná. Bez interpreta nemůže promlouvat k posluchačům. Úkolem interpreta je posluchače zaujmout, přesvědčit jej o svém pojetí. Interpretace je uměním tvůrčím a studium notového zápisu je velmi důvěrný dialog s autorem. Interpret přistupuje k tomu co mu notový text „napovídá“ prostřednictvím srozumitelných interpretačních prostředků (např. tempo – obecně práce s časovým plánem; dynamika – důkladné promyšlení kontrastů), popř. autorových poznámek a komentářů. Notový zápis je pro interpreta základní, v mnoha směrech závazný materiál. Autor-tvůrce se snaží nehmotnou ideu převést do hmotných tónů, ale sám by možná byl překvapen, jaké poselství do svých tónů vložil. To je dáno tím, jak se jednotlivé interpretace od sebe liší – od naprostého nepochopení až po geniální, která autorův záměr domýšlí a tím obohacuje. Nové způsoby pojetí a jiný úhel pohledu inspiruje a provokuje mysl interpretů.

Stejně jako při každém mezilidském dorozumívání jde i v hudbě o přenos myšlenek. Hudební komunikace probíhá ve více fázích než komunikace verbální: na počátku je myšlenka, kterou skladatel převádí do své zvukové představy a tu do notového zápisu, následuje zvuková představa interpretova, kterou následně realizuje – dochází k přijetí zvukové podoby skladby posluchačem a v jeho mysli převod zvukové podoby na myšlenku. Tento proces je zjednodušen, jednotlivé fáze mají mezi sebou ještě mnoho různých vazeb (např. skladatelova představa se tříbí v procesu tvorby a stejně tak interpretova představa zraje během studia díla). V minulosti bývalo běžné, že autor byl zároveň interpretem (Bach, Mozart, Chopin, Liszt, Smetana). „Notový zápis není jednoznačný - stejný text lze interpretovat různě a přitom i dvě naprosto rozdílná pojetí mohou mít srovnatelnou uměleckou kvalitu“¹¹. Interpret má v podstatě těžký úkol v tom, že po co možná nejkomplexnějším pochopení skladatelova textu musí vytvořit takovou zvukovou realizaci, aby posluchač pochopil smysl díla.

Stanovení úrovně interpretace nese v sobě výraznou subjektivní složku zahrnující muzikálnost, poučenost a zkušenost. Každý vynikající interpret disponuje něčím, co spolehlivě zaujme posluchače – je schopen vytvořit ojediněle tvárnou stavbu frází, mimořádnou barvu zvuku, nebo má pregnantní rytmické cítění atd. Samozřejmě nesmějí chybět emoce, bez nichž přestává být skladba uměleckým dílem.

Existují pravidla interpretace? Soustředění pozornosti na jednu interpretační složku nemůže vést k uspokojivému výsledku – proto je třeba se touto problematikou dlouhodobě zabývat a uvažovat v souvislostech. K obecným zákonitostem interpretace patří: rozlišení podstatného od vedlejšího a podpůrného (ale nezbytného); respektování posluchačovy schopnosti udržet pozornost; řešení otázky napětí a klidu, které je pro zdar interpretačního snažení klíčové. Ke druhému, specifickému okruhu pravidel patří: sjednocení skladatelova záměru s interpretačními prostředky, technické ovládnutí nástroje, které tyto záměry umožňuje realizovat, osobitost podání – souvisí se silou interpretovy osobnosti a jde o zdůraznění

¹¹ GREGOR, V. *Klavír – černobílé tajemství interpretace*. Univerzita Karlova, Praha 2012, s. 48.

některých rysů skladby, což musí probíhat ve vztahových souvislostech, může jít až k domýšlení či dotváření skladatelova záměru. Interpret tak musí současně pracovat teoreticky i prakticky, přičemž obě roviny se nepřetržitě navzájem ovlivňují.

Při interpretaci hudby vnímáme většinu věcí relativně, ve vztazích. Jde-li o dynamiku, tempo nebo agogiku, vždy automaticky posuzujeme kontrasty, které nám interpret předloží. Evropská hudba je založena na kontrastech. Zamýšlený kontrast musí být výrazný a nápadný. Malé kontrasty v interpretaci dávají důvod k pocitu nudy ze strany posluchačů a bývají důvodem nezajímavosti výsledného činu. Vztah napětí a klidu je obecně platným psychologickým zákonem a také jedním z principů interpretace. Důležitým interpretovým úkolem je vycítit míru napětí ve skladbě a podle toho zvolit četnost kontrastů, jejich intenzitu a způsob provedení.

Interpret je jakýmsi svorníkem mezi skladatelem a posluchačem skrze skladatelovo dílo, zakleté v notových značkách a obecných reprodukčních pokynech. Hudební interpretace vždy hledá správnou rovnováhu mezi dílem a dobou jeho vzniku, mezi jeho osobitým přesunutím do roviny subjektivního projevu – a konečně správnou rovnováhu mezi interpretem a posluchačem.

5. Závěr

Hudba nás provází od narození – k svatebnímu obřadu – až k našemu konci. V této funkci má hudba dva základní úkoly: sladit lidský pohyb (v pochodu, práci či tanci) a zároveň poskytnout emocionální stimulus, vhodný pro tu či onu situaci. Pokud jde o to první, jedná se o soulad s fyzickými možnostmi, pokud jde o emocionální stimulus, hudba si svými výrazovými prostředky musí zvolit takové, aby odpovídaly té dané situaci. Další funkční úroveň má mnoho druhů – lidová hudba, spojující hudbu se slovem a často i s pohybem; taneční hudba, která může sloužit také k poslechu; hudba produkovaná čistě k poslechu jako hudební kulisa; druhy, které integrují hudbu s pohybem (balet, muzikál, opera), nebo se slovem (písň, muzikál, opera). Na vyšší úrovni se snaží hudba oprostit od lidského pohybu a řeči, či alespoň je sublimovat (např. taneční forma v barokní hudbě, či pozdější symfonii). Na nejvyšší úrovni se hudba stává ekvivalentem ostatních abstraktních konceptů: psychologie, filosofie a matematiky.

Kdo si zvolí dráhu profesionálního hudebníka na vyšší úrovni, měl by zaměřit své úsilí k minulosti, přítomnosti, budoucnosti a ke génium. Na této úrovni není hudba ve služebné funkci; obecnstvo se shromažďuje, aby vyslechlo poselství největších děl hudební kultury, která jsou milníky lidské duchovní tvořivosti a jako takové kladou nesmírné nároky na interpreta. Interpretova odpovědnost k minulosti znamená, že prozkoumá partitury odložené v archivech a odpovědnost k přítomnosti, že bude investovat desítky hodin do přípravy, aby je premiéroval. Interpretova odpovědnost k budoucnosti znamená přivést k poslechu tzv. „vážné“ hudby děti a dospělé, kteří jsou v této oblasti bez naprosté zkušenosti. Posláním interpreta/učitele je nejen předat svým žákům dovednost techniky a chápání hudby, ale také stimulace objevování pokladů umění, které zobrazuje lidský život z nejvyšší a nejkompexnější perspektivy; tím se stává univerzálním a přežívajícím ve své době.

Použitá literatura

1. EGGBRECHT, Heinrich, H. *Hudba a krásno* (z němčiny přeložila Jarmila Gabrielová). Praha: NLN, s.r.o. 2001. ISBN 80-7106-479-3.
2. GREGOR, V. *Klavír – černobílé tajemství interpretace*. Praha: Univerzita Karlova, 2012. ISBN 978-80-246-2141-8.
3. MUKAŘOVSKÝ, J. *Studie z estetiky*. Praha: Odeon, 1966.
4. STRATILKOVÁ, M. *Vývoj fenomenologického myšlení o hudbě*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2012. ISBN 978-80-244-3422-3.

5. ŠTEFKOVÁ, M. *Teória hudobnej interpretácie*. Bratislava: VŠMU, 2011. ISBN 978-80-89439-19-5.
6. ZICH, J. *Kapitoly a studie z hudební estetiky*. Praha: Supraphon, o.p., 1987.

Kontaktní údaje

Mgr. Barbora Bortlová
Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta,
Katedra hudební výchovy
Tel.: 605843325
Email: barborabortlova@seznam.cz

VYBRANÉ ASPEKTY PRÁVA NA OCHRANU ŽIVOTNÍ PROSTŘEDÍ A JEHO NEDOSTATEČNOST

SELECTED ASPECTS OF PROTECTION OF THE RIGHTS TO THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT AND ITS INSUFFICIENCY

Jan Lípa, Ladislav Rozenský, Zdeněk Vrba, Stanislav Pařša

Abstrakt

Právo na ochranu životního prostředí vychází ze třetí, respektive čtvrté generace lidských práv. Je součástí tzv. nových lidských práv. V České republice je „příznivé životní prostředí“ zaručeno platnou legislativou – zákony, Ústavou, Listinou základních lidských práv a svobod a mezinárodními smlouvami a dohodami, jež jsou jim nadřazené. Přesto ochrana životního prostředí doposud zůstává složková (rozdělená do jednotlivých, vzájemně obtížně propojitelných složek – ovzduší, odpady, zemědělský půdní fond apod.) a zcela závislá na vlastnictví a jeho nedotknutelnosti zaručeného Ústavou. Je ovšem otázkou dostatečnost současných práv na ochranu životního prostředí. Právě tou se bude zabývat tento článek, který vychází z předpokladu jeho nedostatečnosti, ukazuje konkrétní oblasti i některé návrhy na změnu.

Klíčová slova: *Právo na ochranu životního prostředí, lidská práva, vlastnická práva*

Abstract

The rights to environmental protection are based on the third and fourth generation of human rights, respectively. It is part of the so-called new human rights. In the Czech Republic, the “favorable environment” is guaranteed by valid legislation – laws, the Constitution, the Charter of Fundamental Human Rights and Freedoms and international treaties and agreements that are superior to them. Nevertheless, environmental protection still remains component (divided into individual components that are difficult to interconnect – air, waste, agricultural land, etc.) and completely dependent ownership and its inviolability guaranteed by the Constitution. However, the question is the sufficiency of the current rights to the environmental protection. This is exactly what this article will deal with, which is based on the assumption of their inadequacy, shows specific areas and some proposals for change.

Keywords: *The rights to environmental protection, human rights, property rights*

1 ÚVOD

Článek 6 LPS říká v odst. 1: Každý má právo na život¹. Ústavně zaručeno je však také právo na život, které úzce souvisí s právem na životní prostředí.

Listina základních práv a svobod, jak již sám název napovídá, se vztahuje přímo k nezadatelným, nezcizitelným, neprohlášeným a nezrušitelným přirozeným právům člověka a občana, lidskému životu, či spíše životu člověka a jeho kvalitám dobově uznávaným, či běžným. Vzhledem k tomuto výchozímu předpokladu, ochrana životního prostředí tato práva pouze doplňuje a z ochrany života jako takového pouze vychází².

¹ Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., *Listina základních práv a svobod*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].

² Lípa, J., Šebesta, P.: *Otázka dostatečnosti současné legislativy životního prostředí*. In *MMK 2013*. Hradec králové: Magnaminitas, 2013. s. 1217.

Právo na příznivé životní prostředí je právem úzce souvisejícím s právem na život a na zdraví. Do jisté míry tvoří právě příznivé životní prostředí rámec pro spokojený život a zdraví populace i jednotlivce. Z těchto důvodů jsou tato práva úzce provázána a věcně jsou v podstatě neoddělitelná³.

2 SOUČASNÁ PROBLEMATIKA

2.1 Současný stav

Česká legislativa životního prostředí a celý systém jeho ochrany byl prakticky od počátku vybudován až po listopadu 1989. Vzorem byly moderní evropské zákony a instituce, především v jednotlivých státech Evropské unie. Přibližně do r. 1993 byly všechny klíčové zákony přijaty a systém uveden do praxe. Od té doby účinně funguje a v podstatě se neodchyluje od zásad uplatňovaných v Evropské unii. Požadavky na legislativu byly však dány především potřebou rychle zlepšit neblahou situaci, kterou jsme zdědili z doby totality, a vycházely tedy z naší specifické situace⁴.

Každodenní život se doslova odvíjí na základech již aplikovaných filosofií ochrany životního prostředí. Setkáváme se s nimi nejen při svém konání, např. dnes již zcela běžném třídění odpadu, ale určuje jej přímo legislativa počínaje Ústavou a Listinou základních lidských práv a svobod po další právní předpisy. Myšlenky ochrany životního prostředí jsou v současnosti rozšířeny ve všech vrstvách a sociálních třídách obyvatelstva nejen České republiky a Evropské unie (dále EU). Přesto si je třeba uvědomit, že i v současném stavu se jedná stále o pozůstatky reakcí na industrializaci, jak bylo ukázáno, a lze hovořit o charakteristickém jevu pro postindustriální země. Na ekologii, si je tedy nutno nejprve vydělat. I přesto se stále dál rozvíjí v myšlenkách, pracích a projektech vědců a badatelů⁵.

2.2 Problém podřízení vlastnickému právu

Ústava se zabývá samotným fungováním státu, proto se životního prostředí v ní přímo dotýká pouze čl. 7: Stát dbá o šetrné využívání přírodních zdrojů a o ochranu přírodního bohatství⁶.

Jde o deklaratorní ustanovení, které ukládá obecnou povinnost pouze státu na rozdíl od LPS, která velmi podobné povinnosti ukládá všem, včetně státu. Státem je v daném kontextu třeba rozumět v jeho institucionálním pojetí, tedy orgánů moci zákonodárné, výkonné a soudní. Povinností tímto článkem ukládaným může stát dostát především jako vlastník. Že se takový přístup očekává od státu, je implicitně vyjádřeno v čl. 11 odst. 2 LPS. Vlastnictví zavazuje. Nesmí být zneužito na újmu práv druhých nebo v rozporu se zákonem chráněnými zájmy. Výkon vlastnických práv nesmí poškozovat lidské zdraví, přírodu a životní prostředí nad míru stanovenou zákonem. V tomto ohledu je čl. 7 nadbytečný, neboť povinnosti vlastníka vyplývají již z čl. 11 LPS. Stát bude plnit povinnosti uložené mu čl. 7 především v oblasti zákonodárství a v agendě správní. Pro tuto činnost statuje ustanovení tohoto článku významným vodítkem a omezením⁷.

Ostatně právě složkové rozdělení ochrany a legislativy životního prostředí bezprostředně a primárně vztahuje k vlastníkům, vlastnictví a zacházení s vlastnictvím. Neboť právě pouze takovými prostředky je možné, dle platné právní úpravy, životní prostředí znečišťovat. De facto a de lege nelze znečišťovat ničím, co znečišťovatel (byť dočasně) nevlastní nebo

³ Wagnerová, E., a kol.: *Listina základních práv a svobod, komentář*. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2012, s. 896.

⁴ Moldan, B., in Kabele, J., Mlčoch, L.: *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy. Přelom druhého a třetího tisíciletí z pohledu společenských věd. II. díl*. Praha: Karolinum. 2001, s. 255.

⁵ Lípa, J., Rozenský, L., Vrba, Z.: *Lidská práva a životní prostředí*. Hradec králové: MMK. 2019. s. 1238.

⁶ Ústavní zákon č. 1/1993 Sb., *Ústava České republiky*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].

⁷ Hendrych, D., a kol.: *Ústava České republiky, komentář*. Praha: C.H. Beck. 1997, s. 8.

nevlastní propůjčovatel. To ovšem týká i složek znečišťovaných, které znečišťovatel nevlastní (např. ovzduší). I tyto jsou znečišťovány vlastněnými a přivlastněnými látkami.

Nedotknutelnost vlastnictví je jedna z hlavních zásad liberální politiky. Čl. 11 naznačuje, že i samo soukromé vlastnictví může být do jisté míry omezeno, pokud by jím bylo poškozováno lidské zdraví, příroda a životní prostředí, avšak pouze nad míru stanovenou zákonem. Takto pojatá úprava Listiny dokládá, že jistá míra poškozování je tolerována. Současně ovšem je zde více než jen patrný vztah lidského zdraví a životního prostředí. Jedná se o přímou vazbu a z pořadí slov lze odvodit i priority⁸.

Významným omezením vlastnického práva, ve prospěch práva na životní prostředí je např. obecné užívání, vycházející z lesního zákona. To by mělo být do budoucna nejen zachováno, ale představuje tak významný precedent, že lze uvažovat i o jeho rozšíření, ačkoli se může jednat o velice spornou otázku, právě ze strany vlastníků.

2.3 Problém rozdělení do složek

Podobně k tomu vypovídá obsah článku 35 odst. 1–3: Každý má právo na příznivé životní prostředí. Každý má právo na včasné a úplné informace o stavu životního prostředí a přírodních zdrojů. Při výkonu svých práv nikdo nesmí ohrožovat ani poškozovat životní prostředí, přírodní zdroje, druhové bohatství přírody a kulturní památky nad míru stanovenou zákonem⁹.

Listina základních práv a svobod takto a tímto upravuje obecný princip práva životního prostředí, kterým je právo každého jednotlivce na příznivé životní prostředí, resp. Na příznivý stav tohoto prostředí, tedy všech jeho jednotlivých složek a součástí¹⁰.

Současná legislativa neslučuje a nelegitimizuje právo na životní prostředí, ani jeho složky dostatečně holisticky. Navíc nemá dostatečnou právní sílu – neexistuje samostatná ústavní zákon.

Právo na životního prostředí vychází ze zákona č. 17/1992 Sb., o životním prostředí, předpisy vydanými na jeho základě a dále právními předpisy, jejichž předmětem jsou složky životního prostředí, zejména povrchové a podzemní vody, půda, organismy a ekosystémy a jejich společenstva včetně lesních, horninové prostředí, přírodní zdroje včetně léčivých, území a krajina, a dále právní předpisy, jejichž předmětem je ochrana před specifickým znečištěním životního prostředí¹¹.

2.4 Nesoulad s právem na život

Dále si povšimněme ustanovení Článku 37 Evropské charty lidských práv, jenž je české právní úpravě nadřazen: „Ochrana životního prostředí – Vysoká úroveň ochrany životního prostředí a zlepšování jeho kvality musí být součástí politiky Unie a musí být zajištěny v souladu s principem trvale udržitelného rozvoje“¹². Onen soulad s principem trvale udržitelného rozvoje mu samotnou ochranu životního prostředí podřazuje. Důležitější je tedy právě onen rozvoj. Avšak mnozí upozorňují, že právě důraz na rozvoj a rozvoj samotný je důvodem snižování kvality životního prostředí.

Klademe tedy právo na život na první místo, ale přitom omezujeme právo na příznivé životní prostředí, které je podmínkou života. To dokládá oprávněnost naší otázky po dostatečnosti legislativního rámce a jeho praxe. A to i bez rozboru již tak často zpochybňovaného

⁸ Lípa, J., Šebesta, P.: *Otázka dostatečnosti současné legislativy životního prostředí*. In *MMK 2013*. Hradec králové: Magnaminitas, 2013. s. 1218.

⁹ Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., *Listina základních práv a svobod*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit. 12. 11. 2019].

¹⁰ Wagnerová, E., a kol.: *Listina základních práv a svobod, komentář*, Praha: Wolters Kluwer ČR, 2012, s. 895.

¹¹ Petržílek, P., Kružíková, E.: *Kodex životního prostředí – zdroj polemik i nadějí aneb návrh věcného záměru zákona o životním prostředí s polemickým komentářem Evy Kružíkové a Petra Petržílka*. Praha: MŽP, 2005, s. 27.

¹² *Charta základních práv EU*, [on line]. [cit. 12. 5. 2020]. Dostupné z: www.euroskop.cz

složkového pojetí ochrany životního prostředí v dalších právních předpisech ČR nižší právní síly. Pokud ovšem kritizujeme současný stav, máme alternativu? Zcela jednoznačně se ukazuje, že jde především o ideje, na jejichž základě je legislativa budována. Ta je, ostatně jako v jiných oborech, úzce spjata s ekonomikou a jejím pojetím.

3 TEORIE TŘÍ, RESP. ČTYŘ GENERACÍ LIDSKÝCH PRÁV

3.1 Tři generace lidských práv

Právo na ochranu životního prostředí bývá řazeno do systému základních lidských práv.

V roce 1979 navrhl Karel Vašák pro Mezinárodní ústav pro lidská práva ve Strassburku tzv. generace lidských práv. Toto pojetí bylo následně uplatněno i při vzniku Listiny lidských práv Evropské unie.

Lidská práva lze podle jejich zaměření, jež koreluje s obdobím vzniku rozdělit na tzv. generace. Nejprve se v praxi prosazovala práva občanská a politická, která měla zajistit ochranu před libovůlí státu a zajistit účast občanů na vládě. Tato práva označujeme jako práva 1. generace¹³.

Následkem Marxovy filosofie a tlaku dělnických hnutí na přelomu 19. a 20. století začala do národních legislativních ustanovení pronikat i práva 2. generace – práva sociální, hospodářská a kulturní, která již od státu neočekávají pouze nezasahování, ale přímo aktivní konání.

3. generaci představují tzv. práva solidarity, která reagují na nesnáze moderního světa a snaží se prosadit například právo na životní prostředí, právo na kulturní bohatství a podobně. Jedná se o tzv. práva kolektivní¹⁴.

Generace práv nenahrazují jedna druhou, nýbrž koexistují a vzájemně se doplňují, byť v různých částech světa v jiné míře.

3.2 Čtyři generace

Jinou klasifikací je dle Gerlocha¹⁵ možná z více hledisek. Důležité je zejména jejich rozlišení na základní lidská práva (osobnostní práva), politická práva, práva národnostních etnických a event. i jiných menšin, hospodářská, sociální a kulturní práva. Právo domáhat se ochrany těchto základních práv a svobod, jakož i dalších platným právem zaručených práv, je rovněž samo základním právem. Z tohoto pohledu jde o dělení práv na generace podle jejich historického vývoje:

1. generace – proklamována již v 18. století, jsou to typická individuální práva (např. právo na život, osobní svobodu, vlastnické právo, právo na soukromí),
2. druhé generace – politická práva, plně, tj. bez dřívějších omezení, byla přijata až na přelomu 19. a 20. století – např. volební právo,
3. třetí generace – sociální, hospodářská a kulturní práva – rozsáhleji prosazována od 20.–30. let 20. století, a zvláště po 2. světové válce,
4. čtvrté generace – uznáno např. právo na příznivé životní prostředí, ochrana před zneužitím informací výpočetní technikou, ochrana osobní integrity a další – od 70. let 20. století.

V jejich komplexu je zabezpečen právní status a sociální rovnost ve věcech a lidské důstojnosti. Lidská práva stojí ve středu koncepce recentního demokratického právního státu. Mají význam i z hlediska interpretace. Platí, že když zákon není jednoznačný, je vykládán ve prospěch těchto práv (zásada *in dubio pro libertate*).

Přestože původní koncepce lidských práv měla sloužit (a nadále slouží) k ochraně

¹³ Smekal, H.: *Lidská práva v Evropské unii*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009. s. 53.

¹⁴ Smekal, H.: *Lidská práva v Evropské unii*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009. s. 54.

¹⁵ Gerloch, A.: *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013. s. 203-4.

jednotlivých subjektů (fyzických a právnických osob) před svévolí státu a veřejné moci vůbec, jsou určité prvky této koncepce (zejména zákaz diskriminace) používány i v soukromoprávních vztazích. Mluví se o tzv. horizontálním působení lidských práv¹⁶.

3.4 Nová lidská práva

S ohledem na věcnou působnost práv zařazovaných ve stávající době do 3. (ve třígeneračním pojetí) a 4. (ve čtyřgeneračním) generace je patrné, že jejich výkon nemusí být vždy realizován kolektivně (např. ochrana spotřebitele, právo na přístup k informacím a prostředky komunikace v intencích nového mezinárodního informačního řádu atd.). Zároveň s tím nejsilněji zastoupená část práv této generace vycházející z těsnějšího sepětí člověka s přírodou ráz kolektivních práv nepochybně má (ve smyslu jejich kolektivního výkonu). Radíme k nim zejména právo na hodnotné (zdravé a čisté) životní prostředí, právo na přírodní zdroje a nedotčenou přírodu atd.¹⁷

Třetí, respektive čtvrtá generace lidských práv vychází nejen z všelidských přístupů, ale také ze spojení člověka s přírodou, od níž se ani moderní člověk nemůže zcela oddělit, aniž by nezničil sám sebe. Proto ochrana přírody a ochrana všech forem života zde zejména vystupují do popředí¹⁸.

K právům nově se utvářejícím dále patří: právo na mír, právo na solidaritu, právo na odzbrojení, právo na společné dědictví lidstva a další práva, u kterých se dá taktéž předpokládat kolektivní uplatňování. Zároveň s tím v rámci této generace najdeme práva koncipovaná jako práva striktně individuální, jejichž realizace je spojena výhradně s osobou jednotlivce: právo se lišit, právo na životní styl, který si člověk zvolí. Právo na vyrovnání osobního handicapu, právo na bydlení atd. Ve světle uvedeného nelze akceptovat názor ohledně toho, že práva této generace jsou kolektivní práva a ne jakákoliv nová práva individua. Lze tudíž dovést, že se jedná jak o práva kolektivní, tak i práva individuální¹⁹.

4. ENVIRONMENTÁLNÍ A EKOLOGICKÉ POJETÍ

4.1 Vznik environmentální a ekologické ekonomie

V 70. letech 20. století se začal objevovat nový způsob uvažování a nové směry v ekonomické teorii, jako je environmentální ekonomie, ekonomie přírodních zdrojů a ekologická ekonomie. Tato změna v ekonomickém přístupu byla reakcí na situaci ve světě, především na změny v oblasti životního prostředí a na změnu preferencí společnosti, ve vnímání jeho kvality. V reakci na to r. 1962 – vyšla kniha „Mlčící jaro“ od Rachel Carsonové – jako reakce na ekologické důsledky aplikace DDT. Je to velice emotivní popis tragických důsledků, ke kterým by aplikace DDT mohla vést, vinou propojených potravních řetězců. Smrt ptáků po konzumaci hmyzu ošetřeného DDT by znamenala jaro bez jejich zpěvu²⁰.

Neoklasická environmentální ekonomie nebo jen environmentální ekonomie se jako samostatná vědní disciplína zrodila v 70. letech 20. století. Její vznik souvisel s růstem zájmu o ochranu životního prostředí a s přikládáním významu environmentálním problémům na politické scéně. Představuje hlavní a teoreticky nejsilněji ukotvený myšlenkový proud v rámci ekonomie životního prostředí. K nejznámějším představitelům environmentální ekonomie patří David Pearce, Charles Kolstad, Tom Tietenberg nebo Nick Hanley²¹.

¹⁶ Gerloch, A.: *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013. s. 203-4.

¹⁷ Šišková, N.: *Dimenze ochrany lidských práv v Evropské unii*. 2., rozš. a aktualiz. vyd. Praha: Linde, 2008. s. 22.

¹⁸ Blahož, J., Balaš, V., Klíma, K.: *Srovnávací ústavní právo*. 4., přeprac. a dopl. vyd. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011. s. 235.

¹⁹ Šišková, N.: *Dimenze ochrany lidských práv v Evropské unii*. 2., rozš. a aktualiz. vyd. Praha: Linde, 2008. s. 22.

²⁰ Cudlínová, E.: *Ekologická ekonomie a životní prostředí*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006, s. 18.

²¹ Slavíková, L., a kol.: *Ekonomie životního prostředí – teorie a politika*. Praha: Alfa Nakladatelství, 2012, s. 39.

V té době vstupuje do hry i otázka limitů ekonomického růstu. Jako první se však o limitech růstu zmínil už ekonom Malthus (1798). Limity růstu spojoval s exponenciálním růstem populace, která nenalezne dostatek prostředků k obživě. Druhým ekonomem, který se zabýval otázkou limitů růstu, byl Ricardo (1817), který limity viděl ve vyčerpání přírodních zdrojů. K vyčerpání zdrojů nedojde podle něj fyzicky, ale díky ekonomickému chování těžařů²².

Od environmentální ekonomie se obvykle odlišuje ekologická ekonomie. Je to interdisciplinární věda, která čerpá z ekonomických oborů a zároveň z přírodovědných oborů, především ekologie. Má širší záběr než environmentální ekonomie. Snaží se oba přístupy skloubit. Zdůrazňuje i etické principy a může přinášet zajímavá radikálnější řešení problémů životního prostředí. „Zkoumá složité a vzájemně provázané vztahy mezi přírodou a společností, čímž se odlišuje jak od ekonomie, tak od ekologie“²³.

Za zakladatele ekologické ekonomie bývá všeobecně považován německo-britský ekonom E. F. Schumacher (1911–1977) a sbírka jeho esejů *Malé je hezké* (*Small is Beautiful*, 1973). Těžiště knihy je v kritice skrytých hodnot ekonomie. Autor byl ovlivněn Gándhím a buddhismem, prosazoval ekonomii lokální a nenásilnou vůči lidem i přírodě²⁴.

Právě na základě rozdělení a odlišností environmentální a ekologické ekonomie by bylo více než vhodné významově oddělit environmentalismus a ekologismus.

4.2 Postoje environmentální etiky

Pro poukázání na vývoj myšlení člověka je nutno přiblížit jednotlivé postoje environmentální etiky, dle formulací Prof. Dolisty:

Antropocentrický postoj – zdrojem hodnot je zde člověk a jeho zájmy, tím se jedná o panský postoj ke světu. V tomto postoji se však hovoří o dlouhodobém zájmu člověka o zdravé životní prostředí. Je základem trvale udržitelného rozvoje (dále jen TUR)²⁵.

Teocentrický postoj – je sdílen judaisty, muslimy a křesťany. Zdrojem všech hodnot je zde Bůh. Odpovědnost člověka za chod světa a životního prostředí vůči jeho stvořiteli²⁶.

Biocentrický postoj – biocentrismus – má kořeny ve 20. století. Jeho významným představitelem byl německý protestantský teolog, lékař, filozof a etik Albert Schweitzer. Tvrdí, že víra ve vlastní výlučnost není správná a nemá na ni právo žádný z nás. To, co je zapotřebí chránit je život v jakýchkoliv formách. Dalším představitelem byl norský filozof hlubinné ekologie Arne Naess. Ve svých dílech využívá indické filozofie a upřednostňuje skutečnost emocionálního poznání nad racionálním. Tento postoj se snaží přimět člověka k přirozené a dobrovolné skromnosti vůči svému životnímu prostředí²⁷.

Ekocentrický postoj – Hlavním propagátorem tohoto postoje byl klasik environmentální etiky Aldo Leopold, pro nějž jsou správné takové činy, které přispívají k biotickému společenství. Upřednostňuje zájem celku a v případech s pádným důvodem jej nadřazuje zájmům jednotlivce. Zde se ovšem obtížně obhájí důvod zájmu celku²⁸.

²² Cudlínová, E.: *Ekologická ekonomie a životní prostředí*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006, s. 19.

²³ Kolářová, H.: *Ekologicky ohleduplná ekonomie, studijní materiál*. Praha 2005. [on line]. [cit. 12. 5. 2020]. Dostupné z: <http://fzp.ujep.cz/~vosatka/Prednasky_EKZP/Materialy_z_netu/Ekologicky_ohleduplna_Ekonomie.pdf>

²⁴ Johanišová, N.: *Environmentální ekonomie*. Studijní materiál. Brno: Masarykova univerzita, 2005, s. 11.

²⁵ Dolista, J.: *Profesní etika*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., 2007, s. 25.

²⁶ Dolista, J.: *Profesní etika*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., 2007, s. 25.

²⁷ Dolista, J.: *Profesní etika*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., 2007, s. 25.

²⁸ Dolista, J.: *Profesní etika*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., 2007, s. 25.

Binka dělí postoje environmentální etiky dle jejich příznivců následovně: Antropocentrikové, Biocentrikové, Ekocentrikové a myslitelé systémových teorií, Zoocentrikové, Teocentrikové, Sociální ekologové, Hlubinní ekologové a Ekofeministé²⁹.

Rozlišuje tak více skupin postojů, avšak v principu zachovává jejich zaměření vycházející z názvu³⁰.

Rozdílným způsobem ovšem vysvětlují důvody globální ekologické krize. Např. ekosocialismus vysvětluje destrukci životního prostředí nenasytnou touhou po zisku, která je příznačná pro kapitalismus. Ekokonzervatismus spojuje téma zachování (příznivého) životního prostředí s přáním zachovat tradiční hodnoty a vžité instituce. Ekofeminismus pak původ ekologické krize váže na systém moci mužů; v této krizi se údajně odráží skutečnost, že vůči přírodním procesům a světu přírody jsou muži méně citliví než ženy³¹.

4.3 Environmentální a ekologické smýšlení

Na základě výše zmíněného lze spatřovat několik zákonitostí. Jednou z nich, jíž je nutno připomenout, je obsáhlost pojmu ekologie, který zahrnuje nejen ochranu životního prostředí, ale také celou řadu dalších biologických vědních disciplín. Na této úrovni se však také setkáváme s pojmem environment, environmentální apod. Tento pojem vychází z anglického slova environment a bývá chybně používán jako synonymum k termínu ekologický. Přesto jej lze definovat jako 1. Životní prostředí, 2. Okolí člověka, 3. Vnější podmínky pro život³².

Ačkoli je termín environmentální mnohem užšího významu než ekologický, vymezení těchto termínů Heywoodem, kdy environmentalismus předpokládá antropocentrické vidění, zatímco ekologismus již bio či ekocentrické, se jeví jako nejpřesnější, lze je proto tedy pro tuto chvíli považovat za dostačující.

Dalším zjištěním, k němuž lze dojít studiem základní terminologie je fakt, že o filosofii/ích ochrany životního prostředí lze obecně mluvit jako o environmentálním či ekologickým smýšlením, jež je v současné populaci blízké a hojně rozšířené, v té které míře, na jakékoli její úrovni.

Zcela zásadní pro tuto oblast filosofie – či lépe smýšlení se může zdát také její poměrně rychlá, a obzvláště ve vyspělých zemích rozšířená aplikovatelnost a implementace do právního řádu.

Z praxe pak tudíž vyplývá, že environmentální smýšlení, environmentalismus souvisí s ideou trvale udržitelného rozvoje (a praxí poplatkové, složkové ochrany), který je ovšem často kritizován. Jeho odpůrci pak v minulých letech začali zaujímat postoj trvale udržitelného života, tedy v našem pojetí postoj ekologického smýšlení, ekologismus.

V dílech Vavrouška (který svými Deseti zásadami trvale udržitelného způsobu života ukázal směr), Koháka, Librové či Kellere je dostatečně patrný a zdůrazněný posun od trvale udržitelného rozvoje k trvale udržitelnému životu (s jeho holistickým přístupem založeným na vnitřním, subjektivním přístupu každého). Jedná se o posun, jež bychom mohli charakterizovat jednak jako směřující od pojetí environmentálního k ekologickému, a jednak jako český ekvivalent celosvětového trendu, jehož dalším obrazem může být na jedné straně příznání právní subjektivity Zemi Bolívií a na druhé dlouhodobá snaha o totéž u Prof. Šmajse.

²⁹ Binka, B.: *Environmentální etika*. Brno: Masarykova univerzita, 2008, s. 79–82. srov.: Binka, B.: *Zelený extremismus. Ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Brno: Masarykova univerzita: 2008, s. 36–37.

³⁰ Lípa, J., Dolista, J.: *Nová identita ekologicky smýšlejícího člověka*. In: Gálíková, S. a kol.: *Člověk a jeho identita*, Tmava: FF TU, 2013. s. 79-94.

³¹ Heywood, A.: *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004, s. 80.

³² Linhart, J., a kol.: *Slovník cizích slov pro nové století*. Litvínov: Nakladatelství Dialog, 2007, s. 104.

4.4 Od trvale udržitelného rozvoje k trvale udržitelnému životu

Významný krok a určitý předěl v úsilí o respektování ekologických kritérií v rozvojových strategiích představovala zpráva Světové komise pro životní prostředí a rozvoj „Our Common Future“, zpracovaná pod vedením norské ministerské předsedkyně G. R. Brundtlandové, předložená v r. 1987 Valnému shromáždění OSN. Jako klíčový cíl politiky je proklamován princip udržitelného rozvoje, který je zde definován jako „takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby“³³.

Výše uvedenou filosofii přístupu k rozvoji přijala postupně většina vyspělých zemí s tím, že byl formulován velký počet definic udržitelného rozvoje. Např. podle Evropského parlamentu „udržitelný rozvoj znamená zlepšování životní úrovně a blahobytu lidí v mezích kapacity ekosystémů při zachování přírodních hodnot a biologické rozmanitosti pro současné a příští generace“³⁴.

Zákon č. 17/1992 Sb., pak definuje trvale udržitelný rozvoj jako „takový rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost přírody a zachovává přirozené funkce ekosystémů“³⁵. Jinými slovy: ekonomický rozvoj, který nezničí základnu přírodních zdrojů a životní prostředí³⁶.

Další významnou ideou, jež bude dozajista rozvíjena i v budoucnu mnohem více, je termín trvale udržitelný život. Ten ovšem, znamená něco poněkud jiného. Klade důraz na život jako takový, nejen na život lidský, ale i na život ostatních organismů, k němuž je třeba mít úctu. Zdůrazňuje biocentrické hledisko na rozdíl od hlediska antropocentrického, které je podkladem myšlenky trvale udržitelného rozvoje. (Článek 1 Deklarace z Ria de Janeiro zní: „Lidské bytosti stojí v ohnisku zájmu o trvale udržitelný rozvoj. Mají právo na zdravý a produktivní život, který je v souladu s přírodou.“) Podle Moldana³⁷ zde není kladen důraz na hospodářský a civilizační rozvoj, ale na zachování důstojného a hodnotného života pro všechny živé organismy.

Ačkoli tak nedochází k příliš významnému vývoji v samotném legislativním rámci, jehož jednou z funkcí je právě vývoj či odklon od psaného brzdit, nesporně dochází k vývoji ve výkladové části obsahu starších předpisů. Jejich zapracování do legislativy si však vyžádá svůj čas. A je vysoce pravděpodobné, že k němu ani nedojde. Současné generace se již totiž orientují jiným směrem a myšlenky ochrany životního prostředí, jsou, částečně také díky jejich automatizaci, upozadovány. Navíc generace propagátorů TUR i těch, kteří se přeorientovali na TUŽ stárne a vymírá. Bude proto nutno nalézt novou vůdčí ideu ochrany životního prostředí, práv na ně a patrně i na život samotný.

4.5 Nová biofilní politka

Podle Šmajse by pak stačilo důsledněji pojmout celou Zemi jako živý organismus (ve smyslu Gaii nebo božstva starých civilizací, o níž se sice zmiňuje, ale nerozvíjí ji). Pouze biosféra jako celek, pouze Gaia, je patrně nejmenším relativně autonomním systémem schopným dlouhodobého vzestupného vývoje v čase. Všechny její subsystémy, jedinci, populace, biocenózy i kultura jsou dočasné a nesamostatné, závislé na prosperitě biotického celku³⁸.

³³ Ritschelová, I. a kol.: *Politika životního prostředí. Vybrané kapitoly*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2006, s. 135.

³⁴ Ritschelová, I. a kol.: *Politika životního prostředí. Vybrané kapitoly*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2006, s. 135

³⁵ Zákon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].

³⁶ Moldan, B.: *(Ne)udržitelný rozvoj ekologie – Hrozba i naděje*. Praha: Karolinum. 2001, s. 79.

³⁷ Moldan, B.: *(Ne)udržitelný rozvoj ekologie – Hrozba i naděje*. Praha: Karolinum. 2001, s. 79.

³⁸ Šmajš, J.: *Filosofie psaná kurzívou. Rozhlasové ekologické eseje*. Brno: Doplněk, 2003, s. 18.

Ostatně stejně funguje i lidský organismus – jednotlivé buňky existují samy o sobě, spolupracují či predují na dalších a nemají ponětí o celkové struktuře a mentálních možnostech celku.

Šmajš nazývá novou, potřebnou politiku „biofilní“, a říká o její nutnosti a úspěšnosti: „Nová biofilní politika potřebuje širokou podporu veřejnosti. Takže ta část disponibilní kulturní informace, která může vyvolat příslušnou sociokulturní změnu, musí vyhovět dvěma rozdílným požadavkům současně:

1. Na všeobecně přijatelné úrovni musí ovlivnit širokou veřejnost, konkrétního člověka.
2. Na vysoké odborné úrovni musí zasáhnout sféru moci — národní, regionální i globální politiku.

Ještě jinak řečeno: Protože kultura je systém s vlastní vnitřní informací (obecnou i jedinečnou, individuální), nestačí nová sociokulturní informace jen v prvoplánové teoretické podobě, tj. nestačí abstraktní teoretické poznatky filosofů, diferencované poznání, citění a postoje odborníků. Nestačí jednoúrovňová akademická vize světa. Má-li objektivně nutný proces pozitivní ekologické transformace kultury skutečně proběhnout, v nově vznikajícím ekologickém vědomí se musí ustavit obě výše uvedené prakticky aplikovatelné vrstvy“³⁹.

Šmajš přiznává Zemi její subjektivitu (podobně jako Teorie Gaia) a současně upírá práci přidanou hodnotu. Tvrdí, že „příroda má nejvyšší možnou hodnotu o sobě a lidská práce tuto nepodmíněnou hodnotu naopak snižuje a mění na kulturní hodnoty pouze dočasné a instrumentální“⁴⁰. V rámci jím navrhované nutnosti změny směřování ke kultuře biofilní, společně a v souladu s přiznáním subjektivity Zemi překládá 11 bodů Teze evolučně ontologického minima pro výuku ve školách, ale také navrhuje uzavřít Nájemní smlouvu se Zemí. Jedná se o shrnující text o sedmi bodech, kterým je do značné míry jeho učení shrnuto. V pozdějších svých textech a přednáškách pak předkládá jiný, ne nepodobný návrh, který již však zpracovává spolu s mnoha kolegy. Jedná se o Deklaraci závislosti, text o 11 bodech, jimiž opět vymezuje vztah člověka k přírodě v takové podobě, v jaké by se s ní měl každý člověk vnitřně ztotožnit. I tuto práci podrobně a jasně rozpracovává.

Právě pojetí profesora Šmajše nám nabízí nové originální řešení této problematiky.

5 ZÁVĚR

Problematika práva na životní prostředí vychází ze základních lidských práv, konkrétně ze třetí, resp. čtvrté generace. Naše legislativa je vymezuje jako právo na příznivé životní prostředí. Je nutno konstatovat, že současné pojetí nových práv, především pak práva na příznivé životní prostředí není plně dostačující, a lze tudíž nejen očekávat, ale i požadovat, jeho další vývoj – vývoj od antropocentrického, složkového, environmentálního pojetí trvale udržitelného rozvoje k holistickému pojetí trvale udržitelného života s biocentrickým (či ekocentrickým) základem s co největším oprostěním od práva vlastnického – práva na vlastnictví.

Zdá se být pošetilé, že si chráníme právo na život, a přitom mu stanovujeme hranice, natož to, že jiná práva jsou upřednostňována před právem na příznivé životní prostředí, bez něhož by pochopitelně žádný život být ani nemusel. Jednou z možností je pojetí, které předkládá profesor Šmajš a které spočívá v přiznání právní subjektivity Zemi a v celé nové biofilní politice.

Literatura

1. Binka, B.: *Environmentální etika*. Brno: Masarykova univerzita, 2008, 160 s. ISBN 978-80-210-4594-1

³⁹ Šmajš, J., Krob, J.: *Evoluční ontologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, s. 238

⁴⁰ Šmajš, J.: *Potřebujeme filosofii přežití – Úvahy o přírodě, kultuře, ekonomice, práci, poznání a popularizaci vědy*. 2. přepracované a doplněné vydání doba, Nakladatelství Doplněk, Brno 2011, s. 87.

2. Blahož, J., Balaš, V., Klíma, K.: *Srovnávací ústavní právo*. 4., přeprac. a dopl. vyd. Praha: Wolters Kluwer Česká republika, 2011. 523 s. ISBN 978-80-7357-629-5.
3. Cudlínová, E.: *Ekologická ekonomie a životní prostředí*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006, 82 s. ISBN 80-7040-862-6
4. Dolista, J.: *Profesní etika*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, o.p.s., 2007, 188 s. ISBN 978-80-86708-33-1
5. Gerloch, A.: *Teorie práva*. 6., aktualiz. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2013. 310 s. ISBN 978-80-7380-454-1.
6. Heywood, A.: *Politologie*. 3. vyd. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008. 537 s. ISBN 978-80-7380-115-1.
7. Hendrych, D., a kol.: *Ústava České republiky, komentář*. Praha: C.H. Beck. 1997, 242 s. ISBN 80-7179-084-2
8. Johanisová, N.: *Environmentální ekonomie*. Studijní materiál. Brno: Masarykova univerzita. 2005, 29 s.
9. Kolářová, H.: *Ekologicky ohleduplná ekonomie, studijní materiál*. Praha 2005. [on line]. [cit. 12. 5. 2020]. Dostupné z:
<http://fzp.ujep.cz/~vosatka/Prednasky_EKZP/Materialy_z_netu/Ekologicky_ohleduplna_Ekonomie.pdf>
10. Linhart, J., a kol.: *Slovník cizích slov pro nové století*. Litvínov: Dialog, 2007, 412 s. ISBN 80-7382-005-6
11. Lípa, J., Dolista, J.: *Nová identita ekologicky smýšlejícího člověka*. In: Gálíková, S. a kol.: *Člověk a jeho identita*, Trnava: FF TU. 2013. ISBN 978-83-7490-669-2.
12. Lípa, J., Rozenský, L., Vrba, Z.: *Lidská práva a životní prostředí*. Hradec králové: MMK. 2019. s. 1233–2143. ISBN 978-80-87952-31-3
13. Lípa, J., Šebesta, P.: *Otázka dostatečnosti současné legislativy životního prostředí*. In *MMK 2013*. Hradec králové: Magnaminitas, 2013. s. 1216–1223. ISBN 978-80-87952-00-9
14. Moldan, B.: *(Ne)udržitelný rozvoj ekologie – Hrozba i naděje*. Praha: Karolinum, 2001, 141 s. ISBN 80-246-0286-5
15. Moldan, B., in Kabele, J., Mlčoch, L.: *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy. Přelom druhého a třetího tisíciletí z pohledu společenských věd. II. díl*. Praha: Karolinum, 2001, 363 s. ISBN 80-246-0431-0
16. Ritschelová, I. a kol.: *Politika životního prostředí. Vybrané kapitoly*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2006, 232 str. ISBN 80-7044-779-6
17. Slavíková, L., a kol.: *Ekonomie životního prostředí – teorie a politika*. Praha: Alfa Nakladatelství, s.r.o., 2012, 287 s. ISBN 978-80-87197-45-5
18. Smekal, H.: *Lidská práva v Evropské unii*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2009. 288 s. Monografie; sv. č. 28. ISBN 978-80-210-5045-7.
19. Šišková, N.: *Dimenze ochrany lidských práv v Evropské unii*. 2., rozš. a aktualiz. vyd. Praha: Linde, 2008. 255 s. ISBN 978-80-7201-710-2
20. Šmajš, J.: *Filosofie psaná kurzívou. Rozhlasové ekologické eseje*. Brno: Doplněk, 2003, 114 s. ISBN 80-7239-152-6
21. Šmajš, J.: *Potřebujeme filosofii přežití – Úvahy o přírodě, kultuře, ekonomice, práci, poznání a popularizaci vědy*. 2. přepracované a doplněné vydání doba, Brno: Doplněk, 2011, 152 s. ISBN 978-80-7239-257-5
22. Šmajš, J., Krob, J.: *Evoluční ontologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2003, 400 s. ISBN 80-210-3038-0
23. Wagnerová, E., a kol.: *Listina základních práv a svobod, komentář*. Praha: Wolters Kluwer ČR. 2012, 906 s. ISBN 978-80-7357-750-6

24. *Charta základních práv EU*, [on line]. [cit. 12. 5. 2020]. Dostupné z: www.euroskop.cz
25. Ústavní zákon č. 1/1993 Sb., *Ústava České republiky*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].
26. Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., *Listina základních práv a svobod*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].
27. Zákon č. 17/1992 Sb., *o životním prostředí*, v platném znění, ASPI, [program]. [cit 12. 5. 2020].

Kontakt

JUDr. RNDr. PhDr. Ing. Jan Lípa, Ph.D. MBA M.Div. LL.M.
Ústav humanitních studií v lékařství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova,
Karlovo náměstí 40, 121 08, Praha 2
Middle West University, Inc., Opletalova 23, 110 00, Praha 1
E-mail: jan.lipa@centrum.cz

JUDr. Ladislav Rozenský, Ph.D.
ČZU Praha – Fakulta Lesnická a Dřevařská, Kamýcká 961/129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka
Ústav humanitních studií v lékařství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova,
Karlovo náměstí 40, 121 08, Praha 2
E-mail: rladislav@seznam.cz

PhDr. Zdeněk Vrba, Ph.D. DBA LL.M. LL.A.
Ústav humanitních studií v lékařství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova,
Karlovo náměstí 40, 121 08, Praha 2
Vysoká škola DTI, s. r. o., Dukelská čtvrť 1404/613, 018 41, Dubnica nad Váhom
Middle West University, Inc., Opletalova 23, 110 00, Praha 1
E-mail: dti@789.cz

RNDr. Mgr. Stanislav Palša
Ústav humanitních studií v lékařství, 1. lékařská fakulta, Univerzita Karlova,
Karlovo náměstí 40, 121 08, Praha 2
E-mail: standa.dr@centrum.cz

KAPITOLA K RECEPCI DÍLA FELIXE TÉVERA

THE CHAPTER ON RECEPTION OF THE WORK OF FELIX TÉVER

Kateřina Kubanová

Abstrakt

Příspěvek se věnuje počátkům literární činnosti Felixe Tévera, alias Anny Lauermannové-Mikschové, která byla nejen plodnou spisovatelkou, ale zalořila první literární salon u nás a aktivně se podílela na formování českého ženského hnutí. Článek se blíže zaměřuje na recepci – přijetí jejího díla, resp. první knihy s názvem *Povídky*, kritikou, a to prostřednictvím recenzí uveřejněných v dobových periodikách.

Klíčová slova: *Anna Lauermannová-Mikschová, Felix Téver, recepcce, interpretace, gender*

Abstract

The article deals with the beginnings of the literary activity of Felix Téver, aka Anna Lauermannová-Mikschová, who was not only a prolific writer, but also founded the first literary salon in our country and actively participated in the formation of the Czech women's movement. The article focuses on the reception or acceptance of her work, respectively the first book entitled *Povídky*, literary criticism, through reviews published in periodicals.

Key words: *Anna Lauermannová-Mikschová, Felix Téver, reception, interpretation, tender*

1 ÚVOD

Annu Lauermannovou-Mikschovou proslavil především její literární salon, který byl vůbec první svého druhu u nás. Po několik desítek let se v domě na Jungmannově náměstí čp. 22 a později i v libocké vile scházely důležité osobnosti českého kulturního života¹. Sama však byla plodnou spisovatelkou, jejíž dílo, většinou publikované pod mužským pseudonymem Felix Téver, zahrnuje pestrou paletu žánrů – od povídek, románů, divadelních her přes črty a úvahy až k memoárům (vzpomínky, deníky), v nichž asi nejvíce dokázala rozvinout svůj vypravěčský a pozorovací talent. Ve své tvorbě reflektovala osobní zážitky i myšlenky, které se na jedné straně vymykaly dobovým konvencím a souvisely s jejími emancipačními snahami, ale na druhé straně její hrdinky na tomto poli sváděly marný boj spočívající v morální ukotvenosti jejich životních hodnot a předem určených genderových rolí (milénka, manželka, matka). Vzhledem k rozsahu témat, které ani dnes neztrácí na své aktuálnosti – vztah muže a ženy, postavení ženy ve společnosti, stereotypy, předsudky – nás bude zajímat přijetí textů Felixe Tévera dobovou kritikou, a to především v počáteční fázi jeho tvorby, kterému přes dílčí sondy² dosud nebyla věnována bliřší pozornost.

2 POČÁTKY LITERÁRNÍ TVORBY FELIXE TÉVERA

Felix Téver debutoval v roce 1888 povídkou *Lutrář*, která vyšla v časopise *Květy*. O šest let později se stala součástí kniřního souboru *Povídky*, kam byly zařazeny i další prózy rovněž

¹ Nedělní čajové konvičky vznikly z popudu Františka Ladislava Riegra počátkem 80. let 19. století, Anna Lauermannová-Mikschová je pořádala až do své smrti v roce 1932, přerušeny byly pouze spisovatelčíným pobytem v Itálii a následnou péčí o dceru a nemocnou matku.

² Např. RUTTE, M. *Portrét z mizejících dob. Život a dílo Anny Lauermannové-Felixe Tévera*. Praha: Julius Albert, 1934.

otištěné v *Květech* (*Jak jednou salát nad růží zvítězil* – 1888; *Papírový koník* – 1889; *Švadlena* – 1893). Faustovskou látku *Notturna* (*Květy* 1889) Felix Téver dále rozpracoval v románu *Na dvojí struně* (*Osvěta* 1910 pod názvem *Na levém břehu Vltavy*).

Přesto, první literární pokusy Anny Lauermannové-Mikschové spadají zřejmě již do 1. poloviny 80. let, jak sama potvrzuje ve vzpomínkách na prof. Antonína Gindelyho, který jí na podzim roku 1885 vzhledem k napjaté rodinné situaci³ doporučoval, aby se pustila do psaní: „*Domlouval mi, nešetřě povzbudivých slov, seděla jsem proti němu ztichlá, nepřiznávajíc se k tomu, že jsem již mnohou blanku papíru potřísnila slznou lyrikou, že jsem již započala a nedokončila mnohou novelu, jejíž hrdina byl mužský ideál, takový, jaký nikdy nešlapal a šlapati nemohl tvrdou zemskou hroudu tohoto slzavého údolí. Nebylo mi dovoleno psáti, psávala jsem tajně, nedovolujíc si při tom sníti o křtu černí tiskařskou.*“⁴ Odvaha představit svou tvorbu veřejně se následně zrodila „*ze stesku a z touhy po Římě*“^{5, 6} a společně s ní dala vzniknout také myšlence anonymního dvojníka – Felixe Tévera⁷. „*A Marie sedla a psala asi takto: Velectěný pane redaktore Květů, zasílám k posouzení tři práce kudrnatého mladíka, který by se rád dozvěděl, má-li jaký talent a mohl-li by býti přijat do vysokého cechu lidí brkem vládnoucích atd., atd. Přinesla tuhý papír, zabalila rukopisy a odkvapila na poštu, [...]. Jsou chvíle v životě, na které se nezapomíná. Cítila jsem tenkrát, že jsou kostky vrženy. [...] O tři dny později došla odpověď Svatopluka Čecha a nadešel nejšťastnější den mého života – tehdy byl Felix skutečně Felixem. Svatopluk Čech dovedl dát vzpruhu kudrnatým mladíkům.*“⁸

3 POVÍDKY (1894)

Ačkoliv se Felix Téver po počátečním vlídném přijetí, kdy zaujal „*prostým a ušlechtilým způsobem vyprávění*“⁹, stal na delší čas přispěvatelem časopisu, knižní vydání výše zmíněných povídek nadšené ovace kritiků nesklidilo. Poměrně rozsáhlou recenzi s obšírným rozbořem *Lutráře* knize věnoval Jiří Karásek v *Literárních listech*. Nejprve rozvádí úvahy o tom, kdo by se mohl skrývat pod neznámým jménem, ovšem tento úkol považuje za neřešitelný, protože povídkám podle něho chybí osobitý styl, který by je blíže specifikoval. Autorovi vytýká ne příliš bohatou slovní zásobu, triviálnost, jednotvárnost a v případě *Lutráře* také otřepanost tématu. „*Nehledejte v něm barevných nuancí, je neustále a vytrvale také v dalším tak matně a bezleskle šedivý, ospale a vyčerpaně až k tíživé vleklosti monotónní.*“¹⁰ Jindřich Vodák nezaujal ve své stati uveřejněné v časopise *Niva* o nic shovívavější stanovisko, dokonce se dá říci, že autorce v jistém ohledu křivdí: „*Vědí o něm [životě] všelicos, vědí o něm hlavně, že je zlý, nemilosrdný, bolestný a zrovna ta zloba, ta bolest jeho,*

³ Anna Mikschová se v roce 1877 provdala za Josefa Lauermanna (1844–1907), vnuka Josefa Jungmanna. Brzy po svatbě se však z pohledného manžela stal chorobný žárlivec se sklony k sadismu.

⁴ LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, A. Vzpomínky z bělohorské pláně. Antonín Gindely. In: *Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů*. Praha: Evropský literární klub, 1940, s. 79.

⁵ Votočková-Lauermannová, O. Útěk do Říma. In: RUTTE, M. a SCHEINPFLUG, K. (red.) *O bábušce: na památku paní Anny Lauermannové (Felixe Tévera)*. Praha: Kruh přátel, 1935, s. 102.

⁶ Několikaleté psychické vypětí vyvolalo u Anny Lauermannové-Mikschové náhlé chrlení krve, a protože hrozilo riziko propuknutí tuberkulózy, rozhodla se jednat: manžela opustila a společně s matkou, chůvou a malou dcerou Olgou odjela z Prahy nejprve do Švýcarska, potom na francouzskou riviéru a nakonec do Itálie, kde strávila dva roky. Během této doby její právní zástupce vyjednal s Josefem Lauermannem definitivní rozchod.

⁷ Pseudonym (Felix Téver = šťastný u břehů Tibery) vymyslela Anna Lauermannová-Mikschová společně se svou nejlepší přítelkyní Marií Červinkovou-Riegrovou (1854–1895) před tím, než poslaly rukopis k posouzení Svatopluku Čechovi.

⁸ LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, A. Můj první redaktor. Mé jednání „na distanc“ se Svatoplukem Čechem. In: *Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů*. Praha: Evropský literární klub, 1940, s. 94–95.

⁹ Co budeme čísti? *Besedy lidu: laciný prostonárodní obrázkový časopis* 3, 1895, č. 7, s. 83.

¹⁰ KARÁSEK, J. Povídky. *Literární listy* 16, 1895, č. 12, 16. 5., s. 199.

o níž nemají pravé ponětí, je láká: buď ze soucitu, zabarveného mělkou sentimentálností a ne příliš jadrného (schází mu podklad zkušenosti), buď z potřeby, přimísiti do svého vlastního života, klidného a spokojeného, trochu hořkosti a trpkosti, která mu dodá teprve náležité chuti.“¹¹ Ovšem vyjádřil již domněnku, že Felix Téver je dáma. František Holeček ve své recenzi v *Hlídkce literární* také píše o jisté dámě. *Povídky* dle jeho názoru „nejsou tak zlé“¹², ale přesto je považuje za banální, ne příliš dobře propracované, které si však průměrný čtenář jistě se zálibou přečte. Naproti tomu stať uveřejněná v *Lumíru* povídkový um Felixe Tévera vyzdvihuje: „U něho jest povídka prostě povídkou; děj nestrojený, přirozený, charakteristika plastická a v líčení kraje, domácnosti, v celém ovzduší něco teple ušlechtilého, co mysl čtenářovu upoutá a srdce dobývá.“¹³ Sama Anna Lauermannová-Mikschová o sobě prohlašovala, že je romantik. Miroslav Rutte však považoval její vlastní tvůrčí talent spíše za realistický a právě v počátcích své literární činnosti šlo „mnohdy o protiklad přirozeného nadání a vůle, prostředků a cíle“¹⁴.

4. ZÁVĚREM

První kniha Felixe Tévera alias Anny Lauermannové-Mikschové rozdělila kritiky na dva tábory. Jedni její styl a způsob vypravování, včetně snahy o zachycení psychologie postav, hodnotili jako naprosté, až směšné, diletantství začátečníka, druzí poukazovali na její schopnost empatie bez zbytečného filozofování, jíž proniká k jádru věci a dokáže zachytit to v životě podstatné. Právě smysl pro detail a vypravování „po starém způsobu“ se promítl do kronikářského stylu charakteristického pro další etapu její tvorby.

Použitá literatura

1. Co budeme čísti? *Besedy lidu: laciný prostonárodní obrázkový časopis* 3, 1895, č. 7, s. 83.
2. an. Literatura. *Lumír* 24, 1895, č. 3, s. 36.
3. HOLEČEK, F. *Povídky. Hlídkka literární* 12, 1895, s. 422.
4. KARÁSEK, J. *Povídky. Literární listy* 16, 1895, č. 12, 16. 5., s. 199.
5. LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, A. *Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů*. Praha: Evropský literární klub, 1940. 172 s.
6. LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, A., RIEDLBAUCHOVÁ, T., ed. a FARKOVÁ, E., ed. *Z deníků Anny Lauermannové-Mikschové*. 1. vyd. Praha: Památník národního písemnictví, 2014. 416 s. Depozitář. Dokumenty. ISBN 978-80-87376-02-7
7. RUTTE, M. *Portrét z mizejících dob. Život a dílo Anny Lauermannové-Felixe Tévera*. Praha: Julius Albert, 1934.
8. RUTTE, M., SCHEINPFLUG, K. (red.) *O bábušce: na památku paní Anny Lauermannové (Felixe Tévera)*. Praha: Kruh přátel, 1935. 151 s.
9. TÉVER, F. *Povídky*. V Praze: Tiskem a nákladem J. Otty. 351 s.
10. VODÁK, J. *Povídky. Niva* 5, 1895, č. 18, 1. 7., s. 290.

¹¹ VODÁK, J. *Povídky. Niva* 5, 1895, č. 18, 1. 7., s. 290.

¹² HOLEČEK, F. *Povídky. Hlídkka literární* 12, 1895, s. 422.

¹³ an. Literatura. *Lumír* 24, 1895, č. 3, s. 36.

¹⁴ RUTTE, M. *Portrét z mizejících dob. Život a dílo Anny Lauermannové-Felixe Tévera*. Praha: Julius Albert, 1934, s. 59.

Kontaktní údaje

Mgr. Kateřina Kubanová

Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka a literatury

Hradecká 1227/4

500 11 Hradec Králové

Tel: 605 303 306

e-mail: katerina.kubanova@uhk.cz

NADČASOVOSŤ ANTISEMITIZMU V SLOVENSKEJ LITERATÚRE

TIMELESSNESS OF ANTISEMITISM IN SLOVAK LITERATURE

Monika Adamická

Abstrakt

Príspevok sa zaoberá slovenskou literatúrou s tematikou židovstva a holokaustu, ktorá vyšla po druhej svetovej vojne. Úvodná kapitola prináša prehľad literatúry o šoa chronologicky podľa roku prvého publikovania. Podstatná časť práce je však venovaná analýze motívu nadčasovosti antisemitizmu vo vybraných dielach, ktorý je spolu s existenciálnymi motívmi (ako osviečimské traumy, strata ľudskej identity, pocity viny za vlastné prežitie) najčastejšie sa opakujúcim motívom v dielach s tematikou holokaustu. Nadčasovosť antisemitizmu bude sledovaná cez jednotlivé žánre, a to literatúra faktu s tematikou holokaustu, memoárové diela autorov židovského pôvodu preživších holokaustu a beletriu autorov nežidovského aj židovského pôvodu, ktorých sa netýkalo konečné riešenie židovskej otázky počas druhej svetovej vojny.

Kľúčová slova: židovstvo, holokaust, antisemitizmus, memoárová literatúra

Abstract

The contribution deals with Slovak literature on the topic of Judaism and the Holocaust, which was published after World War II. The introductory chapter provides an overview of the Slovak literature about Shoah in chronological order by year of first publication. However, a substantial part of the work is devoted to the analysis of the motive of timelessness of anti-Semitism in selected works, which together with existential motives (such as Auschwitz traumas, loss of human identity, feelings of guilt for one's own survival) is the most recurring motif in Holocaust-themed works. The timelessness of anti-Semitism will be observed through individual genres, namely non-fiction about Holocaust, memoir works written by authors of Jewish origin who survived the Holocaust and fiction written by non-Jewish and Jewish authors who were not concerned with the final solution to the Jewish question during World War II.

Key words: Jewry, Holocaust, anti-Semitism, memoir literature

1 SLOVENSÁ LITERATÚRA O HOLOKAUSTE¹

Druhá svetová vojna priniesla pre slovenských, ale aj svetových autorov množstvo nových tém pre spracovanie do literárnej podoby. Okrem tematiky Slovenského národného povstania, ktoré sa stalo jednou z dôležitých tém povojnovej slovenskej literatúry, vyšlo v prvých rokoch po skončení vojny aj niekoľko diel s tematikou židovstva a rasového prenasledovania tejto minority. Židovstvo sa však v období budovania socializmu, teda krátko po skončení vojny, stalo jednou z tabuizovaných tém, tematika židovstva sa „nestala ideologicky vhodnou“ (Šuša, 2015b, s. 40). Okrem spojitosti židovstva so súkromným vlastníctvom ako znaku kapitalizmu bol dôvodom negatívny postoj Sovietskeho zväzu voči novovzniknutému štátu Izraelu – v prvých izraelských parlamentných voľbách bola porazená komunistická strana.

¹ Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu UGA „Židia a povojnové osudy slovenského židovstva v tvorbe Antona Baláža“ na základe zmluvy č. X/1/2020.

Napriek tomu vyšli niektoré diela slovenských autorov s tematikou šoa, napr. román Rudolfa Jašíka *Námestie svätej Alžbety* (1962), Ladislava Mňačka *Smrť sa volá Engelchen* a samozrejme novela Ladislava Grosmana *Obchod na Korze*, ktorá sa stala predlohou k rovnomennému oscarovému filmu.

Okrem beletristických diel autorov nežidovského pôvodu bolo publikovaných aj niekoľko diel židovských autorov, ktoré sú buď memoárovou literatúrou tých, ktorí prežili hrôzy holokaustu (Jozef Lánik: *Čo Dante nevidel* - 1965, Manca Schwalbová: *Vyhasnuté oči* - 1948), alebo beletriou, do ktorej pretavili svoje spomienky na holokaust a druhú svetovú vojnu (Hela Volanská: *Stretnutie v lesoch* - 1948, Leopold Lahola: *Posledná vec* - 1968). Osobitnú skupinu tvoria diela slovenských židovských autorov, ktorí z rôznych príčin emigrovali pred rokom 1989. Ich diela vyšli pôvodne v zahraničí a preklady do slovenčiny boli (najmä z politických dôvodov – emigráciou sa dostali na zoznam zakázaných autorov) realizované až po roku 1989. V tejto súvislosti možno spomenúť známe dielo Rudolfa Vrbu (vlastným menom Valter Rosenberg), Žida, ktorý spolu s Alfredom Wetzlerom v roku 1944 utiekli z Osvienčimu a vydali o tom svedectvo známe ako Osvienčimský protokol. V emigrácii vydal v roku 1963 (Londýn) spolu s Alanom Besticom dielo *I cannot forgive*, ktoré bolo v roku 2007 preložené do češtiny a až v roku 2015 vyšiel jeho slovenský preklad.

Tematika židovstva sa stala ideologicky vhodnou až po roku 1989, keď bolo opäť možné otvorene, bez cenzúry písať o židovskej otázke na Slovensku. V tomto období začalo vychádzať množstvo diel reflektujúcich osudy židovstva počas druhej svetovej vojny, z nich sa do popredia dostali najmä memoárové diela autorov židovského pôvodu, ktoré možno označiť aj pojmom lágrová alebo koncentračnícka literatúra. V memoároch, ale rovnako aj v beletristických dielach nežidovských autorov možno detegovať existenciálne motívy súvisiace s hrôzami koncentračných táborov, a to:

- degradácia ľudskej dôstojnosti a strata identity (človek – zviera, číslo bez mena),
- pocity viny za vlastné prežitie,
- osvienčimské traumy – fobie, úzkosť, nočné mory,
- motív stratenej generácie.

Okrem existenciálnych motívov je často sa opakujúcim motívom nadčasovosť antisemitizmu, ktorí autori deklarujú aj prostredníctvom osobných svedectiev preživších Židov z obdobia krátko po návrate z koncentračných táborov.

2 MOTÍVY NADČASOVOSTI V LITERATÚRE O ŠOA

V rámci analýzy vybranej literatúry s tematikou šoa dochádzame k názoru, že okrem existenciálnych motívov, ktoré súviseli najmä s prežitými hrôzami rasového prenasledovania, najčastejším opakujúcim sa motívom je nadčasovosť antisemitizmu. Podľa viacerých autorov, či už židovského alebo nežidovského pôvodu, xenofóbne postoje voči Židom nevymizli skončením platnosti rasových zákonov, ale majú svoje pokračovanie aj v období prvých povojnových rokov, v období budovania socializmu, ale aj po prevrate v roku 1989, resp. pretrvávajú dodnes. Dôvody antisemitizmu a nepoučiteľnosti ľudstva z chýb minulosti veľmi výstižne vyjadril Anton Baláž v poviedke *Trhlina* zo zbierky *Portréty prežitia*: „Svedomie hryzie len spravodlivých, a preto sa budú na svete diať stále rovnaké svinstvá“ (Baláž, 2014, s. 245).

2.1 Literatúra faktu s tematikou židovstva

V literatúre napísanej podľa očitých svedectiev preživších Židov sú zachytené prvotné prejavy antipatie voči Židom po ich návrate domov z koncentračných táborov. Odhliadnuc od faktu, že veľakrát sa nemali kam vrátiť z dôvodu arizácie ich majetku, stretli sa aj s negatívnymi postojmi voči nim od ľudí, ktorí už neverili v ich návrat, resp. nedúfali alebo

nechceli, aby sa vrátili domov. Dôvody týchto postojov obyvateľov miest a obcí, do ktorých sa Židia vracali, boli postavené najmä na ekonomickom základe. Nechceli prísť o majetky, ktoré arizovali Židom. V tejto súvislosti treba spomenúť, že antisemitizmus v slovenskej povojnovej spoločnosti nadväzoval na nenávisť voči Židom založenom na ekonomickom podklade, hoci nemožno popierať ani rasový základ xenofóbie, keďže bola vo všeobecnosti postavená na ich rasovej inakosti v kontraste s čistou árijskou rasou. Arendtová vo svojej knihe *Eichmann v Jeruzaleme* píše: „Najväčším 'hriechom' Židov nebolo to, že patrili k 'cudzej rase', ale že boli bohatí“ (Arendtová, 2016, s. 260). Cieľom konečného riešenia židovskej otázky v Slovenskom štáte počas druhej svetovej vojny bolo zabratie ich majetku, nie však ich systematické vyvražďovanie. Slovenská vláda z dôvodu arizácie dokonca žiadala nemeckú stranu, aby Židia vyvezení na východné územia tam zostali navždy a nemali možnosť vrátiť sa na Slovensko. Rovnakým spôsobom reaguje na túto problematiku Ivan Kamenec, ktorý hovorí, že ľudia videli v arizácii židovského majetku a v konečnom riešení židovskej otázky možnosť rýchlo a jednoducho zlepšiť svoje materiálne podmienky života (Kamenec, 2017). Preto sa antisemitské myšlienky šírili najmä medzi ekonomicky najslabšími vrstvami obyvateľstva, „ktorých sa dalo pomerne najľahšie a najefektívnejšie manipulovať“ (Kamenec, 2017, s. 30). Arizáciu židovského majetku chápali ako spravodlivý akt „vyrovnávania sociálnych nerovností, predchádzajúcich skutočných, či iba umelo vykonštruovaných chýb“ (ibid.). Po návrate preživších Židov v povojnovom období bol práve strach zo straty arizovaného židovského majetku dôvodom nepriateľských postojov voči nim.

Prvotné prejavy antisemitizmu sú zachytené v literatúre faktu *Transporty nádeje* od Antona Baláža. Okrem psychických a telesných problémov preživších Židov venuje pozornosť aj negatívnym postojom voči navrátilcom z táborov smrti. Leo Kohút² hovorí: „... niektorí obyvatelia veľkého činžiaku pozerali na nás spoza záclon ako na navrátilcov z iného sveta. Už nás odpísali, s naším návratom nerátali...“ (Baláž, 2010, s.24). Podobne na to spomína Ján Rozner³: „... vôbec až vtedy vybuchla naozaj spontánna nenávisť proti Židom, donedávna boli čosi menej ako nejakí negri a mohlo sa im čokoľvek vziať, a teraz mali byť znova rovnoprávni a nikto z nich nebol kolaborant“ (ibid., s. 25). Tieto pocity alebo prvotné skúsenosti z pozície pozorovateľa, pretože Ján Rozner napriek židovskému pôvodu otca unikol deportáciám do koncentračných táborov, opisuje Rozner aj vo svojej spomienkovej knihe *Noc po fronte*. Židia sa domov vracali „ako z nejakého prázdninového stanovania [...] ako dovolenkári, ktorí práve prišli na odporúčané miesto do hôr a teraz si ho obzerajú, tí neniesli so sebou nič, tou chôdzou sa zasa navracali do sveta – ľudia sa za nimi obzerali“ (Rozner, 2010, s. 238). Rozner zároveň spája pretrvávajúci antisemitizmus s ekonomickými dôvodmi, s arizáciou židovského majetku – Židia svojim návratom porušili akési pravidlá hry, tí, ktorí boli vyhostení, sa už nemali nikdy vrátiť, lebo ich kancelárie, obchody a príbytky už patrili iným (ibid.).

² Leo Kohút (1917 – 2013) – autor židovského pôvodu, ktorý je okrem iného autorom memoárovej knihy *Tu bola kedysi ulica*. Kniha vzbudila záujem okrem širokej verejnosti aj u historikov, pretože disponuje veľkým množstvom faktov z posledného obdobia Rakúsko-Uhorska, z čias existencie bratislavského podhradia a Židovskej ulice, ako aj z koncentračných táborov. Zároveň zobrazuje aj povojnové obdobie a prvotnú vieru v socialistický režim až po autorovu dezilúziu z tohto režimu a jeho nútenú emigráciu.

³ Ján Rozner bol slovenský spisovateľ, filmový a divadelný kritik, divadelný dramaturg, redaktor a prekladateľ židovského pôvodu, ktorý sa počas druhej svetovej vojny vyhol transportu do koncentračného tábora. Počas vojny ho Ladislav Holdoš, predstaviteľ Komunistickej strany Slovenska, poveril vybudovaním redakcie *Pravda*, v ktorej pracoval po päťročnej prestávke aj v povojnovom období. Od polovice 60. rokov bol, výskumným pracovníkom Slovenskej akadémie vied, ale počas normalizačných politických čistiek dostal zákaz publikovať a bol prepustený zo zamestnania. V roku 1977 emigroval do Nemecka, kde žil až do svojej smrti v roku 2006. V roku 2010 vyšla posmrtno jeho kniha spomienok *Noc na fronte*.

Okrem týchto individuálnych skúsenosti opisuje Baláž aj lokálne pogromy na Židoch (z nich najväčšie v Bratislave a Topoľčanoch, ktoré sa na Slovensku odohrali už krátko po skončení vojny a svedčili o pretrvávajúcom antisemitizme). Myšlienky o gnómickejšom antisemitizme vyjadruje aj v diele *Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach*. Súčasných stúpencom nacistickej ideológie prirovnáva k Ďurčanského nasledovníkom, ktorí nemali súcit so židovským osudom. „*Dnešní nástupisti⁴ len zmenili jeho slovník a namiesto ‚židovských pijavíc‘ píšú o ‚príživníkoch v osadách‘*“ (Baláž, 2019, s. 146).

Xenofóbne postoje voči Židom sú v knihe rozhovorov Ivany Havranovej spojené so strachom, že by sa holokaust mohol zopakovať. Motívy nadčasovosti antisemitizmu tak explicitne súvisia s pocitmi strachu preživších Židov (tzv. osvienčimské traumy) – úzkosť o prežitie, ktorú pocítovali počas internovania v táboroch smrti sa do povojnového obdobia preniesol v podobe desu z návratu holokaustu. Podľa Alexandra Bachnára nebol Osvienčim začiatkom prenasledovania Židov: „*Holokaust sa nezačal Osvienčimom. Holokaust sa Osvienčimom uzavrel. On sa začal vtedy, keď jednému nevinnému Židovi dali prvú facku*“ (Havranová, 2017, s. 16). Zároveň vyjadruje obavy z návratu minulosti, hoci nie v tak zjavnej podobe ako počas druhej svetovej vojny: „*Dnes sa môže holokaust objaviť kedykoľvek a kdekoľvek a nemusí mať takú istú podobu, akú mal, keď ju bolo možno vyjadriť miliónmi židovských obetí. A bojím sa, že toto riziko je tu*“ (ibid., s. 16). Ako určitý motív neukončenosti šoa pôsobí aj veta Pavla Poláka: „*Prečo sú niektorí prenasledovaní a iní necítia, že je to veľký problém*“ (ibid., s. 117). Použitím prítomného času anticipoval xenofóbne prejavy v spoločnosti, ktoré v súčasnosti gradujú a nadobúdajú konkrétne prejavy. Xenofóbiu zároveň generalizuje, nehovorí len o rasovej nenávisti voči Židom, ale o nenávisti voči tým druhým vo všeobecnosti.

2.2 Memoárová literatúra židovských autorov

Nadčasovosť holokaustu je často sa opakujúcim motívom v memoárovej literatúre autorov židovského pôvodu Mancy Schwalbovej, Hely Volanskej, Rudolfa Vrbu a Alexandra Bachnára. Chronologický presah antisemitizmu do povojnového obdobia je v románe Hely Volanskej priamo súčasťou narácie – na základe opisu udalostí, skúseností autorky a jej spomienok, ktoré sú súčasťou deja. Exemplifikáciu tohto motívu môžeme nájsť napr. pri opise udalosti udeľovania ocenení partizánom:

„*Podplukovník Limbor. Prečítal prejav a potom volal k sebe tých, čo dostanú vyznamenania. Moje meno nevyslovil.*

Gábriš zvolal: A naša komisárka?

Na tejto našej prvej slávnosti nebudeme verejne dekorovať Židov“ (Volanská, 2009, s. 194).

Kým u Volanskej je teda prítomnosť antisemitizmu deklarovaná priamo na príkladoch z jej života, v románoch Mancy Schwalbovej a Rudolfa Vrbu je súčasťou reflexívnych častí v úvode, resp. v závere knihy. Manca Schwalbová v Predslove ku knihe *Vyhasnuté oči* zdôvodňuje vydanie diela o Osvienčime práve opätovným prebúdzaním nacionalistických hnutí v Európe. Za dôvod obnovovania týchto hnutí vidí snahy o zjednotenie Európy a zároveň vyzýva k potlačeniu prvotných xenofóbnych prejavov: „*Proti nim treba bojovať hneď od začiatku, aby už nikdy nemohlo dôjsť k druhému Osvienčimu*“ (Schwalbová, 2011, s. 7 – 8). Ako výzva k zastaveniu šírenia antisemitických ideí vyznievajú aj slová Rudolfa Vrbu v Epilógu k dielu *Nemôžem zabudnúť. Utiel som z Osvienčimu*: „*Urobme všetko pre to, aby ich metódy už nikdy nikto neopakoval, aby už príslušníci akéhokolvek národa nikdy tak obľudne neponižovali iné ľudské bytosti*“ (Vrba – Bestic, 2015, s. 339). Pritom xenofóbiu

⁴ Časopis *Nástup* vychádzal na Slovensku od roku 1939. Bol to radikálny časopis mladej ľudáckej generácie.

generalizuje, nevzťahuje prejavy nenávisti len na Židov, ale na príslušníkov národov, ktorí sú z nášho pohľadu iní.

Novinkou na knižnom trhu s tematikou židovstva a holokaustu sú memoáre *Mojich 100 rokov* autora Alexandra Bachnára, ktorého životný príbeh zachytila aj Ivana Havranová v knihe rozhovorov *Odvlečení*.⁵ Antisemitizmus a jeho presah do súčasnosti explánuje na základe výroku: „Ešte nás čaká dlhá cesta, aby spoločnosť dozrela“ (Bachnár, 2019, s. 209). Rovnako ako Anton Baláž v knihe *Transporty nádeje*, aj Bachnár spomína na veľký pogrom v Topoľčanoch v prvých povojnových rokoch, ktorý bol namierený proti židovskému lekárovi a znamenal koniec ilúzie slobodnej a voči minoritám tolerantnej spoločnosti: „Žili sme v tom, že teraz nachádza doba, že budeme všetci nielen slobodní, ale že bude prevládať tolerancia, zmierlivosť, že prestanú všelijaké antisemitské, xenofóbne prejavy“ (Bachnár, 2019, s. 141). Prenasledovanie alebo skôr negatívny vzťah k minoritám pritom spája s nedostatkom demokracie v štáte. V postoji majority k minoritám vrátane Židov a Rómov sa zrkadlí postoj spoločnosti k demokracii. V jeho knihe je explicitná narážka na povojnové totalitné zriadenie, v ktorom boli porušované základné princípy demokracie vo vzťahu k národnostným menšinám, ale zároveň aj alúzia na súčasnú spoločnosť s gradujúcimi prejavmi antisemitizmu a xenofóbie najmä vo vzťahu k rómskej menšine. Pretože: „aký je tvoj postoj k tejto takzvanej problematike národnostných menšín vrátane Židov a Rómov, taký je tvoj postoj k demokracii“ (ibid., s. 207). Bachnár týmto tvrdením a vzhľadom na xenofóbne prejavy v slovenskej spoločnosti implicitne neguje demokratické zriadenie Slovenska.

2.3 Beletria s tematikou židovstva

Antisemitizmus pretrvávajúci v období povojnovej totality zachytil vo svojich básňach zo zbierky *Vo mne zbúraný chrám* Milan Richter. Z dôvodu spájania antisemitizmu so socialistickým zriadením nemohli byť viaceré básne z tejto zbierky publikované pred rokom 1989. Podľa Richtera fašizmus neskončil vyhladzovaním Židov v koncentračných táboroch počas druhej svetovej vojny. Tento negatívny postoj voči totalite sovietskeho typu vyjadril v básni *Stretnutie na nádvorí smrti*:

„Plazivý holokaust...“

Neskapal v táboroch, ako voš sa zahniezdil

V kožách špicľov, gardistov v koži komunistov“ (Richter, 2002, s. 37).

Podobný motív sa nachádza aj v básni *Vo mne zbúraný chrám*, ktorá dala názov celej zbierke:

„keď pod jeho rakvou chrám sa náhle zrútil

pred mladou tvárou mojej matky,

Ktorú Boh nechal samu s tromi deťmi

V tomto holokauste päťdesiatych rokov“ (ibid., s. 66)

Tieto verše sú zároveň alúziou na politické procesy v Československu z 50. rokov, v ktorých boli súdení aj politici židovského pôvodu (zo 14 súdených boli 11 Židia).

O prítomnosti antisemitizmu v československom socialistickom zriadení píše aj Andrea Coddington vo svojom románe *Židovka*. Prvýkrát sa tento motív v jej diele objavuje pri opise udalostí krátko po skončení druhej svetovej vojny, keď sa Židia rozhodovali pre zotrvanie v Československu alebo emigráciu (najmä do Izraela). Pohnútkou k emigrácii boli aj obavy zo

⁵ Kniha *Odvlečení* autorky Ivany Havranovej je knihou rozhovorov so Židmi, ktorí prežili represálie a snahu o masové vyvraždenie Židov a ktorí posledné roky svojho života žijú v zariadení Ohel David. Toto zariadenie je určené pre Židov preživších holokaust na pokojné prežitie staroby založené v roku 1998.

znárodňovania, ktoré by Židov rovnako ako predtým arizácia pripravilo o majetky (treba tu dodať, že Židia sa nikdy nedočkali dôslednej reštitúcie, nie všetkým boli po vojne prinavrátené arizované firmy či obydlia). Podľa autorky sú komunisti „rovnako zlí, ako boli nacisti! Možno ešte horší...“ (Coddington, 2010, s. 17). Zároveň zachytáva udalosti individuálnych prejavov nenávisti voči Židom, ktoré sa vojnou neskončili: „*Ludia akoby mali právo ukazovať na mňa prstom, posmievať sa mi, vyplaziť jazyk, nadávať a niekedy si aj odplúť*“ (ibid., s. 23), pretože išlo o „*smradľavú židovku*“ (ibid.). V zobrazovaní prejavov antisemitizmu pokračuje aj po roku 1989. Tieto nenávistné prejavy voči Židom exemplifikuje na českej hudobnej skupine Shalom, ktorej hlavný interpret, Petr (Muk) sa oblieka „*do čierneho, spieva o Izraeli a chce konvertovať*“ (ibid., s. 194). Protižidovské nálady sú sprítomnené na jeho koncertoch: „*Po jednom z jeho koncertov skinhedi zapálili dievčaťu vlasy, na druhom pustili Petrovi pred pódium plyn*“ (ibid.). Autorka tu antisemitizmus poprevratového obdobia spája s nenávisťou voči tým druhým v širšom zmysle. V prípade fanúšikov skupiny Shalom nejde o ich židovský pôvod – nie sú Židmi, len vyznávajú skupinu s príklonom k judaizmu, ktorí nevedia o židovstve nič - pajesy, Dávidove hviezdy a typické židovské klobúky chápu len ako určitý módný trend. Týmto príkladom posúva Coddington antisemitské prejavy nad rámec etnickej alebo konfesijnej príslušnosti – nie sú prenasledovaní len Židia, ale aj tí, ktorí nie sú proti nim. Z toho vyplýva určitá paralela s fašistickými rasovými zákonmi, na základe ktorých boli trestaní aj tí, ktorí so Židmi žili v manželskom alebo mimomanželskom zväzku (nehovoriac o sankciách, ktoré by postihli toho, kto Žida ukrýval). Podľa slovenského židovského kódexu bol človek odsúdený na trojročné väzenie za uzavretie manželstva s osobou židovského pôvodu, pri mimomanželskom styku mu hrozilo väzenie na päť rokov (§9 a §10 nariadenia 198/1941 Sl. z.). Zároveň autorka zobrazením týchto extrémistických protižidovských prejavov z prvých rokov po prevrate demonštruje nástup extrémizmu na začiatok 90. rokov, a teda v súčasnosti možno hovoriť o gradovaní extrémistických prejavov, ktoré majú v slovenskej spoločnosti svoje korene oveľa skôr, resp. ktoré neboli nikdy prerušené (keď berieme do úvahy aj tabuizované protižidovské postoje komunistickej spoločnosti).

Z rámca beletristických diel zobrazujúcich tematiku druhej svetovej vojny s narážkou na pretrvávajúce fašistické postoje v povojnovom období nemožno vynechať román Ladislava Mňačka *Smrť sa volá Engelchen*. Popis k prednormalizačnému vydaniu spája Engelchena (v preklade anjelik) s fašizmom – na záložke sa píše: „*Mňačkova kniha varuje, je nadčasová. Engelchen je fašizmus, smrť sa volá fašizmus, a ten, hoci dobitý, znovu dvíha hlavu*“. Tieto slová sú reakciou na socialistický antisemitizmus, ale s odstupom rokov od prvého vydania knihy (1959), vyznievajú varovne aj pre súčasné generácie. Román primárne zobrazuje tematiku Slovenského národného povstania, napriek tomu autor v narácii vytvoril jednu z najtragickejších (ženských) postáv v slovenskej literatúre v postave Židovky Marty. Jej tragédia spočíva v spôsobe záchrany, kolaborácii s Nemcami – bola čosi ako Mata Hari v prvej svetovej vojne. Hoci sa autor židovskej tematiky dotýka len okrajovo, židovstvo a holokaust tejto minority je len druhotným významom textu, podarilo sa mu do textu veľmi opatrne (vzhľadom na obdobie vzniku diela) pretaviť idey pretrvávajúcích fašistických ideí v socialistickej spoločnosti najmä vo vzťahu k židovskej minorite. V závere knihy sa zamýšľa nad stratou kolektívnej pamäte národa na vojnu a obec Ploština, ktorá bola krátko pred koncom vojny vypálená Nemcami, pretože „*koľko z nás dnes myslí na Ploštinu v týchto dramatických a chaotických časoch?*“ (Mňačko, 2016, s. 213). Následne píše: „*Sme navždy neblahým zväzkom pripútani k Ploštine a krv nie je voda... Aj keď svet prepáči, odpustí, zabudne. Ploština neprepáči, neodpustí, nezabudne...*“ (ibid.). Tieto slová možno chápať aj ako metaforu na holokaust. Svet s odstupom rokov na tragédiu masového vyvražďovania

postupne zabúda, čoho dôkazom je aj popieranie šoa a návrat k extrémistickým postojom voči minoritám. Tí, ktorých sa však holokaust dotýkal, nezabudnú.

3 ZÁVER

Analýzou vybraných diel slovenskej proveniencie s tematikou druhej svetovej vojny a holokaustu možno detegovať idey pretrvávajúceho antisemitizmu v spoločnosti v zjavnej alebo skrytej podobe. Pri tlmočení týchto myšlienok do literárnych diel, či už beletristických alebo memoárových, bol rozhodujúci rok vydania diela. V období socializmu bola tematika židovstva v literatúre tabuizovaná, resp. mohla byť spracovaná len na základe povolených metód písania. Napriek tomu sa autorom podarilo zachytiť tematiku nadčasovosti antisemitizmu v alúziách medzi minulosťou a prítomnosťou, resp. v druhotnom význame textu. Tieto diela sú dôkazom nenávisťi voči Židom v povojnovom totalitnom zriadení, teda v období, keď bola jedna totalita (fašistická) vystriedaná druhou (socialistická).

Po zmene politického zriadenia, teda po prevrate v roku 1989, sa mohlo opäť slobodne písať aj o témach, ktoré boli počas socializmu obchádzané z ideologických dôvodov. Do literatúry sa vo veľkom (vzhľadom na počet knižných titulov vydaných od roku 1989 do súčasnosti) vrátila aj tematika židovstva a holokaustu. V jednotlivých dielach možno opätovne nájsť narážky na súčasné xenofóbne prejavy v spoločnosti a zároveň nabádanie k tomu, aby ľudstvo na holokaust nezabudlo, aby sme si ho neustála pripomínali s cieľom zabránenia obdobných genocíd v budúcnosti.

Použitá literatúra

1. ARENDOVÁ, H. *Eichmann v Jeruzaleme. Správa o banalite zla*. Bratislava: Premedia, 2016. 376 s. ISBN 9788081594137.
2. BACHNÁR, A. *Mojich 100 rokov*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2019. 247 s. ISBN 978-80-89514-67-0.
3. BALÁŽ, A. *Dva slovenské osudy. Špitzer – Mach*. Bratislava: Marenčin PT, 2019. 296 s. ISBN 978-80-569-0425-1.
4. BALÁŽ, A. *Portréty prežitia*. Dunajská Lužná: Milanium, 2014. 259 s. ISBN 978-80-89178-57-5.
5. BALÁŽ, A. *Transporty nádeje*. Bratislava: Marenčin PT, 2010. 229 s. ISBN 9788081140341.
6. CODDINGTON, A. *Židovka*. Bratislava: Ikar, 2010. 239 s. ISBN 978-80-551-2349-3.
7. HAVRANOVÁ, I. *Odvlečení*. Bratislava: Marenčin PT, 2017. 140 s. ISBN 978-80-8114-852-1.
8. KAMENEC, I. Reflexia arizácie, jej priebehu a výsledkov v slovenskej spoločnosti. In Hrbáček, M. (ed.): *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II*. Galanta: OZ ART DANUBIUS, 2017. s. 29 – 39. ISBN 978-80-89856-08-4.
9. MŇAČKO, L. *Snrť sa volá Engelchen*. Bratislava: Európa, 2016. 221 s. ISBN 978-80-89666-29-4.
10. RICHTER, M. *Vo mne zbúraný chrám*. Dunajská Lužná: Milanium, 2002. 71 s. ISBN 8096870459.
11. ROZNER, J. *Noc po fronte*. Bratislava: Marenčin PT, 2010. 261 s. ISBN 978-80-8114-037-2.
12. SCHWALBOVÁ, M. *Vyhasnuté oči*. Bratislava: Marenčin PT, 2011. 154 s. ISBN 978-80-8114-104-1.
13. VOLANSKÁ, H. *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava: Marenčin PT, 2009. 245 s. ISBN 978-80-89218-93-6.

14. VRBA, R. – BESTIC, A. *Nemôžem odpustiť. Utiokol som z Osvienčimu*. Bratislava: Citadella, 2015. 504 s. ISBN 978-80-89628-83-4.

Kontaktní údaje

PhDr. Monika Adamická

Univerzita Konštantína Filozofa, Fakulta stredoeurópskych štúdií

Dražovská 4, 949 74 Nitra

Tel: +42137 6408 866

email: monika.adamicka@ukf.sk

MOTIV MANŽELSKÉHO ZÁKONA VE FANFICTION ZE SVĚTA HARRYHO POTTERA

MOTIF OF MARRIAGE LAW IN FANFICTION FROM THE WORLD OF HARRY POTTER

Tereza Šmídová

Abstrakt

Příspěvek se zabývá fanouškovskou literární produkcí (fanfiction) ze světa Harryho Pottera s motivem manželského zákona. Ta vychází především z výzvy Marriage Law Challenge zveřejněné v roce 2003 a původně byla zaměřena výhradně na pairing Severus Snape/Hermiona Grangerová. Příspěvek vysvětluje klíčové pojmy (Marriage Law Challenge, fandom, fánon atp.) a pokouší se přinést vhled do problematiky ústředního motivu – od jeho vzniku, přes postupný vývoj a možné varianty, až po konkrétní problémy, jež jsou s tímto specifickým motivem spojeny. Problematický je zde především vztah ke knižní či filmové předloze, neboť povídky s motivem manželského zákona jsou v rozporu s kanonickou podobou světa Harryho Pottera.

***Klíčová slova:** fanfiction, Harry Potter, manželský zákon, kánon, fánon*

Abstract

The article deals with a fan literary production (fanfiction) from the world of Harry Potter with the motif of marriage law. It is based primarily on the Marriage Law Challenge published in 2003 and was originally focused exclusively on Severus Snape / Hermione Granger pairing. The paper explains key concepts (Marriage Law Challenge, fandom, fan, etc.) and tries to bring insight into the issue of the central motif - from its inception, through gradual development and possible variants, to specific problems associated with this specific motif. The relationship to the original book or movie is especially problematic here, as the stories with the motif of the marriage law are in conflict with the canonical form of Harry Potter's world.

***Key words:** fanfiction, Harry Potter, Marriage Law, canon, fanon*

1 ÚVOD

Příspěvek se zaměřuje na jeden ze specifických motivů v rámci fanouškovské literární produkce s tématem Harryho Pottera, a to manželský zákon. Jeho cílem je charakterizovat nejen vznik a postupný vývoj tohoto motivu, ale také jeho současné podoby v prostředí československé fanfiction.

Text se nejprve zaměří na stručné nastínění problematiky fanfiction a vysvětlení klíčových pojmů: fandom, kánon a fánon, challenge. Poté přesune pozornost k samotnému motivu manželského zákona. Pokusí se popsat nejen původní Marriage Law Challenge a její specifika, ale také pozdější varianty, krátce se dotkne i pozadí jejich vzniku. Po této obecnější charakterizaci následuje zamyšlení nad některými konkrétními problémy, s nimiž se autoři těchto povídek musí při tvorbě svého textu potýkat. Příspěvek se při tom opírá o příklady z povídek, jež lze na toto téma v československé fanfiction najít, a to jak původních, tak překladových.

2 STRUČNÝ VHLED DO PROBLEMATIKY FANFICTION

Pojem fanfiction (či fan fiction) označuje fanouškovskou literaturu, tedy vlastní tvorbu fanoušků nějakého díla, jež z tohoto díla vychází, různými způsoby ho přetváří, nebo se jím alespoň inspiruje. Výchozím dílem mohou být nejen knihy (*Sherlock Holmes*, *Harry Potter* či J. R. R. Tolkien) a komiksy (japonská manga), ale také audiovizuální díla – filmy (*Star Wars*) i seriály (*Star Trek* a *Doctor Who*). Není výjimkou, že u díla, které bylo zfilmováno, se část fanoušků inspiruje verzí knižní, část verzí filmovou a část oběma.

Pokud hovoříme o fanfiction, nelze opomenout také fandom. Jedná se o organizovanou subkulturu fanoušků fantastiky, která je postavena na společném sdílení zájmu.¹ Fanfiction je jednou z aktivit, které jsou v rámci fandomu provozovány: vedle jiné umělecké produkce (fanvidea, fanarty apod.) se dále jedná o pořádání setkání (tzv. conů), případně vydávání fanouškovských časopisů (tzv. fanzinů), které mohou být jak amatérské, tak profesionální.

Součástí fandomu jsou v různé míře také sami autoři fantastiky (buď z něj vyšli, nebo se s ním alespoň aktivně setkávají) a povětšinou i vědci, kteří se tímto fenoménem zabývají,² příkladem může být přední teoretik fandomu Henry Jenkins. Není tedy divu, že na půdě fandomu často probíhají více či méně odborné diskuze na klíčová témata, rozbory textů, ale i pokusy o zhodnocení historie či současné podoby fandomu a všeho, co je s ním spojeno.

V rámci takto široce pojatého fandomu rozeznáváme jednotlivé fandomy zaměřené na konkrétní autory, díla či oblasti. V československém³ (nejen) prostředí patří k nejrozšířenějším fandomům právě Harry Potter, na nějž se v tomto příspěvku zaměříme.

Pro fanfiction je klíčovým prostorem internet: zatímco časopisy kvůli svému omezenému rozsahu fungovaly jako výběrové, internet umožňuje publikovat mnohem většímu množství autorů, a to prakticky neomezené množství textů. Ačkoliv k rozvoji fanfiction v českém prostředí dochází především po roce 1989,⁴ jeho masivnější rozšíření souvisí zejména s rozvojem tzv. Webu 2.0, v kterém byl dříve pevný obsah webových stránek nahrazen prostorem umožňujícím sdílení a společnou tvorbu obsahu a o kterém lze hovořit od roku 2004 do současnosti.⁵

Převážná většina dnešní fanouškovské produkce je uveřejňována právě na internetu, a to buď na osobních blozích, nebo na tzv. archivech, specializovaných stránkách různého zaměření. Důležitou a vyžadovanou součástí serverů, na nichž je fanfiction uveřejňováno, je prostor pro komentáře. Klíčovou motivací pro psaní fanfiction totiž není jen touha po vlastním kreativním vyjádření, ale také touha sdílet vlastní interpretace originálního textu.⁶ Toto sdílení je pro fanouškovskou komunitu typické a je také nevyhnutelnou součástí příslušnosti k ní.⁷

Sdílení představ je důležité také pro vytváření tzv. fánonu. Zatímco jako tzv. kánon označujeme vše, co je jasně řečeno v originálním díle,⁸ fánon shrnuje poznatky, které sice

¹ MACEK, J. *Fandom a text: fandom – subkultura textu: profesionální česká SF a F periodika před rokem 2000*. Praha: Triton, 2006, s. 13.

² MACEK, J. *Fandom a text: fandom – subkultura textu: profesionální česká SF a F periodika před rokem 2000*. Praha: Triton, 2006, s. 33.

³ Hovoříme o československém prostředí, neboť Československý fandom vznikl jako společná instituce a ve stejném duchu pokračuje i po rozdělení republiky. Většina archivů se prezentuje jako československé prostředí a čeští i slovenští autoři a čtenáři se setkávají i na jiných platformách.

⁴ KUDLÁČ, A. K. K. *Anatomie pocitu úžasu: česká populární fantastika 1990–2012 v kulturním, sociálním a literárním kontextu*. Brno: Host, 2016, s. 127.

⁵ ANDRUŠKO, A. *Internet, informační společnost a autorské právo*. 1. vydání. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2016, s. 74.

⁶ JENKINS, H. *Textual poachers: television fans and participatory culture*. New York: Routledge, 2013, s. 76.

⁷ SAMUTINA, N. Emotional landscapes of reading: fan fiction in the context of contemporary reading practices. In: *International Journal of Cultural Studies*, 2017, č. 20 (3), s. 255.

⁸ Pojem kánon vznikl pro potřeby odlišení původních textů A. C. Doylea o Sherlocku Holmesovi od pokračování jiných autorů. V Harry Potterovi to ovšem tak jednoduché není: zatímco pro některé fanoušky patří do kánonu pouze informace z knih, jiní k němu řadí i filmy. Najdou se i tací, kteří za kanonické považují vše, co J. K. Rowlingová ke

součástí původního díla nejsou, ale ve fanfiction se objevují tak často, že jsou fanoušky všeobecně přijímány jako fakta (např. Severus Snape jako kmotr Draca Malfoye). Obecně je nejvíce ceněna fanfiction, která se od kánonu odchyľuje co nejméně, což texty s motivem manželského zákona přirozeně nemohou splnit – žádný takový zákon se v kouzelnickém světě J. K. Rowlingové totiž nevyskytuje.

V rámci komunity je zvykem vyhlašovat tzv. challenge, tedy v podstatě výzvy, v nichž autoři vytváří texty či jiná díla na základě předem daných kritérií (např. vystupující postavy, prostředí, konkrétní situace, věta či dokonce část dialogu, která musí v příběhu zaznít atp.). Taková výzva může mít různé podoby, od všeobecného zadání, jež je pro všechny účastníky stejné, přes zadání subjektivizovaná, z nichž může vzniknout buď text kooperační, tedy jeden text napsaný větším množstvím autorů, nebo větší množství na sobě nezávislých textů, které fungují na principu řetězení (vzniklý text je nejen samostatně stojícím příběhem, zároveň je reakcí na text předchozí, z něhož vychází, a také zadáním pro text následující), až po díla určená jako dárek pro konkrétní osobu (zpravidla jiného autora), který zohledňuje její čtenářské preference.⁹

3 MOTIV MANŽELSKÉHO ZÁKONA

Motiv manželského zákona se dle vzpomínek pamětníků pravděpodobně objevil již kolem roku 2001, a to v povídkách s párem Draco Malfoy/Hermiona Grangerová. Fanonizovanou podobu spolu s masivnější oblibou ale získal až později, v září 2003, kdy byla autorkou s přezdívkou chelleybean vydána challenge s tematikou manželského zákona. Původní výzva byla poměrně přesně specifikována, vlivem vnějších okolností i oblíbenosti v komunitě byla v průběhu času méně závažně i závažněji modifikována a v současnosti existuje v různých variacích.

3.1 Marriage Law Challenge

Marriage Law Challenge se původně objevila v dnes již neexistující WIKTT Yahoo! Group¹⁰. Skupina, jejíž plný název zněl *When I Kissed the Teacher*, byla zaměřena na pairing Severus Snape/Hermiona Grangerová. Výchozí premisa byla následující: vzhledem ke staletí trvající tradici manželství mezi čistokrevnými rodinami, jichž je jen omezený počet, je kouzelnická genetická linie slabá a rodí se stále více mrtvě narozených dětí či motáků¹¹. Aby ministerstvo čarodějnickou populaci zachránilo, přijme manželský zákon, podle něhož má každý čistokrevný čaroděj nebo hlava čistokrevné rodiny právo požádat o zásunbní kontrakt s mudlorozenou čarodějkou. Tento kontrakt mu pak nad zmíněnou čarodějkou dává prakticky neomezenou moc.¹²

Vzhledem k zaměření skupiny je oním mužem logicky Severus Snape, ženou Hermiona Grangerová. Podle naznačených možností byla Hermiona vybrána buď Snapeovým otcem jako vhodný přínos pro rodinnou krevní linii, případně ji vybral Snape sám, zpravidla proto,

světu Harryho Pottera kdy řekla či napsala (např. prostřednictvím webu Pottermore), ačkoliv většina fanoušků tyto informace radí spíše k tzv. non-kánonu a nezřídka je nepovažuje za relevantní.

⁹ Challenge. *fanlore.org* [online]. 10. 6. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://fanlore.org/wiki/Challenge>.

¹⁰ Yahoo! Groups fungovaly jako komunikační platforma zhruba během prvního desetiletí 21. století, definitivně zanikly koncem roku 2019, většina uloženého materiálu byla smazána. Existovalo zde mnoho různě zaměřených skupin, dělily se dle fandomů, tematiky (např. slash, oblíbené páry atd.) nebo autorů. Zatímco pro jednotlivé fanoušky šlo spíše o pozitivní krok, protože skupiny přinesly možnost vytvářet osobnější a také kontrolovanější fanouškovský zážitek, pro fandom to znamenalo také negativa. Obvyklé konflikty mezi jednotlivými skupinami byly jejich oddělením sice do jisté míry eliminovány, na druhou stranu se tím roztříštil samotný fandom, fanoušci se v rámci svého okruhu často izolovali až příliš a přestali tak být součástí většího celku. (Yahoo! Groups. *fanlore.org* [online]. 14. 12. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: https://fanlore.org/wiki/Yahoo!Gr_oups.)

¹¹ Děti kouzelnických rodičů, které nemají magické nadání.

¹² Marriage Law Challenge. *fanlore.org* [online]. 9. 4. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: https://fanlore.org/wiki/Marriage_Law_Challenge.

že do ní byl zamilovaný a ona ho odmítala.¹³ Tato challenge je tedy zjevně obměněnou verzí domluveného či vynuceného manželství, přičemž donucovací silou tu není (jen) rodina, ale přímo nejvyšší společenská instituce. Na rozdíl od běžně užívaného motivu domluveného manželství, jenž se objevuje napříč různými fandomy, je manželský zákon až na výjimky specifickým HP fandomu. Je třeba ovšem zdůraznit, že původní challenge nepovolovala motiv znásilnění. Autorka sama výzvu charakterizovala jako „an illustration of just how far a society will go to save their own skins, and potentially how far a scorned man will go to get his way“¹⁴.

Jak již bylo zmíněno, původní výzva byla v průběhu času pozměňována a upravována. Primárně se objevila větší variabilita zobrazených párů – při zachování výchozí premisy byla zpravidla hlavní ženská postava totožná, zatímco do mužské role byli vybíráni jiní čistokrevní čarodějové – ať už příslušníci Zmijozelu (podobně jako Snape), například Draco nebo Lucius Malfoyovi, nebo nezmijozelští, nejčastěji některý z bratrů Weasleyových.

Jedna z nejpodstatnějších úprav byla způsobena vydáním šestého dílu série, *Harry Potter a princ dvojí krve*, v roce 2005.¹⁵ Ten přinesl mimo jiné informaci, že Severus Snape oproti původním předpokladům nejen že nemá čistokrevný původ, ale že čarodějkou byla jeho matka, jeho otec tedy není hlavou staré čistokrevné rodiny, nýbrž obyčejným mudlou (nekouzelníkem), a navíc je již po smrti. Tyto nové informace značně zkomplikovaly nejen variantu motivu manželského zákona, podle níž měl Snapeovi Hermionu jako vhodnou nevěstu vybrat otec, nýbrž dokonce celý motiv – s čarodějí poloviční krve se v zákoně nepočítalo, protože to pro kontext výzvy vůbec nebylo důležité.

Pokud měl být tedy pár SS/HG zachován, bylo třeba pozměnit zákon tak, aby čaroděj nabízející manželství mohl být také poloviční krve (méně častá je varianta, v níž je poloviční krve ten, jemuž je manželství nabízeno). Tato změna s sebou pak nese nové možné varianty párování: Hermioniným manželem se tak může stát kdokoli vyjma mudlorozených čarodějů, což zahrnuje prakticky všechny častěji zpodobňované mužské postavy (např. Remus Lupin). Existují také slashové varianty manželského zákona (Draco Malfoy/Harry Potter)¹⁶, případně varianty umožňující sňatek čistokrevného páru (nejoblíbenějším párem jsou Draco Malfoy/Ginny Weasleyová).¹⁷

Ačkoliv to sama autorka výzvy neočekávala,¹⁸ manželský zákon se z původní časově ohraničené výzvy stal jedním ze stabilních a značně oblíbených motivů fanfiction ze světa Harryho Pottera a i když doba jeho největší obliby již pominula, v různých variacích se objevuje neustále. Dokonce panuje přesvědčení, které trefně shrnula autorka Hayatonyaaa: „Jsem si jistá, že každá autorka páru H/S v jistém okamžiku musí jeden [příběh s manželským zákonem] napsat. Je to jako zasvěcení.“¹⁹

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Oba zúčastnění jsou muži. Aby byl dodržen původní důvod zavedení zákona, objevuje se v této variantě obvykle mužské těhotenství, umožněné kouzlem. To s sebou samozřejmě přináší značné kontroverze.

¹⁷ Marriage Law Challenge. *fanlore.org* [online]. 9. 4. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: https://fanlore.org/wiki/Marriage_Law_Challenge.

¹⁸ Sama na svém již neexistujícím profilu na jednom z fanfiction archivů napsala: „For those of you fed up with reading stories from that thread, I apologize. I had no idea it would take off as it did. I fell into a funk for about three years and came back to find that it had taken on a life of its own and had crossed over into almost every ship. I don't know whether to be flattered or terrified.“ (Anonymous. Marriage law fics: dramione. *livejournal.com* [online]. 28. 12. 2013 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://dramione.livejournal.com/2852592.html>.)

¹⁹ Hayatonyaaa. Samá zmařená akce. Přeložila Lupina. *hpkizi.sk* [online]. 18. 11. 2015 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=4766>.

3.2 Konkrétní příklady variací

Jak již bylo řečeno, motiv manželského zákona je napříč potterovskou fanfiction značně rozšířený. To ovšem platí především pro anglicky píšící autory, českého prostředí jako by se tato obliba příliš netýkala. Na československých webech věnovaných fanfiction lze najít povídky, v nichž se manželský zákon vyskytuje, většinou se ale jedná o překlady původních anglickojazyčných děl.²⁰

V předchozí části byl stručně vysvětlen vznik a vývoj motivu manželského zákona, nyní se za pomoci příkladů pokusíme jednotlivé varianty blíže charakterizovat.

Připomeňme krátce původní premisu: zákon je přijat na podporu porodnosti a genetické ozdravení kouzelnických linií, týká se celé společnosti a stojí na předpokladu sňatku čistokrevného muže s mudlorozenou ženou. Výběr nevěsty provádí buď otec ženicha, nebo ženich sám, a to zpravidla proto, že o mudlorozenou již dříve usiloval a ona ho odmítla. Poslední varianta se ve zkoumaném vzorku prakticky nevyskytuje – jedinou výjimkou je povídka *Pět způsobov ako získať čarodajnicu*, což je humorně pojatý seznam, jehož druhým bodem je právě návrh na přijetí manželského zákona, který by řečenou čarodějkou ke sňatku donutil.²¹

Motiv výběru nevěsty otcem ženicha, který vychází z historie domluvených sňatků²², se v povídkách objevuje poměrně často. To je případ povídky *Aktivistka*²³ s párem Severus Snape/Hermiona Grangerová a dále povídky *Stolen*²⁴ s párem Draco Malfoy/Hermiona Grangerová. V několika povídkách se Malfoy senior neúspěšně žádající o ruku Hermiony Grangerové pro svého syna objevuje jako vedlejší motiv (již zmíněná *Aktivistka* či *Cloak of Courage*²⁵).

V průběhu vývoje (a obzvlášť po kanonickém upřesnění původu Severuse Snapea) se objevují nové způsoby možného výběru budoucího páru, samozřejmě kromě typického zaslání nabídky vybranému protějšku. Ten nejjednodušší zpravidla zahrnuje dohodu obou zúčastněných stran. Roli přitom nehraje ani tak možná vzájemná náklonnost, jako spíš snaha jednoho z nich vyhnout se jinému konkrétnímu partnerovi, ať už z důvodu silné antipatie (*Samá zmařená akce*, *Manželský zákon G*²⁶), nebo přímého ohrožení na životě (*Cloak of Courage*). Dalším oblíbeným způsobem je přidělení protějšku ministerstvem na základě stanovených pravidel. Typicky může jít o kompatibilitu páru na základě vyhodnocení vyplněných dotazníků (*Manželský zákon M*²⁷), magických genetických testů (*Učednica a Nekromanter*²⁸) či losování z Moudrého klobouku²⁹ (*O domluvených manželstvích a*

²⁰ Z dvanácti povídek, které budeme blíže rozebírat, jsou původní pouze tři, ostatní patří mezi překlady.

²¹ Bluestocking75. *Pět způsobov ako získať čarodajnicu*. Přeložila solace. *hpkizi.sk* [online]. 28. 4. 2014 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=4024>.

²² Vzhledem k inspiraci v aristokracii, která je při popisu starých kouzelnických rodů zjevná již v originální sérii J. K. Rowlingové, je podobný postup u tvůrců fanfiction očekávatelný.

²³ Rilla. *Aktivistka*. Přeložila solace. *hpkizi.sk* [online]. 1. 1. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=5897>.

²⁴ Elsie girl. *Stolen*. Přeložila Jimmi. *hpkizi.sk* [online]. 26. 5. 2012 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=2582>.

²⁵ WendyNat. *Cloak of Courage*. Přeložila Eggy. *hpkizi.sk* [online]. 23. 2. 2012 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=2360>.

²⁶ Gabux. *Manželský zákon*. *gabux-fanfiction.blogspot.com* [online]. 21. 9. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://gabux-fanfiction.blogspot.com/search/label/Man%C5%BEelsk%C3%BD-z%C3%A1kon>.

V příspěvku se objevují tři povídky stejného názvu, v textu budou odlišeny iniciálou autorky.

²⁷ Makulka22. *Manželský zákon*. *wattpad.com* [online]. [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://www.wattpad.com/564885653-man%C5%BEelsk%C3%BD-z%C3%A1kon-1-nov%C3%A9-pom%C4%9Bry>.

²⁸ JunoMagic. *Učednica a Nekromanter*. Přeložila Eggy. *hpkizi.sk* [online]. 6. 5. 2011 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=1771>.

²⁹ Magický artefakt, který je obvykle využíván k rozdělování nových studentů do jednotlivých školních kolejí.

*máslovém ležáku*³⁰). Poslední možností je pak uspořádání jakési série seznamovacích setkání, na kterých se potkávají dosud nezadaní čarodějové a čarodějky a předpokládá se, že si zde vyberou svůj protějšek (*Odmítnutí*³¹).

Rozdílný přístup se objevuje také v důrazu na čistotu krve, která stála v počátku celé výzvy. Původní myšlenka vycházela z předpokladu, že je třeba ozdravit kouzelnickou genetickou linii, tedy zabránit čistokrevným rodinám, aby se nadále křížily mezi sebou, a tím nevyhnutelně stejně přistupovat i k mudlorozeným. Zatímco část povídek tuto linii zachovává a krevní status potenciálních manželů řeší, případně do rovnice čistokrevný – mudlorozená přidává ještě čaroděje poloviční krve, jehož výběr protějšku je nejsvobodnější (*Dohodnutý sňatek*³², *Samá zmařená akce*³³, *Odmítnutí*), některé z nich tuto podmínku zcela vypouštějí, případně ji vůbec neřeší (*Manželský zákon M*). V takovém případě je sice také za hlavní problém kouzelnické populace označena nízká porodnost, ale jako vhodné řešení je vnímáno jakékoliv zvýšení porodnosti, nejen to řízené. S tím souvisí i míra společenské platnosti zákona: zatímco v původní výzvě se donucená manželství týkají všech kouzelníků příslušného věku (tedy přibližně od 17 let, což je v magickém světě hranice dospělosti, do konce produktivního věku, který je napříč texty stanoven zhruba od padesáti do sta let) a většina povídek toto zadání splňuje, najdou se i odchylky. Například v povídce *Stolen* požaduje zákon pouze určitý počet uzavřených manželství mezi čistokrevným a mudlorozenou – rozdíl je také ve skutečnosti, že cílem tohoto zákona není zvýšit porodnost, nýbrž potlačit nenávisť mezi oběma skupinami.

Příběhy se liší i v míře, jakou řeší stanovený hlavní cíl celého manželského zákona, totiž onu porodnost. Zatímco ministerstvo kouzel vždy předpokládá, že z manželství vzejdou potomci, ne vždy k zákonu vkládá podmínku, která by to zajistila. Pokud už podmínka v textu existuje, bývá zpracována s různou mírou realističnosti. Poučený čtenář tak může být zděšen podmínkou počít dítě nejpозději měsíc po svatbě (*Manželský zákon M*), o něco realističtější je pak počít dítě nejpозději rok po svatbě (*O domluvených manželstvích a máslovém ležáku*) či závazek zplodit v manželství alespoň jedno dítě (*Manželský zákon G*), nejrealističtější, i když pro zúčastněné zároveň teoreticky nejméně příjemná je podmínka pravidelného plnění manželských povinností, zpravidla zaručeného kouzlem použitým během svatebního obřadu (v *Cloak of Courage* toto kopulační kouzlo vynucuje styk alespoň třikrát za čtyři týdny). Přestože fandomový *Lexikon Harry Potter* tvrdí, že se podobné kouzlo „vyskytuje ve většině fanfiction, které pracují s tématem ‚Manželského zákona‘“,³⁴ v převážné části zkoumaných povídek tomu tak není a četnost styku se v nich neřeší.

Co je všem textům ovšem společné, je popis postupného vývoje vztahu obou hlavních protagonistů. Ač se každý z autorů bezpochyby snaží k látce přistupovat originálním způsobem, jisté míře kliše se nelze vyhnout. Ať už je sňatek na začátku, nebo na konci příběhu, vynucení manželé k sobě zprvu cítí alespoň lhostejnost, když už ne odpor, ačkoliv mezi nimi prakticky od začátku existuje fyzická přitažlivost, a to bez ohledu na to, o který pár se jedná. Postupně se sblíží, vzájemně si poskytují oporu v nelehkém životě (ve světě

³⁰ Fred's bride. O domluvených manželstvích a máslovém ležáku. Přeložila Witherell. vikyfanfiction.webnode.cz [online]. 30. 5. 2016 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://vikyfanfiction.webnode.cz/news/a1-co-se-deje/>.

³¹ Little beloved. Odmítnutí. Překlad evi. e-vismaior.blog.cz [online]. 26. 2. 2010 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://e-vismaior.blog.cz/1002/odmitnuti-rozcestnik-prekladu-hg-ss-povidky>.

³² Vanityfair. Dohodnutý sňatek. Přeložila missbee. ostruzinka.webnode.cz [online]. 29. 3. 2011 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://ostruzinka.webnode.cz/news/a1-kapitola5/>.

³³ V této povídce se objevuje zajímavé řešení problematiky Snapeovy poloviční krve – namísto pozměnění zákona, ke kterému většina autorů přistupuje, přichází autorka s teorií, že Hermiona Grangerová je ve skutečnosti potomkem motáků a je tedy kouzelnickou společností považována za čistokrevnou. Vzhledem k tomu, že narativ Harryho Pottera je zčásti postaven na skutečnosti, že Hermiona je mudlorozená, jedná se o značný významový posun oproti kánonu.

³⁴ Marci. Kopulačné kúzlo. hplexikon.cz [online]. 20. 1. 2013 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://hplexikon.cz/?p=2004>.

Harryho Pottera v podstatě nenajdeme postavu, která by neprocházela nějakým traumatem) a nakonec se do sebe nevyhnutelně zamilují, ačkoliv si to po jistou dobu samozřejmě odmítají přiznat. V návaznosti na prostředí a dobu, do níž je příběh zasazen, se pak společně potýkají s většími či menšími překážkami, jež jim vnější svět klade do cesty (od nepochopení blízkých po vrcholící válku), a s různou mírou snahy (v závislosti na záměru a především na schopnostech autorky) je překonávají.

Jisté výjimky v jinak pevně dané fabulační struktuře ale najdeme. V povídce *Manželský zákon M* jsou sice partneři ministerstvem striktně přiděleni a změny nejsou možné, Narcise Malfoyové se však použitím vlivného jména a značné částky peněz podaří vyjednat výjimku a zajistit pro svého syna výměnu partnerky. Draco ovšem její zásah překvapivě odmítá, čímž se příběh navrácí k ustálené struktuře a pokračuje v obvyklém vývoji, obohacen o motiv revolty proti rodině a hrozící vydědění. V povídce *Jakkoliv to nazveš...*³⁵ k zavedení sporného manželského zákona nakonec nedojde, nicméně vývoj vztahu hlavních protagonistů je hypotetickým sňatkem tak ovlivněn, že ho ani zrušení zákona nezastaví. V povídkách *Odmítnutí* a *Manželský zákon S*³⁶ se pro změnu řeší téma nevěry, Hermiona je totiž provdána za jiného muže, než je hlavní hrdina. Zatímco v druhé jmenované už manželství několik let trvá a nedokončený příběh očividně směřuje k rozvodu a novému, polyamorickému sňatku, v *Odmítnutí* sledujeme nejen klasický počátek domluveného manželského vztahu od postupného sblížení pomocí seznamovací skupiny, přes v rámci možností romantický sňatek a kruté vystřízlivění z reality, ale posléze také postupný vznik mimomanželského vztahu hrdinky s vlastním tchánem včetně nezbytného šťastného konce, v tomto případě dovršeného také zrušením manželského zákona.

4 KRÁTCE K PROBLÉMŮM

Již dříve jsme zmínili, že povídky s motivem manželského zákona nejsou a ani nemohou být v souladu s potterovským kánonem. Ve světě stvořeném J. K. Rowlingovou žádné manželské zákony neexistují a bez výrazných změn v kánonu ani existovat nemohou. Autorka totiž pozadí svého fikčního světa promyslela do nejmenších detailů, včetně milostných vztahů hrdinů a budoucích manželství. Vzhledem k zřetelné inspiraci v pohádkách nepřekvapí, že klíčovým principem v příběhu Harryho Pottera je láska. Nejenže je tato skutečnost v textu často zmiňována, ale objevuje se i skrytě ve společenském uspořádání. Manželství ve světě Harryho Pottera jsou často uzavírána v brzkém věku z lásky a obsahují ono nezbytné pohádkové „šťastně až do smrti“. Dokonce i postavy vnímané jako záporné a kruté mají milující rodinu, ke které se chovají s láskou (Harryho teta se strýcem, Malfoyovi). Rodiny, které láskyplné prostředí vytvořit nedokázaly (Voldemortovi a Snapeovi rodiče), jsou očividně trestány za to, že byly založeny na lži, přetvářce a nedostatku lásky.

Vložení manželského zákona do světa Harryho Pottera je tedy zcela proti atmosféře původního příběhu. Nejenže je zpravidla nutné v takovém případě rozdělit existující zamilované páry, navíc je třeba vyřešit problematiku společenské atmosféry, veřejného mínění, ale také studentů či nekouzelnických rodičů. Ze světa, který se poražením Voldemorta opět stal dobrým, dělá hypotetické přijetí manželského zákona prakticky totalitu, navíc o to horší, že se pokouší zcela ovládnout čistě osobní sféru každého člověka. Vzhledem k charakteru poválečného ministra kouzel (případně kteréhokoliv z možných fanonických kandidátů) je navíc zcela nemyslitelné, že by něco takového dovolil. Autorky tak stojí před otázkou, jak manželský zákon vůbec obhájit. Řešení volí různá: ministr se pokusil zákon zvrátit, ale byl přehlasován (*Manželský zákon M*), ministr se nechal přesvědčit svými poradci,

³⁵ Mezzosangue. Jakkoliv to nazveš... Přeložila martik. *hpkizi.sk* [online]. 1. 3. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=5955>.

³⁶ Sevik99. Manželský zákon. *mojeblaznivamuza.wz.cz* [online]. [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://mojeblazniva muza.wz.cz/doma.html>.

že se jedná o nezbytný krok (*Manželský zákon S*), ministrem je nepříliš pozitivní postava, jež je zcela přesvědčena o správnosti rozhodnutí (*Aktivistka*). Druhou možností řešení je pak zasadit čas povídky do válečné doby, v níž je stále u moci Voldemort a jím skrytě podporovaný ministr. V takovém případě je příběh zpravidla temnější a vedle manželského zákona a rodičů se vztahu je stejně klíčovým motivem i snaha zvítězit a definitivně Voldemorta zastavit (*Cloak of Courage, Stolen*).

S tím souvisí také další problematická pasáž, s níž se musí příběh vyrovnat, totiž veřejné mínění. Ve všech rozebíraných povídkách se objevuje motiv společenské revolty: vždy je alespoň část komunity rozhořčena a proti zákonu protestuje. Zpravidla se jedná jednak o nekouzelnické rodiče, jednak o „nesprávně“ zadané postavy, jednak o studenty, kteří ještě nedokončili školu. Protestující nekouzelní rodiče se vyskytují prakticky jen v příbězích odehrávajících se v době války, nejhlasilnější z nich jsou rodiče Hermiony Grangerové, hlavní hrdinky příběhu, a jsou záhy zavražděni. Důvodů je hned několik: jednak poslouží jako odstrašující příklad pro ostatní protestující, jednak tato ztráta Hermionu oslabí a učiní z ní tak snadnější cíl (*Cloak of Courage, Stolen*). Protestující studenti jsou víceméně stabilním motivem manželského zákona – jedná se o ty studenty, kteří jsou již plnoletí, ale stále ještě nedokončili svá studia (ať už Bradavice, nebo univerzitu) –, stabilní je ostatně i řešení tohoto problému: bývá rozhodnuto odložit účinnost zákona až po konci studia (*Odmítnutí*), případně sice musí dojít k sňatku, ale sezdaní studenti se mohou vrátit do školy a dokončit svá studia (*Stolen*). Další (kanonický) aspekt, s nímž se musí autoři vyrovnávat, jsou z pohledu zákona nesprávné vztahy hlavních hrdinů. Vzhledem ke skutečnosti, že hlavní ženskou hrdinkou je zpravidla Hermiona Grangerová, týká se tento bod především jejího vztahu s Ronem Weasleyem. V případě ministerského výběru nejvhodnějšího partnera různými metodami je situace jednoznačná: Ron a Hermiona spolu jednoduše nejsou kompatibilní (*Manželský zákon M, O domluvených manželstvích a máslovém ležáku*), to je ostatně názor, který mnoho fanoušků obecně zastává. Problematická je v tomto případě podmínka krevního statusu, Ron jakožto čistokrevný by měl být teoreticky vhodným kandidátem. Možné řešení je dvojí, v zásadě podle doby, v níž se příběh odehrává: v poválečných povídkách má Hermiona skutečně svobodně na výběr a zpravidla sama kriticky zhodnotí, že se k sobě nehodí, případně že Ron projevuje náklonnost někomu jinému (*Dohodnutý sňatek*), zatímco v příbězích z války je Ronovi buď vyhrožováno, aby ho Hermiona odmítla ve snaze ho ochránit (*Stolen*), nebo je přímo zavražděn (*Cloak of Courage*), což zároveň slouží jako způsob odrazení dalších nevídaných nápadníků. Vedlejší páry (nejčastěji Harry Potter a Ginny Weasleyová) jsou pak buď ponechány jako kompatibilní, nebo také rozděleny, zpravidla ovšem spíše ke své radosti. Obecně je poměrně pozoruhodné, jak málo povídky s motivem manželského zákona pracují s veřejným míněním, případně s pohoršením společnosti, které by v takovém případě bylo očekávatelné. Rozhořčení a jakési protesty se sice vždy objeví, ale záhy opět zmizí, většina společnosti nový zákon přijme víceméně bez protestů. Lze si těžko představit, že by něco takového skutečně nastalo, obzvlášť v povídkách z poválečné doby, v nichž se kouzelnická společnost sotva zbavila tyra. Nicméně se zdá, že argument velkým množstvím obětí a nízkou (a nekvalitní) porodností je vše, co stačí pro akceptaci. Ta je ještě překvapivější, uvážíme-li, že autorky zpravidla ústy hlavní hrdinky upozorňují prakticky na nemožnost kouzelnického manželství rozvést. Pokud se rychlost, s jakou se kouzelníci vzdávají svých práv, vůbec v příběhu řeší, zpravidla stačí naznačit trest, který by kouzelníka čekal v případě odmítnutí (vězení či zlomení hůlky a vypovězení z komunity), a všichni raději volí vynucené manželství. Zdá se, že vězení či život bez magie jsou pro čaroděje z rozebíraných příběhů horší variantou než život v nuceném manželství, čímž se opět vracíme ke kanonickému světu.

5 ZÁVĚR

Motiv manželského zákona se z původní jednorázové výzvy stal stabilní a oblíbenou součástí anglicky psané fanfiction ze světa Harryho Pottera. V československém prostředí si takovou oblibu nenašel, což může být dané i odlišnou kulturní tradicí, především absencí tradiční aristokracie. Menší oblibu lze vidět i na skutečnosti, že pouhou čtvrtinu ze zkoumaných textů tvoří původní povídky (navíc jedna z nich – *Manželský zákon G* – je zčásti zřetelným plagiátem přeložené povídky *Samá zmařená akce*), což ovšem může být způsobeno delším časovým odstupem od původní výzvy, díky němuž už mohlo být určité množství textů ztraceno.

Obliba tematiky manželského zákona je do jisté míry překvapivá, uvážíme-li, kam se celý motiv od původně vyhlášené výzvy posunul. Od zamýšlené studie toho, kam je instituce ochotna zajít, aby ochránila své občany, případně kam je schopen při uspokojení touhy zajít odmítaný muž, se pozornost přesunula spíše k nerovnoprávnému vztahu, v němž je muž zřetelně dominantní složkou, k vynucenému sexuálnímu styku a k diskriminaci na základě krevního statusu. A co víc, všechny tyto charakteristiky nevedou k nenávisti, nýbrž k hluboké, oboustranné lásce. Dlužno totiž dodat, že ve značné části povídek je onen ústřední manželský zákon pouze dalším z mnoha způsobů, jak vytvořit pár z postav, které v kanonickém pojetí nemají důvod ani příležitost navázat bližší vztah, nebo se dokonce nedokáží snést.

I toto může být důvodem, proč autorky mnohá palčivá témata s manželským zákonem spojená prakticky neřeší: v souladu s inspirací v pohádkách, jakou vidíme už u Rowlingové, je po vzoru milostných románů hlavní důraz kladen na vztah hlavních hrdinů, na lásku, jež překoná všechny nesnáze a přinese šťastný život, lásku, kterou by hrdinové bez manželského zákona nenašli, protože by neměli příležitost ji spolu hledat. V takovém konceptu pak nemají témata jako diskriminace, xenofobie, zneužívání, vynucený sex, sociální i genderová nerovnost či porušování lidských práv místo. V takovém konceptu totiž tato témata slouží jen jako legitimní způsob, jak postavy přinutit, aby se do sebe zamilovaly, což je v kontextu současných společenských debat poněkud nešťastné – ale to už je téma, které prostor tohoto příspěvku přesahuje.

Použitá literatura

1. ANDRUŠKO, A. *Internet, informační společnost a autorské právo*. 1. vydání. Praha: Wolters Kluwer ČR, 2016. 276 s. ISBN 978-80-7552-327-3.
2. Bluestocking75. Pět způsobů, jak získat čarodějnicu. Přeložila solace. *hpkizi.sk* [online]. 28. 4. 2014 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=4024>.
3. Elsie girl. Stolen. Přeložila Jimmi. *hpkizi.sk* [online]. 26. 5. 2012 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=2582>.
4. Fred's bride. O domluvených manželstvích a máslovém ležáku. Přeložila Witherell. *vikyfanfiction.webnode.cz* [online]. 30. 5. 2016 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://vikyfanfiction.webnode.cz/news/a1-co-se-deje/>.
5. Gabux. Manželský zákon. *gabux-fanfiction.blogspot.com* [online]. 21. 9. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://gabux-fanfiction.blogspot.com/search/lab/Man%C5%BEelsk%C3%BD%20z%C3%A1kon>.
6. Hayatonyaaa. Samá zmařená akce. Přeložila Lupina. *hpkizi.sk* [online]. 18. 11. 2015 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=4766>.
7. Challenge. *fanlore.org* [online]. 10. 6. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://fanlore.org/wiki/Challenge>.
8. JENKINS, H. *Textual poachers: television fans and participatory culture*. Updated 20th anniversary ed. New York: Routledge, 2013. lii, 370 s. ISBN 978-0-415-53329-4.

9. JunoMagic. Učednice a Nekromanter. Přeložila Eggy. *hpkizi.sk* [online]. 6. 5. 2011 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=1771>.
10. KUDLÁČ, A. K. K. *Anatomie pocitu úžasu: česká populární fantastika 1990–2012 v kulturním, sociálním a literárním kontextu*. Brno: Host, 2016. 223 s. ISBN 978-80-7491-764-6.
11. Little beloved. Odmítnutí. Překlad evi. *e-vismaior.blog.cz* [online]. 26. 2. 2010 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://e-vismaior.blog.cz/1002/odmitnuti-rozcestnik-prekladu-hg-ss-povidky>.
12. MACEK, J. *Fandom a text: fandom – subkultura textu: profesionální česká SF a F periodika před rokem 2000*. Praha: Triton, 2006. 148 s. Fandom a SF. ISBN 80-7254-856-5.
13. Makulka22. Manželský zákon. *wattpad.com* [online]. [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://www.wattpad.com/564885653-man%C5%BEelsk%C3%BD-z%C3%A1kon-1-nov%C3%A9-pom%C4%B9>.
14. Marci. Kopulačné kúzlo. *hplexikon.cz* [online]. 20. 1. 2013 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://hplexikon.cz/?p=2004>.
15. Marriage law fics: dramione. *livejournal.com* [online]. 28. 12. 2013 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://dramione.livejournal.com/2852592.html>.
16. Marriage Law Challenge. *fanlore.org* [online]. 9. 4. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: https://fanlore.org/wiki/Marriage_Law_Challenge.
17. Mezzosangue. Jakkoliv to nazveš... Přeložila martik. *hpkizi.sk* [online]. 1. 3. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=5955>.
18. Rilla. Aktivistka. Přeložila solace. *hpkizi.sk* [online]. 1. 1. 2018 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/modules.php?name=News&file=article&sid=5897>.
19. SAMUTINA, N. Emotional landscapes of reading: fan fiction in the context of contemporary reading practices. In: *International Journal of Cultural Studies*, 2017, č. 20(3), s. 253–269.
20. Sevik99. Manželský zákon. *mojebnaznivamuza.wz.cz* [online]. [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <http://mojebnaznivamuza.wz.cz/doma.html>.
21. Vanityfair. Dohodnutý sňatek. Přeložila missbee. *ostruzinka.webnode.cz* [online]. 29. 3. 2011 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://ostruzinka.webnode.cz/news/a1-kapitola5/>.
22. WendyNat. Cloak of Courage. Přeložila Eggy. *hpkizi.sk* [online]. 23. 2. 2012 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: <https://hpkizi.sk/archiv/modules.php?name=News&file=article&sid=2360>.
23. Yahoo! Groups. *fanlore.org* [online]. 14. 12. 2019 [cit. 16. 6. 2020]. Dostupné z: https://fanlore.org/wiki/Yahoo!_Groups.

Kontaktní údaje

Mgr. Tereza Šmídová
 Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta
 Hradecká 1227/4, 500 03 Hradec Králové
 Tel: 493 331 351
 email: tereza.smidova@uhk.cz

ANTISEMITSKÉ NÁLADY V SPOLOČNOSTI

ANTI-SEMITISM MOOD IN SOCIETY

Sylvia Hrešková

Abstrakt

Štúdia pojednáva o téme židovskej problematiky spojenej s antisemitizmom. Táto téma je stále viac aktuálna. Dôležitá v tejto oblasti je preto analýza a dokumentácia židovských osudov a židovskej problematiky. Napríklad výskum novodobých slovenských dejín sa venuje neobjasneným vraždám Židov v severovýchodnom kúte Slovenska. Tieto tragické udalosti patria aj v súčasnosti k pomerne málo známym problémom v našich dejinách. Za vykonávateľov vrážd sa doteraz označovali kontroverzní banderovci, t. j. príslušníci Ukrajinskej povstaleckej armády. Rovnako i súčasná spoločnosť je konfrontovaná s rôznymi extrémistickými skupinami a formami podporujúcimi antisemitizmus, ktoré sú dnes na vzostupe.

Kľúčová slova: *antisemitizmus, židovská problematika, antisemitské nálady*

Abstract

The topic of Jewish issues associated with anti-Semitism is still topical. The analysis and documentation of Jewish fates and Jewish issues is therefore important in this area. For example, research into modern Slovak history is devoted to unexplained murders of Jews in the north part of Slovakia. These tragic incidents are still relatively little known problems in our history. So far, controversial banders have been referred to as murder executives, i.e. members of the Ukrainian Insurgent Army. Similarly contemporary society is confronted with various extremist groups and anti-Semitism promoting forms that are on the rise today.

Key words: *anti-Semitism, Jewish issues, anti-Semitic mood*

1 SPOLOČNOSŤ A ANTISEMITIZMUS¹

História nezaznamenala počas vekov takú nenávisť k inému národu, aká prerástla voči Židom. Už od dávnych čias našej civilizácie sú však známe pokusy o ich diskrimináciu či úplné vyhladenie. Židovský národ sa počas svojej histórie zmietať v rôznych útrapách presahujúcich dve milénia. Počnúc padnutím do otroctva v Egypte, babylonským zajatím, despotickej vlády a násilným pogrēčovaním židovského náboženstva za vlády Antiochosa IV., obdobím nadvlády Ríma a následným zničením Jeruzalemského chrámu, „zrovnoprávnením“, ktoré bolo založené na odlúčení cirkvi od štátu, čo predstavovalo obrovský zásah do princípov židovstva – základom judaizmu, sa jeho prívrženci považujú za členov jedného židovského národa, zatiaľ čo prívrženci ostatných náboženstiev sú členmi rozličných národov, až do vyvrcholenia novodobého antisemitizmu, vyúsťujúceho do masového vyvražďovania Židov. V dôsledku týchto udalostí už v živote Židov a židovskom náboženstve nič nebolo také ako predtým.

Antisemitizmus je v ľudskej spoločnosti prítomný po tisícročia. Ľudia podporujúci konšpiračné teórie, ktoré sa s antisemitizmom spájajú, si myslia, že im poskytuje vysvetlenie problémov sveta. Antisemitizmus ako taký vystihuje nenávisť k Židom, odkazuje na chápanie

¹Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu UGA „Židovská kultúra v Zemplínskom regióne“ na základe zmluvy č. X/6/2020.

Židov ako cudzej, nežiadúcej a nepriateľskej skupiny. Nezrodil sa z veľkých rozdielov medzi skupinami, ale skôr z hrozby neprítomnosti rozdielov, homogenizácie západnej spoločnosti a zrušenia starobyklých spoločenských právnych bariér medzi Židmi a kresťanmi (Bauman 2002, s. 95). Počiatky antisemitizmu môžeme datovať do obdobia zničenia druhého chrámu a masívnej diaspóry. Avšak príčiny vzniku môžeme vidieť i hlboko zakorenené v začiatkoch dejín židovského národa. Častým vonkajším prejavom antisemitizmu je aj potreba chrániť si svoje hranice, a preto je táto jedinečná charakteristika antisemitizmu neoddeliteľne spojená s fenoménom diaspóry. Dištinktívnym znakom židovskej diaspóry je jej historická dĺžka, obdobie, počas ktorého si títo „cudzinci medzi nami“ zachovali svoju odlišnosť v zmysle diachronickej kontinuity a synchronickej identity (Bauman 2002, s. 64).

Vyvrcholením dlhoročnej histórie náboženskej, kultúrnej, národnej a ekonomickej nenávisť Židov bol holokaust. Antisemitizmus – náboženský či ekonomický, kultúrny alebo rasový, virulentný či umiernený bol po tisícročia ekumenickým fenoménom. A predsa bol holokaust bezprecedentná udalosť. *„Je výnimočný v takmer všetkých zo svojich mnohých aspektov a nedá sa zmysluplne porovnávať s ostatnými masakrami, akokoľvek desivými, ktoré zasiahli skupiny predtým definované ako cudzie, nepriateľské, či nebezpečné“* (Cohn 1966, s. 266). Epizóda holokaustu bola novým obratom v histórii modernej spoločnosti; obratom, ktorý sa nedal nijako predvídať a predpokladať, ako keby sa objavila nová zhubná línia údajne skroteneho vírusu: *„Konečné riešenie označuje križovatku, na ktorej európsky industriálny systém odbočil na zlú koľaj; namiesto toho, aby tak ako v to dúfalo osvietenstvo, život obohatil, začal ho ničiť. Vďaka vplyvu tohto systému a jeho étosu bola Európa schopná ovládnuť svet“* (Bauman 2002, s. 30). Holokaust sa stal symbolom udalostí, ktoré pretrhli kontinuitu morálnych a duchovných dejín Západu. Úsudok, že Osvienčim je „nulovým bodom dejín“, od ktorého musia ľudia začať celkom odznova hľadať všeobecne platné hodnoty, je pravdivý a skutočný.

2 ZO ŽIVOTA ŽIDOV NA VÝCHODE SLOVENSKA

Na východnom Slovensku sa vývoj židovského osídlenia líšil od situácie na strednom a západnom Slovensku. Na dnešné územie stredného a západného Slovenska sa Židia sťahovali už v stredoveku zo susedných krajín na západe. Na územie dnešného východného Slovenska prichádzali Židia v malom počte z krajín na severe a východe. Jediným mestom na východnom Slovensku, kde už v období stredoveku boli zaznamenané historické zmienky o Židoch, boli Košice.

Židovská komunita sa na východnom Slovensku začala rozvíjať o niečo neskôr ako tá na západnom Slovensku. Odlišné boli aj v tom, že obe skupiny pochádzali z rôznych kultúrnych kruhov, ktoré sa po stáročia vyvíjali samostatne. Historické zmienky o vzniku židovských obcí na východe Slovenska siahajú až do polovice 17. storočia. Od konca 18. a počas 19. storočia v dôsledku imigrácie počet židovských obyvateľov na východnom Slovensku prevýšil počet židovských obyvateľov vo zvyšku krajiny.

Väčšina Židov z oblasti východného Slovenska bola v rámci deportácií odvezených cez Košice v máji až júni v roku 1944 do koncentračného tábora Auschwitz, kde takmer všetci zahynuli. Len málu z nich sa podarilo vyhnúť deportáciám, či prežiť v koncentračnom tábore a vrátiť sa domov (Votroubeková, 2019).

Antisemitské nálady obyvateľstva pretrvávali i po návrate Židov z koncentračných táborov. Protižidovská atmosféra, chýbajúce politické zázemie a najmä problémy s reštitúciami majetkov, to všetko prehľbovalo a podporovalo nárast negatívnych nálad v spoločnosti. Povojnómu antisemitizmu sa nevyhlo ani naše územie. Na Slovensku sa tieto skutočnosti prejavovali vo forme rozširovania nenávisťných propagačných materiálov, letákov a správ. Na severovýchode Slovenska sa situácia vyhrotila až do brutálnej masakry Židov v tejto oblasti.

Do okolia Uličskej doliny, obcí Kolbasov, Nová Sedlica, Príslop, Ulič, Uličské Krivé a Zboj začali prenikať ozbrojené sily tzv. banderovcov, čiže príslušníkov oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA). Ukrajinská povstalecká armáda bola ozbrojenou jednotkou Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN), resp. frakciou Stephana Andrijoviča Banderu, ktorej príslušníci sa označovali ako „banderovci“. Termín bol známy v celom poľsko-slovenskom pohraničí (Bocan 2019, s. 7). „*Banderovci prišli spoza Beskyda. Chceli vlastnú Ukrajinu, čo sa im nejako nepodarilo. Chodili po dedine a brali si dobytok a chlieb. A čo mohol človek hovoriť? Chleby zbierali a napichovali na takú dlhú drevenú tyč, pretože žiadnu tašku nemali. Potom si jeden z nich tú tyč položil na plecía a odniesol. Tam, ako je teraz socha Medovej baby, tam tie vyzbierané veci sústredili. Banderovci prišli a násilím si brali to, čo potrebovali. Prišli večer ku ‚Fyvničke‘ a vzali jej kravu, hoci iba jednu kravu mala. Chudobná bola. Okrem toho mala iba jednu ovcu, aj tú jej vzali. Hore u suseda Vasil’a vzali prasa. Čo potrebovali, to brali*“ (Tokarczuk 2019, s. 11). Prostredníctvom prevádzáčov vymieňali množstvo tovaru od kráv, soli, zbraní, až po lieky, obvazy, chirurgické nástroje. Najmä kvôli tomu navštívili Slovensko veľa krát. Pašerákmi mohli byť iba Rusíni a Slováci, pretože Poliakov, Rómov a Židov banderovci vyvražďovali (ibid.).

Nasledujúca udalosť, ktorá sa odohrala na konci roku 1945 sa do dejín našej histórie zapísala ako nepochopiteľná masakra Židov v obci Kolbasov na severovýchode Slovenska, kedy na územie začali prenikať ozbrojené sily tzv. banderovcov. V rokoch 1945 – 1947 tam prišli niekoľkokrát. Prvýkrát to bolo v mesiacoch august až september roku 1945, kedy sa ich oddiely nedopustili žiadnych násilností voči slovenskému obyvateľstvu. Už koncom októbra a začiatkom novembra rovnakého roka sa začali v oblasti Medzilaboriec a Sniny pohybovať ozbrojené skupiny. V týchto mesiacoch už navštevovali aj domy obyvateľov jednotlivých obcí v okolí a prehľadávali ich. Rabovali najmä zbrane a potraviny. Ich prístup k obyvateľom bol každým dňom bezohľadnejší.

22. novembra 1945 viac ako 70 členov ozbrojenej skupiny prepadlo Novú Sedlicu a vykradli zásoby, ktoré dostala obec ako výpomoc. Nasledujúcu noc 23. novembra 1945 to isté zopakovali v neďalekej obci Zboj, kde okrem iného obsadili oddelenie Finančnej stráže a zbili predsedu miestneho národného výboru. Po výtržnostiach v Zboji tú istú noc sa znovu vrátili do Novej Sedlice. Tam približne o tretej hodine ráno 24. novembra 1945 prepadli v dome predsedu miestnej organizácie Komunistickej strany Slovenska Fedora Dodu v snahe obesiť ho. Napokon tak neučinili, avšak nezaobišiel sa bez poriadnej bitky, pri ktorej mu opakovali: „*Aby si zapamätal naveky, sviňa komunistická!*“ (Marcinekova a kol. 2018, s. 63). Následne vnikli do ďalšieho domu, v ktorom býval člen výboru miestnej organizácie KSS Ivan Šiškana. Toho údajne chladnokrvne zastrelili a z domu pri odchode si zobrali peniaze, oblečenie a jeho zbrane. Vo vyvražďovaní v tú noc pokračovali ďalej. Ich druhou obeťou sa stal Mikuláš Kireš, člen obecnej organizácie KSS, ktorého nemilosrdne zastrelili pred očami manželky, troch detí a starej matky. Traduje sa, že na mŕtvolách popravených komunistov zanechali odkaz: „*Za hlavu Stalina každého komunistu čaká smrť v Slovenskom štáte. Ukrajinská armáda*“ (ibid., 63). V obci chytili i komunistu a Žida Dávida Gelba, ktorý zostal od tej noci nezvestný. Pretrvávajú dohady, že ho niekde v Poľsku popravili.

Predchádzajúcimi udalosťami sa tragická noc v Uličskej doline neskončila. Ich pokračovanie naberalo na intenzite. 4. decembra 1945 asi okolo 18. hodiny banderovci znovu obsadili Novú Sedlicu. Skupina s tridsiatimi ozbrojencami zhabala obyvateľom potraviny, obuv, vojenské dokumenty a iné cenné predmety. Veci naložili na sane a nariadili dvom občanom odviezť ich na hranicu. Na druhý deň, 5. decembra 1945, dorazili banderovci okolo 20. hodiny do obce Zboj. Opäť rabovali obyvateľstvo a v rozhovore s dedičanmi ohlásili svoju ďalšiu návštevu v iných obciach. Tak sa aj stalo. Nasledujúci deň 6. decembra 1945 prepadli obec Ulič. Obsadili všetky strategické miesta v dedine, rozbehli sa po domoch a rabovali. V skupine približne päťdesiat mužov vtrhli do domu Viktora Vinera a donucovacími prostriedkami chceli zistiť,

kde bývajú Židia a komunisti. Po získaní potrebných informácií sa obrátili do bytu Alexandra Steina so slovami: „*Otvor, Židák!*“ Vtrhli do bytu a všetkých spolu s Viktorom Vinerom a jeho ženou zastrelili. Po tomto čine išli hľadať ďalších Židov v obci. Nenašli nikoho, pretože informáciou o príchode banderovcov bol oboznámení takmer každý občan obce Ulič (Tokarczuk 2019, s. 19).

Dňa 6. decembra 1945 sa v obci Kolbasov odorala najväčšia tragédia. V ten deň oslavovali Židia sviatok svetiel a zasvätenia – Chanuku. Židia z celej oblasti, ktorí prežili holokaust prišli osláviť tento sviatok do domu obchodníka Poláka. V čase masakry sa v dome nachádzalo dvanásť ľudí. V noci vtrhli do domu obetí. Avšak ešte predtým chodili po dedine a pýtali sa ľudí, kde nájdu nejakých Židov. Svedkyňa pani Mária Halagová v tomto vypovedala: „*Banderovci sa pýtali na jedného Žida, (pravdepodobne starého Jakuboviča; je otázne, či to bolo pred jeho domom alebo domom číslo 23) ktorý stál vonku, kde sú Židia. Ten si uvedomil, o čo ide a keďže sám bol Židom, nepriznal sa a ušiel sa skryť*“ (Tokarczuk, 2019, s. 20). Masaker v dome prežila len jediná z dvanástich prítomných a to Helena Jakubovičová. Mala šťastie, že si ju banderovci nevšimli skrytú pod posteľou. To, čo opisuje potom Bohuš Chňoupek bolo hrôzostrašné: „*Počula rev, nárek, výkriky, prosby, držala si ruky na ústach, keď rozoznala stony mučených a potom výstrely, veľa výstrelov, chrčanie umierajúcich... a potom už iba strašné ticho*“ (Marcinekova a kol. 2018, s.67).

Helena Jakubovičová ďalej spomína na hrôzy, ktoré sa v noci v dome odohrali a ktorých svedkom sa stala. Židov v dome banderovci najprv urážali a nútili ich spievať. Štyroch mužov poslali do jednej miestnosti. Potom prišli k ostatným siedmim ženám/dievčatám, ôsma Helena bola ukrytá pod posteľou. Banderovci najprv z domu vyrabovali cenné predmety, dievčatá znásilňovali a mužov zabili výstrelmi do hlavy. Medzitým zastrelili aj dievčatá ležiace na posteliach. Medzi obeťami sa nachádzali aj dve sestry Heleny Jakubovičovej. Helena zostala ešte hodinu v miestnosti. Po týchto udalostiach utekala k Salamonovi Jakubovičovi, ktorý žil na opačnom konci obce. Jeden zo svedkov, ktorý prišiel na miesto tragédie ráno 7. decembra, tvrdil, že minimálne jedného Žida pred smrťou mučili, o čom svedčí jeho telo pribodnuté k podlahe bajonetom. Steny boli postriekané krvou a ženy ležali na zakrvavených posteliach. V miestnosti bolo toľko krvi, že z domu cez prah tiekla až na ulicu (Tokarczuk, 2019, s. 22).

Keď sa v to ráno Helena spolu so Salamonom vrátili do domu, našli tam veľa hádajúcich sa dedinčanov. Tvrdili, že Polák im dlhoval rôzne sumy peňazí. Medzi sebou si tak rozdelili všetko, čo tam ostalo. Salamon Jakubovič a Helena Jakubovičová odišli do Humenného oboznámiť tamojšiu Židovskú obec o tragédii, ktorá sa v noci udiala (Tokarczuk, 2019, s. 23). V súvislosti s predchádzajúcimi udalosťami treba mať na zreteli, že územie severovýchodného Slovenska bolo značne postihnuté vojnou. Šírila sa tu chudoba a hlad. Pre toto územie je tiež charakteristické národnostne zmiešané obyvateľstvo, v ktorom vládli komplikované pomery, a tak sa vytvárali podmienky pre formovanie zločineckých, kriminálnych a pašeráckych skupín, ktoré boli, okrem iného, podmienené i antisemitizmom (Marcinekova a kol. 2018, s.79).

Dôkazom pretrvávajúciantisemitických nálad bola i vyhrotená situácia na severovýchode Slovenska, ktorá prerástla až do brutálnej masakry Židov v tejto oblasti. „*Oni sem prišli, ale my sme nevedeli, kvôli čomu idú, za čo bojujú a prečo. Vedeli sme len toľko, že nemajú radi Židov a komunistov*“ (Fiala, 1994, s. 39).

Súciť so všetkým, čím si židovské obyvateľstvo počas druhej svetovej vojny prešlo, čoskoro pominul a v dôsledku snahy tých niekoľko málo Židov o navrátenie svojho strateného majetku sa stala príčinou bujnejších protizidovských nálad. To dokladujú aj vyjadrenia, že práve otázky okolo navrátenia bývalého majetku Židom, vracajúcim sa do okresu, boli hlavným zdrojom antisemitizmu rovnako ako názory, že vraždy Židov v okrese Snina boli jednoznačne ich súčasťou (Marcinekova, Stern, Šmigel, Novák, Levický, 2018, s.80).

2.1 Stepan Bandera a banderovci

Organizácia ukrajinských nacionalistov má svoj zárodok v Prahe, resp. v Československej republike. Boli to ukrajinskí dôstojníci, vojaci, ktorí v roku 1920 vytvorili Vojenskú organizáciu ukrajinských nacionalistov a tá sa v roku 1929 pretransformovala na Organizáciu ukrajinských nacionalistov. Mala zásadný cieľ vybudovať národný, čisto etnicky ukrajinsky štát s použitím všetkých prostriedkov, vrátane teroru, sabotáže a záškodníckej diverznej činnosti.

Hlavným cieľom bol boj proti nepriateľovi – Poľsku. Ukrajinskí nacionalisti ho na smrť nenávideli. Utláčal ukrajinský národ v dobe medzi dvomi svetovými vojnami. Poľsko si robilo nároky na územia, ktoré ukrajinskí nacionalisti považovali za svoje. Zo strany Poliakov a Ukrajincov v tej dobe dochádzalo k mnohým krutostiam. Bežne sa stávalo nemilosrdné vyvražďovanie celých dedín, či na jednej alebo druhej strane. Banderovci vyvraždili niekoľko desiatok tisíc ľudí. Napríklad počas Veľkej noci uskutočnili akciu. Obklúčili niektoré kostoly a vyvraždili všetkých návštevníkov, dokonca aj kňazov pred oltárom. Je ťažko dnes spočítať, kto mal obetí viac alebo menej. Poliáci nemôžu prísť banderovcom na meno, tvrdia, že vyhubili 20 tisíc Poliakov. A na druhej strane banderovci tvrdia, že to Poliáci tak isto zaobchádzali s ukrajinským obyvateľstvom a oni im to len odplácali. V tomto bratovražednom boji sa nedá určiť, kto bol prvý a kto druhý. Stepan Bandera organizoval množstvo atentátov na predstaviteľov Poľského štátu. Útok na ministra vnútra v roku 1934 sa mu stal osudným. Po atentáte sa snažil Bandera z Poľska utiecť. Polícia ho zadržala na hranici s Československom. Banderu Poľský súd odsúdil na trest smrti. Proces s Banderom vzbudil silný medzinárodný ohlas a preto sa poľské úrady neodvážili rozsudok vykonať. Zmiernili mu trest na doživotie. Vo väzení nebol dlho. Keď roku 1939 Hitler prepadol Poľsko, tak strážcovia väznice zo strachu pred ním utiekli a voľný Bandera sa vrátil naspäť na Ukrajinu. Ukrajinská povstalecká armáda sa okrem pôsobenia na Ukrajine, objavila aj v niektorých lokalitách v oblasti Karpát. Terorizovali a lúpili obyvateľstvo v niektorých obciach na Slovensku. V lete roku 1946 boli banderovci zlikvidovaní československými zložkami národnej obrany a vnútra. Do toho času však napáchali rozsiahle škody, ktorým sa nevyhli ani najseverovýchodnejšie obce a východ Slovenska. O pár rokov neskôr sa éra Stepana Banderu skončila. V októbri 1959 ho zavraždil agent KGB Bogdan Stašinský pomocou kyanidu.

2.2 Stepan Bandera – zločinec alebo národný hrdina?

Stepan Bandera sa narodil 1. januára 1909 v Západoukrajinskej oblasti, v rodine gréckokatolíckeho kňaza. Už tu začal žiť v prostredí, kde nacionálne uvedomovanie bolo veľmi silné. V mladom veku sa podieľal na budovaní politického života a začal pestovať svoju politickú kariéru. V roku 1927 ukončil strednú školu a nastúpil na Vysokú školu polytechnickú. Vzdelanie nedokončil a od tej doby začal byť aktívny v Organizácii ukrajinských nacionalistov (OUN). Existujú protichodné chápania OUN. Niektorí chápu OUN ako organizáciu bojujúcu za nezávislosť Ukrajiny. Historici sa zhodujú v tom, že išlo o antisemitské zoskupenie.

Bol veľmi radikálny a ochotný bojovať za svoje predstavy aj tými najkrutejšími spôsobmi. OUN sa na základe toho rozštiepila na dva smery. Jedna viac radikálnejšia a druhá umiernenejšia, konzervatívnejšia. Na čelo radikálneho smeru sa tak dostal 31 ročný Stepan Bandera. Muž vysoký 154 centimetrov, ktorý pokúšal svoje medze a k čomu mal viac než vhodné podmienky. Autoritu si budoval nielen násilím a vyhrážkami, ale aj vďaka vynikajúcim persuzívnym schopnostiam (Hertl, 2015).

Aj tu spoločnosť bojuje s dvomi protichodnými názormi na ukrajinských nacionalistov. Jedni ich jednoznačne odsudzujú ako masových vrahov a zločincov. Naopak druhí, ich vidia ako bojovníkov za slobodu a samostatný národ. *„Pre Ukrajincov sú banderovci zásadnou historickou otázkou, ktorá zem dodnes rozdeľuje na dva nezmieriteľné tábory. Na tých, ktorí*

im stavajú pomníky, a na tých, ktorí v nich nevidia nič iné len vrahov“ (Syruček, 2009, s. 101).

Ukrajinci si 1. januára pripomínajú výročie narodenia tohto kontroverzného nacionalistu. Tento deň parlament vyhlásil za štátny sviatok. „*Nemôžem pochopiť ako velebenie tých, čo sa priamo zapojili do hrozných antisemitských zločinov, pomáha boju proti antisemitizmu a xenofóbii“* zdôraznil Joel Lion, izraelský veľvyslanec v Kyjeve (Čaplovič 2018). V roku 2010 bol Stepan Bandera ukrajinským prezidentom Viktorom Juščenkou vyhlásený za Hrdinu Ukrajiny. S novozvoleným prezidentom Viktorom Janukovyčom bol titul Banderovi odobraný (Aulisa 2014, 26).

Kult Stepana Bandera na základe vyššie spomenutých súvislostí môžeme chápať ako problematický, ktorý rozdeľuje spoločnosť na dva tábory, a preto i samotný Bandera, tak paradoxne nie je symbolom ukrajinskej jednoty.

Ukrajinskí nacionalisti predpokladali, že im Hitler umožní vytvoriť samostatnú krajinu, tak mu začali pomáhať. Pomáhali mu vo vraždení Židov, v prenasledovaní komunistov a nevinných ľudí. „*Boli to plné studne mŕtvol. Zabili a hodili ich do studne. Celú rodinu vyvraždili sekerami a hodili do studne*“ (Koudela, 2010). Ich hlavným cieľom bolo vytvorenie nezávislého zjednoteného národného štátu, rozprestierajúceho sa na ukrajinskom etnickom území.

3 PREJAVY ANTISEMITIZMU V SÚČASNOSTI

Problém antisemitizmu je v našej spoločnosti hlboko zakorenený a v súčasnej dobe sa už fašisti nenazývajú fašistami, ale hovoria si, že sú vlastenci, patrioti a podobne. I naďalej v spoločnosti prevládajú predstavy, že tu existuje nejaký nepriateľ, ktorý škodí národu a od ktorého treba národ očistiť. Existujú hnutia, ktoré sa snažia vytvoriť dojem, že je tu nejaký my – tí dobrí a oni – tí, ktorí škodia. Naďalej pretrvávajú fašistické nálady, ktoré podporujú antisemitizmus v spoločnosti či predsudky a stereotypy voči Židom.

V súčasnosti je ďalším prejavom spätým s antisemitizmom vytváranie konšpiračných teórií. Ich základným znakom je popieranie mnohých faktov. K týmto teóriám inklinujú najmä ľudia, ktorí sa snažia získať úctu, ktorú by neboli schopní nadobudnúť iným spôsobom. Niektorí konšpirátori vinia Židov z akejsi tajnej kontroly a moci nad rôznymi oblasťami života, čím určujú smerovanie k ich vlastným záujmom a blahobytu, nie záujmom celej spoločnosti. Takéto konšpiračné teórie tiež poukazujú na vykorisťovanie národa Židmi – sú im pripisované aj rôzne pohromy. Sú považovaní za vplyvný národ, a práve to ich stavia do jadra konšpiračných teórií. Toto zmýšľanie a ponímanie stojí v centre niektorých ideológií.

V súčasných médiách sa stretávame s rôznymi skrytými alebo menej skrytými formami antisemitizmu. Tie sa prejavujú práve prostredníctvom symbolov, ktoré majú antisemitskú konotáciu. Nie všetci ich vieme identifikovať alebo si uvedomiť význam a symboliku týchto znakov. Často sú zašifrované tak, že si ich antisemitský význam asociujeme s úplne iným významom. Najst' ich môžeme ukryté v číslach, hudbe, obrázkoch či frázach. Medzi jeden z najjednoduchšie rozpoznateľných patrí svastika, ale nie všetky sa dajú podobne jednoznačne identifikovať. Medzi ďalšie zaužívané symboly patrí napríklad číslo 88, vyjadrujúce spojenie *Heil Hitler*, podobne ako číslo 18 a jeho symbolika mena Adolfa Hitlera – písmeno A je prvé v abecede a písmeno H ôsme, či číslo 14 – symbol 14-slovného kréda neonacistu a člena teroristickej skupiny Poriadok (the Order) Davida Lanea: *Musíme sa postarať o existenciu pre náš ľud a tiež budúcnosť pre biele deti*. Toto sa používa ako pozdrav a tiež sa objavuje aj na obaloch kompaktných diskov. Jedným z antisemitských symbolov je aj satanistické číslo 666 na označovanie symboliky židovského antikrista. Židia sú pri tomto ponímaní chápaní ako satanisti. Súčasťou grafitov je tiež heslo *Vláda obsadená sionistami* (Zionistoccupiedgovernment); ZOG – používa sa na označenie krajín, ktoré tajne riadi Izrael.

Sú to krajiny Severnej Ameriky a Európy. Typická je fráza *Stop ZOG* alebo *Zastavte ZOG*(Vysporiadanie sa s antisemitizmom: prečo a ako?, 2007).

V súčasnosti sa v spoločnosti stretávame aj s ďalším druhom prejavu antisemitizmu. Je ním popieranie holokaustu alebo jeho trivializovanie, ktoré môže byť rovnako urážlivé ako iné prejavy antisemitizmu. Tieto nové formy antisemitizmu sa sústreďujú okolo holokaustu. Proces vyrovnávania sa so zapojením národov či jedincov v holokauste vyvolal v krajinách niečo ako druhotný antisemitizmus. Je to forma antisemitizmu, ktorá existuje nie napriek, ale kvôli holokaustu. Téma holokaustu sa stala ústrednou témou pre spracovanie rôznych literárnych a filmových diel. Podľa poľskej filmovej režisérky a scenáristky Agnieszki Holland sú iba niektorí diváci schopní konfrontácie s totálnou beznádejou a zlom. I napriek tejto skutočnosti by ľudia nikdy nemali zabúdať na túto etapu našich dejín a dovoliť, aby ostala zabudnutá a nepovšimnutá. Preto akékoľvek vytlačanie pravdy, zatváranie očí pred realitou a prispôsobovanie sa môže byť nebezpečné. Najnebezpečnejšia je však spoločnosť, ktorá je slepá a nechce si priznať, že to, čo sa deje naokolo, môže mať ďalekosiahle následky. Preto každé úsilie v oblasti bádania tejto časti dejín má svoje opodstatnenie. Či je to formou literárnych diel alebo filmových spracovaní, je vykreslením obdobia totality fašistického typu, ktoré by nikdy nemalo byť zabudnuté.

Použitá literatúra

1. AULISA, V. 2014. *Banderovci*. Židlochovice.
2. BAUMAN, Z. 2002. *Modernosť a holokaust*. Bratislava: Kalligram, 2002. 336 s. ISBN 8071494941.
3. COHN, N. 1966. *Warrant for Genocide*. New York: Harper&Row. 313 s. ISBN 1897959494.
4. ČAPLOVIČ, M. 2018. *Ukrajinci budú oslavovať Banderu*. [online]. [cit. 2020. 06. 01.]. Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/svet/clanok496717-ukrajinci-budu-oslavovat-banderu/>.
5. FIALA, J., *Zpráva o Akci B*, Praha, 1994. ISBN 80-7021.066-4. Vyšehrad.
6. HERTL, D. 2015. *Stěpan Bandera a jeho sen o nezávislosti*. [online]. [cit. 2020. 02. 06.]. Dostupné na internete: <https://plus.rozhlas.cz/stepan-bandera-a-jeho-sen-o-nezavislosti-6512753#volume>.
7. KOUDELA, A. 2010. *Banderovci (TV Dokument, Česká televize)*. [online]. [cit. 2020. 06. 02.]. Dostupné na internete: <https://www.youtube.com/watch?v=2uB6EnRua4k>. ČR 2010.
8. MARCINEKOVÁ, J. – STERN, T. – ŠMIGEL, M. – NOVÁK, J. – LEVICKÝ, J. 2018. *Fragmenty židovstva (Snina a okolie)*. ELINOR Snina, 2018. 111 s. ISBN 978-80-970408-8-8.
9. SYRUČEK, M. 2009. *Banderovci – hrdinové nebo bandité?* Epoque, Praha, s. 168. ISBN 978-80-87027-85-1.
10. TOKARCZUK, W. 2019. *Medzi tromi hranicami. Vampír z Bieščad v Uličskej doline*. DMRS, s. r. o., Snina, 2019. 119 s. ISBN 978-80-972793-8-7.
11. VOTROUBKOVÁ, T. 2019. *Počiatky židovskej komunity na východnom Slovensku*. [online]. [cit. 2020. 06. 02.]. Dostupné na internete: <https://minoritníma.gazín.spociatky-zidovskej-komunity-na-vychodnomslovensku/?fbclid=IwAR2SYNCSCeNJSmmf7J2w-II9GV6Wrda5EfSRLNqq6qVHWE2y8cZ-2VCY4b8>.
12. *Vysporiadanie sa s antisemitizmom: prečo a ako?* [online]. [cit. 2020. 06. 04.]. Organization for Security and Co-operation in Europe. 2007. Dostupné na internete: <https://www.osce.org/sk/odihr/29895?download=true>.

Kontaktní údaje

Mgr. Sylvia Hrešková

Univerzita Konštantína Filozofa, Fakulta stredoeurópskych štúdií

Dražovská 4, 949 74 Nitra

Tel: +42137 6408 866

email: sylvia.dzurko.hreskova@ukf.sk

ESTETIKA RUÍN V CENTRE SPOLOČENSKÉHO ZÁUJMU

AESTHETICS OF RUINS IN THE CENTER OF SOCIAL INTEREST

Petra Bad'ová

Abstrakt

Na území Slovenska sa nachádza množstvo chátrajúcich stavieb. Skutočnosť, že sú oficiálne začlenené v programe pamiatkovej starostlivosti štátu, im v zachovávaní príliš nepomáha. Zdá sa, akoby opustené obydlia, kaštiele, nefunkčné školy, fabriky, kúpeľné komplexy stáli na periférii spoločenského záujmu a vytrácali sa z kultúrnej pamäte obyvateľov. Na druhej strane však možno registrovať silnejúcu tendenciu súkromných iniciatív (jednotlivcov, občianskych združení, neziskoviek) poukazovať na havarijný stav pamiatok, spoznávať históriu chátrajúcich objektov, odkrývať ich význam, krásu a miesto v zastavanom území. Cieľom príspevku je zmapovať aktuálny kultúrno-spoločenský trend znovuobjavovania kultúrnej a estetickej hodnoty chátrajúcich architektonických objektov.

Príučové slová: *ruiny, chátrajúce budovy, urbex*

Abstract

There are many decaying buildings in Slovakia. The fact that they are officially included in the state monument care program does not help them much in their preservation. It seems that abandoned dwellings, mansions, dysfunctional schools, factories, spa complexes stood on the periphery of social interest and disappeared from the cultural memory of the inhabitants. On the other hand, it is possible to register a growing tendency of private initiatives (individuals, civic associations, non-profits) to point to the emergency state of monuments, to learn about the history of dilapidated buildings, to reveal their significance, beauty and place in the built-up area. The aim of the paper is to map the current cultural and social trend of rediscovering the cultural and aesthetic value of dilapidated architectural objects.

Key words: *ruins, dilapidated buildings, urban exploration*

1 ESTETIKA (MESTSKÝCH) RUÍN

Slovné spojenie estetika ruín môže evokovať čosi vzdialené (časovo i priestorovo) a romantizujúce, napríklad zrúcaniny hradov. Tie obvykle stoja v extraviláne, situované kdesi na kopci, obklopené lesmi. Bývalé sídla panovníkov a centrá regiónov sú navštevované turistami, opravované nadšencami, inštalujú sa v nich expozície, zdôrazňuje sa ich historická hodnota. Na ruiny v zástavbe mesta/obce zvyčajne nahliadame opačnou optikou. Vnímame ich ako na niečo, čo sa rozpadáva, zavadzia, zaberá miesto čomusi novému. A pritom záujem o ruiny je prirodzene prepojený so záujmom o minulosť, o kultúrnu pamäť krajiny.

V období posledných desiatich rokov by sme ťažko hľadali hmatateľné dôkazy (napr. publikácie) dosvedčujúce záujem verejnosti o estetiku mestských ruín. Snáď jedinou výnimkou sú diela Andrey Nižňanskej a Ivety Chovanovej venované geniu loci Banskej Štiavnice.¹ Od roku 2018 sa však na Slovensku zrealizovalo viacero projektov, ktoré spája

¹ Andrea Nižňanská a Iveta Chovanová pôsobia ako architektky a dlhodobo sa venujú mestu Banská Štiavnica. V spoluautorskom tandeme vytvorili množstvo publikácií, niektoré z nich sú najmä obrazové, napr. *Detail, Banská Štiavnica a jej skrytá krása* (2005), *Premeny okien a dverí* (2006), *Tajomstvá štiavnických domov*

snaha poukázať na hodnotu, význam aj estetické kvality ruín - bývalých centier rodinného, pracovného, spoločenského života (domov, kaštieľov, priemyselných budov, kúpeľných, liečebných a školských zariadení). Niektoré z projektov majú umelecký charakter, iné reportážny či dokumentárny, avšak každý z nich je vyústením dlhotrvajúceho záujmu alebo výskumu architektov, maliarov, fotografov, novinárov, ale aj youtubera. Môže množstvo takto ladených projektov a publikácií odzrkadľovať spoločenský trend prebúdzania akejkoľvek našej kultúrnej sebaidentifikácie? V príspevku sa zameriame na kľúčové aktivity a publikácie realizované v rokoch 2018 a 2019, ktoré vťahujú estetiku ruín do centra pozornosti verejnosti. Zacielime sa tiež na spôsob, ako sú chátrajúce budovy v realizovaných projektoch prezentované.

1.1 Chátrajúce kaštiele

Fotografka Jana Šturdíková počas piatich rokov cestovania po Slovensku vyfotografovala 150 kaštieľov. Snímky vystavovala v roku 2015 v galérii v Lučenci, v roku 2016 v Nitrianskej galérii, v 2017 vo Varšave. V roku 2019 kolekcia fotografií nadobudla knižnú podobu.²

Obrazová monografia s mierne ironickým názvom *Châteaux po našom* obsahuje 104 snímok stavieb, ktoré reprezentujú niekdajšie centrá panstva, šľachtické sídla. Podľa sprievodného textu je publikácia „svedectvom o rozsiahlej premene, ktorou prešla naša spoločnosť v dôsledku politických zmien v 20. a 21. storočí aj výpoveďou o zložitom vzťahu k našim kultúrnym hodnotám“. (www.archimera.sk) Môžeme ju čítať ako „obrazovú správu o stave našej krajiny, o našom vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu a histórii.“ (Paštéková, 2019)

Forma publikácie evokuje atlas, mohli by sme povedať atlas ohrozených druhov. V atlasoch sú obvykle prvky rozdelené do skupín, zoradené podľa druhov, tried a pod. V prípade tejto publikácie sú kaštiele zoradené podľa ich poslednej funkcie v abecednom poradí – ide o archívy, školy, byty, detské domovy, liečebné a výskumné ústavy, ale aj rôzne gastronomické a rekreačné prevádzky, posilňovne, autoservis, zberné suroviny a pod. Väčšina atlasov je konvenčne vizuálne riešená tak, že na jednej strane je umiestnené vyobrazenie (fotografia alebo realistická ilustrácia) a na protiľahlej strane je umiestnený popis. V publikácii *Châteaux po našom* tiež nachádzame na jednej strane fotografiu (vecnú, popisnú, dokumentárnu) a na protiľahlej strane text zúžený iba na miesto výskytu – lokáciu a uvedenie posledného účelu, na ktorý sa stavba využívala.

Sprievodný text – opis je veľmi stručný, list pôsobí prázdne. Je to väčšinou to málo, čo o pamiatke vieme, ak žijeme v jej okolí, chodievame okolo plotu, ktorým je obohnaná, ale nejako špeciálne sa o ňu nezaujímame. Fakt, že autorka ponechala ako súčasť dvojstrany veľkorozmerné prázdno, spôsobuje, že čitateľ sa takpovediac nemá do čoho začítať, „neuteká“ do textu a celá jeho pozornosť sa koncentruje na obraz – fotografiu. Jana Šturdíková snímala kaštiele z frontálneho pohľadu, používala centrálnu kompozíciu. Fotografie vďaka tomu pôsobia ako portréty budov, s ktorými sa konfrontujeme „zoči-voči“. Šturdíková si zámerne udržuje dištanciu – snímkami nechce prvoplánovo zasiahnuť city, ani zachytiť atmosféru chátrajúcej budovy, snaží sa podať relatívne objektívnu obrazovú správu o jej aktuálnom stave. Nepoužíva žiadne dramatické ani nálado tvorné prvky či postupy (snímky vznikli pri rozptýlenom svetle, a hoci vznikli v jesennom čase, nevyužíva napr.

(2007), *Štiavnické veže* (2009), *Potulky Banskou Štiavnicou* (2010), *Banská Štiavnica a technické pamiatky v okolí* (2010), *Štiavnické interiéry* (2010). Obe autorky sú aktívnymi členkami miestneho Spolku Banskej Štiavnice '91, občianskeho združenia zameraného na ochranu, prezentáciu a interpretáciu hodnôt kultúrneho dedičstva. V rámci projektu Banská Štiavnica Mesto kultúry 2019: Renovácia identity architektky vytvorili špeciálneho sprievodcu časťou mesta – pamäťový atlas Dolného mesta, mapu „TU NIČ NIE JE“.

² Publikáciu vydalo občianske združenie Archimera, ktoré založili v roku 2007 niekdajší študenti Vysokej školy výtvarných umení v Bratislave.

svetlo súmraku, ani efekt, ktorý navodzuje ranná hmla). Voľba ročného obdobia sa tu javí ako voľba z pragmatických dôvodov (stromy sú bez lístia, viac z budovy vidíme).

1.2 Chátrajúce technické a priemyselné pamiatky

V roku 2019 vyšla tretia dotlač takmer dvojkilovej knihy s názvom *Čierne diery* a s rozmermi 23x30 cm. Publikácia vzišla z projektu trojice mladých ľudí - Martina Liptáka, Andreja Sarvaša a Miroslava Beňáka. Trojica si v roku 2014 založila občianske združenie a cestovali spolu po odľahlých častiach Slovenska, vyhľadávali opustené architektonické pamiatky, industriálne ruiny, architektonické vojenské pozostatky, šľachtické sídla a pod. Fotografie z týchto svojich výprav uverejňovali na sociálnych sieťach, pridávali k nim texty a získavali množstvo fanúšikov (aktuálne je ich počet okolo 41 000). Neskôr vznikla internetová stránka s interaktívnou mapou pamiatok a v roku 2018 spomínaná publikácia *Čierne diery*.

Pozadie vzniku projektu autori vyjavili hneď v úvode publikácie: „Úzka ulica, deravá strecha, ošarpané domy, pobehujúce psy. Podozrievavé pohľady. Keď sme tento výjav zažili prvýkrát, radšej sme zostali sedieť v bezpečí auta. Dnes je to už len spomienka zatienená pocitom hanby. No z ciest do zabudnutých oblastí Slovenska sa pre nás stal záväzok. V trojici novinár, marketér a architekt vyrážame za starými fabrikami a dokumentujeme miesta, ktoré už ďalšie generácie neuvidia. Snažíme sa nadchnúť ľudí pre industriálne dedičstvo, pretože ho považujeme za neprávom opomenutú súčasť našich dejín. Píšeme príbehy pamiatok, o ktorých často nie je na internete ani zmienka. Sú ich desiatky a chátrajú nám pred očami. Hovoríme im čierne diery.“ (Lipták – Sarvaš – Beňák, 2019, s. 2)

Publikácia nesie podtitul *Priemyselné pamiatky a zabudnuté miesta Slovenska*. Autori sa nezamerali na pamiatky izolovane, predstavujú ich v širšom kontexte – odkrývajú ďalšie vrstvy, ktoré existencia priemyselnej stavby ovplyvnila (napr. charakter obydli v okolí, cestnú infraštruktúru, presah do krajiny a pod.).

Knihá má rozsah 400 strán, obsahuje približne 100 lokalít. Strany nie sú číslované, orientáciu vo farebnom obrazovo-textovom objeme umožňujú iba mapy trás, na ktorých sa pamiatky nachádzajú. Knihu tvorí množstvo fotografií, textov, reportáží z ciest, rozhovorov o pamiatkach. Snímky sú miestami ponechané v prirodzenom farebnom kolorite, miestami sú prevedené do nového šatu – farebnosť fotografií je monochromaticky posunutá. Vďaka tomuto postupu v publikácii pulzuje tmenosť so žiarivosťou, stretáva sa staré a nové, objektívne a subjektívne „videnie“ pamiatok.

V roku 2015 združenie Čierne diery začalo spolupracovať so slovenskými dizajnérmi a ilustrátormi, ktorí vytvárali návrhy grafík zobrazujúcich industriálne pamiatky. Grafiky sa tlačili a tlačia risografickou tlačiarňou Risomat v malom náklade. Risografická tlač sa vyznačuje nepredvídateľnou chybovosťou (valec zanecháva na papieri šmuhy, vynecháva a posúva farby), každý výtlačok je teda originálny a môže sa stať zberateľskou raritou.³ 185 grafík je začlenených do zbierky Slovenskej národnej galérie v Bratislave.

Čierne diery vytvorili tiež sériu máp technických pamiatok miest Bratislava, Žilina, Prešov, Banská Bystrica a Trnava. Táto séria bola ocenená Národnou cenou za dizajn v kategórii Dizajn s pridanou hodnotou (2018).

Členovia občianskeho združenia sa okrem internetovej stránky, aktivity na sociálnych sieťach, tvorbe publikácií (aj časopiseckých)⁴, spoločensky angažujú. Snažia sa bojovať za záchranu pamiatok, poukazujú na ich havarijný stav, konanie majiteľov⁵, zúčastňujú sa verejných diskusií, pripomienkujú návrhy územných plánov mesta, organizujú besedy,

³ Zisk z predaja týchto grafík je využitý na pomoc pamiatkam.

⁴ Čierne diery od roku 2015 publikujú v Denníku N, od roku 2017 vytvárajú špeciálne monotematické čísla N magazínu. Zároveň vydávajú vlastné „ziny“, zošity vytlačené na Risomate v nízkom náklade.

⁵ Na kauzu sušiarne liečivých rastlín v Hanušovciach nad Topľou Čierne diery upozorňovali prostredníctvom bilbordov.

výstavy, exkurzie do lokalít, ktoré bežne turisti nenavštevujú. Pritom združenie Čierne diery je pre trojicu voľnočasová aktivita. Hodnota a spoločenský dosah tejto aktivity sa pretavili do ocenení (v roku 2019 Čierne diery získali Cenu profesora Martina Kusého, Cenu Nadácie Tatra banky za umenie, dávnejšie cenu Most za projekt roka, ocenenie ASB a nomináciu medzinárodnej rady pre pamiatky ICOMOS). Publikácia Čierne diery dosiahla mimoriadny úspech. Dotlač prvého vydania sa realizovala dvakrát, náklad 5000 výtlačkov sa vypredal vo veľmi krátkom čase.

2 AKTIVITY URBEXEROV

Záujem o chátrajúce architektonické objekty narastá aj pričinením urbexerov.

Fenomén urbex (urban exploration)⁶ má na Slovensku mnoho priaznivcov. Mohli by sme ich členiť na takých, ktorí sa chodia do lokalít prechádzať s úmyslom zažiť ich atmosféru, potom takých, ktorí opustené priestory fotia, ďalšiu skupinu by mohli tvoriť autori videozáznamov a napokon k priaznivcom patria ľudia, ktorí sa na snímky a videá urbexerov dívajú.

Slovenskí urbexeri sa „nešpecializujú“ na určitý typ stavieb, navštevujú opustené priemyselné budovy, sociálne, zdravotnícke a školské zariadenia, kaštiele aj rodinné domy. Preskúmajú rovnako banské šachty, tunely, pivnice a pod. Zvyčajne ide o solitérov, ale existuje aj oficiálna slovenská urban exploration komunita a rôzne samostatné skupiny vytvorené na sociálnych sieťach.

Urbexeri v internetovom priestore obvykle nezverejňujú svoje mená, používajú prezývky. Krycie názvy niekedy dostávajú aj novoobjavené lokality, aby sa predišlo ich vykrádaniu či poškodzovaniu. V komunite urban exploration platí známy etický kódex „Nevytváraj nové vstupy do objektu“ a „Neodnášaj nič len fotky, nenechávaj nič len stopy“. Niektorí urbexeri dodržiavajú tiež pravidlo „nedotknuteľnosti“ (nepresúvajú nábytok ani žiadne predmety v interiéri, dokumentujú priestory v stave, v akom ich našli), iní v záujme vylepšenia kompozície, vytvorenia výtvarne pôsobivejšieho záberu s predmetmi manipulujú.

Fotografie a videozáznamy urbexerov zverejnené na internete prezentujú variabilitu prístupov k dokumentácii miesta. Fotografii sa zameriavajú na sprostredkovanie tajupnej, clivej atmosféry opustenosti poloprázdnych budov, sústreďujú sa na hru svetla a tieňa, farebnosť plôch hrdzavejúcich kovov, na zátišia zanechaných pracovných strojov, pomôcok, výrobkov a pod. Pri letnej prehliadke zverejnených fotografií a videí môžeme nadobudnúť dojem, že fotografické urbex snímky majú intenzívnejšiu silu výrazu, ale videozáznamom pripíšeme vyššiu dôveryhodnosť. Sledovanie urbex videí môže v recipientovi vyvolávať pocit spoluúčasti, spoločného prehliadania opusteného objektu. Videozáznamy však môžu byť rovnako štylizované ako fotografické snímky (farebným posunom, doplnením zvukov alebo hudby v pozadí a pod.).

Ivan Donoval, jeden z najvýraznejších zástupcov slovenského urbexu, používa svoje občianske meno. Pracuje ako elektrikár, vo svojom voľnom čase cestuje po Slovensku a so zapnutou videokamerou preskúma opustené stavby. Snaží sa stavby dokumentovať, niekedy to stihne tesne pred ich úplným rozpadom, zničením alebo asanáciou. Tejto činnosti sa venuje od roku 2015, na svojom youtube kanáli má takmer 70 000 odberateľov a okolo 17 042 000 zhliadnutí videí. Na niektoré miesta sa vracia po určitej dobe, čím jeho videá nadobúdajú časozbernú hodnotu.⁷

Juraj Florek, autor prvej teoretickej reflexie fenoménu urbex na Slovensku, tvrdí, že „UE (urbex – P.B.) v post-socialistických krajinách je niečím špeciálny, z pohľadu explorerov vyrastajúcich na Západe priam exotický. Vyhorené plánované hospodárstvo a desaťročia

⁶ Pojem urban exploration (urbex) zastrešuje tzv. mestský prieskum, „súkromný prieskum verejne neprístupných objektov“ (www.urbanexploration.sk).

⁷ Opakované návštevy rovnakých lokalít v mnohých prípadoch dokumentujú ich postupný rozpad, ale aj zarážajúce konanie vandalov (demolovanie nábytku, amatérske pokusy o grafity a pod.)

štátom vyžadovaná úcta k „spoločnému“ majetku a verejným priestorom je preč a my sa na to celé dedičstvo dívame z bezpečného ostrovčeka ranej demokracie. Preto má mladá generácia narodená do týchto rozpoltených brehov nadbytok aj na estetické prežívanie týchto javov.“ (Florek, 2018, s. 14)

Juraj Florek, vizuálny umelec ale aj urbex fotograf, svoju publikáciu nazval *Prevádzaci urbex na Slovensku*. Knihu tvorí dvadsaťtri kapitol, je členená podľa regiónov Slovenska. Okrem stručného prehľadu histórie urbexu vo svete a u nás obsahuje portréty pätnástich urbexerov – prevádzáčov, ktorých Florek oslovil a nechal sa nimi zaviesť do opustených tovární v lokalitách, v ktorých žijú.

Publikácia má dobrodružný charakter, zrejme je určená mladšej generácii. Text pôsobí ako záznam, reportáž z cesty a prieskumu oficiálne verejne neprístupných budov. Autor používa žargón urbexerov, kniha v závere obsahuje aj výkladový slovník pojmov. Sprostredkúva zážitok z akcie, oslovuje typ urbexerov, ktorý vyhľadáva počas prehliadky adrenalínovú vzpruhu, nadšenie z pohybu na hrane zákona. Tento typ zaujatia estetikou ruín má blízko k estetickému vznešenému, ktorá spája údiv s pocitmi ohrozenia.

Autor publikácie však priťahuje pozornosť na estetiku ruín, chátrajúcich priemyselných a technických stavieb aj inak – oživil urbánu plenérovú maľbu. Najčastejšie vo dvojici s Jurajom Tomanom vyhľadáva zákutia miest, v ktorých si rozložia stojany a maľujú. Skutočnosť, že sú fyzicky prítomní v opustenom areáli alebo stoja na chodníku pri plote a maľujú, upozorňuje okoloidúcich, že je tam niečo, čo stojí za povšimnutie, pri čom sa oplatí zastaviť a pozrieť sa na to z novej perspektívy. Samotným aktom maľby tak prelamujú nevšímavosť a apatiu.⁸

Publikácia má dobrodružný charakter, zrejme je určená mladšej generácii. Text pôsobí ako záznam, reportáž z cesty a prieskumu oficiálne verejne neprístupných budov. Autor používa žargón urbexerov, kniha v závere obsahuje aj výkladový slovník pojmov. Sprostredkúva zážitok z akcie, oslovuje typ urbexerov, ktorý vyhľadáva počas prehliadky adrenalínovú vzpruhu, nadšenie z pohybu na hrane zákona. Tento typ zaujatia estetikou ruín má blízko k estetickému vznešenému, ktorá spája údiv s pocitmi ohrozenia.

3 ZÁVER

Cieľom príspevku bolo zmapovať aktuálny kultúrno-spoločenský trend znovuobjavovania kultúrnej a estetickú hodnoty chátrajúcich architektonických objektov. Skutočnosť, že po rokoch nezáujmu sa chátrajúce stavby (a estetika ruín) opäť dostávajú do centra pozornosti laickej aj odbornej verejnosti, potvrdzuje vznik viacerých publikácií a projektov v rokoch 2018 a 2019.

K tým, na ktoré som poukázala, by sme mohli zaradiť aj publikáciu *OFF SEASON* (Andrea Kalinová, 2019) venovanú bývalému liečebnému domu Machnáč v Trenčianskych Tepliciach a knihu o slovenských kúpeľoch v druhej polovici 20. storočia *Architektúra starostlivosti* (Martin Zaiček, Andrea Kalinová, Petra Hlaváčková, 2019).

Projekt Jany Šturdíkovej možno zo semiotického hľadiska čítať ako správu o stave a apel, z projektu Čierne diery dolieha snaha o nadviazanie kontinuity medzi minulosťou a súčasnosťou, v aktivitách komunity urbex je zjavná pohnútkou zažiť a sprostredkovať estetický zážitok z pohybu v ruinách.

Dostredivý pohyb estetiky ruín z periférie do centra záujmu spoločnosti však prebieha aj v rôznych iných podobách, napr. organizovaním jednodňových výstav, koncertov a iných kultúrnych podujatí v chátrajúcich objektoch. Takéto akcie umožňujú návštevu opustenej pamiatky aj v prípade, ak človek nemá odvahu urbexera.

⁸ J. Florek a J. Toman viedli v roku 2019 aj oficiálny kurz plenérovej maľby pod záštitou Slovenského banského múzea a Galérie Jozefa Kollára v areáli bývalej Zigmund šachty.

Návštevy chátrajúcich budov alebo prezentovanie urbex fotografií a videí môžeme vnímať ako pokus o zmenu optiky. Snahu zabrániť tomu, aby to, čo sa rozpadáva, automaticky uvoľňovalo miesto čomusi novému. Totiž „ničenie historických budov sa narúša integrita skupiny. Stráca sa jej pamäť, premazávajú spomienky, minulosť zostáva len prchavou informáciou bez hmotnej podstaty.“ (Gyárfáš Lutherová, 2019).

Všetky uvedené spôsoby prezentujú estetiku ruín zo semiotickej perspektívy v paradoxoch – staré verzus nové, prírodné verzus umelé, živé verzus mŕtve, funkčné verzus nefunkčné a pod. Projekty, o ktorých som sa zmienila, na estetiku ruín upozorňujú navyše výtvare pôsobivo. Sprostredkujú krásu odchádzajúceho, robia nám pamiatky bližšími, ale zároveň upozorňujú na to, že naša krajina chátra – že chátra jej centrum.

Práca vznikla v rámci výskumného projektu UGA I-20-202-01 „Archetypálna estetika obydli“.

Použitá literatúra

1. Archimera. Dostupné na: <https://www.archimera.sk/>
2. Čierne diery. Dostupné na: <https://www.ciernediery.sk/>
3. FLOREK, J. *Prevádzачi Urbex na Slovensku*. Bratislava: Slovart, O.K.O., 2018. 304 s. ISBN 9788088805205.
4. GYÁRFÁŠ LUTHEROVÁ, S. „Nemí svedkovia“ In *Châteaux po našom*. J. Šturdíková. Bratislava: Archimera. 2019. 280 s. ISBN 9788097234140.
5. Ivan Donoval. Dostupné na: <http://www.ivandonoval.eu/>
6. Ivan Donoval. Dostupné na: <https://www.youtube.com/channel/UC3SZafmJ0dejVwJKsKJHq0Q>
7. NINJALICIOUS. *Access all areas*. Toronto: Infiltration, 2005. 242 s. ISBN 9780973778700.
8. PAŠTÉKOVÁ, M. „Pamäťová stopa fotografie“ In *Châteaux po našom*. J. Šturdíková. Bratislava: Archimera. 2019. 280 s. ISBN 9788097234140.
9. SARVAŠ, A., LIPTÁK, M., BEŇÁK, M. *Čierne diery*. Priemyselné pamiatky a zabudnuté miesta Slovenska. Bratislava: Čierne diery. 2018. 400 s. ISBN 9788057001706
10. Slovenská urban exporation komunita. Dostupné na: <http://urbanexploration.sk/>
11. ŠTURDÍKOVÁ, J. *Châteaux po našom*. Bratislava: Archimera, 2019. 280 s. ISBN 9788097234140.

Kontaktné údaje

Mgr. Petra Baďová, PhD.

Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Štefánikova 67, 949 74 Nitra

Tel: +421 37 6408 486

email: pbadova@ukf.sk

COLLECTIVE RIGHTS OF THE SELF-EMPLOYED FOLLOWING THE AMENDMENTS TO THE POLISH TRADE UNION LAW

Professor Tomasz Duraj

Abstract

The main objective of the foregoing article is to assess the legal status of the self-employed under Polish trade union law further to the amendments introduced by the legislature on 1 January 2019, which extended to those persons the right to form and join trade unions. Membership in trade union organisations has opened the way for the self-employed to exercise many collective rights, such as the right to non-discrimination, the right to bargain; the right to resolve collective disputes, including the organisation of strikes and other forms of protest or the right to protection of trade union activists. The author, in principle, agreeing with such a direction of statutory amendments points to a number of shortcomings in the Polish regulation of the collective rights of the self-employed. The article was prepared as part of the project funded by the Polish National Science Centre (Contract No UMO-2018/29/B/HS5/02534 for research project No 2018/29/B/HS5/02534).

Keywords: *self-employment, sole trader, labour law, coalition law, collective employment law*

1 INTRODUCTION

For a long time we have been witnessing, both in Polish legislation and in the regulations of many European countries, a trend towards extending certain employee rights, until recently reserved exclusively for those who provided their services under an employment relationship, to those carrying out their business activity under civil-law contracts, including the self-employed. Such demand has been present in Polish labour law doctrine since the late 1990s. [1]. The European Union also recognizes the importance of this need, which may be evidenced by the European Pillar of Social Rights adopted at the Social Summit for Fair Jobs and Growth in Gothenburg, Sweden, 17 November 2017. Chapter III of that document, entitled 'Social Protection and Inclusion', contains rule No 12, according to which: 'regardless of the type and duration of their employment relationship, workers and, under comparable conditions, self-employed persons are entitled to adequate social protection'.

The above tendency is largely the result of the spread of self-employment in the European and Polish market economy, which is increasingly displacing the classic employment relationship due to the possibility of significant reduction in employment costs (the self-employed person takes over the public and legal responsibilities and the risk related to the work performed, including especially social risk) and the rational employment policy (the contracting entity can easily resign from the services of a self-employed person). According to the latest Eurostat data, in 2018 the number of self-employed in Italy amounted to 4 977 100 out of 23 143 400 total employed (approx. 21.5% of the total workforce), and in Spain 3 004 300 out of 19 314 800 (approx. 15, 5% of the total workforce). In Poland, on the other hand, it was as many as 2 933 500 out of 16 456 500 employees in total (nearly 18% of the total workforce). Figures from the Central Statistical Office at the end of 2018 show that the number of self-employed persons is around 1.3 million, and compared to 2017, the number has increased by about 8,3%. Taking into account the forthcoming global and European economic crisis caused by the coronavirus pandemic, self-employment growth rates are expected to rise even further[2].

The need for the Polish legislature to extend certain employee rights to the self-employed is the result of three main reasons[3]. The first one is the requirement to bring the national legal order into line with international and EU standards. The second reason is simply the compliance of the legislature with the Constitution. The third one is the need to guarantee self-employed workers a similar standard of protection to the one granted to workers under employment relationship, provided that they render their services in conditions similar to those of other workers.

De lege lata, the self-employed are provided with the possibility of benefiting from legal protection to the extent of life and health protection, which includes all contractors carrying out work in an establishment belonging to the organiser; protection against discrimination and the requirement of equal treatment in employment; guaranteed minimum wage, protection of wages and protection of maternity and parenthood[4]. Until 2019, however, the self-employed did not have any rights under collective labour law, and the Polish legislature did not even guarantee them the right to associate and join trade unions. The amendment to the trade union law of 5 July 2018[6] changed this legal status by extending the right to unite to those engaged in paid work outside the employment relationship, and therefore also to the self-employed.

Membership in the trade union organisations has opened the way for them to get a guarantee under a collective labour law immanently linked to the right of coalition, under which they are entitled to: protection against discrimination on the grounds of membership or absence of union membership; the right to bargain with a view to concluding collective agreements and other collective agreements; the right to bargain, in particular for the resolution of collective disputes, as well as the right to organise strikes and other forms of protest within the limits laid down by law.

The self-employed, acting within the trade union structures, may also enjoy the privileges which the Polish legislature grants to those holding positions in trade unions, in particular the protection of the sustainability of civil law contracts constituting the legal basis for their services, protection against discrimination, and the right to paid leaves, both of permanent and ad hoc terms, in order to carry out the necessary activities resulting from exercising the trade union function. These collective rights will be examined in the article. For the purposes of the foregoing study, self-employment should be assumed as the provision of services to one or more (multiple) contracting entities by natural persons carrying out, under their own responsibility and risk, economic activities as an entrepreneur, without the possibility of employing workers or using someone else's work under civil law contracts.

2. THE RIGHT OF THE SELF-EMPLOYED TO JOIN A UNION

Granting self-employed people the right to unite in trade union organisations is a breakthrough in collective employment relationships. This is a direct result of the judgment of the Polish Constitutional Court of 2 June 2015 [7], which found that Article 2 (1) of the Law of 23 May 1991 on trade unions was incompatible with Article 59 (1) in relation to Article 12 of the Constitution, as well as with international agreements binding Poland, in so far as it restricted the freedom to form and join trade unions for persons engaged in employment not mentioned in that provision [8]. The Polish legislature provided that the right to form and join trade unions is vested in persons who work for remuneration on a basis other than an employment relationship, if they do not employ other persons for that type of work, irrespective of the basis of employment, and have rights and interests relating to the performance of work which can be represented and defended by the trade union. All the conditions laid down herein are, in principle, satisfied by the self-employed, as long as they provide their services in person and do not employ other persons for such work (services). However, there are significant doubts as to the condition that rights and interests relating to

the performance of work which may be protected by the trade union. It is vague and difficult to verify. On the one hand, this criterion can be met by anyone who provides work (services). On the other hand, that condition can easily be circumvented by skillfully defining in the statutes the objectives of the trade union concerned. There are also no instruments to effectively verify whether a group of entities forming a trade union has rights and interests in carrying out work which can be represented and defended by a trade union. There is also no special body to check this. Neither the hiring entity on whose premises the trade union organisation is established, nor the court at the registration stage of the trade union has such an ability. As regards the self-employed, they generally have professional, economic and social interests related to the services provided in the course of their economic activity, which must be protected in groups with the active support of trade unions. By virtue of trade union membership, there is an opportunity to improve their legal situation by introducing minimum protection standards which they do not enjoy by law alone.

It should be remembered that the right of trade union association granted to sole traders may raise significant doubts as regards the applicable market mechanisms, competition rules and the principle of economic freedom. Therefore, if the consolidation of the self-employed serves only to protect their economic, tax or copyright interest of the entrepreneurs associated in the trade union, such an objective can be successfully pursued by other economic organisations. In its judgment of 2 June 2015, the Constitutional Court stated that the legislature is required to distinguish, mainly among the self-employed, those who have all the characteristics of workers and must be able to join trade unions and those who belong to a group of entrepreneurs. They should enjoy the freedom to organise themselves in business organisations. In my view, the criterion adopted in Polish law for the possession of rights and interests relating to the performance of work which may be protected by the trade union does not fulfil such a role properly.

Importantly, the Polish legislature does not make the right of the self-employed coalition dependent on the requirement of uninterrupted provision of services for a specified period of time to the entity in which the trade union organisation operates. This means that even self-employed people who only occasionally provide services to different contractors can form and join a trade union. This right is self-contained and autonomous. From 1 January 2019, the self-employed can both join existing union organisations which associate employees (unions of a mixed nature) and set up their own trade union organisations bringing together only self-employed persons or other civil-law labour contractors.

A serious downside of the Polish trade union law, which can explain the lack of interest of self-employed persons in trade union membership, is the maintenance of the model based on trade union organizations. This model does not take into account the specific situation of those persons who are not most often linked to one (specific) workplace (as a rule, there are several entities for which services are provided). That is why it is important to redesign the existing model of trade union representation, which is now based on trade union organisations in favour of the statutory strengthening of the supra-company trade union structures, which take much better account for the specificities of the self-employed. Therefore, after almost a year and a half of the new trade union law in Poland, there has been practically no interest among this group of entities in the right of association (e.g. in health care services, where non-employment is prevalent).

3. THE SCOPE OF THE COLLECTIVE RIGHTS OF THE SELF-EMPLOYED

The consequence of granting the self-employed the possibility of forming and joining trade union organisations by Polish legislature is to guarantee their right to equal treatment in employment on the grounds of membership in a trade union or remaining outside the trade union, which results, in particular, in refusing to enter into or terminating a legal relationship, unfavorable remuneration or other conditions of gainful employment, never being considered for promotion or being left out when it comes to other benefits related to gainful employment, for example participation in the training courses aimed at increasing the professional qualifications (Article 3(1) of the Trade Union Act). The provisions of civil law contracts, under which self-employed persons perform work, violating the principle of equal treatment in employment on grounds of belonging to a trade union or remaining outside it are invalid, and replaced by relevant provisions of law. It is therefore a significant interference by the legislature in the existing principle of freedom of contract, pursuant to Article 353¹ of the Civil Code, which in this case must nevertheless be regarded as fully justified. On the other hand, the way in which the Polish legislature has standardised the scope of the claims made by the self-employed for breach of the prohibition on unequal treatment in question leaves much to be desired. The Trade Union Act refers here to the appropriate application of the rules regarding employees, which guarantee the right to compensation of not less than the minimum wage, determined on the basis of separate legislation. However, such a rule does not take into account the specificities of the payment of services provided under civil law contracts, in particular with regard to contracts for a specific work which are not protected at all as regards the minimum wage. A good move for the Polish legislature is to extend the jurisdiction of the labour court to proceedings in cases relating to the infringement of the prohibition of unequal treatment on the grounds of membership of a trade union or being outside it.

The Polish legislature, after the amendment of the trade union law, guaranteed the right to bargain and conclude collective agreements and other collective agreements for the self-employed. This is a good chance to provide these persons with minimum standards of protection that do not apply to them by law, as is the case with regular employees. In view of the principle of freedom of contract in civil law and the low negotiating potential of the self-employed, very often, in practice, the contracting entity unilaterally imposes on them the unfavourable terms of the contract, and the equality of the parties in this case is merely apparent. The possibility of wide-ranging use of collective agreements gives the self-employed a great opportunity to strengthen their protection on an individual basis, in particular as regards: wages and other services related to the services provided, the protection of life and health, working time and organisation of work, annual and parental leave and other paid breaks in work or the protection of the sustainability of employment. The disadvantage of the regulations analysed here is the way in which they are introduced for the self-employed. The Polish Trade Union Law does not provide for a separate provision in this regard which takes account of the specificities of self-employed functions, but merely refers to the appropriate application of the provisions of Section XI of the Labour Code governing employee collective agreements. A serious drawback of this regulation is the absence of a mechanism which would prevent the exclusion of more favourable provisions of the arrangement by means of a civil law contract. This calls into question the meaning of the regulation under consideration. Furthermore, the right to conclude collective agreements exclusively for the self-employed raises significant doubts as regards market mechanisms, competition rules and the principle of freedom to conduct business activities. Such objections arose, for example, in *FNV Kunsten Informatie en Media*, where the CJEU dealt with the provisions of the collective agreement setting minimum rates for self-employed service providers belonging to one of the trade unions party to the collective agreement[9].

Polish trade union law, as from 1 January 2019, grants self-employed persons – through trade unions – the privilege of entering into a collective dispute with the contracting entity in order to protect their collective rights and interests on the same terms as employees. The self-employed may make demands to satisfy their collective interests, take legally prescribed forms of resolving collective disputes, and in particular co-decide on the organisation of a strike and take an active part in it. In that regard, the legislature refers to the appropriate application of the provisions reserved to regular employees. This is not a good solution, as the Polish legislature should create separate regulations taking into account the specificities of the self-employed

Moreover, guaranteeing these persons the same level of protection as for workers raises legitimate doubts from the perspective of international standards. Representatives of the International Labour Organization involved in the work on the Polish amendment did not indicate the need to equate the powers of the self-employed in resolving collective labour disputes with the situation of regular employees. They merely claimed that they should be granted the possibility of taking certain forms of collective industrial action [10].

The consequence of extending the right of the coalition to the self-employed is also to guarantee them the possibility of performing functions within the structures of trade union organisations (both at the company and supra-company level), which gives an opportunity to participate in decisions concerning the functioning of these bodies and the directions of their activities. As self-employed union activists, they can enjoy the privileges that the legislature has to do with this status. In particular, the Trade Union Law guarantees them the protection of the sustainability of civil law contracts on which they provide the services provided, as well as the right to paid leaves, both on a permanent and temporary basis, in order to carry out the day-to-day activities resulting from the performed trade union function.

Furthermore, self-employed in union functions are protected against unequal treatment in employment for this reason [11]. Polish legislation grants self-employed persons a standard of protection similar to that of workers operating in trade union bodies, which may raise legitimate doubts. In particular, it should be considered unfounded to apply to self-employed paid breaks in the provision of work on permanent basis. Under market economy conditions, charging an employer for the cost incurred as a result of a leave taken to perform trade union functions raises doubts even with regard to salaried workers, let alone in the case of the self-employed, where the provision of services is based on civil law contracts based on the principle of contractual freedom.

4. SUMMARY

When assessing the amendment of Polish trade union law, it must be concluded that the direction of the proposed amendments is appropriate. The legislature substantially strengthens the protection of the self-employed in the area of collective employment relationships, which consequently gives them the opportunity for greater protection on an individual basis, in particular as regards the right to remuneration, the protection of life and health, working time and organisation of work, the right to annual and parental leave or the protection of the sustainability of employment. The extension of the right of the coalition to the self-employed and other civil-law performers is in line with the standards of international and EU law and with the provisions of the Polish Constitution.

However, the way in which the collective rights of the self-employed are expanded raises considerable doubts. They concern, in the first place, the personal scope of that protection, which entails the use in the trade union law of the vague definition of 'persons working in employment outside the employment relationship'. Also, the trade union model maintained in Poland based on works organisations does not encourage the self-employed to make effective use of collective rights, as it is not adapted to the specificities of the functioning of these

persons in legal transactions. A serious shortcoming of Polish trade union law is also the way in which the legislature regulated the collective rights of the self-employed, by means of a mechanism of referring to the relevant provisions governing the situation of workers. Such a solution raises many problems of an interpretive nature, creating uncertainty about the legal situation of the self-employed. I am of the opinion that the Polish legislature should adopt, in that regard, separate rules, modelled only on the basis of employee regulations, which will take account of the specific conditions under which they provide services to the contracting entity.

The disadvantage of the solutions introduced by the Polish legislature is that, in many cases, the scope of collective powers provided for the self-employed is the same as the privileges of workers. This is the case both with regard to the protection of trade union activists and to the power to resolve collective labour disputes. The Polish legislature did not provide for any criteria which would allow the scope of the collective powers of the self-employed to be differentiated. They may now enjoy the same advantages, whether they are permanently linked to the contracting entity concerned or merely occasionally providing services to it.

While this raises no objections as to the exercise of the right to non-discrimination or the right to systemic protection, it is questionable in the context of the privileges guaranteed to trade union activists or the right to strike or other forms of protest. In this area, it appears that *de lege ferenda* the scope of those powers should be differentiated by referring, for example, to the criterion of economic dependence on the contracting entity for which the services are provided. The broadest range of collective powers (most closely related to the situation of workers) should apply to the self-employed, whose income is wholly or overwhelmingly derived from the contracting entity where the trade union organisation operates. This criterion for the application of powers (including collective rights) exists in the laws of certain European countries. For example, the Spanish legislature, in a special law on the status of self-employed persons, has accepted that a self-employed person with at least 75% of his income can be classified as a self-employed person [12]. A similar situation exists in German law, where this income threshold is 50% [13]. On the other hand, when it comes to demonstrating economic dependence, the Italian legislature does not use the income threshold, but the so-called 'economic dependence'. "criterion of permanent cooperation"[14]. An interesting solution in this regard is proposed by the draft Polish Labour Code of 2018, referring to the criterion of "hourly" dependency of the self-employed, which involves the direct and independent provision of services to a specific entity on average at least 21 hours per week, for a period of at least 182 days.

It should also be remembered that in Poland we are dealing with the pervasive pathology of the use of self-employment in conditions characteristic of employment, which is contrary to the provisions of labour law. According to approximate estimates, in Poland the number of fictitiously self-employed is currently around 500,000 people and is constantly growing [15]. Many of them could have successfully benefited directly from the collective labour rights if the phenomenon of bogus self-employment were more effectively prevented. This would make it realistic to provide the self-employed with some collective protection.

Sources

1. Z. Hajn, Regulacja pozycji prawnej pracownika i pracodawcy a funkcje prawa pracy, PiZS 2000, nr 10, p. 5 i 11; Z. Salwa, Przemiany prawa pracy początku stulecia a jego funkcja ochronna, [w:] Prawo pracy a wyzwania XXI-go wieku, Księga Jubileuszowa Prof. T. Zielińskiego, Warszawa 2002, p. 303-304.
2. T. Duraj, Przyszłość cywilnoprawnych stosunków zatrudnienia, Folia Iuridica Nr 88, Łódź 2019, p. 5-16.

3. T. Duraj, The Limits of Expansion of Labour Law to Non-labour Forms of Employment – Comments *de lege lata* and *de lege ferenda* [w:] News forms of employment. Current problems and future challenges, (red.) J. Wratny, A. Ludera-Ruszel, Springer 2020, p. 15-31.
4. Duraj, Protection of the self-employed – justification and scope [w:] *Pravni Rozprawy, New Features and Law*, ISBN 978-80-87952-23-8, Hradec Kralove, The Czech Republic 2018.
5. T. Duraj, Self-employment and the right of association in trade, European Research Conference, ISBN 978-0-9935191-7-8, London 2018.
6. Dz.U. z 2018 r., poz. 1608.
7. K 1/13, OTK 2015, nr 6, poz. 80.
8. T. Duraj, *Prawo koalicji osób pracujących na własny rachunek* [w:] *Zbiorowe prawo zatrudnienia*, (red.) J. Stelina, J. Szmit, Warszawa 2018, p. 129 and next.
9. Wyrok TSUE z dnia 4 grudnia 2014 r., C-413/13.
10. E. Rakiel-Podgórska, Konieczność nowelizacji prawa polskiego w kwestii wolności związkowych z perspektywy Międzynarodowej Organizacji Pracy, MPP 2014, nr 10.
11. P. Grzebyk, Ł. Pisarczyk, *Krajobraz po reformie. Zbiorowa reprezentacja praw i interesów zatrudnionych niebędących pracownikami*, PiZS 2019, nr 1, p. 91
12. Art. 11 ustawy z dnia 11 lipca 2007 r. dotyczącej statusu pracy niezależnej. Ley 20/2007, de 11 de julio, del Estatuto del trabajo autónomo, BOE núm. 166, de 12/07/2007.
13. Opinion of the European Economic and Social Committee on New trends in self-employed work: the specific case of economically dependent self-employed work of 29 April 2010, SOC/344- CESE 639/2010, s. 7-8.
14. D. Morante, The future of „dependent self-employed workers” in Italy, www.linkedin.com/pulse/future-dependent-self-employed-workers-italy-morante-daniela [dostęp: 14.04.2018].
15. T. Duraj, Problem wykorzystywania pracy na własny rachunek w warunkach charakterystycznych dla stosunku pracy [w:] *Nauka i praktyka w służbie człowiekowi pracy: Inspekcja Pracy – wyzwania przyszłości*, (red.) A. Musiała, Poznań 2017, p. 103 and next.

Contact

Professor Tomasz Duraj
Faculty of Law and Administration
University of Lodz
Kopcińskiego 8/12, 90-232 Lodz
Tel: +48426356557
email: tduraj@wpia.uni.lodz.pl

ZMEDIÁLNEŇY HABITUS ONLINE ČLOVEKA

THE MEDIATIZED HABITUS OF ONLINE MAN

Anna Sámelová

Abstrakt

Štúdia sa zaoberá vplyvom médií na formovanie habitu jednotlivca. Keďže tradičné médiá fungujú vo významne odlišnom prostredí ako online médiá, aj ich vplyv na formovanie habitu človeka, komunity či spoločnosti ako celku je významne odlišný. Odlišnosti badať na poli ontológie, epistemológie i axiológie. Základné deliace línie tvoria racionalita vz. emocionalita vo verejnej komunikácii, logika a argumentácia vz. viera a intuícia ako nástroje na hľadanie pravdy, a koherentné hodnotové hierarchie vz. nekoherentné hodnotové nomádstvo. Cieľom tohto textu je opis základných charakteristík habitu človeka v rámci týchto kritérií.

Keľúčové slová: online človek, offline človek, habitus, mediatizácia, online médiá

Abstract

The study deals with the influence of media on the formation of an individual's habitus. Since traditional media (newspaper, radio, TV) operate in a significantly different environment than online media, their influence on the formation of the habitus of man, community or society as a whole is also significantly different. The differences are obvious in the field of ontology, epistemology as well as axiology. The basic dividing lines are based on distinctions between: rationality vs. emotionality in public communication, logic and argumentation vs. faith and intuition as tools for the search for truth, and coherent value hierarchies vs. incoherent value nomadism. The aim of this paper, hence, is the description of basic characteristics of human habitus within these criteria.

Key words: online man, offline man, habitus, mediatization, online media

1 ÚVOD

Médiá a médiami sprostredkovaný obraz sveta formujú život jednotlivca i spoločnosti ako celku od čias prvých periodík (cca pol. 19. stor.). Nie všetky vlny nových médií, počnúc šestákovou tlačou a končiac sémantickými platformami Webu 3.0, však zakladajú rovnaké nároky na kognitívne návyky a zručnosti jednotlivca, a teda nevychoávajú z neho kvalitatívne rovnaký typ subjektu. Znamená to, že čitateľ tradičných novín a používateľ sociálnych sietí nie sú, a ani nemôžu byť, rovnakí v spôsobe, akým sa vo svete orientujú, ako o ňom uvažujú, ako sa správajú, ako konajú, t. j. nemajú rovnaký habitus.

V nasledujúcom texte stručne vysvetlíme, čo habitus je, ako súvisí s médiami a zmediálnením moderného sveta, a napokon ozrejmime najvýraznejšie rozdiely medzi offline človekom, ktorého formujú tradičné médiá, a online človekom, ktorý je používateľom online médií. Cieľom tejto štúdie je priblížiť čitateľovi habitus online človeka z pohľadu ontológie, epistemológie a axiológie.

2 HABITUS A MEDIALITIZÁCIA

Habitus je súhrnný pojem na označenie komplexu sociálnych noriem a tendencií usmerňujúcich správanie sa a myslenie človeka. Je to akýsi štruktúrovaný súbor praktických, kognitívnych, afektívnych a telesných dispozícií, ktoré sprevádzajú interpretáciu a konanie

jednotlivca. Takto zaviedol habitus do filozofie a sociológie francúzsky filozof Pierre Bourdieu (1984). Svoj habitus nadobúda človek postupne od narodenia, a síce tým, že je nepretržite vystavený vplyvu najrôznejších spoločenských inštitúcií, ktoré ho obklopujú (napr. rodina, škola, práca, záujmové združenia a pod.). Ich normám a pravidlám sa v praktickom živote neustále prispôsobuje. V tomto zmysle sa habitus vytvára a reprodukuje nevedome, bez úmyselnej snahy jednotlivca o koherentnosť, bez toho, aby sa na túto činnosť musel sústreďovať (Bourdieu, 1984, s. 170). Habitus teda nie je ani výsledkom slobodnej vôle jednotlivca, ale nie je ani celkom determinovaný spoločenskými štruktúrami. Habitus vytvára práve ich „vzájomná súhra v priebehu času“ (Bourdieu, 1984, s. 170). Všetky súčasné dispozície sa formovali pod vplyvom udalostí a štruktúr minulých, tie dnešné zas ovplyvnia budúce formy štruktúr a praktík daného jednotlivca.

Konkrétna podoba habitu sa teda prispôsobuje sociálnym pomerom, v ktorých vznikol. Zahŕňa stelesnenie rôznych sociálnych štruktúr, napr. rasy, pohlavia, telesných dispozícií, (ne)diskriminácie spoločenskej triedy a ostatných životných podmienok jednotlivca. Tie sa napokon premietnu do jeho vkusu, preferencií a konania. Habitus však neposkytuje ani plnohodnotný výklad situácie, ani pokyny na konanie. Rôzne druhy inštitúcií so svojimi normami a pravidlami formujú ľudí s rôznym správaním a rôznymi očakávaniami. Zároveň však platí, že ľudia s podobnými dispozíciami, s podobným miestom v spoločenskej štruktúre, majú rovnaký habitus. Habitus teda definuje nielen jednotlivcov, ale aj spoločenské skupiny. V ich vkuse, preferenciách a konaní obnovuje (reprodukuje) habitus spoločenské podmienky, ktoré ho vytvorili. A tak vari najdôležitejšou charakteristikou habitu je, že vzniká vždy v praxi a k praxi smeruje.

Jednou z najvplyvnejších inštitúcií na formovanie habitu moderného človeka sú médiá a práve prax mediálnej spotreby patrí k rutinným (až banálnym) praxiam, ktoré najintenzívnejšie ovplyvňujú a formujú každodenný život. Miera mediálnej spotreby je daná stupňom medializácie, t. j. zmediálnenia (k pojmu vid': Sámelová, 2016, s. 120) danej spoločnosti, teda mierou, v akej sa jej jednotlivci, ale aj táto spoločnosť ako celok, prispôbujú tzv. logike médií (Hjarvard, 2013). Čiže vnímajú a posudzujú svet, ako aj svoje miesto v ňom, akoby očami a ušami médií. Tradičné médiá (noviny, rozhlas, televízia) sú však významne inými inštitúciami a fungujú vo významne odlišnom prostredí než tzv. online médiá, t. j. médiá založené na báze internetu (Web 1.0), sociálnych sietí (Web 2.0) a sémantických platforiem (Web 3.0). Preto formujú významne odlišné habitus jednotlivcov, komunit i spoločnosti ako celku. Pozrime sa na to podrobnejšie.

2.1 Koniec dominancie tradičných systémov, hierarchií a hodnôt

Zmediálnenie kultúry a spoločnosti nastalo až v závere éry dominancie tradičných médií – na sklonku 20. storočia, keď sa pod vplyvom fenoménu televízie a televíznej obrazovky začala spoločnosť v čoraz vyššej miere prispôbovať nielen v profesionálnom, ale aj v súkromnom živote predstavám a nárokom televíznych tvorcov. V otázke životného rytmu, osobného imidžu, spôsobe verbálnej aj neverbálnej komunikácie (z hľadiska obsahu i formy) atď. Sociálni vedci napokon zistili, že dokonca aj najtradičnejšie a najpôvodnejšie moderné masmédiu, t. j. noviny, sa začali meniť na obraz televízie. Niekdajšie výpravné a argumentmi podložené hĺbkové reportáže či kontextové polemiky postupne vytlačili kratšie žánrové útvary, banálnejšie témy s jednoduchším autorským spracovaním, informácia samotná podľahla v rámci redakčnej ekonomizácie, efektizácie a tzv. politicko-sociálnej korektnosti okresávaniu kontextu (aby nepôsobila straníckym dojmom) až do tej miery, že sa z nej stala hodnotovo neutrálna informácia (viac Sámelová, 2016b; Kubíny, 2019).

Tieto a mnohé ďalšie zdanlivo nepodstatné zmeny (odborne nazývané *de-skilling* a *re-skilling*), pretože sa formálne odohrávali v oblasti profesionálnych médií, sa však priamo odzrkadlili v zmenených podmienkach, ktoré formovali habitus ľudí (pozri napr. Višňovský,

Kubíková, 2019). Odklon tradičných médií od pôvodnej angažovanej stránickosti a ich normatívne vynútený príklon k vyváženej nestrannej objektívnosti, t. j. neutrálnosti, o. i. spôsobil, že mediátorom kultúrnej a sociálnej hierarchie prestali byť inštitucionálne autority, napr. politické strany, zväzy či cirkvi. Ich miesto zaujal životný štýl, ktorý im vyčleňuje čoraz menej významnú spoločenskú pozíciu ako v minulosti (Hjarvard, 2013, s. 148). Životný štýl mediálneho publika napokon začal určovať aj obsah a formu publikovaných textov, zvukov, obrazov, vrátane tých, ktoré sa stále považujú za odborné (viac napr. Stanková, 2019).

2.2 Zmediálny habitus online človeka

Mediálna spotreba jednotlivca sa v prostredí online médií radikálne zmenila. Z pôvodného publika, t. j. konzumenta médií, sa stal autorom i vydavateľom mediálnych obsahov. Habitus konzumenta sa teda zmenil na habitus producenta. Tvorí, publikuje či zdieľa akékoľvek obsahy, ktoré sú podľa jeho úsudku hodné zverejnenia v médiách. Online médiá teda umožňujú, konštruujú i menia subjekt jednotlivca podľa spôsobu, akým „svoje“ médiá používa. Autor teórie zmediálnenia, Dán Stig Hjarvard, definoval tri kľúčové charakteristiky a zároveň aj dôsledky zmediálneho habitusu: (1.) jeho obnovovanie (reprodukciiu) prostredníctvom intenzívnejšieho a rozšíreného monitoringu súčasného sveta; (2.) uznanie jedinca cez sociálne siete, ktoré slúžia spoločenskej integrácii; a (3.) jemný individualizmus spolu s narastajúcim významom slabých sociálnych väzieb (Hjarvard 2013, 154).

Obnovu (reprodukciiu) habitusu prostredníctvom intenzívnejšieho a rozšíreného monitoringu súčasného sveta zabezpečuje samotná podstata existencie online médií – sú k dispozícii dvadsaťštyri hodín denne každému gramotnému človeku, nemajú žiadne časové ani priestorové redakčné obmedzenia a neriadia sa žiadnym kódexom profesionálneho mediálneho domu. V zmediálnom svete sa navyše stierajú hranice medzi emocionálnym uznaním blízkymi ľuďmi, racionálnym uznaním verejnosťou a racionálno-emocionálnym uznaním spoločenskej skupiny, v ktorej jedinec pôsobí. Pretože uznanie cez sociálne siete, ktoré dnes slúžia spoločenskej integrácii, si vyžaduje kombináciu oboch. Tak na získanie uznania, ako aj na jeho udržanie. Zmediálnenie vnieslo do myslenia a každodenného konania online človeka aj zmenu správania – sebariadenia sebareguláciu. Online médiáho totiž nútia konať tak, aby mediálny obraz, ktorý o sebe vysiela a zverejňuje, prijalo publikum pozitívne a vyjadrilo tým spoločenské uznanie. Osobný kontakt sa v online svete síce prerušil, čo oslabilo tradičné väzby, no zároveň zosilnel jemný individualizmus, ktorý habitus online človeka charakterizuje. Z tejto jemnosti však „nevyplýva, že by bol jednotlivec menej integrovaný do spoločnosti, než v bol v minulosti.“ (Hjarvard 2013, 151).

3 BYTIE, POZNANIE A HODNOTY OFFLINE A ONLINE ČLOVEKA

Vo vzťahu k masovým médiám je bytie online človeka určené technologickým typom médiá, ktoré v danom čase hralo dominantnú úlohu. Offline človeka teda určuje tlač (noviny, časopisy, letáky a pod.) založená na písanom texte a statickom obrázku (kresba, fotografia, graf a pod.). Jej charakteristickým rysom je kontextová informácia založená na názore a protinázore, ktoré prichádzajú v časovej následnosti a s časovým odstupom. Od čitateľa vyžadujú čítanie s porozumením a výrazný individuálny vklad vlastnej životnej skúsenosti v procese interpretácie obsahu. Už vysielačie médiá (film, rozhlas, televízia, satelit) znižujú kognitívny nárok na svoje publikum. Od poslucháča a diváka vyžadujú iba aktívne trávený čas, „tu a teraz“ pri vnímaní hovoreného slova, rôznych zvukov a pohyblivých obrázkov. V porovnaní s tlačou mu síce dodávajú pocit akejsi osobnej účasti na dianí, ale zároveň mu poskytujú obsahy skratkovité, zbavené hĺbkového kontextu a cielené na masového spotrebiteľa, t. j. nenútia jednotlivca k vnútornej imaginácii a interpretačnému pochopeniu mediálneho obsahu v kontexte vlastnej životnej skúsenosti. A nevyžadujú ani žiadne osobitné technologické návyky a zručnosti. Online médiá (internet, sociálne siete, sémantické

platformy) nekladú v kognitívnej oblasti už takmer žiadne nároky na svojho používateľa (konzumenta i producenta mediálnych obsahov v jednej osobe), zato však majú vysoké nároky na jeho technologické zručnosti. (viac napr. Postman, 1999, McLuhan, 1994).

Proces poznávania sveta prostredníctvom médiami sprostredkovanej komunikácie sa u offline a online človeka tiež významne odlišuje. Kým offline človeka formujú médiá založené na normatívne regulovaných profesionálnych mediálnych domoch, online človeka neformuje typická moderná inštitúcia, ale sieť. Rozdiely badať najmä v oblasti nástrojov na poznávanie pravdy. Tradičné médiá offline doby sú založené na racionalite vo verejnej komunikácii, na logike ako nástroji na hľadanie pravdy, t. j. zhody s realitou, ako aj na odôvodnenej argumentácii. Online médiá sú založené na emocionalite vo verejnej komunikácii, logiku nahradili vierou a intuíciou používateľov meranú ich *lajkmí* a *hejtmí* personalizovanej bubline, a odôvodnenú argumentáciu vystriedali emotikony a emoji. (viac Sámelová, Stanková, 2018).

Hodnotové rámce offline človeka formujú koherentné hodnotové hierarchie tradičných moderných inštitúcií (rodina, škola, verejná správa, štát a pod.) založené na vnútorne konzistentných ideách s racionálnym základom. Online médiá však charakterizuje nekoherentné hodnotové nomádstvo. Ich obsahy prezentujú hodnotové výstrednosti, dokonca hodnotový exhibicionizmus na báze emócií, bez racionálneho zvažovania dôsledkov relativizácie hodnôt, ktoré utvorili a stále formujú súčasnú spoločnosť. Spája ich buď (1.) *imidžový transkulturalizmus*, t. j. nekritický obdiv k cudzím kultúram a tradíciám, ktorých vyhovujúce prvky si jednotlivci mechanicky preberajú a zasadzujú do vlastných hodnotových hierarchií, alebo (2.) *davová xenofóbia*, t. j. nekritické opovrhovanie cudzími kultúrami a tradíciami, ktorých kontroverzné, alebo inak nevyhovujúce prvky jednotlivci mechanicky akcentujú s úmyslom znásobiť hrozbu. Online človek si tak vyberá pre svoje jedinečné Ja rozličné prvky z rôznych hodnotových systémov bez ohľadu na ich nekoherentnosť. Jeho subjekt je rozptýlený v množstve hodnotových systémov.

4 ZÁVER

Habitus človeka je komplex sociálnych noriem a tendencií usmerňujúcich správanie sa a myslenie človeka. Je stelesnením rôznych sociálnych štruktúr, napr. rasy, pohlavia, telesných dispozícií, (ne)diskriminácie spoločenskej triedy a ostatných životných podmienok jednotlivca. Konkrétna podoba habitu sa teda prispôsobuje sociálnym pomerom, v ktorých vznikol. Tie sa napokon premietnu do vkusu, preferencií a konania človeka. Jednou z najvplyvnejších inštitúcií na formovanie habitu moderného človeka sú médiá a práve prax mediálnej spotreby patrí k rutinným (až banálnym) praxiam, ktoré najintenzívnejšie ovplyvňujú a formujú každodenný všedný život. Miera mediálnej spotreby je daná stupňom medialitizácie, t. j. zmediálnenia danej spoločnosti, čiže mierou, v akej sa jej jednotlivci, ale aj táto spoločnosť ako celok, prispôsobujú tzv. logike médií. Tradičné médiá (noviny, rozhlas, televízia) sú však inštitúciami modernej spoločnosti založenej na racionalite vo verejnej komunikácii, na logike pri hľadaní pravdy a argumentoch pri jej verifikácii. Vo významne odlišnom prostredí však fungujú siete online médií, t. j. internet, sociálne a sémantické médiá. Samotná ich architektúra sa zakladá na emocionalite vo verejnej komunikácii, na viere a intuícii pri hľadaní pravdy, na emotikonoch a emoji pri jej verifikácii. Preto offline a online médiá formujú významne odlišné habitusy jednotlivcov, komunit i spoločnosti ako celku.

Americký spisovateľ Lewis Henry Lapham zostavil sériu antoným, ktoré príznačne poukazujú na rozdiel medzi offline človekom z čias prvých moderných médií a súčasným online človekom informačného veku: občan / kočovník; budovanie / potulka; skúsenosť / prostota; autorita / moc; šťastie / potešenie; literatúra / žurnalistika; heterosexuálny / polymorfný; civilizácia / barbarstvo; vôľa / želanie; pravda ako vášeň / vášeň ako pravda; mier / vojna;

úspech / celebritizmus; veda / mágia; pochybnosti / istota; dráma / pornografia; história / legenda; argument / násilie; manželka / hriešnica; umenie / sen; poľnohospodárstvo / zlodejstvo; politika / proroctvo (Lapham, 1994, s. xxii).

Ukazuje sa, že vplyv moderných médií na človeka nie je len otázkou samotných mediálnych obsahov, ale najmä spôsobu, akým človek dané médiá používa a akým pristupuje k spoznávaniu sveta ich prostredníctvom. Habitus online človeka vzniká a rozvíja sa v anarchii online prostredia, ktoré podporuje transkultúrne nomádstvo a voyerizmus, a ktoré láme zavedené konvencie a hodnotové hierarchie.

Použitá literatúra

1. BOURDIEU, P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 1984. 613 s. ISBN 0-674-21277-0.
2. HJARVARD, S. *The Mediatization of Culture and Society*. New York: Routledge, 2013. 173 s. ISBN 978-0-415-69237-3.
3. KUBÍNYI, P. „Pageview“ jako hodnotiace kritérium výkonnosti žurnalistov v printových médiách. In *Fenomén 2019: Súčasná profesionálna žurnalistika a jej reflexie*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2019, s. 37-41. ISBN 978-80-223-4755-6.
4. LAPHAM, L. H. The Eternal Now. Introduction to the McLuhan, M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge: MIT Press, 1994, s. ix-xxiii. ISBN 0-262-63159-8.
5. POSTMAN, N. *Ubavit se k smrti: Veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha: Mladá fronta, 1999. 192 s. ISBN 80-204-0747-2.
6. SÁMELOVÁ, A. Medialitizácia a zábavné umlčanie: dva aspekty sociálnej konformity. In *Normativita jako vŕla k poriadku*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2016a, s. 120-148. ISBN 978-80-223-4216-2.
7. SÁMELOVÁ, A. Odovzdať a vstrebať: Neutrálna pravda masových médií. In *Médiá – Moc – Manipulácia*. Bratislava: Paneurópska vysoká škola, 2016b, s. 316-330. ISBN 978-80-89453-28-3. Dostupné: https://www.paneurouni.com/wp-content/uploads/2017/03/e._chudinova_a_kol._media_moc_manipulacia.pdf
8. SÁMELOVÁ, A., STANKOVÁ, M. Some Ideas on Facts and no Facts within Media Language. In *European Journal of Media, Art and Photography*, roč. 6, č. 2 (2018), s. 118-123. ISSN 1339-4940.
9. STANKOVÁ, M. Fenomén literárnej kritiky v 21. storočí. In *Fenomén 2019: Súčasná profesionálna žurnalistika a jej reflexie*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2019, s. 64-75. ISBN 978-80-223-4755-6.
10. VIŠŇOVSKÝ, J., KUBÍKOVÁ, K. Znamená „robožurnalistika“ koniec žurnalistickej profesie? In *Fenomén 2019: Súčasná profesionálna žurnalistika a jej reflexie*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2019, s. 15-22. ISBN 978-80-223-4755-6.

Kontaktné údaje

PhDr. Anna Sámelová, PhD.
Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta
Gondova 2, 811 02 Bratislava
SLOVENSKÁ REPUBLIKA
Tel: +421 2 9013 2419
email: anna.samelova@uniba.sk

PASÍVNA A AKTÍVNA PREVENCIA V PRIPADE AKTÍVNEJ SOLIDARITY

PASSIVE AND ACTIVE PREVENTION IN THE CASE OF ACTIVE SOLIDARITY

Imrich Fekete

Abstrakt

Aktívna solidarita sa vyznačuje tým, že niekoľko veriteľov má voči dlžníkovi jednu spoločnú a nerozdielnú pohľadávku. Konkurenciu viacerých pohľadávok zákonodarca pod vplyvom rímskeho práva rieši zavedením aktívnej prevencie, t. j. právo na splnenie dlhu má ten zo solidárnych veriteľov, ktorý dlžníka o splnenie dlhu požiada ako prvý (§ 513 Občianskeho zákonníka). Dlžník však môže veriteľov prebehnúť tým, že ešte pred vykonaním aktívnej prevencie splní dlh solidárnemu veriteľovi podľa svojej voľby (pasívna prevencia). Autor v príspevku rieši právne otázky, ktoré sa súvisia s uplatnením pasívnej a aktívnej prevencie. Kriticky sa vyjadruje k názoru, že uplatnenie aktívnej prevencie má za následok zmenu solidárneho záväzku na jednoduchý záväzok. Dospieva k názoru, že aktívna prevencia vykonaná niektorým zo solidárnych veriteľov nemá za následok definitívny zánik pohľadávky všetkých solidárnych veriteľov. Jej následkom je iba koncentrácia vymožitelnosti dlhu v osobe dlžníka a dotknutého solidárneho veriteľa. Ak solidárny veriteľ prestane svoju pohľadávku vymáhať, oživnú práva ostatných solidárnych veriteľov na splnenie dlhu voči dlžníkovi.

KLúčové slová: *solidárny záväzok, aktívna solidarita, spoločná pohľadávka, splnenie dlhu, pasívna prevencia, aktívna prevencia*

Abstract

Active solidarity is characterized by the fact that several creditors have one common and inseparable claim against the debtor. The legislator addresses the competition of several claims under the influence of Roman law by introducing active prevention, it means the right to fulfill the debt belongs to the one of the joint and several creditors who first requests the debtor to fulfill the debt (Section 513 of the Civil Code). However, the debtor can take over the creditors by fulfilling the debt to the joint and several creditor of his choice (passive prevention) before active prevention is carried out. In the article, the author addresses legal issues related to the application of passive and active prevention. He is critical of the opinion that the application of active prevention results the transformation of a solidarity obligation into a simple obligation. It takes the view that the active prevention carried out by one of the joint and several creditors does not result in the definitive cessation of the claim of all the joint and several creditors. The result is only a concentration of the enforceability of the debt in the person of the debtor and the joint and several creditor concerned. If the joint and several creditor ceases to enforce his claim, he revives the rights of the other joint and several creditors to settle the debt to the debtor

Key words: *solidary obligation, active solidarity, joint claim, debt settlement, passive prevention, active prevention*

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Aktívna solidarita predstavuje taký pluralitný záväzkový vzťah, v ktorom vystupujú viacerí veritelia (spoluveritelia), ktorí majú spoločnú pohľadávku na plnenie voči dlžníkovi. Solidárni veritelia sú na splnenie dlhu vzájomne oprávnení spoločne a nerozdielne. Z aktívnej solidarity vyplýva povinnosť dlžníka splniť celý dlh ktorémukoľvek zo solidárnych veriteľov, a to bez ohľadu na podiel jednotlivých veriteľov na celej pohľadávke. Veritelia majú na druhej strane právo na plnenie voči dlžníkovi iba raz. Súčasne podľa § 513 Občianskeho zákonníka (ďalej len „OZ“) platí, že dlžník má právo vybrať si toho solidárneho veriteľa, ktorému chce podľa svojej voľby splniť celý dlh alebo jeho časť, ale iba do okamihu, než ho o splnenie dlhu nepožiadajú skôr niektorý zo solidárnych veriteľov ako prvý. Práve konkurencia samostatných pohľadávok veriteľov voči dlžníkovi, a to nielen vecná, ale aj časová, je jedným z charakteristických znakov právnej úpravy aktívnej solidarity (pozri § 513 až 515 OZ). Účelom tohto príspevku je poukázať na niektoré teoretické a praktické dôsledky, ktoré sú spojené s uspokojením práva solidárne oprávnených veriteľov na splnenie ich spoločnej pohľadávky.

2. SPÔSOB USPOKOJENIA POHĽADÁVKY SOLIDÁRNYCH VERITEĽOV

O spôsobe uspokojenia pohľadávky rozhoduje v prvom rade dohoda dlžníka a viacerých veriteľov. Predmetom tejto dohody je to, že ktorému z viacerých veriteľov má dlžník splniť dlh. Solidárni veritelia sa medzi sebou môžu dohodnúť aj tak, že dlh od dlžníka budú vymáhať naraz, spoločným vystúpením. Pre prípad, že sa solidárni veritelia nedohodnú o spôsobe vymáhania pohľadávky ani nevystúpia voči dlžníkovi spoločne, obsahuje Občiansky zákonník právnu úpravu časového poradia uspokojenia ich pohľadávok. Občiansky zákonník v § 513 rozlišuje v tejto súvislosti medzi dvoma situáciami:

- a) dlžník začne plniť dlh ešte predtým, než bol na plnenie vyzvaný niektorým zo solidárnych veriteľov,
- b) dlžníka predstihne niektorý zo solidárnych veriteľov tak, že ho o splnenie dlhu požiadajú skôr, než dlžník začne plniť dlh.

Ad a) Do okamihu, než niektorý zo solidárnych veriteľov požiadajú dlžníka o splnenie dlhu ako prvý, má dlžník právo vybrať si toho z veriteľov, ktorému splní dlh. Splnením dlhu niektorému zo solidárnych veriteľov, príp. splnením dlhu veriteľom podľa ich podielov na spoločnej pohľadávke dlžník zmarí právo solidárnych veriteľov uplatniť právo na splnenie dlhu niektorým z nich. Treba mať však na zreteli to, že dlžník splní svoju povinnosť až tým, že splní dlh, nie iba samotnou ponukou plnenia tomu zo spoluveriteľov, ktorého si vybral, a to ani v prípade, že ponuka na splnenie dlhu bola vedená úmyslom zbaviť sa záväzku voči všetkým solidárnym veriteľom. Na druhej strane samotná ponuka na plnenie má svoj právny význam. Ak totiž solidárny veriteľ, ktorému dlžník ponúkne splnenie dlhu, plnenie odmietne alebo neposkytne v čase plnenia súčinnosť potrebnú na splnenie dlhu, dostáva sa do omeškania nielen tento veriteľ, ale všetci solidárni veritelia (pozri § 522 OZ).

Ad b) V prípade, ak o splnenie požiadajú jeden zo solidárnych veriteľov skôr, než sa dlžník rozhodne sám dobrovoľne splniť dlh, vznikne tomuto veriteľovi právo na predstih podľa princípu *prior tempore, potior iure*. Tento veriteľ sa v okamihu zaslania požiadavky na splnenie dlhu stáva výhradným veriteľom na splnenie celej pohľadávky a dlžník je v takom prípade nielen oprávnený, ale aj povinný splniť celý dlh len tomuto veriteľovi. Bez existencie tejto úpravy by sa mohlo stať, že dlžník nebude vedieť, ktorému zo spoluveriteľov má plniť, resp. akú časť záväzku má plniť (osobitným problémom by bolo plnenie nedeliteľného dlhu).¹

¹ Ak veriteľ (neskorší úpadca) uplatnil pred vyhlásením konkurzu voči dlžníkovi z postúpenej pohľadávky právo predstihu (prevencie) podľa § 513 OZ. Tým boli ostatní solidárni spoluveritelia (účastníci združenia) zbavení práva domáhať sa splnenia záväzku voči dlžníkovi pod vlastným menom. Ich nároky sa potom zásadne

Právo niektorého zo solidárnych veriteľov na vykonanie predstihu sa prejavuje v tom, že len čo jeden z viacerých veriteľov uplatnil voči dlžníkovi celú pohľadávku tým, že ho požiadal o splnenie dlhu (hoci i podaním žaloby proti nemu) ako prvý, nemôže už dlžník dlh splniť inému solidárnemu veriteľovi. Z toho možno vyvodiť, že uplatnenie predstihu má v prípade aktívnej solidarity dvojaké právne účinky:

- a) uplatnením práva na plnenie zo strany niektorého zo solidárnych veriteľov stráca dlžník právo vybrať si veriteľa, ktorému by chcel dlh splniť a
- b) uplatnením práva na plnenie niektorým zo solidárnych veriteľov dochádza ku koncentrácii záväzku v jeho subjektoch a splnenie dlhu od dlžníka už nemôžu požadovať ostatní veritelia.

Právne následky toho, či predstih vykonal dlžník alebo niektorý zo solidárnych veriteľov, možno stručne zosumarizovať takto:

- a) len čo vykonal dlžník predstih splnením dlhu niektorému zo solidárnych veriteľov alebo len čo niektorý zo solidárnych veriteľov požiadal dlžníka o splnenie dlhu ako prvý, dochádza ku koncentrácii záväzkového vzťahu medzi dlžníkom a dotknutým solidárnym dlžníkom; práva ostatných veriteľov na plnenie zanikajú;
- b) charakter predstihu majú okrem splnenia dlhu alebo požiadania dlžníka o splnenie dlhu aj všetky dodatočné dohody uzavreté medzi dlžníkom a niektorým zo solidárnych veriteľov (napr. privatívna novácia záväzku podľa § 570 OZ alebo urovnanie podľa § 585 OZ); majú objektívne účinky (účinky *in rem*), t. j. pôsobia voči všetkým solidárnym veriteľom;
- c) ak dlžník včas nesplní dlh solidárnemu veriteľovi, ktorý ho vyzval na plnenie ako prvý, dostáva sa do omeškania s právnymi následkami uvedenými v § 517 a nasl. OZ (omeškanie dlžníka má právne účinky *in personam*, t. j. práva z neho môže vyvodzovať iba ten zo solidárnych veriteľov, ktorý uplatnil právo predstihu);
- d) premlčanie práva na plnenie voči dlžníkovi pôsobí iba voči tomu zo solidárnych veriteľov, ktorý uplatnil predstih a nemá vplyv na právne postavenie ostatných veriteľov, u ktorých môže byť začiatok plynutia premlčacej doby a jej priebeh rozdielny.

3. PASÍVNA PREVENCIA VYKONANÁ DLŽNÍKOM

Právo dlžníka predstihnúť právo niektorého zo solidárnych veriteľov na prednostné uspokojenie pohľadávky znamená, že dokiaľ žiadny zo solidárnych veriteľov nepožiada dlžníka o splnenie dlhu ako prvý, môže dlžník z vlastnej iniciatívy splniť záväzok ktorémukolvek z nich, a tým sa zbaviť záväzku vo vzťahu ku všetkým veriteľom. Dlžník teda môže predstihnúť všetkých svojich veriteľov a sám určiť, ktorému z nich poskytne splnenie. Dokiaľ nebol dlžník o splnenie niektorým veriteľom požiadaný, môže dlh splniť aj všetkým spoluveriteľom spoločne.

Právo voľby dlžníka vybrať si solidárneho dlžníka, ktorému dlh splní, a to až do doby, než niektorý zo solidárnych veriteľov ho požiada o splnenie dlhu ako prvý, označuje staršia odborná spisba ako pasívnu prevenciu.² Napriek tomu, že z platnej právnej úpravy pasívna prevencia výslovne nevyplýva, z ustanovenia § 513 OZ možno výkladom vyvodiť, že dlžník vykoná pasívnu prevenciu v okamihu, keď niektorému zo solidárnych veriteľov splní dlh s právnymi účinkami uvedenými v § 559 OZ.

Podmienkou pre vykonanie pasívnej solidarity dlžníkom je splatnosť pohľadávky solidárneho veriteľa, ktorému má byť dlh splnený. Ak však podmienkou splatnosti pohľadávky je výzva veriteľa na splnenie dlhu (pozri § 563 OZ), nemôže byť pasívna prevencia vykonaná,

obmedzili len na možnosť žiadať od spoluveriteľa (úpadcu), ktorému dlžník splnil (po vyhlásení konkurzu na majetok tohto spoluveriteľa) celý záväzok, len to, čím im bol úspešný spoluveriteľ (úpadca) povinný plniť podľa pomeru medzi spoluveriteľmi, konkrétne podľa pomeru ustanoveného zmluvou o združení, teda zmluvou uzavretou (iba) medzi solidárnymi veriteľmi (§ 515 OZ) (Ro NS ČR z 27. 4. 2012, sp. zn. 29 Cdo 1702/2010).

² SEDLÁČEK, J.: Obligační právo. 2. vyd. Brno: Nákladem čs. akademického spolku „Právnik“, 1933, s. 116.

pretože v takom prípade nemôže dlžník plniť skôr, než ho o plnenie požiada niektorý zo solidárnych veriteľov ako prvý.³ Nemožno, pravda, vylúčiť ani splnenie dlhu pred jeho splatnosťou. K tomu je však potrebný súhlas dotknutého veriteľa. Ak splnenie dlhu v takom prípade uskutočňuje na základe dohody dlžníka a solidárneho veriteľa, nemožno hovoriť o pasívnej prevencii.

Dlžník môže splatný dlh splniť sám vždy, keď sa na splnenie dlhu nevyžaduje súčinnosť veriteľa. Ak je takáto súčinnosť na splnenie dlhu potrebná, možno rozlišovať medzi dvoma situáciami:

- a) veriteľ prejaví ochotu prijať celý dlh dlžníka, čím tento veriteľ vykoná súčasne aj právo prevencie alebo
- b) veriteľ neprijme od dlžníka plnenie, čím sa dostáva do omeškania; dlžník má v takom prípade právo trvať na svojej ponuke, alebo od tejto ponuky odstúpiť a obrátiť sa na iného spoluveriteľa (záleží od dlžníka, či ponuku bude považovať za vykonanie pasívnej prevencie, alebo nie).

Pasívna prevencia nemusí byť vždy a za každých okolností spojená s reálnym splnením dlhu do rúk konkrétneho solidárneho veriteľa. Aktívna solidarita môže zaniknúť aj vtedy, ak sa dlh splní náhradným spôsobom bez toho, aby došlo k reálnemu splneniu dlhu. Rovnaké solučné účinky ako reálne splnenie dlhu má aj započítanie pohľadávky (§ 580 OZ), zloženie predmetu dlhu do notárskej úschovy (§ 568 OZ) a pod. Ak teda dlžník započíta svoju vzájomnú pohľadávku voči niektorému zo solidárnych veriteľov alebo v jeho prospech zloží plnenie do notárskej úschovy, možno hovoriť o vykonaní pasívnej prevencie, čoho dôsledkom je zánik práva ostatných veriteľov požadovať od dlžníka splnenie dlhu.

Ak jeden zo solidárnych veriteľov prijal od dlžníka iba čiastočné plnenie, o túto sumu sa znižuje dlh dlžníka voči všetkým solidárnym veriteľom, avšak vo zvyšku zostáva aktívna solidarita včítane práva solidárnych veriteľov na splnenie zostávajúcej časti dlhu zachovaná. V tomto rozsahu zostáva zachované aj právo dlžníka na pasívnu prevenciu. Pravda, uvedené platí iba v prípade deliteľného plnenia. V prípade nedeliteľného plnenia má plnenie jednému z viacerých veriteľov vždy za následok zánik dlhu a je potom vecou veriteľov, ako sa medzi sebou vyporiadajú (pozri § 515 OZ).

Plnenie namiesto dlhovaného plnenia (*datio in solutum*) prijaté niektorým zo solidárnych veriteľov, obnova (novácia) záväzku (§ 516 OZ) a urovanie uzavreté medzi dlžníkom a niektorým zo solidárnych veriteľov (§ 585 OZ), sú účinné voči ostatným solidárnym veriteľom iba potiaľ, pokiaľ boli dojednané v ich zastúpení. V prípade solidárnych záväzkov, ktoré vzniknú zo zákona, vyplýva zastupovacie oprávnenie niektorého zo spoluveriteľov priamo z príslušného ustanovenia zákona (pozri napr. § 139 ods. 1 a § 145 ods. 2 OZ).

Ak solidárny veriteľ plnenie ponúknuté dlžníkom neprijme, dostáva sa do omeškania (§ 522 OZ). Toto omeškanie však pôsobí aj voči ostatným veriteľom. Opierame sa o názor vyslovený v odbornej literatúre, že omeškanie niektorého zo solidárnych veriteľov má objektívne právne účinky (účinky *in rem*), t. j. do omeškania sa nedostáva iba dotknutý solidárny veriteľ, ale všetci veritelia.⁴ Dlžník môže v takej situácii potom čakať na vykonanie predstihu iným solidárnym veriteľom, avšak riziko náhodnej nemožnosti splnenia (*pendente mora creditoris*) stíha podľa § 522 tretej vety OZ dotknutého veriteľa. Dlžník sa v takom prípade môže zbaviť záväzku splnením dlhu inému solidárnemu veriteľovi alebo uložením predmetu záväzku do notárskej úschovy (§ 568 OZ). Na rozdiel od aktívnej prevencie vykonanej niektorým zo solidárnych veriteľov nespôsobuje pasívna prevencia vždy bezpodmienečný zánik nárokov

³ Rovnako LAVICKÝ, P.: Solidární závazky. Praha: C. H. Beck, 2004, s. 87.

⁴ LAVICKÝ, P.: Solidární závazky. Praha: C. H. Beck, 2004, s. 78; KNAPP, V.: Splnění závazku a jiné způsoby jejich zániku. Praha: ČSAV, 1955, s. 96.

všetkých solidárnych veriteľov, ale iba vtedy, ak má solučné účinky, a to vo vzťahu k tomu solidárnemu veriteľovi, voči ktorému bola pasívna prevencia vykonaná.

V prípade, že solidárny veriteľ, ktorému bolo ponúknuté plnenie, ho odmietne prevziať, môže dlžník predmet záväzku zložiť do notárskej úschovy (§ 568 OZ). Uloženie predmetu záväzku do tejto úschovy má opäť účinky *in rem*, t. j. pôsobí aj voči ostatným spoluveriteľom.

4. AKTÍVNA PREVENCIA VYKONANÁ SOLIDÁRNÝM VERITEĽOM

Právo dlžníka vybrať si veriteľa, ktorému bude plniť, zaniká v tom okamihu, keď niektorý zo solidárnych veriteľov (prípadne všetci spoluveritelia) vykoná predstih, t. j. požiada dlžníka o plnenie ako prvý. Právo solidárneho veriteľa na prednostné uspokojenie svojej pohľadávky sa v odbornej literatúre označuje ako právo predstihu, resp. právo prevencie. Staršia literatúra používa tiež označenie aktívna prevencia.⁵ Aktívna prevencia, resp. právo predstihu vo vzťahu k solidárnym pohľadávkam veriteľov znamená, že „dlžník je povinný splniť v celom rozsahu tomu, kto o plnenie požiada prvý“ (§ 513 OZ *in fine*). Pasívna prevencia dlžníka teda trvá iba do okamihu, než ho o plnenie požiada ktorýkoľvek zo spoluveriteľov ako prvý. V tomto momente zaniká pasívna prevencia dlžníka a dlžník môže dlh splniť iba tomuto solidárnemu veriteľovi.

Aktívnu prevenciu poznalo už rímske právo.⁶ V klasickej rímskej práve platilo, že keď niektorý zo solidárnych veriteľov podal žalobu proti dlžníkovi, a táto žaloba bola prijatá súdom (*litis contestatio*), právo ostatných solidárnych veriteľov žalovať dlžníka zaniklo, takže dlžník sa mohol záväzku zbaviť iba plnením dlhu žalujúcemu veriteľovi.⁷ Konzumpčný účinok žaloby žalujúceho solidárneho veriteľa sa prejavil v koncentrácii záväzkového vzťahu medzi dlžníkom a žalujúcim solidárnym veriteľom a v zániku pohľadávok ostatných veriteľov.⁸ Účelom tohto pravidla bolo zabezpečiť právnu istotu pre dlžníka i žalujúceho veriteľa. Žalujúci solidárny veriteľ si mohol byť po podaní žaloby istý v tom, že už nebude viac „vyrušovaný“ ostatnými veriteľmi a dlžník bol chránený pred tým, že pre ten istý dlh bol viackrát žalovaný.

V náuke spoločného práva (*ius commune*) sa stala predmetom sporu otázka, či uvedené procesné pravidlo má platiť aj napriek tomu, že rímsky cisár Justinian zrušil konzumpčné účinky žaloby solidárneho veriteľa, a či má toto pravidlo prežiť ako inštitút hmotného práva.⁹ Dominantným sa stal právny názor, že začatie civilného procesu solidárnym veriteľom má za následok vylúčenie hmotnoprávneho oprávnenia ostatných veriteľov požadovať a prevziať plnenie od dlžníka.¹⁰ Dlžník bol chránený proti viacerým súčasne proti nemu uplatneným žalobám, zatiaľ čo veriteľ, ktorý podal žalobu bol chránený pred rizikom, že dlžník bude vystavený žalobe zo strany iného solidárneho veriteľa, alebo dokonca vydieraniu, keby celý dlh splnil žalujúcemu solidárnemu veriteľovi.

Princíp aktívnej prevencie si osvojili takmer všetky právne úpravy, ktoré boli prijaté na prelome 19. a 20. storočia. Ako prvý ho zaviedol francúzsky Code civil, ktorý v čl. 1198 (v znení z r. 1804) v súlade s tradíciami rímskeho práva vyžadoval, aby bolo právo predstihu

⁵ SEDLÁČEK, J.: Obligační právo. 2. vyd. Brno: Nákladem čs. akademického spolku „Právnik“, 1933, s. 116.

⁶ Iavolenus D. 45, 2, 2; Gaius D. 45,2,16; Ulpianus D. 46, 1, 5; Venuleius D. 46. 2, 31, 1.

⁷ Pozri KASER, M.: Das Römische Privatrecht. Erster Abschnitt. München: C. H. Beck, 1955, s. 550.

⁸ D. 45, 2, 16: *Ex duobus reis stipulandi, si semel unus egerit, alteri promissor offerendo pecuniam nihil agit.*

⁹ Pozri DOMAT, J.: Les loix civiles dans leur ordre naturel. Paris. Tome Premier. Paris: Coignard, 1694, s. 258; POTHIER, R. J.: Traité des obligations. Tome premier. Paris, Orleans: Debure, Veuve Rouzeau-Montaut, 1758, s. 282; PUCHTA, F. G.: Pandekten. 12. vyd. Leipzig: Johann Ambrosius, 1877, s. 366; WINDSCHEID, B., (KIPP, T. Hrsg): Lehrbuch des Pandektenrechts. 9. vyd. Frankfurt am Main: Rütten & Loening, 1906, s. 212, VANGEROW von K. A.: Lehrbuch des Pandekten. 3. zv. 6. vyd. Marburg: Universitäts-Buchhandlung, 1856, s. 102 a 103.

¹⁰ Pozri bližšie WINDSCHEID, B., (KIPP, T. Hrsg): Lehrbuch des Pandektenrechts. 9. vyd. Frankfurt am Main: Rütten & Loening, 1906, s. 212 a 213.

uplatnené voči dlžníkovi žalobou na súde.¹¹ Takto koncipovaný princíp aktívnej prevencie ponechal francúzsky zákonodarca aj po reforme záväzkového práva v r. 2016. Podľa čl. 1311 CCfr platí, že dlžník môže splniť svoj dlh ktorémukoľvek zo solidárnych veriteľov, ale iba do momentu, než bude žalovaný niektorým z nich. V takom prípade už nemá dlžník na výber, a dlh môže splniť iba tomuto solidárnemu veriteľovi.¹² Rovnaká úprava platí napr. v Rumunsku (čl. 1437 ROZ), Španielsku (čl. 1142 CoC) a v Taliansku (1296 CCi).

Princíp, podľa ktorého môže dlžník po podaní žaloby proti nemu niektorým zo solidárnych veriteľov splniť dlh iba tomuto solidárnemu veriteľovi, bolo prevzaté prevažnou väčšinou právnych poriadkov.¹³ Vylúčenie práva ostatných solidárnych veriteľov požadovať od dlžníka plnenie je zvyčajne limitované trvaním civilného procesu (čl. 1198 belgický CC, čl. 1296 talianskeho CCi, čl. 1142 gréckeho CoC). V dôsledku odmietnutia žaloby tak opäť vzniká možnosť, aby iný solidárny veriteľ mohol žalovať dlžníka. To viedlo ku kontroverzným diskusiám ohľadom toho, či by dlžník nemal byť po podaní žaloby chránený pred následnými súdnymi procesmi zo strany ostatných solidárnych veriteľov.¹⁴ Tieto diskusie však už nič nezmenili na prijatom legislatívnom riešení.

Odlíšne legislatívne riešenie obsahuje rakúske (§ 892 ABGB) a švajčiarske právo (čl. 150 ods. 3 OR). Na uplatnenie aktívneho predstihu nie je potrebné podávať žalobu voči dlžníkovi, ale stačí akýkoľvek právny úkon zo strany niektorého zo solidárnych veriteľov, adresovaného dlžníkovi, ktorého obsahom je požiadavka na splnenie dlhu. Okrem podania žaloby sa aktívna prevencia môže vykonať na základe zmluvy medzi konkrétnym solidárnym veriteľom a dlžníkom alebo na základe jednostranného právneho úkonu solidárneho veriteľa adresovaného dlžníkovi.

Celkom odlišné stanovisko k otázke prevencie zaujalo nemecké právo, ktoré tento princíp celkom zrušilo. Podľa § 428 BGB môže dlžník podľa svojej ľubovôle splniť dlh ktorémukoľvek zo solidárnych dlžníkov. Toto právo zostáva dlžníkovi zachované dokonca aj vtedy, ak niektorý zo solidárnych veriteľov podal voči nemu žalobu. Dôvod zrušenia princípu prevencie v nemeckom práve nie je známy. Pravdepodobne ide o dôsledok relatívnej samostatnosti jednotlivých záväzkových vzťahov medzi dlžníkom a solidárnymi veriteľmi a iba relatívne účinky procesných úkonov niektorého zo solidárnych veriteľov na právne postavenie ostatných spoluveriteľov. Nemecký zákonodarca si bol vedomý aj toho, že rozsudok súdu o nároku žalujúceho veriteľa má iba subjektívne účinky (účinky *in personam*) vo vzťahu medzi žalujúcim veriteľom a dlžníkom (porovnaj § 429 ods. 3 prvú vetu v spojení s § 425 BGB). Napriek tomu ide o takú vecnú zmenu, ktorá znamená zmenu právneho postavenia strán solidárneho záväzkového vzťahu.¹⁵

Pokiaľ ide o súkromné právo platné na území Slovenska do r. 1950, tá spočiatku preberalo riešenie rakúskeho práva o aktívnej prevencii.¹⁶ Na konci 19. storočia si doktrína osvojila názor nemeckého práva, podľa ktorého mohol dlžník splniť dlh niektorému zo solidárnych veriteľov aj po tom, čo bol iným spoluveriteľom už zažalovaný. Takúto úpravu obsahoval aj

¹¹ Koncentrácia záväzku medzi dlžníkom a žalujúcim veriteľom je podľa niektorých autorov pozostatkom konzumpčných účinkov rímskoprávnej litiskontestácie. RIEDLER, A.: Gesamt- und Teilgläubigerschaft im österreichischen Recht. Wien, New York: Springer Verlag, 1998, s. 73.

¹² Pozri TERRÉ, F., SIMLER, Ph., LEQUETTE, Y., CHÉNEDÉ, F.: Droit civil. Les obligations. 12. vyd. Paris: Dalloz, 2018, s. 1456

¹³ Pozri napr. čl. 1311 ods. 2 CCfr, § 892 ABGB, čl. 1142 španielsky CoC, čl. 150 ods. 3 OR, čl. 1296 CCi, čl. 490 grécky OZ, čl. 528 ods. 1 portugalský CoC.

¹⁴ Pokiaľ ide o francúzske právo pozri DELOMBE, C.: Cours de Code Napoleon. Tome XXVI/3: Traité des Contrats ou des Obligations Conventionnelles en général, Paris: Chez Durand et Hachette, 1880, s. 189 a nasl.

¹⁵ MEIER, S.: Die Gesamtgläubigerschaft – ein unbekanntes, weil überflüssiges Wesen? Archiv für die civilistische Praxis, zv. 205 (2005), s. 869.

¹⁶ Pozri napr. ÖKRÖSS, B.: Általános magyar polgári magánjog az 1848. évi törvényhozás és az országbírói tanácskozmány módosításai nyomán. Budapest: Heckenast, 1872, s. 539.

návrh uhorského civilného kódexu z r. 1900 (§ 1205). Zmienka o aktívnej prevencii sa neobjavila v slovenskej doktríne súkromného práva ani pred r. 1950.¹⁷ K zmene došlo až po r. 1950, keď do ustanovenia § 245 ods. 1 Občianskeho zákonníka z r. 1950 a následne do dnes platného § 513 OZ bola v takmer v doslovnom znení prevzatá rakúska úprava aktívnej prevencie (§ 892 ABGB). Platný Občiansky zákonník č. 40/1964 Zb. spočiatku právo prevencie nezakotvil. Podľa väčšinového názoru, ktorý sa objavil aj v učebnici občianskeho práva z r. 1965, dlžník mohol splniť dlh ktorémukoľvek zo solidárnych veriteľov nezávisle od toho, ktorý z nich požiadal o splnenie dlhu. Autori uvedenej učebnice opierali svoj názor o to, že zásada prevencie zo samotného inštitútu solidarity nevyplýva, a že teda nemožno ju uplatňovať, pokiaľ nie je v zákone výslovne upravená.¹⁸ Aktívnu prevenciu *de lege lata* upravuje § 513 OZ; ide o úpravu prevzatú z Občianskeho zákonníka z r. 1950 na základe novely Občianskeho zákonníka č. 509/1991 Zb.

Nemeckú úpravu aktívnej prevencie prevzali aj Princípy európskeho zmluvného práva (PECL) a Návrh spoločného referenčného práva (DCFR). Oba tieto návrhy na unifikáciu európskeho záväzkového práva zachovávajú právo dlžníka na výber veriteľa aj po tom, čo už bol niektorým zo solidárnych veriteľov zažalovaný (porovnaj čl. 10:201 PECL, čl. III.-4:202 DCFR). Komentár k čl. 10:201 PECL doslovne uvádza, že „dlžníkovi zostáva táto voľba zachovaná aj vtedy, ak zaplatenie vyžadujú všetci alebo niektorý zo solidárnych veriteľov.“

5. PRÁVNA POVAHA AKTÍVNEJ PREVENCIE

Aktívna prevencia je vykonaná v momente, len čo niektorý zo solidárnych veriteľov požiada dlžníka o splnenie dlhu ako prvý. Aktívna prevencia má povahu jednostranného právneho úkonu: stáva sa perfektnou v momente dôjdenia do sféry dispozície dlžníka (pozri § 43a ods. 2 a § 45 ods. 1 OZ). Právne účinky koncentrácie solidárneho záväzku môže mať prevencia solidárneho veriteľa iba vtedy, ak spĺňa všetky náležitosti platného právneho úkonu. Týmto prejavom vôle je viazaný nielen dotknutý veriteľ, ale aj dlžník. K zániku jeho právnych účinkov môže dôjsť iba na základe dohody medzi týmto veriteľom a dlžníkom (napr. v dôsledku odpustenia dlhu podľa § 574 ods. 1 OZ).

Všeobecne sa uznáva, že aktívnu prevenciu možno vykonať aj dvojstranným právnym úkonom, t. j. zmluvou medzi dlžníkom a konkrétnym solidárnym veriteľom. Už vyššie sme uviedli, že môže ísť aj o taký právny úkon, na základe ktorého dochádza k zrušeniu doterajšieho záväzku alebo k zmene jeho obsahu (napr. novácia, urovnanie, odpustenie dlhu). Aktívnu prevenciu možno vykonať aj na základe procesného úkonu tak, že solidárny veriteľ podá proti dlžníkovi žalobu na súde (§ 131 CSP).

Obsahom aktívnej prevencie ako právneho úkonu je prejav vôle solidárneho veriteľa, aby dlžník splnil dlh jedine jemu. Môže to byť nielen výzva na splnenie dlhu podľa § 563 OZ, ale aj mimosúdna upomienka na plnenie, zmluva uzavretá medzi dlžníkom a týmto solidárnym veriteľom, alebo priamo žaloba na súde. Moment splatnosti pohľadávky dlžníka nemá v tomto smere žiadny právny význam, pretože splatnosť pohľadávky sa koncentruje do časového momentu, kedy jeden zo solidárnych veriteľov vykoná aktívnu prevenciu. Momentom uplatnenia aktívnej prevencie niektorým zo solidárnych veriteľov ostatní spoluveritelia strácajú právo požadovať splnenie dlhu od dlžníka. Na druhej strane nie je vylúčené, aby veritelia na základe vzájomnej dohody dlžníkovi záväzne určili, ktorému z nich má dlžník splniť celý dlh. Oznamenie tejto dohody dlžníkovi má povahu uplatnenia práva predstihu i s jeho právnymi účinkami. Oznamenie tejto dohody dlžníkovi vylučuje právo predstihu ktoréhokoľvek zo spoluveriteľov.

¹⁷ FAJNOR, V., ZÁTURECKÝ, A.: Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. II. vydanie. Bratislava: Nákladom Právnickej jednoty na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, 1935, s. 229.

¹⁸ ČÍŽKOVSKÁ, V.: Záväzky. In: KNAPP, V., PLANK, K. a kol.: Učebnica občianskeho práva. I. zv. Bratislava: Obzor, 1965, s. 323.

Zásadnou teoretickou otázkou vo vzťahu k aktívnej prevencii je, či právnym následkom jej vykonania je zmena solidárnej obligácie na jednoduchý záväzok, a či sa dlžník v dôsledku toho natrvalo zbaví povinnosti splniť dlh ostatným veriteľom.

Podľa tradičného názoru koncentrácia záväzkového vzťahu v osobe dlžníka a konkrétneho solidárneho veriteľa v dôsledku vykonania aktívnej prevencie znamená transformáciu solidárneho záväzku na jednoduchý záväzkový vzťah. Aktívnu prevenciu dochádza súčasne ku koncentracii vymáhateľnosti záväzku v osobe toho veriteľa, ktorý predstih vykonal. Ostatní veritelia už nemôžu od dlžníka nič požadovať, a to nielen pre seba, ale ani pre solidárneho veriteľa, ktorý predstih vykonal.¹⁹ Tento názor má oporu v prvorepublikovej judikatúre, podľa ktorej pohľadávka zanikne aj v tom prípade, ak dlžník nesplní veriteľovi, ktorý ho ako prvý požiadal o splnenie celej pohľadávky, celú pohľadávku, ale dokonca iba jej časť.²⁰

S týmto názorom nemožno súhlasiť. Dôsledkom tej skutočnosti, že záväzok dlžníka splniť dlh v pomere k ostatným solidárnym veriteľom nezaniká už samotným uplatnením aktívnej prevencie, je okrem iného aj to, že ak vymáhajúci veriteľ prestane požadovať splnenie dlhu od dlžníka pre seba, oživne vymáhateľnosť pohľadávky ostatných spoluveriteľov. Z tohto možno rovnako vyvodiť, že ak veriteľ, ktorý ako prvý požiadal dlžníka o splnenie dlhu, následne odpustí dlžníkovi dlh podľa § 574 OZ, bude mať toto odpustenie iba účinky voči nemu (účinky *in personam*, nie účinky *in rem*), a netýka sa to práva ostatných veriteľov požadovať splnenie dlhu od dlžníka. Ktorýkoľvek z ostatných spoluveriteľov môže naďalej požadovať od dlžníka splnenie dlhu s právnymi účinkami uvedenými v § 513 OZ.

Druhú názorovú platformu reprezentuje V. Knapp. Podľa neho aktívna prevencia predstavuje iba zákonné splnomocnenie pre toho solidárneho veriteľa, ktorý o splnenie dlhu požiadal ako prvý, aby od dlžníka mohol požadovať plnenie pre všetkých veriteľov. Knapp ďalej píše, že dôsledkom aktívnej prevencie nie je zánik ostatných pohľadávok, ale iba koncentrácia jej vymáhateľnosti. Právne účinky zániku solidárneho záväzku má až splnenie celého dlhu niektorému zo solidárnych veriteľov.²¹ S týmto názorom sa možno plne stotožniť, pretože v dôsledku koncentrácie záväzku v osobe jedného zo solidárnych veriteľov nedochádza v skutočnosti k zániku pohľadávky ostatných veriteľov. Tento názor potvrdzuje aj skutočnosť, že ak solidárny veriteľ uplatní voči dlžníkovi iba časť pohľadávky, môžu ju do zvyšku uplatniť ostatní spoluveritelia.²² Pravda, uplatnenie práva predstihu má preto dôsledky v rovine procesného práva, pretože povinnosť dlžníka splniť celý dlh je daná len vo vzťahu k veriteľovi, ktorý ho o plnenie požiadal ako prvý. Tento veriteľ je aktívne legitimovaný, aby podal žalobu proti dlžníkovi.

Rovnako i judikatúra zastáva vo všeobecnosti názor, že v sporoch s dlžníkom má každý zo solidárnych veriteľov svoje samostatné právo na uplatnenie pohľadávky (príp. časti pohľadávky). Nezávisle od ostatných veriteľov môže sám podať žalobu na súde, ale len do doby, než iný spoluveriteľ nevykonal aktívnu prevenciu (t. j. než dôjde dlžníkovi prejav vôle iného veriteľa, aby dlžník splnil dlh práve jemu). Po tom, čo jeden zo solidárnych veriteľov požiada dlžníka o splnenie dlhu (príp. uplatní pohľadávku proti dlžníkovi žalobou na súde), nemôže už iný veriteľ požadovať od dlžníka plnenie a dlžník nie je ani oprávnený mu plniť. Veriteľ, ktorý vykonal aktívnu prevenciu, sa tak stáva jediným veriteľom voči dlžníkovi a ostatní veritelia dočasne strácajú právo uplatniť pohľadávku, aj keď dlh nebol ešte splnený.

¹⁹ BLAŽKE, J.: Společné závazky. O nové pojetí koreality. Praha: Orbis, 1953, s. 35.

²⁰ „Ak ten zo solidárnych veriteľov, ktorý najskôr požiadal dlžníka o zaplatenie celej pohľadávky, prijal na úplné vyrovnanie tejto pohľadávky iba určitú nižšiu sumu, nemajú už ďalší solidárni spoluveritelia proti dlžníkovi žiadny nárok.“ (Vážný 18548, Ro NS ČR z 1. 7. 1943, sp. zn. Rv I 191/43).

²¹ KNAPP, V.: Splnění závazku a jiné způsoby jejich zániku. Praha: ČSAV, 1955, s. 97 a 98.

²² ŠKÁROVÁ, M. In: ŠVESTKA, J., SPÁČIL, J., ŠKÁROVÁ, M., HULMÁK, M. a kol. Občanský zákoník. Komentář. § 460-889. Praha: C. H. Beck, 2008, s. 1385. Rovnaký názor je prezentovaný v súdnej praxi (Ro NS ČR z 28. 2. 2007, sp. zn. 28 Cdo 594/2006 a Ro NS ČR z 25. 11. 2008, sp. zn. 30 Cdo 4713/2007).

Závazok dlžníka v konečnom dôsledku zaniká splnením dlhu tomu veriteľovi, ktorý požiadal o plnenie ako prvý. Ak solidárny veriteľ aktívnou prevenciou uplatní iba časť pohľadávky, môžu ju do zvyšku uplatniť ostatní veritelia.

Ako vidieť, právna úprava aktívnej prevencie je spojená s mnohými prekážkami. V prospech aktívnej prevencie doktrína pléduje argumentom, že v prípade jej neexistencie by bol dlžník vystavený samostatným žalobám jednotlivých veriteľov, ktorí by mohli od neho samostatne požadovať celé plnenie. Doktrína ďalej poukazuje na to, že dlžník by v opačnom prípade mohol byť v rovnakom čase vystavený viacerým samostatným žalobám, teda že dlh by mohol byť viacnásobne vymáhaný. Tomu by sa však mohlo zabrániť takou úpravou, ktorá by dlžníkovi poskytla právo odmietnuť plnenie ostatným veriteľom, pokiaľ by bol o plnenie už zažalovaný niektorým z nich. To, či žalovaný dlžník uplatní takúto dilatórnu (odkladaciu) námietku, závisí iba od neho. Ak by dlžník v inom súdnom konaní túto námietku neuplatnil, súd by nemohol toto konanie zastaviť ani z úradnej moci. V takom prípade by sa mohlo stať, že dlžník bude súčasne zaviazaný na splnenie dlhu voči viacerým veriteľom. Ani takáto skutočnosť však nemôže nič zmeniť na tom, že v prípade aktívnej solidarity majú solidárni veritelia právo na plnenie voči dlžníkovi iba raz; splnením dlhu niektorému z nich zanikne právo na plnenie ostatným veriteľom. Námietku splnenia dlhu by tak dlžník mohol uplatniť aj proti návrhu na začatie exekúcie. Ak žaloba niektorého zo solidárnych veriteľov voči dlžníkovi bude neúspešná (súdom zamietnutá), nič nebráni tomu, aby si iný spoluveriteľ uplatnil svoju pohľadávku taktiež žalobou, pretože predchádzajúce rozhodnutie súdu, hoci odsudzujúce alebo oslobodzujúce, má individuálne právne účinky iba voči stranám sporu (inou otázkou je právne posúdenie otázky premlčania pohľadávky ostatných veriteľov). Ak odsudzujúci rozsudok vyznel v prospech niektorého zo solidárnych veriteľov, nemajú ostatní veritelia právo podať návrh na vydanie exekučného príkazu. Z rovnakého dôvodu by sa ani dlžník nemohol odvolávať pri odmietnutí plnenia veriteľovi, ktorý ho požiada o splnenie dlhu, na to, že žaloba iného veriteľa bola proti nemu súdom zamietnutá. Nemohol by sa odvolávať ani na to, že voči inému veriteľovi bol už súdom právoplatne zaviazaný na plnenie. Táto námietka by bola natrvalo úspešná iba vtedy, ak by dlžník medzitým žalujúceho veriteľa už uspokojil.

Princípu aktívnej prevencie je možné vyčítať najmä to, že je spojený s právnymi následkami, ktoré spôsobuje. Neakceptovateľným sa nám javí záver, že uplatnenie práva solidárnym veriteľom alebo ním podaná žaloba proti dlžníkovi má za následok vylúčenie práva ostatných spoluveriteľov na plnenie. Stačí poukázať na to, že takáto žaloba môže byť kvalifikovaná ako predčasná, podaná na nepríslušnom súde alebo môže byť z iného dôvodu zjavne nedôvodná. Preto na základe takejto žaloby nemožno z práva na plnenie vylúčiť ostatných solidárnych veriteľov. Avšak aj v prípade, že by žaloba bola spôsobilá na konanie, môže vzniknúť otázka, aké právne účinky bude mať rozhodnutie súdu o zamietnutí žaloby na ostatných veriteľov. Je nevyhnutné v takomto prípade rozlišovať, z akého dôvodu došlo k zamietnutiu žaloby. Ak by k nemu došlo preto, že podľa úvahy súdu na podanie žaloby nebol oprávnený žalobca, nemožno ostatným veriteľom odopierať právo na uplatnenie svojich pohľadávok. Podľa obsahu odôvodnenia rozhodnutia súdu, ktorým bola žaloba zamietnutá, by bolo potrebné v každom jednotlivom prípade posúdiť, či došlo k takému uplatneniu aktívnej prevencie, ktorá by vylučovala práva ostatných veriteľov, čo nie je samo osebe sporné, ale je v rozpore s princípom, že odôvodnenie súdneho rozhodnutia nemá priame právne účinky. Ak však zamietnutie žaloby bolo vyslovené z toho dôvodu, že podľa názoru súdu právny vzťah, z ktorého žalobca odvodil svoju pohľadávku, neexistuje, alebo že pohľadávka už zanikla, nejaví sa ako správne, aby takéto zamietnutie žaloby malo právne účinky aj voči ostatným veriteľom. Ako právnu argumentáciu možno uviesť, že by to bolo v rozpore s princípom, že rozsudok súdu má právne účinky iba na strany sporu (účinky *inter partes*). Nemožno opomenúť ani to, že zamietnutie žaloby môže byť v konkrétnom prípade dôsledkom

neodborného vedenia sporu. Preto by bolo veľmi nespravodlivé, aby chyba solidárneho veriteľa uplatňujúceho aktívnu prevenciu podaním žaloby by mala mať za následok stratu práva ostatných veriteľov na plnenie. Ešte nespravodlivejšie sa javí vylúčenie práva ostatných veriteľov na plnenie vtedy, ak zamietnutie žaloby bolo spôsobené takou námietkou dlžníka, ktorá síce súvisí s pohľadávkou žalujúceho veriteľa, avšak voči ostatným veriteľom by dlžník takú námietku vzniesť nemohol.

V právnych poriadkoch, ktoré odmietli aktívnu prevenciu (napr. Nemecko) sa ako zásadný právny argument uvádza to, že tento inštitút nie je zlučiteľný s princípom solidarity, ktorý každému veriteľovi poskytuje rovnaké oprávnenie pre vymáhanie pohľadávky. Ak na solidárnych veriteľov hľadíme ako na osoby, ktoré na základe zmluvy alebo zákona majú spoločnú a nerozdielnú pohľadávku, a ktoré sú aktívne a pasívne legitimované na také právne úkony, ktoré súvisia s vymáhaním spoločnej pohľadávky, potom nemá opodstatnenie, aby sa to zmenilo v momente, keď jeden z nich požiada alebo zažaluje dlžníka na plnenie ako prvý, a v dôsledku toho sa má celá pohľadávka koncentrovať výlučne na jeho osobu. Bizarne vyznieva aj to, že solidárny veriteľ, ktorý nezažaloval dlžníka, nemôže dlžníkovi odpustiť celú pohľadávku, ale mohol by tak urobiť iba vtedy, keby sa mu podarilo predstihnúť ostatných spoluveriteľov. Solidárny dlžník, ktorý zažaloval dlžníka, je oprávnený aj na všetky procesné úkony, ktoré výrazne ovplyvnia aj hmotnoprávne postavenie ostatných spoluveriteľov. Môže so žalobou voľne disponovať, napr. môže žalobu vziať späť (§ 144 CSP) alebo ohľadom žaloby môže uzavrieť s dlžníkom súdny zmier (§ 148 CSP). Práve preto, že žalobcovi ako pánovi sporu prislúchajú tieto oprávnenia, niektoré právne poriadky, ktoré zaviedli úpravu aktívnej prevencie, obmedzujú solidárneho veriteľa pri nakladaní s pohľadávkou takým spôsobom, že tento veriteľ môže urobiť iba také právne úkony, ktoré sú na prospech všetkých solidárnych veriteľov a s podaním žaloby alebo samotným rozsudkom súdu potom spájajú objektívne účinky, t. j. účinky na všetkých solidárnych veriteľov.

6. PRÁVNE NÁSLEDKY VYKONANIA PASÍVNEJ A AKTÍVNEJ PREVENČIE

Medzi solidárnymi veriteľmi platí právo aktívnej prevencie jednak čo do uplatnenia pohľadávky (§ 513 OZ), a jednak čo do jej uspokojenia (§ 514 OZ). Čo do uplatnenia sa predstih prejavuje v tom, že len čo jeden zo solidárnych veriteľov uplatní voči dlžníkovi celú pohľadávku tým, že ho požiada akýmkoľvek spôsobom (teda nielen žalobou) o splnenie dlhu, nemôžu od neho už s úspechom žiadať splnenie dlhu ostatní spoluveritelia, ibaže by sa veriteľ, ktorý o splnenie požiadal prvý, tejto požiadavky vzdal, alebo sa jeho uplatnenie stalo inak neúčinné.²³

Na rozdiel od pasívnej solidarity, t. j. solidarity dlžníkov je voľnosť dlžníka pri aktívnej solidarite vykonať pasívnu prevenciu obmedzená právom toho zo solidárnych veriteľov, ktorý ho o plnenie požiadal ako prvý. K tomu je potrebné uviesť, že každý zo solidárnych veriteľov má právo požadovať od dlžníka celé plnenie bez toho, aby potreboval súhlas ostatných spoluveriteľov. V prípade, ak o plnenie požiada jeden zo solidárnych veriteľov skôr a predstihne tak svojich spoluveriteľov, vznikne mu právo prednosti (*prior tempore, potior iure*), na základe čoho má právo, aby dlžník splnil celý dlh jemu. Len čo dlžník splní dlh veriteľovi, ktorý ho o plnenie požiadal ako prvý, zaniká jeho záväzok nielen voči tomuto veriteľovi, ale aj voči všetkým ostatným solidárnym veriteľom. Na základe toho možno z ustanovenia § 513 OZ vyvodit' zákonné splnomocnenie pre solidárneho veriteľa, ktorý prvý požiadal dlžníka o splnenie, aby od dlžníka prijal plnenie v mene a na účet ostatných spoluveriteľov. Tento veriteľ vystupuje ako splnomocnený zástupca všetkých spoluveriteľov a dlžník má povinnosť plniť jemu s právnymi účinkami splnenia dlhu pre všetkých

²³ KNAPP, V. a kol.: Učebnice občanského a rodinného práva. Praha: Orbis, 1955, s. 24.

spoluveriteľov. O tom, ako sa veritelia medzi sebou vporiadajú, rozhoduje vzájomná dohoda medzi nimi (pozri § 515 OZ).

Vykonanie aktívnej prevencie a splnenie dlhu nemusí spadať do rovnakého časového okamihu. Až splnením celého záväzku jednému zo solidárnych veriteľov zaniká záväzok dlžníka aj voči ostatným solidárnym veriteľom (§ 514 OZ).

Právo dlžníka zvoliť si veriteľa, ktorému chce splniť dlh (pasívna prevencia) a povinnosť dlžníka plniť tomu z veriteľov, ktorý ho požiadal o plnenie ako prvý (aktívna prevencia), doktrína zvyčajne spája s týmito právnymi následkami:

- a) len čo bola prevencia (pasívna či aktívna) vykonaná, stáva sa solidárny veriteľ, ktorému bolo plnené, alebo ktorý o plnenie požiadal ako prvý, jediným veriteľom a nároky ostatných solidárnych veriteľov na plnenie v prvom prípade zaniknú a v druhom prípade spočívajú;
- b) uplatnením pasívnej prevencie dlžníkom alebo aktívnej prevencie niektorým zo solidárnych veriteľov dochádza ku koncentrácii solidárnej pohľadávky medzi dlžníkom a dotknutým solidárnym veriteľom; v prípade aktívnej prevencie môže dlžník právne účinným spôsobom splniť dlh iba solidárnemu veriteľovi, ktorý ho o splnenie dlhu požiadal ako prvý;
- c) ak dlžníka o splnenie dlhu požiada iný solidárny veriteľ než ten, ktorý uplatnil právo prevencie, môže dlžník voči nemu uplatniť odkladaciu (dilatórnu) námietku, ktorá zabraňuje tomu, aby žaloba podaná proti dlžníkovi iným solidárnym veriteľom mohla byť úspešná;
- d) aktívna prevencia vykonaná niektorým zo solidárnych veriteľov má za následok iba koncentráciu vymožitelnosti dlhu; ak dotknutý solidárny veriteľ prestane pohľadávku vymáhať alebo keď súd zamietne jeho žalobu proti dlžníkovi, oživnú solidárne pohľadávky ostatných veriteľov;
- e) akékoľvek dohody medzi dlžníkom a solidárnym veriteľom, pokiaľ majú charakter aktívnej prevencie (napr. dohoda o novácii záväzku, uznanie dlhu, urovnanie, započítanie), majú objektívne účinky a pôsobia aj voči ostatným solidárne oprávneným veriteľom (účinky *in rem*);
- f) ak dlžník splní dlh solidárnemu veriteľovi, ktorý využil právo aktívnej prevencie, zaniknú pohľadávky všetkých ostatných solidárnych veriteľov.

Aktívna prevencia znamená, že dlžník je povinný splniť dlh tomu zo solidárnych veriteľov, ktorý ho o plnenie požiada ako prvý, a to bez ohľadu na to, či ide o deliteľné alebo nedeliteľné plnenie. V prípade deliteľného plnenia nie je vylúčené, aby sa aktívna prevencia týkala iba časti dlhu. Je tomu tak vtedy, ak solidárny veriteľ požiada dlžníka, aby mu bola splnená iba časť pohľadávky, ktorá sa týka jeho podielu na spoločnej pohľadávke solidárnych veriteľov. V takom prípade môžu pohľadávku čo do zvyšku uplatniť ostatní spoluveritelia. To znamená, že v prípade čiastočného plnenia sa môže zostávajúca časť plnenia stať opäť predmetom aktívnej solidarity. S tým súvisí otázka, že ak dlžník splnil dlh jednému zo solidárnych veriteľov iba sčasti, môže vykonať pasívnu prevenciu ešte predtým, než bude požiadaný niektorým zo solidárnych veriteľov o splnenie zvyšujúcej časti dlhu. Prevažuje názor, že ak solúcia vyžaduje aktívnu súčinnosť veriteľa, treba v tom vidieť aktívnu prevenciu, takže dlžník nemôže potom zvyšok plnenia ponúkať inému veriteľovi. Ak by solúcia nevyžadovala aktívnu súčinnosť veriteľa (napr. dlžník poukázal splátku peňažného dlhu bankovým prevodom), možno mať za to, že čo do zvyšku plnenia zostáva pohľadávka solidárna, ktorá sa až ďalšou aktívnou prevenciou individualizuje (mení na jednoduchú obligáciu v osobe dlžníka a niektorého zo solidárnych veriteľov. Takáto jednoduchá obligácia

zanikne až splnením dlhu (solúciou).²⁴ V tomto zmysle by sa malo vykladať ustanovenie § 514 OZ.

Ak dlžník po uplatnení aktívnej prevencie niektorým zo solidárnych veriteľov splní celý dlh inému spoluveriteľovi, poruší síce svoju povinnosť uvedenú v § 513 OZ, ale nemožno z toho vyvodit', že by išlo o neplatný právny úkon. Následky takéhoto splnenia dlhu sú nasledovné:

- a) aktívna prevencia má čo do uspokojenia ten význam, že splnením záväzku jednému zo solidárnych veriteľov sa dlžník oslobodzuje od záväzku vo vzťahu ku všetkým veriteľom; dochádza teda k zániku záväzku dlžníka vo vzťahu ku všetkým solidárnym veriteľom;
- b) dlžník nemá právo vymáhať vrátenie splneného dlhu od veriteľa, ktorému plnil, pretože mu plnil dlh, na ktorý bol povinný;
- c) dlžník bude zodpovedať ostatným spoluveriteľom za prípadnú škodu, ktorá im vznikla porušením povinnosti splniť dlh tomu solidárnemu veriteľovi, ktorý ho o plnenie požiadal ako prvý;
- d) solidárny veriteľ, ktorý požiadal o splnenie dlhu ako prvý, má voči spoluveriteľovi, ktorému dlžník splnil dlh, právo na náhradu škody;
- e) spoluveritelia sa musia vzájomne vyporiadať, ak medzi nimi existuje osobitný právny pomer (§ 515 ods. OZ);

Len čo dlžník splnil celý dlh solidárnemu veriteľovi, ktorý ho požiadal o splnenie ako prvý, zaniká jeho záväzok aj vo vzťahu ku všetkým ostatným veriteľom. To znamená, že keby jeden zo spoluveriteľov uplatnil právo na splnenie dlhu po tom, ako dlžníka o splnenie dlhu už pred ním požiadal iný spoluveriteľ, ubránil by sa dlžník námietkou, že aktívna prevencia už bola vykonaná. Objektívne účinky (účinky *in rem*) aktívnej prevencie nastanú nielen vtedy, keď došlo k splneniu dlhu, ale aj vtedy, keď k uspokojeniu niektorého zo solidárnych veriteľov došlo daním niečoho iného namiesto splnenia (*datio in solutum*), zložením predmetu dlhu do notárskej úschovy (§ 568 OZ) alebo započítaním (§ 580 OZ). V prípade, ak by došlo k následnej nemožnosti plnenia, ktorú zaviniel dlžník, má každý zo solidárnych veriteľov voči dlžníkovi samostatné právo na náhradu škody (pozri § 577 ods. 1 OZ).

7. ZÁVER

Samotné uplatnenie aktívnej prevencie niektorým zo solidárnych veriteľov nemá za každých okolností za následok zmenu solidárneho záväzku na jednoduchý záväzok a že by zanikli pohľadávky ostatných veriteľov bez ohľadu na to, či dlžník splní alebo nesplní dlh dotknutému solidárnemu veriteľovi neznamená, že dochádza k definitívnemu zániku samotného záväzku dlžníka. Z ustanovenia § 514 OZ možno totiž vyvodit', že dlžník sa zbavuje záväzku voči všetkým solidárnym veriteľom až vtedy, keď jednému z nich splní celý dlh. Vykonanie práva prevencie znamená iba to, že vymáhať splnenie záväzku žalobou na súde môže od tohto momentu iba ten zo solidárnych veriteľov, ktorý požiadal o splnenie dlhu ako prvý. Dôsledkom uplatnenia práva predstihu je iba to, že ostatní veritelia nemôžu od tohto momentu vymáhať plnenie od dlžníka pre seba, a nemôžu voči dlžníkovi podať žalobu, pretože tomu bráni hmotnoprávna prekážka (§ 513 OZ). Samotná aktívna prevencia nie je však zrušovacím dôvodom, aby definitívne zanikli pohľadávky ostatných solidárnych veriteľov bez ohľadu na to, či dlžník splní alebo nesplní svoj dlh. Pohľadávka predstihujúceho veriteľa preto nezaniká samotným vykonaním prevencie, ale naopak aktívnou prevenciou sa pohľadávka iba stabilizuje a individualizuje vo vzťahu ku konkrétnemu veriteľovi, pričom solidárna pohľadávka všetkých veriteľov ako taká zanikne až splnením dlhu (solúciou) niektorému z nich. Opačný názor by viedol v praxi k absurdným dôsledkom, najmä ak by uplatnenie aktívnej prevencie bolo vykonané po dohode s dlžníkom za tým účelom, aby sa definitívne zablokovali pohľadávky ostatných solidárnych veriteľov.

²⁴ BLAŽKE, J.: Společné závazky. O nové pojetí koreality. Praha: Orbis, 1953, s. 50.

Použitá literatúra

1. BLAŽKE, J.: Společné závazky. O nové pojetí koreality. Praha: Orbis, 1953.
2. BUCHER, E.: Schweizerisches Obligationenrecht. Allgemeiner Teil. 2. vyd. Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag, 1988, ISBN 3-7255-2661-3.
3. FAJNOR, V., ZÁTURECKÝ, A.: Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. II. vydanie. Bratislava: Nákladom Právnickej jednoty na Slovensku a Podkarpatskej Rusi, 1935.
4. FEKETE, I.: Občiansky zákonník. Komentár. 3. zväzok. Žilina: Eurokodex, 2015, ISBN 978-80-8155-041-6.
5. FIKENTSCHER, W., HEINEMANN, A.: Schuldrecht. 10. vyd., Berlin, New York: De Gruyter, 1975, ISBN 978-3-89949-147-0.
6. KNAPP, V.: KNAPP, V.: Splnění závazku a jiné způsoby jejich zániku. Praha: ČSAV, 1955, s. 97 a 98.
7. LARENZ, K.: Lehrbuch des Schuldrechts. Erster Band: Allgemeiner Teil. 14. vyd. München: C. H. Beck, 1987, ISBN 3-406-31997-1.
8. LAVICKÝ, P.: Solidární závazky. Praha: C. H. Beck, 2004, ISBN 80-7179-913-0.
9. RADWAŃSKI, Z., OLEJNICZAK, A.: Zobowiązania – cześć ogólna. 11. vyd. Warszawa: C. H. Beck, 2014, ISBN 978-83-255-5634-1.
10. RIEDLER, A.: Gesamt- und Teilgläubigerschaft im österreichischen Recht. Wien, New York: Springer Verlag, 1997, ISBN 3-211-83196-7.
11. SEDLÁČEK, J.: Obligační právo. 2. vyd. Brno: Nákladem čs. akademického spolku „Právník“, 1933.
12. ŠVESTKA, J., SPÁČIL, J., ŠKÁROVÁ, M., HULMÁK, M. a kol.: Občanský zákoník. Komentář. II. zv. Praha: C. H. Beck, 2008, ISBN 978-80-7400-004-1.
13. TERRÉ, F., SIMLER, Ph., LEQUETTE, Y., CHÉNEDÉ, F.: Droit civil. Les obligations. 12. vyd. Paris: Dalloz, 2018, ISBN 978-2-247-17030-2.

Kontaktné údaje

JUDr. Imrich Fekete, CSc.

Právnická fakulta UK v Bratislave, katedra občianskeho práva

Šafárikovo nám. 6, 811 00 Bratislava

imrich.fekete@flaw.uniba.sk

STAV A PERSPEKTÍVY VÄZENSTVA SLOVENSKEJ REPUBLIKY¹

STATUS AND PERSPECTIVES OF PRISON SYSTEM IN THE SLOVAK REPUBLIC

Lukáš Michal'ov

Abstrakt

Autor sa v tomto článku zameriava a analyzuje súčasný stav väzenstva v Slovenskej republike a snaží sa pomenovať súčasné vybrané problémy väzenského systému. Tiež sa zamýšľa nad perspektívami väzenstva do budúcnosti, pričom inšpiráciu hľadá aj v zahraničí napríklad v prienikoch súkromného sektora do väzenstva, či rôznych modeloch výkonu trestu odňatia slobody, či väzby v zahraničí. Práve inšpiráciou zo zahraničia a hľadaním nových modelov väzenstva by bolo možnéj sčasti napomôcť riešiť súčasné problémy väzenstva.

Kľúčová slova: väzenstvo, väzba, trest odňatia slobody, súkromné väznice, elektronický monitoring

Abstract

In this article, the author focuses on and analyzes the current state of prisons in the Slovak republic and tries to name the current chosen problems of the prison system. The author considers the perspectives of prisons in the future, while he also seeks inspiration abroad, for example in the penetration of the private sector into prison system, or various models of imprisonment, or custody abroad. Inspiration from abroad and the search for new models of prisons would be possible to partially solve the current problems of prisons.

Key words: prison system, custody, imprisonment, private prisons, electronic monitoring

1 ÚVOD

Väzenský systém každého moderného demokratického štátu v poslednom období prechádza viacerými zmenami. Pokiaľ hovorím o väzenstve mám na mysli najmä zariadenia, kde je obmedzená osobná sloboda fyzických osôb, ide najmä o ústavy na výkon trestu odňatia slobody, ústavy na výkon väzby, ale aj iné zariadenia, kde sa vykonáva izolácia fyzických osôb v prípade výkonu ochranných opatrení ústavným spôsobom a podobne. Vnútroštátna právna úprava Slovenskej republiky deklaruje, že v týchto zariadeniach sa rešpektuje ľudská dôstojnosť osôb a nesmú byť použité kruté, neľudské alebo ponižujúce spôsoby zaobchádzania alebo trestania. Ide podľa môjho názoru o generálnu klauzulu zaobchádzania.² Práve z nej je možné abstrahovať aj jednotlivé podmienky zaobchádzania s osobami obmedzenými na osobnej slobode. Ide nepochybne o podmienky materiálno – technické, organizačné, výchovné a ďalšie. Čím sú tieto podmienky lepšie a dosahujú sa vyššie štandardy, tým možno hovoriť o vyššej miere dodržiavania tejto klauzuly. Je zrejmé, že súčasná moderná koncepcia väzenstva nepreferuje len izoláciu a obmedzenie osobnej slobody fyzickej osoby v prípade splnenia zákonných podmienok, ale predpokladá sa, že s touto osobou sa bude pracovať a táto osoba by následne mala byť začlenená do bežného života. To

¹Predložený článok vznikol s podporou a je výstupom riešenia výskumného projektu APVV-16-0362 „Privatizácia trestného práva – hmotnoprávne, procesnoprávne, kriminologické a organizačno-technické aspekty“.

²Ust. § 2 Zákona o výkone väzby a ust. § 3 Zákona o výkone trestu odňatia slobody

sa týka najmä samotného výkonu trestu odňatia slobody v ústavoch na výkon trestu. Je preto podľa môjho názoru rozhodujúce, v akých podmienkach sa osoba obmedzená na osobnej slobode nachádza a či má zabezpečené všetky práva priznané jej právnymi predpismi. To všetko má vplyv na následné začlenenie sa osoby do bežného života a komplexnú resocializáciu. To reflektuje aj stav väznenstva v Slovenskej republike, kedy dochádza k modernizácii väzenských zariadení a hovorí sa aj o budovaní nových zariadení a väzníc. To všetko je však ekonomicky veľmi náročné a nákladné, nielen časovo, ale aj finančne. Všetky problémy nie je možné vyriešiť okamžite a vyžaduje si to hlbšiu analýzu a najmä zdroje nielen z európskych fondov.

Na účely tohto príspevku sa zameriam na väznenstvo, konkrétne na vybrané aspekty výkonu trestu odňatia slobody a výkonu väzby. V Slovenskej republike je v súčasnosti využívaných vyše dvadsať väzenských zariadení. Rád by som upriamil pozornosť aj na výkon detencie, ale bohužiaľ detenčný ústav do dnešného dňa v Slovenskej republike nebol postavený a sprevádzkovaný, čo je samo o sebe najzásadnejším problémom bez potreby hlbšej analýzy a skúmania jednotlivých aspektov výkonu detencie.

Za aktuálne problémy a výzvy týkajúce sa väznenstva považujem:

1. vo vzťahu k výkonu väzby samotné podmienky výkonu v ústavoch na výkon väzby a možnosť realizácie väzby len vo väzenských zariadeniach,
2. vo vzťahu k výkonu trestu odňatia slobody podmienky a súčasný stav väzenskej populácie a nedostatočné kapacity.

2 VÝKON VÄZBY

Väzba je jeden z najprísnejších trestnoprávných inštitútov, ktoré je možné využiť na zaistenie obvineného pre účely trestného konania. Podmienky vzatia do väzby sú relatívne striktné a systematizované v ust. § 71 zákona č. 301/2005 Z.z. Trestný poriadok (ďalej len Trestný poriadok). Do väzby môže byť vzatý len páchatel v procesnom postavení obvineného a to len vtedy, ak doteraz zistené skutočnosti nasvedčujú tomu, že skutok, pre ktorý bolo začaté trestné stíhanie, bol spáchaný, má znaky trestného činu, sú dôvody na podozrenie, že tento skutok spáchal obvinený a z jeho konania alebo ďalších konkrétnych skutočností vyplýva dôvodná obava, že

a) ujde alebo sa bude skrývať, aby sa tak vyhol trestnému stíhaniu alebo trestu, najmä ak nemožno jeho totožnosť ihneď zistiť, ak nemá stále bydlisko alebo ak mu hrozí vysoký trest (úteková väzba),

b) bude pôsobiť na svedkov, znalcov, spoluobvinených alebo inak mariť objasňovanie skutočností závažných pre trestné stíhanie (kolúzna väzba), alebo

c) bude pokračovať v trestnej činnosti, dokoná trestný čin, o ktorý sa pokúsil, alebo vykoná trestný čin, ktorý pripravoval alebo ktorým hrozil (preventívna väzba).³

Keďže väzba nie je trestom, ani nemôže slúžiť na zabezpečenie obvineného na výkon trestu, musí trvať len nevyhnutný čas. Napriek skutočnosti, že väzba nie je trestom, v Slovenskej republike sa vykonáva prakticky len vo väzenských zariadeniach s výnimkou zásadných zdravotných problémov a to bez ohľadu na to, či sa väzba vykonáva v štandardnom, či zmiernenom režime. Podľa zákona č. 221/2006 Z.z. o výkone väzby v znení neskorších predpisov (ďalej len Zákon o výkone väzby) sa väzba vykonáva v ústave na výkon väzby, v samostatnom oddelení výkonu väzby, pri ústave na výkon väzby alebo pri ústave na výkon trestu odňatia slobody alebo v osobitnom oddiele. Ak zdravotný stav obvineného vyžaduje zdravotnú starostlivosť, ktorú nemožno poskytnúť v ústave, alebo ak je to potrebné na účely trestného konania, väzba sa na nevyhnutne potrebný čas vykonáva v Nemocnici pre obvinených a odsúdených v Trenčíne. Ak zdravotný stav obvineného vyžaduje zdravotnú

³ČENTÉŠ, J. a kol.: Trestný poriadok. Veľký komentár. 2. aktualizované vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX. 2015. ISBN 978-80-8155-057-7

starostlivosť, ktorú nemožno poskytnúť v ústave alebo v nemocnici, väzba sa na nevyhnutne potrebný čas vykonáva v inom zdravotníckom zariadení, pričom stráženie obvineného vykonáva Zbor väzenskej a justičnej stráže.⁴

Teda výkon väzby sa spája so zásadným obmedzením základných práv a slobôd vo väzenskom zariadení až na vyššie uvedený nevyhovujúci zdravotný stav, kedy zdravotnú starostlivosť nie je možné zabezpečiť vo väzenskom zariadení. Práve výkon väzby výlučne vo väzenskom zariadení považujem za súčasný veľký problém týkajúci sa slovenského väzenstva.

Do väzby je možné vziať obvineného, teda osobu, ktorá sa stále považuje za nevinnú, pokiaľ teda rešpektujeme prezumpciu neviny. Mnohokrát sa do väzenského prostredia dostáva osoba, ktorá nemá žiadne hlbšie skúsenosti s páchaním trestnej činnosti, neorientuje sa vo väzenskom prostredí a jej väzobné stíhanie na ňu môže pôsobiť priam devastačne. Do väzenského prostredia sa dostávajú osoby, ktoré tam podľa môjho názoru nepatria, napríklad páchatelia ekonomickej kriminality (ktorých pobyt ako taký na slobode nie je nebezpečný), či mladiství.

Väzbu je v súčasnosti v intenciách Trestného poriadku možné nahradiť zárukou záujmového združenia občanov alebo dôveryhodnej osoby, písomným sľubom obvineného, dohľadom probačného a mediačného úradníka, alebo peňažnou zárukou. Avšak nejde o zákonom ustanovený spôsob výkonu väzby, ale o nahradenie klasickej väzby vykonávanej vo väzenských zariadeniach inými inštitútmi, napríklad v prípadoch oslabenia väzobných dôvodov, či z iných zásadných dôvodov. Nakoľkosamotná väzba je fakultatívnym inštitútom so značným zásahom do statusu fyzickej osoby a jej základných práv a slobôd, bolo by vhodné v intenciách princípu ultimaratio zamyslieť sa nad novými menej invazívnymi spôsobmi jej výkonu, ktoré v iných európskych štátoch nie sú žiadne novum. Tým najlogickejším spôsobom výkonu je väzba, resp. jej výkon v domácom prostredí za súčasnej kontroly výkonu elektronickými prostriedkami, samozrejme v prípadoch, kedy účel väzby bude možné dosiahnuť aj jej výkonom a úplným, alebo čiastočným izolovaním osoby v domácom prostredí.

Tzv. domáca väzba nie je ničím výnimočná napríklad v susednom Rakúsku. Podľa ust. § 173a Trestného poriadku Rakúskej republiky môže na návrh prokurátora alebo obvineného vyšetrovacia väzba pokračovať ako domáca väzba vykonávaná v mieste bydliska, v ktorom má obvinený zriadený svoj pobyt. Nariadenie domácej väzby je prípustné, ak účel väzby možno dosiahnuť aj týmto spôsobom výkonu vyšetrovacej väzby, pretože obvinený žije v usporiadaných životných pomeroch a súhlasí so svojím sledovaním prostredníctvom vhodných prostriedkov elektronického dozoru. Súd poverí sociálneho kurátora, aby najneskôr na pojednávaní o väzbe informoval súd o životných pomeroch obvineného a o jeho sociálnych väzbách, vrátane možnosti venovať sa zamestnaniu alebo príprave na zamestnanie bez ohrozenia účelu väzby, ako aj o podmienkach výkonu domácej väzby dohodnutých s obvineným, ktorých dodržanie je obvinený povinný potvrdiť svojím sľubom počas pojednávania o väzbe. Opustenie miesta pobytu nie je prípustné, s výnimkou dochádzania do miesta výkonu zamestnania alebo prípravy na zamestnanie, za účelom obstarania nevyhnutných životných potrieb a na prijatie nevyhnutnej lekárskej pomoci. Súd je povinný zrušiť domácu väzbu a nariadiť ďalší výkon vyšetrovacej väzby v ústave na výkon väzby, ak obvinený vyhlási, že svoj súhlas odvoláva, ak obvinený v rozpore so svojím sľubom nedodríava podmienky, alebo ak sa inak zistí, že účely väzby sa domácou väzbou nedosahujú.⁵

⁴Ust. § 3 Zákona o výkone väzby

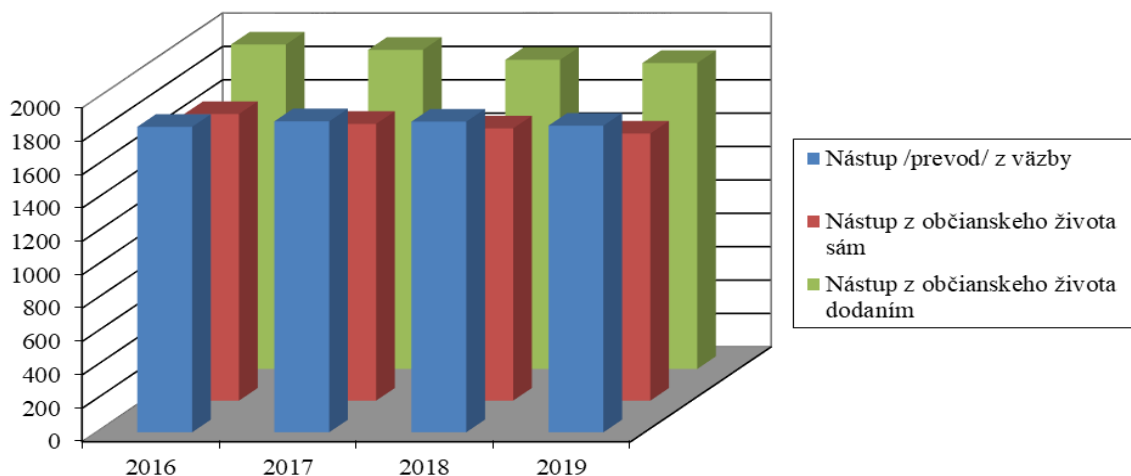
⁵BUCEKOVÁ, M. PODMIENKY ROZHODOVANIA O VÄZBE V RAKÚSKU. In. Magister Officiorum 3/2012. Dostupné na: http://www.ucps.sk/PODMIENKY_ROZHODOVANIA_O_VAZBE_V_RAKUSKU

Domácu väzbu poznajú aj právne poriadky iných európskych štátov, ako napríklad Portugalsko⁶, či Taliansko⁷, ale aj iné.

Osoba vykonávajúca väzbu v domácom prostredí tak nie je vytrhnutá zo svojho prirodzeného prostredia, ostávajú zachované sociálne, pracovné, či rodinné väzby, čo v konečnom dôsledku môže lepšie zabezpečiť ochranu spoločnosti pred nebezpečnými konaniami. Obvinený by nebol vystavený väzenskému prostrediu, ktoré so sebou prináša množstvo rizík a v prípade rôznych ovplyvniteľných typov aj nasatie kriminálnych vplyvov spúšťajúcich budúcu krimikariéru. Zároveň by tiež došlo k čiastočnému kapacitnému odbremeneniu ústavov a zníženiu nákladov výkonu väzby.

Uvedené podporujú aj štatistiky ktoré ukazujú, že zhruba dve tretiny odsúdených nastupuje do výkonu trestu odňatia slobody z občianskeho života nie z väzby. Bolo by nesprávne si myslieť, že je pravidlom, že na výkon nepodmienečného trestu odňatia slobody sa nastupuje spravidla z väzby, čo by do istej miery mohlo znamenať nedôvodnosť a nepotrebnosť väzby vykonávanej v domácom prostredí. Práve naopak. Domáca väzba, resp. väzba vykonávaná v domácom prostredí v chápaní ultimaratio má svoje opodstatnenie, nakoľko nie je trestom, ale zaisťujúcim opatrením, ktorá má zabrániť obvinenému ujsť, alebo sa skrývať, pokračovať v trestnej činnosti, či mariť svojim správaním trestné konanie. Samozrejme bude potrebné zamyslieť sa nad jednotlivými legislatívnymi podmienkami domácej väzby a nastaviť ich tak, aby domáca väzba bola využívaná, na druhej strane bude potrebné reflektovať účel trestného konania a zamedziť tomu, aby sa trestné konanie marilo.

Počet odsúdených, ktorí nastúpili do výkonu trestu odňatia slobody z väzby a občianskeho života

⁶DORES, A., PONTES, N., LOUREIRO, R. Alternatives to prison Europe Portugal. European Prison Observatory. Alternatives to detention. 2015, ISBN 978-88-98688-20-3. Dostupné na: <http://www.prisonobservatory.org/alternatives/ALTERNATIVES%20TO%20PRISON%20IN%20EUROPE.%20PORTUGAL.pdf>

⁷MARIETTI, S. Alternatives to prison Europe Italy. European Prison Observatory. Alternatives to detention. 2015, ISBN 978-88-98688-21-0. Dostupné na: <http://www.prisonobservatory.org/alternatives/ALTERNATIVES%20TO%20PRISON%20IN%20EUROPE.%20ITALY.pdf>

3 VÝKON TRESTU ODŇATI SLOBODY

Výkon trestu odňatia slobody upravuje Zákon č. 475/2005 Z.z. o výkone trestu odňatia slobody v znení neskorších predpisov (ďalej len Zákon o výkone trestu odňatia slobody). Je logické, že trest odňatia slobody sa vykonáva len vo väzenských zariadeniach, konkrétne v ústavoch na výkon trestu odňatia slobody s minimálnym stupňom stráženia, stredným stupňom stráženia a maximálnym stupňom stráženia, v ústave na výkon trestu odňatia slobody pre mladistvých a v oddelení na výkon trestu zriadenom v ústave na výkon väzby ako aj v nemocnici pre obvinených a odsúdených.⁸ To samozrejme nepovažujem za problém ako pri väzbe, nakoľko trest odňatia slobody je právoplatne uložená sankcia za spáchanie trestného činu. Nepodmienečný trest odňatia slobody a jeho samotný výkon v ústavoch na výkon trestu čelí v súčasnosti viacerým iným problémom. Tie najzásadnejšie problémy majú ekonomické príčiny, nakoľko väzenské zariadenia, teda ústavy na výkon trestu odňatia slobody majú verejný charakter, sú prevádzkované štátom a ich náklady prevažne hradené z obmedzených verejných zdrojov. To sa odráža aj na súčasnom stave väzenských zariadení. Práve za prvý problém považujem stav súčasných zariadení, kedy mnohé si žiadajú renováciu a rekonštrukciu, k čomu postupne aj dochádza, avšak všetko je limitované finančnými možnosťami štátu.

Za zmienku rozhodne stoja viaceré investičné akcie týkajúce sa väzenských zariadení, ako rekonštrukcia objektu č. 1 Okál v ústave Nitra-Chrenová, kde v zrekonštruovaných priestoroch sú umiestnené viacúčelové kultúrne miestnosti s kuchynským kútmi, učebne, knižnica, ekumenická miestnosť a priestory pre zamestnávanie odsúdených. Ubytovacia kapacita zrekonštruovaného objektu je 143 miest, čo je zvýšenie o 59 miest oproti pôvodnej kapacite 84 miest. Ďalej je to rekonštrukcia stravovacej prevádzky v ústave Leopoldov za účelom zabezpečenia požadovanej kvality pripravovanej stravy preväznené osoby a vytvorenie vhodného dispozične-prevádzkového riešenia priestorov pre zabezpečenie výrobných a technologických postupov pri príprave stravy v súlade so správnou výrobnou praxou. Rekonštrukcia rozvodov vody v ústave Banská Bystrica je pripravovaná za účelom odstránenia havarijného stavu rozvodov vody, kanalizácie a nevyhovujúceho technického stavu hygienických buniek. V rámci stavebných investičných akcií realizovaných ústavmi bola v priebehu roka 2019 realizovaná rekonštrukcia hlavného vchodu v ústave Hrnčiarovce nad Parnou a začatá rekonštrukcia vychádzkových dvorcov a priestorov psinca v ústave Prešov. Z prostriedkov Európskych štrukturálnych a investičných fondov v rámci operačného programu Kvalita životného prostredia bola zrealizovaná modernizácia administratívnej budovy v ústave Levoča a komplexná obnova sociálno-prevádzkového objektu č. 48 v ústave Želiezovce.⁹

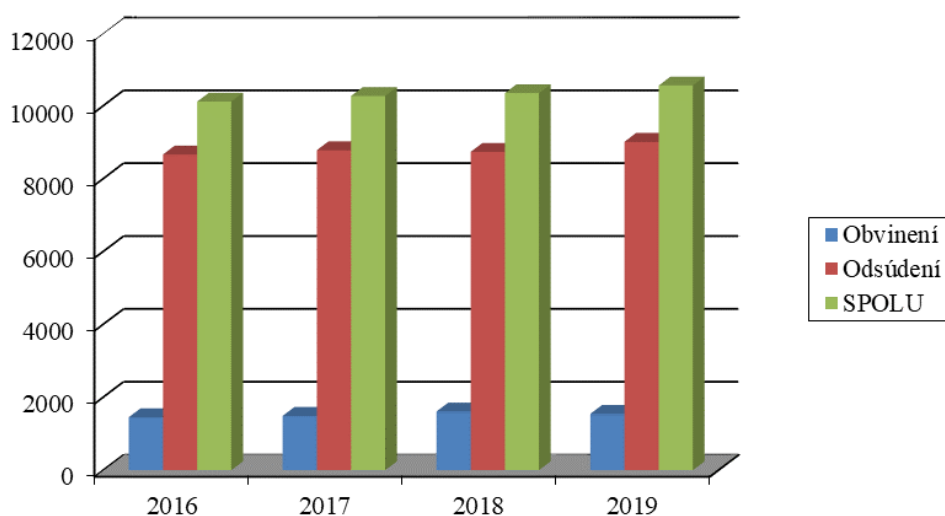
Napríklad aj tieto spomenuté investičné akcie nepochybne napomáhajú zlepšovaniu materiálnych a životných podmienok odsúdených vo väzenských zariadeniach.

Ďalším problémom súčasného väznenstva, resp. v tomto prípade výkonu trestu odňatia slobody je súčasný kapacitný stav slovenského väznenstva spojený s postupným preplňovaním väzníc. Nárast odsúdených za posledné roky síce nie je taký zreteľný, avšak je možné badať mierny nárast. Kým v roku 2016 tvorilo väzenskú populáciu 10.116 osôb, v roku 2017 to už bolo 10.270 osôb, v roku 2018 10.347 osôb a v roku 2019 10.558 osôb.

⁸Ust. § 5 Zákona o výkone trestu odňatia slobody

⁹Ročenka Zboru väzenskej a justičnej stráže za rok 2019

Vývoj priemerného počtu obvinených a odsúdených

K nárastu počtu odsúdených vo väzenskom prostredí je potrebné reflektovať aj ďalší faktor a to celkové kapacity väzenských zariadení. Podľa štatistík zverejnených na webovom sídle generálneho riaditeľstva Zboru väzenskej a justičnej stráže¹⁰ k 25.03.2020 vykazujú mnohé ústavy alarmujúci stav. Napríklad OVT Sabinov je naplnený na 103,52 %, Želiezovce na 108,84 %, Banská Bystrica – Kráľová na 104,25 %, pričom ďalšie ústavy sa blížia k naplnenosti 100% ako Levoča, Nitra – Chrenová, Prešov, Ružomberok, Sučany, Dubnica nad Váhom, Ilava, Košice, či Banská Bystrica. Oficiálne štatistiky ukazujú, že celková naplnenosť ústavov k marcu 2020 činí 91,94 %.

Toto číslo však nemusí byť úplne reálne, nakoľko podstatné je, aká plocha sa započítava do celkovej štatistiky, čo v minulosti kritizoval aj Európsky výbor na zabránenie mučenia a neľudského či ponižujúceho zaobchádzania alebo trestania (ďalej len CPT) ktorý poukázal, že do ubytovacej plochy sa zarátavali aj plochy, ktoré primárne neslúžili na ubytovanie odsúdených.

Súčasná právna úprava deklaruje a stanovuje, že ubytovacia plocha na odsúdeného muža je 3,5 m² a na ženy a mladistvých 4 m². Zákon pripúšťa z takto stanovenej plochy aj isté výnimky. Celková naplnenosť je teda vyrátaná pomocou celkovej kapacity ústavov, stanovenej ubytovacej plochy a počtu odsúdených. Vzhľadom na súčasnú naplnenosť je možné konštatovať, že už súčasný stav je alarmujúci, nakoľko niektoré ústavy na výkon trestu odňatia slobody sú kapacitne poddimenzované a preplnené. Nehovoriac o tom, že CPT avizoval, žeby rád dostal potvrdenie toho, že minimálna ubytovacia plocha 4 m² na jedného väzňa vo viacmiestnych celách (bez započítania plochy sociálneho zariadenia vo vnútri cely) je dodržiavaná, a že v súlade s tým boli prepočítané oficiálne kapacity väzníc.¹¹

To, čo žiada CPT je z hľadiska ubytovacej plochy podľa môjho názoru minimálny štandard, čo reflektuje oficiálne aj Slovenská republika, ktorá v Aktualizovanej koncepcii väzenstva Slovenskej republiky na roky 2011 až 2020 schválenej uznesením vlády Slovenskej republiky č. 392/2013 okrem iného prijala aj úlohu „*ubytovacie kapacity budovať s možnosťou*

¹⁰<https://www.zvjs.sk/sk/statistiky>

¹¹ Správa pre vládu Slovenskej republiky o návšteve Slovenskej republiky, ktorú uskutočnil Európsky výbor na zabránenie mučenia a neľudskému ponižujúcemu zaobchádzaniu, alebo trestaniu (CP) v dňoch 19. až 28. marca 2018

ubytovania odsúdených s primeranou minimálnou podlahovou plochou nie menej ako 4 m²,¹² čo je rešpektované v zrekonštruovaných ústavoch, avšak nie vo všetkých.

Je potrebné uviesť, že s nárastom väzenskej populácie a súvisiacim preplňovaním väzníc bojuje Slovenská republika dlhodobo. V tomto kontexte je v Aktualizovanej koncepcii väzenstva v Slovenskej republike na obdobie 2011-2020, ktorú prijala vláda Slovenskej, nárast väzenskej populácie označený ako jedna z najväčších výziev pre väzenský systém.

Spôsobov ako efektívne znižovať stav väzenskej populácie je niekoľko. Tým prvým je účinný a efektívny systém alternatívnych trestov a elektronického monitoringu, ktorého rozmach je v poslednom období badateľný. Je potrebné uviesť že alternatívne tresty prešli za posledné obdobie viacerými legislatívnymi zmenami zaručujúcimi rozšírenie podmienok ich ukladania a konkurencie voči nepodmienečnému trestu odňatia slobody, čo nepochybne vítam. Spolu s efektívnym elektronickým monitoringom ide o najefektívnejší spôsob boja s preplňovaním väzníc.

Ďalším spôsobom boja s preplňovaním väzenských zariadení efektívna právna úprava podmienenečného prepustenia výkonu trestu odňatia slobody a tzv. back-end typu domáceho väzenia, teda premeny zvyšku trestu odňatia slobody na trest domáceho väzenia.¹³ Treba uviesť, že pokiaľ sa inštitút podmienenečného prepustenia teší popularite, premena zvyšku trestu odňatia slobody na trest domáceho väzenia nie je v podmienkach Slovenskej republiky žiadaným a vyhľadávaným inštitútom. Aj inštitút podmienenečného prepustenia prešiel viacerými legislatívnymi zmenami¹⁴ v poslednom období, pričom k tým významnejším patrí možnosť podmienenečného prepustenia odsúdeného za zločin už po polovici vykonaného trestu odňatia slobody za súčasného obligatórneho uloženia kontroly technickými prostriedkami – elektronickým monitoringom.¹⁵

Medzi spôsoby boja s preplňovaním väzníc možno nepochybne zaradiť aj amnestiu udelenú prezidentom Slovenskej republiky. To však nie je bežný akt a skôr ide o sporadické riešenie, čo je potvrdené aj tým, že tá posledná bola na Slovensku v roku 2013.

Problém nárastu väzenskej populácie a kapacitné problémy je možné riešiť aj rozširovaním súčasných kapacít (už vyššie spomínaná rekonštrukcia objektu č. 1 Okál v ústave Nitra-Chrenová), či budovaním nových ústavov. V tomto kontexte je nepochybne potrebné spomenúť výstavbu väzenského zariadenia Rimavská Sobota-Sabová formou verejno-súkromného partnerstva, kde v súčasnosti už v rámci prípravných prác boli vykonané činnosti, ako vypracovanie inžiniersko-geologického prieskumu areálu, geodetické zameranie areálu, vypracovanie stavebného zámeru, vypracovanie dokumentácie pre posudzovanie vplyvov na životné prostredie (EIA), vydanie právoplatného rozhodnutia o neposudzovaní navrhovanej činnosti, vypracovanie projektovej dokumentácie pre územné konanie a inžinierska činnosť a vydanie právoplatného rozhodnutia o umiestnení stavby.

V súvislosti s výstavbou nových väzenských zariadení je potrebné riešiť otázku, akým spôsobom bude v podmienkach Slovenskej republiky takéto zariadenie postavené a v akom režime bude uvedené zariadenie prevádzkované. Vyššie spomínané zariadenie v Rimavskej Sobote, resp. jeho výstavba má byť v režime verejno-súkromného partnerstva. Je zrejmé, že štát pri výstavbe takouto formou šetrí zdroje, čo je pre neho výhodné, nakoľko výstavbu financuje prakticky súkromný sektor. Avšak následne dôjde buď k odkúpeniu tohto zariadenia štátom, resp. štát ho dostane na určitý čas do nájmu a štát ho odkúpi až po určitej dobe.

¹²Odpoveď Vlády Slovenskej republiky na správu pre vládu Slovenskej republiky o návšteve Slovenskej republiky, ktorú uskutočnil Európsky výbor na zabránenie mučeniu a neľudskému ponižujúcemu zaobchádzaniu, alebo trestaniu (CP) v dňoch 19. až 28. marca 2018

¹³Ust. § 65a Trestného zákona

¹⁴ zákon č. 321/2018 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 550/2003 Z. z. o probačných a mediačných úradníkoch a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení nehorších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony

¹⁵Ust. § 66 ods. 1 písm. c) Trestného zákona

Takéto spôsoby financovania výstavby sa aj po vzore z okolitých štátov (napríklad Maďarsko) ukázali ako pre štát nevýhodné, nakoľko tento síce nepreddavkoval výstavbu, avšak následne sa ukázalo, že nájomné a kúpna cena po vybudovaní zariadenia niekoľko násobne prevyšovali náklady nevyhnutné na vybudovanie takéhoto zariadenia. Ďalšou rozhodujúcou otázkou je tiež, prevádzkovanie väzenského zariadenia. Domnievam sa, že v intenciách súčasnej právnej úpravy bude akékoľvek novopostavené zariadenie prevádzkované štátom, nie súkromným sektorom, s výnimkou možno istých parciálnych až nepodstatných logistických aspektov a činností, ktoré by súkromnému sektoru prinášali zisk. Preto je vhodné zamyslieť sa aj nad možnosťou privatizácie väznenstva, teda súkromných väzenských zariadení, ktoré sú nielen postavené, ale aj prevádzkované úplne, alebo sčasti súkromným sektorom. Nejde o nič výnimočné v Spojených štátoch amerických, ale aj niektorých štátoch Európy.

Nad touto možnosťou sa zamýšľali aj v susednej Českej republike, kde je legislatívny základ možnosti zriadenia súkromnej väznice daný prostredníctvom ustanovenia § 13 zákona č. 169/1999 Sb. o výkone trestu odňatí slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov. Ministr může zřídit věznici i v jiném objektu, než který je ve správě Vězeňské služby, pokud s tím vlastník takového objektu souhlasí a uzavře smlouvu o zřízení věcného břemene. Objekt, ve kterém je věznice zřízena, spravuje a provozuje vlastník objektu na základě smlouvy uzavřené s Vězeňskou službou. Vězeňská služba však odpovídá za střežení, zacházení s odsouzenými a dodržování zákonných podmínek výkonu trestu. V těchto objektech rovněž provádí státní stavební dohled. Uzavřením smlouvy o správě a provozu není dotčeno právo dozoru a kontroly nad výkonem trestu. V Českej republike sa začalo uvažovať nad možnosťami realizácie privatizácie väzenského systému, a to formou tzv. PPP projektov. Aj po takmer 20 rokoch však možno konštatovať, že uvedená myšlienka nenadobudla reálne podoby, a to i napriek tomu, že prebiehali reálne snahy o jej uskutočnenie. Koncom roku 2006 sa malo začať s výstavbou privátnej väznice na pozemkoch v Rapoticiach, ktoré Armáda Českej republiky bezodplatne previedla na Ministerstvo spravodlivosti Českej republiky. Súkromný partner Českej republiky mal podľa pôvodných zámerov súkromnú väznicu navrhnúť, postaviť, financovať a následne zabezpečiť prevádzku a zamestnávanie odsúdených osôb po určité obdobie (25 rokov). V uvedenom období mal štát na základe nájomného vzťahu postupne splácať súkromnému partnerovi výšku jeho investícií. Po skončení doby trvania zmluvy malo dôjsť k spätnému prevodu príslušných práv a povinností, respektíve majetku na Vězeňské služby Českej republiky (ďalej len „VS ČR“). Súkromnú väznicu v Rapoticiach mala riadiť osoba orgánu verejnej moci, jeho zástupcom mala byť osoba zo súkromného sektoru, pričom dozor a bezpečnosť by za súčasného prevádzkovania súkromným subjektom zabezpečovala VS ČR. Jednou z podmienok úspešného výberového konania budúceho prevádzkovateľa bola podmienka 60 % zamestnávania odsúdených. I napriek uvedeným snahám projekt súkromných väzníc v Českej republike s konečnou platnosťou zastavila Vláda Českej republiky v júni 2013.¹⁶

Odporcovia privatizácie väznenstva vidia problémy najmä v obave z „trhovej agresivity“ akéhokoľvek subjektu súkromnej sféry a obave z resocializačného zanedbávania odsúdených, kedy súkromné subjekty prevádzkujúce väznice akoby naschvál opomínajú resocializáciu odsúdených, ktorí vykonávajú trest odňatia slobody v súkromných zariadeniach, keďže v opačnom prípade by sa sami vystavovali nebezpečenstvu podnikateľského neúspechu

¹⁶ŠTRKOLEC., M. Vězení Slovenskej republiky – vybrané problémy súčasnosti a perspektívy do budúcnosti. In. „Trestná politika štátu- história, súčasnosť a perspektívy“ : zborník vedeckých príspevkov z interdisciplinárnej celoštátnej vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou : 4. - 5. november 2015, Košice. - Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2015. - ISBN 9788081523908.

spočívajúceho v znižovaní počtu väznených osôb spôsobeného nápravou osôb, ktoré trest vykonali.¹⁷

Odborné debaty o pripustení súkromného sektora do väzenstva sa v našich podmienkach už vedú dlhodobo, pričom som toho názoru, že pustenie súkromného sektora do rozhodujúcich aspektov prevádzky je v súčasnosti skôr utópiu ako realitou. Ja sa však tejto myšlienke nebránim, avšak je potrebné zabezpečiť všetky aspekty penitenciárneho zaobchádzania tak, aby nedošlo k zanedbávaniu resocializácie odsúdených. Je zrejmé, že zmyslom prevádzkovania podnikateľskej činnosti je vytváranie zisku. V tejto súvislosti si viem predstaviť plnú zamestnanosť takýchto ústavov, avšak pri garantovaní práv odsúdených a zabezpečenia prístupu aj k iným výchovným a resocializačným aktivitám. Otázkou je tiež dobrovoľnosť umiestnenia v takomto type ústavu, náhrada nákladov, zabezpečenie stráženia, prístupu pedagógov a podobne. Tých otázok je v skutku mnoho, avšak som presvedčený že pri riadnom a zmysluplnom nastavení podmienok je možné nájsť vhodný model výkonu trestu v súkromnom zariadení.

4 NIEKOĽKO ÚVAH NA ZÁVER

Účelom toho príspevku bolo poukázať na vybrané parciálne problémy väzenského systému z pohľadu autora. Vo vzťahu k samotnému výkonu väzby je potrebné jasne deklarováť potrebu legalizácie tzv. domácej väzby, aj po vzore iných európskych štátov. V súvislosti s riešením problémov väzenstva a podmienkami odsúdených si myslím, že je vhodné zamyslieť sa okrem privatizácie čiastočnej či úplnej aj nad novými formami a spôsobmi výkonu trestu odňatia slobody po vzore niektorých európskych štátov. Čo určite stojí za zmienku a v podmienkach Slovenskej republiky by bolo absolútne novum je tzv. „Imprisonment by freedays“ v Portugalsku, kedy si páchatel vykonáva trest odňatia slobody cez víkendy, alebo vo voľných dňoch, čo istotne možno považovať za zaujímavé. Za zmienku stojí aj tzv. „Semiimprisonmentregime“ v Portugalsku, či Taliansku ktorý má podobné črty ako výkon trestu odňatia slobody na otvorenom oddelení ústavu na výkon trestu s minimálnym stupňom stráženia. Tieto alternatívy sú inšpiratívne, avšak v súčasných podmienkach Slovenskej republiky nemysliteľné. Žiadala by sa totiž väčšia flexibilita väzenského systému a špeciálne väzenské zariadenia. Všetko sú to alternatívne inštitúty, ktorými sa možno inšpirovať a prispeli by k znižovaniu väzenskej populácie. Veríme, že modernými úvahami vo vzťahu k väzenskému systému sa bude zaoberať aj Vláda Slovenskej republiky, aj keď je nutné vždy vziať do úvahy aj finančné možnosti a celkové priority trestnej politiky.

Použitá literatúra

1. BUCEKOVÁ, M. *PODMIENKY ROZHODOVANIA O VÄZBE V RAKÚSKU*. In. *Magister Officiorum* 3/2012. Dostupné na: http://www.ucps.sk/PODMIENKY_ROZHODOVANIA_O_VAZBE_V_RAKUSKU
2. ČENTÉŠ, J. a kol.: *Trestný poriadok. Veľký komentár*. 2. aktualizované vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX. 2015. ISBN 978-80-8155-057-7
3. DORES, A., PONTES, N., LOUREIRO, R. *Alternatives to prisonEurope Portugal*. *EuropeanPrisonObservatory. Alternatives to detention*. 2015, ISBN 978-88-98688-20-3. Dostupné na: <http://www.prisonobservatory.org/alternatives/ALTERNATIVES%20TO%20PRISON%20IN%20EUROPE.%20PORTUGAL.pdf>
4. MARIETTI, S. *Alternatives to prisonEurope Italy*. *EuropeanPrisonObservatory. Alternatives to detention*. 2015, ISBN 978-88-98688-21-0. Dostupné na: <http://www.prisonobservatory.org/alternatives/ALTERNATIVES%20TO%20PRISON%20IN%20EUROPE.%20ITALY.pdf>

¹⁷ ŠRAMEL, B.: Privatizácia väzenského systému: áno alebo nie? 1. časť. In: *Trestní právo*, č. 1/2015.

5. ŠRAMEL, B.: Privatizácia väzenského systému: áno ale bonie? 1. časť. In: Trestní právo, č. 1/2015.
6. ŠRAMEL, B.: Privatizácia väzenského systému: áno alebo nie? 2. časť. In: Trestní právo, č. 2/2015.
7. ŠTRKOLEC., M. Väzenstvo Slovenskej republiky – vybrané problémy súčasnosti a perspektívy do budúcnosti. In. „Trestná politika štátu- história, súčasnosť a perspektívy" : zborník vedeckých príspevkov z interdisciplinárnej celoštátnej vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou : 4. - 5. november 2015, Košice. - Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2015. - ISBN 9788081523908. - S. 303-319.
8. Správa pre vládu Slovenskej republiky o návšteve Slovenskej republiky, ktorú uskutočnil Európsky výbor na zabránenie mučeniu a neľudskému ponižujúcemu zaobchádzaniu, alebo trestaniu (CP) v dňoch 19. až 28. marca 2018
9. Odpoveď Vlády Slovenskej republiky na správu pre vládu Slovenskej republiky o návšteve Slovenskej republiky, ktorú uskutočnil Európsky výbor na zabránenie mučeniu a neľudskému ponižujúcemu zaobchádzaniu, alebo trestaniu (CP) v dňoch 19. až 28. marca 2018
10. Ročenka Zboru väzenskej a justičnej stráže za rok 2019
11. Zákon č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon
12. Zákon č. 301/2005 Z. z. Trestný poriadok
13. Zákon č. 475/2005 Z.z. o výkone trestu odňatia slobody
14. Zákon č. 221/2006 Z.z. o výkone väzby
15. Zákon č. 321/2018 Z. z., ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 550/2003 Z. z. o probačných a mediačných úradníkoch a o zmene a doplnení niektorých zákonov v zneníes korších predpisov a ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré zákony
16. Zákon č. 169/1999 Sb.o výkone trestu odnětí svobody
17. www.zvjs.sk

Kontaktní údaje

JUDr. Lukáš Michalov, PhD.

Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Právnická fakulta

Kováčska 26, 040 75 Košice

Tel: +421552344146

email: lukas.michalov@upjs.sk

VYVESOVANIE DÚHOVEJ VLAJKY MEDZINÁRODNÝMI VLÁDNymi ORGANIZÁCIAMI

RAISING THE RAINBOW FLAG BY INTERNATIONAL GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Peter Rosputinský

Abstrakt

Na území cudzích štátov dochádza v posledných niekoľkých rokoch k vyvesovaniu dúhovej vlajky nielen diplomatickými a inými orgánmi vysielajúcich štátov, ale aj rôznymi organizačnými štruktúrami niektorých medzinárodných vládnych organizácií. Ide o prax, ktorá podľa zakladateľských listín medzinárodných vládnych organizácií nespadá do ich výslovných právomocí. Príspevok sumarizuje výsledky realizovaného prieskumu, o ktoré medzinárodné vládne organizácie ide a skúma, či takáto ich prax je v súlade s existujúcimi pravidlami vzťahujúcimi sa na fungovanie medzinárodných vládnych organizácií. Odpoveď nie je jednoduchá a závisí od viacerých analyzovaných faktorov.

KLúčová slova: *dúhová vlajka, vyvesovanie vlajky, medzinárodná organizácia, zasahovanie do vnútorných záležitostí, LGBTI, LGBTQ+*

Abstract

In the last few years, the rainbow flag has been hoisted on the territory of foreign states not only by diplomatic missions and other bodies of the sending States, but also by various organizational structures of some international governmental organizations. According to the founding documents of these international governmental organizations, this practice does not fall within their attributed powers. This paper summarizes the results of the survey aimed to identify which international governmental organizations are concerned, and examines whether their practice is in accordance with existing rules applicable to the functioning of international governmental organizations. The answer is not simple and depends on several factors analysed in this paper.

Key words: *rainbow flag, raising the flag, international organization, interference into the internal affairs, LGBTI, LGBTQ+*

1 ÚVOD

V súvislosti s postupným zlepšovaním právneho postavenia lesieb, gejev, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych (ďalej len „LGBTI“) osôb v mnohých štátoch sveta sa možno v medzinárodnom spoločenstve stretnúť s novým fenoménom, ktorým je vyvesovanie dúhovej vlajky - celosvetového symbolu hnutí podporujúcich práva LGBTI osôb. Najmasívnejšie sa táto prax začala rozširovať po rokoch 2013 a 2014, a to predovšetkým veľvyslanectvami a inými zahraničnými orgánmi niektorých vysielajúcich štátov vo vybraných prijímajúcich štátoch. Ide o prax tých štátov, ktoré sú šíriteľmi myšlienky zrovnoprávnenia príslušníkov vyššie uvedených sexuálnych menšín s väčšinovým heterosexuálnym obyvateľstvom. Z ich pohľadu ide o podporu a ochranu ľudských práv a odstraňovanie diskriminácie LGBTI osôb, pričom nezriedka v inštitucionalizovanej podobe v rámci ich zahraničnopolitickej koncepcie. Príkladom sú predovšetkým Spojené štáty

americké (ďalej len „USA“) a Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska (ďalej len „UK“).

Následne začali vyvesovať dúhovú vlajku v medzinárodnom spoločenstve aj niektoré medzinárodné vládne organizácie (ďalej len „medzinárodné organizácie“). Vyvesovaná vlajka je síce rovnaká, no rozdiel je v inštitúcii, ktorá ju vyvesuje. Štáty sú suverénne a v zásade smú konať všetko to, čo nie je (medzinárodným právom) zakázané alebo čo nezasahuje do suverenity iného štátu. Medzinárodné organizácie sa nachádzajú v inej polohe – sú to odvodené subjekty, ktorých vznik, existencia a vlastne aj zánik závisí od tých, ktorí ich založili, sú ich členmi, financujú ich a rozhodujú o ich fungovaní. Cieľom tohto príspevku je (a) predostrieť prehľad medzinárodných organizácií, ktoré podľa údajov verejne dostupných na internete vyvesili, resp. vyvesujú dúhovú vlajku a (b) skúmať, či ide o konanie súladné s existujúcimi pravidlami vzťahujúcimi sa na fungovanie medzinárodných organizácií.

Základným východiskom pre potreby tohto príspevku bolo uskutočnenie prieskumu vyvesovania dúhovej vlajky medzinárodnými organizáciami a sumarizácia jeho výsledkov. Vyhľadávanie informácií o takejto praxi prebiehalo jednak na oficiálnych webových stránkach medzinárodných organizácií, jednak prostredníctvom internetových vyhľadávačov (najmä Google a Yahoo), stránky www.youtube.com a jednak na rôznych sociálnych sieťach medzinárodných organizácií a ich predstaviteľov (Twitter, Facebook, Instagram a podobne). Cieľom prieskumu bolo nájsť oficiálnu fotografiu alebo oficiálne video zachytávajúce dúhovú vlajku na budove či pred budovou príslušnej medzinárodnej organizácie, pokiaľ možno spolu s vlajkou danej organizácie, resp. výslovnú textovú informáciu v dôveryhodnom zdroji o vyvesení dúhovej vlajky medzinárodnou organizáciou. Do zberu dát o tejto výskumnej úlohe boli zapojení študenti Fakulty politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, a to v rámci praktickej úlohy na predmete Medzinárodné organizácie počas letného semestra akademického roku 2019/2020. Za ich participáciu, úsilie a vynaloženú námahu im patrí poďakovanie, pretože bez ich pričinenia by bol rozsah získaných údajov podstatne menší.

2 SÚČASNÁ PRAX MEDZINÁRODNÝCH ORGANIZÁCIÍ

Je bežne zaužívané, že mnohé medzinárodné organizácie používajú pri plnení svojich cieľov alebo pri realizácii im určených úloh vlastné vlajky. Mnohé z nich, napr. vlajka EÚ, OSN či NATO, sú verejnosti viac známe ako štátne vlajky mnohých suverénnych štátov. Podľa I. Seidl-Hohenvelderna ide o tzv. právo vlajky (*Flaggenrecht*) vyplývajúce medzinárodným organizáciám z ich medzinárodnoprávnej subjektivity (Seidl-Hohenveldern, 1984, s. 43 a 394). Iní autori zaraďujú vlajky medzinárodných organizácií k nástrojom ich vonkajších vzťahov (Schermers, Blokker, 2011). Doplniť možno, že sú známe prípady, že medzinárodné organizácie právo vlajky nevyužívali. Napríklad Medzinárodná organizácia práce (ILO) vlastnú vlajku dlho ani nemala alebo používala iba bannery na výlučne dekoratívne účely v interiéroch (Wawing through history, 2005). Mnohé učebnice venované problematike medzinárodných organizácií sa práva vlajky vôbec nedotýkajú. Je tomu tak pravdepodobne z dôvodu, že zakladateľská listina máloktorej medzinárodnej organizácie obsahuje zmienku o vlajke danej organizácie. Výnimku z tohto pravidla tvorí napr. článok 37 Charty ASEAN-u a jej príloha č. 3 s vyobrazením a detailným popisom vlajky ASEAN-u. Typickejšie je, že o vlajke medzinárodnej organizácie a prípadne aj o spôsoboch jej používania rozhodne niektorý z orgánov medzinárodnej organizácie až neskôr po jej vzniku. Tak tomu bolo v prípade OSN, Rady Európy, NATO, EÚ či Africkej únie.

Používanie vlajok medzinárodných organizácií sa uskutočňuje v zásade podľa vzoru štátov a používania ich štátnych vlajok. Medzinárodné organizácie vyvesujú svoje vlajky na budovách, v ktorých sídli, resp. v ktorých sídli ich orgány a rôzne ich inštitucionálne súčasti, ďalej na vozidlách, lodiach a lietadlách používaných medzinárodnými organizáciami

pri plnení ich úloh, ako aj na miestach, kde medzinárodná organizácia vykonáva nejakú činnosť (napr. v mieste realizácie mierovej operácie OSN). Hlavný zmysel používania vlajky medzinárodnej organizácie je v zásade rovnaký ako pri používaní akejkoľvek inej vlajky, no jeho súčasťou je zreteľná identifikácia konkrétneho objektu alebo osoby ako niečoho alebo niekoho s osobitným statusom. Evidentné je to vo vzťahu k problematike výsad a imunit.

Po tom, čo sa stalo častou praxou vyvesovanie dúhovej vlajky štátmi nielen na budovách ich domácich, ale aj zahraničných inštitúcií, prebrali túto prax niektoré medzinárodné organizácie a spolu so svojou vlajkou príležitostne vyvesili aj vlajku dúhovú. Najfrekventovanejšiu prax má EÚ, ktorá dúhovú vlajku vyvesuje nielen na budovách sídel svojich orgánov nachádzajúcich sa na území svojich členských štátov, ale aj na budovách delegácií EÚ nachádzajúcich sa v nečlenských štátoch EÚ. Podľa jedného zdroja tieto „delegácie v zahraničí dostali dúhové vlajky, aby ich pri príležitosti Medzinárodného dňa boja proti homofóbii, transfóbii a bifóbii vyvesili v mieste svojho sídla“ (What has the European Union done, 2019). Spomedzi 144 delegácií EÚ (Schütze, Tridimas, 2018) sú na internete dohľadateľné prípady použitia dúhovej vlajky napr. v Bosne a Hercegovine, Botswane, Eswatini (predtým Svazijsko), Etiópii, na Filipínach, v Indii, Iraku, Izraeli, Japonsku, Južnej Kórei, Kambodži, Kanade, Kolumbii, Kube, Laose, Lesothe, Libanone, Papue-Novej Guinei, Pobreží Slonoviny, Rwande, Sierra Leone, Srbsku, Trinidade a Tobagu či Zimbabwe. Ďalšou medzinárodnou organizáciou, ktorá používa dúhovú vlajku pomerne často, je OSN. Počas prieskumu nebol nájdený prípad jej vyvesenia na hlavnom sídle OSN v New Yorku, avšak je možné nájsť viacero situácií jej vztýčenia rôznymi inštitúciami OSN sídlacimi v iných mestách sveta.

Prehľadné spracovanie identifikovanej praxe medzinárodných organizácií obsahuje nižšie uvedená tabuľka. Pre ľahkú a rýchlu orientáciu v nej nie sú zaradené prípady, kedy dúhovú vlajku vyvesila inštitúcia toho istého druhu na inom mieste v rovnakom čase, resp. na rovnakom mieste v inom čase (najčastejšie v inom roku). Okrem EÚ a OSN sú na internete dôkazy o takejto praxi zo strany Európskej centrálnej banky (ďalej aj len „ECB“), Európskej vesmírnej agentúry (ďalej aj len „ESA“) a Európskej organizácie pre jadrový výskum (ďalej aj len „CERN“).

Tabuľka: Prípady vyvesenia dúhovej vlajky medzinárodnou vládnu organizáciou

P. č.	Medzinárodná organizácia	Inštitucionálna súčasť	Mesto (štát)	Príležitosť	Rok
1.	Organizácia Spojených národov	UN Mission in Kosovo	Priština (Kosovo)	IDAHOT*	2014
		UNHCR	Ženeva (Švajčiarsko)	IDAHOT	2016
		UN Information Centre	Kátmándú (Nepál)	IDAHOBIT	2017
		UN Office	Nay Pyi Taw (Mjanmarsko)	IDAHOT	2018
		UN Office UN-Habitat UNEP	Nairobi (Keňa)	IDAHOT	2018
		UN Compound	Kolamba (Srí Lanka)	IDAHOT	2018
		UNDP Pacific Office	Suva (Fiji)	IDAHOT	2018
		UN-Women	Kátmándú (Nepál)	IDAHOBIT	2018
		UNICEF	Kodaň (Dánsko)	IDAHOBIT	2019

2.	Európska únia	Rada EÚ	Brusel (Belgicko)	IDAHOBIT	2017
		Európsky parlament	Brusel (Belgicko)	IDAHOBIT	2019
		Delegácie EÚ	-	IDAHOBIT	2015 - 2020
		EULEX	Priština (Kosovo)	IDAHOT	2018
		Poradná misia EU na Ukrajine	Kyjev (Ukrajina)	IDAHOT	2018
3.	Európska centrálna banka	Hlavné sídlo	Frankfurt (Nemecko)	IDAHOBIT	2019
4.	Európska organizácia pre jadrový výskum	Sekretariát	Ženeva (Švajčiarsko)	Medzinárodný deň LGBTQ+ ľudí pracujúcich vo vede, technológiách, inžinierstve a matematike	2019
5.	Európska vesmírna agentúra	Európske centrum vesmírnych operácií (ESOC)	Darmstadt (Nemecko)	n/a	2019

* Skratka pre označenie medzinárodného dňa boja proti diskriminácii a násiliu voči lesbám, gejom, bisexuálom, transrodovým a intersexuálnym ľuďom. Tento deň – 17. máj (deň výročia rozhodnutia Svetovej zdravotníckej organizácie z roku 1990 o vyradení homosexuality z klasifikácie psychických ochorení) – sa začal pripomínať v roku 2005 ako Medzinárodný deň boja proti homofóbii (IDAHO), od roku 2009 bola do jeho názvu zaradená transfóbia (IDAHOT) a od rokov 2015 a 2016 bifóbia a interfóbia (IDAHOBIT, angl. *International Day Against Homophobia, Biphobia, Interphobia and Transphobia*).

3 KOMPARÁCIA S PRAXOU ŠTÁTOV

Z údajov, ktoré sa podarilo získať v rámci výskumu pri príprave tohto príspevku, vyplýva, že po prvýkrát v histórii došlo k vyveseniu dúhovej vlajky jedným štátom v inom štáte v prípade britského veľvyslanectva v Lotyšsku 31.5.2008 počas Riga Pride (UK Embassies fly the rainbow flag, 2008). Teda štát, ktorému patrí svetové prvenstvo v otázke verejného vyvesenia dúhovej vlajky jeho diplomatickou misiou v zahraničí, je veľmi pravdepodobne UK. Čo sa vyvesenia dúhovej vlajky medzinárodnou organizáciou týka, prvé prípady boli v rámci prieskumu identifikované vo vzťahu k OSN v roku 2014, a to Misiou dočasnej správy Spojených národov v Kosove – UNMIK (UNMIK Raises Rainbow Flag, 2014) a Rozvojovým programom Spojených národov v Kambodži (Brickel, Springer, 2017). Teda prax medzinárodných organizácií je v zavesení za praxou štátov.

Ďalším uhlom pohľadu je existencia zákazu vyvesovať dúhovú vlajku. S tým sa možno stretnúť v diplomatickej praxi UK (v období, kedy post štátneho tajomníka /ministra zahraničných vecí/ zastával Philip Hammond), USA (na základe rozhodnutia prezidenta Donalda Trumpa smerom k veľvyslanectvám USA), Maďarska a v podstate aj Slovenska. V našom prípade sa to stalo po tom, čo došlo k vyveseniu dúhovej vlajky na slovenskom veľvyslanectve v Budapešti počas tamojšieho dúhového pochodu v júli 2016 bez predchádzajúcej konzultácie s vládou alebo ministerstvom zahraničných vecí. Takéto konanie bolo zo strany vtedajšieho predsedu vlády Slovenskej republiky Roberta Fica označené za neadekvátne a neprijateľné s tým, že „očakáva od Ministerstva zahraničných vecí a európskych záležitostí SR, že podobným neprijateľným excesom bude predchádzať“ (Vyhlásenie predsedu vlády, 2016). Svoj postoj slovenský premiér odôvodnil tým, že Slovenská republika ako demokratický štát nie je viazaná na žiadnu ideológiu, náboženstvo a nepreferuje žiadne skupiny obyvateľov. Následne MZVaEZ SR vydalo 31.7.2016 osobitné písomné vyjadrenie, v ktorom uviedlo, že šlo o „použitie dúhového motívu na balkóne budovy veľvyslanectva“, pričom minister príslušného slovenského veľvyslancu upozornil, že

veľvyslanectvo „nemôže autonómne rozhodovať o akýchkoľvek aktivitách s politickým dosahom“ (Vyjadrenie, 2016). Po uvedenom incidente nie je známy ďalší prípad vyvesenia dúhovej vlajky alebo iného dúhového motívu na našej diplomatickej misii, t. j. vyššie uvedená situácia predstavuje výnimku z postoja Slovenskej republiky nevyvesovať dúhovú vlajku na svojich zastupiteľských úradoch.

Vo vzťahu k medzinárodným organizáciám nie je dostupná žiadna informácia o obdobnom zákaze vyvesovať dúhovú vlajku na budovách používaných medzinárodnými organizáciami. Napokon možno spomenúť otázku orgánu, ktorý v prípade medzinárodnej organizácie rozhoduje o vyvesení dúhovej vlajky. Môže to byť relevantné z pohľadu štátu, kde by malo dôjsť k vyveseniu dúhovej vlajky. Nie je totiž to isté, ak o tom rozhodne generálny tajomník alebo iný príslušný úradník medzinárodnej organizácie (člen personálu) na jednej strane alebo plenárny orgán medzinárodnej organizácie na strane druhej. V prvom prípade ide o autonómne rozhodnutie medzinárodnej organizácie v podstate takmer nezávislé od vôle jej členov. V druhom prípade ide o sprostredkované a spoločné rozhodnutie členov medzinárodnej organizácie zastúpených v jej orgáne, a teda z pohľadu štátu ide akoby o jeho vlastné rozhodnutie (ak teda nehlasoval proti). Toto je podstatný rozdiel vo vzťahu k diplomatickej praxi veľvyslanectiev cudzích štátov, ktoré prijímajúci štát nemôže ovplyvniť pred vyvesením dúhovej vlajky. Ani v jednom v rámci prieskumu zistenom prípade vztyčenia dúhovej vlajky medzinárodnou organizáciou nebolo výslovne uvedené, kto presne a akým rozhodnutím o danom úkone rozhodol, t. j. ďalšie uvažovanie by bolo viac v rovine špekulácie ako analýzy. Možno len dodať, že ak členský štát pri rozhodovaní v príslušnom orgáne medzinárodnej organizácie hlasoval proti vyveseniu dúhovej vlajky danou medzinárodnou organizáciou, žiadna jej súčasť by nemala dúhovú vlajku vyvesiť na jeho území – a to aj s prihliadnutím na prípadné výsady a imunity, napr. nedotknuteľnosť sídla medzinárodnej organizácie. Právo vyvesiť dúhovú vlajku na území iných členských štátov, prirodzene, by týmto dotknuté nebolo.

4 ANALÝZA

Vlajka ako taká, bez ohľadu na to, či je štátna alebo iná, má vždy výrazný symbolický význam. Platí to, samozrejme, aj o vlajke dúhovej. Pred samotnou analýzou používania tejto vlajky je vhodné a správne zmieniť aj to, či medzinárodné organizácie komentujú tento akt, a ak áno, ako.

Najmenej prezrádza strohá informácia o tom, že dotknutá inštitúcia vyvesila dúhovú vlajku, ako tomu bolo v prípade ESA (ESA, facebook, 5.7.2019), resp. že tak urobila pri konkrétnej príležitosti, ako tomu bolo v prípade Rady EÚ (Installation of the rainbow flag, 17.5.2019). Z takejto sprievodnej informácie nie je explicitne zrejmý žiadny zámer konajúcej medzinárodnej organizácie a hodnotenie daného úkonu je vo svojej podstate na každom prijímateľovi danej informácie. Mnohé fotografie dúhových vlajok pri vlajkách medzinárodných organizácií boli sprevádzané krátkou správou odhaľujúcou celkom alebo aspoň čiastočne úmysel konajúcej inštitúcie. Napríklad v prípade vyvesenia vlajky:

- a) UNICEF-om v Dánsku to bolo zdôvodnenie: „oslavujúc lásku vztyčujeme dúhovú vlajku na IDAHOBIT, aby sme zvýšili podporu pre rovnaké práva LGBTI ľudí“ (UNICEF Supply Division, 17.5.2019),
- b) UN Compound na Srí Lanke malo cieľ „pripomenúť si IDAHOT“ (Jayasinghe, 17.5.2018),
- c) Delegáciou EÚ v Srbsku to bolo na „znak angažovanosti smerom k vytváraniu spoločnosti bez diskriminácie“ (Statement, 2019),
- d) ECB uviedla: „oslavujeme IDAHOBIT“ s výstižnejším posolstvom o tom, že ECB chce, aby „ECB bola miestom, na ktorom môže každý prosperovať a byť samým sebou

bez ohľadu na rod (gender), sexuálnu orientáciu alebo iné aspekty vlastnej identity“ (European Central Bank, 17.5.2019),

- e) UNDP na Fijí a UN-Women v Nepále šlo o „*vyjadrenie solidarity*“ (UNDP Pacific Office, 2018 a UN Women Nepal, 2018),
- f) UNMIK-om to bolo „*upozornenie na boj proti homofóbií*“ (UNMIK Raises Rainbow Flag, 2014) a
- g) CERN-om bol zámer „*vzdať hold nepostrádateľnému prínosu LGBTQ+ kolegom*“ (Celebrating diversity in science, 2019).

Podstatnou výskumnou otázkou je, či sú medzinárodné organizácie oprávnené vyvesovať dúhovú vlajku. Rámec úvahy tvorí nesporný fakt, že takéto konanie nie je normované písomnými pravidlami primárneho práva tej-ktorej medzinárodnej organizácie (napr. ich zakladateľskými listinami) a ani sekundárneho práva (t. j. rozhodnutiami príslušných orgánov tej-ktorej medzinárodnej organizácie).

Uvedená skutočnosť automaticky smeruje ďalší priebeh analýzy k rozdeleniu právomocí medzinárodných organizácií na explicitné a implicitné. Prvá skupina právomocí sú tzv. vlastné, deklarované alebo explicitné právomoci, t. j. tie, ktoré sú *expressis verbis* uvedené v zakladateľskej listine medzinárodnej organizácie alebo v inom prameni jej primárneho práva, ktorého pôvodcami sú jej zakladatelia. Druhú skupinu predstavujú implicitné právomoci, teda tie, ktoré sú nevyhnutne potrebné na plnenie povinností a úloh medzinárodnej organizácie bez toho, aby boli kdekoľvek priamo a konkrétne vymenované. Ide o právomoci, ktoré smie medzinárodná organizácia vykonať buď na uskutočnenie explicitných právomocí alebo na dosiahnutie stanovených cieľov medzinárodnej organizácie. Rozlišovanie uvedených dvoch kategórií právomocí medzinárodných organizácií má základ v posudku Medzinárodného súdneho dvora OSN v prípade *Náhrady škody* (ICJ Reports, 1949) a stal sa podľa praxe štátov i internacionalistiky súčasťou medzinárodného práva verejného a života medzinárodných organizácií.

To znamená, že vyvesovanie dúhovej vlajky nepatrí medzi tzv. explicitné právomoci medzinárodných organizácií. Patrí to avšak medzi právomoci implicitné? Je to veľmi zaujímavá otázka a odpoveď na ňu nie ani jednoduchá, ani krátka a ani paušálna vo vzťahu ku každej medzinárodnej organizácii. Z doktrinálneho hľadiska je podstatou implicitnej právomoci nevyhnutnosť daného konania pre realizáciu cieľa definovaného zakladateľmi medzinárodnej organizácie. Doterajšia rozhodovacia prax Medzinárodného súdneho dvora OSN potvrdzuje, že súdny výklad právomocí a pôsobností medzinárodnej organizácie založený na teleologickom princípe je pomerne široký a voľný. Vyplýva to nielen z už zmieneného posudku v prípade *Náhrady škody*, ale aj z prípadu *Účinok rozhodnutia o kompenzácii prijatého Administratívnym tribunálom OSN* (ICJ Reports, 1954) a prípadu *Niektoré náklady OSN* (ICJ Reports, 1962). Avšak stále platí, že implicitné právomoci medzinárodnej organizácie možno z jej zakladateľskej listiny vyvodit', t. j. nesmú ísť nad rámec štatútu či proti nemu. Ako uvádza I. Brownlie, výklad v tejto otázke „*nemôže byť podriadený ľubovôli*“ a do úvahy je potrebné brať kontext a súhrn relevantných princípov (zvrchovanú rovnosť štátov a vnútroštátnu jurisdikciu štátov (Brownlie, 2013, s. 741).

So zreteľom na doktrinálne a súdne vymedzenie implicitných právomocí medzinárodných organizácií je vo vzťahu k vyvesovaniu dúhovej vlajky tej-ktorej medzinárodnej organizácie potrebné vyriešiť otázku, či jej vyvesenie napomáha dosahovaniu niektorého z jej cieľov. Teda vyvesovanie vlajky na púhe demonštrovanie nejakého postoja je nedostatočné, pretože ak konkrétna medzinárodná organizácia nepotrebuje vyvesiť dúhovú vlajku, aby dosiahla konkrétny cieľ, potom nemá právomoc ju vyvesiť. Každé takéto verejné použitie dúhovej vlajky by malo mať vo svetle vyššie označených súdnych rozhodnutí hmatateľný dopad a význam v určitej oblasti vzťahov. V situácii, ak do „portfólia“ cieľov danej medzinárodnej organizácie patrí ochrana ľudských práv, je možné argumentovať v prospech práva dúhovú

vľajku vyvesiť. Jedným dychom je potrebné dodať, že by bolo vhodné preukázať, ako takýto do značnej miery symbolický a deklaratórny akt prispeje k ochrane ľudských práv. Pravdepodobnejšie je, že tento akt len poukazuje na otázku postavenia LGBTI osôb, resp. potrebu či záujem túto otázku riešiť. Ak ide o špecializované technické, komoditné či prevažne monotematické medzinárodné organizácie, zdôvodnenie použitia dúhovej vľajky je ešte zložitejšie. Vyššie citované prípady ECB a CERN-u dokladajú, že dané verejné gesto má predovšetkým pôsobiť smerom dovnútra danej organizácie a až sekundárne smerom navonok na prejav toho, že daná inštitúcia nikoho z dôvodu sexuálnej orientácie nediskriminuje. Primárnym poslanstvom bolo podľa zverejnených slov daných dvoch organizácií potvrdiť to, že tieto organizácie vo svojich radoch rešpektujú LGBTI osoby (ako zamestnancov, úradníkov, spolupracujúcich partnerov).

Na druhej strane je potrebné uviesť, že aj symbolický akt vztýčenia dúhovej vľajky môže mať významný kultúrny, spoločenský a politický význam. Závisí to nepochybne od krajiny, v ktorej sa to udeje. Je dozaista rozdielne, či ide o štát, ktorý vo svojom právnom poriadku zrovnoprávnil alebo postupne zrovnoprávňuje LGBTI osoby s heterosexuálnou majoritou, alebo ide o štát, kde je napríklad homosexuálne správanie považované za nenáležité či dokonca je sankcionované. V prvom prípade nie je vlastne z pohľadu daného štátu ani podstatné, aký prípadný ďalší rozmer vyvesenie vľajky má, možno okrem obavy, aby takýto neškodný exces v rámci právomocí medzinárodnej organizácie nevytvoril riziko budúceho excesu pri inej – závažnejšej otázke. No v druhom prípade je vonkajšie pôsobenie daného aktu medzinárodnej organizácie zreteľnejšie a citelne sa dotýka otázky vnútorných záležitostí daného štátu a toho, či medzinárodná organizácia do nich nezasahuje nevhodným, neželaným a nedovoleným spôsobom. Dobrým príkladom je situácia zo 17.5.2020, kedy na vyvesenie dúhovej vľajky Delegáciou EÚ v Bagdade (a inými zahraničnými misiami v Iraku) reagovalo iracké ministerstvo zahraničných vecí tlačovou správou, ktorou ministerstvo odsúdilo vztýčenie „*vľajky homosexuality na ich sídlach pre porušenie vysokých morálnych princípov a hodnôt rešpektovaných všetkými náboženstvami s božským pôvodom*“ (Press Statement, 2020). Iní predstavitelia Iraku situáciu hodnotili ako „*čistú provokáciu*“, požadovali „*okamžité zvesenie dúhovej vľajky*“ a ospravedlnenie „*za správanie, ktoré sa nesmie znova opakovať*“ (Bagdad demands apology, 2020). Zrejmejšie je to o to viac, ak sú ciele danej medzinárodnej organizácie zjavne vzdialené od problematiky ochrany ľudských práv. Samozrejme, do tejto úvahy by bolo možné zakomponovať aj otázku, či LGBTI práva sú alebo nie sú súčasťou ľudských práv, čo však prekračuje možnosti tohto príspevku. Nedá sa však nedodať, že na internete nie je možné nájsť informáciu o vyvesení dúhovej vľajky príslušnou delegáciou EÚ v Moskve. To vyvoláva otázku, či zo strany inštitúcií EÚ nejde o selektívny prístup, keďže aj Ruská federácia sa voči LGBTI problematike vyhraňuje, diplomaticky vyjadrené, odmietavo.

Pre úplnosť a korektnosť je správne dodať, že vo vede o medzinárodných organizáciách existuje okrem explicitných a implicitných právomociach ešte aj doktrína tzv. inherentných právomocí, ktorej tvorcom je F. Seyersted. Tie, na rozdiel od predchádzajúcej dvojice právomocí, majú základ v objektívnej právnej subjektivite medzinárodných organizácií. Podľa nej disponuje každá medzinárodná organizácia od okamihu svojho vzniku určitými právomocami z dôvodu, že je novým subjektom, novou osobou odlišnou od svojich zakladateľov. Na základe tohto niektorí autori pripúšťajú, že medzinárodné organizácie majú normotvornú (kontraktúálnu) spôsobilosť, právo vysielat' a prijímať vyslancov (zástupcov), právo uplatňovať medzinárodnoprávne nároky (Klabbers, 2002), právomoc používať výsady a imunity, spôsobilosť byť účastníkom konania pred medzinárodným rozhodovacím orgánom, právomoc tzv. funkčnej ochrany svojich predstaviteľov a spôsobilosť niesť medzinárodnoprávnu zodpovednosť (Vršanský, Valuch et al., 2012). Sem možno zaradiť aj vyššie uvedené právo používať vlastnú vľajku. Ako je nad všetky pochybnosti zřejmé, právomoc vyvesovať dúhovú vľajku nie je žiadnym automatickým právom prameňiacim z

„organizovanosti“ (angl. *‘organizationhood’*) medzinárodnej organizácie – t. j. obdoby štátnosti v prípade suverénnych štátov.

V neposlednom rade je pre túto úvahu relevantnou prax medzinárodných organizácií zaoberajúcich sa ľudskými právami a ich ochranou. V našom zemepisnom priestore je to najmä prax Rady Európy (RE) a Organizácie pre bezpečnosť a spoluprácu v Európe (OBSE). Obe tieto inštitúcie sa venujú otázke práv LGBTI osôb, a to v prípade RE dokonca na úrovni súdneho orgánu (Európsky súd pre ľudské práva). Ani u jednej z nich však nie je možné nájsť na internete prípad vztýčenia dúhovej vlajky pri akejkoľvek príležitosti. Obdobná je situácia s Organizáciou amerických štátov (OAS), Africkou úniou (AÚ) a Združením národov juhovýchodnej Ázie (ASEAN). Keďže prieskum realizovaný v rámci prípravy tohto príspevku si nenárokujeme byť vyčerpávacím a absolútne presným, možno iba vysloviť (vyvrátiteľnú) domnienku, že rozhodnutie tej-ktorej medzinárodnej organizácie vyvesiť či nevyvesiť dúhovú vlajku ovplyvňuje podstatne viac faktorov ako len skutočnosť, či sa príslušná medzinárodná organizácia venuje ochrane ľudských práv.

5 ZÁVER

Život medzinárodného spoločenstva je dynamický a neustále podlieha zmenám. Jeho trvalou a etablovanou súčasťou sú už vyše storočia aj medzinárodné organizácie. Čoraz väčší ich počet sa dostáva do kontaktu s problematikou práv alebo postavenia LGBTI osôb. Niektoré z nich sa rozhodli svoju podporu tejto agende manifestovať vyvesovaním dúhovej vlajky, najčastejšie počas 17. mája, t. j. počas Medzinárodného dňa boja proti homofóbii, bifóbii, interfóbii a transfóbii. Ide o akt, ktorý nemá priamu oporu v primárnom práve daných medzinárodných organizácií. Zároveň je to akt, o ktorom nemožno *a priori* tvrdiť, že vždy a za každých okolností porušuje pravidlá medzinárodného práva. Vyvesenie dúhovej vlajky je úkonom vysokej symbolickej hodnoty, čo predznamenáva už napríklad aj podoba, rozmery a spôsob použitia dúhovej vlajky. Aj táto dimenzia skúmanej otázky vyzýva k značnej opatrnosti pri jej hodnotení.

Keďže medzinárodné organizácie nie sú suverénne a vznikli z rozhodnutia svojich zakladateľov, sú pri svojej činnosti „zviazané“ štatútom a cieľmi, úlohami a funkciami, ktoré im zakladatelia zverili. Ich úmyslom bolo, aby medzinárodné organizácie dané ciele efektívne plnili. Z uvedeného dôvodu disponujú právomocami, ktoré sú nevyhnutne potrebné pre dosahovanie daných cieľov, pričom nie je určujúce, či ide o právomoci explicitné alebo implicitné. Ak je pre dosiahnutie nejakého cieľa potrebné, aby medzinárodná organizácia vyvesila dúhovú vlajku, má právo tak urobiť. Javí sa ako správne konštatovať, že špecializované medzinárodné organizácie majú malý manévrovací priestor v tomto zmysle. Pomerne viac príležitostí sa núka medzinárodným organizáciám politickej povahy a tým medzinárodným organizáciám, ktoré sa zaoberajú ľudskými právami. Aj pri nich je však vhodné zvážiť, či vyvesenie dúhovej vlajky v nejakom štáte alebo v nejakých štátoch prispeje k dosiahnutiu zlepšenia situácie v oblasti ľudských práv. Nie je náležité, aby sa z vyvesovania dúhovej vlajky stala póza či bezobsažné gesto. Tým možno mať na mysli formálne vyjadrenie podpory LGBTI agende alebo solidarity s LGBTI ľuďmi prostredníctvom použitia dúhovej vlajky, ktoré nie je sprevádzané žiadnymi inými konaniami. Pritom takúto podporu či solidaritu môže reálne poskytnúť hľadám každá medzinárodná organizácia. Napríklad NATO už v roku 2002, kedy len jeden štát na svete (Holandsko) uznával manželstvá osôb rovnakého pohlavia, priznalo privilegovaný status párom rovnakého pohlavia (NATO Secretary General. 2017). Medzinárodná organizácia práce (ILO) sa zaoberá nediskrimináciou na základe sexuálnej orientácie a rovnosťou zaobchádzania v pracovných vzťahoch. Organizácia Spojených národov pre výživu a poľnohospodárstvo (FAO) skúma možnosti redukovania rodovo podmieneného násillia prostredníctvom zvyšovania potravinovej bezpečnosti. Svetová zdravotnícka organizácia (WHO) sa snaží odstraňovať príčiny nerovnosti v prístupe

k zdravotnej starostlivosti LGBTI osôb. Organizácia Spojených národov pre vzdelávanie, vedu a kultúru (UNESCO) rieši homofóbne násilie v školách a inkluzívnosť vzdelávania LGBTI osôb. A ani u jednej z nich sa napriek vynaloženej snahe v rámci prieskumu nepodarilo nájsť žiadny prípad vyvesenia dúhovej vlajky.

Napokon, významným rámcom používania dúhovej vlajky medzinárodnými organizáciami je to, v ktorom štáte má k tomu dôjsť. Ide o to, aby daný krok nekonštituoval zasahovanie do vnútorných záležitostí dotknutého štátu. Odôvodneným je názor, že posudzovanie tejto otázky z pohľadu medzinárodnej organizácie by malo byť ešte prísnejšie, ako pri vyvesovaní dúhovej vlajky nejakým štátom. Dôvod reprezentuje skutočnosť, že štáty sú si voči sebe navzájom rovnoprávnymi suverénmi, no medzinárodná organizácia a štát – členský alebo nečlenský – si rovné nie sú. Teda medzinárodná organizácia by mala starostlivo so zreteľom na všetky spoločenské, politické a kultúrne aspekty zvážiť, či v konkrétnom štáte dúhovú vlajku vyvesí alebo nevyvesí.

Použitá literatúra

1. *Bagdad demands apology after EU embassies raise 'LGBTQ rainbow flag' in Iraqi capital.* 2020. The New Arab. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2020/5/18/eu-embassies-face-iraqi-backlash-after-raising-lgbtq-flag>.
2. BRICKELL, K., SPRINGER, S. *The Handbook of Contemporary Cambodia.* 1. vydanie. London and New York: Routledge, 2017. 476 s. ISBN 978-1-138-83118-6.
3. *Celebrating diversity in science.* 2019. CERN. 5.7.2019. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://home.cern/news/news/cern/celebrating-diversity-science>.
4. *European Central Bank.* TWITTER, status. 17.5.2019. 11:56 AM. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://mobile.twitter.com/ecb/status/1129324908079702018>.
5. *ESA.* Facebook. 5.7.2019. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://www.facebook.com/EuropeanSpaceAgency/photos/pcb.10157220262065667/10157220261975667/?type=3&theater>.
6. *Installation of the rainbow flag at the Council building in Brussels.* 17.5.2019. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://www.youtube.com/watch?v=kzO23r0wIM0>.
7. JAYASINGHE, A. 2014. TWITTER, status. 17.5.2018, 09:04 AM. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://twitter.com/randijay109/status/997009974994718725>.
8. KLABBERS, J. *An Introduction to International Institutional Law.* 1. vydanie. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 400 s. ISBN 0-521-81774-9.
9. *Press Statement,* 2020. MOFA Iraq. TWITTER, status. 17.5.2020. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://twitter.com/Iraqimofa/status/1262073276744032257>.
10. SCHERMERS, H. G., BLOKKER, N. M. *International Institutional Law. Unity within Diversity.* 5. revidované vydanie. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2011. 1274 s. ISBN 978-90-04-18796-2.
11. SCHÜTZE, R., TRIDIMAS, T. (eds.). *Oxford Principles of European Union Law. The European Union Legal Order. Volume I.* 1. vydanie. Oxford: Oxford University Press, 2018. 1322 s. ISBN 978-0-19-953377-0.
12. SEIDL-HOHENVELDER, I. *Das Recht der Internationalen Organisationen einschließlich der Supranationalen Gemeinschaften.* 4. rozšírené vydanie. Köln, Berlin, Bonn, München: Carl Heymanns Verlag KG, 1984. 422 s. ISBN 3-452-19897-9.

13. *Statement from the EU Delegation in Serbia regarding the International Day against Homophobia, Transphobia and Biphobia*. 17.5.2019. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <http://europa.rs/statement-from-the-eu-delegation-in-serbia-regarding-the-international-day-against-homophobia-transphobia-and-biphobia/?lang=en>.
14. *UNICEF Supply Division*. TWITTER, status. 17.5.2019, 11:52 AM. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://twitter.com/unicefsupply/status/1129323771758825477>.
15. *UK Embassies fly the rainbow flag to mark Riga and Warsaw Pride days*. 6.6.2008. [online]. [cit. 2020-06-16]. Dostupné z <https://pluralsg.wordpress.com/2008/06/08/uk-embassies-fly-the-rainbow-flag-to-mark-riga-and-warsaw-pride-days/>.
16. *UNDP Pacific Office in Fiji*. TWITTER, status. 17.5.2018, 02:14 AM. [online]. [cit. 2020-06-16]. Dostupné z https://twitter.com/undp_pacific/status/996906672768434178.
17. *UNMIK Raises Rainbow Flag*. 7.5.2014. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <https://unmik.unmissions.org/unmik-raises-rainbow-flag-highlight-struggle-against-homophobia>.
18. *UN Women Nepal*. TWITTER, status. 17.5.2019, 08:04 AM. [online]. [cit. 2020-06-16]. Dostupné z <https://twitter.com/unwomennepal/status/1129266468225347584>.
19. VRŠANSKÝ, P. VALUCH, J. a kolektív. *Medzinárodné právo verejné. Všeobecná časť*. 1. vydanie. Bratislava: EUROKÓDEX, 2012. 416 s. ISBN 978-80-89447-71-8.
20. *Vyjadrenie MZVaEZ SR k záštite SK PRES nad podujatím Dúhového pochodu v Bratislave a k použitiu dúhového motívu na zastupiteľskom úrade SR v Budapešti z 31.7.2016*. Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky. 2016. Bratislava, SR. [online]. [cit. 2020-06-16]. Dostupné z https://www.mzv.sk/aktuality/detail/-/asset_publisher/Iw1ppvnScIPx/content/vyjadrenie-mzvaez-sr-k-zastite-sk-pres-nad-podujatim-duhovoho-pochodu-v-bratislave-a-k-pouzitiu-duhovoho-motivu-na-zastupitelskom-urade-sr-v-budapesti?p_p_auth=b7BZrRnM.
21. *Vyhlasenie predsedu vlády Roberta Fica z 30.7.2016*. Úrad vlády Slovenskej republiky. 2016. Bratislava, SR. [online]. [cit. 2020-06-16]. Dostupné z <http://www.vlada.gov.sk/20842/vyhlasenie-predsedu-vlady-sr-roberta-fica/>.
22. *Waving through history: How the ILO finally got an official flag*. 2005. In: World of Work. The Magazine of the ILO. No. 54, August 2005, s. 2. ISSN 1020-0010. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--dgreports/---dcomm/documents/publication/dwcms_080601.pdf.
23. *What has the European Union done for LGBTI rights in 2014-2019?* 2019. LGBTI Intergroup briefings. [online]. [cit. 2020-06-15]. Dostupné z <http://lgbti-ep.eu/wp-content/uploads/2019/04/2019-LGBTI-Briefing-2-What-has-the-EU-done.pdf>.

Kontaktné údaje

PhDr. Mgr. Peter Rosputinský, Ph.D.
 Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
 Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov
 Kuzmányho 1, 974 01 Banská Bystrica, Slovenská republika
 Tel: +421 48 446 1815
 email: peter.rosputinsky@umb.sk

SKÚMANIE ORGANIZAČNEJ, MATERIÁLNEJ A PERSONÁLNEJ INŠTITUCIONALIZÁCIE POTENCIONÁLNEJ PRIVATIZÁCIE VÄZENSTVA V SLOVENSKEJ REPUBLIKE S DÔRAZOM NA NIEKTORÉ ASPEKTY TÝKAJÚCE SA RESOCIALIZÁCIE ODSÚDENÝCH OSÔB

EXAMINATION OF THE ORGANIZATIONAL, MATERIAL AND PERSONNEL INSTITUTIONALIZATION OF THE POTENTIAL PRIVATIZATION OF PRISONS IN THE SLOVAK REPUBLIC FOCUSING ON CERTAIN ASPECTS CONCERNING THE RESOCIALIZATION OF THE SENTENCED PERSONS

Veronika Tóthová

Abstrakt

Témou príspevku je zhodnotenie ustanovení zákona o výkone trestu odňatia slobody, za účelom prípustnosti možností delegácie určitých právomocí na súkromný subjekt. Riešená bola najmä potreba zmeny zákona o výkone trestu odňatia slobody, ktorý by umožňoval výkon trestu v ústave, ktorého vlastníkom by nebol štát. Ďalej v článku boli riešené možnosti delegácie právomocí, hlavne v otázkach resocializácie, na súkromné subjekty a skúmali sme možnosti nie len ich legislatívneho zakotvenia, ale aj problematiku materiálnej a personálnej inštitucionalizácie, za účelom zváženia do akej miery je možné a účelné, aby sa súkromné subjekty zúčastňovali týchto procesov v rámci výkonu trestu odňatia slobody.

***Kľúčové slová:** súkromný subjekt, zákon o výkone trestu odňatia slobody, zamestnávanie odsúdených, vzdelávanie odsúdených*

Abstract

The topic of the article is the evaluation of the provisions of the Act on the Execution of Sentences of Imprisonment, in order to allow the possibility of delegating certain powers to a private entity. In particular, the need to amend the Act on the Execution of Sentences of Imprisonment was resolved, which would allow the execution of a sentence in an institution not owned by the state. Furthermore, the article addressed the possibilities of delegating powers, especially in matters of resocialization, to private entities and examined the possibilities not only of their legislative entrenchment, but also the issue of material and personnel institutionalization, in order to consider the extent to which it is possible and expedient for private entities to participate in these trials in the execution of a custodial sentence.

***Keywords:** private entity, act on the Execution of Sentences of Imprisonment, employment of the prisoners, education of the prisoners.*

1. Úvod

Je možné konštatovať, že odborná aj laická verejnosť sa dlhodobo zaoberá otázkami, preplnenosti väzníc, možnosťami znižovania väzenskej populácie, a to aj za využitia elektronického monitoringu, a možností rozširovania ukladania alternatívnych trestov. Je tu však otázka riešenia vo forme súkromných väzníc, ktorej bola doposiaľ venovaná len veľmi malá pozornosť, ba dokonca možno konštatovať, že na tému privatizácie väzenstva existuje

len veľmi málo odborných publikácií, ktoré by mohli priniesť inšpiráciu, ba dokonca aj riešenia spomínanej problematiky. Základnou otázkou, ktorú zrejme bolo potrebné v naznačenom kontexte vyriešiť, je, či vôbec môže existovať súkromná väznica, a za akých podmienok je možné takúto väznicu postaviť a prevádzkovať. Častým modelom existencie súkromných väzníc, o ktorých sa vedie diskusia, je model, kedy si štát ponecháva zodpovednosť za samotný výkon trestu odňatia slobody a súkromnému subjektu prenecháva záväzky vyplývajúce zo služieb spojených s výkonom trestu odňatia slobody. Takýto model sa tiež nazýva PPP – projekt, resp. public- private membership, ktorý však v právnom poriadku Slovenskej republiky nie je právne zakotvený.¹ Prvým takýmto projektom, o ktorom sa objavili diskusie aj na verejných fórach, je výstavba väznice v Rimavskej sobote – Sabovej. Zámer výstavby väznice v tejto oblasti, bol prezentovaný už v roku 1995. Neskôr v júli 2013 vláda schválila aktualizovanú Koncepciu väznenstva na roky 2011-2020 Slovenskej republiky, kde jedným z prezentovaných cieľov, je aj *analyzovať možnosti a pripraviť štúdiu na výstavbu novej väznice*.² Následne bola uznesením vlády prijatá úloha pre Ministerstvo spravodlivosti predložiť na rokovanie vlády Štúdiu uskutočniteľnosti výstavby väznice v Rimavskej Sobote – Sabovej.³ Takýto informačný materiál, bol predložený do mimorezortného pripomienkového konania v roku 2017 a výsledkom bolo schválenie výstavby väznice vo forme verejno – súkromného partnerstva, a jej následná realizácia. Vzhľadom na absenciu legálnej definície pojmu verejno – súkromného partnerstva, bola v článku riešená, potreba zmeny zákona o výkone trestu odňatia slobody, ktorý by umožňoval výkon trestu v ústave, ktorého vlastníkom by nebol štát. S poukazom na názov článku, sme sa okrem už vyššie zmienenej problematiky, sústredili na možnosti delegácie právomocí, hlavne v otázkach resocializácie, na súkromné subjekty a skúmali sme možnosti nie len ich legislatívneho zakotvenia, ale aj problematiku materiálnej a personálnej inštitucionalizácie, za účelom zváženia do akej miery je možné a účelné, aby sa súkromné subjekty zúčastňovali týchto procesov v rámci výkonu trestu odňatia slobody.

2. Analýza možností prevádzkovania väzenského zariadenia súkromným partnerom

Pre zapojenie súkromného partnera do prevádzkovania väzenského zariadenia je nutná analýza jednotlivých zákonov. Zákon o zbere väzenskej a justičnej stráže č. 4/2001 Z. z. v jeho platnom znení ustanovuje v § 2, že „ústavy na výkon väzby, ústavy na výkon trestu odňatia slobody, ústav na výkon trestu odňatia slobody pre mladistvých a nemocnica pre obvinených a odsúdených“ sú organizačnou súčasťou zboru. V ods. 2 toho istého ustanovenia je explicitne vyjadrené, že ústavy zriaďuje a zrušuje Ministerstvo spravodlivosti Slovenskej republiky. V zmysle § 5 zákona č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov (ďalej v texte tiež ako „zákon o výkone trestu odňatia slobody“) sa výkon trestu odňatia slobody vykonáva v ústavoch na výkon trestu odňatia slobody s minimálnym stupňom stráženia, stredným stupňom stráženia a maximálnym stupňom stráženia, v ústave na výkon trestu odňatia slobody pre mladistvých a v oddelení na výkon trestu zriadenom v ústave na výkon väzby, ako aj v nemocnici pre obvinených a odsúdených (ďalej tiež jako „Ústav“). Z citovaných ustanovení, teda nevyplýva, možnosť zriadiť ústavy na výkon trestu odňatia slobody v objekte, ktorý nie je vo vlastníctve štátu, nakoľko ústavy na výkon trestu odňatia slobody sú rozpočtovými organizáciami štátu a na hospodárenie v týchto organizáciách sa vzťahuje zákon č. 523/2004 Z.z. o rozpočtových pravidlách verejnej správy

¹ Európska komisia definuje verejno-súkromné partnerstvá ako „formu spolupráce medzi orgánmi verejnej správy a súkromným sektorom za účelom financovania, výstavby, rekonštrukcie, prevádzky a údržby infraštruktúry a poskytovania služieb pomocou tejto infraštruktúry.“

² Strategický dokument: Aktualizovaná koncepcia väznenstva Slovenskej republiky na roky 2011 – 2020, dostupná na www.justice.gov.sk.

³ Informačný materiál Ministerstva spravodlivosti – Výstavba novej väznice v Rimavskej Sobote, uverejnená na www.justice.gov.sk.

a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. Navrhovaným riešením, ktorý bol prezentovaný aj v štúdiu uskutočniteľnosti výstavby väzenského zariadenia Rimavská Sobota – Sabová formou verejno – súkromného partnerstva, bola zmena legislatívy.⁴ V naznačenom zmysle takou legislatívnou úpravou by malo byť včlenenie ustanovenia obdobného napr. v českej právnej úprave § 13 zákona č. 169/1999 Sb., o výkone trestu odňetí svobody, v znení neskorších predpisov⁵. V zmysle citovaného ustanovenia § 13, minister spravodlivosti je oprávnený zriadiť väznicu aj v inom objekte, ako v takom, ktorý je vo vlastníctve väzenskej služby. Podmienkou na zriadenie takejto väznice v objekte vlastníka, je jeho súhlas a uzavretie zmluvy o zriadení vecného bremena. Citované ustanovenie ďalej uvádza, že objekt, v ktorom je väznica zriadená, spravuje a prevádzkuje vlastník objektu, na základe zmluvy uzavretej s väzenskou službou. Väzenská služba, zodpovedá za stráženie, zaobchádzanie s odsúdenými a dodržiavanie zákonných podmienok výkonu trestu. Nie je možnú uprieť potrebu legislatívnej zmeny, za účelom možnosti zapojenia súkromného partnera do prevádzkovania väzenského zariadenia, avšak domnievame sa, že táto legislatívna zmena, by mala byť upravená všeobecnejšie, a to s poukazom na to, že § 13 zákona č. 169/1999 Sb., o výkone trestu odňetí svobody, pojednáva len o vlastníkovi objektu, avšak je potrebné, aby výkon týchto činností bolo možné zveriť aj inému tretiemu subjektu. Je preto potrebné, aby naznačená legislatívna zmena, bola formulovaná, oveľa všeobecnejšie, aby nepoužívala pojmy ako vlastník, resp. nedefinované pojmy správa objektu, nakoľko to môže viesť k určitým dezinterpretáciám. Zmena zákona, by mala počítat' aj s možnosťami, kedy vlastníkom objektu bude štát a niektoré právomoci budú delegované práve na súkromný subjekt. Všeobecnejšou formuláciou navrhovanej právnej úpravy, by prichádzali do úvahy široké možnosti modifikácie, od prenájmu objektu, v ktorom sa vykonáva trest odňatia slobody, až po výkon správy, ktorý by bol zverený súkromnému subjektu. V zákone, by však stále musel byť uvedený a taxatívne vymenovaný zoznam činností a povinností, ktorý by tretí subjekt vykonávať nemohol. V súčasnosti zákon o zbere väzenskej a justičnej stráže č. 4/2001 Z. z. v jeho platnom znení v § 4 ods. 1, písm. a)- u) ustanovuje, ktoré činnosti patria do pôsobnosti Zboru väzenskej a justičnej stráže. Pri posudzovaní možnosti delegácie činností a povinností z pôsobnosti zboru väzenskej a justičnej stráže na súkromný subjekt, je potrebné brať zreteľ najmä na ich obmedzenia. Tieto obmedzenia vyplývajú najmä z článku 2 ods. 2 zákona č. 460/1992 Zb. Ústavy Slovenskej republiky, ktorý ustanovuje, že Štátne orgány môžu konať iba na základe ústavy, v jej medziach a v rozsahu a spôsobom, ktorý ustanoví zákon. Vzhľadom na uvedené, je preto nutné dôsledne posúdiť, ktoré činnosti a povinnosti zverené zákonom, v zmysle citovaného ustanovenia § 4 ods. 1, písm. a)- u) zákona o zbere väzenskej a justičnej stráže č. 4/2001 Z. z. v jeho platnom znení, môžu byť delegované na súkromný subjekt, a najmä posúdiť podmienky, za akých bude môcť súkromný subjekt tieto činnosti vykonávať, tak aby nedochádzalo k porušovaniu zákona a tiež tak, aby bol v každom ohľade naplnený účel trestu. Nepochybne s otázkou naplnenia účelu trestu je spätá aj samotná resocializácia odsúdených. V rámci resocializácie odsúdených sa uvádzajú činnosti, ktoré bezprostredne posilňujú efektívnosť nápravy odsúdených, a je možné medzi nich zaradiť:

- kvalifikačné a pracovné programy (na posilnenie a rozvoj pracovných zručností a skúseností)

⁴ Aktualizácia štúdie uskutočniteľnosti výstavby väzenského zariadenia Rimavská Sobota – Sabová formou verejno – súkromného partnerstva, zverejnená na www.rimava.sk.

⁵ Ustanovenie § 13 zákona č. 169/1999 Sb., o výkone trestu odňetí svobody: „Ministr může zříditi věznici i v jiném objektu, než který je ve správě Vězeňské služby, pokud s tím vlastník takového objektu souhlasí a uzavře smlouvu o zřízení věcného břemene. Objekt, ve kterém je věznice zřízena, spravuje a provozuje vlastník objektu na základě smlouvy uzavřené s Vězeňskou službou. Vězeňská služba však odpovídá za střežení, zacházení s odsouzenými a dodržování zákonných podmínek výkonu trestu. V těchto objektech rovněž provádí státní stavební dohled. Uzavřením smlouvy o správě a provozu není dotčeno právo dozoru a kontroly nad výkonem trestu.“

- edukáciu, doplnenie a ukončenie určitého stupňa vzdelania, ako hlavný predpoklad pre následné uplatnenie na trhu práce
- posilňovanie životných a sociálnych zručností (kompetencie zvládať primerane sociálne fungovanie, riešiť životné situácie, udržiavať pozitívne sociálne vzťahy)
- kognitívne a behaviorálne terapeutické programy (individuálne, skupinové a komunitné)⁶

Vzhľadom na vyššie uvedené, sme sa ďalej v článku venovali, práve otázkam zamestnávania a penitenciárneho vzdelávania odsúdených osôb vo výkone trestu odňatia slobody, ktoré bezprostredne súvisia s témou resocializácie odsúdených, no najmä možnosti ich zverenia súkromnému subjektu, vzhľadom na ich efektívnosť a dopad na celkový výsledok u odsúdených.

3. Legislatívny rámec zamestnávania odsúdených

Základnou právnou normou, ktorá sa vzťahuje na zamestnávanie odsúdených osôb vo výkone trestu odňatia slobody je zákon č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov (ďalej tiež ako „zákon o výkone trestu odňatia slobody“). Ďalej je to vyhláška Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 368/2008 Z.z., ktorou sa vydáva Poriadok výkonu trestu odňatia slobody v znení neskorších predpisov. V nazančenom ohľade nemožno opomenúť interné predpisy Zboru väzenskej a justičnej stráže, ktorými sú rozkazy generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže.⁷ V zmysle § 42 a nasl. zákona o výkone trestu odňatia slobody sa odsúdený zaraďuje do práce v súlade s účelom výkonu trestu; pritom sa prihliada na zdravotný stav, využitie pracovnej kvalifikácie a plnenie cieľov programu zaobchádzania. Je nutné podotknúť, že v prípade zaradenia odsúdeného do práce vzniká medzi odsúdeným a ústavom vzťah sui generis, ktorým nie je pracovný pomer ani iný obdobný pracovno právny vzťah, avšak ústav si plní voči odsúdenému svoji povinnosti zamestnávateľa. Odsúdení sa v ústavoch zaraďujú do práce vo vnútornej prevádzke, alebo strediskách vedľajšieho hospodárstva, ktorých činnosť nie je podnikateľskou činnosťou a výdavky a príjmy pochádzajúce z tejto činnosti, sú súčasťou štátneho rozpočtu. Vo vnútornej prevádzke, zabezpečujú odsúdení činnosti, ktoré bezprostredne súvisia s činnosťou ústavu. Strediská vedľajšieho hospodárstva sa delia na strediská vedľajšieho hospodárstva, vykonávajúce vlastnú výrobnú činnosť, ktorá je zameraná najmä na uspokojovanie potrieb ústavu, a strediská vedľajšieho hospodárstva, ktoré poskytujú služby iným právnickým osobám a fyzickým osobám na pracoviskách v ústave alebo mimo ústavu, rozpočtovým organizáciám, obciam, verejným inštitúciám. V tejto konštalácii si Ústav stále plní povinnosti zamestnávateľa avšak je oprávnený delegovať, časť povinností na objednávateľa, bez ohľadu na to či sa jedná o súkromný alebo verejný subjekt. Z toho vyplýva, že Ústav a objednávateľ prác, alebo činností, sa zmluvne dohodnú na spôsobe a výkone prác a povinností a na delegovaní jednotlivých povinností. Dôležitou skutočnosťou je však fakt, že uzatváranie zmlúv medzi Ústavom a objednávateľom, podľa predpisov Občianskeho alebo Obchodného práva, nemá vplyv na postavenie Ústavu vo vzťahu k odsúdenému. Preto ak je odsúdený zaradený do práce a vykonáva prácu v zmysle ustanovení §§ 42 – 45 zákona č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody, hoci vykonáva prácu v stredisku vedľajšieho hospodárstva, ktoré poskytuje práce a služby právnickej alebo fyzickej osobe bez ohľadu na to, či ide o štátnu rozpočtovú organizáciu a priestory, kde sa práca vykonáva, súhlas odsúdeného nie je

⁶ MACKENZIE, D.L.: What works in Corrections. Cambridge: UP 2006, s. 391, ISBN 0-521-00120-X.

⁷ Rozkaz Generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 28/2015 o zamestnávaní obvinených a odsúdených, dostupný na www.zvjs.sk. A ⁷ Rozkaz Generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 42/2012 o zaraďovaní obvinených a odsúdených do práce v znení RGR č. 22/2017.

potrebný. Domnievame sa, že celkom iná situácia by nastala v prípade zamestnávania odsúdeného u iného subjektu, ktorého zriaďovateľom, alebo väčšinovým vlastníkom by nebol štát, ale iný súkromný subjekt. V zmysle ustanovenia § 46 ods. 4 zákona č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody „Činnosti v prospech ústavu vykonávané v priestore v správe inej štátnej rozpočtovej organizácie na základe dohody o spolupráci s ústavom sa vykonávajú so súhlasom odsúdeného. Analogicky teda je možné vyvodit' záver, že k zamestnávaniu odsúdených, kde by do vzťahu medzi Ústavom a odsúdeným vstúpil tretí subjekt v podobe súkromného partnera, ktorý by bol vlastníkom objektu, kde by bol zriadený ústav na výkon trestu odňatia slobody, by bol potrebný súhlas odsúdeného. Nedá sa nesúhlasiť so závermi uvedenými vo vyššie citovanej štúdií a teda, že v rámci projektu, kde vstupuje súkromný partner, je možné zriadiť strediská vedľajšieho hospodárstva, v rámci ktorého budú poskytované služby či práce tretím osobám, na základe zmluvy medzi ústavom a súkromným partnerom. V naznačených intenciách, by však k takému zamestnávaniu bol vždy potrebný súhlas odsúdených, čo by v praxi mohlo spôsobovať značné aplikačné problémy, a to už len vzhľadom na fakt, že neposkytnutie súhlasu neznamená odmietnutie zaradenia do práce, v zmysle zákona. Je zrejmé, že zákon č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody nijakým spôsobom neumožňuje, aby činnosti, ktoré by mal zabezpečovať súkromný partner na základe zmluvy s Ústavom, vykonávali odsúdení bez ich súhlasu. Ako najúčinnšie a najefektívnejšie sa javí riešenie v nastavení zmluvy medzi súkromným partnerom a samotným Ústavom, kde by boli konkrétne vymedzené činnosti, v rámci prevádzky zabezpečovanej súkromným partnerom, ktoré by zabezpečoval samotný Ústav. Problematika udelenia súhlasu odsúdeného súvisiaca so zamestnávaním, by mala byť prioritne riešená, ešte pred samotným nástupom odsúdeného do výkonu trestu. Takýto súhlas by bol obligatórnou podmienkou, na zaradenie odsúdeného do výkonu trestu odňatia slobody, so súkromným prvkom, tak jako je to napríklad ako pri uložení trestu povinnej práce, kde podmienkou uloženia takéhoto druhu trestu, je súhlas páchatel'a.⁸ Uvedená problematika má však ďalšie úskalia, ktoré súvisia so samotným výkonom dozoru nad odsúdenými pri výkone práce, financovaním, či personálnym zabezpečením. V zmysle § 6 ods. 1 zákona č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody, stráženie, dozor, dohľad a zaobchádzanie s odsúdenými a podmienky výkonu trestu zabezpečuje zbor, ak osobitný predpis neustanovuje inak. S ohľadom na ústavnoprávne zakotvenie základných ľudských práv a slobôd, najmä práva na slobodu pohybu, ktoré môžu byť obmedzené len verejnou mocou v súlade so zákonom, je vylúčené, aby výkon dozoru v rámci zamestnávania odsúdených bol zverený do právomoci súkromného partnera. Pri výkone dozoru v rámci zamestnávania odsúdených dochádza k bezprostrednému kontaktu s odsúdenými, ktorý by mohol smerovať práve k obmedzeniu základných práv a slobôd, čo len umocňuje záver, že tieto právomoci nemôže prevziať súkromný partner. Najdôležitejšou úlohou pri zamestnávaní väzňov je vykonať a dodržať také postupy, aby nemohlo dôjsť k zneužitiu odsúdených na nútené práce alebo k ich diskriminácii v súvislosti so zaradením do práce. Štát prostredníctvom väzenských inštitúcií garantuje trvalý dozor nad právami a zaobchádzaním s odsúdenými, zaradenými do práce.⁹ Zverenie výkonu dozoru nad odsúdenými v rámci ich zaradenia do práce súkromnému partnerovi, by už tieto garancie nemusel poskytovať.

Tak ako už bolo aj vyššie spomenuté, zamestnávanie odsúdených nie je, a ani nemôže byť podnikateľskou činnosťou. Vyplýva to zo skutočnosti, že príjmy a výdavky súvisiace so zamestnávaním odsúdených sú príjmami štátneho rozpočtu a vzťahuje sa na nich zákon č.

⁸ V zmysle § 54 zákona č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon v jeho platnom znení: „Trest povinnej práce môže súd uložiť so súhlasom páchatel'a vo výmere od 40 do 300 hodín, ak ho odsudzuje za prečin, za ktorý zákon umožňuje uložiť trest odňatia slobody, ktorého horná hranica sadzby trestu odňatia slobody nepresahuje päť rokov.

⁹ ČAPKA, M. – VAENTOVICOVÁ, Z. 2014. *Zamestnávanie obvinených a odsúdených v SR*. In: *Ečasopis Sociálna spoločnosť*. ISSN: 1339 – 6722.

523/2004 Z.z. o rozpočtových pravidlách verejnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. Je zrejme, že vstup súkromného partnera do projektu, je zámerom na tvorbu zisku, resp. minimálne na získanie určitej ekonomickej výhody. V súčasnosti skladba odsúdených nedovoľuje vykonávať zložité práce a výroby náročné na odbornosť a kvalitu, ktoré by konkurenčne obstáli v trhovom prostredí podnikateľského spôsobu výroby a predaja (väčšina odsúdených je bez základného, resp. odborného vzdelania, bez pracovných návykov).¹⁰ Vstup súkromného partnera vo vyššie naznačenom zmysle, kedy by bola uzavretá zmluva medzi Ústavom a súkromným partnerom napríklad na výstavbu a prevádzkovanie výrobných hál v rámci Ústavu, by mohla byť efektívna nielen z hľadiska tvorby zisku pre súkromného partnera, ale aj pre širšie možnosti zamestnávania odsúdených v rámci takýchto strážených pracovísk. Súkromný partner by tak na seba mal prebrať všetky povinnosti týkajúce sa zaškoľovania odsúdených, ako súčasť prípravy na zaradenie do pracovného procesu. Uvedené sa týka aj personálneho zabezpečenia činnosti vykonávaných v rámci takejto spolupráce. Ústav by tak nemusel zamestnávať civilných zamestnancov, ktorých úlohou je vykonávať odborné činnosti, a preberať na seba napríklad hmotnú zodpovednosť, nakoľko by to spadalo do plnej kompetencie súkromného subjektu.

4. Legislatívny rámec vzdelávania odsúdených o výkone trestu odňatia slobody

Základnou právnou normou, ktorá upravuje vzdelávanie odsúdených vo výkone trestu odňatia slobody je zákon č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov (ďalej tiež ako „zákon o výkone trestu odňatia slobody“). V § 32 zákona o výkone trestu odňatia slobody je vzdelávanie odsúdených vymedzené jako „súhrn aktivít založených na aktívnej účasti odsúdeného a zameraných na jeho začlenenie do spoločnosti v súlade s jeho osobnými a spoločenskými potrebami. Vzdelávanie odsúdených sa spravidla organizuje tak, aby v súlade s osobitnými predpismi bolo ukončenie štúdia oficiálne uznané vydaním príslušného dokladu akreditovanou inštitúciou; z dokladu nesmie byť zrejme, že odsúdený ho získal počas výkonu trestu.“ Odsúdenému, u ktorého sú na to predpoklady, sa umožní, aby získal základné vzdelanie, stredné odborné vzdelanie, úplné stredné vzdelanie alebo sa zúčastnil iných foriem vzdelávania, ktoré mu umožnia získať alebo zvyšovať si pracovnú kvalifikáciu. Vyhláška Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 368/2008 Z.z., ktorou sa vydáva Poriadok výkonu trestu odňatia slobody v znení neskorších predpisov (ďalej tiež jako „vyhláška“) definuje v § 44 vzdelávanie ako možnosť Odsúdeného k prístupu k vzdelávaniu, ktoré pozostáva zo všeobecnovzdelávacej výučby, kultúrnych a športových činností, sociálneho vzdelávania a bezplatného využívania fondov knižnice. Vzdelávanie sa spravidla uskutočňuje formou modulárnej výučby, sociálneho vzdelávania alebo umožnením účasti na diaľkových formách štúdia a v kurzoch. Z uvedeného vyplýva, že vyhláška upravuje možnosti edukácie odsúdených omnoho širšie a nezužuje ich len na možnosti získania určitého stupňa vzdelania. Cieľom vzdelávania v ústavoch na výkon trestu odňatia slobody je zvýšenie pravdepodobnosti následnej reintegrácie jedinca do spoločnosti, v zlepšení úrovne ich morálnych vlastností a v korekcii ich správania do sociálne prijateľných alebo dokonca požadovaných foriem.¹¹ Úloha vzdelávania odsúdených v rámci resocializácie tak hrá nezastupiteľné miesto. Za priority možno považovať výchovno-vzdelávacie a osvetovo-výchovné aktivity s orientáciou na zmenu hodnotového systému, najmä, aby sa vzdelanosť stala pre odsúdených akceptovanou hodnotou, ktorá im zvýši predpoklady pre začlenenie sa

¹⁰ Tamtiež.

¹¹ FISCHER, S. – ŠKODA, J. 2009. *Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlyňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada Publishing. 224 s. ISBN 978-80-247-2781-3.

do spoločnosti po prepustení na slobodu.¹² Dokonca aj z Koncepcie väzenstva Slovenskej republiky na roky 2011 – 2020, vyplýva, že k zabezpečeniu účelu a výkonu trestu a s cieľom vytvoriť čo najlepšie podmienky na realizáciu programov zaobchádzania je potrebné najmä zvyšovať vzdelanostnú úroveň a realizovať rekvalifikačné kurzy odsúdených s cieľom uplatnenia na trhu práce po prepustení na slobodu. Teda aj z citovanej koncepcie vyplýva, že edukácia odsúdených je základnou a neoddeliteľnou bunkou resocializácie odsúdených. Je preto potrebné koncepčne sa zaoberať témou zabezpečovania vzdelávania odsúdených súkromným subjektom. V zmysle § 3 rozkazu generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 7/2009 o vzdelávaní a organizovaní záujmových aktivít a aktivít vo voľnom čase obvinených a odsúdených Ústav uzatvára so školou alebo školským zariadením nachádzajúcim sa v jeho dislokácii dohodu o zabezpečovaní výchovno-vzdelávacieho procesu pre obvinených a odsúdených garantovaného školským zákonom v základnej škole, strednej škole, v škole pre deti a žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami alebo základnej umeleckej škole.¹³ Na účely zabezpečenia vzdelávania ústav zriaďuje učebne, detašované triedy, prípadne aj triedy pre praktické vyučovanie; detašované triedy základnej školy sa zriaďujú s kapacitou najviac piatich obvinených alebo odsúdených. V zmysle § 19 ods. 2 zákona č. 596/2003 Z. z. o štátnej správe v školstve a školskej samospráve a o zmene a doplnení niektorých zákonov, zriaďovateľmo škôl alebo školských zariadení môže byť aj iná právnická alebo fyzická osoba, čím sa myslí v zmysle zákona súkromná škola, resp. súkromné školské zariadenie. Na základe uvedeného je možné prijať záver, že z organizačného hľadiska, dohodu o zabezpečovaní výchovno vzdelávacieho procesu pre obvinených je možné uzatvoriť, aj so súkromným subjektom. Pre efektívny systém vzdelávania odsúdených je nevyhnutné splnenie troch podmienok, ktorými sú jednoznačnosť legislatívnej úpravy a dokumentov upravujúcich túto oblasť, ktoré musia vychádzať z medzinárodných dohovorov a odporúčaní, potreba kvalifikovaných vzdelávateľov odsúdených, ktorým musí byť poskytované aj ďalšie vzdelávanie a napokon nevyhnutnosť kvalitnej materiálnej a technickej vybavenosti.¹⁴ Na poskytovanie vzdelania odsúdeným tak vplýva mnoho faktorov. Je nepochybné, že vstupom súkromného subjektu do procesu vzdelávania, by naplnenie niektorých z vyššie uvedených podmienok bolo efektívnejšie, otázkou však stále ostáva kvalita takéhoto vzdelávania, nie v zmysle kvalifikovaných vzdelávateľov, ale kvality ako takej. Tu je možné badať späť otázky aj so samotným financovaním takého vzdelávania. V zmysle vyššie citovaného rozkazu č. 7/2009, pre potreby zabezpečenia vzdelávania dospelých, ak nie je financovanie takéhoto vzdelávania zabezpečené iným spôsobom, uzatvára ústav dohodu okrem školy a školského zariadenia aj s príslušným úradom práce, sociálnych vecí a rodiny. Vzdelávanie odsúdených pri podpísaní dohody s verejnou školou, resp. verejným zariadením, je podporované zo štátneho rozpočtu, čo neplatí pri súkromných školách. Preto je zřejmé, že podmienky vzdelávania za účasti súkromného subjektu, by museli byť nastavené exaktnejšie, kde by na základe podzákonného právneho predpisu mohli byť ustanovené presné požiadavky na realizáciu takejto spolupráce. Ak však vzdelávanie odsúdených vnímame v úvode naznačenom širšom kontexte § 44 vyhlášky Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 368/2008 Z.z., ktorou sa vydáva Poriadok výkonu trestu odňatia slobody v znení neskorších predpisov, je prípustné, aby vzdelávanie v oblasti uspokojovania záujmov realizovaného realizovaných prostredníctvom osvetovej činnosti odsúdených, bolo zverené súkromným subjektom. Jedným z takýchto modelov by

¹² KADLUBEKOVÁ, D. 2015. *Penitenciárna a postpenitenciárna edukácia dospelých*. Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta. ISBN 978- 80- 557 - 0939 – 0.

¹³ Rozkaz generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 7/2009 o vzdelávaní a organizovaní záujmových aktivít a aktivít vo voľnom čase obvinených a odsúdených.

¹⁴ KADLUBEKOVÁ, D. 2015. *Penitenciárna a postpenitenciárna edukácia dospelých*. Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta. ISBN 978- 80- 557 - 0939 – 0.

mohlo byť napríklad aj prevádzkovanie knižnice v rámci ústavu. Pri týchto činnostiach síce dochádza k bezprostrednému kontaktu s odsúdenými, avšak tu je možné sa stotožniť s názorom, že bezprostredný kontakt nie je možné chápať príliš kategoricky, nakoľko bezpečnostné riziko pri výkone takýchto činností je možné vylúčiť dostatočným preverovaním zamestnancov takéhoto subjektu.¹⁵

5. Záver

Tak ako bolo v článku uvedené, je možné uzavrieť, že súčasná právna úprava neumožňuje zriadiť ústav na výkon trestu v objekte, ktorého vlastníkom nie je štát. Je preto nutné, aby nastala zmena v zákone o výkone trestu odňatia slobody, ktorá by takúto možnosť pripúšťala. V naznačenom zmysle, je potrebné, aby legislatívna zmena v zákone o výkone trestu odňatia slobody bola čo najvšeobecnejšia, aby pripúšťala rôzne eventuality vstupu súkromného subjektu do výkonu trestu odňatia slobody. Zo skúmania jednotlivých ustanovení zákona o výkone trestu odňatia slobody je zjavné, že tento nepripúšťa v žiadnom ohľade delegáciu určitých právomocí v rámci výkonu trestu na súkromný subjekt. Ak by niekedy v budúcnosti mali vzniknúť tieto možnosti, nazdávame sa, že by ohľadom týchto otázok mala nastať široká odborná diskusia. Z podrobného skúmania jednotlivých zákonov, síce vyplýva záver, že legislatíva priamo nepočíta so zverením určitých právomocí týkajúcich sa výkonu trestu na súkromný subjekt, avšak za splnenia v článku naznačených podmienok nemožno tieto alternatívy vylúčiť. Vzhľadom k tomu, že v článku bola najväčšia pozornosť venovaná zamestnávaniu a vzdelávaniu odsúdených ako súčasť ich resocializácie, je možné konštatovať, že práve tieto činnosti je možné zveriť súkromnému subjektu, avšak vždy je potrebné brať zreteľ na otázku vhodnosti a účelnosti, tak aby bol za každých okolností naplnený účel trestu. Ak by sa niekedy v budúcnosti otvorila diskusia o výstavbe výkonu trestu odňatia slobody, kde by činnosti súvisiace s výkonom trestu mali byť zverené súkromnému subjektu, malo by vyvstať riešenie, a to v prijatí samostatného zákona, ktorý by explicitne riešil otázku delegácie právomocí na súkromný subjekt, tak aby nedochádzalo k dezinpretáciám. V takomto zákone, by mali byť taxatívne vymenované činnosti, za ktoré by stále zodpovedal štát a naopak činnosti, ktoré by mohli byť zverené súkromnému subjektu. Aj keď je možné prijať záver, že väčšinu činností súvisiacich so samotnou resocializáciou odsúdených je možné delegovať na súkromný subjekt, je potrebné mať na zreteli, vhodnosť takejto delegácie, z dôvodu, že pri vstupe súkromného subjektu do takého projektu, hrá u neho prím ekonomická otázka, a tak aby delegovanie právomocí na súkromný subjekt, nemalo negatívny dopad na samotných odsúdených. V budúcnosti len ťažko možno očakávať vývoj priaznivej situácie smerom k privatizácii väzenstva ako takého, nakoľko asi najčastejším modelom verejno-súkromného partnerstva ostane vystupovanie súkromného partnera ako koncesionára, a to v rôznych jeho modalitách.

Predložený článok vznikol s podporou a je výstupom riešenia výskumného projektu APVV-16-0362 „Privatizácia trestného práva – hmotnoprávne, procesnoprávne, kriminologické a organizačno-technické aspekty.“

¹⁵ TLAPÁK NAVRÁTILOVÁ, J.: Má privatizace vězení budoucnost?. In: ROMŽA, S. (ed.) *III. KOŠICKÉ DNI TRESTNÉHO PRÁVA „Kriminologické a organizačno-technické aspekty privatizácie trestného práva“*. Zborník vedeckých príspevkov z Interdisciplinárnej celoštátnej vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konajúcej sa dňa 6.-7.11.2019 organizovanej Katedrou trestného práva Právnickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2019.

Použitá literatúra

1. Aktualizácia štúdie uskutočniteľnosti výstavby väzenského zariadenia Rimavská Sobota – Sabová formou verejno – súkromného partnerstva, zverejnená na www.rimava.sk.
2. ČAPKA, M. – VAENTOVIČOVÁ, Z. 2014. *Zamestnávanie obvinených a odsúdených v SR*. In: Ečasopis Sociálna spoločnosť. ISSN: 1339 – 6722.
3. FISCHER, S. – ŠKODA, J. 2009. Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlyvňování závažných sociálně patologických jevů. Praha: Grada Publishing. 224 s. ISBN 978-80-247-2781-3.
4. Informačný materiál Ministerstva spravodlivosti – Výstavba novej väznice v Rimavskej Sobote, uverejnená na www.justice.gov.sk.
5. KADLUBEKOVÁ, D. 2015. *Penitenciárna a postpenitenciárna edukácia dospelých*. Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta. ISBN 978- 80- 557 - 0939 – 0.
6. MACKENZIE, D.L.: What works in Corrections. Cambridge: UP 2006, s. 391, ISBN 0-521-00120-X.
7. Rozkaz generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 7/2009 o vzdelávaní a organizovaní záujmových aktivít a aktivít vo voľnom čase obvinených a odsúdených.
8. Rozkaz Generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 28/2015 o zamestnávaní obvinených a odsúdených, dostupný na www.zvjs.sk.
9. Rozkaz Generálneho riaditeľa Zboru väzenskej a justičnej stráže č. 42/2012 o zaraďovaní obvinených a odsúdených do práce v znení RGR č. 22/2017.
10. Strategický dokument: Aktualizovaná koncepcia väznenstva Slovenskej republiky na roky 2011 – 2020, dostupná na www.justice.gov.sk
11. TLAPÁK NAVRÁTILOVÁ, J.: Má privatizace vězení budoucnost?. In: ROMŽA, S. (ed.) *III. KOŠICKÉ DNI TRESTNÉHO PRÁVA „Kriminologické a organizačno-technické aspekty privatizácie trestného práva“*. Zborník vedeckých príspevkov z Interdisciplinárnej celoštátnej vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou konajúcej sa dňa 6.-7.11.2019 organizovanej Katedrou trestného práva Právnickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2019.
12. Vyhláška Ministerstva spravodlivosti Slovenskej republiky č. 368/2008 Z.z., ktorou sa vydáva Poriadok výkonu trestu odňatia slobody v znení neskorších predpisov.
13. Zákon č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon v jeho platnom znení.
14. Zákon č. 523/2004 Z.z. o rozpočtových pravidlách verejnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov.
15. Zákon o zbore väzenskej a justičnej stráže č. 4/2001 Z. z. v jeho platnom znení
16. Zákona č. 169/1999 Sb., o výkone trestu odňatia slobody.
17. Zákona č. 475/2005 Z. z. o výkone trestu odňatia slobody a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Kontaktné údaje

JUDr. Veronika Tóthová, PhD.

Katedra trestného práva

Právnická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika

Kováčska 30, 040 01 Košice

e-mail: veronika.perdukova@upjs.sk

PŘÁVNÝ ASPEKT OCHRANY SPOTREBITEĽA

LEGAL ASPECT OF CONSUMER PROTECTION

Silvia Treľová

Abstrakt

V podnikateľskom prostredí je spotrebiteľ zraniteľnou skupinou. Právne predpisy v oblasti ochrany spotrebiteľa tak v prostredí EÚ, ako aj SR, sú neoddeliteľnou súčasťou regulácie podnikateľského prostredia a spotrebiteľského správania. Právne predpisy komunitárneho práva, ktoré obsahujú opatrenia na ochranu spotrebiteľov, vytvárajú základ európskeho spotrebiteľského práva ako jedného zo segmentov práva jednotného vnútorného trhu. Európske legislatívne opatrenia, ktoré upravujú pravidlá a štandardy, sa vzťahujú na spotrebiteľov bez ohľadu na to, v ktorom členskom štáte EÚ spotrebiteľ žije alebo nakupuje. Európske a národné právo členského štátu sú vzájomne previazané, úroveň a spôsob transpozície smerníc EÚ do národnej legislatívy sú pre aplikačnú prax v danom štáte významné.

Kľúčové slová: *spotrebiteľ, ochrana spotrebiteľa, spotrebiteľský kódex, spotrebiteľské práva*

Abstract

In a business environment, the consumer is a vulnerable group. Legal regulations in the field of consumer protection in the environment of both the EU and the Slovak Republic are an integral part of the regulation of the business environment and consumer behaviour. Legislation that contains consumer protection measures forms the basis of European consumer law as one of the segments of single internal market law. European legislation regulating rules and standards applies to consumers regardless of the EU Member State in which the consumer lives or buys. The European and national law of a Member State are interlinked, the level and manner of transposition of EU directives into national legislation are significant for the application practice in that state.

Keywords: *consumer, consumer protection, consumer code, consumer rights*

1. ÚVOD

V posledných rokoch sú práva spotrebiteľov častým predmetom pozornosti zákonodarcov. Pri tvorbe spotrebiteľskej legislatívy, ktorá bude efektívna a v potrebnom rozsahu určuje práva spotrebiteľov a povinnosti podnikateľov, je nutné dbať nielen o dosiahnutie čo najvyššej miery ochrany spotrebiteľských práv, ale aj o vyváženosť vzťahov medzi spotrebiteľmi a podnikateľmi, tak aby sa nevytvárali prekážky rozvoja podnikateľského prostredia.

Problematika ochrany spotrebiteľa nadobúda celospoločenský význam a postupne sa z čiastkových právnych úprav koncipuje samostatné právne odvetvie - spotrebiteľské právo.

2. SPOTREBITEĽ A JEHO POSTAVENIE PODĽA PRÁVA EURÓPSKEJ ÚNIE

Jedným zo zásadných cieľov EÚ je voľný pohyb tovarov a služieb medzi jednotlivými členskými štátmi. Až následne sa Únia zameriava na ochranu spotrebiteľov, ktorá sa uplatňuje v podobe ochrany tzv. slabšej strany obchodných transakcií. Prečo slabšej strany? Podnikateľ vystupuje ako profesionál a ponúka svoje tovary a služby v rámci svojej profesionálnej podnikateľskej činnosti, má prehľad a vie sa orientovať v rámci svojho podnikania, naproti tomu spotrebiteľ ako laik nemá také podrobné informácie o portfóliu ponúkaných výrobkov

a služieb na trhu. Spotrebiteľia ako spravidla „slabší partneri“ majú byť na trhu chránení pred manipuláciou zo strany obchodných „profesionálov“, avšak dôsledná ochrana spotrebiteľov by však naopak v niektorých prípadoch mohla brániť voľnému pohybu tovarov a služieb (Hajn, 2010, s. 16).

Spoločný trh bez vnútorných hraníc si vyžaduje jednotný prístup k právnej regulácii. EÚ využíva na dosiahnutie zdravého konkurenčného podnikateľského prostredia a rešpektovanie základných práv spotrebiteľov nástroje na harmonizáciu právnych noriem. Základný právny rámec pre ochranu spotrebiteľa v EÚ bol kreovaný primárnym právom. Následné spresnenie definícií pojmov a konkretizácia ochrany spotrebiteľa boli ponechané na sekundárne právo. Otázka ochrany spotrebiteľa sa stala aj neoddeliteľnou súčasťou rozsiahlej judikatúry Súdneho dvora EÚ.

V primárnom práve EÚ vnímame skutočnú ochranu spotrebiteľa až v súvislosti so Zmluvou o Európskej únii (Maastrichtskou zmluvou účinnou od 1. novembra 1993), ktorá ochranu spotrebiteľa nielen začlenila medzi činnosti Európskej únie do časti nazvanej Zásady (článok 3 ods. 1 písm. s) ZEÚ), ale vytvorila tiež samostatnú hlavu (HLAVA XI, Článok 129a), ktorá je venovaná ochrane spotrebiteľa. Tieto články následne, po prijatí Lisabonskej zmluvy, našli svoju reflexiu aj v článkoch Zmluvy o fungovaní Európskej únie (článok 4 ods. 2 písm. f), článok 12, článok 114, článok 169 Zmluvy o fungovaní Európskej únie), ktorá vo viacerých článkoch pracuje s pojmom spotrebiteľ, avšak konkrétnu definíciu pojmu spotrebiteľ neuvádza. EÚ sa snaží prostredníctvom rôznych opatrení podporiť záujmy spotrebiteľov a zabezpečiť vysokú úroveň ochrany spotrebiteľov, prispieva k ochrane ich zdravia, bezpečnosti a hospodárskych záujmov, ako aj k podpore ich práva na informácie, osvetu a vytváranie združení na ochranu ich záujmov.

Konkrétne vymedzenie pojmu spotrebiteľ, ako aj bližšiu právnu úpravu ochrany spotrebiteľa primárne právo EÚ prenecháva sekundárnemu právu, ktoré sa venuje tejto problematike podstatne rozsiahlejšie. Sporné otázky rieši judikatúra Súdneho dvora EÚ, ktorému pripadla významná rola v tomto ohľade.

EÚ iniciovala vznik niekoľkých smerníc zameraných predovšetkým na ochranu zdravia, bezpečnosti a v neposlednom rade aj na ochranu spotrebiteľských ekonomických záujmov. Medzi najvýznamnejšie patrí smernica 2011/83/EÚ o právach spotrebiteľov, smernica 2005/29/ES o nekalých obchodných praktikách podnikateľov (kodifikované znenie), smernica 93/13/EHS o nekalých podmienkach v spotrebiteľských zmluvách, smernica 2006/114/ES o klamlivej a porovnávacej reklame (kodifikované znenie) (Ondrejová, 2010, s. 230), smernica 1999/44/ES o určitých aspektoch predaja spotrebného tovaru a záruk na spotrebný tovar, smernica 98/6/ES o ochrane spotrebiteľa pri označovaní cien výrobkov ponúkaných spotrebiteľovi, smernica 2008/48/ES o zmluvách o spotrebiteľskom úvere, smernica 2006/114/ES o klamlivej a porovnávacej reklame. Tieto a ostatné smernice stanovujú minimálne požiadavky pre všetky členské štáty a vnútroštátne úpravy majú následne priniesť podrobnejšiu právnu úpravu. Členské štáty EÚ majú vlastnou legislatívnou činnosťou dosiahnuť ciele stanovené v smernici.

Jednotlivé smernice vymedzujú pojem „spotrebiteľ“ predovšetkým pre oblasť svojej pôsobnosti, pričom možno konštatovať, že spotrebiteľ vystupuje v postavení fyzickej osoby. V rámci prijatých smerníc výnimku predstavovala len smernica 90/314/EHS, ktorá nešpecifikovala osobu spotrebiteľa a vymedzila ho ako osobu, ktorá prijíma alebo odsúhlasuje prijatie balíka služieb (hlavná zmluvná strana), alebo akúkoľvek osobu, v zastúpení ktorej hlavná zmluvná strana odsúhlasuje predaj balíka služieb (ďalší príjemcovia), alebo akúkoľvek osobu, na ktorú hlavná zmluvná strana alebo akýkoľvek z ďalších príjemcov prenáša balík služieb (príjemca služieb). Na účely tejto smernice bolo možné dedukovať, že spotrebiteľom mohli byť tak fyzické, ako aj právnické osoby. Táto smernica však bola zrušená k 30.06.2018 smernicou (EÚ) 2015/2302 o balíkoch cestovných služieb a spojených cestovných službách,

ktorá definíciu spotrebiteľa neobsahuje. Otázkou vymedzenia osoby spotrebiteľa sa zaoberal aj Európsky súdny dvor, ktorý rozsudkom v spojených veciach C-541/99 a 542/99 *Cape Snc v. Idealservice Srl a Idealservice* rozhodol, že spotrebiteľom môže byť výlučne len fyzická osoba. Keďže „Európsky súdny dvor sa výstižne zameriava na ochranný účel ustanovení, ktoré má vyložiť, týmto spôsobom spravidla dospieva k úzkemu pojmu spotrebiteľa, ktorý zahŕňa účasť na trhu len pre súkromné účely.“ (Dausés, 2002, s. 682).

Je potrebné poukázať na skutočnosť, že aj keď sa jednotlivé definície spotrebiteľa v súčasnosti účinných smerniciach terminologicky líšia, podstata definície zostáva rovnaká a výklad definície je ustálený. Pokiaľ vychádzame zo smernice 2011/83/EÚ o právach spotrebiteľov, v článku 2 ods. 1 je spotrebiteľ vymedzený ako akákoľvek fyzická osoba, ktorá v zmluvách, na ktoré sa vzťahuje táto smernica, koná na účely, ktoré sa netýkajú jej obchodnej ani podnikateľskej činnosti, remesla ani povolania. Napríklad smernica 2005/29/ES o nekalých obchodných praktikách podnikateľov voči spotrebiteľom na vnútornom trhu vylučuje konanie fyzickej osoby za účelom, ktorý nie je možné považovať za prevádzkovanie jej obchodu, živnosti alebo remesla alebo výkonu jej slobodného povolania. Spotrebiteľom v zmysle smernice 93/13/EHS o nekalých podmienkach v spotrebiteľských zmluvách je akákoľvek fyzická osoba, ktorá v zmluvách podliehajúcich tejto smernici koná s cieľom, nevzťahujúcim sa k jeho obchodu, podnikaniu alebo povolaniu.

3. SPOTREBITEĽ A JEHO POSTAVENIE PODĽA SLOVENSKEJ PRÁVNEJ ÚPRAVY

Postavenie spotrebiteľa na trhu v snahe zabezpečiť mu vysokú úroveň ochrany štát koriguje prostredníctvom všeobecne záväzných právnych noriem. Súčasným platným právnym predpisom pre túto oblasť je zákon č. 250/2007 Z. z. o ochrane spotrebiteľa v znení neskorších predpisov, ktorý nahradil pôvodný zákon č. 634/1992 Zb. o ochrane spotrebiteľa. Aj keď tento pôvodný zákon zakotvoval vysokú úroveň spotrebiteľskej ochrany bežnú v EÚ, úprava právnych vzťahov bola v tomto zákone v mnohých prípadoch nejednoznačná a neurčitá, pripúšťala viaczmyselný výklad, niektoré ustanovenia zákona boli v skutočnosti neaplikovateľné alebo pre subjekty na trhu predstavovali neprimeranú záťaž. Okrem legislatívno-technických nesprávností bolo potrebné pristúpiť ku konkretizácii práv a povinností vo vzťahu podnikateľ – spotrebiteľ, k odstráneniu nedostatkov implementácie dovtedy transponovaných smerníc (Dôvodová správa k zákonu č. 250/2007 Z. z.). Výsledkom snáh bolo prijatie nového zákona o ochrane spotrebiteľa, ktorý vytvára základný právny rámec ochrany spotrebiteľa a túto ochranu poskytuje v prípadoch, kedy spotrebiteľ nakupuje výrobky alebo používa služby v zásade pre svoju vlastnú potrebu alebo pre celkovú potrebu fyzických osôb.

Popri zákone o ochrane spotrebiteľa je tu zákon č. 40/1964 Z. z. Občiansky zákonník v znení neskorších predpisov ako základný hmotnoprávny kódex, ktorý okrem všeobecnej úpravy občianskoprávných vzťahov obsahuje aj špeciálne ustanovenia dotýkajúce sa ochrany spotrebiteľa (§ 52 až § 54a o spotrebiteľských zmluvách uzavretých medzi spotrebiteľmi a obchodníkmi, § 496 o dohode o vlastnostiach, účele a akosti plnenia pri spotrebiteľských zmluvách, § 612 až § 627 ako osobitné ustanovenia o predaji tovaru v obchode, t. j. o spotrebiteľských kúpnych zmluvách). Z uvedeného môžeme vidieť, že ochrana spotrebiteľa sa podľa Občianskeho zákonníka vyžíva najmä vo sfére spotrebiteľských zmlúv. Ako uvádza Fekete (2007, s. 193), táto oblasť je predmetom záväzkovo-právnych vzťahov, v ktorých sa jedná o prevod vlastníckeho práva k predmetom osobnej spotreby, poskytovanie osobných úkonov alebo služieb.

Slovenský právny systém ochrany spotrebiteľa môžeme systematicky rozdeliť na základné hmotnoprávne predpisy na ochranu spotrebiteľa, právne predpisy schválené len za účelom ochrany spotrebiteľa v špecifických oblastiach, ktoré sa samostatne zaoberajú úpravou práv a

povinností účastníkov spotrebiteľských vzťahov (čiastkové právne úpravy) a procesnoprávne predpisy pre postup orgánov dozoru pri ochrane spotrebiteľa. Opatrenia trvalého charakteru v oblasti spotrebiteľskej politiky majú podobu prijímania špeciálnych právnych predpisov a ich novelizácií, ako aj podobu zmien a doplnení všeobecného právneho predpisu - Občianskeho zákonníka. „Je potrebné poznamenať, že od roku 2007 bol prijatý celý rad právnych predpisov, ktorými sa existujúca legislatíva modernizovala, ktorými sa zabezpečovala transpozícia európskej legislatívy a ktorými sa vytvárali podmienky pre aplikáciu priamo účinných právnych aktov EÚ.“ (Návrh Stratégie spotrebiteľskej politiky Slovenskej republiky na roky 2014 – 2020, 2014, s. 11)

Prehľad konkrétnej právnej úpravy uvádzame v tomto odseku. Medzi právne predpisy, ktoré sú výslovne zamerané na ochranu spotrebiteľa možno zaradiť okrem zákona č. 250/2007 Z. z. o ochrane spotrebiteľa v znení neskorších predpisov aj zákon č. 102/2014 Z. z. o ochrane spotrebiteľa pri predaji tovaru alebo poskytovaní služieb na základe zmluvy uzavretej na diaľku alebo zmluvy uzavretej mimo prevádzkových priestorov predávajúceho v znení neskorších predpisov, ktoré upravujú najmä práva spotrebiteľov a povinnosti predávajúcich, resp. výrobcov, dovozcov a dodávateľov. Ďalej možno spomenúť zákon č. 128/2002 Z. z. o štátnej kontrole vnútorného trhu vo veciach ochrany spotrebiteľa v znení neskorších predpisov alebo zákon č. 178/1998 Z. z. o podmienkach predaja výrobkov a poskytovania služieb na trhovách miestach v znení neskorších predpisov. V rámci legislatívy v oblasti bezpečnosti tovarov, ktorá je tvorená taktiež viacerými právnymi predpismi, môžeme uviesť Nariadenie vlády SR č. 404/2007 Z. z. o všeobecnej bezpečnosti výrobkov. Medzi hmotnoprávne predpisy, ktoré riešia aj otázku spotrebiteľského práva môžeme zaradiť zákon č. 136/2001 Z. z. o ochrane hospodárskej súťaže v znení neskorších predpisov, ktorý zaručuje ochranu hospodárskej súťaže pred jej obmedzovaním, ako aj vytváranie podmienok na jej ďalší rozvoj v prospech spotrebiteľov, zákon č. 147/2001 Z. z. o reklame v znení neskorších predpisov, ktorý chráni podnikateľov aj spotrebiteľov pred účinkami neprípustnej porovnávacej reklamy, a v rámci zodpovednostných práv môžeme spomenúť aj zákon č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon v znení neskorších predpisov, ktorý v § 269 vymedzuje skutkovú podstatu trestného činu poškodzovania spotrebiteľa spôsobením škody alebo použitím nekalých obchodných praktík. V oblasti cestovného ruchu je ochrana zaručená prostredníctvom zákona č. 161/2011 Z. z. o ochrane spotrebiteľa pri poskytovaní niektorých služieb cestovného ruchu v znení neskorších predpisov, ktorý upravuje zmluvy o poskytovaní niektorých služieb cestovného ruchu (tzv. timesharing). Ďalšie právne predpisy, ktoré upravujú ochranu spotrebiteľa pri poskytovaní finančných služieb sú zákon č. 129/2010 Z. z. o spotrebiteľských úveroch a o iných úveroch a pôžičkách pre spotrebiteľov v znení neskorších predpisov, zákon č. 90/2016 Z. z. o úveroch na bývanie v znení neskorších predpisov, zákon č. 266/2005 Z. z. o ochrane spotrebiteľa pri finančných službách na diaľku v znení neskorších predpisov. Spôsoby mimosúdneho riešenia sporu medzi spotrebiteľom a obchodníkom sú obsiahnuté v zákone č. 335/2014 Z. z. o spotrebiteľskom rozhodcovskom konaní v znení neskorších predpisov, v zákone č. 391/2015 Z. z. o alternatívnom riešení spotrebiteľských sporov v znení neskorších predpisov a v zákone č. 420/2004 Z. z. o mediácii a o doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. Postup orgánov dozoru pri ochrane spotrebiteľa regulujú procesnoprávne normy v zákone č. 160/2015 Z. z. Civilný sporový poriadok v znení neskorších predpisov (spotrebiteľské spory v Prvom diele Druhej hlavy - § 290 - 323), zákone č. 71/1967 Zb. o správnom konaní (správny poriadok) v znení neskorších predpisov.

Na základe rešeršu normatívnych právnych aktov môžeme konštatovať, že spotrebiteľské právo zahŕňa tak normy súkromného práva, ako aj verejného práva, pričom v závislosti od viazanosti subjektov obsahom právnej normy majú prevahu kogentné normy. Koncepciu ochrany spotrebiteľa môžeme klasifikovať na ochranu súkromnoprávnu a ochranu

verejnoprávnu. V rámci súkromnoprávnej ochrany práv spotrebiteľa, pre ktorú je charakteristická zmluvná voľnosť, sa snažia normy kogentného charakteru túto zmluvnosť obmedziť s cieľom obnoviť rovnováhu medzi podnikateľom a spotrebiteľom. Verejnoprávna ochrana práv spotrebiteľa spočíva v určovaní podmienok podnikateľského prostredia a reguluje požiadavky na bezpečnosť, kvalitu a cenu produktov a služieb, reguluje reklamu a obchodné praktiky v podnikaní, vymedzuje rozsah informačných povinností podnikateľov, rieši otázku vymožitelnosti práv a pod.

4. BUDE SPOTREBITEĽSKÉ PRÁVO KODIFIKOVANÉ ALEBO NIE?

Prijatím mnohých právnych predpisov došlo k aktualizácii slovenského právneho poriadku a k aproximácii európskeho práva, avšak to neprispelo k sprehľadneniu právnej úpravy a k odstráneniu jej fragmentácie. Poukazujeme na to, že súčasná právna úprava tejto problematiky je roztrieštená, čo je spôsobené najmä účelovými čiastkovými právnymi reguláciami. Ani tak kľúčový pojem akým je „spotrebiteľ“ nie je jednotne definovaný a jeho zmluvná strana v spotrebiteľskom právnom vzťahu je obsahovo rozdielna pokiaľ ide o predávajúceho podľa zákona o ochrane spotrebiteľa a dodávateľa podľa Občianskeho zákonníka. Z čiastkových právnych úprav sa postupne koncipuje samostatné právne odvetvie - spotrebiteľské právo. Takýto vývoj právnej úpravy určitým spôsobom zneprehľadňuje celú problematiku, čím sa už niekoľko rokov formuje medzi odbornou verejnosťou myšlienka potreby kodifikácie.

Nastolená myšlienka kodifikácie spotrebiteľského práva na Slovensku sa pretavila do možnej reality v roku 2016, kedy Ministerstvo hospodárstva SR iniciovalo novú reguláciu ochrany spotrebiteľa prostredníctvom nového kódexu - *Spotrebiteľského zákonníka alebo Spotrebiteľského kódexu*. Podporu zjednotenia právnej úpravy do jedného kompaktného celku vyjadrila aj Komisia pre rekodifikáciu súkromného práva. Legislatívna iniciatíva Ministerstva hospodárstva SR vychádzala z potreby reagovať na existenciu nerovnovážneho vzťahu medzi spotrebiteľmi a obchodníkmi, ktorý je postavený na nedostatočnej informovanosti spotrebiteľov o vlastných právach. Ministerstva hospodárstva SR poukázalo v legislatívnom zámere na to, že spotrebiteľ „pre nedostatok skúseností, odborných znalostí a množstvo vonkajších podnetov mnohokrát nedokáže náležite posúdiť a vyhodnotiť všetky svoje možnosti a alternatívy na trhu a na základe nich prijať informované rozhodnutie. Obchodník ako profesionál má na rozdiel od spotrebiteľa skúsenosti s predajom tovarov a poskytovaním služieb, znalosti týkajúce sa ponúkaných produktov a trhu a vo väčšine prípadov aj viac ekonomických prostriedkov na pokrytie nákladov na právne poradenstvo.“ (Pripravuje sa nový kódex – Spotrebiteľský zákonník, 2016) Tento spôsob právnej úpravy by predstavoval skĺbenie súkromnoprávnych noriem chrániacich spotrebiteľa (normy vyňaté z Občianskeho zákonníka) a verejnoprávnych noriem chrániacich spotrebiteľa (normy zo zákona o ochrane spotrebiteľa, zákona o hospodárskej súťaži - pozri napr. Gubíniová, 2013, s. 56), pričom by mal zahrnúť aj niektoré ďalšie spotrebiteľské predpisy. V súlade s Návrhom Stratégie spotrebiteľskej politiky Slovenskej republiky na roky 2014 – 2020 by spotrebiteľský kódex nahradil v súčasnosti platné a účinné zákony, a to najmä zákon o ochrane spotrebiteľa, relevantné ustanovenia Občianskeho zákonníka (najmä ustanovenia § 52 až 54 a ustanovenia § 612 až 627), zákon o ochrane spotrebiteľa pri predaji tovaru alebo poskytovaní služieb na základe zmluvy uzavretej na diaľku alebo zmluvy uzavretej mimo prevádzkových priestorov predávajúceho, zákon o spotrebiteľských úveroch a o iných úveroch a pôžičkách pre spotrebiteľov, zákon o ochrane spotrebiteľa pri finančných službách na diaľku, ako aj zákon o reklame. Keďže Ministerstvo hospodárstva SR chce regulovať aj „zl'avové“ portály má byť do kódexu zakotvená aj „úprava predaja prostredníctvom tzv. zl'avových portálov, resp. obdobných platforiem určených pre sprostredkovaný predaj. Cieľom je vyjasnenie práv a povinností vyplývajúcich z právneho vzťahu medzi spotrebiteľom a sprostredkovateľom a následného vzťahu medzi spotrebiteľom a obchodníkom, ktorého tovary a služby sú

prostredníctvom konkrétnej platformy sprostredkované.“ (Pripravuje sa nový kódex – Spotrebiteľský zákonník, 2016)

Do Spotrebiteľského kódexu bude transponovaná, pokiaľ ide o európske smernice, najmä smernica 2005/29/ES o nekalých obchodných praktikách podnikateľov voči spotrebiteľom na vnútornom trhu, smernica 2004/113/ES o vykonávaní zásady rovnakého zaobchádzania medzi mužmi a ženami v prístupe k tovaru a službám a k ich poskytovaniu, smernica 98/6/ES o ochrane spotrebiteľa pri označovaní cien výrobkov ponúkaných spotrebiteľovi, smernica 93/13/EHS o nekalých podmienkach v spotrebiteľských zmluvách, smernica 2009/22/ES o súdnych príkazoch na ochranu spotrebiteľských záujmov, smernica 1999/44/ES o určitých aspektoch predaja spotrebného tovaru a súvisiacich zárukách, smernica 2011/83/EÚ o právach spotrebiteľov, smernica 2008/48/ES o zmluvách o spotrebiteľskom úvere, smernica 2002/65/ES o poskytovaní finančných služieb spotrebiteľom na diaľku, smernica 2014/17/EÚ o zmluvách o úvere pre spotrebiteľov týkajúcich sa nehnuteľností určených na bývanie, smernica 2003/33/ES o aproximácii zákonov, iných právnych predpisov a správnych opatrení členských štátov týkajúcich sa reklamy a sponzorstva tabakových výrobkov, smernica 2006/114/ES o klamlivej a porovnávacej reklame, nariadenie č. 261/2004, ktorým sa ustanovujú spoločné pravidlá systému náhrad a pomoci cestujúcim pri odmietnutí nástupu do lietadla, v prípade zrušenia alebo veľkého meškania letov, nariadenie č. 2006/2004 o spolupráci medzi národnými orgánmi zodpovednými za vynucovanie právnych predpisov na ochranu spotrebiteľa (nariadenie o spolupráci v oblasti ochrany spotrebiteľa), smernica 2013/11/EÚ o alternatívnom riešení spotrebiteľských sporov. (Návrh Stratégie spotrebiteľskej politiky Slovenskej republiky na roky 2014 – 2020, 2014, s. 12-13)

Spotrebiteľský zákonník má mať charakter moderného právneho predpisu, v ktorom práva a povinnosti spotrebiteľov, obchodníkov a ďalších hospodárskych subjektov majú byť upravené jasne, zrozumiteľne a transparentne. Cieľom má byť vytvorená vyvážená právna úprava, ktorá má na jednej strane zaistiť vysokú mieru ochrany spotrebiteľov, avšak na strane druhej nemá nadmerným regulačným zaťažením vytvárať prekážky pre rozvoj podnikateľského prostredia a inovácie. (Pripravuje sa nový zákon z dielne ministerstva hospodárstva - Spotrebiteľský zákonník, 2016)

Prečo však ešte v súčasnom období používame vo vyššie uvedenom v texte budúci čas? Spôsobuje to skutočnosť, že do dnešného dňa tento kódex nebol prijatý, aj keď jeho predpokladaná účinnosť podľa Návrhu Stratégie spotrebiteľskej politiky Slovenskej republiky na roky 2014 – 2020 bola ešte v roku 2015. Na prelome rokov 2016 a 2017 sa Ministerstvo hospodárstva vyjadrilo, že je potrebné najprv novelizovať občiansky kódex (pripravovaná a očakávaná rekodifikácia Občianskeho zákonníka), z ktorého má nový Spotrebiteľský kódex hodnotovo vychádzať. V radoch odbornej verejnosti sa aj v ďalších rokoch viedli diskusie či spotrebiteľský kódex má byť alebo nie. O tejto otázke sa polemizovalo napríklad aj na medzinárodnej konferencii pod názvom *Zásady európskeho súkromného práva v aplikačnej praxi* na tému *Spotrebiteľský kódex: áno či nie?* konanej v dňoch 31. mája a 1. júna 2018 na Právnickej fakulte Masarykovej univerzity v Brne, kde odzneli názory za aj proti kódexu. Vystúpila tu aj Mgr. Virághová z Ministerstva hospodárstva SR, ktorá „poukázala jednak na to, že nová rekodifikačná komisia v rámci prác na novom občianskom zákonníku pôvodne uvítala prijatie spotrebiteľského kódexu, a jednak na to, že zámer vytvoriť spotrebiteľský kódex je súčasťou Stratégie spotrebiteľskej politiky na roky 2014 až 2020.“ (Maslák, 2018, s. 563)

Rovnakú situáciu riešila aj susedná Česká republika, ktorá začiatkom roka 2019 potrebu samostatného spotrebiteľského kódexu zamietla. Ministerstvo priemyslu a obchodu prípravu nového zákona po dvoch rokoch zastavilo. Z dôvodu, že pre spotrebiteľskú prax spotrebiteľský kódex nie je potrebný, český zákonodarcovia venujú svoju pozornosť presneniu úpravy v rámci už existujúcich zákonov.

V problematike (ne)prijatie je potrebné si položiť otázku, či taký Spotrebiteľský kódex dokáže obsiahnuť komplexne všetky otázky spadajúce pod spotrebiteľské právo. Zastávame názor, že aj keď ten dojem by kódex vzbudzoval, v skutočnosti by tomu tak nikdy nebolo. Potvrdzujú to aj slová Mgr. Virághová, ktorá tiež uviedla, že „v pripravovanom spotrebiteľskom kódexe by nemala byť úprava timesharingu, zájazdov, reklamy ani oblasť sektorových predpisov (dodávka vody, elektriny a pod.).“ (Maslák, 2018, s. 564) Takže popri kódexe budú existovať aj čiastkové právne predpisy. Je teda otázne, či pri zjednocovaní spotrebiteľskej legislatívy by samostatný kódex nebol len kompilátom existujúcej právnej úpravy. Na druhej strane si myslíme, že zracionalizovanie právnej úpravy je potrebné, nakoľko si to aj súčasný vývoj vyžaduje.

Nemožno opomenúť ani situáciu na európskej úrovni, nakoľko Európska komisia v apríli 2019 navrhla nové pravidlá európskeho spotrebiteľského práva ako súčasť balíka s názvom *Nová dohoda pre spotrebiteľov*. „Medzi najvýznamnejšie zlepšenia patrí väčšia transparentnosť pre spotrebiteľov pri nakupovaní online, účinnejšie sankcie a jasné pravidlá pre riešenie problému dvojakej kvality výrobkov v EÚ.“ (Európska komisia, 2019) V súlade s dohodou majú byť posilnené spotrebiteľské práva na internete o informovanosť spotrebiteľov o tom, či kupujú výrobky alebo služby od obchodníka alebo od súkromnej osoby, ako aj o tom, či pri vyhľadávaní výrobkov na internete za zobrazený výsledok vyhľadávania platí predávajúci. Pre prípad porušenia právnych predpisov EÚ v oblasti ochrany spotrebiteľa sa udeľuje vnútroštátnym orgánom právomoc koordinovane ukladať účinné, primerané a odrádzajúce sankcie. Za rozsiahle porušenia právnych predpisov, ktoré sa budú týkať spotrebiteľov vo viacerých členských štátoch EÚ a ktoré podliehajú koordinovanému presadzovaniu právnych predpisov EÚ, sa bude môcť v každom dotknutom členskom štáte uložiť maximálna pokuta vo výške 4 % ročného obratu obchodníka. V neposlednom rade sa za účelom predchádzania dvojitej kvality výrobkov ustanovuje, že pokiaľ bude na trh uvedený výrobok ako výrobok identický s rovnakým výrobkom v iných členských štátoch, pričom ak tento výrobok má v skutočnosti neopodstatnene výrazne odlišné zloženie alebo vlastnosti, sa toto bude považovať za klamlivú praktiku. (Európska komisia, 2019) Vyvrcholením snáh o modernizáciu spotrebiteľského práva je smernica (EÚ) 2019/2161, ktorou sa menia štyri európske smernice - smernica 93/13/EHS smernica 98/6/ES, smernica 2005/29/ES a 2011/83/EÚ, pokiaľ ide o lepšie presadzovanie a modernizáciu predpisov Únie v oblasti ochrany spotrebiteľa. Táto smernica bola prijatá z 27. novembra 2019, pričom členské štáty musia prijať opatrenia potrebné na dosiahnutie súladu s touto smernicou, ako aj uverejniť ich do 28. novembra 2021. Uvedené opatrenia budú členské štáty uplatňovať od 28. mája 2022.

5. ZÁVER

„Legislatívna úprava i súdna prax tak na národnej ako i európskej úrovni zabezpečujú štandardy ochrany spotrebiteľov pred konaním, ktoré ich môže rôznym spôsobom poškodzovať.“ (Ochrana spotrebiteľa, 2012) Na základe v článku uvedených právnych predpisov komunitárneho práva môžeme sledovať naozaj aktívne zapájanie sa Európskeho parlamentu do prípravy a posilňovania právnych predpisov EÚ na ochranu spotrebiteľa. Legislatívnymi opatreniami sa dávajú do rovnováhy záujmy trhu a záujmy spotrebiteľov. „Právo EÚ sa stalo samostatným právnym poriadkom, ktorý v Európskej únii vytvára pridanú hodnotu voči vnútroštátnemu právu členských štátov, ako aj voči medzinárodnému právnemu poriadku.“ (Pomahač, 2003, s. 23).

Legislatíva na úseku ochrany spotrebiteľa by mala byť jasná, zrozumiteľná, transparentná, koncepcná a jednotná. Pokiaľ však poukážeme na stav právnej úpravy de lege lata, môžeme dospieť k záveru, že vnútroštátna legislatíva Slovenskej republiky je fragmentovaná, roztrieštená a neprehľadná, čo spôsobuje ťažšiu orientáciu spotrebiteľov a podnikateľov

v príslušných právnych predpisoch. To môže mať za následok nesprávny výklad a interpretáciu niektorých inštitútov spotrebiteľského práva, čím by si spotrebiteľ v niektorých prípadoch nemusel uplatniť svoje spotrebiteľské právo, ktoré by mu inak prislúchalo. Domnievame sa, že zjednotenie a zosúladenie právnej úpravy s prepojením vzdelávania a osvetu by sa prejavilo na lepšej znalosti právnych predpisov, čo by zvýšilo a posilnilo právnu istotu jednak spotrebiteľov, ako aj podnikateľov.

Pokiaľ zväžíme všetky okolnosti, najvhodnejšou cestou by bolo upraviť spotrebiteľské práva v určitom všeobecnejšom zákone (spotrebiteľskom kódexe), no popri ňom by existovali špeciálne osobitné právne predpisy, ktoré by riešili niektoré osobitné otázky. Spotrebiteľské právo je totiž tak širokou a dynamickou oblasťou, že nie je ho možné vtesnať do jedného jediného právneho predpisu.

Použitá literatúra

1. DAUSES, M. A. *Příručka hospodářského práva EU*. 1. vydanie. Praha : Aspi Publishing, 2002. 776 s. ISBN 80-86395-32-4.
2. FEKETE, I. *Občiansky zákonník - Komentár*. Bratislava: Epos, 2007. ISBN 80805-7688-2.
3. GUBÍNIOVÁ, K. *Spotrebiteľ v centre pozornosti cieľov súťažného práva*. In: Marketing science and inspirations. - Roč. 8, č. 2 (2013), s.53-58. ISSN (print) 1338-7944.
4. HAJN, P. *Komunitární a české právo proti nekalé soutěži – vybrané kapitoly*. Brno : Masarykova univerzita, 2010. 146 s. ISBN: 978-80-210-5051-8.
5. MASLÁK, M. *Spotrebiteľský kódex – áno alebo nie? Časopis pro právní vědu a praxi*. [Online]. 2018, č. 3, s. 561-564. [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <https://journals.muni.cz/cpvp/article/view/10330>
6. *Návrh Stratégie spotrebiteľskej politiky Slovenskej republiky na roky 2014 – 2020*. Ministerstvo hospodárstva SR, 2014, 54 s. [online] [cit. 2020-05-17] Dostupné z: <https://www.economy.gov.sk/uploads/files/j7uFbSII.pdf>
7. Európska komisia : *Nová dohoda pre spotrebiteľov: Európska komisia víta predbežnú dohodu o posilnení pravidiel EÚ na ochranu spotrebiteľa*. Európska komisia - Tlačová správa, Brusel [Online]. 2. december 2019. [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/sk/ip_19_1755
8. *Ochrana spotrebiteľa*. [online: marec 2012] [cit. 2020-05-20]. Dostupné z: <http://www.ulclegal.com/sk/bulletin-pro-bono/2012/03/4195-ochrana-spotrebiteľa>
9. ONDREJOVÁ, D. *Právní prostředky ochrany proti nekalé soutěži*. Praha : Wolters Kluwer, 2010, 328 s. ISBN 978-80-7357-505-2.
10. *Pripravuje sa nový kódex – Spotrebiteľský zákonník*. [online 30.10.2016] [cit. 2020-05-20] Dostupné z: <https://www.najpravo.sk/clanky/pripravuje-sa-novy-kodex-spotrebiteľsky-zakonník.html>
11. POMAHAČ, R. *Evropské právo*. 1. vydanie. Praha : Univerzita Karlova, 2003. 203 s. ISBN 80-246-0576-7.

Kontaktní údaje

JUDr. PhDr. Silvia Treľová, PhD.

Fakulta managementu UK

Odbojárov 10

820 05 Bratislava 25

email: silvia.trelova@fm.uniba.sk

FILOZOFIE TVOŘIVOSTI

PHILOSOPHY OF CREATIVITY

Nataliia Kysil

Abstrakt

Příspěvek se zabývá pojmem tvořivosti ve filozofii, její historické aspekty, druhy tvořivosti a příznaky tvůrčí činnosti. Druh činnosti, ve kterém se tvůrčí přístup projevuje nejlépe a nejvíce, a to, jak jej člověk může objevit, závisí na povaze osobnosti, na návycích, na zvláštěnostech životní cesty. Vzhledem k moderním vědeckým úspěchům a myšlenkám lze říci, že estetika je věda, jejíž téma je pro krásu mnohem širší a neomezuje se pouze na umění. Filosofie kreativity (tvořivosti) je hlavním tématem obecné filosofie kultury, jejíž zvláštností je estetika. Estetická výchova by měla přispívat k vytváření tvůrčí a aktivní osobnosti, která je schopná plně vnímat krásu, harmonii, dokonalost v životě, přírodě, umění, žít a tvořit podle zákonů krásy. Tvořivost je nejvyšší formou aktivity a nezávislé činnosti člověka a společnosti.

Klíčová slova: *tvořivost, kreativita, tvůrčí činnosti, tvořivost a estetika, druhy tvořivosti.*

Abstract

The paper deals with the concept of creativity in philosophy, its historical aspects, types of creativity and symptoms of creative activity. The type of activity in which the creative approach manifests itself best and most, and how one can discover it, depends on the nature of the personality, on the habits, on the peculiarities of the life path. Given modern scientific achievements and ideas, it can be said that aesthetics is a science whose theme is much broader for beauty and is not limited to art. The philosophy of creativity is the main topic of the general philosophy of culture, the peculiarity of which is aesthetics. Aesthetic education should contribute to the creation of a creative and active personality who is able to fully perceive beauty, harmony, perfection in life, nature, art, live and create according to the laws of beauty. Creativity is the highest form of activity and independent activity of man and society.

Key words: *creativity, creativity, creative activities, creativity and aesthetics, types of creativity.*

1. TVOŘIVOST A FILOZOFIE

1.1 Historické aspekty filosofického chápání tvořivosti

V *antické filosofii* byla tvořivost spojována s konečným a běžným bytím, nikoliv nekonečným a věčným. Tvořivost v názorech antických myslitelů se objevuje ve dvou formách: jako poněkud božské – akt zrození (stvoření) vesmíru a jako lidské umění, řemeslo.

Aristoteles, který tvrdil, že čas je nekonečný, tím odmítl božský akt stvoření. Zvláštní názor vyjádřil i Platón, který věřil, že tvořivost je projevem plnosti dokonalosti, která je obsažena v božském poznání.¹

Ve středověku, v době renesance se člověk postupně osvobozuje od Boha a sám sebe začíná považovat za stvořitele. Filosofie, která vznikla pod vlivem myšlenek protestantismu (F.

¹ LOSEV, A. *The history of ancient aesthetics in summary*. [online]. Moskva: Mysl, 1999.

Bacon, T. Hobbes, J. Locke), snažila se vysvětlit tvořivost jako úspěšnou, ale náhodnou kombinaci již existujících prvků, tedy jako něco podobného vynálezectví. Rozvíjejíc tuto myšlenku, Kant považuje tvůrčí činnost za produktivní schopnost obrazotvornosti zaměřenou na změnu obrazu Světa, strukturu tvořivosti pak považuje za jeden z nejdůležitějších bodů struktury poznání vědomí. Kantovské učení o představě prodloužil F. Schelling. Na základě toho, že tvůrčí schopnost představy je jednotou vědomé a nevědomé činnosti, F. Schelling tvrdil, že ti, kdo mají nadání, jsou géniové, kteří tvoří jako by ve stavu nadšení, intuitivně, nevědomě, stejně jako příroda.²

V renesanci je hlavním úkolem filosofie tohoto období *objev lidské individuality*. Za autora stvoření byl uznán člověk, ale schopnost tvořivosti byla chápána jako projev božské povahy v člověku. Renesanční filosofové považovali tvořivé lidi za podobné Bohu a mluvili o neomezených možnostech osobnosti. Soustředili svou pozornost na uměleckou tvorbu, opěvovali genialitu hudebníků, malířů, básníků, herců a věřili, že tvořivost je úděl vybraných. Kultivovala se touha člověka po seberealizaci, potřeba sebepoznání. Zároveň tvořivost působila jako nejvyšší způsob odhalování schopností a jedinečnosti každého člověka.

Představitelé *romantismu* nadřazovali umění nad vědu. Pro romantismus je typické prohlášení svobody, suverenity osobnosti, zvýšená pozornost k jedinečnému a neopakovatelnému v člověku, ke kultu individuality. Velký krok v interpretaci povahy tvořivosti byl učiněn v německé klasické filosofii v 8. až 19. století, která považuje člověka za subjekt tvořivosti.

I. Kant (1781) dědí ideu o tvořivosti jako o předmětově přetvářející činnosti, která mění obraz světa, vytváří nový, dříve neexistující „zlidštěný“ svět a filosoficky interpretuje tuto myšlenku.³ Je přesvědčen, že pouze člověk může být ideálem krásy, pouze lidstvo „může být ideálem dokonalosti“. Takže koncept dokonalosti je opět předkládán jako důležitý bod pro vytvoření harmonie, ideálu.

G. Hegel (1835) konečně zformuloval myšlenku o tvořivosti jako procesu poznání. Hlavní schopností umělecké tvořivosti je fantazie, která je stavěná proti pasivní představivosti. Fantazie jako tvůrčí činnost zahrnuje dar a sklon k uchopení reality a jejích forem.⁴

Lze tedy dospět k závěru, že idea tvořivosti posiluje své postavení ve filosofických znalostech od nárůstu hodnoty tvůrčí činnosti estetického zaměření a touhy realizovat své tvůrčí schopnosti (v renesanci) do odůvodnění tvořivosti jako tvoření sebe a svého vlastního života, pochopení pravdy, porozumění tvořivosti jako harmonizace světa.

V existencialismu je nositelem tvůrčího potenciálu osobnost jako nějaký iracionální zdroj svobody, extatický průlom přírodní nutností a rozumné účelnosti, výstup za hranice přírodního a sociálního, všedního světa.

Někteří filosofové a psychologové se snaží ztotožnit genialitu a šílenství. Tak například C. Lombroso, italský lékař, psychiatr a antropolog 19.-20. století dokazoval, že génius je abnormální, nemocný člověk. Obyčejní lidé obvykle nejsou géniové, však jsou normální. Dokonce i freudisté, do nichž se snažili zařadit C. Lombroso, věřili, že C. Lombroso vulgarizuje a zjednodušuje Freudovy názory na povahu talentu. W. Maugham, na rozdíl od takového tvrzení, zdůraznil, že génius je normální člověk, všechno ostatní je odchylkou od normy.

Významně přispěl k filosofii tvořivosti N. Berd'ajev, který považoval tvořivost za fundamentální charakteristiku člověka, jejíž podstatou je přírůstek, zvyšování, vytvoření něčeho nového, co dosud na světě neexistovalo.⁵ Představitel náboženské filosofie, N. Berd'ajev rozpoznává tři hlavní prvky tvořivosti: první je svoboda jako podmínka k vytvoření nového, druhý je talent, genialita. Třetím prvkem tvořivosti podle N. Berd'ajeva je

² SCHELLING, F. W. J., *Filozofia umenia*, Bratislava: Kalligram 2007.

³ KANT, I. *Kritika čistého rozumu* (1781), Praha: OIKOYMENH 2001.

⁴ HEGEL, G. W. F. *Estetika* (1835), 2 sv., Praha: Odeon 1966.

⁵ BERD'AJEV, N. *Smysl tvořivosti*. Moskva: Pravda, 1989.

již stvořený Svět, ve kterém se tvůrčí akt odehrává a ze kterého tvořivost čerpá materiál. Tvořivost je osvícení bytí. Prostřednictvím člověka stvořitele se přírodní a sociální svět stoupá k Bohu.

Tvořivost umožňuje člověku přežít akt duchovního vzestupu, odhalit jeho nadání, realizovat svůj potenciál. Tvořivost a osobnost dosahují svých nejvyšších (maximálních) limitů ve fenoménu génia a geniality. Základem tvůrčího procesu jsou komponenty jako inspirace, produktivní představivost, tradice.

1.2 Příznaky tvůrčí činnosti

Tvořivost je společensky podmíněná lidská činnost. V ní jsou vyjádřeny podstatné síly osobnosti, které se projevují v činnosti vyšší úrovně složitosti. To platí pro intelekt, racionální, emocionální a volní sféry osobnosti. Podstata člověka snad spočívá v tom, že Homo sapiens je schopen vědomé činnosti vůbec a zejména tvůrčí činnosti. Vášnivá touha po novém, dosud neznámém, je do jisté míry známá každému člověku.

Specifickou lidskou formou aktivního přístupu ke světu je činnost. Tvořivost je tedy lidská činnost. Ne každá činnost je však tvůrčí. Existují dva typy činnosti – reprodukční a originální. Odpověď samozřejmě obsahuje samotný název činnosti. Reprodukční (stereotypní) činnost zahrnuje kopírování, opakování existujícího, jeho rozmnožování. Pouze originální činnost končí vytvořením podstatně nové věci. Jedná se o klasickou formu tvořivosti. Tvořivostí by však měla být také nazývána i originální činnost sama o sobě, tj. když je jejím důsledkem kopie, opakování již známého. V tomto případě důsledkem je vytvoření a uplatňování v procesu činnosti nového nástroje nebo nového způsobu, nového programu, metodiky činnosti. Tvořivost je tedy vždy originální a typy tvořivosti jsou úzce spojeny.

Hlavním znakem tvořivosti je vytvoření nového, které je důsledkem takového atributu materie, jako je sebezdokonalení s vnitřní vlastností vytvářet nové. Pod novým se v tomto případě rozumí nejen nově vytvořené, ale i vznik originální myšlenky nebo vytvoření jedinečného materiálního předmětu, originálních cest a metod řešení vědeckého problému. Zde je však třeba poznamenat, že nové poznatky získané během vědeckého výzkumu se mohou stát novými jak pro vědce, který provedl toto pozorování nebo vynález (novinka), tak i pro vědu, lidstvo (inovace).

Právě idea novoty je vynikajícím kritériem veškeré tvořivosti z jakéhokoli jiného druhu činnosti. Ale dá se vytvořit něco nového různými způsoby:

- vytvořením něčeho nového, aniž by došlo ke zničení struktury starého (tj. když dojde k přírůstku bez ztráty starého);
- vytvořením něčeho nového se zničením toho starého (to znamená, že se nové přirůstá spolu s poklesem starého);
- zničením něčeho starého, aniž by se vytvořilo nové.⁶

Samotné lidské vědomí má tvůrčí povahu. Hlavními složkami tvůrčí povahy vědomí jsou schopnost abstrahovat, tvorba takových obrazů, které po materiální realizaci nemají nic obdobného v objektivní realitě (tvorba nových typů látek, slitin, druhů rostlin a zvířat, léčiv, přípravků, nových technických zařízení, přístrojů, zbraně atd.); schopnost lidského vědomí poskytnout relativně pravdivý obraz o událostech, které nastanou v budoucnosti (vědecké předpovědi); předkládání idejí, u nichž objektivní podmínky a předpoklady dosud ještě nenastaly.

Materialistická filosofie vždy považovala člověka za subjekt, odmítala náboženské a idealistické aspekty pochopení podstaty člověka. Tvořivost je formou lidské bytosti a je zaměřena na její rozvoj a sebezdokonalování. To je její rodová podstata. Tradičně, zejména na úrovni každodenního vědomí, se obecně uznává, že tvořivost je úděl několika vybraných,

⁶ GORLACH, M. *Philosophy (philosophy, logical, aesthetic)*. Kharkiv, 2011.

kterých pobízejí k tvořivosti síly následnictví, přírodní talent, božská jiskra nebo alespoň tvůrčí schopnosti. Úkolem drtivé většiny zbavené talentu je jednat podle tradic, vzorů, standardů, pokynů apod.

Moderní filosofie vychází z toho, že tvůrčí aktivita je určujícím prvkem lidského vědomí, jednou z jeho hlavních funkcí. U různých lidí však míra novoty a hodnoty výsledku tvořivosti nejsou zdaleka stejné. Závisí to na vnitřní aktivitě, stupni socializace a povaze lidské činnosti, na tom, zda daná osoba plně disponuje vlastnostmi nezbytnými pro tvořivost. Faktem je, že intelekt jednotlivce, stejně jako mechanismus myšlení různých lidí, je jediný, ale odlišný z hlediska vzdělání, formy myšlení, schopnosti řešit určité úkoly apod.

Konvenčně rozlišují: lidé s převážně tvůrčím myšlením, které mohou nabídnout řešení konkrétního problému; teoretici-systematologové, kteří mají schopnosti k důkladným studiím a se snaží dojít až k jádru věci; experimentátoři, schopní rozpoznat tendenci a zákonitost ve množstvích; lidé s převážně kritickým myšlením, které všechno zpochybňují, ale nejsou schopni najít řešení problému; znalci s encyklopedickými znalostmi, kteří nejsou schopni je kreativně využít. Přestože takové formy myšlení může mít osoba jakéhokoliv povolání, jsou ale nezbytné pro lidi tzv. tvůrčí práce – vědce, vynálezce, spisovatele, umělce, sochaře.

Pojem „tvořivosti“ je neoddělitelný od pojmu „intuice“. L. Feuerbach interpretoval intuici jako poznání ve formě smyslového rozjímání (smyslová intuice). Pod pravdou byl chápán instinkt, který přímo, bez předchozího učení, určuje chování organismu (A. Bergson) a skrytý, bezvědomí, první princip tvořivosti (Z. Freud).

Společné rysy intuice jsou:

- bezprostřednost (řešení problému bez logického závěru);
- nevědomí způsobů, jak dosáhnout výsledku;
- náhlost (nahlédnutí).

Intuice je blízka podmínkám, jako je inspirace, duchovní vidění, zjevení a má svůj původ v bezvědomé vrstvě lidské psychiky. Předpokládá se, že převaha správného typu hemisféry u lidí je předpokladem pro rozvoj kreativní intuice.

Nezbytné podmínky pro vytvoření intuitivního řešení jsou:

- důkladná znalost materiálu, základní odborné vzdělávání;
- přítomnost problémové situace;
- vyhledávání (na základě neustálých pokusů o vyřešení problému, úkolu);
- nápověda (analogie).

Tvůrčí činnost – vytváří něco nového: věc, budování myslí, pocit. V lidské činnosti existují dva typy činu:

- reprodukce, úzce spojená s pamětí – více či méně přesné opakování předchozích zkušeností;
- kreativní (tvůrčí) – vytváření nových obrazů věcí nebo akcí na základě předchozích zkušeností.⁷

Tvořivost není jen osud vybraných lidí, geniality, talentu, ale existuje kdekoli, kde si člověk představuje, kombinuje, mění a vytváří něco nového.

Lze rozlišit dva přístupy k posuzování tvořivosti:

- tvořivost je naprosto spontánní, nekontrolovatelná a závisí na síle. Nepodléhá člověku;
- tvořivost lze naprogramovat, lze ji vědomě řídit, aby se zvýšila její účinnost.

Tvořivost vyžaduje skutečnou svobodu svých tvůrců. Být svobodný v oblasti tvořivosti znamená tvořit bez zásahů, podle zákonů vědeckého poznání, striktně dodržovat požadavky zákonů. Například nemůže existovat skutečná svoboda vědecké tvořivosti, pokud všechny možné projevy problémů nebudou rozhodně překonány.

⁷ BONDARENKO, O. *Special sections of philosophy*. Zaporozhye: ZNTU. 2017.

1.3 Druhy tvořivosti

V poslední době byla tvořivost chápána především jako duchovní činnost, mentální práce. Existovaly zvláštní „tvůrčí profese“, které představovaly různé oblasti umění. Takové zařazení tvořivosti pouze k oblasti umění a spojené s tím úzké chápání tvořivosti zpochybnil H. Ford, který poznamenal: „Prý tvůrčí práce je možná pouze v duchovní oblasti. Hovoříme o nadání v duchovní sféře: v hudbě, malbě a jiných uměních.“

Projevy tvůrčí činnosti jsou rozmanité. Tato rozmanitost odráží potřebu progresivních změn u všech sfér společnosti. Určité typy tvořivosti tíhnou především k materiálně-praktické nebo duchovní stránce společenského života. Například technická tvořivost je zaměřena především na transformaci celé materiální výroby. Jejím nejvyšším projevem v tomto smyslu jsou rozsáhlé vynálezy (parní stroj, vesmírná raketa, laser atd.). Druhy tvořivosti: vědecká, technická, literární, hudební, výtvarná, herní, vzdělávací, domácí (V. Smoljakov).

Vědecká tvořivost je spojena s činností člověka v určité oblasti vědy, například v matematice, fyzice, chemii. Specifikum vědecké tvořivosti spočívá v dominanci teoretického myšlení. Kromě toho můžeme rozlišit typické myšlení fyzika, matematika, biologa, historika apod. Tato zákonitost není však specifíkem pouze vědecké tvořivosti.

Technická tvořivost je zaměřena na vývoj nových strojů, zařízení, dílů a změnu jejich funkcí. Technická tvořivost zahrnuje vynález, konstruování, architekturu, umělecké konstruování zařízení a racionalizaci procesů souvisejících s technikou.

Umělecká tvořivost není vnímána jako vytváření něčeho nového v určité oblasti kultury, ale především jako seberealizace člověka-tvůrce. Schopnost tvořivosti je spojena s nějakou činností nebo dokonce s kulturou jako celkem. Bez toho se nemůže aktualizovat, realizovat v praxi. Například lidská schopnost hudební (matematické) tvořivosti neustále obnovuje hudbu (matematiku). Duchovní vývoj člověka lze v ideálním případě považovat za jádro, jediný základ všech jeho skutečně tvůrčích projevů v určitých oblastech činnosti. Protože jedním ze synonym vyššího „Já“ byl navržen pojem tvůrčího „Já“ člověka. Umělecká tvořivost člověka je jen jedním ze způsobů, jak se setkat s tvůrčím „Já“ a realizovat jej v obecné kulturní sféře.

Herní tvořivost je zaměřena na účast subjektu ve hře, kde jsou požadovány změny, novinky, uhodnutí, hledání výsledku. Může to být jak hra malého předškoláka, který improvizuje s panenkou, tak i hra profesionálního herce v divadelní hře nebo ve filmu.

Do *vzdělávací tvořivosti* lze zařadit všechny typy vzdělávací činnosti zaměřené na osvojování nových poznatků a plnění nových úkolů. Taková činnost je organizována v rámci speciálních sociálních institucí. Vzdělávací tvořivost do značné míry asimiluje jiné typy tvořivosti.

Vojenská tvořivost má mnoho společného, protože je zaměřena na vedení skupin lidí a jejich činnosti, rozhodování v bojových situacích, vyřešení mezilidských konfliktů. Tyto dva typy tvořivosti však nemůžeme zahrnout do jednoho typu, protože mezi nimi existuje zásadní rozdíl: administrativní tvořivost je obvykle zaměřena na vytvoření něčeho, provádění kolektivní práce, zatímco vojenská je spojena výhradně s procesem.

Domácí tvořivost hraje v našem životě velmi důležitou roli. Je spojena s výchovou dětí, rozdělením rodinného rozpočtu, vařením, organizací volného času apod. Řešení takového domácího problému, jako je například rozmísťování nábytku, může být také tvůrčím úkolem, pokud to berete vážně.

Situační tvořivost je spojena s plněním úkolů, jimž čelí osoba mimo práci a domácnost, například při přecházení ulice s intenzivním silničním provozem nebo hledání nejkratší cesty. Takové úkoly mohou být velmi složité, protože čas na jejich řešení může být omezen.⁸

2. TVOŘIVOST A ESTETIKA

⁸ BONDARENKO, O. *Special sections of philosophy*. Zaporozhye: ZNTU. 2017, s. 263-266.

Estetika je věda o formování a rozvoji smyslové kultury člověka. Taková obecná definice vyplývá z organické jednoty dvou odlišných částí této vědy, kterými jsou: 1) specifikum estetického jako hodnotového vztahu člověka k realitě; 2) umělecká činnost člověka. Estetika je zvláštní část filozofických znalostí. Samotné slovo „estetika“ v řečtině znamená „smyslné“, „vztahující se k smyslovému vnímání“.

Formování prvních estetických představ by mělo být porovnáno s významem, který antická řecká filosofie připisovala lidským pocitům. Pythagoras, Alkmeon, Empedocles, Theophrastus pokoušeli se je analyzovat, klasifikovat, identifikovat protikladné smyslové síly ve svých filozofických studiích.

Pythagoras ztotožňoval pojmy harmonie, dokonalosti, krásy a považoval číslo za základ harmonie. Harmonii čísel pythagorejci našli i v uspořádání planet. Mezi druhy umění byla hudba prohlášena za nejvyšší nositel harmonie. Přitom byl kladen důraz na citlivou povahu tohoto umění, a to kvůli lidské sluchové schopnosti. Pythagoras významně přispěl k rozvoji problémů hudební výchovy, specifík vnímání hudebního díla. Hudba v jeho chápání je nositelem duševní rovnováhy.

Představitel antické filosofie Platón hovořil o estetickém dědictví spojeném s vnímáním krásy a přírody, hledáním zdrojů talentovanosti, problematikou estetické výchovy. Zvláštní pozornost filosof věnoval studiu umění. Aténská demokracie dosáhla práva na bezplatnou návštěvu divadla, básníci a hudebníci byli populární. Následujíc tradici Sókrata, Platón spojoval vliv umění s procesem formování morálního povědomí člověka: umění vychovává jak pozitivní, tak i negativní vlastnosti. Filosof rozšířil estetickou problematiku. V jeho teoretických dialozích jsou myšlenky o relativitě krásy, o způsobech dosažení absolutně krásného. Ačkoli krásné existuje ve formě myšlenky, samotná možnost přechodu od jednoduchého ke složitému ve vývoji krásného otevřela cestu k budoucím teoretickým úspěchům v oblasti estetického.⁹

Takže v první polovině 19. století se objevil pojem filozofie umění (Hegel), který ukázal schopnost porozumět umění nejen jako systém jednotlivých druhů s jejich historií a teorií, ale jako celostní jev, jehož specifikum se odhaluje přes cíle a úkoly tvůrčí činnosti umělecky nadaného člověka. Tato osoba nejen realizuje svůj vlastní tvůrčí potenciál, ale také působí jako model těch vysokých, mimořádných příležitostí, kterých by měl každý člověk dosáhnout. Tvůrčí činnost člověka je procesem vědomé realizace estetického, vědomého vytvoření estetické hodnoty. Pokud v jakékoli jiné oblasti lidské činnosti se estetika realizuje živelně, nevědomě, pak v umění je estetická funkce jednou z nejdůležitějších funkcí. Umění lze proto považovat za nejméně vědomější oblast estetiky. Pokud hudebník plní složitý tvůrčí úkol a hledá cestu ven z tvůrčí krize, k záchraně přijde estetika. Estetika-přímo i nepřímo ovlivňuje tvořivost a posiluje poznání. Hudební koncept estetiky řídí talent a mistrovství, které je formováno pod jejich vlivem, určuje rysy vize světa a výběr životně důležitého materiálu.¹⁰

Vytváření života je hlavní věcí ve formování lidské osobnosti jako svobodného subjektu, a to jak při stvoření sebe sama, tak i subjektu kultury. Pro estetický subjekt prostorem tvůrčí činnosti se stává jeho individuální život; pro tvůrčí osobnost – dostupnost příležitostí pro tvůrčí seberealizaci v kulturním aspektu.

Podíváme-li se na fenomén estetického jako na smyslový postoj člověka ke světu, můžeme definovat estetickou tvořivost jako prostředek a sféru skutečného sebepoznání osobnosti. Estetická tvořivost umožňuje jednotlivci spojit jedinečnost své existence s totalitou, všeobecností lidského obrazu. Jedná se o činorodý, emocionální a hodnotící proces kontaktu osoby a světa, kvůli němuž se hlavním „dílem“ člověka stává jeho vlastní život. Estetická tvořivost je univerzální činností, mimo kterou neexistuje žádná osoba.

⁹ PLATÓN. Euthyfrón, Obrana Sókrata, Kritón. Praha: OIKOYMENH, 2005.

¹⁰ KRYVCUN, O. *Aesthetic*. Moskva: Press, 2000.

Literatura

1. BERD`AJEV, N. *Smysl tvořivosti*. Moskva: Pravda, 1989.
2. BONDARENKO, O. *Speciální sekce filozofie*. Zaporizhia: ZNTU, 2017, s 245. ISBN 978-617-529-169-6.
3. GORLACH, M. *Philosophy (philosophy, logical, aesthetic)*. Kharkiv, 2011.
4. HEGEL, G. *Fenomenologie ducha* (1807), Praha: NČSAV 1960.
5. HEGEL, G. W. F. *Estetika* (1835), 2 sv., Praha: Odeon 1966.
6. KANT, I. *Kritika čistého rozumu* (1781), Praha: OIKOYMENH 2001.
7. KRYVCUN, O. *Aesthetic*. Moskva: Press, 2000. ISBN 5-7567-0210-5.
8. LOSEV, A. *The history of ancient aesthetics in summary*. [online]. Moskva: Mysl, 1999. Dostupné z: <http://psylib.org.ua/books/losew01/index.htm>.
9. PLATÓN. *Euthyfrón, Obrana Sókrata, Kritón*. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-140-4
10. SCHELLING, F. W. J., *Filozofia umenia*, Bratislava: Kalligram 2007.

Kontaktní údaje

Nataliia Kysil
Ostravská univerzita
Fráni Šrámka 3, 709 00 Ostrava
Tel: 608484170
email: nkisel77@gmail.com

ABSOLUTIZMUS AKO MOŽNOSŤ VLÁDY V RÁMCOCH OSVIETENSKEJ FILOZOFIE

ABSOLUTISM AS POSSIBILITY OF GOVERNMENT IN CONTEXT OF PHILOSOPHY OF THE ENLIGHTENMENT

Peter Gustáv Hrbatý

Abstrakt

Filozofia osvietenstva vo vzťahu k politike stojí na rozhraní. Osvietenský myslitelia balancujú medzi dvoma možnosťami, ktorými sa má uberať spoločnosť. Na jednej strane stojí spoločnosť s demokratickým (slobodným) usporiadaním, ktoré je ale pre osvietencov pomerne chaotické a nestále. Na strane druhej je tu absolutizmus, kde vládne precízny poriadok avšak za cenu radikálneho obmedzenia slobody. Príspevok predstavuje argumenty osvietencov (predovšetkým Hobbesa), prezentujúce víziu osvietenského absolutizmu. Koniec-koncov osvietenský absolutizmus našiel svoje uplatnenie aj v našich končinách prostredníctvom Márie Terézie a jej syna Jozefa II.

Kľúčové slová: Hobbes, osvietenstvo, absolutizmus, moc, politika

Abstract

The philosophy of enlightenment in relation to politics stands at an interface. Enlightenment thinkers balance between the two possibilities that society should take. On the one hand, there is a society with a democratic (free) arrangement, which is, however, relatively chaotic and volatile for the Enlightenment. On the other hand, it is absolutism where there is a precise order, but at the cost of a radical restriction of freedom. The paper presents the arguments of enlightenment philosophers (especially Hobbes), presenting a vision of Enlightenment absolutism. After all, Enlightenment absolutism found its application also in our region through Maria Theresa and her son Joseph II.

Key words: Hobbes, enlightenment, absolutism, power, politics

ÚVOD

Ak chceme porozumieť absolutistickému modelu štátu a jeho významu pre osvietenstvo, musíme venovať našu pozornosť Hobbesovmu dielu Leviatan. Leviatan – smrteľný Boh – štát a obraz moci predstaviteľa štátnej moci – suveréna je podľa Hobbesa existenčnou nevyhnutnosťou. „*Ludia nemajú ďalej žiadne potešenie zo života v spoločnosti (naopak skôr ich to veľmi zarmucuje), ak tu nie je žiadna moc, ktorá by bola schopná ich všetkých zastrášať. Každý človek totiž dbá na to, aby si ho jeho druh vážil tak, ako si váži sám seba.*“ (Hobbes 2011, s. 49).

1 MODEL LEVIATANA

Hobbes siahol po biblickom obraze vo vzťahu k štátnej moci a k štátu samotnému. Izraeliti sa pod útlakom Egyptanov zjednotili pod vidinou vlastnej sebazáchovy a spokojnejšieho života. „Boží ľud“, hobbessovsky povedané, zveril všetku moc do rúk jedného človeka, ktorý sa stal prvým suverénom, prvého Leviatana. Bol to Mojžiš. „*Pravý Boh môže byť zosobnený, a skutočne aj bol. Prvý raz Mojžišom, ktorý vládol Izraelitom nie vo vlastnom mene, teda Hoc dicit Moses, ale v mene Božom, teda hoc dicit Dominus.*“ (Hobbes 2011, s. 199). Mojžiš, s pomocou Božou, či už išlo o Boha s veľkým alebo malým b, nielenže vymanil Izrael z otroctva, ale vytvoril sériu pravidiel, príkazov a zákazov. Tak vidíme jednu z prvých foriem

zákonodarstva a formálnej podoby spoločenskej zmluvy. Hoci nešlo o dejinného priekopníka zákonodarstva, *desatoro* predstavuje najstaršiu stále funkčnú verziu záväzku.

Autorizáciu Mojžišovej moci môžeme vnímať z dvoch uhlov; konanie odobrené Bohom a konanie odobrené ľuďom. Otázka, či Mojžiš bol skutočným sprostredkovateľom Božej vôle, alebo využíval ideu Boha pre uchopenie moci, môže byť predmetom diskusie, avšak autorizácia Mojžišovej moci zo strany Izraelitov je fakt. „*Autorizujem a vzdávam sa svojho práva na vládu v prospech tohto človeka alebo tohto zhromaždenia pod podmienkou, že aj ty sa rovnakým spôsobom vzdáš svojho práva v jeho prospech a autorizuješ všetko jeho konanie.*“ (Hobbes 2011, s. 209).

Mojžiš je príkladným predstaviteľom Hobbesovho Leviatana. Tým, ktorí nedodržiavali Mojžišom určené pravidlá, systém nového poriadku veľmi skoro vysvetlili léviovci/leviti.¹ Mojžiš sa vysporiadal najprv s vonkajším nepriateľom, neskôr si vskutku svojším spôsobom urobil poriadok aj vo vlastných radoch. „*Jedna osoba, ktorú veľké množstvo ľudí urobilo vzájomnými dohodami autorom činov, zameraných na ich mier a spoločnú obranu s povolením použiť silu a prostriedky všetkých podľa toho, ako to uzná za vhodné.* (Hobbes 2011, s. 209). *Voči vlastným poddaným je suverén oprávnený využívať tresty/odmeny, ktoré podľa suverénovho zváženia najviac povzbudia ľudí, aby štátu slúžili alebo ich odradia od toho, aby škodili.*“ (Hobbes 2011, s. 217).

Tí, prestúpivší Mojžišov zákon, boli legitímne potrestaní vzhľadom na to, že pri odchode z Egypta autorizovali Mojžišovu moc. „*Množstvo ľudí zjednotených v jednej osobe sa nazýva ŠTÁT, latinsky CIVITAS. To znamená zrodenie toho veľkého LEVIATANA alebo (úctivejšie povedané) smrteľného Boha, ktorému pred nesmrteľným Bohom vďačíme za mier a ochranu.*“ (Hobbes 2011, s. 209). Podobne ako v príbehu o Kainovi vidíme obraz Hobbesovho prirodzeného stavu, tak Mojžiš je predstaviteľom Leviatana.

Upúšťajúc od Mojžiša môžeme u Hobbesa sledovať istú líniu, ktorá vedie ľudí k zoskupeniu, t. j. ku kreácii smrteľného Boha, Leviatana, inak povedané štátu. Primárna pohnútkou združujúca ľudí v štátoprávny útvar pre Hobbesa je forma strachu o existenciu v stave prirodzenom – vo vojne všetkých proti všetkým. Za účelom bezpečnosti a dodatočne aj vlastného pohodlia sa človek zrieka svojich práv a moci. Tieto práva a moc sú kumulované v rukách predstaviteľov štátu, či už ide o zhromaždenie, alebo ide o jednotlivca. „*O štáte sa hovorí ako o ustanovenom vtedy, keď sa veľký počet ľudí dohodne a každý s každým uzavrie zmluvu, že keď väčšina odovzdá nejakému človeku alebo zhromaždeniu ľudí právo zastupovať osobu ich všetkých (to znamená byť ich predstaviteľom), tak každý, kto hlasoval za, aj ten, kto hlasoval proti, bude autorizovať všetky činy a súdy tohto človeka alebo zhromaždenia, akoby boli jeho vlastné, s cieľom nažívať v mieri a chrániť sa pred druhými.*“ (Hobbes 2011, s. 211).

2 PRÍČINY ODOVZDANIA MOCI

Takýto výklad Hobbesovho myslenia zodpovedá nielen obdobiu, v ktorom Hobbes žil, ale odzrkadľuje aj súčasnú situáciu. Čím mocnejší Leviatan, tým je akoby lepšie človeku garantované bezpečie a spokojnosť života = životná úroveň. Ide o obchod s mocou: Všeobecný presun a autorizácia moci občana na štátnu moc je presunom zodpovednosti za kolektívne bezpečie a to v dvoch líniiach: 1. ochrana pred vonkajším nepriateľom a 2. odbúranie nedôvery voči bratovi. „*A nech je ľudí akýkoľvek počet, ak sa ich konanie riadi individuálnymi úsudkami a žiadosťami, nemôžu očakávať obranu a ochranu proti spoločnému nepriateľovi ani proti vzájomnému poškodzovaniu.*“ (Hobbes 2011, s. 206).

¹ Mojžiš sa postavil do vchodu tábora a zvolal: „Kto je za Pána, ku mne sa!“ I zhromaždili sa okolo neho všetci leviti. A on im povedal: „Toto hovorí Pán, Boh Izraela: Každý nech si opáše meč na bedrá! Chodte cez tábor od jedného vchodu k druhému vchodu a zabíjajte svojich bratov, priateľov i príbuzných!“ A leviti urobili tak, ako rozkázal Mojžiš. A v ten deň padlo z ľudu do tritisíc mužov. (Ex 32, 26 – 29). Zaujímavé, že Mojžišov brat Áron, čoby zhotovovateľ teľaťa, bol ušetrený.

1. Zhluk ľudí, ktorí sú jednomyselne zjednotení pod jednou osobou alebo zhromaždením, je schopnejší lepšie čeliť vonkajšej hrozbe. Ak sa pozrieme na súčasnú situáciu, najmocnejšie štáty charakterizuje homogénne legitimizovanie štátnej moci v rukách suveréna, čo najširším obyvateľstvom.² Naopak difúzia moci rôznorodých suverénov sa v otázkach vonkajšej bezpečnosti ukazuje ako problematická.³ Ochrana voči vonkajšiemu nepriateľovi sa javí tak byť jednou z primárnych pohnútok, ktorá núti ľudí spájať sa a vzdať sa svojej moci v prospech suveréna.

2. Štát, čoby *smrteľný Boh*, garantuje potrestanie činov, ktoré porušujú jeho nariadenia obdobným spôsobom ako starozákonný Boh trestá tých, ktorý prestupujú jeho prikázania. Obrazne povedané: Môj brat nemôže na mňa vzťahnuť ruku bez trestu a jeho potrestanie nie je len otázkou vyššej spravodlivosti. Spravodlivosť u Hobbesa naberá svetské rozmery cez isté negatívne vymedzenie: „*Keď však bol uzavretý dohovor, jeho porušenie je nespravodlivé a definícia NESPRAVODLIVOSTI nie je iná než nesplnenie dohovoru. A všetko, čo nie je nespravodlivé, je spravodlivé.*“ (Hobbes 2011, s. 180). Štát na dodržiavanie vzájomných dohôd (spravodlivé konanie), v Hobbesovom myslení, dohliada.

Predpoklad progresu životnej úrovne občanov združujúcich sa v štáte, obdobne ako pri probléme bezpečnosti môže vychádzať zo vzájomných dohôd. Tieto dohody jednak bránia škode na majetku a jednak môžu definovať, upravovať a konkretizovať ekonomické vzťahy občanov. Vzhľadom na spoločný cieľ sebazáchovy tak cieľ zlepšovania spokojnosti vystáva ako sekundárny produkt spoločenskej zmluvy. „*Suverenita sa spája s plnou mocou predpisovať pravidlá, podľa ktorých každý môže poznať, akým veciam sa smie tešiť bez toho, aby ho niekto z jeho spolupoddaných obťažoval; tomu sa hovorí majetkové právo. Pred ustanovením suverénnej moci mali totiž všetci právo na všetko, čo nevyhnutne vyvolávalo vojnu. ... Tieto pravidlá vlastníctva (alebo môjho a tvojho) a pravidlá dobra a zla, zákonného a nezákonného v konaní poddaných sú občianske zákony, teda zvláštne zákony každého štátu...*“ (Hobbes 2011, s. 216).

Najrozsiahlejšie pasáže, v ktorých sa Hobbes vyjadruje k otázkam majetkového práva, sú kapitoly XXIV. *O výžive a potomstve štátu* a XXVI. *O občianskych zákonoch*. Garancia dodržiavania dohôd zo strany štátu sa stáva obdobne ako pri otázkach bezpečnosti nosnou ideou aj pre dodržiavanie ekonomických dohôd, teda dohôd, ktorých naplňovanie by malo viesť k spokojnosti života. „*Povinnosti suveréna (či je to panovník alebo zhromaždenie⁴) vyplývajú z cieľa, pre ktorý mu bola zverená zvrchovaná moc, totiž starať sa o bezpečnosť ľudu. Na to ho zaväzuje prirodzený zákon a zodpovedá sa Bohu, pôvodcovi tohto zákona, a nikomu iba jemu. Bezpečnosťou sa tu však nerozumie holé zachovanie života, ale aj všetky ostatné pôžitky, ktoré človek získava pre seba legitímnou prácou bez toho, aby tým štát ohrozil alebo mu škodil.*“ (Hobbes 2011, s. 363). Otázka bezpečnosti je evidentným nosným pilierom pre konštrukciu Leviatana. Sebazáchova je to pre Hobbesa dôvod, pre ktorý sa ľudia zomknú, vzdajú sa svojho práva na všetko, ako aj práva na moc a vyberú si spomedzi seba jedného suveréna alebo suverénne zhromaždenie, ktoré nesie ťaž rozhodnutia za ich životy na svojich pleciach.

3 DVA VÝKLADY OSVIETENSKEJ POTREBY ABSOLUTIZMU

Hobbesovo absolutistické chápanie štátnej moci na prvý pohľad nepôsobí moc osvietene. Musíme si uvedomiť, že toto obdobie je politicky turbulentné. Ako sme uviedli v prvej kapitole medzi 16. a 18. storočím prebehla duchovná, politická a aj ekonomická transformácia spoločnosti. Všetko napokon vyvrcholilo Veľkou francúzskou revolúciou. Celé toto obdobie bolo spojené s očakávaním nového svetového poriadku, tak ako sa zmenila pozícia človeka na

² Či už to je jednotlivec (USA, Ruská federácia, Veľká Británia), alebo zhromaždenie (Čína).

³ Za príklad slúži Európska únia.

⁴ Pozn. Peter G. Hrbatý

zemi, očakával človek aj zmenu svojej pozície v spoločnosti. Lenže, ako to už so zmenami býva, človek väčšinou vie, že zmenu chce, lenže nevie, ako tá zmena má vyzerat'. Hobbes a osvietenci, ktorí vidia priestor pre zmenu v podobe absolutistickej vlády tak nerobia preto, lebo by si neuvedomovali potrebu slobody občana.

Na jednej strane ide o machiavellistické uvedomenie si povahy človeka – „vlčej povahy“, keď si človek do spoločenského stavu nesie aj svoje vlastnosti z prirodzeného stavu, ktoré nemôže tak celkom opustiť. „*Prirodzené právo, ktoré sa v literatúre zvyčajne nazýva jus naturale, je sloboda, ktorú má každý človek, aby uplatňoval svoju vlastnú moc, ako sám chce, k zachovaniu svojej vlastnej prirodzenosti, to znamená, svojho vlastného života a teda, aby robil čokoľvek, čo považuje podľa svojho vlastného úsudku a rozumu za najvhodnejší prostriedok k dosiahnutiu tohto cieľa.*“ (Hobbes 2011, s. 49).

Človek neustále sleduje vlastné záujmy a je jedno, či sa nachádza v stave prirodzenom alebo spoločenskom, proste nie je možné ho pozbaviť všetkých jeho neduhov a nerestí. Človek neprestal byť človeku vlkom, len preto, lebo sa zmenili podmienky, v ktorých funguje, nezanechal svoju prirodzenosť za dverami spoločenského stavu, nezhodil ju a nenavliekol si novú kožu. „*Mnohí si utvorili predstavu republík a vladárstiev, aké nikto nikdy v skutočnosti nevidel a nepoznal. Medzi skutočným spôsobom života a tým náležitým je totiž taký veľký rozdiel, že kto kvôli náležitému životu opustí skutočný, ide skôr za svojou skazou ako za spásou. Vyznávač dobra musí medzi mnohými zlými nevyhnutne padnúť.*“ (Machiavelli 1992, s. 345).

Absolutizmus, moc v rukách neobmedzeného pána a vládcu predstavuje garanciu poriadku, bezpečia a spravodlivosti pre spoločnosť ako celok. Okrem toho v Hobbesovom pohľade na vec nemusí ísť len o jednotlivca s absolútnou mocou, ale pokojne to môže byť aj zhromaždenie. Na strane druhej, je tu platónska požiadavka na absolutistickú moc. „*Ak sa nestanú v obciach filozofi kráľmi, alebo ak sa neoddajú terajší takzvaní králi a panovníci úplne a náležite filozofii a nespadne toto oboje v jedno, ako politická moc, tak aj filozofia, a tým mnohým duchom, ktorí sa teraz rôzne uberajú za jedným alebo druhým cieľom, násilím v tom nebude zabránené, nie je pre obce, milý Glaukon, koniec biedy a myslím, že ani pre ľudské pokolenie a taktiež sa skôr neujme táto ústava, o ktorej sme teraz hovorili, a neuzrie slnečného svetla.*“ (Platón 2001, s. 170).

Táto požiadavka obsiahnutá aj v osvietenskej predstave absolutistickej moci značí nevyhnutnosť panovníka či predstaviteľov štátnej moci ako takej aktívne sa venovať múdrosti. To je ale príliš všeobecné. Čo znamená nutnosť filozofie v politike? Teoreticky hovoríme o hľadaní pravdy, ale aj to je príliš všeobecné. Nuž zaujímavejšie to bude v politickej praxi. Filozofické myslenie u politika možno považovať schopnosť aktívne a otvorene premýšľať o problémoch, schopnosť prijímať rady aj kritiku, vidieť veci s odstupom a nadhľadom v ich komplexnosti, vedieť sa rozhodnúť, hovoriť alebo zmlčať pravdu vtedy, keď je to potrebné a pod. Byť filozofom v politike, to nie je abstraktná vôľa po moci pre vzdelancov. Nejde o to, aby intelektuáli vládli, aby zavládla technokracia. Princíp vlády filozofov stojí na rozume ako usmerňovateľovi moci. „*Ludia! Filozofia zjemňuje vaše mravy. Králi! Filozofia vás vzdeláva.*“ (Voltaire 1976, s. 99).

4 ZÁVER

Teoretická tendencia vlády filozofie sa nám v 18. storočí dokonca pretavuje do praxe a to konkrétne tzv. osvietenským absolutizmom. Osvietenský absolutizmus predstavuje takú absolutistickú moc, v rámci ktorej je panovník predstaviteľom rozumu v krajine, aktívne sa podieľa na vláde, reformuje krajinu a usmerňuje ju na cestu osvietenia. Na našom území sme mali s takýmito panovníkmi priamu skúsenosť. Išlo o Máriu Teréziu a Jozefa II., ich reformy pomohli Habsburskej monarchii postaviť sa na nohy a vytvoriť z nej európsku mocnosť. Na tomto mieste by sme siahli po populárnom diele slovenskej literatúry. Ide o knihu Verte

cisárovi od Antona Hykische. Už samotný názov knihy stojí za analýzu, najmä vo vzťahu k osvietenenskému absolutizmu. *Veriť cisárovi* je v opozícii k slepému prijímaniu múdrosti pomazaných poslov nemenného poriadku. Ide o akt rozumovej viery v schopnosti človeka, o krok na ceste k svojprávnenému využívaniu vlastného rozumu. Hykischov Jozef II. zdôvodňuje nutnosť veriť v rozum na niekoľkých miestach diela. Za pozornosť však stojí Jozefov prehovor k seminaristom v 18. kapitole Deň prekvapení, ktorý predstavuje koncentrovanú podobu panovníkových osvietenenských názorov: „*Vy aj ja sme povinní slúžiť spoločnému dobru. Kňaz má pripraviť veriacich na vstup do Božieho kráľovstva.*“ (*Zahľadel sa vysoko nad hlavy seminaristov.*) *Božie kráľovstvo nie je vysnená ríša blaženosti kdesi nad našimi hlavami. Náplňou života nie je drepieť na zemi a nečinne čakať na budúcu blaženosť. Ježiš povedal, že Božie kráľovstvo sa začína teraz, na tomto svete! Svet možno zmeniť, páni bratia! Svet treba zmeniť! Naš život nemusí byť naveky slzavým údolím. S Božou pomocou môžeme kus neba vytvoriť už tu na zemi. To je moja filozofia, moji mladí priatelia.*“ (Hykisch 2016, s. 164).

Použitá literatúra

1. HOBBS, T. 2011. *Leviatan*. Bratislava: Kaligram. ISBN: 9788081014970.
2. HYKISCH, A. 2016. *Verte cisárovi*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov. ISBN: 9788080619305
3. MACHIAVELLI, N. 1992. *Vladár*. Bratislava: Tatran. ISBN 80-222-0326-2
4. PLATON. 2001. *Ústava*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-230-1
5. *Sväté písmo*. 2006. Trnava: Spolok svätého Vojtecha. ISBN 978-80-8161-310-4
6. VOLTAIRE, F. M. A. 1976. *Filozofický slovník*. Bratislava: Pravda.

Kontaktné údaje

Mgr. Peter Gustáv Hrbatý
Inštitút filozofie Filozofickej fakulty
Prešovskej univerzity v Prešove
Ul. 17. novembra, 1
Prešov 080 01
HrbatyP@gmail.com

POSTAVENIE BEZPEČNOSTNÝCH ZLOŽIEK V SLOVENSKEJ REPUBLIKE Z HĽADISKA ICH VPLYVU NA VEREJNÝ PORIADOK A BEZPEČNOSŤ

THE POSITION OF SECURITY FORCES IN THE SLOVAK REPUBLIC IN TERMS OF THEIR IMPACT ON PUBLIC ORDER AND SECURITY

Miriam Odlerová

Abstrakt

V Slovenskej republike zabezpečuje verejný poriadok a bezpečnosť niekoľko zložiek štátneho aj neštátneho charakteru. Cieľom štúdie je v teoretickej rovine analyzovať ich podiel na plnení tejto úlohy a porovnať ich právne postavenie a rozsah oprávnení, ktorými disponujú. Štúdia je súčasťou riešenia vedeckovýskumnej úlohy na Akadémii Policajného zboru v Bratislave, č. Výsk. 235 Aplikácie aspekty zákona č. 171/1993 Z. z. o Policajnom zbore v znení neskorších predpisov a súvisiacich právnych a interných predpisov v služobných činnostiach.

KLúčové slová: *bezpečnosť, verejný poriadok, bezpečnostné zložky, Policajný zbor, obecná polícia, Vojenská polícia, súkromná bezpečnosť, Zbor väzenskej a justičnej stráže*

Abstract

In the Slovak Republic, the public order and security are ensured by several state and non-state components. The aim of the study is to analyze in a theoretical level their contribution to the fulfillment of this task and to compare their legal status and the range of rights they have. The study is part of the solution of a scientific research task at the Academy of the Police Force in Bratislava, research no. 235 Application aspects of Act no. 171/1993 Coll. on the Police Force, as amended, and related legal and internal regulations in service activities.

Key words: *security, public order, security forces, Police Force, Municipal Police, Military Police, private security, Prison and Court Guard Services*

1 ÚVOD

Zabezpečovanie verejného poriadku a bezpečnosti je jednou z hlavných úloh štátu. Ten ju však neplní iba prostredníctvom štátnych subjektov, ale aj neštátnych. Najväčšiu a najdôležitejšiu časť tejto úlohy, prirodzene, ponecháva štátnym zložkám. Neštátne zložky preto môžeme považovať za tie, ktoré vykonávajú skôr podpornú, doplnkovú činnosť v tejto oblasti, napriek tomu im príslušné zákony zverujú pomerne široké oprávnenia.

Verejnnosť najviac vníma pôsobenie Policajného zboru, obecných polícií, ale aj súkromných bezpečnostných služieb. Aj keď sa s týmito subjektmi stretávajú pomerne často, nie vždy je pre ňu zrozumiteľné rozdelenie ich kompetencií, aké majú ich príslušníci oprávnenia a naopak, aké práva a povinnosti majú občania voči nim. Každá bezpečnostná zložka má svoje opodstatnené postavenie ako subjekt podieľajúci sa na verejnom poriadku a bezpečnosti a plnením svojich úloh a realizáciou oprávnení prispieva k bezpečnému fungovaniu štátu a bežného života jeho obyvateľov. Cieľom štúdie je analyzovať právne postavenie a kompetencie jednotlivých bezpečnostných zložiek a ich podiel na zabezpečovaní verejného poriadku a bezpečnosti.

2 POJMOVÝ APARÁT A TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ

Cieľom tejto kapitoly je vymedziť základný pojmový aparát a súčasnú úroveň poznania v tejto oblasti. Teoretické definície a východiská sú dôležité pre čo najpresnejšie vymedzenie skúmanej oblasti a pomáhajú stanoviť jej mantinely. V súvislosti s predmetom štúdie je preto nevyhnutné ozrejmiť najmä pojmy ako bezpečnosť, verejný poriadok a bezpečnostné zložky.

2.1 Bezpečnosť

Bezpečnosť je právne neurčitý pojem. V odbornej literatúre je možné nájsť niekoľko desiatok definícií bezpečnosti, ktoré sa snažia o čo jej najpresnejšie vymedzenie a základné znaky. Z rozsiahleho skúmania bezpečnosti môžeme vyvodiť nasledovné tvrdenia – absolútnu bezpečnosť nie je možné dosiahnuť, nie je možné dosiahnuť rovnakú bezpečnosť pre každého, úroveň bezpečnosti sa mení v čase, bezpečnosť je závislá od mnohých faktorov, bezpečnosť je možné ovplyvňovať rôznymi opatreniami, subjektívne vnímanie bezpečnosti rovnakého objektu v rovnakom čase môže byť rôzne.

Na účely štúdie sa budeme zaoberať *bezpečnosťou národnou* – štátu a *ľudskou bezpečnosťou* – bezpečnosťou občanov alebo obyvateľov štátu. Právo na bezpečnosť štátu a občanov úzko súvisí s právom na mier, resp. je jeho súčasťou a „*smeruje k základným potrebám ľudského bytia. Zahrňuje ako slobodu od strachu (freedom from fear), tak slobodu od núdze (freedom from want)*“¹. Freedom from fear sa vzťahuje na hrozby konfliktov a ochranu civilistov počas vojny, jadrové, chemické a biologické hrozby. Freedom from want sa vzťahuje na ekonomické neistoty a nespravodlivosti, prístup k jedlu, vode, bývaniu, adekvátnej zdravotnej starostlivosti a odstráneniu analfabetizmu. Môžeme teda povedať, že ide o zaistenie podmienok pre prežitie a dôstojný život človeka v súčasnosti a podmienok jeho pretrvania a rozvoja do budúcnosti. Komplexná ľudská bezpečnosť by mala pre človeka znamenať istotu uspokojenia základných životných potrieb, ale taktiež aj to, že bude mať vytvorené podmienky pre svoj všestranný rozvoj, nebude sa báť o svoj život, či životy svojich blízkych, o svoju budúcnosť.

V rovine ľudskej bezpečnosti však existuje asymetria. „*Nerovnoprávna pozícia človeka je dôsledkom ekonomickej, politickej i profesijnej stratifikácie, ktorá sa vyvíjala s rozvojom spoločnosti. Zaistenie základných životných i kultúrnych potrieb, prístup k lekárskej starostlivosti, vzdelaniu, primeraný finančný príjem za prácu – to nezáleží vždy len od vôle človeka, ale od jeho pozície v spoločnosti, od jeho ekonomického, politického, sociálneho i profesijného statusu.*“²

S ľudskou bezpečnosťou úzko súvisí bezpečnosť národná – bezpečnosť štátu. Z dostupných definícií tohto druhu bezpečnosti sa dá vyvodiť, že ide o stav, kedy štátu nehrozí závažné ohrozenie jeho zvrchovanosti, územnej celistvosti, základom politického usporiadania, vnútorného poriadku a bezpečnosti, životov a zdravia občanov, majetkových hodnôt a životného prostredia a štát dokáže prípadné hrozby rozpoznať a v maximálnej miere ich eliminovať. Štát plní v oblasti bezpečnosti mnohé funkcie – zaistenie vnútornej stability, poriadku, ochrany životov, zdravia a majetku občanov, udržiavanie sociálneho pokoja, zabezpečenie potrebnej kvality života občanov a pod. Zahŕňa teda aj značný podiel ľudskej bezpečnosti. Bezpečnosť štátu však už nie je právne neurčitý pojem, pretože v právnom poriadku sa vyskytuje jeho legálna definícia. Zákon č. 227/2002 Z. z. o bezpečnosti štátu v čase vojny, vojnového stavu, výnimočného stavu a núdzového stavu v znení neskorších predpisov ju definuje ako „*stav, v ktorom je zachovávaný mier a bezpečnosť štátu, jeho demokratický poriadok a zvrchovanosť, územná celistvosť a nedotknuteľnosť hraníc štátu,*

¹ CHOCHOLÁČKOVÁ, K. et al. 2013. *Nová lidská práva*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, s. 13.

² HOFREITER, L. *Nerovnomernosť a asymetria bezpečnosti ako konfliktogénne činitele*. In: Krízový manažment – 1/2014, Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta špeciálneho inžinierstva, 2014, s. 27.

základné práva a slobody a v ktorom sú chránené životy a zdravie osôb, majetok a životné prostredie.“

2.2 Verejný poriadok

Ide o ďalší právne neurčitý pojem, ktorý používa niekoľko právnych predpisov, žiadny ho však nedefinuje – niektoré zákony však uvádzajú výpočet konaní, ktorým dochádza k jeho narušeniu. Právna teória rozlišuje pojem verejný poriadok v užšom slova zmysle a v širšom slova zmysle. *V užšom zmysle* sa ním rozumejú právne neregulované pravidlá správania na verejnosti, ktorých dodržiavanie je podľa všeobecného presvedčenia ľudí v danom mieste a čase nevyhnutnou podmienkou usporiadaného spoločenského spolužitia. *V širšom zmysle* zahŕňa aj pravidlá správania regulované právnymi normami.³

Konania, ktorými sa osoba môže dopustiť menej závažného porušenia verejného poriadku, stanovuje najmä zákon č. 372/1990 Zb. o priestupkoch v znení neskorších predpisov. V § 47 ods. 1 tohto zákona sú taxatívne uvedené priestupky proti verejnému poriadku. Závažnejšie formy narušania verejného poriadku zase upravuje zákon č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon v znení neskorších predpisov. Zákon č. 404/2011 Z. z. o pobyte cudzincov a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov vo svojom § 2 ods. 1 písm. m) definuje ohrozenie verejného poriadku ako „*porušenie alebo ohrozenie záujmu chráneného zákonom týkajúceho sa základných ľudských práv a slobôd, ochrany maloletých a iných zraniteľných osôb alebo opakované porušovanie záujmu chráneného zákonom týkajúceho sa riadneho výkonu verejnej správy, životného prostredia, verejného poriadku alebo občianskeho spolunažívania*“.

Ochrana verejného poriadku musí byť pre spoločnosť v každom čase prioritnou úlohou. Na jej uskutočňovaní sa podieľajú nielen štátne orgány, ale aj orgány samosprávy a verejnosť. Ochrana verejného poriadku je súčasťou ochrany spoločenského a demokratického zriadenia, práv a slobôd občanov a zaraďuje sa medzi politicko-mocenské, resp. vnútornobezpečnostné funkcie a právneho štátu.⁴ Verejný poriadok, rovnako ako bezpečnosť, sú vtedy zabezpečované efektívne, ak dosahujú okrem *požadovanej úrovne a určité stability tejto úrovne*. O stabilite môžeme hovoriť vtedy, ak si dokážu udržať v čase svoje významné parametre určujúce rovnovážny stav, resp. pri vychýlení sa z neho sa v určitom čase znovu vrátia späť do tohto stavu.⁵

2.3 Bezpečnostné zložky

Vymedziť tento pojem je zvlášť dôležité práve z toho dôvodu, že ho žiaden zákon nedefinuje a rôzni autori používajú rôzne alternatívy pre spoločné pomenovanie subjektov zabezpečujúcich úlohy na úseku verejného poriadku a bezpečnosti, a to podľa spôsobu nahliadania na tieto subjekty. Z hľadiska právneho postavenia, pôsobnosti, úloh, ktoré plnia a nástrojov, ktorými pri plnení bezpečnostných úloh disponujú (napr. oprávnenia, donucovacie prostriedky atď.) môžeme medzi bezpečnostné zložky zaradiť Policajný zbor, obecnú políciu, Vojenskú políciu, Zbor väzenskej a justičnej stráže (ďalej len „ZVJS“), finančnú správu, Národný bezpečnostný úrad (ďalej len „NBÚ“), spravodajské služby, ochranárske zložky (strážne) a súkromné bezpečnostné služby.

Užším pojmom ako bezpečnostné zložky sú policajno-bezpečnostné zložky. To, ktoré z bezpečnostných zložiek môžeme označiť ako policajno-bezpečnostné, vyplýva najmä z ich

³ PEŤOVSKÝ, M., ODLEROVÁ, M., ŠKRINÁR, T. *Zákon o Policajnom zbore. Aplikčná prax*. Plzeň: Vydavateľstvi a nakladateľstvi Aleš Čeněk, s. r. o., 2017, s. 17.

⁴ LÖFFLER, B., ANTAL, M. *Vybrané aspekty ochrany verejného poriadku v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2017, s. 12.

⁵ RAK, R. Rovnovážne a mezní stavy v bezpečnosti a súdnym inžinierstvom. In *Súdny inžinierstvom*. Roč. 30, č. 2, s. 44.

pôsobnosti (musia teda plniť úlohy policajného charakteru) a zo skutočnosti, že ich príslušníci disponujú oprávneniami a donucovacími prostriedkami typickými pre políciu. Výslovne však žiaden zo zákonov nedefinuje niektorú z týchto zložiek ako policajno-bezpečnostnú.⁶ Naopak, v širšom chápaní môžeme medzi bezpečnostné zložky zaradiť aj ďalšie subjekty, ktoré realizujú bezpečnostnú politiku Slovenskej republiky. Okrem už uvedených sem patria aj záchranné zbory a záchranné služby, subjekty hospodárskej mobilizácie, subjekty pôsobiace na finančnom trhu, medzinárodné a regionálne inštitúcie a združenia, ktorých je Slovenská republika členom a mimovládne organizácie.⁷

Niektorí autori používajú namiesto pojmu „bezpečnostné zložky“ pojem „bezpečnostné služby“. Z hľadiska legálnych definícií predmetných zložiek považujem za vhodnejšie súhrnné označenie „zložky“ ako širší pojem zahrňujúci zbory, stráže, služby, útvary a pod.

3 BEZPEČNOSTNÉ ZLOŽKY A ICH HLAVNÉ ÚLOHY SÚVISIACE S OCHRANOU VEREJNÉHO PORIADKU A BEZPEČNOSTI

Z predchádzajúceho výpočtu bezpečnostných zložiek v Slovenskej republike je zrejmé, že úloha bezpečnosti je v našej krajine rozdelená medzi viacero subjektov štátnej aj neštátnej povahy. Každá zložka má zákonom stanovený odlišný rozsah úloh, ktoré plní na úseku bezpečnosti a odlišný rozsah právomocí, ktorými pri plnení tejto úlohy disponuje. Napriek tomu nemôžeme tvrdiť, že pôsobnosť jednotlivých zložiek je izolovaná a presne oddelená od pôsobnosti ostatných (najväčšie prelínanie kompetencií môžeme vidieť pri Policajnom zbore a obecnej polícii), navyše v právnych predpisoch je explicitne stanovená povinnosť spolupráce jednotlivých zložiek, dokonca aj súkromných.⁸

3.1 Policajný zbor

Policajný zbor je podľa § 1 ods. 1 zákona č. 171/1993 Z. z. o Policajnom zbore v znení neskorších predpisov (ďalej len „zákon o Policajnom zbore“) definovaný ako „*ozbrojený bezpečnostný zbor, ktorý plní úlohy vo veciach vnútorného poriadku, bezpečnosti, boja proti zločinnosti vrátane jej organizovaných foriem a medzinárodných foriem a úlohy, ktoré pre Policajný zbor vyplývajú z medzinárodných záväzkov Slovenskej republiky.*“ Úlohy Policajného zboru sú bližšie uvedené v § 2 zákona o Policajnom zbore – v ods. 1 ide o taxatívny výpočet konkrétnych úloh Policajného zboru a v nasledujúcich odsekoch mu zákon všeobecne zveruje úlohy štátnej správy, iné úlohy, ak tak ustanovujú osobitné predpisy a úlohy na úseku prevencie.

Policajno-bezpečnostná činnosť má niekoľko charakteristických črt:

- cieľavedome smeruje k ochrane spoločenských hodnôt – najmä k ochrane bezpečnosti osôb, ich životov a zdravia a to tak prevenciou, ako aj represiou,
- svojim charakterom je apolitická – medzi policajno-bezpečnostnou činnosťou a politickou činnosťou nesmie byť žiadna väzba,
- má právnu povahu – právna regulácia polície je vzhľadom k možnosti zasahovania do práv a slobôd občanov nevyhnutná,
- má špecifický a tvorivý charakter – policajno-bezpečnostná činnosť vyžaduje tvorivý prístup k plneniu úloh aj z dôvodu nepredvídateľnosti a živelnosti nápadu trestnej činnosti,

⁶ Bližšie pozri: ODLEROVÁ, M. Systém policajno-bezpečnostných zložiek v Slovenskej republike. In: *Projustice*. [online]. [citované 20. mája 2020]. Dostupné na internete: <https://www.projustice.sk/spravne-pravo/system-policajno-bezpecnostnych-zloziek-v-sr>

⁷ ŠIŠULÁK, S., SVOBODA, I. *Spravodajské služby*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2017, s. 12 – 13.

⁸ Pozri napr. zákon č. 1/2014 Z. z. o organizovaní verejných športových podujatí a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov.

- je prezentovaná ako systém – a to celistvý systém štruktúralne členený na špecifické prvky vykazujúce vzájomné väzby a interakciu s okolím.⁹

Policajný zbor je práve tá bezpečnostná zložka, ktorej príslušníci majú najširší rámec oprávnení. Zákon o Policajnom zbore im v § 17 až 34 zveruje celkovo 23 oprávnení, plus oprávnenie použiť ochrannú kuklu uvedené v § 68a zákona o Policajnom zbore. Iba príslušníci Policajného zboru disponujú oprávnením pri zaisťovaní bezpečnosti civilnej leteckej dopravy a inej hromadnej dopravy, oprávnením zakázať sprístupňovanie, poskytovanie a zverejňovanie osobných údajov určených osôb, oprávnením pri zabezpečovaní kontroly hraníc Slovenskej republiky, oprávnením vykázať zo spoločného obydlija, oprávnením pri odhaľovaní daňových únikov, nezákonných finančných operácií, legalizácie príjmov z trestnej činnosti a financovania terorizmu, či oprávnením pri zaisťovaní bezpečnosti a plynulosti železničnej dopravy. Takýto rozsah je odrazom pôsobnosti Policajného zboru, ktorý má *prioritné a všeobecné postavenie* pri ochrane vnútorného poriadku, bezpečnosti a plnení ďalších úloh. Úlohy Policajného zboru teda nie sú uvedené iba v zákone o Policajnom zbore, ale aj v iných právnych predpisoch⁶. Podľa toho, z akého dôvodu sú vykonávané a k akému cieľu smerujú, ich môžeme rozdeliť na úlohy na úseku ochrany verejného poriadku a bezpečnosti, boja s trestnou a inou protispoločenskou činnosťou, výkonu štátnej správy podľa osobitných predpisov, úlohy na úseku prevencie a iné úlohy, ak tak ustanovujú osobitné predpisy.

Úlohy na úseku ochrany verejného poriadku a bezpečnosti predstavujú skupinu rôznorodých činností, ktoré vykonávajú príslušníci Policajného zboru v rámci služobnej činnosti. Využívajú pri tom už spomínané zákonné oprávnenia, ktoré umožňujú zasahovať do základných práv a slobôd osôb. Veľmi zjednodušene je možné povedať, že miesto Policajného zboru pri zabezpečovaní verejného poriadku a bezpečnosti je všade tam, kde osobitné zákony nezverujú kompetencie ostatným bezpečnostným zložkám.

3.2 Obecná polícia

Bezpečnosť občanov a zabezpečovanie verejného poriadku na miestnej úrovni je jedným z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich život občianskej spoločnosti v obciach. Práve na miestnej úrovni sú problémy bezpečnosti a verejného poriadku vnímané a pociťované najcitlivejšie.¹⁰ Obecná polícia je definovaná v § 2 ods. 1 zákona č. 564/1991 Zb. o obecnej polícii v znení neskorších predpisov (ďalej len „zákon o obecnej polícii“) ako „*poriadkový útvar pôsobiaci pri zabezpečovaní obecných vecí verejného poriadku, ochrany životného prostredia v obci a plnení úloh vyplývajúcich zo všeobecne záväzných nariadení obce, z uznesení obecného zastupiteľstva a z rozhodnutí starostu obce*“.

Zákon o obecnej polícii neustanovuje pre obce povinnosť zriadiť svoju obecnú políciu. To, či obec zriadi obecnú políciu alebo nie, závisí od viacerých faktorov (v prvom rade najmä finančných). Obec, ktorá sa rozhodne nezriadiť obecnú políciu, má však možnosť (nie povinnosť) uzavrieť písomnú zmluvu s inou obcou, ktorá zriadila obecnú políciu, podľa ktorej obecná polícia tejto obce bude vykonávať úlohy ustanovené zákonom aj na území obce, ktorá nezriadila obecnú políciu. Takúto zmluvu musia odsúhlasiť obecné zastupiteľstvá oboch obcí. Zmluva musí obsahovať zákonom stanovené náležitosti, napr. aj určenie rozsahu úloh, ktoré bude obecná polícia vykonávať na území obce, ktorá nezriadila obecnú políciu a spôsob úhrady preukázateľných nákladov spojených s výkonom týchto úloh.

Charakter obecných polícií bol pôvodne koncipovaný ako preventívno-bezpečnostný. Zastávam názor, že *prevencia by mala byť aj dnes dominantou ich činnosti*. Uvedené

⁹ MACEK, P., FILÁK, A. a kol. *Základy teórie policejnej bezpečnostnej činnosti*. Praha: Police History, 2004, s. 58 – 62.

¹⁰ LÖFFLER, B., ANTAL, M. *Vybrané aspekty ochrany verejného poriadku v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2017, s. 26.

podporuje aj fakultatívnosť zriaďovania obecných polícií. Zákon nemôže zverovať obecnej polícii úlohy, výkon ktorých nemôže byť zastúpený inou bezpečnostnou zložkou. V takomto prípade by v obciach, kde obecná polícia nie je zriadená, ani nie je uzatvorená zmluva o spolupráci s inou obcou, tieto úlohy nemal kto plniť. Činnosť obecnej polície by mala byť zameraná takým spôsobom, aby preventívne vplývala na obyvateľov obce, či iných osôb, ktoré sa v obci nachádzajú, aby dodržiavali verejný poriadok. Kvalitne vykonávaná preventívna činnosť obecnej polície by takto „odbremenila“ Policajný zbor a výrazne participovala na ochrane verejného poriadku a bezpečnosti na miestnej úrovni. Relatívne nízky výpočet právomocí obecných policajtov v zákone o obecnej polícii je tiež odrazom podporného charakteru tohto poriadkového útvaru. Ak však už má obec zriadenú obecnú políciu, stáva sa *prioritným subjektom zabezpečovania verejného poriadku v obci* – Policajný zbor nastupuje až vtedy, ak obec nie je schopná zabezpečiť verejný poriadok v obci vlastnými silami a prostriedkami a to vrátane obecnej polície.

3.3 Vojenská polícia

Vojenská polícia je podľa § 1 zákona č. 124/1992 Zb. o vojenskej polícii v znení neskorších predpisov (ďalej len „zákon o vojenskej polícii“) *„policajnou službou, ktorá v rozsahu vymedzenom zákonom o vojenskej polícii plní úlohy policajnej ochrany Ministerstva obrany Slovenskej republiky, ozbrojených síl Slovenskej republiky, zložiek podieľajúcich sa na plnení úloh ozbrojených síl Slovenskej republiky, vojenských objektov a priestorov, vojenských obvodov, vojenského materiálu, ako aj majetku štátu v správe alebo v užívaní rozpočtovej organizácie, príspevkovej organizácie alebo štátneho podniku, ktorých zriaďovateľom alebo zakladateľom je Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, v priestoroch a na miestach, kde prebiehajú vojenské operácie alebo vojenské akcie.“*

Pôsobnosť vojenskej polície je *zúžená nielen vecne, ale aj personálne a teritoriálne*. Uvedenú skutočnosť odzrkadľujú aj úlohy, ktoré vojenskej polícii stanovuje zákon. Špecifickými úlohami v porovnaní s Policajným zborom sú napr. dohľad nad výcvikom a zdokonaľovaním odbornej spôsobilosti vodičov vojenských vozidiel, vedenie evidencie vojenských vozidiel a schvaľovanie ich technickej spôsobilosti, tiež sa podieľa na zabezpečovaní disciplíny a poriadku vo vojenských objektoch, priestoroch a na miestach, kde prebiehajú vojenské operácie alebo vojenské akcie atď. Pôsobnosť Vojenskej polície je odôvodňovaná aj potrebou zabezpečenia policajnej ochrany oprávnených záujmov, ochrany života, zdravia a majetku ozbrojených síl Slovenskej republiky, ako aj zabezpečením poriadku a disciplíny, bezpečnosti prevádzky automobilovej a tankovej techniky, ochrany utajovaných skutočností a objektov ozbrojených síl Slovenskej republiky.¹¹

Príslušníci Vojenskej polície tiež disponujú aj takými oprávneniami, ktoré sú nad rámec oprávnení Policajného zboru, napr. oprávnenie na prehliadku osôb, vojenských objektov, objektov, batožiny, vecí, oprávnenie pri zaistovaní ochrany lietadiel vo vojenských službách a ich letov, oprávnenie pri premávke vojenských vozidiel, motorových vozidiel a nemotorových vozidiel. Na druhej strane nemajú mnoho oprávnení, ktoré sú zákonom priznané príslušníkom Policajného zboru, napr. nemajú oprávnenie na snímanie identifikačných znakov, oprávnenie otvoriť byt a iné.

3.4 Zbor väzenskej a justičnej stráže

ZVJS je *ozbrojený bezpečnostný zbor*, ktorý plní úlohy na úseku výkonu väzby, výkonu trestu odňatia slobody, ochrany objektov ZVJS, objektov detenčného ústavu a v ich blízkosti, ochrany verejného poriadku a bezpečnosti v objektoch súdu, objektoch prokuratúry a v ich blízkosti. Zákon č. 4/2001 Z. z. o Zbore väzenskej a justičnej stráže v znení neskorších

¹¹ KOČAN, Š., SELINGER, P. *Bezpečnostné služby v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2013, s. 36.

predpisov vymedzuje pôsobnosť ZVJS vo svojom § 4. Tá je podobne ako pôsobnosť vojenskej polície – *zúžená vecne, teritoriálne a personálne*. Týka sa hlavne zabezpečovania výkonu väzby a výkonu trestu odňatia slobody, bezpečnostno-poriadkovej činnosti vo vzťahu k obvineným a odsúdeným v ústavoch, ale aj smerom dovnútra – odhaľuje trestné činy príslušníkov ZVJS a v objektoch ZVJS aj zamestnancov ZVJS.

3.5 Finančná správa

Finančnú správu tvoria podľa zákona č. 35/2019 Z. z. o finančnej správe a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov (ďalej len „zákon o finančnej správe“) Finančné riaditeľstvo Slovenskej republiky, colné úrady, daňové úrady a Kriminálny úrad finančnej správy. Zákonom o finančnej správe sa zaviedla nová kategória osôb s podobným postavením aké majú príslušníci ostatných policajno-bezpečnostných zložiek, a to *ozbrojený príslušník finančnej správy*. Zákon o finančnej správe rozdelil príslušníkov finančnej správy na ozbrojených a neozbrojených „*vzhľadom na rozdielnosť viacerých relevantných aspektov štátnej služby pri plnení úloh finančnej správy*“⁸. Aj finančná správa plní úlohy na úseku verejného poriadku a bezpečnosti, a to vtedy, ak sú ohrozené fiškálne a obchodno-politické záujmy Slovenskej republiky a Európskej únie a vnútorný trh Európskej únie.

3.6 Národný bezpečnostný úrad

NBÚ je *ústredným orgánom štátnej správy* na ochranu utajovaných skutočností, šifrovú službu, kybernetickú bezpečnosť a dôveryhodné služby. Pôsobnosť NBÚ upravuje zákon č. 215/2004 Z. z. o ochrane utajovaných skutočností a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. NBÚ plní úlohy na úseku ochrany utajovaných skutočností, ochrany zahraničných informácií, šifrovej ochrany informácií, vnútornej ochrany a verejnej regulovanej služby, ktorú poskytuje globálny satelitný navigačný systém zriadený v rámci programu Galileo.

Kľúčovou činnosťou Národného bezpečnostného úradu je *vykonávanie bezpečnostných previerok fyzických osôb* – v r. 2019 vydal 4268 osvedčení na oboznamovanie sa s utajovanými skutočnosťami. Vykonáva aj *bezpečnostné previerky podnikateľov*, ktoré sa zameriavajú na získavanie informácií o podnikateľoch, u ktorých vzniká odôvodnený predpoklad, že ich štátny orgán požiada o vytvorenie utajovanej skutočnosti, alebo im bude utajovaná skutočnosť postúpená. Povinnosťou štatutárneho orgánu podnikateľa je v takomto prípade požiadať NBÚ o vykonanie bezpečnostnej previerky pre získanie potvrdenia o priemyselnej bezpečnosti.¹² V poslednom období však rastie aj význam úloh na úseku *kybernetickej bezpečnosti* a to vzhľadom na rastúcu dynamiku kybernetických hrozieb, sofistikovanosť a flexibilitu útočníkov.¹³

3.7 Spravodajské služby

Spravodajské služby získavajú, zhromažďujú a vyhodnocujú informácie dôležité pre štát, a to primárne informácie z oblasti bezpečnosti a obrany štátu, ochrany ekonomických záujmov, ochrany informácií v utajovanom režime, ochrany ústavného zriadenia a obranyschopnosti štátu.¹⁴ Prvoradou úlohou spravodajských služieb je ich *kontrarozviedna činnosť* – smerujúca proti aktivitám iných spravodajských služieb na našom území. Realizujú však aj *rozviednu*

¹² Správa o činnosť NBÚ za rok 2019. [online]. [citované 28. mája 2020]. Dostupné na internete: https://www.nbu.gov.sk/wp-content/uploads/urad/Sprava-o-cinnosti_NBU_2019.pdf

¹³ V roku 2019 bolo zaevidovaných 36 255 329 kybernetických bezpečnostných incidentov, teda v priemere viac ako tri milióny incidentov mesačne.

¹⁴ ŠIŠULÁK, S., SVOBODA, I. *Spravodajské služby*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2017, s.16.

činnosť – špionáž v iných štátoch. Nemajú však žiadne výkonné právomoci, ich úlohou je získavať dôležité informácie, včas upozorniť na prípadné nebezpečenstvo, resp. toto nebezpečenstvo v zárodku eliminovať.¹⁵

Medzi spravodajské služby zaraďujeme Slovenskú informačnú službu (ďalej len „SIS“) a Vojenské spravodajstvo. SIS je podľa zákona č. 46/1993 Z. z. o Slovenskej informačnej službe v znení neskorších predpisov „všeobecnou bezpečnostnou a spravodajskou službou Slovenskej republiky“. Je štátnym orgánom Slovenskej republiky, ktorý plní úlohy vo veciach ochrany ústavného zriadenia, vnútorného poriadku, bezpečnosti štátu a ochrany zahraničnopolitických a hospodárskych záujmov štátu v rozsahu vymedzenom zákonom o SIS. Vojenské spravodajstvo je podľa zákona č. 198/1994 Z. z. o Vojenskom spravodajstve v znení neskorších predpisov *spravodajská služba*, ktorá plní úlohy spravodajského zabezpečenia obrany, obranyschopnosti a bezpečnosti Slovenskej republiky v pôsobnosti Ministerstva obrany Slovenskej republiky.

3.8 Ochránárske zložky – stráže

Medzi stráže zaraďujeme stráž prírody, lesnú stráž, vodnú stráž, poľnú stráž, poľovnícku stráž a rybársku stráž. Kompetencie každej stráže sú upravené osobitnými zákonmi, ktoré stanovujú ich pôsobnosť, určujú členom stráží povinnosti, oprávnenia, podmienky spôsobilosti na výkon týchto oprávnení a pod. Stráže sú koncipované ako subjekty, ktoré zabezpečujú ochranu záujmom chráneným jednotlivými zákonmi, kontrolu dodržiavania týchto zákonov a podieľajú sa tak na zabezpečovaní verejného poriadku a bezpečnosti na úseku ochrany prírody a krajiny, ochrany vôd, poľovníctva, poľnohospodárskych kultúr, plodín a majetku, či výkonu rybárskeho práva v rybárskych revíroch.

3.9 Súkromné bezpečnostné služby

Súkromné bezpečnostné služby dopĺňajú systém bezpečnostných zložiek. Podieľajú sa na zaisťovaní ochrany spoločenských a individuálnych záujmov a hodnôt tým, že ochraňujú osoby a majetok, zabezpečujú poriadok na mieste zhromažďovania osôb, hľadajú osoby a majetok a pod. Súkromné bezpečnostné služby sú v Slovenskej republike zákonne regulované od roku 2006 a upravuje ich zákon č. 473/2005 Z. z. o poskytovaní služieb v oblasti súkromnej bezpečnosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov (zákon o súkromnej bezpečnosti) v znení neskorších predpisov. Ten medzi bezpečnostné služby zaraďuje strážnu službu, detektívnu službu, odbornú prípravu a poradenstvo a profesionálnu cezhraničnú prepravu eurovej hotovosti cestnou dopravou.

Súkromná bezpečnosť, už tým, že je súkromná, a teda v rukách podnikateľských subjektov, je čiastočne deformovaná ekonomickými prioritami pred bezpečnostnými, čo sa prejavuje aj v nízkom mzdovom ohodnotení zamestnancov a tým aj záujmom o toto zamestnanie. Zákon o súkromnej bezpečnosti nevyžaduje pre výkon fyzickej ochrany a pátrania žiadne vzdelanie – stačí, aby osoba bola držiteľom preukazu odbornej spôsobilosti typu S. Ten sa vydáva uchádzačovi, ktorý úspešne vykonal skúšku pred trojčlennou komisiou alebo na základe žiadosti osobe, ktorá spĺňa zákonom stanovené podmienky a z toho dôvodu skúšku vykonať nemusí. Skúške predchádza odborná príprava. Odborná príprava trvá 78 hodín, z toho iba 12 je zameraných na praktický výcvik taktiky a techniky vykonávania zásahov a riešenie krízových situácií. Ostatné hodiny sú vyčlenené pre oboznamovanie sa s niektorými právnymi

¹⁵ KOČAN, Š., SELINGER, P. *Bezpečnostné služby v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2013, s. 150.

predpismi, najmä zákonom o súkromnej bezpečnosti, poskytovaním prvej pomoci, požiarnej prípravy a ďalšími oblastami dôležitými pre výkon tohto povolania.¹⁶

Preukaz odbornej spôsobilosti sa vydáva osobe s platnosťou na 10 rokov. Následne sa už väčšinou osoby poverené výkonom fyzickej ochrany alebo pátrania nezúčastňujú pravidelných školení či cvičení.¹⁷ Pred uplynutím platnosti preukazu odbornej spôsobilosti musí jeho držiteľ znovu absolvovať odbornú prípravu a skúšku pre vydanie nového preukazu. V praxi skúšobných komisií však nie je ničím nezvyčajným, ak takáto osoba na skúške nevyhoví. Otázkou teda zostáva, nakoľko je pre riadny výkon fyzickej ochrany a pátrania dostačujúca jednorazová odborná príprava a či by nebolo vhodné zaoberať sa možnosťou zaviesť pre prevádzkovateľov povinnosť pravidelne školiť osoby poverené výkonom fyzickej ochrany alebo pátrania z relevantných právnych predpisov a teoretického a praktického výcviku taktiky a techniky vykonávania zásahov a riešenia krízových situácií.

4 ZÁVER

Zabezpečiť ochranu verejného poriadku a bezpečnosti je úloha štátu, ktorú by bolo značne ťažké a neefektívne plniť prostredníctvom jedného subjektu. „*Obmedzovanie negatívnych javov, podstatou ktorých je narušovanie verejného poriadku a ohrozovanie bezpečnosti osôb a majetku, si vyžaduje komplexný prístup viacerých subjektov.*“¹⁸ Aby bola ochrana verejného poriadku a bezpečnosti efektívna a účinná, jednotlivé zložky, ktoré sa na nej podieľajú, musia byť *zmysluplne organizované*. Ich vecná a miestna príslušnosť musí byť jednoznačná. Z tohto pohľadu je možné vidieť určité prelínanie pôsobnosti Policajného zboru a obecnej polície, a to najmä pri prejednávaní priestupkov. Niektoré dopravné priestupky sú oprávnení prejednávať príslušníci obecnej polície, aj orgány Policajného zboru. Rozdiel je však v oprávneniach, ktorými v súvislosti s tým disponujú, ako aj v sankciách, ktoré môžu za spáchaný priestupok uložiť. Úlohou Policajného zboru, rovnako ako obecnej polície, je aj spolupôsobiť pri zabezpečovaní verejného poriadku, avšak obecná polícia, na rozdiel od Policajného zboru, má túto úlohu ohraničenú teritoriálne (v katastrálnom území obce). Osobitné zákony zverujú príslušníkom/členom jednotlivých bezpečnostných zložiek špecifické oprávnenia, rozsah ktorých priamo súvisí s pôsobnosťou konkrétnej zložky. Rozsah a obsah jednotlivých oprávnení by mal byť dostatočný na efektívne plnenie stanovených úloh.

Rovnako je dôležitá *spolupráca jednotlivých bezpečnostných zložiek* na zabezpečovaní verejného poriadku a bezpečnosti. Aj keď je ich pôsobnosť vymedzená zákonmi vecne aj miestne, neznamená to, že svoju činnosť vykonávajú, resp. majú vykonávať úplne izolovane. Plnenie úloh jednotlivých zložiek musí vytvárať *system s cieľovým správaním* – a tým je ochrana verejného poriadku a bezpečnosti. Najzreteľnejšie sa prejavuje spolupráca znova medzi Policajným zborom a obecnou políciou. Spoluprácu medzi nimi zakotvuje § 74 zákona o Policajnom zbore, podľa ktorého Policajný zbor a obecná polícia vo veciach verejného poriadku a v obecných veciach verejného poriadku spolupracujú. Ak nie je obec schopná zabezpečiť verejný poriadok v obci vlastnými silami a prostriedkami, môže požiadať o pomoc

¹⁶ Obsah a rozsah odbornej prípravy stanovuje vyhláška Ministerstva vnútra Slovenskej republiky č. 634/2005 Z. z. ktorou sa vykonávajú niektoré ustanovenia zákona č. 473/2005 Z. z. o poskytovaní služieb v oblasti súkromnej bezpečnosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov (zákon o súkromnej bezpečnosti).

¹⁷ Výnimka je stanovená pre ochranu objektov osobitnej dôležitosti, kedy musí prevádzkovateľ zabezpečiť prípravu osôb poverených výkonom fyzickej ochrany alebo pátrania z praktického výcviku taktiky a techniky vykonávania zásahov a teórie taktiky a techniky vykonávania zásahov v rozsahu najmenej štyroch hodín za mesiac.

¹⁸ MACEK, P. a kol. *Obecní policie*. Praha: Policejní akademie České republiky, 1994, s. 18.

útvár Policajného zboru. Útvár Policajného zboru je povinný v rozsahu svojej pôsobnosti túto pomoc poskytnúť.¹⁹

Použitá literatúra

1. HAŠANOVÁ, J., DUDOR, L. *Základy správneho práva*. 4. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2019. ISBN 978-80-7380-757-3
2. HOFREITER, L. Nerovnomernosť a asymetria bezpečnosti ako konfliktogénne činitele. In: *Krízový manažment – 1/2014*, Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta špeciálneho inžinierstva, 2014. SSN 1336-0019
3. CHOCHOLÁČKOVÁ, K. et al. 2013. *Nová lidská práva*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta. 105 s. ISBN: 978-80-87146-83-5
4. KOČAN, Š., SELINGER, P. *Bezpečnostné služby v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2013. ISBN 978-80-8054-555-0
5. LÖFFLER, B., ANTAL, M. *Vybrané aspekty ochrany verejného poriadku v Slovenskej republike*. Bratislava: Akadémia PZ v Bratislave, 2017. ISBN 978-80-8054-726-4
6. MACEK, P. a kol. *Obecní policie*. Praha: Policejní akademie České republiky, 1994
7. MACEK, P., FILÁK, A. a kol. *Základy teorie policejné bezpečnostní činnosti*. Praha: Police History, 2004. ISBN 80-86477-21-5
8. ODLEROVÁ, M. Systém policajno-bezpečnostných zložiek v Slovenskej republike. In: *Projustice*. [online]. [citované 20. mája 2020]. Dostupné na internete: <https://www.projustice.sk/spravne-pravo/system-policajno-bezpecnostnych-zloziek-v-sr>
9. PEŤOVSKÝ, M., ODLEROVÁ, M., ŠKRINÁR, T. *Zákon o Policajnom zbore. Aplikáčna prax*. Plzeň: Vydavateľství a nakladateľství Aleš Čeněk, s. r. o., 2017. ISBN 978-80-7380-682-8
10. RAK, R. Rovnovážné a mezní stavy v bezpečnosti a súdním inžinierstvom. In *Soudní inžinierství*. Roč. 30, č. 2, 2019. ISSN 1211-443X
11. Správa o činnosť NBÚ za rok 2019. [online]. [citované 28. mája 2020]. Dostupné na internete: https://www.nbu.gov.sk/wp-content/uploads/urad/Sprava-o-cinnosti_NBU_2_019.pdf
12. ŠIŠULÁK, S., SVOBODA, I. *Spravodajské služby*. Bratislava: Akadémia Policajného zboru v Bratislave, 2017. ISBN 978-80-8054-740-0

Kontaktné údaje

JUDr. Miriam Odlerová, PhD.
Akadémia Policajného zboru
Katedra správneho práva
Sklabinská 1, 835 17 Bratislava
email: miriam.odlerova@gmail.com

¹⁹ ODLEROVÁ, M. Systém policajno-bezpečnostných zložiek v Slovenskej republike. In: *Projustice*. [online]. [citované 20. mája 2020]. Dostupné na internete: <https://www.projustice.sk/spravne-pravo/system-policajno-bezpecnostnych-zloziek-v-sr>

PRINCIPLES OF REAL ESTATE REGISTRATION IN CZECH AND ENGLISH LAW

Kateřina Heřmanová

Abstract

The content of the work is an approximation of the principles of the real estate register on the basis of which deposits in the register are permitted and made. The principles of Czech law and English law (England and Wales) are briefly defined. Under English law is most valued the regulation and solution of the principle of priority, which is influenced by the historical development of the real estate register.

Key words: The Principle of Publicity, Principle of Priority, Principle of Material Publicity, Principle of Entry, the registration of real estate, common law

Introduction

With the effectiveness of Act No. 89/2012 Coll., the Civil Code, and Act No. 256/2013 Coll., on Real Estate Register, there have been significant changes in the area of registration of real estate. In view of its scope, this thesis aims to, in particular, outline the principles of real estate registers on the basis of which entries thereto are permitted and made. I will first briefly define the principles of the Czech law in this respect and then deal with the same in the English law (England and Wales).¹

The legal regulations on the registration of real estate in made up of a relatively closed and specific normative system, which is based on certain principles of registration. Although legal principles and legal rules are defined differently in legal theory, in the area of real estate registration, these concepts are equated with each other. In the literature, legal principles are most often referred to as the fundamental ideas of a particular branch of law or highly general norms that determine the objectives of the legislation. They have an application and interpretation function. In general, we can divide these principles into registration principles and principles of management of the real estate register. We also distinguish between normative non-normative principles.²

1 Principles in the Czech Legal System

The real estate registration principles are such that govern the process of registration of real estate into the real estate registry. They the principles of entry, disposition, and priority. On the contrary, the principles of management of the real estate register are such that have a fundamental influence on the method of keeping real estate records in the real estate register. At the border of these two groups stands the principle of legality, which, according to some authors, is considered a real estate registration principle, which, however, has a fundamental influence on the management of the register. The normative principles are enshrined directly in the relevant legal norm or code (specifically in Act No. 256/2013 Coll., on Real Estate Register, and Act No. 89/2012 Coll., the Civil Code), where they are explicitly set forth in the individual provisions.

¹Scotland has gone through a completely different development in the field of real estate registration, being one of the first countries in the world to have a real estate registration system.

²TRAJER, Václav and TRAJEROVÁ, Pavlína. *Katastr nemovitostí: výklad je zpracován k právnímu stavu ke dni 31.1.2010*. ed. 2., updated Prague: Wolters Kluwer Česká republika, 2010. 461 p. Meritum. Téma. Meritum - výkladová řada. ISBN 978-80-7357-481-9., p. 56.

One of the most important principles that is applied when registering real estate is the principle of entry. This principle, however, only applies to the registration of rights in rem in the form of an entry into the register. It applies that creation, modification, or termination of the ownership or other right in rem to real estate is occurs only after entry into the real estate register (after it was permitted) as of the date of the entry petition.

On the contrary, rights that are entered into the real estate register only by means of a record are subject to the principle of recording. In this case, a record into the real estate register is only declaratory. Rights in rem registered by means of a record are subject to the institute of the reporting obligation. This obligation requires that owners, other authorized persons, municipalities, and state authorities send documents proving creation or termination of ownership or other rights in rem or of another registered facts to the real estate register office within specified deadlines. However, the legislation completely lacks an effective sanction in this respect, which leads to uncertainty about the actual legal status of the registered real estate. The reporting obligation is also related to the principle of conformity of the data in the real estate register with the actual state. This conformity is further ensured by stipulating the obligation of real estate register offices to check the contents of the real estate register and rectify errors in its data.

In addition, as regards registration of rights in rem, the principle of priority is applied. The order of registration of legal relations to real estate is governed by the time when the entry petition or documents for making a record was delivered to the real estate register office. The civil law basis of this principle is expressed in the provisions of Section 982(1) of the Civil Code, which states that the order of rights in rem to real estate is determined by the time of submission of petition and that the rights registered based on petitions submitted at the same time have the same order. The consequence of the application of this principle is the instrument of seal, which the real estate register office applies in the event the legal relations to the real estate are affected by any change. The legal effects of an entry occur on the date of submission of the petition and the order of registrations is determined according to the time when the entry petition or document to make a record or note were delivered to the real estate register office. The office then initiates proceedings on the deed which was delivered first. In the event that multiple deeds were delivered to the office at the same moment, the one submitted for post delivery earlier has the priority; if the order or deeds cannot be established even this way, the order is decided by drawing lots, of which a record is made (Section 145(1) of the Code of Administrative Procedure).

Another principle that is important for legal certainty is the principle of publicity (formal publicity). The real estate register is public, and everyone has the right to inspect it in the presence of an employee of the real estate register office, including making copies, abstracts, or drawings. The public can be restricted only for reasons stipulated by law. In addition, the real estate register must provide, upon request, the data and documents kept by it which concern the given applicant. These then present public documents proving the registered state in the real estate register as at the time of their issuance.

The principle of publicity of the real estate register is closely connected with the principle of complete material truth. This principle implies the obligation of everyone to know what is contained in the real estate register, but also to know what it does not contain, which is rather problematic. This is irrespective of that a person cannot find facts not registered in the real estate register as the actual state will always take precedence. Another principle associated with the real estate register is the principle of material publicity or the principle of public good faith. Its essence lies in the protection of good faith in the state registered in a public register and also in the fact that entries in such public registers correspond to the actual state. The principle of material publicity is expressed in the provisions of Section 980(1) and (2) of the Civil Code. In general, it means the possibility for every person to act with confidence in

an entry in a public register (the real estate register is a public register) and, above all, serves to protect those who rely in good faith on entries therein. Another typical principle in this respect is the principle of legality. This principle means that the real estate office is bound by legal regulations in its activities and must act in accordance therewith and in the manner indicated therein. The review activity of real estate registers has become more thorough compared to the previous legislation, especially when examining entry petitions. The purpose of this change is to ensure the truthfulness and completeness of the data that is entered in the real estate register. The control component (interference) of the state is significantly fulfilled here.³

The entry proceedings are further bound by the principle of disposition. This principle means that registrations may be made in this type of proceedings only at the request of the authorized person. In addition, in the proceeding to permit an entry, the real estate register office may address only those rights that were petitioned by the proceedings participants.⁴ The entry proceedings are further subjected to the principle of consideration, which sets forth the obligation of the acquirer to pay an administrative fee for the entry to the real estate register.

On the contrary, records are subjected to the principle of formality (expresses the public character of the real estate register) associated with the already mentioned reporting obligation.⁵ The real estate register office cannot review documents on the basis of which a record is to be made (in the same way as entry documents) *ex officio*. Finally, I would like to mention the principle of binding nature of the data set out in Section 20 of the Real Estate Register Act for legal acts. Other principles, which are important for registration, include the principle of clarity, the principle of complexity (registration of a large amount of information on the real estate), the principle of speed and the principle of economy of administrative proceedings.

2 PRINCIPLES OF REAL ESTATE REGISTRATION IN ENGLAND

2.1 The Principle of Publicity of Real Estate Register

For a long time, the real estate register was closed to the public. This discretion was justified, in particular, by the interest in privacy when transferring real estate. Over the years, however, it became an anachronism, and the English real estate register had differed more and more clearly from those of other countries with its non-publicity. This situation changed by the Land Registration Act 1988, which opened the real estate register to the public. Today, public access to the real estate register as well as to the documents referred to therein is enshrined in LRA 2002, Section 66. However, access to documents may be restricted especially if they contain sensitive business information.⁶

There are several benefits to opening up the land register. Mainly, it allows identification of real estate owners. This can be important simply so that a potential buyer knows who to address their offer to. However, probably the most important effect of an open real estate register for the general public is e-conveyancing (electronic transfer of real estate), which is feasible only if public access to the real estate register is ensured; the publicity of the real estate register is therefore one of the cornerstones of the reform introduced by the 2002 Act.⁷

³ JANKŮ, Petra. *Nový katastrální zákon: poznámkové vydání s vybranou judikaturou*. Prague: Linde Praha, 2014. 335 p. ISBN 978-80-7201-934-2, p. 128 .

⁴ TRAJER, V. *Katastr nemovitostí*, op. cit., p. 60.

⁵ KUBA, B., OLIVOVÁ, K. *Katastr nemovitostí České republiky*. 9th ed. As effective as of 1. 5. 2005 Prague: Nakladatelství Linde Praha, a. s., 2004. p. 65-66. 469 p. ISBN 80-7201-545-1.

⁶ LRR, rr 136-137 ("harmful information" is defined in r 131). In 2007, interest in security forced the real estate register to restrict online access to documents.

⁷ SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. p. 432-543 [online] [cited 5. 3. 2020]. Available at: https://archive.org/stream/pdfy-ldJikG15JGv3Igqk/Property+Law+-+Roger+J+Smith_djvu.txt.

The registration system is decentralized and is based on regional registers. Although viewing of the data can be done in person, it is far more common to do it by e-mail or electronically. In connection with Brexit, the question how of viewing the data in the real estate register will be resolved arises, which has so far been paid for.

2.2 Principle of Priority

One of the basic principles of the English real estate register is the principle of priority (priority rule). This principle can be found in Section 28 of LRA 2002 and it states that the precedence of a right in rem is not affected by any subsequent “ordinary” disposition, regardless of whether this disposition has been registered in the real estate register or not (but this precedence must give way to the priority of registration dispositions⁸ – Section 29). These dispositions are exhaustively listed in Section 27 of LRA 2002.

As an example, if I set up a *trust* to the benefit of another person, who, however, does not ensure its registration into the real estate register. Subsequently, I would establish a pre-emption right for a third party who, after inspecting the real estate register, establishes that my legal title is probably unencumbered. The third party would take care of the protection of their pre-emption right by registering a note. Thus, although the third party has done everything in their power, their pre-emption right would be encumbered by the beneficial rights of the person for whom I set up the trust and it would most like be worthless. However, the situation would be different if the third party had a registration legal disposition (e.g., transfer of land, this would overcome the unregistered right of the person for whom the trust was set up). The above is a manifestation of the principle of priority, which does not differentiate between registered and unregistered secondary rights in rem, but where an unregistered right in rem is overcome by a registration disposition. The consequence of ensuring registration protection for secondary rights in rem is clear. A right in rem, which is protected by an entry or record in the real estate register binds the buyer as long as it is valid, while a right in rem unprotected by registration is overcome by a registered disposition. This is an actual effect of Section 29 of LRA and also an explicit exception to the classic principle of priority (Section 28).

It is unsatisfactory that the English registration system does not provide any protection for persons acquiring rights in rem that do not fall under registration law dispositions. However, as noted by the Legal Committee, this risk will be overcome by the introduction of mandatory electronic registration of rights in rem. Most of the rights will then have to be registered in the real estate register in order to be legally binding on the eligible entity C (otherwise such rights will not exist at all). However, this is not a sufficient answer to this problem since there will still be certain rights (such as trust in our example) that are likely to stay outside the scope of the electronic registration rules.⁹ The legal institute of overriding interests is a broad and important exception to classic registration principles. It is not possible to find out their existence from the real estate register, yet they still bind the buyer. What is worse, they can lead to a change in the real estate register without any compensation whatsoever.

The purpose of overriding interests is said to be because the real estate register replaces the function of the deeds of acquisition and therefore the registration system should protect the buyer against rights that are not generally found in such deeds. Although this seems like a correct explanation from a historical point of view,¹⁰ the Legal Committee has rejected it as an attitude unsuitable for modern law. Their Committee’s view is as follows: if terms of the interest of legal certainty and simplification of the transfer of real estate, the category of rights

⁸Such legal dispositions with real estate that are perfect only upon their registration.

⁹ See *ibid.*

¹⁰ STEWARD-WALLACE. *Principles of Land Registration*, p. 33–35. Cited in: SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. p. 432-543 (Chapter 13). ISBN 1408279320.

which may bind the buyer on the basis of facts other than as a result of registration in the real estate register should be as narrow as possible, however, rights in rem should prevail where their protection against buyers is needed when it does not seem reasonable to expect or require their entry into real estate register. Another important issue, which pervades the legislative changes introduced by the 2002 LRA, is the extent to which the buyer can expect to discover the existence of such rights in rem without conducting an extensive research into the seller's legal title. When assessing overriding interests, it is necessary to consider the extent to which it is still fair that the buyer would be bound by them.

Overriding interests are set forth in Appendix 1 to LRA 2002 (for first registration) and Appendix 3 to LRA 2002 (for registration legal dispositions). The differences between these appendices are based on the fact that first registration does not always have to be associated with purchase of land. The issues such as the ability to find out or review the legal title of the landowner are only relevant for registration dispositions with these lands. The same categories of rights are found in both appendices, but there are different regulations on short-term leases, actual ownership, and easements (right of way, storage, etc.). The objective of the Legal Committee was to limit overriding interests to a minimum.¹¹

2.3 Principle of Material Publicity

Good faith in the veracity of entries in the real estate register is protected. Pursuant to Section 58 of LRA 2002, if X is registered as the owner of a certain land, then X is the owner of that land, even if it is not its owner. A deviation from the Czech legal terminology in this respect is the use of the phrase “registration of legal title to real estate”, where this phrase in English law does not mean that only the legal title (legal reason) for the acquisition of the right in rem, such as a purchase contract, is entered into the real estate register, it is, in fact, used in England to emphasize the application of the principle of material publicity. However, this principle is relatively disturbed by the institute of rectification of erroneous registrations in the real estate register. It is inevitable that the real estate register would contain errors. For example, a wrong person may be registered as the owner, the registered area of the land may be incorrect, or registration of some rights encumbering the ownership may be omitted (e.g., registration of a pre-emption right). In these cases, a change in the real estate register is possible in order to bring the data in line with the actual state. As regards changes of registrations in the real estate register, we must distinguish between changes of an erroneous registration (rectification) and administrative changes (administrative alterations). Rectification of a registration is used only to change the registration if that change leads to correction of an error which in some way affects the legal title of the registered owner.¹² These two institutes therefore differ from each other in that one presents a change of an administrative nature, while the other a change of the legal position of the registered owner compared to the situation before it is made (rectification of an erroneous registration). There are many situations where administrative alterations are needed in order to bring registrations in the real estate register into line with the actual state, e.g., they are used to exercise overriding interests. This form of changes in the real estate register does not weaken the reliability of the register and therefore may not be subject of any special interest of property owners. In contrast, the narrow category of rectifications of registrations in the real estate register is much more interesting since it can significantly weaken the reliability of the real estate register. Even though the injured persons are

¹¹ See *ibid.*

¹² Land Register Act, Appendix 4, Section 1.

compensated, it still means that the real estate register failed in its force.¹³ A change in the registration may be ordered by a court or a real estate office employee, with the latter being more frequent. In the Czech Republic, the principle of material publicity is already enshrined, both positive and negative (especially in the provisions of Section 980 to 986).

2.4 Principle of Entry (Record)

The Legal Committee stated that LRA 2002 was a step away from recording registration toward constitutive registration. However, it is not entirely clear whether this is the case in actual practice. The situation is also complicated by the fact that LRA 2002 was designed to work perfectly only after the full introduction of electronic registration and electronic real estate transfers. However, this project was postponed indefinitely since the electronic real estate register was unable to provide system security.

On the one hand, the real estate register constitutes ownership – registration of ownership is not a mere declaration of its existence (unless it is, e.g., first registration or retention). However, the above applies only to the registration of freeholds and leases for a period longer than seven years, and both of these institutes are subject to a separate registration of ownership in the real estate register. On the other hand, this principle does not concern secondary rights in rem. These rights (e.g., personal right of way) are registered by means of a note indicated by the registered encumbered "ownership" or lease right. This note does not have constitutive effects, but only guarantees that if there is a sale of "ownership rights" or lease rights, these rights will also bind the buyer.

The registration system is supported by three principles: the mirror principle, the curtain principle, and the insurance or guarantee principle. These principles were laid down by Theodore Ruoff, who was appointed Chief Land Registrar in 1963.

- 1) Mirror principle – means that all facts essential for a legal title can be obtained from the register. The real estate register should precisely, completely, and indisputably present the essential facts concerning the legal title.
- 2) Curtain principle – means that the buyer does not have to look behind the curtain, meaning "behind the real estate register". The real estate register should be the exclusive and final source of information for potential buyers.
- 3) Insurance or guarantee principle – means that if it turns out that a defective title was registered as a result of human error (sometimes regardless of it), then the injured person (or persons) is entitled to financial compensation.¹⁴

However, these three principles are certain ideals that are practically non-existent in their pure form. It would be incorrect to consider that the registration was intended to put these principles into practice, or even that it would be appropriate to be so. There are various factors that justify different attitudes to this issue. Overriding interests are a clear exception to the scope of these principles, when the buyer is bound by the existence of this legal burden, despite the fact that it is not identifiable from the real estate register; the injured party is not entitled to any compensation in that case.¹⁵

¹³ SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. p. 432-543 (Chapter 13). ISBN 1408279320.

¹⁴ MAYER, P., PEMBERTON, A. *A Short History of Land Registration in England and Wales* [online]. London: HM Land Registry. 2000. [cited on 13. 4. 2020]. Available at: <<http://www.landreg.gov.uk/assets/library/documents/bhist-lr.pdf>>.

¹⁵ SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. p. 432-543 (Chapter 13). ISBN 1408279320.

Conclusion

In conclusion, it can be briefly assessed that the regulation in the Czech Republic and England is as different as it might appear given the completely different historical development. Both legal systems put to the forefront the principles of publicity and material publicity. However, the application of the principle of priority in England can be assessed as completely insufficient and highly problematic with regard to the legal certainty of the buyer, when not even the right of the new buyer is protected against overriding interests, and there is a conflict between application of old principles and acquisition books and the effort to identify the true acquirer or holder of the right in rem.

Sources

1. JANKŮ, Petra. *Nový katastrální zákon: poznámkové vydání s vybranou judikaturou*. Prague: Linde Praha, 2014. 335 p. ISBN 978-80-7201-934-2, p. 128 .
2. KUBA, B., OLIVOVÁ, K. *Katastr nemovitostí České republiky*. 9th ed. As effective as of 1. 5. 2005 Prague: Nakladatelství Linde Praha, a. s., 2004. p. 65-66. 469 p. ISBN 80-7201-545-1.
3. Land Registration Act 2002, ve znění pozdějších předpisů (online). Dostupné z: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/9/contents>
4. MAYER, P., PEMBERTON, A. *A Short History of Land Registration in England and Wales* [online]. London: HM Land Registry. 2000. Available at: <http://www.landreg.gov.uk/assets/library/documents/bhist-lr.pdf>.
5. TRAJER, Václav and TRAJEROVÁ, Pavlína. *Katastr nemovitostí: výklad je zpracován k právnímu stavu ke dni 31.1.2010*. ed. 2., updated Prague: Wolters Kluwer Česká republika, 2010. 461 p. Meritum. Téma. Meritum - výkladová řada. ISBN 978-80-7357-481-9., p. 56.
6. SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. ISBN 1408279320.
7. SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. p. 432-543 [online]. Available at: https://archive.org/stream/pdfy-ldJikG15JGv3Iggk/Property+Law+++Roger+J+Smith_djvu.txt.
8. STEWARD-WALLACE. *Principles of Land Registration*, p. 33–35. Cited in: SMITH, R. J. *Property Law*. 7th ed. Pearson - Longman imprint, 2011. ISBN 1408279320.
9. <http://www.decc.gov.uk>

Kontaktní údaje

Mgr. Bc. Kateřina Heřmanová
Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta právnická
Sady Pětatřicátníků 14, 306 14 Plzeň
Tel: 607 963 295
email: hermanova@akhermanova.cz

MICHEL FOUCAULT'S CONCEPT OF DISCOURSE

Miroslav Sedlacek

Abstract

Michel Foucault's concept of discourse, known as "discourse theory", is briefly described. It is shown how this concept is interconnected with knowledge and power. It is argued that despite of challenging much of objective knowledge and truth, objectivity and reality itself are not denied. Presented is both the influence of the concepts and the critique of Foucault in terms of the originality and truisms.

Key words: Foucault, discourse, science, power, objectivity

1. CONCEPT OF DISCOURSE, EPISTEME AND POWER

1.1 Introduction: basic features of the concept of discourse

The concept of discourse has been developed by Foucault to analyze the systems of thoughts, ideas and social practices, i.e. culture. He assumed that more than one discourse is involved in every culture, and that they can be opposed to each other and compete or be ambiguous. Discourses are not static but undergo transformations, which explains historical changes by changes of ideas. Since ideas are believed to produce changes, Foucault turned his attention to how ideas are expressed in language. From this perspective, discourse refers to "very specific patterns of language that tell us something about the person speaking the language, the culture that that person is part of, the network of social institutions that the person is caught up with, and even frequently the most basic assumptions that the person holds" [1]. The concept has become closely associated with Foucault's notions of episteme (knowledge) and power that he suggests in his work "Archeology of Knowledge" (1969) and elsewhere.

1.2 Discourse and knowledge

The nature of knowledge

Discourse theory is not based on the definition of knowledge in the common sense as a state of mind when an objective truth about the world is attained. According to discourse theory, knowledge is a set of claims or statements that cannot be classified as true or false in an objective sense [2].

Knowledge is rather a material element in social life that is shaped by a perspective of a community (society, group, institution etc.). Foucault's term for such a perspective is "episteme". Knowledge is thus based on particular convention and cannot be entirely objective. Another basic source of knowledge is language because all knowledge is organized through the structures, interconnections and associations that are built into language. On this account, discourse does not reflect the world, but rather the opposite: it creates the concepts, by which the world is interpreted or conceptualised. In this sense "we cannot get outside of discourse and get access anything beyond it" [3].

Discourse generates truth, but objectivity is not denied

According to Foucault, discourse generates truth so that most aspects of knowledge or truth are not objective, but rather relative to discourse. In this sense, not the whole science can be entirely objective. Rather, much of science is theory-laden. Foucault, however, does not deny objectivity of the whole science or objective reality. Discourse theorists assume, just like any other writers from other strands of the humanities studying other aspects of reality, that the

world – the nature etc. – is there, and that it is, partially, known objectively¹. Foucault did not deny historicity². Even if he admitted that he might be speculating, he still rejected suggestions that his claims are devoid of truth [6].

Subject has a social dimension, but cognitive (biological) dimension is not denied

A specific dimension of subject is constituted by the rules of discourse or is a function of them. Discourse determines social dimension of mental life. In this sense, subject is claimed to be fictitious [7]. But the social dimension of self is an aspect that exists in addition to, or above the biological or cognitive level (the brain) that is described by neuroscience³.

1.3 Discourse and power

According to Foucault, vast amount of ordinary knowledge is not authentic or spontaneous, but formed by power structures, whereby power is not a physical force imposed on a community, but rather any kind of invisible manipulation⁴ of thought and behavior. Discourse as a social construct is created by those who have the power and means of communication. For example, those who are in control decide who we are by deciding what we discuss⁵. An important aspect of publicly available knowledge is a function of the relations of power. The conception that there is objective truth around itself is taken to be an exercise of power, e.g.

2. THE INFLUENCE OF FOUCAULT'S CONCEPTS

Foucault's discourse theory was influential mostly in comparative literature, literary criticism and cultural studies programs from the 1980s onwards. Roland Barthes's work is directly influenced by him. Foucault influenced the social sciences as well. Many scholars turned to his discourse theory because previous methods were used to study only limited aspects of society and culture⁶. Foucault's discourse suggests a study of a wider cultural context including vague thoughts and perceptions of everyday person, and it could explain historical changes by changes of thoughts (i.e. of discourses) and not only by social changes.

¹ Naïve assumptions about postmodern thinkers are based on Derrida's famous slogan „there is nothing outside the text“. However, neither Foucault nor Derrida assumed that the text is everything that matters, and nothing else exists anyway. Rather, they presumed that “our lives are textual lives; that absolutely everything that we ordinarily take to be just our kind of spontaneously lived existence is, in fact, mediated in the ways by our knowledge, and that our knowledge is textual.” [4]. Even Jean Baudrillard's term “hyperreality” [5] should not be taken literally, as if all boundaries between reality and fiction were blurred.

² Foucault did historical work: studies of history of punishment (“Discipline and Punish”) and sexuality (“History of Sexuality”).

³ Cognitive science itself is, however, not challenged. The biological base of subject or self has always been presupposed, not denied by any postmodern writer, contrary to some claims in the literature, according to which discourse theory “tends to negate the impact of nature and space, the body, social conditions, etc.” [8].

⁴ Jean Baudrillard used the term “simulation” [9].

⁵ However, claims that “Foucault's ideas offer both radical epistemological decenterings of knowledge and truth” [10], or suggestions that according to discourse theory „there are no facts, only claims-making and fabricating of facts”, or that postmodern writers “erase distinction between fiction and non-fiction, or between discourse and extra – discursive phenomena.” [11] are far-reaching.

⁶ Previous methods that were common in the social sciences covered only limited scope of social reality: intellectual history (the study of culture only from the perspective of ideas of philosophers, writers and other scholars); the study of cultural patterns and systems by cultural anthropologists (e.g. Clifford Geertz, Jurij Lotman; it studied the culture only as text that could be understood only in terms of itself. It did not explain cultural changes or contradictions and ambiguities in meaning); the study of ideologies (they were studied only as a reflection of social reality, not as reflection of changes in thought as well, so that historical change was taken to be only the product of social changes, and not of transformations of discourses as well); limited study of myths and mentalities (e.g. the French historical school Annales).

Foucault's discourse theory has been also an important ground on which educational debates, policies, and scholarship have focused [12].

3. THE CRITIQUE OF FOUCAULT'S CONCEPTS

3.1 Foucault's concepts are not new

Already Friedrich Nietzsche observed that, "social reality is characterized by the operations of power, and that this recognition is the key to understanding social reality" [13]. The idea that linguistic discourse shapes world views, and that it is thus a basis of conceptualization of the world was not Foucault's idea. This phenomenon was described as "language games" by Ludwig Wittgenstein in his famous *Philosophical Investigations* (1953). The idea that scientific ideas are relative was famously put forward by Thomas S. Kuhn, who published his "The Structure of Scientific Revolutions" in 1962, i.e. prior to Foucault. He argues that science does not continually evolve, but it is based on revolutionary paradigms or discourses, to which science is relative. The conception of language in connection with social practices comes from the sociologists Dell Hymes and Harold Garfinkel⁷.

3.2 Truisms

Some scholars observed that Foucault presents many self-evident truths that are only put in an attractive terminology. The concept of discourse itself is definitely relevant and describes reality. But it might seem to be obvious. E.g., Foucauldian discourse operates this way: "some discourses may dominate the culture by helping to shape political and social institutions and by infiltrating into different levels of life (as Foucault believed scientific discourse had done in the modern era). But he taught us also to look for other discourses as well that competed for power and influence" [14]. There is no doubt that this observation is correct. But it is obvious that political and social institutions are based on some beliefs or ideas, and that they have impact on peoples' lives. Also, the observation about other discourses is obvious because nobody would deny that there are other world views, other beliefs, other interests that are opposed to those which are official or dominant (e.g. interests of minorities), etc.

Foucault takes science to be one of discourses and gives science the following self-evident features: it is based on assumptions and rules; those assumptions are different from other discourses (e.g. religion); it takes different forms in different times [15]. Or generally, changes of discourses are explained the following way: "when transformations happen in a discourse, then new rules spread to infiltrate into new areas of life or even transform older discourses or force them out of practice" [16]. Such claims are certainly true, but they might be obvious or even trivial to someone who has experience with such discourses.

His concept of power might be trivial as well. How the power operates is described as follows: "...discourse operates by being intimately involved with socially embedded networks of power....because certain types of discourse enable certain types of individuals the power to speak the truth, discourses also give these individuals degrees of social, cultural, and even political power" [17]. Again, none of these statements could be denied as false. All such claims could be known also to those who never learned anything about Foucault's discourse.

4. SUMMARY

Foucault's concept of discourse assumes that knowledge and behaviour are determined by systems of thought that are put forward by power and structured by language. Different discourses generate different truths. Science is one of the discourses. The possibility of objective thought and objective reality are still not denied despite some recent assumptions in

⁷ Garfinkel called this approach "ethnomethodology" (1967)

the literature about postmodern thought. Discourses give subjects a social dimension, but cognitive science is not questioned. Foucault's ideas were influential in literary studies and social sciences because it offered the study of a wider scope of social reality and could explain historical changes by changes of thought, not only by social changes. However, the concepts were known in some form already prior to Foucault's publications: e.g. linguistic discourse in Wittgenstein's philosophy or scientific paradigm by Thomas S. Kuhn or social practices suggested by Garfinkel, and so on. Even though Foucault's concepts are correct, they might seem to be self-evident or even trivial: e.g. claims about how discourses operate, etc.

Sources

1. Clayton Whisnant handout for history seminar held at Wofford College in South Carolina (USA) in 2012 https://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf
2. Miller, Seumas. *Foucault on Discourse and Power*. In: *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, No. 76 (1990), pp. 115-125
3. Miller, Seumas. *Foucault on Discourse and Power*. In: *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, No. 76 (1990), pp. 115-125
4. Seminar "Theory of Literature" presented by Paul Fry at the Yale University in 2017. Literal citation comes from the original audiorecord of one of the lectures.
5. Interview with Jean Baudrillard <https://www.theguardian.com/news/2007/mar/08/guardianobituaries.booksobituaries>
6. Miller, Seumas. *Foucault on Discourse and Power*. In: *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, No. 76 (1990), pp. 115-125
7. Miller, Seumas. *Foucault on Discourse and Power*. In: *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, No. 76 (1990), pp. 115-125
8. Linell, Per. 2009. *Rethinking Language, Mind, and World Dialogically*. Information Age Publishing. Charlotte, NC.
9. Jean Baudrillard. 1981. *Simulacre and Simulation*. Éditions Galilée
10. Pitsoe, Victor; Moeketsi, Letzeka. *Foucault's Discourse and Power. Implications for Instructionist Classroom management*. In: *Open Journal of Philosophy* 2013. Vol.3, No.1, p. 23-28
11. Linell, Per. 2009. *Rethinking Language, Mind, and World Dialogically*. Information Age Publishing. Charlotte, NC.
12. Pitsoe, Victor; Moeketsi, Letzeka. *Foucault's Discourse and Power. Implications for Instructionist Classroom management*. In: *Open Journal of Philosophy* 2013. Vol.3, No.1, p. 23-28
13. Miller, Seumas. *Foucault on Discourse and Power*. In: *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, No. 76 (1990), pp. 115-125
14. Clayton Whisnant handout for history seminar held at Wofford College in South Carolina (USA) in 2012 https://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf
15. Clayton Whisnant handout for history seminar held at Wofford College in South Carolina (USA) in 2012 https://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf
16. Clayton Whisnant handout for history seminar held at Wofford College in South Carolina (USA) in 2012 https://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf

17. Clayton Whisnant handout for history seminar held at Wofford College in South Carolina (USA) in 2012 https://webs.wofford.edu/whisnantcj/his389/foucault_discourse.pdf

Contact

Mgr. Miroslav Sedlacek
The Faculty of Arts and Philosophy,
The Charles University of Prague,
Czech Republic, nam. Jana Palacha 2, Prague
miroslav.sedlacek@yahoo.ie
+353851011235

ISBN 978-80-87952-32-0

Vol. X., 2020

Příspěvky publikované v tomto sborníku vyjadřují názory a stanoviska nezávislých autorů. | Papers published in this conference proceedings express the viewpoints of their independent authors.

Tato publikace neprošla redakční ani jazykovou úpravou.

